TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

CİLT XXX

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ — ANKARA 1981

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

XXX. CİLTTE YAZILARI BULUNANLAR

Prof. Dr. A. Fethi AÇIL, Doç. Dr. İsmail AKA, Prof. Dr. Cemalettin AKPINAR, Prof. Kenan AKYÜZ, Nihal ATSIZ, Dr. Yusuf AZMUN, Prof. Dr. Şerif BAŞTAV, Prof. Dr. Emin BİLGİÇ, Dr. Ömer ÇAPAR, Dr. Abdurrahman DEMİRTAŞ, Uğur DERMAN, Cem DİLÇİN, Haydar Ali DİRİÖZ, Doç. Dr. Meserret DİRİÖZ, Doç. Dr. Mehmet DOĞAN, Em. Amiral Vehbi Ziya DÜMER, Mad. Yük. Müh. Enver EDİGER, Prof. Dr. A. Cevat EREN, Prof. Dr. Hasan EREN, Doç. Dr. Özer ERGENÇ, Mehmet ERİLTER, Prof. Dr. Vecdet ERKUN, Prof. Dr. Ahmet ERKUŞ, Doç. Dr. Mustafa FAYDA, Doç. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI, Doç. Dr. Reşat GENÇ, Prof. Dr. Cevat R. GÜRSOY, Ziya İHSAN, Prof. Dr. Reşat İZBIRAK, Prof. Dr. Süleyman KADAYIFÇILAR, Doç. Dr. Halûk KARAMAĞARALI, Rıza KARDAŞ, Prof. Dr. Sevinç KAROL, Dr. Osman KETENOĞLU, Doç. Dr. Çetin KOÇAK, Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT, Doç. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN, Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ, Av. Dr. Ergin KORUR, Cazibe KURT, Zir. Yük. Müh. Kadir MELAN, Tahsin MELAN, Prof. Dr. Necdet MENEMENLİ, Dr. Cemal MUHTAR, Dr. Selçuk MÜLÂYİM, Prof. Yaşar ÖNEN, Doç. Dr. Olcay ÖNERTOY, Dr. Vedat ÖRS, Fikret ÖZÇELİK, Dr. Hasan ÖZDEMİR, Cahit ÖZTELLİ, Yılmaz ÖZTUNA, İsmet PARMAKSIZOĞLU, Dr. Birinci PINAR, Dr. Rıdvan SÜER, Prof. Dr. Adnan ŞAPLAKOĞLU, Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, Dr. Neşet ŞİMŞEK, Prof. Dr. Hikmet TANYU, Prof. Dr. Sevim TEKELİ,, Prof. Dr. Ahmet TEMİR, Doç. Dr. Harun TOLASA, Prof. Dr. Ahmet E. UYSAL, Muammer ÜLKER, Prof. Dr. Vural ÜLKÜ, Dr. İsmail ÜNVER. Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ, Yılmaz YILDIZ, Orhan YÜKSEL, Doç. Dr. Sedit YÜKSEL, Dr. Hamza ZÜLFİKAR.

S

SURUÇ (bazı kaynaklarda : **Sürüç ve Sürûç, Sürûc**), Urfa iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 799 km², nüfûsu 58 214, nüfûs sıklığı 73, Mürşitpınar adlı bir bucağı vardır. Köy sayısı 73, 2 000'den çok nüfûslu 1 köyü, 1 000'den çok nüfûslu 3 köyü vardır. Köylerin çoğunun nüfûsu 300 - 600'dür. İlçe merkezi S.'un nüfûsu 20 395 (1975)'tir. Bu nüfûsu ile ilin en çok nüfûslu 3 ilçesinden biridir. İlçe arâzisi, ilin güney bölümündedir. Birecik, Bozova, Akçakale ve Urfa merkez ilçeleriyle çevrilidir. Güneyinde Suriye arâzisi ve bu sınırda Mürşitpınar gümrük kapısı vardır (sınır 37 km uzunluğunda). S., eski ilçelerdendir.

İlçe arâzisinin çok yerini S. ovası (450 - 500 m) tutar. Bu ova ve yakın çevresi, Eski Çağ'da Anthemosias adı ile geçmiş bulunan yörenin bir bölümüdür. Çevresinde tepelik ve dalgalı arâzi uzanır (550 - 650 m). S. ovası (25 km boyunda, doğu - batı genişliği 20 km, yaklaşık 400 km²) verimli alüviyal bir düzlüktür. Kuzey ve batısındaki tepelik arâzi, Eosen devri kıvrımlı tabakaları ve yer yer volkanik örtü (bazalt) ile çevrilidir. Kuzeydeki yüksekçe yerlerden beslenen dereler (Üçpınar, Pınarbaşı dereleri), ova ve kenarından geçerek güneye akarlar.

İlçede yazları sıcak, kışları soğuk - serin bir iklim vardır. En yüksek sıcaklıkların yaz aylarında arasıra 35° - 40°'yi bulduğu, ilkbahar ve sonbahar aylarında bile 30° olabildiği günler vardır. Yaz ayları ve eylûl tam kurak geçer. Yağmurlar kış aylarında ve martta çok olur. Yıllık yağış 400 - 470 mm'dir. Arâzinin sulanmasına çok ihtiyaç olur. Bitki örtüsü, bozkır özelliğindedir. İlkbahar yağmurları ile birlikte bitkiler birden yeşerir, otlar, çiçekler, soğanlı bitkiler, keven dikenleri her tarafı örter. Yaz sıcaklarının basması ile bunlar kısa sürede kurur, arâzi boz bir renk alır.

İlçede başlıca geçim kaynakları tarla tarımı (buğday, arpa, burçak, darı, mercimek, nohut, pamuk, pirinç, susam), baklagiller, bağcılık ve hayvancılıktır. S. ovasında pamuk yetiştirme denemeleri iyi sonuç vermiştir. Kombine mibzerlerle pamuk ekimi yapılmaktadır. Bir çırçır fabrikası kurulması işine de girişilmiştir. 1973 verilerine göre, ilçede tarıma ayrılan arâzi 789 000 D'dır. Bunun 780 000 D'ı tarla, 7 000 D'ı bağ, 2 000 D'ı meyve ve sebze bahçeleridir. Yağışların yetersizliğinden ve sulamanın tam yapılamamasından (S. ovasında 45 000 D arâzi yeraltı sularıyla sulanabilmektedir), tarlaların her yıl % 40 kadarı nadasa bırakılır. İlçede 68 000 dönüm arâzi mer'adır (177 yerde).

SURUÇ : İlçe pazar yeri

Hayvancılığın, ilçenin ekonomisinde önemli yeri vardır. Küçükbaş hayvanlar büyük sürüler hâlinde beslenir (46 000 koyun, 26 000 kıl keçisi). Sığır sayısı 18 000'i geçer. Bunlardan elde edilen süt, yağ (Urfa yağı adıyla geniş çevrelerde tanınmış), peynir, yoğurt, yapağı, kıl, deri, bağırsak elde edilerek, başka yerlere de gönderilir. Canlı hayvan satışı olduğu gibi, yılda kesilen hayvan sayısı da 6 000 kadardır.

İlçe merkezi S., Urfa şehrinin 45 km güney - batısında, Urfa - Birecik asfalt karayolundan ayrılan 6 km'lik düzgün bir yol ile bağlı bir küçük şehirdir. S.'tan Mürşitpınar sınır kapısına kadar da yine 10 km'lik iyi bir yol uzanır. Denizden yüksekliği 600 m, uzaklığı 200 km'dir. 1927'de nüfûsu 1 551 olan küçük bir kasaba iken, şimdi 20 binden çok nüfûslu, canlı bir ticâret ve üretim merkezi olmuştur. Çok eski bir yerleşme alanında kurulmuş bulunan S., Eski Çağ'ın Batnai (Bathnae, Batnae) şehrinin yerinde gelişmiştir. Bu eski şehirde her yılın eylûl ayında büyük panayırlar kurulur, başka mallar yanında Hindistan kumaşları ve Çin ipeklileri satılırdı. Orta Çağ'da burası kalabalık bir konaklama yeri olmuştu. Günümüzde de S., tarım ve hayvan ürünleri satışı yapılan canlı bir ticâret merkezidir. Haydarpaşa - Bağdad demiryolu ilçenin güneyinden geçer. Burada Mürşitpınar demiryolu istasyonu vardır.

S. şehrinin işlek bir çarşısı, pazarı, meydan ve caddeleri, yeni sokakları, elektriği, içme ve kullanma suyu, belediyesi, imâr planı, orta ve ilkokulları vardır (bk. URFA). (R. İ.)

SURVAGE (Léopold Sturzvage da denir) (Moskova 1879 - Paris 1968) Rus asıllı Fransız ressamı. Önce piyano yapımcısı olan babasının atölyesinde marangozluk etti. Moskova güzel sanatlar okulunda okudu. 1908 yılında Paris'e yerleşti. Kübizm'in etkisinde kalan S., 1911'de bağımsız ressamlar salonuna girdi. 1917'de ilk özel sergisini açtı. *Rhytme Coloré* (Renkli Âhenk) adıyla yedi senfoni maketi yaptı. Eserlerinde insan düşüncesine yer verdi. Eserleri Paris modern sanat müzesinde, Chicago sanat klübünde, Kudüs müzelerinde sergilendi. Liège kongre sarayına geniş bir fresk yaptı (1959). Rimbaud'nun *Oeuvre Complètes* (Bütün Eserler)'ini resimledi. Diğer başlıca eserleri : *La Chute d'Icare* (İkaros'un Düşüşü); *l'Homme entre la Bête et l'Ange* (Melek'le Hayvan arasında İnsan)'dır.

SUS [Eski adı: Susa] (Fr., İng. *Sousse*), Doğu Tunus'ta liman ve şehir. Hammamet körfezi kıyısında bulunur. Nüfûsu 82 666'dır (1966). S. şehrinin yerinde önce bir Kartaca şehri sonra da bir Roma şehri *(Hadrumetum)* kuruldu. III. yüzyılın sonunda S., Byzacium ilinin başkenti oldu. Aglebîler IX. yüzyılda Mağrib'teki en eski İslâm anıtlarından biri olan Ribat'ı inşa ettiler. S. Orta Çağ'da önemli bir ticâret merkezi oldu. Bugün demiryollarıyla Kafsa bölgesine bağlıdır. S. limanından fosfat, yağ, yün ve tuz ihraç edilir. S.'un yakınında II. - III. yüzyıla ait önemli Hıristiyan mezarlıkları vardır. S. sâhilinde bol miktarda zeytin ağaçları yer almaktadır.

SUS (Eski coğ., *Shushan, Shush)*, Elam'da, M. Ö. V. bin yılda Kerha'nın (Khoaspes) kıyısında kurulmuş bir şehir. Yalnız Arap devrinde terk edildi. Sümerler, Babilliler, Akadlar ve Asurlular ile zaman zaman savaşan, zaman zaman iyi geçinen bir krallığın başkenti oldu. M. Ö. 610 yılına doğru Asurbanipal tarafından yıkıldı. Daha sonra S.'a Akamanışlar gelip yerleştiler. IV. Antiokhos şehri yağmalattı. S. II. Şahpur tarafından yeniden inşâ edildi. Antik harabelerin yakınında "Danyal'ın türbesi" adı verilen bir İslâm âbidesi vardır.

S.'da ilk defa 1884 - 1886 yıllarında Fransız Dieulafoy ve karısı tarafından kazılar yapıldı. Dieulafoy'ların buldukları "Okçular frizi" ile Akamanışlar'dan kalan bir sütûn başlığı Louvre müzesinde bulunmaktadır. Daha sonra R. de Mecquenem ile R. Ghirshman 123 ha'lık bir sahada höyükleri açtılar. Yeraltı mezarı buldular ve buradan M. Ö.. IV. bin yıla ait El - Ubeyd devrinden kalma boyalı vazolar çıkardılar. Louvre müzesinde bu vazolarla birlikte Elam krallarının savaş ganimeti olarak Mezopotamya şehirlerinden getirdikleri bazı anıtlar vardır : *Naram - Sin sunağı, Maniştusu piramidi, Hammuriba kanunu* gibi. S. maden işçiliğinde de önemli bir merkezdi. Kraliçe Napir - Asu'nun tunç heykeli bunun bir örneğidir. Sırlı tuğladan yapılmış olan Okçular frizi Dara'nın sarayında idi. Dara sarayı bir ha'dı. Uzunluğu 2 m'yi geçen sütûnların başlıkları boğa protomeleriyle süslüdür.

SUSAM (La. *Sesamum indicum)*, ikiçenekliler sınıfının susamgiller familyasından, sıcak bölgelerde yetişen, bir yıllık, yağ veren otsu bir bitki. Dünyada en çok Hindistan'da, sonra sıra ile Mısır, Çin, Sudan, Meksika ve Türkiye'de yetişir. Doğu ülkelerinden Afrika'ya, oradan İspanya'ya, İspanya'dan da Avrupa'ya yayılmıştır. Türkiye'de daha çok güney ve güney-batı bölgelerinde (en çok Antalya, Muğla, Adana, İçel, Aydın, İzmir, Çanakkale ve Manisa) yetişir. Boyu 1 m kadardır. Gövdesi dik, dört köşeli, kısa tüylü ve dallıdır. Yaprakları gövdenin alt tarafından karşılıklı, üst tarafında ise sıra sıra (sapın iki yanında karşılıklı değil de aralıklı olarak bir sağda, bir solda bitmiş vaziyette) dizilişli, saplı ve stipulasızdır. Lamina yaprak ayazı mızrak şeklinde, sivri uçlu, tam veya geniş dişli kenarlıdır. Çiçekler genel olarak beyaz renklidir. Bazılarında kırmızı veya sarıyla karışık alacalı beyazdır. Çiçekler, üst yaprakların koltuğunda teker teker bulunur. Meyve, olgunlaştığı zaman üst tarafından açılır. Dört köşeli, uzun, sarımsı esmer renkli tüylü ve çok tohumlu bir kapsüldür. Tohumlar sarı veya esmer renkli, oval şekilli ve yassıdır. Tohum tanelerinde yüzde 50 - 55 oranında yağ vardır. S. taneleri normal olarak üç defa basınç altında ezilir. Birinci ve ikinci basınçtan elde

SUSAM : S.'ın çiçek ve yaprakları

edilen yağlar, berrak ve altın sarısı renginde, hoş kokulu ve lezzetlidir. Yemek yağı olarak kullanılır. Trakya'da S. yağına "Şırlağan" denir. Üçüncü basınçtan çıkarılan yağlar sabunculukta ve yakıt maddeleri olarak kullanılmaktadır. Düşük kaliteli yağlardan mürekkep yapılır. Parfümeri sanayiinde bazı esansların elde edilmesinde de kullanılır. Tıpta, zeytinyağı gibi, safra taşlarına ve karaciğer hastalıklarına karşı kullanılmaktadır. Yapraklar, taşıdıkları fazla müsilajdan dolayı halk arasında yumuşatıcı olarak kullanılır. Kabukları soyulmuş tohumların taş değirmenlerde ezilmesi ile, "tahin" denilen koyu ve yağlı bir madde elde edilir. Bu madde bilhassa "tahin helvası" hazırlanmasında kullanılır. Tohumlar ayrıca simit ve çöreklerin üzerine konur.

SUSAMURU (La. *Lutra lutra)*, sansargillerden tatlısularda yaşayan memeli bir hayvan. Çevik ve adaleli bir vücudu, enli yassı kafası, ufak kulakları, uzun ve ucu sivri bir kuyruğu vardır. Bacakları kısa, ayakları iri ve parmaklarının arası perdelidir. Postu yağlı olup rengi koyu kahverengidir.

S.'nun en büyük özelliği suda hızla yol almasıdır. Saatte 9 - 10 km yol alabilir. Bu arada, 4 - 5 dakikada bir, hava almak için suyun üstüne çıkar.

S. balıkçıl bir hayvandır. 10 kilo ağırlığındaki bir balığı bile öldürebilir. Buna rağmen genellikle avları ufaktır. Balıkları ön ayakları ile yakalayıp dişleriyle parçalarlar. Balığı bol olan yerlerde bir müddet kalırlar. Su donunca karaya çıkıp başka akarsular ararlar.

Âdî S. *Lutra lutra* cinsinin tipik örneğidir. Genel olarak bir çöl veya bir akarsu kenarında iki kapılı içi kuru otla döşeli inleri vardır. Dişi S., mart ve nisan aylarında 3-4 yavru doğurur. Yavrular bir aydan sonra annelerinin sırtında yüzmeye başlarlar. Normal hayat süreleri 8 - 9 yıldır.

S.'nun kürkü çok parlak ve dayanıklı olması sebebiyle değerlidir. Kanada, Şili, Hint, Habeşistan, Brezilya gibi S. türleri vardır. Denizlerde yaşıyan S. için bk. DENİZ SAMURU.

SUSAMURU

SUSATO, Tylman (Köln, XV. yüzyıl sonu - Anvers 1564), mûsiki basımevi sahibi ve besteci. 1529'da Notre - Dame kilisesinde çalgıcılık yaptı. 1543'te kurduğu basımevi, 1564'e kadar çalıştı. 4 ses için *Chansons* (Şarkılar) [1541] adı ile bir kitap; Josquin, Jancquin, Crequillon, Manchicourt gibi bestecilerin tanınmış madrigal, mess ve mote v.b. eserlerini ihtiva eden 50 bölümlük bir seri kitap (1561), ayrıca Flaman şarkıları ve dans mûsikisine ait kitaplar yayınladı. Kendisi de Fransız veya Flaman şarkıları besteledi.

SUSLOV, Mihail Andreyeviç (Şakovskoye 1902 -), Sovyet siyaset adamı. S., Sovyet komünist partisinin kilit mevkiilerdeki resmî görevlilerindendir. Rahat görünüşlü intibâ bırakan S. mesleğini, içerde sıkı surette parti kontrolünü sağlamaya ve dışarda da komünizm âleminin Sovyet liderliğini devam ettirmeğe adamıştır. Köylü bir aileden gelen S., 1921'de komünist partisine girmiş ve ancak 1924'te orta öğrenimini bitirmiştir. Kabiliyetiyle dikkati çeken S., Moskova'da Plehanov millî ekonomi enstitüsünde altı yıl sosyal ve siyâsî komünist teorisi öğrenimi görmüştür. 1931'den 1936'ya kadar, parti üyelerini temizleyerek, ideolojik bir bekçilik rolünde, partinin güvenlik görevlisi hizmetini sürdürmüştür. Partinin solcu profesörler enstitüsünde daha ileri bir öğrenim gördükten sonra da, 1937'de bir parti görevlisi durumuna geldi ve 1939'da da ülkenin birinci sekreteri görevine ulaştı.

S., II. Dünya Savaşı boyunca, Kafkaslar'ın ilhakına ve Litvanya'nın S. S. C. B.'yle siyâsî bütünleşmesine ait ilgili görevlerde önemli rol oynadı. 1947'de partinin propaganda ile ilgili bölümünün başkanı olarak bir yıllık hizmetten sonra, ideolojik konulardan birinci derecede sorumlu bir parti sekreteri durumuna geldi; 1947'de kominformu kurmada yardımcı oldu. Kominformun 1948 - 1953 döneminde baş Sovyet delegesi ve Pravda gazetesinin 1949 - 1950 yıllarında yayımcısı olarak, Tito'nun idâresi altındaki Yugoslavya'ya karşı Sovyet kampanyasını yönetti. S., ayrıca, Stalin'in ölümünden önce, 1953 martına kadar, onun bir çok misyonlarını da üstlenmişti.

S., 1955'te parti prezidyumuna seçildi ve 1956'da Macarlar'ın Ruslar'a karşı ayaklanmasının bastırılmasında önde gelen bir rol oynadı. Bundan başka S., 1957'de hem Hrutçev'in muhaliflerinin yok edilmesinde hem de 1964'te Hrutçev'in bizzat yönetim dışında bırakılmasında da tesirli olmuştu. İdeolojik bir temizleyicilik görevini de üstlenen S., 1960'-lardaki fikir hürriyeti taleplerinin uzlaşma kabûl etmez bir muhalifi idi. Genellikle, Stalin'ci bir politikaya sadakatın hizmeti içinde siyâsî şahsiyetini bulan S.'un görüşlerinde pek sapma olmadı ve dolayısıyle sapmaları öngören değişmeye karşı muhâlefet etti.

SUSSEX KRALLIĞI, Anglosakson heptarkhisini teşkil eden krallıklardan biri. Güneyden Manş denizi ile sınırlı idi. İngiltere'nin şimdiki S. K., Surrey ve Southampton kontluklarını içine alırdı. Başkenti Chichester idi. 491'de Saksonyalı Ella tarafından kurulmuş, VI. yüzyılda Wessex krallığına katılmıştır.

SUSSEX KONTLUĞU, İngiltere'nin eski bir idârî bölümü. Güneydeki sınırını Manş denizi oluşturur. Yüzölçümü 3 773 km², merkezi Lewes'tir. 1888'den beri iki kısma ayrılmıştır : Doğu S. K. (2 147 km², nüfûsu 546 860, merkezi Lewes) ve Batı S. K. (1 626 km², nüfûsu 222 995, merkezi Chichester). Çeşitli tepelikler, çayır ve orman manzarası vardır. Tepeleri South - Downs adını taşır. Başlıca ırmakları Arun, Adur, Ouse ve Rother'dir. Toprağı pek verimlidir. Yulaf, arpa, buğday, patates, büyük baş hayvanlar ve koyun yetiştirilir. Bölgede yün üretilir; çuha, kâğıt ve gıda maddeleri fabrikaları vardır.

SUSTA, Sirto'nun (b. bk.) miyân kısmı ki, çok coşkun ve oynak karakterde olur.

SUS - TONIQUE (Fr. *"sü-tonik"* ok.). Bk. DURAKÜSTÜ.

SUSURLUK, Balıkesir iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 601 km², nüfûsu 41 075 (1975), nüfûs sıklığı 68, köy sayısı 46'dır. Göbel ve Ömerköy adlı iki bucağı, 3 belediye kuruluşu vardır. Merkeze bağlı 2 183 nüfûslu Karabürçek köyünün belediyesi ve PTT'si vardır. 1 000'den çok nüfûslu 4 yerleşme yeri bulunmaktadır. İlçe merkezinin nüfûsu 14 000'dir (1975). İlçe arâzisi, ilin doğu bölümündedir. Manyas, Kepsut ve Balıkesir merkez ilçesi, doğuda Sursa ili ile sınırlıdır.

İlçenin ortasında güney - kuzey doğrultusunda uzanan S. ırmağı vâdîsinin geniş ve alüviyonlarla örtülü verimli düzlükleri ile çevresinde dağlık, tepelik yerler uzanır. Doğusunda Çataldağ (1 336 m) yükselir. Güneyinde Ömerli bucağı arâzisinde tepelikler sıralanır.

Deniz kıyısından 50 m içeride bulunan ilçede değişik bir Marmara iklimi hüküm sürer. İlçe, Ege ve Marmara denizleri arasında esen rüzgârların yolu üzerindedir. Yıllık yağış miktarı 600 mm kadardır. Yağışlar en çok kışın ve ilkbaharda olur. Çevresindeki dağlık yerlerde daha yağışlı bir durum vardır. Bunlardan Çataldağ, Yılanlı dağ ve Keltepe, ormanlarla kaplıdır (kayın, meşe, çam). Tepelik yerlerle dağ eteklerinde, daha çok maki ağaçlıkları görünüşünde bir bitki örtüsü vardır. Arâzinin önemli bir kısmı tarıma ayrılmıştır. İlçeden geçen başlıca akarsu S. ırmağının (b. bk.) bir kesimidir. Bu kesimde ırmağa çevre dağlarından beslenen dereler karışır.

İlçe ekonomisinin başlıca kolları tarım, hayvan yetiştirme ve sanayidir. İlçede şeker fabrikası ve ayçiçeği yağı fabrikası bulunduğu için, çiftçi şeker pancarı ve ayçiçeği ekimine önem vermiştir. Tarım, çok yerde, makinelerle ve motor kullanılarak yapılır. 1955'te 1 800 ton kapasiteli olarak işletmeye açılmış bulunan S. şeker fabrikası, 1967'de genişletilerek kapasitesi 3 000 tona çıkarılmıştır. 1972'de kuru küspe tesisleri de tamamlanarak hayvan yetiştirmeye önemli katkısı olmuştur. Yıl içinde fabrikanın çalışma süresi 150 gün olup, devamlı ve geçici personel ve işçi sayısı 800 kadardır. Yılda 470 000 ton pancar işler, 55 000 ton şeker elde edilir. İlçenin verimli topraklarında ayçiçeği, tütün, pamuk, susam ve buğday ekimi yapılır, bakliyat, sebzeler, kavun - karpuz, şeftali, elma bol yetişir.

Hayvancılık, ileri durumdadır. Başta tavukçuluk olmak üzere, sığır, koyun yetiştiriciliği gelişmiştir. Mandıralarda sütler değerlendirilmekte, süt ve mâmulleri başka yerlere de gönderilmektedir. Geniş mezbahasında elde edilen etler Ankara ve Istanbul'da da satış bulmaktadır.

İlçede küçük sanayi (bu arada mobilya) oldukça gelişmiş olup, başka yerlerden alıcı bulmaktadırlar. Un ve yağ imâlâthaneleri de vardır. Şehirde hafta pazarı kurulur, ilkbahar ve sonbaharda panayırlar açılır. Çeşitli bankaların şubeleri açılmıştır. İlçenin türlü yerlerinde küçük bazı ılıca ve maden suları vardır (Acısu, Kepekler, Ömerköy ılıcası, Ekşisu, Dağ ılıcaları).

İlçe merkezi S., ovada yayılmış, bahçeler arasında bir küçük şehirdir. Bu ad, sularının çokluğu dolayısıyla verilmiş, yakın vakte kadar "Susığırlık" (1927 sayımında ve o yıllardaki yayınlarda böyle geçmiştir) olarak yazılmıştır. Bazı kaynaklarda (R. Kiepert'in haritalarındaki gibi) doğruca "Fırt" olarak da geçmiştir. Günümüzde gerek şehrin adı ve gerekse

SUSURLUK : Bir görünüş

buradan geçen ırmağın adı "S." olarak yerleşmiş bulunmaktadır. 1927'de 5 510 nüfûslu bir kasaba iken, şimdi 14 000'den çok nüfûslu bir küçük şehir olmuştur. Şehrin belediyesi (1892'de kurulmuş), imar planı, düzgün caddeleri, meydanı, parkları, çoğu bir iki katlı evleri, birkaç katlı modern yapıları, elektriği, içme ve kullanma suları, camileri, ilkokulları (köy ve bucaklarda 47), lise (1969), Göbel ve Karapürçek'te birer ortaokul, akşam san'at okulu vardır. Şehrin yakınındaki Çaylak Suyu ve Çağlayan ile S. ırmağının çınar ve söğüt ağaçları ile süslü iki yakası mesire ve piknik yerleridir.

S.'tan geçen Bandırma - Balıkesir asfalt karayolu ve demiryolu, şehrin gelişmesinde önemli yer tutmuştur.

İlçe arâzisi, Eski Çağ'dan beri yerleşme yeri olmuş, türlü devirlerde burası Frikya, Lidya, İranlı, Romalı, Bizanslı ve Selçuklular'ın elinden geçmiştir. Selçuklular'dan sonra bir süre Karasi Beyliği idâresinde kalmış, Orhan Gazi zamanında Osmanlılar'ın idâresine geçmiştir. S.'un bulunduğu yer, Karasi beylerinin torunlarınca "Susığırlık" adı altında çiftlik olarak idâre edilmiş, burası Bursa ve Istanbul'a geçen kervanların ve yolcuların uğrak ve konaklama yeri olmuştur. 1858 ve 1978 yıllarında Anadolu'ya göç eden Bulgaristan ve Kafkas göçmenleri ile daha sonraları yerleştirilen Türkmen aşiretleriyle kalabalıklaşmıştır (bk. BALIKESİR) (R. İ.)

SUSURLUK IRMAĞI, Güney Marmara bölgesinin Bursa ovası ile Gönen arasında kalan, güneyde Kütahya, Manisa, Balıkesir illerine sokulan yerlerin sularını toplayan ve Marmara denizine dökülen ırmak. Bu geniş bölgedeki dağlarla ovaların oluş ve dağılışlarına bağlı olarak türlü yerlerden gelen ve herbiri büyük birer çay durumunda bulunan akarsular bu ırmağı besleyecek şekilde buraya uzanırlar: Bursa'dan yönelen Nilüfer çayı, Kütahya ilinden yönelen Orhaneli çayı, Emet çayı, Simav çayı, Balıkesir ilinin güneyinden yönelen Kocaçay. Bu çaylardan herbiri, gerideki dağlık yerlere doğru sokulmuş, çok sayıdaki kaynak derelerini buralardan almışlardır. Irmağın aşağı kesiminde Ulubat (Apolyont) ve Kuşgölü (Manyas gölü)'nün, güneyde Simav gölünün bu akarsular ağına katılmış bulunmaları, S. I.'na, çok parçalı bir özellik vermiştir.

Topraksu kuruluşunun "Türkiye su toplama havzaları haritası"na göre, bütün bu kolları ile S. I.'nın yağış alanının (ırmağın havzası yani suların toplandığı alan) yüzölçümü 22 399 km²'lik geniş bir bölgeyi içine almış, bu havzanın yıllık ortalama su verimi 4 160x10⁶ m³ (4 milyar 160 milyon m³) olarak gösterilmiş, havzanın yıllık ortalama su kalınlığı yaklaşık 186 mm değerinde bulunmuştur.

Yakın vakte kadar, hattâ günümüzdeki bazı yayınlarda ırmağın adı "Simav çayı" olarak geçmiş, geniş ağız kesimi de "Kocadere" olarak gösterilmiştir. Son yıllarda bu durum üzerinde durularak ve ırmağın güney - kuzey akış doğrultusu esas alınarak zaten yaygınlaşmış bulunan "S. I." adı kullanılır olmuştur. Simav gölünden çıktıktan sonra Simav çayının önce doğu - batı uzanışının ardından, dirsek yaparak, kuzeye döndüğü yerin güneyinden, bütün kollarını alarak ve göllerden geçerek Marmara denizine döküldüğü yer 321 km uzunluk gösterir.

S. I.'nın aşağı kesiminde, Bursa - Ulubat yolunun 55. km'sinden sağa ayrılan Kirmikir köyü (Harmanlı köyü), denizden yüksekliği 2 m olan, yer yakınındaki Kocadere - Akçasusurluk mevkiinde, 1952'den beri yapılan su rasatları sonuçlarına göre (burada Nilüfer çayı ırmağa karışmamıştır), ırmağın ortalama akımı 176 m^3/sn'dir. Yılların bu ortalama miktarı, yağışların bol olduğu sıralarda çok artmış ve 582 m^3/sn'yi bulmuş (mart 1971'de olduğu gibi), hattâ beslenme havzasına bol sağanak yağmurlarının yağdığı ve dağlardaki karların birden eridiği sıralarda bunu da geçmiştir (şubat 1965'te olduğu gibi 956 m^3/sn). Yaz aylarında ise ırmak çok çekilir, akımı 20 m^3/sn'ye, hattâ daha aşağısına iner.

S. I.'nın, sularını topladığı güney Marmara, yağışların çokça olduğu bir bölgedir (yıllık yağış yaklaşık 500 - 1 000 mm, dağlarda daha çok). Yağışlar kışın ve ilkbahar aylarında çok olur, yaz aylarında azalır. Bütün S. I. denize yakın aşağı kesiminde, 20 km kadar uzunlukta bir mesafede genişlemiş bulunur ki, "Kocadere" adı ile anılan bu bölümde taşıtlar işler. (R. İ.)

SUSUZ, Kars iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 645 km², nüfûsu 25 956 (1975), nüfûs sıklığı 40, köy sayısı 8, köylerden biri 1 000'den çok nüfûslu, ötekilerinin çoğu 200 - 500 nüfûsludur. İlçe merkezi S.'un nüfûsu 5 006'dır. İlçe arâzisi, Kars merkez ilçesinin kuzeyindedir. Göle, Ardahan, Çıldır, Arpaçay ilçeleri ile sınırlıdır. Daha önce merkez ilçeye bağlı (merkezi Cılavuz köyü) bir bucak iken, 1959 yılında ilçe durumuna getirilmiştir.

İlçe arâzisi, Kars çayına karışan bazı derelerin çevrelerindeki volkanik Neojen fasiyesli dalgalı arâzi (1 750 - 1 800 m) ile bunun kuzeyinde volkanik yapılı (bazalt) Kısır dağı (3 150 m)'nın güney bölümünü içine alır. Sadece vâdîler boyunda alüviyal arâzi uzanır. İlçenin batısındaki volkanik arâzide Aygır gölü adlı küçük (3 km²), derin (30 m) bir göl vardır. Seviye farkı az olan bir göldür. Çevresindeki yamaçlardan inen sular ve dipten, yanlardan çıkan sızıntı ve kaynak sularıyla beslenir. Görünürde ayağı yok ise de, dibte sızıntıları olduğu sanılır; suyunun tatlı oluşu da buna bağlanır. Bol balıkları (alabalık, sarıbalık..) vardır. Bu yüksek yerde ve soğuk iklimde göl bütün kış donar. Çevresi otluk ve çiçeklerle süslüdür. Turistik değeri vardır.

İlçede iklim çok soğuk ve sertir. Kar örtüsü aylarca yerden kalkmaz. Yaylalarda ve hele dağlarda kar kalınlığı 40-60 cm'yi bulur ve geçer. Bu sırada kızaklardan faydalanılır. Pek yakınındaki Kars meteoroloji değerlerine göre, kışın sıcaklığın —30°C'a, hattâ daha aşağısına düştüğü çok olur. Yaz ayları ise, serin geçer (20° - 23°C), temiz bir yayla iklimi hüküm sürer. Yıllık yağış miktarı 500 mm'dir. Fakat buharlaşma az olduğundan, bu yağış mikdarı bile toprağa etkili olur. Bu iklimde bitki örtüsü, çoğu çiçeklerle karışık gür otluklar ve yer yer çalılıklar hâlinde görülür. Buna bağlı olarak hayvancılık burada gelişmiştir. 20 - 30 sığırı bulunan, hattâ 200 sığırı olan köylüler vardır. Nüfûsun % 70'inin başta gelen geçim kaynağı hayvan yetiştirmektir. Tarım bundan sonra gelir.

1973 verilerine göre, ilçede 40 000'den çok sığır, 9 000 manda, 53 000 koyun, 1 200 kıl keçisi vardır. Sığırlarda doğukırmızısı ırk çoğunluktadır. Ancak, son 15 yıldan beri montafon ırkının melezlerinin de yetiştirilmesine girişilmiştir. İldeki 5 boğa deposundan köylere montafon boğaları gönderilir. Koyunlardan karaman koyunu ırkı hâkimdir. Sürüler hâlinde kaz ile bindi ve tavuk da çok beslenir. Canlı hayvan, et, süt mamûlleri ile yumurta, yapağı başka yerlere gönderilir. Arıcılık da yapılır. Yapağı üretimi önemli yer tutar.

Tarım alanında en çok buğday, arpa, çavdar ekilir. Bazı yayla bölümlerinde buğdaydan çok arpa yetişir. Son yıllarda

makine ile tarım da yapılmaya başlanmıştır. S. kasabası çevresinde az mikdarda nohut, mercimek, fasulye, burçak, patates yetiştirilir. Domatesin iyice olgunlaşmasına sıcak zaman yetmez.

İlçe merkezi S., Arpaçayı'na karışan dere boyunda kurulmuştur. Burası 1940'da kurulmuş olan Cılavuz köy enstitüsünün yerinde gelişmiş, bucak merkezi iken, 1959'da ilçe merkezi olmuştur. 1940'da 34 köyü bulunan S. bucağının merkezi Cılavuz köyünün nüfusu 1 269 idi. 1975'te nüfusu 5 000'i geçmiş, düzgün yapıları, cadde ve sokakları, çarşısı, camileri ile bir kasaba olmuştur. Öğretmen okulu, ortaokul, 2 ilkokul (köylerde 27) vardır. İl merkezine bir asfalt yol ile bağlı oduğu gibi (25 km), 10 km güneyindeki Boğazköy'den ayrılan düzgün yollarla Arpaçay ve Göle'ye bağlanmıştır. Elektrik enerjisi, içme ve kullanma suları vardır. (bk. KARS). (R. İ.)

SUSUZLUK, su içme ihtiyacının duyulmasıdır. S.'a sebep olarak çeşitli görüşler vardır: Hücre susuz kalınca afferent sinir ucları uyarılır; buradan giden emirler merkeze etki yaparak, S. duygusunu meydana getirirler; diğer bir görüşe göre de beden suyunun genel olarak azalmasiyle ortaya çıkar. Kanda tuz miktarının değişmesi sonucunda kan plazması, doku sıvısı ve hücre içi sıvıda da su ve elektrolit mikdarı değişir ve buna bağlı olarak da S. meydana gelir.

Su düzenlemesine ait bir merkezin, beyinde dördüncü karıncık tabanında bulunduğu, hayvanlarda tecrübî olarak gösterilmiştir. Kanın su mikdarının azalması, refleks yolla, bu merkezlere duyurulur.

SUŞEHRİ, Sivas iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 1665 km^2, nüfûsu 61 054 (1975), nüfûs sıklığı 37, köy sayısı 132, bucak sayısı 3 (Akıncılar, Gölova, Gökçekent), belediye sayısı 3'dür. Köylerinden 87'sinin nüfûsları 400 kadardır. Bir kısmı ise, 500 - 800 nüfûsludur. İlçe merkezinin nüfûsu 10 863, yüksekliği 1 120 m'dir. İlçe arâzisi, ilin kuzey bölümündedir. Koyulhisar, Zara, İmranlı ilçeleri ve Erzincan, Giresun illeri ile sınırlıdır. S., eski ilçelerdendir (1860). Daha önce "Şebinkarahisar vilâyeti"ne bağlı bir ilçe iken, bu vilâyetin kaldırılmasiyle Sivas'a bağlanmıştır (1927'den sonra).

İlçe arazisi, orta bölümündeki S. ovası (bazı haritalarımızda buradan geçen çaya göre Endires ovası olarak geçmiştir) ile çevresindeki tepelik ve dağlık yerlerden oluşmuştur. Bir tektonik çöküntü sahası olan ovanın yüzölçümü 274 km^2'dir. Uzunluğu 35 km, genişliği 5 km kadardır. Ova ve çevresi Kuzey Anadolu deprem kuşağı içindedir. Burada, yaklaşık, batı - doğu uzanışlı kırık hatları geçer. Bu çöküntü ovası (1 100 m), verimli alüviyonlarla örtülü ve bol suludur. Kuzeyinde Eğme dağı (1 620 m; Kretase kıvrımlı - kırıklı tabakalarından oluşmuş), güneyinde 1 800 - 2 000 m'lik dağlık yerler, Eosen flişi, diyorit intrusion taşları, kristalin şistlerden bir yapı gösterir. Doğusundaki tepelik - düzlük yerler (1 100 - 1 200 m) Neojen tabakalarından bir yapı gösterir.

İlçenin başlıca akarsuları, ovanın güneyindeki dağlardan kaynaklanan ve birçok gür derelerle beslenen Akşar çayı (buna Endires çayı veya S. çayı da denilmiştir) Kelkit ırmağına dökülür. Kelkit ırmağının küçük bir kesimi ilçe arâzisi içindedir.

İlçenin iklimi, Karadeniz ve İç Anadolu iklimleri arasında bir geçiş özelliği gösterir. Yaz ayları oldukça sıcak ve az yağışlı, kışları soğuk ve yağmur ve kar yağışlı geçer. Sıcaklığın — 5°'nin altına düştüğü çokça olur. Kış ve bahar ayları yağışın çok olduğu mevsimleri içine alır. En yağışlı ay mayıstır (yıllık ortalama 61,5 mm). Yaz ve ilk güz ayları da büsbütün kurak değildir; haziran ve ekim oldukça

SUŞEHRİ : Bir görünüş

yağışlı geçer; temmuzdan eylül sonuna kadar 65 mm'den çok yağış olur. En az yağışlı ay ağustostur (5 mm). Ortalama yıllık yağış mikdarı ise 420 mm'dir. Dağlık yerlerde yağış ve özellikle kar yağışı daha çok olur. Buralarda kar kalınlığı 50 - 60 cm'yi bulur, hattâ geçer (ovada 20 - 40 cm). Bu iklimi ile ilçe, orman bölgesi içinde ise de, arâzinin tarla ve mera olarak uzun zaman kullanılmış olması ormanları azaltmış, sadece dağların bazı bölümlerinde ormanlar kalabilmiştir (30 000 hektar kadar). Burası, Koyulhisar orman işletmesine bağlıdır Ağaç çeşitleri sarıçam, köknar, meşe, kayın, kavaktır.

İlçede başta gelen geçim kaynakları tarla tarımı (buğday, arpa) ile şeker pancarı ve bahçeciliktir. Hayvancılık bunlardan sonra gelir. Bunlardan elde edilen ürünler, başka yerlere de gönderilir. İlçe, su bolluğunun görüldüğü bir yer olup, özellikle ova ve vâdiler boyunda bahçelerin çokluğu meyve ve sebze yetiştiriciliği önemli yer tutar. Meyvecilik, büyüklü küçüklü bahçelerde yapılır, elma, armut, kayısı, dut bol mikdarda elde edilir, çevreye de çokça gönderilir. Canlı hayvan satışı da ilçeye gelir sağlar.

İlçe merkezi S., ovanın batı kenarında, Sivas'ı Şebinkarahisar üzerinden Giresun'a bağlayan karayolu üzerinde, işlek bir uğrak yeridir. Günümüzde S., Erzincan ve Koyulhisar - Tokat üzerinden uzanan, Sivas'ı Giresun'a bağlayan yolların bir kavşak yeri olmuştur. Yüksekliği aşağılarda 950 m, yukarı yerlerinde 1 120 m'dir. Divriği'den sonra ilin en çok nüfûslu ilçe merkezi olup, nüfûsu 10 863'tür (1927'de 2 877 nüfûslu bir kasaba idi). S., işleyişi ile bir küçük şehirdir. Sivas caddesinde resmî binalar sıralanmıştır. Çarşı, doğu bölümündedir. Evler bir iki katlı, bir kısmı çatılı olmakla beraber, birkaç katlı modern yapıları da vardır.

Şehir, eski bir yerleşme bölgesindedir. İlçede höyükler, kaleler, bazı harâbeler vardır. Şimdi birer küçük köy olan Akşar, Eskişar Roma ve Bizans devirlerinden kalma oldukları sanılan iki kale harâbesi vardır. Dağlık yerde Sis Kalesi adı ile tanınan bir kale bulunmaktadır. Küçük Güzel köyünde Roma, Bizans devirlerine ait yıkıntılar vardır. Bölgede depremlerin doğurduğu yıkılmalar sonucu yerleşme yerlerinde zaman zaman yer değiştirmeler olduğu sanılmaktadır. S.'nin eski adları Andıryas, Andıras, Endires, Enderes gibi şekillerde geçmiş, 1906'da S. adı verilmiştir. Bu adın, bu çevrenin sularının bol olmasından alındığı söylenir.

Şehrin 8 km kuzey-batısındaki Akçaağıl kaplıcası, bu çevrede bir şıfa kaynağı olarak tanınmıştır. Kaplıca, Kelkit ırmağının güney yakasındadır (750 m). Konaklama yerleri olarak 50 yatak vardır. Konaklama ihtiyacını karşılamak için, çok sayıda çadır da kurulmaktadır. İki havuzu, lokantası, gazinosu vardır. Suyun sıcaklığı 43°C olup, sodyum bikarbonatlı, sülfatlı, klorürlüdür. Romatizma, nevralji, kadın hastalıkları için şifâ vericidir. Kaplıca ile şehir arasında sık vasıtalar işler.

S. belediyesi, 1874 yılında kurulmuştur. İmâr planı, elektriği, içme suyu (1950'de Yalnızbağlar mevkıinden getirilmiş), ilk ve orta öğretim okulları, sağlık merkezi ve sıtma savaş şubesi, banka şubeleri, haftalık pazarı (çevre ilçelerden buraya alış - verişe gelenler vardır), hamamı, garajı, otel ve lokantaları, fırınları vardır (bk. SİVAS). (R. İ.)

SUTERMEISTER, Heinrich (Feuerthalen, Schaffhausen yakınları 1910 -), İsviçreli besteci. Paris'te Courvoisier ve Geierhass'tan; Münih'de ise Hans Pfitzner'den bestecilik dersleri aldı.

Daha çok oda mûsikileri, koral parçalar ve operalar besteledi. *Romeo and Juliet* (Romeo ve Jüliet) [1940] adlı operası, *Die Schwarze Spinne* (Kara Örümcek) [1949] adlı radyo operası, *Titus Feuerfuchs* (1958) adlı komik operası ile *Seraphine veya Eczacı Kız* (1960), *Das Gespenst von Canterville* (Canterville'deki Hortlak) [1964] adlı operaları, tanınmış operaları arasındadır.

Ayrıca, orkestra parçaları, piyano mûsikisine ait eserler, *Das Hohelied* (Ulu Şarkı) [1961] gibi şarkı çeşidinden eserler de besteledi.

SUTSOS [Soutzo, Suzzo], Epir asıllı Fener'li aile; bu aileden gelenlerden, **Mikhail**, Eflâk başkapı kethüdalığında, Dîvân-ı Hümâyûn tercümanlığında bulundu ve Eflâk (1783 - 1786; 1791 - 1793) ve Boğdan voyvodalığına tâyin edildi (1793 - 1794). **Mikhail [Mihal]** (Istanbul 1792 - Atina 1864), Boğdan beyi (1819); Philiki Hetaireia ayaklanmasına katıldı; Aleksandr İpsilanti ile işbirliği yaptı. İpsilanti, Mihail S. ile anlaşarak 3 bin kişiyle Yaş'a girdi. Daha sonra Avusturya'ya sürüldü (1821 - 1825); Fransa ve Türkiye'de elçilik yaptı, Epir ile Tesalya ayaklanmasına (1854) öncülük etti; **Aleksandros**, Eflâk beyi (1812 - 1821), ayaklanmalara karşı olduğu için zehirlenmek suretiyle öldürüldü; **Aleksandros** (Istanbul 1803 - İzmir 1863), Rum şâir ve yazarı. A. S. aynı zamanda, Rum romantik şiir hareketinin kurucusudur. Paris'te de öğrenim gördü; orada Fransız romantiklerinin ve liberal siyâsî düşüncelerin tesiri altında kaldı. Yazılarıyla Yunanistan'da modern siyâsî liberal hareketin öncülüğünü yaptı. Başlıca eserleri arasında *Historia tis Ellinikis Epanastaseos* (Yunan İhtilâli Tarihi) [1829], bir şiir derlemesi olan *Panorama tis Ellados* (Yunanistan'ın Panoraması) ve kral Othon'a karşı bir saldırı olan en uzun şiiri Byron'ın *Childe Harold*'unu (Çocuk H.) model olarak aldığı *Periplanomenos* (Serseri) [1839] vardır. Kardeşi **Panagiotis** (Istanbul 1806 - Atina 1868) de yazardı. Bir tragedya olan *Euthymios Blakhabas* (1839); üç lirik dramdan ibaret olan *Markos Karaiskos* (1840), *Agnostos* (Meçhul Adam) [1840] ile *Markos Botzaris* (1840) gibi eserleri vardır. Yazılarında kral ve hükûmetle alay ettiği için bir çok kereler hapsedilmiştir.

SUÛD (Sa'ûd), İbni Abdülazîz (Küveyt 1902 - Atina 1969), Suûdî (Sa'ûdî) Arabistan kralı. Abdülazîz İbni Suûd'un oğludur. 1902'de Küveyt'te dünyaya gelmiştir. 9 kasım 1953'te babasının ölümü üzerine Riyad'da Suûdî Arabistan kralı oldu. Kardeşi Faysal ise, Hicaz'da genel vâli olarak bulunuyordu. S. ilk iş olarak bir bakanlar kurulu meydana getirdi ve bu kurulun tüzüğünü 1954'te ilân etti. Bu arada ülkede pet-

SUÛD İBNİ ABDÜLAZİZ (1902 - 1969)

rolün bulunması ve diğer maden yataklarını Amerikan şirketlerinin işletmeye başlaması, büyük servetlerin S.'un eline geçmesine imkân verdi. Ne var ki, ülkede düzenli bir para sistemi olmaması ve S.'un sonu gelmez israfları, ülkeye giren paraya rağmen ekonomiyi geriletti. Bu durumda S. 22 mart 1958'de başbakanlığı, kardeşi Faysal'a vermek zorunda kaldı. Yeniden düzenlenen bakanlar kurulu tüzüğü ise, kralın harcama yetkilerini daraltıyordu. Başbakan olarak iktidara el koyan Faysal'ın deflasyon, para darlığı politikası, kral ailesi fertlerinin olduğu kadar, para çevrelerinin de ona karşı cephe almalarına yol açtı. Bu durumdan yararlanan S. kardeşini azlederek, ülkenin idâresini yeniden ele aldı (22 aralık 1960). Çıkardığı yeni bir kararnâme ile bakanlıkların kral ailesi dışından seçilmesini getirmiş oluyordu. Umûmiyetle Suûdî Arabistan'da (b. bk.) meşrûtî rejime girişte bir adım gibi değerlendirilen bu kararnâmeden S., sadece iktidarda mutlak otoriteyi sağlamayı düşünmüştü. Bundan sonra Arap âleminin liderliği için Mısır'a hâkim olan Abdünnâsır ile sert bir mücadeleye girişti. Mısır tarafından desteklenen Yemen'deki sosyalist cumhuriyetçi isyancılara karşı İmam Muhammed el-Bedr ve taraftarlarını tuttu. Mısır'ın kontrolü altında bulunan İslâm kongresine karşı 1962'de Dünya İslâm Birliği'ni kurmaya girişti. A. B. D.'nin desteğine rağmen, Nâsır'ın Arap âlemindeki güçlü kişiliği ve propagandası ve kendi kardeşi Tallâl'ın da ondan ayrılması, sonunda S.'un yalnız kalmasına, dışta ve içte kuvvetli bir muhalefetle karşılaşmasına yol açtı. Bu durumda S., kısıtlı yetkilerle Faysal'ı tekrar başbakanlığa getirmek zorunda kaldı. Faysal'ın Suûdî Arabistan halkı üzerindeki otoritesi sayesinde 6 kasım 1962'de Mısır'la siyâsî ilişkiler kesildi. 1963'te kölelik sistemi kaldırıldı ve ülke sür'atli bir kalkınma ve çağdaşlaşma yoluna girdi. S. ise bu dönemde yetkilerini yavaş yavaş kaybetti. Nihayet 2 kasım 1964'te bakanlar kurulu ve temsilciler meclisi kararı ile tahttan indirildi. Abdünnâsır'ın müsaadesi üzerine de eski geleneğe uyarak mâzul Mekke şerifleri gibi, önce Kahire'de yaşamak zorunda bırakıldı. Ölümüne kadar, ülkesinin dışında Avrupa'da kalan S. Atina'da öldü. S., Arabistan tarihinde eski kabile şeyhliğinden çağdaş krallığa geçiş sıkıntılarını çeken bir kişi olarak hatırlanacaktır. (İ. P.)

SUÛDÎ ARABİSTAN (resmî adı : **El-Memleketi'l-Arabiyeti's-Sa'ûdiye**), Afrika ve Asya kıt'aları arasında bulunan Arabistan (b. bk.) yarımadanın büyük bölümü üzerinde kurulu İslâm ülkesi ve devleti. "Suûdî Arabistan", kısaca "Saûdiya" diye de anılan ülkeyi yöneten hânedânın ilk büyük şeyhlerinden Suûd (Sa'ûd) İbni Muhammed İbni Mukrin'e izâfeten bu ad verilmiştir. Bugünkü krallığın kurucusu ve ilk melîk'i "kral'ı" olan Abdülaziz İbni Abdurman İbni (Suûd) [b. bk.] 18 eylül 1932 târihli kararnâmesiyle ülkesine "Suûdî Arabistan" adını verdiğinden, 23 eylül 1932'den bu yana ülke ve devlet, milletlerarasında bu adla anılmaktadır. Yüzölçümü 2 235 200 km², nüfûsu yaklaşık olarak 8 000 000'dur. Dînî merkezi Mekke, diplomatik ve siyâsî başkenti Riyad (b. bk.)'dır. Başkent Riyad'ın nüfûsu 1964 sayımına göre 169 000 gösterilmişse de bugün bir milyona yakındır. Ahâlisi, Arabistan yarımadasının çeşitli bölgelerindeki şehir, kasaba ve vâhalara yerleşmiş bulunan veyâ Arabistan çöllerinde göçebe olarak yaşayan Araplar'dan, bedevîler'den ibarettir. Yurdun çeşitli iş, kültür ve ticâret merkezlerine yerleşmiş Filistin'li, Ürdün'lü, Yemen'li, Hadra-

SUÛDÎ ARABİSTAN

mud'lu ve Mısır'lı Araplar; Türkiye'den, Batı ve Doğu Türkistan'dan, Afganistan'dan göçetmiş Türkler; Pakistan'lı, İndonezya'lı, Hindistan'lı v.b. gibi Asya'lı Müslümanlar ve Sudan'lı, Eritre'li v.b. gibi Afrika ülkelerinden gelip kalmış esir ve hacılar, S. A.'ın nüfûsuna ve iş gücüne katkıda bulunmaktadırlar. 1932 yılından beri S. A. halkına Suûdî "Sa'ûdî" denilmektedir. Resmî dili Arapça'dır (bk. ARAP DİLİ). Millî bayrağı : Yeşil zemin üzerine beyaz renkte Arapça olarak "Lâ ilâhe illallâh Muhammed'ü'r-Resûlallah = Allah'dan başka Tanrı yoktur, Muhammed onun peygamberidir" yazılıdır ve bu yazı altında bir kılıç bulunmaktadır.

Coğrafî mevkii ve sınırları : Batısında Akabe körfezi ve Kızıl Deniz, güneyinde Aden körfezi ve Hind okyanusu, doğusunda Basra ve Umman "Oman" körfezleri bulunan S. A., bu gayrimuntazam su yolları ile diğer kıt'alardan ayrılmaktadır (bk. ARABİSTAN). Kuzey-batısında Sina yarımadası (Mısır), İsrail; kuzeyinde Ürdün, Irak çölleri ve Küveyt (b. bk.) ile sınırlıdır. Doğuda Basra körfezi, Katar şeyhliği (b. bk.) ve güney-doğusunda Birleşik Arab emirlikleri ve Umman sultanlığı (Oman) [b. bk.], güneyinde Yemen ve Güney Yemen ile sınırlı bulunan geniş ülke, idârî bakımdan 6 büyük ve 12 küçük eyâlete ayrılmış bulunmaktadır. Büyük idârî bölgelerin başlıcaları şunlardır : 1) Târihte, Necd (b. bk.) olarak bilinen, XVIII. yüzyılın sonu ve geçen yüzyılın başlarında, 1818'e kadar, Suûdî (Sa'ûdî) şeyhlerinin ve Vehhâbî (b. bk.)'lerin merkezi Der'iye'nin bulunduğu, bugün başkenti Riyadh (bk. RİYAD) olan merkezî eyâlet; 2) târihte Hicaz (b. bk.) olarak tanınan ve bütün İslâm âlemince üstün değer ve mânâ taşıyan mukaddes şehirler Mekke (b. bk.) ile Medine (b. bk.)'nin de, ülkenin iki önemli beldesi Cidde (b. bk.) ve Tâif (b. bk.)'in de dâhil bulundukları Batı eyâleti; 3) târihte al-Ahsa (b. bk.) (Lahsa, al-Hasa da denir) olarak bilinen ve başkenti Basra körfezindeki en işlek petrol ihraç limanı Dammam (b. bk.) olan Doğu eyâleti; 4) târihte Asir (b. bk.) olarak bilinen, ülkenin güney-batısında Hicaz ile Yemen arasındaki bölgeyi teşkil eden ve başkenti Abha

(b. bk.) olan Güney eyâleti; 5) Cebel Şammar'ın merkezi Hail (b. bk.)'in, Tebük al-Jauf (Cevf Sirhân) gibi ünlü kasabaların da bulunduğu Kuzey eyâleti.

S. A.'ın sürekli akan nehirleri yoktur. Iklimi, bilhassa ortasındaki çöllük bölgelerde çoğunlukla sıcak ve kurudur. Kıyı şehir ve kasabalarının sıcaklığı, aşırı bir rutûbet de eklenince bunaltıcı olur. Yağmur yağışı çoğu yerlerde

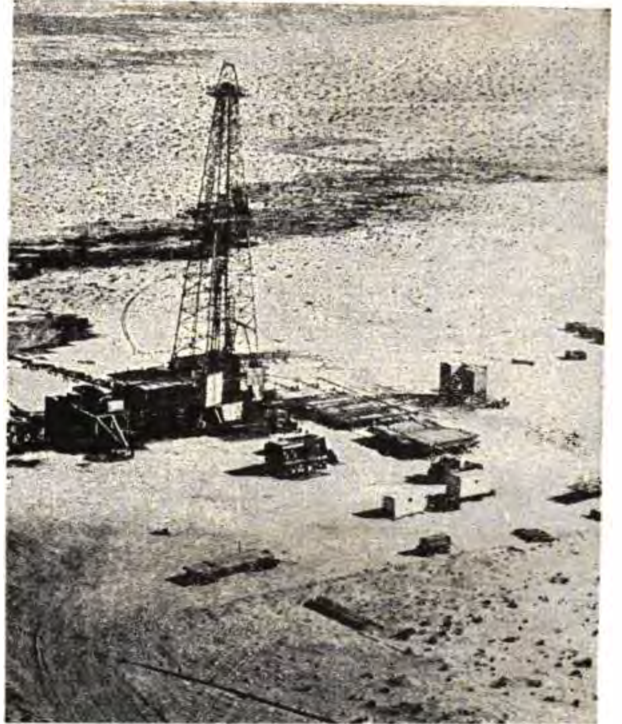

SUÛDÎ ARABİSTAN : Sulama S. A.'da sınırlı bir tarımı mümkün kılmaktadır

ortalama 76.2 mm olmakla berâber, kış aylarında şiddetli yağmur fırtınaları, sağnaklar başgösterebilir. Dağlık bölgelerin ekseri mutedil ve kıyıların rutûbetli olmasına karşı, Riyad gibi iç kesimlerde yazlar çok sıcak ve kışlar mutedil soğuk olur. Seyrek görülen yağmurlu devrelerin dışında, çöl bölgeleri genellikle çoraktır. Ancak, pınarların devamlı çıktığı nadir yerlerde otlaklıklar belirir ve yeşerir.

Milletin mutluluğunda hayatî rol oynayan ülkedeki petrol serveti, petro-kimyaya dayanan başlıca sanâyî kuruluşları hep Basra körfezi boyunca uzanan şerit üzerindedir. Yarımadanın doğusunda başlayan Arap platosu, Basra körfezine doğru yavaş yavaş alçalır. Kuzeyde Nüfûd "an-Nafûd", güneyde Rub'ül-hâlî "Rub'al-Khali" (bk. RUB'Ü'L-HALİ) [veyâ Dehna] çölleri yer alır.

Fakat ülkenin en büyük hazinesi şüphesiz, yeryüzündeki 1 milyarı aşkın Müslüman için büyük değer taşıyan *Mukaddes Yerler*'dir. Bütün insanlığın ilk mâbedi ve İslâm'ın tek kıblesi olan mukaddes Kâbe (b. bk.), Allah'ın emri üzerine, M. Ö. XVIII. yüzyılda İbrahim Peygamber (b. bk.)

SUÛDÎ ARABİSTAN : S. A. ekonomisinde başlıca yeri işgal eden petrol, doğu kesimindeki çöllerden çıkarılmaktadır. (Resim Hasa'daki bir petrol kuyusunu göstermektedir)

ve oğlu İsmâil tarafından kurulmuştur. Mekke yakınlarında Müslümanlar'ca mukaddes sayılan yerler meyanında hacıların, zilhiccenin dokuzuncu gününde ziyaret ettikleri ve Hz. Peygamber'in *vedâ' konuşması*'nı yaptığı Rahmet Dağı (Cetelü'r-Rahme) isimli inâyet tepesi zikre değerdir. Mina ve Muzdalifa, hacıların hac gereklerini yerine getirmek için, kaldık-

SUÛDÎ ARABİSTAN : Kâbe'de Hacer-i Esved'in hacılarca ziyareti

ları diğer iki mukaddes yerdir (bk. HAC, KÂBE). Hicretin 17. ve 25. yıllarında Halîfe Ömer ve Osman devirlerinde Mescid-i Harâm genişletilmiş, çevresine müstahkem duvar çevrilmiş; duvarın iç kısmında parmaklıklar ve gölgelik revaklar yapılmış câmi içinde kandiller asılarak ışıklandırılmıştır. Abbasîler ve Türk ve Çerkes Memlûkleri de Kâbe'yi onarmışlar; Kanûnî Sultan Süleyman ve III. Sultan Murad devirlerinde ise Mescidü'l - Harâm'ın bütün külliyesinde köklü gelişmeler sağlanmıştır.

Mekke'deki Mukaddes Câmi "Mescidü'l - Harâm" ile ilgili son önemli gelişme ve genişlemeleri 1955'ten bu yana sağlayan, bugünkü Suûdî hânedânıdır. Kâbe avlusu, 30 000 m²'den 160 000 m² genişliğine çıkarılarak 300 000'den fazla Müslüman'ın bir arada duâ edebilmesine imkân verilmiştir. 1979 yılında bütün Müslümanlar'ca üzüntü, hayret ve nefretle karşılanan bir olay sonucu, Kâbe'nin 150 kadar silâhlı sapık tarafından işgali üzerine, Mescid-i Harâm'da, özellikle Zemzem kuyularında, zemin ve sütûnlarda meydana gelen tahribat, en kısa zamanda tamamıyle onarılmıştır.

Hz. Peygamber'in mezarının bulunduğu Medine'deki Peygamber Câmii "Mescidü'n - Nebevî" (bk. MEDİNE), bütün Müslümanlar'ca aynı derecede kudsiyet ve muhabbetle anılmakta ve sonsuz değer taşımaktadır. Çeşitli vesilelerle genişletilmiş bu câmi, bugünkü şeklini 1853 - 1854'te Sultan Abdülmecid zamanında almıştır. Fakat, Türk sultanlarının kazandırdığı târihî san'at değerlerini korumak ve dayanıksız duruma gelen bölümleri onarmak suretiyle başlıca tâmiri ve gelişmesi, yine bugünkü Suûdî hânedânı, özellikle III. Suûdî Arabistan Kralı Faysal İbni Abdülaziz tarafından gerçekleştirilmiştir.

İslâmlığın ikinci mukaddes şehri olan Medine, Hz. Peygamber ve onun izinde giden halîfeler zamanında Müslümanlar'ın başkenti idi. Şehirde ve çevresinde Kur'ân'da sözü geçen Kuba Câmii; Müslümanlar'ın inançsızlara karşı giriştikleri en çetin savaşlardan birine sahne olan Uhud Dağı ve İslâmiyet'in devam edegelen büyüklüğünü ispatlayan daha birçok önemli târihî mahaller ve âbideler vardır.

SUÛDÎ ARABİSTAN : Dünya Müslümanlarının mânevî merkezi olan Mekke-i Mükerreme'nin umûmî görünüşü. Ortada Kâ'be-i Muazzama ve Mescidü'l - Harâm görülmektedir

SUÛDÎ ARABİSTAN : Mekke'den Medine'ye giden yol

SUÛDÎ ARABİSTAN : S. A.'da Khafs Doghrah'ın nemli ve sıcak ıkliminde yetiştirilen karpuzlar

SUÛDÎ ARABISTAN : S. A.'nın sıcak ve kuru iç bölgelerinde el - Harc'da yetiştirilen olgun hurmaların toplanması

SUÛDÎ ARABİSTAN : Akarsu balıklarının nadir nevilerini ihtiva eden büyük bir kuyu. Bu kuyu yerine göre, yüzme havuzu olarak da kullanılmaktadır

SUÛDÎ ARABİSTAN : Bedevî genci, develeri su ihtiyacını giderirken, kendisi de su torbasını, vâhadaki, su tesisinden doldurmaktadır

SUÛDÎ ARABİSTAN : S. A. merkezî masaelindeki Necid'de küçük bir yerleşme yeri olan Khafs Daghrah'da deneme çiftliği

Tarih : İlk Suûdî devleti Hicaz'da, başkenti Der'iye olmak üzere, 1745'te kurulmak istenmiştir. 1726 yılında kabilenin başına geçen Emîr Muhammed bin Suûd (ölm. mart 1765), Necd kasaba ve köylerini bir araya getirmiştir. Şeyh Muhammed İbni Abdülvehhab (Uyeyne 1703 - Der'iye 1787), adıyle anılan bu dînî hareketin (bk. VEHHÂBİLİK) lideri olmuştur.

SUUDI ARABISTAN : I. S. A. Kralı Abdülaziz İbni Abdürrahman İbni Suûd

Necd Emîri Abdülaziz, Küveyt şeyhinin ve dolayısıyle İngiltere'nin de desteğini sağlayarak 1913'te Lâhsa'yı nüfûzu altına almıştır. 1914 mayısında, Sultan Reşâd zamanında Osmanlı hükûmeti tarafından kendisine Rumeli beylerbeyiliği derecesinde sivil paşalık verilmiş; 1917'de rütbesi en yüksek sivil paşalığa, vezîrliğe yükseltilmiştir. 2 kasım 1921'de Cebel-i Şammar'ın merkezi Hâil'e girerek, Reşidî'lerin iktidârına son vermiştir. 1924'te Tâif'i (eylül), Mekke'yi (ekim) ve 1925'te Cidde ile Medîne'yi (aralık) ve 1926'da Asîr'i alan Abdülaziz İbni Suûd, Hicaz'a tamâmen hâkim olarak Haşimîler'e de son vermiştir.

Hilâfet (b. bk.), 3 mart 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kaldırılmış ve son Halîfe Abdülmecîd Efendi yurd dışına çıkarılmış bulunduğundan, Abdülaziz İbni Suûd, 26 haziran 1926'da Mekke'de İslâm ülkeleri arasında bir Hilâfet kongresi toplanmasını sağlamışsa da, müsbet bir netice alınamamıştır.

1927'de ünvânını Necd ve havalisi sultanı, melîk olarak değiştiren Abdülaziz İbni Suûd, 20 mayıs 1927'de İngiltere ile imzaladığı Cidde anlaşması ile de krallık statüsünü resmen kabûl ettirmiştir.

Hiç şüphesiz, yurdda ve bölgede istenilen birliğin sağlanmasında Necd askerlerinin (ihvân) ve askerî zaferlerin büyük rolü olmuştur. Fakat, 23 eylül 1932'de ülkesini dünyaya S. A. olarak tanıtan ve tesçil ettiren Abdülaziz, askerlerinin çiftçi olarak teşkilâtlandırılması ve göçebelerin köylere yerleştirilmesi, bedevîler arasında askerî bir polis ve muhafaza teşkilâtı kurulması yolunda sosyo - ekonomik mühim bir planın gerçekleşmesini de başarmıştır. İskân yerlerini sürekli bir su kaynağı yakınına yerleştirmiş; eski göçebeleri rüzgâr, kum fırtınası ve sert iklime karşı çok az koruyan keçi - kılı çadırlar yerine, kerpiç ve tuğla evler kurdurmuş; çiftçiliğin yaygın hâle gelmesine çalışmış, ziraat yapanları tohum dağıtarak da desteklemiştir.

Halkın mânevî gücünü ve inancını muhafaza etmek maksadıyla, her gruba, İslâm prensip ve kaidelerinin uygulamasını bilen bir kişi tâyin etmiştir. Bu yerleşme projesi, 1915 yılında başlamış ve ülke çapında devam ederek, 121 örnek merkeze yayılmıştır. Böylece Melîk (Kral) Abdülaziz devrinin daha ilk yıllarında 76 000 kişiden ibâret 12 aşîretin yerleştirilmesi gerçekleşmiştir. Mekke, Medine, Cidde, Riyad, Tâif gibi şehirlerde belediye reislikleri ve meclisleri; eyâletlerde bölgenin ileri gelen köklü âilelerinden, önder şahsiyetlerden meydana getirilen köy ve kabile kurulları teşkîl ettirmiştir. Bunları tâyin ve kabûl eden Melîk Abdülaziz, ülkenin her köşesindeki halkın Kur'ân'ın emrettiği Şeriat kaidelerince eşit olarak yönetilmelerini sağlamıştır. Suçlular, cinâyet işleyenler, dînî mahkemelerde yargılanmaya ve İslâm dînî esaslarına uygun olarak ceza görmeye başlamışlardır. Böyle son derece disiplinli yeni bir yönetimin kurulması ile, Arabistan'da daha önce hiç görülmemiş bulunan bir âsâyiş düzeni gerçekleştirilmiştir. Bu sâyede bilhassa hac seferleri için sağlam bir güvenlik elde edilmiştir.

Melîk Abdülaziz, Cidde'de bulunan yabancı devletler temsilcileri ile dostça ilişkiler kurmuş; birçok ülkeler buradaki konsolosluklarını büyükelçilik pâyesine yükseltmişler ve S. A. ile çeşitli dostluk andlaşmaları imzalamışlardır.

Abdülaziz'in S. A.'ı kurmak hususundaki başarısı yanında, daha ilk günlerden itibâren yurdun kalkınması ve halkın refahı yolunda da büyük teşebbüsleri görülmüştür. Hac seferleri yeni nakil vâsıtaları ile çok daha kolay ve modern bir hâle getirilmiş; yurda sokulan tarım âletleri ile ve yağmur sularının muhafazası için yaptırılan sarnıçlar, barajlarla tarım geliştirilmiş; maden araştırmaları arttırılmış; Cidde başta olmak üzere, limanların inşasına büyük önem verilmiştir. Kral Abdülaziz, her yerde bir okul açtırarak, Suûdî halk eğitim sistemini başlatmış; develerin yerine motorlu araçların kullanılmasını sağlamış ve bugün tamamlanmakta olan Orta - Doğu'nun en üstün telekomünikasyon sistemi yolunda ilk adımı atmıştır. İçme suyu aramalarına büyük önem vermiş; çağdaşlaşma yolunda S. A.'ın bugünkü seviyesinin kaynağı olan petrol arama imtiyazlarını sağlam esaslara bağlamıştır. Ülkede zengin petrol yataklarının bulunduğu tahmin edilen başlangıç yıllarında, 1923'den sonra, İbni Suûd, İngiliz petrol arama şirketlerinden yıllık arama izni ve çıkarma hakkı ücreti almış; 1933'te bu hakkı feshetmiş; 1933, 1936 ve 1944'de *The California Arabian Standard Oil Company* ile *The Standard Oil Company of California* ve *The Texas Company* ile ortaklık anlaşmaları yaparak *The Arabian American Oil Company* (ARAMCO)'nin kurulmasını sağlamış ve aralık 1948'de *The Standard Oil Company of New Jersey* ve *Socony Vacuum* ile bu kuruluşu yeniden geliştirmiş ve daha verimli hâle getirmiştir. Oğullarının devlet yönetiminde başarılı olmaları için yetişmelerine büyük önem veren Abdülaziz, ölümünden az önce bir bakanlar kurulu toplamayı düşünmüş, bu kurulun statüsü 1954 martında düzenlenmiştir. 9 kasım 1953'de Abdülaziz Tâif'de Kasr al - Karvah'da vefat edince yerine büyük oğlu, Hazzamî kızı Fatha adlı zevcesinden doğma, Suûd İbni Abdülaziz (Küveyt 15 ocak 1902 - Atina 23 şubat 1969), [b. bk.] II. S. A. kralı olarak yerine geçmiştir.

Babası hayatta iken 18 eylül 1932'de kraliyet velîahdı, kral nâibi ilân edilmiş olan Sa'ûd İbni Abdülaziz, babası, Angina Pectoris'den vefat edince yerine 9 kasım 1953'de II. S. A. kralı olmuş ve hükümdarlığı 11 yıl sürmüştür.

Melîk Suûd, her ne kadar babasının başlattığı mühim işleri, kardeşi Faysal'ın da yardımı ile sürdürmeye çalışmışsa da, aşırı masrafları ve ölçüsüz tutumları yüzünden maliyeyi ağır sıkıntılara sürüklemiştir. Bu sebepledir ki, 22 mart 1958'de yönetimi, o sırada hükûmetin başında bulunan kardeşi Faysal'a bırakmak ve yeni bir bakanlar kurulu statüsü kabûl etmek zorunda kalmıştır. 4 mayıs 1958'de yürürlüğe giren bu statü, bir bakanın birkaç hükûmet görevini birden üzerine almasını yasaklamakta; özellikle kralın harcama yetkisini elinden almaktaydı.

SUÛDÎ ARABİSTAN : III. S. A. Kralı Faysal İbni Abdülaziz

Faysal, o zaman bir sıkılık ve deflasyon rejimi uygulamaya ve Kral Suûd'un aşırı harcamalarına sed çekmeğe başlamıştır. Bu rejimin amacı, hesab dengesini kurmak olmuştur. Kambiyo kontrolu te'sis edilmiş; ithalât kontenjana bağlanmış; gelir kaynakları arttırılmış ve ocak 1960'dan bu yana Suûdî Arabistan para birimi olan Riyal'de yüzde yirmi oranında bir devalüasyon yapılması öngörülmüştür. Hastahâneler, okullar, havaalanları, yollar ve limanlar yaptırmak ve telefon şebekeleri, radyo, televizyon istasyonları kurmak hep bu devrede plâna alınmıştır. "Faysal'ın kemerleri sıktırması" diye vasıflandırılan bu şahsî çıkarlara dur diyen, yurd kalkınmasına yönelmiş rejim, kral ve yakınlarıyla bâzı tüccarlar arasında hoş karşılanmamış ve hoşnutsuzluk yaratmış; bunun üzerine Kral Suûd, 22 aralık 1960'da Faysal'ı azlederek idâreyi tekrar eline almıştır. Kendi evlâdları ile en yakınlarını ve yüksek mevkiiler vererek şahsına bağladığı bürokratları devlet yönetimine yerleştiren Suûd, kendi mutlak otoritesini kurmuşsa da, bu, fazla sürmemiştir. Suûd, Mısır ile çekişmeye başlamış; Nâsır'ın desteklediği Yemen cumhuriyetçilerinin ayaklanmasına karşı İmam Muhammed el - Bedr'i tutması, anlaşmazlığı büsbütün arttırmıştır. Nâsır, Kral Suûd'un kardeşlerinden ve yeğenlerinden kendisine ve yönetimine karşı çıkan Emîr Tallal'ın baş çektiği dört - beş muhalifini desteklemiştir. Suûd, böylece içeride olduğu kadar dışarıda da sert bir muhalefetle karşılaşınca, 17 ekim 1962'de kısıtlı yetkilerle Faysal'ı tekrar hükûmetin başına çağırmak zorunda kalmıştır. Faysal kısa zamanda otoritesini yeniden kurmuş; 6 kasım 1962'de Mısır'la siyâsî ilişkileri kesmiş; Yemen'de kral taraftarlarını desteklemiş; öte yandan yurdun kalkınmasına ve modernleştirilmesine hız vermiştir. 1963'te köleliği kaldırmıştır. 1964'te kendisine tam yetki verilen Faysal, bakanlar kurulu, yasama kurulu ve ihtiyarlar meclisi kararı ile 2 kasım 1964'te tahtından indirilen Melik Suûd'un yerine III. S. A. kralı ilân edilmiştir. Yaş sırasıyla kendisinden sonra gelen kardeşi Muhammed İbni Abdülaziz (doğ. 1910) devlet yönetimi ile ilgilenmeyip ticâretle meşgul olduğu için, ondan sonra gelen kardeşi Asîr Emîr'i Hâlid'i 29 mart 1965'te velîahd ve başbakan yardımcısı seçtirdi.

Annesi, Suûdîler'in, Muhammed İbni Abdülvehhab kolundan geldiği için Şeyh kızı Tarfa diye anılan Faysal İbni Abdülaziz, çok küçük yaşından îtibâren diplomatik, askerî ve idârî alanlarda babası tarafından özel bir dikkat ve itinâ ile yetiştirilmiş bulunuyordu. Tahta çıktığı zaman, babasının ve ağabeyinin krallık devirlerinde ülkesine kırk yılı aşkın bir zaman devlet hizmeti vermiş bir lider vasfını taşıyordu. Daha 14 yaşında iken Ahmed Sanayan refakatinde, babasını temsilen Londra görüşmelerine katılan, yirmi yaşına varmadan Hicaz Emîri olarak eyâleti bir danışma kuruluna dayanarak yönetme yolunu seçen ve sürekli şekilde Melîk Abdülaziz'in özel elçisi pâyesi ile Birleşmiş Milletler'de krallığı temsil eden ve dışişleri bakanlığı vazifesini yürüten Faysal, babası Abdülaziz'in attığı temeller üzerinde ülkesini ve milletini muazzam petrol geliriyle aksaksız yürütülen bir plan dâhilinde yükseltmeye ve ilerletmeye başlamıştır. Melîk Faysal'ın onbir yıllık iktidârı sırasında büyük bir enflasyon ve millî - malî bunalım önlenmiş, ekonomik istikrar sağlanmıştır. Kral Faysal, babasının başlattığı sosyal reformları Arab geleneklerinin gerektirdiği sosyal adalet çerçevesi içinde ve modern hayatın ihtiyaçlarına göre yürütmüş ve uygulamıştır. Tarım ve endüstri, sağlık ve eğitim alanlarında büyük başarılar elde edilmiştir. Faysal, Mukaddes Makamlar'ın onarılması ve genişletilmesi yolunda büyük çabalar harcamıştır. Ayrıca, hiçbir Suûdî vatanlaşın malî zorluk çekmemesi meselesi üzerinde bizzat titizlikle durmuş ve halkın muhtaç kesiminde büyük bir ferahlık ve mutluluk yaratan emekli, dul ve yetim maaşlarını ihdas etmiştir.

Dünyada petrol üreten ülkelerin Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya'dan sonra üçüncüsü mertebesine ulaşan S. A.'ın gittikçe artan büyük gelirini plânla ve titizlikle yerine harcatan Kral Faysal, ülkenin kalkınma ve modernleşmesini başarı ile yürütmüştür. Diğer taraftan S. A.'ın bölgede ve Arab ülkeleri içinde yegâne istikrarlı rejime ve yaşama güvenine sâhib bir ülke hâline gelmesini başarmıştır. Yardıma muhtaç İslâm ülkelerini desteklemiştir. Babasının gününden îtibâren diplomatik ve siyâsî ilişkilerde Arab ve İslâm ülkeleri arasında başarılı bir politika izleyen Melîk Faysal, Birleşmiş Milletler'e ve bütün dünyaya büyük bir devlet adamı olduğunu kabûl ettirmiştir. Mâkul ve köklü bir Müslüman olarak İslâm âleminde yeni bir uyanışa; birlik, beraberlik ve kardeşliğe öncü olan Kral Faysal, Mısır, Suriye, Irak, Libya ve Güney Yemen gibi Arab ülkelerinin Moskova yanlısı sosyalist rejimler kurdukları devirlerde, tek kıblesi Kâbe olan kendi ülkesini komünizm te'sir ve tahribinden korumakla kalmamış; adı geçen ülkelerin muhafazasına da yardımcı olmuştur. İran ve Ürdün'den başlamak üzere, Sudan, Pakistan, Türkiye (ağustos 1966), Fas, Gine, Mali ve Tunus gibi Orta Doğu, Asya ve Afrika'daki İslâm ülkelerine; İngiltere ve Amerika'ya, hattâ Uzak Doğu'da Milliyetçi Çin'e resmî ziyaretlerde bulunarak Müslüman ülkeler arasındaki ilişkilerin ve dünya milletleriyle dostlukların gelişmesine büyük çaba harcamıştır. Siyonizmle, komünizmi İslâm'ın ruh, inanç ve prensiplerine şiddetle aykırı ve düşman sayan Kral Faysal, müesseseler kurmuş; bölgenin ve dünyanın barışına hizmet etmek istemiştir. 1962'de Mekke'de *Râbıtatü'l - Âlemi'l - İslâmî* (İslâm Âlemi Birliği) adı kuruluşu ve 1969 eylülünde Kudüs'de Mescidü'l - Aksa'nın yakılması üzerine düzenlediği Rabat'daki İslâm ülkeleri zirve toplantısında alınan kararla, genel sekreterliği Cidde'de bulunan "İslâm Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı" kuruluşunu meydana

getirmiştir. Kurulduğundan bu yana aralıksız her yıl bir İslâm ülkesinde toplantısını yaparak, 42 üye İslâm ülkesi arasında her alanda işbirliği ve yardımlaşma sağlayan bu önemli kuruluş, Doğu ve Batı blokları arasında üçüncü bir kuvvet, bir denge unsuru, âdetâ İslâm ülkelerine mahsus bir Birleşmiş Milletler asamblesi gibi vazife görmektedir. Bunun yan kuruluşları hâlinde teşekkül eden "İslâm Kalkınma Bankası", "Ankara, İslâm Ülkeleri İstatistik ve Araştırma Merkezi", "Istanbul, İslâm Ülkeleri Târih ve San'at Araştırma Merkezi", "İslâm ülkeleri teknik eleman yetiştirme merkezi - Dacca, Bangladeş", "İslâm Ülkeleri Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği - Karaçi, Pakistan", "İslâm Ülkeleri Gençlik Teşkilâtı" ve "İslâm Ülkeleri Başkent Belediyeleri Birliği" gibi çeşitli kuruluşlar, son yıllarda İslâm ülkeleri arasında siyaset, diplomasi, ekonomi, ticaret, teknik, kültür, spor ve turizm gibi alanlarda gittikçe artan ve kuvvetlenen bir birlik ve beraberliğin sağlanmasını gerçekleştirmektedir.

Melîk Faysal İbni Abdülaziz'in 25 mart 1975 salı günü krallık makamında, yeğenlerinden Emîr Faysal İbni Musaid tarafından öldürülmesi, S. A.'da, bütün İslâm âleminde ve dünyada tesirler yapmıştır. Taht, Kral Abdülaziz'in "Türkî, Suûd (II. Kral), Faysal (III. Kral) ve Muhammed"den sonraki beşinci oğlu, zevcelerinden Musaid kızı Cevhere'den doğma 1912 doğumlu Emîr Halid İbni Abdülaziz'e geçmiş ve bakanlar kurulu, dînî liderler ve halk derhâl onu kral ve Emîr Fahd İbni Abdülaziz'i velîahd ve başbakan vekili ilân etmiştir.

1975 ortalarında tesbit ve ilân edilmiş, 1975 - 1980 yılları arasındaki sürede hız ve başarı ile uygulanmış bulunan ikinci beş yıllık plân, çeşitli faydaları yanında, halkın yaşama şartlarına ve refah seviyesine köklü ve görülür olumlu değişiklikleri, sosyal güvenlikte en yüksek standartları ve eğitim alanında pek büyük başarıları getirmiştir.

SUÛDÎ ARABİSTAN : IV. S. A. (bugünkü) Kralı Hâlid İbni Abdülaziz

Doğu eyâletinde Cubail'de ve Batı eyâletinde Yanbu'da kurulmakta olan iki büyük endüstri merkezi, ülkeye bir gaz toplama ve bir çelik fabrikası, bir alüminyum tasfiyehânesi, üç yeni rafineri, dört petro-kimya fabrikası; Dammam'da iki amonyak ve üre te'sisi, hububat siloları, un ve çimento fabrikaları kazandırmaktadır. Cidde'de bir makine yağı ve bir yeni çimento fabrikası kurulmakta, mevcud petrol rafinerisi genişletilmektedir. Binlerce Suûdî âilesinin ihtiyaçlarını karşılayacak en modern sosyal konutları, şehiriçi köprü ve geçitleri, bulvarları, çevre yolları ve sâhil kordonları ve parklarıyla

SUÛDÎ ARABİSTAN : S. A.'nın batısında Kızıldeniz kenârında bulunan ve diplomatik misyonların ikamet ettiği modern bir şehir olan Cidde'den bir görünüş

SUÛDÎ ARABİSTAN : S. A.'ın başkenti Riyad'dan bir görünüş

bir Avrupa şehrinden farksız hâle gelen Cidde şehri, çok yakın bir gelecekte dünyanın en modern hava meydanlarından birine de kavuşmuş bulunacaktır. Cidde'deki su tasfiyesi kuruluşlarının kapasitesi de 5 milyon galondan 6 - 7 katına çıkarılmaktadır. Ülkenin diğer bütün şehir ve kasabalarında aynı şekilde hızlı gelişmeler, bayındırlık hizmetleriyle modern binalar, fabrikalar yükselmektedir. Yanbu, Medine, Vajh, Dhuba, al - Khobar, Cubail ve al - Khafij gibi şehirlerin su tasfiyeleri de en az beş katına ulaşdırılmaktadır. Yurdun imarı, enfrastrüktürü, enerji üretimi, tarım, eğitim, sağlık, belediye hizmetleri ve iskân konularında dikkat ve titizlikle yapılan harcama ve yatırımlar, S. A.'ı Orta - Doğu'nun örnek ülkesi hâline getirmiş olacaktır.

İkinci beş yıllık plân süresi içinde bâzı hükûmet hizmet ve projelerine şu tahsisler yapılmıştır : (A. yu. 1 Suûdî Riyal'i 25 TL. olduğuna göre) yönetim için 138 milyar millî savunma için 88 milyar, endüstri kuruluşlarına 62.2 milyar, eğitim için 73 milyar, su ve sulama tesislerine 34 milyar, elektrik için 6.2 milyar v.b. toplam 315 milyar SR'i ayrılmıştır. Bâzı il ve ilçelerde uygulanan projelerin maliyeti şöyledir: Riyad için 8 750 milyon, Cidde için 8 800 milyon, Hail için 1 310 milyon, Büreyde için 2 100 milyon, Dammam için 4 000 milyon ve Abha için 900 milyon SR. (F. Tevetoğlu)

SUVLA, Refii Şükrü (Istanbul 1907 - Istanbul 1962), Türk iktisatçı ve öğretim üyesi (ord. prof.). İlk ve orta öğrenimini Galatasaray lisesinde yaptı. Devlet müsabaka imtihanıyla İsviçre'ye gönderildi. Lozan üniversitesi hukuk fakültesi iktisâdî ve ticârî ilimler ve siyâsî ilimler bölümlerinden mezun oldu (1932); aynı üniversitede doktora yaptı (1934). Türkiye'ye dönüşünde Istanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine (İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsüne) doçent olarak tâyin edildi. 1937'de İktisat Fakültesi faaliyete başlayınca, S. oraya geçti ve ayrıca Yüksek Ticâret Okulunda iktisat ve para - kredi dersleri verdi. S., bundan başka merkez bankasında idâre meclisi üyeliği de yaptı. S.'nın başlıca eserleri şunlardır : *Cihanda ve Türkiye'de Beynelmilel Tediye Meseleleri* (1937); *Nazarî İktisat* (1945); *Tatbikî İktisat* (1948); *Para - Kredi* (1963, ölümünden sonra yayınlandı).

SUVOROV, Kont Aleksandr Vasilyeviç (Moskova 1729 - Petersburg 1800), Rus feldmareşalı ve prensi. Rusya tarihinde en büyük generallerden biri olarak anılan S., askerlik mesleğine çarlık ordusunda özel olarak başladı. İsveç ve Prusya'ya karşı uzun yıllar savaştıktan sonra, 1762'de albay rütbesine erişti. 1768 - 1772 Rus - Leh savaşında yararlık gösterdi ve rütbesi tümgeneralliğe yükseltildi. 1773 - 1774 Türk - Rus savaşında, temâyüz etti ve millet çapında ün salmaya başladı. 1787 - 1792 savaşında Türkler'e karşı savaştı ve onun Rymnik 1788'teki zaferi, ona Rymniksky kontu unvânını kazandırdı. Aynı savaş sırasında bir Besarabya kasabası olan İsmâil'i zaptettikten sonra (1790), sivil halkının çoğunu kılıçtan geçirdi. Lehistan'a karşı girişilen başarılı bir harekâtın ardından feldmareşallığa yükseltilen (1794) S., Prag halkını da kılıçtan geçirdikten sonra, Varşova'yı zaptetti. Daha sonra, Fransızlar'ı İtalya'dan atmayı başardı ve Italinsky prensi unvânını elde etti.

Askerlik tarihinin en çok bilinen cebrî yürüyüşlerinden biri olan kar, sis, tipi, acı soğuk ve çığ altında ordusunu Sankt Gotthard geçitinden İsviçre'ye geçirmekte başarı gösteren S.'un desteklemeyi planladığı ikinci Rus ordusu Zürih'te Fransızlar'a yenilmişti. Dolayısıyle S., ordusunun çoğunu telefat vermeden, İsviçre dağlarından doğuya çekti. Ama bu seferde görevine son verildi ve gözden düşmüş olarak öldü. S.'ın ölümünden bir yıl sonra, Petersburg'ta I. Pavel'den sonra yeni Rusya Çarı I. Aleksandr tarafından heykeli dikildi (1801).

1917 Bolşevik ihtilâlinden 1930'lara kadar, Sovyet tarihcileri S.'u, çarlık emperyalizminin gaddar bir adamı olarak mahkûm ettiler. Sonradan bir Rus vatanseveri olarak övüldü. 1943'ten beri de S. şeref rütbesi, Sovyet askerî nişanının en yükseğidir ve orduya eleman yetiştiren okullar (8 yaşından 18 yaşına çocukları eğiten okullar) S. okulları olarak adlandırılmıştır.

SUYILANI, güney yarım kürede yer alan (Hydra) takım yıldızı. Bu yıldızlar, Karga, Kupa, Sekstan ve Yengeç takım yıldızlarının altında ve Erboğa ile Arga takım yıldızları arasında geniş bir yer kaplamaktadır. S. takım yıldızının en parlak yıldızı 2,2 kadir ölçeğinde olan Alfard yıldızıdır. S.'nın yer yüzüne olan uzaklığı 1 960 milyon ışık yılıdır.

SUYILANIGİLLER: bk. KOBRAGİLLER.

SUYOLCU-ZÂDE SÂLİH EFENDİ: bk. SÂLİH EFENDİ (Suyolcu-zâde).

SUYOSUNU, tallı bitkiler şubesinden denizlerde ve tatlı sularda yetişen bir bitki. Genellikle denizin kıyılarında veya kıyılara yakın yerlerde bulunur. Bazılarının talleri bir hücreli bazılarınınki de çeşitli şekillerde olup çok hücrelidir. S.'nun yapısında klorofil bulunur. Bu özelliğiyle diğer tallı bitkilerden farklıdır. S.'ları renklerine göre yeşil S., esmer S., kırmızı S., mavi S. ve diyatomeler olmak üzere, beş gruba ayrılır. Dış görünüşleri ne renkte olursa olsun, hepsinde klorofil bulunur. S.'ları, sıcak suya konulduğu zaman, esmer, kırmızı ve mavi renkler kaybolur; sadece yeşil renk kalır. S.'ları kendi besin maddelerini klorofil sâyesinde hazırlar.

Esmer S.'ları denizlerin diplerinde kayalara yapışık hâlde bulunurlar. En çok görülen çeşidi *fukus*'tur. Bunlar şerit biçiminde olurlar. Şeritlerin içinde azot gazı ile dolu hava kesecikleri bulunur. Azot gazı sâyesinde, yosun su içinde dik durur. Bu yosunlardan, iyod, brom ve sodyum elde edilir. Esmer S.'larının *laminarya* adı verilen bir çeşidi de kurutularak eczacılıkta kullanılır. Atlas okyanusunda *sargas* adı verilen ağaç görünümünde çok uzun yosunlar vardır. Bazılarının boyu 500 m'ye ulaşabilir. Bunlarda *fükoksantin* maddesi fazladır.

Kırmızı S.'ları denizin 50 - 100 m kadar derinliklerinde bulunur. Kar içinde hayatını sürdüren bir çeşit kırmızı S. vardır. Bunlarda *fikoeritrin* maddesi fazladır.

Mavi S.'larında klorofil bol miktarda *fikosiyanin*'le karışık olarak bulunur. Bu yosunlar bakterilerin özelliklerini taşırlar.

S.'larının üremeleri eşeyli ve eşeysiz olur. Sporla veya döllenmiş yumurta ile çoğalırlar. S.'larından çeşitli alanlarda faydalanılır; tarım, eczâcılık ve besin sanayii gibi. Kuzey Avrupa ülkelerinde S.'ları gübre olarak, kurutulduktan sonra da, şilte, yastık gibi eşyaların yapımında kullanılır. İskoçya ve İrlanda'da bir çeşit S., salata yapılarak yenilir. Son yıllarda bazı S. çeşitleri dokumacılıkta ve tatlıcılıkta kullanılmaktadır. Japonya ve Uzak - Doğu ülkelerinde S.'ndan yemekler, pastalar, çorbalar yapılır.

SUZDALIA, XII. yüzyılda Georgiy Dolgoruki tarafından kurulan ve sonradan Moskov devletinin çekirdeğini teşkil eden prenslik. Bu devletin başlıca merkezleri, adını aldığı Suzdal'dan başka, Tver, Rostov, Yuriev - Polski, Vladimir, Yaroslav ve Pereiaslav - Zalieski idi. Bu bölgede yaşayan Finler, şu boylara ayrılır : Murom, Ves, Mer ve Çeremis. Kolonici'lerle bu Finler'in kaynaşmasından, önceki güney ve batı Rusyalı tipinden pek farklı olan, güçlü ve enerjik bir melezleşmiş Rus tipi meydana gelmiştir. Dolgoruki ile oğlu Andrey Bogelyubski'nin (1157 - 1174) önderliği altında S.'lılar Kiev'i yok ettiler (1169) ve Rus dünyasının merkezini yerinden oynattılar. Sonradan Doğu İslavlar'ın birliğini kendi çıkarlarına uygun bir şekilde tekrar kuracak olan Çarlar dizisi S.'dan çıkmıştır.

SÛZ-İ DİL, Türk Mûsikisi'nde bir şed makam. Elimizde 236 örneği vardır ve makamlar arasında 26. sıraya girmektedir. 1785'e doğru Abdülhalîm Ağa (b. bk.) tarafından yapılmıştır. Aşk ıztırâbı, mazi hasreti gibi duyguları bâriz şekilde tebliğ eden çok değerli ve kudretli bir makamdır. Zengûle'nin (b. bk.) aşîrân (mi) perdesindeki şeddidir. Güçlüsü —5. derece olan— bûselik(si)'dir. Umûmiyetle inici olarak seyreder. Niseb-i Şerîfe'den —Zengûle gibi— 7 tanesine mâlik olmakla mülâyim'dir. Tizden peste doğru orta sekizlisindeki sesleri şöyledir : Hüseynî, nîm hisâr, çârgâh, bûselik; dügâh, nîm zengûle, dik acem - aşîrân, aşîrân. Sol ve re bakıyye diyezleri (nîm şehnâz ve nîm hisâr) ile donanır. Fa'ya koma diyezi (dik acem) koymaya lüzum yoktur. Rağbetle kullanılan Sûz-i Dil'den elimizdeki başlıca parçalar şunlardır :

Dînî eserler : Arel'in Âyîn'i, Durak'ı, 2 İlâhî'si; Zekâî Dede'nin Âyîn'i, İlâhî'si; Dede'nin Durak ve İlâhî'si; Ali Aşkî'nin, Fehmi Efendi'nin ve başkalarının İlâhî'leri.

Peşrevler : Abdülhalîm Ağa (Ağır Düyek), Râşid Efendi (Çenber), Raûf Yektâ Bey (Devr-i Kebîr, dînî), III. Selim (Hafîf), Derviş Yektâ (Düyek), Emin Yazıcı (Devr-i Kebîr, dînî), Subhi Ezgi (Sofyân, "Arabesk"), Fehmi Tekçe Ali Efendi (Devr-i Kebîr, en meşhurları). Saz Semâileri : Arel (6'şâr hâneli 6 tâne Konser Saz Semâîsi), Abdülhalîm Ağa, Osman Bey, Ali Efendi, Aziz Dede, Şehzâde Seyfeddîn Efendi, kızı Gevherî Sultan, III. Selim, Kaanûnî Mehmed Bey, Levon Hancıyan, Edhem Efendi, Ali Rif'at Çağatay (değişmeli), Subhi Ezgi ("Arabesk"), Lâika Karabey, H. F. Mutel, C. Tanrıkorur, F. Tekçe, V. Seyhun, S. Erköse, T. Kip, K. Batanay, Sekîne Hanım, E. Ongan, S. Öztoprak (F. Kopuz'la müşterek, en meşhurları), hepsi 9 peşrev ve 29 saz semâîsi. A. R. Çağatay'ın Sofyân Medhal'i; B. Uysal'ın Sofyân Yaylı Sazlar Üçlemecik'i (2 keman ve violonsel); Arel'in uzun bir fantezi saz eseri ve bir Oyun Havası; İ. Hakkı Bey'in Düyek İttihâd-ı Anâsır Marşı; Ehdem Efendi'nin Longa'sı.

A. A. Konuk'un Hafîf Kâr'ı (hocası Zekâî Dede için mersiye : 1897). Besteler : A. R. Çağatay (Çenber I. ve Remel II.), Hoca Fehmi Efendi (I. ve II.), Mehmed Bey (Darb-ı Fetih I. ve Hafîf II.), Ali Efendi (Zencîr I. ve Devr-i Kebîr II.), Arablar (Devr-i Kebîr Tevşîh), Abdülhalîm Ağa (Darbeyn), Ahmed Ağa (Ağır Çenber), Subhi Ezgi (Hafîf), hepsi 12 Beste. Semâîler : Şeyh Edhem Efendi (Yürük), Fehmi Efendi (Aksak ve Yürük), Ali Efendi (Nakış Aksak ve Yürük), A. R. Çağatay (Aksak ve Yürük), Abdülhalîm Ağa (Nakış Yürük), Hamdi Efendi (Nakış Yürük), Sâdullah Ağa (Aksak), Zekâî Dede (Nakış Ağır Sengîn), hepsi 5 Ağır ve 6 Yürük Semâî. Birden fazla şarkı besteliyen bazı bestekârlar : Ârif Bey (5 tane), Rif'at Bey (3 tane), Edhem Efendi, Hâşim Bey, Dellâl-zâde, B. Şen, L. Saz, Ali Efendi, L. Hancıyan, Eyyûbî Mehmed Bey, Garbis, L. Atlı, Arel, İsak Varon vs. (bu makamdan Tanbûrî Ali Efendi'nin bestelediği 8 parça çok büyük şöhret kazanmıştır). (Y. Ö.)

SÛZ-İ DİL PERDESİ, bazı kitapların yanlış olarak dik acem - aşîrân perdesine verdikleri ad.

SÛZ-İ DİLÂRÂ (Fars. sûz-i dil = gönül ateşi, sûz-i dil-ârâ = gönül süsleyen ateş), Türk Mûsikisi'nde bir mürekkep makam. Elimizde 28 parça canlı örnek vardır ki, 81. sıraya girer. 1800'den az evvel III. Selim (b. bk.) tarafından

terkîb edilmiştir. Fakat gene III. Selîm'in yaptığı Şevk-Efzâ ve Evcârâ gibi dikkate değer bir makam değildir. Üstelik aynı terkip, Nigâr adıyla daha önce Türk Mûsikisi'nde mevcuttu (bk. NİGÂR) ve zamanla unutulmuştu. XV. asır başlarında *Câmi'ü'l-Elhân*'da geçen Çârgâh-Mâhûr terkîbi de aşağı yukarı gene aynı makamdır. Hamparsum'un Peşrev'i ve Saz Semâîsi, Necib Paşa'nın Muhammes Peşrev ve Saz Semâîsi, bir Sengîn Semâî Şarkı, Sûz-i Dilârâ yapıldıktan sonra bestelenmiş olmalarına rağmen "Nigâr" adını taşırlar. Sûz-i Dilârâ'nın terkîbi Çârgâh + Mâhûr şeklindedir ki, zâten Mâhûr, Çârgâh'ın bir beşli tizdeki şeddinden ibarettir. Mâhûr ile rast (sol) perdesinde kalır (ki bu perde aynı zamanda Çârgâh'ın güçlüsüdür). Güçlüler birinci derecede —Çârgâh'ın durağı olan— çârgâh (do), ikinci derecede de —Mâhûr'un güçlüsü olan— nevâ (re)'dır. İnici-çıkıcı karışık bir şekilde seyreder. Donanımına Mâhûr'un fa küçük mücenneb diyezi (mâhûr) ârızası konur ve Çârgâh için bu ârıza nota içinde bekarlaştırılır (acem, acem-aşîrân). Bazı bestekârlar Sûz-i Dilârâ'da bir Hüseynî geçkisi yapmayı âdet edip makama renk katmak istemişlerse de, bu geçki, makamın terkîbinde yoktur. Elimizdeki başlıca Sûz-i Dilârâ parçalar şunlardır :

III. Selîm'in Âyîn'i, Ağır Düyek Peşrev'i (3 hâne), Saz Semâsîsi (3 hâne), Darbeyn ve Hafîf Besteler'le Aksak ve Nakış Yürük Semâîler'den müteşekkil faslı, 2 Şarkı'sı; Ahmed Ağa'nın Peşrev'i, Cemil Bey'in Saz Semâîsi, Zekâî Dede'nin 2 İlâhî'si; Hâfız Efendi'nin, Murakar'ın, Rızâ Efendi'nin, Hasan Bey'in, Dellâl-zâde'nin (Ağır Düyek ve Düyek 2 tane) Şarkılar'ı. (Y. Ö.)

SÛZNÂK (Fars. *sûz-nâk* = yakıcı, Türk halk telaffuzu : *Sûzinâk)*, Türk Mûsikisi'nin 13 numaralı (sonuncu) basit makamı. Elimizde 683 örneği vardır ve makamlar arasında 8. sıraya girmektedir. Son 2 asırda çok kullanılan ve hâlâ rağmetle kullanılmaktadır. 1785'e doğru tahminlere göre Vardakosta Ahmed Ağa tarafından yapılmıştır. Türk Mûsikisi'nin en yeni basit makamıdır ve diğer 12 basit makam çok eskidir. Böyle bir basit makam yapabilmek, III. Selim Ekolü'ne şeref veren büyük bir san'at hâdisesidir. Makamı Abdülhalîm Ağa ile Mehmed Ağa'nın yapmış olmaları ihtimali, Ahmed Ağa'ya nisbetle zayıftır. 2 çeşittir ve asıl S., Zengûle'sizdir. Diğer çeşidi için bk. ZENGÛLE'li S. Zengûle'li S., Zengûle makamının şeddidir ve bir çeşit Hicâzkâr'dır. Seyir ve makam hususiyetleri ile Hicâzkâr'dan ayrılır. Yukarıda verilen rakam ve aşağıda verilen eserler listesi, her iki çeşit S.'i de içine almaktadır. Net olarak içli bir hüzün telkîn eden çok değerli bir makamdır.

Rast beşlisi (b. bk.) ile hicâz dörtlüsü (b. bk.)'nden yapılmıştır. Hicâz dörtlüsü, rast beşlisi'nin tîzine eklenmiştir. İkisinin birleştiği nevâ (re) perdesi güçlüdür. Rast dörtlüsü ile rast (sol) perdesi de durur. Donanımına si koma bemolü (segâh), mi bakıyye bemolü (hisâr) ve fa bakıyye diyezi (evc) konur (ilk ârıza rast beşlisi, son ikisi hicâz dörtlüsü) içindir. Hicâz dörtlüsü, nevâ üzerindedir. Niseb-i şerîfe'den bu dizide 7 tane bulunmakla mülâyim sayılır. Orta sekizlisindeki sesleri —pestten tîze doğru olmak üzere— şöyledir : Rast, dügâh, segâh, çârgâh, nevâ; hisâr, evc ve gerdâniye. Duraküstü olarak dügâh yerine zengûle kullananına "Zengûle'li S." denir; Hicâzkâr gibi devamlı değil, ancak karara doğru bu karakteristik perdeyi bir çeşit üst yeden olarak kullanır. Yoksa dizi bakımından Hicâzkâr'dır. Fakat Hicâzkâr'ı karakterize eden ve makam hâline getiren geçki ve sair unsurlar yoktur. S.'tan elimizde başlıca şu parçalar mevcuttur :

Dînî eserler : Arel'in Âyîn'i, 3 Durak'ı (biri Zengûle'li), 2'si de Zengûle'li 2 İlâhî'si; Zekâî Dede'nin Âyîn'i, 7 İlâhî ve 3 Şugl'ü; Hâşim Bey'in Âyîn'i (Necib Dede'nin Âyîn'i unutulmuştur); Mes'ûd Efendi, Musullu Osmân Efendi, Şeyh Mehmed Dede, Şeyh Edhem Efendi, H. Yalım, Hamdi Efendi ve başka bestekârların İlâhî'leri.

Peşrevler : Emîn Ağa (Devr-i Kebîr, Zengûle'li), Kaanûnî Ârif Bey (Devr-i Kebîr), Tatyos (Çenber, 3 hâne, Zengûle'li, en meşhurları), E. Yazıcı (Devr-i Kebîr, dînî), S. Ezgi (Yürük Devr-i Kebîr), Edhem Efendi (Devr-i Kebîr, Zengûle'li), Levon Hancıyan, Melekset (Devr-i Kebîr Karabatak), A. Özkan (Ağır Düyek), F. Tekçe, C. Çağla, hepsi 11 peşrev. Saz Semâîleri : Emîn Ağa (Zengûle'li), Aziz Dede (Zengûle'li), Edhem Efendi (Zengûle'li), Tatyos, Abdülhalîm Ağa, Kaanûnî Ârif Bey, S. Ezgi (2 aded), Nikolaki, D. Turan, R. T. Alpman, Şevket Gavsi Bey, K. Karaca, E. Can, V. Seyhun, M. M. Kamsoy, Â Dirim, R. Fersan, E. Yücelen, H. F. Mutel, B. Deran, F. Tekçe, hepsi 22 saz semâîsi. Çoksesli eserler : Arel'in Saz Semâî'si, Aksak Üçleme'si (2 keman, tanbur), Aksak Sonatin'i (keman-tanbur ikilemesi). Diğer saz eserleri : B. Uysal'ın Yürük Aksak değişmeli "Bir Yaz Yağmuru" ve Oyun Havası no. 2; A. Yavaşça'nın değişmeli Medhal'i, T. Kolaylı'nın Taksîm'i, A. Hepgür'ün Zeybek'i, F. Alnar'ın Oyun Havası, S. Balta'nın Sirto'su, A. M. Akıncı'nın Sirto'su, İ. Hakkı Bey'in Longa'sı, Edhem Efendi'nin Longa'sı, S. Ezgi'nin Frenkçîn Bahâriyye'si. İ. Hakkı Bey'in Zengûle'li Mâder-i Vatan Marşı, Zekâî Dede'nin Medhiyye-i Pâdşâhî'si ve Dârüşşafaka Marşı ile Sengîn Semâî Muhârebe Marşı; Arel'in 2 Gazel'i.

Kârlar : Zekâî Dede (Hafîf Kâr-ı Şevk-ı Leb), Şeyh Rızâ Efendi (Hafîf). Besteler : Arablar (Devr-i Kebîr Tevşîh), Zekâî Dede (Zencîr I. ve Lenk-Fâhte Nakış II.), Ahmed Ağa (Çenber I.), Mehmed Ağa (Muhammes II.), Dede Efendi (Darbeyn Zengûle'li), Dellâl-zâde (Devr-i Kebîr Zengûle'li), Edhem Efendi (Zencîr I. ve Hafîf II.) (ikisi de Zengûle'li), Z. Â. Ataergin (Nakış), hepsi 10 Beste. Semâîler : Zekâî Dede (Yürük), Edhem Efendi (ikisi de Zengûle'li Aksak ve Yürük), Abdülhalîm Ağa (Nakış Aksak), Mehmed Ağa (Aksak ve Yürük, ikisi de Zengûle'li), İ. Hakkı Bey (Yürük), Dede (ikisi de Zengûle'li Nakış Aksak ve Nakış Yürük), A. R. Şengel (Aksak), hepsi 5 ağır ve 5 yürük semâî.

Başlıca şu bestekârların her birinin müteaddid (birden fazla) şarkıları : Ârif Bey (25 Şarkı), Ahmed Efendi, İsmâil Hakkı Bey, Edhem Efendi, Rif'at Bey, Tatyos, Şevkı Bey, Ahmed Râsim, Nikogos, Fâik Bey, Ali Efendi, Rahmi Bey, Lutfi Bey, Zekâî Dede, Kaanûnî Ârif Bey, Mûsâ Süreyyâ Bey, Balıkçı Hâfız Efendi, Klarnetçi İbrahim, Yûsuf Efendi, Karnik, Garbis, Şeyh Edhem Efendi, Pianist Ahmed Bey, Kirkor, Ahmed Midhat Efendi, Hristo, Levon Hancıyan, Rızâ Bey, Âsım Bey, Galib Bey, Ali Salâhî Bey, Cemîl Efendi, Hüsnü Efendi, Mustafa Rızâ Bey, L. Saz, L. Atlı, İ. F. Ertuğrul, Z. Â. Ataergin, B. Şen, F. Kopuz, Ş. Şenozan, B. Y. Uysal, H. F. Mutel vs. (Y. Ö.)

SÜBJEKTİF [La. *subjectivus, subjectum* = altına yahut yanına konulmuş'tan, Al. *Subjektiv;* Fr. *subjectif(ve);* İng. *subjective;* İt. *soggetivo*] "enfüsî, nefsî, nazarî, zâtî, cevherî, şahsî, zihnî" karşılığında kullanılan, zihne, nefse mensup ve zihinde var-olan, bir süje'ye (b. bk.) ait olan.

A. Ruhtan, zihnî karakterden bahsederken, eşyayı (nesneleri) S. tarzda gören; alışılageldiği üzere, kendi intibâları-

na, zevklerine alışkanlıklarına veya ferdî arzularına göre hüküm veren demektir.

B. Tabiat âlemine, düşüncenin uygulandığı objeler (nesneler)'in empirik tabiatına zıt olarak, sadece insan düşüncesine ait olan anlamında S.'ten bahsedilir.

C. Netice îtibâriyle, görünürde, gerçek - dışı, mevhum olandan söz edildiği zaman da, S.'lik söz konusudur. Bundan ötürüdür ki, dış uyarıcının yokluğu hâlinde husûle gelen ve duyularla ilgili organların içten değişmelerine bağlı olan, S. duyumlar (Al. *Subjektive Empfindungen;* Fr. *sensations subjectives;* İng. *subjective sensations;* İt. *sensazioni soggettive)* da vardır; meselâ, mekânda yakınlığıyla veya normal olarak idrâk olunmuş bir rengin önceden idrâkiyle tedâî edilmiş tamamlayıcı renklerin duyumları böyledir.

Ç. Kendi başına var - olan şeylere zıt olarak, sadece insan düşüncesine ait olan anlamında da, S.'lik söz konusudur. Kant'ın dediği gibi, "Ancak insan bakımından, mekânda, yerkaplayan varlıklardan bahsedebiliriz. Bu S. şartın dışına çıkarsak, o zaman, yalnız bir dış sezgi elde edebiliriz; ama bu durumda, mekân tasavvuru, artık hiç bir şey ifâde etmez".

D. Düşünen süje (b. bk.) ile ilgili veya zihnî, psikolojik, ahlâkî süjeye ait olan anlamda da, S.'lik söz konusudur. Esasen, psikoloji, mantık, ahlâk alanlarının her üçü de insana, düşüncenin ve eylemin süjesine (failine) aittir; bunlar bütünüyle S. felsefeyi teşkil eder. Zaten, denildiği gibi, iki ayrı düzende hakikat vardır; biri şuur alanına, içe veya S. olanlara aittir. Nitekim, matematik prensipler ve kendi başına apaçık olan önermeler böyledir.

S. Metod [Al. *Subjective methode;* Fr. *méthode subjective;* İng. *subjective method;* İt. *metodo soggetivo*], psikolojik anlamda içe - bakış metodu demektir.

A. Genel psikolojide şuur vasıtasıyla müşahede metodu, başka deyişle, iç gözleme (müşahedeye) başvurmak suretiyle bilgi edinmeye yönelme demektir. Esasen, psikoloji içe - bakışa başvurduğu ölçüde, metodu da S.'dir.

B. Hayvan psikolojisinde, hayvanın şuur hâllerini, insan türününkilere benzetme yoluyla tasarlamaktan ve insan psikolojisinde kullanılan (idrâk, hatırlama, akıl - yürütme, sevinç, keder, istek vb. gibi) deyimleri uygulamaktan ibaret metod da, yine bir çeşit S. metoddur.

C. Kendi başına karar veren veya istediği şeye inanmakta serbest olan ruhî tutum da, S. metodla dile getirilir. W. James'in dediği gibi, "Yalnız bizim içten duygularımıza ve arzularımıza karşı bulunduğu gerekçesiyle, bir neticeyi reddetmek, S. metodu kullanmak demektir". (R. K.)

SÜBJEKTİVİZM [Al. *Subjektivismus;* Fr. *subjectivisme;* İng. *subjectivism;* İt. *soggestivismo*] "enfüsiyye, nefsâniyye, zihniyye, indiyye-i ihsâsiyye, şahsiyye, fikriyye" karşılığında kullanılan, her değer ve gerçeklik hükmünü tek tek fertlerin eylemlerine veya şuur hâllerine irca etmekten ibaret olan ve sübjektif verilerden başka bir şey kabûl etmeyen felsefî görüş veya eğilim.

A. *Metafizik*te : 1) Her türlü var-oluşu, süje'nin var - oluşuna irca etmeye temâyül; 2) her türlü var - oluşu, genellikle nesneler hariç olmak üzere, düşüncenin var - oluşuna indirmeye temâyül, S.'i ifâde eder. Esas îtibâriyle, metafizikte S., yalnız süjenin, zihnin veya beşer tecrübesinin gerçek olduğunu yahut gerçek şeylerin kaynağı bulunduğu görüşüdür. Aşırı S., ferdin kendisinden başka realite kabûl etmediğinden ötürü, bir bakıma solipsizm (b. bk.) demektir.

B. *Bilgi teorisi*nde : Modern S.'i savunanlar, bilgi hakkında : 1) Dış âlemi kesinlikle bilme kıstasının, yani Descartes'ın dediği gibi, "açık ve seçik fikirler"in bizzat zihinde var - olduğu; 2) ancak bilinen objelerin, fikirlerin, âlemin bilindiği kadarıyla, Locke, Berkeley ve Hume tarafından belirtildiği üzere, süjenin uzantısı olduğu zihnin içinde bulunduğu; 3) süjenin, Leibniz'in ifâde ettiği gibi, realiteyi aksettiren veya onun bir tasavvuru olan, penceresiz topyekûn tecrübe anlamında, bir monad demek olduğu; 4) süjenin, Kant'ın dile getirdiği üzere, zaman ve mekân idrâkinin şekilleri ve dış âlem hakkında bizim duyu verilerimiz üzerinde tahmil olunan müdrikenin kategorilerini sağladığı; 5) bir ferdin inancının, pragmatizmin ileri sürdüğü şekilde, beşer tecrübesi için de "kelimenin en geniş anlamında tatmin edici biçimde sonuç veriyorsa" bilgiyi teşkil ettiği yönünde görüşler ileri sürmüş ve geliştirmişlerdir.

C. *Mantık*ta : Doğru ve yanlışın ayrımında, objektif değeri reddeden teori, sübjektivist düşüncenin ürünüdür. Nitekim, bilgide kesinliği, ferdin kararlaştırılmış bir tasvip durumuna irca eden teori S.'i esas alır.

Ç. *Ahlâk*ta : İyi ile kötü ayrımının esasının, gerek ferdî iyilik ve ıstırap, gerek kabûl veya red ifâde eden şahsî heyecanların çokluğunda gören görüş de S.'e dayanmaktadır.

D. *Estetik*te : Güzel ve çirkin hakkındaki estetik hükümlerin, ferdî zevkleri dile getirmekten başka şey olmadığını kabûl eden teori de S.'den kaynaklanmaktadır.

E. *Psikoloji*de : Ferdin kendi fikirlerine ve kendine has duygularına kapanması temâyülü; ahlâkî anlamında objektif bakımdan nesneleri kavramadaki güçsüzlük veya iradeden yoksunluk da bir bakıma S.'i ifâde etmektedir. Bâzan bu temâyülün savunmasını yapan ve objektif olan şeyde, sübjektif olan şeye üstün bir değer olduğunu tanımayı reddeden felsefî görüş, bir bakıma, S.'in mantık, ahlâk ve estetik bakımlardan anlamlarına yaklaşmaktadır.

Görülüyor ki, hakikat değerlerinden başka, ahlâkî, estetik, dînî ve psikolojik değerlere bakarak, S., değerlerin ferdin topyekûn tecrübesine bağlı olmak üzere, süjenin hayal - gücü, irâde ve duygusuna dayanarak, ortaya konulan, sınırlanan veya yorumlanan doktrindir. (R. K.)

SÜBLİMASYON : bk. YÜCELTME.

SÜBLİME, 1 - Merkürik klorür ($HgCl_2$) ve 2 - Süblimasyon sırasında gazlaşıp daha soğuk yerlerde, katı hâlde, çökelen madde.

1 - *Merkürik klorür* ($HgCl_2$) : Süblimasyon yolu ile elde edilen ürün, ışınlara benzer kristalen, yarı saydam, beyaz kütleler oluşmakta iken, buna karşıt, su çözeltisinden renksiz, rombusal bipiramitler kristalleşir. S. yoğunluğu 5,44; ergime noktası 277 - 280°C; kaynama noktası 302°C. $HgCl_2$, atmosferik basınç altında süblimasyona uğramaz, sadece, damıtılmış olur, başka bir ifade ile, 277 - 280°C'de ısıtıldığında önce ergir ve biraz daha yüksek sıcaklıkta (302°C) gazlaşma oluşur. S., suda kolay, alkolde çok kolay, eter, benzol ve diğer birçok organik çözgenlerde oldukça kolay çözülebilir, sulu çözelti ekşidir. $HgCl_2$ elektrik akımını, diğer metal klorürlerden daha az iletir. Bu demektir ki, çözük $HgCl_2$ moleküllerinin çoğu ionlara yarılmamış bulunmaktadır. $HgCl_2$ kristalleri de ionlardan değil de tam $HgCl_2$ moleküllerinden yapılıdır. $HgCl_2$, konsantre sülfürik asitle ısıtıldığında HCl geliştirmez, % 0,1'lik su çözeltisi durumunda birçok hastalıkla-

ra neden olan bakteri ve mantarları imha edebildiğinden tıpda dezenfeksiyon maddesi olarak kullanılır. Bunun yanısıra $HgCl_2$, ağaç korunması işinde, anatomik preparatların muhafazasında, demir ve çeliklerin siyahlandırılmasında, şapka imâlâtında, mürekkep yapımında, kimyasal reaktif olarak, fotoğrafçılıkta kullanılabilir. 2 — Süblimasyon sırasında gazlaşıp daha soğuk yerlerde, katı hâlde, çökelen madde. Süblimasyon, bir katı durumdaki maddenin, ara aşama olan ergiyik duruma geçmeden, doğrudan doğruya gaz durumuna (veya tersine) geçmesi olayıdır. Meselâ iyot, merkürik klorür, naftalin, global, katı kokulu maddeler, amonyum bileşikleri vb. gibi. Birçok katı maddelerin, oda sıcaklığındaki buhar basınçları son derece küçük (demir, kuvars, bakır v.b. için olduğu gibi) olduğundan S. olamazlar. Katı maddelerin sadece azında buhar basıncı yüksek değerlere ulaştığındandır ki, bu maddeler, oda sıcaklığında, doğrudan doğruya gaz durumuna geçmekte, ağırlıkları gittikçe azalmakta ve buhar molekülleri, kendilerini güçlü bir koku ile belli etmektedirler. (E. E.)

SÜBSİDANS, yeraltı boşluklarının göçmesi sonucunda arz kabuğunun bir kısmının batması olayı. Daha çok maden çıkarma alanlarında meydana gelen bu olay yerüstü tesislerini yerinden sarsar, bozar, yıkar. Arâzi çökme ve kaymalarına dair ileri sürülmüş çok sayıda teoriler mevcuttur. Atıl duran arz tabakaları üzerine etki yapan iki kuvvet vardır. Bunlardan biri tabakaların öz ağırlıkları; diğeri ise yanlardan gelen basınçtır. İlk kez ileri sürülen bir teoriye göre yeraltı imâlâtından doğan hareketleri bu imâlâtın hudutlarından yeryüzüne çıkan dik bir kapalı sathın içine inhisar ettiği yolunda idi. Daha sonra bunun yanlış olduğu anlaşıldı. Bazı kömür damarlarında, hareketin yeryüzüne doğru intikal ederken, damar yatımına dik bir yön izlediği ileri sürüldü. Fakat damarın eğimi dikleştikçe bu teorinin de anlamsız olduğu anlaşıldı.

1907'de Hausse adında bir Alman, madenlerde yaptığı gözlemlerle birinci derecede ve ikinci derecede kayma ve hareketlerin oluştuğunu ortaya attı. Bu teoriye göre ana hareketler damar düzlemine dik bir yön izler. Fakat hareketler bununla sona ermez, ana hareketler bölgesine komşu olan kısımlarda da tali hareket diyebileceğimiz bir takım kaymalar meydana gelir. Bu kaymaların miktarı, damarın eğimine, kalınlığına ve damar üzerindeki tabakaların kalınlığına (ağırlığına) tâbîdir. Yatay damarlar için kayma açısı (BOC) 20° kabûl edilmiştir. BO istikameti ise AOC açısını ikiye bölen istikamete pek yakındır. Eğimli yataklar için, kayma açısı daha büyüktür. Meselâ 40° yatımı olan bir damarda kayma açısı 36° civarındadır. Ana hareket istikameti ile düşey istikamet arasındaki açı, damar eğim açısının yarısı kadardır.

S.'ı bir dereceye kadar önlemek için uygun bir tahkimat ya da dolgu uygulamak gerekmektedir. (E. E.)

SÜBSTANSİYALİZM [La. *Substantia* = altta bulunan şey'den Al. *Substantialismus;* Fr. *substantialisme;* İng. *substantialism;* İt. *sostanzialismo*] "cevheriyye, cevheriyye mezhebi" mukabilinde kullanılan bir veya bir çok cevherlerin varlığını kabûl eden felsefe sistemi.

S., sadece olayları gerçek kabûl eden ve adına olaycılık demek olan fenomenizm'in (b. bk.) zıddı olarak kullanılır. Çünkü S.'e göre, olayların ardında daima onlara destek görevini gören, değişmeyen bir cevher (substance) vardır.

Aristoteles, cevher kavramını daha ziyâde iki anlamda kullanır: 1) Müstakil olarak iki temel tabiat birimi (bitkiler ve hayvanlar, ilk cevherlere örnek olarak) nin var-olduğu; 2) bütün hayat boyunca değişmeyip kalan, bir ferdin karakteristiklerini ortaya koyan (özünün) niteliklerin söz konusu bulunduğudur. Meselâ, bir insan yaşlanır, boyu uzar, ağırlığı artar ve yer değiştirir; fakat daima akıllı bir hayvan kalır. İlk anlamda cevher "tabiî nesne", ikincisinde de "öz (zât)" demektir.

René Descartes, müstakil olarak gerçek olan cevherin târifini kabûl etti. Onun nazarında, Tanrı biricik gerçek cevher olup, var-olmak için, kendisinden başka hiç bir şeyin var olmasına gerek yoktur. John Locke niteliklere destek olan şeyin küllî bir kaç nesnede var-olduğunu benimsedi. Berkeley, ilk ve tâlî nitelikler arasındaki ayrımı, cevher problemini yeniden förmüle ederek kaldırdı. David Hume, idrâkleri pekiştiren yönde, zihnin alışkanlıklarını hesaba katarak, çözüm bulmaya uğraştı. Kant, kategoriler adını verdiği zihin kalıplarıyla, idrâklerin düzenine ve terkibine ulaşmaya çalıştı.

Modern ilim, cevher kavramının felsefî anlayışına dikkat etmeden de, yâni S.'in tarafını tutmadan da, âlemin esası yönünden, Thales ve Anaksimenes'in aradığı şeyle ve atomun parçacıkları hakkındaki modern araştırmalar arasında sıkı bir yakınlık olduğunu da ortaya koymuş bulunmaktadır. (R. K.)

SÜBÜTEY NOYAN (Sübetey, Sübütgetey) (1186-1246), Büyük Mogol hakanı Cengiz'in kumandanlarından biri. İran ve Çin ülkelerinin gerçek fâtihi. Sefer ve akınlarını genellikle Cebe Noyan ile birlikte tertip etmiştir. Bu sebeple kaynaklarda iki generalin ismi hep yanyana bulunmaktadır. Ancak S. N., önce anılmakla, onun başkumandan, Cebe Noyan'ın da, onun yardımcısı olarak yorumlanması mümkündür. İlk büyük başarısı Mâverâünnehr ve Horâsân'ın zaptından sonra Harezmşâh hükümdarı Sultan Muhammed'i takip ederek 18 nisan 1220'de onu Nişâbûr önünde bir kere daha yenilgiye uğratması, arkasından Kazvin'den kaçırması ve nihayet Hazar gölünde Ab-sükun adasına kadar takib etmesidir. Bundan sonra S. N., Mogol atlıları ile Kıpçak bozgununda görülür. 31 mayıs 1222 Rus-Kuman ittifakı ile oluşan bir orduyu Khalkha ırmağı kenarında bozguna uğrattı. Kırım'a kadar inerek Soğdak limanını yağmaladı. Kama ve Velga topraklarını ele geçirdikten sonra, Ukrayna üzerinden Dalmaçya'ya girdi ve Macar kralı IV. Bela'yı 1241'de Sayo'da ağır bir yenilgiye uğrattı. Güyük Kağan zamanında Çin üzerine gönderildi. Kuzey Çin ile birlikte Mançurya vçe Kore'nin fethini tamamladı. 1246 yılında öldü. S. N.'ın doğumu 1186 olarak kabûl edilir. (İ. P.)

SÜBVANSİYON [La. *subventio'dan;* Al. *staatliche Subvantionen;* Fr. *subvention;* İng. *public subsidy*], satış ve ya maliyot fiyatlarında sun'î bir düşüş elde etmek üzere, kamu ve özel sektörlerde belirli malları ve hizmetleri üretenlere veya satanlara devletçe yapılan malî yardım.

S., devletin karşılıksız olarak yaptığı transfer harcamalarının özel bir grubunu oluşturur. Aslında karşılıksız harcamalarda devlet, bir üretim faktörü, bir mal veya hizmet satın almamakta, sadece gelir dağıtmaktadır. Bu bakımdan S.'la, devletin belirli iktisadî gayeye ulaşmak için ilgili kuruluşlara yaptığı karşılıksız fon aktarmaları kastedilmektedir. S., doğrudan ödeme şeklinde olabileceği gibi, devletin piyasa fiyatından daha ucuza *girdi* satması, piyasa fiyatından daha pahalı fiyatla mal alması, vergi indirimleri ve vergi iadeleri v.b. şeklinde de olabilir.

S.'un yapılmasındaki maksat, çok çeşitli olabilir. Millî güvenliğin korunması, az gelişmiş bölgelerin kalkınması, yeni

sanayî dallarının desteklenmesi v.b. gibi. Bununla beraber, düşük gelir gruplarına yapılan transfer harcamaları, ayrı bir masraf grubu teşkil eder.

S.'un yapıldığı alanlar, çok çeşitlidir. Gelişmiş ülkelerde, husûsiyle tarım kesimi; az gelişmiş ülkelerde ise, daha çok sanayî kesimi, S.'den faydalanmaktadır.

SÜDETLER, Bohemya, Moravya ve Silezya'nın, Çekoslovakya'daki sınır mıntakası. Südet dağlarına bitişik olan bu bölge, 1945'e kadar Almanca konuşan halklarla meskûndu. XII. ve XIII. yüzyıllarda o zamanlar sık ormanlarla kaplı olan bölgeye, Bohemya kralının dâvetiyle Germenler yerleşti. Habsburg hükümdarlarının Germenleştirme gayretleri ve bu bölgede oturanların Çek hâkimiyeti altında millî hüviyetlerini kaybedecekleri endişesi, onları Çekoslovakya'ya karşı cephe almalarına sebep oldu.

I. Dünya Savaşı sonunda Avusturya - Macaristan imparatorluğu dağılınca, bu bölge sâkinleri, S.'leri Çekoslovakya'dan koparıp Almanya'ya katmak için başarısız bir teşebbüste bulundular. 1938'deki Münih antlaşması S.'i Almanya'ya verdi. S. 1945'te tekrar Çekoslovakya'ya verildi ve bölge buradan çıkarılan Südet Almanları yerine, Çekler ve Slovaklar'la iskân edildi.

SÜEVLER (Lat. *Suevi),* Elbe nehrinin ötesinde oturan Germen kavimlerine verilen ad. Başlangıçta göçebe olan S., geniş bir kabile topluluğu teşkil ederlerdi. Tacitus (55?-120?), Germen kavimlerinin büyük bir kısmını, bu ad altında gruplandırır. M. Ö. II. yüzyılda S.'in çoğunun Kuzey Almanya'da yerleştikleri yerlerini terkederek, M. Ö. 100. yıl civarında Ren (Rhin) nehrine ulaştıkları sanılır. M. Ö. I. yüzyılın ortalarından M. S. V. yüzyıl ortalarına kadar S., Romalılar'a karşı akınlar düzenlediler ve onlarla zaman zaman savaşlara giriştiler. S.'in V. yüzyıl başlarında İspanya'nın istilâsında Vandallar'a katılarak tarih sahnesinde göründükleri ve İspanya'ya giden S.'in Vizigotlarla birlikte orada benliklerini kaybettikleri, ancak Almanya'da Kara Orman bölgesinde kalanların Almanya'da Orta Çağlar'da Swabianlar'ın ataları oldukları bilinmektedir.

Ayrıca, S.'in kabilelerinden biri de Alamanni olarak tanınmaktadır.

SÜFYÂNÜ'S - SEVRÎ, Ebû-Abdillah Süfyân b. Sa'îd (veya Sa'd) b. Mesrûkı'l Sevrîyi'l - Kûfî (713 - 714? - Basra 778), İslâm sûfîsi, hadîs ve kelâm âlimi. İlk hocası olan babası, Kûfeli bir hadîs âlimiydi. Tahsilini tamamlayıp kendisini yetiştirdikten sonra, Irak'ta kadılık gibi bir devlet hizmeti verilir korkusuyla Yemen'e gitti, ticâretle meşgul oldu. Halîfe El - Mansûr'un kendisini öldürtmek üzere, Yemen'e adamlar gönderdiğini duyunca, Mekke'ye geldi. Kendisini orada da emniyette hissetmeyerek, Basra'daki dostlarına sığındı. Oradaki fakihler, kendisinden hadîs okumaya başladılar. Telkinler üzerine burada Bağdad makamlarıyle mektuplaşmak mecburiyetinde kaldı ise de, Bağdad'a gidemeden 64 yaşında bu şehirde öldü. Türbesi Basra'dadır. Birçok sûfî gibi bunun hayâtı da, efsânevî çizgilerle renklendirilmiştir.

S., kaynakların nakillerine göre, sûf giyen zâhidlerdendir, Onun kimseden hilâfet almadığı, zâhir ve bâtın ilimlerinde eşsiz olduğu, hattâ kendisine Emîrülmü'minîn dendiği, tekvâ ve vera'da son mertebeye ulaştığı belirtilir.

S., aynı zamanda, hadîs bilgisinin genişliği dolayısıyle muhaddisler arasında çok değer verilen biridir; hattâ Mâlik b. Enes'ten daha üstün tutulmuştur. S., hadîsleri yazılı olarak ilk tesbit edenlerdendir. Ancak bazılarına göre, zaif isnadlı hadîsler rivâyet etmiştir; sonunda bu gerçeği anladığı için ölürken, bir dostuna, eserlerini yaktırmıştır, derler.

S., hadîs ilmindeki büyük vukufu dolayısıyle, aynı zamanda, çok büyük fakihlerden sayılmıştır. Birçokları, Onun aynı zamanda bir mezheb kurucusu olduğunu da söyler ve O'nu, beş büyük imamdan birisi olarak sayarlar.

S.'nin Şîî ve hattâ Zeydî olduğunu iddia edenler çıkmışsa da, onun, gerek itikad ve gerekse amel bakımından ehl-i sünnet v'el - cemâattan olduğu kabûl edilir. (H. A. D.)

SÜHEYL, güney yarım kürede yer alan parlak yıldız (Conopus) takım yıldızı. Süheyl-i Hüzzar, Süheyl-i Mahlef, Süheyl-i rakkas ve Sübeyl-i Yâmânî yıldızları, Sefine-i Nuh ve Recül-i Yesârî, Cevza yıldızları arasında yer alan belli başlı yıldızlara da S. adı verilir.

SÜHEYLÎ, Ahmed (XVII. yüzyıl), IV. Murad devri Türk şâiri ve târih yazarı. Hemdem Kedhudâ'nın oğlu diye bilinen S., Kahire'de dîvân kâtibliği yapmıştır. İyi Arapça bilmesinden ve uzun zaman Mısır'da bulunmasından istifâde ederek, *Ed-dürretü'l - yetîme fî evsâfı Mısrı'l - kadîme* adıyla Safadî ve diğer Arap târîhçilerinin eserlerinden seçerek bir târîh meydana getirmiştir. Eser basılmıştır. Ayrıca, *Nevâdir-i Süheylî* adıyla tanınmış *Acâibü'l - meâsir ve garâibü'n - nevâdir*'i meşhurdur. Bu eser de basılmıştır. Âdem'in yaratılmasından 1038 Hicrî (1628 - 1629), târîhine kadar hâdiseleri hikâye eden *Târih-i Şâhî* adlı bir eseri daha bulunan S.'nin, bâzı eski yazma mecmûalarda tesâdüf edilen, oldukça sâde şiirleri de vardır. (H. A. D.)

SÜHREVERDÎ, Maktûl, Şihâbu'd-dîn Ebü'l - fütûh Yahyâ b. Habeş b. Emîrek (Sühreverd 1155 - Haleb 1191), işrak felsefesini kuran sûfî, filozof. İran'ın Sühreverd, Merâga ve İsfahan gibi şehirlerinde okudu; tasavvuf ve felsefe tahsil etti. Sûfîlerle düşüp kalktı. Genç yaşında ağır riyâzetlere katlandı. Felsefe, ilâhîyât ve tasavvufu mezc etmeye çalıştı. Yunan filozoflarından Eflâtun'u, kendisine üstâd kabûl etmişti. İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da çok yer gezdi. Doğu Anadolu'da Mardin Artukoğulları'ndan Artuk Arslan'ın yanında bulundu. Konya'da Sultan II. Kılıç Arslan'ın sarayında kaldı. Felsefî düşüncelerini, bu hükümdarların yanında tedvîn ettiği söylenir. Bilâhara, Haleb'e geldi. Şehrin vâlisi ve kumandanı Melikü'z - zâhir'in kendisini iyi karşılamasına rağmen, ülemâ, onun fikirlerine karşı çıktılar, onu tekfîr ettiler. Gerek Melikü'z - zâhir'i ve gerekse babası Salâhüddîn Eyyûbî'yi, onun katledilmesine zorladılar. Böylece Hicrî 587 (M. 1191)'de öldürüldü. Bu sebeple, kendisinden sonra meşhur olan diğer Şihâbü'd-dîn-i Sühreverdî'den ayırmak için bunu, "el-maktûl" diye anarlar. Ona "Şeyh-i işrak", "şehîd" ve "el - müeyyed bi'l - Melekût" diyenler de olmuştur. Genç yaşında taassuba kurban giden bu değerli mütefekkir, kırmızı sakallı, orta boylu, kılık kıyâfetine pek itinâ etmez, derviş yaşayışlı, az konuşan, fakat çok zeki, medenî cesârete sâhip, semâ' ve mûsikîden hoşlanan, Arapça şiirler yazan âlim ve fakih bir insan olarak tanıtılır.

O'nun, bir yandan Eflâtun gibi Yunan filozoflarının fikirlerini, beri taraftan Zerdüşt dînine mensup filizofların düşücelerini bir araya getirdiğini ve bu sûretle İslâm'dan çıkarak, kâfir olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hattâ S.'nin fikirleriyle İsmâ'ilîler'in akîdeleri arasında bir yakınlık görenler olmuştur.

S., önceleri, işrak felsefesi denen sistemini, allegorik hikâyelerle ortaya koydu. Bununla berâber, daha sonra, "Vâcibü'l-vücûd", "cevher", "araz", "ruh" vb. felsefî meseleler üzerindeki görüşlerini, doğrudan belirtmişse de, ifâdesi mûciz ve kapalı olduğundan, onları şerhsiz anlamak güç olmuştur.

S.'ye göre; "zuhur"un ezel sabahında ve varlık zincirinin üstünde, "Nûrü'l-envâr" (Nurlar nuru) mevcuttur. Bu nur, zâtiyle (özüyle) "ganî" ve "Kayyûm-ı mutlak"tır. Her "mevcûd"un varlığı, onun vücûdiyle "etemm ve ekmel"; her 'zâhir"in zuhûru, onun zuhuriyle "a'lâ ve eşref"tir. "Nûrü'l-envâr"ın feyzinin başpınarından ilk feyzi alan "Nûr-i Kahir" bir "basît" hakikattir ki, adı, "Nûrü'l-akreb" veya "Nûrü'l-azîm" veyahut "Behmen"dir. Bu nurdan, başka bir nur ve o nurdan, diğer bir nur vücûda gelmiştir. Bu nurlar, bu şekilde hep tevâlî eder. "Nûrü'l-envâr"dan îtibâren hepsi biribirinden ışık alırlar. Bunlar, biribirine nisbetle "'alî" ve "ma'lûl" dürler.

"Mânevî nurlar âlemi"nin karşısında, "Gavâsık-ı berzahî" denen karanlık bir dünyâ vardır. Esâsen "berzah"tan maksat, iki nur arasında engel teşkil eden "heyûlâ" ve "cisim"lerdir. Böylece varlık, "Mânevî nurlar âlemi" ve "Berzah karanlıkları âlemi" diye iki âleme ayrılmıştır.

S.'nin öğrencisi Şemseddin Şehrizûrî, onun *Hikmetü'l-işrak* adlı eserine yazdığı önsözde, S.'nin "saâdet"i, hakikî ilimlere bağlı gördüğünü söyler. S., hakikî ilimleri ikiye ayırır: "Zevkiye-i keşfîye", "Bahsîye-i nazarîye". Zevkiye-i keşfîye, "keşif" ve "şühûd" yoluyla "mânâlar"ı ve "mücerredât"ı görmeye dayanan ilimdir. Bunun yolu, "mütevâlî işrak" yoludur. Bahsîye-i nazarîye ise, düşünce yoluyla "kıyâsî delîller" tanzîm etme yoludur. "Zevkî hikmet" de denilebilecek birinci ilme, hükemânın pek azı erişmiştir. Bu hikmet, fâzıl ve "müteellih" bâzı hükemânın dışında, hiç kimseye nasip olmamıştır. Eflâtun'dan sonra gelen filozoflar, "zevkî hikmet"ten uzaklaşmışlardır. Eflâtun'a zıt bir yol tutan Aristo, o filozofları, başka şeylere yöneltmiştir. İskenderîye Eflâtuncuları, Eflâtun ve Aristoteles'in iki ayrı yolunu biribirine yaklaştırmak için uğraşmışlardır. Sonra gelen Ebû Nasr Fârâbî de, bu iki filozofun arasını birleştirmeye çalışmıştır. "Sa'âdet yıldızı" parlayana, "hikmet şafağı" sökene ve "hakîkat sultânı", "tarîkat muktedâsı" olan S., zuhûr edene kadar, "hakîkî hikmet yolu" hep kapalı kalmıştır.

S., kendi işrak felsefesine esâs olan Yunan ve İran kaynakları ile olan alâkasına, *Kitâbü'l-lemehâti fi'l-hakaik* adlı eserinde şöyle işâret eder:

Benim düşüncelerimi "isbât" için, "hüccet" ve "delîl" aradım. "İlmü'l-envâr" ve ona müteallik söylediğim şeyler, "hikmetin imâmı" Eflâtun'un ve filizofların babası Hermes'ten Eflâtun'a kadar zuhûr eden hikmet büyüklerinin "zevk"i üzerine binâ edilmiştir. Ayrıca bu yolda, Câmasb, Fraşaostra ve Bozorg-mihr gibi İran hükemâsının yolu bulunan "nur ve zulmet" hakkındaki "Maşrık" kaidelerinden de istifâde ettim. Ancak bu yol, "şirk"e müncer olan "Mecûs" ve "Mani" yolundan başka bir yoldur.

S.'ye göre, filozoflar, "müteellihîn" ve "bâhisîn" olmak üzere ikiye ayrılırlar. "Tanrı halîfeliği"nin ne demek olduğunu, ancak husûsî bir zemînde "teellüh" ile uğraşan kimseler bilir. Onlar "bahs" ile alâkalı değillerdir. "Müteellih" olan "imâm", her zaman zâhirde kendisini ortaya koymaz Onu herkesin tanıması şart değildir. O "kutb"dur. Eğer kutb, siyâsî işleri yâni iktidârı eline alırsa, onun zamanı "nûr"a mensûb olacaktır. Eğer vaktin idâresi onun elinde bulunmuyorsa, her şeye "zulmet" galebe edecektir.

Felsefenin en iyi tâlipleri, "teellüh" ve "bahs"e tâlip olanlardır. S., *Hikmetü'l-işrak* adlı kitabını, "teellüh" ve "bahs"e tâlip olanlar için yazmıştır. Orada şöyle diyor: Sâdece "bahs"e tâlip olanlar, "meşşâîyûn" yoluna gitsin. Burada "işrâkıyûn" için de bir bölüm yoktur. Çünkü işrâkîlik, ölçüye sığmaz. Ancak "sevânih-i mûrîye" ile o mertebeye varılır.

İşrak, hem "zuhûr'u, hem "keşf"i ifâde eder. Güneşin ışıkları, eşyâyı ortaya çıkardığı gibi, Tanrı'nın "nûr"u, "ilhâm"ı da akıl nurlarını parlatır, eşyânın mâhiyetini ortaya çıkarır.

S., saf "ma'kulât" âlemi ile "mahsûsât" âlemi arasında, başka bir deyişle, "Âlem-i Melekût" ile "Âlem-i Mülk" arasında üçüncü bir âlem, "Âlem-i Berzah" kabûl eden ilk mutasavvıftır.

S.'nin işrak felsefesini, Şemsü'd-dîn Şehrizûrî, İbni Kemmûne, Kutbü'd-dîn Şîrâzî ve Celâlü'd-dîn Devvânî gibi onun öğrencileri ile yolundan gidenler devâm ettirmişlerdir.

S. eserlerini, Arapça ve Farsça olarak yazmıştır. Büyüklü, küçüklü bu kitap ve risâlelerin adedi elli kadardır. Bunların birçoğu bastırılmış ve Batı dillerine de tercüme edilmiştir. Arapça olanlardan bazıları şunlardır:

Kitâbü'l-meşârî' ve'l-mutârahât, Kitâbü't-telvîhâti'l-levhîye ve'l-'arşîye, Kitâbü'l-mukavemât, Kitâbü heyâkili'n-nûr (Bu eser, Saffet Yetkin tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve *Nur Heykelleri* adıyla M. E. B. Şark Klasikleri arasında 1949'da Istanbul'da basılmıştır.), *Hikmetü'l-işrak, Kitâbü'l-lemehâti fi'l-hakaik.*

Farsça eserlerin de belli başlıları şunlardır:

Âvaz-ı perr-i Cebrâil, Büstânü'l-kulûb, Pertev-nâme, Risâle-i lügat-i mûrân, Risâle-i Safîr-i Sî-murg, Terceme-i Risâle tü't-tayr, Mûnisü'l-'uşşâk. (H. A. D.)

SÜHREVERDÎ, Şihâbu'd-dîn Ebû Hafs 'Omer b. Abdillâh (Sühreverd 1145 - Bağdâd 1234), sûfî ve kelâm âlimi. Tasavvufu, amcası tanınmış sûfî Ebu-n-Necîb ve büyük şeyhlerden Abdü'l-Kadiri'l-Cîlî'den öğrendi. Bağdâd'a geldi. Dersler vermeye başladı. Kazandığı ün dolayisiyle, halife en-Nâsır'ın yakınları arasına girdi. Eserlerini bu halîfe adına yazdı. Bir ara halîfe tarafından Konya'ya Sultan I. Alâaddin Keykubâd'a gönderildi. Meşhur İran şâiri Şeyh Sa'dî'yi okuttuğu gibi (1221), meşhur mutasavvıf Arap şâiri İbnü'l-Fârız'la da Mekke'de görüştü. Hattâ onun çocuklarına hırka bile giydirdi.

İmâm Gazzâlî'nin yolunda yürüyerek, Yunan felsefesini ve ona itibâr eden İslâm filozoflarını tenkid etti. Bu mevzûda *Keşfü'n-nesâihi'l-îmânîye ve Keşfü'l-fezâihi'l-Yûnânîye* adlı eserlerini yazdı. Fakat onun en meşhur eseri ahlâk ve tasavvuf sahasında makbul sayılan *Avârifü'l-ma'ârif* adlı kitâbıdır.

S., aynı zamanda, bir ana tarikat olan Sühreverdîye tarikatının kurucularından sayılır. (H. A. D.)

SÜHREVERDÎYE veya EBHERÎYE, Halvetîye ve kollarının çıktığı bir ana tarikat. Ebû Necîb Abdü'l-Kahir Sühreverdî ile yeğeni *Avârifü'l-ma'ârif* sâhibi meşhur sûfî Şihâbü'd-dîn Ebû Hafs 'Omer b. Abdillah-i Sühreverdî (b. bk.) tarafından Bağdâd'da kurulan bu tarikatın, Kadirîye'nin bir kolu olduğunu ileri sürenler de bulunmuştur. S.'nin esâsları, riyâzet, halvet, zikir ve mücâhedeye dayanır. Daha çok Afganistan ve Hindistan'da yayılmıştır. Celâlîye, Cemâlîye, Hal-

vetîye, Rûşenîye, Safevîye ve Zeynîye gibi kollara ayrılır. Bunlardan Halvetîye ile Halvetîye'nin kolları olan Ahmedîye, Şemsîye ve bunların çeşitli dalları ise, daha çok Türkiye'de intişar imkânı bulmuştur. (H. A. D.)

SÜİT (Fr. *suite),* muhtelif dansların biribiri arkasından sıralanışından müteşekkil orkestra eseri. Batı Mûsikisi'nin tarihî gelişmesinde çeşitli dans formları, büyük rol oynamıştır. Türk Mûsikisi'nde bu formu ilk defa Arel denemiştir. İstikbalde çoksesli Türk Mûsikisi'nde rağbetle kullanılacağı muhakkaktır. (Y. Ö.)

SÜJE [La. *subjectum, subjicere* = alta koymak'tan; Al. *Gegenstand, Subjekt;* Fr. *sujet;* İng. *subject;* İt. *soggetto*] "mevzû, zât-ı mevzû, zât-ı müdrik, müsnedün ileyh, mübtedâ, mahkûmun aleyh, cevher-i nefs, zât-ı mütefekkir, nefis, hamil, cevher-i nâtıka, bende, bahis, sebep, şahıs, zamir, zihin, fail, meleke, tâbî, tebea", karşılığında kullanılan, bilen varlık, konu; duygunun, düşüncenin üzerinde durduğu şey.

Türkçe'de de kullanılan S. deyimi, konuşulan dilde, mantıkta *konu;* psikolojide *denek;* sosyolojide, hukuk ve siyasette, yerine göre, *tebea* anlamına gelmektedir.

Husûsiyle S. deyimi, konu olarak karşılandığında, yerine göre, zıddı olan obje (nesne) ile ayni anlamda kullanılmaktadır. Meselâ, "ilmin konusu" deyiminde, "konu" S. karşılığında değil, obje karşılığında dile getirilmiştir. Aristoteles'in, S. deyimini cevher anlamında kullanması, bugün de geçerliğini korumaktadır. Skolastikler, S. deyimini, husûsiyle mantıkî anlamında işlemiş ve yüklem karşılığı olarak, yükleme destek olan gerçek varlık gibi, metafizik anlamında kullanmıştır. Meselâ, "güneş ısıtıcıdır" önermesinde "ısıtıcılık" vasfı güneşe yükletildiğinden, Skolastikler "güneş"i S. (konu) saymışlardır. Halbuki, bilgi teorisinde, bilme gücünü taşıyan veya bilen ve tanıyan varlık olan bir S. olarak insan, karşısında bilmenin konusu olan şey (nesne) bulunduğundan ötürü, "güneş" aslında bir S. değil, bir obje (nesne)'dir. Bununla beraber, modern felsefede de Skolastikten gelen terminoloji ayıklanmış değildir. Aristoteles temeline dayanan bir mantık anlayışında, her önerme, kendisi için bir şey söylenen *nesne*'yi (obje) gösteren ve bundan ötürü de önermenin *subiectum*'u (S.'si, yâni konusu) olan bir kelime ile bu S. (konu) üzerine söylenmiş olan ve bundan ötürü de önermenin *praedicatum*'u (yâni yüklemi) bulunan bir kelimeden kuruludur; bu iki kelime *copula* (rabıta, bağ) ile birbirine bağlanırlar. Meselâ, "güneş ısıtıcıdır" önermesinde, "güneş" S. (konu), "ısıtıcı" yüklem, "dır" bağdır. Halbuki, mantıkî bir önermenin S.'si (konusu) üç türlü anlaşılır : 1) Dilbilgisi S.'si (konusu) olarak, cümlenin bizzat şekilce gösterilen yönüyle belli edilir : "Hiç bir şey, hakikatten daha güzel değildir." 2) Asıl mantıkî denilen şeye ait S. (konu) ise, kendisine kabûlu belirtilen fikri teşkil eden şeydir. Yukarıdaki misâlde bu "hakikat"tir. Halbuki, dilbilgisi bakımından, "hiçbir şey"dir. 3) Gerçek S., Aristoteles'ci anlamında, eylemleri husûle getiren veya kabûl edilen vasıfları kendisinde bulunduran ferdî varlık, ilk cevherdir.

Bu üç türlü S.'yi ayırt etmek için kullanılan terimler de, ekseriya çok değişiktir. Önermenin şeklini belirleyene, bazan mantık S.'si (konusu) ve önermenin hakikatte muhtevasını teşkîl edip, mantık S.'si dediğimize, gerçek S. denir. Nihâyet yukarıda gerçek S. dediğimiz şeye (doğrudan doğruya ifâde olunmadığı vakit) gerekli S., metafizik S. adı verilmiştir.

S.'nin karşı-tezi obje (nesne) olmakla beraber, bazan S., obje'nin eş-anlamlısı olur. Hattâ, bir ilmin alanına giren meselelerin bütünü söz konusu olduğu zaman bile, yine bu iki kelime arasında, her vakit riayet olunmasa da, ince bir fark vardır. Meselâ, bir tartışmanın S.'si (konusu), sadece bahsolunan şeydir; halbuki, obje'si (ilgili olduğu saha), buna girişmekle üstlenilen hedeftir; hattâ bir ilmin obje'si onun bilmek ve bildirmek istedikleridir; S.'leri (konuları) ise, asıl maksat ve gayeye dayanır.

Bundan başka, varlık söz konusu edildiği zaman, S. daha çok düşünen varlığa nisbet edilir; obje ise, idrâk edilmiş varlıktan başkası değildir. (R. K.)

SÜJE (Fr. *sujet),* mûsiki eserinde, eserin dayandığı mevzû, tema ve motiflerin hey'et-i umûmiyesi. Füg'de, eserin üzerine inşa edildiği asıl tema. İng. *subject,* Alm. *Satz,* İt. *soggetto,* İsp. *sujeto,* Port. *sujeito.* (Y. Ö.)

SÜKEYNE veya SEKÎNE (ölm. Medine 735), Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyn'in, Câhilîye şâiri İmrü'l-Kays'ın torunundan doğan kızı. Annesi Rabab da şâirdi. Asıl adının, Umeyme veya Umeyne veya Âmine veya Emîne olduğunu söyleyenler de vardır. Babası Kerbelâ'da şehîd edildiğinde, annesiyle birlikte küçük bir çocuk olarak Ehl-i Beyt'in arasında bulunuyordu. Birkaç izdivac yapan ve birçok çocuğu olan S., çok duygulu ve san'atkâr yaratılışlıydı. Şiirden iyi anlaması, şiir şöylemesi ve nükteleriyle meşhurdu. İffet ve ismetiyle tanınmıştı. Giyinişi, saç yapması bile, devrinde yüksek tabakaya mensup Arap kadınları tarafından taklid edilirdi. (H. A. D.)

SÜKKERÎ, Ebû Sa'îdü'l-Hasen b. Huseyn b. Abd'il-lah (827-888/889), Arap edebiyatı derleyicisi ve dil âlimi. Ömrünün büyük bir kısmını Basra'da geçirdiği anlaşılan S., çok iyi bir tahsil gördü. Doğru ve güzel yazı yazdığı için, çok kitap istinsah etti. Bu yüzden, çok takdir edildi.

O, büyük bir şiir râvisi oldu. Ömrünün büyük bir kısmını, eski Arap şiirlerini toplamakla, yazmakla, onları, düzeltmek ve tamamlamakla geçirdi. Ebû Hâtimü'l-Sicistânî, Er-Riyâşî, Muhammed b. Habîb ve İbnü's-Sikkit gibi gerek Basra ve gerekse Kûfe mektebine bağlı âlimlerin derslerinden çok istifâdede bulundu; onlardan pek çok şiir rivâyet etti. Câhilîyet devrinden, Abbâsîler'in ilk zamanlarına kadar yetişen 60 kadar şâirin şiirlerini topladı. Başkaları tarafından tedvîn edilen şiir mecmuâlarına da son şeklini verdi. Hatta bâzı kabîlelerin şâirlerinin şiirlerini bir araya getiren mecmuâlar vûcuda getirdi. Bazı dîvânlara da şerhler yazdı. Arap şâirlerinden bahs eden eserler kaleme aldı. Onun gayretiyle Arap dili ve edebiyatı birçok kitâba sâhip oldu. Tedvîn ve tertîb ettiği eserlerin bir kısmı, zamanımıza kadar intikal etmemiştir. Hattâ, bize kadar gelen eserlerinin de bir kısmı tamam değildir; parça hâlindedir. Zamanımıza kadar ulaşan eserlerinin bâzıları şunlardır :

Dîvânü İmri'l-Kays, Dîvânü Kays İbni'l-Hâtim, Dîvânü Cîrâni'l-'Avd, Dîvânü'l-Hutay'a, Şerhü Dîvâni Ka'b İbni Züheyr, Dîvânü şu'arâ'i Huzeyl. (H. A. D.)

SÜKNÂ, bir evde oturma veya onun bir kısmını işgal etme hakkı. S., şahsa bağlı, mahdut bir aynî haktır; devredilemez ve mirasçılara geçmez (Medenî Kanun, Md. 748 fk. 1). Kanunda aksi yazılı olmadıkça intifa (yararlanma) hakkına ait hükümler, S. için de geçerlidir (Md. 748 fk. 2). Bu hakkın şümûlü, genellikle hak sâhibinin şahsî ihtiyaçlarına göre takdir olunur. Sadece şahsına ait olduğu açıkça belirtilmiş

olmadıkça hak sâhibi, hakkını kullandığı gayrimenkulde âilesi ve evi halkıyla berâber oturmak yetkisine sâhiptir. Bir binânın yalnız bir kısmında S. hakkına sâhip olan kimse, o binânın ortak kullanmaya mahsûs bölümlerinden yararlanabilir (Md. 749). S. hakkına sâhip olan kimse, ev veya apartmanın tamâmından tek başına yararlanma yetkisine sâhip ise; âdi tâmîrât gibi muhâfazaya taallûk eden masrafları yapmakla yükümlüdür. S. hakkı mâlik ile ortaklaşa kullanılmakta ise, muhafaza masrafları mâlike aittir (Md. 750).

S.'ya konu olan gayrimenkulün yıkılma gibi bir sebeple ziyâa uğraması hâlinde bu gayrimenkul üzerindeki S. hakkı da sona ermiş olur (Md. 720). (E. K.)

SÜKÛTÎ, Mustafa Hilmî (şöhreti : Dâmâd İbrâhim) (ölm. 1834), Türk hattâtı. Hayâtı hakkında bilinenler pek azdır. Kaynaklarda, onun, III. Ahmed'in kızı ve Sadrâzam Muhsin-zâde Mehmed Paşa'nın zevcesi Esmâ Sultan'ın saray bekçiliğini yaptığı ve çok uzun yaşadığı kayıtlıdır. Kendisi gibi hattat olan dâmâdı Hakkâk-zâde Mustafa Hilmî Efendi'nin bugün bir kazaya uğrayan nefîs koleksiyonunda bulunan bir "Hilye"sinin ketebesinden anlaşıldığına göre, S., Osman Efendi (1805'te ölen, Deli Osman da denilen Seyyid Osman Efendi olsa gerek)'nin yetiştirmelerindendir. Sülüs ustası ve çok kıymetli bir hattat olan S.'nin mezarı, Edirnekapı'da La'lî çeşmesi yakınlarındadır.

SÜKÛTLAR, nota yazısında (b. bk.) susma işaretleri. Her nota kıymeti mukabilinde bir sükût vardır :

1) Birlik sükût (4. çizginin altına siyah bir küçük dikdörtgen),

2) İkilik sükût (3. çizginin üzerine aynı şekil),

3) Dörtlük sükût (iki şekli vardır, fakat sekizlik sükûtun tersi olan şekil sekizlikle karıştırıldığı için bugün kullanılmamaktadır),

4) Sekizlik sükût (bir çengelli),

5) Onaltılık sükût (iki çengellisi),

6) Otuzikilik sükût (üç çengelli),

7) Altmışdörtlük sükût (dört çengelli) (çok nâdir kullanılmıştır).

2 tane birlik kıymetinde sükût, 3. ile 4. çizgiler (3. boşluk) arasına siyah bir kare, bunun iki misli kıymetindeki (4 tane birlik) de 2. ile 4. çizgiler (2. - 3. boşluklar) arasında siyah ve dikine bir dikdörtgen şeklinde olur ki, bunlar, az kullanılır (Fr. baton de mesure).

Sükût'un önüne gelen nokta, aynen notada olduğu üzere (bk. NOTA YAZISI), sükût kıymetini yarısı kadar arttırır; iki nokta olursa, ikinci noktanın kıymeti, birincisinin yarısı, yani sükût'un dörtte biridir. Maamâfih bazan nokta kullanılmaz ve sükût'un yarısı değerindeki sükût işareti yanına ilâve edilir.

Sükût, mûsiki composition ve esthétique'inde çok mühimdir. Parçanın rûhu demektir. Çok defa maksadı temin etmek için birinci derecede ehemmiyetli unsur hâlindedir. Sükûtun sesle doldurulması, eserin ifadesini karmakarışık eder. Fakat yersiz bir sükût da, çirkinlik duygusu uyandırabilir.

Sükût : Fr. silence, pause, İng. rest, pause, Alm. Pause, Schweigen, İt. silenzio, pausa, İsp. pausa, silencio, Lat. tacet, Port. pausa. Birlik sükût : Fr. pause, İng. semibreve rest, Alm. Ganze Taktpause, İt. pausa, İsp., Port. pausa; ikilik: Fr. demi-pause, demi pause, İng. minim rest, Alm. halbe Taktpause, Halbpause, İt. pausa di minima, İsp. media pause; dörtlük : Fr. soupir, İng. quarter-rest, Alm. Viertelpause, İt. sospiro, İsp. respiro; sekizlik : Fr. demi-soupir, demi soupir, İng. quaver rest, Alm. Achtelpause, İt. pausa della croma, İsp. medio suspiro; onaltılık : Fr. quart de soupir, İng. semiquaver-rest, Alm. Sechzehnteilpause, İt. quarto de sospiro, İsp. quarto de suspiro; otuzikilik : Fr. huitième de soupir, altmışdörtlük : seizième de soupir. (Y. Ö.)

SÜLÂSÎ (Ar. *selâse* [üç] den), Arap gramerinde kelime yapan üç harfli fiil köklerine verilen isim. Arapça bir fiilin sülâsîsi, o fiilin mâzisinin (di'li geçmişinin) müfred (tek), gâib (üçüncü), müzekker (er) şahsıdır. *Ktb (ketebe* = yazdı) gibi. Arapçadaki fiillerin çoğunun kökü, üç sessiz harften meydana gelir. Bu, kökten ibâret olan üç harfli fiillere "sülâsîyün mücerredün" (yalın üçlü) fiiller de denir. Bu üçlü köklerin başına veya ortasına bazı ekler (harfler) getirilerek, bunların "mezîdün fih" leri (arttırılmışları) yapılır. Meselâ : *Kra* (*karaa* = okudu) dan *akraa* (okuttu) ve *ktb (ketebe* = yazdı) den *kâtebe* (mektuplaştı) gibi. Bu kökler, harflerinin durumuna göre; *sâlim, mehmûz, muzâaf, misâl, ecvef, nâkıs* ve *lefif* adlarıyla yedi bölüme ayrılır. S.'lerin yalınları, geçmiş zamanlarının "fâu'l-fi'l" (ikinci harf)'leri ile geniş zamanlarının "fâu'l-fi'l" (üçüncü harf) lerinin hareketlerine yâni "*e, i, u*" seslerine göre de, "ebvâbu sitte" (altı kapı) adıyla altı bölüm meydana getirirler.

S.'lerin mezîdün fîhleriyle birlikte 40 kadar masdarı vardır.

S.'lerin "mezîdün fîh" leri, *elif, te, sîn* ve *nûn* harfleriyle yapılır. S.'ler, bir harf arttırılırlarsa "rubâ'î (dörtlü) olurlar. Bunların kalıpları : *fa"ale, fâ'ale, ef'ale*'dir. İki harf arttırılırlarsa, "humâsî" (beşli) olurlar. Beşliler, *tefa'ale, infa'ale, ifta'ale, if'alle* kalıbındadırlar. Üç harf arttırılırlarsa, "südâsî" (altılı) olurlar. Bunların da en çok kullanılan kalıpları; *istef'ale, if'âlle*'dir. Bütün bu kalıplarda yapılan Arapça kelimelerin çoğu, eskiden Türkçe'nin yazı dilinde kullanılmıştır. Bunların bir kısmı ise, az da olsa, bugünkü Türkçe'de de hâlâ kullanılmaktadır. (H. A. D.)

SÜLEMÎ (SÜLLEMÎ demek yanlıştır), Ebû Abdi'r-Rahman Muhammed b. Huseyn b. Muhammed (Nîşâbûr 936 - Nîşâbûr 1021), tasavvuf tarihçisi ve sûfî. Baba ve anne cihetinden Araptır. Küçük yaşta, meşhur bir şeyh olan babasını kaybedince, o devrin büyük âlimlerinden annesinin babası Ebû 'Amr İsmâ'îl b. Nuceyd tarafından büyütüldü. Dedesinin yanında derslere başladı. Onun meclislerinden faydalandı. Şer'î ilimleri tahsil ettikten sonra, tasavvuf yoluna girdi. Zamanının çok meşhur sûfîlerinden istifâde etti. Şeyh Ebû'l-Kasım Nasr-âbâdî'den hırka giydi. Nîşâbûr'da yaptırdığı bir tekkede irşâda devâm etti ve eserlerini yazdı. 85 yaşını geçkin öldü. Tekkesinde toprağa verildi.

S., hadîs, tefsîr ve tasavvufa dâir eserler yazdı. Tefsîrlerinde bile, tasavvufî görüşlere yer verdi. Bu sebeple, meselâ *Hakaiku't-tefsîr* adlı eseri, bazılarınca çok tenkîd edilmiş; bâzılarınca da pek fazla beğenilmiştir. Onun bütün eserleri, günümüze kadar intikal etmemişse de, elde bulunanlar dahi, ilminin genişliğini ve derinliğini göstermeğe kâfidir. *Tabakatu's-sûfîye* adlı, sûfîlerin hayat ve eserlerinden bahseden Arapça eseri, başta Abdullah-ı Ensârî olmak üzere, Kuşeyrî ve Câmî'ye kaynak olmuştur. S., Melâmîlik ve Fütüvvet üzerinde de eser vermiş bir âlimdir. Bugüne kadar gelen eserlerinden başlıcaları şunlardır :

Tabakatu's-sûfîye, Âdâbu's-sûfîye, Hakaiku't-tefsîr, Risâletü'l-melâmetîye, Fütüvvet, 'Uyûbu'n-nefsi ve müdâvâtühâ, Sülûkü'l-ârifîn, Menâhicü'l-'ârifîn, El-farku beyne'ş-şerî'ati ve't-tarîka. (H. A. D.)

SÜLEYMAN (SÜLEYMAN PEYGAMBER), Yahûdîler'in Şlomo adını verdikleri ve Hıristiyanlık, Müslümanlık tarafından da nübüvveti kabûl edilen hükümdar - peygamber. Salomon (Solomon) adı da Şlomo'dan türetilmiştir.

Hz. S.'ın doğum ve ölüm tarihleri kesinlikle belli değildir. M. Ö. 995 tarihinde veya 970'e doğru doğduğu ileri sürülür. "Tanah"ta (Yahûdî mukaddes kitabı) ve Kur'ân-ı Kerîm'de de adı önemle geçen İsrail kralı ve peygamberdir. M. Ö. 935 veya 933 yahut 926, 925 tarihinde ölmüştür. Yahûdîliğe göre kral David'in (Meleh David), İslâma göre, Davud peygamberin oğludur. Annesinin adı Kur'ân'da geçmez.

Hz. S., üç ayrı kaynağa göre, incelenmeyi gerektirir: 1) Tarihî şahsiyet olarak ve ilmî esaslara göre; 2) Yahûdî dînî kaynaklarına (Tevrat'la birlikte 39 mukaddes kitaplarının bilhassa I. Tarihler kitabının 28, 29. babları ve II. Tarihler kitabının 1-9. bablarında anlatılan hususlara) göre; 3) Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilen bilgiye göre.

Tarihî şahsiyet olarak Hz. S.: Önce tarihî ve ilmî sayılan kronolojiyi dikkate alarak bakılacak olursa görülür ki, M. Ö. aş. yu. 995'te veya daha sonra Şlomo (S.) doğdu. M. Ö. 1001 veya 1000 tarihlerinde Filisterliler (Filistinliler) ile savaşlar oldu. Gat ve Dor zaptedildi. M. Ö. 1000 tarihlerinde en eski Fenike alfabesiyle kitâbe yazıldı. M. Ö. X. yüzyılda Fenike deniz imparatorluğu hükümranlığı vardı. Yahûdîler Filistin'e yerleşme ve savaş kazanma yolunda görülüyorlardı. M. Ö. 990'da Edom zaptedildi. III. Hadad Mısır'a kaçtı. M. Ö. 971'de İsrail kralı David'in oğlu Şlomo (S.) İsrail kralı oldu. M. Ö. 974'de Şlomo'nun oğlu Rehabeam doğdu. M. Ö. 973'de Abşalom ve Şeba'nın isyanı ortaya çıktı. M. Ö. aş. yu. 967'de Tevrat'ın (Tora) Yahve ile Tanrı'nın adının anıldığı Yahvist (Jahvist) metni tamamlandı. M. Ö. aş. yu. 965 yılında Yahûdî kralı Şlomo evlenme suretiyle Mısır'la hısımlık kurdu. Gezer'i zaptetti. M. Ö. 953 (bazı kaynaklarda 967 veya 959) Yeruşalem (Kudüs)'de Yahûdîler'in en mukaddes mâbedi durumunda olan Beyt - Ha - Mikdaş (İslâmlar'ca Beyt-ül Mukaddes) veya S. mâbedi yaptırıldı. Mâbed büyük törenle açıldı. M. Ö. 959'da İsrail eyâletlere, bölgelere ayrıldı. M. Ö. 946 - 933 Jerobeam isyan etti; yenilince kaçtı. M. Ö. 935 veya 933 yahut 931 veyahut 926, 925'de Şlomo öldü. İsrail, kuzeyde İsrail, güneyde Yuda (Yahûdiye = Yahuda, Yehuda) krallıkları olmak üzere, ikiye bölündü.

Yine tarihî kaynaklara göre, Firavun'un kızıyla evlenen ve Sur kralı I. Hiram ile birleşen Hz. S., devletini büyük bir monarşi hâline getirmeğe çalıştı. Mısır'a Kilikya atları ve Suriye'ye Mısır savaş arabaları satışını sürdürdü. Ezion Geber'de, Akabe körfezinde bakır tasfiyehaneleri kurdu. Meydana getirdiği donanmayı, Ophir ülkesinin zenginliklerini keşfetmek üzere, Kızıldeniz'den yola çıkardı. Muhtemelen ticârî bir amaçla Seba kraliçesini ziyâret etti. Çok büyük ve ünlü Meggida ahırlarını, ambarlarını ve bilhassa Kudüs'te büyük bir saray ile Kudüs tapınağını (Beyt Ha-Mikdaş'ı) yaptırdı. Sarayın yapılması 13 yıl sürmüştür. Bu yapıldıktan sonra, Seba melikesini (Belkıs'ı) sarayına dâvet etti. Birçok hükümdarlar ona boyun eğdiler. Hz. S. "*Emsâl = Meseller, Ağniyetü'l - ağânî = Neşideler Neşidesi*" gibi şiir ve özdeyişler yazardı. Başkaları tarafından yazılan birçok şeyler de ona izâfe edildi. 40 yıl kadar saltanat sürdü.

Hz. S.'ın oğlu Rehoboam, zevk ve sefâhate düşkündü. İsrail'in 12 kabilesinden 11'i ona karşıydı. Yalnız bir kabile ona bağlı kalmıştı.

SÜLEYMAN (S. PEYGAMBER)

Yahûdiliğe göre Şlomo (Hz. S.) : Yahudiliğin mukaddes kitapları arasında, kısaltılmış adıyle "Tanah"ta (yer alan I. ve II. Tarihlerde) anlatılanlar, Yuhûdîler'in ilmî tarih kitaplarında da aynen benimsenmiş, okullarda ve üniversitelerde de ders olarak okutulur olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'de ise, bu anlatılanlar arasında benzerlik olduğu gibi, birçok ayrılıklar, farklı bilgiler de vardır. David (Davud)'un birçok oğlundan birisi olduğu (I. Tarihler, bab: 28, 4'de) anlatıldığı gibi, (I. Tarihler 28. bab, 5, 6, 7. cümleler de) İsrail kralı olarak S.'ın "Rab Yehova" tarafından seçildiğini gösteren yerler vardır. Burada Davud şöyle diyor : "Ve bütün oğullarımdan (çünkü Rab bana çok oğul verdi), Rabbim İsrail üzerinde krallık tahtına oturmak için oğlum S.'ı (Şlomo'yı) seçti. Ve bana dedi : Oğlun S., evimi (Beyt Ha-Mikdaş, yâni S. mâbedini, Kudsü'l-Akdes) ve avlularımı o yapacak, çünkü onu kendime oğul seçtim ve ben ona baba olacağım..." (9., 10., 29. bablar). "Çünkü bu saray insan için değil, ancak Rab Yehova içindir". (29. bab 1.)

Davud, Yahûdî mukaddes kitaplarına göre, İsrail'e 40 yıl krallık etti ve ihtiyarlayarak öldü ve yerine oğlu S. kral oldu. Başka yerlerde (II. Tarihler kitabı) onun zenginliği, 12 bin atlısı, çok kan döktüğü anlatılır. Davud, çok kan döktüğü için, oğlu S.'ın, mukaddes mâbedi yapacağı belirtilir : (II. Tarihler kitabının I. babının 5-11. cümlelerinde) : "S. ile cemaati orada Rabb'i aramağa giderlerdi" denilmekte ve bin tane "yakılan takdime (kurban) arzetti. Yehova o gece S.'a görünüp ona dedi : Sana ne vereyim iste. Ve S. Yehova'ya dedi : Sen babam Davud'a büyük inayet ettin ve onun yerine beni kral ettin... Şimdi bana hikmet ve bilgi ver ki, bu kavmin önünde çıkıp gireyim, çünkü bu kadar büyük olan bu senin kavmine kim hükmedebilir? Ve Yehova S.'a dedi : Mademki yüreğinde bu vardı ve sen zenginlik, mal ve şeref ve senden nefret edenlerin canını istemedin, ne de uzun ömür istedin; ancak seni üzerine kral ettiğim kavmime hükmedesin diye kendin için hikmet ve bilgi istedin". (Halbuki 12. cümlede) "hikmet ve bilgi sana verildi..." şeklindedir. Bu yerlerde (bablarda) *Beyt Ha-Mikdaş* (S. mâbedi)'ın yapılışı anlatılmaktadır.

Ayrıca S.'ın savaşları ve İsrail oğullarının Hittiler (Hititliler), Amorîler ve Perizzîler ve Hivîler, Yabusîler'in büyük çoğunluğunu imha ettikleri belirtilmektedir. (II. Tarihler 8. bab. 7. cümle v.b.). Kılıç artığı kalanlara yapılan işlem şöyle anlatılmaktadır : "S. angaryacı kullar topladı. Fakat, İsrail oğullarından kendi işi için kul etmedi". Hz. S. yaptırdığı Beyt Ha-Mikdaş yanında kurban sunulmak ve yakılmak üzere "Rabbe yakılan takdimeler arzetti". (II. Tarihler, bab 8, 12, 13.). "Cumartesi günleri (Şabatlar)'nde ve ay başlarında ve yılda üç kere belli bayramlarda, tuzsuz, mayasız ekmek bayramında (Pesah'ta) ve haftalar bayramında ve haymeler bayramında, her günün iş gününde olarak Mûsâ'nın emrine göre takdim etti". Yahûdîlikte kurban yalnız Beyt Ha-Mikdaş'ta (S. mâbedinde) sunulur, yılda herkese üç defa mecbûridir, görüldüğü üzere, bu kurbanlar (takdimeler) yakılarak sunulmaktadır. Yine bu yerlerde (II. Tarihlerin 9. babında) Hz. S. ile Seba kraliçesinin ziyâret ve buluşmaları ile Hz. S.'ın ölümü anlatılır (9. bab 9, 20. cümlelerde). S.'ın nasıl büyük bir zenginlik içinde, altınla kaplanmış taht üzerinde ve altın kaplarla yemek yiyerek yaşadığı belirtilir. Bir yerde de (9. babın 22. cümlesinde) : "Ve kral S. zenginlik ve hikmette bütün dünya krallarından daha büyüktü". ifadesi vardır. Kral S.'ın ülkesinin sınırları da şöyle belirtilmektedir : "Ve ırmaktan Filistîler diyarına ve Mısır sınırına kadar, bütün krallar üzerine hükmetti" (9. bab, 26).

SÜLEYMAN (S. PEYGAMBER) : Kral S.'ın Seba melikesini Kudüs sarayında kabûlunu gösterir tablo

Hz. S.'ın krallık müddeti ve ölümü ise, (II. Tarihler, 9. bab, 30, 31. cümlelerle) şöyle anlatılmaktadır : "Ve S. Yeruşalim'de (Kudüs) bütün İsrail üzerine 40 yıl krallık etti. Ve S. ataları ile uyudu ve babası Davud'un şehrinde gömüldü ve yerine oğlu Rehoboam kral oldu".

İslâmiyet kaynaklarında, Kur'ân'da Hz. S. : Kur'ân-ı Kerîm'de muhtelif peygamberlerin adları geçmektedir. Bunlardan birisi de Hz. S.'dır. Gerçi ona mukaddes bir kitap verilmiş değildir. Hz. S., İsrail oğullarının üçüncü kralı sayılır. Onun şeceresi, dînî literatüre göre, klasik olarak Hz. İbrahim (Avraham)'den getirilmekte, onun oğlu İshak ve İshak'ın oğlu Yakub'a dayanmaktadır ve böylece Fars Yahuza oğlu, Hârun oğlu, Râm oğlu, Ammi Nâdip oğlu, Nahşur oğlu, Salomon (Şlomo) oğlu, Bağız oğlu, Ubeyd oğlu, İşi oğlu, Davud'un ve annesi Beytşeba'nın oğludur.

Hz. S. yakışıklı, mütenasip, beyaz tenli, iri yarı bir peygamber olarak tasvir edilmektedir. 11 yaşında iken bile babası Davud'la danışmada bulunacak kadar bilgi sahibi olduğu belirtilmektedir. Hz. Davud yaşlandığında 19'u aşkın oğlu olduğundan yerine kimin geçeceği belli değildi. İsrail'de bu hususta bir kural vücûda getirilmemişti. Hz. S. kral olunca, ona karşı harekete geçen kardeşlerinden bazılarını da öldürttü.

Kur'ân'da (Sâd sûresinin 30. âyetinde) Davud'a S.'ın ihsan edildiği ve onun güzel bir kul olduğu, Allah'a takvasının olgun olduğu belirtiliyor. Bir yerde (Neml sûresinin 16. âyetinde Türkçe mealen) : "S. Davud'a mirascı oldu" deniliyor; ayrıca (Neml sûresi 15. âyetinde) : Davud'a ve S.'a ilim verildiği, mümin kulların bir çoğundan üstün kılan Allah'a hamd olsun dedikleri anlatılıyor. Burada ilimden maksadın, kuş dili ve diğer ilimler olduğu, cinlerin ve şeytanların ve diğer yaratıkların kendilerinin onun buyruğunda oldukları belir-

tiliyor. Bundan başka da (Sebe sûresi 12-13. âyetlerinde) Hz. S.'dan şöyle bahsedilmektedir : "Erimiş bakır madenini ona sel gibi, akıttık. Önünde Rabbi'nin izniyle, iş gören bazı cinler de vardı..." Nitekim, hâlen Necef (Negef)'in güneyinde Hz. S. döneminden kalma bakır madeni karma ocakları vardır ve turistlere gezdirilmektedir. Yine, bir başka yerde (Sâd sûresinin 36. ve Enbiya sûresinin 81. âyetlerinde) rüzgârın Hz. S.'ın emrine verildiği anlatılmaktadır.

İslâmî kaynaklarda, *(Kurtubî tefsiri*, XI. cilt, 321. s. ve *Tarih-î Taberî* [çevirme], c. 1., 2. kısım, s. 341-342'de) Hz. S.'ın savaşa, gazaya çok tutkusu olduğu, savaşsız bir ânını boş geçirmediği, ülkeleri zapteden ve hükümdarları itaat altına alan bir kral olarak tasvîr edildiği görülmekte ve Hz. S.'ın savaşlara gideceği zaman, kendisi için tahtadan bir döşeme yapıldığı, üstüne kürsüsü, askerleri ve savaş araçları konulduğu ve şiddetli esen rüzgâra emrettiği ve yükseldikleri zaman da yumuşak bir şekilde hareketi buyurduğu ifâde edilmektedir. Bir başka tefsîr kitabında da (Elmalı'lı Hamdi Tefsîrinde, [C. VI., s. 39 - 51], bu durum başka bir tarzda yorumlanarak, bunun Kur'ân'da S.'ın gidişini değil, rüzgârın gidişini bildirir denilmektedir. Nitekim, yine Kur'ân'da (Bakara sûresinin 102. âyetinde), Hz. S.'nın büyücülük yapmadığı, bunun şeytanın uydurması olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Kur'ân'ın bir başka yerinde (Enbiya sûresinin 79. âyetinde) S.'a hükümdarlık ve bilgi verdik, Davud'a dağları ve kuşları boyun eğdirdik, onunla beraber tesbih ediyorlardı..." denilmekte ve (80. âyette) "ona zırh yapmayı öğretmiştik", diye kaydedilmektedir. Kur'ân'da Seba melîkesinden birçok âyetlerde bahsedilmekte ve Hz. S.'ı ziyâreti anlatılmaktadır. Kur'ân'da Seba melîkesinin "Rabbim ben nefsime zulmetmişim, S.'la beraber, âlemlerin Rabbine teslim oldum." denilmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de, Belkıs adı geçmez. "Tanah"ta olduğu gibi, "Melîke - Kraliçe" adı veya "Seba melîkesi" şekli geçer. Nitekim Kur'ân'da da (Mekkî sûrelerinden olan Sebe sûresi) bunun olayını anlatmaktadır. Esâsen bu ad Yemen'de bir bölge veya kabîle olan "Seba" kelimesi ile (15. âyetiyle) ilgilidir. Rüzgârın S.'a boyun eğdirilişine birçok âyetlerde temas edilmektedir (Sebe sûresi, 12. âyeti ve Sâd sûresinin 36. âyeti).

Yine aynı yerde (Sebe sûresinde) Hz. S.'ın ölüm olayı da anlatılmakta ve Hz. S.'a bu nimet ve ihsanların Allah tarafından olduğu belirtilmektedir.

Bazı tefsîr kitaplarında, Kur'ân-ı Kerîm dışına çıkılarak, Hz. S. hakkında İsrailiyat ve uydurma söylentilere yer verildiği az da olsa görülmektedir. Bunlarda Yahûdî kaynak ve söylentilerinin etkisi olduğunu söylemek kabildir.

Kur'ân'ın birçok yerlerinde (Nisâ sûresinin 163. âyetinde) Allah'ın ona vahiy gönderdiği (Neml sûresinin 16. âyetinde); ona kuşların dilinin öğretildiği, (Sâd sûresinin 36. âyetinde) rüzgârın onun emrine verildiği, (Sebe sûresinin 12-13. âyetlerinde) cinlerin onun emrine verildiği ve isteklerini yerine getirdikleri, (Neml sûresinin 17. âyetinde) onun cin, insan ve kuşlardan ordular topladığı gibi hususlar da, Hz. S.'ın ne

SÜLEYMAN (S. PEYGAMBER) : Hz. S.'ın hikmetinin ününü gösterir Christian Schussele tarafından 1860'larda yapılmış tablo (resim, mahkemeden önce Hz. S.'ın dramatik hükmünü temsil etmektedir)

derece önemli bir mevkii olduğunun belgeleri olarak görülebilir.

Hz. S.'ın nekadar yaşadığı ve kaç yaşında öldüğü Kur'ân'da belirtilmez. "Tanah"ta olduğu gibi, yüzlerce cariye ve karılarından da bahsedilmez.

San'at ve edebiyatta Hz. S.: Hz. S.'a atfedilen yüzük söylentisi ve altı köşeli yıldız işareti bir çok İslâmî mâbed ve çevrelerde önem kazanmıştır.

Türk edebiyatında S. peygamberle ilgili olayları, söylentileri işleyen dîvân şâirlerinin beyitleri çok görülür. Onun kudretli "S. mührü"ne işaret edilir. Rüzgârı ve cinleri buyruğuna alması da ilham kaynağı olur.

Kezâ karınca, Seba melîkesi ve hüdhüd kuşu arasındaki olaylar da konu olarak işlenir.

Batı san'atında da S. konu olarak seçilmiştir. Orta Çağ kilise ve katedrallerinin büyük kapılarında ona yer verilmiştir (Chartres, Le Mans, Strasbourg, Corbeil gibi). Kezâ IV. yüzyılda, hâkimlere örnek olmak üzere "S. yargısı" oymalı bir sandık da (Milano, San Nazaro kilisesi); Amiens ve Venedik'te Dukalar sarayındaki kabartmalarda görülür.

SÜLEYMAN (S. PEYGAMBER) : Hz. S.'ın yargısı (Raffaello'nun bir tablosu)

Vatikan'da Raffaello'nun atölyesinin tabloları içinde de Hz. S. yer almış olduğu gibi, Valentino'nun, Poussin'in, Rubens'in, Giordano'nun, J. Fr. De Troy'un, Sébastian Bourdon'un Louvre müzesindeki resimlerinde de yer almış bulunmaktadır.

S. mâbedi: Yahûdî dîni ve tarihinde adı Beyt Ha-Mikdaş olarak geçen mâbed. İslâm kaynaklarında *Beyt'ül Mukaddes, Kuds'ül Akdes, S. mâbedi, S. tapınağı* v.b. şekillerinde geçer. Yahûdîler arasında *Heikel Ha-Şlomo* tarzında da bahsedilir.

Bu mâbedi, Hz. Davud yapmaya özenmiş, fakat Hz. S. Kudüs (Yeruşalaym)'de yaptırmıştır. Yapılış tarihi X. yüzyıl olup, muhtemelen çeşitli kaynaklara göre, M. Ö. 953 veya 967 veyahut 959'dur. Kesin yapılış zamanı ve kimlerin yaptığı ilmî olarak bilinmemektedir. M. Ö. 586'da İkinci Babil devleti (Babilonya imparatorluğu) tekrar güçlenerek, Yeruşalaym (Kudüs), II. Nebukadnezar (Buhtunnasır) kumandanlığı altında ele geçirildi ve şehir tahrip edildi; Yuda krallığına son verildi. S. mâbedi (Beyt Ha-Mikdaş) de tahrip edildi. (Horban Ha-rişon) İsrailoğulları (Yahûdîler) esir alınarak, Babil'e sürüldü. Pek az Yahûdî Filistin'de kalabildi (Babil sürgünlüğü, M. Ö. 586 - 538). M. Ö. 537'de kafileler hâlinde Yahûdîler dönmeye başlıyor ki, buna "Siyona dönüş= Şvat Hasiyon" denilir. M. Ö. 520 yılında mâbedin yapımına yeniden başlanmış ve M. Ö. 515'te mâbed yeniden yapılıp tamamlanmıştır. M. S. 70 yılında yine Kudüs yakılmış ve Beyt Ha-Mikdaş da yakıp yıkılarak yok edilmiştir. Romalı ordu kumandanı, sonra kral olan Titus Yeruşalaym'ı, zap tettiğinde, yakıp yıktırmıştır; mâbedden sadece "Batı Duvarı: Ha-kotel Ha-Mavrevi" kalmıştır. Buna İslâm âlemi "Ağlama duvarı" ve Batılılar "Klagemaur" adını verirler. Bu mâbedin kalıntıları —batı duvarı hariç— XI. yüzyılda Haçlılar tarafından tekrar ve tamâmen tahrîb edilmiştir.

S. mâbedinin ilk yapılışı, Yahûdîliğin mukaddes kitaplarından olan "Tanah"ta (yer alan II. Tarihler kitabında [2. bab]) şöyle anlatılmaktadır: Yük taşıyan 70 bin adam, dağlardan taş çeken 80 bin adam ve ustabaşı olan 3 600 adamla mâbed yaptırılmağa başlanıyor; (3. babda) Hz. S.: "... Rabbin Yeruşalim'de babası Davud'a göründüğü Moriyah dağında (aslında ufak bir tepedir), Davud'un hazırlamış olduğu yerde, Rabbin evini yapmağa başladı". 60 arşın uzunluk ve 20 arşın genişlik ve Kuds'ül Akdes'in uzunluğu 20 arşın, genişliği 20 arşındı onu saf altınla kaplattı. Evin önüne 35 arşın yüksekliğinde iki direk yaptırdı ve birinin üstüne beş arşın başlık koydurdu (o zamanların uzunluk ölçüleri 2 karış, 1 arşın sayılıyor, metre olarak 45 santimetre). Ayrıca tunçtan yapılan mezbah ve uzunluğu yirmi arşın, genişliği yirmi arşın ve yüksekliği on arşındı. Bu mâbedi altın, gümüş ve çok kıymetli eşyalar ve takımlarla süsledi. Yahûdîler'ce çok mukaddes olan "Rabbin ahit sandığı"nı en iç odaya "Kuds'ül Akdes"e koydular. Bu sandıkta Hz. Mûsâ (Moşe)'nın "Har Sinay" (Sina dağında) veya (II. Tarihler 5. bab, 10. cümlede) "Horeb" dağında Mûsâ'ya "Yehova yazısı" diye "Tanah"ta geçen iki mukaddes levha "On emir = Aserat Ha-Dibrot = Evâmir-i Aşere" vardı.

Bu mâbed tamamlanırken, kâhin boru çalıyordu. Ayrıca ziller, türlü çalgılar ve ilâhî sesleri de vardı. Bu mâbed 20 yılda yapılmıştır deniliyor (II. Tarih, 8. bab). Hz. S. mâbed tamamlanınca, dizlerine çöküp, ellerini göğe açarak dûa etti. Yedi gün bayram yapıldı. Topluca secde edildi. Hz. S. 22 bin öküz, 120 bin koyun kurban sundu. Bu kurbanlar o zaman yakılmaktaydı (II. Tarih, bab 7; 7. cümle).

Birkaç defa yapılan, onarım gören bu mâbed M. S. 70 yılında yıkıldıktan ve XI. yüzyılda Haçlı ordularınca harabeleri bile ortadan kaldırılmak istenilen bu yerden günümüze ancak geriye kalan Batı Duvarı (Ha-Kotel Ha-Mavrabi) yahut halkın deyimiyle Ağlama Duvarı, Osmanlı Türkleri'nin Kudüs hâkimiyetleri sırasında, onarım görmüş ve ayakta kalması sağlanmıştı. Yahûdîler yüzyıllarca ve günümüzde bu duvarı ziyâret eder, önünde göz yaşı dökerler ve ellerini bu duvara sürerler, yüzlerini oraya dönerek geçmiş günleri ve

onun acısını yaşamağa, kin ve nefretlerini sürdürmeğe çalışırlar. Burada yeniden aynı mâbed kurmanın arzû ve hayâli içinde dûa ederler. Hâlen S. mâbedinin bulunduğu yerde, altın kubbeli Ömer Câmii (Kubbetü's - Sahra) de bulunmaktadır. Bir yanı da Mescidü'l - Aksâ'ya kadar uzamaktadır. Ömer Câmii veya Kubbetü's - Sahra denilen câmiin ortasında hem İslâmlar'ca, hem Yahûdîler'ce çok mukaddes tanınan Hacer-i Muallâk denilen uzun kaya bulunmaktadır. Burası Hıristiyanlar tarafından da ilgi görmektedir.

Yahûdîliğin en büyük gaye ve hedefi, bu yerde gene S. mâbedi (Beyt Ha-Mikdaş) yapabilmektir. Hâlen Kudüs şehrini zaptettikleri gibi, eski Beyt Ha-Mikdaş'ın çevresine yapılmış Arap evleri, buldozerlerle yıktırılmış ve etrafı açılmıştır. Yahûdî turistlerine de bu Ömer Câmii gösterilerek, burasının Beyt Ha-Mikdaş'ın yeri olduğu telkin edilmektedir.

S.'ın meselleri (emsâli) : M. Ö. X. yüzyılda Hz. S. tarafından söylendiği ileri sürülen "Tanah"taki sözlerin bir bölümüne *"S.'ın Meselleri (Emsâli)"* denilir. Bunlar öğüt şeklindedir. Umûmiyetle Hz. S.'nın Tanrı tarafından gönderildiğini anlatan bir konu işlenir : Bunlarda insanların iyi ahlâk sahibi olmaları, iyilik isteyen davranışlar göstermeleri, doğruluktan ayrılmamaları teması hâkimdir. İnsanlar arasında karşılıklı saygılı olmayı ve dayanışmayı, yardımlaşmayı öğütler. Bu sözlerin bazısı bir vahiymiş gibi kabûl edilir.

S.'ın bu meselleri, Yahûdî kavmini sapıklıktan vazgeçirmek, kötülükten sakınmalarını temin etmek için söylenmiştir. Bunlar içinde Hz. S.'ın olaylar karşısında tutum ve davranışlarını da dile getirir meseller vardır. Bu meseller yalnız Yahûdîler için değil, Hıristiyanlar tarafından da birer ahlâkî vecize (özdeyiş) olarak kabûl edilir. Kezâ Müslümanlar da Hz. S.'ın mesellerine ilgi göstermişler, hattâ Kur'ân-ı Kerîm'e uygunluk derecesini araştırmışlardır.

S.'ın mezmurları (mezâmiri) : M. Ö. I. yüzyılında İbranî dilinde manzum yazıldığı belirtilen, mezmura (manzum) verilen ad böyle tanınmıştır. Bunlar Roma hâkimiyetinin başlarında Yahûdîliğin Ferîsîlik eğilimlerini belirtir. Günümüze Yunanca bir kopye ve bu kopyeden Süryanice bir çevirme yoluyle intikal etmiştir. Hem başta Yahûdîler hem de Hıristiyanlar tarafından benimsenmektedir. (H. T.)

SÜLEYMAN I, Emîr, Sultan, Han (Bursa 1377 - Edirne - Istanbul yolu 17.II.1411), V. Osmanlı pâdişâhı (Türkiye imparatoru) (28.VII.1402 - 17.II.1411). Yıldırım I. Sultan Bâyezîd'in (1389 - 1402) büyük oğlu, velîahdi ve halefidir. Annesinin adı bilinmiyor. Klasik Osmanlı târihçilerince pâdişahlar arasında sayılmaz. Zira çocukları ve torunları olduğu hâlde nesli kesilmiş ve bunlar tahta çıkamamış, Osmanoğulları hânedânı, kardeşi Çelebî I. Sultan Mehmed'den (1413 - 1421) yürümüştür. Şehzâdeliğindeki vâlîlikleri ve Ankara muhârebesindeki durumu için bk. BÂYEZÎD I, ANKARA MUHÂREBESİ.

Timur'un Ankara zaferinden sonra en büyük emeli, mühim kuvvetlerle muharebe meydanını terke muvaffak olan Velîahd - Şehzâde Süleyman'ı yakalamak olmuştur. Muharebenin gecesinde hemen torunları Sultan - Muhammed ve Ebû - Bekr Mirzâlar'ın kumandasında 30 000 Türkistan atlısını, Velîahd'i tâkıybe göndermiştir. Süleyman Çelebî, önce başkent Bursa'ya geldi. Fakat şehri savunmasına, hattâ Anadolu'nun herhangi bir köşesinde tutunmasına imkân yoktu. Şehirde bulunan en küçük kardeşi Şehzâde Kasım Çelebî ile kızkardeşi Fatma Sultân'ı yanına aldı; Gemlik'ten gemiyle Rumeli'ne

SÜLEYMAN I : (Ricaut'nun Osmanlı tarihinin Almanca nüshasından)

geçti. O derece acele etti ki, Osmanlı hazine ve arşivini yanına alamadı. 4 batın zarfında 1 asırdan beri biriken bu muazzam hazine, Timur'un eline geçti, kıymetine paha biçilemiyecek olan arşiv yakıldı. Bursa'ya gelen Timur askeri, Osmanoğulları'nın 77 yıllık taht şehrinin yağmasına o derecede daldı ki, Şehzâde Süleyman buradan îtibâren artık iyice tâkib edilemedi. Çeyrek asırdır Anadolu'nun en büyük şehri olan

SÜLEYMAN I : (Topkapı Sarayı müzesindeki Fransızca bir tarih kitabından)

Bursa yakıldı. Osmanlı hazinesi, Timur'un vezîri Şerefeddin Ali Semnânî tarafından tesbit edilip, deftere geçirildi ve Timur'a yollandı. Sultan Ahmed Celâyir'in Şehzâde Mustafa'ya nişanlı bulunan kızı, Yıldırım'ın 2 kızı ile Sırp prensesi olan zevcesi esir edildi. En kıymetli esirler, Kütahya'ya gelmiş bulunan Timur'a gönderildi. Yıldırım'ın kızlarının büyüğü Timur'un torunu Ebû - Bekr Mirza, küçüğü Paşa - Melek Sultan ise Emîr Celâleddin İslâm'ın oğlu Emîr - zâde Şemseddin Muhammed ile evlendirildi. Ebû - Bekr Mirza, İznik civarında toplanan Osmanlı kuvvetlerini de bozup dağıttıktan sonra şehre girip yağma etti.

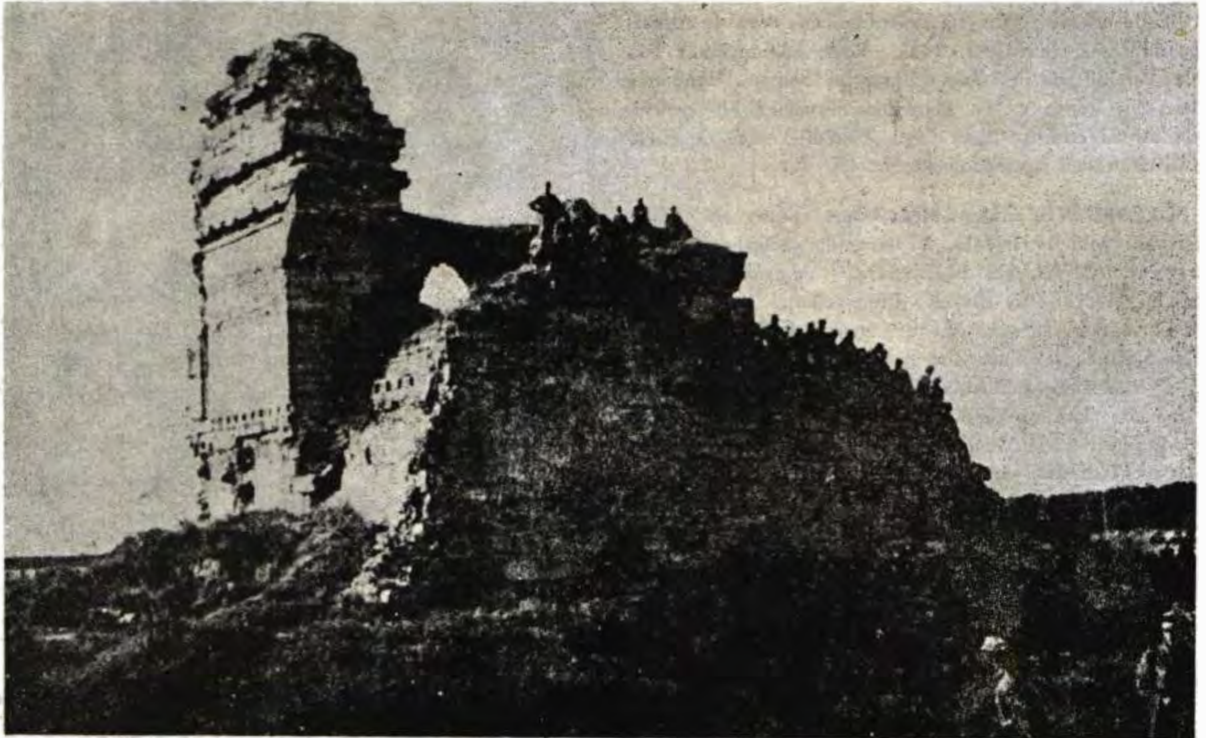
Diğer taraftan Çağatay hükümdarı Sultan - Mahmud Han, yanında Timur'un torunlarından Sultân - Hüseyin ve İskender Mirzâlar olduğu hâlde, Karaman ve Hamîd illerini zabtetti. 8 gün Ankara'da kalan Timur ise, 5 ağustosta hareket ederek güney - doğuya ilerlemişti. Zaferden sonra tabiatiyle Yâkub Bey, Ankara kalesini Büyük Cihangîr'e teslime mecbur kalmıştı. Timur, Kütahya'ya geldi ve bu şehri çok severek burada 1 ay kadar kaldı. Burada Osmanlı hazinesi ile ileri gelen esirler Büyük Türk Hakanı'na takdîm edildi. Esirler arasında yukarıda sayılan prenseslerden başka, Yıldırım'ın dâmâdı meşhur mutasavvıf Emîr Mehmed Buhârî, büyük âlim Şemseddin Mehmed Molla Fenârî ile Şemseddin Cezerî de vardı. Timur, bilginlere ve sanatkârlara çok iyi muamele etmek itiyadında bulunduğu için, bu zevata riayet, hattâ hürmet gösterdi.

Gene esirler arasında Yıldırım'ın yeğenleri olan Karamanoğlu Sultân-zâde Mehmed ve Alâeddin Ali Beyler bulunuyordu. Bunlar, analarının I. Murad'ın kızı olmasına rağmen, azılı Osmanlı düşmanı idiler. Osmanoğulları ile ancak Karamanoğulları'nın uğraşabileceğini iyi bilen Timur, prenslere iyi muamele etti ve eski Karaman Beyliği'ni, sınırlarını biraz da genişleterek kendilerine verdi. Bu şekle göre Konya ve İçel'den başka Kayseri, Niğde, Arapsun, Sivrihisar, Bolvadin, Beypazarı, Karaman toprağı oluyor, yani Karamalılar, Ankara, Eskişehir, Afyon vilâyetlerinin bir kısmını da alıyorlardı. Bu suretle Osmanlılar'a bütün Orta Anadolu kapatılmış oluyordu. Ancak, Amasya'da Mehmed Çelebî vardı.

Mehmed Çelebî, babasını esaretten kurtarmak için Kütahya'ya casuslar göndermişti. Esirler arasında bulunan Vezir Firuz Paşa da bu projenin içindeydi. Mehmed Çelebî'nin adamları, Sultan Bâyezîd'in bulunduğu otağa doğru yer altından tünel kazarlarken Yıldırım'ı muhafazaya memur edilen Timur'un 1 000 hassa askeri tarafından yakalandılar. Güneş doğmak ve tünel bitmek üzereydi. Ordugâhta büyük gürültü koptu. Ordugâhta esir olup serbest dolaşmasına müsaade edilen Mûsâ Çelebî'nin de babasını kurtarmak için bir teşebbüse girişmesi üzerine Timur, padişahın muhafazası için sıkı tedbirler aldı ve gözdağı vermek için esasen azılı düşmanı olan Firuz Paşa'yı öldürttü (Dukas, XVI, 42).

Timur, diğer Anadolu Beylikleri'ni de ihya etti. Yeniden Aydın, Saruhan, Menteşe, Germiyan, Candar, Teke beylikleri kuruldu. Kütahya'dan hareket eden Timur, güneye Denizli'ye indi, oradan batıya doğrularak Aydın'a, Ayasluğ'a, Efes'te 30 gün geçirdikten sonra (Dukas, XVII, 46) kuzey - doğuya yol alarak Tire'ye geldi. Tire'de kayalar üzerine bir kitabe kazdırarak Sultan Bâyezid'e karşı kazandığı büyük zaferi taşa geçirdi. Timur, bu sırada ferman neşrederek Mehmed ve İsâ Çelebîler'in hükümdarlıklarını tasdik etti. Bu suretle Osmanoğulları'nı da parçalamak istiyordu. Timur'un ilk fikri, Rumeli'ne geçmekti. Fakat bu işi tetkik edince, bunun tehlikeli bir macera olduğunu anladı. Gerçekten Osmanlı ordusunun bütün bakıyesi Rumeli'ne geçmişti. Esasen Rumeli'nde pek mühim Osmanlı kuvvetleri vardı. Bu kuvvetler arasında pek tehlikeli olan akıncı birlikleri de bulunuyordu.

Rumeli macerasından vazgeçen, esasen Çin'e gitmek için acele eden Timur, Süleyman Çelebî'ye nâme göndererek tâ-

SÜLEYMAN I : Bir asra yakın Osmanlı imparatorluğuna payıtahtlık yapmış olan Edirne'de, o zamanın saraylarının sadece kalıntıları kalmıştır (resimde sarayiçi harabelerindeki Cihan-nûmâ kasrının harebeleri görülüyor)

biiyetini arzetmesini bildirdi. Kazasker Şeyh Ramazân'ı elçi göndererek bu teklîfe müsbet cevap vermekte gecikmiyen Süleyman Çelebî, Büyük Türk Hâkanı'ndan taç ve hıl'at ve ferman kabûl ederek, onun sayısız tâbilerinden biri oldu. Timur, Süleyman Çelebî'ye Osmanlılar'ın Avrupa toprakları üzerinde hükümdarlık hakkı bahşetmişti.

Bu arada Timur, Rodos Şövalyeleri'nden Türkler'in "Gâvur İzmir" dedikleri İzmir kalesini aldı. 15 gün karşı koyan Şövalyeler, 2 aralık 1402'de teslîm oldular. Bu suretle Aydınoğlu Gazi Umur Bey'in uğrunda şehit düştüğü İzmir kalesi, Türk topraklarına katıldı.

İzmir kalesi gibi çok müstahkem bir mevkiin sukutundan dehşete düşen Foça, Sakız ve Midilli'nin Cenevizli beyleri, derhal Büyük Türk Hakanı'na arzı tâbiiyet eylediler ve harac - güzâr oldular. Bu sıralarda Timur'un karagâhı Ayasluğ (Efes)'da idi (Hammer, II, 117).

İsâ ve Mehmed Çelebîler, Büyük Hâkan Anadolu'da kaldığı müddet içinde başlarını belâya sokmamak için âzamî gayret gösterdiler. Halbuki Timur'un bu iki şehzâdeye bir şey yapmaya hiçbir niyeti yoktu. Bilakis onların varlığını faydalı görüyordu. Ancak bu suretle Avrupa'daki Süleyman Çelebî'nin kendisi Anadolu'dan çekildikten sonra tek başına babasının mîrâsını toplamasına engel olabilecekti. İsâ Çelebî'nin elçisi Kutbeddin, Büyük Türk Hâkanı'ndan şehzâde için taç ve hıl'at aldığı gibi, Mehmed Çelebî de Timur adına sikke bastırmakta gecikmedi. Bu sıralarda hutbe bütün Türkiye'de şüphesiz Abbâsî Halîfesi'nden sonra Timur'un adı anılarak okunuyordu.

Bizans da hediyeler göndererek Büyük Hâkan'ın vergi verir bir tâbii olmayı kabûl etti. Trabzon imparatorluğunun aynı şeyi yaptığı şüphesizdir. Şu hâlde Timur, Türk - Osmanlı, Türk - Memlûk, Türk - Altın - Ordu, Bizans, Bizans - Trabzon, Türk - Hindistan olmak üzere tam 6 imparatorluğun ve düzinelerce krallığın, yüzlerce prensin metbû-i mufahhamı idi. Ankara zaferi Türk tarihi bakımından çok acıklı olmakla beraber, Büyük Cihangir'i şüphesiz kudretinin zirvesine çıkarmıştır. Yeryüzünde Timur'un emellerine karşı koyabilecek hiçbir kuvvet görünmüyordu ve esâsen yoktu.

Timur isteseydi, şüphesiz Bizans'ı birkaç hafta içinde düşürür ve Doğu Roma Fâtihi olmak şerefini ihraz ederdi. Fakat ihtiyar cihangirin bütün ufku, Çin ihtirası ile kararmış bulunuyordu. Bu uğurda gaziler sultanı olan Batı Türk Hâkanı'nı bile ezmişti.

Yıldırım Sultan Bâyezid, uzun müddet Timur'un yanında, onun Anadolu gezisine iştirâk etti. İzmir'in fethinde bulundu. Hattâ bu sayısız Türk şehidinin sûrları altında kaldığı kalenin iki haftada düşürülmesi karşısında Timur'a hayretini izhar etti. Daha sonra Timur, Göller mıntakasına geldi ve teslim olmak istemiyen Uluborlu ve Eğridir Osmanlı garnizonlarını zorla düşürdü. Eğridir'de Padişah hastalandı ve Timur tarafından, tedavisine devrin en meşhur hekimleri olan Şirazlı İzzeddin Mes'ud ile Celâleddin Arabî memur edilerek istirahat etmek üzere Aksaray'a yollandı. Timur, büyük gazi hükümdarın ölümü mesuliyetini asla yüklenmek istemiyordu. Buna rağmen Yıldırım, büyük ve tesellî kabûl etmez üzüntüsünün te'sîriyle Akşehir'de 3 mart 1403 günü vefat etti. Esaret hayatı 7 ay, 6 gün sürmüştü. 43 yaşında idi. Yıldırım'ın kendini zehirliyerek intihâr ettiği rivâyeti de vardır; fakat zayıf görünmektedir.

Cenaze, Büyük Türk Hâkanı Timur Bey'in emriyle önce muvakkaten Şeyh Seyyid Mahmud Hayrânî türbesine vaz'edildi. Timur, ordugâhında bulunan Yıldırım'ın bütün akraba ve yakınlarını kabûl ederek tâziyette bulundu ve her birine iltifât edip büyük meblâğlar bağışladı. Esiri bulunan Mûsa Çelebî'yi de serbest bırakıp babasının cenazesini Bursa'ya götürüp gömmeye memur etti. Yıldırım'ın oğullarından yalnız Mustafa Çelebî'yi yanında alıkoyup Semerkand'a gitti.

Timur, Mûsa Çelebi'yi serbest bırakırken, ona da taç ve hıl'at verdi ve bu suretle Osmanoğulları'nın taht müddeîlerinin sayısını çoğalttı. Timur'dan birçok ihsan, 100 at vs. hediye alan Mûsa Çelebî, babasının cenâzesini Bursa'ya getirdi. Halkın en samimî gözyaşları içinde cenaze namazı kılındıktan sonra büyük merasimle defnedildi (türbesi 1406'da oğlu I. S. tarafından yaptırılmıştır).

Timur'un her halde bir çeşit vicdan azabiyle olsa gerek Bâzeyid'in ölümüne çok üzüldüğü muhakkaktır; hattâ ağlamıştır. Mûsâ Çelebî ile Osmanlı kumandanlarının hemen hepsini de serbest bırakmıştır. Bu da enteresandır. Yalnız bilinmiyen bir sebeple, belki icabında saltanat müddeîsi olarak yanına kendi ordusunu katıp Türkiye'ye gönderebilmek için Mustafa Çelebî'yi alıkoymuştur. Padişahın gaip cenaze namazını Timur da kılmıştır.

Timur'un Anadolu seferi, Türkiye için çok ağır olmuştur. Dukas'a göre bu seferde Timur'un toplayıp götürdüğü Türkiye serveti, Hindistan seferindeki ganimetleri aşan bir meblâğa vâsıl olmuştur (XVII, 47). Ankara felâketinden sonra Osmanlılar, I. Murad devrinde devlete dahil olan bazı toprakları bile kaybetmişlerdir. Fakat Anadolu'da Türk milliyeti ve Osmanoğulları'na merbutiyet katî surette teşekkül etmişti ve hiçbir felâket bunu ihlâle muktedir bulunmuyordu. Nitekim Batı Türkleri, Timur çekilir çekilmez dört elle Osmanoğulları etrafında birleştiler. En sağlam bünyeye sahip bir devlet bile böylesine bir darbenin altından kalkamazken, az sonra bir cihan imparatorluğu kurdular. Bu hâdiseye eski ve yeni bütün tarihçiler hayret izhar etmişlerdir.

Osmanlı tarihinde 28 temmuz 1402 Ankara muharebesinden, Yıldırım'ın oğullarından Mehmed Çelebî'nin babasının mirasını tek elde toplıyabildiği, kardeşi Mûsâ Çelebî'nin ölüm tarihi olan 5 temmuz 1413'e kadar devam eden 10 yıl, 11 ay, 8 günlük devreye "saltanat fâsılası, kargaşalık devri" mânâsına "Fetret Devri" denir. Bu devrede Yıldırım'ın oğulları, babalarının tahtına tek başlarına oturabilmek için, birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Nihâyet Mehmed Çelebî'nin dehâsı üstün gelmiştir.

Timur, 1403 martında, yani Ankara felâketinden 8 ay sonra Türkiye'yi terketmiş, Çin seferinin başlangıcında 18 şubat 1405'te ölmüştür. Yerine önce torunu Sultan - Halil Mirza, sonra 4. oğlu Şahruh Mirza, Büyük Türk Hâkanı olmuşlardır. Bütün Türkiye, yani gerek Osmanlı devleti, gerek Türkmen Beylikleri, gerekse Doğu Anadolu'daki Akkoyunlular ve Karakoyunlular, Şahruh Mirza'nın ölüm tarihi olan 12 mart 1447'ye kadar Büyük Türk Hâkanlığı olarak Timuroğulları'nı resmen metbû tanımışlardır. Timur'u metbû tanıyan Memlûk, Altın - Ordu, Hindistan Türk, Bizans imparatorlukları, Timur'un ölümünden bir müddet sonra tâbiiyetlerini reddetmişlerdir. Fetret Devri'nde saltanat süren Yıldırım'ın oğulları Süleyman, Mehmed, İsâ ve Mûsâ Çelebîler ve bütün Anadolu hükümdarları, Timurlular'ın tâbii idiler. Böylece Türk dünyasında fiilî olmasa bile, hukukî ve zâhirî bir birlik kurulmuştur.

Osmanlı tarihçileri, Osmanoğulları Mehmed Çelebî'nin neslinden yürüdükleri için, Süleyman ve Mûsâ Çelebîler'i

meşrû hükümdar kabûl etmemektedirler. Ancak bu görüş gerçeklere uymamaktadır. Nitekim bütün Batılı tarihçiler ve bazı Türk tarihçileri, Yıldırım'dan sonra Süleyman Çelebî'yi, ondan sonra Mûsâ Çelebî'yi Türkiye hükümdarı saymakta ve Fetret Devri'ni bu iki hükümdarla kapatmaktadırlar. Fetret Devri'nde Îsâ ve Mehmed Çelebîler'in gerçekte bu ikisi kadar nüfuzu olmamış, esasen Süleyman Çelebî'ye tâbî bulunmuşlardır. En büyük Osmanlı tarihçisi olan Müneccimbaşı Ahmed Dede, "Çelebî Sultan Mehmed, Osmanlı sultanlarının 5. veya 7.'sidir" demek suretiyle, Osmanlı tarihçilerinin geleneğinden ayrılmış ve gerçekte I. Mehmed'in 7. padişah olduğunu belirtmiştir. Gerçek de böyledir. 5. ve 6. padişahların I. Sultan Süleyman ve Sultan Mûsâ olduğu muhakkaktır.

Timur, Anadolu'dan çekilince, Yakın Doğu'da Süleyman Çelebî'nin en büyük şehzâde olarak babasının meşrû halefi bulunduğunda kimsenin şüphesi mevcut değildi. Amasya'daki Mehmed Çelebî, Edirne'deki ağabeyine tâbî olduğunu resmen bildirmiştir. Mûsâ Çelebî zaten hiçbir toprak sahibi değildi. Îsâ Çelebî ise bocalayıp duruyordu ve şüphesiz Süleyman Çelebî'ye tâbî idi (Yıldırım'ın oğullarının yaş sırası şöyledir : Süleyman, Mustafa, Îsâ, Mehmed, Mûsâ, çocuk olan Kasım ile Yusuf; Süleyman'dan sonra geldiği anlaşılan Ertuğrul Çelebî, Kadı Burhâneddin'le yapılan Kırkdilim meydan muharebesinde ölmüştü; Yıldırım'ın Mûsâ adlı diğer bir oğlu da vaktiyle çok küçük yaşta vefat etmişti).

Yıldırım'ın bütün saltanatı boyunca sadâret (başbakanlık) makamını işgal eden ve I. Murad zamanında babasının yerine geçen vezîr-i âzam Çandarlı-zâde Ali Paşa, ölünceye kadar Süleyman Çelebî'nin vezîri olmuştur. Ali Paşa, kudretli şahsiyetiyle Süleyman Çelebî'yi desteklemiş ve onun ölümünden sonra bu çapta vezîr bulamıyan Süleyman-Şâh, otoritesini kaybetmiş, tahtını ve tacını kaptırmıştır.

Söğüt'ten sonra Bursa, 1326'dan 1402'ye kadar 76 yıl, 4 ay, Osmanlı taht şehri oldu. I. Süleyman, taht şehrini Edirne'ye taşıdı. 1453'e kadar 50 yıl, 10 ay Edirne, Osmanlı taht şehri oldu. Maamâfih padişahlar, Anadolu işleriyle meşgul olurken, Bursa'da bulunmakta devâm ettiler.

Ankara felâketinden sonra Balkanlar'da devletin bir tek Hıristiyan tab'ası baş kaldırmayı düşünmedi. Hiçbir devletin idâre tarzı Osmanlılar'ınki kadar iyi olamazdı ve Balkanlılar, bunu pek acı tecrübeler neticesinde iyice anlamışlardı. Bununla beraber Süleyman Çelebî, Bizans ile sulh yapmaya ve Doğu Roma imparatorluğuna mühim yerler terketmeye lüzum gördü. Terkedilen yerler Selânik, Halkidikya yarımadası, Tesalya'nın bir kısmı, Gebze'ye kadar Marmara sâhilleri idi. Ayrıca Şehzâde Kasım ile Fatma Sultân'ı da İmparator'un sarayında oturmak üzere Istanbul'a yolladı. Süleyman Çelebî, Venedik ve Ceneviz cumhuriyetleri ile de anlaşmakta acele etti. İmparator'un kardeşi Despot Theodoros'un kızı ile evlendi. Mora, Attika, Sırbistan ve Eflâk, Osmanlı himayesinden çıkıp bir zaman için müstakil oldular. Bütün bunlara sebep, Timur'un Rumeli'ne geçeceği korkusu idi. Fatma Sultan, bir müddet sonra ağabeyinin yanına döndü. Şehzâde Kasım ise, 15 yıl Bizans'ta yaşadıktan sonra 1417'de 25 yaşlarında öldü. Prodromus Manastırı'na gömüldü.

Îsâ Çelebî, Bursa'da hüküm sürüyordu. Bizans'ın en büyük ailelerinden birine mensup olan İoannes Tunteres'in kızı ile evlenmişti (Chalcondylas, IV, 55). Ankara muharebesinde muharebe meydanını terkeden Îsâ Çelebî, Karası'ya gelmiş, Timur kuvvetleri çekildikten sonra Bursa'yı işgal etmişti. Mûsâ Çelebî, babasının cenazesi ve Timur'un eline verdiği saltanat menşûru ile Bursa'ya gelince Îsâ Çelebî, muvakkaten şehri terketmişti. Fakat az sonra tekrar Bursa'ya girdi. Osmanoğulları'nın taht şehrini elinde tutmakla beraber, çok az askeri vardı ve ordunun en değerli kısmı Rumeli'nde idi. Onun için Mehmed Çelebî ile bile mücadeleye muktedir olamadı. Mûsâ Çelebî ile ağabeyi Îsâ Çelebî, ana-baba bir kardeştiler ve her ikisinin anası da Germiyanoğlu Devlet Hâtûn idi. Devlet Hâtûn, ana tarafından Mevlânâ'nın torunu olduğu için, bu Çelebîler aynı zamanda Mevlânâ'nın torununun torunu oluyorlardı (oğlu Sultan Veled'in kızı Mutahhara Hâtûn'un kızı Devlet Hâtûn'un oğulları). Mûsâ Çelebî, ağabeyi tarafından Bursa'dan kovulunca, Kütahya'ya dayısı Germiyanoğlu Yâkub Bey'in yanına gitti. Sonra Karaman'a gidip halasının oğlu olan Karamanoğlu'nun yanında kaldı. Fakat her iki taraftan da Îsâ Çelebî'nin elinden Bursa'yı alacak kuvvet tedarik edemedi.

Mehmed Çelebî ise, Amasya ve Sıvas bölgesinde nüfuzunu iyiden iyiye kuvvetlendirdi. Kubâdoğulları ve Kadı Burhâneddin'in dâmâdı Mezid Bey'le savaşıp onları sindirdi. Sonra ağabeyi Îsâ Çelebî'nin üzerine yürüdü; Ulubad meydan muharebesinde ağabeyini bozup, Bursa ve Karası'yı elinden aldı. Îsâ Çelebî, Yalova yoluyla Bizans'a, oradan Edirne'ye ağabeyi Süleyman Çelebî'nin yanına gitti. Îsâ Çelebî'nin en büyük desteği olan Sarı Timurtaş Paşa ise, Mehmed Çelebî'nin eline geçti ve onun tarafından öldürüldü. Buna karşılık Mehmed Çelebî'nin kumandanlarından eski Karası su-başısı İne Bey de Îsâ Çelebî ile çarpışırken öldü.

Mehmed Çelebî'nin hemen bütün Anadolu'daki Osmanlı topraklarına hâkim olduğunu gören Süleyman Çelebî, Îsâ Çelebî'yi, yanına kuvvet vererek, Bursa'ya gönderdi. Çanakkale'yi geçen Îsâ Çelebî, Beypazarı'na geldi (Ankara'nın kuzeydoğusu). Orada Karamanlılar ile çarpıştı. Bursa'ya döndü. Fakat Mehmed Çelebî iyiden iyiye kuvvetlenmişti. Şehri alamadı. Mehmed Çelebî'ye yenildi. Kastamonu'ya gidip İsfendiyâr Bey'e sığındı (Bey'in annesi Efenzed Hâtûn, Îsâ Çelebî'nin ikinci derecede halası oluyordu, yani İsfendiyâr Bey'le 2. derecede kardeş çocukları idiler). İsfendiyâr Bey'le Îsâ Çelebî, Mehmed Çelebî'den Ankara'yı almak istedilerse de, Gerede meydan muharebesinde yenildiler.

Bursa'ya gelen Mehmed Çelebî, gene Amasya'ya döndü. Ağabeyi Süleyman Çelebî'nin ânî bir taarruzundan korktuğu için Bursa'da kalamıyordu. Îsâ Çelebî, tekrar Kastamonu'dan Bursa civarına geldiyse de gene yenildi. Bu kere Aydınoğlu Cüneyd Bey'e sığındı. Etrafına Aydın, Saruhan ve Menteşe Beylikleri'ni topladı. Fakat koalisyon, Mehmed Çelebî tarafından dağıtıldı. Aydınoğlu, Mehmed Çelebî'yi metbû tanımaya mecbur oldu. Saruhanoğlu ise, ansızın Manisa'ya gelen Mehmed Çelebî tarafından bastırılıp öldürüldü ve Saruhan ülkesi (Manisa), Mehmed Çelebî'ye geçti. Bu suretle Saruhan beyliği, kesin olarak tarih sahnesinden çekildi. Bu, Mehmed Çelebî'nin babasının mirasını toplama yolunda şimdiye kadar attığı adımların en büyüklerinden biriydi. O zamana kadar daha çok Süleyman Çelebî'den çekinen Beylikler, şimdi Mehmed Çelebî'ye karşı vaziyet aldılar. Îsâ Çelebî, tekrar Karamanoğlu'na iltica edip Lârende'ye (Karaman) gitti. Tekrar teşebbüse girişmekten vazgeçmedi. Eskişehir'e geldi. Fakat yakalanarak öldürüldü. Bursa'ya getirilip babasının yanına gömüldü. Bu sûretle 1410'dan önce Îsâ Çelebî de taht müddeîleri arasından silinmiş oldu. Germiyan Beyliği de, Aydın Beyliği gibi Mehmed Çelebî'ye tâbî olmayı kabûl etti.

Bunun üzerine Mehmed Çelebî'nin kendinden fazla kudret iktisap ettiğini gören ve seçkin Osmanlı ordusuna sahip bulunan Süleyman Hân, Bursa'ya geldi. Mehmed Çelebî, Amasya'ya çekildi. Süleyman Hân, Ankara kalesini de aldı ve sonra Bursa'ya, müteâkıben Edirne'ye avdet etti. Yanında vezîr-i âzam Çandarlı-zâde Ali Paşa da bulunuyordu.

Süleyman Hân, Ankara'yı da alınca, bir an için bütün Osmanlı ülkesine hâkim göründü. Fakat Mehmed Çelebî, ağabeyinin karşısına küçük kardeşi Mûsâ Çelebî'yi çıkartmakta gecikmedi. Mûsâ Çelebî, Mehmed Çelebî ile yaptığı anlaşmaya göre Rûmeli'ne geçecek, Süleyman Hân'ın tahtına oturacak, fakat Mehmed Çelebî'ye tâbî olacaktı. Sonradan sözünü tutmamış ve müstakil, hattâ Mehmed Çelebî'den üstün olarak Rumeli'nde saltanat sürmüştür.

Süleyman Hân, Ankara'ya giderken, Timur'un Karamanoğlu'na verdiği Sivrihisar'ı da aldı. Karamanoğlu harbe girişince, Evrenos Bey, Süleyman Hân'ın emriyle Aksaray'a kadar ilerliyerek Karamanlılar'ı cezalandırdı.

Kırşehir civarında Cemâle (Gevâle) kalesinde Karamanoğlu ile dayısının oğlu olan Mehmed Çelebî birleştiler ve Süleyman Hân'ı Anadolu'dan kovmak üzere anlaştılar. Bu ittifâka Çelebî Mehmed'e tâbî Aydın ve Germiyan da katıldı. Koalisyona Karaman 30 000, Germiyan 10 000, Aydın 5 000 askerle katıldı. Bu 45 000 kişilik ordu, Efes'te (Ayasluğ) Süleyman Hân'ı beklemeye başladı. Fakat 25 000 kişi ile Osmanoğlu'nun geldiğini işiten Beyler, Süleyman Hân'a meydan muhârebesi vermeye cesaret edemediler, "Osmanoğlu gelir!" diyerek dağıldılar. Süleyman Hân, İzmir'e girdi (Dukas, XVIII, 51). Aydınoğlu Cüneyd Bey, Süleyman Hân'ın ayaklarına kapanarak afvını ricâ etti (Dukas, XVIII, 52). Çok zekî, kurnaz ve gayetle entrikacı olan Cüneyd Bey, Süleyman Hân'a te'sîr ederek kendini afvettirdi. Fakat Süleyman Hân, Aydın beyliğini mülküne kattığını bildirdi ve Cüneyd Bey'e imparatorluğun ta öteki ucunda, Arnavutluk'taki Ohri sancakbeyiliğini verdi.

Emîr Süleyman "kerîm, iyi, ciddî idi... Fakat şarap mübtelâsı idi ve nefsanî hazlarına son derece düşkündü" (Dukas, XVIII, 52-3). Oysa ki, fevkalâde şartlar, çok enerjik bir hükümdar gerektiriyordu. Süleyman Hân, 4 ay Ayasluğ'da kaldıktan sonra meydanı Mehmed Çelebî'ye bıraktı, Edirne'ye döndü.

Mûsâ Çelebî, ağabeyi Mehmed Çelebî'nin, İsfendiyâr Bey'in ve Eflâk prensi Mirçe'nin desteğiyle, Süleyman Hân'ı devirmek üzere, Karadeniz'den Romanya'ya çıktı. Oradan Tuna'yı güneye doğru atlıyarak Süleyman Hân'ın topraklarına ayak bastı.

Süleyman Hân ise, babasının imparatorluğunu ihyâ etmeyi her ne kadar aklından geçirmiyorduysa da, devleti az çok toparlamaya gayretten de geri durmuyordu. Bu arada Gelibolu'da muazzam bir kale inşa ettirdi (Dukas, XIX, 53). Avrupa'ya akınlar da yapdı. 1408 ekiminde akıncılar, Karniyol'u yağma ettiler ve Moettling kasabasını vurdular, Slovenya'nın altını üstüne getirdiler (Hammer, II, 140).

Mûsâ Çelebî, Rumeli'ne geçip Edirne'yi ve netice itibariyle imparatorluğun bütün Avrupa topraklarını tehdit edince, Mehmed Çelebî, âdeti olduğu üzere fırsatı kaçırmadı, Bursa'ya girdi ve ağabeyinin Anadolu topraklarının büyük kısmına hâkim oldu. Bu sıralarda Sırbistan ve Eflâk prenslikleri, gayet hafif bağlarla Osmanlılar'a bağlı olup, Mora prensliği ile Attika dukalığı, Osmanlı nüfûzundan tamamen kurtulmuştu. Ancak Sırplar ve Ulahlar (Eflâklı Romenler) gayet dikkatli hareket ediyorlar, şehzadeler arasındaki mücadeleden faydalanıp Osmanlılar'a karşı tâbiiyetlerini tamamen nazarî bir derecede tutmaya çalışıyorlardı. Meselâ Süleyman - Mûsâ Çelebî'ler mücadelesinde Eflâk, Mûsâ Çelebî'ye, Sırbistan ise Süleyman Çelebî'ye taraftar olmuştur. Nitekim Mûsâ Çelebî tahta geçince 4 temmuz 1410'da Sırbistan despotu Stefan'ın kardeşi Prens Vuk ile oğlu (Stefan'ın oğlu) Prens Lazar'ı tevkif ettirmiş, sonra ağabeyine karşı ilk mağlûbiyetine sebep oldukları gerekçesiyle idamlarını emreylemiştir (Jirecek, II, 114). Bu felâketli devirde Sırbistan ve Tuna ötesindeki Eflâk'ın tamamen Türk nüfuzundan kurtulamamaları, Osmanlı devletinin temellerinin ne derecede köklü olduğunu gösterir. Tabiî kuzeydeki büyük Macaristan'ın bu prenslikleri tehdidini ve daima — istiklâlin muhafazası mümkün olamadığı takdirde — Türk idâresinin Macaristan veya başka bir Avrupa devleti idâresine tercih edildiği unutulmamalıdır.

Süleyman Hân ile Mûsâ Çelebî'nin ilk vuruşması galiba Çatalca'ya yakın bir yerde, yani Edirne'nin yakınında cereyan etmiş ve Mûsâ, mağlûb olarak kaçmıştır. Bizans imparatoru da yumuşak huylu olan S.'ı, çok sert bir adam olan Mûsâ Çelebî'ye karşı tutmuştur. Mûsâ Çelebî, etrâfındaki az bir kuvvetle Rumeli'nin şurasında ve burasında ağabeyine karşı mücadeleye devam etmiştir. Anadolu'yu tamamen Mehmed Çelebî'ye kaptıran I. S.'ın nüfûzu azalmıştı. Parlak askerî muvaffakıyetler gösterememesi de, başlarındaki hükümdarın kendilerini zaferden zafere koşturmasına alışmış bulunan kumandanları soğutmuştu. Akıncı kumandanlarının en büyüklerinden olan Mihaloğlu Mehmed Bey, açıkça Mûsâ Çelebî'nin tarafına geçti. Nitekim Mûsâ, Sofya yakınlarında ağabeyinin ordusunu bozdu. Edirne yolu açılmıştı. Edirne'ye yürüdü. Her türlü tedbirde kusûr eden Süleyman Hân, Mûsâ'yı küçümsüyor ve kendisini tahtından mahrum edebileceğini aklına bile getirmiyordu. Ona göre Mûsâ Çelebî, ancak çete muharebesiyle kendisini rahatsız etmeye muktedirdi. Mûsâ Çelebî'nin Edirne civarında olduğunu haber veren akıncı beyi Evrenos Bey'le alay etti ve iddiasında ısrar eden Yeniçeri ağası Hasan Ağa'nın sakalını traş ettirdi. Bu vaziyette hemen bütün erkân ve halk, Mûsâ Çelebî'yi tuttu. Çelebî, Edirne'ye rahatça girdi. Süleyman Hân kaçtı. Istanbul yolunda köylüler tarafından öldürüldü. 34 yaşlarında idi. Saltanatı 8 sene, 6 ay, 20 gündür. Bu suretle 17 şubat 1411'de Mûsâ Çelebî, tahta geçti.

Mûsâ Çelebî, ağabeyi Süleyman Hân'ın öldürülmesini Osmanoğulları hânedânına karşı saygısızlık saydı. Ağabeyinin kaatillerini diri diri yaktırmak sûretiyle cezâlandırdı (Dukas, XIX, 55). Süleyman Hân'ın cenâzesi Mûsâ Çelebî tarafından Bursa'ya gönderildi. Dedesi Birinci Sultan Murad Hudâvendigâr'ın türbesine, onun yanına gömüldü.

Süleyman Hân'dan memnûn olmayanlar, Mûsâ Hân'ın sert, kırıcı, amansız davranışlarını görüp onu aramaya başladılar. Bu da Anadolu'daki kardeşleri, Mûsâ Hân'ın ağabeyi Çelebî Sultan Mehmed'e taht yolunu açtı. Sultan Süleyman, rahatına ve keyfine düşkün, ekseriyâ sarhoş, fakat savaş alanlarında cesur bir adamdı. Mûsâ Çelebî ise sâdece sert bir harb adamı idi. Süleyman Hân'ın ilim, edebiyat, san'at, mûsikî ve kültürü himâyesi ve bu sâhalarla ilgisi, bu sâhalarda cömertliği, yüksek kültürü, lehinde puanlardır. Adına mühim eserler yazılmıştır. Bir çok ünlü şâirler, bu arada Ahmedî tarafından öğülmüştür.

Süleyman Hân, Bizans'la dost geçiniyordu. Babası Yıldırım Sultan Bâyezid devrindeki sert Bizans siyâsetini güdecek şart-

lardan uzaktı. Oğlu Orhan Çelebî de Bizans'ta, Istanbul şehrinde idi. Mûsâ Hân, ağabeyinin Trakya ve Tesalya'da Bizans'a bıraktığı yerleri geri alınca telâşa kapılan İmparator, sarayındaki Orhan Çelebî'yi, Selânik'e gönderdi. Selânik de Bizans'ın eline geçmişti. Orhan Çelebî'nin Osmanlı tahtı üzerindeki hakkının daha büyük olduğu sanılıyordu. Fakat Mûsâ Çelebî, yeğeni Orhan Çelebî'yi kolayca yendiği gibi, bu gaile sırasında kuşatmakta olduğu Istanbul şehri muhâsarasını kaldırmaya bile lüzum görmedi.

Süleyman Hân oğlu Orhan Çelebî, Anadolu'daki amcası Çelebî Sultan Mehmed'in yanına gitti. Sultan Mehmed yeğenine Geyve Akhisarı'nı mâlikâne ve dirlik olarak verdi. Orhan Çelebî orada amca oğlu II. Sultan Murad zamânında 1429'da 34 yaşlarında öldü. Orhan Çelebî'nin oğlu Süleyman Çelebî, hayâtını tehlikede gördüğü veyâ saltanat için destek almak ümîdiyle Kahire'ye gidip Mısır Türk Memlûk sultânına sığındı. Bu şehzâde Süleymân'ın kızları Hadîce Sultân ile Hundî Sultân'dır.

Birinci S.'ın Orhan Çelebî'den sonraki dîğer oğlu Mehmed - Şâh Çelebî'dir. Ayrıca Paşa - Melek Sultân adlı kızı vardır. Paşa-Melek Sultân'ın çocukları Fatma Hâtûn (Hanım - Sultân) ve Sultân-zâde Mehmed Çelebî bilinmektedir. Bu sûretle Birinci S.'ın nesli devâm edemedi. Yıldırım Sultân Bâyezîd'in oğullarından yalnız Çelebî Sultân Mehmed'in nesli yürüdü ve bu daldan Osmanoğulları hânedânı sürdü. Birinci S., kardeşi Mehmed Çelebî'nin vasıflarını taşımaması yüzünden hayâtından ve saltanatından mahrûm olduğu gibi, devletin kendi çocuklarıyle devâm etmesi fırsatını da kaçırdı. Bununla da kalmadı. Resmî Osmanlı târihçiliği onu, pâdişahlar listesinden silmeye kalktı. Müneccimbaşı ve Hayrullah Efendi gibi bir iki insaf sâhibi târihçi dışında onu ve kardeşi Mûsâ'yı pâdişahlar listesine almamakta âdetâ ittifak edildi.

Birinci S. büyük bir hükümdâr sayılamazsa da, devrinin şartlarını unutmamak lâzımdır. Babası Yıldırım'ın babası Sultân Murad'dan devraldığı otoriteyi devralmadı. Timur, Yıldırım'ın her oğluna birer saltanat menşûru vererek Anadolu'yu terketmişti. Osmanlı devletinin Timur darbesinden tamâmen mahvolmamasında Birinci S.'ın da payı vardır. Rumeli'ni sağlamca tutmuştur. Anadolu zâten Türk'tü ve orada da başka kardeşleri vardı. Kardeşlerini ve Anadolu beylerini yeniden itâate almak için tâvizsiz bir politika tâkıyb edemedi. Timurlular'ın, Bizans'ın ve onun ardındaki Avrupa'nın bu politikayı engelliyeceklerini anlamış olmalıdır. Osmanlı devleti, yediği amansız darbenin te'sirlerini silebilmek için belirli bir zamâna muhtaçtı. Ancak Birinci S., bu belirli zamânı da elinde tutamadı. (Y. Ö.)

SÜLEYMAN II, Han, Sultan, Gazi, Büyük, Muhteşem "KAANÛNÎ" (Trabzon 27.IV.1495 - Sigetvar/Macaristan 7.IX.1566), 12. Osmanlı pâdişahı (Türkiye imparatoru) ve Osmanoğulları'ndan gelen İslâm halîfelerinin 2.'si (22.IX.1520 - 7.IX.1566). Klasik Osmanlı târihçilerine göre "Süleymân-ı Evvel = I. Süleyman" ve 10. pâdişahtır. Yavuz I. Sultan Selim Hân'ın (1512 - 1520) oğlu, velîahdi ve halefidir. Annesi Kırımlı Hafsa Vâlide - Sultan'dır. Babasının sancak beyi bulunduğu Trabzon'da doğmuş, bizzat kendisi, daha büyük - babası II. Bâyezid (1481 - 1512) devrinde sancak beyi olmuş, babası tahta çıkınca velîahdlere mahsus Saruhan tahtına yani Manisa sancak beyliğine getirilmiş, Istanbul'da saltanat nâibliği de yapmıştır. Şehzâdelik ve velîahdlik hayatı için bk. BÂYEZİD II., SELİM I. Devri, bütün Türk târîhinin en muhteşem ve bahtiyar devresi sayılmıştır. Devrine "Kaanûnî Asrı" denmiştir. 1074'ten bu yana (1980) gelip geçen Türkiye'nin 62 devlet başkanı içinde en uzun müddet iktidarda kalan odur (sonra IV. Mehmed, sonra Selçukoğulları'ndan I. Mes'ud gelmektedir).

SÜLEYMAN II : Kaanûnî Sultan Süleyman Han'ın çağdaş bir Avrupalı tarafından yapılan gençlik portresi

Cânbirdi Gazâlî Isyânı (1520 - 21 Kışı)

Sultan Süleyman'ın 1. Belgrad Sefer-i Hümâyûnu'ndan önceki Türkiye'nin başlıca vak'ası, Cânbirdi (Türkiye Türkçesi'nde : Canverdi) Gazâlî'nin isyanıdır. Cânbirdi Gazâlî, Yavuz'un teveccühünü kazanmıştı; Memlûkler'in en büyük ricalinden biri olup, Yavuz tarafından "Şam Beylerbeyisi" unvânı ile Suriye, Lübnan ve Filistin ülkelerinin umûmî vâlisi tâyîn olunmuştu. "Mısır Beylerbeyisi" unvânıyla Kahire'de oturan ve Mısır, Bingazi, Nubya, Sina ülkelerini idâre eden Hayrbay da Memlûkler'den idi. Hattâ bu iki muazzam eyâlete Memlûkler'den beylerbeyi tâyini, Osmanlı devlet adamlarını kıskandırmıştı.

Cânbirdi Gazâlî, Yavuz gibi amansız bir hükümdârın ânî ölümünden faydalanmak istemiştir. Maksadı eski Memlûk imparatorluğunu diriltmek ve sultan olmaktı. Niyetini Kahire'deki Hayrbay'a da yazmış ve desteğini istemiştir. Hayrbay, Cânbirdi'ye oyalayıcı bir mektup yazıp, başka bir beylerbeyinin idâresinde bulunan Haleb'i alması îcâb ettiğini söylemiş, Cânbirdi'nin kendisine gönderdiği mektubu, aynen Istabul'a

yollamıştır. Istabul, Haleb beylerbeyisi Karaca Paşa'ya durumu bildirmiş, kuvvet gönderilinceye kadar gafil avlanmamasını ihtar etmiştir. Karaca Paşa, seferberlik ilân ederek, Trablus, Humus ve Hama sancakbeylerine birliklerini toplamaları için emirler göndermiştir. Bu olaylar, 1520 - 1521 kışında, kânun aylarında (aralık - ocak) geçmiştir. Âsî beylerbeyine karşı başkumandan olarak 3. Vezîr Dâmâd Ferhâd Paşa tâyin edilmiş, Dulkadır (Maraş) beylerbeyisi Prens Şehsuvâroğlu Ali Bey'e de, Ferhâd Paşa'nın emrine girmesi bildirilmiştir.

Bu sıralarda Cânbirdi Gazâli, Haleb önlerine gelmiştir ve bu mühim eyâlet merkezine hâkim olmaya çalışmaktadır. An-

SÜLEYMAN II, Kaanûnî

cak büyük kuvvetlerin üzerine geldiğini öğrenince, Haleb muhâsarasını bırakmıştır. 6 şubat 1521 sabahı Dulkadıroğlu Ali Bey, âsî Cânbirdi'ye karşı taarruz etmiştir. Ferhâd Paşa daha yetişememiştir ve Ali Bey, kendi kuvvetlerine güvenerek, Paşa'yı beklemeye lüzum görmemiştir. 6 saat süren bir muhârebeden sonra zafer Ali Bey'de kalmıştır. Cânbirdi kaçmışsa da, Ali Bey'in gönderdiği kuvvetler tarafından yakalanmış ve başı kesilip Istanbul'a gönderilmiştir. Bu sûretle Anadolu - Mısır yolu üzerindeki Suriye eyâletinde 2 ay kadar devam eden Memlûk isyanı kesin şekilde bastırılmıştır. Ali Bey'in bu muvaffakıyeti Ferhâd Paşa'yı çok kıskandırmış ve Dulkadıroğlu'nun can düşmanı hâline getirmiştir. Cânbirdi Gazâlî isyanı, mühim bir hâdise idi. Gevşek tutulsaydı, tarihe karışalı henüz 4 yıl olan pek kudretli Mısır - Suriye Memlûk imparatorluğu dirilebilir ve Yavuz'un emekleri boşa gider, Osmanlılar'ın başına büyük bir gaile açılabilirdi. Cânbirdi, Rodos Şövalyeleri'nden top satın aldığı gibi, Avrupa devletleri ile bile temasa geçmişti. Diğer taraftan Şâh İsmail de Cânbirdi isyanından ümitlenmiş ve ordusu ile Türkiye sınırına gelmişti. İsyanın bastırılmasından sonra 3. Vezîr Dâmâd Ferhâd Paşa, Kayseri'de kalmak ve İran'ın hareketlerine dikkat etmek emrini almıştır. Türkiye'nin 2. Suriye umûmî vâlisi olarak Şam beylerbeyiliğine, Cânbirdi'nin yerine, Anadolu beylerbeyisi Ayas Paşa (müstakbel sadrâzam) getirilmiştir.

İsyanın bastırıldığı haberi Istanbul'a geldiği zaman, Kaanûnî, Macaristan seferine hazırlanıyordu. Nitekim 17 mayısta babasının adına Sultan - Selim Câmii'nin temel atma merasiminde bulunmuş ve ertesi günü, ilk sefer-i hümâyûnuna çıkmıştır (cami, 1522 aralığında, Kaanûnî, Rodos seferinde iken bitirilmiş, inşaat 19 ay sürmüştür; camiin yanında Yavuz'un türbesi, medrese, imâret ve başka yapılar vardır).

1. Sefer-i Hümâyûn : Belgrad (1521)

Kaanûnî Sultan Süleyman, babasının ölümünden 8 ay geçmemişti ki, ilk seferine çıktı. Bu 8 ay içinde Cânbirdi Gazâlî isyanı bastırıldığı gibi, devletin iç bünyesine ait bir seri çalışmalar da yapılmıştı. Bu arada Yavuz'un İran ile ticâret yasağına kulak asmıyan tâcirlere, Yavuz'un emriyle müsadere edilen malları tazmîn edilmiştir. O tarihe kadar hiçbir devlette, Hazîne'ye giren bir meblâğın halka iadesi görülüp işitilmemişti (Mehmed b. Mehmed, *Nuhbetu't - Tevârih*, 54; Hammer, Türkçe trc., V, 12).

Vezîr-i âzam (sadrâzam = başbakan), Pîrî Mehmed Paşa idi. Pîrî Mehmed Paşa, Şeyhulislâm Zenbilli Ali Efendi'nin yeğeni (kardeşinin oğlu) idi (*Mecmû'a-i Münşe'ât*, Millet Küt., 487, şecere). Fakat amcası ile aralarında fazla yaş farkı yoktu. Bu sûretle amca ile yeğen, Kaanûnî'nin ilk sadrâzam ve şeyhulislâmı olmuşlardır. Pîrî Mehmed Paşa'nın dâmâdı Çoban Mustafa Paşa, Istanbul'da Dîvân'da 2. vezir idi. Mustafa Paşa, Mısır beylerbeyisi olunca, 3. vezir Ahmed Paşa 2. vezirliğe, 4. vezir Dâmâd Ferhâd Paşa da 3. vezirliğe yükseldi. Ahmed Paşa'nın gözü, Pîrî Paşa'nın makamında, sadârette idi. Pîrî Paşa aleyhinde ardı kesilmez entrikalara girişmişti.

Kaanûnî'nin bütün dünyaca heyecanla beklenen ilk seferinin Macaristan'a teveccühü, bütün tereddütleri ortadan kaldırdı. İran rahat nefes aldı. İtalya, endişeden kurtuldu. Bu sefer-i hümâyûna, Osmanlı tarihlerinde "Birinci Engürûs Seferi" de denmektedir (Osmanlılar, Macaristan'a "Engürûs", Avusturya'ya "Nemçe" derlerdi). Çünki Kaanûnî'nin Macaristan'a ilk seferini teşkil etmektedir. Macaristan'ın Türkiye'ye vergi verir bir tâbî devlet olmasını istiyen Türk elçisi Behrâm Çavuş'un Macaristan kralı II. Lajos (Layoş)'un emriyle katli, Türkiye'ye, bu savaşın meşru mesnedini bol bol vermiştir. Hedef, Macaristan ve Orta Avrupa'nın kilidi olan pek müstahkem ve mühim Belgrad kalesinin fethidir. 18 mayıs 1521'de Kaanûnî Sultan Süleyman'ın başkumandanlığındaki Orduy-ı Hümâyûn, bu sefere çıkmak üzere Istanbul'dan ayrılmıştır. Belgrad'ı II. Murâd, oğlu Fâtih, onun oğlu II. Bâyezîd 3 kere muhâsara ettirmişlerse de alamamışlardı. Bizzat Fâtih'in başkumandanlık ettiği 2. Türk muhasarası çok şiddetli olmuş, şehrin düşmesine ramak kalmıştı. Hünyadi Yanoş (Janos) da bu muhâsarada aldığı yaralarla ölmüştü.

Belgrad, Macaristan krallığının Türk topraklarına doğru uzanmış bir kalesiydi. Türkiye sınırından ancak 20 km ötede bulunuyordu. Şehir o sıralarda bir Macar şehri olup, Sırplar azınlıkta idi. Şehir, Sava ırmağının batıya doğru Tuna'dan ayrıldığı iltisak noktasının güneyinde kurulmuştur. Belgrad'ın az güney - doğusunda da Sırbistan krallığının eski merkezi Semendire bulunmaktadır ki, Türkiye'nin Rumeli eyâletine bağlı bir sancak (vilâyet) merkezidir. Semendire, Morava ırmağının güneye doğru Tuna'dan ayrıldığı iltisak noktasının güneyinde, yâni Tuna'nın güney ve Mora'nın batı kıyısı yakınlarında kurulmuştur. Semendire - Belgrad arası kuş uçuşu 30 km'dir.

Dânişmend Reis'in kumandasındaki 50 küçük gemiden mürekkep "ince donanma", Tuna üzerinden ilerlemekte ve Belgrad'a yaklaşmaktadır. Türk ordusunda fil de bulunmaktadır (*Münşe'âtu's - Selâtıyn*, I, 150). Ordunun ağırlıklarını 30 000 deve taşımaktadır. Sava'yı geçmek üzere bu nehir üzerinde 400 at kayığı, yâni atların nakline mahsus sal da hazırlanmıştır. Sofya, Vidin, Alacahisar ve Semendire sancakları halkından da peşin parayla 10 000 araba yükü un ve arpa satın alınmıştır.

Orduy-ı Hümâyûn, 27 mayısta Edirne'ye geldi. Burada 5 gün kalınıp 1 haziranda hareket edildi. Ayın 9'unda Filibe'ye varıldı. 2 gün kalınıp harekete geçildi. 16 haziranda Sofya'ya vâsıl olundu. 3. Vezîr Dâmâd Ferhâd Paşa (Kaanûnî'nin eniştesi), Sofya'da orduya katıldı. Berâberinde 3 000 deve yükü barut ve kurşun getirmişti. 6 gün Sofya'da kalınıp 22 haziranda hareket edildi. 27 haziranda Niş yakınlarına ordugâh kuruldu ve harb dîvânı toplandı. Bu sıralarda Semendire sancakbeyi ve Kaanûnî'nin halasının oğlu Sultân-zâde Gazi Husrev Bey, Belgrad ablukasına başlamış, yâni şehre giden yolları tutmuştu. Türk ordusunu bekliyordu. Husrev Bey'in akıncı ve sipahilerini takviye için 1 000 de Yeniçeri gönderilmişti. Belgrad'a Tuna üzerinden yaklaşmakta olan ince donanma kumandanı Amiral Dânişmend Reis'e 500 Yeniçeri gönderildi. Ahmed Paşa, Türkler'in "Böğürdelen" dedikleri Sabacz önlerine gelmişti. Mihaloğlu Mehmed Bey, Erdel (Transilvanya) ve Sultan-zâde Balı Bey de Hırvatistan'a dalıp akın hareketlerine başlamışlardı. Bu akınlar, Macarlar'ın kitle hâlinde Belgrad'a yardımlarını önlemek ve düşmanı çeşitli eyâletlerde oyalamak maksadıyle yapılıyordu. Orduy-ı Hümâyûn'a, Mora sancakbeyi Turhanoğlu Ömer Beyzâde Hasan Bey öncülük ediyordu. Sadrâzam Pîrî Mehmed Paşa da, beraberindeki tümenlerle Kaanûnî'nin kumanda ettiği asıl ordudan birkaç gün ileride gidiyordu. Pîrî Mehmed Paşa, Gazi Husrev Bey'i Belgrad ablukasını sıkıştırmak ve Zemlin'i almakla vazifelendirmişti. Zemlin (Zemun), Belgrad'ın, Tuna ile Sava'nın öbür yakasındaki banliyösüdür. Tuna'nın batı kıyısı üzerinde ve bu nehrin Sava ile iltisak yaptığı noktada, Belgrad'ın mukabil tarafındadır.

7 temmuzda bizzat Kaanûnî'nin kumanda ettiği Türk ordusu, Böğürdelen kalesini fethetti. Burası, Kaanûnî'nin fethettiği ilk kaledir. Böğürdelen, Türkler'in kurdukları bir kasaba idi. Sağlam bir kalesi vardı. Bu kaleyi Fâtih, İshak Bey oğlu Îsâ Bey'e emir vererek Belgrad'ın fethine mukaddime olmak üzere inşa ettirmişti. Fakat bir müddet sonra Böğürdelen, Macarlar'ın eline geçmiş ve "Sabacz = Şabaç" adı verilmişti. Peçevî'ye göre kaleyi 1471'de Şâban adında bir Türk mîmârı yaptığı için Macarlar "Sabacz" demişlerdir. Kale Simon Logodi'nin kumandasında Türkler'e karşı kendini şiddetle savunmuş, fakat düşürülmüştür. Ertesi gün (8 temmuz) Kaanûnî, kaleye girmiştir. "Evvel feth etdiğim kal'adır, demiştir; mâ'mûr olmak gerekdir!". Bunun üzerine kale baştan başa onarılmıştır.

9 temmuzda Sava üzerinden geçişi te'mîn etmek için büyük bir köprü inşasına başlanmış ve inşaata bizzat Kaanûnî nezâret etmiştir. 12 temmuzda Gazi Husrev Bey de Zemlin kalesini fethetmiş, bu sûretle Belgrad'ın kuzeyde Macaristan ile alâkası kesilmiştir. 17 temmuzda yâni 9 gün içinde büyük Sava köprüsü tamamlanmış ve ordunun esas kısmı geçişe başlamıştır. 26 temmuzda Kaanûnî de Sava'dan karşı yakaya geçmiştir. 8 ağustosta Belgrad şehri teslim olmuş, fakat kale, mukavemete devam etmiştir. Kaleyi çepeçevre kuşatmak üzere Sava üzerinde ikinci bir köprü daha kurulmaya başlanmış ve 17 ağustosta bu köprü de tamamlanmıştır. Bu köprünün inşaatına Karaca Paşa nezaret ve kumanda etmiştir.

SULEYMAN II : Kaanûnî Sultan Süleyman Han'ın bir Avrupalı tarafından yapılan diğer bir portresi. Resmin üzerinde latince "Solimanus imparator Turcharum = Türkler'in Hakanı Süleyman" kelimeleri vardır

Belgrad'ın Fethi (29 ağustos 1521)

Pek müstahkem olan ve 3 Türk muhâsarasına muvaffakıyetle dayanan Belgrad kalesi, şehrin tesliminden sonra daha 21 gün, yâni tam 3 hafta mukavemet etmiş, fakat hiçbir ümîd olmadığını görüp 29 ağustosta teslim olmuştur. Bu sûretle Fâtih Sultan Mehmed'in 39 günlük muhâsarasına dayanan ve bu hükümdârın iki yerinden yaralanmasına, Hunyadi Janos'un ölümüne sebep olan Belgrad kalesi, Fâtih'in muhâsarasından 65 yıl sonra torununun oğlu Kaanûnî tarafından fethedilmiş ve Türkiye'ye katılmıştır. Belgrad, Fâtih'in 1456'daki muhâsarasından önce II. Murâd devrinde 1441'de Evrenosoğlu Ali Bey ve Fâtih'ten sonra II. Bâyezîd devrinde de 1492'de Süleyman Paşa tarafından muvaffakıyetsizlikle biten 2 Türk kuşatması daha görmüştü. Tuna ile Sava'nın iltisak noktasının Türkiye'ye geçmesi ile, artık Macar Ovası Türkler'e açılmıştır.

Kaanûnî, Belgrad muhafızlığına halasının oğlu olan Sultan-zâde Gazi Balı Bey'i tâyin etmiştir. Pek mâruf bir akıncı kumandanı olan Balı Bey, Dâmâd Yahyâ Paşa ile II. Bâyezîd'in bir kızının oğludur.

Belgrad'ın düşmesi üzerine civarındaki bütün kale, palanka (tahta kalelere verilen isim), kasabalar, teslîm olmuş ve Türkiye imparatorluğuna katılmıştır. Bunların başlıcaları, Salankamen, Mitroviça, Kopenik (Kulpenik), Bareş (Bariç), Uylok, Karlofça, Pekras kaleleridir. Bu sûretle Tuna ile Sava arasındaki ülke, yâni Esklavonya'nın doğu kısmı, Türkler'in eline geçmiştir. Fetihten önce kuzeyde Sava'ya dayanan Türk-Macar hududu, böylece burada da Tuna'ya dayanmıştır.

Fethin ertesi günü, 30 ağustosta Kaanûnî, merâsimle Belgrad'a girmiştir. Bugün, bir cuma günü olduğu için, Belgrad'da Büyük Türk Hâkan'ı adına hutbe okunmuştur. Büyük

Kilise camie çevrilmiş ve burada namaz kılınmıştır. 19 gün şehirde kalan Kaanûnî, kaleyi 200 topla tahkîm ettikten ve Macarlar tarafından geri alınmasını imkânsız bir hâle getirdikten sonra, 18 eylûlde Belgrad'dan hareket emrini vermiştir. 31 günde Belgrad - Istanbul yolu alınmış ve muzaffer Türk ordusu, 19 ekimde Istanbul'a dönmüştür. Bu sûretle Kaanûnî Sultan Süleyman'ın ilk sefer-i hümâyûnu, 5 ay, 2 gün sürmüştür. Padişah, 19 ekimde orduyu Silivri'de bırakıp bu iskeleden gemiyle Topkapı Sarayı'na çıkmıştır.

Dönüşte Niş konağında, Kaanûnî'ye, oğlu Şehzâde Murâd'ın ölüm haberi verilmiştir. Bu şehzâde, 2 yaşında idi. Padişah Istanbul'a döndükten az sonra da 9 yaşındaki oğlu Velîahd - Şehzâde Mahmud ölmüştür. Her iki ölüm de, padişahı son derecede üzmüştür. Velîahd - Şehzâde'nin 1521'in muhtemelen aralık ayında ölümü üzerine, 7 yaşındaki Şehzâde Mustafa, velîahd olmuştur.

Belgrad'ın fethi, Avrupa'da büyük akisler yapmıştır. Zira burası, Hıristiyanlık âleminin düşürülmez kalelerinden biri sayılıyordu. Nitekim 1 aralık 1521'de Venedik Cumhuriyeti ile Türkiye arasında bu muahede imzalanmıştır. Bu muahedeye, Venedik kadar Türkiye de ehemmiyet veriyordu. Zira Kaanûnî, ikinci seferini Rodos'a yapmaya karar vermişti ve bu seferde Venedik gibi büyük bir denizci devletin tarafsız kalması, Türkiye'ye büyük kolaylık ve menfaat sağlıyacaktı.

2. Sefer-i Hümâyûn : Rodos (1522 - 1523)

Rodos sefer-i hümâyûnu, Belgrad seferinden de mühim bir seferdi. Rodos da Türkler tarafından Fâtih devrinde 3 kere muhasara edilmiş, fakat düşürülememişti. Rodos'un fethi demek, aynı zamanda küçük, fakat pek mühim bir Hıristiyan devletinin, Haçlı devletlerinin Yakın Doğu'daki son kalıntısının ortadan kaldırılması demekti. Sefere Türk kuvvetleri, kademe hâlinde çıkmışlardır. Önce 4 haziranda Donanmay-ı Hümâyûn, Istanbul'dan hareket etmiştir. Kaanûnî, donanmadan 12 gün sonra 16 haziranda ordu ile Istanbul'dan ayrılmıştır. Bu sefere nâdir bir istisna olmak üzere, Sadrâzam Pîrî Mehmed Paşa'nın amcası olan Şeyhulislâm Zenbilli Ali Cemâlî Efendi de katılmıştır.

SÜLEYMAN II : Hurrem Haseki Sultan. Kaanûnî'nin gözde zevcesi ve II. Selim'in annesi. Çağdaş bir Avrupalı tarafından yapılan bu portrenin hâyâlî olduğu muhakkaktır

Rodos, Oniki Ada ve Anadolu sahilindeki Bodrum'a hâkim olan Rodos Saint - Jean tarikat devleti, 1291'de Filistin'den kovularak 1308'de buraya gelmiş ve yerleşmişti. Çelebî Sultan Mehmed, Şövalyeler'in, Timur'un fethettiği Gâvur İzmir kalesindeki taleplerini önlemek gayesiyle onlara, sıkışık bir durumda iken, Bodrum kalesini vermiş, bu sûretle Şövalyeler, Anadolu kıyısına da atlamışlardı. Şövalyeler'in yaşayış gayesi, Müslümanlar'la savaşmaktı. Kudretli bir donanmaları

vardı. Doğu Akdeniz'de kudretlerinin yettiği Türk ticâret gemilerine taarruz eder, büyük vahşet ve zulüm yaparlardı. Şövalyeler, tek milletten değildiler. Avrupa'nın her milletinden çoğu asîl olmak üzere Saint - Jean (Hazret-i Yahyâ) tarikatine girenler, gerekli vasıflar gösterdikleri takdirde, Rodos devlet teşkilâtına dâhil olurlardı. Tarikat, başta Papa olmak üzere, Avrupa devletlerinden pek geniş ölçüde yardım ve bağış kabûl ederdi. Türkiye'nin Rodos'a savaş açmakta, birçok kere hakkı vardı.

Savaşın devamlı sebebi, Şövalyeler'in korsanlıkları ve Anadolu - Suriye - Mısır deniz yolundaki Türk gemilerini vurmaktan vazgeçmemeleri idi. Yakın sebep ise, Cânbirdi Gazâlî isyanında âsî beylerbeyini top, silâh ve topçu mütehassısı göndermek suretiyle desteklemeleri idi. Rodos, Arab İslâm imparatorluğu devrinde Müslüman toprağı olduğu gibi, bir ara Menteşe ve Aydın beylikleri de adada hâkimiyet ve nüfûz kurmuşlardı. Fâtih, bu korsan yuvasını 3 kere almak istemişse de muvaffak olamamıştı. Fâtih'in son aylarına rastlıyan Mesih Paşa'nın muhâsarası, başarı kazanmak üzereyken, Paşa'nın yanlış hareketi üzerine akamete uğramış, hattâ Fâtih, bu seferin idâresini bizzat üzerine almadığı için nedamet izhar etmişti.

Saint - Jean Tarikati'nin Rodos'ta hüküm süren son üstâd-ı âzamı Philippe Villiers de l'Isle - Adam, bir Fransız'dır. Henüz üstâd-ı âzamlığa, yâni Rodos devlet başkanlığına seçilmişti. Yaşlı bir adamdı. Genç Kaanûnî'yi ve niyetlerini biliyordu. Daha Rodos muhâsarası başlamadan yazdığı bir mektupta, Büyük Türk Hâkanı'nı şu kelimelerle tavsîf etmektedir : "Kendini beğenmiş, fenâ huylu ve genç yaşına rağmen şaşılacak derecede kötülük etmeye düşkün bir delikanlı olan yeni Türk imparatoru, bütün devletler için mühlik bir komşu ve Hıristiyanlar'ın baş düşmanıdır".

SÜLEYMAN II : Kaanûnî devlet adamlarını kabûl ediyor

Donanmay-ı Hümâyûn'a azablar, yâni deniz piyadesi bindirilmişti. Palak Mustafa Paşa, kapdân-ı deryâ olmakla berâber, donanmanın kumandası Kurdoğlu Muslihuddin Reîs'tedir. Muslihuddin Reîs, evvelce bahsi geçtiği üzere, Barbaros Hayreddin Paşa'nın yanında yetişmiş ve Osmanlı hizmetine geçmiş kudretli bir Türk amiralidir. Babası Kurd Reîs ve onun babası da mâruf denizci idiler. Muslihuddin Reîs'in oğlu Hızır Reîs de —ileride görüleceği üzere— Sumatra seferi ile meşhurdur. Donanma, 20 günde Istanbul'dan Rodos'a gelmiş, 24 haziranda çıkartmaya başlamıştır. Kaanûnî ise, 18 haziranda Üsküdar'dan hareket etmiş bulunuyordu. Donanmay-ı Hümâyûn'daki bindirilmiş Türk ordusuna 2. Vezîr Mustafa Paşa kumanda ediyordu. Mustafa Paşa, Rodos adasında Öküzburnu'nda demir atmıştır. Paşa, büyük ölçüde harekete geçmek için, Kaanûnî'yi beklemişti. Bu arada adada yollar ve çeşmeler yapmaya başlamıştır. Adanın Ortodoks Rum olan ahalisi, Katolik Şövalyeler'den nefret ettikleri ve onlar tarafından parya muâmelesi gördükleri için, Türkler'i sevinçle karşılamışlardır. Türkler, yerli halka hiçbir sûrette zarar vermemişlerdir. Orduy-ı Hümâyûn'un büyük kısmı, Mustafa Paşa'dan 31 gün sonra Rodos'a varmış, bu müddet içinde Paşa, muhâsara hazırlıklarını mükemmel şekilde tamamlamıştır.

Kaanûnî, Türk ordusunun başında 1 temmuzda Kütahya'ya gelmiş, 3 gün kalıp 4 temmuzda Anadolu beylerbeyiliğinin merkezi olan bu şehirden hareket etmiştir. Kaanûnî yolda iken, Kara Mahmud Reîs, bir filo ile, 15 temmuzda Türkler'in "Herke" dedikleri Kharki adasını fethetmiştir. Herke, Oniki Ada'dan ilk fethedileni olmuştur. Herke, Rodos'un 10 km batısında küçük bir adadır; Rodos ile arasında daha küçük Alimniya adacığı vardır. Herke ile Alimniya arasında da birçok minik adacıklar bulunur. 26 temmuzda Kaanûnî ve Orduy-ı Hümâyûn, Menteşe (Muğla) sancağında Marmaris limanına varmıştır. Istanbul - Marmaris yolu, 1 ay, 12 günde alınmıştır. 28 temmuzda Türkiye Hâkanı, Kara Mahmud Reîs'in "Yeşil Melek" adlı harb gemisiyle Marmaris'ten Rodos'a geçmiştir. Türkler, Yeşil Melek'i saklamışlar ve bu tekneyi 1,5 asır sonra Evliyâ Çelebî, Rodos tersânesinde görmüştür.

28 temmuzda ordu, tamamen adaya çıkmış ve ertesi gün Rodos kalesinin muhâsarası ve vuruşma başlamıştır. Rodos kalesi, adanın kuzey - doğu uçundaki burunda ve Anadolu'nun Reşadiye yarımadasına 18 km mesafededir. Kale, o sıralarda bütün dünyanın en müstahkem mevkii ve en büyük kalesi sayılmaktaydı. Düşürülemez olarak kabûl edilmişti. Yüzlerce topla korunuyordu. Arâziden fevkalâde faydalanılmak sûretiyle, her taşı ayrı tahkîm edilmişti. Rodos limanının ağzına, gemi girememesi için Şövalyeler, Bizans'ın Haliç'te yaptığı gibi zincir germişlerdi. Şövalyeler, halktan toplıyabildiklerini, kadınlar ve çocuklar dâhil olmak üzere, müdafaa ile vazifelendirmişlerdi. Kalede, yıllarca kifayet edecek derecede yiyecek ve mühimmat biriktirilmişti. Sûrlar, "Langue = Lisan" denen 8 kısma ayrılmıştı. Taksimata bu ismin verilmesine sebep, her kısmın ayrı milletten Şövalyeler'e verilmiş olmasıdır. Bu 8 Lisan şunlardı : Joachim de Saint - Simon'un kumandasındaki Fransız Şövalyeleri, von Waldner'in kumandasındaki Alman Şövalyeleri, Sir William Whaston'un kumandasındaki İngiliz Şövalyeleri, Giorgia Emara kumandasındaki İtalyan Şövalyeleri, Juan de Barberan kumandasındaki İspanyol Şövalyeleri, Hernandez Soller kumandasındaki Aragon (Katalan) Şövalyeleri, Raymon de Picard kumandasındaki (Güney Fransa) Şövalyeleri ve Vicomte Raymond Roger kumandasındaki Auvergne (Orta Fransa) Şövalyeleri.

Müdafaaya bizzat Üstâd-ı Âzam kumanda etmektedir. Gabriel de Pomerols, yardımcısı mevkıindedir. Şehrin âsâyişini kontrol etmek üzere de 150'şer kişiden müteşekkil 4 bölük askerî polis ayrılmıştır. Bunlar aynı zamanda şehirdeki Türk câsusları ile de uğraşmakla vazifeli idiler.

4 eylûlde Türkler'in "İleki", Yunanlılar'ın "Tilos", İtalyanlar'ın "Iliaki" dedikleri ada, 6 eylûlde de Türkler'in "İncirli" dedikleri Nisiros adası fethedilmiştir. Nisiros, Türkler'in "İstanköy" dedikleri Kos adasının güneyinde, İleki de bunun güneyindedir. İleki'nin güney - doğusundaki Herke adası, yukarıda söylendiği üzere, evvelce fethedilmişti. İleki'yi de Herke gibi Kara Mahmud Reîs fethetmiş, fakat bu sırada tüfek kurşunu isabetiyle şehîd düşmüştür.

Muhâsara pek şiddetli geçmiştir. Şövalyeler, muhâsara boyunca Türkler'in üzerine 11 416 gülle atmışlardır (Hammer, Fransızca trc., V, 417, 18).

Rodos'un Fethi ve 214 Yıllık Rodos Haçlı Devleti'nin Tarihe Karışması (20 aralık 1522)

Şövalyeler, takatlerinin son haddine kadar kaleyi savunmuşlarsa da, biraz daha mukavemet etmek pahâsına imhâ edileceklerini anlayıp teslîme karar vermişlerdir. Saint-Jean Şövalyelerinin ölmeden teslim olmamak âdetleri mâlûm bulunduğu için, tamâmen ümitsiz durumda kaldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim iki taraf da büyük zâyiat vermiştir. Türkler, 20 000'e yakın şehîd vermişlerdi ki, en büyük meydan muharebelerindeki Türk zayiatı kadardır. 20 aralıkta Şövalyeler ile Türkler arasında imzalanan teslim şartnâmesi, 213 yıllık bu sonuncu Haçlı devletini de tarihe karıştırmış, Latinler (Katolikler), Yakın Doğu'dan tamamen kovulmuşlardır.

9 ağustosta Mısır beylerbeyisi Hayrbay, 24 harb gemisi ile Rodos'a mühim bir imdat kuvveti gönderdikten az sonra ölmüştür. Filoya, Hayrbay'ın dâmâdı Kayıtbay kumanda ediyordu. Kaanûnî Hayrbay'ın yerine, Mısır'a 3. Osmanlı beylerbeyisi olarak 2. Vezîr Mustafa Paşa'yı yollamıştır. İşte bunun üzerine Ahmed Paşa 2. vezîr olmuştur.

24 ağustos, 1 şevvâl, yâni şeker bayramı idi. Ordu ve Padişah, muhasara bütün şiddetiyle devam ederken bayramı kutladılar. 24 eylûlde Türkler, muhasaranın ilk başarısını göstermişler, Yeniçeri Ağası Balı Ağa, İspanyol Burcu'na çıkıp Türk bayrağını dikmiş, fakat burc, elde tutulamamıştır. Kış fırtınaları başlayınca Donanmay-ı Hümâyûn, 31 ekimde Rodos önlerinden ayrılıp Marmaris önlerine çekilmiştir. Türk havan topları ve füzeleri, Şövalyeler'i geniş ölçüde yıldırmakla beraber, mukavemet devam etmiştir. Kaledeki Türk casusları da faaliyetlerini canları pahasına arttırmışlar ve Türk Ordusu ile dâimî temasta bulunmuşlardır. Yavuz devrinden beri adadaki Türk casus teşkilâtının başında bir Türk hekimi vardır. Bu hekim, meslekî bilgisi ile Şövalyeler'i birçok hastalıktan kurtarmış, yıllar boyunca tamamen itimatlarını kazanmaya muvaffak olmuş, hattâ zâhiren din değiştirerek Hıristiyan görünmüştür. Sonunda Şövalyeler, Türk topçusunun en hassas yerlerini bulup isâbet kaydetmesinden şüphelenmişler ve Türk hekiminin ışıkla haber verdiğini anlayıp bu fedakâr casusu parçalamışlardır (14 eylûl). Kaledeki bir Türk kadın casusu da, mühim bir mevkı'de yangın çıkarmak üzereyken yakalanıp parçalanmıştır. Bu Türk kadını, arkadaşı olan iki Türk kadını ile berâber en müthiş işkencelere tâbî tutulduğu halde Rodos kalesindeki diğer Türk casuslarının isimlerini ifşâ etmemiştir. Başka bir Türk kadın casusu da, Türk ordugâhına işâret verirken yakalanmış, her uzvu ayrı ayrı parçalan-

dığı halde, o da arkadaşlarının adını vermeyip şehit olmuştur. Rodos, bu gibi fedakârlıklar pahâsına fethedilmiştir. Türkler'in, Şövalyeler içinde bile casusları vardı. Bu adam, Don Andrea d'Amaral adlı Grand - Croix rütbesini haiz bir İspanyol asıl-zâdesi idi (J. J. Hellert, Hammer, XIX, *Atlas*, 19a). Bu da Şövalyeler tarafından teşhîs edilmiş, tarîkattan tardedildikten sonra idam olunmuştur. Dünyanın düşürülemez olarak tavsif ettiği Rodos kalesi önünde Kaanûnî ve Sadrâzam Pîrî Mehmed Paşa, büyük fedakârlıklarla sebat göstermişlerdir. Bu sebat, Şövalyeler'in son nefesini kesmiştir.

20 aralıkta imzalanan teslim şartnâmesine göre Şövalyeler, 10 gün içerisinde Rodos ile Oniki Ada'yı tahliye edecekler, taşıyabildikleri her şeylerini, toplar hâriç olmak üzere bütün silâhlarını, değerli eşyalarını kendi gemilerine yükliyecekler, çekilip gideceklerdi. Rodos'ta bulunan Türk ve gayri Türk, Müslüman dininden bütün esîrler, Türkler'e iade olunacaktı. Rodos limanı 10 günlük tahliye müddeti içinde, Yeniçeri Ağası'nın kumandasında 4 000 Yeniçeri tarafından işgal edilecek ve bunlar, tahliyeye nezaret eyliyeceklerdi. Esas Türk Ordusu, tahliyenin sonunda kadar kaleye 1 milden fazla yaklaşamıyacaktı. Muahedenin kâmilen tatbikının sonuna kadar Şövalyeler'in Grand - Croix pâyesini hâiz ileri gelen 25'i, tarikat dışında Rodos şehrinin ileri gelenlerinden diğer 25 kişi ile berâber, Türk ordugâhında rehine olarak kalacaktı. Ahaliden istiyenler de, Şövalyeler'le beraber çekilip Avrupa'ya gidebilecekti. Türkler şehre girdikten sonra hiçbir yağma yapmıyacaklar, kimseyi esîr alamıyacaklar, halka 5 yıllık vergi muafiyeti tanıyacaklar, Katolik mezhebine de Ortodoks mezhebi gibi tam bir hürriyet vereceklerdi. Bu şartlar, 10 gün içinde tamamen tatbik edilmiştir. Donanmanın Rodos muhasarasına başlamasından 5 ay, 25 gün, ordunun muhasara muharebesine başlamasından ise 4 ay, 22 gün sonra dünyanın birinci kalesi, bu sûretle teslim olmuştur.

Rodos kalesi ve adası ile berâber Oniki Ada'nın tamamı ve Bodrum da (Halikarnassos) teslîm olmuştur. Bodrum'un fethi Anadolu tarihi bakımından da mühimdir. Çünki burası, Anadolu'da Hıristiyanlar'ın elinde bulunan tek toprak parçasını teşkil ediyordu. Oniki Ada'dan Herke, İleki ve İncirli, muhâsara sırasında Türkler tarafından fetholunmuş, ilk iki adayı Kara Mahmud Reîs fethetmiş, ikincisinin fethinde de şehîd düşmüştü. İleki'nin teslimi üzerine İncirli, silâh atmadan teslim olmuştu. Geriye kalan adalar, teslim şartnâmesine göre, Türkler'e teker teker devredilmiştir. Bunların en mühimmi ve Rodos'tan sonra en büyüğü, Türkler'in "İstanköy" dedikleri Kos adasıdır ki, Bodrum yarımadası ile Reşadiye (Datça) yarımadası arasındadır ve İstanköy (Kerme) Körfezi'ni kapar. Bodrum yarımadasında Anadolu topraklarına mesafesi sadece 5 km.'dir. Merkezi olan İstanköy kasabası, adanın kuzey-doğusunda ve Bodrum yarımadasının karşısındadır. Teslim alınan adalardan Türkler'in "Sömbeki" dedikleri Simi adası, Anadolu'nun Reşâdiye (Datça) ve Bozburun yarımadalarının arasında olup, Datça Körfezi'nin ağzındadır. Kalimnos adası, İstanköy'ün kuzeyinde, Alimniya, Herke ile Rodos arasında, Leros, Kalimnos'un kuzeyindedir. Bunlardan daha küçük olan daha birçok ada, bu sûretle Türkiye'ye katılmıştır. Yalnız Rodos'un güney-batısında bu ada ile Girit arasında bulunan Karpatos ve Kaşot adaları, Girit ve Kıbrıs gibi Venedik'in elinde bulunmaktadır. Rodos adasının büyüklüğü 1 412 km^2, Oniki Ada ile berâber 2 682 km^2'dir. Yalnız Rodos'un nüfusu 60 000 idi ki, 1951 sayımında da adanın nüfusu 65 000 olduğuna göre, artış olmamış demektir.

Rodos'ta Sultan Cem'in oğlu şehzâde Murad'la oğlu ele geçirilmiş ve *Fâtih Kaanûn - Nâmesi*'ne, yâni Türkiye'nin o devirdeki anayasasına göre bu zavallılar îdâm edilmişlerdir. Bu şehzâdelerin, Yavuz Kahire'ye girince Mısır'dan Rodos'a sığındıkları sanılabilir. Şehzâdelerin idam tarihi 27 aralıktır. Şehzâde Murâd'ın ailesi, Istanbul'da saraya gönderilmiştir.

26 aralıkta Üstâd-ı âzam de l'Isle - Adam, maiyyetindeki en büyük Şövalyeler'le Kaanûnî Sultan Süleyman'ın huzûruna kabûl edildi. Üstâd-ı âzam, Cihan Hâkanı'nın huzûruna çıkmadan önce 24 saat Otağ-ı Hümâyûn'un karşısında bekletildi. Bu bekleyiş sırasında yanındaki Şövalyeler'e : "Bu hükümdar, gençliğine rağmen kemal ve tedbir sahibidir" demek sûretiyle, Kaanûnî hakkındaki fikrini düzelttiğini açığa vurmuş oldu. Osmanoğulları'nın hânedan rengi olan al renkle döşenmiş Otağ-ı Hümâyûn'a girince, som altından iki aslan heykeli arasında konmuş altın bir tahtta oturan Büyük Türk Hâkanı 27 yaşındaki Kaanûnî'yi gördü ve hemen ayaklarına kapandı. Nezâketi ile ünlü olan Sultan Süleyman, Üstâd-ı Âzam'a kalkmasını söyledi, elini öptürmek ve kahramanca müdafaasından dolayı tebrîk etmek sûretiyle taltîf eyledi. Bu lûtuflar ve teslim şartnâmesinde bahşedilen Şövalyeler'in çekilip gidebilmeleri sâyesinde Saint - Jean tarîkati devâm etti ve daha en az bir asır, Akdeniz'de Türkler'in başına belâ oldu.

29 aralıkta Kaanûnî, Rodos şehrine girdi ve kaleyi gezdi. Bugünlerde Hıristiyanlık âleminde noel kutlanıyordu. Papa II. Hadrianus, Roma'da Saint - Pierre'de noel âyinini icra ederken, kilisenin saçağından bir taş düştü ve Papa'nın ayaklarına doğru yuvarlandı. Kardinaller, bu hâdiseyi, aylardan beri devam eden Rodos'un düşmesine işaret saydılar ve teşeüm ettiler. Gerçekten de öyle olmuştu. Kaanûnî'nin Rodos'a girişini gören bir Hıristiyan tarihçi, Türk Hâkanı'nı şöyle tavsif etmektedir : "Padişahın şahsında ne bir hâkimiyet, ne de vekar eksikliği vardı. Mağrur bir ağıza, biraz vahşi ifadeli kara gözlere, çatık bir yüze, erkekçe bir güzelliğe mâlikti".

1 ocak 1523'te Üstâd-ı âzam, veda etmek üzere, ilk kabulünden 6 gün sonra tekrar huzûr-ı hümâyûna çıktı. Teslim şartnâmesine tamamen riayet edildiği için Kaanûnî'ye teşekkür etti. Kaanûnî, elini öptürmek sûretiyle iltifatta bulundu. Önünde diz çöken Üstâd-ı âzam'a hıl'at giydirtti. Üstâd-ı âzam'ın huzûra çıktığı günün gecesi, tamamen hazırlıklarını yapan Şövalyeler, gemilerine bindiler. 2 ocak sabaha karşı Şövalyeler'in gemileri, Rodos sularından uzaklaşmış bulunuyordu. İmparator Charles - Quint, Üstâd-ı âzam'a : "Dünyada Rodos kadar şerefli bir sûrette kaybedilmiş hiçbir şey yoktur" diyerek tesellide bulundu. Bir müddet sonra da Şövalyeler'e Akdeniz'in ortasındaki Malta adasını verdi. 1530'dan başlıyarak Saint - Jean Şövalyeleri'ne "Malta Şövalyeleri" de dendi. Rodos'ta kaybettikleri devleti, daha küçük bir adada, Malta'da kurdular. Malta'daki devletleri, Napoléon'un bu devleti ortadan kaldırmasına kadar, 270 yıla yakın sürmüştür. Bu tarihten günümüze kadar da Saint - Jean askerî ve hükümran tarikati bütün âdâbiyle devam etmiştir.

Şövalyeler, Rodos sularını ebediyen terketmişlerdi ki, 2 ocak cuma günü Kaanûnî Sultan Süleyman, camie çevrilen Saint - Jean Kilisesi'nde cuma namazını kıldı, namına okunan hutbeyi dinledi. Bu camiin yanında Üstâd-ı âzamların sarayı vardı. Cami ve saray, 1856'da bir Türk barut deposunun infilâkiyle harâp olmuştur. Bu tarihî cuma namazında imamlığı, seferde bulunan Şeyhulislâm Zenbilli Ali Efendi bizzat icra etmiştir.

Rodos'a derhal Türk göçmenleri yerleşmeye başladılar. Birçok cami, imâret, mektep, medrese, çeşme, yol yapılıp ada îmar edildi. Rodos, bir sancak (vilâyet) merkezi oldu ve buraya daima bahriye sancakbeyleri (tümamiraller) vâli tâyin edildi. 2 ocak günü akşamı Kaanûnî, Yeşil Melek kadırgasına bindi, Rodos'tan ayrıldı, Anadolu'da Marmaris'e geçti. 3 ocakta Marmaris'te idi. Aydın, Midilli, Karası, Menteşe, Saruhan sancakbeylerine, Anadolu beylerbeyisi Kasım Paşa'nın nezaretinde Rodos'taki inşaat ve îmar, iskân işleri bitinceye kadar adada kalmalarını emretikten sonra, Istanbul'a doğru yola çıktı, 26 günde Istanbul'a varıldı. 29 ocak 1523'te 7 ay, 12 gün süren bu 2. sefer-i hümâyûnunu bitirerek Istanbul'a geldi. Donanma da Istanbul'a döndü. Rodos'a ilk sancakbeyi olarak, Midilli bahriye sancakbeyi (tümamiral) Mehmed Bey tâyin edildi. Rodos halkı 3 yıl, vergiden affedildi. Şövalyeler'in elinde türlü zulümlerle yaşamakta olan 6 000'e yakın Müslüman esir (ki çoğu Türk'tü) kurtarıldı ve âzâd edildi. Anadolu - Mısır deniz yolu üzerindeki bu çıban başı, ebediyen sökülüp atılmış oldu.

Rodos fethi üzerine, Kaanûnî'nin şöhreti bütün Avrupa'da son haddine vardı. Belgrad ve Rodos'un, Hıristiyan dünyasının bu iki kilit noktası müstahkem mevkiin Kaanûnî tarafından düşürülmesi, daha büyük Türk fütûhâtına işaret sayıldı. Bu kalelerin II. Murad, Fâtih, II. Bâyezid gibi büyük ve muktedir hâkanlar tarafından alınamamış olmasının hâtırası, genç Sultan Süleyman'ın prestijini en yüksek noktasına çıkardı.

Rodos'un düştüğünü öğrenen Papa VI. Hadrianus, teessüründen öldü (Lavisse - Rambaud, IV, 28).

Sadrâzam Pîrî Mehmed Paşa'nın Emekliye Ayrılması ve Makbûl İbrahim Paşa'nın Sadrâzam Olması (27 Haziran 1523)

27 haziran 1523'te Sultan Süleyman, babasının emektar vezîri Sadrâzam Pîrî Mehmed Paşa'yı emekliye sevketti. Paşa ile berâber Rodos sefer-i hümâyûnundan döndüğü 4 ay, 29 gün olmuştu. Büyük devlet adamı ve kumandan, şair ve bilgin olan ve amcası Zenbilli Ali Efendi meşîhat (şeyhulislâmlık) mevkiini muhafaza ederken Pîrî Paşa'nın emekliye ayrılması, genç hükümdarların, tecrübeli, baba devrinden kalma vezirlere tahammülleri olmamasındandır. Yoksa Paşa çok yaşlı değildi, nitekim daha 9 sene, 4 ay, 16 gün yaşamış, üstelik bu 13 kasım 1532 tarihinde de eceliyle ölmemiş, zehirlenmiş, rivayete göre, kudretli rakîbi İbrahim Paşa tarafından zehirletilmiştir. Pîrî Paşa'ya yılda 200 000 akça tutarındaki büyük emeklilik maaşı (dirlik, arapalık) verilmiş-

SÜLEYMAN II : Kaanûnî'nin tek kızı olan Mihrimah Sultan. Anası Hurrem Haseki Sultan'dır. Sadrâzam Dâmâd Rüstem Paşa ile evlenmiştir

tir. Amcası Zenbilli Ali Efendi, ölünceye kadar devletin sadâretten sonra gelen ikinci memuriyetini, meşihati muhafaza etmiştir. Esâsen XVI. asrın son yıllarına kadar şeyhulislâmlar azledilememezdi, memuriyetleri kaydıhayat şartiyle idi. Amca ile yeğen arasında 10 yaştan fazla fark olmadığı anlaşılmaktadır. Pîrî Mehmed Paşa, büyük Osmanlı vezirlerinden olup, çok muktedir bir devlet adamı idi. İlmiye'den yetişmesine rağmen, büyük orduların sevk ve idâresinde de tam bir başarı göstermiş, ezcümle Kuzey Irak'ı (Musul, Kerkük vs.) fethetmiştir. Sadâret müddeti, selefi Yûnus Paşa'nın idamı gününden emekliye sevkine kadar, 5 yıl, 9 ay, 14 gündür. Amcası Zenbilli Ali Efendi ise, ölümüne kadar (1526) 23 yıl şeyhulislâmlık etmiştir ki, Kaanûnî'nin sonuncu şeyhulislâmı Ebussuud ve Fâtih'in şeyhulislâmı Fahreddin Efendiler'den sonra bu makamda en fazla kalan şeyhulislâmdır. Yavuz'un tek, II. Bâyezid'in son, Kaanûnî'nin ilk şeyhulislâmı olmaktadır. Pîrî Paşa, Silivri'deki mâlikânesine çekilmiş, geri kalan ömrünü burada tamamlanmıştır. Bununla berâber ölünceye kadar Kaanûnî tarafından arada Istanbul'a dâvet edilmiş, iltifat görmüş, fikri alınmıştır. İbrahim Paşa'yı ürküten sebep de, budur.

Pîrî Paşa'nın yerine tâyin edilen Makbûl (sonradan Maktûl) İbrahim Paşa, şahsiyetiyle olmasa bile Türk tarihinin en haşmetli çağındaki uzun iktidarı ve çok büyük nüfûz ve debdebesi ile, Türkiye tarihinin en mâruf başbakanlarından biridir. Paşa, Kaanûnî ile yaşıttır. Sadrâzam olduğunda —Kaanûnî gibi— ancak 28 yaşında bulunuyordu. Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa hâriç, Türkiye tarihinin en genç sadrâzamı da galiba İbrahim Paşa'dır. İbrahim Paşa, bu makama, hâsodabaşılık'tan getirilmiştir. Hâsodabaşı, Saray'da Enderûn'un en büyük âmiridir ve makamı vezir rütbesine (mareşal) eşit sayılmıştır. Bununla berâber bu makamdan sadârete tâyin ilk defa vuku bulmuş ve kanuna aykırı sayılmıştır. Tabiî olanı, hâsodabaşının önce vezir yapılması idi. Nitekim Pîrî Paşa'dan sonra sadâreti kendi hakkı sayan ve âdete göre haklı da olan 2. Vezir Ahmed Paşa, bu hâdise üzerine, devlete ihânet edecek derecede kırılmıştır. Ahmed Paşa, makam îtibâriyle altında olan İbrahim Paşa'dan emir almamak için, imparatorluğun 1 numaralı eyâleti olan Mısır beylerbeyiliğini istemiş, Kaanûnî arzusunu kabûl ederek onu Kahire'ye Afrika toprakları umûmî vâlisi olarak göndermiştir.

İbrahim Paıa, Epir'de, Korfu adasının karşısında bulunan Parga kasabasında doğmuştur (1495). Babası en kuvvetli rivâyete göre Cenevizli İtalyan bir gemici, yahut gemi sâhibi balıkçıdır. Türk korsanlarının eline geçmiş, küçük bir çocukken Manisa'ya götürülüp çok zengin, yaşlı bir Türk hanımına satılmıştır. Adı bilinmiyen bu hanım, çocuğa "İbrahim" adını vermiş, köle değil, oğul muamelesi yapmış ve çok dikkatle tahsil ve terbiye ettirmiştir. İbrahim, bu âlicenaplık sayesinde, zekâsının da inzimamiyle, Türkçe'den başka Arabça ve Farsça öğrenmiştir (İtalyanca, Hırvatça, Rumca gibi Batı dillerini de konuşuyordu). Mûsiki ve edebiyata istîdad göstermiş, iyi kemençe çalmasını öğrenmiştir. Delikanlılık çağında, Manisa'da sancakbeyi bulunan Velîahd - Şehzâde Süleyman (Kaanûnî) bir gün şehirde gezerken İbrahim'in kemençesini işitmiş, beğenmiş ve kendisiyle görüşmek istemiştir. Son derece zekî, terbiyeli ve bilgili olan İbrahim, Velîahd'in gözüne girmekte gecikmemiş, sık sık Manisa Sarayı'na dâvet edilmiş, Şehzâde Süleyman'ın husûsî meclislerinde ayrılmaz bir arkadaşı olmuştur. Bunu gören İbrahim'in sâhibi Türk hanımı, kölesini âzâd etmiştir. Genç İbrahim, Manisa Velîahdlik Sarayı'nda yüksek bir memuriyete getirilmiş, Sultan Süleyman'ın iltifatını hiçbir zaman kaybetmemiştir. Kaanûnî padişah olunca, İbrahim'i Enderûn-i Hümâyûn'un en yüksek memuru olan hâsodabaşı yapmıştır. Yukarıda hulâsa edilen tesâdüfler silsilesi ve müstesna bir tâlî, İtalyan aslından zavallı bir köleyi, Türk Cihan İmparatorluğu'nda 28 yaşında bu sûretle iktidara getirmiştir.

İbrahim Paşa'nın hâsodabaşılığı 2 yıl, 9 ay, 5 gün sürmüştür. Bu sıfatla Belgrad ve Rodos seferlerine katılmıştır. Manisa ve Istanbul saraylarındaki bu en yüksek vazifesinde de tahsil ve tetebbûdan geri kalmamış, bilgisini arttırmış, hükümdar arkadaşının teveccühünü muhafaza etmek için de çok ince bir dikkat göstermiştir.

Vezir Hain Ahmed Paşa'nın Mısır'da Devlete İsyanı (1524)

2. Vezir Hâin Ahmed Paşa, 15 temmuz 1523'te, yâni İbrahim Paşa'nın iktidâra gelmesinden ancak 18 gün sonra Mısır beylerbeyiliğine tâyîn olunmuştur. Hayrbay'ın Rodos muhâsarası sırasında ölmesi üzerine, 2. Vezir Dâmâd Mustafa Paşa, Türkiye'nin 3. Mısır beylerbeyisi olmuştu. Memlûkler'den olan Hayrbay'ın yerine bir Osmanlı'nın Mısır'a umûmî vâli olması, ülkede nüfuzlarını hâlâ muhafaza eden Memlûkler'i kuşkulandırmış ve bunlar, Kansu Bey'in başkanlığı altında, devlete isyan etmişlerdir. Mustafa Paşa, bu durumda 15 harb gemisi ve 500 Yeniçeri ile Kahire'ye gelmiştir. Mısır'da bunlardan başka da Osmanlı askeri ve ayrıca Memlûk milis kuvvetleri vardı. Mustafa Paşa, esâsen pek alevlenmiyen ısyânı muvaffakıyetle bastırmıştır. Dâmâd Mustafa Paşa, Istanbul'da bulunan ve Kaanûnî'nin kızkardeşi olan zevcesi sultanın ısrariyle, Mısır beylerbeyiliğinden alınarak Istanbul'a getirilmiştir (sultanların Istanbul'dan çıkmaları kanunen yasaktı). Bunun üzerine 27 mayıs 1523'te Mısır beylerbeyiliğine Güzelce Kasım Paşa tâyin edilmiştir (Istanbul'da Haliç üzerindeki mâruf semte adını veren vezir budur). Dâmâd Mustafa Paşa'nın beylerbeyiliği, ancak 5 ay, 4 gün sürmüştür. Mısır'ın 4. beylerbeyisi olan Güzelce Kasım Paşa, 2. Vezir Ahmed Paşa'nın bu eyâlete tâyini ricâsı ve bu ricânın Kaanûnî tarafından kabulü üzerine Istanbul'a çağrılmış, beylerbeyiliği ancak 1 ay, 19 gün sürmüştür. Hain Ahmed Paşa, Mısır'ın 5. beylerbeyisidir.

Ahmed Paşa, tâyininden 18 gün sonra 2 ağustosta, kalabalık maiyetiyle Türkiye'nin en büyük eyâletine gitmek üzere Istanbul'dan ayrılmıştır. Paşa'ya, Türk harb gemileri ve askeri refakat ediyordu. 18 günlük yolculuktan sonra 20 ağustosta Kahire'ye girmiştir. Bu tarihte Mısır'ın Türkiye'ye ilhakından ancak 6 yıl geçmiş bulunuyordu. Fâtımîler, Eyyûbîler, nihâyet Türk Memlûkler gibi büyük imparatorluklara merkez olmuş bulunan bu müstesna ülke, hâlâ istiklâl günlerini unutamıyordu. Unutamıyanlar halk değil, Memlûk beyleri, yâni eski iktidar mensupları idi. Osmanlılar, bunların ellerindeki muazzam arâzileri ve servetleri olduğu gibi bırakmışlardı. Arab ve Arab'laşmış olan yerli halkın büyük arâzisi ve hiçbir nüfuzu yoktu. Ülkede bütün nüfuz ve servet bu Türk veya Türkleşmiş Çerkes olan Memlûkler'de idi. Ahmed Paşa, sadâreti ele geçirememenin, hele 28 yaşında vezir dahi olmıyan bir adamın bu mevkıe getirilmesinin doğurduğu hasetle, Mısır sultanı olmak için, bu durumu istismar etmeye karar vermiştir. Mısır'daki pek zengin devlet hazinesinden paralar dağıtıp ülkedeki zengin dirlikleri, yâni gelirli toprakları maksadına hizmet edebilecek şahıslara vermiş, Memlûkler'in bir kısmını etrafına toplamaya muvaffak olmuştur. Mı-

sır'daki sayıları binleri bulan Osmanlı memurları ve askeri, kesin şekilde Ahmed Paşa'nın ihanet projesine cephe almışlar, fakat beylerbeyine açıkça muhalefet etmekten korkmuşlardır. Bu birkaç bin Osmanlı, ülkenin kalabalık Memlûkler'inin yanında küçük bir azınlık kalıyordu ve merkezden yâni Istanbul'dan kuvvet sevkedilmedikçe, büyük bir ısyâna karşı koyabilmeleri imkânsızdı.

Hain Ahmed Paşa, Mısır'a geldikten 5 ay kadar sonra, 1524 yılı ocağında, açıkça ısyan etmeye cesaret buldu. Etrafına 100 000 Memlûk ve Arab askeri toplamıştı. Isyan açığa vurulur vurulmaz 5 000 Osmanlı askeri, beylerbeyine cephe aldılar, Kahire kalesini ele geçirip müdafaaya hazırlandılar. Ahmed Paşa, kaleyi almak istedi. Osmanlı askeri, kaleden bir huruc hareketi yaptı, 4 000 Memlûk öldürdükten sonra tekrar kaleye dönmeye muvaffak oldu. Vuruşmanın uzayıp gideceği, Ahmed Paşa'nın kolay bir başarı kazanamıyacağı anlaşıldı. Fakat Memlûkler, iki asırdan beri kapalı bulunan bir lâğım keşfettiler. Bu yol temizlendi ve Memlûkler, Osmanlı askerini gafil avlayıp buradan kaleye girdiler. Osmanlı askeri, vuruşarak öldü veya esir edildi. Hain Ahmed Paşa, Mısır'ın hâkimi gibi görünüyordu. "El - Melikü'l Mansûr Sultân Ahmed Hân" adıyla kendisini —Memlûk usulünce— Mısır imparatoru ilân etti. Devlete sâdık kalanları çeşitli yollarla kendisine itaate zorladı. Kadı-zâde Mehmed Bey'i, kendisine sadrâzam tâyîn etti. Fakat Mehmed Bey, Hâin Ahmed'e hizmet etmek niyetinde değildi ve devlete tamamen sadıktı. Vaziyet çok evvelce Istanbul'a bildirilmişti. Istanbul'dan gelen gizli tâlimat, Mehmed Bey tarafından aynen tabik edildi. Öyle ki, Mehmed Bey, Ahmed Paşa'ya sâdık görünüp, ona itaat etmek istemiyen Osmanlı memur ve askerlerinin çoğunu şuraya buraya saklamıştı. Mehmed Bey, gittikçe teşkilâtlanırken, Hain Ahmed de Suriye'siz bir Mısır imparatorluğu kabil olmadığı için, Suriye'nin fethine hazırlanıyordu. Fakat Güney Filistin'deki Türk sancak merkezi Gazze'ye 500 kişi gönderdiyse de, şehri alamadı.

SÜLEYMAN II : Kaanûnî Sultan Süleyman Han'ın ihtiyarlık yılları

Hain Ahmed Paşa'nın isyanı, 1524 ocağından ağustosuna kadar 7 ay devam etti. Ağustosta Kadı-zâde Mehmed Bey, Hain Ahmed'i hamamda yıkanırken ansızın basmaya muvaffak oldu. Hain'in bütün maiyeti öldürüldü. Fakat kendisi, Kahire kalesine girip sığınmaya muvaffak oldu. Mehmed Bey, işin arkasını bırakırsa partiyi kaybedeceğini anlamıştı. Kuvvetleri azdı. Ahmed Paşaya taraftar veya tarafsız olanlardan da kuvvet celbetmek istedi. Istanbul'dan İbrahim Paşa'dan, isyanı bastırabilmek için sonsuz salâhiyet almıştı. Halka, Hain'in başının devlete, Kahire kalesindeki devlet hazinesinin de bu başı kesecek olanlara ait olduğunu ilân ettirdi. Halk, mal ve yağma hırsıyla esasen tutmadığı Hain'e karşı cephe aldı. Memlûkler, psikolojik ortamın değiştiğini görünce tarafsız kaldılar ve Hain'i desteklemekten vazgeçttiler. Esâsen Istanbul'dan gelecek kuvvetlerden gittikçe daha fazla korkmaya başlamışlardı. Suriye'de ayaklanan Cânbirdi Gazâlî'nin âkıbeti de kendilerine misal teşkil ediyordu.

Mehmed Bey, Kahire kalesine girdi ve vâdini tuttu, hazineyi, kendisine yardım edip devlete sadakat gösterenlere da-

SÜLEYMAN II : Son yıllarda

gitti. Hain Ahmed, kaleyi savunmadı ve acele kaçıp bir Arab şeyhine iltica etti. Mehmed Bey, Hain Ahmed'i tâkib etti ve sığındığı şeyhten teslim aldı. Hain, nefsini müdafaa etmek istediyse de, bizzat Mehmed Bey tarafından başı kesildi. Hain'in kellesi, Kahire'de Bâbu'z-Züveyle'de teşhîr edildikten sonra Istanbul'a gönderildi. Böylece bu mühim gaile bitmiş oldu. Mısır beylerbeyiliğine ikinci defa olarak 1524 ağustos sonlarında Güzelce Kasım Paşa tâyin edildi. Kadı-zâde Mehmed Bey, Mısır defterdârı oldu ve kendisine zengin dirlikler bahşedildi. Bu sıralarda 2. Vezir Ayas Paşa, Mısır yolundaydı. Fakat Istanbul'dan, isyanın bastırıldığını öğrendi ve geri dönmesi emrini aldı.

Sadrâzam Dâmâd Makbûl İbrahim Paşa Mısır'da (1524 - 1525)

Kaanûnî Sultan Süleyman, Hain Ahmed vak'asından sonra, imparatorluğun birinci eyâletinde ıslahat yapılmasına lüzum gördü. Bu işi bizzat Sadrâzam Dâmâd Makbûl İbrahim Paşa'ya verdi.

Mısır isyanı sırasında İbrahim Paşa, 22 mayıs 1524'te, Yavuz'un kızlarından ve Kaanûnî'nin dul kızkardeşlerinden olduğu sanılan Hadîce Sultan'la evlenmişti. 5 hazirana kadar 15 gün, 15 gece süren düğünü, Türkiye tarihinde meşhurdur. Düğün, Sultanahmed'deki İbrahim-Paşa Sarayı'nda yapılmış ve baş dâvetli olarak bizzat Kaanûnî gelmiştir. Bu sırada Kaanûnî ve İbrahim Paşa, 29 yaşlarındadırlar. Bu sıralar, Kaanûnî'nin zevcelerinden Hurrem Haseki'nin, padişah üzerinde nüfuz kazanmaya başladığı zamandır. Nitekim Hurrem, 2. çocuğu olan Şehzâde Selim'i (II. Selim), 28 mayıs 1524'te doğurmuştur ki, İbrahim Paşa'nın Hadîce Sultân ile nikâhlanmasından 6 gün sonradır. Hurrem Haseki'nin ilk çocuğu olan Şehzâde Mehmed 1521'de doğmuştur. Kaanûnî ile Hurrem'in izdivaçları, Kaanûnî'nin tahta çıktığı 1520 yılındadır.

İbrahim Paşa, 30 eylül 1524'te Istanbul'dan ayrıldı. 10 kadırgaya bindirilmiş kalabalık bir maiyyeti, 500 Yeniçeri ve 2 000 azabtan müteşekkil bir muhafız birliği vardı. Kaanûnî, âdet olmadığı hâlde, eniştesi ve arkadaşını, Adalar'a kadar teşyî etmiştir. İbrahim Paşa, Batı Anadolu kıyı ve adalarını teftiş ederek 28 kasımda Marmaris'e gelmiştir. Bundan sonra yoluna karadan devam etmiş, Güney Anadolu-Suriye-Filistin-Sina yoluyla 2 nisan 1525'te, Istanbul'dan ayrıldıktan 6 ay, 2 gün sonra Kahire'ye gelmiştir. Yerine Istanbul'da kendisine 2. Vezir Ayas Paşa vekâlet etmektedir. Yanında Pîrî Reîs de olan Paşa, yolda bilhassa Haleb ve Şam şehirlerinde, yeni ilhâk edilmiş olan bu eyâlet merkezlerinde fazlaca kalmıştır.

İbrahim Paşa, Kahire'de 14 hazirana kadar 2 ay, 12 gün kalmış, bu tarihte Kahire'den hareket etmiştir. Kahire'de geçirdiği her gün verimli olmuş ve çok mühim ıslahat yapmıştır (Hammer, V, 57). Mısır'da gelirsiz ne kadar dul ve yetim varsa deftere yazdırmış ve hepsine maaş bağlatmıştır ki, çok büyük bir sosyal harekettir. Mısır beylerbeyisi olan Güzelce Kasım Paşa'yı Istanbul'a yollamış ve yerine Şam (Suriye-Filistin) beylerbeyisi Süleyman Paşa'yı getirmiştir *(Tabakaatu'l-Memâlik)*. Nubya dahil olmak üzere bütün Mısır ileri gelenleri Kahire'ye gelmişler ve Paşa tarafından kabûl edilmişlerdir. Paşa, borçtan dolayı hapiste olanların borçlarının hepsini hazîneden ödetip kendilerini salıvermiştir. Tellâllar, bütün Mısır şehirlerinde, her hangi bir şikâyeti olanların bizzat padişahın mutlak vekili olan İbrahim Paşa'ya başvurabileceklerini ilân etmişlerdir. Devletten şikâyeti olan birçok vatandaş Kahire'ye gelmiş ve Paşa'nın bizzât başkanlık ettiği bir Osmanlı yüksek heyetince dinlenmiş, haklı görülenlerin arzuları derhal yerine getirilmiştir. Paşa, fakir çocukların ilk tahsili için bütçeye mühim bir para koydurttuğu gibi, Mısır Fâtihi Amr İbni'l-Â's'ın camiini de kendi parasıyla tamir ettirmiştir (Hammer, V, 58). Diğer bütün mühim mimarî eserler de hazîneden onarılmıştır. Yüksek görülen vergilerin hepsi indirilmiştir. Zararlı faaliyetleri görülen iki Arab şeyhi idâm edilmiştir. Süveyş'teki amiralliğe ve tersâneye ehemmiyet verilmiş, Selmân Reis bu amiralliğe getirilmiştir.

İbrahim Paşa'nın bu ıslahatı, Mısır'ı tamamen Türkiye'ye bağlamış ve halka çok yüksek bir hayat seviyesi temin etmiştir. Bilhassa Hadım Süleyman Paşa gibi fevkalâde kabiliyetli bir devlet adamını Şam'dan alıp Mısır beylerbeyisi yapması, İbrahim Paşa'daki adam tanıma kabiliyetini gösterir. Nitekim Kaanûnî, Mısır ıslahından çok memnun olmuş ve İstanbul'a dönünce, İbrahim Paşa'ya 200 000 altın değerinde hediyeler vermiştir (Hammer, V, 59).

Paşa, Kahire'den hareketinden 2 ay, 22 gün sonra Istanbul'a dönmüştür. Bu suretle Sadrâzam'ın Mısır teftişi tam 11 ay, 5 gün sürmüştür.

Paşa teftişte iken geçen en mühim dahilî mesele, 3. Vezir Dâmâd Ferhâd Paşa'nın îdamıdır. Dâmâd Ferhâd Paşa, Kaanûnî'nin bir kızkardeşi ile evli olduğu için, padişahın —İbrahim Paşa gibi— eniştesidir. Bu akrabalık yüzünden şimdiye kadar yaptığı birçok zulme göz yumulmuş, azil gibi cezâlara uğramakla berâber, hayatını ve umûmiyetle mevkiini korumuştur. Ferhâd Paşa'nın en kanlı hareketi, kendisinden çabuk davranıp Cânbirdi Gazâlî isyanını bastıran Dulkadıroğlu Ali Bey'e olan düşmanlığından dolayı bu değerli Türk prensini, oğulları ile berâber öldürtmesidir. Başka birçok zulümleri de vardır. Nihâyet Kaanûnî'nin sabrı taşmış, kızkardeşinin ve anasının şefaatlerini dinlemeyip, 1 kasım 1524'te Ferhâd Paşa'yı îdâm ettirmiştir. Rütbesi vezirlikten (mareşal) sancakbeyiliğine (tümgeneral) indirildiği ve Istanbul'dan valilikle Semendire'ye atıldığı halde bu cezadan ders almıyan, çok inatçı ve zâlim bir adam olan Ferhâd Paşa'nın îdâmı, halk arasında memnûniyetle karşılanmıştır.

25 mart 1525'te Istanbul'da Yeniçeriler'in küçük çapta bir ayaklanması da, karakteristik bir hâdisedir. Âsî Yeniçeriler, yağmada iken Kaanûnî yalnız başına âsîlerin içine dalmış, üç Yeniçeri'yi bizzat kılıç çalarak öldürmüştür. Bu vak'a ile alâkası olan Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa ile Reîsülküttâb Haydar Çelebî'yi îdâm ettirmiştir. Haydar Çelebî, çok değerli bir adamdı. Yavuz'un *Mısır Seferi Rûz-Nâmesi*'ni kaleme alan odur.

SÜLEYMAN II : Kaanûnî Sultan Süleyman Han'ın ihtiyarlık çağını gösteren bir minyatür arkasında silâhdârı görülüyor

Bu sıralarda geçen mühim bir hâdise de 22 mayıs 1524'te Şâh İsmail Safevî'nin ölümüdür. Şâh, 36 yaşını 10 ay, 6 gün geçiyordu ve 22 seneden beri İran Türk imparatorluk tahtında idi. Yerine büyük oğlu I. Şâh Tahmasb geçmiştir ki, henüz 10 yaşını, 2 ay, 28 gün geçen bir çocuktu. Bu hükümdar, tam 51 yıl, 11 ay, 9 gün tahtta kalarak saltanat müddeti bakımından Kaanûnî'yi geride bırakmıştır. I. Tahmasb'ın bir ablası, II. Bâyezid'in büyük oğlu ve Yavuz'un ağabeyi Velîahd-Şehzâde Sultan Ahmed'in büyük oğlu Şehzâde Murâd ile evli idi. Şîî'liği kabûl eden Şehzâde Murâd, 1519'da ölmüştür. Bu sıralarda İran, henüz Çaldıran'ın müthiş darbesinden kalkınamamıştır. Üstelik Doğu Türk Hâkanlığı'nı temsil eden Şeybânîler, Özbek Türkleri'nin başında, doğuda İran'ı çok uğraştırmakta ve Horasan'a girip çıkmaktadırlar. Timuroğulları, Türkistan'dan el çekmiş, Afganistan'a yerleşen Bâbur Mirza, Hindistan fethine hazırlanmaktadır. Bu sıralarda Kaanûnî, Macaristan fethinden feragat edebilip İran üzerine

yürüyebilseydi, doğuda Özbekler'in de yardımı ile bu Şiî ve İranlı'laşmaya mahkûm Türk imparatorluğunu ortadan kaldırabilir, Türkiye ile Türkistan da birleşirdi. Ancak ortaya Charles - Quint devinin çıkması ve bu devin, Türkiye'nin Cihan imparatorluğunu muhafaza edebilmesi için behemehal vurulup parçalanması mecburiyeti, Türk siyâsetini Avrupa'ya çevirmiştir.

Kazan ve Astırhan'da Osmanlı Hâkimiyeti ve Moskova'nın Yakılması

I. Mengli (Benli) Giray Han, 3 kerede 44 yıl Kırım tahtında kaldıktan sonra 1514'te öldü. Yaşı 70'i aşmış olmalıdır. Kırım hanları içinde en fazla saltanat süren odur. 7. Kırım hânı olup, Kırım Hanları, ondan yürümüşlerdir. 4'ü han, 1'i kalgay (velîahd) olan 9 oğul ve 1 kız bırakmıştır. Yerine önce büyük oğlu I. Mehmed Giray Hân geçmiş, bu, 1523 kasımında, 9 yıllık bir saltanattan sonra öldürülmüştür. Yerine geçen oğlu I. Gazi Giray Hân da 6 aylık bir saltanattan sonra 1524 ağustosunda 21 yaşlarında ölmüştür. I. Gazi'nin kardeşi, yâni I. Mehmed'in küçük oğlu, Kalgay Baba Giray'dır. I. Gazi'nin yerine amcası, yâni Mengli Giray'ın 2. oğlu I. Saâdet Giray Han, 10. Kırım hânı olmuştur. 1532 mayısına kadar 8 yıl tahtta kalmıştır. Oğlu, Kalgay Ahmed Giray'dır. Saâdet Giray, hân olmadan önce, kardeşi Mubârek Giray'la berâber Yavuz'un 1516 - 1518 Mısır sefer-i hümâyûnunda da bulunmuştu. Mubârek Giray, 24 ocak 1517 Kahire muharebesinde şehîd düşmüştü. İşte Mengli Giray'ın 9 oğlu içinde Kırım Hanları, bu Mubârek Giray'dan yürümüşlerdir.

I. Mengli Giray Hân'ın büyük oğlu ve halefi I. Mehmed Giray Hân, 1521'de Rus ordularını perişan etmiş ve Moskova şehrini yakmıştır. Moskova'yı yaktıktan sonra Kazan'a gelmiş, kardeşlerinden Sâhib Giray Hân'ı, Kazan Hânı yapmıştır. I. Sâhib Giray Hân 1524'e kadar 3 yıl Kazan hânı, 9 aralık 1532'den 1551'e kadar 19 yıl da Kırım hânı olmuştur. 1551'de 70 yaşında ölmüştür. Sâhib Giray, 1524'te Ruslar'ın en mühim şehirlerinden Nijni Novgorod (bugün Gorky) şehrini fethetmekle meşhurdur. Oğlu Kalgay Emir Giray'dır.

Sâhib Giray, Kazan tahtından çekilince yerine kardeşi Feth Giray'ın oğlu Safâ Giray, Kazan hanı olmuş ve 1524 - 1531, 1533 - 1546, 1546 - 1549 arasında 3 kerede 23 yıl Kazan tahtında kalmıştır. Safâ Giray Hân, 1530'da 2. kere Nijni Novgorod'u (Gorky) fethetmiştir. 1549'da 39 yaşında ölmüştür (han olduğunda 14 yaşında idi). Safâ Giray'ın yerine 3 yaşındaki oğlu Ötemiş Giray Han, 1551'e kadar 2 yıl Kırım hânı oldu; anası Süyün - Bike, saltanat nâibesi idi. Ötemiş Hân'ın kardeşi Yölük Giray, Kırım kalgayıdır. Bu sûretle Kazan Hanlığı, arada bir Nijni Novogod'a kadar uzanmak sûretiyle, 28 yıl, dolayısiyle Osmanlı nüfuz ve hâkimiyet sahasına dahil olmuştur (1521 - 1531, 1533 - 1546 ve 1546 - 1551).

I. Mehmed Giray Hân, 1522'de de Astırhan'ı aldı. Bu sûretle Astırhan Hanlığı da kısa bir müddet Osmanlı nüfuz bölgesine girdi. Osmanlı hâkimiyeti, Hazar'a, Volga deltasına, Kama'ya, Moskova'ya uzanmış oldu.

1524'te Kazan hanı Sâhib Giray, bizzat Istanbul'a geldi ve Kaanûnî tarafından kabûl edildi. Türkiye ile bir muâhede yapıldı. Bu muâhedeye göre Kazan hanlarının bundan böyle Padişah tarafından tâyin ve tasdikını kabûl ediyordu. Bu sûretle Kaanûnî'nin ilk saltanat yıllarında Türk - Osmanlı nüfuz ve hâkimiyeti, hemen bütün Doğu Avrupa'ya yayılmış oldu. Saâdet Giray Hân'ın halefi ve kardeşi I. İslâm Giray Hân da, Kırım hânı olmadan evvel, 1527'de Moskova'nın güney-doğusundaki Ryazan şehrini fethetmiştir. 11. Kırım hânı olan I. İslâm Giray, 1532'de birkaç ay hân olmuş ve 1534 sonlarında 44 yaşında öldürülmüştür. Yerine I. Sâhib Giray Hân geçmiştir.

3. Sefer-i Hümâyûn : 2. Engürûs veya Mohaç Seferi (1526)

23 nisan 1526'da Kaanûnî, 3. sefer-i hümâyûnuna çıkmak üzere Istanbul'dan ayrılmıştır. Ayrılmadan önce Hz. Eyyûb'un, Şeyh Vefâ'nın, büyük - babası II. Bâyezid'in, babası Yavuz'un türbesini ziyâret etti. Yanında Sadrâzam Dâmâd İbrahim Paşa da vardı. Bu sıralarda ihtiyar Şeyhulislâm Zenbilli Ali Cemâlî Efendi ölmüş ve yerine Kemal - Paşa-zâde Ahmed Şemseddin Efendi getirilmiştir.

Türkler'in 1521 Belgrad seferinden 5 yıl sonra Orta Avrupa'ya tekrar sefer açmaları, Charles - Quint'i telâşlandırmıştır. Bu sıralarda Şah Tahmasb'ın elçileri de İmparator ile ittifak müzakerelerinde idiler. Bununla berâber İran, Çaldıran'ı unutamıyordu ve kendiliğinden Türkiye ile sonu pek şüpheli bir savaşa girişmek niyetinde değildi. Ama gene de Avrupa'nın dev imparatorluğu ile ittifak hâlinde bulunmanın ehemmiyetini kavramıştı. Seferin Macaristan üzerine olduğu açıktı. II. Lajos (Layoş) bütün Avrupa'dan imdat istemişti. Fakat gelen yardımlar, ümid edilen nisbette olmamış, daha doğrusu Türk ilerleyişine yetişememiştir. Gene de Macar ordusu, Hıristiyan âleminin birinci kara kuvveti olmak sıfatını muhafaza ediyordu. Ağır zırhlı Macar süvarisinin şöhreti büyüktü. Türkiye için savaş sebebi, Macaristan'ın İran ile ittifak müzakerelerinde bulunması ve bu müzakerelerin tabiatiyle Osmanlı devletine müteveccih olması, bir de Macaristan'ın Eflâk ve Boğdan Romen prensliklerini, metbûları Türkiye'ye karşı kışkırtmasıdır. Bir Avrupa - Türkiye savaşında Hıristiyanlar galip gelirse, bu voyvodalıklar, metbûlarına silâh kaldırmayı ve Macaristan'ı metbû tanımayı, kabûl etmişlerdir.

Istanbul'dan hareketten 26 gün sonra, 19 mayısta Orduy-ı Hümâyûn, Filibe'ye geldi. 10 gün sonra, 29 mayısta Sofya'da idi. Şiddetli yağmurlar, araziyi yer yer bataklık hâline getirmişti. Bu şiddetli yağmur, aylarca devam edecektir. 3 haziranda İbrahim Paşa, öncü olarak ileriye gönderildi. Paşa, Petervaradin kalesinin fethiyle vazifelendirilmişti. 22 haziranda Sava üzerinde ordunun ve ağırlıklarının geçmesi için yapılan büyük köprüler tamamlandı. 9 temmuzda Belgrad'a varıldı. Ertesi gün, Tuna İnce Donanması da, nehir üzerinden Belgrad'a geldi. Bu donanma, 800 küçük gemi ve kayıktan müteşekkildi. Gemilerin çoğunda top ve deniz piyadesi de vardı.

14 temmuzda Petervaradin muhâsarası başladı. Bu mühim kale, Belgrad'ın 56 km kuzey-batısındadır. Tuna'nın güney kıyısındadır. Kalenin mukabil sâhilinde, yâni Tuna'nın kuzey kıyısında, mühim bir şehir olan Novi Sad bulunur. Petervaradin, "Esklavonya" denilen Sava ile Tuna - Drava arasındaki ülkede, buna karşılık Novi Sad, "Alföld" denen Büyük Macar Ovası'ndadır (şimdi Yugoslayva'nın "Voivodina = Voyvodalık" eyâletini teşkil etmektedir). Burası, 45° arzında bulunur (Venedik ile hemen aynı arz çizgisi üzerinde). Petervaradin'in fethi, Esklavonya'yı Türk hâkimiyetine koyacak derecede mühim olduğu gibi, buradan kuzeye doğru Tuna atlandığı takdirde uçsuz bucaksız Macar Düzlüğü, Türk atlısına açık kalır.

Muhasaranın ertesi günü Petervaradin şehri teslim oldu. Fakat kale, savunmasına devam etti. Nihayet 13 günlük bir muhasaradan sonra İbrahim Paşa, 27 temmuzda kaleyi de

düşürdü. 8 ağustosunda İlok veya Uylok (Illok/Ujlak) kalesi fethedildi. Essek veya Osiyek (Eszek/Osijek) şehri, aynı gün kendiliğinden teslim oldu. Bu sûretle Esklavonya'nın, güneyde Sava, kuzey-doğuda Tuna, kuzey-batıda Drava ile çevrilen ülkenin tamamı Türk hâkimiyetine geçti. Osiyek, Drava'nın Tuna'dan ayrıldığı noktasının az batısında ve Drava'nın güney kıyısında mühim bir şehirdi. Türkler ilk defa olarak sınırlarını Drava'ya dayamış oluyorlardı. O zamana kadar Drava, birçok akınlarda geçilmişti. Fakat Türk sınırı Drava'ya erişmezdi. Nitekim 21 ağustosta Orduy-ı Hümâyûn, kurulan büyük köprüler üzerinden Drava'yı ilk defa olarak kuzeye doğru geçmiştir. 19 ağustosta tamamlanan Drava köprüsünün inşâatına Kaanûnî ile İbrâhim Paşa, şahsen nezâret etmişlerdir. 23 ağustosta da köprü yıkılmıştır. Kaanûnî'nin köprüyü attırması, Macaristan'ı kesin şekilde fethetmek ve asla geri dönmek istemediğini göstermiştir. Nitekim köprü atıldıktan 6 gün sonra büyük çatışma Mohaç'ta olmuştur.

Türk Ordusu, artık Büyük Macar Ovası'nda idi. Mohaç kasabası, Tuna'dan Drava'nın ayrıldığı üçgenin kuzey-doğusunda, Tuna'nın batı kıyısındadır. Burası, Büyük Macar Ovası'nın başlangıcını teşkil eder. Mohaç, Belgrad'ın 185 km kuzey-batısında ve Budapeşte'nin 170 km güneyindedir. Belgrad'dan fazla Budapeşte'ye yakındır. Üstelik Belgrad şehrinden buraya gelebilmek için, Sava ve Drava nehirlerini atlamak lâzımdır. Halbuki Drava atlandıktan sonra, Büyük Macar Ovası ayaklar altındadır ve hiçbir tabiî mânia yoktur. Kapos çayı, mühim bir mânia sayılmaz. Mohaç'tan 170 km kuzeye çıkılırken, Tuna'nın batı kıyısı tâkib edilir. Burası Budapeşte'ye kadar dümdüz bir ovadır. Mohaç 46°, Budapeşte ise 47,5° arzındadır. Bu dereceler, aşağı yukarı İsviçre'nin güney ve kuzey arz dairelerini tekabül eder.

Istanbul - Mohaç yolunu Türk Ordusu, 4 ay, 6 günde, 128 günde almıştır. Üstelik Sava ve Drava gibi iki mühim nehir geçilmiş, düşman topraklarında yürünmüş ve bazı kalelerin muhasarası ile uğraşılmıştır. Istanbul - Mohaç arasında Türk Ordusu, 1 500 km yürümüştür. Halbuki Macar Ordusu, Budapeşte - Mohaç yolunu, 170 km'yi 38 günde almıştır. Üstelik kendi ülkesinde ve dümdüz Macar Ovası'nda yürümüştür. Bu yürüyüş gücü, iki ordunun arasındaki farkı göstermeye kâfidir.

Mohaç meydan muhârebesi (29 ağustos 1526) için bk. MOHAÇ MEYDAN MUHÂREBESİ.

Budapeşte'nin Fethi (11 eylûl 1526)

Mohaç'tan, Türkler'in "Budin", Almanlar'ın "Ofen" dedikleri Buda, bugünki Budapeşte şehrine 8 günde gelindi. Halbuki bu yürüyüşü Macar ordusu, ters istikamette 38 günde yapmıştı. 11 eylûlde Kaanûnî, hiçbir mukavemet görmeksizin, Budin'e, Büyük Macar krallığının taht şehrine girdi. Deniz seviyesinden 104 metre yükseklikte kurulmuş olan şehir, Tuna üzerinde idi. Tuna, şehri ikiye bölüyordu. Bir tarafta Buda, diğer tarafta Peşte şehirleri kalıyordu. Asıl merkez Buda şehri idi. Peşte, sonradan ehemmiyet kazanmıştır. Şimdi Peşte, asıl şehri teşkil etmektedir. Buda, Üsküdar ile Istanbul'un nisbeti gibi, Peşte'nin bir banliyösü gibidir.

Budapeşte, zengin, büyük bir şehirdir. Yüzlerce topla korunan büyük bir kalesi vardı. Kral Sarayı ve bu sarayın içindeki hazine ve değerli eşya, Avrupa'ca meşhurdu. II. Layoş'un zevcesi olan Charles - Quint'in kızkardeşi Kraliçe Maria, Mohaç bozgununu haber alır almaz, Budapeşte'yi terkederek kardeşi Ferdinand'a sığınmıştır. Bunun üzerine Buda ve Peşte şehirlerinden gelen birer hey'et, Kaanûnî'ye bu şehrin anahtarlarını teslim etmiştir. Budapeşte, kendiliğinden teslim olduğu için, Türk askeri, halkın canına, hürriyetine ve malına dokunmamıştır. Kaanûnî, Kral Sarayı'na inmiş, sarayı gezmiş ve burada kalmaya karar vermiştir. Şeker Bayramı, 11 temmuzda Belgrad'da kutlanmıştı. Kurban Bayramı da, 17 eylûlde, Türkler'in Macar taht şehrini fethinden 6 gün sonra, Budin'de kutlanmıştır. Kaanûnî, bayram tebriklerini, Kral Sarayı'nda kabûl eylemiştir (Hammer, V, 78, 88).

13 eylûlde Tuna üzerinde büyük bir köprü kurulmaya başlanmış, ayın 19. günü tamamlanmıştır. Bu köprü, Budin'den Peşte tarafına ordunun geçmesini te'mîn etmiştir. Köprü üzerinden 21 eylûlde Kaanûnî, Budin'den Peşte'ye geçmiştir. Bu sûretle ancak 10 gün kalmıştır. Bu sıralarda Budin Sarayı'ndan alınan değerli kitaplar ve bâzı eşya, Budin kalesindeki topların bir kısmı ve 100 000 esirle, Istanbul'a sevkolunmuştur. Peşte'de de 3 gün kalınmış ve eylûlün 24'ünde Peşte'den hareket edilmiştir.

Kaanûnî, Budapeşte'deki 13 günlük ikameti sırasında, Macaristan'ın müstakbel statüsünü tanzim etmiştir. Buna göre Macaristan, Türkiye'ye tâbî bir krallık olacaktı. Krallık, Türk dostu olarak bilinen ve Mohaç muhârebesine katılmayan Transilvanya (Erdel) voyvodası Szapolyai'ya (Zapolya) verilecekti. Bu sûretle Zapolya, bugünki Macaristan ile Transilvanya ve Banat eyâletlerine hâkim olacaktı. Esklavonya, doğrudan doğruya Türkiye'ye tâbî oluyordu. Büyük Macar krallığı'nın, Bohemya tâcına bağlı olan ülkeler, bugünki Çekoslovakya (Bohemya, Moravya, Slovakya), Silezya; Avusturya arşidükü ve Charles - Quint'in tek erkek kardeşi Ferdinand'a geçiyordu. Bu sûretle Ferdinand, "Bohemya Kralı" oluyor ve Charles - Quint imparatorluğu, Çekoslovakya ile büsbütün şişiyordu. Bohemya tâcına bağlı ülkeler, Türkler tarafından fethedilmediği için bu durum hâsıl olmuştur. Aslında Ferdinand, "Macaristan ve Bohemya Kralı" sanını takınmışsa da, bu unvanın Macar tâcına ait olan ilk kısmı Türkiye tarafından hiçbir zaman kabûl edilmediği gibi, bâzı Avrupa devletleri tarafından da kabûle şâyân görülmemiştir. Çünki Macaristan, fiilen Türkler'in elindeydi ve Türkiye, bu krallık tâcını Zapolya'ya vermişti. Ferdinand'ın titulaire, yâni unvandan ibaret olan Macaristan krallığı, şu hukukî mesnede dayanıyordu ki, Mohaç'ta bataklıkta boğulan son Macaristan ve Bohemya kralı II. Layoş'un çocuğu yoktu. Zevcesi Maria ise, Ferdinand'ın kızkardeşi idi. Halbuki Türkiye'nin durumu, hukukan daha sağlamdı ve doğrudan doğruya fetih, yâni kılıç hakkına dayanıyordu.

Kaanûnî, Budapeşte'de iken, Türk birlikleri, mühim Macar şehirlerini de ele geçirmişlerdir. Bunların başında, 28 eylûlde fethedilen Segedin (Szegedin) gelir ki, bu büyük şehir, Tisa nehrinin batı kıyısındadır. Şehir, 1444 Segedin Muahedesi ile Türk tarihinde de meşhurdur. Bu muahedenin Macaristan tarafından tek taraflı olarak bozulması üzerine II. Murad, Haçlılar'a karşı Varna zaferini kazanmıştı.

5 ekim 1526'da, son Macar mukavemeti kırılmıştır. Novi Sad'ın kuzeyinde, Tuna ile Tisa arasındaki ülkenin güneyindeki Beçne ovasında geçen meydan muhârebesinde, Yeniçeri Ağası Şucâ Ağa da şehîd düşmüştür. 12 ekimde, Orduy-ı Hümâyûn'un büyük kuvvetleri, Padişah ile berâber Belgrad'a gelmişlerdir. 16 ekimde Kaanûnî, Macaristan tâcını Szapolya'ya veren tarihî fermânı imzaladı. Kuzey - doğu Macaristan'da Tokay şehrinde toplanan Macar diète'i, yâni asîller meclisi, Szapolyai'yı, kral olarak selâmladı.Böylece Macar milliyetçilerinin arzusu yerine getirilmiş oluyordu. Macaristan'da

Almanya'yı, yâni Ferdinand'ı tutan parti ise, azınlıkta idi. Bu, Türkiye'nin Macaristan'daki hâkimiyetinin ilk safhası idi. Bu safhada Macaristan Krallığı, Eflâk, Boğdan, Kırım, Cezâyir, Dubrovnik, Yemen devletleri gibi, Türkiye'ye tâbî oluyor, Türk İmparatorluğu'nun bir parçasını teşkîl ediyordu.

24 ekimde Kaanûnî, Sofya'ya geldi. 2 kasımda ise Edirne'ye vâsıl oldu. Bu sûretle Sofya - Edirne yolu 9 günde alınmış oluyordu ki, örnek bir askerî yürüyüş teşkil eder. Çünki bu yol kuşuçuşu 290 ve gerçekte ise 450 km'dir. Günde 50 km yürünmüş demektir. Bu sûretle Macaristan'ın fethi ile nihâyetlenen bu pek meşhur 3. sefer-i hümâyûn, ancak 6 ay, 20 gün sürmüştür.

Ferdinand da, 16 aralık 1526'da Macarlar'ın "Pozsony", Almanlar'ın "Pressburg", Slovaklar'ın "Bratislava" dedikleri şehirde bir diète, bir asîller meclisi toplamış ve kendini "Macaristan ve Bohemya Kralı" ilân ettirmiştir. Yukarıda izah olunduğu üzere, bu unvânın, Macaristan tâcına ait olan ilk kısmının, hiçbir fiilî ve hukukî değeri yoktur.

Mohaç sefer-i hümâyûnu sırasında Istanbul'da kaymakam olarak eski Mısır beylerbeyisi Vezir Güzelce Kasım Paşa bulunmuş ve yeni şeyhulislâm Kemal - Paşa-zâde Ahmed Şemseddin Efendi ile berâber Istanbul'u iyi idâre etmiştir (Hammer, V, 76). Bu sıralarda Istanbul'daki Venedik balyozu, yâni büyükelçisi Luigi Gritti olup, milletlerarası diplomasi sahasında büyük bir şöhret yapmıştı. Venedik doçu (cumhurreisi) Andrea Gritti'nin oğlu olduğu için, şahsen ayrı bir ehemmiyeti de hâizdi. Gritti, İbrahim Paşa'nın, hattâ Kaanûnî'nin dostluğunu kazanmaya muvaffak olmuştu (Hammer, V, 104). Türkçe öğrenmişti.

24 ekim 1526'da Arşidük Ferdinand'ın kendini Bohemya kralı ilân ettirmesi, Çekler'i memnun etmemişti. Ferdinand, ne Çekler, ne Macarlar tarafından sevilmiyen bir şahsiyetti ve bu antipatiyi hakketmek için elinden gelen herşeyi de yapmıştı (Lavisse - Rambaud, IV, 425). Roma yağması üzerine o derecede Katolik siyâseti tâkıyb etmesine rağmen Papa ile de arası açılan ve Türkler tarafından dehşetli şekilde tehdîd edilen Charles - Quint, Protestanlar'la anlaşmıya mecbur oluyordu (*Aynı Eser*, IV, 430-1).

4. Sefer-i Hümâyûn : Gazây-ı Bec = 1. Viyana Seferi (1529)

1529 yılının 28 martında İbrahim Paşa'ya vezîr-i âzamlığa ilâveten seraskerlik (bugünki savunma bakanlığı) ile 27 nisanda da Rumeli beylerbeyiliği, yâni devletin Balkanlar'daki hemen bütün topraklarını içine alan ve protokolde Mısır eyâletinden sonra gelen büyük eyâletin askerî - mülkî umûmî vâliliğe tevcih edildi.

Kaanûnî'nin hala oğulları olan Bosna beylerbeyisi Sultanzâde Husrev Paşa ile Semendire sancakbeyi Sultan-zâde Balı Bey (Paşa), büyük başarılar göstermişlerdir. Bu kumandanların fütûhat ve faaliyet sahası, Hırvatistan, Esklavonya, Dalmaçya ve Kuzey Bosna olmuştur. Kuzey Bosna'da vaktiyle Türkler'in olup da sonradan kaybedilen Banyaluka ve Yayçe kalelerinin fethi, bu başarıların en mühimleridir. Bunlardan başka Pojega, Sokol, Kırbova gibi ikinci derecede daha birçok kale fethedilmiştir.

10 mayıs 1529'da Kaanûnî Sultan Süleyman, Istanbul'dan 4. sefer-i hümâyûnuna çıkmıştır. İbrahim Paşa da padişaha refakat ediyor ve usûl dışı olarak onunla at başı berâber gidiyordu (ancak şeyhulislâm, padişahla atbaşı gidebilirdi). Seferin maksadı, Macaristan üzerindeki iddialarından vazgeçmiyen Ferdinand'ı te'dîb etmekti. Ferdinand, Türkiye'nin tâbii olan Szapolya'yı daimî şekilde rahatsız ediyordu. Szapolya, Ferdinand'a karşı Kuzey - doğu Macaristan'da Tokay'da verdiği meydan muhârebesini kaybetmişti. Bu başarı üzerine Charles - Quint'in kardeşi, asıl Macaristan ülkesinin büyük kısmını, başta Budapeşte olmak üzere ele geçirmiş, Szapolya, Erdel'e çekilmişti. Bunun üzerinedir ki, Almanlar'ı Macaristan'dan çıkarmak üzere Büyük Türk Hâkan'ı, 4. seferini açmıştır. Bu seferde Orduy-ı Hümâyûn'un ağırlıklarını 22 000 deve ve onbinlerce katır taşıyordu.

20 mayısta Türk Ordusu, Edirne'ye geldi. Istanbul - Edirne yolu 10 günde alınmıştı. Edirne'de 10 gün kalındı ve 30 mayısta hareket edildi. 5 haziranda, yâni 6 günde Filibe'ye gelindi. 10 gün de burada kalınıp 15 haziranda yürüyüşe başlandı. 5 gün sonra, 20 haziranda Sofya'ya varıldı. Burada 6 gün kalındı. 26 haziranda hareket edilip 17 temmuzda, 21 günde Belgrad'a gelindi. Sofya'dan başlıyarak İbrahim Paşa, öncü olarak ileri yürüyüşe geçmişti. Mevsim yağmurları bu 1529 baharının sonunda pek şiddetli geçmişti. Belgrad'dan Mohaç'a gelindi. 18 ağustosta Mohaç'ta ordugâh kuruldu. Daha ayın 15'inde Macar ileri gelenleri Türk Ordusu'nu istikbâle gelmişlerdi. 18 ağustosta da Kral Szapolya geldi ve ertesi gün, Kaanûnî tarafından kabûl edildi. Kral'a, 6 000 Macar süvarisi refâkat ediyordu. Kaanûnî, Szapolya'yı ayakta karşılamış, elini öptürmüş, altın tahtının karşısına iki altın sandalya koydurmuş, birine İbrahim Paşa'yı, diğerine Szapolya'yı oturtmuştur. Kral, çıkarken de el öpmüş ve Otağ-ı Hümâyûn'un dışında 4 tane pek değerli hil'at giydirilmiştir. Türk protokolüne göre arka arkaya 4 hil'at giydirilmek pek büyük teveccüh alâmeti olduğu için Kral Szapolya, tekrar Otağ-ı Hümâyûn'a girmiş, Kaanûnî'nin elini öpmüş, teşekkür etmiştir. Bu defaki çıkışında ise, kendisine murassâ (mücevherli) takımlara boğulmuş, pek değerli atlar hediye edilmiştir.

Bu sıralarda Macar krallık tâcı, Ferdinand'ın câsusları tarafından çalınıp Viyana'ya kaçırılıyordu. Bunu haber alan Türk istihbaratı, derhal harekete geçti. Bosna eyâletinin İzvornik sancakbeyi Küçük Balı Bey, 20 ağustosta Viyana yolunda tarihî tâcı ele geçirdi ve 4 eylülde Kaanûnî'ye yolladı. Kaanûnî tâcı, Szapolya'ya gönderdi. Bu meşhur tac, Macarlar tarafından mukaddes sayılıyordu. Öyle ki, bu tâcı giymiyen hükümdara Macarlar, meşru kralları nazarıyla bakmazlardı. Ferdinand da, Macaristan kralı olmak iddiasında bulunduğu için, bu maksatla tâcı elde etmek istemişti. "Korona" denen bu tarihî tac, bilindiği gibi, üstüste geçmiş iki tactan müteşekkildir. Asıl tâcı 1000 yılında Papa, sonradan aziz mertebesine çıkarılan ve Arpadlar'dan ilk defa Şaman dînini bırakıp Katolik olan Büyük Istvan'a göndermişti. Sonradan 1073'te, Malazgirt'ten 2 yıl sonra, Bizans imparatoru olan VII. Mikhail Dukas'ın gönderdiği altın çelenk, işte bu Papa'nın yolladığı tâcın üzerine geçirilmek sûretiyle tarihî Korona son şeklini almıştır.

Seferin maksadı, Almanlar'ı Macaristan'dan ve Budin'den çıkarıp atmak, Charles - Quint ve kardeşi Ferdinand'a gözdağı vermek, Alman ordusu bulunursa yakalayıp yok etmekti. Fakat Alman ordusu, Türk kuvvetlerinin karşısına çıkıp meydan muhârebesi vermek çılgınlığında bulunmadı. Mohaç'ın hâtırası pek tâzeydi, ancak 3 yıl geçmişti. İkinci bir Mohaç, en az Avusturya'yı Türk hâkimiyeti altına koyardı. Charles - Quint, bu hususu anlamaktan âciz bir hükümdar değildi.

3 eylûl 1529'da Kaanûnî, Budin muhâsarasına başladı. Macar taht şehri, 20 ağustos 1527'de Ferdinand tarafından işgal edilmişti. Aynı gün, Türk ordusu yakınlarında yakalanan bir Alman câsûsu serbest bırakıldı. Önce bütün Türk ordusu gezdirildi ve birliklerin göz kamaştıran ihtişam ve kudreti gösterildi. Sonra İbrahim Paşa, câsusa : "Var, dedi; gördüğün kralına anlat!". Nitekim Almanlar, 5 gün sonra, 8 eylûlde Budin kalesini Türkler'e teslim ettiler.

Türk Ordusu ikinci defa Budin'e girdikten 2 gün sonra, 10 eylûlde Boğdan (Moldavya) prensi V. Petru Rareş, İbrahim Paşa tarafından kabûl edildi. V. Petru, Mohaç meydan muhârebesinde metbûu Türkler'e silâh kaldırıp maktul düşen voyvodanın kardeşi idi ve onun yerine tâyin olunmuştu. Viyana sefer-i hümâyûnunda, Türk ordusuna çağrılmıştı. Geldi ve Kaanûnî tarafından da kabûl edilip kudretli metbûunun elini öptü. Boğdan'ın tâbiiyeti statüsü, bir mikdar ağırlaştırıldı.

12 eylûlde Kaanûnî, ordu ileri gelenlerinin tebriklerini kabûl etti ve ordusunun geçit resmini seyretti. Elbasan sancakbeyi Hasan Bey'i Budin'de muhafız (kale kumandanı) olarak bıraktı, bugün Macar taht şehrinden ayrıldı. Padişah ayrıldıktan 2 gün sonra, 14 eylûlde Budapeşte Krallık Sarayı'nda, Kral Szapolya'nın tac giyme töreni yapıldı. Küçük Balı Bey'in, Kral Ferdinand'a kaçırılırken ele geçirdiği Korona, Yeniçeri Sekbanbaşısı tarafından, Szapolya'nın başına konuldu. Bir Yeniçeri generalinin, Osmanlı protokolünde ancak sancakbeyi (tümgeneral) derecesinde olan bir şahsın Macaristan Kralı'na tâc giydirmesi, Türk tarihinin unutulamaz hâdiselerinden biri olarak kalacaktır.

22 eylûlde Ordu, Türkiye - Almanya sınırını geçti. Böylece Macaristan'dan Avusturya'ya girdi. Ertesi gün Balı Bey'in kardeşi Semendire sancakbeyi Sultan-zâde Mehmed Bey, Alman öncü kuvvetlerini Viyana'nın 15 km güney - doğusunda Bruck kasabası yakınlarında kesin şekilde yendi. Alman kuvvetlerine kumanda eden Christophe von Zedlitz, 6 Alman generali ile berâber esir edildi ve Kaanûnî'ye gönderildi. 27 eylûlde Orduy-ı Hümâyûn, Viyana sûrları önlerine geldi ve Hıristiyanlık'ın tek imparatorluğu olan Alman imparatorluğunun taht şehrinin muhasarası başladı. 27 eylûl - 16 ekim 1529 Birinci Viyana Muhâsarası için bk. VİYANA MUHÂSARASI I.

Almanlar'ın Budin Muhasarası ve Hezimetleri (1530 - 1531)

Sulh teşebbüsünden elleri boş çıkan Charles - Quint, bu sulhu Dîvân-ı Hümâyûn'a zorla kabûl ettirmek için, yeniden Macaristan'a saldırdı ve Budin'i kuşattırdı. Macaristan'ın taht şehrini, Budin kalesi muhafızı olan Küçük Kasım Paşa koruyordu. Alman ordusuna ise Mareşal von Roggendorf kumanda ediyordu. Von Roggendorf, Viyana'yı Türkler'e karşı savunan Salm Kontunun yardımcısı ve süvari kumandanı iken, muhasaranın sonuna doğru Salm Kontu'nun bir Türk güllesi ile ölmesi üzerine, onun yerini almış, başkumandan olmuştu.

Kasım Paşa'nın 3 000 kadar Türk'le 10 - 12 bin Macar'dan müteeşkkil garnizonu, Budin'i, Mareşal von Roggendorf'un büyük kuvvetlerine karşı savunamazdı. Dışarıdan yardım şarttı. Bu yardımı, Semendire sancakbeyi ve tanınmış akıncı kumandanı Sultan-zâde Mehmed Bey (sonradan Paşa) yaptı. Mehmed Bey, Mohaç kahramanı Yahyâ-Paşa-zâde Balı Bey'in (Paşa) kardeşi ve onun gibi Kaanûnî'nin hala oğlu idi. Semendire'den hızla Budin önlerine gelen (kuşuçuşu 350 km) Mehmed Bey, bu muhasaranın gerçek kahramanı olmuştur. Muhasara, 2 aya yakın sürmüş ve 1530 - 1531 kışının sonlarında geçmişti. Kasım Paşa, Sigetvar'ı muhâsarâya gitmişti. Bilindiği gibi, bu tarihten ancak 36 yıl sonra Kaanûnî'nin 13. sefer-i hümâyûnunda fethedilecek ve Kaanûnî, bu kale önlerinde ölecektir. Sigetvar, Macaristan'ın güney - batısında idi. Böyle Türk topraklarının arasına kama gibi girmiş bir kalenin elde edilmesi, Türkiye imparatorluğunun Orta Avrupa'daki menfaatlerine şüphesiz çok uygundu. İşte Kasım Paşa, bu kalenin fethine gitmiştir. Ferdinand'ın elinde bulunan kalenin muhasarası, Bohemya Kralı'na, buna Budin muhâsarası ile mukabele etmek fırsatını vermiştir. Çünki Kasım Paşa, pek mühim Budin kalesini hemen hemen boş bırakmıştı. Fakat Almanlar'ın Budin üzerine yürüdüklerini haber alır almaz, Sigetvar muhasarasını kaldırdı. Budin önlerine geldiği zaman, kuşatma başlamıştı. 3 000 Türk ve 10 000 Macar'dan müteşekkil 13 000 kişilik kuvvetiyle muhâsara hatlarını yardı, büyük bir başarı ile Budin kalesine kapandı. Az sonra da Mehmed Bey, imdada yetişti. Ancak bu da kâfi değildi. Alman imparatorluk kuvvetleri, Türk - Macar kuvvetlerinden kat kat üstündü. Öyle ki, muhâsarayı kaldırabilmek için bizzât Kaanûnî'nin yeni bir sefer-i hümâyûnu düşünülüyordu.

Bu vaziyette Yahyâ - Paşa-zâde Mehmed Paşa, akıncılara has bir taktikle, Alman ordusuna câsuslar sokup, İbrahim Paşa'nın büyük ordusunun yaklaşmakta olduğuna Mareşal von Roggendorf'u inandırdı. Alman başkumandanı o derecede telâşa kapıldı ki, Mehmed Bey'in akıncılarını, İbrahim Paşa'nın büyük ordusunun öncüleri sandı. Ağır toplarını ve ağırlıklarını Budin kalesi önlerinde bırakıp kaçtı. Sancakbeyi (tümgeneral) rütbesindeki bir Türk akıncı beyinin Alman ordularının başkumandanı olan br mareşale bu galebesi, askerlik tarihinin parlak sahifelerinden birini teşkîl eder. Bu sûretle Budın düşmekten kurtulduğu gibi, Kaanûnî de, yeni Almanya sefer-i hümâyûnuna derhal çıkmaktan vazgeçti, bir-iki aylık hazırlığın tamamlanmasını ve mevsimin gelmesini bekledi.

Alman bozgunundan sonra söz, Türk silâhlarında, Yahyâ-Paşa-zâde'de idi. Hızla Avusturya topraklarına dalmakta gecikmedi. 1531 yılının baharı gelmişti. 15 000 seçkin esirle, Avusturya'dan döndü. Esirler, Budin'e, Belgrad'a, Semendire'ye. en değerlileri İstanbul'a sevkedildi.

5. Sefer-i Hümâyûn : 2. Almanya Seferi (1532)

25 nisan 1532'de Kaanûnî, Almanya üzerine 2. seferini açtı. İbrahim Paşa da sefere katılıyordu. Bugün Orduy-ı Hümâyûn, İstanbul'dan hareket etti. Kaanûnî'nin bu kere sefere çıktığı ordu, bundan öncekilere nisbetle daha kalabalıktı. Türk ordusunda aş. yu. 200 000 asker ve 400 top bulunduğu anlaşılmaktadır. Charles - Quint de buna yakın bir kuvvet toplamıştı. Protestan mezhebini tanımak karşılığında, Almanya'nın Protestan prenslerinden de asker celbetmişti. İspanyol, İtalyan, Flaman kuvvetlerini de Almanya'ya yığmıştı. Fakat gerçek bir birlikten tamamen mahrum olan ve bir meydan muhârebesinde tek elden kumanda etmenin imkânsız bulunduğu bu kuvvetler, Türk ordusu ile sahra vuruşması yapabilecek kudret ve kabiliyette değildi. Charles - Quint, bu husûsu çok iyi biliyordu. Nitekim, 3 yıl önceki ilk Alman seferinde olduğu gibi, Kaanûnî'nin bu ikinci Almanya seferinde de, ne pahasına olursa olsun, yerinden kıpırdamamaya kararlı idi ve bu kararını tatbik etti. Türk ordusunun karşısına ordu sürüp, kuvvetlerini imha ettirmedi. Böyle bir imha, bütün Almanya'yı, Ren'e kadar Türk kuvvetlerine açık bırakır ve Avrupa için emsâli görülmemiş bir felâket teşkîl ederdi.

Orduy-ı Hümâyûn, İstanbul - Edirne yolunu 8 günde aldı. 3 mayısta Edirne'ye geldi. 3 gün kalıp 6 mayısta yeniden yürüyüşe geçti. 16 günde Filibe'ye geldi (22 mayıs). 5 gün burada kalıp 27 mayısta hareket etti. 5 günde Sofya'ya vardı (1 haziran). 5 gün burada kaldı. 6 haziranda hareket etti. 6 günde Niş'e geldi. Niş'te bütün Rumeli tımarlıları toplanmış bulunuyordu. 3 gün Niş'te kalındı. 15 haziranda Niş'ten hareket edildi. Bu arada 13 haziranda Niş'te Alman elçileri, sulh istemek üzere Türk ordugâhına geldiler. Elçiler, 1530'da da aynı vazifeyle İstanbul'a gelmiş olan Kont von Lemberg ile Kont von Nogarola idi. Kaanûnî, elçileri kabûl etti. Fakat bütün sulh taleblerini reddetti. Niş'e kadar geldikten sonra, Cihan Padişahı, geriye dönemezdi. Hiçbir teklifin değeri yoktu. Bu teklifler, er meydanında münâkaşa edilip karâra bağlanacaktı. Elçiler, 22 gün sonra Fransa elçilerine yapılan merâsimi görmeleri için hemen salıverilmediler.

Niş-Belgrad yolu 10 günde alındı ve 25 haziranda Belgrad'a varıldı. Belgrad'da 8 temmuza kadar 13 gün kalındı. Bu müddet içinde 5 temmuzda I. François'nın elçileri, Alman elçilerine yapılmıyan pek muazzam gösteriler ve göz kamaştıran bir debdebe ile, büyük Türk Hâkanı tarafından kabûl edildi. Padişahların elçilere el öptürmeleri âdet değilken, Kaanûnî, I. François'nın elçisi Rinçon'a el öptürdü. Türk askeri, muhteşem saflar hâlinde dizilmişti. Mehter ateşli havalar çalıyor, toplar ateşleniyordu. Kaanûnî, Rinçon'u ve maiyyetini yanına aldı ve seferin sonuna kadar Türk ordugâhında bulunmalarını emretti. Türk siyâsetinin esâsı, pek kudretli Almanya - İspanya'ya nisbetle zayıf Fransa'yı desteklemek ve kazâra bu iki devletin birleşmesine, hattâ mümkünse sulh yapmasına engel olmaktı. Kaanûnî'nin Almanya'dan toprak almak gibi bir niyeti yoktu. Fakat Avrupa kıt'asında Türk hegemonyasını Charles - Quint'e kabûl ettirmeye kesin şekilde kararlı idi. Bu husus, Türk cihan imparatorluğu siyâsetinin mihrak noktasını teşkil ediyordu. Fransa sefirinin gördüğü muameleyi Alman elçileri, Ferdinand'a ve ağabeyine anlattılar. İmparator ve kardeşi telâşa düştüler.

Belgrad'dan hareketten 13 gün sonra, 21 temmuzda Türkler, Güney Macaristan'da, Drava'nın az kuzeyinde, Mohaç'ın güney - batısında bulunan Siklos (Şikloş) kalesini fethettiler. Kale, Türkler'e ancak birkaç gün dayanabildi. Aynı gün Egerssez ve Szerecsem kaleleri de fethedildi. Ertesi gün de Kapolna kalesi teslim oldu. Bu kaleler, Ferdinand'ın elinde bulunan Macar kaleleri idi. 25 temmuzda Babocsa, 26'da Belevar, 27'de Wutusch, 28'de Safade kaleleri fetholundu. 30 temmuzda, çok mühim bir müstahkem mevki olan Kanije alındı. Kanije (Macarca : Nagy Kanizsa, Almanca : Gross - Kanisa), Macaristan'ın güney - batısında olup, Avusturya ve Slovenya'ya çok yakındır ve bu ülkelerin kapısını teşkil eder. Drava'dan Mur ırmağının ayrıldığı yerin az kuzeyindedir.

1 ağustosta da Kapornak, Poeloeske, Tüskevar kaleleri fetholundu. 3 ağustosta Koermendvar, ertesi gün "Rum", 6 ağustosta Ikerwar ve Mesteri kaleleri alındı. 5 ağustosta Raba ırmağı üzerinde köprü yapılmaya başlandı ve 7 ağustosta bu köprüden geçildi. Hidveg kalesi alındı ve 10 ağustosta Güns'ün muhâsarası başladı.

Güns Kalesi'nin Fethi (28 ağustos 1532)

Almanlar'ın "Raab", Macarlar'ın "Raba" dedikleri ırmak, Tuna'nın bir koludur. Avusturya'nın Stirya eyâletinin dağlarından kaynar ve Budapeşte ile Viyana'nın aşağı yukarı ortasında Tuna ile birleşir. Tuna'nın güneyinden aldığı kollarıdan biridir. Almanlar'ın "Güns", Macarlar'ın "Köszeg", Türkler'in "Guns", "Güns", "Köseg" ve "Güneş" dedikleri çok müstahkem kale ise, bugün Macaristan'da bir kasabadır ve Avusturya sınırından ancak 2 km'dir. Bu kale, Kaanûnî'nin büyük kuvvetlerine dikkate değer ve inatçı bir mukavemet göstermiş olduğu için, bu 5. sefer-i hümâyûna bazan "Guns Seferi" de denmektedir. Bu sûretle Kaanûnî Mur ile Raba ırmakları arasındaki ülkeyi ve bu çevrenin en mühim merkezi olan Kanije'yi aldıktan sonra, şimdi Raba ile Leitha suları arasını fethe başlamıştır. Bu çevreye Macarlar, "Küçük Alföld" derler ("Büyük Alföld", Tuna ile Tisa arasındaki Büyük Macar Ovası'dır).

Güns, Viyana'nın 90 km güneyindedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, kalenin kuzey ve batı varoşlarında Macar toprakları bitmekte ve Avusturya'nın Burgenland eyâleti başlamaktadır. Bu bakımdan stratejik ehemmiyeti vardır. Kale, 1530'da İstanbul'a elçi olarak gelmiş olan Nikolas Jurischitz tarafından savunulmaktadır. Son derecede tahkim edilmiştir. Yağışlar devamlı olmuş ve arâzi yer yer büyük bataklıklar yapmıştır. Semendire sancakbeyi Mehmed Bey'in ilk taarruzu, bu yüzden kaleyi düşürememiştir. Kale, 28 ağustosa kadar 18 gün Türkler'e karşı koymuş ve bundan dolayı, Avrupa'da büyük takdir ve sevinç uyandırmıştır.

Kaanûnî, bu seferinde de emeline kavuşamamış, Alman seyyar ordusunu bulup bir meydan muhârebesi verememiştir. Bunu temin için 30 ağustosta Kral Ferdinand'a çok ağır bir mektup göndermişse de, Almanlar, Türkler'in karşısına çıkmamak hususundaki kararlarında sâbit kalmışlardır. Kaanûnî'nin nâme-i hümâyûnu, Güns'te Alman elçilerine verilmiştir. Bu elçiler, Niş'te sulh istemeye gelen Lemberg ve Nogarola Kontları'dır. Ferdinand, Kaanûnî, Güns önlerine gelince, sulh istemek için, bunları tekrar Büyük Türk Hâkanı'na göndermişti. Kaanûnî, sulhu reddetti ve Alman ordusunu meydan muhârebesine dâvet eyledi. Ferdinand'a çok ağır bir dille hakaret ediliyor, aralarındaki ihtilâfın muhârebe meydanında birkaç saat içinde bitirilmesi mümkinken, buna yanaşmadığı, milyonlarca halkın zarara girmesine rıza gösterdiği, Türkler'in Alman topraklarını çiğnemesine râzı olduğu beyan ediliyordu.

Artık Türk ordusu, Avusturya'yı işgale başlamıştı. Almanlar, ikinci bir muhâsara ihtimaline karşı Viyana'yı çok tahkim etmişlerdi. Viyana'yı Katzenstein Baronu savunacaktı. Fakat Ferdinand ile Charles - Quint de Viyana'da bulunuyorlardı. Charles - Quint'in bizzat Viyana'ya gelmesi, Türkler'in Avusturya istilâsını durduramadı. Akıncılar, kumandanlarından Malkoçoğlu Kasım Bey'in şehîd düşmesine rağmen, Orta Avrupa'yı yakıp yıkıyorlardı. Çok büyük servet ve pek değerli esirler ele geçirilmişti. Kaanûnî de Güns'ün fethinden 14 gün sonra, 11 eylûlde Graz'a girdi. Hırvatistan'ın merkezi olan Zagreb'ten gelen bir hey'et de, bu arada eyâletin itaatini arzetmişti.

Kaanûnî'nin Graz'ı Fethi (11 eylûl 1532) ve Türk Ordusunun Avusturya'yı İşgali

3 yıl önce de Türk ordusunun işgal etmiş olduğu Graz, Viyana'dan sonra Avusturya'nın 2. büyük şehri ve Stirya eyâletinin (dukalığının) merkezidir. Viyana - Venedik yolu üzerinde olup, Viyana'ya 120, Venedik'e 245 km'dir. Drava'dan ayrılan Mur ırmağı üzerinde kurulmuştur. Graz, küçük bir mukavemetten sonra teslim olmuş, Kaanûnî şehirde ancak bir gün kalmıştır. Güns'ten Graz'a gelirken de Hartberg, Friedberg ve Krichberg kalelerini fethetmiştir. Bunlardan en mühimmi Hartberg olup, Güns - Graz yolu üzerindedir (Güns -

Graz yolu kuşuçuşu yâni düz hatla 90 km'dir). 12 eylûlde Orduy-ı Hümâyûn, Türkler'in "Mura' dedikleri Mur suyunu güneye doğru, sular yazın iyice alçaldığı için, köprüsüz geçmiştir. Ordu, Stirya'yı kuzeyden güneye doğru baştan başa katederek, 4 günde Slovenya'ya gelmiş ve Drava ırmağını 20 eylûlde güneye doğru atlamıştır.

12 ekimde Orduy-ı Hümâyûn, güney-doğuya doğru Slovenya ve Esklavonya'yı geçerek Belgrad'a gelmiştir. Bu sûretle Sava ve Drava arasındaki geniş arazi, baştan başa geçilmiştir. Burada 6 gün kalınmış, 18 ekimde hareket edilmiş, 16 günde daima güney-doğuya doğru ilerlemek sûretiyle Sofya'ya gelinmiştir. Sofya'da 2 gün kalınmış (3 - 5 kasım), 3 günde Filibe'ye varılmıştır (8 kasım). Filibe - Edirne yolu 3 gün (9 - 12 kasım) sürmüştür. 5 gün Edirne'de kalınıp 17 kasımda hareket edilmiştir. 4 gün sonra Orduy-ı Hümâyûn, 21 kasım 1532'de Istanbul'a dönmüştür. Kaanûnî'nin bu 5. sefer-i hümâyûnu bu sûretle 6 ay, 26 gün sürmüştür. Istanbul'da gene 5 gün, 5 gece zafer şenlikleri yapılmış, Kaanûnî ve İbrahim Paşa, halk arasında dolaşmış, geceleri şehir aydınlatılmış, dükkân ve çarşılar açık kalmıştır.

Orduy-ı Hümâyûn'un 100 000 esirle Istanbul'a dönmesi, Almanya'yı olduğu gibi diğer Avrupa devletlerini de büyük te'sîr altında bırakmıştır. Hele akıncıların ne zaman ve nerede ortaya çıkacakları meselesi, Orta Avrupa'da mânevî gücü sıfıra indirmiştir. Türk komandolarının bu hareketi, modern harblerde hava hücümlarının yaptığı te'sîr ve rûhî yıkımla aynıdır.

Lehistan, Türkiye'ye yaklaşmakta acele etmiştir. Istanbul'a gönderdiği elçi Opalinsky, 1532 sonlarında, Türkiye ile bir sulh muâhedesi imzalamıştır. Lehistan kralı ve Litvanya büyük-dukası I. Sigismund, Mohaç'ta ölen Macaristan ve Bohemya kralı II. Lajos'un amcası idi. Fakat Macaristan üzerindeki Alman - Türk mücadelesinde tarafsız kalmıştı.

Türkiye ile Almanya Arasında Sulhu Sağlıyan Istanbul Muahedesi (22 haziran 1533)

Almanya'nın gene sulh istiyen elçileri de 10 ocak 1533'te Istanbul'a gelmişlerdir. Alman elçisi Jerome von Zara, Kaanûnî'ye karşı Güns'ü savunan Jurischitz'in ağabeyi olup, 12 kişilik bir maiyyetle gelmiş ve 2 gün sonra, 12 ocakta İbrahim Paşa tarafından kabûl edilmiştir. 14 ocakta da huzûr-ı hümâyûna çıkmıştır. 5 ay, 12 gün süren müzakerelerden sonra, 22 haziran 1533'te Türkiye ile Almanya arasında sulh yapılmıştır.

Mutlak bir ihtiyaç hâlinde beliren İran seferine hazırlanan Kaanûnî, şimdilik Almanya ile sulha taraftardı. Fakat 1529 Viyana sefer-i hümâyûnunda fethedilip sonradan Alman-lar'ca geri alınan Yanıkkale'nin Türkiye'ye terkini şart koşmuştu. Türkler'in "Yanıkkale" dedikleri şehrin Almanca'sı "Raab", "Gran" ve Macarca'sı "Györ"dür. Raab (Raba) suyunun güneye doğru Tuna'dan ayrıldığı yerin az güneyinde (Tuna'ya 12 km) ve Raab suyunun batı kıyısındadır. Viyana - Budapeşte yolunun ortasındadır ve kaleyi elde bulunduran taraf, bu büyük merkezlerden birini, yahut diğerini tehdide muktedir olur. Budapeşte'nin 95 km batısında, Viyana'nın ise 80 km güney-doğusundadır ve Viyana'ya daha yakındır. Slovakya'nın merkezi olan Bratislava (Almanca : Pressburg), Yanıkkale'nin 60 km kuzey-batısındadır. Yanıkkale, bu son derece mühim stratejik konuşundan başka, çevrenin en büyük Macar şehri ve çok müstahkem bir kaledir. Yanıkkale'nin

(51) 1520'DE ASYA

SÜLEYMAN II

sâdece 5 km kuzeyinde Almanya'nın Slovanya ve 30 km batısında da Almanya'nın Avusturya ülkelerinin sınırı başlar (Slovakya, 1526'dan önce Macaristan'a aitti). Bütün bu izahattan çıkan netice şudur ki, burasını Türkiye'ye bırakmak, Almanya imparatorluğu için gerçek bir fedakârlıktır ve imparatorluğun taht şehri Viyana'nın istendiği zaman Türkler tarafından tehdîdini kabûl etmek demektir.

Almanya, Dîvân-ı Hümâyûn'un şartını kabûl etmiş ve Cornelius Dupplicius Schepper adlı bir elçi ile Yanıkkale'nin anahtarlarını Istanbul'a yollayıp Kaanûnî'ye takdîm etmiştir.

Türk - Alman müzâkerelerini Dîvân-ı Hümâyûn (Türkiye imparatorluk hükûmeti) nâmına Vezîr-i âzam, Serasker ve Rumeli beylerbeyisi Dâmâd Makbûl İbrahim Paşa idare etmiştir. Paşa, Alman elçilerine çok yüksekten bakan bir muâmele tarzı tatbik etmiştir. İbrahim Paşa, elçilere Avrupa siyâsetinin en ince ve oynak noktalarını açıkça anlatmaktan ve Dîvân-ı Hümâyûn'un her şeye vâkıf olduğunu göstermekten çekinmemiştir. Bu arada "benim efendim (Kaanûnî) öyle sancakbeylerine (tümgenerallere) sahiptir ki, bu sancakbeyleri kudret, zenginlik, toprak ve asker bakımından Ferdinand'ı gölgede bırakırlar" demiştir (Hammer, V, 193). Az aşağıda anlatacağımız hâdise, Paşa'nın bu görüşünün mübalâğa ve boş bir övünme olmadığını, Avrupa'ya anlatmıştır. Gene İbrahim Paşa: "sanıyor musunuz ki, demiştir; Papa ile Charles - Quint arasındaki münâsebetler samîmîdir ve Papa, Charles - Quint'in Roma'yı fecî şekilde yağma etmesini unutmuş ve afvetmiştir? Ben bu yağmada Charles - Quint'in askerinin ele geçirdiği büyük bir pırlantayı 60 000 dukaya (Venedik altını) satın aldım. Parmağımda gördüğünüz yüzükteki taş ise tarihî bir elmas olup Fransa krallarınındı. François, Charles - Quint'e esir düşünce, hükümdarınız, bu elması gasbetti. Şimdi benim mülkiyetimdedir. Sanır mısınız ki, böyle bir muâmele gören Fransa Kralı, Charles - Quint'i afvetsin?". İbrahim Paşa, bu tarihî sözleri, elçilere Hırvatça olarak söylemiştir (Hammer, V, 200).

Osmanlı protokolünde Ferdinand, vezîr-i âzam'la eşit sayılıyordu ve bu protokol, Ferdinand tarafından resmen kabûl edilmişti (Hammer, V, 201). Müzâkerelerin devam ettiği 7 celsede elçiler, Vezîr-i âzam'ın eteğini öperek kendisini karşılamışlardır. Elçiler, tam salâhiyetli idiler. Almanya, Türkiye'nin birçok şartlarını kabûl etmeyi göze almış ve mümessillerine bu şekilde tâlimat vermiştir. İran meselesi, Charles - Quint için gerçek bir kurtuluş olmuştu ve İmparator - Kral, bunu takdîr ediyordu. Istanbul Muâhedesi'nin başlıca şartları şöyleydi:

Dîvân-ı Hümâyûn, sulhu sadece Kral Ferdinand'la imzalıyor, Charles - Quint'i bundan hariç tutuyordu. Sulhun Charles - Quint'e teşmiline Türkiye bakımından imkân yoktu. Çünkü bu zât, İspanya, Güney İtalya gibi bir sürü ülkeyi elinde tutuyordu ve Türkler, bu ülkelerle harb hâlinde idiler. Ancak Ferdinand'ın elinde bulunan Avusturya, Bohemya, Slovakya ve Moravya için Dîvân-ı Hümâyûn, sulhu kabûl ediyordu. Muâhedeye göre Ferdinand, bundan böyle Szapolya gibi Kaanûnî Sultan Süleyman'ın tâbii olacak, Büyük Türk Hâkanı da, ona karşılık "Fernandoş Kral"a şefkatli bir baba muamelesi etmek lûtfunda bulunacaktı. Protokolda Ferdinand, Vezîr-i âzam'la eşit sayılacak ve İbrahim Paşa ile yazışmalarında karşılıklı birbirlerine "kardeşim" şeklinde hitab edeceklerdi. Bunların hepsinden mühim olmak üzere Ferdinand, şimdiye kadar iddia ettiği Macaristan krallık tâcından vazgeçiyor, kendisi gibi Türkiye'nin sâdık bir tâbii olan Szapolya'yı Macaristan kralı olarak tanıyor, Bohemya krallığı ile

yetiniyordu. Bu husus, Türk diplomasisi için gerçek bir zafer mahiyetinde sayılabilir. Çünki Charles - Quint'in Macaristan üzerindeki emellerinin iflâs ettiğinin, bizzat kendisi tarafından kabûlüdür. Ancak Macaristan'ın kuzey-batısındaki bir şerit hâlinde arazi, Ferdinand'ın elindeydi. Türkiye, bu arazinin Bohemya Kralı'nda kalmasını şu şartla kabûl ve tasdik ediyordu ki, bu çevre, Szapolya'nın idâresindeki Macaristan ve Erdel (Transilvanya) gibi, Türkiye imparatorluğunun himâyesi altında, bu imparatorluğu teşkil eden bir parça olarak kalacaktı, bu sıfatla bu hukukî statü ile "Fernandoş Kral" tarafından idâre edilecekti.

Sulhun imzalanmasının ertesi günü, 23 haziran 1533'te Alman elçileri, merâsimle huzûr-ı hümâyûn'a kabûl edildi.

Çekoslavakya ve Avusturya, fiilen olmasa bile ismen Türkiye'ye tâbî olmuş, istiklâl mefhumuyla alâkası olmıyan şartların altına imzasını koymuştu. Türk siyâseti, doğuya dönebilirdi. Bundan sonra Kaanûnî'nin 6. sefer-i hümâyûnunu teşkil eden I. İran Seferi başlar. Bk. TÜRK - İRAN SAVAŞLARI.

7. Sefer-i Hümâyûn : İtalya (Korfu ve Pulya) Seferi (1537)

Türkiye - Almanya sulhu devam ediyor, serhadde geçen ufak tefek hâdiselerden başka ciddî çatışmalar olmuyordu. Yalnız bu arada 12 mart 1537'deki Klis'in fethini zikretmek lâzımdır.

Klis'in fethi, Avusturyalılar'ın Bosna'da Solin kalesine saldırışlarına mukabeledir. Böylece sulhu Türkler değil, Ferdinand ihlâl etmiştir. Esâsen Bohemya Kralı, bu sıralarda Türkiye ile arası bozulan Venedik ile pek gizli ittifak müzakerelerinde idi. Türkiye - Almanya sulhu, asla samimî temellere dayanmıyordu.

12 mart 1537'de Bosna beylerbeyisi ve Kaanûnî'nin hala oğlu Sultan-zâde Gazi Husrev Bey (Paşa), düşmanın 12 000 kişilik ordusunu, başkumandanları General Grussich ile berâber *Tabakaatü'l - Memâlik*'e göre son askerine kadar imha veya esir etti. Bundan sonra Husrev Bey, düşmanın elinde bulunan Bosna'nın Klis kalesine yürüdü. 25 mart 1537'de kale, teslim oldu. Klis, Bosna eyâletine bir sancak (vilâyet) merkezi olarak bağlandı. Bundan sonra Husrev Bey, yanında kethudâsı (beylerbeyi yardımcısı) Gazi Murad Bey olduğu hâlde, Bosna, Dalmaçya ve Hırvatistan'da Almanlar'ın elinde bulunan birkaç kale daha fethetti. Bu hâdise, mahallî sayıldı ve umumî bir Türkiye - Almanya harbine sebep olmadı.

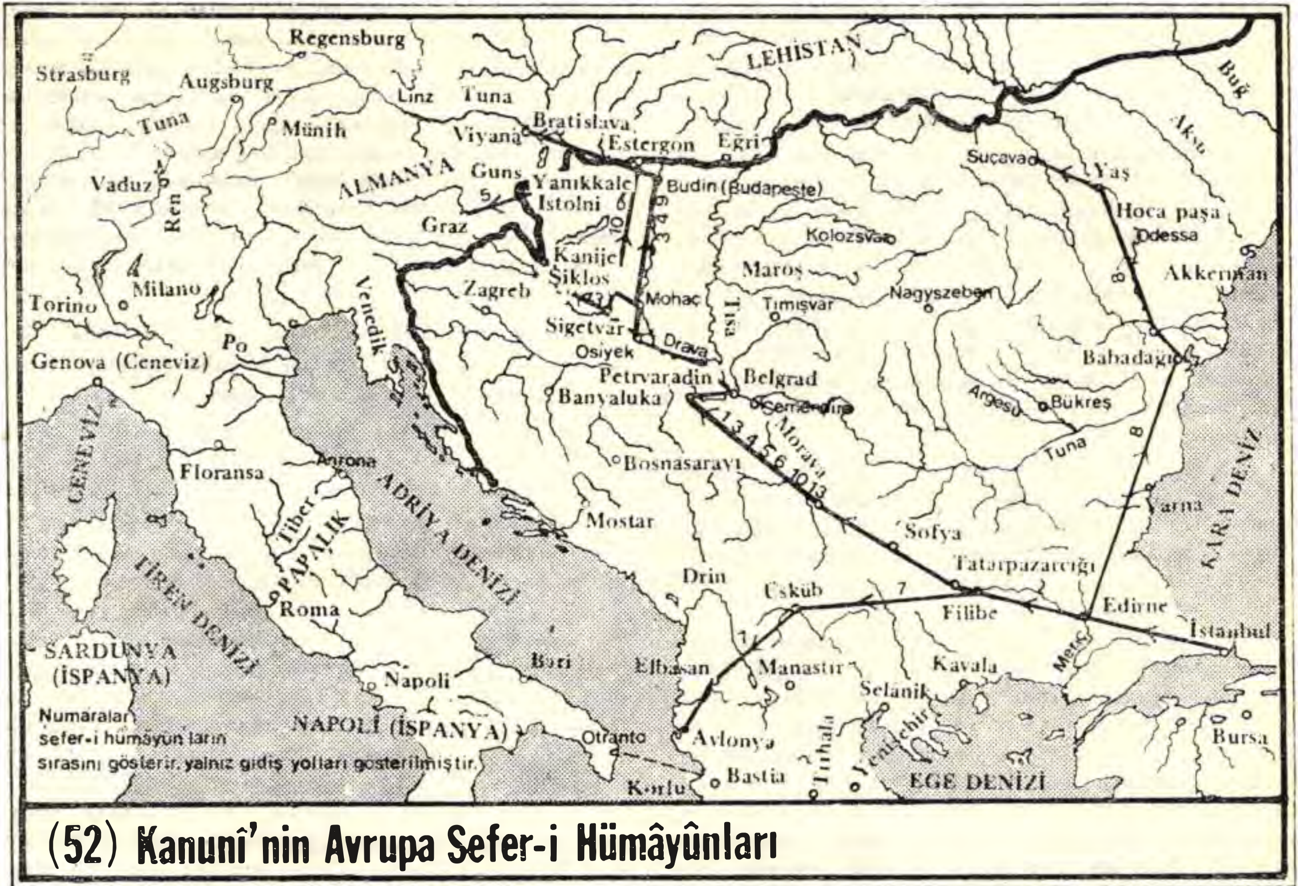
Donanmay-ı Hümâyûn, Kaanûnî'den 6 gün önce, 11 mayıs 1537'de Venedik seferi için Istanbul'dan ayrıldı. Türkiye ile Venedik sulhu, iki büyük denizci devlet arasındaki büyük menfaat çatışmalarına rağmen, 14 aralık 1502 muâhedesinden beri devam ediyordu. İbrahim Paşa, Venedik ile dostluk siyâsetine taraftardı ve Kaanûnî'nin Haşmetlû Cumhuriyet'e karşı birkaç defa harekete geçmek istemesini önlemişti. İbrahim Paşa iktidardan düştükten sonra Venedik meselesi Dîvân-ı Hümâyûn'u birinci derecede işgal eden bir ehemmiyet derecesine yükseldi. Venedik'in Dîvân'ın Türkiye - Fransa ittifakına dâvet eden teklifini reddetmesi, üstelik Türkiye'nin birinci düşmanı ve karada ve denizde birinci rakîbi olan Almanya - İspanya ile gizli ittifak müzakerelerinde bulunmasının Istanbul hükûmeti tarafından istihbâr edilmesi, Venedik harbini kesinleştirmiştir. Bu seferden maksadın, Venedik'i ezmek sûretiyle Charles - Quint'den ayırmak olduğu anlaşılıyor, fütûhât maksadı tâkıyb edilmemiştir. Hattâ denebilir ki, sefer Venedik üzerine olmakla berâber, gerçek hedef Charles - Quint'dir. Yukarıda anlatıldığı üzere Türk - Alman sulhu, Türkiye ile Kral Ferdinand'ın toprakları için akdedilmişti, yâni bütün imparatorluğa ve İspanya'ya teşmil olunmamıştı. Bu sefer-i hümâyûnda, Güney İtalya hedef alınmıştı ki, eski Napoli Krallığı olan bu ülke, Charles - Quint'in İspanya tâcına dahil bulunuyordu. Türk harb projesi, Adriyatik'te Venedik'e ağır bir darbe indirirken, aynı zamanda Güney İtalya'daki İspanyol ülkelerini vurmaktı. Bu sefer, hem Venedik, hem İspanya üzerine idi. Güney İtalya'nın topuğu olan Pulya eyâleti, hedef seçilmişti. Bu eyâletin bir kısmı, Fâtih'in son senesinde Türkler tarafından fethedilmiş ve burada Otranto sancakbeyiliği kurulmuştu. Otranto sancağı, Türkiye imparatorluğunun İtalya topraklarında kurduğu ilk ve son vilâyettir.

280 parçalık Donanmay-ı Hümâyûn'a, Kapdân-ı Deryâ ve Cezâyir beylerbeyisi Barbaros Hayreddin Paşa kumanda ediyordu. Donanmaya kara askeri de bindirilmişti. Bu askere 3. Vezir Dâmâd Lutfî Paşa "serdâr" yâni başkumandan tâyin olunmuştur. Donanmadaki kara askerine 10 sancakbeyi kumanda ediyordu. Kaanûnî'nin bizzat kumanda ettiği Orduy-ı Hümâyûn ile Donanma, Avlonya'da, yâni Yunan denizi ile Adriyatik arasıdaki Otranto Boğazı'nda birleşecekti.

17 mayıs 1537'de de Kaanûnî Sultan Süleyman, Orduy-ı Hümâyûn ile berâber Istanbul'dan ayrıldı. Bu sefere Osmanlı tarihlerinde "Pulya Seferi" ve "Körfos (Korfu) Seferi" denmektedir. Türkler'le berâber I. François da Charles - Quint'e karşı harekete geçmiş ve Savoie dukalığını işgal etmişti. Bununla berâber Kral François, Kuzey İtalya'da ilerlemekten vazgeçmiş ve Savoie'nın Fransa'ya terki karşılığında Charles - Quint'e sulh teklif etmiştir.

Bu sefer-i hümâyûna Kaanûnî'nin yanında oğullarından Şehzâde Mehmed'le Şehzâde Selim (II. Selim) de katılmıştır (*Münşe'âtü's - Selâtîn*; Hammer, V, 523,8). Bu sıralarda bu şehzâdelerden ilki 16, ikincisi ise 13 yaşlarında idiler. Kaanûnî'nin bunlardan büyük (bu tarihte 22 yaşında) oğlu Şehzâde Mustafa, velîahd bulunuyordu. Velîahd - Şehzâde, Saruhan (Manisa) ve Aydın sancaklarını idâre ediyordu. İtalya seferinin devamınca, saltanat nâibi olarak Anadolu'yu büyük bir dirâyetle idâre etmiştir (Hammer, V, 288).

Istanbul - Edirne yolu 9 günde alınmış, 26 mayıs - 1 haziran arasında 6 gün (*Tabakaatü'l - Memâlik*'e göre 5 gün) burada kalınmış, 6 günde, 7 haziranda Filibe'ye gelinmiştir. 3 günlük duraktan sonra 10 haziranda hareket edildi. 8 haziranda Kral Szapolya Janos'un elçisi gelip Kaanûnî'nin huzuruna çıktı. Filibe - Üsküb yolu 12 günde alındı. Orduy-ı Hümâyûn, 22 haziranda Üsküb'e geldi. Ertesi günü Rumeli sancakbeyleri, tahtında oturan Hâkan'ın elini öptüler. 4 gün sonra 26 haziranda yeniden yürüyüş başladı. 11 gün sonra, 7 temmuzda Elbasan'a gelindi. Kaanûnî burada 2 gün kaldı. 4 günlük bir yürüyüşten sonra da 13 temmuzda Avlonya'ya geldi. Donanmay-ı Hümâyûn, Dâmâd Lutfî ve Barbaros Hayreddin Paşalar'la, Ordu'dan 2 gün önce, 11 temmuzda Avlonya Körfezi'ne girmişti. Şu hâlde Istanbul - Avlonya yolunu Donanmay-ı Hümâyûn 2 ay, 1 günde, Orduy-ı Hümâyûn ise 1 ay, 27 günde almıştır. Bu sırada İskenderiye'den de 20 nakliye gemisi Avlonya'ya gelmiştir. Bu gemiler, ağızlarına kadar Mısır erzakı taşıyorlardı. Ordu, Istanbul - Avlonya yolunda sırasıyla Ergene, Tunca, Meriç, Mesta, Struma, Vardar, sonra Adriyatik'e dökülen Kara Drin, İşkombi, Semeni ve Viyose sularını geçmiştir.

(52) Kanunî'nin Avrupa Sefer-i Hümâyûnları

SÜLEYMAN II

Türk Ordusu'nun İtalya'ya Çıkması ve Otranto'nun 2. Fethi (23 temmuz 1537)

23 temmuz 1537'de Türk Ordusu, 3. Vezir Dâmâd Lutfî Paşa ve Rumeli beylerbeyisi Mehmed Paşa'nın kumandasında İtalya'nın Pulya eyâletine çıkmıştır. Otranto Boğazı, Avlonya - Otranto arasında 92 km'dir ve Türk Donanması, İtalya'ya çıkmak için bu yolu geçmiştir. Kuzeyde Adriya Denizi'nde büyük Venedik donanması, güneyde Yunan (İyonya) Denizi'nde de İspanyol ve İtalyan donanmaları bulunmakta, fakat Avrupa Hıristiyan deniz kuvvetlerinin dörtte üçünü teşkil eden bu kuvvet, Barbaros'un kumandasındaki Donanmay-ı Hümâyûn'dan çekinmekte ve kesin bir müdahalede bulunmaktan dikkatle kaçınmaktadır. Lutfî Paşa (Kaanûnî'nin kızkardeşi ile evli olduğu için, onun eniştesidir), Otranto'yu ve civarını işgal etmiştir. Brindizi vâlisi de Türkler'e itaatini bildirmiştir. Bu sûretle 1481'de Otranto'yu bıraktıktan 56 yıl sonra Türkler, tekrar İtalya yarımadasının topuğunu işgal etmişlerdir. Fakat bu işgal de geçici olmuştur. 21 gün sonra 13 ağustos günü Lutfî Paşa, Pulya'yı boşaltarak Avlonya'ya dönmüştür. Şimdiye kadar birinci hedef, Güney İtalya'da Charles - Quint'i vurmaktı. Fakat siyâsî ve askerî vaziyetin değişmesi, önce Venedik'e bir darbe indirilmesini lüzumlu kılmış, bunun için Korfu adasının fethine karar verilmiştir. Türk ordusu, Avlonya'dan hafifçe güneye kayarak, Epir'e, Korfu adasının karşısına gelmiştir. 22 ağustosta, Doğu Akdeniz'de gezinen Barbaros, Avlonya'ya gelmiş ve burada Kaanûnî ile berâber Korfu harekâtını plânlamıştır. 25 ağustosta Donanmay-ı Hümâyûn, Avlonya'dan ayrılmıştır.

Korfu Muhâsarası (25 ağustos - 6 eylûl 1537)

25 ağustosta Lutfî Paşa'nın kumanda ettiği 25 000 asker ve 30 küsur top, Korfu'ya çıkarıldı. Ada, 140 köy ve kasabası ile tamamen işgal edildi. Yalnız adanın merkezi olan Korfu kalesi mukavemet ediyordu. Çok müstahkem olan bu kale, Türkiye'nin Epir sâhiline bakmaktadır. Türk kıyısına olan uzaklığı 5 km'den ibarettir.

26 ağustosta Kaanûnî de Avlonya'dan ayrıldı, güney - doğuda Ergeri'ye, oradan 2 eylûlde Korfu şehrinin karşısındaki Bastia iskelesine geldi. Bu arada Türkler, 29 ağustosta adaya ikinci bir kuvvet geçirdiler. Bu kuvvet de 25 000 kişi olup başlarında Vezîr-i âzam Ayas, 2. Vezir Mustafa ve Rumeli beylerbeyisi Mehmed Paşalar bulunuyordu.

Bu sırada bir Türk donanması da Korfu'nun 14 km güneyindeki Pasko adasını işgal etti. Adaya bir Türk garnizonu konuldu (Hammer, V, 272).

Korfu kalesinin muhasarasının 12 gün içinde kaldırılması, Kaanûnî'nin bu fethi ikinci derecede bir iş saydığını gösterir. Çünkü askerlik bakımından kalenin düşmesi için, bu müddetin hiç olmazsa iki misline ihtiyaç vardı. Lutfî ve Barbaros Hayreddin Paşalar, muhasaranın kaldırılmasına itiraz etmişlerse de, Kaanûnî, bu paşaları dinlememiştir. Muhasaranın kaldırılması hususunda Padişah'ı mânevî bakımdan

etkiliyen hâdise, kaleden atılan bir tek güllenin 4 Türk askerini birden şehîd etmesi olmuştur. Bu fecî hâdiseye şâhid olan Türkiye Hâkanı : "Bir mücâhid kuluma, bin böyle hisârı değişmem!" demiş ve derhal muhasaranın kaldırılması irâdesini vermiştir (şifâhi padişah emirlerine "irâde" denir).

Bununla berâber muhasaranın kaldırılmasının başka sebepleri de vardır. Venedik, sulh istemiş, Fransa da bu sulha tavassut etmiştir. Kaanûnî, Venedik'e bu kadar gözdağı verilmesini münasip görerek bu istekleri kabûle yanaşmıştır. Barbaros, İspanya gibi Venedik'in de düşmanı olduğu için, muhasaranın devamına izin vermesi için Kaanûnî'ye çok ısrar etmiş : "Bu kadar emek hebâ olmak revâ değildir; gedikler kolaylandı" demiş, fakat hükümdarı kararından döndürememiştir. Buna karşılık Kaanûnî, Doğu Akdeniz'deki Venedik adalarına sefer yapması için Barbaros'a tam salâhiyet vermiştir.

Muhasaranın kaldırılmasından sonra Türk ordusu, daha 8 gün adada kalmış, 14 eylûlde Korfu'yu boşaltmıştır. 15 eylûlde Kaanûnî, Orduy-ı Hümâyûn ile berâber Korfu'nun karşısındaki iskeleden Istanbul'a dönmek üzere hareket etmiş ve 2 ay, 7 gün sürecek olan Epir - Istanbul yürüyüşüne başlamıştır.

Orduy-ı Hümâyûn, 28 eylûlde Manastır'a gelmiş, burada 4 gün kalmış, 2 ekimde hareketle 5 günde, 7 ekimde Selânik'e vâsıl olmuştur. Böylece gelişte Istanbul - Edirne - Filibe - Üsküb - Elbasan - Avlonya - Ergiri - Korfu yolu tutulmuş olduğu halde, bu kere Makedonya'dan ve daha güneyden geçilerek Korfu - Manastır - Selânik - Serez - Kavala - Dimetoka - Edirne - Istanbul yolu tercih edilmiştir. Korfu'dan Manastır'a kadar kuzey - doğuya doğru yürünmüş, buradan Selânik'e inmek için güney - doğu istikametine teveccüh olunmuştur. Selânik'te 2 gün kalınmış, 9 ekimde hareketle 3 günde Serez'e gelinmiştir. Selânik - Serez yolu için kuzey - doğu istikameti tâkıyb edilmiştir. Selânik'ten önce Vardar ırmağını geçen ordu, Serez'den önce de Struma ırmağını geçmiştir. Serez'de 1 gün kalmıştır. 13 - 15 ekim arasında 2 günde güney - doğuya yürüyerek Kavala limanına gelinmiştir. 1 ekimde de Kavala'da mola verilmiştir. 16 - 23 ekim arasında 7 günde kuzey - doğuya ilerlenerek Dimetoka'ya varılmıştır. Kavala'dan sonra Meriç suyu geçilmiştir. Dimetoka'da 1 gün kalınmış, 1 gün sonra Meriç geçilerek, kuzeydeki Edirne'ye vâsıl olunmuştur. Edirne'de tam 24 gün kalan Kaanûnî, burada devlet işleri ile uğraşmıştır. 18 kasımda Edirne'den ayrılmış ve 4 günde, 22 kasım 1537'de Istanbul'a vâsıl olmuştur. Bu sûretle bu 7. sefer-i hümâyûn, 6 ay, 6 gün sürmüştür.

Kaanûnî'nin Venedik Seferi Hakkında Hulâsa ve Netice

Türkiye - Venedik anlaşmazlığı, fiilî olarak İbrahim Paşa'nın düşmesiyle başlamıştır. Irkan İtalyan olan İbrahim Paşa, Venedik dostu idi. Dillerini bildiği İtalyanlar'ı severdi. Venedik Doçu'nun oğlu Aloisio Gritti, Paşa'nın şahsî dostu idi. Bu zâtın Erdel'de öldürülmesi, Venedik'i Türkiye nezdinde mühim bir koruyucudan mahrum eti. İbrahim Paşa'nın halefi Ayas Paşa, âdil ve yüksek ruhlu bir devlet adamı idi. O da Venedik ile silâhlı bir çatışmaya taraftar bulunmuyordu. Fakat bu sıralarda devlette en büyük nüfuz, ne Ayas Paşa'da, ne de diğer bir vezirde değil, Barbaros Hayreddin Paşa'da idi. Padişah üzerinde en müessir devlet adamı o idi. Kaanûnî, Kapdân-ı Deryâ'nın pek nâdiren bir teklifini ve fikrini reddediyor, onun dehâsına karşı hayranlık derecesinde bir itimat besliyordu. Ayas Paşa ve diğer vezirleri Kaanûnî, küçük rütbede birer devlet adamı oldukları zamandan beri tanıyordu. Halbuki Barbaros'u, ilk defa Cezâyir hükümdârı olarak karşısında görmüştü. Öyle ki, bu yıllarda Kaanûnî, Barbaros'un kumanda ettiği Türk donanmasını, Türk ordusundan daha mühim bir vurucu kuvvet olarak telâkkiye başlamış ve siyâsetini buna göre ayarlamıştı. 1 800 yıllık bir geleneği olan ve dünyada birinci silâhlı kuvvet sayılan Türk ordusuna nazaran donanmaya daha fazla ehemmiyet vermek, ilk bakışta garip gibi görünür. Fakat bu hâl Kaanûnî'nin erişilemez haşmetini sağlamış ve Kaanûnî Türkiyesi'ni cihan tarihinde emsâlsiz kılmıştır.

Barbaros, Akdeniz'deki Türk üstünlüğüne karşı Venedik'in en küçük hareket ve kıpırdanmasını Dîvân-ı Hümâyûn'a şiddetle aksettiriyor ve üyesi bulunduğu Dîvân'ı (Türkiye bakanlar kurulu) bu kudretli İtalyan devletine karşı dâimî şekilde tahrik ediyordu (Hammer, V, 261). 2 Türk ticâret gemisine herhangi bir sebepten Venedik limanından hareket müsaadesi verilmemesini Barbaros, Dîvân'da uzun bir hitabede bulunarak anlattı. Bunun doğuracağı siyâsî ihtilâfı derhal sezen Doç, Istanbul'a acele Daniele di Fererici'yi gönderdi ve resmen özür diledi. Bu sırada İbrahim Paşa daha hayatta idi. Eski nüfûzundan kaybetmekle berâber, henüz Barbaros'un nüfûzunu muvâzenede tutacak kudretteydi. İbrahim Paşa, Doç özür dileyip Türk gemilerini bıraktıktan sonra, meseleyi kapanmış addetti ve kararını Dîvân-ı Hümâyûn'a bildirdi. Az sonra Kaanûnî, Dîvân-ı Hümâyûn baştercümânı Yûnus Bey'i, dördüncü kere Venedik'e fevkalâde elçilikle gönderdi. Yûnus Bey, Doç'a, aradaki dostluğun sıkıca muhafazası için, çok dikkat etmesini, hayırhâhâne ihtar etti. Kaanûnî de Almanya - İspanya ve İran ile cihan hâkimiyeti için amansız bir mücadeleye girişmiş bulunduğu için, Venedik gibi kudretli bir devletle harbe girmeyi arzu etmiyordu (Hammer, V, 262).

12 sene gibi uzun bir müddetten beri hiçbir sadrâzama nasib olmamış ve olmayacak bir nüfûz ve salâhiyetle hükûmetin başında bulunan ve Dîvân-ı Hümâyûn'a riyaset eden padişahın eniştesi ve çocukluk arkadaşı, şahsî dostu, vezîr-i âzam ve serasker ve Rumeli beylerbeyisi Dâmâd Makbûl İbrâhim Paşa iktidardan düşünce, Ayas Paşa, onun nüfûzundan boşalan yeri dolduramadı. İbrahim Paşa'ya belki Kaanûnî'nin arkadaşı ve eniştesi olduğu için çok hürmet gösteren Kapdân-ı Deryâ Barbaros Hayreddin Paşa, Ayas Paşa'ya resmî protokol dışında ehemmiyet vermedi. Ayas Paşa da, dünyanın gelmiş geçmiş en büyük denizcisi olan ve sert karakteriyle tanınan Barbaros'a karşı cephe almak veya onun nüfûzunu kırmak istemek gibi akılsızca bir yol tutmıyacak derecede tecrübeli ve zekî bir devlet adamı idi. Artık Barbaros, protokolde vezirlerden sonra gelmesine rağmen, devletin en nüfuzlu şahsiyeti oldu ve bu nüfûzunu ölünceye kadar muhafaza etti. Kaanûnî'yi, deniz gücünün kara gücünden daha az mühim olmadığı hususunda ikna etti. Türkiye Hâkanı, zâten amcası Sultan Korkut gibi bu fikirdeydi. Donanmanın devamlı bir gelişme hâlinde bulunması için Kapdân-ı Deryâ'sından hiçbir şeyi esirgemedi. Barbaros öldükten sonra da bu deniz siyâsetine devam etti.

Venedik üzerine yapılan bu sefer-i hümâyûn, toprak kazancı bakımından ehemmiyetsiz olsa bile, Venedik adalarını iyice tahrib etmek sûretiyle Haşmetlû Cumhuriyet'i ciddî şekilde ezdi. Bilhassa Barbaros'un adalar seferi Cumhuriyet için çok yıkıcı oldu. Istanbul pazarları nâdide esirlerle doldu.

(53) Türk Akıncı ve Korsanlarının faaliyet sahaları

SÜLEYMAN II

Vertizo Zaferi (2 aralık 1537)

Sultan-zâde Gazi Mehmed Bey'in Vertizo meydan muhârebesinde Ferdinand'ın Alman ordusunu bozması, aslında Charles - Quint'e karşı açılmış olan 7. sefer-i hümâyûnu tam mânâsiyle taclandırdı. Çeyrek asır, başında bulunduğu Bosna - Hersek eyâletini baştan başa mâmûre hâline getiren ve türbesi hâlâ Yugoslavya Müslümanları için ziyâret yeri olan Kaanûnî'nin hala oğlu Gazi Husrev Paşa ile onun gibi Kaanûnî'nin hala oğlu olan Mehmed Paşa, bu devirde serhaddi tutan en mühim Türk kumandanlarından ikisi hâline gelmişlerdi.

Bu sıralarda Divân-ı Hümâyûn, Ferdinand'a karşı tekrar sertleşmeye başlamıştı. Çünki Ferdinand, Türkiye aleyhine faaliyetlerine devam ediyordu. Charles - Quint'in Tunus seferine asker de göndermişti. Bu husus, Türkiye ile birkaç yıl önce yapılan sulhun, Ferdinand tarafından pek açık bir ihlâli mâhiyetindeydi. Semendire sancakbeyi Yahyâ Paşa-zâde Mehmed Bey'in Hırvatistan'daki fetihleri de Ferdinand'ı telâşlandırmıştı. Türk serhad beylerine gözdağı vermek için, kuvvetli bir ordu ile bir gösteriş seferi yapmaya karar verdi. General Katzianer'in kumanda ettiği bu orduda 45 000 Alman askeri vardı. Meydan muhârebesinin geçtiği Vertizo, Doğu Hırvatistan'da, Esklavonya'da, Drava'nın güney kıyılarında ve Osiyek Macar şehrinin yakınlarındadır. Düşman önce Osiyek kalesini muhâsara hazırlıklarına girişmiştir. Almanlar'da 49 da top olduğu için, muhâsara yapabilecek vaziyetteydiler. Fakat Gazi Mehmed Bey'in Semendire'den hızla kuzey-batıya çıkması ve yaklaşması karşısında General Katzianer, Türkler'i karşılamak karariyle, Osiyek'ten ayrılmıştır. Mehmed Bey, tek başına kalabalık düşmanı karşılayacak kuvvette olmadığından, diğer serhad beylerinden imdat istemiştir. Bu beyler, Bosna beylerbeyisi Sultan-zâde Gazi Husrev Bey (Paşa), Husrev Bey'in sancakbeylerinden İzvornik sancakbeyi Câfer Bey, gene onun sancakbeylerinden Klis sancakbeyi Gazi Murâd Bey, Alacahisar sancakbeyi Yahyâ Paşa-zâde Sultan-zâde Ahmed Bey idi (bu sonuncusu, Mehmed Bey'in kardeşi idi; Mehmed Bey'in ağabeyi de Mohaç kahramanı Gazi Balı Paşa'dır).

Mehmed Bey'in serhad arkadaşları, onun istediği imdat kuvvetlerini, akıncılara has başdöndürücü sür'atle göndermişlerdir. Ancak bu sancakbeylerinin hangilerinin bizzat geldiklerini bilmiyoruz. Gazi Husrev Paşa'nın bizzat geldiği şüphelidir, diğerleri gelmiş olabilirler. Bu sûretle Türk ordusu, düşmanı karşılıyabilecek güce erişmiştir. Şiddetli kışın hüküm sürdüğü ve akarsuların don yaptığı bir günde, 1537 yılının 2 aralığında Türkler'le Almanlar, karşı karşıya gelmişlerdir.

Türk zaferi çok kısa olmuştur. Çünkü düşman, daha müthiş Türk akıncılarının yaklaştığını işitince bozulmuş ve ricate başlamıştır. Bu sûretle Mehmed Bey, kaçmakta olan şaşkın düşmanı çevirmiş, *Tabakaatu'l - Memâlik*'e göre bir de sahte ricat hareketi yaparak düşman büsbütün gâfil avlanmıştır. Bu sûretle General Katzianer'le berâber kaçan birkaç

bin kişi dışında bütün Alman ordusu imha veya esir edilmiştir. Başlarında Kont Lodron'un bulunduğu kumandanlar, zencire vurularak Istanbul'a sevkedilmişlerdir. Zafer haberini, bu esirlerle berâber Istanbul'a, Mehmed Bey'in oğlu Arslan Bey (müstakbel Budin beylerbeyisi Arslan Paşa ki, "Sifâlî" mahlâsı ile şiirleri de vardır) götürmüştür. Kaanûnî, ikinci derecede yeğeni olan Arslan Bey'i alay beyliğinden sancakbeyliğine (albaylıktan tümgeneralliğe), babasının rütbesine yükseltmiştir. Arslan Bey, Hırvatistan'da teşkil edilen Pozega (Pojega) sancakbeyliğine getirilmiştir.

8. Sefer-i Hümâyûn: Boğdan (Moldavya) Seferi (1538)

Barbaros Hayreddin Paşa, Akdeniz, Mısır beylerbeyisi Süleyman Paşa, Hindistan seferlerine çıkarlarken, aynı anda Kaanûnî de Boğdan (Moldavya) seferine çıkmak üzere, 8 temmuz 1538'de Istanbul'dan ayrılmıştır. Bu sırada Ayas Mehmed Paşa hâlâ vezîr-i âzamdı. 2. Vezir Mustafa Paşa ölmüş, yerine Dâmâd Lutfî Paşa 2. vezir olmuştu. Boşalan sonuncu vezirlik makamına da Rumeli beylerbeyisi Mehmed Paşa getirildi. Husrev Paşa, Rumeli beylerbeyisi, Rüstem Paşa, Anadolu beylerbeyisi ve onun yerine Rükneddin Balı Paşa da Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi oldu. Sefere Ayas ve Lutfî Paşalar'dan başka, Şehzâde Mehmed ve Şehzâde Selim de katılıyorlardı. Hurrem Haseki'nin doğurduğu 4 şehzâdeden büyükleri olan Mehmed'le Selim (müstakbel II. Selim), bundan önceki 7. sefer-i hümâyûn'a da katılmışlardı. Ağabeyleri Velîahd - Şehzâde Mustafa, 23 yaşında olup Manisa'da Saruhan Tahtı'nda oturuyordu. Kaanûnî'nin bu seferi, Fâtih'in ve II. Bâyezid'in Boğdan seferlerinden sonra, 3. Boğdan sefer-i hümâyûnunu teşkil ediyordu. Akıncı kumandanlarından Mihaloğlu Hızır Bey'e de, öncü olarak Boğdan'a yürümesi emri verilmişti.

Türkiye imparatorluğunun bir parçası olan Boğdan voyvodalığı üzerine sefer açılmasının birçok sebebi vardı. Mohaç'ta Macarlar'la müttefikan bulunup Türkiye'ye ihânet eden ve bu meşhur vuruşmada maktûl olan voyvodanın yerine Dîvân-ı Hümâyûn, kardeşi V. Petru Rareş'i getirmişti. Fakat bir müddet sonra bu voyvoda da ağabeyinin yolunu tutmakta gecikmedi. Birkaç senedir Istanbul'a yıllık vergisini göndermiyor ve bunun için çeşitli bahaneler ileri sürüyordu. Yıllık vergi göndermek, bu eyâletin statüsünün ilk şartını teşkil ediyordu. V. Petru bundan başka, Türkiye'nin sulh hâlinde bulunduğu Lehistan topraklarına da tecavüz etti ve bu tecavüz, Lehistan tarafından Dîvân-ı Hümâyûn'a şikâyet edildi. Bununla da kalmadı. Aloisio Gritti'yi öldürttü. Kaanûnî'nin gayrıresmî müşâvirlerinden biri derecesine yükselen Aloisio Gritti, Venedik doçu (1524 - 1538 = 14) Andrea Gritti'nin bir Rum kızından doğma oğlu idi. Çok zekî bir adam olup, Avrupa siyâsetini iyi biliyor, hattâ pâdişâhın kendisini, imparatorluğun muhtar eyâletlerinden birinin başına geçireceğini ümîd ediyordu. Bu gayeyle ve Dîvân-ı Hümâyûn'un tensibiyle Transilvanya'da (Erdel) faaliyet gösterirken, V. Petru tarafından yakalanıp öldürüldü. Boğdan Voyvodası'nın bu hareketleri Charles - Quint'in veya Ferdinand'ın teşvikıyle yapmış olduğu muhakkaktır. Bu vazıyet, Voyvoda'nın Almanya'ya temâyül ettiğini açıkça ortaya koyduğu için, Kaanûnî, bizzat âsî prense karşı harekete geçmek kararını vermiştir.

Orduy-ı Hümâyûn, 9 günde Edirne'ye geldi ve 17 - 26 temmuz arasında 9 gün de burada kaldı. 21 günde, 6 ağustosta Babadağ'a vâsıl oldu. Babadağ, Dobruca'da, Karadeniz kıyısında 10 km ötede bir Türk şehri idi. Anadolu Selçukluları tarafından buraya kalabalık mürîdleriyle gelip yerleşen ve Yûnus Emre'nin şeyhinin şeyhi olan Sarı Saltık Baba tarafından kurulmuştu. Ordu, burada 4 gün kaldı ve 20 ağustosta, yürüyüşe devama başladı. Ertesi gün İsakçı'ya gelindi ve 26 ağustosa kadar burada kalındı. İsakçı, Dobruca'nın kuzeyinde bir Türk kasabasıdır. Tuna'nın güney kıyısındadır. Yahyâ Paşa-zâde Mehmed Bey, İsakçı'da akıncıları ile orduya iltihâk etti. Kurulan köprüden ordu, Tuna'nın öte tarafına Bucak'a geçti.

29 ağustosta, Ordu, Kızılgöl konağında iken, bir Hıristiyan evini yakan 2 Türk askeri, Kaanûnî tarafından idâm ettirilmiştir. Bu hâdise, klasik bir anekdot olarak Avrupa mektep kitaplarına bile geçmiştir. Gerçekten XX. asra örnek olacak bir olaydır. Zira Ordu, düşman toprağında bulunuyordu. Zamanımızda bile düşman toprağında bulunan silâhlı kuvvetlerin neler yaptıkları düşünülürse, Türkiye Hâkanı'na verilen "Kaanûnî" sanının mânâsı anlaşılır. Zâten o askerler aynı fiili, sulh hâlinde ve kendi topraklarında yapsalardı, hapisle ve askerlikten tardedilmeyle cezâlandırılırlar, başları kesilmezdi. Disiplin ve mutlak mânâda adâleti tesis etmek için, idâm yoluna gidilmiştir.

31 ağustosta kurulan köprüden Prut nehri de geçilmiştir (Prut, Tuna'nın kollarından biridir). Bu köprüyü, istikbâlin büyük dehası Mımâr Sinan kurmuştur ki, o zaman orduda istihkâm subayı idi. Arâzi batak olduğu için, ilk kurulan köprü çökmüştü. Bunun üzerine Sinan Ağa'yı takdîr etmek ve padişaha tanıtmak şerefini kazanan 2. Vezir Dâmâd Lutfî Paşa, Kaanûnî'ye: "Sa'âdetlû Pâdşâhım, demiştir; köprü binâ olması "Sinan Sübaşı" denilen kulunuzun kadr-u i'tibârı ile olur... Gaayet üstâd-ı cihân ve mi'mâr-ı kâr-dândır". Kaanûnî, Sinan'la tanışmış ve yeni köprünün kurulması işini ona vermiştir. Son derece kaygan olan toprakta Sinan, 13 günde büyük bir köprü yapmış ve ordu geçmiştir.

9 günde Ordu, Yaş şehrine gelmiştir. Burası Boğdan'ın en büyük şehridir. Prut'un batı kıyısına yakındır (47° arzında). Burada Kırım hânı Sâhib Giray Hân, Türk Ordusu'na katılmıştır. V. Petru ise, Türkler'in önünden devamlı şekilde kaçmaktadır. Bu seferde bizzat Hân'ın kumanda ettiği Kırım Türkleri'nin (ki Osmanlılar "Tatar" demek îtiyadındadırlar) ordusu, Türk Ordusu'na katılmıştır. Bundan sonra Avrupa seferlerinin çoğuna bizzat Hân'ın kumanda ettiği Kırım atlı ordusunun iltihakı da âdet hâline gelmiştir.

Türk Ordusu, Yaş'tan kuzey - batıya doğru ilerledi. Prensliğin başkenti olan Suceava'ya geldi ki, burası Yaş'tan 110 km'dir. Bu şehir, Tuna'nın kollarından Seret'in batı kıyısındadır. Onun için Seret ırmağını da geçmek icab etti. Böylece Lehistan arâzisine çok yaklaşılmış oluyordu. 15 eylûlde Kaanûnî, Suceava'ya girdi. Burası da Yaş gibi Türkler'e karşı koymadı. Voyvoda, daimî firar hâlindeydi ve ele geçirilemedi. Voyvoda'nın karşı koymamasının sebebi, yalnız Türk ordusunun nisbetsiz üstünlüğü değildir. "Boyar" denen ve ülkenin idâresini gerçekte ellerinde tutan asılzâdeler, Türkler'e karşı konulmasını istememişler ve bunun, prensliğin istikbâli için yıkım olacağını söylemişlerdir. Bu sûretle âsî voyvoda, yalnız kalmıştır.

Kaanûnî, Suceava (Türkçe: Suçava) şehrinde 7 gün kalmış ve 22 eylûlde buradan ayrılmıştır (Hammer, V, 523, 8; seferin rûznâmesi *Münşe'âtü's - Selâtıyn*'dedir). 15 ekimde ordu, Yanbolu'ya gelmiştir. Bu sûretle Suçava - Yanbolu yolu 23 günde alınmıştır. Yanbolu, Balkan dağlarının güney eteklerinde ve Tunca üzerindedir. Burada Kaanûnî'yi ve muzaffer

ordusunu büyük ve çok sevinçli bir sürpriz bekliyordu : Barbaros Hayreddin Paşa'nın oğlu Hasan Bey, Preveze zaferler zaferini tebşire gelmişti. 17 gün önce Preveze'de Türk donanması, birleşik Hıristiyan donanmasını yenmişti.

Kaanûnî, 8 günde Yanbolu - Edirne yolunu aldı ve 23 ekimde Edirne'ye geldi. Burada Barbaros'la uzun boylu görüştü. Tam 1 ay Edirne'de kaldı ve 27 kasım 1539'da Istanbul'a döndü. 8. sefer-i hümâyûn, 4 ay, 20 gün sürmüş ve bütün sefer-i hümâyûnların en kısası olmuştu.

Boğdan Sefer-i Hümâyûnu Hakkında Hulâsa ve Netice

Kaanûnî'nin ilk yıllarında Dîvân-ı Hümâyûn, Eflâk voyvodalığının tâbiiyet statüsünü değiştirmiş ve geniş ölçüde iç işlerine müdahale etmişti. Radu dela Afumati'nin voyvodalığı zamanında akıncı başkumandanı Mihaloğlu Mehmed Paşa, Eflâk'ın bütün şehirlerine Türk subaşılar tâyîn etmiş, ülkenin idâresini tamâmen şahsına bağlamış, bunlara itirâz eden voyvodayı tahtından indirmişti. Mehmed Paşa, eyâleti, iç muhtariyetini kaldırarak doğrudan doğruya Istanbul'a bağlamak ve beylerbeyisi olmak istiyordu. Ancak Dîvân-ı Hümâyûn, vaziyeti müzakere ettikten sonra, Mehmed Paşa'nın teklifini reddetti ve Voyvoda'yı tekrar tahtına oturttu (A. Decei, *İslâm An.*, III, 636b).

Eflâk'a yapılan bu müdahale, neticede eski vaziye iade edilmekle berâber, aynı milletten ikinci prensliği, Boğdan'ı ürküttü. Boğdan, Eflâk'tan daha geç Türkiye'ye dâhil olmuştu ve voyvodalığın tabiiyet statüsüne göre, iç işlerinde daha fazla muhtar, hattâ müstakildi. Petru Rareş'in hareketleri, Istanbul'da beğenilmiyordu. Hattâ Kaanûnî, 1529 sonbaharında Viyana'dan dönerken, Voyvoda'yı huzuruna çağırttı ve bundan sonraki hareketlerine dikkat etmesi hususunda ikazda bulundu. Kaanûnî gibi bir şahsiyetin ikazı çok tehlikeliydi. Büyük Hâkan, Voyvoda'ya bir şans daha tanımayı münasip görmüştü. Fakat V. Petru, bu şansını kullanmasını bilmedi. Kaanûnî'yi bizzat Boğdan seferine çıkmaya sevkeden başlıca meseleler Aloisio Gritti'nin Ferdinand'ın teşvikıyle Petru Rareş tarafından katli ve Voyvoda'nın, gene Bohemya Kralı'nın teşvikıyle Lehistan topraklarına birçok tecâvüzde bulunması idi. Böylece seferin sebebi, doğrudan doğruya Almanya idi. Onun içindir ki bu sefer-i hümâyûnu, Kaanûnî - Charles - Quint bahsinde inceliyoruz. Charles - Quint, Lehistan - Türkiye sulhunu hiç beğenmemişti ve bu iki devletin arasını açmak sûretiyle Lehistan'ı da nüfuzu altına almak istiyordu. Lehistan Kralı, bu maksattan gafil olmadığı için, Türkiye toprağı sayılan Boğdan'a bir ceza seferi yapmaya kalkışmadı, Voyvoda'yı Kaanûnî'ye elçi göndererek şiddetle şikâyet etmekle yetindi. Petru Rareş, iyice gözden düşmüş ve maksadı ortaya çıkmıştı. Dîvân-ı Hümâyûn, Voyvoda'nın, ihtimâl istiklâl kasdıyle veya malî menfaatler dolayısiyle Almanya tarafına kaydığına kesin sûretle karâr vermişti. Bu karar, Boğdan sefer-i hümâyûnunun açılmasına sebep oldu (Hammer, V, 289).

Boğdan seferinin neticesi, bu eyâletin de Eflâk gibi en sıkı şartlarla Istanbul'a bağlanması ve topraklarının bir kısmının elinden alınması oldu. Esâsen "boyar" denen ve mühim bir kısmı Türk - Moğol aslından ve Romen'leşmiş bulunan ve ülkede gerçek söz sahibi olan asılzâdeler, Istanbul'u tutuyorlar ve Cihan İmparatorluğu'na karşı bir siyaset takıyb etmeyi çılgınlık sayıyorlardı. Daha 1530'da Silistre sancakbeyi ve akıncılar başkumandanı ihtiyar Mihaloğlu Mehmed Paşa, Braşov ve Vlad'ı fethederek buralarını Kral Zsapolya Janos'a teslim etmiş ve Erdel'den Alınan nüfuzunu silmiştir (Decei, *İslâm Ans.*, IV, 298a). Braşov, Erdel'in güney - doğusunda, Transilvanya Alpleri'nin kuzey eteklerinde, Tuna'nın kollarından Oltu'nun güney kıyısına az mesâfede mühim bir şehirdi ve Eflâk topraklarına çok yakındı. Braşov'un az güneyindeki 1 051 m yüksekliğindeki bir geçitten, Transilvanya Alpleri aşılır ve güneyde Eflâk ovasına, bu ülkenin Ploeşti şehrine inilir.

Boğdan seferinden dönüşte, eyâletin statüsü geniş ölçüde değiştirildi. Esâsen Boğdan topraklarından ayrılan ve Almanya'ya sığınan V. Petru Rareş, azledildi. Yerine kardeşi Stefan tâyîn edildi. Bundan böyle voyvoda, iki yılda bir bizzat Istanbul'a gelecek ve iki yıllık vergisini birden kendisi getirecekti. Osmanlı protokolünde mevkıi beylerbeyilere (orgeneral) eşit sayılacaktı. Boğdan'ın Karadeniz ile olan son irtibâtı da kesildi. Dniestr ile Prut arasındaki Moldavya arâzisinin tamamı, doğrudan doğruya Türkiye'nin Akkerman sancağına katıldı. Bu sancağın başına Hasan Bey getirildi (Hammer, V, 291 - 2). Türkler'in "Bucak" dedikleri bu Güney ve Orta Besarabya'da, Dniestr üzerinde müstahkem Bender (Tighina) kalesi kuruldu. Bu sûretle Dniestr'in ağzındaki Akkerman kalesinden başka, bu yeni kale de Dniestr'in kuzey kıyılarını kontrol atlına alıyor, Lehistan, Kırım Hânlığı ve Boğdan ülkeleri arasında hâkim bir vazıyete geçiyordu (bugün Prut ile Dnietr arasındaki bu ülke, yani Besarabya, Romanya'ya değil, Sovyetler Birliği'ne aittir). Bundan böyle voyvodalığın başkenti olan Suçava'da Voyvoda'nın gûya muhâfız birliği olmak üzere, 1 000 Sipahi ile 500 Yeniçeri bulunacaktı. Suçava'daki hazineye devlet, V. Petru'nun son yıllarda ödemediği vergilerin ve açılan seferin tazmînâtı olarak el koyuyordu. Tuna Deltası kuzeyindeki Kilye kalesi, V. Petru tarafından tahrip edildiği için, Romenler tarafından yapılacak ve Türkler'e teslim edilecekti. Böylece Prut ile Türkler'in "Turla" dedikleri Dniestr arasındaki Besarabya ülkesi, tam mânâsıyle Türk hâkimiyet ve kontrolüne geçiyordu. Boğdan topraklarında 1 500 Türk askerinin bulunması da, ülkeyi bundan böyle herhangi bir ayaklanmaya ve yabancı nüfuzuna kaymaya gayrı müsâit hâle getiriyordu (Decei, *İslâm Ans.*, III, 637a). Bu sefer-i hümâyûnda Romanya toprakları, tarihte ilk defa olarak kûs (kös) taşıyan filler görmüştür (*Fezleke*, I, 401).

Çevredeki Türk hâkimiyet ve nüfuzu, bundan sonraki yıllarda da gelişmesine devam etti. 1543'te o zamana kadar Eflâk'ın olan İbrail (Braila) şehri ve çevresi, bu voyvodalıktan alınıp, doğrudan doğruya devlete katıldı. Böylece Tuna'nın kilit noktalarının Türkler'in eline geçmesi tamamlandı. İbrail, Seret ırmağının Tuna'dan ayrıldığı yerde kurulmuştur; Tuna'nın batı kıyısında ve Seret'in güney kıyısı yakınlarındadır, İbrail'den Tuna'nın karşı yakasına geçince, Dobruca toprakları başlar. Bu sıralarda Eflâk voyvodası, Radu Paisie (1535 - 1545) idi ve Dîvân-ı Hümâyûn'un bu kararına hiçbir itirazda bulunmadı. Zâten Türk nüfuzu çok artmıştı. Voyvodalardan II. Mihnea Turcitul (= Türk Mihnea) İslâm dînini kabûl etti (Decei, *İslâm Ans.*, IV, 298a). 1551'de de Boğdan voyvodası Iliaş, Müslüman oldu. Bunun üzerine Boğdan voyvodalığından alındı ve "Mehmed Bey" adıyla Silistre sancakbeyi yapıldı (Decei, *İslâm Ans.*, III, 637a). Dobruca, tamamen bir Türk ülkesi hâline geldi. Babadağı şehri, büyük Türk şehirlerinden biri oldu ve asrın sonlarında nüfûsu 100 000'e yükseldi (Decei, *İslâm Ans.*, III, 637b).

Kaanûnî'nin, bu 8. sefer-i hümâyûnunun imparatorluğa sağladığı menfaatler bundan ibâret olmadı. Kırım Hânlığı üzerindeki Osmanlı nüfûzu da arttı. İlk defa 1484'te II. Bâzeyîd'in Boğdan sefer-i hümâyûnunadır ki, bizzat Kırım Hanı'nın (Mengli Giray Han) kumandasında Kırım atlı ordusu katılmıştı. Bu tarihten 54 yıl sonra, 1538'de, bu kere Sâhib Giray Han'ın kumanda ettiği Kırım ordusu, Orduy-ı Hümâyûn'a katıldı. Sâhib Giray (1533 - 1551), I. Mengli Giray'ın oğullarından olup, 1521 - 1524 arasında Kazan hanı da olmuştur. 1524'te Ruslar'dan Nijniy Novgorod'u (şimdiki Gorky, Moskova ve Leningrad'dan sonra 3. büyük Rus şehri) fethetmiştir. Kaanûnî, Sâhib Giray'a vezirlerine davrandığı gibi davranmadı. Kendisine lûtfen yardıma gelen müstakil bir hükümdar muâmelesi yaparak nezâket gösterdi ve Hân'ın gönlünü kazandı. Ancak bundan böyle Kırım hanları ve kalgayları (velîahtleri), alelâde Osmanlı kumandanlarından farksız bir şekilde Avrupa seferlerinde hizmet göreceklerdir. Kalgay Emin Giray, Kaanûnî'nin irâdesiyle, 1543'te Macaristan'a girmiştir. Sâhip Giray'ın tek oğlu olan ve hanlığa yükselemiyen Emin Giray'ın bu 1543 seferi, Kırım ordusunun Osmanlı ordusuna katıldığı 3. seferi teşkil eder.

Türkiye - Venedik Sulhu (20 ekim 1540)

1540 yılının 20 ekiminde yapılan sulh, Türkiye ile Venedik arasındaki harb hâline son verdi. Venedik'in, Charles-Quint'e doğru kaymasını önledi. Sulh müzâkereleri, nisandan ekime kadar 6 ay sürdü. Biribiri ardından Istanbul'a gelen Venedik murahhasları, Gritti, Pietro Zeno (yolda ölmüştür) ve nihâyet Tomaso Contarini, muvaffak olamadılar. Sonunda Luigi Badoero gönderildi. Bu diplomat, 6 ay çalıştı ve Istanbul Muâhedesi'ni elde etmeyi başardı.

Muahedeye göre Venedik, Türkiye'ye harb tazminatı olarak 300 000 duka (Venedik altını) ödüyordu. Mora'daki son Venedik iskelesi olan küçük Anadolu (Nauplia) ve Malvoisia (Monemvasia), Türkiye'ye geçiyordu. Dalmaçya'daki Urana ve Nadin kaleleri de terkediliyordu. Bunların en mühimmi, Nauplia (Navplion) limanıdır ki, Türkler "Anabolu" derler. Mora'nın doğusunda, Algolis (Nauplia) körfezinin ucundadır. Barbaros'un Ege denizinin güneyinde fethettiği adalar da Türkiye'ye veriliyordu. Buna karşılık Akdeniz'de Venedik ticâreti ve yüksek menfaatleri, harbden öncesinde olduğu gibi yeniden yürürlüğe giriyordu.

9. Sefer-i Hümâyûn : Budin Seferi (1541) ve Macaristan'ın Bir Eyâlet Şeklinde Türkiye'ye Katılması

20 haziran 1541'de Kaanûnî Sultan Süleyman, 9. seferine çıkmak üzere Istanbul'dan ayrıldı. Seferin sebebi, Ferdinand'ın tekrar Macaristan işlerine karışmasıydı. Ferdinand, Szapolya'nın ölümünden sonra, Türkiye'nin tâbii olarak Macaristan kralı olacağını tahayyülden bir an geri kalmamıştı. Ancak Szapolya'nın evlenmesi, Ferdinand'ın büyük hayallerine son veriyordu. O zamana kadar bekâr ve çocuksuz olan Szapolya Janos'un bir vârisi olabilirdi, nitekim oldu. Bu hal, Ferdinand'ı ve Charles - Quint'i, derin bir ümitsizliğe sevketti ve silâhlı müdahaleyle Macaristan'ı ele geçirmek çâresine tekrar başvurmak mecburiyetinde bıraktı.

Türkler 1526'da Mohaç zaferini kazanıp Macaristan'ı muhtar bir krallık şeklinde imparatorluklarına bağladıkları zaman, bu ülke, daha eski devirlere nazaran inhitat hâlindeydi. Ülkenin dâhilî ve içtimaî yapısı bozulmuştu. Arpadlar'dan sonra gelen hânedânlardan bâzıları sevilmemiş ve tutulmamıştı. Halk, umûmiyetle idâreden memnun değildi ve Türkler'in getireceği yeni düzeni kabûle mütemâyil bulunuyordu. 1511'de Segesvar burjuvası, 1520'de Szeben burjuvası, 1513'te Segesvar köylüsü, devlete karşı açıkça ayaklanmışlardı (Ladislas Makkai, *Hist. de Transylvanie*, Paris, 1946, 105-6). Macaristan büyük bir devlet, Macarlar, büyük ve mağrur bir milletti. Bu devleti ve milleti idâre altına almak ve ilhak etmek, diğer Balkan devletlerini ve milletlerini imparatorluğa katmakla aynı şey değildi. Çok daha mühim bir hâdise teşkil ediyordu.

Szapolya Janos, Lehistan Kralı'nın eniştesi oluyordu. Szapolya, 1529'da Viyana seferinde, Kaanûnî tarafından resmen evlât ilân edilmişti (Makkai, 124). 1533'te Kaanûnî, Ferdinand'ı da oğul olarak kabûl etmiş ve Ferdinand, bu evlâtlığa resmen râzı olmuştu. Zoraki de olsa Türkiye hükümdarının oğlu olmaya rıza gösteren ve bunu resmen kabûl eden muâhedeye imza koyan Ferdinand, artık Szapolya'yı Türkler'e boyun eğip Hıristiyan dînine ihânetle suçlıyamazdı. Kaanûnî'nin siyâsî dehâsı, Charles - Quint'in tek erkek kardeşini, Szapolya ile aynı hizaya getirmişti (Makkai, 125).

Kaanûnî'nin emir ve teşvikıyle Szapolya, Lehistan kralı I. Sigismund'un kızı Isabella ile evlendi. Bu sûretle Kaanûnî, Venedik'ten sonra Lehistan gibi büyük bir devleti de Charles - Quint'den ayırıyor ve Türk nüfuzu altına alıyordu. İşte Szapolya, kraliçe Isabella'dan bir erkek çocuğa, velîahde mâlik olmuştu ki, bu mutlu hâdiseden 15 gün sonra öldü (22 ağustos 1540). 53 yaşında ve 15 yıldan beri Macaristan kralı idi.

Macaristan - Transilvanya tahtına 15 günlük bir bebeğin geçmesi, Avrupa'da yeni bir krize bâriz bir işaretti. Bu bebeğin adına kim veya hangi kuvvet hüküm sürecekti? Bebeğin doğumuyla kederlere gömülen Ferdinand, rakîbi Szapolya'nın bu bebeği yarım aylık yetim bıraktığını öğrenerek, büyük ümide düştü. Ancak Kaanûnî de, Avusturya'ya yaklaşıyordu. Macaristan'da Kaanûnî'yi temsil eden Sinan Çavuş, küçük bebeği, Türkiye Hâkanı nâmına Erdel voyvodası, yâni Transilvanya prensi olarak resmen selâmladı ve keyfiyeti bütün Macar ülkelerinde ilân ettirdi (Makkai, 128, 129). Szapolya, hem Macaristan kralı, hem de Erdel prensi idi (tahta çıkarılmadan önce de Erdel umûmî vâlisi bulunuyordu). Şimdi Macaristan'daki tam salâhiyetli Türk temsilcisi, Szapolya'nın halefinin ikinci sıfatını kabûl ediyor, fakat asıl sıfatından, Macaristan kralı sıfatından bahis bile açmıyordu. Ferdinand, sevinecek kadar budala değildi, bilâkis endişeye kapıldı. Sinan Çavuş, şüphe yok ki, Dîvân-ı Hümâyûn'dan aldığı gizli emirle, Macaristan tahtını boş tutuyordu. Bunun ne demek olduğunu Ferdinand, kavradı. Şüphesiz Dîvân, Budin tahtına kendisini dâvet edecek değildi. Ya akla gelmiyen bir intihap yapmıştı, veya ülkeyi doğrudan doğruya alelâde bir eyâlet olarak ilhaka hazırlanıyordu. Mısır imparatorluğunu eyâlet şeklinde ilhak eden bir devlet, şüphesiz Macaristan krallığı hakkında da aynı şekilde davranacak gücü kendinde görürdü. O halde Ferdinand, elini çabuk tutmalı, bir oldu bitti ile Macaristan'ı işgal edip, sonra bunu Dîvân-ı Hümâyûn'a, ne şartla olursa olsun kabûl ve tasdik ettirmeli idi. Sinan Çavuş, Erdel (Transilvanya) eyâleti için Istvan Majlat'ı hükümdar salâhiyetiyle nâib yapmış, fakat Macaristan'a böyle bir tâyin yapmaya yanaşmamıştı. Zâten yapamazdı. Çünkü artık bizzat Türkiye hükümdarı, Macaristan'a gelmek kararında idi. 25 mayıs 1541'de Macaristan'a taarruza başlıyan Ferdinand, ülkede büyük kuvvetler toplamaya çalışıyordu. Hareketleri Türk hükûmeti tarafından beğenilmeyen Istvan Majlat ise, 1540 sonunda tevkif edildi ve ölünceye kadar Yedikule'den salıverilmedi (Makkai, 130).

Sefer-i hümâyûna bu kere Şehzâde Selim ve Şehzâde Bâyezid katılıyorlardı. Bunlar, Kaanûnî'nin Hurrem'den olan 4 oğlunun 2. ve 3.'sü idiler. Bu kere büyükleri Şehzâde Mehmed, sefere alınmamıştı. Selim 17, Bâyezid ise 15 yaşında bulunuyordu. Rumeli kazaskeri (müstakbel şeyhulislâm) Ebussuud Efendi de sefere katılıyordu.

Ferdinand'ın elçisi Lasczky, efendisinin Macaristan kralı olarak tanınması şartıyla, Szapolya'nın kabûl etmiş bulunduğu bütün tâbiiyet bağlarıyla Türkiye'ye bağlanacağını söyleyip krallık tâcı dilenirken, Almanlar da İstolnibelgrad (Macarca : Székesféhervar, Almanca : Stuhlweissenburg) başta olmak üzere birçok Macar şehrini fiilen ele geçirmeye uğraşıyorlardı.

Almanlar, bundan sonra Budapeşte'yi muhâsaraya başladılar. Szapolya Janos, oğlu Sigismund Janos'a annesi Kraliçe Isabella ile Varadin başpiskoposu Martinuuzzi'yi nâib ve vasıy tâyin eden bir vasiyetnâme bırakmıştı. Kraliçe, Budin'i savunurken, elçisi Verboeczy (Verböçi) de, Kaanûnî'den bir vakit evvel ülkeyi Alman istilâsından kurtarması için yardım diliyordu. Kaanûnî, evlâtlığı Ferdinand'a kızgındı ve sık sık babalığına baş kaldıran bu âsî oğula, ortada çekişilecek bir Macaristan tâcı bırakmamak sûretiyle iyi ve kesin bir ders vermeye hazırlanıyordu. Kaanûnî'den önce Vezir Mehmed Paşa, Macaristan üzerine yürümüştü. Yanında Rumeli beylerbeyisi Husrev Paşa da vardı. Küçük Kasım Paşa ise, Tuna üzerinden İnce Donanma ile Budin'e yaklaşıyordu.

Vezîr-i âzam Ayas Paşa ölmüş yerine geçen Dâmâd Lutfî Paşa azledilmişti. Şimdi vezîr-i âzam olarak Süleyman Paşa iktidarda bulunuyordu. Uzun Mısır beylerbeyiliği ve Hindistan seferi ile tanınan bu ihtiyar devlet adamı, sefer-i hümâyûna katılmıyordu. Çünki İran tarafında vaziyet karışıktı. Şâh Tahmasb, Charles - Quint'e ve Portekiz Kralı'na elçiler gönderip, Türkiye aleyhinde projeler hazırlıyordu. Şâh'ın teklifine göre, İran taarruza uğrarsa, Charles - Quint ve Portekiz, Avrupa'da denizde ve karada Türkiye'ye ikinci cephe açacaklar, aksi olur, Almanya - İspanya ve Portekiz, Almanya'da olsun, Akdeniz ve Hind Okyanusu'nda olsun Türk taarruzuna uğrarlarsa, İran, derhal Osmanlılar'a savaş açacaktı.

Istabur Zaferi (21 - 22 ağustos 1541 Gecesi)

Budin'i muhâsara eden Alman Başkumandanı General von Reggendorf, Vezir Mehmed Paşa'nın yaklaşması üzerine muhâsara muhârebesinden vazgeçmiş, Türkler'in "Istabur" dedikleri müstahkem hendekler kazdırarak, ordusunu bu hendeklerin arkasına saklamış ve savunma vaziyetine geçmişti. Mehmed Paşa, bu müstahkem mevzilere taarruza karar verdi. Ancak dayanamıyacağını anlıyan von Reggendorf, 21 - 22 ağustos gecesi, gece karanlığından faydalanarak ordusunu Avusturya'ya kaçırmaya hazırlanıyordu. Bu sıralarda Istanbul'dan ayrılalı 2 ay, 2 gün olan Kaanûnî, Macar topraklarında idi ve Budin'e yaklaşıyordu (ayın 26'sında Budin'e gelecektir).

Alman başkumandanı, Kaanûnî'nin büyük Türk kuvvetleri ile yaklaşmakta olduğunu haber aldığı için, fevkalâde telâşa düşmüştü. 21 ağustosu 22 ağustosa bağlıyan gece von Reggendorf, birliklerini Mehmed Paşa'nın kuvvetlerine sezdirmeden Tuna'dan geçirmeye kalkıştı. Fakat Türk keşif kolları, bu gizli ricati haber aldı. Mehmed Paşa, düşmanı derhal bastırdı. Almanlar, çok büyük zayiat verdiler. Kasım Paşa da ince filosu ile Tuna'dan yürüdü ve Almanlar'ın elinde bulunan Peşte'yi, yâni Budin'in Tuna'nın karşı yakasındaki kısmını geri aldı. Von Reggendorf, yaralı olarak canını kurtarabildi. Kaanûnî'nin büyük birliklerinin müdâhelesine lüzum kalmaksızın kazanılan bu mühim zafer, tuhaf bir tesâdüf eseri olarak, Kral Szapolya'nın ölümünün birinci yıldönümüne (22 ağustos) rastlıyordu. Zaferden 4 gün sonra, 26 ağustosta, Kaanûnî Sultan Süleyman, Orduy-ı Hümâyûn ile berâber Budin önlerine geldi. 3 gün sonra, 29 ağustosta, Szapolya'nın 1 yaşını ancak 22 gün geçmiş olan bebek oğlu, Kaanûnî tarafından Otağ-ı Hümâyûn'da merasimle kabûl edildi.

"II. Janos = Yanoş" denen ve Szapolya'nın halefi ve meşrû vârisi olmak bakımından Macaristan kralı ve Erdel prensi sayılan bebeğin krallık vasfı, henüz metbûu olan Büyük Türk Hâkanı tarafından tasdik edilmiş değildi. Tac giymemişti. Yalnız Macaristan'da ve Macarlar arasında "kral" olarak anılıyordu. Krallığı, bu unvanı Kaanûnî tarafından tasdik edildiği takdirde kesinleşecek ve meşrûlaşacaktı.

13 aylık bebek kralın anası Kraliçe Isabella, oğlunu, 3 dadısı ve başta Martinuzzi olmak üzere 6 müşaviri ile Otağ-ı Hümâyûn'a yolladı. Kaanûnî, bebek kralı sevip okşamış, Şehzâde Bâyezid ile Şehzâde Selim de bebeği kucaklarına alıp sevmişlerdi. Bu merâsimden sonra Kaanûnî, II. Janos'a Erdel (Transilvanya) prensliğini, Türkiye imparatorluğunun bir parçasını teşkil etmek ve bütün tâbiiyet şartlarını yerine getirmek üzere verdiğini, fakat Macaristan krallığını bebek kraldan aldığını, bundan böyle Macaristan'ın bir eyâlet olarak doğrudan doğruya merkeze bağlanıp başına bir beylerbeyi getirileceğini bildirmiştir. 29 ağustos günü öğleye doğru Türk askeri, Budin şehrini tesellüm etmiş ve padişahın fermânı, bütün ahaliye duyurulmuştur. Macaristan gibi büyük ve Almanya'nın daimî tehdidi altında bulunan bir ülkede bir bebeğin saltanat sürmesinin, karışık niyabet mes'elelerine yol açmak sûretiyle hem Türkiye'nin, hem de Macarlar'ın aleyhine bir vaziyet doğuracağı endişesi, Kaanûnî'yi ve Dîvân-ı Hümâyûn'u, bu kararı almaya sevketmiştir. Ülkenin eyâlet şeklinde ilhakı ile, Türkiye'nin vasıtasız sûrette Avusturya ile sınırdaş olması ve bu sûretle Macaristan'ı tehditten ve ardı kesilmiyen Alman tecâvüzlerinden koruması da, bu kararın mühim sebepleri arasında bulunmaktadır. Kaanûnî, bir lûtuf daha göstererek, bebek II. Janos'un, babası gibi "kral" unvânını taşımakta devâm etmesine müsâade etmiştir.

Macaristan Krallığı'nın "Budin Beylerbeyiliği" Adıyle Türkiye'ye İlhakı (29 ağustos 1541)

Macaristan'ın ilhâkı, gayetle mühim bir hukukî mesele idi. Bu sûretle Macaristan krallık tâcı da, nice imparatorluk ve krallık tâcları gibi, Büyük Türk Hâkanı'na, Türkiye imparatoruna geçiyordu. Macaristan'ın kaybına kadar Osmanoğulları, Macaristan tâcına da bu sûretle sâhib olmuşlardır. Bundan sonra Erdel Prensliği, millî bir Macar devleti şeklinde, devam ediyor, fakat asıl Macaristan ile bütün alâkası kesiliyordu. Macaristan'ın Türkiye'ye doğrudan doğruya ilhak edildiği bu 29 ağustos günü, garip bir tesâdüf eseri olarak, Mohaç zaferinin 15. yıldönümü idi. Bu sûretle 15 yıl, 1 gün Türkiye'nin himâyesinde kalan Macaristan, bundan böyle doğrudan doğruya merkeze bağlı bir Türk eyâleti oluyordu.

İlhakın resmen ilânının ertesi günü, 30 ağustosta Macaristan'da eyâlet teşkilâtı yapılmış ve ilk Türk beylerbeyisi tâyin edilmiştir.

İmparatorluk protokolünde yeni eyâlete "Budin Beylerbeyiliği" adı verilmiştir. Eyâlet merkezi, eski krallığın taht şehri olan Budin (Budapeşte) oluyordu. Eyâlet, protokolde Mısır eyâletinden sonra, fakat Rumeli eyâletinden önce geliyor, böylece imparatorluk eyâletleri arasında 2. sayılıyordu. Ondan sonra 3. olarak Rumeli (merkezi Sofya), 4. olarak Anadolu (merkezi Kütahya) eyâletleri geliyor, diğer eyâletler bunları tâkıyb ediyordu. Budin eyâletinde de, Mısır eyâleti için olduğu gibi vezir (mareşal) rütbesinde beylerbeyiler tâyini kararlaştırılmıştır. Halbuki Rumeli eyâleti dâhil, bu ikisi (Mısır ve Macaristan) dışında bütün eyâletlerin umumî valilerinin rütbesi ancak beylerbeyi (orgeneral) idi. Sonradan, diğer eyâlet beylerbeyilerine de vezir rütbesi verilecektir; fakat bu hâdise, Kaanûnî'den sonradır.

İlk Budin beylerbeyisi, Ramazanoğlu Prens Uzun Süleyman Paşa'dır. Bu vazifeye getirilirken Paşa'nın rütbesi, beylerbeyilikten vezirliğe yükseltilmiştir. Süleyman Paşa, bu vazifeye getirilmeden önce Anadolu, daha önce de Bağdad beylerbeyisi idi. Garip bir tesâdüf eseri olarak, bu Türkmen Prensi, Bağdad'ın yâni Irak'ın da ilk Osmanlı beylerbeyisi olmuştu. Süleyman Paşa'nın bu mühim görevi, ileride gözden geçirileceği üzere, Avrupalılar nazarında Macaristan kral nâipliği (vice-roi) idi. Yerine Sultan-zâde Prens Balı Paşa getirilmiştir. Yahyâ Paşa'nın 3 oğlunun büyüğü olan ve Mohaç'ta akıncılara kumanda eden bu vezir, Kaanûnî'nin halasının oğlu, yâni ana tarafından II. Bâyezid'in torunudur. Gazi Balı Paşa'nın ölümü üzerine yerine, kardeşi Sultan-zâde Prens Gazi Mehmed Paşa getirilmiş ve bu zat da 1548 şubatına kadar bu makamda kalmıştır. Mehmed Paşa'nın oğlu Vezir Arslan Paşa da 1565 mayısından 1566 ağustosuna kadar 1 yıl, 3 ay Budin beylerbeyisi olmuştur. Arslan Paşa, şairdir ve şiirlerinde "Sifâlî" mahlâsını kullanmıştır (Âşık Çelebî, *Meşâ'iru'ş Şu'arâ,* Fâtih Millet Kütüphanesi'ndeki nüshasında Paşa'nın nefis bir minyatürü de vardır). Arslan Paşa'nın yerine Budin beylerbeyisi olarak, bu mevkide 12 yıldan fazla kalacak olan Vezir Mustafa Paşa getirilmişti.

Ramazanoğlu Uzun Süleyman Paşa, Osmanlılar'ın ilk Basra beylerbeyisi olan Ramazanoğlu Kubâd Paşa'nın oğlu ve Ramazanoğlu hükümdarı Mahmud Bey'in torunudur. İlk Budin kadılığına, Hayreddin Efendi getirilmiştir. Hıristiyan Macar halkın adliye işlerinin başına da büyük Macar asîllerinden Verboeczy getirilmiş ve kendisine günde 500 akça maaş ve tahsîsât ayrılmıştır. Bilindiği gibi Türk imparatorluğunun gayri müslim tab'aları her türlü hukuk, hattâ birçok ahvelde ceza dâvalarını aralarında, kendi mahkemelerinde görürler ve kendi dinî ve örfî hukuklarını tatbik ederlerdi. Türk mahkemeleri, ancak imparatorluğun Müslüman tab'asının dâvalarına, bir de bir Müslüman'la bir gayri müslim arasındaki dâvaya bakardı. Bir Müslüman'la bir gayri müslimin dâvasına Hıristiyan mahkemesi bakamazdı. Hıristiyanlar'ın kendi aralarındaki dâvalara, eğer mevzu âsayiş ve umumî ahlâkı bozacak derecede mühim bir şeyse Türk kadısı müdahele ederdi. Gayri Müslimler'e geniş cemaat hakları tanınması, Türk siyâsetinin esaslarından biridir.

Budin kalesine 6 000 Türk askeri kondu. Eyâlet sancak merkezlerinde de sayıları 1000'den aşağı olmamak üzere mühim Türk garnizonları kuruldu. Bu sûretle Macaristan, Almanya'ya karşı gerçek bir Türk kalesi hâline getirildi. "Budin Kapdânı" denen amiralin idâresine de Tuna üzerindeki Türk İnce Donanması verildi.

2 eylûl 1541 günü Kaanûnî, merasimle Budin'e girdi ve Fethiye Camii'nde cuma namazını kıldı. Hutbe'yi, Rumeli kazaskeri Ebussuud Efendi okudu. 5 eylûlde bebek kral II. Janos'la annesi Kraliçe Isabella, Budapeşte krallık sarayını boşaltıp Erdel'e harekete hazırlandı. Bundan sonra krallık sarayında, Büyük Türk Hâkanı'nı temsilen beylerbeyiler oturacaklardı. 24 eylûlde II. Janos, annesi Kraliçe ve Kaanûnî tarafından kendisiyle vasıy tâyin edilmiş olan Başpiskopos Martinuzzi ve Petroviç'le berâber Budapeşte'den çıktı. Erdel'e, bundan böyle saltanat süreceği ülkeye gidiyordu. Kendilerine kalabalık bir maiyyet ve muhâfız birlikleri refakat ediyordu. Erdel voyvodalığı fermanı, oğlu nâmına Kraliçe Isabella'ya, bizzat Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebî tarafından verilmişti.

7 eylûl 1541'de Budin'e gelen Kral Ferdinand'ın elçileri Kont von Salm ve Sigismund von Herberstein, Macaristan krallığının Türkiye'ye tâbî olmak üzere Ferdinand'a verilmesini rica ettiler. Bu takdirde Ferdinand, Szapolya'nın taahhüt ettiği bütün şartları ve 100 000 duka (Venedik altını) yıllık vergiyi vermeyi kabûl eyliyordu. Ancak elçilerin Ferdinand'dan bu tâlîmâtı almalarından birkaç gün önce, Macaristan'ın Türkiye'ye ilhâkı ilân olunmuştu. Ferdinand, eski Macaristan krallığının işgal ettiği kuzey-batı şeridi için, zâten Türkiye'nin tâbii idi ve Türkiye'ye yılda 40 000 duka (Venedik altını) ödüyordu. 18 eylûlde krallığın ilhâkını öğrenen elçiler, Budin'den ayrıldılar. Ferdinand için bütün ümidler sönmüştü.

Kaanûnî, 26 gün Budapeşte'de kaldı ve 28 eylûlde hareket etti. 1 ay, 29 günde Orduy-ı Hümâyûn, Budapeşte - Istanbul yolunu aldı. 27 kasımda Türk Ordusu, başında Büyük Türk Hâkanı olduğu hâlde Istanbul'a girdi. Bu sûretle Macaristan'ın imparatorluğa alelâde bir eyâlet şeklinde katılmasıyla biten bu ünlü 9. sefer-i hümâyûn, 5 ay, 7 gün sürdü.

Ferdinand, bütün ümidini yitirmiş olmakla berâber, bundan sonra da Macaristan tâcını dilenmekte devam etti. Artık ricâ mâhiyetinden tamamen çıkmış olan bu dilek, Dîvân-ı Hümâyûn tarafından ancak istihza ile karşılanıyordu. Charles - Quint gibi Avrupa ve Amerika'nın en mühim ülkelerini elinde tutan bir hükümdarın tek erkek kardeşinin bu doymak bilmez açgözlülüğü, birçok Alman elçisinin Dîvân'da hakarete uğramasına sebep oldu. Kaanûnî, Macaristan'ın ilhâkıyla sonuçlanan 9. seferinde iken, Barbaros'un evlâtlığı Hasan Bey (Paşa), Cezâyir'i fethetmek hülyasıyla Kuzey Afrika'ya bizzat ayak basan Charles - Qunnt'i büyük, korkunç bir hezimete uğratmıştı. Charles - Quint, 23 ekimde bu müthiş bozguna uğrarken Türk Ordusu, Macaristan'dan dönüyordu ve Budapeşte - Istanbul yolunda idi.

Uzun Süleyman Paşa, Budin Sarayı'na yerleştikten 1 yıl sonradır ki, Ferdinand, Istanbul'a gönderdiği elçisi Tranquillus Andronicus vâsıtasıyle tekrar Macaristan krallık tâcına tâlib oldu. 9 kasım 1542'de Dîvân-ı Hümâyûn'da iyice azarlanan büyükelçi, boynu bükük Viyana'ya yollandı.

Elçilerin Istanbul'dan salıverilmelerinden 8 gün sonra Kaanûnî, 19 kasım 1542'de Edirne'ye gitmek üzere Istanbul'dan ayrıldı. Yanında Şehzâde Bâyezid de bulunuyordu. Büyük bir Alman ordusunun Budin üzerine yürüdüğü öğrenilmişti. Ancak bu ordunun Budin önlerinde 24 kasımda imha edilmesi üzerine, Kaanûnî'nin Edirne'den ileri gitmesine lüzum kalmadı. 10. sefer-i hümâyûn baharda yapılması kararlaştırılarak, Kaanûnî, bütün kışı Edirne'de geçirdi ve sefere çıktığı 23 nisan 1543 târihine kadar 5 ay, 6 gün, Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nda oturdu.

Budin Zaferi (24 kasım 1542)

Ferdinand, yeni bir sonbahar seferiyle Budin'i düşürmek istemiştir. Çünki kışın büyük Türk kuvvetlerinin imdada gelemiyeceğini biliyordu. Bu kere Alman ordusu, 17 kasım 1542'de Budin önlerine geldi ve şehri kuşattı. Muhâsara tam bir hafta sürdü. Alman imparatorluk ordusuna Brandenburg elektörü II. Joachim kumanda ediyordu. Bu büyük ordu yalnız Almanlar'dan müteşekkil değildi. İspanyol, Papalık birlikleri başta olmak üzere birçok Avrupa kuvveti de katılmıştı. Onun için ciddî bir Haçlı seferi mahiyetini almıştır. Alman nehir gemileri de, Viyana'dan Budapeşte'ye doğru Tuna'da doğu istikametinde seyrediyordu. Haçlılar 100 000 kişi olup, bunun 40 000 piyâde ve 8 000 süvarisi Alman, 52 000'i çeşitli Avrupa kuvvetleri idi.

İleride Prusya krallık ve Almanya imparatorluk tâclarını giyecek olan Hohenzollern hânedânından 6. Brandenburg (Batı Prusya, Berlin ve çevresi) elektörü olan II. Joachim Hector, bu tarihte 37 yaşında ve 7 yıldır tahtta idi. 1539'da Protestan olmuştu. Bu sûretle ilk defa olarak Alman imparatorluk ordularına bir Protestan kumanda ediyordu.

Büyük bir Haçlı ordusunun Macaristan'a girmek üzere hazırlandığını öğrenen Dîvân-ı Hümâyûn, Rumeli'ndeki kuvvetlere hazırol emri verdiği gibi, Kaanûnî de meseleyi daha yakından tâkıyb etmek üzere, Edirne'ye geldi. Rumeli beylerbeyisi Ahmed Paşa (müstakbel sadrâzam Kara Ahmed Paşa), Sofya'da Rumeli tımarlı sipahisinin toplanmasını emretti. Yahyâ Paşa-zâde Balı Paşa, kardeşi Mehmed Bey, Mehmed Bey'in oğlu Arslan Bey gibi akıncı kumandanları, Bosna beylerbeyisi Ulama Paşa, Semendire sancakbeyi Dukagin-zâde Mehmed Bey, Pojega sancakbeyi Murad Bey, Alacahisar sancakbeyi Kejdehân Mehmed Bey, hızla Budin'e yetişmişlerdir. Bu sûretle şehirde 8 000 kadar Türk askeri toplanmıştır. Budin kalesini muhafazaya memur 3 000 Yeniçeri'nin başındaki Segbanbaşı (Yeniçeri generali) Yusuf Ağa, şehrin Tuna'nın öte tarafındaki "Peşte" denen yakasına geçmiştir.

Haçlılar, 40 büyük topla bir hafta Budin kalesini bombardıman etmişler ve mühim gedikler açmışlardır. Bununla berâber 8 000 Türk askerinin çok iyi tahkim edilmiş olan kaleyi 100 000 kişilik Haçlı ordusuna karşı bir-iki ay savunacağı her iki hasım tarafca kabûl edilmiştir. Türk plânına göre, bu müddet içinde de Sofya'dan Ahmed Paşa gelecektir. Ahmed Paşa da muhasarayı kıramazsa, Edirne'den Kaanûnî yetişecektir. Vezîr-i âzam Süleyman Paşa, imparatorluğun doğudan İran tarafından tehdid edilmemesi için, merkezde kalacaktır. Ancak bu Türk projesinin ele alınmasına lüzum kalmamış, Haçlılar, Budin önlerinde bir haftadan fazla tutunamamışlardır.

Budin'i savunan Türk kuvvetleri, en seçme akıncı birlikleri, serhat sipahileri ve yeniçerilerdi. Bu sınıflardan hiçbiri son nefesini vermeden elinden silâhını bırakmazdı. Nitekim düşman, iki cebrî taarruzu tecrübe etmişse de, pek ağır zayiat vererek geri çekilmiş ve kaleye girememiştir. II. Joachim, üçüncü bir taarruz teşebbüsünün felâketle netîceleneceğini anlamış ve muhasarayı kaldırmaya karar vermiştir. Brandenburg Elektörü, Türkler'den gizlice 23 kasımı 24 kasıma bağlıyan cuma gecesi, ricat için gerekli tedbirleri almıştır. Ancak 24 kasım cuma sabahı Türkler, düşmanın çekildiğini farketmişler ve dehşetli bir taarruza geçmişlerdir. Zâten bir haftalık muhasara sırasında büyük zayiat veren Haçlılar, tamamen bozulmuşlardır. 100 000 kişilik ordunun yarısından fazlası ölmüş veya esir olmuş, gerisi perişan halde Avusturya topraklarına can atmıştır. Akıncılar, düşmanı Avusturya topraklarına kadar tâkıyb etmişlerdir.

Budin seferinde Haçlı ordusu, Türkler'den takriben 12 kere çoktu. Esâsen Charles - Quint ve Ferdinand'ın plânı, bütün Macaristan'ı, Belgrad dâhil olmak üzere, Türkler'den almak ve Ferdinand'a Budin'de tac giydirmekti. Bizzat Charles-Quint'in kıyas kabûl etmez nisbette küçük bir Türk kuvvetine bir yıl önce Cezâyir'de kesin şekilde yenilmesi gibi, bu Budin zaferi de, Orta Avrupa'daki Türk üstünlüğünü bir kere daha te'yid etmiştir. Bu sûretle Orta Avrupa'da ve Batı Akdeniz'de İspanya - Almanya, Türkiye karşısında mağlûb olmuş, bu bölgelerdeki bütün iddia ve projeleri akamete uğramıştır. Kaanûnî — Charles - Quint mücâdelesi böylece son devresine girmiştir. Ancak Kaanûnî, Budin seferinden sonraki baharda (1543), Almanya'ya bir sefer daha yapmak sûretiyle, Orta Avrupa'daki Türk hâkimiyetini perçinlemek kararını almıştır.

10. Sefer-i Hümâyûn : Estergon Seferi (1543)

23 nisan 1543'te Kaanûnî, 10. seferine çıkmak üzere, bütün kışı geçirdiği Edirne'den hareket etmiştir. Böylece bu seferki hareket, Istanbul'dan değil, istisnâî olarak Edirne'den olmuştur. 371 parçalık Tuna İnce Donanması da, Karadeniz'de Tuna deltasından aldığı erzak ve mühimmatı, kuzey - batıya doğru Tuna boyunca taşımaya başlamıştır. Ağırlıkların sevkıne Segedin sancakbeyi Ali Bey'le kethudâsı (yardımcısı) Sinan Ağa nezâret ediyordu. Ali Bey, eski Vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim Paşa'nın kapıcıbaşılığında (başyaverliğinde) bulunmuş, değerli bir askerdi. Kaanûnî'nin Orduy-ı Hümâyûn ile Edirne'den hareketinden 1 ay, 5 gün sonra, 28 mayısta da Barbaros, Almanya - İspanya'ya batıdan ikinci bir cephe açmak üzere meşhur Fransa seferine çıkmıştır.

Orduy-ı Hümâyûn, Edirne - Belgrad yolunu 1 ay, 11 günde almış ve 4 haziranda Belgrad'a gelmiştir. Rumeli beylerbeyisi Kara Ahmed ve Anadolu beylerbeyisi İbrahim Paşalar, Belgrad'da orduya katılmışlardır. Burada 2 gün kalınmış ve 6 haziranda yürüyüşe geçilmiştir. Aynı gün, Sava ırmağı kuzeye doğru atlanmış, Esklavonya'ya girilmiştir.

Bu sıralarda ilk Budin beylerbeyisi Vezir Uzun Süleyman Paşa ölmüş, yerine Yahyâ Paşa-zâde Vezir Balı Paşa getirilmiştir. Balı Paşa, yanında Bosna beylerbeyisi (eski Tebrîz beylerbeyisi) Ulama Paşa olduğu hâlde, 22 haziran 1543'te Valpo kalesini fethetmiştir. Bu sırada Kaanûnî, büyük Türk kuvvetleriyle henüz Belgrad - Budin yolunda idi. Balı Paşa, Valpo'dan önce Almanlar'ın elinde bulunan Belostina, Rahoça, Sofronika, Athina gibi kasabaları da almıştı. Valpo kalesi, Kara Ahmed Paşa'nın da Balı Paşa'ya katılmasıyle fethedilmiştir.

4 temmuzda Peç (Macarca : Pécs, Almanca : Fünfkirchen, Türkçe bazan Peçuy) de Almanlar'dan alınmıştır. Güney - batı Macaristan'da bulunan bu mühim şehri, Almanlar bir müddet önce ele geçirmişlerdi. Peç, bundan böyle, Budin'den sonra Türkler'in Macaristan'daki en büyük şehri hâline gelecek ve yüzlerce Türk mimârî eseriyle bezenecektir. Peç, Mohaç'ın 30 km kuzey - batısında, Tuna'nın batı ve Drava'nın kuzey, Kapos ırmağının güneyinde, "Pustalar" denen üçgen arâzidedir. Büyük Türk tarihçisi Peçevî İbrahim Efendi, bu şehirde doğmuştur. Peç'i, Osiyek sancakbeyi Murad Bey'le Mohaç sancakbeyi Kasım Bey almıştır. Bu sûretle Peç'in Almanlar tarafından işgali, 1540 sonlarından bu tarihe kadar takriben 3 yıl sürmüştür.

5 temmuzda, 8 günlük bir muhasaradan sonra Siklos (Şikloş) da Almanlar'dan geri alınmıştır. 8 temmuzda bu şehrin kalesi de fethedilmiştir. Bu kale, Peç'in güneyinde ve Mohaç'ın batısındadır.

Estergon'un Fethi (10 ağustos 1543)

29 temmuzda Kaanûnî, Estergon önlerine gelmiştir. Belgrad - Estergon yolu 1 ay, 23 günde alınmıştır. Orduy-ı Hümâyûn, Tuna'nın batı sahilini çıkarak kuzeyinde yürümüş, Budin'de durmadan geçmiş, Budin'in az kuzeyinde Tuna batıya doğru kıvrıldığı için, Vaç'tan (Vacz) itibâren, Ordu, batıya doğru ilerlemiş ve Estergon'a varmıştır. Türkler'in "Estergon" ve "Usturgon", Macarlar'ın "Esztergom", Almanlar'ın "Gran" dedikleri bu pek mühim kale, Budapeşte'nin 30 km kuzey - batısında, Tuna'nın güney kıyısındadır. Estergon'dan Tuna kuzeye doğru atlanırsa, asıl Macaristan topraklarından çıkılır ve Slovakya topraklarına girilir. Yâni şehirden, Tuna'nın Slovakya'ya ait olan karşı kıyısı görülebilir. Bu bakımdan Budin'den Slovakya ve Viyana'ya doğru Doğu Avusturya yoluna hâkim en mühim kale, Estergon'dur. Şehir, bir müddet önce Almanlar tarafından işgal edilmişti. Estergon, Türk akıncılarının ve serhat gazilerinin en namlı merkezlerinden biri sıfatiyle XVI. ve XVII. asırlarda mühim bir Türk kalesi ve şehri olmuştur. Estergon, 3 yıldan beri Alman işgalinde idi. Kuvvetli bir garnizon tarafından savunuluyordu. Garnizon, Alman, İtalyan, İspanyol, Hırvat, Çek, Slovak birliklerinden müteşekkildi. Burası, bir Macar başpiskoposluğunun da merkezi idi.

29 temmuzdan 10 ağustosa kadar 12 gün süren Estergon muhâsarasında Türkler, kaleyi 315 topla bombardıman etmişlerdir. Bir Türk piyâde ve bir de deniz albayı şehîd düşmüşlerdir. Bunlar Anadolu alaybeylerinden Cündî Sinan Bey ve Tuna ince donanmasından Mehmed Bey idi. 10 ağustos cuma sabahı kale teslim olmuş ve camie çevrilen büyük kilisede Cihan Padişahı Kaanûnî Sultan Süleyman, namaz kılmıştır. Estergon, Budin eyâletine bağlı bir sancak merkezi yapılmıştır. Estergon'un fethedildiği ağustos ayı içinde, şimdilik bilmediğimiz bir günde Budin beylerbeyisi Vezir Gazi Koca Balı Paşa ölmüştür. Osmanlı tarihinin büyük kumandanlarından olan Balı Paşa'nın yerine kardeşi Mehmed Paşa, vezir rütbesiyle Budin beylerbeyiliğine getirilmiştir. Bu sûretle Mohaç'tan 15 gün sonra Türkler tarafından fethedilen ve Szapolya'nın ölümünden sonra Almanlar'ın eline geçip 3 yıldır düşman işgalinde bulunan Estergon şehri, tekrar Türkiye'ye katılmıştır. Kaanûnî'nin bu 10. seferine de bu kale adını vermiştir. Estergon muhâsarası sırasında Lehistan elçileri gelip, hükümdarlarının dostluğunu te'yid etmişlerdir.

İstolni - Belgrad'ın Fethi (4 eylûl 1543)

Szapolya'nın öldüğü 3 yıldan beri Almanlar'ın işgalinde bulunan pek mühim bir Macar şehri de Türkler'in İstolni - Belgrad dedikleri "Székesféhervar"dır. (Almanca : Stuhlweissenburg). Kaanûnî, burasını da fethedip Macaristan'ı Türk idaresinde birleştirmek gayesiyle, Estergon'dan güneye inmiştir. İstolni - Belgrad, Budin'in 50 km güney-batı ve Estergon'un 65 km güneyindedir. Kale, 20 ağustostan 4 eylûle kadar 15 gün muhâsara edilmiştir. Estergon - İstolni - Belgrad yolu, 8 günde alınmıştır. Şehir, Macaristan kralları buradaki katedralde dinî merasimle taç giydikleri ve buraya gömüldükleri için, Macarlar tarafından kutsal tanınmaktadır. Türkler, 3. umumî hücûmda, 4 eylûlde kaleyi düşürmüşlerdir. Kaanûnî, şehrin ümitsiz, fakat kahramanca savunması hoşuna gittiğinden bir Macar olan kumandanı Varcocs'u, huzûruna kabûl edip, elini öptürmüş, görüşmüş ve serbest bırakmıştır. 7 eylûl cuma günü, camie çevrilen bir kilisede Kaanûnî namaz kılmış ve adına okunan hutbeyi dinlemiştir. Kaanûnî, Macarlar'ın hislerini rencide etmemek için, âdet hilâfına, şehrin büyük kilisesini camie çevirtmemiştir. Çünki bu kilisenin mezarlığında Macaristan krallarının medfenleri bulunuyordu. Kralların naışları üzerinde altın haçlar, parmaklarında pırlanta yüzükler ve başlarında murassâ taçlar vardı. Türkler, bu hazineye de dokunmamışlardır.

İstolni - Belgrad, bir sancak merkezi olarak Budin'e bağlanmıştır. Sancakbeyliğine İnebahtı bahriye sancakbeyi (tümamiral) Ahmed Bey getirilmiştir.

9 ekimden Orduy-ı Hümâyûn, Belgrad'a geldi. İstolni - Belgrad - Belgrad yolu, 1 ayda alındı. Belgrad - İstanbul yolu da 1 ay, 7 gün sürdü. Cihan Padişahı, 16 kasım 1543'te "Pây-i Taht-ı Cihân = Cihanın Taht Şehri" denen Istanbul'a döndü. Bu sûretle Kaanûnî'nin bu Macaristan seferi, 6 ay, 23 gün sürmüş oldu.

Vezir Gazi Mehmed Paşa'nın Fetihleri (1544)

Kaanûnî, Estergon seferinden döndükten sonra, 1544 ilkbaharının başlamasiyle berâber Budin beylerbeyisi Yahyâ Paşa-zâde Gazi Mehmed Paşa, Balkanlar'daki en büyük Türk memuru sıfatıyla, serhadde fetihlere başladı. Paşa'nın fethettiği kalelerin en mühimleri Peç ile Balaton Gölü arasındaki Dombovar ve Hatvan'dır. Hatvan, Budin'in 40 km kuzey-doğusundadır. Bu şehrin 44 km kuzey-doğusunda da Türkler'in "Eğri", Macarlar'ın "Eger", Almanlar'ın "Erlau" dedikleri mühim Macar şehri vardır ki, burası daha Almanlar'ın elindedir. Mehmed Paşa, bunlardan başka daha birçok kale, şehir ve kasaba fethetmiştir.

Mehmed Paşa gibi, Bosna beylerbeyisi Ulama Paşa da, yanında Hersek sancakbeyi (merkezi Mostar) Malkoç Bey olduğu halde, Dalmaçya'ya yakın çevrelerde birçok Alman kalesi almıştır.

Mehmed Paşa zamanında Türkler'in Macaristan'daki idarî, mülkî, askerî, ve malî teşkilâtı tamamlanmıştır. Budin defterdârı Defterî Halil Bey, bütün ülkenin sayımını yapmıştır.

1544 baharında bu fetihler olurken, aynı yılın sonbaharında, 28 kasımda da Vezîr-i âzam Süleyman Paşa emekliye ayrılarak, yerine Kaanûnî'nin tek kızı Mihr-i Mâh Sultan'ın zevci olan Dâmâd Rüstem Paşa getirilmiştir.

Türkiye - Almanya Sulhu (8 ekim 1547)

Charles - Quint her cephede tamamen yenilmiş ve sinmiştir. 1543 sefer-i hümâyûnundan sonra Almanya ile Türkiye arasında bir müddet mühim çatışmalar olmamış, bir durgunluk devresi başlamıştır. Fakat diplomatik faaliyet devam etmektedir. 10 kasım 1545'te Almanya ile 1,5 yıllık bir mütareke imzalanmıştır. Bu mütarekeye göre Ferdinand, Türkiye'nin yıllık vergi verir bir tâbii olmakta devam ediyordu.

Bu sıralarda 18 şubat 1546'da, şahsıyla Avrupa'yı çeyrek asırdan beri altüst eden, Katolik birliğini ebediyen parçalıyan adam, Luther öldü. Ölürken, hâlâ Papa'ya olan nefretini söylüyordu (Lavisse - Rambaud, IV, 438). Katolik - Protestan kavgaları, daha şiddetini kaybetmemişti. Güney Fransa'da, bütün halkı, süt emen çocuklarına kadar kılıçtan geçirilen Protestan kasabalar vardı (*Aynı Eser*, 503).

Kaanûnî, 18 ekim 1546'da kışı geçirmek üzere Edirne'ye gelmiş ve 14 aralıkta, Almanya elçisi Veltwick'i, ateşli bir hastalıktan muztarip olduğu hâlde, Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nda kabûl etmiştir (Hammer, V, 394). Önce Istanbul'a, oradan Edirne'ye gelen imparatorluk büyük-elçisi, 1,5 ay bekletildikten sonra huzûr-ı hümâyûna kabûl edilmiştir. Bununla berâber bütün kış ve 1547 baharında müzakereler devam etmiştir. Nihâyet 13 haziran 1547'de sulhun esasları üzerinde kesin anlaşmaya varılan son celse akdedilmiş, 19 haziranda Istanbul Muâhedesi imzalanarak Almanya ile Türkiye imparatorlukları arasındaki savaş hâline son verilmiş, 1 ağustosta Charles - Quint, 8 ekimde de Kaanûnî Sultan Süleyman, muâhedeyi tasdik etmişlerdir.

19 haziran 1547'de imzalanan Türkiye - Almanya muâhedesini, imzâlandıktan 1 ay, 12 gün sonra Charles - Quint, 3 ay, 18 gün sonra da Kaanûnî tasdik etti. İmzâ merâsimi, Istanbul'da Rüstem Paşa'nın sarayında yapıldı ve Türkiye nâmına vesikaya Sadrâzam Dâmâd Rüstem Paşa imza koydu (Hammer, V, 395). Bu sıralarda Barbaros ölmüş ve Kaanûnî'nin İspanya politikası bu yüzden birkaç yıl için bir durgunluk devresine girmişti. Fransa da Türkiye ile yaptığı muâhedelere sâdık kalmıyor, I. François, işine geldiği an Charles - Quint'le uyuşuyordu. Bunlardan çok daha mühim olarak Kaanûnî, gene doğuya dönmek istiyor, İran üzerine 2. seferine hazırlanıyordu. Türk diplomasisinin devletler hukuku bakımından büyük bir zaferi olan 1547 Istanbul Muâhedesi, Charles - Quint'e, partiyi kesin olarak kaybettiğini kabûl ettiriyor ve bu keyfiyeti bütün dünyaya ilân eyliyordu. Muâhedenin aşağıda gösterilen başlıca şartları, Türkiye için gerçek bir hukuk zaferi mâhiyetinde idi.

Almanya, muâhedenin imza tarihine kadar Macaristan'da fethedilen bütün kale, kasaba ve köylerin Türkiye'ye ait olduğunu kabûl etmektedir. Almanya ve ona bağlı bütün devletler, Türk topraklarına hiçbir bahane ile karadan ve denizden tecâvüzde bulunmıyacaklardır. Eğer İspanya, Kuzey Afrika'ya tecâvüz ederse, bu da muâhedeye aykırı bir hareket sayılacak ve sulh bozulacaktır. Almanya ve müttefikı devletlerin haberleri olmaksızın Hıristiyan haydutların Türk sınırında yapacakları tahribat, Akdeniz'deki korsanlık, derhal hükûmet kuvvetleri tarafından yapılmış gibi, Türkiye'ye tazmin olunacaktır. Eski Macaristan krallığına bağlı olup da hâlen Kral Ferdinand'ın elinde bulunan topraklar için Ferdinand, Türkiye'ye tâbi bir hükümdar gibi davranacak, bu hususta diğer tâbî hükümdarlardan (Erdel, Eflâk, Boğdan prensleri gibi) hiçbir farkı olmıyacak ve Dîvân-ı Hümâyûn'a her yıl 45 000 duka (Venedik altını) vergi ödiyecektir. Bu vergi, her yılın 1 mart günü Istanbul'a getirilip Hazîne'ye yatırılmış olacak, hiçbir bahâne ile gecikmede bulunulmıyacaktır. Türk ve Alman imparatorluklarının tab'aları, her iki imparatorlukta aynı şartlarla serbestçe ve gümrük kanun ve resimleri dışında hiçbir bağla bağlanmaksızın ticâret yapabileceklerdir. Bu madde, kara ve deniz ticâretine şâmildir. Türkiye'den kaçıp Almanya topraklarına sığınan ister Müslüman, ister Hıristiyan bütün esirler, kaçaklar ve mülteciler, Alman makamları tarafından derhal Türkiye'ye iade edilecektir. Alman imparatorluğundan Türkiye'ye kaçan esir, kaçak ve mülteciler Müslüman ise, Türkiye bunları iade etmiyecek, Hıristiyan ise, iltica sebeplerini tetkikten sonra iade edip etmemekte tam bir serbestliğe mâlik olacaktır. Almanya, Bosna ve Budin eyâletlerine yakın vilâyetlerde âsâyişi tam mânâsiyle te'sîs edecek ve sınır üzerindeki toprakların âsayişsizliğinden Türk topraklarına zarar gelmemesine tam mânâsiyle çalışacaktır. Kral Ferdinand, işgal ettiği Macar toprakları için Türkiye'nin alelâde bir tâbii olduğu gibi, Bohemya kralı ve Avusturya arşidukası olarak da Türkiye Hâkanı'nın şahsen tâbii bir hükümdar olmayı, Türk protokolünde vezîr-i âzamla eşit sayılmayı kabûl etmektedir. Bu hususu fiilen isbat etmek üzere, Türkiye'ye yukarıda anılan vergi dışında her yıl ayrıca 8 000 duka (Venedik altını) haraç ödiyecektir. Kral Ferdinand, Kaanûnî'yi metbû-i mufahhamı ve babası bilecek, Türkiye Hâkanı'na bir oğul gibi itaat edecektir. Ancak bu husus, Ferdinand'ın ağabeyi olan Almanya imparatoru ve İspanya kralı Charles - Quint'e karşı tâbilik ve bağlılığına halel getirmiyecektir. Bu muâhedenin Charles - Quint tarafından kabûl edilen aynı şartları, Fransa, Venedik ve Papalık devletlerine de teşmil edilmiştir. Türkiye, aynı şartlarla, bu 3 Avrupa devletiyle de sulhu kabûl etmiştir. Yukarıda hulâsa edilen hükümlere aykırı her hangi bir davranış olduğu takdirde Türkiye, kendisini bu muâhede hükümleriyle bağlı saymamakta ve ilgili devletlere harb açmakta veya ceza seferleri düzenlemekte, kendini tamamen serbest sayacaktır. Türkiye, bu muâhedeyi Charles - Quint ve Ferdinand'ın ardı gelmez ricâları üzerine lutfen kabûl etmiştir. Dîvân-ı Hümâyûn'un maksadı, Avrupa'ya sulh bahşetmektir. Yoksa böyle bir muâhedeyi kabûle hiçbir mecburiyeti yoktur. Türkiye, Charles - Quint'i ancak İspanya kralı ve Ferdinand'ı Bohemya kralı olarak kabûl etmektedir. Charles - Quint, Almanya, yâni Batı Roma imparatoru olduğunu Türkiye ile alâkalı hiçbir hukukî ve diplomatik vesikada iddia edemiyecektir. Roma imparatorluğu tâcı tektir ve münhasıran Büyük Türk Hâkanı'na aittir. Charles - Quint, Muâhedenin Türkçe olan asıl metninde geçen "Vilâyet-i İspanya kralı Karlo" ibâresini aynen tasdik etmekle, bu hukukî durumu kabullenmiş olmaktadır.

Bu muâhede, Türk şevketinin bütün cihan tarihinde zirvesine ulaştığı bir an olarak kabûl edilebilir. Türkiye'nin hiçbir devletle eşit olmadığı, resmen ve hukuken Avrupa'nın ve Hıristiyanlık'ın kıyas kabûl etmez sûrette en büyük devleti olan Almanya - İspanya'ya tanıtılmış oluyordu (Hammer, V, 395-6). Türkiye bu husûsu hukukî olarak Fransa'ya ve sonra Venedik'e tanıtmıştı Şimdi Almanya ve İspanya da Türkiye'nin bütün devletlerin üzerinde haklar taşıyan bir imparatorluk olduğunu resmen kabûl ediyordu. Bu sûretle Avrupa'nın büyük devletlerinin Türk hegemonyasını kabûl eden muâhede ve vesikalara imza atmalarıyla, Charles - Quint - Kaanûnî mücadelesi, Türkiye'nin zaferiyle kapanmış oluyordu. Charles - Quint'in Avrupa imparatorluğu projesi kesin şekilde akamete uğramıştı. Bu akametin karada yapılan mücadeleler ve Kaanûnî'nin Avrupa seferlerine ait olan sebeplerini inceledik. Ancak Charles - Quint'i tahtından vazgeçirecek derecede ümitsizliğe ve bedbahtlığa sürükliyen bu vaziyeti sağlıyan bir de deniz cephesi vardır.

Rumeli Beylerbeyisi Sokollu Mehmed Paşa'nın Erdel Seferi (1551)

1547 Istanbul Muâhedesi'nden sonra 1551'e kadar 4 yıl, Türkiye - Almanya münasebetlerini bozacak hiçbir mühim olay kaydedilmemiş ve Kaanûnî bu arada İran üzerine 2. seferini (11. sefer-i hümâyûn) yapmıştır.

Rûmeli beylerbeyisi Sokollu Mehmed Paşa'nın 1551 seferi, Almanya'ya karşı bir te'dîb hareketidir. Son 4 yıl içinde Ferdinand, sulhu bozmamak için gayret göstermekle berâber,

Türkler'in İran'daki meşguliyetlerinden faydalanmak istemiş ve el altından birçok hareketler düzenlenmiştir. Sokollu, 10 temmuz 1551'de Rumeli kuvvetleriyle beylerbeyiliğinin merkezi olan Sofya'dan Belgrad'a gelmiştir.

Sokollu'nun seferi, Erdel (Transilvanya) prensliği üzerineydi. Burada Szapolya'nın henüz çocuk olan oğlu II. Janos Szapolya hükümdardı. Annesi Kraliçe Isabella'nın nüfuzu yoktu. Bütün nüfuz Martinuzzi'nin elindeydi. Kral Ferdinand'ın aracılığıyla Martinuzzi, Papa'dan kardinallik rütbesini de almıştı. Martinuzzi, Ferdinand'ın kışkırtmalarına karşılık veriyor, Bohemya Kralı'nın sâdık bir bendesi rolünü itina ile oynuyordu. Aslında Türkler'e olduğu gibi Almanlar'a da sâdık değildi. Erdel'de bütün nüfuzu şahsında toplamaya, kaabilse Erdel tahtına oturmaya çalışıyordu. Türkler'e ne kadar yaranırsa yaransın böyle bir şey olamıyacağını biliyordu. Çok geleneksever olan Türkler, genç II. Janos'u, hiçbir kusuru olmadan, atalarının yurdunda mahrum etmezlerdi. Hele sırf şahsı için çalışan muhteris bir kardinalin hesâbına. Martinuzzi, eyâlette Türkler'in dengesiz bir üstünlüğünü önlemek ve Ferdinand'dan para koparabilmek için, Erdel'de birçok kaleyi Almanlar'a teslim etmişti. Bu, doğrudan doğruya değilse bile, dolayısiyle, yukarıda şartları ve rûhu hulâsa ve beyan edilen 1547 Istanbul Muâhedesi'ni çiğnemek demekti. Çünki Erdel kaleleri, Türk toprağı ve kalesi idi. Eyâletin iç işlerinde bağımsız olması, bu hukukî statüyü değiştiremezdi.

Sokollu, 80 000 kişilik bir Türk ordusu ve 150 top ile 7 eylûlde kuzeye doğru Tuna'yı geçti ve Voyvodina ülkesine ayak bastı. Türkler'in Tuna'yı geçtiğini öğrenen Almanlar, Erdel'de yeniden birçok şehri ele geçirdiler ve kuvvetli garnizonlar koydular. Vaziyetin umûmî bir Türkiye - Almanya savaşına doğru gittiğini gören Budin beylerbeyisi Vezir Ali Paşa ise (ki rütbece Sokollu'nun üzerindeydi) hazırlıklara başladı. Yahyâ Paşa-zâde Gazi Mehmed Paşa'nın ölümünden sonra Budin'e Kasım Paşa, bir müddet sonra da büyük bir devlet adamı olan Ali Paşa tâyin edilmişti.

Sokollu, 18 eylûlde Almanlar'ın ele geçirdikleri Beçey (Macarca : Becsé, Sırpça : Beçej) kalesini aldı. Burası, Tisa'nın batı kıyısında, nehrin büyükçe bir kavis yaptığı yerde, kavsin güneyindedir. 21 eylûlde de Beçkerek (Becskerek, Sırpça : Zrenjanin) kalesi alındı. Bu kale, Beçey'in güney - doğusunda ve Tisa'nın doğu yakasındadır, yâni Voyvodina'da değil, Banat'tadır. Böylece Türk ordusu, Tisa'yı doğuya doğru atlamış oluyordu. Beçkerek'teki Alman garnizonu, karşı koymadan teslim olmuştur. Bunun üzerine Erdel'e giren Türkler, Alman işgalindeki kaleleri teker teker toplamışlardır. Bunların en mühimmi Lipva (Lippa, Romence : Lipova) kalesidir ki, Mureş (Maros) ırmağının güney kıyısında, Arad şehrinin güney - doğusundadır. Bu arada Maros (Romence : Mureş, Türkçe : Maroş, Macarca : Maros)'un kuzey kıyısındaki mühim Arad şehri de istirdat edilmiştir. Geri alınan diğer şehirlerin mühimleri, Çanad (Csanad), Bodorlak, Zadorlaka vs.'dir. Sokollu, maiyyetinde bulunan Bosna beylerbeyisi Ulama Paşa'yı (eski Tebriz beylerbeyisi) 5 000 kişilik büyük bir garnizonla Lipva'da bıraktıktan sonra, Tameşvar üzerine yürümüştür. Türkler'in "Tımışvar" veya "Tameşvar", Romenler'in "Timişoara", Macarlar'ın "Temesvar" dedikleri bu çok mühim Macar şehri, Kardinal Martinuzzi ile işbirliği yapan Almanlar'ın elindeydi ve kudretli kalesi, iyice tahkim edilmişti. Fakat halk mutlak sûrette Türkler'i istediği için, Almanlar aleyhine ayaklanmıştı.

Sokollu, sonbahar yağmurları altında 1 kasımdan 16 kasıma kadar (1551) 15 gün Tımışvar'ı muhâsara etti. Kaleyi General Stephan Losonczy savunuyordu. Emrinde Alman, İspanyol ve Hırvatlar'dan müteşekkil mühim bir kuvvet vardı. Sokollu, Tameşvar önlerindeyken, Almanlar da 4 kasımda Ulama Paşa'nın 5 000 kişi ile savunduğu Lipva'yı muhâsaraya başladılar. General Castaldo'nun kumanda ettiği Alman imparatorluk ordusu 100 000 kişiydi. Orduda Alman birliklerinden başka İspanyol, İtalyan ve Hırvat tümenleri de vardı. 7 kasımda düşman Lipva şehrini aldı. Ulama Paşa, şehrin kalesini savunmakta devam ediyordu. Almanlar, Lipva'nın hepsi Hıristiyan Macar ve kısmen Romen olan ahalisini kılıçtan geçirdikten sonra, kuvvetlerinin üçte birini şehîd vermiş olan Ulama Paşa'yı zorladılar. Paşa'nın işe yarar 1 500 askeri kalmıştı.

Ulama Paşa, 12 gün karşı koyduktan sonra, 16 kasımda düşmanla 20 günlük bir mütâreke akdetti. Bir avuç Türk'ün vaziyeti ümitsizdi. Her türlü mühimmat tükenmiş, asker, köpek ve kedi eti yemeye başlamıştı. Sokollu, hem Tameşvar'ı alamamış, hem de Lipva'nın imdâdına yetişememişti.

Ulama Paşa, iki taraf da silâh bıraktıktan 19 gün sonra, 5 aralık 1551'de, Almanlar'la kaleyi boşaltıp 1 500'e yakın Türk askeri ve taşıyabilecekleri silâhları ile çıkmak üzere anlaşmıştır. Bu kadar zaman esâsen Tımışvar muhâsarasını kaldırmış olan Rûmeli beylerbeyisi Sokollu Mehmed Paşa'dan imdat beklemiş, fakat herhangi bir muvaffakiyetsizliğe uğrayıp istikbâlini körletmek istemiyen Sokollu, gelmemiştir. Halbuki Tameşvar - Lipva yolu kuşuçuşu 30 km'den ibâretti ve Türk ordusunun 3-4 gün içinde kuzey - doğuya çıkıp Lipva'ya gelmesi mümkündü.

Almanlar, bir kısım generallerin muhalif kalmasına rağmen, sözleşmeyi bozup Ulama Paşa çekilirken Türkler'e taarruza karar vermişlerdir ki, devletler hukukuna tamamen aykırı idi. Bu taarruzdan mühim zâyiat vermekle berâber Ulama Paşa, kendisi gibi ağır yaralı birkaç gazi ile düşmanın elinden kurtulmuş ve Belgrad'a gelmiştir. Bu Lipva muhâsarasında 100 000 kişilik düşman kuvveti, bir avuç Türk'ün karşısında tam 31 gün oyalanmış ve sonbaharın son günlerinde, ağır zayiat vermiştir. Ricat sırasında taarruza uğrıyan Ulama Paşa, bu sırada bile Almanlar'a mühim zâyiat verdirmiş, bu arada General Ambros von Nagylak ölmüş ve General Blassa, ağır şekilde yaralanmıştır.

Kral Ferdinand, Kardinal Martinuzzi'nin Almanya hesâbına değil, kendi hesâbına çalıştığını çoktan anlamıştı. Nihâyet 18 aralık 1551'de 75 yaşındaki muhteris din adamını, kendi sarayının çalışma odasında hîleyle 68 yerinden hançerleterek öldürtmüştür. Bu sûretle Almanlar gibi Türkler de bu entrikacı adamdan kurtulmuşlardır.

1551 - 1552 kışı Erdel, Türk - Alman mücadelesine sahne olmakta devam etmiştir. Sokollu, kış dolayısiyle Sofya'ya çekilmişti. General Toth 10 000 Alman, İspanyol ve İtalyan askerinden müteşekkil tümeniyle, Türkler'in Segedin kalesine hücum etmiştir. Segedin, Tisa'dan Maros ırmağının ayrıldığı iltisak noktasında, her iki akarsuyun batı kıyısında büyük bir Macar şehridir.

Segedin sancakbeyi Ali Bey, gaafil avlanmış ve uzun bir muhâsaraya uğrayacağını hesaplıyarak, Budin beylerbeyisi Ali Paşa'dan posta güvercini vâsıtasiyle imdâd istemiştir. Segedin, Budapeşte'nin 150 km güney - doğusundadır. Ali Paşa, büyük bir sür'atle yetişmiş ve 23 şubat 1552 gününü 24 şubata bağlıyan gece, General Toth'un kuvvetlerini top atesiyle yıprattıktan sonra tamâmen imha etmiştir. Toth, 20 kişiyle Tisa'ya can atmış ve nehri yüzerek hayâtını kurtarmıştır.

10 000 düşmanın yarısı imha edilmiş ve yarısı esîr alınmıştır. 40 Alman sancağı ve bayrağı, Türkler'in eline geçmiştir. Kaanûnî, bu zaferinden dolayı Ali Paşa'ya murassâ (mücevherli) kılıç ve hil'at göndermiştir (Hammer, VI, 33).

Ali Paşa, Segedin'den kuzey - batıya ilerlemiş ve Tuna'yı doğundan batıya atlamıştır. 1 nisan 1552 günü, Veszprém'e (Almanca : Weszprim) gelmiştir. Burası, Balaton Gölü'nün az kuzey - doğusunda mühim bir Macar şehri olup, Almanlar'ın eline düşmüştü. Budin'in 100 km güney - batısındadır. Budin'le Veszprém arasında İstolni - Belgrad şehri vardır. İstolni - Belgrad sancakbeyi Hamza Bey de, sancak merkezine giderken, Veszprém'deki Almanlar'ın bir baskınıyla şehîd edilmişti. Ali Paşa, 11 nisana kadar kaleyi 10 gün muhasara etmiştir. General Michel Vas, şiddetle savunmuşsa da sonunda kale düşmüştür.

2. Vezir Kara Ahmed Paşa'nın Erdel Seferi (1552)

Eski Rumeli beylerbeyisi 2. Vezir Kara Ahmed Paşa, muvaffakıyetsizliğinden dolayı serdarlıktan azledilen Sokollu'nun yerine 22 nisan 1552'de serdar (başkumandan) tâyin edilmiştir. Paşa, 15 mayısta Belgrad'a gelmiş ve Rumeli beylerbeyisi Sokollu Mehmed Paşa'yı ve kuvvetlerini burada emrine almıştır. Türk ordusu, 27 haziranda Sokollu'nun alamamış olduğu Tımışvar'a gelmiş ve ertesi günü muhasaraya başlamıştır. "Tımışvâr Fâtihi" diye anılacak olan Kara Ahmed Paşa'ya karşı kaleyi, geçen yıl da Sokollu'ya karşı savunmuş olan General Losonczy müdafaa etmekteydi. Muhasara başladıktan birkaç gün sonra Anadolu beylerbeyisi Hasan Paşa da gelip Türk ordusuna katılmıştır. 25 temmuzda umûmî taarruza geçen Türkler, 26 temmuzda kaleyi fethetmişlerdir. Muhâsara, 28 gün sürmüştür.

Tımışvar'ın fethinden sonra Banat tamamen ve Erdel, büyük kısmıyla Almanlar'dan temizlenmiş, 15 kale alınmış, bu arada geçen yıl Ulama Paşa'nın kahramanca savunmasından sonra düşen Lipva da elde edilmiştir. Banat ülkesi, ayrı bir beylerbeyilik şeklinde teşkilâtlandırılmıştır. Sâbık Budin beylerbeyisi Kasım Paşa, ilk "Tımışvar beylerbeyisi" olmuştur (Hammer, VI, 39).

Vezir Ali Paşa'nın Fülek Zaferi (11 ağustos 1552)

Kral Ferdinand, Ahmed ve Ali Paşalar'ın başarıları üzerine, Türk ilerleyişini durdurmak için, Macaristan'a yeniden bir Alman ordusu gönderdi. Geçen yıl Segedin zaferini kazanmış olan Budin beylerbeyisi Vezir Ali Paşa, düşmanı durdurmaya memur edildi. Ali Paşa, serhadde 1552 yazı başında 5 mühim kale fethetmişti. Türk sınırının gittikçe Avusturya topraklarına derinliğine girmesi, Almanya'yı endişelendiriyordu. Fülek (Palast) yakınlarında Türk ve Alman orduları, 11 ağustosta karşı karşıya geldi. Alman ordusuna bizzat Ferdinand'ın başkumandanı olan General Erasmus Teufel kumanda ediyordu. General Pallavicini, başkumandan yardımcısı idi. Orduda Vaç (Vac) Piskoposu da bulunuyordu. Ali Paşa'nın yanında, Aslan Bey de vardı (ki sonradan o da babası ve amcası gibi Budin beylerbeyisi olmuştur). Meydan muharebesinde düşmanı tamamen bozan ve imhâ eden Ali Paşa, 4 000 esir ve 40 bayrak ve sancak aldı. Esirler arasında Kral Ferdinand'ın başkumandanı General Erasmus Teufel (Baron von Gundersdorf), yardımcısı General Pallavicini de vardı. Vaç Piskoposu, maktûl düştü. Esirler, sancaklar ve ganimet, İstanbul'a yollandı (Hammer, VI, 41-2).

Ali Paşa, Kuzey Macaristan'da başarılar kazanırken, 2. Vezir Serdar Kara Ahmed Paşa da Erdel'i Almanlar'dan temizlemişti; Doğu Macaristan'da, Tisa boylarında bulunuyordu. 4 eylûlde Szolnok'u da Almanlar'dan aldı. Tisa'nın batı kıyısında ve Budin'in güney - doğusunda olan bu mühim mevkii fethettikten sonra kuzeye 48° paraleline kadar çıktı. 9 eylûlde Türkler'in "Eğri", Macarlar'ın "Eger", Almanlar'ın "Erlau" dedikleri büyük Macar şehrini muhasaraya başladı. Macaristan'ın kuzey - doğusunda ve Slovakya'nın az güneyinde olan bu şehir Almanlar'ın elinde bulunan Macar şehirlerinin en mühimmi idi. Bir Macar baspiskoposluğunun merkezi idi. Budin'in 90 km kuzey - doğusunda bulunuyordu. Matra Dağları'nın yamacına yerleşmiş muhteşem bir kalesi vardı. Budin beylerbeyisi Vezir Ali Paşa ile Bosna beylerbeyisi Ulama Paşa da serdar (başkumandan) olan 2. Vezir Kara Ahmed Paşa'nın maiyetinde idiler (Rûmeli beylerbeyisi Sokollu Mehmed ve Anadolu beylerbeyisi Hasan Paşalar da öyle).

39 gün süren muhasarada kale düşürülemedi. 19 eylûlde ilk gediklerin açılmasına, ayın 29'unda arka arkaya yapılan üç umûmî taarruzda bir burcun işgal edilmesine rağmen, çok kuvvetli olan Alman garnizonu dayandı. 4 - 5 ekim gecesi bir Türk güllesi kaledeki barut deposuna isâbet edip patlattıysa da, bu başarı da bir netice vermedi ve kale sûrlarında umulan tahribatı yapmadı. 12 ekimde Türk ordusu, son taarruza geçti. Sağanak hâlinde şiddetli bir yağmur altında düşman, kahramanca bir mukavemet gösterdi ve kale düşmedi. Ahmed Paşa, kale önünde daha fazla oyalanmaktan vazgeçti. Daha 6 gün muhasaraya devam etmekle berâber, taarruzu durdurdu. 18 ekimde ateşi de kestirdi ve ertesi gün, 19 ekim 1552'de Türk ordusu, Eğri önlerinden ayrıldı. Türk topçusu, kaleye tam 12 000 gülle atmıştı (Hammer, VI, 50).

Eğri, bu tarihten 44 sene sonra III. Mehmed tarafından fethedilecektir. Eğri kalesinin, mevsimin geçmesine rağmen düşürülebileceği iddiasıyle Serdâr Ahmed Paşa'yı bu fethe teşvik eden Ali Paşa, başarısızlık üzerine Ahmed Paşa tarafından Budin beylerbeyiliğinden azledildi (çok değerli bir devlet adamı, asker ve diplomat olduğu için, bir müddet sonra tekrar aynı mevkıe getirilecektir).

1552'den 1556'ya kadar 4 yıl Türkiye - Almanya münâsebetleri tekrar durgunluk safhasına girmiştir. Almanya, umumîyetle Istanbul Muâhedesi'nin hükümlerine riâyet etmekte, Türkiye de, Kaanûnî, İran üzerine 3. seferine çıktığı için, doğuya dönmüş bulunmaktadır. Turgut ve Piyâle Paşalar Akdeniz'de, Seydî - Ali Reîs ise Hind okyanusunda mühim faaliyette bulunmaktadırlar. Dîvân-ı Hümâyûn, Istanbul Muâhedesi'nin hükümlerine Almanya tarafından riâyetsizlik edildiğini, esâsen anlaşmanın müddeti de geçmiş olduğundan hukukî değeri kalmadığını ileri sürmektedir. Charles - Quint ve Ferdinand'ın elçileri, Türkiye'den yeni bir sulh elde etmek istemekte, fakat yüz bulamamaktadırlar.

Türkiye, ancak 2 haziran 1555'te Amasya'da Almanya ile 6 aylık bir mütâreke imzâlamaya muvâfakat etmiştir. Bu sırada Kaanûnî, Amasya'dadır ve İran üzerine yaptığı 3. sefer devam etmektedir (12. sefer-i hümâyûn). Mütarekeyi te'mîn eden Alman elçisi, meşhur Baron von Busbek (Busbecq)'tir ve yanında murahhas sıfatıyla Antonius Verantius'la François Zey da bulunmaktadır. Busbek, diplomatik faaliyetinin yanında, bilhassa şu 3 hususla tarihe geçmiş bir Flaman'dır : "Türk Mektupları" adıyla Latince bir Türkiye seyahatnâmesi yazmış ve bütün belli başlı dillere çevrilen bu meşhur eserinde Kaanûnî devri Türkiye'sini tasvir etmiştir. Lâleyi önce Viyana

İmparatorluk Nebatat Bahçesi'ne, sonra Holanda'ya Türkiye'den götürerek bu zarif çiçeğin Holanda'da fevkalâde yayılmasını ve bir müddet sonra bütün Avrupa'da tanınmasını te'mîn etmiştir. Nihâyet Ankara'da ilk Roma imparatoru Avgustus'un mâbedindeki meşhur Latince kitâbeyi bulmuş, kopya etmiş ve Avrupa'ya tanıtmıştır. Bunlardan başka Türkiye'den daha birtakım bitkiler de götürmüştür (Hammer, VI, 117).

Almanya'ya 6 aylık bir mütareke bahşedilirken, aynı gün İran imparatorluk elçisi Ferruh-zâde Kemâleddin Bey de, Kaanûnî'nin son tekliflerini Kazvîn'e, Şâh Tahmasb'a götürmek üzere, Amasya'dan ayrılmıştır. Esâsen 19 gün sonra 21 haziran 1555'te de 60 yaşına gelmiş olan Kaanûnî, Amasya'dan Istanbul'a hareket etmiş ve 12. sefer-i hümâyûnunu tamamlamıştır (bundan sonra bir tek defa daha sefere çıkmıştır ki, gene Almanya üzerine olan ve ölümüyle neticelenen bu 13. sefer-i hümâyûnudur).

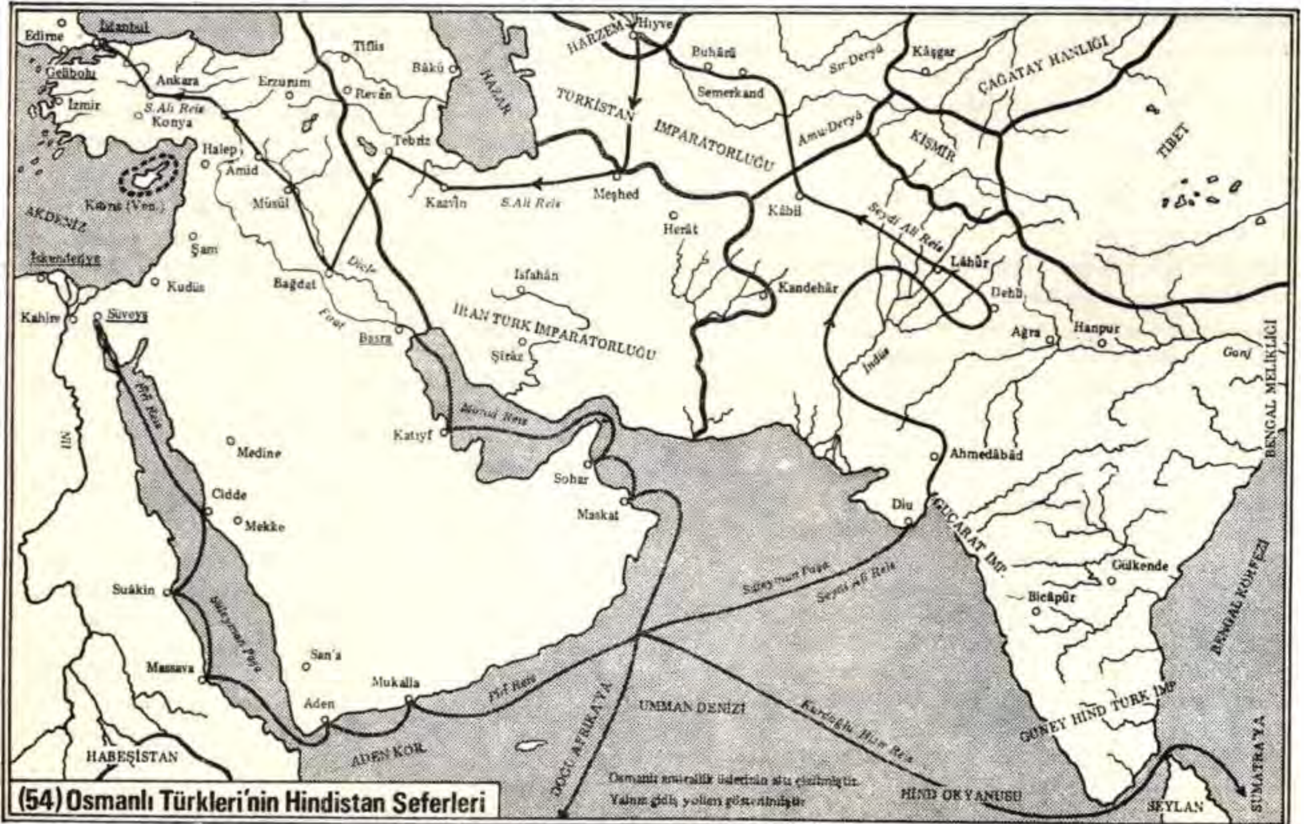
Budin beylerbeyisi Gazi Ali Paşa'nın yeni faaliyetiyle 1556 yılı baharı açılmıştır. Bu yıl, Charles-Quint'in cihan imparatorluğu fikrinden vaz geçip, meydanı büyük rakîbi Kaanûnî Sultan Süleymân'a bıraktığı ve tahttan ferâgat ettiği yıldır.

Ali Paşa, 21 mayıs 1556'da Almanlar'ın elindeki Macar kalelerinden Sigetvar'ı muhasaraya başlamış, fakat 2 ay, 1 gün uğraşmasına rağmen kaleyi alamamış, 31 temmuzda muhasarayı kaldırmıştır. Ali Paşa, Toygun Paşa'nın yerine tekrar Budin beylerbeyisi olmuştu. Toygun Paşa da serhadde mühim hareketlerde bulunmuş ve birçok yeri almıştı. 21 hazirandaki umûmî hücumdan sonra esasen Sigetvar'ın düşürülemiyeceği anlaşılmıştı. Bu kale, bundan 10 yıl sonra Kaanûnî'nin 13. seferindeki hedefi olacak ve fethedilecektir. Ali Paşa, şehri almış, fakat kaleyi düşürememişti. Kalenin etrafında korkunç bir uçurum şeklinde derin hendekler vardı. Paşa, binlerce araba toprak, taş, kum, çalıçırpı ile bu hendekleri doldurmaya çalışmışsa da, gene netice alamamıştır. Sigetvar, Almanlar'ın serhaddeki en mühim müstahkem mevkı'lerinden biriydi.

Sigetvar Muhâsarasında Türkler'den bir Yeniçeri sekbanbaşısı (tümgenerali), 3 alaybeyi (süvari albayı), 700 subay ve asker şehîd düştü, 2 sancakbeyi (tümgeneral) ve birkaç bin subay ve asker de yaralandı (Hammer, VI, 108).

Toygun ve Ali Paşalar'ın beylerbeyilikleri müddetince, Türk serhad beyleri, Almanya sınırını sağlam şekilde tutmasını, düşmanı baskı altına almasını, inisyatifi karşı tarafa vermemeyi bildiler. Bunların başında İstolni-Belgrad sancakbeyi ve müstakbel Budin beylerbeyisi Mehmed Paşa-zâde Arslan Bey (ki Kaanûnî'nin 2. derecede yeğeni olmaktadır), Estergon sancakbeyi Ahmed Bey, Hatvan sancakbeyi Mehmed Bey, Nöygrad sancakbeyi Süleyman Bey, Luman sancakbeyi Nasûh Bey geliyordu *(Tabakaatu'l-Memâlik)*.

1555'te, 8 yıldan beri Eflâk voyvodası olan Mirçe, azledildi. Fadul'un oğlu Petraşko, Eflâk prensliğine tâyin edildi. 1556'da, Boğdan voyvodası Aleksandr da azledildi. Aleksandr, bizzat Istanbul'a geldi, Dîvân-ı Hümâyûn'a çıkarak, azlinin Lehistan Kralı'nın hakkında Istanbul'a yaptığı asılsız iftiralardan ileri geldiğini isbat etti. Dîvân, Prens'in iddiasını haklı gördü ve kendisini tekrar voyvoda olarak Boğdan'a gönderdi. 1555'te bir kısım Romenler ayaklandırlarsa da, Niğbolu sancakbeyi Dulkadıroğlu Prens Mehmed Bey tarafından bu ayaklanma derhal bastırıldı (Hammer, VI, 81, 82).

(54) Osmanlı Türkleri'nin Hindistan Seferleri

Hammer'in de işaret ettiği gibi Budin beylerbeyileri Toygun ve Ali Paşalar'ın Avusturya ve Macaristan'da, Cezâyir beylerbeyisi Sâlih Paşa'nın Doğu Akdeniz'de, Turgut ve Piyâle Paşalar'ın Akdeniz'de yaptıkları hareketler, Almanya - İspanya'nın soluğunu kesmiş ve cihan devleti fikrini Türkiye'ye bırakması için son hamleyi teşkil eylemiştir. Sigetvar başarısızlığından birkaç ay sonra Budin beylerbeyisi Vezir Gazi Ali Paşa öldü. Yerine Kasım Paşa, 2. kere Budin beylerbeyisi oldu (Tımışvar beylerbeyisi idi). Ertesi yıl, 1557 ağustosunda Toygun Paşa, Kasım Paşa'nın yerine 2. kere Macaristan kral nâibi olarak Budin'e geldi (Hammer, VI, 114). Bu sıralarda, 1556'nın ilk haftalarında Charles - Quint, tahttan feragat etmiş ve Almanya ile İspanya, tekrar iki ayrı devlet hâline gelmiş bulunuyordu.

Bu sıralarda Türkiye Cihan imparatorluğu, olgunluk devrini bulmuş, zirveye vâsıl olmuştu. Devlet, 31 muazzam eyâlete ayrılıyordu. Bu eyâletlerden 6'sı iç işlerinde muhtardı. Geri kalan 25 eyâletin başında ise "beylerbeyi" denen umûmî valiler bulunuyordu. Muhtar eyâletler başta en mühimleri Kırım Hanlığı olmak üzere (takriben 1 150 000 km²), Umman İmamlığı (213 000 km²), Hicaz Şerifliği (510 000 km²), Erdel Voyvodalığı (80 000 km²), Eflâk ve Boğdan (43 000 km²) idi. Bunlardan Kırım, başlı başına kudretli bir devletti; merkezi Bağçesarayı şehri idi. Umman'ın merkezi Maskat, Hicaz'ın Mekke, Erdel'in Nagyszeben, Boğdan'ın Suçava, Eflâk'ın Targovişte idi. Son üçü prenslik olmakla berâber, Erdel (Transilvanya) prensliğinin başında bulunan II. Szapolya, "kral" sanını taşıyordu. Bu, bir Macar devleti idi. Eflâk ve Boğdan, en az derecede iç muhtariyeti hâiz, Romen prenslikleri idi. İkisine birden Osmanlılar "Memleketeyn = İki Memleket" diyorlardı. Kırım Hanlığı Türk, Umman ile Hicaz, Arab'tı.

Beylerbeyilikler şöyleydi : Mısır Beylerbeyiliği (merkezi Kahire) (2 500 000 km²), Trablusgarb Beylerbeyiliği (1 760 000 km²), Cezâyir Beylerbeyiliği (2 300 000 km²), Habeş Beylerbeyiliği (merkezi Massava) (1 017 000 km²), Cezâyir Garb veya Cezâyir-i Bahr-i Sefîd (Batı Adaları = Akdeniz Adaları) Beylerbeyiliği (merkezi Gelibolu olup, kapdân-ı deryâ'nın uhdesinde idi) (30 000 km²), Kefe Beylerbeyiliği (Kırım ve Kuzeydoğu Karadeniz'de) (26 000 km²), Rumeli Beylerbeyiliği (Sofya) (370 000 km²), Budin Beylerbeyiliği (Budapeşte) (213 000 km²), Tımışvar Beylerbeyiliği (22 000 km²), Bosna Beylerbeyiliği (Bosnasarayı) (122 000 km²), Anadolu Beylerbeyiliği (Kütahya) (240 000 km²), Karaman Beylerbeyiliği (Konya) (95 000 km²), Rûm Beylerbeyiliği (Sivas) (83 000 km²), Erzurum Beylerbeyiliği (81 000 km²), Trabzon Beylerbeyiliği (17 000 km²), Dulkadır Beylerbeyiliği (Maraş) (30 000 km²), Ramazan Beylerbeyiliği (Adana) (25 000 km²), Diyâr-ı Bekr Beylerbeyiliği (Âmid = Diyarbakır) (80 000 km²), Van Beylerbeyiliği (60 000 km²), Haleb Beylerbeyiliği (32 000 km²), Şam Beylerbeyiliği (135 000 km²), Yemen Beylerbeyiliği (San'â) (446 000 km²), Bağdad Beylerbeyiliği (441 000 km²), Basra Beylerbeyiliği (1 535 000 km²), sadrâzamın idâresindeki Istanbul ve yakın çevresi (6 000 km²) (muhâfaza edilemiyen Tebrîz, Irâk-ı Acem, Şirvan ve Geylân beylerbeyiliklerini saymıyoruz.)

Kaanûnî devri Türk deniz politikası için bk. BARBAROS HAYREDDİN PAŞA, HASAN PAŞA, SÂLİH PAŞA, PÎRÎ REİS, SEYDÎ - ALİ REİS, MURÂD REİS, PREVEZE, CERBE, CEZÂYİR, MALTA, TURGUT PAŞA ve diğer ilgili maddeler.

Türkiye'nin bu devirdeki iç meseleleri için bk. İBRÂHİM PAŞA, RÜSTEM PAŞA, HURREM SULTÂN, BÂYEZİD (Şehzâde), MUSTAFA (Şehzâde), devrin sadrâzam ve şeyhulislâmları ile ilgili maddeler.

Kaanûnî'nin 3 İran seferi için bk. TÜRK - İRAN [SAFEVÎ] SAVAŞLARI.

Semiz Ali Paşa'nın Ölümü ve Sokollu'nun Sadâreti (28 haziran 1565)

28 haziran 1565'te Sadrâzam Semiz Ali Paşa öldü. Sadâret müddeti 4 yıldan 11 gün eksiktir. Tabiî sıra tâkıyb edilerek, yerine 2. Vezir Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa getirildi. Sokollu, 1505 yılının sonlarında Bosna'da Sokol kasabasında doğmuştur. Sadrâzam olduğu sırada 60 yaşında idi. Boşnak asıllıdır. Edirne Sarayı'nda ve üniversite derecesindeki Enderûn-i Hümâyûn'da okumuş ve terbiye görmüş, birçok Enderûn hizmetinde bulunduktan sonra Barbaros'un ölümü üzerine 4 temmuz 1546'da 41 yaşında kapdân-ı deryâ olmuştur. Bu görevde 4 yıl kalmış ve "paşa" unvânıyla beylerbeyilik pâyesini kazanmıştır. Sonra da derece derece yükselmiş, Rumeli beylerbeyisi, vezir, nihâyet Rüstem Paşa'nın ölümü ve Ali Paşa'nın sadâreti üzerine 2. vezir olmuştur. Kaanûnî'nin son, II. Selim'in tek, III. Murâd'ın ilk sadrâzamıdır. Vezirliği sırasında, Velîahd - Şehzâde Selim'in büyük kızı İsmihan Sultan ile evlenip "dâmâd" olmuştur. Sokollu'nun sadâreti üzerine, 3. Vezir Pertev Paşa da 2. vezirliğe yükselmiştir.

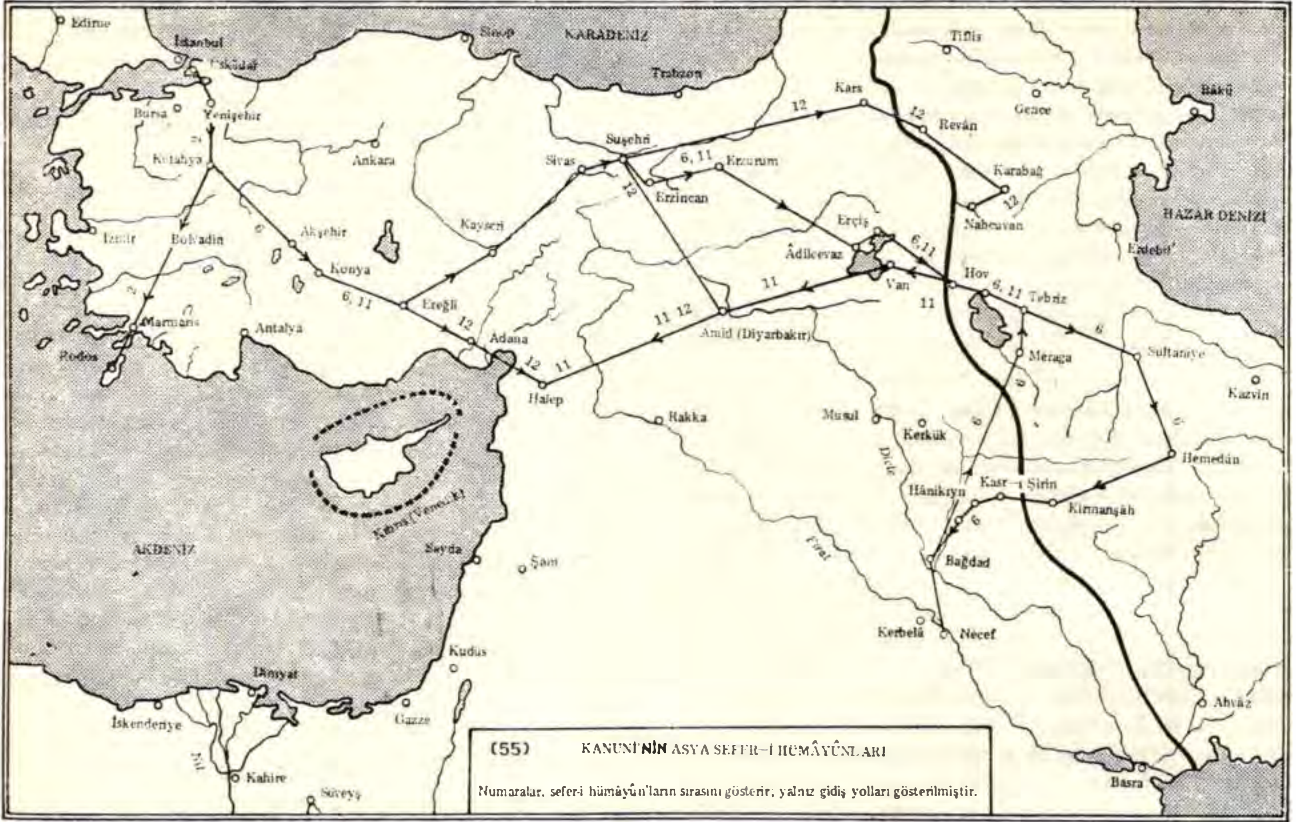
Belki hiçbir Osmanlı veziri, Sokollu derecesinde şöhret kazanmamıştır. Ancak Sokollu bu şöhretini, yaptığı büyük işlere değil, diktatörlüğüne, bilhassa kendisinden 19 yaş küçük olan kayınpederi II. Selim'in 8 yıllık saltanatı boyunca, devleti mutlak şekilde idâre etmesine borçludur. Sokollu, Saray'da yükselince, bütün akrabasını Istanbul'a getirmiştir. Babası da ihtidâ etmiş ve Cemâleddin Sinan Bey olmuştur. Budin beylerbeyliğindeki uzun ve liyakatli idâresiyle mârûf olan Vezir Mustafa Paşa, Sokollu'nun amca oğludur. Sadrâzam Lala Mustafa Paşa ile ağabeyi 2. Vezir Deli Husrev Paşa'nın da Sokollu'nun amca oğlu oldukları sanılmaktadır. Sokolluzâdeler, günümüze kadar gelmişlerdir.

Türkiye'nin Türkistan, Kırım ve Rusya ile Münasebetleri

Kaanûnî'nin sonuncu sefer-i hümâyûnuna geçmeden önce, bu hükümdarın son yıllarında, Türkiye'nin Türkistan, Kırım ve Rusya ile münasebetlerine kısaca bir göz atacağız.

1554'te Kaanûnî, Türkistan Özbek Şeybânî imparatorluğuna, yâni Doğu Türk Hâkanlığı'na, Safevîler'e karşı yardım olmak üzere, 300 topçu mütehassıs ile birçok top göndermiştir (Hammer, VI, 103). 1559'da Doğu Türk Hâkanı Pîr-Muhammed Hân'ın elçisi Hacı Dervîş Muhammed Bedahşânî, Istanbul'a gelmiş ve Kaanûnî tarafından kabûl edilmiştir (Hammer, VI, 133).

Bu sıralarda Türkiye'ye bağlı Kırım Hanlığı, kudretinin zirvesinde bulunuyordu. 1549'da Sâhib Giray Hân, bir müddet önce elden çıkan Astırhan'ı tekrar fethetmiş, Kazan'a da Safâ Giray'ı hân tâyin etmiştir. Böylece bir an için Türkiye'nin sınırları Hazar Denizi'nin kuzeyine, Volga'nın Kama ve Vyatka kollarına (57° arzı, Moskova'dan daha kuzey) kadar uzanmıştır. Sâhib Giray Hân, Kaanûnî ve Charles - Quint'den sonra Avrupa'nın en büyük hükümdarı olmuştur. Bu yüzden gurura kapılmış, Dîvân'ın başı olan Vezîr-i âzam'dan değil, doğrudan doğruya metbûu olan Padişah'tan emir telâkki edeceğini ileri sürmüştür ki, bu husus, Türk imparatorluk teşki-

SÜLEYMAN II

lâtına aykırı idi. Bunun üzerine Dîvân, 1551'de I. Sâhib Giray'ı azletmiş, yerine amcalarından Yavuz'un Mısır seferinde Kahire'de şehîd düşen Mübârek Giray'ın tek oğlu I. Devlet Giray Hân'ı getirmiştir. "Nijniy Novgorod Fâtihi" olarak tanınan ve devletinin kuzey sınırını Oka'ya kadar götüren Sâhib Giray'ın saltanatı 19 yıla yakın sürmüştür. Tek oğlu Kalgay (Velîahd) Emin Giray, tahta geçememiştir. Sâhib Giray, I. Mengli Giray'ın tahta geçen 4 oğlunun sonuncusu olmuştur. Bu 4 kardeş cem'an 36 yıl Kırım tahtını işgal etmişlerdir. Sâhib Giray Nijniy Novgorod (bugün 3. büyük Rus şehri olan Gorky) şehrini daha şehzâdeliğinde, 1524'te fethetmişti. Sâhib Giray, azlinden birkaç ay sonra 70 yaşında ölmüştür. Kırım Hanlığı'nın sınırları kuzey - batıda da Lehistan ve Litvanya'ya dayanıyordu (Hammer, VI, 82).

En büyük Kırım hanlarından olan I. Devlet Giray'ın 26 yıllık saltanatı bu şekilde başlamıştır. Devlet Giray, han olduğu zaman 34 yaşında idi. Moskova'yı fethettiği için "Taht Alan" denir. 23 yıl Kazan hanı olan, 1536'da ikinci kere Nijniy Novgorod'u alan Safâ Giray Han, Devlet Giray'ın amcalarından Fetih Giray'ın tek oğludur (1549'da 39 yaşında ölmüştür). Safâ Giray Han'ın büyük oğlu Yölük Giray, bir ara kalgay (Kırım velîahdi), küçük oğlu Ötemiş Giray da 1549 - 1551 arasında babasının yerine Kazan hanı olmuştur. Bu sûretle Kazan, dolayısiyle Türkiye imparatorluk camiası içine giriyordu. Bu sıralarda Ruslar, büyük devlet oluyor ve İtil - Ural Türkleri'nin ve Fin kavimlerinin zararına büyüyorlardı. Hattâ Çuvaş Türkleri, Rusya imparatorluğunun istilâsı karşısında Dîvân'a başvurarak, Türkiye'ye katıldıklarını bildirmişlerdi. O zaman Çuvaşlar daha Şaman dininden idiler. Bu Türkler, Kazan ile Nijniy Novgorod (Gorky) arasında yaşıyorlardı (şimdi Rusya Cumhuriyeti içinde muhtar Çuvaşistan cumhuriyetini teşkil ediyorlar) (P. W. Denisov, *Regligioznıye Verovaniya Çuvaş*, Çeboksar, 1959, 1959, 165'ten naklen Abdülkadir İnan).

Râsonyi, Kaanûnî'nin son zamanlarında Türkiye imparatorluğunun durumunu şöyle tavsif ediyor : "Doğudan Gürcistan ve Irak, güneyden Trablusgarb, Türk kuvvetini besledi. 1566'da Sigetvar muhâsarasında, en enerjik Türk sultanının ölümünden az evvel, imparatorluk, Habeşistan'dan Estergon'a, Fas'tan Hazar Denizi'ne kadar yayılmıştı. Donanma, Akdeniz'de, Karadeniz'de ve hattâ Hind Okyanusu'nda, Doğu Afrika'da Zengibâr'a ve Hindistan'da Diu'ya hâkimdi".

Kaanûnî Sultan Süleyman'ın 13. ve Sonuncu Seferine Çıkması (1 mayıs 1566)

1566 Türkiye - Almanya savaşı, Almanlar'ın, 4 yıl önce akdettikleri muâhede hükümlerine aykırı olarak Erdel (Transilvanya) prensliğine sokulmaları yüzünden çıktı. Avrupa'da ilk defa olarak, bütün Avrupa'nın hayret nazarları karşısında, 1550'de Erdel'de Katolik ve Protestan mezheblerinin tam bir serbestlikle hüküm süreceği ilân edilmişti. Birkaç yıl sonra, Erdel'deki Protestan sayısı Katolikler'i geçti. Fakat bu sefer de, iki Protestan mezhebi, Lutherciler ile Kalvenistler arasında kanlı bir mücâdele başladı. 1564'te Erdel'de Kalven mezhebi resmen kabûl edildi. Kolozsvar'da François David, ilk defa olarak Kalvenist piskoposu oldu (Ladislas Makkai, *Hist. de Transylvanie*, Paris, 1946, 164-5). Erdel'in büyük ailelerinden Bathori'ler, Katolik mezhebini kuvvetlendirmenin çârelerini arıyorlardı. Gerçekten 1579'da Cezvitler, Erdel'e girdi (Makkai, 167). Protestan mezhebinin, prenslikte yakında

büyük bir tehdide mâruz kalacağının emâreleri görünmeye başladı (Makkai, 168). Böylece Avrupa'nın imrendiği dînî bir müsamahaya sahne olan Erdel'de, vicdan hürriyeti havası bozuluyordu. Halbuki tam bu sıralarda, Erdel'de ikinci bir Ortodoks piskoposluğu kurulmasına müsaade edilmiş, büyük bir müsamaha eseri gösterilmişti. Tabiatiyle Erdel'deki Ortodokslar, Romen ırkından gelen azınlıklardı. Macarlar içinde bu mezhebe mensup olanlar yoktu. Gene bu sıralarda Avrupa'da hükümdarın mezhebinin dışında bir mezhebe mensup olmak, her türlü hukuktan mahrumiyeti îcab ettiren bir şey sayılıyordu (Makkai, 169).

Almanya İmparatoru, Katolik olduğu için, Protestan mezhebinin bu derece yayıldığı Erdel'den nefret ediyordu. Habsburglar'ın büyük endişesi bu mezhebin Avusturya'ya da sıçraması idi. Almanlar'ın Tokay ve Serencs kalelerini, Erdel Prensi'nin Szathmar kalesini zaptına karşılık olarak almaları ve Türkler'in tehdidine rağmen iade etmemeleri, yeni Türk - Alman savaşının gerçek sebebi oldu.

Dîvân, Budin (Macaristan) beylerbeyisi Arslan Paşa'ya Erdel'i korumasını emretti. Bu sıralarda Türk elçisi Hidâyet Çavuş, Viyana'da Almanlar tarafından boş müzâkerelerle oyalanıyordu. Kaanûnî, bu seferinde Macaristan'ın Almanlar elinde bulunan çok mühim iki kalesini, Sigetvar ile Eğri'yi fethetmek, Tokay'ı geri almak, sonra Avusturya topraklarına girerek tahrib etmek istiyordu. Ancak hükümdarın Sigetvar önlerinde ölmesi üzerine, Eğri'ye gidilmemiş (Hammer, VI, 214) ve Eğri'nin fethi, tam 30 yıl sonra Kaanûnî'nin torununun oğlu III. Mehmed'e nasîb olmuştur. Bilindiği gibi Eğri'yi, Kaanûnî'nin seferinden 14 yıl önce Sadrâzam Dâmâd Kara Ahmed Paşa muhâsara etmişse de alamamıştı. Sigetvar da 1556'da, 10 yıl önce, Türkler tarafından kuşatılmış, fakat düşürülememişti. Sigetvar, Macaristan'da Türk topraklarının içine kama şeklinde sokulan çok müstahkem bir kaleydi, Eğri ise, Türk topraklarının kuzeyinde kalıyordu. Kaanûnî, bundan dolayı önce Sigetvar üzerine gitmeye karar vermiştir.

Kaanûnî, Nahcuvân seferinden döndüğü tarihten, 10 yıl, 9 aydan beri sefere çıkmamış ve bu sûretle ihtiyarladığını göstermiştir. Bilhassa oğullarının, sırasiyle Şehzâde Mehmed'in, Velîahd - Şehzâde Mustafa'nın, Şehzâde Cihangîr'in, nihâyet Şehzâde Bâyezid'in, bu sonuncusundan önce sevgili zevcesi Hurrem Haseki'nin ölümleriyle iyice sarsılmıştı. 71 yaşında idi. Osmanoğulları'nda irsî olarak bulunan nikris hastalığından da yıllardan beri muzdaripti. Son 4 yıl içinde Sadrâzam Ali Paşa da, fevkalâde şişman olması yüzünden sefere çıkamamıştı. Yeni sadrâzam, Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa, büyük bir kumandan değildi. Kaanûnî, uzun yıllar Rumeli beylerbeyiliği yapmış olmasına ve Macaristan'ı iyi tanımasına rağmen, başkumandanlığı, sadrâzamına emânet edemedi. Bu sûretle gamlı, yorgun ve hasta olan Kaanûnî, sefere çıkmaya karar verdi. Hekimler, hükümdarı sefere çıkmaktan menetmişler, fakat Kaanûnî : "Her şey takdîr-i İlâhî'dir" diyerek, bu tavsiyeye kulak asmamıştır. Padişah, bu seferde ilk defa olarak arabayla seyahat etmiştir. Yalnız şehirlerden, halkın önünden, at üzerinde geçmiştir. Araba sarsıntısından bile rahatsız olduğu için, esâsen çok muntazam olan Istanbul - Budin yolu, Pâdişah her konağa yaklaştıkça dikkatle tâmir ediliyor ve düzeltiliyordu.

Sultan Süleymân'ın son yıllarını, 1 eylûl 1555 tarihli bir mektubunda Almanya büyükelçisi Baron von Busbecq, şöyle tavsif ediyor *(Aynı Eser*, 87-8) : "Sultan Süleyman, omuzlarındaki uzun senelerin ağırlığını hissetmeye başlamıştır. Fakat tavır ve hareketlerindeki vakar ve umumî fizik manzarası, bu kadar geniş bir imparatorluğun hükümdarına yakışacak derecededir. Süleyman, daima pehrizkâr ve itidalperver bir adamdır. Türkler'in nazarında ayıp telâkki edilmeyeceği zamanlarda, gençliğinde bile böyle idi. Gençliğinde bile şarap içmezdi... Zevcesi Hurrem'i meşru bir mevkıe çıkardıktan sonra, hiçbir müstefrişesi olmamıştır. Halbuki böyle hareket etmesine (başka kadınlarla alâkası olmasına), hiçbir kanun mâni değildir. Dinine gayet sâdıktır. Merasimlere hürmet eder..."

Kaanûnî'nin bu sefer-i hümâyûnun son yolculuğu olduğunu kestirdiği şundan anlaşılır ki, Istanbul'dan Ordu ile berâber getirilen bir taht, Belgrad'da bırakıldığı zaman padişah : "Belki Sultan Selîm Hân'ıma müyesser olur!" demiştir (Selânikî, 64). Bu seferin son sefer olduğunu birçok devlet adamı da sezmişti. Pâdişâhı uğurlıyanlar arasında bulunan Kaanûnî'nin en gözde şâiri büyük Bâkî şöyle diyordu :

Duâmız oldur ey Bâkıy hatâdan saklasın Bârî
Hudâvend-î Cihan Sultân-ı â'dil Şeh - Süleymân'ı

Uğurlıyanların başında Şeyhulislâm Ebussuud Efendi bulunuyordu (Hammer, VI, 217). 11 yıl önceki 12. seferinde henüz sakalı kırçıl olan hükümdârın bu seferde uzun sakalı, tamamen bembeyazdı.

2. Vezir Pertev Paşa, 27 000 kişilik bir kuvvetin başında, Orduy-ı Hümâyûn'un padişahla berâber yürüyen aslî kuvvetlerinin önünde Erdel'e gönderilmiştir. Pertev Paşa, Kaanûnî'den 41 gün önce, 21 mart 1566'da Istanbul'dan ayrılmıştı. Belgrad ve Tameşvar'a gelmiş ve bu şehirlerdeki beylerbeyilerle birleşip, Almanlar'ın elindeki Gyula kalesine yönelmiştir. Istanbul'da "taht muhâfızı" olarak İskender Paşa bırakılmıştı. Erdel prensi olan ve vaktiyle birkaç ay Macaristan krallığı yapmış olduğu için "kral" sanını taşımasına müsaade edilen II. Janos (Yanoş) ile Kırım hânı Devlet Giray, Orduy-ı Hümâyûn ile birleşmek emrini almışlardı. Kaanûnî'nin yanında Sokollu'dan başka 3 Vezir Ferhâd, 4. Vezir Ahmed ve 5. Vezir İsfendiyâroğlu Prens Mustafa Paşalar da bulunuyordu ki, bu sonuncusu, 5 ay kadar önce Malta seferinden Istanbul'a dönmüştü. Rumeli kazaskeri Hâmid Efendi ile Anadolu kazaskeri Abdullah Pervîz Efendi, Nişancı (devlet bakanı) Abdî-zâde Mahmud Çelebî, Başdefterdar (maliye bakanı) Murad-zâde Mehmed Çelebî, Yeniçeri Ağası Ali Ağa da, Orduy-ı Hümâyûn'da bulunuyorlardı (Hammer, VI, 216).

Tam 2 haftada Istanbul - Edirne yolu alındı ve Ordu, 15 mayısta devletin 2 numaralı başkentine geldi. Burada 3 gün kalındı, 18 mayısta hareket edildi. Edirne - Tatarpazarcığı yolu da tam 2 haftada alındı ve Ordu, 1 haziranda bu şehre vâsıl oldu. Burada Kaanûnî'ye, Manisa'dan, torunu Şehzâde Murad'dan bir haberci geldi. 20 yaşında bulunan ve Saruhan Tahtı'nda oturan Veliahd - Şehzâde Selim'in büyük şehzâdesi Murad, büyükbabası Kaanûnî'ye bir oğlu olduğunu müjdeliyor ve bir isim koymasını ricâ ediyordu. Bu sûretle Kaanûnî, torununun çocuğunu da görmüş oluyordu. Müstakbel Eğri Fâtihi III. Mehmed (1595 - 1603) 26 mayısta doğduğuna göre, haberci, Manisa - Tatarpazarcığı yolunu 6 günde almış demektir. Kaanûnî, II. Murad'la oğlu Fâtih'i düşündü : "Ecdâd-ı kirâmımızda, dedi; Murâd oğlu Mehmed olagelmişdir, nâm-ı şerîfi "Mehmed" olsun!".

3 haziranda Filibe'ye gelindi. Ertesi gün buradan hareket edildi. 15 günde, 19 haziranda Belgrad'a varıldı. 3 gün

kalınıp 22 haziranda hareket edildi. Bir hafta sonra, 29 haziranda Orduy-ı Hümâyûn, Belgrad'ın karşı kıyısında Zemlin sahrasında idi. Erdel'den gelen II. Janos'u Kaanûnî, bugün burada kabûl etti.

Kaanûnî'nin II. Janos'u Kabûlü (29 haziran 1566)

II. Janos, bu sırada 26 yaşında idi. Huzura kabûl edileceği gün de, Kurban Bayramı'nın 2. günü idi. Macar Kralı, hem metbûuna arz-ı ubûdiyet edecek, hem de bayramını kutlıyacaktı (Hammer, VI, 219; Makkai, 147). Kaanûnî, vaktiyle II. Janos birkaç günlük bir bebekken onu sevip okşamıştı. Şimdi II. Janos, çeyrek asır sonra, ikinci defa kudretli efendisini görecekti. Kral, Otağ-ı Hümâyûn'a girdikten sonra üç kere diz çöktü ve tahta yaklaşınca yeri öptü. "Hemân kadîmî kul oğlu kulum, dedi; fermân, Pâdşâhım Hazretleri'nindir". Bu sûretle babası Szapolya I. Janos'un, Kaanûnî'nin sâdık bir bendesi olduğunu hatırlatıyordu. Kaanûnî, görülmemiş tarzda iltifât etti. Huzûrundan çıkarken Kaanûnî, şahsan sevdiği genç krala üç kere elini öptürdü. Bu merâsim, Macar tarihçileri tarafından tasvir edildiği gibi, bizzat merâsimde bulunan büyük tarihçi Selânikî Mustafa Efendi tarafından da canlı şekilde kaleme alınmıştır. II. Janos, padişaha birtakım hediyeler sundu. Bunların başında 50 000 duka (Venedik altını) değerinde olduğu söylenen bir gök yâkût geliyordu. Ayrıca 4 murassâ (elmas kakmalı) altın vazo da vardı. Kaanûnî de ona mücevherli kılıçlar verdi (Hammer, VI, 220).

Sâbık Macaristan Kralı, Büyük Türk Hâkanı'nın binlerce inci ve elmas kakılmış altın tahtı önünde eğildiği zaman, Mohaç'tan beri tam 40 yıl geçmiş bulunuyordu. Kaanûnî, ilk seferi olan Belgrad seferinde de bu Zemlin sahrasına gelmişti. O sırada 26 yaşındaydı ve bu hâdiseden beri tam 45 yıl geçmişti. Gene 40 yıl önce Kaanûnî, II. Janos'un babasını, Macaristan kralı nasbetmişti. Nitekim II. Janos da, padişahın sâdık bir bendesinin oğlu olmakla öğünmüştü (Hammer, VI, 221). Kaanûnî, öyle bir nüfuz derecesine erişmişti ki, "Pek Katolik" İspanya kralı II. Felipe'nin elçisi, Janos, Protestan olduğu zaman onu tebrîke kendini mecbur görmüştü (Hammer, VI, 223). Halbuki II. Felipe Protestan mezhebini kan ve ateşle yok etmek istiyen şifâ kabûl etmez bir mutaassıptı ve esâsen en büyük Hıristiyan devleti olan İspanya'nın siyâsetinin mihrak noktası, bu husustu. II. Janos, bütün kudret ve itibârının, pâdişâhın sâdık bir bendesi olduğu merkezinde toplandığını biliyordu.

Kaanûnî, Eğri yerine Sigetvar üzerine gitmek hûsusundaki kesin kararını, bu Zemlin sahrasında verdi. Sigetvar kalesi kumandanı meşhur Nicolas Zriny'nin küçük bir Türk birliğini baskınla imha etmesi, Kaanûnî'nin Sigetvar'a teveccüh edilmesi husûsundaki kararını kesinleştirdi. Zriny, Tırhala sancakbeyi Mehmed Bey'le oğlunu ve muhafızlarını Şikloş civarında şehîd etmiş, Mehmed Bey'in götürdüğü 17 000 dukaya el koymuştu. Kaanûnî, Sigetvar'ın fethinden sonra Eğri'ye yürümeye karar verdiğini de söylemiştir.

Drava üzerinde Ordu'nun geçeceği büyük köprü, Osiyek yakınlarında kurulmuş ve 19 temmuzda buradan geçilmiştir. Tuna'daki İnce Donanma da, Orduyu tâkıyb ediyordu. Bu donanmaya büyük Türk denizcilerinden, eski Rodos ve Karliili sancakbeyi (tümamiral) Ali Portuk Bey kumanda ediyordu. Kaanûnî, dümenini Ali Portuk Bey'in kullandığı saltanat kayığı ile, Tuna'da dolaşmıştır.

Budin Beylerbeyisi Sultan-zâde Mehmed Paşa-zâde Sifâlî Arslan Paşa'nın İdam Edilmesi (3 ağustos 1566)

Bu sırada Budin (Macaristan) beylerbeyiliğinde Arslan Paşa bulunuyordu ki, şiirlerinde "Sifâlî" mahlasını kullanmıştı (Âşık Çelebî, *Meşâiru'ş - Şu'arâ*, Fâtih Millet Kütüphânesi'ndeki nüshasında bir minyatürü de vardır). Arslan Paşa, Sultan-zâde Mehmed Paşa'nın oğludur. Mehmed Paşa da Yahyâ Paşa'nın ortanca oğludur. Yahyâ Paşa, II. Bâyezid'in dâmâdı idi. Büyük oğlu, meşhur Balı Paşa'dır. Gerek Balı, gerek Mehmed Paşalar da, Arslan Paşa gibi Budin beylerbeyiliğinde bulunmuşlardı.. İşte bu Arslan Paşa'nın 3 ağustos 1566'da îdam edilmesinin, çeşitli sebebleri vardır. Arslan Paşa, Kaanûnî'nin ikinci derecede yeğeni idi; şöyle ki : Paşa'nın babası Mehmed Paşa, Kaanûnî'nin halasının oğlu bulunuyordu.

Arslan Paşa, padişahı beklemeksizin, 8 000 askerle kendiliğinden Palota kalesini muhâsara etmiştir. 18 haziran 1566'ya kadar 9 gün bu kaleyi kuşattığı hâlde, kâfî topu olmadığı için, alamamıştır. Kale kumandanı General Thury'nin Kont Eck von Salm kumandasında mühim bir Alman birliğinin imdada gelmesi üzerine bir aralık karar verdiği teslimden kaçınması, netice itibariyle, Arslan Paşa'yı, başarısızlıkla sonuçlanan bir hareketin kahramânı mevkıinde bırakmıştır. Paşa'nın Palota önlerinden çekilmesinden cesâretlenen Salm Kontu ise, gece baskınıyla Tata ve Weszprem kalelerini ele geçirmiş ve burada bulunan Türkler'i öldürmüştür. Almanlar o derecede amansız davranmışlardır ki, bu kaledeki Macarlar'ı bile kılıçtan geçirmişler ve târîhî Weszprem kilisesini yakmışlardır. Bu kalelerin düşmesi de, Arslan Paşa'nın hatasından mütevellit sayılmıştır. Üstelik Arslan Paşa, Budin'den izinsiz ayrılarak, küçük bir maiyetle, ikinci derecede amcası olan padişahla görüşmek üzere, Ordugâh-i Hümâyûn'a gelmiştir.

Arslan Paşa'nın îdamında, bunlar derecesinde, Vezîr-i âzam Dâmâd Sokullu Mehmed Paşa ile olan eski düşmanlığı da rol oynamıştır. Arslan Paşa, bir müddet önce, Kaanûnî'ye, Vezîr-i âzam'ı çok ağır şekilde suçlıyan şahsî bir mektup göndermişti. Arslan Paşa, yanında sadece 15 kişi olduğu hâlde ordugâha gelince, Sokollu, Paşa'nın eski ithamlarını tekrarlamasından korkmuş ve padişahla görüştürmeden, îdam fermanını almıştı. Padişah, hasta ve bıkkın olduğu için, yeğeni ile görüşmeden fermânı imzâlamıştır. İhtimal, Arslan Paşa ile Vezîr-i âzam aleyhindeki havanın orduya bulaşmasından çekiniyordu. Çünki Arslan Paşa, Osmanlı tarihçilerinin ifâdesine göre "deli, mecnûn vü dîvâne" olarak tanınmıştı, hiçbir sözünü esirgemez bir serhad adamıydı. Sokollu'nun, Budin eyâletine Arslan Paşa'nın yerine amcasının oğlu Mustafa Paşa'yı vezirlik rütbesiyle tâyin etmesi de, davranışının sebeplerinden birini gösterir. Arslan Paşa'nın ortada ağır bir suç yokken îdam edilmesi, Kaanûnî çağının hatâlı hareketlerinden ve Sokollu'nun siyâsî cinâyetlerinden biridir.

Sigetvar Muhasarasının Başlaması (5 ağustos 1566)

Orduy-ı Hümâyûn, 4 ağustosta Peç'e ve ertesi gün, Sigetvar'a gelmiş, pek kudretli olan kalenin muhâsarasına başlanmıştır. İstanbul'dan ayrılalı 3 ay, 5 gün olmuştu. Bu sıralarda Körös-Maros bölgesi Türkler tarafından fethedilmiştir (Makkai, 148). Sigetvar, Budin'e bağlı bir sancağın merkezi olan Peç şehrinin 30 km güney-batısında ve Drava ırmağının 20 km kadar kuzey-doğusundadır. Bu sıralarda Kırım hânı Devlet Giray, 15 000 kişilik bir ordu ile Slovakya'-

ya girmiş, arkasından II. Janos da bu ülkeye dalmıştı. Devlet Giray, Kosice (Almanca : Kaschau) çevresini (45° arzı) yağma etti ve 90 000 esîr aldı (Hammer, VI, 310).

Sigetvar, eski Hırvatistan banı (umûmî vâlîsi) Macar asıllı Zrinyi tarafından müdafaa ediliyordu. Zrinyi, Kaanûnî gibi bir hükümdara karşı son nefesine kadar yaptığı savunmada büyük şöhret almış ve asırlarca unutulmamıştır. Hattâ XX. asrın başlarında 2 Avusturya - Macaristan kruvazörüne "Zrinyi" ve "Sigetvar" adları verilmiştir. Batı'da şanlı mağlûblara bile ne kadar değer verildiğini bu hâdise pek açık şekilde gösterir.

Sigetvar, 10 yıl önce Budin beylerbeyisi Ali Paşa tarafından 2 ay, 8 gün kuşatılmış, fakat düşürülememişti. O tarihten sonra kale, bir kat daha tahkîm edilmişti. Rumeli beylerbeyisi İsfendiyaroğlu Prens Şemsî Ahmed Paşa, daha 2 ağustosta 90 000 asker ve 300 topla Sigetvar önlerine gelmişti (Şemsî Paşa, gene seferde bulunan Vezir Mustafa Paşa'nın kardeşidir). 3 gün sonra, 5 ağustosta Kaanûnî gelmiş, muhâsara nizâmını at üzerinde teftîş etmiş ve ilk ateşi açtırmıştır. Anadolu beylerbeyisi Dâmâd Zâl Mahmud Paşa, eski Erzurum beylerbeyisi Dulkadıroğlu Prens Mehmed Paşa, muhâsara hatlarında yer almışlardır. Kaanûnî, Sokollu ile berâber, muhâsarayı idâre edebilecek bir yerde bulunuyordu. Vezirler, daha ileri hatlarda idiler. Ali Portuk Bey de, Sigetvar'a gelmişti. 13 ağustosta Eski - Sigetvar, 19 ağustosta da Yeni - Sigetvar şehirleri işgal edilmiştir. Fakat bunlar, ehemmiyetsizdi. Çünki kale savunuyordu. 26 ve 29 ağustoslarda kaleye 1. ve 2. umumî hücumlar yapılmıştır.

29 ağustosta ihtiyar Padişah, maiyyetinin ağlıyarak yalvarmalarına rağmen, hasta hasta atına binip muhâsara saflarını teftiş etmek ihtiyatsızlığında bulunmuş ve çadırına dönünce, yatağa düşmüştür. Hastalığı şiddetlenmiş, fakat gene devamlı olarak yatmayıp muhâsara işleriyle meşgul olmuştur. 1 eylûlde, ansızın ağır bir kriz geçirmiştir.

1 eylûlde, Sigetvar'da bulunmıyan 2. Vezir Pertev Paşa da, 1 ay, 27 günlük bir kuşatmadan sonra Gyula kalesini fethetmiştir. Kaleyi düşüren son umumî hücûma, birkaç hafta önce îdam edilen Arslan Paşa'nın amca oğlu olan Varat sancakbeyi Mehmed Bey kumanda etmiştir. Kaleyi, Türkler'e karşı, Macar asıllı General Keretsenyi (Türk kaynaklarında : Karaçinoğlu) kahramanca savunmuştur. Pertev Paşa, Gyula'dan sonra Jenoe (Türkçe : Yanova) ve Pilagosvar (Türkçe : Vilagoş) kalelerini de fethetmiştir.

2 eylûlde, Sigetvar'a 3. umumî hücum yapılmıştır. Bu taarruz, şiddetli bir yağmur altında geçmiş ve arazi batak hâline gelmiştir. 5 eylûlde dış kale düşmüş, iç kale mukavemette devam etmiştir. Fakat dış kale düştükten sonra iç kalenin mukavemeti, askerlik bakımından, hiçbir ümîd olmıyan bir hareket teşkîl ediyordu. Dış kalenin düşmesi, bir Yeniçeri bölükbaşısının (yüzbaşının) fedakârlığı sâyesinde mümkin olmuştur. Şehîd olacağını bildiği için abdest alıp vasiyetini yazan bu fedâî, merdivenle kaleye tırmanmış, mazgallardan birine kumbara sokmuş, kumbaranın fitilini ateşlediği anda tüfek kurşunlarıyla şehîd edilmiştir. Kumbara ateş almış ve büyük bir gedik açmıştır. Asker, bu gedikten girmek sûretiyle dış kaleyi düşürmüştür.

Zriny'nin maksadı, bütün askerleriyle berâber ölmek ve Türkler'e mümkin olduğu kadar fazla zâyiat verdirmek ve vakit kaybettirmekti. Dış kale düştükten sonra iç kalenin mukavemetinin başka mânâsı yoktu. Sokollu'nun sır kâtibi (husûsî sekreteri) Ahmed Feridun Bey (meşhur tarihçi), Latince, Almanca, Hırvatça, Macarca beyannâmeler yazdırmış ve bunları okla, iç kaledeki düşman askerinin içine attırmıştır. Bu beyannâmelerde, mukavemetin ölüm olduğu, kumandanları Zriny'nin kendilerini delice ölüme sürüklediği izah ediliyordu. Eylûlün 6. günü, iç kaleye Türkler çepeçevre ateş vermişlerdi. Fakat ölmeyi bekliyen Zriny, hâlâ mukavemet ediyordu.

Bununla berâber ölümü bekliyen yalnız Zriny değildi. Kaanûnî de aynı vaziyetteydi. Sokollu'ya yazdığı son hatt-ı hümâyûnda, ölümü hâlinde Ordu'nun başına o geçeceği için, ön saflarda bulunup, hayâtını tehliyeke atmamasını tavsiye ediyor ve şöyle diyordu (Atâyî, *Tekmiletu'ş - Şakaaık*, 336) : "Min-bâ'd sen kendin ol asl mâ'rekeye varmayıp, umûr-i dîn-u devlet ve nizâm-ı adl-u intizâm-ı saltanat bâbında kaaim-u dâim olasın. Ve nûr-i dîdem Selîm Hân'ımı ve asker-i İslâm'ı ve seni, Hudâ'ya ısmarladım!"

Kaanûnî Sultan Süleymân'ın Vefâtı (7 eylûl 1566 Cumartesi Sabahtan Evvel Saat 1.30)

"Cihan Padişahı", Türkler tarafından "Kaanûnî" ve "Gazi", Avrupalılar tarafından "Muhteşem" ve "Büyük" denen II. Sultan Süleyman Hân, 7 eylûl 1566 cumartesi günü henüz başlarken, daha güneş doğmadan saat 1.30'da öldü (6 - 7 eylûl gecesi). Bu sûretle I. Murad gibi doğrudan doğruya şehîd olmamakla berâber, harb meydanında ölen 2. padişahtır (Fâtih ve Yavuz gibi padişahlar da sefer hâlinde ölmüşlerdir, fakat düşman toprağında ve harb meydanında değillerdi). Kaanûnî'nin Istanbul'dan çıktığı günden 4 ay, 6 gün geçmişti. Ordunun padişahın cenâzesiyle beraber Istanbul'a döndüğü gün hesab edilirse, bu 13. sefer-i hümâyûn 7 ay, 5 gün sürmüş demektir.

Kaanûnî, 71 yaşını 4 ay, 10 gün geçiyordu. O zamâna kadar yalnız Orhan Gazi, ondan sonra da ancak II. Abdülhamîd, V. Mehmed ve II. Abdülmecid daha uzun bir ömre mâlik olmuşlardır. Saltanat müddeti bakımından ise Kaanûnî, bütün Osmanoğulları içinde en başta gelmektedir. Saltanatı milâdî hesapla, 46 yıldan ancak 15 gün eksiktir. Bu sûretle Trabzon'da doğan Kaanûnî, imparatorluğun öbür ucunda, Sigetvar'da ölmüştür. Babasının padişahlığı üzerine, başka erkek kardeşi olmadığı için rakibsiz şekilde ve 17 yaşında velîahd, 25,5 yaşında da pâdişâh olmuştur. Uzun saltanatının 10 yıl, 3 ay, 5 gününü seferde geçirmiş ve tam 13 sefer yapmıştı. Sigetvar iç kalesi, ölümünden 5 saat sonra düştüğü için, bu hâdiseyi görememiştir. Vefatında yatağının başında yalnız Sokollu Mehmed Paşa ile hükümdârı tedâvi eden Hekimbaşı Kaysûnî-zâde Bedreddin Mehmed Çelebî bulunuyorlardı.

Kaanûnî'nin ölümünden sonra, daha güneş doğmadan, Sokollu, sır kâtibi Ahmed Feridun Bey'i vezirlerin çadırına gönderip kendilerini dâvet etti. Bu arada Rumeli ve Anadolu beylerbeyileri de çağırıldı. Hükümdârın ölümünün askerden gizlenmesine, yeni pâdişâh Orduy-ı Hümâyûn'a erişinceye kadar Kaanûnî'nin sağ olarak gösterilmesine ittifakla karar verildi. 12 kişilik bir hey'et, padişahı dinî merâsimle teçhiz ve tekfin etti. Bu hey'ette Hekimbaşı Kaysûnî-zâde Bedreddin Mehmed Çelebî, Hunkâr başimamı Derviş Efendi ve Hasoda subayları bulunuyordu. Bunların içinde İmam Hasan Ağa da vardı ki, Kaanûnî'ye pek benzerdi. İşte bu zat, Sokollu'nun emriyle, padişahın elbisesini giydi. Makiyajla Kaanûnî'ye iyice benzetildikten sonra, saltanat arabasına

SÜLEYMAN II : Türbesi

oturtuldu. Padişahın bütün hareketlerini taklîd ediyordu. Arada Sokollu da onun yanına sokularak gûya bir şeyler arzediyordu. Bu sûretle padişahın öldüğü şayiaları önlendi ve Ordu'nun Macaristan'da bir taşkınlık eseri göstermesinin önü alınmış oldu.

Kaanûnî'nin iç organları, tahtının bulunduğu yerin arkasına gömüldü ve sonradan burada bir türbe yapıldı. Macarlar bu mevkie hâlâ "Türbek" demektedirler. Türkler, Macaristan'dan çekildikten sonra, bu türbe Katolik kilisesine çevrilmiştir. Şimdi "Türk Kilisesi" denmekte ve gelen ziyâretçilere : "İşte Muhteşem Süleymân'ın kalbi burada gömülüdür" denmektedir.

Sokollu, Kaanûnî'nin öldüğü gecenin sabahı, 7 eylûl günü erkenden Kütahya'da Germiyan Tahtı'nda oturan Veliahd - Şehzâde Selim'e ulak gönderdi.

Gene bu 7 eylûl günü, Sigetvar'ın iç kalesi de fethedildi. Zriny'nin yanında yalnız 600 askeri kalmıştı. Bunlar kılıç-

tan geçirildi veya esir alındı. Zriny, Türk esirlerine korkunç işkenceler yaptığı için, Sokollu'nun emriyle, esir edilmesine rağmen îdam olundu. Bu sûretle Sigetvar kuşatması, 33 gün sürdü. Sokollu, hayli harâb olan kaleyi tâmîr ettirdi. Sigetvar, bir sancağa merkez yapıldı ve ilk sancakbeyi olarak, alay beylerinden İskender Bey tâyin olundu.

Sokollu'nun Sultan Selim'e gönderdiği ulak, padişah yaverlerinden Hasan Çavuş'tu. Taşıdığı mektubun mealini bilmiyordu. Sigetvar'dan Kütahya'ya 11 günde geldi ve 19 eylûlde mektubu Sultan Selim'e verdi. Hasan Çavuş, Istanbul yoluyla Kütahya'ya gitmişti. Sigetvar - Istanbul yolunu tam bir haftada almıştır. Sultan Selim bu sırada Kütahya'da değil, Afyonkarahisar'ın güney-batısındaki Sincanlı'da idi. Mektubu burada aldı. Sultan Selim, bilmediğimiz bir sebepten Sincanlı'da, babasının ölümünü bildiren sadâret tezkeresini aldıktan sonra, bir hafta kalmıştır. Ancak 27 eylûl günü Kütahya'ya gelmiş, o gün cuma olduğu için, şehirde hutbenin adına okunmasını emretmiştir. Bu sûretle Cihan İmparatorluğu'nda Kaanûnî'nin ölümü, ilk defa resmen Kütahya şehrinde ilân edilmiştir. II. Selim, Kütahya'ya geldiği günün akşamı, Istanbul'a doğru yola çıkmıştır. Kendisine refakat edenler arasında baş hocası Hâce-i Sultânî Atâullah Efendi, lâlası Tütünsüz Hüseyin Paşa da bulunuyordu. Kütahya - Istanbul yolunu 3 günde almış ve 30 eylûl günü Kadıköyü'nden Topkapı Sarayı'na geçmiştir. Aynı gün Istanbul'da cülûs merâsimi yapılmıştır. Sonra II. Selim Belgrad'a hareket etmiştir.

Sigetvar düşünce, 30 eylûlde Babocsa, Belevar, Zzekesd, Berzentz, Zapanyi gibi çevredeki Almanlar'ın elinde bulunan Macar kaleleri de teslim olmuştur. Bunların en mühimmi, Babocsa'dır. Bu kaleler, 1532'de de fethedilmiş, fakat bir müddet sonra Almanlar'ın eline düşmüştü.

Kaanûnî Sultan Süleymân'ın Şahsiyeti

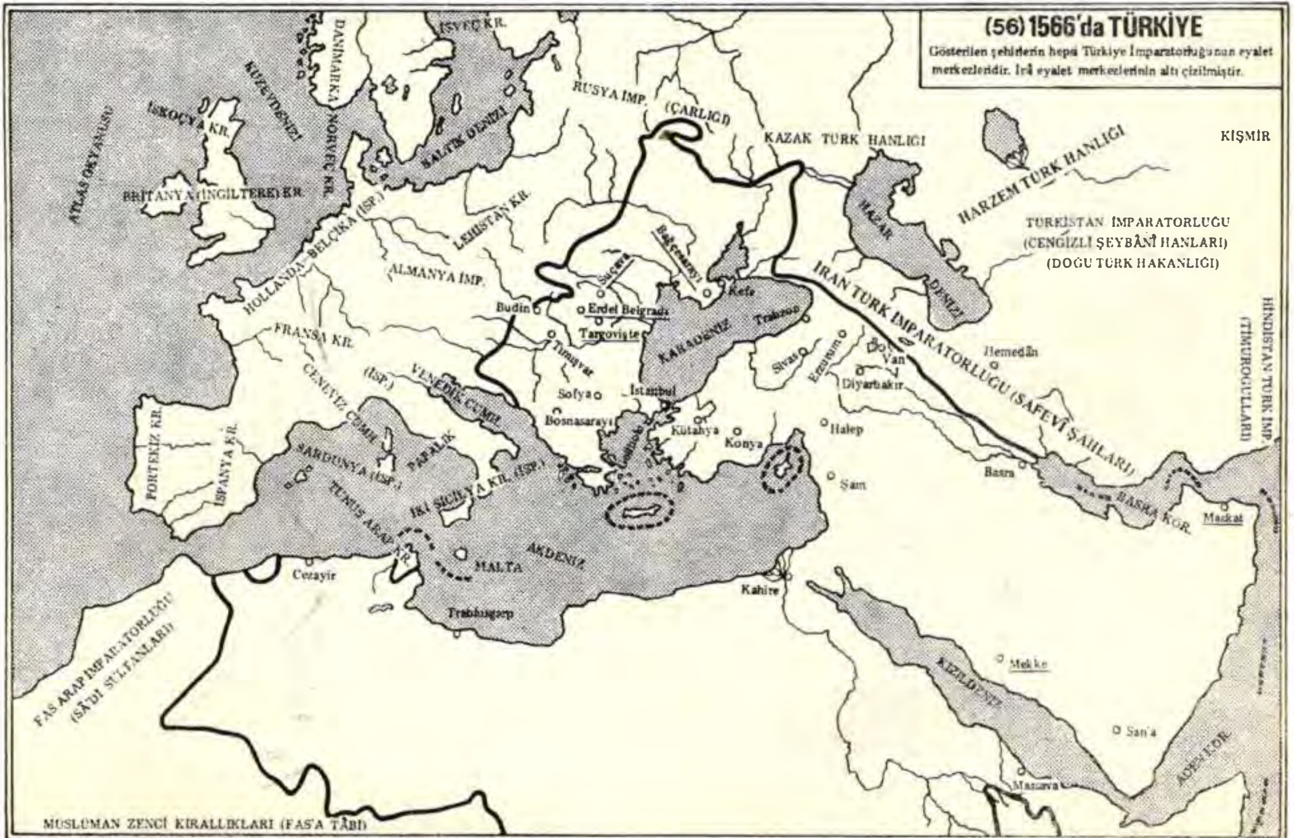
Kaanûnî Sultan Süleyman, son seferine ölmek için, başka bir deyişle, öleceğini bile bile çıkmıştır. Bunun bütün emâre, hattâ delilleri ortadadır. Ataları gibi harb meydanında, ordusunun içinde, otağ-ı hümâyûnda ölmek istemiş, saray-ı hümâyûn hareminde ölmekten ürkmüştür. Son nefesine kadar devletinin selâmetini ve yüceliğini düşünmüştür.

Kaanûnî Sultan Süleyman, Türk - Osmanlı hükümdarları arasında, diplomasi ve devlet idaresinde gösterdiği dehâ bakımından Fâtih'ten, askerlik dehâsı bakımından gene Fâtih'ten ve babası Yavuz'dan sonra gelir. Askerlik bakımından Kaanûnî'yi 4. olarak Yıldırım, siyâsi ve idârî bakımdan 3. olarak Yavuz, 4. olarak II. Mahmud takıyb eder.

Kaanûnî'yi şahsen gören Malta şövalyelerinden Anthoine Geuffory, onu şöyle tavsîf ediyor: "Uzun boylu, zayıf, esmer çehreli, geniş ve yüksek alınlı" *(Briefve Description de la Court du Grand Turc)*.

"Zamanının hiçbir hükümdârı, Yavuz'un tek vârisi Kaanûnî Süleyman'dan daha iyi bir eğitim görmemiş ve büyük bir devleti idâre için onun gibi pratik şekilde yetişmemiştir" (S. N. Ficher, *The Middle East, A History*, New York, 1959, 222).

"Kaanûnî, devlet nüfuz ve haysiyetine halel verecek bir şeyde müsamaha etmediği gibi, bu gibi hallere meydan verilmemesini de tavsiye ederdi. Kendisi ile görüşenlerin kapalı mütalâalarından, maksatlarını sezer ve ona göre cevap verirdi" (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 408).

SÜLEYMAN II

(57) 1566'da TÜRK DÜNYASI

Bu haritaya yalnız Türk devletleri alınmıştır.

SÜLEYMAN II

(58) 1566'da AVRUPA

SÜLEYMAN II

Mutaassıb bir Fransız olan, Hammer mütercimi Hellert şöyle diyor (Hammer, XIX, *Atlas,* 20b) : "Bütün Yeniçağ tarihi boyunca, ihtişam bakımından Süleyman'la mukayese edilebilecek bir tek hükümdar tanıyoruz ki o da XIV. Louis'-dir" Tabiî XIV. Louis'nin ihtişamının, Kaanûnî'ninki ile uzaktan bile mukayese kabûl edemiyeceği, en basit faktörlerden anlaşılabilir bir keyfiyettir.

Büyük tarihçi Iorga, Kaanûnî'nin Charles - Quint'den daha büyük bir şahsiyet olduğunu, başında bulunduğu Türk imparatorluğunu, Avrupa'nın hiçbir devletinin aynı müddet içindeki tekâmülüyle mukayese dahi edilemiyecek derecede geliştirip halefine teslîm eylediğini yazıyor *(Voyageurs Français dans l'Orient,* 21).

Kaanûnî, edebiyat ve hukuk gibi sahalarda bilgindi. Arapça ve Farsça'dan başka Sırpça da biliyordu (Hammer, *GOR,* II, 176). Şu beyitleri pek meşhurdur :

Halk içindê mûteber bir nesne yok devlet gibi
Olmayâ devlet cihandâ bir nefes sıhhat gibi
Saltanat dêdikleri ancak cihan gavgaasıdır
Olmayâ baht-û sa'âdet dünyedê vahdet gibi

Bâkî, Kaanûnî'nin ölümünü şu tarihi düşürmüştür :

Adem ıklîminê azm eyledî çünkim Süleyman Hân
İlâhî kabrinê bir revzen aç Firdevs-i â'lâdan
İşitdim fevtin ol Sultân-ı âlî-şânın ey Bâkıy
Dedim târîhın "azm etdî bakuayâ dâr-ı dünyâdan" (974 = 1566)

Bâkî'nin, Kaanûnî için yazdığı terkîb-i bend şeklindeki *Mersîye-i Hazret-i Süleymân Hân,* Türk şiirinin büyük eserlerindendir. 8. bendin 4. beytinin ilk mısrasında Bâkî :

Halk-ıy cihâna kırk sekiz gün duyurmadı

diyerek, Sokollu'yu, Kaanûnî'nin ölümünü 48 gün saklamaya muvaffak olduğu için, öğmektedir. Bâkî, sonradan Kaanûnî'-nin tek ve pek sevdiği kızı, Rüstem Paşa'nın zevcesi Mihrimah Sultan için de terkîb-i bend şeklinde *Mersîye-i Berây-i Vefât-ı Hazret-i Hala Sultân* adlı büyük manzûmesini yazmıştır. Mihrimah Sultan öldüğü zaman tahtta Kaanûnî'nin torunu III. Murad bulunuyordu ve Mihrimah Sultan, III. Murâd'ın halası idi. Bu manzûmenin I. bendinin 8. beyti şöyledir :

Mihr-ü Mâh-î felek-î baht-ıı sa'âdet Sultân
Şem'-i eyvân-ı serâ-perde-i ısmet Sultân

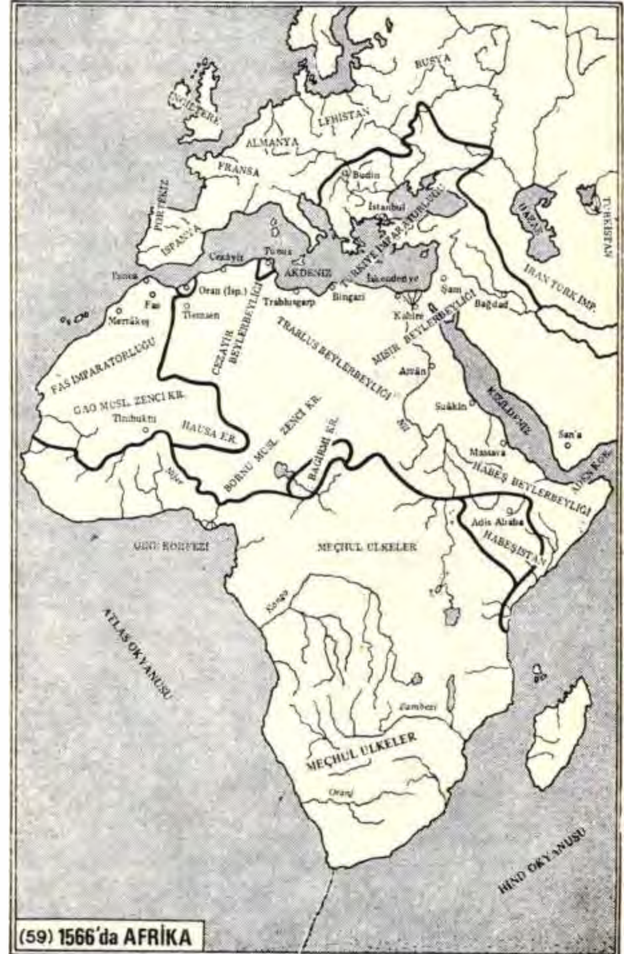
Kaanûnî, Fâtih'in imparatorluğun anayasası olan *Kaanûn-Nâme*'sinin yerine, onu esas almakla beraber, yeni bir esas teşkilât kanunu koymuştur. Bu eser, Kaanûnî'yi, dünya tarihinin büyük hukukçuları arasına sokmaktadır (nitekim bu sıfatla Washington'da Kongre galerisine büstü konulmuştur). İmparatorluğun diğer kanunlarını ise bilhassa Ebussuud Efendi yapmıştır. *Kaanûn - Nâme-i Sultân Süleymân*'da, 1. bâbın 1. faslında, ceza hukuku bakımından imparatorluğun bütün tab'asının birbirine eşit olduğu, hepsinin aynı cürümden aynı cezâyı göreceği, şu şekilde anlatılmaktadır :

"Cinâyât mukaabelesinde olan cürm-ü siyâset bâbında vaz' olundu ki, sipâhî ve ra'îyet ve şerîf ve vazî' ve denî' arasında müşterekdir. Şöyle ki : Her kim bu cerâimden birisi ile mücrim ola, mukaabelesinde tâ'yîn olunan ukuubetle muâkab olur"

Bu vesileyle, İ. H. Dânişmend şöyle demektedir *(Kronoloji,* II. 358) : "Her hâlde bu vaziyet XVIII. asrın sonlarındaki Fransız inkılâbından çıkan müsâvât esâsının Türkiye'ye ancak XIX. asırdaki Tanzîmât-ı Hayrîye'den itibaren gire-bilmiş olduğunu iddia edenlerin yüzlerini kızartmak lâzım gelecek bir vaziyettir. Şahsî hukuk itibariyle sınıf ve mevki farkı bakımından da, Osmanlı imparatorluğunun teşekkülünden beri tatbik edilmiş en eski esas mahiyetindedir".

Kaanûnî devrindeki Türk haşmeti, Avrupalı tarihçileri şaşırmıştır. d'Ohsson'dan *(Tableau Général,* VII, 443) en modern tarihçilere, meselâ büyük bir dünya tarihi yazmış olan Belçikalı Pirenne'e kadar eski ve yeni müellifler, Türkiye'nin bu devirde Almanya ve Rusya imparatorlukları ile Lehistan krallığı ve Venedik cumhuriyeti gibi 4 büyük Avrupa devletinden vergi alması ve Fransa krallığını himâyesi altına kabûl etmesi üzerinde bilhassa durmaktadırlar. Gerçekten Türkiye, Almanya ve Venedik'ten yıllık vergi alıyordu. Lehistan ve Rusya gibi daha az ehemmiyetli büyük devletler ise, bu yıllık vergiyi, Türkiye'ye değil, fakat onun tâbii olan Kırım Hânlığı'na veriyorlardı. 1571'de "Korkunç" denen Çar IV. İvan, Devlet Giray Han'la yaptığı muâhede mûcibince, 60 000 altın rublelik yıllık vergi vermekte devam etmeyi kabûl ediyordu (d'Ohsson, VII, 433). Bu sûretle Türk nüfuzunun erişmediği pek az devlet kalıyordu.

"XVI. asırda hiç bir mühim mes'ele yoktu ki, Osmanlı politikası ilgilenmesin ve ağırlığını hissettirmesin. Sumatra'-dan Toulon'a, Mombasa'dan Astırhân'a kadar Osmanlı kuvvetleri, dünyanın dört köşesinde faaliyette idiler. Bu, Kaanûnî Süleymân'ın, gazâ fikrine dayandırdığı dünya politikası idi" (H. İnalcık, *Türk Dünyası Elkitabı,* 981).

(59) 1566'da AFRİKA

SÜLEYMAN II

Avrupa umumî efkârı, Türkiye'ye ait her şeye büyük ilgi gösteriyordu. Avrupa'da 1529 yılında mevzu bakımından tamamiyle Türkiye'yi ele alan 56 kitap basılmıştır ki, bunların 29'u Viyana muhasarası üzerindedir. Bu sûretle Türkiye'ye ait 1532'de 76, 1533'te 59, 1542'de 71 kitap basılmıştır. XVI. asırda kitap yayını, zamanımızdakiyle mukayese kabûl edecek bir seviyede bulunmadığı için, Türkiye'ye karşı gösterilen alâkanın derecesi, açıkça belli olmaktadır (Göllner, *Die Europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderst, I : 1501 - 1550*, Bükreş, 1961).

Kaanûnî Sultan Süleyman'ı mevzû alan sayılması imkânsız sayıda piyes, roman vs. vardır. Bunlar, dünyanın her dilinde mevcuttur. Bir fikir vermek için, yalnız XVII. asırda ve yalnız İngiltere'de ve yalnız piyes şeklindeki eserleri zikrediyoruz (Bernâ Moran, 151-2, 2, 8-9, 61, 2-3, 5-6) : Thomas Kyd, *The Tragedie of Soliman* (1599), Fulke Greville, *The Tragedy of Mustapha* (1609), I. Fletcher ve Philip Marsinger, *The Knight of Malta* (1647), Sir William Davenant, *The Siege of Rhodes* (1556) (bu eser İngiltere'de sahneye konan ilk operadır, *Türk Ans.*, XII, 343b), Aynı Yazar, *The Siege of Rhodes : Second Part* (1663), Earl of Orrery (Roger Boyle), *The Tragedy of Mustafa Son of Solyman the Magnificent* (1668), Elkanah Eettle, *Ibrahim the Illustrious Bassa* (1677).

Kaanûnî'nin Ölümünde Türkiye İmparatorluğu (1566)

Kaanûnî Sultan Süleyman öldüğü anda imparatorluk, babası Yavuz Sultan Selim'den devraldığının iki mislinden fazla bir genişlik arzediyordu. Büyüklüğü takriben 14 893 000 km²'yi buluyordu. Bunun 1 998 000 km²'si Avrupa'da, 4 169 000 km²'si Asya'da, 8 726 000 km²'si de Afrika'da idi.

Avrupa'da — bugünki siyâsî sınırlara göre — Eszak hâriç, Macaristan, Erdel (Transilvanya, şimdi Romanya'da), Banat (şimdi Romanya, bir kısmı Yugoslavya'da), Belgrad ve Voyvodina (Yugoslavya'da), Hırvatistan (keza), Slovenya (keza), Ege'de Kiklad ve Sporat adaları, Mora'da Navplion limanı, Sicilya'nın güneyinde Pantelleria ve Lampedusa adaları, Kaanûnî devrinde fethedilip imparatorluğa katılmıştır.

Asya'da şu topraklar fethedilmiştir : Rodos ve Oniki Ada, Türkiye'nin şimdiki Van, Ağrı, Hakkâri vilâyetleri, Batı Gürcistan, Irak'ın Yavuz devrinde fethedilen parçalar dışında kalan kısmı (orta ve güney bölgeleri), Arabistan (Aden, Lahc, Katar, Ummânu'l - Mütesâlih, Necd, Ummân, Hadramût, Küveyt, Bahreyn vs. ki, bunların çoğu himâye bölgeleri idi). Ayrıca evvelce himâye altında imparatorluğa dâhil olan Sakız adası ile Erzurum ve Kars çevresi, doğrudan doğruya ilhak edilmiştir.

Afrika'da şu kazançlar elde edilmiştir : Eritre, Cibûti, Kuzey ve Güney Somali, Habeşistan'ın bir parçası (himaye), Trablusgarb ve Fizân, Sahrâ, Güney Tunus, şimdiki Çad - Nijer ülkelerinin bir kısmı üzerine yayılan ve himâye rejiminde olan Bornu Müslüman Zencî krallığı. Ayrıca Yavuz devrinde himâye rejiminde olan Cezâyir, doğrudan doğruya ilhak olunmuştur.

Yukarıdaki hesaba, Kaanûnî'nin yarım asırlık saltanatı sırasında geçici olarak imparatorluğa katılmış, fakat 1566 yılında Türkiye'ye dâhil bulunmıyan ülkeler katılmamıştır. Bu ülkelerin büyüklüğü de 1 000 000 km²'yi geçmektedir. Şöyle ki : Kırım'a bağlı Kazan (200 000 km² kadar) ile Astırhan (100 000 km²) hanlıkları ile Çuvaşistan (20 000 km²), Kaanûnî'nin ölümünden 10 yıl kadar önce Rusya'nın eline geç-

miştir. Kuzey Âzerbaycan ve Dağıstan'daki Şirvan Türk krallığı (100 000 km²), Hazar güneyindeki Geylân İran prensliği (7 000 km²) bir ara Türkiye'ye tâbî olmuş, fakat sonunda Safevîler'de kalmıştır. Keza bilhassa Irâkayn sefer-i hümâyûnunda fethedilen İran eyâletleri de muhafaza edilememiştir. 350 000 km² kadar tutan bu eyâletler şunlardır: Âzerbaycan, Lûristan, Hemedân, Hâmse, Kirmânşâlı, Ardelân (Kürdistan), Hûzistân (İran Arabistân)'ın güneyi, Isfahân, Yezd, Kazvîn, Rey (Tahran) eyâletlerinden de parçalar. — Gene bu devirde Fas'ın kuzey ve kuzey-doğu bölgeleri (150 000 km²), Avusturya'nın birçok eyâleti, İtalya'nın Reggio, Sicilya'nın Messina gibi birçok limanları, bu arada Otranto, Korsika ve Gozo adaları, Balear Adaları'nın bir kısmı, Rutenya, Rusya'nın Nijniy Novgorod (Gorky) vs. bölgeleri, geçici olarak Türk işgalinde kalmış, fakat bunların hiçbiri, yukarıdaki hesaba dâhil edilmemiştir. Kezâ bir ara Kırım'a tâbî olan ve daimî şekilde yıllık vergi ödiyen Rusya da hâriç tutulmuştur.

Türkiye âzamî genişliğine bu devirde değil, Kaanûnî'nin torunu III. Murad devrinde (1574 - 1595) ulaşmış, Fas imparatorluğu ile Lehistan krallığının himayeye alınması ve Kafkasya fütûhâtı ile pek çok büyümüştür. (Y. Ö.)

SÜLEYMAN III, Han, Sultan (Topkapı Sarayı/Istanbul, 15.IV.1642 - Edirne Saray-ı Hümâyûnu, 22.VI.1691), 22. Osmanlı pâdişâhı (Türkiye imparatoru) ve Osmanoğulları'ndan gelen İslâm halîfelerinin 12.'si (8.XI.1687 - 22.VI.1691). Sultân İbrâhim Hân'ın (1640 - 1648) 2. oğludur. Annesi Sâliha Dilâşûb Vâlide - Sultan'dır. Klasik Osmanlı târihçileri I. Süleymân'ı pâdişah saymadıkları için onlara göre bu hükümdar "Süleymân-ı Sânî = II. Süleyman"dır. III. S.'ın çocuğu olmadığı için Osmanoğulları, ağabeyi IV. Mehmed'den (1648 - 1687) yürümüştür. Yerine kardeşi II. Ahmed (1691 - 1695) geçmiştir. Ağabeyinin devrinde Topkapı ve Edirne saray-ı hümâyûnlarındaki dâirelerinde annesi ile beraber yaşamış ve gölgede kalmıştır.

8 kasım 1687 günü kendisinden ancak 3 ay, 14 gün büyük olan ağabeyi IV. Mehmed'in yerine tahta geçen III. S., Sultan İbrahim'in 2. oğlu olarak 15 nisan 1642'de Istanbul'da doğdu. Annesi, Sâliha Dilâşûb Vâlide - Sultan, kendi hâlinde bir hanımdı. III. S., tahta oturduğu zaman 45 yaşını 6 ay ve 24 gün geçiyordu. Ağabeyinin padişah olduğu müddet boyunca, tam 39 yıl, 3 ay, 1 gün, velîahdlik makamını işgal etmişti. Osmanlı tarihinde velîahdlik makamını bu kadar uzun müddet işgal eden başka bir şehzâde yoktur. Şehzâdelerin çocuk sahibi olmalarına Kaanûnî'den sonra müsaade edilmediği için, III. S.'ın çocuğu yoktu. Padişahlığı sırasında da olmamıştır. Onun tahta yükselmesiyle, kardeşi Şehzâde Ahmed (II. Ahmed), velîahdlik makamına geçti. III. S., ağabeyi IV. Mehmed gibi yetiştirilmişti. Tahsiline fevkalâde îtinâ edilmiş değildi. Cesur, dindar, vatansever, merhametli, nâzik, rüşvet ve sefâhat düşmanıydı. Ağabeyinin son yıllarında devletin dûçar olduğu felâketlere çok müteessirdi. Şahsen bu felâketleri önliyecek kapasitede değildi. Fakat buna muktedir bir adamı işbaşına geçirmeyi candan istiyordu. Saltanatının sonunda da, bu adamı buldu (Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa) ve müsterih olarak öldü.

Osmanlı tarihçilerinin II. Süleyman dedikleri bu hükümdara Avrupa tarihçileri, müttefikan III. S. demişlerdir ve hâlâ Batı literatüründe bu şekilde geçmektedir. Zira haklı olarak Avrupa tarihçileri, Yıldırım Sultan Bâyezid'in büyük oğlu Emîr Süleyman'ı I., Kaanûnî'yi II. Süleyman kabûl etmişlerdir.

III. Süleyman, Eyüpsultan'da kılıç kuşandıktan sonra pek vahîm olan iç ve dış tehlikelerle yüzyüze geldi. Kış yaklaşmasına rağmen, Almanya ve Venedik cephelerinde felâketli savaşlar devam ediyordu. Istanbul'a gelen Kapıkulu Ocakları, söz dinlemez haldeydiler. Zorbalar, ocaklara hâkim olmuşlar, her dediklerini yaptırmak istiyor, savaşı kaale bile almıyorlardı. Sadâret kaymakamı Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın otoritesi yoktu. Zorbalar, Köprülü-zâde'nin, ilk fırsatta babasının, ağabeyinin ve eniştesi Merzifonlu'nun yolunu tutacağından, hepsini temizleyip devlet otoritesini kurmak istiyeceğinden şüphe etmiyorlardı. Nitekim Köprülü-zâde'nin Yeniçeri ocağının üst kademelerinde yaptığı bir değişiklik, niyetini belli etti. Zorbalar ayaklandılar. Köprülü-zâde'nin hayâtını kurtarmak gayesiyle III. Süleyman, vezîri derhâl Istanbul'dan çıkarttı ve Çanakkale muhâfızlığına gönderdi. Padişahın bu emrivâkiine fenâ halde sinirlenen zorbalar, Şeyhulislâm Debbağ-zâde Mehmed Efendi'ye giderek, Köprülü-zâde'nin idâmı için fetvâ istediler. Büyük medenî cesâret gösteren Şeyhulislâm, zorbaları hakaretle kovdu. Bu defa III. Süleyman'a, şeyhulislâmının hayâtını korumak görevi düşüyordu. Mehmed Efendi'yi azletti ve meşhur Erzurumlu Feyzullah Efendi'yi meşîhate getirdi. Feyzullah Efendi, IV. Mehmed'in hocası pek ünlü bilgin Vânî Efendi'nin dâmâdı ve bizzat kendisi, IV. Mehmed'in oğulları müstakbel II. Mustafa ile III. Ahmed'in hocası idi. Ancak bu, geçici bir tayin oldu. Debbağ-zâde'nin hayâtının tehlikede olmadığını sezen III. Süleyman, 17 gün sonra onu tekrar meşîhate getirdi. Büyük devlet işleri, böylesine zorba oyuncağı olmuş, devlet otoritesini her şeyden üstün kılmak için IV. Murad'ın ve Köprülü'nün döktükleri kanlar hebâ olup gitmişti.

Yeniçeri ağası Harputlu Ali Ağa, zorbalara söz geçiremiyordu. III. Süleyman, Sadrâzam Abaza Siyâvuş Paşa'yı bu rezalete son vermesi için sıkıştırıyordu. Köprülü-zâde, eniştesi olan Siyâvuş Paşa'ya Çanakkale'den gizli mektuplar gönderiyor, birkaç kaldırım kabadayısının baskısıyla dünyanın en büyük devletinin idâre edilemiyeceğini söylüyordu. Köprülü Mehmed Paşa'nın dâmâdı ve yetiştirmesi olan Siyâvuş Paşa, iyi bir asker ve devlet adamı değildi. Ancak gayret ve cesâret sahibiydi. Zorbalarla uğraşmıya, birer ikişer temizlemiye başladı. Bunun üzerine 1688 martının ilk günü Istanbul'da meş'um bir zorba ihtilâli daha patladı.

Zorbaların ayaklanması üzerine III. Süleyman, Siyâvuş Paşa'yı azletti. Sadâreti ancak 5 ay, 9 gün sürmüştü. Askeriyeden değil, kalemden yetişmiş olan ihtiyar, cesur ve kabiliyetli Ayaşlı Nişancı İsmâil Paşa, sadrâzam oldu. Ancak zorbalar, ihtilâli durdurmadılar. Kendilerini ortadan kaldırmak isteyenlere nasıl bir âkıbet hazırladıklarını göstermek için, Siyâvuş Paşa'nın sarayını bastılar. Saraylı savunan 150 kişi öldürüldü ve bir o kadarı yaralandı. Âsîler de yüzlerce ölü verdiler. Siyâvuş Paşa, elinde kılıç şerefini son nefesine kadar müdafaa ettikten sonra şehîd oldu. Âsîler, paşanın sarayını döşemelerine kadar yağmaladılar. Buldukları bütün canlıları esîr olarak paylaştılar. Kadınlara hemen orada tecavüz ettiler. Siyâvuş Paşa'nın kızkardeşinin ve Köprülü Mehmed Paşa'nın kızı, Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed ve Fâzıl Mustafa Paşalar'ın kızkardeşi, Merzifonlu'nun baldızı olan ihtiyar Ayşe Hâtun'un ellerini ve burunlarını kestiler. Sonra, Osmanlı tarihinin en

SÜLEYMAN III : Batılı bir ressamın eserinden

şerefli ailelerinden birinin, Köprülüler'in mensubu olan bu iki hanımı çırılçıplak soyup sokaklarda gezdirip öldürdüler. Hammer'in dikkat ve salâhiyetle işâret ettiği gibi (XII, 250), Osmanlı tarihinde böylesine bir rezalet ve vahşet, aslâ görülmüş değildi. Bu sahneleri öğrenen Yeniçeri generalleri, sonunda kendilerinin sorumlu tutulacağını ve Osmanlı târihinde hiçbir zorbanın yatağında ölmediğini bildikleri için, olayların gelişmesinden çok müteessirdiler. Zâten şimdiye kadar hemen bütün ihtilâller "Ocak Ağaları" denen generallerden değil, daha küçük rütbeli subaylardan çıkmıştı. Ancak Ağalar, zorbaların hareketlerini önliyemediler. Halk, âsî askerin ve onların peşine takılan çapulcuların vahşetlerini nefretin son haddine varan bir halde müşahede ediyordu. Nihayet dükkânı yağma edilen bir zat, bir mızrağın ucuna beyaz mendil takarak, halkı "karşı ihtilâl"e dâvet etti. Diğer taraftan Süleymâniye vâızı Osman Efendi'nin etrafında yer alan ulemâ da halkı çevresinde toplamıya başlamıştı. Her iki topluluk birleşti ve on binlerce Istanbullu, nizam ve huzur istemek üzere sokaklara döküldü.

Osman Efendi, Topkapı Sarayı önünde halka bir nutuk verdi ve zorbaların yaptıkları rezaletlerin Osmanlı, belki bütün İslâm tarihinde emsâli olmadığını söyledi. III. S., sancak-ı şerîf'i Bâb ı Hümâyûn önüne diktirmiş ve halkın karşı ihtilâl hareketini desteklediğini göstermişti. Bu tepki karşısında savaş meydanlarından padişah fermânı dinlemiyerek kaçıp Istanbul kaldırımlarında kabadayılık yapan zorbalar çil yavrusu gibi dağıldılar. Halkın sözcüsü olan Ulemâ'nın ileri gelenlerini, gecenin ilerlemiş saatine rağmen Has Oda'da toplıyan Sadrâzam İsmail Paşa, halkı dağıtmak îcâb ettiğini, zira halkın âsîleri cezalandırmasının devlet otoritesini büsbütün sarsacağını, âsâyişi iade hususunda kendisine güvenilmesini söyledi. Ulemâ kabûl etti ve halk dağıldı. Bu sûretle, askerin, ulemâ'yı elde etmedikçe bir hükûmet darbesi yapamıyacağı bir defa daha anlaşılmış oldu.

Ertesi günden îtibâren İsmail Paşa, Yeniçeri Ağası başta olduğu halde, askerin itaat ve harekâtından sorumlu olanları, yağmaya katılanları bulabildiği nisbette yakalatıp îdâm ettirdi. Bu ihtilâlde ilk defa olarak Hıristiyan ve Yahûdî azınlık da yağmaya katılmıştı. Bunlardan ele geçirilenler asıldı.

Istanbul'da kan gövdeyi götürürken, kış içinde cephelerin durumu da kötüydü. Almanlar ve müttefikleri, gayretlerini Eğri (Mac. Eger, Alm. Erlau) kalesi üzerinde toplamışlardı. Beylerbeyi Osman Paşa, bir hurûc hareketinde şehîd düştü. Kumandayı kâhyâsı (yardımcısı) Rüstem Ağa aldı. Ancak 14 aralık 1687'de, vire ile teslîm olmaya mecbur kaldı. General Caraffa, 91 yıl, 2 ay, 3 günden beri Türk hâkimiyetinde olan ve III. Mehmed'e "Eğri Fâtihi" unvânını kazandıran bu büyük şehre girdi.

Eğri'nin fazla mukavemet göstermeden teslim olmasının sebeplerinden biri, kalede hiçbir paşanın bulunmaması, diğeri de, şehirde kalabalık bir Türk azınlığının yaşamasıdır. Kale

SÜLEYMAN III : Zamanında Avrupa'da yapılmış bir gravürü

SÜLEYMAN III

cebren düştüğü takdirde sivil Türkler kılıçtan geçirilecek veya esîr edilecek, Budin'deki Türkler'in başına gelen haller tekrarlanacaktı. Rüstem Ağa, kaleyi teslim ederek bütün Türk askerinin ve binlerce Türk kadın ve çocuğunun hayâtını kurtardı. Hepsi çekilip Varat'a ve Tameşvar'a doğru gittiler. Eğri, Budin'den sonra Macaristan'da en mühim Türk cemaatinin yaşadığı şehirdi. Şehirde 47 cami ve ona göre Türk bayındırlık eserleri vardı. Bugün Türk eseri olarak bu şehirde azametli bir tek minâreden başka bir şey kalmamıştır ki, Alman idâresinin —Hammer'in bile her fırsatta tekrarladığı gibi— barbarlık derecesini gösterir. Eğri, Budapeşte'nin 95 km kuzey-doğusunda, serhad üzerinde çok büyük ve sağlam bir kalesi olan şehirdi. Kaledeki 113 top, Almanlar'ın eline geçti. Cuma Camii, derhal "Saint Léopold Kilisesi" adıyla kiliseye çevrildi. Eğri'den sonra Caraffa ve muavini olan meşhur tarihçi Kont Marsigli, Munkaç (Munkacs) kalesini de aldılar.

11 ağustos 1687'de bütün yarımadayı ellerine geçiren Venedikliler, Mora'yı dört vilâyete ayırarak idârelerine almışlardı. Bunlar Romanya (Merkezi Anabolu = Napoli), Lakonya (Benevşe = Malvasia), Mesenya (Navarin = Navarino) ve Akaya (Balyabadra = Patras) vilâyetleriydi. Her vilâyeti bir vâli (rettore) ve muavini (proveditore) idâre ediyordu. Aya Mavri adası, Korfu vâliliğine (İyonya = Yunan Adaları) bağlandı. Morosini, bu sıralarda ölen Giustiniani'nin yerine doç (cumhurbaşkanı) seçildi. Ancak Katolik Venedikliler, Ortodoks Rum ve Müslüman Türk ahaliye pek ağır muamele ediyorlardı. Rumlar, Venedikliler'den nefret ediyor, hiçbir şahsî işlerine müdahale etmiyen Türk idâresini arıyorlardı. Venedik'in Kıbrıs'ta, Girit'te ve her yerde tâkıyb ettiği bu akılsız siyasettir ki, çeyrek asır sonra Mora'nın tekrar Türkiye'ye geçmesini sağlamıştır. Venedik idâresinde yaşamak istemeyen 3 500 Atinalı Türk ise, gemilerle İzmir'e gittiler.

Bosna'da da savaşlar devam ediyordu. Venedikliler, Zara'nın (Zadar) 75 km güney-doğusunda, Dalmaçya ile Bosna arasında, Bosna eyâletinin bir sancak merkezi olan Knin'i aldılar. Burası, 1521'de, Kaanûnî'nin saltanatının 2. yılında fethedilmişti. Dinar Alpleri'nin batı yamaçlarına dayanan bu Türk şehri, Lorenzo Dolfin ve ondan sonra Janko'nun muhâsaralarına şiddetle karşı koymuştu. Bu Venedik kumandanlarının yerine geçen Cornaro, kaleyi Atlıbey-zâde Mehmed Bey'den teslîm aldı. Gradiska kalesi de, 50 Türk topuyla berâber Venedikliler'in eline geçti.

Ayaşlı Nişancı İsmail Paşa, ancak iki ay iktidarda kalabildi. Bu kısa müddet içinde İstanbul'da zorba ihtilâlini bastırdı. Anadolu'da yeniden türeyen Celâlîler de büyük bir dert hâline gelmişti. Celâlîler'in İstanbul'daki lideri, aslında bir Türkmen beyi olan Yeğen Osman Paşa idi. Kapıkulu askeri arasında çok tarafdarı olduğu için devlet hizmetine alınmış ve izâlesi cihetine gidilmekten çekiniliyordu. Ancak cahil ve zâlim bir adam olan Osman Paşa, devlete hizmet eder görünüp hükûmetin otoritesiyle oynuyordu. Uşaklarından birini, Kara Mustafa Paşa adıyla Karaman beylerbeyisi yapmıştı. İsmail Paşa, Yeğen Osman Paşa'yı İstanbul'dan ve Rumeli'nden uzaklaştırmak, bir eyâlete beylerbeyi göndermek istiyordu. Çevresine binlerce adam toplıyan Yeğen'in açık bir isyâna kalkışmasından korkuluyordu. İsmail Paşa, Belgrad muhâfızı Vezir Hazînedâr Ali Paşa'ya, Yeğen Osman Paşa'nın yerine Almanya serdârlığını verdi. Silâhdâr Süleyman Ağa'ya da vezâretle Rakka eyâletini vererek, Osman Paşa'nın işini bitirmeye memur etti. Ancak azledildiğini öğrenen Osman Paşa, Eskişehir'de bir isyân çıkarttı.

Gerek Anadolu'da Celâlî hareketinin yeniden başlaması, gerek nişancılıktan yetiştiği için devlet teşkilâtını ve zaaflarını çok iyi bilen İsmail Paşa'nın ulemâ zümresine varıncaya kadar ıslahata kalkışması üzerine, sadrâzam düştü. Paşa'nın aleyhindeki şikâyetlerin kötü neticeler verebileceğini düşünen III. Süleyman, eski Almanya serdârı ve hâlen Çanakkale muhâfızı olan Vezir Tekirdağlı Bekrî Mustafa Paşa'yı sadârete getirdi. Orta derecede bir asker olan Mustafa Paşa, selefi derecesinde değilse bile orta çapta değerli bir adamdı.

Bu sıralarda Kandiye garnizonu da ayaklandı. Kandiye muhâfızı Zulfekar Paşa, âsî asker tarafından öldürüldü. Hanya muhâfızı olan Vezir Köprülü-zâde Mustafa Paşa, âsâyişi sağlamak göreviyle Kandiye'ye gönderildi. Venedikliler'in bir çıkarma yapmasından korkulduğu için, Girit'in durumu nâzikti. Fakat böyle bir şey olmadı. Sakız muhâfızı Vezir Ali Paşa, Köprülü-zâde'nin yerine Hanya muhâfızlığına gönderildi. Mısır beylerbeyisi Vezir Hasan Paşa, Sakız'a nakledildi. Firârî Ahmed Paşa, Mısır beylerbeyisi oldu.

Yeğen Osman Paşa'ya gelince, bir gün Tuna yakınlarında bulunan Türk ordusuna beklenmedik bir sırada geldi. Yeniçeriler, kendisini tezahüratla karşıladılar ve ondan başka serdâr tanımıyacaklarını ilân ettiler.

Bu durumda Almanya cephesinin büsbütün sarsılacağı şüphesizdi. Almanlar, Macaristan'ın fethine devâm ediyorlardı. Baden prensi Ludwig, Bosna sınırına yakın Gradiska'yı, General Caraffa da Lippa'yı aldı. Ordu serdârlığını zorla ele geçiren Yeğen Osman Paşa, kendisi cepheye gitmeye cesâret edemediği için, Öküzöldüren Ahmed Paşa'ya serdârlık vererek Macaristan'a yolladı. İbrahim Paşa'ya da Budin beylerbeyiliği verildi. Gûya Budin geri alınacak, İbrahim Paşa da makamına geçecekti. Ellerinde olmıyan toprakların unvânını taşımak, şimdiye kadar ancak Avrupa'da görülen birşeydi ve Türkler, bununla çok alay ederlerdi : Almanya (Batı Roma) imparatorluğunun "Macaristan kralı" ve "Kudüs kralı" unvânlarını taşıması gibi. Şimdi Türkler'de de bu âdet başlıyordu ve şüphesiz bir inhitat alâmetiydi.

Yeğen Osman Paşa, yanında Kral Tökeli olduğu halde, Belgrad yakınlarında bir sancak merkezi olan Semendire'ye geldi. Bavyera Elektörü, Belgrad yakınlarına kadar sokulmuştu. Yeğen Osman Paşa, 8 000 Hıristiyan'ı esîr aldı. Ancak Belgrad varoşları yanmıya başlamıştı. İmparatorluk ordusu, şehri tam bir muhâsaraya aldı ve kaleyi şiddetle dövmiye başladı. 55 ağır top, bir an susmaksızın gece ve gündüz şehri bombardıman ediyordu. Yeğen Osman Paşa, Belgrad'ı savunacağına Semendire'den Sofya'ya geldi. Golumbacz kalesi düştü. 300'ü kadın olmak üzere, kasabadaki bütün Türkler esîr edildi. Hepsi zorla Hıristiyan yapılan Türk kadınları, Alman askerleriyle evlendirildi. Golumbacz, Yıldırım Sultan Bâyezid'in fethettiği bir yerdi ve bu kasabada yaşıyan Türkler arasında 290 yıllık aileler vardı. Belgrad'ın düşmesi beklenirken, ondan 2 gün önce İstolni-Belgrad düştü.

İstolni-Belgrad (Macarca : Székesfehérvar, Almanca : Stuhlweissenburg), Budapeşte'nin 50 km güney-batısında, mühim bir şehirdir. Budin beylerbeyiliğine bağlı sancak merkezlerinin en ehemmiyetlisidir, Balaton Gölü'nün kuzey-doğu ucu ile Budin'in tam ortasında bulunan mevkii, stratejik bakımdan önemliydi. Batı ve doğudan da Bakony Ormanları ile Tuna'nın arasında bulunuyordu. Türkler, şehri pek şiddetle savundular ve Almanlar, çok ağır zâyiat verdiler. Fakat 6 eylûlde şehir düştü. Liechtenstein Prensi, Scherfenbeng

Kontu, Thurn Kontu, Fürstenberg Kontu, Stahremberg Kontu ve kardeşi, İstolni Belgrad önünde ölen küçük Alman hükümdarlarıdır. Taxis Kontu ile Rabutin Kontu da çok ağır yaralar aldılar. Mantua Dukası, Savoie prensi meşhur Eugen, hattâ Bavyera Elektörü bile birkaç yara aldılar ki, savaşın şiddetini göstermek bakımından dikkat çekicidir. Almanlar, şehre girince asker ve sivil bütün Türkler'i kılıçtan geçirerek pek ağır olan zayiatlarının intikamını aldılar. İstolni-Belgrad'ın 7 000 kişi olan Türk garnizonu tamamen şehîd oldu. Öldürülen sivil Türkler'in sayısı bilinmemektedir. Fakat bu şehirde oldukça mühim bir Türk azınlığı yaşıyordu. Almanlar, yalnız sancak beyi olan eski Yeniçeri ağası Mehmed Paşa'nın hayatına dokunmadılar. Viyana'ya sevkettiler ve orada fidyesi gelinceye kadar bir konakta misafir ettiler. 79 Türk topu, düşmanın eline geçti. Bunlardan bir tânesinin 440 "livre" gülle atacak çapta olduğunu Almanlar, hayretle müşahede ettiler. Ele geçen Türk sancaklarından birini Bavyera Elektörü Maximilien, Papa XI. Innocentius'a gönderdi. Papa, bunu birkaç yıl önce Sobiesky'nin kendisine hediye ettiği Kara Mustafa Paşa'nın sancağının yanına astırdı. Büyük bir asker olduğu kadar, güzel san'atlara pek düşkün olan Elektör, ressam Buyg'a, bütün bu savaşların tablolarını yaptırdı. Bu tabloların başlıcaları, *Viyana'nın Kurtuluşu, Estergon'un Fethi, Uyvar'ın Fethi, Budin'in Düşmesi* ve *Belgrad'ın Düşmesi*'dir.

İstolni Belgrad'dan 2 gün sonra, Belgrad da düştü. Muhâsara 29 gün sürmüştü. Tuna üzerinden gemilerle binlerce sivil Türk tahliye edilmişti. Ancak gitmemekte ısrar edenler, Türk garnizonuyla berâber kılıçtan geçirildi. Sayıları yüzü geçen camiler, kiliseye çevrildi veya tahrib edildi. Semendire kalesi Yeğen Osman Paşa tarafından yakıldığı için, bu Türk şehri de Almanlar tarafından işgal edildi. General Veterani, Elektör'ün emri üzerine, bütün Esklavonya'yı ele geçirdi. Bu sûretle Osiyek de dahil olmak üzere, Sava'nın kuzeyinde kalan bütün topraklar işgal edildi.

Baden markisi (hükümdarı) Ludwig, sağ kanadında Piccolomini Kontu ve sol kanadında General Castelli olduğu halde, Sava'nın güney kıyılarındaki Bosna arâzisine daldı. 5 000 kişilik bir Türk kuvveti imha edildi. Esirlerin çoğu öldürüldü. Bizzat Baden Markisi, kılıçla 6 Türk askerini şehîd ederek zevklendi. 4 eylûlde, Sava'nın kollarından Vrbas ırmağının batı kıyısı üzerinde bulunan Banyaluka şehri, Marki'nin eline geçti. Şehirde yaşıyan binlerce Türk ve Boşnak, çoktan içerilere kaçmışlardı. Bu çevrede bulunan zengin demir madenleri de düşmanın eline geçti. Bir ay sonra Baden Markisi, Drina'nın batı kıyısı üzerindeki Zvornik şehrini aldı. Bu sûretle Bosna eyâletinin Drava kıyıları yakınlarındaki toprakları düşmanın eline geçmiş oluyor, Türkler'in Drava ile hemen hiçbir ilgileri kalmıyordu. Halbuki Türkler, Drava'ya daha 3. Osmanlı hükümdarı olan Murad Hudâvendigâr zamanında erişmişlerdi. Üstelik bu topraklarda Müslüman Boşnaklar, çoğunluğu teşkîl ediyordu. Zvornik'teki 4 000 Müslüman, Bosnasarayı'na sığınmışlardı.

Bosna beylerbeyisi Vezir Mehmed Paşa, Bihaç'ı iyi savundu; yenilen düşman, muhâsarayı kaldırdı. Bu sûretle Tuna ırmağı tutuldu ve düşman için Hırvatistan sınırını aşmak, mümkün olmadı.

Almanya cephesindeki korkunç hezimete rağmen, Lehistan ve Rusya cephelerinde zafer, daima Türkler'in tarafında kaldı.

1688 kışında Nûreddin Azamet Giray'ın kumandasında 30 000 Kırım atlısı, Lehistan'ın Volinya eyâletini altüst etti. Santomir şehrine ve Czartorinsky Prensi'nin şatosuna girildi. Bar ve Lwow (Türkçe : İlbav, Almanca : Lemberg) şehirlerinin banliyöleri tahrib edildi. Buharda Sireth üzerinde bir Leh ordusu ağır zâyiat verdirilerek bozuldu.

1689 yılı, Lehliler'le beraber Ruslar'ın hezimetine de şâhid oldu. Rusya, Ortodoks olmasına rağmen, Papa'nın dâvetini kabûl ederek Mukaddes İttifak'a girmişti. Ancak Türkler, Alman cephesinde üstüste bozguna uğramadan önce, hiçbir askerî harekâta cesaret edemedi. Bu, Rusya'nın tarihte ilk defa olarak bir Avrupa koalisyonuna girmesi ve Avrupalı sayılmıyan Ruslar'ın, Avrupa birliği içinde yer almalarıdır (A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, 237).

Bununla beraber 1690'da Prens Vassili Galitzyn kumandasındaki Rus ordusu, tarihte ilk defa olarak Kırım'ın kapısı sayılan Urkapı'ya yaklaşmıya muvaffak oldu. Ancak Selim Giray tarafından perişan edilerek bozuldu. Büyük şâir Sâbit, Selim Giray'ın bu Urkapı zaferini 426 beyitlik mesnevî tarzında bir *Zafer-Nâme* ile terennüm etmiştir (bu eser 2 defa Istanbul'da basılmıştır : 1299=1882 ve 1311=1893/4). 300 000 kişilik bir kalabalıktan ibaret olan Rus ordusuna karşı kazanılan bu zafer, 30 mayıs 1689'da geçmiştir.

Mora yarımadasını, Aya Mavri adasını, Preveze limanını, Atina ve çevresini alan Venedikliler, 1688'de Ağrıboz adasını almayı ümîd ediyorlardı. Ağrıboz, Ege Denizi'ndeki adaların en büyüğüdür. Attika kıyılarına pek yakın olarak kuzey-batıdan güney-doğuya doğru uzanan ince uzun bir adadır.

Venedik doçu (cumhurbaşkanı) seçilen Morosini, harekâtı bizzat görmek için Atina'ya geldi. Ancak Venedik-Alman ordusunun gerçek kumandası, İsveçli büyük asker Mareşal Kont Königsmark'ta idi. Würtemberg, Brunswick, d'Harcourt Prensleri gibi Alman ve Fransız prensleri, bu müttefik orduda yer alıyorlardı (üçü de yaralanmışlardır). Venedik cephesinin yeni serdârı Vezir Koca Halil Paşa, muavini de Şâhin Mustafa Paşa idi. Ancak Dîvân'ın bu cepheye ayırabildiği asker yetersizdi. Sayı bakımından Müttefikler'den çok azdı. Ağrıboz adasını savunmaya, Çelebî İbrahim Paşa memurdu. Bu sonuncusu, değerli bir askerdi. Ancak korkunç İtalyan-Alman ordusu ve Venedik-Papalık-Malta-Toskana donanması ile başa çıkabilmesi ihtimali zayıftı. Morosini, Ağrıboz önüne 134 savaş ve takriben 200 nakliye gemisi yığmıştı. Bu, Avrupa'nın son devirde çıkarabildiği en kudretli deniz kuvvetiydi. 11 temmuz 1688'de Pire'den ayrılan Müttefik Donanma, Ağrıboz adasının merkezi olan Ağrıboz limanı (Yunanca : Chalkis, İtalyanca : Egripo) önüne geldi. İbrahim Paşa'nın bulunduğu bu kale, Attika yarımadasıyla karşı karşıya, kıyıya pek yakındı (Ağrıboz adası ile Attika'yı ayıran boğaza "Ağrıboz Kanalı" denmektedir). İbrâhim Paşa, elindeki bütün vasıtalarla savaşa hazırlanmıştı. Türk kuvvetlerinin sağ kanadına bahriye beylerbeyisi (oramiral) Mustafa Paşa, sol kanadına da bahriye sancak beyi (tümamiral) Tekin Paşaoğlu kumanda ediyorlardı.

105 gün süren korkunç derecede kanlı Ağrıboz muhâsarası bu şekilde başladı. Venedikliler ve Almanlar, dehşetli zâyiat verdiler. Bizzat başkumandan Mareşal Kont Königsmark, Ağrıboz önünde can verdi. Doç Morosini, başkumandanlığı Alman hükümdarlarından Brunswick Prensine tevdî etti. Muhâsara boyunca Türk garnizonu, ancak Tırhala sancak beyi Mehmed Paşa'nın getirdiği 3 000 askerden müteşekkil bir yardım alabildi. Ağrıboz muhâfızı Vezir Çelebî İbrahim Paşa, sık sık hurûc yaptırarak düşmanın zayiâtını ağırlaştırdı.

20 ağustosta Würtemberg Prensi, 8 000 Venedikli ve 3 000 Alman'la cebren kaleyi düşürmek istedi. Fakat ağır zayiat vererek püskürtüldü; bizzat Prens, yaralandı. 4,5 saat süren ve surlara kadar tırmanan düşmanla Türkler'in boğaz boğaza vuruştukları bu kanlı taarruzdan sonra Brunswick Prensi, Doç'a muhâsaranın kaldırılması teklifinde bulundu. Ancak ihtiyar Morosini, bu teklifi reddetti.

Ağrıboz kalesi, aynı zamanda düşman donanmasının da top ateşi altındaydı. Korkunç lâğım muhârebeleri devam ediyordu. Nihâyet Morosini, 30 ekim 1688'de muhâsaranın kaldırılmasını emretti. Çelebî İbrahim Paşa'nın zaferi büyüktü. 23 000 düşman askeri 106 günlük muhâsara sırasında ölmüş, on binlercesi yaralanmıştı. Düşman, bu müddet içinde Türk kalesine karşı 182 000 gülle ve 36 000 kantar barut harcamıştı. Kaleye günde 1 800'e yakın gülle atıldığı anlaşılmaktadır.

III. Süleyman, Hafsa'da Belgrad'ın düşmesi haberini almış, Edirne'ye gelmişti. Ağrıboz zaferini, Edirne'de öğrendi. Kapdân-ı Deryâ Mısırlıoğlu İbrahim Paşa'ya, Çelebî İbrahim Paşa'yı takviye etmesini emretti. Zira düşmanın gelecek baharda teşebbüsünü tekrarlaması muhtemeldi. Ancak böyle bir teşebbüs olmıyacaktı. Zira Venedik taarruz gücü, Çelebî İbrahim Paşa'nın azmi sâyesinde tam bir şekilde kırılmıştı. Bundan böyle Venedikliler'in Türkiye aleyhinde fütûhat yapabilmesi bahis konusu değildi. Bu cephede Türkler, Mora'yı ve Atina'yı kaybettikten sonra düşmanı durdurmuşlardı.

Venedik donanması da Ege Denizi'nde başarı kazanamadı. Anadolu kıyılarına kadar yaklaştı. Fakat 8 gemi kaybederek geri çekildi. Kapdân-ı Deryâ Mısırlıoğlu İbrahim Paşa, düşman donanmasını imha teşebbüsüne girişmemekle berâber, Müttefik donanmanın Türk kıyı ve adalarına, Türk gemilerine zarar vermesini de önledi. Bu arada Mısır'dan İstanbul'a mal getiren 85 parça nakliye gemisi ile Girit'ten zeytin ve zeytinyağı getiren 14 ticaret gemisi, hiçbir zarara uğramadan Istanbul limanına girdi.

7 aralık 1688'de Kapdân-ı Deryâ Mısırlıoğlu Vezir İbrahim Paşa, Ağrıboz muhâfızı, Vezir Çelebî İbrahim Paşa, Sofya muhâfızı, Kayserili Kalaylıkoz Ahmed Paşa da vezâretle kapdân-ı deryâ oldular. Kubbe vezirlerinden Kılıç - Ali Paşa azledilerek Bursa'ya sürüldü. Sadrâzam Bekrî Mustafa ve Kaymakam Vezir Ömer Paşalar, zorba mücadelesinde devam ettiler. Fakat fazla başarılı olamadılar.

Kalaylıkoz Ahmed Paşa, 9 Venedik gemisi zabtedip Istanbul'a getirdi. 1 yıl, 28 gün sonra Midilli muhâfızlığına nakledildi. Cezâyir beylerbeyisi Mezomorta Hüseyin Paşa, kapdân-ı deryâ oldu. Cezâyir'den geç geldiği için 1 ay, 5 gün sonra 8 şubat 1690'da azledildi. Mısırlıoğlu, tekrar kapdân-ı deryâ oldu. 10 kalyonu tezgâha koyduran Mısırlıoğlu, Mora yarımadasında Türkler'in elinde kalan son toprak olan Benefşe (Malvasia) limanını kurtarmak için teşebbüste bulundu. Fakat yıllardan beri Morosini'nin muhâsara ve ablukasına dayanan limana yardım sokamadı. Ağrıboz önündeki zâyiatını unutmıyan Morosini, kalenin açlıkla düşmesini bekliyordu. 11 ocak 1690'da donanma kumandanlığını ve Benefşe ablukasını Amiral Girolama Cornaro'ya bırakarak Venedik'e döndü. 14 ay ablukaya dayanabilen kale, son yiyecek de tükendikten sonra, 10 ağustos 1690'da vire ile teslim oldu. Türk garnizonu, içinde 78 topun bulunduğu Mora'daki son Türk kalesini düşmana teslîm edip silâhlarıyla berâber Girit'e gitti.

Mısırlıoğlu, geçen yıl yaptırdığı 10 kalyondan sonra, 1690'da yeniden 15 savaş gemisi inşâsını emretti. Cornaro'nun kumandasındaki Venedik donanması, Mora sularından ayrılmış, 11 eylûl 1690'da Avloya önüne gelmişti. Ancak donanma burada yatarken Cornaro, 58 yaşında öldü. Domenigo Mocenigo donanmanın başına geçti. Yeni büyük - amiral, 6 ay önce işgal edilmiş olan Avlonya limanını 31 günlük bir muhâsaradan sonra Koca Halil Paşa'ya vermek zorunda kaldı (6 mart 1691).

III. Süleyman, Selim Giray Hân'ı Edirne'ye çağırtıp, hasta olmasına rağmen, orduya cesaret vermek için 6 haziran 1689'da Edirne'den Almanya cephesine hareket etti. 19 gün sonra 25 haziranda Sofya'ya geldi. Hastalığı ve ordunun perişan durumu sebebiyle vezirlerin tavsiyesi üzerine ileriye gitmedi ve Sofya'da kalmıya karar verdi. Almanya cephesinde Serdâr Vezir Arab Receb Paşa bulunuyordu. Gaayetle ehliyetsiz bir askerdi. Rumeli beylerbeyiliğinden serdârlığa getirilmişti. Bu sırada eski Celâlîler'den Vezir Yeğen Osman Paşa, açıkça isyân etmişti. Bir kısım kuvvetler de, bu âsî vezirin üzerine gönderilmişti. II. Süleyman'ın cülûsu üzerine Almanya ile yapılan sulh müzakereleri hiçbir netice vermemiş ve Belgrad düştükten sonra düşman, çok ümitlenmiş ve Sırbistan'ı alacağını sanmıştı.

SÜLEYMAN III : Sultan Üçüncü Süleyman ve silâhdarlarını tasvir eden bir minyatür (Prof. Dr. Süheyl Ünver)

III. Süleyman'ın cülûsunu bildirmek ve sulh teşebbüsünde bulunmak için Viyana'ya gönderilen Zulfekar Ağa, aksi bir tesadüf eseri olarak, Belgrad'ın düşmesinin ertesi günü Viyana'ya varmıştı. Viyana'da nezâketle karşılandı. Bavyera Elektörü tarafından şerefine ziyâfet verildi. Ziyafette bir yanına Elektör, diğer yanına Mantua Dukası oturdu. Prens Montecuccoli ve Hanover prensi Kral - Philippe de dâvetliler arasındaydı.

Ziyafette, sırasıyla İmparator'un ve Sultan'ın şerefine kadeh kaldırdı. Sonra Elektör'ün, Mantua Dukası'nın ve Zulfekar Ağa'nın şereflerine içildi. Kont Caraffa ile Zulfekar Ağa, bu sûretle 4 ay sürecek ve hiçbir netice vermiyecek olan sulh müzâkerelerine başladılar. Diğer taraftan savaş bütün şiddetiyle devâm ediyordu. Müzakereler, 1689 baharına kadar sürdü. İmparator tarafından kabûl edilen Zulfekar Ağa, Türkçe bir nutuk söyledi. Bu nutuk imparatorluk tercümânı Lachewitz tarafından imparatorun huzurunda Almanca'ya tercüme edildi. Tercüman sonra, imparatorun cevabî nutkunu Türk diplomatına tercüme etti. Aslında Almanya'nın tek başına Türkiye ile sulh yapabilmesine imkân yoktu. Mukaddes İttifak'a dâhil hiçbir devlet, Türkiye ile münferit sulh yapamazdı. Sulh şartları, müştereken Osmanlı devletine dikte edilecekti. Onun için, bir taraftan Zulfekar Ağa ile görüşen imparatorluk diplomatları, diğer taraftan da Varşova ve Venedik başta olmak üzere müttefik başkentlerden haber bekliyorlardı. 10 şubat konferansına Zulfekar Ağa, maiyyetinden 10 kişiyle katıldı. İmparatorluk murahhasları Kinsky Kontu, Startman Kontu, Starhemberg Kontu, Caraffa Kontu, Venedik murahhası Cornaro, Polonya (Lehistan) murahhası da Raczynsky idi. İki Alman ve iki Venedik diplomatı daha vardı. Diğer müttefik devletler, bu konferansta temsil edilmediler. Lachewitz, Zulfekar Ağa ile Müttefik murahhasları arasında tercümanlık yapıyordu. Venedik, fethettiği yerlerden başka Ağrıboz adasını ve Zanta adası için Türkiye'ye ödediği yıllık verginin ilgasını istiyordu. Almanya, Türkler'den aldığı yerler dışında, Türkler'in elinde bulunan Tameşvar, Arad, Gyula, Jenoe kalelerini istiyor, Erdel (Transilvanya) üzerindeki Türk metbûluğunun kaldırılmasını taleb ediyordu. Lehistan, Podolya'nın verilmesini ileri sürüyordu.

Zulfekar Ağa, neden Istanbul'u istemediklerini söyliyerek, Müttefikler'in ihtiraslarıyla alay etti. Erdel'in Türkiye'den ayrılamıyacağını, bunun sebebinin de herhangi bir Türk menfaati olmadığını, bağımsızlık verilen bir Erdel'de Almanlar'ın Macarlar'ı mahvedeceğini ileri sürdü. Bir arada müzakerelerin hiçbir netice vermemesi üzerine, Türk diplomatlarının Alman, Venedik ve Leh murahhasları ile ayrı ayrı görüşmeleri kabûl edildi. Böyle yapıldı. Fakat gene netîce alınamadı (Hammer, XII, 283 - 95).

III. Süleyman, Sofya'da ikamete başlarken, sulh müzakereleri başarısızlıkla kapatılmıştı. 8 temmuz 1689'da Vidin muhâfızı Vezir Sarı Hüseyin Paşa, yanında Kral Tökeli İmre olduğu halde, Fethülislâm (Gladova) ve Arşova kalelerini Almanlar'dan aldı. Fethülislâm, Türkler'e 16 gün mukavemet etti. Bosna beylerbeyisi Topal Hüseyin Paşa ise, yanında Kemankeş Mehmed ve Zurnacı Mehmed Paşalar olduğu halde 19 günlük bir muhâsaradan sonra Bosna'da Drina üzerindeki Zvornik'i Almanlar'dan geri aldı. Ancak 29 temmuzda Hırvatistan'a giren 50 000 kişilik bir Türk ordusu, Kont Draskoviç tarafından bozularak Bosna'ya atıldı.

Tuna'daki Türk ince filosu kumandanı Bıyıklı Ali Paşa, Tuna üzerinde 21 parçadan müteşekkil Alman ince filosu ile karşılaştı ve hepsini ele geçirdi. Binlerce Alman askeri ve büyük ölçüde malzeme alındı (Fevzi Kurtoğlu, 45). Ancak Serdâr Vezir Arab Receb Paşa'nın aczi, bu seferleri gölgeledi ve durum, tekrar ve çok tehlikeli bir şekilde Türkler'in aleyhine döndü.

Receb Paşa, Alacahisar'dan hareket ederek batıya doğru Morava suyunu geçmek isterken, Alman ordusunun yaklaştığını haber aldı. Piyâdesini bırakarak, süvarisiyle Almanlar'ın üzerine yürüdü. 30 ağustosta Niş'le Belgrad arasında Batucina'da, düşmana yenilip kaçtı. Serdârın yenildiğini duyan ve muharebeye katılmıyan Yeniçeriler, ordugâhlarını, düşman ganimetiymiş gibi yağma ettikten sonra, Niş'e doğru çekildiler. Türk ordugâhına giren Almanlar, 203 top, bir tuğ, 1 000 deve, yüzlerce katır yükü cephane ele geçirdiler. Bu beklenmedik zafer üzerine cesâreti artan imparatorluk başkumandanı Baden Markisi, Niş üzerine yürüdü. Zira Batucina'da çok büyük ölçüde ganimet alınmış olmakla beraber, Türk zâyiâtı bir iki bin askeri geçmemişti.

24 eylûlde Baden Markisi, şaşkın Serdâr'ı Niş önlerinde yakaladı. Receb Paşa'nın, askeri üzerinde en küçük bir nüfuzu yoktu. Ordu, daha Almanlar görünür görünmez, pek az bir zayiat vererek muhârebe meydanından kaçtı. 24 eylûlde, boşaltılmış olan Niş kalesi, düşmanın eline geçti. Bu sûretle Sırbistan'ın en büyük kısmı, Almanlar'ın eline geçmiş oldu. Şimdi Türkler, Bosna'yı, Kosova'yı, hattâ Bulgaristan'ı savunmak mevkiinde idiler.

Vezirler, III. Süleyman'ın Sofya'da bulunmasını tehlikede gördüler ve padişahı acele Edirne'ye kaçırdılar (Sofya, Niş'in 130 gün güney - doğusundadır). III. Süleyman'ın Sofya'da ikameti, 5 ay sürmüştü. Padişah, Sadrâzam Tekirdağlı Bekrî Mustafa Paşa'ya Almanya üzerine serdâr-ı ekremlik verdi. Mustafa Paşa, XVII. asır Türk tarihinin en lekeli ve âciz simalarından biri olan Arab Receb Paşa'yı idâm ettirdi.

Sadrâzam zamânına göre değerli bir adam sayılıyordu. Ancak kendi ordugâhını yağmalamak derecesinde şuurunu kaybetmiş bir orduyu inzibat altına alıp düşmana karşı zafer kazanması bir hayaldi. Sırbistan'ı alan düşman, Bulgaristan'a sokulmaya hazırlanıyordu. Bulgaristan'da Bulgarlar azınlık, Türkler çoğunluktu. Yani artık Türkiye için o zamanlar anavatan sayılacak toprakların kaybı tehlikesi ile yüzyüze gelinmişti. Cihangir bir imparatorluk için bu durum, bir facia idi.

Nitekim Fethülislâm'ı tekrar alan Almanlar, Bulgaristan'ın kuzey - batı ucuna girdiler ve Tuna üzerinde bir Türk şehri olan Vidin'i aldılar. Sofya, tehlikeye düştü (Sofya, Rumeli beylerbeyiliğinin merkeziydi). Almanlar, güneye doğru da ilerliyorlardı. Şehirköy'ü almışlar, Kosova'ya, Üsküb'e yaklaşmışlardı. Kont Piccolomini'nin ölümüyle neticelenen ağır zayiatlı bir muhârebe vermelerine rağmen, yürüyüşlerine devam ettiler. Bu anda Osmanlılar'ı teselli eden tek şey, diğer cephelerdeki başarıydı. Rusya ve Lehistan cephelerinde zafer kesin şekilde Türkler'de olduğu gibi, Mora cephesinde de Ağrıboz hezimetinden sonra Venedikliler'in kat'î şekilde durdurulduğu anlaşılmıştı. Bosna cephesinde de Venedikliler başarı kazanamıyorlardı. Ancak Almanlar'ı durduracak hiçbir kuvvet yok gibi görünüyordu. Kosova'yı işgale başlıyan Almanlar, Makedonya ve Arnavutluk'a yaklaşıyorlardı. Bütün bu ülkeler, daha 3. Osmanlı hükümdârı olan Sultan Murad

Hudâvendigâr zamanında fethedilmiş, kesin çoğunlukla Müslümanlar'la meskûn 300 küsûr yıllık Türk topraklarıydı. II. Süleyman, Edirne'de bir saltanat şûrası topladı ve meclise katılan herkesten fikir istedi. Almanlar durdurulamazsa, Türkiye'nin Balkanlar'daki istikbali mahvolmuş demekti. Tası tarağı toplayıp Asya'ya geri dönmekten başka çâre görünmüyordu. Saltanat şûrası, düşmana zafer kazanabilmek için ordu, devlet adamları ve halk üzerinde otorite sağlıyabilecek tek şahsın, Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa olduğunu müttefikan hükümdara bildirdi. Köprülü-zâde, babası, ağabeyi ve eniştesi gibi bir otorite sağlıyabilecek ve onların kaabiliyetlerini taşıdığını isbat ederek, imparatorluğun istikbalini kurtaracaktı. Meclisin fikri buydu. Geç kalınmış olmakla beraber, doğru fikirdi.

Köprülü-zâde, XII. hicrî asır başlayalı henüz 11 gün olmuştu ki (11 muharrem 1101), sadârete dâvet edildi. Tekirdağlı Bekrî Mustafa Paşa'nın sadâreti 1 yıl, 5 ay, 24 gün sürmüştü. Köprülü-zâde, Sakız muhâfızlığından hemen Edirne'ye geldi. 51,5 yaşındaydı. Ağabeyi gibi ilmiyeden yetişmiş, fakat ilim alanında ağabeyini geçmişti. Hadîs ve lugat'te devrinin en büyük otoritelerinden biri sayılıyordu. 1638 başlarında o zaman Amasya (şimdi Samsun) sancağına bağlı Köprü (şimdi Köprülü Mehmed Paşa'yı ifazetle : Vezirköprü'sü) kasabasında doğmuştu. Ağabeyi Fâzıl Ahmed Paşa'dan 2,5 yaş küçüktür. Doğduğu zaman babası Köprülü Mehmed Paşa, 52 yaşında ağabeyiyle berâber Istanbul'a geldi. Medrese tahsilinin bütün kademelerini bitirdi. Babası sadrâzam olduğu zaman, 18,5 yaşındaydı. Girit savaşında annesi Yusuf Ağa-zâde Ayşe Hâtun'la berâber, ağabeyinin yanında yıllarca bu adada yaşadı. Sonra, annesiyle berâber 1669 sonunda hacca gitti. Ağabeyinin zamanında hiçbir siyâsî makam kabûl etmedi. Ancak eniştesi Merzifonlu'nun sadâretinin ikinci devresinde 29 haziran 1680'de sancak beyliğinden, beylerbeyilik atlanarak birden vezir pâyesi aldı. 42 yaşındaydı. Halbuki ağabeyi, 24 yaşında vezir ve 26 yaşında sadrâzam olmuştu. 1681 martında 7. vezirlikten 6. vezirliğe, 1683'te 4. vezirlikle Edirne'de sadâret kaymakamlığına yükseldi. 1683 sonunda Silistre muhâfızı ve serdârı ve Özü beylerbeyisi, 1684 martında tekrar kubbe vezîri oldu. 3. vezirliğe yükselmişken, 1684 mayısı ortalarında istifa etti. 1685'te Sakız muhâfızı (müstahkem mevki kumandanı), 1686 şubatında Çanakkale muhâfızı, 2 kasım 1687'de 2. vezir ve sadâret kaymakamı oldu; bu sıfatla II. Süleyman'ı tahta çıkardı. 10 şubat 1688'de tekrar Çanakkale muhâfızlığına, sonra sırasıyla Girit'te Hanya ve Kandiye, nihayet Sakız muhâfızlıklarına gönderildi. Oradan sadârete çağrıldı. Ağabeyinin ve kardeşi Ali Bey'in çocukları olmadığı için, Köprülü-zâdeler, zamanımıza kadar Fâzıl Mustafa Paşa'nın 3 oğlundan inmişlerdir.

Köprülü-zâde'nin iktidara getirilmesini ilk tavsiye etmek şerefi, Şeyhulislâm Debbağ-zâde Mehmed Efendi'ye aittir. Orta çapta iyi bir kumandan, fakat Türk tarihinin gördüğü en büyük teşkilâtçı dehalardan biri olan Köprülü-zâde, Edirne'ye gelir gelmez, II. Süleyman'la uzun bir görüşme yaptı. Padişah, vaktiyle ağabeyi IV. Mehmed'in Köprülü Mehmed Paşa ve Fâzıl Ahmed Paşa ile Merzifonlu'ya tanıdığı geniş salâhiyetlerin aynını tereddütsüz Köprülü-zâde'ye verdi. Bu durum, zorbaları ürküttü ve muhtemel mukavemetlerden çoğunu kırdı.

Köprülü-zâde, gelecek yaz sefere çıkıncaya kadar, derhal ıslahat, teşkilât ve hazırlıklara başladı. Büyük bir enerji ve çalışma gücü göstererek, imparatorluğun hemen bütün mes'elelerine el attı. Son savaş sırasında konan, halkı ezen ve malî sistemde kargaşalık doğuran fevkalâde vergileri tamamen kaldırdı. Sikkeyi ıslah etti ve düşük ayarlı sikke darbının önünü aldı. Savaş dolayısıyla birçok maddeye konan narhı kaldırdı ve ticaretin serbest olduğunu ilân etti. Savaş içinde gayrimeşru servet edinmiş bütün devlet adamlarının para ve mallarını hazineye aldı. Lüzumsuz masrafları kısarak hazinede para biriktirdi. Hiçbir işe yaramıyan başıbozuk gönüllüleri terhis etti. Kapıkulu ve tımarlıları saydırdı ve herhangi bir bahaneyle vaktinde yığınak yerinde olmıyanlara en ağır cezaların verileceğini bildirdi. Üstlerinin emrini dinlemeyenleri cezalandırdı veya ordudan ihrac etti. Mühim makamlara güvendiği şahısları getirdi. İyi çalışmadıkları sabit olan devlet adamlarını emekliye sevketti; ağır suç işleyenleri cezalandırdı. Orduyu Edirne'de topladı. Bu büyük işler, 1689 kasımından 1690 temmuzuna kadar 8 ay içinde gerçekleştirildi.

1689 - 1690 kışı içinde, Serdâr Vezir Üsküblü Koca Halil Paşa ile Selim Giray Han, Kosova'da askerî harekâtta bulundular. Bu harekâta ilk defa olarak müstakbel sadrâzam Elmas Mehmed Paşa da katıldı ki, henüz Saray'dan çıkmış ve 20 yaşını geçmiş pek genç bir beylerbeyi idi. Halil Paşa, Kaçanik'te iken, bir Alman ordusu Kosova'ya girdi. Hıristiyan Sırplar ve Arnavutlar tarafından yardım görüyordu. Selim Giray, hızla yetişti ve düşmanı perişan etti. 32 top ve bütün ağırlıklar Türkler'in eline geçti. 20 000 kişilik Alman ordusunda ancak 2 kişi canını kurtarıp kaçabildi (Silâhdâr, II, 494). Prizrin'e gelen ve hepsi göğüslerinde Haçlı seferlerinde olduğu gibi haç işletmiş olan 8 000 kişilik bir düşman ordusunun üzerine de Kalgay yürüdü; yanında Dukagin sancak beyi Hasan Bey-zâde Mehmed Paşa vardı. Haçlılar bozuldu ve Niş'e kaçtı. Kalgay Devlet Giray, Kırım'a döndü. Zira Kırım'da babası ölmüştü. Selim Giray, bir ara kalgay (velîahd) da olan oğlunun kaybına çok üzüldü. Esasen devamlı cephede bulunmaktan yorulmuştu. Tahttan feragat etti. Ancak Köprülü-zâde, bu feragati kabûl etmedi ve Selim Giray'a derhal Edirne'ye gelmesini bildirdi. Azamet Giray, değerli bir askerdi; büyük Leh ve Rus ordularına karşı birkaç meydan muhârebesi kazanmıştı. Oğlu İslâm Giray, Edirne'ye geldi.

SÜLEYMAN III : Üçüncü Süleyman'ın Validesi Saliha Dilaşub Sultan (Ricaut'dan)

Köprülü-zâde'nin iktidara gelmesi, Avrupa'da bomba gibi patlıyan bir haber oldu. Babasının, ağabeyinin ve eniştesinin başarılarını bilen Haçlılar, telâşlandılar. 1690 yaz harekâtı için, fevkalâde hazırlıklara giriştiler. Viyana'da İmparator: "Tanrı soyunu kurutsun şu Köprülüler'in; başımıza genc yeni bir Köprülü çıktı" diyerek telâşını ifâde etti. Zirâ Almanlar, değersiz serdârları kolayca mağlûb etmenin zevkini iyice tatmışlardı. XIV. Louis'nin yeni Istanbul büyükelçisi Marquis de Châteauneuf, Köprülü-zâde'den Lehistan'la münferit sulh yapmasını ve Holanda hükümdarı Willem (İngilizce: William, Fransızca: Guillaume, Almanca: Wilhelm) d'Orange'ı İngiltere kralı olarak tanımamasını rica etti. Köprülü-zâde, her iki teklifi de reddetti. Büyükelçiye, Divân'ın İngiltere'nin iç işlerine karışmıya hiçbir niyeti olmadığını, Holanda hükümdârının İngiltere tahtına zorbalıkla değil, İngiliz halkının, parlamentosunun ve ordusunun isteğiyle oturduğunu bildirdi, Bu sırada II. Süleyman'ın annesi Sâliha Dilâşûb Vâlide-Sultan da 63 yaşlarında öldü. 1690 yılı haziranının 7. gününü 8. gününe bağlıyan gece, Istanbul'da Eyüp'te bir kaymakçı dükkânından çıkan yangın, bütün semti yaktı. Köprülü-zâde, saraylarında bulunan bütün altın ve gümüş eşyayı, darbhaneye göndererek devlet hesabına sikke kestirdi. Onu taklid eden birçok zengin çıktı. II. Süleyman da lüzumsuz altın ve gümüş eşyayı darbhaneye yolladı. Gene bu yıl içinde, Girit'te muhâfız olarak bulunan eski sadâret kaymakamı ve 3. Vezir tarihçi ve şair Abdurrahman Abdi Paşa, Girit'te öldü.

Köprülü-zâde, Edirne'den sefere çıkmadan 2 gün önce, 11 temmuz 1690'da Kanije kalesi düştü. Macaristan'ın Slovenya sınırı üzerinde, Avusturya'ya çok yakın bu büyük Türk kalesinin bu kadar mukavemet etmesi bile bir mûcize eseriydi. Kanije, Kaanûnî zamanında fethedilmiş, sonradan eyâlet merkezi olmuştur. Tiryâki Hasan Paşa'nın müdafaasıyla büyük ün kazanmıştı. Bu şehirdeki Türk hâkimiyeti, 158 yıldan 18 gün eksik sürmüştür.

Köprülü-zâde, 13 temmuz 1690'da Edirne'den ayrılabildi. Hazırlıklarını ancak bitirebilmişti. Tuna'daki Türk ince donanmasının amirali Mezomorta Hüseyin Paşa, 34 gemiyle Belgrad'a doğru ilerliyordu. Serdâr-ı Ekrem, 19 günde Edirne'den Şehirköyü'ne (Pirot) gelerek ağustosun ilk günü bu kaleyi Almanlar'dan geri aldı. Von Schenkendorf'un kumandasındaki imparatorluk ordusunu mağlûb etti. 12 ağustosta Mûsâpaşa kalesini de aldıktan sonra, 17 ağustosta Niş'i muhâsaraya başladı. 23 günlük bir muhâsaradan sonra, 9 eylûlde 90 top ve 10 000 Alman askerinin savunduğu Niş de geri alındı. 25 eylûlde Semendire muhâsarası başladı ve 2 gün sonra bu kale de teslim oldu. İki ay içinde bütün Sırbistan geri alınmış, Türk ordusu Belgrad önlerine gelmişti.

Diğer taraftan Bıyıklı Ali Paşa'nın 60 gemisiyle birleşen Mezomorta Hüseyin Paşa'nın 34 gemisi, Vidin önlerine geldi. Karadan da kaleyi Karaman beylerbeyisi Vezir Dursun Mehmed Paşa tazyik ediyordu. Vidin istirdâd edildi. Mezomorta, Vidin'de kaldı. Bıyıklı Ali Paşa, 90 gemiyle Orşova ve Fethülislâm kalelerini düşürdü. Belgrad önlerine gelerek Köprülü-zâde'yi beklemiye başladı.

Köprülü-zâde, otağını Belgrad önünde Abaza Tepesi'ne kurdurdu. Bu sırada Bosna beylerbeyisi Topal Hüseyin Paşa da, Osiyek'in geri alınması için ileri sevkedildi. Ekimin ilk günü muhâsara başladı. Mevsimin geçmesine rağmen bu derecede büyük bir kalenin muhâsarasına itiraz edenlere Serdâr-ı Ekrem aldırmadı. 2-3 ay dayanması işten bile olmıyan Belgrad, tam bir haftada fethedilecektir.

SÜLEYMAN III: Onyedinci asır sonunda Belgrad şehri ve kalesi (Ricaut'dan)

Belgrad, 9 katlı pek müstahkem bir kaleydi. 116 kulesi vardı. Sıvas beylerbeyisi Vezir Süleyman Paşa, Anadolu beylerbeyisi Ahmed Paşa, Haleb beylerbeyisi Vezir Koca Halil Paşa, Rumeli beylerbeyisi Mustafa Paşa, ilk saflarda yer aldılar. 5 ekimde Ahmed Paşa, top mermisi isabet ederek şehîd oldu. 49 ağır muhâsara topu, Belgrad'ı geceli gündüzlü döğüyordu. Halil Paşa'nın bataryasından atılan mermiler, Belgrad cephâneliğini havaya uçurdu. Şehrin büyük bir kısmı tahrip edildi. Bu isabet, kalenin bütün savunma gücünü kesti.

Her iki taraf da büyük fedakârlık gösteriyorlardı. Rumeli beylerbeyisi Mustafa Paşa, alnından kurşunla vurularak şehîd oldu. Cenaze namasını bizzat Köprülü-zâde imamlık yaparak kıldırdı. Mustafa Paşa, kanlı elbisesiyle şehîd olduğu yere gömüldü. Bir haftalık muhâsarada Türkler 5 000 şehîd, Almanlar 15 000 ölü verdiler (Hammer, XII. 314). 396 Alman topu, Tuna üzerindeki 12 savaş gemisi ele geçirildi. Binlerce Alman esîr düştü. Köprülü-zâde, Bostancıbaşı Hüseyin ve Kemankeş Ahmed Paşalar'ı, Belgrad muhâfazasına bıraktı. Kaleyi iyice tahkim etti. Toplar yeniden düzenlenerek yerleştirildi. Almanlar'ın yıktırdığı, vaktiyle Fâtih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Böğürdelen (Sabacz) kalesi yeniden yapıldı. Belgrad, tam 2 yıl, 1 ay Alman işgalinde kalmıştı. Böylece Belgrad'da 1878 Berlin muâhedesine kadar sürecek 188 yıllık yeni bir Türk devri başladı. Ancak Alman işgalinden kaçan binlerce ve binlerce Türk'ün çok azı şehre döndü. Belgrad, bir Türk şehri olmaktan çıktı. Bir Macar şehri hüviyetini de kaybetti. Bir Sırp şehri olarak gelişmeye başladı.

Belgrad'ın fethinden sonra ekim içinde Kırım atlıları, bütün Esklavonya'yı altüst ettiler. Ancak Osiyek alınamadı. Fâzıl Mustafa Paşa, Sırbistan'ın tamamını, Belgrad'ı, Bulgaristan ve Bosna'da düşman eline geçen birkaç kaleyi, Kosova'da düşman tarafından işgal edilen birçok yeri geri almış, Vardar'dan Drava'ya kadar olan geniş toprakları istirdâd etmişti (60 000 km²'den fazla). Bilhassa Belgrad'ın, Tuna'nın kilidinin elde edilmesi, çok büyük bir başarıydı. Geri alınan ülkelerde bütün Hıristiyanlar, sadrâzamın emriyle afvedildiler. Düşmanla işbirliği yapanlar da bu umumî aftan yararlandılar. Çiftçilere bedava tohum ve hayvan dağıtıldı. Sıkıntı çeken bölgelere tahıl sevkedildi. Türk idaresinin üstünlüğünü gören Sırplar, uzun bir müddet için Türkler'e karşı ayaklanmayı unuttular.

SÜLEYMAN III : Sultan Süleyman'ın hasta olmasına rağmen Edirne'ye gidişi (Ricaut'dan)

Zafer haberi üzerine III. Süleyman, Edirne'den Istanbul'a geldi. Köprülü-zâde, daha Silivri'den alayla karşılandı. Istanbul'a büyük törenle girdi. III. Süleyman, sırtından kürkünü çıkarıp ağlıyarak sadrâzamın arkasına giydirdi ve dualar etti. Hiçbir Osmanlı hükümdârı, hiçbir kumandana böylesine içten ve samimî iltifatta bulunmamıştı. Niş, Vidin, Semendire ve Belgrad fâtihi, gelecek yıl Macaristan'ı geri almıya hazırlanmıya başladı. Almanya'da korku artmıştı. Budapeşte, hattâ Viyana kaleleri yeniden tahkim edildi. Sadrâzamın Istanbul'a dönmesi üzerine, Vezir Türk Ahmed Paşa'nın sadâret kaymakamlığı sona erdi.

Bu sırada Köprülü-zâde, Kahire'de sürgünde bulunan IV. Mehmed'in meşhur kızlarağası Yusuf Ağa'nın servetinin devlet nâmına müsâderesi için Mısır beylerbeyisi Vezir Hasan Paşa'ya emir gönderdi. Yusuf Ağa, Hasan Paşa'nın velinimetiydi. Paşa, Ağa'nın sâyesinde saraydan çıkmış, vezirliğe kadar yükselmişti. Emri Kızlarağası Yusuf Ağa'ya duyurmadı. Bütün köle ve cariyelerini satarak 900 yük (90 milyon) akça (2,7 milyar TL.) toplıyabildi. Yusuf Ağa'nın serveti olarak Istanbul'a gönderdi. Köprülü-zâde, Hasan Paşa'nın bu hareketine hayrân oldu. Ancak devlet emrini dinlemediği için Istanbul'a çağırdı ve hazineye 150 yük (15 milyon) akçalık büyük bir para ödemiye mecbûr etti. Hasan Paşa, bunu da ödedi. Bunun üzerine, 2. Vezir Musâhib Mustafa Paşa'dan dul kalan IV. Mehmed'in kızı Hadice Sultan'la evlendirilerek gönlü alındı.

Kışın Mezomorta Hüseyin Paşa 4 gemiyle Tuna'dan Istanbul'a döndü. 30 parça gemiyi Ruscuk'ta bıraktı. Özü sancak beyi Solak Ali Bey de 6 gemiyle Istanbul'a geldi. Kış içinde yeniden 22 harb gemisi tezgâha konuldu. Bunun 15'i Istanbul tersânelerinde inşa edilecekti.

1691 ocağının ilk gününü 2. gününe bağlıyan gece, Istanbul'da Mısır Çarşısı yandı. Büyük maddî zarar oldu. Günlerce çarşının içine girilemedi. Derhal yeniden inşasına girilişdi.

Almanlar, General Caraffa'nın kumandasında daha 1688'de Erdel'de görünmüşler, fakat Macar olan halk tarafından nefretle karşılanmışlardı. Caraffa, şiddet kullandı ve Protestan mezhebinden olan Macarlar'ın binlercesini öldürttü. Tökeli İmre, Erdel'deydi. Caraffa'yı birkaç defa bozdu. Erdel prensi Mihail Apafi ise, çeyrek asırdan beri Türkler'in iç işlerine karışmamasına alışmıştı. Almanlar'ın prensliğin iç işlerine müdahalelerine kızıyor, fakat elinden birşey gelmiyordu. Kendisini içkiye verdi. Sarayından çıkmaz oldu. 15 nisan 1690'da teessüründen öldü. 30 yıllık hükümdarlığı şerefle başlamış, husranla neticelenmişti. Türk bozgunu, Macarlar'ı da felâkete sürüklemiş ve korkunç Alman idaresine terketmişti. Erdel Meclisi, Apafi'nin 14 yaşındaki oğlunu "II. Mihail Apafi" adıyla tahta oturttu. Ancak bu seçim, ne Erdel'in metbûu olan Türkiye, ne de ülkenin birçok bölgesini işgal eden Almanya tarafından tanınmadı. Dîvân, Orta Macar kralı Tökeli İmre'yi, Erdel prensi olarak ilân etti. Çerkes Ahmed Paşa'nın yardımıyla Tökeli, 21 ağustos 1690'da Mihail Teleki kumandasındaki Alman - Macar ordusunu bozdu ve Erdel'in güneyinde Zernyest'te geçen bu meydan muhârebesinde Teleki de öldü. Bunun üzerine Erdel Meclisi, Tökeli'yi prens olarak tanıdı. Bu muhârebede Ahmed Paşa şehîd olmakla beraber, General Haeusler, Doria Markisi, 18 Alman generali esîr oldu; 2 Alman ve 10 Erdel generali öldü. Muhârebeye 20 000 Alman ve 6 000 Macar katılmıştı. Karşı tarafta Osmanlılar, Tökeli tarafları Macarlar ve Voyvoda Konstantin Brankovan'ın kumandasında Eflâklı Romenler vardı. Bizzat Ahmed Paşa eliyle 7 düşman öldürdükten sonra tabanca kurşunuyla şehîd olmuştu. Ancak 200 düşmanın kurtulabildiği muhârebede Türk zayiatı 300 yaralıyla pek az şehîtden ibaretti. 30 top, 7 sancak, 15 bayrak, Türkler'in eline geçti.

Ancak İmparator, başkumandanı Baden markisi Ludwig'i, Erdel'e gönderdi. Baden Markisi, Tökeli İmre'yi tahtından kovdu. Kral, Türk topraklarına kaçtı.

Köprülü-zâde, bunun üzerine Sıvas beylerbeyisi Salahor Süleyman Paşa'yı Erdel'i istirdâda me'mûr etti. Çerkes Ahmed Paşa'nın yerine Fındık Mehmed Paşa getirildi. Bu kuvvetler Temeşvar (Tımışvar, Tameşvar) ve Varat yoluyla Erdel'e girdiler. Başta Lippa olmak üzere birçok kale aldılar. Ancak yolda Vezir Süleyman Paşa öldü. Yerine Temeşvar beylerbeyisi Vezir Câfer Paşa geçti. Yeni serdâr, orduyu Braşov'a (Brasso) getirdi. Oradan kuzey-batıya doğru Erdel içinde ilerlemeye başladı. Oltu ve Maroş nehirlerini geçip Kolozsvar'a (Romence : Cluj, Almanca : Klausenburg) geldi. Ancak Almanlar, meydan muhârebesi vermiye cesâret edemediler. İmparatorluk başkumandanı Badenli Ludwig, kışın yaklaşmasını ve Türkler'in mevsim tesiriyle ezilmesini bekliyordu. Bunu anlıyan Câfer Paşa, yolda 3 000 Alman askerini imha ederek güney-batıya çekilmiye başladı. Varat ve oradan kışlamak üzere Temeşvar'a geldi.

4 aralık 1691'de, II. Ahmed'in ilk aylarında İmparator, Erdel'in Almanya'ya ilhâk olunduğunu resmen îlân etti. Ülkenin muhtâriyetini ve mezhep hürriyetini kıstı. Yılda 100 000 filorin tutarında bir vergi koydu. Bir Alman birliği, daimî şekilde Erdel'de bulunacaktı. Erdel'de hükümdarlık ilga edildi. Yalnız Erdel umumî valileri, Macar asılzâdeleri arasından seçilecekti. İlk umumî vali olarak 28 yaşındaki Kont Denis Banffy tâyin edildi. Görevine 1692'den 1708'e kadar aralıksız 16 yıl devam etti. Bu zâtın babaannesi Boçkay hânedanındandı. Erdel başkumandanlığına, Macar prenslerinden Grégoire Bethlen ve başbakanlığına da Prens Nicolas Bethlen getirildi. Bu iki kardeş, 1630'da Erdel prensi olan Istvan Bethlen'in torunu idiler. Erdel'de, 1526'dan beri devam eden 165 yıllık Türk hâkimiyeti devri kapandı. Macar milleti için acıklı olan Alman hâkimiyeti devresi açıldı (Makkai, *Hist. de Transylvanie*, 253-4).

Köprülü-zâde, 10 mayısta Sancak-ı Şerîf'i törenle aldı ve 14 haziran 1691'de, Macaristan'ı geri almak gayesiyle 2. seferine başlamak üzere Edirne'den ayrıldı. Bu müddet içinde, mayıs ayında, bir kısım ulemâ, bir saltanat darbesi yapmak, IV. Mehmed'i tekrar tahta geçirmek istediler. Ancak Sadrâzam, 29 mayısta bunları tevkif ettirdi ve hemen sefere çıktı (Silâhdâr, II, 569 ve Râşid, II, 155). Edirne'den hareketinden 8 gün sonra, çoktan beri hasta olan III. S. öldü.

14 gün önce Edirne'ye gelmiş olan III. S., ordusunu uğurladıktan sonra, Macaristan'ın da geri alınacağına inanarak, 22 haziran 1691'de öldü. Son yolculuk, hasta hükümdarı iyiden iyiye sarsmıştı. Saltanatı 3 yıl, 7 ay, 4 gündür. 49 yaşını 2 ay ve 7 gün geçmişti. Cenâzesi buzlar içinde Istanbul'a nakledildi ve Süleymaniye Türbesi'ne, adını taşıdığı atası Kaanûnî Sultan Süleyman'ın yanına gömüldü.

Dindar, vatansever, nâzik, merhametli bir hükümdâr olan III. S. hattattı. Hocası Tokatlı Ahmed Efendi'dir. (Y. Ö.)

SÜLEYMAN, Dâmâd-zâde (ölm. Istanbul 1743), Türk hattâtı. Istanbul'ludur. Çok uzun yaşadı. Müstakîm-zâde, *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserinde, onun, Fâtih câmii imamlığını yapan, halkın önderi nur yüzlü bir ihtiyar olduğunu yazar. Sülüs ve nesih yazıların ustasıydı. Tozkoparan-zâde Hâfız Mehmed Efendi'den meşk ederek icâzet aldı. Güzel yazısiyle pek çok "Mushaf-ı Şerîf" yazdı. Süleymânü'l - Hâfız gibi hattâtlar yetiştirdi. "Şitâb-ı cennet" terkîbinden anlaşıldığına göre H. 1156'da (1743) öldü; Edirnekapı dışında toprağa verildi. (H. A. D.)

SÜLEYMAN, Dervîş (- 1650?), Türk bestekârı. Ali Ufkî'de 3 hâne Aşîrân - Bûselik (Bûselik - Aşîrân) Düyek Peşrev'i vardır. (Y. Ö.)

SÜLEYMAN ASKERÎ BEY (1884 - 1915), Türk kumandanı. Erkân-ı harb mîrlivâsı Vehbi Paşa'nın oğludur. 1884'te doğdu. Babası gibi askerliğe intisap etti ve 1902'de mümtaz yüzbaşı rütbesiyle Türk ordusuna katıldı, III. Ordu'da hizmet aldı. Manastır'da komitecilerle olan mücâdelede kendini tanıttı. Askerî okullarda öğretmenlik yaptığı gibi siyâset ile de uğraştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzlu üyelerinden oldu. İkinci Meşrutiyet'in ilânına yol açan Şemsi Paşa'nın öldürülmesi olayına katıldı ve Paşa'yı vuran Âtıf Bey'i kaçıranlardan biri oldu. İtalyan harbinin başlaması üzerine birkaç arkadaşı ile birlikte softa kılığıyla Mısır'dan Bingazi'ye geldi ve bu cephede İtalyanlar'a karşı çarpıştı. Balkan harbinden sonra Batı Trakya'da faaliyete geçen Teşkilât-ı Mahsûsa'nın başına getirildi. Binbaşılığa yükseldi. Jandarma okulu öğretmeni ve ıslâh komisyonu üyesi olarak Bağdad'a tâyin edildi. 1914'te kaymakam (yarbay) oldu ve Basra merkez kumandanı ve vâliliğine getirildi. Britanya kuvvetlerinin Fav limanına yaptıkları çıkarma ile açılan Irak cephesinin böylece tâbiî kumandanı oldu. Bercesiye'den sonra Suaybiye mevzilerinde yaptığı savaşlarda bütün kahramanlık ve celâdetine rağmen, İngiliz istilâsını önleyemedi. Şuaybiye çarpışmasında yaralandığı hâlde, görevini bırakmadı. At üzerinde durmaya gücü kalmadığından, bindirildiği arabada 13 nisan 1915 günü ağzına kurşun sıkmak suretiyle intihar etti. Aynı gece Nuheyle'deki karargâhta çadırında açılan kabre defnedildi. S. A. B., Osmanlı imparatorluğunun çöküşü sırasında bu imparatorluğu yeniden canlandırmak veya yeni Türkiye'yi kurmak ideal ve heyecanını yaşayan neslin önde gelen simâlarından biridir. Yiğit, cesur ve o derecede de şecî idi. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve sonra da partisinde büyük bir nüfuzu vardı. Cemal Paşa'nın Bahriye, Enver Paşa'nın da Harbiye nâzırlıklarına getirilmelerinde parti içinde başlıca âmil olduğu, Talât Paşa'nın ise ondan çekindiği söylenir. (İ. P.)

SÜLEYMAN ASKERÎ BEY

SÜLEYMAN ATA, Hakîm, Bakırganî (ölm. 1186), Doğu Türkçesiyle yazan bir Türk şâiri ve sûfîsi. Birçok Türk erenleri gibi, efsânevî hayatı biliniyorsa da, gerçek yaşayışı belli değildir. Elde bulunan menâkıb-nâme *(Hakîm Ata Kitabı*, Kazan 1846)'ye göre : Ahmed Yesevî, bir gün yolda rastladığı mektebe giden küçük Süleyman'ı, Kur'ân-ı Kerîm'i hürmetle başı üzerinde taşımasından dolayı çok beğeniyor. Onu, babasının ve hocasının müsâadesiyle yanına alarak, tahsil ve terbiyesiyle bizzat uğraşıyor. Ondan feyz alan Süleyman da, onun yanında sadakatle çalışıp mürîdi oluyor. Bir gün Ahmed Yesevî, onu, diğer mürîdleriyle birlikte oduna gönderiyor. Dönüşlerinde yağmura tutuluyorlar. Süleyman hâriç, hiç birinin odunu yanmıyor. Çünkü, Süleyman, yağmur başlayınca, elbiselerini çıkararak, ıslanmasın diye odunlara sarmış. Bu hâdise üzerine, Ahmed Yesevî, bu gencin hareketlerindeki hikmete bakarak, ona "hakîm" lâkabını veriyor ve ağzına, feyiz ve nur nefh ediyor. Bundan sonra, Süleyman'ın dili çözülerek, mürşidi gibi "hikmet"ler söylemeye başlıyor. Arkasından da Ahmed Yesevî, kendisine hilâfet vererek tarikatını yayması için taşraya gönderiyor. Süleyman da devesine binerek, hayvanın kendisini götürdüğü bir yere, Buğra Han'ın otlağına kadar geliyor. Oradaki çobanlar, kendisini kovmak istiyorlarsa da, gördükleri kerâmet karşısında bir şey yapamayıp, olanları, hükümdara anlatıyorlar. Buğra Han, Yesevî'nin bu dervişine o arâziyi ve kızı Anber'i veriyor. Ondan sonra, insanlar bu mürşidin etrâfına toplanıp "Bakırgan" şehrini meydana getiriyorlar. Süleyman'ın Anber Ana'dan üç oğlu dünyaya geliyor. En küçüğüne Hubbî Hâce diyorlar. O da babası gibi kerâmet sâhibi bir insan oluyor.

Gerçek şudur ki, S. A., Ahmed Yesevî'nin yetiştirdiği yedi halîfeden üçüncüsüdür. Onun tarafından Hârizm Türkleri arasında Yesevîlik'i yaymağa memur edilmiştir. S. A., pîri ve üstâdı Ahmed Yesevî gibi, Müslümanlığın ve Türk tasavvufunun, Orta Asya ve Kazan gibi Şimâl Türkleri arasında gerçek yönleriyle kökleşmesine yardımcı olmuş bir sûfî şâirdir. Onun adı ve eserleri, yayılarak, uzun asırlar boyu, Ahmed Yesevî'nin şöhretiyle birlikte, yan yana devâm etmiştir. Hece ve arûz vezniyle ve umûmiyetle dörtlüklerle yazdığı şiirler, kuzey ve doğu Türk ellerinde yapılan dînî toplantılarda hep okunmuştur.

S. A., manzûmelerinde, Süleyman, Süleyman Bakırganî, Kul Süleyman, Hakîm Süleyman, Hakîm Hâce ve Hakîm Hâce Süleyman isimlerini kullanmıştır. Ancak, bu manzûmelerin, yüzde yüz ona âit olduğu kabûl edilemez. Ayrıca, elimizdeki bu şiirlerin diline, çok yeni unsurlar katılmış olduğundan, onların orijinalliklerini muhâfaza ettikleri de söylenemez.

Bugün S. A.'nın üç eseri mevcuttur :

1 — *Bakırgan Kitâbı :* Aslında bu eser, bir şiirler mecmûasıdır. Başta Ahmed Yesevî olmak üzere, on beş kadar şâirin çeşitli şiirlerini ihtivâ eder. Bunların içinde S. A.'nınkiler, ancak 44 manzûmeden ibârettir. Kitap, 1816'da Kazan'da basılmıştır.

2 — *Âhir-zamân Kitâbı :* 1847 tarihinde Kazan'da tab'edilen 16 sahifelik bu küçük eser, arûz vezniyle yazılmıştır. Kıyâmet ve alâmetlerinden, o zamanda vuku' bulacak hâdiselerden bahs eder.

3 — *Hazret-i Meryem Kitâbı :* Hz. İsâ'nın annesi Meryem'in ölümünü anlatan 8 sahifelik bir destandır. 1878'de Kazan'da basılmıştır. (H. A. D.)

SÜLEYMAN BEY, Aydınoğlu (ölm. Tire 1339), Aydınoğulları'ndan II. Mehmed Bey'in küçük oğlu ve Menteşe Beyi Erhan (Orhan) Bey'in dâmâdıdır. 1324'te babası tarafından Tire'ye bey olarak tâyin edilmişti. Türk kültürü tarihinde Ferişteoğlu veya İbn Melek sanıyla tanınan Abdüllatif b. Abdülaziz'e Tire'de kurduğu medrese ile adını sonsuzlaştırmıştır. Böylece Tire, bu medrese ile uzun yıllar bir kültür merkezi olarak tanınmış ve bu medreseden bir çok âlim yetişmiştir. 1339'da öldüğünde sözü edilen medresenin orta avlusunda bulunan türbesine gömülmüştür.

SÜLEYMAN BEY, Dulkadıroğlu (ölm. Elbistan 1454), Nâsırüddîn Mehmed Bey'in oğludur. Babasının sağlığında Maraş, Kayseri ve Malatya beyliklerinde bulundu. Kayseri'nin 1436'da Memlûkler'in desteğiyle Karamanoğlu İbrahim Bey'in eline geçmesi üzerine, babası tarafından Osmanlı sultanı II. Murad'a gönderildi. Osmanlılar'ın desteğini sağlayarak bu şehrin tekrar Dulkadır'lı idâresine bağlanmasını temin etti. 1442'de babasının ölümü üzerine, Malatya vâliliğinden Dulkadırlı beyi oldu. Gerek Memlûkler'le, gerek Osmanlılar'la dostâne bir politika güttü. Bu maksatla kızlarından birini Melik Zâhir Çakmak'a, Sitti Hatûn'u da Şehzâde Mehmed'e (Sultan Fâtih II. Mehmed) verdi. 1454'te öldüğü vakit, yerini, oğlu Melik Arslan aldı. Osmanlı devleti gerek Karamanoğulları'na, gerek Akkoyunlular'a karşı onun şahsında kuvvetli bir müttefik bulmuştu.

SÜLEYMAN BEY I., Eşrefoğlu (ölm. Beyşehir 1301?), Eşrefoğulları beyliğinin kurucusu. Selçuklu hükümdârı Gıyaseddin III. Keyhusrev'in Mogollar tarafından öldürülmesi ve Selçuklu tahtına II. Mes'ud'un geçirilmesi üzerine, Keyhusrev'in annesinin başlattığı mücâdelede önemli roller oynamış ve 1285'te büyük bir kuvvetle Konya'ya gelmişti. Eşrefoğlu S. B.'in bu mücâdeleyi 1283'e kadar devâm ettirdiği ve bu tarihte tekrar Konya'ya gelerek Sultan Mes'ud'a biat ettiği bilinmektedir. Beyşehir'i merkez edinen S. B., daha sonra Sultan Mes'ud tarafını tutarak ona karşı harekete geçen kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan ile mücâdele etti. S. B.'in *Selçuk-nâme*'de 1291'de Karamanoğlu tarafından öldürüldüğü iddia edilmekle birlikte, Türk ahşap mimârî san'atının bir şâheseri olan Beyşehir'deki Süleyman Şâh câmii, medrese ve türbe kitâbesinden, 1301 veya biraz sonra öldüğü anlaşılmaktadır.

SÜLEYMAN BEY II., Eşrefoğlu (ölm. Beyşehir 1325), Eşrefoğulları'ndan Mehmed Bey'in oğludur. Babasının Bolvadin ve Akşehir'i de katarak geliştirdiği Eşrefoğulları beyliğini, İlhanlılar'ın Anadolu umûmî vâlisi Timurtaş'ın saldırılarına karşı koruyamadı ve bu mücâdelede Timurtaş'a esir düşerek 1325'te öldürüldü. Böylece de, Eşrefoğulları beyliği ortadan kalkmış oldu.

SÜLEYMAN BEY, Karamanoğlu (ölm. 1361), Karamanoğlu Halil Bey'in küçük oğludur. Büyük kardeşi Alaeddin Bey'in zamanında Larende (Karaman) beyi idi. Alaeddin Bey'in Sivas hükümdârı Kadı Burhaneddin ile vuku bulan Niğde çarpışmasında yakalanarak öldürüldü.

SÜLEYMAN BEY, Karesioğlu (ölm. 1347'den sonra), Karesioğulları beylerinden Demirhan Bey'in oğludur. Biga yarımadasının fethinde bulundu. 1345'te Belkıs Kasrı (Truva) merkez olmak üzere Aydınoğlu Umur Bey ve Saruhanoğlu Süleyman Bey'le birlikte Bizans'ın saltanat mücâdelesinde imparator III. Yuannis ve vasî imparatoriçe Sophia Zoe'ye karşı baş nâzır Yuannis Kantakuzen'i tuttu ve onun 1347'de imparator olmasını sağlayanlardan biri oldu. Bizans tekfurlarından Vatatzes'in dâmâdı idi. Ölümünün bu tarihten sonra olması ve Biga yarımadasının da Osmanlı idâresine bu tarihten sonra geçmiş olması icâb etmektedir.

SÜLEYMAN BEY, Saruhanoğlu (ölm. Küçükçekmece 1345), Saruhan Bey'in ikinci oğludur. Gediz vâdîsinin fethinde ve Saruhan beyliğinin kuruluşunda babasına destek olmuştu. Bu savaşlar sırasında 1336'da Cenevizliler'e (Cenovalılar) esîr düşerek onların kolonilerinden biri olan Foça (Fokea)'ya götürüldü. Ancak Aydınoğlu Umur Bey'in ve İmparator Andronikos Paleologos'un yaptıkları baskı sonunda serbest bırakıldı. Bundan sonra babasının muvafakatiyle Umur Bey'in maiyetinde yer aldı. Onun Mora, Eğriboz ve Selânik akınlarına katıldı (bk. UMUR BEY). Batı Anadolu'daki Türk beylerinin İmparator Yuannis'e karşı Andronikos Kantakuzen'i desteklemeleri kararında o da bulundu ve 20 000 kişilik kuvvetiyle Istanbul üzerine yürüdü. 1345'te Küçükçekmece'de, bir başka söylentiye göre de Apamea'da (Mudanya) taundan öldü. Cenâzesi Manisa'ya götürülerek orada gömüldü.

SÜLEYMAN b. Abdülmelik (ölm. 717), Emevî halîfesi. Abdülmelik'in küçük oğludur. Annesi Abbas'ın kızı Vellâde'dir. Babası tarafından ikinci velîahd olarak ilân edilmişti. Büyük kardeşi Velîd, hilâfeti sırasında, onun velîahdlığını, yeğeni Abdülaziz b. Velîd adına bırakması için zorladı ise de, S. bunu kabûl etmedi. Bunun üzerine Velîd, onu zorla yola getirmek için hazırlanırken ansızın ölünce, S. da şubat 715'te hiç bir zorlukla karşılaşmadan Şam'da Emevî tahtına oturdu. S., iç politikada kendi velîahdlığına veya halîfeliğine karşı olup, ağabeyi Velîd ile işbirliği edenlerden öcünü almakta gecikmedi. Bunda onu teşvik eden ve planları yürüten de yakın adamı Yezîd b. Mühelleb'ti. Haccac b. Yûsuf daha önce öldüğünden, S.'ın intikamından kurtulmuş olduysa da Medine'de Osman b. Hayyân, Mekke'de Halid b. Abdullah görevden uzaklaştırıldılar. Sind fâtihi Muhammed b. Kâsım, Vâsıt'ta öldürüldü. Endülüs fâtihi Mûsâ b. Nusayr'a karşı daha da kötü davranıldı. Oğlu Abdülaziz ise idâm edildi. Kuteybe b. Müslim, bu durumda isyân ettiyse de Horasan ordusunun ona karşı çıkması sonunda çocukları, akrabası ve yakınlarıyla birlikte telef edildiler. Böylece Irak ve Horasan vâliliğini elde eden Yezîd b. Mühelleb, Taberistan ve Cürcan fetihleriyle ün yaptı. S. ise, Hazret-i Peygamber'in, "Istanbul, bir peygamberin adını taşıyan bir kumandan tarafından fethedilecektir" meâlindeki hadîsinden güç alarak,

bu fâtihin kendi olacağına inanarak, kardeşi Mesleme kumandasında büyük bir ordu ve donanmayı Istanbul üzerine sevk etmiş; kendisi de bu ordunun ikmâl işlerini düzenlemek amacıyla Mercidâbık'da yerleşmişti. Ancak bu tasarı Istanbul surları önünde çöktü. Arap orduları 100 000'den fazla zayiât verdiler. S. da bu sırada 39 yaşında iken, ekim 717'de Mercıdâbık'ta öldü. S.'ın iç politikası, Emevî iktidârının, Mevâlînin bu iktidâra muhâlefeti bir yana, onları tutan Arap kabilelerinin de muhâlefete geçmelerine yol açmasına sebep olduğundan, çöküşünün başlangıcı olarak değerlendirilir. Ancak, arzusuna rağmen, oğulları Eyüb ile Dâvud yerine, Emevî sarayında büyük bir nüfuz tesis etmiş olan fakîh Recâ b. Heyvâ'nın baskısıyla, Ömer b. Abdülaziz'i velîahd tâyin etmesi, ona, Arab tarihinde Miftahü'l-hayr (hayrın anahtarı) ünvanını kazandırmıştır. (İ. P.)

SÜLEYMAN b. Surâd (595? - 685), Huza'a kabîlesinden ve Hazret-i Peygamber'in sahâbelerindendir. Asıl adı Yesâr iken Cenâb-ı Peygamber ona, Süleyman adını vermiştir. Peygamber'in ölümünden sonra Irak'ın fethine katılmış ve Kûfe'nin tesisinde orada bir ev yaptırarak yerleşmişti. Ebu'l-Mutarrif künyesiyle tanınan S. S., hayâtı boyunca Ehl-i beyt'in tarafdârı oldu. Hazret-i Ali'nin hilâfetinde, onun Cemel, Sıffîn ve Nehrevân savaşlarına katıldı. Muâviye'nin 680'de ölümünden sonra Hazret-i Hüseyin'e biat ederek onu Kûfe'ye davet edenlerin önde gelenlerinden biridir. Bununla berâber, Hüseyin, Kûfe'ye yaklaştığı hâlde S. S. harekete geçmemiş ve onun küçük kafilesiyle birlikte Kerbelâ'da şehâdetine seyirci kalmıştı. Bu acı hâdiseden sonra S. S. ve onun gibi düşünen Kûfe'liler, büyük bir nedâmet duygusu içinde Hüseyin'in kanının intikamı alınmadıkça, bu suç ve ar lekesinin üzerlerinden kalkmayacağına inandılar ve bu düşünce ile tövbe ve istiğfar ederek kendilerine Tevvâbîn (Tövbe edenler) adını verdiler. Eski nesilden olan bu Kûfe'liler S. S.'ı, kendilerine baş seçtiler. S. S., bundan sonra Şiî reislerinden Medâin'de (Selman Pâk) oturan Sa'id b. Huzeyfeti'l - Yemânî, Basra'da bulunan el - Müsennâyü'l - Abdî ile temâsa geçti. Halîfe Yezîd'in 683'te ölümü üzerine yerine geçen II. Muâviye'nin kısa bir süre sonra ölmesi sonunda Emevîler arasında Süfyanî kolundan halîfe olabilecek kimsenin kalmaması ile doğan boşluk sebebiyle S. S., hilâfeti tekrar Ehl-i beyt'e iâde etmek düşüncesiyle harekete geçti ise de, Kûfe halkı, Abdullah b. Zübeyr'e biat etmekle S. S.'ı yalnız bıraktı. Öte taraftan Hazret-i Ali'nin diğer oğlu Muhammed adına harekete geçmiş olan Muhtâr b. Ebi Ubeyd es - Sekâfî de, Kûfe'ye gelmiş bulunuyordu. Böylece Kûfe halkı, hilâfet konusunda üç fırkaya bölünmüş oldu. Emirü't - tevvâbîn olan S. S.'ın tarafdârları, kendisini uyuşuklukla ithâm ederek, Muhtâr es - Sekâfî'nin yanına geçtiler. Bu durumda S. S., rakiblerine karşı harekete geçmek üzere tarafdârlarının Kûfe yakınında Nuhayle'de 65 rebiyulahirinin ilk günü (15 kasım 684) toplanmalarını bildirdi. Kendi kayıtlarına göre 16 000 kişiden ancak 4 000'i bu buyruğa uymuştu. Daha sonra Şiî dostlarından 1 000 kişi daha kendisine katıldı S. S., böylece 5 000 kişilik kuvvetiyle önce Kerbelâ'ya gidip Hazret-i Hüseyin'in mezârı başında kusurlarını itirâf ederek, istigfarda bulundu. Ondan sonra kuzeye doğru hareket etti. Aynu'l - Verde'ye (Ceylanpınar) geldiklerinde, Hüseyin b. Numeyr kumandasında 12 000 kişilik bir Emevî kuvvetiyle karşılaştılar. 4 ocak 685'te başlayan çarpışmalar üç gün sürdü ve üçüncü yâni cuma günü, S. S., şiddetle savaşırken Yezîd ibni'l - Hüseyn b. Numeyr'in attığı bir ok sonucu şehîd düştü. Öldüğünde 93 yaşında idi. Kendisinden rivâyet edilen 15 hadîsten ikisi *Sahîheyn*'e (Buhârî ve Müslim) alınmıştır. (İ. P.)

SÜLEYMAN ÇELEBİ veya **SÜLEYMAN DEDE** (ölm. 1422 ?), şöhreti çok yaygın *Mevlid* şâiri. Hayatı hakkında bilinenler azdır. Onun, İvaz Paşa'nın oğlu olduğunu kaydedenler bulunduğu gibi, Şeyh Ede Bâli'nin oğlu Şeyh Mahmud'un torunu ve Ahmed Paşa'nın oğlu olduğunu söyleyenler de vardır. Eserinden ve isminc eklenen "Çelebi" unvânından da anlaşıldığı üzere, onun, iyi bir tahsil gördüğü muhakkaktır. Kaynaklara göre, S. Ç., Emîr Sultan'a intisâb etmiş ve şeyhin kayınatası olan pâdişah Yıldırım Bâyezîd'in imâmlığında bulunmuştur. 1400 senesinde, Yıldırım'ın Bursa'da yaptırdığı Ulu câmiin inşââtı tamamlandıktan sonra buraya imâm tâyin edilmiştir. *Mevlid*'i, bu Ulu câmi imâmlığı sırasında, (1409/1410) da yazmıştır. Vefâtı için "râhat-i ervâh" terkîbinin söylendiği doğru ise, H. 825 (1422) tarihinde öldüğünü söyleyebiliriz. Türbesi, Bursa'da Çekirge'ye giden cadde üzerindedir.

S. Ç. deyince, ilk hâtıra gelen *Mevlid*'dir. Bu ikisini biribirinden ayırmak mümkün değildir. *Mevlid*'e S. Ç.'nin verdiği isim *Vesîletü'n-necât*'tır. O, bu biricik eserini, Bursa'da bir câmi'de bir vâizin, Hz. Muhammed'in diğer peygamberlerden farksız olduğunu iddiâ etmesi üzerine, onu yalanlamak ve Hz. Peygamber'in, diğer Tanrı elçilerinden "efdal"

SÜLEYMAN ÇELEBİ : Bursa'da Süleyman Çelebî Türbesi

olduğunu isbât etmek için kaleme almıştır. *Mevlid*'in ekseriyeti mesnevî tarzında ise de, ikinci faslının bir kısmından, üçüncü faslının sonuna kadar olan bölümü, kasîde şeklindedir. Ancak sonradan ortaya çıkan nüshalarda, bu kasîde ortadan kaldırılmış ve meselâ "merhabâ" faslı gibi kısımlar ise ilâve edilmiştir. Aslı, 750 beyit civârında olan *Mevlid*, dokuz bölümden ibârettir ve arûzun "fâilâtün fâilâtün fâilün" vezniyle yazılmıştır.

Bu eseri sâyesinde, S. Ç. kadar halka mâl olmuş ve aynı zamanda münevver zümrenin de takdîr ve hayranlığına mazhar, ikinci bir şâir gösterilemez. Onun, Hz. Muhammed'in doğumundan irtihâline kadar, hayâtının ana çizgilerini anlatan bu eseri, Peygamber sevgisini, sâde ve külfetsiz bir ifâdeyle dile getiren, lirik ve sürükleyici uzun bir şiirdir. Dil değerinin yanında, büyük bir edebî kıymet taşır. Otuzun üstündeki bu tür eserler arasında, mümtaz bir yer işgal eder. Bir ölçü ve insicâm içinde yazılmış olan eser, yapı bakımından da mükemmeldir. Türk edebiyatının şâheserlerinden sayılan bu küçük hacimli eser, Türk cemiyet hayâtında her vesîle ile, asırlarca Türk milleti arasında, husûsî bir merâsimle, muhtelif bestelerle, huşû ile okunmuş ve dinlenmiştir. Bilhassa, Kur'ân-ı Kerîm âyetleriyle ve çok zaman Yûnus Emre'nin şiir ve ilâhileriyle birlikte okunması, ona bir kudsiyet atfedilmesine sebep olmuştur.

S. Ç.'ye ölümsüzlük kazandıran *Mevlid*'in pek çok baskısı vardır. Son olarak, Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş tarafından M. E. B. 1000 Temel Eser serisinin 27. kitabı olarak 1970'de Istanbul'da yayınlanmıştır. (H. A. D.)

SÜLEYMAN EFENDİ, Hayâtî-zâde : bk. : HAYÂTÎ-ZÂDE (Dâmâd).

SÜLEYMAN EFENDİ, İzzî : bk. İZZÎ, Süleyman Efendi.

SÜLEYMAN EFENDİ, Köstendilli [Şeyhî] (Köstendil 1750 - Köstendil 1820), şiir de yazan bir Türk sûfîsi. Babası, kendisi iki yaşında iken Beşîr Ağa ile birlikte idâm edilen Köstendilli Molla-zâde Hasan Efendi'dir. İlk ve orta tahsilini memleketinde yaptıktan sonra okumak üzere Istanbul'a gitti. Yüksek öğrenimini tamamladıktan sonra Köstendil'e döndü, müderrisliğe başladı. Bu sırada, Nakşibendîye şeyhlerinden Ali Şâmî'ye intisâb etti. 1780'de şeyhin halîfesi oldu; irşâda başladı. Bir tekke yaptırdı. Şiirlerini dîvân hâlinde topladı. Tasavvuf konusunda 25 eser kaleme aldı. Öldüğünde (1820) tekkesine gömüldü. Sonradan Bulgarlar, tekkesini ve merkadini yıkarak, yerine başka bir bina yapmışlardır. *Dîvân*'ı basılmıştır. El yazması hâlinde bulunan eserlerinden bazıları şunlardır :

Bahrü'l-velâye, Zübde-i Nefehâtü'l-üns, Târîh-i Köstendil, Mecma'ü'l-ma'ârif, Şerh-i Ba'z-i Gazelîyât-ı Mısrî ve Nakşî, Usûlü'l-vüsûl, Etvâr-ı Hâcegân, Mecma'ü'l-esrâr, Leme'ât-ı Nakşibend, Şerh-i Kelimât-i Bedreddin Samavnevî, Şerh-i Kelâm-ı Ca'ferü's-sâdık, Mektûbât-ı Erba'în. (H. A. D.)

SÜLEYMAN EFENDİ, Sarmısakçı-zâde, Bursalı Mevlid-hân (XVII. asır), Evliyâ Çelebî'nin (X, 468) *Mevlid*'i baştan başa bestelediğini yazdığı bestekâr. İhtimal şimdi unutulan besteli *Mevlid*, onun bestesi idi. (Y. Ö.)

SÜLEYMAN EFENDİ, Şem'dânî-zâde (ölm. 1779), Osmanlı tarihçisi. Istanbul'un Fındıklı semtinde doğduğu veya orada büyüdüğü için Fındıklılı lâkabıyla da tanınır. Babası Mehmed Ağa, Tokat'lı olup, Şem'dân (Şamdan) ticâretiyle meşgul olduğundan S. E., Şem'-dânî-zâde lâkabını almıştır. Belirli medrese öğrenimini tamamladıktan sonra, bir süre müderrislik etmiş ve sonra Dâmâd-zâde Mehmed Murâd Efendi'ye intisap ederek, onun Istanbul kadılığı zamanında Balkapanı nâibliğine tâyin edilmişti. Bundan sonra Tuna ağzında İsmail, Rumeli'nde Pravişta, Anadolu'da ise Beypazarı, 1769'da Ankara kadılıklarında bulundu. Bir yıl sonra Tokat nâibliğine getirildi. Istanbul'a dönünce Rumeli kazaskeri Murâd Molla'nın beytü'l-mâl kâtibi oldu. Murâd Molla'nın sürgün edilmesi üzerine, o da Akdeniz adalarından birine göderildi. 1776 nisanında Mûsile pâyesiyle Mısır'da Feyyum kadısı oldu. Daha sonra Istanbul'a gelerek Kassâm-ı askerî kâtibi oldu. 1777'de uzun bir süreden beri üzerinde çalıştığı *Mürîü't-tevârîh* adlı eserini devrin hükümdarı Sultan I. Abdülhamid'e ithâf eyledi ve 1779 yılında ölerek, Eyüb'te Balçık dergâhı bahçesine gömüldü. S. E.'nin eseri *Mürîü't-tevârîh*, Kâtib Çelebî'nin *Takvîmü't-tevârîh*'ine dayanan, onun genişletilmiş bir şeklidir. 1191 (1777) yılına kadar olan vak'aları içine alan bir dünya ve özellikle de bir Osmanlı tarihidir. Kâtib Çelebî bu kronolojiyi, dünyanın kuruluşundan 1065 (1654-1655) yılına kadar getirmişti. Bu metne, Buhârî zâviyesi şeyhi Mehmed Efendi 1145 (1732-1733) senesine ve Müteferrika İbrahim Efendi de 1146 (1733-1734) yılına kadar gelen zeyiller yazmışlardır.

İşte S. E., bu zeyilleri de alarak ve daha 400 kadar tarih metnini inceleyerek önce 1187 (1774) tarihine kadar hem esas metni genişletmek, hem de zeyl yazmak suretiyle, eserini vücuda getirmiştir. Bundan sonra ise ikinci bir ek yaparak metni 1191 (1777) yılı vekayiine kadar getirmiştir. Eserin dünyanın kuruluşundan Kaanûnî Sultan Süleyman'ın 936 (1520)'de padişah oluşuna kadar olan birinci cildi, Ahmed Tevhid Bey'in düzeltmeleriyle 1338 hicrî yılında Maârif Nezâreti'nce Istanbul'da yayınlanmıştır. 1143 (1730-1731) yılından 1168 (1754-1755) yılına kadar olan bölümü ise, Prof. Dr. Münir Aktepe tarafından *Mürîü't-tevârîh I.* adıyla 1976'da Istanbul Edebiyat Fakültesi yayınları arasında neşredilmiştir. Buna göre, eserin 936-1143 ve 1168-1191 yılları olayları ile ilgili bölümleri, yazma hâlinde bulunmaktadır. (İ. P.)

SÜLEYMAN FÂİK (Sakız 1783 - Istanbul 1837), şâir, münşî ve biyografi yazarı. Kıbrıs mutasarrıflığından mâzul Hacı Hâfız Ali Ağa'nın oğludur. Babasının muhassıl bulunduğu Sakız'da dünyaya geldi. 1785'te babasıyla Istanbul'a geldi. Burada Farsça ile çeşitli bilgiler öğrendi. Sülüs, nesih, dîvânî ve rik'a gibi yazılar meşk etti. Sonra sadâret mektubî kalemine girdi. Osmanlı imparatorluğunun muhtelif şehirlerinde, çeşitli memuriyetler ifâ etti. Mâliye tezkireciliği, eshâm mukata'acılığı, sadâret mektupçuluğu, Haremeyn muhasebeciliği ve ruznâmecilik yaptı. Cerîde nâzırı ve aynı zamanda cizye muhâsebecisi iken H. 1253 (1837)'de öldü. Kabri, Rumeli Hisârı mezârlığındadır.

S. F., eskilerin "muhâzarât" dediği tarzda, zevkle okunan çeşitli bilgiler, hikâyeler, fıkralar, hâtıralar ve şiirlerden ibâret bulunan iki ciltlik *Süleyman Fâik Efendi Mecmû'ası* adlı eseriyle ün yapmıştır. Resmî Ahmed'in *Halîfetü'r-rü'esâ*'sına iki zeyli vardır. Her iki zeylde, 1753-1823 yılları arasında vazife yapmış olan 47 re'isü'l-küttâbın hâl tercemeleri yer alır.

Ayrıca, Müstakîm-zâde Süleyman Sa'dedîn'in şeyhulislâmların hayâtından bahs eden *Devhatü'l-meşâyih* adlı eserinin zeyli olan Ayıntâb'lı Mehmed Münîb'in zeyillerine de bir *zeyl* yazmıştır. Burada da, 1806-1828 tarihleri arasında Bâb-ı meşîhat'ta bulunmuş 10 şeyhulislâmın hayat hikâyesi vardır. (H. A. D.)

SÜLEYMAN FÂİK PAŞA : bk. FÂİK PAŞA, Süleyman.

SÜLEYMAN MEHRÎ veya SÜLEYMANÜ'L-MEHRİYİ'L-MUHAMMEDÎ (ölm. XVI. yüzyılın birinci yarısı), Arapça yazan denizcilik müellifi. Hayâtı hakkında elimizde hiçbir bilgi yoktur. Ancak, bugün elde, XVI. yüzyılın ilk yarısında yazmış olduğu 5 adet Arapça küçüklü büyüklü risâlesi mevcuttur. Bunlar gerçekten bu fennin, mâhir ve çok bilgili bir üstâdın elinden çıkmış olduğunda şüphe bırakmayacak kadar değerli vesîkalardır. Nitekim bu risâleler, *Muhît* müellîfi büyük Türk denizcisi Seydî Ali Reis'e de kaynak olmuşlardır. S. M.'nin, hey'et ve denizciliğe dâir olan bu risâleleri şunlardır : *Risâletü kılâdeti'ş-şumûs ve'stihrâcü kavâ'idi'l-usûs, Kitâbü tuhfeti'l-fuhûl, Umdetü'l-Mehrîye fî zabti'l-ulûmi'l-bahrîye, Kitâbü'l-minhâci'l-fâhir fî ilmi'l-bahri'z-zâhir, Kitâbü şerhi Tuhfeti'l-fuhûl fî temhîdi'l-usûl.*

S. M., adı geçen eserlerinde, gök kürelerinden, ufuk dâirelerinden, Hint okyanusunu çevreleyen ülkelerden, buralardaki meskûn adalardan, limanlardan, bu limanların kendisinin bizzat tâyin ettiği arz derecelerinden, rüzgâr altı ülkelerden, rüzgâr üstü ülkelerden ve gemicilerin sakınması gereken tehlikelerden bahs etmiştir. (H. A. D.)

SÜLEYMAN, MEVLÂY, Ebü'r-Rebi' b. Muhammed (ölm. Merâkeş 1822), Fas sultanı. Sultan Muhammed b. Abdullah ile Ahlaf kabîlesinden hür bir kadının oğludur. Gençliğini siyâsî faâliyetlerden uzakta Sicilmase'de tahsil yolunda geçirdi. Babasının 1790'da ölümü üzerine tahta çıkan kardeşi Mevlây Yezîd'e karşı başkaldıran öteki kardeşi Mevlây Hişâm arasında olan mücâdelede Yezîd, Merakeş yakınlarında öldürülünce şubat 1792'de Fas büyük bir kargaşalık içinde kaldı. Merakeş'in Havz bölgesi, Hişâm'ı tanıdığı halde Hıbt ve dağlık bölge halkı üvey kardeşleri Mevlây Mesleme'ye biat etti. Fas şehri ile bu yörede yaşayan Abid, Vedâye ve Berber kabîleleri ise bilgisi ve dindarlığıyla tanınan S. M.'ı kendilerine sultan kabûl ettiler. Yeni sultan, 12 mart 1792'de Mevlây İdrîs türbesinde biatları kabûl ederek resmen Fas sultanı oldu. İlk hamlede Mesleme'yi yenilgiye uğratarak onun doğuya çekilmesini sağladıktan sonra, Ucda havâlisindeki yağmacı Arap kabîleleri üzerine başarısız bir sefer yaptı S. M., bundan sonra kardeşi Mevlây Tayyib'i Havz'da isyân hâlinde bulunan Hişâm'a karşı gönderdi. Ancak Tayyib yenilince S. M., harekete geçti 1796 ve 1797'de adım adım bölgeyi ele geçirerek en kuvvetli düşmanlarından Abdurrahman b. Nâsır'ı kendisine itâate mecbûr etti. Bu durum karşısında, Hişâm da boyun eğmek zorunda kaldı. Böylece S. M., Fas'ın münakaşasız hükümdârı oldu. Bu arada Ucda bölgesi Cezâyir Türkler'i tarafından işgal edilmiş bulunuyordu. S. M. oraya sevk ettiği bir kuvvetle Türkler'i geri çekilmeye mecbûr etti. Ancak S. M.'ın merkezî idâresi ve ardı ardına yaptığı baskılar sonunda Orta Atlas'ta yaşayan Berberî kabîleleri husûsiyle Senhaceler isyân ettiler ve Fas ülkesinde büyük kargaşalıklara sebep oldular, hattâ S. M.'ın tahtını tehlikeye soktular. 1818'de Zammûr, Garvân ve Ayt İdrâsan ittifakı S. M.'ın yenilgiye uğramasına, oğlu İbrahim'in ağır şekilde yaralanmasına ve kendisinin de sonra serbest bırakılmakla berâber, tutsak edilmesine yol açtı. Bu yenilgi S. M.'ın îtibârını iyice sarsmıştı. Onun bundan sonraki hayâtı, kaybolan itibârını iâde etmek ve Berberî milliyetçiliğini Araplar'a karşı körükleyen *U-Nâsır* Amhavş'a karşı mücâdeleyi yürütmekle geçti. Fas halkının vâli es-Saffâr'a baş kaldırması üzerine Meknâse'den Fas'a geldi. Yolda ordusu Berberîler'in hücûmuna uğradı, Fas şehri ise Vedâya Berberîleri tarafından yağma edildi. Bu hâdiseden az sonra Fas halkı ile Berberîler S. M.'ı tahttan indirmek üzere anlaştılar ve Yezîd'in oğlu İbrâhim'i hükümdâr seçtiler. Tetvân halkı bu zâtı Sultan olarak tanıdı. Mevlây İbrâhim Tetvân'a geldiği sırada öldü. Halk onun yerine kardeşi Saîd'e biat etti. S. M., 1822'de bir yandan Fas'ı kuşatırken, bir yandan da Tetvân ve Tâze bölgesinde sükûnu sağlayacak tedbirleri aldı. Fas'a tekrar hâkim olduktan sonra, bütün saltanatı boyunca iktidârını sürdürmek için verdiği mücâdeleden yorgun düşmüş olduğundan; tahtı, yeğeni Mevlây Abdurrahman b. Hişâm'a bırakmayı düşünürken, 28 kasım 1822'de Merâkeş'te öldü. S. M., iç karışıklıklar içinde geçen saltanatına rağmen dindâr, âdil, memleketinin refâhını, ümrânını isteyen temiz bir hükümdâr olarak tanınmıştır. Türbesi Merâkeş'tedir. (İ. P.)

SÜLEYMAN NAHÎFÎ : bk. NAHÎFÎ.

SÜLEYMAN NAZİF (Diyarbakır 1869 - Istanbul 1927), Türk edip ve şâiri. Şâir ve ilim adamı Said Paşa'nın oğludur. Mutasarrıf olan babası ile Harput, Maraş, Mardin gibi yerlerde bulundu. Bazan okullarda ve bazan husûsî hocalarda okudu; Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. Babasının ölümü üzerine Diyarbakır'a geldi. Diyarbakır vâlisi tarafından çeşitli vazifelere tâyin edildi. "Ermeni meselesi"ni incelemek üzere Diyarbakır'a gelen Abdullah Paşa ile birlikte Musul'a kadar gitti. Diyarbakır'a döndükten sonra, memuriyetten ayrılarak Istanbul'a geldi. Oradan Fransa'ya gitti (1897). Dönüşünde Bursa mektupçuluğuna tâyin edilerek Istanbul'dan uzaklaştırıldı. On iki sene Bursa'da kaldı. Bu arada muhtelif yerlerde ve *Servet-i Fünûn*'da yazmağa başladı. Meşrutiyet'ten sonra, Konya mektupçuluğuna tâyin edildiyse de gitmedi. Istanbul'a döndü; tekrar gazeteciliğe başladı. Ebuzziya Tevfik ile birlikte *Yeni Tasvir-i Efkâr* gazetesini çıkardı. Basra, Kastamonu, Trabzon, Musul ve Bağdad vâliliklerinde bulundu. Vâliliklerden her ayrılışında Bâb-ı Âli'de yazı hayâtını sürdürdü. Mütâreke'de işgal edilen Istanbul'a Fransız kumandanı girdiği gün, azınlıklar tarafından yapılan çirkin tezâhürat üzerine "Kara Bir Gün" adlı, kalbleri tutuşturan ve elden ele dolaşan makalesini yazdı (9 şubat 1919). Pierre Loti günü dolayısiyle Istanbul üniversitesinde yaptığı konuşma üzerine Malta'ya sürüldü. Yirmi aylık bir sürgünden sonra esâretten kurtularak Istanbul'a döndü. Yine, yazı hayâtına devâm etti. 1927 senesi 5 ocak günü 58 yaşında öldü.

SÜLEYMAN NAZIF BEY

S. N.'in şâirlikten, ediplikten daha önce gelen vasfı, vatanperverliği idi. O, büyük bir vatanperverdi. O, vatanperverliğini kahramanlık derecesine çıkarmıştı. Bu sebeple, yakın dostlarından bulunan Sâmi Paşa-zâde Sezâî, S. N.'in ölümünden sonra, onun için yazdığı mensûr bir mersiyesinde : "Milletini, S. N.'ten ziyâde seven bir edîp görülmemiştir. O sevgi, sevmekten de yüksektir." demişti.

S. N.'in heybetli bir fizik yapısı vardı. Sözleri, sert ve keskindi. Tükenmez bir enerjiye sâhipti. Fikirlerinde ısrâr eder, tehlikeden yılmazdı. Bu sebeple medenî cesaret sâhibiydi. Heyecansız ve tehlikesiz bir hayat ona göre mânâsızdı. Hayat boyu, aslâ menfaat düşünmemişti. Ruhu, tezatlarla doluydu. İtidâl bilmezdi. "Kînim, dînimdir" derdi. Bu bakımdan Nef'î'ye benzerdi.

Vatan felâketlerine göz yaşı döken, ızdırap duyan, hassas bir kalbi vardı. Sevdiklerinin kusurunu görmezdi. Kahramanlığa meftundu. Dâima ciddî, vakarlı idi.

S. N.'ın, büyük Türk şâiri Nesimî'nin soyundan geldiğinin ne derece gerçek olduğu bilinemez. Bununla beraber, onun Diyarbakır'ın birkaç nesil, birçok şâir yetiştirmiş köklü bir âilesine mensup olduğunda şüphe yoktur. S. N., soydan gelme bir istidatla, çok genç yaşında, şiirler yazmaya başlamıştır.

Şâir S. N., Edip S. N.'ten farklı bir hüviyetle karşımıza çıkar. O, nesirde, ne derece hadîd ve şedîd bir mizâca sâhipse, nazımda da sanki, o derece halîm-selîm, ince ve nârin bir yapıya mâliktir. Onun şâirliği, birkaç merhaleden geçerek son şeklini bulmuştur. Servet-i Fünûn edebî topluluğuna girmeden önceki S. N. ile, Servet-i Fünûn mensubu S. N. ve daha sonra Millî Edebiyat devresinde şiirler yazmış S. N. arasında, san'at yönünden oldukça büyük farklar vardır.

İlk şiirlerini 1906'da Mısır'da bastırdığı "*Gizli Figanlar*" isimli kitapta toplamıştır. *Gizli Figanlar*'da çıkan şiirleri onun Servet-i Fünûn edebî topluluğuna intisâp etmeden önce, 1892 - 1897 arasında yazmış olduğu şiirlerdir. Bunlar, umûmiyetle gazel, müseddes, murabbâ gibi eski klasik nazım şekilleriyle kaleme alınmış, fakat, mevzu ve muhtevâ yönünden, sosyal ve hürriyetçi şiirlerdir.

S. N.'in, Servet-i Fünûn'a intisâp ettikten sonraki devre içinde yazdığı manzûmeleri, dil, şekil, üslûp ve tahassüs yönünden, bu edebî mektebin bütün husûsiyetlerini gösterir. Bununla berâber, o bu çeşit manzûmelerinde bile, Türk cemiyetinin, siyâset dışında kalan aksak yönlerini ele almaktan geri durmamıştır. Zaten, onun gibi dışa dönük bir ruh yapısına mâlik ve hürriyet mücâdelesi vermiş ve bu sebeple vatanı terk ederek Avrupa'ya kadar gitmiş bir şahsiyetten, daha başka bir davranış beklenemezdi.

İkinci meşrûtiyet'e kadar "ahrârâne" yani hürriyetçi şiirler yazarken, bu tarihten sonra, duyduğu ızdırapları dile getirmeye başlamıştır. Bu yolda yazdığı "Dicle ve Ben" "Yâr-ı Nâim" adlı şiirleri; uzun asırlar, milyonlarca Türk'e vatan olmuş Irak ve bilhassa "Bağdad" için yazılmış çok güzel, çok samimî göz yaşlarıdır.

"Diyâr-ı Fuzûlî" adlı şiirinde, Irak hasretiyle duyduğu elemleri, Kerbelâ'da yatan Fuzûlî'yi anlatır. "Fuzûlî-i Bağdâdî'den Nef'î-i Erzurûmî'ye" adlı manzûm-mensur şiirinde ise, bu büyük yurt parçasının Türkiye'den kopuşu üzerine, Fuzûlî'nin âhirette duyduğu ızdırapları, onun dilinden Nef'î'ye söyler ve onları birbiriyle konuşturur. Çünkü ikisi de "yetîm-i dâr, yetîm-i diyâr, yetîm-i târih"tir. Fuzûlî'nin Bağdad'ı da, Nef'î'nin Erzurum'u da, "a'dâ-yi dîn elinde" inlemektedir.

Bütün bu şiirler, onun 1918'de neşrettiği, nazım - nesir karışık "*Firâk-ı Irak*" adlı eserinde yer almıştır.

Bilhassa Malta esâreti, ondaki vatan hasretini, parçalanmış, işgal edilmiş Türk vatanı karşısında hissettiği sonsuz ve teselli kabûl etmiyen ızdırapları, bir kat daha şiddetlendirmiştir. "Malta Geceleri", "Dâussılâ", "Son Nefesimle Hasbihâl" gibi, bu devrede yazlığı şiirler, hem hamâsî Türk edebiyatının ve hem S. N.'in en güzel şiirlerini teşkil eder. Malta'da yazılan bu şiirlerin hepsi, şâirin bazı mensûreleriyle birlikte "*Malta Geceleri*" adı altında 1924 senesinde Istanbul'da neşredilen kitapta yer alır.

Her ne kadar S. N., Türkçe'nin sâdeleşmesi cereyânı karşısında muhâfazakâr kalmış ve hele, hece vezniyle şiir yazmanın lehinde olmamışsa da, 1917'den itibâren "Türk İlâhîsi" gibi sâde ve hele "Cenk Türküsü" gibi hem çok sâde ve halk diliyle, hem de hece vezniyle şiirler yazabileceğini göstermiştir. Uzun yaşasaydı, belki de, bu yolda çok güzel, değerli eserler vücuda getirebilecekti diyebiliriz.

Devrinde yaşayan edebiyatçılarımızın çoğu, onu, Nâmık Kemâl'e benzetmişlerdir. Meselâ : Şehabeddin Süleyman'a göre, S. N., "yalnız ifâde tarzı bakımından değil, hayattaki feverânları bakımından da, vatan ve hürriyet şâirine benzetilebilirdi".

Onun yazı hayatı 1893'te gazetecilikle başlar; ölene kadar devam eder.

Bir ömür boyu siyâset, idâre ve tarih gibi her konuda, çeşitli yazılar yazmıştır.

Onun mensûr eserlerinde yer alan yazılar, umûmîyetle, ya makale, ya musâhabe, ya mektup veya mensûre şeklindedir. Bütün bu yazıları, hitâbet, tenkid ve inceleme olmak üzere üç edebî nev'e ayırmak mümkündür.

Hitâbet türüne mensup yazıları onun en kuvvetli, en samîmî eserleridir.

Tenkidleri ise, ruhundaki tezâda, ifrat ve tefrîte uygun olarak, umûmiyetle ya medih veya zem şeklindedir.

İncelemelerine gelince, bunlarda da tenkidî görüşleri bulunmakla berâber, bu tedkiklerinin ciddî ve yorucu bir çalışmanın mahsulü oldukları muhakkaktır.

S. N., dile hâkim üslûp sahibi bir ediptir. Onun, kelimeleri seçmekte büyük bir mahâreti vardı. Kelimeleri tekrârdan kaçınır, onların, cümle içinde birbiriyle husûsî bir âhenk teşkil etmelerine gayret ederdi. Mevzuuna hâkimdi. Cümlelerini mantıkî bir sıraya koymakta, büyük bir titizlik gösterirdi. Yazılarında bazan oldukça sâde pasaj ve paragraflara rastlansa bile, terkipli ifâdeden hiç bir zaman vazgeçmemişti.

S. N.'in basılmış eserleri şunlardır :

Manzûm eseri : *Gizli Figanlar*, Mısır 1906.

Manzûm - mensûr eserleri : *Firâk-ı Irak*, Istanbul 1918; *Malta Geceleri*, Istanbul 1924.

Mensûr eserleri, makaleleri : *Ma'lûmu İ'lâm* (Âbdülahrâr Tâhir adıyla) Paris 1897 ve Mısır 1908; ***Nâmık Kemâl*** (Abdülahrâr Tâhir adıyla) Paris 1897; ***Bahriyelilere Mektûb***, İsviçre 1897; ***El - Cezîre Mektupları*** (İsimsiz) Mısır 1906; *Sefillerin İtalyanca'ya Tercümesini Tab'eden Mösyö Raelli'ye Victor Hugo'nun Bir Mektubu*, Bursa 1908; ***Boş Herif***, Istanbul 1910; ***İki İttifâkın Târihçesi***, Istanbul 1912; ***Süleyman Paşa***, Bağdâd 1915; ***Batarya ile Âteş***, Istanbul 1917; ***Âsitân-ı Târihte***, Istanbul 1920; ***Târihin Yılan Hikâyesi***,

Istanbul 1922; *Lutfî Fikrî Bey'e Cevâb*, Istanbul 1922; *Nâsıreddin Şeyh ve Bâbiler*, İstanbul 1923; *Hazret-i İsâ'ya Açık Mektub*, Istanbul 1924; *Çalınmış Ülke*, Istanbul 1924; *Mehmed Âkif*, Istanbul 1925; *Âbide-i Şühedâ*, Istanbul 1925; *Kâfir Hakikat*, Istanbul 1926; *Yıkılan Müessese*, Istanbul 1927.

Toplama ve tedkik mahsûlü eserleri : *Diyâr-ı Bekr Vilâyeti Sâl-nâmesi*, Diyarbakır, 1896; *Külliyât-ı Ziyâ Paşa*, Istanbul 1924; *Fuzûlî*, Istanbul 1926.

Roman tercümesi : *Lübnân Kasrının Sâhibesi*, (Pierre Benoit'dan) Istanbul 1926. (M. Diriöz)

SÜLEYMAN NUMAN PAŞA (Istanbul 1868 - Istanbul 1925), Türk hekimi. İlk ve orta tahsilini doğum yeri olan Istanbul'da yaptı. Askerî Tıbbiye'ye girdi. 1889'da burasını bitirdi ve yüzbaşı rütbesiyle ve muallim muâvini olarak okulunda vazife aldı. Üç yıl sonra, dâhiliye ihtisâsı yapmak üzere Berlin'e gönderildi. Dönüşünde muâllim yani profesör oldu. Birinci Dünya Harbi'nde general olarak Türk ordusunun sıhhiye reisliğini yaptı. Mütârekede İngilizler tarafından Malta'ya sürülenler arasında esâret hayâtı yaşadı. Dönüşünde 1924'e kadar bir müddet Gurebâ hastahânesi baştabipliğinde bulundu. 1925'te öldü.

SÜLEYMAN NUMAN PAŞA

S. N. P., Türk tabâbetinin seviyesinin yükselmesine büyük hizmetleri geçmiş ve hâtırası uzun zaman meslekdaşları arasında yaaştılmış hekimlerimizdendir.

SÜLEYMAN PAŞA, Gâzi (1300? - 1357), Osmanlı Şehzâdesi. Orhan Gâzi'nin büyük oğludur. Annesi ise, Yarhisar tekfurunun kızı Nilufer (Holofira) Hâtun'dur. Nilufer Hâtun 698 (1298 - 1299) yılı akınları sırasında tutsak edilerek Orhan Gâzi ile evlendirildiğine göre, S. P.'nın en erken 1300 yılında doğmuş olması kabûl olunabilir. Onun ilk defâ Gerede'de yönetici olarak hizmete başladığı bilinmektedir. İznik, İzmit fetihlerinde bulunmuş, Göynük ve Mudurnu yöresi timar olarak kendisine tahsis edildiğinden, bir süre bu bölge, Süleyman Paşa ili adıyla anılmıştır. Karesi ilinin fethine katılan ve Edincik, Biga, Lapseki çevresinde buyruğundakilerle üslenen S. P., bundan sonra Bizans ve Balkanlar'daki gelişmeleri takibe başlamıştır. 1346'da İstephan Duşan'ın Selânik'i kuşatması üzerine, İmparator III. Kantakuzen'in isteği ve babası Orhan Gâzi'nin buyruğu gereğince, 10 000 kişilik bir kuvvetle ilk defâ Rumeli'ye geçmiş ve Bizans donanmasının da desteğiyle, Selânik'i, Zelotlar'ın elinden almıştı. Bu başarısı S. P.'nin adının bütün Balkanlar'da yayılmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Kantakuzen'i, asıl imparator V. Yuannis ve Sırp ve Bulgarlar'a karşı desteklemiş, bu hizmeti görebilmek için de, Gelibolu yarımadası limanlarından biri olan Çimbi kalesini tarafların rızasıyla üs hâline getirmişti. S. P.'nın bu desteği, Kantakuzen'i, 1352'de Dimetoka'da V. Yuannis'i ve müttefikleri Sırp ve Bulgarlar'ı yendikten sonra, Edirne kalesini de kurtarmasıyla neticelenmiştir. S. P.'nın, ayrıca Bulgaristan içlerine yaptığı akınla da çevre halkı kendisini tanımıştır. S. P.'nın Rumeli'deki bu iki faaliyeti, yakın iş arkadaşları olan Evrenos Bey, Ece Bey, Hacı İlbeyi ve Gâzi Fâzıl Bey'de Rumeli'de yerleşme fikrini yarattı. Bu arada 12 mart 1354'te vuku bulan bir deprem, bu fikrin uygulanması imkânını verdi. Halil Ece ve Gâzi Fâzıl'ın öncülüğünde duvarları yıkılan başta Gelibolu olmak üzere Tekirdağ (Rodosto)'na kadar uzanan Marmara'nın batı kıyılarındaki kale ve şehirler ele geçirilerek S. P.'nın Biga'dan sevkettiği Türk ahâli ile iskân edildi. Fakat, Bizans'la sürdürülen görüşmeler sonunda, alınan bac karşılığı, bu defâ Çimbi de dâhil olmak üzere, Orhan Gâzi'nin emri gereğince Rumeli boşaltıldı. Ama Kantakuzen'in imparatorluk tahtından çekilmesi ve oğlu Matyos'un V. Yuannis'e yenilmesi üzerine yapılan anlaşma hükümsüz hâle gelince, S. P., Bursa'da Orhan Gâzi ile görüştükten sonra Edincik'e gelmiş, Evrenos Bey, Ece Bey ve Gâzi Fâzıl Beylerle durumu tekrar değerlendirerek 758 yılında 1356 - 1357'de Çimbi kalesine çıkarak, bu defâ kesinlikle Rumeli'ye geçmiştir. Kısa bir süre içinde Akçaliman, Eksamiliye, Ayasoloniya kalelerini ele geçiren S. P., bu geçiş sırasında, oğullarından Melik Nâsır'ın denizde boğulması gibi üzüntü veren bir olayla da karşılaşmıştı. Bundan sonra Bolayır'ı üs hâline getiren S. P., bir taraftan Gelibolu kalesini abluka altına alarak, tekfurunu kaleyi teslime zorlarken, öte yandan Hacı İlbeyi ile Evrenos Bey'i Keşan, Malkara ve İpsala uclarına memur etmiş; Türkler'in Trakya'yı istilâsına engel olmak isteyen Konurhisar tekfurunu da bertaraf ederek, Ferecik'e girmiştir. Bu başarılar karşısında yılgınlığa uğrayan Gelibolu tekfuru, 1357'de bu önemli kaleyi S. P.'ya teslim etmiştir. S. P., bundan sonra İpsala, Keşan veya Hayrabolu, Malkara hattına kadar dayanan Osmanlı işgalindeki bölgede, Türk yerleşmesini gerçekleştirmek üzere, babası Orhan Gâzi'ye mürâcaat etmiş ve Karesi yöresinden Türkmenler'in Rumeli'ye geçirilerek, mevcut kale, kasaba ve köylere iskânını yaptığı gibi, yeniden köyler de kurdurmuştur. S. P., hayatının en faal devresinde, muhtemelen de Osmanlı beyi olacağı bir sırada, Bolayır ile Seydikavağı arasında doğanla avlanırken atından düşerek ölmüştür. Cenâzesi Bolayır'a getirilip burada yaptırdığı imâretin bahçesine gömülmüştür. Osmanlı devletinin kuruluşunda yiğitliği, cömertliği ve gazâ yollarında gösterdiği atılganlığı ile ün yapan S. P.'nın deniz kazâsında ölen oğlu Melik Nâsır'dan başka İshak ve İsmail adlı iki oğlu daha vardı. Bu çocuklar, Rumeli fetihlerinde akıncı beyi olarak ömürlerini sürdürmüşlerdir. Kızlarından Sultan Hâtun, Candaroğlu Süleyman Paşa ile evlendirilmiş ve haziran 1395'te ölerek Sinop'ta Aynalıkadın türbesine gömülmüştür. Öteki kızı Efendi-zâde Hâtun ise, 1397'de ölmüştür. Mezarı Akşehir'dedir. S. P., Bursa, İznik ve Gelibolu'da mescid, câmi, imâret ve zâviye gibi hayır eserleri de bırakmıştır. (İ. P.)

SÜLEYMAN PAŞA, Hadım (1467 ? - 1547), Türk devlet adamı. Ak ağalardan olup, muhtemelen devşirmedir. Öldüğü tarihte yaşı 80'i bulmuş olduğuna göre 1467 yılı civarında doğmuş olduğu kabûl olunabilir. İlk defa Yavuz Sultan Selim'in son günlerinde Hazinedârbaşı ve Odabaşı olarak kendini tanıtan S. P. Şam beylerbeyiliği ile Saray'dan çıktı ve Hâin Ahmed Paşa'nın ortadan kaldırılmasından sonra Mısır'a düzen vermek üzere orada bulunan Pargalı İbrahim Paşa tarafından Kahire'ye çağrılarak haziran 1525'te Mısır beylerbeyisi oldu. Mısır'da Osmanlı merkezî idâresini kuvvetle yerleştirdiği gibi, mâlî işleri de düzeltti; Mısır vakıflarının idâresini üzerine aldı ve 80 000 duka altınını bulan ve Osmanlı devlet gelirleri arasında önemli bir yer işgal eden Mısır hazinesini de Istanbul'a göndermeye muvaffak oldu. Öte yandan Yemen ve Güney Mısır'da Osmanlı hâkimiye-

tini kurmak, Kızıldeniz ve Umman denizinde gittikçe tehlikeli hâle gelen ve Hint ticâretini baltalayan Portekiz filosuna karşı bir kuvvet meydana getirmek üzere Süveyş deniz üssünü ve Kızıldeniz filosunu yaptırmaya başladı. Bu sırada Irakeyn seferine çıkmış bulunan Pâdişâh'a katılmak üzere aldığı emir gereğince Mısır vâliliğini Deli Husrev Paşa'ya bırakarak Kaanûnî Sultan Süleyman'la birlikte Tebriz'e girdi. Sefer dönüşünde temmuz 1535'de Anadolu beylerbeyiliğine getirildi. Gücerât sultânı Bahâdır Şâh'ın hem Timurlu imparatoru Hümâyûn'a, hem de Portekiz saldırılarına karşı yardım istemesi üzerine, daha önce Umman ve Hint denizleri hâkimiyeti konusunda düşüncelerini duyurmuş bulunan S. P., vezâret pâyesiyle ocak 1537'de tekrar Mısır vâliliğine getirildi.

Bahâdır Şâh, bu arada 2 450 000 miskal altın, gümüş vb.'dan oluşan şahsî servetini de 300 sandık içinde Mekke'ye göndermiş ve bu serveti Osmanlı devletine emânet etmişti. Portekizliler ise Süveyş'te bir donanmanın hazırlanmakta olduğunu öğrendiklerinden, bir yandan Diu kalesini tahkim ettikleri gibi, bir yandan da hile ile Bahâdır Şâh'ı öldürmüşler ve Gücerat tahtına kendilerine müzâhir olan Mahmûd'u geçirtmişlerdi. S. P., bu haberi alınca Bahâdır Şâh'ın Mekke'de bulunan hazinesini Istanbul'a gönderdikten sonra, hazırlıklarına hız verdi. Haziran 1538'de de 76 parça gemi ile Süveyş'ten yola çıktı. Kamerân limanına geldiğinde, bir süre önce Osmanlı hâkimiyetini kabûl ettiği hâlde, sonra fikir degiştiren Aden emîri Âmir b. Dâvud'u tekrar itâate davet etti. Onun işi savsaklamak istediğini anlayınca da ağustosta Aden limanına girip Emîr Âmir ile üç vezirini îdâm ettirdi ve Aden kalesini tahkim ederek Behram Bey'i muhâfız olarak bıraktı.

Osmanlı donanması ağustos sonunda Gücerat kıyılarına ulaştı. İlk hamlede Kuka ve Kat gibi Diu kalesini himâye eden kaleler zabt olundu. Bundan sonra Diu kuşatması başladı. Ancak Portekiz'li muhâfız Antonio de Silveria kaleyi iyice tahkim etmiş bulunduğu gibi, Gücerat hükümdârı Mahmûd da S. P.'yı desteklemekte ağırdan alıyordu. Zahîre temininde ağırdan aldığı gibi, gönderdiği 5 000 kişilik destekleme kuvveti de talim ve terbiyeden mahrum bir kalabalık olduğu kadar, Osmanlı askerlerini Hindistan'da kalma yolunda ayartmaya çalışan bozguncu bir unsur da olmuştu. Mahmûd Şâh'ın bu türlü davranışını bazı tarihçiler, onun S. P.'dan çekinmesinden ve özellikle Aden emîrinin âkıbetine uğramaktan korkmasından ileri geldiğini ve bu unsurun da Diu seferinin başarısızlıkla bitmesinde başlıca âmil olduğunu kayd ederler.

Nitekim Mahmûd Şâh'ın S. P.'nın eline geçecek şekilde tertip ettiği bir Portekiz filosunun Diu üzerine gelmekte olduğu haberini getiren mektup, S. P.'nın eline geçince, Paşa kuşatmayı kaldırmaya karar verdi, önce Sıhr'a, aralık 1538'de de Aden'e ulaştı. Bundan sonra Yemen'i Osmanlı hâkimiyetine bağlama tedbirlerine el attı. Zebid ve Aden'i içine alan bir Yemen eyâleti meydana getirerek beylerbeyiliğine Bıyıklı Mehmed Paşa'nın oğlu Mustafa Paşa'yı tayin etti. Cidde'de donanmayı Süveyş'e göndererek kendisi Kâbe ziyâretine gitti. Bu arada kumandanlarından Özdemir Bey, başta Sevâkin olmak üzere, Fung sultanlığını Osmanlı devletine katmakla, Kızıldeniz ve Yemen hâkimiyeti tesis edilmiş oluyordu ki, bu seferin amacının mühim bir kısmı gerçekleşmiş demekti.

S. P., Istanbul'a dönünce Kubbe vezirleri arasına alındı. Az sonra ikinci vezirliğe getirildi. Nisan 1541 sonlarında ise Lûtfî Paşa yerine sadrâzam oldu. Kaanûnî Sultan Süleyman'ın o yılki Macaristan seferinde doğu serhadlerini ve Anadolu'yu korumak üzere Kapıkulu ve eyâlet askerleriyle Artukâbâd'a gitti. Pâdişâh'ın Istanbul'a dönüşünden sonra o da döndü. Arşidük Ferdinand'ın vergi karşılığında Macaristan krallığı isteğinin reddinde başlıca âmil oldu ve o yıl açılan İstolni-Belgrad (Stuhlweissenburg) seferine pâdişahın maiyetinde katıldı.

Mısır vâliliğinde halef selef oldukları Deli Husrev Paşa ile karşılıklı yolsuzluk iddiaları yüzünden arası iyice açılmıştı. Husrev Paşa'nın dördüncü vezir olarak Dîvân-ı hümâyûn'a girmesi bu kızgınlık ve kırgınlığı had safhaya çıkardı ve bir dîvân gününde her ikisi de birbirlerine hançer çekecek kadar kapıştılar. Bunun üzerine S. P., sadâretten alındı ve emekli haslarıyla Malkara'da ikamete me'mûr edildi.

Aynı zamanda Mısır'daki harcamaları teftişe tâbî tutuldu. Bu teftişten yüzünün akıyla çıkmışsa da, bu muamele esasen pek yaşlı bulunan Paşa'yı yıpratmıştı. Böylece eylül 1547 sonlarında Malkara'da öldü. Mal ve mülkü hazineye alındı. S. P., dessâs ve icâbında merhametsiz bir kimse olarak bilinirse de, dürüstlüğü, şecâati ve yaşına göre gösterdiği cevvâliyet ile tanınmıştı. Hindistan seferinde büyük bir servet edinmişti. Kahire kalesini yeniden düzenlemiş, Kusun'da bir zâviye, kale içinde, Bulak'ta ve Yemen'de müteaddit câmi, ribat ve hamam gibi hayır yapıları bırakmıştır. (İ. P.)

SÜLEYMAN PAŞA, Hüsnü (ölm. Istanbul 1892), Şıpka kahramanı. Istanbul'ludur. Babası şekerci esnafındandı. Harp okulundan 1280 (1863-1864)'de mezun olduktan sonra Derviş Mehmed Paşa kuvvetlerine alınarak Tabur kâtipliği göreviyle ve Mülâzim rütbesiyle Karadağ harekâtına katıldı. O yıl içinde Istanbul'a dönerek yüzbaşı ve daha sonra da binbaşı rütbesiyle Harp okulunda matematik, ardından da kitâbet (kompozisyon) hocası olmuş, albaylığa yükseldiğinde, bu okulun ders nâzırlığına getirilmişti. Galib Paşa'nın ölümü üzerine rütbesi generalliğe çıkarılarak mekâtib-i askerîye nâzırlığına tâyin edildi. Askerî okulların müfredat programlarını düzenlemede ve husûsiyle Tarih öğretiminde yenilikler getirerek İslâm ve Osmanlı tarihi yerine ilk defâ Türk tarihini geçirmekle, Türk milliyetçiliğinin uyanmasında ilk adımı atanlardan biri oldu. Sultan Abdülaziz'in hal'i ve Sultan V. Murad'ın cülûsunda askerî öğrencilerin olaya karışmalarında, kumandan olduğu için, Sultan II. Abdülhamid'in kuşkusunu üzerine çekti. Bu sebeple, 1277'de Karadağ cephesi kumandanlığına, tâyin edildi. 93 (1877) Türk-Rus savaşında Abdülkerim Nâdir Paşa ve Mehmed Ali Paşa'nın Tuna boyundaki başarısızlıkları üzerine emrindeki kuvvetlerle ve müşîr rütbesiyle deniz yolundan Dedeağaç'a çıkartılarak, Şıpka geçitlerini tutmak üzere harp alanına dönen Bulgaristan'a sevkedildi. Şıpka mevzîlerinden General Gurko kuvvetlerini atma denemeleri sonuç vermemekle birlikte, Rumeli orduları kumandanlığına getirildi ve daha sonra da yenilginin mes'ûlü olarak muhâkeme edildi. Dîvân-ı harp, hakkında ölüm cezâsı verdi ise de bu hüküm Sultan II. Abdülhamid tarafından Bağdad'da ikamete çevrildi. 14 yılı bulan sürgünden sonra 1310

SÜLEYMAN PAŞA, Hüsnü

muharreminde (ağustos 1892) orada öldü. Kâzımeyn'de İmâm Ebû Yusuf câmii bahçesine gömüldü. Son yıllarda bu câmiin genişletilmesi üzerine mezarı, câmi haremine alındığından, mezar taşı bu câmi minberinde muhâfaza edilmektedir. Cerbezeli, tuttuğunu koparan, başarılı bir asker olan S. P.'ya öğrencileri, Sarı Çapar lakabını takmışlardı. Şiirde Hüsnî mahlasını kullanmaktaydı. XIX. yüzyıl Türkiye'sinin tanınmış yazarlarından olmuştur. Ders kitabı ve tarih alanında *Mebâni'l-inşâ* 1288'de, *İlm-i hâl* 1289'da, *İlm-i hâl-i sagîr* 1305'te, *İlm-i sarf-ı Türkî* 1292'te, *Târih-i âlem* 1293'te hayatında İstanbul'da yayınlanmıştır. *93 Türk - Rus Muharebesi Hakâyıkından Hulâsa-i Vukûât-ı Harbiye* 1324'te, Sultan Abdülaziz'in hal'i ile ilgili hâtıralarını toplayan *Hiss-i İnkılâb* 1326'da, altı cildi bulan Türk - Rus savaşı ile ilgili eseri *Umdetü'l-Hakâyık* ise, 1928'de İstanbul'da yayınlanmıştır. Oğlu Sâmi Bey, Türk edebiyatında Süleyman Nesîb takma adıyla tanınmıştır. Babasının hayatını, *Süleyman Paşa Muhâkemesi* (İstanbul 1328 ve 1928) adlı eserinde genişçe yazmıştır. (İ. P.)

SÜLEYMAN PAŞA, Koca (ölm. 1687), Osmanlı devlet adamı. Malatya'lı olup, akrabasından Kapuağası İsmail Ağa'nın aracılığıyla küçük yaşta İbrahim Paşa sarayına, oradan da Enderûn-i hümâyûn'a alınarak Seferli odasında Miftah şagirdi olmuştu. Hasoda'ya yükseldikten sonra 1640'ta Mûsâ Ağa yerine Silahdâr-i şehriyârî oldu. Kubbe vezirliğiyle saray hizmetlerinden ayrıldı. Altı ay sonra da Eyâlet-i Rûm (Sivas - Amasya) beylerbeyiliğine, mart 1646'da ise Erzurum vâliliğine tâyin edildi. Erzurum'da ortaya çıkan Düzmece Abaza Mehmed Paşa'yı ortadan kaldırdıktan sonra, Girit'e asker sevk etmek üzere görevlendirildi ve Sakız muhâfızlığında bulundu. İstanbul'a dönüşünde, Kubbe vezirleri arasına alınarak Sultan İbrahim'in küçük kızı Ayşe Sultan'la nikâhlandırılmıştır. Ağaların devleti kontrolleri altına aldıkları bu günlerde, kendi içlerinden çıkıp vezir-i âzam olan Kara Murad Paşa'nın bile bu baskıya dayanamayarak çekilmesi üzerine, sarayda büyük bir nüfuzu olan eski yeniçeri ağalarından Kara Hasan-zâde Hüseyin Ağa'nın tavsiyesi sonunda, ağustos 1655'te sadâret mevkiine getirildi. S. P.'nın sadâreti Osmanlı devletinin buhranlı günlerine rastlar. Girit savaşları ve Kazak baskınları devam ederken, Anadolu'da Celâlî kargaşalıkları ve vâli fesatlıkları iç huzuru bozuyor; fakat, mâlî buhran en önemli mesele olarak ortada duruyordu. S. P. ise yumuşak tabiatlı, nüfuzlu kimselerle uğraşamayacak kadar çekingen yapısı ile, bu zorlukları yenecek yaradılışta değildi. Bunu en önce kendisi anladı ve gidişin bir felâketle kapanacağını düşünerek istifasını Koca Vâlide Kösem Sultan'a verdi. Devletin üzerinde nüfuz sahibi olanlar böyle yumuşak bir vezirin gölgesinde çıkarlarını rahatça yürüteceklerini düşünerek onun ayrılmasını istemedilerse de, devletin selâmetini isteyenlerin telkinleri sonunda, sadâret mührü Girit serdârı Deli Hüseyin Paşa'ya gönderildi ve S. P.'nın istifasının haftasında ise korktuğu felâket koptu. Kösem Sultan'la birlikte onu destekleyen ağaların ölümleriyle son bulan Ağalar Vak'ası ile, Osmanlı imparatorluğu yeni bir buhrâna girdi. Bu ihtilâlden sonra, Bosna vâliliğine gönderildi. İki yıl burada kaldıktan sonra, İstanbul kaymakamı oldu. 24 temmuz 1660'da cumartesi günü ikindiye doğru Odun kapısında başgösteren büyük İstanbul yangını, S. P.'nın bütün gayretlerine rağmen şehri sararak, 280 000 evin yanmasına sebep olunca, yangının söndürülmesinde kusurlu görülen S. P., kaymakamlıktan alınarak Edirne'ye çağrıldı ve Silistre vâliliği ile Özi muhâfızlığına gönderildi. Oradan Akkirman muhâfızı oldu ve mayıs 1665'te ikinci defa İstanbul kaymakamlığına getirildi. Bu görevde iken yine yangın felâketiyle karşılaştı. 22 - 23 temmuz gecesi, Galata önünde bir kalyon yandığı gibi, ertesi gece bir câriyenin çıkardığı yangınla Saray'ın Harem dairesi harap oldu. Sultan IV. Mehmed'in İstanbul'a dönmesi üzerine, kaymakamlığı sona ermekle, S. P., Kubbe vezirleri arasına katıldı. 1666 nisanında Vâlide Sultan konakçılığı görevini aldığı sırada, yine bir yangın âfetiyle karşılaştı. Bu defa Davudpaşa'da kendi otağı ve etrafındaki çadırlar yandı. Bu hizmeti yerine getirdikten sonra, Erzurum vâliliğine gönderildi. Mayıs 1667'de emekliye ayrıldı. Bundan sonra yirmi yıl kadar Üsküdar'daki evinde sâkin bir şekilde yaşayarak, 28 şubat 1687 cuma günü öldü ve evi önündeki sofaya gömüldü. S. P., yumuşak tabiatı, kalben temizliği ve dindarlığı ile kendisini sevdirmiş, şansızlıklarına, beceriksizliklerine rağmen, uzun bir süre devlet hizmetinde kullanılmış bir vezirdir. (İ. P.)

SÜLEYMAN PAŞA, Sarı (ölm. 1687), Osmanlı devlet adamı. Herseklidir. Prebol kasabasından olup, Sultan IV. Mehmed'in ilk günlerinde Sarây-i hümâyûn'a alınarak Helvacılar ocağında yetiştirildi. Müsâhib Dilsiz Tavşan Ağa'nın yanında kendini tanıtarak, 1669'da Çavuşbaşı, 1676'da Büyük Mîr-i âhûr oldu. Daha sonra Sadrâzam Fâzıl Ahmed Paşa'nın kethüdalığına getirildi ve arkasından vezâretle Kubbe - nişîn oldu. Üçüncü vezir iken, 1684'te, Viyana kuşatmasının sonuçlarından olmak üzere açılan Lehistan cephesine serdâr tâyin edildi. O yıl, Jan Sobieski ile yaptığı çarpışmaları kazanmakla Viyana bozgunundan beri süre gelen yenilgiler sonunda kudretli bir kumandan olduğu kanaatini yarattı. Onun bu şöhreti, Vezir-i âzam Kara İbrahim Paşa'nın hasedine yol açtı. Onu da daha önce ifna ettiği Müsâhib Mustafa Paşa, Uzun Süleyman Paşa ve Melek (Şeytan) İbrahim Paşa gibi ortadan kaldırmaya yönelik tedbirleri almakta iken, kendi karşı tedbirleri sonunda, ocak 1686'da sadrâzam oldu. Viyana kuşatmasıyle başlayan savaşlarda, Kara Mustafa Paşa'dan sonra Kara İbrahim Paşa'nın sefere çıkmayarak cepheye serdârlar göndermesinin başarısızlıklara yol açtığı kanaati yerleşmiş olduğundan, 1686 yaz seferine memûr oldu. Ancak başarılı olamadı ve Avusturyalı'lar Budin, Şamaturna, Peçuy, Kapoşvar ve Şikloviş kalelerini zaptetmekle S. P., Tatvan kalesini yıktırıp, o kışı Belgrad'da geçirdi. Ertesi yıl Avusturyalılar'ın Osek üzerine saldırıya geçmelerini önledi ise de, Şikloviş önünde bozguna uğradı. Mâneviyâtı iyice bozulan askeri bu defa Eğri kalesine imdada göndermeye kalkışınca, Yeğen Osman Paşa'nın kışkırtması sonucu ordu ayaklandı.

S. P., bu durumda yanında Sancak-ı şerîf ve Yeniçeri ağası Bekrî Mustafa Paşa ve defterdâr Seyyid Mustafa Paşa olduğu halde, bir Tuna şaykasına binip önce Belgrad'a kaçtı. Oradan da Tuna yoluyla Rusçuk'a ve kara yolundan da İstanbul'a geldi. Durumu kaymakam Recep Paşa'ya bildirdikten ve Sancak-ı şerîf ile mührü teslim ettikten sonra, Kuruçeşme'deki yalısında saklandı. Ancak durum anlaşılarak, 1 eylül 1687'de yakalanıp Kapıarasında hapsedildi. Üç gün sonra da öldürüldü. Kesik başı Siyâvûş Paşa ile birlikte gelmekte olan âsî askerlere gönderildi. Rind meşrep, yakışıklı, hilekâr ve tutumlu idi. Üsküdar'da câmi, okul ve çeşme yaptırmıştır. (İ. P.)

SÜLEYMAN PAŞA, Silâhdâr (ölm. 1715), Osmanlı devlet adamı. Dârü's-saâde ağası Yusuf Ağa'nın kölesi idi. Onun tarafından Enderûn'a armağan edilip yetiştirildi. III. Ahmed'in ilk günlerinde Silâhdâr-i şehriyârî oldu ve 1705 ocağında vezirlikle saraydan ayrılıp Haleb vâliliğine tâyin edildi. Eğriboz, Kıbrıs muhâfızlıklarından sonra Kubbe vezirliğine getirilen S. P., 1709 eylülünde Nişancı ve sadâret kaymakamı olmuştu. Yusuf Paşa'nın azlinden sonra ise, devrin nüfuzlu adamı Dâmâd (Şehid) Ali Paşa'nın tavsiyesi ve pâdişâhın mizacını tanıyan bir kişi olması dolayısıyle, 12 kasım 1712'de sadârete getirildi. O günlerde Osmanlı devletini en çok meşgûl eden İsveç kralının ülkesine dönmesi ve Prut andlaşması konuları idi. XII. Şarl'ın yurduna dönmeyi savsaklaması, S. P.'yı kızdırdı. Şeyhulislâm Ebe-zâde Abdullah Efendi ile anlaşarak, Şarl'ın Türkiye'den ayrılmadığı takdirde, zorla hudûda getirilmesine dâir, Kırım hânı ile Bender seraskerine emir verdi ve İsveç kralı, zorla Dimetoka'ya getirildi. Ancak bu tutum, bazıları tarafından devletin haysiyetine vurulan bir şamar olarak telâkki edildiğinden, bu işte medhaldâr olan dört kişi ile birlikte nisan 1713'te görevinden alındı ve Kapudân-ı deryâlığa getirildi. Kendisinden hazineye iâde etmesi için 90 kese akçe para istendi. Ancak S. P., bu parayı temin edemeyince, Karadeniz seferi dönüşü kasım 1713'te İstanköy'e sürgün edildi. Adaya varır varmaz, Girit vâliliğine tâyin emrini aldı. 1714 ekiminde ise, Rodos'a nakledildiği bildirildi. Oraya varınca görevine son verildi. 1715 ekiminde ise, sebebi bilinmeyen bir fermân ile katledildi. Divanyolu'nda bir han ile muallimhâne yaptırmıştı. Sadrâzamlığı beş ay kadardır. (İ. P.)

SÜLEYMAN PAŞA-ZÂDE SÂMÎ BEY: bk. SÂMÎ BEY, Süleyman Paşa-zâde, "Süleyman Nesîb".

SÜLEYMAN SÛDÎ EFENDİ (ölm. İstanbul 1896), Türk mâliyecisi. İstanbul'da doğdu. Of eşrâfından olan Farzî-zâde âilesine mensuptur. Mâliye kaleminden yetişti. Fransızca ve İngilizce öğrendi. Mâlî meselelerdeki vukufu ve bildiği yabancı diller dolayısıyle, mesleği ile ilgili olarak birçok defalar Avrupa ülkelerine gitti. Çeşitli yerlerde defterdârlıklar yaptı. Darbhâne müdürlüğü, Meclis-i Mâliye âzâlığı gibi vazifelerde bulundu. En tanınmış eseri, *Defter-i Muktesîd*'dir.

SÜLEYMAN SÛDÎ EFENDİ

SÜLEYMAN ŞAH I., Rükneddin b. Kutalmış (ölm. 1086), Anadolu Selçuklu sultanlığının kurucusu ve ilk sultanı. Selçuk'un oğlu Arslan Yabgu'nun torunu ve Kutalmış'ın oğludur. Babası Kutalmış'ın Selçuklu tahtı için yaptığı mücadelede 1064'te Rey civârında Alp Arslan'a yenilerek öldürülmesi olayında amcası Resul-Tigin ve kardeşi Mansur ile birlikte tutsak alınmıştı. Nizamülmülk'ün, öldürülmeleri kararından Alp Arslan'ı vaz geçirtmesine mukâbil, S. Ş. ve taraftarları, Alp Arslan devrinde sıkı bir şekilde tâkip edildiler ve göz altında tutuldular. Mübhem bilgilere göre, bu devrede Diyarbekir ile Urfa yöresinde Bire'de (Birecik) sıkıntılı günler geçiren Kutalmış'ın çocukları, Alp Arslan'ın ölümünden sonra yeniden faaliyete giriştiler. Olayların akışına bakılırsa Sultan Melik Şâh'ın, onların bu davranışlarını hoş gördüğü sonucu çıkartılabilir. Nitekim, bâzı tarihçilerin S. Ş.'ın ve kardeşlerinin bizzat Melik Şâh tarafından Anadolu fethine memur edildiklerini yazmaları ve onların Horasan'dan Anadolu'ya böylece geldikleri söylentisi bundan ileri gelmektedir. Aslında Mirdâsî emîri Mahmud'un göz hapsinde olan S. ve kardeşleri, Melik Şâh'ın saltanatını tepsik etme çabası içinde olduğu sırada Konya, Aksaray, Malatya ve Sivas istikametlerinde harekete geçerek, çevrelerine kalabalık Türkmen topluluklarını, özellikle Yabgulular'a bağlı Oğuz boylarını toplamayı başardılar. Bunda hükümdâr soyundan olmaları büyük âmil olmuş, belki Melik Şâh da Türk imparatorluğunun batı ucunda kesinlikle açılmamış topraklarda, akın alanlarında faaliyete geçen bu akrabalarına karşı, kendi hâkimiyet alanlarına tecâvüz etmedikleri sürece hoş görülü davranmıştır denilebilir. Bu durumu, Artuk Bey'in İran'a dönmesinden sonra Anadolu'ya bir Selçuklu şehzâdesinin veya ünlü bir Oğuz beyinin tâyin edilmemesi de takviye etmiştir. Öte yandan gerek Alp Arslan'a, gerek Kavurt buyruğunda Melik Şâh'a da baş kaldıran Yabgulu Türkmenler, devamlı olarak Anadolu'ya göçmekte ve Kutalmış oğullarının çevresinde toplanmakta idiler. S. Ş. ilk hamlede Haleb ve Şam istikametinde bir çıkış yapmak, güney Filistin'de kendisini bekleyen Şökli ile birleşmek istedi. Ancak Melik Şâh'a itaat eden Atsız'ın kuvvetlerinin üstünlüğü ve Haleb'i savunan Ebû Nasr Mirdasî'nin Sultan'ın naibi sıfatını taşıması, onu bu teşebbüsten vazgeçirtti. Antakya üzerine yaptığı saldırı da sonuç vermeyince, Konya'ya yöneldi. Gavele kalesini Romanos Makri'den, Konya'yı da Marta Kesta'dan alarak batıya doğru ilerleyerek 1075'te İznik'i fethetti. Bu şehri kurduğu devlete merkez ittihaz etmekle Anadolu Selçuklu devletinin resmen kuruluş tarihi de böylece 1075 yılı olarak tespit olunmaktadır. Onun İznik'te yerleşmesi, Bizans'ın Anadolu kuvvetleri kumandanı Nikephoros Botaniates'in harekete geçmesine sebep oldu. Melik Şâh'tan kaçıp Bizans'a iltica eden S. Ş.'ın amcası İl-Basgan'ı da maiyetine alan Botaniates, geceleri yaptığı yürüyüşlerle İznik civarına geldiğinde Atzula mevkiinde birdenbire S. Ş. kuvvetleri ile çevrildiğini gördü. Bunun üzerine fikir değiştirerek S. Ş.'la anlaşma yollarını aradı ve İl-Basgan'ın sağladığı destek sonunda S. Ş., Botaniates'le anlaştı ve ona verdiği yardımcı kuvvetlerle İstanbul'a girmesini ve imparator olmasını temin etti.

Buna karşılık ise Üsküdar'a kadar bütün Batı Anadolu'yu almış bulunuyordu. S. Ş. böylece Bizans'tan gelecek bir tehlikeyi savdıktan sonra Anadolu'da sağlam bir şekilde yerleşme teşebbüslerine geçti. Onun bu faaliyeti, Melik Şâh tarafından Anadolu fethine memûr edilen Afşın, Saltuk, Tutu gibi beylerin maiyetlerindeki aşiretlerle Suriye'ye çekilmelerine yol açtı. Bu beyler, S. Ş.'ın maiyetine girme yerine, Uluğ Hâkan'a, yani Melik Şâh'a sâdık kalmayı tercih etmişlerdi. Melik Şâh bunlara, Suriye'ye giden Tutuş'a iltihak etmelerini buyurmuştu. Anadolu'nun böylece Kutalmış oğulları ve özellikle S. Ş.'ın eline geçmesi üzerine Melik Şâh, 1078'de Emir Porsuk'u bu yeni saltanat rakibini bertaraf etmek için Anadolu'ya gönderdi. Porsuk, Anadolu'da büyük bir başarı elde edemedi. Yalnız bu mücadelede S.'ın kardeşi Mansur'un Porsuk tarafından yakalanıp öldürüldüğü bilinmektedir. Melik

Şâh bu başarısızlıktan sonra yeniden Porsuk'u ve arkasından Bozan'ı Anadolu'ya göndermişse de, kesin bir sonuç alamadı. Maamafih, Anadolu'ya 40 minber koydurduğunu, yani Anadolu'da 40 şehrin Melik Şâh'ı tanıdığını kaynaklar yazmaktadır. Diğer bazı kaynaklar ise Kayseri'ye kadar bütün Batı Anadolu'nun 1086'da S. Ş.'a terk edildiğini ifâde etmektedirler. Öte yandan S. Ş., Botaniates'le yaptığı ittifakı devam ettirmek suretiyle Melik Şâh tehlikesini bertaraf etmiş ve bağımsızlığını korumayı başarabilmişti. Ancak S.'ın Melissenos ile anlaşarak, onun, sâhib olduğu Bizans şehirlerini birer birer ele geçirmesi Botaniates'le olan dostluğun bozulmasına yol açtı. Iznik'i kuşatmaya gelen Bizans ordusu, Eskişehir'de bulunan S. ile Melissenos'un yaklaşması üzerine dağılıp kaçınca İstanbul üzerine ilerleyen S. Ş., Kadıköy'e kadar geldi.

Ancak Aleksios Komnenos daha atik davrandığından 1081'de Melissenos yerine Bizans tahtına oturdu ise de, Türkler Boğazın doğu kıyılarına yerleştiler. İmparatorla 1081'de yapılan anlaşma sonucu iki devlet arasında Drakon deresi hudut sayıldı. S. Ş. Boğazdan bir parça uzaklaşmaya mukâbil bütün Anadolu'nun hâkimi olduğunu, bu suretle imparatora tasdik ettirmiş oldu. 1081 yılında böylece melik unvanını alan S. Ş.'ın bu unvanı, daha sonra halîfe tarafından da tasdik edildi. İmparator Aleksios da Anadolu'da Bizanslılar elinde kalan son iki şehri, Karadeniz Ereğlisi ile Homa'yı, S. Ş.'a teslim etmişti. İmparator Türk tehlikesinden emin olarak Balkan ülkelerine yönelirken S. Ş. da Bizans tehlikesinden emin olmakla devletinin güney - doğu sınırlarında teşekkül eden Ermeni prensliklerine yönelmek fırsatını buldu. 1082'de Çukurova'ya girerek Tarsus'u fethetti. 1083'te Anazarba, Misis ve Adana alındı. 1085'te S. Ş.'ın dayısı Gümüş - Tigin Malatya'yı ele geçirdi. Balduk ise Elbistan ve Göksun'u zabtetti. Ermeni prensi Filaret'in elinde sadece Maraş'la S. Ş. tarafından kuşatılmış olan Antakya kalmıştı. S. Ş., Âsî ırmağının denize döküldüğü yerden gemilerle Antakya önüne varmış ve geceleyin 300 kişiyle Fâris kapısından şehre girip, sabahleyin şehir kapılarını açtırarak şehre hâkim olmuştu. İç kaleye çekilen muhafızlar kısa bir süre sonra teslim oldular. Böylece 12 ocak 1085'te Antakya da alınmış oldu. S. Ş. bu başarıdan ötürü cami'e çevirttiği Cassinus kilisesinde büyük törenlerle ilk cuma namazını kıldı. S. Ş.'ın İstanbul boğazından Antakya'ya kadar genişleyen hâkimiyeti ve Suriye'de gittikçe artmaya başlayan nüfuzu, Büyük Sultan Melik Şah'ın yeniden S. Ş. konusuna dönmesini gerektirdi.

Melik Şah'ın Anadolu üzerine yürüyüşü kademeli olarak önce Musul hâkimi Şerefüddevle Müslim'e, sonra da Diyarbekir ve Haleb bölgesinde yerleşmiş bulunan ve öteden beri kaypak bir politika izleyen Mervânîler'e ve bundan sonra da S. Ş.'a yönelmişti. Fakat, kardeşi Tekiş'in Horasan'da baş kaldırması bu planın uygulanmasını engelledi. Şerefüddevle Müslim'in büyük sultana boyun eğmesi ise, yeni bir gelişmenin doğmasına yol açtı. Şereffüddevle Müslim'e Melik Şah Haleb de dahil olmak üzere bütün Elcezire ve Doğu Anadolu'nun kontrolünü, kendi adına verdiği gibi, Suriye hükümdârı Tutuş'a da ona yardımda bulunmasını bildirdi. Böylece S. Ş.'ın karşısına doğrudan doğruya çıkmayarak, iki kuvvetli yöneticisini koymuş bulunuyordu. Bu suretle Şerefüddevle ile S. Ş.'ın çarpışmaları kaçınılmaz hâle geldi. S. Ş., Büyük Selçuklu kuvvetleri ile çarpışmayı önleyebilmek için, Melik Şah'a iki kere baş vurduysa da bir sonuç alamadı. Şerefüddevle'nin askerleri ise gün geçtikçe Antakya topraklarına saldırılarını artırdılar. Bu durumda S. Ş., harekete geçti. Şerefüddevle'nin maiyetinde bulunan Çubuk, yanındaki Türkmenlerle S. Ş.'ın saflarına geçince, Arap kuvvetleri bozuldu. 23 haziran 1085'te Afrin çayı kenarında Kurzahil mevkiinde yenilgiye uğrayan Şerefüddevle, muharebe meydanında öldü. Şerefüddevle'nin cesedini alarak Haleb önüne gelen S. Ş., şehri kuşattı ve Şerefüddevle'nin nâşını Haleb kapısı önünde gömdürdü. Haleb muhâfızı Ebû Ali Hasan, durumdan Şam meliki Tutuş'u ve Büyük Sultan Melik Şah'ı haberdâr etti. Öte yandan S. Ş.'ı oyalamaya çalıştı. Bunun üzerine S. Ş., Haleb'i kendi hâline bırakarak çevredeki Maarre, Şeyzer, Kınnesrin, Kefertâb şehirlerini zabtetti. Tutuş ise Anadolu fütûhatında ün yapmış Eksük oğlu Zahirüddevle Artuk Bey ile anlaşmış bulunuyordu. Böylece iki güçlü Türk kumandanı, Anadolu sultanı S. Ş.'ın üzerine yürüdüler. İki ordu Haleb'ten 3 mil uzaklıkta Ayn-i Seylem mevkiinde 5 haziran 1086 günü karşılaştılar. Daha önce S. Ş.'a katılan Çubuk ve emrindeki Türkmenlerin bu defâ da saf değiştirerek Tutuş'a iltihakları neticesinde S. Ş.'ın safları parçalandı, bütün gayretine rağmen bozgunu önleyemedi. Tutsak alınma tehlikesi belirince muharebe alanından kaçmak zorunda kaldı. Fakat az sonra Tutuş'un askerleri tarafından çevrildi. Bu durumda teslim olmak istemeyerek kılıcı ile intihâr etti. Bir başka söylentiye göre ise, savaş sırasında çarpışırken vurularak öldürülmüştür. Tutuş, amca oğlunu Haleb kapısında Şerefüddevle Müslim'in yanına gömdürmüş, savaşta tutsak olan veziri Hasan b. Tâhir, eşi Mania Hatun ve çocuklarını ise, Antakya'ya, yani S. Ş.'a ait bir kaleye göndermişti. Ne var ki, Melik Şah Haleb'e gelince, bunlara babaları ülkelerinden herhangi bir hak tanımayarak, onları Isfahan'a götürmüş ve ölünceye kadar da göz altında tutmuştur.

Rükneddin S. Ş., Anadolu'da bugün bin yıla yaklaşan Türk devletinin kurucusu olmakla ayrı bir önem taşır. 1071 Malazgirt zaferinden beri Anadolu çeşitli Türk beylerince yer yer açılmış ve çeşitli Türk boylarınca bir uçtan bir uca iskân edilmiş olmakla birlikte, teşkilâtlanamamış ham kalabalıkla dolup taşmıştı. İşte S. Ş., bu ham varlığa şekil veren, disiplin getiren, ona yön gösteren ve en küçük ferdinden en ünlü beyine kadar bir bayrak, bir ideal etrafında biçimlenmelerini sağlayan bir önder olmuştur. Onun ölümü ile başsız kalan bu ülke, Melik Şah'ın bütün baskılarına, Bizanslıların eski topraklarını istirdat çabalarına rağmen hem istiklâlini, hem de varlığını devâm ettirebilmekle S. Ş.'ın ne kadar güçlü bir kuruluş meydana getirdiğini ispat etmiştir. Oğulları Kılıç Arslan ve Kulan Arslan'ın Yabgulu olması, yâni Selçuklu tahtında oturan Mikail oğullarının rakîbi Arslan Yabgu'dan inmiş bulunmaları, onları ve özellikle Kılıç Arslan'ı 1092'ye kadar babasının devletinden uzak tutmuşsa da, bütün Anadolu halkı bir bekleyiş içinde S. Ş.'ın eserini korumuşlardır. Bunda, S. Ş.'ın gerek askerlerine, gerek Türkmen boylarına, gerekse raiyet hâline gelen Anadolu'nun eski yerlilerine karşı gösterdiği anlayışın, onların haklarını savunmak ve korumaktaki titizliğin büyük payı vardır. Bunun en açık örneği ise Antakya fethi sırasındaki davranışlarında tespit olunmaktadır. Yerli halkın yeni idareye bağlanmasının en büyük sebebi ise Bizans ve Ermeni çiftliklerini kaldıran ve köylüyü serf, köle durumundan çıkararak mülk sahibi yapan toprak politikası olmuştur. Böylece, Anadolu'da mîrî toprak rejimi Osmanlı devletinin çöküş yıllarına kadar sürmüş ve devletin ayakta durmasını sağlayan en güçlü destek olmuştur. S. Ş., Anadolu halkında ve askerler arasında ise yiğitliği ve kahramanlığı ile efsaneleşen Anadolu gazilerinden biri olarak hâtırasını uzun zaman yaşatmıştır. (İ. P.)

SÜLEYMAN ŞAH II., Rükneddin b. Kılıç Arslan II. (1196-1204), Anadolu Selçuklu sultanı. Sultan II. Kılıç Arslan'ın oğludur. 1186'da babası Selçuklu Anadolusu'nu Türk töresi gereğince on bir oğlu arasında pay ederken S. Ş.'a da Tokat ve çevresi melikliğini vermişti. Meliklik devresinde otoritesini kaybeden babası II. Kılıç Arslan'ı gücendirmemek için, öteki kardeşlerinin başlattıkları saltanat kavgasına katılmamış, aksine Bizans elinde olan Samsun'u fethederek ününü artırmıştı. Bu sırada Üçüncü Haçlı seferini sevk eden Alman imparatoru Friedrich Barbarossa'ya karşı babasının yaptığı Konya andlaşmasına rağmen karşı çıktı. Bu davranışlarıyla, yani cihâd ve gazâ yolundaki tutumuyla Anadolu'nun mücâhid ve savaşçı halkı arasında sevildi ve tutuldu. Babasının 1192'de ölümünden sonra da bir süre Selçuklu tahtına geçme çabası yerine öteki kardeşlerini aradan kaldırmak ve bu suretle melikliğini kuvvetlendirmek politikasını takip etti. 1196'da Konya tahtında oturan büyük kardeşi Melik-şâh'ın ölümü sonunda Konya'yı eline geçiren küçük kardeşi Keyhusrev'e haddini bildirmek üzere, Konya üzerine yürüdü. Uzun süren bir kuşatmadan sonra varılan anlaşma gereğince Konya'yı kardeşi Keyhusrev'den teslim alarak, kasım 1195'da Selçuklu sultanı oldu. Tahta çıktıktan sonra Selçuklu Anadolusu'nu yeniden birleştirme çabasına düştü. Argunşah ile Berkyaruk-şah elinde bulunan Amasya, Niksar ve Koyulhisar yörelerini yeniden Konya'ya bağladı. Elbistan melîki Tuğrul-şah ona boyun eğmekle Ankara'ya hâkim olan Muhyiddin Mes'ud ile Malataya meliki bulunan Kayser-şah'ın sahip oldukları topraklar dışında II. Kılıç Arslan'ın bıraktığı bütün Anadolu'yu, Samsun gibi yöreler de dahil olmak üzere, hükmü altına aldı.

Bundan sonra Bizans imparatoru III. Aleksios üzerine yöneldi. Onu siyasî baskı ile Samsun üzerindeki iddialarından vazgeçirdiği gibi, yıllık bir haraca da bağladı. Böylece ülkesi içinde birliği ve batı sınırlarında güvenliği sağlayınca, Konya Ereğlisi ve Kayseri önlerine kadar ilerleyen Kilikya Ermeni kralı II. Leon üzerine yürüdü. 1199'dan 1201'e kadar süren savaşlar sonunda Ermeni kralını kendisine harac ödeyen öteki krallar durumuna getirdi. Bundan sonra doğuya yönelen S. Ş., kendisine itaati reddeden kardeşi Malatya melîki Kayser-şâh'a karşı harekete geçti. Onu, kayın babası Mısır Eyyûbî sultanı Melik Âdil'in yanına kaçmaya mecbûr etti. Ardından da Erzincan hükümdârı eniştesi Mengücük oğlu Behram-şah'ı, Divriği melîki Şâhin-şah'ı, Harput hâkimi Nizâmeddin ile Diyarbekir emîri Nâsıreddin Mahmud'u kendisine bağladı. Bu sırada Erzurum önlerine kadar ilerleyen ve Doğu Anadolu'daki Türk halkı için tehlike teşkil eden Gürcüler üzerine yöneldi. Bu arada 1202'de Erzurum'da hüküm süren Saltukoğulları'na da son verdi. Ancak Gürcistan üzerine yaptığı seferde Mecingerd kalesi civârında Bolorçi ovasında bir Gürcü baskını sonunda fena bir bozguna uğradı. Maamâfih bu bozgun, ne ülkesi içinde, ne de Doğu Anadolu'da S. Ş.'ın nüfuz ve tesirini sarsmıştı. İkinci Gürcü seferine ve bu bozgunun öcünü almaya çıkmadan önce, ardında kalan ve kendisi için tehlikeli olan Ankara melîki kardeşi Mes'ud üzerine yöneldi. Uzunca bir kuşatmadan sonra Mes'ud batı ucundaki bir kaleye karşılık Ankara'yı S. Ş.'a teslim etti ve verilen kaleye giderken iki oğlu ile birlikte S. Ş. tarafından yolda öldürüldü. Ama bu olaydan beş gün sonra 6 temmuz 1204'te, kendisi de bir bağırsak sancısı sonu öldü. Konya'da Alâeddin camii yanındaki Selçuklu sultanları türbesine gömüldü. S. Ş., bir savaşçı ve yönetici olduğu kadar şâirleri, sanatkârları, filozofları koruyan bizzat şiir de söyleyen değerli bir hükümdardır. Selçuklu Türkiyesi, onun zamanında Gürcistan sınırlarına kadar ulaşmış ve Anadolu'daki millî birlik ikinci defa sağlanmıştır. (İ. P.)

SÜLEYMÂNİYE, Kuzey Irak'ta bir livâ (vilâyet) merkezi. Zagros dağları üzerinde kurulmuş bir şehir olup, adını, Osmanlı idaresinde Bağdad vâlilerinin en ünlülerinden Büyük Süleyman Paşa (Süleyman Bâşâ el-kebîr) (1780-1802)'dan almıştır. S. arâzisi umûmiyetle dağlıktır. Düzlük ve ovalık yerleri de vardır. Buraların toprağı çok münbittir. Ahâlisi ziraat ve hayvancılıkla meşguldür. Arpa, buğday, pirinç, mısır, üzüm ve limon yetiştirilir. Kışları, soğuk geçmekle beraber, latif bir havası vardır. Şehrin kuruluşu, bulunduğu bölgeye Kanûnî Sultan Süleyman devrinden beri hâkim olan ve burada ocaklık bir sancak meydana getiren Bebe Süleyman Bey'den (bk. BABAN) başlar. 1784 yılında Baban sancakbeyi İbrahim Paşa, amcası Mahmud Paşa'nın yaptırdığı sarayın yakınında Melkendi veya Melik-kendi köyü arâzisi içinde S.'yi kurmaya başlamış; bazı evler, câmi, hamam ve bir çeşme inşa etmişti. Bu inşâat 1784 yılında tamamlanınca, yeni şehrin adını da, Bağdad vâlisi Süleyman Paşa'ya izâfetle S. koymuştu. Şehre bu adın konulmasında bir başka söylenti ise, Süleyman Paşa'nın bu adı bizzat istemesi sonunda olmuştur. Böylece Baban sancağı merkezi, Çulan kalesinden bu yeni şehre intikal etmiştir. Şehrin kuruluşunda ev sayısının mikdarı bilinmemektedir. Ancak kuruluşundan 36 yıl sonra şehrin 2144 evden oluştuğu, bunlardan 130'unun Yahûdî, 9'unun Keldânî ve 5'inin de Ermeniler'e âit bulunduğu, şehirde bir kilise ile beş mescit olduğu bilinmektedir. 1868'de ise şehir, 6000 evlik, oldukça büyük bir kasaba haline gelmiştir. Osmanlı devleti zamanında bir sancak merkezi olarak önce Bağdad, sonra da Musul vilâyetine bağlanan S., Irak'ın Osmanlı devletinden ayrılışından sonra, teşkil edilen 14 livâsından (vilâyet) biri olmuştur. Buradaki Türk hâkimiyeti ise, 13 kasım 1918'de İngiliz kuvvetlerinin işgali ile son bulmuştur. Fakat, S.'liler, gerek İngiliz mandası altındaki Irak krallığına, gerekse bağımsız Irak cumhuriyetine, daha doğru bir deyimle, Bağdad'da iktidara gelen Arap yönetimine karşı, genellikle ısınamamışlar ve zaman zaman baş kaldırmışlardır. En sonunda Irak Baas partisi iktidarı, merkezi Erbil'de olmak üzere, Kuzey Irak'a 1963'de kültürel alanda ve bazı mahallî hususlarda muhtariyet tanıdığından, S. livâsı da, bu muhtariyet çerçevesi içine girmiştir. Irak hükûmeti, ayrıca burada bir de üniversite kurmak zorunda kalmıştır. S. ve civârı ise, Irak'ın yazlık bölgelerinden biri olarak iç turizmde önemli bir yer tutar. (İ. P.)

SÜLEYMÂNİYE CÂMİİ, Kanûnî Sultân Süleyman Hân'ın emri ile Mimar Koca Sinan'ın Halic'e bakan yüksek bir tepe üzerinde yaptığı büyük bir külliyenin mihrâkını teşkil eden ve bulunduğu semte adını veren câmi. S. C., Türk mimarîsinin şâheserlerinden biridir.

Bir sıbyan mektebi ile evvel, sâni, sâlis ve râbi' medreselerini, bir dârü'l-hadîs'i, bir tıp medresesini ve dârüşşifâ (bîmarhâne), imâret (dârü'z-ziyâfe), tâbhâne, hamam gibi tesisler ile Kanûnî Sultân Süleyman Hân'ın, Hurrem Sultân'ın ve Koca Sinan'ın türbelerini de ihtiva eden külliyenin bulunduğu sâha, Halic'e doğru meyillidir. Bundan dolayı Halic tarafındaki medreseler câmii kapatmayacak şekilde kademeli olarak yapılmışlardır.

SÜLEYMÂNİYE CÂMİİ : Eski yapılar arasından S. C.'nin bir görünüşü

Câmi, pencereli duvarlarla kuşatılmış on bir kapılı büyük bir dış avlunun ortasında, aş. yu. 2 m yükseklikte bir kaide üzerinde inşa edilmiştir. Bu kaidenin içinde su kanalları bulunmaktadır.

Zemini mermer döşeli olan iç avlu dikdörtgen şeklindedir. Avlunun etrafı yirmi sekiz kubbe ile örtülü bir revakla çevrilmiştir. Bu kubbeleri taşıyan yirmi dört sütundan ikisi kırmızı somaki, onu beyaz mermer, on ikisi de pembe granitten yapılmıştır. Mukarnaslı başlıklar çok nisbetli ve âhenklidir. Duvarlara altlı üstlü iki sıra pencere açılmıştır. Kuzey duvarının ortasında iki yanındaki odalarla başlı başına bir yapı olan büyük taçkapı, güney duvarının ortasında da harîme açılan cümle kapısı yer almaktadır Bu kapının üzerinde Karahisârî Hasan b. Ahmed'in hattı ile Arapça olarak yazılmış câmiin inşa kitâbesi bulunmaktadır. Doğu ve batıdaki yan kapılar ortadan daha güneye yerleştirilmişlerdir. Bu geçitler sekileri bölerek, son cemaat mahallini yan revaklardan ayırırlar. Son cemâat yerinin pencere alınlıkları çinilerle kaplanmıştır. Bu panolardan soldakilerde Besmele ve Âyetü'l-Kürsî, sağdakilerde ise Fetih sûresinin son âyetleri yazılıdır.

Avlunun ortasında ak mermerden yapılmış, nev'i şahsına münhasır zarif bir şadırvan bulunmaktadır. Bu şadırvan aslında bir maksemdir. Alttan gelen su, şadırvanın sütunlarının içinden yukarı çıkmakta ve tavandan havuza dökülerek, buradan kanallarla harîmin altına sevk edilmektedir. Böylece, su bir âhenk unsuru olarak mimarîye katılmıştır.

Avlunun dört köşesinde, gövdeleri yivli dört minâre yükselmektedir. Bunlardan kuzeydekiler ikişer, avlu ile harîmin birleştiği köşelerde bulunan ve daha yüksek (63,80 m) olanlar üçer şerefelidir. Bunlar o zamana kadar yapılmış olan en nârin minârelerdir.

Harîme beş kapıdan girilir. Bunlardan kıble mihveri üzerinde bulunanı, yukarıda belirtilen cümle kapısıdır. Doğu ve batı cihetlerindeki ikişer kapı dış avluya açılmaktadır. Bu kapıların önlerinde ikişer sütuna dayanan üçer kubbeli birer revak mevcuttur.

58.60 × 57.35 m eb'adında olan harîm, ortada dört büyük sivri kemer ve düz pandantiflerle dört fil ayağına oturtulan 26.50 m çapında ve zeminden kilit taşına kadar 48.10 m yüksekliğinde merkezî bir kubbe ve kıble mihveri üzerinde, her biri ikişer eksedra ile genişletilmiş karşılıklı iki yarım kubbe ile; yanlarda da, köşelerdeki ve ortadaki arada kalanlardan daha büyük olmak üzere, beşer kubbe ile örtülmüştür. Yan sahınları örten kubbelerin bu tarzda tertip ve tanzim edilmeleri, kıble istikametinde uzunlamasına olan orta sahnı yanlara doğru açmak için bulunan bir hal tarzıdır. Bâyezîd Câmiinde, her iki yanda, fil ayaklarının arasındaki açıklığın ortasına konulan birer cesîm sütun yan sahınları tecrît etmekte idi. Burada, her iki yanda, daha geriye alınan ve mesâfeli olarak yerleştirilen daha ince ikişer sütun kullanılmak sûretiyle, yan sahınların da merkezî sahna katılmaları sağlanmış, dolayısıyle daha büyük, daha geniş ve toplu bir mekân elde edilmiştir. Bu kıymetli sütunlardan biri İstanbul'da Kıztaşı mahallesinden, ikincisi Eski Saray'dan, üçüncüsü Mısır'dan, dördüncüsü de Baalbek'ten getirilmiştir.

Kubbenin ve kemerlerin itme kuvvetleri kısmen, ayakların yapının dışında devamı olan ağırlık kuleleri ve kubbe göğüslemeleri ile karşılanmış; kısmen de ayaklara bağlanan

SÜLEYMÂNİYE CÂMİİ : S. C.'nin güneyden görünüşü

tâlî kemerlere taksîm edilerek diğer sütunlara, duvarlara ve payandalara intikal ettirilmiştir. Payandalar, kaçınılmaz bir zarûret olarak, kıble cihetinde dışarıya, iç avlu tarafında da içeriye yerleştirilmişlerdir. Kıble duvarı câmiin arka cephesini teşkil etmektedir. Buna rağmen, bu cephenin hemen önüne içinde türbeler ve ağaçlar bulunan bir hazîne ilâve edilerek duvarın masifliği gözden saklanmıştır. Harîmin iç avlu duvarındaki payandaların aralarına da mahfiller yapılmak sûretiyle, çıkıntılar kapının ve bu mahfillerin bünyesi içinde eritilmişlerdir. Yarım kubbeler bulunmadığı için, daha büyük bir tazyîke mârûz kalan doğu ve batı duvarlarının her iki tarafına konulan istinad ayakları ise, içerde yan sahınların arka kısmına mahfiller, dışarda da çıkıntıların arasına, cephelere çok güzel bir görünüş kazandıran iki katlı ve revaklı galeriler yapılarak ustalıkla gizlenmişlerdir. Birinci kat galerileri onar, ikinci kattakiler on yedişer sütuna dayanan saçaklarla örtülmüşlerdir. Her iki yanda, galerilerin altına on yedişer abdest musluğu yerleştirilmiştir.

Fil ayakları küfeki taşından örülmüşlerdir. Bunların yüzlerine yüksek nişler oyularak kütlevî görünüşleri hafifletilmiştir. Kuzeydeki fil ayaklarında birer abdest musluğu da bulunmaktadır. Büyük kemerlerin ayaklara oturduğu seviyede, yan yana sıralı sayısız konsola dayanan bir korniş, dar bir balkon hâlinde, orta sahnı çepeçevre dolaşmaktadır.

Harîmin güney - doğu köşesinde somaki sütunlar üzerine inşa edilmiş olan hünkâr mahfili yer almaktadır. Câmiin güney - doğusundaki kapı, doğrudan doğruya bu mahfile geçit verir. Mihrap, minber ve geniş müezzin mahfili mermerden yapılmıştır. Sultân I. Mahmud batıdaki mahfilin altını, tunç parmaklıklarla sahından ayırarak, bir kütüphâne hâline getirmiştir.

Binada akustik ve hava cereyanları da son derece ustalıkla tanzîm edilmiştir. Sesler akis yapmadan, berrak ve kuvvetli olarak yayılmaktadır. Kandil ve mumlardan çıkan isler, cümle kapısının üstündeki dört delikten, yukarda bulunan ve "is odası" denilen bir hücreye geçmekte ve buradan dışarıya açılan dört pencereden çekilmektedir.

Duvarlarda, doğu ve batıdaki kemer aynalarında, kubbe kasnağı ile yarım kubbe ve eksedralarda açılmış bulunan yüz otuz sekiz pencere câmiin içini bol ve yumuşak bir ışıkla aydınlatırlar. Pencerelerden üsttekiler kemerli, en alttakiler düz atkılı ve kapaklıdırlar.

Câmi, mimarînin tesirini bozmayacak tarzda tezyin edilmiştir. Kapı ve pencere kanatları abanozdan, çatma olarak yapılmış; bazıları kakma ve oymalarla süslenmiştir. Yan kubbelerle pandantiflerdeki zamanından kalma kalem işlerinden bir kısmı, 1950 - 1960 yılları arasında yapılan tamirde, üstleri temizlenerek meydana çıkarılmıştır. Bu kalem işlerinde hâkim olan renkler, lâcivert ve kırmızıdır. Büyük kubbenin içi, XIX. yüzyılda yapılan yağlıboya Barok tezyînâtla kaplıdır. Çini, harîmde yalnız mihrâbın iki yanında kullanılmıştır. Mihrâbın doğu ve batısındaki iki pencerenin üzerinde yer alan çiniden yapılmış yuvarlak birer levha içinde Fetih sûresi ya-

zılıdır. Gerek bunlar, gerekse câmiin diğer yerlerinde bulunan sıva, çini ve mermer üzerindeki bütün yazılar meşhûr hattât Karahisârî Ahmed Çelebi'nin talebesi ve manevî evlâdı Hasan Çelebi'nindir. Kıble duvarındaki renkli, alçı pencereler de "Sarhoş" lakabı ile anılan İbrâhim adlı bir san'atkârın eseridir.

Câmiin mükemmel olması için hiçbir masraftan kaçınılmamış; tutulan hesaplara göre 597 yük ve 60 180 akça, diğer bir para birimi ile 990 300 duka altını sarf edilmiştir.

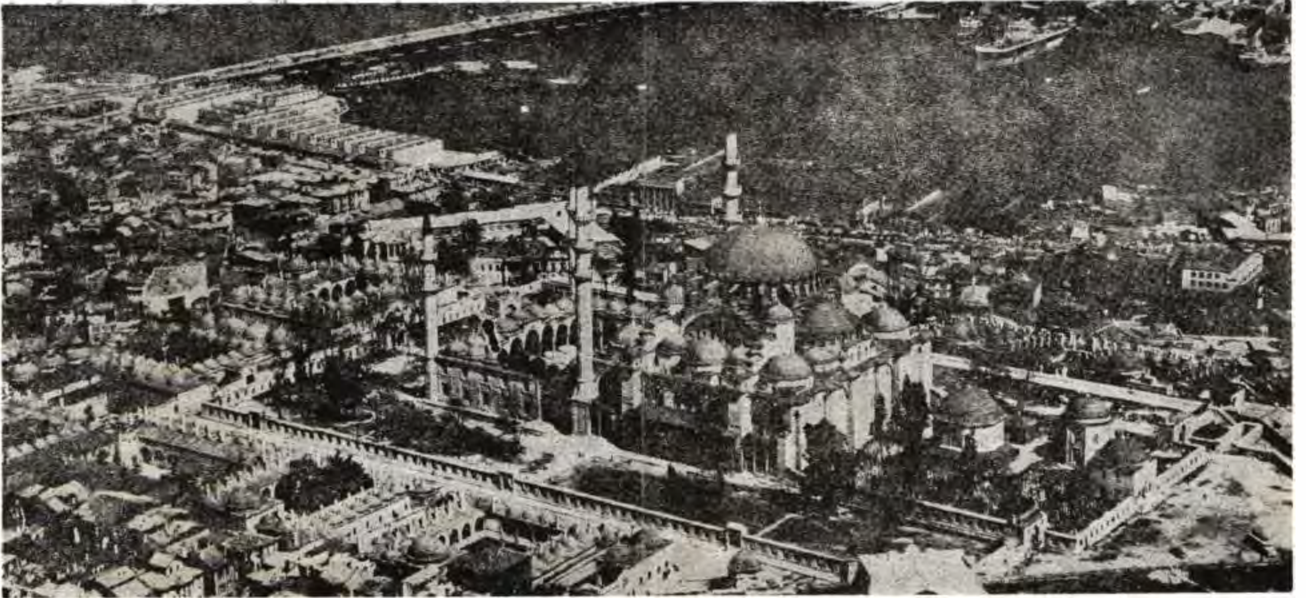
İç avludan harîme geçit veren kapının üstündeki kitâbeye göre, inşâât 957 yılı cemâziyülevvelinin sonlarında (haziran 1550) başlamış; 964 yılı zilhiccesinin nihâyetinde (kasım 1557) tamamlanmıştır. Kitâbedeki başlama târihi, temel çalışmalarının bitmesinden ve duvarların zemîn hizâsına yükselmesinden sonra, Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin mihrâbın altına ilk harcı koyduğu târihtir. Temel inşââtının ne kadar müddet sürdüğü kat'î olarak bilinmemektedir. Câmi, Cihân Pâdişâhı Kanûnî Sultan Süleymân Hân'ın büyük bir kadirşinâslıkla "Bu binâ eylediğin beytullahı sıdk u safâ ve duâ ile sen açmak evlâdır" diyerek, anahtarını verdiği Koca Sinan'ın eliyle ibâdete açılmıştır.

S. C. şehirciliğin, mimârlığın ve mühendisliğin müşterek âbidesidir. Şehre hâkim bir tepe üzerinde ve etrafında kapanmasına mâni olacak boşluklar bırakılarak yapılan bu eserde arşitektonik ve estetik meseleler, bir bütün olarak ele alınmış ve en iyi şekilde halledilmiştir. Yapının her parçasında ince bir hesap ve titiz bir işçilik görülür. Her unsur yerli yerinde, en uygun nisbetlerde kullanılmıştır. Payandaların içerde mahfillerde, dışarda da yan cephelere hareket ve canlılık veren revaklı galerilerde eritilmesi, gerçekten dâhiyâne bir hal tarzıdır. Câmiin dış görünüşü, hangi yönden bakılırsa bakılsın, bir âhenk örneğidir. Köşelerdeki küçük kubbelerin, yarım kubbelerin ve ağırlık kulelerinin merkezî kubbeye doğru ehrâmî bir planda, meyilli ve yumuşak bir geçişle kademe kademe sıralanmaları, esere hem ağır ve ezici olmayan oturaklı ve sağlam bir görünüş, hem de emniyetsizlik uyandırmayan bir hafiflik ve yükseliş vermiştir. (H. K.)

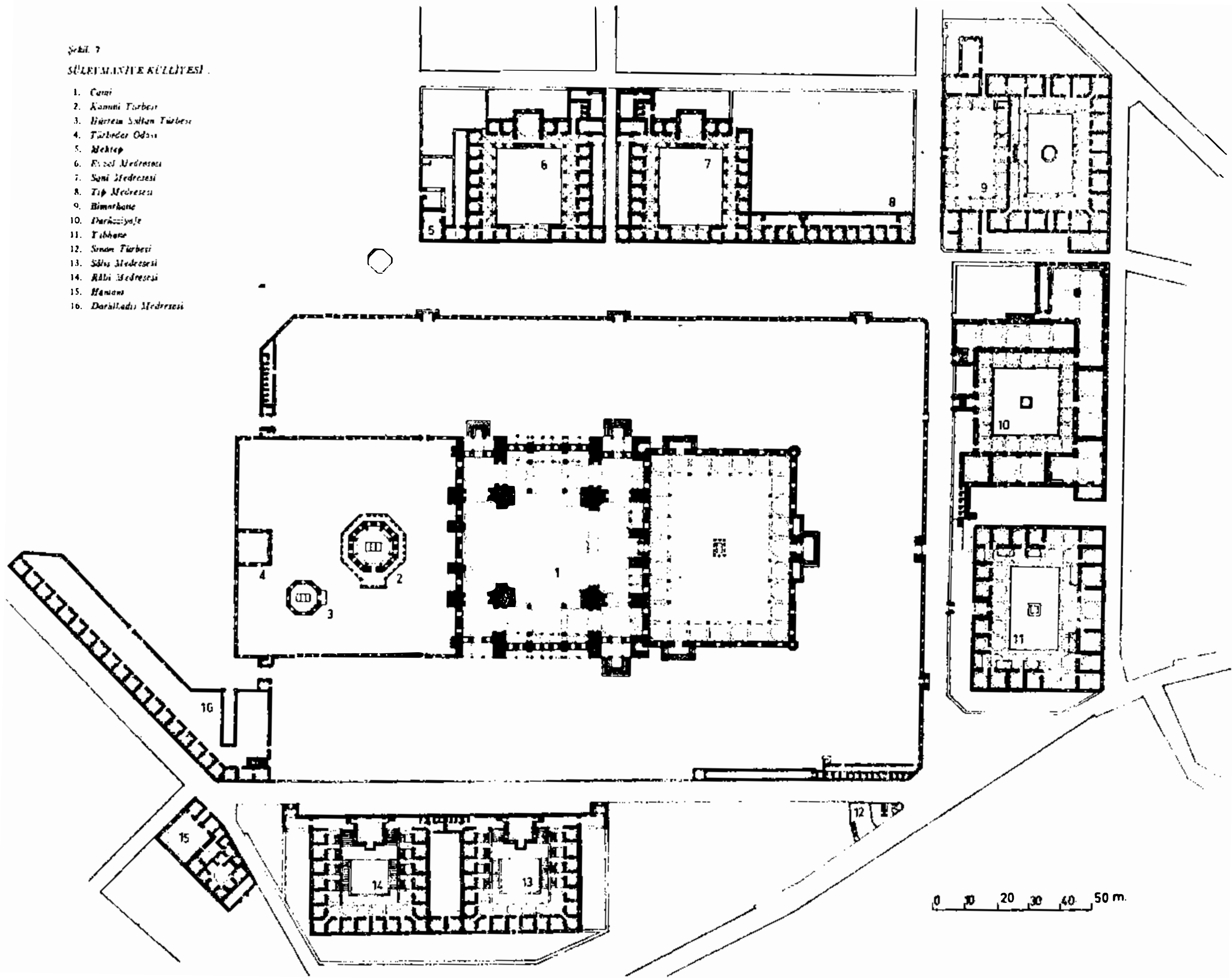
SÜLEYMÂNİYE KÜLLİYESİ, Kanûnî Sultân Süleymân'ın kendi adına, Mimâr Sinan'a yaptırdığı câmi, dâr'ülhadis, dört medrese, bir dârü'ş-şîfa, bir imâret, bir tabhane (nekahathane), tıp medresesi, hamam ve mektepten ibaret manzume. S. K. şehrin büyük tesisleri arasında, tertibi yönünden, belki en fazla dikkat çekenidir. 1549'da başlamış olan inşâat 1557'de bitirilmiştir. Şehrin Haliç'e hâkim tepelerinden biri üzerinde kurulan S. K., böyle bir te'sisin bütün güzelliğini çok uzaklardan belirtebilecek bir sûrette, en uygun yerin seçilmesi ve bu yere, külliyenin bütün binaları ile âhenkli bir şekilde yerleşmesi sâyesinde meydana gelmiştir.

Câmiin ve külliyenin yapılmasında çeşitli malzeme çok uzaklardan getirildiği gibi, bâzı eski parçalardan, bilhassa sütûn gövdelerinden de faydalanılmıştır. Bk. SÜLEYMÂNİYE CÂMİİ.

Câmiin sağında ve solunda 4 büyük medrese inşâ olunmuş, bunlardan şimdi kütüphâne olarak kullanılan Süleymâniye Kütüphânesi (b. bk.) ile, sağdakilerin câmiye bakan yüzlerine Tiryaki çarşısı adı ile tanınan arasta yapılmıştır. Mimâr Koca Sinan külliye binalarını, Fâtih'te olduğu gibi, sert bir düzen ile değil, mihverleri değiştirerek sıralamıştır. Böylece, şehircilik yönünden, değişik ve te'sirli bir ifâde elde edilmiştir. Şimdi dispanser olan küçük bir tıp medresesinden ve Haliç yönünde basit yapılı bir de mülâzımlar medresesinden başka, bir sıbyan mektebi, muhteşem bir dar'üş-şîfa (şimdi Askerî basımevi), bir aşhâne - imâret (şimdi Türk ve İslâm Eserleri Müzesi) ve bir misafirhâne - tabhâne vardır. Bu son üç binanın alt tarafında, arâzinin meylinden faydalanılmak suretiyle, bir kervansaray yapılmıştır. Geçen yüzyılın ortalarına kadar faâl olan Dar'üş-şîfa akıl hastalarına tahsis olunmuş ve "Bimârhâne" adıyla tanınmıştı. Külliye'nin Dökmeciler hamamı adı ile bilinen tek hamamı ise, Haliç tarafındaki köşededir.

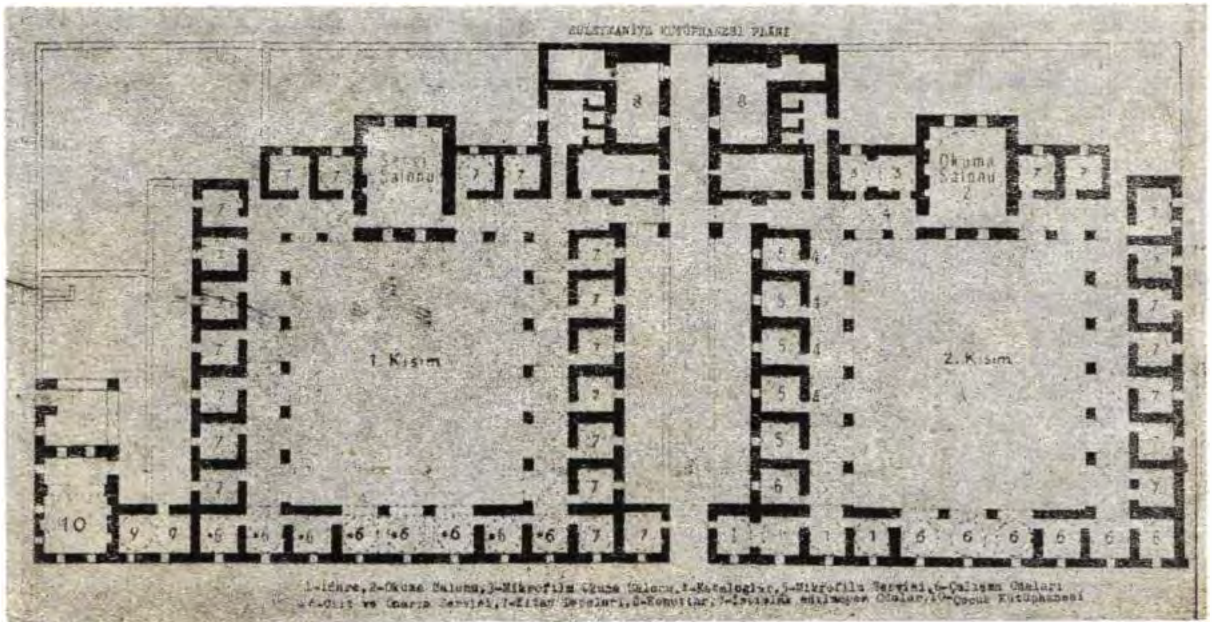
SÜLEYMÂNİYE KÜLLİYESİ : Genel bir görünüş

Şekil. 7
SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ .
1. Cami
2. Kanuni Türbesi
3. Hürrem Sultan Türbesi
4. Türbedar Odası
5. Mektep
6. Evvel Medresesi
7. Sani Medresesi
8. Tıp Medresesi
9. Bimarhane
10. Darüzziyafe
11. Tabhane
12. Sinan Türbesi
13. Sâlis Medresesi
14. Râbi Medresesi
15. Hamam
16. Darülhadis Medresesi
0 10 20 30 40 50 m.

SÜLEYMÂNİYE KÜTÜPHÂNESİ, İstanbul'da bulunan büyük ve mühim devlet kütüphânelerindendir. Türk - İslâm dünyâsının en değerli yazma kitaplarını bünyesinde toplar. Bu itibârla, dünyaca da sayılı bir kitap merkezidir. 1549 yılında yapımına başlanarak 1557'de bitirilmiş olan Süleymâniye külliyesi içerisindeki, sânî medreseleri ile sıbyan mektebi ve müştemilâtı olan binalarda yer alır. Burası 1918 senesinden beri bugünkü çehresiyle kütüphâne olarak kullanılmaktadır. Tekke ve zâviyeler kapatıldıktan sonra, İstanbul tekke ve zâviyelerinde, câmilerinde bulunan yazma eserler ve binası başka işlerde kullanılan küçük müstakil kütüphânelerin kitapları burada toplanmıştır. Ayrıca, Anadolu'nun muhtelif şehir ve kasabalarında bulunan yazma eserler de zaman zaman buraya gönderilmiştir. Bugüne kadar bağış yoluyla intikal eden yazma eser ve koleksiyonlar da kütüphâneyi zenginleştirmiştir. Bugün kütüphânede yüzü aşan koleksiyon ve yüz bin civarında kitap bulunmaktadır. Bunlardan Türkçe, Arapça ve Farsça yazmaların sayısı 65 bin civârında, basma eserlerin miktarı ise 35 bine yakındır. Bütün bu eserlerin, alfabetik ve sistematik olarak fiş katalogları yapılmıştır.

SÜLEYMÂNİYE KÜTÜPHÂNESİ : Kütüphanenin genel bir görünüşü

SÜLEYMÂNİYE KÜTÜPHÂNESİ PLANI

SÜLEYMÂNİYE KÜTÜPHÂNESİ : Giriş kapısı

S. K.'nin, biri büyük diğeri küçük olmak üzere, iki okuma salonu mevcuttur. Büyük okuma salonu, 70 kişilik olup, yazma eserlerden faydalanacak araştırmacılara tahsis edilmiştir. Salonda, eski kütüphâne fihristleri, Anadolu kütüphânelerinin bir kısmının yazma tesbit fişleri, muhtelif dillerde kataloglar, bibliyografyalar, lûgatler, ansiklopediler ve benzeri müracaat kitapları, okuyucuların istifâdesine sunulmuştur. Küçük okuma salonu da, mikrofilm okuma makinelerinden istifâde etmek isteyenlere ayrılmıştır. Ünik nüshalar, müellif hattıyla olan veya sanat değeri bulunan yazma eserler, mümkün olduğu kadar fotokopilerinden okutulur.

Bir araştırma ve ihtisas kütüphânesi olarak faaliyetini sürdüren ve Türkiye'de, Türk - İslâm yazma eserlerinin âdetâ bir merkezi durumunda olan S. K.'nde, iki yardımcı servis dâimî çalışma hâlindedir. Bunlardan birisi, mikrofilm servisidir. 1950 yılında tesis edilmiştir. İkincisi, cilt ve kitap hastalıkları servisidir. 1962 yılında kurulan bu servis, cildi veya şîrâzesi bozulmuş, yaprakları kopmuş, dağılmış kitapları onarır, gerektiğinde yeni cilt yapar. Ayrıca, rutûbete mâruz kalmış, böcek düşmüş kitapları, bu âfetten kurtaracak tedbirleri alır. 1957'den beri bir çocuk kütüphânesi de S. K. bünyesinde faaliyet gösterir.

S. K.'nin dışında, bu kütüphâne müdürlüğüne bağlı beş kütüphâne vardır. Bunlar, Vefâ'daki Âtıf Efendi, Üsküdar'daki Selîm Ağa, Dîvânyolu'ndaki Köprülü, Nuruosmâniye câmii avlusundaki Nuruosmâniye ve Lâleli'deki Ragıp Paşa kütüphâneleridir.

S. K.'ne, kitapları nakledilmiş bulunan kütüphâneler şunlardır :

1 — Abdülgani Ağa
2 — Amca Hüseyin Paşa
3 — Antalya (Tekelioğlu)
4 — Âşir Efendi
5 — Ayasofya
6 — Bağdadlı Vehbi Efendi
7 — Basma bağışlar
8 — Beşir Ağa (Cağaloğlu)
9 — Beşir Ağa (Eyüp)
10 — Cârullah
11 — Celâl Ökten
12 — Çelebi Abdullah Efendi
13 — Çorlulu Ali Paşa
14 — Dâmad İbrahim Paşa
15 — Darülmesnevî (Şeyh Mehmed Murad)
16 — Denizli
17 — Düğümlü Baba
18 — Efganî Şeyh Ali Haydar Efendi
19 — Erzincan
20 — Esad Efendi
21 — Eyüp Câmii (Hazret-i Halid)
22 — Fatih Sultan Mehmed
23 — Feyzullah Paşa (Dr.)
24 — Gelibolulu Tâhir Efendi
25 — Giresun yazmaları
26 — Gülnûş Vâlide Sultan
27 — Hacı Mahmud Efendi (Yahya Efendi Dergâhı)
28 — Hacı Reşit Bey
29 — Hâfız Ahmet Paşa
30 — Hafîd Efendi ve eki
31 — Hâlet Efendi ve eki
32 — Hamidiye
33 — Harput eski halkevi
34 — Hasan Hayri ve Abdullah Efendi
35 — Hasan Hüsnü Paşa
36 — Hasîb Efendi tekkesi
37 — Hâşim Paşa
38 — Hazret-i Hâlid
39 — Hekimoğlu Ali Paşa ve câmii
40 — Hıdiv İsmâil Paşa
41 — Hüseyin Kâzım
42 — Hüsrev Paşa
43 — İbrahim Efendi
44 — İdî Mehmed Efendi
45 — İhsan Mahvî Balkır
46 — İsmihân Sultan
47 — İzmir
48 — İzmirli İsmail Hakkı
49 — İzmirli Mustafa Efendi
50 — Kadı-zâde Burhaneddin
51 — Kadı-zâde Mehmed
52 — Karaçelebi-zâde Hüsâmeddin
53 — Kasîdeci-zâde Süleyman Sırrı
54 — Kılıç Ali Paşa
55 — Lala İsmâil Efendi
56 — Lâleli
57 — Mahmud Paşa
58 — Mehmed Ağa Câmii
59 — M. Murat - M. Ârif efendiler
60 — M. Hilmi - F. Fehmi efendiler
61 — Mesih Paşa
62 — Mihrişâh Sultan
63 — Molla Çelebi
64 — Murad Buhârî
65 — Musallâ Medresesi
66 — Nâfiz Paşa
67 — Osman Huldî Öztürkler
68 — Pertev Paşa (Selimiye)
69 — Pertevniyâl Sultan (Vâlide Câmii)
70 — Reisülküttâb Mustafa Efendi
71 — Reşid Efendi
72 — Rüstem Paşa
73 — Sâliha Hatun
74 — Serez
75 — Servili
76 — Seyyid Nazîf Efendi
77 — Sultan Ahmed I.
78 — Süleymâniye
79 — Şazelî tekkesi
80 — Şehid Ali Paşa

81 — Şehzâde Mehmed
82 — Şeyhülislâm Es'ad Efendi Medresesi
83 — Tâhir Ağa tekkesi
84 — Tırnovalı
85 — Turhan Vâlide Sultan - El - Hâc Mustafa Efendi
86 — Uşşâkî tekkesi
87 — Yabancı diller
88 — Yahya Tevfik
89 — Yazma bağışlar
90 — Yeni Câmi
91 — Yeni Medrese
92 — Yozgat
93 — Yusuf Ağa
94 — Yeni harfler
95 — Zühdü Bey

S. K.'ne bağışlanan koleksiyonlar şunlardır :

Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver
Dr. Ali Sevil Akay
Hâfız İbrahim Gürpınar
Hacı Hâfız Nurettin Türkten
Şerif Muhittin Targan
Necip Erdem
Nebâhat Eren
Rauf Yekta Bey
Hüsnü Bağcı
Suat Dikmen
Rüştü Ultav
Suat Erler
Fetvâ Emîni Mehmed Efendi
Muğla, Hoca Sadeddin Efendi
Uşşakî dergâhı
Üsküdarlı Nasuhî dergâhı
Sadettin Serezli - Ümit Erk
Seyyid Hacı Ali Sâib Efendi
Necati Karagülle
Mâhir Zaim Bey
Kemal Sülker
Ahter İren - Nâfiz İren
Ziya Erdem
Galip Yener
Kemalettin Akay
Gülseren Çığ
Nuri Arlasez
Vehbi Çelebi
Sütlüce dergâhı
A. Erip Gürtav
Prof. Talât Müftüoğlu
Fethi Sezâi Türkmen
Bursa Mevlevihanesi

S. K.'ne satın alınan koleksiyonlar da şunlardır :

Fasiha Kantarcı (56 yazma eser)
Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan (2348 yazma, basma, yeni yazı eser ve yabancı dil).

SÜLFAMİD ($NH_2 - SO_2 - NH_2$), 91°C'de eriyen, suda az çözülen bir bileşik. Aromatik sülfonik asitlerin ($Ar - SO_3H$) [b. bk.] amonyakla meydana getirdikleri amidler de genel olarak S. olarak isimlendirilir. Bk. SÜLFONAMİDLER (SÜLFA İLÂÇLARI).

SÜLFATLAR, sülfürik asidin tuzları ve bazı organik bileşikleri. Sülfürik asidin (H_2SO_4), iki H'inden sadece biri metalle değiştiğinde, $NaHSO_4$ gibi asidik ve suda kolayca çözülen, genel formülü M^1HSO_4 olan biS. veya hidrojen S. da denilen bileşikler oluşur. Sülfürik asidin her iki hidrojeninin yerini metal aldığında, "nötral" veya sadece S. denilen ($M^1_2SO_4$ formülünde) S. oluşur. Bu S., genel olarak kristal suyu alarak kristalleşir, çift tuz oluşumuna müsaittirler ve genel olarak suda kolay çözülürler. Hemen hemen çözülmeyen S., baryum S. ve kurşun S.; güç çözülen S. kalsiyum S. ve stronsiyum S.'tır. eknikte en çok kullanılan S. sodyum, baryum, alüminyum ve kalsiyum S.; nisbeten çok kullanılanlar ise, bakır, kurşun (boya ve ilâç), amonyum ve potasyum S. (gübre)'tır. (M. D.)

SÜLFİTLER, sülfüroz asidin tuzları. Sülfüroz asit molekülündeki (H_2SO_3), 1 veya 2 H'in yerine metal geçtiğinde S. meydana gelir. Yalnız 1 H'in yerini metal alırsa, genel formülü M^1HSO_3 olan zayıf asidik biS. (hidrojen S. adını da alırlar) oluşur. Her iki H'in yerini de metal alırsa nötral veya normal S. elde edilir. Kuvvetli asitler etkisiyle, bütün S. SO_2 çıkışı ile bozulurlar : ($Na_2SO_3 + H_2SO_4 \rightarrow Na_2SO_4 + H_2O + SO_2$). Bütün biS. (hidrojen S.) ve alkali metal S.'i (amonyum Ş. dahil) suda kolay çözülürler, diğer S. çok az çözülebilir. Alkali S.'in sulu çözeltileri hidroliz dolayısıyle baz reaksiyonu gösterirler. S.'i sülfat hâline yükseltgemek, zinko tozu ile ditiyonit hâline indirgemek veya kükürtle tiyosülfat hâline çevirmek mümkündür. S.'i elde etmek için SO_2 gazı metal hidroksitli çözeltiden geçirilir ($2M^1OH + SO_2 \rightarrow M_2SO_3 + H_2O$). S. kâğıt sanayiinde, fotograf banyolarında ve kimya sanayiinde ara madde olarak kullanılır. (M. D.)

SÜLFONAMİDLER (SÜLFA İLÂÇLARI), birtakım bakteriyel enfeksiyonların tedavisinde kullanılan bir grup sentetik ilâçlar. Bu ilâçların, bakterilerin çoğalmasını önleyici (bakterisit) tesiri vardır. S. 1935'de Alman kimyacısı Mietzsch ve eczacı Domagk'ın yün iplikleri boyamak için keşfettikleri prontoril adlı sentetik bir boyadan elde edilir. S. olarak bilinen bu grup ilâçlar p - Amino benzen sülfon amid ($NH_2 - C_6H_4 - NH_2$) ve bundan türetilen 3 000 kadar bileşiklerdir. Ancak bu ilâçlardan bugün tedavide az bir kısmı kullanılır. Diğerleri bakteriler üzerine tesirli olamamıştır. Bunlardan en çok kullanılanı sulfathiazole (N - 2 - thiazolilsülfanilamid) ve sülfadiazin (2 - sülfanilamidoprimidin, 2 - sülfanilamido - 1, 3 - diazine, N - 2 - primidilsülfanilamid) dir. S. bilhassa "coccus" bakterilerinden ileri gelen hastalıklarda, zatürree (pneumococcus), menenjit (meningococcus), bel soğukluğu (gonococcus), kulak, burun, boğaz ve diğer organlarda β - hemolitik streptokokların sebep olduğu enfeksiyonlarda, yukarıda adı geçen bakterilerin ve koli basilinin sebep olduğu idrar yolu enfeksiyonlarında, trahom, kolera, dizanteri gibi hastalıklarda tesirli olmuştur. Bugün bakterilerin bir kısmı S.'e karşı mukavemet kazandığı için diğer antibiyotiklerle birlikte tablet, pomat veya sıvı şekilde kullanılır.

Uzun süren tedavilerde suda az çözünen S.'ler böbreklerde birikeceğinden bol sıvı ile alınmalı, asidozu önlemek için hastaya sodyum bikarbonat verilmelidir. S.'ler vücut için lüzumlu B vitaminini sentezleyen bağırsak bakterilerine bakterisit tesir göstereceğinden ilâç kullanılma süresi içinde B grubu vitaminleri ile birlikte alınmalıdır.

Günlük doz, şiddetli enfeksiyonlarda vücut ağırlığının kilogramı başına 0,1 gramdır. Bir günlük miktar 6 eşit parçaya bölünerek, dörder saat ara ile alınır. Tedavi 10 günü geçmemelidir. Ateş normale döndükten sonra, 2 - 3 gün daha ilâca devâm edilmelidir.

Vücut, kullanılan S.'e karşı hassasiyet kazanırsa, S.'in toksik (zehirleyici) tesirleri görülür. Bunlar bulantı, kusma, iştahsızlık, ateş, uyuklama ve kanlı idrar şeklindedir. Ağır toksik etkilerde ilâç kesilmeli ve hastaya kan verilmelidir. (P. D.)

SÜLFONİK ASİTLER (RSO_3H veyâ $R-SO_2-OH$), sülfürik asidin organik bileşikleri. S. A. sülfürik asidin bir OH grubu yerine alifatik veya aromatik bir radikal grubun (alkil veya aril) geçmesi ile meydana gelir. Her iki halde de SO_3H grubunun S'ü radikalin C - atomuna doğrudan bağlıdır. S. A. kolayca kristalleşebilen, renksiz, su çekici (higroskopik), suda kolayca çözülebilen ve kuvvetli asidik reaksiyon veren bileşiklerdir. Bilinen en kuvvetli organik asitlerdir.

S. A., deterjan, ilâç ve boya maddelerinin imâli için ara ürün olarak, büyük çapta benzen ve naftalin ve bunların türevlerinin sülfürik asitle sülfolanması ile üretilirler (Benzen sülfon asidi ve naftalin sülfon asidi gibi). (M. D.)

SÜLFÜR ($M^1{}_2S$, RSH ve R_2S), eksi 2 değerli kükürt bileşikleri. Hidrojen S. asidi (H_2S), tuzları (Na_2S gibi metal tuzları) veya kükürdün organik bileşikleri (tiyo bileşikleri). H_2S asidi çok zayıf bir asittir ve genel olarak iki H'i de metallerle yer değiştirerek metal S. oluşur. Alkali ve toprak alkali S. (sodyum S., potasyum S. ve baryum S. gibi) suda kolayca çözülürler; diğer S.'ler ise çok az veya hemen hemen hiç çözülmezler. S. suda çözülünce, hidroliz olurlar ve nemli havada bile H_2S kokusu (çürük yumurta kokusu gibi) yayarlar. Alkali, toprak alkali ve zinko S.'ler beyaz, diğer S.'ler genel olarak koyu renklidir (kurşun S., bakır S., demir S., nikel S. vb. siyah, arsenik S. ve kadmiyum S. sarı, antimon S. turuncu gibi). S. elde etmek için : a) kükürt ve metal tozları (demir, zinko veya bakır tozlarının kükürt tozu ile karıştırılarak ısıtılması gibi) yüksek sıcaklıkta ısıtılır; b) metal hidroksit veya metal tuzları çözeltisinden kükürtlü hidrojen veya kükürtlü amonyak (amonyum S.) gazı geçirilir; c) metal sülfatlar (baryum sülfat - barit gibi) kömürle akkor hâline getirilerek indirgenir.

Organik S. bileşiklerine "tiyo" bileşikleri denir. H_2S'ün bir H'i yerine bir radikal grubun geçmesiyle meydana gelen bileşiklere tiyoller (alifatik radikalse R - SH normal tiyoller, aromatik radikalse Ar - SH tiyo fenoller), iki H'in yerine de radikaller geçerse tiyo eterler, R - S - R, denir. (M. D.)

SÜLFÜRİK ASİT *(Acidum sulfuricum)* [H_2SO_4], kimya bakımından saf, % 100'lük S. A., yağımsı, ağır akar, su berraklığında, renksiz bir sıvıdır. Yoğunluğu 1,836 olan S. A., soğutulduğunda, yavaş yavaş, erime noktası 10,4°C olan kristaller hâlinde katılaşır. S. A., su ile istendiği oranlarda karıştırılabilir ve karıştırılma esnasında büyük ısınma meydana gelir. Böylelikle az veya çok seyreltilmiş asitler elde edilmiş olur. S. A.'in konsantrasyonu yoğunluğu ile birlikte artar. Konsantrasyonu bilinmeyen bir S. A.'in konsantrasyon derecesi areometre veya piknometre ile tayin edilir. Önemli ticarî S. A. cinsleri şunlardır : 1) DAB 6 tipi seyreltilmiş S. A. olup 1 kısım konsantre S. A.'in, yavaş yavaş karıştırılan 5 kısım su içine yavaşça akıtılmasıyle elde edilir; yoğunluğu : 1,106 - 1,111; H_2SO_4 muhtevası : % 15,6 - 16,3. Bu tip asit piyasada bulunmayıp ancak özel ihtiyaç halinde üretilir. 2) Normal S. A., n—H_2SO_4, litrede tamı tamına 49,04 g H_2SO_4 ihtiva eder, dolayısıyle tam olarak % 4,904'lüktür; hacmen (volumetrik) analizlerde kullanılır. Bunun yanısıra, piyasada, aynı maksat için, 1/2, 1/4, 1/5, 1/10 ve 1/100 normallikte S. A.'ler mevcuttur. 3) Oda asidi : kurşun odaları usûlü ile elde edilen % 60-70'lik S. A. (yoğunluğu: 1,5-1,62). 4) Glover asidi, % 78 - 80'lik S. A. (yoğunluğu: yak. 1,71), kurşun oda usûlü ile üretilir, süperfosfat üretimi için tekrar işleme tâbî tutulur. 5) Konsantre S. A. (66°'lik asit), yaklaşık olarak, % 98 H_2SO_4 ve % 2 su ihtiva eder; Baumé derecesi 66°; yoğunluğu : 1,841, piyasada ham veya temizlenmiş halde bulunan en önemli S. A.'dir. 6) Monohidrat, yukarıda sözü edilen % 100'lük S. A., ancak ilmî maksatlarla kullanılır. 7) Oleum (dumanlı S. A.) bir monohidrat olup içinde % 15 - 25 normal oleum veya % 60 çözünmüş SO_3 bulunmaktadır. Oleum, yağımsı, havada tüten, çok tehlikeli bir sıvıdır; % 8 SO_3 ile yoğunluğu : 1,852, % 30 SO_3 ile 1,94, % 40 SO_3 ile 1,97, % 60 SO_3 ile 2,00, % 82 SO_3 ile de yoğunluğu 1,967 olmaktadır.

Konsantre (% 98'lik) S. A.'in vasıfları : Bu çok önemli olan asit, saf durumda renksiz, kokusuz, yağlımsı, ağır akar, güçlü su çeker bir sıvı olup 338°C'de kaynayarak öksürüğe sebebiyet veren beyaz bir duman neşreder. S. A., su ile seyreltildiğinde ısı serbest kalacağından, seyreltme sırasında konsantre asidi, çok yavaş ve sicim gibi, bol soğuk su içine akıtmalı, aksi halde tehlikeli karışım, kaynamaya ve etrafa sıçramaya başlayabilir. Isınma, suyun kimyaca bağlanması ile izah edilmekte, bu arada $H_2SO_4 . H_2O$, $H_2SO_4 . 2H_2O$, $H_2SO_4 . 4H_2O$ v.s. gibi hidratlar oluşmaktadır. Odun, odunlu kâğıt, şeker ve birçok diğer organik maddeler, konsantre S. A. etkisiyle kömürleşirler. Buna sebep S. A.'in higroskopik olması, yukarıda sözü edilen bileşiklerin suyunu alması ve aynı zamanda onları oksidasyonla tahrip etmesidir. Yine bu sebeple, açıkta duran S. A. kararır, zira içine düşen toz parçacıkları C'ları açığa çıkarak bozulurlar. H_2SO_4, güçlü, iki değerli bir asittir. % 100'lük saf asit ionlara ayrılma göstermediğinden elektrik akımını iletememektedir. Asit su ile seyreltildiği takdirde elektrik akımını iletir; bu arada, asit moleküllerinden önce sadece bir H^+ ionu ayrılır ($H_2SO_4 \rightarrow H^+ + HSO_4^-$). Daha da güçlü seyreltme hâlinde ikinci H^+ da ayrılır ($HSO_4^- \rightarrow H^+ + SO_4^-$). % 10'luk asitte, hemen hemen bütün H_2SO_4 molekülleri H^+ ve HSO_4^- 'e disosiye olur, buna karşı H^+ ve SO_4^- kopması, moleküllerde sadece % 1,3 olur. % 30'luk S. A., en yüksek iletkenliğe sahip olup bu özellik akümülatörlerde kullanılır. Hidroklorik aside benzer biçimde seyreltilmiş S. A., gerilim sırasında hidrojen üstünde bulunan bütün metalleri çözer, sülfatlar ve hidrojen gazı oluşturur. Demir, en az % 93'lük S. A. tarafından etkilenmediğinden konsantre S. A., dökme demir kaplar içinde taşınır ve muhafaza edilir. Kurşun, üzerinde çözünmez bir kurşun sülfatı oluşacağından seyreltilmiş veya hafifçe konsantre asitten etkilenmez. Gerilim sırasında, hidrojenin altında bulunan Cu, Hg, Ag, C, S ve bazı diğer metaller gibi elementler, sıcak, konsantre S. A. ile H yerine kükürt dioksidi oluştururlar. S. A., insan, hayvan ve bitki dokularını tahrip eder.

Üretim : Büyük çapta teknik üretim için iki yöntem mevcuttur : 1) Kurşun odaları metodu, 2) Kontak metodu. Günümüzde kontak metodu başta gelir. Günümüzde kurşun odaları metodu bütün dünya üretiminin ancak % 30'unu teşkil eder. S. A. üretimi için, ham madde olarak pirit (FeS_2) ve kükürdün kavrulması ile elde edilen SO_2 kullanılır.

1 — Kurşun odaları metodu : Özel, toz giderme tesislerinde, yaklaşık olarak, hacimce % 7-8 SO_2, % 10 O_2 ve % 82-83 N_2 ihtiva eden, 400°C sıcaklıktaki piritin kavurma gazları Glover kulesine sevk edilir. Glover kulesinde aşağıdan yukarıya doğru yükselen gaz akımına karşı, orta halde konsantre S. A., yağmur gibi akıtılır. Kavurma gazları ile nitroz asidi arasındaki sıkı temasın sağlanması için Glover kulesine rastgele taşlar doldurulmuştur. Glover kulesi içinde kavurma gazları 70-90°C'ye kadar soğutulur ve aynı zamanda azotoksitleri ile iyice karıştırılmaları sağlandıktan sonra, kurşun borular vasıtasıyla kurşun odalarına sevk edilir. Kavurma gazlarınnı bir kısmı, daha Glover kulesinde iken, azot oksitleri arasında okside olarak SO_3'e dönüşür. Aynı zamanda yukarıdan aşağıya akan asidin konsantrasyonu artmış olur ve böylece de Glover kulesi dibinde % 80'lik "Glover asidi" birikir. Kurşun odaları, genellikle, 3000 5000 m^3 kapasiteli, uzun, dar, 13-20 m yükseklikte olan tanklardır. Odaların içi, tamamiyle, 3 mm kalınlıkta, antimuan ihtiva etmeyen, yumuşak kurşunla kaplıdır. Kontrol için odaların duvarlarında dikiz pencereleri bulunmakta, yan duvarlarına dereceler monte edilmiş bulunmaktadır. Odaların ilk ikisinin tavanından soğuk su çiselettirilip, kavurma gazlarının içindeki SO_2, SO_3 ve akabinde verilen su ile % 60-70'lik "Oda asidi" oluşturur : $2H_2O + O_2 + 2SO_2 \rightarrow 2H_2SO_4$. SO_2'nin SO_3'e okside olması 90-40°C'de gerçekleşir, azot oksitleri ise katalizör görevini yaparlar. Kurşun odalarında cereyan eden münferit reaksiyonlar şöyle sıralanabiilr : I - $4NO + O_2 \rightarrow 2N_2O_3$, II - $N_2O_3 + H_2O \rightarrow 2HNO_2$, III - $SO_2 + H_2O \rightarrow H_2SO_3$, IV - $2HNO_2 + H_2SO_3 \rightarrow H_2SO_4 + H_2O + 2NO$. Azotoksidi bakımından zengin gazlar, üçüncü kurşun odası üzerinden Gay-Lussac kulesine sevk edilirler. Gay-Lussac kulesi, 9-15 m yükseklikte ve 1,5-3 m genişlikte, dolgu malzemesi ile doldurulmuş kurşundan mamul bir kuledir. Bu kule içinde, yukarıdan dökülen % 80'lik S. A., yükselen azotoksitler ihtiva eden gazları emer, oluşan azotlu S. A. Glover kulesine döner. Oda asidi, doğrudan doğruya, süperfosfat, amonyumsülfat, sodyumsülfat v.s. üretimi fabrikalarına verilir.

2 — Kontak metodu : Bu proseste de piritin kavrulmasından oluşan gazlar, iyice temizlendikten sonra, 500°C de, vanadyumpentoksit katalizatörleri yardımıyla silisik asitli bileşiklerle temas ettirilir; SO_2, SO_3'e dönüşür : I - $SO_2 + V_2O_5 \rightarrow SO_3 + V_2O_4$, II - $V_2O_4 + 1/2O_2 \rightarrow V_2O_5$. Kontak fırınından çıkan SO_3, % 98'lik S. A. içine sevk edilir; önce oluşan pirosülfürik asit ($H_2S_2O_7$)'e su ilâvesiyle S. A. oluşturulmuş olur ($H_2S_2O_7 + H_2O \rightarrow 2H_2SO_4$). S. A., kimya endüstrisinin en önemli ham madde ve ara ürünlerinden biridir. S. A. üretim rakamları, bir ülkenin kimya teknolojisi seviyesini belirtir.

Kullanma yerleri : Üretilen S. A.'in büyük bir kısmı fosfatlar, süperfosfatlar, amonyumsülfatlar gibi sun'î gübre imalâtında kullanılır. Bunun yanısıra sun'î ipek, sun'î yün, cam endüstrisi için gerekli sodyumsülfat imalinde, asitle metal temizlemede, mineral yağların rafinajında, patlayıcı maddeler fabrikasyonunda, akümülatörlerde, boya yapımında, deterjan, eter, diğer asitler gibi maddelerin imalinde kullanma alanı bulur. (E. E.)

SÜLÛK, Arapçada "yola girmek, yola dizilmek" mânâsına gelen bir tasavvuf terimi. Çok zaman, "seyr" (hareket) ile birlikte kullanılır. Tarîkata giren bir kimsenin, şeyhinin nezâretinde Allah'a varmak için belli menzil ve makamlardan geçmek üzere tuttuğu yoldur. Bu yol, Hakk'a vâsıl olmaya istidâd kazanabilmek için, nefsi ve ahlâkı "tehzîb" (düzeltme, temizleme) etmekle ve kalbi, "mâ-sivâ"dan (Tanrı'dan başka her şeyden) boşaltmakla ve rûhu, "tasfiye" (arıtmak) ile varılacak bir yoldur. Nefsin "emmâre", "levvâme", "mülhime", "mutmainne", "râziye", "marzîye" ve "kâmile" olmak üzere yedi mertebesinin her birinde, bu nefisleri terbiye ve irşâd etmek için bir yola, yâni S.'e ihtiyaç vardır. Ancak, bu yol tehlikeli olduğu için, sâliki korumak ve onun elinden tutmak gerekli görülmüştür. Onun için, bu sefer, bu S., bir "mürşîd", bir "şeyh" ve bir "yol gösterici" olmadan bir netice vermez. Bu manevî seferde, umûmiyetle "etvâr-ı seb'a" denilen yedi "makam" ve dört "merhale" bulunur. Makamlar, nefsin yedi mertebesine tekabül eder. Merhaleler ise şöyle sıralanır : Birinci merhale "seyr il'Allah" (Tanrı'ya doğru sefer)'tır. Sonu, "fenâ fî'llah" (Tanrı'da yok olmak)'tır. İkinci merhale "seyr fî'llah" (Tanrı'da sefer)'tır. Bunun sonu "bekâ bi'llah" (Tanrı ile var olmak)'tır. Üçüncü merhale "seyr ma'Allah" (Tanrı ile birlikte sefer)'tır. Sonu "kabe kavseyni ev ednâ" (Tanrı'ya iki yayın birleştiği noktadan daha yakın olma)'dır ki, bu merhale artık velîliğin sonudur. Dördüncü merhale ise "seyr 'ani'llah" (Tanrı'dan sefer)'tır. Bunun sonu da "kâmil insan" olmak mertebesidir. Bu mertebe, artık Tanrı'dan halka dönme ve onları "terbiye" ve "irşâd" etme makamıdır.

Aslında, sözü edilmiş olan makam ve merhaleler, iç içe bulunurlar. Bunların birinden diğerine geçişi, ancak şeyh tâyin eder. "Seyr" ve S. esnasında sâlik (mürîd)'in, kendi mürşidine tam mânâsıyla teslîmi şart koşulmuştur. Sâlikin yemesini, içmesini, uyumasını, zikirlerini hep şeyhi ayarlar. S., hulûs-ı niyetsiz, Tanrı'ya yönelmesiz, riyâzetsiz, mücâhedesiz ve aşksız olamaz (H. A. D.)

SÜLÜK, kıllı ayaklılar sınıfının, S.'ler takımının Hirudinidae familyasından örnek asalak hayvan. Vücudu 34 parçadan oluşmakla beraber, deri dıştan boğumlu olduğundan halkalı bir görünüm arz eder. Ağız önde bir çekmenin dibindedir. 5-6 cm boyunda ince uzun vücutlu bir hayvandır. Kan emen S.'te tükrük bezlerinin bir salgısı, kanın pıhtılaşmasını önleyen bin enzim ihtiva eder. Hepsi erdişidir (erkek ve dişi organları bir arada bulunma hali). Yalnız eşeyli çoğalırlar. Çoğu yumuşakçalarda, eklembacaklılarda ve omurgalılarda asalaktır. Kanını emeceği hayvana çekmeni ile yapışır. Küçücük dişleriyle derisini deler, ağzında bulunan bezlerden kanın pıhtılaşmasını önleyen salgı salar. Hemen daima tatlı suda yaşar. Asalak ve kan emici olanların bazılarında boynuzsu maddeden üç parçalı bir ağız (çoğunlukla tatlı sularda yaşayanlarda), bazısında da hortum (çoğunlukla denizde yaşayanlarda) bulunur.

S.'ün kan almayı gerektiren bazı hastalıklarda faydalanılan türleri vardır. Bunlardan "tıp sülüğü" Avrupa ve Kuzey Afrika'nın tatlı sularında yaşar ve 15 cm uzunluğundadır. Dıştan belli olmamakla beraber, halkalı bir solucandır. Her iki ucunda da çekmen bulunur. Tatlı sularda yüzer, sürünür veya bir yere tutunarak yaşar. Ön taraftaki çekmenin ortasında bir ağız yer alır. Vücudundaki yirmi iki sindirim kesesi sayesinde

SÜLÜK

bir defada ağırlığının sekiz katı kadar kan emebilir. Yiyeceksiz bir yere kapatıldığı zaman, en az dört ay aç yaşayabilmektedir. Mayasıl, kaşıntılı hastalık, kan basıncını düşürmek ve benzeri durumlarda, damarların deriye en yakın olduğu kol, bacak gibi yerlere S. tutturulur. S. kan emerek şişmeye başlar. Kan aldırma yeterli görülünce, S., tutturulduğu yerden çekilir. Aksi halde kan emerek şişer ve çatlar. Bu işte kullanılacak S.'ler, durgun sulardan, dere kenarlarından, yosunlu yerlerden, daha çok mayıs ve eylül aylarında yakalanıp içinde su bulunan özel şişelere konulur.

S. tutmak eski çağlardan kalma bâzı inançların sonucudur. İnsan vücuduna giren bâzı yabancı güçlerin kanda yaşadığı, kan ile vücudun her tarafına yayıldığı inancı vardı. Eski Mısırlılar, çıldıran, ileri geri konuşan, inançlara karşı çıkan insanların başına cinlerin girdiğine inanırlar ve bunları kurtarmak için kafatasının üst tarafını kaldırıp cinleri kovar, tekrar kafatasını kapatırlardı. Hasta bazan ölür, bazan da kurtulabilirdi. Hastalık gövdenin başka yerlerinde olursa, oralara da S. tutturulur, bâzan bıçakla damar kesilir, kan akıtılırdı.

Tıbbın gelişmediği devirlerde, kan alma işinde geniş çapta S. kullanılırdı. 1831'lerde bu iş Fransa'da o kadar büyük önem kazanmıştı ki, hazımsızlığa karşı mideye 20-30 S., diş ağrısına karşı kulak arkalarına birkaç S., boğmacada ise karın kısmına 15-20 S. tutturulurdu. Fransa'nın kendi yetiştirdiği S.'ler kâfi gelmediği için, yılda dışardan milyonlarca S. satın alınırdı. Bugün Anadolu'da yer yer S.'le tedavi alışkanlığı devam etmektedir.

SÜLÜN, Tavuksular takımının Sülüngiller familyasından genel olarak büyük boylu ve erkekleri çok süslü olan kuşlara verilen genel ad. Orman tavukları, tavuslar da birer S.'dür. S.'ler uzun kuyruklular ve kısa kuyruklular olarak iki gruba ayrılır. Uzun kuyruklular arasında *asıl S.'ler*, *yaldızlı S.'ler* ve *kulaklı S.*'ler yer alır. Kısa kuyruklular ise *Tragopan*'lar, *Lophophorus*'lar ve *Pucrasia*'lardır. Erkeklerde tüyler daima madenî parıltılı ve göz alıcı renktedir. Başlarında kırmızı veyâ mavi bir ibik bulunur. Çiftleşme mevsimi gösterileri sırasında ibik iyice irileşir. Ayaklarında bir veyâ birkaç mahmuz bulunur. Dişiler mat renkli ve mahmuzsuzdurlar. S.'ler, Asya ve Malezya'nın mutedil ve tropikal bölgelerinin yerli kuşlarıdır. Bir kısmı dağlarda, hattâ çok yükseklerde yaşar. Bazı S.'ler, hiç değilse üreme mevsimi dışında sürüler hâlinde yaşar. Bir kısmı çifter çifter dolaştığı hâlde, bâzıları da yalnız bulunur. Hepsi yerde yaşar. Geceleri ağaçlara tüner. Yuva yere yapılır. Çok basittir. İçinde 4 - 20 yumurta olur. Avrupa'da yaygın olan S., Asya'nın büyük bir kısmında yaygın olan *asıl S.*, çeşitli ırkların bir karışımıdır. Esas yurtları Avrupa'da Fransa'dan başlayarak Asya'da Japonya'ya ve Formoza'ya kadar uzanır. Bu türün kanatları yuvarlak, kuyruğu kanatlarından daha uzun, bâzan beş katı kadar olabilir. Erkeğinin kuyruğu ya uzun ve sivri, ya da kümes horozlarınınki gibi kavislidir. Başının üzerinde çok defa bir tepe, gerdanında sarkık etler bulunur. Parlak ve çıplak deriden ibiği olanları da vardır. S.'ün dişisi daha donuk renklidir. Bu kahvemsi renkli kuş kuluçkada otururken veya bir düzine kadar, havla örtülü civcivlerini tarlalarda gezdirirken pek göze çarpmaz.

S.'lerin çoğunun birden fazla eşi vardır. Erkekler üstelik rakiplerine saldırmak için uzun ve keskin mahmuzlara da sahiptir. Erkek S.'ler, türlü pozlar takınarak güzel tüylerini dişilere beğendirirler. Hem rakiplerini korkutmak, hem de dişileri etkilemek için aynı zamanda horoz gibi öter ve kanatlarını devamlı çarparlar. S.'ler çok beğenilen av kuşlarındandır. Bu kuşların insanlar kadar tehlikeli düşmanı tilki, sansar ve kedilerdir. Yuvadaki yumurtalar ise çok defa kirpilerle fareler tarafından gizlice yenilmektedir. Fakat erkek S.'ler çok eşli olduklarından, bu kadar düşmana rağmen S. sayısında belli bir azalma olmaz. Yetişkin S. kolay kolay avcıya yem olmamaktadır. Kuvvetli bacakları sâyesinde göz açıp kapayana kadar dikenli çalıların arasında gizlenmekte çok ustadır. Havalanınca hızlı kanat vurmalarının anî uğultusu ve telâşlı çığlıkları çok defa avcıyı sinirlendirdiği için, iyi nişan almasına engel olur. S. genellikle ormanlarda bulunur. Bununla beraber, yiyecek bulmak için anızlara ve tarlalara iner. Sabahın erken saatleri ile ikindi zamanlarını tercih eder. Bunu bilen köpekli avcılar tarafından kolay yakalanır. Çünkü erkek S. uçmağa yeltenmeyip saklanır. Ormanda S. avlamak daha güç ve tehlikelidir.

SÜLÜN

Avlanan S.'ü pişirme anında yolmak gerekir. Tüyleri ete hoş bir koku verir. Et çok bekletilirse sağlığa zararlıdır. S. eti tencerede krema ile kızartılarak domalan mantarıyle, lâhana ile, lâhana turşusuyla ve çeşitli usûllerle pişirilir. S.'den en güzel yapılan yemek S. dolmasıdır. S. budu dolması yapmak için, S.'ün tüyleri yolunur; içi temizlendikten sonra iki but gövdeden ayrılır. Yalnız ayakkemiği derisi, üzerinde bırakılır. Diğer kemikler keskin bir bıçakla kesilerek alınır. Butlar, deri zedelenmeden hafifçe dövülür. S.'ün katısı, karaciğeri ve yüreği bir kaşık yağ ile kavrulduktan sonra ince ince kıyılır. İçine kıyılmış sosis, yumurta, maydanoz, kekik, tuz ve karabiber katılır. Bu karışım S.'ün butlarına doldurulur ve açık uçları dikilir. Butlar önce kızartılır. Sonra et suyu ve şarap katılarak hafif ateşte pişirilir. Dilim dilim kesilerek servis yapılır.

Âdî S. *(Phasianus colchicus)*, o kadar rengârenktir ki, renkleri kolay kolay tarif edilemez. Başı ile boynunun üst tarafının tüyleri mavi parıltılı bir yeşil, alt boyun, göğüs, karın ve yanlarının tüyleri mor bir kızıl kestane, kuyruğu zeytunî gri üzerinde siyah çizgili ve kestane rengi kenarlıdır. Uzunluğu 80 cm kadardır. Dişilerinin renkleri daha gösterişsizdir. Avrupa ve Asya'da yaşarlar. Amerika'nın yerli kuşu olmayıp sonradan götürülmüştür. Halkalı boyunlu S. sonradan Amerika'da tutunmuştur. Erkeğinin tüylerinde altın, kırmızı, mor ve sarı tonları dikkati çeker. Gözlerinin etrafında

ayrıca çıplak deriden meydana gelmiş kırmızı bir gölge vardır. Çizgili kuyruk tüyleri şapkacılıkta çok kullanılmaktadır. Reeve S.'ü (*Syrmaticus reevesi*) âdî S.'ün yakın akrabasıdır. Daha da göz alıcıdır. Kuzey Çin'deki erkek S.'ün boyu, kuyruğunun uzunluğu sebebiyle çok defa 240 cm den uzundur. Tüylerinin birçoğu siyahla karışık nefis bir sarıdır. Altın S. (*Chrysolophus pictus*), göz alıcı grubun en göz kamaştırıcı üyelerindendir. Renklerinin arasında altın sarısı, al, yeşilimsi, sarı ve siyah yer alır. Yabanî yaşayan bu S.'ün Çin eyâletlerinde soyu tükenmek üzeredir. Hayvanat bahçelerinde çokça rastlanan bir türdür Altın S.'ün bir yakın akrabası da pırlanta S. veya öbür adıyle Lady Ambherst S.'üdür. Ortak oldukları yön, boyunlarındaki süslü tüylerin meydana getirdiği yakadır. Bu yaka altın S.'de gümüş rengindedir. Bu hayvanın tüylerinde beyaz, yeşil ve saten gibi parlak siyah renk, en titiz gözün bile hayranlığını uyandırabilecek şekilde ahenkle birbirine karışmıştır. Çin'de yaşar ve özellikle dağlık bölgelere rağbet eder.

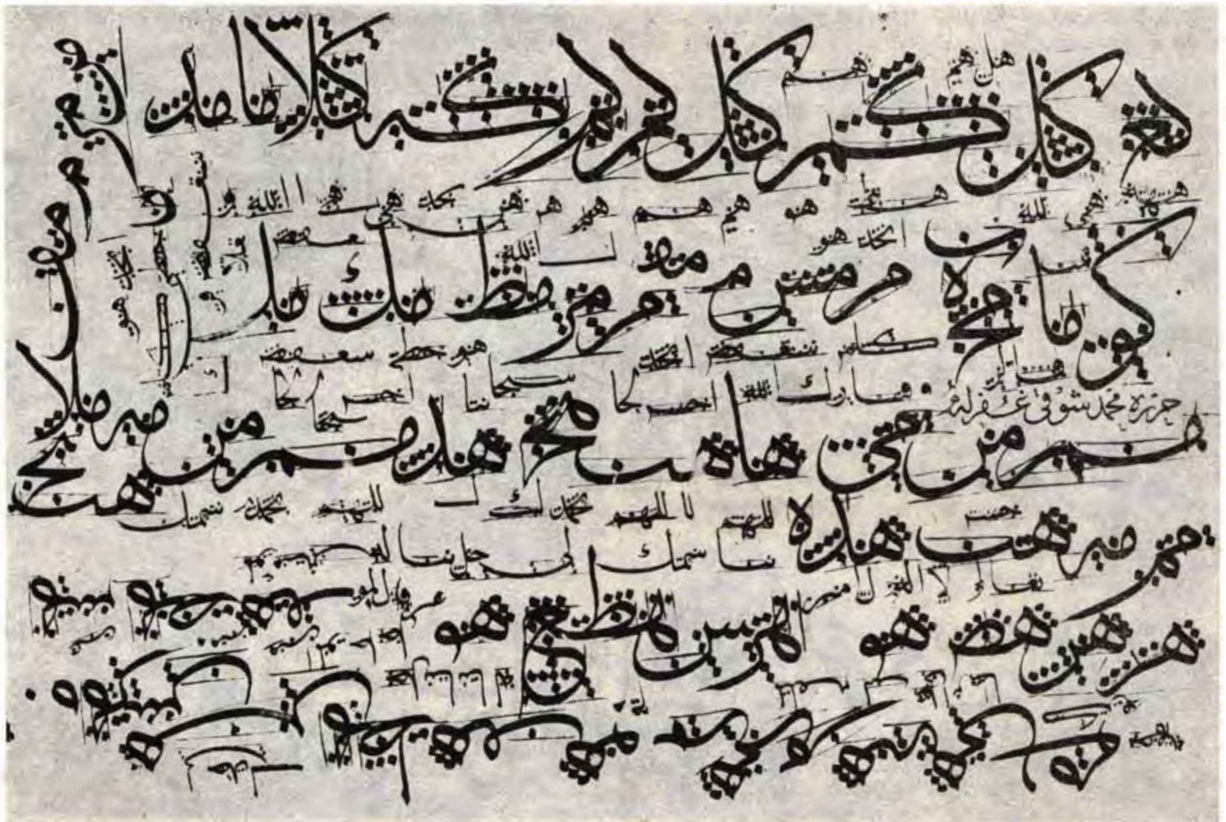
SÜLÜNGİLLER (*Phasianidae*), Omurgalı hayvanlardan, Kuşlar sınıfının Tavuksular takımına giren bir familyası. Bk. SÜLÜN.

SÜLÜS, İslâmî hat san'atında, ana yazı cinslerinden biri. Bu sebeple, eski kaynak eserlerde S.'e *ümmü'l-hatt* (= yazının anası) denilmektedir. Bu tâbir, Aklâm-ı sitte (bk. HAT) arasında S.'ün mevkiini belirtmek için söylenmiş olsa gerektir. "Üçte bir" mânâsına gelen S. kelimesinin bu cins yazıya alem oluşunu açıklayan muhtelif rivâyetler vardır. Meselâ, *Tuhfe-i Hattâtıyn* isimli mühim eserinde (s. 618), Müstakimzâde Sa'addin Efendi, *Risâle-i Arfiye*'den naklen, "Tomar" ve "Gubârü'l-hilye" adında iki nevi' yazının kalemlerinin birleşmesinden hâsıl olan kalınlığın S.'üne (üçte birine) S. denildiğini, "Tomar" hattının 24 şa'r (kıl), bunun üçte birinin de 8 şa'r (kıl) mikdarı olduğunu zikretmektedir.

"Tomar" hattının eski bir numûnesine rastlanmakla berâber (Topkapı Sarayı Müzesi, Bağdad Kütüphânesi-70, v. 1a, 2b), "Gubârü'l-hilye"nin ancak ismi zamanımıza gelebilmiştir. Dolayısıyle, yukardaki müphem târifin sıhhat derecesini tesbit etmek, bugün için imkânsızdır. Ayrıca, "Tomar"ın yanısıra "Gubârü'l-hilye" hattı Tuhfe'de verilen hesâba katılmadığı için, çıkan rakamın hatâlı olacağı âşikârdır. Kaldı ki, elde bulunan "Tomar" hattı numûnesinin üçte bir ölçüsü de S. kalemine göre biraz kalın düşmektedir.

Yine, hat hakkındaki eserlerde "dört behresi musattah, iki behresi müdevverdir" cümlesiyle târif edilen; yâni üçte iki payının düz, üçte bir payının yuvarlak olduğu belirtilen S.'ün, ismini alış sebebi de garip bir şekilde bu nisbete bağlanmaktadır.

Hat kaynaklarının ifâdesine göre, Abbasîler devrinde İbni Mukle (X. yüzyıl) tarafından, Kûfî hattının ıslâhiyle ortaya çıkarılan S. hattı, XI. yüzyılda yine İslâmî yazı san'atının kurucularından olan İbni Bevvâb elinde bir merhale daha kazanmış, nihayet XIV. yüzyılda Aklâm-ı sitte'nin diğer çeşitleriyle birlikte, son şekline ermiştir. Bu tekâmül, Bağdad'da son Abbasî halîfesi Musta'sım'ın hattatı olan Amasya'lı Yâkut (b. bk.)'un san'at dehâsından kaynak bulmuş; o zamana kadar düz kesilen kalem (b. bk.) ağzını, Yâkut-ı Musta'sımî eğri kesmekle, S.'e bâriz bir letâfet kazandırmıştır.

SÜLÜS: Hattat Şevkî Efendi (ölm. 1887)'nin, nokta ile ölçüleri belirtilmiş sülüs ve nesih çalışmalarından bir örnek

Diğer Aklâm-ı sitte ile birlikte S. hattına da yerleşen "Yâkut üslûbu" bütün İslâm âlemince benimsenmiş; ancak bu altı cins yazı, XV. yüzyıl sonlarından îtibâren Şeyh Hamdullah (b. bk.)'ın elinde cidden lâtif bir Osmanlı - Türk şîvesine bürünmüştür. Şeyh Hamdullah, Sultan II. Bâyezid'in teşvikiyle Yâkut'un yazılarından kendi zevkine göre bir tavır çıkarmıştır. Yazdıklarından hiçbir harf Yâkut'a aykırı değildir, onun üslûbundan seçilmiştir.

Şeyh'ten hemen sonra Ahmed Karahisârî Aklâm-ı sitte'yi, bu arada S.'ü Yâkut yolunda tekrar ihyâya çalışmışsa da, bu çaba Şeyh tavrı karşısında neticesiz kalmıştır.

XVII. yüzyılın son çeyreğinde, Hâfız Osman (b. bk.) da Şeyh Hamdullah yazılarından bir üslûp seçimi yaparak S.'e ve onun yanısıra Nesih hattına kendi damgasını vurmayı başarmış, böylece S. daha da kıvrak ve mükemmel bir tavır kazanmıştır. Bir asır sonra İsmâil Zühdî (b. bk.) ve Mustafa Râkım (b. bk.) kardeşler, biribirlerinden ayrı olarak Hâfız Osman S.'ünün en güzel harf ve şekillerini seçmişler; aynı devirde Mahmud Celâleddin (b. bk.) de yine Hâfız Osman'dan kendi zevkine göre bir S. üslûbu çıkarmıştır. Böylece yeni doğan birkaç "S. mektebi"nden sonra XIX. yüzyıl sonlarında Mehmed Şevki Efendi (b. bk.) ile S.'ün tekâmülü zirveye ulaşmış ve aynı üslûp zamanımıza kadar devam edegelmiştir.

S. ve Nesih yazılarında dâima "Yâkut tarzı"na bağlı kalan İran'a mukabil, bugün Mısır, Suriye ve Irak'ta bizden giden hoca hattatlar veyâ onların eserleri vâsıtasıyla XIX. yüzyılın Türk şîvesi benimsenmiştir.

Çok kıvrak bir hat nev'î olan ve her şeyden önce bediî (estetik) unsuru ağır basan S. hattı, Nesih kadar sür'atli yazılamadığı için, kitâbet yazısı olmaktan ziyâde, san'at gayesiyle kıt'alar, murakkaa' (b. bk.) ve levhalar hazırlanmasında kullanılmış, gözü güzelliğe, yazanı ve seyredeni de ölçülü olmaya alıştırdığı için, yeni yetişenlerce meşk (bk. HAT, HATTAT) edilmesine bilhassa ehemmiyet verilmiştir. Tabiî büyüklüğüne göre, ağzı takriben 2 mm genişliğinde bir kamış kalemle yazılır, biraz daha kalın olursa "Tokça S." denilir. İnce bir kalemle yazılırsa "Hafî S." adını alır; yâni S. inceldikçe hafîleşir. Harfleri usûlü dâiresinde üst üste bindirmekle (birkaç kata kadar) istifli olarak da yazılmak imkânı bulunan S.'ün bu şekline "İstifli S." denilir. Eğer san'at göstermek için daha sık bir istif yapılırsa, böylesine "Girift S." ismi verilir. İstiflerde, harf gruplarının aşağıdan yukarıya doğru sıralanarak tertib olunması ekseriyâ tercih edilmiştir. Murabba' (kare), mustatil (dikdörtgen), dâire yâhut beyzî (oval) biçiminde istif yapılabildiği gibi, başka değişik terkipler de denenmiştir. Harflerin yalnız başlarına en ziyâde şekil gösterdiği hat cinsi olan S., "mürekkebât" denilen harf birleşimlerinde de bu zenginliğe sâhiptir. Buna bir de istif imkânı katılırsa, san'atkârına yenilik ve sonsuzluk ufuklarını en fazla açan yazı çeşidi olarak S. hattı gösterilebilir.

Arapça'yı düzgün okumaya yardımcı olan î'rab (hareke) işâretleriyle mutlak sûrette tamamlanan, ayrıca noktasız harfler (hurûf-ı mühmele)'in etrafının bu nevi harflere mahsus rümuzlarla (bk. ARAP YAZISI) doldurulduğu görülen S. hattı, işâret bakımından zamanımıza yaklaştıkça zenginleşir. Eski devirlerde, bunlara daha az yer verilerek zeminin serbest bırakılması tercih olunmuştur. İşâretlerin konulmasında, esas S. kaleminin üçte biri (en fazla dörtte biri) kadar incelikte olan ve "hareke kalemi" denilen bir başka kamış kalem kullanılması uygun görülmüş, sâdece uzatılmaya müsâid fetha (üstün) işâretinin, yer doldurmak için S. kalemiyle konulmasına cevaz verilmiştir. Bâzen zamme (ötre) veya tenvin işâreti de S. kalemiyle yazılabilir (işâret resimleri için bk. ARAP YAZISI).

SÜLÜS : Şevkî Efendi'nin talebesi Bakkal Ârif Efendi (ölm. 1909) tarafından sülüs hattı ile yazılan bir hadîs

S. hattının yazılması —diğer hat cinslerinde olduğu gibi— kendi kaleminden hâsıl olan noktanın büyüklüğü ile ölçülendirilmiş; haflerin eni, boyu, duruşu, hep nokta adediyle tesbit edilmiştir. Hattat, bu ölçülere tamâmen sâdık kalmayabilir; ama zorlamakla da değiştiremez. Aksi takdirde, yazının ancak birkaç asırda kemâle erebilmiş olan genel ahengi bozulur. Tam nokta ve yarım nokta ile târif edilen harfler, hoca tarafından bu usûl çerçevesinde talebeye de öğretilir. Necmeddin Okyay (b. bk.)'ın incelemelerine göre, S. noktası, boyu eninden 1/7 fazla olan bir mustatil (dikdörtgen) biçimindedir ve satır çizgisine göre 45° meyilli olarak konulur. Harflerin nokta boyu ile hesabı için, icâbına göre noktanın yukarıdan aşağı veyâ soldan sağa iki köşesinin ara boyu (köşegen) esas alınır ki, tatbikatta bu iki köşegen biribiriyle aynı ölçüdedir. Köşegen boyu, kalem ağzının takrîben yarısı kadar fazlalık gösterir.

S. hattında harfi teşkil eden kısımlar, bir başka harfin bir başka kısmına ekseriyâ muvâzi gelir; yani birindeki belli bir parça diğer bir harfte de aynen bulunur. Arada mevcud zıd şekiller, yazının muvâzenesini âhenkli bir sûrette sağlar. Dik harfler (elif v.b.) dip tarafı itibâriyle yarım nokta sağa kaymıştır; yazı genel olarak sola eğiktir. Elif, dal, rı, tı, kef, lâm, nun, lâm - elif harflerinde, başlangıç mahallinin sağ tarafı —icâbına göre bir veya bir buçuk noktalık— çıkıntılı olur ki, buna "zülfe" denilir. S.'de dal, rı, mim gibi "çengelli"; be, fe, kef gibi "tekneli"; sin, sad, lâm, nun, kaf, vav, ye gibi "çanaklı" harflerin bitişine yakın incelerek dönen kısımları, satır nizâmında kendisinden sonra gelen harflere değdirilmiş olarak bırakılan ve böylece harf grupları —kopukluk hissi vermeden— birbiriyle bitişmiş gibi görülür. Yer doldurmak için tekne veya çanakları çekilerek uzatılan harfler, "boru kâf" denilen uzun kef'ler, satıra nefes aldırmak maksadıyla araya yerleştirilip güzellik artırılır. Arapça'nın gereği olarak sıkça kullanılan "elif-lâm" harf-i tarif'leri, S. hattında, birbirinin benzeri iki "zülfeli harf" hâlinde kelimeler arasına girer ve muvâzeneyi sağlar.

S. hakkında Türk diliyle yazılmış —nokta ile târif edilen nümûneleri hâvî— manzum ve mensur eserlere (*Mîzânü'l-hat*, *Fîrûznâme* vb.) yazma olarak kütüphânelerimizde rastlandığı gibi, son yıllarda bunlardan biri "*S. Yazısı Rehberi*" adıyla Şam'da bastırılmıştır (Müellifi : Seyyid Mehmed Mecdî, 1278 - Nâşiri : Medîne-i Münevvere'de mücâvir Erzurumlu Mustafa Necâtiüddin, 42 sayfa, tarihsiz).

S. hattının yakın mesâfeden okunabilmesine mukabil, uzaktan okunabilmesi için daha kalın ve büyük kalemle yazılması icâb eder. Böylesine Celî S. veyâ sâdece Celî denilir. Bu tarz, yazı san'atının en haşmetli nev'idir. Levhalarda ve âbide kitâbelerinde çok kullanılır. XVI. yüzyılda en ziyâde Ahmed Karahisârî'nin ve talebesi Hasan Çelebi'nin başarı gösterdiği Celî S. hattı, XIX. yüzyılda Mustafa Râkım'ın eliyle erişilmez bir hamle görmüş ve Sâmi Efendi'de son şeklini almıştır. (U. D.)

SÜLÜYEN *(Minium)* [Pb_3O_4], ısıtıldığında rengi koyulaşan ve soğudukça eski rengini alan gevşek, göz alıcı kırmızı, suda çözülmeyen bir toz. S.'in yoğunluğu 8,8-9,2, erime noktası 830°C (basınç altında)'dir. Havada ısıtıldığında 550°C üzerinde oksijen çıkışı gösterir. Seyreltik nitrik asit etkisiyle S., kurşun nitratı ve kurşun dioksitine ayrışır. S., muhtemelen formülü $Pb_2[PbO_4]$ olan bir kurşun - II - orthoplombatıdır. Kükürtlü hidrojen, S.'i karartır ve bu arada kurşun sülfür oluşur. Yapımı, kurşun çubuklarının oksidasyonu ile gerçekleştirilmekte ve bu arada bir ara ürün olan kurşun - II - oksit oluşmaktadır. Ticârî türleri içinde, genellikle, cüzî miktarda karbonat, kurşun oksidi ve kil bulunur. Daha da ucuz S. türlerinde ise, karışım olarak % 20, 40 veya 60 baryum sülfat bulunur. Ticârî S.'in tane iriliği 5 - 20 mikrondur. S., % 15 bezir yağı ile karıştırıldığında pasa karşı iyi bir koruyucu olarak astar boya olmak üzere demirlere sürülür. Bunun yanısıra S., mâcun ve cilâ imalâtında kullanılır. S., çok eski çağlardan beri bilinmekte, Plinius tarafından "Minium" olarak adlandırılmakta ve Dioskorides tarafından târif edilmekteydi. S. tesadüfen bulunmuştu. Vaktiyle Pire limanında üstübeç fıçıları ile yüklü bir gemi yanınca üstübecin, ısı oksidasyonu ile S.'e dönüşmüş olduğu rivâyet olunur. (E. E.)

SÜMER, Âyetullah (doğ. İzmir 1905), Türk ressamı. İlk ve orta öğrenimini İzmir'de tamamladıktan sonra, 1925 - 1928 yılları arasında Marsilya Ticaret Okulu'nda öğrenim gördü. Bu arada Théophile Bérengier'nin atölyesine devam etti. Bundan sonra devlet hesabına öğrenim için Paris'e gönderildi. Burada P. Baudouin'in atölyesinde fresk çalıştı. Bu dönemde Paris'te katıldığı bir yarışmada gümüş madalya aldı. Türkiye'ye döndükten sonra Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde uzun yıllar öğretim üyeliği yaptı. Bu akademide Fresk atölyesini kurdu (1933). S., Türkiye'de empresyonistler arasında yer almakta ise de, gerçekte o, tam anlamıyle bir realizm taraftarıdır. Titiz ve sabırlı çalışmaları ile tanınan sanatçı, san'atın temel kaidelerinden ayrılmaksızın çalışmakta ve günün modalarına kendini kaptırmadığını eserleriyle ve sözleriyle ortaya koyma çabası içindedir. S., peyzajlarında natüralist değildir. Onu, hassasiyeti açısından bir idealizm taraftarı saymak mümkündür. S., natürmot alanında da antik eşyâlardan ilgi çekici düzenler sağlayan bir ressamdır. 1934 yılında Galatasaray sergisinde sergilediği "Daktola" adlı kompozisyonu o günlerin heyecan yaratan bir çalışmasıdır. Yurt içinde ve yurt dışında birçok karma sergilere eserler verdi. Arasıra özel sergiler de düzenledi. Başta Resim ve Heykel Müzesi olmak üzere pek çok resmî ve şahsî koleksiyonlarda eserleri vardır.

SÜMER, Faruk (doğ. Bozkır, Konya 1924), Türk tarihi bilgini. Oğuz boylarına dair araştırmalarıyla tanınmıştır. İlk öğrenimini Bozkır'da, orta öğrenimini İstanbul'da yaptı. 1948'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin tarih bölümünü bitirdi. 1950'de Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde doktorasını tamamladı. 1952'de Orta Çağ Kürsüsüne asistan oldu. 1955'te doçentliğe, 1963'te profesörlüğe yükseldi.

SÜMER, Faruk

S., alanı ile ilgili pek çok neşriyatta bulunmuştur. Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsünün kurucuları arasında yer alan S., "Selçuklu Araştırmaları Dergisi"nin müdürlüğünü de yapmıştır.

S., yurt içinde ve dışında birçok kongreye katılmış, 1970'te Londra Üniversitesinde, 1974'te Frankfurt'ta Goethe Enstitüsünde Selçuklu tarihiyle ilgili dersler vermiştir. İslâm Ansik-

lopedisinde birçok yazıları çıkmıştır. Belli başlı yazı ve eserleri : *Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar* ("Belleten" XII, s. 575 - 615); *Yıva Oğuz Boyuna Dair* ("Türkiyat Mecmuası" IX, s. 151 - 166); *Döğerler'e Dair* ("Türkiyat Mecmuası" X, s. 139 - 158); *X. yüzyılda Oğuzlar* ("Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi" XVI, s. 131 - 162); *Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler* ("Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi" XVII, s. 359 - 456); *Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?* ("Belleten" XXIV, s. 567 - 594); *Oğuzlar (Türkmenler)* (1967, 2. bas. 1972); *Kara - Koyunlular, I* (1967); *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı* (1970); *Anadolu'da Moğollar* ("Selçuklu Araştırmaları Dergisi" 1971); *Safevî Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü* (1978).

SÜMER, Nurullah Esat (İzmir 1899 - Istanbul 1973), Türk iktisatçısı, bankacı ve devlet adamı. İzmir American International College'de orta öğrenimini bitirdikten sonra, Almanya'da Berlin ve Frankfurt üniversitelerinde iktisat, mâliye ve hukuk öğrenimi gördü ve iktisat doktorası yaptı (1922). S. Türkiye'ye dönüşünde Âli İktisat Meclisi umûmî kâtibi (1928), İstanbul Kambiyo Murâkabe Hey'eti reîsi ve Bankalar Konsorsiyomu reîsi (1929 - 1930), Osmanlı borçlarını tasfiye hey'etinde âzâ (1931 - 1939) olarak birçok görevlerde bulundu. Sümerbank (b. bk.)'ın kuruluş çalışmalarında bulundu ve Sümerbank umum müdürü oldu (1933). Bu çalışmalarından ötürü, Atatürk tarafından kendisine S. soyadı verildi. 1939'da Antalya'dan mebus oldu ve 1950'ye kadar T. B. M. M.'nde kaldı. Bu arada 1944 - 1946 yıllarında Mâliye bakanlığı ve 1949'da Devlet bakanlığı yaptı ve ayrıca Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası ve Milletlerarası Para Fonu Türk guvernörlüklerinde bulundu (1947 - 1950). 1961 - 1964 arasında Cumhuriyet Senatosu üyesiydi. Mâliye bakanlığı sırasında Türk vergi sisteminde kazanç vergisi yerine gelir ve kurumlar vergisi düzeninin uygulanmasını sağladı (1945). *Muasır İktisat Nizamı* (1944) adlı bir eseri vardır.

SÜMERBANK, tüzel kişiliği ve özel kanununda belirtilen sınırlar çerçevesinde bağımsızlığı olan, sorumluluğu sermâyesi ile sınırlı, sermâyesinin tamamı devlete âit, iktisadî alanda ticârî esaslara göre faaliyette bulunmak üzere, özel hukuka tâbî, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığına bağlı iktisadî devlet teşekkülü. Sanayileşme hareketimizin, millî ihtiyaç ve menfaatlerimizin verimli bir şekilde ve ahenkli olarak yürütülmesi, kurulan işletmelere kalifiye eleman yetiştirilmesi, devlet sermâyesi ile kurulan bütün müesseselerin etüd ve planlarının hazırlanması ve yönetimi, kurulmuş ve kurulacak sınaî müesseselere kredi açmak ve memleketimizde sanayiin öncülüğünü yapmak gayesi ile 11 temmuz 1933 gün ve 2262 sayılı kanun ile kuruldu. Önceleri fabrikalarını şirketler hâlinde idâre ederken, Sanayi ve Maadin Bankası'ndan devraldığı Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası, Feshane Yünlü Dokuma Fabrikası, Hereke İplik ve Yünlü Dokuma Fabrikası ile Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'na sahipti. 1934 yılında Kayseri Bünyan Halı İpliği Fabrikası satın alındı. 1936'da İzmit Kâğıt Fabrikası, 1939'da S. Demir ve Çelik Fabrikası işletmeye açıldı. Sanayi ve Maadin Bankası'ndan devralınan fabrikalardan Defterdâr ve Hereke fabrikaları 1937 yılında tasfiye edilerek yerine Türkiye Yünlü Dokuma ve Yün İpliği Fabrikaları T. A. Ş. kuruldu. Yine aynı bankadan devralınan 2 000 000 TL. sermayeli Bakırköy Bez Fabrikası, 30 nisan 1936 tarihinden itibâren Bakırköy Bez ve Mensucat Fabrikaları T. A. Ş.'ne bağlı olarak işletilmeye başlandı. 1936 yılında S.'ın kurduğu Kayseri, Ereğli ve Nazilli fabrikalarının idârelerinin bu şirkete bağlanması ile şirketin adı Türkiye Pamuklu Dokuma ve Pamuk İpliği Fabrikaları T. A. Ş. olarak değişti. 17 haziran 1938 gün ve 3460 sayılı kanun ile bir

SÜMERBANK : Genel müdürlük binası.

SUMERBANK : Atatürk Nazilli fabrikasının açılış töreninde

iktisadî devlet teşekkülü hâline gelen S., bu kanunun 26. maddesine dayanarak, fabrikalarını müessese hâline getirdi. Bunlardan S. Demir ve Çelik Sanayii Müessesesi 14 mayıs 1955 gün ve 6559, S. Selüloz Sanayii Müessesesi 13 mayıs 1956 gün ve 6560 sayılı kanunlarla S.'dan ayrılıp birer iktisadî devlet teşekkülü hâline geldiler.

S.'ın idâre merkezi Ankara'dadır. Kurum : 1) Genel müdürlük merkez teşkilâtı : a. yönetim kurulu; b. genel müdür; c. genel müdür yardımcısı (idârî); ç. genel müdür yardımcısı (teknik); d. daire başkanlıkları; e. kurullar; f. merkez şube müdürlükleri.

2) Müessese, fabrika ve banka şubeleri şeklinde teşkilâtlanmıştır. Hâlen 39'u sınaî, 1'i ticârî olmak üzere tekstil, toprak, kimya, pazarlama sektöründe faaliyet gösteren 40 müessese ve fabrika, 41 banka şubesi, 444 satış mağazası vardır.

S.'ın faaliyet alanlarını şöyle sıralamak mümkündür :

1) Sınaî faaliyetler : Üretim faaliyetlerine başlangıçta 4 fabrika ile başlamış olan S., özellikle tekstil sanayiinin memleketimizdeki kurucusudur. Son yıllarda konfeksiyon fabrikaları da kurmuştur. Bundan başka, demir-çelik, kâğıt, toprak ve kimya sanayilerinin kuruluşunda da büyük rol oynamaktadır. Yurdumuzda halıcılığı canlandırmak, yurt dışına halı ihraç etmek gibi önemli bir işi de yapmaktadır. Halıcılığın yoğun olduğu yörelere tezgâh, iplik ve eğitim imkânlarını da götürmektedir. S., Türk süsleme san'atının bir kolu olan çini ve porselen süs eşyası yapım san'atını yaratan tek devlet kuruluşudur.

SÜMERBANK : "50. Yıl Türk Seramik ve Cam Eserleri Sergisi"nden bir görünüm

2) Pazarlama ve ticârî faaliyetler : S., fabrika ve müesseselerinde ürettiği mamûllerini yine kendi mağazalarında halka satmaktadır. Kuruluş yıllarında bu işi "S. yerli malları pazarları müessesesi" eliyle yapmaktaydı. 1949 yılında İstanbul'da kurulan alım ve satım müessesesi, pazarlamayı yapan kuruluş hâline gelmiştir. Bugün yurdumuzun çeşitli yerlerine dağılmış 444 satış mağazasına sahiptir. Yurt içinde ve yurt dışında, AET ülkelerinde pazar bulabilmekte, ihracat yaparak döviz temin etmektedir.

3) Bankacılık faaliyetleri : S., kendi işletmelerinin ve diğer sanayicilerin kredi ihtiyaçlarını karşılamak, tasarruf ve sermaye artımını teşvik amacıyla bankacılık alanında da faaliyet göstermektedir. Banka şubelerinin sayısı 41'dir.

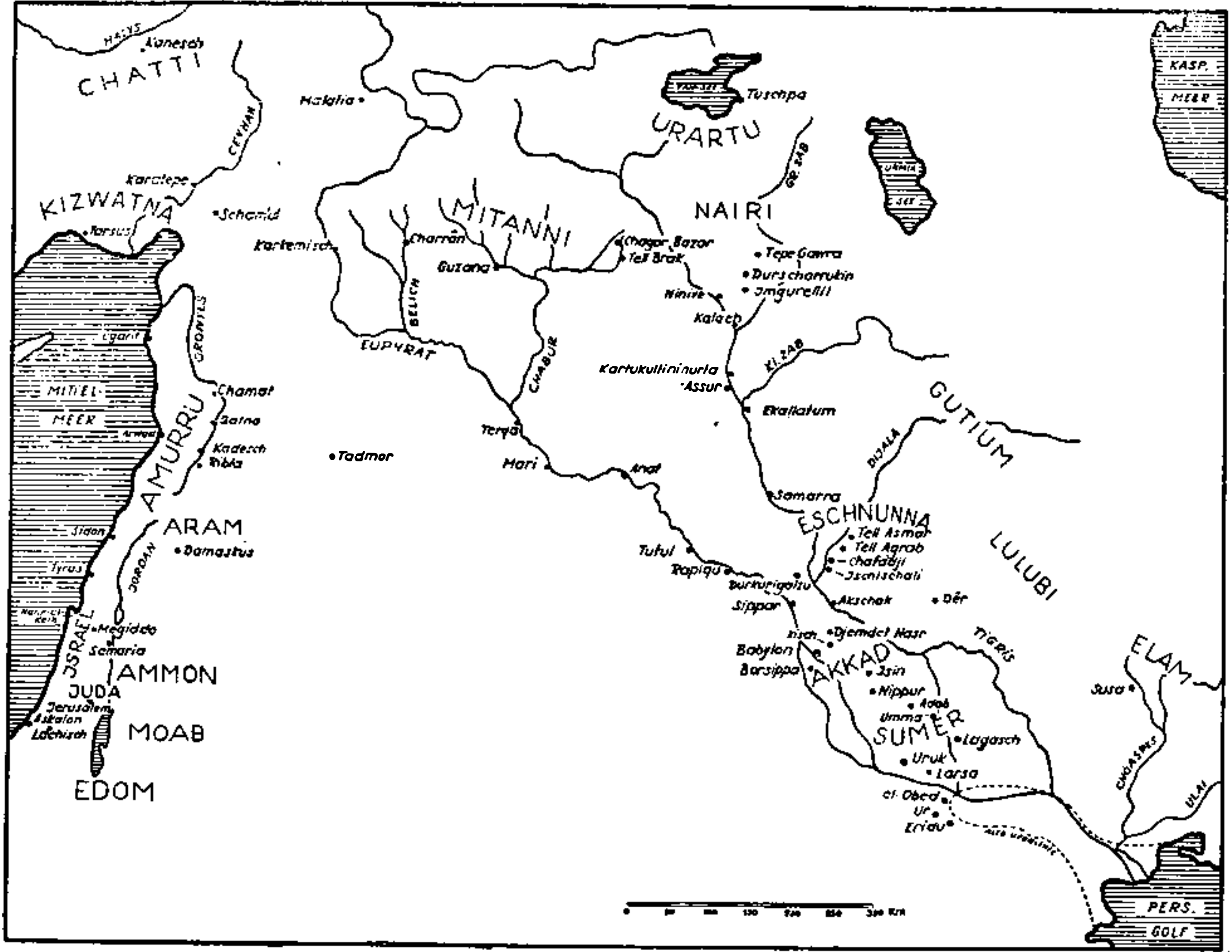
4) Eğitim ve araştırma faaliyetleri : S.'ın kuruluş gayelerinden biri de millî sanayiimize kalifiye eleman yetiştirmektir. Bunu gerçekleştirmek için iş başında eğitim, öğrenci işleri, yetiştirme ve geliştirme, teşkilât içi ve teşkilât dışında eğitimlere yer vermekte, yurt dışındaki öğrenim kurumlarında öğrenci yetiştirmektedir. Bursa'da usta, ustabaşı, monitör ve idâreci yetiştirmektedir.

5) İstihdam faaliyetleri : S.'ın 50 bin kişilik işçi ve memur kadrosu vardır. Ekonominin istihdam politikasına büyük katkısı olmaktadır. Memur ve işçilerine kanunlarda öngörüldüğü şekilde çeşitli maddî ve mânevî imkânlar sağlamaktadır.

6) Yatırım faaliyetleri : S. yurdumuzun en büyük yatırım kuruluşudur. Kuruluş yıllarında dört fabrika ile işe başlamışken, 1980 yılı itibâriyle 40 müessese, 41 banka şubesi, 39 iştiraki, 23 satış mağazaları bölge müdürlüğü ve 444 satış mağazasına sahiptir. S.'ın yatırımları, madencilik, imâlât (dokuma-giyim, orman ürünleri, deri ve kösele, plastik, kimya, seramik, çimento, pişmiş kilden gereçler, elektriksiz makina imâlâtı, cam v.b.), ticaret hizmetleri (dağıtım - pazarlama ve bankacılık) gibi alanlara inhisar etmektedir.

SÜMERLER (SUMERLER) veya **SÜMERLİLER** (SUMERLİLER), M. Ö. IV. binyılın 2. yarısında Aşağı Mezopotamya'ya göçen kavim.

Coğrafi çevre, ülke ve kavim adı : S., klasik Yunan kaynaklarında *Mezopotamya* (=iki nehir arası memleket) adı verilen, Arap kaynaklarında da aynı mânâda *Nehreyn* denilen bugünkü Irak'ın güneyinde sâdece Bağdad - Basra arasındaki kısmında yerleşmiş eski, küçük bir kavimdir. Bunlar târihleri boyunca, yerleşme bakımından Kuzey Mezopotamya'ya dahi taşmamış, bütün mevcutlarını içine alan büyük ve birleşik bir devlet de kurmamışlardır. Basra Körfezi'ndeki Dilmun (bugünkü Bahreyn) ile münâsebetleri de, buraya ve Körfez'e siyâsî alâkalarından doğmamaktadır. Halbuki meydana getirdikleri kültür ve san'atın tesirleri, yalnız kendi zamanlarına ve kendilerinin icâdı olan çivi yazısına göre adlandırılıp Milâd'a kadar devam eden "Ön Asya Çivi Yazısı Kültür Sâhası"na münhasır kalmamıştır. S.'in kavim ve küçük şehir devletleri olarak M. Ö. takrîben 1900 - 1800'lerde ortadan kalkmalarından sonra da bu kuvvetli kültürün ve "Sumerlilik"in izleri, bütün Mezopotamya, Suriye - Filistin, bilhassa Anadolu, kısmen Mısır'a yayılmış ve buralar üzerinden klasik Batı âlemine ve dolayısıyle bütün dünyâya geçmiş ve bugünlere ulaşmıştır.

SÜMER ÜLKESİ

S. târihinin parlak bir siyâsî târih örneği değil, bir temel kültür ve medeniyet târihi örneği olduğu söylenebilir.

Bu kavmin yerleştiği Güney Mezopotamya sâhasının kendi dillerinde, yâni Sumerce kaynaklardaki adı *Kengi - Kengir*'dir. Bu ad çok yaygın ve çok kullanılmış değildir. Fakat, Sumer karşılığı olan bu kelimenin ve "tanrı" anlamına gelen *dingir*'in, B. Landsberger'in *Proto - Fıratça* veya *Proto - Diclece* dediği Substrat dillere mi, yoksa Sumerce'ye mi âit oldukları belli değildir. Yapıları bakımından, bu çeşit kelimelerin çok olduğu *Proto - Fıratça*'ya benzemektedirler.

Bugün *Sumer* olarak kullandığımız *mât Şumeri* (Sumer memleketi) adını Akkadlılar vermişlerdir. Bâbil ve Asur lehçelerini de içine alan Akkadca'da kavim olarak kendilerine *Şumerû, Şumerâiu* veya *Şumerâ* (Sumerliler) denmektedir.

Böylece, alem olmuş ve yaygınlaşmış adları ile, insanlık târihinin, bu kültür ve medeniyetçe üstün kavminin memleketine *Sumer* ve kendilerine Sumerler değil, fakat *Sumerliler* demek gereklidir. Fransızca'da bu kavme *Sumériens*, İngilizce'de de *Sumerians*, yani "Sumerliler" denmektedir. Bunlara karşılık, Almanca'da bizdeki gibi *Sumerer* (Sumerler) adı kullanılmaktadır.

Sumerlilerin Güney Mezopotamya'ya göçleri ve menşeleri : Güney Mezopotamya'da Sumer ilinde yapılan arkeolojik araştırmalar, husûsiyle Uruk harâbesinde tesbit edilen kültür katları ile, başka başka kazı merkezlerinde bunlara tekâbül eden katlarda elde edilen ve asıl bu yerlerle temsil edilip onlara göre adlandırılan buluntuların mukâyesesi S.'in Aşağı Mezopotamya'nın yerli halkı olmadığını göstermektedir.

Güney Mezopotamya'da uzun süre devam eden dört kalın tabakayı ihtivâ eden *El - Ubeyd kültür katı,* Uruk'taki katlar sırasına göre en eski devri temsîl etmekte ve bâkir toprağa dayanmaktadır. Taş ve bakırdan buluntuların birlikte ele geçtiği bu kalkolitik kültürün husûsiyeti, henüz evlerinin ibtidâî şekilde balçık ve çamurun kamış üzerine çarpılarak, sıvama tekniği ile yapılması, gri veya hafif yeşil zemin üzerine siyah veya koyu kahve rengi nakışlı vazoların ve seramiğin kullanılmasıdır. Gerçek mânâsı ile bu devir Güney Mezopotamya târihinde kültürün ilk basamağını teşkil eder. El - Ubeyd kültürü kuzey ve doğu istikametinde oldukça geniş bir sâhaya yayılmıştır.

El - Ubeyd katını tâkibeden ve zengin örnekleri Uruk'ta ele geçtiği için *Uruk katı* adı verilen sonraki kültür ise, 7. tabakadan başlayan ve gittikçe artan, taştan ve kerpiçten yapılmış binâları, nakışlı çanak çömlek yerine kül rengi veya kırmızı astarlı tek renkli seramiği ile seçilmektedir. Bunların, El - Ubeyd devri halkına nisbetle Güney Mezopotamya'ya

URUK : Dinî sahnelerle süslü bir vazo (4 - 3. bin) [Bağdad Müzesi]

yeni göçen bir kavim tabakasının verdiği bir hamle neticesinde mi, yoksa geçen zaman içerisinde tabiî gelişme sûretiyle mi meydana geldikleri kestirilememektedir.

Güney Mezopotamya'da, şimdiye kadar açılan ve bilinen kültür katlarının ve bu katların tâlî kültür tabakalarının sıralandığı tek kazı yeri Uruk'tur. Burada, bâkir topraktan harâbe üst yüzüne kadar, kazıya başlanışına göre üstten alta doğru sayılmış 18 tabakadan 18 - 15'i El - Ubeyd çağına, 14 - 4'ü, yâni 11'i Uruk kültür katına aittir. 4. tabakaya gelinceye kadar, 14 - 7. tabakaların umûmî gidişinde, yukarıda topluca belirtilen buluntuların çeşitlerinde, seramiğin şeklinde, renginde ve yapısında, anmaya değer bir değişiklik bulunmamaktadır. Ancak 6. tabakada "kireçtaşından temel" üzerine tuğla duvarla inşâ edilmiş mâbet ve daha yüksek bir sanatın tatbikini gerektiren silindir mühürü ile bir değişiklik ve bir kültür hamlesi başlamaktadır. Uruk'un Bît-rêş adı verilen kısmında meydana çıkarılan 5. tabaka "kireçtaşı mâbedi"nde veya "beyaz mâbet"te, mozaiklerin beyaz alabaster ve siyah veyâ kırmızı kireçtaşı çivilerden meydana geldiği görülmektedir. Bu mâbetlerin planları, bir sonraki 4. tabakanın mâbet planlarına göre tamamlanabilmektedir. Bunların bâriz karakteri, uzun, dört köşeli bir avlularının bulunmasıdır. Bu sebeple bunlara "uzun avlulu mâbet" de denmiştir.

Uruk devrinin veya kültür katının sonuna rastlayan ve nisbî kronolojiye göre M. Ö. 3100'lere koyabileceğimiz 4. tabaka, mâbet çokluğu ve Eanna mâbedi'ne tamâmiyle yeni bir plan verilmiş olması ile temâyüz eder. Ancak teferruatta birbirinden ayrılan mâbetler Anu - Antu veya Eanna mâbedi yanındaki Zikkurat'ta meydana çıkarılmışlardır. Ayrıca bu tabakada birdenbire bol bir şekilde natüralist tasvirli silindir mühürleri ile karşılaşılmaktadır.

WARKE (Uruk) : Zikkurat.

Uruk kültürünün son devresine ait 4. tabakanın asıl husûsiyet ve yeniliği, insanlık târih ve medeniyeti, insanlık kültürü için en ehemmiyetli buluş olan yazının, yâni çivi yazısının aslını teşkil eden piktografik karakterdeki çizgiler, noktalar ve işâretlerden ibâret bir nevi resim yazısının îcâdı, hem de bu tabakada bu yazının oldukça gelişmiş şekilde ortaya çıkmasıdır. Bk. ÇİVİ YAZISI.

S. Güney Mezopotamya'ya Uruk devrinin ortalarında veyâ sonlarına doğru gelmiş olmalıdırlar. Geldiklerinde Mezopotamya'yı oldukça yükselmiş bir medeniyet seviyesinde bulmuşlar, fakat ona, ya sâhip oldukları yazı ile birlikte yüksek sanatlarını da katmışlar veyâ bu değerleri Mezopotamya'da bulup ortaya koymuşlardır.

Bununla berâber, Mîlâttan 3500 - 3000 yıl öncelerinde, zamânına göre kültür ve medeniyet seviyesi ne kadar yüksek olursa olsun, herhangi bir kavmin târih şuuru ile gelecek nesillere kayıtlar bırakma, hele menşeleri hakkında açık bilgi verme anlayışına yükselmiş olacağı düşünülemez. Onun için, S.'in menşei ve göçü konusunda, ortaya konan bu arkeolojik neticelerden ve ilgili filolojik tesbitlerden muhâkeme yoluyla çıkarılacak hükümlerden istifâde ederek rekonstrüksiyona gitmek zarûreti vardır.

URUK : Ak mâbet (4. binin 2. yarısı)

Bu anlayışla, her şeyden önce, yukarıda temas edilen arkeolojik husûsiyetlerin, yani Uruk'un 6. - 5. ve bilhassa 4. tabakasının yapı tekniğinde, planlarında görülen temel değişikliklerin, silindir mühürlerinin ve piktografik yazının oldukça gelişmiş olarak ortaya çıkışlarının, bunların bundan sonraki arkeolojik ve târihî devirler içerisinde tabiî bir gelişme seyri tâkip etmelerinin S.'in Güney Mezopotamya'ya Uruk katı sonlarına doğru göç ettiklerinin açık delilleri olduğu söylenebilir.

Öte yandan Benno Landsberger'in tahlil ve teşhislerine göre, aslında tek heceli bir karakter arz eden Sumerce'ye, S.'in Mezopotamya'ya göç edip yerleşmelerinden sonra birtakım iki veya daha fazla heceli ve Sumerce'nin bünyesinden farklı yer adları ile meslek adları ve diğer kültür kelimeleri girmiştir. Bunların arasında *Buranun* (Fırat), *İdiglat* (Dicle) gibi nehir adlarını; *Eridu, Ur, Larsa, İsin, Adab, Kullab, Kiş, Nippur, Lagaş* vs. gibi şehir adlarını; *apin* (saban), *engar* (çiftçi), *sipad, nagad, udul* (çeşitli neviden : çoban), *apsin* (saban izi), *nimbar* (hurma ağacı), *sulumb* (hurma), *nukarib* (hurma bahçıvanı), *simug* (demirci), *tibira* (çilingir), *nangar* (marangoz), *nimbir* (tellâl), *aşgab* (debbağ, tabak), *pahar* (çömlekçi), *işbar* (dokumacı), *şuhadak* (balıkçı) gibi örnekler sayılabilir. Bilhassa bu, ziraat tekniğine ve zanaâta ait birtakım kelime ve kavramların S.'e, gelip yerleştikleri Sumer memleketinin, adlarını bilmediğimiz, Landsberger'in Proto - Fıratlılar adını vermek istediği, arkeolojide de Ubeyd halkı diye tanınan eski halkı pre - S.'den geçtiği anlaşılmaktadır. Bu husus da arkeolojik delilleri kuvvetle desteklemekte ve S.'in Güney Mezopotamya'ya dışarıdan geldiklerinin teyidi olmaktadır.

Bu arkeolojik ve filolojik deliller, başta H. Frankfort olmak üzere, bâzılarının S.'in El - Ubeyd çağından beri Güney Mezopotamya'da mevcut oldukları görüşünü kabûllenmeye imkân bırakmamaktadır.

S.'in umûmiyetle Mezopotamya'ya doğudan geldikleri kabûl edilmiştir. Tabiî bu görüşte arkeolojik ve filolojik bakımlardan birtakım münâsebet ve benzerliklerin tesîri bulunmaktadır. Ancak, îmâ ölçüsünü aşmayan bâzı işâretler ve delil demeye yetmeyecek bâzı izlere dayanarak onların nereden geldiklerini ve güzergâhlarını tesbîte imkân yoktur. Ama bâzı istidlâllerde bulunmak da mümkündür.

Güney Mezopotamya'da, hüyüklerin sayısına göre S.'in yerleşme kesâfeti, Basra Körfezi tarafından kuzeye çıkıldıkça azalmaktadır. Bu hâl, onların Basra Körfezi yoluyla deniz üzerinden gelerek Güney Mezopotamya'da basamak basamak yerleştiklerine bir işâret sayılabilir.

Sumer efsânesinde, Basra Körfezi'nde bulunan Katar yakınındaki eski Dilmun (bugünkü Bahreyn) adasının, hakîkî birer Sumerce teşkil olan tanrı En-zak ve eşi Me-sikil-ak'ın kült (dinî âyin) yeri olarak geçmesi ve bunlara buradan başka bir yerde tapılmaması da, burasının sonradan sömürge olarak Sumerleştirilmesinden daha çok, geliş yolları üzerinde daha önceden bir Sumer merkezi hâline getirildiğini gösterir.

Yine Sumer efsânesine göre, Basra Körfezi'nin batı ucunda bulunan Eridu, oraya göçenlerin ilk meskeni olmuş ve burada eskiden beri mevcût olan bir mâbedin bulunduğu semtte, ilk göçen halk, "yer altı sularının beyi", kendilerine medeniyet mârifetlerini hediye eden iyi kalpli ve hakîm tanrı Enki'ye, şükrân ifâdesi olmak üzere kurbanlar takdim etmişlerdir. Enki, S.'in en eski tanrısıdır; onun da, Eridu'dan 700 km kadar uzaktaki Dilmun'da ve aynı şekilde Meluhha'da kültünün icrâ edildiği düşünülürse S.'in geliş istikametleri hakkında zayıf ve silik de olsa, bir kanaat hâsıl olmaktadır

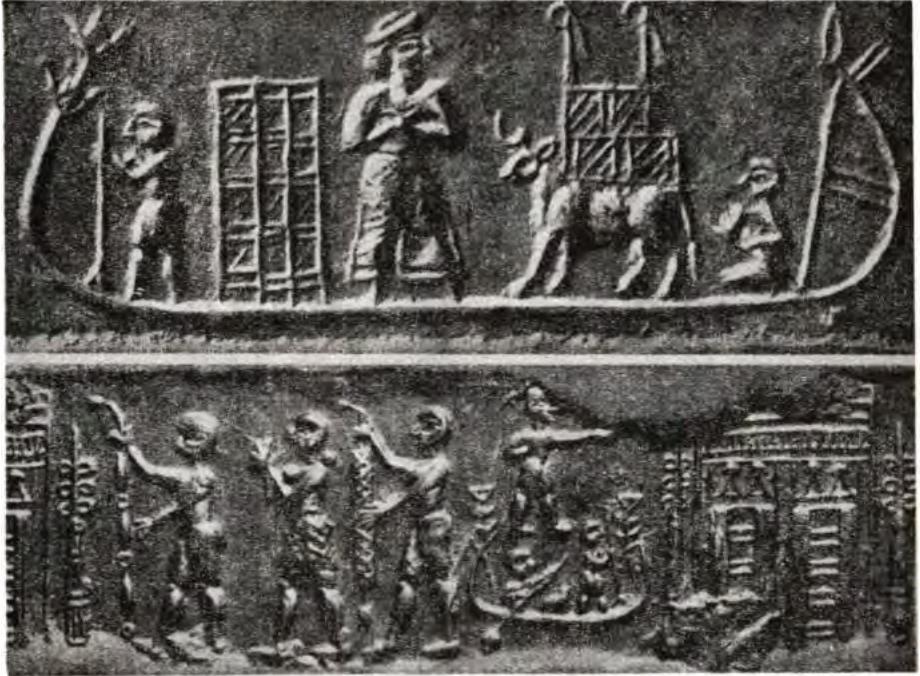
Hindistan'da İndus ve Pencap vâdîlerindeki eski kültürlerin bilhassa son yıllar içerisinde araştırılması, Mohencodaro, Harappa ve civâr yerlerde tesbit edilen mütecânis kültürün Mezopotamya'nın Erhânedân ve Eski Sumer devirleri ile Akkad devrine tekâbül ettiği (zaman olarak aş. yu. M. Ö. 3000 - 2400 yılları), her iki tarafta, yâni bu Hint merkezlerinde ve Sumer ilinde bulunan ticâret mallarından anlaşılmaktadır. Zamanın Hint kültürü medenî varlıklar bakımından S.'inkinden aşağı olmadığı gibi, şehir yapıları bakımından üstünlük de göstermektedir.

S.'in Meluhha dedikleri, hele Akkadlı kral (büyük Sargon'un, metinlerinde, oradan gelen gemilerin Fırat boyundaki Akkad şehrine kadar yanaşmalarıyla övündüğü uzak memleket belki de İndus vâdîsidir. S. ve Akkadlılar, Meluhha'yı altın, iyi kereste ve karneol taşı temin edilen yer olarak göstermektedirler. Gerçekten de karneol bol olarak İndus'tan istihsal ve orada îmâl edilmektedir.

Dolayısıyla görünen bu yakınlık belirtilerine rağmen, Fırat ve İndus kültürlerinin aynı menşeden gelip gelmedikleri, S.'in İndus'tan mı göçtükleri, bu iki kültürün sâhiplerinin menşede birlikleri olup olmadığı, S. ile Meluhhalılar (!) arasında soyca bir münâsebet bulunup bulunmadığı hususlarında, ilmin bugünkü seviyesinde bir şey söylemeye imkân yoktur. Hele yapı planlarındaki farklılıklar ve iki tarafın yazıları arasındaki sistem farkları ve plastik sanatta serbest şekil verme bakımından İnduslular'ınkinin Yunan plastiğini andırmasına karşılık, S.'inkinin kendilerine hâs kalıplaşmış nizâm fikrinin tesîri altında meydana gelmiş olması îtibâriyle, iki eski âlemin yakınlığı görüşünü benimsemek kolay olmamaktadır.

B. Landsberger ve arkeolog - târihçi H. Schmökel tarafından ileri sürülen yukarıdaki fikirler yanında, tanınmış Sumerolog S. N. Kramer de S.'in Mezopotamya'ya dördüncü binin ikinci yarısında gelmiş olacaklarını ve ana yurtlarının bilinmediğini belirtmektedir. Onun kanaâtınca, Enmerkar ve Aratta üzerinde dönen destânî menkıbeler silsilesinden hükmedileceğine göre, ilk Sumer hükümdârları, belki Hazar Denizi çevresinde kurulmuş olan bir şehir - devleti ile çok sıkı bir münâsebete girişmiş bulunuyorlardı. Bir ölçüde Ural - Altay dillerini hatırlatan Sumer dili de yapısı bakımından bir bitişken dildir ve bu dil vâkıası da Aratta gibi aynı geniş sâhaya işâret etmektedir.

Kramer tarafından temas edilen bu nokta ise, S.'in kara yolundan Mezopotamya'ya gelmiş olacaklarına bir işaret sayılabilir.

URUK : Silindir mühürü : Mukaddes kayık.

Netîce îtibâriyle bütün bu mülâhazalar, vesika, delil ve bilgi kıtlığı karşısında müracaât edilen fikrî spekülasyonlar olarak değerlendirilmek durumundadır ve insanı tatminkâr bir çözüme götürmeğe yetmemektedir.

Tarih : S., Ön Asya kavimlerinin ve memleketlerinin, İsâ'nın doğumuyla temellendirilen ve M. Ö. 1000 yıllarını aşan kat'i kronolojilerine, ondan öncesi için de bu devletlerin ve kavimlerin senkronik kayıtlarına, mukâyeseli kral listeleri ve kronikler ile arkeolojik katlar ve buluntular tablolarına dayanan nisbî kronolojilerine göre, M. Ö. 3500 yıllarından biraz sonra Güney Mezopotamya'ya göç etmiş olmalıdırlar. Bu târih 3300'ler de olabilir.

Ön Asya eski büyük medeniyet ve kültürlerinin nisbî de olsa zamanlandırılmasında, başta Mısır'da Sirius yıldızı ile güneşin ufukta aynı hizâda görülmesinin kaydına dayanan ve Eski Çağ târihinde bir dönüm noktası teşkil eden kronoloji hâdisesi, oranın zaman hesâbını kat'î kronolojiye yaklaştırdığı kadar, senkronizm (aynı zamanda meydana gelme) dolayısıyle bilhassa Mezopotamya ve Anadolu kronolojisinin de oldukça doğruya yakın şekilde tâyinine imkân vermektedir.

Güney Mezopotamya'da arkeolojik devirlerin kat ve tabaka sırasını incelikleri ile veren yegâne yer, Uruk, Türkiye'de ise Orta Anadolu'da Alişar ve Batı Anadolu'da kısmen Truva'dır.

Bilhassa Mezopotamya'da, gerek Sumer, gerek Bâbil ve Asur "kral listeleri" ve kroniklerinin, çağdaşlıkları, yâni muhtelif hânedanların ve kralların aynı zamanda varoluşları dikkate almadan, biraz evvel olanları öne almak sûretiyle, hânedân ve kralları lüzûmlu hâllerde paralel göstermek yerine arka arkaya sıralamaları yüzünden, Eski Çağ Mezopotamya kronolojisinde ve ona kıyâsen Anadolu, Suriye, Filistin, Elam ve İran kronolojilerinde varılan daha yüksek tarihlemeye ve fazla zaman tâyinine müncer olan hatâlar, son devrede kronoloji üzerindeki ciddî ve kılı kırk yaran çalışmalar, senkronik vesîkaların tetkiki, nesiller hesâbına îtibâr edilmesi netîcesinde asgarîye indirilmiş bulunmaktadır.

Nitekim, meselâ bir sâbit nokta olarak, Mezopotamya'da I. Bâbil hânedânı'nın, kanunu, devlet idâresindeki refomları ile tanınan 6. hükümdârı Hammurabi M. Ö. 2000'lere yerleştirilmek istenirken, yeni metodlarla yapılan kronolojik hesaplarla M. Ö. 1770'lere veya 1700'lere konmakta, aşağı yukarı 300 yıla varan bir hesap hatâsı nisbî kronolojide 75 - 100 yıla indirilmiş bulunmaktadır.

Bu durumda da Akkad'lı büyük Sargon M. Ö. 2550'lere konmak yerine 2350 veya 2250'lere; eski Sumer çağı'nı asıl temsil etmek durumunda olan ve kral Ur - Nanşe ile başlayan 10 kral veyâ şehir beyinin hüküm sürdüğü Lagaş beyliği 2550-2350 veya 2450-2250'ler arasına konulmak durumundadır.

Aşağı Mezopotamya'da, orta Fırat üzerinde bulunan Uruk harâbesinde 1921 kasım ayından beri, I ve II. Dünya savaşları dışında, uzun zamandır Alman ilim cemiyetlerinin kurduğu heyetler tarafından kazılar yapılmağa ve raporlar neşrine devâm edilmektedir. Burada, harâbenin üzerinden bâkir toprağa kadar dört büyük kültür katı ve bu katlarda 18 tabaka tesbit edilmiştir.

Uruk'un arkeolojik kat ve tabakalarını, nisbî kronolojiye göre zamanlandırmak sûretiyle Güney Mezopotamya için şu tabloyu ortaya koymak mümkün görünmektedir :

Uruk harâbesinde arkeolojik kat ve tabakalar

2550	0
IV. Kültür katı	Tabaka 1, a-b-c : Erhânedân çağı
2700	1
III. Kültür katı	Tabaka 3-4 : Cemdet - Nasr çağı
3000	3
3100	Yazının îcâdı, Uruk 4. tabaka Mühürlerin ortaya çıkışı
II. Kültür katı	Tabaka 14-4 : Uruk çağı
3400	14
I. Kültür katı	Tabaka 18 - 15 : El-Ubeyd çağı
4000	18 (Bâkir toprak)

Uruk harâbesinin II. kültür katını teşkil eden Uruk çağının 4. tabakasında, Erhânedân çağından itibâren çivi yazısı şekline dönüşen işâretlerin, piktografik denilen bir nevi çizi - resim yazısı şekilleri ile karşılaşılmıştır. Uruk'un 4. tabakasında oldukça gelişmiş ve işâret sayısı yüksek olarak karşılaşılan bu piktografik karakterdeki yazı, 3 ve 2. tabakalara tekâbül eden III. kültür katını teşkil eden Cemdet - Nasr çağında tabiî tekâmülünü sürdürerek yarıpiktografik hâl almış ve nihâyet 1. tabaka ile temsil edilen IV. kültür katının, yâni Erhânedân çağının başlarında artık arkaik çivi yazısı hüviyetini tamâmiyle kazanmıştır.

Başlangıçta gündelik hayâta ait kayıtları yapmak ve hesapları tutmak gibi, tamâmiyle pratik maksatları karşılamak üzere icâd edildiği anlaşılan, dünyâ târihinin bu ilk yazısı ve hiç değilse Cemdet - Nasr çağının yarıpiktografik şekilleri ile artık târihî çağa girildiği kabûl edilebilir. Yazının gelecek nesillere bilgiler ve haberler vermek maksadıyla ve bir târih şuuru ile kullanılmaya başlanması insanlık hayâtında ayrı bir merhâleye işâret eder. S.'in dünyâ târihinde, Erhânedân devrinden kalmaya başlayan kral veya şehir beyi kitâbeleri ve bir kısım resmî vesikalar ile bu safhaya da ilk olarak ulaştıkları belirtilebilir.

Şu hâlde, tabloya göre, M. Ö. 3100'lerde Mezopotamya'da yazının var olduğu, en az 2900'lerden itibâren ise târihî bir değer kazanmaya başladığı ve arkeolojik devirlerden, yazılı vesikaların gittikçe bollaşmaya başladığı târihî çağa girildiği açıkça söylenebilir.

Şimdi, S.'in târihî devirlerini de içine almak üzere yazılı kaynaklara göre Mezopotamya târihî bütününün zaman münâsebetini gösteren tablosunu gözden geçirmek gerekmektedir.

Güney Mezopotamya'nın tarihî çağları

0	İsâ'nın doğumu
XII. Kültür çağı	Akamenidler ve Helenistik çağı
500	
XI. Kültür çağı	Yeni Bâbil çağı
1200	
X. Kültür çağı	Kas hânedânı çağı
1600	
IX. Kültür çağı	Eski Bâbil çağı
1800	
VIII. Kültür çağı	İsin ve Larsa hânedânları çağı
1950	
VII. Kültür çağı	Klasik Sumer (Yeni Sumer) çağı
2150	
VI. Kültür çağı	Akkad çağı
2350	
V. Kültür çağı	Eski Sumer çağı
2550	Uruk : satıh
IV. Kültür katı	Erhânedân çağı
2700	1
III. Kültür katı	Cemdet - Nasr : yarıpiktografik
3000	3
II. Kültür katı	Uruk 4. tabaka : Yazının îcâdı
3100	4

S. târihinin incelenmesine gelince, her ne kadar Cemdet - Nasr kültür çağı da, umûmiyetle ertarih (préhistoire) devrinden sayılmak istenirse de, bu devrin yarıpiktografik yazısının gittikçe tekâmül göstermesi ve esasta çözülmüş olması sebebiyle, bu çağın da târihe başlangıç sayılması uygun olur.

1) *Cemdet - Nasr devri :* Güney Mezopotamya'da III. kültür katını teşkil eden, yazının yarıpiktografik hâl aldığı Cemdet - Nasr devrinde (M. Ö. 3000 - 2750) şehir hayatının, umûmiyetle bundan önceki Uruk devrinde yaşanılanın bir devâmı olduğu anlaşılmaktadır.

Bu zamanda yalnız Cemdet - Nasr'da değil, hemen bütün Ön Asya'da, kısmen siyah ve daha ziyâde kırmızı astarlı güzel bir keramik yaygın hâldedir. Bulunduğu bütün yerlerde de Cemdet - Nasr çanak çömleği adı verilmiştir. İnşâatta ise, normal veya daha büyük ölçüde tuğlalar yerine "Riemchen" denilen küçük, ensiz tuğlalar kullanılmıştır. Bu çağda, silindir mühürlerinin yanında, bir daha arkaik damga mühürleri ortaya çıkmış ve mâbetlerin ölçüleri de küçültülmüştür. *Glyptik* denilen mühürcülük san'atı bu devir güzel san'atlarının başında gelir ve bu, yalnız Ön Asya'da gelişmiş bir san'at alanıdır. Glyptik'in mevzu hazinesi bu çağda çok zengindir. Av tasvirleri, kurban takdimleri, merasim alayları gibi kült sahneleri, efsânevî şekiller, sembolik tasvirler, amblemler bunlardandır. Belki bu değişiklikler, dışarıdan gelen bir tesirle ve meselâ doğrudan Elam'dan gelen tesir neticesi vâki olmuştur. Fakat bu tesir, eski S. kültürünün umûmî havasını değiştirmemiş, aksine onun işlenmesine yol açmıştır.

Kuruluşları, varlıkları ve genişlemeleri her zaman rahat ve sulh içinde cereyan etmeyen S. şehir devletleri arasında Uruk, bu devirde de önde bulunuyordu. Nitekim, önceki ve bu devre âit silindir mühürlerinde eski sâkinler ile yeni göçenler ve ayrıca yer yer S. şehir devletlerinin birbirleri arasındaki mücâdelelerinin tasvir edildiği görülür.

Bu devirde gittikçe, üzerlerine mâbetlerin inşâ edildiği yüksek terasların yükselmeye başladıklarına şâhit olunmaktadır. Bunların tekâmülü de, sonunda *zikkurat* denilen "basamaklı kule"lerin doğmasını sağlamıştır. Aynı ehram tarzındaki basamaklı kuleler, Mısır'da, Polinezya'da ve Meksiko'da da görülür.

Cemdet - Nasr devrine âit olmak üzere, Uruk'ta meydana çıkarılan ve bugüne kalan insan boyundaki, sıvalı ve boyalı duvarları sebebiyle "Beyaz Mâbet" adı verilen Anu mâbedi de mühim buluntulardandır. Bu mâbet, 17 x 22 m ye varan ölçüsü, klasik niş mîmârî tarzı ve bir orta sahanlık etrâfında yapılmış birçok bölmeleri ve odaları ile, bu çağın tipik mâbet örneklerinden sayılabilecek durumdadır. Bunun benzerlerine, S.'in iskân sahalarına dâhil olan aşağı Dicle'nin kuzeyindeki Diyala ırmağı bölgesinde bulunan Tel - Asmar, Tel - Agrab, Hafâci vs. yerlerde de rastlanmaktadır.

Güney Mezopotamya'da, dünyâca şöhret bulmuş sulama ve kanal tesislerinin inşâsına da daha Uruk kültürünün son devresinden itibâren girişildiğine dâir izler vardır. Çalışkan S. halkının bu faaliyetlerinin başlangıcı da, M. Ö. 3000'lerden biraz önceye tarihlenebilir. Onlar birtakım bataklıkları, büyük nehirlerin ve kollarının kenarlarına destekler yaparak daraltmakla ve ziraat için arâzi kazanmakla işe girişmişler, ilkbaharda karların erimesi ve sonbaharda yağan şiddetli yağmurlarla taşan iki ana nehrin taşkınlarının zararını önlemeye çalışmışlardır. Daha 3000'lerden, yâni Cemdet - Nasr çağından itibâren Güney Mezopotamya'da ve daha sonra Kuzey

106

107

108

109

110

111

URUK : Cemdet - Nasr çağından kalma Mezopotamya mühür örnekleri

Mezopotamya'da kanallar, hendekler, su yolları açmak suretiyle bahçeler, hurmalıklar, bereketli tarlalar ve otlaklar meydana getirerek halka hizmeti, başta krallar olmak üzere, şehir beyleri, rahip-beyler ve başka iktidâr sâhipleri kendilerine vazife bilmişlerdir. Bütün bu, binyılların tesisleri, daha sonraları Romalılar'ın kötü idâresi, Partlar'ın gevşekliği netîcesinde harâp olup gitmiştir.

Bahsedilen sulama sistemi ile S. ülkesi, daha Sumerliliğin ilk çağlarından îtibâren, mâmûr hâle gelmiş ve halk refâha ermeye başlamıştır. Memlekette yetiştirilen, buğday başta olmak üzere, çeşitli hububat nevileri, hurma, hurma elyâfı ile yapılan çeşitli mâmûller, zeytin ve zeytinyağı, büyük ve küçükbaş hayvanlar, domuz, eşek ve kümes hayvanları, devirler içerisinde yalnız memleket halkının ihtiyaçlarını karşılamakla kalmamış, kuzeyde, batıda, doğuda bulunan birçok memleketlere de ihraç edilmişlerdir. Bunlara karşılık ise, medenî ve iktisâdî hayâtın çok muhtaç olunan inşaat keresteleri, kıymetli taşlar, mermer vs. gibi sert yapı taşları, çeşitli mâdenler dışarıdan getiriliyor, bunlardan bir kısmı işlenmek sûretiyle yeniden ihraç eşyasına dönüştürülüyordu. Bu meyanda meselâ Uruk'ta bulunmuş, Cemdet - Nasr çağına ait taş kaplar, alabaster vazo, "Uruklu kadın" diye tanınan mermer heykel başı, mühürler vs. sayılabilir. Bütün bunlar, iktisâdî ve ticârî hayatın daha Cemdet - Nasr çağından beri S. ilinde ne derecede canlılık kazandığının bâzı işâretleridir.

Sumer - Bâbil - Asur tarihinde hayat ve inançlar, şehir - devletlerinin ve büyük devletlerin temel fikir ve kaygısını teşkîl ediyordu.

S.'in ilk şehirleri ve şehir devletleri olan Eridu ve Uruk yanında Ur, Umma, Lagaş, Nippur, Adab vs. gibi diğer müstakil, kendi kendine yaşamak ve tek başına varolmak kudretine sâhip şehir toplulukları meydana geldiler.

Bütûn memleketin S.'in taptığı tanrılara âit olduğu fikri zihinlere kesinlikle hâkimdi. Şehrin bu görünmez hâkimlerinin muhteşem mâbetleri, halkın evlerini üstten görecek şekilde inşâ ediliyor ve tanrılar, aynı zamanda, kumandanlık veyâ liderlik vazifesini üzerine alan yeryüzündeki râhip-beyler tarafından temsîl ediliyorlardı. Henüz Cemdet - Nasr çağında dahi "saray" tanınmıyordu. Böylece mabetler, yalnız dinî merâsim veyâ âyin yeri olmuyor, hükümranlık merkezi ve mahkeme hizmeti de görüyorlardı. Fakat mâbetler bunlarla da kalmıyor, şehirlerin iktisâdî merkezleri hâline de geliyorlardı. Hayvan sürüleri mabet çevresinde toplanıyor, hububat ve zeytin mahsûlleri orada biriktiriliyor, kesilen hayvanların etleri oradan dağıtılıyor, hayvanların derileri ve postları orada değerlendiriliyordu. Tâcirler mâbet avlularında toplanıyorlar, mîmarlar, su mühendisleri planlarını, projelerini bu mâbetlerdeki dâirelerde hazırlıyorlardı. Hemen herkes, "dinî devlet ekonomisi" için çalışıyordu ve bir bakıma yazı "mâbet ekonomisini kolaylaştırmak" için îcâd edilmişti.

Bütün bu insanlar, telâkkiye göre, Tanrılar'ın hizmetkârları, mensuplarıydılar. Tanrılar da onların hizmet ve çalışmalarına karşılık beslenme, giyinip kuşanma ihtiyaçlarını temin ediyorlar, muhtaç oldukları adâleti sağlıyorlar, onları kendilerine düşman insanlara veyâ ejderlere karşı koruyorlardı. Ayrıca insanları kendi bayramlarına, merâsimlerine dâvet ediyorlar, böylece onların bu eğlencelerden hak ve hisselerini almalarına yardımcı oluyor, onların sundukları kurbanlardan hoşnutluk gösteriyorlardı.

Devlet idâresinin ve mâbedin bu şekildeki iktisâdî-siyâsî bir müşterek hayat ve idâre tesis etmiş olması bir nevi "dinî etatizm" veya "dinî devlet sosyalizmi" olarak adlandırılmıştır. Bu sistem, Sâmî Akkadlılar'da yavaş yavaş belirmeye başlayan, fakat bilhassa Batı Sâmîleri veya Amurrular ve Doğu Ken'anlıları ile ortaya çıkan "şahsî mülkiyet" fikrinin gittikçe kuvvet kazanmasına kadar, daha sonraki eski ve yeni S. devri şehir - beyliklerinde varlığını korumuş ve Sumerlilik M. Ö. 1950'lerde, kültür ve medeniyet olarak değil, fakat şehir devletleri olarak ve adı belli kavim olarak târihten silininceye kadar, onlar arasında devâm etmiştir. Esas îtibâriyle Mezopotamya'da, biri (S.) kültürü hemen bütün unsurları ile yaratmış, diğeri (Sâmîler), onu korumuş, yeni bâzı unsurlarla tabiatlarındaki canlılığı katmış ve devâm ettirmiş, daha Akkadlılar'dan îtibâren imparatorluk veya dünyâ devleti kurmuş olan iki kavim arasındaki birçok farklardan biri de budur.

2) *Erhânedân devri :* Başlangıcı "yeni orta kronolojiye göre" aş. yu. M. Ö. 2750'lere giden Erhânedân devri, Bağdad - Basra arasında kalan sâhadan ve Diyala vâdîsinden tanınmaktadır. Mezopotamya'nın kuzeyi, kültürel ve politik bakımdan, bu devirde de güneyinden geri kalmış durumdadır.

Kronoloji tablosuna göre, IV. kültür çağını teşkil eden Erhânedân devrinde, kültürde önce bir duraklama ve değişme olduğu, sonra ise bir hamle başladığı görülüyor. Bu hâlin bir belirtisi, önceki Cemdet - Nasr devrinin daha küçük, kullanışlı, dikdörtgen "Riemchen" tuğlalarına karşılık; "Plankonvex" denilen, ölçüleri daha büyük, üst yüzleri yuvarlakça kabarık olan ve kullanışları elverişli olmayan tuğlaların ortaya çıkışı, bunun o zamana kadar süre gelen yapı tekniğini de değiştirmesidir. Nitekim, bu devirde saray olarak gösterilebilecek büyük tesislerin, Eridu ve Kiş'te bu tuğla ile yapıldığı, Uruk'taki 9.5 km uzunluğunu bulan ilk büyük şehir sûrunun da plankonvex tuğlalarla inşâ edildiği görülmektedir. Fakat S. ülkesinde muhtelif yerlerde, Orta Mezopotamya'da Bâbil ülkesinde ve Bâbil'in kuzey - doğusuna düşen Diyala çevresinde kullanıldığı bilinen bu tuğlanın menşei, nereden getirildiği ve alındığı husûsu ise bilinmemektedir.

UR : Kral mezarları, Kurban alayı

Erhânedân devrinin önce duraklayan ve yapı materyalinde ve tekniğinde görülen ve umûmî bir kabalaşma tesîri veren kültür değişmesinin, umûmiyetle, bu sıralarda Güney Mezopotamya'ya göç eden Sâmîler yüzünden meydana geldiği kabûl edilmiştir. Fakat bu yeni güç, eski kültürün hamle kazanmasında güç kaynağı olmuş, bu devrede umûmî bir kalkınma ve canlanma başlamıştır. Yazıda, san'atta, glyptik'te de motif ve malzeme bolluğu fark edilir ölçüdedir. Erhânedân çağında yazının gelişerek "arkaik çivi yazısı" şeklini alması

ve diğer kültür ve san'at hareketleri yüzünden, husûsiyle Babil ve Asur ve bütünü ile çivi yazısı kültürü sâhasına rûh veren "S. kültürü"nün temelleri atılmıştır.

Siyâsî bakımdan Erhânedân devri, birtakım ehemmiyetli şehir - devletlerinin varolduğu çağdır. Bu şehir devletlerinin başında, Erhânedân çağında da Uruk başta gelir. Kral listelerinde, adını alan destandan da iyi tanınan mâruf *Gilgameş*, Tûfân'dan sonraki I. Uruk hânedânının 5. kralı olarak geçmektedir. Fakat bu hükümdâr, henüz bir târihî şahsiyet olarak kendisine âit veyâ devrinden kaynaklarla mevsûk değildir. Bununla berâber, arkeolojik tabakaların ve buluntuların desteklediği ve devrinden veyâ kendine âit kaynakların doğruladığı bir kısım kral veyâ şehir beylerini, kronolojik olarak şöyle sıralamak mümkündür :

Uruk'un, kronoloji tablolarında görüldüğü üzere, bâkir topraktan en üste doğru 18 tabakasından satha en yakın olan birincisi a, b, c olarak üç tâli tabaka ile temsil edilmekte ve bu tâli tabakalar da kendi aralarında farklar göstermektedir. Bunlardan satha bitişik olan a) tabakası arkeolojik olarak daha çok Ur kral mezarları, b) tabakası geniş Fara (eski Şuruppak) iktisâdî metinleri ve 2. tabakaya bitişik olan c) tâli tabakası Kiş (şimdiki Tel-Ohaymir) ve Nippur (Niffer) buluntuları ile temsil edilmektedir.

Şimdiki bilgilere göre, kendi Sumerce kitâbeleri ile tanınan en eski kral II. Kiş hânedânı kralı Mesilim'dir. O, bir kitâbesinde şöyle diyor : "Kiş kralı, Tanrı Ningirsu'nun mâbedini yapan Mesilim, bunu Ningirsu'ya ithâf etti. Lugal-şag-engur (o zaman) Adab şehir beyi idi."

Bu küçük kitâbede Lugal-şag-engur'un Adab şehir beyi olduğuna da temas eden Mesilim, başka bir belgesine göre, hem Kiş'in, hem de Adab'ın kralıdır, yâni Lugal-şag-engur'u bertaraf etmiştir. Hemen bir asır kadar sonraki kitâbelerinde de Lagaş beyleri Eannatum ile Entemena, Mesilim'i, Lagaş ile şehir devletleri arasındaki bir ihtilâfı halleden ilk "büyük kral" olarak göstermişlerdir.

Mesilim, başka bir kitâbesinde ise, en eski ve ilk sarayı inşâ ettiren laik bir hükümdar olarak geçmekte ve bize, Kiş'teki "A sarayı"nı bırakmış bulunmaktadır.

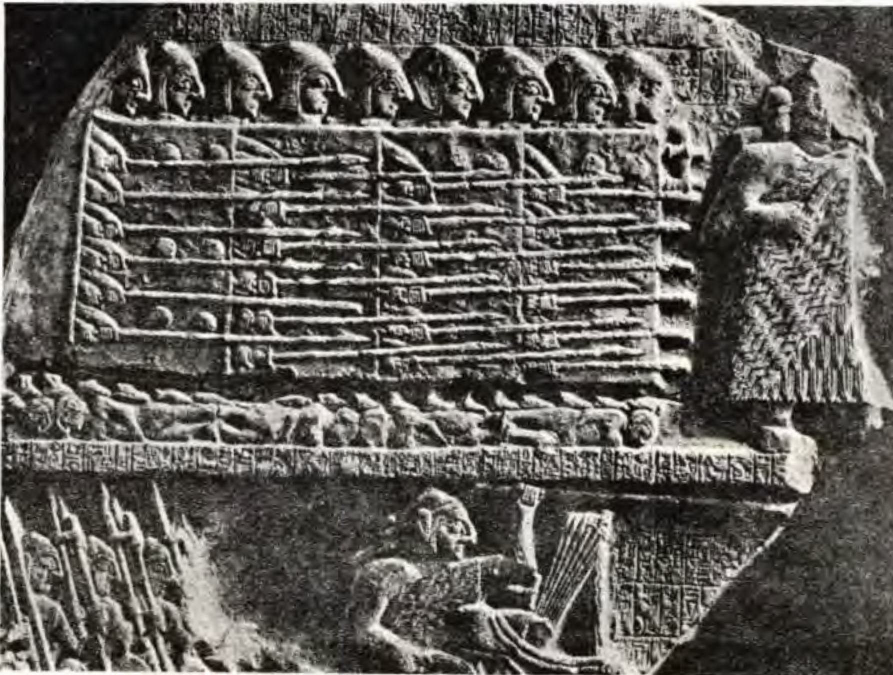
S. târihinde Mesilim'den sonra, kitâbeleri ile tanınan krallar olarak, I. Ur hânedânının kral listelerinde de adı geçen kral olarak, Meş-anne-padda'dan ve Uruk kralı Lugal-kisalsi'den bahsedilebilir. Mesilim, her halde zaman bakımından Uruk'un 1. tabakasının c-b) tâli tabakaları arasına (yâni M. Ö. 2700 - 2650 arasına), Meş-anne-padda ile Lugal-kisalsi ise a) tâli tabakasına (yâni M. Ö. aş. yu. 2600 - 2550) rastlamış olmalıdır.

Burada belirtilmesi gereken hususlardan birisi, İngiliz Leonard Woolley'in kazıları ile Ur'da ve kral mezarlarında yazılı ve arkeolojik pek çok ve değerli materyalin ortaya çıkmış bulunması, bu buluntuların Uruk katları içerisinde 1, a tabakasına (M. Ö. aş. yu. 2600) tekabül etmesi, ikinci mühim husus ise, Arkaik S. ve Klasik S. devirlerinde birbirleriyle daimî mücâdele hâlinde oldukları bilinen S. şehir devletlerinin daha Erhânedân devrindeki mücâdelelerine, Kiş, Ur, Uruk ve Adab örnekleri ile rastlanmış olmasıdır.

3) *Arkaik S. (Eski S.) devri :* S. kral listeleri ile daha sonraki Bâbil, Asur ve Berosos'un Grekçe olarak M. Ö. 500'-lerden, Asur ve Bâbil'in çöküşünden sonra tanzîm ettiği kral listesine de girmekle berâber, yazılı kaynakların artık yer yer aktığı V. kültür devresinde, yâni yazı şekli ile ve dili ile "arkaik" diye adlandırılan eski S. çağında dahi, ayrı ayrı S. şehir beylik veya krallıklarının siyâsî, içtimâî ve kültür târihlerini yazmak imkânından mahrum olunduğunu belirtmek gerekir. Bu bakımlardan yalnız Lagaş'ın târihini oldukça tam yazmak ve arkaik devir Sumercesi hakkında bazı görüşler tesbit etmek mümkün olmaktadır.

Güney Mezopotamya'da, iki nehrin birbirine yaklaşmaya başladığı kısımda, Dicle'den dosdoğru güneye akıp Fırat nehrine karışan bir kol üzerinde, kuzeyde, iki rakip şehir-devletinden biri olan Umma, 20 - 25 km güneyinde Lagaş bulunuyordu. Lagaş'ın siyâsî târihi ile ilgili, arkaik çivi yazısı ile yazılmış tabletlerden mühim bir kısmı, bu iki şehir-devletinin hudut, sur, sulama ve otlak ihtilâflarından ve bu sebeplerden doğan savaşlarından bahseder. Meselâ, bir metinde şöyle deniyor : "Umma'lı adamlar yangın çıkardılar; Antasurra'yı ateşe verdiler; gümüş, kıymetli taşları yağma ettiler; Tiraş'ta, sarayda kan döktüler! Evet, Enlil mâbedinde de kan döktüler; Babas mâbedinde de yine kan döktüler!"

Bunların yanında tabiatiyle mâbet, kanal, sûr inşaatı, ziraat, ticâret vs. ile ilgili kayıtlar ve bilgiler de bulunmaktadır. Bütün faaliyet ve hizmetlerinde krallar veyâ beyler, şehir tanrısı Ningirsu adına hareket etmektedirler. Lagaş'a âit ve diğer yerlerle ilgili bu çağdan kalma iktisâdî, târihî kaynaklar, yazının çivi yazısına dönüşmekte olduğu Cemdet-Nasr çağı münâsebetiyle bahsedildiği üzere, müşterek mâbet ve saray etatizmini ve ekonomisini doğrulayan örneklerle doludur.

TELLO : Akbabalar steli : Askerlerinin başında kral Eannatum

TELLO (A-B) : Ur - Nine kabartması (3. binyılın 1. yarısı); Mesilim'in başı (3. binyılın 1. yarısı) (Louvre Müzesi)

Lagaş hânedânının hükümdârları bâzan kral, bâzan şehirbeyi (ensi) unvânını kullandıkları gibi, bunlardan bâzılarının yalnız kral, bâzılarının da yalnız şehir beyi unvânını kullanmayı tercih ettikleri görülmektedir.

Belgelerin çoğaldığı, hemen her şehrin bir şehir-devleti ve hânedân tesis ettiği eski S. çağını: iktisâdî, edebî, dînî, tarihî kaynakların bolluğu, yazısı ve dili ve zamânı îtibâriyle asıl temsîl eden yer Lagaş olmaktadır.

Hânedânı kuran kral Ur-Nanşe'dir. Hânedâna mensup on kral veya beyin (ensi) sırası şöyledir :

Ur - Nanşe
Akurgal (oğlu)
Eannatum (oğlu)
Enannatum I, (kardeşi)
Entemena (oğlu)
Enannatum II, (oğlu)
Enetarzi
Enlitarzi
Lugalanda (oğlu)
Urukagina

Bu, râhiplik vazifesi de umûmiyetle üzerlerinde olan 10 kral veya şehir beyinden yalnız Enetarzi ve Enlitarzi'nin münâsebetleri açık değildir.

Hânedânın kralları toplam olarak 170 yıl kadar hüküm sürmüşlerdir. Bu durumda eski S. çağı için gösterilen 2550-2350 târihleri arasındaki zaman, daha öncelerinin Adab kralı olan Lugal-annemundu gibi, bir büyük ve birleşik S. devleti kurmak isteyen III. Uruk hânedânının kudretli kralı Lugal-Zaggisi ve IV. Kiş hânedânının çağdaş kralı Ur-Zababa dikkate alınırsa, tamâmıyle uygun düşer.

Lagaş'ın son kralı Urukagina hânedândan değildir ve kendinden önceki Lugalanda'nın 9 yıllık hâkimiyetinden sonra, râhipler sınıfına muhâlif olan bir meşrûiyetçi grup tarafından onun yerine iktidâra getirilmiş olmalıdır.

Bu kral, S. ve Mezopotamya târihinde ve hattâ dünyâ târihinde, şimdiye kadarki bilgilere göre, ilk reformatör vasfına lâyık bir kimsedir. Sosyal reformları onun muhtelif inşâat kitâbelerinde kaydedilmiş bulunmaktadır. Söz konusu ıslahat ve yenileşme meseleleri arasında, "arâzisini veya davarını uygun olmayan şartlarla satışa zorlama yasağı", "memuriyet yüzünden ortaya çıkan borçların azaltılması", "Lagaş halkının birtakım borçlardan muâf tutulması", "bir kadının iki erkekle evlenmesinin kaldırılması" gibi hususlar bulunmaktadır.

Daha çok Lagaş hânedânının doldurduğu ve çeşitli neviden Lagaş belgeleri ile temsîl edilen eski S. çağında târihî kitâbelerin bollaşması, yazının şuurlu bir surette târih yazmak ve gelecek nesillere haber bırakmak maksadıyla kullanılışının bir delili sayılmak gerekir. S., arkaik S. çağında siyâsî bakımdan şehir-devletleri sistemini, idârî bakımdan dinî devlet idâresi tarzını; muhtelif iktisâdî metinleriyle listelerde, edebî eserlerde, lûgatlerde ve her nevi sanat eserlerindeki tertip ve tenâzurda, panteonlarındaki tanrı gruplama, dereceleme ve sıralamalarında, yâni maddî ve mânevî hayâtın her safhasında, Sumerlilik'in özünü, sembolünü teşkil eden "nizâm fikri"ni âdetâ şuurlaştırmışlardır. Ayrıca kompleksif denilen ve söylemeden her cümleyi zihinde hazırlamayı ve bir mantıkî sıraya sokmayı gerektiren Sumerce'nin bu temel karakterinin ve yapısının dahi bu nizâm fikrini aksettirdiğini veya nizâm fikrine varmalarında, şuur-altı, bu yapıda bir dile sâhip olmalarının âmil olduğunu düşünmek her halde yerinde olsa gerektir.

Kayıtlara göre, başlangıçta dâimî mücâdele hâlinde oldukları komşu Umma şehir-devletini, Urnanşe'nin torunu Eannatum bertaraf etmiştir. Bütün Lagaş hânedânı zamânında imâr işlerine büyük ehemmiyet verilmiştir. Yalnız, gittikçe râhip sınıfının nüfûzu arttığından, zâten fazla arâzi ve emlâke sâhip olmayıp devlet ve mâbedin memur ve işçileri durumunda olan halk, husûsiyle hânedânın son devirlerinde sıkıntıya düşmeye başlamıştır. Urukagina'nın "Çivi yazısı hukuku"nda kanun mu, tâlimâtnâme mi olduğu münâkaşa konusu olan, mârûf ıslahat metninin bu sıkıntılardan doğduğu anlaşılmaktadır. O, bu ıslahat tâlimatnâmesi ile bâzı esaslar koyarak halkın ezilmesini önlemiş ve ferahlık getirmiştir.

Ancak, Urukagina bu emeklerinin meyvesini toplamakta olduğu bir sırada, Kiş'te ortaya çıkmış olan yeni bir hânedân bir tarafa, S. târihinde, şehir-devleti anlayışını aşan ilk büyük fâtih olarak gözüken, III. Uruk hânedânının kuvvetli kralı Lugat-Zaggisi tarafından bütün S. ve Akkad illeri ve bu arada Lagaş şehir-devleti fethedildi. "Ülkeler kralı" unvânını takınan bu kral, kitâbelerinde "Aşağı Deniz'den Yukarı Deniz'e kadar olan bütün memleketleri" fethettiğinden bahseder. Eski S. çağının son kudretli kralı Lugal - Zaggisi de, Akkad hânedânı ve imparatorluğunun kurucusu büyük Sargon (I. Şarrukîn) tarafından bertaraf edilmiş ve arkaik S. devri son bulmuştur (M. Ö. aş. yu. 2350). Bk. AKKADLAR.

Sargon çağı öncesi Mezopotamya mühürleri

Muhakkak Arabistan'dan harekete geçmekle berâber, geliş yollarını ve bir kültür ve medeniyet merkezi olan Güney Mezopotamya'ya hangi güzergâhı tâkip ederek geldikleri bilinmeyen Akkadlılar, yüzyıllar boyunca S. ilini S. ile paylaşmış ve sâkin bir tôbi halk olarak onlarla yan yana yaşamış; yazılarını, dillerini, kültür ve medeniyetlerini, san'atlarını benimsemiş, zihinlerine ve içlerine sindirerek, asırlar sonra kendi dilleri ve hüviyetleri ile ortaya çıkmışlardır. Bu sefer, onların kurdukları büyük devlet veyâ imparatorluk idâresinde S. sâkin bir yurttaş olarak yaşamışlar, Sumerce ve Akkadcanın, her iki kavmin birleşmiş kültür ve san'atının devâmına yardımcı olmuşlardır.

Nitekim, Akkadlılar'ın çeşitli iç ve dış sebeplerle zaafa uğrayıp, 200 yıldan fazla süren devletin çökme durumuna geldiği sırada, bu defa S. yeni bir şuurla ve eski hayât, anlayış ve idâre tarzları ile, çeşitli şehirlerde birden ortaya çıkmış, hâkimiyeti ele almışlardır.

4) *Sumerliliğin ve Sumerlilerin klasik çağı (2150 - 1950) :* Çeşitli eski S. kültür merkezlerinde Akkadlı halk yanında ve idâresinde yaşamaya devam eden S.'de yeniden uyanan Sumerlilik idrâki ve S. kültür memleketine kuzey - doğudaki Zağros dağları bölgelerinden yavaş yavaş Gutium'ların hırs ve alâka duyarak inmeye başlamaları neticesinde mukâvemet cepheleri gelişmiş, Akkad devleti çökmüş, yeni S. devri açılmıştır.

Bu devrede, IV. Uruk hânedânı Güney Mezopotamya'nın güneyinde, pek çok edebî inşâat kitâbeleri ile tanınan ve S. dili ve edebiyatının klasik örneklerini meydana getiren Gudea, biraz daha kuzeyde Lagaş'ta Sumerliliği canlı tutmağa ve geliştirmeye çalışırlarken, dağlık bölgelerden göçen Gutiumlular, bütün Güney Mezopotamya'ya hâkim olmuşlar, adları Türkçeyi andıran krallarının idâresinde kültür memleketini 90 yıl kadar işgalleri altında tutmuşlar, ilk zamanlarda yadırgamalarına rağmen, buranın, temeli ve özü S.'e âit kültürünü de kısmen benimsemişlerdir.

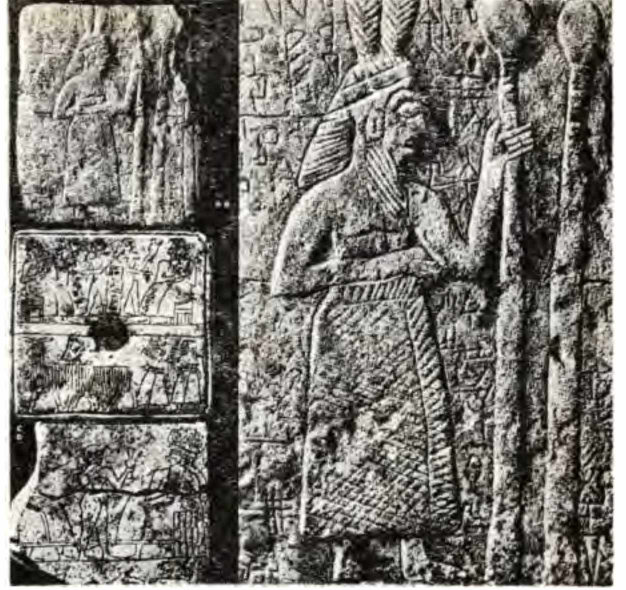
Kendi kitâbesinde belirttiği üzere, V. Uruk hânedânının tek ve kuvvetli kralı Utu-Hegal bunları memleketten toptan çıkarmaya muvaffak olmuştur.

Gutiumluların son kralı Tirikan'dan bir veya iki önceki kralları Yarlaganda ile, Lagaş'ın Gudea'dan iki önceki beyi Namhani ve yine bununla III. Ur hânedânının kurucusu Ur - Nammu arasında çağdaşlıklar (senkronizm) tesbit edilmiştir. Şu hâlde Utu - Hegal bunlardan, saltanat süreleri az devâm eden Yarlaganda ve dolayısıyle Namhani ve Ur - Nammu ile de muhakkak, saltanatı bakımından olmasa da hayâtı bakımından çağdaş olmalıdır.

Gutiumluların memleketten sürülmesinden sonra, eski S. çağını Lagaş'ın temsîl etmesi gibi, esas îtibâriyle *Klasik S.* veya *Yeni S. Çağı*'nı da siyâsî târih ve kültür bakımından Ur - Nammu'nun kurduğu bilinen III. Ur hânedânı temsîl etmiştir.

Hânedânın, hepsi de ayrı ayrı kudretli olan, unvânları, icrâatları ve hudutları ile şehir-devleti anlayışını aşan, son üçü, S.'li olmasına rağmen, Akkadca ad taşıyan beş kralı şunlardır (M. Ö. aş. yu. 2110 - 2000) :

Ur - Nammu	(18 yıl)
Şulgi	(46 yıl)
Bûr - Sin	(9 yıl)
Şû - Sin	(9 yıl)
İbbi - Sin	(25 yıl)

TELLO A-B : Tüylü başlık kullanan bir erkek; C-D : Enlil'e sunulan adak kabartmaları

Ur - Nammu, şimdiki bilgilere göre, eski S. devri son Lagaş kralı Urukagina'nın tâlimatnâmesi bir tarafa, Mezopotamya ve Ön Asya târihinde ilk kanun koyan S. kralıdır. Kanun metni çok kırık ve parçalanmış olarak ele geçmekle berâber, bulunması beklenen kanun tekniğini ve muhtevâ unsurlarını topladığı anlaşılmaktadır. Kanun'un prolog kısmı teolojik, târîhî ve ahlâkî kısımları ihtivâ etmektedir. Asıl kanun maddelerinin 22'si mahfûz kalmıştır. Bunlar kanunun ilk kısmını teşkil etmekte, büyücülüğe, asker kaçaklarına, yaralamaya âit sonraki Hammurabi, Eşnunna ve Hitit kanunlarında da benzerleri görülen hükümleri ihtivâ etmektedir.

İkinci kral Şulgi içlerinde en başarılıları idi. Hayâtında ve ölümünden sonra kendisine bir tanrı gibi tapılmıştır.

III. Ur hânedânı çağında Elamlılara ve kuzeyli kavimlere karşı netice veren harpler yapılmıştır. Kral Bûr - Sin zamanında ise Asur, Ur devletine âit olmuştur.

Ur - Nammu ile hayâtlarının bir safhasında çağdaş oldukları anlaşılan Lagaş şehir beyi Gudea, başlı başına, S. dili ve edebiyâtının, S. san'atının, kitâbeleri, heykelleri, statüleri, inşâ ettirdiğinden bahsettiği mâbetleri vs. ile kudretli ve silinmez bir temsîlcisi olmuştur. Bıraktığı, çeşitli neviden onlarca uzun kısa kitâbeleri ve metinleri klasik Sumercenin kaynaklarını teşkil ederek, Sumeroloji sâhasının ölmez isimlerinden Adam Falkenstein'ın iki ciltlik, metinlerden bol emsâlli *Gudea dili grameri*'ni yazmasına âmil olmuştur.

Bütün bunlara rağmen, S.'in idâresindeki halkın bir kısmını teşkil eden Akkadlılar'ın yeniden uyandırmaya muvaffak oldukları Sâmîlik duygusu, Akkad çağında müstakil hüviyetini kazanıp gelişen, Akkad dil ve edebiyâtının klasik S. çağında da varlığını koruyup yaşamaya devâm etmesi, yeni Sâmî göçleri (Amurrular, Ken'anlılar) ile bu şuurun beslenip durması sebebiyle, yeni bir Sâmî hamlesi, Elamlılarla ittifak hâlinde son S. devlet veyâ şehir-devletlerini ortadan kaldırmaya yetmiştir.

S. devletlerinin yıkılışından az sonra 1900'lerde Sumerce de artık konuşma dili olmaktan tamâmiyle çıkmış olmalıdır.

III. sülâlede yapılmış bir zikkurat

Buna rağmen, S. dili, edebiyâtı ve kültürü asıl bu târihlerden sonra Sâmîler, yani Akkadlılar, Amurrular, Doğu Ken'anlıları ve netîce îtibâriyle Bâbilliler ve Asurlular tarafından tamâmiyle benimsenmiş olarak yazıya geçirilmeye başlanmış; S. "nizâm telâkkisi", Sâmîlerin gidişine istikâmet vermeğe ve Sumerce Bâbil ve Asur târihinin ve Hititlerin sonuna, hattâ Îsâ'nın doğumuna kadar okullarda bir kültür ve din dili, sonraki Latince gibi bir klasik ilim dili olarak öğretilip öğrenilmeye devâm etmiştir.

Sâmîler derin bir hayâl mahsûlü olan ve yaratıcı bir kudret ve kaabiliyete dayanan zengin S. kültürüne yeni ve bol motifler ilâve etmekten ve gerçek mânâsı ile kendi şahsiyet ve hüviyetlerinin galip damgasını taşıyan bir kültür meydana getirmeye çalışmaktan ziyâde, ona kendi tabiatlarındaki dinamizmi eklemişler, onun ana mevzu ve motiflerinin sınırlarını çok aşamamışlardır.

Yazıları ve bütün kültür müktesebât ve husûsiyletleri bütünü ile veya kısmen Akkadlılar'a, Bâbilliler'e, Asurlular'a, Hititler'e, Hurri ve Mitanniler'e, Urartular'a, Persler'e, kendilerini saçsız ve sakalsız, gözleri derinlere dalmış bir şekilde, ekseriyâ bodur olarak, kıvrımlı eteklikli tasvir etmişlerdir.

Her ferdin ve âilenin birer koruyucu tanrısı ve her şehrin birer baştanrısı olduğuna inanan S.'in nizâm telâkkilerine göre bu çeşitli sınıftan, inançlarının temelini teşkil eden politeizm icâbı sayıları yüzleri aşan tanrıların, tanrılar sisteminde, yâni *pantheon*'da kendilerine hâs bir yeri vardır. Mezopotamya'da yerleşen Sâmî kavimler ve diğerleri S.'in bu tanrılar âlemi telâkkisini de olduğu gibi benimsemişlerdir. Hattâ Bâbilliler ve Asurlular, onların, yeryüzünde görülen hâdiselerin gökte vuku bulanlardan aksetmiş olduğu husûsundaki fantastik düşüncelerini dahi kendilerine mal etmişlerdir. Diğer komşu kavimlerden de, kısmen bu telâkkinin tesiri altında kalanlar olmuştur.

Sumer kültürü ve medeniyeti : S. târihi parlak bir siyâsî ve askerî târih örneği teşkil etmemekle beraber, S. dünyâ târihinde ilk olarak yazıyı icâd eden, çağdaş ve sonraki kavimlere kaynak olan çok yönlü ve unsurlu zengin bir kültür ve medeniyetin taşıyıcısı bir halk olarak tanınmışlardır.

Acaba hakîkaten bu medeniyet, S. ülkesinden mi doğmuştur? Yoksa S.'in yurduna medeniyet başka ülkelerden herhangi bir yolla mı gelmiş ve kollar hâlinde dünyanın diğer yerlerine mi yayılmıştır?

Bu soruların cevâbının fikrî bakımdan özü, S. muhayyilesinin ortaya koyduğu "yedi hakîmler" efsânesinde bulunur. Bu efsâneye göre, sıra ile denizden çıkan hakîmler, çeşitli S. şehirlerinde hüküm süren ilk krallara her bilgiyi, her hüneri öğretmişlerdir. S. ülkesini "Tûfân"ın suları kapladığı zaman da bu bilgiler kaybolmamıştır. Çünkü bir rivâyete göre Zi-ud-sudda (S.'in Nûh'u), hakîmlerden bütün bilgileri öğrenmiş olan bilgili kimseleri "Tûfân"dan önce gemisine almış, hem onları, hem de bilgileri yok olmaktan kurtarmıştır. Diğer bir rivâyete göre de, bu bilgilerin yazılı olduğu tabletler "Tûfân"dan önce toprağa çok derin bir şekilde gömülmüş ve sonradan bunları çıkarmak kabil olmuştur.

Bu bakımdan, bizâtihi bir "yedi hakîmler" efsânesinin bir kavmin muhayyilesinde doğmuş olması dahi, onu meydana getiren S.'in muhayyilesinin kudretine işâret ettiği kadar, onların bilgiye, hünere, mârifete verdikleri büyük değeri de ifâde eder.

Öte yandan, yukarıdaki sorulara cevâp teşkîl eden, kazıların ortaya koyduğu, arkeolojik katlar ve buluntularla ilgili deliller de, S.'in kültür ve medeniyet yaratmaya kabiliyetli, kültür hâmili bir kavim olarak "Uruk Kültür Katı"nın ortalarından az sonra Mezopotamya'ya geldiklerini; fakat, yazı başta olmak üzere, yaratıcı kudretlerinin edebî, fikrî ve maddî mahsûllerini orada ortaya koyduklarını gösterirler.

Ayrıca, substrat dillere âit kültür kelimeleri de, S.'in, kendilerine atıf ve izâfe edilen kültürü, ne zaman, hangi ölçülerde ve nerede meydana getirdiklerini tesbitte yardımcı olmaktadırlar. Esasen, bu dil ve kelime mukayesesi, S.'in sonradan Güney Mezopotamya'ya kesâfetle gelip yerleştiklerinin ve asıl kültür ve medeniyetlerini orada yaydıklarının ipuçlarını vermektedir.

TELLO : Sarıklı baş (M. Ö. 22. yüzyıl) (Louvre)

TELLO : Gudea 'A' (M. Ö. 22. yüzyıl) (Louvre)

Demek oluyor ki, bugün Sumeroloji sâhasında bir görüş ve kanaat yenilenmesine zarûret vardır. Mezopotamya temel maddî ve mânevî kültür ve medeniyetinin bütünüyle temsilcileri, yalnız başına S. değildir. S. ancak M. Ö. 3500'-lerden biraz sonrasından itibâren, Güney Mezopotamya'ya gelmeye başladıklarında orada hazır bir zemîn bulmuşlar, kendi kültür ve medeniyetlerini bu temel üzerine kurmuşlardır.

Nitekim, sâhada iki nüfuzlu meslek adamı olarak, son onyıllarda ilk defa B. Landsberger'in teşhis ettiği ve S. N. Kramer'in de katıldığı ve diğer delillerle doğruladığı üzere, dünyâ târihinin ilk büyük medeniyet ve kültür merkezi ve kaynağı olan Güney Mezopotamya'nın mîrâsının medenî sahalardaki ilerlemelerle ilgili unsurları, büyük kısmı itibariyle, S.'den önceki substrat halka âittir; mânevî sahalardaki başarılar ise, doğrudan doğruya S.'in eseridir.

Sumerlilerin dili : Sumerce Sâmî veya Hint - Avrupa dilleri gibi tasrîfî (bükülgen=flexible) dillerden olmayıp, iltisâkî (bitişken=agglutinative) dillerdendir. Bu bakımdan, Sumerce Ural - Altay dillerinden Türkçe ve Macarca ile ve bâzı Kafkas dilleri ile yapı konusunda bir hayli benzerlikler gösterir.

Sumerce, cümle teşkîli bakımından kompleksif denilen, muğlak fakat mantıkî sıraya bağlı cümle teşkîli karakteri ile de Türk dili âilesine yakın ve kursif denilen, Sâmî ve Hint - Avrupa dillerinin daha sâde ve düz cümle kuruluşuna uzak bir yapıya sahiptir. Kompleksif diller, önce fâili, sonra çeşitli derecedeki mef'ulleri ve tâli cümleleri ve daha sonra fiili bir an içinde zihinde, konuşmanın ana mantığına göre sıralayıp, ona göre cümleyi ortaya koyan dillerdir. Halbuki, kursif diller, önce fâili, fakat hemen arkasından fiili söyleyen, arkasından mef'ulleri ve tâli cümleleri ekleyen dillerdir. Bu sebeple, kuruluş ve yapı bakımından kompleksif ve kursif diller arasında farklar vardır.

Sumercede, kompleksif cümle yapısı ile ilgili olarak, zincirleme cümle şekli vardır. Sumercenin bu hâli de Türkçeye benzer. Yâni ibâreler arka arkaya sıralanır ve sonunda bir gramer eki ile bağlanan bir bütün teşkil ederler.

Bu dilde temel gramatik birliği, münferit kelimeden ziyâde kelimeler bütünü teşkîl eder. Onun gramer edatları veya ekleri, kelime köklerine ayrılmaz şekilde bağlı olmaktan çok, müstakil hüviyetlerini muhâfaza ederler.

Sumercenin altı sesli harfi vardır; bunlardan üçü açık vokaller olan *a, e, o;* diğer üçü ise kapalı vokaller olan *a, ê, u*'dur. Bunlar kesin şekilde telâffuz edilmezler ve ekseriyetle bir âhenk kaidesine uyarak değişikliğe uğrarlar. Bu, bilhassa gramatikal ek olan vokallerin kısa ve aksansız oluşu husûsunda doğrudur. Vokaller bir kelimenin sonunda veya iki konson arasında kaldırılırlar.

Sumercede on beş de konson (sessiz harf) vardır. Bunlar : *b, p, d, t, g, ğ (ng), k, z, s, ş, ç, r, l, m, n*'dir. Bunlar, bir vokal ile başlayan bir gramer eki bağlanmadığı hâllerde, kelime sonunda telâffuz edilmezler.

Sumercede köklerin büyük kısmı tek heceli olmakla berâber, oldukça fazla, çok heceli kelime de vardır. Kelime köklerinin mükerrer kullanılışı, eşyâ veyâ amellerin çokluk (plural) şeklini meydana getirir. Hİ. A ve -ene gibi çokluk yapan diğer ekler de vardır.

İsimler ekseriyâ birleşik kelimelerden meydana gelirler : Önce tek heceli birkaç kelime alalım : *lu* (adam), *dub* (tablet), *di* (hüküm), *ur* (köpek), *ma* (gemi), *a* (su), *şim* (güzel koku) vs. *lu-gal* (büyük adam = kral), *dub-sar* (tablet yazan = kâtip), *di-ku* (hüküm kesen = hâkim), *ur-zir* (zincir köpeği = ev köpeği), *ur-mah* (büyük köpek = aslan) *ma-lah* (gemi yürüten = gemici, kaptan), *a-zu* (su bilen=doktor, tabip), *şim-mu* (güzel koku çıkaran = ıtriyatçı) vs. gibi.

Sumer dilinde gramatik cinsiyet, yâni müzekker (masculine) ve müennes (féminine) ayırımı yoktur. Bunların yerine, isimler Sumercede "canlı" ve "cansız" olarak iki gruba ayrılırlar. Bu gramer ayırımında tanrılar ve insanlar "canlılar" sınıfına, eşyâ ile hayvanlar ise, "cansızlar" sınıfına dâhildirler.

Sumercede cümle ve kelime vuzûhuna karşılık, bir nüans zenginliği gösteren tasrif prefiksleri, fiillerin ifâdesinde müp-

Oturan Gudea heykeli

hemlik gösterirler ve bir cümleyi meydana getiren parçalar, akkuzatif objesi müstesnâ olmak üzere, fiilde tekrar ifâde olunurlar.

Dünya dillerinin veya dil âilelerinin hemen hepsi ile mukayese edilmiş olan Sumercenin bunlardan herhangi birisi ile kesin yakınlığı ortaya konamamıştır. Kompleksif dil karakteri zincirleme ibarelerden cümle teşkili ve bazı kelime yakınlıkları ile Türkçede ve Sumercede birinci şahsın *m* ile ve ikinci şahsın *s* ile gösterilmesi gibi haller, Sumerce ile Türkçeyi, Asya coğrafî bütününün başka dillerinin de ilâve edilebileceği büyük bir dil grupuna bağlar. Ancak, Sumercenin sayılan diğer husûsiyetleri Türkçede yoktur.

Sumerce, mukayese edilen diğer dillerle yapı bakımından, belki daha yakın benzerlikler gösterir. Fakat bunlar, o kadar umûmî şeylerdir ki, bir dil akrabâlığına delâlet etmezler.

Lûgat bakımından ise, yalnız Türkçe ile Sumerce arasında kanaat verici etimolojik bâzı yakınlıklardan bahsedilmesi mümkündür. Bu yakınlığın önde gelen taraftarlarından F. Hommel bu neviden 350 kadar kelime üzerinde durmuşsa da bunlar, ilmin bugünkü seviyesinde yeniden incelenmek durumundadır. Bunlar arasında en iknâ edici görünen, Türkçe *tenri* ve Sumerce *dingir* kelimelerinin etimolojik yakınlığı, son tahlil ve teşhislerle *dingir*'in Proto-Fıratçaya âit olması ihtimâli ile şüpheye düşmektedir.

S. dilinin birtakım lehçeleri de vardı. Asıl lehçe her halde Emegir "asîl dil" idi. Başka ehemmiyetsiz lehçeler de vardı. Bunlardan birisi olan Emesal lehçesi başlıca tanrıçaların, kadınların ve hadımların konuşmalarında kullanılırdı.

Karakter ve husûsiyetleri belirtilen Sumer dili, yazının M. Ö. 3100'lerde îcâdından beri, husûsiyle bu piktografik yazının yarı piktografik hâl alarak gittikçe çivi yazısı hüviyetine bürünmeğe başladığı Cemdet-Nasr devrinden îtibâren kayıtlara geçmeğe başlamıştır. Arkaik çivi yazısı şeklini aldığı Erhânedân devrinde geniş iktisâdî metinler yazılmış, Arkaik Sumer veyâ Eski Sumer Çağında ise bu yazı târihî, edebî, dinî, hukûkî, iktisâdî her metnin yazılmasına, haberleşmenin yapılmasına müsait iki vasıflı bir hece-kelime yazısı mâhiyetini kazanmış ve bu mâhiyetini sâdece Sumerliliğin ve Sumercenin değil, Hititler'in, Urartular'ın, Bâbil ve Asurluluğun ortadan kalkışına, hattâ İsâ'nın doğumuna kadar korumuştur. Sumerce de bir okul ve ilim dili olarak Bâbilce ve Asurca gibi, Milâd'a kadar bu yazı ile yazılmaya devam etmiştir. Netîce olarak Sumerce, Sumerliliğin ortadan kalkmasından sonra da okul ve ilim dili olarak, bir bakıma, gelişmesini sürdürmüştür.

Sumerlilerin edebiyatı : Arkeoloji, uzun asırlar toprak altında kalmış olan eski iskân yerlerinin kazılıp araştırılması sûretiyle insan-oğlunun uzak geçmişinin tetkikini sağlar ve yapılan işin tabiatı, esas itibâriyle onun maddî kültürünü açıklığa kavuşturmaya vesîle olur. Çünkü, arkeolojik çalışmalarla ortaya çıkan buluntular duvarlar, tuğlalar, âletler, silâhlar, çanaklar, çömlekler, vazolar, süs eşyaları ve mücevherler, heykeller ve heykelcikler vs. den ibârettir. İşte bu el emeği, eski eserler ile mîmârî kalıntılardan ve gömme âdetlerinden, insanların içtimâî hayâtı, iktisâdî ve idârî teşkilâtı; hele dinî inançlarında, ahlâkî ülkülerinde ve mânevî arzularında açığa vurulan dünyâ görüşü hakkında ancak sönük ve müphem bilgiler edinmek imkânı vardır.

TELLO : Gudea heykeli

Fakat bu bakımdan, Güney Mezopotamya'da, Sumer ülkesinde durum başkadır. Çünkü kazı yapanlar burada, kil toprak çamurundan meydana getirilmiş ve çivi yazısı ile yazılıp pişirilmiş veya kurutulmuş "tablet"lerden yüzlerce ve binlercesini kazıları sonunda ortaya çıkarmışlardır. Bu tabletler de bizim bu en eski kültüre derinliğine nüfûz etmemize imkân vermiş bulunmaktadır.

Şimdiye kadar Mezopotamya'da yapılan kazılarda çıkarılan tabletlerin yüzde doksanı ekonomik, târihî ve idârî konularla ilgili olanlardır ve bunlar tabiatiyle eski Mezopotamya halkının mânevî hayâtı ile ilgili sınırlı bilgileri ihtivâ ederler. Fakat edebî mevzûların muhtelif sınıfları ile ilgili olarak ele geçen diğer beş bin kadar tablet veya tablet parçası, eski Mezopotamyalıların rûhlarına ve mânevî dünyâlarına nüfûzumuzu sağlamaktadır.

Çivi yazılı edebî muhtevâlı tabletler içerisinde 12 sütûnlu olanları bulunduğu gibi, iki veya tek sütûnlu olanları veya birkaç satırlık kırık parçalar hâlindekileri vardır. Bu tabletler veya parçalarda yazılı olan edebî kompozisyonlar yüzleri bulurlar ve bunlar, uzunlukta 50 satırdan az olan ilâhilerden 1000 satırı aşan efsânelere kadar değişirler. Edebî mahsûller olarak, Sumer yüksek edebiyâtı, medenî insanlığın estetik mahsûlleri arasında yüksek bir yer tutar. Bu eserler, pek fazla aleyhlerine olmayacak sûrette eski Yunan ve İbrânî şâheserleri ile mukayese edilebilirler ve onlar gibi bunlar da çok eski bir kültür kavminin mânevî ve fikrî hayâtının aynasıdırlar. Bütün eski Yakın Doğu'nun kültürel ve mânevî inkişâfının tam olarak değerlendirilmesinde Sumer kültürünün mânâsı güç takdir edilebilir.

Akkadlılar, yâni Bâbilliler ve Asurlular hemen hemen bütünü ile bu hizmetleri üzerlerine almışlardır. Hititler, Hurriler, Urartular, Yahûdîler ve İsrâiller onların eserlerinden bâzılarını kendi dillerine tercüme ve geniş ölçüde de taklid etmişlerdir. İbrânî edebî eserlerinin birçokları, şekil ve muhtevâ bakımından tesîr altında kaldıkları gibi, hattâ eski Yunanlılar da Sumer edebî eserlerinin derin tesîrine girmişlerdir.

M. Ö. 2500'lerde yüksek edebiyât hâlinde şekil almış olan Sumer edebiyâtı, motifler ve edebî çeşitler bakımından çok zengin ve boldur. Burada Sumerlerden kalma yazıların

TELLO : Genç adam başları (Louvre Müzesi)

İbadet eden insan heykeli (Diyala bölgesi) (Bağdad Müzesi)

değil, Sumer yüksek edebiyâtının çeşitleri söz konusudur. Bu edebî neviler, efsâneler, destanlar ve destânî hikâyeler, ilâhiler, feryât ve figannâmeler, târih yazıcılığına dâir vesikalar, uzun ve kısa edebî denemeler, ahlâkî kaideler, atasözleri, hattâ edebî değeri olan bâzı adak metinleri ve edebî çeşnisi olan bâzı siyâsî mektuplar vb.'dir.

Yalnız bu edebî nevilerin sıralanması dahi, temeli bundan 5 000 yıl evvele dayanan bir kavmin edebiyâtının, çağımızın modern edebiyâtları kadar zenginlik arz ettiğini ortaya koyar. M. Ö. 2500'lerde şekil almış olduğu ifâde edilen Sumer edebiyâtının mahsûlleri, müteakıp asırlar içerisinde artmıştır. Hele üçüncü binyılın sonlarına doğru *edubba* adı verilen Sumer okulu, tâlim ve terbiyenin mühim bir merkezi hâline geldiği zaman, bu edebiyât büsbütün verimli olmuştur. İkinci binyılın ilk yarısında Sâmî Akkadlıların dili Sumer memleketinde konuşulan dil olarak, Sumercenin yerini aldığı zaman S.'in edebî faaliyeti azalmadan devam etmiştir. İsin hânedânı zamânında ve hattâ daha sonra *edubba*'lar vazifelerini görmeye devâm etmişlerdir; daha önceki edebî eserler incelenmiş, kopye edilmiş, dikkat ve anlayışla yeniden kaleme alınmışlardır. Ele geçmiş ve şimdi tetkik edilmekte olan edebî metinlerin kopyelerinin hemen hepsi, post - Sumer *edubba*'ları olarak adlandırılan bu yazılardan gelmektedir.

Çoklukla, Sumer edebî metinlerinin dinî karakterde olduklarının ve bunların mâbet âyinlerinde kullanmak üzere, râhipler tarafından terkip ve telif edildiklerinin sanılması doğru değildir. İlâhiler ve figannâmeler müstesnâ, bu görüşün tutulması mümkün değildir. Meselâ, açık misâller olmak üzere, Sumer atasözlerinin, ahlâkî öğütlerinin veya *edubba*'nın söz konusu edildiği denemelerin râhipler tarafından veyâ râ-

hipler için yazıldığını yâhut da bunların herhangi bir mâbet âyini ile ilgili olduğunu farz etmek tamâmiyle yanlıştır. Aynı şekilde, Enmerkar, Lugalbanda, Gilgameş gibi kahramanlarla ilgili destânî hikâyelerin râhipler tarafından terkip edilip, mâbetlerde ezbere söylendiğini düşünmek için de mâkul herhangi bir sebep yoktur. Hattâ efsânelerin, mâbet hizmetleri ve dinî bayramlar sırasında ezbere söylendiklerine, hele bunların hiç değilse S. ve post-Sumer devrinde yapıldığına dâir herhangi bir alâmet de yoktur. Sâdece, ilâhiler ve ağıtların mâbet merâsimleri için terkip ve telif edildiklerini kabûl etmek uygun olur. Fakat Nippur'da yapılan 1960'tan sonraki kazıların gösterdiği üzere, ilâhi ve ağıt yazılı tabletler dahi, diğer edebî neviden metinler gibi, mâbetlerde değil, kâtipler semtinde bulunmuşlardır. Bu da, bu metinlerin bile *edubba*'larda kâtipler sınıfı tarafından yazılıp hazırlandıklarını ve mâbet servisine devredildiklerini açığa vurur.

S. edebiyâtının gelişmesinde, ilâhilerde kâtip *(dubsar)* ile yan yana zikredilen halk şâirleri (Sumerce *nar)*'nin de büyük rolü olmuştur. Fakat bunların *edubba* (mektep) ile bağlantıları belli değildir.

Bu arada, yüzlerce edebî kompozisyon ile birlikte yazılmış olan, muhtelif şekil ve ölçüdeki binlerce tableti işlemek, depo etmek ve kaydetmek ihtiyacından uzak olarak gelişmiş bulunan S. edebî kataloglarına da işaret edilmek gerekir. M. Ö. iki bin yıllarına târihlenen yedi adet edebî katalog da kazı buluntuları arasında meydana çıkarılmıştır; bunlar bugün Bağdad, Berlin, Louvre, Britanya, Jena, Pensilvanya müzelerinde bulunmaktadır. Bu yedi katalog, iki yüzden fazla Sumer kompozisyonunun, yâni kitabının, mûtad üzere birinci satırın birinci parçasından alınan adlarının listesini verir. Kataloglardan ikisinin listeleri ilâhilerle sınırlıdır. Diğer beşi bunlar gibi sınırlı değildir ve muhtelif tipte terkiplerin adlarını ihtivâ ederler. Son zamanlarda diğerlerinden biraz farklı bir sekizinci katalog, III. Ur hânedânı zamânına âit olmak üzere, Chicago, *Assyrian Dictionary* yazarları tarafından tesbit edilmiştir.

Sumer efsâneleri : Enlil ve Ninlil (burada Ay Tanrısı'nın ve iki ucu sivri kazmanın yaradılışı anlatılır), *Enki ve Dünyâ nizamı* (Yeryüzünün tanzimi ve kültürel gidişi), *Nanna'nın Nippur'a seyâhati, Ninurta'nın işleri ve macerâları, İnanna ve Enki* (Medeniyet mârifetlerinin Eridu'dan Uruk'a nakli), *İnanna'nın yeraltı âlemine inişi, Dumuzi ve Enkimdu* (İnanna'nın kur yapması), *Dumuzi ve İnanna'nın evlenmesi, Tûfan efsanesi.*

S.'in, şâirâne kahramanlık hikâyelerinden meydana gelen bir destânî edebiyâtı ilk ortaya koyan ve geliştiren kavim olduğunda şüphe yoktur. Eski Grekler, Hindûlar ve bir Germen kabîlesi olan Teuton'lardan farklı olmaksızın, târihlerinde ilk olarak S. rûh ve mizâca bir kahramanlık çağından geçmişlerdir.

Üç Hint-Avrupa kahramanlık çağının yazılı destanları, şekil ve muhtevâda birçok göze batan benzerlikler gösterirler.

Bütün destanlarda konuşmalara büyük bir yer ayrılır. Bütün bu husûslar dikkate alınınca, S. destânî şiirinin numûneleri ile aralarında birtakım esaslı farklar bulunmasına rağmen Sumer örneklerinin, Grek, Hint ve Teuton destânî malzemesi ile benzeştiği de bir gerçektir. Ancak, Sumer malzemesine psikolojik mânâda nüfûz ve onun hüviyetini tâyin bakımından nisbeten daha az imkâna sâhip olunduğu belirtilmek gerekir. Destânların kahramanları, şahsiyetleri belirmiş kimseler olmaktan ziyâde, birbirlerinden pek farklı gözükmeyen, umûmiyetle karşılaşılan tipler hâlindedirler. Ayrıca fâni kadın tipi, Hint-Avrupa kavimlerinin destânî edebiyâtında seçkin bir yer aldığı hâlde, S. destânî edebiyâtında çok ehemmiyetsiz bir rol sâhibidir.

Arslanın geyiğe hücumu (3. binyılın 1. yarısı) (Bağdad Müzesi)

Sumer destanlarından başlıca şu örnekler sıralanabilir :

Enmerkar ve Aratta memleketi ile *Enmerkar ve Ensukuşsiranna,* Enmerkar adı etrafında toplanan destanlardır.

Adı belli beş destân da Gilgameş ismi etrâfında dolaşır. Bunlar, ikisi parçalar hâlinde ele geçmiş olan *Gilgameş ve Semâ Boğası* ve *Gilgameş'in ölümü* ile, hemen hemen metin olarak üçü de tamam olan destânlar şunlardır : Gilgameş'i vatanperver ve ülke müdâfii olarak takdim eden *Gilgameş ve Kiş'li Agga,* Gilgameş'i mâcerâperest bir ejder öldürücü olarak gösteren *Gilgameş, Enkidu ve Cehennem* ve nihâyet onu çok çetin bir şahsiyet olarak gösteren *Gilgameş ve yaşayanlar memleketi*'dir. Bunlardan başka diğer iki destân, *Lugallanda ve Enmerkar* ile *Lugalbanda ve Hurrum memleketi*'dir.

İlâhilere gelince : S.'de ilâhiler çok dikkat ve incelikle işlenmiş ve çok bilgi katılıp karıştırılmış bir edebî nevidir. İlâhiler, tanrılara tahsis edilmiş olanlar; kralları övenler; krallara ait duâların ve takdîslerin de serpiştirildiği, tanrılara şükrân ifâde eden ilâhi tarzında duâlar ve nihâyet, Sumer mâbetlerini yücelten (tebcîl eden) ilâhiler olmak üzere, dört grupta toplanabilirler.

İlâhi kelimesinin Sumerce karşılığı *sir*'dir. Bu kelime ile terkip edilmiş birtakım ilâhi nevileri : *sir-hamun* (ahenk ilâhileri), *sir-namnar* (müzikal ilâhiler), *sir-mamgala* (tebcîl ilâhileri), *sir-namuragga* (kahramanlık ilâhileri), *sir-namsipad-inanna-ka* (Tanrıça İnanna'nın çobanlığı ilâhileri).

Bazı ilâhiler *tigi* adı verilen bir müzik âleti (bir nevi çenk), *irşemma* (belki davul) ve ne olduğu bilinmeyen *adab* adındaki âletin refakati ile söyleniyorlardı.

S.'in edebî vasikalarının bir ehemmiyetli grubunu ise, hikmet edebiyatı örnekleri teşkil eder. Bunlar *münakaşalar, uzun veya kısa edebî denemeler, ahlâkî kaideler* ve atasözleridir. Sumer cemiyetinin edebiyât ve şiir sâhası mensupları arasında çok sevilen münâkaşa üslûbu, "saz şâirleri arası yarışmalar"ın ön-tipi ve ön-örneği olmalıdır. Avrupa'da geç Antik Devir'de ve Orta Çağda yaygın olan bu tarz, bizde hâlâ "atışma", "yarışma" adı altında saz şâirleri arasında sevilen bir edebî nevi olarak korunmakta ve sürdürülmektedir.

TELLO : Kadın başı (3. binyılın 1. yarısı) (Louvre Müzesi)

Münâkaşa edebiyâtı'nın örnekleri olmak üzere, *Yaz ve Kış arasındaki münâkaşa, Sığır ve Hububâtın münâkaşası, Kuş ve Balık arasında münâkaşa, Gümüş ve Kudretli Bakır arasında münâkaşa, İki Mektep Mezûnu'nun münâkaşası, Sivri Kazma ve Sabanın münâkaşası* gösterilebilir.

Meselâ, *Enkita* ve *Enkihegal* adlarındaki iki okul mezunu arasındaki münâkaşada şu dikkate değer ifâdeler yer almaktadır :

"O nerededir, o (arkadaş) nerededir? Kim soyunu sopunu benim soyum ile mukayese edebilir! Hem kadın tarafında, hem erkek tarafında o soyunu benim soyum ile mukayese edebilir mi?! Efendiler yönünden ve köleler yönünden senin soy-sopun benimki gibi midir?!"

Şimdiki hâlde *ahlâkî kaidelere* ve *tâlimâtlara* âit üç Sumerce koleksiyon tanınmaktadır : Akıllı ve tesirli tavırlar üzerinde tavsiyeleri ihtivâ eden *Şuruppak'ın oğlu Ziusudra'ya tâlimâtı, Çiftçi'nin takvimi* ile, mânevî ve ahlâkî öğütleri ihtivâ eden, fakat ancak parçaları ele geçmiş olan bir diğer metin bu üç eseri meydana getirir.

Sumer san'atı : Sumerli muhayyilesinin ve tefekkür kudretinin edebiyât sahasında sağladığı zenginlik ve üstünlüğü san'at alanında da gösterdiği iddiâ edilemez. Şu hâlde, Sumer muhayyilesinin Yunanlılar'da olduğu şekilde, sanatı da geliştirip yükselttiği söylenemez.

Güney Mezopotamya'nın coğrafî yapısı ve tabiatı itibariyle, mimârînin ve inşaatçılığın temel maddesi olan taş ocaklarından ve taş çeşitlerinden mahrum bulunması yüzünden, plastik san'atın esâsını teşkil eden mimârî ve bunun yanında heykeltıraşlık, eskiden yeniye büyük bir inkişâf göstermiş değildir.

Ayrıca S.'in, kalıplaşmış nizâm fikirleri, onları, eski Hintliler ve eski Yunanlılar tarzında plastik san'atlarda serbest şekil verme imkânından ve râhatlığından mahrum etmiştir.

Bu sebeplerle S., oldukça erken zamanlarda taş malzemenin yokluğunu, daha Cemdet - Nasr çağında ve belki biraz evvel yapmasını ve yakmasını öğrendikleri tuğlalarla ve hele arkeolojide Riemchen denilen zarif tuğlalarla, ondan sonra da devamlı olarak diğer nevi tuğlalarla telâfi etmeye çalışmışlardır.

Kalker taşından mâbetler, VII - IV. Uruk tabakalarında ancak nâdir örnekler hâlinde bulunmakta, Erhânedân devrinden itibâren de *mâbetler* ile birlikte *saray, sûr* ve *zikkurat* inşâatları ve ihtiyaçları, kerpiç ve tuğlalarla karşılanmaya çalışılmış bulunmaktadır. Bu sebeplerden dolayı da, hele Güney Mezopotamya'da, Kuzey Mezopotamya'ya nisbetle günümüze daha az eserler kalmıştır. Yapılarda plana ağırlık verilmekle berâber, mâbetlerde belli bir yön pek belirmemektedir.

Ele geçen kabartma ve heykellerde, gerek önceleri, gerek Sumerliliğin son devirlerinde dindâr Sumerli, dâima gözleri uzaklara dalmış ve ekseriyetle ellerini duâ vaziyetinde kaldırmış veya göğsünde kavuşturmuş olarak tesvîr edilmektedir. Bütün uzun sakallı ve saçlı Sâmî Akkadlılar, Asurlular, Bâbilliler'e nisbetle Sumerli erkek figürlerde ekseriyetle başını, yüzünü, bıyığını tıraş etmiş olarak resmedilmiştir. Kadın tasvirlerinden mahdut ve bazıları gerçekten güzel örnekler vardır. Saç tuvaletleri, başlıklar bazılarında gerçekten câziptir.

S. san'atına derinlik, perspektif ve anatomik incelikler pek girmemiştir. Düz, sathî tasvir şekli hâkimdir. Yâni bu hâliyle de plastik san'at biraz ibtidâî kalmıştır.

S. san'atının mühim bir dalını *glyptik* denilen mühürcülük san'atı teşkil eder. Mezopotamya'da damga mühürlerinin yerini tamamiyle alan silindir mühürleri ile müteakıp kültür devirlerinde mühürcülüğün yeri ve ağırlığı azalmadan devam etmiş, bunun yanında bilhassa X. Kültür Çağına tesbit eden Kas devrinde hudut taşları ve amuletler de, seyrek de olsa kabartma eserler arasına girmiştir.

Cemdet - Nasr çağının ilk silindir mühürlerinde bir yandan yeni göçenlerle eski Mezopotamya sâkinlerinin mücadele sahneleri tasvir edilir. Bir yandan ise, S. şehir - devletlerinin arasındaki mücâdelelerin delilleri ortaya konur. Bu devrin sonunda ise, karakteri bozulmuş olan mühürlerde, Cecdet - Nasr motifleri tamamiyle kaybolur. Onun yerine geçen

MARİ (A ve B) : Ur - Nina, "Büyük şarkıcı" (3. binyılın 1. yarısı) (Şam Müzesi)

Erhânedân üslûbunun başlıca motifi, vahşî hayvanlara karşı sürüleri koruyan iki hayırsever devdir. Bu devre kadar seyrek görülen, bir mihver etrâfında mütenâzır olarak toplanmış motifler, san'atta hâkim duruma gelir. San'at ibtidâî başlangıcından tekrar gelişmeye başlar.

Silindir mühürleri ve umûmiyetle glyptik mevzuu yalnız Ön Asya milletlerine hâs bir sâhadır. Mühürler üzerindeki bol tanrı, insan ve hayvan tasvîrleri, çok değişik şekiller ve semboller, netîce olarak çok zengin motifler yoluyla, sâde devirlerin san'at husûsiyet ve farklarını değil, fakat dinî inanç ve telâkkilerini, dinî tavır ve kısmen âdetlerini, âyin ve merâsimlerini, bütün sayılan canlı ve cansız varlıkların din ve hayât bakımından fonksiyonlarını da bir ölçüde kestirmek mümkün olabilmektedir.

Fonetik san'at olarak S.'de mûsikîye ağırlık verildiği, Ur mezarları başta gelmek üzere kazılarda çıkan harp ve lir denilen âletlerden, kabartmalardaki tasvîrlerden anlaşılmaktadır. Tigi, ilşemma ve adab adlı çalgı âletleri tanınmakta idi.

S.'in dinî inançları : S., din mevzu ve meselelerine de hayât meseleleri kadar ehemmiyet vermişler, çeşitli kurbanlar takdim etmek, duâlar etmek, tebcîl ve takdîslerde bulunmak, âyin ve merâsimler icrâ etmek sûretiyle maddî ve mânevî mânâda tanrıları tatmin etmeyi başta gelen vazîfe ve zevklerinden saymışlardır.

S.'in ortaya koyduğu din anlayışı ve pantheon (tanrılar âlemi) sistemi Akkadlılardan başlayarak, sistem hâlinde, münferit tanrılar olarak ve fonksiyonları itibariyle Akkadlılar, Bâbilliler, Asurlular, Hurri ve Mitanniler, Hititler, Urartular, Suriye'nin eski sâkinleri, Anadolu'nun diğer sâkinleri arasında bütünüyle veya kısmen yayılmış ve yerleşmiştir.

S.'in dini, politeizm (çok - tanrıcılık) esâsına dayanır. Taptıkları, sayıları yüzleri aşan tanrıları, bağlı bulundukları nizâm fikrine göre, meydana getirdikleri *pantheon*'da bir düzene koydukları gibi, fonksiyonları, mevkileri, temsîl ettikleri yerler ve şahıslar itibâriyle de bir sıralamaya tâbi tutmuşlardır. S. *pantheon*'unun Erhânedân çağında artık tamâmiyle teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Bu tanrılar sisteminin en belirgin husûsiyeti, antropomorfizm'dir. Bu, tanrıların insan biçiminde tasavvur ve tasvîr edilmesidir. S.'in tanrılar âlemi telâkkisinde ikinci mühim hususiyet, mahallî tanrıların bütün memleket veya kâinat tanrıları şekline dönüşmesi veya bu istikamette tekâmülleridir. Tanrılar âlemi telâkkisinde üçüncü merhale ise, büyüklü küçüklü ve değişik fonksiyonlu, başka başka yerlere bağlı görülen tanrıların bir sistem içerisinde yerleştirilmeleri ve birleştirilmeleridir. Yâni *pantheon*'un meydana getirilmiş olmasıdır.

Pantheon sistemi, bir muammâ, bir mûcize mâhiyeti arz eder. Meselâ göklerin tanrısı *An* ile kızı *İnanna* (sonraki *İştar)* Uruk'ta takdîs ve tebcîl edilmelerine rağmen, henüz Cemdet - Nasr devrinde herhangi bir izleri ve sembolleri yoktur. Ay tanrısı *Enzu* (Sin)'nun ise, onun şehrî olan Ur'da bir sembolü görülmemiştir. Henüz bu devirde bu şehirlerde totem biçiminde semboller vardır. Halbuki, artık Erhânedân devrinden itibâren tanrılar kesinlikle antropomorf şekilde, yâni insan kılığında tasvîr edilmişlerdir. Ayrıca, *sâhip* veya *sâhibe, bey* veya *beyçe* unvânları ile anılmaya başlamışlardır. Bu unvânları almayıp, temsîl ettikleri tabiat varlığı ve hâdisesinin adını taşıyan dört kudretli tanrı ise An (gök tanrısı), Utu (güneş tanrısı), Enzu (ay tanrısı) ve İm (Adad = fırtına tanrısı) dir.

Belki bâzı mahdut örnekleri ile Cemdet - Nasr devrinde insan şeklinde tasvîr edilmeye başladıklarına dâir örnekler bulunan tanrılar Erhânedân'dan itibâren bütün olarak, insan şeklinde tasvîr edilir olmuşlardır. Bu hâl Mezopotamya'yı Mısır'dan ve batı ülkelerinden ayıran mühim bir noktadır. Mezopotamya'da ne hayvanlara, ne hayvan tasvîrlerine, ne de yarı insan-yarı hayvan şeklindeki melez varlıklara tapılmamıştır. Arslan, boğa, yılan şeklinde tanrılaştırılmış varlıklar gö-

UR : Vazolu tanrıça (M. Ö. XXI - XX. yüzyıl)

rülürse de, bunlar istisnâî durumlardır. Umumî prensip, bütün tanrıların insan şeklinde oluşu, hayvanların ise, sâdece tanrıların sembolünü teşkil etmesidir. Melez varlıklar demon denilen ayrı bir sınıfı teşkîl edip, asıl tanrılardan değildirler. Sumer teoloğunun ve dolayısıyla Sumer halkının telâkkisinde *pantheon*, yaşayan varlıklardan kurulur. Bunlar şekilce insan gibi idiyseler de, insan üstü ve ebedî varlıklar idiler. Fâni gözlerle görülmemekle berâber, kâinâtı iyi tertiplenmiş planlar ve lâyıkı ile hazırlanmış kanunlarla idâre ediyor ve gözetiyorlardı.

Boğa heykeline tapılması âdeti de, Sumer ili hudutlarından içeri girmemiştir. Tanrılık alâmeti olan boynuzlu taç, belki bir boğa kültüne ircâ edilecektir ve hariçten alınmıştır. Çünkü Erhânedân'dan önceleri boynuzlu tâca rastlanmamaktadır.

Sumer *pantheonu* sistemi, on beş büyük kült şehrinin her birinin kendi tanrısının bulunmasına dayanır. Bunlar dünyâ beyi, sular âleminin beyi, gök, güneş ve ay tanrıları, doğurucu büyük ana tanrı, çoban ve bitki tanrısı gibi tanrılardır.

S. teoloğu ve halkı, uçsuz bucaksız göklerin, yeryüzünün, denizlerin ve havanın; güneş, ay ve gezegenler gibi yıldızların; rüzgâr, kasırga, fırtına gibi atmosfer güçlerinin; nehir, dağ, ova gibi Yer üzerindeki mevcutların; şehir, devlet, hendek, kanal, tarla, çiftlik gibi kültür tezâhürlerinin ve hattâ sivri uçlu kazma, tuğla kalıbı ve saban gibi âletlerin her birinin faaliyetinin insan biçimindeki, fakat insan - üstü bir veya diğer varlık tarafından, tesssüs etmiş kaideler ve nizâmlara göre gözetildiğini düşünmüştür. S. telâkkisine göre, şahısların, âilelerin, memleketlerin tanrıları vardı. Fakat tanrılar muayyen fonksiyonları da ifâ ediyor ve bu bakımdan da sınıflanıyorlardı.

Erhânedân'ın sonunda Güney Mezopotamya'nın büyük şehirlerinin tanrıları kâinâtı aralarında üç idarî bölgeye ayırmışlardır. Bunlar gök, yeryüzü ve okyanuslar tanrılarıdır. Bunlara tanrı anayı da katabiliriz. Hepsinin kendilerine mahsûs kült şehirleri vardı. Bu tanrılar *Anu, Enlil, Enki* ve *Ninhursag*'dır. Esas itibariyle *S. pantheonu*'nda *An - Enlil - Enki*'den müteşekkil üçlü ve *Ninhursag* ile birlikte dörtlü büyük tanrılarla üç ehemmiyetli yıldızlar âlemi tanrısı da birlikte düşünülmüştür. Bunlar ise, *Nanna* (Sin = ay tanrısı), *Utu* (Şamaş = güneş tanrısı) ve *İnanna* (İştar = harp ve aşk tanrıçası)dır. Ve böylece bu yedi tanrı pantheon'da "kader tâyin eden" tanrılar olarak kabûl edilmiş ve öyle değerlendirilmişlerdir.

Zaman zaman metinlerde kaydedilen elli "büyük tanrı" nın hiçbir zaman adları geçmez, ama bunların gök tanrısı *An*'ın çocukları olan *Anunnaki*'ler ile aynı olduğu sanılmaktadır.

Sumer - Bâbil din ve pantheon'unda Sumer politeizmi yanında, sâdeleşmeyi, muhtelif tanrıların vasıflarını bir tanrıda birleştirmeyi ve yeni bir tanrı meydana getirmeyi ifâde eden bir senkretizm göze çarpar. Bunun en karakteristik örneği, *Enlil, Enki, Ninhursag ve Ninurta*'nın birleştirilmesi sûretiyle genç, dinamik bir tanrının, Bâbil baştanrısı *Marduk*'un meydana getirilmiş olmasıdır. *Marduk*, böylelikle *Enlil*'in dünyâ hâkimliği ve mukadderat tâyin edici vasıflarını, *Enki* (Ea)'nin sihir bilgisini, *Ninhursag*'ın ana yaratıcılık kudretini, *Ninurta*'nın ise demonları alt eden tabiat üstü kuvvetini kendinde toplamıştır.

Kâtiplerin pîri, yazı tanrısı, *Marduk*'un oğlu tanrı *Nebo* da, muhtelif tanrıların vasıflarını toplayarak yeni yaratılmış olan bir tanrıdır.

Her iki yeni tanrı, *Marduk* ve *Nebo*, kült yerleri zâten sönmüş olan bütün diğer tanrıları gölgede bırakmışlardır. Bunların yanında artık sâdece, meselâ *Şamaş* gibi, göçebelerin tanrısı *Amurru* ve İştar'ın veziri *İlabrat* gibi birkaç halk tanrısı tutunabilmiştir.

Bununla berâber, eski büyük tanrılar büsbütün ortadan kalkmış sayılmazlar. Edebiyâtta *Enlil* hâlâ tanrılar meclisi başkanıdır. Ancak, eski tanrılar sıraları geldikçe kuvvetten düşmüşler, onların yerlerini başka tanrılar almıştır. Nitekim sırası ile dünyâ hükümdarlığına *Anu, Enlil* ve *Marduk* geçmişlerdir. Fakat bunlar içinde tanrı *Anu* tamâmiyle iktidar mevkiinden uzaklaşmış ve emekli olmuştur. Onun yerine ise, göklerin sâhibesi, kadın tanrı *İştar* (İnanna) geçmiştir.

Sumerlilerin insanlığa bıraktığı kültür mîrâsı : S.'in, üzerinde ana çizgileri ile ortaya konmuş bulunan kendi mahsûlü olan mânevî değerleri ile Mezopotamya'ya göçtüklerinde orada hazır bulup kendilerine mal ettikleri medeniyet değerleri üzerinde zihin yorulduğu zaman, bunların, insanlık târihinin, asla küçümsenmeyecek ilk büyük buluşları olduğunun takdîr ve tesbît edilmesi gerekir. Onların müesseselerin doğmasına, yeniliklerin ve icâdların yapılmasına âmil veya yardımcı oldukları şüphe götürmez. S. olsa da olmasa da, insanlık bir merhaleye eriştikten sonra, bu buluşların ve kuruluşların gerçekleşeceğini düşünmek, insan eserini ve insanlık kültürünü sathî olarak görmek mânâsını taşıyacağı kadar bakışın sathîlik ve ciddiyetsizliğini de ortaya koyar.

Zaman, kültür hareketleri ve târihinin seyri itibariyle, hemen S.'i takip eden veya Mezopotamya ile birlikte seyreden Mısır târih, medeniyet ve kültürünün kendi içine dönük ve kapalı kalmasına karşılık, Sumer müktesebâtının, daha Eski Sumer Çağından itibâren komşu kavimlere geçmeye ve yayılmaya başlamasındaki başlıca imkân ve imtiyaz, S.'in Mezopotamya'nın ilk târihî devrinden itibâren Akkadlılar ile iç içe yaşamalarından ve Akkadlıların S. mâneviyât ve fikriyâtını sadeleştirerek, Akkadcaya geçirmiş olmalarından doğmaktadır. Böylece Akkadlıların kendilerinden başka diğer komşu kavimler de Akkadlıların aracılığı ile S. kültür mîrâsından zamânında faydalanmaya başlamışlardır. Nitekim Mısır'da Eski S. Çağı san'atının izleri görülmüştür.

Akkad krallarının Anadolu'ya seferleri ile her iki memleket arasında hem ticâret, hem kültür alışverişi başlamış ve hemen kesiksiz devâm etmiştir. Buna karşılık Mısır hiyeroglifi kendi hudutlarının dışına çıkamamıştır. Ön Asya târihinde Amarna Çağı diye anılan M. Ö. aş. yu. 1400 - 1300'ler arasında Akkadca devletlerarası muhabere dili hâline gelmiş, bundan bizzat Mısırlılar da istifâde etmiştir.

M. Ö. 1900 - 1800'lerde çivi yazısı bir yandan Anadolu'ya girmiş, bir yandan da Bâbilce yazı ve dil olarak Hatay sâhasına da mal olmuştur. Hitit devletleri zamânında (1650 - 1200 yılları arasında) ise, sâde Anadolu'da değil, Mısır hudutlarına kadar olan bütün Suriye ve Filistin sâhasında da çivi yazısı kullanılmıştır.

Bu zamanda Hititlere Mezopotamya fikrî ve kültürel mîrasının birçok değerleri ile birlikte Sumer - Bâbil pantheon'u ve S. antropomorfizmi de geçmiştir. Bu devirde antropomorfizm Anadolu gibi Suriye'de de çok yaygın olduğundan, Ege adalarına ve Yunanistan'a da buralardan geçmiş olacağını

düşünmek tabiîdir. Netîce itibâriyle, Yunan antropomorfizminde de S.'in uzak yakın tesîri var demektir.

1100'lerden itibâren de İsrâiller ve Yahûdîler Asur ve Bâbil kültürü ile temâsa gelmiş ve yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Hattâ bu kardeş kavimler, dünyâ târihinde ilk monoteistik (tek Tanrı'ya tapılan din) dine gebe oldukları bu sıralarda, karşılaştıkları kültürün özü ve mânevî cephesi üzerinde daha çok durmuşlardır. Tanrı Yahve'nin yer yer kullarına ve inananlarına bizzat ve el ile müdâhale tavırlarında gösterilmesini de belki Mezopotamya antropomorfizmine vermek mümkündür.

Dünyâyı tanrılar arasında bölen mahallî tanrılar yerine, sistem tanrılarını, S.'in nizâm telâkkisine dayanan politeizm anlayışlarının getirdiği de kabûl edilebilir. Nitekim Kuzey Mezopotamya'daki komşu Hurriler, tanrı nesilleri bilgisini Bâbillilerden öğrenmişlerdi. Bu bilgiler her hâlde onlardan Fenikelilere geçmiştir ve Yunanlılardaki Uranos - Kronos - Zeus tanrılar sırası Fenike tesîrinden ileri gelmiştir.

Hititler kendi mahallî tanrılarını bir sisteme sokamamış olsalar da tip tanrılar telâkkisine yükselebilmişler ve onları S. örneklerine göre sıralamışlardır. Onlardaki mühim tipler, Sumerli adıyla değil, Proto - Dicle adlarıyla anılan hava tanrısı *Dagan*, harp tanrısı *Zambamba* ve genç kadın tanrı *İştar*'dır. Bu da bize daha ilk Hurriler devrinde Anadolu'ya geçmiş bir tesîri göstermektedir. Suriye ve Filistin'in tip tanrılarının adları da S. yazısı ile yazılmaktadır.

S. mitolojisinin başka kavimlere tesirine en açık misâl, *Tûfân efsânesi* ve *Nûh* tipidir. Her hâlde meslek pîrlerinin îcâdı ve eski kralların binlerce yıl hüküm sürmesi ile ilgili fikirler de S.'den geçmedir. Bunlar Fenikelilere de aynı kaynaktan geçmiş ve Hesiodos'a da onlardan intikal etmiş olabilir.

Proto - Fıratlılarda esâsen mevcut olan meslek kadrosu şehirlerde gelişmiş ve genişlemiş, bu kadroya S. mânevî meslek ve san'atlara ait daha birçoklarını ilâve etmişlerdir. Netîce itibâriyle komşu kavimler de bunlardan birçok şeyler öğrenmişlerdir. S.'in birçok teknikleri Doğu'ya ve Batı'ya yayılmıştır. Bu arada ince un öğütme san'atı, ıtriyatçılık, işlemeli kumaş dokumacılığı, mühür kazıcılığı vb. sayılabilir. S.'in küçük sanatlarda üstün oldukları, listelerde sayılan yüzlerce âlet ve eşyâ isimlerinden bellidir. Bunlar arasında meselâ "ince un ve simit" mânalarındaki Akkadca *samîdu*, Yunanca *semidalis*, Latince *simila;* metatez sûretiyle yapılan "tuğla" mânasındaki Akkadca *libettu*'dan Yunancaya *plinthos* olarak geçen kelime gösterilebilir.

Mâdenlerden gümüş tedâvül ve ikrâzı teâmülü de temeli S.'e ve Mezopotamya'ya dayanan bir gelişmenin netîcesidir.

Tartı sisteminin esâsı olan *altmış*'a göre hesâp etme usûlü o zamanki dünyaya yayılmış ve kısmen Sumerce tâbirlerden alınmıştır. Meselâ yarım kilo karşılığı Grekçe *mna* ve Latince *mina* kavram olarak Sumerceden Akkadcaya ve ondan bu dillere geçmiştir.

Mezopotamya'da en eski yazı örneklerinin ele geçtiği devirlerde bu *altılık* veya *altmışlık hesaplama sistemi* ile, *onluk hesap sistemi* yan yana var olmuştur. Tartı ve zaman ölçülerine altmışlık sistemin esas yapılması, 60 sayısının 6, 5, 4, 2 sayılarıyla kolayca bölünebilmesinden ileri gelmiştir. Bu sistemin tartı ölçülerinde kaldırılışı çok yenidir ve son zamanlara kadar bu S. mîrâsı geçerli olmuştur. Zaman ölçüsü olan saatte ise, değiştirmeye imkân olmayacak şekilde altmışlı sistemin geçerliliği devâm edecektir.

İslâmiyet'in sembolü olan minârelerde de, Sumer - Bâbil kültürünün bir sembolü olan *zikkurat* (basamaklı kule)'ın izini görmemeye imkân yoktur. (E. Bilgiç)

SÜMMÂNÎ, Hüseyin (Semikale köyü, Narman, Erzurum 1860 - Semikale köyü 1915), halk şâiri, âşık. Küçük yaşta babası gibi köyünde çobanlığa başladı. Kendi ifâdesine göre, on bir yaşında şiir yazmaya yöneldi. Bir ara, Erzurum'a giderek, saz çalmayı öğrendi. Âşık Erbâbî'ye çırak oldu. Âşıklık geleneklerini ondan öğrendi. Rüyâsında "Gül - Perî" adlı bir kız görerek ona âşık olduğu için, halk arasında yaşayan efsâneye göre, sevdiği kızı aramak üzere doğuda uzun zaman dolaştı. Kafkasya, Azerbaycan, İran, Afganistan, Türkistan ve Hindistan'a kadar gitti. Fakat, rüyâda gördüğü kızı bulamayarak, köyüne döndü. Ancak, yine köyünde duramayıp, civâr şehir ve kasabaları gezdi; ünlü âşıklarla görüştü; müşâarelerde bulundu; Kars'a, Kırım'a kadar gitti. Nihâyet köyüne döndü ve I. Dünya Savaşı içinde (1915) orada öldü.

Bu ümmî şâir, devrinde halk tarafından çok sevilmiş, çok tutulmuştur. Ondan intikal eden "S. tavrı", âşıklar arasında hâlâ yaşamaktadır. Bununla berâber, edebiyat tarihi yönünden mühim bir şahsiyet olduğu söylenilemez. Toplanabilen şiirleri, bugüne kadar muhtelif kimseler tarafından yayınlanmıştır. (H. A. D.)

SÜMSÜK *(Sula bassana)*, Leyleksiler takımının Sümsükgiller familyasından bir deniz kuşu. Kaz büyüklüğünde olan S.'ün gagası sivri ve uzun, bacakları kısadır. Ayaklarındaki 4 parmağın arası perdelidir. Boyu 98 cm kadardır. Tüyleri beyazdır. Yalnız başlarının arkasında bir esmerlik, kanatlarında siyah uçuş tüyleri vardır. Cerdanları kurşunîdir.

Genel olarak bütün denizlerde görülen S.'ler balıkları yakalamak için 20 - 30 m lik yükseklerden denize dalarlar. Deniz yüzeyinden 20 - 30 m aşağıda bulundukları görülür. S.'lerin bir kısmı tropikal, bir kısmı da mûtedil bölgelerde yaşar. Tropikal bölgelerde yaşayan S.'ler deniz seviyesinden fazla yüksek olmayan küçük okyanus adalarında ürerler. Kuzey S.'ü göçücü bir kuştur. Kırmızı ayaklı S. gibi güney türleri Karayip denizindeki küçük adalarda yaşarlar ve ürerler. Kuzey Atlantik suları S.'lerin önemli üreme yerleridir. Yeni Dünya'da St. Lawrence körfezindeki Bonaventure adası ile Bird Rock bunların en iyi bilinenleridir.

Ailenin en önemli üyesi "Peru Sümsüğü"dür. Değerli guano yaparlar. Avrupa'da, İskoçya kıyısı açıklarındaki Bass Kayası önemli bir S. kolonisidir. Burada yaşıyan S. türüne Bassanus adı verilir.

S.'ler nisan ayında çiftleşirler. Kısa bir zaman sonra yosundan yuvalarını yaparlar. Kuzey S.'leri bir tek, güney S.'leri ise iki üç yumurta yumurtlarlar. Kuluçka süresi 42 gündür. S. uyurken kolaylıkla yakalandığı için "bön" olarak vasıflandırılır.

SÜMSÜKGİLLER *(Sulidae)*, Omurgalı hayvanlardan Kuşlar sınıfının Leyleksiler takımının Kürek ayaklılar alt takımına giren bir familyası. Bk. SÜMSÜK.

SÜMÜK, burun mükozasında bulunan seröz ve serömükoz bezlerin salgıladığı beyaz renkte, yapışkan bir sıvı. Zamanla koyulaşır ve sarı bir renk alır. Burun içindeki tüylerin hareketi ile arkadan öne doğru sevk edilir.

S.'ün ödevi, burun boşluğunu ıslak tutmak sûretiyle giren havanın nem derecesini ayarlamak ve hava ile giren tozları tutmaktır.

SÜMÜKLÜ BÖCEK, Karından ayaklılar *(Gastropoda)* sınıfının, Akciğerli salyangozlar (*Pulmonata*) takımının, Çıplak sümüklüler *(Limacidae)* familyasından, ot ile beslenen, kabuksuz yer yumuşakçası. Salyangoza benzer. Sırtında kabuğu olmadığından salyangozdan ayrılır. Gövdesi uzundur. Ön tarafından iç içe çizgili serbest bir kalkan ve bunun altında saklı, çok küçük, yassı ve sarmal bir kabuk bulunur. Kuzey yarım kürenin soğuk ve ılıman ülkelerinde yaygındır (Bazı türleri güney yarım kürenin iklimine de alıştırılmıştır). Miyosen'den beri fosiline rastlanır. Kara S. B.'leri nemli yerlerde, mağaralarda, nebatî kırıntılar arasında yaşar. Gezdiği yerde sümük gibi bir iz bırakır. Çürümekte olan hayvanî ve nebatî besinler ve taze yapraklarla beslenir. Tarımda bilhassa sebze bahçelerinde bazen ciddî zarara sebep olur.

Deniz S. B.'leri : Denizde yaşayan S. B.'ler ilgi çekici yaratıklardır. Bazıları yenir. Sarı S. B. *(Ancula sulphurea)* denen tür üyelerinin başında ve arkalarında sarı dokunaçlar vardır. Bu hayvan çiğ yendiği zaman istiridyeye benzer. Uzunluğu 3 - 4 cm dir.

Deniz S. B.'leri *(Debdronotus frondosus),* S. B.'lerin en ilgi çekici olanları olup 8 - 9 cm uzunluğundadır. Açık kırmızı renklidir. Üzerinde açık kahverengi ya da beyaz benekler vardır. Avrupa, Asya ve Amerika kıyılarında yaşarlar. Bunlardan başka Sarı S. B. *(Limax flavus),* sarımtırak ya da kahverengimsi büyükçe bir S. B.'tir. Anavatanı Avrupa'dır. Tam büyüdüğü zaman uzunluğu 8 - 9 cm kadar olur. Başı genel olarak mavimsidir. Büyük S. B. *(Limax maximus),* boyu 15 - 20 cm kadar olup anavatanı Avrupa'dır. Amerika'da da yaşar. Rengi gridir. Üzerinde siyah benekler vardır.

SÜNBÜL, Zambakgiller *(Liliaceae)* familyasından, genel olarak süs için yetiştirilen, çok gösterişli, soğanlı, otsu bir bitki. Yaprakları uzuncadır. Çiçekleri ana sapın ucunda, basit salkım şeklindedir. S., çok beğenilen bir süs bitkisidir. Görünüşü çok güzel, renkleri çok değişik ve parlak, kokusu keskindir. S., baharın ilk günlerinde mâvi, beyaz, mor ve alaca çiçekler açar. Lâle gibi S. de Türkiye'den alınarak Avrupa'ya götürülmüş, en güzel çeşitleri yetiştirilmiştir. 2 000 kadar çeşidi üretilmiş, katmerli cinsleri de elde edilmiştir. Doğu S.'ünün *(Hyacinthus orientalis)* pek çok çeşidi vardır. Açık havada yerde veya evlerde saksılarda yetiştirilir. Topraktan çıkarılan soğanı, dinlenme devresinde 25°ye yakın ısıda tutmak gerekir.

SÜNBÜL SİNÂN, Zeyneddîn Yusuf (ölm. İstanbul 1529), tarîkat kurucusu, Türk sûfî, şâir ve âlimi. Babası, Kaya Bey'in oğlu Ali'dir. Merzifon'da doğdu. Batı Anadolu kasabalarında ilk tahsilini gördükten sonra, medrese tahsili için İstanbul'a gitti. Efdal-zâde'den okudu. Bilâhare Halvetî şeyhlerinden Çelebî Halîfe (Muhammed Cemâleddin)'ye intisâb etti. Seyr ü sülûkten ve şeyhine dört yıl hizmetten sonra, halîfe olarak Mısır'a gönderildi. Orada üç sene kadar vazîfe yaptı. Şeyhi Çelebi Halîfe'nin vasiyeti üzerine, ölümünden sonra, 1497'de İstanbul'a gelerek, kızı Safiye Molla ile evlendi ve onun Koca Mustafa Paşa câmiinde bulunan makamına oturdu. 33 yıl burada post - nişîn oldu. Bir taraftan mürîdlerini irşâd ederken, bir taraftan da Ayasofya ve Fâtih câmilerinde va'zlar veriyor, Kur'ân tefsîrinde bulunuyordu. Kemâl Paşa-zâde'nin "Eyledi büstân-ı zühdün Sünbül'ü Me'vâ'ya azm" tarih mısrâının delâlet ettiği üzere, H. 936 (1529)'da öldü. Yerine, halîfesi Merkez Efendi geçti.

S. S., âlim, fâzıl, medenî cesâret sâhibi bir insandı. Halvetîye tarîkatının Cemâlîye kolunun bir kolu olan Sünbülîye tarîkatını kurmuştur. Meslekini tervîc için arasıra tasavvûfî şiirler de yazan S. S.'ın eserleri şunlardır :

Risâletü'l - etvâr (Arapça), *Risâletü't-tahkîkîye* (Arapça), *Risâle-i Sünbül der - hakk-ı zikr ü devrân* (Bu eser, *Risâletü't-tahkîkîye*'nin Türkçe tercümesidir). (H. A. D.)

SÜNBÜLE (Ar. = *başak*), Türkmûsikîsinde bir mürekkep makam. Seyir ve şekil için bk. MUHAYYER - SÜNBÜLE. Muhayyer - Sünbüle makamının XIX. asırdan evvel kullanılan ismidir. Mâmâfih iki makam arasında ehemmiyetsiz bir fark mevcûttur. S., XV. asırda veya daha evvel yapılmış eski bir makamdır. (Y. Ö.)

SÜNBÜLE PERDESİ, Türk mûsikîsinde tiz sekizli' nin 20. perdesine verilen ad. Orta sekizli'de kürdî ve en tiz sekizli'de tiz sünbüle adlarını alır. Muhayyer ve dik sünbüle perdeleri arasındaki perdedir. Si'ye (tiz bûselik) bir küçük mücenneb bemolü konularak gösterilir. Lâ'ya (muhayyer) bakıyye diyezi veyâ do'ya (tiz çârgâh) çifte bemol konarak da aynı perde elde edilir. Eski ebced notasında kef-tı, Osman Dede'nin ebced notasında lâm-he (le), Kantemir'in ebced notasında kezâ lâm-he ile gösterilmiştir. Kevserî'de ise sîn-lâm ile işaret edilmiştir. Bk. PERDELER. (Y. Ö.)

SÜNBÜLE-İ KADÎM ("Eski Sünbüle"). Sünbüle (b. bk.) makamının eski bir şekline XVIII. asır sonlarında verilmiş ad. Zirâ bu sırada Muhayyer - Sünbüle (b. bk.) makamı ortaya çıkmamıştı. (Y. Ö.)

SÜNBÜLE - NİHÂVEND, Türk mûsikîsinde bir mürekkep makam. XVII. asır başlarında veya daha önce yapılmıştır : Sünbile + Nihâvend. Elimizde Hamparsun - Mandoli' de (331, 32) yazılı Solak-zâde'nin Peşrev ve Saz Semâîsi'nden başka örneği yoktur. Nihâvend ile rast (sol) perdesinde karar verir. (Y. Ö.)

SÜNBÜLÎYE, Halvetîye'nin kollarından birisi olan Cemâlîye'den ayrılmış bir tarîkat. Kurucusu, Sünbül Sinân (b. bk.) adıyla şöhret bulan Zeyneddin Yusuf'tur. Esâsı, Çelebi Halîfe diye anılan, şeyhi Cemâleddîn Aksarâyî' nin kurduğu Cemâlîye'ye dayanır. Aslında, Cemâlîye de Halvetîye'nin bir koludur. Bu isimler, şeyhlerin şahsiyetlerine göre ortaya çıkmıştır. Yoksa esâs, âdâb ve erkân yönünden biribirinden pek farklı değildirler. Bu tarîkat da, Helvetîye' nin diğer kolları gibi, gözlerden gizlenerek, halvette, Allah' ın isimlerini zikretmeye dayanır. "Devrân" âyini bunda da vardır.

S., daha çok İstanbul dâhilinde yayılmıştır. Başta Koca Mustafa Paşa'da bulunan tekke olmak üzere, şehrin çeşitli semtlerinde 20 kadar Sünbülî tekkesi faaliyet icrâ etmiştir.

Kurucu Sünbül Sinân'ın ölümünden sonra, yerine Merkez Efendi geçmiştir. Son post-nişîn Râzî Efendi'ye kadar ekseriyeti baba, oğul veya kardeş olan 18 şeyh biribirini istihlâf etmişlerdir. (H. A. D.)

SÜNE BÖCEĞİ *(Eurigaster integriceps),* Böcekler sınıfının Hortumlu böcekler takımından Yarımkanatlılar alt takımına giren bir türü. Boz toprak renginde olup, üzerinde esmer benekler vardır. Vücûdu kalkan şeklindedir. Uzunluğu

13 mm kadardır. Kışı yaylalarda geçirir. İlkbahar gelince ovalara iner. 12 - 14 yumurtasını bitkilerin yapraklarının alt yüzüne bırakır. Yumurtadan çıkan böcekler buğdayların taze sütlü tanelerini emer. Ortalama olarak bir dişi S. B. 150 - 180 yumurta yapar. Ekinlere çok zarar veren bu böcekler pis kokar. Yaz uykusuna yatarlar. Türkiye'de bilhassa Güney-doğu Anadolu bölgesinde görülen ve ekinlere çok zararı dokunan bu böceklerle mücadele edilmektedir.

SÜNGER, denizlerde bir yere yapışık olarak yaşayan, çok hücreli hayvan. Çok hücreli hayvanların en ilkellerinden biri olan S.'ler tek başına yaşayanları olsa da, daha çok koloni halinde yaşarlar.

Vücutlarında organları, dokuları ve sinir sistemleri yoktur. Duygu ve hareket organlarının olmaması sebebiyle bitkisel hayat yaşarlar. Yapı ve gelişme bakımından daha çok bir hücreli hayvanlara benzerler. Basit bir S. yere yapışık küçük bir tüp gibidir. Vücudun üst kısmında tabakanın tam karşısında bir delik bulunur. Bu deliğe oskulum adı verilir. Bu delikten sindirim boşluğuna giren sular ve sindirilmeyen maddeler dışarı atılır. Vücut çeperinde birtakım delikler bulunur. Bunlara da por adı verilir. Bu deliklerden besinler su ile birlikte vücut boşluğuna girer. Vücudun içinde jelatinli hücrelerden meydana gelmiş bir iç deri vardır. Besin parçaları bu iç deride bulunan kamçılı hücreler tarafından yakalanılır ve sindirilir. Vücutta deniz suyunda bulunan mineraller ayrılır ve S. iskeleti teşekkül eder. S.'in vücudu yumuşaktır. İskelet vücuda desteklik kazandırır. Bazı S.'lerin iskeleti kalsiyum karbonattan, bazılarınınki de silisyumdan meydana gelir. Bir kısım S.'ler de elâstikî yapıda, ticârî değeri olan bir iskelet vücuda getirirler. İskeletin yapısına göre S.'ler üç gruba ayrılır : 1. Kalkerli S.'ler *(Calcarea)*; 2. Silisli S.'ler *(Hexactinellida)*; 3. Keratinli S.'ler *(Cornacuspogia)*.

5 bin kadar S. çeşidi vardır. S.'lerin boyu 1 mm - 180 cm arasında değişir. Tatlı sularda yaşayan S.'ler, küçük ve sayıları azdır. Ticârî bir değer taşımazlar. Deniz S.'leri sıcak suyu severler. Derin ve sıcak denizler S.'lerin gelişmeleri için elverişlidirler.

S.'ler genel olarak tomurcuklanma yolu ile ürerler. Aralarında yumurta ile üreyenleri de vardır.

S.'ler deniz ürünleri arasında önemli yer tutarlar. İnsanlar tarihin başlangıcından beri S.'i çeşitli maksatlarla kullanmışlardır. En önemlisi olan tuvalet S.'i, keratinli S.'lerin bazı türlerinin iskeletidir.

Sünger avcıları deniz diplerine dalarak, ellerindeki sivri keskin bıçaklarla S.'leri kayalardan kesip koparırlar. Bu S.'ler bir müddet çürümeye bırakılır. Sonra suda yıkanır. Kimyevî maddeler ile yabancı maddelerden temizlenir ve renkleri değiştirilir.

Bugün S. ticâreti ilerlemiştir. Sıcak deniz kıyısında bulunan şehirlerde oturanlar için önemli bir geçim kaynağı teşkil eder.

Dünyada en çok Meksika körfezindeki Florida kıyılarında S. çıkarılır. Türkiye'de Ege ve Akdeniz kıyılarında S. çıkarılmaktadır. Bu bölgelerden yılda ortalama 30 - 40 ton civârında S. elde edilmektedir.

SÜNGÜ, tüfeğin namlusunun ucuna takılan küçük delici bir silâh. Türkçe bir kelime olan S. eskiden mızrak mânâsında kullanılmıştır. S. bir bakıma, kasatura anlamına da gelmektedir.

S., en eski zamanlardan beri, Türk kavimlerinin hemen hepsi tarafından uzun müddet *kargı, cida, gönder* ve *mızrak* mânâlarında kullanılmıştır. Bunlardan cida Moğolca bir kelime olup, Cengiz imparatorluğundan îtibâren Türkler'ce de kullanılmaya başlanmış görünmektedir. Bu mânâda gönder ve kargıya da ancak XV. yüzyıl Osmanlı tarihlerinde rastlanmaktadır. Mızrağın da Türkçeye daha sonraları girdiği anlaşılmaktadır.

Bu silâh Türkler'in başlıca taarruz silâhlarından biri olup, koltuk altına kıstırılarak dürtmek ve sançmak için kullanılırdı. Okun ucunda olduğu gibi, S.'nün ucunda da bir sivri demir parçası bulunuyordu. Bu demire XI. yüzyılda Oğuzlar *temürgen* (temren), öteki Türkler ise *başak* diyorlardı. Ayrıca ok ve S.'lerin ucuna takılan bir çeşit yassı temrene aynı yüzyılda *yasıç* denildiği de bilinmektedir. Temren'in, içine ok veya S. ucu girecek şekilde yapılmış kısmına da temren veya başak borusu deniliyordu. S.'nün ucu, boru denilen bu kısma geçirildikten sonra iyice berkitiliyordu. Bu berkitme işinin bazan, temrenle S.'nün birleştiği kısmın üzerine, ince bir sırım sarılmak suretiyle yapıldığı ve bu sırıma XI. yüzyılda *tili* denildiği anlaşılıyor.

Türkler, savaşta iki kişinin karşılıklı süngüleşmesine *süngüşmek* diyorlardı ki, bu deyimin Orhon âbidelerinden beri uzun zaman kullanıldığı görülmektedir. S. boyunun bazan bir uzunluk ölçüsü olarak da kullanıldığı anlaşılıyor. Ancak bu uzunluğun ne kadar olduğu bilinmemektedir. Bununla beraber, Türk S.'lerinin öteki mızraklara göre, umumiyetle daha kısa ve hafif olduğu belirlenmiştir.

Türk ordularında bugün kullanılan S.'ye gelince; bunun Avrupa'dan alınma bir âlet olduğu bilinmektedir. İlk önceleri Pireneler'de yaşayan Basklar'ın ve daha sonraları da İngilizler'in kullanmaya başladıkları bu tip S., Osmanlı ordusuna XVII. yüzyılda girmiş ve XVIII. yüzyılda, III. Mustafa devrinde kurulan sür'at topçularına S.'lü tüfeklerin verilmesinden sonra daha yaygın bir halde kullanılmaya başlanmıştır. Ancak yeniçerilere S.'lü tüfeklerle eğitim yaptırmak mümkün olamadığından S.'lü tüfekler, ancak yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kurulan yeni askerî birliklerde iyice yaygın hale gelmiştir. Bugünkü Türk ordusunda ise, birisi iki tarafı yassı kasatura S.'ler, ötekisi de konik şiş şeklinde S.'ler olmak üzere, iki tip S. kullanılmaktadır. Türkler'in, tüfeğin ucuna takılmış kasaturaya veya benzeri şeylere S. adını vermeleri, herhalde bu sûretle tüfeğin, âdeta bir mızrak gibi dürtmeye ve sançmaya yarar bir silâh haline getirilmiş olmasından ileri gelmiştir. (R G.)

SÜNNET, Hz. Muhammed'in söz ve davranışları ile gittiği yol. Arapça'da iyi veya kötü olan yol (tarîk), gidiş (sîret), âdet haline getirilen davranış ve hareket demektir. Kelimenin sözlük anlamlarıyla ilgili kullanılışına âit çeşitli örnekleri, Kur'ân'da ve Hz. Peygamber'in hadîslerinde görmek mümkündür. Meselâ "Gelip geçmiş milletler hakkında Allah'ın S.'i (âdeti) böyle idi" (Ahzâb sûresi, 39). "Senden evvel gönderdiğimiz peygamberlerimiz arasındaki S.'imiz (yolumuz, âdetimiz) bu idi" (İsrâ sûresi, 77). "Kendilerinden evvel gelip geçmiş olanların S.'i (ilâhî cezâyı gerektirecek olan kötü davranışları) gözleri önündedir" (Enfal sûresi, 40). Hz. Peygamber'in bir hadîsinde de S. kelimesi şöyle kullanılmıştır : "Her kim iyi bir S.'i (davranışı) âdet edinirse, bunun sevâbı ile bu S.'i benimseyip âdet edinenlerin sevabı, o kimseye âit olur".

S.'in sözlük anlamı yanında, bir de, İslâm dîninde kazandığı muhtelif ıstılah mânâları vardır :

a) "Fıkıh usûlü" ile uğraşan âlimlerin ıstılahında S., Kur'ân'dan sonra şer'î bir hükme delil olabilecek Hz. Peygamber'e ait söz, fiil ve takrirlerin karşılığıdır. Onun, Kur'ân, S., icmâ ve kıyâs olmak üzere sayılan dört şer'î delil arasında Kur'ân'dan sonra ikinci delil olarak zikredilmesi bu yöndendir. Meselâ Hz. Peygamber'in denizler hakkında söylediği "suyu temiz ve ölüsü helâl" sözü şer'î bir delildir ve bu delile bakıldığı zaman, deniz suyunun temizlik için kullanılabileceği ve ölüsü denilen balık türünden hayvanlarının yenilebileceği anlaşılır. Bunun gibi, Hz. Peygamber'in beş vakit namâzı âdâb ve erkânıyle muntazaman kılması, hacc görevini yapması, yahut bir davâda bir şâhîd ve yemîn ile hükmetmesi de şer'î birer delil sayılır ve Hz. Peygamber'in davranışlarıyle ilgili birer S. olmaları itibâriyle bunlardan çıkartılacak hükümler üzerinde durulur.

b) Fakîhlerin ıstılahında S., Hz. Peygamber'den gelen her çeşit davranış karşılığında kullanılır; ancak diğer Müslümanların bu davranışları aynen yapmaları *farz* veya *vâcib* derecesinde olmasa bile, yapılmasında insan için büyük faydaların bulunduğuna delâlet eden bir mânâya sâhiptir. Fakîhler bu mânâdaki S.'i *mü'ekkede* ve *gayr-i mü'ekkede* olmak üzere iki kısma ayırmışlar ve meselâ birincisi ile Hz. Peygamber'in hiç terk etmeden kıldığı namazları, ikincisi ile de bazan kılıp bazan terk ettiği namazları kasdetmişlerdir. Buna göre, sabah, öğle ve akşam namazlarının S.'leriyle yatsı namâzının son iki rekâtlık S.'i, mü'ekkede, ikindi ve yatsı namazlarının dörder rekâtlık S.'leri ise gayr-i mü'ekkede sayılır. S.'in böyle bir ayırımı, tatbik yönünden onun, farz ve vâcibten sonra yer aldığı dereceyi göstermesi bakımından önemlidir. Zira farz, yapılması hususunda Kur'ân'da Allah'ın açık ve kesin emri bulunan davranışlara, vâcib de, Kur'ân'daki emir açık olmamakla berâber, bâzı delillerin yardımıyle yapılmasının gerekli olduğu sonucuna varılan davranışlara delâlet ederler. Buna göre meselâ S.-i mü'ekkede, vâcibten sonraki derecede ve fakat vâcibe yakın olan davranışlar hakkında kullanılır.

c) Kelâmcıların ıstılahında S., *bid'at*'ın tam zıddı olan bir mânâya sâhiptir. Bid'at, dînden olmadığı hâlde, dîne sokularak dînî bir mahiyet kazandırılan inançlardır. Meselâ Kaderiyye'nin benimsediği kaderin reddi görüşü, Cehmiyye veya Mu'tezile'nin benimsediği ilâhî sıfatların nefyi ile Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşleri, İslâm'a aykırı birer görüş oldukları halde bu mezhebler tarafından propagandası yapılmış ve İslâmî hüviyete sokulmuş bid'atlardır. Bu ve benzeri bid'atlara sahip mezhep mensuplarına *bid'at ehli* denilmiş; bunların karşısına dikilerek Kur'ân ve S.'e dayalı saf İslâm akaidinin müdâfaasını yapan Müslümanlara da *S. ehli* adı verilmiştir

d) S.'in, hadîsçilerin ıstılahında sâhip olduğu mânâ ise, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden ibâret olan *hadîs*'in tam karşılığıdır. Her ne kadar hadîsin, lûgatte söz, S.'in de fiil ve davranış mânâsına geldiği ileri sürülerek bir S.'e hadîs demenin hatalı olacağı düşünülebilirse de, herhangi bir sahabînin Hz. Peygamber'den "onun şöyle yaptığını gördüm" diyerek naklettiği bir davranış, Hz. Peygamber'in bir S.'i olsa bile, gerek onu nakleden ve gerekse nakledenden işiten kimse için artık o bir hadîstir ve S.'in sözle ifâde edilmiş şeklidir. Bu bakımdan, hadîsin, S.'in müterâdifi olarak kabul edilmesinde yanlış bir tatbikat söz konusu değildir.

Bu mânâdaki S.'in İslâm dînindeki önemi çok büyüktür. Kur'ân'da bu öneme sık sık işâret edilmiş ve Müslümanlara Hz. Peygamber'in S.'ine sıkıca sarılmaları emredilmiştir. Hz. Peygamber de bir hadîsinde "size iki şey bıraktım; bunlara sarıldığınız müddetçe asla dalâlete düşmeyeceksiniz. Birisi Allah'ın Kitabı, diğeri de Resûl'ünün S.'i" demiştir.

Kur'ân'da geçen ve Hz. Peygamber'e itâatı emreden âyetleri, onun S.'ine uymak mânâsında anlamak gerekir. Meselâ : "Allah'a ve Peygamber'e itâat ediniz ki, rahmet olunasınız" (Âl-i İmrân sûresi, 132). "Kim Peygamber'e itâat ederse Allah'a itâat etmiş olur" (Nisâ sûresi, 80). "Ey Peygamber, de ki : Eğer Allah'ı seviyorsanız bana tâbî olunuz ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın" (Âl-i İmrân sûresi, 31). "Peygamber size neyi getirmişse onu alınız; neden sizi nehyetmişse ondan da sakınınız" (Haşr sûresi, 7).

Bu âyet meâllerinde Allah'a itâatla Peygamber'e itâat bir arada zikredilmiş ve iki itâat arasında herhangi bir ayırım yapılmamıştır. Hattâ Allah'a itâat etmiş olmak için Peygamber'e itâat etmenin şart olduğu bir âyette açıkça ifâde edilmişir.

Hz. Peygamber'e itâatla ilgili bu âyetlerin mânâları içerisinde, onun S.'ine itâat etmek mânâsının da bulunduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü S.'e itâat etmeden Peygamber'e itâat etmiş olmak mümkün değildir. Yukarıda meâlleri belirtilen âyetlerle, meâlleri belirtilmeyen aynı mânâdaki diğer âyetlerin ortaya koyduğu bu gerçeğin, Hz. Peygamber daha hayatta iken onun ashâbı tarafından kolayca anlaşıldığına şüphe yoktur. Nitekim, bu anlayış dolayısıyledir ki, sahâbe arasında Hz. Peygamber'in S.'ini tesbit etmek için yoğun bir faâliyet başlamış ve her sahâbî, Hz. Peygamber'den duyduğu veya gördüğü S.'le ilgili bir hususu diğer bir sahâbîye nakletmeyi âdet haline getirmiştir. Yazının henüz gelişmemiş ve birçok sahâbînin de okuyup yazmayı öğrenmemiş olmasına rağmen, sayıları az da olsa yazı bilen bazı sahâbîler S.'i yazı ile tesbit etmeğe çalışmışlardır. İlk devirlerde Hz. Peygamber'in, S.'in yazılmasını menettiğine dâir gelen haberler, yazılı sayfaların Kur'ân sayfalarıyle karışması endişesine delâlet ettiği kadar, S.'in yazı ile tesbiti faâliyetinin ne kadar yoğunluk kazandığını da gösterir. Nitekim sözü edilen endişe zâil olduktan sonra, Hz. Peygamber, hadîslerini yazmak isteyen sahâbîlere izin vermiş ve böylece ilk hadîs eserleri, daha Hz. Peygamber zamanında ortaya çıkmağa başlamıştır. (T. K.)

SÜNNET, Arapçada *hıtan* denilen ve erkek tenasül uzvunda haşefeyi örten derinin, kadın tenasül uzvunda da *bızr* adı verilen kısımdan bir parçanın kesilmesi ameliyesi. Türkçede S. adıyle şöhret kazanmıştır. Çocukların S. olması veya ebeveynlerinin onları S. ettirmeleri, Hz. Peygamber'den sahîh olarak rivâyet edilen hadîslerden öğrenildiğine göre, Hz. İbrâhim'in âdeti idi ve bu peygamber S. olduğu sıralarda seksen yaşında bulunuyordu. İbrâhim Peygamber'in bu âdeti, onun zürriyyeti boyunca devâm etmiş ve Tevrât'ın hükmü gereğince Yahûdîler tarafından da tatbik olunmuştur. Ancak Hristiyanlar, Hz. İbrâhim'in bu S.'ine (âdetine) uymamış ve onu terk etmişlerdir. İslâmın gelişiyle S. ameliyesi Hz. Peygamber tarafından yeniden ihyâ olunmuş ve her Müslüman, uygun bir yaşa ulaşan erkek çocuğunu S. ettirmeyi ihmâl edilmez bir görev saymıştır. (T. K.)

SÜNNET DÜĞÜNÜ, erkek çocukların sünnet edilmesi münâsebetiyle yapılan düğüne verilen ad. İslâm dînine göre, bütün erkek çocukların, genellikle bülûğa ermeden önce sünnet edilmeleri, bu iş sırasında dua edilmesi, Kur'ân okunması, çocuğa Allah'tan iman sağlamlığı dilenmesi gereklidir. Esâsen, bütün Müslüman ülkelerde, erkek çocukların sünnet edilmeleri tek tek veya toplu halde yapılır. Hususiyle sünnet

işinin daha çok 3, 5, 7, 9 gibi tek yaşlarda yapılmasına dikkat edilir. S. D. de, âilenin mâlî durumuna göre düzenlenir. Şeriât prensiplerinin bir bütün olarak tatbik edildiği koyu Sünnî ülke ve çevrelerde çalgı, oyun yasak olduğu için, sünnetler, duâlar okunarak yapılır. Anadolu'da, genellikle bütün sünnetlerde ya düğün düzenlenir veya eğlenceler, şenlikler yapılır. Düğüne sünnetten birkaç gün önce başlanması da âdet haline alınmıştır; çocuk sünnet olurken, çalgılar çalınır, "oldu da bitti, maşallah" gibi tekerlemeler tekrarlanır. Bunlarla daha çok çocuğu eğlendirmek, ona acısını unutturmak ve bir taraftan da örf ve âdetin telkinini yapmak gayesi güdülür. Sünnet edilecek çocuğun yatacağı oda, bir gelin odası gibi süslenir, döşenir; yatağının başucuna, genellikle işlemeli bir mahfaza içinde Kur'ân asılır, etrafa güzel kokular serpilir. Sünnet olan çocuğa düğün sırasında bağ, bahçe, ev, dükkân, altın veya eşya gibi şeyler de vaad edilmesi geleneği vardı. Düğünde, âilenin durumuna göre, çocuk sırmalı, işlemeli, nazarlıklı başlık; ipekli, yakası kurdelalı entari giyer, bazılarının başlıklarına veya omuzlarının altından "maşallah" asılır. Önce sünnet olana, sonra misafirlere, gülsuyu karışımlı kokulu şerbet sunulur. Düğüne gelen davetlilerin sünnet olana hediye getirmesi veya para vermesi de bir gelenek mahiyetindedir. Dâvetliler getirdikleri hediyeleri sünnet olan çocuğun yatağına, yastığına bırakır veya verdiği altın paraları yastığa iliştirir. S. D.'lerinde kurban kesme âdeti de vardır. Kurban, âilenin malî durumuna göre değişik şekiller alabilir. Koyun, sığır ve deve kesmek de âdet hükümlerindedir.

Eski S. D.'leri ile şimdikiler arasında aslında büyük fark vardır. Şimdikiler daha basit şekillere ircâ edilmiş durumdadır. Hele eskiden düğün sahibi zengin ise, düğününün yapıldığı mahalle değil, adetâ şehir yerinden oynardı. Esâsen ana-baba erkek evlâdının S. D.'nü hayatın en önemli safhalarından biri sayarlardı. Çocuk henüz gelişmeye başlarken, sünnet lâfı ortaya atılır, sünnet için zaman biçilirdi. Erkek evlâdının bu ilk mürüvveti saydıkları, hal ve vakti yerinde âile reîsleri, S. D.'nü âzamî bir tantana ile kutlamayı âdeta bir fariza bellemişlerdi. Yüksek ve zengin çevrelerde dost ve akrabaları olanlar da çocuklarının S. D.'nü, değerli hediyeler toplamak için bir vesile sayarlardı. Bilhassa bu türlü düğünlerin ekseriya yapıldığı sonbahar, İstanbul'da sayılı eğlence mevsimiydi. Sonbaharın tercih edilmesindeki sebep de, sıcakta, yaraların daha güç ve geç iyileştiği hakkındaki bir kanaattan başka bir şey değildi.

Âilenin sosyal ve kültürel durumlarına göre, düzenlenen bu törenlerin en parlak şekilleri, Osmanlı şehzâdeleri için yapılan *sûr-i hümâyûnlar*'dır. Şehzâdelerin sünnetleri münâsebetiyle yapılan ve günlerce süren bu türlü büyük düğünlerden tesbit edilebilen en eskisi, 1457'de II. Mehmed tarafından Edirne'de oğulları Bâyezîd ve Mustafa için yapılmıştır. Bir ay kadar süren bu düğüne birçok devletin ileri gelenleri ile birlikte komşu hükümdârlar da davet edilmiştir. Kaanûnî Sultan Süleyman'ın 1530'da oğulları Mustafa, Mehmed ve Selim'in sünneti dolayısıyle tertip ettirdiği düğün üç hafta kadar devam etti. Yapılan S. D.'lerinin en uzun ve ihtişamlısı, 1582'de III. Murad'ın şehzâdesi Mehmed için tertiplenmiş olanıdır. Bu düğün iki ay kadar sürmüştür. IV. Mehmed, 1675 yılında şehzâdeleri Mustafa ve Ahmed için Edirne'de 15 gün süren ve II. Ahmed, Süleyman, Bâyezîd, Mehmed ve Mustafa adlı şehzâdeleri için 1720'de 16 gün süren düğün şenlikleri tertip ettirmişlerdir.

1858 yazında I. Abdülmecid, dört oğlunu birden sünnet ettirdi. Bu S. D.'nde, mümkün olduğu kadar, halk gelip eğlenebilsin diye ve Türkler'in tabiat sevgisinden dolayı açık havada yapılıyordu. Bu açık hava sahasına binlerce Türk ve İran halısı serilmiş, sayısız, gayet süslü çadırlar kurulmuştu. Çadırlar, atlas gibi en değerli kumaşlardan yapılmıştı. Düğün sahası değil, âdetâ bir ordugâh manzarası vardı. Zâten bütün İstanbul da donatılmıştı. Dört şehzâde ile berâber, 10 bin çocuk sünnet ediliyordu. Esâsen, şehzâdelerle berâber, pek çok çocuğun sünnet edilmesi eski bir âdetti. S. D., çocuklar için şeref, pâdişah için hayır, halk için eğlence idi. Bu türlü şahâne şenlikler bütün imparatorluğu kucaklardı. Getirilen hediyeler, akıl almaz değerde ve çokluktaydı. Çocuklar ile davetlileri eğlendirmek için, zamanın bütün vâsıtalarından faydalanılmıştı : Canbazlar, orta oyunları, karagözler, hokkabazlar, tiyatro temsilleri, mûsiki, Sûr-ı Hümâyûn, 12 gün, 12 gece devam etti. Gösteriler 24 saat devamlı idi. Gecenin ve gündüzün her saatinde halk gelip yemek yiyebiliyor, gösteri seyredebiliyordu. Bu sâdece binbir geceden 12'siydi.

S. D.'lerindeki oyun ve şenlikler, devrin Osmanlı kültür ve medeniyetinin bir meşheri mahiyetindeydi. Her san'at ehli S. D.'lerinde kendi hünerini göstermeğe çalışırdı. Değişen sosyo-ekonomik hayat tarzına rağmen, bugün de tertiplenen S. D.'lerinde, bu şenliklerin hokkabazlık, orta oyunu, kukla vb. gibi bazı unsurları hâlâ devâm etmektedir.

SÜNNÎ, Ehl-i Sünne ve'l-Cemâ'a'ya mensup muhâfazakâr Müslüman. İslâm dininin en büyük mezhebi veya mezhep birliği. 4 mezhebe ayrılır : Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî. Bu sıralanış, mezheblerin muhâfazakârlık derecesine göredir; en liberalleri olan Hanefîler başa, en muhafazakâr olan Hanbelîler de sona alınmıştır. Bugün Hanbelîlik, Vehhâbîlerce temsîl edilmektedir ve Vehhâbî olmayan Hanbelî çok azalmıştır. Bütün Müslümanlar'ın % 92'si Sünnî, geri kalanının büyük kısmı Şîî mezheplerdedir; bu iki mezhep grubuna (Sünnî ve Şîî) girmeyen mezheplerin sâlikleri çok azdır. Sünnîler'in takrîben % 56'sı Hanefî, % 29'u Şâfiî, % 13'ü Mâlikî, % 2'si Hanbelî-Vehhâbî'dir. S. mezhepler biribirlerini meşrû (légal) tanırlar ve diğer bir S. mezhepte bulunsalar bile, herhangi bir S. mezhebinin hükmü, o S. Müslüman için geçerlidir. Bu 4 S. mezhep (Mezâhib-i Erba'a), itikat değil, hukuk mezhepleridir. İtikat bakımından S.'ler Mâtüridî veya Eş'arî'dir (Hanefîler Mâtüridî'dir). Bu 4 mezhep, VIII. asrın son yarısı ile IX. asrın ilk yarısında teşekkül etmiş olup, kurucuları olan hukukçuların adlarını taşırlar ve sonradan geliştirilmişlerdir. Türkler'in büyük ekseriyeti Hanefî'dir ve bu mezhebi bütün İslâm âlemine yaymışlardır. Hilâfet titrini taşıyan Abbâsîler ve onlardan bu titri devralan Osmanoğulları, Hanefî'dir. İmparatorluk titrinde Osmanoğulları'nın selefi Selçukoğulları ve Müslüman Türk hânedanlarının —Şîî olanlar hâriç— S. olanlarının hepsi Hanefî'dir. Esâsen diğer 3 S. mezhebe mensup hemen hiç Türk yoktur. (Y. Ö.)

SÜNNÎLİK, Kur'ân ve sünnete bağlı kalanların, "ehl-i sünnet ve'l-cemâat"ın inancını benimseyenlerin yolu. S., İslâm'ın ilk devirlerinden itibâren belirmeye başlayan siyâsî ve itikadî görüş ayrılıklarının tesir ve telkininden uzak kalmış, aynı zamanda, bu görüş ayrılıklarının ortaya çıkardığı çeşitli tehlikelere karşı Kur'ân ve sünnete dayalı saf İslâm akâidinin zaferi için mücâdelesini başarıyle yürütmüş büyük bir Müslüman cemâatın mezhep veya mesleğidir.

S.'i, Kur'ân ve sünnete bağlı kalmak mânâsında açıklarken, bunun zıddı olan ve Kur'ân ve sünnetten uzaklaşmak, Kur'ân ve sünnetin dışına çıkmak, hak yolu şaşırmak gibi sözlerle ifâde edilebilen mânâyı da göz önünde bulundurmak gerekir. Çünkü S.'in delâlet ettiği mânâyı daha iyi anlamak ve hiç olmazsa sanıldığı gibi onun sâdece Şiî'liğin zıddı olmaktan, çok daha şumûllü bir mânâya geldiğini görmekte isâbet vardır.

S.'in ortaya çıkışı, Kur'ân ve sünnete aykırı inançların taraftar bulup yaygınlaştığı ve dîn için ciddî bir tehlike teşkil etmeğe başladığı devre rastlar. Kur'ân ve sünnet dışı inançların yaygınlaşmasındaki başlıca sebep ise, Müslümanlar arasında önce siyâsî olarak başlayan, daha sonra inanç ve itikada varan ihtilâflar ve derin görüş ayrılıklarıdır. Bu sebepledir ki, S.'i bu görüş ayrılıklarıyle birlikte araştırmak gerekir.

Hz. Peygamber'in İslâm dînini tebliğ etmek için gönderildiği sıralarda Araplar, çeşitli inançlara sahip bulunuyorlardı. Bazısı Yahûdî, bazısı da Hristiyan olup; büyük çoğunluğu ise putperestler teşkîl ediyordu. Kur'ân-ı Kerîm, çeşitli dîn mensuplarını bir âyetinde şöyle zikreder: "İman edenler, yahûdîler, sâbi'îler, nasranîler, mecûsiler ve müşrikler (yok mu), işte Kıyâmet günü Allah onlar hakkında hüküm verecektir. O her şeye kadirdir" (Hacc sûresi, 17). Yahûdî ve Hristiyanlar dışındaki putperestlerin merkezi Mekke idi; Yahûdî ve Hristiyanlar ise, umûmiyetle Yemen, Necrân ve Medine'de bulunuyorlardı.

Hz. Muhammed, peygamber olarak gönderildiği zaman, Arapları İslâm'a davetini bazı esâslar üzerinde toplamış bulunuyordu. Fakat ona çok az kimse inanmış, hattâ Mekkeliler' in büyük çoğunluğu, onun davetini engellemek için her çareye başvurmaktan geri kalmamıştır. Netîcede Hz. Peygamber ve ona inananlar, Medine'ye hicret ettiler. Medine'de İslâm esaslarını kabûl edecek, aynı zamanda dînin yayılmasında yardımlarını esirgemeyecek bir çevre bulunuyordu. Gerçekten Hz. Peygamber, kısa bir zaman içerisinde hem dînî esaslara uygun olarak, toplumun ıslâhını gerçekleştirdi; hem de davetini Arap kabileleri dışındaki milletlere yönelterek, onların hak dine girmelerini sağlamak için çalıştı. Bu arada, bilhassa hicretten sonra İslâm'ın yayılmasını engellemek için, dâima meseleler çıkaran ve çeşitli savaşlara sebep olan Mekke'li müşriklerin bu hareketlerine Mekke fethedilerek son verildi. Mekke'nin fethi, İslâm'ın nihaî zaferi idi; çünkü bu zaferden sonra, ister samimî, ister gayr-i samimî olsun, İslâm'ı kabul etmemiş tek bir müşrik kalmamıştı.

Hz. Peygamber, dîni tebliğ ettiği süre içerisinde Allah tarafından gönderilen bir peygamberin yapması gereken görevleri yapmıştı. Bu görevlerin başında, peygamber olarak gönderildiği insanlara, bu âlemin mutlaka bir yaratıcısı bulunduğunu, bu yaratıcının bir olduğunu ve şeriki bulunmadığını bildirmek geliyordu. Diğer önemli bir görev de ilâhî kanunlarla insanlık bağlarının ıslahı idi. Bu bağlar o şekilde ıslah edilmeliydi ki, insan hevâ ve heveslerinin kulu olup, ilâhî kanunları çiğnemesin.

Hz. Peygamber, davetini bu umumî esaslar çerçevesi içinde ve herkesin anlayabileceği bir şekilde yapmıştı. Çünkü her insanın akıl ve idrâki her dâveti aynı derecede anlamak imkânına sahip değildi. Nitekim Kur'ân da insanlardaki bu anlayış farkını göz önünde bulundurarak, her akla uygun ve her idrâkin istidadına muvafık hitaplarla gelmişti. Meselâ, mücerret meseleleri idrâk kudretine sahip akıllar için Allah'ı tavsif ederken "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur" (Şûrâ sûresi, 11), "Doğurmamıştır, doğurulmamıştır. Hiçbir şey O'nun dengi olmamıştır" (İhlâs sûresi, 3-4) demiş; ancak idrâki bu dereceyi bulmayan akıllar için de O'nu müşahhas sıfatlarla târif etmiştir: "O ki, gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları altı günde yarattı; sonra da Arş üzerinde istivâ etti" (Furkan sûresi, 59).

İnsanların farklı anlayış derecelerine sâhip olmalarına rağmen, Kur'ân-ı Kerîm'in, yukarıdaki örneğinde belirtilen birkaç âyet meâlinde de görüldüğü gibi, herkesin anlayabileceği bir üslûp ile gelmiş olması ve Hz. Peygamber'in de bu üslûba uygun bir şekilde dîni açıklaması dolayısıyle, ilk Müslümanlar arasında, inanç ve itikadla ilgili herhangi bir görüş ayrılığı çıkmamıştır.

Medine devrinde ise, sayıları artan Müslümanlar, imân esaslarından olan risâleti kabul ve tasdik ettikleri için, risâlet sahibinin haber verdiği diğer imân esasları hakkında da herhangi bir şüphe göstermemişlerdir. Bundan dolayı Medine devrinde Müslümanlar, daha sonraki devirlerde bilhassa ihtilâf konusunu teşkil eden ilâhî sıfatlarla ilgili âyetler arasında hiçbir fark görmemişler; zâhirî teşbihe delâlet eden âyetler ile tenzih âyetlerini birbirleriyle karşılaştırmak lüzûmunu duymamışlardır. Çünkü tasdik ettikleri Peygamber tarafından kendilerine tebliğ olunan her âyet, ister teşbihe, ister tenzihe delâlet etsin, hepsi de Allah'tandır ve hepsi de haktır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra ve ilk halîfeleri devrinde de Müslümanlar arasında akâide dâir herhangi bir ihtilâf çıkmadı. Çünkü ashabın büyük çoğunluğu henüz hayatta idi. Hz. Peygamber devrine yetişmemiş ve Hz. Peygamber'i görmemiş olan gençler ise, sahâbenin kontrolünde ve onların sâhip oldukları inanç ve itikada sâhip olarak yetişmekte, ictihâda ait bazı görüş ayrılıkları ise, derinlik kazanmadan tecrübeli sahâbîler tarafından giderilmekte idi.

Ancak, halîfeler devrinde Müslümanlar arasında görülen bu itikadî vahdet, Halîfe Osman'ın öldürülmesiyle bozulmuş ve Müslümanlar birbirlerini tekfîr eden fırka ve hiziplere bölünmüştür. Öyle ki, bu tekfîrden hiç kimse, hattâ Ebû Bekr, Ömer, Osman ve Ali gibi ulu sahâbîler bile kurtulamamıştır.

Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra, halîfe olarak Hz. Ali'ye bey'at edilmiş; fakat bu sırada ilk bölünme de başlamış ve Hz. Âişe, Hz. Talha ve Zubeyr gibi bazı sahâbîlerle birlikte, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını ve kanının yerde bırakılmamasını Hz. Ali'den istemişler, bu isteklerini gerçekleştirmek için de ona bey'at etmemişlerdir. Fakat bu hareket, Hz. Âişe'nin hezimetine, Hz. Talha ve Zubeyr'in de ölümüne sebep olan Cemel savaşı ile neticelenmiştir. Bunu, aynı gaye ile harekete geçen Muâviye ile Hz. Ali arasındaki Sıffîn savaşı tâkip etmiştir. Muâviye ordusu belki savaşı kaybetmek üzere iken ortaya atılan hakem fikri, savaşın sona ermesini sağlamış, fakat hilâfet de Hz. Ali'den Muâviye'ye geçmiştir. Başlangıçta hakem fikrini câzip gören Hz. Ali ordusundan kalabalık bir grup, hilâfetin Muâviye'ye geçmesi üzerine hakem fikrini kabûl ettiği için Hz. Ali'yi suçlamış ve ondan ayrılarak *Havâric* adıyle İslâm tarihinin ilk büyük fırkasını meydana getirmiştir.

Daha sonraları muhtelif kollara ayrılan Havâric'in itikada dayalı bazı görüşleri vardır ki, bu görüşleriyle diğer Müslümanlar'dan ayrılmışlardır. Havâric'e göre Hz. Ali, Muâviye ile aralarında hakeme başvurmakla büyük hatâ işlemiş ve kâfir olmuştur. Ondan tövbe etmesi istendiği halde, tövbe etmekten çekinmiştir. Büyük hatâ ile günah işleyen ve bu günahından tövbe etmeyen herkes kâfirdir. Ali'den önce Os-

man, Cemel vak'asına karışanlar, Sıffîn'de iki hakem, hakem fikrine rızâ gösterenler de büyük günah işlemişler ve aynı şekilde kâfir olmuşlardır.

Havâric, katı ve sert bir fırka olarak İslâm tarihindeki yerini alırken, Hz. Ali'nin etrafında bir başka fırka teşekkül etmiş ve Şi'a adıyle şöhret kazanmıştır. Hz. Peygamber'in vefâtından sonra imâmet ve hilâfetin Hz. Ali ve evlâdının hakkı olduğu görüşünü savunan Şi'a da, aralarında Hz. Ali'nin ilâh olduğunu ileri sürecek kadar aşırı giden birçok kollarıyle İslâm tarihinde en büyük fırka olmuştur. Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'i, Hz. Ali'nin hakkı olan hilâfeti onun elinden gasp, birçok sahabeyi de onlara yardım etmekle suçlayan Şi'a, ayrı bir özellik taşır.

Havâric ve Şi'a birbirlerini ve karşılarında yer alan Müslümanlar'ı çeşitli sebeplerle tekfîr ederken, bir grup Müslüman da, bu iki fırka arasında yer almak maksadıyle hiç kimsenin tekfîr edilemeyeceğini, büyük günah sâhibi hakkındaki hükmün Allah'a bırakılması gerektiğini ileri sürüyordu. Belki bu görüşlerinden ve belki de imanın, Allah'ı ve Peygamber'ini bilmekten ibâret olduğunu ileri sürerek, ameli imandan saymamaları dolayısıyle *Mürcie* adıyle şöhret kazanan bu grup da, Havâric ve Şi'adan sonra ortaya çıkan üçüncü bir fırkayı teşkil ediyordu.

Başlangıçta, Müslümanlar arasında siyâsî olarak başlayan bu bölünmeler, daha sonraları akâidle ilgili meselelerde de ortaya çıkmış ve siyâsî fırkalar yanında bir de itikadî mezhepler yer almıştır. Hz. Peygamber ve ashâbı devrinde hiçbir Müslüman'ın zihnini meşgul etmeyen kazâ ve kader mes'elesi, Emevî devrinde, muhtemelen Müslümanlar arasında başlayan savaşların bir neticesi olarak, *Cebriyye* ve *Kaderiyye* denilen birbirine zıd görüşte iki mezhebin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Cehm İbn Safvan (ölm. 746) eliyle gelişen Cebriyye mezhebi, insanı hava cereyanına tutulmuş bir tüye benzeterek bütün fiillerinde mecbûr saymış ve onu yaptıklarından sorumsuz bir robot olarak görmüştür.

Cebriyye'nin karşısında yer alan Kaderiyye mezhebi ise, insanı bütün fiillerinde irâde sahibi, hür bir varlık sayarak kader inancını tamâmiyle nefyetmiştir.

Cebriyye ve Kaderiyye'den sonra ortaya çıkan ve Cebriyye'den sıfatların, Kaderiyye'den de kaderin nefyi görüşlerini alarak *Cehmiyye* ve hem de Kaderiyye adlarıyle anılan, fakat asıl *Mutezile* adıyle şöhret kazanan bir başka mezhep, İslâm akâidinde tesiri en çok görülen mezheplerden olmuştur. Mu'tezile, Havâric'in büyük günâh sahibini kâfir sayan görüşünün münakaşa edildiği sıralarda, Basra'da Hasan Basri (ölm. 728)'nin talebelerinden Vâsıl İbn Atâ (ölm. 748)'nın, büyük günâh sahibini "menzile beyne menzileteyn" ifâdesiyle şöhret kazanan iman ile küfür arasındaki bir derecede görmesi ve bu görüşüyle hocasından ayrılması neticesinde ortaya çıkmıştır. Eski Yunan felsefesinin tesiri altında gelişen ve İslâm akâidini bu felsefenin ışığı altında izâh etmeye çalışan Mu'tezile mezhebi, nakilden ziyâde akla yer vermiş olmaları dolayısıyle Kur'ân âyetlerini diledikleri şekilde tevil etmişlerdir.

Müslümanlar arasında önce siyâsî olarak başlayan, sonra itikadî sahaya intikal eden şiddetli ihtilâflar, yukarıda sadece isimleri belirtilen fırka ve mezheplerin doğuşuna sebep olmuş; bu fırka ve mezhepler ise, sâdece Müslümanlar'ın birlik ve berâberliğini bozmakla kalmamış, aynı zamanda, saf İslâm akâidini sarsan, ona İslâm'dan olmayan yabancı inançların karışmasına vâsıta olan tehlikeli birer teşekkül olmuştur.

Haricîler, Şîîler, Mürc'iîler, Cebriyyeciler, Kaderiyeciler, Mutezilîler gibi çeşitli fırka ve mezhepler tarafından İslâm akâidi arasına sokulan, fakat İslâınî hiçbir yönü olmayan bu çeşit inançlara *bid'at* denilmiştir. Bid'at, lûgâtte, bir şeye başlamak, onu ihdas etmek, inşâ eylemek mânâsına gelir. Dînî ıstılâhta, dînin ikmâlinden sonra ihdâs olunan ve dîne sokulan şey demektir. Dînde aslı olmayan inanç sahiplerine *bid'at ehli* denildiği gibi *hevâ ehli* de denilmiştir.

Demek oluyor ki, Müslümanlar arasında beliren dînle ilgili görüş ayrılıklarından sonra ortaya çıkan fırka ve mezhepler, dîne soktukları dîn-dışı inançlar dolayısıyle, bu fırka ve mezheplerin dışında kalan ve sâdece Kur'ân ve sünnete uygun inançları benimseyen diğer Müslümanlar tarafından *bid'at* ve *hevâ ehli* olarak isimlendirilmişler veya tekfîr edilmişler yahut fâsık oldukları söylenmiştir. Onları, inançlarının türüne göre, tekfîr eden veya fâsık olduklarını söyleyen Müslümanlar'ın başında hadîsçiler gelir. Hadîsçiler, ortaya çıktıkları devirden itibâren bid'at ehlinin karşısına dikilmiş ve Kur'ân ve sünnete dayalı saf İslâm akâidini onlara karşı müdafaa etmişler, bid'atlarını çürütmeğe çalışmışlardır.

Bid'at ehline ilk defa karşı koyanların ve onlarla amansız mücâdeleye girenlerin hadîsçiler olması tabiî idi. Çünkü İslâmî ilimler arasında ilk teşekkül eden ve ilk tedvîn olunan ilim hadîs ilmi idi. Hz. Peygamber'in hayâtında rivâyet yoluyle başlamış ve kısa bir zaman içerisinde tedvînine geçilmişti. Bu müdevvenât, fıkıh konularında olduğu kadar, saf İslâm akâidi ile ilgili konularda da Hz. Peygamber'in söz ve fiillerini, görüş ve içtihadlarını ihtivâ ediyordu. Bu söz ve fiillerin, görüş ve ictihadların, bid'at ehlinin görüş ve inançlarıyle uyuşan hiçbir tarafı yoktu. Aksine, Hz. Peygamber, sözleriyle bid'at ehlini tekzip ediyor yahut bid'at ehli, dîn-dışı inançlarıyle Hz. Peygamber'e karşı geliyordu.

Kur'ân-ı Kerîm ile bid'at ehlinin görüşleri arasındaki durum da aynı idi. Hz. Peygamber'in söz ve fiilleriyle Kur'ân-ı Kerîm arasında ne derecede mükemmel bir mutâbakat varsa, bid'at ehlinin görüşleriyle Kur'ân arasında da ters yönden o derecede bir zıdlık vardı.

Hadîsçiler bu gerçeği görerek ve ona inanarak, dîn-dışı inançları dolayısıyle çeşitli fırka ve mezhep mensuplarını nasıl *bid'at ehli* olarak isimlendirmişlerse, kendilerini de, Kur'ân ve sünnete bağlılıkları dolayısıyle *Sünnet ehli* olarak tanıttılar. Tuttukları ve hak gördükleri yol, Kur'ân ve sünnet yolu idi; kısacası S.'ti.

Sünnet ehli, saf İslâm akâidini bid'at ehlinin tasallutundan korumak için, pek çok kelâmcı yetiştirmiştir. Bunların ilki, tâbiûndan Ömer İbni Abdü'l-Aziz (ölm. 720)'dir. Onun Kaderiyye'ye reddiye olarak yazdığı bir risâlesi vardır. Kezâ, Zeyne'l-Âbidîn de Kaderiyye'ye bir reddiye yazmıştır. Hasan Basrî (ölm. 728)'nin Kaderiyye'yi tenkid için Ömer İbni Abdü'l-Aziz'e yazdığı risâle meşhurdur. Şa'bî (ölm. 728) ise, Kaderiyye'ye karşı çıkanların en serti idi. Zuhrî (ölm. 742) de Kaderiyye'nin kanının helâl olduğuna dâir Abdü'l-Melik'e fetvâ vermiştir.

Bunlardan sonraki tabakadan Ca'fer Sâdık (ölm. 765)'ın Kaderiyye'ye ve Havârice reddiye olarak birer kitabı, Râfıza'nın gulâtına reddiye olarak da bir risâlesi vardır.

Ehl-i sünnetin fakîhlerinden ve mezhep sâhibi olanlarından ilk kelâmcılar da Ebû Hanîfe (ölm. 767) ve Şâfi'î (ölm. 819)'dir. Ebû Hanîfe'nin Kaderiyye'yi reddeden bir kitabı vardır ve ona *el-Fıkhu'l-ekber* adını vermiştir. Ehl-i sünnetin "istitâat, fiil ile berâberdir" görüşünü teyid eden bir de risâle imlâ etmiştir. Şâfi'î'nin ise, iki kitabı vardır. Birisi nübüvvetin tashihi ve Brahmanlar'ın reddi, diğeri de hevâ eh-

linin reddi hakkındadır. Bu imâmlar arasında Mutezile'ye karşı büyük savaş veren Ahmed İbni Hanbel (ölm. 855)'i ve bu yüzden mâruz kaldığı ağır işkenceleri de hesaba katmak gerekir.

Bunlardan sonra Kaderiyye'ye karşı tavır takınan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ölm. 936) ve talebesi Bâhilî (ölm. 980) ve Ebû Abdillah İbni Mucâhid (ölm. 980) gelir. Bunların da günümüze kadar tesiri görülen imâmları olan Bâkıllânî (ölm. 1012), İsferâyinî (ölm. 1027) ve İbn Fûrek (ölm. 1015) gibi talebeleri olmuştur.

Sahâbe ve tâbiûn devrinde ve daha sonraki devirlerde yetişen fıkıh imâmları arasında "Sünnet ve Cemaat Ehli"ne yardım etmeyen hemen hiç kimse yoktur. Bunlar, kendi konularında ünlü kişilerdir.

Hadîs ve isnad imâmları da S.'in elbette savunucularıdır. İrşâd ve tasavvuf imâmları, dil ve gramer âlimleri, tefsir ve kıraat üstadlarının hemen hepsi "Sünnet ve Cemâat ehli"nden olup, hemen hepsinin de S.'in uğrunda çalışmış olmaları tabiîdir. (T. K.)

SÜPER ALAŞIM, yüksek sıcaklıklarda (800°C gibi) aşınmaya, ateşe ve erimeye mukavim (dayanıklılık gösteren) çeşitli metallerin meydana getirdiği özel alaşımlar. En çok bilinen 3 çeşit süper alaşım vardır : a) Demirli süper alaşımlar; % 15 - 20 krom, % 12 - 25 nikel, % 10 - 25 kobalt ve az miktarda wolfram ve titan ihtiva eden demir alaşımları. Bu S. A.'ın tavlanması esnasında alaşımın sertliğine sebep olan metal karbürler ayrılır, x fazlı kristal yapıya döner. b) Nikelli S. A. : % 5'den az demir, % 15'e kadar kobalt, yaklaşık % 20 krom, % 2 - 3 titan ve % 1 kadar aluminyum ihtiva eden nikel alaşımlardır. Türboreaktörlerin türbinlerinin yapımında tercih edilen bir alaşımdır. c) Kobaltlı S. A. : % 25 - 30 krom, % 5 molibden, % 2 nikel, % 2 - 3 demir ve % 0,3 kadar karbon ihtiva eden kobalt alaşımlarıdır. (M. D.)

SÜPER BENZİN, yüksek vasıflı bir cins benzin. Yalnız "süper" de denir. Oktan indisi yüksek, % 100'ü bulan ve geçebilen S. B., petrol rafinerisinde katalitik olarak parçalanan petrol hidrokarbonlarının sun'î olarak alkillenmesiyle (bilhassa aromatik alkilleme ile) elde ediir. (M. D.)

SÜPERHETERODİN (Fr. *superhétérodyne;* İng. *superheterodyne)*, radyolarda kullanılan bir çeşit alıcı devresi. Binlerce watt gücünde bir radyo vericisinin normal bir şehir boyutları kadar uzaklıkta radyoların antenlerinde meydana getirebildiği güç milyarda bir watt civarındadır. Bu sebeple bu çok zayıf radyo - frekans (r.f.) dalgaları radyo içerisindeki bir amplifikatör ile şiddetlendirilir; r.f. dalgaları oldukça yüksek frekanslı taşıyıcı dalgalardır ve üzerlerinde bindirilmiş olarak asıl nakledilmek istenen ses veya resim işâretlerini taşırlar. Bindirme işlemi (r.f.) dalgasının amplitüdünü değiştirerek yapılmışsa amplitüd modülasyonu (A.M.), frekansını değiştirerek yapılmışsa frekans modülasyonu (F.M.) olarak isimlendirilir; r.f. dalgalarını doğrudan doğruya şiddetlendirme yolu ile çalışan ilk radyolar, yüksek frekanslarda amplifikatörlerin etkili olmaması sebebiyle, verici istasyonun ancak çok yakınında çalışabilmişlerdir. 1918 yılında Amerika'lı radyo mühendisi E. H. Armstrong tarafından bulunan S. alıcı devresi ile radyoların bugün bildiğimiz çok uzak mesafelerde de etkili olarak çalışması temin edilmiştir. Radyo içerisinde bulunan ve frekansı antenden gelen r.f. frekansına çok yakın olan f_{lo} frekanslı bir lokal osilatörün dalgaları f_{rf} ile birleştirilir. Frekansı, bu iki frekans arasındaki $f_{rf} - f_{lo}$ farkına eşit olan alçak frekanslı bir ara - frekans elde edilir. Ara frekans (i.f.) denilen bu dalgalar r.f. dalgasındaki ses veya resim işâretlerini aynen muhâfaza ederler; f_{if} frekansı oldukça alçak olduğundan basit bir amplifikatörle dahi kolayca şiddetlendirilirler. S. tekniği o tarihten beri çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Heterodin Yunanca iki farklı etki mânâsındadır ve f_{rf} ile f_{lo} frekanslarının birleştirilmesi anlamında kullanılmıştır. Ses veya resim frekansları daha sonra demodülasyon denilen bir işlemle i.f. dalgasından ayrılarak bir ses amplifikatöründe şiddetlendirilip hoparlörde ses veya televizyonda resim olarak yeniden meydâna getirilir. (A. Şaplakoğlu)

SÜPERMARKET (İng. *supermarket;* Fr. *supermarché)*, daha çok yiyecek maddeleri ve çeşitlerini, müşterinin görebileceği şekilde geniş bir alanda teşhir ederek, onun kendi seçimi yolundan satış yapan ve dayanıklı olmayan yiyecek maddeleri üretimini organize eden işletme veya mağaza. Bu türlü mağazalar, ilk defa 1930'larda kurulmaya başlanmış ve çok hızlı bir gelişme göstererek, A.B.D.'nde bakkallık hizmetlerinin dörtte üçünden fazlasının yerini almışlardır. S.'lerin başlıca hedefi, ucuz fiyatla mal satmak yanında, ayrıca tek bir çatı altında bütün yiyecek maddelerini ve çeşitlerini bulundurarak müşterinin gözleri önüne sermektir.

S.'lerin çoğu, şubeler, bölümler halinde çalışır. Bunlar, et ve etle ilgili mamûller veya undan yapılan mamûller gibi şeyleri ilgili bölümlerinde satar; ayrıca, çocuk giyimi, kırtasiye ve mutfak eşyası gibi belli başlı ihtiyaç maddelerinin de pazarlamasını yapar. Sürümü artırmak bakımından, mümkün olan derecede düşük fiyatla satışı câzip kılmak için S. yöneticileri reklamdan faydalanırlar.

S.'te malların müşterinin görebileceği şekilde teşhiri için, geniş bir yüzölçümüne ihtiyaç vardır veya bir kattan diğerine zahmetsizce geçebilmeyi sağlayan yürüyen merdivenlerden faydalanılır. S.'in çok sayıda müşterinin park yeri bulabilmesi ve ana caddeler üzerinde kurulmuş olması da avantajlarını artırmaktadır.

Bugün âilenin en zarurî ihtiyaç maddelerini pazarlayan küçük S.'ler de mahallelerde teşekkül ederken, büyük işletmeler halinde pazarlama servisleri kurarak müşteriyi celbetmeye çalışan büyük S.'ler gelişme halinde bulunmaktadır.

Tarih : S. şeklinde satış organizasyonu kurmak fikrinin ilham kaynağı, doğu ülkelerinde İlk Çağ'lardan beri bilinen pazar yerleridir. Büyük mağazaların ilkini, Fransız Aristide Boucicaut (1811 - 1877) 1852'de meydana getirdi. 1855'te *Louvre*, 1865'te *Printemps* ve *Samaritaine* mağazaları açıldı. 1870'te Bouricaut adı ve kurduğu mağazalar dünyaca tanındı. 1870 ile 1880 arasında New York'ta *Stewart*, Chicago'da *Marshal - Field*, Philadelphia'daki *Wanamaker* mağazaları kuruldu. Bundan sonra Avrupa'nın birçok şehrinde büyük mağazalar açılmaya başlandı.

S. şeklindeki mağazaların ilki, 1930'larda çok şubeli mağaza rekâbetinin bir mücâdele vâsıtası olarak, müstakil tüccarlar tarafından Jamaica, Queens, New York City'de açıldı. 1932'de biri New Jersey Elizabeth'te eski otomobil atölyesinde olmak üzere, sekiz S. vardı. S.'lerin çoğalması, Birleşik Devletler'de ve Kanada'da merkezleşmekle beraber, yiyecek maddelerinin bu şekilde pazarlanması İngiltere, İsviçre, Batı Almanya, İtalya, Belçika ve diğer ülkelerde kabul görmüştür.

Türkiye'de Sultan Abdülaziz zamanından (1861 - 1876) itibâren büyük dükkânlara "mağaza" denilmeğe başlanmıştır. Daha sonra, hem satış yapılan, hem de malların depo edildiği yerler bu adla anılır oldu. Büyük mağazalar I. Dünya Savaşı yıllarında ilk olarak İstanbul'da açıldı.

Migros (1953), Gima (1956) gibi, her çeşit malın pazarlanmasının yapıldığı yerler, birer S. olarak çalışır kuruluşlardır.

SÜPERNATÜRALİZM veya **SÜPRANATÜRALİZM** (Fr. *Supernaturalisme, supranaturalisme, surnaturalisme*, İng. *supranaturalism)*, tabiat-üstü olaylara ve öteki âlemin gerçek olduğuna inanmayı benimseyen görüş.

Uzak Doğu dilleri, iptidaî köklerinden asla kopmuş değildir; Konfüçyanizm, Taoizm ile Çin ve Japon Buddhizminin türlü kolları, tabiat ile tabiat-üstü arasında hiçbir ayrım yapmamıştır.

Halbuki, modern batı medeniyetinin laikleşmesi sonucu, tabiat ile tabiat-üstü arasında bir uçurum açılmaya başladı. Böylece dünyâ, artık mukaddeslikten tamamen ayrılmış cismanî bir gerçeklik haline dönüştü. Her ne kadar Protestan ilâhiyatının bazı kolları, tabiat ile tabiat-üstü arasındaki bu türlü bir ayrıma katlanmak zorunda kalmışsa da, sonraki görüşler, tabiat-üstünün varlığına olan inancı tekrar benimsemeye yöneldiler.

Tabiat-üstü vâkıalara ve öteki âlemin varlığına inanma demek olan S., E. Renan'ın dile getirdiği şekilde, aşırı bir görüş olarak görünür. Ona göre, "Vâkıalar düzeninde, tabiat üstünde veya dışında olduğunu söyleyen, cevherler düzeninde ilâhi-üstü olduğunu söyleyen gibi, bir çelişkiye düşer."

Halbuki, W. James'in ifâde ettiği şekilde, "Biri kaba ve öteki de pek incelmiş olan bir S. vardır; çağdaş filozofların çoğunun mensup olduğu da bu sonuncusudur". Olayların sürüp gidişinde tabiat-üstü âlemin her türlü müdahalesini dışarda bırakan bu doktrinin tahlilini takip eden James, bu konuda şöyle der: "Her ne kadar ne halk anlayışında kabul edilen Hristiyanlığı, ne de Skolastik ilâhiyatçılığı bizzat benimsemezsem de, kendimi kaba spiritüalizmin savunucuları arasında saymak zorunda olduğumu düşünüyorum, ideal düzende katılarak, âleme yeni bir enerjinin nüfuz ettiğine ve yeni olayların doğumunu hazırladığına inanıyorum." (R. K.)

SÜPHAN DAĞI, Van gölünün batı yakasında genç bir sönmüş volkan dağı. Yakın yıllara kadar bu dağın yüksekliğinin 4 434 m olduğu harita ve metinlerde çıkmış ise de, yeni ölçümlere göre 4 058 m olduğu anlaşılmıştır. S. D., Nemrut dağının hemen kuzey-doğusunda, Van gölü kıyısına yakın bir yerdedir. Lav ve volkan tüfü örtülerinin uzandığı düzce yerler ortasında bir stratovolkan olarak yükselir. Etekleri, yaklaşık 2 000 m den başlar. 3 000 m den daha yukarıda genç, çok yerinde dik ve sarp yamaçlı, tek dağ halinde volkan konisi bölümüne çıkılır. Dağın yayılış çapı 20 km kadardır. Güneyinde Van gölü (1 646 m), Arin gölü (b. bk; şimdiki adı Sodalı göl), batısında Sutey Sazlığı (bu kapalı geniş çanağa şimdi "Batak Çayırlığı" denir) bulunur. Burası kışın donar, kalın kar örtüleri ile kaplanır, yaza doğru göl görünüşü alır; 2 100 m kadar kuzeyinde Malazgirt - Sultanmut platoları (1 600 m), doğusunda yine böyle platolar uzanır. Süphan volkan konisi bunlar arasında, kısa mesafeler içinde tek dağ halinde, 2 300 - 2 400 m yükselir. Bu yükseltisi ile çok uzaklardan görülür. Dağın tepesinden hemen bütün Van gölü, Muş ovası ve daha uzakları görülür. Bu yüksek koninin eteklerine yakın yamaçlarında tâli koniler de vardır.

S. D., Üçüncü Zaman sonu ile Dördüncü Zamanın ilk bölümünde bir yanardağ olarak faaliyet göstermiş, lav akıntıları çevreye yayılmış, tüf ve külleri uzak yerlere de savrulmuştur. Volkan ve çevresindeki lavlar, hemen bütünü ile andezitlerden oluşmuştur. Doğu kısmında ve göl kenarına yakın güney taraflarında volkanik tüfler, aglomeralar, volkan breşleri, sünger taşları, küller, kum görünüşünde parçalar da vardır. Kuzey taraflarında ise, bazaltik lav örtüleri geniş alanlarda bulunmaktadır. Bu volkanik arazinin çevresinde ise, Âdilcevaz kasabasında ve Erciş ovası batısında Alt Miyosen tortul tabakaları, batıda Neojen tortul arazisi vardır. Bu yüksek volkan dağı, Van gölü havzasının kuzey-batı bölümünde, güney-batı - kuzey-doğu doğrultusunda uzanan fay hattı boyunda sıralanmış ve Ağrı dağına uzanan volkanlar dizisindeki genç volkanlardan biridir. Bu dizinin oluşması ile alpin orojenez arasında yakın ilgi vardır.

S. D.'nın yüksek yerlerinde bir krater gölü ve birkaç küçük göl vardır. Bunların bir kısmı buzyalağı gölü ve moren set gölü özelliğindedir. Herbirinin tabiî güzellikleri vardır. Bu yüksek yerlerde kalıcı karlar geniş yer tutar. Burada kışın kar kalınlığı bir metreyi geçer, tipiler yüzünden çukur yerlere daha çok kar yığılır. Dağın kuzeye bakan taraflarında kar yığınları, yazın da yerinde kalır. Burada biribiri yanında, derinlere gömülmüş diller halinde uzanan küçük buzullar vardır. Dağın henüz yıpranmamış, sâdece bazı yerleri açılmış bir krateri bulunmaktadır Burada küçük bir göl oluşmuştur. Yılın çoğu zamanında buz tutar. Kraterin çevresindeki üç tepeden biri (kuzey-batıdaki) en yükseğidir. Burası dağın doruğudur.

Dağda bitki örtüsü olarak dikenlikler, yer yer çalılıklar ve bazı yerleri gür bitmiş, suyun dibe sızdığı yerlerde cılız kalmış otluklar vardır. Türlü yerlerinde yabanî halde iri dağ keçileri sürüler halinde dolaştıkları gibi ayı, kurt, tilki, tavşan gibi hayvanlar da yaşarlar. Delikli volkan taşlarının bulunduğu yerlerde sular dibe sızdığından, yamaçların bir kısmı susuz, kuru, kaynaklardan yoksun ve çıplaktır. Buzul dillerinden bolca çıkan sular bile biraz aktıktan sonra sızarak âdeta kaybolurlar.

Dağın yakın ve uzakça çevreleri eski yerleşme yerleri olmuştur. Bugün de buralarda küçük şehirler ve kasabalar vardır: 9 000 nüfuslu Âdilcevaz, 8 000 nüfuslu Ahlat, 13 000 nüfuslu Malazgirt, 8 000 nüfuslu Bulanık, 16 000 nüfuslu Patnos, 22 000 nüfuslu Erciş. Bunlar arasında uzanan ve dağın eteklerine yakın yerlerden geçen karayolları vardır. Ayrıca, Van gölünde işleyen vapurlar buralara uğrar. Dağ, türlü yönleri ile turistik değeri olan yerlerdendir. (R. İ.)

SÜPÜRGE, süpürmeye yarayan âlet. S.'ler çeşitli maddelerden yapılmaktadır. Domuz kılı, yaban domuzu kılı gibi hayvan kıllarından; ayrık otu, Hindistan cevizi, kayın ağacı dalı, pirinç sapı, Hint darısı, çalı gibi maddelerden veya sentetik maddelerden yapılabilir. Sentetik maddelerden ve dallardan yapılan S.'ler, bilhassa *çalı S.*'leri toprak yerlerin, saptan yapılmış olanlar ise taş, tahta ve beton yerlerin süpürülmesine elverişlidir. İpek, kıl, naylondan yapılmış olup üzerine bez sarılmış olan S.'ler, daha çok cilalı ve vernikli

parkelerin süpürülmesinde kullanılmaktadır. Bunlardan başka mekanik çalışan ve elektrikli S.'ler de yapılmıştır. Bu S.'lerde silindir biçimindeki fırçalar, tozu alıp toz yerinde toplarlar. *Elektrikli S.*'ler ise tozu emerek özel kutu veya torbada toplarlar. Şekilleri çok değişik olabilir.

S., çeşitli deyimlere ve folklorumuza da girmiştir. "Sokak S.'si" ("şurada burada dolaşıp, evinde oturmayan kadın"), "Saçını S. etmek" ("uzun bir çaba, emek sarf etmek") vb.. "S.'ye iğne batırmak" ise, sık sık gelen aynı misafirin uzun süre oturmaması için yapılan bir sihir olup, S.'ye iğne batırılarak kapının arkasına konmak suretiyle yapılmaktadır.

SÜRE [Lat. *durare*'den *durabilitas;* Al. *Daues;* Fr. *durée;* İng. *duration;* İt. *durata*] "müddet, müddet-i devâm, istimrâr, istimrâr-ı vücûd, devâm, sayrûret, deymûmet, imtidât, temâdî, zaman, bekâ" karşılığında kullanılan, zamanın ölçülen ve sınırlanmış bir parçası.

A. Bütünlüğü içinde tasarlanmış zamanın sınırlanmış kısmı, S.'yi gösterir. Meselâ, bir muhâkeme süresi; 30 saniyelik bir süre gibi. Bununla beraber, bu anlamda pek doğru olmasa bile, bazan S. yerine zaman da kullanılır. Meselâ, tepki süresi denilmeyip, tepki zamanı denildiği gibi. Ancak zaman, mücerret olarak düşünülmüş S.'lerin toplamıdır. Bu bakımdan, S. zamana nisbetle daha müşahhastır.

B. Bergson ise, S.'yi zamana karşı sayar. Onun nazarında S., ruh hayatında doğrudan doğruya yaşanmış olduğu şekilde, art arda oluşan vasfıdır. Nitekim, "saf S.", "müşahhas S.", "gerçekten yaşanmış S." deyimleri, yan yana konulmaksızın, birbiri ardından gelen oluşu göstermektedir. Halbuki zaman ise, onu mekânla ilgili imajlar halinde tercüme etmek suretiyle, hemcinslerimizle anlaşmak ve muhakemede bulunmak için yaptığımız matematik bir kavramdır. Bergson'a göre, "Süremiz, bir anın yerine konulan bir an değildir. S. geleceği kemiren ve gittikçe şişen geçmişin sürekli ilerleyişidir". "İç S., hal içinde geçmişi uzatan bir hâfızanın sürekli hayatıdır. Hal içinde geçmişin bu arta kalanı olmaksızın, S. olamaz, ama sâdece anlar söz konusu olabilir".

Bununla beraber, Bergson'un S. ile zamanı birbirinden ayırışı ve S. kavramını çok renkli bir biçimde dile getirişi, B. Russell'in deyişiyle, kolayca kavranabilecek kadar açık ve seçik değildir; tam tersine bulanıktır. Zaten bulanık olmasından da maksat, gerçeğin sezgiyle kavranabileceğinin bir bakıma ispatı için, zekânın kınanması gerekmektedir. Bergson'a göre, zamanın mekânlaştırılmasından ötürü, asıl yaşanmış olan S. zekânın kavrayışında canlılığını kaybetmektedir. Bu sebepten ötürü, Bergson, S. gerçeğinin zekâ ile değil, ancak sezgi ile ferdî gerçeklik yakalanabilir demektedir. (R. K.)

SÜRE, geçerli şekilde bir hakkın istenebilmesi, bir dâvâ yahut takip işleminin yapılabilmesi yahut bir hüküm veya cezânın yerine getirilebilmesi için kanunlar tarafından önceden belirlenmiş olan zaman sınırı. S. aşımına uğrayan bir hak, dâva veya ceza düşer.

S.'ler genellikle hak (dâva açma ve ihbar), usûl (dâva takip ve icrâ) ile cezâ (kamu dâvası ve infaz) S.'leri olmak üzere, üçe ayrılmaktadır. S.'lerin uzunluğu ve hangi olay, işlem veya karardan itibâren işlemeye başladığı, durduğu veya kesildiği kanunlarımızda ayrı ayrı gösterilmiştir. En önemli S.'leri ihtiva eden temel kanunları; Medenî Kanun, Borçlar Kanunu, Cezâ Kanunu, Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu, Cezâ Muhakemeleri Usûlü Kanunu, Vergi Usûl Kanunu, İcrâ-İflâs Kanunu, Danıştay Kanunu, İş Mahkemeleri Kanunu, Karayolları Trafik Kanunu ve Basın Kanunu'dur.

Kanunlarımızdaki S.'lerin hak, dâva ve cezânın bizzat kendisini ortadan kaldıran sukut (b. bk.) S.'leri mi, yoksa mahkemeden talep hakkını kaldıran zaman aşımı (b. bk.) S.'leri mi her zaman yeterli bir açıklık ve doğrulukla gösterilmemiştir. Genel bir prensip olarak kısa usûl S.'leri ve kamu düzeninden sayılan cezâ S.'leri sukut S.'leridir. Hak S.'lerinde ise, önce kanun maddesinde kullanılan tâbire (zaman aşımı, mürur-ı zaman, sukut-ı hak, hak düşürücü S. gibi) bakmak, tâbir açık değilse ve metnin mâhiyetine göre yanlış kullanıldığı anlaşılıyorsa (meselâ sukut yerine zaman aşımı denmişse), gerçek amacı yorumlamaya çalışmak ve ayrıca S.'ler konusunda alınmış çeşitli Yargıtay içtihadı birleştirme, genel kurul ve daire kararlarını göz önünde bulundurmak gerekir.

Kanunlarımızdaki başlıca S.'ler : Temel kanunlarımızdaki en önemli S.'ler aşağıda gösterilmiştir :

1) *Hak (Dâva - İhbar) S.'leri :*

90 günlük S. : İdârî dâva açma (Danıştay Kanunu Md. 67).

3 aylık S. : Basılı günlük mevkûteler hakkında dâva açma (Basın Kanunu Md. 35).

6 aylık S. : Diğer basılmış eserler hakkında dâva açma (Basın Kanunu Md. 35), takibi şahsî dâva açmaya bağlı suçlarda (Cezâ Kanunu Md. 108); evlenmenin feshi dâvası (Medenî Kanun Md. 119).

1 yıllık S. : Gabin (Borçlar Kanunu Md. 21) ile hata, hile ve ikrahta akdin feshini ihbar (Borçlar Kanunu Md. 31); alıcının maldaki ayıp dolayısıyla fesih dâvası (Borçlar Kanunu Md. 207); haksız fiil (Borçlar Kanunu Md. 60) ve haksız iktisap (Borçlar Kanunu Md. 66)'tan doğan dâva hakkı.

2 yılık S. : Trafik kazalarında tazminat dâvası (Karayolları Trafik Kanunu Md. 50).

5 yıllık S. : Kira, fâiz, aidât tediyesi, nafaka, ücret ve ortaklık dâvaları (Borçlar Kanunu Md. 126).

10 yıllık S. : Haklarında ayrıca bir S. hükmü bulunmayan Borçlar Hukuku dâvaları (Borçlar Kanunu Md. 125); ilâma dayanan takip (İcra - İflâs Kanunu Md. 39).

2) *Usûl (Dâva Takip - İcra) S.'leri :*

5 günlük S. : Kambiyo tâkibine itiraz (İcra - İflâs Kanunu Md. 168 - 170); gıyap kararını tebliğ (Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 400).

7 günlük S. : Bilirkişi raporuna eksiklik ve hatâ bakımından itiraz (Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 283); Cezâ Mahkemesi kararlarını temyiz (Cezâ Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 310); ödeme emrine itiraz (İcra - İflâs Kanunu Md. 265); adlî tatile rastlayan S.'in uzatılması (Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 177); icra kararına itiraz (İcra - İflâs Kanunu Md. 353).

8 günlük S. : Sulh Hukuk kararlarını temyiz (Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 437); İş Mahkemesi kararını temyiz (İş Mah. Kanunu Md. 8).

10 günlük S. : İlk itiraz (Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 189); dâvaya cevap (Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 195); karşı dâva (Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 203) ve karşı dâvaya cevap dilekçesi (Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 210); eski hale

getirme (Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 168); Temyize cevap (Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 433); icra hukuk kararlarına itiraz (İcra - İflâs Kanunu Md. 363).

15 günlük S. : Asliye Hukuk Mahkemesi kararlarını temyiz (Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 432); kararın düzeltilmesi talebi (Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 440); kararın düzeltilmesi talebine cevap (Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 442); Danıştaya kararın düzeltilmesi için başvurma (Danıştay Kanunu Md. 98).

30 günlük S. : Danıştay dâva dilekçesine cevap (Danıştay Kanunu Md. 76).

1 aylık S. : Vergi cezasına itiraz (Vergi Usûl Kanunu Md. 379).

3 aylık S. : Hukuk davalarında yargılamanın iadesi talebi (Hukuk Muhakemeleri Usûlü Kanunu Md. 447).

3) *Kamu Dâvasını Düşürücü S.'ler :*

6 aylık S. : Cezâ Kanunu Md 102/1-5'te belirtilen miktardan aşağı cezâyı gerektiren kabahatlerde (Cezâ Kanunu Md. 102/6).

2 senelik S. : Bir aydan hafif hapis veya 30 liradan çok hafif para cezâsını gerektiren fiillerde (Cezâ Kanunu Md. 102/5).

5 senelik S. : Beş seneden çok olmamak üzere ağır hapis veya hapis yahut sürgün veya kamu hizmetinden muvakkaten mahrumiyet cezâsını ya da ağır para cezâsını gerektiren cürümlerde (Cezâ Kanunu Md. 102/4).

10 senelik S. : Beş seneden çok ve yirmi seneden az ağır hapis veya beş seneden çok hapis yahut kamu hizmetinden müebbeden mahrumiyeti gerektiren cürümlerde (Cezâ Kanunu Md. 102/3).

15 senelik S. : Yirmi seneden aşağı olmamak üzere muvakkat ağır hapis cezasını gerektiren cürümlerde (Cezâ Kanunu Md. 102/2).

20 senelik S. : Ölüm, müebbet ağır hapis cezâlarını gerektiren cürümlerde (Cezâ Kanunu Md. 102/1).

4) *Cezâ ve İnfazı Düşürücü S.'ler :*

18 aylık S. : Cezâ Kanunu Md. 112/1 - 5'te belirtilen miktarlardan aşağı cezâ hükümlerinde (Cezâ Kanunu Md. 112/6).

4 senelik S. : Bir aydan çok hafif hapis veyahut bir meslek veya san'atın icrasının tatili veya 30 liradan çok hafif para cezâsı hükümlerinde (Cezâ Kanunu Md. 112/5).

10 senelik S. : Beş seneye kadar ağır hapis yahut hapis veya muvakkat sürgün veya muvakkaten kamu hizmetinden mahrumiyet cezaları ile ağır para cezâsı hükümlerinde (Cezâ Kanunu Md. 122/4).

20 senelik S. : Beş seneden çok ağır hapis veyahut hapis ya da müebbet sürgün cezâsında (Cezâ Kanunu Md. 112/3).

24 senelik S. : Yirmi sene ve daha fazla müddetle ağır hapis cezâsında (Cezâ Kanunu Md. 122/2).

30 senelik S. : İdâm, müebet ağır hapis cezâlarında (Cezâ Kanunu Md. 122/1). (E. K.)

SÜREÇ [Al. *Prozess;* Fr. *processus, procès;* İng. *process;* İt. *processo*] "vetîre, teselsül, dâva, sıra" karşılığında kullanılan, bütünlüğü ile ele alınan ve bazı neticelere ulaşır gibi görünen olayların dizisi.

Belirli bir birlik gösteren veya belirli bir düzenlilikle seyreden olayların sırasındaki gelişme, S. deyimiyle dile getirilmektedir. S. deyimi, genellikle art arda gelişen fizyolojik, psikolojik veya sosyal olaylar dizisi hakkında kullanılır ise de; seyrek olarak fizik olaylar hakkında da bu deyime yer verilir.

Bir olayın düzenli şekilde ve birbirini tâkip eden değişmelerle değişip, başka bir olaya dönüşmesiyle kastedilen de, aslında bu anlama gelmektedir. Bununla beraber, S. bir bakıma, olaylara zıt olarak düşünülmelidir; çünkü olay, hâsıladır, sonuçtur; halbuki, S., adına olay denilen şeyi bilmenin, tanımanın akla dayanan kanunlarıyla yorumlanmış netîcesindeki aktif fonksiyondur. Bu itibârla, olaylar dizisi, sâdece dar anlamı içinde yorumlanmış olmamalı, tam tersine, zincirleme bir vâkıalar serisinin, belirli düzenlilik içindeki seyrinin, sürüp gitmesinin fonksiyonu dikkate alınmalıdır. Nitekim, bütün değerlerin ve sosyal müesseselerin işleyişinde türlü S.'lerle karşılaşılacağı tabiîdir. Zaten, bu yönden sosyoloji de S.'leri meydana çıkararak, sebep-sonuç bağlantılarını bulmaya çalışır. (R. K.)

SÜREKLİ, şekillerin, fonksiyonların aralıksız ve kesintisiz olması. Eğer x, sağdan ve soldan bir x_0 değerine yaklaştığı zaman bir f(x) fonksiyonu her defasında bir limite yaklaşırsa ve bu limitlerin değeri $f(x_0)$ değerine eşit olursa, f(x) fonksiyonuna x_0 noktasında S.'dir denir. Başka bir ifâdeyle,

1) $f(x_0)$ târif edilmiş ise,

2) $x \to x_0$ olduğu zaman f(x)'in bir limiti varsa,

3) $\lim_{x \to x_0} f(x) = f(x_0)$ ise,

f(x) fonksiyonu x_0 noktasında S. olur.

Daha genel bir ifadeyle her $\varepsilon > 0$ için en az bir δ seçilebiliyor ve $0 < |x - x_0| < \delta$ iken $|f(x) - f(x_0)| < \varepsilon$ olabiliyorsa, bu takdirde f(x) fonksiyonu x_0 noktasında S. olur. Buradaki δ, x'in ve ε'nun bir fonksiyonudur. Eğer δ, yalnız ε'nun bir fonksiyonu ise, yâni x'e bağlı değilse, f(x) fonksiyonuna x_0 noktasında düzgün S.'dir denir.

Eğer $\lim_{x \to x_0 +} f(x) = f(x_0)$ ise, f(x) fonksiyonuna x_0 noktasında sağdan S. denir. Eğer $\lim_{x \to x_0 -} f(x) = f(x_0)$ ise, f(x) fonksiyonuna x_0 noktasında soldan S.'dir denir. (A. D.)

SÜREKLİ GEÇKİ, uzun müddet devâm eden geçki ki, bunda ekseriyâ donanım yerine geçkinin donanımı konulmak tercîh edilir. Türk mûsîkisinin birçok formlarında ekseriya 3. hânede sürekli (devâmlı) geçki yapılmaktadır. (Y. Ö.)

SÜREKSİZ, sürekli olmayan şekil, fonksiyon. Eğer bir f fonksiyonu verilen târif aralığına ait bir x_0 noktasında sürekli değilse, bu fonksiyona bu noktada S.'dir denir. Bir aralıkta S. olan bir f fonksiyonu, bu aralığın en az bir noktasında S.'dir. S. bir fonksiyon aralığın her noktasında da S. olabilir. Nitekim,

$$f(x) = \begin{cases} 0 & x \varepsilon Q \\ 1 & x \varepsilon Q \end{cases} \quad \text{(Q, rasyonel sayılar kümesi)}$$

fonksiyonu hiçbir yerde sürekli değildir.

$f(x_0 + \theta)$ ve $f(x_0 - 0)$, (yâni x_0 noktasında sağdan ve soldan limitler) mevcut, fakat

$$f(x_0 - 0) \neq f(x_0 - 0) \neq f(x_0) \text{ ise,}$$

f fonksiyonu x_0 da S.'dir; böyle bir S.'liğe sıçrama S.'liği denir. Eğer

$$f(x_0 - 0) = f(x_0 - 0) \neq f(x_0) \text{ ise,}$$

böyle bir S.'liğe kaldırılabilen S.'lik denir. (A. D.)

SÜREKSİZ GEÇKİ, fazla devâm etmeyen geçki ki, hattâ bazan bir tek yabancı nota ile yapılmak mümkündür. Donanım değişikliği söz konusu olmaz. Süreksiz (devâmsız) geçkiler, yeknesaklığı giderdiği gibi, bediî maksatları temin edici en mühim unsurlardan biridir. (Y. Ö.)

SÜRELSAN, İsmail Bahâ (doğ. Bursa 1912), Türk bestekâr, müzikolog ve yöneticisi. Babası Ahmed Bahâeddin Efendi (Yozgat 1862 - Bergama 1935)'dir.

S., ilk, orta ve lise tahsilini Bursa Işıklar Askerî Lisesi'nde yaparak 1931'de bitirdi. 1935'te Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nden zirâat yüksek mühendisi çıktı. 1936'da 6 aylık pedagoji kursunu bitirdi. 1937'de, 1941 - 1942'de, 1944'te üç defâ subaylık yaptı. 6 eylûl 1935'te Nazilli Pamuk Üretme Çiftliği'nde asistan olarak memuriyete başladı. 1936'da Ankara'ya, 1937 - 1938'de Bursa'ya, 1938 - 1939'da Eskişehir'e asistan olarak tâyin edildi. Eskişehir'de çalıştığı Tohum Islâh İstasyonu'nun müdürü, Raûf Yektâ Bey'in oğlu Emced Yektâ idi. 1939 - 1940'ta Konya'da asistan, 1942 - 1944'te Bornova'da önce şef, sonra müdür, 1944 - 1945'te Malatya'da vilâyet zirâat müdürü oldu. O yıl Türkiye Ziraî Donatım Kurumu personel müdürü, 1947'de Toprak Genel Müdürlüğü zât işleri müdürü, sonra Zirâat Vekâleti zât işleri müdür muâvini, 1948'de bakanlık müfettişi, 1949'da 2. defa Zirâî Donatım personel müdürü, 1955'te aynı müessesede müşâvir, 1962'de başmüşâvir ve 5 haziran 1972'de emekli oldu. 1956 - 1957'de munzam vazife olarak Türkiye Yapağı ve Tiftik A. Ş. murâkıbı, 1968 - 1972'de de Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi dinî Türk mûsikîsi öğretim görevlisi oldu. 1960'ta inceleme için İtalya, Fransa, İngiltere ve Almanya'ya gönderildi.

Çocukluğunda bağlama ve kanûnla mûsikîye başladı ve karagöz oynatmasını öğrendi. Sonra tambur çalmaya başladı. Bursa Askerî Lisesi mûsikî öğretmeni Mustafa Rahmi Otman'dan nota öğrendi. 1927'de ciddî şekilde kanûna başladı. Hocası Kanûnî Sâlim Bey'dir. 1945'te Ankara Türk mûsikîsi çevresine girdi.

S., hiç tanımamakla beraber, Arel'in muakkiblerinden biridir. Gene hiç tanımadığı Raûf Yektâ Bey'in tilmizi sayılır. İyi, yüksek, ilmî, klasik değerlere çok saygılı, fakat aynı zamanda istikbale de dönük gerçek Türk mûsikîsinin büyük müdafi ve yayıcılarından olmuştur.

TRT'de çeşitli komisyonlarda 1961'den bu yana çalıştı. Repertuar Komisyonu üyeliği, Türk mûsikîsi öğretmenliği, imtihan jüri üyeliği gibi çeşitli görevlerle Ankara Radyosu'nda Türk mûsikîsine faydalı olmaya çalıştı. Bu faaliyetlerine Millî Eğitim Bakanlığı içinde devâm etti. 24 aralık 1968'den 5 haziran 1972'ye kadar İlâhiyat Fakültesi'nde dinî Türk mûsikîsi öğretti. Haziran 1973'ten beri TRT Türk San'at Müziği uzmanı ve Repertuar Kurulu başkanı, 1975 temmuz'undan beri de Kültür Bakanlığı Türk Mûsikîsi Komisyon üyesidir.

Türk mûsikîsi üzerindeki yazıları şu gazete ve mecmualarda yayınlanmıştır: *Yeni Meram* (Konya), *Ata Yolu* (Antakya), *Medeniyet* (Ankara), *Karar* (Ankara), *Son Baskı* (Ankara), *Âhenk* (Ankara), *Dünya* (Istanbul) gazeteleri; *Mûsikî, Türk ve Batı Mûsikîsi, Mûsikî ve Nota, Türk Edebiyatı* (Istanbul'da), *Bayrak, Hisar, Töre, İlâhiyat Fakültesi* mecmuaları (Ankara'da).

Ahmed Râsim ve Mûsikî adlı kitabı, Millî Eğitim Bakanlığı'nca basılmaktadır. *Dînî Türk Mûsikîsi* adlı kitabının ilk cildi, İlâhiyat Fakültesi'nce teksîr edilmiştir. *Rahmi Bey* adlı kitabı henüz basılmamıştır. *Kantemiroğlu* adlı tedkik yayınlanmıştır. *Abdülkaadir Merâğî* ve *Itrî* hakkındaki incelemeleri de henüz çıkmamıştır.

S., tatbikatlı konferanslarında iyi bir klasik koro yöneticisi olarak da tanınmıştır. 1975 başında Rûşen Kam'dan boşalan yere, Ankara Klasik Koro şefliğine getirilmiştir. 74 şarkı ve diğer formlarda 10 parçanın bestekârıdır. (Y. Ö.)

SÜREYYÂ, Türkçede *Ülker* denilen ve mücevher gibi parlayan bir yıldız kümesi. Astronomide *Pleiades* denen bu kümenin eski yazı dilimizde de kullanılan Farsça adı Pervîn' dir. Bu küme, *Taurus* (boğa) takım - yıldızındaki yedi yıldızdan müteşekkil bir topluluktur. Bu sebepledir ki, Mehmed Âkif, "Çanakkale şehitleri" şiirinde ona "yedi kandilli S." demiştir.

Bu topluluk, kuzey yarım küresinde "Feres-i a'zam" doğrultusunda ve "Sevr" takım - yıldızının en parlağı bulunan "Ed-deberân" yıldızının ön tarafında bulunur.

SÜREYYÂ BEY, Mehmed (1845 - 1909), Türk tarihçisi, yazar ve terâcim-i ahval araştırıcısı. Büyük eseri olan *Sicill-i Osmanî*'de belirttiğine göre çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuş olan Mehmed Hüsnü Efendi'nin ikinci oğludur. Istanbul'da doğmuştur. İlkokulu tamamladıktan sonra Darü'l - maarif'ten mezûn olmuş ve özel olarak da Arapça, Farsça, bir parça da Fransızca dersleri almıştır. Bab-ı âli tercüme odasına girdi ve burada Sâniye rütbesine kadar yükseldi. Aynı zamanda "Ceride-i Havadis" gazetesinin yazı heyetine dahil olmakla, bilâhare bütün ömrünü alacak olan araştırmalarına da bu vesile ile başladı. 1876'da ilk eseri olan ve Osmanlı devlet teşkilâtında ve müesseselerindeki değişiklikleri, yenileşmeleri 1247 (1831) tarihinden itibâren tesbit ve 1292 (1875) tarihine kadar da bu yeni kuruluşlara yapılan tâyin ve tebdilleri belirten *Nuhbetü'l - vekâyi*'i cüz cüz yayınlamaya başladı. Bu çalışmasını Sultan II. Abdülhamid takdir etmekle onu 1304 (1886)'te Meclis-i maarif âzalığına getirdi. Böylece araştırmaları için geniş zaman da bulan S. B., bir yandan kütüphâneleri tararken, bir yandan da Istanbul'un mezarlık, tekke, medrese, cami vb. hazirelerindeki mezar kitâbelerini bir bir inceleyerek Osmanlı şahıslar kütüğünü meydana getirmeye çalıştı. 19 Zilhicce 1326 (12 ocak 1909)'da iki yılı bulan bir hastalıktan sonra öldü ve Karaca Ahmed'de babasının yanına gömüldü.

S. B., hayatı boyunca bütün gücünü Türk ve İslâm tarih ve kültürlerini araştırmaya hasretmiş değerli bir araştırmacıdır. *Sicill-i Osmanî* adını verdiği bu çalışmasını dört cilt hâlinde 1308 - 1316 (1890 - 1899) yılları arasında bastırmaya muvaffak olmuştur. Bu kitap gerçekten büyük bir ism-i haslar ansiklopedisidir. S. B., eserini düzenlerken sâdece Osmanlı ricâlini tanıtmakla bırakmamış, Anadolu Selçuklu devletinin yıkılışından sonra doğan beyliklerle, Mekke şeriflerini ve İslâm dünyasının gerek ilim gerek tasavvufta büyük ün sahibi kişilerini de eserine almayı yararlı görmüştür. Yayınlandığı günden beri değerli bir müracaat eseri olan *Sicill-i Osmanî*'ye M. Z. Pakalın bir *zeyl* yazmıştır. Ayrıca tarihçi Âli Bey de matbu nüshanın kenarlarına ekler ve düzeltmeler yaparak eseri daha mükemmel hâle getirmeye çalışmıştır. Türk Tarih Kurumu bu büyük eseri ve Pakalın'ın zeylini yayınlama kararını almıştır. Yapılan ekler ve düzeltmelerle Hânedân-ı âl-i Osman 461 isimden 922 isme, I. cildi teşkil eden

A. harfi (Elif ve Ayn) ise 3 449 isimden 5 626 isme yükselerek ve bu isimlerle ilgili bulunabilen kaynaklar da gösterilerek baskıya hazır hâle getirilmiştir.

S. B.'in bu ölümsüz eserinden başka *Tekmile-i Sicill-i Osmanî, Zeylü'z - zeyl* olarak iki ciltlik bir ek daha hazırladığı, ayrıca Sultan II. Mahmud'dan Sultan Abdülaziz'in son günlerine kadar dokuz ciltlik bir tarih yazdığı, otuz cüzlük *İslâm Tarihi* ile *Burhânü'ş - şeref* ya da *Lugat-i hamse* adını taşıyan Türkçe, Çağatayca, Arapça ve Farsça bir lûgat meydana getirdiği, Kur'ân ve hadîs ile ilgili yazıları olduğu gibi, dört de romanı bulunduğunu, fakat bütün bu eserlerin ve yıllarca süren araştırmalarıyla meydana getirdiği yığınla belgenin Cihangir yangınında yanıp kül olduğunu Bursalı M. Tahir kaydetmektedir. (İ. P.)

SÜREYYA PAŞA, Ahmed (1845 - 1894), Istanbul'da doğmuştur. Dârü'l - maarif'ten mezun olduktan sonra Şûray-ı Devlete muavin, bir süre sonra da Nafia nezâreti mektupçusu oldu. Baş mabeyinci Osman Bey'e güveyi girdi. 1884'te Mabeyin ikinci kâtibi, iki yıl sonra, 1886'da vezir rütbesiyle Başkâtib oldu. 1393'e kadar bu görevde kaldı. Dürüst ve nâmuslu bir kimse olmakla kimseye zararı dokunmadı. Mabeyinden ayrıldıktan sonra Vergi Emaneti Meclisi reisliğine getirildi. Oradan Dahiliye müsteşarlığına tâyin edildi.

S. P., devrinin kitâbet san'atında kendini tanıtmış, aynı zamanda da tarih bilgisiyle ün yapmıştı. Tarih alanında *Hayat-i Osmaniyeye bir nazar* adlı bir eseri vardır. (İ. P.)

SÜREYYA PAŞA, Mustafa (? - 1878), XIX. yüzyıl Osmanlı devlet adamı. Gümrükçü Mustafa Paşa'nın oğlu olup, Istanbul'da doğmuştur. Sadâret mektubî kalemine girmiş ve oradan Amedî kalemine geçerek Babıâli'den yetişmiştir. 1856'da Rumeli beylerbeyi pâyesiyle Kudüs mutasarrıfı oldu. 1864'de vezâretle Haleb vâliliğine getirildi. 1865'te İzmir vâliliğine gönderildi. 1868'de bu görevden alınarak 1869'da Şûray-ı Devlet Mülkiye dâiresi başkanlığına tâyin edildi. Ondan sonra tekrar Haleb, Kudüs, İzmir ve Ankara vâliliklerinde bulundu. 1878 şubatında Sivas vâliliğine gönderildi ve ağustos 1879'da orada öldü. İyi bir idâreci, muktedir ve müdebbir bir vezir idi. Vâlide kethüdası Tahir Paşa'ya dâmâd olmuştu. Yedi oğlu vardı ki, bunlardan Şekib Bey dışişlerinde değerli hizmetlerde bulunmuştur. (İ. P.)

SÜRGÜ BARAJI, Malatya ilinin Doğanşehir ilçesinde bir baraj. Sürgü deresi üzerinde kurulmuştur. Sulama için kurulmuş olan bu barajın gerisinde 17 km uzunluğunda ve 1 km kadar genişliğinde bir baraj gölü oluşmuştur. Göl yakınında 4 000 nüfûslu Sürgü bucağı ve 10 000 nüfûslu Doğanşehir ilçe merkezi vardır. Gölün doğusundan Malatya - Gaziantep asfalt karayolu geçer. (R. İ.)

SÜRGÜN, toplumda bir kimse veya bir zümrenin toplumun içinde yalnız bırakılması ve yerinden uzaklaştırılması, bazan da toplum dışına çıkarılması işlemi. Bununla beraber, toplu S. hareketi, bir kolonizasyon ve yerleşme metodu olarak da kullanılmış olabilir.

S. çok defa siyasî maksatlar için kullanılır. Nitekim toplu şekilde iç ve dış S. hareketi, II. Dünya Savaşı içinde en sert biçimde "temerküz kampları" denen kuruluşta görüldü. İlk Çağlarda da *ostrakismos* âdeti vardı. Buna göre, Eski Yunanistan'da Atina'da yükselme hırsı veya tesiri site için tehlikeli görünen veya tiranlık yapacağından korkulan vatandaşlara karşı alınmış bir ihtiyat tedbiri olarak *ostrakismos*'a çarptırmak suretiyle on yıl S.'e gönderilme cezası, halk oyuyla sağlanabilirdi. (R. K.)

SÜRGÜN, bir suçtan mahkûm olan kimsenin, ikametgâhının bulunduğu mahalden uzak bir yerde oturmaya mecbur edilmesi cezâsı. S., 1 mart 1926 tarih ve 765 sayılı Türk cezâ kanununun 11. maddesinde cürümlere âit cezâlar arasında sayılmış, aynı kanunun 13. maddesinin birinci fıkrasında ise : "S. cezâsı, gerek cürmün işlendiği ve gerek cürümden zarar gören şahıs ile mahkûmun ikâmet ettiği kazâlardan en aşağı 500 km uzakta bulunan ve nüfûsu 10 000'den az ve polis teşkilâtı olan mahkeme ilâmında yazılı bulunan kazâ merkezlerinde mahkûmun ikâmete mecbur tutulmasından ibârettir. Bu cezânın müddeti bir seneden beş seneye kadardır" denmiştir. Ancak 13.7.1965'te kabul edilmiş olan 647 sayılı "Cezâların infâzı hakkında kanun"un geçici ikinci maddesinde gerek Türk cezâ kanununda, gerek diğer özel kanunlarda yer alan S. cezâlarının kaldırıldığı belirtilmiştir. Cezâ tatbikatında mahkemeler S. yerine, Türk cezâ kanununun 28, 42 ve 173. maddelerinde hükme bağlanmış olan "emniyet-i umûmîye nezâreti altına alma" hükümlerini uygulamaktadır. Yargıtay'ın 14 mart 1966 tarihli içtihâdı birleştirme kararında emniyet-i umûmîye nezâreti altına almanın bir S. cezâsı değil, emniyet tedbiri mâhiyetinde olduğu ifâde edilmiştir. Bk. EMNİYET TEDBİRLERİ. (E. K.)

SÜRME, *Tilletiaceae* familyasından *Tilletia* cinsi. Yüksek bitkilerde özellikle buğdaygillerde parazit olarak yaşayan bir mantar türü. Buğdayda ovaryumu tahrip eder ve siyâhımsı toz kitlesi şeklinde beliren S. hastalığını meydâna getirir. Fruktifikasyon organları yoktur. Bazidyumlar bölmeli (çoğunlukla dört hücreli) ve bazidiosporlar sapsızdır. S. hastalığına karşı civalı ve bakırlı bileşiklerle ilâçlama suretiyle savaşılmaktadır. Her yıl tarım ürünlerinde sebep olduğu azalma küçümsenmeyecek miktarlardadır.

SÜRMENAJ (Fr. *Surmenage)*, zihin yorgunluğu. Sinir zayıflığının bir şekli olan S., özellikle çalışan birçok insanlarda ve daha ziyâde erkeklerde görülen bir ruh hastalığıdır. Meslek olarak öğretmenlerde, hesap ve yazı işleriyle uğraşanlarda, lise ve üniversite öğrencilerinde, fikrî faaliyetlerde bulunanlarda daha çok görülür. Beard, çok fazla çalışma sonunda sinir hücrelerinin ana biyokimyasal elementlerinden yoksun kalmasını ana faktör olarak saymıştır.

Hastada bedenî, ruhî bir yorgunluk hali, çalışma isteksizliği, düşünme ve dikkatte yoğunlaştırma güçlüğü, ufak çabalarda bile duyduğu bitkinlik hali ve nihâyet çeşitli organlara âit bazı sıkıntılar ve genel mahiyette birtakım sübjektif sıkıntılar vardır. Okumak, tartışmak, konuşmak bile hastayı yorar.

Uykusuzluk önemli bir belirtidir. Devamlı olarak uyku ilâcı almak durumunda kalırlar. Çalışmakla, hareketle, ışıkla, gürültü ile veya can sıkıcı bir sebeple artan ve hastaya göre tepede, şakaklarda, ensede târif edilen yarım veya çember şeklinde başağrıları da çok şikâyet edilen belirtiler arasındadır. Hastalarda ayrıca dikkat ve hâfıza zayıflığı, yâni

unutkanlık ve dalgınlık vardır. Özellikle kelimeleri bulma zorluğu ve tesbit etme güçlüğü ve genel bir düşünme ağırlaşması mevcuttur. Aynı zamanda, bunlarda neşe kaybı dolayısıyle bir astenik depresyon ve karamsarlık söz konusudur. (B. P.)

SÜRMENE, Trabzon iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 473 km², nüfûsu 48 931 (1980)'dir. Köy sayısı 38, belediyesi bulunan yer sayısı 4'tür. İki bucağı (Köprübaşı ve Küçükdere), nüfusu 2 000'den çok 4, 1 000'den çok 9 köyü vardır. Birçok köylerin mahalleleri bulunmaktadır. İlçe merkezi S.'nin nüfûsu 10 152'dir. İlçe, ilin doğu bölümünde, Of ile Araklı arasındadır. Güneyinde Gümüşhane ili, kuzeyinde Karadeniz vardır. S., eski ilçelerdendir (1854).

İlçe arâzisi, güneydeki yüksek dağlık yerlere doğru 40 km boyunca uzanır. Karadeniz kıyı boyu tepelik ve yer yer küçük düzlükler şeklinde iken (200 m ye kadar); bunun hemen gerisinde dağ sırtları uzanır (500 - 750 m); daha geride Pölüd dağı (2 856 m) ve Kemer dağı (2 859 m) yükselir. Bu dağlık yerde biribirine yakın üç küçük göl vardır. Dağlık arâzi, denize kadar biribirine paralel derelerle (başlıcası S. yakınında denize dökülen Gürçay veya S. deresi, 40 km ile Küçükdere, Soğuksu, Balıklı dereleri) derin yarılmışlardır. Arâzinin yapısı, çok yerde, Üst Kretase ve Eosen volkanik fasiyeslidir.

İlçede yazlar serin, nemli, arasıra sıcak geçer, kışlar ılık olur, çok nâdir olarak sıcaklığın 0°C'a, hattâ bundan da aşağı düştüğü olur. Yıllık yağış 800 - 1 000 mm yi bulur, bazı yıllarda bunu da geçer. Burada her ay yağışlıdır. En çok yağış, güz sonları ile kışın olur. Dağlık yerlere kar yağar. Nâdir olarak kıyıya yakın yerlere de kar yağdığı olur, fakat pek çabuk erir. Yaz ayları da yağışlıdır (temmuzda 37 mm). Bu iklimde gür bir bitki örtüsü oluşmuştur. Her taraf dâimâ yeşildir. Doğu Karadeniz bölgesinin bu bölümünde de, başka bölgelerin bitki örtüsünden farklı olan ve "kolşik flora" adı verilen bir başka topluluk hâkim olmuştur. Burası "çay iklimi" özelliği de taşır. İçerilere 15 km kadar sokulacak şekilde böyle bir bitki örtüsü uzanmıştır. İlçenin dağlık yerleri ise, sık ormanlıktır (yapraklı ağaçlar, çamlar).

İlçede geçim tarıma dayanır (fındık, çay, turunçgiller, fasulye, mısır, yağ). Tarla tarımına (mısır, buğday, arpa, çavdar) ayrılan topraklar az yer tutar. Bunlar arasında en çok ekileni mısırdır. Çay yetiştirmeye 1945'te başlanmış, geçimde önemini artırmıştır. Mısır tarlaları içinde yetiştirilen soya, öğütülerek, lezzetli olması için mısır ekmeğine katılır. Fındık da (yılda 5 - 6 bin ton) elde edilir. Fasulye çok ekilir. Balıkyağı da çıkarılır. Bu çevrede yağını çıkarmak maksadiyle yunus balığı avlanmış, eski usûllerle yağ elde edilmiş, başka yerlere gönderilmiştir. Açık deniz balıkçılığı yeterince gelişmemiş olduğundan, bir "Balıkyağcılar Kooperatifi" kurulmuş olmasına rağmen, bir fabrikaya yetecek ham maddenin elde edilmesi güç olmuştur. Yetiştirilen tarım ürünlerinin çoğu başka yerlere gönderilir. S., çok denizci yetiştirmiştir.

Toprağın azlığı ve nüfûsun çokluğu sebebiyle çok sayıda S.'li başka yerlere giderek tüccar, sanatkâr, işçi, gemici, müteahhit olarak geçimini sağlamış, bir kısmı gittiği yerlerde zengin olmuş, çoğu S. ile ilgisini kesmemiştir. S., kaptan yetiştirmekle ünlüdür. Karadeniz'in türlü kıyıları arasında, geçmişte yapılmış olan nakliyât, S.'de yapılan ve hareket limanı orası olan yelkenlilerle sağlanmıştır. Bir zamanlar, S. yakınındaki Sargona bir tersane durumunda olmuş, fakat önemini gittikçe kaybetmiştir.

Hayvancılık, daha çok, dağ köylerinde yapılır, geçimde önemli yeri bulunur. Dağınık, dar alanlı ve çok inişli-çıkışlı yerlerdeki köy ve mahallelerde bulunan âile işletmeleri, ancak 3 - 4 hayvanı besleyebilecek durumdadır. Bakım ve beslenme durumu, ahır hayvancılığına ve bu arada sığır yetiştirmeye zorlamıştır. En çok yerlikara ve Doğu Anadolu'nun kırmızı ırkları beslenir. Son zamanlarda Jersey ırkı melezlerinin yetiştirilmesine tabiî ve sun'î tohumlamalara da girişilmiştir. Hayvan ürünleri başka yerlere de gönderilir.

İlçe merkezi S. Rize ile Trabzon arasında, bunlara sâdece 35 - 40 km uzaklıkta, işlek bir asfalt karayolu boyunda bir kıyı kasabasıdır. İşleyişi bakımından bir küçük şehir özelliğindedir (8 binden çok nüfûslu, 1927'de 3 200 nüfûslu idi). Devlet yolunun 5 km lik bölümü kasabanın içinden geçer. İşlek bir çarşısı, haftalık pazarı, iyi içme suları, elektriği, lisesi, şehir ve kasabalarında 3 ortaokulu ile 6 ilkokulu (köylerde 42), bucak merkezleri olan kasabalara stabilize yollarla bağlı oluşu, câmileri ile bir iskele şehridir. Bk. TRABZON. (R. İ.)

SÜRREALİZM [Al. *Surrealismus;* Fr. *surréalisme;* İng. *surrealism*], edebiyatta, husûsiyle plastik san'atlarda I ve II. Dünya Savaşı arasında gelişen fikir hareketi. S. Fransız sembolist kültür hareketinden, Appolinaire'den, doğrudan doğruya *Dada* hareketinden kaynaklanmıştır. S.'e 1924'te André Breton tarafından yayınlanan ilk sürrealist beyannâme ile kesin teorik bir çerçeve verilmiştir. S., kübizmin şekilce katılığına muhalefet etmek ve bunu gidermek ve ayrıca akıl - dışına ve şuur - dışına önem vermek suretiyle, modern san'ata yeni bir konu dahil etmek gibi belli başlı iki fonksiyonu yerine getirmek üzere ortaya atılmıştır. Sürrealistler, bu bakımdan, san'atla ilişkili olarak Freud'cu teorinin önemine eğilen ilk kişilerdir. Gerçekten S., orijinal polemik safhasının tarihî ve kronolojik sınırlarını aşmış olmakta ve tesiri hâlâ devâm etmektedir.

Tarih : S., *Dadacılık* (b. bk.)'tan doğmuştur. Dadacılık, dengesini kaybetmiş, hususiyle I. Dünya Savaşı sonrası san'at neslinin ümitsizliğini ve isyanını dile getiren bir san'at akımıdır. Esasen, I. Dünya Savaşı sonrasındaki san'atın gelişmesindeki başlıca eğilimler arasında, anarşist ve inkârcı bir tutum görünümü arz eden Dada hareketinin hususî bir yeri vardır. I. Dünya Savaşı içinde ve sonrasında, dünya çapındaki eylemiyle Dada'cılık, Avrupa ve Amerika'nın sarsılmaya yüz tutmuş ahlâk, siyâset, estetik ve metafizik görüşlerine istihza, alay ve istihfafla bakmıştır.

Dada'cılık ve S.'in kökleri : İsviçre'de, Zürich'te 1916 yılında aralarında Rumen asıllı şâir Tristan Tzara (b. bk.), Alman asıllı yazarlar Richard Hülsenbeck ve Hugo Ball ile Alsace'lı ressam, heykeltıraş ve şâir Hans Arp (1887 - 1966) [b. bk.]'ın bulunduğu ilk teşkilâtlı Dada'cı grup kuruldu. Zürich'teki Dada hareketi, ilk görünüşte edebî bir akımdı. Hans Arp'ın serbest formdaki kabartmaları ile kolajları, san'ata başlıca ana katkılarıydı. Buna benzer bir hareket de, aynı tarihlerde New York'ta Fransız asıllı Marcel Duchamp (1887 - 1968) [b. bk.], Francis Picabia (1879 - 1953) [b. bk.] ve Man Ray (doğ. 1890) tarafından temsil edildi. I. Dünya Savaşı'nın bitiminde Zürich grubu dağı-

SÜRREALİZM : Duchamp : Merdivenden inen çıplak (Arensberg Kcleksiyonu, Philadelphia Sanat Müzesi)

lınca, Hülsenbeck, Georg Grosz (1893 - 1959) ve Raoul Hausmann, Dada hareketinin siyâsî bir yön kazandığı Berlin'de bu faaliyeti sürdürdüler. Bununla beraber, Alman Dada'cılığının başlıca yürütücüsü olan Kurt Schwitters (1887 - 1948), Hannover'de *Merz* adını verdiği Dada'nın değişik bir biçimini geliştirdi. Hans Arp'ın ve Max Ernst (doğ. 1891) [b. bk.]'in öncülük ettiği Dadacılığın bir başka kolu, 1919 - 1921 yılları arasında Köln'de gelişmek imkânı buldu. 1921'lerde hareketin merkezi Paris'e kayma istidadı gösterince, akılcılığa karşı olan hareket de dahil olmak üzere, Dada'cılık, *Sürrealist* akımın doğuşunu hazırladı. Böylece bir ânın ruh dengesizliğini ve isyânını ifâde eden, edebiyatta romantizmin karşısında, anarşinin ta kendisi olan Dada'cılık denen bu fikir ve edebiyat buhranı, 1922'lerde yatışmış ve bu yıkıcı buhranın hazırladığı ortamda S. ortaya çıkmıştır.

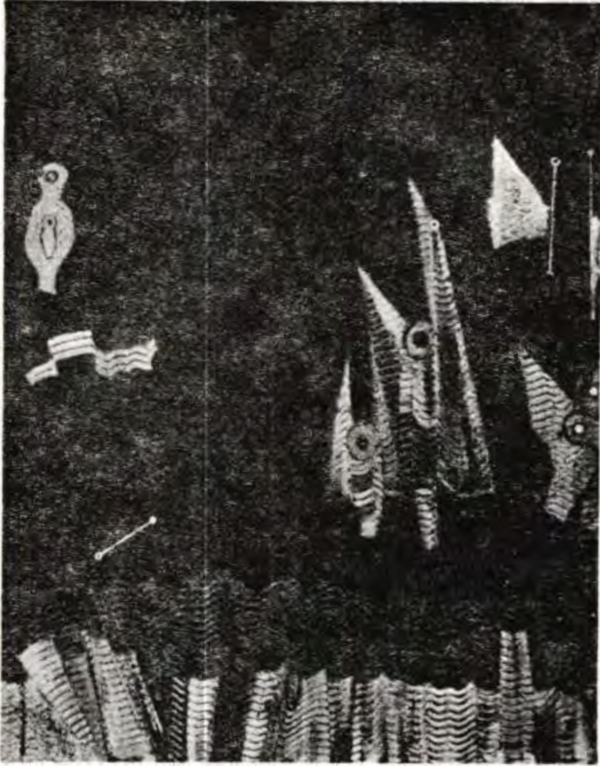
Gerçi S. deyimi, ilk defâ Guillaume Apollinaire (1880 - 1918) [b. bk.] tarafından *Les mamelles de Tirésias* (Tirésias'ın memeleri) adlı [1918] eserde, çok muhtemelen Gérard de Nerval tarafından 1854'te dile getirilen *supernaturalisme* (süpernatüralizm) kelimesine kıyasen kullanılmıştır. Bununla beraber, Gérard de Nerval *Aurélia, ou le Rêve et la Vie* (A. veya Rüya ve Hayât) [1855] romanında, "gerçek hayatın içine rüyânın akışı"ndan bahseder. *Les Filles de Feu* (Ateş kızları) [1854] adlı kitabın önsözünde de geçici olarak aklın kaybından bahsederken, bu tecrübeyi, duyulur tabiatın ötesindeki diyara ait sihri ve husûsiyetlerini ifâde etmek üzere, "supernatural" (tabiat - üstü) kelimesini kullanır. Zaten G. Apollinaire için de, S.'le kastedilen, realitenin ruhun temasıyla zenginleşmesidir; eserine sürrealist dram demekle de, bir nevî yüksek şiir fantezisine işâret etmek istemişti. Esasen, süpernaturalizm kelimesi, Gérard de Nerval'den önce de Thomas Carlyle (1795 - 1881) [b. bk.] tarafından Latince bir kelime oyunu olan *Sartor Resartus* (Yeniden Terzileştirilmiş Terzi) [1835] adlı eserinde de kullanılmıştır.

S.'in fikir zemini ve gelişmesi : Bir tıp öğrencisi olarak, I. Dünya Savaşı'nda psikiyatri koğuşlarında hizmet gören ve Freud'un eserleri üzerinde bilgi edinen André Breton (1896 - 1966) [b. bk.], S.'in sözcülüğünü yapar.

"S. ister sözlü, ister yazıyla, ister başka bir tarzda olsun, düşüncenin gerçek işleyişini belli etmek için baş vurulmuş katkısız ruh otomatizmidir. Aklın hiçbir kontrolu olmadan, her türlü estetik ve ahlâk kaygısı dışında, düşüncenin yazılışıdır" diyen André Breton'un, daha 1924'te, *Premier Manifeste du Surréalisme* (S.'in İlk Beyannâmesi) adlı eserinde belirttiği gibi, "S. kendisine gelinceye kadar, ihmâl edilmiş bazı çağrışım şekillerinin üstün gerçekliğine, rüyânın tam-gücüne, düşüncenin karşılık - gütmeyen oyununa dayanır. Kesinlikle bütün öteki ruhî mekanizmleri yıkmaya ve hayatın başlıca problemlerinin çözümünde onların yerine kendini ikâme etmeye yönelir." Demek oluyor ki, insanın zihninde ne gelip geçiyorsa, her türlü düşünmeden önce ne kayıt ve işâret olunmuş

SÜRREALİZM : Bosch : Cehennemde gayda sahnesi "Dünya bahçesi zevklerinden ayrıntılar" (Escorial, Madrid)

SÜRREALİZM : Max Ernst : Orman üstünde kuşlar, 1929

ise, şuur-dışı hayat, uyanık rüyâ, makûl olmayan düşünceler, bütün bunlar S.'e konu teşkil etmektedir. Bu bakımdan S., ekseriya ruhî tahlilden kuvvet almaktadır. Dolayısıyle sürrealistler, objektif ile subjektif arasındaki sınırların kaldırılmasına, akıl - dışının zenginliğine, çelişkinin faziletlerine, cinnetin ilhamına, şuur - altının gizlediklerine, arzunun tam - gücüne, hayatla rüyânın haberleşmesine, olağanüstü tesüdüflere, alt üst edici rastlantılara inanırlar. Bu itibârla, S., çok defa bir zihin züppeliği, zihinden mahrumiyet olarak tasarlanmıştır. Rüyânın, içgüdünün, arzunun ve başkaldırmanın üstün bir güç olduğunu ileri süren S., mantıkî, ahlâkî ve sosyal her çeşit kalıplaşma ve düzene karşı çıkar.

Fransa'da doğan bu akım, dünyanın birçok ülkesine yayılmış, orada temsilci bulmuş, modern şiiri, edebiyatı, resmi, heykeltıraşlığı, sinemayı, hattâ sergileme san'atını ve reklamcılığı derinden derine etkilemiştir. Sadece mûsikî ve dansın S.'in tesiri dışında kaldığı söylenebilir.

Geniş anlamıyla, S. deyimi, devrimci görüşleri değerlendirerek veya genellikle şuur-dışı otomatizme dayanan teknikleri benimseyerek, yerleşmiş değerlerle bağlantısını koparan, bu değerleri yıkmaya veya aşmaya yönelen her çeşit faaliyeti, genellikle de san'at faaliyetini belirtir.

André Breton, Paul Éluard (1895 - 1952) [b. bk.], Louis Aragon (doğ. 1897) [b. bk.], Philippe Soupault (doğ. 1897) gibi, önce Dadaizmi benimsemeyenler tarafından yaygınlaştırılmaya çalışılan S., felsefe bakımından Hegel'e, psikoloji yönünden Freud'a, şiir bakımından da bilhassa Fransız edebiyatına dayanmaktaydı. S., aynı zamanda, bazı Alman romantiklerini ve Fransız "küçük romantikleri"ni (Baudelaire, Lautréamont, Rimbaud, Alfred Jarry) hareketin "tahrikçileri" olarak kabul etti.

Gerçi S. ilkin edebî bir hareket olarak ortaya çıkmakla beraber, ona bir hayat felsefesi, topyekûn beşer tecrübesine doğru metafizik bir vaziyet-alış ve bir san'at ve edebiyat teorisi olmaktan çok bir araştırma ve inceleme metodu olarak bakılmıştır. Bu bakımdan, S. ruhî otomatizm (şuur-dışının boşalması) vasıtasıyla, ahlâk, ilim ve felsefeye varıncaya kadar, bütün değerlerin köklü bir şekilde yenilenmesini öngören bir san'at akımıdır.

San'atların her dalında (ve husûsiyle resimde) bir XX. yüzyıl akımı olarak S., hayâl gücüne, rüyâ âlemine, şuur altına çok büyük ehemmiyet atfeder. En basit şeklinde S., alışılan nesneleri, alışılmamış çerçeveler içerisine koymaya çalışır : Hayvanat bahçesinde bir zürafa alelâde bir raslantı olmakla beraber, bir tren kompartımanının penceresinden dışarıya bakan bir zürafa, sürrealist bir görünüştür. S. akımı san'atta tamâmen şeklî ve entellektüel olana karşı romantik bir tepki olarak başlamıştır. I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir zaman sonra, André Breton ve Paul Éluard gibi Fransız yazarları ve nazariyatçıları, bu yolda fikirlerini geliştirmeğe başladılar. S. akımının en yüksek noktasına ulaşması, 1930'larda olmuş ve 1936'da milletlerarası sürrealist resim sergisiyle iyice husûsî mânâ ifade eden bir seviyeye ulaşmıştır.

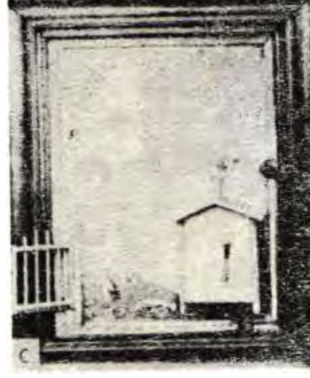
S.'in şekil ve teorileri yeni olmakla beraber, onun dayanmış olduğu hayâl gücüne bağlı sembolik fantezisi, dikkate değer tarihî bir soy sopu temel almaktadır. Hieronymus Bosch (1450 - 1518)'un tekin olmayan fantezileri ve korkunç canavarları, onun en belli başlı atalarıdır; fakat William Blake (1757 - 1827), Henry Fuseli (1741 - 1825), Arnold Böcklin (1827 - 1901) ve Odilon Redon (1840 - 1916)'un resimleri dahil, daha başkalarının da tesirleri vardır. Kendi çağdaşları arasında teori ileri sürenler, Paul Klee (1879 - 1940), Marc Chagall (doğ. 1887) ve Giorgio de Chirico (doğ. 1888) gibi daha önceden hayâl ülkesini keşfe çalışan san'atkârlar söz konusudur.

SÜRREALİZM : Max Ernst : Vadiden iniş (Bayan Grace Borgenicht Koleksiyonu, New York)

1

2

3

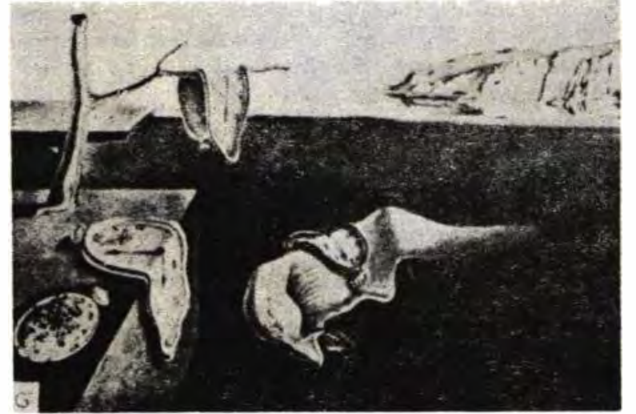

4

5

6

7

8

SÜRREALİZM : 1. George Grozs : Eşler, 1934 (Whitney Amerikan Sanat Müzesi, New York). 2. Hans Arp : Kişiler, 1931 (Urbana, Illinois). 3. Max Ernst : İki çocuğun bir bülbül tarafından tehdit edilişi, 1924 (Modern Sanat Müzesi, New York). 4. Giorgio de Chirico : Bir prensin oyuncakları, 1914 (Modern Sanat Müzesi, New York). 5. Joan Miró : Harleken karnavalı, 1924 - 1925 (Albright Sanat Galerisi, New York). 6. Marc Chagall : Doğum günü, 1915 - 1923 (Solomon R. Guggenheim Müzesi, New York). 7. Paul Klee : Jörg (Aransberg Koleksiyonu, Philadelphia Sanat Müzesi). 8. Salvador Dali : Hâtıranın devamı, 1931 (Modern Sanat Müzesi, New York)

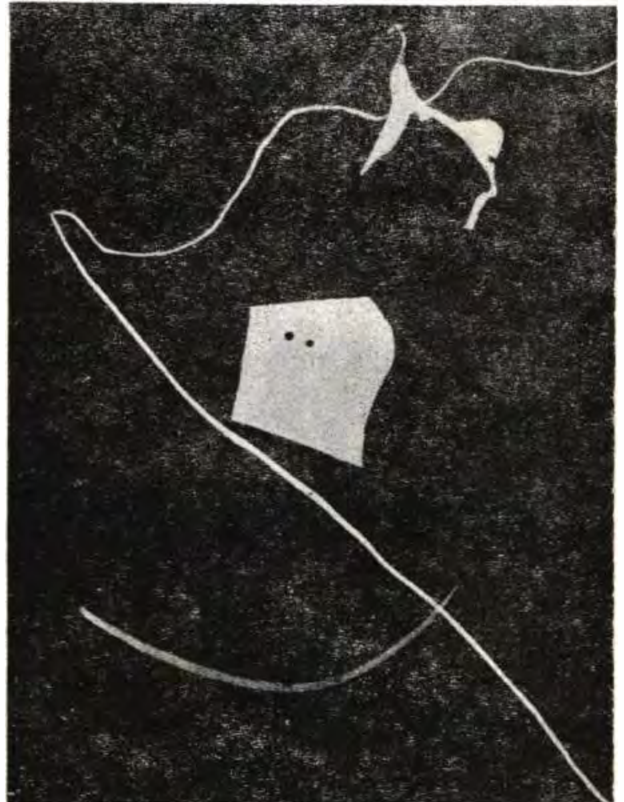

SÜRREALİZM : A. Giacometti : Eşinin portresi (Sidney Janis Galerisi, New York)

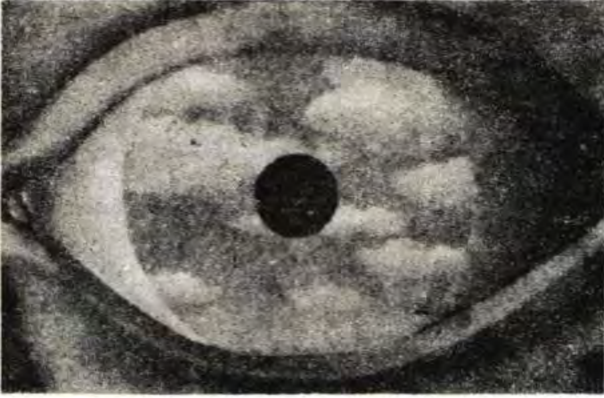
Max Ernst gibi ressamlar tarafından yapılmış sert satıhlar üstündeki kalıbın ve izin (ancak kurşun kalem veya boya kalemiyle üzerindeki kâğıda karalamak ve sürtmek suretiyle çıkarılmış resimler demek olan) çıkartmalar (frottages)'da sürrealist bir hava vardır. Max Ernst'in hatırlatıcı şekiller husûle getirmeye müsait tahtadan ve diğer sert satıhlı şeylerden çıkarılmış, bu çıkartma (kabartı) metodu, 1922'lerde Ernst'in Breton'la birlikte yönettiği otomatik resim çizmeden ve hassasiyeti tahrik etmek şartiyle hallüsinasyonlara sebep olan Breton'un teorilerinden ilham almıştır. Aslında bu türlü resimler, insanı rahatsız edici tesirler meydana getirmiş olmakla beraber, sürrealist san'ata tepkiyi de ortaya koyuyordu. Fantezinin tesirinden kurtarma işi, ancak Pablo Picasso (1881 - 1973) [b. bk.] gibi san'atkârlara cazip geliyordu; Picasso'nun *Guernica* gibi bir tablosundaki nesnelerin parçalı ve heyecan verici vasfı, sürrealist akımla bağları kurmaya yarıyordu. S.'in imkân tanıdığı şeyleri gerçekleştirip ortaya koyan diğerleri arasında da Hans Arp, Fransız ressam, gravürcü ve dekoratörü André Masson (doğ. 1896), İspanyol ressam ve desinatörü Joan Miró (doğ. 1893) [b. bk.], Amerikalı ressam ve fotografçı Man Ray, İsviçre'li heykeltıraş, ressam ve gravürcü Alberto Giacometti (1901 - 1966) [b. bk.], Belçika'lı ressam ve teorisyen René Magritte (doğ. 1898) ile Fransız ressamı Yves Tanguy (1900 - 1955) [b. bk.] vardı. Bunların en çok ünlü olanı da bilhassa kendine has bir fikri oluşturmaya temâyül eden ve kendi ürününde diğerlerinden daha sistematik olarak sürrealist intıba bırakan İspanyol ressamı, şâiri ve teorisyeni Salvador Dali (doğ. 1904) [b. bk.]'dir. Esasen Dali'nin son derece gösterişli üslûbu, bu alandaki öteki tatbikatçılarla da pek az ilgisi olduğunu ortaya koyar. Nasıl resim yapılacağı hakkında hiçbir teori olmadığından ve dolayısıyle üslûp, form veya boya tertibinin uygulanması bakımından da hiçbir ortaklık söz konusu değildir. Bu itibârla, André Masson ve Joan Miró gibi bazı san'atkârlar, içten gelen zorlamaların meydaan getirdiği bir otomatizmi kullanarak mücerret eserler ortaya koymuşlardır. Dali ve diğer sürrealistler ise, bir çeşit hayal gücü ürünü olan, fakat vehme dayalı bir realizmi tercih etmişlerdir. Yumuşatılmış biçimi içinde S.'in, Paul Nash (1889 - 1946) ve Graham Sutherland (doğ. 1903) gibi her ikisi de sürrealist akımın derslerini özümsemiş ve onu san'atlarında bir yapıcı ve besleyici unsur olarak kullanmış İngiliz ressamları üzerinde de tesiri vardır. Edward Wadsworth (1889 - 1949) [b. bk.] ve Tristram Hillier gibi bazıları da Dali'den ilham aldıkları oldukça ayrıntılı rötuşları (gemi uskurları gibi) resmin tam konusu yapan bir ölçüde uygulamaya çalışmışlar ve böylece bunlara kendilerinin hissettikleri garip canlı hayatı vermek istemişlerdir.

Türkiye'de de mücerret (soyut) veya yarı mücerret anlayışlara kapıyı aralayan ilk ressamlar arasında "D Grubu" vardır (1933). Bununla beraber, bu kuruluşun ilk sergilerinde görülen eserler, mücerret olmaktan çok kübist ve anlatımcı nitelikteydi. Aslında ilk mücerret denemeler, Türk resminde 1947'den sonra başladı. Tabiatı daha hür bir biçimde yorumlayan eserler, "Yeniler Grubu"nun elinde, her ne kadar başlangıçta topluma dönük bir san'attan yana göründüyse de, sonraları içlerinden bazı san'atkârlar, bu çizgiden ayrılarak, çağın estetiğinden pay alan çalışmalara yöneldiler.

Batı'da mücerret san'atın son demlerini yaşıyor görünmesine rağmen, Doğu geleneklerine büyük yakınlığı olan bu eğilimin Türkiye'deki temsilcilerinin yorum tarzından ötürü daha bir süre yaşayacağı, belki de yeni biçimlere bürünerek milletlerarası kıvamına ulaşacağı da ileri sürülmüştür.

SÜRREALİZM : Miró : Sirk (Chester Dale Koleksiyonu, New York)

SÜRREALIZM : Magritte : Göz (Modern Sanat Müzesi, New York)

Heykel san'atında ise, her şeyden önce gerçekçi olması, modele benzemesi, konunun yığınlarca anlaşılabilecek bir üslûpta yapılmış olması gereği, tanınmış kişilerin büst ve heykelleriyle başlayan Türk heykeltıraşçılığının, daha fazla mücerretliğe yönelmesinin başlıca engelini teşkil edeceği tabiîydi.

S., imaj kavramının sınırlarını genişletmiş olduğu için, şiirin mücerretleştirmesinde bazı kolaylıklar sağlanmıştı. Nitekim S. taraftarları, biribirinden uzak terimleri yan yana getirerek yeni imajlar meydana getiriyor, alışılmışın tersine müşahhas bir gerçeği, mücerret bir gerçeğe benzetme yolunu da tutuyordu. Bu tekniği Türk şiirinde, husûsiyle "İkinci Yeniler" uygulamaya koyuldu. "İkinci Yeniler"e mensup şâirler, bazan mücerret imajlar meydana getirerek, bazan ses ve ritmden yararlanan mûsikînin yolunda yürüyerek, bazan da mısralarda birer çağrışıma çok güç bağlanabilecek harfler, heceler kullanarak, mücerretleştirilmiş örnekler ortaya koydular. Bununla beraber, 1955'ler sonrasında toplumcu eğilimin kuvvetlenmesi, mücerretleşmeye doğru yatkınlığı önledi, hattâ bu mücerretleşme akımının bırakılmasına sebep oldu.

Sürrealist san'atın özelliği : Sürrealistlerin iddiasınca, şuur - dışının gizlediği tuzaklardan ne derecede kurtulmak söz konusudur? Meselâ Dali, Magritte veya Tanguy'nin tasarladıkları eserlerinin bir tahlili, pek kolay değildir; üstelik bunlar şuurlu, dikkate değer bir çabayı gerektirir. Bu, gerçi sadece resmin teknik ve kompozisyon yönüne tatbik edilebilir. Halbuki S.'de muhteva daha önemlidir. Ernst'in bir frottage'ında veya Masson'un şuur-altını dışlaştıran bir resminde muhteva nedir? Ayrıca sürrealistlerin ısrarla belirttikleri gibi, eserlerinde temsil edilen şuur-dışı ne derecede ve ölçüde üniversel bir geçerliğe yer vermektedir? Dali bu konuda, şöyle demektedir : "Şuur-altının gerçekten bir üniversel dil olan sembolik bir yönü vardır. Onun hakkında - cinsî içgüdü, ölüm duygusu, mekân muammasının fizik kavramı gibi - büyük hayatî sabitelerin kelime hazinesinden bahsedilir ve esasen

SÜRREALİZM : Tanguy : Dolaşmış ana baba, 1927

bu hayatî sabiteler, üniversel olarak her insan - oğlunda aksi sadasını bulur. Estetik bir resmi anlamak için, onun değerlendirilmesinde yetişme, kültürel ve zihnî hazırlık zarurîdir. S. için biricik zaruret de kavrayışlı ve sezgisi olan bir insan - oğludur". Bu iddiaya rağmen, ilmî tenkitler, bu üniversel geçerlik iddiasını kesinlikle kabul etmez. Bu tenkitler karşısında, Dali'nin kabul tarzı, sürrealist sembolizme, yâni sürralist sembolizmin objektif olması gerektiği konusunda bir anlayış birliğine ihtiyaç göstermektedir. Zaten rüyâlar, benzer olarak yorumlanmış olsalardı, psikanalize hiç lüzûm kalmazdı. Bu bakımdan denebilir ki, şuur-dışının muhtevasının sürrealist sentezi, ancak bir isimden ibârettir; realite için yeni bir etikettir

Nitekim Max Ernst sürralist kolaj tekniğini, teknik dergilerden ve yayın kataloglarından, macera ve aşk hikâyeleri yahut illüstrasyonları parçalarından kesmek ve sürrealistlerin

SÜRREALİZM : Masson : Balıkların döğüşü, 1927

akıl - dışı dediği şeyi gerçekleştirmek üzere bunları birleştirmek suretiyle geliştirmiştir. Ernst bu konuda şöyle demektedir. "Kolajdan bahseden kimse, akıl - dışından bahsetmiş olur". Aslında Ernst atılgan görüşlere, hallüsinasyonlara ve hiçlik korkusuna kapılmıştı. 1906'dan beri gizli ilimlerle, sihir ve büyüyle meşgul olması da bunu gösterir. Ernst'ten Salvador Dali'ye geçiş, bir bakıma, psikolojiden psikiyatriye geçiştir. Dali'nin ateşli ve dengesiz mizacı, S.'in yerleşmiş metodlarıyla tatmin olması için yeterli değildi. Onun için, rüyâlar ve otomatizm, çok tesirsizdi; müşahhas akıl - dışı olan şeylerin imajlarını maddeleştirmek için, o aktif bir unsur aradı. Metod olarak, paranoyak - kritik faaliyet yolundan bunu gerçekleştireceğine inanmıştı ve teknik olarak da üç boyutlu bir realizmi kullanmak yolundan Chirico'dan türetilen fotoğraf berraklığı ve aşırı derecede perspektife önem veren bir husûsu gerçekleştirmeye yöneldi.

Tanguy'nin târifi mümkün olmayan dünyâsında ise, belli başlı iki mânidar unsur bulunur. Mekân perspektif vasıtalarla ifâde edilmekle beraber, Chirico'nun tarzında değildir. O, mimarînin yardımıyla, boş bir sonsuzluk yolunda ilerleyerek, sonsuz bir çöl tasavvuru gibi, mesafelerin sınırsızlığı içinde, ekseriya hiçbir ufukla sınırlanmış olmayan bir anlayışı benimser. Bu bakımdan onun resmi, keskin sunî bir ışığın resme verdiği koyu ürkütücü gölgelerle ve sisli, dumanlı, bulanık bir atmosfer görünümü ve bulutların müphem şekilleriyle karakterize edilir. Bu ise, rüyâ âleminden başka bir şey değildir. Tanguy, bu ölü atmosferi, sun'î (yeryüzünde var olan organik ve organik olmayan) varlıklarla şenlendirmeğe çalışır.

SÜRREALİZM : Picabia : Oturan üç çıplak (Stedelijk Müzesi, Regnault Koleksiyonu, Amsterdam)

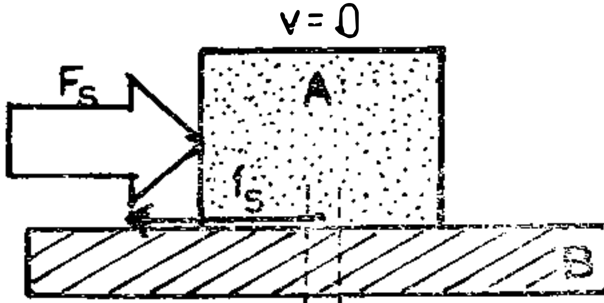
Başlangıçta Dada akımıyla bağlantısı olan Arp, Man Ray, Picabia ve Duchamps'ın eserleri ise, gittikçe mücerret şekil kazanacak ve Picabia'nın 1949'da sergilediği resimleri, "sur - irrealist" (gerçek - dışı'nın üstü) anlamına gelen bir hüviyete bürünecektir. Masson'un san'atındaki sürükleyici fikir de en azından onun resmiyle dile getirdiği kadar önemlidir. Onun nazarında, "resim felsefî düşünceye hareket vermek için ustaca tertiplenmiş bir vasıtadır". Miró'nun san'atındaki resim unsurları da, büyük çapta piktograf veya ideogramlardan ibârettir. Bu bakımdan, Miró'nun nazarında işâret fikre eşit olduğu gibi, fikir de şekle eşittir; dolayısıyle onun üslûbuna bir hiyeroglif üslûbu denebilir.

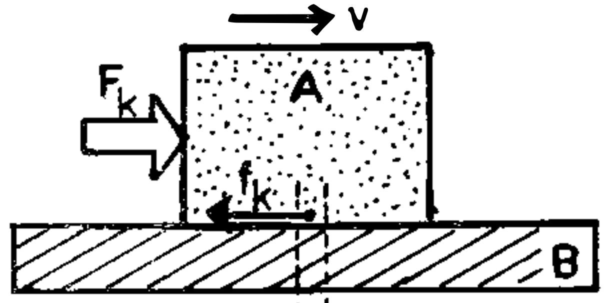
S., sadece resimle sınırlı değildir. Ernst, Miró ve Masson, aynı zamanda, heykeller de yapmışlardır. Aslında Arp, bir heykeltıraştı. Her ne kadar heykelde Arp, tam sürrealist olamamışsa da, tahta rölyeflerde açık şekilde sürrealisttir. Onun san'atı aslında mücerrettir.

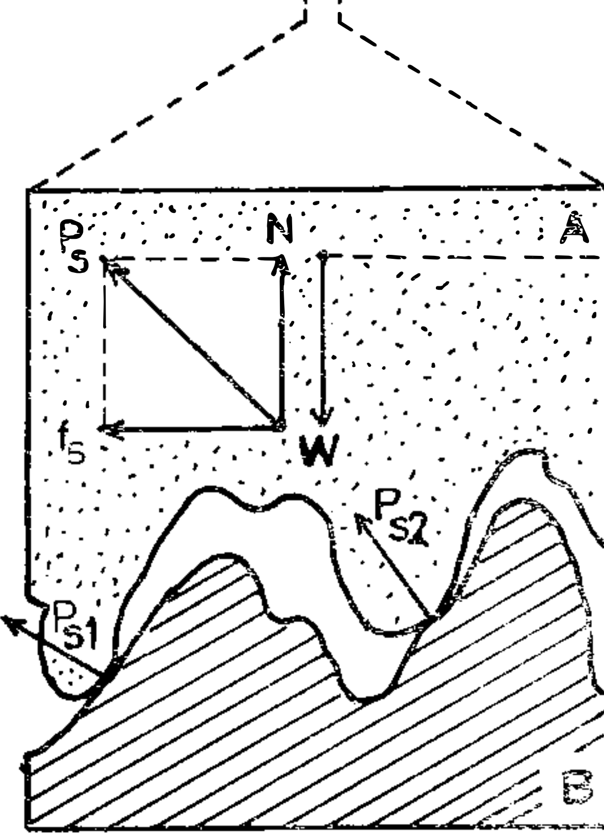
Heykeltıraş Alberto Giacometti (1901 - 1966) [b. bk.] 1930'larda S.'in ilhamıyla kafesli inşâlarda bulundu ve aynı zamanda parçaları hareketli bir sürü inşâlar meydâna getirdi. Giacometti'nin üslûbu, saf mücerretten şematik natüralizme kadar derecelenen değişiklikler arz eder; o, üslûbunun olgunluğuna ancak 1945'lerde ulaşmıştır. Giacometti, aynı zamanda, bir ressamdır ve 1947'den beri resim yapmaya başlamıştır. Yukarda adları sayılan san'atkârlar, sürrealist deyimler içinde eserlerini gerçekleştirmekle beraber, Freud'cu doktriner tutumun bir rönesansı içinde bulundukları da iddia edilemez ve esasen bunun için san'atta son gelişmeler, Jung'un beyânıyla şöyledir : "Modernler olarak bizler, zihniyeti yaşatmak için gerekli ilk tecrübeleri yapıp ileri götürmek zorundayız. Bu, biyolojik oluşların sihirli çemberini kırmanın biricik imkânıdır". (R. K.)

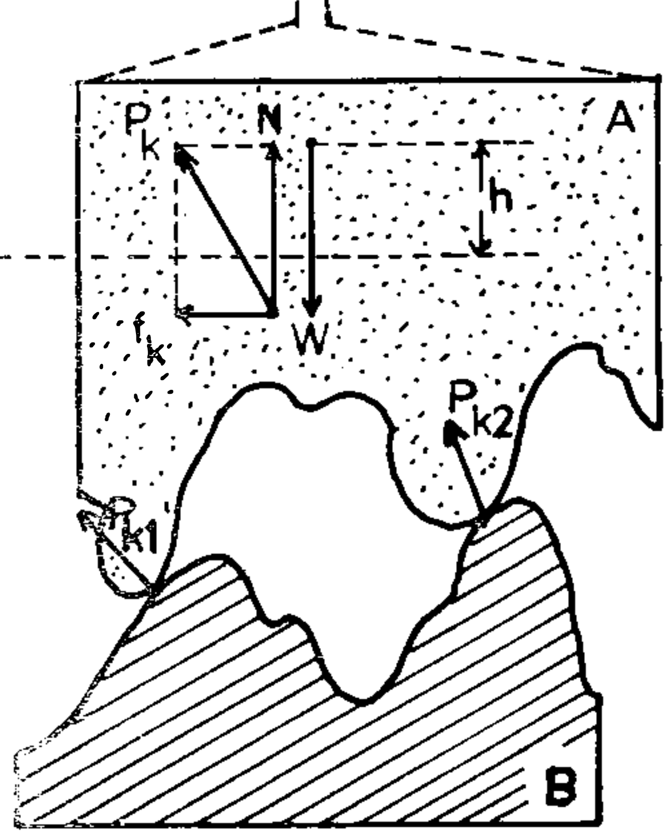
SÜRTÜNME, fizikte yüzeyleri biribiriyle temasta olan iki cisim biribirine nazaran hareket ettiği zaman cisimlerin hareketlerine ters yönde meydana gelen karşıgelme kuvveti. S. kuvvetleri temas yüzeylerindeki küçük pürüzlerden kaynaklanır ve yüzeyler pürüzsüz olduğu oranda daha küçüktür. S. kuvvetlerinin varlığı günlük hayatta büyük önem taşımaktadır. Yürüyebilmemiz ayakkabı ile yer arasındaki, otomobillerin hareketi lastik tekerlek ile yer arasındaki S. kuvvetleri sayesinde mümkün olmaktadır. S. kuvvetlerinin nisbeten küçüldüğü yağışlı ve karlı havalarda dahi gerek harekete başlamak ve gerekse hareketi durdurmak güçleşmektedir. Enerji yönünden dikkate alınırsa bu kuvvetlerin yaptığı iş ısıya dönüştüğünden mekanik enerji korunmaz, yâni meydana gelen ısı tekrar mekanik enerjiye dönüşmez. Bu sebeple mekanik enerjinin söndürülmesinde çok sık kullanılan bir kuvvettir. S. kuvvetleri olmasaydı, her nasılsa bir kere harekete başlamış bir insanın veya herhangi bir eşyanın durabilmesi mümkün olmaz ve çarptıkları diğer cisimleri de harekete geçireceklerinden yeryüzünde hareketsiz hiçbir cisim kalmazdı.

S. kuvvetleri hareket ettirici kuvvet uygulandığı anda, hareket başlamadan evvel de meydana gelirler. Şekilde A cismi sâbit bir B tablası üzerinde F kuvveti ile kaydırılmak istenmektedir. F kuvveti yeteri kadar büyük değilse, statik f_s kuvveti hareketin başlamasına mâni olur. Olayın açıklanabilmesi için müşterek sürtünme yüzeyinin çok küçük bir parçası aynı şeklin altında büyütülmüş olarak gösterilmiştir. Örnekte A nın B ile birer noktada kilitlenmiş iki pürüzü görülmektedir. A ya sağa doğru uygulanan F kuvveti bu pürüzlerin değme noktalarından B yi sağ aşağıya doğru iter ve

statik sürtünme $\mu_S = \frac{f_S}{N}$ kinetik sürtünme $\mu_k = \frac{f_k}{N}$

etki-tepki kanunu uyarınca bu etkiye karşı B cisminde A cismine zıt yönde ve aynı P_{S_1} ve P_{S_2} kuvvetleri ile tepki gösterir. P_{S_1} ve P_S, kuvvetleri pürüzlerin değme noktalarındaki müşterek teğetlerine dik durumdadır. Sâdece iki tânesi gösterilen bu P_{S_1}, P_{S_2}, ... kuvvetlerinin bütün değme yüzeyi boyunca hepsinin bileşkesi P_S ile gösterilmiştir ve A cismine etki etmektedir. Şekil, hareketin tam başlama sınırındaki durumu göstermektedir. Gittikçe artırılan F kuvveti F_S değerine, P kuvveti de P_S değerine ulaşmıştır. F_S' nin bundan küçük değerleri için hareketin başlaması imkânsızdır. P_S, B nin A ya uyguladığı tepki kuvveti olup, yatay ve düşey bileşenleri olan f_S ve N kuvvetleri ile temsil edilmiştir. Sistem dengede olduğundan yukarı doğru olan N kuvveti A cisminin zıt yöndeki W ağırlığı tarafından dengelenmiştir $(N = -W)$. F_S kuvveti de zıt yöndeki f_S statik S. kuvveti tarafından dengelenir $(F_S = -f_S)$.

Müşterek yüzeyi değiştirmeden A cismi üzerine kendi ağırlığı kadar bir cisim konup, ağırlığı iki misline çıkartılırsa deneyler, tam hareketi başlatmak için gerekli F_S kuvvetinin de iki katına çıktığını göstermektedir. Yani $F_S / W = f_S / N$ oranı iyi bir yaklaşıklıkla sâbittir. Bu orana μ_s *statik S. katsayısı* adı verilmiştir $(\mu_k = f_S / N)$.

Bu oran aynı zamanda P_S ile N arasındaki açının tanjantına eşit olduğundan, müşterek S. yüzeyi aynı kalmak şartıyla W ne olursa olsun B nin A ya uyguladığı P_S tepki kuvvetinin doğrultu ve yönü değişmez.

İkinci şekil, A cisminin v sabit hızı ile hareket ettiği durumu göstermektedir. Küçük bir sarsıntı ile hareketin başladığı düşünülebilir. A cismi ilerleyebilmek için B nin kilitleme pürüzlerinin tepelerini aşmak mecbûriyetindedir. Bu sebeple A cismi ortalama pürüz yüksekliği h kadar yukarı kalkmıştır.

Şekilde büyütülmüş olarak gösterilen bu durum aslında gözle görülemeyecek kadar küçüktür.

Sâbit hızla hareketi devam ettirmeye yeterli F_k kuvveti şekilde gösterilmiştir. Pürüzler tepelere yakın yerlerde birbirleriyle temastadırlar. Tepelere doğru eğimler ortalama olarak yamaçlardan daha az olduğundan değme yüzeyindeki teğetler yataya daha yakındır. Bu sebeple teğete dik olan P_{k_1}, P_{k_2}, ... kuvvetleri statik hâldekine kıyasla daha çok düşeye doğru yönelmişlerdir. Böylece bileşke P_k kuvveti düşeyle daha küçük bir açı meydana getirir ve bileşenleri olan f_k ve N ile temsîl edilebilir. Hız sâbit olduğundan Newton'un eylemsizlik prensibine göre sistem dengededir, yâni $N = -W$, $F_k = -f_k$ dır.

P_k düşeye daha yakın yönelmiş olduğundan ve düşey bileşeni N nin gene değerce W ye eşit olması gerektiğinden yatay bileşeni f_k de f_s den küçüktür.

Müşterek yüzey aynı kalmak şartıyla deneyler $F_k/W = f_k/N$ oranının iyi bir yaklaşıklıkla sâbit kaldığını göstermektedir. Bu orana μ_k *kinetik S. katsayısı* adı verilmiştir ($\mu_k = f_k/N$).

f_k/N oranı P_k ile N arasındaki açının tanjantına eşit olduğundan B nin A ya uyguladığı P_k tepki kuvvetinin doğrultu ve yönünün değişmediği görülmektedir. Ayrıca $f_k < f_s$ olduğundan $F_k < F_s$ dir.

Kayma S. kuvvetine ilâveten ikinci tip bir kinetik S. kuvveti de dönme S. kuvvetidir. Bilyalı rulmanlar örneğinde olduğu gibi, bu S. kuvvetleri kayma S. kuvvetlerinden daha küçüktür. (A. Şaplakoğlu)

SÜRÛD-İ HUSREVÂNÎ, İran Sâsânî musikisinde, halk türkülerine verilen adlardan biri ki, kısaca "husrevânî" de denir ("husrev", "şehenşâh" müterâdifidir, İran imparatorlarına verilen unvanlardan biridir). (Y. Ö.)

SÜRÛRÎ (ölm. 1856), halk şairi. Konya'nın Sille kasabasında doğmuş, kısa bir öğrenim görmüş, uzun süre İstanbul'da yaşamış, orada ölmüştür. Zamanında büyük üne ulaşmıştır. Rakipleri tarafından zehirlendiği söylenir.

SÜRÛRÎ (İstanbul 1870 - Bursa 1934), meddah. Askerî baytar olarak öğrenimini bitirdi. Bir süre resmî görevde bulundu, sonra istifa ederek meddahlığa başladı. Aslında öğrenciliğinde meddah İsmet ve Aşkî efendilerden çok şeyler öğrenmişti. Meddah geleneğine göre konaklarda ve kahvehanelerde sanatını yürüterek geçimini sağladı. S., çeşitli şivelerde taklitler yapar, orijinal tavır ve hareketleriyle seyircileri neşeden kırar geçirirdi.

SÜRÛRÎ, Muslihuddîn Mustafa (Gelibolu 1491 - İstanbul 1562), Türk bilgini ve şairi. Babası Gelibolu'nun çok zengin tacirlerindendi. Oğlunun öğrenimi için büyük paralar sarf etmekten kaçınmamıştır. Öğrenimine Gelibolu'da başlayan S., Bursa'da Kasım Paşa müderrisi Kara Davûd Efendi'den, İstanbul'da müderris Nihâlî Cafer Çelebi'den, Kadri Efendi'den, Taşköprülüzâde Mustafa Efendi'den ve Abdulvâsi Efendi'den ders okudu. Nihayet Fenârîzâde Muhyiddîn Efendi'ye intisap ederek onun derslerine devam etti. Muhyiddîn Efendi İstanbul kadısı olduğunda 1521'de İstanbul kadılığı "bâb mahkemesi"ne kadı nâibi ve bir yıl sonra hocası Anadolu kazaskeri olunca da onun "tezkirecisi" oldu. Ancak, bir itham karşısında hocasıyla aralarına soğukluk girdiğinden, işini bırakıp sûfîye yoluna girdi ve Emîr Buharî zâviyesi şeyhi Mahmud Efendi'den inâbe aldı. Daha sonra hacca gitti. Döndükten sonra Muhyiddîn Efendi'nin eskisinden daha çok iltifatlarına mazhar olduğu için mülâzım olarak yanına girdi ve 1523'te 20 akça ile Gelibolu'daki Sarıca Paşa medresesine tayin edildi. 1526'da Pîrî Paşa zâviyesi medreseye çevrildiğinde 25 akça ile buranın ilk müderrisi oldu. Aynı yerde "selâsîn" rütbesiyle maaşı 40 akçaya yükseltildi. 1537'de Güzelce Kasım Paşa'nın Kasımpaşa'da kendisi için yaptırdığı medreseye 50 akça ile tayin edildi. 1548'de Şeyhülislâm Muhyiddîn Efendi'nin ölümünden sonra teessüre kapıldı ve malını mülkünü dağıtıp Şeyh Abdüllatîf Efendi'ye mürîd oldu. Ancak, Kasım Paşa'nın "Ben bu medreseyi senin için yaptırdım. Başka bir müderrise teslim etmektense, yıktırırım" gibi sözleri karşısında bir kısım zamanını, tekrar öğretime ve Kasımpaşa câmiinde *Mesnevî* okutmaya ayırdı. Bu arada Kasımpaşa'da kendi adına bir de mescit yaptırdı. Bir süre sonra Kanûnî Sultan Süleyman'ın emriyle şehzâde Mustafa'nın hocalığını kabul etti. Fakat bu yeni görevi yakın dostları tasvip etmediler. Bu hocalığı sırasında, ilme ve ülemâya aşırı bir sevgisi bulunan Sultan Mustafa'nın arzusu üzerine birkaç kitap yazdı. 1533'te şehzâde öldürülünce yazmakta olduğu bir eseri yarıda bırakarak inzivâya çekildi. Şehzâdenin yakını ve mahremi olan S.'nin bu olay karşısındaki tepkisi Padişah tarafından iyi karşılanmadığı için maddî bakımdan büyük sıkıntılara düştü. Mescidinin hizmetleri ve ailesinin geçimi için gerekli parayı tersanede çalışanların ve gemicilerin nezir, sadaka ve kurban gibi yardımlarıyla karşılayabildi. Padişah korkusundan kimse ona yardımcı olmadı. "Gitdi cihânın sürûrı" ve "Mî-reved be-bihişt" cümlelerinin gösterdiği gibi ebced hesabına göre H. 969 (1562)'da ihtiyaç içinde öldü ve yaptırmış olduğu câmiin hâziresine gömüldü.

S.'nin 36 eseri vardır. Bunlardan bir kısmı Arapça olan medrese kitaplarına şerh veya hâşiyelerdir : *Hâşiyetü't-telvîh, Hâşiyetün 'alâ evâ'ili'l-hidâye. Şerhün li-Buhârî El-havâşîyün 'alâ Tefsîri Kazî Beyzâvî. Şerhü Binâ* gibi. Ona asıl ün sağlayan eserleri ise *Mesnevî, Gülistân, Dîvân-ı Hâfız* gibi kitaplar üzerine yazdığı şerhlerdir : *Şerh-i Mesnevî, Şerh-i Dîvân-ı Hâfız, Şerh-i Mu'ammiyât-ı Câmî, Şerh-i Şebistân-ı Hayâl, Şerh-i Gülistân* (Arapça).

S.'nin tercüme eserleri de vardır : *Tercüme-i Ravzatü'r-reyâhîn fî hikâyeti's-sâlihîn, Terceme-i Acâ'ibü'l-mahlûkat, Terceme-i Zahîretü'l-mülûk* gibi. Bir retorik kitabı olan *Bahrü'l-ma'ârif* adındaki eseri de çok meşhurdur.

S., Türkçe, Farsça ve Arapça olmak üzere üç dilde şiirler yazmıştır. Ancak, bunlar birinci derecedeki şairlerin eserleri seviyesinde olmaktan uzaktır. (H.A.D.)

SÜRÛRÎ, Seyyid Osman (Adana 1752 - İstanbul 1814), Türk şairi, en büyük manzûm târih üstâdı. Hz. Peygamber'in soyundan gelen Hâfız Mûsâ Efendi'nin oğludur. Öğrenimine memleketi Adana'da başladı. Genç yaşında Hüznî mahlâsıyla şiirler yazmağa başladı. Mekke mollalığından dönüşünde, kendisine Sürûrî mahlâsını veren Yahyâ Tevfik Efendi ile 1779'da İstanbul'a geldi. Uzun bir mülâzemet ve çok sıkıntılı bir hayattan sonra, Anadolu'nun bazı kasabalarında kadı nâibliklerinde ve Eski Zağra kadısı Sünbül-zâde Vehbî'nin kedhudalığında bulunmuş, 1797'de Yenipazar kadılığına tayin edilmiştir. 1801'de Mostar kadısı olan S., "Sürûrî'nin

vefâtı bâ'is-i hüzn oldu ahbâba" mısraının gösterdiği H. 1229 (1814) tarihinde öldü. Edirnekapı dışında Topçular'a ve La'lî Çeşmesi'ne yakın bir yerde, Sünbül-zâde Vehbî'nin yanında toprağa verildi.

S., düşürdüğü tarihlerle, klasik Türk edebiyatında eşsiz bir yer tutar. Bu manzumeler, hemen hemen *Divân*'ının tamamını kaplar. Onun, ebced hesabına göre yazdığı bu tarihler, yalnız sayıca çok olduklarından değil, çok çeşitli ve başkaları tarafından yazılmayacak kadar san'atlı olduğu için büyük değer taşırlar. S., büyüklü küçüklü kaside, gazel, muhammes, müseddes, kıt'a ve beyit şeklinde iki bin kadar tarih yazmıştır. Bazan çok sade ve tabiî bir ifadeye bürünen bu tarihler, çok rahatlıkla söylenmiş intıbaını verirler. Tarih düşürmedeki ustalığını, bir olay için beş on tarih düşürmekle ve birden çok tarih verebilen mısralar yazmakla göstermiştir. Onun bir mısraından on altı tarih çıkan manzumesi bile vardır.

S., her vesile ile tarih yazmıştır. Tanınmış bir şahsiyetle bir dilenci ya da bir kedi onun için fark etmez. Bunların hepsinin ölümüne tarihler düşürmüştür.

S., şaka, alay ve hiciv sahasında da başarılı manzumeler yazmıştır. Ancak, onun muhatapları Nef'î gibi büyük ve tanınmış kimseler değildir. O, kendi emsâliyle ve daha aşağı tabakada olanlarla uğraşmış, onları şiire sokmuştur. Bu gibi eserlerini *Hezlîyât* adını verdiği ayrı bir kitapta toplamış ve o manzumelerde de Hevâî mahlâsını kullanmıştır.

Divân'ında, tarihleri dışında küçük manzumeleri, muhammesleri, tahmisleri, kaside ve gazelleri de vardır. Gazellerinin birçoğu, o devrin mevki sahiplerinin gazellerine nazîredir. Fazla bir kıymet taşımazlar.

Eserleri : *Divân* (1255 [1839] de Mısır'da Bulak matbaasında basılmıştır), *Hezlîyât* (İstanbul'da iki defa basılmıştır). (H.A.D.)

SURÛRÎ ALİ PAŞA (ölm. İzmir 1888), devlet adamı. Alâiye (Alanya) sancağının İbradı ilçesinde doğdu. Babası Şeyh Hacı Nâfiz Efendi, dedesi ise Kadı Abdurrahman Paşa'dır. Medrese öğrenimini Antalya'da tamamladıktan sonra müderris, arkasından da kadı olmuştur. Ancak atılgan ve uyanık bir kimse olmakla şer'î görevlerde bulunmuş, idârî görevler de alarak, her iki yönde de yükselmiştir. Böylece Devriye mollalığından Mahrec kadılığına yükseldiği gibi, Edirne vâli muâvini olmuş, sonra da Mekke pâyesini alarak Adliye nezâreti müdüriyetlerinde bulunmuş, giderek istinaf mahkemesi başkanı olmuştu. 1296'da (1878) Midhad Paşa'nın sorgusunda baş müddeiumûmîlik ve mahkemesinde ise reislik etti. Midhad Paşa'nın Tuna vâliliğinde, Rusçuk nâibi iken, Paşa'nın icraatına karşı halkı tahrik ettiğinden dolayı işinden atılmış olduğundan Paşa'ya büyük bir hınç beslemekle, bu mahkemede Sultan II. Abdülhamid'e uydu. Bu hizmetine karşılık da önce İstanbul, sonra da Anadolu pâyesini almış oldu. 1884'te Manisa mutasarrıflığına gönderildi. Daha sonra Trabzon, Sivas ve Konya vâliliklerinde bulundu. 1305 Receb'inde (mart/nisan 1888)'de vezâret rütbesi verildi. Konya vâlisi iken Sultan Alâeddin câmiini tâmir ettirdi. Ağustos 1890'da hastalanarak İzmir'e hava değişikliği için gönderildi. 1 kasımda orada öldü. Pâdişâha bağlılığı gerekçesiyle mezârı üzerine türbe yapılması buyurulmuştu. Oğlu Nazif Sürûrî Bey, şiir ve yazılarıyla olduğu kadar, jurnalcılığıyla da şöhret yapmıştı. Bu yüzden 1908'de Meşrûtiyetin ilânından sonra İbradı'ya sürgün edilmiştir. (İ. P.)

SÜRÜÇ : bk. SURUÇ.

SÜRÜNGENLER (Lat. *Reptilia)*, hayvanlar âleminde İkiyaşayışlılarla Kuşlar ve Memeliler arasında yer alan omurgalılar sınıfı. Bu sınıf Perm devrinde kollara ayrılarak takımlar teşekkül etmiş, bunlardan biri memelilerin, diğeri de kuşların, timsahların, belki de kertenkele ve yılanların ceddi olmuştur. Kaplumbağalar ise başka bir gruptan gelir. Son araştırmalar, S.'in bölündüğü 125 familyadan 18'inin yaşayan formlarla temsil edildiğini ortaya koymuştur. 19 takımdan ise sadece şu dördü günümüzde mevcut bulunmaktadır : Timsah ve aligatorları içine alan timsahlar takımı; kertenkele ve yılanların dahil olduğu Squamata takımı; Rhynchocephalia takımı (bu takıma sadece Yeni Zelanda'daki tuatera kertenkelesi girer) ve Chelonia takımı (bu takıma kaplumbağalar girer).

Yaşayan bu takımlara dahil olan hayvanların başlıca özellikleri şunlardır :

1) Hayvanlar akciğerleriyle nefes alır.

2) Vücut sıcaklıkları dışarının sıcaklığına göre değişir.

3) Vücutları boynuzsu pullarla kaplıdır.

4) Döllenme vücudun içinde olur. Bir kabuğun içinde, albüminle çevrili bir sarıdan ibaret olan yumurtalar güneşin veya çürüyen bitkilerin meydana getirdiği hareketin etkisiyle çatlar. Bazı S.'ler yavrularını canlı doğurur.

5) Beyin yarımküreleri nisbeten küçüktür; üst kısımları incelmiş âdeta zar haline gelmiştir. Orta beyin nisbeten büyüktür, üstünde iki büyük optik lob bulunur.

6) Koku alma organının sathı genişlemiştir. Gözler genellikle mevcuttur, fakat toprağı oyan cinslerde gizli olabilir. İç kulakta "sacculus" ve "utriculus" arasındaki ayrılık İkiyaşayışlılar'a göre daha fazladır. Kulak zarı boşluğu yukarıdadır. Kulak zarı ya satıhtadır veya kısa bir işitme organının ucunda bulunur.

7) Serbestçe hareket edebilen iyi gelişmiş bir dil vardır. Orta bağırsak normal yapıdadır. Bir dışkılık ve idrar kesesi bulunur. Akciğerler İkiyaşayışlılar'ınkinden çok gelişmiştir; ama bu gelişme memelilerde olduğu kadar değildir.

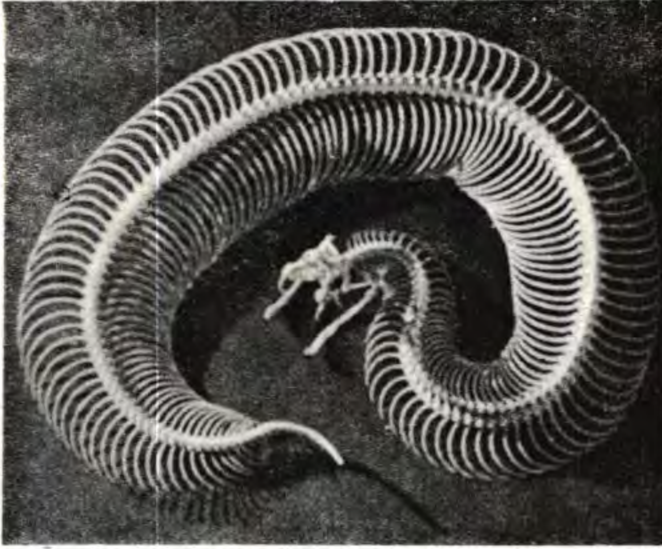
8) Kalpte üç - veya dört - odacık vardır : İki kulakçık ve bir karıncık kısmen veya tamamen ikiye bölünmüş durumdadır.

9) Yumurtalık genellikle tek ve yumurtalar daima iridir. Yumurta kanalında albümin ve kabuk yapmaya yarayan maddeyi salgılayan bezler bulunur. Erkekte çiftleşme organı vardır, bunların yapısı çeşitli olur.

10) Omurganın kuyruk sokumu yakınındaki kısmı memeliler ve kuşlarınki kadar belirli bir şekilde bölgelere ayrılmış değildir. İki kuyruk sokumu omuru ile uzunlu kısalı kuyruk serileri vardır. Boynun ilk omuru bir çift sinir yayından ibarettir. Bütün omurgalılarda olduğu gibi, kaburga kemikleri vardır. Kafası genellikle tamamen kemikleşmiş değildir. Ön ve arka ayakları vardır, ama ayaksız olanlara da rastlanır. Ayrıca, alaklarından biri olur, diğeri olmayabilir.

Gelişme evresi : S. birkaç şüpheli istisna dışında bütün olarak iki büyük kola ayrılır : Memelilere benzeyen S. ve diğerleri. Bu iki grup arasındaki başlıca farklar beyin mahfazasının ve kafatasının arka kısmının yapısındadır. Memelilere benzeyen bütün S.'de, iç kulak, beyin mahfazasının yan duvarının alt kısmında bulunur. Beyin, kulağın üstünde kalır. Diğer S.'de kulak, kafatasının bütün yan duvarı boyunca uzanır ve beyin kulaktan daha yukarıda değildir.

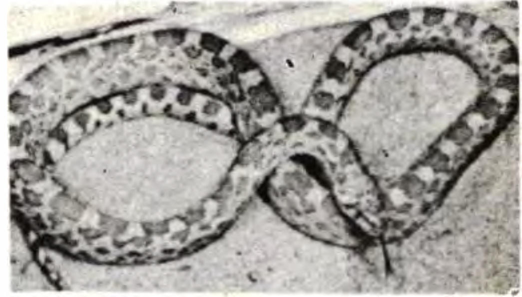
SÜRÜNGENLERİN VÜCUT YAPILARI VE BESLENMELERİ

SÜRÜNGENLER : **Gabon engereği** (Bitis gabonica)**'nin iskeleti (Omurgası, kaburga-düzeni, baş ve çene kemikleriyle zehirlemeyi yapan üst çenedeki dişler)**

SÜRÜNGENLER : Sırtı dikenli ve yumuşak kabuklu kaplumbağa (Trionyx sp., **uzun boynunu suyun üzerinde tutarak nefes alır)**

SÜRÜNGENLER : Boa yılanı ve çatallı dili (Pituophis catenifer, **çatallı dili aynı zamanda bir duyu organıdır)**

SÜRÜNGENLER : Başı pullarla örtülü sürüngen (Scincus philbyi, **pullar sürüngenlerin karakteristik özelliğidir, derinin kurumasını ve susuz çevrede yaşamasını sağlar)**

SÜRÜNGENLER : Isıran kaplumbağa (Chelydra serpentina, **sürüngenler çoğunlukla etçildir. Bu kaplumbağa bir su yılanını yiyor)**

SÜRÜNGENLER : Afrika yılanının bir yumurtayı yiyişi (Dasypeltis scaber, **yumurta onun en çok sevdiği yiyecektir. Alt çenenin bağlantıları kendinden büyük cisimleri yutmasını sağlayacak esnekliktedir)**

SÜRÜNGENLERDE HAREKET

SÜRÜNGENLER : Kol ve bacakları olmayan küçük bir sürüngen (Amphisbaenidae ailesinden olup kertenkeleye benzer, vücudunu büzerek ve uzatarak yürür)

SÜRÜNGENLER : Kaplumbağanın su içindeki alt yüzeyi (Sternotherus sp. parmaklarının arasındaki perdeler yüzmesini sağlar)

SÜRÜNGENLER : Küçük bir kertenkele olan Tokay (Gekko gecko, tabanındaki zırha benzer pullarla düz yüzeylere, hatta cama tırmanabilir)

SÜRÜNGENLER : Soyu tükenmiş bir dinozorun modeli (Iguanodon, arka ayakları üzerinde yürür, dengeyi kuyruğu ile sağlar)

SÜRÜNGENLER : Seri halde resmedilmiş Arap kara kurbağası (Phrynocephalus nejdensis, böceklerle geçinen bu hayvan, tehlike anında vücudunu hareket ettirerek açtığı kuma gömülür)

SÜRÜNGENLERİN ÜREMESİ

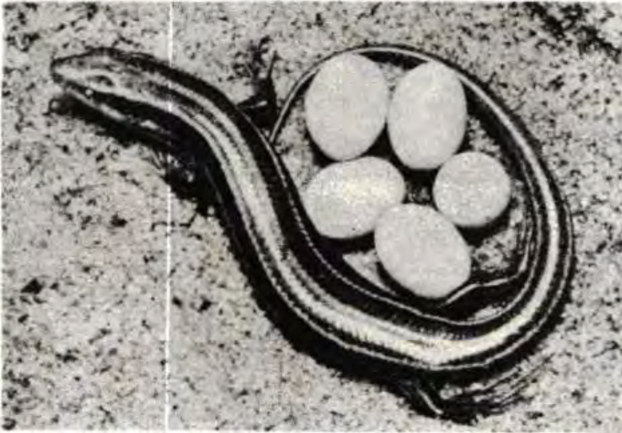
SÜRÜNGENLER : Tropik Güney Amerika'da yaşayan yeşil renkli bir erkek kertenkele (Anolis carolinensis, **boynundaki sarkık deriyle dişisini ayartmaya çalışır)**

SÜRÜNGENLER : Çiftleşen kertenkeleler (Coleonyx variegatus, **döllenme şekilleri onları suda ve karada yaşayan hayvanlar** (Amphibia)'**dan ayıran başlıca özelliktir)**

SÜRÜNGENLER : Sandıklı **kaplumbağanın yumurtlaması** (Terrapene sp., **timsahlar ve kaplumbağalar yumurtalarını bir çukura bırakır, orayı terk ederken üzerini tamamen örterler)**

SÜRÜNGENLER : Beş çizgili pullu sürüngen (Eumeces fasciatus, **yumurtalarını kuyruğu ile korur, yumurtalarını koruyan yılanlar nadirdir)**

SÜRÜNGENLER : Isıran kaplumbağanın yumurtadan çıkması (Chelydra serpentina, **doğar doğmaz üreme dışında her türlü kabiliyete sahiptir)**

SÜRÜNGENLER : Kara yılanların yumurtadan çıkışları (Coluber constrictor subsp., **kuluçka dönemleri Amerika ve Avrupa türlerinde iki ay veya on beş gündür)**

SÜRÜNGENLERİN SAVUNMASI VE TEHLİKEYE KARŞI TEPKİLERİ

SÜRÜNGENLER : Agamagillerden Asya'da yaşayan bir kertenkele (Phrynocephalus mystaceus, savunma durumunda ağzının iki kenarında bulunan renkli ve geniş uzantılar sayesinde ağız daha geniş görünür, böylece düşmanını korkutur)

SÜRÜNGENLER : Avustralya'da yaşayan, etçil, iri kertenkele veya varan (Varanus varius, altı ayak boyundadır, ağır kuyruğunu silâh olarak kullanır, çok kuvvetli çene ve dişlere sahiptir)

SÜRÜNGENLER : Derisi bantlı ve desenli çıngıraklı yılan (Crotalus sp., çıngıraklı ses çıkararak avını uyarır, öteki yılanlar daha çok fısıltılı sesler çıkarır)

SÜRÜNGENLER : Güney Amerika bölgelerinde yaşayan çok zehirli koyu renkli bir su yılanı (Agkistrodon piscivorus, ağızda görünen zehirli dişleridir, püskürttüğü zehir, ısırdığı yerden doğruca kana karışır)

SÜRÜNGENLER : Başı zırhlı bir iguena'nın bir yılana karşı tepkisi (Corythophanes cristatus, boynunun altındaki sarkık deri genişler, vücudu gerginleşir, arka ayakları üzerinde koşar)

SÜRÜNGENLER : Hindistan kobrası (Naja naja, saldırı esnasında başının iki yanındaki deriyi kabartır, bütün diğer sürüngenlerde olduğu gibi düşmanını korkutmak için genişler ve yayılır)

SÜRÜNGENLER : Tropik Amerika'da yaşayan bu kertenkeleler yeşil renklidir (Anolis carolinensis, **iki erkek kertenkele kavgaya hazırlanıyor, üstteki, savunmada, alttaki saldırı durumundadır, kavga esnasında boğazlarının altındaki deri sarkar vücutları gerilir ve yassılaşır)**

S.'in ilk tipleri *(Cotylosauria)*, İkiyaşayışlılar varlıklarının zirvesindeyken, Karbon devrinde meydana çıktı. Bu İkiyaşayışlılardan birinin *(Seymouria)* iskeleti öylesine sürüngen karakteristiği gösterir ki, embriyonla ilgili geçmişi hakkında geniş bilgi olmasa, İkiyaşayışlılardan olduğu münakaşa götürebilir. Bu ilk S. tipleri kafatasında şakak açıklıklarının (fenestrae) olmayışı ve şişkin sinir yaylarıyla tanınır. Ayrıca ayakları kaplumbağanınki gibi kısadır. Eğer kaplumbağanın kabuğu olmasa atasözlerine konu olan ağır yürüyüşü yüzünden çoktan nesli tükenirdi. Nitekim bu ilk kaplumbağaların *(Testudinata)* koruyucu kabukları onların Tersiyer devrine kadar nesillerini devam ettirmelerini sağlamıştır. Bunların kabuğu alt ve üst olmak üzere iki parçadan ibaretti. Bu parçalar katı kemiksi levhaların birbirine kaynaşmasıyla meydana geliyordu. Ancak, bu tipin değişik şekilleri de vardır. Ağırlığı 700 kg ı geçen bir tür kaplumbağa *(Dermchelys coriacea)* birbiriyle iyice kaynaşmış, çok veya az çokgen, yüzlerce kemikten meydana gelmiştir. Bunlar hayvanın derisine iyice gömülmüş durumdadır.

Bu sınıfın ilk ortaya çıkan örnekleri arasında Ichthyosaur *(Ichthyosaurtia)* ile Plesiosaur *(Sauropterygia)*'u sayabiliriz. Bu grupların her ikisinde de ayaklar yassı bacak ve yüzgeç (flipper) biçimini almıştır. Bu yüzgeçler bazılarında kısa, bazılarında uzundur. Bu çağ S.'inin, *Plesiosaur*'lar dâhil bazıları, kabaca kaplumbağayı hatırlatır. Ancak *Plesiosaur*'lar ve *Ichthyosaur*'ların dişlerini muhafaza etmesine karşılık, daha sonra çıkan türlerin bazıları dişlerini kaybetmiştir.

Perm ve Trias formları olan ve günümüzde *Protorosauria* takımında toplanan cinslerin nesli muhtemelen kertenkelelerin ortaya çıkmasından önce tükenmiştir. Nesli tükenen bu hayvanlar bir tek şakak açıklığı olması bakımından kertenkeleye benziyordu. *Protorosauria* takımından olan hayvanlar 3 m boyunda, kertenkeleye benzeyen S.'di. Bunlardan *Tanystropheus*, oldukça uzun olan kuyruğundan daha uzun boynu ve küçük kafasıyla dikkati çeker.

Trias devrinde ortaya çıkan Rhynchocephalia takımı bugün yaşayan dört takımdan birinin ilk temsilcisidir. Bunlardan tuatara yalnız Yeni Zelanda açıklarındaki birkaç küçük adada yaşamaya devam etmektedir. Bu hayvanın yakın bir akrabasına da Almanya'da rastlanmıştır.

Bugünkü pullu S. kertenkele ve yılanlardır. Bunların cedleri de aynı sıra ile Jura ve Kretase devrinde ortaya çıkmıştır. Kertenkeleler tuatera'dan sadece bir tek şakak açıklığına sahip olmakla ayrılırlar. Halen hayatlarını devam ettirmekte olan kertenkeleler birçok familyaya ayrılır. Bunlardan çoğu yer altı hayatını benimsemiş; bunun sonucu olarak bazıları ayaklarını, bazan da görme kabiliyetlerini kaybetmişlerdir. Diğer taraftan çok değişik şartlara başarıyla adapte olabilen geko ve skink'ler, diğer S. familyalarının hepsinden daha büyük bir yayılma alanı bulmuşlardır. Buna karşılık *Iguanidae* soyundan olanların örnekleri ise iyiden iyiye azalmıştır. Bunlar sadece Madagaskar'da, Amerika'da yaşamaktadır.

Kertenkelelerin uçmaya en yakın hareketi yapan takımı *(Draco)*, çok uzamış kaburgalarının taşıdığı deri parçasını kanat gibi açarak bir ağaçtan diğerine süzülebilmektedir.

Bugünkü yılanların en büyük özelliği bacaklarının ve göz kapaklarının olmamasıdır. Yılanlarda bacakların olmamasına karşılık iskeletlerinde zamanla küçülmüş bir ize rastlanmaktadır. Diğer taraftan boa ve pitonların vücutlarının iki yanında, anus hizasında pençeye benzer birer ayak kalıntısı vardır.

İlkel yılanlardan bazıları toprak altında yaşar. Bunların pulları toprak altında kolayca kaymalarını sağlayacak şekilde cilâlı bir hale gelmiştir. Toprak altında ilerlemeleri de dikenli uçlu kuyruklarının yardımıyla olur. Öte yandan suda yaşamaya adapte olmuş yılanların kuyruğu hayvanların su içinde ilerlemelerini ve yön bulmalarını sağlayacak şekilde dümen durumunda gelişmiştir. Ağaçlarda yaşayan yılanların kuyruğu da sarılıp kavramaya elverişli şekilde gelişmiştir; ancak yılanların büyük çoğunluğu yerde yaşar, bunların pek azı zehirlidir. Zehirli yılanların da küçük bir kısmının zehiri insanlar için tehlikeli olur.

Timsahlar ilk defa Trias devrinde meydana çıkmıştır. Bunların soyundan gelenler, dört odalı kalpleriyle diğer S.'den ayrılır. Bu hayvanları diğerlerinden ayıran başka özellikler anus açıklıklarının yanlamasına değil, uzunlamasına olması; kertenkele ve yılanlardakinin aksine iki penis yerine bir penise sahip olmalarıdır. Timsahlarla dar geniş burunlu aligatorlar ve ince burunlu gavyaller *Eosuchia*'dan türemişlerdir.

Dinozorlar (b. bk.) Mezozoik (İkinci) zamanda yaşamış S.'dir. Bunlardan *Tyrannosaurus* gibi bazıları iki arka ayağının üzerinde yürüyordu. Bu hayvanlar çok iri cüsseliydiler, ama cüsseleri, Kuzey Amerika ve Afrika'da bulunan ve ağırlıkları 50 tonu bulan *Brachiosaurus* kadar değildi.

Ancak bunların uzunluğu muhtemelen 24 m den aşağı değildi; uzunluk bakımından Diplodocus 27 m yi geçen boyuyla hepsini geçiyordu. *Stegosaurus*'un da vücuduyla kıyaslanamayacak kadar küçük bir kafası vardı. Düşmanlarına karşı kısa ön ayakları vardı. Bu hayvan dikine levhalar halinde sırtının iki yanını kaplayan kalkanlarla korunuyordu. Bir başka dinozor olan *Triceratops*'un, burnunun ucundakinden başka iki kuvvetli boynuzu vardı; ayrıca kemikli bir kalkan da hayva-

nın boyun kısmını koruyordu. Boynuzlara ve kemikli kalkana Kretase devrinde yaşayan başka bazı hayvanlarda da rastlanmaktadır.

Bütün bunlardan önce memeliye benzeyen bazı S.'in *(Synapsida)* Perm devrinde yaşadığı biliniyor. Bunların çoğu etçil, azı otçul idi. Her iki grupta da diş belirtileri vardır. Meselâ Pelycosaur'un üst çene kemiğinde memelilerdeki köpek dişlerine benzeyen iri çıkıntılara rastlanmıştır.

Bugünkü dağılışı : Bu soğukkanlı hayvanların dağılışının iklimle büyük ilgisi vardır. İçlerinde yalnız bir yılan çeşidi (viper) ile Avrupa'nın yavrusunu canlı doğuran kertenkelesi Kuzey Kutup Dairesine nüfuz edebilmiştir. İskandinavya'da yaşayan başka bir yılan çeşidini (adder) 67° kuzeye kadar görmek mümkündür. Bunların avı olan kertenkeleler ise 70° de yaşar. Bu derece soğuk bölgelerde yaşayan bu hayvanlar yavrularını canlı olarak dünyaya getirir. Mutedil bölgelerde S.'in çok çeşitleri vardır. Bunlar arasında yumurtlayan tatlısu ve deniz kaplumbağalarını, kertenkele ve yılanları (tuatara dahil) sayabiliriz. Birleşik Devletler ve Çin'in güney mutedil bölgesinde timsahlara rastlanırsa da, bu hayvanlar tropiklerde yaşar.

Soyları tükenmiş bu S.'in yer değiştirmesinde başlıca koşma, uçma, yüzme ve sürünme gibi hareket şekilleri dikkati çeker. Memeliye benzemeyen yegâne sürüngen grubu olan dinozorlar katı toprak üzerinde hareket etmeye en uygun şekilde gelişmiştir. Bu hayvanların ön ayakları zayıftır, beş parmaklı küçük elleri vardır. Daha uzun, kuvvetli yapılıdır; ayrıca vücudunun dengesini sağlayacak şekilde bir de kuyruk gelişmiştir. Dinozorlar daha sonra aşağı yukarı iki ayaklı gibi hareket etmeye başlamış, dolayısıyle vücutlarını dik tutar hale gelmişlerdir.

S.'den bir kısmı uçarak yer değiştirecek şekilde başkalaşma geçirmiş, *Draco* takımından olan bir grup kertenkele zamanla bir ağaçtan diğerine geçmek için uzun sıçramalar yapacak şekilde gelişmiştir. Aslında uzamış kaburgaların taşıdığı geniş bir deri parçasıyla yapılan bu havada kayma hareketini gerçek bir uçuş saymak mümkün değildir. Günümüzde Borneo'da yaşayan bazı cinslerde de bu çeşit yer değiştirmeye rastlanmaktadır.

S.'in bir kısmında da ön ayaklar yüzmeyi sağlayacak şekilde gelişmiştir. Bunların arasında tatlısu ve deniz kaplumbağalarıyla timsahları sayabiliriz.

Birbiriyle akraba familyalardan olmayan ve daha çok toprak içinde veya kumda yaşamaya alışmış bazı kertenkelelerde vücudun uzamasına paralel olarak bacaklarda küçülme görülür. Bu küçülme olayı gittikçe azalarak devam eder ve nihayet yılanlarda olduğu gibi tamamen kaybolmaya kadar varır.

S., yapıları ve çeşitliliklerine göre çok değişik ortamlarda yaşamayı başaran yaratıklardır. Okyanuslarda (dev bir timsah çeşidi İguana, çeşitli yılanlar ve kaplumbağalar); nehir ve bataklıklarda (timsahlar, kertenkeleler, kaplumbağalar): tamamen karada (kertenkele ve yılanlar, kaplumbağalar) yaşayanlar vardır. Bazıları da göllerde yaşar. Diğer taraftan solucan - kertenkele ve kör yılan gibi bazıları tamamen toprak altında yaşarken bir kısım kertenkele ve yılanlar da ağaçlarda yaşar.

S.'in ekonomik önemi : S.'in insan için önemi azdır. Zehirli yılanlar tropik ve yarı tropik bölgelerde her yıl birçok insanın ve evcil hayvanın ölümüne yol açar. Diğer taraftan tropik okyanus sularında yaşayan bir kaplumbağadan *(Chelone midas)* çorbaların en lezzetlisi yapılır. Ayrıca bazı türlerin yumurtası yenir. Timsah, yılan ve bazı kertenkele derileri, tabaklanarak normal deri gibi kullanılır. Bu deriler çok dayanıklıdır. Derinin pulları bunlara ayrı bir güzellik verir. Kadınlar için yapılan ayakkabı ve çantalar bu hayvanların geniş ölçüde yok edilmesine yol açmakta; bazı bölgelerde, sırf derisinden yararlanmak maksadıyla timsah yetiştirilmektedir.

SÜRYÂNÎ DİLİ veya **SÜRYÂNCA (SÜRYÂNİCE),** Sâmî dillerinin batı kolunun kuzey bölümüne bağlı Ârâmî diller grubuna giren bir dil. Doğu Aramcadan gelen bu dil, Hristiyanlığı kabûl etmiş olan Süryânîlerin dilidir.

Hristiyanlıktan önce konuşma ve yazı dili olarak kullanılan Süryânca, ancak M. S. II. yüzyıldan başlayarak önem kazanmıştır. S. D.'nde yazılı edebiyat, *Mukaddes Kitab*'ın *Peşitta* (= Arapça *basît)* denilen tercümesiyle başlamıştır. M. S. 451'de Khalkedon (Kadıköy, İstanbul)'da toplanan dînî konsilden sonra, Süryânîler ile birlikte bu dil de ikiye bölünmüştür. Khalkedon konsilinin kararlarını kabûl etmeyen batı bölümü, yâni Süryânî-i Kadîm (Eski Süryânîler) adını alan Yâkubîler, Bizans tarafında kalmıştır. 680'de Eski Süryânîlerden ayrılan Mârunîler, daha sonra Katolikliği kabûl etmişlerdir (1182). Mârunîlerden sonra Melkit (Melikî)'ler de Katolik kilisesine iltihak etmişlerdir. Bütün bu topluluklar Süryâncanın Yâkubî şeklini ve Yâkubî alfabesini kullanmışlardır.

S. D.'nin doğu bölümünü Nesturîler meydana getirmiştir. Bizanslıların baskısı altında kalan Nesturîler, İran'a sığınmış, oradan bu dili Türkistan'a ve Çin'e kadar yaymışlardır. Bir aralık Türklerin Nesturîliği kabûl eden bölümü Nesturî alfabesini kullanmıştır. Çin'de, Singanfu'da bulunan kitâbe (781) iki dilde (Çince ve Süryânca) yazılmıştır.

VII. yüzyılda batı ve doğu Süryânca, Arapçanın baskısı altına girmiş ve XII. yüzyıldan itibaren artık konuşulmamıştır. Ancak, Süryânca bugün bile Doğu Hristiyanlarının mukaddes dilidir. Süryânca, Arap fetihlerinden sonra Yunan medeniyetinin yarattığı değerlerin Araplara aktarılmasında da bir kültür dili olarak kullanılmıştır.

Süryânî yazısı Tüdmür (Palmyra) Aramcası yoluyla Aramî yazısından alınmıştır.

Yeni Süryânca, Urfa'da (eski Orrhoe, Edessa, Ruha) konuşulmuş dilin çağdaşı olan bir Süryânî lehçesinden türemiştir. Amerikalı misyonerler bu lehçeyi edebî dil olarak kullanırlar. Yeni Süryânca Urfa'da konuşulmuş eski lehçenin birçok biçim ve özelliklerini saklamıştır.

SÜRYÂNÎ EDEBİYÂTI, Suriyeli Hristiyanların (Süryânîlerin) meydana getirdikleri edebiyata verilen ad. Bu edebiyat, bugün asılları kaybolmuş olan Yunanca Hristiyanlık kitaplarının tercümelerini saklaması bakımından önemlidir. Bundan başka, S. E.. eski Yunan bilgileriyle İslâm âlemi arasında aracı olması bakımından da değer taşır. Suriye, Mezopotamya ve İran'daki Hristiyan topluluklarının kültür faaliyetleriyle S. E., bütün Aramî edebiyatlarından daha zengin özellikler kazanmıştır. Süryânca kitâbeler, Hindistan ve Çin'e kadar yayılmıştır. Türkistan topraklarında da bu dilde yazılmış kitâbelere rastlanmıştır.

S. E., tarihî gelişmelerden büyük ölçüde etkilenmiştir. V. yüzyıl ortasında çıkan dînî anlaşmazlıklar, Suriyeli Hristiyanlarla Bizans Hristiyanlarını ve Batı dünyasını ayırmıştır. İslâmiyet güç kazanınca, özellikle Abbâsîler döneminde Hristiyanlar büyük ölçüde etkilenmişler ve Arap dili yaygın-

laşınca Suriyeli birçok yazar hem Arapça hem de Süryânca eserler vermiştir. *Mukaddes Kitab*'ın etkisinde kalan S. E., *Tevrat* ve *İncil*'in muhtelif şekillerini ortaya koymuştur.

Süryâncanın ilk ilâhîlerini yazan Bardesanes (Bar Daysan) [II. yüzyıl] ve Asva (IV. yüzyıl)'nın eserleri bize kadar gelmemiştir. Efraem Syrus'un eserleri (IV. yüzyıl) Süryânî şiirinin güzel örnekleridir. Batı Süryânîlerinin en güçlü şâiri Suruçlu Mai Yakup'tur. Doğu Süryânîlerinin en ünlü şâiri ise Narsai (VI. yüzyıl)'dir.

Yunanca birçok Hristiyanlık eseri de Süryâncaya çevrilmiştir. Aristoteles ve birçok eski Yunan filozofu, tıp ve bilim yazarlarıyla birlikte Süryâncaya aktarılmıştır. Bu eserler İslâm dünyasında da rağbet kazanmıştır. Yunancadan Arapçaya tercüme yapmak Süryâncadan Arapçaya çevirmekten daha güç olduğu için İslâm yazarları Süryânca tercümeleri tercih etmişlerdir.

İlk Süryânca târih eseri 507'de Urfalı bir keşiş tarafından yazılmıştır. Bu eser 497 - 507 yılları arasındaki olayları içine alır. Daha sonra Tel Mahreli Dionysios, 582 - 842 yıllarını kapsayan 16 kitaplık bir târih yazmıştır. Bu eserin küçük bir bölümü bize kalmıştır. Patrik I. Mihael (ölm. 1199) 21 kitaplık büyük bir kronolojik eser meydana getirmiştir. Bar Hebraeus, Arap edebiyatı için de önemli bir yazardır. Târih yazarlarının bir bölümü dînî eserler de vermiştir. Eski Yunanca birçok dînî kanun kitabı da Süryâncaya tercüme edilmiştir.

Felsefede Reşâynalı Sergius (ölm. 536), Aristoteles ve Porphyrios'un eserlerini Süryâncaya tercüme etmekle kalmamış, kendisi de birçok kitaplar yazmıştır. Bu yolda yazmış olduğu en önemli eser, Aristoteles mantığına tahsîs edilmiştir.

Batı Süryânîleri arasında Urfalı Yâkup'un çalışmaları da değerli katkılar olarak belirtilebilir. Ancak, gramer alanında en değerli eserleri Bar Hebraeus vermiştir. Doğu Suriye bölümünde Hüreyn (ölm. 876) ve başkalarından sonra Yuhanna Bar Zobi değerli çalışmalar yapmıştır. IX. yüzyılda Urfalı Eyüp, felsefe ve tabiî ilimler konusunda ansiklopediler yazmıştır. Batı Suriyeli Severios Sabuht astronomi konusunda çalışmıştır.

Süryânîler tıp alanında Yunanlılardan birçok şeyler öğrenmişlerdir. Yunanca tıp eserleri Sergius tarafından Süryâncaya tercüme edilmiştir.

X. yüzyılın sonlarında halîfeliğin çözülmesinin yarattığı karışık ortam, edebiyat alanındaki çalışmaları da etkilemiştir. XIV. yüzyılda Moğol akını da Suriye Hristiyanlığı için ağır bir durum yaratmıştır. Bu akın S. E.'nın sona ermesine yol açmıştır. Bundan sonra Süryânîler edebiyat alanında önemli bir eser vermemişlerdir.

SÜRYÂNÎLER, Türkiye'de Mardin, Midyat, Nusaybin, Adana ve Diyarbakır çevrelerinde, Suriye'de ise Şam'da yaşayan Hristiyan bir topluluğa verilen ad. S.'lerin sayısı toplu olarak aş. yu. 25 bindir.

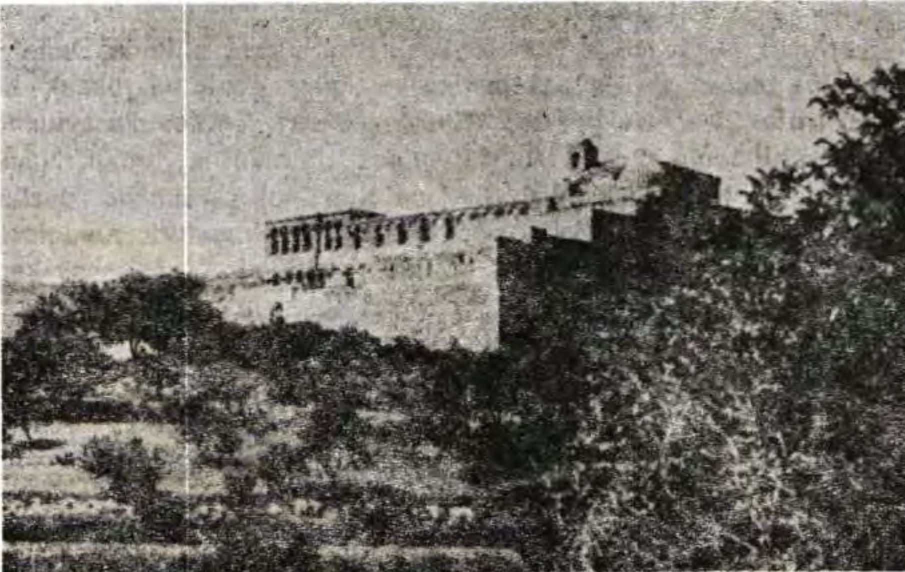
S.'ler Aramî soyundan gelirler. Bunlar Îsâ'nın ilk havârilerinden Şem'un Petrus (St. Petrus) ve arkadaşlarının telkinleriyle Hristiyanlığı kabul etmişlerdir (M. S. 38). Putperest kalan Aramîler'den ayrılmak üzere *Aramî* adından vazgeçen bu Hristiyan topluluk *Süryânî* (Suriyeli) adını almış ve yeni bir mezhep oluşturmuştur. İlk Hristiyan topluluğu olmalarından dolayı kendilerine Süryânî-i Kadîm (Eski S.) adı da verilmiştir. Sonradan komşuları olan başka topluluklar da bu mezhebe katılarak Süryânî adını almışlardır. S.'in ilk dînî merkezi Antakya'dır.

Süryânîlik I. yüzyılda bütün Suriye'ye yayılmış, sonra Urfa (Edessa, Süryânca Urhai) ve çevresine geçmiştir. Urfa zamanla bu mezhebin kültür merkezi haline gelmiştir. Daha sonra Diyarbakır'a yayılan mezhep bu bölgede de gelişmiştir. Bir aralık Diyarbakır S. topluluğunun patriklik merkezi olmuştur.

S. mezheplerini Anadolu ve Mezopotamya'ya yayarak batı ülkelerine kadar uzatmışlardır. İstanbul'da Antakya patriğine bağlı bir S. piskoposluğu kurulmuştur.

451'de Khalkedon (Kadıköy, İstanbul)'da toplanan dînî konsilde ilk anlaşmazlık çıkmış, S. ikiye bölünmüşlerdir. Ancak, 518'e kadar Antakya S. patrikliği tek olarak kalmıştır. Bizanslılar, İstanbul'daki Bizans Ortodoks kilisesini Antakya patriklik merkezinden ve kilisesinden temelli olarak ayırmışlardır. Bizans kilisesi hukûken devlet kilisesi sayıldığından Melkit (krallığa mensup, Melikî) adını almıştır. Bu târihten başlayarak Melkit kilisesine Rum Ortodoks kilisesi adı verilmiştir. Devletin gücünden yararlanan Rum Ortodoks kilisesi, Antakya Süryânî-i Kadîm kilisesine karşı sıkı tedbirler alarak S.'i tehdit ve baskı altında tutmuştur. Bu bakımdan S. sürekli tâkip ve tehditler karşısında merkezlerini terk etmek durumunda kalmışlardır.

Ancak, Arap fetihleri sırasında Müslümanlarla işbirliği sağlamışlardır. Bunun üzerine Süryânî-i Kadîm patrikliği tekrar Antakya'ya dönmüşse de, baskılara dayanamayarak muhtelif yerlere dağılmışlardır. Halep, Harran, Rakka, Urfa ve Kınnesrin gibi yer-

SÜRYÂNİLER : Mardin, Deyrü'-z - Zâ'farân manastırının genel görünüşü

lerde geçici merkezler kurmuşlardır. 969'da patrik Yuhanna VIII. zamânında temelli olarak Malatya'da yerleşmişlerdir. Ancak, 1058'de Melkit Rum Ortodokslarının ağır baskıları karşısında Malatya'yı terk ederek Diyarbakır'a gitmişlerdir. Süryânî-i Kadîm patrikliği Diyarbakır'ı sürekli merkez seçmiştir. Patrik Diyonnosiyos Yahya VI., Diyarbakır' da ve Mardin ilinin doğusunda bir tepede bulunan Deyrüzzafarân (Deyrü'z - Za'farân, Zağfarân manastırı)'da oturmuştur. Ondan sonra gelen patrikler de bu çevrede kalmışlardır. 1293'te patrik İgnatiyos V. zamânında Süryânî-i Kadîm patrikliği sürekli olarak bu manastırda yerleşmiştir. 1932'ye kadar bu manastırda kalan patriklik merkezi, Humus metropoliti Musullu İgnatiyos I. Afrem'in patrikliğe seçilmesi üzerine Şam'a nakledilmiştir. Bugün Süryânî-i Kadîm topluluğunun patriği İgnatiyos III. Yâkup'tur.

1782'de gayrimeşrû patrik tâyin edilen Halepli Mihayel Carve, kongreye katılmayan piskoposlar tarafından reddedilince Suriye'ye giderek misyonerlerle anlaşmış ve onların aracılığı ile Roma Papalık kilisesine katılmıştır. Bunun üzerine Süryânî-i Kadîm kilisesinden ayrılan S.'e Papa tarafından patrik tâyin edilmiştir. Bunlara Katolik S. veya Yeni S. denilmiştir. Türk hükûmeti, başlangıçta bu ayrılığı kabûl etmemişse de, 1845'te sayıları resmen tesbit edildikten sonra "Katolik S." bir kilise olarak tanınmışlardır. Bugün Türkiye'de Katolik S.'in rûhânî reisi Yusuf Sağ'dır. Katolik S.'in merkezi Mardin'de Meryem Ana kilisesidir.

1852 - 1860 yılları arasında Süryânî-i Kadîmlerin bir kısmı Protestanlığı kabul etmiştir. Protestanlar'ın ilk piskoposu Mardin'li Cercis Hedaye'dir.

Bu duruma göre, Türkiye'de bulunan S., 1. Süryânî-i Kadîmler; 2. Katolik S. ve 3. Protestan S. olarak üç kolda toplanırlar.

SÜS, süsleyen, süslemeye yarayan şey. Genel olarak, görünüş, üslûp ve ifadeye güzellik, heyecan, incelik, çekicilik, gösteriş ve başkalık kazandırıcı bir unsur olarak kabul edilir. Böylece, tabiatta, güzel sanatların bütün dallarında olduğu gibi, endüstri ve teknolojide, insanın biyolojik, psikolojik, sosyal ve kültürel hayatının bütününde farklı derecelerde, şekillerde ve değerlerde olmak üzere yer alır. Işık, renk, ses, hacim, kitle, çizgi, nokta, gölge, motif, hareket gibi temel sanat unsurları yanında canlı ve cansız cisimler, sunî veya tabiî çeşitli maddeler, canlı veya cansız hayvanlar ve bitkiler, çeşitli eşyalar, yerine göre insan şekilleri veya resimleri S. olarak kullanılabilmekte, bir estetik konusu olmaktadır.

Güzel sanatlarda, bir kompozisyonun esas yapısı veya konusunu bütünleyen yardımcı unsur; teknolojide, belli bir yapıyı meydana getiren oyulmuş veya dökülmüş bütün parçalar; el sanatlarında, genellikle bir eşyayı süsleyen ve güzelleştiren unsur S.'ü teşkil eder.

S.'ler, insanlara, ülkelere ve çağlara göre değişmektedir. Musikide, melodinin bazı bölümlerini, aralıklarını ve notalarını süsleyen, zenginleştiren nota kümesi de S.'tür.

Musikide basamak (appogiature), kümecik (gruppetto), tril (trille), mordan (mordant), arpej, gam gibi notasyonda tesbit edilen S.'ler yanında, kadans veya taç gibi icracının irticalî (improvisation) olarak çalacağı bölümlerde, kendine göre kullanacağı tesbit edilmemiş S.'ler vardır. Bu bölümler genellikle solo partisi olarak düzenlenmiştir. Bu bölümlerde de gene tril, grupetto, glassendo, mordan, vurgu, arpej, gam v.b. gibi başlıca S.'lerden faydalanılmaktadır.

SÜSEN, *Iridaceae* familyasından Iris cinsi. 200 kadar türü olan çoğu değerli süs bitkileridir. Iris çiçeklerinde çiçek örtü yapraklarının dış üç parçası aşağı doğru geri kıvrılmıştır ve çoğunlukla orta damarı üzerinde fırça şeklinde dik tüyler bulunur. Dişi organın boyuncuğu üç tanedir. Türk kodeksine kayıtlı olan S. türlerinden bazıları : *Iris florentina* (ak çiçekli S.), *I. pallida* (mavi çiçekli S.), *I. germanica* (mor çiçekli S.).

SÜSENGİLLER *(Iridaceae)*, tek çenekli bitkiler grubundan sıcak ve ılıman bölgelerde yayılmış olan çok yıllık otsu bitkiler. Toprak altında soğan, kormus veya rizomları vardır. Yaprakları şeritsi veya kılıçsı, paralel damarlıdır. Çiçekleri erdişi, aktinomorf (çok simetrili) veya zigomorf (tek simetrili) tur. Dıştaki iki halka ekseriya tabanda bir tüp şeklinde birleşiktir. Erkek organ sayısı üç, ovaryum alt durumlu üç karpelli, üç gözlü, plasentalanma (tohum taslaklarının ovaryum içinde dizilişi) marginal veya sentral, tohum taslakları çok sayıda, dişi organın boyuncuğu üç kollu, kollar tam veya dallanmış veya renk ve şekil bakımından aynı olan çiçek örtüsünün her bir yaprağına benzer. Meyva lokulisit kapsül biçimindedir. 58 cins ve 1 500 kadar tür içerir. Memleketimizde 4 cinsi ve 65 türü bilinmektedir.

SÜSLEME SANATLARI : bk. DEKORATİF SANATLAR.

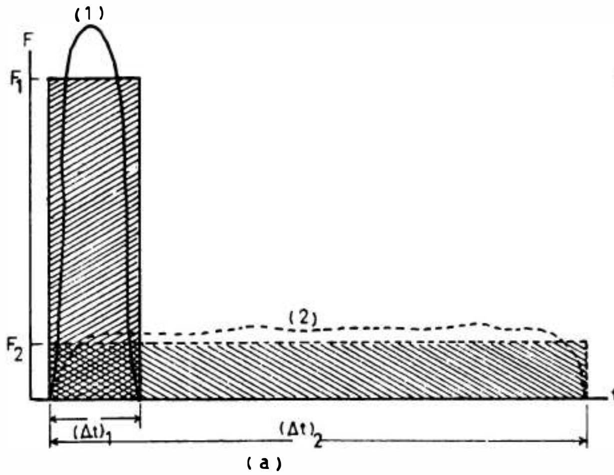
SÜSSMAYER, Franz Xaver (Steyer 1766 - Viyana 1803), Avusturyalı besteci ve orkestra şefi. Viyana'da Salieri ve Mozart'ın öğrencisi oldu. 1792'de millî tiyatroda, 1794'te de saray tiyatrosunda musiki yöneticisi olarak çalıştı. Operalarından *Der Wildfang* [1798], *Solimann II* [1799] ve *Der Spiegel von Arkadien* [1794] adlı üç operası basıldı. *Moses* [1792], *Die Freiwilligen* [1796], *Gulnare* [1800] ve *Phasma* [1801] diğer operaları arasındadır. S. dinî musiki çeşitleri yanında çalgı için parçalar da besteledi. Mozart'ın yarım kalan *Requiem*'ini de tamamladı.

SÜSPANSİYON, fizikte çok küçük parçacıkların sıvı veya gaz içerisinde ortamla bir kimyasal reaksiyona girmeden askıda durmaları.

Su içine serpilmiş pollen tozları, altın ve gümüş zerreciklerinin kimyasal reaksiyon yapmayacakları bir sıvı içinde bulunmaları, havada uçuşan duman veya toz zerrecikleri, havaya bir pülverizatörden sıkılan herhangi bir sıvının küçük kürecikleri örnek olarak gösterilebilir. Yer çekimi etkisi ile düşerlerken ağırlıkları, ters yöndeki hava veya sıvı direnci ve Arkhimedes kaldırma kuvveti ile dengelenmiştir. Bu sebeple düşme hızları sabittir. Uzun zamanda S. içinde bulunduğu kabın dibinde birikir. Parçacıkların çapı yarım mm den daha küçükse düşme hareketleri ortalamada gene aşağı doğru olmakla birlikte sağa, sola, yukarı, aşağı intizamsız zikzaklar çizerler. Bu olayın sebebi, içinde bulundukları ortamın devamlı hareket halindeki molekülleri ile çarpışmalarıdır. Parçacıkların bu hareketine Robert Brown (b. bk.)'un adına izafeten Brown hareketi denmektedir. Brown bu hareketi ilk defa 1827'de, su yüzüne serptiği pollen tozlarında mikroskopla gözlemiştir. Olay ilk önce pollen tozlarının canlı oldukları şeklinde yorumlanmıştır. Ancak, pollen tozları öldürmek kastıyla suda kaynatılıp kurutulduktan sonra tekrar kullanıldığında da mikroskop altında aynı zikzak hareketler gözlenmiş ve su moleküllerinin hareketleri ve hızları hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. (A. Şaplakoğlu)

SÜSPANSİYON (Mekanik), sarsıntı ve darbeleri bir ölçüde soğurarak söndüren sistemlere verilen genel ad.

Bir soğutucunun kompresörünün, elektrik jeneratörü çalıştıran bir dizel motorunun veya bunun gibi sarsıntılı çalışan herhangi bir makina S. denilen uygun yumuşak yay veya lastik takozlar üzerine oturtulur. Böylece zemine veya arzu edilmeyen bir bölgeye intikal eden sarsıntılar bir ölçüde azaltılabilir. Otobüs, tren ve otomobillerde yoldaki tümsek, çukur veya bozukluklardan doğan sarsıntılar için de benzer S. sistemleri kullanılmaktadır. Sarsıntıların nakil vasıtasına ve dolayısıyla yolculara intikal etmesini büyük ölçüde önleyen bu S. sistemleri sayesinde hızlı seyahat imkânları artmış bulunmaktadır. Otomobillerde önceleri ön ve arka dingil üzerinde kullanılan ay biçimli yaylar, daha sonra yerlerini spiral yaylı S. sistemlerine bırakmıştır. Ayrıca ön dingil kaldırılarak bugün ön tekerleklerde birbirinden müstakil spiral yaylı S. sistemleri kullanılmaktadır. Yapımları daha ucuz ve daha etkilidir.

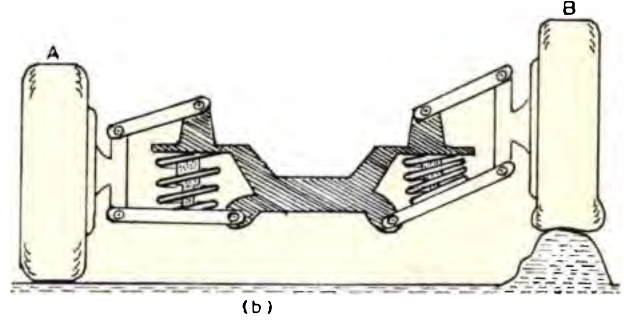
(a)

Şekil (a) da (1) numaralı grafikte hiç S.'u olmayan bir nakil vasıtasına (demir tekerlekli at arabası gibi) bir tümseği geçerken yukarı doğru etki yapan F kuvvetinin zamanla değişimi gösterilmiştir. Tekerlek tümseğe çarptığı anda F kuvveti hızla büyümeye başlar, en büyük değerine ulaşır, tekerlek tümseği indikten sonra sıfıra düşer. Tümseği geçme süresi çok kısa olup $(\Delta t)_1$ ile gösterilmiştir. Durumu basitleştirebilmek için bu eğriye denk olan ortalama F_1 şiddetinde bir dikdörtgen çizilmiştir. F_1 etkisi ile m kütleli araba yukarı doğru $(\Delta v)_1$ hızını kazanır. Bunlar arasındaki ilişki Newton'un ikinci kanununa göre $F_1 = m \dfrac{(\Delta v)_1}{(\Delta t)_1}$ veya $F_1 \times (\Delta t)_1 = m \times (\Delta v)_1$ ile verilir. F_1 yukarı itme kuvvetinin $(\Delta t)_1$ saniye süre ile arabaya yaptığı etki bunların çarpımı olan ve eşitliğin sol tarafını teşkil eden $F_1 \times (\Delta t)_1$ ile ölçülür ve *itme* adını alır. Şekilden bu itmenin taranan dikdörtgenin alanına eşit olduğu görülmektedir. Eşitliğin sağ tarafı da arabanın kazandığı *momentum değişmesi*'dir. S.'suz arabada F_1 çok büyük ve $(\Delta t)_1$ çok küçüktür. Birinci eşitlikteki $(\Delta v)_1/(\Delta t)_1$ oranı düşey hızın 1 saniyedeki değişme miktarını, yani *ivme*'yi göstermektedir. Paydadaki $(\Delta t)_1$ çok küçük olduğundan ivme oldukça büyüktür ve yolcuyu rahatsız eden de budur. $F_1 \times (\Delta t)_1$ itmesini azaltmak mümkün olmamakla beraber dikdörtgen alanını değiştirmeden, bir S. sistemi kullanarak daha küçük bir F_2 kuvveti, fakat daha uzun bir $(\Delta t)_2$ süresi temin etmek mümkündür. Şekil (a) daki (2) numaralı grafik böyle bir F kuvvetinin zamanla değişimini ve buna eşdeğer dikdörtgeni göstermektedir ve $F_1 \times (\Delta t)_1 = F_2 \times (\Delta t)_2$ dir.

Bu yol S. sisteminin fizikî prensibini teşkil etmektedir. Büyük $(\Delta t)_2$ ile $(\Delta v)_1/(\Delta t)_2$ ivmesi azaltılmıştır.

Şekil (b) de bir otomobilin ön tekerleklerine uygulanan böyle bir S. sistemi görülmektedir.

Şekil, otomobil düzgün bir yolda ilerlerken B tekerleği bir tümseği aşmakta olduğu anda çizilmiştir. S. sisteminin, otomobili yukarı doğru itmek isteyen F itme kuvvetine karşı davranışı görülmektedir. Şekilde taranmış olan bölgeler otomobilin karoseridir ve içinde yolcuların bulunduğu kaporta bu karosere bağlıdır.

(b)

Şekilde tümseğin sarsıntısı henüz karosere ve dolayısıyla yolculara intikal etmemiştir. Tümseğin uyguladığı itme, gerek yumuşak lastiğin biraz çökmesi gerek spiral yayın sıkışması yoluyla söndürülmeye çalışılmaktadır. İtme kuvvetinin verdiği enerji çöken lastikte ve sıkışan spiral yayda potansiyel enerji halinde depolanmıştır. Şeklin çizildiği andan kısa bir süre sonra otomobilin B tarafı bir miktar yukarı doğru hareket eder, çünkü yayın üst ucu karosere dayanmaktadır ve F itme kuvveti yay aracılığı ile karosere intikal edecektir. Tümseği aştıktan sonra havada kalan B tekerleği sıkışmış spiral yay tarafından yere doğru itilir. Bu anda otomobilin B tarafı yukarı doğru hareketini tamamlamış, aşağıya doğru inmektedir. Ayrıca bir tedbir alınmamışsa, yani S. sistemi sadece spiral ve makas kollarından ibaretse, otomobilin büyük kütlesinin eylemsizliği sebebiyle B tarafı normal seviyesinden daha aşağıya inceğinden yayı tekrar sıkıştırır ve otomobil ikinci salınıma başlar. Başkaca bir tümsek yoksa otomobilin salınımları gittikçe sönerek de olsa uzun süre devam eder. Bu da arzu edilmeyen bir durumdur. Otomobil yukarı doğru ikinci salınıma başladığı anda ikinci bir tümsekten geçerse, salınımlar sönecek yerde daha da büyür ve özellikle salınım periyoduna tesadüfen uygun art arda birçok tümsek veya kasis varsa, otomobilin yoldan fırlaması dahi mümkündür. Bunları önlemek için S. sistemleri daima bir şok soğurucusu (amortisör) ile birlikte kullanılmaktadır. Amortisör, şekil (b) de spiralin ortasında görülmektedir. İçi yağ ile dolu bir silindir içerisinde gidip gelebilen bir delikli piston ve piston kolundan ibarettir. Piston kolu üstten karosere, silindir gövdesi alttan S. sistemine bağlıdır. Yayın sıkışması halinde silindir gövde, içindeki yağ ile birlikte yukarı doğru hareket ederken pistonun (delikli olması sebebiyle) direnen, fakat deliklerden üst silindir kısmına geçebilen yağ miktarı oranında müsaade eden kuvveti ile karşılaşır. Sıkışmış spiral tekrar uzarken de olayın tersi olur ve silindirin üst kısmındaki yağın piston deliklerinden silindirin tekrar alt kısmına geçmesi şarttır. S. sisteminin hareketleri amortisörün bu direnme ve söndürme kuvvetinin etkisi altında meydana gelir ve otomobilin salınımları en çok birinci salınımdan sonra durur.

Daha gelişmiş S. sistemleri havalı S. sistemleridir. Bunlarda spiral yayların yerine havalı pistonlar kullanılır. Otomobilin benzin motoruna bir kayış aracılığı ile bağlı olan bir hava kompresörünün temin ettiği basınçlı hava ile çalışan bu sistemlerde S. etkısine ilâveten, yolcu sayısı ne olursa olsun otomobilin yerden yüksekliğinin de aynı kalması otomatik olarak temin edilebilmektedir. (A. Şaplakoğlu)

SÜT, yeni doğan bebeğin en iyi besini. İçinde oldukça zengin ve önemli proteinler, özellikle mineraller (kemik ve diş yapımı için gerekli kalsiyum ve fosfor), bütün vitaminler, yağ ve karbonhidratlar bulunur. S. memelerde teşekkül eder, memelerde bulunan S. bezleri doğumdan sonra S. salgılar. İlk gelen S.'e ağız (colostrum) denir. Bunun rengi S.'ten farklı ve kirli sarıdır. İçinde protein ve tuzlar daha fazladır. Çabuk pıhtılaşır. Tam vasıflı S. ancak doğumdan birinci ayın sonunda salgılanır. İnsan S.'ü, inek S.'üne nazaran protein, tuz ve karbonhidrat yönünden daha fakirdir. S.'ün içinde A_1, B_1, B_2, C, D ve E vitaminleri vardır. Bk. AĞIZ. Anne tarafından alınan bazı ilâçlar S.'le atılır ve bebeğe geçer.

SÜT ASİDİ : bk. LAKTİK ASİT.

SÜTÇÜ İMAM (doğ. Maraş 1884), Türk kurtuluş tarihinin kahramanlarından biri. Maraş'ta Hacı İmam lakabıyla tanınır. 1919 Mondros Mütarekesinin 7. maddesine dayanarak Maraş'a giren Fransızlarla aralarındaki Ermeni asıllı askerlerin Türk kadınlarına saldırması üzerine mütecavizleri tabanca ile öldürdü. Ahırdağı'na çıkan S. İ., Fransızların çekilmesinden sonra şehre döndü.

SÜTÇÜLER, Isparta iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 288 km², nüfusu 20 840 (1980), köy sayısı 27'dir. Bir bucağı (Kasımlar), belediyesi bulunan 3 yerleşme yeri (Sütçüler, Ayvalıpınar, Kesmeköy) olup 2 000'den çok nüfuslu iki, 1 000' den çok nüfuslu dört yerleşme yeri vardır. Köylerin çoğu 300 - 600 nüfusludur. İlçe merkezinin nüfusu 2 551, yüksekliği 1 200 m dir. İlçe, ilin güneye doğru sokulan bölümünü içine alır. Kuzeyinde Eğridir ve Şarkîkaraağaç ilçeleri, doğusunda Konya, güneyinde Antalya, batısında Burdur illeri vardır.

İlçe arazisi, Batı Torosların ormanlarla kaplı bir bölümünü içine alır. Batısında Kuyucuk ve Sarp dağları (2 000 m ve daha yüksek), güneyinde Söğüt dağı (1 500 m)'nın kuzeye uzanan kollarını içine alır. Batı bölümünde alçak dağlık tepelik ve yer yer vâdi tabanlarının bulunduğu daha alçak yerler (500 - 700 m) uzanır. Burada Göksu deresi ve kolları araziyi yarmışlardır. Batısında Sığırlık gölü adlı küçük bir göl vardır. Bu gölün çevresi tarım alanı olarak değerlendirilmiştir. Arazide kıvrımlı Mezozoik tabakaları olarak kalkerler geniş yer tutar. Bu arada Mezozoik ofiolitli seri ve Miyosen tabakaları da vardır. Arazide karstik şekiller (düdenler, dolinler, karstik kaynaklar...) görülür.

İlçede Akdeniz ikliminin oldukça sokulduğu, yazları serin ve az sıcak, kışları soğukça bir yüksek yayla ve dağ iklimi özelliği vardır. Aylık sıcaklık ortalaması temmuzda 24°, ocakta 2.2°C dır. Sıcaklığın 0°C ın altına düştüğü de olur. Dağlık yerlere kar yağar, yerde çok kalmaz. Kar örtüsünün 15 cm yi bulduğu, hattâ geçtiği olur. Yıllık yağış miktarı 896 mm kadardır. Yağışlar kışın, kasım ve martta çok olur (en yağışlı ay ocak 155 mm; en az yağışlı ay ağustos 9 mm). İlçe, orman bölgesi içindedir. Dağlarda iyi korunmuş ormanlarla yarı bozulmuş olanları geniş yer tutar. Başta karaçam ve kızılçam olmak üzere yapraklı ağaçlar (meşe) başlıca ağaç cinsleridir.

İlçede başlıca geçim kaynağı hayvancılık ve tarımdır. Geçim şartları güç olan ilçede köyler birbirinden uzak, nüfus seyrektir. Köylerin bir kısmı orman içinde ve kenarındadır. Toprakları dardır. Her bir köy, yakınındaki yaylaya çıkar, hayvanlarını orada otlatır, sonbaharda dönerler. Yaylalara ailenin ve köyün bir kısmı çıkar, köyler büsbütün boşalmaz. İlçede 8 200 sığır vardır. Kıl keçilerinin otlama sahaları olan çalılıklar zamanla azalmıştır. Et, süt, peynir, yağ yapımında çok faydalanılmış bulunan keçiler yıldan yıla azalmıştır. Koyunlar ise, daha az dik ve kolay yayılabilecekleri yerlerde beslenmektedirler.

İlçede arıcılık önemli yer tutar. 1973 verilerine göre, eski ve yeni 3 000 arı kovanı vardır. Bunlardan yılda 13 000 kilo bal, 500 kilo balmumu elde edilir. 1 100 nüfuslu Çandır (Pamukova) köyünde bazı köylülerin 50 - 100 kovanı vardır.

Burada düzlükler pek azdır. Yer yer yayvan çanak biçimli küçük küçük düzlükler vardır. Bu sebeple tarımda bir gelişme olamamıştır. Dar yerlerde ceviz, dut, üzüm, kiraz, vişne gibi meyveler yetiştirilir. Buğday, arpa, çavdar gibi tahıl alanları dağınık, seyrek ve küçük ölçüdedir.

Bu durum, S. ilçesi halkını büyük şehirlerde (İstanbul, Ankara, İzmir) çalışmaya, oralarda özellikle sütçülük üzerine iş yapmaya yöneltmiştir. Başka yerlere gidip gelmeleri, bu dağlık ve sapa bölge insanlarının görgü ve kültürlerinin gelişmesine yardım etmiştir. İlçede elde edilen çok miktarda yağ (60 - 80 ton)'ın çoğu başka yerlere satılır. Kıl, yün, pekmez (bu arada dut pekmezi), bal da gelir kaynaklarındandır.

İlçe merkezi S., Aksu'ya uzanan bir vâdinin yamaçlarındadır. 1938'de ilçe olarak kurulduğu zaman, ilçe merkezi eskiden Cebel denilen köye yerleştirilmiştir. 1940'ta bu ilçe merkezinin nüfusu 2 237 idi. Bu nüfus 1970'te 3 096'yı bulabilmiş, 1975'te azalmış olarak 2 724 olmuştur. Kasaba, yalnız kuzeyde Eğridir şehrine uzanan dar bir stabilize yol (75 km) ile bağlıdır. Kasabanın çarşısı, hafta pazarı (yaz aylarında ayrıca Çandır ve Hacıahmetler köylerinde de ayrı günlerde pazar kurulur), belediyesi (1938), elektriği, içme suyu, PTT' si, ilk ve orta okulları, sineması vardır.

İlçe arazisi, eski bir yerleşme sahasıdır. Kasaba yakınında Adada (Karabuvlu) harebeleri, Sığırlık, Kesme, Çandır çevrelerindeki harabeler, Selçuklular devrinde (1295'da) yaptırılmış Sefer Ağa camii, çevrede çok sayıdaki tabiî güzellikler, turistik değerlerdir. Bk. ISPARTA. (R. İ.)

SÜT ENDÜSTRİSİ KURUMU (TÜRKİYE) (kısaltılmış adı : **SEK**), Türkiye'de süt sanayiini geliştirmek üzere, 30 nisan 1963 tarih ve 227 sayılı kanun ile kurulmuş, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığına bağlı bir iktisadî devlet teşekkülü. Kuruluş kanunundaki işleri yapmak üzere 440 sayılı (İktisadî devlet teşekkülleriyle müesseseleri ve iştirakler hakkında kanun) kanun ve eklerinde yazılı hükümlere göre idare edilmektedir. Sermayesinin tamamı devlet tarafından verilmiştir. Hükmî şahsiyete sahiptir. Merkezi Ankara'da bulunan kurum, Türkiye içinde ve dışında ihtiyacı kadar şube açabilmekte ve temsilci bulundurabilmektedir.

Kurumun gayesi, üreticinin elde ettiği sütü işlemek ve değerlendirmek, özel sektörü teşvik ve ona önderlik etmek ve fiilen öğretmek maksadı ile memleketin stratejik bölgelerinde örnek tesisler kurmak ve işletmek suretiyle Türkiye'de süt endüstrisinin gelişmesini sağlamaktır. Kurum, kuracağı örnek tesislerle ilgili her türlü ticarî ve malî faaliyetlerde bulunabilir,

işletmeler, müesseseler ve bu müesseseler içinde laboratuvarlar kurup işletebilir. Süt istihsali, işleme ve değerlendirme konularında kooperatifleşmeyi teşvik eder. Tarım kooperatifleri ile ortak olarak tesisler kurabilir.

Kurum, teknik ve idarî personel yetiştirilmesini temin eder.

Kurum, bu işleri yapmak üzere teşkilâtlanmıştır. Yönetim Kurulu, bir başkan ve üç üyeden meydana gelir. Başkan ve bir üye Tarım Bakanının, bir üye Başbakanın ve bir üye de Maliye Bakanının teklifi ve Bakanlar Kurulu'nun kararı ile tâyin edilir. Yönetim Kurulu, kurum işlerini yolunda yürütmekten başka, yıllık iş programlarını, bütçe ve kadrolarını incelemek, kurumun gayelerinde belirtilen müesseseleri kurup işletmek ve bu kabil işlerle uğraşan, hakikî ve hükmî şahıslarla iş ve sermaye ortaklığı yapmak, kısa ve uzun vâdeli istikraz akdetmek, şubeler açmak, mümessillik vermek, yıllık bilançoları inceleyerek ilgili yerlere sevk etmek gibi hususları müzakere eder ve karara bağlar.

Genel müdür, kurumun, kuruluş kanunu ile Yönetim Kurulu kararları istikametinde sevk ve idaresini sağlar. Kurumu malî, kazaî ve idarî makamlar nezdinde ve üçüncü şahıslara karşı temsil eder. Genel müdür ve iki yardımcısı, yüksek öğrenim yapmış kimseler arasından Tarım Bakanının inhası ve Bakanlar Kurulunun tasvîbi ile tâyin olunur.

Hukuk Müşavirliği : Teftiş Kurulu Başkanlığı ve Genel Müdür Müşavirliği Genel Müdürlük birimini meydana getirir.

Esas birimler :

A. Malî İşler Daire Başkanlığı;
B. Personel ve İdârî İşler Daire Başkanlığı;
C. Araştırma - Planlama Koordinasyon Daire Başkanlığı;
D. Satın Alma ve Pazarlama Daire Başkanlığı;
E. İmalât ve Kalite Kontrol Daire Başkanlığı;
F. Tesisler Daire Başkanlığı.

SEK'in faaliyetlerini yürüttüğü ve kendi kurduğu tesisler yanında sermaye iştiraki ile ortak olduğu tesisler de bulunmaktadır :

A. Tamamen kendine âit süt ve mamulleri tesisleri :

1. Adana Süt ve Mamulleri Müessesesi : 28.4.1968 tarihinde hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 19 500 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 12 600 ton süttür.

2. İzmir Süt ve Mamulleri Müessesesi : 29.4.1968 tarihinde hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 21 000 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 12 600 ton süttür.

3. İstanbul Süt ve Mamulleri Müessesesi : 14.10.1968 tarihinde hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 36 000 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 12 600 ton süttür.

4. Kars Süt ve Mamulleri Müessesesi : 15.12.1968 tarihinde hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 30 500 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 21 600 ton süttür.

5. Ilıca (Erzurum) Fabrikası : Yatırım tutarı 14 750 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 15 000 ton süttür.

6. Eskişehir Fabrikası : Yatırım tutarı 14 750 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 15 000 ton süttür.

7. Balıkesir Fabrikası : Yatırım tutarı 30 000 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 15 000 ton süttür.

8. Kayseri Fabrikası : Yatırım tutarı 3 000 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 15 000 ton süttür.

9. Ceylanpınar (Urfa) Fabrikası : Yatırım tutarı 17 000 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 15 000 ton süttür.

10. Kemah (Erzincan) Fabrikası : Yatırım tutarı 20 000 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 7 500 ton süttür.

B. Peynir ve tere yağı fabrikaları :

1. Kastamonu Fabrikası : 1974'te hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 3 385 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 6 000 tondur.

2. Burdur Fabrikası : 1974'te hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 7 950 000 TL'dir Yıllık kapasitesi 6 000 tondur.

3. Çankırı Fabrikası : 1974'te hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 8 120 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 6 000 tondur.

4. Havsa (Edirne) Fabrikası : 1974'te hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 8 175 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 6 000 tondur.

5. Muş Fabrikası : 1974'te hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 9 897 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 6 000 tondur.

6. Trabzon Fabrikası : 1976'da hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 6 700 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 6 000 tondur.

7. Ağrı Fabrikası : 1976'da hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 6 700 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 6 000 tondur.

8. Diyarbakır Fabrikası : 1976'da hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 6 700 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 6 000 tondur.

9. Van Fabrikası : 1976'da hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 6 700 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 6 000 tondur.

10. Erzincan Fabrikası : 1975'da hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 6 700 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 6 000 tondur.

11. Siverek (Urfa) Fabrikası : 1976'da hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 6 700 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 6 000 tondur.

12. Sivas Fabrikası : 1975 yılında hizmete girmiştir. Yatırım tutarı 6 700 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 6 000 tondur.

13. Aksaray (Niğde) Fabrikası : Yatırım tutarı 9 750 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 7 500 tondur.

14. Afyon Fabrikası : Yatırım tutarı 10 528 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 7 500 tondur.

15. Yatağan (Muğla) Fabrikası : Yatırım tutarı 9 750 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 7 500 tondur.

Bu fabrikalardan başka her biri 7 500 ton çiğ süt kapasiteli Adıyaman, Bayburt (Gümüşhane), Çorum, Elâzığ, Giresun, Yüksekova (Hakkâri), Kahramanmaraş, Kırşehir, Âdilcevaz (Bitlis), Tunceli, Çan (Çanakkale), Amasya, Mazıdağ (Mardin), Ankara, Siirt, Sinop, Devrek (Zonguldak, 15 000 ton kapasiteli) fabrikaları planlanmış ve faaliyete geçmiştir.

C. Sermaye iştiraki yapılan fabrikalar :

1. Polsan Süt ve Sanayii Ticaret A. Ş. : Sermayesi 8 000 000 TL'dir. İştirak miktarı 2 000 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 7 500 tondur. Mamulleri, pastörize süt, yoğurt, tere yağı ve peynirdir.

2. Turhal Süt ve Sanayii Ticaret A. Ş. : Sermayesi 15 000 000 TL'dir. İştirak miktarı 3 750 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 7 000 tondur. Mamulleri, pastörize süt, yoğurt, tere yağı ve peynirdir.

3. Bolu Süt ve Sanayii Ticaret A. Ş. : Sermayesi 27 000 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 3 500 tondur. İştirak miktarı 7 750 000 TL'dir. Mamulleri, süt, yoğurt, tere yağı ve peynirdir.

4. Bingöl Yem - Süt ve Besicilik A. Ş. : Sermayesi 17 000 000 TL'dir. İştirak miktarı 4 000 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 6 000 tondur. Mamulleri, peynir ve tere yağıdır.

5. Konya ve Civarı Süt Sanayii A. Ş. : Sermayesi 12 000 000 TL'dir. İştirak miktarı 3 300 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 7 000 tondur. Mamulleri, pastörize süt, peynir, tere yağı ve yoğurttur.

6. Doğanşehir (Malatya) Süt ve Mamulleri A. Ş. : Sermayesi 7 500 000 TL'dir. İştirak miktarı 3 000 000 TL'dir. Yıllık kapasitesi 7 500 tondur.

7. Kıbrıs'ta Türk Sanayii İşletmeleri Holding Ltd. Ş. : Sermayesi 100 000 000 TL'dir. İştirak miktarı 5 000 000 TL'dir.

D. İstanbul SEK Mama Fabrikası : 1971'de hizmete girmiştir. Yıllık kapasitesi 300 tondur. T. C. Hükûmeti ile UNICEF, FAO ve WHO arasında imzalanan anlaşmalarla kurulmuştur. Fabrikanın makinaları UNICEF tarafından temin edilmiştir. Kuruluş gayesi; dar gelirli ailelerin 0 - 3 yaş arasındaki çocuklarına ucuz, fakat protein bakımından zengin besleyici değeri yüksek gıda sağlamaktır. Vitamin, mineral ve vanilya gibi katkı maddelerini UNICEF göndermektedir. Formülü oluşturan diğer maddelerin tamamı ise yurt içinden sağlanmaktadır.

SÜTLEĞEN (*Euphorbia),* Euphorbiaceae familyasından bir cins. Süt taşıyan bitkilerdir. Çiçekleri çok indirgenmiş olup dişi çiçek bir ovaryumdan ve erkek çiçek bir stamenden ibarettir. Bu çiçekler siatyum (cyathium) denilen ve erdişi bir çiçeği andıran küçük kısmî durumlarda toplanmıştır. Bir siatyum, ortada bulunan bir dişi çiçek ve bunun etrafında dizilmiş bulunan beş adet erkek çiçekten yapılmıştır. Bu topluluk çanak yapraklara benzeyen 5 brakte ile çevrilmiştir. Brakteler arasında 4 salgı bezi bulunur ve beşincinin yerinde dişi çiçeğin sapı dışarı doğru sarkar.

Türkiye'de 60 kadar S. türü yetişmektedir. Çoğu zehirlidir. Bazılarının sütü ve tohumları balık zehiri olarak kullanılır.

SÜT OTU *(Polygala),* Polygalaceae familyasından otsu veya odunlu bitkiler. Yaprakları basit, tam ve stipulsuzdur. Çiçekleri erdişi, tek simetrili, başak veya salkım durumundadır. Her çiçeğin tabanında bir brakte ve iki brakteol bulunur. Çanak yapraklar beş adet, yandakiler daha geniş ve kanat şeklindedir. Taç yapraklar 3 adet olup alttaki kayık şeklinde, parçalıdır. Erkek organ sayısı 8, ovaryum iki karpelli (meyva yaprağı), iki gözlüdür. Meyve lokulisit kapsüldür. *Polygala supina, P. anatolica* memleketimizde yetişen S. O. türlerindendir. Kuzey Amerika ve Kanada ormanlarında yetişen *P. senega* türünün kökünden elde edilen senegin ve saponin maddeleri kronik bronşitlerde ekspektoran (balgam söktürücü) olarak kullanılmaktadır.

SÜTTERLIN, Ludwig (1865 - 1917), Alman grafikçisi. İcat ettiği bir yazı çeşidiyle ün kazanmıştır. Bu yazı çeşidi Almanca konuşan ülkelerin bazı okullarında kullanılmıştır. Bu yazıyla yazı öğretimine önemli yenilikler getirilmiştir.

SÜVEYDE, Güney Suriye'de Cebel-i Havran'ın merkezî bir şehri. Havran volkanik kitlesinin batı eteğinde kurulmuştur. Keçecizade Fuad Paşa'nın 1860 Suriye ıslahatı faaliyetleri arasında bir süre karargâh olarak yerleştiği Muhtare köyünün şehirleşmeye başlamasıyla S. meydana gelmiştir. Bâb-ı âlî'nin 1861'de Avrupa komisyonu ile yaptığı antlaşmadan sonra Cebel-i Dürûz mutasarrıflığının merkezi, dinî merkez olan Deyrü'l - kamer'den buraya nakledildi. 1879'da İbrahim el-Atraş tarafından S. ve yöresi yağma ve tahrip edildi ise de, Şam valisinin müdahalesiyle sükûn temin edildi. 1917'de Osmanlı hâkimiyeti Arabistan ve Suriye'den çekilirken S. Atraşîleri dinî liderlere ve öteki Dürzî şeflerine aykırı olarak İngiltere ve Şerif tarafında yer aldılar. General Gouraud, Salim el-Atraş'ı Cebel-i Dürûz emîri ilân ederek 1921'de S.'ye bir Fransız delegesi yolladı. Buna karşı olan Es'ad el-Atraş, Ağustos 1921'de S.'yi bastı. Büyük Dürzî ayaklanması 1925'te sona erinceye kadar S. baskın, işgal ve yağmalara uğradı. Bugün Suriye'de bir idarî bölümün (muhafızlık) merkezidir. Bk. DÜRZİLER ve CEBEL-İ DÜRÛZ.

SÜVEYŞ (Ar. *Es-Süveys,* Fr., İng. *Suez),* Mısır'da, aynı adla anılan körfezin bitiminde bir vilâyet ve liman şehri. Vilâyetin nüfusu 306 900, şehrin nüfusu 264 000 (1966)'dir. S. kanalının güney ucu bu limanda başlar. S. kara ve demir yollarıyla 130 km batısındaki Kahire'ye bağlıdır. Süveyş kanalının Akdeniz'deki bitiş yeri olan Port - Said'e de kara ve demir yolları bağlantısı vardır.

S., ülkenin petrol endüstrisinin başlıca merkezidir. Mahallî bölgelerden elde edilen ham petrol olsun, ithal malı ham petrol olsun, bu limandan ülkeye girer. Buradaki rafinerilerde tasfiye edilen petrolün büyük kısmı boru hattıyla Kahire'ye sevk edilir. S., önemli bir kimyevî gübre ve kalsiyum nitrat üretme merkezidir. Deniz yoluyla Hacc'a gidecekler, buradan gemilere binerek Cidde'ye gider.

S., küçük bir balıkçı köyü iken, S. kanalının açılması üzerine gelişmiştir.

SÜVEYŞ KANALI, Mısır'daki Süveyş berzahında, Akdeniz ile Kızıldeniz arasında açılmış, deniz seviyesinde bir kanal. Uzunluğu 162,5 km olan kanalın kazılarak açılan kısmı 148 km dir. Sunî olarak yükseltilmiş olan Acı Göller arasındaki 14 km lik mesafe hemen hemen kazıya hiç ihtiyaç göstermemiştir. İlk açılışta asgarî derinlik 7 m, asgarî genişlik de 22 m idi. Muhtelif genişletme ve derinleştirme çalışmaları sonunda 1963'te asgarî genişlik 55 m ye ve iki kıyıdaki asgarî derinlik de 10 m ye çıkarıldı. Kanalın, suların çekilmesi sırasındaki derinliği de asgarî 12 m oldu. 11 m su çeken gemiler kanaldan geçebilir. Dolu tankerler için kanaldaki azamî sürat 8 mil, yük gemileri için de 8,6 mildir. Kanalı ortalama geçiş süresi, 48 saatten 15 saate indirilmiş bulunmaktadır. Kanal, 1972'de 110 000 tonluk tankerlerin geçebileceği şekilde yeniden genişletilmiş ve derinleştirilmiştir.

SÜVEYŞ KANALI

Kanalın açılışından sonra uzun süre Port - Said ile Mısır'ın diğer kısımları arasında demiryolu bağlantısı kurulmamıştı. Bunun sonucu olarak kanalın Port - Said ile İsmailiye arasındaki kısmında işlemeye başlayan ve sayıları gittikçe artan küçük yolcu tekneleri ve başka tekneler, kanaldaki büyük gemilerin trafiği için tehlikeli olmaya başladı. 1891'de **Mısır hükûmeti, S. K.** şirketine İsmailiye ile Port - Said ara-

sında dar bir demiryolu hattı döşenmesine izin verdi. Bu hat 1893'te işletmeye açıldı. 1902'de hükûmet, ana hattı, bunun yerine İsmailiye'den kuzeye doğru uzattı. Kahire'den İsmailiye'ye gelen hat 1916'da çift hale getirildi.

Kanalın üstündeki ilk asma köprü, 1916'da yapılan ve Filistin'e giden tren hattını taşıyan köprü oldu. Bu köprü, 1918 mütarekesinden sonra, S. K. şirketinin isteği üzerine söküldü. Köprü II. Dünya Savaşı sırasında yeniden yapıldı; savaştan sonra tekrar söküldü; tren katarları feribotlarla taşınmaya başlandı. Nihayet El-Firdan'da, bir kara ve demir yolu asma köprüsü yapılarak 1954'te işletmeye açıldı. Bu köprünün ayakları arasındaki mesafe yaklaşık 60 m den ibaretti; bu mesafenin çok az olması kanaldaki trafiği aksattığından, onun yerine yapılan yeni bir köprü 1964'te işletmeye açıldı. Bu köprünün ayakları arasındaki mesafe 148 m dir.

Tarih : Eski Mısırlılar, muhtemelen I. Sesostris zamanında (M. Ö. XX. yüzyılın başları), Nil deltasından, bugünkü Süveyş limanının bulunduğu yere kadar uzayan bir tatlı su kanalı açmışlardı. Kanalın tamirine M. Ö. VI. yüzyılda Firavun II. Necho tarafından başlandı ve M. Ö. 500 civarında da Pers fatihi Darayavahuş (Darius) tarafından tamamlandı. Daha sonraki Roma işgali devirlerinde, kanal, birçok defalar terk edildi ve onarıldı. M. S. VII. yüzyılda, Aşağı Mısır'ın Arap kumandanı Amr İbnü'l-As, Nil vadisinden Mekke'ye gönderilen tahıl sevkiyatını kolaylaştırmak için bu su yolunu tekrar açtı. Ancak VIII. yüzyılda Halîfe el-Mansur askerî mülâhazalarla kanalı kapattı; o tarihten sonra da kanal artık kullanılmaz oldu.

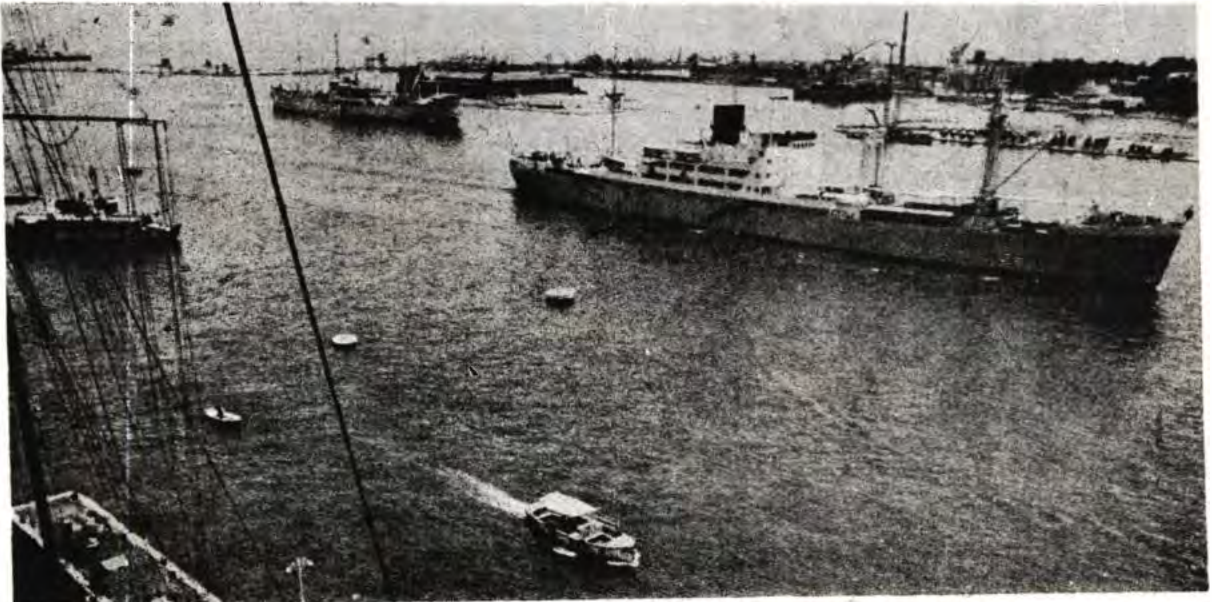
XV. yüzyılda Venedikliler, XVII ve XVIII. yüzyıllarda da Fransızlar Süveyş berzahından bir kanal açmanın lüzumu üzerinde durdular. Böyle bir kanal Hint Okyanusu ile Akdeniz arasındaki yolu kısaltacak, gemilerin Ümit Burnundan dolaşmasını önleyecekti. Ancak, bütün düşünce ve niyetler neticesiz kaldı.

S. K.'nın yeniden açılmasıyla ilgili ciddî çalışmayı, Napoléon'un Mısır'ı işgali sırasında (1798 - 1801) Fransızlar yaptı. Fransız subayları ve ilim adamları bu maksatla bölgede birkaç gün geçirdiler. Bonaparte'ın münakale hatları başmühendisi J. M. Le Père, yaptığı araştırmalar sonunda, yanlış bir hesaba saplandı. Ona göre Akdeniz'le Kızıldeniz arasında, Akdeniz'de cezîr (suların inmesi), Kızıldeniz'de med (suların kabarması) varken, Kızıldeniz'in suları Akdeniz'den 10 m daha yüksek seviyede bulunuyordu. Le Père, bu hatalı neticeye varınca, iki deniz arasında özel gemi havuzları yapmadan kanalın işletmeye açılmasının mümkün olmadığını belirtti. Onun vardığı bu neticeyi, daha sonra kanal projesi üzerinde uğraşanlar da, hiç tartışmadan kabul ettiler.

Buharlı geminin icadı, zamanla gelişmesi, bunların sürat ve tonajlarının artması, çok geçmeden dikkatleri yine Süveyş'e çevirdi. Burada açılacak bir kanalın hangi esasa göre olacağı hususunda fikir ayrılıkları vardı. Bazıları kanalın, berzahın iki dar tarafını birleştiren bir tuzlu su kanalı olması, bazıları da ikmalini Nil'den yapan tatlı su kanalı olmasını istiyordu. 1820'de Mahmudiye kanalının açılması İskenderiye ile Kahire arasında su yolu ulaşımını sağladı. 1830'da, İngiltere'nin görevlendirdiği F. R. Chesney, iki deniz arasında çok az bir seviye farkı olduğunu ve ayrıca havuz yapmadan kanal açmanın mümkün olacağını belirtti.

1846'da, 150 000 frank sermayeli S. K. etüd cemiyeti kuruldu. Bu cemiyetin 12 müdürü arasında İngiliz Robert Stephenson, İtalyan asıllı Avusturyalı demir yolu mühendisi Alos von Negrelli ve L. M. A. Linant de Bellefonds (Linant Bey) vardı. Cemiyete kanal için çeşitli yollar teklif edildi; sonunda Negrelli'ninkine en yakın plan kabul edildi.

O sırada, Ferdinand Marie Vicomte de Lesseps sahneye çıktı. Lesseps, 1833 - 1837 yıllarında Fransız diplomatik heyetinin bir üyesi olarak Mısır'da bulunmuş ve müstakbel Mısır Hıdivi Mehmed Saîd Paşa ile dostluk kurmuştu. Lesseps kanal üzerinde çalışmaya başladı ve çeşitli projeleri inceledi. 1854'te Saîd Paşa hıdiv olunca, Lesseps'in beklediği fırsat gelip çatmış oldu. Diplomatik hizmetten ayrılmış olan mühendis, hemen Mısır'a koştu, kasımın 15'inde Saîd Paşa tarafından kabul edildi. 15 gün sonra da Türk hükûmetinin tasdikine arz edilmek üzere iptidaî bir anlaşma imzalandı. Ardından, bu büyük teşebbüsü gerçekleştirmek için *Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez* (Evrensel Süveyş Deniz Kanalı

SÜVEYŞ KANALI : Port Said'i terk eden bir gemi

Şirketi) kuruldu. Daha sonra şirketin kuruluş esasları daha teferruatlı hale getirildi (1856). Şirketin sermayesi 200 000 000 frank idi. Kanalın açılışından itibaren 99 yıl boyunca kârın % 75'i şirkete kalacak, % 15 Mısır'ın olacak, % 10 da kuruculara dağıtılacaktı. Kanalın açılış çalışmalarına 1859'da başlandı. İngiltere, Hindistan yolunun tehlikeye düşeceğini düşünerek çalışmaların durdurulmasını istediyse de, Saîd Paşa buna aldırmadı. Çünkü bu işte çalışmak üzere 20 000 işçi görevlendirmişti ve bunlara para verilmiyordu. Ancak Saîd Paşa ölüp de yerine 1863'te İsmail Paşa geçince, Osmanlı devletinin tavassutuyla ve özellikle anayasaya göre angarya usulüyle işçi çalıştırılamayacağı gerekçesiyle kanal çalışmaları durduruldu. Ancak daha sonra işçilere ücret ödenmeye ve kazı işlerinde makineler kullanılmaya başlayınca Osmanlı devleti yeni bir fermanla kanalın açılış çalışmalarına izin verdi (1866). Üç yıl sonra da kanal, İmparatoriçe Eugénie tarafından açıldı (17 kasım 1869).

O tarihten itibaren S. K.'nın önemli stratejik rolleri oldu. İngilizler I. Dünya Savaşı'nda kanala hâkim olmak istedilerse de, 1915 ve 1916'da karşılarında Türk - Alman kuvvetlerini buldular. II. Dünya Savaşı'nda, Kuzey Afrika'yı işgal eden Alman kuvvetlerinin de en büyük hedeflerinden biri S. K.'nı ele geçirmekti. Savaşın bitmesinden sonra Mısır'la İngiltere arasında, kanal konusunda önemli anlaşmazlıklar çıktı. İngiltere 1946'da Mısır'ın bağımsızlığını tanıyarak buradaki kuvvetlerini geri çekmiş, ancak askerlerini kanal bölgesinden tamamen çekmemişti. Mısır, 1951'de bu anlaşmayı tanımayarak, İngiltere'nin, askerlerini kanal bölgesinden çekmesini istedi. İngiltere bunu kesinlikle reddedince iki ülke arasında tehlikeli boyutlara ulaşabilecek bir anlaşmazlık çıktı. Sonunda kanal, bir süre Birleşmiş Milletler'in seçtiği, milletlerarası bir kuvvetin muhafazasına terk edildi. 1958'de de Mısır, S. K.'na tamamen sahip oldu.

SÜVEYŞ KÖRFEZİ, Kızıldeniz'in kuzeyindeki iki büyük körfezden batıda olanı. Afrika'yı, Sînâ yarımadasından ayırır; Süveyş Kanalı vasıtasıyle Akdeniz'e bağlıdır. Uzunluğu başlangıcındaki Cubal boğazından Süveyş'e kadar 195 mil, genişliği 20 mildir. Körfezin suları sığdır. Dört yerde genişliği azalır. En dar yerinde genişlik 12 mildir.

S. K., Tersiyer zamanın Miyosen ve Pliyosen devirlerinde teşekkül etmiştir. Başlangıç noktasından Kızıldeniz'e doğru hafifçe derinleşir. Sığ sahil sularında mercan resifleri teşekkül etmiştir. Körfezin sahilleri orta Sînâ sahili boyunca nisbeten sarptır; geri kalan kısımlar genişliği 20 km yi geçen susuz sahil ovasından ibarettir. Yerleşme merkezleri özellikle Afrika kıyısındaki birkaç balıkçı köyüne inhisar eder.

Körfezin kuzeyinden Akdeniz'e kadar Süveyş berzahı uzanır. Bu berzah alt Pliyosen devrinden beri Akdeniz'le Kızıldeniz'i birbirinden ayırmaktadır. Toprakları kumlu ve çakıllıdır. Uzunluğu 120 km olan körfezde, Süveyş Kanalı üzerinde biri büyük, diğeri küçük olmak üzere iki acı göl, Timsah gölü diye anılan bir başka göl vardır.

SÜYÛTÎ, Celâlüddîn Ebü'l-Fadl Abdurrahmân (Kahire 1445 - Kahire 1505), Arap tefsir, hadis, İslâm hukuku, gramer âlimi ve tarihçisi. İran'dan gelerek Mısır'da yerleşmiş bir ailenin çocuğudur. Babası Kemâlüddîn Ebû Bekr (ölm. 1451), Kahire'de kadılık yapmış, Abbasî halifelerinden II. Müstekfî Billâh'ın imamlığında bulunmuş, zamanın ünlü kişilerindendi.

Küçük yaşta *Kur'ân*'ı ezberleyerek öğrenimine başlayan S., gramer, tefsir, hadis ve İslâm hukuku alanlarında yetişmiş, daha 16 yaşındayken Arapça okutmasına izin verilmiştir. Sonra İslâm hukuku ve hadis dersleri de veren S., Mütevekkil Alallâh'ın halifeliği zamanında büyük bir itibar görmüş, kendisine verilen Baybarsîye şeyhliğinin sağladığı imkânlarla rahat yaşamıştır. Gerek kendisini çekemeyenlerin aleyhinde çalışmaları gerek kendisinin hatalı tutumları yüzünden, hakkında soruşturma açılmış ve görevinden uzaklaştırılmıştır. Nil üzerinde bulunan Ravza adasındaki evine çekilen S., burada çalışmalarına devam etmiş, teklif edilen görevleri kabul etmemiştir.

S.'nin altı yüze yakın eseri olduğu söylenir. Kendisi *Hüsnü'l-Muhâzara fî Ahbâri Mısr ve'l-Kâhire* adlı kitabında üç yüz eseri olduğunu bildirmiştir; ancak sonradan yazdıklarıyla bu sayının arttığı kesindir. Brockelmann üç yüz beş, Flügel ise, beş yüz altmış eserini tesbit etmiştir. S., kendisinden öncekilerin eserlerinde değişiklikler yaparak, onları kendi eseri gibi göstermekle suçlanmışsa da, bu iddiaların doğru olduğu söylenemez. Yazdıklarıyla Osmanlı ülkesinde de ün kazanmış, bazı eserleri Türkçeye çevrilmiştir.

S.'nin tefsir, hadis, gramer ve tarihle ilgili eserlerinden birkaçı şunlardır : *Tefsîrü'l-Celâleyn, Kitâbü'd-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr, Lübbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl, El-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân, Câmi'u's-Sağîr min Ehâdîsi'l-Beşîri ve'n-Nezîr, El-Le'âli'l-Masnû'a fî Ehâdîsi'l-Mevzû'a, Kenzü'l-Ummâl fî Sübûti Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl* (Türkçeye çevrilmiştir), *El-Muhzır fi Ulûmi'l-Luğa, El-Ahbâru'l-Merviyye fî Sebebi Vaz'i'l-Arabiyye, Bedâyi'ü'z-Zuhûr fî Vakâyi'ü'd-Dühûr, Târîhü'l-Hulefâ, Hüsnü'l-Muhâzara fî Ahbâri Mısr ve'l-Kâhire* (Türkçeye iki ayrı çevirisi yapılmıştır). (İ. Ü.)

SÜZGEÇ GAGALILAR *(Lamellirostres)*, bazı eski sınıflamalara göre yalnız Kuşlar sınıfından Ördekgilleri ve Flamangilleri içine alan bir takım.

SVASTİKA veya SWASTİKA, uzantıları dik açılar halinde kıvrılmış bir gamalı haç biçiminde, Nazi rejiminin sembolü olan bir amblem. S.'nın Tunç Çağından beri Avrupa'da ve M. Ö. III. binden beri Asya'da bir süs örneği (modeli) olarak kullanıldığı bilinmektedir. Aslında "mutlu hayat" anlamına gelen kelime Sanskrit menşelidir. S., Polinezya ve Kuzey Amerika Kızıl Derilileri tarafından da kullanılmasına rağmen, Avustralya'da bilinmiyordu ve Afrika ile Orta Amerika'da da çok az tanınmaktaydı. S. daha çok bir güneş veya ateş sembolü olarak yorumlanmakla beraber, eski İskandinav mitolojisinde ise, Thor'un çekicini sembolleştiriyordu.

S.'nın bir Aryanî sembolü olduğu inancı, Yahudi düşmanlığının işareti olarak, Avusturya ve Almanya'da kullanılışına zemin hazırlamıştır. Bu görüşten hareketle Hitler, 1919'da Nasyonal Sosyalist Partisi için bir bayrak hazırlandığı zaman, kırmızı bej (kumaş) zemin üzerine bir daire içerisine siyah bir S. yerleştirdi. 1935 eylülünde bu alem, Üçüncü Reich'in resmî bayrağı oldu. S., Nazi rejimi ve partisinin bütün öteki amblemlerinde de görüldü.

SVEDBERG, Theodor (doğ. Valbo 1884), İsveçli kimyacı. Özel olarak koloidleri ve maddenin yapısını incelemiştir. 1926'da Nobel kimya ödülünü kazanmıştır.

SVEND, Esteridsen (aş. yu. 1018 - 1076), Danimarka kralı. İyi yürekli Magnus onu selefi olarak tanıdıktan sonra on yedi yıl boyunca Harald Haardraade ile çatışmak zorunda kalmış ve iki defa (1069 ve 1074'te) İngiltere'yi tekrar zaptetmek için teşebbüse geçmiş, ama kardeşlerinin ihanetine uğrayarak başarıya ulaşamamıştır.

SVEND, Grade (aş. yu. 1125 - Grade 1157), Danimarka kralı. İmparator III. Konrad'ın sarayında büyümüş ve 1147'de kral seçilmiştir. Ana Jutland halkı tarafından seçilen Knut Magnussen'le çatışmak ve 1154'te tacı Valdemar ile paylaşmak zorunda kalmıştır. Sonra Almanya'ya kaçmış, Knut'u katlettirmeyi ve Valdemar'ı yaralamayı başarmış, fakat yenilgiye uğramış ve kaçarken bir köylü tarafından öldürülmüştür.

SVEND, Tjugeskjaeg (aş. yu. 960 - Gransborough 1014), Danimarka kralı. Vaftiz olmasına rağmen putperest kalmış ve Viking'lerin birçok seferlerine katılmıştır. İsveç kralı Erik Segersall, S.'i Danimarka'dan kovmuş, ama o ölünce Danimarka'ya dönmüş ve Segersall'ın dul karısıyla evlenmiştir (998). Norveç'in bir kısmını feth etmiş ve İngiltere'ye birçok seferler yapmıştır. Sonuçta İngiltere hemen hemen Danimarkalıların eline geçmiştir (994 - 1015).

SVERDLOVSK (1924'e kadar kullanılan eski adı : Ekaterinburg), Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinde, Ural dağlarının doğusunda bir şehir. Nüfusu 1 147 000 (1975)'dir. Ural bölgesinin en büyük yerleşme yeri olan S., önemli bir kara ve demir yolu kavşağıdır. İşlek bir hava meydanı vardır.

Önemli bir yeraltı servetleri bölgesinde bulunan S.'ta demir - çelik, metalürji ve kimya maddeleri endüstrisi gelişmiştir. Aynı zamanda büyük bir kültür merkezidir. Sovyet Bilimler Akademisinin bir kolu S.'ta kurulmuştur. Şehirde 40 araştırma enstitüsü, 10 yüksek okul, 5 tiyatro, konservatuvar, 4 müze ve resim galerisi vardır.

1721'de eski Şartaş köyünün yerinde kurulan şehir, demir fabrikasının açılması üzerine büyük bir gelişme göstermiş, Ural bölgesinde bir endüstri ve idare merkezi halini almıştır. 1878'de Perm ile demir yolu bağlantısı kurulmuştur. 1924'te Y. M. Sverdlov'un adına izafetle S. adını almıştır. 1918'de Çar II. Nikolay ailesiyle birlikte S.'ta hapsedilmiştir.

SVINHUFVUD, Pehr Evind (Sääksmäki 1861 - Luumäki 1944), Finlandiyalı devlet adamı. 1886'da devlet memuru oldu. 1905'te Rus ihtilâlinden sonra toplanan birinci Finlandiya diyeti başkanlığıyla siyaset hayatına atılmış, 1914'te Ruslar tarafından Sibirya'ya sürülmüştür. 1917'de ihtilâlcilerce serbest bırakılmıştır. Finlandiya'ya dönerek bakan olan S., ülkesini Rus boyunduruğundan kurtarmaya çalışmıştır. "Kızıl"lar onu takip edince Ocak 1918'de Vasa'ya sığındı, naip olarak istiklâl harbini sevk ve idare etti. 1930'da bir orta sınıf koalisyon hükümeti kurmuş, 1931'de ise cumhurbaşkanı seçilmiştir.

SVİLENGRAD (Türkçe adı : Mustafapaşa), Bulgaristan'da, Ḩaskovo (Hasköy) çevre (okrĭg)'sinde, Meriç ırmağı üzerinde bir şehir. Nüfûsu 12 438 (1965)'dir. Sofya - İstanbul uluslararası demiryolunda son Bulgar istasyonu olan S., Harmanlı, Ḩaskovo, Dimitrovgrad, Topolovgrad ve Edirne'ye kara yoluyla bağlıdır.

S. çevresinde tütün, pamuk, tahıl, sebze, meyve v.b. yetiştirilir. Ayrıca, bu çevrede ipek böcekçiliği de önemli bir yer tutar.

Şehir, XV. yüzyılda Burdenis adlı eski bir yerleşme yeri yakınında kurulmuştur. Meriç ırmağı üzerindeki köprü (uzunluğu 295 m), Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır (aş. yu. 1510). Bu bakımdan S., Cisr-i Mustafa Paşa adıyla anılmıştır. Bu ad 1913 yılına kadar kullanılmıştır.

SVİŞTOV, Bulgaristan'da, Pleven (Plevne) çevre (okrĭg)'sinde, Tuna nehrinin sağ kıyısında bir şehir. Nüfusu 18 500 (1970)'dür. Gıda maddeleri fabrikaları vardır. Son yıllarda bir üniversite merkezi olarak gelişmiştir. Kara yoluyla Veliko Tırnovo, Pleven, Ruse (Rusçuk) ve Nikopol (Niğbolu)'a bağlıdır.

SVOBODA, František Xaver (Mníšek 1860 - Prag 1943), Çek romancısı ve piyes yazarı. 1883 ve 1885'te iki şiir kitabı çıkardıktan sonra kendisini roman ve sahne yazarlığına verdi. En çok sevilen eserleri iki büyük romanıdır. Bunlardan *Rozkvět* (Çiçek açışı) [1898] adlı romanı bir köylü ailesinin başından geçenleri anlatır. *Reka* (Nehir) [1908] adındaki ise çağdaş Prag'ın portresini çizer. Her iki eserde de S., derin psikoloji bilgisini ortaya koyar.

SWAN RIVER (= Kuğu ırmağı), Güney-batı Avustralya'da bir ırmak. Uzunluğu 390 km dir. Perth - Fremantle'de Hint Okyanusuna dökülür. S. R.'da kara kuğular yaygın olarak yaşar.

SWANSEA (veya Abertawe), Büyük Britanya'da, Galler (Wales) ülkesinde bir liman şehri, Glamorganshire'ın merkezi. Nüfusu 189 800 (1974)'dür. Şehirde XIV. yüzyıldan kalma bir şatonun harabeleri vardır. S.'den kömür ihraç edilir. Kalay, aluminyum ve bakır işletmeciliği ile makina yapımı gelişmiştir.

SWAZILAND (İng.; yerli adı : Ngwane), Güney-doğu Afrika'da bağımsız bir ülke. Toprakları doğuda, Mozambik'le olan küçük bir sınır sayılmazsa bütünüyle Güney Afrika Birliği sınırları içindedir. Yüzölçümü 17 400 km², nüfusu 414 000 (1971), başşehri Mbabane (14 000)'dir.

S.'ın toprakları kuzeyden güneye doğru şeritler halinde inen dört bölgeye ayrılır : Yüksek açık arazi (en batıda), orta açık arazi, alçak açık arazi ve doğuda, Lubombo platosu. Batıdaki dağlık bögenin yüksekliği 1 800 m yi geçer. Orta bölgenin yüksekliği 500 - 900 m arasında değişir. Alçak açık arazinin yüksekliği hiçbir yerde 300 m yi geçmez. Doğudaki Lubombo platosunun yüksekliği ise 450 m civarındadır. Yüksek açık arazinin tipik bitkisi ılımlı iklime mahsus kısa boylu otlardır. Orta açık arazi granittir ve savanlarla kaplıdır. Doğuya gidildikçe verimli bir görünüş kazanır. Alçak arazinin başlıca bitki örtüsü dikenli çalılıklar teşkil eder. Lu-

bombo platosunun bitkileri de kısa boylu otlardan ibarettir. Başlıca, Komati ve Usutu ırmakları ülkeyi batı-doğu istikametinden keser.

S.'da yaşayan Swaziler ve Avrupalılar çiftçilikle uğraşır. Başlıca mahsuller pamuk, şeker kamışı, ananas ve darıdır. Sığır, koyun, keçi ve domuz beslenir. Mineral olarak en çok demir, amyant, maden kömürü, az miktarda kaolin, barit elde edilir. Güney Afrika'daki Swazilerin % 60'ı S.'da; % 40'ı da Güney Afrika Birliği'nde yaşar.

SWAZILAND

S.'ın toprakları kuzeyden güneye doğru şeritler halinde inen dört bölgeye ayrılır : Yüksek açık arazi (en batıda), orta açık arazi, alçak açık arazi ve doğuda, Lubombo platosu. Batıdaki dağlık bölgenin yüksekliği 1 800 m yi geçer. Orta bölgenin yüksekliği 500 - 900 m arasında değişir. Alçak açık arazinin yüksekliği hiçbir yerde 300 m yi geçmez. Doğudaki Lubombo platosunun yüksekliği ise 450 m civarındadır. Yüksek açık arazinin tipik bitkisi ılımlı iklime mahsus kısa boylu otlardır. Orta açık arazi granittir ve savanlarla kaplıdır. Doğuya gidildikçe verimli bir görünüş kazanır. Alçak arazinin başlıca bitki örtüsünü dikenli çalılıklar teşkil eder. Lumbombo platosunun bitkileri de kısa boylu otlardan ibarettir. Başlıca, Komati ve Usutu ırmakları ülkeyi batı-doğu istikametinde keser.

S.'da yaşayan Swaziler ve Avrupalılar çiftçilikle uğraşır. Başlıca mahsuller pamuk, şeker kamışı, ananas ve darıdır. Sığır, koyun, keçi ve domuz beslenir. Mineral olarak en çok demir, amyant, maden kömürü, az miktarda kaolin, barit elde edilir. Güney Afrika'daki Swazilerin % 60'ı S.'da; % 40'ı da Güney Afrika Birliği'nde yaşar.

Tarih : S.'ın tarihinin ilk devirlerine ait bilgiler az ve yetersizdir. Swazilerin atalarının, XVIII. yüzyılda önemli bir Bantu grubundan ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bundan sonra Zulularla yıllar süren mücadeleler olmuş, nihayet 1840'ta Swazi hükümdarı Mswati, Natal'daki İngiliz genel ajanı Sir Theophilus Shepstone'dan yardım istemiştir. Shepstone kısa zamanda barışı kurmuş ve ardından, Avrupalılar iki kabile arasındaki bölgeye yerleşmeye başlamışlardır. 1875'te Mbandzeni hükümdar olunca Avrupalılara büyük imtiyazlar vermiş ve bunun sonucu olarak Swazilerle Avrupalılar arasında büyük toprak anlaşmazlıkları doğmuştur.

Daha sonraki yıllarda ülkenin bağımsızlığı yolundaki çalışmalar dikkati çeker. 1881 ve 1884'te Transvaal ve Büyük Britanya, S.'ın bağımsızlığını tanımıştır. Bunu 1890'da İngiliz, Swazi ve Güney Afrika hükümetleri tarafından geçici bir hükümetin kurulması takip etti. Dört yıl sonra da, Swazilerin şiddetle protesto etmelerine rağmen, S.'ın idaresi ve himayesi Güney Afrika Birliği'ne verildi. Ancak, ülke Güney Afrika'ya katılmış değildi. 1903'te, Boer savaşından sonra S., İngiltere'nin himayesinde bir devlet haline geldi. 1968'de bağımsız bir ülke oldu. S. krallıkla yönetilmektedir.

SWEDENBORG, Emanuel (Stockholm 1688 - Londra 1772), İsveçli bilgin, fen adamı, matematikçi, filozof ve mutasavvıf. Protestan piskoposu J. Swedberg'in oğludur. Soyluluk sanı kazandıktan sonra S. adını almıştır. Uppsala'da tahsil görmüş ve edebiyat, şiir sanatı ve matematikle uğraşmıştır. Felsefe doktoru olunca (1710), birkaç yıl Avrupa'yı gezdi ve burada matematikle ilgili birçok eser yazdı. 1734'te *Opera philosophica et mineralia* (Felsefe ve madencilik çalışmaları) adlı bir eser verdi. Bu eserde S. o zamana kadar yazdığı eserlerden farklı olarak ruhî meselelerle uğraşır ve bir çeşit din ortaya koyar. 1743 - 1745 yıllarında bir manevî ve dinî kriz geçirmiş, 1747'de Bergskollegium'dan ayrılmış ve inzivaya çekilmiştir. Aynı zamanda çalışıyor, yazıyor ve yazdıklarını yayınlamak için İsveç'te yayıncı bulamadığından başka ülkelere baş vuruyordu. Geçirdiği bunalım sırasında kendisini ruh dünyasıyla temas halinde görüyordu. 1745'te Londra'da bulunuyorken gûya orada İsâ ile karşı karşıya gelmiş, İsâ da ona *Kitab-ı Mukaddes*'i yorumlamasını emretmiş. S.'un bundan sonra yazdığı eserlerin hepsi ilmî çalışmalardan elde ettiği bilgileri içine almakla beraber dinî bir karakter taşımaktadır. En önemlileri arasında şunlar vardır : *Arcana coelestia* (Öbür dünyaya ait sırlar) [1749 - 1756]; *Vera christiana religio* (Gerçek Hristiyan dini) [1771]; *Doctrina vitae pro Nova Hierosolyma* [1763]. S.'un, ölümünden sonra kurulan S. kilisesi ile hiçbir ilgisi yoktur.

SWEELINCK, Jan Pieters (Deventer 1562 - Amsterdam 1621), Hollandalı bestekâr, orgcu ve öğretmen. Jacob Buyck ile org ve beste çalışmaları, Amsterdam'da Oude Kerk'te uzun yıllar orgculuk yaptı. Genellikle Kuzey Almanya orgcuları, S. ile çalıştı. Büyük bir org bestekârı olarak ün yapan S.'in füg, fantazi, toccata gibi org eserlerinde kurduğu yapı, J. S. Bach tarafından da kullanılarak geliştirildi. Ayrıca, vokal musiki çeşidinden *Chansons Françaises* [1592 - 1594], *Rimes Françaises et Italiennes* [1612] adıyla tanınan eserleri yanında, son yıllarda Latince sözler üzerinde *Cantiones sacrae* [1619] adlı eserini besteledi. Birçok öğrenci yetiştiren S.'in eserleri Hollanda Müzikoloji Derneğinin himayesinde Max Seiffert tarafından yayınlandı [1895 - 1903].

SWIFT, Jonathan (Dublin 1667 - Dublin 1745), İrlandalı romancı, hicivci, şair ve siyasî yazar. Dublin'de Kilkenny School ve Trinity College'de tahsilden sonra, 1689'da Sir William Temple'in sekreteri oldu. Bundan sonra Anglikan rahibi olan S., St. Patrick's kilisesine bağlı kaldı.

SWIFT, Jonathan

S. ilkin edebî ve dinî konulardaki yazılarıyla ün kazanmıştır. 1711'de çıkardığı *The Conduct of the Allies* başlıklı siyasî yazı, S.'in Whig'leri bırakıp Tory'lere katıldığını siyaset dünyasına ilân etmiş, öbür yandan da Whig kabinesini düşürmeye yardım ederek, yazara İngiltere'de büyük bir ün sağlamıştır. Kraliçe Anne'in ölümüyle [1714] S. nüfuzunu yine kaybetti.

Drapier Letters (D. mektupları) [1724] başlığı altında yayınladığı yazılar, İrlanda'da büyük bir ilgiyle karşılanmış ve S. İrlanda'nın bir millî kahramanı haline gelmiştir.

S. devrinin en büyük mensur hiciv yazarıdır. *Gulliver's Travels* (Gulliver'in gezileri) [1726] adlı hicvi, hayranlıkla karşılanmıştır. Bu eseri ve öbür eserlerinin hepsi, yaratıcılık kabiliyeti, açıklık ve mantıkî kuvvet örnekleridir. S.'in hayahında hâlâ çözülememiş iki sır vardır. Bunlardan ikisi de Esther adını taşıyan iki kadın ile olan münasebetleridir. Bu kadınlardan birisi S.'in hamisinin gayri meşru kızı olan Esther Johnson, diğeri de S.'in öğrencisi olan ve kendisine âşık olduğu bilinen Esther van Homrigh'tir. Bunların birincisinden, Stella adı altında *Journal to Stella* (Stella için günlük hâtıralar) başlıklı eserinde bahseder. İkincisinin adı da *Cadenus and Vanessa* (erkek ve kadın adları) başlıklı şiirinde geçer. S.'in eserleri Sir Walter Scott [1824, 2. bas.] ve Temple Scott [1897 - 1908] tarafından toplu olarak yayınlanmıştır.

SWINBURNE, Algernon Charles (Londra 1837 - Londra 1909), İngiliz şairi. Eton'da okudu ve sağlam bir klasik kültür edindi. 1860'ta Londra'da Dante Gabriel Rosetti ile dostluk kurdu. Başlangıçta Shakespeare yolunda iki tarihî dram yazdı : *The Queen Mother* (Ana kraliçe) [1860]; *Rosamond* (ad) [1860]. Ancak, bu eserler ilgi görmedi. Bu türde *Chastelard* [1865], *Bothwell* [1874] ve *Mary Stuart* [1881] gibi birtakım dramlar daha verdi. Ama asıl ününü *Atalanta in Calydon* (Atalanta Kalydon'da) [1865] adlı trajedisiyle kazandı. *Poems and Ballads* (Şiirler ve balladlar) [1866] adlı eseri büyük bir başarı kazandı. Şiir ve baladların ikincisi 1878'de, üçüncüsü ise 1889'da çıktı. S. hürriyet aşkını da dile getirdi : *A Song of Italy* (İtalya şarkısı) [1867]; *Songs before Sunrise* (Şafak şarkıları) [1871]; *Ode on the Proclamation of the French Republic* (Fransız cumhuriyetinin ilânı üzerine övgü) [1870].

Fransız şiirinin baskısı altında kalan S., Victor Hugo'ya hayrandı. Aynı zamanda Théophile Gautier ve Charles Baudelaire'i takdir eden ilk İngiliz şair ve eleştiricilerinden biri idi.

SWINEMÜNDE, Prusya kralı II. Friedrich tarafından 1748'de kurulan bir şehir. 1945'te Polonya'ya verilen şehrin şimdiki adı Świnoujście'dir. Şehir, Baltık Denizine dökülen Swine nehrinin ağzında yer alır. Nüfusu 30 200 (1939), limanın adı Szczecin (b. bk.)'dir. Gemi yapımcılığı ve balıkçılık oldukça ileridir.

SWING (İng., "Hot" ile müteradif), caz musikisinde, "straight nev'inin aksi, yani irticâlî caz parçası (bugünkü mânâsında : ağır hareketli bir gece musikisi parçası ki, ekseriya irticalen çalan bir caz orkestrası ile dans etmek üzere icra olunur).

ŚWINOUJŚCIE, Swinemünde şehrinin Polca adı. Bk. SWINEMÜNDE.

SYDNEY, Avustralya'nın en büyük şehri ve Yeni Güney Galler (New South Wales) eyaletinin idare merkezi. Nüfusu 2 898 330 (1974)'dur. Kıtanın güney - doğusunda, Cumberland veya S. havzası diye bilinen tabak şeklindeki bir düşük arazinin doğu yamacında, Port Jackson kıyılarında kurulmuştur. Kıyıları fazlaca girintili çıkıntılı olup sığ kıyıları

SYDNEY : Liman ve arkada opera binası

çoktur. Şehrin iklimi ılıktır (yıllık sıcaklık ortalaması 17,6°; yıllık ortalama yağış 1 140 mm).

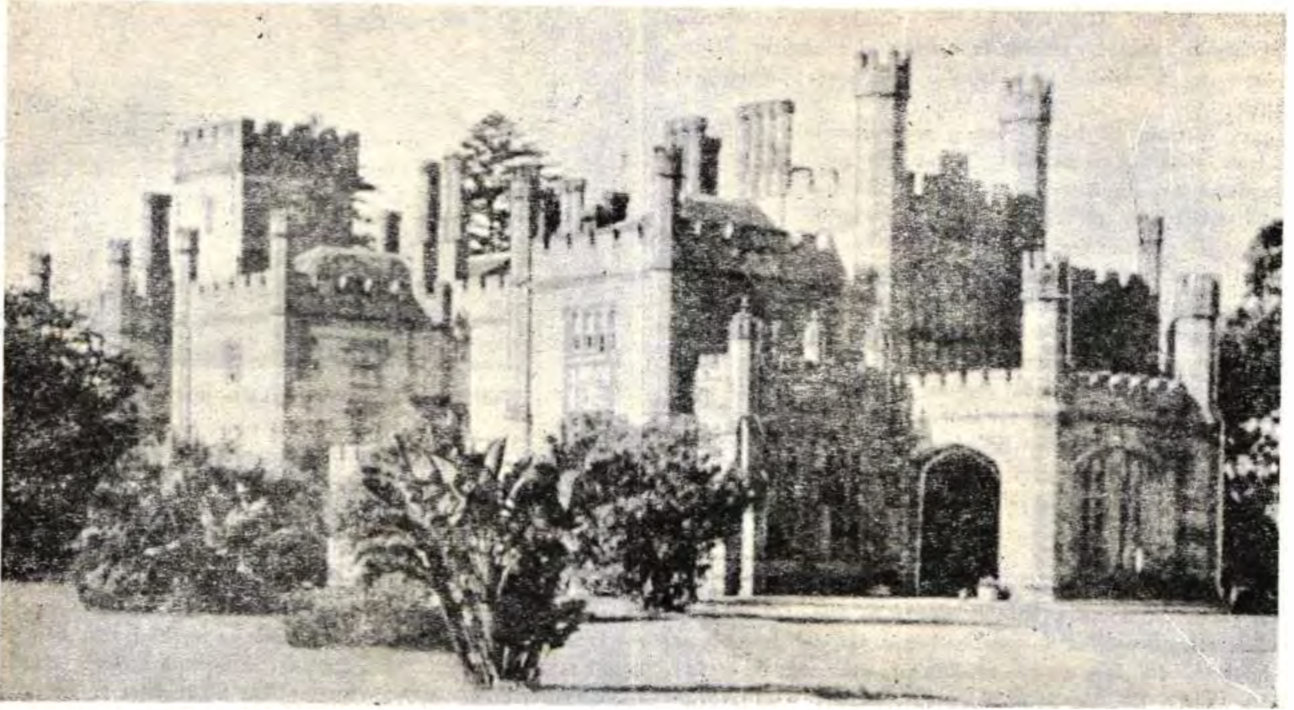
Avustralya'daki nüfus dağılımının en büyük özelliklerinden biri, nüfusun muayyen merkezlerde yoğunlaşmasıdır. S. bu merkezlerin başında gelir. Bunun başlıca sebebi, S.'in kıtada ilk iskân yeri olması ve limanının ve depolama imkânlarının erken gelişmesidir. S., hükûmet merkezi olmasının yanı sıra, en önemli liman olduğu için ülkenin iktisadî teşkilâtlanmasının da merkezi olmuştur Asıl S., limanın güney sahillerindedir; şehrin ticarî ve sanayi kısmı da bu sahada gelişmiştir.

S.'in en önemli mimarî eserleri belediye sarayı (1889), St. Andrew katedrali (1819), St. Mary bazilikası (1868), St. James kilisesidir. S.'de bulunan Avustralya müzesi (1836) tabiî tarih üzerinde ihtisaslaşmıştır. Diğer önemli binalar Eyalet parlamentosu (1811 - 1817), S. üniversitesi (1850), Kaptan Cook anıtı (1870) ve S. hastahanesidir. S. liman köprüsü, şehrin başlıca özelliklerinden birini teşkil eder. Dünyanın en büyük çelik kemerli köprüsü olan bu köprünün ayakları arasındaki açıklığı 503 m dir. Şehrin iç kısımlarında birçok park vardır. Hepsinin yüzölçümü 35 hektarı bulur. Bunların başlıcaları Centennial Park, Moore Park, Hyde Park, botanik bahçesi, hayvanat bahçesi, Koala Parkı ve Royal National Park'tır. Botanik bahçesinin batısında, Yeni Güney Galler eyaleti valisinin konağı olan Governor's House (1837 - 1845) bulunur.

S., faal bir iş merkezi olduğu kadar, çok önemli bir dinlenme ve eğlence merkezidir. Her çeşit açık hava sporu için sahalar vardır. Okyanusa bakan muhteşem sahiller (bilhassa Bondi kumsalı) deniz meraklılarının cenneti halini almıştır. Çeşitli amatör ve profesyonel musiki ve tiyatro grupları, ses ve sahne sanatını temsil eder. Her ilkbaharda, ekimin ilk haftasında yapılan Waratah ilkbahar festivali dolayısıyla karnavallar, geçitler yapılır, açık hava konserleri verilir. Şehir Asya lokantalarıyla da ünlüdür.

S.'de, fakültelere ait dört hastahane dışında çeşitli resmî ve özel hastahaneler vardır. Ulaşım devlet tarafından işletilen otobüs, tren ve feribotlarla yapılır. Merkezî demiryolu istasyonuna her gün 1 200 kadar katar gelip gider. Şehir düzgün karayollarıyla Brisbane, Melbourne ve Bathurst'a bağlıdır. Kingsford Smith hava limanı en modern uçakların inip kalkmasına elverişlidir. S.'de bir televizyon, iki radyo istasyonu vardır.

S. limanının bütün yüzölçümü 54 km² dir. Kıyı hattının uzunluğu 240 km yi geçer. Uzunluğu 200 km yi bulan doklar

SYDNEY : Sydney'de vali konağı

ve 200 rıhtımı Yeni Güney Galler'in deniz yoluyla yapılan ticaretinin önemli bir kısmının yükünü taşır. Başlıca ihracat yün, buğday, un, koyun derisi, dondurulmuş ve konserve et üzerinedir. Başlıca sıvı yakıt ithal edilir; eyaletler arası ticarette maden kömürü, tomruk ve şeker ithal edilir. S. dünyanın en büyük yün pazarıdır. Yeni Güney Galler'den satılan yünün üçte ikisi S. limanında gemilere yüklenir. Liman aynı zamanda gemi yapımı ve tamiratı bakımından da önemlidir. Eyaletteki fabrikaların hemen hemen yarısı S.'de toplanmıştır. Bu fabrikaların önemli bir kısmı yiyecek maddeleri üzerinedir. Ayrıca, gemi inşaatı, makine, kimya malzemesi, tarım ve hafriyat âletleri, elektrikli cihazlar fabrikaları ve petrol tasfiye tesisleri vardır.

Tarih : Port Jackson'ı ilk gören Kaptan James Cook' tur (1770). Vali Arthur Philipp, 1788'de bugünkü S.'in yerini Avustralya'nın ilk iskân yeri olarak seçti. Philipp'in maksadı buraya Albion adını vermekti. Ancak, şehir, S. koyu diye anılan koy dolayısıyla S. adını aldı. S. koyu adı da, Kaptan James Cook tarafından I. S. Vikontu Thomas Townshend'in adına izafeten konmuştu. Şehrin nüfusu, ilk yıllarda çoğu mahkûmlardan ibaret olmak üzere 1 000 kişi civarındaydı. Bunlar da devamlı bir yerleşmeyi sağlayacak bir ticaret fikrinden mahrumdular. 1830 - 1840 yılları arasında şehre mahkûm sevkiyatı azaldı ve ticaret gelişmeye başladı. 1842'de belediye meclisi kuruldu. Tatbik edilen serbest ticaret politikası mahallî endüstrilerin gelişmesini sağladı. Federasyonun kurulmasından sonra (1901), serbest ticaret bir tarafa bırakıldı ve eyaletler arası ticarî münasebetler kuruldu, alışveriş canlandı. I ve II. Dünya Savaşları sanayiin gelişmesini sağladı.

SYLVESTER I, Aziz (ölm. 335), 314 - 335 tarihleri arasında Papalık yapan din adamı. Konstantinos'un hem siyasî, hem dinî sahaya hâkim olması, uzun süren papalığını gölgelemiştir. 314'te Donatizm'i mahkûm eden Arles konseyini toplayan Konstantinos olduğu gibi, Aryanizm'i mahkûm eden İznik konseyini 325'te toplayan da odur. Bir esfane, S.'in, vaftiz sırasında Konstantinos'u cüzamdan kurtardığını anlatır.

SYLVESTER II (Aurillac, Fransa 945 - Roma 1003), Fransız asıllı ilk papa. Asıl adı Gerbert'tir. 967'den 970'e kadar İspanya'da öğrenim gördü; sonra Roma'ya gelerek imparator I. Otto'nun sarayına girdi. Daha sonra Fransa'ya döndü. Reims katedralinde ders verdi. Bir süre sonra Fransa kralı Hugh Capet onu görevinden alınan Reims başpiskoposunun yerine getirdi. Gebert daha sonra genç III. Otto'ya öğretmen oldu ve onun da yardımıyla 999'da papalığa getirildi. 1003 yılına kadar devam eden papalık hayatı faal geçti. Polonya'ya ilk başpiskoposu S. tayin etti (1000). I. István'ı ilk Macar kralı olarak tanıyan da odur.

SYLVESTER III (Roma 1000 - Roma 1046'dan sonra), Papa. Bir Romalı kumandanın desteğiyle 20 ocak 1046'da Papa seçildiyse de, 10 martta görevinden uzaklaştırıldı ve bir manastırda yaşamaya mahkûm edildi.

SYLVIIDAE, Kuşlar sınınfının Ötücü kuşlar takımının Öz ötücüler üst familyasından bir familya. Bu kuşlar yapı bakımından küçük olurlar. Gagaları biz biçimindedir. Tüyleri çok yumuşak, ipek gibidir. S.'ler göç ederler. 240 kadar türü vardır. Karabaşlı yalı bülbülü, bahçe ötleğeni, kül rengi ötleğen, gözlüklü çalı bülbülü, çit ötleğeni, kara başlı ötleğen, çizgili ötleğen kuşu, maskeli ötleğen kuşu, terzi kuşu, ak mukallit, sarı mukallit, çil ardıcı, söğüt ötleğeni, dağ ötleğeni, yeşil ötleğen, orman ötleğeni, çekirge ötleğeni, su ardıcı, bataklık ardıcı, sazlık ardıcı S. familyasının en tanınmış türleridir.

SYNGE, John Millington (Rathfarnham 1871 - Dublin 1909), İrlandalı oyun yazarı ve şair. Dublin'de Trinity College' de öğrenimini tamamladı (1892). Biyoloji ve musiki ile ilgilendi. Almanya ve Fransa'da geziler yaptı. Fransa'da Fransız edebiyatını incelerken Fransız mitoloji bilgini Joubainville' in sekreteri olarak çalıştı. İrlanda'lı W. B. Yeats ile Fransa' da tanıştı ve bu yazar, ilham kaynağı olarak onun dikkatini İrlanda'nın batısındaki Aran adalarına çekti. Gerçekten de bu adalarda S., yazılarının hepsinde işlediği konuları bulmuştu. 1903 - 1910 yıllarında sahneye konan piyesleri, onun en büyük İrlandalı sahne şairi olarak şöhretini sağladı. Gerek dil gerek hayal gücü bakımından S. İrlanda halkını güçlü ve parlak bir şekilde temsil etti. Başlıca eserleri : Piyesler : *Riders of the Sea* (Denizin atlıları) [1904]; *The Playboy of the Western World* (Batı dünyasının mirasyedisi) [1907]; *Deirdre of the Sorrows* (Dertli Deirdre [kız adı]) [1909]. Diğer yazıları : *The Aran Islands* (Aran adaları) [1907]; *Poems and Translations* (Şiir ve çeviriler) [1909].

SYNGE, Richard Laurence Millington (doğ. Liverpool 1914), İngiliz kimyageri. Biyokimya ve özellikle kromatografi alanında çalışmıştır. A. J. P. Martin (b. bk.) ile birlikte kâğıt kromatografisini bulmuştur. 1952'de Nobel kimya ödülünü kazanmıştır (Martin ile birlikte).

SYRACUSE, Amerika Birleşik Devletlerinde, New York eyaletinde, Onondaga gölü kenarında ve Erie kanalı üzerinde bir şehir ve Onondaga ilçesinin (Onondaga County) merkezi. Nüfusu 197 297 (1970)'dir. New York'un göller bölgesiyle bağlantısını sağlayan ve şehrin gelişmesinde büyük rolü olan Erie kanalına zemin hazırlayan Hudson - Mohawk vadileri tabiî yolunun devamında, Erie gölü doğu ucundaki işlek Buffalo limanından 230 km doğuda bulunan S., New York eyaletindeki başlıca endüstri bölgelerinden birinin de merkezi durumundadır. Çalışanların % 30'una iş sağlayan elektrik makinaları endüstrisi başta gelir; radyo, televizyon ve havalandırma cihazları, buz dolapları, çamaşır makinaları ve elektronik yedek parçaları imal edilir. Bundan başka, mahallî tuz yataklarına dayanan kimya endüstrisi de gelişmiştir. Diğer endüstri dalları arasında gıda maddeleri, madenî eşya, makinalar, ulaşım cihazları vb. bulunur.

S.'ün kurulduğu yer, daha önce Amerika yerlilerinden Onondagalar yaşamaktaydı. 1786'da buraya ilk gelen beyazlar, önce bir ticaret postası kurmakla işe başladılar, bir su ve bir un değirmeni inşa ettiler; bir de milis teşkilâtı meydana getirdiler. 1788'de Onondagalarla anlaşarak bölgedeki zengin tuz kaynaklarını işletme imtiyazını elde ettiler. Kuzeyden güneye doğru 8 km uzunluk gösteren Onondaga gölünün güney kıyılarında, kısa bir zamanda üç köy kuruldu. Büyük mikyasta tuz işleriyle uğraşan insanlar tarafından kurulan bu köyler, değişik adlarla anılmaktaydı. Fakat 1820'de bu köylerden birinde bir postahane tesis edildikten sonra, adı Sicilya'daki eski Yunan kolonisine izafeten S.'e çevrildi. 1827'de ilçe (County) merkezi oldu ve 1847'de komşu köyü de sınırları içine almak suretiyle şehir hüviyetini kazandı. 1886'da üçüncü köy de şehir sınırları içerisine alınmıştır. Bununla beraber şehrin 10 km kadar güneyinde, Onondaga yerlileri için rezervasyon sahası tesbit edilmiştir. Tuz endüstrisi, şehrin ekonomik gelişmesinde temel taşı rolünü oynamıştır. 1870'e kadar A. B. D.'nin tuz ihtiyacının en büyük kısmını karşılamıştır. Fakat bu tarihten sonra diğer endüstri dalları gelişerek, New York eyaletinin ortasında önemli bir metropoliten alan meydana gelmiştir.

S. önemli bir kültür merkezidir. Üniversitesi, Güzel Sanatlar Galerisi, Demiryolu ve Tuz Müzeleri, ünlü kuruluşları arasında yer alır. 1890'dan beri devlet fuarları burada açılır. Güzel manzaralı park ve gölleriyle turistlerin yakın ilgisini çeker ve avlanma, kamp kurma, yüzme, balık tutma gibi faaliyetlere zemin hazırlar.

SYROS veya SYRA, Ege Denizinde Sikladlar grupuna bağlı adalardan biri. Yüzölçümü 81 km², nüfusu aş. yu. 27 000'dir. Arazisi kayalık, pek kuru ve genellikle verimsizdir. Az sayıda bağ, zeytin ve incir ağacı vardır. Mermer ocakları da bulunur. S.'un adı Odise'de, Odiseus'un yaşlı uşağı Eumaios'un doğum yeri olarak geçer. Merkezi S. veya Hermopolis'tir. Burası aynı zamanda Sikladlar idarî bölümünün merkezidir.

SZABÓ, Dezső (Cluj [Mac. Kolozsvár] 1879 - Budapeşte 1945), Macar yazarı. Çocukluk yıllarını Transilvanya (Mac. Erdély)'da geçirdikten sonra Budapeşte'ye geldi ve Eötvös Kollégium üyesi olarak Budapeşte Üniversitesi'nde okudu. Üniversite öğrencisi iken Transilvanya'da diyalektoloji araştırmaları yaptı, daha sonra Paris'e gitti. Fransa'dan döndükten sonra 1919 yılına kadar taşrada öğretmenlik yaptı.

Sz. üniversitede dil bilimi alanında çalıştı ve bu yolda birkaç etüd yazıp yayınladı. *A vogul szóképzés* (Vogulcada söz yapımı) adlı çalışması takdirle karşılandı. Ancak, genç bilgin çok geçmeden bu çalışmalardan uzaklaştı ve Budapeşte'de çıkan "Nyugat" (Batı) dergisinde edebî yazılar yayınlamaya başladı.

Bu dergide çıkan denemeleriyle yazı hayatına giren Sz., 1917'de *Nincs menekvés* (Kurtuluş yok) adlı ilk romanını yayınladı. Ancak, Sz. yazar olarak asıl şöhretini 1919'da çıkan *Az elsodort falu* (Sürüklenen köy) [Türkçe çev. 1963] adlı büyük romanına borçludur. Yeni bir anlayışla yazılan bu eserde yazar, Macarların sosyal problemlerini ele almış ve Macarları millî bir şuûra ulaştırmak istemiştir. Macar toplumunun yaralarını büyük bir açıklıkla dile getiren yazara göre, türlü yabancı soyların Macarlaşması sonunda meydana gelen orta sınıf, artık Macar milletinin mukadderâtına hâkim olamaz. Ona göre, Macar toplumunu ancak Macar köylüsü kurtarabilir.

Sz., bu romandan sonra *Segitség!* (İmdat!) [1. bas. 1925; 2. bas. 1926] adlı bir roman ve birçok küçük hikâye kitabı daha yazdı, gazete ve dergilerde siyasî ve içtimâî olaylar üzerine birçok yazılar yayınladı. Bütün bu yazılarında *Az elsodort falu*'da ileri sürdüğü düşüncelerini savundu, eşsiz polemik kudretiyle bütün içtimaî meseleleri tartışmaktan geri durmadı.

Hayatının son yıllarında otobiyografisini yazdı. *A bölcsőtől Budapestig* (Beşikten Budapeşte'ye kadar) adıyla çıkan bu eserin yalnız birinci bölümü yayınlandı.

Sz.'nun çelişkilerle dolu hayatı ve eserleri, sonraki yıllarda yetişen Macar yazarları üzerinde derin izler bırakmıştır.

SZABÓ, Magda (doğ. 1917), Macar kadın yazarı. Budapeşte Üniversitesinin Latin ve Macar dilleri bölümlerinde okumuştur. 1940'ta üniversiteyi bitirdikten sonra 1959'a kadar öğretmenlik yapmıştır. İlk şiir kitabını 1947'de yayınlamıştır. İkinci şiir kitabı 1949'da çıkmıştır. *Freskó* (Fresk) [1958] adlı romanıyla yazar olarak büyük bir şöhret kazan-

mıştır. Bundan bir yıl sonra yayınladığı *Az öz* (Geyik yavrusu) [1959] adlı romanı yazar olarak şöhretini bir kat daha artırmıştır. Bu eseri 24 dile çevrilmiştir. Türkçesi *Yavru ceylan* adıyla 1927'de çıkmıştır. Bundan sonra hikâyeler, gezi kitapları, çocuk romanları yazmıştır. Sz.'nun eserlerinde derin bir psikolojik yaklaşım göze çarpar. Modern roman tekniğinden yararlanan yazar, kendi kendine konuşma yolunu tercih eder. Sz., *Ókut* (Eski kuyu) [1970] adlı eserinde çocukluğunu anlatmıştır. Büyük pedagojik değer taşıyan çocuk romanları da geniş bir ilgi görmüştür.

SZABÓ, Magda

Sz. sahne oyunları da yazmıştır. *Disznótor* (Domuz kırımı) adlı romanını *Kígyómarás* (Yılan sokması) [1962] adıyla oyunlaştırmıştır. *Leleplezés* (Teşhir) [1962] adlı oyunu sosyal bir dramdır.

SZABOLCSI, Bence (doğ. Budapeşte 1899), Macar müzikoloğu ve tenkitçisi. Franz Liszt Macar Kraliyet Akademisinde Kodály ile, Leipzig Üniversitesinde de Abert ile çalıştı. Musiki konusunda doktora tezini tamamladıktan sonra, Budapeşte'de Aladár Tóth ile birlikte, *Hungarian Music Lexicon* (Macar Musiki Lûgati) [1930 - 1931] adlı eserini yayınladı. James Jeans'ın *Physics and Music* (Fizik ve musiki) adlı eserini Macarcaya çeviren S., mukayeseli musiki çalışmaları ve halk musikisi kaynakları üzerinde araştırmalar yaptı.

SZAPSAL, Süreyya : bk. ŞAPŞAL Süreyya.

SZÁSZ, Károly (Nagyenyed 1829 - Budapeşte 1905), Macar şâiri ve yazarı. 1848 hürriyet savaşında çarpıştıktan sonra rahiplik, profesörlük, millet vekilliği ve yüksek öğretim müdürlüğü yapmıştır. Vatan ve aile konularında samimî lirik şiirler yazmış, büyük adamlar için övgüler kaleme almıştır. Destanlarında özellikle Árpád'lar devrine geniş yer vermiştir. Sz. manzum dramlar da yazmıştır. Ancak, asıl şöhretini ustaca tercümelerine borçludur. Alman, İngiliz, Fransız ve İtalyan şâir ve yazarlarının eserlerini Macarcaya çevirmiş, en güç yabancı nazım şekillerini bile ustalıkla kullanmıştır. *A világirodalom nagy eposzai* (Dünya edebiyatının büyük destanları) [1881 - 1882] adlı büyük eseri değerli bir ilmî çalışmadır.

SZCZECIN (Almanca adı : **Stettin**), Polonya'da, Odra (Alm. Oder) ırmağının ağzı kıyısında bir liman şehri ve voyvodalık merkezi. Nüfusu 841 000 (1975)'dir. Büyük bir ticaret limanı olarak gelişmiştir. Kömür, sıvı gaz, tahıl ve kereste yükleme ve boşaltması için büyük antrepoları vardır. Aynı zamanda dökümhaneleri, çimento fabrikaları, tekstil, kâğıt ve kimya maddeleri fabrikaları vardır. Sz. balıkçılık limanı olarak da gelişmiştir. Çekoslovakya'nın dış ticaretinin bir kısmı da Sz. limanı yoluyla yapılır. Bu maksatla limanda Çekoslovakya'ya bir mendirek tahsis edilmiştir.

XIII - XVII. yüzyıllarda Pomeranya dukalarının merkezi olan Sz., 1360'ta Hansa Birliğine katılmış ve 1523'te Reformu kabul etmiştir. Otuz Yıl Savaşı sırasında (1630) Gustaf Adolf tarafından alınan şehir, 1648'de İsveç'e bırakılmıştır. 1677'de Brandenburg seçmen prensi tarafından alınmışsa da, 1679'da İsveç'e verilmiş, 1720'de Prusya'ya terk edilmiştir. Daha sonra Fransızlar tarafından işgal edilmiştir (1806 - 1813). II. Dünya Savaşında bombardımanlarda büyük bir kısmı yıkılmıştır. 1945'te Polonya'ya verilmiştir.

SZÉCSENYI, István (Viyana 1791 - Döbling, Viyana 1860), Macar devlet adamı, Sárvár kontu. Habsburg hânedânının hizmetinde subay olarak çalışmış (1808 - 1815), daha sonra millet vekilliği yapmıştır (1825 - 1827). Batı Avrupa, İngiltere, Balkan yarımadası ve Anadolu'da gezilere çıkmıştır. 1825'te Macar İlimler Akademisinin kuruluş giderlerini karşılamıştır. 1826'dan başlayarak Macaristan'ın iktisadî alanda gelişmesini sağlamak üzere çalışmalara girişmiştir. 1848'de kurulan ilk Macar sorumlu hükûmetinde ulaştırma bakanlığına getirilmiştir. Habsburg hanedanının taraftarı olan Sz., 1848 - 1849 hürriyet mücadelesi olaylarından sonra büyük bir karamsarlığa kapılmış, aklî dengesini kaybederek son yıllarını Viyana'da, Döbling akıl hastahanesinde sinir buhranları içinde geçirmiştir. 1860'ta Döbling'de intihar etmiştir.

Sz., *Hitel* (Kredi) [1830], *Világ* (Dünya) [1831], *Kelet népe* (Doğu halkı) [1841] gibi birçok eserler yazmış, çağdaş romantik yazar ve şâirleri tesiri altına almıştır. Macar romantik ekolünün en tanınmış temsilcisi olan Mihály Vörösmarty (b. bk.) de onun tesirinde kalmıştır.

Sz. Macar İlimler Akademisinin kuruluşunu sağladığı gibi, Tuna'da buharlı gemi işletmek üzere bir ortaklık da kurmuştur.

Macar milletinin maddî ve manevî kalkınmasında birçok reformları gerçekleştiren Sz., "en büyük Macar" sanını kazanmıştır. Macar dilinin geliştirilmesine büyük ehemmiyet vermiş, ve bu sahadaki çalışmalarıyla haklı bir şöhret kazanmıştır. Ancak, daha sonra serf probleminin çözümü için yaptığı taleplerden dolayı asılzadelerin hücumuna uğramıştır. Özellikle 1840 yıllarına doğru Lajos Kossuth (b. bk.)'un gittikçe artan nüfûzu karşısında halkın desteğini tamamiyle kaybetmiştir.

SZÉCSENYI, Ödön (Bratislava [Mac. Pozsony] 1839 - İstanbul 1922), István Szécsenyi (b. bk.)'nin oğlu. Bütün hayatını Macar itfaiye teşkilâtının geliştirilmesine vakfetmiştir. Bu alandaki başarılı çalışmaları ile Macaristan dışında da ün almıştır. 1871'de çıkan büyük bir yangın dolayısıyla İstanbul'a çağrılmış, İstanbul itfaiye teşkilâtını kurmuştur. O zamanın şartlarına göre mükemmel sayılan bu teşkilâtın kumandanlığını yapmıştır. Paşalığa yükseltilen Sz. ömrünün sonuna kadar Türkiye'de kalmıştır.

SZEGED (Türkçe adı : **Segedin**), Macaristan'da, Tisza ırmağı kıyısında bir şehir, Csongrád il (megye)'inin merkezi. Nüfusu 165 000 (1975)'dir. Büyük Macar Ovası (Mac. Alföld)'nın kültürel ve ekonomik merkezidir. Eski bir üniversitesi vardır. Son yıllarda ağır endüstri kuruluşları gelişmiştir. Şehirde büyük bir tekstil kombinası kurulmuştur. Keten kumaşları meşhurdur. Salam ve biber (paprika)'i dünyaca tanınmıştır. Gıda maddeleri fabrikaları vardır. Son yıllarda yapılan fabrikalar çevresinde yeni semtler kurulmuştur. Újszeged (= Yeni Sz.) kısmı da gelişmiştir. 1879'da meydana gelen su taşkını şehrin büyük bir kısmını yıkmıştır.

Szeged (Segedin) Muahedesi, Belgrad'ın Türkler tarafından kuşatılmasıyla başlayan savaşlara son vermek üzere Osmanlı devletiyle Macaristan arasında yapılan bir antlaşma (12 temmuz 1444). Sz. şehrinde yapılan bu antlaşmaya uyularak Türk hâkimiyetinde bulunan Semendire (Smederevo) Sırbistan'a geri verilmiş, Gjuragj Branković'in Sırp despotluğu onaylanmış, rehine tutulan iki oğlu geri gönderilmişti. On yıl süreli Sz. muahedesini yaptıktan sonra II. Murad, tahtı 12 yaşındaki oğlu Mehmed'e bırakarak Manisa'ya çekilmiştir. Bu durumu göz önüne alan Macarlar, kısa bir süre sonra muahedeyi bozarak Türklere karşı Varna'da savaş açtılarsa da, hezimete uğramışlardır. On yıl süreli muahedeyi bozan Kral Ulászló (Władysław) cephede ölmüştür (1444). Bk. MURAD II.

SZÉKELY, Endre (doğ. Budapeşte 1912), Macar bestecisi. Öğrenimini Budapeşte Akademisinde yaptı. Çeşitli müzik kuruluşlarında yöneticilik ve organizatörlük yapan Sz., Budapeşte halk tiyatrosu yöneticiliğinde de bulundu. Ayrıca, çeşitli dergilere müzik tenkitleri yazdı. Musikinin eğitici ve sosyal taraflarını ve problemlerini belirtmeye çalıştı. Koral parçalardan başka, orkestra ve oda musikisi çeşidinden eserler ile piyano parçaları ve şarkılar besteledi.

SZÉKELY'LER, Romanya'da, Transilvanya (Mac. Erdély)'nın güney-doğu bölümünde yaşayan Macarlara verilen ad. 1952'de Transilvanya'da Sz.'leri içine alan bir "Muhtar Macar Bölgesi" kurulmuştur. 1960'ta Rumenlerin yoğun olarak yaşadıkları birtakım yerlerin katılmasıyla "Muhtar Macar Bölgesi" değişikliğe uğramış, 1967'de yapılan yeni idarî reform üzerine kaldırılmıştır. Romanya'da yaşayan Macarların sayısı Sz.'lerle birlikte 1 620 000 (1966)'dir.

SZÉKESFEHÉRVÁR (Almanca adı : **Stuhlweissenburg,** Slavca adı : **Stolni Belgrad,** Türkçe adı : **İstolni Belgrad),** Macaristan'da, Balaton gölünün kuzey-doğusunda bir şehir, Fehér il (Mac. megye)'inin merkezi. Nüfusu 87 000 (1974)'dir. Bakony dağlarıyla Vértes geçidinin ağzında uzanan şehirde eski katedral, kilise ve saraylar vardır. Şehir, Bakony dağlarındaki linyit ve boksit yataklarının yakınlığı dolayısıyla hızla sanayileşmektedir (dokuma, makine, elektrik, alüminyum ve telekomünikasyon cihazları sanayii).

Sz., X - XI. yüzyıllarda Macar krallarının taç giydikleri şehir olarak tanınmıştır. Árpád hanedanına mensup kralların gömüldüğü yer olarak da Macar tarihinde özel bir yer almıştır. Árpádlar çağından kalma eserleri içine alan bir açık hava müzesi vardır.

Sz. 1543'te Osmanlı Türklerinin eline geçmiş, sancak merkezi olarak Budin (Mac. Buda) beylerbeyiliğine bağlanmıştır. II. Dünya Savaşı sonunda (ocak - mart 1945) Sz. çevresinde şiddetli çarpışmalar yapılmıştır.

SZEKFŰ, Gyula (Székesfehérvár 1883 - Budapeşte 1955), Macar tarihçisi. Budapeşte Üniversitesinde okumuştur. 1904'te doktora imtihanını vermiş, 1916'da tarih doçenti unvanını kazanmıştır. 1924'te Budapeşte Üniversitesinde 1526 sonrası Macar tarihi profesörlüğüne tayin edilmiştir. Daha sonra Macar Tarihi Enstitüsü müdürlüğü görevine getirilmiştir. 1951 - 1955 yılları arasında Yeni Macar Tarihi Kürsüsünü yönetmiştir. 1942 - 1943 yıllarında Felsefe Fakültesinde dekanlık yapmıştır. 1925'te Macar İlimler Akademisi haberleşme üyeliğine seçilmiş, 1941'de asıl üyeliğe getirilmiştir. 1927 - 1938 yılları arasında "Magyar Szemle" (Macar Dergisi) dergisinin redaktörlüğünü yapmıştır.

II. Dünya Savaşından sonra Macaristan'ın Moskova elçiliğine tayin edilmiştir (1946). Daha sonra (1948) görevini büyük elçi olarak sürdürmüştür. 1953'te millet vekili seçilen Sz., 1945'te Başkanlık Kurulu üyeliğine getirilmiştir.

Sz. Macar tarihi alanında birçok eserler vermiştir. *A számüzött Rákóczi* (Rákóczi sürgünde) [1913] adlı eseri büyük tartışmalara yol açmıştır. *A magyar állam életrajza* (Macar devletinin biyografisi) [1917] adlı eserinden sonra *Három nemzedék* (Üç nesil) [1920] adlı kitabı da büyük ilgi görmüştür. Bu eserin 1922, 1934, 1935 ve 1938'de yeni baskıları çıkmıştır. *Állam és nemzet* (Devlet ve millet) [1942] adlı eseri de anılmaya değer. Sz., Bálint Hóman ile birlikte büyük bir "Macar tarihi" de yazmıştır. Bu eserin I ve II. ciltlerini Hóman, III - VII. ciltlerini de Sz. yazmıştır [1929 - 1933]. Sz. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si üzerinde de durmuş, tarihçi olarak bu eseri değerlendirmiştir.

SZENDY, Árpád (Szarvas, Macaristan 1863 - Budapeşte 1922), Macar piyanist ve bestekârı. Dobbi ve Kössler'in öğrencisi oldu. Budapeşte Musiki Akademisinde öğrenim gören Sz., ayrıca F. Liszt ile çalıştı. 1890'da aynı akademiye öğretim üyesi olarak tâyin edildi. Başlıca besteleri arasında piyano sonatı, rapsodiler, kaprisler bulunmaktadır.

SZENT - GYÖRGYI, Albert (doğ. Budapeşte 1893), Macar asıllı Amerikalı biyokimya bilgini. Budapeşte ve Cambridge üniversitelerinde okumuştur. I. Dünya Savaşına katıldıktan sonra Berlin'de ve Amerika Birleşik Devletlerinde ilmî araştırmalar yapmıştır. 1931'de Szeged Üniversitesinde profesör olan Sz., 1945 - 1947 yıllarında Budapeşte Üniversitesinde biyokimya profesörü olarak çalışmıştır. 1947'de Amerika'ya göç eden Sz., Marine Biyoloji Laboratuvarlarında enstitü müdürlüğüne tayin edilmiştir. 1937'de hücre üzerindeki çalışmaları ve C vitamini bulması karşılığında Nobel tıp ödülünü kazanmıştır. Hücre metabolizması ve kas biyokimyası alanında köklü sonuçlara varmıştır. İlmî yayınları : *C-vitamin, adrenalin és mellékvese* (C vitamini, adrenalin ve böbreküstü bezi) [1932]; *Vitamin C, A vitaminok és a paprika* (C vitamini, Vitaminler ve biber) [1934]; *A biológiai oxidációk mechanizmusa, Újabb irányzatok a vitaminok terápiás alkalmazásában* (Biyolojik oksidasyonların mekanizması, Vitaminlerin tedavide kullanılmasında yeni yollar) [1936]; *Biológiai oxidációk, fermentációk és vitaminok* (Biyolojik oksidasyonlar, fermentasyonlar ve vitaminler) [1937]; *Az izom kémiai szerkezete* (Kasın kimyevî yapısı) [1947]; *Az élet jellege* (Hayatın karakteri) [1975].

SZENT-GYÖRGYI, Albert

SZENT ISTVÂN : bk. ISTVÂN, I.

SZERVÂNSZKY, Endre (doğ. Kistétény 1911), Macar bestekârı ve yazarı. On yaşında klarinet çalmaya başladı. 1936'da Budapeşte Musiki Akademisini bitirdi. Budapeşte akademilerinde öğretmenlik yaptı. 1948'de Musiki Akademisinde musiki teorisi ve kompozisyon dersleri verdi. Bestelerinde Bartók ve Kodály'ın tesiri altında kaldı. Macar halk müziğini işledi. Orkestra için suitler, divertimentolar, çeşitli parçalar, flüt konçertosu, piyano parçaları, oda müziği eserleri, halk şarkıları ve koro parçaları besteledi. Ayrıca sahne ve film müziği alanında da çalıştı.

SZIGETI, József (1892 - Lucerne), Macar asıllı keman virtüozu. İlk olarak 1905 - 1906 yıllarında Berlin'de keman konserleri vermiştir. Berlin'den sonra birçok batı ülkelerinde konuk sanatçı olarak konserlere katılmıştır. Batı Avrupa klasik müziğinin yorumcusu olarak ün alan Sz., J. S. Bach, W. A. Mozart, Beethoven, J. Brahms'ın eserlerini eşsiz bir yorumla seslendirmiştir. Bundan başka, B. Bartók, S. S. Prokof'ev gibi çağdaş bestekârların eserlerini de yorumlamıştır. 1939'dan beri Amerika Birleşik Devletlerinde yerleşmiştir. Son olarak *A violonist's notebook* [1964] adlı bir eser yazmıştır.

SZIGETKÖZ, Macaristan'da, Küçük Macar Ovası (Kisalföld)'nda, Tuna üzerinde bir ada. Yüzölçümü aş. yu. 450 km² dir.

SZIGETVÂR SEFERİ : bk. SİGETVAR SEFERİ.

SZILÂDY, Âron (Ságvár, Somogy 1837 - Halas 1922), Macar tarihçisi. Debrecen ve Göttingen'de okudu. İlmî çalışmalarıyla büyük bir ün kazandı. 1876'da Macar İlimler Akademisi üyeliğine seçildi. Sz. *Török - magyarkori okmánytár* (Türk - Macar dönemi arşivi) [9 cilt, 1863 - 1872. Sándor Szilágyi ve Ferenc Salamon ile birlikte] adlı eseri Türk tarihi bakımından önemli belgeleri kapsayan bir koleksiyondur. Sz., Sebestyén Tinódi'nin *Budai basa historiája* (Budin paşasının hikâyesi) adlı eserini de yayınladı [1899].

SZILÂGYI, Dániel (1830 - İstanbul 1885), Macar Türkoloğu. 1848 - 1849 Macar hürriyet savaşından sonra Osmanlı devletinin himayesine sığındı. Babası tanınmış bir Protestan rahibi ve yazarı idi. Savaştan önce Debrecen'de öğrenci olan Sz., İstanbul'da Türkçe öğrenmiş, daha sonra Arapça ve Farsça da okumuştur.

Sz. eski Türk edebiyatına karşı büyük bir ilgi duydu. İstanbul kitaplıklarını gözden geçirdi. Bu arada Macar kralı Mátyás'ın kitaplığından alınmış olan meşhur Corvina (b. bk.) ciltlerini de sultanın kitaplığında buldu. Türk hükümdarının bu kitapları sonradan Macaristan'a geri vermesinde büyük rol oynadı.

Bu çalışmaları sonunda Sz. kitap uzmanı olarak büyük ün aldı. Macaristan hürriyetine kavuştuktan sonra bile yurduna dönmedi.

Sz. Macaristan tarihiyle ilgili Türk kaynaklarını topladı. Onun elde ettiği kaynakları József Thúry (b. bk.) *Török történetírók* adlı eserinde değerlendirdi. Ölümünden sonra kitaplığındaki yazma ve basmaları Macar İlimler Akademisi satın aldı.

SZINNYEI, József (Bratislava [Mac. Pozsony] 1857 - Budapeşte 1943), Macar dil bilgini. 1878'de Budapeşte Üniversitesini bitirmiştir. 1879 - 1880 yıllarında Finlandiya'da ilmî çalışmalar yapmıştır. 1883'te Budapeşte Üniversitesinde Fin dili ve edebiyatı doçentliğine tâyin edilen Sz., 1888'de Cluj (Mac. Kolozsvár) Üniversitesinde Macar dili ve edebiyatı profesörlüğüne çağrılmıştır. 1891'den başlayarak Fin - Ugor dilleri dersleri de vermiştir. 1893'te Budapeşte Üniversitesinde Ural - Altay dilleri profesörlüğüne getirilmiştir. 1896'dan başlayarak "Nyelvtudományi Közlemények" (Dil İlmi Bildirileri) dergisini idâre etmiştir. 1896'da Macar İlimler Akademisi üyeliğine seçilmiş, ayrıca Macar Dil Cemiyeti başkanlığı da yapmıştır. Eserleri : *Magyar nyelvhasonlítás* (Macar dilinin yakın dillerle karşılaştırılması) [1896, 7. bas. 1927]; *Magyar tájszótár* (Macar ağızları sözlüğü) [I - II, 1893 - 1901]; *A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori müveltsége* (Macarların menşei, dili ve yudt tutmaları sırasındaki kültürleri) [1919, Almanca çev. 1920, 1923].

SZOLNOK, Macaristan'da, Tisza ırmağı kıyısında bir şehir. Nüfusu 69 000 (1974)'dir. Gıda maddeleri ve kimya sanayii gelişmiştir. Makine ve mobilya fabrikaları vardır.

SZOMBATHELY, Macaristan'da, Avusturya sınırı yakınında bir şehir. Nüfusu 72 000 (1974)'dir Gıda maddeleri, deri (ayakkabı) ve kumaş sanayii gelişmiştir.

SZYMANOWSKI, Karol (Tymoszówska, Ukrayna 1882 - Lausanne 1937), Polonyalı bestekâr. Bestecilik öğrenimine Gustaw Neuhaus ile başladı. 1903'te Varşova'da Zygmunt Noskowski ile çalıştı. İlk piyano eserlerinde Skryabin ve Chopin'in, ilk orkestra eserlerinde de Wagner, Reger, Strauss gibi bestekârların etkisi oldu. Doğuya karşı ilgi duydu. "Hâfız'ın aşk şarkıları" adlı eseri ile ilk operası olan *Haigth* (1913) adlı operasını bu ilginin bir sonucu olarak besteledi. Alman musikisinden sonra Fransız empresyonizmini de tanıdı. Ancak, kendi şahsiyetine uygun atonalite ile politonaliteye (çok tonluluk) yer veren bir empresyonizm anlayışı meydana getirdi. Piyano ve keman için *Mytes* [1915], piyano için *Masques* [üç parça, 1916] adlı eserleri bu yeni "romantik empresyonizm"in tanınmış örnekleri oldu. Kochanski ile olan çalışmaları keman eserleri bestelemesine yol açtı. 1914'te "Kral Roger" adlı üç perdelik lirik operasını yazdı. 1922'de bestelediği beş şarkıdan meydana gelen *Slopiewnie* adlı eseri Polonya müziğinin karakteristik örneği oldu.

1925'ten başlayarak bestelediği mazurkalarında ve diğer şarkılarında tamamen Polonya halk müziği ve danslarının etkisi görülür. 1926'da Varşova devlet konservatuvarı müdürlüğüne getirildi. Koro ve orkestra için bu devrede bestelediği *Stabat Mater* adlı oratoryosundaki başarısını *Harnasia* adlı üç perdelik bale eseri ile devam ettirdi. S., oda müziği eserleri de bestelemiştir.

Ş

Ş Türk alfabesinin yirmi üçüncü harfi; bu harfin işaret ettiği ses. Adı *şe*'dir. Arap alfabesine dayanan eski Türk (Osmanlı) yazı sisteminde *ş* sesi *şîn* harfiyle gösterilmiştir. Ses olarak sert, sızıcı ve titreşimsiz bir diş - damak ünsüzüdür.

Eski Türk (Yenisey ve Orhon) kitâbelerinde *ş* sesi daha çok *s¹* ve *s²* harfleriyle gösterilmiştir. Tonyukuk kitâbesinde de *ş* harfi çok nâdir olarak geçer. Bu kitâbede *ş* harfi ancak birkaç kelimede kullanılmıştır. *Ş* harfinin kullanıldığı Kül Tegin ve Bilge Kağan kitâbelerinde de bâzı kelime ve eklerin yazılışında bir kararsızlık göze çarpar. Örnek olarak *-miş* partisip eki özellikle Kül Tegin kitâbesinde *ş* yerine *s²* harfi ile yazılmıştır. Bu iki kitâbede geçen *eşid-* ve *iş* kelimelerinin yazımında da *s²* harfi kullanılmıştır. Kitâbelerde *kişi* kelimesi de genel olarak *s²* ile yazılmıştır. Bunun gibi, *Liş, kümüş* [= gümüş] gibi kelimelerin yazılışında da kararsızlık vardır. Soğd (veya Soğdak) menşeinden gelen Uygur alfabesinde *v* ve *ş* sesleri aynı harfle yazılır. Bu harfin kelime başında, içinde ve sonunda özel biçimde kullanılır.

Türk fonetiği: *ş* sesi Ana Türkçeden beri bütün Türk dil ve diyalektlerinde kullanılır. Ancak, bu ses Türkçede daha çok kelime içinde ve sonunda geçer. Türkçe *aş, baş, beş, beşlik, kaşık, kuş, yaş, kış, güneş (~ kuyaş), işit-, piş-* (> *pişir-*), *iş, düş, eşik* örneklerinde olduğu gibi. Ana Türkçede *ş* sesinin kelime başında kullanılmadığı anlaşılıyor. Bu bakımdan Türkçe *şu* kelimesinin eski *uşu* biçiminden çıktığı tahmin ediliyor. Bunun gibi, *şiş-* fiilinin de **siş-* biçiminden geldiği açıktır : **siş-* > *şiş-* (benzeşme). "Bir veya iki yaş arasında koyun" olarak kullanılan *şişek* kelimesi de *tişek* biçiminden çıkmıştır. Buna göre, bu kelimedeki *ş-* de ikincil bir sestir. Buna karşılık, yabancı dillerden alınma kelimelerde *ş*'ler kelime başında, içinde ve sonunda olduğu gibi saklanmıştır. İşte birkaç örnek : *şeftali* (< Farsça), *şart* (< Arapça), *şehir* (< Farsça), *şekil* (< Arapça), *şıra* (< Farsça), *şişe* (< Farsça), *varoş* (< Macarca), *şimendifer* (< Fransızca), *gişe* (< Fransızca), *şose* (< Fransızca), *işkembe* (< Farsça), *ibrişim* (< Farsça).

Çağdaş Türk dil ve diyalektlerinde *ş* sesi normal olarak olduğu gibi kalmıştır. Yalnız Kazakça, Sagayca, Nogayca ve Yakutça gibi birtakım diyalektlerde *ş*'ler *s*'ye çevrilmiştir. Birkaç örnek : Türkçe *dişi*, Nogayca *tisi*, Sagayca *tısı*, Yakutça *tısı;* Türkçe *diş*, Kazakça *tis*, Nogayca *tis*, Yakutça *tīs*; Türkçe *baş*, Oyrotça, Şorca *paş*, Tatarca, Başkurtça *baş*, Nogayca *bas*, Kazakça *bas*, Sagayca *pas*, Yakutça *bas;* Türkçe *yemiş*, Tatarca *yimeş, cimeş*, Nogayca *yemis*, Çuvaşça *śimĕś*.

Türkçe *yemiş*'in Çavuşça karşılığı *śimĕś*'tir. Ancak, **Türk** dıyalektleri arasında özel bir yer tutar Çavuşçada *ş*'lerin *l*'ye çevrildiğini görüyoruz. Örnekler : Türkçe **eşik, Tatarca işek**, Kazakça *esik*, Kara Kalpakça *esik*, Nogayca *esik*, Çuvaşça *alăk*; Türkçe *beş*, Tatarca *biş*, Başkurtça *biş*, Nogayca *bes*, Çuvaşça *pillĕk, pilĕk*; Türkçe *taş*, Kazakça *tas*, Nogayca *tas*, Yakutça *tās*, Çuvaşça *çul;* Türkçe *diş*, Kazakça *tis*, Çuvaşça *śăl*; Türkçe *kış*, Kazakça *kıs*, Nogayca *kıs*, Çuvaşça *xĕl*; Türkçe *işit-*, Yakutça *ihit-*, Çuvaşça *ilt-;* Türkçe *altmış*, Kırgızca *altımış*, Nogayca *alpıs*, Çuvaşça *utmăl*; Türkçe *yetmiş*, Çuvaşça *śitmĕl*; Türkçe *güneş*. Tatarca *koyaş*, Başkurtça *koyaş*, Çuvaşça *xĕvel*; Türkçe *gümüş*, Kazakça *kümis*, Nogayca *kümis*, Tatarca *kömeş*, Başkurtça *kömöş*, Yakutça *kömüs*, Çuvaşça *kĕmĕl*.

Türkçeden Macarcaya geçen kelimelerde de *ş*'ler *l*'ye çevrilmiştir : Eski Türkçe *tüş* [= öğle; güney], Tatarca *töş*, Başkurtça *töş*, Kırgızca *tüs* > Macarca *dél* [= öğle; güney].

Buna göre, Macarcada kullanılan eski Türkçe alıntıların Çuvaşça kanalıyla geçtiği anlaşılıyor.

Ana Türkçe *ş* sesinin Çuvaşçada *l*'ye çevrilmesi olayına lambdasizm (Fr. lambdacisme, Alm. Lambdazismus) adı verilir. Bu görüşe göre, aslî ses *ş*'dir. Çuvaşçada gördüğümüz *l* sesi ise *ş*'den çıkmıştır. Ancak, başlangıçta bütün dil bilginlerince kabul edilen bu görüş, daha sonra kısmen terk edilmiştir. Bu görüşe karşı çıkanların arasında G. J. Ramstedt (b. bk.) de vardır. Ramstedt'in öğrencileri de lambdasizm görüşüne karşı cephe almışlardır. Buna göre, lambdasizm'i kabul etmeyenler *l*'nin aslî ses olduğunu iddia etmeye başlamışlardır. Bu bakımdan bu görüşe sigmatizm (Fr. sigmatisme) adı verilmiştir.

Lambdasizm (veya sigmatizm) olayı, Türk diyalektlerinde gördüğümüz rotasizm (Fr. rhotacisme, Alm. Rhotazismus) olayı ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bakımdan lambdasizm ve rotasizm olaylarını toplu olarak tartışmak gerekir. Bk. Z.

Eski ve yeni Türk diyalektlerinde de nâdir olarak *ş* ~ *l* değişmeleri göze çarpar. Örnek olarak Türkçe *düş (< tüş)* [= rüya] kelimesinin Yakutça karşılığı *tül*'dür. Bunun gibi, Eski Uygurcada da bu kelime *tül* olarak geçer. Ancak, Uygurcada *tül* yanında *tüş* biçimi de kullanılır.

Lambdasizm (ve rotasizm) olaylarına eski Bulgarların (Bulgar Türklerinin) dilinde rastlandığını da biliyoruz.

Bundan başka, Türkçe *ş*'nin Moğolca karşılığı da *l*'dir : Türkçe *taş* ~ Çuvaşça *çul* ~ Moğolca *çilağun* (< **tilağun* < **tıla-ğun)*.

Çuvaşçada Türkçe *ş*'lerin *ş* veya *ś* olarak geçtiğine de tanık oluyoruz : Türkçe *adaş* ~ Çuvaşça *ataş;* Türkçe *döşek*, Tatarca *tüşek* ~ Çuvaşça *tüşek;* Türkçe *iş* ~ Çuvaşça *ĕś*; Türkçe *yavaş* ~ Çuvaşça *yavaş;* Türkçe *kamış*, Türkmence *gamış*, Tatarca *kamış*, Yakutça *xomus* ~ Çuvaşça *xămăş*, *xumăś*; Türkçe *kaşık* Çuvaşça *kaśăk*. Türkçe *ş* seslerini olduğu gibi saklayan Çuvaşça kelimelerin komşu Türk diyalektlerinden (Kazan Tatarcasından, Başkurtçadan) geçtiği açıktır. Bu sebeple, bu biçimlerin yeni alıntılar olduğu anlaşılıyor. Çuvaşçada kullanılan Türkçe (Tatarca) alıntılar

N. Poppe tarafından gözden geçirilmiştir (*Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen.* "Ungarische Jahrbücher" dergisinde VII, 1927, 119 - 135. s.).

Türkçe *s* sesi kelime başlarında Çuvaşçada birtakım örneklerde *ş*'ye dönüşür : Türkçe *sinir*, Türkmence *siŋir*, Yakutça *iŋir* ~ Çuvaşça *şänär*; Türkçe *saz* [= bataklık], Tatarca *saz*, Başkurtça *haz*, Oyrotça *sas* ~ Çuvaşça *şur;* Türkçe *sarı*, Tatarca *sarı*, Kırgızca *sarı*, Kazakça *sarı*, Başkurtça *harı*, Nogayca *sarı* ~ Çuvaşça *şurä, şur* [= ak]; Türkçe *su* (< *sub*), Tatarca, Kazakça *su*, Yakutça *ū* ~ Çuvaşça *şıv*. Çuvaşçadaki *s-* > *ş-* değişmesinin eski bir tarihe çıktığı anlaşılıyor. Eski Çavuşçadan Macarcaya geçen alıntılarda da *s-* > *ş-* değişmesi göze çarpar : Türkçe *sarı*, Çuvaşça *şurä*, > Macarca *sárga* [= sarı]; Türkçe *saz*, Çuvaşça *şur* > Macarca *sár* [= çamur].

Türkçe *don-* (< *toŋ-*) fiilinin başındaki *t* sesi de Çuvaşçada *ş*'ye çevrilmiştir : Çuvaşça *şän -* [= donmak].

Çağdaş Türk diyalektlerinin bir bölümünde birkaç kelimede bir *ş* sesi türemiştir : Türkçe *bit* ~ Yeni Uygurca *pişt*, Sarı Uygurca *pıșt;* Türkçe *it* ~ Yeni Uygurca *işt*, Sarı Uygurca *ışt;* Türkçe *iti* [= keskin, sert, ağır] ~ Yeni Uygurca *iştik*, Sarı Uygurca *ıştığ;* Türkçe *iki* ~ Yeni Uygurca *işki*, Sarı Uygurca *işke*, Salarca *işki*.

Ana Türkçe *ç sesi çağdaş Türk diyalektlerinin bir bölümünde *ş*'ye dönüşmüştür : Türkçe *ocak* (< *oçak*), Oyrotça, Kırgızca *oçok*, Kazakça *oşak;* Türkçe *kaç-*, Tatarca *kaç-*, Oyrotça *kaç-*, Kazakça *kaş-*, Şorca *kaş-;* Türkçe *aç-*, Kırgızca *aç-*, Kazakça *aş-*, Soyotça *aş-*.

Altay çevresindeki diyalektlerde kelime içindeki *ş* sesi normal olarak *j*'ye çevrilir : Türkçe *kişi* ~ Altayca *kiji;* Türkçe *dişi* (< *tişi*) ~ Altayca *tiji*. Koybalcada ise *ş* ünsüzü kelime içinde *z*'ye dönüşür : Türkçe *kişi* ~ Koybalca *kizi;* Türkçe *eşik* ~ Koybalca *izik*.

Türkçe *ş* ünzüsü Yakutçada iki ünlü arasında *h*'ye çevrilir : Yakutça *aha -* [= yemek yemek] < *aşa-;* Yakutca *ihit-* [= duymak, işitmek] < *işit-*.

ŞABAN, kamerî ayların sekizincisi, İslâm âleminde "üç aylar" adıyla bilinen kutsal ayların ikincisi. Mütercim Asım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*'nde (I, 173), eskiden Arapların bu ayda su aramak veya yağma ve çapul maksadıyla gruplara, kollara ayrıldıklarını, bu yüzden de bu aya Ş. dendiğini bildirir. Arapların cahiliye devrinde kullandıkları güneş takviminde bu ayın sürekli yaz mevsimine rastladığı bilinmektedir. Ş.'ın sözlük anlamlarından birisi de "ta'zîm etmek"tir. Berâ'at kandilinin bu ayın 14'ünü 15'ine bağlayan gecede kutlanması da Ş. ayına ayrı bir önem kazandırmıştır. Ş.'a "mu'azzam" sıfatı verilmesi ve "Şa'bânü'l - mu'azzam" denmesi bu sebeplere dayanır.

ŞABAN-I VELÎ (Taşköprü? - Kastamonu 1568), şeyh, Şabaniye tarikatının kurucusu. Küçük yaşta babasını ve annesini kaybetti ve akrabaları tarafından büyütüldü. Yakınlarını da kaybedince, şefkatli bir kadın tarafından evlâtlık edinildi. Okumağa istekli olduğu için öğrenim görmeye başladı. Bilgisini artırmak için İstanbul'a gitti, hadis ve tefsir okudu. Bu sırada tasavvufa gönül verdi. Memleketine dönmek üzere İstanbul'dan ayrılan Ş. V., Bolu'da Hayrüddîn-i Tokadî'ye mürit oldu. 12 yıl ona hizmet ettikten sonra, kendisine hilâfet verilerek memleketine gönderildi.

Ş. V., Halvetiye'den Cemâliye'nin bir kolu olan Şabanîye'nin kurucusudur. Şabaniye şeyhlerinden Ömerü'l - Fuâdî'nin derlediği *Menâkıb-ı Hazret-i Pîr Şa'bân-ı Velî* [İstanbul 1294] adlı menakıpnamede bildirildiğine göre Ş. V.'nin şeyhi Hayrüddîn-i Tokadî, Çelebi Sultan Aksaıayî (Cemâl-i Halvetî)'nin halifesidir. Bu silsile Halvetî şeyhlerinin adları verilerek Hz. Ali'ye kadar yürütülmektedir.

Ş. V., hayatının sonuna kadar Kastamonu'da halkı aydınlatmağa çalıştı, değerli kişiler yetiştirdi. Adıyla anılan camiin yanındaki türbesinde gömülüdür. (İ. Ünver)

ŞABANİYE : bk. HALVETİYE.

ŞABAN KÂMÎ EFENDİ (Diyarbakır?-Diyarbakır 1883), Türk şair ve yazarı. Memleketinde öğrenim gördükten sonra Mısır'a gitti. Orada İbrâhîm-i Bâcûrî'den ders alarak öğrenimini tamamladı. Diyarbakır'a dönerek, hayatının sonuna kadar burada eğitim ve öğretimle vakit geçirdi. Tasavvuf, hat sanatı ve musikiyle de ilgilendi. Arapça eserleri yanında, Türkçe *Divan, Mevlid, Münşeat, Fâtih-i Müşkilât* adlı eserleri vardır.

ŞABAN ŞİFÂÎ (Ayaş ? - Ankara 1704), Osmanlı tabiplerindendir. 1671'de saray hekimleri arasına girdi. Süleymaniye tıp medresesinde hocalık ve Ordu Hekimbaşılığı yaptı. Kadı naipliklerinde bulundu. Şiir ve edebiyatla da ilgilendi. İstanbul'da tıp öğrenimi gördü. Gebelikte anne ve çocuk sağlığı üzerinde çalışmalar yaptı. Diyarbakır kadılığına vekâlet ederken azledildi. Oradan dönerken yolda öldü.

Eserleri : *Tedbîr-i mevlûd*, anne ve çocuk sağlığı konusundadır. *Şifâiye fi't - Tıb*, kıymetli taşlar ve panzehirler konusundadır. *Fezâ'il-i âl-i Osmân*, Yusuf el - Makdisî'nin *Kalâ'idü'l-ikyân fî fezâ'il-i âl-i Osmân* adlı eserinin genişletilerek yapılmış çevirisidir.

ŞABANÖZÜ, Çankırı iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 590 km², nüfusu 14 766 (1980) dır. 20 köyü, belediyesi bulunan iki yerleşme yeri vardır. İlçe merkezinin nüfusu 2 864'tür. 2 000'den çok nüfuslu iki köyü (Gümerdiğin, Karaören), 1 000'den çok nüfuslu iki köyü vardır. İlçenin 9 köyünde PTT bulunmaktadır. İlçe arazisi, ilin güney bölümündedir. Doğusunda Eldivan, batısında Orta, kuzeyinde Çankırı merkez ilçeleri, güneyinde Ankara'nın Çubuk ve Kalecik ilçeleri vardır. Daha önce Çankırı merkez ilçesine bağlı bir bucak iken (1940'ta bucak merkezi Ş.'nün nüfusu 1 397 idi), 1944'te ilçe durumuna getirilmiştir. Bu tarihte bu yeni ilçenin yüzölçümü 1 195 km² idi, Orta adlı bir bucağı vardı. 1959'da Orta bucağı da ilçe durumuna getirilince, S. ilçesi küçülmüş, şimdiki durumunu almıştır.

İlçe arazisinin batı ve kuzey-batısı dağlık (1 800 - 1 980 m), güneyi düzlük ve daha alçaktır (850 - 1 250 m). Güneyinde düzlükler geniş yer tutar, akarsu boylarında yer yer genişleyen vadi tabanları uzanır. Dağlık yerler Perm tabakalarından, Mezozoik ofiolitli seriden, bunlar üzerinde de volkanik örtüden (andezit) bir yapı gösterir. Düzlük yerlerde Pliyosen tabakaları uzanır. Dağlardan güneye doğru inen dereler (Terme deresi, Kınık deresi), Kızılırmak'ın kollarındandır. Başlıca akarsuyu Terme çayıdır.

İlçede kışlar soğuk, yazlar sıcak geçer. Ormanlar, dağlık bölümde yer yer kalmış, kısmen bozulmuştur (çam, köknar, kayın ...). Yaklaşık ve ortalama bir değerle 30 000'in üstünde çam, köknar bulunur, bunlardan 16 000 m³ tomruk, 29 000 m³ yakacak odunu elde edilir. Kasaba yakınındaki Güdüllü koruluğu, aynı zamanda mesire yeridir.

Başlıca geçim kaynakları çiftçilik (buğday, arpa, fasulye, sebze), hayvancılık, meyvecilik, bağcılık ve çanak çömlek, tuğla, kerpiç yapımına dayanır. Tarım ürünleri, hemen yalnız yerindeki ihtiyacı karşılar. Başka yerlere satılan ürünler hayvan mahsulleri ve meyvedir. Daha çok ev hayvancılığı yer tutmuştur. En çok tiftik keçisi, koyun, kıl keçisi, sığır beslenir. Bunların ürünlerinden (tiftik, yapağı, süt ve mamulleri) faydalanılır, başka yerlere de gönderilir.

İlçe merkezi Ş., Terme deresi vadisinde, eğimli bir yerde (1 100 m), Çankırı'ya 45 km uzaklıkta kurulmuştur. Güneydeki düzlükler oldukça geniştir. Bir iki katlı evleri, meydanı, parkı, çarşısı, haftalık pazarı, banka şubesi, elektriği, içme ve kullanma suyu, ilk ve orta okulları, spor klübü, iş hanı, çamaşırhanesi, sineması, imar planı (1952) vardır. Ankara ve Çankırı'ya karayolları ile bağlıdır. Orta kasabası üzerinden Çerkeş'e de dar bir yol uzanır. Karakoçaş köyünde kaplıca vardır. Romatizma ve kaşıntılara şifa vericidir. (R. İzbırak).

ŞABLON (Alm. *Schablone),* üzerinde harfler, semboller vb. şekiller bulunan madenî veya çoğunlukla selüloitten yapılmış bir çizim malzemesi. Renkli olanları çalışırken daha çok tercih edilir. Ş., üzerindeki şekillerin çevre çizgileri kalem ucu girecek şekilde oyuk yapıldığından, teknik ressam veya desinatör bu çevre çizgilerinde kalemini dolaştırarak o şekli kâğıda aktarır. Bu iş için çoğunlukla özel kalemler ve uçlar kullanılır.

Pergelle çizilemeyen eğrilerin çiziminde de eğri Ş.'lar kullanılmaktadır. Eğri Ş.'lar değişik yarıçapta yaylardan meydana gelmiştir. Ş. yardımı ile eğri çizilmeden önce, eğrinin geçeceği noktalar el ile uygun bir şekilde çizilerek birleştirilir. Sonra bu eğriye uyan Ş. bulunarak istenilen eğri hatasız bir şekilde çizilir. Ş. kenarları bu eğri boyunca olmayabilir. Bu durumda eğri, çeşitli Ş.'ların yardımıyla tamamlanır. Fakat bu yöntemin kullanışlı olmaması bakımından, elle şekillendirilebilen ve bu şekli koruyabilen Ş.'lar tercih edilmektedir. Bu Ş.'lara, çalışma esnasında kâğıda iyice temas etmesi ve elle verilen şeklini koruyabilmesi için yardımcı ağırlıklar bağlanmıştır.

Ş.'lar, çizim işi için kullanıldıkları gibi, silme işlemlerinde de kullanılırlar. Silme Ş.'u üzerinde çeşitli ince yarıklar ve oval delikler açılmış selüloit, mukavva veya sert bir cisimden yapılmış bir levhadır. Bu Ş.'lardan faydalanabilmek için özel olarak yapılan silme kalemlerinin kullanılması gerekir.

ŞADIRVAN, cami avlularına abdest almak için yapılmış su haznesi. Ş.'ın hazne duvarları dörtgen, altıgen, sekizgen veya çokgen biçiminde olup bu duvarlar üzerine çepeçevre musluklar yerleştirilmiştir. Ş. havuzu, ortada bulunan bir fıskıyeden veya lüleden çıkan suyla beslenir, sular çevresindeki musluklardan akıtılır. Ş.'lar direkler üzerine oturtulmuş kurşun kaplama bir kubbeyle örtülüdür. Çeşitli şekillerde inşa edilmiş kubbenin ileriye taşmış, yağmurdan ve güneşten koruyan çıkartmaları bulunur. Çatı ekseni ahşap olup demir kirişlerle takviye edildiği de görülür. Yüksekçe yapılmış hazne duvarları üzerine motiflerle süslü mermer taşlar veya demir parmaklıklar oturtulmuş, böylece suyun kirlenmesi önlenmiştir. Tel örgü veya tahtalarla hazne üzerinin korunduğu da görülür. Hazne etrafındaki muslukların isabet ettiği yerlerin karşısına sabit oturaklar ve ayak koymak için özel yerler yapılmıştır. Suyun sıçramaması ve belirli bir yönden akıp gitmesini sağlamak için havuz etrafında, çepeçevre derince bir yalak bulunur.

Ş. Türk cami mimarisinin ayrılmaz bir ünitesidir. Hemen hemen her caminin bir Ş.'ı vardır. Birçok eksik özellikleriyle günümüzde de cami avlularına inşa edilmiş Ş.'lara bu geleneğin bir devamı olarak bakılabilir. Şehrin su şebekesiyle beslenen veya belirli bir kaynaktan suyunu alan Ş.'ların birçoğu bugün kurumuştur.

İslâm mimarisinde Ş. geleneği oldukça eskidir. Hatta bu gelenek İslâmdan öncesine uzanır. Emevîler zamanında Harran'da Ulu cami avlusuna yapılan Ş., İslâm mimarî anlayışının ilk örneklerindendir. Selçuklular döneminde ise Ş.'lar hamamlarda, hanlarda vb. imaretler içinde de yer alır. Ş.'lar başta cami olmak üzere han, hamam ve imaretlerin bir parçası olup o imaretin mimarî özelliğini taşır. Tipik Ş. örneklerinden biri Sivas Gök Medrese (1271) ünitesi içinde yer alan Ş.'dır. Fatih camii (1470) avlusunda bulunan Ş. ile Edirne Selimiye camii, Mihrimah Sultan camii ve Sokullu camii avlularında yer alan Ş.'lar Osmanlı döneminde yapılmış en güzel Ş. örneklerinden birkaçıdır. Fatih camii avlusundaki Ş. sekizgen bir yapıya sahiptir ve kubbesi 8 direk üzerine oturtulmuştur. Baklava dilimleri şeklinde birbiri üzerine gelmiş kademeli saçakları bulunan kubbe, ahşap bir çatı üzerine oturtulmuş ve çeşitli dönemlerde onarılmıştır. Ayrıca, Konya Mevlâna dergâhı (1512) avlusunda yer alan Ş. da bunlar arasında sayılabilir.

Ş. yalnız İslâm mimarî geleneği içinde yer almaz. Ş. örneklerine manastır avlularında da rastlanır. Bunlar, rahiplerin su ihtiyaçlarını karşılamak için yapılmıştır.

ŞADIRVAN, İran Sâsânî musikisinde Bârbed'in icat ettiği ileri sürülen bir makam.

ŞÂDÎ BEÇE (ölm. 1515 ?). Türk bestekârı, Gulâm Şâdî (b. bk.)'nin küçük kardeşi, XVI. yüzyılın ilk yıllarında Herat Mektebi'nin tanınmış bestekâr ve sâzendesi. Zamanımıza kalmış eseri yoktur. Ağabeyine nisbetle Şâdî beçe (= Küçük Şâdi) diye anılmıştır.

ŞÂDÎ ÇELEBÎ (Çömlekçi) (ölm. 1740 ?), Türk bestekârı. Hamparsum - Mandoli'de Beste - Isfahân Peşrevi ile Saz Semâîsi'nin notaları vardır.

ŞÂDİ FİKRET [KARAGÖZOĞLU] (İstanbul 1881 - 1941), aktör ve rejisör. Din bilginlerimizden Hacı Zihni Efendi'nin torunudur. Babası Doktor Rifat Bey'dir. Galatasaray Lisesi'nde okumuş, bir müddet de Hukuk Fakültesine devam etmiştir. II. Meşrutiyet'in başında sahneye çıkan Muhsin - Râşid Rizâ - Şâdi üçgenini teşkil edenlerden biridir. İlk tiyatro kültürünü Manakyan piyeslerini seyrederek almış, okul arkadaşları Muvahhit, Müfit Râtıp, İffet'le amatörce eğlenceler tertip ederken 1908 Meşrutiyeti ile beraber sahneye çıkmışlardır.

Ş., "Fikret" takma adıyla 1908'de Şehzadebaşı'nda oynanan Kâzım Nâmi [Duru]'nin *Nasıl oldu* piyesine eklenen *Zor Nikâhı* piyesinde Hakîm Senâî rolü ile sahneye çıktı. Amatör topluluklarında çalıştı. Reşad Rıdvan'ın başında bulunduğu topluluktan istidatsız sayılarak çıkarıldı. Bu sıralarda Paris'ten İstanbul'a dönen Burhaneddin Tepsi bir trup kurmuştu. Ş., bu trupta oynanan Hâmid'in bazı piyesleri ile *Neron, Napoléon Bonaparte, Haydutlar* gibi piyeslerde oynamakla birlikte, o zamanın tiyatrosunda bir gelenek olan bi-

rer perdelik komedilerde de rol aldı. Fehim Efendi ile 4 kasım 1909'da *Mürebbiye*'yi oynadı. Burhaneddin Tepsi Trupu 1910 yılında Selanik - Manastır turnesine çıkmıştı. Burada Burhaneddin Tepsi arkadaşlarını terk etti. Güçlükle İstanbul'a dönebilen ve işsiz kalan Ş., İstanbul Polis Müdürlüğü kalemine memur oldu. Burada dört ay kadar çalıştı. Bu arada Binemeciyan Kumpanyası'nda *Müçtehit* ve *Masum Katil* piyeslerinde oynadı.

Ramazan mevsimi dolayısıyla Nureddin Şefkatî bir trup kurmuştu. Bu trupta Ş., *Gelin kaynana, Farmasonlar, Hisse-i şâyia* piyeslerinde rol aldı. 1913 yılında Manakyan'ın Osmanlı Tiyatrosu'nun idaresini Fehim Efendi alınca Ş., buraya geçti. *Divâneler Hekimi, Kadın Pençesi, Cezâ Kanunu, Gülnihâl* piyeslerinde oynadı. Donanma Cemiyeti'nin kurduğu topluluğa girdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında askerliğini yaptı. 1920'de yedi lira aylıkla Dârülbedâyi'e girdi. *Bir Çiçek İki Böcek*'te Neş'e Bey, *Hisse-i Şâyiâ*'da Bîcân Efendi, *Sekizinci*'de Habib Neccâr rolleri ile büyük bir başarı kazandı. Dârülbedâyi oyuncularının İzmir turnesine katıldı. Oradan bazı arkadaşları ve İstanbul'dan getirttiği birkaç oyuncu ile Ankara'ya geçti. Türkocağı'nda "Dârülbedâyi Sanatkârları Anadolu Temsil Heyeti" adıyla temsiller verdi. Konya, Adana ve İzmir turneleri düzenledi. Topluluğun adını "Millî Sahne" olarak değiştirdi. Türk Tiyatrosunu korumak için bir de dernek kurdu. Millî Sahne, geniş bir kadro ile İstanbul'a gitti (1925). Bütün canlılığı ve yapılan yardımlara rağmen topluluk dağılınca Ş., sahneden çekilip sinema işletmeciliğine başladı. Ömrünün sonuna kadar sinemacılığa devam etti.

Ş.'nin soyadı Karagözoğlu idi. Fakat bu soyadını resmî muameleler dışında hiç kullanmamıştır. Sahnelerde hâtıralaşmış takma adı ile birlikte Şâdi Fikret adını kullanmıştır.

ŞÂDÎ (Gulâm) (ölm. 1490 ?), Türk bestekârı. "Üstâd" diye anılır. Abdülkadir Merâğî'nin en büyük öğrencisi ve ondan sonra gelen bestekârların en büyüğü sayılmıştır. Herat Sarayı'nda, Sultan Hüseyin Baykara'nın, Türkistan (Doğu Türk) hakanının çevresinde, Nevâî'nin himayesinde yaşamıştır. Bir rivayete göre Ş., Şaybak Han Herat'ı zaptedince, onun tarafından Kazan'a gönderilmiş ve orada 1510' dan sonra ölmüştür. Ş.'nin eserleri, Osmanlı bestekârlarına uzun zaman örnek teşkil etmiştir. Zamanımıza 3 parçası kalmıştır : Pençgâh Sengîn Semâî Kâr, Rast Düyek Kâr, Rehâvî Hafif Kâr.

ŞAFARIK veya ŠAFAŘIK, Pavel Josef (Kobeliarovo, Slovakya 1795 - Praha 1861), Çek ve Slovak dil bilgini, etnografya ve arkeoloji uzmanı. Bir süre basında sansürcü olarak görev yaptıktan sonra Prag Üniversitesi kütüphanesinde çalışmıştır. 1848'de yapılan Slav konferansına katılmış, Prag Üniversitesinde kendisi için kurulan Slav Filolojisi kürsüsüne tâyin edilmişse de, ertesi yıl bu kürsüden ayrılmıştır. V. Kopitar, F. Miklosich gibi tanınmış Slavistleri yetiştiren Rus Slavisti Aleksandr H. Vostokov (1781 - 1861)'un öğrencisi olarak Ş., karşılaştırmalı Slav filolojisi alanında birçok eserler vermiştir. Daha çok Sırp ve Çek dilleri üzerinde çalışmıştır. Belli başlı eserleri : *Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (Slav dilinin ve bütün diyalektlere göre Slav edebiyatının tarihi) [1826]; *Serbische Lesekörner, oder historisch - kritische Beleuchtung der serbischen Mundart. Ein Beitrag zur slawischen Sprachkunde* (Sırp diyalektinin tarihî bakımdan değerlendirilmesi. Slav dil bilgisine bir katkı) [1833]. Ş.'in en tanınmış eseri 1837' de çıkmıştır. *Slovanske starožitnosti* (Slav eskilikleri). Yazar, bu eserinde Slav kavimlerinin etnojenezini toplu olarak tartışmıştır. Bu yolda çıkan ilk eser olarak bu çalışma bugüne kadar değerini muhafaza etmiştir. 1842'de çıkan "Slav etnografyası" adlı eserinde Slav kavimlerinin dağılışını ilk olarak gözden geçirmiştir.

ŞAFİİ, İmam Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs eş - Şâfiî (H. 150 - Fustat, Kahire 204 [767 - 820]), İslâm dininin tanınmış dört Sünnî fıkıh mezhebinden biri olan Şâfiiliğin kurucusu. Bk. ŞÂFİİLİK. Biyografisini veren bütün eski kaynaklar, onun H. 150'de doğduğunu bildirirler. Fakat doğum yeri olarak üç farklı görüş ileri sürülmüş ve her üçü de Ş.'nin bizzat kendisinden nakledilmiştir. Bir nakle göre Ş., Yemen'de, diğer iki nakilde de Askalân ve Gazze'de doğduğunu söylemiştir. Fakat onun Gazze'de doğduğu görüşü şöhret kazanmıştır.

Ş. Kureyş'in ileri gelen bir ailesine mensuptu ve nesebi Hz. Peygamberin nesebiyle Abdu Menâf'ta birleşiyordu. Bu sebeple annesi, nesebinin unutulmaması için onu Mekke'ye götürdü. Babası, o henüz çok küçük iken öldüğünden aile yoksulluk içinde idi. Fakat bu yoksulluk, nesebinin Ş.'ye sağladığı şerefe zarar vermedi.

Kur'ân'ı küçük yaşta ezberlemiş, sonra da Hz. Peygamberin hadîslerine merak sarmıştı. Mekke'nin tanınmış imamlarından ders alıyor, hadîs ezberliyordu. Arapçayı iyi bir şekilde öğrenmek arzusu, onu, çölde yaşayan ve saf bir Arapça ile konuşan Huzeyl kabîlesi içine girmeye ve aralarında uzun süre kalmaya sevk etmişti. Bu süre içinde hem Arap edebiyatına, hem de Huzeyl şiirine vakıf oldu. Çölden tekrar Mekke'ye döndüğü sıralarda, onun, Medine'nin tanınmış fakîhlerinden İmam Mâlik'in şöhretini işitmiş ve ona gitmeye karar vermiş olduğu görülür. Ancak, ona gitmeden önce onun meşhur eseri *Muvattâ*'yı ezberlemeyi de ihmal etmemiştir.

Ş., Mâlik'in himayesinde dokuz yıl kalmış ve onun sadık bir öğrencisi olmuştur. Bu sürede Mâlikî fıkhını öğrenmiş, ayrıca Medine hadîsçilerinden de hadîs almıştır. Mâlik'in H. 179'da ölümü üzerine Mekke'ye dönmüş, ancak ailenin çektiği geçim sıkıntısı sebebiyle Yemen'den teklif edilen bir memuriyet görevini kabul etmek zorunda kalmıştır. Beş yıl kadar devam eden bu görev, Ş. için sonu bir hayli sıkıntılı biten ilk ve son görev olmuştur. Zira beşinci yılın sonlarına doğru, hilâfette daima hak iddiasıyla iktidarların başına gaileler çıkaran Alevîleri desteklemekle suçlanmış ve Halîfe tarafından sorgusu yapılmak üzere Bağdad'a götürülmüştür. Ş., sorgusunu bizzat yapan Halîfe Hârûnü'r - Reşid'in huzurunda, kendisine yapılan bütün suçlamaları reddetmiş; Mâlik'in derslerinden tanıdığı meşhur Hanefî imamı ve Bağdad kadısı Muhammed b. Hasan eş - Şeybânî'nin de şahadeti sayesinde serbest bırakılmıştır. Bundan sonra Ş., Şeybânî'nin himayesine girmiş ve ondan ders almağa başlamıştır. İki yıl kadar devam ettiği anlaşılan bu derslerden sonra Ş., Mâlikî fıkhından sonra bir de Hanefî fıkhını öğrenmiş; başka bir deyişle hadîs ekolü ile re'y ekolünün usul ve fürûunu kendisinde cemetmiş olarak Mekke'ye dönmüştür. Mekke'de bir yandan ders vermeğe başlamış, bir yandan da hem Mâlik'in hem de

Şeybânî'nin öğrencisi olarak o zamana kadar öğrendiklerinin bir muhasebesini yapmıştır. O, artık ne bir Mâlikî, ne de bir Hanefî'dir; fakat her iki mezhepten aldıklarını yeni birtakım usul ve kaidelere bağlamak lüzumunu duyan, bunun için *Kur'ân*'ı yeniden ele alarak ahkâm âyetlerini, nâsih ve mensûhunu, âmmını ve hâssını, delâlet yollarını, Sünnetle olan münasebetini araştıran, kısacası hüküm istinbatında baş vurulacak usul ve kaideleri tesbite çalışan müctehid bir imamdır. Mekke'de bu konulardaki çalışması dokuz yıl sürmüş, H. 196' da tekrar Bağdad'a giderek ders vermeğe başlamıştır. Şöhreti İslâm ülkelerine yayılan Ş.'den ders almak için dört bir taraftan öğrencilerin geldiği Bağdad, bu sıralarda gerçek bir bilim merkezi haline gelmiştir. Bu arada Ş., fıkhının kaynaklarını ve istinbat usullerini açıkladığı *Risâle*'sini, fürûa, huccetlere, münazara ve ihtilâflara tahsis ettiği *Hucce* veya *Mebsût*'unu yazmıştır. Bu kitaplar, öğrencisi Za'ferânî tarafından rivayet edilmiş ve okutulmuştur. Ş.'nin iki yıl kadar süren bu dersleri, onun kısa bir süre için Mekke'ye gitmesiyle kesilmiştir. H. 199'da Bağdad'a dönmüş, daha sonra Mısır'a gitmiştir. H. 204'te ölünceye kadar kaldığı Mısır'da, usule dair *Risâle* adlı kitabıyla fürûa dair *Hucce* veya *Mebsût*'unu - ki bu kitaba sonradan *Kitâbu'l-Umm* da denilmiştir - tekrar ele alarak birtakım değişiklikler yapmış, ayrıca *Emâlî*, *Sunen* ve *Vasıyyetu'ş-Şâfiî* gibi kitaplarını yazmıştır. Bu kitaplar da, onun Mısır'daki öğrencilerinden Rabî b. Suleymân tarafından rivayet edilmiştir. Eski kaynaklarda bunlardan ayrı olarak Ş.'ye daha birçok kitap isnat edilir ki, bunların çoğu *Kitâbu'l-Umm*'un kısımlarından ibarettir. Ş.'nin Bağdad'da yazdığı kitapları Mısır'da yeniden ele alarak onlarda birtakım değişiklikler yapması, mezhebinin, kadîm (eski) ve cedîd (yeni) olmak üzere iki devrede mütalâa edilmesine yol açmıştır. Bağdad'daki görüşlerini içine alan kitaplar, onun kadîm, Mısır'daki görüşlerini kapsayan kitaplar da cedîd mezhebini temsil ederler. Rivayet olunduğuna göre Ş., Mısır'daki görüşlerini yaymağa başladıktan sonra eski görüşlerinden tamamiyle rücû etmiştir.

Fıkıh usulünü sistemli olarak ilk defa ortaya koyan Ş., Fustat (Kahire)'ta ölmüştür. Türbesi, bugün Müslümanlar tarafından hiç ihmal edilmeyen bir ziyaret mahallidir. (T. Koçyiğit)

ŞAFİİLİK veya ŞAFİÎ MEZHEBİ, Müslümanlar arasında şöhret kazanan dört Sünnî fıkıh mezhebinden biri. Mezhebin kurucusu İmam Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (bk. ŞAFİÎ) olup, her mezhep gibi bu mezhep de kurucusuna nisbet edilerek Ş. adıyla şöhret kazanmıştır.

İslâm dininde, çeşitli meselelerin hallinde ihtiyaç duyulan delillerin asıl kaynakları, *Kur'ân* ve Sünettir. Zamanla ortaya çıkan mezheplerden hiçbiri bu kaynaları red ve inkâr etmemiş, yahut hiçbiri bu kaynaklara diğerlerinden daha az bağlılık göstermemiştir. Bu sebeple *Kur'ân* ve Sünnetin kesin hükümleri üzerinde herhangi bir ihtilâf çıkmamış, her mezhep bu hükümlerle amel etmiştir. Bununla beraber, *Kur'ân* âyetindeki herhangi bir kelimenin delâlet ettiği mâna üzerinde çıkan görüş ayrılığı, yahut bazı *Kur'ân* hükümlerinin Sünnetle tahsis edilip edilemeyeceği hususundaki ihtilâf, yahut da âhâd haberlerin değerlendirilmesiyle ilgili tartışmalar, çeşitli mezheplerin ortaya çıkmasına sebep olan âmillerden sayılır. Buna göre, İslâm dini tarihinde fıkıh mezheplerinin zuhuru, umumiyetle, hakkında nass bulunmayan ve bu sebeple halli aklın faaliyetine bağlı kalan cüz'î meselelere dayanır.

Bu gibi meselelerin halli için çeşitli yönlerden deliller getirilmesi, delillerin tesbitinde çeşitli usul ve kaidelere baş vurulması, çok defa, bu işleri yapmağa ehil olan müctehid imamlara aittir. Bu imamların, gerek karşılaştıkları meselelerin hallinde farklı delillere baş vurmaları gerek bu delillere baş vururken yine farklı usul ve kaideleri takip etmeleri, aynı şekilde, sözü edilen mezheplerin doğuşunu hazırlamıştır. Bu bakımdan, Ş.'i veya Şâfiî mezhebini iyi tanımak için, bu mezhep imamının delillerini ve bu delillere bakış tarzını incelemek gerekir. Ancak, böyle bir inceleme yapılırken, Şâfiî'nin, biri Bağdad'da, diğeri de Mısır'da yaydığı birbirinden az veya çok farklı iki mezhebi bulunduğu da unutulmamalıdır. Zira Şâfiî, H. 196'da ikinci defa Bağdad'a geldiği zaman önce *Risâle* adındaki usule ait kitabını, daha sonra da fıkıh ve fürûa dair görüşlerini topladığı ve *Hucce* adını verdiği büyük hacimdeki diğer eserini yazmıştır. Şâfiî'nin mezhebini aksettiren bu kitaplar, onun Bağdad'daki talebelerinden Za'ferânî tarafından hem rivayet edilmiş, hem de H. 260'ta ölümüne kadar okutulmuş, başka bir deyişle mezhep, Şâfiî'nin ölümünden sonra daha yarım asır boyunca bu talebesi tarafından yayılmıştır. Halbuki Şâfiî H. 199'da Mısır'a gittikten sonra gerek *Risâle*'sini gerek sonradan *Umm* adı verilen *Hucce*'sini yazmış ve Bağdad'da sahip olduğu görüşlerinden çoğunu, değiştirmiş bulunuyordu. Rabî b. Suleymân tarafından rivayet olunan bu kitaplar, Şafiî'nin son görüşlerini ihtiva etmesi dolayısıyla yeni mezhebin kaynağı sayılırlar.

Şafiî'nin hüküm çıkarmak için baş vurduğu kaynaklar, Mısır'da yeniden yazdığı *Umm* adlı kitabında açık bir şekilde belirtilmiştir. Ona göre, ilmin çeşitli tabakaları vardır ve bunların başında *Kitap* (*Kur'ân*) ile, *sâbit olmuş Sünnet* yer alır. Bunu, Kitâp ve Sünnette hükmü bulunmayan meseleler üzerinde ümmetin *icmâ*'ı takip eder. Daha sonra sırasıyla *sahabe sözleri* ve hakkında hüküm bulunmayan bir meseleyi, hakkında hüküm bulunan diğer bir meseleye ortak illet sebebiyle kıyas ederek hüküm çıkarmak gelir ki, *kıyas* adı verilen bu işlem, Şafiî'ye göre ictihattan başka bir şey değildir. Buna göre, Şafiî mezhebinde hüküm kaynakları 1. Kitap ve Sünnet; 2. İcmâ; 3. Sahabe sözleri ve 4. Kıyastan ibarettir. Bir mukayese imkânı vermek için Hanefî mezhebinin kaynakları da şöyle sıralanır: 1. Kitap; 2. Sünnet; 3. Sahabe sözleri; 4. Kıyas; 5. İstihsan; 6. İcmâ; 7. Örf. Bir mezhebi diğer bir mezhepten ayıran en büyük özellik bu kaynaklar ve kaynakları kullanış tarzı olunca, Ş.'i bu yönden incelemek gerekir.

1. *Kitap ve Sünnet:* Şafiî mezhebinde Kitap ve Sünnet, hüküm istinbatı için baş vurulması gereken asıl kaynakları teşkil ettikleri gibi, diğer kaynaların sıhhati de, onların bu iki kaynağa dayalı olmalarına bağlıdır. İcmâ'ın nasıl Kitap ve Sünnete aykırı olması düşünülemezse, sahabîlerin de Kitap ve Sünnete aykırı görüş bildirmeleri mümkün değildir. Hattâ sahabîler birbirleriyle ihtilâfa düşmüş olsalar bile görüşlerini bu iki kaynaktan aldıklarına hükmedilir. Fakat Şafiî, Kitap ve Sünneti asıl kaynak olarak alırken, onu, gerek Hanefî mezhebinden gerek diğer mezheplerden ayıran önemsiz sayılmayacak bir özelliğin bulunduğuna da burada işaret etmek gerekir. Bu özellik, onun, Kitap ile Sünnet arasında itaat yönünden hiçbir fark görmemesidir. Mertebe yönünden Kitap Sünetten önce gelir ve herhangi bir meselenin hükmü aranırken önce ona bakılır. Fakat bu, Sünnete dayanan bir hükmün, Kitaba dayanan bir hükümden daha az değerde olduğu mânasına gelmez. Nitekim Şafiî, usulünü açık-

ladığı *Risale*'sinde Sünnetin huccet olmasını gerektiren *Kur'ân* âyetlerinden deliller getirmiş ve Hz. Peygamber'e itaatın Allah'a itaat demek olduğunu açıklarken, itaatı emrolunan kimsenin sözlerine de uymak gerektiğini ifade etmiştir.

Diğer yönden Kitap *(Kur'ân)*, dinin aslı olması itibariyle her hükmü içinde toplamıştır. Son nazil olan ve dinin tamamlandığını bildiren âyet de buna delâlet eder. Eğer bildirilmesi gereken bir hükmün bildirilmediği düşünülürse, bu takdirde dinin tamamlanmamış olduğu neticesine varılır ki, böyle bir netice *Kur'ân*'ın beyanına aykırı düşer. Bu beyana uygunluk ise, *Kur'ân*'ın, bütün hükümleri toplamış olduğunu kabul etmekle sağlanır. Şu var ki, *Kur'ân*'daki bütün hükümler açıklanmış değildir; bunlar küllî ve umumî olup beyana veya açıklanmaya muhtaçtır. Bu beyanın da Sünnetten başka bir şeyle olması mümkün değildir. O halde *Kur'ân*, zekât, oruç, hacc gibi Allah ile kul arasındaki, evlenme, boşanma, alım, satım, cinayet ve ukûbat gibi insanların kendi aralarındaki münasebetleri düzenleyen, birçok şeyi farz, birçok şeyi de haram kılan küllî hükümler getirmiş, Sünnet de bunları teferruatıyle beyan etmiş, açıklamıştır. Bu sebeple *Kur'ân* ile Sünneti birbirinden ayırmak mümkün değildir.

Sünnet, sahip olduğu bu değer dolayısıyladır ki, *Kur'ân*'ın âmm lâfzıyla gelen âyetini tahsis edebilir. Meselâ "*yaptıklarına bir ceza olmak üzere hırsızlık yapan erkek ve kadının elini kesiniz*" (Mâide sûresi, 41) âyeti Şafiî'ye göre Sünnetle tahsis olunmuştur. Çünkü âyetin mânası umumîdir ve ne miktarda mal veya para çalan kimsenin ne miktarda elinin kesilmesi gerektiği *Kur'ân*'da açıklanmamıştır. Fakat Hz. Peygamber Sünnetiyle bunu beyan yahut tahsis etmiş ve çeyrek dinarın altında bir şey çalanın elini kesmemiştir. Diğer mezhepler de *Kur'ân*'daki âmmların Sünnetle tahsisinde Şafiî mezhebine muvafakat ederler; ancak Sünnet, haber-i vâhıd cinsinden olduğu takdirde Şafiî mezhebiyle Hanefî mezhebi birbirinden ayrılır. Şafiî'ye göre âmmın tahsise ihtimali çok kuvvetli olduğundan, âmm lâfzının umûma delâleti zannîdir ve dolayısıyla zannî olarak gelen haber-i vâhıdle tahsisi caizdir. Hanefî imamları ise, âmmın umûma delâletini katî görerek, onun, zannî olan delille tahsisine cevaz vermezler.

Sünnet, *Kur'ân*'ın âmmlarını tahsis ettiği gibi mücmel olan âyetlerini açıklar; ayrıca, âyetler arasında birden fazla mânaya gelmesi muhtemel olanların mânalarını tayin eder. Bu bakımdan *Kur'ân* daima Sünnete muhtaçtır ve Sünnet olmaksızın *Kur'ân*'ı anlamak ve *Kur'ân*'ın emirleriyle amel etmek mümkün değildir.

Şafiî mezhebinde *Kur'ân* - Sünnet münasebetini incelerken, Şafiî'nin, üzerinde hassasiyetle durduğu *nesh* olayını da gözden uzak tutmamak gerekir. Nesh, sonra gelen bir nassla, önce gelen bir nassın getirdiği şer'î hükmün kaldırılmasından ibarettir. Semavî dînler arasında nesh olayı cereyan ettiği ve meselâ Hz. Mûsâ şerîatının birçok hükümleri kendisinden sonra gelen Hz. Îsâ şerîatı tarafından kaldırıldığı, keza Hz. Îsâ şerîatının da birçok hükümleri İslâm dîni tarafından neshedildiği gibi, bir şerîat içinde, muvakkat bir zaman için konulan bazı hükümler de, sonra gelen nasslarla neshedilmiş ve yerlerine yeni şer'î hükümler getirilmiştir. *Kur'ân*'da ve Sünnette bunun örneklerini görmek mümkündür. Sünnî mezhepler, *Kur'ân* ve Sünnette nesh olayının vuku bulduğunu, bazı âyetlerin, daha önce diğer bazı âyetlerle getirilmiş olan hükümleri yahut bazı Sünnetin önceki bazı Sünnet hükümlerini neshettiğini kabul etmiş olmakla beraber, Sünnetin bir *Kur'ân* hükmünü yahut *Kur'ân* âyetinin bir Sünnet hükmünü neshedip edemeyeceği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu ihtilâf, bilhassa Şafiî mezhebiyle, başta Hanefî mezhebi olmak üzere diğer mezhepler arasında ortaya çıkmıştır. Şafiî'ye göre *Kur'ân*'ın Sünnet hükmünü, Sünnetin de *Kur'ân* hükmünü neshetmesi mümkün değildir. *Kur'ân* hükmü, ancak kendisi gibi bir *Kur'ân* âyetiyle, Sünnet hükmü de yine kendisi gibi bir Sünnetle nesholunur. Bu, şu demektir ki, evvelce vârid olmuş bir Sünnete aykırı bir *Kur'ân* âyeti nazil olursa, Hz. Peygamberden de hemen bu âyeti beyan eden bir Sünnet vârid olur ve bu Sünnet ilk Sünnetin hükmünü neshetmiş sayılır. Bu görüş, Şafiî'nin, Sünnetin *Kur'ân*'ın beyanı olduğu hususundaki görüşüne tamamiyle uygundur. Zira ilk Sünneti nesheden ikinci bir Sünnet bulunmaksızın *Kur'ân*'ın Sünneti neshettiği kabul edilecek olursa, *Kur'ân*'a aykırı düşen her hadîsi reddetmek gerekirdi ki, bu takdirde Sünnetin *Kur'ân*'ı beyan edici vasfı ortadan kalkar, dolayısıyla *Kur'ân* âmmlarını Sünnetle tahsis etmek mümkün olmazdı.

2. *İcmâ :* Şafiî mezhebinde Kitap ve Sünnetten sonra baş vurulan delil *icmâ*'dır. İcmâ, bir asırda yaşayan âlimlerin şer'î bir hüküm üzerinde ittifak etmelerinden ibarettir. Bu ittifak, her âlimin kendi içtihadında aynı hükme varmasıyle hasıl olur. Bu bakımdan bütün âlimlerin *Kur'ân* ve Sünnete aykırı içtihadda bulunmaları mümkün olmadığı gibi, içtihad neticesi hasıl olan icmâ'ın da *Kur'ân* ve Sünnete aykırı düşmesi mümkün değildir. Bununla beraber Şafiî, icmâ'ı çok dar bir çerçeve içinde mütalâa eder ve muhalefet olunmayan icmâ'ın yalnız farzlar hakkında hasıl olduğunu ileri sürer. Ona göre, en muteber icmâ sahabe icmâ'ıdır.

3. *Sahabe sözleri :* Bazı usul yazarları, Şafiî'nin Bağdad'da yaydığı eski mezhebinde sahabe sözlerini kaynak olarak aldığını, fakat yeni mezhebinde bunu terk ettiğini ileri sürmüşlerse de, Mısır'da yeniden yazılan ve Rabî b. Suleymân tarafından rivayet edilen *Risale*'de sahabe sözlerinin kaynak olarak gösterilmesi, Şafiî'nin yeni mezhebinde de eski görüşünü muhafaza ettiğini gösterir. *Kitâbu'l - Umm*'de "Kitap ve Sünnet bulundukça onlara uymak gerekir. Eğer bunlardan delil bulunmazsa ashabın sözlerine bakar ve onlardan birinin sözünü alırız" demesi de bunu teyit eder. Ancak Şafiî, sahabenin görüşlerini delil olarak alırken onları tasnîfe tâbi tutmuş ve icmâ derecesine ulaşanları birinci planda almıştır. Herhangi bir sahabînin muhalif ve muvafığı bulunmayan görüşünü ikinci planda alırken, birbirine aykırı sahabî görüşleri arasında da kendisine göre *Kur'ân* ve Sünnete en yakın, yahut kıyasla desteklenmiş olanını tercih etmiştir.

4. *Kıyas :* Hakkında nass bulunmayan bir meselenin hükmünü tesbit etmek için, bu meseleyi, hakkında nass bulunan diğer bir meseleye, müştereк ıllet dolayısıyla benzetmek mânasına gelen kıyas, Şafiî'den önceki fakîhlerin de baş vurdukları bir kaynaktır. Ancak bu kaynağın esas ve kaideleri ilk defa Şafiî tarafından tesbit edilmiş ve açıklanmıştır. Ona göre, kıyas, hüküm çıkarmak için mutlaka baş vurulması ve hiç ihmal edilmemesi gereken bir kaynaktır. Çünkü İslâm dîninde her meselenin ve her hâdisenin bir hükmü vardır. Ancak bu hükümlerin bir kısmı açık ve kesin nasslara dayanır ve bu nasslardan o hükümleri çıkarmak aklî bir zorlamayı gerektirmez. Hükümlerin diğer bir kısmının ise açık ve kesin nassları yoktur: fakat mevcut nasslarda bu hükümlere birtakım işaretler veya delâletler bulunur. Önemli olan iş, bu işaret veya delâletleri meseleyle ilgili nasslardan bulup çıkarmaktır; bu ise müctehidin görevidir. Kıyasta dahi asıl, *Kur'ân* ve Sünnet olduğu içindir ki, Şafiî mezhebinde re'y ile içtiha-

dın çeşitlerinden yalnız kıyas makbul sayılmıştır. Ebû Hanîfe de bu delili kabul etmiş ve bu sahada büyük şöhret kazanmıştır. Ancak onun, kıyasa vesile olan ılleti umumîleştirmesi ve ılletin bulunduğu her meselede aynı hükmün sâbit olacağını ileri sürmesi, bazan da kıyasın halkın maslahatlarına uygun düşmemesi yahut nassa aykırı olması halinde *istihsân*'a baş vurması, Şafiî ile Hanefî mezhepleri arasında başlıca ihtilâf konuları olmuştur. Esasen Ebû Hanîfe'nin hadîs ehlinin fakîhi olmaktan ziyade re'y ehlinin fakîhi sayılmasının sebebi de, ılletleri umumîleştirmesi ve istihsanı fıkhının kaynaklarından kabul ederek ona fazlaca baş vurmasıdır. İstihsân, lûgatte, bir şeyi güzel bulmak mânasına gelir. Fıkıhta ise, kıyas için gerekli ılleti tesbit ettikten sonra varılan hükmün maslahata uygun düşmemesi halinde, bu hükümden vazgeçerek zihinde beliren başka bir delile istinaden başka bir hüküm çıkarmaktır. Bu sebepledir ki Şafiî, Kitap ve Sünnette birçok meselenin hükmü bildirilmemiştir diyerek keyfe göre hüküm vermek şeklinde tarif ettiği bu delili şiddetle reddetmiştir.

Şafiî'nin önce Bağdad'da, sonra da ölünceye kadar Mısır'da devam ettirdiği tedris faaliyetiyle tedvînine muvaffak olduğu istinbat usullerinin tutarlılığı, etrafında kalabalık bir talebe ve taraftar grubunun toplanmasını sağlamıştır. Özellikle Mısır'ın İslâm dünyasının merkezî bir yerinde olması dolayısıyla dört bir yandan gelen talebelerin gerek Şâfiî'den gerek onun ölümünden sonra Rabî b. Suleymân gibi ashabından öğrendikleri mezhebin usul ve fürûunu ülkelerine dönerek öğretmeleri sayesinde Ş. kısa zamanda yayılmıştır. Mezhep mensupları arasında müctehid imamların çokluğu ve bunların Şafiî'yi taklit etmeksizin onun yolunda içtihad etmeleri mezhebin gelişmesini sağlamış, değişen zaman içinde ihtiyaç duyulan hükümlerin Şafiî usulüne uygun olarak çıkarılması (tahrîc) mezhebin ufkunu genişletmiş, ona zenginlik kazandırmıştır.

Mezhep, başlangıçta İmam Şafiî'nin tedris faaliyeti gösterdiği Bağdad ve Kahire'de büyük taraftar toplamış, Hicrî III ve IV. asırlarda bunların sayısı daha da artmıştır. Yine bu sıralarda hem Mekke ve Medine'de, hem de Şam'da yayılırken, Irak yoluyla Horasan tarafına geçmiş, Hanefî mezhebiyle birlikte tedris faaliyetine devam etmiştir. Mısır'da Fâtımî devletinin yıkılışından ve Eyyûbî devletinin kuruluşundan sonra Mısır ve Şam'ın resmî mezhebi olmuş; Kölemenler devrinde ise Şafiî mezhebi yanında diğer üç mezhebe (Hanefî, Malikî ve Hanbelî) de yer verilerek her birinden birer kadı tayin edilmiştir. Osmanlıların idareyi ele almalarından sonra Hanefî mezhebine ağırlık verilmiş ve her yere Hanefî kadılar tayin edilmiştir. Bununla beraber birçok yerde halk, yine de Şâfiî mezhebine bağlı kalmıştır. Kuzey Afrika'ya ve Endülüs'e hemen hemen hiç girmemiş olan Ş., bugün Arabistan'ın güneyinde, Kafkasya, Azerbaycan, Hindistan, Filipin, Seylan, Malaya ve Endonezya Müslümanları arasında, Anadolu'nun doğu taraflarında yaygındır. (T. Koçyiğit)

ŞAFİROV, Pëtr Pavloviç (1669 - 1739), Rus diplomatı. 1697 - 1698 yıllarında "büyük elçilik heyeti" ne katılmış, 1699'da Danimarka ve Polonya elçileriyle İsveç'e karşı yapılacak ittifak konusundaki gizli görüşmeleri yönetmiştir. Prut Seferi (b. bk.) sonunda yapılan görüşmelere katılmış ve barış anlaşmasına varılmasını sağlamıştır. Rusya'ya döndükten sonra Kuzey İttifakının genişletilmesinde büyük rol oynadığı gibi, 1717'de Amsterdam'da Fransa ile bir anlaşma yapılmasında da görev almıştır. 1723'te adı büyük suistimallere karışmış ve ölüme mahkûm edilmiştir. Ölüm cezası hafifletilen Ş., Sibirya'ya sürülmüştür. 1725'te I. Ekaterina tarafından affedilmiş, hayatının sonuna kadar çalışmalarını sürdürmüştür. Ş., İsveç'le yapılan savaşın sebepleri konusunda bir eser yazmıştır *(Rassujdenie)* [1717, 2. bas. 1722]. Bu eser, değerli bir tarihî katkıdır.

ŞAFT (İng. *Shaft)*, makinenin dönme hareketini öteki organlara ileten bir güç aktarma organı. Dayanıklı yüksek vasıflı çelikten yapılmıştır. Ş.'ın ilettiği hareket aynı hat üzerinde olabileceği gibi, açı yapacak şekilde mafsallar ve dişliler aracılığıyla değişik hatlarda da olabilir.

Motorlu taşıtlarda Ş. vites kutusundaki ana milden aldığı dönme hareketini diferansiyel (b. bk.)'e iletir. Hareket esnasında meydana gelebilecek açı değişikliklerinden dolayı herhangi bir kırılma veya eğilmenin önlenmesi için bağlantı yerlerinde mafsallar bulunur. Bazı Ş.'lar boru içine alınmış, toza, çamura ve darbelere karşı korunmuştur. Fakat motorlu taşıtlarda Ş.'lar çoğunlukla açıktadır; bundan dolayı toz, çamur, aşınmalara sebep olur, mafsallarda boşluklar yapar. Bu boşlukların ses yapmaya başlamasıyla birlikte Ş.'ın balansı da giderek bozulur, bu zarar vites kutusuna ve diferansiyele de geçebilir.

ŞÂH (muhaffefi *şeh*, mübalâğası *şehenşâh* ve *pâdşâh)* imparator. Özellikle İran ve Hindistan Türk imparatorları (Safevî ve Timur hanedanları) tarafından kullanılmıştır.

ŞÂH, Türk musikisinde diapazonun la'sını si (segâh) itibar eden âhenk.

ŞÂH, Türk musikisinde bir mürekkep makam. XV. yüzyılda veya daha önce yapılmış, çok kullanılmamıştır. Zamanımıza gelen örneği yoktur.

ŞÂH ÂLEM, I. (1643 - 1712), Hindistan Timurlu hükümdarı. Âlemgir'in ikinci oğlu olarak dünyaya geldiğinde, kendisine Muhammed Muazzam adı verilmiş, şehzadeliğinde Ş. Â. unvanını taşırken, tahta oturunca Bahadur Şah unvanını almıştır. Babasının sağlığında Dekkan valisi olarak çeşitli seferlere katıldı. Kubşahîler elinde bulunan Golkonda şehrinin kuşatılması sırasında düşman ile haberleşmekle suçlanarak, babası tarafından hapsedildi (1687). 8 yıl sonra bağışlanarak, önce Agra, ardından Kâbil valisi oldu. Babasının ölümünü Peşaver yakınlarında öğrenen Ş. Â., Delhi ve Agra'yı kardeşi Âzam Şah'tan önce ele geçirmek üzere yola çıktı. Agra ile Dolpur arasındaki Cacav'da yapılan savaşı (haziran 1707) Ş. Â. kazandığı gibi, Âzam Şah da savaş meydanında öldürüldü. Ardından Dekkan'da bağımsızlığını ilân etmek isteyen öteki kardeşi Kâm Bahş da Haydarâbâd önlerinde yenildi (1709) ve yaralarının tesiri ile öldü. Ş. Â. ömrünün bundan sonraki yıllarını ise daha çok Racputlar ve Sihler ile mücadele içinde geçirerek, Lahor yakınlarında öldü.

Beş yıl kadar süren saltanatı sırasında görünüşte de olsa, devletin büyüklüğü korunmuştu. Uysal tabiatlı olup, gösterişe ve ihtişama düşkündü. Şiîliğe meyli vardı. Bu ise kendisine karşı özellikle Lahor ve Ahmedâbâd'da ayaklanmaların çıkmasına yol açmıştı. (İ. Aka)

ŞÂH ÂLEM, II. (1759 - 1806), Hindistan Timurlu hükümdarı. II. Âlemgir'in oğlu olup, asıl adı Ali Cevher'dir. 1759'da babasının ölümünü öğrenince kendini padişah ilân etmiş, fakat Delhi'deki karışık durum dolayısıyla oraya gitmemiştir. Az sonra Afgan hükümdarı Ahmed Şah Abdalî, Panibat savaşında Marataların kudretini kırarak Ali Cevher'i Ş. Â. adı ile hükümdar olarak tanıdı.

Başlangıçta Maratalara karşı galip gelmiş ise de, İngilizler karşısında başarılı olamamış ve 1765 - 1771 yılları arasında İngiliz himayesinde olarak Allahâbâd'da oturarak, yıllık 2 600 000 rupi karşılığında Bengal, Bihar ve Orissa'nın vergilerini toplama hakkını İngilizlere devretmişti. Ancak, İngilizlerin kendisine kötü davranmaları ve Marataların kendisini daveti üzerine Ş. Â. kaçarak Delhi'ye geldi (1771). Bir süre sonra Marataların Racputlara yenilmeleri üzerine (1787) tahttan indirilip, yerine Bidâr Baht hükümdar ilân edildi. Delhi yağmalanıp Ş. Â.'in gözleri oyuldu. 1789'da bu sefer de Maratalar Racputları yenince Ş. Â. yeniden tahta oturtuldu. 1803'te İngilizlerin Delhi'ye girmesi ile Ş. Â. İngiliz hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı ve kendisine İngilizler tarafından Delhi ve civarının geliri ile 90 000 rupi tahsisat tâyin edildi. Üç yıl sonra da Ş. Â. öldü.

Uzun saltanatını Maratalar ve İngiliz hâkimiyetinde geçiren, dirayetsiz bir hükümdar olan Ş. Â., Âfitab mahlâsı ile şiirler yazmış olup, bir *Divân* meydana getirmiştir. (İ. Aka)

ŞAHBEYİT, kaside ve gazeldeki "beytü'l - kasîd" ve "beytü'l-gazel"e verilen ad olup, bu şiirlerin en güzel beyitleri anlamındadır. Ayrıca, kasidede övülen kişinin adının geçtiği beyte de Ş. denir. Ş., her tür şiirin en güzel beyti anlamında da kullanılmıştır.

ŞAHBUDAK BEY : bk. DULKADIRLIOĞULLARI.

ŞAH DAMARI (Arteria carotis communis) : İnsan vücudunun en büyük temiz kan damarı olan aortun konveks kıyısından çıkan ilk ve en büyük dal truncus brachiocephalicustur. Bu damarın çıkış yerinin hemen sol ilerisinde arteria carotis communis sinistranın başlangıc kısmı bulunur. A. carotis communis sinistra sola ilerlerken truncus brachiocephalicus yukarı ve sağa ilerler. Bu iki damar arasında dar bir açı meydana gelir ve burada soluk borusu (trachea) yerleşmiştir. Truncus brachiocephalicus'un birisi boyunda ilerleyen arteria carotis communis dextra, diğeri koltuk boşluğuna doğru uzanan arteria subclavia dextra dalı vardır.

A. carotis communis sinistranın göğüs boşluğuna giden bir dalı vardır. Tracheanın sağ ve solunda yükselen her iki a. carotis communis (ana Ş. D.) dış ve ön taraflarında vena jugularis internalar ile komşuluk yaparlar. Vena jugularis interna ile a. carotis communis arasında ve arka taraftaki köşede ise vagus siniri bulunur. Bu üç yapı bir müşterek bir kılıfla sarılmıştır. Bu üç yapının meydana getirdiği pakete boynun damar sinir paketi denir. A. carotis communis arkada omurga ve onun önündeki boynun sempatik zinciri ve sempatik gangliyonlardan çıkan sinir dalları ile komşuluktadır. Aşağıda sternokleidomastoid kası ve boynun yüzeyel ve orta fasiyaları ile örtülü olan bu arter yükseldikçe deriye daha yakın bulunur. Bu arterin yukarı bölümü carotis üçgeni denen bir alandan geçer. Bu üçgenin tepesi hizasında arterin nabız atışı kolayca hissedilir. Arterin sıkıştırılması gerekirse, buradan sıkıştırılabilir. Altıncı boyun omurunun enine çıkıntısı hemen bu arterin arkasındadır ve ona sert bir destek vazifesi görür. Anî olarak damarın sıkıştırılması gerekiyorsa damar üzerine parmakla basarak bu çıkıntı ile parmak arasında damar sıkılmış olur.

A. carotis communis, trakea ve larenksin dış tarafında yükselir, bu esnada tiroid bezi ile ve farenksin alt parçası ile komşuluk yapar ve tiroid kıkırdağının üst kenarı hizalarında hafif bir genişlik husule getirerek iki dala ayrılır. Bunlara a. carotis externa (dış Ş. D.) ve a. carotis interna (iç Ş. D.) denir.

Dış Ş. D.'nın yan dalları tiroid, yüz, dil, farenks, ense, kulak arkasını besler. İç Ş. D. ise ön beyin, orta beyin, göz, alın, burun gibi bölgelere dağılan uç kollar verir.

ŞÂH - DARB (= "İmparator Usulü"), Türk musikisinde XV. yüzyılda kullanılmış 30 zamanlı bir büyük usul. Zamanımıza kalmış örneği yoktur.

ŞAH-I CİHAN (1628 - 1658), Hindistan Türk İmparatorluğunun 5. hükümdarı. Asıl adı Hürrem, hükümdarlık ad ve unvanları da Ebü'l - Muzaffer Şihâbü'd - Dîn Muhammed, Sâhib - Kıran-ı Sanî, Şah-ı Cihan, Padişah-ı Gazî'dir. Babası Cihangîr Şah (1605 - 1627)'tan sonra tahta çıkmıştır.

1592'de Lahor'da doğan Ş. C., daha şehzadeliğinde önemli devlet hizmetlerinde bulundu. 1616'da Dekken genel valisi oldu. Kısa sürede askerî ve özellikle siyasî yönden büyük başarılar sağladı. Bu başarıları sonunda Güney Hindistan'daki Nizam - Şah, Kutb - Şah ve Âdil - Şah devletleri, imparatorluğa karşı itaatkâr bir duruma getirildi. Kendisine "dünya şahı" anlamındaki Ş. C. unvanının verilmesi de bu başarıları üzerinedir. Ancak, İran Safevî Şahı Abbas'ın Kandahar'ı tehdit etmesi üzerine (1622), alınması gereken tedbirler konusunda anlaşmazlığa düştüklerinden, babasına karşı isyan etti ise de, yapılan savaşları kaybetti ve bir süre sonra da babasıyla barış yapmak zorunda kaldı (1626). Ertesi yıl babasının ölümü üzerine çıkan taht kavgasında, kayınbabası Âsaf Han'ın da yardımı ile, kardeşi Şehriyar'ı bertaraf ederek Agra'da imparatorluk tahtına oturdu (1628).

Hükümdarlığının ilk yılında Özbeklerin Kâbil'e saldırısını önlemek durumunda kalan Ş. C., kısa zamanda Kâbil ve Bamyan başta olmak üzere Özbekleri Afganistan'dan uzaklaştırdı. Daha sonra, Cihangîr'in son zamanlarında bazı Gurkanlı topraklarını ele geçiren Nizam - Şahların üzerine yürüdü (1630). Elden çıkan yerleri geri aldıktan başka, bu devleti de hâkimiyeti altına aldı (1631) ve 1633'te tamamiyle ortadan kaldırdı. 1632'de Bengal'ın bazı kıyı şehirlerini ele geçiren Portekizlileri yendi. 1636'da Kutb - Şah ve Âdil - Şah Türk devletleri de imzaladıkları antlaşmalarla Ş. C.'ın yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda kaldılar. İmparatorluğu artık uzun bir süre Güney Hindistan yönünden ciddî bir tehlike ile karşılaşmayacaktır. Yine 1636'da Osmanlı padişahı IV. Murad'a elçi göndererek İran'a karşı onun ittifakını sağlamaya çalıştı ise de, bu teşebbüsünden sonuç alamadı.

1637'de Tibet üzerine gönderdiği ordu Küçük Tibet bölgesini itaat altına aldı ve Keşmir'e bu ülkeden yöneltilen akınlar da önlendi. Ertesi yıl Safevîlerin Kandahar valisi Ali Merdan Han'ın, Şah Safî ile aralarının açık olması sebebiyle kendi tarafına meyletmesinden faydalanarak Kandahar'ı geri aldı. 1639'da büyük bir ordu ile Kâbil'e geldi. Bu geliş Özbekler ve İranlılar arasında büyük bir telâş uyandırdı ise de, o, Özbek hükümdarı İmam Kulu Han'a maksadının eski Timurlu ülkelerini fethetmek olmadığını bildirdi. Ger-

çekten de Özbekler ile bozuşmak istemediğinden geri döndü. Ancak, bir süre sonra, yeni Özbek hükümdarı Nezir Muhammed'in tutumu yüzünden durum tekrar gerginleşti. Ş. C.'ın, oğlu Muradbahş kumandasında kuzeye gönderdiği ordu 1646'da Badahşan ve Belh'i Özbeklerden aldı. Böylece, kuzeyde Ceyhun'a, batıda da Meymene ve Andhoy'a kadar olan yerler imparatorluğuna katıldı. Fakat Hindu - Kuş'un ötesindeki bu yöreleri elde tutmak güç olduğundan kendi hâkimiyetinin tanınması kaydıyla Badahşan ve Belh tekrar Özbeklere bırakıldı. Kandahar şehri ise 1649'da İran şahı II. Abbas tarafından geri alındı. Ş. C.'ın, gerek oğulları Evrengzib ve Dârâ Şükûh kumandasında gönderdiği orduların İranlılara karşı sağladığı üstünlük gerek bizzat kendisinin büyük bir ordu ile 1652'de yeniden Kâbil'e gelerek Safevî ordularını yenmesi, Kandahar'ı geri almaya yetmedi.

Kandahar'ı geri almaktaki başarısızlıkları, devletinin Hindistan'daki otoritesini de sarsmıştı. Bundan faydalanan Kutb - Şahlar ve Âdil - Şahlar 1655'ten itibaren yeniden düşmanca hareketlere başladılar. Bunun üzerine, şehzade Evrengzib idaresindeki ordularla yapılan başarılı harekât sonunda her iki devlet tekrar itaat altına alındı (1657). Ancak, Ş. C.'ın yaşı ilerlemiş ve aynı yıl ağır bir hastalığa da yakalanmıştı. Uzun süre halk arasına çıkmayışı, onun öldüğü yolunda haberlerin yayılmasına yol açtı. Dârâ Şükûh, Şücâ, Evrengzib ve Muradbahş adlı oğullarının, tahtı ele geçirmek için aralarındaki rekabet de böylece ortaya çıktı. Dârâ Şükûh, babası tarafından veliahd ilân edilmesine rağmen, halk ve devlet ilerigelenleri tarafından sevilmiyordu. Taht kavgası, şehzade Evrengzib (I. Âlemgîr)'in, kardeşlerini bertaraf ederek duruma hâkim olması ile son buldu (1658). İmparatorluk tahtına oturan Evrengzib, babası Ş. C.'ı, ölümüne kadar Agra sarayında bir mahpus gibi tuttu.

Ş. C. zamanı, Hindistan Türk İmparatorluğunun her bakımdan en parlak dönemidir. Kendisi seçkin bir devlet adamı ve iyi bir kumandan olduktan başka, bayındırlık işlerine büyük önem veren sanatkâr ruhlu bir kimse idi. Sivil ve özellikle askerî yönetimi düzene koymuş, tarımın gelişmesi için kanallar yapımına önem vermiş, bazı malî tedbirler almış, İngilizler, Portekizliler ve Hollandalılara karşı ülkesinin ticarî çıkarlarını korumuştu. Mimarlık alanındaki faaliyetleri onu Hindistan Türk imparatorlarının en büyüğü saydıracak ölçüdedir. Yaptırdığı kale, saray, cami, mescid ve türbeler birer sanat şaheseri olup, özellikle karısı Mümtaz Mahal (ölm. 1630) için yaptırdığı Tac Mahal (b. bk.) adındaki türbe, Türk mimarlık tarihinin eşsiz âbidelerinden biridir. Türbenin yapımına, biri mimar ve plan yapımcısı, ötekisi de kubbe ustası olmak üzere iki Osmanlı mimarı da katılmıştır. Ş. C. da bu türbeye defnedilmiştir. (R. Genç)

ŞAHIS, medenî haklardan yararlanma ehliyetine sahip olan kişi. Ş.'lar hukukta hakikî Ş.'lar (gerçek kişiler) ve hükmî Ş.'lar (tüzel kişiler) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

1. Hakikî Ş.'lar : Bütün insanlar bu kategariye girer. Modern hukuk sistemleri her insanı cinsiyet, ırk, din, dil gibi ayırımlar gözetmeksizin Ş. olarak kabul etmektedir; halbuki eski hukuk sistemlerinde durum böyle değildi : Meselâ eski Roma'da, İbrânî ve Yunanlılarda köleler ve esirler Ş. sayılmıyor; bir eşya gibi hukukî işlemlere konu olup satılabiliyor ve kiraya verilebiliyordu. Bugünün hukuk anlayışında böyle haysiyet kırıcı bir durum söz konusu olamaz. 1961 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 10. maddesi herkesin kişiliğine bağlı dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahip olduğunu belirtmiş; 12. maddesi ise : "Herkes dil, ırk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç ve mezhep ayırımı gözetilmeksizin kanun önünde eşittir." demiştir. Esasen 1945'te hazırlanmış "Birleşmiş Milletler Anayasası"nın giriş kısmında bu prensipler aynen yer almış bulunmaktadır.

Hakikî Ş.'ın ehliyetleri : Bunlar haklardan yararlanma ve hakları kullanma ehliyetleridir. Türk Medenî Kanunu'nun 8. maddesi açıkça : "Her şahıs medenî haklardan istifade eder. Binaenaleyh kanun dairesinde haklara ve borçlara ehil olmakta herkes müsavidir" demektedir. Haklardan yararlanma ehliyeti bütün Ş.'lara tanınmıştır. Ş.'ın herhangi bir işlem yapmasını gerektirmez; sadece sağ doğmuş olması meselâ bağış veya miras yoluyla bir hak kazanması için yeterlidir. İleride sağ doğmuş olması şartıyla cenin, yani ana karnındaki çocuk bile haklardan yararlanma ehliyetine sahiptir (Medenî Kanun Md. 27 fk. 2). Buna karşı Ş.'ın hak kazandırıcı olduğu kadar borç yükleniei işlemleri yapabilmesi demek olan hakları kullanma ehliyeti prensip olarak mümeyyiz reşitlere, yani 18 yaşını doldurmuş aklı başında kişilere tanınmıştır (Medenî Kanun Md. 10). Ancak evlenmesi ve kazâî (mahkeme kararıyla) rüşd de kişiyi reşîd kılar (Medenî Kanun Md. 11 ve 12). Mümeyyiz olmayanlar ile küçükler ve mahcurlar medenî hakları kullanma ehliyetinden mahrumdurlar (Medenî Kanun Md. 14).

2. Hükmî Ş.'lar : Bunlar ortak bir gayeyi gerçekleştirmek için teşkilâtlanmış insan ve mal topluluklarıdır. İnsan topluluğu şeklindeki hükmî Ş.'lar; Devlet, il, belediye, köy idaresi, çeşitli devlet kurum ve teşekkülleri gibi kamu hukuku hükmî Ş.'ları veya dernek ve şirketler gibi özel hukuk hükmî Ş.'ları olabilir. Mal topluluğu şeklindeki hükmî Ş.'lar ise vakıflardır. Hükmî Ş.'lar insanlar arasındaki sosyal dayanışmayı, iş ve güç birliğini sağlamak amacıyla kurulmuşlardır. Doğumla değil, hukuk düzenince öngörülen şartları yerine getirerek (kuruluş arzusunu belirtme, tescil veya izin gibi) kurulurlar. Gerçek kişilere bağlı evlenme, boşanma ve rüşd gibi hususlar hükmî Ş.'lar için bahis konusu olmaz. Vakıf ise başlı başına bir mevcudiyeti haiz olmak üzere bir malın belli bir gayeye tahsisidir. Bir mâmelekin, yani mal varlığının bütünü veya gerçekleşmiş veya gerçekleşeceği anlaşılan her türlü geliri vakfedilebilir (Medenî Kanun Md. 73). Vakıf, resmî senetle veya vasiyet yolu ile kurulur ve vakfedenin ikametgâhı asliye mahkemesi nezdinde tutulan sicile tescil ile tüzel kişilik kazanır (Medenî Kanun Md. 74).

Hükmî Ş.'ın ehliyetleri : Türk Medenî Kanunu'nun 46. maddesi hükmî Ş.'ların cins, yaş, hısımlık gibi yaratılış icabı olarak ancak insana has olanların dışında bütün hakları iktisap ve borçları iltizam edebileceğini ifade etmiştir. Aynı kanunun 48. maddesi mucibince hükmî Ş.'ın iradesi organları vasıtasıyla izhar olunur. (E. Korur)

ŞÂHÎ, Abdülkadir Merâğî'nin oğlu Abdülâziz Çelebî'nin, Fâtih Sultan Mehmed adına yaptığı mürekkep makam. Zamanımıza örneği gelmemiştir.

ŞÂHİDÎ, İbrahim Dede (Muğla 1470 - Muğla? 1550?), Türk şair ve mutasavvıfı. *Gülşen-i esrâr* adlı eserinde hayatı ve soyu hakkında geniş bilgiler vermiştir. Bu bilgilere göre Ş. İran'da öğrenim gördükten sonra İstanbul'a gelip, Fatih Sultan Mehmed tarafından Muğla'daki Seyyid Kemal zaviyesi şeyhliğine gönderilen Müdâyî Salih Dede'nin oğludur. Küçük yaşta babasını kaybetti. Öğrenim için gittiği İstanbul'da

tasavvufa ilgi duydu. Muğla'ya dönerek Şeyh Bedreddin'e mürit olan Ş., bir süre sonra Lâzikiye'de Mevlânâ soyundan I'aşa Çelebi'ye intisap etti. Ünlü Mevlevî şeyhi Divâne Mehmet Çelebi ile Kütahya'da tanıştı ve onunla Afyonkarahisar'a gitti. Şeyhin ölümünden sonra Muğla'ya dönerek buradaki Mevlevîhaneye şeyh oldu. Ölümüne kadar da burada kaldı. Sâkıb Dede *Sefîne-i nefîse-i Mevleviye*'de, Ali Enver de *Semâ' - hâne-i edeb*'de Ş.'nin, şeyhinin mezarını ziyaret etmek için, her yıl Afyonkarahisar'a gittiğini, bu ziyaretlerinden birinde orada öldüğünü yazarlar.

Ş., Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır. Şiirlerinde tasavvufun, özellikle Mevlevîliğin önemli bir yeri vardır. Manzum sözlüğü ve mesnevileriyle tanınan Ş.'nin elde bulunan eserleri şunlardır: *Tuhfe-i Şâhidî,* Farsça - Türkçe manzum sözlük. 1515'te tamamlanan bu eser basılmıştır [İstanbul, 1858]. *Gülşen-i tevhîd,* 1530'da tamamlanmıştır. Ş.'nin Mevlânâ'nın Mesnevisinden seçtiği beyitlerin Farsça manzum şerhi olup, basılmıştır [İstanbul 1876]. *Gülşen-i vahdet,* 1536'da yazılan bu kısa mesnevi Türkçedir. *Gülşen-i esrâr,* 1544'te tamamlanan bu eser, Farsça bir mesnevi olup, şairin kendisi, ailesi ve çevresi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ş.'nin Farsça bir divanı ile daha az sayıda Türkçe şiirleri bulunmaktadır. (İ. Ünver)

ŞAHİN *(Buteo buteo),* Kartallar takımının Kartalgiller familyasından bir kuş türü. Uzunluğu 80 - 86 cm kadardır. Rengi kahverengidir. Güney Avrupa, Kuzey Afrika ve Orta Asya'da yaşar.

Ş.'in kısa, dar, kancalı bir gagası, tüysüz ayakları, enli kanatları ve kanatları arasında örtülü kalan orta uzunlukta bir kuyruğu vardır. Uçuşu ağır gürültüsüzdür. Fare, köstebek, kertenkele, kurbağa, ufak yılanlar, tavşan, kuş, solucan ve böcek yer. Gündüzleri avlanan Ş., uzun bir süre üzerinde uçmak suretiyle avlanacağı alanı gözden geçirir. Bir avı seçince kendisini aşağı doğru bırakır, sonuna kadar açılmış pençeleriyle avını yakalar.

Ş., ormanda ağacın gövdesine yakın bir dalına yuvasını yapar. Yuvaya 3 - 4 yumurta bırakır ve dişi Ş. kuluçkaya oturur.

Ş.'lerin 50 kadar türü vardır. Paçalı Ş. *(Buteo lagopus)* türü kuzey bölgelerde yaşar. Bilhassa tundraların kuşudur. Ayakları parmaklarına kadar tüylüdür. Amerika'da, kırmızı kuyruklu, kızıl omuzlu ve geniş omuzlu Ş.'ler bulunur.

ŞAHİN BEY, Türk kurtuluş mücadelesinde yiğitliğiyle bayraklaşan bir kahramanın sanı. Asıl adı Mehmed Said olup 1890 yılına doğru Gaziantep'te doğdu. Babası genç yaşta öldüğü için amcası tarafından büyütüldü. İlkokuldan sonra Rüşdiyeye başlamışsa da, öğrenimini yarıda bırakarak amcasının yanında dericilik esnafı zümresine katıldı. Askerlik çağı geldiğinde Yemen kur'asını çekti ve bu ülkede Mondros mütarekesine kadar bulundu. I. Dünya Savaşı'nda Yemen askerî birlikleri komutanı Ali Said Paşa'nın maiyetinde gösterdiği yararlıklar üzerine erlikten subaylığa yükseltildi. Savaşın yenilgiyle son bulması neticesinde memleketine döndüğünde, Müttefiklerin Mondros mütarekenamesini uygulama yöntemleri sonucu Fransızların Anteb'i işgalleri karşısında derhal mukavemet gruplarına katıldı. Yemen'de kazandığı tecrübelerle bu mukavemet gruplarını teşkilâtlandırdı ve bu bölgedeki Kuva-yi Milliye teşkilâtının lideri oldu. İlk başarısı Antep - Kilis yolunu keserek 150 arabalık bir Fransız ikmal kolunu Kızılburun'da pusuya düşürerek Antep Fransız işgal kuvvetlerini cephanesiz ve erzaksız bırakması olmuştu. Bunun üzerine işgal kumandanlığı Ş. B. ve arkadaşları üzerine harekete geçtiler. Üç piyade alay, iki yüz süvari, bir topçu bataryası, dört tank ve birçok ağır makineli ile yola çıkan bu kuvvete karşı Ş. B., Karayılan ve Boynooğlu Memiş müfrezeleriyle birlikte yine Kızılburun'da pusu kurdu. Ne var ki işgalcilerin üstün ateş kuvveti karşısında Türk savunması dayanamadı. Önce Kertli yamaçlarına, daha sonra da Bostancık mevzilerine çekildi. Burada da tutunmak mümkün olmayınca Ş. B.'in sağ ve sol kanatları dağıldı. Ama bu yiğit, tek başına ölümü bile bile göze alarak Elmalı köprüsünde son kurşununu bitirdikten sonra vatan için, mukaddes bildiği her şey için giriştiği bu uğraşta, geçmişteki birçok Türk yiğitleri gibi süngülenerek şehit düştü.

ŞAHİN GİRAY (ölm. Rodos 1787), Kırım hanı. II. Kaplan Giray'ın torunu, Ahmet Giray'ın oğludur. 1768 - 1774 Osmanlı - Rus savaşından sonra imzalanan Küçük Kaynarca barışı (1774)'nın 3. maddesi ile Osmanlı devleti Kırım Tatarlarının bağımsızlığını kabul etmek zorunda kalmıştı. Üstelik Rusya, Kırım'da birçok stratejik noktaları da ele geçirmiş bulunuyordu. Fakat Rusların asıl niyetlerini anlamakta gecikmeyen Devlet Giray Han'ın eskisi gibi, Osmanlı padişahının tâbiliğini kabul ederek, mukavemete hazırlanması üzerine, Ruslardan yardım gören Ş. G. bir darbe ile hanlığı ele geçirdi. Osmanlı devleti ile Rusya arasında imzalanan Aynalıkavak tenkihnamesi (b. bk.) de (1779) duruma bir istikrar getirmedi. Osmanlılara bağlı olan Kırımlıların çoğu, bir süre sonra Ş. G.'ı kaçmak zorunda bıraktılar ve Bahadır Giray'ı han seçerek, İstanbul'dan hanlık beratı istediler (1782). Fakat Ruslar, Kırım'a girerek Ş. G.'ı zorla yeniden han yaptılar ve Osmanlı devleti de bu olup bittiyi kabul etmek zorunda kaldı. Fakat kendisine karşı çıkan ayaklanmaları bastıramayan Ş. G. Rus kuvvetlerine iltica etti. Karışık durumdan istifade etmek isteyen II. Ekaterina, Kırım'ı Rusya'ya ilhaka karar verdi ve hanlığa son vererek Kırım'ın Rusya'ya ilhakını ilân etti (1783). Kırım'a gönderilen general Potemkin burada pek büyük katliâmda bulundu ve bu hâdise Kırım'dan Osmanlı topraklarına çok sayıda Kırımlının muhaceretine yol açtı. Daha önce Ruslardan büyük itibar gören Ş. G. ise zamanla durumu anlamış ve kendisine edilen kötü muamelelere dayanamayarak 1787'de Osmanlı ülkesine gelmişti. Osmanlı makamları kendisini Kırım hanlarının sürgün yeri olan Rodos'a sürdüler. Burada ihanetlerinin cezalandırılmasının kararlaştırıldığını öğrenen Ş. G., Rodos'taki Fransız konsolosluğuna sığınmış ise de, tehditle geri alınarak öldürülmüştü (1787). Türk tarihinde hain olarak tanınan Ş. G.'ın âkıbeti hakkında Rodos kadısı şâir Sünbülzâde Vehbi (b. bk.) tarafından uzun bir şiir de kaleme alınmıştır.

ŞAHİNOĞLU (XVII. yüzyıl), Türk saz şâiri. Muhtemel olarak Dobrucalıdır. Girit adası için açılan savaşa katılmış (1645), uzun zaman Girit'te kalmıştır. Aruz ölçüsü ile de yazmıştır. Türküleri kendi zamanında bestelenmiştir.

ŞAHİN PAŞA: bk. LALA ŞAHİN PAŞA.

ŞAH İSMAİL (1487 - 1524), Safevî devletinin kurucusu ve ilk hükümdarı. Annesi Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in kızı Halime Begüm, babası ise Şeyh Haydar'dır. Babasının Şirvan Şah Ferruh Yesâr ile giriştiği mücadelede öldürülmesinden (1488) sonra Ş. İ. ve kardeşleri Ali ile İbrahim, anneleri ile birlikte Ak Koyunlu Yakup Bey tarafından Fars'taki İstahr kalesinde hapsedildiler. Onlar burada

beş yıla yakın kaldılar. Bu süre içinde Yakup Bey ölmüş, Ak Koyunlu hanedanı arasında, devletin yıkılmasına sebep olan mücadeleler başlamıştı. 1492'de tahtı ele geçiren Uzun Hasan Bey'in torunlarından Rüstem Bey, Yakup Bey'in oğlu Baysungur'a karşı müridlerinden faydalanmak için İstahr kalesinde bulunan Haydar'ın çocuklarını hapisten çıkarttı. Bir süre sonra Baysungur ortadan kaldırıldı ise de (1493), onun yerini daha büyük bir tehlike teşkil eden Sultan Ali aldı. Fakat Rüstem onu da ortadan kaldırmakta pek güçlük çekmedi. Sultan Ali, Erdebil'e kaçmak isterken yolda öldürüldü. Fakat öldürülmeden önce iki kardeşini müridlerine emanet ederek, Erdebil'e göndermiş bulunuyordu. İsmail ve İbrahim burada bir süre saklandılarsa da, takipten kurtulmak için Gilân'a geçtiler. Ş. İ. burada altı yıldan fazla bir zaman Lâhican şehrinde kaldı. Fakat çoğu Anadolulu müridler tarafından hiçbir zaman unutulmadı. Zaman da onun lehine çalışıyordu. Gerçekten Ak Koyunlular arasındaki saltanat mücadeleleri kanlı bir şekilde devam ediyordu. Önce Rüstem Bey'in Göde Ahmet Bey tarafından öldürülmesi (1497), ardından Elvend Bey ile Sultan Murad'ın mücadeleye girişmeleri Ş. İ.'e beklediği fırsatı temin etti ve Ş. İ. henüz 12 yaşında bulunduğu halde Gilân'dan ayrıldı. Önce Erdebil'e ve oradan da Erzincan yakınlarına gelen Ş. İ.'in etrafına hepsi Anadolu'nun çeşitli Türk oymakları olan Şamlu, Rumlu, Ustacalu, Tekelü, Dulkadırlı, Afşar ve Kacar'dan birçok müridi toplandı. Bu sırada Osmanlı hükümdarı II. Bâyezid Modon ve Koron'un fethi ile meşgul bulunuyordu. Bu yüzden Osmanlı topraklarında yaşayan binlerce kişi, hiçbir güçlükle karşılaşmaksızın, hududa çok yakın olan Erzincan'daki mürşidleri Ş. İ.'in yanına gidebildiler.

Ş. İ. 1501 yılı yazında, emrinde yaklaşık 7 000 kişilik bir kuvvet olduğu halde Erzincan'dan ayrılarak, Şirvan'a doğru yola çıktı. O, böylelikle baba ve dedesinin öcünü almış olacaktı. Şirvan Şah Ferruh Yesâr iyi donatılmış ordusuna rağmen yenildi ve öldürüldü. Onu Ak Koyunlu Elvend Bey'in Nahcivan yakınında Şurûr'da yenilmesi takip etti (1502 yazı). Bu savaş Azerbaycan'ı Ş. İ.'e kazandırdı ve o Tebriz'de kolayca şahlık tahtına oturdu. 12 İmam adına hutbe okutup, para kestirdi ve tâyinler yaptı. Böylelikle Safevî devleti resmen kurulmuş oldu. Şeyh Cüneyd'den beri gösterilen gayretler semeresini vermiş, hayal gibi görünen gayeye ulaşılmıştı. Ş. İ.'in İran'da hâkimiyetini sağlam bir şekilde kurabilmesi için Acem ve Arap Irak'ı ile Fars ve Kirman bölgeleri hâkimi Ak Koyunlu Sultan Murad ile de karşılaşması gerekiyordu. Nitekim Ş. İ. Hemedan yakınında Sultan Murad'a karşı da parlak bir zafer kazandı (1503) ve hâkimiyeti Arap Irak'ı hariç sözü geçen bölgelerde de kurulmuş oldu. Ş. İ. zaferden zafere koşuyor, karşı koyanları yok ediyordu. Bu zamanda İran ahalisinin çoğu Sünnî olup, Sünnî ahaliden ve ulemadan mukavemete kalkışanlar oldu ise de, toptan öldürüldüler ve Ş. İ. mezhebini zorla yerli halka da kabul ettirdi. Ş. İ. 1507'de Dulkadıroğlu Alâuddevle Bey'i yenip Elbistan'a kadar ilerlediği gibi, Diyarbekir ve yöresi hâkimi Emîr Bey'in oymağı ile birlikte huzura gelmesi üzerine bu bölgeye de hâkim olmuştu. Bunu 1509'da Bağdad'ın fethi takip etti.

1510'da iki önemli olay cereyan etti. Bunlardan biri Özbek Şeybanî Han'ın Ş. İ. tarafından yenilip öldürülmesidir. Şeybanî Han, Ş. İ.'in kızıl tâcına karşılık, başına yeşil sarık sardığından kendisine Yeşilbaş lâkabı da verilmişti. Bu zafer üzerine bütün Horasan Safevîlere katıldı. Artık Fırat'tan Ceyhun ırmağına kadar bütün bölgeler Safevî ülkesi olmuştu.

Aynı yılda meydana gelen diğer bir olay ise Şah Kulu'nun Anadolu'daki ayaklanmasıdır. Şah Kulu, Tekeli (Antalya yöresi) olup, Ş. İ.'in zaferden zafere koşmasından ve Osmanlı hükümdarı II. Bâyezid'in aczi ve devlet adamlarının âdil olmayan hareketlerinden duyulan hoşnutsuzluklardan cesaret alarak harekete geçti. Onun Osmanlı kuvvetlerini üst üste yenilgiye uğratması, etrafında adamlarının çoğalmasına yol açtı. Nihayet İran'a geçmek üzere giderken, Kayseri - Sivas arasında Çubuk ovasında Osmanlı kuvvetleri ile giriştiği savaşta yaralanarak öldü ise de, yakın adamları 15 000 kişilik bir Tekelü topluluğunu İran'a götürebildiler. İran'a vardıktan sonra Ş. İ.'in Tekelülere neden ayaklandıklarını sorduğunda din ve mezhep bakımından hiçbir sebep göstermeksizin hükümdarın dirayetsizliği ile vezirlerin zulmünü ileri sürmeleri ilgi çekicidir.

1512'de Osmanlı tahtına Selim'in oturduğunu öğrenen Ş. İ., Rumlu Nûr Ali Halife'yi Anadolu'ya göndererek, ona buradaki sofuları toplamasını buyurdu. Bu sırada Konya'da bulunan Şehzade Ahmed, kardeşi Selim'in hükümdarlığını kabul etmeyerek, onunla mücadeleye hazırlanıyordu. Bu durum Nûr Ali Halife'nin işini kolaylaştırdı ve o Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum halkının bir kısmını ayaklandırdığı gibi, az sonra Tokat'ta Ş. İ. adına hutbe okuttu. Fakat çok geçmeden Şehzade Ahmed ve oğulları yok edilerek Selim Osmanlı ülkesine tamamiyle hâkim oldu.

Bugün İran'da bulunan Hoy şehrinin kuzey-doğusundaki Çaldıran'da karşılaşan Osmanlı ve Safevî ordularında aynı dil konuşuluyordu. Bunların çoğu aynı ülkenin, aynı bölgelerin, aynı boy ve oymakların çocukları idiler. İki taraf da yiğitçe döğüştü. Ş. İ.'in ordusunun sayısı Sultan Selim'inkine göre daha azdı. Üstelik Safevî ordusu ateşli silâhlardan da yoksundu. Buna karşılık ağır Osmanlı ordusu, üç aylık yoldan gelmiş, sıcak temmuz güneşi altında, kurak ve ârızalı bir arazide günlerce yürümüştü. Çaldıran savaşında Ş. İ. ağır bir yenilgiye uğradı ve değerli beylerinden birçoğu savaş alanında kaldılar. Ş. İ.'in kendisi ise kaçtı (23 ağustos 1514). Selim'in maksadı Safevî devletine ağır bir darbe indirmek değil, bu devleti tamamiyle ortadan kaldırmak idi. Fakat devlet adamları ve Yeniçerilerin mukavemeti ile karşılaştı ve Osmanlı hükümdarı Tebriz'e girmişken burada kalmayarak dönmek zorunda kaldı. Buna rağmen devletin doğu hudutlarında o zamana kadar büyük bir tehlike teşkil eden Ş. İ.'in kudretine büyük bir darbe indirilmiş oldu. Bk. ÇALDIRAN MEYDAN SAVAŞI.

Çaldıran savaşından önce Osmanlı - Safevî hududu Sivas'a bağlı Suşehri'nden geçiyor, ondan sonra Fırat ırmağını takip etmek üzere Memlûk - Safevî hududu başlıyordu. Divriği, Darende, Malatya, Ayıntap Memlûklerin, Kemah kalesi ile Harput ve Urfa ise Safevîlerin hudut şehirlerini teşkil ediyordu. Çaldıran savaşı daha sonraları Doğu ve Güney-doğu Anadolu'nun Osmanlı devletine kesin olarak katılmasını sağlaması bakımından ayrıca önemlidir. Bundan sonra 20 yıl kadar Osmanlı - Safevî münasebetlerinin bir savaşa gerek göstermeyecek derecede sakin geçmesi de Safevîlere indirilen darbenin ağırlığını gösterir.

Çaldıran yenilgisi zaferden zafere koşmuş olan Safevî hükümdarında büyük bir manevî çöküntü yarattı ve üzüntüsünden kendini içkiye verdi. Ş. İ.'in Çaldıran yenilgisinden sonra doğuda Özbekler Horasan'ı geri aldılar. Ş. İ. de artık önemli bir iş göremeyip, Osmanlı hükümdarının yeni bir seferini önlemek için onunla barış yapmak çarelerini aradı.

Ömrünün geri kalan yıllarını içerek ve çeşitli şehirlerde dolaşarak tamamladı. 1520'de Selim'in ölümü ile derin bir nefes aldı. Çünkü büyük bir tehlike sona ermiş oluyordu. 1523'te Osmanlılara karşı Avrupalıları harekete geçirebilmek için V. Karl ile münasebetlere girişti ise de, bundan da bir sonuç elde edemeyerek, Azerbaycan'ın Serab şehrinde öldü. Cesedi Erdebil'e getirilerek, ceddi Şeyh Safî'nin yanına gömüldü.

Ş. İ.'in daha 13 yaşında iken her tarafta şiddetli tepki ile karşılanabilecek bir mezhebi temsil eden bir devlet kurması, onun gerçekten büyük bir şahsiyet olduğunu göstermeğe yeterlidir. Kendisi şahsen çok cesur ve prensip sahibi bir insan olduğu gibi, aynı zamanda teşkilâtçı ve kültürlü bir hükümdardı.

Tebriz meydanında beyleri ile birlikte kabağa ok atarken, halk şairleri kopuzlarının refakatinde onun yiğitliğini dile getiren türküler söylüyorlardı. Tarikatın irsî şeyhi olan Ş. İ. yalnız bir hükümdar değil, aynı zamanda ruhanî bir reis ve bir mürşid idi. Devlet teşkilâtında Ak Koyunlulardaki mevcut müesseseler ile birlikte, kuvvetli aşiret düzeni de mevcut olup devlet açıkça feodal bir bünyeye sahipti.

Hatayî mahlâsı ile Farsça şiirlerinden başka, Türkçe gazel, mesnevî ve rubaîlerden meydana gelen bir *Dîvân*'ı ve ayrıca Türkçe, Hz. Ali'ye karşı bağlılık ve hayranlık duygularını terennüm ettiği 1400 beyti aşan *Dehnâme*'si ve *Nasihatnâme* adlı bir mesnevîsi bulunan Ş. İ., dinî propaganda maksadı ve hece vezni ile dörtlükler de vücuda getirmiştir. Büyük bir devlet kurmak gibi maddî ihtirasları yanında, gördüğü tasavvuf terbiyesi ile olgun, ilâhî aşk duyguları ile heyecanlı ve samimî gazeller söyleyebilmiştir. (İ. Aka)

ŞAHİT (yeni ter. *Tanık)*, bir olay hakkında duyuları vasıtasıyla doğrudan doğruya bilgi edinmiş olan kimse, olay tanığı. Ş., hukuk tatbikatında genellikle görgü Ş.'i, yani olaya kendi gözleriyle tanık olmuş kimsedir. Ancak herhangi bir şey hakkında işitme, tadma veya dokunma yoluyla bilgi sahibi olan kimse de hukuk anlamında Ş. sayılır.

Ş., bir durum veya işlemin belgelendirilmesinde, dâva konusu bir meselenin aydınlanmasında, dâvacının iddiasının veya dâvalının savunmasının desteklenmesinde kullanılan delil getirme araçlarından biridir. Ancak Ş. ifadesi; sübjektif olması, Ş.'ler arasında dürüstlük, tarafsızlık, olayları doğru anlama ve hatırlama bakımından büyük farklar bulunması yüzünden yazılı ve resmî belgeler kadar güvenilir değildir. Bu yüzden Ş ifadesinin ispat aracı olarak geçerliği gerek hukuk gerek ceza muhakemeleri usulünde sınırlandırılmıştır. Nazara alınması geniş ölçüde hâkimin takdirine bağlı olduğu için Ş.'lik "takdîrî delil" olarak nitelendirilmektedir. Bir hakkı doğurmak, başkasına geçirmek, değiştirmek, yenilemek, kabullenmek ve düşürmek amacıyla yapılan bütün işlemler, kıymetleri 500 lirayı aştığı takdirde ancak senetle ispat olunabilir (Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 288). Ancak usul ve fürûğ, kardeşler, karı - koca, kayınpeder, kayınvalide ile damat ve gelin arasındaki muameleler; cürümden doğsun, doğmasın tazminat gerektiren fiiller; yangın veya deniz kazası yahut düşman istilâsı gibi senet alınması imkânsız veya fevkalâde güç hallerde yapılan muameleler; hâlin icabına ve iki tarafın durumlarına göre senede bağlanması âdet olmayan muameleler ile akitlerde hata, hile, gabin, cebir ve ikrah vukuunda her halde Ş. gösterilebilir (Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 293).

Ş.'in görevleri : İster hukuk ister ceza dâvasında olsun, Ş.'in başlıca üç görevi; mahkemeye çağrıldığı zaman gelmek (Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 253, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 45), ifadesini yeminle kuvvetlendirmek (Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 261 ve 262, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 56) ve bildiğini doğru olarak eksiksiz söylemektir (Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 264, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 57).

Ş.'lik görevinin istisnaları : Hukuk dâvalarında iki taraftan birinin nişanlısı; aralarındaki evlilik bağı kalmamış bile olsa, iki taraftan birinin karı veya kocası; iki taraftan birinin nesepten veya sebepten usul ve fürûu yahut üçüncü dereceye kadar nesepten veya kendisiyle sıhriyet hasıl olan evlilik bağı sona erse bile ikinci dereceye kadar sebepten civar hısımları ve aralarında evlâtlık bağı bulunanlar; memuriyet, sanat ve meslekleri dolayısıyla bir kimsenin sırrını bilenler Ş.'likten çekinebilirler (Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 245). Ceza dâvalarında sanığın nişanlısı; evlilik bağı kalmasa bile karısı veya kocası, sanığın nesepten veya sebepten usul ve fürûu yahut üçüncü dereceye kadar (bu derece dahil) nesepten veya kendisiyle sıhriyet hasıl olan evlilik bağı kalmasa bile ikinci dereceye kadar (bu derece dahil) sebepten civar hısımları ve sanık ile aralarında evlâtlık bağı bulunanlar Ş.'likten çekinebilirler (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 47). Müdafîler bu sıfatları ve hekimler ile ebeler sanatları icabınca vâkıf oldukları sırlar hakkında Ş.'likten çekinebilirler (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 48). Hukuk dâvalarında dinlenmeleri sırasında on beş yaşını doldurmamış olanlar, akıl ve anlayış gücünün gelişmemesi veya akıl zayıflığı dolayısıyla yeminin mahiyet ve mânasını takdir edemeyenler, ceza süreleri içinde kamu hizmetinden memnu bulunanlar, Ş.'likte çekinme hakkını kullanmayanlar, bir tarafın dâvayı kazanmasında hukukî menfaati olan kimseler, Ş.'lik sırasında iki taraftan birinin evinde veya ticarethanesinde infak, iaşe veya istihdam olunanlar yeminsiz dinlenir (Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 247). Ceza dâvalarında dinlenme sırasında on beş yaşını bitirmemiş olanlar veya akıl ve anlayış gücünün gelişmemesi veya akıl zayıflığı dolayısıyla yeminin mahiyet ve önemi hakkında yeter bir fikir sahibi olmayanlar; ceza süreleri içinde umumî hizmetlerden memnu bulunanlar; tahkikat konusu olaylara iştirakten veya yataklıktan sanık veya bu sıfatlardan biriyle mahkûm olanlar yeminsiz dinlenir (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 52). Ceza dâvasında çekinme hakkını kullanmayan Ş.'in yemininin gerekip gerekmediğini hâkim takdir eder (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 53). (E. Korur)

ŞAH KULU, Sultan II. Bâyezid (b. bk.) zamanında Türkmenleri harekete geçirerek Anadolu'da büyük kargaşaya sebep olan Şiî dâisi. Tekeli Baba sanıyla tanınır. Küçüklüğünden itibaren râfızî Şiî tesir ve terbiyesinde kalmıştı. Hasan Halife ile birlikte Erdebil'e gitmiş ve orada Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar tarafından yetiştirilmiştir. Bundan sonra aldığı buyruk gereğince memleketi olan Teke (Menteşe)'de bir mağaraya çekilerek Türkmenleri Alevî - Şiî telkinleriyle kendine bağlamaya başladı. II. Bâyezid'in gevşek yönetimi mahallî tımar ve zeamet sahiplerinin yasaları çiğneyerek çıkarları yönünden halkı ezmeleri, Ş. K.'nun faaliyetlerine daha geniş ölçüde hız vermesine yol açtı. Öyle ki Bâyezid'in ona yaptığı 6 - 7000 akçalık yıllık in'amlar dahi onu, Ana-

dolu'ya Şah İsmail'e bağlamak ve onun yasalarıyla yönetmek fikrinden alıkoyamadı. Öte yandan Teke ilindeki birçok zeamet ve tımarın erbabının elinden alınarak lâyik olmayanlara verilmesi Ş. K. çevresinde geniş bir asker gayri memnunların toplanmasına yol açtı. Bu sırada padişahın yorgun ve hasta olması dolayısıyla daha onun hayatında saltanat mücadelesine girişen şehzadelerin yarattıkları olumsuz ortam da Ş. K. tarafından değerlendirilerek 19 nisan 1510'da isyan etti. Padişahın rızası olmadan Antalya'dan Manisa'ya gitmekte olan Şehzade Korkud'un kafilesine saldırdı. Antalya sübaşısı Hasan Bey ile Korkud'un defterdarı bu saldırıyı durdurmaya çalıştılarsa da yenilgiye uğrayınca Antalya'ya çekilmek zorunda kaldılar. Bu başarıdan cesaret alan Ş. K., Anadolu içinde yayılmaya başladı. Anadolu beylerbeyi Karagöz Paşa'nın gönderdiği kuvveti de bozguna uğratınca, eline geçirdiği yerlere sübaşı, kadı v.b. kimseler tâyin etmeye ve müstakil bir hükümdar gibi davranmaya başladı. Çevresinde toplananlar 20 000'i bulunca 1511'de Kütahya üzerine yürüdü. Karagöz Paşa'nın isyancılara gereği gibi değer vermemesi ve gerekli tedbirleri almaması sonunda giriştiği çarpışmada yenilmesi ve yakalanarak öldürülmesiyle sonuçlandı.

Bu başarıdan sonra Ş. K., Bursa üzerine yöneldi. Bu durum karşısında Sadrazam Hadım Ali Paşa komutasında bir kuvvet Ş. üzerine sevk edildi ve gerek Divan-ı hümayundaki vezirlerin gerek padişahın arzuladıkları Şehzade Ahmed'in tahta oturtulması tasarısı da bu harekât sırasında gerçekleştirilmek istendi. Hadım Ali Paşa Ş. K.'nu Karaman yolunda Kızılkaya boğazında çevirdi. Bu arada ordu-yi hümayuna katılan Şehzade Ahmed yeniçeri ilerigelenlerine tahta çıkmak için bazı tekliflerde bulundu ise de, yeniçeriler padişahın hayatta oluşunu ileri sürerek bu teklifi reddettiler. Buna canı sıkılan şehzade emrindeki kuvvetleri alarak Amasya'ya döndü. Hadım Ali Paşa kuvvetlerinin böyle bir za'fa uğramasından yararlanan Ş. K., kuşatma çemberini yararak Sivas'a doğru kaçmaya başladı. Hadım Ali Paşa ise büyük bir ihtiyatsızlıkla yanına 500 yeniçeri atlı alarak onu yakından izlemeye girişti. Ş., vezir-i âzamın ana kuvvetlerden ayrıldığını öğrenince Sivas yakınında Gedikhan'da geriye dönerek Ali Paşa üstüne bir baskın verdi. Bu çarpışmada Ali Paşa şehit düşmüş, fakat Ş. K.'nın da âkıbeti anlaşılamamıştır. Bu olaydan sonra izine rastlanamadığından taraftarları Şah İsmail'e gitmek üzere yola koyuldular. Ne var ki İran'a geçtiklerinde Şah tarafından bir İran kervanını soymak töhmetiyle önce silâhsızlandırılıp İran birlikleri arasında dağıtıldılar, sonra da elebaşları ağır işkencelerle öldürülerek bir güç olmaktan çıkarıldılar. Osmanlı tarihçileri onu çoğunlukla Şeytan Kulu sanıyla anmaktadırlar. (İ. P.)

ŞÂH KULU (doğ. 1520?), Türk bestekârı. Hüseyin Baykara devrinin, Herât Mektebi'nin Gulâm Şâdî'den sonra gelen en büyük bestekârlarındandır. Kemençe çalan Ş. K.'nun elimizde bir Hüseynî Sakıyl Peşrevi vardır ki Ali Ufkî 2 hâne olarak notasını yazmış, sonra Kantemir de notaya almıştır.

ŞAHMERAN veya ŞAHMARAN (*şah-ı mârân* = yılanların şahı), başı kadın, gövdesi yılan olarak tasavvur edilen ve konuşan olağanüstü bir varlık. Yılanların hükümdarıdır. Asıl adı Yemliha veya Yemliya'dır. Enno Littmann'a göre Sâmi kökenli olan bu adın asıl anlamı "hükmetmek", "hükümdar olmak"tır. "Yemliha" adı "eshâbü'l-kehf" efsanesindeki "yaranlar"dan birinin adıdır. Ayrıca bu adın büyülerde de kullanıldığı belirtilmektedir.

Ş. tanınmış bir hikâyenin kahramanıdır. Türk edebiyatında bu konuyu, ilk defa XV. yüzyılda II. Murad devri şairlerinden Abdî Mûsa, yazdığı *Câmâsbnâme* adlı mesnevîde işlemiştir. Şairi hakkında fazla bilgimiz olmayan bu eser, 1429' da tamamlanmıştır. Mesnevî, adını hikâyenin kahramanlarından biri olan Câmâsb'tan almıştır. Eserin bilinen on nüshası vardır. *Câmâsbnâme*'deki biçimiyle hikâye, aslında biribirinin içine yerleştirilmiş üç ayrı hikâyeden meydana gelmiştir: a. Câmâsb ve Şahmeran'ın hikâyesi; b. Bulûkiya hikâyesi; c. Cihânşâh hikâyesi. Mesnevîdeki biçimiyle hikâye, Arap hikâye geleneğine has bir nitelik olarak bilinen "çerçeveli hikâye" (Alm. Rahmenerzählung) örneğidir. Abdî'nin bu mesnevîsinden başka 1780 tarihinde istinsah edilmiş mensur bir *Câmâsbnâme* daha vardır. Bu eser daha sonra, 1191'de kısaltılarak *Mümtâzetü'l-emâsil, Şâhmârân hikayesi* adıyla yayınlanmıştır.

Câmâsbnâme, zamanla basitleştirilerek halk hikâyesi biçimine getirilmiştir. *Şahmeran hikâyesi* adıyla yapılmış birçok modern baskıları vardır. Son baskısı *Hakikî Şahmeran hikâyesi* adı altında İstanbul'da yapılmıştır [1973].

Bir epizodu da *Battalnâme*'de bulunan Ş. hikâyesi zamanla sözlü geleneğe geçerek bir halk masalına dönüşmüştür. Masalın Ankara, Niğde, Gönen ve Kırşehir'den yedi varyantı tesbit edilmiştir.

Ş. hikâyesi, Türk sözlü geleneğinde halk efsanesi olarak da yaşamaktadır. Daha XIX. yüzyılda, Tarsus'a uğrayan Alman seyyahı Fürst Pückler-Muskau duyduğu bir Ş. efsanesini seyahatnamesine almıştır (Fürst Pücklers Orientalischen Reisen, Hamburg 1965, 406-409 s.). Bu efsanenin günümüzde Ankara ve Mudurnu'dan da tesbit edilmiş varyantları vardır.

Türk edebiyatında karşılaştığımız Ş. hikâyesinin kaynağı hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür: E. J. W. Gibb, hikâyenin kaynağının *Bin bir gece masalları* olduğunu, hatta bunun *Bin bir gece masalları*'ndan biri olan "Hasîb Kerîme'd-dîn ve Şahmaran hikâyesi"nin manzum çevirisi olduğunu yazmıştır (*A History of Ottoman Poetry*, London 1904, I. 432). Buna karşılık İrène Melikoff-Sayar, Tabarî tarihini kaynak olarak göstermiştir ("Sur le Jamaspname", Journal Asiatique, 242, 1954, 453). Gibb'in belirtiği gibi, Ş. hikâyesi *Bin bir gece masalları*'ndan biridir.

Hikâye *Câmâsbnâme*'de olduğu gibi burada da birbirinin içine yerleştirilmiş üç ayrı hikâyeden oluşmaktadır. Hasîb Kerîme'd-dîn ve Ş. hikâyesi; Bulûkiya hikâyesi; Cihânşâh hikâyesi. Bunlardan Hasîb Kerîme'd-dîn ve Ş. hikâyesi ile Cihânşâh hikâyesi, masal nitelikleri taşırlar.

Enno Littmann, Bulûkiya hikâyesinin Yahudi kökenli olduğunu, Hasîb Kerîme'd-dîn ve Ş. hikâyesinin de büyük bir ihtimalle Mısır kökenli olduğunu ileri sürmüştür. Buna karşılık Jan Rypka, Ş. hikâyesinin kaynağının muhtemel olarak İran'da aranması gerektiğini söylemektedir (*Iranische Literaturgeschichte*, Leipzig 1959, 503).

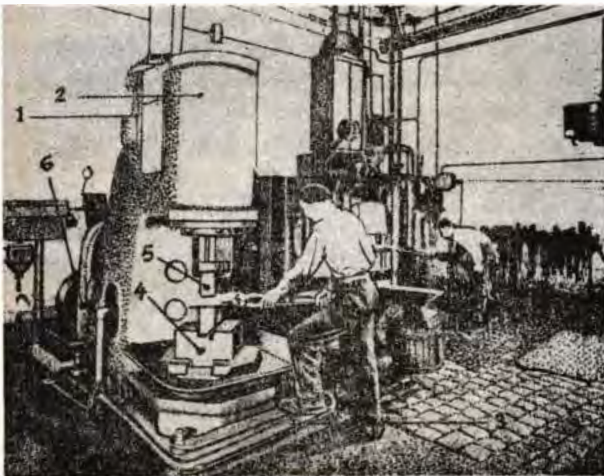
Ş. hikâyesinin konusunu kısaca şöyle özetleyebiliriz: Devrinin bilgini olan, hatta ecele çare bulan Danyal peygamberin ölümünden sonra bir oğlu olur, annesi adını Camasb koyar. Hiçbir işte tutunamayan Camasb, odunculuğa başlar, arkadaşlarıyla ormanda bir gün yağmura tutulur ve bir mağaraya sığınırlar. Mağarada içi bal ile dolu bir kuyu bulur, arkadaşları balı alıp kendisini kuyuda bırakırlar. Kuyuda bir akrep ona saldırır, akrebi öldüren Camasb, onun çıktığı de-

liği bıçağıyla büyüterek kendine bir yol yapar ve bu yoldan Ş.'ın ülkesine gelir. Ş. onu yedi yıl yanında alıkoyar. Ş., Camasb'ın yalvarmalarına dayanamayıp onu geri göndermeye bir şartla razı olur. Delikanlıya "Hamama gitmeyeceksin, gidersen insanoğlu beni bulup öldürür" der. Yurduna dönen Camasb, yedi yıl hamama gitmez, ancak bir gün ısrarlara dayanamayarak hamama girer, büyücü olan ülkenin veziri onu yakalar, "Danyal'ın oğlu olan bir kimse Ş.'ın yerini bilir" der. Camasb, Ş.'ın yerini ona gösterir, Ş. yakalanır, yolda Camasb'a "Beni öldürüp üç parçaya bölecekler ve her parçayı ayrı ayrı kaplarda kaynatacaklar. Sakın sen, ilk parçanın suyunu içme" diye uyarır. Vezir Ş.'ı keser, etler kaynarken hasta padişahın yanına gider, o ara Camasb, et suyunun konduğu şişelerin yerini değiştirir. Geri dönen vezir, ilk şişedeki sudan içip ölür. Camasb, ikinci şişedekini içer, sonra her üç şişenin suyunu padişaha sırayla içirir, padişah sağlığına kavuşur ve Camasb'ı kendine vezir yapar. (H. Özdemir)

ŞAHMERDAN, çelik ve diğer metalleri sıcak veya soğuk olarak şekillendirmeğe yarayan ve bu işi darbe ile dövme şeklinde yapan bir ağır sanayi makinası. Sanayide en çok tavlanmış çelikten dövme suretiyle parça taslakları yapmakta yararlanılır.

Ş. iptidaî demircilikte kullanılan ve insan gücüyle vurulan balyozun yeterli olmadığı, ağır işlerin görülmesi ihtiyacından doğmuş olup halen modern demirciliğin temel makinalarından biri haline gelmiştir.

Ş.'lar önceleri buhar gücüyle çalıştırılmış ise de, elektriğin sanayide yaygınlaştığı zamanımızda, hava ile çalışan akuple motorlu tipleri hemen hemen sıcak demirciliğin yapıldığı her yerde görülür hale gelmiştir. Hava ile çalışan akuple motorlu bir Ş.'ın yapısı şekilde görülmektedir. Böyle bir Ş.'da gövdenin üst kısmı, birbirine bitişik düşey iki silindir (1) - (2) ve bunların içlerinde aşağı yukarı hareket edebilen pistonlar ile kumanda şiberlerinden ibarettir. Kumanda şiberleri silindirler arasında yol vermeğe yarar ve genellikle (3) ayak pedalı ile çalıştırılırlar. Ş.'ın alt kısmında örs denilen ve üzerinde dövme işinin yapıldığı (4) sertleştirilmiş çelik ağızlı kısım vardır. Diğer taraftan (2) silindirinin içindeki çift tesirli pistonun alt kısmı (5), örsle eksenli bir çekiç şeklinde aşağı doğru uzanmış olup gerek örse gerek çekice yapılacak işin şekline göre çeşitli ağızlıklar takılabilir. Ş.'ın arkasında bulunan bir elektrik motoru (6) dönme hareketini kayış - kasnak vasıtasıyla gövde içindeki dişli kutusuna verir. Belli hızlara ayarlanarak çekicin dakikadaki darbe sayısını değiştiren dişli kutusunun çıkışında bir krank ve buna bağlı biyel vardır. Biyelin diğer ucu (1) silindirinin içindeki çift taraflı tabla pistona bağlıdır ve bunu aşağı yukarı hareket ettirerek hava emip sıkıştırmasını sağlar. Sıkıştırılan hava, silindirler arasında bulunan kumanda şiberleri vasıtasıyla (2) silindirine gönderilerek oradaki çekicin pistonuna tesir ettirilir. Tabla pistonun aşağı kursunda sıkışan hava çekici yukarı kaldırır, yukarı kursunda sıkışan hava ise çekici aşağı doğru iter ki bu çekicin örse vurmasını sağlar. Böylece örs üzerinde bulunan iş parçasının dövülmesi sağlanır. Dövme işinde çekicin darbe sayısı ve vurma şiddeti ayarlanabilir. Bunun için dişli kutusu ve (3) pedalından yararlanılır. Ş.'ın azamî vurma şiddeti boyutlarına göre değişir. Tatbikatta 70 kg dan 500 kg a kadar darbe vurabilen değişik boyutlarda Ş.'lar yapılmaktadır. Bundan başka, 500 kg dan da fazla vurabilen ve adına meydan Ş., denen daha büyük tipleri de vardır. Uygulamada kullanılan Ş.'ların dakikadaki darbe sayıları da yapılarına göre değişik olup genellikle büyük cüsseliler daha az sayıda darbe vurabilirler. Halen dakikada 120 darbe vurabilen büyük boylardan başlayarak, 200 darbe vurabilen küçük boylar arasında çeşitli Ş.'lar vardır.

ŞAHMERDAN : Hava ile çalışan akuple motorlu bir şahmerdan

Ş. ile sukut çekicini karıştırmamalıdır. Sukut çekiçleri, esas itibariyle, belli ağırlıktaki bir kütlenin makara tertibatı ile belli bir yüksekliğe (4-6-8 m gibi) kaldırıldıktan sonra birden bırakılmak suretiyle, o kütlenin aşağı düşmesinden doğan kuvvetten istifade ile aşağıda örs üzerinde bulunan iş parçasına bir vuruşta şekil vermek esasına göre çalışırlar. (Bunlar iptidaî araçlar olup zamanımızda hidrolik ve eksantrik presler bunların yerini almıştır.) Ş.'lar ise, iş parçasına arka arkaya birçok darbeler indirerek aynen büyük bir balyozla döver gibi döverek şekil verirler.

Ş.'ın değişik şekillerine diğer sanayi dallarında da rastlanır ki kazık çakma Ş.'ı bunlardan biridir. Bu tip Ş.'lar, liman inşaatında ve çelik konstrüksiyonlarda, betondan mamul temel kazıklarının çakılmasında çoklukla görülür. Eğimi düşeye ayarlanabilen bir kafes kuleye bağlanmış altı kapalı bir silindir ile içinde hareket edebilen ağır bir piston düşünülürse, pistonun alt tarafından püskürtülen sıvı yakıt yanarak genleşir ve pistonu yukarı kaldırır. Genleşen gaz dışarı atılınca piston ağırlığı ile aşağı inerek silindirin tabanına darbe yapar. Silindir bu darbeyi aynen bağlı bulunduğu çakılacak kazığa iletir ve kazık çakılır. Bu tip Ş.'lar dizel esasına göre çalışırlar. (F. Özçelik)

ŞAHNE : bk. ŞIHNE.

ŞÂHPÛR, Pehlevice Şahpuhre "şah oğlu" anlamına gelmekte olup, Sasanî hükümdarlarından üçünün adıdır.

ŞÂHPÛR, I. (M. S. 241 - 272), I. Ardeşir (b. bk.) in oğlu. Babasının Romalılara karşı başlattığı savaşı devam ettirmiş ve saltanatı daha çok Romalılar ile mücadele içinde geçmiştir. Yukarı Mezopotamya'yı işgal ile, Nisibis ve Karhae şehirlerini ele geçirmiş, Suriye içlerine ilerleyerek Antakya yörelerine kadar gelmekle birlikte (241), daha sonra Resaina civarında Roma kumandanı Furius Timesitheus'a yenilerek (243), Suriye'yi terk etmek zorunda kalmıştır. Ş., 251'de Roma imparatoru Decius'un ölümü ve Gotların istilâsı sırasında oldukça zayıflayan Roma imparatorluğuna karşı yeniden as-

kerî faaliyetlere girişerek Ermenistan'ı ele geçirdiği ve Romalılara bağlı krallarını kovduğu gibi (253), Suriye'yi yeniden istilâ ile Antakya'yı ele geçirdi. Onun bu faaliyetleri üzerine imparator Valerianus kendisine karşı harekete geçti ise de, Edessa (Urfa) yakınlarında yenilerek (260) İranlılarca tutsak alındı. Ş., ardından Anadolu içlerine doğru ilerleyerek Kayseri'yi de ele geçirdi (260). Buna rağmen doğuda iki devlet arasında hudut çoğu zaman Fırat ırmağı olmuştur. Zira Ş.'un karşısına Palmyra (Tedmür) hâkimi Odenatus çıkmış ve 266'da ölünceye kadar İranlılar ile mücadele etmiştir.

Şad Şâpûr, Cundi Şâpûr, Bişâpûr ve daha bazı şehirlerin kuruluşu Ş.'un adı ile ilgilidir. Cundi Şâpûr daha sonraları tıp ve felsefe alanında tanınmış bir merkez haline gelmiştir. Ktesifon (Medain) şehrinde efsanevî Tâk-ı Kisrâ sarayını inşa ettirmişti. Şuşter yakınında Kârun ırmağı üzerine kurdurduğu, bugün bile bilinen su seddi ile bölge tarımına canlılık getirilerek verim artırılmıştır. Ünlü bir nakkaş ve Maniheizmin kurucusu Mani'nin ortaya çıkışı da Ş.'un saltanatı zamanına rastlamaktadır. Yerine oğlu I. Hürmüz hükümdar olmuştur. (İ. Aka)

ŞÂHPÛR, II. (M. S. 310 - 379), II. Hürmüz'ün oğlu. Kendisi doğmadan önce babası ölmüş bulunduğundan kral olarak dünyaya geldi ve devlet, annesi ile asillerin denetiminde idare edildi. Zamanında Zerdüştlük iyice kuvvet kazanıp Avesta'nın toplanması tamamlanmış, Hristiyanlar şiddetle takip edilmişlerdir. Taraflar arasındaki bu dinî düşünce ayrılığı sonunda, Ermenistan'ı ele geçirmek için Ş., babası zamanında, 297'de Romalılar ile gerçekleştirilen ve 40 yıl süren barışı bozup 26 yıl süren (337 - 363) savaşı başlattı. Başlangıçta İranlılar başarılı olabilmişler ise de, Julianus devrinde Roma hücumları tehlikeli bir durum almış, Nisibis. Edessa (Urfa) ve Âmid (Diyarbakır) Romalıların eline geçtiği gibi, Roma imparatoru Ktesifon'a kadar ilerlemişti. Julianus'un ölümünden sonra, imparator Jovianus zamanında Dicle'nin doğusunun İranlılara bırakılması ve Roma'nın Ermenistan üzerindeki iddialarından vazgeçmesi suretiyle iki devlet arasında anlaşmaya varıldı. İmparator Valens, Romalılar için haysiyet kırıcı olan bu barışı bozmak üzere az sonra Sasanîler üzerine saldırmakta gecikmedi. Ş.'un Afganistan'da yaşayan bazı göçebe kavimler ile meşguliyetinden yararlanmaya kalkışan Valens, Ermenistan'da kendine bağlı bir prensi iş başına getirmek için uğraştı ise de, bunda başarılı olamadı. Ş., bir yandan gençlik yıllarında Araplarla da mücadele etmiştir. Kendisi ayrıca bayındırlık faaliyetleri ile de tanınmıştır. Daha gençliğinde Ktesifon yakınlarında Dicle üzerine köprü inşa ettirmiş, Buzurg Şâpûr, Firuz Şâpûr ve Horasan' daki Nişâpur şehirlerini kurdurmuştur. (İ. Aka)

ŞÂHPÛR, III. (M. S. 383 - 388), II. Ş;hpûr'un oğlu. II. Şâhpûr ölmeden önce devlet idaresini, ileride oğlu büyüyünce ona devretmek üzere, kardeşi Ardeşir'e bırakmıştı. Daha sonra Ş., amcası Ardeşir'e karşı olanlar tarafından tahta çıkarıldı. Roma imparatoru I. Theodosius ile barış imzaladı. Onun zamanında Ermenistan üzerinde Sasanî hâkimiyeti kalmamıştır. Beş yıllık bir hükümdarlıktan sonra, kendisine tahtı sağlayan asiller tarafından öldürülmüş, yerine IV. Behram tahta geçmiştir.

ŞAHRUH MİRZA (1377 - 1447), Timurlu hükümdarı. Timur'un dördüncü ve en küçük oğlu olarak Semerkand'da doğdu. Timur seferlere çıktıkça zaman zaman başşehir Semerkand'ın idaresine bırakılmış, 1397'de ağabeyi Mirânşah'tan boşalan merkezi Herat olmak üzere Horasan ve Mâzenderân bölgelerinin hâkimliğine gönderilmiştir. Timur'un 1399'da başlayan son ve en uzun süren batı seferine Horasan hâkimi olarak katılmış, Memlûklere karşı Suriye'deki faaliyetlere iştirak etmiş, Osmanlı hükümdarı Bâyezid ile yapılan Ankara savaşı (1402)'nda da bulunmuştur.

Ancak, 1405'te Timur'un Moğollar üzerine sefere çıkmışken yolda ölümü, kurduğu imparatorluğun kaderi üzerinde büyük bir tesir yaptı. Timur, ölmeden önce torunu Pîr Muhammed'i veliahd olarak gösterdiği halde, hiç kimse onun hükümdarlığını tanımamış ve adına para kestirmemiştir. Timur'un Otrar'da ölümü sırasında yanındaki Şah Melik ve Şeyh Nureddin gibi beyler başlangıçta yarıda kalan sefere devam etmeye karar vermişler, ancak ölüm haberinin orduda yarattığı kargaşalıktan dolayı, bundan vazgeçerek Semerkand'a dönme kararı almışlardır. Fakat bu beyler vasiyetinin yerine getirileceğine dair Timur'a söz vermiş olmalarına rağmen, Pîr Muhammed'in Kandahar'dan gelmesinin epeyce bir zamanı icap ettirdiğini ifade ile, Semerkand'ın Ş. M.'ya tesliminin gerektiğini söylemeye başlamışlardı.

Bu arada Timur'un ölümü üzerine, ordunun sağ kolundaki beyler, ordu merkezindekilerden habersiz olarak Mîrânşah'ın oğlu Halil Sultan'ı hükümdar ilân etmişler ve Semerkand muhafızı Emîr Argunşah'ın yardımı ile başşehri ele geçirmişlerdi. Ş. M. başlangıçta Halil Sultan'ın Mâverâünnehr'deki hâkimiyetini tanımış ise de, daha sonra asıl taht vârisi Pîr Muhammed Kandahar'dan gelince onu desteklemişti. 1407 yılı başında Pîr Muhammed'in kendi beylerinden biri tarafından öldürülmesi üzerine, Ş. M., Pîr Muhammed'in öcünü almak bahanesi ile Halil Sultan ile mücadeleye girişti. Bu mücadeleler sonucunda Halil Sultan tutsak alınmış (1409) ve kendisi ile varılan antlaşma üzerine savaşa son verilmişti. Ş. M., Semerkand'dan ayrılırken buranın ve Mâverâünnehr'in idaresini oğlu Uluğ Bey ve onun atabeyi Şah Melik'e bıraktı. Halil Sultan'ın tutsak alınması ve Semerkand'ın Ş. M. tarafından ele geçirilmesi ile Timur'un mirası için yapılan saltanat mücadeleleri hemen hemen sona ermiş gibi idi.

Ş. M. 1410'da Halil Sultan'ı Acem Irak'ı ve Azerbaycan'ın geri alınması için batıya göndermiş, kendisinin de arkadan yola çıkacağını söylemişti. Timur'un ölümünden sonra bu zamana kadar Horasan ve Mâverâünnehr'de hâkimiyetini sağlamlaştırmakla vakit geçiren Ş. M.'nın imparatorluğunu ihya etmek hususunda batıya doğru yaptığı ilk teşebbüs bu olmuştur. Acem Irak'ı ve Azerbaycan'ı geri almak üzere Ş. M. tarafından gönderilmiş bulunan Halil Sultan, Rey şehrine gelmiş, fakat daha ileriye gidememişti. Çünkü o bu sırada Güney İran'daki Ömer Şeyh'in oğulları İskender ve Rüstem arasında çıkan anlaşmazlıklar yüzünden Kara Koyunlulara karşı bir iş görememiş ve 1411 yılının sonlarında Rey'de ölmüştü. Fakat bunlar Ş. M.'nın azmini kıracak cinsten olaylar değildi. Bu yüzden o Harezm bölgesini de ele geçirdikten sonra (1413), serbest kalarak gözünü batıya çevirmişti. Aynı yılın güzünde Herat'tan hareket eden Ş. M., yeğeni İskender'e Acem Irak'ı ve Azerbaycan üzerine yürüyerek buraları Kara Koyunlulardan kurtaracağını bildirmiş ve ordusu ile Rey'de kendisine katılmasını buyurmuştu. Ancak, Ş. M.'nın hâkimiyetini tanımayan İskender, Herat hâkimine beklenmedik bir cevap vermiş, bunun üzerine Ş. M., Tebriz yerine Isfahan üzerine yürümenin daha uygun olacağına karar vermişti. Ş. M., kısa za-

manda İskender'i tutsak almış, Isfahan'ı, İskender'in kardeşi Rüstem'e, Lûristan bölgesini Baykara'ya, Fars bölgesini ise oğullarından İbrahim Sultan'a verdikten sonra Herat'a dönmüştü (1414). Buna rağmen Ş. M. ertesi yıl ikinci defa Fars bölgesine yürümek zorunda kaldı. Çünkü kendisine Lûristan bölgesi verilen Baykara ayaklanarak, Fars bölgesini İbrahim Sultan'ın elinden almıştı. Ş. M., Baykara'yı tutsak alarak Kandahar'a sürmüş, bölgede dirlik ve düzeni sağlayıp buraya yeniden oğlu İbrahim Sultan'ı bırakarak Herat'a dönmüştü (1416). Böylece Acem Irak'ı ve Güney İran'da Ş. M.'nın hâkimiyetini tanımak istemeyen Ömer Şeyh'in oğullarının nüfuzuna kesin olarak son verilmiş oldu.

1420 yılına gelinceye kadar Ş. M., babasından kalan ülkenin büyük bir kısmında hâkimiyetini pekiştirmekle birlikte, batıda henüz ciddî hiçbir faaliyette bulunamamıştı. Timur'un ölümü üzerine yeniden siyasî sahnede görünen Kara Koyunlu Yusuf Bey, bir yandan Timur'un Arap Irak'ını kendilerine verdiği oğlu Mirânşah ve torunu Ebûbekir'i üst üste iki kere yenerek (1406 ve 1408), birincisinin ölümü ve ikincisinin kaçmasına sebep olduğu gibi, öte yandan eski arkadaşı Celâyirli Sultan Ahmed'i ortadan kaldırmak suretiyle (1410), Azerbaycan'a kesin olarak hâkim olunca Timurluların tehlikeli bir komşusu halini almıştı. Üstelik Ankara savaşından sonra parçalanan Osmanlı devleti yeniden toparlanmış, vaktiyle Timur'un yüksek hâkimiyetini tanımış olan Mehmed Çelebi'nin faaliyetleri de Herat'ta endişe konusu olmaya başlamıştı. Anadolu birliğinin yeniden kurulmasını hoş karşılamayan Ş. M., 1416'da gönderdiği mektubunda Osmanlı hükümdarını, kardeşlerini ortadan kaldırdığından dolayı kınamakta idi. Ayrıca Osmanlıların vaktiyle Timur'un canlandırdığı Anadolu beyliklerine karşı olan tutumları da hoş karşılanmıyordu. Daha önce Timur'a olduğu gibi, şimdi de Ş. M.'ya Anadolu'ya gelmesi için davet mektupları gönderilmeye başlanmıştı. Halbuki Osmanlı hükümdarları ikinci bir Timur tehlikesi ile karşı karşıya gelmek istemiyor ve bu bakımdan gaza ile uğraşmayı Timurlular ile arada anlaşmazlık yaratmaya tercih ediyorlardı. Çünkü zaman zaman Ş. M.'nın babasının fethettiği yerleri yeniden istilâ ile Boğazlar üzerinden Balkanlara ve Kırım'dan tekrar Azerbaycan'a dönmek niyetinde olduğu söyleniyordu. Hem Orta Doğu'da gücünü göstermek, hem de kendisine bir türlü baş eğmek istemeyen Kara Koyunlulara ağır darbeler indirmek üzere Ş. M. 1420, 1429 ve 1434 yıllarında Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kalabalık asker ile gelmiş ise de, Kara Koyunlu Türkmenleri meselesi onun sağlığında halledilemeyen bir mesele olarak kaldı. Bu tehlike ileride daha da büyüyerek, Cihanşah zamanında Kara Koyunluların ülkenin büyük bir kısmını ve başşehir Herat'ı işgallerine kadar vardı. Öte yandan devamlı olarak Mâverâünnehr ve Harezm'e akınlarda bulunan Özbekler, bu faaliyetlerini iyice artırarak Ş. M.'dan sonra ortaya çıkan mirzalar arasındaki mücadelelerde faal bir rol oynadıkları gibi, devlete son veren başlıca unsur olmuşlardır.

Zamanında, Timurluların bütün savaşlarda galip gelmelerine bakarak Ş. M.'nın uzun süren saltanatının başarılı olduğu hükmü verilebilir. Zıra o, babasının ele geçirdiği ülkelerin çoğunu elde tutmayı başardığı gibi, iç mücadelelere büyük ölçüde son vermiş, devletin 40 yıl daha parlak bir şekilde devamını sağlamıştı. Her ne kadar bu, kendisine babasından intikal eden ordu, hazine ve tecrübeli devlet adamları sayesinde mümkün olmuş ise de, onun adam seçme hususunda kabiliyetli bir kimse olduğu inkâr edilemez.

Ufak tefek iç ayaklanmalar bir yana bırakılır ise, onun uzun süren saltanatında ülkenin bazı merkezlerinde kültür, sanat ve ilim alanlarında bir gelişme ve canlılık görülebilir. Semerkand, Herat ve Şiraz gibi aslında İranlıların kalabalık bulunduğu zengin şehir merkezlerinde Acem şairlerini tanımış olan Timurlu şehzade ve beyleri kendi dillerinde de bu tarz eserler yazılmasını arzuladıklarından ötürü bu devirde Türkçe yazan birçok şair ortaya çıkmıştı.

Kendisi meşhur bir hattat olan Ş. M.'nın oğlu Baysungur'un Herat'ta konağın kütüphanesindeki güzel sanatlarla ilgili çalışmaları, çağın sanat hareketlerine gerçekten bir hız vermiş, özellikle resim sanatında büyük ilerlemeler kaydedilmişti. Musiki nazariyeleri ve âletlerinin tarifi hakkında verdiği bilgiler bakımından Türk musiki tarihinin en seçkin şahsiyetlerinden Meragalı Abdülkadir de eserlerini Herat'ta Ş. M.'nın himayesinde yazmıştır. Dinlerin ve dillerin zamanla değişikliğe uğradığı halde, müsbet bilimlerin hükmünün her zaman devamlı kalacağına inanan ve İslâm dünyasında tek bilgin hükümdar olarak kabul edilen Ş. M.'nın diğer oğlu Uluğ Bey de bu devre renk katan simalardan idiler.

Ş. M., dindar, barışsever bir hükümdar olup tefsir, hadîs, fıkıh ve özellikle tarih kitapları okurdu. Herat'ta birçok hayır eserleri inşa ettirmişti. Minyatür ve hat sanatında Tebrizli Ca'fer, Gıyaseddin Nakkaş, Halil Musavvir; mimarîde Kıvameddin; musikide Meragalı Abdülkadir; tarih yazmada Hâfız-i Abrû ve Şerefeddin Ali Yezdî ve tezkirelerde sayısı yüzleri aşan şairleri ile Herat ve Uluğ Bey'in başkanlığında Kadızade-i Rumî, Kaşanlı Cemşid ve Ali Kuşçu'nun yürüttükleri müsbet bilimlerdeki çalışmalar ile Semerkand Ş. M. zamanında doğuda Rönesansı gerçekten yaşamıştır.

Sağlığında Uluğ Bey hariç, öteki oğulları ölmüş bulunduklarından yerini bu oğlu almıştır. Bk. ULUĞ BEY. (İ. Aka)

ŞAHSEVEN'LER, İran'ın çeşitli bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarına verilen ad. XVI. yüzyılın sonlarına doğru, kaynaklarda ilk defa I. Şah Tahmasb zamanında görülmeye başlayan bu ad, "şaha bağlı, şah taraftarı, şahın hizmetine giren ve şahı seven" anlamında kullanılmıştır.

Safevî hükümdarı I. Tahmasb'dan sonra şahlığa kimin getirileceği konusunda beyler arasında baş gösteren anlaşmazlık, adı geçen hükümdarın ölümünden iki yıl kadar önce, geçirdiği ağır bir hastalık sırasında başlamıştır. En önemli mevkileri ellerinde bulunduran Ustacalu oymağı beyleri, başta Yüzbaşı Hüseyin Bey, Sofracı Murad Han, Korucu Pirî Bey, Emîr-i âhur başı Muhammed Bey, Allah Kulu Sultan olmak üzere, Tahmasb'ın oğullarından Haydar'ın, babasına halef olmasını istiyorlardı. Ayrıca hanedanın diğer kollarına mensup olanlar ile Gürcü asıllı bazı beyler de Ustacaluların yanında yer almışlardı. Buna karşılık, Halifetü'l-hulefa Rumlu Hüseyin Kulu, Afşar Aslan Sultan, Musullu obasından Haydar Sultan, Tahmasb'ın kızı Perihan ve Perihan'ın dayısı Çerkez Şemhal Sultan ise İsmail Mirzâ'nın taraftarlığını güdüyorlardı. Bu sonuncular kendilerine "Şahı Seven" deyip, Haydar taraftarlarını nankörlükle suçladılar. Şah Tahmasb ölünce (1576), iki taraf arasında mücadele başladı ve bu, İsmail Mirza taraftarlarının üstünlüğü ile sonuçlandı. Daha sonraki Safevî hükümdarı Muhammed Hüdâbende de 1581 ve 1584'te çıkan ayaklanmalar sırasında "Şahı seven" kimseleri kendi etrafında toplamaya çağırdığı gibi, çok güç şartlar altında tahta oturan Şah Abbas da, II. Şah İsmail'in ölümünden beri devlete hâkim olan Kızılbaş Türk beylerini inzibat

altına almak için 1587'de "Şahı seven" kimselerin kendi etrafında toplanmasını duyurdu. Bunun sonucu olarak Şah Abbas birçok boy beyini ortadan kaldırttığı gibi, Afşar, Zu'l-kadr, Kaçar, Bayat gibi birçok oymakların eski yurtlarında yaşamalarına son vererek, onları İran içinde dağıttı. Şah Abbas, küçük yaşta saraya alınıp yetiştirilen Ermeni, Gürcü ve Çerkez asıllı kabiliyetli köleleri yükselterek, önemli mevkilere onları getirdi. Üstelik köleleri tedarik edip yetiştirmek üzere bir teşkilât kurdu. Bu ocağın reisine "Kullar ağası" deniliyor ve bu ocaktan yetişenlere sadece önemli mevkiler verilmekle yetinilmeyip, birçok oymakların başına da geçiriliyorlardı. Şah Abbas'ın bu düzenlemeleri sonucu daha sonraları Ş.'ler de bir topluluk olarak ortaya çıkmış olmalıdırlar. Başlıca Ş. toplulukları şunlardır : Erdebil Ş.'leri : Başlıca üç kola ayrılmaktadırlar : 1. Yunsur Paşa; 2. Kurd Bey; 3. İnallu (İnanlu) ve Beydili. Erdebil Ş.'leri Safevîlerin son devirlerinde birçok hâdiselere karışmış ve Nadir Şah'ın seferlerine de katılmışlardır. Rusların Kafkasların güneyine inmeleri onlar üzerinde de tesirini gösterdi ve bunun sonucu olarak Ş.'ler kışlaklarının büyük bir kısmını elden çıkardılar. XIX. yüzyıl Avrupa seyyahlarından A. Dupré, Erdebil Ş.'lerinin sayısını 8 000 kişi olarak göstermektedir. 1914'te Erdebil yöresinde 12 oymaktan ibaret 6 000 ocak Ş. mevcuttu. Bugün bu yörede varlıklarını sürdüren bu toplulukların büyük bir kısmı yerleşik hayata geçmiş olup göçenleri de vardır.

2. Sâve Ş.'leri : Sâve ile Kum şehirleri arasında yaşayan Bağdadî boyu ve Tahran ile Kum ve Kazvin şehirleri arasında yaşayan Inallu boyu olmak üzere başlıca iki topluluğa ayrılmaktadırlar. XIX. yüzyıl ortalarında seyyah Lady Sheil, bunları 9 000 çadır olarak gösterir. XX. yüzyılın başlarında bu bölge Ş.'leri, İran'daki Meşrutiyet'in ilânı sırasında faal rol oynamışlar, ardından devlet tarafından yerleşik hayata geçmeye zorlanmışlar ise de, bugün de göçebe yaşayışı sürdürenleri vardır.

Bunlardan başka, İran'ın Hamse eyaleti ve Fars bölgesinde de bu adı taşıyan oymaklara rastgelindiği gibi, Kâbil ve Keşmir gibi uzak yerlerde de bu adda oymaklar görülmektedir. Kâbil ve Keşmir gibi yerlerde onların mevcudiyeti, Nadir Şah'ın seferlerine katılmaları ile ilgili olmalıdır.

ŞAHSİYET, kişilerin kanunlar tarafından korunmuş manevî değer ve menfaatlerinin bütünü. Ş.'ı teşkil eden unsurlar; kişinin yaşama hakkı, bedenî bütünlüğü, şeref ve haysiyeti, aile vakar ve itibarı, isim ve unvanı ile hukuk düzenince tanınmış fikrî ve sosyal haklarıdır. Bunlardan hukukça geçerli olacak şekilde vazgeçilemez, bunlar para ile değerlendirilemez ve başkalarına devredilemez. Ş., kendisine yapılacak tecavüzlere karşı Anayasa, Medenî Kanun, Ceza Kanunu ve Basın Kanunu gibi mevzuatla korunmuştur. Tatbikatta bazen şahsa bağlı haklar ve şahsî haklar Ş. hakları ile karıştırılmaktadır. Şahsın bizzat kullanması gereken nişanlanma, nişan bozma, evlenme ve boşanma gibi haklar da para ile ölçülemez ve başkasına devredilemez, ancak belli bir durum ve olayda kullanılmalarından vazgeçilebilir : Meselâ bir kimse serbest iradesiyle birisiyle evlenmekten veya eşinden boşanmaktan vazgeçebilir, ancak bu haklarını hiçbir zaman kullanmayacağı hakkında bir taahhütte bulunması hukuken geçersizdir. Alacak hakları gibi şahsî haklar ise herkese karşı değil, sadece borçluya karşı ileri sürülebilen haklardır. Bunlar para ile değerlendirilebilir, başkasına devredilebilir, hatta bunlardan tamamiyle vazgeçilebilir.

ŞAH ŞUCÂ (ölm. 1384), Güney İran'da Fars ve Kirman bölgelerinde hüküm süren Muzafferli hükümdarı. Babası Mübârizü'd-din Muhammed'i tahttan indirerek, gözlerine mil çektirdikten sonra (1358) onun yerini almış, ancak babasının ölümüne kadar (1364) onunla uğraşmak zorunda kalmıştır. Ş. Ş. babasının ölümünden sonra ise kardeşi Şah Mahmud ile birçok savaşlar yaptı. Kardeşinin ölümü üzerine (1375) Isfahan'a hâkim olduğu gibi, hâkimiyetini Azerbaycan'a kadar genişletmek istedi. O bu maksatla harekete geçip Celâyirli Sultan Hüseyin'i yenilgiye uğratarak Tebriz yakınlarına kadar ilerledi. Ancak Ş. Ş. birkaç ay sonra kendi ülkesine dönünce, Celâyirliler Azerbaycan'a yeniden hâkim oldular. Kendisi üstelik yeğeni Şah Yahya ile de mücadele etmek zorunda olduğundan, Sultan Hüseyin ile barış yapmak durumunda kaldı. Buna rağmen düşmanlık az sonra yeniden başladı ve bu, Celâyirli hükümdarı Hüseyin'in, kardeşi Ahmed tarafından öldürülmesine kadar sürdü (1381).

Öte yandan Horasan'ı ele geçirmiş bulunan Timur, seferlerine devam ile bu sıralarda Irak ve Azerbaycan kapılarına dayanmış bulunuyordu. Ş. Ş. ülkesini Timur'un hücumlarından koruyabilmek için onunla iyi geçinmenin şart olduğunu takdir ettiğinden, Timur'a bir mektup göndererek oğlu Zeynelâbidin ve öteki Muzafferli şehzadelerini kendisine emanet ettiğini bildirdi. Uzun bir hastalıktan ve Şiraz'da oğlu Zeynelâbidin'i kendine halef tâyin ettikten sonra öldü.

Hattat olduğu gibi, Arapça ve Farsça şiirler de yazmıştır. Başta Şirazlı Hâfız olmak üzere sarayı pek çok şaire açık bulunuyordu. (İ. Aka)

ŞAHTERE *(Fumaria* cinsi), Avrupa, Kuzey Asya ve Türkiye'de yetişen, yaprakları çok parçalı, beyaz, pembe veya morumsu küçük çiçekli bir yıllık bitki. Çanak yapraklarının kenarları dişli, üst taç yaprağın tabanı mahmuzludur. Gövdesi dallı ve 7 - 30 cm kadar boy alır. 40 kadar türünden memleketimizde ancak 14 kadarı yetişmektedir. Çiçeklenmesi mayıs ayında başlar, güz aylarına kadar devam eder. Tohumları çok küçüktür.

Hububat tarlaları içerisinde ve yol kenarlarında yetişir. Yağışı fazla olan yıllarda oldukça zararlı olur. Önemli olan türleri : F. officinalis, F. asepala, F. parviflora vb. Bunlardan F. officinalis'in toprak üstü kısımları fumarin ve diğer bazı alkoloitler ihtiva eder. Ayrıca fumarin asidi, reçine, bazı acı maddeler, musilaj içerir. Kan temizleyici olarak ve deri hastalıklarında, özellikle ekzamaya karşı kullanılır.

ŞAHTEREGİLLER *(Fumariaceae* familyası), yaprakları çok parçalı, bir veya çok yıllık bitkiler. Çiçekler salkım durumunda erdişi ve tek simetrili, çoğunlukla mahmuzludur. Çiçek örtü yaprakları iki küçük düşücü çanak yaprak ile dört adet taç yapraktan oluşur. Erkek organ sayısı 6 adet olup dişi organ üst durumlu ve iki meyva yaprağından meydana gelmiştir. Meyva yarıkla açılan bir kapsül veya fındıksı meyvadır. Türkiye'de yetişen iki cinsi (Fumaria, Corydalis) ve 25'e yakın türü vardır. Çoğunlukla mutedil bölgelerde yetişir.

ŞAHTI, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinde, Rostov - Voronej demir yolu üzerinde, Rostov'un 92 km kuzey-doğusunda bir şehir. Nüfusu 217 000 (1975)'tir. Çevresinde zengin kömür madenleri vardır.

ŞAH ZAMAN (1793 - 1801), Abdalî (Dürrânî)'leden Ahmed Şah Baba Sadozâî (1747 - 1773) tarafından kurulan Afgan devletinin ve bu devletin ilk sülâlesi olan Sadozâî hânedanının 3. hükümdarı. Timur Şah (1773 - 1793)'ın 24 oğlundan dördüncüsü idi. Anası Yusufzâîlerdendi. Şehzadelerin en dirayetlisi olarak temayüz etmiş, bazı devlet hizmetlerinde bulunmuş, babasının yerine saltanat naipliği yapmıştı. 1793'te babası ölünce, Pâyende Han'ın yardımı ile en büyük ağabeyi Hümâyun ve onun küçüğü Mahmud'a karşı yaptığı çarpışmaları kazanarak, Ş. Z. (veya Zaman Şah) unvanı ile hükümdar oldu. Dedesi Şah gibi Hindistan üzerine emelleri vardı. 1795'te Rohilla Afganlarından Gulâm Muhammed ile Eved (Oud) Navab - Vezîri Âsafü'd - Devle'nin davetlerini de fırsat bilerek ilk Hind seferini yaptı. Hasan Abdal ve Rohtas bölgelerini aldıktan başka, Ceylem ve Cenab suları arasındaki bölgeyi fethetmek üzere ordu da sevk etti. Kendisi Pencab'da iken, Marataların elinde kukla bir hükümdar durumuna düşmüş olan Hindistan Türk (Gurkanlı) devleti hükümdarı II. Şah-ı Âlem, ordusu ile gelip Maratalardan kurtarması için ondan yardım istedi. Ancak tam bu sırada, İran'da Kacar hanedanının kurucusu Ağa Muhammed Han'ın Meşhed'i zaptettiği ve burada Afganlıların himayesinde hüküm süren Afşarlardan Şahruh'u öldürdüğü haberini aldı. Ayrıca, ağabeyi ve Herat valisi Şehzade Mahmud da Ağa Muhammed'e güvenerek isyan etmişti. Bunun üzerine Ş. Z., Şah-ı Âlem'in isteğini yerine getirmeğe fırsat bulamadan ülkesine dönmek zorunda kaldı. Mahmud'u yendiyse de, onun İran'a sığınmasını önlemek için Herat valiliğinde bıraktı. Ağa Muhammed ile de barış yaptı. Meşhed İran'da kaldı.

1797'de yeniden Pencab'a girdi. Lahor'u aldı. Marataları ve Catları yendi. Delhi'ye yürümeyi tasarlarken, ağabeyi Mahmud'un isyanı üzerine Afganistan'a döndü. Ağabeyini yenip kaçırdıktan sonra Herat'a gelerek oğlu ve veliahdı Şehzade Kayser'i oraya vali yaptı. O sırada Ağa Muhammed'in öldürülmesi üzerine İran'ın karışık durumundan faydalanarak Şîr Muhammed Han idaresinde bir ordu gönderip Meşhed'i ele geçirdi; buraya, bir süre önce öldürülen Şahruh'un oğulları Abbas ve Nâdir mirzaları tayin etti.

Ş. Z. Kâbil'e döndükten sonra, İngiliz baskısı ve istilâsı üzerine ülkesinden kaçmak zorunda kalmış ve şimdi geri dönmüş olan Gulâm Muhammed Han'ın, ülkesini geri almak için yardım istemesi üzerine 1798'de üçüncü Hind seferine çıktı. Yeniden Lahor'a girdi. II. Şah-ı Âlem'i de kurtarmak istiyordu. Ancak, onun istilâsı ve tehdidi İngilizleri telâşa düşürdü. Öte taraftan İran'da bulunan ağabeyi Mahmud da yeni İran hükümdarı Feth Ali Şah'ı Afganistan aleyhine kışkırtıyordu. İngilizler de Hind siyasetleri için bunu fırsat bilerek Tahran'daki memurları aracılığı ile Mahmud'un kışkırtmalarına katıldılar. Ayrıca, Afganistan'daki durum da Ş. Z. aleyhine gelişiyordu. Daha başlangıçtan beri bir kabileler birliğinden ibaret olan Afgan devletinde, önemli devlet hizmetleri de bu kabilelerin reisleri arasında paylaşılmıştı. Bu kabilelerin en nüfuzlularından biri de Pâyende Han'ın mensup olduğu Barakzâîlerdi. Ş. Z., kabilelerin nüfuzunu kırarak devletin merkezî otoritesini kuvvetlendirmek istiyordu. Kendi görüşünü paylaşan Rahmetullah Han Sadozâî'yi Vefâdar Han lakabıyla vezir yapmıştı. Fakat kabilelerin varlığına dokunulmasını istemeyen oymak ileri gelenleri, Pâyende Han'ın etrafında toplanmış ve veziri öldürüp Ş. Z.'ı da tahttan indirerek küçük kardeşi ve Peşâver valisi Şücâü'l - Mülk'ü geçirmeyi kararlaştırmışlardı. Ancak, Münşî-başı Muhammed Şerif Han bu durumu vezire, o da Ş. Z.'a bildirmişti. Ş. Z. da suikastçıları saraya çağırtarak hepsini öldürtmüştü.

Sonunda Mahmud, hem kendisinin, hem İngilizlerin, hem de yeni gelenlerin arzularına uygun olarak Feth Ali Şah'ı ikna etti ve ondan aldığı bir ordu ile Herat üzerine yürüdü. Böylece Ş. Z. bir defa daha Hind seferinden vazgeçerek Afganistan'a dönmek zorunda kaldı. Mahmud ve taraftarları, Popelzâîlerden Zaman Han ile Şehzade Kayser'in idaresindeki Afgan ordusuna yenildiler. Mahmud Buhara'ya kaçtı ise de, Buhara hükümdarı, Ş. Z.'ın baskısı ile onu ülkesinden çıkardı. Mahmud yeniden İran'a döndü.

Ş. Z. bu işlerle meşgulken, Pencab'da Sikh'ler ayaklanarak Lahor'u ele geçirip, buranın Afgan valisini de öldürdüler. Bunun üzerine o, son Hind seferine çıkmak durumunda kaldı ve Pencab'a girdi. Fakat burasını daha fazla elde tutamayacağını anladığından Lahor'u Rancit Sing'e bıraktı. Bu sırada Mahmud ve taraftarları, Sîstan hâkimi Behram Han'ın da yardımıyla Afganistan'a girdiler. Barakzâîler ile bütün Dürrânîler Mahmud ile Feth Han'ın etrafında toplandılar. Kandahar kısa zamanda Mahmud'un eline geçti. Bunu haber alan Ş. Z. Kâbil'e döndü. Oğlu Nasr kumandasında Kandahar üzerine gönderdiği ordudaki askerlerin çoğu karşı tarafa geçtiklerinden savaşmaksızın Kâbil'e çekildiler. Başşehirde kalamayacağını anlayan Ş. Z., Peşâver'e kaçmak üzere yola çıktı Ancak, yakalanarak Mahmud'un emri ile gözlerine mil çekildi ve Afgan tahtı da Mahmud'un eline geçti (1801).

Kardeşi Şücâü'l - Mülk 1803'te Kâbil'i zaptedip tahtı ele geçirdiği vakit onu serbest bırakmıştı. Bir zamanlar Hindistan'ı tehdit altında bulundurmuş olan Ş. Z., 1842'de İngilizler Afganistan'dan çekilirken onlarla birlikte Hindistan'a gitmiştir. (R. Genç)

ŞAINEANU, Lazăr (Ploeşti 1859 - Paris 1934), Romen dil bilgini. Rumen dili üzerine yazmış olduğu eserlerle tanındı. Türk dili, Türk tarihi ve Türk kültürü bakımından büyük bir değer taşıyan bir eser de verdi. *Influenţă orientală asupra limbeĭ şi cultureĭ romîne* (Rumen dili ve kültüründe Doğu etkisi) [I - II, Bucureşti 1900] adı altında çıkan bu eser, Türk dilinden Rumen diline geçen alıntıları kapsayan sağlam bir çalışmadır. Heinz F. Wendt, *Die türkischen Elemente im Rumänischen* (Rumencede Türkçe unsurlar) [Berlin 1960] adlı eserinde bu alıntıları tekrar gözden geçirmişse de, Ş.'nun çalışması bu yolda çıkan ilk eser olarak değerini muhafaza etmektedir.

ŞAKAYIK, Düğünçiçeğigiller (*Ranunculaceae)* familyasından, Türkiye'de Paeonia decora, P. corallina ve P. peregrina gibi türleri bulunan bir bitki. Bahçelerde yetiştirilen çok yıllık otsu bir süs bitkisidir. Avrupa ve Asya'da yaygındır. İlmî ad. olan *Paeonia* eski Yunanlılardan gelmektedir. Rivayete göre bir hekim olan Paeon, Pluton'un Herakles'ten aldığı yarayı bu bitki ile tedavi etmiştir. XVII. yüzyılda kök, çiçek ve tohumları İngiltere'de ilâç olarak kullanıldı. Çin'de ve Japonya'da çok eskiden beri yetiştirilmektedir. Çin'de yetiştirilen Paeonia albiflora ve Avrupa'da yetiştirilen P. officinalis diğer türler yanında beyaz, pembe, gül rengi ve mora kaçan kırmızı renkli çiçekleri ile bahçelerde yaygın olarak yetiştirilir. Ağaççık tipinde olan P. suffruticosa'nın boyu 1 m nin üstündedir. Sarı Ş. (P. lutea) ağaçsıdır; çiçekleri sarı, erkek organları taç şeklinde güzel ve büyüktür.

Ş.'lar kökten fışkıran sürgünlerle ürer; çok dayanıklıdır. Her türlü verimli toprakta ve değişik şartlarda yetişir. Genellikle killi, zengin topraklar ve güneşli yerleri severler. Tohumdan yetiştirilen bitkiler 3 - 5 yıl sonra çiçek açar. P. lutae ile ağaç tipindeki Ş. ile birleşiminden melez (hibrit) soy elde edilmiştir. Bu melez soylar genellikle katmer çiçeklidir. Çiçekleri sarı ve kırmızımtırak renktedir. Ağustos, eylül aylarında dikilen yumrular en çok 1 m ara ile dikilir, mayıstan itibaren çiçeklenmeye başlar. Birinci yıl çiçekleri pek gösterişli olmaz. Fakat diğer yıllar güzel çiçek verir. Ş.'lar 8 - 10 yıl kadar aynı yerde kalabilir. Mevsim dışı seralarda da yetiştirilmektedir. Seralarda ısının 55° - 60° arasında olmasına dikkat etmelidir. Aynı zamanda şerbet halindeki ahır gübresi ile gübrelenmelidir. Böylece, sekiz hafta sonunda çiçeklenmesi mümkün olur. Katmerli çeşitlerde yan tomurcukların budanması sonucunda kaliteli ve güzel çiçekler elde edilir.

ŞAKAYIK

Ş. bitkisine mantar ve diğer hastalıklara ârız olur. Bu bakımdan iyi yanmış ahır gübresi veya ticarî gübrelerin kullanılması gerekir.

Ş.'lar gerek görünüşlerinin güzelliği, gerek kokuları dolayısıyla kesme çiçek olarak da yetiştirilir. (V. Erkun)

ŞAKIRTI SESLERİ, bazı dillerde ses yolunun birdenbire açılması ve içeriye hava çekilmesiyle meydana gelen seslere verilen ad.

ŞAKİR AĞA, Sermüezzin, Musâhib-i Şehryârî Hacı İzzet Şakir Efendi (1779 - 1840), tanbûrî, kemânî, hanende ve Türk bestekârı. Kendisini şahsen tanıyan *Letâif-i Enderûn* yazarı Hızır İlyas Efendi'nin yazdığına göre, Köprü (Vezirköprü), torunu Musâhib-zâde'nin babası Mehmed Ali Bey'den (Ş. A.'nın oğlu) dinlediğine göre de İstanbul'da doğdu. Ailenin atası Tatar Osmanoğlu, I. Ahmed devrinde Kırım'dan gelmiş ki bu Osmanoğlu'nun Ş. A.'nın altı kuşaktan dedesi olması lâzımdır. Musikiye ve kemana heves etti. Kendisine bir Mûsevî kemanî hoca tutuldu, ondan meşke başladı. Fakat babası durumu öğrendi. Ş. A.'yı musikiden men etti ve halasına gitmesini yasakladı. Ş. A. hastalandı. Aile dostları, babasına, oğlunun musiki ile uğraşmasına izin vermesini tavsiye ettiler. Ş. A.' nın musiki aşkı çok büyüktür ve o çağda musiki sahasında en haysiyetli ve yüksek yer, Mekteb-i Enderûn'dur. Ş. A. da 12 yaşında Enderûn'a girer. Ş. A., Enderûn'daki tahsilini büyük istidatla tamamladı. 1799'da veya az sonra, kendi akranı olan bir genç, Büyük İsmail Dede, hocalıkla Enderûn'a girdi ve Ş. A.'ya da meşk etti. Aralarında rekabet bu devirde başladı. III. Selim, Dede'ye üstad, Ş. A.'ya ise büyük kabiliyet muamelesi yapıyor, özellikle Ş. A.'nın sesinden, okuyuşundan çok duygulanıyordu. Dede bunu çekemiyordu. 1807'de III. Selim hal' edilince, Dede, Saray'dan ayrıldı, fakat 28 yaşındaki Ş. A. kaldı. 1808'de II. Mahmud padişah oldu. Ş. A. bu sırada tamamen yetişmiş bir müzisyen, iyi bir bestekâr, fevkalâde parlak hanende idi, keman ve tambur da çalıyordu. III. Selim'in hazîne kedhudâsı Salih Bey'in dairesinden yetişmiş, ilk musiki derslerini Hanende Başçavuş Mustafa Ağa'dan almıştı.

II. Mahmud tahta çıktığı zaman, Enderûn'un Hâs Oda' dan sonra gelen en yüksek dairesi olan Hazîne Odası'nın üyesi ve "çavuş" rütbesinde idi. Torununun rivayetine göre, IV. Mustafa'nın kısa saltanatında evine çekilmiş, II. Mahmud tahta çıkınca Saray-ı Hümâyûn'a dönmüştür. II. Mahmûd'un tahta geçmesinden birkaç yıl sonra musâhib-i şehryârî (padişah nedîmi) unvanını aldı. Nadiren tambur ve keman çalıyor, daha çok hanendelik ve musiki hocalığı yapıyordu. *Letâif*'in 14 haziran 1812 tarihli fıkrasında "Hazîneli Çavuş Şakir Ağa"nın çok güzel "dâvûdî" sesiyle II. Mahmud huzurunda okuduğu kayıtlıdır. 8 temmuz 1812'de Hazîneli Çavuş Ş. A., henüz bestelediği ve çok güzel bir Bestenigâr Kâr'ı ilk defa padişah huzurunda okumuştur. 1820'de "hanende çavuşlardan Hazîneli Şakir Ağa" önce Hâs Oda'ya alındı, 1821'de müezzinbaşı oldu. Dede'den 5 yıl önce ölmüş, bir ara hacca da gitmiştir. Ş. A., Ferahnâk makamını 1812'de yaptı. Sonradan çok rağbet gören bu makam münasebetiyle, rakip gördüğü Dede Efendi ile çekişti. Ferahnâk faslını Dede Efendi ile müştereken besteledi, peşrev ve saz semâîsini Tambûrî Zeki Mehmed Ağa yaptı. Ş. A. Kâr, I. Beste, Yürük Semâî ve birkaç şarkı bestelemişti ki bu Ferahnâk Yürük Semâî'den, batı musikisi dinlediği açıkça anlaşılır. Bu yıllarda Emin Ağa, Rıza Efendi, Dede Efendi gibi bestekârlar da batı musikisi dinlemenin neticesi eserler bestelemişlerdir. Gerçekte Ş. A., Dede Efendi ile mukayese edilebilecek bir bestekâr değildir. Gerçi şarkıları, Dede'ninki ile aynı sanat değerindedir. Fakat Dede'nin kesilmez sanılan gür verimliliği Ş. A.'da yoktur.

Ş. A., 1829 şubatında müezzinbaşılıktan yüksek bir görev olan ve çok defa kazaskerlere verilen imâm-ı sultânîlik çok beklediği halde kendisine verilmediği için istifa etti ve Saray' dan ayrıldı. Kendisine "hâcegânlık" pâyesi verildi. Bir süre vergi tahsildarlığı yaptı. Sonra evine çekildi. Meraklılarla meşk ediyor, arada Saray'a gidiyordu. I. Abdülmecîd arada kendisini Saray'a davet ediyor, ihsan veriyordu, hattâ hürmet gösteriyordu. Ş A., delikanlı hükümdârın bu tavrından sıkılıyordu. Bunu hisseden Abdülmecîd : "Ben amcamla (III. Selim) babamın (II. Mahmud) hürmet ettiği bir san'atkâra, hem irsen, hem hissen hürmet etmeye mecburum; sen sıkılma, efendi, rahat et" demiştir. Ş. A., 1821'den itibaren 19 yıl "efendi" diye anılmıştır. Zira müezzinbaşılara "ağa" değil, "efendi" deniyordu. Fakat bestekâr olarak şöhretini Ş. A. unvanıyla yaptığı için, resmî unvanı halka aksetmemiştir.

Ş. A., büyük bir ses sanatkârı olarak tanınmıştı. Kadir geceleri onu dinlemek için halk, Ayasofya Camii'ne hücum ediyordu. Müezzinbaşılıktan istifa ettikten bir yıl kadar sonra (1244 = temmuz 1828 - 1829) Saray'dan ayrılmıştır.

Evinde ölmüş, Eyüp Sultan Camii mihrabı önüne gömülmüştür. Oğluna musiki mirası olarak sadece 2 keman bırakmıştır. Oğlu Musâhib-zâde Mehmed Ali Bey, 1828'de, Saray'da bulunduğu son yıl içinde doğmuştur. Mehmed Ali Bey' in çocukları sırayla Fatma Nahide Hanım, Musâhib-zâde Celâl Bey (asıl adı : Mahmud Celâleddin Bey), Âsaf Şakir Bey ve Mustafa Süreyya Bey'dir. Bk. MUSÂHİB - ZÂDE CELÂL.

ŞAKİR AHMED PAŞA (ölm. 1819), Trabzon'ludur. Memleketinde tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve Bab-ı âli ricalinden Firdevsî Efendi dairesine imam olarak intisap etmişti. Sesinin güzelliği üzerine Enderun-i hümayuna alınmış ve burada yetiştirilerek zamanla tülbent ağalığına kadar yükselmişti. Hacegânlıkla taşra hizmetine geçtikten sonra 1797'de Darbhane emîni oldu. Bu görevde 1801'e değin kaldı. 1807'de Akdeniz boğazı nüzûl emînliğine getirildi ve İngiliz donanmasının Marmara denizinden çıkışından sonra İs-

tanbul'a döndü. Bir yıl kadar bir zaman geçtikten sonra tekrar Darbhane nazırı oldu. Halil Paşa'nın başarısızlığı üzerine Yusuf Ziya Paşa'nın Tuna boyunda serdarlığı sırasında 12 ağustos 1810'da vezaret rütbesiyle sadaret kaymakamlığına getirildi. 27 aralık 1813'te Anadolu valiliği verildi. Daha sonra Mora valiliğine gönderildi. 1818'de kötürüm olmakla görevinden affolunarak önce Gelibolu'da, sonra da İstanbul'da oturmasına izin verildi. Eyüp'te Şah Sultan türbesi bahçesine gömüldü. Bilgili, tedbirli, uyanık ve şair bir vezir idi. Oğlu Müderris Mehmed Âtıf Bey, torunu ise Sermed Paşa'dır. Dinî mahiyette manzum *Ravz-ı vird* ve *Divân*'ı 1269'da yayınlanmıştır.

ŞAKİR AHMED PAŞA (İstanbul 1838 - 1899), Çoban-zâde Ömer Hulûsi Efendi'nin oğludur. 1858'de kurmay yüzbaşı olarak orduya katılmış, Tuna vilâyetinde Rusçuk mutasarrıflığı, Bağdad merkez mutasarrıflığı, Sofya mutasarrıflığı, Anadolu demiryolu müfettişliği, Hersek ordusu kurmay başkanlığı gibi görevlerde bulunduktan sonra 1877 savaşında Karapınar ve Orhaniye mevki kumandanlıklarında bulundu. 1880'de Petersburg büyükelçiliğine tâyin edildi. 1890'da döndü. Girit vali vekili oldu. Anadolu umûmî müfettişi iken öldü. Kurtbey Hanı hakkında yazmış olduğu bir lâyiha İstanbul'da yayınlanmıştır.

ŞAKİR EFENDİ, Ferâizcizade : bk. FERÂİZCİZADE MEHMET ŞAKİR EFENDİ.

ŞAKİR MEHMED PAŞA (ölm. 1862), İstanbul'ludur. Asâkir-i mansûre'nin kuruluşunda Ordu-yi hümayuna girerek yetişmiş, miralay ve 1839'da mirliva olmuştu. Suriye ordusuna atanmış ve burada iken 1850'de ferikliğe yükseltilmişti. Irak ve Arabistan orduları kurmay başkanlığından sonra Anadolu ordusu kurmay başkanlığında bulunmuş, fakat 1861'de cinnet getirmekle görevinden affedilerek İstanbul'a dönmesine müsaade edilmişti. Bu halde iken Aksaray'daki konağında öldü ve Saraçhane mescidi bahçesine gömüldü.

ŞAKİR MEHMED PAŞA (Bursa 1853 - Afyon Karahisarı 1919), Afyon Karahisar'lı Miralay Mustafa Âsım Bey'in oğlu, Sadrâzam Cevad Paşa'nın küçük kardeşidir. 1878'de Harp Okulunu kurmay yüzbaşı rütbesiyle bitirdi. Çetine ve Roma askerî ataşeliklerinde bulundu. Ağabeyinin sadrâzamlığında mirliva rütbesiyle onun yaverliğini yaptı. Cevad Paşa'nın tekrar Girit vali ve kumandanlığıyla İstanbul'dan uzaklaştırılması üzerine o da Resmo kumandanlığı ile Girid'e gönderildi. Daha sonra Bükreş elçiliğine atanmışsa da, oraya gitmeden Atina elçisi, Teftiş-i askerî komisyonu üyesi oldu ve ferik rütbesini aldı. 1908 inkılâbında kendi arzusuyla emekliye ayrıldı. Bir süre Galatasaray Sultanisinde tarih öğretmenliğinde bulundu. İttihad ve Terakki'nin iktidarı kesinlikle ele geçirmesinden sonra Afyon Karahisarı'na çekildi. Orada bir kaza sonucu öldü. Cenazesi İstanbul'a getirilerek yıllarca oturduğu Büyükada kabristanına gömüldü.

Ş. M. P., askerî ve idarî hizmetlerinden başka tarihçiliğiyle de tanınmıştır. *Yeni Osmanlı tarihi, Tarih-i İslâm, Tarih-i Osmanî, Selâhaddin-i Eyyubî* gibi eserleri vardır. *Yeni Osmanlı tarihi* beş cilt olup ikisi yayınlanmıştır. *Selâhaddin-i Eyyubî*'yi ise daha sonra oyun haline getirmiştir. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞAKİR PAŞA (doğ. Lefkoşe 1831), Kıbrıslı Salih Ağa'nın oğlu sadrâzam Kâmil Paşa'nın küçük kardeşidir. Babası Salih Ağa, oğullarının yetişmeleri için her ikisini de Kahire'ye götürerek Mekteb-i elsine'ye yerleştirdi. Bu okul daha sonra Mısır Harp Akademisine dönüşünce, Ş. P. da bu okuldan topçu binbaşısı rütbesiyle mezun oldu. Bir süre Mısır ordusunda hizmet ettikten sonra Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın ve kardeşi Kâmil Paşa'nın daveti ile İstanbul'a gelerek Osmanlı devleti hizmetine girdi. Ancak, askerliği bırakarak mülkî hizmete geçti. Mutasarrıflıklarda bulundu ve mir-miran rütbesini aldı. Kardeşinin desteği ile Tophane meclisi üyeliği ile maiyet-i saniye yaveri oldu. 1908 inkılâbından sonra emekliye ayrıldı.

ŞAKİR PAŞA, Cerrah, İstanbul'ludur. Eski usullere göre cerrah olarak çıraklıktan yetişmiş, ancak, büyük şöhret yapmıştır. Şehzade Murad Efendi'nin (V. Murad) sünnetini yapmakla 1849'da taltif edilerek Hicaz kaftan ağalığı unvanıyla kaymakam olmuştu. 1856'da öteki şehzadelerin ortak sünnetinde de hizmet etmekle mirmiran rütbesi verildi. Bundan kısa bir süre sonra öldü.

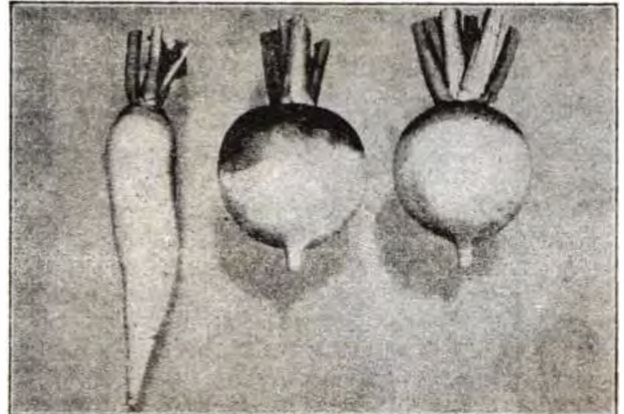
ŞAKİR PAŞA, Sarı (ölm. İstanbul 1903), İstanbul'ludur. Harp Okulundan kurmay yüzbaşı olarak mezun olduktan sonra 1868'de Paris'te öğrenimini ilerletti. Paris elçiliği askerî ataşeliğinde bulundu. İstanbul'a döndükten sonra, bir süre Harp Akademisinde öğretmenlik yaptı. Rumeli ordusunda görev aldı. İstanbul'a döndükten sonra maiyet-i saniye erkân-ı harbi olmakla süratle yükseldi. Alman imparatoru II. Wilhelm'in İstanbul ve Kudüs gezisinde mihmandarlığında bulundu. 1895'te müşîrliğe yükseltildi.

ŞAKŞAK, Anadolu halk musikisinde kullanılan bir usul vurma âleti, çârpâre'nin ilkel şekli. Tahtadan yapılır.

ŞALE KÖŞKÜ, İstanbul'da, Yıldız Parkı içinde bir köşk. II. Abdülhamid (1876 - 1908) zamanında yaptırılmıştır. Bk. YILDIZ SARAYI.

ŞALGAM, Turpgiller *(Cruciferae)* familyasının Ş. *(Brassica napus var. napobrassica)* ve İsveç Ş.'i *(Brassica campestris var. napobrassica)* türlerine giren ve şişkin kökleri yenilen bir bitki.

Çok eski zamanlardan beri yetiştirilmekte olan Ş.'lar iki yıllık bitkilerdendir. Birinci yıl şişkin kök kısımlarını oluşturur, ikinci yıl çiçek açıp meyve ve tohum meydana getirir. Uygun iklim şartlarında erken ekildiklerinde bir yıllık bitkiye de dönüşebilir. Ş. çiçekleri dik duruşlu olup birçoğu bir

ŞALGAM : Değişik üç çeşit şalgam

arada salkım şeklinde toplanmıştır. Çiçekler sarı renkli, 4 taç yaprağına ve 6 erkek organa sahiptir. Taç yaprakları, bir haç oluşturacak şekilde karşılıklı yerleşmiştir. Erkek organlardan ikisi diğerlerinden daha kısadır. Meyve, dar, uzun ve dik bir kapsül şeklindedir. Siyah renkli tohumlar, sap tarafından açılan bu kapsülün ortasındaki bir zarın karşılıklı iki yüzeyine oturmuşlardır. İsveç Ş.'ında çiçekler, diğer Ş.'a göre daha büyük ve gösterişlidir.

Ş.'lar çoğunlukla basık yuvarlak şekilli bir topacı andırır. Fakat *Cow Horn* kültür çeşidinde olduğu gibi, havuç şeklinde 25 - 30 cm uzunlukta olanları da vardır. Şişkin kısmın altından bir kazık kök uzanır, bundan veya bunun çıktığı yerin yanlarından az miktarda yan kökler oluşur. Et kısmı çoğunlukla beyazdır, fakat sarı etlileri de bulunur. Yaprakların çıktığı tepe kısmı boyunsuz olup bunun etrafındaki kabuk bölümü, bazan Ş.'ın yarısını kaplayacak kadar beyaz, yeşil veya pembemsi kırmızı renkte olabilir. Gevrek etli, tatlı, hoş lezzetli sofralık çeşitler geliştirilmiştir. Kabuk renkleri beyaz, açık sarı veya beyaz zemin rengi üzerine morumsu beyaz olabilir. Şişkin kökleri iri ve yapıları odunumsu olanlar çoğunlukla hayvan yemi olarak kullanılır. Bunlardan bir kısmının daha körpe iken yapraklarından salata şeklinde veya pişirilerek yemek yapılmak suretiyle yararlanılır. Yeşil renkli, tüylü ve ince yapılı olan yaprakları çok parçalı olup, kabarık veya istiridye kabuğu gibi taraklı şekildeki bu parçalar, yaprak sapına doğru gittikçe küçülür.

İsveç Ş.'ı uzun oval şekilde, çoğunlukla sarı, etli olup saçak kökleri, şişkin kök kısmının altından çıkar ve öteki tür Ş.'dan daha boldur. Uzunca kalın bir boynu vardır. Et kısmı daha sıkı yapılı ve lezzetlidir. Yaprakları tüysüz, mavimtırak bir pusla kaplı, kalın fakat yumuşak yapılıdır. Kalın bir sapı ve lahanada olduğu gibi etli bir orta damarı vardır. Yaprak şekli, diğer Ş.'ınkinin aynıdır.

Her iki Ş. türü de eski ve terk edilmiş tarlalarda çabucak yabanileşmekte ve şişkin kök kısımları kaybolarak incelip sertleşmektedir. Bu halleri ile bir yabani hardal *(Brassica arvensis, Kuntze syn. Sinapis arvensis, Linn.)* andırır ve onunla karıştırılabilir.

Ş.'larda başta demir ve kalsiyum olmak üzere çeşitli mineral maddeleri ile A, B_1, B_2, B_6 ve C vitaminleri bulunmaktadır. Ş. yaprakları da demir, karoten, askorbik asit ve tiyamin bakımından zengindir. Bu sebeple Ş.'lar beslenmede vücuda çok yararlı bir sebze durumundadır.

Türkiye'de üretilen Ş.'lar sebze olarak kullanıldığı gibi, iri başlı olanların turşusu kurulur ve bu turşunun özellikle suyu Çukurova ve Güney - doğu Anadolu bölgelerinde evlerde, lokanta ve kebapçılarda bol miktarda tüketilir. Et sularında koku ve lezzet vermek için de kullanılmaktadır. Ayrıca hayvan yemi olarak da yararlanılmaktadır. Batı ülkelerinde özellikle domuzlara yedirilir. Kokusu süte geçtiği için ineklere yedirilmez.

Ş.'lar toprak bakımından fazla seçici olmamakla beraber derin yapılı, organik maddelerce zengin tınlı topraklardan hoşlanır. Yuvarlak başlı Ş.'lar sığ topraklarda da yetiştirilebilir. Ş.'lar, reaksiyonu aside kaçan topraklarda, yalnız İsveç Ş.'ları kireci biraz fazla olan topraklarda daha iyi ürün verirler. Çok ağır ve ıslak topraklar Ş. yetiştiriciliği için elverişli değildir.

Memleketimizde üretilen Ş.'ların en iyisi, kabuğu beyaz zemin rengi üzerine morumsu beyaz veya morumsu kırmızı çizgili, eti beyaz ve lezzetli, basık yuvarlak şekilli olanıdır.

Ş.'lar serin iklim bitkileridir ve yaklaşık 4 000 yıldan beri bilinmektedir. Avrupa'dan dünyaya yayıldığı sanılmaktadır. Anavatanları kesin olarak tesbit edilememiş olmakla beraber Avrupa ve Asya'nın soğuk ve soğuk ılıman bölgeleri olduğu sanılmaktadır. Tohumdan üretilirler. İsveç Ş.'ı, diğer Ş.'a nispetle daha uzun bir gelişme dönemine ihtiyaç gösterir. Soğuk bölgelerde İsveç Ş.'ı genellikle bir normal mevsim ürünüdür. Sonbaharda hasat edilip piyasaya sürülür, kışın ambarlarda iyi bir şekilde muhafaza edilebilir. Ş.'lar, kışın kullanılmak için yaz sonlarında geç olarak, ilkbahar ve yazın kullanılmak için de kış sonlarında çok erken bir dönemde ekilir. Yapraklarından yararlanılanlar sıcak ılıman yörelerde de yetiştirilebilirler. Bunların gelişme süreleri için 1 - 1,5 aylık bir zaman yeterlidir. Şişkin köklerinden yararlanılan Ş.'lar içerisinde turfanda olarak 45 günde yeterli bir gelişme gösteren kültür çeşitleri bulunmakla beraber, genellikle 2 - 2,5 aylık bir gelişme dönemine ihtiyaç gösterirler.

Ş. tohumları, iyi hazırlanmış topraklara sıralar üzerine elle veya makine ile ekilir. (V. Erkun)

ŞALTER (Alm. Schalter), elektrik akımına kumanda eden anahtar, çevirgeç. Önceden belirlenmiş şartlara göre devreyi açma, kapatma işlemlerinde, otomatik olarak veya elle kumanda edilerek görev yapar. Devreden geçen akımı tamamen kesebilmek için uzun süre yağ içerisinde bekletilmiş Ş.'ler kullanılırsa da, kuru tip Ş.'ler bugün için daha çok tercih edilen tipleridir.

Ş.'ler, çok sağlam madenî bir şasi ve her biri ayrı bir bütün gibi görünen kutuplardan meydana gelirler. Ş. şasileri, zayıf ve orta şiddette akımlar için profile çelikten, çok şiddette akımlar için profile çelikten, çok şiddette alternatif akımlar için de profile düralüminden yapılır. Bu sayede Foucault akımlarının yol açacağı aşırı ısınmalar da önlenmiş olur.

Ş.'lerin her biri bir bütün meydana getiren kutupları içinde; yalıtılmış düşey çubuklara bağlı sabit bir kısım, bir mil üzerine eklenmiş hareketli bir kafa, kıvılcım siperleri, devre kesici mekanizma ve işaretleşmeye, mekanizmayı kilitlemeğe yarayan yardımcı kontakları vardır. Ş.'in ana kontakları genellikle yekpare gümüşten yapılır.

Ş.'ler tek kutuplu olabileceği gibi, iki, üç veya çok kutuplu da olabilir. Her kutup otomatik bir açma organı taşır.

Kendisini besleyen elektrik gerilimi ortadan kalktığı zaman çalışmaya başlayan Ş.'e *gerilimsiz Ş.*, devreden geçen akım belli bir değeri aştığı zaman çalışmaya başlayan Ş.'e *maksimum akımlı Ş.*, bir akım transformatörü kullanmaksızın beslenen Ş.'e de *maksimum doğru akımlı Ş.* denir. *Minimum akımlı* veya *minimum gerilimli Ş.* ise, devreden geçen akım veya kendisini besleyen gerilim önceden belirlenmiş bir değerin altına düştüğünde çalışmaya başlayan Ş.'dir.

Ş.'in nominal gerilimi (çalışabileceği en yüksek rejim gerilimi) : nominal akımı (ısınma şartlarını tayin eden akım) ve devre kesme gücü (arıza yapmadan ve kendisini tehlikeye atmadan bir Ş.'in özel bir gerilim altında kesebileceği kısa devre akımının en yüksek değeri) ile nitelendirilir.

ŞALVAR, erkek ve kadınların giydiği bol ağlı bir çeşit dış donu. Bele bir uçkurla bağlanan Ş.'ın paça ağızları dardır. Erkek Ş.'ları daha çok yünlü kumaştan, kadın Ş.'ları ise yünlü veya ipekli kumaştan yapılır.

Erkek Ş.'ı ülkemizde pantalon yayılıncaya kadar çakşır ve poturun yanında uzun yıllar boyunca her tabakadan kimseler

tarafından kullanılmıştır. Ş. kullanışlı olması bakımından savaşçılar tarafından da giyilmiştir. Ş.'ın cep ağızları, paça kenarları bazan şerit ve kaytanlarla süslenirdi. Bu süslerde sırma şeritler de kullanılırdı.

İç donu uçkurlarından ayırt etmek için daha geniş olan Ş. uçkurlarına *şalvarbent* adı verilirdi. Şalvarbentlerin iki ucu altın ve gümüş teller, renk renk ipeklerle işlenirdi.

Ş. bugün Anadolu'da daha çok kadınlar tarafından kullanılır. Millî giyim kuşamda özel bir yer tutan kadın Ş.'ları daha çok ağır ipekli ve işlemeli kumaşlardan yapılır. Kadınlar, entarilerin altına Ş. giydikleri gibi, üzerine gömlek ve çepken giyerek elbise gibi de kullanırlar. Birçok yerlerde pamuklu kumaşlardan yapılan Ş.'lar kadınlar tarafından ev içi giyimi olarak kullanılır.

Ş., eskiden beri bütün Türkler arasında yaygın olarak kullanılır. Tatarlar Ş.'a *çalbar*, Kazak, Nogay ve Kara Kalpaklar ise *şalbar* adını verirler. Bu ad Rusçaya *şarovarı* (ve *şal'varı)* olarak geçmiştir. Balkan dillerinde de yaygın olarak geçer (Sırpça *šă'vare*, Bulgarca *šalvar*).

ŞALYAPİN, Fëdor İvanoviç (Kazan 1873 - Paris 1938), Rus opera sanatçısı, bas. 1892 - 1893 yıllarında D. A. Usatov' dan ders aldı. Şarkıcı olarak 1893 - 1894 yıllarında Tiflis (Tbilissi)'te sahneye çıktı. 1894 - 1895 yıllarında Petersburg' da çalıştı. Daha sonra (1896 - 1899) S. İ. Mamontov'un özel opera trupunda yer aldı. 1899'dan başlayarak Moskova'da Büyük Tiyatro'da ününü yaydı. 1901'de Milano'da La Scala operasında büyük başarı sağlayan Ş., Avrupa ve Amerika operalarında konuk sanatçı olarak sahneye çıktı. Onun yarattığı rollerde derin bir psikolojik güç göze çarpar. Dosifey (Musorgskıy, *Boris Gudunov)*, Don Basilio (Rossini, *Sevilla berberi)*, Mephisto (Gounod, *Faust)*, II. Felipe (Verdi, *Don Carlos)* gibi rollerde eşsiz bir başarı kazandı. Aynı zamanda Rus halk şarkılarını da büyük bir başarı ile söyledi. Ş. 1922'den sonra Sovyetler Birliği dışında çalışmaya devam etti.

ŞAM (Arapça adı : *Dimaşku ş-Şam*. batı dillerinde *Damas* [Fr.], *Damascus* [İng.] veya *Damaskus* [Alm.] olarak geçer), Suriye Arap Cumhuriyeti'nin başşehri ve aynı adı taşıyan muhafızlığın (vilâyetin) merkezi. Suriye'nin güneyinden Ürdün, Irak ve Suudî Arabistan'a doğru uzanan, geniş, kurak saha da Ş. Çölü (Badiyetü'ş-Şam) diye anılır. Aslında "eş - Şam" Suriye'yi genel olarak da bildiren bir addır. Nüfusu 836 668 (1975)'dir.

Dünyanın en eski şehirlerinden biri olan Ş., Suriye'nin güney - batısında Cebelü'ş-Şarkî (Anti-Lübnan dağları) doğu eteğinden, yaklaşık 700 m yükseklikte, Barada nehrinin dağlık alandan ovaya çıktığı noktada kurulmuştur. Bu mevkiin, kuzey ve batısı Cebel-i Kasiyun, güneyi Cebelü'l - Esved ve Cebelü'l - Mani gibi dağ kolları tarafından çevrilmiş olduğu halde, doğusu tamamiyle açıktır. Şehirden geçen Barada nehri, buradan itibaren ışınlar şeklinde birtakım kollara ayrılmak suretiyle çöle doğru büyük bir birikinti yelpazesi meydana getirir; sular daha doğuda bataklık halinde bulunan Atayba gölüne kadar uzanırlar. İklimi kurak, fakat toprağı verimli olan bu birikinti alanının büyük bir kısmı, Ş.'ın Guta vahasını teşkil eder. Yaklaşık 400 km^2 genişliğindeki bu bağ ve bahçe diyarı, Suriye'nin kurak iç bölgesinin kültür merkezi olmuştur.

Ş.'ın iklimi, aşırı sıcaklık değerleriyle yarı kurak bir özellik gösterir. Yıllık sıcaklık ortalama 18°C kadardır. Kışlar kısadır ve mülâyim geçer; en soğuk ay olan ocak ortalaması 7°C dır. Buna karşılık yazlar çok sıcaktır; temmuz ortalaması 27°C dır. Sıcaklık derecesinin 38°C a kadar yükseldiği de olur. Gündüz ile gece sıcaklıkları arasında büyük bir fark göze çarpar. Ş.'ın ortalama yıllık yağış tutarı 300 mm den biraz fazladır. Yılın yarıdan fazlasında bölgede çok sıcak çöl iklimi hüküm sürer. Kısa süreli ilkbahar, en güzel mevsimdir. Tepelik alanlarda dikenli çalılarla çayırlardan başka çiğdem, lâle ve susam gibi bitkilere, hatta küçük çam ağaçlarına bile rastlanır. Akarsular boyunda kavak ve söğütler görülür. Barada nehrinin kollarından beslenen sayısız kanallarla Guta vahasının güzel meyve bahçeleri, zeytinlikleri ve tarlaları sulanır. Suyun ulaşabildiği hemen her yerde bol ürün elde edilir : çeşitli sebze ve meyveler, özellikle kayısı, badem, ceviz, zeytin, üzüm, elma, şeftali, erik, nar gibi. Tarlalarda şeker pancarı, kenevir, buğday, arpa ve başka tahıllarla tütün ve pamuk da yetiştirilir.

Akdeniz'in doğu kıyısı boyunca uzanan Lübnan dağlarıyla onlara paralel Anti-Lübnanlar, Ş.'ı denize bağlayan yolların geçmesine müsait geçitler verirler; özellikle Barada vadisi 2 500 m den yüksek olan iç dağ sırasını enine kesmek suretiyle takriben 700 m ye kadar alçalan tabiî bir yol meydana getirir. Diğer taraftan Suriye içerisinden, özellikle Haleb ve Humus üzerinden geçen kuzey-güney yolları da Ş.'a uğrarlar. Kuzey Suriye, Irak ve Arabistan ile Akdeniz ve Mısır arasındaki ticarî münasebetleri, yakın çevresi çok zengin olan Ş., kendine çekmiştir. Kuzeyin ve doğunun kurak step ve çöl alanlarında, ekonomileri göçebe hayvancılığa, özellikle koyun ve deve beslenmesine dayanan bedevîler yaşarlar; sulanabilen düzlüklerde ve batının dağlık alanlarında müsait yamaçlarda, vâdilerde ve ovalarda daha çok bahçe ve tarla tarımı ile uğraşan yerleşik insanlar hayat sürerler.

Ş., en eski zamanlardan beri önemli bir kültür merkezi haline gelmiştir. El sanatları, özellikle ağaç ve maden işlemeciliği ve ipekli dokumacılığı çok ilerlemiştir. Damask çeliği Orta Çağda kılıç imalinde büyük ün kazanmıştı; Ş. ipeklileri bu adla anılıyordu. Büyük din ve eğitim müesseseleriyle Ş., İslâm âleminin Mekke ve Kudüs'ten sonra en önemli merkezlerinden biri haline gelmişti.

Bugün Ş., yalnız Suriye'nin değil, aynı zamanda Orta Doğu'nun en mühim idarî, ticarî ve kültürel merkezlerinden biridir. Hacı adayları Mekke'ye giderken burada toplanırlar. Zengin tarihî eserleri, camileri (Emeviye camii gibi), hanları, kapalı çarşıları, su kemerleri, eski şehir surları gibi yapılarıyla Ş., turistlerin de ilgisini çeker. Bu arada, 1923'te kurulmuş Ş. Üniversitesi ile eski Suriye, Yunan, Roma ve Doğu sanat eserlerinin teşhir edildiği Millî Müze ve Arap Akademisini de anmak yerinde olur.

M. Ö. 2000 yıllarından beri mühim bir merkez olarak bilinen Ş., 1516'da Osmanlı idaresine geçmiş ve 400 yıldan fazla bir süre Osmanlı İmparatorluğunun bir eyalet merkezi olmuştur. I. Dünya Savaşından sonra Fransız manda yönetimine bırakmış ve 1914'te Suriye Cumhuriyetinin merkezi olmuştur.

Şehirde büyük gelişme başlamış, yeni oturma ve endüstri mahalleleri kurulmuştur. Halen yaygın olan geleneksel el sanatlarından ayrı olarak, yeni endüstri tesisleri meydana getirilmiştir : çimento, deri ürünleri, gümüşlü takımlar, mobilya ve çeşitli gıda maddeleri imal eden fabrikalar gibi. Ş.'ın milletlerarası ulaşımda mühim bir rol oynayan hava limanı ile her yıl eylül ayında açılan milletlerarası fuarı da anılmaya değer. (Cevat R. Gürsoy)

Tarih : Ş., tarihin en eski çağlarından beri Babilonya, Mısır, Akdeniz ve Arabistan ticaret yollarının birleştiği bir noktada kurulmuş bulunmak itibarıyla canlı bir kültür merkezi olmuş ve bu hususiyetini her zaman korumuştur. Thutmose'in listesinde *Ti-m(as)-ku* olarak adına rastlanmakta, *Ahd-i atik*'ten ve Asur metinlerinden anlaşıldığına göre burada bir Aramî krallığı hâkimiyeti söz konusu bulunmaktadır. M. Ö. 732'de Asurlular bu Aramî krallığına son vermişler, şehir bu istilâdan sonra VII. yüzyılda Babillilerin, VI. yüzyılda İranlıların, IV. yüzyılda da Greklerin hâkimiyeti altına girmiştir. M. Ö. 85'te Petra'dan gelen Nabatiler buraya yerleştiler, M. Ö. 64'te Pompeius'un gayretiyle Roma'ya bağlandı ise de, eyaletin merkezi Antakya olmakla yine Nabatilerin kontrolü altında kaldı. Hagios Paulos Hristiyanlığı şehre getirdi. II. yüzyılın başında Hadrianus zamanında Ş. eyalet merkezi olarak yeniden onarıldı, 222'de Alexandrus Severus burasını imparator eyaleti derecesine yükseltti. Bu döneme kadar Ş. kuvvetli bir Helenizm kültürü merkezi olmakla Arap ve Babil kültürlerinin dışında kalmıştı. 612'de II. Husrev'in orduları Ş.'a girdi. Şehir halkı çoğunlukla Monofizit Yakubîlerden olmakla Melki Bizans'a karşı İran askerlerini bir kurtarıcı gibi karşıladıklarından bu istilâda şehir harap olmadı. Şah'ın 627'de ölümü üzerine İmparator Heraklius ertesi yıl Ş.'a girdi. Beysan ve Fihl savaşlarından sonra Halid b. Velid komutasındaki Müslüman Arap ordusu Ş.'a doğru yürümeye başladı. Bizanslılar Mercu's-suffer'de ikinci bir mukavemet göstermişlerse de, yenilince Ş.'a çekildiler. Şehrin kuşatılması Eylül 635'e kadar sürdü ve Ş. piskoposu veya İohannes Damascus'un dedesi el-Mansur tarafından şehir Halid b. Velid'e teslim edildi. Araplar o kışı Ş.'da geçirdiler. İlkbaharda imparatorun kardeşi Theodoros komutasındaki Bizans ordusunun yaklaşması üzerine şehri boşalttılar. Ancak Yermuk zaferinden sonra bu kez Ebu Ubeyde b. Cerrah komutasında tekrar Ş. önüne geldiler ve 15 aralık 636'da şehri kesinlikle feth ettiler. Böylece bir yıllık batı hâkimiyeti Ş.'dan çekildi. Şehrin ilk Arap valisi Yezid b. Ebi Sufyan oldu. Onun 639'da ölümü üzerine yerini kardeşi Muaviye aldı. Muaviye gerek Ş.'daki gerek bütün Suriye'ye yerleştirdiği Arap kabileleri ile kuvvetli bir Arap milliyetçiliği politikasını izlemekle Hazret-i Osman'ın şahadetinden sonra İslâm devleti de iktidarı ele geçirdi. Böylece Ş. da yeni imparatorluğun merkezi oldu ve yüzyıl bu özelliğini koruyarak onarıldığı gibi yeni Müslüman Arap kültürünün de başlıca merkezlerinden biri oldu. 750'de Abbasî halifesinin kardeşi Abdullah b. Ali şehri işgal etmekle Ş.'ın parlak günleri geride kaldı. Abbasîler kinlerini şehri yer yer yakarak, surlarını yıkarak, Emevî halifelerinin kabirlerine tecavüz ederek ve Emevîlere ait ne varsa hepsini yıkıp yok ederek çıkardılar.

Abbasîler Ş.'da hemen hemen hiçbir faaliyette bulunmadılar. Burası bir eyalet merkezi olmak üzere Bağdad'dan gönderilen valiler veya vali vekillerince idare olundu. Yalnız Halife el-Mütevekkil 858'de burasını tekrar hilâfet merkezi yapmak üzere Ş.'a geldi ise de, kısa süren ikamet süresinden sonra bu tasarıdan vazgeçildi. Mısır'da bir Abbasî valişi olarak güçlü bir idare kuran Tolunoğlu Ahmed, 878'de Suriye ile birlikte Ş.'ı da ülkesine kattı. Ne var ki bu tarihlerde Bahreyn'den başlayıp Irak, Yemen ve Hicaz'a yayılan Karmati kargaşası, doğu yönü tamamen açık olan Suriye'yi de sardı ve Ş., bu kargaşada büyük zararlara uğradı. 935'te Ş. valisi Togac b. Cof'un oğlu İhşid Muhammed Tolunlular gibi Mısır'a vali olunca Suriye ve Ş.'ın mukadderatı bu kez İhşidlilere bağlanmış oldu. Kısa bir süre sonra Kuzey Afrika'dan gelerek Mısır'a hâkim olan Fatımîler de 969'da Fustat'ı aldıktan sonra Ş.'a girdiler. Fakat Karmatiler onları Ş.'dan çıkardılar. Ş. üzerindeki bu mücadele şehir için ağır tahribata uğramak gibi bir sonuç verdi.

Bu kargaşa arasında Sünnî-Şiî mücadelesinde Abbasî halifesini tutan Selçuklu beylerinden Atsız, 1076'da şehri zaptetti. Böylece Ş.'da Türk hâkimiyeti devri başlamış oldu. Atsız harap olan şehri onardığı gibi, temelleri çok eskiye dayanan iç kaleyi de yaptırdı. 1078'de şehrin yönetimi yine bir Selçuklu şehzadesi olan Tutuş'a verildi. Tutuş'un ölümünden sonra adına bir hastahane, bir hankah ve şehrin en eski medresesi izafe edilen Dukak ve daha sonra da oğlu, Ş.'da atabeg Tuğtekin'in nezaretinde hükümet eylediler. Tuğtekin, Dukak'ın ve kısa bir süre sonra da oğlunun ölümü üzerine tek başına Ş. valisi oldu ve yarım yüzyıl buraya hükmedecek olan Buriler hanedanını kurdu. Haçlı tehdidi altında kalan Taberiye'den Hazret-i Osman'a izafe edilen kutsal *Kur'ân*'ı kurtarmakla da büyük ün yaptı. Ancak Buriler Haçlı saldırılarını durduracak güçte olmadıklarından Nureddin Zengî'den yardım dileğinde bulundular. Zengî 1154'te Ş.'ı tamamen kontrolü altına aldı. Bu suretle Ş. tarihinde yeni ve mesut bir devre başlamış oldu. Haçlılarla olan mücadele tabiatiyle şehrin korunması tedbirlerini ön plana getirmişti. Dinî savaşlar öte yandan taassubu da bilediklerinden Ş. bu dönemde İslâm'ın en müstahkem kalesi oldu. Nureddin'in 1174'te ölümü üzerine onun kumandanlarından iken Mısır'da bağımsız bir devlet kuran Salâhaddin-i Eyyubî'nin hâkimiyetine girdi. Ş.'a bugüne değin değişmeyen hüviyetini kazandıran Salâhaddin ile selefi Nureddin olmuştur. Şehrin kale ve kapılarını onarttığı gibi, İbn. Asakir'in ilk müderrisi olarak ders okuttuğu Darülhadis, Maristan (hastahane) ve Nuriye medresesi ve burada hâlâ ziyaret edilen türbesi Nureddin'den kalan eserlerdir. Salâhaddin-i Eyyubî zamanında ise şehir haçlı saldırılarına başarıyla dayanmış, ancak bu savaşlar şehrin gelişmesini yavaşlatmıştı. Salâhaddin 1193'te ölünce önce kaleye, sonra da Medresetu'l-aziziye'ye gömüldü. Ondan sonra 1260'a Moğol istilâsına kadar Ş., Eyyubîlerin idaresinde kaldı. Moğolların Ayn-i Calut'ta Memlûk ordusuna yenilmeleri üzerine tekrar Mısır Memlûk sultanlığına bağlanarak Suriye eyaletinin merkezi oldu.

Melik Zahir Baybars devrinde Ş. yeniden onarıldı. Moğol istilâsıyla yıkılmış olan surlar, iç kale yeniden onarıldı. Moğollarla birleşmiş olan şehir Hristiyanları ise eski ve meşhur Meryem kilisesinin yıktırılmasıyla cezalandırıldılar. Baybars, Barada suyu kıyısında Kasnu'l-ablak'ı inşa ettirdi. 1277'de ölünce Zahiriye medresesine gömüldü. Baybars'ın ölümüyle Ş.'ın Nureddin Zengi ile başlayan ikinci parlak dönemi sona ermiştir.

Bundan sonra Osmanlı hâkimiyetine kadar, Memlûk beyleri arasındaki mücadeleler, Moğol baskınları ve nihayet 1400'de Timur'un saldırısı Ş.'ın gerilemesine sebep oldu. Özellikle Timur'un şehri yağmalatarak yaktırması, yüzyıllardan beri çeşitli olaylara ve felâketlere uğramış olan şehir için en ağır darbe olmuştur. Bu felâkette sadece 30 000 kadın ve çocuk Umeyye Camiine kapatılarak yakılmıştı. Timur çekildikten sonra şehrin onarımına girişilmişse de, yeni bir parlak devir yaratılmasına Memlûk sultanlarının güçleri kâfi gelmemiştir. Ancak, Gök meydan'daki Sabuniye, iç kaledeki İlboğa Camii, Ümeyye Camiinin batı minarisi, Kayıtbay medresesi, bu dönemin yadigârlarıdır.

Memlûk ordusunun Mercidabık'ta imhası sonunda 28 eylül 1516'da Ş., hiçbir mukavemet göstermeden kapılarını Yavuz Sultan Selim'e açtı. Sultan Selim o kışı Ş.'da geçirerek Mısır seferini tamamladı ve İstanbul'a dönüşünde yeniden kurulan Ş. eyaletine kendisine boyun eğen Memcanberdi Gazali'yi tayin etti. Sultan Selim'in ölümü üzerine isyan ederek istiklâlini ilân etmişse de, Kanunî Sultan Süleyman'ın aldığı tedbirlerle 27 ocak 1521'de yakalanarak öldürüldü. Böylece Ş., birkaç yüzyıl Osmanlı valilerinin idaresinde sükûn içinde gelişti. Kasrü'l-ablak'ın yerine Mimar Sinan'ın planıyla inşa edilen, bugün Tekyetu's - Süleymaniye adıyla anılan Süleymaniye külliyesi o tarihten sonra şehrin sembolü oldu. Derviş Paşa'nın yaptırdığı Dervişiye, Sinan Paşa'nın yaptırdığı Sinaniye camileri, İpek hanı, Süleyman ve Derviş Paşa hanları, II. Abdülhamid'in inşa ettirdiği Hamidiye örtülü çarşısı ve buna benzer pek çok eser Osmanlı devrinin imar faaliyetleri cümlesindendir. Osmanlı devrinde gelişen ticaret ve özellikle Ş.'ın Hac seferlerinin başlangıç noktası telâkki edilmesi sonucu hac kafilelerinin burada toplanmalarıyla büyük bir canlılık kazanmıştı. Şehir 1832 - 1840 arasında geçici olarak İbrahim Paşa'nın eline geçti. Bu devirde askerî maksatlarla birçok eski yapı yıktırılarak sözgelimi Nureddin'in Darü'l-adl'i askerî kışla, İlboğa Camii peksimethane haline kondu. 1860'ta ise Sünnî, Marunî ve Dürzî çatışmalarına sahne oldu. Ancak, Fuad Paşa şehirde sükûnu temin etti. I. Dünya Savaşı ile birlikte Ş.'ın kaderi yeni bir değişmeye uğradı. Osmanlı ordularının Şeria muharebelerinden sonra bozguna uğramaları üzerine İngiliz - Fransız müttefik kuvvetleri tarafından işgal edildi. Ancak, General Allenby, İngilizlerle iş birliği eden Arap milliyetçilerini ve özellikle Şerif Hüseyin ve oğullarının gözlerini boyamak için şehrin işgalini Emir Faysal ve birliklerine bıraktı. Faysal, 1 ekim 1918'de Ş.'a girdi.

Böylece 10 haziran 1076'da başlayan Türk ve 28 eylül 1516'da başlayan Osmanlı hâkimiyeti, 841 yıl 4 ay sürdükten sonra sona ermiş bulunuyordu. Bu dönemin 400 yıl 11 ayı ise en uzun dönem olmak üzere Osmanlı hâkimiyetidir. Ş.'ın bu tarihten sonra geçirdiği siyasî gelişmeler için bk. SURİYE. Fransız manda idaresi Ş.'ı modern bir şehir haline getirmek için Danger tarafından 1929'da nazım planı yapılmış, kenarları ağaçlı geniş caddeler açılmıştır. 1919'da Arap Akademisi, 1923'te Suriye Üniversitesi, 1938'de Suriye Millî Müzesi, Zahiriye'de kurulan Suriye Millî Kütüphanesi ile şehir yeniden İslâmî özellikle Türk devrindeki kültürel şöhretini kazanmaya çalışmaktadır.

Şehrin belli başlı ziyaret yerleri arasında ise; Bavabatullah'ta Musa'nın kabri, Mescidü'l-kadem'de Hazret-i Peygamber'in ayak izleri, Hazret-i Fatıma'nın ve bazı büyük sahabelerin gömülü bulundukları Makberetu'l-babi's-sagir, Ebu Ubeyde'nin kabri bulunan Cami'ül-cerrah ve bunun yanında bir lânetleme âbidesi olarak korunan Yezid'in kabri, Bilâl b. Rabah bahçesinde Müslümanlarca da ziyaret edilen Hagios Georgios ayazması anılabilir.

ŞAMAN veya KAM, eski Türklerde ve çağdaş Altay - Yenisey şamanist Türk boylarında din ve tıp adamlarına veya kâhinlere verilen ad. Çağdaş batı etnoğrafya yayınlarında *kam* karşılığı olarak Ş. terimi kullanılmaktadır. X - XI. yüzyıllarda Türklerin hepsinde K. teriminin kullanıldığı malûmdur. İslâmiyetin Türk devletlerinde tam olarak yerleşmesinden sonra K. yerine "afsuncu", "üfürükçü" gibi terimler kullanılmıştır. Yakutlar Ş. ayinlerine ve ayini yapanlara *oyun* derler. Doğu Türkistan afsuncuları da yaptıkları merasime *oyun* derler. Öyle anlaşılıyor ki en eski devirlerde dinî mahiyeti haiz olan merasime *oyun* denilmiş, sonra bugünkü anlamını almıştır. XI. yüzyılın ortalarında yaşamış olan Has Hacib, Arapça "muazzım" terimini kullandığı gibi, *kam* terimini de kullanıyordu; "Eceli gelene hekim de, kam da çare bulamaz" diyor. Hekimlerle kamların tartışmalarını, tabip (otacı)'lerin kamları beğenmediklerini, kamların da tabipleri sevmediklerini anlatıyor. Aynı devirde yaşamış olan Kâşgarlı Mahmud *kam* terimini açıklarken bunların afsunlarının anlaşılmaz sözler olduğunu anlatıyor. Çağdaş Altay - Yenisey kamlarının söyledikleri afsunlar için aynı sözü söyleyebiliriz.

ŞAMANDIRA, suda yüzme kabiliyeti yüksek, içi boş cisimlere verilen ad. Ş.'lar demir veya çelik saç levhalardan, ağaçtan, mantar veya plastikten yapılırlar. Ş.'lar, limanlarda gemilerin bağlanması için veya iç sularda, nehirlerde, boğazlarda, geçitlerde seyir emniyetini sağlamak maksadıyla veya özel maksatlar için kullanılmaktadırlar. Gemilerin bağlandıkları palamar Ş.'ları demir veya çelikten silindir veya davul şeklinde yapılırlar ve bu şekillerine göre isimlendirilirler. Üst taraflarında gemilerin bağlanması, altlarında da zincire bağlanması için kuvvetli aneleleri vardır. Sert rüzgârlara maruz yerlerde Ş. demir zinciri ile üst anele arasına köstek denilen bir emniyet zinciri konulur. Palamar Ş.'ları yükleme ve boşaltma maksadı ile çok gemi gelen ve rıhtımlarında kâfi yanaşma yeri olmayan limanlarda açıkta yükleme ve boşaltmayı sağlamak üzere gemilerin bağlanmaları için liman içine muayyen aralıklarla atılırlar. İstanbul, Malta, Colombo, Madras limanlarında bu şekilde yükleme ve boşaltma yapılır.

Palamar Ş.'ları deniz dibinin kum veya çamur oluşuna göre, esen rüzgârların cihet ve şiddetleri göz önüne alınarak tek, çift veya üç demirle demirlenirler. Bazı yerlerde dört ve hatta sekiz demirle demirlenen Ş.'lar vardır. Ş.'lar alt tarafları oyuk beton ağırlık, admiraltı tipi demir veya şemsiye demirleri ile istenilen yerlere atılırlar. Ş.'ların rüzgâr tesiriyle dönmeleri sırasında demirleme zincirlerinin bükülüp gamba almaması için zincirlerin uzunluğuna göre bir veya iki fırdöndü ile donatılır. Bu Ş.'ların muayyen bir renge boyanmaları mecburiyeti yoktur. Üzerlerine liman idarelerince numara konulması usuldendir. Bazı limanlarda gemilerin kıyı ile muhaberelerini sağlamak üzere Ş.'lar telefon ile techiz edilmişlerdir.

Denizlerde ve geçitlerde seyir emniyetini sağlamak maksadıyla Ş. kullanılması usulü çok eski zamanlarda başlamıştır. İlk denizciler sığ su banklarını, kayalıkları ağaç Ş.'larla belirtmeye çalışmışlardır. Daha sonraları tehlikeli bölgeler, gemi enkazları çeşitli tipte Ş.'larla gösterilmeye başlanmıştır. 1884 yılına kadar standart bir Ş.'lama sistemi meydana getirilmemiştir. XIX. yüzyıl sonlarına doğru denizci devletler denizde emniyeti sağlamak maksadıyla değişik tip ve renklerde Ş.'lar kullanmağa başlamışlar ve bunları denizcilere duyurdukları gibi, kılavuz kitaplarına da geçirmişlerdir.

Dünya denizlerinde Ş.'ların yeknasak bir şekilde uygulanmaları hususu 1936'da Cenevre'de toplanan Milletler Cemiyetinde ele alınmış ve tesbit edilen esaslar 15 mayıs 1936 tarihinde ilân edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti hükûmeti de bu sistemi 27 ocak 1939 tarihinde 3592 sayılı kanun ile kabul ederek yürürlüğe koymuştur. Cenevre'de kabul edilen yekna-

sak sistem içinde lateral ve kardinal olmak üzere iki ayrı sistem mevcuttur. Bu sistemlerde kardinal sistem Baltık Denizi kıyılarında ve Fransa'da, lateral sistem ise İngiltere, Kanada, Kuzey ve Güney Amerika kıyılarında kullanılmağa başlanmıştır. Bu iki sistem arasındaki kırmızı fenerin birbirine nazaran ters bir şekilde kullanılması mahzurlarını ortadan kaldırmak ve iki sistem arasında birleştirme meydana getirilmesi hususu bütün denizcilerce istenildiğinden, bu hususta gerekli çalışmayı yapmak üzere Internatinal Association Lighthause Authorities (IALA) 1965'te Avrupa devletleri ile Birleşik Amerikalı üyelerden kurulu teknik bir komite meydana getirmiştir. Bu çalışmalarda kardinal ve lateral sistemlerin birleşimi, sistem - A (iskelede kırmızı) kaidesi tamamlanmış ve böylece International Governmental Maritime Organization tarafından kabul olunmuş, Avrupa, Amerika, Hindistan, Avustralya ve diğer bazı Asya kıtası denizlerinde kullanılması kararı alınmıştır. Avrupa devletleri 16 mart 1977 tarihinde Kopenhag'da toplanarak sistem - A'yı kendi millî kara sularında kullanmak üzere anlaşma imzalamışlardır. Bu sistem 1977 nisan ayından itibaren Greenwich meridyeninden başlamak üzere Kuzey Denizi güneyindeki Avrupa kıyılarına doğru uygulanmaya başlanmıştır. Sistem - B (sancakta kırmızı) yalnız lateral sistem, halen Amerika, Kanada, Güney Amerika ile Asya'nın bazı denizlerinde kullanılmaktadır.

Seyir ve emniyet Ş.'ları, silindir, konik, sütun veya gönder şekillerinde yapılır ve yerlerine göre bazen tepelikleri de olur. Bu tepelikler üç veya dört köşe olurlar.

Lüzumlu yerlere ziyalı Ş. konulur. Bu Ş.'ların şimşekleri değişik şekilde olabilir. Ş.'ların kampanalı veya düdüklü olanları da vardır. İlk ziyalı Ş. 1885'te İngiltere'de Thames civarında kullanıldı. Avrupa'daki ziyalı Ş.'lar asetilen gazı ile çalışırlar. Bazı Ş.'larda propan gazı da kullanılır. Kanada ve Birleşik Amerika'da Ş.'larda asetilen ve kısmen de elektrik kullanılmaktadır. Ş. kampanaları dalgalarla harekete geçtikleri gibi, tazyikli karbonik asit gazı ile çalışanları da vardır. Radar cihazlarının seyir işlerinde kullanılmağa başlanılmasından sonra belirli yerlerdeki bazı Ş.'lara radar reflektörleri monte edilmiştir.

Özel maksatlı Ş.'ların başlıcaları şunlardır : 1. Parçalar halinde yapılmış olan torpito şipka ağı, mayın mania ağı, denizaltı maniası ağları palamar Ş.'ları arasına gerilir, ağların üst yakaları küresel Ş.'larla deniz yüzünde tutulur. Bu Ş.'lara ağ Ş.'ları denilir.

2. Denizaltı battı Ş.'sı : Her denizaltı gemisinde kaza vukuunda koyverilen bir Ş. bulundurulur. Bu Ş.'nın üzerinde şimşekli fenerle konuşmak üzere tertibat ve içinde telefonu vardır. Ş. üzerinde "......... denizaltı gemisi burada battı" ibaresi yazılıdır. Bu Ş.'yı gören gemi alarm verir ve kurtarma işlerinin kısa bir zamanda başlamasını sağlar. Denizaltı battı Ş.'larının telleri kurtarma gemilerinin çanlarına bağlanarak çanın kazazedeye ulaşmasını sağlar.

3. Can kurtaran Ş.'sı : Gemilerden denize adam düştüğünde ya el ile veya hidrolik bir mekanizma ile denize atılırlar. Düşerken Ş.'ya bağlı fosfor kutusunun kapağı yırtıldığından fosforla deniz suyunun teması neticesinde gündüzleri beyaz bir duman, geceleri de alev çıkararak Ş.'nın yeri belli olur. Düşen kişinin Ş.'ya tutunabilmesi için kenarlarında halattan tutamaklar vardır.

4. Demir Ş.'sı : Gemi zincirlerinin kesilmesi halinde demirlerin dalgıçlar vasıtası ile çıkarılmasını sağlamak için demirle birlikte atılan Ş.'lardır.

5. Marka Ş.'ları : Mayın taranırken, taranan sahanın hududunu belli etmek, torpito atışlarında torpito batarsa ığrıp aramalarında aranan sahaları belirtmek gibi maksatlarla atılan Ş.'lardır. Kayık yarışlarında, yelken yarışlarında, yarış sahasını tahdit eden veya dönüş yapılacak yerleri belli eden Ş.'lardır. Müsait boşaltma rıhtımları olmayan veya büyük tonajda olmaları dolayısıyla rıhtım veya iskeleye yanaşamayan akar yakıt gemilerinin yükleme veya boşaltmaları depolardan denize uzatılmış borularla sağlanır. Bu boruların ağızlarının bulunduğu yere bir marka Ş.'sı atılır. Akar yakıt gemisi palamar Ş.'larına bağlandıktan sonra marka Ş.'sını güvertesine alır ve kıyı ile iştiraki olan yakıt borusunu da yukarı çeker ve doldurma ve boşaltma kolaylıkla yapılır.

6. Balıkçılıkta değişik maksatlarla küçük saç, plastik, mantar veya su kabağından yapılmış Ş.'lar kullanılır. Çift kayıkla veya gemi ile ağ atılırken, balıkçı gemileri ile açık denizlerde torbalı ağlar kullanılırken ağların lüzumlu yerlerinde küresel ve mantar Ş.'lar kullanılır. Dalyanlarda ağların üst yakaları Ş.'larla su üstünde tutulur. Oltacılıkta da belirli bir derinlikte iğnenin tutulması için küçük Ş.'cıklar kullanılır. Bu Ş.'ların hareketi ile balığın yakalandığı da anlaşılır.

7. Fabrika veya demir yolu istasyonlarındaki yüksek su depolarında su seviyesinin uzaktan öğrenilmesi için sarnıç içindeki bir Ş.'ya bağlı göstergeden faydalanılır. Su depolarındaki suyun açılması veya kesilmesi de rezervuar makanizmasına bağlı Ş.'larla sağlanır.

8. Batmış gemilerin bulunduğu yerler yeşil boyalı silindir, sütun, küre veya gönder şeklindeki Ş.'larla gösterilir. Bu Ş.'ların üzerine beyaz boya ile Wreck (İng. = gemi kazası, gemi leşi) kelimesinin baş harfi olan W harfi yazılır.

9. Karantina yerleri herhangi bir şekilde yapılmış sarı renkli Ş.'larla belli edilir.

10. Mecra, kanalizasyon menfezleri ve kirli sahalar, şekli ihtiyarî olan, fakat üst yarısı sarı, alt yarısı siyaha boyanmış Ş.'larla işaretlenir.

11. Askerî eğitim sahaları da şekilleri ihtiyarî sarı renkli Ş.'larla belirtilir. (V. Z. Dümer)

ŞAMANLIK veya ŞAMANİZM : *Şaman* kelimesi Türkçe değildir. Orta Asya'daki Türk toplulukları bu kelimeyi kullanmazlardı. Bu kelimenin Mançu - Tunguz v.b. halklar tarafından kullanıldığı görülüyor. Bu kelimenin Tunguzca *saman* kelimesinden geldiğini ileri sürenler olduğu gibi, Sanskit *Śramana* (= dilenci, rahip, keşiş)'dan geldiğini iddia edenler de vardır.

Türklerin din görevi ile ilgili kişilere *şaman* demedikleri günümüzde ispat edilmiştir. Türkler din görevlisi kişiye *kam* (= sihirbaz, kâhin, rahip) adını veriyorlar. Kazaklar *bakşı*, *bahşı* veya *bahsı* diyorlar. Böylece Türk kavimleri bu kelimeyi kendi topluluklarına göre farklı olarak kullanıyorlar. Türklerin *kam* kelimesi, Turfan metinlerinden başka, *Kutadgu Bilig, Divanü lûgati't - Türk* v. b. gibi eski metinlerde geçmektedir. Şaman kelimesi ilkönce XVII. yüzyılın sonlarına doğru Rus elçisi olarak Çin'e giden E. İbrand ile onun yol arkadaşı A. Brand'ın intıbalarını anlatan bir seyahatnamede geçmektedir. Bu esere göre, Tunguzlarda *şaman* veya *saman* bir nevi "rahip" veya "sihirbaz" veya "büyücü rahip" demektir. İlk tanıtmada bir din adı olarak geçmiş değildir. Buna rağmen *şaman* kelimesi Rusça yoluyla bilim diline sokulmuş ve sonra bir din biçiminde tanıtılmak istenilmiştir.

Şaman, anlam bakımından büyücü rahiptir. Onun epileptik (saralı), histerik bir görünüş içinde olduğu ve telkin gücü bulunduğu daha sonra müşahede edilmiştir. Umumiyetle süregelen yanlışlık bunun Eski Türklere mal edilmesi ile Ş.'in bir din olduğu iddiasıdır. Bazı din tarihçileri ve din fenomenologlarınca yapılan araştırmalardan Ş. diye adlandırılacak bir dinin olmadığı anlaşılmıştır. Esasen bir inancın din olması için : 1. Din kurucusu veya peygamberi veya dinî teşkilâtı, 2. dinî esasları ihtiva eden ve kutsal sayılan din kitabı veya kitapları ve itikat, iman esasları olması, 3. ibadet (amel, tapınmalar, özel törenler), 4. o itikat ve ibadetin (amel)'in bir topluluk tarafından benimsenmesi ve yapılması gerekir. Ş.'de ise bu şartlar görülmemektedir. Ş., bir nevi sihirbazlık, büyücülük şeklinde yaygın olarak beliren ve dünyanın birçok yerlerinde görülen bir teknik, bir sihrî olay olarak ve bazı inançlar da işe karıştırılarak yapılan bir işlem şeklinde kabul edilmiştir.

Bu, yetenekli bir kişinin vecid, coşku, trans haline geçerek metafizik varlıklarla, iyi ruhlarla ilişki kurması, kötü ruhlara karşı koyması, cinlerle konuşması v.b. gibi birtakım manevî yönle karıştırılarak büyü tarzındaki pratik ve ferdî davranışlardan ibarettir. Böylece Ş. ne bir din ne de bir majinin, bir büyünün bütün unsurlarını ihtiva eden bir şekildir. Gerçi manevî yönü ilgilendiren bazı yanları bulunmakla beraber, büyüleyici bir teknikten ibaret yönü ağır basmaktadır.

Şamanlık adı verilen sihrî - majik - manevî - metafizik davranış ve vecidli, coşkulu halin görüldüğü yerler çok geniştir. Birçok toplumlarda bu türlü veya buna benzer davranışların örnekleri görülmüştür. Özellikle avcılıkla geçinen halklarda bu tutum yaşanmıştır.

Bu türlü manevî yönlü teknik, inanç ve âdetler dünyanın hemen her kıtasında görülür. Özellikle kuzey kutbunda, Eskimolar arasında, Sibirya'da, Güney-doğu Asya ve Okyanus adalarında, Semanglar, Andamanlar ve Nikobarlar, Malezya, Sumatra, Borneo ve Celebes'te, Endonezya'da, Germenlerde göze çarpar. Bunlara eski Yunanistan'da, eski İran'da, eski Hindistan'da ve Çin'de rastlanan şaman sembol ve tekniklerini katabiliriz. Kuzey-batı Amerika'da, Kızılderililer arasında ve günümüzde ilkel toplumlar arasında da görülmektedir. Böylece Güney Amerika ve Avustralya'dan Pasifik adalarına ve Kuzey Amerika'ya kadar bir büyücülük tekniği olarak uzanmıştır. Altay dağları bölgesinde de sihirbazlık, büyücülük, vecid ve coşku halinde göklerin katlarına yükselme iddiasındaki davranışlar, davulla türlü oyunlar ve rakslarla iyi ve kötü ruhlarla temas, cinlerle konuşmalar biçiminde manevî - mistik törenler yapılmıştır. Hatta erkekler yanında kadın sihirbazlar, büyücüler de görülmüştür. Fakat bunları bütün Türk kavimlerine kadar uzatmak yanlış olmaktadır.

Ohlmarks, şamanlığı kutup bölgesinin karakteristik bir belirtisi olarak görmekte ve kutup ikliminin, ışığın mevsimlere bölünüşünü, tundraları, şiddetli soğuk ve uzun geceleri, yiyecek ve beslenme şartlarının yetersizliğini bu bölgelerdeki monotonluğu giderici bir müessir olarak görmektedir. Böylece Ş.'i Sibirya kavimlerinin manevî inançlarını, törenlerini ve âyinlerini anlatan ve ona değişik bir çeşni katan davranışlarla ilgili bir terim olarak görmektedir. Dünyanın birçok yerlerinde görülen bu teknik başkaca açıklamayı ve tahlili gerektirir. Ohlmarks, Kuzey Asya toplumları arasındaki bu tutumu tahlil etmek istemiş, ancak Ş.'i bir din şeklinde görmekten kaçınmıştır.

Ş., önceleri bütün bir toplumun manevî inancı sayılmışsa da, ancak yıllarca sonra bu yanlışlık anlaşılmaya başlanmış, onun eski bir din olmayıp, *şaman* denilen bir sihirbazın, kötü ruhları kovarak hastalıkları iyileştirmeyi de ihtiva eden işlemlerde bulunan bir üfürükçü, bir falcı veya cinlerle konuşan bir kâhin olduğu öne sürülmüştür.

XIX. yüzyılın 2. yarısında özellikle Radloff *(Das Schamanentum und sein Kultus,* 1885) ve XX. yüzyılın 1. yarısında Anohin, Culloch ve onlara uyan yazarlar, Ş.'i sadece Ural - Altay halklarının dini olarak göstermek istemişlerdi. Bu mevziî âdeti bir din şeklinde alarak, Türklerin eski dini olduğu inancını yaymışlardır.

Daha sonra Georg Nioradze *(Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern,* 1925), Ş.'i bir dinî sistem olarak görmemiş, dine doğru bir gelişme olarak kabul etmiştir. Ohlmarks kısmen doğru bir tahlile yönelmeğe başlamış, Ş.'in tam bir din sayılamayacağını, yayıldığı yerlerdeki sihir, vecd törenlerini düşünerek dinin yerini almağa yöneldiğini ileri sürmek istemiştir. Bir yandan Ohlmarks Ş.'i kutup hastalığı şeklinde tasvir edip, onun arktik bölgeye has bir fenomen olduğunu, çevrenin kutup insanının dengesiz sinir sistemine yaptığı olumsuz etkiler sonucunda ortaya çıktığını ileri sürmüştür. O şiddetli soğuğun, çok uzun gecelerin, sessizliğin, vitaminsizliğin buna sebep olduğunu belirtmekte ve nihayet çeşitli ruh hastalıklarının şamanın kendinden geçme haline yol açtığını söylemektedir. Bu açıklamayla Ş.'in bütün bir toplumun dinî inancını ihtiva ettiğini ileri sürmek ve ferdî olan şaman davranışını bütün kütleye mal etmek ve bütün manevî temelleri ona dayandırmak yeterli olamamıştır. Nitekim Mircea Eliade, Ş.'i ekstaz tekniği (= vecd tekniği), istiğrak, kendinden geçme hali olarak belirtmektedir.

W. Schmidt ise Ş.'i daha dar ele almış, onu gökteki Tanrı Ülgen ile yer altındaki Erlik ve buna bağlı ruhlara dayanan bir din gibi görmeye yönelmiştir.

Şamanlar yetenekli, doğuştan istidatlı kişilerdir. Bunlar için yalnız eğitim, öğretim yetmez, irsî olarak çok zaman erkek, nadiren kız şaman olabilir. Bunlar çok zaman sihirbaz, büyücü, bir bakıma falcı, şifa verici - hekim gibi - kişilerdir. Değişik giyimleri ve etkileyici davulları, zilleri v.b. vardır. Şamanlar, metafizik güçlere sahip sayılır, keramet sahibi kişiler olarak tanınırlar. Seyircileri, metafizik varlıklarla temasa geldiklerine inandırmak isterler. Ş.'de iyi ve kötü ruhlar ve bunların değişik etkileri vardır. Onlara göre yardımcı ruhlar, şamanlara destek olurlar. Ruhlar âlemi şamanlıkta esastır. Şamanlar, ruhlarının cezbe halinde bedenden ayrılıp tabaka tabaka göklere çıktıklarını ve insanüstü yüce bir varlığa kadar ulaşmağa çabaladıklarını, ruhlar âlemine gittiklerini telkin etmek isterler. Bazan yer altında kötü ruhlarla, bazan cinlerle temasa gelip, türlü hareketler göstererek seyircileri inandırmak gayesini güderler. Şamanın mesleğinde, bu garip davranışlar içinde, kendinden geçme, cezbeye uğrama, eğitim ve öğretimi ile buna uygun vecde getirici bir tutuma ihtiyacı vardır. Görünüş, ses etkisi, türlü hareketler ihmal edilmemiştir. Şaman, bu cezbe, sihir, büyü işlerinde, tahtadan özel surette yapılan, üzerine türlü resimler, mistik işaretler, boyalar sürülmüş olan özel bir davul derisi ile birlikte ayrıca etki yapar. Şaman davulu üzerindeki türlü özel mânalı resimlerin mistik, tabiatüstü anlamı ve hikâyesi vardır. Bu davulun içinde tabiatüstü yaratıklar, cinler ve koruyucu ruhlar bulunduğuna inanılır, böylece şaman davulu ilgiyi çeken görünüşü içinde canlı ve kutsal bir araç rolünü oynar.

Şaman, vecde gelmek için türlü oyunlar oynar, çeşitli hareketler yapar, tuhaf sesler çıkarır, ürkütücü, heyecanlı tavırlar takınır, bazan davulunun üstüne sanki bir binek aracı imiş gibi biner, bununla yeraltı veya yerüstü yolculuğuna çıkmış gibi görünür.

Şamanlar hem gök, hem yeraltı ruhlarıyla temasa geldiklerini söylerler. Esasen şamanlıkta, iyi ve kötü ruhlar bulunmakta, yardımcı ruhlar şamana yardım sağlamaktadır. Ruhlar âlemi şamanlıkta esastır. Şaman, ruhunun bu cezbe ve coşku halinde bedenden ayrılıp ruhlar âlemine gittiği, gökyüzüne veya yeraltına yolculuk yaptığı ve gerektikçe cinlerle konuştuğu iddiasındadır. Yalnız göğün derinliğine ve oradaki aydınlık âlemin hâkimi bir ilâha gittiğini ve oradaki iyi ruhlara şamanlık ettiği gibi, yeraltının korkunç ruhunu temsil eden ruhlarla da temas kurduğunu ileri sürer.

Bazan kadınlar temiz sayılmadıkları için "ak şaman" olamazlar, ancak "kara şaman" olabilirler, çok zaman gök ruhları adına yapılan törenlere katılamazlar.

Şamanların görevleri, ağır hastaları tedavi etmek ve şifaya kavuşturmak, ölenlerin ruhlarını öteki dünyaya götürmek, ona eşlik etmek, bazı anma törenlerini yönetmek, hatta gaipten haber vermek, cinlerle konuşmak, avda şanssızlığı gidermek, evlilikte mutluluğu temin, kötü bir ruhun iyi ruhu kapmasını veya onu etki altına almasını önlemek, eğer kötü ruh iyi ruha hâkim olmuşsa, onu kötü ruhtan kurtarıp sahibine geri getirmek, bolluk ve bereket sağlamaktır.

Şamanlığın nerede başlayıp, nereyi etkilediği de tartışmalı bir konudur. Bu gibi inançlar dünyanın birçok yerinde ve kavminde görülebilmektedir.

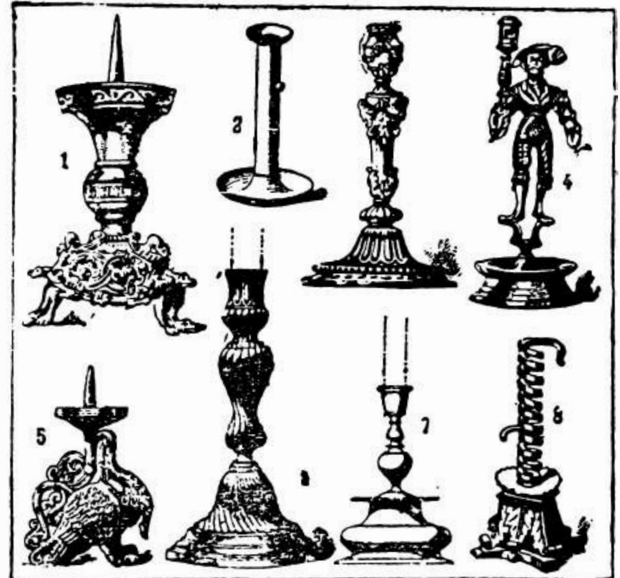
Şamanın kendisine mahsus bir elbisesi vardır. Bunda da bir kutsallık olduğu telkin edilmiştir. Umumiyetle ren geyiği derisinden yapılmış bu elbise, uzun bir hırka ve göğüslük ile, baş örtüsü ve bir de eldivenden ibarettir. Şaman elbisesinin üstüne şamanı koruduğu ileri sürülen, onun ciniyle, bazı efsanevî yaratıkların tuhaf resimleri çizilmiştir. Ayrıca, bu elbisenin etkisini artırmak üzere, kuş kanatları, tüyler, muskalar, hayvan kemikleri ve madenî parçalar ve çeşitli garip eşyalar takılmıştır. Şamanın bu elbiseleri ilgi çekici bir biçimde olup kutsal olarak görülür. Şaman, elbisesini giymediği zaman onu özenle saklar. Elbiseye kadınların ve çocukların dokunması yasaktır.

Türklerin İslâmlıktan önce bile bir Tanrı'ya ibadet ettikleri, ona duada bulundukları, ruhun ölmezliğine inandıkları, ölümden sonra tekrar dirileceklerine iman ettikleri, dağlarda, mağaralarda kurban kestikleri malûmdur. Bütün bu dinî sistem kavranılmadan bir sihir, vecd, coşku olayı olan birtakım ferdî davranışları bir dinî sistemmiş gibi kabul etmek yanıltıcı bir yöne sapmaktır. (H. Tanyu)

ŞAMDAN, içine mum dikilen kap. Bir aydınlatma aracı olarak Orta Çağdan itibaren yayılarak kullanılmıştır. Muhtelif boyda ve çeşitte sade veya çoğunlukla sanatkârane süslemeli, topraktan, fayanstan, tahtadan, demir, bakır, pirinç ve hatta gümüş, altın vb. madenlerden yapılmıştır. Genel olarak mumun dikileceği bir disk ve diskin oturduğu bir kol ve bunların tesbitini sağlayan bir dayanaktan oluşmuştur. Disk aynı zamanda yanmadan dolayı eriyen mumun akmamasını sağlar. Özellikle petrolün aydınlatmadaki yerini almasıyla Ş. önemini kaybetmiş, artık antikacı dükkânlarını, cami, türbe, ziyaretgâh, kilise vb. ibadethaneleri süsleyen bir süs veya tarihî değeri olan bir eşya durumuna girmiştir.

ŞAMDAN: Ayaklı Türk şamdanları

ŞAMDANLAR: 1. Bronz şamdan (XI. yüzyıl). 2. Mutfak şamdanı. 3. Gümüş şamdan (XVIII. yüzyıl). 4. XVII. yüzyıl şamdanı. 5. Roman üslûbunda mineli bir şamdan. 6. XV. Louis üslûbunda bir şamdan. 7. Bakır şamdan. 8. Yaylı şamdan (XV. yüzyıl)

Ş.'lar kullanılacağı yerlere ve maksatlara göre şekillendirilmiştir. Taşınabilen hafif ve küçük şekilleri olduğu gibi, duvarlara tesbit edilecek, yere konacak veya tavana asılacak

tarzda yapılmış çeşitleri de vardır. Bu bakımdan çeşitlenen Ş.'ların belli başlılarını şöyle sıralamak mümkündür. *El Ş.'ları*, taşınmaya elverişli, yalnızca bir diskten meydana gelmiştir. Disk üzerinde taşımayı sağlayan bir sap bulunur. *Duvar Ş.'ları*, duvarlara tesbit edilecek tarzda yapılmış, üzerinde birkaç kol ve mumların dikileceği o sayıda disk vardır. Bir başka türü özellikle camilerde kullanılan ve Türk Ş.'ı diye

ŞAMDAN : Ayaklı şamdanlar : 1. Louis XIV. 2. Louis XVI. 3. Demir şamdan (XVII. yüzyıl)

bilinen *ayaklı Ş.'lardır*. Mihrapların iki yanına konan iri mumların dikildiği ve o büyüklükte olan *mihrap Ş.'ları*, gövdesinden tutulup taşınan *sofra Ş.'ları* belli başlı Ş.'lardır. Bunlardan oldukça ağır ve birkaç metre boyunda olanlarına da rastlanmaktadır. Bunlar mihrapların iki yanında veya katedrallerde ve kiliselerde yer alır.

Ş. hokkası, mumun sonuna kadar yanması için diskin içindeki oyuk kısma konan ve istendiğinde çıkarılabilen parçadır. Hokkaya benzediği için bu ad verilmiştir. Ş. hokkası, eriyen mumun kolayca temizlenmesine yardımcı olur. *Ş. külâhı*, madenî, küçük bir külâh olup mumu söndürmeye yarar. *Ş. sofrası*, Ş.'ın, üzerine konduğu meşinden altlıktır. *Ş.'cı başı* veya *kandilci başı*, sarayda Ş.'lara bakan, temizleyen, söndüren memura verilen bir addır.

Ş.'ların ilk bilinen şekilleri bir sap üzerinde mumun oturtulduğu bir diskten oluşmuştur. Bir başka eski Ş. ise, bir sap ve üzerinde mumun batırılacağı, dikileceği bir demir çubuktan ibarettir. Özellikle köylerde ve kasabalarda XIX. yüzyıla kadar dünyanın pek çok yerinde bir aydınlatma aracı olarak yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Bu basit Ş.'lar yanında geliştirilmiş ve üzerinde çeşitli dekoratif desenler işlenmiş ve şekillendirilmiş Ş.'lar evlerde, ibadethanelerde aynı zamanda değerli bir süs eşyası olmuştur. Sanat değeri olan Ş.'lardaki işlemeler, daha çok gövde üzerinde ve ayaklarda görülür. Çeşitli geometrik şekiller, insan, hayvan figürleriyle özene bezene yapılmış muhtelif büyüklükte Ş.'lar, müzelerin değerli parçalarındandır. İslâmî etkilerle ülkemizde çeşitli geometrik şekiller yanında gövdeye âyetlerin işlendiği, beyitlerin kazındığı gümüş, altın, sedef kakmaların yapıldığı birer sanat eseri olan binlerce Ş. vardır. I. Sultan Ahmed camii bitişiğindeki türbede bulunan ve bir insan boyuna yaklaşan Ş., gümüşten yapılmış olup baştan başa âyetler, hadislerle süslenmiştir. Sultan Abdülmecid'in pırlantalarla süslenmiş bir çift Ş.'ı paha biçilmez değerdedir.

ŞAMDAN : Sofra şamdanı

Orta Çağdan önce pek bilinmeyen ve kullanılmayan Ş. daha önceleri Tevrat'ta, İncil'de söz konusu olmuştur. Hz. Musa'ya altından bir Ş. yapması emredilmiştir. Ana Ş.'a yanlardan altı Ş.'nın birleştiği ve toplam yedi Ş.'dan oluşmuş bu Ş. "Yedi Kollu Ş." adıyla İbranîlere hastır ve çeşitli efsanelere konu olmuştur. Hz. Süleyman, mâbedini tamamladıktan sonra içine on tane altın Ş. yerleştirmiştir.

Bugün batı müzelerinde, katedrallerinde, kiliselerinde birbirinden güzel ve değerli Ş.'lar bulunmaktadır. Londra'da Victoria - Albert Müzesinde XII. yüzyıldan kalma iki şaheser Ş. ve Milano Katedralinde bulunan XII. yüzyılda yapılmış Trivulzio Ş.'ı gibi.

ŞAMFISTIĞI : bk. ANTEPFISTIĞI.

ŞÂMİL, Şeyh : bk. ŞEYH ŞÂMİL.

ŞÂMİZÂDE, Mehmet Efendi (ölm. 1663), Türk devlet adamı ve sanatkârı. Reîsülküttâb (dış işleri bakanı) oldu. Uyvar (Mac. Újvár) kuşatması sırasında Uyvar önünde, damadı Vezir Kadı-zâde İbrahim Paşa ile beraber idam edildi. Beylikçilikten (dış işleri genel sekreteri) reîsülküttâb olması 5 eylül 1651'dedir ve 2 defa bu makamda bulunmuş kudretli bir devlet ve kalem adamıdır. Şamlı bir ailedendir. Zamanımıza bir Nîşâbûrek Nakış Yürük Semâîsi kalmıştır.

ŞAMMAR : bk. ŞEMMER.

ŞAMPANYA (Fr. Champagne), başlangıçta Fransa'nın Champagne bölgesinde yetişen üzümlerden yapıldığı için bu

ŞAMPANYA : Mantar tapaların takılması işlemi

adla anılan beyaz, köpüklü şarap. Ş., beyaz ve siyah üzüm karışımından yapıldığı gibi, sırf beyaz veya sırf siyah üzümden de yapılır. Her Ş. yapımcısının kendine göre bir gizli formülü vardır, ama gerçek Fransız Ş.'sını yapabilmek için şişede mayalama usulüne uyulması şarttır.

Ş. yapımında önce fıçılarda mayalandırılan şaraba, eskimiş şarapta eritilmiş az miktarda kamış şekeri katılır. Daha sonra bunlar şişelenir, ağızları hava geçirmeyecek şekilde kapatıldıktan sonra düşük sıcaklıktaki mahzenlerde depo edilir. Burada meydana gelecek ikinci mayalanma dört yıl sürer. Bu sırada Ş.'ya köpüğünü verecek olan karbondioksit teşekkül eder.

Dört yılın tamamlanmasından sonra, şişeler ters çevrilir ve mantarlar büyük bir dikkatle çıkarılarak, berraklığı giderecek olan tortu temizlenir, son olarak biraz şeker ve şarap ilâve edildikten ve şişeden eksilen Ş. kadar da Ş. ilâve edildikten sonra şişe tekrar kapatılır.

İkinci mayalamanın basınç altındaki büyük tanklarda yapılması suretiyle elde edilen Ş.'lar, Fransa'da Ş. adı altında satılamaz. Bunlara *vin mousseux* (köpüklü şarap) denir. Birleşik Devletler dahil, diğer ülkelerde ise, hangi usulde yapılmış olursa olsun, köpüklü şaraplar Ş. adı altında satılabilmektedir.

ŞAMUA : bk. DAĞ KEÇİSİ.

ŞAMUN, Kamil (doğ. 1900), Lübnanlı devlet adamı. 1938 - 1952 yıllarında bakanlık yapmış, daha sonra devlet başkanlığına getirilmiştir (1952 - 1958).

ŞAN : bk. CHANT.

ŞAN *(Shan)*, Burma'da Tai dillerini kullananlara *(Thai)* Siyam dilinden ayrı olarak verilen ad. Ş. prenslikleri değişik büyüklükte Assam, Burma, Thailand, Laos, Vietnam, Kamboç ve Güney-batı Çin'e kadar yayılır. Nüfusları Burma Ş.'ları olarak aş. yu. 1 000 000 dur. Bk. SHAN DİLLERİ.

Geniş bir çoğrafî alana yayılmış olmalarına rağmen dil ve kültürlerinde birliklerini muhafaza etmişlerdir. Ş.'lar genellikle ova ve vadilerde yaşarlar. Dağlık bölgelerde yaşayan halk, Ş.'larla karşılıklı yardımlaşma yoluyla geçimlerini sağlarlar.

Çağdaş Ş. toplulukları Buddhisttir.

Ş.'lar genellikle pirinç ekimi ile uğraşırlar. Politik olarak bir çeşit feodal yapıya sahiptirler.

Ş. kültürü güneyden ve batıdan yayılmıştır. XV. yüzyılda Ş.'lar Assam, Burma, Siyam ve Çin Hindi yarımadasına yayıldılar. XIX. yüzyılda geri çekildiler. XIX. yüzyıl başlarında politik bünye bu bölgede hâlâ Ş. tipindeydi.

Ş.'da prensin hâkimiyeti teorik olarak mutlaktır. Fakat gerçek uygulama bakanlar tarafından yapılırdı. (V. Erkun)

ŞANGHAY (İng. Shanghai), Çin'in en büyük şehri ve milletlerarası bir ticaret merkezi. Nüfusu 11 000 000'dur. Uzak Doğu'nun en büyük limanı. Yangtse nehri ağzı güneyinde, Büyük Okyanus kıyısından 20 km kadar içeride, Huangpu nehrinin daha çok batı yanında, irili ufaklı birçok göllerle kaplanmış, akarsu ve kanallarla örülmüş, denizden ortalama yüksekliği 10 m den fazla olmayan, geniş bir çukur alanın doğu kenarında kurulmuştur. Gelişmesi, daha çok milletlerarası ticarete açılmasıyla olmuştur.

Ş., yaklaşık 960 yıllarında ilk kurulduğu zaman küçük bir balıkçı limanı idi. XIX. yüzyıl ortalarına kadar çevresinin mütevazi bir pazar yeri olarak kalmıştır. Fakat İngiltere ile Çin arasındaki savaşı sona erdiren 1842 tarihli Nanking anlaşmasıyla kasabanın surları dışında Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, ve İngiltere'ye, "imtiyaz bölgeleri" (iş ve yerleşme alanları) tahsis edilmiştir. Böylece Ş. 1843 yılından itibaren dış ticarete açık bir liman olmuş ve 8 - 10 yıllık kısa bir zaman içinde, Çin'in alım satım faaliyetlerinin yarısını üzerine çekmiştir. Gelişmedeki bu üstünlük, batılıların ticarî girişimlerine bağlanmaktadır. Fakat bunda, coğrafî durumun da büyük rolü vardır : Yangtse nehri ile kollarının meydana getirdiği, fevkalâde elverişli, tabiî su yollarıyla liman 200 milyondan fazla nüfuslu, büyük bir hinterlanda ve okyanusa bağlıdır. Burası Çin'in başlıca ipek ve pamuk üreten bölgesidir. Nüfus yoğunluğu km² ye 800'den fazladır. Nüfus başına üretim ve satın alma gücü yüksek olmamakla beraber, yeryüzündeki insanların onda birini barındıran bu alan, aynı zamanda büyük bir pazar teşkil eder.

ŞANGHAY : Şehir içinden bir görünüş

Yangtse nehri ağzına yakın coğrafî konumundan ayrı olarak Ş., Çin kıyılarında kuzeyle güney arasında merkezî bir durumda bulunduğu için, milletlerarası ticarette önemli bir aktarma noktasıdır. Hiçbir Çin limanı Japonya'ya bu kadar yakın değildir ve hiçbir Çin limanı Kuzey Amerika'ya ve Avrupa'ya giden büyük buharlı gemi yollarına nazaran Ş. kadar elverişli bir coğrafî durum göstermez. Bu avantajlara ilâve olarak, merkezî Çin'in maden zenginlikleri de vardır. Bunlar arasında kömür ve demir başta gelir.

Yangtse halici güneyden 50 000 km² genişliğindeki deltanın doğu köşesine yakın bir yerde bulunan Ş.'ın gıda ihtiyaçları ve endüstri tesisleri için gerekli pamuk ve ipek gibi ham maddeler, 50 000 000'dan fazla nüfuslu, % 70'i çiftçi olan bu bölgeden sağlanır.

Coğrafî konum bakımından Ş. o kadar elverişli bir yerde değildir. Yangtse'nin ağzı çok geniş ve sığdır; sayısız kıyı kordonlarını ihtiva eder. Bu sebeple, sürekli taramaya ihtiyaç vardır. Liman tesislerinin sürekli faaliyette bulunabilmesi için her yıl üç milyon ton çamur temizlemek lâzımdır. Liman faaliyetine gelgit olayı da tesir eder. Gidim halinde su derinliği 6 m den daha azdır. Okyanus gemileri ancak su derinliğinin 10 buçuk m ye yükseldiği gelim halinde limana girebilirler. Liman tesislerinin sıralandığı tali kol olan Huangpu (Whangpoo) nehrinin yatağı 9,5 m ye kadar derinleştiril-

miş ve genişletilmiştir. Şehrin merkezi, bu kolun Yangtse'ye kavuştuğu noktanın 23 km kadar güneyindedir; buradan ayrılan başka bir su yolu da Suçov'a doğru gider. Şehrin bulunduğu yer, deniz seviyesinden biraz yüksek, fakat yumuşak, geniş bir çamur alanından ibarettir. Amerika kıtaları dışında, dünyanın en yüksek binalarından bir kısmı, bu çamur alanına çakılmış, yüzlerce beton kazık üzerinde durmaktadır. Ş.'ın bazı semtlerinde nüfus yoğunluğu km² de 120 000 kişidir.

Ş.'da sıkıcı bir iklim hüküm sürer. Çoğu ilkbahar ve yaz aylarına rastlayan yağışların yıllık ortalama değeri 1 200 mm ye yakındır. Yazlar çok sıcak ve nemlidir. Yaz sıcaklıkları, ancak temmuz ve ağustos aylarında yağan yağmurların yardımıyla 30°C altında kalabilir. Nadir hallerde sıcaklık 47°C a kadar yükselebilir. Yazın % 80 üzerinde olan nemlilik değeri, kışın % 30 a düşer. Kış mevsiminde Ş.'da mutlak sıcaklık derecesinin — 10°C olduğu görülmüştür. Yangtse vadisi boyunca, özellikle ilkbaharda doğuya doğru hareket eden gezici alçak basınçların etkisiyle sık sık fırtınalar olur.

Buna rağmen Ş., normal şartlarda, dünyanın en işlek limanlarından biridir ve hemen hemen bütün milletlerin gemilerinin sürekli uğrak yeridir. Çin ekonomisinin iyi durumda bulunduğu zamanlarda, dış ticaretinin yarısı Ş. üzerinden olmuştur. İç savaşlar sırasında Ş., yabancı kontrolünde olduğu için, insanlar ve sermaye için adeta bir sığınma yeri rolünü oynamıştır. Böylece şehrin nüfusu artmış, 1870'te 250 000'den 1910'da bir milyona, 1930'da 3 milyona, 1954'te 6 milyona ve 1970'te 11 milyona yükselmiştir. Bu suretle Ş. bugün dünyanın en büyük beş veya altı şehrinden biri haline gelmiştir.

Şehirde birbirinden farklı üç bölge ayrılabilir : Gökdelenleriyle, büyük iş hanları, bankaları, otelleri ve hareketli yaşayışı ile modern Ş.'ı temsil eden *Milletlerarası Bölge;* daha küçük yapıları, dükkânları, eğlence ve dinlenme yerleriyle *Fransız Bölgesi;* Huangpu ırmağının iki yanında uzanan, evleri küçük, yolları dar olan eski *Çin şehri.* İlk iki bölge, esas Çin şehrinden ayrı olarak İngiliz, Amerikalı ve Fransız iş adamları tarafından yönetilmekte idi. II. Dünya Savaşından sonra, 1946'da bütün şehrin yönetimi Milliyetçi Çin idaresine ve 1949'da sosyalist Çin idaresine geçti. Bundan sonra Ş.'ın dış ticareti daha ziyade sosyalist blok ülkeleriyle olduğu için gerilemeye başladı.

Ş. aynı zamanda önemli bir endüstri merkezidir. 1949'dan önce pamuklu ve ipekli dokuma tesisleri daha çok yer tutuyordu. Bugün ise demir-çelik üretimi ile endüstri ve tarım makineleri yapımı ön sırada yer alır. Bundan başka, gemi tezgâhları, petrol tasfiyehaneleri, gıda maddeleri, kâğıt, kimyevî maddeler, çimento, sabun imal eden tesislerle deri, lastik ve tütün işleyen endüstri kolları da vardır. Ş. aynı zamanda önemli bir matbaacılık merkezidir. Komünist idare, ekonomide özel sektörün kontrolüne son vermiştir. Bir zamanlar yabancı iş adamları tarafından finanse edilen endüstri kuruluşları Çinlilere devrolunmuştur.

Ticarî ve sınaî fonksiyonlarından başka, Ş.'ın kültürel faaliyetleri de önemlidir. Futan ve Tungçi üniversiteleriyle tıp, mühendislik, hukuk, ekonomi, eğitim, müzik ve tiyatro fakülte ve yüksek okulları vardır.

Ş. limanı, çevresine ve ülkenin diğer kısımlarına yalnız tabiî su yolları ve kanallarla değil, aynı zamanda kara ve demir yollarıyla da bağlıdır. Hava yollarıyla, hem iç bölgelerle, hem de dış ülkelerle münasebet halindedir. Ş. üzerinden Çin'in ithalâtında kimyevî maddeler, madenî eşya, petrol ürünleri, ham pamuk ve şeker; ihracatında ise hayvan derileri, kumaş, yumurta ve ipek önemli yer tutar. (C. R. Gürsoy)

ŞÂNİZADE ATÂULLAH EFENDİ : bk. ATÂULLAH, Şânizade.

ŞANKR (Fr. Chancre), ekseriya frengiye bağlı yaralara verilen ad. Frenginin ilk belirtisidir. Frengi mikrobunun yaptığı Ş.'a sert Ş. da denir. Kuluçka devrini takiben frengi mikrobunun girdiği yerde küçük toplu iğne başından mercimek büyüklüğüne kadar kırmızı, hafif kepeklenen, ağrısız bir kabarıklık meydana gelir. Bu kabarıklık süratle etrafa ve derine doğru büyüyerek frengi Ş.'ını meydana getirir.

Ş., yuvarlak veya oval, etraftan hafif yüksek, üzeri düz, kenarları normal deri ile devam eden, et renginde hafif seröz sızıntılı bir kabarıklıktır. Ağrısı yoktur. Kaidesi ilk günlerde yumuşakken 6 - 7 gün sonra içerisine karton sokulmuş gibi sertleşmeye başlar. Çok defa tektir. Ş.'ın kendisi, yeni Ş.'lar olması için bir memba olmasa da ilk günlerde dışarıdan gelen spiroketler yeni sıyrıklar bulursa yeni Ş.'lar yapabilir, fakat 10 - 11 gün sonra meydana gelecek Ş. muafiyeti yüzünden artık yeniden giren mikroplar yeni Ş.'lar meydana getiremezler.

Ş.'ın büyüklüğü değişiktir. Bazı vakalarda büyüklüğü gittikçe artar ve dev Ş.'lar teşekkül edebilir. Ş. tahriş edilmezse 4 - 6 hafta içinde iz bırakmadan, eğer üzerinde komplikasyonlar husule gelmişse etrafı pigmentli bir sikatris bırakarak iyileşir.

Ş. çıktıktan 8 - 10 gün sonra bölge lenf bezleri de şişer. Bu bezler serttir, etraflarına yapışıklık yapmazlar, ağrısızdırlar, hiçbir zaman yumuşayıp dışarı açılmaya meyilleri yoktur. İçlerinden bir tanesi ötekilere göre daha büyük olur ki bunu tesbihin imamesine benzetirler.

Ş.'lar yerleşme itibariyle üreme organlarında veya diğer organlarda olurlar. Erkeklerde çok defa glans peniste yerleşir. Kadınlarda ise jenital bölgede büyük ve küçük dudakları tercih eder.

Üreme organları dışında memleketin âdetlerine göre vücudun her tarafında görülebilir. Dudaklardaki Ş.'lar çok defa öpme neticesi ise de aynı kaptan su içmekle de geçebilir. Alt dudakta fazla görülür. Ağız köşeleri de sevdiği yerdir. Dilde, diş etlerinde de görülebilir. Bademciklerde Ş. yerleşmesi ekseriya tek taraflı olur. El parmaklarında görülen Ş.'lar özellikle hekimler ve ebelerde görülür. İşaret parmağında fazla olur. Bölge lenf bezlerinin şişmesi dikkati çeker.

ŞANSİ (İng. Shansi), Kuzey Çin'de bir il. Yüzölçümü 157 100 km², nüfusu 13 010 000 (1974)'dir. Moğolistan stepleri ile Çin arasında yer alır. Ş.'de kışlar soğuk, yazlar sıcak geçer. Arazisi genellikle engebelidir. Arazinin ancak % 10'u alçaktır. Tarım daha çok Huangho (Sarı Irmak)'ya kadar uzanan Fenho vadisinde yapılmaktadır. Başlıca ürünleri, darı, buğday ve mısırdır. Meyve (özellikle üzüm) de yetiştirilmektedir. Ş.'nin büyük bir kısmını 1 000 - 1 500 m yüksekliğinde yaylalar oluşturur. Kuzeye doğru İç Moğolistan'ın otlaklarına kadar alçalarak uzanır. Bu bölgede hayvancılık yapılır. Güney Ş.'de pamuk da yetiştirilmektedir. Ormanların tahribi sonucunda erozyon problemi kendini göstermiştir. Erozyonu önlemek için ağaçlandırma, teras yapımı ve kanal açımı uygulaması yapılmaktadır.

Ş.'nin başlıca gelir kaynağı kömürdür. Kömür, kuzeyde Tatung bölgesinde çıkarılır. Demir madeni üretimi de vardır. Başşehri Tay-yuen, memleketin başlıca damir ve çelik üretim merkezidir. 1957'de faaliyete geçen fosfat gübre fabrikasının yıllık kapasitesi 100 000 tondur. Ş.'de gümüş, bakır ve çinko madeni yatakları olduğu bilinmektedir. Maden yatakları, yabancı sermayenin burada demiryolu yapımını teşvik etmiş ve kuzey-güney yönlü ana demiryolu şebekesi, kuzeyde Datung'dan (Pekin - Pao - tou), güneyde Long - hay hattı üzerinde Tong - guan'a kadar Tay - yuen ile bağlantı sağlar.

ŞANSÖLYE : bk. KANÇILAR.

ŞANTAJ (Fr. Chantage), bir kimseden, namusunu veya şeref ve haysiyetini zedeleyecek veya itibarını kıracak veya şöhret veya şerefine zarar verebilecek bir hususu neşir vasıtasıyla açıklamak veya açıklama mahiyetinde olmaksızın bu yolda isnatlarda bulunmak tehdidiyle para almak ya da başka bir menfaat sağlamak veya bunlara teşebbüs etmek. Ş., ceza hukuku açısından tehdit ile menfaat sağlamak cürmünü meydana getirir. Ş.'ın müeyyidesi; teşebbüs halinde kalsa bile, bir seneden üç seneye kadar hapis ve 500 liradan 2 000 liraya kadar ağır para cezasıdır (Türk Ceza Kanunu, Md. 192).

ŞANZIMAN : bk. VİTES KUTUSU.

ŞAP (Potasyum - alüminyum Ş.'ı, potasyum Ş.'ı potasyum - alüminyum sülfat), kimyasal formül olarak $K_2Al_2(SO_4)_4$. 24 H_2O veya iki eşit kısma ayırmak suretiyle KAl $(SO_4)2$. 12 H_2O biçiminde ifade edilebilir. Renksiz, saydam sert oktaeder veya beyaz kristalen toz halindedir. Ateşte orta derecede kızdırıldığında, bütün kristal suyu giderilmiş olur ve yanmış Ş. (Alumen ustum) oluşarak beyaz kabuk veya toz biçimine girer. Özgül ağırlığı 1,94 olan Ş., su içinde erir, alkolde ise erimez, 100 gr suda :

0°C de	10° de	20° de	30° de	40° de
5,7	8,5	12,03	18,5	25

50° de	60° de	70° de	80° de
36,78	58,5	94,38	195 g

Ş. erir. Çözelti, hidroliz dolayısıyla belirgin biçimde asit reaksiyon gösterir. Sulu Ş. çözeltisinden, özgül ağırlıkları 1,75 olan ve 92,5°C de kristal su içinde eriyen renksiz, ekşimsi buruk tadı olan oktaeder kristalleri oluşur. Ş., ikili veya karışık bir tuzdur. Ş.'lı su çözeltisi içinde, yan yana K, Al ve SO_4 ionları tesbit edilebilir.

Yapılışı : Saf kil veya kaolenin sülfürik asit ile birlikte ısıtılması ile oluşan alüminyum sülfat içine potasyum sülfat ilâve edilerek kristalleşmeye terk edilir.

Kullanım yerleri : Eski çağlardan günümüze kadar sepicilikte, kumaş boyama işlerinde, boyayı tesbitte uygulama alanı bulur. Kurşun tuzu ile zehirlenmelerde, hastaya verilen 2 gr kadar Ş., midede çözülmez, bu sebeple de zehirli olmayan kurşun sülfatına dönüşür. Ş., ayrıca, kâğıt zamklamasında, tıraş sırasında kanama durdurmada kullanılır. Günümüzde birçok kullanım yerlerinde Ş.'ın yerini, daha ucuz olan alüminyum sülfat almıştır. Potasyum Ş.'ı, mineral olarak, Alunit adı altında tabiatta bol miktarda bulunur. İçlerindeki değişik bileşenlere göre Ş.'lar, aşağıda belirtilen formüllerle ifade edilirler :

Alüminyumlu Ş. : $M2SO_4$. $Al_2(SO_4)_3$. 24 H_2O, amonyaklı Ş. : $(NH_4)_2SO_4Al_2(SO_4)_3$. 24H_2O, potasyumlu Ş. : K_2SO_4. $Al_2(SO_4)_3$. 24 H_2O, demir ve amonyaklı Ş. : $(NH_4)_2SO_4$. $Fe_2(SO_4)_3$. 24 H_2O, magnezyum ve alüminyum Ş.'ı : $MgSO_4 . Al_2(SO_4)_3 . 24H_2O$, sodyum Ş.'ı : $Na_2SO_4 . Al_2(SO_4)_3 . 24H_2O$, krom ve potasyum Ş.'ı : $K_2SO_4 . Cr_2(SO_4)_3 . 24H_2O$, krom ve sodyum Ş.'ı : $Na_2SO_4 . Cr_2(SO_4)_3 . 24H_2O$. (E. Ediger)

ŞAP HASTALIĞI (Fr. Fièvre aphteuse, İng. foot and mouth disease, Alm. Maul und Klauenseuche), koyun, sığır gibi çift tırnaklı hayvanlarda yüksek ateş, ağızda, deride, tırnak aralarında içleri sulu kabarcıklar görünmesiyle ve yüksek ateşle beliren, çok zararlı, salgın bir hastalık. 8-12 milimikron çapında bir virüsün hayvanları bulaştırmasından ileri gelir. Virüs hücre parazitidir. Muhakkak canlı hücrede yaşar.

Ş. H. insanlara nadir olarak hayvanlardan geçer. Virüs ağızdan girer. Hastalık 5 - 10 günlük kuluçka devrinden sonra birdenbire yüksek bir ateşle başlar. Bulantı, kusma ve ishal vardır. Ağız içinde, el ve ayaklarda yanmalar hissedilir. Birinci hafta içinde buralarda içi cerahatle dolu ağrılı kabarcıklar oluşur, sonra bunlar patlayarak yaralar meydana gelir. Hastalık 2 - 3 hafta devam eder. Yerinde iz bırakmadan yaralar iyileşir.

Tedavide virüse karşı özel bir tedavi yoktur. Yaralar temiz tutulmalıdır.

ŞAPKA, genellikle sokakta kullanılan başlık. Kumaş, hasır, kürk, fötr gibi çok çeşitli maddelerden yapılır; biçimleri ise sayılamayacak kadar çeşitlidir.

Ş. tarih öncesi zamanlardan beri, insan giyiminin vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Hayvan kürkü veya derisiyle örtünmeyi akıl eden insan, yine bir deri parçasıyla da başını örtmeyi akıl etmiş olmalıdır. Sonraları Ş., insan giyiminin bir parçası haline gelmiş, Ş. modaları doğmuş, insanın sosyal yapıdaki yerini gösteren bir unsur halini almıştır.

Eski Roma mitolojisinin haber tanrısı Mercurius, çok eski bir heykelde, başında Ş. ile tasvir edilmiştir. Eski Atina ve Roma'da zanaatkârlar sınıfı genellikle kep giyerdi. Yunanistan'da *pilos*, Roma'da *pilleus* denen bu kep, koni biçimindeydi ve gerekirse kulakları içine alacak şekilde indirilebiliyordu; genellikle fötrden yapılır ve başa iyice intıbak etsin diye kenarına bir bant geçirilirdi. Romalılarınki ise pleb sınıfının alâmetiydi ve hürriyetini kazanan kölelere giydirilirdi.

Yüksek sınıflar, çok kötü hava şartları veya seyahat halleri dışında Ş.'sız gezerdi. Kötü havalarda ise yassı bir başlık giyerlerdi. Yunanistan'da *petases*, Roma'da *petasus* denen bu başlığın bir çene bağı vardı. Giyen kimse istemediği zaman başlığı geriye iter ve sırtına doğru sallandırırdı. Augustus, ileri yaşlarında asla *petasus*'suz dışarı çıkmamış ve böyle bir moda meydana getirmiştir.

Orta Çağda, şehirlilerin Ş.'sı kumaştan yapılırdı. Ayrıca erkekler ve kadınlar başa gevşekçe tutturulan kukulete de giyerlerdi. XIV. yüzyılda Flandre'da kunduz Ş.'lar moda oldu, daha sonra bu Ş.'lar zengin İngilizler tarafından kullanılmaya başlandı. Hasır Ş.'lar XVI. yüzyılda İtalya'da, XVII. yüzyılda İngiltere'de çok yayıldı. İngiltere'de daha çok modaya düşkün hanımlar bu Ş.'lara rağbet etti. 1760'larda Floransa'da meydana çıkan ipek Ş.'lar, 1810'da İngiltere'ye geçti. XIX. yüzyılın 2. yarısından sonra erkek Ş.'ları standardlaştı. Erkekler için fötr Ş.'lar ve kasket yaygınlaştı. 1960'lardan itibaren

Avrupalı ve Amerikalı Ş. yapımcıları çalışmalarını daha çok gençlere hitap edecek tipte Ş. yapımı üzerinde yoğunlaştırdılar.

Kadın Ş.'larına gelince, bu konu geniş ölçüde moda konusudur ve yıldan yıla, mevsimden mevsime büyük değişiklikler, çeşitlilikler gösterir.

Türkiye'de, imparatorluk döneminde çeşitli başlıklar kullanılmıştır. Başlıklar genellikle, şahsın cemiyet içindeki mevkiini gösterecek biçimlerde olurdu. İmparatorluğun son yüzyılı içinde fes (b. bk.) kullanılmaya başlanmış ve büyük bir yayılma alanı bulmuştur. 1935'teki Ş. kanununun çıkmasına kadar fes, en yaygın Ş. olarak büyük ölçüde kullanılmıştır. Atatürk, 24 ağustos 1925'teki Kastamonu seyahati sırasında, başında bir Panama Ş.'sı olduğu halde halkın huzuruna çıkmış, gerek Kastamonu'da gerek İnebolu'da söylediği nutuklarda kılık kıyafette ve başlıklarda birlik olması lüzumundan söz etmiştir. Daha sonra Ş. kanunu çıkarılarak fesin kullanılmasına son verilmiştir. Bk. ŞAPKA KANUNU.

ŞAPKA KANUNU, Türk vatandaşlarının şapka giymelerini düzenleyen 25 teşrinisani 1341 (1925) tarih ve 671 sayılı kanun. Ş. K.'nun 1. maddesine göre, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri ile genel, özel ve yerel yönetime ve bütün müesseselere mensup memurlar ve müstahdem Türk milletinin kabul etmiş olduğu şapkayı giymek zorundadır. Türkiye halkının umumî serpuşu şapkadır. Buna aykırı bir geleneğin devamını hükûmet yasaklar.

Ş. K.'nun koyduğu yasak ve mecburiyetlere aykırı hareket edenler iki aydan altı aya kadar hafif hapis veya bin liradan beş bin liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılır (Türk Ceza Kanunu, Md. 526 fk. 2).

1961 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 153. maddesi, Ş. K. hükümlerinin bu Anayasa'ya aykırılığı iddiasının kabul edilemeyeceği temel kanunlardan biri olarak sayılmıştır.

ŞAPKAREV, Kuzman (Ohrid 1834 - Sofya 1909), Bulgar folklor ve etnografya uzmanı. 1855 - 1884 yılları arasında Makedonya'nın muhtelif yerlerinde öğretmenlik yapmıştır. Makedonya'da Bulgar, Sırp, Arnavut ve Türk halk edebiyatı örnekleri toplamıştır. 1884'te Bulgaristan'a göç eden Ş., Bulgar dergilerinde birçok yazılar yayınlamıştır. En büyük eseri *Sbornik ot bălgarski narodni umotvoreniya* (Bulgar halk edebiyatı dergisi) [3 bölüm, 1891 - 1894] adı altında çıkmıştır. Ş., yazıya geçirdiği halk edebiyatı örneklerinde ağız özelliklerini muhafaza etmiştir.

ŞAPOLYO, Enver Behnan (İstanbul 1900 - Ankara 1972), tarihçi ve yazar. İstanbul Lisesi ve Muallim Mektebi'ni bitirdikten sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarih bölümünden mezun oldu. Millî Mücadelenin ilk yıllarında İstanbul'dan Ankara'ya geldi. Yirmi iki yaşlarında iken gazeteciliğe başladı. "Öğüt", "Yeni Gün", "Hâkimiyet-i Milliye", "Babalık", "Tanin", "Cumhuriyet", "Son Telgraf", "Akşam" gazetelerindeki yazılarıyla ün kazandı. Ayrıca Ankara, İstanbul ve Konya liselerinde tarih öğretmenliği yaptı.

Tarih ve edebiyatla ilgili eserleri : *Ziya Gökalp, İttihad-ı Terakkî ve Meşrûtiyet Tarihi* [1943], *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele tarihi* [1944], *Türkiye Cumhuriyeti tarihi* [1950], *Kuvayı Millîye tarihi* [1958], *Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadelenin iç âlemi* [1965], *Kurtuluş Edebiyatı tarihi, Onuncu Yıl.*

ŞAPSUG'LAR, Kuzey Kafkasya'da yaşayan yerli boylardan birine verilen ad. Bk. ADİGE.

ŞAPŞAL, Süreyya (Polca yazılarda kullandığı ad : **Hadzy Seraja Szapszal;** Bahçesaray, Kırım 1873 - Vilnius 1961), Karay hahamı ve dil bilgini. Lise öğrenimini Petersburg'da yaptı. 1894'te Petersburg Üniversitesinin Doğu Dilleri Fakültesine yazıldı. Bu fakültede Ş., P. M. Melioranskiy (b. bk.)'nin yanında çalıştı. 1899'da Doğu Dilleri Fakültesini bitiren Ş., 1901'de Azerî ve Fars dilleri üzerinde çalışmak üzere İran'a gitti. İran hükûmetinin teklifi üzerine Tebriz'de Lukmaniye okulunda Rus dili öğretmenliği yaptı. 1908'de Petersburg'a dönen Ş., 9 eylûl 1909'da Doğu Dilleri Fakültesinde Türk dili lektörlüğü görevine getirildi. Aynı zamanda Dış İşleri Bakanlığında tercümanlık ve Asya Departmanında Azerî öğretmenliği de yaptı. Bu sırada birtakım Rus bilim kuruluşlarında yer alan Ş., 1915'te Karay hahamlığına seçildi. 1919'da Kırım'dan Kafkasya'ya, oradan da Türkiye'ye (İstanbul'a) kaçmak zorunda kaldı. İstanbul'da bir bankada mütercim olarak görev alan Ş., ilmî çalışmalarını da sürdürdü.

1928'de Ş. o zaman Polonya'ya bağlı olan Wilno (Vilnius) şehrine giderek hem hahamlık hem de öğretmenlik yaptı. 1930'da Lwów Üniversitesi Ş.'a doğu dilleri doktorluğu unvanını verdi. 1939'da da Wilno Üniversitesi onu doğu dilleri profesörlüğüne seçti. 1940'ta hahamlık görevinden ayrılan Ş. Wilno'da Karay tarihi üzerinde çalışmalar yapmış, Karayların maddî kültür kalıntılarını ve yazma eserlerini toplamıştır.

Ş.'ın Türk dili alanında en büyük çalışması *Próby literatury ludowej turków z Azerbajdżanu perskiego* [Kraków 1935] adlı eseridir. (H. E.)

ŞARAP, mayalanmış üzüm suyu. Kuzey Amerika'ya ve Birleşik Devletler'in doğu kesimine mahsus olan bazı cinsler hesaba katılmazsa Ş. yapımında yalnız *Vitis* cinsinden bir tür üzüm olan *Vitis vinifera* kullanılır. *Vitis* cinsine son derece çeşitli üzümler girer. İnsanlığın ilk yazılı kaynaklarından, Ş. kültürünün daha o zamanlardan beri bilindiği ve dünyanın her yerinde, çok çeşitli lezzette, çok çeşitli Ş. yapıldığı anlaşılmaktadır.

Ş.'lar imal edildikleri bölgenin, daha da açık olarak imal edildikleri yerin adıyla anılır. Ş.'ların çeşitliliğini etkileyen başlıca âmiller, bölgenin iklim, toprak özellikleridir. Bunların yanısıra asmaların yetiştiği bağın topografik özellikleri, imalâtçıların yapım tekniği de Ş.'ların lezzetini etkiler. Bir bölgede herhangi bir üzüm cinsinden elde edilen Ş., aynı cins asmadan başka bir yerde elde edilen üzümden yapılan Ş.'a göre çok daha başka özelliklerde olur.

Ş.'ları tasnif için sadece menşe ve yer de kâfi değildir. İlk tasnif içim ve kullanılış yeri bakımından yapılır. Buna göre Ş.'lar üç kısımdır : 1. Sofra Ş.'ları, 2. kuvvetlendirilmiş Ş.'lar ve 3. köpüklü Ş.'lar. Bu tasnif, "şaraplaştırma" denen imalât tekniğine göre yapılmıştır.

Sofra Ş.'ları, üzümün sıkılmasıyla elde edilen suyun tabiî olarak mayalanması ile elde edilir; bu arada, belki, kontrollü ölçülerle, biraz maya, şeker veya pek az sülfür ilâve edilir. Kuvvetlendirilmiş Ş.'lara, mayalanmaları sırasında yine üzümden elde edilen bir miktar alkol ilâve edilir; böylece alkol dereceleri yükseltilmiş olur. Bunlara Türkiye'de vermut denir. Diğer ülkelerde vermutun yanısıra sherry, Marsala, Madeira vb. gibi çeşitler de vardır. Kuvvetlendirilmiş Ş.'ların alkolü % 16 ilâ % 23 arasında değişir. Tabiî Ş.'lar ya-

hut sofra Ş.'ında ise alkol nisbeti % 10 - % 15'ten fazla olamaz; çünkü alkol nisbeti bu dereceyi aşarsa, mayalanma kendiliğinden durur. Köpüklü Ş.'lar iki defa mayalandırılır. İkinci mayalanma şişenin içinde olur, bu mayalanma sırasında karbondioksit açığa çıkar. Bunların en tipik örneği şampanya (b. bk.) adı verilen içkidir.

Ş.'lar renklerine göre de tasnif edilir. Renk sınıflanmasına göre üç çeşit Ş. vardır : Kırmızı, beyaz ve pembe (rosé). Kırmızı Ş.'lar kara üzümden yapılır. Ş.'ın rengini, üzümün kabuğu verir, bu bakımdan Ş. yapılırken, istenen rengi alması için şıranın yeterli bir süre kabukla bir arada bulunması lâzımdır. Beyaz Ş.'lar, yeşilimsi kabuklu üzümden de, kara üzümden de yapılabilir. Eğer Ş., kara üzümden yapılıyorsa, o zaman şıranın, üzümün kabuğuyla fazla temas etmemesi, hemen ayrılması gerekir. Beyaz Ş.'lar yeşilimsi veya sarımsı olur. Pembe Ş.'lar, kabuğun, şıra ile kısa bir süre beraber bulundurulması sonunda elde edilir.

Ş.'lar sek veya dömi - sek olarak da ikiye ayrılır. Bu iki çeşit Ş. arasında lezzet farkı vardır; bu farka birleşimlerinde bulunan başka maddeler sebep olur. Sek Ş.'lar, içildikten sonra ağızda tatlılık hissi bırakmayan Ş.'lardır.

Ş.'lar aperitif olan, yani yemekten hemen önce veya yemeğin başlarında kullanılan Ş.'lar, sek sherry veya Maderia yahut sek veya dömi - sek vermuttur. Yemeğin sonunda içilenler daha çok dömi - sek Ş.'lardır. Beyaz ve rosé (pembe) Ş.'lar soğutulmuş olarak, kırmızılar oda sıcaklığında içilir.

Tarih : Ş.'ın tarihi Tevrat çağına kadar uzanır (Tekvin 9/20, 21). Eski Yunan'da Ş., siyah olur ve genellikle suyla beraber içilirdi. Su katılmadan içilmesi geleneklere ihanet etmek demekti. Teokritos'un belirttiği gibi, dört yıllık Ş.'lar çok iyi sayılırdı. Ş. o devirlerde fıçılarda veya içindekini sızdırmaz hale getirilmiş amforalarda *(amphorae)* muhafaza edilirdi. Roma devrinde de Ş.'ta büyük bir değişiklik olmadı. Ancak, servetin çoğalmasıyla iyi cins Ş.'lara daha çok önem verilir oldu. Horatius Falerinan Ş.'ının meşhur olduğunu ve bir tek yıla ait Ş. bilindiğini kaydeder. Ne var ki bütün bu dönemlerde Ş.'ın havayla teması tamamen kesilemiyordu. Bu bakımdan iyi Ş. yapımı ancak şişe ve mantarın kullanılmasından sonra elde edilmeye başlandı. Daha önceleri ahşap fıçılardaki Ş., ancak üç yıl dayanıyor, daha sonra bozuluyor ve kalitesini kaybediyordu.

Karanlık Çağ'da Ş. imalâtında ve elde edilen Ş.'ın kalitesinde daha önceki devirlere göre gerileme oldu. Romalılar Kuzey Afrika olsun, İspanya veya İngiltere olsun, iklimi müsait buldukları her yerde üzüm yetiştirmeye başladılar. Hristiyanlıkta Ş.'ın özel bir yeri olması bağlara büyük itina gösterilmesine yol açtı. İyi Ş.'ların ve meşhur bağların meydana çıkmasında papazların ve kiliseye fazla bağlı hükümdarların rolü olduğu muhakkaktır. Ancak mahallî ihtiyaç için her yerde rastgele üzümlerden yapılan Ş.'lar kalitesiz oldu.

Avrupa'da büyük pazarlar için asma yetiştirilmesi XII. yüzyıla rastlar. Orta Çağın sınırlı ulaştırması, bağların nehir yatakları boyunca yapılmasına yol açıyordu. Böylece Rhine, Garonne ve Loire çevresinde en iyi üzümler yetiştirilmeye başlandı. Bu tarihten sonra Avrupa'nın çeşitli bölgelerinin Ş.'ları yer yer üstün lezzetleriyle tanındı.

Ş.'ın muhafazasında şişe ve mantarın kullanılmaya başlaması, XVII. yüzyılın sonlarına rastlar. Her ikisinin kullanılışının gelişmesi de, şampanya ticareti yapan ve bu ticaretin babası sayılan Dom Pierre Pérignon sayesinde olmuştur. 1775'te, tamamen bir tesadüf olarak iyi Ş. imaline katkıda bulunan önemli bir keşif oldu. Asmanın üzerinde çürümeye terk edilen salkımlardan elde edilen Ş., başka hiçbir usulle elde edilen Ş.'ta bulunmayan bir lezzet kazanıyordu. Ancak bu "asîl çürüme" (Fr. pourriture noble) Fransa ve Macaristan'ın bazı bölgelerinde yetişen asmalara mahsustu.

Madeira'lı Ş. imalcileri 1755'te ilmî bir çalışmayla Ş.'larını kuvvetlendirmeye başladılar. Bu yeni keşif ve XVIII. yüzyılın sonundaki İngiliz - Fransız savaşları, limanlardan yapılan Ş. ticaretini çok geliştirdi.

Avrupa bağları 1863'te büyük bir filoksera âfetine uğradı. Fransa, Madeira ve Kanarya adalarında 10 000 000 hektarlık alanda bulunan bütün bağlar mahvoldu. Bu büyük hasar Kaliforniya'dan dayanıklı köklerin getirilmesiyle giderildi. Günümüzde filokseraya tutulabilecek asmalar pek nadirdir.

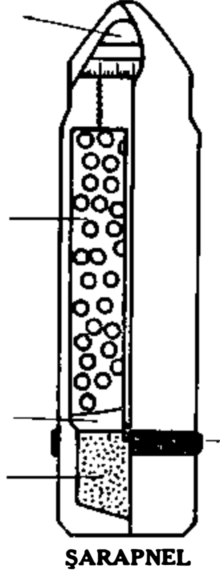
Dünyada Ş. üretimi yılda 300 000 000 hektolitrenin üzerindedir. En fazla Ş. imal eden ülkeler Fransa, İtalya ve İspanya'dır. Bu üç ülkenin ürettiği Ş., dünyada üretilen Ş.'ın aş. yu. yarısı kadardır. Önemli miktarda Ş. imal eden diğer ülkeler şunlardır : Yunanistan, Yugoslavya, Portekiz, Macaristan, Avusturya ve Batı Almanya.

Türkiye'de Ş. : Türkiye topraklarında, M. Ö. XVIII ve XVII. yüzyıllardan bu yana üzüm yetiştirildiği, Ş. imal edildiği bilinmektedir. Milâttan sonraki yıllarda da Ş. imaline devam edilmiş, Niğde, Ürgüp çevresindeki ilk Hristiyanlar buralarda üzüm yetiştirip Ş. yapmışlardır. Ş.'çılık böylece yüzlerce yıl devam etmiştir. Ancak Anadolu'nun Türkler tarafından fethi, Müslümanlığın Ş. içmeyi menetmesi bakımından buradaki Ş.'çılığı geriletmiştir. Osmanlı imparatorluğu devrinde zaman zaman içki yasağı olmamış, meyhaneler açılmışsa da zaman zaman çok katı yasaklar konmuş, yasaklara uymayanlar sert bir şekilde cezalandırılmışlardır. Başlıca yasaklardan biri Kanunî Sultan Süleyman, diğeri IV. Sultan Murad zamanında olmuştur.

Tanzimattan sonra Ş. yapımı üzerindeki baskı azalmaya başladı ve daha çok azınlıkların Ş. imalâtıyla uğraşmasına ses çıkarılmadı. Avrupa'daki büyük filoksera felâketi sırasında Türkiye'de Ş.'çılık gelişti ve ihracat başladı. Balkan Harbi ve I. Dünya Savaşı ile onu takip eden Millî Mücadele, Ş. yapımını yavaşlattıysa da, Cumhuriyet döneminde Ş.'çılık gelişmeye başladı. 1930'da 3 000 000 litre civarında olan üretim 1957'de 45 000 000 litreye yaklaştı.

Türkiye'de Ş. yapımı, 4250 sayılı inhisarlar kanunu ile devlet tekelinden çıkarılmıştır. Bu kanuna göre, kendi ihtiyaçları için, kendi mahsullerinden yılda 500 litreden fazla Ş. yapmayanlar serbest bırakılmış; ticaret maksadıyla büyük ölçüde Ş. imal edecek olanlar da bazı kayıtlara bağlanmıştır. Kanuna göre Ş.'ların başlıca özellikleri şunlardır : Ş., ancak taze üzüm ve şırasının mayalanmasıyla yapılır; elma, portakal vb. meyvelerden yapılan Ş.'lara meyve Ş.'ları denir. Bu esaslara göre yapılmış olan sofra Ş.'ları beyaz, pembe ve kırmızı olmak üzere üç cinstir. Tam mayalanmış sofra Ş.'ları sek, kısmen mayalanmış olanlar dömi - sek Ş.'tır. Bu gibi Ş.'lardaki alkol oranı % 10 ve % 11 (10 veya 11 derece) olmalıdır; köpüklü Ş.'ların köpüğü tabiî veya sunî CO_2 gazıyla sağlanır; kokulu Ş.'lar kırmızı veya beyaz Ş.'a çeşitli bitkisel maddeler ilâvesiyle elde edilir. Bunların alkol oranı 18 - 23'tür; çerez Ş.'ları veya likör Ş.'ının alkol derecesi en fazla % 17,5 olur; tıbbî Ş.'lar, içinde çeşitli ilâçlar katılmış Ş.'lardır. Bu kanuna göre, Ş. imalcileri, Gümrük ve Tekel Bakanlığının denetimi altında çalışırlar.

ŞARAPNEL, içerisi yuvarlak madenî misketlerle doldurulmuş ve patladığı zaman dağılarak civarındakileri öldüren veya yaralayan bir cins mermi. 1784 yılında İngiliz yüzbaşılarından (sonraları general) Henry Shrapnel (1761 - 1842) tarafından icat edilmiştir. İlk icadında dökme demirden içi boş ve küre şeklinde yapılan bu mermiye doldurulan misket taneleri, mermi içindeki kara barutun yanmasıyla merminin patlaması sonunda etrafa dağılarak açık arazide bulunanlara fazla zayiat verdiriyordu. Sahra savaşlarında düşmana fazla zayiat verdirmesi sebebiyle bu cins mermiler 1803'te İngiliz ordusunca kabul edilmişti. Zamanla mermiler küre şeklinden uzunca silindir şekline dönüştürülünce Ş.'ler de silindir şeklinde yapılmağa başlandı. Balkan ve I. Dünya Savaşlarında Türk ordusu düşman Ş.'lerinden çok zayiat vermiştir. I. Dünya Savaşında bir ara uçaklara karşı da kullanılan Ş.'ler açık arazide savaşan piyade kıtalarına çok müessir olmuşlarsa da, tanklara ve kapalı yerlerdeki kıtalara karşı tesirli olmamıştır. I. Dünya Savaşında İngiliz ordusu düşmana taarruzlarında evvelâ çok miktarda Ş. kullanma taktiği uygulamıştır.

ŞARAPNEL

Bugünkü Ş. mermileri dış şekilleri itibariyle diğer mermilerden farksızdırlar. Üst kısımlarında saniyeli bir tapaları vardır. Merminin içi boş olarak yapılmış ve bu boş kısma misketler yerleştirilmiştir. Misket bölmesi ile patlayıcı kara barut bölmesi arasına bir diyafram monte edilmiştir. Bu diyaframın altına kara barut yerleştirilir. Tapa mermi atıldıktan sonra istenilen süre bitiminde ateşleme makanizmasını faaliyete getirir ve kara barut yanar ve ince kenarlı olan mermiyi parçalar. Mermi içinde meydana gelen tazyik dolayısıyla misketler etrafa dağılır ve tesadüf ettiği kişileri öldürür veya ağır yaralar. (V. Z. Dümer)

ŞARBON (Fr. Charbon, İng. anthrax), ot yiyen hayvanların, özellikle sığır, koyun ve atların akut bir hastalığı. Halk arasında çoban çıbanı, kara kabarcık da denilir. İnsanlar hastalığı hayvandan veya onların mahsullerinden alırlar. Mikrop deriden girerse, karakteristik lokal bir çıban (pustula maligna) yapar. Etrafına yayılırsa şişlik (ödema maligna) olur. Kan dolaşımına karışırsa iç organ hastalıkları ile sonuçlanır. Bakteri sporlarının teneffüsle alınması sonucu zatürree, mikroplu etlerin yenilmesi ile de ağır bir bağırsak enfeksiyonu oluşur.

Ş. hastalığının mikrobu Bacillus anthracis'tir. Kapsüllü, sporlu, bambu kamışı görünüşünde basillerdir.

Ş. insanlar arasında meslek hastalığı şeklinde görülür. Hayvanlar ile meşgul olan köylülerde, kasaplarda, derici, hallaç ve nadiren veterinerlerde rastlanır. Ş. mikrobunun sporları hasta hayvanların dışkıları ile harice çıkar. Bu suretle meralara, tarlalara yayılır. Burada otlayan hayvanlar arasında salgın yaptığı gibi, toz ve toprakla temas sonunda veya sineklerin aracılığı ile hayvanlarla hiçbir ilgisi bulunmayan insanlara da bulaşabilir.

Vakaların çoğunda deri Ş.'u olur. Yaralar elde ve yüzdedir. Bir de göz etrafında oluşan hastalığa çok rastlanmaktadır. Bu vakalar tırnakların arasında taşıdıkları sporları kaşıma sonucu kendi kendilerine bulaştırırlar.

Hastalığın kuluçka devri giriş kapısına göre değişiktir. 1 - 10 gün arasında değişir.

Ş., ekseriya öldürücü bir hastalıktır. Korunmak için önce hayvanlardan bu hastalığın kaldırılması icap eder. Hasta hayvanlar öldürülerek yakılmalı veya kireçli çukurlara gömülmelidir. Bulaşık olan otlaklar yakılır. Hasta insanlar tecrit edilir. Hastanın kullandığı eşyalar sterilize edilmelidir.

Tedavi : Yara antiseptik pomadlar ile pansuman yapılır. ve kapatılır. Ş. basilleri 42°C nin üstünde üremez. Bundan dolayı lokal sıcak tatbikat, fizik tedavi kullanılabilir. Yüksek doz penisilin tedavisi iyi gelir. Ayrıca Ş. serumu yapılır.

ŞAR DAĞI (Slavca adı : Şar planina), Yugoslavya'nın güney-batısında, Makedonya bölümünde bir dağ. Uzunluğu aş. yu. 80 km, genişliği 25 - 30 km dir. Yüksekliği Titov Vrh (Tito tepesi)'ta 2 760 m ye varır. Ş. D. 1 800 - 2 000 m ye kadar karışık ormanlarla kaplıdır. Ormanların seyrekleştiği yerlerde otlaklar vardır. Dağın yapısında eski şistler ve kireç taşları hâkimdir. Dik yamaçlardan çıkan sular, Vardar ve Drina ırmaklarına dökülür. Ş. D.'nda buzul kökenli birçok göller de oluşmuştur.

ŞARDAĞ, Rüştü (doğ. Haleb 1915), yazar, şair ve bestekâr. İstanbul'da ilk ve ortaokulu, Balıkesir Necati İlköğretmen Okulunu ve Ankara Gazi Eğitim Enstitüsünü bitirdi. Öğretmenlik yaptı, İzmir Belediyesinde görevler aldı. *Edebiyatımızda vatan duygusu* [1940], *Klasik şiirimiz* [1959] adlı eserleri yayımlandı. İran edebiyatından *Ömer Hayyâm'ın rubâileri* [2. bas. 1960], *Perîşan Baba Tâher ve çift beyit (rubâi)'leri* [1966], *Hâtif-i Isfahânî - Aşknâme (Tercî-i bend)* [1962] ve *Şirazlı Hâfız'dan gazeller* [1970] vb. adlı çeviriler yapan Ş., İran Şâhenşahlığından ödül aldı. Gazetelerde çeşitli konularda yazıları çıkan Ş.'ın, Türk sanat musikisi dalında besteleri de vardır.

ŞARİ DİLLERİ, Sudan - Gine dilleri (b. bk.) ailesine bağlı bir dil grupuna verilen ad. Bu grupta yer alan dillerin sayısı 15'tir. Ş. D. arasında Sarua (Çad cumhuriyetinde, Bagirmi dilinin güneyinde konuşulur), Bua (Sarua dilinin güneyinde kullanılır), Gaberi (Çad cumhuriyetinin güney ucunda, Şari ve Lagone ırmakları arasında konuşulur) gibi birtakım diller anılmaya değer.

ŞARİ - VADAY DİLLERİ, Sudan - Gine dilleri (b. bk.) ailesine bağlı bir dil grupuna verilen ad. Bu grupta toplanan dillerin sayısı 12'dir. Başlıcaları Gula (Merkezî Afrika Cumhuriyeti - Çad sınırlarında konuşulur), Bongo (Gula dilinin güneyinde, Merkezî Afrika Cumhuriyetinin kuzey bölümünde konuşulur), Nduka (Merkezî Afrika Cumhuriyetinde, Bongo dilinin batısında konuşulur), Sara (Nduka dilinin batısında, Çad - Kamerun sınırında konuşulur), Lis (Çad gölünün güney-doğusunda konuşulur) ve Bagirmi veya Barma (Çad cumhuriyetinin güney-batı bölümünde, Şari ırmağının doğusunda, Lis dilinin güneyinde konuşulur)'dır.

ŞARJÖR (Fr. Chargeur), tabanca, otomatik tabanca, hafif makineli tüfek, ağır makineli tüfek, küçük çaplı makineli topların mermilerinin içinde muhafaza edildikleri ve atış

esnasında namluya süratle mermi sürülmesini sağlayan mahfaza. Hafif silâhların bir el ile kullanılması ve diğer elin boş kalarak başka bir silâhı kullanmasını mümkün kılan çalışmalar XV. yüzyılda başlamış ve 1425 yılında ilk *pistol* meydana getirilmiştir. Tabancalarda süratli atış yapmak arzusu meydana çıkınca namlu sayısı çoğaltılmış ve bir mihver etrafında devir eden namlular el ile çevrilerek teker teker ateşlenmek sureti ile kısmî bir sürat elde edilmiştir. XIX. yüzyıl ortalarında namlu bire indirilmiş, fakat mermiler bir mihver etrafında devir eden bir silindir içerisine yerleştirilmeye başlanmıştır. 1830 - 1840 yıllarında meydana getirilen ve *revolver* adı verilen bu cins tabancalarla arka arkaya 6 veya 8 mermi atmak kabil oldu. Mermilerin yerleştirildiği ve içlerinde mermi yuvaları bulunan silindirler ilk tamburalı Ş.'ler oldu. Tabancalarda ilk madeni hartuç Avrupa'da 1853, Amerika'da ise 1871 yılında kullanılmaya başlandı. Madenî hartuçlu mermilerin Ş. içerisine yerleştirilmesi ve namluya sürülmeleri büyük kolaylıklar sağladı. Zamanla ayrı bir parça halinde madenden yapılan ve tabancaların kabzaları içerisine veya tetiklerin önündeki yuvalarına yerleştirilen Ş.'ler yapıldı. Bu cins Ş.'lerin içinde ve alt kısmında mermileri yukarı ve namluya doğru iten kuvvetli bir yay vardı. Ş.'lerin üst kısımları iki yandan hafif içeri kıvrık olduğundan mermilerin Ş.'den dışarı fırlamasının önüne geçilmiştir. Mermiler bu Ş.'lere üstten ve önden yay aşağı itilerek birer birer yerleştirilir. Bu suretle tabancanın cinsi ve Ş.'ün mermi alma kabiliyetine göre 6 veya 8 veya daha ziyade mermi Ş.'e yerleştirilir. Ş. tabancanın kabzası altındaki bir susta çekilmek suretiyle kabza içine yerleştirilir ve susta bırakılınca Ş. yerine sıkıca tesbit edilmiş olur. Tabanca mekanizması hareket ettirilerek ilk mermi namluya sürülür, diğer mermiler Ş. yayının tazyıkı ile yukarı itilerek birinci merminin atışını müteakıp sıra ile kendiliklerinden atışa hazır duruma gelirler. Tabanca, otomatik tabanca ve makineli tabancalarda, hafif makineli tüfeklerde, makineli toplarda çelik Ş.'ler kullanılır. Otomatik tabancalarda Ş.'ler tetiğin ön tarafındaki mermi yatağının altındaki yuvalarına takılırlar. Hafif makineli tüfeklerde Ş.'ler üstten ve yandan mermi yatağına sürülürler. Bazı tip makineli tüfeklerde Ş.'ler yuvarlak şekilde yapılmışlardır. Bu cins Ş.'lere tamburalı veya tambur Ş. denilir. Bu Ş.'ler de tüfeğe üstten takılır. Makineli toplarda da Ş.'ler üstten takılır. Ağır makineli tüfeklerde bezden yapılmış şerit Ş.'ler kullanılır. Şerit Ş.'lere mermiler, özel bir makine ile doldurulur. Bu makinelere de şerit Ş.'ü denilir. (V. Z. Dümer)

ŞARK ÇIBANI, halk arasında Haleb çıbanı adıyla anılan bir çıban. Bk. HALEB : Haleb çıbanı.

ŞARK MESELESİ : bk. DOĞU MESELESİ.

ŞARK (DOĞU) MUSİKİSİ, Batı musikisi dışında kalan Asya, Afrika ve Doğu Avrupa musikileri hakkında kullanılır. Daha dar bir anlamda da geçer. Meselâ bu çerçeveye Çin, Japon ve Hind musikileri dahildir. Şark, Avrupaya göre "Asya" demektir ve Uzak Doğu, Orta Doğu, Yakın Doğu diye üç kesime ayrıldığı halde, bir süreden beri Yakın Doğu'ya Orta Doğu denmektedir.

Uzak Doğu musiki sistemlerinin Türk musikisi ile hiçbir ilgisi yoktur. Uzak Doğu'da Çin musiki sistemi vardır. Japon sistemi bundan çıkmadır. Orta Doğu'nun güneyindeki Hind musiki sisteminin de Türk musikisi sistemi ile ilgisi yoktur. Fakat Türk musikisi sistemi, Hind musikisini, bulunduğu yarımadadan güneye itmiş ve kuzeyde hâkim olmadığı yerlerde bile tesirler bırakmıştır. Türk musikisi sisteminin Asya'nın büyük kısmına yayıldığı gibi, Doğu Avrupa ve Kuzey Afrika'ya da hâkim olduğu açıktır. Ş. M. adı, "şark şiiri", "şark sanatı" adları gibi, "İslâm musikisi" mânasında da kullanılmıştır. Hattâ yalnız üç büyük İslâm milletinin (Türk, Arap, Fars) musikilerinin heyet-i umumiyesi için de kullanılmıştır.

ŞARKI, divan edebiyatında kullanılan bir nazım şekli. Dört mısralık kıtalardan meydana gelir. Bu bakımdan, divan edebiyatının klasik nazım şekillerinden olan murabbaa çok benzer. Başka bir deyişle, Ş. murabba şeklinin bestelenmek üzere yazılan türüdür. Ş.'larda temel kafiye her kıtanın 4. mısraında tekrarlanır. Genellikle kafiye düzeni şöyledir : aaaa - bbba - ccca - ddda. Bu temel kafiye kimi zaman ilk kıtanın 2. mısraında da bulunur. Böyle kıtalarda 1 ve 3. mısra kendi aralarında kafiyelidir. Bu durumda, ilk kıtanın 2 ve 4. mısraları, öteki kıtaların 4. mısralarında tekrar edilir. Tekrar edilen bu mısraa *nakarat* denir. Nakaratsız Ş.'lar da vardır. İlk kıtanın 3. mısraı kafiyesiz olan Ş.'lara da rastlanır. Ş.'lar genellikle 4 - 5 kıtadan meydana gelir. Ancak, son dönemlerde yazılan Ş.'larda kıta sayısının ikiyle sınırlandırılması bir gelenek halini almıştır.

Divan edebiyatında Ş. nazım şeklinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde halk türkülerinin ve halk edebiyatı nazım şekillerinden koşmanın etkisi olduğu söylenir. Halk şairlerinin divanlarında XVII. yüzyıldan sonra görülmeye başlayan ve aruzun belli vezinleriyle murabba şeklinde yazılıp özel ezgilerle okunan divan, selis, semai ve kalenderilerin etkisi olduğu da bir gerçektir.

Bestelenmek amacıyla yazılan Ş.'larda aruzun kısa, oynak ve canlı vezinleri daha çok kullanılmıştır. Özellikle mef' ûlü mefâîlü mefâîlü faûlün vezniyle yazılmış pek çok Ş. vardır.

Ş.'larda genellikle, oldukça sade bir üslûpla ve konuşma dilinin akıcılığı içinde aşk ve sevgili, sevgiliden şikâyet, içki ve eğlence gibi konular işlenmiştir. Bu konulara ilişkin olarak, en dokunaklı, en etkili sözler, miyan veya miyan - hane adı verilen Ş. kıtalarının 3. mısraına denk düşürülmüştür.

Divan edebiyatında Ş. nazım şeklini ilk deneyen şairlerden biri Nazim (ölm. 1727)'dir. Bunda, Nazim'in musikişinas olmasının etkisi de vardır. Nazim, kendinden önceki ve çağdaşı olan şairlerin divanlarında bulunmayan bu türden dokuz Ş. yazmıştır. Ancak, bu türün en güzel örneklerini Nedim (b. bk.) vermiştir. Enderunlu Vasıf (b. bk.) da Ş. türünün belli başlı temsilcilerindendir. Çağımızın aruzu kullanan son şairlerinden Yahya Kemal Beyatlı (b. bk.)'nın da çok başarılı Ş.'ları vardır. (C. Dilçin)

ŞARKI, Türk musikisinin mâruf kompozisyon şekli. Küçük bir söz eseri formudur. Türk musikisinde en çok kullanılmış formdur. Batı musikisinde umûmiyetle lied'in karşılığıdır. Türk halk musikisindeki mukabili türkü (b. bk.) formudur.

Ş.'lar ekseriya küçük usuller ile ölçülürler. Son yüzyıllarda büyük usullerden yalnız Evsat, Ş. için kullanılmıştır. Daha eskiden başka büyük usuller de kullanılmış olmakla beraber, Evsat dışında başka büyük usulle ölçülen hiçbir Ş. zamanımıza gelmemiştir. Bunların ezberlenmesi nisbeten zor olmakla beraber (eskiden usul vurularak okunurdu), sonra-

dan küçük usullü Ş.'ların yanında rağbetten de düşmüşlerdir. Küçük usullerden bazıları, zamanımıza kadar Ş. için kullanılmamıştır. Elimizde besteleri ve notalarıyla mevcut Ş.'larda en çok Aksak usulünün çeşitli mertebeleri kullanılmıştır. Ancak, son zamanlarda - Aksak usulünü kullanamayan ve zor bulan - piyasa bestekârları Düyek usulüne düşmüşlerdir. Aksak'tan sonra en çok Curcuna usulü kullanılabilir ve Ağır Aksak Semâî, Aksak Semâî, Yürük Curcuna gibi mertebeleri de bu kategoride mütalâa edilebilir. Sonra Türk Aksağı'nı (Ağır Türk Aksağı çok nadirdir) sıraya koymak lâzımdır. Sofyân ve Semâî daha azdır. Semâî usulü, Türkçe bakımından kullanılması çok zor bir usuldür. Çok basit görünmesine rağmen, güfte taksîmi çok zor Evsat (ve Yürük Evsat), Ş. Devr-i Revânı (ve Ağır Ş. Devr-i Revânı), Devr-i Revân (ve Ağır Devr-i Revân) usulleri nadirdir. Aksak Evferi, Curcuna Evferi, Raks Aksağı, Oynak ve Devr-i Tûrân usullerinde her birinde ancak birçak sayılı Ş. mevcuttur.

Şu halde, Ş., çok defa ve özellikle büyük usullerle ölçülen Beste ile yalnız belirli ölçülerle ölçülen Semâî formlarından - bazı küçük usuller müşterek olmasına rağmen - usul bakımından fark edilir. Ş.'da terennüm olmaması ve üslûbun Beste ve Semâî'de değişmesi ve klasikleşmesi de diğer farklar arasındadır. Beste ve Semâî, birçok Ş.'nın hafif güftesini kaldırmaz. Üstelik vezin ve form ayrılığı da vardır. Ş.'da güfte arûzun yanında hece vezninde, hatta serbest vezinde olabilir. Beste ve Semâî'de arûz şarttır. Beste ve Semâî güftesi gazel formunda olduğu halde, Ş. güftesinde gazel az görülür.

Ş.'ların pek çoğunda, klasik Türk şiirinin, bestelenmeye mahsus Ş. formu kullanılır. Türk şiirinde bu şekil Nedîm ile büyük rağbet kazanmış, sonra Galip, Fâzıl, Vâsıf, nihayet Yahya Kemal'in Ş.'ları, büyük takdir görmüştür. Ş. formunun klasik murabba formundan farklı, daha basit ve açık bir dille yazılması, daha hafif konuların ele alınmasından ibarettir. Hece vezni ile yazılmaz; yazılırsa türkü olur. (Nedîm' in böyle bir türkü'sü bile vardır). Arûz'un basit, hemen anlaşılabilir bir âhenge sahip kalıpları ile yazılır. (Y. Ö.)

ŞARKIŞLA, Sivas iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 2 619 km², nüfusu 64 900 (1980)'dır. Üç bucağı (Akçakışla, Altınyayla, Ortaköy) ve belediyesi bulunan dört yerleşme yeri vardır. İlçe merkezinin nüfusu 12 611 (1980)'dir. İlçede 2 000'den çok nüfuslu dört, 1 000'den çok nüfuslu üç yerleşme yeri vardır. Köylerin çoğu 200 - 500 nüfusludur. İlçenin güneyinde Kayseri'nin Pınarbaşı, batısında Yozgat'ın Akdağmadeni ilçeleri, güney-batısında Sivas'ın Gemerek, kuzeyinde Yıldızeli, doğusunda ilin merkez ilçesi ve Kangal ilçesi vardır. Ş., eski ilçelerdendir (1873).

İlçe arazisi, Yukarı Kızılırmak bölgesinin bir bölümünü içine alır. Burada birbirine paralel ve kuzey-doğu - güney-batı uzanışlı iki çukurluk (Ş. düzlüğü 1 200 m ve geniş Kızılırmak vadisi 1 150 m) ile bunlar arasındaki alçak dağlık tepelik yerler (1 500 - 1 600 m), kuzey-batıda Akdağ (2 300 m)'ın doğu yamaçlarına, güney-doğuda 1 700 - 1 800 m yüksekliğindeki dağlık yerlere uzanır. Bu uzanışı ile 80 km ye yakın bir mesafeyi içine alır. Ş. çukur düzlüğü yer yer ova biçimi gösterir, Neojen tabakaları ile örtülü bulunur. Daha doğudaki Deliilyas düzlüğü de buna benzer. Alüvyonlar ile örtülü Kızılırmak vadisi, geniş bir çukurluk halinde uzanır. İlçede "jipsli seri" denilen tabakalar (Oligo - miyosen), Eosen tabakaları, Neojen arazisi, yer yer volkanik örtü (bazalt) bulunmaktadır. Jips tabakalarının kalın olduğu yerlerde karstik şekiller de vardır. Ş. düzlüğü güneyinde Mezozoik ofiolitli arazi de geniş yer tutar.

İlçenin başlıca akarsuları, Kızılırmak'ın buradaki kesimi (50 km) ile buna dökülen ve güney-doğudaki dağlardan beslenen Boğazdere, Üçgülüç deresi ve Akdağ'dan inen Bozhüyük deresi ile daha birçok derelerdir.

İlçede kışlar soğuk ve sert, karlı, yazlar sıcak ve kurak geçer. Kış ve bahar aylarında sıcaklığın 0°C ın altına düştüğü, hatta — 5° ın aşağısına indiği, don olduğu çok olur (10.2.1969'da — 32°C). Kar kalınlığı 30 - 65 cm yi bulabilir. En yüksek sıcaklıklar ise temmuz ve ağustosta 35° - 37° yi bulur. Yıllık yağış miktarı 442 mm dir. En yağışlı aylar kış ve ilkbahar aylarıdır. Temmuz, ağustos ve eylül ise kurak geçer (ağustos 7 mm yağış). İlçe arazisinin çok yeri bozkırdır. Sadece kuzey-batıdaki dağlarda yer yer ormanlar vardır (çam, meşe).

İlçede başlıca geçim kaynakları, başta tarla tarımı (buğday, arpa) olmak üzere hayvancılık, yer yer meyvecilik, sebzecilik, yün dokumacılığı (kilim) dır. Elde edilen buğday ve arpa Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından satın alınır. Bu ofisin istasyonda bir silosu vardır. Hayvan ve ürünleri (yağ, peynir, yün, yapağı) başka yerlere de gönderilir. Arıcılık ve kümes hayvanları yetiştirme işlerinde de gelişme başlamıştır. İlçede iyi cins yarış atları yetiştirilmiştir. Çiftçilik eski şekilde yapılmakla beraber (karasaban) tarımda traktör ve başka tarım aletleri de çağalmıştır. İlçede un değirmenleri vardır.

İlçe merkezi Ş. (eski adı : Tonus), Sivas - Kayseri kara ve demir yolu boyunda, küçük bir tepenin yamacında kurulmuş bir küçük şehirdir. Yüksekliği 1 100 m dir.

Ş., dar birer kara yolu ile Akçakışla, Ortaköy ve Altınkaya'ya kadar bağlanmış, Pınarbaşı'ya da böyle bir yol yapılmıştır. Demir yolu istasyonuna 1 km uzaklıktadır. İstasyon ve Sivas caddeleri, şehrin başlıca yollarıdır. Modern yapılar bu caddelerdedir. Belediyesi 1877'de kurulmuştur. İmar planı, elektriği, içme suyu, orta ve ilk okulları (şehirde 3 ilkokul, köylerde 95), sağlık merkezi, çarşısı, haftalık pazarı, lokanta ve gazinoları, hanları, park ve fidanlığı vardır. İlçenin türlü yerlerinde hüyükler bulunmaktadır. Akçakışla bucağında Alaman Çermiği adlı bir ılıca vardır. (R. İzbırak)

ŞARKÎ ANADOLU MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ: Mondros mütarekesinden sonra galip devletlerin, Osmanlı İmparatorluğunu, özellikle de Türklerin öz yurdu Anadolu'yu, birtakım Hristiyan topluluklara peşkeş çekmek düşünceleri arasında Doğu Anadolu vilâyetlerinden altısını da Ermenilere bırakarak bir Ermeni devleti yaratmak tasarısı vardı. Ermeniler mütarekenin ardından hemen harekete geçmişler ve Kars'ta İngilizlerin müdahalesiyle bir Ermeni devletinin temellerini kurmaya başlamışlardı. Bu gelişme Doğu Anadolu halkı üzerinde büyük bir heyecan ve endişe yaratmıştı. Öte yandan İstanbul basını da adeta Ermenileri mazur gösteren ve daha önce Ermenilere karşı izlenen politikayı tenkit eden makaleleriyle halkı umutsuzluğa doğru götürüyordu. Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın gözlerinden rahatsız olmak dolayısıyla halkla temaslarını tamamen kesmesi, Hasankale'de oturan Tümen komutanı Rüştü Bey'in büyük bir bedbinlik içinde herhangi bir millî konuya eğilmek gereğini duymaması çevre

halkın umutsuzluğunu daha da artırıyordu. İşte bu durumdan tedirgin olan Erzurumlu Hoca Raif Efendi, İstanbul'a gelerek ortamın bu halini Süleyman Nazif Beye anlattı. Meseleyi çok ciddî bulan Nazif Bey, Hoca Efendi ile beraber önce gazete idarehanelerini dolaştılar ve Ermeni davasında Türk gazetecilerini uyarmaya çalıştılar ise de bundan bir sonuç alınamayınca, bu davayı savunacak siyasî bir cemiyet kurma yoluna yöneldiler. Beyrut eski valisi İsmail Hakkı, Yemen eski valisi Mahmud Nedim, Ağrı milletvekili Şefik, Diyarbakır milletvekili Zülfü, Feyzi, Süleyman Nazif ve Cevad Beyler ile Hoca Raif Efendiler 4 aralık 1918'de Vilâyat-ı şarkiye Müdafaa-i hukuk-i Milliye Cemiyeti'ni kurarak başına Mahmud Nedim Bey'i getirdiler.

Cemiyet üyelerinin yaptıkları birkaç toplantıdan sonra aldıkları kararlar şöyle özetlenebilir :

1. Doğu vilâyetleri Müslüman, yani Türk topraklarıdır.
2. Bölgede Ermeniler öteden beri küçük bir azınlıktır.
3. Bölgede soy kırımını Ermeniler başlatmıştır. Türkler ancak nefis müdafaasında bulunmuşlardır.

Bu esasları yurt içinde ve dışında duyurmak ve kabul ettirmek için Fransızca bir gazete ile Türkçe "Hadisat" gazetesinin yayınına karar verildi. Cemiyet ilk kez 10 mart 1919' da Erzurum'da Hacı İsmail Efendizade Tevfik, Hakkızade Hacı Fehim, Müftü Solakzade Sadık, binbaşılıktan emekli Süleyman ve Haydar, Gümrük mütevellisi Cazım, Genç Ağazade Hüseyin Avni, Recebzade Hacı Hafız, Namık Efendizade Ahmed, Kobalzade Ahmed, Dursun Beyzade Cevad bey ve efendilerden oluşan ilk şubesini kurdu. Bundan sonra teşkilâtı köylere kadar yayma ve Ordu ile temas kararını aldı. Bu sırada 15. Kolorduya Kâzım Karabekir Paşa'nın tayin edilmesiyle Cemiyet, paşanın şahsında koruyucu bir baş ve güçlü bir el bulmuş oldu. 5 mayıs 1919'da ise Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyetine, Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Bitlis, Van ve Erzincan şubelerine birer yazı yazılıp İstanbul'daki merkezin muvafakati ile Erzurum veya Diyarbakır'da bir toplantı yapılarak faaliyetlerin bir düzen içinde yürütülmesi teklif edildi.

Kısa bir süre sonra Samsun'dan Anadolu'ya çıkan Mustafa Kemal Paşa için Cemiyet, en önemli dayanaklardan biri oldu. 3 temmuz 1919'da Erzurum'un Ilıca mevkiine geldiğinde onu, Cemiyet'ten bir yehet ile Kâzım Karabekir Paşa ve maiyeti karşılamıştı. Erzurum'a halkın ve ordunun samimî sevgi gösterileri arasında giren Atatürk, ertesi gün Cemiyeti ziyaret ederek toplanacak kongre üzerine bilgi edindi. Daha sonra Erzurum kalesi muhafızlığı binasında yapılan iki toplantı sonunda, toplantıda bulunanlar, teşkilâtın başına artık Üçüncü Ordu Müfettişliğinden ve askerlikten de atılmış ve istifa etmiş olan Mustafa Kemal Paşayı getirdiler ve ona kayıtsız şartsız tâbi olmaya namus sözü verdiler. 9 temmuzda ise Cemiyet onu "Mücahid-i muhterem Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine" başlığını taşıyan bir yazı ile "vezaif-i muhtelife-i vataniye ile mükellef olan Heyet-i faale reisliğine" getirdi. 23 temmuzda toplanan Erzurum Kongresinin aldığı kararların 9. bendinde Cemiyetin adı, "Vatanımızın maruz kaldığı elemler ve hâdiseler ile ve tamamen aynı maksatla vicdan-i millîden doğan cemiyetlerin ittihad ve ittifakından hasıl olan kütle-i umumiye" bu kere "Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" şeklinde değiştirildi. Yeni teşkilâtı çalıştıracak olan heyet-i temsiliye başkanlığına da Mustafa Kemal Paşa seçildi. Onun yapıcı ve azimli çalışmaları sonunda Cemiyet, kısa zamanda bütün Anadolu'ya yayılıp en kuvvetli siyasî kuruluş oldu. 11 eylül 1919'da sona eren Sivas Kongresinde ise bu millî teşkilât, bütün yurda teşmil edilerek Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (b. bk.) adını aldı. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞARKÎ TRAKYA CEMİYETİ : I. Dünya Savaşı sonunda Bulgar cephesinin birden çökmesi üzerine Trakya üzerindeki Türk hâkimiyeti de tehlikeye girmişti. Bunu sezenlerden Talât Paşa, Eylül 1918 sonlarında Berlin'den İstanbul'a dönerken Edirne valisi Zekeriya Zihni Beye Trakya'da halkın teşkilâtlanması gerektiğini telkin etmiş, bu haber şehirde yayılarak büyük bir umutsuzluğa yol açmıştı. Bu şartlar içinde önce İstanbul'da Edirne milletvekili Faik Kaltakkıran, Edirne Belediye Başkanı Şevket, Avukat Şeref (Aykut), tüccar Yolgeldili Kasım Efendi ve bunlara katılan Edirne'li yurtseverler 2 kasım 1918 günü Küçük Kınacıyan handaki Kasım Efendi yazıhanesinde toplanarak Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla bir siyasî kuruluş meydana getirmeyi kararlaştırdılar. Böylece fiilen doğan bu siyasî kuruluş Şeref Beyin teklifi üzerine Trakya - Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını aldı. 30 kasım 1918'de Edirne'de açıldı ve programını 7 aralık 1918 tarihli "Tasvir-i Efkâr" gazetesinde yayınladı. Trakyalılara yayınlanan bir beyannamede ise Cemiyet adını Trakya - Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi olarak belirtir. 7 kasım 1919'da Cemiyet Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (b. bk.)'ne katılmış ve onun nizamnamesini benimsemiş olduğu halde Doğu Trakya'yı muhtemel bir istilâya karşı korumak üzere Şevket Bey, Kasım Efendi, İsmail Bey, Şevket Bey (Ödül), Müftü Mestan Efendi, Ekrem Bey (Demiray), Dingiloğlu Şevket Bey, Ahmed Bey, Mustafa Asım Efendi, Hafız Emin Efendi'den oluşan Şarkî Trakya Müdafaa-i Hukuk teşkilâtını meydana getirdi. 9 mayıs 1920'de Edirne'de yapılan kongrede Batı Trakya davası Doğu Trakya geleceğiyle birleştirilerek daha belirli bir hüviyet almıştır. Ancak 20 temmuz 1920'de başlayan Yunan taarruzu sonunda Cemiyet faaliyetini durdurmak zorunda kalmış ve yeraltı teşkilâtına dönüşmüştür. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞARKÎ'LER (Cavnpûr Şarkî Sultanları), 1394 - 1479 yılları arasında Cavnpûr'da hüküm sürmüş olan bir hanedanın adı. Kurucusu Tuğlukluların son hükümdarı II. Mahmûd Şâh'ın hadım ağası ve veziri Hâce-yi Cihân Melik Server'dir. Efendisi Mahmûd Şâh adına, 1394'te Hindûların Ganga (Ganj) bölgesinde çıkardığı isyanı bastırarak Oudh'u zaptettikten sonra, sultan tarafından kendisine Melikü'ş - Şark (= Doğu meliki) lâkabı verilen Melik Server, Cavnpûr'da istiklâlini ilân ederek Delhi ile Bengal sultanlıkları arasında bulunan bölgenin hâkimi olmuştur. Hanedanın adı kendisine verilmiş olan *Melikü'ş - Şark* lâkabından gelmektedir.

Ş.'lerin kurucusu Melik Server 1399'da ölünce yerine bıraktığı manevî oğlu Mübârek Şâh, Timur'un Hindistan istilâsını takip eden karışıklıklardan faydalanarak, kendi adına para bastırıp hutbe okuttu ve tam bir bağımsız hükümdar oldu.

Mübârek Şâh'ın ölümünden sonra (1402), yerine geçen kardeşi İbrahim Şâh, Ş.'lerin en büyük hükümdarıdır. Onun kırk yıla yaklaşan saltanatı sırasında (1402 - 1440), Ş.'ler, servet ve kudretlerinin zirvesine ulaştılar.

İbrahim Şâh'ın oğlu ve halefi Mahmûd Şâh'ın sultanlığı sırasında (1440 - 1457) Delhi'nin Lodî sultanları ile savaşlar oldu ve Mahmûd Şâh, Behlül Lodî'ye karşı bir sefere hazırlanırken öldü.

Mahmûd Şâh'ın oğlu Muhammed Şâh, istibdadını o dereceye vardırdı ki kısa bir süre sonra (1457 - 1458) tahttan indirilerek, yerine kardeşi Hüseyin Şâh Ş. sultanı ilân edildi.

Ş.'lerin son sultanı Hüseyin Şâh, Hindûlara karşı başarılı askerî faaliyetlerde bulundu ise de, Gvalior'u ele geçiremedi. 1473'te Delhi topraklarına da akın yaparak bir ara Delhi kapılarına kadar ulaştı. Fakat uzun süren savaşlar sonunda, Delhi sultanı Behlül Lodî Hüseyin Şâh'ı mağlûp ederek Bengal'e sürdü. Böylece Cavnpûr da Delhi Sultanlığı'nın kontrolü altına girdi (1479).

Cavnpûr Ş. sultanları, XV. yüzyılda, hâkim oldukları bölgede, İslâm kültürünün gelişmesinde önemli rol oynamışlar ve Cavnpûr'da yaptırdıkları eserlerle İslâm mimarisinin güzel bir yerli ekolünün gelişmesinde yardımcı olmuşlardır. Bu hanedan devrinde Cavnpûr "Doğu'nun Şiraz'ı" olarak meşhur olmuştur. (K. Y. Kopraman)

ŞARKİYAT : bk. DOĞU BİLİMLERİ.

ŞARKÎKARAAĞAÇ Isparta iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü, 1 233 km², nüfusu 33 993 (1980)'tür. 27 köyü, 1 bucağı (Yenişar Bademli) ve belediyesi bulunan 5 yerleşme yeri vardır. İlçe merkezinin nüfusu 5 905'tir. İlçede iki kasaba (Çarıksaraylar, 3 955 nüfuslu, Çiçekpınar, 2 852 nüfuslu) ile 1 000'den çok nüfuslu 5 köy vardır. Öteki köylerin çoğu da 350 - 650 nüfusludur. Ş., eski ilçelerdendir. Arazisi, Beyşehir gölünün kuzey ve batısında uzanır. Bu gölün kuzey-batısının küçük bir bölümü bu ilçededir. Üzerinde bir köyün bulunduğu Mada adası buradadır. İlçenin güneyinde Sütçüler, batısında Eğridir ve Gelendost, kuzeyinde Yalvaç ilçeleri, doğusunda Konya ili vardır.

İlçe arazisi, doğuda Sultan Dağlarının batı yamaçları, batıda Güllüce dağı (eski adı : Anamas dağı)'nın kuzey yamaçları ile bu iki dağ arasındaki çukur yerleri içine alır. Göl ile kasaba arasında Kızıldağ (1 908 m) ve Karadağ (1 849 m) yükselir. Dağlık yerler, Paleozoik metamorfik taşlardan, Mezozoik tabakalardan ve ofiolitli seriden kıvrımlı kırıklı yapılar gösterir. Doğu kenarında ilçe merkezinin bulunduğu geniş çukur bölüm ise yeni alüvyonlarla örtülü, 15 - 20 km eninde ve boyunda, verimli düzlüklerden oluşmuştur. Dağlardan beslenen dereler, bu çukur araziden geçerek göle uzanırlar. Göl kenarında da düz ve alüvyonlu topraklar uzanır.

İlçede iklim, denizden uzaklığı (150 km içeride) ve yüksekliği (1 200 m) sebebiyle Akdeniz ikliminin değişmiş bir halini gösterir. Yazlar sıcak (yükseklerde serince), kışlar soğukça (yükseklerde soğuk) geçer. Sıcaklığın 0°C ın altına düştüğü, — 3°C ı bulduğu, bazı günlerde — 18°C a indiği (9.2.1965'te) olmuştur. Yıllık yağış 442 mm dir. Yağışlar en çok kışın (aralıkta 65 mm) ve ilkbaharda olur, yaz aylarında yağış pek azalır (ağustosta 6 mm). Kar yağar, kar kalınlığı 20 - 30 cm yi bulur. Dağlık yerler yer yer ormanlıktır (en çok meşe, çam).

İlçede başlıca geçim kaynakları hububat ekimi (buğday, arpa) ile baklagiller, meyvecilik, sebze yetiştirme ve hayvancılıktır. Dokumacılık ve urgancılık da yapılır. İlçede (1973 verilerine göre) 500 sığır vardır. Tiftik keçisi yetiştirmeye de girişilmiştir (700). Koyun ve kıl keçisi de beslenir. Arıcılık da yapılır (2 000 kovan, 10 600 kg bal üretimi).

İlçe merkezi Ş., Sultan Dağlarının batı eteği önünde ve geniş düzlüklerin kenarında kurulmuştur (yüksekliği 1 180 m). Önceleri Denizli'ye bağlı Karaağaç (şimdiki adı : Acıpayam)'tan ayırt etmek için, Şarkî Karaağaç denilmiş, Denizli'dekine de Garbî Karaağaç adı verilmiştir. Eski bir yerleşme yeri olan kasaba, Neapolis şehrinin yerinde bulunmaktadır. Selçuklular devrinde şehirde gelişme olduğu anlaşılıyor. 1280'de Hamitoğullarının, daha sonra Osmanlıların idaresine geçmiştir. Belediyesi 1892'de kurulmuştur.

Ş.'ın turistik dinlenme ve mesire yerleri olarak Kızıldağ korusu, Öşekçi mağarası (kasabaya 7 km uzaklıkta, sarkıt ve dikitleri ile turistik değer taşır), Selçuklulardan kalma ve Fatih camii olarak anılan Ulucami, çoğu yıkılmış eski medreseler, Beyşehir gölü kenarında tabiî plaj yerleri, Salur, Çarıksaraylar, Fele gibi yerlerdeki tarihî eser kalıntıları bu çevrenin varlıklarındandır. Her yıl temmuz ayının ilk haftasında Kızıldağ'da yapılan helva günü meşhurdur.

Kasaba, Isparta ve Konya'ya asfalt yollarla bağlıdır. Ayrıca, Yenişar Bademli bucak merkezine de stabilize bir yol uzanır. Dağları üzerinden Akşehir'e iyi bir yol ile bağlıdır. İlçenin alışverişi bu şehir ile çok olur. Kasabanın çarşısı, elektriği, içme ve kullanma suları, orta ve ilk okulları vardır. (R. İzbırak)

ŞARKÖY, Tekirdağ iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 481 km², nüfusu 23 101 (1980)'dir. Bir bucağı (Mürefte, 1 986 nüfuslu), 26 köyü, belediyesi bulunan 3 yerleşme yeri, 2 000'den çok nüfuslu bir köyü (petrol sondaj yeri olan Hoşköy) vardır. İlçe merkezinin nüfusu 6 755'tir. Bu nüfus yaz aylarında çok artar, 10 bini geçer. 1927'de nüfusu 2 357 idi. Ş., eski ilçelerdendir. Arazisi, ilin güney-batısındadır. Kuzeyinde merkez ilçesi ile Malkara ilçesi, batısında Çanakkale'nin Gelibolu ilçesi, doğu ve güneyinde Marmara Denizi vardır. Yer yer kumsalların bulunduğu bu kıyının uzunluğu 50 km ye yaklaşır.

Kumsalların gerisinde 80 - 100 m ye kadar yükselebilen çıkıntılar ve tepelikler vardır. Daha gerideki tepelerde yükseklik 200 - 250 m ye kadar çıkar. Kıyı boyunda yer yer genişleyen alüvyal birikinti sahalarının ötesinde, kıyıya paralel ve boydan boya uzanan Miyosen devri kıvrımlı tabakaları vardır. Burada Eriklice, Mürefte ve Hoşköy çevrelerinde derin petrol sondajları yapılmış, petrole rastlanmıştır. Bunların derin olanları Mürefte'de 2 088 m, Ş. yakınındaki Eriklice köyünde 1 386 m dir.

İlçede Akdeniz ikliminin değişik karakterli Marmara iklimi özelliği vardır. Yazlar kurak ve sıcak, kışlar yağışlı ve ılık - serin geçer. Kışın sıcaklığın 0°C ın altına düştüğü, hatta bunun — 5°C ı bulduğu olur (19.1.1967'de — 10°C). Arasıra kar da yağar, kar kalınlığının 10 - 20 cm yi bulduğu olur. Yıllık yağış miktarı 540 cm yi geçer. Yazın az miktarda yağış olur. İlçede tabiî bitki örtüsü maki bitki topluluğudur.

İlçede başlıca geçim kaynakları bağcılık (2 900 hektar bağ ve çok çeşitli, iyi cins üzümler) ve şarapçılık, ay çiçeği ekimi, tarla ziraatı (buğday, arpa, mısır), meyvecilik ve sebzecilik, biraz da zeytin ve kozacılık, balıkçılıktır. Ayrıca, sığır, koyun (kıvırcık cinsi), kıl keçisi beslenir, kümes hayvanları yetiştirilir.

İlçe merkezi Ş., hafta içinde vapurların uğradığı bir iskele, yazları bir turistik merkez, plaj şehridir. Ş., Malkara

ŞARKÖY : İskeleden bir görünüş

üzerinden (86 km) İstanbul - Tekirdağ - Keşan asfalt karayoluna bağlıdır. Belediyesi 1923'te kurulmuştur (Mürefte belediyesi 1947'de, Hoşköy belediyesi 1969'da kurulmuştur). Ş.'ün imar planı 1969'da bitirilmiştir. Elektrik enerjisi Türkiye Elektrik Kurumunca sağlanmıştır. İçme ve kullanma suyu varsa da, kaynaklara da baş vurulmuştur.

Ş., çarşısı ve pazarı, panayırı, düzgün yolları, parkı, plajları, küçük sanayi kuruluşları (şarapçılık, kaşar yapımı, değirmenler, tuğla imalâtı), lise (kasabalarda birer ortaokul), ilkokulları (şehir ve kasabalarda 4, köylerde 27), camileri, ticareti, banka şubeleri ile bir küçük şehirdir. (R. İzbırak)

Şarköy Muharebesi, 8 şubat 1913'te Çatalca hattına kadar ilerleyen Bulgar kuvvetlerinin arkasında bulunan Şarköy kıyılarına 10. Kolordu'nun yaptığı bir çıkarma harekâtı. I. Balkan Harbinin birinci dönemi, 3.12.1912'de Osmanlı devleti ile Balkan ittifakına katılan devletler arasında imzalanan bir ateşkes antlaşması ile sona erdi. 16.12.1912'de Londra'da toplanan konferans, 6.1.1913'te bir karar alınmadan sona erdi. Bulgar orduları 30.1.1913'te ateşkes antlaşmasını bozdular.

Daha önce Çatalca hattında zorla durdurulan Bulgar orduları, ateşkesin bozulmasıyla birlikte, daha önce alamadıkları Edirne'yi, Gelibolu kıstağını ve Şarköy'ü ele geçirmek için taaruzlarını şiddetlendirdiler. Çatalca hattında da şiddetli muharebeler oldu. Her iki taraf da bu muharebelerde çok kayıp verdi. Bab-ı Âli Baskını (b. bk.) sonucu sadrazamlığa getirilen Mahmud Şevket Paşa da ateşkesin devamlılığını sağlayamadığı gibi, harbin kötü gidişini de durduramadı. Bulgarları arkadan çevirmek için 10. Kolordu, Şarköy kıyılarına bir çıkarma harekâtı yaptı. Bu çıkarma birliklerine 27. Mürettep Tümen'e bağlı bir piyade taburu da Bolayır üzerinden yardıma gitti, fakat başarılı olunamadı. Yanya kalesi 6.3.1913'te Yunanlıların eline, Edirne kalesi de 26.3.1913'te Bulgarların eline geçti. Böylece Çatalca hattına kadar bütün Rumeli toprakları elden çıktı.

13.7.1913'te Marmara Ereğlisi ve Tekirdağ'a Kuşçubaşı Eşref Bey'in yaptığı ikinci çıkarma harekâtında başarı sağlandı. Marmara Ereğlisi, Tekirdağ ve Şarköy Bulgar istilâsından kurtarıldı. Bu ikinci çıkarma birlikleri Muratlı'yı da aldıktan sonra Çorlu'da bulunan Enver Paşa'nın kuvvetleriyle birleşerek Edirne'ye hareket ettiler ve 18.7.1913'te Edirne de Bulgar işgalinden kurtarıldı. (Y. Yıldız)

ŞARPİ : 1. Birleşik Amerika'nın doğusundaki Connecticut eyaletinin New Haven şehri ahalisinin istiridye avı için kullandıkları iki direkli ve altı düz balıkçı teknesinin adı.

2. Amatörlerin deniz sporları için Türkiye Denizcilik Federasyonu tarafından 1930'da kabul edilmiş küçük, yelkenli yarış teknelerine verilen ad. Ayna kıçlı olan Ş.'lerin 12, 18 ve 25 m^2 yelken mesahalı üç cinsleri vardır. 12 m lik Ş., 6 m boyunda ve 1,43 m genişliğindedir. Salma omurgalıdır. Yarım güverteli olan bu Ş. iki kişiliktir. Tek direkli olan Ş.'nin bumbalı bir üçköşe yelken ile bir filok yelkeni vardır. 18 m^2 lik Ş. 6 m uzunluğunda ve 1,80 m genişliğindedir. Yarım güverteli ve salma omurgalıdır. Bumbalı üçköşe bir yelken ile bir filok yelkeni vardır. 25 m^2 lik Ş.'lere Ş. kruzer denilir. Bunların uzunlukları 7,5 m, genişlikleri de 2 m dir. Bu tip tekneler güverteli olup iki yataklı bir kamaraları vardır. Tek direklidirler, bir bumbalı üçköşe yelken ve bir de filok yelkenleri vardır. Ş. kruzerlerin yelken mesahaları en fazla 25 m^2 olur. (V. Z. Dümer)

ŞARPİ

ŞART, bir hukukî ilişkinin hükümlerini meydana getirmesinin veya hükümden kalkmasının kendisine bağlandığı, gelecekteki vukuu şüpheli olay (Borçlar Kanunu Md. 149 fk. 1).

Ş.'ın çeşitleri : Ş., talikî (geciktirici), infisahî (bozucu), müsbet (olumlu), menfî (olumsuz), iradî (isteme bağlı) ve tesadüfî (rastlantıya bağlı) Ş. şeklinde olabilir.

a. Talikî Ş. : Gerçekleşmesi halinde bir hukukî ilişkinin hükümlerinin işlemeye başlamasını sağlar. Meselâ A. : "B. Ankara'ya döndüğü takdirde garajımı onun yararlanmasına tahsis edeceğim" veya "B. meslek sınavını başarıyla verirse kendisini işe alacağım" şeklinde bir vaatte bulunmuşsa, bunun hüküm ifade etmesi "Ankara'ya dönme" veya "meslek sınavını başarma" talikî Ş.'ına bağlanmış olur. Ş. gerçekleşinceye kadar hukukî ilişki "askı"dadır. Kural olarak talikî Ş. ancak gerçekleşmesi anından itibaren yükümlülük doğurur. Nitekim

Borçlar Kanunu'nun 149. maddesinin 2. fıkrası, iki tarafın aksini kararlaştırmadıkları takdirde Ş.'a bağlı bir akdin ancak Ş.'ın gerçekleşme anından itibaren hüküm ifade edeceğini belirtmektedir.

b. İnfisahî Ş. : Gerçekleşmesi halinde mevcut bir hukukî ilişkinin ortadan kalkması sonucunu doğurur. Meselâ A. bir akde : "B. iş yerini İstanbul'a naklettiği takdirde aramızdaki kira akdi sona erecektir" veya "B.'den satın aldığım mallar çürük çıktığı takdirde satış sözleşmesi feshedilecektir" şeklinde bir kayıt koymuşsa, A. ile B. arasındaki ilişkinin sona ermesi "iş yerini İstanbul'a nakletme" veya "malların çürük çıkması" infisahî Ş.'ına bağlanmış demektir. İnfisahî Ş.'a bağlı bir akit kural olarak Ş.'ın gerçekleşmesine kadar yürürlüktedir ve o zamana kadar geçerli bir akdin bütün sonuçlarını doğurur. Esasen Borçlar Kanunu'nun 152. maddesi : "İnfisahı meşkûk bir hâdisenin tahakkukuna talik edilen bir akit şartın tahakkuku anından itibaren hüküm ifade etmez. Kaideten infisah geriye yürümez" demektedir.

c. Müsbet Ş. : Bunda hukukî ilişkinin hükmü bir olayın meydana gelmesine bağlanmıştır. Meselâ A.'nın : "B. bana bakarsa kendisine irat tahsis edeceğim" vâdindeki "bakım kaydı" müsbet bir Ş.'tır.

d. Menfî Ş. : Bunda müsbet Ş.'ın aksine, hukukî ilişkinin hükmü bir olayın meydana gelmemesine bağlanmıştır. Meselâ A.'nın : "Eğer B.'nin karnesinde kırık not olmazsa kendisine bisiklet alacağım" demesi halinde "kırık not olmamak" hususu menfî bir Ş.'tır.

e. İradî Ş. : Gerçekleşmesi bir dereceye kadar taraflardan birinin elinde olan Ş.'tır. Meselâ A.'nın : "B. üniversiteye giriş sınavlarını başarıyla geçtiği takdirde kendisine 50 000 lira vereceğim" beyanındaki "sınavları başarma", iradî bir Ş.'tır; çünkü B. sınavlara iyi hazırlanarak Ş.'ın gerçekleşme imkânını artırabilir.

f. Tesadüfî Ş. : Gerçekleşip gerçekleşmemesi taraflardan hiçbirinin elinde bulunmayan Ş.'tır. Meselâ A. : "Bulunduğum ilde bir deprem olursa evleri yıkılıp açıkta kalanlar için Kızılay'a 100 000 liralık bağışta bulunacağım" demişse, buradaki "yıkıcı deprem kaydı" tesadüfî bir Ş.'tır; çünkü deprem olması A.'nın veya Kızılay'ın iradesine bağlı değildir.

Ş.'ın gerçekleşmesi : Ş.'a bağlı hukukî ilişkide borçlu taraf Ş.'ın gerçekleşmesini önleyecek tutum ve davranışlardan sakınmakla yükümlüdür (Borçlar Kanunu Md. 150). Bir Ş.'ın gerçekleşmesine taraflardan biri iyi niyet kurallarına aykırı bir hareketle engel olursa o Ş. gerçekleşmiş sayılır (B. K. Md. 154).

Ş.'ın hükümsüzlüğü : Bir Ş.'ın gerçekleşmesi fiilen imkânsız olur veya Ş. kanunun emredici hükümlerine veya ahlâk ve âdaba aykırı bulunursa böyle bir Ş.'a bağlanan borç hükümsüz olur (B. K. Md. 155). (E. Korur)

ŞARTNAME, genel, katma ve özel bütçelerle idare edilen daireler adına yapılan satın alma, satma, yaptırma, keşfettirme, kiraya verme veya buna benzer işler için önceden hazırlanan ve ileride karşı taraf ile yapılacak esas sözleşmenin özel ve teknik şartlarını ihtiva eden sözleşme taslağı. 2 haziran 1934 tarih ve 2490 sayılı Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu'na bağlı teşekküllerin Ş. düzenlemesi zorunludur. Ş.'de ayrıca A) Taahhüdün taalluk ettiği maddelerin mahiyeti, miktar ve vasfı ve gayrimenkul satış ve kiralamalarda gayrimenkulün yeri ve hududu; B) Satın alınacak eşyanın yerli malı olup olmayacağı ve yaptırılacak hizmetler için yalnız yerli vasıta ve maddelerden istifade edilip edilmeyeceği; C) Taahhüdün müddeti, ne zamandan başlayacağı, taahhüt vaktinde yapılmadığı veya tamamlanmadığı takdirde verilecek cezalar; D) Taahhüdün yapılacağı yer, teslim ve tesellüm süreleri, taahhüt bedelinin akdin yapıldığı tarihte merî olan malî hükümlere uygun olacak tediye tarzları ve yerleri; E) Mukavele tatbik edilirken bazı resim ve masrafların akdi yapan daire tarafından ayrıca verilmesi şart konulmuş ise bunların nelerden ibaret olduğu; F) Muvakkat ve katî teminat miktarı; G) Taahhüdün bir kısmını veya tamamını yapmayanların teminatı üzerinde ihaleyi yapan dairelerin 2490 sayılı kanuna göre taşıdığı haklar; H) İhale merkezin emriyle yapılacak işlerden ise komisyonun merkeze ait ilk işarından itibaren en çok 15 gün içinde müteahhide katî kararın bildirileceği; I) 2490 sayılı kanunun 45. maddesi mucibince, hususî mahiyeti itibariyle artırma ve eksiltmenin iktidarlarına güvenilir istekliler arasında yapılması lâzım olan mahdut eksiltme hallerinde istenilen şartlar ve vesikalar da belirtilmelidir (Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu Md. 6 fk. 1).

Ş.'lerde gayri fennî veya husulü halen imkânsız kayıt ve şart bulunduğu anlaşıldığı takdirde, komisyonlar ilgili daireye Ş.'yi ıslah ettirmek üzere ihaleyi tehir ve yeniden tanzim olunacak Ş.'yi ilân ederler.

Devlet dairelerinin umumî ve müşterek ihtiyaçları için birbirine benzeyen işlerin mahiyetlerine göre inşaat, yiyecek, giyecek veya yakacak gibi ihtiyaçların alınmalarında esas olmak üzere Ş.'nin umumî ve müşterek esaslarını tâyin eden ve ilgili özel dairelerce lüzumunda ilâve olunan formüller hazırlamaya ve bunları devlet daire ve müesseselerinde tatbik etmeye Bakanlar Kurulu yetkilidir (Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu Md. 6 fk. 3 ve 4). (E. Korur)

ŞASİ (Fr. Châssis), otomobilin üzerine karoseri oturtulan iskelet parçası veya başka amaçlarla kullanılan çerçeve. Otomobillerde motor ve ona bağlı organlarla karoserinin üzerine monte edildiği Ş., birleştirilmiş çeşitli parçalardan oluşur. Çelikten veya yüksek dirençli alaşımlardan yapılır, bükülmeye dirençlidir.

Fotografçılıkta fotograf makinesine veya agrandisman makinesine gerektiği şekilde takılabilen, içine negatif film, fotograf camı yerleştirilen bir çerçevedir. Bu çerçeve fotograf makinelerinde ışık geçirmez bir yapıya sahip olup yassı bir kutu şeklindedir. Ayrıca fatografçılıkta kullanılan özel kartların agrandisman işlemi sırasında kımıldamayı önlemek için yapılmış, kenarları kartların boyutlarına ayarlanabilen Ş.'ler de vardır.

Ayrıca Ş., elektronik araçların yapımında, heykelcilikte ve tiyatro dekorasyonunda da kullanılır. Elektronik bir aletin yapımı sırasında üstüne, onu meydana getirecek parçaların belli bir düzene göre yerleştirilmeye hazır kalıplar halinde delinmiş veya hiçbir işleme tâbi tutulmamış iletken veya yalıtkan malzemeye Ş. adı verilir.

Heykelcilikte Ş., önceden kabası alınarak yontulmuş bir taş veya mermer blokuna alçıdan yapılmış örneği nakletmek için kullanılan bir alettir. Dekorasyon işlerinde, özellikle tiyatro dekorasyonunda Ş., üstüne dekordan bölümler, figürler çizilen, taşınması kolay, hareketli panoların yapımında kullanılan çerçeve biçiminde bir iskelettir.

ŞASTRİ veya SHASTRI, Lal Bahadur (Mughal Saray, Benares 1904 - Taşkent 1966), Hint devlet adamı. Mahatma Gandhi ve Nehru'nun çalışma arkadaşı olarak tanınmıştır. Millî Kongre Partisinin en eski üyelerinden biri olan Ş., 1951'de Hindistan Millî Meclisinin genel sekreterliğine getirilmiştir. 1952 - 1963 yıllarında bakanlık yapmıştır. 1964'te Nehru'nun yardımcısı olarak sandalyesiz bakanlığa seçilmiştir. Nehru'nun ölümünden sonra başbakanlığa getirilmiştir (1964). Aynı zamanda Millî Planlama Komisyonu ile Atom Enerjisi Komisyonunu başkan olarak yönetmiştir. Ş. Hindistan ile Pakistan arasındaki anlaşmazlığın çözümünde büyük rol oynadığı gibi, 1966'da Taşkent deklarasyonunu da imzalamıştır.

ŞAŞ : bk. ÇAÇ.

ŞAŞILIK (Strabisme), bir gözün görme aksının normal durumdan ayrılarak kayması. Ş.'lar manifest veya latant olur. Manifest Ş.'lar ya göz kas ve sinirleri normal olduğu halde fonksiyonel sebeplerle meydana gelir ya da bir veya birkaç göz kasının hafif veya tam felcinden (paralitik Ş.) dolayı olur.

Fonksiyonel sebeplerle meydana gelen Ş. : Gözdeki kaymanın istikametine göre iç Ş. (Strabisme convergent), dış Ş. (Strabisme divergent), vertikal Ş. (Strabisme vertical), horizontal ve vertikal şaşılığın müşterek şekli olan miks Ş. olmak üzere dörde ayrılır. Ş. daima aynı gözde olursa monoküler Ş., bazan birinde ve bazan diğerinde olursa alternan Ş. adını alır. Ş.'ın zaman zaman meydana gelip kaybolmasına entermitan Ş. denir.

Bu tip Ş.'lar küçük çocuklarda ve çok defa 2 - 3 yaşlarında görülür. Yeni doğan çocuklarda zaman zaman görülen Ş. normal de olabilir. Zamanla geçer. Bazılarında da kayma süresi gittikçe artarak daimi Ş. meydana gelebilir.

Fonksiyonel Ş.'ın sebebi füzyon eksikliği ve hazırlayıcı sebeplerin oluşudur. Bunlar da soya çekimle geçtiğinden Ş.'ta soya çekimin rolü çok büyüktür. Genel olarak gözlerinde hipermetropi mevcut olan kimselerin iç Ş.'a istidadı vardır. Miyoplarda ise bu istidat dış Ş.'adır. İki gözdeki bozukluk derecesinin eşit olmaması da Ş.'a hazırlayıcı sebeptir. Şiddetli korku ve heyecandan sonra çocuklarda göz kayması tesbit edilmiştir. Bazı vakalarda ise sara veya ateşli hastalıklar ve özellikle kızamık ve boğmaca sonucu Ş. meydana geldiği görülmüştür.

Bir gözde Ş.'ın mevcudiyetini meydana çıkarmak için en basit usul örtme tecrübesidir. Bunun için hasta her iki gözü ile bir noktaya bakarken bir gözü kapatılır. Açık kalan gözde bir hareket olması o gözde Ş.'ın mevcudiyetini gösterir. Hareket olmadığı takdirde diğer göz kapatılarak tecrübe tekrar edilir. Her iki gözde hareket olmayışı Ş.'ın mevcut olmadığını gösterir.

Tedavi : Gözdeki görme bozukluğu gözlükle düzeltilir. Çocuklarda iki yaşından itibaren gözlükle tedavi çok iyi sonuçlar verir. Tek gözü kayan çocuklarda normal göz kapatılarak kayan göz çalıştırılır. Özel âletlerle göz ekzersizleri yaptırılır. Ameliyatla ise fazla çalışan göz kasları uzatılır, az çalışan kaslar kısaltılır.

Paralitik Ş. : Göz kaslarının bir veya birkaçının hafif felç veya tam felcinden ileri gelir. Göz hareketi felç olan kas istikametinde azalmıştır. Hasta başını felç olan kas tarafına eğerek Ş.'ı azaltmaya çalışır. Bu Ş. cinsinde kayan gözün hayali silinmediği için çift görme vardır. Çift görme sebebiyle hastalarda baş dönmesi ve bulantı husule gelir. Tedavide ameliyatla felçli kas kısaltılır.

Latant Ş. : Normal şartlar altında gözlerde herhangi bir kayma görülmediği halde anormal şartlar altında (özellikle bir göz kapatıldığında) kapatılan gözde bir kayma meydana gelmesine latant Ş. adı verilir.

Bu hastalar kaymayı önlemek için daimî bir gayret sarf ettiklerinden göz yorgunluğu, baş ağrısı, göz kararması çok görülür. Hareketli cisimlere bakarken şikâyetler artar.

Latant Ş.'ta sebep olarak iki göz çukurunun simetrik olmayışı, göz yuvarlaklarının anomalisi, uyum bozukluğu gösterilmiştir.

Tedavide uyum bozukluğu giderilir. Göz ekzersizleri yaptırılır. Ameliyatla tedavi de yapılabilir. (B. Pınar)

ŞAŞIRTMA, ekilen tohumlardan elde edilen fidelerin yerlerinden çıkarılarak belirli aralıklarla ılık yastıklara dikilmesi. Soğuğa karşı mukavemeti olmayan sıcak mevsim sebzelerinden domates, biber, patlıcan vb. sebzelerle lahana, pırasa, havuç, soğan gibi serin mevsim sebzelerinin önce çeşitli yastıklarda fideleri yetiştirilir. Pişkin adı da verilen bu fidelerin daha da kuvvetli hale gelmesi için yerlerinden alınarak ılık yastıklara dikilmesi gerekir. Böylece fidelerin cılız ve zayıf kalmaları önlenir. Fidelerin bol yapraklı olmaması gerekir. Seyrek aralıklarla dikilen ve rahat büyümeleri sağlanan fideler yeteri kadar pişkinleşince dikim zamanında esas yerlerine dikilirler. Bu yolda şaşırtılmış olan fideler daha çabuk tutar ve daha erken mahsule yatarlar.

Fidelerin tohum yastıklarından sökülmesinde genç köklerin zarar görmemesi gözetilir. Bunun için bir gün önce yastıklar sulanır. Fideler dikkatlice sökülerek tahta kaplar içinde Ş. yastıklarına taşınır. Bu yastıklarda bahçıvan kazığıyla (plantuvar) açılan deliklere belirli aralıkta ve köklerin tamamen aşağı sarkması şartıyla fideler dikilir. Kökler toprağa iyice temas etsin diye etrafı hafifçe sıkıştırılır. Yeteri kadar su verilir, üzerleri cam veya plastik maddelerle örtülür, soğuktan korunmaları sağlanır. 2 veya 3 gün sonra üzerleri açılarak havalandırılır. Fazla ve gereksiz sulamadan sakınmak gerekir.

Ş. tohumun ekiminden bir ay sonra fide iki üç yapraklı olunca yapılır.

Çeşitli bitkiler, özellikle çiçekler de Ş. yoluyla yetiştirilir. İlkbahar ve yaz çiçekleri genellikle şaşırtılır. Bu durumda yastıklardan daha çok saksılar, plastik torbalar kullanılır.

ŞATH : bk. ŞATHİYE.

ŞATHİYÂT : bk. ŞATHİYE.

ŞATHİYE (Ar. *şath*'tan) : *Şath,* Arapçada "sûfînin kendinden geçtiği sırada söylediği şeriata aykırı söz, hareket ve sarsıntı" anlamlarındadır. Hallâc-ı Mansûr (ölm. 922)'un *ene'l - Hakk* (= ben Hakk'ım) sözü tasavvuftaki şathın en tanınmış örneklerindendir. Birçok mutasavvıf, başka türlü de yorumlanabilen, fakat ilk bakışta şeriata aykırı düşen böyle sözler söylemişlerdir. Şath, Türkçede hezl, yani "bir duygu veya düşünceyi iğneleyici ve alaycı bir biçimde dile getirmek" anlamında kullanılmıştır.

Önce cahiliye devri Arap şairlerinde görülen Ş., sonra İran ve Türk edebiyatlarına da girmiştir. Türk edebiyatında iğnelemek, güldürmek ve alaya almak amacıyla söylenmiş şiire Ş., çoğul olarak da Şathiyât denilmiştir.

Şeriata aykırı görünen, fakat tasavvufî konuları yerine göre alaycı ve güldürücü bir üslûpla işleyen, ileri bir görüşle dile getiren şiirlere "Şathiyât-ı sûfiyâne" denmiştir. Bu şiirlerdeki düşünceleri açıklamak için (Yunus'un *Çıktım erik dalına anda yedim üzümü* mısraıyla başlayan Ş.'sine yazıldığı gibi) şerhler de yazılmıştır

ŞATIROĞLU, Âşık Veysel (Sivrialan, Akçakışla, Şarkışla 1894 - 1973), halk şairi. Babası çiftçilikle uğraşan Şatıroğullarından Ahmet Efendi, annesi Keçegillerden Gülizar' dır. Veysel 7 yaşındayken çiçek hastalığına yakalandı. Sol gözünü tamamen yitirdi, sağ gözü de ancak aydınlığı fark edebilecek bir duruma geldi. Babası, oğlunu oyalar düşüncesiyle ona bir saz aldı. Veysel zamanının çoğunu saz çalmayı öğrenmekle geçirdi. Hekimler Veysel'in sağ gözünün ameliyatla açılabileceğini babasına söylediler. Ancak bir kaza sonucu Veysel'in sağ gözü de kör oldu. 12 yaşında başına gelen bu felâketten sonra, kendini iyiden iyiye sazına verdi.

ŞATIROĞLU, Âşık Veysel

Âşık geleneğinin çok yaygın ve köklü olduğu bir çevrede yetişen Veysel, âşıkların saz çalışını yakından izlemeye koyuldu. Molla Hüseyin onunla yakından ilgilendi, sazla ilgili ilk bilgileri ondan öğrendi. Kangal'ın Çamşıkı köyünden Ali Ağa'nın hayranı olan Veysel, ondan da saz dersleri aldı. Karaca oğlan, Emrah, Akçakışla bucağının Kale köyünden Kemter Baba, İğdecik köyünden Âşık Veli onun en çok beğendiği âşıklardır. Bir yandan bu ustaların şiirlerini ezberlemiş, öte yandan onlar gibi koşmalar, türküler söylemeyi denemiştir. Veysel 1914'te artık o geleneğin dil ve tel hünerini öğrenmiştir. Şiirin yapısını, inceliklerini, ustalıklarını ve kalıplaşmışlığını iyice bellemiştir. Ancak, çekingen ve içe dönük bir yaradılışa sahip olduğundan, kendi şiirlerini okumaya cesaret edemez. 1931'de Sivas'ta kurulmasına A. Kutsi Tecer (b. bk.)'in önayak olduğu Halk Şairleri Derneği'nin düzenlediği "Âşıklar bayramı"na Veysel de katıldı. Şenlikte Tecer ile tanıştı. Veysel bundan böyle kendi şiirlerini söylemeye başladı.

1933'te Cumhiriyet'in 10. yıl dönümünde Veysel *Cumhuriyet destanı*'nı dizdi. Bunu Atatürk'ün huzurunda okumak üzere arkadaşıyla birlikte Çorum, Yozgat, Çubuk üzerinden Ankara'ya geldi. Ancak, sonunda arkadaşıyla "Hâkimiyet-i Milliye" gazetesine gittiler. Veysel, orada gazetenin yazı işleri müdürüne destanını okudu. Destanı beğenen yazı işleri müdürü, yayınlamak üzere onu aldı. Destan yayınlandı. Böylece Veysel, geniş bir çevre tarafından tanınma imkânı buldu. Ankara'dan ayrılmadan Halkevi'ne çağrıldı. Orada İshak Refet Işıtman ve Necip Ali Küçüka ile tanıştı. Kazandığı üne rağmen Veysel köyüne döndü.

1940'ta arkadaşı İbrahim'den ayrıldı, bu tarihten sonra ona aynı köyden Küçük Veysel Erkılıç arkadaşlık etti. Aynı yıl Ankara'ya gelen Veysel, A. Kutsi Tecer ile Konya ve Afyonkarahisar'a gitti. Köy enstitüsünde halk müziği öğretmenliği yaptı. Bu yıllarda Veysel dostlarının yardımıyla şiirlerini kitap halinde yayınlamak imkânını buldu. Halkevleri Genel Merkezi Veysel'in şiirlerini *Deyişler* [1944] adıyla yayınladı. 1949'da şiirleri *Sazımdan sesler* adında bir kitapta toplanıp yayınlandı.

1952'de İstanbul'da Halk Bilgisi Derneği ile İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Veysel'in jübilesini düzenlediler. 1965'te Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilen özel bir yasayla "ana dile ve millî birliğimize yaptığı hizmetlerden dolayı" Veysel'e 500 lira aylık bağlandı. Bundan sonraki yıllarda Ş. ilerleyen yaşına rağmen sık sık gezilere çıktı, çeşitli toplantıların başkonuğu oldu.

Veysel yalnız şiirlerinde toprağa olan sevgisini ve bağlılığını, toprağın değerini en güzel biçimde ifade etmekle kalmamış, hayatının sonuna kadar toprakla, ağaçla iç içe yaşamıştır. Kendi toprağını işlemiş, türlü türlü meyvenin bittiği bir bahçe yetiştirmiş, çevresine örnek olmuştur. Veysel 1919' da Esma adında bir kızla evlenmiş, 1921'de anne ve babasını yitirmiştir. İlk çocuğu on günlük iken ölmüştür. Karısı onu terk etmiş, Veysel kızıyla yalnız kalmıştır. İkinci defa evlenen Veysel'in bu evlilikten yedi çocuğu olmuştur.

Veysel, 1971'de bütün şiirlerini yeniden yayınlamıştır *(Dostlar beni hatırlasın).*

Ş., XX. yüzyılda yetişen halk şairlerinin en önde gelenlerinden biridir. O, sazıyla sözüyle âşık geleneğinde özel bir yer tutar. Birçok yönüyle geleneksel bir âşık görünürse de, bazı yönleriyle geleneğin sınırlarını aştığı görülür. Onun şiirlerindeki biçim, ölçü, kafiye, gelenekte olduğu gibidir. Sazın ve sözün birbirini tamamlayan iki öge olmasında da Veysel, geleneğe bağlıdır. İşlediği konular bir yandan geleneksel konulardır. "Tanrı", "ölüm", "tabiat", "yaşama sevgisi", "kader, talih", "gurbet", "âşk" gibi. Öte yandan Veysel yeni konular da işlemiştir. Bunlar arasında özellikle Atatürk ilkeleri önemli bir yer tutar. Şiirlerinde "eğitim", "birlik", "eşitlik", "vatan ve millet sevgisi", "Türklük", "ilerleyen dünya", "çalışma", "ormanın ekonomik ve sağlık açısından önemi", "toprak" gibi konulara yer verir. Bu konuları işlerken Ş., uyarıcı, aydınlatıcı ve eleştiricidir. Veysel şiirlerinde tabiat duygusunu ve yaşama sevgisini bütün sadeliği ile, fakat çekici, lirik bir eda ile dile getirir. Yaşama sevgisi, şairi ülkesine, köyüne ve toprağına yöneltir. Dağlar, ırmaklar, bahar, çiçekler, orman ve "kara toprak" Veysel'in yürekten bağlandığı dünya, şiirlerinin en canlı unsurudur. Veysel' in en güzel şiirleri bu konularla ilgili olanlarıdır. Veysel'in "Tanrı" düşüncesi ile ilgili birçok şiiri olduğu gibi, başka şiirlerindeki bazı kıta ve dizelerde de bu düşünceye yer vermiştir. Veysel'in Tanrı düşüncesi tasavvufîdir ve "vahdet-i vücûd" (varlık birliği) nazariyesi doğrultusundadır. 40 yaşında kendisine "ilham" geldiğini bir şiirinde söyleyen Veysel "Veysel'e görünür mevcûd her şeyde" diyerek kâinattaki her şeyin Tanrı'nın birer tecellîsi olduğunu söyler. İnsan, dünya ihtiraslarından arındığı oranda, Tanrıya yaklaşabileceğini, "Sevgi bende sevda bende yâr bende" dizesiyle kendi yerinin

nerede olduğunu açıklar. Tanrı aşkıyla ilgili şiirleri kuru bir sembolizmle kalmaz. Bu şiirler tabiî, canlı ve anlam doludur. Buna karşılık, dünyevî aşkın işlendiği şiirlerinde halk şairlerinin çoğunda görülen kalıplardan kurtulamamıştır. Veysel, toplumsal şiirlerinde cehaleti eleştirir, eğitimin önemi üzerinde durur. Tembelliğin kötülüğünü kendine vergi, açık ve tabiî bir dille söyler. "Türküz, türkü çağırırız" diyerek bir yandan Türk olmakla övünür, öte yandan "türkü söyleme geleneği"ne ne kadar bağlı olduğunu vurgular.

Veysel'in dili halkın dilidir. Veysel şiirlerini örerken değişik dil gereçlerinden yararlanmıştır. Farsça ve Arapçadan Türk yazı diline geçmiş, edebî ve tasavvufî terimleri, şiirlerinde kullanmıştır. Yöresel kelimelere yer vermiştir : *ırahat* (rahat), *ılayık* (layık), *ürüsvay* (rüsva), *karınan* (kar ile), *zarınan* (zar ile), *şarkıylan* (şarkı ile), *veriyon* (veriyorsun), *koruyom* (koruyorum), *düşünek* (düşünelim), *darılın* (darılırsın). Veysel'in dil yönünden en güzel şiirleri lirik olanlarıdır. Bu tür şiirlerinde âşık şiirlerinde bulunmayan yeni deyişler de vardır. (H. Özdemir)

ŞATO (Fr. Château), bir bölge hâkiminin, derebeyinin veya prensin toprakları üzerinde kurulmuş, çoğunlukla çevresi yüksek duvarlar ve kulelerle tahkim edilmiş yapılar grubu. Eski çağlardan beri bilinen Ş.'lar, asıl Orta Çağ içinde gerçek görünümünü kazanmıştır. Bugün oldukça harap bir durumda bulunan, 1196 - 1198'de İngiltere kralı I. Richard (Arslan Yürekli R.)'ın yaptırdığı Château - Gaillard adlı Ş., bu çağın eski örneklerindendir. Çevresinde hendekler bulunan Gaillard Ş.'su, Les Andelys'de Seine nehrinden 90 m yüksekliktedir. Bir tepeye, sarp kayalıklara veya savunması kolaylıkla yapılabilen araziler üzerine kurulmuş bu yapıların köşe burçları, gözetleme kuleleri ve çevresinde kalın duvarları vardır. Boş veya suyla dolu hendekler de Ş.'ların çevresinde yer alırdı.

ŞATO : Cenevre gölü kenarında 1200'de yapılmıştır. İsviçreli François Bonivard hapsedilmiştir (1530 - 1536). Byron, onu ziyaret ederek "Chillon mahpusu" adlı şiirini yazmıştır

Orta Çağdan başlayarak, özellikle XV ve XVI. yüzyıllarda çok değişik biçimlerde yapılan Ş.'lar, feodalizme paralel olarak tahkim edilmiş meskenlere, kralların, asılzadelerin oturduğu ikametgâhlara dönüşmüştür. İspanya'da (Segovia) Alcázar Ş.'su XV. yüzyılda IV. Henri için yaptırılmıştır. Dar ve dik bir yamaçta yer alan bu Ş. romanesk stilindedir. Rönesansla birlikte mimarî güzellikleri geliştirilen ve bugün özellikle Fransa'da pek çok örnekleri bulunan Ş.'lara Avrupa'nın pek çok köşesinde de rastlamak mümkündür. Orta Fransa'da (Chambord) bulunan ve Rönesans mimarisinin harika bir örneği olan Chambord Ş.'suna 1519'da başlanmış, I. François ve II. Henri tarafından yeniden inşa edilmiştir. Çok geniş bir alan üzerinde kurulan bu Ş.'da Stanisław I. Leszczyński, 1725'ten 1733'e kadar yaşamıştır. Bu Ş., damadı tarafından kendisine bağışlanmıştır.

Ateşli silâhların XV ve XVI. yüzyıllarda gelişmesiyle Ş.'lar daha kalın duvarlar içine alınmaya başlanmışsa da, bu silâhların, özellikle topların hızla üstünlük kazanması üzerine Ş.'lardaki askerî mimarî tarzı terk edilmiş, bunlar giderek tahkimsiz bir nevi saraylar, ikametgâhlar biçimini almıştır. Bir tepe üzerinde kurulan ve XIX. yüzyıl eseri olmasına rağmen daha önceki mimarî tarzını da yansıtan Bavyera kralı II. Ludwig'in Neuschwanstein Ş.'su bu tür sarayların örneklerinden birini oluşturur.

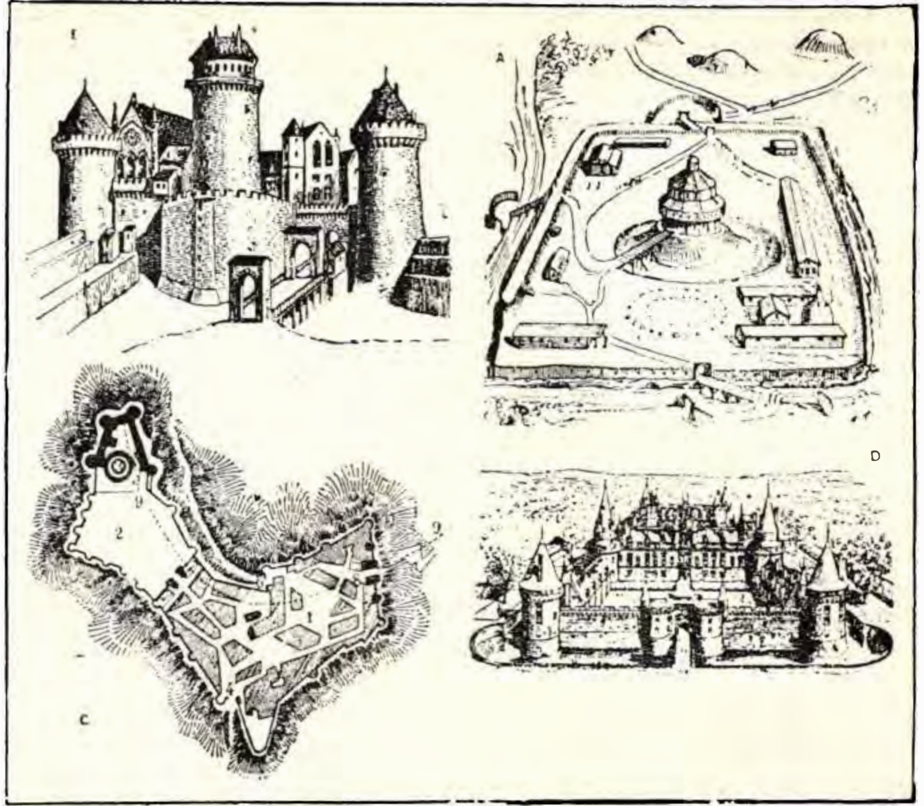
Avrupa'nın çeşitli köşelerinde yer alan Ş.'larda doğu mimarîsinin izleri de görülür. Haçlı seferleriyle Doğudan alınan bu mimarî tarzı, Roma mimarîsiyle birleşmiş, Rönesans'ın sanat anlayışıyla geliştirilerek askerî bir üslûpta gerçekten üstün sanat yapıları ortaya çıkmıştır. Çağların değişen askerî ve mimarî şartlarına bağlı olarak Doğudaki kaleler, Ş.'lar ve benzeri yapılar giderek yerlerini saraylara, kasırlara ve hatta köşklere bırakmıştır.

Orta Çağın ilk Ş.'ları bir bakıma kalelere benzer. Her türlü savunma noktası olarak anlamı genişleyen "kale" teriminin bu geniş ve yaygın anlamları göz önüne alınmazsa, kale, aslında stratejik bir yeri, boğazı, yol kavşağını, vadiler arasındaki geçitleri korumak ve gerekli askerî kuvveti içinde barındırmak üzere yapılmış ve tahkim edilmiş, mimarî güzelliğinden çok sağlamlığı ve dayanıklığı, savunma imkânları ön planda tutulmuş askerî yapılardır. Bk. KALE. Ş.'lar ise, Orta Çağdaki örneklerinde görülen kuleleri ve çevresindeki hendekleri, yerleşme alanlarıyla kaleleri andırırsa da daha sonraki yıllarda bu görünümlerinden ayrılarak birtakım mimarî anlayışlarının getirdiği yeniliklere ve başka mimarî akımların etkilerine bağlı olarak XV ve XVI. yüzyıldan itibaren gerçek şekillerine kavuşmuşlardır.

Doğu'da aşağı yukarı aynı dönemlerde yaygınlaşan hisar (b. bk.)'lar da birçok özellikleriyle Ş.'lara benzerlerse de, kullanım maksatları ve yapıları bakımından Ş.'lardan ayrılırlar. Hisarlara hâkim olan yapı surlardır. Anadolu ve Rumeli hisarlarıyla öteki hisarlar bunların tipik örnekleridir. Hisar, bir stratejik yeri veya geçidi koruma, kollama durumunda bulunması bakımından da kalelere benzer. Bu benzerlikler zamanın şartları ve ihtiyaçlarıyla sıkı ilgilidir. Karışık nitelikler taşıyan eserlere Doğu'dan ve Batı'dan pek çok örnek verilebilir. Aslında birer kale olan, fakat Ş.'ya da benzeyen Hoşap Kalesi (b. bk.) (Van) ve İshak Paşa Sarayı (b. bk.) (Doğubayazıt) karışık nitelikler taşıyan, vaktiyle derebeylerinin yaşadıkları yapılardır.

Ş.'lar korunma ve karşı savunma yapmak için tahkim edilmişlerdir. Avrupa'nın Orta Çağ Ş.'ları bu bakımdan bir

tür askerî karargâh olup prensin kendisine ve halkına gelecek saldırılardan korunmak için yapılmış ve buna bağlı olarak ihtiyaca uygun genişlikte kurulmuştur. Şehirlerin yüksekçe bir yerine yapılmış olan ve geniş savunma imkânları bulunan Ş.'lar, isyanlar sırasında bölge hâkiminin çekilip gizlendiği, askerlerini yerleştirdiği sığınakları durumundadır. Şehir surları içinde veya kalelerde yapılmış Ş.'lar da vardır. Bunlar son savunma noktalarıdır. Ş.'lar çevresinde genellikle ziraata elverişli geniş topraklar, tarlalar bulunur. Ş.'ların en önemli bölümü "donjon" adı verilen başkulelerdir. Donjon, savunma ve korunma açısından oldukça kuvvetli tahkim edilmiş aynı zamanda birer gözetleme görevini gören bölümlerdir. Donjon' lar (başkule, erk, balâhisar) kalelerde de vardır. Bunlar öteki ünitelerden daha yüksek olan kulelerdir. Merdiven vb. araçlarla erişilmeyecek kadar yüksek ve sarp olan kuleler üzerinde savunma yerleri de bulunmaktaydı. Ateşli silâhlardan önce, böyle bir manzara gösteren Ş.'lardan düşmana karşı taşlar, gülleler, kaynar su vb. maddelerle savunma yapılırdı. Genellikle tek çıkış kapısı bulunan Ş.' larda çıkış kapısının yanlarında kapı korunması yapmak için hisarpeçe (barbacane) denen küçük kuleler bulunurdu. Bunun dışında bir de gizli kapılar vardı. Çevirme

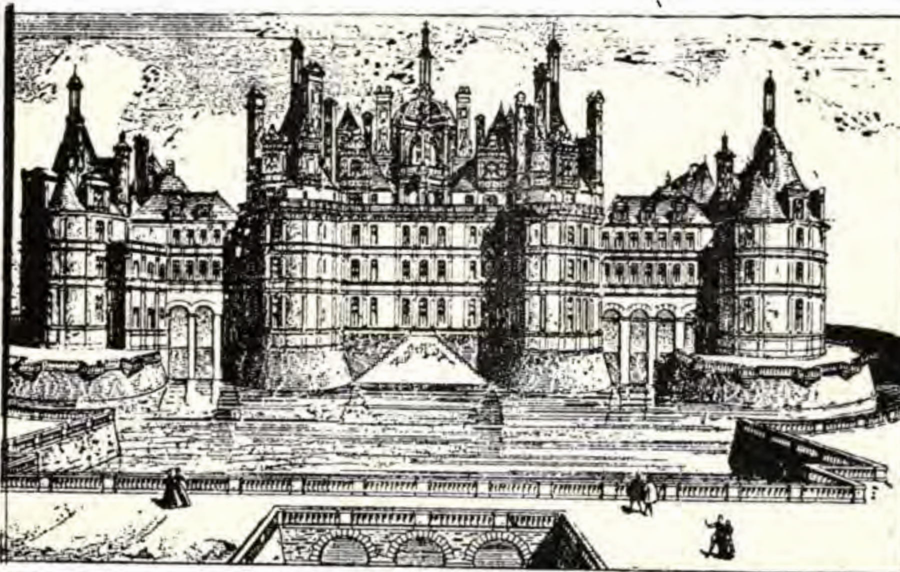

A. Fransa'da Sainte - Eulalie - d'Ambarée (Gironde) de VIII veya IX. yüzyıl şatosu. Ortada bir tepelik üstünde baş kule (donjon) ve etrafta şatoya bağlı bazı binalar görülmektedir. Şatonun etrafı kazık duvarla çevrilmiştir. Taşlarla yapılmış olan dairenin bir toplanma yeri olduğu tahmin edilmektedir (Viollet - le - Duc tarafından yapılmış bir resimden)

B. Bir Orta Çağ şatosu

C. Bir tepe üzerine inşa edilmiş bir şatonun planı : 1. Şato halkının oturmasına mahsus binalar. 2. Şato meydanı ve baş kule. 4, 8. Şatonun kapıları

D. İkamete mahsus müdafaalı bir şato

ŞATO : Fransa'da Chambord şatosu

sırasında Ş.'ya yiyecek ve savunma araçları bu yolla sokulmakta, ayrıca bu kapılar kaçmak, haberci göndermek için kullanılmaktaydı. Gizli kapılara uğrun kapı (poterne) adı verilirdi. Ş.'nun çeşitli yerlerinde bulunan kuleler köşesiz olup düşmanın siper etmesine, tırmanmasına fırsat vermezdi. Ş.'nun içinde askerî bir meydan bulunurdu. Aşağı avlu (basse - cour) denen bu alanda ahırlar, kuyular, ambarlar, hizmetlilerin, askerlerin ikametgâhları vb. yapılarla ibadethane bulunurdu. Ş. içindeki odaların pencereleri iç tarafa, avluya bakardı. Dışarıya açılan pencereler ise, duvarın üst bölümünde küçük mazgal delikleriydi. Burçların ve mazgalların geri tarafı karşı savunmaya uygun bir biçimde yapılmıştı.

Bütün bu görünümlerinden büyük ölçüde ayrılan mimarî güzelliğin ağır bastığı son dönem Ş.'larında ise savunma nitelikli yapılar gittikçe kaybolmuş, bütün pencereler içe değil, dışa açılmış ve geniş tutulmuş, iç ve dış dekorasyonları, eklemleriyle bir saray görünümüne kavuşturulmuştur.

ŞATRANÇ : bk. SATRANÇ.

ŞATTÜ'L - ARAP, Dicle nehrinin Irak topraklarında, Bağdad'ın güney-doğusundaki Kurna yakınında Fırat ile birleştikten sonra meydana gelen nehre verilen ad. Uzunluğu aş. yu. 200 km dir. Bu birleşme yerine erişen iki nehirden Dicle, Fırat'tan daha bol su taşır. Ş., Basra Körfezine dökülür.

ŞÂVER, Ebû Şüca' Mucîrü'd-Dîn b. Nizâr el-Sa'dî (ölm. 1169), Fâtımî veziri. Son Fâtımî halifesi el-'Âżid li-Dîn Allah'ın veziri Talâ'î b. Ruzzîk'in hizmetinde bulunduğu sırada, onun tarafından el-Sa'îd valiliğine tayin edildi (1154). Talâ'î'nin oğlu Ruzzîk'in vezirliği sırasında bu görevden azledilince, vezir Ruzzîk'in tahakkümünden bıkmış olan genç halife el-Âzid'in de teşviki ile Ruzzîk'e karşı isyan etti ve 31 aralık 1162'de Kahire'ye girerek Ruzzîk'i öldürüp vezir oldu.

Ş. vezir olduktan sonra, selefi Ruzzîk gibi, halife el-'Âżid'i baskı altında tutması ve halka zulmetmesi yüzünden çok geçmeden istenilmeyen kişi oldu ve halife tarafından el altından desteklenen kumandanlardan Żirgâm'in isyanına karşı koyamayarak Mısır'dan kaçıp, Suriye hükümdarı Nûreddîn Mahmûd Zengî'ye sığındı (1163). Mısır'daki eski mevkiini tekrar elde etmek için Nûreddîn'den askerî yardım istedi. O sıralarda Haçlılarla mücadele etmekte olan Nûreddîn, uzun bir tereddütten sonra, Ş.'in vaatlerine güvenip yardım etmeyi kabul ederek, kumandanlarından Şîrkûh'u, bir askerî birliğin başında Ş. ile Mısır'a gönderdi. Żirgâm bunu haber alarak Kudüs Frank kralı I. Amaury'den yardım istedi. Amaury hemen harekete geçti ise de, Şîrkûh'un Mısır'a ulaştığını öğrenerek geri döndü. Ş. ve Şîrkûh 1164 yılı mayıs sonunda Kahire'ye girdiler. Zirgâm öldürüldü ve Ş. tekrar vezir oldu.

Ş. böylece ikinci kez vezir olduktan sonra, Nûreddîn'e verdiği sözde durmayıp vaatlerini yerine getirmesini isteyen Şîrkûh'a karşı da Amaury'den yardım istedi. Can düşmanları olan Nûreddîn'in Mısır'ı ele geçirmesinden korkan Amaury hemen Ş.'in yardımına koştu. Amaury ile birleşen Ş., Bilbeys'e çekilmiş olan Şîrkûh'u orada kuşattı. Üç ay süren kuşatma sonunda Şîrkûh, Haçlıların da Mısır'ı terk etmeleri şartı ile Suriye'ye dönmeyi kabul etti. Böylece Ş. Mısır'da gözü olan iki rakipten de geçici olarak kurtuldu. Ancak Ş.'in tahakküm ve zulme dayanan idaresi memnuniyetsizliğe sebep oldu ve bu yüzden isyanlar patlak verdi. Mısır'ın içine düştüğü karışık durumdan istifade etmek isteyen Nûreddîn, önceki davranışından dolayı oldukça kızgın olduğu Ş.'e karşı, Şîrkûh'un da kendisini sürekli olarak Mısır'ı fethetmeğe teşvik etmesi sonucunda harekete geçti (1167). Nûreddîn'in faaliyetini haber alan Ş., derhal Haçlılara baş vurarak tekrar yardım istedi. Ancak, daha Haçlı ordusu harekete geçmeden Nûreddîn'in kumandanı Şîrkûh, Sina çölünü geçip süratle ilerleyerek Kahire'ye ulaştı ve Cize'de karargâhını kurdu. Bir süre sonra da Haçlı ordusu Kahire'ye geldi ve Ş. tarafından sevinçle karşılandı. Uzun bir bekleyişten sonra yapılan savaşta (nisan 1167) Ş. ve Haçlılar yenildilerse de, Şîrkûh kuvvetlerinin azlığı yüzünden Kahire'ye hücum etmeksizin İskenderiye'ye yöneldi. Hristiyanlarla iş birliği yaptığı için Ş.'den nefret eden İskenderiye halkı şehrin kapılarını Şîrkûh'a açtı. Ş. kuvvetini tazelemiş olarak Amaury ile birlikte gelerek Şîrkûh'u İskenderiye'de kuşattı. Bir Haçlı donanması da şehri denizden abluka etti. Darda kalan Şîrkûh, Frank kralı Amaury'nin de kendisi ile birlikte Mısır'dan çekilmesi ve kendisiyle iş birliği yapanların cezalandırılmaması şartı ile barış teklif etti. Nûreddîn'in Suriye'deki faaliyetlerinden endişelenmekte olan Haçlılar bu teklifi kabul ettiler. Şîrkûh'un Mısır'ı terk etmesinden sonra (10 ağustos 1167), Ş. Amaury ile bir anlaşma yaptı. Buna göre, bir Frank birliği Kahire'de kalacak ve Ş. Amaury'ye yılda 100 000 dinar da haraç ödeyecekti.

Kahire'de kalmasına müsaade edilen Frank şövalyelerinin davranışları halkın nefretini uyandırdığı gibi, Ş.'e yardımcı olacağı ümit edilen bu kuvvet kısa bir süre sonra ona da tahakküme başladı. Ş. bu Haçlı tahakkümünü kırmak için oğlu el-Kâmil vasıtasıyla Suriye hükümdarı Nûreddîn Zengî nezdinde teşebbüste bulunurken, Ş.'den memnun olmayan ve Sünnî Türkleri ise hiç istemeyen bazı Mısır ümerası da Haçlılar vasıtasıyla arzularını gerçekleştirmek istiyorlardı. Kahire'deki Frank birliği ise bir an önce Mısır'ı işgal etmesi için kralları Amaury'ye davet çıkarıp duruyordu. Amaury, Bizans ile ortak bir plan hazırlayarak 1168 yılı kasım ayında yola çıktı. Ş., Amaury'ye aralarındaki anlaşmayı hatırlattı ise de, sonuç alamayarak mukavemete karar verdi. Haçlıların başlangıçta Mısır'da ele geçirdikleri yerlerde yaptıkları katliâm, Sünnî Türklere karşı kendilerini tercih etmeğe hazır olan Mısır halkının da aleyhlerine dönerek düşman olmalarına yol açtı. Durumun aleyhine geliştiğini gören Amaury, Ş. ile anlaşma yollarını aramağa başladı.

Diğer taraftan Nûreddîn, bizzat Fâtımî halifesi el-'Âżid'den Haçlıları ülkesinden kovması karşılığında Mısır'ın 1/3 ini kendisine terk etmeyi ve ayrıca kumandanlarına da Mısır'da dirlikler vermeyi vadeden mektubunu aldıktan sonra, esasen müdahaleye hazır bir durumda beklemekte olan kumandanı Şîrkûh'u 8 000 kişilik bir kuvvetle Mısır'a gönderdi. Böylece iki ateş arasında kalan Ş., onları birbirine kırdırarak kendisini kurtarmayı denedi ise de, Türklerle baş edemeyeceğini çok iyi bilen Amaury, 1169 yılı aralık ayının 2'sinde Mısır'ı terk etti. Ş. artık kaderi ile baş başa kalmıştı. Nitekim Şîrkûh hiçbir mâni ile karşılaşmaksızın 8 aralık 1169'da Kahire'ye girdi ve on gün sonra da Ş. idam edildi.

Nûreddîn Mahmûd Zengî ile Haçlılar arasında sürekli olarak ikili oynayan Ş.'in vezirliği sırasında daimî isyan ve harplerle Mısır harap olmuş, ancak o, bu kaypak siyasetinin bedelini hayatı ile ödemiştir. (K. Y. Kopraman)

ŞAVŞAT, Artvin iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 317 km², nüfusu 41 023 (1980)'tür. 62 köyü, iki bucağı (Meydancık, Veliköy) vardır. 1 000'den çok nüfuslu köy sayısı 14'tür. Öteki köylerin çoğu 250 - 600 nüfusludur. İlçe merkezi Ş.'ın nüfusu 2 950'dir. Ş., eski ilçelerdendir. 1878 yılına kadar eski Ardanuç sancağına bağlı iken, 1921'de ilk defa Ardahan sancağına bağlı olmak üzere ilçe durumuna getirilmiş, kısa süre sonra 1921'de Artvin iline bağlanmıştır. İlçenin ilk merkezi küçük bir köyde iken (1927 sayımına göre 392 nüfuslu), Artvin'e bağlandıktan sonra şimdiki yerine (Yenimahalle) getirilmiştir. Hükümet konağı, çarşı, iş yerleri, şimdi Yeniköy adını alan bu Yenimahalle'dedir. Denizden yüksekliği 1 100 m dir. İlçe arazisi, ilin kuzey-doğu bölümündedir.

Doğusunda Kars ili, güneyinde Ardanuç, batısında ilin merkez ve Borçka ilçeleri vardır. Kuzeyinde Sovyetler Birliği arazisi uzanır.

İlçe arazisinde Kuzey Anadolu dağlarının iç sıraları uzanır. Kuzeyde Demirkapı ve Sarıçayır dağları vardır (2 500 m). Kuzey-doğudaki Göze dağı (3 184 m) ilçenin en yüksek yeridir. Güney-doğuda Yalnızçam dağları (2 500 m) nın bir bölümü, güneyde Çadır dağı (3 050 m) yükselir. Bu dağlar arasında, buralardan beslenen Berta suyu ve kollarının (yağış alanı 2 300 km²) derin yardığı dağlık tepelik daha alçak bir saha (1 000 - 1 500 m) vardır. Arazi, hemen bütünü ile kalın volkanik örtü (andezit, bazalt) ile kaplı ve ayrıca Üst Kretase volkanik fasiyesli bir formasyon gösterir. Yer yer Eosen flişleri de bulunur.

İlçede kışlar soğuk, hatta sert, yazları serin veya az sıcak, bol yağışlı bir iklim vardır. Aylık ortalama sıcaklıklar hep 0°C ın üstündedir. Fakat düşük sıcaklıklar ortalamalarında kış aylarında —4°C gibi değerler görülür. En düşük sıcaklık ise —17°C olarak görülmüştür (3.2.1967). Bol kar yağar, kar kalınlığının 80 - 90 cm yi bulduğu çok olur. Yıllık yağış miktarı 793 mm dir. Burada her ay yağışlıdır. (En çok yağış mayısta 90 mm, en az yağış ocakta 46 mm).

İlçede son derece gür ve yüksek boylu ağaçlarla dolu, heybetli görünüşü olan ormanlar yetişmiştir. İlçenin, yaklaşık % 40'ı çeşitli ormanlarla kaplıdır (çam, köknar, yapraklı ağaçlar). Ş. ilçesinin tamamını içine alan ve merkezi bu ilçede olan Orman İşletme Müdürlüğü 1961'de faaliyete geçmiştir. İlçede iyi ormanlar 43 700 hektardır. Köylerin çoğu orman içindedir. İlçe ormanlarından (1973 verilerine göre) 39 000 m³ tomruk, 6 000 m³ sanayi odunu, 78 000 ster yakacak odunu elde edilmiştir.

İlçede başlıca geçim kaynakları çiftçilik (hububat), patates, meyve, sebze yetiştirme, hayvancılık ve ormandan faydalanma ve çalışmadır. Arazi dağlık olduğu için tarım ancak dar alanlarda yapılabilmektedir. Akarsu boylarında daha devamlı topraklar vardır.

İlçenin esas geçim kaynağı hayvancılıktır (sığır, koyun, kıl keçisi, tavukçuluk, arıcılık). Köy çevrelerinde meralar az ve yetersiz olduğu için, otlatma yerleri yaylalarda ve mezraalardadır. Bu arada, Ş. - Ardahan sınırındaki yaylalarda geniş ve gür otluklar vardır. Buralarda yağ ve peynir yapılır. Ş. ve çevresinin halkı ağustos ayında bu yaylalara çıkar. Yazın hayvanlar bu yaylalarda 4 - 5 ay otlatılır. Kışın ise meşe yaprağı, mısır yaprağı, kuru ot gibi yemlerle beslenirler. Ş.'ta ehlî hayvan sergisi açılarak bölgenin hayvanları tanıtılmıştır. Sığır ve koyunlar yerli ırktan olup, süt verimi azdır. Köylerde her ailenin 2 - 10 ineği vardır. İlin yumurta ve tavuk ihtiyacının % 80 kadarını Ş. ve Ardanuç ilçeleri karşılar. Son zamanlarda arıcılığa da önem verilmiştir.

İlçe merkezi Ş., Çoruh nehrinin kollarından olan Berta suyunun Ş. deresi boyundadır. Yüksekliği 1 100 m dir. Belediyesi 1928'de kurulmuştur. Ş., çoğu bir iki katlı, ahşap ve çatılı evleri, çarşısı, elektriği, içme ve kullanma suyu, orta ve ilk okulları ile ağaçlıklar arasında şirin bir kasabadır. Kasaba, Artvin'den Ardahan'a uzanan asfalt ve kısmen stabilize kara yolunun 25. km sinde Berta köprüsünden ayrılan yolun 49. km sindedir. Kasabada dört katlı hükümet konağı, okul binaları, yeni yapılar, düzgün cadde dikkati çeker. Dağlık yerlerdeki üç gölü (Karagöl, Tavzet gölü, Boğa gölü), alabalık bakımından zengindir. Yazın bu göllere çok ziyaretçi gelir. Ormanlardaki (Meşeli, Karaköy ormanları gibi) otluklar, çiçekli ağaç altları ve temiz kaynak suları turistik değer taşır. Ilıca köyündeki Çermik, romatizmalılara şifa vericidir. Eski yerleşme bölgelerinden olduğu anlaşılan ilçe arazisinde şehir harabeleri vardır. (R. İzbırak)

ŞAYKA, nehirlerde ve sığ sularda harekâtta bulunmak maksadıyla altları düz olarak inşa olunan bir savaş gemisi. Kürekçilerinden başka 50 savaşçı taşır ve üç topu olur. Osmanlı devleti Tuna nehrinde asayişin korunması ve kıyıların muhafazası için Ş.'lardan müteşekkil filotilalar bulundururdu. Don, Dnepr ve Dnestr nehirleri kıyılarında yaşayan kazaklar da bu cins gemileri kullanırlar ve bunlarla zaman zaman nehirlerden dışarı çıkarak Karadeniz'de Türkiye kıyılarına akınlar yaparlardı. Kazak Ş.'larından bir grup Osmanlı donanmasının Akdeniz'de bulunmasından faydalanarak 1614 yılı yazı ortalarında Sinop önlerine gelmiş, kaleye baskın yaparak ahaliden pek çok esir almış ve şehri yağmalayarak aldıkları ganimetlerle birlikte avdete muvaffak olmuşlardı. Bu korsanlar Don nehri ağzında evvelâ Kırım Tatarları tarafından, daha sonra da Ş.'ları takibe memur edilen Şakşakî İbrahim Paşa filosu erleri tarafından yakalanıp imha edilmişler, ganimetler Sinoba geri getirilmiş ve sağ kalan kırk kazak İstanbul'a gönderilmiştir. Kazak Ş.'larının akınlarının devam etmesi üzerine Bosna valisi İskender Paşa Dnestr nehri kıyılarına yürümüş ise de, Lehistan ordusu savaş istemeyerek sulh teklifinde bulunmuş idi. 27 eylül 1627 yılında imzalanan sulh anlaşmasının ilk maddesi, kazakların Dnestr nehrini geçmemeleri ve Karadeniz'e açılmamaları hakkında idi. Bu anlaşmaya rağmen kazak Ş.'ları Karadeniz'deki akınlarına devam etmişler ve defalarca Osmanlı donanması ile çatışmışlardır. 1624 yılı yazında Osmanlı donanmasının Kırım isyanı dolayısıyla orduya yardım etmek üzere Karadeniz'de meşgul olmasından yararlanarak 20 temmuz 1624 günü 150 Don kazağı Ş.'sı İstanbul Boğazına kadar gelmiş, Sarıyer ve Yeniköy kıyılarındaki dükkânları tahrip ederek yağma etmişler, bostancı ve sekbanların olay yerine yetişmeleri üzerine Boğazdan çıkıp Karadeniz'e açılmışlardır. Bu olay üzerine İstanbul Boğazının Karadeniz girişine karşılıklı olarak kaleler inşa olunmuştur. 1625 yılı sonlarında Recep Paşa komutasındaki Osmanlı deniz kuvveti ile 350 kazak Ş.'sı arasında Köstence kuzeyindeki Karaharman mevkiinde büyük bir çatışma oldu. Kürek ile çok süratli seyir yapabilen hafif Ş.'ların manevra kabiliyetleri, kadırgalara nazaran daha fazla olduğundan durgun havalarda sayılarının çok olması halinde kadırgaları sararak harekât üstünlüğünü elde edebiliyorlardı. Altları düz olarak inşa olunan Ş.'ların bordaları da alçak olduğundan su alsalar ve içleri dolsa dahi sal gibi su içinde yüzerek batmıyorlar ve personelleri yarı bellerine kadar su içinde kalsalar da savaşa devam edebiliyorlardı. Karaharman savaşı da bu sebeple çetin olmuş ve 350 kazak Ş.'sından ancak 30 tanesi kaçabilmiş, 172 Ş. Türklerin eline geçmiş ve geri kalan Ş.'lar batırılmıştı. Ele geçen 172 Ş. ile esir alınan 781 kazak İstanbul'a getirilmiştir. Kürek ve yelken ile seyir eden Ş.'larda 16 karış boyunda ve 29 kilo ağırlığında gülle atar toplar bulunurdu ve bu toplara Ş. topu denilirdi. (V. Z. Dümer)

ŞÂZELÎYE, Şeyh Ebü'l - Hasan el - Mağribî eş - Şâzelî (ölm. 1253)'nin kurduğu tarikat. Daha çok Mısır'ın batısı, Cezayir ve Tunus'ta gelişme gösteren bu tarikat Arap yarımadası, Suriye ve Anadolu'da da etkili olmuştur.

Ş. silsilesi, kurucusu Ebü'l - Hasan e'ş - Şâzelî'den geriye doğru Abdüsselâm ibni Meşîş-i Mağribî, Abdurrahmân-ı Medenî, Şiblî-i Bağdâdî ve Cüneyd-i Bağdâdî'ye uzanır. Ebü'l - Abbâs el - Mısrî, Ya'kût el - Arşî ve Tâcüddîn el - İskenderî ise, Şâzelî'nin önemli halifelerindendir. Tarikatın XIX. yüzyılda en tanınmış şeyhi Muhammed b. Muhammed b. Ahmed (ölm. 1883)'dir. Ahmed Münib'in *Mir'âtü't-turuk* [1888] adlı eserinde Ş.'nin şubeleri şöyle sıralanmıştır : Düssûkiye, Ahmediye, Vefâiye, Ruzûkiye, Hanefiye, Cezûliye, İseviye, Nâsıriye, İlmiye, Mustariye, Afifiye.

Ş.'nin belli başlı esasları, Allah'tan korkmak, her işte Allah iradesine teslim olmak, mutluluk ve üzüntü anında Allah'a sığınmak, sözde ve davranışta sünnete uymak, insanlardan iyilik ve kötülük beklememek olarak özetlenebilir. Mevki sahiplerine önem vermemek ve onların yardımlarını kabul etmemek de bu tarikatın benimsediği tutumlardandır.

ŞÇERBA, Lev Vladimiroviç (1880 - 1944), Rus dil bilgini. Leningrad Üniversitesinde profesörlük yapmıştır (1916 - 1944). 1943'te Sovyetler Birliği İlimler Akademisi üyeliğine seçilmiştir. Daha çok fonetik alanında çalışan Ş., Baudouin de Courtenay (b. bk.)'nin fonem konusundaki öğretisini geliştirerek yeni bir fonem teorisi kurmuş, bu teoride ses ile anlam arasındaki bağ üzerinde durmuştur. İki dillilik (Fr. bilinguisme) problemi üzerinde de çalışmıştır. Ayrıca, yabancı dillerin öğretiminde kullanılacak metodları tartıştığı gibi, sözlükçülük alanında da çalışmalar yapmıştır.

ŞEBBOY, Turpgiller *(Cruciferae)* familyasının çeşitli türlerine giren ve bahçelerimizi süsleyen, çoğunlukla iki veya çok yıllık bir süs bitkisi.

Ş.'lar genellikle serin bölge bitkileridir ve soğuğa dayanıklıdırlar. Hafif donlardan zarar görmezler. En yaygın olarak yetiştirilen türleri, kış Ş.'u veya duvar çiçeği adlarını alan *Cherianthus cheiri, Linn.* ile yaz Ş.'u veya bahçe Ş.'u adları da verilen *Mathiola incana, R. Br.* dir.

Cherianthus cheiri, Linn. türünün anavatanı Güney Avrupa olup özellikle Avrupa ile Anadolu'da çok eskiden beri bahçeleri süslemekte kullanılan bir Ş. türüdür. 30 - 75 cm yüksekliğe kadar dikine gelişir. Dar, ince, uzun mızrak biçiminde, düz kenarlı ve hafif tüylü olan yaprakları, gri yeşil renkli, tüylü bir sap etrafında almaşık (mütenavip) olarak ve dikine dizilmiştir. Dört adet taç yaprağına sahip çiçekleri yaklaşık 2,5 cm çapında büyük, gösterişli ve çoğunlukla sarının değişik tonlarında olmakla beraber kırmızı kahve rengimsi ve mor olanları da vardır. Çiçekleri katmerli ve bitkileri bodur olan kültür çeşitleri geliştirilmiştir. Çiçekler, bir çiçek salkımı etrafına dizilmiş durumdadır. Meyve, basık, ince ve uzun bir kapsül biçimindedir.

Bu Ş. türü, çok yıllık bir bitki olmasına rağmen, her yıl tohumdan yeniden yetiştirilir. Elde edilen fidelerden gelişen bitkiler ikinci yıl baharda çiçek açar. Fakat İngiltere gibi soğuk ılıman bölgelerde şubatta sıcak yastıklara veya seralara ekilen tohumlardan elde olunan fideler, o yıl sonunda yıl başında çiçeklenecek şekilde yetiştirilebilir.

Bu Ş. türü, Batı veya Sibirya Ş.'u adı verilen ve turuncu veya sarı çiçekli olan *Erysimum asperum, DC*'ye çok benzer.

Diğer Ş. türü *Mathiola incana, R. Br.*'in anavatanı Akdeniz bölgesi ve Wright adasıdır. Bitki, genellikle 30 - 90 cm arasında boylanır. 15 cm ve daha uzun olabilen yaprakları kadife gibi yumuşak, yeşil, düz kenarlı, yaprak sapına doğru daralan uzun, ters mızrak biçiminde olup dikine gelişen, sert, silindirik yapılı ve kadife gibi tüylü bir gövdenin etrafına almaşık olarak dizilmiştir. Çekici ve güzel görünümlü çiçekleri çoğunlukla 2,5 cm den daha geniş çaplı, büyük olup aslında morumsu veya kırmızımsı renklerdedir. Fakat pembe, mavi, sarı ve beyaz olanları ile katmerli çeşitleri de geliştirilmiştir. Çiçekler, bir çiçek salkımı üzerine dizilmiştir. Meyveleri, 7,5 - 10 cm uzunluğunda, kapsül biçiminde ve dil durumda gelişir.

Bu tür, bahçe çiçeği olarak yetiştirildiği gibi, kesme çiçek için de çok üretilmektedir. Bodur tipleri, evlerde saksılarda yetiştirilmektedir. Bu türün, çiçek tomurcuklarını oluşturabilmesi için, 6 - 10 yapraklı fide halinde iken 1 - 3 hafta süre ile 10 - 15°C lık düşük sıcaklıklarda tutulması gereklidir. Bu işlem, fideler 15 - 20 cm boya eriştiğinde uygulanırsa geç kalınmış sayılır ve yeterince çiçek tomurcuğu oluşmaz.

Bu Ş. da tohumdan üretilir. Çok yıllık bitki olmakla birlikte her yıl yeniden yetiştirilir. Tohumlar, doğrudan bahçeye ekilebileceği gibi, sıcak yastıklara veya seralara da ekilip sonradan fideleri şaşırtılabilir. Ocak ayında çiçek açtırılmak istendiğinde tohumların eylül başında ekilmesi gerekir. Soğuk ılıman bölgelerde, seralarda yetiştirilenler ocaktan hazirana kadar çiçek açabilirler. Böyle yerlerde bahçelerde bir yaz çiçeği olur. Sıcak ılıman bölgelerde sonbaharda doğrudan bahçeye ekilip kış sonlarında veya ilkbaharda çiçek açması sağlanır. Kesme çiçek için üretilenleri dallanmayan tiplerdir. Bunlar bahçeye 45 cm ara ile sıralar üzerine ekilir. Fideler 6 yapraklı hale gelince sıra üzerinde 7,5 cm mesafe ile seyreltilir. Katmerli çeşitler tohum bağlamaz.

Bu türe ait *Mathiola incana var. annua, Voss* çeşidi yıllık bir bitki olup yazın çiçek açar. Değişik bir çeşit olan *Mathiola incana var. autumnalis, Voss* ise dışarıda, sonbaharda geç olarak, seralarda ise kışın çiçeklenebilir.

Mathiola bicornis. DC, yarı çalımsı bir bitki olup anavatanı Anadolu ve Yakın Doğu ile Yunanistan'dır. Morumtırak renkli küçük çiçeklerini gece açar ve havayı çok güzel bir koku ile doldurur.

Anavatanı Güney Avrupa olan ve Virginia Ş.'u adı verilen *Malcomia maritima, R. Br.* türüne giren Ş.'lar da diğer Ş.'larla karıştırılabilir. Fakat bunlar çok dallanan yıllık bitkilerdir. Gösterişli kırmızı, beyaz veya morumsu bol çiçek açan süs bitkilerini oluştururlar.

Türkiye'de *Mathiola bicornis, Sibth, et Sm, Mothiola oxyceras, DC* ve *Mathiola oxyceras DC. varlunata Boiss* gibi yabani türleri bulunmuştur. (V. Erkun)

ŞEBDİZ, eski İran musikisinde Bârbed'in icat ettiği söylenen makamlardan biri.

ŞEBEK *(Paplo porcarius)*, Maymunlar (Primates) takımının Uzunkuyruklu maymungiller (Cercopithecidae) familyasından bir memeli türü. Bu tür, ayı paviyanı veya çakma adı ile de bilinir. Yüzü, kulak ve elleri mor siyah, kılları uzun ve gırtlak kısmı hemen hemen çıplaktır. Boyu 100, omuz yüksekliği 65 - 70, kuyruğu 50 cm kadardır. Art ve ön bacaklar aşağı yukarı birbirine eşittir. Oturaklarında kaba etlere sahiptirler. Kuyrukları uzundur, fakat asılmaya veya sarılmaya elverişli değildir. Dört ayak üzerinde ve tam tabanlarına basarak yürürler. İnce yapılı ve güzel renkli maymunlardır. İyi tırmanırlar. Büyük sürüler teşkil ederler. Bu

durumda bunlara yaşlı bir erkek önderlik eder. Bu erkek önden gider, ağaçlara çıkar, etrafı gözetler, eğer herhangi bir tehlike yoksa, özel bir ses çıkararak sürünün kendisini takip etmesini bildirir. Sürü bu yaşlı erkeğin geçtiği yolu takip eder. Bu arada yavrular analarının sırtlarına binerler ve kuyrukları ile de analarının kuyruklarına dolanırlar.

Bu maymunlar daha ziyade meyve ve tohumlarla beslenirlerse de, böcek, yumurta ve kuşları da yemektedirler. Bahçe ve tarlalarda büyük zararlara sebep olurlar. Güney Afrika'da yaşarlar. *Papio* cinsinin, Babuin *P. cynocephalus*, Mantolu paviyan *P. hamadryas* ve *P. leucocephalus* gibi türleri bulunmaktadır. (N. Şimşek)

ŞEBÎB b. YEZÎD b. NU'AYM EŞ - ŞEYBÂNÎ (646 - 697), Hâricî reisi. Annesi, Rum asıllı bir cariye idi. Ailesi Kûfe civarından Musul havalisine göç etmiş ve Ş. 646 yılı kurban bayramında burada doğmuştur. 695 yılında, Dârâ'da, Hâricî reislerinden Sâlih b. Musarrıh'a iltihak etti. Muhammed b. Mervan tarafından göderilen el - Hâris b. 'Umeyre kumandasındaki ordu ile 695 yılında yapılan savaşta Sâlih ölünce, Ş. kumandayı ele alarak bozulan Hâricîleri yok olmaktan kurtardığı gibi, el - Hâris'i de yendi. Ancak, Hilâfet ordularına karşı yanında bulunan çok az sayıdaki Hâricî ile karşı koyamayacağını bilen Ş., kesin sonuçlu meydan muharebeleri yapmaktansa, gerilla savaşı taktiğine baş vurdu. Buna göre, sürekli olarak yer değiştiriyor, hareket halinde bulunduğu bölgedeki gayrimüslim halka iyi davranarak onlardan hükümet kuvvetlerinin hareketi hakkında haber alıyor, ona göre Hâricîlerine kolayca saklanacak yer bulabiliyor ve kendisi için en uygun olan yer ve zamanda, süratle baskın yaparak yine aynı hızla geri çekiliyordu. Kendisine karşı gönderilen kuvvetleri sık sık yenmesi üzerine, o zamana kadar kendisine verilen her görevi başarı ile yapmış olan Irak valisi Haccâc, Ş.'i ortadan kaldırmak üzere her defasında ona karşı taze kuvvetler sevk etti ise de, her seferinde Ş. galip geldi. Hattâ bir defasında Ş., Haccâc'ın Basra'dan Kûfe'ye henüz dönmüş bulunduğu bir sırada, ansızın hücum ederek Kûfe'ye bile girdi (696). Arkasından sevk edilen kuvvetler ise ağır kayıplar vererek geri döndüler. Ş.'in Kûfe'ye hücumundan sonra Medâin şehrini de tehdit etmesi üzerine Haccâc, Abdurrahman b. Muhammed b. el - Eş'as kumandasında bir orduyu ona karşı gönderdi. Tedbirli bir kumandan olan Abdurrahman'ın takibinden de bir sonuç alınamaması üzerine Ş.'e karşı mücadele ile Osman b. el - Hâris görevlendirildi. Ancak, 696'da yapılan savaşta Osman öldürüldü ve Medâin şehri de direnmeksizin Ş.'e teslim oldu (697). Bundan sonra Ş., Irak'ın idare merkezi olan Kûfe'yi tehdit etmeye başladı.

Öte yandan Haccâc, üzerine sevk ettiği bütün kuvvetleri perişan eden Ş.'e karşı, kesin sonuca ulaşmak için Halife Abdülmelik'ten yardımcı kuvvet istedi. Süfyan b. el - Ebred el - Kelbî ve Habîb b. Abdurrahman kumandasında Suriye'den gelen kuvvetler, Kûfe yakınında Ş.'i yendiler (697) ve Ş. kaçarak Ahvaz'a gitti. Ancak, takip edildiği için burada kalamayarak Fars'a ve oradan da Kirman'a geçti. Burada iki ay kadar dinlendikten sonra, kendisini takip eden Suriye ordusu ile savaşmak için geri döndü. Ahvaz'daki Duceyl nehri kıyısında yapılan amansız savaşta, bir akşam vakti, sabahleyin tekrar savaşmak üzere vuruşmaya ara verip nehrin öte yakasına geçerken atının ürkmesi üzerine nehre düştü ve boğularak öldü (697). Onun ölümü üzerine, etrafında toplanmış olan Hâricîler de başka bir savaş yapmaksızın dağıldılar.

Ş., üç yıl gibi kısa bir süre içinde yaptığı savaş ve kazandığı zaferlerle adeta efsaneleşmiş, onun nasıl bir kalbe sahip olduğunu merak eden hayranları, göğsünü yararak kalbini çıkarıp bakmışlardı. (K. Y. Kopraman)

ŞEBİN KARAHİSAR (Karahisar adı çok yerde geçtiğinden, bölgede bulunan şap yatakları ile ilgili olarak Şebb adı kullanılmıştır), Giresun iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 378 km², nüfusu 33 250 (1980)'dir. Köy sayısı 54, belediyesi bulunan yer sayısı 1'dir. İlçe merkezinin nüfusu 12 550'dir. Kuzeyinde Dereli, doğusunda Alucra ilçeleri, güney ve batısında Sivas ili arazisi (Suşehri, Koyulhisar) vardır.

Cumhuriyetten önce kaza (ilçe) ve Erzincan iline bağlı sancak merkezi olmuş bulunan Ş., 1923'te vilâyet (il) durumuna getirilmiş, 1933'te il olmaktan çıkarılarak ilçe olmuştur. 1927 nüfus sayımı sırasında henüz il olan Ş.'a Alucra, Suşehri, Koyulhisar, Mesudiye ilçeleri bağlı bulunuyordu. Bu ilçeler Giresun, Ordu ve Sivas illerine bağlanmıştır. O tarihte bu eski ilin nüfusu 108 529, yüzölçümü 5 410 km² idi.

Ş. ilçesinin kuzeyinde yüksekliği 2 000 - 2 200 m yi bulan, doğu-batı uzanışlı Giresun dağları yükselir. Bu dağlar ilçe arazisini ilin Karadenize açık bölgesini kuzeyden çevirir. İlçenin öteki yerlerinde de 1 000 - 1 500 m yi bulan yükseklikler çok yer tutar. İlçe merkezinin yüksekliği 1 300 m dir. Nisbeten daha az yüksek yerler, derin vadilerdedir. Bu arazinin çok yeri Kretase ve Eosen volkanik serileri ile yer yer granitler ve bazaltlarla volkanik tüflerden, Oligosen - Miyosen jipsli fasiyesten bir yapı gösterir. Ancak vadi tabanlarında aluvyonlar vardır.

İlçenin başlıca akarsuları, kuzeydeki dağlardan beslenen derelerle bunların birleşmesinden doğmuş bulunan ve yerinde Şehir Suyu adıyla anılan Karahisar çayıdır. Bu çay, Kelkit ırmağının kollarındandır. 1929'dan beri yapılan meteoroloji rasatlarına göre, yıllık ortalama yağış 564 mm dir. Yağışlar en çok nisan ve mayısta olur, yaz aylarında da arasıra yağmur yağar (temmuz ortalaması 14 mm). Kar kalınlığı 1 m yi geçtiği yıllar çok olmuştur. Kış ayları soğuk, yaz ayları serin veya az sıcak geçer. İlçe arazisinin % 18'i çeşitli derecelerden ormandır (iğne yapraklılar, geniş yapraklı ağaçlar). 25 000 hektar kadar orman vardır. Bunun 10 000 hektarı korunmuş iyi ormandır. İlçede 15 köy orman içinde, 14 köy orman yakınındadır. Ş. Orman İşletme Müdürlüğü vardır. İlçe arazisinde şap (Alunit) yatakları (tenörü % 48; Şaplıca köyünde; rezervi 2,4 milyon ton; Eski Çağdan beri değerlendirilmiştir) ve birkaç yerde linyit yatakları ve kurşun madeni bulunmaktadır. İlçe merkezine yakın Tamzara köyünde, ormanlık ve güzel bir yerde bir maden suyu bulunmaktadır. Türkiye'nin iyi maden sularından biri olan bu şifalı kaynaklar (bikarbonatlı, klorürlü), böbrek ve karaciğer rahatsızlıklarına iyi gelmektedir.

İlçede başlıca geçim kaynakları hayvancılık ve ürünleri (yağ, peynir, deri, yumurta) ile hububat, sebze ve meyvedir. Dağlık olan bu arazide yük ve binek hayvanı olarak at, katır, eşek de beslenmektedir. İlçede sığır cinsinin ıslahı için 50 başlık bir montafon tabiî tohumlama laboratuvarı kurulmuştur (1967). İlçede 40 000'den çok kümes hayvanı beslenir (yıllık

ŞEBİN KARAHİSAR : Genel görünüş

yumurta üretimi 2 milyon). Birçok köylerde arıcılık yapılır (3 800 kovan), yılda 25 ton bal elde edilir.

İlçede 32 400 hektar arazi tarla ve bağ - bahçeliktir. Bunun 7 600 hektarında sulama yapılır (sulama kanalları ve Çatalgöller göleti yapılmıştır). Bunun 25 500 hektarında tarla tarımı yapılır (en çok buğday, arpa). 1967'den beri tütün yetiştirilmesine de başlanmıştır (yıllık üretim 15 ton). Soğan ve sarımsak çok üretilir. Toplu ve dağınık halde meyvelikler ve sebze bahçeleri önemli yer tutar. Ş. Deneme Tarlası ve Fidanlığı adıyla 1955'te bir fidanlık kurulmuş (130 dekar), bahçecilere dağıtılmak üzere meyve fidanı yetiştirilmesine girişilmiştir.

İlçede lise, ortaokul, şehir içinde 5 ilkokul, köylerde 74 ilkokul vardır. Akşam kız sanat okulu da açılmıştır.

Eski bir kültür merkezi olarak Ş.'da çeşitli Türk gelenekleri yaşamaktadır. Bu arada Tamzara türküsü tanınmıştır. İlçe merkezinde 20 000 m² lik bir spor alanı düzenlenmesine girişilmiştir. İlçede devlet hastahanesi (90 yataklı), 4 sağlık ocağı, 13 sağlıkevi, 1 dispanser vardır. XIX. yüzyıl sonlarında kurulduğu sanılan bir eski belediyesi vardır.

Ş., eski yerleşme yerlerindendir. Türlü kaynaklarda adı Colonia olarak geçmiştir. Türkler zamanında buraya çok şap madeni yatakları bulunduğu için Ş. denilmiştir. Buraya Şarkî Karahisar (Karahisar-ı Şarkî) adı da verilmiştir.

1473'te Osmanlı imparatorluğuna katılmış bulunan Ş., Evliya Çelebi'ye göre, 9 mahallesi, 1 600 evi, camii, 2 hamamı, 4 hanı, 7 okulu, 750 dükkânı, bedesteni bulunan bir şehirdi. Şehir, bir tepe üzerine kurulmuş kalenin batı eteklerinde yayılmıştır. Günümüzde bir küçük şehir özelliği gösteren ilçe merkezinin elektriği, içme ve kullanma suyu, çarşısı, pazar yerleri vardır. Yakınındaki vadilerde sebze ve meyve bahçeleri, mesire yerleri bulunmaktadır.

İlçe merkezinde ziraat aletleri atölyesi, ağaç işleme yerleri vardır. Tamzara dokumacılığı eskidir. Tamzara tezgâhlarında dokunan bezler, desen, boy ve kullanıldıkları yerlere göre türlü adlarla söylenirler. Bu dokumalardan önlük, çarşaf, peştamal, yatak çarşafı, gömlek ve peçete yapılır, çevre illerine gönderilir. Bu dokuma çeşidini geliştirmek amacıyla 1936'da 111 ortaklı Tamzara Dokuma Şirketi kurulmuştur.

Ş. şehrinin imar planı 1939'da yapılmıştır. Giresun'a uzanan yol (118 km) çok yerinde dağlardan geçen bir stabilize yoldur. Doğusundaki ve güneyindeki şehir ve kasabalara da karayolları ile bağlıdır. (R. İzbırak)

ŞEBÜSTERÎ veya ŞEBİSTERÎ, Şeyh Mahmûd (Şebüster ? - Şebüster 1320 ?), İranlı mutasavvıf şair. Soyu, yetişmesi ve hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Ancak, eserlerinden iyi bir öğrenim gördüğü, bilgisini, görgüsünü artırmak için Hicaz'a kadar gittiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda ölüm tarihiyle ilgili olarak verilen bilgiler tutarsızdır. Bununla birlikte, Ş.'nin 30 - 40 yaşlarında öldüğü kesindir.

Ş.'nin tasavvuf konusunda yazılmış iki manzum eseri elde bulunmaktadır. Bunlardan ilki ve önemli olanı *Gülşen-i râz*'dır. Bu eser A. Gölpınarlı tarafından Türkçeye çevrilmiş [1944, 2. bas., 1968] ve şerh edilmiştir [1972]. Ş., bu eserini Emir Hüseyin (ölm. 1319)'in Tebriz bilginlerine yönelttiği 15 manzum soruya cevap olarak yazdı. *Gülşen-i râz*'da tasavvufî düşüncelerin dile getirilişi basitten mükemmele doğru bir gelişme göstermektedir. Eser, mutasavvıfların sözlerindeki

kaş, göz, yüz, ben, saç, sakal, meyhane, saki, şarap vb. kelimelerin mecazî anlamlarını açıklaması bakımından büyük önem taşımaktadır. *Gülşen-i râz*'da Ferîdüddîn-i Attâr'ın ve Mevlânâ'nın etkileri görülmektedir (A. Gölpınarlı, Çeviri, s. VII). Bu eser yazıldığı tarihten başlayarak büyük bir ilgi görmüş ve esere birçok şerhler yazılmıştır (A. Gölpınarlı, Çeviri, s. X - XXII, Şerh, s. III - XI).

Ş.'nin tasavvufla ilgili öbür eseri ise 1 000 beyitlik *Saâdet-nâme*'dir. *Şâhid-nâme* adlı bir başka eser kaleme aldığı ve Gazzâlî'nin *Minhâcü'l-âbidîn*'ini Farsçadan çevirdiği bildirilmekte ise de, son iki eser ele geçmemiştir. (İ. Ünver)

ŞECERE, bir soyun büyük atasından son üyesine kadar bütün mensuplarını gösteren ayrıntılı cetvel veya kütük. Bk. SİCİL.

ŞECERETÜ'R - RIDVAN (Ar. *şecere* [= ağaç] ile *rıdvan* [= hoşnudluk ve râzı olmak] kelimelerinden), "gölgesi altında Rıdvan Bey'atı'nın yapıldığı ağaç" (ağaç altındaki bey'at). Bk. BİÂT.

Mekke'nin henüz Müslümanların eline geçmesinden iki yıl kadar önce Peygamberimiz Hz. Muhammed, gördüğü bir rüya üzerine, eshabıyla birlikte Hicretin 6. yılı Zilkade ayında, Medine'den Mekke'ye umre yapmak, yani Kâbe'yi ziyaret etmek üzere hareket eder ve Mekke'ye 17 km lik bir mesafede bulunan Hudeybiye Kuyusu yanında konaklar.

Hz. Peygamber, yalnızca Kâbe'yi ziyaret için geldiklerini, hiç kimse ile savaşmak istemediklerini ve yanlarında getirdikleri kurbanlık develeri kesip döneceklerini Mekkeli müşriklere bildirmek üzere Hz. Osman ve bazı Müslümanları elçi olarak gönderdi. Kureyş müşrikleri, Hz. Osman ve yanındakileri bir süre Mekke'de alıkoydular; daha sonra da onların öldürüldükleri haberi Hz. Peygamber'e ulaştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "artık bu müşriklerle vuruşmadıkça buradan ayrılmayacağız!" buyurdu ve Müslümanlardan, bir rivayete göre "kendi uğrunda öleceklerine", diğer bir habere göre de "Mekkelilerle savaşa girişilecek olursa, hiçbir zaman kaçmayacaklarına" dair bey'at aldı.

Hz. Peygamber ile yapılan bu bey'at, Hudeybiye'de, bir çeşit çöl ağacı olan yeşil bir semüre ağacının altında yapılmıştır. Hz. Peygamber, Hudeybiye'de bulunduğu sıralarda, gölgelenmek için bu ağacın altında istirahat ediyorlardı.

Müslümanların Hz. Muhammed'e bağlılıklarını ve onun yolunda ölümü bile göze aldıklarını gösteren ve bunun sonucunda da Mekkeli müşriklerin Hz. Peygamber ile Hudeybiye musalâhasını yapmalarını sağlayan bu bey'ata, Yüce Allah'ın *Kur'ân*'da bu bey'atı yapan müminlerden râzı ve hoşnud olduğunu açıkça bildirdiğinden "Rıdvan bey'atı" denilmiştir. Yine *Kur'ân*'da bu bey'atın, ağaç altında yapıldığının zikredilmesinden dolayı da Bey'atu'ş - Şecere (= Ağaç Bey'atı); bu ağaca da "Şeceretü'r - Rıdvan" adı verilmiştir. Hz. Muhammed ile bey'at eden bin dört yüz Sahâbîye de Eshabu'ş - Şecere (= Ağaç eshabı, yani ağaç altında Hz. Peygamber'e bey'at edenler) denilmiştir.

Fetih Sûresinin 10 ve 18. âyetlerinde, bu bey'atı yapanlardan ve söz konusu ağaçtan şöylece söz edilmektedir : "Ey Muhammed! Şüphesiz ki sana bey'at edenler ancak Allah'a bey'at etmiş olurlar. Allah'ın eli onların elleri üstündedir. Verdiği bu sözden dönen, ancak kendi aleyhine dönmüş olur. Allah'a verdiği sözü yerine getirene, Allah büyük ecir verecektir" (10. âyet). "Ey Muhammed! And olsun ki Allah, seninle *o ağacın altında* bey'at ederlerken müminlerden râzı olmuştur ..." (18. âyet).

Hz. Peygamber de "Ağaç altında bey'at edenlerden hiçbiri Cehenneme girmeyecektir" buyurmuştur. Bu bey'atın yapıldığı sırada Hz. Peygamber, "Osman, Allah ve Resûlünün işi için gitmiştir. Ben onun için de bey'at yapıyorum" diyerek sağ elini tutup "Bu Osman'ın eli yerinedir" dedikten sonra, sol eliyle onun üzerine koyup "İşte bu bey'at da Osman içindir!" buyurmuştur. Müşrikler tarafından öldürülmeyip serbest bırakılan Hz. Osman, Müslümanların yanına gelince, aynı ağaç altında Hz. Peygamber'e yeniden bey'at etmiştir.

Altında bey'at yapılan Ş.'ın sonu hakkında, İslâm kaynakları iki ayrı haber rivayet etmektedirler : Bunlardan bir kısmına göre, Müslümanlar ertesi yıl veya Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında (634 - 644), bu ağacın yerini aramışlar, fakat bulamamışlardır. Bunun üzerine Hz. Ömer "Haydi gidiniz. Ağaç kaybolup gitmiş; onu ya sel ya da benzeri bir şey götürmüştür" demiştir. Diğer bir habere göre ise, Hudeybiye' de bulunan ve *Kur'ân*'da zikredilen bu ağacın, Müslümanlarca bir kutsiyet kazanması ve onu ziyarette mübalâğa etmeleri, ayrıca gösterilen bu saygının, Cahilîye çağındaki Lât ve Uzza gibi putlara yapılan ibadete dönüşmesinden çekinen Hz. Ömer, hilâfeti sırasında bu ağacın kesilip imha edilmesini emretmiştir. (M. Fayda)

ŞECERÜ'D - DÜRR veya ŞECERETÜ'D - DÜRR, el - Melike, İsmetü'd - dîn Ümm Halîl (ölm. 1257), Eyyûbîlerden el - Melikü's - Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un Türk asıllı cariyesi. İslâm hâkimiyeti devrinde Mısır'da hükümdarlık yapan yegâne kadındır ve bir görüşe göre, Eyyûbî devletinin yıkılmasından sonra Mısır'da kurulan Memlûk devletinin ilk sultanıdır.

es - Sâlih Necmeddîn Eyyûb, önce bir cariye (kadın köle) olarak satın aldığı Ş.'ü, meziyetlerini takdir ederek, hür yaptıktan sonra kendisiyle evlendi. Mısır sultanı olarak Kahire'ye gelişine kadar, Kerek'te hapiste geçirdiği günler de dahil olmak üzere, çok sevdiği eşi Ş.'ü bütün acı ve tatlı günlerinde yanından hiç ayırmadı. Bu arada Ş., es - Sâlih'ten bir oğul dünyaya getirip ona Halil adı verildi. Ancak, bu çocuk, babasının Mısır'a gelişinden sonra, küçük yaşta öldü.

Ş., efendisi ve kocası es - Sâlih Eyyûb'un saltanatı boyunca devlet idaresinde etkin bir rol aldı ve bu durumunu kocasının hastalığı sırasında ve ölümünden sonra da sürdürdü. es - Sâlih Eyyûb Mansûra'da öldüğü zaman (23 kasım 1249), Fransız kralı IX. Louis, Dimyat'ı savaşsız olarak ele geçirdikten sonra güneye doğru yürüyüşe geçmişti. es - Sâlih Eyyûb'un hayatta bulunan tek oğlu ve tahtın vârisi Turanşah tecrübesiz bir genç olup Hısn-ı Keyfâ'da bulunuyordu. Durumun vahametini idrak eden Ş., kocasının ölümünü sakladı. Turanşah'a da haber göndererek acele Mısır'a davet etti. O gelinceye kadar sanki sultan yaşıyormuşçasına, her gün onun adına ferman çıkarıp odasına ilâç ve yemekler gönderiyordu. Aslında, perde arkasında durumu idare eden adsız sultan Ş. idi. Ancak, Ş.'ün aldığı bütün tedbirlere rağmen Haçlılar es - Sâlih Eyyûb'un ölümünü 40 gün kadar sonra haber alıp Mansûra'ya geldiler. Burada yapılan mücadele sonunda IX. Louis yenilerek esir edildi. Bu zaferin hemen akabinde Turanşah, Mansûra'ya ulaştı ve el - Melikü'l - Mu'azzam lâkabıyla sultan ilân edildi (1250). Tecrübesiz olduğu anlaşılan Tu-

ranşah, tasarrufları ile Mansûra galibi Memlûkleri kendisine düşman ettiği gibi, üvey annesi Ş.'ün kendisinin sultan olması için aldığı tedbir ve yaptığı iyilikleri de unutup onu babasının servetini gizlemekle suçlayarak tehdit etti.

Turanşah'ın kendisini tehdit etmesi üzerine korkuya kapılan Ş., zaten onu öldürmek için fırsat kollayan Memlûklerle anlaşıp 1 mayıs 1250'de Turanşah'ı öldürttü. Turanşah'ın ölümü ile Mısır'da 80 yılı aşkın zamandır devam eden Eyyûbî hâkimiyeti son buluyor ve 250 yıldan fazla sürecek yeni bir devir, Memlûkler devri açılıyordu.

Turanşah'ı öldüren Memlûkler, Mısır'da yegâne söz sahibi kuvvet olarak, menşe ve statü bakımından kendilerinden saydıkları efendileri el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un dul eşi Ş.'ü Mısır sultanı seçtiler (1 mayıs 1250). Bahriye Memlûklerinin ileri gelenlerinden Aybek et-Türkmanî de Mısır orduları başkumandanı oldu.

Ş.'ün ilk işi, IX. Louis ile bir barış anlaşması yaparak, Mısır üzerindeki Haçlı tehdidini bertaraf etmek oldu. Ancak, muhalifleri onu Haçlılarla gizlice anlaşmakla suçladılar. Kendisinin her şeyden önce bir kadın olduğunu ve Müslümanların da başlarında hükümdar olarak bir kadın görmeye alışık olmadıklarını bilen Ş., durumunu kuvvetlendirmek için akıllı ve basiretli bir siyaset takip etti. Emirleri ve devlet erkânını kendisine yaklaştırmak için onlara rütbeler ve ıktalar veriyor, halka hoş görünmek için vergileri indiriyor, neşrettiği fermanlara ve bastırdığı paralara adını açıkça yazdırmıyor ve hutbelerde de adı açıkça anılmaksızın dua ediliyordu. Sultanın adının anılması şart olan bu gibi yerlerde, Eyyûbî hanedanı ile olan bağını belirterek sultanlığa şer'an hakkı olduğunu ifade etmek üzere "Ümm Halîl es-Sâlihiye" lâkabını kullanıyordu. Ne var ki onun bu ince siyaseti, saltanatın bir kadının elinde olduğu gerçeğini değiştirmiyordu. Bu yüzden Ş.'e ilk karşı çıkanlar Suriye'deki Eyyûbî hanedanı mensupları oldular ve onun hükmünü tanımadılar. Ş.'ün el-Musta'simiyye lâkabını alarak Bağdad'daki halifenin nüfuzundan istifade etme düşüncesi de fayda vermedi. Abbasî halifesi Mısır'daki Memlûk emirlerine gönderdiği mektupta "Orada erkek kalmadı ise bize bildirin, size bir tane gönderelim" diye yazarak onlara alay yollu hakaret de edince, içeride ve dışarıda istenilmeyen biri durumuna düştüğünü gören Ş., Atabekü'l-Asâkîr Aybek et-Türkmanî ile evlenerek onun lehine Mısır tahtından feragat etti (31 temmuz 1250). Böylece Ş.'ün Mısır tahtındaki mutlak hâkimiyeti sona erdi ise de o, Mısır'ın yeni sultanı ve yeni kocası el-Melikü'l-Mu'izz Aybek et-Türkmanî devrinde de devlet idaresinde müessir olmaktan geri kalmadı. Aybek, sultan olduktan 5 gün sonra, Suriye'de hâkim olan Eyyûbî hanedanı mensuplarının Ş.'e olduğu gibi kendisine de muhalefet etmeleri ve Bahriye Memlûklerinin Eyyûbî ailesinden bir sultanda direnmeleri üzerine, bu aileden 6 yaşında bir çocuk olan el-Melikü'l-Eşref Musâ ile, yetkileri değil ama unvanı paylaşmak zorunda kaldı. Moğol tehlikesi karşısında Abbasî halifesinin tavassutu ile Suriye Eyyûbîleriyle anlaşan Aybek, içeride Bahriye Memlûklerinin nüfuzunu da kırmış ve rahatlamıştı. Ancak, sırf kadın olmasından dolayı aleyhinde teşekkül eden muhalefet yüzünden saltanattan feragat etmiş olan Ş.'ün, kocası Aybek üzerindeki tahakkümü devam ediyordu. Ş., Aybek'in eski karısı ve oğlu ile görüşmesine bile engel oluyordu.

Ş.'ün tahakkümünden bıkıp usanan Aybek ondan kurtulmak istiyordu. Müneccimlerden birisinin, ölümünün bir kadın eliyle olacağı kehaneti Aybek'i Ş.'den kurtulmakta aceleye sevk etti. Aybek'in Musul hâkimi Bedreddin Lu'lu'nun kızı ile nişanlanması, çok kıskanç bir kadın olan Ş.'ü kızdırmıştı. Hisleri onu hemen harekete geçirdi ve kurduğu bir komplo ile Ş., kocası Aybek'i hamamda öldürttü (10 nisan 1257).

Ş.'ün Aybek'i öldürmesi aynı zamanda kendisinin de sonu oldu. Aybek'in memlûkleri, efendilerinin ölümünü öğrenir öğrenmez, bu işte parmağı olanları hemen öldürdüler. Ş.'ü de o anda öldürmek istedilerse de, reisleri Akbay'ı öldürttüğü için Aybek'e düşman olan Bahriye Memlûkleri, kendilerinden birisi saydıkları Ş.'ü korudular. Ancak, Aybek'in oğlu el-Melikü'l-Mansûr Nûreddîn Ali'nin tahta çıkmasından bir süre sonra annesi, bir zamanlar kendisini kocası Aybek ile görüştürmemiş olan Ş.'ün üzerine cariyelerini saldırttı ve Ş., cariyeler tarafından takunyalarla öldürüldü (28 nisan 1257).

Ş., zeki ve becerikli olduğu kadar güzel ve kıskanç bir kadın idi. Memlûkler tevkif etmek için odasına girdiklerinde Ş.'ü, rakiplerinin eline geçmesin diye, mücevherlerini havanda döverken görmüşlerdi. Ölümünden sonra kendi yaptırmış olduğu türbesine gömüldü. Ş.'ün hayatı, tarihçilerin dışında yazarların da ilgisini çekmiş, roman ve piyeslere konu olmuştur. (K. Y. Kopraman)

ŞED, bir diziyi, bulunduğu mevkiden başka bir perdeye nakletme, Nakilde aralıkların aynen muhafazası şarttır. Aynı aralıkları temin etmek için, bazı perdelere muhtelif değiştirme işaretleri koymak icap eder. Meselâ dügâh (la) perdesinde bulunan Hüseynî beşlisinin yegâne ârızası si koma bemolüdür. Bu beşliyi aşîrân (mi) perdesine nakledecek olursak, si bekarlaşır.

ŞED MAKAMLAR, Türk musikisinde makamların toplandığı üç bölümden biri. Mevkıinden başka bir perdeye nakledilmiş makamların teşkîl ettiği 3. bölüm (diğer bölümler : basit makamlar ve mürekkep makamlar). Bk. ŞED. Perde değişince *timbre* de değişmektedir. Fakat bundan çok daha mühimmi, göçürülmüş dizi, zamanla hususiyetler kazanarak, makam haline gelmektedir. Onun için aynı dizi, çeşitli perdelerde çalındığı zaman aynı kaldığı (çok az *timbre* farkı hariç) halde, aynı dizinin Türk musikisinde isimli hale gelmiş şedleri böyle değildir. Çeşitli geçki gelenekleri ve başka unsurlarla başlı başına makam haline gelmişlerdir. Hicazkâr, Sûz-i Dil, Şedd-i Arabân, Zengûle, aynı dizi oldukları için birbirine çok benzeyen makamlardır. Fakat farkları vardır ve *nuance* şeklinde de olsa farklı duygu ve tesir husule getirirler. Ş. M.'ın çoğu, basit makamların pek çok perdeye (kabil-i nakl olabildiği perdelere) göçürülerek geçkilerde kullanılmışsa da, ancak bazı şedlere müstakil isim verilmiştir. Yegâh'da Çârgâr, Nevâ'da Uşşak... gibi.

ŞEDDÂDÎ'LER : Arrân ve Azerbaycan'da hüküm sürmüş olan bir hanedan. Ş.'lerin menşei ve milliyeti hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. 948'de Azerbaycan'daki Müsafirîler hükümdarı Sallâr Merzubân Muhammed, Büveyhîlere karşı giriştiği mücadeleyi kaybedip esir olunca maiyetinde bulunan devlet erkânından bazıları ülkenin bazı şehir ve bölgelerinde bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bunlardan birisi Muhammed b. Şeddâd b. Kartû olup 951'de kendisini Dvin (İslâm kaynaklarında Babîl) hâkimi ilân etti. Kısa süre içinde merkez Gence olmak üzere Azerbaycan'ın en güçlü hüküm-

darı oldu. Fakat 955'te ölümünden sonra ülkesinin büyük bir kısmı hanedanın elinden çıktı. Bu durum Ebu'l - Hasan Ali' nin 970'te başa geçmesiyle düzelmeye başladı. Ancak Ebu'l - Hasan Ali, yalnız Arran'da hâkimiyetini kurabilmişti. Gence'de ise aynı aileden ve muhtemelen Muhammed b. Şeddâd' ın kardeşi Fazlun hüküm sürüyordu. Ebu'l - Hasan Ali sekiz yıl saltanat sürdü; yerine geçen kardeşi Merzubân zamanında kayda değer bir hâdiseye rastlanmamaktadır. Merzubân yedi yıllık bir hükümdarlıktan sonra bir av sırasında kardeşi Fazl b. Muhammed tarafından öldürüldü. Hanedanın en kudretli şahsiyetlerinden birisi olan Fazl, aldığı iyi idarî tedbirler sayesinde durumunu kuvvetlendirdi. Aras nehri üzerine yaptırmış olduğu büyük köprüden kaynaklarda sitayişle söz edilmektedir. Fazl 47 yıllık saltanattan sonra 1031'de öldü. Halefleri Ebu - Feth Musa, Ebu'l - Hasan Ali b. Musa ve Nûşirvân'ın saltanatları sırasında önemli denebilecek siyasî gelişmelere rastlamıyoruz. Bunlardan Ebu'l - Hasan Ali b. Musa hakkında Tebrizli şair Katrân'ın bir medhiyesi vardır. Nûşirvân'dan sonra tahta geçen Ebu'l - Esvâr Şâvir b. el - Fazl' ın Keykâûs'un *Kabûs-nâme*'sinde sık sık adı geçmektedir. Büyük Selçuklu imparatorluğu ile Ş.'ler arasındaki iyi münasebetler bu hükümdar zamanında başlamıştır. Çağrı Beyin ilk Doğu Anadolu seferinde (1015 - 1021) Türkmenler Ş.'lerin hâkim oldukları Azerbaycan'dan geçtiler, fakat kaynaklara geçecek bir hâdise olmadı. Ebu'l - Esvâr, 1054'te Tebriz'i ele geçirdikten sonra Gence'ye gelen Tuğrul Bey'e biat etmiştir. Bu tarihten itibaren Ş.'ler Selçuklu imparatorluğuna bağlı kalarak varlığını devam ettirebilmiştir. Sultan Alp Arslan 1064'te Ani'yi fethedince buranın idaresini bu aileden Menûçehr'e verdi. Böylece Ş.'lerin Ani kolu kurulmuş oldu. Menûçehr'in uzun saltanatı sırasında Ani yeniden imar edilmiş ve bir dereceye kadar eski önemini kazanmıştır. Ş.'lerin Ani kolu 1200 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir. Gence'de Selçuklulara tâbi olarak hâkimiyetini devam ettiren esas kolun ömrü daha kısa olmuştur. Sultan Melikşâh Gürcistan seferinde 1076'da Gence'ye gelmiş ve burasını Ş. emiri Fazlun'dan alarak bölgenin başına Serhenk Sav-tegin'i tayin etti. Sav-tegin idaresindeki Türkmenler kısa sürede bütün Arran'a yerleşerek bölgedeki Ş. hâkimiyetine son verdiler. (Hakkı Dursun Yıldız)

ŞEDD-İ ARABÂN, Türk musikisinde bir şed makam. Farsça "Arabân'ın şeddi" demektir ve Arabân makamının bir sekizli peste alınmış şeklidir, nevâ yerine yegâh' ta kalır. "Şedarabân", daha doğru olarak "Şeddarabân", nihayet halk ağzında "Şetarabân", hattâ "Şataraban" şeklini almıştır. Elimizde 244 örneği vardır ve 22. sıradadır.

ŞEFÂAT, "bir işe delâlet ve tavassut etmek veya aracı olmak" anlamına gelen Arapça bir terim : "Kim güzel bir (işe) aracılık ederse, onun, o işten bir payı olur. Kim kötü bir (işe) aracılık ederse, onun da o işten bir payı olur" (Nisâ sûresi, 85). Bu anlamda Ş.'e Hz. Peygamberin bir hadîsinde de rastlanır : Eshâptan Câbir'in babası vefat ettiği zaman, geride fakir bir aile ile külliyatlı miktarda borç bırakmıştır. Câbir, borcun ertelenmesi için alacaklıya baş vurur. Fakat alacaklı ertelemeyi kabul etmeyince Hz. Peygambere gider ve kendisi için alacaklı nezdinde Ş.'te bulunmasını, yani alacaklının borcu ertelemesinde aracı ve yardımcı olmasını ondan talep eder.

Ş. kelimesi, asıl, dînî bir terim olarak, günahkâr müminlerin Kıyamet günü Allah tarafından bağışlanması için sevgili kulların aracılık etmelerinde kullanılır. Kelime, *Kur'ân*'ın birçok yerinde umumiyetle bu mânada zikredilmiştir. Meselâ Bakara sûresinin 48. âyetinde İsrail oğullarına hitaben Kıyamet günü tasvir edilerek şöyle denilmiştir : "Öyle bir günden korkun ki, o gün hiç kimse kimsenin yerine bir şey ödeyemez, kimseden Ş. kabul edilmez, kimseden fidye de alınmaz ve onlara hiçbir yardım yapılmaz." Yûnus sûresinin 18. âyetinde ise, kendi elleriyle yaptıkları putlara tanrı diyerek tapan ve onları Allah'a ortak kılan kâfirler hakkında da "onlar Allah'ı bırakıp kendilerine zarar da fayda da vermeyen şeylere taparlar ve bunlar Allah nezdinde bizim Ş.'çilerimizdir, derler" denilmiştir. Oysa Müddessir sûresinin 48. âyetinde de işaret olunduğu gibi "kâfirlere Ş.'çilerin Ş.'i fayda vermez."

Kur'ân'da müşriklerden ve daha geniş anlamda kâfirlerden söz edilirken geçen Ş. kelimesi, bu kelimenin ifade ettiği "tavassutta bulunmak veya aracılık etmek" anlamındaki bir işin Allah nezdinde makbul olmadığı kanaatını verirse de, bunun, kâfirlik hakkında olduğuna ve müminler için Ş. kapısının tamamiyle kapatılmadığına şüphe yoktur. Nitekim Tâhâ sûresinin 109. âyetinde "O gün Rahmân'ın izin verip sözünden hoşlandığı kimseden başkasının Ş.'i fayda vermez" denildiği gibi, Meryem sûresinin 87. âyetinde de "Yalnız Rahmân'ın huzurunda söz almış olanların Ş. edebileceklerine" işaret olunur.

Ş.'te bulunmak hakkına sahip olanların başında, hiçbir zaman Allah'a karşı gelmeyen ve yalnız emrolundukları şeyi yapan melekler gelir. Nitekim Enbiyâ sûresinin 26. âyetinde meleklerin Allah'ın kızları olduğunu ileri süren müşriklere karşı "O'nun böyle şeylerden münezzeh olduğuna ve meleklerin ikram edilmiş kullar olup yalnız O'nun emriyle hareket ettiklerine ..." işaret olunduktan sonra "onların yalnız Allah'ın razı olduğu kimselere Ş. edebilecekleri" açıklanır. Mümin sûresinin 7. âyetinde ise, Arş'ı taşıyan ve onun çevresinde bulunan meleklerin Rab'larını överek tesbih ettikleri belirtilir ve müminler için Rab'ları nezdinde nasıl Ş.'çi olup O'ndan mağfiret diledikleri anlatılır. Melekler şöyle yalvarırlar : "Rabbimiz, rahmet ve bilgi bakımından her şeyi kapladın; tövbe edip senin yoluna uyanları bağışla, onları cehennem azabından koru. Rabbımız, onları, babalarından ve eşlerinden iyi olan kimseleri, onlara söz verdiğin Adn cennetine sok. Şüphesiz, üstün hikmet sahibi olan ancak sensin. Onları kötülüklerden koru. Sen kimi kötülüklerden korursan ona rahmet etmişsindir. İşte o büyük kurtuluş budur."

Meleklerden sonra Ş.'te bulunma hakkı Hz. Peygambere tanınmıştır. İsrâ sûresinin 79. âyetinde ona hitaben "Gecenin bir kısmında, sana mahsus bir nafile namazı kılmak üzere uyan; belki böylece Rab'bın seni hamdedilir bir makama ulaştırır" denilmektedir ki, bu makamın, Kıyamet gününde Ş. makamı olduğunda bütün müfessirler ittifak etmişlerdir.

Buharî ve Muslim tarafından nakledilen birçok sahîh hadîste de Hz. Peygamberin, Kıyamet günü, günahkâr müminlere Allah nezdinde nasıl Ş. ederek onları cehennemden çıkarıp cennete sokacağı anlatılır. Bu hadislerden birisi özetle şöyledir : Allah Kıyamet gününde insanları toplar. Bunlar, içinde bulundukları durumdan kurtulmak maksadıyla Ş.'te bulunması için önce Âdem'e baş vururlar. Fakat Âdem buna ehil olmadığını söyleyerek onları Nûh'a gönderir. Nûh aynı sebeple İbrahim'e, İbrahim aynı sebeple Mûsâ'ya, Mûsâ İsâ'

ya gönderir. İsâ da onlara "ben buna ehil değilim. Fakat siz, geçmiş günahları mağfiret olunan Muhammed'e gidin" der. Sonra bana gelirler. Ben de Rabbımın huzurunda izin isterim. Bana izin verilir. Onun huzurunda secdeye kapanırım. Rabbım bana, "yâ Muhammed, başını kaldır, söyle, sözün dinlenir; iste, sana verilir; Ş. et Ş.'in kabul edilir" der. Başımı kaldırıp Rabbıma hamdeder, sonra da bana tanınan hudut içerisinde insanları ateşten çıkarıp cennete sokarım. Bu hal birkaç defa tekrarlanır ve neticede, cehennemde ebedî kalacaklardan başka hiç kimse kalmaz.

Başka bir hadîsinde Hz. Peygamber şöyle demiştir : "Her peygamberin bir duası vardır; onunla Allah'a dua edegelmiştir. Fakat ben duamı Kıyamet gününde ümmetime Ş. etmek için saklıyorum." Bir hadîsinde de, Ş.'ini, ümmetinden büyük günah işleyenlere tahsis ettiğini bildirmiştir.

Hz. Peygamberden sonra, Allah yolunda şehîd olanlara, velîlere ve diğer müminlere de derecelerine göre Ş.'te bulunma hakkı tanınmıştır. Bir şehîdin, ailesinden yetmiş kişiye Ş. edeceği, ölen bir kimsenin cenaze namazını kılıp da hakkında iyi şehadette bulunan yüz - başka bir rivayete göre kırk - kişinin o ölü hakkında Ş.'te bulunmuş olacakları ve Ş.'lerinin Allah nezdinde kabul edileceği yine Hz. Peygamber tarafından açıklanmıştır.

Ş., ehl-i sünnet akâidinde zikri geçen konulardandır. Mutezile ve Râfıza gibi ehl-i bid'attan olan bazı fırka ve mezhepler ise, Ş.'in gerçekleşmeyeceği iddiasındadırlar. Çünkü bunlara göre, Ş.'e muhtaç olan insan, hayatta iken ya büyük günah işlemiştir. Büyük günah işleyenler cehennemde ebedî kalacakları için Ş.'in bunlara faydası yoktur. Yahut da küçük günah işlemişlerdir. Küçük günah işleyenlerin günahları da Allah tarafından bağışlandığı için, Ş.'e ihtiyaçları yoktur. Halbuki ehl-i sünnete göre, cehennemde ebedî kalacak olanlar kâfirler ve Allah'a şirk koşanlardır. *Kur'ân* âyetlerinden de anlaşıldığı gibi, kâfir ve müşrik olanlara Ş.'in elbette faydası yoktur. Fakat müminler böyle değildir ve büyük günah da işlemiş olsalar, Allah dilerse, dilediği kimse için günahlarını bağışlar. Bu sebepten onların Ş.'e ve bağışlanmaya daima ihtiyaçları vardır. (T. Koçyiğit)

ŞEFAATLİ (eski adı : Kızılkoca), Yozgat iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 833 km^2, nüfusu 45 024 (1980)'tür. Köy sayısı 41, belediyesi bulunan yer sayısı 4 (merkez bucağı, Kuzayca, Paşaköy, Sarıkent), köylerinin çoğu 300 - 500 nüfusludur. İlçe merkezi 20 623 nüfusludur. İlçe, Yerköy, Yozgat merkez, Boğazlıyan ilçeleri ve Kırşehir'in Çiçekdağ, Nevşehir'in Kozaklı ilçeleriyle çevrilidir. Daha önce Kızılkoca adıyla bucak iken, 1954'te Ş. adıyla bir ilçe durumuna getirilmiştir.

İlçe arazisi, Delice ırmağı çevresindeki dalgalı düzlüklerle bu düzlükleri kuzeyden, güneyden çeviren yaylalar halindedir. Bu arazi, çok yerinde aşınmalara uğramış granitlerden, Neojen devri volkanik fasiyesinden ve Eosen arazisinden bir yapı gösterir. İlçede kışlar sert ve soğuk, yazlar sıcak ve kurak geçer. Yıllık yağış miktarı azdır. Bu sebeple arazi bozkır görünüşündedir. Vadi tabanları (Kızılırmağa karışan Delice ırmağı ile bunun bir kolu olan Sorgunözü vadileri) ile yamaçlarında bağcılık yapılır, yer yer meyve ve sebze yetiştirilir, geniş düzlüklerde ise tarla ziraatı (buğday, arpa) önemli yer tutar. Hayvancılık da ilçenin geçim kaynaklarındandır. Ekilebilen arazinin % 86'sı tarla, % 12'si meradır. Geriye kalan küçük bir kısmı bağ ve bahçedir. Koyun ve sığır beslenir.

İlçede lise, ortaokul, 2 şehir ilkokulu, 45 köy ilkokulu vardır. Ş.'nin gelişmesinde başlıca yeri, Ankara - Kayseri demiryolu üzerinde bulunması sağlamıştır. Yozgat ve Sorgun'a stabilize kara yolları ile bağlıdır. İstasyonu çok işlektir. Belediyesi 1945'te kurulmuş, imar planı 1969'da yapılmış, elektrik ve su işleri hallolunmuştur. (R. İzbırak)

ŞEFİ, kanun veya akitten doğan şüfa hakkını kullanmaya yetkili kişi. Bk. ŞÜFA HAKKI.

ŞEFİK EFENDİ, Mehmed (ölm. İstanbul 1715), tarihçi ve şair. Babası saray mutfağı musarrıf (hesap işlerine bakan)'larındandır. Bunun için Musarrıf-zâde unvanıyla anılmıştır. Divan kâtipliklerinde ve Vekâyi-i Harbiye kâtipliğinde bulundu. Bu görevle Sakız seferi (1695)'ne katıldı. Karlofça antlaşması görüşmelerinde kâtiplik yaptı. Ramî Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı sırasında vakanüvis oldu. Bu görevdeyken yazdığı Feyzullah Efendi (b. bk.) veya Edirne Vakası (b. bk.)'nı anlatan *Şefik-nâme* [1865] adlı eseriyle tanınmıştır. Bu eserin, biri Abdullah b. Ahmed [1871], öbürü Mahmud Celâleddîn Paşa [1873] tarafından yapılmış iki şerhi vardır.

Ş. E., Şehit Ali Paşa'nın emriyle *Şefik-nâme*'yi yeniden kaleme almış, bu eserine *Muvazzah Şefik-nâme* adını vermiştir. Şefik mahlâsıyla yazdığı şiirler divan halinde toplanmamıştır. Arap ve İran atasözlerini topladığı *Emsâl-i Arab ve Acem* adlı eseri, Abdullah Muhammed bin Ahmed tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

ŞEFKAT, Seyyid Abdülfettah (Bağdad ? - İstanbul 1826), şairler tezkiresi yazarı. Kırım hanlarının yanında bulundu. Eflak ve Buğdan beylerinin kâtipliklerini yaptı. Emekliye ayrıldıktan sonra, bir süre Kuruçeşme'deki evinde yaşadı. Kabri Kuruçeşme mezarlığındadır.

Eserleri : *Şefkat tezkiresi*, eserde I. Mahmud (1730 - 1754) zamanından 1813 yılına kadar gelen şairlerin çok kısa biyografileri ile şiirlerinden örnekler vardır. Ş., bu eseri hazırlarken *Silâhdar tezkiresi*'nden yararlanmıştır. *Hadîkatü'l-vüzerâ zeyli*, kendisinden önce aynı adla yazılmış eserlere ektir. Yusuf Ziya Paşa'nın 1705'teki ilk sadrazamlığından, Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı (1808)'na kadar gelmiş sadrazamlardan söz eder. Eser, Tâib (b. bk.)'in *Hadîkatü'l-vüzerâsı* ve öbür ekleriyle birlikte basılmıştır [İstanbul 1854]. *Siyer-i nebevî*, Hz. Muhammed ve soyundan bahseden mesnevi biçiminde yazılmış bir eserdir. Ş.'in şiirleri *Divançe*'sinde toplanmıştır. (İ. Ünver)

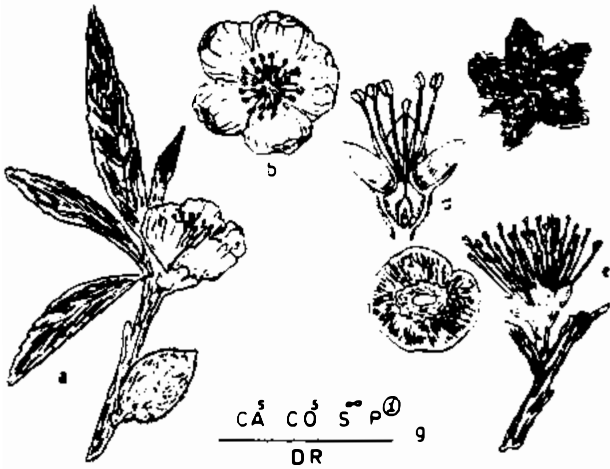
ŞEFKATÎ, Ali (XIX. yüzyıl), gazeteci. İzmir gümrükçüsü Raşid Efendi'nin oğludur. II. Abdülhamid döneminde Şûrâ-yı Devlet Muavinliğinde bulunmuş, bu sırada Meşrutiyetin ilânını sağlamak için yürütülen çalışmalara katılmış ve Avrupa'ya kaçmıştı. Avrupa'da "İstikbal" adıyla çıkardığı gazetede mücadelesini sürdürdü. Meşrutiyetin ilânından önce öldü.

ŞEFKAT NİŞAN-I HÜMÂYUNU, II. Abdülhamid devrinde, savaşta, deprem, su baskını, yangın gibi afetlerde devletin, vatanın ve afete uğramışların yardımlarına koşan ve her ne suretle olursa olsun fedakârlık gösteren, çalışan kadınlara mahsus olmak üzere 30 ramazan 1295 (27 eylül

1878)'te çıkarılmıştır. Nişan üç derecelidir. Nişan için düzenlenen nizamname (tüzük) 9 maddeliktir. Genel olarak altından yapılmış, ortası göbekli, üzeri güvez mineli, beş köşeli yıldız biçimindedir. Her üç rütbeden Ş. sahibi öldüğü zaman bu nişan devletçe geri alınmaz, hatıra olarak saklanmak üzere, ölenin varislerine, takılmamak şartıyla bırakılırdı. Nişanın ikinci ve üçüncü rütbelerini almış bulunanlar bir üst rütbeye yükseldikleri zaman ellerindeki nişanı devlete iade etmek zorunda idiler. 9. maddeye göre de Mecidi ve Nişan-ı Osmanî'yi takmak hakkından mahrum eden kanunî sebepler bu nişan için de geçerli idi.

Ş., II. Abdulhamid'den sonra V. Mehmed Reşad devrinde de kullanılmıştır. Balkan Savaşında yaralı askerlere gösterdiği büyük ilgiden dolayı, Ferik Von Heuser Paşa'nın eşi Von Heuser'e bu nişanın ikinci rütbesi verilmişti (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEFTALİ, Gülgiller (Rosaceae) familyasının Erikgiller (Prunoideae) alt familyasından bir meyve ağacı, *Prunus persica Sieb ve Zucc.* türü.

ŞEFTALİ: a. çiçek dalı, b. ve c. bir çiçek, d. çiçeğin boyuna kesiti, e. taç yaprakları düşmüş bir çiçek, f. meyve, g. çiçek formülü

Ş. çiçeği üst durumludur, dişi organ bir adet karpelden meydana gelmiştir, dişicik borusu ve stigma bir adettir. Meyve etli ve sert çekirdeklidir, içerisinde bir adet tohum bulunur.

Ş.'nin anavatanı muhtemel olarak Çin'dir. İspanyol araştırıcılar Meksika'da 1 600 kadar Ş. çeşidi bulmuşlardır. Bütün dünyada ılıman ve sıcak ülkelerde, bahçelerde yetiştirilir. Meyvelerin olgunlaşması için bol ışığa ve ısıya ihtiyaç bulunmaktadır. Türkiye'nin Bursa ve çevresinin iklim ve toprağı Ş. yetiştirilmesine çok elverişlidir. Son yıllarda Ş. Türkiye'nin birçok bölgelerinde de başarı ile yetiştirilmektedir.

Ş. bahçeleri aşılı fidanlarla kurulur. Nemi fazla topraklarda eriğe, kireçli topraklarda bademe, verimi yüksek topraklarda Ş.'ye aşılı fidanlar kullanılmaktadır. Ş. fidanlarının ilk yıllarda terbiye ve şekil budamaları yapılır: ağaç şeklini almağa başladığı kademede kışın meyve budaması (kuru budama), yazın yeşil budama yapılır. Bir yıllık dallar meyve verir.

Ş. meyvesi A provitamini bakımından zengincedir, meyvede diğer bazı vitaminler de bulunur. Ş.'ler iki ana gruba ayrılır: kabuğu havlı olanlar ve kabuğu düz olanlar. Birinci gruba girenlerin meyvesinin eti beyaz, kırmızı veya sarı kavuniçi sarısı renktedir. Bunların çekirdeği yapışık olan ve olmayan çeşitleri vardır. Eti çekirdeğine yapışık olanlara et Ş.'si de denir. Bu çeşit Ş.'ler pek makbul sayılmaz. Çekirdeği yapışık olmayanlara *yarma Ş.* adı verilir.

Ş. yaz ve sonbahar aylarında taze olarak yenir; ayrıca konserve veya meyve suyu halinde de tüketilmektedir. Eskiden taze yeme periyodu kısa idi. Fakat son yıllarda elde edilen, özellikle erkenci, yeni çeşitlerle taze tüketim süresi haziranden ekim sonuna kadar süren uzun zamana çıkarılmıştır.

Türkiye'de yetiştirilen başlıca Ş. çeşitleri şunlardır: Precocissima, Sterking Delicious, Morettini, Early Red, Dixired Red haven I, Hale Haven, J. H. Hale, July Elberta, Golden Jubilee, Fowler, Myflower, Elberta Giant, Shipper's Late Red, Rio oso Gem, Cardinal, Cay Stone.

Türkiye'de 1979'da 220 000 ton Ş. üretilmiştir. 1979 istatistiklerine göre Ş. ağaçlarının sayısı aş. yu. 9 000 000'dur.

Ş.'ye arız olan birçok hastalık ve haşereler vardır. Bunlarla son yıllarda bulunan mücadele ilâçları kullanılarak mücadele edilmektedir.

Ş. çiçeği eskiden hafif müshil ve solucan düşürücü olarak kullanılırdı. Çekirdeğinde, acı bademdekine benzeyen siyanogenetik bir heterozit bulunur.

Mutfaklarda Ş.'nin kompostosu, reçeli, şurubu, marmeladı yapıldığı gibi, pasta, jöle ve tırtalarda garnitür olarak da kullanılır.

ŞEHABEDDİN AHMED SİVASÎ (ölm. Selçuk 1378), tefsirci, müderris ve Zeyniye tarikati şeyhi. Bazı kaynaklar, onun önceleri köle olduğunu bildiriyorlar (Ş. Samî, *Kâmûsü'l-a'lâm).* Sivas'ta öğrenim gördü. Zeyniye tarikati şeyhlerinden Muhammed Efendi'ye intisap ederek onunla Ayasluğ (Selçuk)'a gitti. Aydınoğullarından saygı ve ilgi gördü. Hayatının sonuna kadar burada kaldı ve müritlerini yetiştirmekle uğraştı. Mezarı Ayasluğ - Kuşadası yolu üzerindedir *(Osmanlı müellifleri).*

Uyûnü'l-tefâsîr adlı iki ciltlik tefsiri, tasavvuf konusunda *Risâletü'n-necât* ve *Cezebü'l-kulûb*, miras hukukuyla ilgili *Sirâciye şerhi* ile ilmî terimlerden söz eden *Riyâzü'l-ezhâr fî celâili'l-ebsâr* adlı eserleri vardır.

ŞEHABEDDİN MAHMUD: bk. **ALÛSİLER.**

ŞEHABEDDİN MERCANÎ (Mercan, Kazan 1818 - Kazan 1889), Kazan Türklerinin yetiştirdiği din ve tarih bilgini. Babası Bahaeddin, Yapançı köyünde imam iken, sonra Taşkiçü köyüne göçtü ve orada medrese açtı. Ş. M. babasının medresesinde okuyarak, Arapça ve Farsça öğrendi. 16 yaşında babasının medresesinde ders vermeye başladı. Kitap okumaya hevesli, okudukları üzerinde düşünce ve tenkid kabiliyetine sahipti. Dinî ilimler alanında tahsil için Buhara'ya gitmek hevesine kapılarak, 1838'de yola çıktı. Buhara'ya gelmeden önce birçok dinî eserleri incelemiş bulunan Ş. M.'yi Buhara medreseleri başlangıçta hayal kırıklığına uğrattı. Buradaki düşünce sistemini ve ders verme usullerini beğenmeyen Ş. M., kendi kendine Buhara'nın zengin kütüphanelerinden yararlanma yoluna koyuldu. Beş yıl Buhara'da kaldıktan sonra Semerkand'a gelerek, burada Ebû Said Kadı adında bir bilginden feyz alarak, özellikle Kadı'nın kütüphanesindeki tarih yazmalarını inceleyerek İslâm ve Türk tarihi alanındaki bilgisini derinleştirdi. Semerkand'da iki yıl kalarak, yeniden Buhara'ya döndü ve burada tekrar beş yıl kendini yetiştirmekle meşgul oldu. Bu incelemelerinin sonunda İslâ-

miyette bilginler için içtihat kapısının açık olduğu inancına vardı. Ş. M. 1849'da Kazan'a dönerek, ertesi yıl burada müderris olarak dersler vermeye başladığı gibi, Kazan'da, Rus hükümetince açılan Rus - Tatar Muallim Mektebi'nde de din dersleri verdi. 1880'de İstanbul üzerinden Hacca giderek, bu münasebetle Osmanlı devletindeki ıslahat hareketlerini de yakından gördü.

Şahsen çok mağrur, dürüst bir kimse olup, düşündüklerini söylemekten aslâ çekinmezdi. Mutaassıp değildi. Üniversite muhitindeki arkeolog ve tarihçilerle görüşür, hattâ konferanslar verirdi. Ş. M. ihtisası itibarı ile din bilgini olduğundan yazdığı eserler de din ile ilgili idi. Bu alanda Arapça olarak 24 eser neşretmiş, İslâm dininin meselelerini incelemiştir.

Ş. M. *Müstafadü'l-ahbar fi ahval-i Kazan ve Bulgar* adlı Türkçe tarihini kaynaklara dayanarak yazmış ve Kazan Türklerine, vaktiyle kendi devletleri olduğunu, 250 yıl Rusya'yı hâkimiyetleri altında bulundurduklarını, şanlı mazileri ve yüksek bir medeniyete sahip olduklarını anlatmıştır. Onun eserleri vasıtası ile Kazan'da din, millet, dil konuları üzerinde düşünme hareketi canlandı. (İ. Aka)

ŞEHABEDDİN PAŞA, Osmanlı devlet adamı. Edirne sarayında yetiştirilen ak hadımların ilklerinden biridir. Kaynaklarda adı Hadım Şehabeddin ve Kula Şahin olarak geçmekte, kimi kez, bu adlar iki ayrı kişi gibi tanıtılmaktadır. 1439'da Sinan Bey yerine Rumeli beylerbeyi olmuş, uc beyi İshak Bey ile birlikte Novaborda kalesinin alınışında bulunmuştu. Mezid Bey'in Eflak akınında şehit düşmesi üzerine onun öcünü almak amacıyla bir akın düzenlemişse de, bozguna uğrayarak güçlükle canını kurtarmıştı. Bu bozgun üzerine beylerbeyilikten alındı. Ama az sonra II. Murad'ın tahttan feragat edip Manisa'ya çekilmesi sırasında, Çandarlı Halil ve Zağanos paşalarla birlikte Kubbe veziri olarak genç padişah II. Mehmed'in maiyetinde yer aldı. Balkan devletlerinin II. Murad'ın tahttan ayrılması üzerine giriştikleri Haçlı teşebbüsünde II. Mehmed'in yanında kalmakla Halil Paşa ile araları açıldı. 1444 Varna savaşında bulundu. Kimi kaynaklar Kula Şahin Paşa'nın bu savaşta şehit düştüğünü yazarlar. Halbuki Hadım Ş. P.'nın yeniçerilerin 1451'deki Buçuktepe olayında konağını bastıklarını, Paşa'nın İçkapı'dan kaçarak saraya sığınmak suretiyle canını kurtardığını, II. Mehmed'e eylediği öğüt üzerine Yeniçerilere 10 kese akça dağıtılarak olayın bastırıldığını bilmekteyiz. Ayrıca 1553'te İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'a mukataa vergisinin konulması konusunda Fatih Sultan Mehmed'i onun ikna ettiği de bilindiğine göre, ölümünün bu tarihten sonra ve emekli olarak ileri yaşta olduğu kabul olunabilir. Ş. P.'nın Bursa ve Edirne'de iki mescit, Filibe'de bir imaret ve medrese yaptırdığı, Edirne'de bir mahalle kurduğu ve Edirne'nin fethinden sonra bu şehri onarmakta büyük gayretleri geçtiği malûmdur. Edirne'deki mescidi Kirazlı mescit adıyla günümüze kadar gelmiştir. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEHABEDDİN SÜLEYMAN (İstanbul 1885 - İsviçre 1921), Türk yazarı. Mekteb-i Mülkiye'yi bitirdikten sonra İstanbul liselerinde edebiyat öğretmenliği yapmıştır. II. Meşrutiyet'in ilânının verdiği coşkunlukla halk arasına karışmış, bir ara İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne de girmiştir. Ancak, kısa süre içinde politikadan çekilerek kendini edebiyata verir. Fecr-i Ati topluluğunun sanata verdiği önemi özetleyen "sanat şahsî ve muhteremdir" formülünü bulan Ş. S.'dır. Oyun, hikâye, eleştiri ve edebiyat tarihi türlerinde eserler vermiştir.

Osmanlı edebiyatını inceleyen iki edebiyat tarihi vardır. *Tarih-i edebiyat-ı Osmaniye* adını taşıyan birincisi, Osmanlı devletinin kuruluşundan Servet-i Fünun edebiyatının sonuna kadar geçen dönemi içine alır. Osmanlı edebiyatı tarihinin ikinci denemesi olan bu eser, uygulanan metot ve verilen bilgiler yönünden Abdülhalim Memduh'un ilk edebiyat tarihi denemesinden ileridir. Fuat Köprülü ile birlikte yazdıkları *Yeni Osmanlı edebiyatı tarihi*, modern edebiyat tarihi anlayışına daha çok yaklaşmıştır.

Çıkmaz sokak adlı tiyatro eseri için konusu ahlâka aykırı sayılarak olumsuz eleştiriler yapılmıştır. Bundan sonra yazdığı *Siyah süs* ise genel olarak Fecr-i Ati'ye eleştiriler yöneltilmesine yol açmıştır.

Ş. S., edebiyatımızda hece veznini kullanan ilk kadın şairimiz İhsan Râif (b. bk.) hanımla evlenmiştir. Yaratılışındaki coşkunlukla dönemindeki edebiyat tartışmalarına katılmıştır. "Genç Kalemler"de, Fecr-i Ati'ye, özellikle kullandıkları dil için yöneltilen eleştirilere, Yeni Lisan konusundaki yazılara "Rübab" dergisinde cevaplar verir. Ayrıca eleştirilerini Fâik Âli ve Celâl Sahir dışında bütün Edebiyat-ı Cedide şair ve roman yazarlarına kadar genişletmiştir. Eserleri : *Tarih-i edebiyat-ı Osmaniye* [1910]; *Yeni Osmanlı edebiyatı tarihi* [Fuat Köprülü ile birlikte, 1914]; *Malûmat-ı edebiye* [I, 1914, II, 1915, Fuat Köprülü ile birlikte]; *Abdülhak Hâmit, Tenkidât-ı edebiye. Hayatı ve Sanatkâr* [1913] (Abdülhak Hâmit için küçük bir eleştiri), *Osmanlılıkta Vâhime-i Mesuliyet* [1915] (Türk edebiyatı ile ilgili düşünce ve eleştirilerin de bulunduğu bir eseri). Tiyatro eserleri : *Fırtına* [1912] (Birer perdelik altı oyununun toplandığı kitabı), *Çıkmaz sokak* [1911]; *Yeni izdivaçlarda* [1912]; *Kırık mahfaza* [1913], Tahsin Nahit'le birlikte yazdıkları, *Kösem Sultan* [1912]; *Ben ... Başka!* [1913]. (O. Önertoy)

ŞEHÂDET, bir şeyin hakikatını katî olarak bilmek; birisinin elinde bulunan malda bir başkasının hakkı olduğunu bildirmek; gözle görmek, görülen bir şeyi olduğu gibi anlatmak; bir şeyin doğruluğunu ikrar ve itiraf etmek; yemin etmek; Allah yolunda can vermek. Arap dilinde *şehâdet* kelimesi, gerek lugat olarak gerek dinî ve hukukî ıstılah olarak farklı anlamlarda kullanılmış olmakla beraber, dilimizde dinî ve hukukî sahalarda kullanılan üç şekliyle tanınmıştır.

1. Dinde Ş. a) Allah'ın varlığını ve birliğini, Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve peygamberi olduğunu bilmek, ikrar ve itiraf etmek anlamına gelir. Nitekim Müslümanlar sık sık *Eşhedu en lâ ilâhe illa'llah ve eşhedu enne Muhammeden abduhu ve rasûluh* derler ki, "Allah'tan başka ilâh olmadığını bilir, ikrar ve itiraf ederim; ve yine bilir, ikrar ve itiraf ederim ki, Muhammed O'nun kulu ve rasûlüdür" demektir. Bu sözlere *Kelime-i Ş.* denir ve Müslüman olmayan bir kimsenin Müslüman olmak için ilk şart olarak ve tam bir inançla tekrarlaması gereken bir söz sayılır. Bu anlamda Ş., İslâmî imanın beyanı, ikrar ve itirafıdır. Müezzinin ezan okurken tekrarladığı *Eşhedu en lâ ilâhe illa'llah - Eşhedu enne Muhammeden Resûlu'llah* sözleri de aynı anlamda Ş.'tir.

b) Ş.'in dinle ilgili olarak kullanılan diğer bir anlamı bir Müslümanın Allah yolunda, dini ve vatanı uğrunda, savaş alanlarında düşmanla vuruşurken öldürülmesi, yani şehit düşmesidir. Bir câninin, kaatilin, zalimin veya anarşistin

haksız yere ve zalimce öldürdüğü bir Müslüman da Ş. mertebesine erişmiş sayılır Bk. ŞEHÎD.

2. Hukukî anlamda Ş. ise, bir hâdiseyi kendi gözüyle gören ve onu olduğu gibi anlatan, yahut birisinin elinde bulunan para, mal vs. de başka birisinin de hakkı olduğunu yakînen bilerek bu hakkın ispatı için hâkim huzurunda ve dâvalının karşısında bildiklerini açıkça ortaya koyan üçüncü şahsın ifadesi veya şahitlik etmesidir. Ş.'te bilgisine baş vurulan şahsa *şahit* (tanık) denir. Bk. ŞÂHİT. (T. Koçyiğit)

ŞEHBAL, 1909 yılında, Fecr-i Âti döneminde yayınlanan bir dergi. 14 sayı çıkmıştır. Aslında bir aktüalite dergisi olduğu için edebiyat konularında belli bir yanı tutmamış, Fecr-i Âti üyelerinin yazılarına da yer vermemiştir. Bu dönemin modern dergicilik anlayışına uygun bir yayın organıdır.

ŞEHBAZ GİRAY (ölm. Vize 1793), Kırım hanı IV. Devlet Giray'ın oğlu. Kırım'ın Rus Çarlığınca işgalinden sonra Kırım Hanlığının Kuban'da yaşatılması umuduyla ağustos 1787'de Kırım hanı unvanıyla buraya gönderilmişti. Kardeşi Mübarek Giray'ı Kalgay, Saadet Giray'ın torunu Arslan Giray'ı da Nureddinliğine tayin etmişti. Ancak, Rus kuvvetleri karşısında bir başarı elde edemediğinden 1789 martında azlolunarak Vize'de ikamete memur edildi. Akıllı, dindar ve yiğit idi. Oğlu Mehmed Giray, babasının hanlığında Ruslarla yapılan bir çarpışmada şehit düşmüştür. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEHÎD, savaşta, elinde silâh olduğu halde İslâm dini için savaşırken öldürülen ve şehâdet mertebesine erişen kimse. Dinin korunması ve Allah adının daima yüce tutulması maksadıyla, kalplerde *cihad* aşkını her an taze ve dipdiri tutmak için bizzat Allah tarafından Müslüman mücahidlere vadedilen manevî mükâfatın sahibi. Bu sebepledir ki *Kur'ân'*ın Âl-i İmrân sûresinde (ây. 169) "Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanma. Anlar Rab'ları yanında diridirler ve her an rızıklanmaktadırlar" denilmiştir. Allah yolunda öldürülenlere vadedilen bu manevî mükâfat, İslâm dininde *şehâdet* adıyla şöhret kazanmış ve savaş alanlarında bu mükâfata nail olanlara da Ş. adı verilmiştir. Ancak *Kur'ân*'da, gerek *şehâdet* gerek *şehîd* kelimesinin işaret ettiğimiz bu mânalarda kullanıldığına rastlanmaz. "Ey îman edenler, birinize ölüm gelince vasiyyet sırasında içinizden iki âdil kişi şehâdet etsin" (Mâide sûresi, 106). "Namuslu kadınlara zina suçu atıp da bu suçu ispat için dört şâhit getirmeyenlere seksen değnek vurun ve onların şehâdetlerini bir daha kabul etmeyin" (Nûr sûresi, 4). "Eşlerine zina suçu atıp da kendilerinden başka şâhidleri bulunmayan kimseler ise, bu gibilerden her birinin şehâdeti, doğruyu söyleyenlerden olduğuna dair Allah'a dört defa şehâdet (yemin) etmesidir" (Nûr sûresi, 6). "Gökleri ve yeri yoktan var eden, gaybı ve şehâdeti bilen Allahım!..." (Zümer sûresi, 46).

Kur'ân'ın 25'e yakın âyetinde tekrar edilen *şehâdet* kelimesi hakkın ispatı maksadıyla hukukî bir tabir olarak şâhitlik etmek veya *Âlimu'l-gaybi ve'ş-şehâde* ibaresinde olduğu gibi, *gayb* (bilinmeyen, gizli, gaib)'ın zıddı olarak "bilinen, açık, hazır" mânasında kullanılmıştır. *Şehâdet*'in, Allah yolunda öldürülmek mânasında kullanıldığı herhangi bir âyet mevcut değildir.

Şehîd ve onun çoğulu olan *şühedâ* kelimeleri de bildiğimiz mânada kullanılmamıştır: "Ey Kitap ehli, Allah yaptıklarınızı görüp dururken Allah'ın âyetlerini neden inkâr ediyorsunuz?" (Âl-i İmrân sûresi, 98). "... Ben içlerinde bulunduğum sürece onlara şâhit oldum; fakat beni vefat ettirince onları gözetleyen sen oldun. Sen her şeye şâhitsin" (Mâide sûresi, 120). "O gün her milletten bir şâhit getireceğiz ..." (Nahl sûresi, 84). "Ey Kitap ehli, siz gerçeğe şâhit olduğunuz halde Allah'ın yolunu eğri göstererek müminleri Allah yolundan neden çevirmeğe çalışıyorsunuz?" (Âl-i İmrân sûresi, 99). Bu örneklerde de görüldüğü gibi, *şehîd* kelimesi de, çok defa, gören, bilen ve şâhit olan mânasında kullanılmış; birçok âyette de her şeyi ve kullarının her işini en iyi bilenin Allah olması dolayısıyla O'nun vasfı olarak gelmiş ve bu sebepten *esmâ-i husnâ* arasında yer almıştır.

Kur'ân'da *şehîd*'e delâlet etmek üzere daima "Allah yolunda öldürülenler" ibaresi kullanılmış ve bu ibare muhtelif âyetlerde tekrarlanmıştır: "Allah yolunda öldürülenlere ölüler demeyin" (Bakara sûresi, 154). "Eğer Allah yolunda öldürülür ya da ölürseniz, Allah'ın bağışlaması ve rahmeti topladıkları dünyalıktan çok daha iyidir" (Âl-i İmrân sûresi, 157). "Allah yolunda öldürülenleri ölüler sanma" (Âl-i İmrân sûresi, 169). "Allah yolunda öldürülenlerin amellerini Allah zâyi etmeyecektir. Onları hidayete iletecek ve durumlarını düzeltecektir. Onları, kendilerine tarif ettiği cennete sokacaktır" (Muhammed sûresi, 4-6).

Allah yolunda öldürülmeye *şehâdet*, bu yolda öldürülenlere de *şehîd* (ç. *şühedâ*) denildiğini, Hz. Peygamberden nakledilen ve sahîh olduğunda şüphe bulunmayan pek çok hadîste görürüz. Onlara Ş. denilmesi, her halde, ya rahmet meleklerinin Ş.'in gasil ve naklinde hazır olmaları dolayısıyladır. Nitekim Muslim tarafından nakledilen bir hadîste, Uhud harbinde düşman tarafından burnu ve kulakları kesilerek zalimce öldürülen Câbir'in babası Abdullah'ın başında ağlayan kızına yahut kız kardeşine Hz. Peygamber şöyle demiştir: "Niçin ağlıyorsun? O kaldırılıncaya kadar melekler onu kanatlarıyla gölgelendirmekte devam etmişlerdir." Yahut Allah'ın ve meleklerinin Ş.'in cennet nimetlerinden faydalanmasına şehâdet etmeleri yahut da ölmeyip Allah'ın yanında zinde bir şekilde hazır olması dolayısıyladır. Buna göre, *şehîd* kelimesi, ya *mef'ûl* mânasında *meşhûdun leh*, yahut *fâil* mânasında *şâhid*'dir ve her iki halde de *şuhûd* (hazır bulunmak) veya *şehâdet*'ten birer isimdir. Mef'ûl olması halinde, meleklerin onun ölümü sırasında yanında hazır bulunmaları ve ölümüne şahitlik etmeleri yahut Allah'ın, onun cennete girmesi lehinde şehâdet etmesi dalayısıyla ona *şehîd* adının verildiği anlaşılır. Fail olması halinde ise, diri olduğu ve Allah katında hazır bulunduğu veya Allah tarafından kendisine yapılan büyük ikramları müşahede ettiği için kendisine *şehîd* denilmiştir.

Ş.'lerin Allah katında kazanmış oldukları yüksek mertebe, Hz. Peygamber tarafından muhtelif hadîslerinde veciz bir şekilde açıklanmıştır. Şu hadîs, Allah yolundaki ölümün sonsuz lezzetini belirten en güzel örneklerden biridir: "Hiç kimse cennete girdikten sonra yeryüzünde sahip olacağı birtakım şeyler bulunsa bile, dünyaya tekrar dönmek istemez; ancak Ş. bundan müstesnadır. Çünkü o, görmekte bulunduğu kerametten dolayı tekrar tekrar dünyaya dönmeyi ve on kere öldürülmeyi temenni eder." Hz. Peygamber bizzat kendisi de aynı temennide bulunmuş ve "nefsim yed-i kudretinde bulunan Allah'a yemin ederim ki, ben Allah yolunda öldürülmeyi, sonra diriltilmeyi, sonra öldürülmeyi, sonra diriltilmeyi, sonra öldürülmeyi, sonra diriltilmeyi tekrar öldürülmeyi ne kadar isterdim" demiştir. Başka bir hadîsi de şöyledir: "Muham-

med'in nefsi elinde olan Allah'a yemin ederim ki, Allah yolunda (Ş.'in vücudunda) açılan her bir yara, kıyamet gününde, yeni açıldığı andaki şekli üzere gelecektir : Rengi kan rengi, fakat kokusu misk kokusudur." Hz. Peygamber, bir hadîsinde de Ş.'lere va'dolunan mükâfatları şöyle sıralar : "Ş.'in Allah katında altı hasleti vardır : Vurulup da birden kanı boşandığı zaman günahları affolunur; cennette kendisine ayrılan yeri görür; kabir azabından kurtulur; haşr korkusundan emin olur ve iman zînetine bürünür; hûr-i ıyn ile evlendirilir; akrabasından yetmiş kişiye şefaat olunur."

Ş.'lere va'dolunan bu mükâfat, Allah yolunda vuruşurken ölen ve gerçekten Ş. olan kimseler içindir. Başka maksatlarla dövüşen ve ölen kimselerin Ş.'ler arasında yer almaları mümkün görülmemektedir. Bir bedevî Hz. Peygambere şu soruyu sorar : "Yâ Rasulallah! Bir kısım insan ganimet malı için savaşa katılır; bir kısım insan halk arasında anılmak, bir kısım insan da kahramanlıktaki derecesi görülsün diye savaşır. Şu halde Allah yolunda cihad eden kimdir?" Hz. Peygamber ona şu cevabı verir : "Kim Allah'ın kelimesi yüce olsun diye cihad ederse, o mücahidin cihadı Allah yolundadır." Bu hadîs, yapılan işin, onu yapanın niyetine göre değerlendirileceğini göstermektedir. Nitekim *Sahîh* adlı tanınmış hadîs kitabında bu hadîsi nakleden İmam Muslim, onun akabinde Hz. Peygamberin "ameller niyete göredir" hadîsini vermiş ve "cihad ve diğer ameller de buna dahildir" diyerek, bu sözü zikrettiği hadîse bâb başlığı yapmıştır.

Hz. Peygamberin, Allah yolunda öldürülmenin üstün mevkiini belirttiği birçok hadîsi yanında, şehâdetin çeşitlerini bildiren hadîsleri de vardır. Meselâ bunlardan birisinde şöyle demiştir : "Ş.'ler beştir : Tâûn (veba)'dan ölen, karın hastalığından ölen, suda boğulan, yıkık altında kalıp ölen, bir de Allah yolunda Ş. olan." Başka bir hadîsinde "kim malını korumak uğrunda öldürülürse o Ş.'tir. Kim hayatı uğrunda öldürülürse o Ş.'tir. Dini ve ırzı uğrunda ölenler de Ş.'tir" demiş; bir hadîsinde de zatulcenpten ölenleri, yanarak ölenleri, karnındaki çocukla ölen kadınları Ş. olarak zikretmiştir.

Ancak, Allah yolunda öldürülüp Ş. olanlarla diğer Ş.'ler arasında fark vardır. Bu fark, gasil ve defin işlerinde de açıkça görülür. Allah yolunda ve savaş alanında ölen kimse, kefenlense bile yıkanmadan kanı ve elbisesiyle defnolunur. Hanefîlere göre namazı da kılınır; fakat Mâlikî ve Şâfiî mezhebine göre namazı kılınmaz. Hz. Peygamberin hadîslerinde zikredilen diğer Ş.'ler hakkında ise, ecelleriyle ölen Müslümanlar hakkında yapılan işler yapılır : Hem yıkanıp kefenlenirler; hem de namazları kılınır.

Allah yolunda Ş.'lik mertebesi, peygamberlikten sonraki en yüksek mertebe olmakla ve İslâm dini Allah kelimesini yüceltmek için her fırsatta Müslümanları şehâdete özendirmekle beraber, insanın Ş. olmak için körükörüne ölüme atılması da hoş karşılanmaz. Bu bir çeşit intihardır ki, hayatlarına bu şekilde son verenler Ş. sayılmazlar. Çünkü dini ve vatanı uğrunda düşmana karşı dövüşecek olan insanın görevi, ölmek değil, uğrunda dövüştüğü hedefe zaferle ulaşmak, dinini ve vatanını düşmana çiğnetmemektir. Hz. Peygamber bir hadîsinde "sadık olarak Ş. olmak isteyen kimseye, kendisine bir musîbet isabet etmemiş olsa bile, Ş.'lik rütbesi verilir" demiştir.

Buna göre insan, dini ve vatanı uğrunda düşmana karşı dövüşmek için savaşa katılır ve savaşırken Ş. olmayı temenni eder; fakat bu temenni, onun dinine ve vatanına karşı yapması gereken aslî görevden kaçması için bir vesile olamaz. Eğer bu görevi yaparken, bütün dikkat ve titizliğine rağmen bir düşman kurşununa hedef olursa, işte o zaman Ş.'lik rütbesini kazanır; fakat savaştan sağ salim çıkarsa, Hz. Peygamberin belirttiği gibi, Ş. olmasa bile Ş. olanların rütbesini ecir ve sevabını kazanır. Bunun aksine, düşmanla daha ilk karşılaşmada Ş. olmak için kendisini düşmana hedef yapan kimse "ben bu savaşta nasıl olsa öleceğim; bari bu korkunç savaş manzarasını görmeden öleyim" demiş olur ki, böyle kimse, dini ve vatanı uğrunda değil, savaş korkusundan ölmüş olur ve Ş. olmak bir yana, hem dünyasını hem de âhiretini kaybetmiş sayılır. (T. Koçyiğit)

ŞEHİR, muhtelif meskenleri, sosyal kuruluşları, bunlara destek olan tesisleri; kendine mahsus bir ticareti, kültür özellikleri olan; belirli, müstakil bir yeri kaplayan, nisbeten sürekli yerleşme merkezi. İptidaî fonksiyonları, kabaca özellikleri bakımından bir Ş.'i, kasaba, hattâ büyükçe bir köyden ayırmak güçtür. Yalnız nüfus çokluğu, kapladığı saha veya nüfus kesafeti, başlıbaşına ayırıcı bir kriter teşkil etmez. Çünkü birçok sosyal faaliyetleri (iş bölümü, tarım dışı faaliyet, önemli idarî faaliyetler) küçük bir kasabadan metropoliten sahası olan dev bir şehre kadar her önemli yerleşme merkezinde - değişik derecelerde olmak üzere - vardır.

Bir Ş.'in oluşunda nüfus çokluğunun, kapladığı sahanın büyüklüğünün rolü vardır. Ş.'in bir başka özelliği tarımla uğraşmayan insanların yerleşme merkezi oluşudur. Ancak tecrid edilmiş bir yerleşme alanı da değildir. Çevresindeki kasaba ve köyler arasında bir merkez durumu görür ve bu durumuyla çeşitli sosyal ve ekonomik faaliyetleri yürütür.

Ş.'lerin büyüklüğü, gelişmesi, bulunduğu ülkenin genel durumuna; Ş.'in kendi konumuna, jeofizik durumuna; ulaşım imkânlarının gelişmiş olup olmamasına bağlıdır. Ekonomik şartlar, iklim vb. elverişli olursa, Ş. genişler, büyür, banliyöleri olur. Bu büyümeye paralel olarak kültür faaliyetleri de artar; kendine mahsus bir yayın hayatı, bir sahne hayatı doğar. Okulları çoğalır. Bilim merkezleri teşekkül eder.

Ş.'ler genellikle tarihî ve yeni Ş.'ler olarak mütalâa edilir. Binlerce yıllık tarihleri boyunca, Ş.'ler, klanlar, hanedanlar ve fertler tarafından iskân edilmiş, idare merkezi, pazar yeri, kale, imalât ve ticaret veya kültür ve sanat merkezleri olarak kendilerini tanıtmışlardır. Buna paralel olarak, Ş. hayatı, muhtelif sosyal değişiklikler göstermiş, kendilerine mahsus tipler yaratmış; Ş.'lerin kendilerine has bir folkloru, kültürü, tarihi olmuştur.

M. Ö. 5000'lerde Orta Mezopotamya'nın doğusundaki Jarmo'da, taş kullanmasını, yarı kültive buğdaydan faydalanmasını bilen, ama metalürji ve çömlekçilikten mahrum bir topluluğun yaşadığı biliniyor. Hemen aynı zamanda, buna benzeyen, surları ve evleri olan bir başka merkez de Filistin'de Jericho'da bulunuyordu. Bu tarım köylerinden, büyük Ş.'lere geçiş (radyokarbon verilerine göre) birden hızlanmıştır.

M. Ö. 3000'lerde Ş. halkları okur yazar olup olmamalarına, teknolojik gelişmeye (özellikle metalürji), sosyal kontrole, politik organizasyona göre değerlendiriliyordu. Bu gibi merkezler Sümerlerin sahili olan Ur'da ve İndus vâdisindeki Mohenjodaro'da vardı. M. Ö. 2000'lerde de Nil vâdisinde görülmeye başladılar. Türkistan'dan Hazar Denizi'ne, Basra körfezine ve Doğu Akdeniz'e kadar olan ticaret yolları boyunca Ş.'ler doğdu.

M. Ö. II. binde, göçebe Ârîler, İndus medeniyetini yok ettiler. Diğer taraftan at ve savaş arabası kullanan başka halklar Mezopotamya ve Mısır'a aktı. Bu şartlar altında perakende Ş.'ler ordu besleyen devletler haline geldiler (Hitit, Mikene, Mısırlılarda olduğu gibi). M. Ö. 1200'den itibaren Ş. imparatorlukları bir düzensizliğe sürüklendi ve bu hal, M. Ö. VIII. yüzyılda Helenik "karanlık çağ"ın başlamasına kadar devam etti. Bk. SİTE.

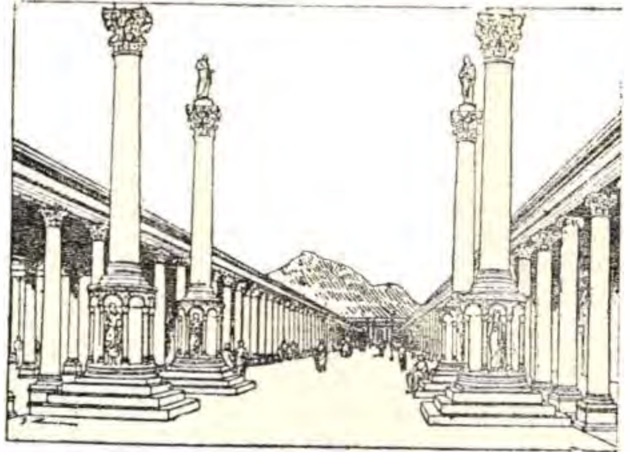
Günümüzdeki tarihî Ş.'ler (İstanbul, Sivas, Trabzon, Ankara, İzmir, Paris, Viyana, Roma gibi) merkez kısımlarında, aynı Ş.'in asıl kurulu olduğu yerde, tarihî kalıntılarını muhafaza eder. Bu gibi Ş.'lerin eski kısımlarının genel planları tarihlerini gözler önüne seren birer aynadır. Yeni kısımlar ise, sonradan Ş.'in büyümesiyle meydana gelen ihtiyaçlar neticesinde ilâve edilen kısımlardır. Bu bakımdan, aradan geçen çağlar boyunca Ş.'de yaşayanların zevklerini, kültürlerini, sanatlarını yansıtır. Daha yeni Ş.'ler ise, özellikle 1800 ve 1850'lerden sonra hızla meydana çıkmaya başlamış; bu arada eski Ş.'lerin büyüme hızı da artmıştır.

1850'den sonraki yüzyıl içinde dünyanın nüfusu iki katına çıkmış, 5 000'den fazla nüfuslu yerleşme merkezlerinde yaşayanların oranı % 7'den % 30'a yükselmişti. 1900 ve 1950'de ise nüfusu 100 000'i aşan büyük Ş.'lerde yaşayanlar % 250 arttı. Asya'daki artış Avrupa ve Amerika'dakinin üç katını buldu. Diğer taraftan endüstrileşme dolayısıyla meydana gelen artışlar Avrupa, Kuzey Amerika ve nisbeten Avustralya'nın ekonomik bakımdan gelişmiş Ş.'lerinde görülür. Böylece endüstriyel Ş.'cilik metropoliten sahaya girmiş oldu. Diğer taraftan ucuz elektrik gücü, süratli ulaştırma vasıtalarının çoğalması, yeni inşaat malzemelerinin, otomobilin yayılması ve gelirin artması, Ş.'lerdeki yoğunlaşmayı bir dereceye kadar önleyen âmiller oldu. Ş.'lerde yaşayanlar, yaşadıkları Ş.'in nisbeten eski kalan kısımlarında, Ş. dışında yapılan yeni mahallelere, uydu Ş.'lere taşınmaya başladılar. Ş. merkezlerindeki bina ve arsa fiyatlarının hızla yükselmesi, trafik tıkanıklığı, artan vergiler bu göçün hızlanmasına yol açtı.

Bütün bunların dışında, çağımızda bir de tamamen yeniden kurulan Ş.'ler vardır. Bunlar, yeni gelişen endüstri merkezlerinin çevresinde kendilerini gösterirler. Ayrıca nüfusun aşırı derecede artması üzerine -önce İngiltere'de başlamak üzere- büyük Ş.'lerin 30 - 50 km yakınlarında yeni Ş.'ler kuruldu. Bu yeni Ş.'ler tamamen baştan planlandıkları için hem Ş.'ciliğin son gelişmelerine, hem de halkın ihtiyaçlarına en uygun şekilde planlandılar. Bk. ŞEHİRCİLİK.

ŞEHİRCİLİK (Fr. Urbanisme, İng. city planning, urban planning), şehirlerin düzenli bir şekilde inkişafını, banliyölerin gelişmesini ve yeni şehirlerin planlanmasını konu edinen bilim ve sanat. Ş., binaların, parkların, caddelerin, resmî binaların, çarşıların fizik form ve tanziminin yanısıra sosyal ve ekonomik hedefleri de gerçekleştirmeye çalışır. Bu çalışmaları sırasında kendine has inceleme, tahlil, dizayn teknikleri kullanır; hükûmetin operasyonlarını göz önünde tutar. Bu bakımdan Ş., hem sosyal bir faaliyet, hem bir hükûmet fonksiyonu, hem de teknik bir meslektir. Bunlardan her birinin kendine göre bir tarihi anlayışı ve teorileri vardır.

Birçok ülkelerde şehir planlaması, bütün çevrenin düzenli bir şekilde gelişmesi için çok geniş alanları içine alacak şekilde düşünülür. Toprağın az olduğu bazı küçük ülkelerde planlama bütün memleketi içine alacak şekilde ele alınır. Büyük Britanya'da bu geniş yaklaşıma "şehir ve kır planlaması", Birleşik Devletler'de "şehir ve bölge planlaması" denmektedir.

ŞEHİRCİLİK : Anadolu'da Efesos şehrinde Arkadiane denilen revaklı cadde (eski hali)

Tarih : Arkeolojik araştırmalar, en eski çağlardan itibaren şehirlerin şuurlu bir şekilde gelişmesi için planlar tasarlandığını ortaya koymuştur. Çin'de, Hindistan'da, Mısır, Anadolu, Akdeniz dünyası, Orta ve Güney Amerika'daki harabelerde belirli bir planlama dikkati çekmektedir. İndus nehri vâdisindeki eski şehirlerden Mohenjodaro ve Harapa' da belirli bir şehir merkezi vardır. Bu merkezlerin çevresine fonksiyonları birbiriyle ilgili gruplaşmalar dikkati çeker. Bu planlama bugünkü şehir planlaması esaslarına uygun olmasıyla dikkati çekmektedir. Ş. planlamasının en belirli şekilde gözler önüne serilebildiği en eski şehir, muhtemel olarak Mısır'daki Kahun'dur. II. Sensuret'in (hükümdarlığı M. Ö. 1897 - 1879) emriyle kurulan bu şehir İllahun piramidinde çalışan işçilerin ve zanaatkârların ikameti için yapılmıştı.

Bütün bu eski şehirlerde bir planlama olduğuna dair muhtelif işaretler vardır : Düzenli cadde ve sokak sistemleri; şehrin fonksiyonlara göre muhtelif kısımlara ayrılması; saraylar, tapınaklar ve bir bakıma hükûmet binaları diyeceğimiz yapıların merkezde toplanması ve nihayet tahkimat, su ikmali ve drenaj. Bu belirtilerin çoğu, daha çok koloni olarak kısa bir süre için kurulan küçük şehirlerde dikkati çekmektedir. Merkezî şehirlerin ise, genellikle hükûmetin bir kontrol kurmasından önce hızla geliştiği görülüyor. Meselâ Roma'da son zamanlardaki bazı çalışmalara kadar herhangi bir plan olmadığı meydandadır.

Genellikle klasik Grek ve Roma şehirlerinde ikamet semtlerinin planlanmasına önem verilmemiş, buna karşılık şehir merkezi en yüksek mükemmellik seviyesine çıkarılmıştır. Yunan agora'sı Roma forumunun yerinin seçiminde ve planının işlenişinde gösterilen dikkat ve hassasiyet, birbirine bağlılık, sadakat ve toplum fikrinin gelişmesinde çok önemli bir rol oynadığı şüphesizdir.

Orta Çağı içine alan birkaç asır boyunca, Avrupa'da kurulan şehirler pek azdı. Şehirlerin, kilise derebeylik otoritesi olarak mı, yoksa pazarlama ve ticaret merkezi olarak mı kurulduğu üzerinde de fikir ayrılıkları vardır. Bu devir şehirleri genellikle düzensizdi ve sağlık konularına da asla önem verilmiyordu. Ayrıca şehirler surlarla çevrili olduğundan nü-

fus çoğaldıkça evler de artıyor ve yeni evler hiçbir plana uyulmadan neresi münasipse orada yapılıyordu. Bugünkü Uzak Doğu şehirlerinde olduğu gibi, muhtelif milliyetten, sınıftan ve meslekten olanlar için ayrı mahalleler kurmak da usuldendi. Bu gruplar genişledikçe o mahalledeki sıkışıklık da artıyordu.

Rönesansta şehir formunun bazı kısımlarında bir planlama yapma hususunda ciddî teşebbüsler oldu. Ancak askerî mecburiyetlerle surlar yapılması yine de, nüfus çoğaldıkça sıkışıklığa yol açıyordu. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın başlarına kadar birçok yeni küçük şehir ile büyük şehirlerin bazı kısımları abidevî bir ihtişamla inşa edildi. XIX. yüzyılın 2. yarısında, Paris Belediye Reisi Baron Haussmann şehirde açtığı yeni yollarla Paris'e yepyeni bir hava verdi. Baron Hausmann'ın radyal bulvarları estetik olduğu kadar askerlik bakımından da önem taşıyordu. Georges Haussmann, III. Napoléon'un emriyle Paris'i yenilemeye girişti ve 1850' den 1870'e kadar Ş. alanında tarihin en büyük yenileme hareketini gerçekleştirerek şehrin görünüşünü değiştirdi. Kısmen Arc de Triomphe'a muhteşem bir yer hazırlamak maksadıyla meydana getirdiği Etoile (sonradan Charles de Gaulle) meydanında başlayan ve şehrin her tarafına uzanan on iki bulvar bugün de Paris'in en büyük özelliklerinden biridir.

Birleşik Devletler'de, bugünkü başlıca şehirlerin çoğu belirli bir plan olmadan yapılmış, gelişmiştir. Birkaç şehrin inşasına planlı olarak başlanmış, ancak orijinal fikir nadiren sonuna kadar devam ettirilebilmiştir. İlk planlı Amerikan şehirlerinden biri Philadelphia'dir (1682). Birleşik Devletler'in en tanınmış planlı şehri ise başşehir Washington'dur. Şehrin planını 1791'de Pierre Charles l'Enfant adlı Fransız yapmıştır. Daha sonraları Detroit (Mich.), Buffalo (N. Y.), Indianapolis (Ind.), ve Madison (Wis.) şehirleri l'Enfant'ın planının taklit edilmesi suretiyle inşa edildi.

Birleşik Devletlerde modern Ş.'in 1893'teki Chicago sergisi dolayısıyla başladığı söylenebilir. Serginin başmimarı Daniel Burnham'ın sergi binaları Amerika'nın endüstri şehirlerinin çirkinliğiyle büyük bir tezat teşkil ediyordu. Sergiyi ziyaret için Chicago'ya gelenler, burada gördükleri güzelliği kendi şehirlerinde de tatbik etmeyi düşündüler; ancak istenen sonuca çabucak varmak mümkün olmadı. 1906'da, büyük depremden sonra yıkılan ve yanan San Fransisco için D. Burnham ve Edward Bennet bir plan hazırladılar. Bunun üzerine Denver (Colo.), Oakland (Calif.) gibi şehirler için planlar yapıldı.

XX. yüzyılın başlarından itibaren, endüstri şehirlerinin büyümesi üzerine fabrikalar ikamet bölgelerine doğru yayılmaya başlamış bulunuyordu. Gittikçe artan nüfusun da etki-

ŞEHİRCİLİK : Amerika Birleşik Devletlerinde, Ohio eyaletinde Toledo'nun şehir planı. Plan, değişen şartlar altında şehircilik anlayışına göre sürekli geliştirilmektedir

siyle, bu gibi yerlerde yaşayanlar küçük evlere sıkışmak zorunda kalıyorlardı. Bunun sonucu olarak, arsadan daha fazla faydalanabilmek için çok katlı binalar yapılmaya başlandı ve gökdelenler diğer binalar arasında sivrilip yükseldi. Bu durum zamanla yükseklik sınırlamalarına, belirli bir yerdeki nüfus yoğunlaşmasını önleme tedbirlerine yol açtı.

Şehir içi ulaştırma, eskiden yaya veya atlı olarak yapılıyordu. XX. yüzyılın daha başlarında tramvayların, metroların çalışmaya başlaması, otomobilin gelişmesi, şehirlerin akıl almaz derecede yayılmasına yol açtı. Eskiden işine yaya olarak gidip gelen işçiler, artık otobüs, metro veya tramvay sayesinde iş yerlerinden çok uzakta oturabiliyor, bu vasıtalarla rahatça gidip gelebiliyorlardı. Bu yeni vasıtalar, çok geçmeden şehirlerin eski bölümlerindeki sokakların yetersiz olduğunu gösterdi. Bunun üzerine yeni kurulan şehirlerde olsun, eski şehirlerin ilâve mahallelerinde olsun, her şeyden önce ulaştırmanın aksamasını önleyecek tedbirlere baş vuruldu.

Şehirlerin aşırı derecede büyümesi, sayıları ilk defa kırlık bölgelerde yaşayan nüfusu aşmış olan, şehir halkını büyük sıkıntıda bıraktı ve halk, çok çeşitli problemlere çare bulunmasını istemeye başladı. Bunun sonucu olarak, yüzyılın ortalarında şehir planlaması yapılırken artık sadece bir gaye gözetilmiyor; yeni yapılacak ilâvelerin ve yeni şehirlerin planları çok yönlü olarak ele alınıyordu. Aslında planlamanın çeşitli yönleri de birbiriyle yakından ilgiliydi ve zaten herhangi bir problemi tek başına halletmek mümkün olamıyordu. Bu durum, planlamaya millî bir yön verilmesine yol açtı; birçok ülkelerde, memleketin sosyal ve ekonomik kaynakları bir bütün olarak düşünülüp, planlamalar bu esas üzerinde yürütüldü.

Modern planlamanın hedefleri : Günümüzde şehir planlamasının başlıca hedefi sosyal açıdan ele alınmaktadır. Bu arada mutavassıt ekonomik amaçlar da daima ön planda tutulmaktadır. Hedeflerin tayininde toplumun kültürel seviyesi de önemlidir. Amerika'da olsun Batı Avrupa'da olsun ideal olan şehir çevresi, şahsa en rahat şekilde dilediği gibi hareket etme ve buna karşılık kendi hareketinin başkalarını engellememesine dikkat etmeye imkân verecek bir çevre olarak düşünülmektedir. Şehir hayatında herkese fırsat eşitliği tanımak da esastır.

Bütün bu görüşlerin ışığında modern Ş.'in esaslarını şu şekilde sıralamak mümkündür : 1. Şehrin ikamet, iş, endüstri vs. kısımları, fonksiyonlarını asgari maliyetle ve fazla kalabalığa meydan vermeden yerine getirmelidir. 2. Her türlü ulaştırma imkânları en kolay şekilde sağlanmalı; şehir içindeki trafik olsun, şehrin, ülkenin ve dünyanın başka taraflarıyla olsun, ulaştırması en elverişli şekilde olmalıdır. 3. Şehir muhtemel genişlemelere uygun şekilde planlanmalı, şehir içindeki yeşil sahalara, ikamet semtlerine, çevresindeki parklara, binaların iyi güneş alabilmesi imkânlarına, iş yerlerindeki binaların arasındaki mesafelere, park yerlerine önem verilmelidir. 4. Her çeşit ailenin ihtiyacını karşılayacak şekilde çeşitli ikametgâhlar düşünülmeli; bunlarda konfora, özellikle sağlık şartlarına büyük önem verilmelidir. 5. Dinlenme yerleri, okullar, kamu hizmetleri en yüksek standardlara göre düzenlenmelidir. Bütün ihtiyacı karşılayacak şekilde ve en ekonomik olarak su sağlanmalı, kanalizasyonlar ve benzeri şeyler kusursuz olarak yapılmalıdır.

Şehir planlamasının gittikçe önem kazanması Ş.'i meslek haline getirmiş bulunmaktadır. XX. yüzyılda şehir planları, mimarlar, mühendisler, manzara mimarları tarafından yapılmaktadır. Avrupa'da şehir planlaması mimarlık veya mühendisliğin ihtisaslaşmış bir kolu sayılır. Ancak modern Ş.'te ekonomistlerin, sosyologların ve coğrafyacıların da sözü olduğundan, bu anlayış kısmen değişmiştir. Meselâ Birleşik Devletler'de şehir planlaması başlıbaşına bir meslektir. Türkiye'de ise Ş., mimarlığın ihtisaslaşmış bir kolu durumundadır.

ŞEHNÂME : bk. FİRDEVSÎ.

ŞEHNÂZ (Far. = "nazlı, şûh, güzel"), Türk musikisinde bir mürekkep makam. Elimizde 217 örneği vardır. Eskiden çok, son zamanlarda daha fazla kullanılmıştır. XIII. yüzyıl Türk musikisinde "6. âvâz" sayılmıştır. En eski makamlardandır. Hicâzkâr'ın daha yumuşağı ve nazlısı, masal edasına çok müsait, pek güzel ve karakteristik bir makamdır.

Uzzâl veya Hicâz yahut Hümâyun makamına, Hüseyni (mi) perdesine göçürülmüş bir Hümâyun ilâvesiyle yapılmıştır. Uzzâl veya Hicâz yahut Hümâyun makamı ile dügâh (la) perdesinde kalır. (Y. Ö.)

ŞEHNÂZ - AŞÎRÂN, Türk musikisinde bir mürekkep makam. Aşîrân (mi) perdesinde kalır. Elimizdeki tek örneği IV. Murad'ın Peşrev'idir.

ŞEHNÂZ - BÛSELİK, Türk musikisinde Bûselik'le biten mürekkep makamlardan biri (Tâhir - Büselik ve Hicâz - Bûselik'ten sonra en fazla kullanılanı, Ş. - B.'i Acem - Bûselik, Arazbâr - Bûselik, Sabâ - Bûselik, Muhayyer - Bûselik, Nevâ - Bûselik, Evc - Bûselik, Mâhûr - Bûselik, Hicâz - Bûselik, Gerdâniye - Bûselik, Bayatî - Bûselik, Hicâzkâr - Bûselik, Bayatî - Arabân - Bûselik takip eder ve diğer Bûselik'lilerden elimizde bulunanların sayısı her makam için 10'un altındadır). Fakat Ş. - B.'in 2 şekli vardır ve bir şekli de mürekkep değil, basittir. Elimizde 101 parça Ş. - B. eser vardır. Hayal, romantizm, samimiyet dolu güzel bir makamdır. Bûselik'ten daha yumuşaktır. Mürekkep olan çeşidi de Şehnâz'dan daha yumuşak ve daha az masalımsıdır. Bu makam, takrîben 1400 yıllarından beri kullanılmaktadır.

Basit ve mürekkep iki çeşittir. Basit olanı, Türk musikisinin 2 numaralı basit makamı olan Bûselik'in inici şeklinden ibarettir (Bûselik, çıkıcıdır). Bûselik gibi bûselik beşlisi + hicâz dörtlüsünden ibarettir. Güçlüsü - 5. derecesi olan - Hüseyni (mi) perdesidir. İnici şekilde seyrederek dügâh (la) perdesinde karar verir. Muhayyer (la) perdesi, yani tîz durak çok mühimdir.

ŞEHNÂZ - BÜZÜRG, Türk musikisinde bir mürekkep makam. II. Murad'ın emriyle yapılmıştır. Rast (sol) perdesinde durur. Zamanımıza gelmiş örneği yoktur.

ŞEHNÂZ - HÂVERÂN, Türk musikisinde bir mürekkep makam. Elimizde 2 örneği vardır ve 117. sıraya girmektedir. XIX. yüzyıl ortalarında yapılmıştır. Şehnâz'a Irak makamının veya bu sonuncusunun sadece pest dörtlüsünün ilâvesiyle yapılmıştır. Durağı ırak (bakıyye diyezli fa) perdesidir. Dellâl-zâde'nin, Musullu Hâfız Osman'ın İlâhî'leri, A. R. Şengel'in Peşrev, Saz Semâisi, I. Beste'si, II. Çifte Düyek Nakış Beste'si, Aksak ve Yürük Nakış Semâîler'i makama örnektir.

ŞEHNÂZ - HİCÂZ, Türk musikisinde bir mürekkep makam. Durağı dügâh (la)'dır. II. Murad'ın emriyle yapılmış yüzlerce mürekkep makamdan biridir. Zamanımıza bir örneği gelmemiştir.

ŞEHNÂZ - HÜSEYNÎ, Türk musikisinde bir mürekkep makam. Durağı dügâh (la)'dır. II. Murad'ın emriyle yapılmış, zamanımıza örneği gelmemiştir.

ŞEHNÂZ - IRAK, Türk musikisinde II. Murad'ın emriyle yapılan mürekkep makam ki, sonradan Şehnâz - Hâverân adıyla XIX. yüzyıl ortalarında canlandırılmıştır.

ŞEHNÂZ - KÜÇEK, Türk musikisinde II. Murad'ın emriyle yapılmış mürekkep makamlardan biri. Durağı dügâh (la) perdesidir ve örneği yoktur.

ŞEHNÂZ - KÜRDÎ, Türk musikisinde bir mürekkep makam. Ali Rıza Şengel (b. bk.) tarafından yapılmıştır. Onun 3 şarkısından başka elimizde örneği yoktur. Şehnâz'ın kürdî dörtlüsü ile karar veren şeklidir. Durağı dügâh (la) perdesidir.

ŞEHRÂYİN (Far. *şehr - âyin),* bir olayı kutlamak amacıyla şehirlerde muhtelif binaların geceleri ışıklandırılmasıyla yapılan şenlik. Dinî ve siyasî nitelikleri olan Ş. törenleri, İslâmiyetle birlikte gelenek halini almış, kutsal bayramlarda, özel günlerde, çeşitli dinî ve siyasî olayların yıldönümlerinde geceleri camilerin, mescitlerin, resmî binaların ışıklandırılması olarak sürüp gelmiştir. Osmanlılarda geniş bir biçimde görülen Ş. törenlerinden biri Fatih'in İstanbul'u kuşatması sırasında büyük bir şenlik olarak yapılmış ve tarihe geçmiştir. Osmanlılarda cülus, sünnet ve evlenme törenlerinde de Ş. şenlikleri yapılırdı. Ayrıca ordunun çeşitli başarılarını duyuran Ş. törenleri, askerî binaların ve gemilerin ışıklandırılması suretiyle de gelenekleşmiştir. Ş. törenleri, başta İstanbul olmak üzere öteki büyük şehirlerde dinî ve millî bayramlar vesilesiyle camilerin, mescitlerin aydınlatılması şeklinde geçen yüzyıla kadar sürüp gelmiş, bu şenlikler, dönemlerin yazarlarınca edebiyatımızda söz konusu edilmiştir.

Bugün millî bayramlarda resmî binaların, kutsal günlerde ise camilerin aydınlatılmasını bu geleneğin bir uzantısı olarak değerlendirebiliriz.

ŞEHRÂZAD (Sultan) (Far. *çehr âsâd* = asil yüzlü), *Bin bir gece masalları*'nda, bu masalları anlatan kadın. Sultan Şehriyar, eşinin kendini bir zenci köle ile aldattığını öğrenince, eşini idam ettirir ve bütün kadınlara karşı duyduğu kine kapılarak, her gün bir kız ile evlenir ve ertesi gün onu idam ettirir. Vezirin kızı Ş., bu insanlık dışı geleneği kırmak için, babasından kendini Sultan Şehriyar'a vermesini ister. İlk gece, sabaha karşı bir hikâye anlatmaya başlar, ama o gün bitiremez. Şehriyar hikâyenin sonunu işitmek için idamı erteler. Ama Ş. her gece yeni bir hikâye başladığından kocası kendisine alışır ve hayran olarak onu öldürtmekten vaz geçer. Rimskiy - Korsakov (op. 35) bir senfonik şiirine Ş. adını vermiştir. (V. Örs)

ŞEHREMİNİ, Osmanlı devletinde İstanbul'un fethinden sonra teşkil edilen bir memuriyetin adı. Şehirdeki resmî binaların yapımı ve bakımında gerekli malzemeyi sağlamak, işçileri bulmak ve çalıştırmak, inşaatın hesaplarını tutmakla yükümlü olan bir devlet memurunun adı idi. Daha önceleri şehirlerin ilgili işlerinden subaşılar sorumlu iken ve İstanbul'un fethinde kuşatma sonucu hasıl olan hasarın onarımı için şehre ilk subaşı olarak Süleyman Bey'in atanmış olduğu bilindiğine göre, bu yeni memuriyetin 1453 tarihinden daha sonra Bizans kuruluşlarından iktibas edilerek kurulduğu anlaşılmaktadır. Bizans'ta böyle bir kuruluşun olduğu 1437 depreminden sonra şehrin surlarını 60 günde onaran Kiros Konstantin'in bu unvanı taşımasıyla kesinleşmektedir. Fatih kanunnamesinde defter emininin altında, reisülküttab'ın üstünde bir rütbe olarak gözüken Ş.'leri darphane yazıcılığından yoluyla sahib-ayar olduktan sonra süresi dolunca bu göreve getirilmekte idiler. Ş.'leri görev bakımından daha sonra kurulmuş olan mimarbaşılıktan daha yüksek bir rütbede idi. Maiyetlerindeki memurlar mimarağa, su nazırı, kireççibaşı, ambar müdürü, ambar birinci kâtibi, sermimar, mimar-ı sani ve tamirat müdürü unvanlarını taşıyorlardı. Makamları ise Sepetçiler kasrı olup Darphane yakınlarında bulunuyordu. İmparatorluk genişleyince büyük merkezlerde (Budin, Belgrad, Sofya, Selanik, Edirne, Bursa ve Şam) de şehreminlikleri meydana getirilmişti. Bu teşkilât II. Mahmud devrinde (1831'de) ilga edilerek yerine Ebniye müdürlüğü adıyla yeni bir kuruluş meydana getirildi. Böylece Bizans örneğinden esinlenerek kurulan Ş.'liği tarihe karıştı.

Subaşı Süleyman Bey ilk Ş. olarak kabul edilmektedir. Sonuncusu ise Hayrullah Efendidir. Ebniye-i hassa müdürlüğü ise, 1849 yılına kadar müstakil bir idare olarak devam etmiş, sonra Ticaret ve Nafia Nezaretine bağlanmış, 1868'de ise görevlerinin belediye hizmetlerine dahil olması gerekçesiyle yeniden teşkil edilen Şehremanetine katılmıştır. 1876' da çıkarılan belediye kanunu ile Hendesehane adı verilmiştir. Bugünkü Belediye Fen İşleri Müdürlüğü'nün temelini teşkil etmiştir. Çağdaş anlamda Şehremaneti'nin Türkiye'de kurulması ve gelişmesi için bk. KADI, İHTİSAP NEZARETİ ve BELEDİYE. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEHRENGİZ (Far. *şehr* = şehir ve *engîz* = karıştıran), edebiyatta bir şehrin güzellerini tasvir etmek için yazılmış şiirlere verilen ad. Genellikle mesnevi tarzında yazılan Ş.'ler, münacatla başlar, bunu sebeb-i telif izler. Şair, önce şehrin güzellerini topluca över. Sonra da en güzelinden başlayarak, her güzeli birkaç beyitle tasvir eder. Yalnız Türk edebiyatında görülen bu türün, edebiyatımız için olduğu kadar, tarihimiz ve etnografyamız bakımından da önemi vardır.

A. S. Levend, *Türk Edebiyatında Şehr - Engizler ve Şehr - Engizlerde İstanbul* [1958] adlı eserinde, edebiyatımızdaki ilk Ş.'in Mesîhî'nin *Edirne şehrengiz*'i olduğunu bildirir. Yazar, 46 Ş. tesbit ettiğini, bunlardan 36'sının elde bulunduğunu belirtir.

Elde bulunan Ş.'lerin şehirlere göre dağılışı ve bu Ş.' leri yazanlar : İstanbul Ş.'leri : Çorlulu Kâtip, Taşlıcalı Yahyâ (M. Çavuşoğlu, TDED. C. XVII [1969], aynı şairin *Şâh u Gedâ* mesnevisinin başında da bir Ş.'i vardır), Fakîrî, Sâfî (Farsça), Tab'î İsmail, Cemâlî Ahmed, Azîzî Mustafa, Fehîm-i Kadîm, yazarı belli olmayan bir Ş. (A. S. Levend, adı geçen eserinde adları Ş. olmadığı halde konuları bakımından Enderunlu Fâzıl'ın *Defter-i Aşk*, *Hûbân-nâme*, *Zenân-nâme* ve *Çengî-nâme* adlı eserleriyle, Tacî-zâde Cafer Çelebi'nin *Heves-nâme*'sini İstanbul Ş.'leri arasında saymıştır). Bursa Ş.' leri : Lâmiî Çelebi [1871], İshak Çelebi, Nihâlî Cafer Çelebi, Çalık-zâde Mehmed Mânî, Nâzük Abdullah, İsmail Beliğ. Edirne Ş.'leri : Mesîhî, Zâtî, Kerîmî b. Mahmûd, Neşâtî Ah-

med Dede. Gelibolu Ş.'leri : Vechî, Mustafa Âlî. Siroz Ş.'leri : Cemâli Ahmed, yazarı belli olmayan bir Ş. Yenicevardar Ş.' leri : Hayretî (M. Çavuşoğlu, Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 4-5 [1976]), Usûlî. Yenişehir Ş.'leri : Rahmî Pîr Muhammed, Vâhid Mahtûmî. Antakya Ş.'i : Galatalı Sıyâmî. Belgrad Ş.'i : Hayretî (M. Çavuşoğlu, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 2-3 [1974]). Manisa Ş.'i : Ulvî Mehmed Çelebi. Mostar Ş.'i : Mostarlı Hacı Dervîş (V. Başkov, Radovı, Knjiga IV [1970-1971]). Rize Ş.'i : Cefâyî. Sinop Ş.'i : Sinoplu Beyânî. Üsküp Ş.'i : İshak Çelebi (V. Başkov, Sesler, IV [1969]).

ŞEHRİSTANÎ, Ebü'l-Feth Muhammed bin Abdü'l-Kerîm (Şehristan 1076-Şehristan 1153), dinler tarihi yazarı ve İslâm felsefecisi. Kaynaklarda soyu, ailesi ve yetişmesiyle ilgili bilgi yoktur. Ancak, iyi bir öğrenim gördüğü eserlerinden anlaşılmaktadır. Memleketinde öğrenim gördükten sonra Nişapur'a gitti. Orada Ebü'n-Nasr Abdurrahîm el-Kuşeyrî, Ahmed bin Muhammed el-Hâfî ve Ebü'l-Kâsım el-Ensârî gibi bilginlerden ders aldı. Hârizm'e giderek bir süre eğitim ve öğretimle uğraştı. Hacca gitti. Dönüşte Bağdad'a uğradı. Üç yıl Nizâmiye medresesinde ders verdi. Horasan'a dönerek, Sultan Sencer'in veziri Ebü'l-Kasım Muhammed el-Muzaffer'e kapılandı. Bir ara Tirmiz'e de giden Ş., hayatının son yıllarını memleketi olan Şehristan'da geçirdi.

Kitâbu'l-milel ve'n-nihal (Ş. Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*'da Türkçeye çevrildiğini bildirmiştir) adlı eseriyle tanınmıştır. Dinler tarihi konusunda yazdığı bu eserden başka, dinî ve felsefî konularda yazdığı *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-kelâm*, *Kitâbu Musâra'a*, *El-Menâhicü'l-beyân* ve *Telhîsü'l-aksâm li-mezhebi'l-enâm* vb. eserleri vardır.

ŞEHRİYÂR, Muhammed Hüseyin (doğ. Tebriz 1907-8), Türk asıllı İran şairi. Dava vekili Mirzâ Aka Hoşgenâbî' nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini Tebriz'de bitirdikten sonra, Tahran'da tıp öğrenimine başlayan Ş., son sınıftan ayrılarak çeşitli devlet memurluklarında bulundu. Son olarak Tebriz'de Bânk-i Kişâverzî (Ziraat Bankası)'de çalışan Ş., bu görevden emekliye ayrılmıştır.

Şairliği bakımından İran'ın dünyaca tanınmış şairleriyle kıyaslanan Ş., Türkçe şiirler de yazmış, bu şiirlerle günümüz Azerî Türkçesinin en güzel örneklerini vermiştir.

Ş., *Haydar Baba'ya selâm* adlı ilki 76, ikincisi 49 kıtalık iki şiiriyle Türkiye'de de büyük ilgi uyandırmıştır. Beşer mısralık kıtalardan oluşan bu şiirlerden ilki, Ahmed Ateş tarafından *Şehriyâr ve Haydar Baba'ya selâm* adıyla yayınlanmıştır [1964]. Muharrem Ergin, *Azerî Türkçesi* [1971] adlı kitabında, tamamı 125 kıta olan bu iki şiirle ona yazılmış nazireleri vermiş ve bu şiirler üzerinde günümüz Azerî Türkçesinin özelliklerini göstermiştir. Yavuz Akpınar, Ş.'ın daha sonra yazdığı Türkçe şiirler hakkında "Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi" (A. Caferoğlu Özel Sayısı, Fasikül : 2 [1979])'nde bilgi vermiş ve bazı şiirlerini yayınlamıştır.

Ş.'ın *Haydar Baba'ya selâm* adlı şiirleri Farsçaya da çevrilmiştir. Farsça şiirleri üç kitap halinde basılmıştır : *Şehriyâr I*, *Şehriyâr II* [ş. 1328], *Şehriyâr III* [ş. 1335].

ŞEHZADE veya ŞAHZADE, Osmanlı devletinin başında bulunan padişahın oğullarına verilen ad. Padişahın evlendiği kadından ilk erkek çocuk dünyaya geldiğinde, başşehirde büyük törenler yapılır, devrin ileri gelen devlet adamları padişahı tebrik edip hediyeler sunarlardı. Çocuk merasimle salıncağa yatırılırdı. Ş.'nin bakımı ve büyütülmesi için genç bakıcı kızlar, dadılar ve sütnine görevlendirilirdi. Çelebi Mehmed devrine kadar padişah oğullarına "Çelebi" denilirdi. Ş.'ler 5-6 yaşına gelince büyük bir tören yapılarak, devrin tanınmış hocalarından ders almaya başlarlar, kendilerine okuma yazma öğretilirken, silâh kullanma ve ata binme sporları da yavaş yavaş öğretilmeye başlanırdı. Ş.'lerin sünnet düğünü hazırlıkları aylarca önce başlayan büyük bir törenle yapılırdı. Sünnet düğünü münasebetiyle komşu ülkelerden, eyalet valilerinden saraya elçiler ve hediyeler gönderilir, bu fırsattan yararlanılarak bazı resmî toplantılar da tertip edilirdi. Ş.'ler 13-14 yaşına gelince kendilerine sarayda bir daire verilir, öğrenimlerine burada devrin tanınmış bilge hocalarının nezaretinde devam edilirdi.

Osmanlıların ilk dönemlerinde Ş.'lere oldukça hürriyet tanınmıştır. I. Ahmed devrine kadar Ş.'ler sancakbeyi olarak Anadolu'da görevlendirilirlerdi. Bu görevlerine giderken beraberlerinde kalabalık bir "kapı halkı" da götürürlerdi; bunların arasında Ş.'lerin eğitim ve öğretimiyle meşgul olan padişahın da güvenini kazanan Ş. lalası, silâhtar, kapıcıbaşı, kapı ağası, imrahor, solak ve mir-i alem bulunurdu. Ayrıca merkezdeki Divan-ı Hümayun'a benzeyen bir divan heyetini de beraberinde götürürlerdi. Bu heyetin içinde devrin tanınmış şairleri, bilginleri ve musahipleri bulunurdu. Ş.'ye yapacağı harcamalar için sancağın büyüklüğüne göre yılda birkaç milyon akçe ödenek gönderilirdi. Ş.'ler sancakbeyi olarak atandıkları sancağın her türlü sevk ve idaresinden sorumluydular, devlet yönetimiyle ilgili gerekli bilgiyi öğrenirler ve tecrübe edinirlerdi. Ş.'ler istediklerine dirlik verebilirler, vergileri artırırlar veya kaldırırlar, tuğra çekerler, hüküm yazarlardı. Yalnız adlarına hutbe okutamazlar ve para bastıramazlardı; ancak yaptıkları bütün icraatları devlet merkezine bildirmekle yükümlüdürler. Davet edildiklerinde komutan olarak savaşa katılırlar veya babaları seferde iken babalarına vekâlet etmek üzere taht merkezine giderlerdi. Anadolu'daki en önemli Ş. sancakları Trabzon, Konya, Amasya, Manisa, Aydın, Teke (Antalya), Kütahya, Kastamonu ve Çankırı idi. Anadolu dışındaki Ş. sancağı ise Kırım'daki Kefe idi.

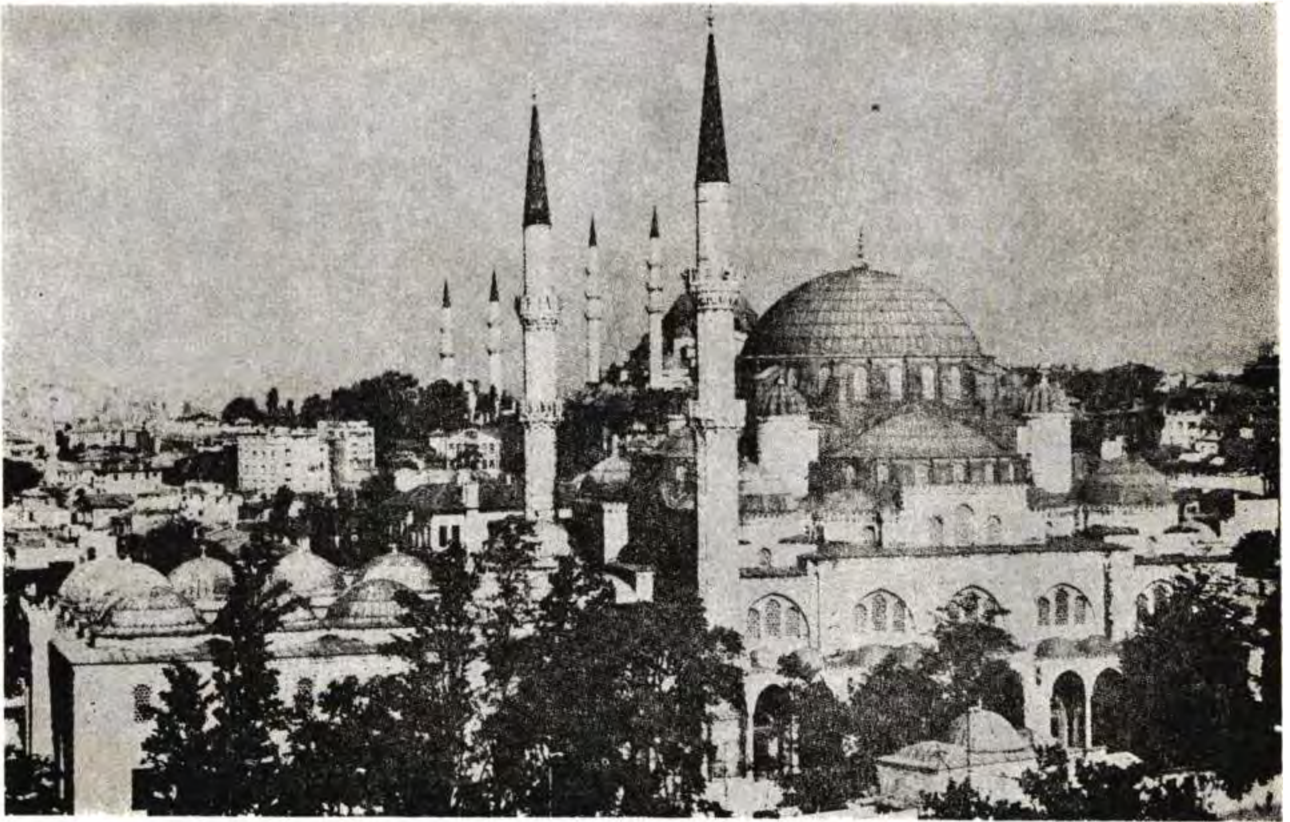
Ş.'lerin tahta çıkışları ile ilgili olarak ilk zamanlar belli bir sistem yoktu. Bu durum XVI. yüzyıl ortalarına kadar Ş.' ler ve Ş.'ler ile babaları, amcaları arasında taht kavgalarına sebep oldu. I. Ahmet devrine kadar tahta çıkan Ş.'ler, Fatih ve daha sonra Kanunî zamanında bazı maddeleri değiştirilen "Kanunname-i Hümayun" gereğince kardeşlerini boğdururlardı. I. Ahmet devrinde "Kanunname-i Hümayun" da yapılan bir değişiklikle Ş.'lerin "sancakbeyi" olarak gönderilmelerine ve öldürülmelerine son verildi. Bundan böyle Topkapı Sarayında bulunan ve "Şimşirlik" adı verilen dairede göz hapsinde tutuldular. Burada kendilerinin hizmetine cariyeler, hazine, kiler ve seferli koğuşuna mensup birkaç ağa verilir, fakat bunlarla görüşemezlerdi. Ş.'ler padişah oluncaya kadar evlenemezler, şayet emrindeki cariyelerden çocukları dünyaya gelirse, doğan çocuk derhal boğularak öldürülürdü. Fatih devrinden beri devam eden veraset usulü tamamiyle değiştirildiğinden, tahta Osmanlı hanedanının en yaşlı Ş.'si gelecek ve diğer kardeşlerini de katlettirmeyecekti. Bu uygulama XVIII. yüzyıl sonlarına kadar sürdü. Bu devirde III. Mustafa oğlu Ş. Selim'i, yetişmesi ve devlet işlerinde muvaffak olması için seyahatlerinde yanına aldı, tecrübe sahibi olmasını sağladı.

Ş.'lerin "Şimşirlik"te hapis olma usulleri Tanzimat devrinde tamamiyle kaldırıldı ve tahta çıkmadan evlenmelerine de müsaade edildi. II. Abdülhamit devrinde saraydan dışarı çıkarak kendilerine ayrılan konaklarda yaşadılar. Öğrenimlerine önem verildi. Bilgi ve görgüleri artırıldı, II. Meşrutiyetten sonra devlet hizmetinde yeni yeni görevler de verilmeye başlandı.

ŞEHZADE CAMİİ, İstanbul'da Şehzadebaşı'nda bir cami. Sinan (b. bk.)'ın mimarlık sanatındaki gelişmesini belgeleyen üç eserinden biridir. Sinan'ın mimarbaşı olduktan sonra yaptığı bu cami, kendi ifadesiyle bir çıraklık eseridir. Mimar Sinan'ın çıraklık eseri Ş. C., kalfalık eseri Süleymaniye (b. bk.), ustalık eseri ise Edirne Selimiye (b. bk.) camiidir. Bunlar onun gelişmesindeki safhaları oluşturan üç büyük âbidedir.

Adını Kanunî'nin küçük oğlu Şehzade Mehmed'den alan Ş. C.'nin yapımına Şehzade'nin Manisa (Saruhan) valisiyken genç yaşta ölmesi üzerine 1544'te başlanmış ve dört yılda bitirilmiştir. Cenaze İstanbul'a getirilerek camiin mihrap tarafındaki türbeye gömülmüştür.

Ş. C., medrese, tabhane ve imaret gibi bölümlerden oluşan bir külliyenin en önemli parçasıdır. Külliyenin yapıları camiin doğusunda sıralanmıştır. Ş. C., Sinan'ın daha önceki denemelerinden ilhamını almış ve yeni atılımlarının bir örneği olmuştur. Cami kare şeklinde olup kubbeler filayağı tabir edilen dört pâye üzerine oturtulmuştur. Bu ayaklar üzerindeki orta kubbe ve kubbeyi taşıyan dört büyük kemerin kilit taşlarının alt seviyesinden başlamak ve orta kubbe tesirini tamamlayıp sürdürmek üzere dört büyük kubbeyle büyük ve geniş kubbeler sistemine ulaşılmış geniş bir iç hacim elde edilmiştir. Kubbeler yalnızca dört ayak üzerindedir. Özellikle orta kubbeyi çevreleyen yarım kubbeler, yanlardan ikişer yuvarlak aynanın çeyrek kubbelerle genişletilmiş olması, Osmanlı mimarisinde ilk defa kullanılmıştır. Ağır dış görünüm bu eserle artık terk edilmiştir. 19 m çapındaki orta kubbe sekizgen bir biçimde olup yerden yüksekliği 37 m dir.

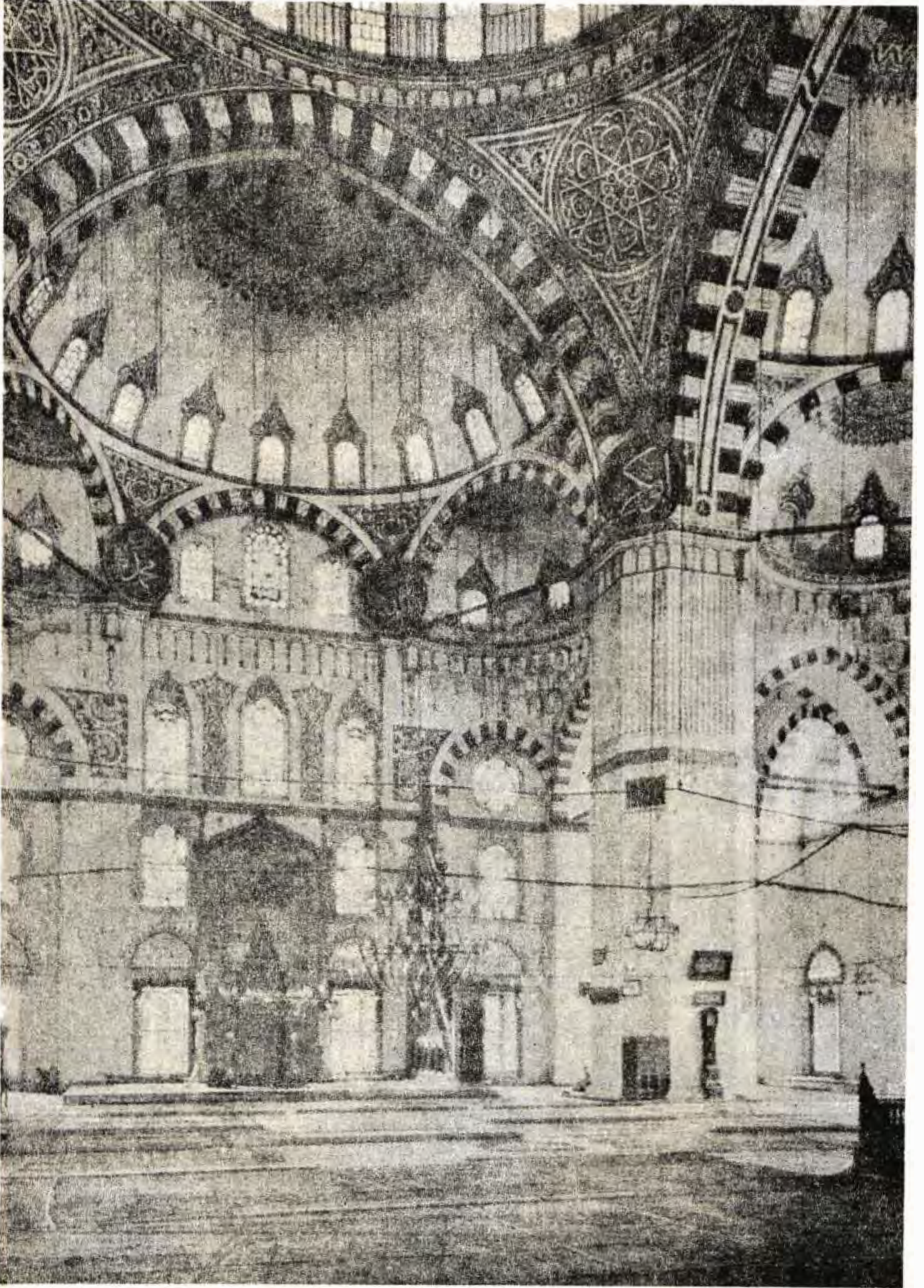

ŞEHZADE CAMİİ

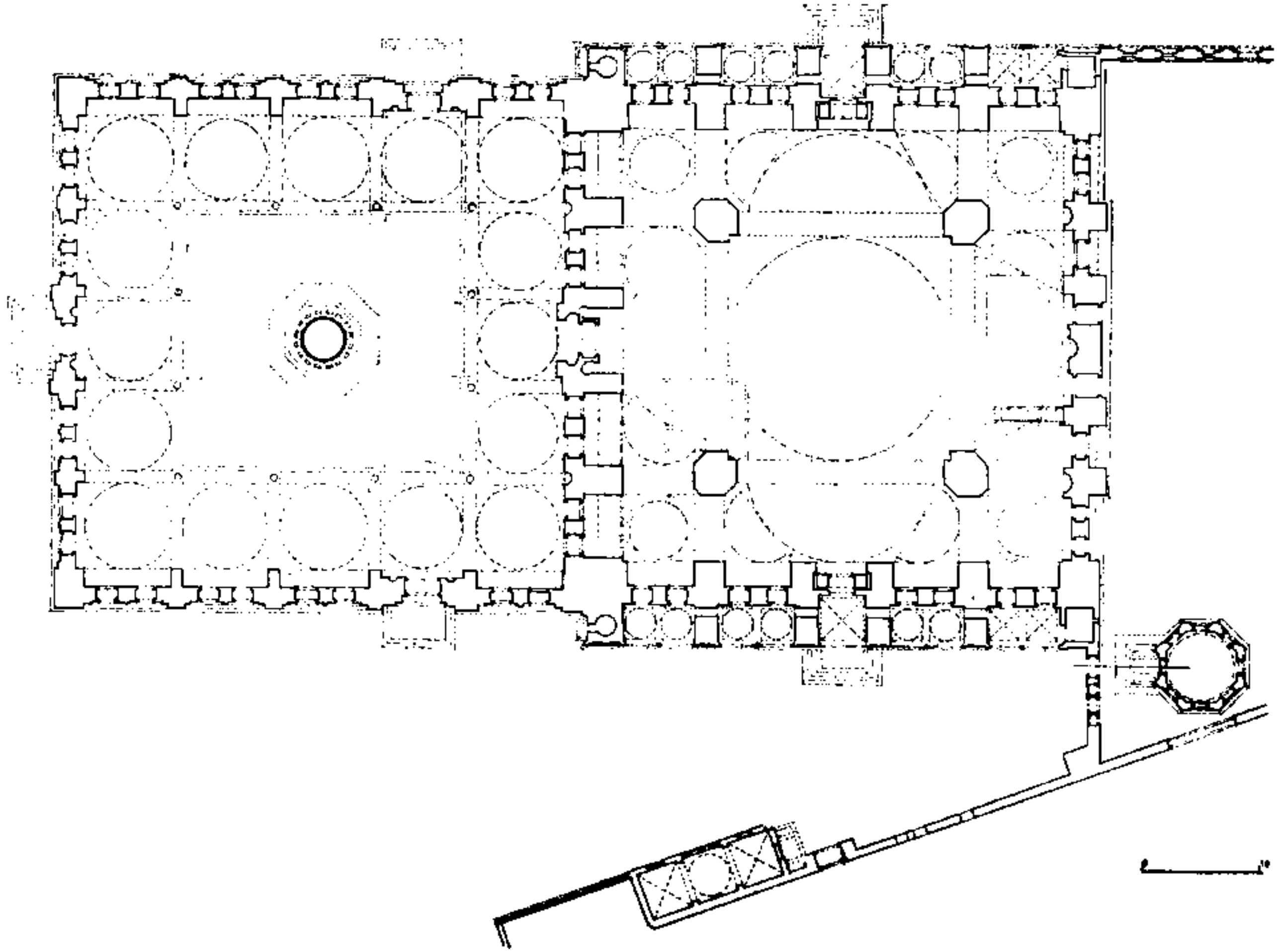
Camiin içiyle özellikle şadırvan avlusundaki malakarî kalem işleri göz alıcıdır.

Ş. C., yapıldıktan sonra pek çok camiye örnek olmuştur. Bir külliye içinde yer alan camiye iç ve dış avlulardan girilir. İç avlunun çevresi 16 kubbeli bir revakla çevrilidir. Bu kubbeler 16 sütun üzerine oturtulmuştur. Revakların sütunları mermer ve somakidir. Avluda sekiz köşeli şadırvan bulunur. Caminin minareleri ikişer şerefelidir ve özenerek süslenmiştir.

Ş. C.'nin mihrap tarafında mezarlık bulunur. Bu mezarlıkta birkaç türbe vardır. Bunlardan en önemli olanı, Kanunî tarafından oğlu Şehzade Mehmed için gene Mimar Sinan'a yaptırdığı türbedir. Türbe sekiz köşeli olup kubbesi dilimlidir. Dış duvarı renkli taşlarla, mozaiklerle süslüdür. İç duvar-

ŞEHZADE CAMİİ : Mihrap ve mimberin yer aldığı ana bölümden bir görünüş

Şehzade Camii planı

larda kubbeye kadar varan sarı zeminli çiniler çok değerlidir. Kitabeler Farsça yazılmıştır. Türbenin bulunduğu aynı alanda Rüstem Paşa, Damat İbrahim ve Destarî Mustafa Paşa türbeleri de bulunur.

ŞEKER, karbon, hidrojen ve oksijenden meydana gelen (C_{12} H_{22} O_{11}) kristaller halinde tatlı madde. Kimyada birbiriyle akraba olan geniş birleşik madde gruplarına Ş. denirse de, bunlar kendilerine has adlarla anılırlar : Mısır Ş.'i (glikoz, dekstroz), meyve Ş.'i (früktoz, levüloz), süt Ş.'i (laktoz) vb.

Ş.'ler kimyevî bakımdan üç grupta toplanır. Desktroz ve levüloza monosakaridler; sükroz, laktoz ve maltoza disakaridler denir. Bu sonuncular iki monosakaridden meydana gelmiştir. Bir de pamuk tohumunda olduğu gibi trisakaridler (rafinoz) vardır ki bunlar az tanınan Ş.'lerdir.

Yeryüzünde elde edilen Ş.'in % 60'ı Ş. kamışından, % 40'ı ise Ş. pancarından elde edilir. Bunun dışında sorgum kamışı ve başta yabanî hurma olmak üzere bazı palmiye çeşitlerinden de az miktarda Ş. elde edilmektedir.

Olgun Ş. kamışı veya Ş. pancarındaki Ş. tüketiciye ulaşan Ş.'le aynı kimyevî yapıdadır. Bu, tarladan, nihaî mamul halinde piyasaya sürülen sükroz'un başlıca karakterini teşkil eder. Ş., Ş. kamışının gövdesinde ve Ş. pancarının kökünde fotosentez yoluyla teşekkül eder; yani, güneş ışınlarının yapraklarındaki klorofile olan etkisi sonucu havadaki karbon dioksitle topraktaki su birleşir ve oksijen açığa çıkar.

Ş. imalâtı : Ş. imalâtında iki ham madde (Ş. kamışı ve Ş. pancarı) vardır. XVII ve XVIII. yüzyıllarda, Avrupa'nın birçok büyük limanlarında yüzlerce Ş. imalâthanesi vardı. Buraya getirilen Ş., konik kalıplara dökülür, fırınlanarak katılaştırılırdı.

1813'te E. C. Howard'ın vakum altında kaynatma kazanını icadından sonra Ş. gibi sıcağa hassas maddelerin imalâtında büyük bir hamle yapılmış oldu. Vakum altında kaynatma kazanları hızla yayıldı. İşlenen ham madde ister Ş. kamışı, ister Ş. pancarı olsun, günümüzdeki bütün modern Ş. fabrikalarında Howard'ın icat etmiş olduğu kazana benzeyen kazanlar kullanılır. Kemik isi kullanarak, Ş. şerbetinin renginin giderilmesi de aynı devrin Ş. imalâtına yaptığı katkılardan biridir.

1845'te Birleşik Devletler'de Norbert Rillieux adlı "hür bir renkli adam", Ş. kamışı şerbetini yoğunlaştırmak için çok maksatlı bir buharlaştırıcı yaptı. Bu yeni icat, hem Ş. yapımındaki yakıt sarfiyatını azaltıyor, hem de Ş. yapımında büyük bir yenilik getiriyordu. Daha sonra filtre presi ve santrifüjün kullanılması da o devrin getirdiği yenilikler arasında yer aldı. Ardından küçük Ş. imalâthaneleri ve rafinerileri, yerlerini büyük Ş. fabrikaları ve rafinerilerine bıraktılar. 1880'de, Birleşik Devletler'in Louisiana eyaletindeki 1 000'

den fazla imalâthanede yılda 135 000 ton Ş. yapılırken, fabrikaların yapılmasından sonra, 1905'te, 200 fabrikada, yılda 400 000 ton Ş. imaline başlanmıştır.

ŞEKER : Şeker kamışları genellikle elle biçilir ve demetlenir

Ham Ş. : Ş. kamışından yapılacak Ş. imalâtında, önce kamışlar ezilip öğütülerek, bitki hücrelerinde Ş. taşıyan özün serbest bırakılması sağlanır. Ş. pancarından yapılacak imalât için, kökler, iyice yıkandıktan sonra şehriye gibi dilimlere doğranır. Bunlar yüksek basınçlı su altında tutulur. Böylece pancarın hücrelerindeki Ş., suya geçer. Tecrübeler Ş. kamışından da bu şekilde Ş. elde etmenin daha ekonomik olduğunu ortaya koymuştur.

İster pancardan, ister kamıştan elde edilsin; bu şekilde elde edilen sıvıda % 10 - % 20 Ş. ile biraz katı madde, tuz ve başka organik maddeler vardır. Sıvıda bulunup da Ş. olmayan maddeler, bitkinin yetiştiği toprağın yapısına göre değişir; nispetleri de toprağın terkibinde bulunan miktarlara uygundur. Elde edilen Ş.'li sıvıdaki bu yabancı maddeler muhtelif usullerle temizlenir; filtrasyondan sonra sıvı artık berrak fakat kahverengidir.

Bu sıvı, vakum buharlaştırıcılarında kaynatılarak yarı katı hale getirilir. Magma denen bu maddenin içinde bulunan katı kısım, yani Ş. kristalleri, santrifüj vasıtasıyla sıvı kısımdan ayrılır. Elde edilen katı Ş. % 96 ilâ % 98 saftır. Geriye kalan şerbet posasında işe yaramayan maddelerin dışında yine de epeyce Ş. vardır, ama ekonomik bakımdan buradaki Ş.'in elde edilmesine çalışılmaz.

Rafine Ş. : Santrifüj vasıtasıyla elde edilen ham Ş. kristallerinin üzerinde, son derece ince bir posa tabakası vardır. Ş. pancarı ile Ş. üreten bazı ülkeler, ham Ş.'i bu şekilde piyasaya sürer, ama genellikle bu ham Ş. rafine edilerek, üzerindeki posa tabakası giderilir.

Ham Ş., rafineride önce bir Ş. eriyiğiyle muamele edilir. Bu eriyik katı Ş.'i değil, sadece üzerindeki ince tabakayı eritir. Eriyen bu tabaka santrifüjle Ş.'den ayrılır. Bundan sonra sıra eritmeye gelir. Santrifüjden çıkan kısmen temizlenmiş Ş., suda eritilir. Ş.'in saflık derecesine göre, bu eriyik temizlenebilir veya temizlenmesine lüzum görülmez. Ş.'deki son renk kalıntıları, birçok defa aktive edilmiş karbondan geçirilmek suretiyle temizlenir. Son derece saf Ş. elde edilmek istendiği takdirde iyon alışverişi yapan sentetik reçinelerden yararlanılır. Elde edilen sıvı, daha sonra, berrak ve renksiz sıvı vakum buharlaştırıcılarında kaynatılır. Kristalleştirme işini, istenen büyüklükte kristal taneleri elde edilecek şekilde kontrol altında tutmak mümkündür. Yeni bir santrifüj ameliyesinden sonra, kristaller kurumaya hazır hale gelir ve "toz Ş." dediğimiz şekilde ambalajlanıp piyasaya sürülür. "Kesme Ş." dediğimiz küp Ş., yarı katı haldeki kristal Ş. ile saf karışımın kalıplara dökülmesiyle elde edilir. Basınçlı tabakalar halinde kalıplanan Ş., daha sonra istenen boyda kesilir.

Ekonomik bakımdan Ş. : XIX. yüzyıla kadar belli başlı yiyecek maddeleri arasında bulunmayan Ş., günümüzde besin maddelerinin en önemlileri arasına girmiştir. Sağladığı yüksek enerjinin yanısıra, diğer bazı besin maddelerinin yenebilecek hale gelmesine yaradığı gibi, bir kısım besin maddelerinin de muhafazasında kullanılır. Gerçi bazı durumlarda, Ş. yerine sakarin gibi sunî tatlandırıcılar da kullanılır, ama onların kalori değeri yoktur. Ş. kamışı olsun, Ş. pancarı olsun dönüm başına, diğer mahsullerin hepsinden daha yüksek kalori sağlar. Bu bakımdan, kalori esas alındığı takdirde Ş., besin maddelerinin en ucuzları arasında yer alır.

ŞEKER : Şeker kamışı demetleri çeşitli araçlarla yüklenerek fabrikalara taşınır

Ş., hem çok işçilik istediği, hem de uzak ülkelerden getirildiği için yüzyıllarca lüks bir madde olarak satılabilmiş, ancak Ş. sanayii devri açıldıktan sonra geniş kütlelerce tüketilen bir besin maddesi olarak yayılmıştır. Günümüzde dünya Ş. üretiminin, yaklaşık olarak yarısından çoğu (% 60) kamış Ş.'i, yarısına yakını (% 40) pancar Ş.'idir. Dünyada üretilen Ş. miktarı 77 milyon ton (1973)'dur. Kişi başına düşen yıllık Ş. tüketimi bazı ülkelerde yüksek (kilogram olarak A. B. D. 46, AET ülkelerinde 34, Avustralya'da 52, Küba'da 65, Kanada'da 45 gibi), bazı ülkelerde daha az (Romanya'da 21, Yugoslavya'da 27, Yunanistan'da 20, Japonya'da 26, Türkiye'de 18 gibi)'dır.

ŞEKER : Şeker pancarından yapraklarının kesilmesi

I ve II. Dünya Savaşlarında Ş. üretiminde yer yer sarsılmalar olmuş, Ş. ihracatçısı bazı ülkeler arasında anlaşmalar yapılmış ve planlar düzenlenmiş, fiyat kontrolü, gümrük himayesi aranmış, türlü ülkeler "millî Ş. politikası" gütmek zorunda kalmıştır. 1953'te Londra'da Ş. ithal ve ihraç eden 50 ülke arasında 5 yıllık bir anlaşma yapılarak, ihracatı kontrol etmeye, fiyat istikrarını sağlamağa, Ş. ihraç eden ülkelerin yararlarını korumağa yönelmiştir. 1958'de Cenevre' de yine 5 yıl süreli yeni bir milletlerarası Ş. anlaşması yapılmış ise de, türlü sebeplerle beklenen fiyat istikrarını sağlayamamıştır. 1968'de Cenevre'de toplanan milletlerarası Ş. konferansında (64 ülke katılmış), ihracat kontenjanları, fiyatlar, rekabete karşı korunma üzerinde durulmuş, anlaşmanın 1969'dan başlayarak 5 yıl geçerli olması kararlaştırılmıştır. Türlü sebeplerle Türkiye bu konferansa katılmamıştır. Dünya serbest Ş. piyasasına hâkim başlıca 3 borsa (Paris, Londra, New York) vardır. Bu borsalarda işlem gören Ş.'lerin çoğu Küba, Brezilya, Meksika ve Arjantin kökenlidir. Alıcı başlıca ülkeler Japonya, Seylan, Kuzey Amerika, Kuzey Avrupa ülkeleri ile Orta Doğu ülkeleri (Türkiye hariç)'dir.

Türkiye, Ş. sanayiinin kurulduğu 1926 yılına kadar, Ş. ihtiyacını dışarıdan satın alma durumunda kalmıştır. Ş. pancarı Türkiye'nin her bölgesinde, 101 - 800 m arasındaki yüksekliklerde yetişmektedir. 600 - 1 000 m yükseklikteki yerlerde yetişen Ş. pancarı, Ş. zenginliği bakımından yüksek olmaktadır. Ancak, yağışın az ve sulamanın yapılamadığı yerlerde Ş. pancarı yetiştirilmesi ekonomik değildir. Türkiye'de güneşlenme çok, ekolojik şartlar daha uygun olduğundan, Avrupa' ya göre Ş. varlığı % 2 - 3 daha yüksek olan Ş. pancarı yetiştirilmektedir.

Ş. ihtiyacını içeriden elde etmek düşüncesiyle ilk defa 1926'da Uşak'ta bir Ş. fabrikası kurulması işine girişilmiştir. İstiklâl Savaşının hemen ardından Nuri Şeker (Mollazade Nuri Bey) adındaki bir çiftçinin girişimi ile Uşak Terakki-i Ziraat Türk Anonim Şirketi kurulmuş, 1923'te, az bir sermaye ile işe girişilmiştir. Ancak, şirket zarara uğrayınca bu şirketin yerine fabrika, alacağına karşılık Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmiştir. Uşak Ş. fabrikası 1933'te önce Devlet Sanayi Ofisi'ne, hemen sonra da Sümerbank'a devredilmiştir. Bu fabrika, Türk Ş. sanayiinin başlangıcı olmuş, yenilerinin de yapılması yoluna gidilmiş, Türkiye, Ş. üreten ve ihraç edebilecek bir ülke durumuna gelmiştir. 1926'da Ş. üretimi ancak 573 ton olmuş, 1972'de üretim 746 460 tona ulaşmıştır.

1926'da İstanbul ve Trakya Ş. Fabrikaları T. A. Ş. tarafından Trakya'da Alpullu Ş. fabrikası işletmeye açılmıştır. Böylece, Uşak ve Alpullu fabrikalarının kurulup işletmeye açılmasıyla Türkiye'de Ş. sanayii doğmuştur. Birkaç yıl sonra Anadolu Ş. Fabrikaları T. A. Ş. tarafından 1933'te Eskişehir Ş. fabrikası, Turhal Ş. Fabrikası T. A. Ş.'nce de 1934' te Turhal fabrikası işletmeye açılmışdır. Bu dört fabrikanın Ş. üretimi 1936'da 65 886 tonu bulmuştur. 1953'te Adapazarı, 1954'te Konya, Amasya, Kütahya fabrikaları, 1955'te Susurluk, Burdur, Kayseri, 1956'da Erzurum, Erzincan, Elazığ, Malatya fabrikaları işletmeye açılmış, Ş. üretimi 1956'da 277 000 tona, 1961'de 432 000 tona yaklaşmıştır. 1962'de Ankara Ş. fabrikası, 1963'te Kastamonu Ş. fabrikası açılarak Ş. fabrikalarının sayısı 17'yi bulmuş, bir kısım fabrikaların genişletilmesi yoluyla da üretim 1972'de 747 000 tona yaklaşmıştır.

Böylece, ilk dört Ş. şirketinin Türkiye Ş. Fabrikaları A. Ş. adı altında birleştirilmesinden (1935) sonra geçen süre içinde Türkiye Ş. üretimi 16 kat artmıştır. Her bir Ş. fabrikasının çevresinde pancar ekim alanları oluşmuş, bu fabrikalara yenilerinin katılması yoluna gidilmiş, Afyon Ş. fabrikasının kuruluşuna girişilmiş ve üretime geçilmiş, ayrıca Ağrı, Muş, Kahramanmaraş, Niğde, Denizli, Samsun, Urfa, Mardin gibi illerde de Ş. fabrikaları kurulması planlamaları üzerinde durulmuştur.

Ticaret kanununa göre 1935'te kurulan ve bir iktisadî devlet kuruluşu olan Türkiye Ş. Fabrikaları A. Ş., merkezi Ankara'da bulunan ve ortakları Sümerbank, Ziraat Bankası, İş Bankası olan bir kuruluştur. Özel sektör tarafından 1926' da kurulan Uşak ve Alpullu fabrikalarından sonra, devletin de katkısı ile Eskişehir ve Turhal fabrikaları ayrı şirketlerce kurularak işletmeye açılmışlardır. Ş. fabrikalarının çalış-

malarını daha rasyonel ve prodüktif duruma getirmek amacıyla bu dört Ş. fabrikası devletleştirilerek Türkiye Ş. Fabrikaları A. Ş. kurulmuştur. Bu şirket, Ş.'in üretilmesi yanında, Ş. pancarının yetiştirilmesi ile ilgili çalışmalar yapmak ve yan ürünlerin değerlendirilmesini sağlamakla görevli olmuştur. 1935'te Uşak, Alpullu, Eskişehir, Turhal fabrikalarını devralan şirket, bu dört fabrikanın 5 400 ton olan günlük pancar işleme kapasitesini 1953 yılına kadar 7 900 tona çıkarmış, 1951' den itibaren de yeni ve daha modern Ş. fabrikaları kurmaya başlamış, 10 yılda tamamı kendisine ait sekiz Ş. fabrikası (Ankara, Burdur, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Kastamonu, Malatya, Susurluk) kurduğu gibi, beş özel Ş. fabrikasının (Adapazarı, Amasya, Kayseri, Konya, Kütahya) kuruluşuna da katılmıştır. Şirketin, ayrıca, on dört önemli kuruluşu (Şekerbank, Şeker Sigorta, Azot Sanayii, Pancar Ekicileri Birliği ve Kooperatifleri v.b.) iştiraki vardır.

Ş. fabrikaları bünyesinde melas adı verilen yan ürünü işleyerek ispirto üreten iki ispirto fabrikası (Eskişehir, Turhal; 1972'de 22 milyon litre üretim) bulunmaktadır. Ayrıca, Ş. sanayii ve çeşitli kuruluşların ihtiyacı olan yedek parça, âletler imal eden dört büyük makine fabrikası (Ankara, Eskişehir, Turhal, Erzincan) önemli tesislerdendir. Ş. fabrikası yan ürünü olan küspe ve melas karışımından melaslı kuru küspe imal eden sekiz tesis bulunmaktadır. Ş. Fabrikaları A. Ş. nde, 1973 itibariyle 18 600 kişi çalışmış, ayrıca Ş. pancarı yetiştirilmesi, bu ham maddenin taşınması ve Ş. sanayiine yardımcı madde sağlayan işlerde 2 000 000 kişi geçimini sağlamıştır.

Türkiye'de Ş. üretim ve tüketimi : Üretilen Ş. memleket ihtiyacını karşıladığı gibi, bir kısım fazla Ş. ihraç edilmiştir. (1972'de çeşitli ülkelere 112 000 ton Ş. ihraç olunmuştur). Ş. pancarını eken çiftçi sayısı, üretilen pancar, elde edilen Ş., tüketilen Ş. ve nüfus başına düşen Ş. miktarı, yıldan yıla değişerek 1927 - 1979 arasında artma göstermiştir. 1927' de üretilen pancar 34 930 ton iken 1972'de 590 000 tona yaklaşmış; 1927'de elde edilen Ş. 5 160 ton iken 1972'de 747 000 tona yaklaşmış; 1927'de tüketilen Ş. 63 000 ton iken (58 000 ton dışarıdan satın alınmakta idi) 1972'de 724 000 ton olmuş; 1927'de kişi başına tüketilen Ş. 4,6 kilo (1923'te 3,8 kilo) iken 1972'de bu miktar 19,3 kilogramı bularak yarım yüzyılda 5 kat artmıştır. 1978 yılında Ş. üretimimiz 1 190 208 tona, 1979'da ise 1 179 700 tona ulaşmıştır. Bu miktar, dünya ortalamasının üstünde, Batı Avrupa ortalamasının çok altındadır.

Ş. fabrikalarının önemli bir yan ürünü pancar küspesidir. Bunlar sulu küspe (taze küspe) ve kuru küspe halinde olur. Pancar küspesi, preslendikten sonra bile çok sulu ve bu sebeple de taşınması ve korunması güç bir madde olduğundan, çoğunca kurutulur ve öyle korunur. Pancar küspesi, yem değerinde olduğundan Ş. fabrikaları çevrelerindeki köylere verildiği gibi, fabrika çevresinde de beslenen hayvanlara yedirilir.

Fabrikada Ş.'in kristallendirilmesi sırasında geriye kalan ve ihtiva ettiği Ş.'in, Ş. fabrikalarındaki usullerle kristallenmesi artık mümkün olmayan bir yan madde de melas'tır. Bu, pekmez görünüşünde bir maddedir. Bu madde, yaklaşık olarak % 50 oranında Ş., % 30 oranında Ş. dışı maddeler ve % 20 oranında da su vardır. İçindeki Ş. sebebiyle aranan ve tüketilen bir ham maddedir. Melas'tan üç yoldan faydalanılır : İçindeki Ş.'in kimyasal usullerle kazanılması, bu Ş.'in mayalanma yolları ile başka maddelere dönüştürülmesi (başlıcaları ispirto, sirke asidi, limon asidi), doğrudan doğruya hayvan beslenmesinde değerlendirilmesi.

ŞEKER AHMED PAŞA (asıl adı : Ahmed Ali), Üsküdar, İstanbul 1841 - İstanbul 1907), Türk ressamı ve devlet adamı. Ş. A. P.'yı küçüklüğünde eniştesi Yahya Paşa himaye etmiştir. 1846'da Üsküdar ilkokuluna gitti ve 9 yıl okuduktan sonra mezun oldu. 1855'te imtihanla Tıbbiye'ye girdi, bir yıl sonra bu okuldan ayrılarak 1856'da Harbiye'ye girdi. Harbiye'de okurken resim sanatıyla da ilgilenmeye başladı. Gösterdiği başarıdan dolayı 1859'da Harbiye'de resim öğretmenliği yardımcılığına tayin olundu. Aynı yıl okulunu bitirdi. Harbiye'de okurken yaptığı resimleri sadece Ahmed diye imzalardı. Bu sebepten, Beşiktaş'taki Resim ve Heykel Müzesinde bulunan Ahmed imzalı tabloların Ş. A. P.'ya ait olduğu inancı yaygındır. Resim sanatına özel bir merakı olan Sultan Abdülaziz, ününü duyduğu mülâzım Ahmed Ali'yi, devlet hesabına 1861'de Paris'e göndererek resim sanatını geliştirmesine yardımcı oldu. Paris'teki Mekteb-i Osmaniye'ye kaydını yaptıran Ahmed Ali, orada öğrenci olan Hüseyin Zekâi, Süleyman Seyid ve Osman Hamdi beylerle tanıştı. Ahmed Ali Mekteb-i Osmaniye'ye devam ederken Fransa'nın ünlü ressamları Courbet ve Corot'nun yanında çalıştı, imtihanla Paris Güzel Sanatlar Akademisine kabul edildi. 1869'da Paris Exposition galerisinde bazı yağlı boya tablolarıyla Sultan Abdülaziz'in karakalem bir portresini sergiledi. Eserlerinin değerinin yanında ressamın bir Türk oluşu, Paris sanat çevresi için yepyeni bir hâdise idi. Sergiden sonra okulunda üstün başarısını belirten diplomasını aldı ve okul idaresi mükâfat olarak onu üç aylığına İtalya'ya gönderdi. 1870'te Paris'in Exposition salonlarında ikinci resim sergisini açtı. Başarısı takdir edildi, mükâfat olarak bu defa da üç aylığına Romanya'ya gönderildi. Fransa ile Prusya arasında 1871'de çıkan savaşın sonucunda Paris'teki Mekteb-i Osmaniye kapandı. Bunun üzerine Ahmed Ali Bey yüzbaşı rütbesiyle yurda döndü. Tıbbiye'de resim öğretmeni olarak çalışmaya başladı. Daha sonra Mekteb-i Sanayi-i Nefise'nin resim öğretmenliğine getirildi, ayrıca Beyazıd, Zeyrek, Kaptan İbrahim Paşa okullarında da resim derslerine giriyordu. Gösterdiği liyakattan dolayı 1872'de kolağası rütbesine yükseldi. 1873'te Türkiye' de ilk sergisini Mekteb-i Sanayi-i Nefise'de açtı. Bu sergi aynı zamanda ülkede açılan ilk resim sergisidir. Böylece Ahmed Ali Bey, Avrupaî resim zevk ve anlayışını ülkesine getirerek halka aşılayan bir öncü olmuştur.

Bu sıralarda Ahmed Ali Bey özel resim çalışmalarını Mercan'da yaptırdığı konağında bir atölyede sürdürmekteydi. 1874'te Ahmed Ali Bey Çemberlitaş'taki Darülfünun binasında, ülkesindeki ikinci resim sergisini açtı. Bu sergisinde de Batı usulü resim tarzını sergiliyordu. Ahmed Ali Beyin çalışmaları ve sanat anlayışı, Sultan Abdülaziz'in takdirini kazandı. Sultan Abdülaziz, Ahmed Ali Beyi saraya çağırarak kendisine yaver yaptı, bundan böyle resim öğretmenliğinden ayrılmak zorunda kaldı.

Ahmed Ali Bey'in bu mevkie gelmesi de hayırlı oldu. Onun güzel sanatlara olan sonsuz sevgisi, Sarayı da teşvik ederek yeni yeni eserlerin satın alınmasını sağladı. Saraya girdikten sonra mesleğinde ilerlemeye devam etti. 1891'de birinci rütbeden Mecidiye nişanı ile taltif edilerek birinci ferik ve paşa unvanını aldı. Konağında kurduğu atölyede tatil günlerini natürmortlar yaparak geçirdi. Peyzajdan sonra en

çok natürmortla uğraştı. Titiz bir özenle çalışırdı. Realistti, ışık - gölge oyunlarını ustalıkla kullanırdı. Kavun, karpuz, armut, elma ve üzüm salkımlarını sepetlere koyar, yeşil dallara asar veya mermer masanın üzerine yerleştirirdi. Çalışma atölyesinin dekorunu hayat gücünü artırması için bir ormana benzetmişti. Hatta "Karaca" tablosunu, bu atölyeye getirttiği bir karacayı yeşil dallar arasına model olarak yerleştirerek çizmişti. Bu tablosu P.T.T. tarafından posta pullarına basılmıştır. 17 yabancı ülkeden 48 nişan aldı. Bütün madalyalarının sayısı 60'tan fazlaydı. 1896'da "Misafirîn-i Ecnebiye Teşrifatçısı" unvanını aldı, ölümüne kadar bu görevde kaldı.

Ahmed Ali Paşa'ya yüksek ahlâkı, tatlı dili, nazik ve sevimli oluşu sebebiyle arkadaşları ve Veliaht Yusuf İzzettin Efendinin teklifi üzerine Sultan Abdülaziz tarafından "şeker" lakabı takılmıştı. Ş. A. P. üçüncü ve son sergisini 1900 yılında Pera Palas salonlarında açtı. Paşa bu sergi ile, Batı'nın resim sanatını hazmettiği halde, titiz ve samimî benliğini unutmadığını çok güzel ifade etti. Peyzaj ve natürmortlarında yabancı etkilere kapılmadı, saf bir Türk resminin temelini kuran öncülerden olduğunu ispat etti. Bursa'da yaptığı peyzajlarda yeşilin türlü tonlarını büyük bir ustalıkla kullandı. En güzel eserleri arasında : "Karaca", "Kavun dilimleri", "Göztepe ve Erenköyden", "Orman", "Kavun, karpuz, üzüm", "Kâğıthane sırtında askerî tatbikat", "Merkepli peyzaj", "Ormanda gece" ve "Bursa yolu" başta gelir. Ş. A. P. Eyüp'te Sokullu Mehmet Paşa türbesinin civarına gömüldü. Daha sonra mezarının üzerine bir türbe yapıldı. (Y. Yıldız)

ŞEKER HASTALIĞI veya DİYABET (Diabetes mellitus), pankreas langerhans adacıklarının, bilinmeyen sebeplerle yeter derecede insülin salgılayamamaları yüzünden meydana çıkan, kanda şeker seviyesinin yükselmesi ve idrarda şeker çıkması ile kendini gösteren bir karbonhidrat metabolizması bozukluğu hastalığı.

Ş. H. oldukça sık görülür. Her yaşta görülebilirse de, yaş ilerledikçe daha sık rastlanır. D. en fazla 40 - 60 yaşları arasında görülür. 40 yaşından sonra başlayan D. vakaları daha ziyade varlıklı aile fertleri arasında çıkmaktadır. Buna karşılık genç D.'inin zenginlik veya fakirlikle ilgisi yoktur.

Ş. H.'nda insülin yetersizliğinin sebebi henüz belli değildir. Fakat D.'in meydana gelmesine sebep olan faktörlerin ailevî olarak geçtiği bilinmektedir. Ayrıca şişmanlık ve fazla yiyip içme alışkanlığı da Ş. H.'na hazırlayıcı sebeptir. Enfeksiyon hastalıkları, psişik faktörler, gizli D.'i ortaya çıkaran sebeplerdendir.

Şeker hastalarında glikozun vücutta yakılması kusurlu olduğundan kandaki miktarı yükselir. Açlık kan şekeri normalin üstündedir. Karbonhidrat almakla şeker seviyesi çok yükseklere çıkar ve eski seviyesine inmesi uzun süre alır. Glikozun suya karşı afinitesi vardır. Bu sebeple, kan şekeri yükselince suya da ihtiyaç artar. Bu da bol su içmekle kendini gösterir. Susama, suyun dokulardan hücre dışı sıvıya çekilmesi sonucu ortaya çıkan doku susuzluğunun bir ifadesidir. Kan şeker seviyesi % 170 mg ın üstüne çıkınca idrarla şeker atılır (glikozüri). Böbreklerde suyun geri emilimi bozulduğundan idrar miktarı artmıştır. Çok ağır vakalarda 24 saatlik idrar miktarının 8 - 10 litreyi, glikoz kaybının yüzlerce gramı bulması mümkündür. Fazla idrara çıkma, idrardaki şeker miktarının % 4'ün üzerine çıkmasından sonra aşikâr bir hal alır. İdrar miktarı artınca vücutta su kaybı ve buna bağlı olarak elektrolit kaybı da olur.

İdrarla şeker atılması sonucu idrar dansitesinin yüksek olması şeker hastaları için karakteristiktir.

Şeker hastalarında karbonhidratların yakılması azaldığından vücudun enerji ihtiyacını karşılamak için lipidlerin ve proteinlerin daha fazla miktarda metabolize oldukları görülür. Bu suretle kan lipidleri yükselir. Yağ asitlerinin parçalanması sırasında keton cisimler (beta - hydroxybutyric acid, aceto - acetic acid, aceton) kanda toplanır ve idrarla atılmaya başlar. Kanda keton cisimlerinin artması (ketosis) vücutta asidosis'e sebep olur. Bunun sebebi ketosis'in kandaki sodyum iyon miktarını azaltması ve bunun neticesinde kandaki bikarbonat (yedek alkali) seviyesinin düşmesine yol açmasıdır.

Ketosis ve asidosis umumiyetle su kaybı ile beraberdir. Ağır vakalarda buna böbrek yetmezliği de eklenir. Şuur bulanıklığı ve nihayet koma baş gösterir.

Şeker hastalarında görülen belirtiler şunlardır : Fazla susama ve ağız kuruluğu sebebi ile çok su içme, bol idrar etme, buna bağlı olarak gece idrara çıkma ve sık idrara çıkma, iştahın normalden fazla olması ve fazla yemek yeme, umumî halsizlik, çabuk yorulma, fizik ve entellektüel çalışma kapasitesinin azalması, bazı vakalarda zayıflama ve kaşıntı.

Zayıflama, özellikle ağır D.'lilerde rastlanan bir belirtidir. Dışarıdan alınan glikozun yakılmaması yüzünden vücudun kendi yağlarını ve proteinlerini kullanmak zorunda kalışından ileri gelir.

Kaşıntı umumî olabilirse de, ekseriyetle üreme organları etrafındadır.

D. birçok komplikasyonlara yol açan bir hastalıktır. Bunların içinde en önemlisi karbonhidrat metabolizması bozukluğunun çok şiddetlenmesi ve buna diğer metabolizma bozukluklarının eklenmesi sonucu meydana gelen ketosis, metabolik asidosis ve bu sebeple husule gelen komadır. İlk defa 1874'te Kussmaul tarafından tarif edilen D. koması ağır bir zehirlenme tablosudur. En fazla 20 - 40 yaşları arasında, özellikle kadınlarda görülür. Yavaş veya süratli gelişir. İnsülinin bir süre için kesilmesi, enfeksiyonlar, şiddetli kusmalar, guatr, gebelik, alkolizm gibi sebeplerin ağır D.'e eklenmesi komanın oluşmasına sebep olur. Hasta önce prekoma dönemine girer. Büyük bir susama hissi, iştahsızlık, kabızlık, mide yanma ve ağrısı, unutkanlık, huzursuzluk, sinirlilik olur. Kussmaul solunumu denilen solunum şekli vardır. Derin bir nefes alıp fazla verir. Sonra derin bir nefes verme olur. Nefes aseton kokar. Şuur bulanıklığı gittikçe artar. Refleksler kaybolur. Kan şekeri ekseriya % 300 mg ın üstündedir. İdrarda şeker ve keton cisimleri vardır. Deri kuru, yüz kırmızıdır.

Şeker hastalarında sinir komplikasyonları da olabilir. Nevrit ve nevraljiler mevcuttur. Nükseden ağrılar hastayı rahatsız eder. Şeker hastaları enfeksiyonlara kolay yakalanırlar (özellikle tüberküloz). Mukavemetleri düşüktür. Arteriyoskleroz erken gelişir. Gözde retinopatiler yapabilir.

Normalde kanda şeker miktarı % 100 mg dır. % 130 mg ın üstündeki açlık kan şekeri daima şeker metabolizmasındaki bir bozukluğu gösterir. Kan şekeri sınırda olan vakalarda glikoz tolerans testi uygulanır. Normalde şeker yüklenen şahsın kan şekeri % 170 mg ın üstüne çıkmaz. İki saat sonra normal sınırlara, hatta bunun altına düşer. Aksi olursa D. teşhisi konur.

Tedavi : D.'te tam şifa söz konusu değildir. Hastaların mümkün olduğu kadar uzun. rahat ve aktif bir hayat yaşayabilmesinin sağlanması gerekir. Hastanın eğitimi çok önemlidir. Hastaya hastalığın mahiyeti, tedavisiz kaldığında meydana gelmesi mümkün komplikasyonlar anlatılmalıdır. Ölçülü ve pek şiddetli olmayan beden hareketleri tavsiye edilir. Diyet tedavisinde ideal kiloya inilmesi için gerekli kalorili gıda verilir. Şişman hastalar zayıflatılıp, zayıflar ideal kilolarına çıkarılır. Özellikle insülin tedavisi olanlarda rejimin ihtiva ettiği gıda değerlerinin sabit olması icap eder. Böylece insülinin az veya çok gelmesine meydan verilmez. Diyette verilecek karbonhidrat, protein ve yağ miktarı çok önemlidir. Protein kg başına 1 gr dan az olmamalıdır. Karbonhidratlar 150 gr ın altına inmemelidir. Kalori ihtiyacına göre 150 - 300 gr olmalıdır. Kalorinin geri kalan miktarı yağlarla tamamlanır. D. rejiminde total kalorinin % 40'ının karbonhidratlardan, % 40'ının yağlardan, % 20'sinin de proteinlerden sağlanması uygundur.

Bu diyetle hastada açlık kan şekeri normale inmezse insülin tedavisi yapılır. Önce küçük dozlarla başlanır. Kan şekeri durumuna göre miktar ayarlanır. İnsülinin enjeksiyon şeklinde kullanılması hastalar için zorluk doğurmaktadır. 1955'ten beri ağız yolu ile kullanılan Ş. H. ilâçları bulunmuştur. Bunlar sulfonylurea ve biguanidine grubu ilâçlardır. Orta şiddetteki şeker hastaları ağız yolu ile alınan ilâçlardan çok faydalanırlar.

Genç diyabeti : Bütün D. vakalarının % 3 - 5'ini teşkil eder. En fazla 12 - 16 yaşlar arasında meydana çıkar. Kan şekeri çok oynaktır ve ekseriya geceleri daha yüksektir. İnsüline çok hassastırlar. Rejim ve devamlı insülin enjeksiyonu ile kontrol edilirler.

ŞEKER KAMIŞI, Buğdaygiller *(Gramineae)* familyasının Saccharum officinarium türünden çok yıllık bir bitki.

Ş. K.'nın anayurdu kesin olarak bilinmemekle beraber, Kuze-doğu Hindistan veya Güney Pasifik bölgesinden yayıldığı tahmin edilmektedir. Araplar vasıtasıyla İran ve Akdeniz'e getirilmiştir. Christophorus Columbus 1493'teki ikinci yolculuğunda Ş. K.'nı Kanarya Adalarından San Domingo'ya götürmüştür. 1511'de Küba'da kültüre alınmış, oradan Meksika, Brezilya ve Peru'ya götürülerek yayılmıştır.

Bu bitkiden şeker (b. bk.) elde edilmektedir. Ş. K. tarımı, küçük arazilerde verimli olmamaktadır. Ş. K. tropikal ve yarı tropikal iklim kuşaklarında yetişir. Güney ve Orta Amerika, Afrika ve Asya'da yetiştirilmektedir. Bitkiler 2.4 - 7,3 m yüksekliğe ulaşır. Kamışların çapları 1,3 - 7.7 cm kadardır. Boğumlar arası 10 - 20 cm olup boğumlar içerisinde de şeker bulunur.

Ş. K. çelik ve gözler yoluyla çok iyi hazırlanmış topraklarda üretilir. Sık sık ot mücadelesi yapılmalıdır. Zengin, rutubeti fazla topraklarda en verimli sonuçlar alınır. Ş. K.'ları çiçek açtıktan üç ay kadar sonra olgunlaşır, bitkiler dipten kesilir. Yaprakları ve üst uçları koparıldıktan sonra temizlenmiş kamışlar şeker fabrikalarına gönderilir. Bir hektardan 50 - 200 ton ürün alınır. Ş. K. % 14 kadar şeker, % 4 - 13 kül. % 8 - 16 selüloz ve % 70 - 75 kadar da su ihtiva eden bir bitkidir. 100 ton temiz kamıştan 20 ton rafine şeker elde edilebilir. Ş. K.'nın gevrek taze yaprakları hayvanlara verilir, sapları ise yakacak olarak kullanılır.

Ş. K. Türkiye'de Çukurova bölgesinde sınırlı ölçüde yetiştirilmektedir. Ekilişi çok az olduğundan, şeker sanayiinde kullanılmamaktadır. Ancak halk tarafından taze iken suyu emilir ve suyundan pekmez yapılır. (V. Erkun)

ŞEKER PANCARI : bk. PANCAR.

ŞEKERBANK T. A. Ş., her türlü bankacılık ve esas mukavelesinde belirtilmiş ticarî faaliyetlerde bulunmak üzere, 99 yıl süreli, 10 000 000 TL. sermaye ile kurulmuş bir banka. Pancar Kooperatifleri Bankası A. Ş. adı ile Eskişehir'de 3 eylül 1953 tarihinde kurulmuştur. Bankalar Kurulu'nun 23 aralık 1955 tarihli kararı ile adı Ş. T. A. Ş.'ne çevrilerek merkezi de Ankara'ya nakledilmiştir.

Bankanın başlıca iştigal sahaları : 1. Her türlü banka muameleleri yapmak, 2. Ticarete, sanayie, tarıma ve madenlere ait her çeşit teşebbüs ve taahhütlere girişmek, bu maksatlarla kurulmuş şirketlere katılmak, hisse senedi almak, 3. Her türlü ziraî, sınaî işlemleri kendi veya gerçek ve tüzel kişilerle müşterek olarak yapmak, 4. Her çeşit ticarî temsilcilik, ticarî vekâlet, sigorta, nakliye v.b. acentelikler işletmek, genel komisyon muameleleri ve depoculuk etmek, 5. T. C. istikraz tahvilleri, hazine tahvilleri ve bonoları satın almak, 6. Pancar kooperatiflerinin ihtiyacı olan her çeşit tarım makine ve vasıtalarını yurt içinden ve dışından sağlamak, peşin veya taksitle pancar kooperatiflerine devretmek, 7. Şeker fabrikalarının yan ürünlerini işlemek üzere sınaî tesisler kurmak, 8. Kooperatif üyelerinin ziraat âlet ve makinelerinin onarım işlerini yapmak için atelyeler açmak, satın almak, sermayesine katılmak, 9. Şeker fabrikalarına hissedar olarak katılmak, 10. Kooperatiflerle üyelerinin şeker fabrikaları ve Ziraat Bankası ile olan kredi ve diğer işlemlerinde aracı olmak, teminat mektupları vermek, 11. Kooperatiflerin toplu istikrazlarına kefalet etmek.

Ş.'ın bu çok çeşitli çalışma alanlarına göre, müessesenin hüviyeti, malî ve ticarî olduğu kadar sınaî, ziraî karakter de taşımaktadır. Bu bakımdan Türkiye bankacılığında özel bir yeri vardır. Bankanın idare organları, hissedarlar umumi heyeti, idare meclisi, idare komitesi, murakıplar ve genel müdürlükten meydana gelmektedir.

Genel idare meclisi, 3 - 7 üyeden meydana gelmekte olup genel müdür kurulun tabiî üyesidir. İdare meclisi üyelerinden yarıdan fazlasının Türk olması şartı vardır. İdare meclisi üyeleri üç yıl süre için seçilirler. İdare komitesi, idare meclisi tarafından kendi üyeleri arasından seçeceği iki üye ve genel müdürden meydana gelmektedir. Bu komite, bankalar kanununda yazılı hükümleri yerine getirmekle yükümlüdür.

ŞEKİP BEY, Tokâdîzade (İzmir 1871 - İzmir 1932), şair ve yazar. Şair Mehmed Nuri Efendi'nin oğludur. Büyükbabası Tokatlı olduğu için Tokâdîzade lâkabıyla anılmıştır. Rüşdiye öğrenimini İzmir'de tamamladı. Arapça ve Farsçayı özel derslerle öğrendi. II. Abdülhamid döneminde Bitlis'e sürgün edildi. 1908'de Manisa mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a katıldı. *Neşide-i vicdan, Derviş sözleri, Reşehât, Huzûr-ı hilkatte* adlı eserleri vardır. Türkçe şiirleri yanında Farsça şiirler de yazan Ş.'in gazetelerde çıkmış yazıları da vardır.

ŞEKİP MEHMED PAŞA (ölm. İstanbul 1854), Türk devlet adamı ve politikacısı. Divan-ı hümâyun Mühimmenüvisan kaleminde yetişmiştir. Burada kendisine Şekib (= tahammüllü, sabırlı) sanı verilmişti. Yükselerek halife oldu ve 1831' de Salyâne mukataacılığına getirildi. 1832 kasımında Petersburg elçiliği başkâtibi olarak Dışişleri'ne geçti. Daha sonra

amedçi, 13 haziran 1839'da da beylikçi oldu. 1840 martında Hariciye Müsteşarlığı payesiyle Londra Büyükelçiliğine gönderildi. Londra Konferansında bulundu ve Mehmed Ali Paşa'nın ortaya koyduğu meselelerin çözülmesinde yararlı hizmetleri görüldü. Dönüşünde Meclis-i valâ üyesi, eylül 1843'te Dar-ı şurâ üyesi olup 1844 ekiminde Hariciye nazırlığına getirildi. Bir yıl sonra azledilerek Beriyetu'ş - Şâm'da kabilelerin uzlaşmazlıklarını gidermek üzere Suriye'ye gönderildi. Bu geçici görevi tamamlayınca, ekim 1845'te ikinci kez Londra, kasım 1846'da Viyana elçiliklerine tâyin edildi. Mart 1850'de İstanbul'a dönünce Deâvi nazırı vekili, ardından Meclis-i valâ üyesi olup, Tuna boyuna giderek Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'ya Sultan Abdülmecid'in iltifatlarını duyuran fermanını götürdü. Dönüşünde Sadaret müsteşarı ve 23 mart 1854'te vezaret rütbesiyle Meclis-i valâ başkanı oldu. Eyüp'te Bostan iskelesinde gömülüdür. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEMAHI, Azerbaycan'da, Büyük Kafkas dağlarının güney-doğu eteğinde, Bakû - Tiflis (Tbilisi) kara yolu üzerinde bir şehir. Çevresinde bağcılık gelişmiştir.

Şirvanşahların merkezi olarak tanınmış olan şehir, Selçuklu Türklerinin ve Moğolların hücumuna uğramıştır. Ş. yakınında Gülistan kalesinin kalıntılarına rastlanmıştır.

ŞEMDİNLİ (eski adı : Şemdinan), Hakkâri iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 652 km², nüfusu 35 295 (1980)'tir. 21 köyü vardır. İlçe merkezinin nüfusu 19 677'dir. Denizden yüksekliği 1 350 m dir. İran hududuna 30 km, Irak hududuna 20 km kadar uzaklıktadır. 1933'te Hakkâri ili lâğvedilerek Van iline bağlanınca Ş. de Van'a bağlanmıştır. 1936'da Hakkâri yeniden vilâyet (il) olunca, Ş. de ilçe olarak Hakkâri'ye bağlanmıştır. Ş. 1935'te ilçe olmuştur. İlçe merkezinin bulunduğu yer uzun süre Navşar adıyla söylenmiştir.

İlçede geçim hayvancılığa dayandığından, yılın yarısında (mayıs - kasım) nüfusun çoğu yayla (zoma)'lara çıkar, hayvanlarını otlatır, sonbahar sonlarına doğru köylerine dönerler.

İlçe arazisi, Türkiye'nin güney-doğuya doğru uzanmış bir çıkıntısındadır. Güney ve batısında Irak, doğusunda İran toprakları, kuzey ve kuzey-batısında Yüksekova ilçesi vardır. Ş., sarp yamaçların, yüksek dağların çok yer tuttuğu bir ilçedir. Irak hududu yakınında yüksekliği 3 331 m lik Karadağ uzanır. Kuzey bölümünde de yüksekliği 2 000 m yi geçen dağlar vardır. Bu dağlardan beslenen Ş. Suyu, batıya doğru akarak ilçe sınırına gelir, buradan Irak topraklarına girerek güneye döner, Büyük Zap ırmağına karışır. Bu akarsu, yer yer çok derin ve dik yamaçlı vadilerden geçer. Güneyde, Irak sınırı boyunca, Hacıbey Suyu geçer, bu da Irak'ta Büyük Zap ırmağına dökülür. İlçede bazik intrusiflerden oluşmuş arazi ile Üst Kretase kıvrımlı tabakaları, Jura - Kretase formasyonu, güney-batı bölümünde de Neojen arazisi geniş yer tutar.

İlçede kışlar sert ve soğuk, yazlar serince veya az sıcak geçer. Kış mevsiminde kalınlığı 1 m yi geçen, dağlarda ise 2 m yi bulan kar kalınlığı, uzun süre yolları kapar (her yıl 6 - 7 ay), gidiş geliş durur. Karların erimesi sırasında, her yıl tehlikeli çığlar olur. Çok yüksek yerlerde yazın da erimeyen karlar vardır.

İlçenin kuzeyinde, daha düzce ve dalgalı arazide bol ve verimli otluklar uzanır. Nüfus vadilerde toplanmıştır. Buralarda da ekilebilen ve dikilebilen topraklar az yer tutar. Yaylaya çıkma zamanından önce, çabuk yetişen darı başta olmak üzere, bazı tarım ürünleri alınır. Az miktarda buğday, arpa ekilir, iyi cins tütün yetiştirilir. Pirinç ekilen yerleri de vardır. Meyvelerden üzüm, ekşi elma, armut, erik yetişir. Dut ve ceviz ise daha çoktur. Cevizleri çok iyi cinstendir. İlçede meşelikler de çok yer tutar. Kıl keçileri burada beslenir. Ş.'de bal çok ve en iyi cinsten olarak elde edilir. Ayı, tilki, kurt, sansar çok olduğundan, av derileri de geçim kaynakları arasındadır.

İlçede hayvancılık, başta gelen geçim kaynağıdır. Bu dağlık bölgede katır, at ve eşek de yük ve binek hayvanı olarak beslenir. Üretilen maddeler arasında yapağı, keçi kılı, süt, peynir, yağ, et, deri, bağırsak önemli yer tutar.

Kışları uzun ve karlı, yollardan uzak oluşu (Hakkâri'ye uzaklığı 152 km), ilçenin uzun süre gelişmesini önlemiştir. İlk motorlu taşıt (jeep), 30 yıl kadar önce buraya gelmiştir. Ş., ancak son yıllarda yolların buraya uzanmasıyla gelişme yoluna girmiştir. 1980 verilerine göre, Van - Başkale - Yüksekova asfalt kara yolu Ş.'ye doğru yapılmaya başlanmış (20 km), bundan ötesinde halen stabilize bir yol ilçeyi çevresinin şehirlerine bağlamıştır. Asfalt yol boyundaki Bağışlı'dan ayrılan bir kara yolu, Hakkâri'ye uzanmıştır. Ş. ilçe merkezinden İran hududuna kadar toprak yol vardır.

İlçe merkezinde orta ve ilkokul (köylerde 12 ilkokul) vardır. Bağlar köyünde eski eser kalıntıları (yazılar, oyma taş), türbeler, Örencik köyünde bir dikili taş, Bağlar yolunda bir kemer köprü bulunmaktadır. İlçe merkezi elektrikle aydınlatılmaktadır. Kasabanın imar planı, içme suyu, sağlık ocağı vardır. Belediyesi 1946'da kurulmuştur. Küçük bir çarşısı vardır. (R. İzbırak)

ŞEM'Î (Konya 1772 - 1834), halk şairi. Orta derecede öğrenim gören şair bir ara İstanbul'a gelmiş, III. Selim'in takdirini kazanmış, Konya'da su memurluğu ve çarşı ağalığı da yapmıştır. Dili oldukça ağır olan Ş., aruzu da kullanmış, şiirleri divan halinde taşbasma olarak birkaç kere basılmıştır.

ŞEM'Î, Mustafa, şârih. Başta Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si olmak üzere birçok Farsça eserin çeviri ve şerhini dilimize kazandıran Ş. hakkında tezkirelerde verilen bilgiler tutarsızdır.

Onun çeviri ve şerhlerinden birçoğu yanlışlıkla Prizrenli Şem'î (ölm. 1529)'nin eseri olarak gösterilmiştir. Esrar Dede'nin *Şu'arâ-yı Mevleviye* ve Ali Enver'in *Semâ'-hâne-i edeb*'de Prizrenli Şem'î'yi *Mesnevî şerhi* sahibi olarak göstermeleriyle başlayan bu yanlışlık, kendilerinden sonra yazılan biyografik eserlerde de sürüp gitmiştir.

Ş. hakkında ilk gerçekçi bilgiyi Nev'îzade Atâyî'nin *Hadâyıku'l-hakâyık fî tekmileti'ş - Şakâyık* [1634 - 1635] adlı eserinde buluyoruz. Ş.'nin bazı şerhlerinin adlarını da veren Atâyî, onun "elf-i kâmil hudûdunda" (1591 sıralarında) öldüğünü bildirmiştir. Ayrıca *Keşfü'z-zünûn* (II, s. 975 [1943])'da Molla Camî'nin *Subhatü'l-ebrâr*'ının Ş. tarafından 1600'de şerh edildiği bildirilmiştir. Öte yandan Ş., Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına yazdığı şerhi 1602'de bitirdiğini bildirmiştir. Bu eserde iyice yaşlandığını bildirdiğine göre, bu tarihten bir süre sonra öldüğü tahmin edilebilir.

Eserlerinin incelenmesinden, onun, devrin büyükleri adına eserler şerh ettiğini anlıyoruz. *Mahzenü'l-esrâr şerhi*'ni III. Mehmed'in kapı ağası Gazanfer Ağa adına yaptığını, bu zatın çok iyiliğini gördüğünü bildirmiştir. Yine aynı eserde "merhûm Sa'düddîn müftî" diyerek andığı Hoca Sadeddin Efendi'yi, kendisinin *Mesnevî* şerhine görevlendirilmesine karşı çıktığı için, kıskançlıkla nitelemiş, Gazanfer Ağa'nın yardımıyla bu görevin kendisine verildiğini bildirmiştir.

Ş.'nin yalnız İstanbul kütüphanelerini tarayarak tesbit ettiğimiz eserleri şunlardır : *Mesnevî, Mantıku't-tayr, Pend-i Attar, Bustân, Gülistân (Sudî Şerhi* kenarında [1876]), *Baharistân, Hafız divanı, Subhatü'l-ebrâr, Tuhfetü'l-ahrâr* ve *Mahzenü'l-esrâr* şerhleri ile *Terceme-i şurûtü's-salât, Terceme-i akâid-i lâmiye alâ mezhebi Mâtürîdiye* ve *Tuhfetü'l-âşıkîn.* (İ. Ünver)

ŞEMMER, Arap Yarımadası'nın kuzeyinde bir bölgenin ve bu bölgede yaşayan Arap kabileler topluluğunun adı.

1. Coğrafî olarak Ş., "Tayy'ın iki dağı" olarak bilinen Cebel-i Aca ile Cebel-i Selmâ'nın birbirine paralel silsilelerini içine alan yayladır. Nafûd'un güneyinden başlayarak Vâdi'r - Rummâ'ya kadar uzanan bu yaylanın hudutları, siyasî bakımdan sâbit olmayıp, burada yaşayan kabilelerin kuvvet ve kudretlerine göre değişmiştir. Meselâ, bu bölgede yaşayan Hâ'il kabilesinin en kudretli devrinde Cevf ile bugün Suudî Arabistan'ın başşehri olan Riyad'ın bulunduğu bölge de Ş.'e dahil idi. Dağ silsileleri arasında bol su bulunup, vahalar ziraate elverişlidir. İklimi oldukça iyidir.

Siyasî bakımdan Ş., yukarıdaki bölgede yaşayan Yemen Araplarına mensup kabileler topluluğunun adıdır. Ş.'lerin buraya ne zaman geldikleri belli değildir. Ancak İslâmiyetin başlangıcında Ş. arazisinde, Ma'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra Yemen'den el - Cezîre'nin kuzeyine göç etmiş olan Tayy'lar yaşıyorlardı.

Ş.'ler ile Aneze Arapları arasında ezelî bir düşmanlık vardı. Yaklaşık olarak 200 yıl kadar önce Anezeler Ş.'leri ikiye bölmüşler ve onlardan büyük bir kısmını Fırat'ı geçmeğe mecbur etmişlerdir. Bugün iki Ş. de siyasî bakımdan ayrı iki topluluktur. el - Cezîre Ş.'leri İbn Cerbâ'ya tâbi olup hepsi göçebedir. Dicle ve Fırat arasındaki alanda dolaşırlar. Güneyde Bağdad ve Zubar'a kadar inerler. Esas yurtları Deyrü'z - Zor olup, Nusaybin yönünde Habur'a kadar çıkarlar. Benû Temîm Arapları da Ş.'dendir.

Ş.'ler Vehhâbilik'i kabul edip, bu akideyi Batı Arabistan içlerine kadar yaymak için çok gayret sarf etmişlerdir. (K. Y. Kopraman)

ŞEMPANZE *(Pan satyrus) :* Maymunlar (Primates) takımının İnsansı maymungiller (Pongoidae) familyasından bir memeli türü. Rengi hemen hemen siyahtır. Erkeklerinin boyları dişilerinkinden daha büyüktür. Ergin bir erkeğin boyu 170 cm, ergin bir dişininki ise 130 cm dir. Başı yuvarlakça, yüzü geniş, burnu küçük, ağzı ve kulakları büyüktür. Dudakları buruşuk olup öne doğru uzatılabilmektedir. Vücudu sağlam ve iri yapılıdır. Bacakları uzun, ayakları ellerinden daha kısadır. Başparmağının yapısından ötürü eli cisimleri kavramaya elverişlidir. Ş. ayakta durduğu zaman elleri dizlerinin altına kadar iner. İstediği zaman art ayakları üzerine dikilir ve dik olarak yürüyebilir, fakat çoğu zaman dört ayak üzerinde yürümeyi tercih eder. İyi tırmanır.

Morfolojik olarak insana çok benzer. Zekâ bakımından da maymunların en zekisidir. Yüzü hareketlidir. Ağzı, dudakları ve gözleri ile çeşitli duygularını dile getirebilmektedir. Beyni insan beyninin üçte biri kadardır. Hiç konuşamaz, buna karşılık öğrenme kabiliyeti çok yüksektir. Yavru iken insana çabuk alışır. Sirklerde bisiklete biner, el üzerinde yürür, yemek masasına oturur, sigara içer ve insanların yaptığı daha birçok işleri kolayca öğrenir ve yapar.

Normal hayat süresi insanınkinden kısadır ve 25 yılı geçmez. Dişisi 8 ve erkeği 12 yaşında erginleşir. Dişi çiftleştikten ortalama 9 ay sonra bir tek yavru doğurur ve ana bu yavruyu sırtında taşır. Yavru, bir yaşına kadar süt emer ve erginlik büyüklüğünün yarısına erişmeden aileden ayrılmaz.

ŞEMPANZE

Ş.'ler genellikle aile toplulukları halinde yaşarlarsa da, sadece eşi ile veya tek başına yaşayanları da çoktur. Tabiatta çok ürkektirler; özellikle insanların kendilerine yaklaştığını duyar duymaz oradan kaçarlar. Sıkıştırıldıkları zaman diğer hayvanlarda olduğu gibi kendilerini savunurlar ve hatta düşmanlarına saldırırlar.

Her Ş.'nin yerden 7,5 - 9 m yükseklikteki ağaçlar üzerinde kurulmuş kendine mahsus bir yuvası vardır. Maymun yuvasını yağmurlardan korumak için topladığı dalları sarmaşıklarla birbirine bağlayarak şemsiye gibi bir yapı oluşturur ve kendisi bu çatının altındaki yatay bir dal üzerinde dinlenir.

Ş.'ler, meyve ve taze filizlerle beslenir. Yuvalarını yiyeceklerinin bol olduğu yerlere kurarlar. Yiyecekleri azalınca başka bir bölgeye taşınırlar ve kendilerine yeni bir yuva yaparlar. Batı ve Orta Afrika ormanlarındaki su kenarlarında yaşarlar. Ş. cinsinin, Kambiya Ş.'si *(P. chimpanse),* Kulukamba Ş.'si *(P. koolookamba),* Guinea Ş.'si *(P. leucoprymnus)* ve Schweinfurth Ş.'si *(P. schweinfurthi)* gibi türleri bulunmaktadır. (N. Şimşek)

ŞEMS EFENDİ, Osman (İstanbul 1813 - İstanbul 1893), şair ve mutasavvıf. Kadirî tarikatı büyüklerinden Mehmed Emin Efendi'nin oğludur. Önceleri kâtiplik yaptı. Bir ara ticaret yapmayı denedi. Sonradan Üsküdar'daki evinde müritlerini yetiştirmekle uğraştı. İlk kez 1860'ta Hersekli Ârif Hikmet Bey'in evinde toplanan Encümen-i Şuarâ'ya katıldı (A. H. Tanpınar, *XIX. asır Türk edebiyatı tarihi.* 2. bas., 1956, s. 237). Divan edebiyatı anlayışına uygun başarılı şiirleri vardır. *Divan*'ından başka, *Kenzü'l-ma'ânî* ve *Şem ü şebistân* adlı iki eserinden söz edilirse de, ele geçmemiştir.

ŞEMSE (Ar. *şems* = güneş; Fr. Vignette, rosace, soleil), güneşe benzer biçimde yapılmış bezeme unsuru. Eski kitap ciltlerinde kapakların ortalarına yapılan yuvarlak veya beyzî biçimdeki süslemelerdir. Yapılışlarına göre çeşitleri vardır :

1. Bütün kapağın üstünü kaplayan meşin üzerine yapılana yek-pare Ş.;

2. Ayrı bir parça halinde kesilip kapak meşininin ortasından aynı ölçüde kesilip çıkarılan yere yapıştırılana parçalı veya yapıştırma Ş.;

3. Dört köşeli olanlara köşeli Ş.;

4. Çevresi zincir biçiminde olanlara zincirli Ş.;

5. Kapakların mukavvası oyularak içine kabartma baskıyla oturtulana gömme Ş.;

6. Zemini asıl cilt renginde bırakılıp kabartma motiflerinin üstü altınla bezenilene üstten ayırma Ş.;

7. Motiflerin zemini altınla bezenip kabartma motifler deri renginde bırakılana alttan ayırma Ş.;

8. Bezemelerin cilt kapağındaki kullanılan deriden ayrı renkte bir deriyle kaplanılana müle*v*ven (= renkli) Ş.;

9. Zemin ve kabartma motiflerin tamamının yaldızla bezenenine mülemma Ş. (bu tür Ş.'lerde zemine sürülen yaldızla kabartma motiflerin üstüne sürülen yaldızın renkleri ayrı olduğu gibi, Ş. ile köşebentler arasındaki boşluğun yaldızlı bezemelerle doldurulan cilt Ş.'leri de bu adla anılır);

10. Yaldız kullanılmayan motifleri kapak derisi renginde bırakılacak biçimde baskıyla yapılana soğuk Ş.;

11. Genellikle cilt kapaklarının iç yüzüne deri oyularak ve zeminine turuncu, pembe, mavi renkler sürülmüş dantel gibi ince işlenmiş yapıştırma Ş.'lere müşebbek Ş. veya katı Ş.;

12. Deri üzerine yaldızla birlikte değerli taşlar yapıştırılana müsenna Ş.;

13. Ezilmiş yaprak altını ile dört dilimli yaprak motifli parmaklık biçiminde geometrik şekiller çizilen kapakların ortasını veya yüzünü kaplayanlara kafes veya zilbahar Ş.;

14. Ş. içindeki stilize motiflerin yerine çiçeklerin asıl şekilleriyle çizilenine buket Ş.;

15. İki ucu uzatmalı olan beyzî Ş.'lere salbekli Ş. adı verilir.

Cildin mıklebinin ortasında yer alan Ş.'ye mıkleb Ş.'si denildiği gibi, yazması kitapların zahriye (b. bk.)'sine tek ve çift sayfa halinde yapılan tezhibin ortasındaki renkli güneşe benzer bezemeye de Ş. denir. Daha küçük olanlara gül adı verilir, *Kur'ân*'larda cüz, aşır, secde ve vakıf yerlerini belirlemek üzere sayfa kenarlarına yapılırdı. Bk. CİLT.

(Kıyafet) Güneş şeklindeki işlemelere verilen addır. Yerine göre çepken Ş.'si ve ferace Ş.'si diye anılırdı. Nizam-ı Cedid ordusunda askere giydirilen elbiselerde rütbe işareti olarak kullanılmıştır. Genellikle çepkenin iki tarafına işlenmiş olarak ocak kethüdasının çepkeninde beş, sağ kolağasında dört, bölükbaşıda rengi sarı olmak üzere yine dört, mülâzım-ı evvelde dört, mülâzım-ı sanide üç, alemdarda iki ve çavuşta bir beyaz Ş. bulunurdu. (M. Cunbur)

ŞEMSEDDİN AHMED EFENDİ : bk. KEMALPAŞAOĞLU.

ŞEMSEDDİN AHMED PAŞA (ölm. Aydın 1633/34), Osmanlı devlet adamı. Aydın'lıdır. İstanbul'a gelip Divan-ı hümâyun'a girmiş ve burada yetişmiştir. Müteferrika ve subaşı olduktan sonra İstanbul şehreminliğine tayin edilmişti. 1596'da Anadolu defterdarı oldu. Haziran 1598'de Şıkk-ı sani defterdarlığına getirildi. 1599'da görevden alınarak beylerbeyi payesiyle emekli edildi. Cağalazade Sinan Paşa'nın İran üzerine serdar-ı ekrem tayin edilmesi üzerine Ordu-yi hümâyun defterdarlığı verildi. Başarılı hizmetleri görüldüğünden 1603'te Başdefterdar oldu. 1604'te vezir rütbesiyle Diyarbakır valiliğine getirildi ve İran cephesinde Serdar-ı ekrem kaymakamı oldu. Bunun üzerine Diyarbakır kuvvetleriyle Erzurum'a geldi. Cephede bir başarı gösteremediğinden geri çağrıldı ve İstanbul'a gelince ikinci kez emekli edildi. Haslarının bulunduğu Aydın'a dönerek orada öldü. Oğlu Beyşehir sancak beyi iken 1638'de ölmüştür. Torunu ise Mehmed Emin Paşa'dır. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEMSEDDİN AHMED SİVÂSÎ (Zile 1520 - Sivas 1597), şeyh, Halvetiye'den Şemsîye (bk. HALVETİYE)'nin kurucusu. Ebü'l-Berekât Mehmed Efendi'nin oğludur. Halvetiye şeyhlerinden Amasyalı Muslihüddîn'e ve Mecdüddîn'e intisap etti. Amasya'da öğrenime başladı. Tokat'ta Arakıyeci-zâde Şemsüddîn Efendi'den ders aldı. Öğrenimini İstanbul'da tamamlayarak müderris oldu. Sahn müderrisi iken tasavvuf yoluna girdi. Sivas valisi Hasan Paşa, Ş.'yi Sivas'a davet ederek yaptırdığı camiin imamlığını ve dergâhın şeyhliğini ona verdi. III. Mehmed'in isteğiyle Egri seferi (1596)'ne katılıp zaferden sonra Sivas'a döndü. Türbesi Meydan camii avlusundadır.

Ş., başta tasavvuf olmak üzere dinî ve edebî konularda manzum mensur birçok eserler yazdı. Manzum eserleri : *Divan, Mevlid-i Nebî, Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam, İrşâdü'l-Avâm, Menâsik-i Hacc, Mir'âtü'l-Ahlâk, Mir'âtü'l-Eşvâk, İbret-nümâ, Gülşen-âbâd, Heşt Behişt, Terceme-i İlâhî-nâme-i Attâr, Terceme-i Pend-nâme-i Attâr, Süleymân-nâme, Terceme-i Kaside-i Bür'e, Tercemetü'l-Levâyıh.* Mensur eserleri : *Menâzilü'l-Ârifîn, Dürerü'l-Akâid, Nakdü'l-Hâtır, Emr-i İlâhî, Şerhü Kelimâtü Kümeyl ibni Ziyâd, Dâiretü'l-Usûl, Letâifü'l-Âyât ve Nukûşü'l-Beyyinât, İlcâmü'n-Nüfûs, Şerhü Muhtasarü'l-Menâr, Şerhü Kavâidü'l-İ'râb, Kavâid-i Fârisiyye, Menâkıb-ı Çehâr-yâr-ı Güzîn, Şerh-i Gazeliyyât-ı Sultân Murâd-ı Sâlis, Cilâu Uyûni'l-Arâisi'l-Muhaddere.* (İ. Ünver)

ŞEMSEDDİN BUHARÎ (Emîr) : bk. EMİR SULTAN.

ŞEMSEDDİN FENARÎ : bk. FENARÎ MEHMET ŞEMSEDDİN.

ŞEMSEDDİN PAŞA (Kafkasya 1855 - İstanbul 1917), Dağıstanlıdır. Babası Şeyh Şamil'in cihad arkadaşlarından Hacızade Osman Bey'dir. Rus Çarlığının Dağıstan millî kurtuluş hareketini bastırması üzerine ailesiyle birlikte İstanbul'a geldi. Fatih, Beşiktaş rüşdiyelerini bitirdikten sonra Galatasaray Sultanisine devam etti. Mülkiye mektebinden mezun olunca Mabeyn-i hümâyun kâtipliğine tayin edildi. Daha sonra Hariciye'ye intisap etti. Atina başkâtipliğinden sonra, Şehbenderlik dairesi müdürlüğünde bulundu. 1892'de Bükreş, 1894'te ise vezir payesiyle Tahran büyükelçiliğine getirildi. Bir aralık Van valisi oldu ise de, 1895 yılı sonunda tekrar Tahran elçiliğine atandı. İranlıları demokrasi yolunda Muzafferüddin Şah (1853 - 1907)'ın mutlak idaresine karşı kışkırttığı gerekçesiyle İran'dan çıkarıldığı gibi, Sultan Abdülhamid idaresince de görevine son verildi. II. Meşrutiyetin ilânından sonra tekrar hizmete alındı. 1912'de Ouchy antlaşması gereğince Osmanlı padişah ve halifesini temsil etmek üzere Trablus garb (Libya)'e Naibü's-sultan unvanı ile gönderildi. I. Dünya Savaşının başlaması ve İtalyan hükümetinin Müttefikler safında yer alması üzerine 1915'te İstanbul'a döndü ve burada ölerek Fatih Camii avlusuna gömüldü. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEMSEDDİN SAMİ (Fraşer, Yanya 1850 - İstanbul 1904), Türk yazarı ve sözlükçüsü. Fraşer'de doğduğu için Fraşerî (Frashëri) soy adını kullanmıştır. Bk. FRASHËRI.

Babası Fraşerli Halit Bey, annesi Emine Hanımdır. Yanya'da müderris Yakup Efendi'den özel olarak ders aldığı gibi, Rum lisesinde de okumuştur. Rum okulunda Rumca, Eski Yunanca, Fransızca ve İtalyanca öğrenmiştir. Rum okulunu bitirdikten sonra Yanya'da Mektubî Kalemine devam eden Ş. S., 1871'de İstanbul'a gelerek Matbuat Kalemine girmiştir. 1872'de *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fıtnat* [1872] adlı romanını yazmıştır. Bu roman, çağdaş Türk edebiyatının bu türde yazılmış ilk denemeleri arasında yer almıştır. Bir süre Ebüzziya Tevfik'in çıkardığı "Sirac" gazetesinde çalıştıktan sonra 1873'te "Hadika" gazetesinin yazı işleri müdürlüğünü üzerine almıştır. Bu gazetenin 42. sayısında kapatılmasından sonra Trablusgarp'te çıkan "Vilâyet" gazetesinde çalışmıştır. İstanbul'a döndükten sonra *Besa yahut ahde vefa* [1875], *Seydi Yahya* [1875] ve *Gâve* [1876] adlı piyeslerini yazmıştır. Sürgünde bulunan Ebüzziya Tevfik adına "Muharrir" dergisini çıkardığı gibi, "Sabah" gazetesinde de çalışmıştır. 1877 başında Rodos'a giden Ş. S., İstanbul'da çıkan "Tercüman-ı Şark" gazetesinde de yazarlık yapmıştır. Gazetenin 1878'de kapanması üzerine *Şeytanın yadigârları* [1878], *Sefiller* [1879] ve *Robinson* [1835] adlı romanları Fransızcadan çevirmiştir.

1879'da "Aile", 1880'de "Hafta" dergilerini yayınlamıştır. 1882 ve 1885'te ise *Kamus-ı Fransavî*'yi vermiştir. 1888'de *Kamusu'l-a'lâm* adlı 6 ciltlik tarih ve coğrafya sözlüğünün baskısına başlamıştır. Bu büyük sözlüğün baskısı 1306'dan 1316'ya kadar sürmüştür. Bundan sonra Ş. S., "*Kamusu'l-a'lâm* müellifi" olarak ün almıştır. Bu eserden sonra Ş. S., *Kamus-ı Türkî* başlıklı büyük Türkçe sözlüğünü yayınlamıştır [2 cilt, 1899 - 1900; yeni bas. 1978]. Bu sözlük büyük bir ihtiyacı karşıladığı gibi, daha sonra çıkan bütün Türkçe sözlüklere de örnek olmuştur.

Ş. S., hayatının son yıllarında *Kutadgu bilig*, Orhon yazıtları, *Et-tuhfetü'z-zekiyye* gibi eserler üzerinde çalışmışsa da, çalışmalarını baskıya vermemiştir.

ŞEMSEDDİN ZİYA BEY, Çorluluzâde (1882 - 1925), Türk şarkı bestekârı. Galatasaray Sultanisini bitirdi. Sarayda emir subaylığı yaptı. Yıllarca bu görevi sürdüren Ş. Z. B., saraydan ayrılarak babasının uzun yıllar bakanlığını yaptığı Ticaret ve Nafia Nezaretine girdi. Ölmeden önce İstanbul Vilâyet mektupçuluğu sekreterliğini yürütmekteydi.

Ş. Z. B., doğu ve batı kültürüne sahipti. Fransızca bilirdi. Şarkı bestekârlığıyla ün yapan Ş. Z. B., ilk musiki bilgilerini babasından aldı, sonra Tamburî Cemil Bey'den tambur ve kemençe öğrendiyse de, babası gibi sazende değildi. O, daha çok söz musikisine düşkündü. Bestelediği şarkılar Türk musikisinin başarılı eserleri arasında yer almıştır.

ŞEMSİ PAŞA CAMİİ, Üsküdar (İstanbul)'ın batısında deniz kenarında yer alan bir cami. Mimar Sinan (b. bk.)'ın eserlerinden biridir. Kapısındaki kitabeden 1580 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Cami, Şemsi Ahmed Paşa tarafın-

ŞEMSİ PAŞA CAMİİ

dan yaptırılmıştır. Kendisi de bu tarihlerde ölmüştür. Cami yanındaki türbede gömülüdür. Şemsi Paşa Candaroğullarındandır. Kanunî, II. Selim ve III. Murad dönemi vezirlerindendir.

Cami tek kubbelidir. Planı kare şeklindedir. Türbesi ve karşısında revaklı medrese odaları bulunur. Son yıllarda iyice bakımsız kalmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğünce son cemaat yeri ve minaresi yeniden yaptırılmış ve geliştirilmiştir.

ŞEMS-İ TEBRİZÎ, Şemseddin Muhammed (Tebriz ? - Konya 1247), şeyh, Mevlânâ'nın tasavvufta derinleşmesine ve yaşayışında değişikliklere sebep olan mutasavvıf. Tebrizli Melikdâd oğlu Ali'nin oğludur. Ailesi, gençlik yılları ve öğrenimi hakkındaki bilgiler yetersizdir. Ş. T. hakkındaki bilgileri onun *Makalât (Konuşmalar,* çev. M. N. Gencosman I [1974], II [1975]) adlı eseriyle Mevlânâ'dan söz eden kaynaklarda bulabiliyoruz.

Ş. T., Tebriz'de Ebû Bekr-i Selle-bâf'a mürit oldu. *Makalât*'ta onun bu şeyhle ilgisini gösteren kısımlar bulunmaktadır (I, s. 153, 175, 204, 238, 249, 271). Bu şeyhin yanından, daha üstün bir şeyh bulmak için ayrıldı (Eflâkî, *Menâkıbu'l-ârifîn,* çev. T. Yazıcı, II [1973], s. 77). Bağdad, Şam ve Haleb'i dolaştı. Konya'ya gelmeden önce Erzurum, Erzincan, Tokat gibi Anadolu'nun çeşitli şehirlerine uğradığı eserinden anlaşılmaktadır. *Makalât* (II, s. 135)'ta Erzincan'a geldiğini (II, s. 146), öğretmenlik yaptığını anlatıyor. Ş. T., Sivas, Kayseri ve Aksaray yoluyla 1244'te Konya'ya geldi (I, s. 132), Mevlânâ ile yolda karşılaştı. Ona Hz. Muhammed'in mi, yoksa Bâyezîd-i Bistamî'nin mi büyük olduğunu sordu. Mevlânâ'nın Hz. Muhammed'i yücelten cevabıyla aralarında büyük bir dostluk başladı.

Ş. T. ile tanıştıktan sonra Mevlânâ'nın çevresiyle ilgisini kesmesi, öğrencileriyle ilgilenmemesi, halkın Ş. T.'ye tepki göstermesine sebep oldu. *Makalât* (II, s. 60)'ta Mevlânâ'nın Ş. T.'ye : "Seninle tanıştıktan sonra bu kitaplar nazarımda pek tatsız kaldı" demesi ve yakınlarından birinin Mevlânâ'ya : "Tebrizli bir yabancının arkasından niçin yürürsün? Niçin Horasan toprağı Tebriz toprağına uyruk ve bağlı olsun?" (I, s. 202) diyerek ta'rizde bulunması bu tepkileri göstermektedir. Bu tepkilere dayanamayan Ş. T., Konya'dan ayrılarak Haleb'e gitti (1246). Onun Konya'dan uzaklaşması, Mevlânâ'da onu sevenlerin beklediği değişikliği sağlayamadı. Tam tersine Mevlânâ eskisinden de kötü duruma düştü. Oğlu Sultan Veled'i göndererek Ş. T.'yi yeniden Konya'ya getirtti. Onu evlerinde büyüttükleri Kimya adlı kızla evlendirdi. Aralarında gittikçe artan dostluk, Mevlânâ'nın yakınlarındaki kıskançlığı yeniden alevlendirdi. Ş. T., büyük bir ihtimalle, aralarında Mevlânâ'nın oğlu Alâeddin Çelebi de bulunan bazı kimseler tarafından 1247'de öldürüldü. Başka bir rivayete göre ise, Ş. T., Konya'dan ayrıldıktan sonra Şam'a gitmiş, oradan Tebriz'e geçmiş ve orada ölmüştür.

Ş. T.'nin Mevlevîlik üzerindeki etkileri Mevlânâ'nın ölümünden sonra da sürmüştür (A. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan sonra Mevlevilik.* 1953).

Ş. T.'nin eldeki tek eseri *Makalât*'ıdır. Son yıllarda İran'da basılan eserin Türkiye kitaplıklarında yazma nüshaları bulunmaktadır. M. N. Gencosman tarafından *Konuşmalar* adıyla dilimize çevrilen *Makalât*'ın dili Farsça olmakla birlikte içinde Arapça bölümler de bulunmaktadır. Eser, Ş. T. tarafından kaleme alınmamış, çevresindekilerin onun konuşmalarını not edip sonradan birleştirmeleriyle oluşmuştur. Bu kitap, Mevlânâ ile Ş. T. arasındaki ilişkileri göstermesi bakımından büyük bir değer taşımaktadır. Bu iki mutasavvıfın birbirlerine etkisi tek yönlü olmamıştır. Bu, Ş. T.'nin : "Bende Mevlânâ'yı görebilecek kuvvet yoktur. Mevlânâ da benim için böyle söyler. Ama bana göre dostluk, Mevlânâ'yı gördükten sonra nefsini öldürmektir. Ta ki onu bir daha bulamadık, öldü desinler" (I, s. 156) ve : "Biz birçok yazma eserlerden üstün geldik. Ama Mevlânâ bizden daha üstün" (I, s. 341) gibi sözlerinden anlaşılmaktadır. Öte yandan *Makalât* ile Mevlânâ'nın eserleri arasında karşılıklı alıntılar bulunduğu görülmektedir.

Ş. T., düşüncelerini anlatırken ayet ve hadislerden, peygamber kıssalarından, evliya menakıplarıyla tanıdığı tarikat ulularıhakkında bildiklerinden, doğuda çok tanınmış aşk hikâyelerinden *(Mahmûd u Ayaz* vb.) ve manzum parçalardan yararlanmıştır. (İ. Ünver)

ŞEMSİYE : bk. HALVETİYE.

ŞEMSÜ'L - MÜLK, Ebü'l - Hasan Nasr (1068 - 1080), Batı Karahanlı hükümdarı. Tamgaç Buğra Kara Han Ebû İshak İbrahim (b. bk.)'in oğludur. Asıl adı Nasr'dır. Fakat daha çok hükümdarlık unvanı ile, Şemsü'l - Mülk olarak bilinir. Diğer lâkapları, Nâsırü'l - Hakk ve'd - Dîn ve Melikü'l - Maşrık ve's - Sîn'dir.

Tamgaç Han İbrahim onu veliaht ilân etmiş ve son zamanlarında kendisine felç geldiğinden, daha sağlığında tahtını Ş.'e bırakmıştır. Fakat Şaş ve Tünhas valisi olan öteki oğlu Şuayb (veya Şuays) bu durumu kabul etmeyerek isyan etti. Böylece, babalarının daha sağlığında taht için patlak veren kavgadan Ş. galip çıktı (1068). Batı Karahanlıların Selçuklulara karşı mücadelesi Ş. zamanında da devam etti. Karahanlılar gailesini bertaraf etmek isteyen Sultan Alp Arslan, Mâverâünnehr'i ele geçirmek için 1072 sonbaharında 200 000 kişi olduğu belirtilen bir ordu ile harekete geçti. Ancak onun, Ceyhun ötesi kalelerinden birinin kumandanı olup, huzuruna tutsak olarak getirilen Hârizmli Yusuf tarafından yaralanarak 3 - 4 gün sonra ölmesi üzerine, bu sefer sonuçsuz kaldı. Alp Arslan'ın ölümü ile meydana gelen durumdan faydalanmak isteyen Ş. derhal harekete geçerek Tirmiz'i aldı (aralık 1072). Daha sonra Belh valisi bulunan Alp Arslan oğlu Ayaz'ın o sıralarda Curcan'a gitmiş olmasından faydalanarak Belh üzerine yürüdü. Şehri ele geçiren Ş. burada da halkın mallarını yağmalattıktan sonra Tirmiz'e döndü. Ancak Belh'te bıraktığı kuvvetler ile şehrin başıbozuk kuvvetleri arasında çarpışmalar başlaması üzerine geri gelerek şehrin yıkılmasını emretti. İlerigelenlerin af dilemeleri üzerine şehir affedildi ise de, orada hutbeyi kendi adına okutmaktan başka, yıllık vergiye bağlamış ve bir hayli mal da yağmalatmıştı. 1073 başlarında geri dönerek şehri ele geçirmeyi başaran Ayaz, Tirmiz'i de almak istemiş, fakat başarılı olamamıştır. Tirmiz önlerinde yenilen Ayaz'ın askerlerinden bir kısmı öldürülmüş, çoğu da Ceyhun'da boğulmuşlardır.

Babasının ölümünden sonra ortaya çıkan güçlükleri ortadan kaldıran Melikşah, 1074'te Karahanlılara karşılık vermek üzere harekete geçti. İlk önce Ş.'ün, adını bilmediğimiz bir kardeşi tarafından müdafaa edilen Tirmiz'i kuşattı. Fazla dayanamayacaklarını anlayan müdafiler aman dilediler. Şehri ele geçiren Melikşah, teslim olan Ş.'ün kardeşini serbest bıraktı. Şehirde gerekenlerin yapılmasını Emîr Savtekin'e havale eden Selçuklu sultanı, buradan Semerkand üze-

rine yürüdü. Maksadı Ş. ile hesaplaşmaktı. Ancak, Selçuklu öncü kuvvetleri Semerkand civarında göründüğü zaman mukavemet edemeyeceğini anlayan Ş., Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk aracılığı ile af dileyip barış istedi. Yapılan barış ile sultan onu affederek yerinde bıraktı. Daha sonra Alp Arslan'ın kızı Ayşe ile evlenen Ş., amcası İsa'nın kızı Celâliye Hatun'u da Melikşah'a verdi ki, meşhur Terken Hatun (b. bk.) budur.

Ş.'ün son zamanları hakkında bilgi yoktur. Babası gibi âdil bir hükümdar olarak meşhur olmuştu. O, Karahanlı hükümdarları içinde imar faaliyetlerine en çok önem vereni olarak karşımıza çıkar. En meşhur eserlerinden biri Harceng köyü yakınında 1078/9'da yaptırdığı Ribât-ı Melik'tir. Bir başka Ribât-ı Melik'i de Semerkand'dan Hocend'e giden yol üzerindeki Ak Kütel'de idi. Ayrıca Buhara'da yaptırdığı ve kendi adı ile anılan Şems-âbâd Sarayı, çeşitli binaları, bahçeleri, su kanalları ve hayvanat bahçesi ile meşhur olmuştu. Buhara'daki Mescid-i Câmî'nin yeniden inşası da onun tarafından yaptırılmıştır. (R. Genç)

ŞEN, Bimen (Bursa 1873 - İstanbul 1943), Ermeni asıllı şarkı bestekârı. Bursa Ermeni Kilisesi'nde ilâhî okumaya başladı (1881). Sesinin güzelliği ile dikkati çekti. Onun okuyacağı günler kiliseyi Ermenilerden fazla, musiki meraklısı Türkler doldurmaya başladı. 1884 yılı başında bestekâr Hacı Ârif Bey, dinlenmek için Bursa'ya gelmişti. Çocuk Bimen'i kendisine dinlettiler. Onun istidadını anlayan Ârif Bey, kendisine birkaç şarkı meşk etti ve Bursa'da kalmayıp İstanbul'a gitmesini tavsiye etti. Ârif Bey'in tavsiyesi üzerine Ş., 1887'de İstanbul'a gelip yerleşti. Bir Ermeni bankerin kâtibi oldu; bir yandan da kilisede ilâhî okuyarak geçiniyor ve Türk musikisini öğrenmeye çalışıyordu. Daha çok Rahmi Bey, Cemil Bey, Aziz Dede, Şevki Bey, Kirâmî Efendi, Nedim Bey, Kanunî Ârif Bey gibi üstadları dikkatle dinleyerek istifadeye çalışıyor, hâfıza, istidat ve kabiliyetine güveniyordu. Ders aldığı hocaları Hagopos Kıllıyan ve Lem'i Atlı'dır.

Hayatını hânendelikle kazandı. Şarkıları pek çok tutuldu. İleri yaşına rağmen, hayatının sonuna kadar gazinolarda solist olarak okudu. Konserler de verdi. Atatürk tarafından Ankara'ya çağrılarak dinlendi. Soyadını, Kürdî'li Hicâzkâr Şarkı'sının (Yüzüm şen...) çok tutulması üzerine aldı.

Ş., özellikle gençliğinde parlak sesli bir hânende idi. Ârif Bey'in muakkıbi olarak Türk musikisinin büyük şarkı bestekârlarından biridir. Ârif ve Rahmi beylerin üslûbunu benimsemesi, musiki zevkının yüksekliğini gösterir. Form mükemmelliğini bu iki bestekârdan almış, şahsiyetinin damgasını taşıyan pek başarılı şarkılar bırakmıştır. Eserleri fasıl repertuvarının en değerli ve vazgeçilmez şarkıları arasındadır. 600 - 700 şarkı bestelemişse de, çoğu kaybolmuştur. Elimizde 37 makamdan 3 güfteli Marş'ı ve 244 şarkısı bulunmaktadır. "Ne gülün rengini sevdim" Yegâh Şarkısı, en güzel eseri sayılabilir. Şarkıları arasında : Hüseynî "Durmadan, aylar geçer", Hicâzkâr "Kırsa bin tel", Segâh-Mâye "Sun da içsin", Sûz-i Dil "Gül olsam", Hüzzâm "Sabrımı gamzelerin", "Sükûnda geçer", "Rûhumda bu şeb", Hicâz "Firkatin aldı", Sabâ "Çamlar altında", Uzzâl "Acabâ şen misin?", Kürdî'li "Seninle ey gül-i ahsen", Acem-Aşîrân "Bir haber ver", Muhayyer "Nev-bahârın en güzel"... gibi eserler anılmaya değer.

ŞENFARA (VI. yüzyıl), Cahiliye devri Arap şairlerinden birinin lâkabı. Teninin siyahlığı yüzünden Arapların kargası diye tanınmıştır. Adı kesin olarak bilinmeyen bu şair, zamanında attan daha hızlı koşan birkaç kişiden biri olarak ün yapmıştır. O kadar ki çok hızlı koşan biri için "Ş.'dan daha hızlıdır" biçiminde bir söz ortaya çıkmıştır.

Kaynaklar Ş.'nın Beni'l-İvâs İbn el-Hicr, İbn el-Hanv, İbn el-Ezd, İbn el-Gavs kabilesine mensup olduğu konusunda ittifak ediyorlarsa da, adı ve yakın cedlerinin adları hakkında çelişki içerisindedirler. Bugün elde bulunan Cahiliye devrine ait şiirlerin çoğu Kuzey Arabistan şairlerine atfedildiği halde Ş. Güney Arabistan'lı şairlerden adı sanı ve şiiri kayıplara karışmayan ender şairlerden biridir. Çocuk yaşta Şebâbe İbn Fehm kabilesi tarafından esir edilmiş, bir süre onların esaretinde kalmış, daha sonra da Şehâbe kabilesine mensup bir esire karşılık Beni Selâmân kabilesine geçmiştir. Beni Selâmân kabilesinden biri onu evlât edinmiştir. Evin kızı ile aralarında çıkan karşılıksız bir gönül meselesinden kızın babası tarafından ağır hakaretlere maruz kalmıştır. Bunun üzerine daha önce esir hayatı yaşadığı kabileye kaçmış ve Beni Selâmân'dan 100 kişiyi öldüreceğine dair yemin etmiştir. Nitekim kendisi gibi şair olan ve eşkıyalığı ile ün yapmış Ta'abbata Şerren'in de yardımıyla bu kabileden 99 kişiyi öldürmüş, ancak saldırılarının birinde 3 kişi tarafından bir su başında pusuya düşürülerek yakalanmış ve bir eli kesildikten sonra Beni Selâmân kabilesine götürülerek işkence ile öldürülmüştür. Ş.'ya öldürülmeden önce şiir inşad etmesi söylenince karşılık olarak verdiği "Şiir meserret anında söylenir" şeklindeki cevabı meşhurdur.

Ş. kendisine işkence edenlere birkaç beyitle meydan okumuş, bu beyitlerinde ölümünden sonra gömülmemesini ve cesedinin sırtlanlara terk edilmesini istemiştir. Bu beyitler Ebu Tamman'ın *Divanü'l-Hamâsa*, Ebu'l-Ferec el-Esbehanî'nin *El-Egani* ve *İbnü'l-Kuteybe*'nin *Kitabü'ş-şi'r ve'ş-şu'arâ* adlı eserlerinde mevcuttur.

Ş., Güney Arabistanlı olduğu halde, ömrünün büyük bir kısmını Kuzey Arabistan'da geçirdiği için şiirleri Kuzey Arabistan lehçesiyledir. Her ne kadar bazı kaynaklar Ş.'nın divanından söz ediyorlarsa da, bu divanın bugün nerede olduğu bilinmemektedir. Ancak 2 uzun şiir Ş.'ya isnat edilmektedir. Onlardan biri *El-Mufazzalıyât* adlı eski şiirlerinden meydana gelen mecmuanın içerisinde yer almaktadır. (nşr. Lyall, nr. 20; nşr. Thorbecke, nr. 18). Lyall'in mükemmel tercümesi sayesinde Avrupalılar tarafından okunması sağlanmıştır. Diğer şiiri *Lamiyetü'l-'arab* adıyla bilinir. Bu kaside Arap şiirinin en parlak örneklerinden biridir. Muhtelif batı dillerine tercüme edilmiştir. *El-Mufazzaliyât*'taki kaside itirazsız Ş.'nın eseri kabul edilmekle beraber *Lamiyetü'l-'arab* için vaziyet böyle değildir. Bu şiirin Halaf el-Ahmar tarafından yazılıp Ş.'ya isnat edildiğini ileri sürenler vardır. (C. Muhtar)

ŞENGEL, Eyyûbî Ali Rıza (Eyüp, İstanbul 1880 - 1953), Türk bestekârı. Mehmed Efendi adında bazı ilâhîler besteleyen bir müzisyenin oğlu ve Şeyh Mes'ûd Efendi'nin yeğenidir. Bunlardan musiki öğrenmeye başladı. 1898'de İsmail Hakkı Bey'in öğrencisi olarak muntazam meşke başladı. 1903'te hânende olarak Donanma Cemiyeti menfaatine bir müsamerede sahneye çıktı. Ud ve kanun da çalıyordu. Musikî-i Osmanî Cemiyeti Eyüp şubesinde hocalık yaptı. Hususî meşklerde pek çok öğrenci yetiştirdi. Şehnâz-Kürdî ve Tâhir-Kürdî terkiplerini yapmış, Şehnâz-Hâverân makamını ise canlandırmıştır.

ŞENKAYA, Erzurum iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 466 km², nüfusu 38 465 (1980)'tir. 71 köyü, 3 bucağı vardır (Akşar, Gaziler, Kömürlü). İlçede 1 000 - 1 500 nüfuslu 6 köy vardır. İlçe merkezi Ş. 3 190 nüfusludur. Denizden yüksekliği 1 900 m dir. Oltu ilçesine bağlı Örtülü adında bir köy iken, 1929'da bu adda bir bucak olmuş, 1946'da ilçe durumuna getirilmiştir.

İlin kuzey bölümünün ilçelerinden olan Ş., batıdan Oltu, kuzeyden Olur ilçeleri, doğu ve güneyinde Kars ili ile çevrilidir. İlçe merkezinin Erzurum'a uzaklığı 179 km dir. İlçenin doğusunda Allahüekber dağı (3 125 m) yükselir. Bu dağ ve çevresi yeni volkanik taşlardan (andezit, bazalt) bir yapı gösterir. İlçenin batı bölümündeki dalgalı ve tepelik arazide Neojen tabakaları çok yer tutar. İlçenin batısından Bardız çayı geçer, kuzeyde Oltu çayına karışır. Bu çayın vadisi boyunda ve çevresinde ekim ve dikime elverişli topraklar vardır. İlçede kışlar çok soğuk geçer.

İlçede başlıca geçim kaynağı hayvancılıktır. Arazinin elverişli olduğu yerlerde küçük ölçüde tarım da yapılır. Arazinin bir kısmı sulanır (% 33'ü), çoğu nadasa bırakılır. Kuzeyde Kömürlü bucağında zengin linyit yatakları vardır. Çevrede yer yer ormanlar bulunmaktadır. Çevre köyleri, haftada iki defa kurulan kasaba pazarından ihtiyaçlarını karşılarlar. Ekim ayında 3 hafta süren güz panayırı, temmuzda 2 gün süren yaz panayırı kurulur.

İlçede lise, iki ortaokul (Akşar, Gaziler), 3 kasaba ilkokulu, 37 köy ilkokulu vardır. Gaziler bucağı yanındaki bir tepe üzerinde Bardız kalesi bulunmaktadır. İlçe merkezinde bir sağlık merkezi vardır. Kasabanın imar planı 1955'te yapılmış, kasaba imar sahasının dışına taştığından, 1973'te yeniden yaptırılmasına girişilmiştir. İçme suyu yetmediğinden, 1974'te türlü kaynaklardan borularla su getirilmesi işine başlanmıştır. Elektriği vardır. Erzurum - Dumlu - Tortum - Narman - Oltu karayolu, asfalt kaplı olarak Akşar bucağına ulaşır, buradan dar bir stabilize yol (15 km) Ş.'ya uzanır. Buradan Gaziler bucağına toprak yol vardır. Ş. belediyesi 1946'da kurulmuştur. Kasabanın aşağı ve yukarı olmak üzere iki mahallesi vardır. (R. İzbırak)

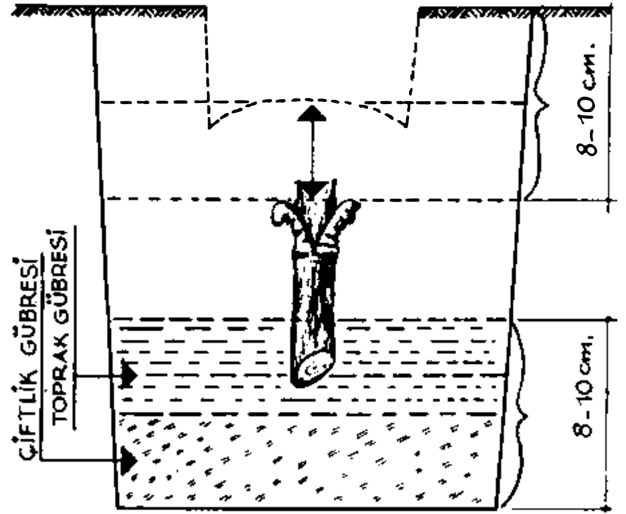
ŞENYANG (İng. Shenyang; eski adı : Mukden), Kuzey-doğu Çin'de bir şehir, Liaoning eyaletinin merkezi, Mançukuo'nun eski başşehri. Nüfusu 4 000 000 (1965)'dur. Büyük bir kara ve demir yolu kavşağı olarak gelişmiştir. Makine fabrikaları vardır. Son yıllarda metalürji (bakır, kurşun, çinko), kimya, kauçuk endüstrisi alanında büyük bir gelişme sağlanmıştır. Ş. birçok yüksek okullara ve üniversiteye sahip bir kültür merkezidir.

ŞERAFEDDİN ALİ YEZDÎ (ölm. Taft 1454), tarihçi ve şair. Yezd şehrinde doğdu. Fars valisi Mirza İbrahim Sultan'ın maiyetinde bulundu. Daha sonra Uluğ Beyin eline esir düşen Y., genç Moğol Yunus Han'ın hocalığına getirildi. Irak-ı Acem'in valiliğine atanan Mirza Sultan Muhammed, onu Kum şehrine davet etti. Kendisine hürmette ve ikramda bulundu. Mirza Sultan Muhammed, Uluğ Beye karşı isyan edince, onun da bu isyana karıştığı ileri sürüldü. Yakalanıp idama mahkûm edildiyse de, son anda Uluğ Bey'in oğlu Mirza Abdüllâtif'in şefaati üzerine idamdan kurtuldu.

Şahruh'un ölümünden sonra Horasan'a hâkim olan Mirza Sultan Muhammed, onun tekrar Yezd'e dönmesini sağladı. Yezd'e bağlı Taft kasabasına yerleşerek (1450), kendi adını verdiği Şerafiye medresesini yaptırdı. Burada vefat etti (1454). Timur devrini anlatan *Zafernâme* adlı kitabı ve muamma sanatı ile ilgili *Hulâl-i mutarraz* adlı kitabı en önemli eserlerindendir. *Zafername* Türkçeye de çevrilmiştir.

ŞERAFEDDİN MES'UT : bk. HATIROĞLU, **Şerafeddin Mes'ut.**

ŞERBETÇİ OTU, Kendirgiller *(Cannabinaceae)* familyasından Humulus lupulus türüne verilen ad. Sarılıcı, iki evcikli, çok yıllık bir bitkidir. Ş. O. çiçek yapısı bakımından Dutgillere benzer. Çiçekler toplu olarak bulunur. Kendirgiller familyasına bağlı bitkilerde çanak yaprakları genellikle beş tanedir, erkek organları da beş adettir. Meyve kuru ve kapalıdır. Çiçek tablası Dutgillerde olduğu gibi etlidir. Erkek ve dişi çiçeklerinin taç yaprakları yoktur. Ş. O.'nun dişi çiçek durumlarının braketlerinde *(Brakteol),* altın sarısı renkte toz zerrecikleri halinde bulunan ve Ş. O.'nun esas değerini veren reçine ve aromatik maddeler vardır. Ş. O.'nun çiçeklerinde bulunan lupilin tozları, reçineler ve eterik yağlar bu bitkinin tıp alanında ve lezzet verici olarak bira sanayiinde kullanılmasını sağlar. Kozalakların kaynatılmasıyla elde edilen su halk tarafından kan arındırıcı olarak kullanılır. Lupilin ise içindeki valeryanik asitten dolayı ağrı kesicidir. Yaş Ş. O.'nun kozalakları kurutulduktan sonra bira sanayiinde kullanılır.

ŞERBETÇİ OTU : Pençe dikimi

Ş. O.'nun diğer başlıca türleri Humulus americanus ve H. japanicus'tur.

Ş. O. bitkisi 5 - 9 m boyundadır ve ılıman iklim kuşaklarında, genellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde, Almanya'da ve İngiltere'de yetiştirilir. Amerika Birleşik Devletleri'nde tohum vermeyen Ş. O.'ları da yetiştirilmiştir. İngiltere'de ise tohum bağlayan bitkiler elde edilmiştir. Avrupa'da tohum vermeyen çeşitler tercih edilir.

Türkiye'de 1965 yılında Bilecik ilinde Ş. O. yetiştirilmesine başlanmıştır. 1980 yılından beri Bilecik ilinin Merkez ve Pazaryeri ilçelerinde 40 köyde Ş. O. ekimi yapılmaktadır. Ayrıca, Tekel İdaresine, Pazaryeri Kooperatifine ve özel teşebbüse ait Ş. O. kurutma tesisleri bulunmaktadır.

Ticarette yararlanılan başlıca Ş. O. çeşitleri, Late Cluster ve Brewers Gold'dur.

ŞERBETÇİ OTU : Budanacak sürgünler

Ş. O.'ları genellikle aluviyal veya derin özlü, süzek, humusu zengin, tınlı, kumlu, killi kumlu ve işlemesi kolay topraklarda yetiştirilir. Kökleri derinlere kadar gider. Yağışı fazla olan ılıman bölgelerde yetişir. Sulanabilir şartlar tercih edilir. Özellikle orta derecede sıcak havaların takip ettiği ve aynı zamanda kuzey tarafları dağlarla çevrili, yani şiddetli rüzgârlardan korunan arazilerin seçilmesine dikkat edilmelidir.

Ş. O. üretimi özel bir dikkat ister. Ş. O. köklendirilmiş pençeler, çelikler yolu ile çoğaltılır. Böylece bitkinin karakteri muhafaza edilmiş olur. Toprakaltı sürgünlerinden çelik, pençe elde edilir. 10 - 12 cm uzunluğunda, 1,2 - 2 cm çapında pençe ve çelikler tercih edilir.

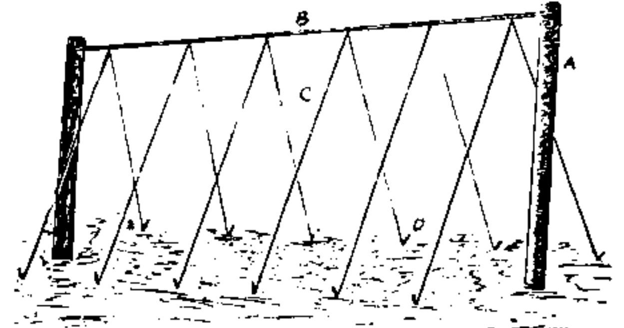
İlk tesiste, toprak 60 - 70 cm derinliğinde kirizma edilir veya sonbaharda pulluk, bel ile işlenir. 60 - 70 cm derinliğinde ve genişliğinde çukurlar açılır. Ocak araları 1,5 m kadar olmalıdır. Ekim öncesi çubuklar 8 - 10 cm kalınlığında çiftlik gübresi üzerine pençe dikilecek hizaya kadar toprak ve gübre karışımı konur. Dikimden 15 - 20 gün sonra süren sürgünlerden 3 tane bırakılarak diğerleri kesilir ve direklere sardırılır. Dikim sonbahar aylarında yapılır.

Ş. O.'ları, çiftlik gübresi, kalsiyum, azot, fosfor ve potasyum gübreleri ile gübrelenir. Dekara 1,5 - 2 ton çiftlik gübresi, 40 - 50 kg potasyum klorür, 20 kg potasyum sülfat ve iyi çiçeklenmesi için de, en geç mart ayında, dekara 40 - 50 kg süperfosfat gübresi verilir. Kozalakların iyi gelişmesi için çiçeklenmeden hemen önce veya sonra dekara 15 - 20 kg sodyum nitrat atılmalıdır. Özellikle çiçeklenme dönemi dışında su verilir. İlkbaharda toprak altı gövdesinin üst kısmından, toprak üstüne çıkan sürgünler ve yan filizler budanır.

Ş. O. bitkisi yüksek boylu bir bitki olduğundan, boylarına göre direk, herek veya demirden ince sırıklar 10 - 12 m aralıklarla dikilir, tepelerinden 3 mm lik demir teller gerdirilir. İnce iplerin bir ucu bitkilerin yanlarına çakılan kazıklara, diğeri de tele bağlanır. Sürgünler bu iplere sardırılır.

Ş. O.'larına mantar ve virüs hastalıkları arız olur. Bazı haşereler (örnek olarak yaprak biti, kırmızı örümcek ve thripsler) kurak ve sıcak şartlarda zarar verirler. Ş. O. mildiyösü de önemli bir hastalıktır. Haşere ve hastalıklara karşı zamanında gerekli mücadele yapılır.

Ş. O. kozalakları tam olum devresinde hasat edilir. Kozalakların tam olum durumu, sarımtırak - gri veya yeşil renkte olduğu, gevrekleştiği zamandır. Parmakla ezildiğinde kuruca, yapışkan gibidir ve hoş bir kokusu vardır. Bu devrede kozalaklarda lupilin miktarı en yüksek düzeydedir ve eterik yağları ihtiva ederler. Olmamış kozalaklar küçük boydadır ve rutubet miktarı fazla, lupilin miktarı az durumdadır. Geçkin olum devresindeki kozalaklar koyu sarı veya kırmızımtırak renk alır ve kolayca dökülür.

ŞERBETÇİ OTU : Sürgünlerin sarılmasını sağlayan çardak

Ş. O.'ları makine veya elle toplanır. Toplama ağustosun ortasından eylül ayının sonlarına kadar devam eder. Ş. O.'ları güneşte, sergide veya özel kurutma tesislerinde kurutulur. Yaş kozalakların uzunluğu 2 - 3 cm, genişliği 1,5 - 2 cm arasındadır. Yaş Ş. O.'unda rutubet en çok % 80, kuru Ş. O.'larında ise % 10 kadardır.

ŞERBETÇİ OTU : Kozalakları

Ş. O. memleketimizde Türk standartlarına göre piyasaya yaş ve kuru olarak iki şekilde arz edilir. Yaş ve kuru Ş. O.'ları temiz, sağlam, insan sağlığına zararlı olmayan ve içindeki türünün özelliklerini bozmayacak nitelikte uygun malzemeden yapılan ambalajlar içinde piyasaya sunulur. Ürünün fazla dayanması, güzel bir renk alması için kükürtleme yapılır. Dekardan ortalama 80 - 100 kg kuru ürün alınır. Yaş Ş. O.'ları ambalajlara bastırılmadan, kuru Ş. O.'ları ise preslenerek konulmalıdır. Ambalaj ağırlıkları 80 kg ı geçmemelidir.

Türkiye'de 1973 yılında 1 557 dekar alandan 440 ton yaş, 97,3 ton kuru Ş. O. ürünü elde edilmiştir. 1980'de ise 4 700 dekar alandan 1 850 ton yaş ve 437 ton kuru Ş. O. ürünü üretilmiş bulunmaktadır. Tarım ve Orman Bakanlığı bu ürünün çoğaltılması için gerekli tedbirleri almaktadır.

ŞEREF HAN (Kerehrud, İran 1543 - Bitlis 1604), Bitlis hâkimi, *Şerefnâme* yazarı. Babası Şemseddin Beyin, Bitlis'in Ulama Paşa'ya verilmesi ve Malatya sancağına gönderilmesi üzerine Osmanlı hükümetine gücenerek Şah Tahmasb'ın emrine girmesi ve Musullu aşireti beyi Emir Han'ın kızıyla evlenmesi sonucu Ş. H., Kum civarında Kerehrud kasabasında doğmuştur. Şah Tahmasb'a intisap etmiş, babasının ölümü üzerine Ruzegî aşireti reisi olmuştu. Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra Şah II. İsmail'in cülûsunda 1576'da Kazvin'e çağrıldı. Rakipleri onu Nahçevan hâkimliği ile Kazvin'den uzaklaştırdılar. Ş. H. Bitlis'in tekrar kendisine verilmesi şartıyla Osmanlı hizmetine geçmeye talip oldu. Van beylerbeyinin aracılığı ile isteği gerçekleştirildi ve ocak 1578'de Bitlis'e döndü. İran savaşlarında Osmanlı saflarında hizmetlerde bulundu. Ağustos 1597'de Bitlis hâkimliğini oğlu Şemseddin Bey'e terk ederek, bundan sonra *Şerefnâme*'yi yazmakla ömrünü geçirdi. Bu eser İran kaynaklarına ve sözlü rivayetlere dayanmaktadır. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEREF HANIM (İstanbul 1809 - İstanbul 1861), Türk kadın şairi. Müderris ve şair Mehmed Nebil Bey (ölm. 1820)'in kızıdır. Nebil Bey, ana tarafından Şeyhülislâm Reis-zâde Mustafa Âşir Efendi (ölm. 1804)'nin torunudur. Âşir Efendi de şairdi. Bu yüzden Ş. H.'ın yetişmesi için gerekli olan kültür ortamını aile çevresinde bulduğu söylenebilir. Onun hayatı ve yetişmesi hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur. İbnül Emin Mahmut Kemal, *Son asır Türk şairleri* [1939]'inde Ş. H.'ın Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhi Osman Selâhaddin Efendi'ye derviş olduğunu bildirmiştir. Bu husus, Ş. H.'ın basılı *Divan* [1867]'ında Mevlânâ ve Mevlevîlik hakkındaki methiyelerinden de anlaşılmaktadır.

Divan'da Sadrazam Âlî Paşa (ölm. 1871) için iki kaside ve kendisine maaş bağlanması dolayısıyla yazdığı bir teşekkür kıtası bulunmaktadır. Ancak,

Nâ-merd olayım söyler isem ind-i Hudâ'da
Şimden gerü târîh ü kasîde kübeâya

beytinden, gördüğü ilginin sürekli olmadığını anlıyoruz. (İ. Ünver)

ŞEREFE: bk. MİNARE.

ŞEREFİYE: 1. Belediyelerin bayındırlık işleri veya kamulaştırma gibi sebeplerle değeri artan gayrimenkullerin sahiplerinden gayrimenkulün eski kıymetiyle yeni kıymeti arasındaki fark üzerinden aldığı değerlenme resmi. 1 temmuz 1948 tarih ve 5237 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu'nun 16. maddesine göre, kamulaştırma sebebiyle sokağın veya belde bahçelerinin veya meydan yahut yeşil alanın yüzüne çıkmak veya sokağa olan yüzü artmak veyahut rıhtımlar, küçük limanlar, parklar, spor alanları, vapur iskeleleri tesis veya inşa edilmek veya yüzünde bulunduğu yolların genişlemesi gibi sebeplerle değerleri artan gayrimenkullerden, takdir edilecek olan eski rayiç değeri ile yeni rayiç değeri arasındaki farkın yarısı değerlenme resmi olarak alınır.

2. Bir işletmenin ticaret alanındaki başarısı, müşteriler nezdindeki itibarı, varlığının eskiliği ve devamlılığı gibi faktörler dolayısıyla kazandığı manevî değer. Bu değer, işletmenin satın alınma veya devir bedelini yükselten bir unsurdur. (E. Korur)

ŞEREFLİ KOÇHİSAR, Ankara iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 2 457 km², nüfusu 78 321 (1980)'dir. 93 köyü, belediyesi bulunan 5 yerleşme yeri vardır. İlçe merkezi Ş. K.'ın nüfusu 22 208'dir.

İlçenin doğusunda Kırşehir, güneyinde Niğde illeri, kuzeyinde Bâla ilçesi, batısında Konya ili arazisi ile Tuzgölü vardır. Doğu sınırında Hirfanlı baraj gölü uzanır. Ş. K. eski ilçelerdendir. Önceleri Espkeşan adıyla anılmış, merkezi İnevi köyü olmuştur. Şimdiki Ş. K. burasının bucağı iken, zamanla gelişerek ilçe olmuş, ilçe merkezi küçük bir şehir durumuna gelmiştir.

İlçe arazisi, Tuzgölü kıyıları boyunda düzlük ve hafif dalgalı (900 - 1 000 m), doğuda tepelik ve platolar görünüşündedir (1 200 - 1 300 m). İlçenin batısında Karaburun yarımadası (1 145 m), göle doğru bir çıkıntı halinde uzanmıştır. Göl kıyısı boyunda Dördüncü Zaman arazisi, hemen yanında bir fay çizgisinin geçtiği Eosen flişi arazisi, bunun doğusunda ortasından Peçenek Çayının uzandığı Neojen devri tabakaları, daha doğuda Ağaçören (eski adı : Panlı) yöresinin granit arazisi, yine doğuda Kızılırmak vâdisine (şimdiki Hirfanlı baraj gölü) uzanan bölümde Neojen ve yer yer Mezozoik ofiolitli seri arazisi uzanır.

İlçe merkezinin bulunduğu yer, 975 m yüksekliktedir. İlçenin başlıca akarsuları, doğu sınırında Kızılırmak ve Tuzgölüne dökülen Peçenek Çayı'dır. Gölleri ise, batıda Tuzgölü ve doğusunda Hirfanlı baraj gölüdür.

İlçe arazisi Türkiye'nin en kurak yerlerindendir. Bu bakımdan arazi bozkır halindedir. Yıllık ortalama yağış 349 mm dir. Bu yağışın çoğu kışın (150 mm), bir miktarı ilkbaharda (110 mm), geri kalan güzün olur. Yaz ayları kuraktır (temmuzda 5 mm, ağustosta 3 mm). Kar örtüsü 5 - 10 cm yi bulur. En düşük sıcaklıklar —13°C iner, en yüksek sıcaklık 36°C ı bulur.

İlçede başta gelen geçim kaynağı tarım (en çok tarla tarımı) ve hayvancılıktır. Zenginliklerinden biri de Tuzgölü kıyısındaki Kaldırım Tuzlası'ndan elde edilen ve başka yerlere de gönderilen tuzdur. İlçede tarla arazisi 130 000 hektardır (bunun 7 000 hektarı sulak, geri kalanı kıraçtır). Bağlar 2 000 hektar, meyve ve sebze (özellikle fasulye) bahçeleri 2 100 hektardır. Çiftçilik, eski usullerle yapılmakta ise de (çift hayvanı olarak 13 000 öküz, 10 000 at ve eşek), modern tarım âletleri (traktör, biçerdöver, traktör pulluğu) de çoğalmıştır.

İlçede 107 000 koyun, 46 000 tiftik keçisi, 17 000 sığır, 4 000 manda beslenir. Kıl keçisi ise azdır (1 200). İlçenin 32 köyünde eski ve yeni kovanlardan (1 400) yılda 8 000 kilodan çok bal elde edilir. En çok buğday elde edilir, karpuz,

ŞEREFLİ KOÇHİSAR : Bir görünüş

kavun da çok yetiştirilir. Yapağı ve tiftik elde edilir, başka yerlere gönderilir. Suyu soğuk tutan testileri çevre illerine satılır. Köylerde kilim dokunur. Mandıralarda en çok beyaz peynir yapılır. Boğazbağları çevresindeki linyitler yakacak olarak kullanılmıştır.

İlçe merkezi olan Ş. K., göl kıyısından 8 km içeride, göl kıyısı ovası ile platonun bitiştiği yerdedir. Ankara'yı Aksaray üzerinden Adana'ya bağlayan asfalt kara yolunun üzerinde bulunuşu, gelişmesini sağlamıştır. Ankara'ya uzaklığı 148 km dir. Ağaçören bucağına ve Kaldırım Tuzlasına (10 km) iyi yollarla bağlıdır. Kulu ve Aksaray üzerinden Konya'ya bağlanmıştır. Belediyesi 1901'de faaliyete geçen şehrin imar planı, elektriği, içme ve kullanma suyu, çarşısı, haftalık eşya ve hayvan pazarı, mayıs ayında açılan panayırı vardır. Lise, orta okul, akşam kız sanat okulu, ilk okullar (köylerde 85 ilk okul) vardır. Çoğu 1 - 2 katlı, kerpiç yapılı ve düz damlı olan evlerden başka, birkaç katlı modern yapılar da çoğalmıştır. (R. İzbırak)

ŞEREFNÜMÂ (Far. = şeref gösteren), Türk musikisinde bir mürekkep makam. 1890'da yapılan Şeref-i Hamîdî'ye 1910'larda verilmiş addır. Makamdan elimizde 13 parça vardır. Son dizi ile yegâh (re) perdesinde durur; tiz durağı olan nevâ (re), Hicâz'ın da güçlüsüdür. Güçlüleri, birinci derecede dügâh (la), ikinci derecede nevâ (re) perdeleridir. Ezgi - Arel ekolü bu karışık makamdan hoşlanmıştır. Elimizdeki örnekler arasında : Ezgi'nin Peşrev ve Saz Semâîsi ("Gurûbda"), I ve II. Hafif Besteler'i, Nakış Aksak ve Yürük Semâîler'i; Arel'in Âyîn'i, Durak'ı; Alnar'ın 9 sayılı Saz Semâîsi anılabilir.

ŞEREMETEV, Boris Petroviç (1652 - Moskova 1719), Rus mareşali ve diplomatı. 1686'da Polonya ile yapılan barış antlaşması görüşmelerine katılmış, 1695'te girişilen 1. Azak seferinde yararlık göstermiştir. 1697 - 1698 yıllarında Polonya, Avusturya ve Malta'da yarı resmî bir gezi yapmıştır. 1706' da Astrahan ayaklanması (1705 - 1706)'nın bastırılmasında görev almıştır. 1700 - 1721 yıllarında Kuzey Savaşının belli başlı muharebelerine katılmıştır. 1700 yılında Narva'da yaptığı başarısız savaştan sonra Erestfer, 1702'de de Hummelshof zaferlerini kazanmıştır. XII. Karl'ın Rusya'ya karşı açtığı savaşta (1708) A. D. Menşikov'la birlikte Rus ordusunu yönetmiştir. Poltava Savaşı (1709)'nda Rus ordusunun merkez birliklerini komutası altında tutmuştur. 1711 Prut Seferinde Rus ordusunun başkumandanlığını yapmıştır. Bk. PRUT SEFERİ.

ŞERH (Ar. *şerh* = açma, ayırma), bir metnin iyice anlaşılmasını sağlamak amacıyla, gerekli kelimelerini, deyim ve terimlerini çağının bilim ve edebiyat anlayışı içinde yorumlayarak yapılan açıklama. Türk edebiyatında edebî metin Ş.'leri, o metinde geçen kimi kelimelerin gerçek ve mecazlı anlamlarını açıklama, mazmunları çözümleme, deyim ve terimlerin türlü bilim dallarıyla olan ilişkilerini belirtme, metin eğer manzum ise veznini, nazım şekli ve türünü, edebî sanatlarını gösterme yöntemiyle yapılmıştır. Manzum metin Ş.'lerinde genellikle şu yol izlenmiştir : Önce her beytin aslı verilmiş, yabancı bir dilde ise Türkçeye çevirisi yapılmış, sonra da metin Ş. edilmiştir. Metin Ş.'leri yapılırken, konunun niteliğine göre, *Kur'ân*, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf gibi dinî bilimler, çeşitli ulusların mitolojileri, peygamber kıssaları, tarihî ve efsanevî kişilerin, din, tarikat ve tasavvuf ulularının menkıbeleri, çağın gelenek, görenek ve inançları da göz önünde tutulmuştur.

Bir metni Ş. eden yazara *şârih* adı verilir. Ş.'ler, el yazması kitapların sayfa kenarlarında, asıl metnin çevresini bir kuşak gibi saran ve bu amaç için bırakılan boşluğa yazılırdı. Ş.'ler, asıl metinden ayrı olarak da yazılabilirdi. Bu tür Ş.'lerden başka, aynı metin için yapılan ve *hâşiye* adı verilen açıklamalar da vardır. Bu açıklamaları yapan yazarlara *muhaşşi* denir. Hâşiyeler de, el yazması kitap sayfalarında Ş.'lerden sonra yine bu amaç için ayrılmış boşluklarda yer almıştır. Bir metin için yapılmış bu tür hâşiyeler, metnin Ş.'inin Ş.'i niteliğinde olurdu. Başka bir deyişle Ş. bütün metnin, hâşiye ise, ancak bazı bölümlerin açıklanması niteliğindeydi.

Arap, İran ve Türk edebiyatlarında edebî, dinî ve tasavvufî pek çok ünlü esere Ş. ler yazılmış, bunlardan Arapça ve Farsça olanların büyük bir çoğunluğunun da Türkçeye çevirileri yapılmıştır. (C. Dilçin)

ŞERİA MUHAREBESİ, I. Dünya Savaşında Osmanlı devletinin Arap topraklarındaki kaderini tayin eden savaş. I. Dünya Savaşının son yılında bir Alman generali (General Erich von Falkenhayn, b. bk.), Irak da dahil bütün Arap cephesi Yıldırım Orduları Grubu komutanlığına atanmıştır. Komutasına, Filistin cephesini tutan Von Kress komutasındaki VIII. ordu, Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) komutasındaki Haleb'de yerleşen VII. ordu, Irak'ta Halil Paşa komutasındaki VI. ordu ve Şam'da bulunmakla beraber Yemen, Asir ve Hicaz ile Kudüs bölgesinden sorumlu bulunan IV. Kolordu komutanı Bahriye nazırı Cemal Paşa verilmişlerdir. Ancak, Falkenhayn Türkiye'ye hizmet için değil, Araplara dayanarak bir Alman sömürge imparatorluğu kurmak hayali ile gelmişti. Bu sebeple Bağdad'ı işgal etmiş bulunan ve çok yakında Suriye'de de taarruza geçmesi beklenen İngiliz - Fransız ortak saldırısına karşı elindeki kuvvetleri ve pek değerli olan fakat Türkleşmekle tahkir ettiği Von Kress, Cemal Paşa, Halil Paşa ve özellikle Mustafa Kemal Paşa gibi değerleri hiçe sayarak sırf Alman kurmaylarından oluşan bir karargâh ile kendi bildiğine Arap eşraf ve ayanı ile gelecek Alman hâkimiyeti konularında anlaşmalar kurmak çabasına düşmüştü. Onun bu faaliyetini ve Türk menfaatlerine ters düşen girişimlerini ilk kez Mustafa Kemal Paşa sezdi. Cemal Paşa'yı da görüşlerine katan Mustafa Kemal Paşa, Başkumandan vekili Enver Paşa'ya verdiği iki raporda hem orduların durumunu, hem de Falkenhayn'ın tutumunu eleştirerek, cephenin bir düşman taaruzu ile birlikte çökeceğini ve bunun Toroslara dek dayanacak bir bozgun şeklinde sonuçlanacağını bildirdi. Ne var ki Enver Paşa bu raporlara gerekli ilgiyi göstermedi ve Şeria ırmağının doğu yanının, Falkenhayn tarafından sırf Hristiyanlığın kutsal bir şehri olan Kudüs önünde bir savunmaya meydan bırakmamak için adeta boş bırakması sonucu İngiliz generali Allenby, 31 ekim 1917'de başlattığı taarruzla Şeria vadisinin doğu yakasından Osmanlı savunma kuvvetlerine saldırdı. 6 kasımda İngilizler, Osmanlı savunma hatlarını yardılar. 8 kasımda Osmanlı orduları çözüldü ve bütün Filistin ve Suriye'nin boşaltılması ve bozgun halinde kuzeye çekilme başladı. İngiliz ve Fransızlarla birleşen Suriye ve Filistin Arapları da bu bozgunu çok ağır şartlarda sonuçlandırmak için ellerinden geleni yaptılar. İşin sonunda Ş., Türk ordularının ve Osmanlı devletinin kaderini, Alman menfaatlerini hesap eden ve bunu da emrindeki Türk komutanlara hakaret edercesine söylemekten çekinmeyen bir Alman generaline bırakan, yanlış görüşlere sahip Türk yöneticilerinin affedilemeyecek bir sonucu olmuştur (Atatürk'ün raporları için bk. Y. Hikmet Bayur, *Atatürk. Hayatı ve eseri.* Ankara 1963). (İ. Parmaksızoğlu)

ŞERİAT, insanı bir ırmağa, su içilecek bir kaynağa ulaştıran yol. Dinde, müminleri hidayete erdirecek olan ve Allah tarafından vazedilen hükümlerin bütünü. Kelime bu mânasıyla, "yol, su akan oluk" mânasında kullanılan *şerî, şir'a, meşra'* veya *meşra'a* kelimelerinin müteradifi olur; ancak ıstılahta Ş., diğerlerine nisbetle daha çok şöhret kazanmış, bütün emir ve yasakları ve sair hükümleriyle "İslâm dini" karşılığında kullanılmıştır. Buna göre, *İslâm Ş.'ı* denildiği zaman, daima, Allah'ın Peygamberi vasıtasıyla insanlara gönderdiği İslâm dini anlaşılır.

Kelimenin ıstılah mânasındaki kullanılışına, *Kur'ân*'ın Mekke'de nâzil olan sûrelerinde de rastlanır. "Ş. sûresi" de denilen Câsiye sûresinin 18. âyetinde "Sonra seni bu işte bir Ş. üzerine (memur) kıldık ki ona uy, bilmeyenlerin heveslerine kapılma" denilmiştir. Yine Mekke'de nâzil olan Şûrâ sûresinin 13. âyetinde "Allah, dini doğru tutmanız ve onda ayrılığa düşmemeniz hususunda Nûh'a tavsiye ettiği, sana vahyettiğimiz, İbrahim'e, Mûsâ'ya ve Îsâ'ya tavsiyede bulunduğumuz dinle ilgili hususları size Ş. olarak koydu", aynı sûrenin 21. âyetinde de Âhırette nasîbi olmayanlara hitaben "Yoksa onların, Allah'ın izin vermediği hususlarda kendileri için dinden Ş. koyan ortakları mı var?" denilmiştir. Medîne'de nâzil olan Mâide sûresinin 48. âyetinde ise, Ş. kelimesi yerine, onun müterâdifi olarak *şir'a* kelimesi kullanılmış ve Hz. Peygambere hitaben, daha önceki peygamberler de söz konusu edilerek her biri için bir Ş. ve bir yol konulduğu belirtilmiş, böylece her peygamberin kendi devrine has bir Ş.'ı bulunduğu işaret olunmuştur. Bu âyetlerden anlaşıldığı gibi, Ş., Allah'ın kulları için vazetmiş olduğu dinî hükümlerin hepsini içine alan bir kelimedir. Bu hükümleri vazedenin bizzat Allah olması itibariyle O'na *Şârî'-i Mubîn* denildiği gibi, onları insanlara tebliğ etmesi itibariyle Hz. Peygambere de *Şârî'* denilmiştir. Dinî ıstılahta çok duyulan *ahkâm-ı şer'iyye* sözü, "Allah tarafından vazolunan Ş. hükümleri" mânasına gelir. *Teşrî* ise, "Ş. vazetmek, hüküm veya kanun koymak" demektir.

Hüküm (ç. ahkâm), Şâri'in, mükelleflerden bir şeyin yapılmasını veya yapılmamasını istemek, yahut da yapıp yapmamak hususunda onları serbest bırakmak maksadıyla onlara yönelttiği hitaptır. Meselâ *Kur'ân*'da "Namazı kılın", "Zekâtı verin", "Akidleri yerine getirin" şeklindeki emirler, yahut "Anaya babaya karşı üf bile deme", "Zinaya yaklaşmayın" şeklindeki nehiy (yasak)'ler, yahut da "Yeryüzünde dolaşırken namazı kısaltmanızda sizin için bir beis yoktur" şeklindeki insanı yapacağı işte serberst bırakan ifadeler, Allah'ın mükelleflere yönelttiği hitaplardandır ve yukarıda verilen tarife göre bu hitaplardan her biri birer hükümdür. Hükümler, bu örneklerde olduğu gibi herhangi bir sebep veya şarta bağlı olmaksızın her mükellefin yapması veya sakınması gereken işleri bildirmesi dolayısıyla *teklîfî*, yahut bir sebep, şart veya engele bağlı olarak konuldukları için *vaz'î* olurlar. Meselâ "Erkek hırsızın ve kadın hırsızın ellerini kesin" (Mâide sûresi, 38) emri, Allah'ın *Kur'ân*'da mükelleflere yönelttiği bir hitaptır ve el kesmekle ilgili bir hüküm getirmiştir. Ancak, bu hüküm bir sebebe bağlıdır ve bu sebep de hırsızlıktır; hırsızlık, ellerin kesilmesi için sebep kılınmıştır. Bu sebep olmadan el kesmekle ilgili hükmün yerine getirilmesi mümkün değildir. "Gücü yetene Beyt (Kâbe)'i haccetmesi Allah'ın insanlar üzerindeki hakkıdır" (Âl-i İmrân sûresi, 97). Bu âyette mükelleflerin haccetmeleriyle ilgili bir hüküm getirilmiştir; ancak, bu hüküm şarta bağlıdır ve gücün yeterli olası, haccetmek için şart kılınmıştır. Bu şart yerine gelmedikçe, yani para, sağlık v.b. yönünden yeterli güç bulunmadıkça haccetmek imkânı yoktur. Hz. Peygamberin bir hadîsinde "Kaatil varis olamaz" denilmiş ve bir hüküm vazedilmiştir. Bu hüküm verasetle ilgilidir ve öldürme fiili, mîrasa hak kazanmada engel kılınmıştır. Akrabalık mîras almak için bir sebep teşkil ederse de, akrabalardan biri kaatil olursa, onun mîras alması mümkün değildir,

Hükmün yukarıda verilen ve Şâri'in mükelleflere bir işin yapılıp yapılmamasıyla ilgili hitabı olarak belirtilen tarifi usulcülere göredir. Fıkıh âlimleri ise, hükmü, bu hitabın neticesi olarak tarif etmişlerdir. Meselâ "Namazı kılın", "Zekâtı verin", "Akidleri yerine getirin" hitapları usulcülere göre birer hükümdür; fıkıh âlimleri ise, bu hitapların birer emir olduklarını ve her emrin *vücûb* ifade ettiğini söyleyerek vücûba hüküm demişlerdir. Buna göre, "Namazı kılın" emrinden çıkarılması gereken hüküm, namaz kılmanın *vâcib* (farz) olmasıdır. Diğer emirler de bunun gibidir. Nehiyler ise *hurmet* ifade ederler. Zinaya yaklaşmaktan nehiy, yaklaşma fiilinin haram olmasını gerektirir. O halde zina hakkında Şâri'in koyduğu hüküm, onun haram oluşudur.

Teklifî hükümler beş kısma ayrılmıştır :

1. *Vâcib :* Büyük çoğunluğa göre *farz*'la aynı mânada kullanılan bu kelime, Şâri' tarafından yapılması kesinlikle istenen şeydir. Onu terk edenler günah işlemiş olurlar ve Allah tarafından cezalandırılırlar.

2. *Mendûb :* Şâri'in kesin olmamakla beraber yapılmasını istediği şeydir. Bu bakımdan yapılması yapılmamasından hayırlı olan iş diye tarif edilir. Yapan sevap kazanır; fakat yapmadığı zaman günah işlemiş sayılmaz.

3. *Haram :* Şâri' tarafından yapılmaması kesinlikle istenen şeydir. Yapan kimse günah işlemiş ve cezayı hak etmiş olur.

4. *Mekrûh :* Yapılmaması istenen şey olmakla beraber haramdaki gibi kesin değildir. Yapılmaması yapılmasından hayırlı olan şeyler hakkında kullanılır. Mekrûh olan bir işi yapmaktan uzak duran kimse sevap kazanır; fakat yaptığı zaman yerilse bile cezaya müstahak olmaz.

5. *Mubah :* Şâri'in, mükellefleri yapıp yapmamakta serbest bıraktığı şeylerdir. Bunlar, yapılsa da yapılmasa da insana ne sevap kazandırırlar, ne de onu günaha sokarlar.

Şer'î ahkâmın açıklanan bu mânası göz önünde bulundurulursa, Ş. koyma (teşrî') işinin yalnız Hz. Peygamberin hayatında mümkün olabileceği anlaşılır. Çünkü hüküm koyma kuvveti yalnız onun elindedir. Allah bu kuvveti yalnız ona vermiştir. Bununla beraber, Hz. Peygamberin vefatından sonra bazı sahabenin ve daha ileriki devirlerde müctehid imamların kıyas ve ictihad yoluyla vazettikleri hükümlere *ahkâm-ı fıkhiyye* denilirse de, bu hükümlerin dayanağını şer'î esasların teşkil etmesi dolayısıyla bunlar da ahkâm-ı şer'iyyeden sayılmışlardır.

Ş. hükümlerinin konulması, hakkında hüküm bulunmayan meselelere ait hükümlerin bilinmesine yardımcı olan birtakım esas ve kaidelere işaret edilmesi ve kaynaklarının belirlenmesi, Hz. Peygamberin hayatından 22 yıl ve birkaç aylık bir süreyi kapsar. Bu süre içinde "Bugün size dininizi ikmal ettim; nimetimi tamamladım ve sizin için İslâm'ı din olarak seçtim" (Mâide sûresi, 3) meâlindeki âyetle de belirtildiği gibi, İslâm Ş.'ı tamamlanmış bulunmaktadır. Şu var ki bu Ş.'ın tamamlanması, Hz. Peygamberin hayatında da görüldüğü gibi, iki devrede gerçekleşmiştir. Birincisi, onun Allah tarafından Peygamber olarak göreve davet edilişinden Medîne'ye hicretine kadar geçen 12 yıl ve birkaç aylık Mekke devri, ikincisi ise, Medîne'ye hicretinden vefatına kadar geçen ve takriben 10 yıl süren Medîne devridir. Mekke devrinde Müslümanlar sayıca az, kuvvetçe zayıf idiler. Bu sebeple, İslâm'a girmeyen ve yeni dini gelecekleri için tehlike sayan Mekkeli müşriklerin eza ve cefaları, çeşitli hile ve desiseleri karşısında kendilerini koruyabilecek bir varlık gösteremiyorlardı. Hz. Peygamber de bu devrede davetini Allah'ın birliği (tevhîd) ve halkın putlardan uzaklaşarak bu birliğe yönelmesi üzerinde yoğunlaştırmıştı. Bu sebepledir ki Mekke devrinde İslâm Ş.'ına ait amelî hükümlerin vaz'ı mümkün olmadığı gibi, zaten Müslümanların bir "ümmet" olmaktan ziyade fert olarak hayat sürdüren zayıf bir cemaat halinde bulunmaları dolayısıyla amelî hükümlere ihtiyaç hasıl edecek bir sebep de mevcut değildi. Nitekim Mekke'de nâzil olan sûreler tetkik edilecek olursa, bu sûrelerde amelî ahkâm âyetlerinden ziyade akaide, yaradılışa ve geçmiş milletlere ait ibret verici kıssalara rastlanır.

Medîne devri, Mekke devrinden çok farklıdır. Bu devirde İslâmiyet kuvvetlenmiş, Müslümanlar sayıca çağalıp bir "ümmet" teşkil ettikleri gibi, yeni bir devlet kurmuş olmaları dolayısıyla halledilmesi gereken yeni birtakım meselelerle de karşılaşmaya başlamışlardır. Bu sebeple Medîne devri, evlenme, boşanma, veraset, borçlar, cezalar v.b. ile ilgili ahkâmın ortaya çıktığı bir devir olmuştur. Nitekim *Kur'ân*'dan akaid, ahlâk ve kasas âyetleri yanında, ahkâm âyetlerini de içine alan Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, Tövbe, Nûr ve Ahzâb gibi sûrelerin bu devirde nâzil olduğu görülür.

Bu devirde teşrî'î kuvvet, yalnız Hz. Peygamberin elinde bulunuyordu. Hiçbir Müslüman, ne kendisiyle ne de başkasıyla ilgili olarak ortaya çıkan bir mesele hakkında hüküm koyma kuvvetine sahip değildi. Esasen Hz. Peygamberin aralarında bulunması ve herhangi bir meseleyle karşılaştıkları zaman ona kolayca baş vurabilmeleri, ictihadlarıyla fetva vermelerine yahut hüküm çıkarmalarına ihtiyaç bırakmıyordu. Hz. Peygamber, kendisine arz edilen mesele hakkında ya daha önce nâzil olmuş bir âyete istinaden yahut da bir âyet mevcut değilse kendi ictihadıyla hüküm veriyor ve bu hüküm artık Müslümanlar için uyulması gereken bir kanun oluyordu. Hz. Peygamberin bir mesele hakkında hüküm koyması da teşri'den, yani Ş. vazetmekten başka bir şey değildi. Şu var ki, Hz. Peygamber ictihadında yanılmış olursa, kendisine indirilen bir veya birkaç âyetle bu hata düzeltiliyor ve yanlış bir hüküm konulmasına meydan verilmiyordu. Bu bakımdan Hz. Peygamber devrinde teşrî'in kaynağı tamamen ilâhî idi ve bazı hükümler Hz. Peygamberin ictihadına dayanmış olsa bile bunlar Allah tarafından vahiy yoluyla tasvip ediliyordu.

Hz. Peygamber devrinde Ş. ahkâmının vaz'ında istinat edilen umumî prensipler dikkat çekicidir. Bu prensiplerin başında, İslâm toplumunun tedricî gelişmesi göz önünde bulundurularak Ş. ahkâmının da bu gelişmeye uygun bir şekilde vazedilmiş olması gelir. Nitekim *Kur'ân* ve hadîs metinleriyle vazedilmiş olan bu hükümlerin tamamı bir anda değil, fakat 22 yıllık bir süre içinde ve ihtiyaç hasıl olduğu zamanlarda vazedilmiştir. Böylece, hem zaman zaman konulan bu hükümlerin cemiyet tarafından daha kolay anlaşılması ve benimsenmesi sağlanmış, hem de emir ve nehiy (yasak)'lerin teklifinde gözetilen yumuşaklık dolayısıyla cemiyetin bunlara kolayca uyması sağlanmıştır. Meselâ ilk zamanlarda belirli rikâtlarda beş vakit namaz farz kılınmamış, fakat sadece sabah ve akşam vakitlerinde mutlak bir salât istenmiştir. Bunun gibi, İslâm'dan önce Arapların çok kullandıkları sarhoş edici içkiler de İslâm'ın ilk devirlerinde hemen yasaklanmamış, fakat yasakla ilgili hükümler derece derece ağırlaştırılarak Müslümanların içkiyi kolayca bırakabilecekleri bir duruma gelmeleri sağlandıktan sonra içki haram kılınmıştır.

Ahkâm vaz'ında göz önünde bulundurulan ikinci prensip, konulan hükümlerin azlığıdır. Cemiyet tarafından daha kolay benimsenmesini sağlamak için yalnız ihtiyaç duyulan hallerde hüküm vazedilmiş, fakat çıkması muhtemel hâdise veya meseleler için hüküm konulması cihetine gidilmemiştir. Bu sebepledir ki Hz. Peygamber Müslümanlara çok soru sormamaları ve her soru için bir hüküm konulmasına sebep olmamaları tavsiyesinde bulunurdu. Çünkü bazan bir soru, sorulan şey hakkında farz veya haram hükmünün konulmasına yol açıyordu. Halbuki hakkında farz veya haram hükmü verilmemiş olan şeyler için ibaha hükmü câridir; yani Müslümanlar onları yapıp yapmamakta serbesttirler.

İslâm Ş.'ındaki üçüncü prensip, kolaylık ve hafifliktir. Hüküm konulmasında Müslümanlar için daima kolay olan seçilmiş, hiçbir surette zorluk veya güçlük gözetilmemiştir. *Kur'ân*'daki "Allah size kolaylığı murad eder; güçlüğü murad etmez", "Allah sizin (yükünüzü) hafifletmek ister" gibi âyetler de bunu gösterir.

Dördüncü prensip, ahkâmın cemiyetin mesalihine uygun düşmesidir. Çünkü hüküm vaz'ından maksat halkın faydasına olan bir şeyi gerçekleştirmektir. Bu sebepledir ki gerek *Kur'ân*'da gerek Hz. Peygamberin hadîslerinde gelen bazı hükümler, toplumun gelişmesi ve şartların değişmesi üzerine nesh veya iptal edilmiş ve onların yerine, halkın mesalihine uygun yeni hükümler getirilmiştir.

22 yıllık süre içinde bu dört prensibe bağlı kalınarak gerek *Kur'ân*'la gerek hiçbir zaman ilâhî kontroldan uzak tutulmayan Hz. Peygamberin hadîsleriyle hem *itikadî*, hem *ahlâkî*, hem de *amelî* ahkâm vazolunmuş, aynı zamanda ileriki devirlerde ihtiyaç hasıl oldukça yeniden vazedilecek hükümler için kendilerine baş vurulacak birtakım usul ve kaideler getirilmiştir. İslâm Ş.'ı, Mekke devrinde önce itikadî ve ahlâkî ahkâmın vaz'ıyla başlamış, Medîne devrinde ise, ibadet, evlenme, boşanma, vasiyet, veraset, ticaret, borçlar, cezalar v. b. gibi "fıkıh"ın konusunu teşkil eden amelî hükümlerin konulmasıyla tamam olmuştur.

Hz. Peygamber vefat ettiği zaman, Müslümanlara, bu ahkâmı içinde toplayan bir Kitap *(Kur'ân)* ile Sünnet (hadîs)' ini bırakmıştır. Nitekim kendisi de bunu "Size iki şey bıraktım; bunlara sarıldığınız müddetçe dalâlete düşmeyeceksiniz: Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin Sünneti" sözüyle ifade etmiştir. Vefatından sonra Müslümanlar bu iki kaynağa baş vuracaklar ve karşılaştıkları meselelerin hallinde bu iki kaynaktan faydalanacaklardı. Fakat sahabîler bu baş vurma işinde bazı müşkille karşılaştılar. Önce, hepsi *Kur'ân* ve Sünnet ahkâmının delâlet ettikleri mânaları anlamak hususunda aynı derecede ehil değillerdi. Diğer taraftan *Kur'ân*, bazı sahabîlerin ellerinde yazılı olarak bulunsa bile Sünnet henüz tedvîn edilmemişti. Buna ilâveten, Hz. Peygamber devrinde yalnız ihtiyaç duyulan hallerde hüküm vazediliyor, fakat olabilecek meseleler için hüküm konulmuyordu. Bu sebeple Hz. Peygamberin vefatından sonra da gelişmekte devam eden toplumun karşısına yeni yeni meseleler çıkıyor, fakat bazan bu meselelerin halline yardımcı olacak hükme *Kur'ân* ve Sünnette rastlanmıyordu. İşte bu sebepler dolayısıyla, başta ilk dört halîfe (Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali) olmak üzere *Kur'ân* ve Sünneti iyi bilen sahabîler fetva görevini üzerlerine aldılar. Kendilerine herhangi bir meseleden sorulduğu, yahut bir müşkil arz edildiği zaman *Kur'ân* veya Sünnette buldukları delillerle soruyu cevaplandırıp müşkili halletiler. *Kur'ân* ve Sünnette hüküm vermelerine yardım edecek bir delil bulamadıkları zaman da kendi ictihadlarıyla hükmettiler. Âlim ve fakîh olan bu sahabîler, ilk devirlerde Medîne'de yaşadıkları için toplu olarak ictihadda bulunuyorlardı. Fakat fetihlerin çoğalması ve birçok sahabînin fethedilen yerlere dağılması üzerine ferdî ictihad da başlamış oldu.

Sahabe devrinde bir yandan *Kur'ân* ve Sünnette bulunmayan, fakat *Kur'ân* ve Sünnetin ruhuna uyan hükümler verilirken, bir yandan da yapılması gerekli görülen çok önemli bir iş başarıldı. Bu iş, *Kur'ân*'ın tam olarak toplanıp bir mushaf haline getirilmesiydi. Bu işe ilk halîfe Ebû Bekir teşebbüs etti ve muhtelif sahabîlerin ellerinde dağınık sahifeler halinde bulunan *Kur'ân* metinlerini topladı. Daha sonraları üçüncü halîfe Osman'a intikal eden bu metinler onun tarafından tertip ve tanzim edildi; yeniden yazdırıldı ve farklı metinlere itibar edilmemesi için nüshaları çoğaltılıp muhtelif şehirlere gönderildi. Bugün Müslümanların ellerinde bulunan mushaflar, Hz. Osman tarafından yazdırılan mushaf nüshalarının aynıdır. Ancak Ş. vaz'ında ikinci kaynak olan Sünnetin toplanıp yazılması, bu devirde mümkün olmamış, yalnız bazı sahabîler şahsî gayretleriyle küçük çapta sahifeler meydana getirmişlerdir. Bu devirde Sünnetin yazılmamış olması, rivayet ilminin gelişmesini sağlamış ise de, Müslümanların *Kur'ân* üzerinde birleştikleri gibi, Sünneti ihtiva eden belirli bir kitap üzerinde birleşmelerine imkân vermemiştir.

Sahabe devrini takip eden ve takriben 250 yıl süren üçüncü devir, Sünnetin, sahabe ve tâbi'un fetvalarının toplanıp yazıldığı, *Kur'ân*'ın çeşitli yönlerden tefsir edildiği, fıkıh ve fıkıh usulü ilimlerinin geliştiği, baş vurulacak kaynakların çoğalması dolayısıyla ahkâm vaz'ının kolaylaştığı zengin bir devir olarak bilinir. Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfiî ve Ahmed İbn Hanbel gibi müctehid imamlar ve onların talebeleri bu devirde yetişmiş; hadîslerin kabulünde, delil olarak kullanılmaya uygun metinlerin anlaşılmasında, sahabe fetvalarının delil olarak kullanılışında ve kıyasın kaynak oluşunda imamlar arasında beliren görüş ayrılıklarının tabiî bir sonucu olarak çeşitli fıkıh mezhepleri bu devirde ortaya çıkmıştır. Ancak IV. yüzyılın ortalarından itibaren birtakım âmillerin baskısı altında bu gelişme durmuş, yerini bir duraklama ve gerileme devri almıştır. Mezhepler arasında başlayan rekabet, mezhep mensuplarının muhaliflerini kötülemelerine ve müctehid imamların ister istemez ictihaddan çekinmelerine yol açmış, buna karşılık ictihadla şöhret kazanmak isteyen bazı kimseler bu sahaya el atmışlardır. Bunun sonucu fetva müessesesi birtakım cahillerin eline geçmiş, öyle ki bir şehir içinde bazan bir mesele hakkında birbirine zıt fetvaların verildiği olmuştur. Halkla âlimler arasındaki güven de ortadan kalkınca, ihtiyaç sahipleri kendilerinden önceki müctehid mezhep imamlarına ve onların fetvalarına yönelmişlerdir. Böylece, bir yandan ictihad kapısı kapanırken, bir yandan da geçmiş imamlara bağlılık içinde taklit devri başlamıştır. Müslümanların *Kur'ân* ve Sünnete baş vurmayı terk ederek ictihad kapısını kapamaları, süratle gelişen ve değişen dünyada, Ş.'ın yetersiz bir nizam hüviyeti kazanmasına ve bu yüzden Müslüman ülkelerde terk edilmesine sebep olmuştur. (T. Koçyiğit)

ŞERİF (Ar. *şrf* kökünden fa'îl vezninde "asil, soylu, şanlı ve şöhretli atalara sahip kişi"), soylu ve köklü atalara sahip olmakla üstün bir mevkie geçmeye hak kazanan, vazi, zaif ve avamı idare etmek görevine talip olan anlamında çoğulu eşraf. İlk İslâm fütuhatında ve son Osmanlı yöneti-

minde kasaba ve şehirlerin idaresi kendilerine bırakılan ailelere verilen ad, çoğulu eşraf. Şiî doktrinine göre âl-i aba, yani Peygamber, Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin'den neşet eden kimselere mahsus bir unvandır. Ancak Sünnîlerin de katıldığı Haşimî ailesine mahsus olmak görüşüyle Abbas oğulları da Ş. sayılmışlardı. Bu anlamda âl-i Ali, âl-i Akil, âl-i Cafer ve âl-i Abbas, yani Abdülmuttalib oğulları Ş. sayılmaktadırlar. Fatımîler ise Ş. unvanını sadece Hasan ve Hüseyin'in torunlarına tahsis etmişlerdir ki, bu anlayış onlardan sonra da sürmüş ve Eyyubî ve Memlûkler devirlerinde devam ettiği gibi, Osmanlı imparatorluğunda da Nakıybü'l-eşrâf (b. bk.) müessesesiyle yakın zamanlara kadar gelmiştir. Ş. unvanıyla eş anlamda olan seyyid ve seyyide de yine Hasanî veya Hüseynî soydan gelenlere mahsus bir unvandır. Fakat bu unvan yer yer muhteva bakımından değişiklik gösterir. Mekke'ye hâkim olan Hasanî Hicaz emirleri Ş. unvanını taşıdıkları için Seyyid unvanı tabiatiyle Hazret-i Hüseyin torunlarına mahsus hale gelmiştir. İran ve Türkiye'de bu anlayış hâkim olduğu halde, söz gelimi Hadramut'ta her iki kola da Seyyid unvanı verilmekte idi. Buna karşılık Yemen, Fas ve Hindistan'da iki kol da Ş. unvanını taşımaktaydı. Ş. unvanına sahip kimseler Hazret-i Peygamber'in birçok hadislerinin ışığı altında imtiyazlı kimseler haline gelmişlerdi. Bunların sıkıntı çekmemelerini, rahat geçinmelerini sağlamayı öngören vakıflar teşekkül etmiş, kadınlarının kendi küfüvleri olmayanlarla evlenmeleri yasaklanmış, onların öteki insanlardan ayırt edilmeleri ve onlara karşı saygısızlıkta bulunulmaması için yeşil sarık giymeleri veya sarıklarında yeşil bir alâmet bulundurmaları istenmişti. Neseplerinin karışmaması ve bozulmaması için de bazı kurallar konmuştur. Söz gelimi bir Ş.'in boşandığı veya dul bıraktığı bir kadınla herhangi bir kimse evlenemezdi. Bir seyyide veya Ş.'e ile evlenecek bir kimse ise sadece ona lâyık olacak her şeyi yapabilecek, kendisini kadının kölesi durumunda görebilecek erkekler evlenebilirdi. Böylece, tarihin akışı içinde bir müessese haline gelen Ş.'lik veya seyyidliğin yönetimi, korunması, sürdürülmesi için Nakiplik kuruluşu ortaya çıktı. Her şehir ve kasabada yaşayan seyyid veya Ş.'lerin soy kütüklerini tutan, evliliklerini tescil eden, doğum ve ölümleri kaydeden, davranışlarını kontrol eden, devlet hazinesinden ve vakıflardan elde edilen gelirleri örfe göre onlara dağıtan bu kuruluşun başı İslâm devletlerinde Nakıbü'n-nukaba, Osmanlı devletinde ise Nakıbü'l-eşrâf idi. Ş.'lerin yeşil sarmakla seçkin kişiler olarak tanınmaları geleneği, Abbasî halifesi Memun'un Hüseynîlerden İmam Rıza'yı 817 tarihinde veliaht olarak ilân etmesi ve Abbasîlerin resmî rengi olan siyahı yeşile çevirmesiyle doğar. Bunu daha sonra 1363'te Mısır Memlûk sultanı Melik el - Eşref'in fermanı ve nihayet 1596'da Osmanlı Mısır valisi Mehmed Şerif Paşa'nın emirnamesi bir kere daha teyit eder. Mamafih Ş.'lerin muhakkak yeşil sarık sarmalarını veya Ş. olmayanların yeşil sarık giymelerini yasaklayan dinî bir hüküm yoktur. Ş. ailesine mensup olup da sefahat, içki kullanmak, hırsızlık vb. kebairle had cezasına uğrayan bir kimsenin üzerinden bu unvanı alınmak, onu maddî gelirlerinden mahrum etmek mümkün değildi. Çünkü ona bu şeref kan yoluyla peygamberden intikal etmiş, birçok âyet ve hadislerle de teyit edilmiştir. Ş.'leri sevmek, hürmet etmek, kollamak, her çeşit yardımda bulunmak, hele dindar ve bilgin olanlarına en büyük saygıyı göstermek, her müminin görevleri arasında idi. Rütbe ve mevki sahibi kimseler ise onlara tevazu içinde hürmet ve riayet etmeliydiler. Zira bu sevgi ve saygı hürmetine kıyamet gününde Cenab-ı Peygamberin şefaatine ve ilâhi mükâfata ancak böyleleri nail olabileceklerdi.

Bugün de çok sayıda Ş. ve seyyid İslâm dünyasında yaşamaktadır. Bunlardan birçok aile Hicaz, Yemen, Hadramut, Deylem, Taberistan, Mısır ve Fas'ta çeşitli adlar altında kısa veya uzun süren devletler ve iktidarları meydana getirmişlerdir. Bazı Ş. ve seyyid aileleri ise ilim, zahidlik ve fakihlik alanlarında kendilerini göstererek mahallî nüfuz ve şöhret sahibi olmuşlardır. Ancak, büyük bir çoğunluğu yine de fakirlik ve zaruret içinde ömürlerini tamamlamışlardır. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞERİF ÇELEBİ (ölm. 1680 ?), Türk bestekârı. Kahire'de öğrenim gördü. Sesi de güzel olan Ş. Ç., pek çok eser besteledi. Zamanımıza kadar gelen saz eserleri vardır.

ŞERİF EFENDİ, Mehmed (İstanbul 1562 - 1631), Şair Şerifî'nin oğlu. Medrese tahsilinden sonra müderris olmuş, Devriye müderrislikleri sonunda Galata, Haleb, Şam, Mekke, Edirne ve Mısır kadılıklarında bulunmuştur. Haziran 1616'de İstanbul kadısı oldu. Bir yıl sonra bu görevden Anadolu kazaskerliğine yükseldi. 1623'te görevden alınarak Bursa'ya sürgün edildi. 1624'te IV. Murad'ın tahta çıkması üzerine affolunduğu gibi, tekrar Anadolu kazaskerliğine getirildi. 1625'te Nakıbü'l-eşrâf ve o yıl temmuzunda Rumeli kazaskeri oldu. Bir yıl sonra bu görevden ayrıldı ise de, Nakıbü'l-eşrâflığa devam etti. 1630'da bu görevden emekli olarak hacca gitti. Olgun, edebî sanatlarda mahir, cömert ve bilgili idi. Arapça ve Türkçe şiirleri olup, Şerifî mahlâsını kullanmakta idi. *Kaside-i Bürde*'ye bir tahmisi vardır. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞERİF HALİL YUSUF PAŞA (ölm. Bosna 1752), Osmanlı devlet adamı ve şair. İstanbulludur. Defterhaneden yetişerek 1730'da ikinci tezkireci, iki yıl sonra Baştezkireci, 1735'te Cizye muhasebecisi, 1737'de Sadaret kethüdası olmuştu. Rusya ve Avusturya savaşlarında Rumeli kuvvetleri sağ kol sürücülüğünde bulunup, 1739'da İstanbul'a dönüşünde Başmuhasebeci, arkasından da Defteremini oldu. 1743'te ikinci kez Sadaret kethüdalığına getirildi. Az sonra vezaret rütbesiyle Aydın valiliği verildi. 1746'da Trabzon valisi oldu ve İnebahtı muhafızlığına tayin edildi. 1748'de Belgrad muhafızı, 1751'de ise Bosna valisi oldu. Ocak 1752'de Bosna'da öldü.

Muktedir bir devlet adamı, şair ve becerikli bir münşi idi. Damad İbrahim Paşa'ya sunduğu kasideleri zamanında beğenilmiştir. Ayrıca Arapça ve Farsçadan yaptığı çeviriler de vardır. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞERİF HASAN PAŞA, ÇELEBİZÂDE (Sadrâzam) : bk. HASAN PAŞA, Çelebizâde Şerif.

ŞERİF MEHMED EFENDİ (İstanbul 1701 - İstanbul 1790), Osmanlı Şeyhülislâmı. Ebu İshak-zâde Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi'nin oğludur. İstanbul'da doğarak beşik ulemasından oldu ve 21 yaşında iken imparatorluğun en yüksek ilim kuruluşu olan Sahn-i Seman'ın müderrisleri arasına katıldı. Babasının nüfuzundan yararlanarak nisan 1754'te Diyarbakır kadılığına, eylül 1759'da Bursa kadılığına getirildi. Daha sonra Mekke payesini aldı. 1760'ta İstanbul kadısı oldu. Eylül 1771'de Anadolu kazaskerliğine yükseldi, temmuz 1772'de bu görevden ayrıldı. Temmuz 1775 ve haziran 1778'de iki

kez Rumeli kazaskerliğine getirildi. Temmuz 1778'de şeyhülislâm oldu. 1782 eylülünde görevi sona erdi. III. Selim'in cülûsunda, ağustos 1789'da ikinci kez bu makama getirildiyse de, liyakat ve iktidarı yeterli görülmediğinden, özellikle de pek yaşlı olduğundan bir ay geçmeden eylül 1789'da görevine son verildi. Sultan Selim'de dedesi İsmail Efendi Camiine gömüldü. Üç doğu dilinde şiir söyleyecek yetenekte, bilgin ve genç yaşlarında muktedir bir idareci idi. *Fusûlu'l-arâ fi şe'ni mülûk ve'l-vüzera* adlı idarecilikle ilgili bir eseri vardır. Oğlu Ataullah Efendi olup, annesi ise yine ulema ailelerinden biri olan Mirzâ-zade Şeyhülislâm Mehmed Efendi'nin kızıdır. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞERİF MEHMED PAŞA (1748 - Mekke 1803), Türk devlet adamı. Zaim Ali Ağa'nın oğludur. Divan-ı hümayun kalemlerinde yetişerek 1771'de Arabacılar kâtibi olup hacegân-ı divan-ı hümayun arasına katıldı. Daha sonra Küçük ruznameci, Haremeyn muhasebecisi ve Defterdar mektupçusu gibi Bab-ı âli görevlerinde bulundu. 1779 ekiminde Teşrifatçılığa getirildi. 1788 aralığında Ordu-yi hümayunda Şıkk-ı evvel defterdarı oldu. Seferden dönüşünde Baruthane nazırlığı ve Başmuhasebecilikte bulunduktan sonra 1794'te Sadaret kethüdalığına tayin edildi. Bab-ı âli'de çeşitli görevlerde çalıştı ve 1801'de Mısır defterdarı oldu ise de, Mısır valisi Koca Husrev Paşa ile anlaşamadığından istifa etti. 1802'de vezaretle Cidde ve Habeş beylerbeyiliğine getirildi. Servet sahibi olmakla beraber dağınık tutumu yüzünden evini güç geçindirmiş ve sıkıntı çekmişti. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞERİF MEHMED PAŞA (ölm. Kandiye 1823), Çıldır valisi İshak Paşa'nın torunu ve Süleyman Paşa'nın oğludur. Silâhşorluğu ve bahadırlığı ile ün yaptığından daha 17 - 18 yaşlarında iken Kapucubaşılık rütbesini almıştır. 1792'de dedesi yerine vezaretle Çıldır valisi oldu. 1797'de Maraş ve Rakka eyaletine tayin edildi. Bir yıl sonra Haleb, ardından da Adana valiliğine getirildi. 1807'de Kars valisi oldu. Diyarbakır, Adana, Afyon Karahisar ve Trabzon valiliklerinde bulundu. Karadeniz seraskerliğine tayin edilmişse de, Çıldır valisi Selim Paşa ile anlaşamadığından, 1821'de Kandiye muhafızlığına gönderildi. Yunanlıların Mora'da ayaklanmaları üzerine Girit'teki Rumlar da isyana katılınca, Girit serdarlığına tayin edildi. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞERİF MEHMED RAUF PAŞA (İstanbul 1838 - 1923), Türk devlet adamı. Bosna valisi Osman Şerif Paşa'nın oğludur. Özel öğretimle yetiştirilmiş ve Paris'e gönderilerek bilgi ve görgüsünü artırdıktan sonra 1861'de İstanbul'a dönmüştü. Hariciye Tercüme odasına girdi. 1864'te Koniça ilçesi müdürlüğü ile idareciliğe geçti. İzvornik, Bihke kaymakamlıklarından sonra Mir-i miran rütbesiyle 1865'te İzvornik mutasarrıfı oldu. 1870'te Trablus - Şam mutasarrıflığına, 1872'de Serez mutasarrıflığına getirildi. 1873'te Nafia Meclisi üyesi oldu. 1875'te Tırnova mutasarrıflığına gönderildi. 1876'da Kudüs mutasarrıfı, 1889'da Beyrut valisi, aynı yıl içinde Bitlis valisi oldu. Ancak, Ordu kumandanıyla anlaşamadığından 1891'de Elazığ valiliğine nakledildi. 1892 haziranında Suriye valisi oldu, kıdemine ve eski hizmetlerine mükâfaten vezaret rütbesi verildi. Osman Paşa'nın Suriye valiliğine getirilmesi üzerine İstanbul'a geldi. Bundan sonra tekrar Elazığ ve Erzurum valiliklerinde bulunmuş, 1899'da Şura-yı devlet mülkiye dairesi üyeliğine alınmıştı. 1902'de ise Selanik valisi oldu. 1906'da İstanbul'a çağrılarak Sisam'da baş gösteren kargaşayı bastırmak üzere tertip edilen deniz ve kara kuvvetleriyle birlikte fevkalâde murahhas unvanıyla bu adaya gönderildi. Dönüşünde II. Meşrutiyet ilân edilmiş bulunmakla Selanik valiliğine gitmeyip İstanbul'da kaldı. Az sonra da İstanbul şehreminliğine getirildi. 9 gün belediye başkanlığında bulunduktan sonra Aydın valisi oldu. Oradan Mısır fevkalâde komiserliğine getirildi. Fakat Mısır'a gitmeden Tevfik Paşa kabinesinde dahiliye nazırlığına atandı. Bu görevde 15 gün kaldı ve tekrar Mısır fevkalâde komiserliğiyle Kahire'ye gitti. I. Dünya Savaşının başlaması ve Mısır'ın istiklâlini ilân etmesi üzerine İstanbul'a döndü. Böylece Mısır'daki son Türk devlet temsilcisi oldu. İstanbul'a gelince önce Şura-yı devlet başkanlığına getirildi, sonra da Ayan Meclisi üyesi oldu. Kabri Erenköy'de Sahra-yı cedid mezarlığındadır. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞERİF MUHİDDİN : bk. TARGAN, Şerif Muhiddin.

ŞERİF PAŞA (1823 - Graz 1887), Mısır devlet adamı. Babası Osmanlı İmparatorluğunca gönderilen Mısır kadılarından biri olmak itibariyle Türk asıllıdır. Mehmed Ali Paşa'nın himayesine mazhar olarak Fransa'da yetiştirildi. Saint-Cyr askerî akademisinde okudu ve 1899'a kadar Fransız ordusunda hizmet etti. Abbas Paşa'nın çağrısı üzerine Mısır'a döndü ve Halim Paşa'nın kâtipliğinde bulundu. Mısır ordusunda Mirliva olarak Süleyman Paşa de Sèves'in kızı ile evlendi. 1857'de Mısır hariciye nazırı oldu. Hıdiv İsmail Paşa'nın İstanbul seyahatinde Hıdiv vekilliğinde bulundu. Mısır'da meşrutî idarenin kuruluşundan sonra üç kez hükümet başkanı olarak hizmet yaptı. 1879'da Nubar Paşa hükümeti milliyetçi Mısırlıların baskısıyla devrilince Ş. P., üyeleri tamamen Mısırlı olan bir hükümet kurdu ve yeni bir Anayasa (14 haziran 1879) hazırladı. Ancak yeni Hıdiv Tevfik Paşa bu anayasayı benimseyince Ş. P. istifa etmek zorunda kaldı. Ş. P. bundan sonra Hulvan'da kurulmasına girişilen milliyetçi partiye katıldı. 1881'deki askerî darbe sonunda tekrar hükümet kurmaya memur oldu. Ancak 1882 ocağında istifa etti. Ağustos 1882'de üçüncü kez başbakan olarak hükümeti teşkil etti ise de, Sudan'ın tahliyesini isteyen İngiliz hükümeti ile anlaşmazlığa düştü ve ocak 1884'te İngiliz tahakkümüne tahammül edemeyerek istifa edip politikadan çekildi.

Ş. P., Türk - Mısırlı bir devlet adamı olarak Mısır'ın hıdivler idaresinde meşrutî bir devlet olarak yükselmesine çalışmıştır. Bu özel durumuna rağmen Mısır'daki milliyetçiler ondan kuşkulanmamışlar ve onu samimî olarak desteklemişlerdir. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞERİF PAŞA, (Damad) Çavdaroğlu Mehmed (İstanbul 1873 - İstanbul 1958), Balıkesir eşrafından Karasi mutasarrıfı Şerif Paşa'nın torunu ve Zor mutasarrıfı Ahmed Şükrü Paşa ile Hatice Kerime Hanımın oğludur. İstanbul'da Nur-ı Osmânî Mektebi'nde, Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nde, Mülkiye İ'dâdî kısmında öğrenimini tamamladıktan sonra, 1894'te Mülkiye Mektebi yüksek kısmından mezun olan Mehmed Şerif Bey, 1895'te Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi hulefâlığına tâyin edilerek devlet hizmetine girmiştir.

1899 - 1900'de Mülkiye Mekteb-i İ'dâdîsi'nde ve Yüksek Öğretmen Okulu'nda belâgat-i Osmaniye ve kitâbet-i resmiye öğretmenliklerinde bulunmuş; 1901'de Sultan Abdülaziz'in en küçük kızı Emine Sultan'la evlenmiş, 1904'te vezirlik payesi

tevcih edilmiş ve paşa olmuştur. 1905'te Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi üyesi, 1909'da İstanbul valisi olmuştur. 1910'da Şûrâ-yı Devlet Dairesi üyeliğine, 1910'da Dahiliye Dairesi başkanlığına nakledilmiştir.

1912'de Nafıa Nazırı, 1912'de ise Dahiliye Nazırı olmuştur. 5 gün sonra nazırlıktan istifa ederek 26 ağustos 1912'de tekrar Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi reisliğine getirilen Ş. P., Mehmed Kâmil Paşa kabinesinde 30 ekim 1912'den 23 ocak 1913'e kadar Maârif Nazırlığı yapmıştır.

6 mart 1924'te Osmanlı hanedanına mensup olduğu için yurt dışına çıkarılan Ş. P., uzun yıllar Fransa'da kalmış, Recep Peker'in başbakanlığı zamanında hükümete yaptığı müracaat üzerine 1946'da yurda dönmüş ve 3 eylül 1958'de Kızıltoprak'ta ölmüştür.

Fransızca, Arapça ve Farsça bilen Ş. P.'nın 1919 - 1921' de iki cilt halinde yayınlanmış *Tuhfetü'n-nuzzâp fi garâibi'l - emsâr ve Acâibi'l - efsâr* (İbni Battuta tercümesi) adlı Arapçadan iki büyük tercümesi vardır. Ş. P., Nizâmülmülk'ün *Siyâset-nâme* adlı eserini de Türkçeye çevirmiştir.

ŞERİT : bk. TENYA.

ŞER'İYE VE EVKAF VEKÂLETİ : Ankara'da 1920' de Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışından 9 gün sonra 2 mayısta kabul edilen İcra Vekillerinin seçilmesi hakkındaki kanunla meydana gelen Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinde Osmanlı İmparatorluğundaki Bab-ı Meşihat (Şeyhülislâmlık)'in Evkaf Nezaretinin yetki ve sorumluluklarını yüklenmek üzere Ş. ve E. V. kurulmuştu.

Mustafa Kemal Paşa (Atatürk)'nın başkanlığında teşekkül eden ilk hükümette Mustafa Fehmi Efendi, Şer'iye ve Evkaf vekili oldu. Rauf Bey hükümetinde ise bu vekilliğe Eskişehir milletvekili Abdullah Azmi Efendi seçildi. 4 kasım 1923'te saltanatın lâğvı ve son Osmanlı hükümetini teşkil eden Tevfik Paşa kabinesinin istifası sonunda fiilen şeyhülislâmlık ve Evkaf Nezareti ortadan kalkınca, Ş. ve E. V. hükümette yerini almış oldu. Bu vekâletin kuruluşu tarihinden itibaren hükümet listelerinde ilk sırada anılmakla Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde ayrı bir değer taşıdığı belirtilmekte idi.

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan sonra devlet teşkilâtının laikleştirilmesi ilkesi güç kazanınca, Ş. ve E. V.'nin kaldırılması zarureti doğdu. Memlekette dinî hayatı tanzim ile görevli Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığının, vakıf mülk ve kuruluşları yönetmek üzere de Başbakanlığa bağlı Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kurulması kararlaştırıldı. Türkiye Büyük Millet Meclisinin manevî şahsiyetine teslim edilen İslâm hilâfetinin en sağlam dayanakları olan medreselerin kapatılmasını öngören ve Bab-ı Meşihatın organlarından olan Ders vekâletinin lâğvı ile Türkiye'de eğitim ve öğretim işlerinin tek elde toplanmasını sağlayan üç sıra kanun, yani 429 numaralı Şer'iye ve Erkân-ı harbiye vekâletlerinin ilgasına dair kanun, 430 sayılı Tevhid-i tedrisat kanunu ve 431 sayılı Hilâfetin ilgasına dair kanun 3 mart 1924 günü Türkiye Büyük Millet Meclisince kabul edilmekle yeni Türkiye Cumhuriyetinin Osmanlı saltanatı ve onun kuruluşları ile ilişkileri tamamen kesilmiş oldu. Aynı gün Ş. ve E. V.'nin yerini dolduran Diyanet İşleri Başkanlığı ile Vakıflar Müdürlüğü çalışmalarına başladı. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEVÇENKO, Taras (Morintsı, Kiev 1814 - Petersburg 1861), Ukraynalı halk şairi. Ukrayna millî edebiyatının kurucusu olarak ün kazanmıştır. *Kobzar* (Saz şairi) adlı ilk şiir kitabı 1840'ta çıkmıştır. 8 şiirden meydana gelen bu eser, Ukrayna edebiyatı tarihinde yeni bir devir açmıştır. Şiirleri halk edebiyatında geçen motiflerle doludur. 1837 - 1843 yılları arasında çıkan eserlerinde realizme yer vermişse de, romantizmden büsbütün kurtulamamıştır. 1843' te yaptığı Ukrayna gezilerinde halk hayatı üzerine yeni ve zengin gözlemler toplayan Ş., Ukrayna edebiyatında realist akımın ilk temsilcisi sayılır.

ŞEVK - EFZÂ (Far. = şevk artıran), Türk musikisinde bir mürekkep makam. Elimizde 200 örneği vardır. III. Selim tarafından XVIII. yüzyılın sonlarında yapılmıştır. Lirik, içli, melankolik ve romantik bir makamdır. Açık olarak bu hisleri dile getirdiği için renginden vazgeçilemez makamlardan sayılabilir. Bu bakımdan oldukça rağbetle kullanılmıştır. Acem - Aşirân + Çârgâh'ta Zengûle + Acem - Aşirân' da nikriz beşlisi terkîbindedir. İnici çıkıcı karışık seyreder. Nikrîz beşlisi ile Acem - Aşirân (fa) perdesinde kalır. Güçlüleri, birinci derecede Gerdâniye (sol), ikinci derecede de Çârgâh (do) perdeleridir. Acem - Aşirân'ın si küçük mücennep bemolü (Kürdî) ile donanır.

ŞEVK U TARAB (Ar. = şevk ve eğlence), Türk musikisinde bir mürekkep makam. Elimizde 56 parça vardır. III. Selim'in yaptığı mürekkep makamlardandır. Sabâ + Acem - Aşirân + Aşirân'da Kürdî dörtlüsü terkibindedir.

ŞEVKET MEHMED PAŞA (İstanbul 1824 - 1891), Osmanlı devlet adamı. İstanbul'ludur. Mekteb-i İrfan'ı bitirdikten sonra Maliye gelirler muhasebesi kalemine girerek yetişmiştir. Hacegân rütbesini aldıktan sonra Bağdad vilâyeti mal müdürlüğüne tayin edildi. Gösterdiği başarı üzerine 1854'te Bağdad defterdarı oldu. Sonra 1856'da Erzurum, 1860' ta İzmir defterdarlıklarında bulundu. 1863'te İzmir Rüsumat nazırlığına getirildi. 1869'da Ula evveli rütbesiyle Rüsumat meclisi başkanı oldu. 1879'da Bâlâ rütbesiyle Şeyhü'l - harem olarak hacca gitti. 3 şubat 1881'de vezîr rütbesini aldı. O yıl içinde başkanlıktan ayrıldı. Şura-yı devlet (Danıştay) üyeliğine getirildi.

Devletin Maliye politikasını bilen ve bunu başarı ile yöneten varlıklı bir kimse idi. Kâni Paşa ile birlikte Gümrük nizamnamelerini hazırlamıştır. Eyüp'te toprağa verilmiştir. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEVKET PAŞA (ölm. İstanbul 1911), Arnavut vezir Kato Hüseyin Paşa'nın oğludur. Harp Okuluna girerek 1859'da mezun olduktan sonra babasının hizmetlerine mükâfat olmak üzere Saray yaverleri arasına alınmıştı. Bu münasebetle süratle yükselerek 1861'de Sultan Abdülaziz'in baş mabeyinciliğine tayin edildi. 1876'ya kadar süren bu görevinde büyük nüfuz sahibi oldu. Hıdiv İsmail Paşa'nın Abraham Bey aracılığıyla Avrupa banker ve devletlerinden borçlanma hakkını elde etme çabalarında padişah üzerinde nüfuzunu kullanarak yardımcı oldu ve Hıdiv'den bu hizmete karşılık epeyce para aldı. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ile Ş. P.' nın bahtı döndü. Hüseyin Avni Paşa, Mısır dış borçlanması konusunda bir süre önce takıştığı Ş. P.'yı Karadağ ayaklanmasını bastırmak üzere kumandanlıkla buraya göndererek İstanbul'dan uzaklaştırdı. Daha sonra Türk - Rus savaşında (Doksanüç bozgunu) Ş. P., Plevne savunmasında görev aldı. Plevne kalesinin can damarı olan Orhaniye üzerinden Sofya'

ya uzanan yolu istihkâmlarla güven altına almıştı. Rus komutanı Gurko 15 000 askerle savunulan bu yolu kesmek için 30 000'den fazla asker ve 159 topla harekete geçti. Ş. P.'nın savunması Sofya'nın düşmesiyle önemini kaybetti. Savaştan sonra Sultan Abdülhamid Ş. P.'nın İstanbul'a dönmesine müsaade etmedi. Onu önce V. tümen kumandanlığı ile uzaklaştırdı, az sonra da emekliye ayırarak Şam'da ikamete memur etti. Sürgün yeri daha sonra Beyrut'a tahvil edildi. II. Meşrutiyet'in ilânıyla ancak otuz yıl sonra İstanbul'a dönebilen Ş. P., yeni yönetim tarafından Ayan (Senato) meclisi üyeliğine getirildi. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEVKET PAŞA (İstanbul 1843 - Boyana, Arnavutluk 1873), Hasib Paşa'nın kardeşi Şerif Efendi'nin oğludur. Babasının ölümünden sonra annesinin Kıbrıslı Mehmed Paşa ile evlemesi sonunda Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın himayesinde yetişti. Harp Okuluna girerek kurmay yüzbaşı olarak mezun oldu. Dersaadet ordusunda görev aldı ve süratle yükseldi. Kırım Savaşına katılarak 1857'de Liva (tuğgeneral) oldu. Savaştan sonra ferik rütbesiyle İşkodra valiliğine getirildi. 9 kasım 1873 günü bir teftiş gezisi sırasında bindiği geminin Boyana ırmağında batması sonucu boğularak öldü. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEVKET PAŞA, Mahmud : bk. MAHMUD ŞEVKET PAŞA.

ŞEVKET-İ BUHARÎ, Muhammed İshak (Buhara ? - Isfahan 1695), Türk soylu İran şairi. Buhara emirinin oğluydu. Babasının ölümünden sonra emirlik hakkı elinden alındı. Bunun üzerine Buhara'dan ayrılan Ş. B., Isfahan'da Muhammed Sadüddin Han'dan ilgi gördü. Hindistan'a gitti. Burada Muhammed Ali Gevher Şah'ın takdirini kazandı. Isfahan'a döndü ve burada öldü.

Bir süre Hindistan'da kaldığı için Şevket-i Hindî diye de anılan Ş. B., yaşadığı dönemde Saib, Feyzî, Örfî ve Muhteşem gibi şairlerle birlikte İran şiirinde "sebk-i Hindî" adıyla bilinen Hint üslûbunun öncülerinden sayılmıştır. Ş. B., XVII. yüzyılda bu akımı benimseyen Nef'î, Nailî, Neşatî, Nabî gibi şairlerimiz üzerinde etkili olmuştur.

ŞEVKİ, Ahmet (Kahire 1868 - 1932), Mısırlı şair. Emirü'ş-şu'ara adıyla meşhur olan Ş., Türk asıllıdır. Dedesi Türkiye'den Mısır'a gelmiş, Mehmed Ali Paşa'nın özel mütercimi olarak saraya girmiş, babası da Hıdevîlerin tuttuğu ve himaye ettiği bir kişi olarak orada yüksek görevler almıştır. Annesinin babası Ahmet Halim Bey de genç yaşında Türkiye'den Mısır'a gitmiş ve Mehmed Ali Paşa'nın üvey oğlu İbrahim Paşa'nın maiyetinde çalışmıştır.

Ş., küçük yaşlarda okumaya başlamış, ilk, orta ve lise öğrenimini bitirdikten sonra Kahire'de Hukuk Fakültesine iki yıl devam etmişse de, öğrenimini yarıda keserek, aynı fakültede açılan Tercüme Kürsüsünde iki yıl okuyarak diplomasını almıştır. Daha sonra Hukuk ve Edebiyat öğrenimini tamamlamak maksadıyla Hıdevî Tevfik tarafından 1887'de Fransa'ya gönderilmiş, 1891'de öğrenimini bitirerek, Batı'nın kültür ve düşüncesinden yararlanmış olarak Mısır'a dönmüştür. Ş., önce Hıdevî Tevfik'in, daha sonra da oğlu Hıdevî Abbas'ın sarayında yabancı diller tercüme dairesi başkanı görevini almıştır. Cenevre'de toplanan müsteşrikler kongresine Mısır'ı temsil etmek üzere gönderilmiştir.

I. Dünya Savaşından az önce Hıdevî Abbas İngilizler tarafından istenmeyen kişi ilân edilmiş, maiyeti Mısır'dan uzaklaştırılmış, bu arada Ş. İspanya'ya sürülmüştür. Dört yıl sürgün hayatı yaşadıktan sonra 1919'da Mısır'a geri dönmüştür.

Ş., bir yandan hayatının çocukluk ve gençlik yıllarının geçtiği Mısır'ın, öte yandan öğrenim, görev ve gezi için gittiği Batı'nın kültür ve düşüncesinin etkisi altında kalarak iki şahsiyetli bir kişi olmuştur. Nitekim bir yönüyle dinine ve dinî inançlarına bağlı, İslâm'ın halifesi olan Osmanlı hükümdarına saygılı, şiir ve yazılarında klasik Arap kurallarına özen gösteren bir kişilik sahibi olmuş, diğer yönüyle de dünya nimetlerinden yararlanmak, hayatın tadını çıkarmak, düşünce ve inançlara karşı hoşgörülü, reformlara inanan ve dilde yeniliğe yer veren bir kişi olmuştur. Bu fikirler şiir ve yazılarında açıkça görülmüştür.

Ş., bütün benliğiyle kendini şiire vermiş, şiirin her türünü işlemiştir. Fransız şiirinin etkisiyle Arap edebiyatına temsilî şiiri getirmiştir. Bir ara Arap edebiyatının bilinen "el - Makâmât" tarzında seci'li nesir yazmaya başlamışsa da, bu alanda başarısız olduğunu anlayınca tekrar şiire dönmüştür.

Ş., millî ahlâka değer vermiş bir şairdir. Nitekim bir beytinde "Millet ahlâkıyla ayakta durur. Ahlâktan yoksun olan millet yok olmuş demektir" der. Ş., yalnız Mısır'ın değil, bütün İslâm âleminin ve Doğu ülkelerinin şairiydi. Kalbinin bir bölümü İslâm'ın kıblesi olan Mekke için, diğer bölümü de hilâfet merkezi olan İstanbul için çarpmıştır. Türklere büyük sevgi beslemekteydi. Divan'ının 1. cildinde 18 kasidesini Türklere ayırmıştır. Türklerin zaferlerine sevinmiş, felâketlerine üzülmüştür. Nitekim Yunan Savaşı'nda Sultan Abdülhamid'i överek şöyle diyor : "Kılıcınla hak yükselir. Zira hak üstündür. Sen savaşa başlarsan Allah'ın dini muzaffer olur."

Daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın başarılarını büyük bir heyecanla takip etmiş, şiirlerinde dile getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'yı meşhur İslâm kahramanı Halid bin Velid'e benzeterek şöyle diyor : "Yüce Allah, fethde nice sır vardır. Ey Türk'ün Halid'i, Arabın Halid'ini canlandır."

"Gönüllü Zeynep Savaşta" adlı kasidesinde "Al bayrağın kınalı bir el tarafından korunduğu kadar, beni hiçbir şey duygulandırmamıştır" demiştir.

Ş., Mısır istiklâline kavuşunca Mısır Parlamentosunda senatör olarak görev yapmıştır. Belli başlı eserleri : *Eş - Şevkiyat* (divan, 4 cilt); *Düvelü'l - Arab; Masra Kleopatra; Mecnun - Leylâ; Kambiz; Ali Bey; Ali Bey el - Kebir; Azra'ül - Endülüs; Uzemâ'ü'l - İslâm; Esvaku'z - Zeheb.*

ŞEVKİ BEY (Fatih, İstanbul 1860 - İstanbul 1891), Türk şarkı bestekârı. Tarakçı Ahmet Efendi'nin oğludur. Ticaret ve Nafia Nezareti kâtiplerinden Necmeddin Bey'den musiki öğrenmeye başladı. Musiki istidadının açığa çıkması üzerine rüşdiyeyi bitirince Mızıka-yı Hümayun'a girdi. Burada Ârif Bey'in öğrencisi oldu. Mızıka-yı Hümayun'a hanende olarak girdi. Lavta da çalıyordu. Saraydaki görevinden ayrıldı. Gümrük Nezaretine kâtip olarak girdi. Beylerbeyi'nde vergi müdürü olan arkadaşı Rahmi Bey'in evinde gece kalp sektesinden öldü. Beylerbeyi ile Kuzguncuk arasındaki mezarlığa gömüldü. Mezar taşını yakın dostu saltanat müdde-i umumisi Hafîd Bey diktirdi ve üzerine kendi yazdığı 3 beyitlik tarih kıtasını kazandırdı.

"Türklerin Schubert'i" denen ve öldüğü yaş kadar, şarkı (lied) formundaki büyük başarısı ve mütevazı hayatı da Schubert'e benzeyen Ş. B., fazlasıyla rind bir hayat yaşadı. İyi hanende idi. İlk yıllarında hocası Ârif Bey'i taklîd etmiş, sonra şahsiyetini bulmuştur. Şarkılarının çoğunu, güfteyi okurken irticalen bestelemiştir. Ş. B. 1 000'den fazla şarkı besteledi. Fakat bunlar hemen notaya alınmadıkları için, sonradan çoğu, bizzat kendisi tarafından bile unutulmuştur. Bir kaç yüz güftesini Hafîd Bey, sanatkârın ölümünden sonra bir araya getirip bir kitap halinde yayınlamıştır.

Ş. B., makamı, usul ve geçki zenginliği bakımından hocası Ârif Bey'e yetişememiştir. Şarkıları içinde birbirine benzeyenler de çoktur. Halbuki Ârif Bey'in birbirine benzeyen şarkıları azdır. Ş. B.'de üslûp daha monotondur. Ârif Bey'in şuh, coşkun ve parlak üslûbuna karşılık, mahzun ve lirik bir ifadesi vardır. Bundan dolayı, sonraki şarkı bestekârları, ya Ârif Bey'in, ya Ş. B.'in yolunda gitmeyi tercih etmişlerdir. Ş. B.'in çok tabiî ve samimî eserleri, çok tutulmuş ve sevilmişlerdir.

Ş. B., aşk temasını işleyen bir bestekârdır. Hasret, hicran, keder, hüzün, acı, ıztırap gibi aşk konusunun bütün nüansları Ş. B.'de görülür. Dinleyici, bestekârın gerçekten âşık olduğuna şüphe etmez. Kalplere işleyen ve pek derinden duyulan bir melâlle aşkını terennüm etmesi, dinleyiciyi, teessürle karışık bir hayranlık duygusuna sürükler. Aşk acılarını Sabâ, Bestenigâr, Segâh, Hüzzâm gibi hüzünlü makamlarla değil, Uşşak ve Muhayyer gibi lirik makamlarla dile getirir.

ŞEVKİ MUSTAFA PAŞA (Rusçuk ? - İstanbul 1912), Türk haritacı. Harp Akademisini bitirerek kurmay yüzbaşı olarak orduya katılmıştır. Daha sonra askerî okullarda öğretmenliğe getirilmiş ve ilmî çalışmalarıyla tanınarak livalığa (tuğgeneral) kadar yükselmiştir. En son Harp Akademisinde öğretmen idi. *İstikşafat-ı askeriye* (İstanbul 1320), *Malzeme-i inşaiye, Amelî ilm-i arz, Mükemmel topografya, Askerî şömendöfer* gibi eserleri vardır. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEVKİ PAŞA (İstanbul 1866 - İstanbul 1927), haritacı, Türk ilim adamı. Soğukçeşme Askerî rüşdiyesi, Kuleli Askerî idadisi ve Harp Okulunu bitirdikten sonra kurmay yüzbaşı olarak 1889'da orduya katıldı. Yüksek teknik öğrenim görmek üzere Fransa'ya gönderildi. Orada Askerî Mühendis Yüksek Okulunu bitirdi. Bir süre Fransa Coğrafya Dairesinde çalıştı. Türkiye haritaları için Bonn projeksiyonuna ait hesapları hazırladı. Türkiye'ye döndükten sonra Harp Akademisi ve İstanbul Mühendis Mektebinde öğretmenlik yaptı. Liva (tuğgeneral) oldu. Haritacılıkta teknik yönetmelikleri meydana getirdi. Cumhuriyetten sonra 1926'da korgeneral iken yeniden kurulan Harita Genel Müdürlüğü'ne tayin edildi. Haritacılık tarihi ve jeodezi konularında eserleri vardır. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEY (Fel.) : bk. NUMEN.

ŞEYBÂNÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. El - Hasan b. Farkad (Vâsıt 132 - 189 - Rey 749 - 805), Hanefî fakîhi. İmam Muhammed diye de anılır. Benî Şeyban'ların azatlısı olduğu için Ş. nisbetiyle bilinen İmam Muhammed, H. 132 (M. 749/805) yılında Vâsıt'ta doğmuştur. Genç yaşında Kûfe'ye gitmiş, orada öğrenim görmüş, Sufyan es - Sevrî (ölm. 161/777) ve Abdurrahman el - Evzâî (ölm. 157/773) gibi hadisçilerden ders okumuştur. Sonraları İmam Ebu Hanîfe (ölm. 150/767)'nin derslerine devam etmiş ve hocasının ölümünden sonra da İmam Ebu Yusuf (ölm. 182/798)'un derslerini takip etmiştir. Böylece fıkıhta ihtisas sahibi olduktan sonra 20 yaşında Kûfe Camiinde ders okutmaya başlamıştır. İmam Muhammed, rey ve ictihada ağırlık veren Irak fıkhıyla yetinmemiş, Medîne'ye giderek İmam Malik b. Enes (ölm. 179/795)'ten de 3 yıl hadis ve fıkıh tahsil etmiştir. Böylece Hicaz fıkhını da öğrenen Ş., hadis yönü de güçlü olan ılımlı bir rey taraftarıdır.

İmam Muhammed, Halife Hârûnü'r - Reşid'in yanında iyi bir mevki sahibi idi. O sırada Hârûnü'r - Reşid'in başşehir olarak kullandığı Rakka kadılığına atanmıştı. Daha sonra bu görevden ayrıldı ve Bağdad'da kalmaya başladı. Adı geçen halife, Horasan gezisine çıkarken İmam Muhammed ile ünlü dil bilgini Kisâî'yi yanına almıştı. 189/805 yılında her iki bilgin de Rey'de aynı günde ölmüştür. Cenaze namazlarında bizzat hazır bulunan Halife Hârûnü'r - Reşid, "Bugün fıkıh ve Arapçayı defnettim" demek suretiyle üzüntüsünü belirtir.

Ebu Hanîfe'nin görüş ve ictihadlarını esas alarak Hanefî fıkhını yazmak suretiyle İslâm hukukuna en büyük hizmeti ifa eden Ş., Arap edebiyatına da vakıftı. İmam Muhammed, İslâm literatüründe, Ebu Yusuf ile birlikte "İmameyn" (= iki imam) veya "Sahibeyn" (= iki arkadaş, iki öğrenci) diye anılırlar.

İmam Şafiî Bağdad'a gelince Ş. ile görüşmüş, ilmî tartışmalarda bulunmuş ve onun bilgi ve zekâsına hayran kalmıştır. İmam Şafiî (ölm. 204/818), *el - Umm* adlı eserinde Ş.'nin birçok görüşlerini nakletmiştir. Kendisinden bir hayli istifade etmiş olan Şafiî, *Kitabu'r-redd alâ Muhammed b. el - Hasan (el - Umm,* Kahire 1325, VII, s. 277 vd. içinde) adlı bir eser yazmış ve Ş.'nin bazı görüşlerini tenkit etmiştir.

Hanefî mezhebinin ilk yayılışı, İmam Muhammed ile Ebu Yusuf'un eserleri ve gayretleri sayesinde gerçekleşmiştir. İmam Muhammed'in eserlerini iki sınıfta toplayabiliriz : 1. Kendisinden tevatürle ve güvenilir kişilerce rivayet edilen eserleri; 2. Meşhur olmayan kişilerce rivayet edilen eserleri.

Birinci sınıfa giren, "Zahir-i Rivâye" veya "Mesailu'l - Usûl" diye anılan eserleri şunlardır :

1. *el - Asl (el - Mebsut).* Yazmaları Süleymaniye, Carullah, No. 575, 576; Aşir Efendi, No. 87 - 91; Ayasofya, No. 1076 (Bir cildi Mısır'da, iki cildi de Haydarabad'da basılmıştır).

2. *el - Camî'u'l - Kebîr.* Yazmaları Süleymaniye, Atıf Efendi, No. 768; Hafız Ahmed Paşa, No. 474 (Kahire 1355'te basılmıştır).

3. *el - Camî'u's - Sagîr.* Yazmaları Süleymaniye, Aşir Efendi, No. 107; Carullah, No. 606 (Bulak - Mısır 1302'de Ebu Yusuf'un *Kitabu'l - Harac*'ının kenarında basılmıştır).

4. *es - Siyeru'l - Kebîr.* Bir yazması Damad İbrahim Paşa, No. 542 (İslâm devletler hukukunu ele alan bu eser, Serahsî'nin şerhi ile birlikte ilkin 4 cilt halinde Haydarabad 1335 - 1336'da, ikinci kez de Kahire 1957 - 1960'ta basılmıştır. Ayrıca, yine Serahsî'nin şerhiyle birlikte Mehmed Münib Ayıntâbî tarafından dilimize çevrilen bu eserin Türkçesi de İstanbul 1241 - 1825'te basılmıştır).

5. *es - Siyeru's - Sagîr.*

6. *ez - Ziyâdât.*

El - Hakîm eş - Şehîd diye anılan Ebu'l - Fazl el - Mervezî (ölm. 344/955), İmam Muhammed'in bu altı kitabını ***el - Kâfî*** adı altında birleştirerek şerh etmiş ve büyük Türk hukukçusu Şemsu'l - Eimme es - Serahsî (ölm. 483/1090) de *el - Kâfî*'

yi şerh ederek *el - Mebsût* adını vermiştir. 30 cüzden ibaret olan Serahsî'nin bu eseri, Kahire'de H. 1324 - 1331 yıllarında basılmıştır.

İkinci sınıfa giren, "Gayr-i Zahir-i Rivâye" veya "Mesailu'n - Nevâdir" diye bilinen eserleri de şunlardır :

1. *el - Keysâniyyât,* 2. *er - Rakkıyyât,* 3. *el - Hâruniyyât,* 4. *el - Curcâniyyât,* 5. *Ziyâdâtu'z - Ziyâdât.*

Bunlardan başka, İmam Muhammed'in, *el - Âsâr* (bütün eserleri gibi, Ş.'nin bu kitabının yazmaları da pek çok kütüphanelerimizi süsleyerek zenginleştirmektedir), *el - Emâlî fi'l - Fıkh, el - Mehâric fi'l - Hıyel* (Leipzig 1930'da basılmıştır) ve *er - Redd alâ Ehli'l - Medîne* (Şafiî, *el - Umm,* VII, s. 277 - 303'de mezcedilerek basılmıştır) adlı eserleri de önemlidir.

Ş., hocası İmam Malik b. Enes'in *el - Muvatta'* adlı eserinin ilâveli ve tenkitli bir rivayetini (bu nusha, 1909'da Kazan - Rusya'da, 1306'da da Lucknow - Hindistan'da basılmıştır) de bize ulaştırmıştır. (A. Şener)

ŞEYBÂNÎ (ŞİBÂNÎ) HAN, Ebû'l - Feth Muhammed (1451 - 1510), Özbek hanı. Babası Ebû'l - Hayr'ın oğlu Şah Budak, annesi ise Ak Kuzi Begüm'dür. 1468 yılında babasının Moğol hanı Yunus tarafından öldürülmesi üzerine, babasının öcünü almak için kendine taraftar edininceye kadar beklemeyi tercih etti. Başlangıçta Mangıt (Nogay)'lar, Kazaklar, Moğollar ve Mâverâünnehr hâkimleri arasındaki mücadelelerde sık sık taraf değiştirdikten sonra, 1488'de hizmetlerinin karşılığı olarak kendisine Moğol hanı Mahmud tarafından Türkistan (Yesi) şehri verildi. Bundan sonra gücü gittikçe artmış ve Mâverâünnehr işlerine karışacak duruma gelmişti. O sırada Mâverâünnehr, Timurlu mirzaları arasındaki bitmek tükenmek bilmeyen mücadeleler yüzünden istilâya hazır bir durumda bulunuyordu. 1495'te Mâverâünnehr'e giren Ş. H., 4 yıl sonra Horasan da dahil bütün Timurlular ülkesine hâkim oldu. Semerkand'ın Timurlu hâkimi Ebû Said'in torunu Baysungur'un, Babur'a karşı yardım istemesi üzerine gelen Ş. H., 1500 yılında Semerkand'ı ele geçirdi. Babur kendisine karşı direndi ise de, başarılı olamadı. Ş. H. çok geçmeden Timurlulara tâbi bulunan Hârezm bölgesinde Hive'yi 10 ay kadar kuşatıp ele geçirdikten sonra, kendi topraklarına katmış (1505), ertesi yıl ise Kazakların hücumlarını püskürttükten sonra, Timurluların elinde bulunan Horasan üzerine yürümüştü. Bu sırada önce Hüseyin Baykara'nın ölümü (mayıs 1506), ardından Safevîlerin yardımına rağmen, Babur'un da ayrılması üzerine Ş. H. Ceyhun ırmağını geçerek Andhoy'u ele geçirdi. Buradan Timurluların başşehri Herat'a gelerek şehri ele geçiren (mayıs 1507) Özbek hanı, şehir halkına yüksek miktarda bir para ödetmekle birlikte, ahaliye karşı iyi davranmıştı. Buna rağmen ele geçirilen Timurlu hanedanı mensupları öldürülmüşler, son Timurlu hükümdarı Bedîü'z - Zaman ise Şah İsmail'in yanına kaçarak canını kurtarmıştı.

Birbiri ardı sıra gelen başarıları ve Timur'un merkezi Semerkand'ı ele geçirerek Orta Asya'nın en büyük ve güçlü devleti haline gelen Şeybânîlerin karşılarında artık tek bir rakip kalmış bulunuyordu. Kendisini zamanın imamı ve Allah'ın halifesi, dolayısıyla Sünnîlerin lideri olarak gören Ş. H., Şah İsmail'i dini terk etmekle suçluyor, kendisine itaat etmesini istiyor, aksi takdirde Azerbaycan'a dek gelerek kılıç zoru ile onu hak yoluna çevireceğini söylüyordu. Ş. H. üstelik Safevî hükümdarının başına kızıl tac koyması üzerine, yeşil sarık sarmış, Şah İsmail'in atalarının Şeyh ailesi olduğunu kasdederek, ona bir derviş keşkülü (çanak) göndererek, hükümdarlığı Çingiz Han soyundan gelen kendisine bırakmasını istemişti. Safevî hükümdarı buna, ailesinin derviş olmasından dolayı, Şiîlerce mukaddes sayılan Meşhed'deki İmam Rızâ'nın türbesini hacc maksadı ile ziyaret edeceği cevabını vererek Ş. H. üzerine yürümüştü. Ancak Ş. H. bu sırada oğlu Muhammed Timur'u büyük bir yenilgiye uğratan Kırgızlar ile uğraşmak zorunda bulunduğundan şimdi iki ateş arasında kalmıştı. Horasan'ı işgal eden Şah İsmail, Meşhed'e girmiş, daha sonra Murgab suyu kıyısında Ş. H.'ı yenilgiye uğratmış ve yaralanan Özbek hükümdarı az sonra Merv yakınlarında ölmüştü.

Çağatayca *Divan*'ından başka *Bahru'l - Hüdâ* adlı manzumesi ve fıkha dair nesir halinde bir risalesi ile adına bazı tarih eserleri yazılmış olması, onun sadece asker değil, kültür meselelerine de ilgi duyan bir hükümdar olduğunu gösterirler. Bir yandan göçebelik geleneklerini sürdürerek, Çingiz Han soyundan gelmek ve onun yasasına bağlı kalmakla övünmekle birlikte, İslâm kültürüne ve fıkıh konularına yabancı olmayan Ş. H., Farsça şiir yazacak kadar İran edebiyatına, fıkıh konularını araştıracak kadar Arapçaya vakıf olduğu gibi, musikiden anlıyor ve güzel yazı (hatt)'dan hoşlanıyordu. Ayrıca imar faaliyetlerinde de bulunmuştu. (İ. Aka)

ŞEYBÂNÎ (veya ŞİBÂNÎ)'LER, Çingiz Han'ın oğlu Cuçi'nin en küçük oğlu Şeybân (Şibân adının Arapçalaşmış şekli) soyundan gelenlerin kurduğu hanedan. Cuçi, babasından az önce öldüğünden mirası oğlu Batu'ya intikal etti. Cuçi'nin ülkesi, Batı Sibirya ve Kıpçak bozkırlarından Hârezm'i de içine alarak, Karadeniz'in kuzeyine dek uzanıyordu. Batu, Deşt-i Kıpçak'ta daha sonraki Altın Ordu'nun esasını teşkil eden Gök Orda'yı, öteki oğlu Orda ise Batı Sibirya'da Ak Orda'yı kurdu. Siyasî olaylar XIV. yüzyılın sonunda Gök ve Ak Orda'yı birleştirdi. XV. yüzyılda ise Cuçi'nin oğlu Şeybân'ın kolundan gelenler Ş.'ler veya Altın Ordu hanı Özbek (1312 - 1340)'ten dolayı Özbekler diye anılan hanedanı çıkardılar.

Başlangıçtan beri babadan oğula intikal eden bu hanlığın gerçek kurucusu, maceralı bir hayat geçiren ve Sibirya'da han ilân edilen (1428) Ebû'l - Hayr Han (1412 - 1468)'dır. Ebû'l - Hayr kısa bir zamanda Deşt-i Kıpçak'ın büyük bir kısmını ele geçirmiş, çok eski zamanlardan beri havası ve arazisinden dolayı göçebelerce uygun alanlar olarak kabul edilen Hârezm bölgesini istilâ ile, Ürgenc'i yağmalamıştı (1430). Timurlu hükümdarı Şahruh'un ölümünden az önce (1447) Sırderya boyundaki şehirleri ele geçirmiş, daha sonraları Mâverâünnehr'deki olaylara karışarak, Timurlu Ebû Said'in hâkimiyeti ele geçirmesini sağlamıştır (1451). Fakat 1457'de Kalmuklar karşısında yenilgiye uğrayan Ebû'l - Hayr'ın nüfuzu sarsılınış, Özbeklerin bir kısmı kendisinden ayrılarak Kazak olmuşlardı. Ebû'l - Hayr, yeniden itaat altına almak istediği Kırgız Kazaklar ile savaşırken ölmüştür (1468). Oğlu Şah Budak da aynı yıl içinde öldürülünce, torunu Muhammed Ş. Han tarafından devlet yeniden kurulmuş ve onun hanlığı sırasında büyük bir gelişme göstererek, kısa zamanda Mâverâünnehr ve Horasan'ın Timurlulardan alınması ile Orta Asya'nın en güçlü devleti haline gelmişti. Ancak, onun ardısıra kazandığı zaferlerden sonra en büyük rakibi ve can düşmanı Şah İsmail'e yenilmesi ve ölümü üzerine (1510), hanlığının sona ermesi tehlikesi dahi ortaya çıkmıştı. Zira Mâverâünnehr'de Ş.'ler karşısında tutunamayarak Kâbil'de otur-

mak zorunda kalan geleceğin Hindistan Timurluları imparatoru Babur, Şah İsmail'den gördüğü yardım sonucu Semerkand'a girmiş (1511), ancak onun Şiî Safevîlerden yardım görmesi, Sünnî ahalinin hoşuna gitmediğinden, Babur ertesi yıl Ş.'ler ile giriştiği savaşta yenilince, Mâverâünnehr'den ayrılmak zorunda kalmıştı.

Böylece bütün Mâverâünnehr yeniden Ş.'lerin eline geçmiş oldu. Muhammed Ş.'nin amcası Köçküncü zamanında (1510 - 1531), Özbekler Horasan'a birçok akınlarda bulunmuş ve hattâ Horasan'ın büyük bir kısmını da ele geçirmişler ise de, sonunda bölge Safevîlerin elinde kalmıştı. Köçküncü'den sonra yerini alan oğlu Ebû Said'in üç yıllık (1531 - 1534) saltanatının ardından, tahta yeğeni I. Abdullah Han çıktı. Fakat Muhammed Ş.'den sonra gelen hanlar arasında şahsiyeti ile en dikkat çekici olan han II. Abdullah'tır (1583 - 1598). 1533'te babası İskender'in yurdu olan Âferinkent'te doğan Abdullah, daha babasının sağlığında dehâsını göstermiş, hâkim oldukları topraklar Taşkent'teki Nevruz Ahmed Han ve Semerkand'daki Abdüllâtif'in hücumuna uğrayınca (1551), babası kaçtığından dolayı, hâkimlik görevini üstlenmişti. Bundan sonraki yıllarda o yurdunu genişletmeye çalıştı. Az sonra Taşkent ve Semerkand hâkimi Nevruz Ahmed Han'ın ölümü (1552) üzerine, Abdullah, Şehr-i Sebz'de hâkimiyetini yeniden kurdu. 1557'de Buhara'yı ele geçirerek babası İskender'i burada tahta oturtmuş ise de, babasının ölümünden (1583) sonra, hanedan içi ayaklanmaları şiddetle bastırarak, Belh, Semerkand, Taşkent ve Fergana ile Sirderya'nın kuzeyindeki ülkeleri ele geçirdi. Ardından, Safevî şahı Muhammed Hüdâbende'nin ölümü üzerine çıkan karışıklıklar ve batıdan Osmanlıların iyice sıkıştırmalarından dolayı çok güç bir durumda bulunan Safevîlere ağır bir darbe indirmek üzere Abdullah Horasan'a saldırarak (1587) Herat ve Meşhed'i ele geçirdi. Buna rağmen Özbekler uzun süre Horasan'ı elde tutamamışlar, Şah Abbas'ın şahsında güçlü bir hükümdara sahip olan Safevîler az sonra Horasan'ı geri aldıkları gibi, Abdullah'ın saltanatının son yıllarında artık Safevî hududunu Ceyhun ırmağına kadar uzatmışlardı. Üstelik Belh valisi oğlu Abdülmümin'in isyankâr tutumu da Abdullah'ı düşündürmeye başlamıştı. Baba ile oğul arasındaki bu ihtilâftan göçebe Kazak ve Kırgızlar yararlanmaya kalkışıp Taşkent yöresini yağmalayınca, Abdullah göçebelerden öç almak niyeti ile sefere çıkacağı sırada Semerkand'da öldü (1598). Yerini alan Abdülmümin'in 6 ay sonra öldürülmesi ve ondan sonraki han Pir Muhammed'in de Astarhanî (Can Oğulları)'lerden Bâki Muhammed tarafından tutsak alınıp öldürülmesi ile Ş. hanedanı sona erdi (1599).

Bundan sonra Buhara, Hive, Hokand ve Sibirya'da birbirinden ayrı Ş.'lerin çeşitli kollarından gelen hanlıklar kurulmuştur. Bunlardan bazıları 1920 yılına dek gelmiştir.

Şiîliği resmî mezhep olarak kabul eden Safevî şahlarına karşı Ş.'ler başlangıçtan itibaren mutaassıp bir Sünnîlik siyaseti takip etmişlerdir. Daha sonraları XIX. yüzyıldaki Rus istilâsına kadar devam eden bu mücadele, Timurlular zamanındaki zengin ve bayındır Horasan bölgesi ile onun merkezi Herat'ın harap olmasına yol açmıştı. Ş.'lerin yağmaları ve sürekli savaşlar Herat'ın eski ihtişamını tamamiyle kaybettirmiş, şehrin fikir ve sanat merkezi olarak artık hiçbir değeri kalmamıştı. Buna karşılık Ş.'ler devrinde Mâverâünnehr ve Hârezm bölgelerinde Horasan'dan kaçıp gelenlerin sürdürdüğü güçlü fikir ve sanat hareketleri mevcuttu. Horasan'ın aksine Ş. hanları Mâverâünnehr'de özellikle kuzeyden gelen göçebe akınlarına karşı tedbirler alıp emniyeti sağlayarak, ticaret yolları üzerinde kervansaray ve köprüler inşa ettirip, yüksek ayarlı para kestirerek ticareti, sulama kanalları açtırarak tarımı canlandırmaya çalışmışlardır. Hanedanın büyük hükümdarlarından Muhammed Ş. güzel sanatların çeşitli dallarında mahir, Moğol yasası ile İslâm hukuku arasında kıyaslama ve tartışma yapacak kadar bilgili, askerî ve siyasî birçok meşguliyetleri arasında Türkçe bir *Divân* ve başka eserler meydana getirecek kadar düşünce sahibi idi. Muhammed Ş.'nin yeğeni Buhara hâkimi Ubeydullah Han (1532 - 1539) da tefsir, hadis, fıkıh gibi İslâmî bilimlere vakıf olup, Arapça ve Farsçayı bu dillerde şiir yazacak derecede iyi biliyor, güzel sanatlara ilgi duyuyor, Türkçe bir *divân* meydana getirdiği gibi, Savran şehrinde de büyük bir medrese inşa ettirmiş bulunuyordu. Ş.'lerin son büyük hanı Abdullah da tarımı canlandırmak için su kanalları açtırmıştı.

Ş. hükümdarları sıra ile şunlardır :

832 - 73/1428 - 1468	Ebû'l - Hayr
905/1500	Muhammed Şeybânî
916/1510	Köçküncü
937/1531	Ebû Said
940/1534	Ebû'l - Gâzi
946/1539	Abdullah, I.
947/1540	Abdüllâtif
959/1552	Nevruz Ahmed
963/1556	Pir Muhammed, I.
968/1561	İskender
991/1583	Abdullah, II.
1006/1598	Abdülmümin
1007/1599	Pir Muhammed, II.

ŞEYDA HAFIZ, Abdürrahim Dede Efendi (İstanbul 1732 ? - İstanbul 1800), Türk bestekârı, neyzen. Genç yaşta gözleri kör oldu. Ney çalmayı öğrendi. Önce Galata Mevlevîhanesine girdi. Yenikapı ve Üsküdar Mevlevîhanesinde de bulundu. III. Selim'in emriyle hacca gitti. Dönüşünden kısa bir süre sonra öldü ve Üsküdar Mevlevîhanesine gömüldü.

ŞEYDA NURİ (İstanbul 1866 - İstanbul 1901), gazeteci, yazar ve bestekâr. Uzunçarşı esnaf kethudası Eğri Hafız Efendi'nin oğludur. Rüşdiyeyi bitirdikten sonra, kendi gayretiyle Farsça, İngilizce, Fransızca ve Almanca öğrendi. Hariciye Adliye Kalemlerinde çalıştı. Bir yandan da gazetecilik yaptı. Musikiyle de ilgilenen Ş. N., çoğunun güftesi kendisinin olmak üzere 35 kadar şarkı besteledi.

Eserleri : *Tarih-i enbiya, İhsas-ı kalb, Enîn-i dil, Sarf-ı Fransavî, Mukabele, Terane.* Çevirileri : *Barnom'un milyonları, Rafael, Manon Lesko, Hamlet, Kızlar mektebi.*

ŞEYH ELVÂN-I ŞİRAZÎ (XIV - XV. yüzyıl), mutasavvıf Türk şairi. Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Ondan söz eden eserler, başarılı şiirleri bulunduğunu, Şebüsterî (b. bk.)'nin *Gülşen-i râz* adlı eserini Türkçeye çevirdiğini, ermiş bir kişi olduğunu bildirmektedir. Ataları Şirazlı olduğu için şiirlerinde Şirazî mahlâsını kullanmıştır. Ömer ibni Mezid' in *Mecmû'atü'n-nezâ'ir* [1436] ve Eğridirli Hacı Kemâl'in *Câmi' u'n-nezâ'ir* [1512] adlı nazire mecmualarında şiirleri bulunmaktadır. Fuad Köprülü, Ş.'nin bir gazeliyle bir müstezadını yayınlamış (*Divan edebiyatı antolojisi* [1931]) ve onun bazı

şiirlerinin, Âşık Paşazade Elvan Çelebi'nin şiirleri sanıldığına dikkati çekmiştir (*Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* [2. bas., 1966], 291).

Ş.'nin eldeki tek eseri 1425 yılında tamamladığı *Gülşen-i râz* çevirisidir. Şair bu çeviriyi yaparken eseri genişletmiş (A. Gölpınarlı, *Gülşen-i râz* [2. bas., 1968] XIX), beyit sayısını yaklaşık üç katına çıkarmıştır. Aslına uygun olarak aynı vezinle ve mesnevi biçiminde kaleme alınan bu çevirinin dili oldukça sadedir. II. Murad'a sunulmuştur. (İ. Ünver)

ŞEYH GALİB, Dede Efendi (İstanbul 1757/58 - İstanbul 1799), klasik Türk şiirinin son ve büyük ustası. İstanbul'da Yenikapı Mevlevîhanesi semtinde dünyaya gelmiştir. Asıl adı Mehmed'dir. Babası Mustafa Reşid Efendi, Safiyyullah Musa Dede (ölm. 1744)'ye intisap etmiş bir Mevlevî idi. Onun mezar taşındaki yazılar, Melâmîliğe de intisap ettiğini göstermektedir. Babasının ve annesi Emine Hatun'un mezarları İstanbul'da Galata Mevlevîhanesinin bahçesindedir.

En yakın dostu ve dervişi Mehmed Esrâr Dede (ölm. 1796/97)'nin anlattıklarına göre, Ş. G., yalnız babasından öğrenim görmüştür. Esrâr Dede *Tezkire-i şuarâ-yı Mevleviyye*'sinde onun "Gayrı kimseden Fârisiyyât ve nazmiyyât okumayup neş'e-i asliyye-i Mevleviyyeleriyle ulemâ-yı dehr ve füsehâ-yı asra fâik..." olduğunu söylemektedir. Vakanüvis Nuri ve tarihçi Cevdet Paşa, Ş. G.'in çocukluk çağlarında bazı üstadlardan Arapça öğrenmiş olduğunu ifade etmişlerdir. Gençlik yıllarında Galata Mevlevîhanesi şeyhi Hüseyin Efendi'den din ve tasavvuf eğitimi, çağının şiir üstadı Hoca Neş'et'ten de edebiyat öğrenimi görmüştür. Ş. G.'in bu iki öğretmeninden çok yararlanmış olduğunu *Divan*'ındaki manzumelerinden anlıyoruz.

Ş. G.'in, babası Mustafa Reşid Efendi'den almış olduğu şiir zevkini güçlendiren ve ona bu yolda öncülük eden Hoca Neş'et, Ş. G.'e Es'ad mahlâsını lâyık gördüğünü, ona bir *mahlâsnâme* vererek göstermiştir. Ş. G. de buna aynı vezin ve kafiyede bir *teşekkürnâme* ile karşılık vermiştir. Bazı kaynaklar Ş. G.'in genç yaşlarda bir süre Divan-ı Hümâyûn Kalemine "müdavim" olduğunu yazmışlarsa da, *Esrâr Dede Tezkiresi*'nde ve *Tarîh-i Nûrî*'de bu konuda hiçbir kayıt yoktur.

Bu dönemde Ş. G., Es'ad mahlâsını kullanarak çağının modasına uygun manzumeler yazmış, hocası Neş'et ile Vakanüvis Pertev, Reisülküttâb Râşid gibi yakın arkadaşlarının şiirlerine nazireler oluşturmuştur. Öteden beri Es'ad mahlâsıyla şiirler yazan şairlerden başka, o çağda da aynı adı taşıyan "müteşâir" (şairlik taslayan)'ler türemişti. Ş. G., hem adlarının karıştırılmasını önlemek hem de sanat alanındaki iddiasını belirtebilmek için sonraları Galib mahlâsını seçmiş olmalıdır. Divân düzenlenişinde kronolojik sıra söz konusu olmadığından onun bu ikinci mahlâsını hangi tarihte kullanmaya başlamış olduğunu kestıremiyoruz. Önceleri, şair ilk mahlâsını hemen bırakmamış, hatta mensur eserleriyle bazı manzumelerini Es'ad Galib mahlâsıyla yazmıştır.

Bu sıralarda Ş. G.'in tek amacı *Divân*'ını tamamlamak olmuştur. Gerçekten şairin bu isteğine pek çabuk erişmiş olduğunu görüyoruz. 1780 - 1781'de 24 yaşındayken Es'ad ve Galib mahlâslarını taşıyan manzumelerini bir araya toplayarak bir *Divân* haline getirmeyi başarmıştır. Bundan iki yıl sonra da (1782 - 1782) ünlü mevnevîsi *Hüsn ü Aşk*'ı yazmıştır. *Hüsn ü Aşk*'ını tamamladıktan bir yıl sonra 1784'te Ş. G. ana ve babasının izinlerini almaksızın Konya'ya gitmiş ve Mevlânâ dergâhında çileye soyunmuştur. Esrâr Dede, Ş. G.'in çilesine Şeyh II. Ebubekir Çelebi'nin son zamanlarında başladığını, 25 ramazan 1787'de İstanbul'da Yenikapı Mevlevîhanesinde tamamlayarak "hücre-nişîn" olduğunu bildirmektedir. Şairin İstanbul'a gelişi, ayrılığına dayanamayan babasının istek ve ricalarıyla olmuştur. Esrâr Dede, Ş. G.'in çilesi süresince hiç şiir söylemediğini yazmaktadır.

Ş. G. 4 recep 1204 (1790) cuma günü çilesinin sona erişinden üç yıl sonra Yenikapı Mevlevîhanesinde "mukabele" de bulunmuş, ertesi günü de bir süre önce satın almış olduğu Sütlüce'de Yûsuf Sîneçâk (ölm. 1546)'in türbesi karşısındaki evine taşınmıştır. Şair, burada Yûsuf Sîneçâk'in *Cezîre-i Mesnevî*'sini şerh etmiş, daha sonra da Ahmed Dede'nin *Es-sohbetü's-sâfiyye*'sine Arapça "ta'likât" yazarak *Er-risaletü'l-behiyye fî tarîkati'l-Mevleviyye*'sini oluşturmuştur.

1790'da Halil Nu'man Dede'nin azliyle boşalan Galata Mevlevîhanesi'ne, şeyh olarak Konya'da Şems Dergâhı türbedarlığında bulunan Abdullah Dede atanmıştı. Fakat Dede'nin görevi başına gelirken Kütahya'da ölmesi üzerine yerine Ş. G. atandı. Dergâhın onarılması dileğiyle Ş. G.'in III. Selim'e sunduğu kaside gerekli etkiyi yapmış, dergâh beş ay içinde onarılmıştı (1791). Aynı yıl içinde evini Dergâh'ın harem dairesine taşıyan Ş. G. ile III. Selim arasındaki ilişkiler gittikçe artmış, padişah mukabele ve âyin günleri tekkeye gelmeye başlamıştır. İlhamî mahlâsıyla şiirler de yazan sanat dostu III. Selim, Ş. G.'e karşı duyduğu hayranlığı, onun *Divân*'ını 3 000 lira sarfıyla ciltletip tezhîp ettirmekle ve yine, çağın ünlü hattatlarından şair Cevrî'nin yazdığı pek güzel bir *Mesnevî*'yi de şairimize armağan etmekle belirtmişti. Selim'in Ş. G.'e karşı duyduğu sevgi ve güven sonucu ona bazı "vazife tevcîhleri" de yapılmıştır. Çıkarılan 6 eylül 1794 tarihli bir fermanla bütün mesnevîhanlıklara atama için teklif hakkı Ş. G.'e verilmiş, böylece şair, öbür Mevlevî şeyhlerinden üstün bir dereceye eriştirilmiştir. Humbarahâne-i Cedîd'de III. Selim tarafından yaptırılan camiin mesnevîhanlık görevi de ona verilmiştir. Padişahın bu ihsan ve iltifatına Ş. G., onun adına yazdığı kasidelerini sunmakla karşılık vermiş, Nizâm-ı Cedîd ve yeni kuruluşlar üzerine tarihler düşürmüş, yenilikseverliğini uzun uzadıya övüp durmuştur. III. Selim'in annesi Mihrişâh Sultan'la kız kardeşleri Beyhan ve Hatice sultanlar da Ş. G.'i beğenenler arasında idiler. Ahmet Hikmet (Müftüoğlu)'e (*İlâve-i Hak*, 12) göre, Mihrişâh Sultan, Ş. G.'e "Pamuk şeyhim" dermiş. Ş. G.'in *Divân*'ında Beyhan Sultan adına yazılmış üç kasîde ve dört tarih vardır. Ş. G.'in Beyhan Sultan'a sunduğu bütün manzumelerde ona karşı duyduğu derin saygı ve sevginin izlerine rastlanmaktadır.

Ş. G., kendisi gibi Mevlevî dedelerinden ve zamanının oldukça tanınmış şairlerinden biri sayılan Mehmed Esrâr Dede'yi çok sevmiş, onu Dergâh'ın en önemli hizmetlerinden birine, kazancılığa atamıştır (1796). Esrâr, Ş. G.'e karşı duyduğu sevgi ve bağlılığı manzumelerinde sık sık dile getirmişti. Ş. G.'in 1795'te dünyaya gelen kızı Zübeyde için yazdığı tarihte de şair için "Bende-i memlûkûyum ol mürşid-i allâmenin / Hükmüne merbûtdur târ-i zaîfi cânımın" türünden beyitlere rastlanmaktadır.

Ş. G. önce annesi Emine Hatun (1794)'u, bundan iki yıl sonra da Esrâr Dede'yi yitirmiştir. Art arda bu iki acı, onu pek çok üzmüştür. Esrâr'ın ölümü üzerine edebiyatımızın en büyük anıtlarından biri sayılabilecek olan *Mersiyye*'sini yazmıştır.

Ş. G., 3 ocak 1799 günü öldü. Cenazesi Galata Mevlevîhanesi türbesinde mesnevî şarihi İsmail Rusuhî Dede'nin hemen ayak ucuna defnedildi.

Ş. G.'in ailesi hakkında pek az bilgiye sahibiz. Eşinin kim olduğu hangi tarihte evlendiği bilinmemekle beraber, iki erkek, bir de kız çocuğu bulunduğu eldeki belgelerden anlaşılmaktadır.

Ş. G. hakkında bilgi veren eserlerde onun fizik yapısına ve diğer özelliklerine yer verilmemiştir. Yalnız Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Ş. G. için "Vasatü'l-kâme zarîf ve sabîhü'l-vech bir zât idi" sözleriyle, onun orta boylu, ince ve yakışıklı bir kişi olduğunu anlatmaktadır. Günümüze kadar gelen söylentilere ve eldeki bazı belgelere göre Ş. G. neşeli bir insandır; şakadan, nükteden hoşlanır. Vakanüvis Pertev'e yazmış olduğu *tahmîs* ve bu tahmîsi *taştîr* etmesi; yine şairin basma *Divân*'ında yer almayan bir lûgazı mizacının bu yanını belirten manzumeleridir.

Ş. G.'in sanat hayatına atıldığı yıllarda edebiyatımızda bilinçsiz bir "taklit" dönemi hüküm sürmektedir. Zamanın şairleri eskilere nazireler yazmakla ve onların manzumelerini ezberlemekle vakit geçirmektedirler. "Ortaklaşa gazel yazmak" gibi zevksizlikler moda haline gelmiştir. Ş. G. de önceleri bu havaya uymuş, arkadaşları gibi, eskilere nazireler yazmaktan geri durmamıştır. Ancak, bütün bunlar Ş. G. için "başlangıç" olmuş, şair kendini bu havadan pek çabuk sıyırmayı bilmiştir. Artık onun çıkış noktası "hayîde edâya el sunmamak", söylenmiş olanları tekrarlamamak, kendinden önce gelen Türk şairlerinden hiçbirine benzememek olmuştur. Bu amacını gerçekleştirmek için girift hayallere, nüktelere, güzel istiâre ve benzetmelere, kinâye ve mürâat-i nazir sanatlarına çokça yer veren Sebk-i Hindî (Hint tarzı, Hint üslûbu)'yi kendine model olarak seçti. İran'da büyük klasik dönem sona erdikten sonra ortaya çıkan bu tarzın yaratıcısı Kelîm olmuştu. Tebrîz'li Sâib ve Buhara'lı Şevket de onun yolunda yürüyerek bu tarzın daha ince, daha girift, daha güç anlaşılır örneklerini ortaya koydular. Gazellerinde sık sık Şevket'ten söz eden ve onu saygı ile anan Ş. G., Muhâl add eylemişlerken gazelde şâirân-ı Rum / Ben icâd eyledim ol Şevketâne tarz-ı eş'arı beytiyle bu gerçeği vurgulamak istemiştir. Halil Nûri, Ş. G.'i "Muhayyel eş'ar-ı Türkiyyede Şevket-i Rûm ve belki misli ma'dûm olup..." sözleriyle nitelemektedir. Ş. G. klasik edebiyatımızda şiir üzerine düşüncelerini, görüşlerini etraflı bir biçimde veren nâdir sanatçılarımızdan biridir. *Divân*'ında şiir yazmanın güç bir iş olduğunu anlatır; şiirde "mâna"nın gerekliliği üzerinde önemle durur. Kendinden öncekilerin şiirlerinden söz ederken "zemîn-i köhne" veya "kudemâ tavrı" deyişlerini kullanır. Buna karşılık yenilik isteğini, iddiasını belirten "nev-zemîn" "ma'nî-i nâ-güfte" vb. sözlere manzumelerinde çokça yer verir.

Ş. G.'in manzumelerinde "hayal" öğesi ağır basar. Onun üstün başarısını hayal gücünde aramalıdır. Edebiyatımızdaki büyük ününü sağlayan *Hüsn ü Aşk*'ını da engin hayal gücüne borçludur. Bir beytinde tahayyülü şairin "i'câz rütbesi" olarak niteler. Onun manzumelerinde "düşünce" öğesi ikinci planda kalır : Kaside "nesîb"lerinde bu türden beyitler bulunmakla beraber, düşüncenin bütün manzumeye yaygın (yekpâre) bir hal aldığı görülmez. Gazellerinde de durum aynıdır. Kasidelerinde Nef'î etkisi açıkça gör lür : Kethuda ve Şeyhülislâm Şerîf efendiler için yazmış olduğu kasidelerinden birinde "verir", öbüründe "olur" rediflerini kullanarak mısralarına Nef'î uyumu ve anlatımı vermeğe çalışır. Topkapı Sarayında yaptırdığı Bağ-ı İrem vesilesiyle III. Selim için yazdığı musammat kasidesi ise, Nef'î'nin IV. Murat övgüsündeki ünlü "Bahâriyye"sine naziredir.

Ş. G., Bakî'nin ünlü Bahariyye'sine de nazîre yazmıştır. Şairin kaside alanında çok başarılı olduğu söylenemez. Kaside yazmanın onun mizacına pek uymadığını "zoraki" beyitlerinden anlıyoruz.

Ş. G.'in gazellerinde edebiyatımızın büyük üstadlarının, sırasıyla Hayalî, Bakî, Şeyhülislâm Yahya, Nabî ve biraz da Nedim'in etkileri görülür. Bu büyük ustalardan başka, Ş. G. öğretmeni Hoca Neş'et'in etkisi altında da kalmıştır. Bu etki onun şiire başlamış olduğu ilk yıllara rastlar. Neş'et'in gazellerine Ş. G.'in 15'i aşan naziresi vardır. Ş. G., bunların bir bölümünde Es'ad, bir bölümünde Galib mahlâslarını kullanmıştır. Neş'et böylece, Ş. G.'e yalnız Farsça öğretmenliği yapmakla kalmamış, onu sanata da hazırlamıştır. Ş. G., çağının isim yapmış şairlerinden, çok sevdiği arkadaşı Vakanüvis Pertev'in birkaç gazeline de nazîre yazmıştır. Başta Mevlânâ olmak üzere Sultan Veled, Şems-i Tebrîzî, Hüsâmeddin Çelebi, Salâhaddin Zerkûb, Mesnevî şârihi İsmail Rüsuhî-i Ankaravî, Ş. G.'in gazellerinde adlarını saygıyla anmış olduğu Mevlevî büyükleridir.

Ş. G. kendinden öncekilerden Fuzûlî, Hayalî, Nailî-i Kadîm, Neşâtî, Tıflî, Nâyâb, Lâ'lî Rıf'at Hanîf, Garîbî Ebubekir Çelebi ve Hulûs Dede gibi şairlerin manzumelerini tanzîr ve tahmîs etmiştir. Dikkat edilirse, adı geçen şairlerden çoğunun da Mevlevî oldukları görülür.

Ş. G. klasik şiirimizin alışılagelmiş konularını aşk, şarap, gül, bülbül vb. işlediği gazellerinde hiçbir özellik göstermez. O asıl ilhamını aldığı tanrısal aşkı terennüm ettiği gazellerinde daha güçlüdür ki bunların sayısı da pek sınırlıdır.

Hüsn ü Aşk'ında, Farsça manzumeyi andıran, tamlamalarla dolu şiir dilini yeren Ş. G. "sâde dil" yanlısı görünür. Fakat kendi manzumelerinde bu isteğini gerçekleştirmiş olmaktan çok uzaktır. Yine bu amaçla yazdığı, içinde hiç Arapça ve Farsça kelime, dolayısıyla hiçbir tamlama bulunmayan "Döktü omuzdan poşu saçağını / Açdı gönüller deli bayrağını" matlalı gazeli bir "göstermelik" olmaktan ileri gidememiştir. Yine *Hüsn ü Aşk*'taki bir beytinde Alî Şîr Nevâî'nin Fuzûlî üzerindeki etkisinden söz eden Ş. G., "Nevaî dili" ile, yani Çağatayca yazmış olduğu gazeliyle hem birçok Osmanlı şairinde gördüğümüz bir geleneği sürdürmüş, hem de her türden manzume yazmak isteğinin yeni bir belirtisini göstermiştir. Tasavvuf coşkusuyla oluşturduğu "Musammat"ları *Divân*'ın en canlı ve en renkli, en güzel şiirleridir. Ş. G. büyük ününü *Hüsn ü Aşk*'ına olduğu kadar bu manzumelerine borçludur. Ş. G., çağının modası olan "şarkı" türüne de yer vermiştir. Bu manzumelerinde Nedîm etkisi pek bellidir; ama onlarda Nedîm'in şarkılarındaki sıcaklığı, içtenliği bulamayız. Ş. G.'in basma *Divân*'ında bulunmayan ve 4+4+4+3'lü hece vezni ile yazdığı dikkate değer bir manzumesi Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesindeki yazma *Divân*'da yer almaktadır. "Şarkı" başlığını taşıyan bu manzume, şairin hece vezniyle yazdığı tek şiiridir.

Ş. G., kendisinden sonra yetişenler arasında en çok Keçecizade İzzet Molla'yı etkilemiştir. İzzet Molla'nın *Bahâr-ı efkâr* adlı divanındaki gazellerinde ve *Gülşen-i aşk* mesnevîsinde Ş. G. etkileri açıkça görülmektedir. Ş. G., çağının şairlerinden Esrâr Dede ve Neyyir Dede üzerinde de etkili olmuştur. Onların Ş. G.'in şiirlerine tahmisleri ve nazireleri vardır. Ona nazire yazmış olan şairlerden bazıları şunlardır : Vakanüvis Pertev, Vakanüvis Nurî, Dâniş, Faik Ömer, Nebîl, Ayıntablı Aynî, Zîver Paşa, İzzet Molla, Bosnalı Fehîm, Şeref Hanım, Bursalı Emrî, Şeyhülislâm Arif Hikmet, Hanyalı

Kâmî, Enderunlu Râsih, Safayî, Senîh, Kâhyazade Ârif, Kara Şemsî, Bayburtlu Zihnî.

Tanzimat sonrası Divan şiirinin güçlü bir temsilcisi olan Yenişehirli Avnî'nin 239 beyitlik bir bölümünü yazıp, her nedense tamamlayamamış olduğu *Âteşkede* adlı mesnevîsi de bir *Hüsn ü Aşk* naziresidir. Gûyâ ki o şâir-i yegâne / Gelmiş bu kitâb için cihâna beytiyle Ş. G.'in *Hüsn ü Aşk*'ını beğenen, fakat *Divân*'ını değersiz bularak önemsemeyen Ziya Paşa bile onun bir gazeline nazire yazmıştır. Abdülhak Hamid'in kimi manzumelerinde, özellikle *Eşber* ve *Makber*'de Ş. G. etkisi çok açıktır.

Ş. G.'in günümüzde de eski edebiyatımızı bilenler ve ondan zevk alanlar tarafından okunmakta olduğu ve şiirlerine nazireler yazıldığı görülmektedir. Behçet Kemal Çağlar'ın "uyumaz" ve Haşim Nezihî Okay'ın "düştü" redifli gazellerine nazireleri vardır.

Eserleri : 1. Ş. G. *Divân*'ının elimizde bulunan tek basma nüshası 1836 tarihini taşımaktadır. Mısır'da Bulak basımevinde Yesârî-zâde yazısıyla bastırılmıştır. *Divân*, Esrâr Dede yazmasındaki 6 kaside ve 54a-60a sayfalarındaki tarihle Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki yazma nüshada yer alan hece vezniyle yazılmış bir manzumesi ve başka birkaç yazmada rastlanan mizahî bir lûgazı ile Pertev Efendi için yazdığı yine aynı nitelikte mesnevî tarzındaki mektubu dışında, *Hüsn ü Aşk*'ı ve şairin diğer bütün manzumelerini içinde bulundurmaktadır. *Divân*'ın Ankara ve İstanbul kütüphanelerinde bugüne kadar tesbit edilmiş 26 nüshası bulunmaktadır.

2. *Hüsn ü Aşk :* Ş. G.'in ve edebiyatımızın ünlü mesnevîsidir. Eski harflerle üç (*Divân*'la birlikte, Kahire [1836], İstanbul [1886] ve [1923]), yeni harflerle iki (A. Gölpınarlı [1968], O. Okay - H. Ayan [1975]) olmak üzere beş baskısı yapılmıştır. Eserin 1'i Mevlânâ Müzesi, 11'i İstanbul kütüphanelerinde olmak üzere 12 nüshası tesbit edilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi mülhakı 171 numarada kayıtlı yazma, Ş. G.'in el yazısıyladır.

Şair bu eserini "müretteb divan" sahibi olduktan iki yıl sonra yazmıştır (1782). Bir gün Ş. G.'in de bulunduğu bir şairler toplantısında Nâbî'nin *Hayrâbâd* adlı mesnevîsini aşırı övmüşler ve kimsenin artık bu eserin, değil üstününü, benzerini bile yazamayacağını ileri sürmüşlerdi. Bu olay, içi sanat coşkusuyla dolup taşan genç şair için adeta bir yarışma konusu oldu. O da Nâbî'ye saygı duymakla birlikte, onun bu mesnevîsinin değersiz olduğunu belirterek kendisinin daha üstün bir eser yaratabileceğini açıkça söylemekten çekinmedi. İşte o zaman henüz 26 yaşında bulunan şair, benzersiz bir sanat tutkusuyla *Hüsn ü Aşk*'ını yazmaya koyuldu, eserini 6 ay gibi kısa bir sürede tamamlamayı başardı.

Eserin konusu : Benî Mahabbet (Sevgioğulları) adlı yoksul bir Arap kabilesinde aynı gecede dünyaya gelen Hüsn (güzellik) ile Aşk (sevgi), kabilenin ileri gelenlerince birbirlerine nişanlanırlar. Büyüdüklerinde aynı okul (mekteb-i aşk)'a gidip aynı hoca (Mollâ-yı Cünûn)'dan okurlar. Hüsn, Aşk'ı sever. Kabilenin ulusu Hayret, onların görüşmelerini engeller. Aşk, Mollâ-yı Cünûn'un tavsiyesine uyarak Hüsn'ü ister. Hüsn'ü alabilmesi için Aşk'ın "Kalp" ülkesine gidip "Kîmyâ"yı bulup getirmesi şart koşulur. Bu meşakkatli yolda Gayret ve Suhan Aşk'a arkadaşlık ederler. Karşılaştığı engelleri birer birer aşan Aşk, suretlerle bezenmiş olan Varlık şehrine girer. Nefs âleminde kendi hayallerine kapılan Aşk, cezbe ateşiyle bu şehri yakar, bu suretlerden ve hayallerden kurtulur. Böylece Hüsn'ün de Aşk'ın da aynı şey olduğunu anlayan Aşk, "vahdet" (birlik) sırrına erişir.

Ş. G., *Hüsn ü Aşk*'ı yazarken Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden ilham aldığını bildirmektedir. Gerçekten kitapta *Mesnevî*'deki bazı beyitleri, bazı bahisleri hatırlatan unsurlar bulunmaktadır. Eserde Nizâmî'nin ve Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'undan da izler vardır. Eser, şekil ve yapı bakımından öbür mesnevîlerden farklı değildir. Tek ayrılık, öncekilerde arada bir yer alan gazellere karşılık, Ş. G.'in arada bir "tardiyye" adını verdiği muhammeslerin bulunuşudur. "Tardiyye"ler mesnevînin en güzel parçalarıdır. Bunlar bağımsız birer manzume olarak da kabul olunabilir.

Hüsn ü Aşk'a Ş. G.'in çağdaşlarından Refîî-i Âmidî tarafından *Cân u Cânân* adıyla bir nazire yazılmış olduğu bilinmektedir. Eser, *Hüsn ü Aşk*'ın başarısız bir kopyası olmaktan öteye geçememiştir.

3. *Şerh-i cezîre-i Mesnevî :* Yûsuf Sîneçâk'in *Cezîre-i Mesnevî* adlı eserinin şerhidir. Ş. G. *Şerh-i cezîre-i Mesnevî*'nin ilk 18 beytinin şerhiyle başlamakta, yine *Mesnevî*'den se- Ali Dede Efendi ... hazretlerinin inzimâm-i nefes-i hayât-bahşlarıyla" başladığını dile getirmektedir. Eser önce *Mesnevî*'nin ilk 18 beytinin şerhiyle başlamakta, yine *Mesnevî*'den seçilmiş mütebakî 348 beytin parça parça çevirisi ve açıklaması biçiminde sürmektedir. Şair, metin aralarına yer yer konu ile ilgili Arapça ve Farsça hikâyeler de koymuştur. Bir ilişki düşürerek kendi manzumelerine de yer verdiği olmuştur. Ş. G., bu şerhi "sâlik"lere yol göstermek amacıyla kaleme aldığı için kolayca anlaşılır olmasına özellikle dikkat etmiştir. Klasik nesrimizin vazgeçilmez sanatı "seci"lere bu eserde de yer verilmiştir.

Ş. G.'in Sütlüce'deki evinde tamamlamış olduğu (1789) *Şerh-i cezîre-i Mesnevî*'sinin 4'ü İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde, 1'i Süleymaniye Kütüphanesi (Halet Efendi Kitapları)'nde olmak üzere 5 yazması tesbit edilmiştir.

4. *Es-Sohbetü's-Sâfiyye :* Köseç Ahmed Dede'nin *Er-Risâletü'l-behiyye fî tarîkati'l-Mevleviyye* adlı risalesine Ş. G.'in Arapça "tahşiye" (ek)'sidir. 1788'de yazılmıştır. Ahmed Dede'nin sözü geçen eseri Üsküdar Mevlevîhanesinin son şeyhi Ahmed Remzî tarafından *En-Nüshatü'ş-Şâfiyye fî tercemeti's-sohbeti's-sâfiyye* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Önsözünde Ş. G.'in eseri hakkında bilgi vardır. Eser, Mevlevîlik adabı hakkındadır. Ş. G.'in bu iki eseri, onun yalnız şair değil, aynı zamanda değerli bir araştırıcı olduğunu, Arapçayı da Farsçayı da eser ortaya koyacak düzeyde iyi bildiğini göstermektedir. *Şerh-i cezîre-i Mesnevî*'si şairin nesir dili hakkında fikir vermesi bakımından değer taşımaktadır. Kitabın amacı, tarikata yeni katılanlara *Mesnevî* üzerine bilgi vermek olduğu için Ş. G. eserinde yalnız bir öğretici olarak kalmakla yetinmiş, sanat gayesi gütmemiştir.

Ş. G., Mevlevî şairlerin kısaca biyografilerini yazmış, kimilerinin şiirlerinden seçmeler de yaparak hazırladığı tamamlanmamış müsveddeyi Esrar Dede'ye vererek düzenlemesini istemiştir. Esrar Dede bu müsveddeye daha birçok Mevlevî şairin biyografilerini de ekleyerek *Tezkire-i şuarâ-yı Mevleviyye*'yi oluşturmuştur. (S. Yüksel)

ŞEYH HAMDULLAH : bk. HAMDULLAH EFENDİ, Şeyh.

ŞEYH MAHMUDÎ, Melikü'l-Mü'eyyed Ebû'n-Nasr Seyfu'd-dîn Hâsekî (1368/1421), Memlûk sultanı. Aslı Çerkez olup, Kermük kabilesindendir. Daha bülûğa erme-

miş bir çocuk iken ailesinin yanından çalınmış ve Hoca Mahmud Şâh el - Yezdî adındaki bir esir tüccarına 3 000 gümüş dirheme satılmıştır. el - Mahmûdî nisbesi kendisini ilk defa satın alan bu tacirin adından gelmektedir. Adı geçen tacir Ş.'i 1380 - 1381 yılında Kahire'ye getirdiği zaman Ş.'in 12 yaşında olduğu bilindiğine göre, doğumu 1368 - 1369 yılında olmalıdır.

O tarihte Mısır'da Atabekü'l - Asâkîr olan Berkuk, Ş.'i 3 000 gümüş dirheme satın alarak kendi memlûkleri arasına koydu. İki yıl sonra sultan olan el - Melikü'z - Zâhir Berkuk, Ş.'i azad ederek *camedâr* yaptı ve kısa bir süre sonra da *hâsekî*'leri arasına kattı. Bu yüzden Ş.'in bir nisbesi de *el - Hâsekî*'dir. Mintaş ile Yulboğa'nın Berkuk'u tahttan uzaklaştırdıkları süre içinde ona mensubiyetinden dolayı hapsedilen Ş., efendisinin tekrar sultan olmasından sonra terfi ederek sırasıyla *sâkî, onlar emîri* (1390) ve *kırklar emîri* (1395) oldu. 1399'da *mahmil emîrliği* görevi ile hac kervanını Hicaz'a götürüp getirdi.

Babasının yerine sultan olan el - Melikü'n - Nâsır Ferec (20 haziran 1399), Ş.'e Memlûk askerî aristokrasisinde en yüksek rütbe olan *yüzler emîrliği* (binler kumandanlığı)'ni verdi. Ferec'in saltanatının ilk yıllarında, ona karşı teşekkül eden muhalefetin içinde yer almayan Ş., Dimaşk *nâib*'i Tenem'in isyanının bastırılmasından sonra Tarabulus *nâib*'i tayin edilmekle mükâfatlandırıldı (1400). Timur'un Suriye'ye hücumu sırasında, 1400 yılı ekim ayı sonunda Haleb dışında yapılan savaşta Tarabulus askerine kumanda eden Ş., diğer Suriye naip ve emirleriyle birlikte esir edildi ise de, 4 ay süren bir esaretten sonra kaçmayı başararak Kahire'ye geldi ve tekrar Tarabulus naipliği görevine tayin edildi (1401). Bir süre sonra da Memlûkler devrinde Suriye'deki naipliklerin en mühimi olan Dimaşk naipliğine tayin edildi (1402).

Ferec'e isyan ederek yenilip Suriye'ye kaçan Yaşbek'in burada sultan olmak için çalışan Cekem ve diğer Suriye naipleri ile birleşip Ferec'e karşı kurdukları ortak cepheye Ş. de katıldı ve Timur'dan kaçarak Dimaşk'ta kendisine sığınmış olan Kara Koyunlu beyi Kara Yusuf'u da bu ittifaka dahil ederek hep birlikte Kahire'ye doğru yürüdüler. 12 haziran 1405'te, es - Sa'îdiyye'de konaklamakta olan Ferec'e, Kara Yusuf'un tavsiyesine uyularak yapılan bir gece baskınında isyancılar galip geldilerse de, aralarında anlaşmamaları yüzünden, Kahire'ye kadar varıp şehre girmişken, çok kötü bir durumda dönmek mecburiyetinde kaldılar. Bunun üzerine Ş. Dimaşk naipliğinden azledildi.

Ferec, aleyhindeki muhalefete direnemeyerek tahtını terk edip 69 günlük bir fasıladan sonra (22 eylül - 28 kasım 1405) tekrar sultan olunca Ş.'i affederek ikinci kez Dimaşk naibi tayin etti. Ş., bu ikinci niyabeti sırasında Ferec'in taraftarı olarak Suriye'de sultanlık davası güden Cekem ile mücadele etti ise de, 11 haziran 1406'da Resten'de aralarında yapılan savaşta Ş. yenildi. Bundan sonra Cekem kendisini el - Melikü'l - Âdil lâkabı ile sultan ilân ettiyse de, kısa bir süre sonra Kara Yülük tarafından öldürüldü ve Ş. bu sefer de Nevruz'a karşı mücadele etmeye başladı. 1407'de Nevruz'u tedip etmek amacıyla Suriye'ye gelen Ferec Ş.'i yakalattı ve öldürmek istedi. Ancak Ş., kendisinin muhafazasına memur edilen Mantuk'u kandırıp kaçmayı başardı. Kendisine muti olduğu bir sırada Ferec'in Ş.'i öldürmek istemesi, onun her halükârda Ş.'i yaşatmak niyetinde olmadığını gösteriyordu. Bu yüzden Ş., aynı anda hem sultan Ferec'le hem de Suriye'de kendisine rakip olan diğer naip ve emîrlerle tek başına baş edemeyeceği için oynak bir siyaset takip etti.

Suriye'de saltanat davası güden emirlerden Nevruz'un politikası da Ş.'inkine paralel düşünce, iki emir birbirleriyle kozlarını paylaşmayı sona bırakarak, birlikte önce Sultan Ferec'i ortadan çıkarmakta anlaştılar. Uzun ve yorucu bir mücadeleden sonra Ş. ve Nevruz, el - Leccûn'da Ferec'i yenerek (25 nisan 1412) saltanat yolunda önlerindeki en büyük engeli aştılar. Ancak, birbirlerinden çekindikleri ve o anda durumu müsait bulmadıkları için, zaman uygun fırsatı getirdiği anda kolaylıkla tahttan uzaklaştırabilecekleri birisini, Halife el - Müsta'în Billah'ı sultan ilân ettiler (7 mayıs 1412).

Ş., yeni sultan el - Müsta'în Billah ile Kahire'ye dönerken, Nevruz Suriye'de kalmayı tercih etti. Kahire'ye vardıktan sonra Ş. devletin dizginlerini ele geçirdi ve kendisine Nizâmü'l - Mülk lâkabı verildi. Bütün Memlûk tarihi boyunca bir emsaline daha rastlanılmayan Halife el - Müsta'în Billah'ın saltanatı sırasında es - Sa'îd bölgesinde Arapların çıkardığı bir isyan bahane edilerek, "Halife'nin emirlerinin dinlenmediği ve alışılageldiği üzere bir sultan olmadıkça işlerin yoluna girmeyeceği" gerekçesiyle, Halife el - Müsta'în Billah hal' edilerek, Ş.'e sultan olarak biat edildi (7 kasım 1412).

Sultan olduktan sonra el - Müsta'în Billah'ı halifelikten de azleden Ş., kardeşi Dâvud'u el - Mu'tezid Billah lâkabı ile halife yaptı. Önemli görevleri ve zengin *ıkta*'ları kendi adamlarına dağıtarak, tehlikeli ve rakip addettiği emirleri ortadan kaldırdı. 1413'te Togan'ın çıkardığı isyanı kolaylıkla bastırdı ise de, Nevruz gailesi Ş.'i çok endişelendirdi.

Bütün Memlûk tarihi boyunca Dimaşk naipliğinden Mısır tahtına çıkmış olan iki kişiden biri olan Ş., Suriye'nin Memlûk devleti için olduğu kadar kendi saltanatı için de ne denli önemli olduğunu çok iyi biliyordu. Ferec'e karşı birlikte mücadele verdikleri Nevruz, Ş.'in saltanatını tanımayarak Suriye'de bağımsız bir sultan gibi hareket ediyordu. Ş. 10 temmuz 1414'te Dimaşk'ta ezelî rakibi Nevruz'u öldürerek bütün saltanatı boyunca kendisini tehdit eden tehlikelerin en büyüğünü de bertaraf etti. Aynı şekilde, 1415'te kendisine baş kaldıran Dimaşk naibi Kanıbay'ın isyanını da pek fazla zahmet çekmeden bastırdı. Bundan sonra, ölümüne kadar hiçbir dahilî gaile ile uğraşmaksızın huzurlu bir saltanat sürdü.

Ferec'in bütün saltanatı süresince devam eden taht mücadeleleri ile harap olmuş olan Suriye ve Mısır, Ş.'in saltanatı sırasında sükûn ve istikrara kavuştu. Her hareketinde efendisi ez - Zâhir Berkuk'u örnek alan Ş., faaliyetleri ile Memlûk devletinin otoritesini dışarıda da sağlamlaştırdı. Ankara Savaşı'ndan sonra yeniden hayatiyete kavuşan Karamanoğullarının Memlûklere tâbi olan Tarsus'u ele geçirmeleri yüzünden Ş., oğlu İbrahim kumandasında bir Memlûk ordusunu Anadolu'ya gönderdi (1419). İbrahim bu seferinde Kayseri, Niğde, Ereğli üzerinden Karamanoğullarının başşehri Larende'ye kadar uzandı. Buralarda Ş. adına para basılıp hutbe okundu.

Aynı şekilde Adana ve havalisinde hâkim olan Ramazanoğulları ile Maraş ve Elbistan yörelerinin hâkimi Dulkadırlıoğulları da Ş.'in "Memlûk devletinin itibarını iade politikası" nın gereği olarak hizaya getirildiler. Bu amaçla Ş., 1417'de Elbistan'a kadar uzanan bir sefer yaptı ve Baybars'tan sonra buralara kadar gelen ikinci Memlûk sultanı oldu.

Ş., doğu komşuları Kara Koyunlular ile Ak Koyunlular arasında hassas bir denge politikası takip ederek devletinin

doğu eyaletlerini yağma ve tahripten korudu. Osmanlılarla ise dostça bir siyaset devam ettirdi ve karşılıklı elçiler gidip geldi. Öte yandan İskenderiye'ye denizden yapılan Frenk hücumları başarı ile püskürtüldü.

Ş., saltanatı sırasında sağlam bir ekonomik politika takip etti. 30 yıla yakın bir zamandır Mısır'da adeta unutulmuş olan gümüş parayı tedavüle koyarak yıllardan beri gayri tabiî bir şekilde sürdürülmekte olan para politikasını tabiî şekli olan altın - gümüş esasına döndürdü. Öte yandan sürekli olarak para piyasası üzerine baskı yaparak fiatların artmasını önlemeğe çalıştı. Bol miktarda gümüş para bastırdı ki bunlara *el - Mü'eyyedî* deniliyordu. Müslüman olmayanlardan alınan vergiyi artırarak onlar üzerinde daha otoriter bir idare ve kontrol kurdu. Sık sık karşılaşılan kıtlık ve salgın hastalıklar sırasında elinden geldiğince halka yiyecek ve para yardımı yaptığı gibi, halkın hissiyatına ortak olarak yağmur duası v. b. vesilelerle sûfî kıyafetiyle onların arasına karışıp kuru toprak üzerinde onlarla birlikte namaz kılıp dua etti.

Ş. 10 yıla yaklaşan saltanatı sırasında pek çok imar faaliyetlerinde bulunup cami, medrese, zaviye, hastahane, hamam gibi birçok eserler yaptırdı ve bunlara vakıflar tahsis etti. 13 ocak 1421'de öldüğü zaman 50 yaşını geçmişti. Kendi yaptırdığı türbesine gömülüdür. 1421'de oğlu İbrahim'i zehirletmesi, tarihçiler tarafından en büyük ayıplarından biri olarak gösterilir.

ŞEYH MUHSİN FANÎ : bk. HÜSEYİN KÂZIM KADRİ.

ŞEYH SÜLEYMAN, Buharalı (1821 veya 1822 - İstanbul 1890), Özbekler dergâhı şeyhi, Çağatayca sözlük yazarı. 1847'de Buhara emirinin Dersaadet kapı kethüdası olarak İstanbul'a geldi, aynı zamanda Özbekler tekkesi şeyhliğini de yaptı. 1877'de 15 kişilik bir kurulun başkanı olarak Macaristan'ı ziyaret etti. Kurulun üyeleri arasında yazar Mehmet Tevfik Bey ("Çaylak" gazetesini çıkardığı için Çaylak Tevfik adıyla tanınmıştır) de vardı. Mehmet Tevfik Bey, *Yadigâr-ı Macaristan, Nişan-ı ittihad* [İstanbul 1294] adlı broşüründe bu gezi üzerine bilgi vermiştir.

Ş. S., Türkoloji tarihinde *Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî* [1298 = 1882 - 1883] adlı eseriyle yer aldı. Çağatay sözlüğünün yazılmasında 1877'de yapılan Macaristan gezisinin rol oynadığı anlaşılıyor. Macar Türkoloğu I. Kúnos (b. bk.), *Türk halk edebiyatı* [1925] adlı eserinde Ş. S. Efendi ile İstanbul'da yaptığı bir görüşmeden söz eder. Bu görüşmeden sonra Kúnos, Ş. S. Efendinin Çağatayca sözlüğünü Almancaya çevirdi (*Šejx Sülejman Efendi's Čagataj- osmanisches Wörterbuch)* [Budapest 1902].

ŞEYH ŞÂMİL (Gimri aş. yu. 1798 - Medine 1871), Dağıstan'ın Avar asıllı millî kahramanı; Rusya'ya karşı mücadele eden askerî ve dinî lider.

Gülistan Muahedesi ile (1813) İran'ın Dağıstan üzerindeki iddialarından kesin olarak vazgeçmesinden sonra, bu ülke, tamamen Rusya'nın hâkimiyetine girmiş, ancak Müslüman halk bunu kabul etmeyerek Ruslara karşı direnişe geçmişti. **XIX.** yüzyılın ilk çeyreğinde bu direniş hareketinin başında Rusların Kazı Molla dedikleri Gazi Muhammed bulunuyordu. Ş. Ş. daha gençlik yıllarında, Ruslara karşı giriştiği mücadele ile şöhret bulan Gazi Muhammed'in siyasî ve dinî fikirlerinin tesiri altında kaldı : Müslümanların aralarındaki kan dâvası, ırk, dil ve mezhep ayrılıkları v.b. sebeplerle parçalanarak zayıflamasını önlemek ve Dağıstan'ı Rus istilâsından kurtarmak için, şeriat ahkâmı ile çelişen bütün mahallî örflerin kaldırılarak tamamen şeriat hükümlerine uygun mütesanit bir idarenin kurulması esasına dayanan bu görüşü benimsemeyen yöreler de vardı. Avaristan'ın merkezi Hunzak bunların başında geliyordu. Bu sebeple Gazi Muhammed, beraberinde Ş. Ş. de olduğu halde, Hunzak'ı ele geçirmek için hücum ettiyse de yenildi (1830). Bu hücum esnasında Hunzak'ı Gazi Muhammed'e karşı savunan Avar beylerinden Hacı Murad, daha sonra bizzat Dağıstan istiklâl hareketine katılacak ve önemli başarılar kazanacaktır.

Gazi Muhammed'in tekrar hücum etmesinden çekinen Hunzak'ın, Tiflis'teki Rus karargâhına bağlılığını bildirerek yardım istemesi üzerine, general Von Rosen Gazi Muhammed'e karşı gönderildi. Rus generalinin Gazi Muhammed ve Ş. Ş.'in doğum yerleri olan Gimri'den geçmesine rağmen orayı tahrip etmemesi, Dağıstan'daki şeriatçiliğe dayanan dinî hareketin kuvvetlenmesine sebep oldu. Mütaakıp iki yıl boyunca, Gazi Muhammed ile Ş. Ş. birlikte Ruslara karşı mücadele ettilerse de, 1832 yılında general Von Rosen ile Gimri önünde yapılan savaşta Gazi Muhammed şehit oldu, Ş. Ş. ağır yaralandı ve Gimri de Ruslarca tahrip edildi.

Ancak, bu mağlûbiyet Dağıstan istiklâl mücadelesini durduramadı. Ş. Ş., altı ay sonra iyileşerek mücadeleye tekrar başladı.

Gazi Muhammed'e halef seçilen Hamza Bey'in acımasız davranışları yüzünden pek çok düşman kazanıp, sonunda Hacı Murad tarafından öldürülmesi üzerine (19 eylül 1834), Ş. Ş. *imam* seçildi.

İmam seçildikten sonra bir yandan Ruslarla savaşırken diğer yandan rakipleri ile uğraşmak zorunda kalan Ş. Ş., 1837'de general İveliç'i Aşilta'da ânî bir baskınla yenerek öldürdü ve Buçkiev kumandasındaki bir Rus birliğini de yok etti. Bu başarılar üzerine tarafsız ve hattâ Rus taraftarı pek çok Kafkasya kabilesi Ş. Ş.'e katıldı. Ancak general Fésé Aşilta'yı geri aldı ve Tilitl'de yapılan savaşta iki taraf da yenişemedi. Sonunda Ş. Ş. ile bir mütareke anlaşması yapan Fésé, Hunzak'a çekildi.

1837 yılı ekim ayında, Rus çarı I. Nikolay, bütün Kafkasya'nın itaatını kabul etmek için Tiflis'te yaptığı merasimde, Ş. Ş.'in huzuruna gelmemesi üzerine, Ş. Ş. ve taraftarlarının yok edilmesi için general Grabbe'yi görevlendirdi.

Ruslar, bir yılı aşkın süre ile Ş. Ş.'e karşı girişecekleri imha seferinin hazırlıkları ile uğraşırlarken, Ş. Ş. de savunma tedbirleri aldı. 1839 yılı mayıs ayında harekete geçen Rus ordusu, dağlık ve ormanlık arazide çok güçlükle yol alarak, Arguvan Avul'u zapt ve tahrip ettikten sonra, 24 haziranda içerisinde kadın, çocuk ve ihtiyarlar da dahil hepsi 4 000 kişi bulunan Ahulga'yı kuşattı. Çok nispetsiz kuvvetler arasında iki ay devam eden savaşlardan sonra Ş. Ş. mütareke istedi. O sırada 12 yaşında bulunan büyük oğlu Cemaleddin'i Ruslara rehin gönderen Ş. Ş.'in dört gün süren mütarekeden sonra bizzat teslim olmayı reddetmesi üzerine Ruslar 3 eylül 1839'da Ahulga'yı aldılarsa da, amansız savaş sırasında karısı ölen Ş. Ş., kaçarak kurtulmayı başardı. Bundan sonra Dağıstan istiklâl mücadelesinde öteden beri Ruslara yardım edegelmekte olan Avar beyi Hacı Murad'ın da kendisine katılmasıyla daha da güçlenen Ş. Ş., açtığı mücadeleye devam etti.

I. Nikolay, harbiye nazırını Kafkasya'ya gönderdi. Ahulga galibi Grabbe'nin Ş. Ş.'in yeni karargâhı Darga'yı ele

geçirmek için giriştiği askerî harekât daha başlangıçta büyük zayiat verince Ruslar görüşmelerle Ş. Ş.'i kazanma yolunu denediler. Ancak, bu da başarısızlıkla sonuçlanınca çar, Kafkas ordusu başkumandanı general Vorontsov'u ânî bir baskınla Ş. Ş.'i yakalamak ve Darga'yı tahrip etmekle görevlendirdi. Rusya içlerinden getirilen büyük takviye kuvvetleriyle sayısı 150 000'e ulaşan Rus Kafkas ordusunun büyük ekseriyeti Ş. Ş.'in erzak ve mühimmat yollarını kestikten sonra, general Vorontsov 1845 yılı haziran başlarında yanında 18 000 kişilik bir kuvvet olduğu halde Darga üzerine yürüdü.

Ş. Ş. Darga'yı yakarak dağlara çekilmişti. Rus ordusu büyük zayiat vererek Darga'ya varıp, daha büyük bir zayiatla ve eli boş olarak geri döndü.

Ş. Ş., bu sefer sırasında üç general, 195 subay ve 3 433 Rus askerini öldürmüş ve üç adet Rus topunu da tahrip etmişti. General Vorontsov, Ş. Ş.'in tabiî müttefiki olarak gördüğü Dağıstan ormanlarını yakmak istemiş, ancak onu bile becerememişti.

Ş. Ş. kuvvet ve kudretinin zirvesine çıktığı bir sırada Hacı Murad ondan ayrıldı. Ş. Ş.'in, ikinci oğlu Gazi Muhammed'in kendisinden sonra *imam* olması kararına karşı çıkan Hacı Murad, onun kendisini ortadan kaldırmaya karar verdiğinin ihbar edilmesi üzerine kaçarak Ruslara sığındı (1851) ise de, Ş. Ş. tarafından hapsedilen ailesinin yanına dönmek için, kendisini sürekli olarak göz hapsinde tutan Ruslardan kaçarken takipçiler tarafından öldürüldü (24 nisan 1852). Ruslara karşı yaptığı mücadelede büyük yardımını gördüğü Hacı Murad'ın kendisinden ayrılması ve ölümü Ş. Ş. için büyük bir kayıp oldu.

Ş. Ş., Ahulga'da Ruslara rehin verdiği büyük oğlu Cemaleddin'i, kaçırdığı iki Gürcü prensesi karşılığında kurtardı (1855) ise de, Cemaleddin kısa bir süre sonra öldü.

Kırım Savaşını kaybeden II. Aleksandr, Kafkasya'da kazanılacak bir zaferle bu yenilginin acısını çıkarmayı düşünerek Prens Baryatinskiy'i Kafkas orduları başkumandanlığına getirdi ve Dağıstan'ı çok iyi tanıyan general Milyutin'i de onun kurmay başkanlığına tayin etti.

Prens Baryatinskiy, askerî harekâta geçmeden önce Ş. Ş.'i güneyden abluka altına alarak Türkiye ve İran'dan gelmekte olan kaçak silâh akımını durdurdu. Bunun arkasından, yıllardan beri devam eden savaşlardan bıkıp usanmış olan pek çok kabileyi para ile elde etti. Ş. Ş. ise tarihte az rastlanan büyük insanlara vergi bir inanç ve kararlılıkla savunma tedbirleri aldı. Beyannameler neşrederek elindeki kaleleri tahkim etti. Bütün hazinelerini gömdürdü.

Beş gruba ayrılan Rus ordusu önce kuzeyden Çeçenler üzerine yürüdü. 1856 güzünden 1859 yılı başına kadar süren yıpratıcı savaşlar sonunda Çeçenler itaat altına alındı. Çeçenistan'ın düşmesi, Ş. Ş. için sonun başlangıcı oldu. Çeşitli yerlerdeki naipleri kovuldu. Sonun yaklaştığını gören Ş. Ş., 7 000 kişilik seçme bir kuvveti oğlu Gazi Muhammed'in kumandasında Vedeno'da bırakarak, Dağıstan'daki son barınağı olan Gunib'e çekildi. Vedeno'nun 13 mart 1859'da düşmesi üzerine ailesi ile oğulları Gazi Muhammed ve Muhammed Şefî de Gunib'e geldiler.

30 ağustos 1859 tarihinde Rus ordusu, bizzat Baryatinskiy'nin kumandasında Gunib'e geldi. Kalede Ş. Ş.'in yanında 400 kadar sadık adamı bulunuyordu. Teslim olmayı reddeden Ş. Ş., 14 Rus taburu ve topçu ateşine karşı ümitsiz bir savunmaya girişti. Ancak sayısı 100'e kadar düşmüş bulunan adamları ile esasen başarması imkânsız olanı daha da zorlamaktan vazgeçerek 6 eylül 1859 tarihinde iki oğlu ile birlikte Ruslara teslim oldu.

Teslim olduktan sonra Ş. Ş. Petersburg'a götürüldü ve çar tarafından kabul olundu. Moskova'nın güney - batısındaki Kaluga şehri ona ve ailesine ikamet yeri olarak tayin edildi. Üç karısı, iki oğlu ve kızları ile birlikte 1869 yılına kadar Kaluga'da oturan Ş. Ş., Hacc'a gitme izninin verilmesi üzerine aynı yıl Hicaz'a gitti ve Medine'de yerleşti.

Ş. Ş., 1871 yılı mart ayında Medine'de öldü ve orada gömüldü.

Bugün Türkiye'de Şeyh Şâmil adı ile anılan ve Ş. Ş.'in efsanevî savaş ve başarılarını sembolize eden bir halk oyunu oynanmakta, şevk ve heyecanla seyredilmektedir.

Ş. Ş.'in kahramanlıklarla dolu hayatı edebî eserlere de konu olmuştur. L. N. Tolstoy'un *Hadji Murat* adlı romanında Ş. Ş. önemli rol oynayan bir kahramandır.

ŞEYH VASFÎ, Ali (İstanbul 1850 - İstanbul 1910), tekke şeyhi, şair ve öğretmen. Hoca Raşid Efendi'nin oğludur. Medrese öğrenimi gördü. Tasavvufa ilgi duyduğu için Kefevî dergâhına şeyh oldu. Bir yandan müritlerini yetiştirirken, öbür yandan da değişik okullarda öğretmenlik yaptı. Mekteb-i Kuzâtta kitabet dersi okuttu. Tanzimat edebiyatının ikinci yarısında Muallim Naci ile Recaî - zâde arasındaki eski - yeni çekişmelerinde Naci'nin yanında yer aldı. *Cezebât* adlı eserinin başında, Arap ve Acem edebiyatlarını öğrenmeksizin yalnız Avrupa edebiyatını öğrenmenin şair ve yazar olmaya yetmeyeceğini savundu. "Tercümân-ı Hakîkat" gazetesinde yazıları yayımlanan Ş. V.'nin değişik konularda yazdığı eserleri vardır : *Feyz-âbâd, Bârika, Hikemiyât-ı İslâmiye, Münşeât, Sarf-ı Osmânî, Nahv-i Osmânî, Sevâtı', Metâli', Levâmi', Bedâyi', Cezebât, Şöyle böyle* [M. Naci ile].

ŞEYHÎ MEHMED EFENDİ (İstanbul 1667 - İstanbul 1732), şeyh, biyografi yazarı ve şair. Emîr Buhârî dergâhı şeyhlerinden Sîmkeş-zâde Feyzî Hasan Efendi (ölm. 1690)' nin oğludur. Müderris olmuşken, tasavvufa ilgi duydu ve babasının yerine aynı dergâha şeyh oldu. Ölümüne kadar başka bir görev almadı. *Vakâyi'u'l - Fuzalâ* adını verdiği üç ciltlik *Şakâik* zeyli, Türk tarihinin ve Türk edebiyatı tarihinin önemli kaynak eserlerindendir. Ş., Atâî'ye zeyl yazan Uşşâkî-zâde' nin eserini beğenmemiş ve eserini Atâî'ye zeyl olarak yazmıştır. 1730'a kadar gelen eserin III. cildi Ş.'nin ölümünden sonra oğlu Hasan tarafından tamamlanmıştır. Eser, padişahlara göre tabakalara ayrılmış, her tabakada devrin ileri gelen kişilerinin biyografileri verilmiştir. Ş., Kâtib Çelebi'nin *Takvîmü't-tevârîh*'ine de zeyl yazmıştır. (İ. Ünver)

ŞEYHÎ, Yusuf Sinan (Kütahya ? - Kütahya 1431 ?), Türk şairi. Ailesi hakkında yeterli bilgi yoktur. Bir süre Kütahya'da öğrenim gördükten sonra, bilgisini artırmak için İran'a gitti. İran'da Seyyid Şerif-i Cürcânî ile ders arkadaşı olan Ş., tasavvuf, edebiyat ve tıp dallarında yetişmiş olarak Anadolu'ya döndü. Ankara'ya uğrayarak Hacı Bayram-ı Velî'ye intisap etti. Bu sebeple şiirlerinde Ş. mahlâsını kullandı.

Ancak, hayatı boyunca mevki sahiplerinin yanından ayrılmamış olması, tasavvufa ilgisi olmakla birlikte, kendisini bütünüyle bu yola vermediğini göstermektedir. Tasavvuf konusunda geniş bilgi sahibi olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır.

Ş.'nin Ankara'dan memleketine gittiği, Germiyanoğlu II. Yakup Bey'e kasideler sunduğu ve onun yakınlığını kazandığı, Karaman seferi (1415) sırasında hastalanan Çelebi Mehmed'i Ankara'ya gelerek iyileştirdiği bilinmektedir. İran'a gitmeden önce Emir Süleyman'ın yanında da bulunan Ş.'nin, bu tarihten sonra Osmanoğullarıyla daha sık bir ilişki içine girdiği söylenebilir. Edirne'de II. Murad'ın sarayında bulundu. Onun adına yazmaya başladığı *Husrev ü Şîrîn* mesnevisini tamamlayamadan öldü. Mezarı Kütahya yakınında bulunduğuna göre, Ş.'nin *Husrev ü Şîrîn*'i Kütahya'da yazdığı veya Edirne'de yazmaya başlayıp Kütahya'da devam ettiği söylenebilir.

Divan şiirinin benliğini kazanmasında Ş.'nin önemli bir yeri vardır. Eserlerinde Attâr, Sadî, Nizâmî, Kemâl-i Hocendî, Selmân-ı Savecî ve Hâfız gibi İran şairlerinin etkisi görülmekle birlikte, onun başarısında XIII ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'daki edebî gelişmenin de büyük payı vardır.

Ş., eserlerinde XV. yüzyıl Türkçesinin başarılı örneklerini vermiştir. Onun dilini kendi dönemindeki şiir diline göre daha Türkçe bulan Lâtifî *(Tezkiretü'ş-şu'arâ* [1896]), şiirde "oğuzâne ve kûhâne tabir ve ibareler" kullandığı için Ş.'nin dilini beğenmemiştir. Ziya Paşa *(Harâbât*, I [1874]) aynı görüşle Ş.'yi eleştirmiştir. Bu yersiz düşünceler bir yana bırakılırsa, Ş.'den söz eden kaynakların, onu devrin en büyük şairi anlamına gelen "şeyhü'ş-şu'arâ", "husrev-i şu'arâ" vb. sözlerle övmeleri Ş.'nin değerini göstermektedir.

Ş., kendisinden sonraki Türk şairleri üzerinde etkili olmuştur. Bu etki, XV. yüzyılın Necatî ve Ahmed Paşa gibi en büyük şairleriyle XVI. yüzyılın Fuzûlî ve Bakî gibi en başta gelen şairlerinde bile açıkça görülmektedir. Nazire mecmualarında, onun şiirlerine yazılmış birçok nazire bulunması da edebiyatımızda Ş. etkisini göstermektedir.

Cumhuriyet döneminde hakkında birçok yazılar yazılan, ilmî çalışmalar yapılan ve eserleri yayınlanan Ş., edebiyat tarihimizde hak ettiği yeri almıştır.

Ş.'nin elde bulunan eserleri, başta *Divan* olmak üzere *Harnâme* ve *Husrev ü Şîrîn*'dir. Bursalı Mehmed Tahir *(Osmanlı müellifleri*, II [1914], 254), Ş.'nin tıpla ilgili *Kenzü'l-menâfi' fi ahvâli'l-emziceti ve't-tabâyi'* (H. A. Yücel, *Bir Türk hekimi ve tıbba dair manzum bir eseri* [1937]) adlı eseriyle manzum *Hâbnâme-i Attâr tercümesi* ve *Neynâme* adlı eserlerinden söz etmekle birlikte, son iki eser bugüne kadar ele geçmemiştir. Tıpla ilgili olanın da Ş.'ye ait olmadığı sanılmaktadır.

Divan : A. N. Tarlan, *Şeyhî Divanını tetkik* (C. I - II [1934], 2. bas. [1964]) adlı eserinde Ş. *Divanı*'nın geniş bir incelemesini vermiştir. *Şeyhî Divanı, tarama sözlüğü ve nüsha farkları*, TDK. [1942] adıyla eserin tıpkı basımı yayınlanmıştır.

Harnâme : Yazılış sebebi hakkında değişik bilgiler verilen bu eser, Türk edebiyatının en tanınmış hiciv örneğidir. 126 beyitlik kısa bir mesnevi olan eser, fe'ilâtün/ mefâ'ilün/ fe'ilün kalıbıyla yazılmıştır. Ş., bu eserini Çelebi Mehmed'e (F. Köprülü : "Yeni Mecmua" [1917]; T. Olgun, *Giresun* [1949]; F. K. Timurtaş, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" III [1949] ve *Şeyhî'nin Harnâmesi* [1971]) veya II. Murad'a (F. Köprülü, *Divan edebiyatı antolojisi* [1931] ve "Yeni Türk" 1/5 [1933]; M. Mengi, "Türkoloji Dergisi" VII [1977]) sunmuştur. Eserin metni, F. K. Timurtaş tarafından yayınlanmıştır.

Husrev ü Şîrîn : Ş.'nin en önemli eseridir. II. Murad adına yazılmıştır. Ş. bu eseri tamamlayamadan ölmüştür. Yeğeni Cemâlî mesnevinin sonuna asıl konuyla ilgisi olmayan bir ek yazmış, Rumî mahlâslı başka bir şair ise Ş.'nin tamamlayamadığı kısmı Nizâmî'nin aynı adlı mesnevisinden aktarmıştır. Mefâ'ilün/ mefâ'ilün/ fe'ûlün kalıbıyla yazılmış olan eser, Timurtaş tarafından yayınlanmıştır (*Şeyhî'nin Husrev ü Şîrîn'i* [1963]). Timurtaş, eserin 2. baskısında *(Şeyhî ve Husrev ü Şîrîn'i* [1980]) şairin hayatı, edebî kişiliği ve eserleri hakkında bugüne kadar yapılan çalışmaları bir araya getirmiş, yeni bilgiler eklemiştir. (İ. Ünver)

ŞEYHOĞLU, Mustafa (Sadrü'd-dîn) (1340 - 1401 ?), Anadolu'da, Germiyanoğulları bölgesinde yetişmiş Türk şair ve nâsiri. Doğum ve ölüm yeri belli değildir. *Hurşîd-nâme* ve *Kenzü'l-küberâ* adlı eserlerinin yazılış tarihleri ile, bu eserleri yazdığı tarihlerdeki yaş kaydı dikkate alınarak doğum tarihi tespit edilebilmiştir. Ölüm tarihi şüphelidir. Anne ve baba tarafından Germiyan'da saray çevresine yakınlığı bulunan, devlet ricalinden, ilim ve irfan sahibi soylu bir aileye mensuptur. Eserlerinde *Şeyhoğlu* lâkabını kullanmıştır. Bu lâkapla birlikte *Sadrü'd-dîn* veya *Mustafa* küçük adlarına da yer vermiştir. *Sadrü'd-dîn* adının ikinci bir lâkap olması da muhtemeldir. Sehî tezkiresinde yer alan yanlış bir kayıt ve buradan aynen yapılan aktarmalar dolayısıyla, Ş.'nun adı uzun yıllar Şeyhî'nin yeğeni Cemalî ile karıştırılmıştır. Bu karıştırmada, Ş.'nun eserlerinde yalnız lâkabını kullanmış, Cemalî'nin de Şeyh-zâde lâkabını taşımış olmasının rolü vardır.

Ş.'nun hayatının 30 yaşına kadar olan devresi, Germiyan beyi I. Mehmed b. Ya'kub'un beyliği zamanına rastlar. Ş., ailesinin içtimaî durumu ve imkânları dolayısıyla iyi bir medrese tahsili görmüştür. Devrinin ilim, edebiyat ve sanat dilleri olan Arapça ve Farsçayı, bu dillerden Türkçeye manzum ve mensur edebî tercümeler yapacak kadar iyi bilmektedir. Yetişme çağında, XIV. yüzyılın ünlü şairlerinden Hoca Mes'ud'dan feyz almıştır. Devlet ricalinden Paşa Ağa b. Hoca Paşa'nın lûtuf ve desteğine mazhar olmuştur. Mehmed Bey'in oğlu Süleyman Şah devrinde, Germiyan sarayında (Kütahya) pek nüfuzlu bir mevkie getirilmiş, "nişancılık" ve "defterdarlık" görevlerini yürütmüştür. Süleyman Şah'ın büyük sevgi ve dostluğunu da kazanarak, onun yakın musâhibi olmuştur. Süleyman Şah'ın emri ile Türkçeye bazı eserler çevirdiği gibi, bazı eserlerini de ona ithaf etmiştir. Süleyman Şah'ın kızının H. 783 (M. 1381) yılında Osmanlı şehzadesi Yıldırım Bayezid ile evlendirilmesi ve H. 789 (M. 1387)'de Süleyman Şah'ın ölümü üzerine, Süleyman Şah için yazmağa başladığı eserini Yıldırım Bayezid'e takdim etmiş, kendisi de Osmanlı sarayına geçmiştir. 1402'de Yıldırım Bayezid ile Timur arasındaki Ankara muharebesinde Yıldırım'ın Timur'a esir düşmesi ile başlayan Fetret Devri'nde, I. Bayezid'in büyük şehzadesi Emîr Süleyman'a intisap ettiği sanılmaktadır. Nitekim, Aşık Çelebî, tezkiresinde Ş.'nu Emîr Süleyman devri şairlerinden biri olarak göstermektedir. Bugün için Ş.'nun nerede ve hangi tarihte öldüğü kesin olarak bilinemiyor.

Hurşîd-nâme'sindeki samimî itiraflarından anlaşıldığına göre, Ş. hayatının uzun bir döneminde kendini içkiye kaptır-

mış; işret, zevk ve sefa âlemlerinde vakit geçirmiştir. Fakat sonradan tövbekâr olarak aşk yolunu seçmiş ve ilâhî aşka yönelmiştir.

Ş., önce Germiyan sarayında, sonra da Osmanlı sarayında devrin ünlü şairlerinden Ahmedî ile karşı karşıya gelmiş, onun hücum ve kıskançlıklarına da hedef olmuştur. Her ikisi de tanınmış ve itibarlı birer şair oldukları halde, Ş.'nun Germiyan sarayına daha önce intisap edip oradaki mevkiini sürekli olarak koruyabilmiş, Ahmedî'nin ise mevkiini koruyamamış olması, Ş.'nun Ahmedî'ye rakip saydırmış ve onun şairliğini her fırsatta açıkça tenkitten çekinmemiştir.

Edebî şahsiyeti ve eserleri : Ş.'nun edebî şahsiyetinin teşekkülünde Attâr ve Sana'î gibi İran şairleri ile Dehhanî, Gülşehrî, Yûsuf-ı Meddah ve Hoca Mes'ûd gibi Anadolu Türk şairlerinin etkisi vardır. Bunlar içinde Hoca Mes'ûd daha ağırlıklı bir yer alır. Ş., eserlerinde yer yer "üstâd" diye vasıflandırdığı Hoca Mes'ûd'dan hürmetkâr bir dille söz etmekte ve eserlerine onun şiirlerinden aktarmalar yapmaktadır.

Ş., şiirleri, telif ve tercüme niteliğindeki mensur eserleri ile, XIV. yüzyılın 2. yarısındaki Anadolu Türk edebiyatının önde gelen şahsiyetlerinden biri olma mevkiine yükselmiştir. Şöhreti kendi devrini aşarak XVI. yüzyılda da devam edegelmiştir. Eserleri, manzum ve mensur, tercüme ve telif olmak üzere gruplandırılabilir. Ancak, bütün eserlerinin nelerden ibaret olduğu kesinlikle bilinemiyor. Bunlardan yalnız bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Diğerlerinin sadece adları bilinmektedir. Ş.'nun bugün elimizde bulunan başlıca eserleri *Kaabus-nâme tercümesi, Marzubân-nâme tercümesi, Hurşîd-nâme* mesnevîsi ve *Kenzü'l-küberâ ve Mihekkü'l-ulemâ*'dır.

Marzubân-nâme tercümesi, konusu itibariyle, mensur hayvan hikâyelerine dayanan ve "kıssadan hisse" özelliği taşıyan bir eserdir. Aslı, İran kaynaklarının Taberistan diye gösterdikleri Kuzey İran bölgesinde hüküm süren Bavend sülâlesi hükümdarlarından Marzubân b. Rüstem'e aittir. M. X. yüzyıl sonlarında Taberistan lehçesi ile yazılmıştır. XIII. yüzyılda iki ayrı şahıs tarafından Farsçaya aktarılmıştır. Ş. Germiyan beyi Süleyman Şah'ın emri ile Saded-dîn Varâvînî metnine dayanan Farsça *Marzubân-nâme*'yi Türkçeye çevirmiş ve ona *Destûr-i Şahî* adını vermiştir. Eserin tercüme tarihi belli değildir. Tek yazma nüshası Berlin'de Staatsbibliothek'tedir. Paris'te Bibliothèque Nationale'deki *Destûr el-Melik* başlıklı nüsha, dil bakımından bir hayli yenileştirilmiştir.

Kaabus-nâme tercümesi : Yine Süleyman Şah'ın emri ile Türkçeye çevrilmiş olan *Kaabus-nâme,* Unsurü'l-maalî Keykavus b. İskender b. Kaabus'un H. 475 (M. 1082) yılında, oğlu Gîlanşah için yazmış olduğu nasihatlerden oluşmuş ahlâkî, siyasî nitelikte mensur bir eserdir. Bu eserin tercüme tarihi de belli değilidir.

Marzubân-nâme ve *Kaabus-nâme tercümeleri* çevirme birer eser oldukları halde üslûp bakımından canlı ve hareketlidirler. Üslûptaki bu canlılık bir dereceye kadar eserlerin muhteva zenginliğinden, bir dereceye kadar da Ş.'nun üslûbunu oluşturan dil ustalığından gelmektedir.

Hurşîd-nâme, Ş.'nu üne kavuşturan 7903 beyitlik tanınmış bir aşk mesnevîsidir. Bazı kaynaklarda ve tezkirelerde eserin adı esas kahramanlarına izafeten *Hurşîd ve Ferahşâd* olarak geçmektedir. Konusu itibariyle, görmeden birbirine âşık olan Magrib padişahının oğlu Ferahşâd ile Acem şahı Siyâvuş'un kızı Hurşîd'in, rakiplerinin sebep oldukları çeşitli engellemeler yüzünden geçirdikleri uzun maceralara bağlı kavuşmalarını hikâye eder. Yer yer kahramanların ağızlarından söylenmiş değişik vezinli gazellerle süslenmiş olan eser, dil ve sanat değeri bakımından Ş.'na haklı bir şöhret kazandırmıştır. Mesnevî alanında kendinden sonra gelen şairlere de öncülük ve örneklik etmiştir. Anadolu edebiyatının başlangıç devirlerinde Arapça ve Farsça yazılmış eserlere Türkçe eserlerden daha çok itibar edilmiş olması dolayısıyla Ş., Türkçe yazmağa karar verdiği bu eserini beğendirebilmek için hayli özen göstermiş, nazım tekniğinin ve tahkiye sanatının bütün inceliklerine baş vurarak konularını hassasiyetle işlemiştir. Eserde devlet idaresi, savaş ve barış stratejisi, elçilerin durumuna göre yapılacak muamele, devletin başına geçeceklerin yetiştirilmesinde tutulacak yollar gibi öğretici hususlara da yer verilmiştir. *Hurşîd-nâme,* Nizamî ile kurulmuş olan mesnevî gelenek ve tekniğine uygun, şekil ve muhteva bakımından kusursuz bir eserdir. Türkiye ve Avrupa kitaplıklarında 10 kadar yazması vardır.

Kenzü'l-küberâ ve Mihekkü'l-ulemâ, Şeyh Necmü'd-dîn Dâye'nin *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebde-i ile'l-meâd* adlı Farsça eserinden yararlanılarak Paşa Ağa b. Hoca Paşa için meydana getirilmiş mensur bir eserdir. Ş., 5 babdan oluşan bu eserin yalnız 5. babını pek çok ilâve ve değişikliklerle Türkçeye aktarmıştır. Başına da aslında olmayan bir önsöz eklemiştir. Sonradan yapılan bu ilâveler, esere, Ş.'nun saraya intisabından sonra geçirdiği uzun yıllar boyunca edindiği tecrübelerin mahsulü olan bir siyasetname vasfını da kazandırmıştır. H. 803 (M. 1401) tarihinde tamamlanan eser : 1. Padişahlar, 2. büyük beyler, 3. vezirler ve naipler, 4. âlimler, kadılar ve vâizlerin ahvalini içine alan 4 babdan oluşmaktadır. Mensur bir eser olmasına rağmen, *Kenzü'l-küberâ*'nın hemen her sayfası Ş.'nun kendi şiirleri dışında Dehhanî, Gülşehrî, Hoca Mes'ûd, Yûsuf-ı Meddah ve Elvan Çelebi gibi şairlerin şiirlerinden alınan örneklerle süslenmiştir.

Ş., *Hurşîd-nâme*'sinde, I. Bayezid için *Işk-nâme* adlı bir eser yazacağından bahsetmişse de, bugün elimizde böyle bir eser yoktur. Yine *Hurşîd-nâme*'de İran şairi Sana'î'den çevrilen bir *İlahî-nâme*'den söz ediliyor ise de, bugün için onun böyle bir eserini de bulabilmiş değiliz. Ayrıca, Âşık Çelebi ve Kâtip Çelebi'nin kendi eserlerinde Ş.'na atfen verdikleri *Ferah-nâme* adlı eserin durumu da şüphelidir. Bunun, Hatiboğlu'na veya Kemaloğlu İsmail'e ait *Ferah-nâme*'lerle karıştırılması mümkün olabileceği gibi, Yıldırım Bayezid devrinde *Şeyh-zâde* lâkabını taşıyan Sirozlu Fethi tarafından yazılmış bir *Ferah-nâme* ile karıştırılmış olması da muhtemeldir.

Ş.'nun düzenlenmiş bir divanı yoktur. Şiirleri dağınık olarak nazîre mecmualarında yer almıştır. Ahmedî'nin kendi şiirlerinin çokluğu karşısında, Ş.'nun şiirlerinin azlığı için "defter" tabirini kullanmış olması, onun bir divan dolduracak sayıda şiire sahip olmadığının delili sayılabilir.

Türkçenin ilim ve edebiyat dili olarak gelişmesinde Ş.'nun da büyük katkısı olmuştur. Ş., yukarıda sayılan manzum ve mensur eserleri ile Türk edebiyatının gelişmesinde kendine has yeri olan değerli bir edebî şahsiyettir. (Z. Korkmaz)

ŞEYHÜ'L - HAREM, Osmanlı imparatorluğunda bir unvan. Harem-i şerifin, yani Kâbe ve çevresinin, daha geniş anlamda Haremeyn-i şerifeyn'in Kâbe ve Medine'deki Ravza-i nebevî'nin bakımından, bu kutsal yerlerdeki kutsal eşyaların ve Osmanlı padişahlarınca yapılan vakıfların korunmasından, binaların onarılmasından sorumlu olan devlet memurunun unvanıdır. Arabistan ordusunun kuruluşuna kadar Şam veya Trablus - Şam beylerbeyleri veya valileri Hac yollarının ko-

runmasıyla yükümlü olduklarından bir onur unvanı olarak da kendilerine Ş. H. unvanı tevcih edilmekte idi. Hicaz'ın ve kutsal yerlerin Vahabîlerden geri alınmasından sonra merkezi Taif olarak teşkil edilen Arabistan ordusu güvenlik hizmetlerini üstlenince, Ş. H.'ler sadece bakım, koruma ve onarma gibi daha az sorumluluk taşır oldular. Bu sebeple de bu görev hemen hemen fahrî bir hal aldı ve çok yaşlanmış vezirlere aynı zamanda hac farizasını yerine getirmeleri için tevcih edilir oldu. Hatta kara Arap ağalardan bazıları da, meselâ 1855'te Darü's-saâde ağası Mehmed Ârif Ağa vezirlik payesiyle bu göreve getirilmişlerdir. En son olarak da Medine müdafii Fahreddin Paşa bu unvanı taşımıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞEYHÜLİSLÂM, Osmanlı hanedanı hariç, imparatorluğun, sadrazamdan sonra gelen ikinci büyük görevlisi. Bu müessese, XV. yüzyılın başlarında, bugünkü bilgilerimize göre 1425'e doğru başlamıştır. Bu tarihte, imparatorluğun en büyük müftüsüne Ş. denmiştir. 1453'ten itibaren İstanbul müftüsü, bu adı taşımaya başlamıştır. Onun için Ş.'lara sonraki çağlarda da müftî efendi ve müftî'l-enâm denmiştir.

Ş.'ın yüksek görevi, fetvâ vermekti. İcrâda, adalet ve eğitim mekanizmalarının başında bulunan ise, kazaskerdi. Protokolde kazasker, Ş.'dan önce geliyordu. Ş.'ın kazaskere takaddüm etmesi, sadrazamdan sonra devletin ikinci görevlisi haline yükselmesi, XVI. yüzyılın başlarında Zenbilli Ali Efendi iledir. Kesin şekilde Ebussuûd Efendi ile bu durum ortaya çıkmıştır.

Tanzimat'tan itibaren eğitim ve adalet işleri yavaş yavaş Ş.'ın yetkisinden alınarak adliye ve maarif nezaretleri kurulmuştur. Ş., diğer bakanlar gibi bir duruma düşmüştür. Fakat protokolde, sadrazamla eşit ve sırada ondan sonra gelmiş, bu durum 1922 sonuna kadar devam etmiştir.

Ş.'a mahsus meşîhat rütbesi, sadareti taşıyanlara mahsus sadaret rütbesine eşitti ve rütbeler, müşir - vezir - kazasker rütbelerinin üzerindeydi. Yalnız 3 kişi, Ş. olmadan meşîhat rütbesini almıştır : II. Osman'ın hocası Ömer Efendi ki hiç Ş. olmamıştır, Karaçelebî-zâde Abdülazîz Efendi ki, az sonra Ş. olmuştur ve Ş. Erzurumlu Feyzullah Efendi'nin büyük oğlu Fethullah Efendi ki, Ş. olamamış, babası ile beraber öldürülmüştür. Bu istisnaî 3 meşîhat payesinin tevcihi, XVII. yüzyılın başlarında, ortalarında ve sonlarındadır.

Meşîhat rütbesi, Ş.'lıkla kaimdi. Ş.'lıktan düşen zatın rütbesi, gene Rumeli kazaskeri olurdu.

Yalnız üç Ş. öldürülmüş veya idam edilmiştir. Bunlar da 1634'te IV. Murad'ın idam ettirdiği Hüseyin Efendi, 1656'da Mes'ûd Efendi ve 1703 Edirne Vakası'nda Feyzullah Efendi'dir.

Ankara hükümetinde 1920'de Umûr-ı şer'iye (sonradan Şer'iye) Vekâleti kurulmuş, fakat hilâfetle beraber bu bakanlık da ilga edilerek Diyanet İşleri Başkanlığı tesis edilmiştir. Bk. ŞER'İYE ve EVKAF VEKÂLETİ. Diyanet İşleri Başkanlığı, başbakanlığa bağlıdır. Daha sonraları bir devlet bakanı, başbakan adına Diyanet İşleri ile vakıfları tedvîre başlamıştır.

Şeyhülislâmlar

1. Molla Şemseddin Fenarî (1424 - 4.1431).
2. Molla Yegân (4.1431 - 1437).
3. Molla Fahreddîn-i Acemî (1437 - 1461).
4. Molla Husrev (1461 - 1480).
5. Molla Gûrânî (1480 - 1488).
6. Molla Abdülkerim (1488 - 4.1495).
7. Molla Alâeddin (4.1495 - 4.1496).
8. Efdal-zâde Hamîdeddin Molla (4.1496 - 2.1503).
9. Zembilli Ali Efendi (2.1503 - 1526).
10. Kemalpaşa-zâde Ahmed Şemseddîn Efendi (İbni Kemal) (1526 - 16.4.1534).
11. Sadullah Sâdî Efendi (16.4.1534 - 21.2.1539).
12. Çivi-zâde Mehmed Muhyiddîn Efendi (21.2.1539 - 10.1542).
13. Hamîdî (Ispartalı) Abdülkadir Efendi (10.1542 - 1.1543).
14. Fenârî-zâde Muhyiddîn Efendi (1.1543 - 10.1545).
15. Mehmed Ebussuûd Efendi (10.1545 - 23.8.1574).
16. Konyalı Mahmud Hâmid Efendi (23.8.1574 - 16.10.1577).
17. Kadı-zâde Ahmed Şemseddîn Efendi (16.10.1577 - 25.5.1580).
18. Mâlûl-zâde Mehmed Efendi (25.5.1580 - 21.1.1582).
19. Çivi-zâde Hacı Mehmed Efendi (21.1.1582 - 6.5.1587).
20. Müeyyed-zâde Şeyhî Abdülkadir Efendi (6.5.1587 - 3.4.1589).
21. Bostan-zâde Mehmed Efendi (3.4.1589 - 9.5.1592).
22. Ankaralı Bayram-zâde Hacı Zekeriya Efendi (9.5.1592 - 11.7.1593).
23. Bostan-zâde Mehmed Efendi (2. defa : 11.7.1593 - 1.4.1598).
24. Câmi'ü'r - Riyâseteyn Hoca Mehmed Sâdeddîn Efendi (1.4.1598 - 2.10.1599).
25. Hacı Mustafa Sun'ullah Efendi (2.10.1599 - 2.8.1601).
26. Hoca-zâde Mehmed Efendi (2.8.1601 - 4.1.1603).
27. Hacı Mustafa Sun'ullah Efendi (2. defa : 4.1.1603 - 8.2.1603).
28. Ebülmeyâmin Mustafa Efendi (8.2.1603 - 8.6.1604).
29. Hacı Mustafa Sun'ullah Efendi (3. defa : 8.6.1604 - 28.7.1606).
30. Ebülmeyâmin Mustafa Efendi (2. defa : 28.7.1606 - 23.11.1606).
31. Hacı Mustafa Sun'ullah Efendi (4. defa : 23.11.1606 - 5.6.1608).
32. Hoca-zâde Mehmed Efendi (2. defa : 5.6.1608 - 2.7.1615).
33. Hoca-zâde Hacı Mehmed Es'ad Efendi (2.7.1615 - 21.5.1622).
34. Yahya Efendi (21.5.1622 - 4.10.1623).
35. Hoca-zâde Hacı Mehmed Es'ad Efendi (2. defa : 4.10.1623 - 22.5.1625).
36. Yahya Efendi (2. defa : 22.5.1625 - 10.2.1632).
37. Ahî-zâde Hüseyin Efendi (10.2.1632 - 7.1.1634).
38. Yahya Efendi (3. defa : 7.1.1634 - 27.2.1644).
39. Hoca-zâde Mehmed Ebû - Saîd Efendi (27.2.1644 - 16.1.1646).
40. Muîd Ahmed Efendi (16.1.1646 - 25.4.1647).
41. Adanalı Hacı Abdurrahîm Efendi (25.4.1647 - 18.7.1649).
42. Hoca-zâde Mehmed Bahâî Efendi (18.7.1649 - 2.5.1651).
43. Karaçelebî-zâde Abdülazîz Efendi (2.5.1651 - 3.9.1651).
44. Hoca-zâde Mehmed Ebû - Saîd Efendi (2. defa : 3.9.1651 - 16.8.1652).
45. Hoca-zâde Mehmed Bahâî Efendi (2. defa : 16.8.1652 - 2.1.1654).
46. Hoca-zâde Mehmed Ebû - Saîd Efendi (3. defa : 2.1.1654 - 11.5.1655).
47. Tulumcu-zâde Abdurrahman Efendi (11.5.1655 - 5.3.1656).

48. Memek-zâde Mustafa Efendi (5.3.1656).
49. Mes'ûd Efendi (5.3.1656 - 17.7.1656).
50. Hanefî Mehmed Efendi (17.7.1656 - 21.11.1656).
51. Balı-zâde Mustafa Efendi (21.11.1656 - 23.5.1657).
52. Bolulu Mustafa Efendi (23.5.1657 - 20.3.1659).
53. Bıçakçı-zâde Esîrî Mehmed Efendi (20.3.1659 - 3.2.1662).
54. Sun'î-zâde Mehmed Emîn Efendi (3.2.1662 - 21.11.1662).
55. Minkarî-zâde Yahya Efendi (21.11.1662 - 21.2.1674).
56. Çatalcalı Ali Efendi (21.2.1674 - 27.9.1686).
57. Ankaralı Mehmed Emîn Efendi (27.9.1686 - 2.11.1687).
58. Debbağ-zâde Mehmed Efendi (2.11.1687 - 14.2.1688).
59. Câmî'ü'r - Riyâseteyn Erzurumlu Hacı Feyzullah Efendi 14.2.1688 - 2.3.1688).
60. Debbağ-zâde Mehmed Efendi (2. defa : 2.3.1688 - 25.6.1690).
61. Hoca-zâde Feyzullah Feyzi Efendi (25.6.1690 - 10.3.1692).
62. Çatalcalı Ali Efendi (2. defa : 10.3.1692 - 19.4.1692).
63. Hoca-zâde Feyzullah Feyzi Efendi (2. defa : 19.4.1692 - 22.6.1694).
64. Sadreddin-zâde Mehmed Sadık Efendi (22.6.1694 - 20.3.1695).
65. Bursalı İmâm-ı Şehryârî Mehmed Efendi (20.3.1695 - 25.5.1695).
66. Câmî'ü'r - Riyâseteyn Erzurumlu Hacı Feyzullah Efendi (2. defa : 25.5.1695 - 31.7.1703).
67. Başmakçı-zâde Ali Efendi (31.7.1703 - 19.8.1703).
68. Yekçeşm Hüseyin Efendi (19.8.1703 - 22.8.1703).
69. Bursalı İmâm-ı Şehryârî Mehmed (2. defa : 22.8.1703 - 26.1.1704).
70. Başmakçı-zâde Ali Efendi (2. defa : 26.1.1704 - 1.2.1707).
71. Sadreddin-zâde Mehmed Sadık Efendi (2. defa : 1.2.1707 - 25.1.1708).
72. Ebe-zâde Abdullah Efendi (25.1.1708 - 16.7.1710).
73. Başmakçı-zâde Ali Efendi (3. defa : 16.7.1710 - 18.2.1712).
74. Ebe-zâde Abdullah Efendi (2. defa : 12.2.1712 - 14.3.1713).
75. Mehmed Atâullah Efendi (14.3.1713 - 20.5.1713).
76. İmâm-ı Şehryârî Mahmud Efendi (20.5.1713 - 15.12.1714).
77. Mîrzâ Mustafa Efendi (15.12.1714 - 27.6.1715).
78. Menteş-zâde Abdurrahîm Efendi (27.6.1715 - 3.12.1716).
79. Ebû - İshak Kara Naîm İsmail Efendi (3.12.1716 - 7.5.1718).
80. Yenişehirli Abdullah Efendi (7.5.1718 - 30.9.1730).
81. Mîrza-zâde Mehmed Efendi (30.9.1730 - 17.5.1731).
82. Başmakçı-zâde Abdullah Efendi (17.5.1731 - 24.2.1732).
83. Dâmâd-zâde Ahmed Efendi (24.2.1732 - 22.10.1733).
84. Ebû - İshak-zâde İshak Efendi (22.10.1733 - 31.10.1734).
85. Dürrî Mehmed Efendi (31.10.1734 - 13.4.1736).
86. Feyzullah-zâde Mustafa Efendi (13.4.1736 - 4.3.1745).
87. Pîrî-zâde Mehmed Sâhib Efendi (4.3.1745 - 5.4.1746).
88. Hayâtî-zâde Mehmed Emîn Efendi (5.4.1746 - 25.10.1746).
89. Mehmed Zeynî (Zeynülâbidîn) Efendi (25.10.1746 - 20.7.1748).
90. Ebû - İshak-zâde Mehmed Es'ad Efendi (20.7.1748 - 11.8.1749).
91. Mehmed Saîd Efendi (11.8.1749 - 2.6.1750).
92. Feyzullah-zâde Murtaza Efendi (2.6.1750 - 12.1.1755).
93. Vassâf Abdullah Efendi (12.1.1755 - 8.6.1755).
94. Dâmâd-zâde Feyzullah Efendi (8.6.1755 - 26.7.1756).
95. Dürrî-zâde Mustafa Efendi (26.7.1756 - 18.2.1757).
96. Dâmâd-zâde Feyzullah Efendi (2. defa : 18.2.1757 - 26.1.1758).
97. Mehmed Sâlih Efendi (26.1.1758 - 30.6.1759).
98. Çelebî-zâde İsmail Âsım Efendi (30.6.1759 - 16.2.1760).
99. Hacı Veliyyüddîn Efendi (16.2.1760 - 6.9.1761).
100. Tireli Ahmed Efendi (6.9.1761 - 29.4.1762).
101. Dürrî-zâde Mustafa Efendi (2. defa : 29.4.1762 - 23.4.1767).
102. Hacı Veliyyüddîn Efendi (2. defa : 23.4.1767 - 25.10.1768).
103. Pîrî-zâde Sâhib Osman Efendi (25.10.1768 - 2.3.1770).
104. Mirzâ-zâde Mehmed Saîd Efendi (2.3.1770 - 20.8.1773).
105. Şerif-zâde Mehmed Şerîf Efendi (20.8.1773 - 27.2.1774).
106. Dürrî-zâde Mustafa Efendi (3. defa : 27.2.1774 - 29.9.1774).
107. İbrahim Efendi (29.9.1774 - 28.7.1775).
108. Topkapılı Salih-zâde Camgöz Mehmed Emîn Efendi (28.7.1775 - 1.12.1776).
109. Vassâf-zâde Mehmed Es'ad Efendi (1.12.1776 - 20.7.1778).
110. Ebû - İshak-zâde Mehmed Şerîf Efendi (20.7.1778 - 12.9.1782).
111. Karahisarlı İbrahim Efendi (reîsü'l-ulemâ ve nakıb'ü'l-eşrâf) (12.9.1782 - 19.5.1783).
112. Dürrî-zâde Mehmed Atâullah Efendi (19.5.1783 - 31 3.1785).
113. İbrahim Efendi (2. defa : 31.3.1785 - 22.6.1785).
114. Arab-zâde Ahmed Atâullah Efendi (22.6.1785 - 22.8.1785).
115. Dürrî-zâde Mehmed Ârif Efendi (22.8.1785 - 10.2.1786).
116. Müftî-zâde Ahmed Efendi (10.2.1786 - 24.11.1787).
117. Mekkî Mehmed Efendi (24.11.1787 - 4.3.1788).
118. Mehmed Kâmil Efendi (4.3.1788 - 19.8.1789).
119. Ebû - İshak-zâde Mehmed Şerîf Efendi (2. defa : 19.8.1789 - 17.10.1789).
120. Hamîdî-zâde Mustafa Efendi (17.10.1789 - 14.3.1791).
121. Yahya Tevfik Efendi (14.3.1791 - 27.3.1791).
122. Mekkî Mehmed Efendi (2. defa : 27.3.1791 - 12.7.1792).
123. Dürrî-zâde Mehmed Ârif Efendi (2. defa : 12.7.1792 - 30.8.1798).
124. Reis-zâde Mustafa Âşir Efendi (30.8.1798 - 11.7.1800).
125. Samânî-zâde Ömer Hulûsi Efendi (11.7.1800 - 21.5.1803).
126. Sâlih-zâde Ahmed Es'ad Efendi (21.5.1803 - 14.11.1806).
127. Ebû - İshak-zâde Topal Mehmed Atâullah Efendi (14.11.1806 - 13.7.1807).
128. Samânî-zâde Ömer Hulûsi Efendi (2. defa : 13 - 14.7.1807).
129. Ebû - İshak-zâde Topal Mehmed Atâullah Efendi (2. defa : 14.7.1807 - 21.7.1808).
130. Arab-zâde Mehmed Ârif Efendi (21.7.1808 - 15.8.1808).
131. Salih-zâde Ahmed Es'ad Efendi (2. defa : 15.8.1808 - 22.11.1808).
132. Dürrî-zâde Abdullah Efendi (22.11.1808 - 22.9.1810).
133. Samânî-zâde Ömer Hulûsi Efendi (3. defa : 22.9.1810 - 12.6.1812).
134. Dürrî-zâde Abdullah Efendi (2. defa : 12.6.1812 - 22.3.1815).
135. Çelebî-zâde Mehmed Zeynî (Zeynülâbidîn) Efendi (22.3.1815 - 27.1.1818).
136. Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi (27.1.1818 - 3.9.1819).
137. Hacı Halil Efendi (3.9.1819 - 28.3.1821).

138. Yâsinci-zâde Abdülvehhâb Efendi (28.3.1821 - 10.11.1822).
139. Sıdkı-zâde Ahmed Reşîd Efendi (10.11.1822 - 25.9.1823).
140. Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi (2. defa : 25.9.1823 - 26.11.1825).
141. Kadı-zâde Mehmed Tâhir Efendi (26.11.1825 - 6.5.1828).
142. Yâsinci-zâde Abdülvehhâb Efendi (2. defa : 6.5.1828 - 8.2.1833).
143. Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi (3. defa : 8.2.1833 - 20.11.1846).
144. Hacı Ahmed Ârif Hikmet Efendi (20.11.1846 - 21.3.1854).
145. Meşreb-zâde Mehmed Ârif Efendi (21.3.1854 - 27.12.1858).
146. Hoca-zâde Mehmed Sadeddîn Efendi (27.12.1858 - 23.11.1863).
147. Âtıf-zâde Ömer Hüsameddîn Efendi (23.11.1863 - 9.8.1866).
148. Hacı Mehmed Refik Efendi (9.8.1866 - 30.4.1868).
149. Câmî'ü'r - Riyâseteyn Akşehirli Hasan Fehmi Efendi (30.4.1868 - 17.9.1871).
150. Ahmed Muhtar Efendi (17.9.1871 - 6.11.1872).
151. Turşucu-zâde Hacı Ahmed Muhtar Efendi (6.11.1871 - 11.6.1874).
152. İmâm-ı Sultânî ("Müfsid İmâm") Hafız Hasan Hayrullah Efendi (11.6.1874 - 19.7.1874).
153. Câmî'ü'r - Riyâseteyn Akşehirli Hasan Fehmi Efendi (2. defa : 19.7.1874 - 11.5.1876).
154. Hafız Hasan Hayrullah Efendi (2. defa : 11.5.1876 - 26.7.1877).
155. Hacı Kara Halîl Efendi (26.7.1877 - 18.4.1878).
156. Ahmed Muhtar Efendi (2. defa : 18.4.1878 - 4.12.1878).
157. Uryânî-zâde Ahmed Es'ad Efendi (4.12.1878 - 17.1.1889).
158. Bodrumlu Hacı Ömer Lûtfi Efendi (17.1.1889 - 4.9.1891).
159. Mehmed Cemaleddîn Efendi (4.9.1891 - 14.2.1909).
160. Mehmed Ziyaeddîn Efendi (14.2.1909 - 5.5.1909).
161. Pîrî-zâde Mehmed Sahib Efendi (5.5.1909 - 12.1.1910).
162. Çelebi-zâde Hüseyin Hüsnü Efendi (12.1.1910 - 12.7.1910).
163. Tortumlu Mûsâ Kâzım Efendi (12.7.1910 - 31.12.1911).
164. Abdurrahman Nesîb Efendi (31.12.1911 - 22.7.1912).
165. Mehmed Cemaleddîn Efendi (3 ve 4. defa : 22.7.1912 - 24.1.1913).
166. Mehmed Es'ad Efendi (24.1.1913 - 16.3.1914).
167. Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi (16.3.1914 - 8.5.1916).
168. Mûsâ Kâzım Efendi (3 ve 4. defa : 8.5.1916 - 14.10.1918).
169. Dağıstanlı Ömer Hulûsi Efendi (14.10.1918 - 11.11.1918).
170. Hayderî-zâde İbrahim Efendi (11.11.1918 - 4.3.1919).
171. Mustafa Sabri Efendi (4.3.1919 - 2.10.1919).
172. Hayderî-zâde İbrahim Efendi (3 ve 4. defa : 2.10.1919 - 5.4.1920).
173. Dürrî-zâde Abdullah Efendi (5.4.1920 - 31.7.1920).
174. Mustafa Sabri Efendi (4. defa : 31.7.1920 - 26.9.1920).
175. Medenî Mehmed Nuri Efendi (26.9.1920 - 4.11.1922).

Ş.'lar içinde müstesna bilginler, sanat ve fikir adamları yetişmiştir. Yahya, Bahâî, Ârif Hikmet efendiler gibi büyük şairler, Es'ad Efendi gibi büyük bestekârlar ve sözlük bilginleri, tarihçiler, hukukçular ve büyük devlet adamları vardır. Pek çoğu eser sahibi bilgindir.

Bütün ilmiye sınıfı gibi, onun başı olan Ş. da idam cezasından muaftı. Üstelik 1589, hatta 1601 yılına kadar azledilemezdi. Bir defa göreve getirildikten sonra, ölünceye kadar orada kalırdı.

Hür düşünceyle, hukuk ve devlet menfaatinin üstünlüğü karşısında hiçbir şeyden çekinmeksizin hükmetmesi için, büyük yetkilerle donatılmıştı. Padişahların bazı hareketlerinin şer'-i şerîfe uygunluğu için onlardan fetva istemeleri, nüfuzlarını artırıyordu.

Tanzimat'a kadar Ş., Dîvân-ı Hümayun üyesi değildi. Zira kendi başına karar verecek bir pozisyondaydı. Oturduğu sarayda küçük bir dîvan toplardı. Dîvân'da sadrazamın emrine giremeyecek derecede mühim bir şahsiyetti. Maamafih, tayin ve azil yetkilerini elinde tutan ve padişahın vekîl-i mutlakı sayılan sadrazam, ilmiyye'nin icraya, tâyine ait işlerde tasvip ve tasdik mercii bulunuyordu. Devlet bir sadrazam ve bir Ş. olmak üzere iki başlı bir ucube halinde değildi. Gerçek başın sadrazam olduğunda şüphe yoktur.

Tanzimat'ta ise Ş. kabine üyesi oldu. Protokolde, hemen sadrazamdan sonra ve bütün nazırlardan, hattâ sadaret rütbesine verilen Mısır vali veya hıdîvinden önce geliyordu. Klasik devirde Dîvân-ı Hümayun üyesi olan iki kazasker ise, Tanzimat'ta kabineye alınmadı; görev alanları çok daralmıştı, meşîhat dairesinin iki büyük memuru haline geldiler.

1826'da Vak'a-i Hayriye'de yeniçeriliğin kaldırılması üzerine Ağa Kapısı, meşîhat makamı olmak üzere Ş.'a verildi ve 1922' ye kadar Bâb-ı Meşîhat orada kaldı. Daha önce Ş. iki kazasker ve İstanbul kadısı, kendi konaklarını aynı zamanda resmî makam olarak kullanırlardı. 1836'da kazaskerlikler ve İstanbul kadılığı da Bâb-ı Meşîhate alındı. 1927'de yandı.

Kazaskerliğe kadar bütün kadı ve müderrisler, Ş. tarafından tayin edilirdi. Bu tayinlerin sadrazam tarafından tasvîbi şarttı. Sadrazam, tayinleri padişaha arz eder, iradesini aldıktan sonra Ş.'a verirdi. Küçük görevler için cami mütevellîleri veya taşra kadıları Ş.'lara arz eder, onlar da sadrazam vasıtasıyla padişah iradesi alırlardı.

Müftü tayinleri ise, doğrudan doğruya Ş.'a bağlıydı. Zira menşe bakımından Ş., taht müftüsü olup, sonradan kazaskerlerin görevlerini yüklenerek önem kazanmıştı.

1830'da hükûmet toplantılarına katılan ve bir süre sonra adalet ve eğitim işlerini adliye ve maarif nazırlarına bırakan Ş., klasik devirde, Rumeli, pek nadiren Anadolu kazaskerleri, bu rütbelere çıkmış kibar-ı ulemâ arasından seçilirdi. Padişah kendiliğinden Ş. tayin ederdi, fakat daha çok sadrazamın seçtiği Rumeli payeli zatı Ş. yapardı. Sadrazam, kendi uyuşabileceği bir kimseyi bu makama sevk eder ve padişaha tasdik ettirirdi. II. Meşrutiyet Kanun-ı Esasîsi, sadrazam gibi Ş. seçimini de padişaha bırakmıştı (1908-1922). Fakat bu durum sadece anayasa metninde idi. Gerçekte padişah, iktidar partisinin lider veya adayını sadrazam tayinine mecbur olduğu gibi, Ş. için de sadrazamın tasvibini alıyordu.

Ş. azline gelince, XVII. yüzyıldan itibaren bu görevdeki memur, azledilebilir hale geldi. Fakat kendisine azli, çavuşbaşı, yani padişahın başyaveri tarafından meşihat sarayına gelerek kemâl-i tâzîm ile bildirilirdi. Sadrazam, Ş.'ı azledemezdi. Fakat bazı Ş.'lar, sadrazamın üzerinde nüfuz kazanmışlar, onları tayin ve azlettirmişlerdir.

Ş., beyaz ziblin kürk (ferve-i beyzâ) giyerdi. Yerlere kadar uzanan bu kürk, yalnız Ş.'a mahsustu. Yazın, beyaz atlas ipekten veya beyaz sof'tan yerlere kadar uzanan cübbe giyerdi.

Ş.'lığa getirilen zatı, 10-15 kadar çavuş (hünkâr yaveri) sarayına gelerek alır, Paşakapısı'na, sadrazama götürürlerdi. Oradan sadrazamla beraber Saray'a gidip padişaha teşekkür ederdi. Birkaç gün sonra sadrazam, Ş.'ın sarayına gelerek ziyaretini resmen iade ederdi.

Azledilen (ma'zûl) Ş., tekrar Rumeli kazaskeri payesi taşır, bu suretle protokole girer, kendisine ma'zûliyet maaşı veya arpalık tahsis edilir, fakat fiilî bir görev verilmezdi. Tekrar Ş. olabilir, başka görev almazdı. Tanzimat'tan sonra ise birkaç eski Ş.'ın mecâlis-i âliye'ye memur edildikleri, yani devlet bakanı sıfatıyla kabine toplantılarına katıldıkları görülür.

Ş.'ların çok büyük imtiyazlarından biri, padişahların kendisini oturduğu yerde karşılayamamasıdır. Padişah, Ş.'ı ayakta karşılar ve Ş. musafaha ettikten, yani padişahın ellerini, sonra omuzlarını iki eliyle tuttuktan sonra, hükümdarın yakasını veya omuzunu öperdi. Hiçbir görevliye (sadrazam dahil) bahş edilmemiş çok büyük bir imtiyazdı. Bu suretle padişah, din, ilim ve adalete, onun başı olan Ş.'ın şahsında saygı göstermiş olurdu. Zaten padişah kibâr-ı ulemâ'yı, ilmiye sınıfının büyüklerini ayakta karşılar ve tebriklerini ayakta kabul ederdi. Halbuki sadrazamın tebrikini bile tahtından kımıldamadan dinlerdi. Bunun bir sebebi de, ulemâ'nın kapıkulu menşeinden gelmemesidir. Huzurdan çıkışta Ş., padişahı eteklerdi.

Sefer-i hümayunlarda padişah, isterse Ş.'ı da sefere götürürdü. Ancak, sadrazamın serdâr-ı ekrem olduğu seferlere Ş., asla katılmazdı.

Kadir Gecesi iftarını sadrazamın, Ş.'ın sarayında yapması protokol icabı idi. Ramazanın 27. akşamı, yani Kadir Gecesi'nden bir gün sonra da Ş., sadrazama iftara gidip ziyaretini iade ederdi.

Ramazanın 15. günü, reîsülküttâb efendi, Ş.'a gelerek onu alır, Paşakapısı'na götürür, sadrazamla Ş., öğle namazını Ayasofya Camii'nde kılar, sonra Saray-ı hümayuna gider, padişahla beraber Hırka-i Şerîf'i ziyaret ederlerdi. Hırka-i Şerîf bohçasını bizzat padişah açardı.

Donanmay-ı Hümayun'un Akdeniz'e açılış törenini Ş. da, padişah ve vezirlerle beraber Topkapı Sarayı'ndaki Yalı Köşkü'nde seyrederdi.

Sultanların damatlarla olan nikâhlarını Ş. kıyardı. Padişah, şehzade ve sultan, bazan çok maruf devlet adamlarının cenaze namazını da Ş. kıldırırdı. Meselâ büyük şair ve Rumeli kazaskeri Bâkî'nin cenaze namazını Ş. Sun'ullah Efendi kıldırmıştır.

Ş.'lar ve kazaskerler evvelce ata binerlerken, sonraları arabaya binmişlerdir. Ş. arabası yeşil, kazaskerlerinki kırmızı çuha ile döşenirdi.

İlk basamağından Ş.'a kadar bütün ilmiye mensuplarına "efendi" denilirdi. XVI. yüzyıldan önce ilmiye mensuplarına bazan "çelebi" ve "molla" denilmişse de, sonradan vazgeçilmiştir. Ancak ilmiye mensubu, bir büyük askerî veya mülkî memurun oğlu veya torunu ise, bunlara "bey", daha çok "bey efendi" denildiği görülür.

ŞEYHÜLİSLÂM BAHAÎ : bk. BAHAYÎ, Şeyhülislâm.

ŞEYYAD, Arapça *şyd* kökünden ve *şeyd* (= sesini yükseltmek) mastarından. Yüksek sesle şiir, ilâhî okuyan veya hikâye anlatan kişilere XIII ve XIV. yüzyıllarda İran ve Anadolu'da verilen ad. Ş., Arapça bir kökten gelmekle birlikte, Araplarca kullanılmayan bir kelimedir. Bir süre kullanıldıktan sonra yerini başka kelimelerin alması, bazı metinlerde (Sâdî : *Gülistân, Bustân;* Eflâkî : *Menâkıbü'l-ârifîn* ve Lâmiî : *Letâif* vb.) geçen Ş.'a birbirini tutmayan anlamlar verilmesi, sözlüklerde bu kelimeye verilen anlamların değişik ve çelişkili olması yüzünden ayrı görüşler ileriye sürülmüştür. Aynı sebeplerle bu kelimeye sonraları "yalancı, hilekâr, sahtekâr" anlamları da verilmiştir (F. N. Uzluk, "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi" VII [1949]; Ö. F. Akün, *İslâm Ansiklopedisi :* Şeyyâd).

Mevlânâ ve ondan sonra gelenlerin dergâhlarında Ş. adı verilen kimselerin bulunduğu, bu kimselerin dergâhtaki imam, hafızlar, müezzin, mesnevîhân, gûyendeler ve huzur hizmetçileri arasında yer aldığı *Menâkıbu'l-ârifîn* (çev. T. Yazıcı, 2. bas. [1973] II, 192)'den anlaşılmaktadır. Ayrıca XVI. yüzyılda yüksek sesle hikâyeler anlatan kişilere de Ş. denildiği anlaşılmaktadır. Ş.'ın bu anlamına Şemî'î (b. bk.)'nin *Gülistân şerhi* (Sûdî'nin *Gülistân şerhi* kenarında [1876], 174)'nde de işaret edilmiştir. Ş.'ın yüksek sesle şiirler, ilâhîler okuyan ve hikâyeler anlatan kişilere verilen ad olduğu bu açıklamalardan anlaşılmaktadır.

ŞEYYAD HAMZA (XIII. yüzyıl), Türk şairi. Hayatı hakkında kesin bilgilere sahip olamadığımız Ş. H.'nın, Lâmi'î Çelebi (ölm. 1531)'nin *Letâ'if*'indeki bir fıkrada Nasreddin Hoca ile konuşturulması ve şiirlerindeki dil özelliklerine dayanılarak XIII. yüzyılda yaşadığı kabul edilmiştir. R. M. Meriç *(Akşehir türbe ve mezarları kitabeleri,* Türkiyat Mecmuası V [1935])'in Akşehir mezarlığında Ş. H.'nın kızı Aslı Hatun'a ait bir mezar taşından söz etmesi, şairin bu çevrede yaşamış olması ihtimalini gösteriyor.

Ş. H.'dan ilk söz eden F. Köprülü *(Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* [1918]; Körösi Csoma-Archivum, I [1922], Türkçesi : Türk Yurdu I [1924]; *Türk edebiyatı tarihi* [1926]; *Divan edebiyatı antolojisi* [1931])'dür. İlk yazısında şairin *Câmi'u'n-nezâ'ir*'deki bir şiirini de veren Köprülü, Ş. H.'nın Kalender, Abdal, Haydarî, Babıî gibi "batınî" mezheplerden bir "baba" olduğunu bildirmiştir. Ancak, Köprülü'den sonra bu konuyla ilgilenenler, şairin birçok şiirlerini yayınlamışlar, bu şiirlerin değerlendirilmesinden onun "batınî" değil, inançlı bir Sünnî olduğu anlaşılmıştır.

Ş. H.'nın bugüne kadar 1529 beyitlik *Yusuf ve Zeliha* mesnevisi, yine mesnevi şekliyle 79 beyitlik *Hâzâ dâsitân-ı Sultân Mahmûd* adlı şiiriyle kaside-gazel kuruluşunda yazdığı 11 ve aruzla dörtlükler halinde yazdığı bir şiiri yayınlanmış bulunmaktadır. *Yusuf ve Zeliha*'da hikâyenin *Kur'an*'daki şekline bağlı kalan Ş. H., kısa mevnevisinde ise, tasavvufun "ölmeden önce ölün" prensibi uyarınca nefsini yenebilen kişinin sultandan da yüce olacağını dile getirmiştir. Öbür şiirlerinde de dinî ve tasavvufî düşünceler ağır basmaktadır. Yalnız N. H. Onan'ın yayınladığı iki şiir bu hükmün dışındadır. Ş. H.'nın şiirlerinde çeşitli yönlerden Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinin etkileri görülmektedir. Şiirlerinin eski Anadolu Türkçesi bakımından önemi büyüktür.

Ş. H.'nın şiirleri ayrı ayrı yerlerde ve değişik tarihlerde yayınlanmıştır : M. Mansuroğlu *(XIII. asır Anadolu metinleri, I, Şeyyad Hamza,* Türkiyat Mecmuası VII-VIII [1940-1942] ve Ural Altaische Jahrbücher XXVI [1954], tıpkıbasımı, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi VII [1956]), şairin *Câmi'u'n-nezâ'ir*'de bulunan ve biri Köprülü tarafından daha önce yayınlanmış olan üç şiirini yayınlamıştır. Aynı yazar,

Ş. H.'nın *Mecmû'atü'n-nezâ'ir*'deki Doğu Türkçesi özellikleri gösteren bir şiirini üç kez (İstanbul mecmuası [1 temmuz 1945]; Türk Dili - Belleten, Seri III [1946] ve Türk Dili Araştırmaları Yıllığı [1956]) yayınlamıştır. *Yusuf ve Zeliha*, D. Dilçin tarafından yayınlanmıştır [1946]. Şairin Bibliothèque National (Suppl. 361)'deki bir mecmuada bulunan lâdinî konulu, biri eksik iki gazelini de N. H. Onan (Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi VII [1949]) yayınlanmıştır. S. Buluç, Bursa Umumî Kütüphanesi (no. 882)'ndeki mecmuada bulunan Ş. H.'nın 5 na'tini (Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi VII [1956]), R. Yelkenci'nin istinsah ettiği 12 dörtlükten oluşan başka bir şiiriyle (Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XII [1962]) 79 beyitlik kısa bir mesnevisini (Türkiyat Mecmuası XV [1969]) yayınlamıştır. (İ. Ünver)

ŞIHNE (ŞAHNA, ŞAHNE veya ŞİHNE), İslâm - Türk idare teşkilâtında, muhtelif ülkelerde, görev ve yetkilerinin kapsamı değişmekle birlikte, umumiyetle askerî ve inzibâtî yetkileri olan büyük memurlara verilen ad olup bu memuriyete de *Şıhnegiye* (Ş.'lik) denilirdi.

Selçuklu askerî ve idarî nizamının en önemli kaynağı olan *Siyasetname*'de, *muhtesib*'lerden *kadı*'ların haiz oldukları şartlar istenmekte; *âmil*'lerin, *reis*'lerin ve Ş.'lerin sürekli olarak kontrol altında bulundurulmaları tavsiye edilmektedir.

Selçuklular devrinde, tayin edildikleri bölgelerde sükûn, nizam ve refahı temin ile görevli olan Ş.'ler, günümüzdeki deyişiyle, en iyi şekilde bütün cephelerine şamil umumî "emniyet memuru" terimi ile ifade edilebilir. Ancak Hilâfet merkezi Bağdad'da bulunarak oradaki işlere bakan ve aynı zamanda Halife'nin durumunu kontrol eden askerî valiye de Ş. deniliyordu. İster göçebe kabileler arasında, çok geniş bir alanda nizam ve sükûnu temine çalışsın (ki bu durumda askerî valilere benzerler), ister bir şehirde "polis müdürü" olarak birkaç polise emir versin, belgelerde geçen muhtelif rütbelerdeki "polis âmirleri"ne de Ş. adı veriliyordu.

Ş.'lerin memuriyet alanlarının genişliği muhtelif idi. Bu görev bir şehir, vilâyet veya hududu muayyen bir bölgeye inhisar edebilirdi. Ş.'ler memuriyet alanlarının genişliklerine göre, bu alana tekabül eden âmirler tarafından tayin edilirlerdi. Yani Ş., hükümdar tarafından yetkili memurlar arasından tayin edildiği gibi, vali veya *reis* tarafından da tayin ediliyordu. Meselâ Gazneli Sultan Mes'ud, Rey ve Târum şehirleri ile ele geçirdiği diğer yerlere resen birer Ş. tayin etmişti. Bir belgeye göre de, Cüveyn Ş.'si, Sultan Sancar'ın kız kardeşi Tâcü'ddin Bilge tarafından tayin edilmiştir. Çünkü bu memuriyet yıllardan beri sultanın hemşiresinin *divân*'ının emrinde idi. Muhtemel olarak bu bölgede, adı geçen prensesin bir *ıktâ*'ı da vardı.

Bir vali tarafından tayin edilen Ş., o vilâyetin Ş.'si olurdu. Daha küçük alanlarda ise Ş.'yi, en alt kademeden bir idare memuru olup valilere itaatle mükellef bulunan ve yerli halkın asîl ailelerine mensup sivil bir memur olan *reis* tayin ederdi. Bu durumda *reis*, Ş. ile birlikte çalışır ve onu kontrol ederdi. Öte yandan Ş. de *reis*'in muvafakati ile *nakib* ve *ases* tayin eder, memuriyeti ile ilgili hususlarda *reis*'le müşavere eder ve olup bitenleri ona bildirirdi. Memuriyet bağları Ş.'lik (Şıhnegiyye) için de geçerli olup o, aynı zamanda *vali nâibi* ve bundan başka bu alanın *ıktâ'* sahibi olabilirdi. Ş.'ler *vali*'nin, *reis*'in ve *ıktâ'* sahibinin emrinde idiler. Daima Türk soyundan yüksek rütbeli subaylar Ş. tayin edilirlerdi. Her memur gibi, Ş.'lerin de vekilleri, nâipleri, büro memurları, atlı ve yaya polisleri vardı. Ş., kendisine bağlı olan memurları, halka iyi davranmamaları durumunda azledebilirdi.

Ş.'nin en önemli görevi, memuriyet alanı içinde sâkinlerin sükûn, nizam ve refahını sağlamaktı. Ş., şehir ve yöresi ile yolların emniyetinden sorumlu idi. Şehirdeki üst makamın muvafakati ile *karakol (ases)* çıkarabilir, tehlikeye maruz alanlara *gözcüler (rukabâ)* diker, suçluları ve karışıklık çıkaranları takip ederek cezalandırılmaları için mahkemeye sevk eder, bazı hallerde ise bizzat cezalandırırdı. Para cezasını tahsil eder, karışıklık çıkaranlara ve yol kesenlere bedenî cezalar *(hadd)* tatbik eder ve bunu yaparken şeriat esaslarına ve *kadı*'nın talimatına bağlı kalırdı. *Kadı* tarafından verilen hükümlerin tenfîzi Ş. nâibinin görevi idi.

Bu inzibâtî görevlerinin yanında Ş., diğer devlet idare organlarını da desteklemekle mükellefti. Dolayısıyla o, vergilerin tahsili sırasında *âmil*'e yardım eder ve emrindekileri bu amaçla görevlendirirdi. Onlar *âmil*'e para ve mal toplamada yardım ederler ve şahsî emniyetini sağlarlardı. Bundan başka, *muhtesib* (çarşı pazar kontrolörü) ve *mütevellî* de Ş.'nin desteğini temin hakkına sahipti.

Ş., memuriyeti ile ilgili işlerinde şeriat esaslarına ve üstlerinin emirlerine bağlı idi. Ş.'lerin mevkiini kötüye kullanarak halktan özel isteklerde bulunması, kanuna muhalefetten suçlu veya şüpheli olan kimselerin kadınlarını kirletmesi yasaktı.

Türkmenler üzerine tayin edilen Ş.'ler ise, kabileler arasında nizamı sağlarlar, göçebelere hayvanlarını otlatmak ve sulamak için yer göstererek, bu yüzden kabileler arasında çıkacak anlaşmazlıkları önlerlerdi. Ş.'lerin kendiliklerinden yeni bir vergi koymaları yasaktı.

Moğol istilâsı ve Ön Asya'daki Moğol hâkimiyeti devrinde de Ş.'lik müessesesinin devam ettiğini ve hattâ Ş.'lerin daha önceki İslâm - Türk devletlerindekinden daha önemli bir mevki işgal ettiklerini görüyoruz. Moğollar İran'ı istilâ ettikleri zaman Fars hâkimi Salgurlulardan Ebû Bekr, kardeşini Ögedey'e elçi göndererek onu metbû tanımış ve böylece Fars'ı yağma ve tahribattan kurtararak cizye vermeyi ve bir Moğol Ş.'sini memleketine kabul etmeyi taahhüt etmişti. Moğollara tâbi olan İran eyaletlerinde Moğol devletinin gerçek mümessillerinden biri Ş. (şehir kumandanı) idi. Ancak mahallî hükümdarlar, kendilerinin itibarını sarstığı için bu Ş.'lerin halk ile temasını pek istemezlerdi. Eyaletlerden başka, münferit şehirlerde de Moğol Ş.'leri vardı. Ş.'ler Tebriz, Isfahan ve Târum gibi şehirlerde bulundukları gibi, bütün bir sancağa emir vermek yetkisiyle Kuhistan'da ve tâbi devletlerin başşehirlerinde, meselâ Şiraz'da, Şebenkâre'de, Lûristan'da da görülmüşlerdir. Ayrıca Bağdad, Hille, Haleb, Şam ve Konya'ya da Ş.'ler tayin edilmişti. Moğolların kendi aralarındaki veya Moğollarla İranlılar arasındaki dâvaları halletmek üzere Ş., *ulemâ*, *kadı* ve *kâtib*'ler ayda iki kere toplanırlardı.

İlhanlılarda her bölge veya şehirde nüfus ve mal sayımı yapmak, yerli halktan yardımcı askerî kıtalar teşkil etmek, merkezî idare ile muhabere ve münakale vasıtalarını düzenlemek, vergileri toplayarak hükümdara göndermek, özet olarak şerî işlerin dışındaki bütün muamelâtı *Çingiz Han Yasası*'na göre tetkik ve kontrol etmek üzere *daruga* (b. bk.) (= *baskak)* adlı bir memur bulunurdu. *Ş.'lik* ve *darugalık*'ın bazan bir kişinin uhdesine verildiği de olurdu. Bu yüzden bu devre ait bazı Arapça ve Farsça metinlerde *daruga (=baskak)*

karşılığı olarak bazan Ş. tâbirinin de kullanıldığı görülmektedir. Muhtelif devir ve yerlere göre değişik anlamlarda kullanılan *daruga* tâbiri, ancak İlhanlılara vâris olan Türk devletlerinde (Celayirliler, Timurlular, Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular) Ş. yerine kullanılır olmuş, özellike Safevîler devrinden başlayarak İran'da çok yaygınlaşmıştır.

Osmanlılarda ise Ş., şehrin zapturaptına ve özellikle geceleri inzibatın muhafazasına nezaret eden memur, "subaşı, zabıta müdürü ve ihtisap ağası" anlamına kullanılmış ve meyhanelerin kontrolü ile sıkı ilgisi olduğu için Ş., içki içen şairlerin şiirlerine dahi girmiştir. *Âşar* devam ettiği sürece Anadolu'da mahsulün öşürünü alan memura da Ş. (ve şahna) deniliyordu. Bugün Anadolu'nun birçok yerlerinde harman bekçisine *şahna* adı verilir. Yurdumuzun türlü yerlerinde Ş., *Şahna, Şahne, Şahnalar, Şahneli* gibi birtakım yer adlarında da saklanmıştır.

ŞIRA, henüz mayalanmamış üzüm suyu, tatlımsı, keskin bir içecek. Özellikle Türkiye, Balkanlar ve Doğu memleketlerinde çok içilir. Ş., mayalanmamış tatlı şaraptır. Mayalanmadığı için alkol derecesi çok düşüktür.

Ş.'lar her cins üzümden yapılabilir. Salkımlardan tane tane ayrılan üzümler büyük kapların içinde, el ile veya herhangi bir sıkacak ile ezilir. Elde edilen üzüm suyu süzgeçten geçirilerek küplere, şişelere doldurulur. Küp veya şişelerin ağzı sıkıca kapatılır. İyi kapatılmazsa en çok 10 - 15 gün, ağzı iyi kapatılıp soğuk bir yerde saklanırsa uzun süre dayanır. Ş. açık kalırsa sirke olur. Ş.'nın içinde üzüm kabuğu kalırsa çabucak şarap haline gelir.

Ş., şarap ve pekmezin ham maddesidir. İçinde birçok element bulunur. Elementlerin bir kısmı mayalanma sırasında değişir. Bazıları elde edilen şarapta aynen kalır. Ş.'ların yoğunluğu 1,05 - 1,13 arasında değişir. % 70 - 85 oranında su ihtiva eder. Bir litre Ş.'da 140 - 225 gr glikoz ve levüloz bulunur. Bu şekerler alkole dönüşür. Organik asitler (sülfürik asit itibariyle litrede 3 - 9 gr) serbest veya tuzlar halinde bulunurlar. Bunların en önemlisi tartarik ve elma asididir. Madenî tuzlar, potasyum, kalsiyum, magnezyum, sodyum ve çok az miktarda birçok başka element bulunur. Bunlardan demir ve bakır kullanılan şarapçılık âletleri yoluyla Ş.'ya geçer, şarapta bozulmaya sebep olabilir. Azotlu maddeleri pıhtılaştırıcı etki yapan tanen beyaz şarapta, kırmızı şaraptan 10 kat daha fazladır. Ş.'da renk maddeleri, amonyak ve organik azotlu maddeler, pektinler de bulunur.

Ş.'nın şeker ve asit derecesini tesbit ederek üzümün tam olgunlaşıp olgunlaşmadığı daha doğru olarak anlaşılabilir. Ş., iştah açıcıdır. Üzüm suyu olduğundan ve içinde yukarıda geçen maddeler bulunması dolayısıyla insana kuvvet verir. Kansız ve zayıf vücutlu kimselere özellikle tavsiye edilebilir. (M. Erilter)

ŞIRINGA, hava veya sıvıları itmeye, emmeye yarayan küçük pompa; vücudun gereken yerine ilâç zerki için kullanılan ucu iğneli, pistonlu âlet; harç şerbetini basınç ile boşluklara sokarak bir sahayı veya bir yapıyı dayanıklı, su sızdırmaz hale getirme usulü.

Sağlık ve tedavi sisteminde, camdan, plastikten yapılmış, kaynatılınca bozulmayan, üzerinde ilâç miktarını gösteren bölmeler bulunan Ş.'lar kullanılmaktadır. Ş., şu üç parçadan oluşur :

a. Depo : İçine ilâcın çekildiği kısımdır. Silindir şeklinde olup arka ucu pistonun gireceği genişlikte, ön ucu iğne takılacak şekildedir.

b. Piston : İlâcı itmeye veya çekmeye yarar. Depoda hareket eden bu parça silindir şeklinde olup arkasında elle itilecek bir kısmı vardır. Bu kısım depo ile sıkı sıkıya irtibatlı olup ilâcın geri kaçmasını önler.

c. Uç : Deponun ön ucunda olup iğne takılır. Çelik, nikel veya platinden bir musluk bulunur. Değişik biçimleri vardır. Bu farklı yapılarından dolayı Ş.'lar, rekor ve prefaz tipi olarak da ayrılmaktadır. Ayrıca çeşitli hacimlerde ve boyda da yapılmaktadırlar. Ş.'lar sterilize edilmek için en az beş dakika kaynatılmalıdır. Kullanıldıktan sonra depo ve piston birbirinden ayrılarak iyice temizlenip kurulanmalıdır.

Bağcılık ve meyvecilikte kullanılan Ş.'lar belirli miktarda böcek öldürücü veya verimi artırıcı sıvıları toprağa vermekte kullanılır. Bu Ş.'lar genel olarak bakırdan bir depo, içi oluklu çelik iğne, iğnenin çelikten irice bir ucu, pedal ve basınç düğmesinden meydana gelirler. Bu âlet sayesinde toprağı derin kazma ve sürme, ağaç köklerinin zedelenmesi işi de ortadan kalkar.

Yapı işlerinde Ş.'lar, daha çok boşlukların doldurulması, binalarda dayanıklılık sağlanması, baraj ve kanallarda çatlakların su geçirmez hale getirilmesi gibi amaçlarla kullanılmaktadır. Uygun aralıklarla açılan deliklere saf çimento şerbeti v. b. maddeler verilir. (M. Erilter)

ŞIRNAK, Siirt iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 715 km², nüfusu 34 569 (1980)'dur. 38 köyü (çoğu orman içi köyü), Kızılsu adlı bir bucağı vardır. İlçe merkezinin nüfusu 10 947'dir. Nüfusu 1 000'den çok olan 4 köy vardır. Ş., eski ilçelerdendir. İlin güney-doğu bölümünde geniş yer kaplar. Güneyinde Mardin, doğusunda Hakkâri illeri, kuzeyinde Pervari ve batısında Eruh ilçeleri ile çevrilidir.

İlçe arazisi, Dicle'nin kollarından olan derelerin geçtiği vadiler ve bunların çevresindeki sırtlar ile (700 - 900 m) yaylalardan oluşmuştur. Bu yaylalar üzerinde 2 000 m yi geçen dağlar vardır. Dağlık yerler, yer yer ormanlarla kaplıdır (45 000 hektar). Arazinin çok yeri Üst Kretase - Paleosen tabakalarından kıvrımlı bir yapı gösterir. İklimi, nemli (yıllık yağış 857 mm) ve yazları sıcak, kışları soğuk geçen bir özellik gösterir. Sıcaklığın kış, hatta ilkbahar aylarında 0°C ın altına düştüğü çok olur, kış günlerinde — 10°C ı bulur.

Başlıca geçim kaynakları hayvancılık ile daha küçük ölçüde tarımdır. Ayrıca, Ş. şalcılığı da gelir getirir. İlçede tarıma elverişli arazi % 70'i bulur. 1972 verilerine göre, arazinin % 55'i orman, bozuk orman ve çalılık, % 40'ı mera, % 6'sı tarla (en çok buğday), % 0,3 kadarı bağ bahçe (elma, armut, kayısı, ceviz, badem, nar yetişen yerleri vardır)'dir. Buğday ekilen arazi 2 900 hektar olup, yıllık üretim 2 500 tonu bulur. Bundan çok daha az (100 ton) arpa elde edilir. İlçede 30 000 kadar Antep fıstığı ağacı vardır. Orman alanı dışındaki yabanî fıstık ağacının sayısı ise aş. yu. 500 000'dir.

İlçede hayvan sayısı (1972) 159 000'e yaklaşır. Bunun 72 000'i kıl keçisi, 44 000'i koyun, 35 000'i tiftik keçisi, 8 000'i sığırdır. Elde edilen sütün çoğunu keçi ve inek sütü tutar. Bu dağlık tepelik arazide yük ve binek hayvanlarının sayısı 4 500 kadardır. Bunun 2 500'ü katırdır. Et üretiminde sığır ve keçi eti başta gelir. İlçede yılda 83 000 kg yapağı, 54 000

ŞIRNAK : Bir görünüş

kg tiftik, 38 000 kg keçi kılı elde edilir. Bu bölgeye mahsus olan renkli tiftik, şalcılıkta önemli yer tutmaktadır.

El sanatı olarak Ş. şalı dokumacılığı tanınmıştır. Yerindeki adı *şal şapik* olan Ş. şalı, eski usul tezgâhlarda dokunan ve elde bükülerek hazırlanmış tiftik ipinden yapılır. Tezgâhların eni 35 cm kadardır. Kumaş, özel cenderelerde ütülenir. Görünüşü çok güzel, iyi ütü tutan bir kumaştır.

Ş., Siirt şehrine 109 km uzaklıkta, yüksekliği 1 350 m dir. 1927'de nüfusu 2 962 idi. Uzun zaman ana yollardan uzak kalmış bulunan Ş., son 15 - 20 yıl içinde önemli yolların geçtiği bir ilçe merkezi durumuna gelmiştir. 1980 verilerine göre, Siirt - Eruh asfalt kara yolu Ş.'tan geçmiş, Uludere'ye uğradıktan sonra, stabilize bir yol olarak Hakkâri'ye uzanmıştır. Ş., yine bir asfalt yol ile Cizre'ye, bir yol ile de Mardin ve Urfa'ya bağlanmıştır. Şehrin imar planı, elektriği, içme ve kullanma suyu, sağlık merkezi, çarşısı, pazarı, orta okulu ve 2 ilk okulu (köylerde 19 ilk okul) vardır. Evlerin çoğu 1 - 2 katlı, düz damlı yapılar ise de, son yıllarda yeni yeni yapılar da çoğalmıştır.

Ş.'ın güneyinde turistik değeri olan Cudî Dağı (2 089 m) bulunmaktadır. Nuh'un gemisinin bu dağ üzerine oturmuş olduğu yolundaki söylenti yaygın olarak geçer. Dağ, sarp yamaçlı olduğundan, kayalar oyularak merdiven haline getirilmiştir. Dağın üstünde eski bir cami ve türbe kalıntısı, mağara vardır. (R. İzbırak)

ŞİBLÎ en-NUMÂNÎ, Muhammed (Bindula köyü, Azamgarh 1857 - 1914), Hind Müslümanlarından bir düşünür, din âlimi, edip ve tarihçi. Asıl adı Muhammed'dir. Şiblî ise hocasının verdiği bir ad olup Hanefî mezhebine bağlılığından dolayı da, adı geçen mezhebin kurucusu Numan b. Sâbit'e nisbetle Numânî lâkabını almıştır. İlmî çalışmalarının değeri dolayısıyla kendisine "Şemsü'l - ulemâ" (bilginlerin güneşi) unvanı da verilmiştir.

Ş., dâva vekili (avukat) Şeyh Habibullah'ın oğludur. İlk tahsilini doğduğu yerde, medrese tahsilini ise Gazipur'da, Arapça ve Farsça dilleriyle Medrese-i Çeşme-i Rahmet'te, Mevlevî Muhammed Faruk'un yanında yaptı.

İslâm ilimlerinin çeşitli dallarına ait derslere birçok şehirde devam etmiş, Sahranpur'da hadîs âlimi Mevlevî Ahmed Ali'den özel olarak tefsir ve hadîs okuyup icazet almıştır. Rampur'da, Mevlevî İrşâd Hüseyin'in yanında İslâm hukuku çalışmalarına katılmış, 1872'de Lahor'a giderek Feyz el - Hasan'ın yanında Arap edebiyatı çalışmıştır.

1876 yılında Hicaz'a giden ve hac farîzasını edâ eden Ş., İslâm dünyasının muhtelif yerlerinden gelen âlimlerle tanıştı. Daha sonra özel dersler vermeye ve günlük gazetelerde edebî yazılar yazmaya başladı. Arapça, Farsça ve Urduca şiirler yazdı.

1880 yılında avukatlık yapmaya başladı; daha sonra tahsildarlıkla hayatını kazanmaya devam etti. 1882'de, tahsilini Aligarh'da yapan kardeşinin yanına gitti. Arap edebiyatı hocası Mevlevî Feyz el - Hasan'ın aracılığı ile Ahmed Han'la tanıştı ve Anglo - Muhammadan College'de Farsça ve Arapça hocası oldu. İlim ve fikir hareketleriyle meşgul olması, bu göreviyle birlikte hızlanmış, özellikle Ahmed Han'ın yanında çeşitli mahfillerde ilmî, edebî ve siyasî sohbetlere katılmıştır.

1892'de İstanbul, Beyrut, Kudüs ve Kahire gibi İslâm ilim ve kültür merkezlerini ziyaret etti. İstanbul'da II. Abdülhamid tarafından kabul edilerek Tuğra-i Mecîdî verilmek suretiyle taltif edildi.

1898 yılında Aligarh'daki hocalık vazifesinden istifa etti ve Haydarabad'da Talim ve Terbiye Dairesi Müdürü oldu. 1907 yılında, çocukları tabanca ile oynarlarken, ayaklarının kesilmesiyle sonuçlanan bir kazaya sebebiyet verdiler. Daha sonra "en - Nedve" mecmuasının başına geçti. 1913'te bu mecmuanın elinden çıkması üzerine Azamgarh'a yerleşti ve ölümünden önce Dâru'l-Musannifîn adlı araştırma merkezinin kurulması için çalıştı. Azamgarh'da onun hatırasına bir kütüphane ve yayınevi ile birlikte "Dâru'l - Musannifîn"i geliştirdiler ve "el - Maârif" adlı aylık bir dergi çıkarmaya başladılar.

Arapça, Farsça ve Urduca manzum ve mensur pek çok eser vermiş olan Ş., İslâm âleminin siyasî ve içtimaî kalkınmasıyla ilgilenmiş, Müslümanların uyanışlarını gerçekleştirmek üzere İslâm dini ve tarihi, İslâm felsefe ve tasavvufu ile uğraşmıştır.

İslâm âleminde, modern ilmî araştırma usullerine uygun islâmî çalışmaları başlatan bilginlerin öncülerinden olan Ş.'nin başlıca eserleri şunlardır :

Urduca eserleri : *Muslumanon ki Guzeşte Talim* [1883]; *Subh-i Ümîd* [1884]; *el-Memun* [1889]; *Kütübhane-i İskenderiye* [1891]; *Sire en - Numan* [1892]; *Sefernâme-i Rûm u Şâm u Mısr* [1893]; *el - Fârûk* [1898] (Hz. Ömer'in hayatına ait bu eseri Ömer Rıza Doğrul Türkçeye çevirmiştir [1927], ayrıca İngilizce tercümesi de çıkmıştır); *el - Gazzâlî* [1901]; *İlmu'l - Kelâm* [1902]; *Savânih-i Mevlânâ Rûm* [1902]; *el - Kelâm* [1903]; *Muvâzene-i Enîs u Debîr* [1906]; *Şi'r el-Acem* (I, IV, 1909 - 1912); *Siretu'n - Nebî* (Bu eserin ilk cildini Ş. yazmış, diğer ciltlerini öğrencisi Seyyid Süleyman en - Nedvî tamamlamıştır. Ö. R. Doğrul tarafından Türkçeye çevrilmiştir). Farsça ve Urduca yazdığı şiirler de yayınlanmıştır. Arapça olarak *el - Cizye* [1888] adlı bir eser yazdığı gibi, Corci Zeydan'ın *Medeniyet-i İslâmiye tarihi* kitabını eleştiren bir kitabı da vardır. (M. Fayda)

ŞİDDET, ışık veya ses gibi, belli bir yüzey içinden, ışınlanma yönüne dikey veya belli bir hacim açısı içinde nakledilen verim. Işık Ş.'i, ses Ş.'i gibi. Ş., titreşim olaylarında, amplitüdün karesi ile orantılıdır. Ş., doğrudan doğruya amplitüdün (ses yüksek frekansı) müşahedesiyle veya enerjinin uygun absorbanlar (ısınma) içine sevki ile ölçülür. Endirekt ölçme yöntemlerinde ise, fotografik tabakaların karartılması gibi ikincil efektler, fotoefekt (pozometre), ionizasyon prosesleri veya nükleer reaksiyonlar uygulanır. Moleküler ışınlarda Ş., aynı zamanda, bir yüzey birimini, uçuş yönünü, dikey olarak geçen molekül miktarını belirtir. (E. Ediger)

ŞİDYAK, Ahmed Faris bin Yusuf : bk. AHMET FARİS bin Yusuf (Eş - Şidyak).

ŞİFON, bir çeşit ince ipekli kumaş. Genel olarak tek katlı ince ipek iplikler ile dokunmaktadır. Bu sebeple gayet ince bir görünüm arz eder. Ş.'lar düz bir renkte olduğu gibi, birçok rengin bir araya gelmesinden de meydana gelebilir.

Başörtüsü ve eşarp olarak her iki türü de kullanılmaktadır.

ŞİİR, "seslerin, ritmlerin, uyumların kaynaşmasıyla en güçlü duyguları, izlenimleri, coşkuları canlandırma ve etkileme sanatı" diye tarif edilebilirse de, Ş. var olalıdan beri yapılan tariflerin çokluğu ve birbirleriyle çelişmeleri, onun, herkesin kabul edebileceği bir tarifi olmadığını gösterir. K. Haenens : "Ş. tarif edilebilseydi, yüz türlü değil, bir türlü Ş. tarifi olurdu" diyor. Çağlara, toplumlara ve kültür çevrelerine göre değişik açılardan değerlendirilen Ş.'in her zaman ve her yerde hiç değişmeyen bazı özellikler taşıdığı görülmektedir.

Ş.'e bir efsaneyi dile getirmek, ahlâk dersi vermek, akılcı olmak, gerçeği anlatmak, yalnızca duygulara yer vermek, yalnız sanat için var olmak, gerçeküstü olmak vb. gibi görevler veren edebiyat akımlarının modası geçtiği halde, o anlayışlar içinde yazılmış birçok Ş. günümüzde de beğeniliyorsa, bu durum Ş.'de hiç değişmeyen bazı özelliklerin var olduğunu gösterir.

Ş.'in ne olduğunu anlatmak ve kurallarını ortaya koymak için sayısız kitap yazılmıştır. Fakat bu bilgileri edinmenin Ş. yazmağa yetmediği de bir gerçektir. Bu kitaplar, belki bir ölçüde Ş.'i anlamamıza yardımcı olabilir. Çünkü yalnızca bu kurallar göz önünde tutularak yazılan şey "nazım"dır. Bu ise Ş. değildir. Öyleyse gerçek Ş.'de vezinden, kafiyeden ve söz sanatlarından başka şeyler de vardır. Bunlar ilham, hayal gücü, lirizm ve kelimelerin uyum içinde sıralanışıdır. Bu uyum, yalnız ses veya anlamın tek başına sağlayamadığı sihirli bir bütünlüktür. Bu yüzden, çok beğenilen bir mısrada tek kelimenin yer değiştirmesi bile Ş.'i yok etmeğe yeter. A. Haşim : "Ş. nesre kabil-i tahvil olmayan nazımdır" sözüyle bunu belirtmek istemiştir. Yine aynı sebeple Ş., ancak kendi yazıldığı dilde Ş.'dir. Onun için de Ş., sanatlar içinde en millî olanıdır.

Eski çağlardan beri Ş.'le musiki arasında görülen yakınlık, her iki sanatın da aynı kaynağa dayandığını gösterir. Bu yüzden Ş.'in dili nesir dilinden ayrı bir dildir.

Ş.'e işlediği konulara göre çeşitli adlar verilmiştir : Duyguları coşkuyla dile getiren Ş.'e lirik, kahramanlık duygularının hâkim olduğu Ş.'e destanî veya epik, öğretici yanı ağır basan Ş.'e talimî veya didaktik, tabiat güzelliklerini işleyene ise pastoral Ş. denmiştir. Fakat bir Ş., bu türlerden hangisi içine girerse girsin, gönülden kopan duygulara, yani lirizme yer vermedikçe başarılı olamaz.

Aristo'nun, Ş.'i gerçeğin süsü olarak nitelemesinden etkilenen Klasisizmin Ş. anlayışı tabiî duyguların dile getirilmesi yolundadır. Eflatun'un akla yakın olmaktan çok, ölçüsüz ve vahşi tabiat görüntülerini ve tutkuları dile getiren Ş. anlayışı ise, XVIII. yüzyıl sonunda başlayan romantik akıma öncülük etmiştir. XIX. yüzyılın 2. yarısında başlayan Parnasizm ise, "sanat için sanat", Ş.'de biçim sağlamlığı, tarihî olaylara özlem ve egzotik temalara yönelme biçiminde ortaya çıkmıştır. Daha sonra doğan Sembolizm ve Sürrealizm ise Ş.'i duygunun ve bilinç altının ürünü sayar. Son yüzyıldaki anlayışa göre Ş., tabiat kanunlarının üstüne çıkmalı ve insan düşücesinin sınırlarını aşmalıdır. Alman romantiklerince ortaya atılan "metafizik bir ürpertiye kapılmayan, evrenin sırları karşısında bunalıma düşmeyen Ş., Ş. değildir" görüşü, Sembolizmin başta gelen şairi Baudelaire'den başlayarak gerçeküstücülere kadar bütün şairleri etkilemiştir. Bu görüş, Ş.'in boyutlarını genişletmesi bakımından yararlı olmuşsa da, anlaşılmasını güçleştirmiş ve şairle okuyucu arasında kopukluk yaratmıştır.

Türk Ş.'ine gelince, bunu üç ayrı çerçevede incelemek gerekiyor.

1. İslâmiyetten önceki dönemde dinî törenlerde, avlanmalarda, zaferden sonraki törenlerde, şölenlerde, yoğ törenlerinde söylenen *yır*, *koşma* ve *sağu* adı verilen Ş.'leri görürüz. Başlangıçta millî vezin olan hece ölçüsünün tam mânasıyla kullanıldığı söylenemez. Nazım birimi olarak dörtlüklerin ve yarım kafiyenin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu Ş.'lerin hepsinde destanî anlatım yanında lirizmin büyük bir payı vardır. Millî Türk Ş., İslâmî edebiyattan etkilenmekle birlikte, yapısını geliştirip zenginleştirerek günümüze kadar gelmiştir. Ancak tasavvuf etkisindeki Türk Ş.'i öğreticilik görevini de yüklenmiştir (bk. HALK EDEBİYATI).

2. İslâmî Türk edebiyatında Ş., birkaç istisna dışında şekil ve anlayış yönünden Arap ve İran Ş.'inin etkisi altındadır. Kaynağını İslâm öncesi Arap Ş. (bk. ARAP EDEBİYATI)'inden ve bu Ş.'in İslâmiyet sonrası İran'da gelişen biçiminden alan İslâmî Türk Ş.'i, vezin olarak aruzu ve nazım birimi olarak da iki mısradan oluşan beyiti kullandı. İran edebiyatındaki rubaîye karşılık tuyuğ (b. bk.)'u ve şarkı nazım şekillerini yarattı. Bu dönemde kelâm-ı mevzun (=vezinli söz) olmak Ş.'in ilk şartıdır. Kafiye ise, vazgeçilmez bir unsurdur. Ş.'de anlam ve söz sanatlarına yer vermek, belli kavramları *manzum* adı verilen kalıplaşmış sözlerle ifade etmek birer mecburiyet, aynı zamanda da hünerdi (bk. DİVAN EDEBİYATI). Ş.'de işlenen konular da sınırlıydı. Bu konular, dinî ve dindışı (lâdinî) olmak üzere iki ana bölümde toplanabilir. Her iki bölümde de övgü ve sevgi büyük bir yer tutar. "İlimsiz Ş. temelsiz duvara benzer" sözüyle Fuzulî'de ifadesini bulan Ş. ilim münasebeti, Divan Ş.'inin başka bir yönünü oluşturur. Gerek dış yapı gerek iç yapı bakımından kurallarla sınırlanmış Divan Ş.'inin başarısı, şairin kendine vergi hayallerine, duygularını başarıyla dile getirmesine bağlıdır. Ş.'in tek anlatım vasıtası olan dilin, Arapça ve Farsçadan alınmış kelimelerle anlatım gücü artmış, ancak bu durum Divan Ş.'inin geniş kitlelere hitap etmesini engellemiştir. Sade dile yönelme arzuları ise, etkisiz bir iki kıpırdanış olarak kalmıştır.

3. XIX. yüzyılın 2. yarısında başlayan Batılılaşma hareketleri Türk Ş.'ini de etkiledi. Tanzimat edebiyatı adı verilen bu devirde, önce Divan edebiyatı şekillerine bağlı kalınarak, Ş.'de değişen toplum şartlarına uygun konular işlendi. Ş. vatan, millet, hürriyet, meşrutiyet gibi kavramları topluma anlatma görevini üstlendi. Tanzimat edebiyatının ikinci kuşağının başta gelen şairleri Hamit ve Ekrem'in Ş.'lerinde romantik akımın etkileri görülür. Ekrem'e göre, her güzel şey Ş.'e konu olabilir.

Servet-i Fünun dönemi şairleri önceleri Hamit ve Ekrem'i usta kabul etmiş olmakla birlikte, Parnasizm ve Sembolizmden de etkilendiler. Şekil mükemmelliği ön planda tutulan bu Ş.'lerde nazım şekilleri serbestlik kazandı. Batı nazım şekilleri (sone) de kullanılmağa başlandı.

Fecr-i Atî topluluğu Servet-i Fünun'a tepki olarak ortaya çıkmış olmakla birlikte, Ş. anlayışında öncekilere göre bir değişiklik yoktur.

Millî edebiyat döneminde M. Emin Yurdakul'un Ş.'lerinde başta hece vezni ve dörtlüklerle kurulmuş nazım şekilleriyle dildeki sadelik ve yerli konuların işlenmesi dikkati çeker. Bu dönemde heceyle yazan şairler yanında aruzu ustalıkla Türkçeye uygulayan şairler de vardır. Nazım şekillerinde de buna paralel ayrılıklar görülür. Ş.'e siyasî ideoloji de bu dönemde girdi. Aynı yıllarda Ş. yazan Ahmet Haşim'in Ş.'i ise Batıdaki Sembolizm ve Empresyonizm etkilerini taşıyan görünüşüyle öbürlerinden ayrılıyordu.

Yedi Meşaleciler adıyla ortaya çıkan topluluk, Türk Ş.'ine bir ufuk açamamıştır.

1930 yıllarından sonraki Türk Ş.'inde genellikle vezin kullanılmamış, kafiye kuralları ortadan kalkmış, Ş. bu yönlerden tam bir serbestlik içine girmiştir. Orhan Veli ve arkadaşlarının başlattığı Garipçilik akımının (1936) görüşü, Ş.'e konuşma dili rahatlığı kazandırmak, günlük dertleri dile getirmek, söz sanatlarından yararlanmamak, vezin, kafiye ve nazım şekillerine bağlı kalmamak olarak özetlenebilir. İkinci yeni adıyla ortaya çıkan (1956) akım ise, Sürrealizmin etkisindedir. Bu akım egzistansiyalizmden de etkilenmiştir. Ş. bilinç altına yönelmiş, daha çok rüya ve fantaziden yararlanmağa başlamıştır. Bk. TÜRK EDEBİYATI.

Âşık edebiyatında kullanılan nazım şekilleri, heceli şekiller ve aruzlu şekiller olarak iki bölümde toplanabilir.

Heceli şekiller arasında koşma - türkü şekilleri özel bir yer tutar. Bu şekiller arasında ana tip olarak durakları 6+5 veya 4+4+3 olan 11'li, yahut da durakları 4+4 veya serbest olan 8'li dörder kıtalardan meydana gelen şekildir. 1. kıtada kafiye düzeni *a b c b* (bazen *a b a b)*, öteki kıtalarda *d d d b* v.b. şekildedir.

Bu ana şeklin başka tiplerini, nakarat mısraının bir veya iki mısra ile uzatılmasıyla dört yerine beş veya altı mısralık kıtalardan oluşan şekiller verir. Bunlarda kafiye düzeni şöyle olur : 1. kıta : *a b c b d;* 2. kıta : *e e c b d* v.b.

Bayatî - mani şekli, her kıtasında ayrı bir kafiye düzeniyle yazılan 7 heceli nazım şeklidir. Bu şeklin kafiye düzeni *a a b a, c c d c*... v.b. dir. Bu şekil daha çok anonim halk türkülerinde kullanılır. Ancak, halk şairlerinin de bu şekille manzumeler söylediği görülür.

Âşık edebiyatında az kullanılan birtakım şekiller de vardır. Örnek olarak, 6+5 olarak duraklanan 11'linin, mısralarının durak yerlerinde de kafiyelenen bir koşma şekline rastlanır. Bu koşma şekli musammat koşma adını alır.

6+5 duraklı musammat koşmanın ilk kıtasında iki yerde (2 ve 4. mısralardan sonra), daha sonraki kıtalarda bir yerde (4. mısradan sonra) 5 heceli bir mısra ilâvesiyle oluşan şekline ayaklı koşma adı verilir. Her kıtada her mısraı daha önceki mısraın son kelimesiyle başlayan koşma şekline ise zincirleme koşma denir. Bk. KOŞMA.

Âşık edebiyatının aruz veznindeki nazım şekillerini kafiye değil, vezin tayin eder. Bu şekiller, vezinlere göre, aynı zamanda birer makam gösteren adlar alırlar. Divan veya divanî, semaî, kalenderî gibi. Divanî şeklinde kıtaların kafiye düzeni çokluk divan nazmının murabba şekline uyar.

ŞİKÂRÎ, Ahmed (XVI. yüzyıl), *Karaman tarihi* adlı bir çeviri eseri ile tanınan yazar. Hakkında biyografik kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ali Emîrî Efendi, Ş.'nin Acem Kasım Paşa'nın torunu olduğunu, babası Hasan Bey'in Diyarbakır defterdarlığı ve çeşitli yerlerde sancakbeyliği yaptığını belirterek ava merakından dolayı Ş. diye şöhret bulduğunu, *Yusuf ile Züleyha* kıssasını nazma başlamışsa da, tamamlamadan 1506 (912) yılında öldüğünü söylüyor ("İkdam" gazetesi, Nr. 88876 ve Mes'ud Koman, *Şikârî" nin Karaman - oğulları Tarihi.* Konya 1946, s. 14 - 15). Fuad Köprülü, XVI. yüzyılda düzenlenmiş *Mühimme* defterlerinden birinde, Malkara kadısı olan Ş. adlı birinin Gelibolu sancağını tahrîr ile görevlendirildiğine ilişkin İpsala kadısına 1567 (975) yılında yazılan bir ferman sureti bulunduğunu açıklamakta ve Ş. mahlâsının çok az kullanıldığına dikkati çekerek bu kadının *Karaman tarihi*'nin sahibi kişi olabileceğini ileri sürmektedir. Böylece daha önceki açıklamaları, genellikle yanlış ve düzeltilmesi gerekli nitelikte bulmaktadır ("Belleten" VI[/27, 1943, 400).

Ş.'nin *Karaman tarihi,* büyük ölçüde XIV. yüzyıl şairlerinden Yârcânî'nin Farsça *Şehname*'sinin nesir olarak Türkçeye çevirisidir. XIV. yüzyılda iyice kuvvetlenen Karamanoğulları Beyliği'nin hükümdarlarından Alâeddin Bey (1356 - 1391), Anadolu Selçukluları döneminde Dehhânî adlı bir şairin kaleme aldığı *Şehname*'yi görerek, kendi ailesi için de böyle bir eser yazmak üzere sarayındaki şairlerden Yârcânî' yi görevlendirmiştir. Ş., bu eseri XVI. yüzyılda Türkçeye çevirmiştir. Bu sebeple, onun çevirisi yalnız XIII ve XIV. yüzyıllara ilişkin bilgilerle kalmamakta, Yavuz Sultan Selim zamanında geçen olaylardan da söz etmektedir. Bu fazla bilgiler, ya Ş. tarafından eklenmiş ya da o kendisinden önce yapılmış eklentileri de çevirmiştir (Köprülü : "Belleten" VII, 399).

Ş.'nin çevirisi, Yârcânî'nin *Şehname*'si günümüze ulaşmadığı için ayrı bir önem taşımaktadır. Nitekim Müneccimbaşı da bu çeviriden yararlanmış ve eserin çeşitli tarihlerde istinsahları yapılmıştır. Mes'ud Koman, Konya'daki bir nüshayı Türk harfleri ile yayınlamıştır.

Ş.'nin *Karaman tarihi,* Karamanlıların başlangıcından XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar beylerini, aile üyelerini, çevrelerindeki Türk, Rum, Moğol, Ermeni ve diğer beyler, tekfurlar, sultanlarla olan savaşlarını, bu savaşlardaki yiğitliklerini, başarılarını açık bir Türkçe ile anlatmaktadır. (Ö. Ergenç)

ŞİKÂYET, bir suçtan zarar gören kişinin veya kanunî temsilcisinin suçun işlenmiş olduğunu soruşturma yapmaya yetkili memur veya makamlara haber vermesi.

Suçlara ait ihbarlar sözlü veya yazılı olarak Cumhuriyet savcılığına, zabıta makam ve memurlarına ve sulh hâkimlerine yapılabilir; ancak kanunî mercilere iletilmek üzere vali, kaymakam ve bucak müdürlerine Ş.'te bulunmak mümkündür. Sözlü ihbarlar üzerine bir zabıt varakası tutulur. Takibi Ş.'e bağlı suçlarda Ş., yazı veya bir zabıt varakasına geçirilecek beyanla gerek mahkemeye, gerek Cumhuriyet savcılığına yapılabileceği gibi, yazı ile olmak şartıyla daha önce belirtilen diğer makamlara da yapılabilir (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 151).

ŞİLE, İstanbul iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 756 km², nüfusu 20 349 (1980), köy sayısı 53'tür. 3 bucağı vardır (Ağva, Teke, Yeşilvadi). İlçe merkezi Ş.'nin nüfusu 4 870'tir. İlçe arazisinin doğusunda Kocaeli'nin Kandıra ve Kocaeli merkez ilçeleri, güneyinde Gebze, batısında Beykoz ilçesi, kuzeyinde Karadeniz vardır. Ş.'nin İstanbul'a uzaklığı 72 km dir. Ş. eski ilçelerdendir.

İlçe arazisi, Karadeniz yöresi boyunca dalgalı, tepelik, yer yer düzlüktür. Yüksekliği 100 m ye kadar çıkar. Daha güneyde ise, 200 - 300 m lik tepelikler bulunur. Kıyı boyunda pek ince, çoğunca sarımsı kumlardan oluşmuş bir arazi ve birkaç metre yükseklikte kum tepeleri vardır. Arazinin dörtte üçü, türlü derecelerden orman ve fundalıklarla kaplıdır. Kasabanın bulunduğu yer ve çevresinde Eosen flişleri ve Yeşilçay'a doğru Üst Kretase tabakaları, eski volkanik fasiyes, bunların güneyinde volkanik arazi (andezit), daha güneyde de Devon ve Trias tabakaları vardır. Ş.'nin iklimi, İstanbul'un iklimine benzer. Yalnız, kışlar daha soğuk geçer. Ağva deresi ile Uludere, başlıca akarsularıdır. Heciz sulama bendi yapılmıştır.

İlçede geçim kaynakları tarım (tarla ve bahçe ürünleri ilçede tüketilir), balıkçılık, hayvancılık, orman işleri (bu arada kömürcülük), küçük el sanatları (Ş. bezi), turizm (plajları), fındık yetiştirme gibi işlere dayanır. İlçede koyun, keçi, sığır, manda beslenir. Süt, yoğurt, peynir, yağ üretilir. İlçede balıkçılık, kıyı köyleri için önemli bir gelir kaynağıdır. Son yıllarda meyvecilik ve fındık yetiştirme işleri de gelişmiştir. Orman içi köylerinde orman ürünlerinden yararlanılır. Ş.'de turizm bakımından ilerlemeler olmuştur. Kıyılarındaki kumsallar, yerli ve yabancı turistleri çeker, yaz aylarında nüfus bir kat daha artar.

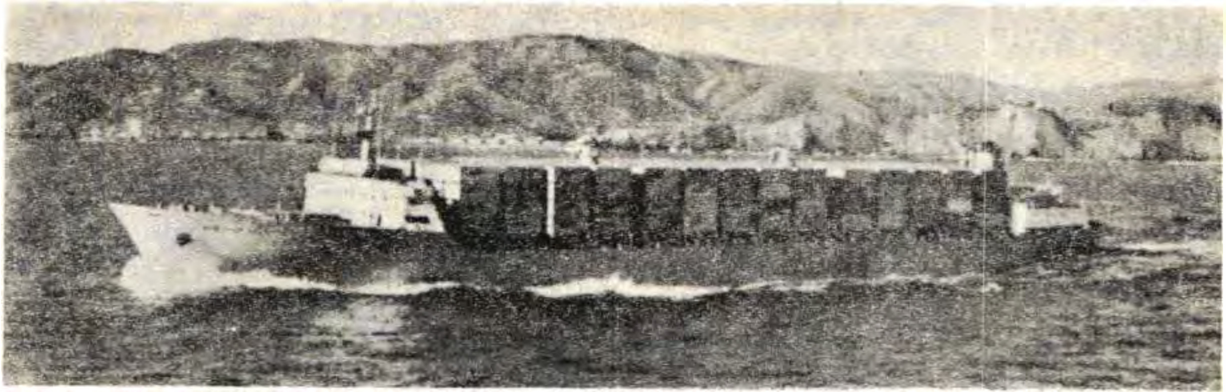
Ş. bezi adıyla anılan pamuklu ince dokumalar (beyaz, renkli, desenli), son zamanlarda, memleket içinde ve dışında tanınmış, modacılara konu olmuştur.

Ş., Uludere'nin ağzına yakın bir yerde, kıyının kayalık yüksek bir yerinde (100 m) yayılmıştır. Eski adının Artane olduğu sanılır. Batısında derince bir koy vardır. Yanında, dalgalarla parçalanmış kaya çıkıntıları bulunur. Türlü devirlerden sonra Osmanlı devleti arazisine katılmış, yeniden kurulmuş, bu arada bazı eski yapılar kalmıştır. Osmanlı devrinin ilk kumandanlarından Akçakoca, Ş. çevresini Osmanlı devletine katmıştır.

Ş.'ye Üsküdar'dan kara yolu bağlantısı (70 km) vardır. Kumsalların yanında, kıyı boyundaki mağaralar, ilgi çeken turistik yerler olmuştur. Ş., İstanbulluların yaz mevsimini ve hafta sonlarını geçirdikleri bir dinlenme yeri durumuna gelmiştir. Çarşısı, otel ve motelleri, pansiyonları, elektriği, içme suları, ilk ve orta okulları vardır. (R. İzbırak)

ŞİLE : Belediye Plajı

ŞİLEP : Bir konteyner

ŞİLEP, emniyet bakımından 12 yolcudan fazlasının taşınmasına müsaade edilmeyen, navlun taşınması için inşa edilmiş gemi. Normal Ş.'ler, her türlü eşya taşır ve buna göre de çok yönlü yükleme - boşaltma düzenleri (normal olarak 2 - 10 t, özel durumlarda 200 t kaldırma güçlü vinç kolları) ile teçhiz edilmiş bulunmaktadırlar. Ş.'lerde hububat, kömür ve maden cevheri gibi yığın halindeki yükler ambarlarda taşınır. *Konteyner* (İng. container) adı verilen Ş.'lerde, navlun, yük alanının en iyi şekilde değerlendirilmesine imkân veren, normalize edilmiş özel kaplar içinde taşınır. *Koster* (İng. coaster) adı verilen küçük kıyı Ş.'leri, küçük limanlar arasında yük taşımacılığında kullanılırlar (bk. GEMİ).

ŞİLİ (resmî adı : **República de Chile),** Güney Amerika'nın güney-batısında, Büyük Okyanus kıyıları boyunca, kuzeyden güneye doğru uzanan ve Güney Kutbu kıtasında devam eden bir ülke ve devlet. Arazisi 18° 20' - 90° güney enlemleri ve Greenwich'e göre 53° - 90° batı boylamları arasında bulunur ve Büyük Okyanus içerisine doğru 3 700 km den fazla uzaklığa kadar, bazı adaları da ihtiva eder. Güney Amerika'da 742 000, Güney Kutbu kıtasında 1 250 000 ve Büyük Okyanus adalarında 180 km² lik yer tutar. Nüfusu 11 000 000 (1979) kadardır ve başşehri, çevresiyle birlikte 4 000 000'dan fazla nüfuslu Santiago'dur.

Kuzeyde Peru, kuzey-doğuda Bolivya, doğuda Arjantin ülkeleriyle ve batıda denizle komşu bulunan asıl Ş. arazisi 18° 20' - 55° 50' güney enlemleri arasında kuzeyden güneye 4 180 km uzunluğunda ve ortalama 180 km genişliğinde bir şerit halinde uzanır. Güneyde Magellan Boğazı, Atlas Okyanusuna kadar Ş. sınırları içerisinde bulunur. Bu mesafe, enlem değeri bakımından, kuzey yarım küresinde Güney Meksika'dan Güney Alaska'ya kadar olan uzaklığa muadildir. Dünyanın hemen hiçbir ülkesinde nüfus, Ş.'deki gibi geniş enlem farkı gösteren bir alana yayılmış değildir; bununla beraber ülke nüfusunun yaklaşık % 90'ı orta bölgede, 30° - 42° güney enlemleri arasında yaşar. Devletin merkezi Santiago şehri de bu bölgededir. Büyük Okyanus'un güney-doğusunda bazı küçük adalar (San Félix, San Ambrosio, Juan Fernández, Sala y Gomez, Rapa - Nui gibi) Ş.'ye bağlıdır.

Yeryüzü şekilleri bakımından Ş., kuzeyden güneye doğru uzanan üç ana bölümde incelenebilir : doğuda Andlar, batıda Kıyı Dağları ve bunlar arasında Orta Çukur alanları dizisi.

And dağları, kuzeyde Panama'dan güneyde Horn burnuna kadar, Güney Amerika'nın batı kenarı boyunca uzanan büyük bir sistemdir. Birçok sırtlardan, plato ve ara havzalarından meydana gelen bu sistemin güney bölümünün, kuzey - güney doğrultulu batı aklanı devlet sınırları içerisindedir. Yaklaşık 4 000 m den yüksek kısımları daimî karlarla örtülü bulunan ve bu sebeple adı "karlı" anlamına gelen Ş.'nin doğusunda ana subölümü çizgisinin ötesinde komşu ülkelerden Bolivya ile Arjantin yer alır. Muhteşem bir set manzarası gösteren bu dağlar, 27° güney enleminde, birbirinden farklı iki kısımda incelenebilir : kuzeyde daha kısa, fakat birbirine oldukça paralel iki veya üç dağ sırasıyla kuşatılmış platolardan ibaret bölümün çoğu Ş. sınırları dışında kalır; güney bölümü ise, dar bir sıra halinde boydan boya uzanarak, Drake boğazı ötesinde, Güney Kutbu Kıtasının Antarktik (Palmer) yarımadasında devam eder. Ş. - Arjantin sınırını oluşturan bu dağ sırasının en yüksek tepesi Aconcagua (6 960 m), bütün batı yarım küresinin de en yüksek noktasıdır ve sınırın hemen ötesinde Arjantin'de bulunur. Güney Amerika'nın en önemli dağ geçidi buradadır (Uspallata 3 930 m). Bunun hemen aşağısında 3 200 m yükseklikte açılmış bulunan demir yolu tüneli iki komşu ülkenin başşehirlerini birbirine bağlar. Güneye doğru dağların ortalama yükseltisi azalır ve Göller Bölgesinde 1 500 m den daha alçak dağ geçitleri, bu bölgede Andlar üzerinden olan ulaşımı kolaylaştırır. En güneyde Magellan Boğazı, Andları deniz seviyesinde kesen bir geçit oluşturur. Buzullaşmanın etkisi altında kalmış olan güney Andlarda U biçimli vadilere ve diğer buzul şekillerine çok rastlanır; bugün dahi oldukça büyük buzullar vardır. Birçok yerlerde morenler, tabiî barajlar meydana getirmek suretiyle göllerin oluşmasına sebep olmuşlardır. 34° ile 43° güney enlemleri arasında, And dağları içerisinde, bazıları güzel görünüşlü ve simetrik, volkan konileri bulunur. 27° güney enlemi kuzeyinde Andlar birçok dağ sıralarına ayrılırlar; bunların batıda bulunanı, kuzey Ş.'nin doğu sınırını meydana getirir. Bu dağlar üzerinde iki önemli demir yolu geçidi vardır : biri Arica'yı Bolivya'nın merkezi ve en büyük şehri La Paz'a bağlayan 4 200 m yüksekliğindeki kuzey geçidi, diğeri Antofagasta'dan Arjantin içerisine doğru uzanan demir yolunun faydalandığı 3 860 m yüksekliğindeki Socompa geçididir. Arızalı, kurak ve soğuk olduğundan dolayı tarım ve hayvancılık faaliyetleri sınırlı olan bu bölgede zengin maden yatakları (özellikle bakır) vardır.

Andlar'ın batı sırtları esas itibarıyla iç püskürüklerden, volkanik taşlardan ve kıvrılmış ikinci zaman tabakalarından

ŞİLİ

ŞİLİ : Orsono Valcano dağlarından bir görünüş

meydana gelmişlerdir. Ş. Andlarının, aynı zamanda Bolivya'nın batı dağ sıralarını oluşturan kuzey bölümü, hemen hemen tamamıyla Jura ve Tebeşir devirlerine ait tortulardan ve üçüncü zaman dış püskürük kültelerinden ibarettir. İkinci zaman tabakaları, dağların genel uzanışına paralel kıvrım sıraları meydana getirmişlerdir. Bunların içerisinde granitlerle üçüncü zamana ait diğer iç püskürük kültelere de rastlanır. Bu yapı üzerinde üçüncü zaman konileri ve daha sonra meydana gelmiş volkan tepeleri yükselir. İkinci zaman külteleri çoğunlukla deniz menşeli kumtaşlarından ve kalkerlerden, fakat aynı zamanda tüflerden ve konglomeralardan ibarettir. Porfiritik özellik gösteren ve güney Andların karakteristik bir elemanını teşkil eden bu külteler volkaniktirler ve deniz fosillerini ihtiva ederler. Bu sebeple deniz diplerinde tortulanmış olmaları gerekir. Bunlar Jura ve bazı yerlerde Tebeşir devrine ait muhtelif seviyelerde görülürler. Andların büyük bir kısmı liparit, dasit ve andezit gibi volkanik kültelerle örtülüdür ve halen en yüksek noktaları volkan tepelerinden ibarettir. Güney Ş.'nin yeni volkan lavları, olivinli andezit ve bazaltlardan meydana gelmiştir.

Kıyı dağları, denizden yükseklikleri 600 m ile 900 m arasında değişen ve Büyük Okyanus'a doğru dik yalıyarlarla son bulan platolardan ibarettir. Ş. kıyıları boyunca dar bir şerit halinde uzanan platoların yapısını özellikle eski granitlerle şistler teşkil ederler ve bunların üzerinde Tebeşir devri ve üçüncü zaman tortul kültelerine rastlanır. Kuzey Ş.'de kıyı kuşağının eski yapısı, birbirinden ayrı kütleler halindedir ve kuzeye doğru deniz altında kaybolur. Buna karşılık, Antofagasta güneyinden itibaren eski kültelerden ibaret bu ayrı kütleler, devamlı bir kuşak halinde, kıyı boyunca Horn burnuna kadar devam ederler. Ancak Puerto Montt güneyinde kıyı çizgisi çok girintili çıkıntılı bir durum alır ve sayısız adalar meydana çıkar.

Orta Çukur Alanları dizisi, "Boyuna Vadi" diye de anılmasına rağmen, gerçek bir vadi değil, genişliği 40 - 80 km arasında değişen ve yüksekliği bazı yerlerde 1 000 m yi geçen, düzensiz bir oluk durumundadır. Bu boyuna oluk bazı münferit dağ gruplarıyla veya ana silsileden ayrılan kollarla enine kesilmek suretiyle, birtakım havzalara bölünmüştür ki bunlara mahallinde *pampa* denilir. Pampalardan en kuzeyde olanı, Loa nehrinden itibaren kuzeye doğru uzanan Tamarugal havzasıdır. Burada taban suyuna, diğerlerinden farklı olarak bir buçuk metreden daha az derinde rastlanır. Tamarrugal pampasının batı tarafında yer alan Tarapaca çölünde nitrat cevherleri bulunur. 30° güney paralelinden itibaren artık çöl pampaları görülmez ve güney tarafta Andların kolları, batıya

doğru kıyı dağlarına kadar uzanırlar. Fakat daha güneyde Valparaiso doğusunda, boyuna vadi yeniden görülmeye başlar ve güneye doğru, kesintilerle Puerto Montt'a kadar devam eder.

ŞİLİ : Kayak, Şili'de geleneksel bir spordur. Santiago yakınındaki dağlarda bulunan kayak tesislerinden bir görünüş

Kıyı dağlarıyla Andlar arasında bulunan "Boyuna Vadi", bazı yerlerde kalınlıkları 100 m ye varan tortularla dolmuştur. Bu tortular daha çok, kaynaklarını Andlardan alan akarsuların getirdiği alüvyonlardan ibarettir. Alüvyon alanları, özellikle Orta Ş.'de verimli tarım bölgelerini teşkil ederler.

Yüzey şekillerinin meydana gelmesinde tektonik hareketlerin ve volkan püskürmelerinin büyük rolü olmuştur. Ş. kıyılarının hemen önünde deniz çukurlarından bazılarıyla dünyanın en yüksek dağlarından olan Andlar, birbirine çok yakın olarak uzanırlar. Böyle bir dengesiz yapıda sismik hareketler sık sık görülür. Ş. yüzyıllardan beri depremlerden ve volkan püskürmelerinden çok zarar görmüştür. Sadece son beş yüzyıldan beri kaydedilen tahrip edici depremlerin sayısı 100'den fazladır. XX. yüzyılda, özellikle 1906, 1928, 1938 ve 1960 yıllarında Ş.'de çok şiddetli depremler olmuştur.

Yeryüzü şekillerinin genel uzanışı ve özellikleri bakımından doğudan batıya doğru üç ana bölümde incelenen Ş., kuzeyden güneye doğru 4 000 km den fazla bir uzunluk gösterdiği için, iklim şartları bakımından da farklı tabiî bölgelere ayrılabilir :

Kuzey Ş., kuzeyde Peru sınırından itibaren güneye doğru Elqui nehrine kadar 1 400 km ye yakın uzunlukta, en kurak bölgeyi teşkil eder. Büyük bir kısmı, doğuda yüksek Andlarla batıda alçak ve dar olan kıyı yükseklikleri arasında, yaklaşık 600 m yükseltili Atacama çölüne rastlar. Kurak ve tuzlu havzalardan ibaret olan bu geniş çıplak alan, aynı zamanda dünyanın en kurak bölgelerinden biridir. Burada Iquique ve Arica meteoroloji istasyonlarının yıllık yağış ortalamaları 2 mm yi geçmez. Buna karşılık bölgenin doğusunda, And dağları yamaçlarında, deniz seviyesinden 2 500 m yüksekliğe kadar aşağıya doğru periyodik yaz yağmurları görülür, hatta bu yağışlar bazan kar şeklinde de olabilir. Bu sırada sellerle taşınan çamur ve çakıllar aşağılara doğru sürüklenir ve böy-

ŞİLİ : Los Angeles bölgesindeki Laja çağlayanı

lece çukur yerlerde geçici tuzlu göller meydana gelir. Bu tür seller nitrat cevherleri, nitrat işletmeleri ve meskenler için son derece tehlikelidir. Kurak çöl şartları, yıllık ortalama yağış tutarları 15 mm civarında olan Caldera ve Copiapo'ya kadar, güneye doğru devam eder. Atacama çölünde kış sıcaklık ortalaması 13°C ve yaz sıcaklık ortalaması 21°C dir; batı yüksekliklerinde ve And dağlarında daha düşüktür. 30° güney enleminde La Serena'da yıllık ortalama yağış tutarı 140 mm yi geçer. Buranın güneyinde, artık çok yağışlı başka bir tabiî bölgeye gelinir.

Orta Ş., Coquimbo güneyinden itibaren Concepción'da denize varan Bio - Bio nehrine kadar uzanan sahayı içine alır. Yazları serin ve kurak, kışları mülâyim ve yağmurlu olan bu bölge, kıtaların batı kıyılarında 30° - 40° enlem dereceleri arasında bulunan kesimlerindeki iklim özelliklerini andırır. Kuzey Ş.'nin güneyinde, 30° güney enleminde birdenbire artmaya başlayan ortalama yıllık yağış değerleri, 33° güney enleminde Valparaiso'da 500 ve 40° güney enleminde Valdivia'da 2 700 mm yi geçer. Yağmur getiren rüzgârlar güney - batıdan eserler. Andların batı yamaçları, aynı enlemdeki vadi alanlarından daha nemlidirler. Bu bölgenin orta çukurları da Santiago güneyine kadar kurak bir manzara gösterirler. Burada yıllık yağış tutarı, ortalama bir değerle 250 - 500 mm arasında değişir; buna karşılık batıdaki kıyı yüksekliklerinde 500 - 1 000 mm ve doğudaki And dağlarının batı yamaçlarında 1 000 - 2 000 mmdir. Orta Ş.'de yıllık yağışların çok büyük bir kısmı, yılın kış yarısında (nisan - eylül) görülür. Yıllık yağışın % 90'dan fazlası kuzeyde 30° güney enleminde ve % 80'den fazlası güneyde 40° güney enleminde kış aylarına rastlar; yaz ayları kurak geçer. Bio - Bio nehrinin güneyinde yaz kuraklığı görülmez. Bununla beraber gerçek anlamda Akdeniz iklimi şartları Valparaiso'nun biraz kuzeyinden başlamak üzere Bio - Bio nehrinin biraz güneyine kadar uzanan sahada kendini gösterir.

Sıcaklık dereceleri, genel olarak enleme göre beklenen normal değerlerin altındadır. Çünkü Peru Soğuk Su Akıntısı, 40° güney enleminden itibaren Ş. kıyılarını yalayarak kuzeye doğru uzanır ve sıcaklık derecelerinin düşmesine sebep olur. En kuzeyde Peru sınırına yakın Arica'da bile en sıcak ay ortalaması 24°C dan fazla değildir; ve biraz güneyde Iquique'de 21°C dır. Orta Ş.'de Valparaiso'da ise ancak 16°C kadardır;

ŞİLİ : Kuzey Şili'de granül nitratın vagonlara yüklenmesi

içeride Santiago'da 21°C dır. Kış ortalama sıcaklık değerleri ise sıra ile 11°C ve 8°C dır. Pek nadir hallerde sıcaklık dereceleri 29°C üzerine çıkar veya 5°C altına düşer. Deniz seviyesinden 530 m yükseklikte bulunan Santiago şehrinde kaydedilen uç değerler 35°C ve — 4°C dır; bazan burada kar yağdığı da olur. 40° güney enleminde Valdivia'da en sıcak ay olan ocak ortalaması 18°C ve en soğuk ay olan temmuz ortalaması 7°C dır. Kış yağmurları ve devamlı bulutluluk dolayısıyla hissedilen kış sıcaklığı, insan üzerinde beklenenin altında bir etki yapar. Burası, Ş.'nin en çok nüfuslu ve Güney Amerika'nın iklimi en güzel sahalarından biridir.

Güney Ş., Bio - Bio nehrinden güneye doğru Tierra del Fuego'ya kadar uzanır. İklimi, Kuzey Amerika'nın kuzey - batı kıyılarındakini andırır. Yazlar serin, kışlar oldukça mülâyim geçer; bütün yıl boyunca bol yağmur yağar. Valdivia dolaylarında ortalama yıllık yağış tutarı 2 500 mm den ve daha güneyde 5 100 mm den fazladır. En güney bölgesi ise soğuk ve fırtınalı, çoğunlukla sisli ve bol yağmurludur. Magellan boğazı batı kıyısında Punta Arenas'ta en sıcak ay ortalaması 11°C ve en soğuk ay ortalaması 30°C dır. Bu bölgede dağlar daha az yüksektirler. Tierra del Fuego'nun en yüksek yeri 2 300 m yi geçmez. Daha güneyde daimî kar sınırı deniz seviyesinden 900 m yüksekte bulunur ve buralarda geniş daimî kar alanlarına ve buzullara rastlanır. Norveç fiyordlarını andıran birçok derin ve dar körfezler, kıyıları çok girintili çıkıntılı bir hale getirmiştir. Magellan Boğazının Atlas Okyanusuna komşu yanlarında yıllık ortalama yağış tutarı 500 mm den azdır.

Bitki örtüsü, Ş.'nin değişik yüzey şekillerine ve iklim şartlarına bağlı olarak çeşitlilik gösterir. Ülkenin % 70'ten fazlası, 5 000 m den daha yükseklere çıkan dağlarla kaplıdır. Bazı yerlerinde hemen hiç yağış olmadığı halde bazı yerlerinde 2 000 mm den fazla yıllık yağış kaydedilir; sıcaklık dereceleri ise, büyük değişiklikler gösterir. İşte bu şartlar altında yükseklik ve iklim farklarına uygun olarak üç ana bitki kuşağı görülür :

1. *Çöl kuşağı*, kuzeyde 19° ile 31° güney enlemleri arasında, hemen hemen tamamen yağışsız ve kuraktır. Peru sınırından itibaren 20° güney enlemine kadar Ş. kıyıları, dünyanın başka yerlerindekine göre, daha ıssız ve gerçek çöl şartlarına daha yakın bir özellik gösterir. Fakat 20° güneyinde kıyı yüksekliklerinde, özellikle Antofagasta ve Atacama eyaletlerinde, yoğun kış sislerine bağlı olarak mevsimlik bir bitki örtüsü meydana gelir. 24° ile 27° güney enlemleri arasında kıyı dağlarında birçok bitki tiplerine rastlanır: sis kuşağı içerisinde çeşitli bitki formasyonları ve değişik kaktüs türleri, sis kuşağının yukarısında ve aşağısında kuraklığa dayanıklı çöl çalıları gibi.

2. *Akdeniz bitkileri kuşağı*, kurak ve sıcak yaz, mülâyim ve yağmurlu kış iklim şartları altında, yüksekliğe bağlı olarak çeşitli bitki topluluklarından oluşur. Orta Ş.'de yaygın olan, daimî yeşil, geniş yapraklı, odunumsu bitki türleri, Eski Dünya'nın Akdeniz bölgesinde gelişmiş maki topluluklarının elemanlarını hatırlatırlar. Yaprakları genel olarak küçük, sert ve etli bir özellik gösteren bu tür bitkilerin, yaz mevsiminde nem kaybetmeleri bu suretle tabiî olarak önlenmiş ve yaz kuraklığına dayanmaları sağlanmıştır. 30° - 37° güney enlem dereceleri arasında, deniz seviyesine yakın yerlerde Solanum maritimum yaygındır. 750 m yüksekliğe kadar rastlanan karakteristik bitkiler Bellota miersii ile Crinodendron patagua'

ŞİLİ : Soğuk, nemli ve rüzgârlı bir bölge olan Güney Şili'de "Şili Patagonyası" denilen bölgede milyonlarca koyun yetiştirilmektedir

dır. Aşağılarda geniş alanlarda Acacia ve Adesmia türleri yaygındır. 1400 m ye kadar Valenzuelia ve diğer çalılar yetişir. Orta Ş.'de yaklaşık 4300 m yükseklikte bulunan daimî kar sınırı aşağısında ünlü yastık bitkileri, Azorella, Laretia acaulis ve ilkbaharda, ekim - kasım aylarında çiçek açan başka türler bulunur.

3. *Orta enlem yağmur ormanları kuşağı*, Concepción ile Tierra del Fuego arasında (37° - 56° güney enleminde) bütün yıl içinde devamlı olarak (bazı yerlerinde yağış tutarı 5000 mm nin üzerinde) yağmur alan nemli bölgede uzanır. Burada özellikle Valdivia'dan Magellan Boğazına kadar birçok kayın ve kozalaklı ağaç türlerine rastlanır. Ormanaltı bitkilerinden yabanî asma çalıları, eğrelti otları ve yosunlarla daha açık yerlerde Hint kamışı (Bamboo) toplulukları görülür.

Hayvanlar âlemi, ülkenin Patagonya'ya, alçak geçitlerle bağlı en güney bölümü ile Peru ve Bolivya'ya doğru devam eden çöl alanları bir yana bırakılırsa, kuzeyden güneye doğru uzanan And dağları engeli, Ş.'yi Güney Amerika'nın zengin canlılar dünyasından ayrılmıştır. Çünkü bu dağlar yüzlerce km lik mesafede, nadir hallerde daimî kar sınırı altında geçit verirler. Bu sebeple Ş.'nin tabiî hayvan topluluklarını oluşturan türler sınırlıdır. Memelilerden Puma denilen And kurtları ile Pudu ve Guanaco diye anılan küçük ve büyük geyikler, tilkiye benzeyen Chilla ve yaban kedileri; dağ kemiricilerinden, nesilleri tükenmeye yüz tutmuş çinçilya (Chinchilla) adlı hayvanlara rastlanır. Güney Ş. ormanlarının karakteristik hayvan türleri arasında Darwin tilkileri görülür. Güney Amerika'nın ünlü kuş türleri Ş.'de yoktur.

Coğrafî bölgeler : Kuzeyden güneye doğru 37° enlem derecelik büyük bir fark gösteren ülkenin fiziyografyasında olduğu gibi, beşerî ve ekonomik faaliyetlerinde de bölgeden bölgeye büyük değişiklikler görülür. Bu bakımdan Ş. üç kısımda incelenebilir :

1. *Kuzey Bölge*, 30° güney paraleli kuzeyinde bulunur ve çok kurak olduğu için, tarım yerleşmelerine pek az yerde müsait bir durum gösterir. Ancak And dağlarının batı etekleri boyunca yerliler tarafından kurulmuş küçük kasaba ve köyler, XVI. yüzyılda İspanyollar gelmeden önce vardı. Dağlardan inen vadilerin tabanlarında küçük alanlarda sulama ile tarım ürünleri, özellikle mısır yetiştirilebiliyordu. Bugün Bolivya sınırları içinde kalan dağlarda İspanyollar tarafından gümüş bulununca durum değişti; çıkarılan maden cevheri Antofagasta gibi kıyı limanlarına sevk edilmeye başlandı. Arica, Antofagasta ve Caldera limanlarıyla bunların ihtiyaçlarını sağlayan Tacna (bugün Peru sınırları içerisindedir), Calama ve Copiapó vahaları gelişti. Atacama çölünün yegâne tabiî kaynağı olan güherçileden yararlanma yöntemi, ancak XIX. yüzyılda bulundu. Gübre, barut ve dinamit yapımında kullanılan ve Ş. güherçilesi adıyla ün kazanan bu maddenin sevki için kıyıda, Iquique, Tocopilla, Taltal gibi limanlar kuruldu. Nitrat yatakları, kıyı dağlarının hemen doğu etekleri önünde sıralanan ve bir zamanlar Andlardan gelen suların toplanmasından meydana gelmiş ve bugün kurumuş olan eski göllerin tabanında tortulanmışlardır. 1920'den itibaren modern yöntemlerle başka kaynaklardan da (söz gelişi hava gibi) sentetik nitrat elde edildiğinden, Ş. güherçilesinin üretimi azalmış ve Andlarda bulunan bakır madeni daha çok önem kazanmıştır. Kuzey bölgenin özellikle iki yerinde çok bakır çıkarılmaktadır : Bunlardan biri Calama yakınında Chuquicamata, diğeri Chanaral limanının 80 km kadar doğusunda, ona bağlı Potrerillos'tur. Arica'dan Copiapo'ya kadar "Büyük Kuzey" diye anılan bu bölgede tuz, demir, kükürt, altın, gümüş, molibden, kuvars ve kaolin de çıkarılır. Balıkçılık önemli bir gelir kaynağıdır. Bütün bu zenginliklerine rağmen Ş. nüfusunun ancak onda biri burada yaşar; nüfus yoğunluğu km² ye 5 kişiden daha azdır. Kuzey bölgenin Copiapo güneyindeki kısmı, daha dağlık bir manzara arz eder. Burada, sözü edilen madenlerden başka civa da bulunur. Tarım daha çok gelişmiştir; meyvelerden özellikle ağaç kavunu, armut, şeftali, kayısı ve üzüm yetiştirilir. Kuzey bölgenin güney bölümünde nüfus yoğunluğu biraz daha fazladır.

2. *Orta Bölge*, yaklaşık 30° - 37° güney enleminde (Coquimbo ile Concepción arasında) bulunur. Ş. nüfusunun dörtte üçünden fazlası burada yaşar. Yoğunluk, km² ye 80 kişidir. Ş.'nin hemen hemen bütün hayatî faaliyetleri bu coğrafî bölgede toplanmıştır: ülkenin politik, ekonomik, sosyal ve artistik merkezi olan Santiago şehri buradadır. Orta çukur düzlükleri daha geniş olan ve Akdeniz iklim özellikleri gösteren bu sahadaki geniş tarım alanları, XVI. yüzyılda İspanyollar geldikten sonra, hacienda denilen 200 hektardan geniş, özel çiftlikler haline getirilmiştir. Bunlar 1925'te yapılan sayım sonuçlarına göre, bölgedeki bütün tarım arazisinin % 90'dan fazlasına tekabül ederler. Buna karşılık, 200 hektardan küçük arazi sahiplerinin oranı % 93'tür; yani arazinin % 90'ı, sahiplerin % 7'sinin elinde bulunmakta idi. Hacienda'lardan bazılarının genişliği 5000 hektardan fazla idi ve orta bölgedeki tarım alanlarının yarıdan fazlası bu tür büyük çiftliklerden oluşuyordu. Buralarda Inquilinos denilen kiracılar çalışır ve emeklerine karşılık olarak kendilerine, çiftlik içerisinde, bir yol boyunca sıralanmış, küçük, bahçeli evler tahsis edilirdi. Çiftlik sahibinin Casa de hacienda diye anılan evi, ayrı bir yerde, çeşitli meyve ve süs ağaçlarıyla çiçekler arasında, ayrı bir yerde idi. Mamafih bu çiftlikler arazisinin tamamı sulanabilir durumda değildi; tarım ürünlerinin yetişmesine elverişli olmayan, sarp veya çok kurak sahalardan ibaretti. Buralardan ya hayvan otlatılmasında yararlanılır veya hiç yararlanılmazdı. 1925'ten ve özellikle 1945'ten sonra büyük çiftlikler parçalanmaya başladı. Bunun sebebi ekonomiktir. Büyük arazi sahipleri, kendilerine yetecek kadar toprağı ayırdıktan sonra, fazlasını satarak paralarını

ŞİLİ : Bakır, Şili'nin en önemli bir ihraç maddesidir. Depolanmış, sevk edilmeye hazır bakır kütükler

endüstri ve ticaret alanında değerlendirmeyi daha kârlı buldular. Öteden beri hacienda sahipleri hayvan, özellikle inek ve at yetiştirmeye birinci derecede önem verirler ve bu arada kiracıların çiftlikte kendilerine tahsis edilen küçük alanlarda, ihtiyaç duydukları ürünleri (özellikle buğday, patates, fasulye, nohut, mercimek, soğan, biber v.b.) yetiştirmelerine müsaade ederlerdi. Diğer Latin Amerika ülkelerinden farklı olarak Ş.'de buğday, mısırdan daha geniş yer tutar. Bununla beraber en geniş alan ve en iyi topraklar alfalfa ve hayvan yemi üretilmesine ayrılmıştır. Güzel inek sürüleri yazın And yüksekliklerindeki zengin meralarda, yaylalarda, kışın ise Orta Çukur'da alfalfa ile beslenir. Büyük arazi sahiplerinin hayvancılığa önem vermeleri, Ş.'de tipik Akdeniz iklimi ürünlerinin yetiştirilmesini geciktirmiştir. Mamafih 1925'ten önce de bir miktar üzüm ve şarap elde ediliyor, hatta Ş. bu ürünüyle övünüyordu. Orta Bölgenin geleneksel şarapçılığı, kalite bakımından bugün de Eski Dünya'nın Akdeniz ülkelerindekilerle boy ölçüşecek durumdadır. Zeytin ve diğer meyve ağaçlarına da az çok yer verilmiştir. Büyük çiftliklerin parçalanıp satılarak 200 hektardan küçük işletmeler haline getirilmesinden ve 1960 - 1970 yıllarında devlet tarafından yapılan tarım reformlarından sonra, artık büyük ölçüde hayvancılığa elverişli olmayan küçük alanlar, bağ ve meyveliklerle buğday tarlalarına tahsis edilmiştir. Mülk rejiminde ve toprak kullanımında görülen bu değişiklikler, Orta Bölgenin karakterini etkilemiş ve buranın şehirleşme ve endüstrileşme bakımlarından gelişmesine yol açmıştır. Ş.'nin en önemli üç büyük endüstri merkezi bu bölgede bulunur : Santiago, çevresiyle birlikte nüfusu 4,2 milyon (1978): Concepción, 1,5 milyon (1978); Valparaiso, 1,2 milyon (1978).

3. *Güney Bölge,* Bio - Bio nehrinden güneye doğru uzanır; bol yağışlıdır ve sık ormanlarla kaplıdır. İlk zamanlarda yerlilere terk edilmiş olan bu bölgeye 1850'den itibaren Alman göçmenleri yerleşmeye başlamıştır. Bu arada Ş. öncüleri de bölgeye gelerek ormanları kesmişler, köy ve kasabalar kurmuşlardır. Bugün Ş.'nin dördüncü büyük endüstri merkezi olan Valdivia'nın nüfusu 1835'te 10 000'den az iken 1907'de 130 000'i geçmiştir. Orta Bölgenin aksine olarak, burayı toprağını bizzat işleyen küçük emlâk sahipleri iskân eylemiştir. Bununla beraber, hacienda türünde birkaç büyük çiftlik de meydana getirilmiştir. Ormandan yeni açılan alanlarda buğday ekilmiş ve inek beslenmiştir. Temel gıda maddeleri tarımı, elverişli toprakların ancak beşte birinde yapılmasına rağmen, bu bölgenin buğday ürünü, toplam Ş. üretiminin büyük bir kısmını sağlar. Nemli iklim şartlarına uyan yumuşak buğday türü, özellikle Temuco kuzeyinde yetiştirilir. Bundan başka, patates, yulaf, ot ve elma üretimine de yer verilir, sığır beslenir. Bölgenin kuzeyi endüstri bakımından gelişmiştir : kömür, demir, kereste ve deri işlenir, Chiloé adasında gemi yapılır. Morenler gerisinde meydana gelmiş güzel gölleriyle, yalçın dağları ve koni biçiminde volkan tepeleriyle bu bölge, dinlenme zamanını değerlendirmek isteyenlere büyük imkânlar sağlar : yazın göllerde balık avlanır, kışın dağlarda kayak sporu yapılır. Bütün bu faaliyetler, bölgenin Puerto Montt kuzeyindeki bölümüne inhisar eder. Buradan itibaren güneye doğru, artık sayısız körfezler ve adalar dizisi başlar. Dik yamaçlı kıyıları, Büyük Okyanus'un muazzam köpüklü dalgaları döver; deniz araçları ancak bazı mahfuz körfez ve fiyordlara uğrayabilir : Patagonya otlaklarına açılan dağ geçitleri önünde, derin bir fiyordda bulunan Puerto Aysen gibi. Kıyı dikliklerinin üzerinde yamaçlar ve yükseklikler daimî kar sınırına kadar ormanlarla kaplıdırlar. Tierra del Fuego'da daimî kar sınırı 800 m nin biraz altındadır. Ş.'nin en güney kısmında, Magellan Boğazının iki yanında, Andların doğusunda kalan alçak sahada iklim şartları oldukça elverişlidir: yıllık ortalama yağış tutarı 500 mm nin altında olan bu bölümde koyun yetiştirilir ve çok eski bir yerleşme yeri (Punta Arenas) boğazın batı kıyısında bulunur. Nüfusun çok seyrek olduğu güney kıyılarda ise ilkel yerli kabilelere rastlanır. Tierra del Fuego'da 1945'te petrol bulunduktan sonra yeni yerleşmeler başlamıştır.

Nüfus, çoğunlukla İspanyol - yerli karışmasından meydana gelmiş, melez bir tipten ibarettir. Son yüzyıl içerisinde, İspanyollardan başka Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan, Çekoslovak, Yugoslav ve Arap göçmenleri de gelmeye başlamıştır. Toplam nüfus içerisinde saf yerlilerin oranı ancak % 4'tür. Ortalama nüfus yoğunluğu km² ye 15 kişidir; fakat çeşitli bölgelerde bu oran büyük değişiklikler gösterir. Ülkenin çekirdeğini teşkil eden Orta Ş.'de yoğunluk 80 - 100 arasında değişir; en güneyde 2'dir. Nüfusun 3/4'ten fazlası şehirlerde oturur. Okuma yazma bilenlerin oranı % 90'ın üzerindedir. Devletin resmî dili İspanyolcadır. Resmî din belirtilmiş olmamakla beraber, halkın % 80'den fazlası Katoliktir.

ŞİLİ : Bir Kızılderili ve kıyafeti

ŞİLİ : Los Molles hidroelektrik santraline And dağlarından getirilen su

Eğitim, 7 - 15 yaşları arasında mecburîdir; 8 yıl süreli ilk öğretimin 1. yarısında genel ve 2. yarısında meslekî bilgiler verilir. Bundan sonra gelen orta öğretim, biri hümanist - fennî, diğeri teknik - meslekî olmak üzere iki ayrı bölümde 4 yıl devam eder. Yüksek öğretim, üniversitelerle yüksek okullardan oluşur. Santiago'da 3, Valparaiso'da 2 ve Antofagasta, Concepción ve Valdivia'da birer üniversite vardır.

Ekonomi bakımından Ş., uzun süre Kuzey Amerika ve Avrupa'nın endüstri ülkeleri için bir ham madde kaynağı olmuştur. Fakat bugün endüstride oldukça gelişmiş bir durumda bulunduğundan, tabiî kaynaklarından önemli bir kısmını kendi ihtiyaçları için kullanır. Tarım ürünlerinin artırılması için büyük çaba harcanmıştır. Endüstri, ülkenin maden ve tarım kaynaklarına dayanır. Meyve ile sebze bol yetiştiğinden konservecilik ve şarap endüstrisi gelişmiştir. Diğer endüstri kolları arasında dokuma, demir çelik, metal ürünleri, kimyevî maddeler, deri ve lastik ile kâğıt ve balık gübresi önemli yer tutar. Valparaiso yakınında Concón'da bir petrol tasfiyehanesi de vardır. Ş.'nin göllerinden ve yüksek dağlardan inen akarsularından yararlanılarak meydana getirilen hidroelektrik enerji santralları, ihtiyacın yarıdan fazlasını karşılar. Termal santrallarda yakıt olarak kömür ve odunun yanında, son zamanlarda petrol de kullanılmaya başlanmıştır.

Tarım ürünleri, ülke ekonomisinde önemli bir yer tutmakla beraber, ihtiyaca kâfi gelmemektedir. Ş. arazisinin ancak küçük bir kısmı (% 2,2) tarıma elverişlidir. Tarım alanları daha çok Orta Ş.'nin Merkez Vadisi ile Güney Ş.'nin kuzey bölümündedir. Nüfusun % 25'i tarım işleriyle uğraşır. Ürünlerin başında buğday gelir; diğer tahıllarla meyve ve sebze, özellikle patates ve baklagiller yetiştirilir. Hayvan, özellikle sığır beslenmesine elverişli alanlar da geniş değildir (% 16,7). En güneyde Punta Arenas civarındaki büyük çiftliklerde yünü için koyun yetiştirilir; domuz, at, tavuk ve diğer hayvanlar da beslenir.

Orman ürünleri bakımından Ş., son yıllarda kendi kendine yeter duruma gelmiştir. Ülkenin % 11,1'ini kaplayan ve çoğunlukla Güney Bölgede bulunan, içine girilmez, sık yağmur ormanlarından gerektiği kadar istifade edilememekte, ancak Puerto Montt kuzeyindekiler işletilmektedir. Bir zamanlar önemli bir ithalât konusu olan kereste üretimi artmış, hatta ihtiyaçtan geri kalan ağaç ürünleri ihracata bırakılmıştır.

Balıkçılık, deniz kıyılarında, özellikle 1940'tan sonra büyük bir gelişme göstermeye başlamış ve Ş.'nin önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Güney kıyıların açıklarında balina ve fok, Valparaiso'nun 800 km kadar batısında Büyük Okyanus'taki Juan Fernández takımadalarında, istakozları andıran, kabuklu büyük deniz hayvanları avlanır. Özel fabrikalarda üretilen balık unu, bir nevi gübre olarak dışarıya satılır.

Madencilik çok gelişmiştir. Dünyanın en zengin güherçile (sodyum nitrat) yatakları, dünyanın bilinen bakır rezervlerinden üçte birinden fazlası ve zengin demir cevherleri Ş.'de bulunur. Maden kaynakları, Ş. ihracatının değer bakımından % 80'ini karşılar. Nitrat, bakır ve demir, ilk planda ihracat için çıkarılan başlıca minerallerdir. Bunlardan başka, kömür, petrol, molibden, altın, gümüş, çinko, manganez, kükürt ve volframit de elde edilir.

Ulaşım, aş. yu. 50 000 km iyi durumda kara ve aş. yu. 8 000 km demir yollarıyla sağlanır. Ülkenin, kuzeyden güneye doğru 4 000 km den fazla uzunluk göstermesi, hava yollarını ve kıyılarının girintileriyle birlikte 10 000 km den fazla uzun olması deniz ve kara yollarını önemli hale getirmiştir. Hemen hemen bütün demir ve kara yolları ülkenin en sık nüfuslu bölümlerinde bulunurlar, Kuzey ve Orta Ş.'nin başlıca şehir ve limanlarını birbirlerine bağlarlar. "Pan American" ana yolu, Peru sınırından ülkeye girerek Santiago'ya gelir ve Andları, yaklaşık 4 000 m yüksekliğindeki Uspallata geçidinden aştıktan sonra Arjantin içerisine doğru uzanır. Ş.'nin ana demir yollarından biri de bu güzergâhı takip eder. Diğer demir yolları, kuzey limanlarını Bolivya ve Arjantin'e bağlarlar. Puerto Montt güneyinde dağları aşan çok az yol vardır. Ülke içinde ulaşıma yarayan birçok küçük hava meydanından ayrı olarak, birkaç büyük hava limanı da (Santiago, Antofagasta gibi) milletlerarası bağlantıyı sağlarlar. Deniz yolları Ş.'nin uzun kıyıları boyunca faaliyet gösterir. Kuzey Amerika ve Avrupa limanlarıyla Ş. arasında büyük ticarî ilişkiler vardır. Önemli limanları, Santiago'nun 100 km kadar batı - kuzey - batısında, eskiden beri önemli bir ticaret merkezi olan Valparaiso başta olmak üzere, kuzeyden güneye doğru Arica, Antofagasta, Talcahuano, Valdivia, Puerto Montt ve Punta Arenas'tır. İlk

anılan dışında, bu limanların nüfusları 100 000 ile 200 000 arasında değişir. Valparaiso'nun banliyösü sayılan Vina del Mar, 200 000'den fazla nüfuslu bir ticaret ve dinlenme merkezidir.

Dış ticarette değer bakımından başta gelen bakır, ihracatın % 65'ini sağlar. Demir cevheri de ihracatta önemli yer tutar. Diğer ihraç maddeleri nitrat ve yan ürünleri (özellikle "iodine"), yün, şarap, kereste ve odun hamurudur. İthalâtta endüstri makineleri, şeker ve çay ile diğer gıda maddeleri, pamuk ve petrol yer alır. Ş.'nin ticarî ilişkide bulunduğu ülkeler arasında Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Almanya başta gelir.

ŞİLİ : Santiago, Santa Lucia tepesindeki taraslardan Bernardo O'Higgins caddesine bir bakış

Tarih : Ş.'nin ilk yerlileri Araukan diye anılan kızılderililerdir. Bunlar dağınık, küçük köylerde, bağımsız kabilelerden oluşan, gevşek bir topluluk (konfedarsyon) halinde yaşarlardı. İnka imparatorluğu XVI. yüzyılda sınırlarını Orta Ş.'ye kadar genişletmişse de, savaşçı ve cesur Araukan kabilelerini yönetim altına alamamıştır. İnka imparatorluğunun çökmesinden kısa bir zaman sonra, 1535'te İspanyollar, altın aramak üzere Peru'dan Ş.'ye gelmişler ve Araukanların mukavemetiyle karşılaşmışlardır. Ş.'de ilk daimî İspanyol yerleşmesi, Pedro de Valdivia tarafından 1541'de Santiago'nun kurulmasıyla başlamıştır. Daha sonra bugünkü Concepción ve Valdivia dolaylarında yerleşmeler olmuştur. Sömürge devrinin büyük bir kısmında Ş.'deki İspanyol yerleşmeleri Peru'ya bağlı kalmış ve İspanya ile olan ticaret ilişkileri Peru üzerinden yapılmıştır. XVI ve XVII. yüzyıllarda yerliler güneye doğru sürülmüş, fakat XIX. yüzyılın sonuna kadar Bio-Bio nehri güneyindeki saha Araukanların elinde kalmıştır. İspanya kralının 1810'da Napoléon tarafından esir alındığı öğrenilince, Ş.'de sömürge idaresine karşı ayaklanma başlamış, uzun mücadelelerden sonra 1818'de Ş. bağımsızlığına kavuşmuş ve Bernardo O'Higgins ilk devlet başkanı olmuştur. Yeni cumhuriyetin gelişmesi için gösterilen gayretler mukavemetle karşılaşmış, 1823'te O'Higgins çekilmeye mecbur olmuştur. Birtakım karışıklıklardan sonra, 1830'de kararlı bir yönetim kurulmuş ve 1833'te kabul edilen anayasa ile, hükûmet merkezî otoriteye kavuşmuş ve devletin resmî dini Roma Katolikliği olmuştur. Yarım yüzyıl içinde, başarılı bir yönetimle, Valparaiso limanı inşa edilerek Horn burnunu dolaşan gemilerin buraya uğraması sağlanmış, nitrat madenleri işletilmeye başlanmış, kara ve demir yolları yapılmış, Avrupa'dan yeni göçmenler gelmiş ve dış ticaret gelişmiştir. 1880'de Araukan yerlileriyle barış sağlanmış ve Bio-Bio nehri güneyindeki geniş alanlar iskâna açılmıştır. Peru ve Bolivya ile uzun süre sınır çatışmaları olmuş, kuzey Atacama'nın zengin nitrat yataklarıyla ilgili anlaşmazlıklar sonucu çıkan savaşı 1884'te Ş. kazanmış, fakat 1929'da Tacna sahası Peru'ya geçmiştir. 1904'te Arjantin'le çıkan sınır anlaşmazlığı, barışçı yollardan çözümlenmiş ve bunun sembolü olarak Andların bir tepesine ünlü Hazret-i İsa heykeli dikilmiştir. I. Dünya Savaşında Ş. tarafsız kalmış ve ekonomisi artan nitrat talepleriyle gelişmiştir. Fakat savaştan sonra nitrat satışları, sentetik nitratın rekabeti karşısında azalmış ve ortaya çıkan ekonomik sıkıntı dolayısıyla halk arasında sosyal ve politik reform istekleri başgöstermiştir. 1925'te kabul edilen yeni anayasa, Ş.'nin politik ve ekonomik sorunlarını çözememiştir. 1929 dünya ekonomik bunalımı da Ş.'nin dış pazarları üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. 1932'de başlayan ekonomik ve sosyal düzenlemelerden de yeterli bir sonuç elde edilememiştir. Ocak 1939'da Orta ve Güney Ş.'deki yıkıcı depremlerden sonra geniş ölçüde ıslahat teşebbüsleri olmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında Mihver Devletleriyle normal ilişkileri bozulan Ş., 1945'te Birleşmiş Milletler Teşkilâtının kurucu üyesi olmuştur. Savaştan sonra Ş.'nin endüstri alanındaki gelişmesi devam etmiş, 1946 ile 1952 yılları arasında Tierra del Fuego petrol işletmeleri geliştirilmiş ve Concepción yakınında Huachipato Çelik Fabrikası kurulmuştur. Bununla beraber hayat pahalılığı artmış, endüstri ve tarım işçilerinin ücretleri düşük seviyede kalmıştır. Bu bakımdan 1954 ve 1955 yıllarında her tarafta grev ve ayaklanmalar olmuş ve hükûmet 1956'dan sonra enflasyonu önlemek için masraflarda büyük kısıntılar yapmaya başlamıştır. 1960 mayısında Concepción'dan Chiloé adasına kadar bütün kıyı şeridi, yıkıcı depremlerin, *tsunami* denilen korkunç deniz dalgalarının, volkan püskürmelerinin ve çığların etkileriyle büyük zararlara uğramış, binlerce insan ölmüş ve daha fazlası evsiz kalmıştır. Bu zararları gidermek ve ülke ekonomisini geliştirmek üzere 1961'de uzun vadeli (10 yıllık) büyük programların uygulanmasına başlanmıştır. Özellikle tarım reformu, konut yapımı ve eğitim sorunları ele alınmıştır. 1970'te bir Latin Amerika ülkesinde serbest seçimle ilk defa Marxist bir yönetimin iktidara gelmesiyle tarım reformu ve bakır madenlerinin devletleştirilmesi hızlandırılmıştır. 1973'te askerî yönetim iş başına gelmiştir. (C. R. Gürsoy)

ŞİMŞEK, yüksek şarjlı bulutlar veya bulut ile yeryüzü arasında elektrikli deşarj kıvılcımı. En çok rastlanılan şekli, ağ biçiminde dallanmış *hat Ş.'i* olup şarjın düşük olması halinde *inci sicimli Ş.* oluşur. İnci'nin tek oluşu gibi özel durumda ise, top biçiminde, *küresel Ş.* meydana gelir. Bulutlarla örtülü hat Ş.'lerine *yüzey Ş.'leri* adı verilir. Hat Ş.'leri akım gücünün 10-20 000 amper, gerilimlerinin ise 30-400 milyon volt olduğu tahmin edilmektedir. Bundan şu sonuca varılabilir : bir Ş. 1/1 000 saniyelik süre içinde 10-20 kulombluk bir şarj nakli ve 100-2 000 kwh lık enerji oluşturur.

Ş.'ten korunmaları amacıyla binalar, araçlar v.s., *paratoner* (b. bk.)'lerle donatılır. Paratonerler, bina veya araçların en yüksek yerine, düşey olarak konan, iyi topraklanmış, tepe uçları paslanmaya karşı korunmalı metal çubuklardır.

Ş.'in kumlu bir araziye çarpması sonucunda, kum taneciklerinin ergimesiyle, Ş. güzergâhı boyunca bazen birkaç metre uzunluğu bulan *Ş. boruları* oluşabilir.

Ş.'e, genellikle gök gürültüsü eşlik eder. Ş., eşyaları parçalayabildiği gibi, insanları sağırlaştırabilir veya öldürebilir eşyaları tutuşturabilir, metal parçaları ergitebilir. (E. Ediger)

ŞİMŞİR, Şimşirgiller (b. bk.) familyasına giren *Buxus sempervirens, Linn.* türüne bağlı ağaççık veya çalı biçiminde, yapraklarını dökmeyen, güzel görünümlü bir bitki. Bu bakımdan Ş. çok eskiden beri bahçe ve parklarda, süs bitkisi olarak yetiştirilir.

Ş. oldukça yavaş gelişen, parlak, etli, karşılıklı dizilmiş kısa saplı ufak, narin yaprakları ve bütünüyle güzel görünen haliyle Asya, Avrupa ve Afrika'nın değişik yörelerinde zengin ve kudretli kişilere ait saray, konak, yalı gibi yapıların bahçelerinde rağbet gören bir bitki haline gelmiştir. Ş., genellikle budanmaya elverişli olduğundan güzel şekillere de sokulabilmektedir.

Ş.'in yaklaşık 30 değişik türü ve birçok çeşidi vardır. Bunların anavatanları Orta ve Doğu Asya'nın dağlık bölgeleri, Kuzey Afrika, Güney Avrupa, Doğu Karadeniz ve Kafkas ormanlarıdır.

Ş. uzun ömürlü bir ağaççık olup tabiî florasında bazen 7,5 m ye kadar boylanabilmekle beraber bahçelerde 1,5 m den fazla uzamaz. Yaprakları, bazen yuvarlakça oval veya uzunca biçimli olup, etlice, kenarları keskin olmayan, çoğunlukla 1,5 cm uzunlukta, koyu yeşil renklidir. Kısa olan yaprak sapları genellikle tüylüdür. Çiçekler, dalların koltuklarından çıkar ve salkım biçimindedir. Erkek çiçekler sapsızdır.

Yaprakları eskiden eczacılıkta kullanılırdı. Fakat yapraklarında ve odun kısmında birçok zehirli alkoloidler bulunduğundan çok ihtiyatlı olmak gerekir. Bitki, bütünü ile zehirli sayılmaktadır. Acı lezzeti, hayvanların onu yemesini büyük ölçüde engellediği sanılmaktadır. Buna rağmen atlarda ve domuzlarda zehirlenmelere sebep olduğu görülmüştür. Az miktarda yenildiğinde yalnızca kusturucu ve müshil şeklinde bir etkide bulunur. Fazla yenildiğinde şiddetli karın ağrısına, kuvvetli ishal ve bağırsak kazıntılarına, konvülziyona sebep olur ve sonunda öldürür. Domuzlarda şiddetli susuzluk, yürümede dengesizlik, konvülziyon hali ve bitkiyi yedikten sonra 24 saat içinde ölüm görülmüştür. Bu bakımdan özellikle çocukların, meyvelerini yemelerini önlemek gerekir.

ŞİMŞİR : Bir şimşir dalı

Ş. süzek ve organik maddelerce zengin topraklardan ve rutubetli yörelerden hoşlanır. Hafif gölgeli yerlerde en iyi şekilde gelişir. Üretimi, sonbaharın erken dönemlerinde yapılan odun çelikleriyle olur. Hazırlanan 10 - 15 cm uzunluğundaki çelikler kışın serin seralarda veya açıkta bir sundurmanın altında muhafaza edilebilir. Sıcak bölgelerde açık havada, gölge bir yerde hazırlanan soğuk yastıklara sonbaharda dikilebilir. Daldırma ile de üretilebilir. Bodur çeşitlerde, bitkinin dibinden ayrılan köklü sürgünler üretim için daha elverişli olmaktadır. Bu sürgünler, tavalarda açılan çizgilere derince ve sıkı bir şekilde dikilir, başlangıçta bolca sulanır.

Üretim için tam olgunlaşmış tohumlar kullanılır. Fakat bu tür üretimde gelişme çok daha yavaş olur.

Ş.'in odunu sık damarlı, sert ve birörnek yapılı olduğundan oyma işlerinde, müzik âleti yapımında ve diğer torna işlerinde değerli bir ahşap malzeme olmuştur. Memleketimizde Ş.'den tarak, kaşık, ağızlık yapılır. Süsleme malzemesi olarak da eskiden beri kullanılır.

ŞİMŞİRGİLLER *(Buxaceae)*, otsu, çalımsı, ağaççık ve ağaç biçiminde birçok bitkileri içine alan bir familya. Birçoğunun anavatanları yeryüzünün tropik ve subtropik bölgeleridir. Familyaya adını veren ve familyanın en geniş cinsini oluşturan şimşir (b. bk.) cinsinin yaklaşık 30 türü vardır.

Bu familyaya giren bitkilerin yaprakları koyu yeşil parlak ve serttir, almaşık veya karşılıklı olup çiçekleri birevcikli ve taç yapraklarından yoksundur. Gözle kolay fark edilmezler. Beyaz, krem alacalı yapraklı olan çeşitleri vardır. Meyveler, esnek biçimde açılan veya etli kapsül biçimindedir. Tohumlar endospermdir.

ŞİMONOSEKİ (İng. Shimonoseki), Japonya'da, Honşu (Honshū) adasının güney-batı ucunda, Honşu'yu Kyu-şu (Kyū-shū)'dan ayıran Ş. boğazında bir liman şehri. Nüfusu 25 900 (1974)'dür.

Ş. ile Sovyetler Birliği, Kore ve Çin arasında sürekli bir bağlantı kurulmuştur. Japonya'nın batı kıyılarında başlıca balıkçılık limanıdır.

Metalürji ve kimya endüstrisi gelişmiştir. 1942'de açılan bir tünel, Ş.'yi Kyu-şu adasına bağlamıştır.

Çin - Japon Savaşı (1894 - 1895) sonunda Ş.'de bir anlaşma imza edilmiştir. Buna göre, Çin Kore'nin bağımsızlığını tanımış ve Formoza'yı Japonya'ya terk etmiştir.

ŞİNÂSİ, İbrahim (İstanbul 1826 - İstanbul 1871), Türk yazarı ve şairi. Babası Bolulu Mehmed Ağa, 1828 - 1829 Osmanlı - Rus Savaşı'ndaki Şumnu muhasarası sırasında şehit

ŞİNÂSİ, İbrahim

düşen bir topçu yüzbaşısıdır. İstanbul'un Tophane semtindeki Boğazkesen mahallesinde doğan ve annesi Esma Hanım tarafından büyütülen Ş., öğrenimini mahalle mektebi ile Mekteb-i Feyziye adlı ilkokulda yaptı. İlk memurluğu, Tophane Müşirliğindeki Mektupçuluk Kalemindedir. Bu görevi sırasında aldığı özel derslerle Arapça ve Farsçasını ilerlettiği gibi, Fransızca da öğrendi. Fransızca derslerini, aslen Fransız olup askerî uzman olarak aynı yerde çalışan ve sonradan Müslümanlığı kabul edip Reşad adını alarak Türkiye'ye yerleşen Chatauneuf (Reşad Nuri Darago'nun dedesi)'ten aldı. O zamanlar Fransa, Batı Avrupa kültürü ile temasımızı sağlayan tek ülke idi. Bu sebeple, Batı medeniyetini yakından tanımak isteyen Türk aydınlarından çoğunun görmek istedikleri batılı ülkelerin başında geliyordu. Fransızcayı öğrenmeye başlayan Ş.'de de Fransa'ya gitme arzusu uyanmıştı. Bu isteğini 1849'da hocası Reşad Bey'in, Tophane Müşiri Damad Fethi Paşa'nın ve Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın yardımları ile gerçekleştirerek, devletçe Fransa'ya gönderilen öğrenciler arasına katıldı. Ayrıca, geride yalnız bıraktığı annesinin geçimi için de, yine devletçe maaş bağlandı. Ş.'nin asıl istediği, Fransız edebiyatı yolundan Batı medeniyetini tanıyabilmekti. Bunun içindir ki, Fransızcasını iyice ilerlettikten sonra, bir yandan devletçe yapması istenilen maliye öğrenimini yürütürken, bir yandan da Fransız medeniyetini ve kültürünü öğrenmeğe çalıştı. Bu hususta Fransız şarkiyatçılarından Sylvestre de Sacy'nin oğlu ve Fransız Akademisi üyesi olan Samuel Ustazade de Sacy (1801 - 1879)'nin yardımlarını gördü. Bu arada, kısa bir süre önce İstanbul'a gelerek padişah Abdülmecid'in büyük iltifatlarını ve yardımlarını görmüş olan Fransız şairlerinden A. de Lamartine (b. bk.) ve tanınmış Fransız yazarı Ernest Renan (b. bk.) ile de tanıştı. Beş yıl kadar süren bu öğrenim döneminden sonra İstanbul'a dönüşünde, eğitim işlerinde çalışmayı tercih ettiğinden, o zamanlar Maarif Nezareti'ne bağlı Meclis-i Maârif-i Umumiye'ye üye olarak getirildi.

Ş.'nin devlet memurluğu, devrin siyasî iktidar değişikliklerine paralel olarak sürüp gitmiştir. Koruyucusu olan Mustafa Reşid Paşa iktidara geldikçe Ş. de bir göreve getirilmiş, Paşa iktidardan ayrılınca Ş.'nin görevine de son verilmiştir. Bu durum, devlet memurluğundan ayrılarak "Tasvîr-i Efkâr" (1862) gazetesini çıkarmağa başladığı tarihe kadar sürer. Bu tarihten sonra geçimini yalnız kalemi ile sağlayan Ş., devrin Sadrazamı Âli Paşa'ya düzenlenen bir komploya adının karıştırılmasından korkarak, 1865'te Paris'e kaçar ve dört yıl daha orada kalır. Paris'te ilk kalışındaki öğrenim çağına göre çok daha olgunlaşmış şahsiyeti ile geçirdiği bu son dört yıl, onun Batı kültür ve medeniyetini tanıması bakımından çok daha yararlı olmuştur.

Ş.'nin bu ikinci Fransa ikametindeki çalışmalarını, daha çok edebiyatın temel malzemesi olan dil üzerinde yoğunlaştırdığını görüyoruz. Dil üzerindeki çalışmalarına Fransa'dan İstanbul'a ilk dönüşü sırasında başlamış ve henüz ele geçmeyip varlığını ancak bir arşiv belgesinden öğrenmiş bulunduğumuz *Mebâdî-i ilm-i sarf* [1855] adlı bir okul kitabı da yazmıştır. Fransa'ya ikinci gidişinde, dil çalışmalarının bir Türkçe sözlük üzerinde toplandığı anlaşılıyor. Ebuzziya Tevfik'in verdiği bilgiye göre, yarıda kalmış (31 harfli eski alfabenin 19. harfi olan "tı" harfine kadar) ve biner sayfalık 14 ciltten oluşan bu sözlük de, dil konusunda ilk eseri olan gramer kitabı gibi, ele geçmiş değildir. Bu sözlüğü hazırlarken Ş.'nin, Paris'e ikinci gidişinde tanıştığı, dilci Emile Littré (b. bk.)'den ve şarkiyatçı Pavet de Courteille (b. bk.)'den yararlanmış olduğu da söylentiler arasındadır.

1869 güzünde İstanbul'a dönen Ş., siyasetle bir daha hiç ilgilenmedi. Eşinden ayrıldığı için, Cihangir'deki evinde kalmayarak, Bâb-ı Âlî'de kiraladığı küçük evin alt katında küçük bir matbaa kurdu. Bu evi hem iş yeri, hem de mesken olarak kullanıyordu. Bu matbaada, daha önce basılmış bazı eserlerinin ikinci baskılarını da yaptı. Bu arada, eski alfabenin matbaalarda dizgi sırasında kullanılan yüzlerce işaretini beşte bir oranına indirerek, matbaa işlerinde büyük bir kolaylık ve zaman tasarrufu sağlamış oldu. Bir süre sonra hastalandı ve 13 eylül 1871 tarihinde öldü. Mezarı, Cumhuriyet'ten sonra belediyece kaldırılıp üzerine meskenler yapılmasına izin verilen, Gümüşsuyu ile Taksim arasındaki Ayas Paşa mezarlığında, annesinin yanında idi.

Ş., siyasî, malî, iktisadî birçok sıkıntılar içinde bocalayan Osmanlı devletinin ancak batılı bir anlayışla kalkınabileceğine kesinlikle inanıyordu. Yakından görüp tanıdığı batılı zihniyet, Doğu'nun pek az sahip bulunduğu, modern bir bilgi hazinesine dayanıyordu. Bu hazineyi besleyen kaynak da "akıl" dı. Batı dünyası çoktan beri dogmalardan kurtulmuş, akıla, araştırmaya, gözleme dayanan modern bilginin ışığında ve her alanda sağlam bir yola girmiş bulunuyordu. Bizim de aynı yola girmemiz, aynı temellere dayanmamız ve aynı metodları kullanmamızla mümkündü. Bu inançta olan Ş., akılcılığın ve bilimciliğin bizdeki ilk büyük temsilcisidir. Bütün davranışlarında ve yazılarında aklın yolundan ayrılmaz. Reşid Paşa'ya yazdığı kasidelerden biri, yalnız Paşa'ya değil, akıla da yazılmış güzel bir methiyedir.

Akılcı ve gerçekçi bir tutum içinde olan Ş.'ye göre, medenî kalkınma, toplumca kütle halinde yapılacak bir iştir. Bunun içindir ki, bir an önce, büyük kütleyi, yani halkı Batı medeniyetinden, medenî dünyada olup bitenlerden haberdar etmek, uyandırmak gerekir. Ş., bunu başarabilmekteki en tesirli vasıtanın kütle ile doğrudan doğruya temasa geçebilen "basın" olduğunu anlayarak, ne yapıp yapıp Türkiye'de özel gazeteciliği kurma yoluna girdi ve bu isteğini, ilk olarak, kendi teşviki ile Âgâh Efendi'ye çıkarttırdığı "Tercümân-ı Ahvâl" (ilk sayı : 22 ekim 1860) de gerçekleştirdi. Bunu,

iki yıl sonra, bu sefer tek başına çıkardığı "Tasvîr-i Efkâr" (ilk sayı : 28 haziran 1862) tâkip etti. Her iki gazetenin de baş taraflarında yayınladığı "Mukaddime" ler, medenî bir ülkede basının halkı eğitmekte ve yöneltmekte büyük rolünü çok özlü ve çok açık olarak belirtirler. "Medenî bir halk, çıkarlarının nasıl sağlanacağı konusunda söz hakkına sahiptir. Bu hakkını ise, kendi düşüncelerine tercüman olan, basın vasıtası ile kullanır. Ben de bu görüşte olduğum içindir ki, her medenî ülkede varlığı şart olan bu türlü vasıtaları bundan önce Osmanlı ülkesinde de kurmağa çalıştığım gibi (Tercümân-ı Ahvâl'in çıkarılması), bunların sayısını çoğaltmak isteği ile, bu sefer de işte bu Tasvîr-i Efkâr'ı kurmağa teşebbüs ettim" (Tasvîr-i Efkâr, Mukaddime).

Böylece Ş., ilk gazeteye verdiği adla, maksadının halkı "dünyada olup bitenlerden haberdar etmek" olduğunu belirtirken, ikinci gazeteye koyduğu isimle de "halkın memleket meseleleri üzerindeki düşüncelerini açıklamak" arzusunda olduğunu anlatmış oluyordu. Gerçi devdet, daha önce çıkardığı resmî ve yarı resmî gazetelerle, kendi yaptıkları arasından halkın bilmesini uygun gördüklerini açıklamağa başlamıştı. Bu, çok önemli bir başlangıçtı. Fakat basın, tek yönlü bir köprü değildi. Ş., köprüyü ters yönde de trafiğe açarak, halkın memleket idaresi ile ilgili görüşlerini de devlete ulaştırma yolunu açıyordu. Çünkü "devleti yönetenler, bu yönetim işini ancak halkın adına, onun vekili olarak yapabilirler. Ancak halk varsa, devlet de vardır. Bunun içindir ki devlet bu yönetim işini ne kadar halkın yararına yaparsa, kendi varlığını da o kadar korumuş olur" (Tasvîr-i Efkâr, Mukaddime). Bu demektir ki, devlet halkın hizmetindedir ve varlığının tek sebebi de bu hizmeti görmektir. "Halk, vekili olan devletin kendisi için yaptığı işler üzerinde sözle de, yazı ile de düşüncelerini söyleme hakkına sahiptir" "Tercümân-ı Ahvâl, Mukaddime). Fakat halkın bu hakkını kullanabilmesi, her şeyden önce, böyle bir hakka sahip olduğunu bilmesine bağlıdır. O zamanki Türk halkı için işitilmemiş, yepyeni olan bu görüşleri halka anlatmak, öğretmek de elbette aydınlara düşen bir görevdi. Her iki gazetede de Ş., bu görevin tam idraki içindedir. Bu idrake tam bir samimiyetle ve sonuna kadar bağlı kalan Ş., özellikle "Tasvîr-i Efkâr"da, yurt içi ve yurt dışı olaylar ve konular arasından seçtikleri ile birlikte başka konularda da okuyuculara verdiği bilgiler, "sokakların temiz tutulup aydınlatılması, dilenciliğin yasaklanması, muhtaç olanlara yardım edilmesi" gibi basit fakat medenî tutumlarla ilgili sosyal olaylardan başlayarak "din ve dünya işlerinin ayrılması (laiklik) lüzumuna, İstanbul Üniversitesi'nde halka açık olarak verilmesine başlanan pozitif ilimlere ait derslerin faydasına, bir memlekette sanayiin taşıdığı büyük değere, sanayi mamullerini gösteren milletlerarası sergilerin değişik ülkelerin mamullerinin karşılaştırılmasını sağladığına, gelişmiş Avrupa sanayiinin fabrikasyon işi temiz ve ucuz mallarının yerli mallarımıza verdiği zarara, 1863 martında İstanbul'da açılmış olan umumî sergide gösterilen İngiliz malı tarım âletlerinin devletçe ve tarımla uğraşan zengin vatandaşlarca satın alınarak ülkede modern tarımın geliştirilmesindeki yarara, Avrupa'da ekonomi politik denilen ve bir memlekette millî servetin nasıl oluştuğundan ve nasıl harcanması gerektiğinden bahseden bir ilmin varlığına dokunarak Türkiye'de bu konuda yayınlanan eserlerin okunmasındaki faydaya, devlet hazinesinde yapılan yolsuzlukların cezasız kalmaması icap ettiğine, ithalât ve ihracatla ilgili gümrük kayıtlarının düzenli bir şekilde tutulması gerektiğine ve hürriyet (serbestî) in değerine" kadar çok geniş sınırlara uzanır. Bütün bu yazılarında, büyük bir çoğunlukla, sözü uzatmadan, mümkün olan en kısa ifadelerle konuları açıklamağa çalışır.

Aydınların halka gerek Batı medeniyetinin temel prensiplerini gerek dünyada ve yurtta olup bitenleri anlatabilmeleri ise, ancak, onun anlayabileceği bir dille yazmalarına bağlı idi. Halbuki aydının dili ile halkın dili birbirinden kopalı asırlar geçmişti. O halde yapılacak ilk iş, halkın anlayabileceği bir dil yaratmaktı. Bu da, yalnızca, aydının halkın diline yaklaşması, kalemini yavaş yavaş onun diline yaklaştırması ile mümkündü. "Tercümân-ı Ahvâl"in Mukaddime'sinde, gazetedeki yazıların "giderek lisân-ı avâm üzerine" yazılacağını hemen bildirmesi, "halkın anlayabileceği dil" konusunu da gazete ile birlikte düşünmüş olduğunu açıkça gösterir.

Bu düşünce, Türk edebiyatında yeni bir dil ve ona dayalı yeni bir nesir yaratma teşebbüsünün de temel taşı olmuştur. Ş. ile birlikte, Türk nesri, o zamana kadar alışageldiği bütün lüzumsuz ağırlıkları üzerinden atarak, doğrudan doğruya söylenilmek isteneni anlatmağa yönelik, ifadece açık ve kısa cümlelerle kurulmağa başladı. Namık Kemal'in dediği gibi, Ş., yüzyıllara hâkim olmuş bir edebî anlayışın eski nesire geçirdiği esaret zincirini "demirden bir yumrukla parçalayarak" yepyeni bir nesir kurdu. Ancak, asırların biriktirdiği alışkanlıkları birdenbire kaldırıp atmanın imkânsızlığı karşısında, bu nesrin de, halkın kolaylıkla, hemen anlayabileceği bir ifade şekli olduğunu düşünmemek gerekir. Fakat bu nesrin, ilk adım olarak, eski nesrin mânasızlıklarından ve güçlüklerinden bir hamlede pek çok ayrıldığı, aranılan ve devam edecek olan yeni bir nesrin sağlam temelini oluşturduğu da kesindir.

Ş.'nin tuttuğu yol, her yönü ve her unsuru ile, sadece "Batı medeniyetine giden" yol değildir. Aynı zamanda, bir "halka gidiş" hareketidir. Bu tutum, onun Batı'da gördüğü ve benimsediği demokratik zihniyete ve yönetime tamamıyle uygundur. Medenî ve hür bir ülkede her şey halkındır ve halk yararına yapılır. Bu anlayış ve tutumdan, çok kısa bir süre sonra, Ziya Paşa ve Namık Kemal ile arkadaşlarının yalnız fikren değil, fiilen de temsil edecekleri uzun süreli bir mücadele, "İmparatorluğun yönetimine Batı medeniyetini, kültürünü, bunların temeli olan hürriyet fikrini ve demokrasiyi getirmek için yapılan dinamik bir mücadele" doğacaktır. Yazılarında doğrudan doğruya çağdaş Batı Avrupa medeniyeti anlamına gelen "medeniyet" kavramı, Ş.'nin üzerinde en çok durduğu kavramdır. Ondan ayrılamayacak olan "hürriyet" kavramını anlatmak için ise, "serbestî" terimini kullanır.

Ş.'nin dilde "halka doğru" yönelişini, yalnız "halkı medenî, siyasî, sosyal ve iktisadî konularda aydınlatmak" gibi bir sebebe bağlamak doğru olmaz. Halka yaklaşma, onun için, bütün alanlara yaygın, temel bir prensiptir. Nitekim, dildeki bu tutumunu yalnız gazetelerdeki yazılarında değil, siyasî ve sosyal olaylarla ilgili olmayan konulardaki bazı manzumelerinde ve yaptığı bir piyes denemesinde de bulduğumuz gibi, halk ağzından yaptığı derlemelerde de görürüz. Halktan topladığı atasözlerini *Durûb-ı emsâl-i Osmâniye* [1863] adı altında yayınladı.

Ş., tek başına ve şuurlu bir şekilde, edebî bir maksattan çok sosyal ve siyasî maksatlarla kurduğu ve kendisinden sonra Ziya Paşa ve Namık Kemal ile devam edecek olan nesrin dışında, nazımla da ilgilendi. Hattâ bu ilgisi, nesre yönelmesinden önce başlar. İlk edebî yazılarının manzum olduklarını biliyoruz. Ancak, zamanla sosyal ve siyasî konulara daha çok eğilmesi, "akıl"ı ve onun ürünü olan "düşünce"yi hayatı boyunca hep ön planda tutmuş olan Ş.'yi her geçen gün nesre daha çok bağlayarak nazımdan uzaklaştırır. Gittikçe, bu uzaklaşma, "Tasvîr-i Efkâr"ın çıkışı ile birlikte, şiirden tam bir kopuşla sonuçlanır. Bu tarihten sonra, Ş.'nin bir daha şiirle uğraştığı görülmez. Esasen, *Müntahabât-ı eş'ârım* (Şiirlerimden seçmeler) [1862] adıyla kitap halinde bastırdığı, eski divanların tertip tarzına uyarcasına sıraladığı şiirlerinin de sayısı pek azdır. Aklın değeri ve insan hayatındaki büyük yeri ile şairin zihnini sürekli olarak kurcalayan sosyal ve siyasî konular, bu şiirlerin çoğunda da yer alır. Bu konularla birlikte, hepsini de Mustafa Reşid Paşa'ya yazdığı kasidelerinde (4 kaside) "medeniyet, kanun, hak, adalet, meb'ûs, reîs-i cumhûr" gibi o zamana göre yepyeni ve kimi gerçek anlamında, kimi de tevriyeli olarak kullanılan terim ve kavramlar da görülür. Bunlardan anlaşıldığına göre, Ş.'nin zihninde, Batı'daki modern devlet anlayışının ve yönetiminin Türkiye'ye de getirilmesi düşüncesi ve isteği yatmaktadır. Ancak, günün siyasî şartları ve halkın kültürel geriliği ve eğitimsizliği karşısında bunu açıkça belirtmek mümkün değildir. Akılın ön planı işgal etmesi üzerine, şiirlerinde, duygular — ister istemez — geri plana çekilmiş ve lirizm iyiden iyiye azalmıştır. Ş., kullandığı Divan nazım şekillerinde hem teknik, hem de muhteva yönünden bazı değişiklikler yaptığı gibi, şiirlerini dil bakımından da Türkçeleştirmeğe yönelmiş, hattâ bir manzumesinde "sâfî Türkçe"yi de denemiştir. Ancak, bu "sâfî Türkçe" deyişine, halkın dilinde yerleşip de Türkçeleşmiş Arapça ve Farsça kelimeler de dahildir.

Ş.'nin, ayrıca, bazı Fransız şairlerinden (Racine, Lamartine, La Fontaine, Fénelon, Gilbert) manzum olarak yaptığı tercümeler de vardır. *Terceme-i manzûme* [1859] adlı küçük bir kitapta topladığı bu basit denemeler, bizde Batı şiirinden ilk yapılan, Batı şiirini ilk tanıtan tercümeler olarak değer taşırlar.

Ş., hem batılı olan, hem de gazete gibi halka yine topluca ve kolaylıkla hitap edebilen tiyatro türünü de ihmal etmedi ve komedi alanında yayınlanan ilk Türkçe piyes olan *Şair evlenmesi* adlı eserini, önce "Tercemân-ı Ahvâl"de tefrika ettirdikten sonra, aynı yıl kitap halinde de bastırdı [1860]. Bu bir perdelik küçük denemesinde yazar, batılı komedi ile eski ve yerli bir halk temaşası olan Orta Oyunu'nun vasıflarını kaynaştırma yoluna gitmiş; bir yandan vakayı Batı tekniğine göre kurarken, bir yandan da tekerlemeli diyalog şeklini ve bazı terimleri (piyes : oyun, kişiler : takım) de Orta Oyunu'ndan almıştır. Konu olarak da, devrin hâkim geleneklerinden olan "görücü ile evlenme" âdetini ele alarak, mantıksız ve sakıncalı bir sosyal davranışı tenkit etmek istemiştir. Kendi türünde ilk deneme olan bu eserin teknik bakımdan başarılı sayılması mümkün değildir. Ancak, Orta Oyunu'ndan yararlanarak, halkın kolaylıkla anlayabileceği, canlı bir konuşma dilini kullanmakta tam bir başarıya ulaştığı görülür.

Ş.'nin, bunlardan başka, o zamana kadar edebiyat tarihi alanımızda görülen şair tezkirelerindeki inceleme usulünü aşan, edebî incelemelerde tarafsız davranışın esas alınması gerektiğini belirten görüşü; *Mes'ele-i mebhûsetü anhâ* terkibinin doğru olup olmadığı üzerine "Cerîde-i Havâdis" gazetesi ile aralarında geçen tartışma sırasında edebî tenkitlerde uyulması gereken usul hakkındaki düşüncesi, edebiyat tarihi ve edebî tenkit alanlarında batılı tutumun ilk açıklamalarıdır.

Ş., yazılarında edebî, siyasî, sosyal, iktisadî... konularla ilgili olarak yazılarında açıklamak cesaretini bulamadığı düşüncelerini, gazetesinin matbaasında etrafına toplanan ve yakın bir geleceğin aydınları arasında hızla sivrilecek olan gençlere bütün genişlikleri ile anlatarak, kendisini tam bir bağlılıkla takip edecek yeni bir nesil de yetiştirdi. Tasvir-i Efkâr Matbaası, devrin genç aydınları arasında "Dârü'n-nedve" (görüşülüp karara varılan yer) adını taşıyordu. Bu bakımdan, Abdülhak Hâmid'in Ş.'den bahsederken : "Yaptığı en büyük hizmet, Kemal'i yetiştirmesidir" demesi yerinde bir değerlendirmedir. Ş., eğer böyle bir nesil yetiştirmemiş olsaydı, kendi görüşlerinin yaşaması mümkün olmayacağı gibi, Türkiye'nin batılılaşması da bir hayli gecikmiş olurdu.

Edebiyatımızda Batı edebiyatına ait bilgilerin ilk aktarıcısı ve uygulayıcısı, yeni bir dil ve nesir anlayışının ilk gerçekleştiricisi, özel gazeteciliğin ilk kurucusu, batılı komedinin Türkçedeki ilk yazarı, eski nazımda teknikçe ve muhtevaca yaptığı değişikliklerle Türk şiirinde batılılaşma için gerekli zeminin ilk hazırlayıcısı, akılcılığın, gerçekçiliğin, Batı medeniyetinin ve demokrasisinin ilk büyük temsilcisi olarak Ş., edebiyat tarihimizde olduğu kadar, medenî gelişmemizdeki müstesna yerini de koruyacaktır. (K. Akyüz)

ŞİNTOİZM : Şinto (İng. Shinto) dini, Japonların millî dinidir. Batı ülkelerinde bu dine *Şintoizm* adı verilir.

Şin "ruh, ilâh", *to* ise "yol" demektir. Böylece *Şin-to*, "ilâhların yolu, iyi ruhların yolu" anlamına gelir. Yerli mahiyetteki bu din, hükûmdarın şahsiyetine bağlı olup tabiata, onun güçlerine ve güzelliklerine tapınma şeklindedir.

Tarih : M. S. 552 yılında Buddha dini Japonya'ya yayılmaya başlamıştı. O zamanlar tek din şekli Şin-to idi. Şinto, Buddha'nın yolu (Butsudo) na karşı kurulan bir terim oldu. Japonya'ya giren Buddhizmle Şinto dini arasında bir mücadele oldu. Her iki din etkilenip kaynaşarak sinkretist bir din şekli vücuda geldi. Fakat Şinto dini önceki özelliklerini de korudu. Prens Shotoku tarafından Buddhizm resmen kabul edilmiş, 607'de Buddist mâbedi (Nóryuji), 711'de Buddhist dağ mâbetleri (İnari) kurulmuştur. Daha sonraları Buddha ve Şinto dini birleştirilerek Ryobuşinto denilmişse de, bu benimsenmemiştir. XVIII. yüzyılda Kokka Şinto (Millî Şinto)'ya büyük bir bağlanış olmuştur. Günümüzde Japonlar hem Şinto dinine bağlıdırlar hem de Buddhist mâbetlerine girmekte bir sakınca görmezler. Her iki dini de ortak olarak idare edenler az değildir. Zira Şinto tanrılarını, Buddhist tanrılara kattılar. İkisinin de aynı gerçeği ifade ettiğini ileri sürdüler. Fakat bir yandan da XVII. yüzyıldan gelen Yeni Şintocular (Ryobuşinto), kendilerini ayırmaya ve millî din olarak yalnız Şinto'yu öne sürdüler.

1649 yılında Japonya'da faaliyet gösteren Hristiyan misyonerlerini ve Hristiyanları kovdular. Bu hareketin öncüleri Kamo Mabuçi (1697 - 1769), Motoori Norinaga (1730 - 1801) ve Hirata Atsutane (1776 - 1813)'dir. Buddha dini bir

yana itilmek istenildi. Meyci (1867 - 1912) zamanında Şinto tek devlet dini olarak kabul edildiyse de 1868 yılını takiben gelişen ve değişen Şinto dininde, imparator, hükûmet sorumluluğunu üzerine alınca, Buddhizm millî bir din olarak benimsendi. Fakat 1872'de Buddhizm tescil edildikten başka Diyanet Şubesi açılarak ona bağlandı.

1882'de Şinto dininde Devlet Şintosu ile Mâbet Şintosu şeklinde bir ayrılık ve farklılaşma istenildi. Devlet Şintosu imparatorun başkanlığında onun idaresinde olan bütün âyin ve törenleri bünyesine aldı. Mâbet Şintosu halkın gittiği, mâbetlerin korunması ile ilgili cemaat teşkilâtı gibi işlerle ilgilidir. Japon imparatoru Güneş Tanrısı Amaterasu'nun dünyada bir temsilcisi olarak telâkki edilirdi. Aynı zamanda Japon ırkı ilâhın yarattığı üstün ırk olarak görülürdü. Bu Kokka Şinto (Millî Şinto) bir din hüviyetinde olmakla beraber millî ve siyasî gayelerle kaynaştırılmıştı. Bu durum Japonya'da, II. Dünya Savaşının sonuna kadar sürdü. Japonya yenilip Amerika Birleşik Devletleri'nin denetimi altına girince zorla bazı değişiklikler yaptırıldı. 1945 yılında Japon imparatoru hükûmet ve devlet sorumlusu olmaktan çıkarıldı, yalnız dinî ve millî bir sembol olarak kabul edilmesine çalışıldı.

1946 yılında Şinto mâbetleri cemiyeti kuruldu.

Japonların kutsal kitapları : Şinto'nun kutsal sayılan kaynak kitabı, VIII. yüzyılda yazılmış olan *Kociki*'dir. Aynı zamanlarda Çince yazılmış olan *Nihongi* de törenler hakkında bilgi verir. *Engisiko*, düzenlenmiş manzum sözlerdir. 901 - 923 yılları arasında yazıldığı sanılıyor. 50 kitaplık külliyatın 927 bölümü yayınlanmıştır. Bunlar Ş.'in en önemli âyinleridir : Bayramlar, rahiplik, kutsal şeyler ve saygı gösterilen ulûhiyet esasları, kurbanla ilgili yönler bu kitapların içindedir. 8. kitapta en ünlü 27 *Norito*, yani dinî merasime ait dualar bulunmaktadır.

Kociki (Kojiki) kitabı, Eski Çağda geçen vakaların tarihi olup, *Nihongi* kitabının yanında Ş.'in en önemli kaynak yazılarını ihtiva eder. Üç kitap M. S. 712'de yayınlanmıştır. I. kitapta ilâhların efsanevî işlemlerinden, 2 ve 3. kitap Buddhist zamanlardaki efsanelerden söz eder.

Nihongi, kronolojik tarihî olaylar, takvim ve salnamelerdir. İlk Çince yazılmış Japon imparatorluk tarihi kitabı, *Kociki* kitabı yanında en önemli tarih kitaplarıdır. M. S. 720' de yayınlanan Ş.'in bu kaynak eseri 30 kitaptır. Bu kitaplar Japon geleneğinin ve Japon ruhunun yoğrulup şekillenmesinde başlıca âmildir.

Şinto dininin esasları : Şinto dini insana pek fazla uhrevî bir duygu vermiyor. Daha ziyade onun görevlerini öğretiyor, tabiatla, dünya ile ilişki ve davranışını, atalarına büyük saygı göstermesini telkin ediyor. Şinto dini, derin bir duygu, kurtuluş ümidi, öbür dünyaya gidiş ve Allah huzuruna varış ve manevî özleyişi ve onun mutluluğunu vermekten uzaktır.

Bu eksik yanları ve onları gidermek ihtiyacı dolayısıyla son yüzyıl içinde Şinto içinde yeni mezhepler çıkmış ve birtakım geliştirmeler olmuştur.

Japon imparatoruna Mikado veya Tenno denilir. Bunlar güneş tanrıçası Amaterasu'nun torunudur. İmparator, iktidara alâmet sayılan ayna, mücevher gerdanlık ve kılıçtan ibaret üç ilâhî hazineyi almıştır. İmparator aynı zamanda başrahip mevkiindedir. Böylece imparator, ilâhî varlığı kendisinde temsil etmektedir.

Şinto efsaneleri, mitolojisi, ilâhları : İlk erkek İzanaghi ve ilk kadın İzanami'dir. Ş.'in Japon millî dini olduğunu bu yaratılış efsanesi göstermektedir. Kardeş olan Gök babası ile Yer anasından ilk Japon adaları doğmuştur. Ana, başka ilâhlar doğurduktan sonra, sonunda ateş ilâhını doğururken yanarak ölüyor ve yeraltı ülkesine gidiyor. Gök ilâhı onu takip ediyorsa da, bulamıyor. Yüzündeki toprağı yıkarken yeni ilâhlar vücuda getiriyor. Güneş tanrıçası Amaterasu gözlerinden çıkıyor. Bu tanrıça bir mağaraya kaçarak dünyayı karanlıkta bırakıyor. Onu oradan bir ayna vasıtasıyla çıkarıyorlar, o da doğru göğe yükseliyor. Amaterasu'nun bir torununun, Japonya'nın ilk kralı olduğuna ve aynanın da kutsallığı bulunduğuna inanılıyor.

Eski Şinto'da ilâhlar kami (baş, menşe, ulûhiyeti ifade etmek için kullanılan bir Şinto terimi), (Yukarıda) diye vasıflandırılıyor. Bu kami'ler Japon dininde çok önemli bir yer tutmaktadır. Kami adı verilen, âdeta ilâhlaştırılmış ruhların sayısının 8 milyon kadar olduğu ileri sürülüyor. Bu kami'ler büyük saygı görüyorlar. Şinto uzmanı Mırata : "Bütün ölüler ilâhtır." diyor ve onların, ruhların dünyada etkisini devam ettireceğine inanıyorlar, kamilerin dostluğunu ve iyiliğini temine çalışıyorlar. Kamiler kızarsa, onlardan iyilik yerine kötülük de gelebileceğine inanıyorlar.

En eski mitolojiye göre 5 semavî (göksel) ve göze görünmez ilâh mevcuttu. Sonra ikisi erkek olmak üzere sayıları 7 ilâha çıkarıldı. Böylece beşi çift, iki tek ilâh ortaya kondu. Bunların sıfatları daha çok tabiatla ilgilidir : Rüzgâr ilâhı, Yağmur ilâhı ... Muhtelif bitki ve hayvanların ilâhları da bulunmaktadır. Japonlar için özellikle pirincin büyük sayılan ilâhı dikkati çekmektedir. Resimlerde bu ilah, çok defa tilki şeklinde gösterilmektedir. Yolların da ayrı ilâhları vardır. Bunlar bazı dinlerde olduğu gibi ekseriya Fallus şeklinde tasvir edilmişlerdir. Evde kullanılan bütün faydalı âletlere (kazan, iğne v.b.) ilâhî varlıklar olarak saygı gösterilmelidir. Her yerin özel yer ilâhları vardır. Hatta insanlar bile ilâhlaştırılmışlardır. Buna örnek olarak, II. Sogunat'ın kurucusu olan İeyasu (1542 - 1616)'yı gösterebiliriz. O, ölümünden sonra Nikko'da ilâh olarak tanınmış ve şerefine bir tapınak yapılmıştır. Hâlen bu mâbet Japonya'nın sanat eserleri arasında yer almakta ve ziyaret edilmektedir.

Şinto dininde her şey canlıdır, canlandırılabilir, ilâhî bir ruhun sembolü olabilir. Bu dinde bazı şey veya yerler özel bir kutsallığa sahiptir. Buna ilk örnek olarak dağlar gösterilebilir. Esasen çok eski zamanlardan beri Japonya'da dağlara çok büyük saygı gösterilmiş ve tapınakların birçoğu ya dağların zirvelerinde veya yamaçlarında yapılmıştır. Günümüzde de bu dağ tapınakları ve onların yanında bulunan murakabe, derin düşünme, derin duygulanma yerleri Şinto inancında önemli bir role sahiptir. Bu dağların en kutsalı, Fuji dağıdır. Bu dağ Japonya'nın millî sembolü olmuştur. Ziyaretçiler özellikle yazın oraya çıkarlar ve doğan güneşe orada saygılarını belirtirler. Bu büyük ilgi ve bağlanış sonunda yakın zamanlarda özel bir Fuji dini, Ş.'in bir mezhebi olarak kurulmuştur.

Ş.'de ahlâkî esaslar, Buddha ve Kung - Futse dinlerindekine yakındır. Ana babaya, atalara saygı, temizlik, doğruluk, Şinto dininde son derece önemlidir. Mabetler çevresinde, bahçelerde çöpleri bile toplayacak kadar hassastırlar. Her tarafı çiçeklendirmek, özellikle krizantemlere özel bir değer vermek, ilkbaharda ağaç çiçeklerine saygı ve sevgi göstermek, çiçek ve kordeleleri adak olarak kullanmak geleneği görülür.

Şinto dininin tapınakları : Şinto dininde 100 000'in üstünde Miya (mabet) vardır. Bahçeler içindeki bu tapınaklar son derece itina ile yapılmakta ve temizliğine büyük önem verilmektedir. Mabet ziyaretlerinde yıkanmış olmak, tertemiz elbiseler giyinmek gerekir. En eski ve en çok ziyaret edilerek saygı gösterilen Şinto tapınakları İse eyaletinde bulunmaktadır. Bunların yapılışı M. S. 487 yılındadır. Bu büyük mabedin iç kısmı güneş tanrıçası Amaterasu'ya, dış mabet ise yiyecekler tanrısı Geku'ya mahsustur. İlâhlara bu mabetlerde tapınılmaktadır. Bu mabetlere ulaşabilmek için, sonraki jinjalarda kırmızıya boyanmış direklerle yükseltilen bir geçitten geçilir. Bu yolda ilerleyen insan, önce ellerini ve ağzını bir çeşme veya çayda yıkar. Gelenler, mabedin önünde bulunan, başında yüksek siyah-mavi karışığı bir külâh ve üzerinde beyaz bir cübbe giymiş din görevlisi tarafından karşılanır. Din görevlisi elinde bir demet çiçek veya dal ile gelenleri manen temizler. Sonra ellerini çırparak, ilâhların dikkatini çekme işlemini yapar. Bu törenden sonra kısa bir dua okur ve ikinci defa el çırparak ibadet faslını sona erdirmiş sayılır.

Mabedin içinde, ilâhın sembolü olan Güneş tanrıçası Amaterasu için bir ayna bulunuyorsa da, bu halka gösterilmez.

Mabetlerin çoğunda giriş yolu ile asıl bina arasında veya mabedin avlusunda bulunan bir sahnede dinî danslar yapılmaktadır. Buralarda dansları yapanlar daha çok genç kızlardır. Bu danslar çok sâkin ve dinî bir atmosfer içinde yapılır. Bunlardan farklı olarak çok ateşli, heyecanlı hareketlerle, mimiklerle yapılan danslara da yer verilir. Bu mabetlerin çevresi hemen her zaman uzun, heybetli ağaçlarla çevrilidir. Ziyaretçi mabede bunların yanından ilerleyerek gider ve kutsal sayılan yere varır. Amaterasu'ya ait olan ve Japonya'nın en eski ve büyük, görkemli mabedi sayılan İse mabedine imparator tarafından her yıl bayram günlerinde beyaz atlar hediye edilir ve onlar orada özel şekilde beslenir.

Japonya'da yeni dinî mezhepler : Japonya'da Şinto ve Buddhizmin dışında, Şinto'dan çıkma yeni mezhepler kurulmuştur. Şinto'nun basit ve ilkel görünüşlü durumu değiştirilerek çağdaş dünyanın şahsî ve içtimaî şartlarına uydurulmak istenildi. Bu geliştirmede Buddhizm, hatta Hristiyanlık etkisi bulunmakta, yeni bir hayat ve dünya görüşü ile yeni bir ilâh tasavvuru öğretilme yoluna gidilmek istenilmektedir.

1868 yılında Konko - Kyo mezhebi kurulmuştur. Konko - Kyo ve bir hanım tarafından kurulmuş olan Tenri - Kyo mezhebi dikkati çekicidir. Tenri - Kyo, en yüce ilâhın, insanların "iyi akrabası" olduğunu ve insanları sevinç ve sevgi yaymak maksadıyla yarattığını ileri sürüyor. Tenri - Kyo mezhebi, Japonya'da bu inancı yaymakta, okullar, hastahaneler, türlü yardım ve koruma dernekleriyle yaygın bir etki sağlamaktadır.

"Kâmil hürriyet" veya "umumî barış" ülküleri gösteren mezhepler de bulunmaktadır. Bu mezhepler köylüler veya kadınlar tarafından kurulmuştur. Japonya'daki mezhepler çok geniş bir içtimaî gayret içinde olduklarından ve halka türlü yardımlar sağladıklarından taraftar elde etmektedirler.

Japonya'da İslâmiyeti tanıtma gayreti yeterli olmaktan uzak kaldığından, İslâmiyetin etkilerinin Şinto ile karşılaşması sonunda yeni mezhepler çıkmamıştır.

Japonya'da halkın büyük çoğunluğu Şinto dinindendir. Geri kalanların çoğu Buddhisttir.

Aslında bir Japonun hem Şinto, hem Buddha mabetlerine gittiği ve ikisi arasında kaynaştırıcı bir bağlantı gördüğü anlaşılmaktadır. Japonların eski gelenek ve inançlarından ve mabetlerinden tamamen koptuğu söylenemez. (H. Tanyu)

ŞİPKA GEÇİDİ, Balkan dağlarının güney yamacında bir geçit. Yüksekliği 1 200 m dir. Şipka köyünden (nüfusu 1 908 [1968]) geçen bir şose, Kazanlık ve Gabrovo şehirleri arasında bağlantı sağlar.

1877 - 1878 Türk - Rus savaşında Ş. G.'nde kanlı çarpışmalar meydana gelmiştir. Süleyman Paşa (b. bk.) Ş. G.'ni Rus kuvvetlerine karşı kahramanca savunmuş ve Türk tarihinde "Şipka kahramanı" olarak ün almıştır.

1902'de Şipka köyünde, Stoletov doruğunun yakınında Rus hükûmetinin maddî yardımıyla bir anıt - kilise inşa edilmiştir. Mimar A. O. Tomişko'nun yaptığı bu kilise, Şipka manastırı adıyla tanınmıştır. Şipka savaşlarının 80. yıl dönümünde Ş. G.'nde bir park ve müze oluşturulmuştur.

ŞİRALİEV, Mehemmedağa Şiralioğlu (doğ. Şamahı 1909), Azerî Türkoloğu. 1927'de Bakû'da Azerbaycan Devlet Üniversitesi Doğu Bilimleri Fakültesi Dilcilik Koluna yazılmıştır. 1931'de öğrenimini bitiren Ş., iki yıl süre ile öğretmenlik yapmış, 1933'te tekrar Bakû'ya gelerek Azerî dilciliği alanında uzman olarak yetişmek üzere Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsüne girmiştir. 1934'te bu enstitüde Azerî Türkçesi öğretmenliği görevine getirilen Ş., Azerî dilciliği alanında uzmanlık unvanını kazandıktan sonra 1936'da aynı enstitünün Dil ve Edebiyat Fakültesinde dekan yardımcılığına tayin edilmiştir. Daha sonra bu fakültede dekanlık görevine getirilen Ş., 1914'te Bakû ağzı üzerine bir tez yazmıştır. Filoloji bilimleri adaylığı unvanını almak üzere Azerbaycan Devlet Üniversitesine verilen bu çalışma, ona filoloji doktorluğu unvanını kazandırmıştır.

ŞİRALİEV

1942'de Azerbaycan Devlet Üniversitesine geçerek öğretim alanında görev alan Ş., 1943'te profesörlüğe tayin edilmiştir. Profesör unvanını aldıktan sonra 1942'de Filoloji Fakültesi dekanlığına getirilmiş, 1945'te rektör yardımcılığı görevini almıştır. 1949'da Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi haberleşme üyeliğine seçilmiş, daha sonra akademinin Dil Enstitüsü müdürlüğüne tayin edilmiştir.

Ş., Bulgar hükûmetinin daveti üzerine 1953 - 1954 ders yılında Sofya Üniversitesinin Türk Filolojisi Kürsüsünde müdür olarak çalışmıştır. Bundan başka, Ş. 1952 - 1960 yılları arasında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisinin Edebiyat ve Dil Enstitüsünde Diyalektoloji Kolu müdürlüğü görevinde çalışmış, 1960 - 1968 yıllarında ise bu enstitüde müdürlük yapmıştır. 1962'de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi üyeliğine seçilen

Ş., 1968 - 1969 yıllarında bu akademinin Sosyal Bilimler Kolu sekreterliğinde görev almıştır. Son olarak akademinin Dilcilik Enstitüsü müdürlüğüne getirilen Ş.'in 100'den çok bilimsel çalışması vardır. Onun *Azerbaycan diyalektolojisi* (I ve II. bölüm), *Bakû ağzı* ve *Azerî diyalektolojisinin esasları* [1962] gibi birtakım çalışmaları bilim çevrelerinde büyük bir ün kazanmıştır. Bu bakımdan Ş. Azerî diyalektolojisinin kurucusu sayılır. Ş.'in Azerî diyalekt ve ağızlarının sınıflandırılması konusunda ileri sürdüğü düşünce ve gözlemler de bilim çevrelerinin ilgisini çekmiştir. Ş. Azerî Türkçesinin tarihi üzerinde çalıştığı gibi, Azerî alanında bulunan Kıpçak kalıntıları üzerinde de durmuştur.

Ş., Azerbaycan okulları için birçok ders kitapları yazdığı gibi, Sofya Üniversitesi öğrencileri için *Türk diyalektolojisi* ve *Dil bilimine giriş* adlı kitapları da kaleme almıştır.

Ş. Türkoloji alanında birçok öğrenciler yetiştirmiştir. Onun öğrencileri arasında Karaçay - Balkar, Gagavuz, Kara Kalpak, Tatar, Özbek, Başkurt ve Kazak bilginleri vardır. Son olarak Ş. 1970'ten itibaren Bakû'da çıkan "Sovetskaya tyurkologiya" (Sovyet Türkolojisi) dergisinin başredaktörlüğü görevini üzerine almıştır. (H. Eren)

ŞİRAN, Gümüşhane iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 992 km², nüfusu 37 777 (1980)'dir. 72 köyü vardır. İlçe merkezinin nüfusu 3 017'dir. İlçe arazisi, ilin güney-batı bölümündedir. Güneyinde Erzincan, batısında Giresun illeri, kuzeyinde ilin Torul, doğusunda Kelkit ilçeleri vardır.

İlçe arazisi, ortasında Ş. çayı ve kollarının uzandığı düzlük ve tepelik yerlerle (1 350 - 1 450 m) bunu çevreleyen dağlık yerlerden (1 600 - 2 000 m) oluşmuştur. Arazinin çok yeri Eosen flişlerinden ve Jura - Kretase kıvrımlı kırıklı bir yapı gösterir. Yer yer yeni volkanik örtüler (trakit) de görülür. Akarsu boyları dışında aluvyonlarla örtülü arazi yoktur. Bol yağış alan ilçenin dağlık yerleride yer yer iyi ormanlar vardır.

Başlıca geçim kaynakları tarım ve hayvancılıktır. Bunun dışında kasabada ve köylerde küçük el sanatları da geçimde yer tutar. Şeker pancarı (1972'de 14 000 ton), buğday, arpa, patates, mısır ürünleri tarımda önemli yer alır. Yetiştirilen meyveler arasında, başta elma (600 ton) olmak üzere armut, erik, kiraz, vişne, kayısı vardır. Sebze üretiminde lahana, domates ve fasulye başta gelir. Ayrıca, yem bitkileri (korunga, yonca, fiğ) elde edilir.

İlçede, 1972 verilerine göre, 32 000 sığır, 28 000 koyun, 24 000 kıl keçisi, 2 000 manda beslenmektedir. Bu dağlık bölgede yük ve binek hayvanları olarak eşek (1 350) ve at (700 kadar) bulunmaktadır.

İlçe merkezi Ş. (merkezin adı Karaca idi), Ş. çayının vadisinde, çayın kuzey kıyısına yakın bir yerde kurulmuştur. Yüksekliği 1 365 m dir. Şebin Karahisar - Bayburt kara yolu buradan geçer. En yakın demir yolu istasyonu Erzincan (100 km), en yakın iskele (liman) Trabzon (162 km) dur. Çarşısı, pazarı, yeni yapıları, okulları (50. yıl lisesi ve orta okulu, 3 ilk okul, yatılı bölge okulu; köylerinde 68 ilk okul), elektriği, içme ve kullanma suyu ile küçük bir şehir görünüşü almıştır. İlçedeki Tomara çağlayanı turistik yerlerindendir. (R. İzbırak)

ŞİRAZ, İran'da, Tahran'ın 904 km, Isfahan'ın 481 km güneyinde ve Bûşîr'in 185 km kuzey-doğusunda bir şehir, Fars eyaletinin merkezi; "gül, bülbül ve şarap şehri." Nüfusu 863 000 (1975), yüksekliği 1 583 m dir.

ŞİRAZ : Hâfız-ı Şirâzî'nin kabri

İran ve Doğu edebiyatının en büyük simalarından Hâfız ve Sâdî'nin yetiştiği şehir olarak bilinen Ş., Teng-i Allahu Ekber dağının eteğinde ve Maharlu gölünün kıyısında yüksek dağlarla çevrili olan Ş. yaylasında kurulmuştur.

Kuzeydeki dağlar "teng" adı verilen vadilerle birbirinden ayrılır. Teng-i Sâdî ve Teng-i Allahu Ekber bu vadilerin en tanınmışlarıdır. Fehendej, Çihil Makam, Kur'an, Babakûhî veya Salbûy ve Mansurabad, kuzey dağlarından birkaçıdır. Fehendej'in doğu eteklerinde Ahaimenid ve Sasanî dönemlerine ait Kasr-ı Ebu Nasr harabeleri vardır. Çihil Makam ve Babakûhî arasındaki Allahu Ekber vadisi boyunca Rüknabad (Rüknî) suyu akmaktadır. Derâk, Bemû, Goşne - Kûh, Ker, Karabağ ve Sebzpûşân dağları da Ş. yaylasının güney kesiminde bulunan dağlardır. Ş. yaylasında büyük akarsular yoktur. Polvar nehri Kor nehriyle birleşerek göle dökülür. Karaağaç nehri güneydeki dağlardan kaynaklanır. Hurrem Derre nehri kışın ve ilkbaharda akar, Ş.'ı geçtikten sonra Maharlu gölüne dökülür. Ş.'ın 9 km kuzey-batısında akan Nehr-i Azam bahçe ve tarlalar için gereken suyu önemli ölçüde karşılar. Ş.'ın çevresi yeraltı suları bakımından çok zengindir. Teng-i Sâdî'de akan Beket-i Sâdî yeraltı suyu, Ş.'ın 13 km kuzeyinden kaynaklanan ve 949'da Rükneddin Hasan Deylemî tarafından açılan Rüknâbad veya Rüknî suyu ve Zengiâbad bunların en ünlüleridir. Ş.'ın 18 km doğusundaki Maharlu gölü 50 km boyunda ve 12 km eninde bir tuz gölüdür. Güneyde, Sebzpûşân dağının eteğindeki Haciâbad gölü ise bir bataklığı andırır.

Ş. yaylası, İran körfezine 280 km uzaklıkta olmasına karşılık Arabistan'dan gelen rüzgârların etkisiyle fazla nemli değildir. Sıcak iklimlerin arasında kalan bu bölgede kış ve yaz şiddetli geçmez. Sıcaklık 3 - 38°C arasında değişir. Yıllık yağış ortalaması 398 mm dir. Ş.'da kar çok az yağar. Ancak, Ş. yaylasının batı ve güney - batı kesimlerinde, şiddetli kar yağışları dolayısıyla kışın yollar uzun süre kapalı kalır.

Değişik iklimlerin özelliklerini bir arada taşıyan Ş.'da hem soğuk hem sıcak iklimlerin sebze ve meyveleri yetişir.

İstahrî, çevreden gelen yiyecekler hızla tükendiğinden buraya "cevfü'l - esed" (= arslan karnı) anlamına gelen "Şiraz" adının verildiğini yazmaktadır. Bazı coğrafyacılar da bu şehrin adının, kurucusu olarak bilinen Şiraz b. Fars b. Tahmûres'in

ŞİRAZ : Kerim Han-ı Zend döneminde yapılmış Mescid-i Vekil

adıyla ilgili olduğunu göstermektedirler. Son zamanlarda Chicago Üniversitesinden Prof. Cameroon, Persepolis'te bulunan kil tabletlerin üzerindeki yazıları çözerken, ŞİRAZ-İT-İS sözüyle karşılaştı. Bu tabletlerde, Persepolis'in yapımında Ş.'lı işçilerin çalıştığı ve ücretlerinin gümüş olarak ödendiği yazılıydı.

İslâm tarihçilerinin çoğu, Abdulmelik b. Mervan'ın hilâfeti sırasında Fars hükümdarlığına getirilen Haccâc'ın amcası oğlu Muhammed b. Yusuf Sakafî'nin H. 74 (694)'te İstahr'ın 60 km güneyinde Ş.'ı kurduğunu yazarlar. Ancak yukarıda sözü edilen kil tabletlerdeki yazılar ve Kasr-ı Ebu Nasr harabelerinde bulunan eserler, Ş.'ın İslâmiyetten önce, Ahaimenid'ler, Selevkoslar, Arsakidler ve Sasanîler döneminde de var olduğunu ispat etmektedir.

Ş., İslâmiyetten sonra hızla gelişmeye ve önem kazanmaya başladı. Saffarîler Ş.'ı yarı bağımsız devletlerinin merkezi yaptılar. Mescid-i Cami-i Atîk bu dönemde Amr-i Leys tarafından yaptırıldı.

Büveyhoğulları döneminde, özellikle de Adudu'd-Devle'nin hükümdarlığı sırasında, bilim, sanat, ticaret ve kültür merkezi olarak Ş., Bağdad'la rekabet halindeydi. Azudu'd-Devle, kamu yararı için yaptırdığı binalar yanında su bentleri, hastahaneler ve çok önemli bir kitaplık yaptırdı. Kitaplık XII. yüzyıla kadar etkin durumdaydı. Bend-i Emîr (Bend-i Adudî) su bendi günümüze kadar ulaşmıştır.

1044 yılında İstahr, Ebu Kâlincâr tarafından yıkılarak tarım alanı durumuna getirildikten sonra Ş. gelişmesinin doruğuna erişti. İstahr yıkıldıktan sonra, Ş. önemli bir İslâm kültür merkezi durumuna geldi. Ş., Atabeglerin hükümdarlıkları zamanında da gelişmesini sürdürdü. Edebiyat ve sanata önem veren Atabegler döneminde yapılan Mescid-i Nev, Abeş Hatun Türbesi ve Bağ-ı Taht günümüze kadar gelmiştir. Moğol saldırısından uzak kalabilen Ş., Cemaleddin Ebu İshak İncu ve Muzafferîler döneminde de bayındır bir şehirdi. Timurlular döneminde Ş., Herat, Semerkand ve Tebriz'den sonra dördüncü önemli merkez oldu. Safevîler zamanında Ş., büyük bir sel baskınına uğradı. 1724'te Afganlar tarafından zaptedilen Ş.'ı Nâdir Şah kurtardı. Zendiye döneminde (1753 - 1794) Ş. şehircilik yönünden çok gelişti. Özellikle Kerim Han-ı Zend, şehrin imarı için çok çaba harcadı. Çarşılar, medreseler ve birçok su kanalı yaptırdı.

Depremler sırasında Ş. çok hasar gördü. Uzun bir duraklama dönemi geçiren Ş. son yıllarda hızla gelişti, turizmi ve kültürel etkinlikleriyle uluslararası üne kavuştu.

Ş., tarihte Darü'l - Mülk, Mülk-i Süleyman, Taht-ı Süleyman, Kubbetü'l - İslâm, Darü'l - Fazl, Darü'l - ilm ve Burc-ı Evliyâ gibi adlar ve sanlarla da anılır.

Nârencistân-ı Kavâm, Bağ-ı İrem, Bağ-ı Dilgüşâ ve Bağ-ı Halilî, Ş.'ın tarihî bahçeleridir. Bağ-ı İrem'de 2 000 tür gül yetiştirilir. Bu bağda ayrıca Sâdî ile yaşıt olduğu söylenen bir servi vardır.

Mescid-i Atîk (yapımı 894), Mescid-i Nev (XIII. yüzyıl), Mescid-i Vekil (XVIII. yüzyıl), Bâzâr-ı Vekîl (XVIII. yüzyıl), Hamam-ı Vekil (XVIII. yüzyıl), Kerim Han-ı Zend'in mezarı, Şahçerağ türbesi, Sâdî'nin ve Hâfız'ın türbeleri, Nasirü'l - Mülk Camii (XIX. yüzyıl) ve Medrese-i Han (XVI. yüzyıl) Kelisâ-yı Erâmene (Ermeniler Kilisesi, 1622), Ş.'ın içindeki başlıca tarihî eserleridir.

ŞİRAZ : Bağ-ı İrem

ŞİRAZ : Sâdî'nin kabri

İbn-i Mukaffa, Sîbûye-i Nahvî, İbn-i Mukle, Ebu Hayyân-ı Tevhîdî, Şahâbeddin-i Vassâf, Sâdî, Hâfız, Ebu İshak-ı Hallâc (Et'ame), Sadreddin-i Şirazî, Baba Figânî, Molla Sadrâ-yı Şirazî, Ka'ânî v. b. Ş.'da dünyaya gelen ve yetişen şair ve bilim adamlarıdır.

Ş.'ın hâtemkârîsi (= kakma işleri), gümüş ve ağaç işleri, tül ve basmaları, halı ve kilimleri, ayrıca Huller-i Ş. adıyla anılan şarabı dünyaca ünlüdür. Ş.'da yağ, un, dokuma, pamuk çırçırlama, kimyevî gübre, çimento v.b. fabrikaları vardır.

Birçok yeni yapı ve tesisleri ile Ş. modern bir şehirdir. 1977'ye kadar devam eden Ş. festivalinin sanat dünyasında önemli bir yeri vardı. (Y. Azmun)

ŞİRAZE (Fr. Surjet), geleneksel ciltçilikte kitabın yaprak ve formalarını düzgün tutmaya yarayan, formaları cilt kapaklarına bağlamak için sırtlarındaki dikiş ve iplik uçlarının sırt üst ve alt kısımlarında örülmesinden meydana gelen ibrişim ince şerit.

Çeşitli Ş.'ler vardır : Kolonları formaların ortalarından alınan Ş.'ye nişanlı Ş., kolonları formaların ortalarından alınmayıp gelişi güzel yerlerinden alınan Ş.'ye saplama Ş., derinin kenarı kendi üzerine dönerek meydana gelene düz Ş., deriyle kaplı şeritten yapılana Lyon Ş.'si adı verilir. Ayrıca Ş.'ler örgü biçimlerine göre sıçan dişi, sağ-sol yolu, tek baklava, çift baklava, geçmeli, balık sırtı ve alafranga gibi adlar alırlar.

Formaları sırttan sıkıca birbirine bağladığı için Ş.'li kitaplar çok sağlam olur, çabucak dağılmazlardı. Son devirde ciltçiler Avrupa'dan gelen, Ş. taklidi şeritleri kullanır olmuşlar, Ş. örmeyi terk etmişlerdir. Bk. CİLT.

ŞİRK, bir malda hissesi bulunmak, hissedar veya ortak olmak. Dinî ıstılahta (özellikle *işrâk)*, Allah'ın ulûhiyetinde ve rubûbiyyetinde, birisini, yahut bir şeyi O'na ortak yapmak; O'ndan başkasını tanrı (ilâh) edinmek; Allah'a şirk koşmak. Bu mânada Ş., Allah tarafından gönderilen bütün peygamberlerin tebliğ etmekle görevlendirildikleri *tevhîd* inancına tam mânasıyla zıt düşen bir inanç ve davranışlar manzumesidir. Nitekim *Kur'ân*'ın İhlâs sûresinde "O Allah birdir; her şeyden müstağni, her şey O'na muhtaçtır; doğurmamıştır, doğurulmamıştır; hiçbir eşi ve dengi yoktur" denilmek suretiyle İslâmın temelini teşkil eden *tevhîd* akîdesi en katî ifadesiyle

ortaya konulurken, aynı akîdenin bütün peygamberler tarafından insanlara tebliğ edildiğini göstermek üzere Enbiyâ sûresinin 25. âyetinde "Senden önce hiçbir peygamber göndermedik ki ona : Benden başka ilâh yoktur; yalnız bana ibadet edin, diye vahyetmiş olmayalım" denilmiştir. Ş. ise, bu akîdenin aksine birtakım putları ilâh edinerek yahut Allah'ın yarattığı bazı varlıkları O'nun kızları veya oğulları sayarak onlara ibadet etmek ve onların yardımını beklemektir ki, bu inanca sahip olarak Allah'a Ş. koşan kimseye *müşrik* denilmiştir.

Kur'ân'ın büyük bir kısmının müşriklerle ve müşrik inançlarıyla mücadeleye tahsis edildiği görülür. Bu mücadeleyi İslâmın Mekke ve Medîne'deki gelişmesine paralel olarak iki devrede mütalâa etmek mümkündür. Mekke devri, Müslümanların sayıca az, kuvvetçe zayıf oldukları, bu sebeple Mekkeli müşriklerin devamlı hakaretlerine, eza ve cefalarına maruz kaldıkları bir devirdir. Müşriklerle silâhlı bir mücadeleye girmek yahut çeşitli kuvvet gösterileriyle onları sindirmek, yahut da hiç olmazsa tecavüzkâr hareketlerine son vermek için Müslümanlar tarafından yapılabilecek bir şey henüz mevcut değildir. Bununla beraber, takriben 12 yıl süren Mekke devrinde Müslümanların giderek çoğalması ve Hz. Peygambere gelen vahyin kesilmeksizin devam etmesi, müşriklerin tecavüzlerini daha da artırmalarına sebep olmuştur. Fakat asıl tahammülsüzlük gösterdikleri husus, Hz. Peygambere nâzil olan âyetlerin, müşrik inanç, örf ve âdetleriyle şiddetli bir mücadeleye girişmesi ve getirdiği delillerle onları çaresiz bırakmasıydı. İslâmiyetin geldiği sıralarda müşrik Arapların bir kısmı tabiat kanunlarına inanıyor, "Bizim için dünya hayatından başka bir hayat yoktur; ölür ve yaşarız. Bizi öldüren zamandan başka bir şey değildir" (Câsiye sûresi, 24) diyerek Allah'ı ve Âhıret'i inkâr ediyordu. Bir kısmı Allah'a inansa bile Âhıret hayatının, hesabı ve cezayı inkâr ediyor ve "Bu çürümüş kemikleri kim tekrardan diriltecek?" (Yâsîn sûresi, 78) diyordu. Bir kısmı da : "Bu Peygambere ne oluyor ki, yemek yiyor, çarşılarda dolaşıyor" (Furkân sûresi, 7) diyerek Peygambere inanmadığını gösteriyordu. Bunlar arasında meleklerin Allah'ın kızları olduklarını söyleyenler bile vardı. Sahip oldukları bu farklı inançlara rağmen Arapların büyük çoğunluğu putperest idi ve her kabîlenin kendine mahsus ibadet ettiği bir putu vardı. Mekke'de Kureyş ve Kinâne kabîlelerinin ibadet ettikleri *Uzzâ*, Medîne'de Evs, Hazrec ve Gassân kabîlelerinin ibadet ettikleri *Menât*, Tâif'te Sakîf kabîlesinin ibadet ettiği *Lât*, Dûmetu'l - Cendel'de Kelb kabîlesinin ibadet ettiği *Vedd*, Huzeyl kabîlesinin ibadet ettiği *Suvâ*, Mezhıc kabîlesinin ibadet ettiği *Yağûs*, Hemdân kabîlesinin ibadet ettiği *Ya'ûk* bu putlardan bazılarıdır. Şu var ki, bu putperestler Allah'ın varlığına da inanıyorlar, "Gökleri ve yeri kim yarattı, (sizin faydalanmanız için) güneşe ve aya kim boyun eğdirdi?" diye sorulduğu zaman "Allah" diyorlardı. "Kim gökten suyu indirip de ölmüş olan yeri onunla diriltti?" denildiği zaman, "Allah" diye cevap veriyorlardı. "Gemiye bindikleri zaman dini yalnız Allah'a hâs kılıp O'na yalvarıyorlar, fakat Allah onları salimen karaya çıkarınca, hemen O'na şirk koşuyorlardı" (Ankebût sûresi, 61, 63, 65). "Çoğu Allah'a ancak şirk koşarak inanıyordu" (Yûnus sûresi, 106). İbadet ettikleri putların, kendilerini Allah'a yaklaştıracağına inanıyorlar ve "Biz bunlara, sırf bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz" (Zümer sûresi, 3) diyorlardı. Kendilerine ne zarar ve ne de fayda vermeyen bu putların, kendileri için Allah katında şefaatçi olacaklarına inanmaları da (Yûnus sûresi, 18) ayrıca zikre değer.

Hz. Peygamberin Mekke'de kaldığı 12 yıllık süre içerisinde nâzil olan sûrelerde umumiyetle müşriklerin inançları, İslâm dinine karşı yönelttikleri isnat ve iftiraları ele alınarak bunlara cevaplar verilmiş, İslâmın tevhîd inancı katî ifadelerle ortaya konulmuştur. Meselâ Nahl sûresinin ilk âyetlerinde, Allah'ın, kulları için yarattığı sayısız nimetlere işaret olunduktan sonra "yaratan, yaratmayan (putlar) gibi midir? Hiç düşünmüyor musunuz" denilmiş; müşriklerin "Allah'tan başka çağırdıkları (tanrıların) hiçbir şey yaratamayacakları, zaten kendilerinin yaratılmış oldukları" belirtilerek bütün varlıkların tanrısının bir tek tanrı olduğu kesin bir ifadeyle zikredilmiştir.

Müşriklerin, Hz. Peygamberi yolundan çevirmek ve İslâmın kendi inançları üzerindeki baskısını kaldırmak için belirli sürelerde birbirinin tanrılarına beraberce ibadet etmek hususunda Hz. Peygambere yaptıkları teklif vahiy yolu ile cevaplandırılmış ve Hz. Peygamber müşriklere "Allah'tan başkasına ibadet etmemi mi bana emrediyorsunuz, ey câhiller!" (Zümer sûresi, 64) demiştir. Aynı hâdiseyle ilgili olarak nâzil olan Kâfirûn sûresinde ise, Hz. Peygamberin müşriklere hitaben "Ey kâfirler, sizin taptıklarınıza ibadet etmem; siz de benim ibadet ettiğime ibadet etmezsiniz... Sizin dininiz size, benim dinim bana" demesi emrolunmuştur. Başlarına gelecek en şiddetli azapla korkutulmuş, "Siz ve Allah'tan başka taptıklarınız cehennem odunusunuz. Siz (odun gibi) oraya gireceksiniz" (Hacc sûresi, 98) gibi en ağır hitaplarla uyarılmış olmalarına rağmen, müşriklerin doğru yola gelmeleri artık mümkün değildi. Mekke'de nâzil olan ve geçmiş peygamberlerle kavimlerinin ibret verici kıssaları da müşrikler üzerinde hiçbir tesir yapmıyordu. Bu kıssalardan biri özetle şöyledir : "Bir gün İbrahim Peygamber, babasına ve kavmine, karşısında durup taptıkları heykellerin ne olduğunu sorar. Onlar da, babalarını bu putlara tapar bulduklarını, bu sebeple kendilerinin de onlara taptıklarını söylerler. Hz. İbrahim, kavminin apaçık bir sapıklık içinde bulunduğunu bildirerek onlara bir tuzak hazırlar ve mabette yalnız kaldığı bir sırada bütün putları kırar; yalnız en büyük puta dokunmaz. Kavmi, biri dışında bütün putların kırılmış olduğunu görünce dehşete kapılır ve bunu yapanı soruşturmaya başlarlar. İçlerinden biri, putları diline dolamış İbrahim adında birinin bulunduğunu haber verince onu getirip sorguya çekerler. Hz. İbrahim, putları kendisinin kırmadığını, belki de şu büyük putun bu işi yaptığını ve ona sormaları gerektiğini söyleyince, "sen de bilirsin ki putlar konuşmaz" derler. Bunun üzerine Hz. İbrahim onlara şu cevabı verir : O halde siz, Allah'ı bırakıp da konuşmayan, size faydası da zararı da dokunmayan bu şeylere nasıl taparsınız? Aklınızı niçin kullanmazsınız? Hz. İbrahim'in bu sözlerinden sonradır ki müşrikler onu yakmak üzere Allah'ın serin ve selâmet kıldığı ateşe atarlar" (Enbiyâ sûresi, 52 - 70). Bu ve buna benzer *Kur'ân* kıssaları müşriklere ibret olacak yerde onları daha çok öfkelendirmiş ve Müslümanlara daha çok saldırmalarına sebep olmuştur. Nihayet bu saldırıların artık tahammül edilmez bir hale gelmesinden sonra Medîne'ye hicret etmelerine izin verilmiştir.

Medîne devri, Müslümanların ilk İslâm devletini kurdukları ve bir devlet için gerekli olan müesseseleri, basit bir şekilde de olsa, çalıştırmaya başladıkları bir devir olarak bilinir. Devlet himayesinde yaşayan fertlerin hem birbirleriyle, hem de devletle olan münasebetlerini düzenleyen kanunlar bu devirde vazolunmuştur. Esasen İslâm akaidinin Mekke devrinde nâzil olan sûrelerle belirlenmiş olmasına rağmen, alı-

kâm âyetlerinin Medîne'de nâzil olması da, yeni bir devletin hukuk düzenini sağlamak ihtiyacından doğan tabiî bir sonuçtur. Medîne'de nâzil olan bu ahkâm âyetleri arasında Ş.'le ve müşriklerle ilgili açık ve kesin hükümler de vardır. Artık bu devir, Mekke devrindeki gibi müşriklere sadece öğütlerde bulunmak, itirazlarına cevaplar vermek, ibret almaları ve hak olan yola gelmeleri için geçmiş milletlerin kıssalarını anlatmak devri değildir. Çünkü bunların hepsi Mekke'de yapılmış, fakat müşriklerin kin ve gayızlarını artırmaktan ve bu sebepten Müslümanlara daha çok saldırmalarına yol açmaktan başka bir işe yaramamıştır. Nitekim Medîne'ye hicretten hemen sonra nâzil olan Bakara sûresinin 6. âyetinde kâfirler söz konusu edilerek "Onları korkutsan da korkutmasan da birdir; onlar yine iman etmezler" deniliyordu ki, bu, müşriklerin Mekke'de yapılan bütün uyarmalara kulaklarını tıkadıklarını ve inatlarında ısrar ederek Ş.'ten vazgeçmeyeceklerini gösterir. O halde, onlara karşı başka türlü davranılması ve *tevhîd* inancının yerleşmesi için başlıca engel teşkil eden Ş.'in yok edilmesi gerekiyordu. Bunu sağlamak için hicretin akabinde ve Bakara sûresi içinde, müşriklerle savaşı meşru kılan âyetler nâzil olmağa başladı. Bu âyetlerde şöyle deniliyordu : "Sizinle dövüşenlerle Allah yolunda dövüşün; (fakat) haksız yere saldırmayın; Allah haksız yere saldıranları sevmez. (Savaş başladığına göre) onları bulduğunuz yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden (Mekke'den) onları çıkarın. Fitne katilden beterdir. Onlar sizinle Mescid-i Haram'da dövüşmedikçe siz de onlarla dövüşmeyin. Eğer sizinle orada dövüşecek olurlarsa, siz de onları öldürün. Kâfirlerin cezası böyledir. Eğer onlar (savaştan ve Ş.'ten) vazgeçerlerse, Allah bağışlayandır, merhamet edendir. Onlarla savaşın ki fitne ortadan kalksın, din yalnız Allah'ın dini olsun. Eğer vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına düşmanlık yoktur" (190 - 193. âyet). Yine aynı sûrenin 216. âyetinde "Hoşunuza gitmese bile savaş size farz kılındı" denilmiş, 221. âyetinde ise, müşriklerle aile münasebetlerine son vermek ve onları kendi başlarına bırakmak için müşriklere kız vermeyi ve onlardan kız almayı kesinlikle menetmiştir. Medîne'de Bakara sûresinden ve Bedir savaşından sonra nâzil olan Enfâl sûresinde de savaşla ve Ş.'le ilgili bazı hükümler getiren âyetler yer almıştır. Bundan sonraki yıllarda Müslümanlarla müşrikler arasındaki savaşlar devam etmiş; müşrikler her savaşın sonunda yapılan antlaşmaları bozmak ve Müslümanlara ezici darbeler indirmek fırsatı buldukça bundan geri kalmamışlardır. Nihayet Mekke fethinden sonra ve dokuzuncu yılda nâzil olan Tövbe sûresiyle Müslümanlara, müşriklerle yaptıkları bütün antlaşmaları feshetmeleri ve onlarla olan bütün münasebetleri kesmeleri emrolunmuştur. Sûrenin ilk âyetinde "Allah ve Rasûlünden, kendileriyle antlaşma yaptığınız müşriklere bir ihtardır" denilmiş ve onlara dört aylık bir süre tanınmıştır. Bu süre içinde Allah'ın bir olduğunu kabul etmeleri gerektiği, aksi halde öldürülecekleri bildirilmiştir. Bu âyetler, İslâm dininin yayıldığı yerlerde artık Ş.'in tamamiyle ortadan kalkacağını gösteriyordu. (T. Koçyiğit)

ŞİRKET : bk. ORTAKLIK.

ŞİRKÛH, Ebu'l - Hâris Esedü'd-din b. Şâzî (ölm. 1169), Selâhaddin Eyyubî'nin amcası. Ş.'un adı kaynaklarda iki defa kardeşi Eyyub'un Tekrit valiliği sırasında işlediği bir cinayet sebebiyle bütün ailenin bu şehri terk etme vesilesiyle geçmektedir. Aile Haleb hükümdarı İmâdeddin Zengi'nin hizmetine girdi. Ş., daha sonra Nureddin Mahmud'un sarayına intisap ederek onun emriyle Dımaşk'ı zaptetmiş ve bu başarısına karşılık Hıms arazisi kendisine ikta olarak verilmiştir.

1163'te Mısır Fatımî vezirliğini kaybetmiş olan Şâver, Dımaşk'a sığınarak Nureddin Mahmud'dan mevkiini yeniden elde etme hususunda yardım istedi. Buna karşılık kendisine yardımcı olarak katılacak kuvvetlerin masraflarını karşılayacağı gibi Mısır gelirlerinin 1/3'ü Nureddin'e verecek ve onu metbû tanıyacaktı. Mısır'a gönderilecek ordunun başına Ş. geçirildi. Şâver ile birlikte Suriyeli birliklerin geldiğini haber alan Fâtımî veziri Dırgam, Haçlılardan yardım istedi, fakat Haçlılar Ş.'un Mısır'a vardığını öğrenince harekete geçtikleri halde geri döndüler. Ş.'un kumandasındaki Suriye ordusu Bilbîs yakınında Mısır ordusunu mağlûp etti. Dırgam yakalanarak idam edildi ve Şâver vezir oldu.

Şâver eski iktidarını elde edince Nureddin'e verdiği sözü unuttu, hattâ kendisini ikaz eden Ş.'tan Suriye'ye dönmesini istedi. Ş. buna yanaşmayınca çeşitli vaatlerle Haçlılardan yardım istedi. Kudüs kralı Amaury, ağustos 1164'te Mısır'a vararak Şâver ile birlikte Bilbîs'te bulunan Ş.'u kuşattı. Üç ay kadar Mısır ve Haçlı ordularına karşı başarılı mücadele veren Ş., Haçlıların geri çekilmesi üzerine Şâver ile anlaşarak Mısır'ı terk etti. Suriye'ye dönüşünden itibaren yeniden Mısır'a bir sefer yapmak için Nureddin'i tahrik eden Ş., nihayet Abbasî halifesinin de desteklemesi üzerine bu emeline nail oldu. 1167 başlarında tekrar Mısır'a giren Ş., karşısında Şâver ile Haçlı kuvvetlerini buldu. Orta Mısır'da el-Minyâ şehri yakınında Babeyn mevkiinde yapılan savaşta, kuvvetlerinin azlığına rağmen Ş. galip geldi. Şâver ve Amaury Kahire'ye çekildiler; ancak Ş. da kuvvetlerinin azlığı sebebiyle onları takip etmeye cesaret edemeyerek Yukarı Mısır'a çekildi. Fakat durumun aleyhine geliştiğini fark edince Şâver ve Haçlılara sulh teklifinde bulundu. Nureddin'in Suriye'deki faaliyetlerini endişe ile takip etmekte olan Amaury, bu teklifi memnuniyetle kabul etti; her ikisi de kuvvetleriyle Mısır'ı terk ettiler. Ancak Şâver'in isteği ile bir Haçlı kuvveti Kahire'de kalmıştı (ağustos 1167).

Amaury ve Haçlıların hedeflerinden biri de Mısır'ı zaptetmek idi. Bu maksatla Bizans imparatoru Manuel ile bir anlaşma yaptıktan ve Avrupa'dan gelen yeni birliklerle kuvvetlerini takviye ettikten sonra ekim 1168 tarihinde Mısır üzerine yürüdüler. Haçlı ordusu bazı şehirleri zapt ve Kahire'yi muhasara etti. Bu durum karşısında Fatımî halifesi el - Adid, Nureddin'den yardım istedi. Nureddin kuvvetli bir ordu ile Ş.'u üçüncü defa Mısır'a gönderdi. Suriye'den gelen bu Türk kuvvetleriyle mücadele edemeyeceğini anlayan Amaury, Mısır'ı terk etti. 8 ocak 1169 tarihinde Kahire'ye giren Ş. büyük bir merasimle karşılandı; 18 ocakta Şâver'in, halifenin emriyle öldürülmesinden sonra da vezir tayin edildi.

Devrinin en büyük ve cesur kumandanlarından sayılan Ş.'un vezirliği kısa sürmüş ve 23 mart 1169 tarihinde ölmüştür. Na'şı, vasiyetine uyularak ölümünden 16 yıl sonra Medine'ye defnedilmiştir. Haleb ve Dımaşk'ta Esedîye adını taşıyan medreseler yaptırmıştır. (H. D. Yıldız)

ŞİROKOGOROV (veya SHIROKOGOROFF), Sergey Mihayloviç (1887 - Peyping 1939), Rus bilgini. Uzun süre Çin'de çalışmış, daha çok Sinoloji ve Altayistik alanlarında yaptığı yayınlarıyla ün kazanmıştır. Belli başlı yazı ve yayınları : *Northern Tungus terms of orientation* (Kuzey Tunguzcada yön bildiren terimler) ["Rocznik Orientalistyczny" 4,

1926]; *Northern Tungus Migrations in the Far East* (Uzak Doğuda Kuzey Tunguz göçleri) ["Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society" 57, 1926]; *Social Organization of the Northern Tungus* (Kuzey Tunguzlarının sosyal düzeni) [1929]; *Notes on the bilabialization and aspiration of the vowels in the Tungus languages* (Tunguz dillerinde ünlülerin bilabializasyonu ve aspirasyonu üzerine notlar) ["Rocznik Orientalistyczny" 7, 1930]; *Ethnological and Linguistical Aspects of the Ural - Altaic Hypothesis* (Ural - Altay hipotezinin etnolojik ve lenguistik yönleri) [1931]; *A Tungus Dictionary* (Tunguz sözlüğü) [1944].

ŞİRONGOL'LAR, Çin'de yaşayan Monguor'lara verilen bir ad. Bk. MONGUOR'LAR.

ŞİRPENÇE veya ASLAN PENÇESİ (Fr. Anthrax), derinin iç tabakalarında meydana gelen göz göz cerahatlanmalara sebep olan bir iltihap. Halk arasında kan çıbanı adı da verilir. En çok rastlanan etkeni stafilokok denilen bakterilerdir. Vücudun, mikrobun yerleşmesine müsait olması, hastalığın oluşmasında önemli rol oynar. Meselâ şeker hastalığı, vücudun zayıf düşmesi, derinin sertleşmesi, kaşıntılı hastalıklar başlıca faktörlerdir.

Önce sağlam deride bir kaşıntı ile başlar, sonra kaşıntı ağrıya dönüşür ve biraz da genişler. Sonra çevre kızarır, şişer, sertleşir ve temasla sıcak hissedilir. Hastada ateş, titreme, halsizlik vardır. Hasta bölge ile ilgili lenf bezleri şişebilir. İltihap derialtı dokusuna doğru yayılır. Birkaç gün sonra iltihaplı yüzey birçok yerinden incelir, sarımtırak kırmızı bir cerahat belirir, dışarıya akar. Mikroplar kana karışmaya başlarsa sık sık titremeler, terlemeler görülür. Bu hal hastayı ölüme götürebilir. Çıbanın hastaya verdiği ıstıraplar ve yapabileceği komplikasyonlar bulundukları yere göre değişir. Ense, tırnak kenarları ve dış kulak yolundaysa çok ağrı yaparlar. Dudak ve burundakiler, damar tıkanması, sepsis veya menenjite sebep olabileceklerinden önem taşırlar. Böyle vakaları ihtimamla ele almak ve kesin istirahate sevk edip her türlü yüz etleri hareketlerini de menetmek ve en müessir tedaviye hemen başlamak lâzımdır.

Mikrobun kana karışmasıyla apse, böbrek cerahatlanması, kas apseleri, osteomiyelit ve endokardit gibi komplikasyonlar olabilir.

Tedavi : Başlangıç halindeki çıbana ichthyol (ihtiyol) pur kullanmak çok defa hastalığın gerilemesini veya bir an önce yumuşamasını sağlar. İlerlemiş ve henüz açılmamış vakalarda sıcak tatbikat, kısa dalga veya infraruj aynı maksat için kullanılır. Çok gergin ve derin çıbanları cerrahî yolla açmak hastayı rahatlatır.

Genel tedavi olarak da sülfamidler ve antibiyotikler verilmelidir. Sık sık çıban olan şahıslarda aşılar ve otohemoterapi uygun olur. Şeker hastalığı varsa hastalık tedavi edilir.

ŞİRŞAH, Sultanü'l - âdil Feridûddin, Kuzey Hindistan'a yerleşen Afganlı Sur kabilesi emiri olan Hasan Han'ın oğlu. Babası tarafından rehin olarak Türk - Moğol hükümdarı Babur'un sarayına gönderilmişti. Ancak Babur'dan gördüğü kötü muamele karşısında kaçarak taraftarları ile birlikte Bihar'da Çunari kurganına yerleşti. Babur'a ve onun ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Hümayun'a karşı mücadele etti. 1540'a kadar devam eden bu mücadeleden sonra çevresinde toplanan Afganlıların desteğiyle Kuzey Hindistan'da 1567'ye kadar hâkimiyet kuracak olan Sur hanedanını kurdu ve Sultanû'l - âdil unvanını aldı. Bundan sonra Rasputlara saldırarak bunların hükümdarı Moldev'i de yenilgiye uğrattı. 1545'te Kalincar'ı kuşattığı sırada aldığı yara sonucu öldü. Yerine oğlu Selim Şah tahta geçti ise de, kardeşleri bunun hükümdarlığını tanımadılar. Hanedanın her bir üyesi hâkim oldukları bölgelerde bağımsızlıklarını ilân ettiler. Böylece Ş.'ın kurduğu hanedan dağılmış oldu. (İ. Parmaksızoğlu)

ŞİRVAN, Siirt iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 015 km², nüfusu 22 478 (1980)'dir. 51 köyü, 67 mezraası ve iki bucağı (Cevizlik, Özpınar) vardır. İlçe merkezinin nüfusu 3 023'tür. İlçe arazisi, ilin kuzey bölümündedir. Kuzeyinde Bitlis ili, batısında Baykan, Kurtalan, güneyinde Siirt merkez ilçesi, doğusunda Pervari ile çevrilidir. Cumhuriyetten önce, Siirt sancağına bağlı en eski kazalardan (ilçelerden) biri de Ş. olmuştur (1871).

İlçe arazisi, doğudan uzanan Botan Çayı vadisi ile kuzeyden gelen Reşan ve Basor çayları vadileri arasında kalmış, dağlık (2 000 - 2 250 m) bir yerdir. İlçenin bazı yerleri çok sarp ve ârızalıdır. Akarsular çok derinlerde akar. Arazinin yapısında kıvrımlı Kretase tabakaları, kasaba çevresinde Neojen arazisi, yer yer kristalin taşlar yer tutmuştur.

İlçede kışlar sert ve soğuk (en düşük sıcaklıklar kışın ve ilkbaharda 0°C ın altına düşer, bazı günlerde —10° dan da aşağı iner), yazlar sıcak ve kurak geçer. Yer yer iyi ormanlar bulunmakta ise de, gerçek anlamda orman niteliği çok yerde kaybolmuştur. Çok yerde meşelikler halinde olan orman ve fundalıklarda ardıç, yabani fıstık (burada buna bıtım ağacı denilir), yemişen, dişbudak, çınar ağaçları da vardır. Ağaç örtüsü arazinin % 44'ünü tutar. Yağış boldur (yılda 852 mm). Ormanlık ve dağlık yerlerde geyik, dağ keçisi, yaban domuzu, vaşak, kurt, tilki gibi hayvanlara da rastlanır.

İlçede başlıca geçim kaynakları tarım ve hayvancılıktır. Ekilmeye ve dikilmeye elverişli topraklar % 60 kadardır. Bunun % 13'ü tarla, % 2'si bağ bahçe, % 40 kadarı ise meradır. 4 400 hektarlık arazide buğday ekilir (yılda ortalama 3 500 ton), 550 hektarında arpa yetiştirilir (550 ton). İlçede aşılı Antep fıstığı ağacının sayısı 190 000'i geçer. Yabanî fıstık ağaçlarının sayısı ise 800 000'in üstünde sanılmaktadır.

İlçe arazisi hayvancılığa elverişlidir. Hayvancılıktan elde edilen gelir, tarımdakini geçer. 1972 verilerine göre, ilçede 55 000 koyun, 53 000 tiftik keçisi, 38 000 kıl keçisi, 10 000'den çok sığır beslenmektedir. Yük ve binek hayvanlarının sayısı 5 000'e yaklaşır (bunun 2 500'ü dağlık araziye uyan katırdır). Yılda 6 500 000 kg süt elde edilir. Et üretimi 9 000 kg ı geçer. Yılda ortalama 83 000 kg yapağı, 53 000 kg tiftik, 38 000 kg keçi kılı elde edilir.

Ş. ilçesinde tuzlalar da vardır. Yılda 4 400 ton (1972) tuz elde edilir.

İlçe merkezi Ş., Siirt'e dar bir yol (26 km) ile bağlı, 1 300 m yükseklikte, Güzeldere vadisinde bir kasabadır. Eskiden Ş. adı yalnız ilçeye verilirdi. Merkezin adı ise Küfre idi.

Son yıllarda sayıları artan resmî yapılar dışında, köy görünüşünde bir kasabadır. Çarşısı, orta ve ilk okulları, yatılı bölge okulu, sağlık merkezi, banka şubeleri, elektriği, içme ve kullanma suyu vardır. Belediyesi 1938'de kurulmuştur.

İlçenin İncekaya köyündeki Kormas kalesi, Kayahisar köyünde İrün kalesi, ilçe merkezindeki Küfre kalesi ile Özdoğan köyü camii ve Bünyan Duvarı başlıca tarihî kalıntılardır. Kormas kalesi, Selçuklulara geçmiş, Osmanlılar devrinde derebey-

lerin oturduğu bir yer olmuş, şato tipinde bir yapıdır. İrün kalesi, Ş.'ın 40 km kuzeyinde, sarp bir dağın üzerindedir. Eteğindeki vadiye bir tünel ile bağlantısı olduğu söylenir. Küfre kalesi, ilçe merkezindedir. Tipik bir kale iken yıkılmış, şimdi yalnız duvarları kalmıştır. Bünyan Duvarı, Taşlı köyü ile merkez ilçenin Taşbalta köyü arasında, Pervari yolu üzerinde, Botan Çayı kıyısında sağlam bir duvardır ki, üzerinden yol da geçmiştir. (R. İzbırak)

ŞİRVAN - ŞAH'LAR, 1155 yıllarından 1551'e kadar —1538 - 1548 arasındaki Safevî işgali dışında— devam etmiş, Türkleşmiş bir İran hanedanı. Başşehirleri önce Şamahı, 1382'den sonra Derbend idi. Bütün hükümdarlarına Şirvan - Şah denmiştir.

Irak Selçuklularına, İldenizlilere, Harzem-şahlara, Moğollara, İlhanlılara, Celâyirlilere, Timurlulara, Kara Koyunlulara, Ak Koyunlulara, Safevîlere, 1548 - 1551 arasında da Osmanlılara tâbi olmuşlardır. Kuzey Azerbaycan, Ermenistan, Dağıstan, Arrân ve Şirvan saltanat sahaları olmuş, sonradan küçülmüşlerdir.

İlk Ş. hanedanı Abbâsîlere tâbi bir Arap ailesi idi; 799'dan 1097'ye kadar 298 yıl devam etmiş, Gürcüler tarafından ortadan kaldırılmıştır. II. Ş. hanedanı, bunların batışından takriben 58 yıl sonradır.

İlk Ş. olan Minûçihr, Kisrân'ın oğludur. Ş.'lık, 8. Ş. olan Hûşeng'e kadar babadan oğula geçmiştir. 1382'de hanedanın Derbendîye dalı tahta geçmiştir. Bu dalın ilk hükümdarı I. Şeyh İbrahim, II. Ferah - zâd'ın küçük oğlu Sultan Muhammed'in oğlu, yani Hûşeng'in ikinci derecede amcasıdır.

I. Şeyh İbrahim'den sonra oğlu I. Sultan Halil, diğer oğlu Halîlullah'ın oğlu Ferruh Yesâr, bunun 3 oğlu Bayram Beg, Gazi Beg ve II. Şeyh İbrahim, Gazi Beg'in oğlu Sultan Mahmud, II. Şeyh İbrahim'in oğlu II. Sultan Halil, bunun kardeşi Sultan Ferah'ın oğlu Şahruh, II. Halil'in oğlu Burhân Ali Sultan ve bunun oğlu Ebû Bekr Mirza, Ş. olmuşlardır. Osmanlıların Şirvan beylerbeyisi olan son veliaht Ebû Bekr Paşa, 1579'da bu makama getirilmiştir.

Ş.'lar (1155? - 1551) :

1. *Ebu'l - Muzaffer Minûçihr Şirvan - Şah* (1155? - 1205)
2. *I. Ferah-zâd* (1205 - 1233)
3. *Kethtâsb* (1233 - 1261)
4. *Ferâmurz* (1261 - 1289)
5. *II. Ferah-zâd* (1289 - 1317)
6. *Key-kubâd* (1317 - 1346)
7. *Kâvûs* (1346 - 1372)
8. *Hûşeng* (1372 - 1382)
9. *I. Şeyh İbrahim* (1382 - 1418)
10. *I. Sultan Halil* (1418 - 1462)
11. *Ferruh Yesâr* (1462 - 1500)
12. *Bayram Beg* (1500 - 1501)
13. *Gazi Beg* (1501 - 1502)
14. *Sultan Mahmud* (1502)
15. *II. Şeyh İbrahim* (1502 - 1524)
16. *II. Sultan Halil* (1524 - 1535)
17. *Şahruh* (1535 - 1538)
18. *Burhân Ali Sultan* (1548 - 1551)
19. *Ebû Bekr Paşa*

ŞİŞE, sırçayı fırında üfleyerek şişirmek suretiyle boğazı dar biçimde yapılan ve içine sulu şeyler, özellikle içki koymaya yarayan cam kap.

Camdan yapılan Ş.'nin pek çok çeşidi vardır. Genel olarak Ş.'lerin gövdesi genişçe, ağız kısmı dardır. İçindeki sıvı bu dar ağızdan akıtılmaktadır. Ş.'nin ağzı, içine konan maddenin cinsine göre çeşitli şekillerde kapatılır. Mantardan yapılan tapalar en çok kullanılan kapaklardır. Ayrıca madenden, tahtadan, camdan, plastik maddelerden, lastikten yapılan kapaklar da vardır.

Eskiden kalıp içine ağızla üflenerek yapılan Ş., bugün sanat özelliği olanların dışında artık makinelerle yapılmaktadır. Ş. makineleri camı alış usulüne göre, emmeli denilen birinci tip makineler (Owens makinesi) camı doğrudan doğruya fırından almaktadır. İkinci tip makinelerde (Lynch, O'Neil ve Hyes makineleri) cam, fider denen dağıtıcı bir aletle gelir. Ş.'ye birinci kalıpta taslak hali, ikinci kalıpta kesin şekli verilir. Lynch makinelerinde 10 gr lık küçük Ş.'lerden 2 litrelik Ş.'lere kadar her boyda Ş. yapılmaktadır. Bu makinelerde 24 saatte 20 000 - 50 000 Ş. yapılabilmektedir.

Günlük yaşayışta Ş. geniş bir yer tutar. Bütün içkiler, şurup, sirke, zeytin yağı, gazoz, meyve suları, maden suyu, içme suları Ş.'lerle satılmaktadır. Ayrıca kolonya ve sıvı ilâçlar da Ş.'lere konur. Ş., koku vermediği, sıvıyı sızdırmadığı için, sulu maddelerin saklanmasına çok uygundur. Plastik maddelerden yapılan Ş.'ye benzer kaplarda bu özellik daha azdır.

ŞİŞKOV, Stoyu (Ustovo [yeni adı : Smolyan]. 1864 - 1937), Bulgar folklor ve etnografya uzmanı. Rodop bölgesinin tarihi, kültürü ve hayatı alanındaki çalışmalarıyla tanınmıştır. Bu alanda çıkan son eseri Pomaklara tahsis edilmiştir : *Bălgaro - mohamedanite* (*Pomatsi*) (Müslüman Bulgarlar [Pomaklar]) [1936].

ŞİŞLİ, İstanbul iline bağlı bir ilçe. Nüfusu 465 789 (1980)'dur. Köy sayısı 1, şehir nüfusu 285 407'dir. Merkez bucağından başka, Ayazağa ile Kâğıthane vardır. Bakırköy ve Fatih'ten sonra, İstanbul'un en kalabalık ilçesidir.

Ş., daha önce Beyoğlu'na bağlı iken, 1954'te 6324 sayılı kanun ile ayrı bir ilçe durumuna getirilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra, gelişmeye başlayan Beyoğlu semti, XIX. yüzyıldan sonra genişlemeye devam ederek Ş. ve Maçka yönünde yayılmıştır. Cumhuriyet devrinin başlangıcında Beyoğlu'nun bir bucağı olan Ş., şimdiki ana cadde üzerinde ve Ş. meydanına kadar meskûndu. Çevresi sebze, meyve ve çiçek bahçeleri halinde idi.

II. Dünya Savaşından sonra ve özellikle 1950'den itibaren büyük bir hız kazanan mesken yapımı Ş.'nin yerleşme alanını çok genişletmiştir. Ş. ilçesi, ticaret merkezi olarak da gelişmiş, birçok sanayi kuruluşları da yer tutmuştur. Ş., Sarıyer, Eyüp ve Beşiktaş ilçeleriyle çevrilidir.

Ş. semtinde çok sayıda bina yapıldığı ve semtin kısa sürede gittikçe gelişerek genişlemesi sırasında, burada bir cami yaptırılmasına başlanmıştır. Eskiden süvari kışlası ve sonra askerî motorlar tamir okulu olarak yararlanılmış binanın yeri bu mabede verilmiştir. 1945'te camiin yapımına başlanmış, 1949'da ibadete açılmıştır. Camiin planı kare biçiminde olup kubbeleri, mermerden oymalı fıskıyesi vardır. Dış cephesi ve tek şerefeli minaresi kefeki taşından yapılmış, iç ve dış yazıları o zamanın hattatları tarafından nefis şekilde yazılmıştır. (R. İzbırak)

ŞİŞLİ ÇOCUK HASTAHANESİ, Hamidiye Etfal Hastahanesi (b. bk.)'nin bugünkü adı.

ŞİŞMAN'LAR (1323 - 1396), II. Bulgar Krallığında bir hanedana verilen ad. Hanedanın kurucusu Vidin prensi Mihail Şişman'dır. Mihail Şişman 1323'te Tırnovo prensliği tahtına geçmiştir. 1330'da Mihail Sırplarla Velbujd (Köstendil)'da yaptığı bir savaşta Stefan Duşan tarafından esir alınmıştır. 1333'te onun yerine yeğeni İvan Aleksandır seçilmiştir. İvan Aleksandır zamanında (1331 - 1371) Bulgaristan topraklarında Türk (Osmanlı) baskısı artmıştır. Papa tarafından Türklere karşı düzenlenen Haçlı seferine katılan askerlerin Bulgaristan'da çapullara girişmesi karşısında İvan Aleksandır, Türk hükümdarının himayesine sığınmıştır. Bu soydan gelen ve Tırnovo'da hüküm süren son Bulgar çarı İvan Şişman (1371 - 1393), Tırnovo'nun fethedilmesi üzerine Türk esaretine düşmüştür.

ŞİŞMANLIK, tabiî yağların yağ depolarında çok fazla miktarda toplanması hali. İki tip Ş. vardır : 1. Ekzojen veya gıdaya bağlı Ş. 2. Endojen veya iç ifraza bağlı Ş. Bununla beraber bu iki tip Ş.'ı birbirinden ayırt eden kesin bir sınır mevcut değildir.

Birinci tip Ş. aşırı gıda almaktan veya hareketsizlikten ileri gelir. Bu tip Ş. daha çok 30 yaşını aşan erkeklerde görülür. Bunlarda yağ daha çok gövde, karın, sırt ve ensede toplanır. Bu tip şişmanlarda bazal metabolizma düşüktür, bundan dolayı normal miktarda besin alındığı halde vücuda ihtiyacından fazla kalori sağlanmış olur ve bu kalori fazlası da yağ halinde, yağ depolarında toplanır. Bu suretle Ş. hali meydana gelir. Gerçekten yaş ilerledikçe bazal metabolizma azalır. Bununla beraber birçok hallerde Ş.'ı yalnız bazal metabolizmanın azalmasıyla izah etmek güçtür. Normalden fazla gıda alınması da bu tip Ş.'ın başlıca sebeplerindendir.

İkinci tip Ş.'ın birkaç yan tipi vardır :

1. Tiroid bezinin az çalışmasına (hipotiroid) bağlı olan Ş. : Bu tip Ş.'ta yağlar hem gövde, hem de etraf kısımlarında toplanırlar. Eller kaba, bilekler kalın, deri kuru, bazal metabolizma düşüktür. Bu tip Ş. tiroid hormonu vermekle giderilebilir.

2. Genital Ş. : Ekseriya kadınlarda, menopozdan sonra görülür. Yağlar özellikle kalçalarda, karın alt kısmında, meme ve boyunda toplanır.

3. Hipofizer Ş. : Bu hastalarda el ve ayaklar küçük, etraf ince ve uzundur. Genital organlar ufaktır (hipogenitalizm). Bazal metabolizma düşüktür. Yağlar özellikle kalçalarda, karında ve memelerde toplanmıştır.

4. Beyin tipi Ş. : Bu tip Ş. beyin iltihabında, beyin kanamalarında ve doğuştan olan beyin anomalilerinde görülür. Bu çeşit Ş.'ta yağ vücudun her tarafında eşit olarak depo edilmiştir.

Ş. ekseriya irsî olur. Fakat bazı ailelerin Ş.'a olan meyli ve istidatları daha çok kötü beslenme sistemlerinden ileri gelir. Daha çok karbonhidratlı besinlerle beslenen ailelerde Ş. çok görülür.

Ş. başlı başına bir hastalık değildir. Ancak diğer organların görevlerini bozarak bir hastalık halini alabilir. Aşikâr Ş. tansiyon yükselmesine, dolaşım yetmezliğine, egzema, safra taşları, şiddetli terleme ve kısırlığın meydana gelmesine istidat yaratır. Şeker hastalığına da müsait kılar. Enfeksiyonlara karşı mukavemet düşüktür ve ameliyattan sonra fıtıklar kolay teşekkül eder. Isı değişmesine karşı da çok duyarlıdırlar.

ŞİŞMANOV, İvan (Sviştov 1862 - 1928), Bulgar edebiyat tarihçisi ve folklorcusu. Jena, Cenevre ve Leipzig üniversitelerinde okumuştur. 1894'te Sofya Üniversitesinde karşılaştırmalı edebiyat tarihi profesörlüğüne tayin edilmiştir. 1903 - 1907 yılları arasında eğitim bakanlığı yapmıştır. Ş., Bulgar kültürü ve edebiyatı, Bulgar etnografyası ve folkloru alanlarında yapmış olduğu çalışmalarla tanınmıştır. Bundan başka, öğretim meseleleri, psikoloji, dünya tarihi ve filoloji üzerinde birçok çalışmalar yapmıştır. *Znaçenieto i zadaçata na naşata etnografiya* (Etnografyamızın değeri ve görevi) [1889]; *Pesenta za märtviya brat v poeziyata na balkanskite narodi* (Balkan milletlerinin edebiyatında ölü kardeş türküsü) [1896]; *Prinos käm bälgarskata narodna etimologiya* (Bulgar halk etimolojisine katkılar) [1893] adlı çalışmalarıyla tanınmıştır. Bunlardan başka, *Bulgar* adının kökeni üzerinde durmuştur. Bu yoldaki Bulgarca eserinin geniş bir özetini "Keleti Szemle" (Budapeşte) dergisinde yayınlamıştır.

Ş., 1889'da "Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knijnina" (Halk edebiyatı, ilim ve edebiyat dergisi) adlı bir dergi çıkarmıştır. Bu dergi Bulgar halk edebiyatı alanında yeni bir çığır açmıştır.

ŞİZOFRENİ (Fr. Schizophrénie), genel olarak ergenlik çağında ve daha ziyade 15 - 25 yaşları arasında ilk belirtilerini veren bir ruh hastalığı. Halk arasında erken bunama adı verilir.

Ş. her iki cinste görülmekle beraber oran itibariyle erkeklerde kadınlardan daha çok görülür. Genel nüfusa göre % 0,85 - 1,1 ve bütün ruh hastalıklarına göre % 25 oranındadır. Her kıtada, her ırkta, her millette görülmekle beraber medenî dünyada miktarı ve çeşitleri daha çoktur. Kültüre göre de klinik şekillerde ufak tefek farklar ve özellikler görülmektedir.

Ş.'nin sebebi çok karışık ve çok yönlüdür :

İrsiyet ve yapı : Ş.'yi ilk defa ve bütün yönleriyle esaslı bir şekilde inceleyen Emil Kreapelin (b. bk.), bu hastaların ailelerinde %58 oranında ruhî bozukluklar tespit etmiştir. Şizofrenlerin ana ve babalarında aşağı yukarı aynı oranda, analarda daha fazla olmak üzere, şizofrenik reaksiyonlar tespit edilmiştir.

Şizofrenik şahısların kanında ceruplasmin ve taraxein miktarının artması son zamanlarda önem kazanmıştır. Bir kısım şizofrenlerde çocukluk çağlarına ait kompleksli saplamalar vardır. Bu şahıslarda içgüdüsel amaçlar ve doyumlar kısıtlanmış bulunmaktadır. Ana ve babaları ile samimî olmayan çocuklarda daha çok görülmektedir. Şizofrenik şahıslar çocukluklarında daha ziyade kapalı ve içedönük, genel olarak çalışkan, sosyal temasları az olan, olağan aktif cinsî dürtüler göstermeyen kimselerdir. Tek çocuklarda Ş. vakaları daha çok görülür. Sosyal çatışmalar, okula ve mesleğe ait güçlükler, uyumsuzluklar Ş.'ye zemin hazırlar. Gebelik sonrası, zifaf gecesi sonrası depresyon, kızlarda ve erkeklerde nişanlanmadan sonra, okul başarısızlıkları, şok yaratıcı herhangi bir olay, bariz vücut sakatlıklarına bağlı aşağılık duygusu, askerlik, yabancı diyarlarda tahsil gibi sebepler Ş.'nin oluşmasını hazırlar.

Şizofrenlerde dışarıya ilgi azalmış, heyecan zayıflamış veya silinmiştir. Bu şahıslar kendilerine ait bir dünyada yaşarlar. Bütün hareketlerinde bir durgunluk, irade zayıflığı, yüzde donuk ifade vardır. Bu şahıslarda sevinç ve üzüntü aynı anda mevcuttur. Şahıs ağlarken güler, saçma sapan konuşurlar, yeni bir şey öğrenemezler. Devamlı cümle tekrarlamaları vardır. Hastalar şüpheci ve olmayan hâdiseleri olmuş gibi gösterirler. Bazı hastalarda uzun süre aynı durumda kalmayı sağlayan harekî donakalma hali vardır (katatoni). Hastanın konuşma fonksiyonları tam olduğu halde sorulan sorulara cevap vermez. Her şeye karşı direnme vardır.

Ş.'de tedavi ile zaman zaman iyileşmeler görülebilir. Erken teşhis edilen vakalar daha şanslıdır. Tedavide elektroşok, ilâçlar, psikoterapi, sosyoterapi, rehabilitasyon ve işle uğraştırma yer alır.

ŞİZOGAMİ (Fr. Schizogamie, İng. schizogamy), konjugezon tipi ilkel bir üreme metodu. Şizogon'lar aracılığı ile yapılır.

ŞİZOGONİ (Fr. Schizogonie, İng. schizogony) : Bir hücreli hayvanlardan Sporlular (Sporozoa) sınıfında görülen ve bulunduğu konakta sayısını artırmak üzere art arda meydana gelen çoğu bölünme şeklindeki eşeysiz üreme. Ş.'de, önce çekirdek art arda birkaç defa bölünür ve sitoplazma da çekirdek sayısı kadar bölünerek oğul fertleri meydana getirir. Bu tip üremede konak değiştirme olup eşeysiz üremeden sonra sporogoni adı verilen eşeyli üreme ile türün hayatı devam eder.

ŞİZONT (Fr. Schizonte, İng. schizont) : Bu hücrelilerden Sporlular (Sporozoa) sınıfında görülen eşeysiz üreme sırasında art arda bölünerek oğul bireylere çoğalacak olan ana hayvan.

ŞİZUOKA (İng. Shizuoka), Japonya'da, Honşu (Honshū) adasında bir şehir. Nüfusu 440 000 (1974)'dir. Millî çay pazarı olarak tanınmıştır. El sanatları (bambu eşya) gelişmiştir.

ŞKALYİÇ veya ŠKALJIĆ, Abdula (Rogatica [eski Türkçe adı : Çelebipazarı], Doğu Bosna 1904 - Sarajevo [Türkçe adı : Saraybosna] 1968), Bosnalı ilim adamı. Müderris Hacı Muhammed Efendinin oğludur. Yeni açılan modern Sancak Medresesinin birinci devresini bitirmiş (1921), ayrıca Kuzat Mektebi (Šeriatska Sudačka Škola)' nde okumuştur. 1926'da bu mektepten mezun olan Ş., daha sonra da Hukuk Fakültesine devam etmiş, yüksek öğrenimini 1950'de bitirmiştir.

Askerliğini yaptıktan sonra 1927'de Priština Müftülüğü stajyer sekreterliğine tayin edilmiştir. Meslekî imtihanını verdikten sonra Djakovica hâkimliğine getirilmiştir. Makedonya'da birkaç yıl hâkimlik yaptıktan sonra 1935'te Üsküp (Skoplje)'ten Trebinje'ye, 1941'de de Travnik'e tayin edilmiştir. Son olarak 1944'te Saraybosna Temyiz Mahkemesi hâkimliğine getirilmiştir. II. Dünya Savaşından sonra Saraybosna Kaza Mahkemesinde görev almış, 1948'de Folklor Araştırmaları Enstitüsüne tayin edilmiştir. 1957'de Saraybosna Devlet Müzesi müdür muavinliğine getirilen Ş., 1967'de emekliye ayrılmıştır.

Ş. başlangıçta İslâm hukuku alanında çalışmış, daha sonra Türk dili alanında araştırmalar yapmıştır. Onun bu yolda verdiği en büyük eser 1966'da çıkmıştır : *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (Sırp - Hırvat dilinde Türkçe unsurlar). Yedi bine yakın sözü içine alan bu sözlükte Sırp - Hırvatçadaki bütün Türk alıntılarının kökeni ve anlamı verilmiştir. Ş.'ten önce de bu yolda birtakım çalışmalar yapılmıştı. Ivan Esih'in *Turcizmi - rječnik turskih, arapskih i persijskih riječi u hrvatskom književnom jeziku i pučkom govoru* [Zagreb 1942] adlı küçük kitabı veya Anton Knežević'in *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben* [Meisenheim am Glan 1962] adlı eseri gibi. Ancak, Ş.'in eseri bu konuda yapılan en büyük çalışmadır. Bu eser üzerine bilim dergilerinde birçok değerlendirme ve eleştirmeler çıkmıştır. Fehim Bajraktarević "Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor" dergisinde (XXVI, 3 - 4; XXVII, 1 - 2) çıkan bir yazısında Ş.'in kitabını Sırp ve Hırvat dillerindeki Türkçe alıntılar alanında yapılmış sağlam bir çalışma olarak karşılamıştır.

ŞKORPİL veya ŠKORPIL, Karel (Visoko Mito 1859 - 1944), Çek arkeoloğu. Bulgaristan'da yapmış olduğu arkeolojik kazı ve çalışmalarıyla tanınmıştır. Praha (Prag) Üniversitesinin Fizik - Matematik Fakültesinde okumuştur. Üniversite öğrenciliği yıllarında Konstantin Jireček (b. bk.) ile sık sık mektuplaşan Ş., Bulgarlar ve Bulgaristan'a karşı ilgi duymaya başlamıştır. 1882'de üniversiteyi bitiren Ş., Doğu Rumeli millî eğitim müdürü Yoakim Gruev'in daveti üzerine Filibe (Bulg. Plovdiv) lisesinde matematik öğretmenliği yapmaya başlamıştır. 1887'den sonra Varna, Rusçuk (Bulg. Ruse) ve Tirnovo'da öğretmen olarak görev almış, Kuzey-doğu Bulgaristan'da bulunan eski eserlerle uğraşmak imkânını bulmuştur. Bulgaristan'ın bu bölümünde bulunan Pliska ve Preslav şehirlerinin yerlerinde yaptığı kazılar sonunda değerli buluntulara rastlamıştır. Bu buluntulara dayanan Ş., eski Bulgar devletinin ilk merkezi Pliska'nın Aboba (bugünkü adı : Pliska) köyü çevresinde bulunduğunu tespit etmiştir. Buna göre, eski Bulgar devletinin merkezi olarak Preslav şehrini kabul eden eski görüş yanlıştır. Ş.'in Kuzey-doğu Bulgaristan'da yapmış olduğu ilmî araştırmalar, İstanbul'da bulunan Rus Arkeoloji Enstitüsü müdürü Feodor Uspenskiy (b. bk.) tarafından desteklenmiştir. Ş. 1899 - 1900 yıllarında Uspenskiy ile birlikte Bulgaristan'da yeni kazılar yapmıştır. Bu çalışmalar sonunda ilk Bulgar başşehrinin kalıntıları bulunduğu gibi, o zamana kadar bilinmeyen bir kültüre de rastlanmıştır. Ş. eski Bulgarlardan kalma Madara'da da araştırmalar yapmış, Madara atlısı adıyla anılan anıttaki yazıtın kopyasını almıştır. Ş. Preslav'da da kazılar yapmıştır. Bu alandaki ça-

ŞKORPİL

lışmalarına 1887'de başlayan Ş., şehrin planını da çizmiştir. Belli başlı eserleri : *Mogili* (Mağaralar) [1898, H. Škorpil ile birlikte]; *Materiali za bilgarskite starini. Aboba - Pliska* (Eski Bulgar eserleri. Aboba - Pliska) [1905]; *Pametnitsi na stolitsa Preslav* (Başşehir Preslav'dan kalma anıtlar) [1930].

ŞMILAUER veya ŠMILAUER, Vladimír (doğ. Pilzen 1895), Çek dil bilgini. Yüksek öğrenimini Prag (Praha) Üniversitesinde yaptı. 1922'den başlayarak lise öğretmeni olarak çalıştı. 1933'te Prag Üniversitesinde doçentliğe getirildi. Doçentlik tezinde Slovakya'nın eski hidrografisi konusunu işledi (*Vodopis starého Slovenska*, Praha - Bratislava 1932). 1938'de profesörlüğe tayin edilen Ş., 1939'da Çek Bilim ve Sanat Akademisi üyeliğine seçildi. 1951'de Karl (Prag) Üniversitesinde Çek dili profesörlüğüne getirildi. 1957'de filoloji bilimleri doktoru sanını kazandı. 1961'de Milletlerarası Onomastik Komisyonunun Çekoslovak temsilciliğine seçilen Ş., 1964'te Çekoslovak Bilimler Akademisine bağlı Yer Adları Komisyonu başkanlığına getirildi.

Ş. yer adları alanındaki çalışmalarıyla tanınmıştır. Bu alandaki en büyük eseri 1963'te çıktı : *Úvod do toponomastiky (nauky o vlastních jménech zeměpisných* [Toponomastik'e (coğrafî özel adlar bilimine) giriş. 2. bas. 1966]. *Příručka slovanské toponomastiky* (Slav toponomastiği el kitabı) [2. bas. 1970] adlı eseri de bu yolda değerli bir katkıdır.

ŞNORKEL (Alm. Schnorkel), denizaltı gemilerine su altında dizel motorlarını çalıştırabilme imkânını sağlayan cihaza verilen ad.

Denizaltı gemilerinin su altında iken deniz yüzünden temiz hava alabilmeleri düşüncesi oldukça eskidir. 1827 ve müteakıp yıllarda projeleri yapılan ilk denizaltı gemilerinde deniz yüzünden hortumlar ile tekneye temiz hava alınması keyfiyeti düşünülmüş ise de, tatbik sahasına çıkarılmamıştır. 1895'te Amerikalı Simon Lake'in "Argonaut" adlı ikinci denizaltı gemisinde dışardan hava almak ve egzostu dışarı atmak üzere hortum tertibatı meydana getirilmişti. Tekneye bağlı hortumlar, şamandıralar vasıtasıyla deniz yüzüne yükselebiliyor ve temiz hava ile bağlantı kuruluyordu. Tecrübe mahiyetindeki bu teşebbüslerden sonra savaş zamanında tatbiki kabil bir cihaz meydana getirilemediğinden denizaltı gemileri su üstünde dizel makineleri, su altında ise akümülator bataryalarından beslenen elektrik motorları ile seyir etmek durumunda kalmışlardı. Akümülatörlerin sialarının sınırlı olması dolayısıyla denizaltı gemilerinin su altı süratleri az oluyor ve bataryaların şarj edilmeleri için zaman zaman su üstüne çıkarak dizel çalıştırmak lüzumu hasıl oluyordu. Bu durum ise savaş zamanı denizaltıların düşman tarafından görülmelerine imkân veriyordu.

J. J. Wiches adlı Hollandalı bir önyüzbaşı dizel makinelerinin su altında çalışma imkânlarının meydana getireceği büyük faydaları düşünerek çalışmalara başladı. Periskop gibi tekneden yukarı sürülebilir bir boru vasıtasıyla gemi içine temiz hava alınabilmesinin mümkün olduğunu düşündü. Altı yıllık bir çalışmadan sonra meydana getirdiği cihaz Hollanda bahriyesi tarafından kabul edildi. Yapılan tecrübeler başarı ile sonuçlandı. Cihazın Hollanda denizaltı gemilerine monte edilmesine geçildi. Diğer bahriyeler tarafından bilinmeyen bu cihaz 1940 yılı mayıs ayında Hollanda'nın Almanlar tarafından işgali sırasında İngiltere'ye kaçırılamayan iki denizaltı gemisi ile birlikte Almanların eline geçti. II. Dünya Savaşının kazanılmasını denizaltı gemilerinin başarısına bağlayan Almanya, bu cihazlar üzerinde titizlikle durdu ve daha mütekâmil bir şeklini XXI tipi denizaltılara monte etmeğe başladı. Bu suretle 1944 yılında Alman denizaltı gemileri Ş. adı verilen bu cihaz sayesinde su altında dizellerini çalıştırmağa, yüksek sürat yaparak düşman gemi ve konvoylarını önlemeye, akümülatörlerini şarj için su üzerine çıkmamağa başladılar. Ş. sayesinde Alman denizaltılarının görülme ihtimalleri üçte bire indi. Radar cihazlarının başarılarından sonra gerek periskop gerek Ş.'lerini kauçuk ile kaplayan Almanlar görülme ve yakalanma ihtimallerini dokuzda bire düşürdüler. Ş.'li denizaltıların karakol sahalarına intikallerinde de zaman bakımından istifade sağladı. U 300 denizaltısı kuzey denizini su altında dokuz günde geçebildi. U 1229 denizaltısı karakol sahasında 14 gün su altında kalabildi.

Bu kadar önemli faydalarına karşılık Alman Ş.'lerinin hava alıcı valflarının bazen kapalı kalması dolayısıyla dizellerin gemi havasını çekerek personelde kulak arızaları meydana getirmeleri, egzost gazlarının gemi içine dağılarak karbon monoksit zehirlenmelerine sebebiyet vermesi gibi şikâyetleri mucip arızalar husule gelmişti. Alman Ş.'leri bir hava alıcı ve bir de egzost borusu olmak üzere iki borudan ve bunların emniyet donanımından ibaret olup borular periskop gibi yukarı sürülüp aşağı alınabiliyorlardı. Deniz suyunun içeri girmesini önleyecek şekilde kapanan, açılan ve dizel havasını kesebilen şamandıralı bir hava alıcı başvalfı vardı.

II. Dünya Savaşı içinde Amerikalılar ve İngilizler Ş. üzerinde durmadılar. Savaştan sonra bu cihaz üzerinde çalışmalara ve tecrübelere başladılar. Alman Ş.'lerinde vukua gelen arızaları ortadan kaldıracak emniyet tertibatları meydana getirdiler. Ş. başvalfının kapanması halinde dizellerin gemi içindeki havayı çekmelerinin önüne geçmek için selenoit elektrik devresi meydana getirildi ve bu halin vukuunda selenoitlerden biri haydrolik valfa komuta ederek egzost valfı kapatırken diğeri akar yakıt valfına komuta ederek makinenin derhal durmasını mümkün kıldı. Geminin periskop derinliğinden aşağı kayması ve egzost tazyikının yükselmesi halinde de otomatik olarak egzost valfının kapanması sağlandı. Yapılan tecrübelerde tam bir emniyetin varlığı anlaşıldıktan sonra elde mevcut tekmil denizaltı gemileri kulelerinde tadilât yapılarak Ş. cihazları gemilere monte edildi. İngilizler bu cihazlara kısaca *snort* dediler.

Bugünkü denizaltı gemilerindeki Ş.'ler Almanların Hollandalılardan alıp geliştirdikleri cihazların ana prensipleri ile çalışır daha geliştirilmiş şekilleridir. Bugün bütün dünya bahriyelerinde mevcut denizaltı gemileri Ş. cihazları ile donatılmış bulunmaktadır. (V. Z. Dümer)

ŞOK (Fr. Choc), organizmayı ilgilendiren genel bir dolaşım bozukluğu ile karakterize olup kalbin sol karıncığından geçen kan miktarının, normal hücre fonksiyon ve metabolizma ihtiyaçlarının altında bir seviyeye düşmesi olarak vasıflandırılır.

Ş.'tan kurtulabilme hastanın Ş. içinde kaldığı zamana paraleldir. Ağır bir Ş. içinde 20 dakika kalan hastaların % 30'unun, 45 dakika kalanların % 50'sinin ve 90 dakika kalanların hepsinin öldükleri görülmüştür. Bundan dolayı Ş. erkenden tanınmalı ve esaslı bir şekilde tedaviye tabî tutulmalıdır.

Ş. anormal fizyolojik bir hâdise olup, dolaşımdaki kan hacmi ile damar kapasitesi arasındaki nispetsizlikten doğar ve dolaşım yetmezliği ile karakterize olur.

Ş.'lar üç tipte incelenir :

1. Primer veya nörojenik Ş. : Bu tip Ş. nörojenik menşelidir. Tansiyon düşüklüğü, dolaşan kan miktarı ile damar kapasitesi arasındaki nispetsizlikten doğar. Burada arteriyal kapiller damarlar genişlemiştir. Heyecan (bayılma), lumbal anestesi, bazı sinir pleksüslerinin uyarılması sonucu meydana gelir.

Hastada tansiyon düşüklüğü, nabızda değişiklik, renk solması vardır. Nabız zor duyulur.

Tedavide damarlardaki gevşeme yok edilmelidir. Bu da sebebin ortadan kaldırılmasıyla mümkündür. Vazopresör ilâçlar tatbik edilir. Hastaya oksijen verilir. Başı vücut seviyesinden aşağıya indirilir.

2. Kanamadan doğan Ş. : Kan kaybı dolayısıyla burada da dolaşım hacmi ile vasküler kapasite arasında bir nispetsizlik oluşmuştur. Hastanın rengi solar, tansiyon düşer, nabız zayıflar fakat adedi artar, terleme vardır, cilt soğuktur, korku ve huzursuzluk mevcuttur. Organizma, doku sularıyla kanı sulandırarak dolaşım hacmini sağlamaya uğraşır.

Tedavi : En önemlisi kan naklidir. Kaybolan kan kadar kan verilmelidir. Kan mümkün olduğu kadar çabuk ve pompalanarak verilmelidir.

3. Sekonder veya travmatik Ş. : Buna cerrahi Ş. da denir. Burada damar içindeki sıvı damarların dışına çıkmıştır, dokular içine sızmıştır ve dolaşım hacminde bir azalma meydana gelmiştir. Böylece vasküler kapasite ile dolaşım hacmi arasında yine bir nispetsizlik oluşmuştur.

Burada esas değişme damar cidarında ve diğer hücreler içinde olur. Nörojenik faktörler, sıcak çarpması, travma, zehirlenmeler, gebelik, röntgen ışınları gibi sebepler bu hâdiseyi yapabilir. Bu suretle kan dokulara sızar.

Hastaların görünümü kanamadan mütevellit Ş.'taki gibidir.

Tedavi : En uygun kan naklidir. Hastaya oksijen verilir. Baş vücuttan aşağıda tutulur. Hasta sıcak tutulmalıdır.

ŞOLAPUR (İng. Sholāpur), Hindistan'da, Mahārāshtra bölümünde, Bombay'ın güney - doğusunda bir şehir. Nüfusu 398 122 (1971)'dir. Büyük bir pamuk pazarı olan Ş.'da dokuma ve makine sanayii gelişmiştir. Sinema stüdyoları vardır.

ŞOP'LAR, Batı Bulgaristan'da, özellikle Sofya, Pernik, Radomir ve Elinpelin çevresinde yaşayan Bulgarlara verilen ad. Ş.'lar dil bakımından batı Bulgar lehçesine bağlıdırlar. Halk edebiyatları manzum türler bakımından zengindir.

ŞOR'LAR, Altay dağlarının kuzey eteklerinde, Kuznetsk Aladağı (Alatau) çevresinde, Tom, Kondoma *(Kondum)* ve Mrass *(Pras)* ırmakları kıyılarında oturan bir Türk boyuna verilen ad. *Şor* adı "kızak" anlamına gelir. Başlangıçta bu ad yalnız Kondoma ırmağı boyunda yaşayan bir boya veriliyordu. Kuzey ve güney Altay Türkleri, 1917'ye gelinceye kadar Kondoma - Mrass - Tom bölgesinde oturan, Türkçe konuşan ve ortak bir boy adından mahrum kalan boylara *Şor* adını veriyorlardı. 1917'den sonra *Şor* adı Kondoma - Mrass - Tom bölgesinde yaşayan boyların ortak adı olarak yerleşmiştir. 1917 yılından önceki Rus yayınlarında Ş.'lar Mrass Tatarları, Kondoma Tatarları, Kuznetsk Tatarları, Tom - Kuznetsk Tatarları, Abalar (veya Aba Tatarları) gibi adlarla anılmışlardır. 1970 sayımına göre Ş.'ın sayıları 16 000'dir.

İlmî yayınlarda Ş.'lar dil bakımından iki kola ayrılırlar : 1. Mrass kolu (Yukarı Mrass kıyılarında oturan Kıy, Tayaş, Kobıy, Keçin, Kızay [<Kızıl Kaya] boyları, Aşağı Mrass kıyılarında yaşayan Çetiber, Karga, Kalar boyları ve Tom kıyılarında oturan Çetiber, Çeley boyları bu kola girer); 2. Kondoma kolu (Sarı Şor, Kara Şor, Tayaş, Çeleş boyları bu kolda yer alır).

Mrass kolu ile Kondoma kolu arasındaki en önemli fark, Ana Türkçe *-d-* sesinin karşılıklarında göze çarpar. Bu ses Mrass kolunda *-z-* (ve *-s-*)'ye, Kondoma kolunda ise *-y-*'ye çevrilmiştir : Mrass *kozan* (= tavşan) ~ Kondoma *koyan;* Mrass *kuzuruk* (= kuyruk) ~ Kondoma *koyruk;* Mrass *kes-* (= giymek) ~ Kondoma *kiy-*. Bu bakımdan Mrass koluna "*z* ağzı", Kondoma koluna da "*y* ağzı" adı verilir.

Ana Türkçe *u* ünlüsü Kondoma kolunda *o*'ya dönüşmüştür : Kondoma *koyruk* ~ Mrass *kuzuruk* <Ana Türkçe **kuduruk* (> Türkçe *kuyruk*). Mrass kolunda *u* sesi olduğu gibi kalmıştır.

Ş.'ların dili üzerinde Rus misyonerleri XIX. yüzyıl ortalarından başlayarak çalışmışlardır. Onların Rus alfabesine dayanarak düzenledikleri Ş. yazı sistemi yaygınlık kazanamamıştır. Rus misyonerleri Ş. dilinde birçok dinî eserler yazıp yaymışlardır. 1927'de çıkan ilk Şorca okuma kitabında Rus alfabesinden yararlanılmıştır. Bu yazı sistemi *ö, ü* ve *ŋ* gibi birtakım özel harflerle bütünlenmiştir. Bu yazı 1929'a kadar kullanılmıştır. 1929 - 1938 yılları arasında Latin alfabesine dayanan bir yazı sistemi kabul edilmiştir. 1938'de tekrar 1929'da terk edilen Rus yazı sistemine dönülmüştür. Edebî dil olarak Mrass ağzı yaygınlaşmıştır. Ancak, Ş.'lar bugün yazıda daha çok Hakas dilini kullanmaktadırlar.

Ş. dili alanında çalışan Rus misyonerleri arasında V. Verbitskiy (b. bk.) özel bir yer tutar. Ondan sonra Ş.'ların diliyle W. Radloff uğraşmıştır. Radloff'tan sonra bu alanda N. F. Katanov ve S. E. Malov gibi Türkologlar da çalışmıştır. Bu yolda en yeni ve en sağlam malzemeyi N. P. Dırenkova toplamıştır *(Şorskiy fol'klor)* [1940]. Dırenkova Ş. dilinin ağızlarını değerlendiren bir gramer de yazmıştır *(Grammatika şorskogo yazıka)* [1941].

Ş.'ların dili özellikle avcılık terminolojisi bakımından zengindir. Ş. sözlüğünde Moğolca alıntılar büyük bir yer tutar.

Ş. şairi olarak F. S. Çespiyakov tanınmıştır. (H. Eren)

ŞOSE (Fr. Chaussée), yolun trafik için düzenlenen bölümü, balast ve balastın üzerine kum döşenip silindir geçirilerek yapılan yol.

Ş. yapılırken çeşitli yol yapım makinaları ile makta (kesit) hazırlanır. Bundan sonra Ş. tabanını meydana getiren malzeme serilir. Makta, Ş.'nin geçeceği yerin özelliklerine göre değişir. Yeterince dayanıklı arazilerde Ş.'nin üst düzlemi için kabul edilen eğriliğe göre zemin düzenlemesi yapılır. Dayanıklı olmayan arazilerde makta üzerine serilen kum ve gevrek kireç tabakası iyice sıkıştırılır. Yer turbalı veya çamurlu ise Ş.'nin çökmemesi için ve yükün geniş bir yüzeye yayılması için yeteri kadar ahşap döşeme yapılabilir. Nemli yerlerde su tahliyesi için kâfi miktarda boru, oluk veya başka tahliye araçları yerleştirilir.

Ş. tabanının yapısı çok değişiktir. Çeşitli makinalarla (silindir vb.) iyice sıkıştırılan zemine balast denilen özel ola-

rak kırılmış taş parçaları 20 cm kalınlıkta bir örtü halinde döşenir. Bundan sonra Ş.'nin yüzü yapılır. Ş.'nin yüzü, geçecek taşıtların ağırlığına ve trafik yoğunluğuna göre yapılmaktadır. Yerine göre balastın üzerine doğrudan doğruya kum döşenip silindir v.b. makinalarla sıkıştırılarak yapılan Ş.'ler vardır ki bunlara stabilize Ş., doğrudan doğruya balastın makinalarla sıkıştırılmasıyla yapılanlara da makadam Ş. adı verilmektedir.

Ağır vasıtaların sık sık geçeceği Ş.'lerin çok sağlam ve sert zeminli olması gerekmektedir. Böyle Ş.'lere üst yapılı Ş.'ler veya sert yüzeyli Ş.'ler denmektedir. Asfalt, beton ve parke Ş.'ler bu türdendir. Asfalt Ş. yapılırken önce balast döşenir. Sıkıştırılan balastın üzerine asfalt serilir. Bu iş bugün modern makinalarla yapılmaktadır.

ŞOSTAKOVİÇ, Dmitriy Dmitrieviç (doğ. Petersburg 1906), Rus bestekârı. Petersburg konservatuvarında Nikolaev'den piyano, Sokolov'dan armoni ve kontrpuvan, Steynberg'den ve Glazunov'dan kompozitörlük dersleri aldı. 1926 yılında Leningrad'da N. Malko idaresinde ilk defa çalınan Op. 10 birinci fa minör senfonisi ile genç yaşta tanındı. 1927'de Op. 14 *Ekim Senfonisi* adıyla bilinen ikinci senfonisi ile birlikte Op. 15 *Burun* adlı ilk operasını besteledi.

Çağdaş Alman operasının Schönberg, Krenek, Hindemith ve Alban Berg gibi ustalarından etkilenen Ş., Batı'nın opera ve orkestra tekniklerinden de yararlandı. İki senfonisi ve operasını, 1930'da yazdığı Op. 20 *Bir Mayıs* adlı üçüncü senfonisi ile Op. 22 *Altın Çağ* adlı ilk balesi takip etti. Aynı yıllarda yazdığı bu senfonisi ile bale eseri, aynı derecelerde önem taşıdığı kabul edilen iki eseridir. 1930 - 1932 yılları arasında bestelediği Op. 29 *Mtsensk'in Lady Macbeth'i* adlı operası Sovyet opera sanatının başarılı eserlerinden biri sayılır.

1934'te sahneye konan Op. 39 *Berrak dere* adlı üç sahnelik bale eseri, Sovyet sahne sanatının karakterini ortaya koyan diğer sahne eserleri arasında yer almıştır.

1936'da yeni bir teknik anlayışı ortaya koyan Op. 43 *Dördüncü Senfoni*'sini 1937'de Op. 47 *Beşinci Senfoni*'si takip etti. Popüler karakter taşıyan bu senfoni batıda da ilgiyle karşılandı. 1937'de ilk defa Leningrad senfoni orkestrası tarafından çalınan *Beşinci Senfoni*, New York'ta da 9 nisan 1938'de seslendirildi.

Ş.'in koral senfoni olarak 1939'da yazdığı Op. 54 *Altıncı Senfoni*'sinden sonra, 1941'de bestelediği Op. 60 *Yedinci Senfoni*'si de yine dramatik karakter taşımaktadır. 1942'de Amerika'da Toscanini idaresindeki NBC senfoni orkestrası tarafından radyoda ilk defa çalınan *Yedinci Senfoni*, besteciye Stalin ödülünü kazandırdı. 1943'te Amerika'daki ilk seslendirilişinde hasılat rekoru kıran Op. 65 *Sekizinci Senfoni*'den sonra Ş., 1945'te Op. 70 *Dokuzuncu*, 1953'te *Onuncu* ve 1957'de de *On Birinci Senfoni*'lerini besteledi. Bestecinin son senfonileri ise, "1917" adıyla bilinen Op. 110 *On İkinci Senfoni*'si ile, Evtuşenko'nun şiirlerini konu alan koral yapıdaki Op. 113 *On Üçüncü Senfoni*'sidir.

Orkestra eserleri arasında ayrıca çeşitli film müzikleri, süitler ve orkestra parçaları bulunmaktadır. Senfonik eserleri kadar oda musikisi eserlerinde de başarı kazanan Ş., genellikle klasik sonat tarzına bağlı kaldı. Allegro başlayan ilk bölümü, ağır bir ikinci bölüm ve skertzo ile parlak bir final takip etti. Tanınmış oda musikisi eserleri arasında : Viyolonsel Sonatı (1934), Yaylı Sazlar Kuvarteti (1938) ve Piyanolu Kenteti (1940) yer almaktadır. Piyano için sonat, süit, prelüd gibi parçaları sayabiliriz. Ş., bir piyano konçertosu (1933) ile orkestra ve piyano eşlikli çeşitli şarkılar da yazmıştır.

ŞÖMİNE (Fr. Cheminée), içinde çeşitli maksatlarla ateş yakmaya mahsus ve ateşi görünür ocakların Avrupa'da yapılan şekli. Türklerde Ş.'ye davlumbaz da eklenmiştir. Bir Ş., odanın seviyesinde bir ocak, yanma gazlarını toplayıp nakledecek huni biçiminde bir davlumbaz, iki ayak üzerine oturmuş yaşmaktan meydana gelir. Ayaklar, mermer pervazlarla kaplanmıştır. Mermerden yatık kiriş veya atkı Ş.'nin yaşmağını gizler. Ayaklar üzerine oturur. Kiriş veya atkının üzerinde mermer bir tabla bulunmaktadır. Ocağın dibinde dökme demirden bir levha yer alır.

ŞÖMİNE

Eski çağ yapılarında Ş.'ye çok az rastlanmaktadır. Kesik bir yarım elips biçiminde olan Ş., tuğladan örülmüş olup üzerine toprak borular yerleştirilmiştir. XII. yüzyıla kadar binaların alt kısımlarına yerleştirilen ve ısıyı duvarların içine yerleştirilmiş olan borularla yayan ocaklarla tekerlekli mangallar, bu yüzyıldan sonra yerlerini Ş.'lere bıraktı. Bu Ş.'ler, yaşmaklı, ocaklı ve sabittir. Duvara dayalı olanların dikdörtgen, salonun ortasında bulunanları ise daire biçimindedir. XII - XV. yüzyıllar arası mimariye uyarak değişen dekorasyona bağlı olarak Ş.'lerde de değişiklikler oldu. Ocağın boyutları küçüldü.

Ş., XIX. yüzyılda çok yaygınlaştı. Günümüzde ise daha çok bir süs değeri taşımaktadır.

ŞÖNT (İng. Shunt, Alm. Nebenschlusswiderstand) :

1. *Elektroteknik :* Akım tüketicilerinde paralel devrenin bir kolu.

Ş., ölçme tekniğinde, özellikle galvanometre veya ampermetre gibi akım ölçme cihazlarında, ölçme haddini büyütmede kullanılır.

2. *Tıp :* İki değişik kan dolaşımı sistemi arasında bağlantı (belli doğuştan kalp arızalarında, büyük ve küçük kan dolaşımları arasında yapılan bağlantı gibi). *Sağ-sol Ş.*'ü durumunda, toplardamarın kanı atardamarınkine, *sol-sağ Ş.*'ü durumunda ise atardamarın kanı toplardamarınkine karışır. En çok bilinen Ş. ameliyatı, karaciğer sirozu halinde verit basıncını düşürmek için verit sisteminin büyük kan dolaşımının toplardamar (alt boş toplar) sistemine bağlanması ile gerçekleştirilir. (E. Ediger)

ŞÖVALYE (Fr. Chevalier, İng. Cavalier), Fransız soyluluk unvanı. Unvan, Orta Çağda Ş.'lik rütbesi ihsan edilen soylulara verilirdi. Fransız Ş. unvanı, "Sir" lâkabına hak kazanan İngilizlerin "knight" unvanına tekabül eder. Bununla birlikte, XVIII. yüzyılda unvan bir şeref anlamı ka-

zanmış olup, çoğu kez Fransız soylularının oğullarına bağışlanmıştır.

Fransız Légion d'honneur'ünde Ş., en aşağı rütbe sayılmaktadır.

Feodalite devrinde hâkim bir sınıf meydana getiren savaşçılara da Ş. adı verilirdi. Bk. DEREBEYLİK.

ŞÖVALYE (Nürnberg müzesi 1548)

ŞUBAR TENGİZ : bk. ÇUBAR TENGİZ.

ŞUBE, ticarî işletme, şirket, banka gibi kuruluşların merkezden ayrı ve bağımsız olarak kendi başına ticarî muamele yapabilen birim (ünite)leri. Ş., hukuk ve iktisadî - ticarî faaliyet açısından merkeze bağlı bulunmakla beraber, ayrı ikametgâha sahiptir ve üçüncü kişilerle merkezin yaptığı işlere paralel akdî ve ticarî ilişkilerde bulunabilir. Bir kuruluşun üçüncü şahıslarla kendi adına muamele yapmaya yetkili bulunmayan depo, imalâthane, garaj ve tamirhane gibi iş yerleri Ş. sayılmaz. Bunun gibi, bir işletmeyi herhangi bir bölge veya yerde temsil eden ticarî mümessil ve acenteler de Ş. değildir, çünkü üçüncü şahıslarla olan işlemleri bağımsız olarak kendi adlarına değil, işletmeyi temsilen yaparlar.

Ş.'ler ayrıca tescil ve ilâna tâbidir (Ticaret Kanunu Md. 42); merkezden ayrı olarak ticaret ve sanayi odalarına kaydolunmak ve aidat ödemek zorundadırlar (Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu Md. 9, 25 - 26). Ş.'lerin merkez işletmenin ticaret unvanını kullanması ve ayrıca Ş. olduğunu gösterir bir ilâve yapması lâzımdır (Ticaret Kanunu Md. 50 fk. 1). Merkezi yabancı memlekette bulunan Ş.'ler ticaret unvanlarına merkezlerinin bulunduğu yeri de yazmak mecburiyetindedirler (Ticaret Kanunu Md. 50 fk. 3).

Üçüncü şahıslarla olan ticarî ilişkiler sonucunda doğan hak ve borçlar Ş.'ye aittir. Bundan dolayı Ş., bu işler dolayısıyla dava açma ve dava olunma ehliyetini haizdir. Ancak Ş. aleyhine bağımsız olarak iflâs davası açılamaz. Ş.'den alacağını iflâs yoluyla sağlamak isteyen kişinin merkezi takip ve dava etmesi gerekir (Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 17).

ŞUGNÎ DİLİ, Tacikistan'da ve Afganistan'da yaşayan Şugnî'lerin konuştukları dile verilen ad. Bu dil, Pamir dillerinin en yaygın kolu sayılır (bk. GALÇA veya PAMİR DİLLERİ). Roşanî, Bartangî, Oroşarî ve Sarîkolî kollarıyla fonetik ve gramer bakımlarından büyük bir yakınlık gösterir. Bu bakımdan bu diller Pamir dillerinin Şugnî - Roşanî grupunda toplanmışlardır. Bk. ŞUGNÎ'LER.

ŞUGNÎ'LER, Tacikistan'ın Yukarı Badahşan muhtar bölgesinde ve Afganistan'ın sınırdaş topraklarında yaşayan bir etnik grup. Asıl adları Hugnî'dir. Geçimlerini tarım ve hayvancılıkla sağlarlar. Koyun, büyük baş hayvan (özellikle yak) beslerler. Bağcılık ve bahçecilik yaparlar. Maddî kültür bakımından Pamir'de yaşayan kavimlere bağlıdırlar. Çoğunluğu Şiî (İsmailî), Afganistan'da yaşayanlar Sünnîdir.

ŞUHUT, Afyon iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 182 km², nüfusu 40 173 (1980)'tür. 34 köyü vardır. Karadilli 3 172 nüfuslu, Balçıklıhisar 3 029, Atlıhisar 2 111 nüfusludur. Ş., 1884'te bucak iken, 1896'da köy durumuna getirilmiş, 1912'de bucak, 1946'da ilçe olmuştur. İlçe merkezinin nüfusu 8 154'tür. İlçe, Afyon merkez ilçesi ve Sincanlı, doğuda Çay, batıda Sandıklı ve Dinar ilçeleri ile çevrilidir. Güney - doğusunda Isparta ili vardır.

İlçe arazisi, ortasında Ş. Ovasının uzandığı (yüksekliği 1 100 m, kuzey - güney uzunluğu 20 km, genişliği 8 - 10 km, yeni aluvyonlarla örtülü ve verimli toprakların bulunduğu bir çöküntü ovası), güneyinde ve batısında dağlık yerlerin (Sandıklı dağları veya Kumalar dağı, 2 000 - 2 200 m) yükseldiği yer şekilleri gösterir. Dağ ve platoların yapısında kıvrımlı Jura ve Kretase tabakaları ile genç volkanik arazi (tüfler, lavlar) başlıca yeri tutar. Doğusunda düzlükler ve tepelikler halinde Neojen arazisi de uzanır.

İlçede kışları soğuk, yazları sıcak ve kurak bir iklim vardır. Yıllık yağış tutarı 300 mm dir. Yağışlar en çok kış ve ilkbahar aylarında olur. Kar örtüsünün kalınlığı, dağlarda 20 - 30 cm yi bulur. En düşük sıcaklıklar —20°C a kadar olur, en yüksek sıcaklıklar 30 - 35°C ı bulur. İlçeden Kalı çayı geçer, Eber gölüne dökülür. Arazinin çok yeri ormansız ve bozkır görünüşündedir. Dağların bazı yerlerinde bozulmuş orman ile çalılıklar vardır. Selevir barajı (b. bk.) bu ilçededir.

İlçede başlıca geçim kaynakları tarım ve hayvancılıktır. Tarla tarımı yaygın olup, en çok arpa ve buğday ekilir. Mercimek, nohut ve fasulye de yetiştirilir; şeker pancarı, patates ekimi de önemli yer tutar. Sulak yerlerde çeşitli meyveler (elma, armut, erik, vişne, üzüm) elde edilir.

Hayvancılık, daha çok mera hayvancılığı şeklindedir. 1972 verilerine göre, ilçede 113 000 koyun, 19 000 sığır, 9 500 tiftik keçisi beslenmektedir. Kıl keçisi ve manda sayısı azdır. Ayrıca çift sürmede kullanılan, yük ve binek hayvanı olarak faydalanılan hayvan sayısı 4 800'dür. Elde edilen sütten en çok peynir yapılır. Yün ve yapağı üretimi 145 tondur. 20 köyde arıcılık yapılmakta, yılda 5 000 kg bal alınmaktadır.

İlçe merkezi olan Ş., kendi adıyla anılan ovanın batı kenarında, Afyon şehrinin 33 km güneyinde, 1 120 m yükseklikte bir küçük şehirdir. Afyon'a dar bir stabilize yolla

bağlıdır. Güneyde Karadilli'ye, buradan da Dinar ve Uluborlu'ya stabilize yollar vardır. 1863 depreminde kasabanın yarısı yıkılmış, yeniden yapılmıştır. Evleri, çoğu 1 - 2 katlı, düz damlı ise de, son yıllarda modern yapılar da yapılmıştır. Ş., çevresinin tarım ürünleri merkezidir. Belediyesi 1913'te kurulmuştur. Elektriği, içme ve kullanma suyu, çarşısı, pazarı, hal binası, 2 hamamı, lise, orta okul, ilk okullar (köylerde 36 ilk okul), akşam kız sanat okulu vardır. Karadilli, Kepirtepe ve Balçıklıhisar höyükleri tarihî kalıntı yerleridir.

Ş., çok eski bir yerleşme yeridir. Şimdiki şehrin bulunduğu yerde, Roma çağında, orta Phrygia'nın il merkezi olmuş Synnada adlı bir yerleşme yeri vardı. Synnada'nın meydanı (forum), stadyumu, tapınakları bulunduğu sanılmaktadır. Synnada'ya bağlı şehirler arasında Lysias (Arızlı), Okokleia (Bambil Yaylası), Sibidumda (Atlıhisar) vardır. (R. İzbırak)

ŞUMNU (Bulgarca adı : **Şumen**; 1950 - 1965 yılları arasında kullanılan adı : **Kolarovgrad**), Kuzey - doğu Bulgaristan'da, Sofya - Varna demir yolu üzerinde bir şehir. Nüfusu 81 482 (1973)'dir. Kara yoluyla Razgrad, Rusçuk (Ruse), Silistre (Silistra), Preslav ve Karnobat'a bağlıdır. Gıda maddeleri, metalürji, tütün ve konserve fabrikaları vardır. Çevresinde bağcılık gelişmiştir.

Ş. eski bir yerleşme merkezidir. XI - XII. yüzyıllarda kaynaklarda Misionis adıyla geçer. Eski yerleşme yeri bugün Hisarlık adıyla anılır. Türk hâkimiyeti döneminde Şumna, Şumla, Şumlar gibi adlar almıştır. Evliya Çelebi, *Seyahatname*'sinde Ş.'dan da söz etmiştir. XVI - XVII. yüzyıllarda birçok Dubrovnikli tüccar Ş.'ya gelip yerleşmiştir.

Osmanlı hâkimiyeti yıllarında şehir canlı bir el sanatları (bakırcılık, dericilik, ipekçilik, dokumacılık) merkezi olarak gelişmiştir. 1848 - 1849 Macar hürriyet savaşı kahramanlarından Lajos Kossuth, bir süre Ş.'da kalmıştır.

Ş.'da Türk hâkimiyeti döneminden kalma birçok yapılar vardır. Bu yapılar arasında Şerif Paşa camii (1744) özel bir yer tutar. Halk arasında daha çok Tombul Cami adıyla anılan bu cami, Bulgaristan'da inşa edilen en büyük Türk eseridir. Bundan başka, Saat Kulesi, kışlalar da Türk döneminden kalma yapılardır. Şehrin batı bölümündeki parkta da eski köşkler muhafaza edilmiştir.

ŞUPPİLULİUMA (M. Ö. aş. yu. 1380 - 1336), Hitit imparatorluğunun gerçek kurucusu. Babası II. Hattuşiliş'in karışıklık ve tehlikelerle dolu yönetimi, ölümü ile sona erdikten sonra tahta çıktı. Ancak, tahta çıkmazdan önce babası ile birlikte katıldığı bir veya iki askerî sefer ile daha genç yaşta yeteneğini gösterdi. Daha sonra Hitit tahtının gerçek adayı veliaht "genç" Tuthaliaş'ın öldürülmesi olayında, bir grup subay ile ilişkisi görüldü. Tuthaliaş'ın oğulları ve taraftarları Alaşia (Kıbrıs)'ya sürüldü. Böylece tahtı kanunî olmayan bir biçimde ele geçiren Ş.'nın ilk işi babası zamanında tehlikeye düşen devletin siyasî birliğini yeniden kurmak oldu. Bu amaçla gerek Anadolu içinde gerek dışında etkin bir saldırı ve diplomasi politikası güttü. İlkin, Anadolu'daki düşmanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Hitit ülkesinin kuzey - batısında, bugünkü Kastamonu yörelerinde oturdukları sanılan ve bütün imparatorluk dönemi boyunca Hititleri uğraştıran Gaşga'lara yaptığı sefer, kesin bir sonuç vermemekle beraber geçici bir barış havası yarattı. Anadolu'nun güney - batı kesiminde yer alan Arzawa ülkelerine yaptığı sefer de başarılı oldu. Daha sonra Ş. yapacağı Suriye seferleri için

ŞUMNU : Şerif Paşa Camii (1744) ve genel bir görünüş

engel oluşturabilecek Kizzuwatna ülkesi (Çukurova) kralı yanında, ayrıca Hayaşa (aş. yu. Yeşilırmak havzası) beyi ile de antlaşmalar yaptı. Böylece Kizzuwatna'yı müttefik, Hayaşa'yı da bağımlısı olarak kazandı. Ş. bu şekilde Anadolu'yu sağlama aldıktan sonra, o dönem Ön Asya dünyasının kalbi olan ve Mitanni krallığının elinde bulunan Kuzey Suriye'ye karşı harekete geçti. İlkin Mitanni'lerin tarafını tutan İşuva ülkesine (Fırat nehrinin Malatya civarındaki yayı içinde) sefer ederek, uğradığı bir yenilgi sonrası yaptığı karşı saldırı sonucu burasını tamamiyle ele geçirdi. Buradan Alşe ve Şuta ülkelerine geçerek bunları da hâkimiyeti altına aldı. Böylece arkasının güvenliğini sağladıktan sonra doğrudan doğruya Mitanni' lerin başşehri Waşşukani'ye saldırdı. Bu anî saldırı karşısında Mittani kralı kaçmak zorunda kaldı. Ş. ilerlemesine devam ederek Mitanni desteğinden yoksun kalan Halpa (Halep), Mukiş (merkezi Alalah), Ugarit, Nuhaşşe (Fırat ile Haleb arası), Kinza (Kadeş) ve Katna (Tel el Mişrife) gibi şehirleri ve krallıkları birbiri arkasına ele geçirdi. Bu şekilde Ş. bir yıl içinde Lübnan dağlarına ve Şam civarına kadar uzanan yerleri hâkimiyeti altına aldı.

Ş.'nın bu Mitanni seferi, devletin ününü artırdığı gibi, Ön Asya'nın kuvvetler dengesini de değiştirdi. Mitanni krallığı yıkılınca, onun yerini ona bağlı fakat Hitit devletine rakip Asur krallığı aldı. Ş. bu tehlikeyi görerek, yenik Mitanni kralının bir oğlunu, ona kızını da vermek suretiyle kendine bağlı tampon bir devletin başına geçirdi.

Ş. bu arada Mısır ile de ilişkilere girişti. İlkin dostça ilişkiler kurdu, Dahamunniş adlı bir Mısır kraliçesinin evlenmek üzere Ş.'dan bir oğlunu istemesi, ancak bu adayın Mısır'a varmadan yolda öldürülmesi üzerine ilişkiler bozuldu. Ş. Mısır'a bir intikam seferi açtı. Bu seferde Kuzey Suriye kıyılarındaki Amurru ülkesinin beyi Aziru'ya da hâkimiyetini tanıttı.

Ş. yetenekli bir kumandan ve becerikli bir diplomat idi. Yendiği şehir beylerine Hititli prensesler vermek suretiyle ve bunların o devletin tahtı üzerindeki haklarını dikkatle belirlemekle, askerî başarılarını diplomasi ile pekiştirdi. Söz gelişi, Hayaşa beyine kız kardeşini, yenik Mitanni kralının bir oğluna kızını ve Mira (Batı Anadolu'da) beyine bir diğer kızını evlenmek üzere verdi. Ayrıca Ş. Hitit geleneklerine uyarak ele geçirdiği şehir ve krallıkların başına da oğullarını ve akrabalarını "küçük kral" olarak tayin etti. Haleb şehrine Telipinuş'u, Karkamış şehrine Bijaşşiliş'i tayin etmesi gibi.

Ş.'nın, bir Gaşga seferi sırasında mı, yoksa bir veba salgını sonucu mu öldüğü tartışmalıdır.

ŞÛRA, mevzuatın öngördüğü şekilde kurulmuş olan ve devlet yönetimi ile toplum hayatında önemli sağlık, eğitim, dil, örf gibi konuların tartışıldığı ve karara bağlandığı danışma meclisi.

Ş. kararları kural olarak zorlayıcı değil, yönetim makamlarına yol gösterici bir tavsiye mahiyetindedir.

ŞÛRA-YI DEVLET : bk. DANIŞTAY.

ŞÛRA-YI ÜMMET, Türk gazetesi. 10 nisan 1902'de, II. Abdülhamid'in siyasî muhalifleri olarak Avrupa'ya kaçan ve Jön Türkler diye anılan aydınlar tarafından çıkarılmış gazetelerden biri olarak, Paris'te yayınlanmağa başladı. Ancak, yazıları Paris'te hazırlanan bu gazete, Arap harfli matbaa güçlüğü yüzünden Kahire'de basılmakta idi. İlk yazı işleri müdürü Sâmi Paşa-zâde Sezâi'dir. Gazetenin gayesi tamamiyle siyasî idi : "Osmanlı Devletini yabancı devletlerin müdahalesinden korumak ve onu gerçek bir müstakil devlet haline getirmek, meşrutiyet idaresini yeniden kurarak 1293 (1877) anayasasını yürürlüğe koymak, milletin haklarını savunmak, Osmanlıcılık fikrini yayıp geliştirmek, hükûmeti çağın gereklerine uymağa zorlamak, Türklerin medeniyetçe ilerleme kabiliyetinden mahrum bulunmadıklarını dünyaya ispatlamak". Zamanla, 21 mayıs 1889'da kurulmuş olup hemen hemen aynı siyasî görüş ve istekleri paylaşan ve gizli bir siyasî dernek olan İttihad ve Terakki Cemiyeti gazeteye sızarak, onu ele geçirdi (1906) ve yazı işleri müdürlüğüne Dr. Bahattin Şakir getirildi. Sezâi Bey'in zamanında fikrî bir ağırlığı da olan gazete, yeni yönetimin elinde tamamıyle cemiyetin takip ettiği politikaya ayak uydurdu. Sayfalarında ayrıca Ali Kemal'in, Ahmed Ferid (Tek)'in, Dr. Şerafettin Mağmûmi'nin, Akçuraoğlu Yusuf'un, Prens Sabahattin'in ve Ağaoğlu Ahmed'in de yazılarına yer veren ve yaptığı siyasî mücadele ile II. Meşrutiyet'in gerçekleşmesinde (1908) - başka yayın organları arasında - önemli bir yeri bulunan Ş. Ü., 1908'den sonra, bir süre de İstanbul'da yayınlandı. (K. Akyüz)

ŞURUP, içinde bol şeker bulunan sıvı; eczanelerde hazırlanan, belli aralık ve ölçüde içilen ilâç; şeker ile kaynatılarak hazırlanan meyve öz suyu; şeker fabrikalarındaki konsantre şeker pancarı suyu.

Şekerden yapılan Ş.'lar ile meyvelerin kışa saklanması, günlük olarak kullanılması mümkündür. Taze meyve sularına uygun ölçüde su ve şeker katılmak suretiyle, günlük ve kışlık olarak iki türlü Ş. hazırlanır. Ş. yapmaya en uygun meyveler vişne, çilek, nar, böğürtlen, koruk, portakal, limon, mandalina, kızılcık, gül v.b. sulu ve kokulu meyvelerdir.

Günlük Ş.'lar hazırlanırken şu hususlara dikkat etmek gerekir :

1. Meyveler, porselen, cam veya emaye kaplara sıkılmalıdır. Diğer kaplar meyve özsularındaki asitlerle birleşerek meyvenin rengini ve tadını bozabilir.

2. Günlük Ş.'lar hazırlanır hazırlanmaz içilmelidir. Aksi halde meyvelerin vitamininden ve kokusundan faydalanılamaz.

3. Ş.'lar soğumak üzere bekletilirken ağızları sıkıca kapatılmalıdır.

Kışlık Ş.'larda da günlük Ş. yapımında kullanılan meyvelerden faydalanılır. Kışlık Ş.'ların konacağı kavanoz ve şişelerin çok temiz olması gerekir. Şeker miktarı ölçüye uygun olmalıdır. Ş. yapılırken ve şişelere doldurulurken fazla karıştırılmamalıdır ki şekerlenme olmasın. Kavanoz ve şişelerin ağızları sıkıca kapatılmalıdır. Ş. konan kaplar, serin ve güneş almayan bir yerde muhafaza edilmelidir.

ŞUÛRÎ, Hasan Çelebi (Haleb? - İstanbul 1693), sözlükçü, şair ve yazar. İstanbul'da maliye kâtipliğinde bulundu ve bu görevde iken öldü. En tanınmış eseri, adıyla anılan *Ferheng-i Şuûrî* adlı Farsça - Türkçe sözlüğüdür. 1662'de tamamlanan sözlük iki cilt olarak basılmıştır [1742]. Ş.'nin eserin sonunda bildirdiğine göre, kendisinden önceki sözlüklerde kelime sayısı 10 000'i geçmediği halde, bu sözlükte 22 550 Farsça kelimenin karşılığı bulunmaktadır. Eser, geceli gündüzlü 12 yıllık bir çalışmanın ürünü olup, kelimelerin açıklanışında 500 kadar şairin eserinden seçilmiş 22 450 örnek beyit verilmiştir.

Ş.'nin *Divân, Pend-i Attâr tercümesi, Riyâzî'nin Düstûrü'l - ameline zeyl* adlı eserleri de vardır.

ŞÜFA HAKKI, bir gayrimenkulü, satışı halinde satış şartlarına uygun olarak öncelikle satın alabilme hakkı. Ş. H., akitten veya kanundan doğabilir.

Akitten doğan Ş. H.: Tarafların arasındaki bir anlaşma ile tesis edilir. Meselâ gayrimenkul sahibi A., gayrimenkulünü öncelikle B.'ye satmayı taahhüt ederse B. akdî Ş. H.'nı elde eder. Akitten doğan Ş. H. tapu siciline şerh verildiği takdirde, Ş. H. sahibi (şefî) tarafından şerhte belirtilen süre içinde ve sicilde gösterilen şartlara uyarak malı satın alan herhangi bir mâlike karşı ileri sürülebilir. Sicilde bunlar gösterilmemişse gayrimenkulün üçüncü kişiye satışındaki şartlar esas alınır. Ş. H.'na konu mal satıldığı takdirde satıcı durumu Ş. H. sahibine bildirmeye mecburdur. Ş. H. sahibinin satıştan haberdar olduğu günden itibaren bir ay ve herhalde Ş. H.'nın sicile şerh verildiği tarihten itibaren on yıl geçmesiyle Ş. H. düşer (Medenî Kanun Md. 658).

Kanundan doğan Ş. H.: Bir gayrimenkulün bilfiil paylaşılmamış (şâyî) hissesini tapu kaydı, özel kanun hükmü, kesinleşmiş ilâm, cebrî icra, miras ve satıcısını bakıp beslemek kaydı ile edinmiş bulunan kişiler o gayrimenkulün herhangi bir hissesini satın alan üçüncü şahsa karşı kanundan doğan Ş. H.'nı kullanabilirler (Medenî Kanun Md. 659). Akitten doğan Ş. H. için tanınmış olan süreler kanundan doğan Ş. H.'na da uygulanır.

ŞÜKRULLAH (doğ. H. 790 [= 1388]), devlet adamı ve tarihçi. Babası Şahâbeddin Ahmed, dedesi Zeyneddin Zeki'dir.

II. Murad ve Fatih çağlarının devlet adamlarından ve tarihçilerindendir. 22 yaşında iken (1410'da) Osmanoğulları hizmetine girdi. Bu tarihte Yıldırım Bayezid'in oğulları Osmanlı ülkesini bölmüşler, hâkimiyet kavgasına girmişlerdi. Hangi şehzadenin hizmetine girdiğini açıklamıyor. Ancak, daha sonraki tarihçilerin çoğunda görülmeyen bir kesinlikle, Süleyman Çelebi'yi Yıldırım Bayezid'den sonraki Osmanlı padişahı olarak tanıttığına göre, onun hizmetine girmiş olması muhtemeldir. Daha sonraki tarihçilerin çoğu nasıl saygı dolayısıyla Yıldırım Bayezid'i eceliyle ölmüş gibi gösteriyorlarsa, Ş. da Süleyman Çelebi'yi eceliyle ölmüş gibi göstererek ona büyük bir saygı beslediğini belli ediyor. Aynı Ş., Musa Çelebi'nin öldürüldüğünü, nazik bir dille de olsa açığa vuruyor. Bunlara bakarak, ilkönce Süleyman Çelebi'nin hizmetinde bulunduğunu tahmin ediyoruz.

Ş., II. Murad zamanında (1421 - 1451) parladı. Herkes tarafından tanındı. II. Murad'ın güveni olduğundan bazı siyasî işlerinde onu kullandı.

Ş.'ın ilk siyasî görevi Karaman beyi İbrahim Bey (1424 - 1463)'e elçi gitmesidir. İbrahim Bey 1437'de II. Murad'la çarpışıp yenildikten sonra barış yapmak üzere Karamanlı Mevlânâ Hamza'yı yollamıştı. II. Murad da karşılık olarak Ş.'ı gönderdi.

İkinci siyasî görevi H. 852'de (= 7 mart 1448 - 23 şubat 1449) II. Murad tarafından Karakoyunlu beyi Cihanşah (1437 - 1467)'a elçi olarak gönderilmesidir.

Şiir ve musikiyi çok seven II. Murad, Ş.'a yalnız siyasî görevler vermekle kalmayarak musikiye ait iki eser de yazdırdı.

II. Murad'ın ölümünden sonra Fatih'e intisap etti.

1456'nın aralık ayında tarihî eseri olan *Behcetü't - tevârîh*'i yazmaya başladı. 1457 yazında Fatih'in oğulları Bayezid'le Mustafa'nın Edirne'de yapılan sünnet düğünlerinde bulunarak törende ve ziyafette Hızır Bey Çelebi ile birlikte padişahın karşısında oturdu.

Behcetü't - tevârîh, H. 863'te (= 8 kasım 1458 - 27 ekim 1459) bitti ve Sadrazam Mahmud Paşa'ya ithaf olundu.

H. 864'te (= 28 ekim 1459 - 16 ekim 1460) *Menhecü'r - reşâd*'ı yazdı. Bu eser Farsça olup nüshası Ayasofya Kütüphanesinde (2112 numarada) bir din kitabıdır.

1463'te, 15 eylül - 14 ekim arasında Bursa'da *Camî'ü'd - da'avât*'ı yazmaya başladı. 1464 başında kitabı Bursa'da bitirdi.

Ş.'ın nerde ve hangi yılda öldüğünü bilmiyoruz. Ş.'ın Ahmed Çelebi adında bir oğlu olduğunu biliyoruz. Sultan Cem 1482'de Bursa'yı zaptedince Bayezid'e gönderdiği heyet, Çelebi Sultan Mehmed'in kızı Selçük Sultan ile Mevlânâ Ayas ve Ş.'ın oğlu Ahmed Çelebi'den ibaretti.

Ş.'ın en önemli eseri *Behcetü't - tevârîh* adlı umumî tarihidir. İçinde ansiklopedik bilgiler de vardır. Farsça yazılmıştır. Tarihinin önemli ve orijinal bölümü Osmanlılar bölümü olup diğer kısımlarının değeri yoktur. Osmanlılar bölümü Fatih'in tahta geçişine kadardır. Ş. uzun yıllar devlet hizmetinde bulunduğu için çağdaş olduğu Osmanlı tarihini daha doğru yazacağı şüphesizdir. Osmanlı tarihini özet olarak yazmışsa da, orijinal bir eserdir.

Bu eser Kanunî Sultan Süleyman zamanında Mustafa Fârsî adlı bir şair tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Yeniçeri Ağası Mehmed Ağa'nın *Behcetüt't - tevârîh*'i Mustafa Fârsî'ye vererek tercüme etmesini istemesi üzerine 13 eylül 1530'da tercümeye başlamıştır. Oldukça ağdalı bir dille yapılan tercümenin adı *Mahbubu kulubi'l - 'ârifîn*'dir. Mukaddemesini Fârsî kendi yazmış, metinde de bazı değişiklikler yapmıştır.

Behcetü't - tevârîh'in başlarındaki eski Türklere ait parça ile Osmanlılar bölümü, 1939'da Türkçeye çevrilerek *Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi* adıyla yayınlanmıştır. 1949'da yalnız Osmanlılara ait bölümü, *Osmanlı Tarihleri* adlı cildin ikinci kitabı olarak tekrar yayınlanmıştır.

ŞÜKRÜ NÂİLÎ PAŞA: bk. GÖKBERK, Şükrü Nâilî.

ŞÜYU, müşterek veya iştirak halindeki mülkiyette bilfiil paylaştırılmamış ortak mal üzerinde ortaklardan her birinin hissesinin, malın her bir parçasına yayılmış olması hali. Ş., ancak ortak malın satılması veya ortaklar arasında paylaştırılması yoluyla sona erdirilebilir. Bk. MÜLKİYET.

T

T Türk alfabesinin yirmi dördüncü harfi; bu harfin işaret ettiği ses. Adı *te*'dir. Arap alfabesine dayanan eski Türk (Osmanlı) yazı sisteminde *t* sesini belirtmek için iki işaret *(te, tı)* kullanılmıştır. Ses olarak *t* süreksiz, ötümsüz (sourde) bir diş ünsüzü (dental)'dür. Ötümlü (sonore) eşi, *d* sesidir. Aralarındaki fark, *d*'de ses kirişlerinin titremesidir.

Yazı : Bu harfin Fenike dilindeki adı *tau*'dur. 'İşaret" anlamına geldiği anlaşılıyor. Bu harfin adı da ilk biçimine uygundur. Yunan alfabesinde de bu harf *tau* adıyla anılır. Latin alfabesinde bu harf biçim bakımından birtakım üslûp değişikliklerine uğramıştır.

Eski Türk (Yenisey ve Orhon) yazıtlarında kalın ve ince ünlüler için iki çeşit *t* işareti kullanılmıştır. Buna karşılık, eski Soğd (veya Soğdak) alfabesinde *t* için yalnız bir işaret vardır. Bu işaretin kelime başında, içinde ve sonunda özel biçimleri kullanılır. Bu yazı sistemini Uygurlardan alan Moğollar da *t* işaretini olduğu gibi saklamışlardır.

Türk fonetiği : t sesi Ana Türkçeden beri bütün Türk dil ve diyalektlerinde kullanılan bir fonemdir. Bu ses eski ve yeni Türk diyalektlerinde kelime başında, içinde ve sonunda geçer. Türkçe *taş, tat, tırnak, tok, toklu, top, toprak, toy, toz, tunç (< tuç), turna, tuz, tuzak, altı, altmış, balta, bütün, katır, orta, otuz, yumurta, ant, at, bit, bulut, but, it, kanat, öğüt, öt, sırt, söğüt, yoğurt, yurt* örneklerinde olduğu gibi. Bu bakımdan yabancı dillerden Türkçeye geçen kelimelerde de *t* ünsüzü olduğu gibi kalmıştır. Örnekler : *tabur* (<Macarca), *tahta* (<Farsça), *takoz* (<Rumca), *tamu* (<Soğdakça), *tarhana* (<Farsça), *tavus*, *temel* (< Rumca), *terazi* (<Farsça), *tepsi* (<Çince), *tohum* (<Farsça), *çete* (<Bulgarca), *köfte* (<Farsça), *kostüm* (<Fransızca), *pasta* (<İtalyanca), *post* (<Farsça).

Çağdaş Türk dil ve diyalektlerinde Ana Türkçe *t* sesi kelime başında olduğu gibi saklanmıştır. Örnekler : Türkçe *tuz*, Kırgızca *tuz*, Kazakça *tuz*, Nogayca *tuz*, Tatarca *toz*, Başkurtça *toz*, Yakutça *tūs*, Çuvaşça *tăvar*; Türkçe *toprak*, Uygurca *toprak*, Kırgızca *topurak*, Kazakça *topırak*, Kara Kalpakça *topırak*, Nogayca *topırak*, Tatarca *tufrak*, Başkurtça *tuprak*, Çuvaşça *tăpra*; Türkçe *turna*, Uygurca *turna*, Özbekçe *turna*, Kırgızca *turna*, Nogayca *turna*, Tatarca *torna*, Başkurtça *torna*, Çuvaşça *tărna*; Türkçe *tanrı*, Kırgızca *teŋri*, Yakutça *tangara*, Çuvaşça *tură*.

Ancak, Türkçede kelime başındaki *t*'lerin büyük bir kısmının *d*'ye dönüştüğü göze çarpar : Türkçe *dokuz (tokuz)*, Kırgızca *toguz*, Kazakça *toğız*, Kara Kalpakça *toğız*, Nogayca *toğız*, Yakutça *toğus*, Çuvaşça *tăḫḫăr*, *tăḫăr*; Türkçe *deniz (<teŋiz)*, Nogayca *teŋiz;* Türkçe *değirmen (<tegirmen)*, Türkmence *degirmen*, Balkarca *tirmen, türmen;* Türkçe *dalak (<talak)*, Kırgızca *talak*, Kazakça *talak*, Kara Kalpakça *talak*, Nogayca *talak*, Tatarca *talak*, Başkurtça *talak*, Yakutça *tal;* Türkçe *dil (<til <tıl);* Türkçe *diş (<tiş);* Çuvaşça *şăl*, Yakutça *tīs*; Türkçe *domuz (<toŋuz);* Türkçe *dört (<tört)*, Uygurca *tört*, Kazakça *tört*, Balkarca *tört*, Yakutça *tüört*, Çuvaşça *tăvattă, tăvată*.

Eski Türkçe *taş* (=dış) kelimesi Anadolu Türkçesinde *dış*'a çevrildiği halde, *taşra* biçiminde eski *taş*'ın *t*'si olduğu gibi kalmıştır. Bunun gibi, eski *tün* (= gece) kelimesi *dün* biçimini almış, ancak *tünemek* fiilinde eski *t-* ünsüzü saklanmıştır.

Bugün yazı dilimizde *t* ile başlayan kelimelerin bir kısmı Anadolu ağızlarında *d*'ye çevrilmiştir : *daş <taş; duz <tuz; doprak <toprak.*

Anadolu Türkçesinde kullanılan yabancı kelimelerde (özellikle Arapça ve Farsça altıntılarda) kelime başında *d*'ler arasıra *t*'ye çevrilir : *tezgâh* (<Farsça *destgâh); testi* (<Farsça *destī*) ; *turaç* (<Arapça *durrāc*). Ancak, Türkçede *turaç* yanında *duraç* biçimi de yaygın olarak kullanılır.

Eski *t* ünsüzü kelime içinde Anadolu Türkçesinde birçok örneklerde olduğu gibi kalmıştır : *katır, otur-, otuz*, (~Kırgızca *oltus), yastık* (~Kara Kalpakça *dastık*, Yakutça *sıttık)*, Türkçe *etek* (~Türkmence *etek*, Tatarca *itek*, Oyrotça, Şorca *edek)*, Türkçe *götür-* (~Nogayca *kötür-*, Kırgızca *kötör-*, Kazakça *kötör-*, Tatarca *küter-*, Başkurtça *küter-*, Oyrotça, Şorca, Beltirce, Soyotça *ködür-*, Yakutça *kötür-)*. Ancak, bu ses birçok örneklerde *-d-*'ye dönüşür : Türkçe *edik* (~Orta Türkçe *etük*, Kırgızca *ötük*, Kazakça *etik*, Oyrotça, Şorca *ödük)*, Çuvaşça *ată*; Türkçe *altı* (~Kırgızca *altı*, Kazakça *altı*, Tatarca *altı*, Başkutça *altı*, Yakutça *alta*, Çuvaşça *ultă, ult)*.

Türkçe *at-* kökünden geldiği anlaşılan *adak* (<*atak= ayak) kelimesindeki *t* sesi diyalektlerde *y (<z)*'ye dönüşmüştür : *atak>adak>azak (>Çuvaşça *ura)* >*ayak*. Bunun gibi, *batır-* fiilinden gelen *batırak>*badırak>badrak kelimesi de Türkçede *bayrak* biçimini almıştır. Bk. D.

Anadolu ağızlarında kelime sonlarında bir *-t* türediğine tanık oluyoruz : *pazvant* (<Farsça *pāsbān* 'gece bekçisi') kelimesinde olduğu gibi. Türkçe *sığırtmaç* kelimesindeki *-t-* sesi de sonradan türemiştir (<*sığır+maç*). Türk diyalektlerinde *çekirge* kelimesinin *çekirtge (~çekürtge)* karşılığındaki *-t-* de sonradan türemiştir.

Kelime sonundaki *-t* ünsüzlerine gelince : Eski ve yeni diyalektlerde *-t* ünsüzleri olduğu gibi kalmıştır : Türkçe *at* (~Kırgızca *at*, Kazakça *at*, Tatarca *at*, Başkurtça *at*, Çuvaşça *ut)*, Türkçe *süt* (~Kırgızca *süt*, Kazakça *süt*, Kara Kalpakça *süt*, Başkurtça *höt*, Tatarca *söt*, Yakutça *ǖt*, Çuvaşça *sĕt*), Türkçe *söğüt* (~Yakutça *üöt)*, Türkçe *dört* (~Kazakça *tört*, Balkarca *tört*, Yakutça *tüört*, Çuvaşça *tăvattă, tăvată*), Türkçe *kanat* (~Kazakça *kanat*, Kara Kalpakça *kaṅat*, Nogayca *kanat*, Çuvaşça *śunat*).

Doğu Türkistan'da birçok örneklerde *t*'den önce bir *ş* türediği göze çarpar : Türkçe *it*~Doğu Türkistan *işt;* Türkçe *bit*~Doğu Türkistan *bişt;* Türkçe *iti* (=keskin)~Doğu Türkistan *iştik* (=keskin). Bk. Ş.

Türkçede *t* sesi iki ünlü arasında kaldığı zaman genel olarak ötüm kazanır : *adım* (~*at-ım*), *yudum* (~*yut-um*) örneklerinde olduğu gibi. Ancak, *kötürüm, yatırım* gibi birtakım örneklerde iki ünlü arasında kaldığı halde *-t-* sesi ötümlüleşmemiştir.

Çağdaş Türk diyalektlerinde kelime başındaki *t*'ler benzeşme (assimilasyon) sonunda arasıra *ç*'ye dönüşmüştür : Örnek olarak, Doğu Türkistan'da *tiş* (>*diş*) kelimesi *tiş* ve *çiş* olarak geçer. Bunun gibi, Türkçe *tüş* (>*düş*) kelimesi de *tüş* ve *çüş* biçimlerinde kullanılır.

İmlâ : Türkçede kelime sonlarında ötümlü ünsüzler normal olarak ötümsüzleştiği için yabancı *-d* sesi *- t* olarak yazılır. Ancak, çekimde (örnek olarak *metot :* > *metodu*) *- d* sesi eski ötümünü kazanır.

Türkçe olduğu halde, kelime sonunda çekimde *- d*'ye çevrilen *-t*'ler de vardır : *tat* (=lezzet), akkus. *tadı; kurt,* akkus. *kurdu, söğüt,* akkus. *söğüdü; yurt,* akkus. *yurdu; geçit,* akkus. *geçidi; kanat,* akkus. *kanadı.* Eskiden *süt* kelimesinin akkusatifi de *südü* biçiminde idi.

Bunlara karşılık, Türkçe *geçit* kelimesi gibi fiil köklerinden *-t* eki ile yapılan yeni türevlerde *-t* ünsüzleri çekimde olduğu gibi saklanmaktadır : *anıt,* akkus. *anıtı, taşıt,* akkus. *taşıtı.*

Sonu *- t* ile yazılan kelimelerden bir kısmı, gerek aslına uymak gerek iltibastan kaçınmak üzere bugün *- d* ile yazılmaktadır : *ad* (=isim); *yad* (=yabancı); *öd* (=safra). Eskiden iltibastan kaçınmak üzere *ut* kelimesi de *ud* (=çalgı) olarak yazılırdı. Ancak, son yıllarda bu biçimden vazgeçilmiş, *ut* yazımı yaygınlaşmıştır. Bunun gibi, *öd* yerine de *öt* biçimi yaygınlık kazanmıştır. Yalnız *ad* (=isim) kelimesinde *- d*'li yazım biçimi muhafaza edilmiştir.

TAAHHÜT, gerçek veya tüzel bir şahsın diğer bir gerçek veya tüzel şahıs lehine bir şey yapmak veya bir şey teslim etmek gibi bir fiilde bulunmayı üstlenmesi. T., bağışlama vaadi gibi tek taraflı veya alım satım gibi çok taraflı bir muamele (akit) biçiminde olabilir. Eğer bir akitte sadece bir taraf fiilde bulunmayı üstlenmişse tek taraflı, her iki taraf da birbirine fiilde bulunmayı üstlenmişse karşılıklı T. söz konusudur.

T., satım ve kira gibi akitlerin hükümlerini meydana getirebilmesi için gerekli ilk muameleyi teşkil eder. Meselâ satım akdinde satıcı önce satılan şey üzerindeki mülkiyet hakkını alacaklıya geçirme T.'ünde bulunur, ancak satış muamelesi ikinci muamele olan menkulün satıcı tarafından alacaklıya teslimi veya gayrımenkulün alıcı adına tapuya tescili ile tamamlanır. (E. Korur)

TAAMMÜT, suç teşkil eden bir fiili serbest irade ile ve herhangi anî bir heyecan ve tahrike kapılmaksızın daha önceden düşünüp tasarlayarak işleme azim ve kararı. T., ceza doktrininde bir çeşit "yoğunlaşmış kasıt" sayılmaktadır.

T., suça verilecek cezayı ağırlaştırıcı bir sebeptir, nitekim Türk Ceza Kanunu'nun 450. maddesinin 4. fıkrasına göre, öldürme fiili T. ile işlenirse fail ölüm cezasına mahkûm edilir.

Ceza hukukunda tartışma konusu olan husus, akıl malullerinin işlediği suçlarda T.'ün nazara alınıp alınmayacağıdır. Hâkim fikre göre, akıl maluliyeti failin olayları makul surette değerlendirme, düşünme ve karar verme iktidarını ortadan kaldırdığından, aklen malul kimsenin işlediği suçta T. şiddetlendirici bir unsur olarak nazara alınmaz. (E. Korur)

TABAKÂT (Ar. *tabaka* kelimesinin çoğulu = katlar, sınıflar, insan zümreleri, tabakalar) : Yan yana getirilince veya üst üste konulunca, birbirinin aynı veya benzeri şeyler için de kullanılan *tabaka* kelimesi, Türkçemizde çok yaygın olan *tıpkı* ile aynı köktendir. Arapçada *tabaka* kelimesi, bir evin katı, göz ve derilerimizin katları, yani tabakaları anlamında da kullanılır; *tabakâtü'l - 'ayn* (= göz tabakaları) gibi. *İlm-i tabakâti'l-arz* (= yeryüzünün tabakaları) adı ise, yeryüzünün katlarını inceleyen ilim dalına, yani jeolojiye verilen addır. Diğer taraftan *tabaka,* aynı nesilden gelen veya zaman bakımından birbirlerini takip eden veya aynı çağda yaşamış insan topluluklarına verilen bir addır. Kelimenin bu son anlamıyla T. arasında çok yakın bir ilgi vardır. İslâm kültürü içinde, aynı çağda yaşayan, aynı ilim dalı ile uğraşan, aynı mezhep veya tarikattan olan veya aynı sanatı icra eden kimselerin hayat hikâyeleri, başka bir deyişle tercüme-i halleri için yazılmış eserlere T. kitapları adı verilmiştir. Bu türden kitapların pek çoğunun adında, *tabakât* kelimesi daima yer almıştır. Bunun yanında, *tabakât* kelimesinin bulunmadığı biyografi kitaplarının adlarına da rastlanmaktadır. Örnek olarak sahabe ve tâbiîn hakkında çok meşhur bir T. kitabı olan, İbn Hacer el - Askalânî'nin (ölm. 1448) *el-İsâbe fî temyîzi's - sahâbe*'sinde *tabakât* kelimesi bulunmamaktadır.

T. kitapları, ilgili oldukları konuda, birbirini takip eden nesilleri esas almak suretiyle, o sahanın âlimlerinin biyografilerini veren eserlerdir. İslâm dünyasına has bir özellik arz eden T. kitaplarının ilk örneklerini, sahabe ve tâbiîn hakkında yazılmış olanlar teşkil etmektedir. Bunların içinde günümüze kadar ulaşan en eski T. kitabı, İbn Sa'd'ın (ölm. 844) *et - Tabakâtü'l - kubra* veya *Kitabu't-tabakâti'l-kebîr*'idir. Bu eserin ilk iki cildi Hz. Muhammed'in hayatına tahsis edilmiştir. Son (8.) cildi ise, kadınların biyografilerine ayrılmıştır. Diğer ciltlerinde ise sahabe ve tâbiînin hayatlarına yer verilmiştir.

T. kitaplarında zaman ve mekân unsurları çok önemlidir. Bu iki husus, İbn Sa'd'ın eserinde hiç ihmal edilmemiştir. Yazar, sahabeyi, İslâmiyete giriş sıralarına göre tabakalara ayırmıştır : Bedir Harbi'ne iştirak eden muhacirler, Bedir Harbi'ne iştirak eden ensar, Habeşistan'a hicret ettiği veya Uhud Savaşı'na katıldığı halde Bedir'de bulunmayan ilk Müslümanlar gibi.

İbn Sa'd mekân unsuruna da dikkat etmiş ve sahabenin biyografilerini, gittikleri şehirlere göre yazmıştır. Bu suretle o, Medine, Mekke, Taif, Yemen'de olanları, Kûfe ve Basra'ya gidenleri, Şam ve Mısır'da yerleşip kalanları ayrı ayrı bölümler halinde eserine almıştır.

İbn Sa'd eserinde, sahabe ve tâbiîni nesep bakımından da ayırmaya dikkat etmiştir.

T. kitaplarında, aynı çağda yaşamış bulunan kimseler bir tabakada toplanmışlar ve daha önceki ve sonraki zümrelerle münasebetleri hoca - talebe (üstad - tilmiz) anlayışı içinde değerlendirilmiştir. Bu husus, özellikle hadis ilmi için

büyük bir öneme sahiptir. Bir tabaka, kendinden önceki tabakadan öğrendiği, işittiği veya yazılı olarak aldığı hadisleri, kendinden sonraki tabakada bulunanlara ulaştırmıştır. Bu bakımından hadis rivayetinde *Tabakâtü'l-muhaddisîn* (= Hadisçiler tabakâtı) kitaplarının ayrı bir yeri vardır.

Sahabe ve tâbiîn ile hadisçiler yanında, İslâm ilimlerinin hemen tamamında, T. kitaplarının yayıldığını görmekteyiz : *Tabakâtü'l - kurrâ* (Kârîler tabakası, yani *Kur'ân-ı Kerîm* okunuşunda ihtisas sahibi olanların tabakâtı), *Tabakâtü'l - fukahâ* (Fakîhler tabakâtı), *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Müfessirler tabakâtı), *Tabakâtu'ş-şuarâ* (Şairler tabakâtı), *Tabakâtu' s - sûfiyye* (Mutasavvıflar tabakâtı), *Tabakâtü'l - etıbbâ* (Tabipler tabakâtı), *Tabakâtü'l - hukemâ* (Filozoflar tabakâtı); bazen yalnızca bir mezhebe has T. kitapları da yazılmıştır : *Tabakâtü'l - Hanefiyye* (Hanefîler tabakâtı), *Tabakâtü'l - Hanâbile* (Hanbelîler tabakâtı), *Tabakâtu'ş - Şâfiiyye* (Şâfiîler tabakâtı), *Tabakâtü'l - Mu'tezile* (Mu'tezileler tabakâtı) gibi. (M. Fayda)

TABÂN, Budapeşte'de, Budin (Mac. Buda) bölümünde, Gellért tepesinin kuzey eteğinde bir mahalle. Türk hâkimiyeti yıllarında Tabakhane adıyla anılmıştır.

TABAN SUYU : bk. YERALTI SULARI.

TABANCA, bir kişi tarafından kısa hedefler için kullanılan, geri tepmeli hafif bir el silâhı. Alttan şarjörle beslenir, otomatik ve yarı otomatik türleri vardır.

I. Dünya Harbine kadar T.'larda teknik olarak pek fazla bir gelişme görülmedi ve çakmaklı, horozlu, tek atımlı ve ağızdan doldurulan T.'lar kullanıldı. Bu eski T.'ların çoğu, özellikle Arap, Yunan ve Türk T.'ları kabzalarındaki işlemeler ve namlularındaki oymalarla gerçek birer sanat eseri idi. Ancak T.'daki gelişmeler ile beraber, T.'ların biçimindeki zariflik ikinci plana düştü ve balistik özellikler önem kazandı. Art arda ateş etmek düşüncesiyle Amerikan ordusunda 1911 modeli 45 kalibrelik yarı otomatik T.'nın yapılması, T.'daki gelişmede bir dönem noktası oldu. Daha sonra Samuel Colt (b. bk.) ve Smith - Wesson toplu T.'ları imal edilerek, T.'da bugünkü gelişmeler başladı.

T.'da çalışma esası bütün model ve çeşitlerinde aynıdır. T.'daki ilk mermi namluya kullanan tarafından sürülür, çekilen tetiğin harekete geçirdiği iğnenin mermiye çarpması ile ateşlenir. İlk merminin ateşlenmesi ile meydana gelen ani geri tepme (kapak takımının geriye hareketi) boş kovanın dışarı atılmasını, ikinci merminin namluya otomatik olarak sürülmesini ve ateşleme düzeninin yeniden kurulmasını sağlar. İkinci mermiyi ateşleyebilmek için otomatik T.'larda tetiğin yeniden çekilmesine lüzum duyulmamasına rağmen, yarı otomatik T.'larda tetiğin ikinci kez çekilmesine ihtiyaç vardır.

Kırıkkale, Negant, Walter, Browning, Colt, Flabert, Smith - Wesson gibi T. çeşitleri, çalışma prensipi olarak birbirinin aynıdır. Ancak bazı farklarla birbirinden ayrılır. Özellikle otomatik T.'larda şarjörler daha fazla mermi alabilecek şekilde (32 mermi alabilen şarjörler mevcuttur) değişikliklere uğramış ve bu T.'larda istikrar ve tesiri artırma amacı ile namlular nispeten daha uzun yapılmış ve kabzasına kundak eklenmesi suretiyle omuza dayama imkânı sağlanmıştır.

İşaret T.'sı : Haberleşmeyi temin etmek için kullanılan, tek bir mermi alabilen, namludan (ağızdan) veya geriden doldurulabilen yivsiz setsiz, basit bir T.'dır. (K. Şanda)

TABASARAN'LAR, Kafkasya'da Dağıstan bölgesinde yaşayan bir topluluğa verilen ad. Dil bakımından Kafkas dilleri içinde yer alırlar. T.'ların sayısı 55 000 (1970)'dir. Bk. KAFKAS DİLLERİ.

TABBERT : bk. STRAHLENBERG, Philipp Johann von.

TABERÎ, Ebu't - Tayyib Tâhir b. Abdillah b. Tâhir b. Ömer (348 - 450/959 - 1058), Şâfiî fakîhi ve kadı. H. 348'de Taberistan'ın Âmul şehrinde doğmuştur. Her Müslüman çocuk gibi, o da küçük yaşlarında *Kur'ân*'ı öğrendikten ve dinin gerektirdiği iptidaî bilgileri edindikten sonra İslâmî ilimlere yönelmiş, tefsîr, hadîs ve fıkıh konularında Âmul'un ileri gelen âlimlerinin tedris halkalarına katılmıştır. Özellikle fıkıh ilmine merak sardığı ve kendisini bu ilme hasrettiği sıralarda 14 yaşında bulunuyordu. "İlim talebi" için Âmul' den çıktığı yıl ile ilgili kesin bir tarihe rastlanmamakta ise de, onun meşhur öğrencisi ve *Târîhu Bağdâd* yazarı Hatîb Bağdâdî (ölm. H. 463)'nin kendisinden naklettiğine göre T., Şâfiî âlimlerinden Şeyhülislâm Ebû Bekr el-İsmâilî el-Curcânî'ye mülâkî olmak ve onun derslerinden faydalanmak için Curcân'a gitmiştir. Oraya vardığının ertesi günü Ebû Bekr el-İsmâilî'nin oğlu Ebû Sâd el-İsmâilî'yi görmüş, ancak o kendisine, babasının geceleyin biraz rahatsızlandığını ve ilâç aldığını, bu sebeple ertesi günü sabahleyin gelip derslerinde hazır bulunabileceğini söylemiştir. T., ertesi sabah Ebû Bekr el-İsmâilî'ye gitmek için dışarı çıktığında, halk arasında dolaşan haberlerden Ebû Bekr'in o gece vefat ettiğini öğrenmiştir. Pek çok eserin yazarı olan, ayrıca sahîh hadîsleri topladığı bir musannafı ve Hz. Ömer'in hadîslerini bir araya getirdiği bir musnedi bulunan Ebû Bekr el-İsmâilî'nin H. 371 yılı recep ayında öldüğü göz önünde bulundurulursa, T.'nin ondan hadîs almak üzere Curcân'a geldiği sıralarda 21 yaşında olduğu anlaşılır. *Tabakâtu'ş - Şâfiiyye* sahibi Subkî, T.'nin meşhur öğrencilerinden Ebû İshak eş - Şîrâzî'den naklen onun hakkında *kara'a alâ Ebî Sâd el-İsmâili* ifadesini kullanır ki, bundan, T.'nin Ebû Bekr el-İsmâilî'ye yetişememiş olsa bile, onun eserlerini oğlu Ebû Sâd'a okuyarak arz ettiği ve onların rivayet hakkını Ebû Sâd'dan aldığı anlaşılır. T. bir süre Curcân'da kaldıktan ve oradaki âlimlerin derslerine devam ettikten sonra Nîşâbûr'a gitmiş ve orada Horasan'ın meşhur Şâfiî imamlarından Ebu'l - Hasan el - Mâsercisî (ölm. H. 384)'ye dört yıl boyunca mülâzemet etmiş, ondan fıkıh almıştır. Daha sonraları onun Bağdad'a gittiği ve tahsîline orada devam ettiği görülür. Şâfiî fakîhlerinden Ebû Hâmid Ahmed b. Ebî Tâhir el - İsferâyinî (ölm. H. 406)'den fıkıh, *Sunen* sahibi Ebu'l - Hasan ed - Dârakutnî (ölm. H. 385)'den hadîs, Ebu'l - Ferec el - Muâfâ b. Zekeriyya en - Nehrevânî (ölm. H. 390)'den de edep ve şiir almıştır.

Bağdad'ı kendisine vatan edinen ve ölünceye kadar orada kalan T., olgunluk çağında tanınmış bir Şâfiî fakîhi olarak ders vermeğe ve öğrenci yetiştirmeğe başlamıştır. Bu arada şehâdet (noterlik) görevi yaptığı gibi, Ebû Abdillah es - Saymerî'nin ölümü üzerine, onun yerine Bağdad'ın Kerh mahallesi kadılığına getirilmiş ve ölümüne kadar bu görevi yürüt-

müştür. Bu sebeple T.'nin fıkıh sahasında kadılık unvanı o derece şöhret kazanmıştır ki, Horasanlılar arasında İmam el-Harameyn ve diğerlerinin isim zikretmeksizin kullandıkları "kadı" unvanı, nasıl Kâdî el-Hüseyn'e, eşarîler arasında el-Bâkıllânî'ye, mutezile arasında da el-Esedâbâzî'ye delâlet ederse, Iraklılar arasında da Ebû İshak ve benzerleri "Kadı" unvanını zikrettikleri zaman, bununla daima T.'yi kastetmişlerdir.

Fıkhın usul ve fürûuna vâkıf, takvâ ve güzel ahlâk sahibi, edîp ve şair olan T., H. 450 yılı rebiulevvel ayının 19'unda Bağdad'da vefat etmiş, ertesi günü Mansûr câmiinde namazı kılındıktan sonra Bâb Harb mezarlığına defnedilmiştir. Öldüğü zaman 102 yaşında bulunuyordu. Aklında ve anlayışında yaşlılık dolayısıyla herhangi bir bozulma olmamış, ölünceye kadar kadılık görevini sürdürüp fetvâ vermiş, saraydaki resmî törenlere muntazaman katılmıştı.

Şâfiî fakîhlerinden el-Muzenî (ölm. H. 264)'nin *Muhtasar*'ı ve Ebû Bekr b. el-Haddâd el-Mısrî (ölm. H. 345)'nin *Fürû*'u üzerine yazdığı şerhlerle, fürûa dair 10 ciltlik *Ta'lîka*'sı ve İmam Şâfiî'nin mevlidine tahsis ettiği ve sonuna ashabından bazılarının tercemelerini ilâve ettiği kitabı, onun eserlerinden bazısıdır. (T. Koçyiğit)

TABERÎ, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (224-310/839-923), İslâm tarihçisi ve müfessir. H. 224 yılı sonlarında veya 225 başlarında Taberistan'ın Âmul şehrinde doğmuştur. Henüz küçük bir çocuk iken, iyi yetişmesi ve kendisine baş vurulan ulemadan biri olması için, içinde büyük arzu ve heves taşıyan babası tarafından Âmul'ün ileri gelen bilginlerine teslim edilmiş, talim ve terbiyesine büyük ihtimam gösterilmiştir. Yedi yaşında *Kur'ân*'ı hıfzetmiş, sekiz yaşında cami ve mescitlere devam ederek cemaat namazlarına başlamıştır. Hz. Peygamberin hadîslerini toplayıp yazmağa başladığı zaman dokuz yaşında bulunuyordu.

İlim talebi için ilk seyahatlerini Taberistan'ın bazı şehir ve kasabalarını dolaşarak yapmıştır. Rey'de ve civar kasabalarda Muhammed b. Hamîd er-Râzî (ölm. H. 248), Muhammed b. Ahmed ed-Dûlâbî (ölm. H. 310) ve diğer hadîsçilerden hadîs yazmış, Ebû Mukâtil es-Semerkandî'den Irak fıkhını almıştır.

İslâm dinindeki ilim anlayışının Müslümanlar arasında yerleştirip kökleştirdiği geleneğe uygun olarak T. de kendi ülkesinin ilim kaynaklarını kendisi için yetersiz görmeğe başladığı zaman, Irak'a, o sıralarda şöhreti bütün İslâm dünyasına yayılmış olan Bağdad'ın büyük imamlarından Ahmed b. Hanbel (ölm. H. 241)'e gitmeyi düşünmüş ve babasının sağladığı maddî imkânlardan da faydalanarak yola çıkmıştır. Fakat Bağdad'a yaklaştığı sırada, Ahmed b. Hanbel'in öldüğünü öğrenince ülkesine dönmeyi hiç düşünmediği gibi, Bağdad'a girmekten de vazgeçerek Basra'ya gitmiş, daha sonra sırasıyla Vâsıt, Kûfe ve Bağdad'ı dolaşarak oralardaki imamlardan hadîs yazmış, fıkıh ve kıraat ilimleri almıştır. Bağdad'da bulunduğu sıralarda İmam Şâfiî'nin meşhur öğrencisi, aynı zamanda kadîm mezhebinin râvisi ez-Zâferânî (ölm. H. 260)'nin derslerini takip etmiş ve Şâfiî fıkhını öğrenmiştir. Bundan sonra T.'nin Mısır'a gitmek üzere yola çıktığı, fakat oraya varmadan fikrini değiştirip Suriye tarafına yöneldiği görülür. Bu yolculuğu sırasında Beyrut'ta kıraat imamlarından el-Abbâs b. el-Velîd el-Beyrûtî'ye mülâkî olmuş ve ona, tamamı Suriyelilerin rivayetiyle *Kur'ân* okumuştur.

H. 253'te Mısır'a giden T., kısa bir süre sonra Suriye'ye, 256'da oradan tekrar Mısır'a dönmüştür. Mısır'a ikinci defa gelişinde İmam Şâfiî'nin meşhur öğrencisi ve yeni mezhebinin râvisi er-Rebî b. Suleymân (ölm. H. 270)'dan Şâfiî fıkhını, Yunus b. Abdi'l-Âlâ es-Sadafî'den de Hamza ve Verş kıraatlarını almıştır. Bu sıralarda 30 yaşın üzerinde bulunan T.'nin, küçüklüğünden beri ilim peşinde ülkeden ülkeye koşturmasının tabiî bir sonucu olarak, *Kur'ân*, hadîs, fıkıh, lûgat, şiir ve nahiv ilimlerinde hatırı sayılır bir mertebeye yükseldiği, fıkhî meselelerde Mısır'ın ileri gelen fakîhleriyle yaptığı tartışmalarla şöhretinin yayıldığı ve ulema arasında adından söz edilir bir şahsiyet olmağa başladığı görülür.

Mısır'dan Bağdad'a gitmek için tekrar yola çıktığı sırada, ilk ayrılışından beri hiç uğramadığı ülkesi Taberistan'a yönelmesi, kısa bir süre sonra tekrar Bağdad'a dönmesi, daha sonraları ülkesine ikinci defa gidip gelmesi, zamanın seyahat vasıtaları da göz önünde bulundurulacak olursa, ömrünün önemli bir kısmını işgal etmiş olsa gerektir. Ancak, yol boyunca konak merkezlerinde yaşayan ulema ile tanışıp ilim alışverişinde bulunmaya vesile olan bu seyahatlerin, boşa zaman harcamaya sebep olduğunu ileri sürmek mümkün değildir.

T., İslâm dünyasında, ilmiyle kendisine hatırı sayılır bir mevki sağladıktan sonra Bağdad'a yerleşmiş ve ömrünün geri kalan kısmını ders verip kitap telif etmekle geçirmiştir. Fıkıh mezheplerinin ortaya çıktığı, her mezhebin kendine bağlı fakîhlerinin bulunduğu, fakat bu fakîhlerin, imamlarına tâbi olup müstakil ictihatta bulunmaya cesaret edemedikleri III ve IV. yüzyıllarda, T. de, önceleri Şâfiî mezhebine bağlı kalmış ve on yıl süre ile bu mezhep usulünde fetvalar vermiştir. Ancak, ileri sürdüğü görüşlerinde ve mezhep fakîhleriyle giriştiği tartışmalarda mezhep görüşlerine muhalif kalmaya başladığı zaman, yeni bir müctehid olarak öğrencileri tarafından da destek görmesi üzerine, bağlı bulunduğu Şâfiî mezhebinden ayrılmış ve taraftarları arasında babasının adına izafetle *Cerîriyye* denilen mezhebin kurucusu ve imamı olmuştur. Ne var ki IV. yüzyılda taraftarlarının azalması ve kısa bir süre içinde hiç kalmaması sebebiyle mezhep de unutulup gitmiştir.

T., sahip olduğu geniş kültür ve İslâmî ilimlerin kendisine kazandırdığı üstün seciye ile çevresinde takdir toplayan, ilmine güvenilen ve görüşü alınan bir kimse idi. Hükümdarlar ve vezirlerle herhangi bir münasebeti olmamış, kendisine teklif edilen görevlerden hiçbirini kabul etmediği gibi, çeşitli sebeplerle takdim olunan hediyeleri de daima geri çevirmiştir. Çok defa kendilerini ilme hasretmiş olan kimselerde görülen alçak gönüllülüğü, T.'nin vakar ve haysiyetini zedelememiş, inandığı ve doğru bulduğu görüşleri her yerde cesaretle müdafaa etmesine engel olmamıştır.

T., hayatının sonlarına doğru, Bağdad'daki Hanbelîlerin sebep oldukları büyük bir mihnete uğramış ve bu yüzden evinde âdeta hapis hayatı yaşamak zorunda kalmıştır. Hanbelîlerin ona karşı olan düşmanlıklarına, T.'nin, *İhtilâfu'l-fukahâ* adlı eserinde Ahmed b. Hanbel'e yer vermemiş ve onu bir fakîh olmaktan ziyade bir hadîsçi saymış olmasının yol açtığı ileri sürülür. Fakat bu, bir sebep olarak kabul edilse bile, başka sebeplerin de Hanbelîleri onun aleyhine tahrik ettiğine şüphe yoktur. Bu sebeplerden biri, her şeyden önce, gerek T.'nin gerek Ahmed b. Hanbel'in ayrı ayrı iki

mezhebin imamları olması ve her ikisi arasında küçümsenmeyecek görüş ayrılıklarının bulunmasıdır. Bu görüş ayrılıklarından biri, meselâ İsrâ sûresinin 79. âyetinde "... belki Rabbın seni övülen bir makama ulaştırır" meâlindeki ibarenin izahında ortaya çıkmıştır. T., bu ibaredeki "övülen makam"ı, Hz. Peygamberin müminlere şefaat edeceği bir makam olarak tefsir etmiştir. Ahmed b. Hanbel'e göre ise bu makam, *Arş* üzerinde Allah Ta'âlânın yanında Hz. Peygambere tahsis edilen yerdir. Rivayete göre Hanbelîler, bir cuma günü, T.'yi mescitte sıkıştırmışlar ve ona imamları hakkındaki görüşüyle bu âyetin tefsirini sormuşlardır. İnançlarını açıklamaktan çekinmeyen T.'nin cevabı, Hanbelîlerin galeyana gelerek üzerine yürümelerine, onu râfızîlik ve dinsizlikle itham ederek hırpalamalarına sebep olmuş, bununla da yetinmeyen kalabalık, T.'yi evine kadar takip edip taşa tutmuştur; öyle ki evin kapısı atılan taşlar altında kaybolmuştur. T. bu tehlikeli durumdan, ancak güvenlik kuvvetlerinin müdahalesiyle kurtulabilmiştir.

Bu olaydan sonra evinden çıkmadığı gibi, evine gelenleri de kabul etmemiştir. Rivayete göre, onu evine hapsederek dışarı çıkmasını ve öğrencilerinin eve girmesini engelleyenler yine Hanbelîler olmuştur. T., H. 310 yılı şevval ayının 26. cumartesi günü (16 şubat 923) Bağdad'da vefat etmiştir.

T., uzun ömrünün büyük bir kısmını İslâmî ilimleri öğrenmek için geçirmiş, geride kalan süre içinde ise hem kitap telif etmiş, hem öğrenci yetiştirmiştir. Kendisini bu işlerden alıkoyacak herhangi bir görevi bulunmadığı için telif faaliyeti son derece verimli olmuş, çeşitli konularda pek çok kitap yazmıştır. Hatîb Bağdâdî'nin rivayetine göre, ömrünün 40 yılını kitap telifiyle geçirdiği düşünülecek olursa, yazdığı kitapların varak olarak toplamı, bir günde 40 varakın yazıldığına delâlet eder ki, T.'nin kırk yıl boyunca bu işi nasıl yürütebildiğine hayret etmemek mümkün değildir. Ortalama 500 000 varaka ulaşan bu eserlerin çoğu zamanımıza kadar gelmemiştir.

Eserlerinin en önemlileri şunlardır :

1. *Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân. Kur'ân* tefsîrine tahsis edilmiş büyük hacimdeki bu eser, kendinden önceki tefsîrle ilgili rivayetleri toplaması bakımından bir hazine değerindedir. 30 cilt olarak yayınlanmıştır. 2. *Târîhü'l-umem ve'l-mülûk.* Yaratılıştan bu yana milletlerin ve hükümdarların tarihine tahsis edilen bu eserin, umumî tarih olarak ayrı bir değeri vardır. Eseri İslâm öncesi ve İslâm sonrası olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür. İslâm öncesi T. tarihi, yaratılışın başlangıcını inceleyerek ilk peygamber Âdem'den Hz. Peygambere kadar yaşamış olan peygamberlerin, Rum, Fürs, Arap ve Yahudî kavimlerinin tarihlerini ele almıştır. İslâm sonrası kısımda ise, Hz. Peygamberin hayatını, gazvelerini, Hulefâ-i Râşidîn, Emevî ve Abbasî devirleriyle H. 302 yılına kadar İslâm tarihini anlatmıştır. Büyük hacimdeki bu eser yayınlanmıştır. 3. *İhtilâfu'l-fukahâ.* Şerîat ahkâmıyla ilgili konularda fakîhlerin görüşlerini ele alan bu eserin 3 000 varaktan ibaret olduğu söylenir. Eser yayınlanmıştır. 4. *Latîfu'l-kavl fî ahkâmi şerâyii'l-İslâm.* 2 500 varak olduğu söylenen bu eserinde T., fıkıh usulü, icmâ, haber-i âhâd, mursel, nâsih ve mensûh, mucmel ve mufesser, emirler ve nehiyler, umûm ve husûs gibi konularda kendi mezhep görüşlerini açıklamıştır. 5. *El-Hafîf fî ahkâmi şerâyii'l-İslâm.* 400 varaktan ibaret olan bu eser *Latîf*'in muhtasarıdır. 6. *Tehzîbu'l-âsâr ve tafsîlu's-sâbit an Rasûli'l-lah mine'l-ahbâr.* Eserde, Ebû Bekr ile başlayan ve on sahabî tarafından rivayet edilen hadîsler musned tarzında zikredilmiş, her hadîsin turuku, illeti, fıkhı, ihtilâf konuları ve delilleri gösterilmiştir. T., bu eseri tamamlayamadan ölmüştür. 7. *Kitâbu basîti'l-kavl fi ahkâmi şerâyii'l-İslâm.* 2 000 varak civarında olan eserde, Medîne, Mekke, Kûfe, Basra, Şam ve Horasan fıkhı üzerinde durularak fakîhlerin ittifak ve ihtilâf noktaları incelenmiştir. 8. *Kitâbu âdabi'l-kuzât.* 9. *Kitâbu edebi'n-nüfûs.* 10. *Kitâbu'l-musnedu'l-mucerred.* 11. *Kitâbu'r-redd alâ zi'l-esfâr.* 12. *Kitâbu'l-kırâât ve tenzîli'l-Kur'ân.* 13. *Risâletu'l-basîr fî meâlimi'd-dîn* (T. Koçyiğit)

TABERİSTAN, İran'da bir bölge. Güneyi Hazar Denizini İran Yaylasından ayıran Elburz (veya Elbruz) sıra dağları, kuzeyi Hazar Denizi, doğusu Curcân, batısı ise Gilân ile çevrilidir. Elburz dağlarının eteklerinden başlayan sık ve gür ormanlarla kaplı olan bölgede halk, odunculukla meşgul olur. Bu bakımdan bölge adının Farsça *teber* (= balta) kelimesinden geldiği, *Teberistan* (= Baltalar ülkesi) adının Arapçalaşarak *Taberistan* şeklini aldığı İslâm coğrafyacılarınca rivayet edilmiştir. Âmul, Sârî, Berfurûş ve Rûyân gibi şehirlerin bulunduğu bu bölgeye bugün İranlılar, Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde geçen Mâzenderân (b. bk.) adını vermektedirler.

Bölgenin toprağı bereketli, sulak, meyvesi bol, keten, kenevir ve pirinç gibi ürünlerin yetişmesine elverişlidir. Elburz dağlarından inen bazı ırmakların Hazar Denizine ulaşamamaları sonucu, durgun sular ve bataklıklar oluşmakta ve böylece bölgenin havası sağlığa elverişli olmayan bir durum arz etmektedir.

T. bölgesinin dağlık, geçilmesi zor ve müstahkem durumu, siyasî ve askerî gelişmelerde çok müessir olmuştur. Sasânîler zamanında bölge, babadan oğula geçen ve Farsçada "ispehbâz" (= ordu kumandanı) adı verilen valiler tarafından idare ediliyordu. Müslümanlar, 650 yılında Hz. Osman zamanında, Kûfe valisi Saîd b. el-Âs kumandasında bu bölgeye ordu göndermişlerse de, başarı kazanamamışlardır. Aynı şekilde Emevîlerin ilk halifesi Muaviye zamanında da bölgenin ele geçirilmesi mümkün olmadığı gibi, atılan kaya parçaları sonucu, Müslüman askerlerin büyük bir kısmı yok olmuştur. Süleyman b. Abdilmelik zamanında Yezid b. Muhalleb bölgeyi haraca bağladı. T.'ın kesin fethi, Abbasîler zamanında gerçekleşmiştir.

T., genel olarak mahallî valilerce idare edilmiş, buna karşılık zaman zaman isyanların vuku bulduğu hareketli bir bölge olmuştur. IX. yüzyılda Samanoğullarının idaresine girmiş, daha sonraları Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar, Çingiz ve Timur orduları da bölgeye hâkim olmuşlardır. Bu gelişmeler sırasında bölgeye, Afşar, Kaçar gibi Türk aşiretleri yerleşmişlerdir.

Doğum yeri T. olan ve Taberî adıyla tanınmış pek çok İslâm bilgini buradan yetişmiştir.

TABERİYE, Filistin'de bir şehir ve göl. Bugün İsrail işgali altında bulunan T. şehri, T. gölünün batı kıyısında kurulmuştur. İçinden Şerî'a ırmağı geçen şehir, batı tarafındaki kuzeyden güneye uzanan dik dağların eteklerinde uzun ve dar bir şekil arz eder. Şehirde pek çok radyoaktif sıcak su kaynakları ve kaplıcalar bulunmaktadır.

Filistin'in kuzeyindeki Gor (b. bk.) çukurunda, Şerî'a ırmağının bölgede yayılması ile bazı su kaynaklarından ve

Aynu'z - Zeytun, Vâdiyu's - Semek gibi çaylarla beslenen T. gölü, denizden ortalama 200 m kadar aşağıda, eni 10 km, uzunluğu 20 km dir. Çevresindeki yüksek dağlar yanında tarıma elverişli bölgeler de bulunmakta üzum, limon, portakal, muz ve hurma gibi ürünler yetiştirilmekte, ayrıca hayvancılık ve balıkçılık yapılmaktadır.

T. şehri M. S. 26 yılında, Herodes Antipas tarafından Roma imparatoru Tiberius'un şerefine Tiberias adıyla kurulmuştur. T., Tiberias adının Arapçalaşmış şeklidir. Şehir Hellenistik devrin planına uygun bir şekilde, mabet, tiyatro, saray vb. tesisleriyle ihtişamlı bir şekilde inşa edilmiştir.

Kudüs'ün tahribinden sonra Yahudîler, T.'ye yerleşmişler ve burası *Tevrat* tefsiri *Talmud*'un yapıldığı, Yahudî bilginlerin toplandığı önemli bir merkez olmuştur. M. S. 200 yıllarında Mişna'nın kaleme alındığı bu bölge, Yahudîler için bir kutsiyet kazanmıştır.

T.'de Hristiyanlığın yayılışı ve kiliselerin inşası, Roma imparatoru Büyük Consantinus'un bu dini resmen kabul etmesinden sonradır. 614 yılında Sasânîler, Bizans'ı mağlûp edince T.'yi de işgal etmişler ve şehir 10 yıl kadar onların idaresinde kalmıştır.

T. 635'te savaşsız Müslümanların eline geçmiştir. İslâm ordusu kumandanı Şurahbil b. Hasene, şehir halkının can ve mallarına dokunulmayacağını, kilise ve evlerinin yarısının kendilerine bırakılacağını taahhüt etmiş, topraklarından haraç, şahıslardan cizye alınmasını kararlaştırmıştır. Hz. Ömer'in hilâfeti sırasında (634 - 644) anlaşmayı bozan T. halkı üzerine ordu gönderilmiş ve eski şartlarla yeniden teslim olmuşlardır.

T., Haçlı ordularınca Müslümanlardan geri alınmış, Trablus kontu Raymond'un hâkimiyetine giren şehri, 1187'de Salâhüddin Eyyûbî geri almıştır. 1240'ta yeniden Hristiyanların eline geçen T.'yi Hârezmliler 7 yıl sonra yeniden İslâm hâkimiyetine almışlardır. Bu tarihten sonra Müslümanların elinde kalan şehre 1799'da kısa bir süre için Napoléon girmiştir. 1918'e kadar İslâm ve Türk idaresinde kalan şehir, bölgeye İngilizlerin girmesiyle elden çıkmıştır.

1759 ve 1837 yıllarında iki büyük deprem geçiren T.'de pek çok eski eser yıkılmıştır. Doğum yeri T. olan ve Taberânî diye ün alan pek çok İslâm büyüğü yetişmiştir.

TABERİYE GÖLÜ : bk. TABERİYE.

TABGAÇ, IV. yüzyıl sonlarında Kuzey Çin'de güçlü bir devlet kuran bir topluluğa verilen ad. Başlangıçta Kuzey Çin' de hüküm süren Kuzey Wei sülâlesine verilen bu ad, daha sonra "Çin" olarak kullanılmıştır.

Eski Türk yazıtlarında *Tabgaç* olarak geçer. Gök Türkler yoluyla bu ad Bizans kaynaklarına da geçmiştir. Örnek olarak, Theophylaktos Simokattes, bu adı *Taugast* olarak saklamıştır (Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica. II. Sprachreste der Türkölker in den byzantinischen Quellen.* Budapest 1943. 255. s.)

Kâşgarlı Mahmud da *Divanü lûgati't - Türk*'te *Tawgaç*'ı "Kuzey Çin"e verilen bir ad olarak kaydetmiştir. Ancak, ona göre, "Türklerden bir bölük" de bu adı kullanır.

Daha sonraki çağlarda *Tafgaç* (ve *Tamgaç)* adının Karahanlı hükümdarları tarafından unvan olarak kullanıldığını biliyoruz.

Çin yıllıklarında *Tabgaç* adı *T'o-pa* biçiminde geçer. *T'o-pa (t'âk-b'uât)* adının yerli bir **Tağbat* biçiminden geldiği anlaşılıyor. Bugün hiçbir yerde geçmeyen bu biçim, Türk yazıtlarında kullanılan *Tabgaç*'ın karşılığıdır. Çin yıllıklarında verilen **Tağbat* (veya **Tağbar, *Tağbal)* adı göz önüne alınırsa, Türk yazıtlarında rastlanan *Tabgaç*'ın metatez (Fr. métathèse) sonunda oluştuğu anlaşılır *(*Tağbaç > Tabgaç).* Yalnız, yerli bir dilden alınma *-ç* sesi Çin transkripsiyonunda *-t* olarak verilemez. Bu bakımdan **Tağbat* biçiminin sonundaki *-t*'nin Sien-pi dilinden kalma bir çokluk eki olması ihtimali üzerinde durulmuştur.

T'o-pa kabilesi başlangıçta Wei veya Yüan Wei (386 - 586) sülâlesini kurmuştur. Bu sülâlenin başşehri başlangıçta P'ing-ç'ang idi. Daha sonra başşehir Lo-yang'a alınmıştır. Yüan Wei sülâlesinin yerini Batı Wei (Si Wei, 538 - 556) soyu almıştır. Bu sülâlenin merkezi Ç'ang-ngan şehrine geçmiştir. Batı Wei sülâlesi meşru sülâle sayılıyordu. Buna karşılık iktidarı zorla ele geçiren Doğu Wei (Tong Wei, 529 - 549) soyu gayrimeşru bir sülâle olarak tanınmıştır. Bu sülâlenin yerini Çin kökenli Kuzey Ts'i (Pei Ts'i, 550 - 577) soyu almıştır. Batı Wei sülâlesinin hâkimiyetine ise Sien-pi soyundan gelen Kuzey Çu (Pei Çu, 556 - 581) sülâlesi son vermiştir.

Çin kaynaklarında geçen verilerin tanıklığına göre, Tabgaç (T'o-pa) dilinin Sien-pi dilinin bir diyalekti olduğu anlaşılıyor (L. Ligeti, *Le tabghatch, un dialecte de la langue sien-pi. Mongolian Studies.* Budapest 1970. 265 - 308. s.).

TÂBİ DEVLET, başka bir devletin hâkimiyeti altında bulunan yarı bağımsız devlet. T. D.'in milletlerarası ilişkilerini, bağlı bulunduğu hâkim devlet yürütür. T. D. hâkim devlete asker ve malî kaynak sağlar, hâkim devlet ise T. D.'in dış savunmasını üstlenir.

T. D. müessesesi XIX. yüzyılda iç durumu zayıflamış bulunan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişik milliyete mensup toplulukların bağımsızlıklarını sağlamak amacıyla o devirdeki büyük devletlerin baskısıyla yaratılmıştır. Nitekim bu yüzyılın ortalarında Eflak ile Buğdan, Sırbistan ve Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir T. D. haline getirilmişti.

T. D. sistemi ile görünüşte Osmanlı devlet ve padişahının itibarı korunmuş, gerçekte ise çeşitli toplulukların giderek imparatorluktan kopmasındaki ilk adım atılmıştır.

TABİAT (Lat. *natura, nasci* [= doğmak]'den, Yun *physis),* genel olarak madde, güç, değişimler ve kuralları ile birlikte bütün Kozmos. T. bilimleri T.'ı tecrübe konusu olarak araştırırken, felsefe onu metafizik yönden yorumlamaya çalışır. T. kapsamına, sadece kimya gibi maddî konular değil, aynı zamanda fizikle ilgili tabiî güçler ve yaratıkların davranışı (davranış fizyolojisi) konuları da girer.

T. konusunu ikiye ayırmak gerektir : a. canlılar T.'ı (organizmalar) ve b. cansızlar T.'ı (mineraller, su, hava). Meselâ, mineraloji sadece cansızlar T.'ı, biyoloji ise canlılar T.'ı (fakat aynı zamanda organizmaların cansızlar çevresine olan ilişkileri, ökoloji) ile meşgul olurken, fizik ve kimya, her ikisi için de temel bilimlerdir. Canlılarla cansızlar arasındaki sınır, her zaman için açık değildir.

Dar anlamda T. kavramı altında kültür ve tekniğin etkisi ile (kültür çevresi, kültür ırkları, evcil hayvanlar) birtakım değişikliklere uğratılmış varlıklara karşılık insanoğlu faaliyetleri etkisi altında değişmeyen her şey (tabiî durum, tabiî çevre, insanoğlu tarafından etkilenmemiş hayvan ve bitki âlemi) anlaşılmalıdır. Böylelikle T. ve kültür, T. ve sanat, T. ve teknik olmak üzere, karşıt çiftler oluşmaktadır. Meselâ Orta

Avrupa ormanları, genellikle tabiî, bakir ormanlar olmayıp, aslında kültür ormanlarıdır.

Çevremizi saran maddî âlem, Kozmos olan T., zaman ve mekân içinde sonsuz, sürekli, değişim, hareket ve gelişim içinde bulunmaktadır. T. kavramı daha dar anlamda T. bilimince araştırılan organik olan veya olmayan âlemi kapsamaktadır. (E. Ediger)

TABİÎ ÂFETLER, kamu tesislerine ve genel hayata etkili olacak şiddetteki deprem, yangın, su basması, yer kayması, kaya düşmesi ve çığ gibi tabiat olayları.

T. A.'de hükûmet ve kamu makamlarınca yürütülmesi gerekli işlemler, 15 mayıs 1959 tarih ve 7269 sayılı "Umumî hayata müessir âfetler dolayısıyla alınacak tedbirlerle yapılacak yardımlara dair kanun" ile düzenlenmiştir. Bu kanuna göre, âfete uğrayan meskûn yerlerin büyüklüğü, o yerin tamamında veya bir kesiminde yıkılan, oturulmaz hale gelen bina sayısı, zarar gören yapı ve tesislerin genel hayata etki derecesi, mahallin ekonomik ve sosyal özellikleri, zararın kamu oyundaki tepkisi, normal hayat düzenindeki aksamalar ve benzeri hususlar göz önünde tutulmak suretiyle âfetlerin genel hayata etkililiğine ilişkin temel kurallar, İçişleri ve Maliye Bakanlıklarının mütalâaları da alınarak İmar ve İskân Bakanlığınca hazırlanacak bir yönetmelikte belirtilir. Bu gibi âfetlerin meydana gelmesi veya muhtemel olması halinde zararın o yerin genel hayatına etkili olup olmadığına, yönetmelik esasları gereğince İmar ve İskân Bakanlığı tarafından karar verilir. Bununla birlikte âfetin meydana gelmesi halinde kanun gereğince alınması lâzım gelen âcil tedbirlerin ittihazına âfetin meydana geldiği yer valisi yetkilidir (Md. 1).

İçişleri, İmar ve İskân, Bayındırlık, Sağlık ve Sosyal Yardım ile Tarım Bakanlıklarınca âcil yardım teşkilâtı ve programları hakkında genel esasları kapsayan yönetmelik yapılır. Bu yönetmelik esasları dairesinde âfetin meydana gelmesinden sonra yapılacak kurtarma, yaralıları tedavi, barındırma, ölüleri gömme, yangınları söndürme, yıkıntıları temizleme ve felâketzedeleri iaşe gibi hususlarda uygulanmak üzere görev ve görevlileri tâyin, toplanma yerlerini tespit eden bir program valiliklerce düzenlenir ve gereken vasıtalar toplanarak muhafaza olunur (Md. 4).

Âfetlerin meydana gelmesinden sonra vali ve kaymakamlar (askerler ve hâkim sınıfından bulunanlar hariç olmak üzere) 18 - 65 yaşları arasındaki bütün erkeklere görev vermeye; bedeli, ücreti veya kirası sonradan ödenmek üzere canlı, cansız, resmî, özel her türlü taşıt araçlarına ve gerekli makina, âlât ve edevatına el koymaya ve hiçbir kayıt ve merasime tâbi olmaksızın tedavi, kurtarma, yedirme, giydirme ve barındırma gibi işlerle bu gibi işlerin gerektirdiği âcil satın almaları ve kiralamayı yapmaya, devlete, mahallî idarelere, evkafa, iktisadî devlet teşekkülleri ile bunlara bağlı kurumlara ilişkin her türlü taşınmaz malları; yetmemesi halinde diğer tüzel kişiler ile gerçek kişilere ait bina ve müştemilâtı ile bahçe ve arsa gibi araziyi geçici olarak işgale yetkilidir. Bu yetkinin kullanma süresi, âfetin sona ermesinden itibaren 15 gündür. Bu süre gerektiğinde İmar ve İskân Bakanlığınca uzatılabilir (Md. 6).

Âfet bölgelerinde veya civarında bulunan ordu, jandarma, kıta, birlik ve müessese kumandanları, hazarda kendilerinden vali veya kaymakamlar tarafından istenilecek yardımları üstlerinden emir beklemeksizin yapmaya mecburdur (Md. 7). Rasat istasyonları vukuu muhtemel âfetleri bu bölgelerin en büyük mülkî âmirine derhal bildirmeye mecburdurlar. Ellerinde muhabere vasıtaları, haber ulaştırma imkânları bulunan mülkî ve askerî bütün resmî makam ve müesseseler âfetin vukuu haberini mahallin en büyük mülkî âmirine derhal bildirmekle mükelleftir. Âfetlerin vukuunu ihbar ve yardım talepleri için icabında radyo istasyonlarından da parasız istifade edilir (Md. 8).

Âfet sonrasında yapılacak işlere esas olmak üzere İmar ve İskân Bakanlığınca kurulacak fen kurulları tarafından âfetin meydana geldiği arazinin durumu ile bütün yapılar ve kamu tesisleri incelenerek hasar tespit raporu düzenlenir (Md. 13). Yıkılan, yanan veya ağır hasara uğrayan veya uğraması muhtemel olan binalarla imar planları gereğince kamulaştırılmasında zorunluk bulunan yerlerdeki binalarda oturan ailelere hak sahibi olmak şartıyla bina yaptırılır veya kredi verilir (Md. 29). Kanundan faydalanmak suretiyle inşaat kredisi verilmesini veya bina yaptırılmasını isteyenlerin, İmar ve İskân Bakanlığınca yapılacak yardıma dair o yerde yapılan ilândan itibaren iki ay içinde mahallin en büyük mülkî âmirine yazılı müracaatta bulunmaları ve taahhütname vermeleri mecburîdir (Md. 28). (E. Korur)

TABİÎ BORÇ, kanunun alacaklıya dava ve takip hakkını vermediği, devlet gücü ile tahsili imkânsız olan borç. Meselâ zaman aşımına uğramış borç veya kumar borcu T. B.' tur. Böyle bir T. B. aslında yok sayılamaz ve ödenmesi borçlu için ahlâkî bir vecibe olmakta devam eder. Eğer borçlu T. B.'u alacaklıya ödemişse bunu sonradan borcun geçerli olmadığı gerekçesiyle alacaklıdan geri isteyemez. (E. Korur)

TABİÎ HUKUK, varlığı bazı hukuk nazariyecileri tarafından ileri sürülmüş olan, her yerde ve her zaman için geçerli, değişmez, en üstün ve mükemmel hukuk kuralları bütünü.

T. H. varsayımı önce eski Yunan filozofları tarafından ortaya atılmış, bu filozofların fikirleri Roma hukuku üzerinde de etkisini göstermiştir. T. H. düşüncesi Orta Çağda dinî, Yeni Çağda hümanist bir görünüşe bürünmüştür. T. H.' un bu çağdaki en önemli iki temsilcisi Hollandalı Hugo Grotius (1583 - 1645) ve Alman Samuel Pufendorf (1632 - 1694) olmuştur.

T. H. fikrini savunanlara göre T. H. devletten, hatta toplum düzeninden bile öncedir. Belirli bir devirde ve belirli bir ülkede uygulanmakta olan hukuk ancak T. H.'a yaklaştığı oranda kusurlu olmaktan kurtulur ve mükemmele erişir.

T. H. varsayımına karşı çıkan müsbet hukuk ekolüne mensup yazarlar ise T. H.'un gerçek bir varlığı bulunmadığını, aslında sadece nazariyecilerin zihninde yatan bir hukuk ideali olduğunu, ortaya hiçbir zaman değişmez bir T. H. metni konamadığını, esasen T. H.'un ne ve nasıl olması gerektiği konusunda değil değişik yer ve zamanlarda, aynı yer ve zamanda yaşamış nazariyeciler arasında bile görüş birliği olmadığını ifade etmişlerdir. Müsbet hukuk taraftarlarına göre, her yerde ve her zaman geçerli en mükemmel hukuktan değil, olsa olsa belirli bir yer ve zamana göre en iyi sayılan hukuktan söz edilebilir. (E. Korur)

TABİİYET, gerçek ve tüzel kişilerle deniz ve hava ulaştırma araçlarının hukuk açısından bir devlete bağlı olması durumu. T., hukuk tatbikatında çok defa vatandaşlık (b. bk.) ile karıştırılmaktadır. Gerçekte T., vatandaşlıktan çok

daha geniş muhtevalıdır, çünkü vatandaşlık sadece gerçek kişiler için söz konusu olabilir. Ayrıca vatandaşlık durumu daha çok anayasa ve idare hukukunun, T. ise devletler özel ve genel hukukunun inceleme alanı içinde kalmaktadır.

T. konusunda yetki : Devletler hukukunda kabul edilmiş olan genel kural, T.'in belirlenmesinin her bir devletin yetki alanına dahil olduğudur, yani devletler bu konudaki kuralları kendileri düzenlerler. Ancak bunu yaparken katılmış oldukları iki ve çok taraflı milletlerarası antlaşmalardaki hükümleri ve devletler hukukunun yerleşmiş teamüllerini göz önünde tutmaları gerekir.

T.'in kazanılması ve kaybı : Gerçek kişilerin T.'i a. aslî ve b. müktesep T. şeklinde olabilir. Aslî T. doğumla edinilir ve kan veya toprak esasına göre düzenlenebilir. Kan esasında belirli bir devlet T.'inde bulunan ana babadan doğan çocuk o devletin T.'ini kazanır. Toprak esasında ise çocuk, üzerinde doğmuş olduğu ülkenin T.'ini elde eder. Çok nüfuslu devletler çoğunlukla kan, az nüfuslu devletler ise toprak esasını benimsemişlerdir. Karma bir sistem tatbik eden devletler de vardır. Müktesep T., sonradan kazanılmış olan T.'tir. Evlenme, evlât edinilme, vatandaşlığa alınma, muhaceret, bir devletin diğerinden arazi ilhakı, ahali mübadelesi, seçme hakkını kullanma ve yeniden ilk vatandaşlığa alınma gibi sebeplerden ortaya çıkabilir.

Tüzel kişilerin T.'lerini belirlemede muamele merkezi, kuruluş yeri veya idare merkezinin bulunduğu yer esas alınabilir. Devletler hukukunun genel prensiplerine göre, gemilerin T.'i, bayrağını çekme hakkını kazandıkları devlete, uçak ve hava gemilerinin T.'i ise siciline kayıtlı bulundukları devlete göre belirlenmektedir.

T.'in kaybı kişilerin arzusu ile veya arzusu dışında olabilir. Arzu ile T. kaybı, yabancı bir devlet T.'ine geçme, T.'lerden birini tercih veya T.'ten çıkma şeklindedir. Arzu dışında T.'in kaybı, şahsın mensup bulunduğu devletin T.'inden çıkarılması ile olur.

T. ihtilâfları, çifte T. ve T.'sizlik : T.'in belirlenmesi konusu her devletin kendi mevzuatı ile düzenlendiğinden ortaya çeşitli T. ihtilâfları, çifte T. ve T.'sizlik halleri çıkmaktadır. Diyelim ki A devleti T.'in tespitinde sadece toprak, B devleti sadece kan esasını benimsemiş olsun : Bu durumda A devleti toprakları içinde B devletine mensup anababadan doğmuş olan çocuk hem A, hem de B devletinin T.'ini kazanmış, yani çifte T.'li olacaktır. Buna karşılık B devleti toprakları içinde A devletine mensup anababadan doğan çocuk her iki devletin de T.'ini kazanamayacak, başka bir deyişle T.'siz kalacaktır. Bu gibi halleri önlemek üzere bazı milletlerarası antlaşmalar imzalanmış ve devletler kendi kanunlarında böyle durumları düzenleyecek özel hükümlere yer vermişlerdir. Meselâ 403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun 4. maddesine göre, Türkiye'de doğan ve vatandaşlığını ana ve babasından doğumla kazanamayan çocuklar doğumlarından başlayarak Türk T.'ini iktisap ederler. Aynı kanunun 1. maddesinde 13.2.1981 tarih ve 2383 sayılı kanunla yapılan değişiklikle Türkiye içinde veya dışında Türk babadan olan veya Türk anadan doğan çocukların doğumlarından başlayarak Türk vatandaşlığını kazanacakları belirtilmiştir. Böylece çifte T.'e de yer verilmiş bulunmaktadır. Bütün bunlara rağmen, devletler hukukunda T. ihtilâfları konusu henüz tam anlamıyla çözümlenmiş olmaktan uzaktır.

Türk hukukunda T. : Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 54. maddesi ile 11.2.1964 tarih ve 403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, gerçek kişilerin T.'i ile ilgili hükümler ihtiva etmektedir. Anayasa'nın 54. maddesinin 2. fıkrası Türk babanın ve Türk ananın çocuğunun Türk T.'ini kazanacağını belirttiğinden, prensip olarak kan esasının benimsendiği anlaşılmaktadır. Türk Vatandaşlığı Kanunu ise gerçek kişilerin T.'inin a. kanun yolu (nesep, doğum yeri, evlenme), b. yetkili makam kararı (vatandaşlığa alınma) ve c. seçme hakkı ile kazanma şeklinde edinilebileceğini belirtmiştir (TVK Md. 1-13). T.'in kaybı a. kanun yolu (evlenme), b. yetkili makam kararı (izinle çıkma veya çıkartılma) ve c. seçme hakkı ile kayıp şeklinde olmaktadır (TVK Md. 19-23).

Mevzuatımızda sarih ve toplu bir hüküm olmamakla birlikte, Türk hukukuna göre teşekkül etmiş ve merkezleri Türkiye'de olan şirket ve dernekler teamüle göre Türk T.'inde sayılmaktadır. Türk Ticaret Kanunu'nun 823. maddesine uygun olarak Türk bayrağını çekme hakkını kazanmış gemilerle, hava seyrüsefer talimatının 28. maddesine göre sahibi Türk olan veya mensup bulundukları şirket Türk T.'inde bulunan uçak ve hava gemileri de Türk T.'inde sayılırlar.
(E. Korur)

TÂBİÛN, "tâbî olan, uyan, peşi sıra giden" mânasında *tâbî* veya *tâbiî*'nin çoğulu; tâbiîler. Hadîs ilmi yönünden, Hz. Peygamberin ashabından sonra gelen nesil. Sahabe devrine yetişen bir kimsenin tâbiî sayılıp sayılamayacağı hususunda hadîsçiler arasında görüş ayrılığı vardır. Bazı hadîsçiler, Hz. Peygamber devrine yetişen ve onu gören kimsenin *sahabî* sayıldığı gibi, herhangi bir sahabîyi gören kimsenin de tâbiî sayılması gerektiğini ileri sürmüşler; diğer bazıları ise, Hz. Peygamberin üstün mevkii dolayısıyla onu mücerret görmek sahabî olmaya yeter sayılsa bile, bir sahabîyi gören kimsenin tâbiî sayılamayacağını, görmenin de ötesinde, onunla sohbet etmiş ve ondan hadîs işitmiş olması gerektiğini iddia etmişlerdir. Bununla beraber hadîsçiler arasında kabul edilen ve yaygın olan görüş birincisidir. Nitekim herhangi bir sahabîden hiç hadîs işitmediği halde, sadece birkaç sahabîye yetişmiş ve onları görmüş birçok hadîsçi T.'dan sayılmıştır.

Sahabîler gibi tâbiîler de tabakalara ayrılırlar. Ancak tâbiîlerin tabakaları hakkında hadîsçiler arasında tam bir görüş birliği yoktur. Bazılarına göre üç, bazılarına göre dört tabakadan meydana gelen tâbiîleri, on beş tabakaya ayıranlar da vardır. Bu tabakaların birincisi *Aşere-i mübeşşere* (cennetle müjdelenen on sahabî)'ye yetişen tâbiîlerdir.

T. arasında Medinelilerden yedi fakîh (Fukahâ-i seb'a), fıkıh sahasındaki bilgileri ve fetvâlarıyla büyük şöhret kazanmışlardır. Bunlar, Saîd b. el - Museyyib (ölm. H. 105), Kâsım b. Ebî Bekr es - Sıddîk (ölm. H. 107), Urva b. ez - Zübeyr (ölm. H. 94), Hârice b. Zeyd b. Sâbit (ölm. H. 100), Seleme b. Abdirrahman b. Avf (ölm. H. 104), Ubeydullah b. Abdillah b. Utbe b. Mes'ûd (ölm. H. 98) ve Süleyman b. Yesâr (ölm. H. 104)'dır. Hadîsçiler arasında bu isimlerden birkaçı üzerinde görüş ayrılığı bulunsa bile, Hicaz âlimleri ittifak etmişlerdir.

Tâbiîlerin en faziletli kişisi olarak hadîsçilerin üzerinde birleştikleri bir isim yoktur. Ancak her bölge halkı, kendi bölgesinde yetişmiş ve ilmiyle şöhret kazanmış tâbiîleri en üstün kimseler olarak kabul ve ilân etmiştir. Buna göre Medineliler nazarında Saîd b. el - Museyyib, Kûfeliler nazarında Uveys el - Karanî, Basralılar nazarında el - Hasan el - Basrî tâbiîlerin en faziletlileridir.

İslâm öncesi devre yetişen, Hz. Peygamber zamanında yaşayan, fakat onu görmek ve onunla sohbet etmek şerefine nail olamayan Müslümanlar da, herhangi bir sahabîye mülâkî oldukları takdirde T.'dan sayılmışlardır. Ancak bunlar cahiliye devrini de yaşamış olmaları dolayısıyla *muhadram* adıyla şöhret kazanmışlardır.

Hadîslerin toplanıp yazılmasında ve İslâmî ilimlerin tedvininde büyük emeği geçen tâbiîler, Hz. Peygamber tarafından "Ümmetimin en hayırlısı benim muasırlarımdır; sonra onları takip edenler, sonra da onları takip edenler gelir" hadîsiyle taltif olunmuşlardır. (T. Koçyiğit)

TABL : bk. DAVUL.

TABLATUR (Fr. Tabulature, Alm. Tabulatur), Orta Çağda Avrupa'da kullanılan eski nota yazısı. XV - XVII. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılmıştır. Türlü millî (İtalyan, İspanyol, Fransız, Alman) şekilleri geliştiği gibi, türlü çalgılar için de özel şekilleri vardır.

TABLET, üzerinde çivi yazısı bulunan pişmiş topraktan levha. Ön Asya'da yaşamış olan Sumer, Hitit, Asur ve Kaldeliler, çivi yazısı adı verilen bir alfabe sistemiyle çamur levhalar üzerine yazdıkları metinleri kalıcı kılmak için, bu levhaları fırınlayarak sertleştirip dayanıklı bir hale getirirlerdi.

TABLET : Zarflı bir Kültepe tableti

Eski Çağ medeniyetlerinin T.'i kullanmalarının pek çok sebebi vardır. Öncelikle, pişmiş topraktan levhalar her zaman için öteki malzemelerden dayanıklı oluyordu. Kâğıt ahşap, hatta metal üzerine yazılan metinlerden günümüze kadar gelebilenleri pek azdır. Buna karşılık, yaklaşık el büyüklüğündeki levhalar üzerine sivri uçlu bir çubukla yazılan yazılar pişirilince sert bir levha halini aldığından yüzyıllar boyu bozulmadan kalabilmektedir.

İran, Irak, Suriye ve Anadolu'daki arkeolojik merkezlerde ele geçen bu levhaların büyük bir kısmı, biri iç levha, öteki koruyucu dış levha olmak üzere iki kısımdır. Birinci kısım, içteki levhayı koruyan kabuk (zarf) kısmıdır. Çift çeperli kabuk içinde korunan T.'lerde tarihî bilgiler bakımından son derecede önemli metinler yer almaktadır. Bu metinler arasında, antlaşma, mukavele, ticarî mektup ve tarihî olaylar yer almaktadır. Dış levhalarda ise şahıs adları ve adreslerin yer aldığı görülür.

Eski Çağ medeniyetlerini aydınlatıcı bilgiler veren T.'ler, bugün dünyanın çeşitli müzelerinde sergilenmektedir. Eski Yakın Doğu'nun tapınak, kütüphane, arşiv ve saray yapılarında ele geçen bu T.'lerden yüzlercesi Kayseri'de Kültepe arkeolojik merkezinde ele geçmiştir.

T.'lerle kitabeleri birbirine karıştırmamak gerekir : Kitabe önemli bir tarih olayı ve kişi hakkında kısaca bilgi veren, sınırlı bir kullanım alanı olan belgedir, çoğu kez de bir yapıya bağlıdır. T. ise, çok çeşitli bilgileri de veren, küçük boyutlu ve taşınabilir yazılı belgedir. Kitabeler, çoğu kez taş ve metalden, T.'ler ise her zaman pişmiş topraktandır. Bk. ÇİVİ YAZISI.

TABU, Polinezce bir kelime. *Tabu, mana* (=kuvvet, kudret) ile yakından ilgilidir. Havai'de *Kapu* ve Mikronezya'da *Tambu* veya *Tabu, Taboo* şeklinde kullanılır. T. gücünü ruhtan ve ilâhtan almaktadır. Bu inanç, yalnız bu adalara mahsus değildir. Afrika'da ve diğer yerlerde de bu inanç yaygındır. İlkel dinlerin esasını teşkil eder ve *mana,* totem ve totemizmle sıkı bir ilişkisi vardır. *Tapu* kelimesi "işaretlenmiş, tayin edilmiş" anlamlarına geldiği gibi, fiiliyatta günah, yasak, haram gibi bir inancı gösterir.

İngiliz denizci James Cook (b. bk.), 1777 yılında Tonga adasını keşfi sırasında bu kelimeyle karşılaştı. Böylece Polinezya dilinden gelen *Tapu* kelimesi, daha sonra batı ülkelerine tanıtıldı. *Tabu* şeklini alan kelime, dinler tarihi yayınlarına da girmiş oldu. Cook, kelimenin anlamını araştırdığında "belirtilen, işaret edilen" anlamına geldiğini anladı. Bu T. alışılmış olanın aksi, zıt anlamlısı olarak sayılıyor. Kelime, *mana* ile ilgili ve onun değişik bir kavramı olarak ortaya çıkmış oldu.

T. olan şey, tabiatüstü ve tehlikeli bir kudret (mana)'e sahip demektir. O, kuvvet yüklü, hatta tehlike teşkil eden bir yapıya sahiptir. Ayrıca, kutsal olduğundan ona dokunmamak gerekir. T. âdeta bir hastalık gibi başka şeyleri de etkileyip bulaşabilir, dokunana geçebilir. Mana gibi sarî olarak yayılabilir. Kutsal, kuvvet dolu sayılan kişiler T. bilinir, onlara bayağı kişilerin yaklaşmaması gerekir. Onun için, ona yaklaşma imkânı mevcut olduğu zamanlarda bile önce uzun bir hazırlık âyini gerekir. Eğer bu olmadan dokunulmuşsa temizlenme âyinleri yapılarak onun zararı giderilebilir. Çok zaman T.'yu, yasağı bozan derhal cezalandırılır. Esasen genel olarak o kişi kendi kendine telkinle günaha girdiğine inanarak vicdan azabı sonunda ölebilir. Bu durumda T. suçunu işleyen kişi bizzat T. tarafından cezalandırılmış sayılır. Çok zaman böyle kişinin kıvrana kıvrana ölüp gittiği görülmüştür. Ölmese, o zaman da toplum tarafından ölüm cezası verilerek cezalandırılır. T.'yu bozan bir topluluksa, o topluluk klanın diğer üyeleri tarafından cezalandırılır.

T.'ya dokunmayı önlemek üzere âyinler, törenler vücuda getirilmiştir. Polinezyalı bir kralın dokunduğu her şeyi hemen T. haline getirebileceğine, esasen kendisi *mana* denilen kudret ve kuvvetle dolu olduğuna inanıldığından bu krallar yemeklerini kendi elleriyle yemezler, onlara yemeklerini özel bir hizmetkâr yedirir.

Totem bir topluma ait bir hayvan, bir bitki, bir taş, herhangi bir cisim veya içi *mana,* kudret ve kuvvet dolu herhangi bir şey olup, ona dokunmak, hatta yaklaşmak T.' dur.

İlkel toplulukların inancına göre, T.'lu olan eşyadan sakınmak gerekir, T.'lu olan işi yapmamak lâzımdır.

Yalnız kutsal şeyler ve kişiler T. olmaz. Murdar, kirli sayılan kişi veya maddeler de T. sayılır. Bu bakımdan onlardan sakınmak, kaçınmak gerekir. Lohusa, âdet gören kadınlar, yeni doğmuş çocuklar v.b. bu grupa girerler. Böylece eşyalar gibi insanlar da T. olabilir : Kabile reisleri, büyücüler, savaşa veya ava gidecek olan erkekler, lohusalar, aybaşı olan kadınlar veya yeni doğanlar veya yeni ölmüş kişiler,

kan, T. işlemi içinde görülürler. Kirlenme, dokunma olmuşsa, bunu muhakkak temizleme işlemi takip eder. Hayvanların bir fert veya toplum için T. olduğu görülmektedir. Totem sayılan varlık, T. işlemi içindedir, eti yenmez veya özel törenler sonunda korku ile karışık bir saygıyla müsaade edilen zamanlarda yenebilir. T.'nun görevi bazan koruyuculuktur.

T.'lar içinde mutlak olanlar vardır. Bu bakımdan T.'dan gelecek zararı veya tehlikeyi önlemek için âyinlere baş vurulur. Erginlik, nikâh, ölüm gibi olaylarda yapılan tören ve âyinlerde T.'nun özel bir rolü olduğu görülmektedir.

Gözlemci bilginler, T.'nun ikiye ayrıldığını tespit etmişlerdir: İlkel bir görüşe göre T. olan şey ya profan (dünyevî) çevreden ayrı olarak kutsal ve mahrem telâkki edilir veya kutsal olmayan, profan kavramların, inançların çekirdeği olur. Bu sebeple, kutsal bir yere veya kutsal bir şeye yaklaşmak istenilirse, uzun bir hazırlık töreni geçirir veya temiz olmayan şeye dokunan kişi, uzun temizlenme âyinlerine tâbi tutularak tekrar temiz hale getirilir.

Antropologlar, din tarihçileri, etnologlar, din fenemenologları, ilkel denilen toplumların çoğunda karışık bir sosyal fenomen (olay) olarak T. kavramını kullanıyorlar. Fakat bazı toplumlarda klana benzerlik olduğu halde totemizm ve dolayısıyla T. esası olmayabilir. Her klanın bir totemi ve T. inancı olması iddiası da tartışmalı bir konudur. Ayrıca T.'nun şekli, varlığı her topluma göre değişik olabilir. Örnek olarak Polinezya adalarında kabile reisi, sosyal etkiler sonunda *mana* (= güç, kudret, kuvvet)'nın bir kısmına sahiptir. O, ilâh gibi her yerde etki yapabilir. Bazı yerlerde rahipler, kraldan üstün olduklarını bu yolla göstermek istemektedirler. Melanezya'da kabile reisleri T. ve *mana*'yı kendilerinin etkisiyle ilgili göstermek istiyorlar. Birçok kabile kültürlerinde bu durum karmaşık bir şekil almaktadır. T. dinî bir görev gibi görülür. T.'nun aileden aileye geçtiği inancına da rastlanmıştır.

1819 yılında Havaii'de kral Rihoriho, T. ile bağlı bir kanun çıkararak, İngilizlerin orada kabul etmiş oldukları pazar gününü T. yapmış ve bu günü toplumca benimseterek kilise ile hükûmeti bağlamıştır. Böylelikle T. kurarak bu durumu desteklemiştir.

Madagaskar adasında *mana*, ilâhın gücü olarak benimsenmiştir. Böylece *mana*'nın gösterdiği T. şekli, iyi veya kötü anlamda kullanılabilmektedir.

Lévy Bruhl (b. bk.), T.'yu dinî bir yol olarak görmüş, dinin kökeninde de T. inancını ilk kaynak olarak almıştır.

Sigmund Freud (b. bk.), T.'yu kendi teorisini teyit için kullanmağa çalışmıştır. Esasen Freud bu görüşünü sadece klinikteki gözlemlerine göre ele almış, kıtalararası bir araştırma yapmadan o günlerin sınırlı bilgilerini kendi görüşüne göre açıklamak istemiştir *(Totem und Tabu)*. Zamanımızda onun bu görüşü tamamiyle çürütülmüş bulunmaktadır. Dinler tarihi ve din fenomenolojisi yönünden yapılan eleştirilerde onun *Totem und Tabu* adlı kitabının dinleri inkâra ve cinsî etkilere v.b. dayandırmak istediği belirtilmiştir.

Bazı ilkel toplumlarda görülen bu inancın toplumu birbirine bağlayarak bir düzen kurmuş olması dikkati çekmektedir. Ayrıca T., tabiî bir dinin köklü ve temel bir unsuru olarak belirmektedir. T. inancı, bazan zayıflamış olarak veya izler halinde başka dinlerde de görülmektedir. Hinduizm, Zerdüştlük, Yahudilik ve Hristiyanlıkta bile rastlanmaktadır.

Polinezya kabîlesindeki alelâde kişiler başkanlarından çekinir, ona yaklaşmazlar. Yüzüne bakarken bile heyecanlanır, ürker ve korku içinde kalırlar. Onları *mana* ile dolu, güç ve kudretle donanmış harikulâde kişiler sayarlar.

Hindistan'da aşağı kasta bağlı veya kastdışı kalmış bir kişinin Brahman'a yaklaşmaktan çekinmeleri gerekir. Birçok dinlerde olduğu gibi, kutsal maddelere yalnız rahipler, dinî görevliler dokunabilir. Başkalarının dokunması yasaktır, aksi halde çarpılacaklarına inanılır. Nitekim fertlerin ilâhlaştırılmasında bu gibi eski inançlar bulunmaktadır.

Yahudilikte cumartesi günü uyulması gerekenler arasında ateşe dokunulmaması, ateş yakılmaması v.b. inançlar, et ve sütün beraber yenmemesi, bunların ayrı tabaklara konulması v.b. inançlar vardır. Hristiyanlıkta ikonlara, bazı putlara, heykellere dokunmamak gerekir; ekmek ve şarap (Evharistiya) âyini ve vaftiz suyu kutsal ve özel bir yapıda görülür. Hristiyanlıkta pazar günü (Hz. İsa'nın dirilip göğe çıkması) veya İsa'nın ölüm günü (cuma günü) et yememek gibi inançların T. ile ilgisi olduğu ileri sürülmektedir.

TABUR, silâhlı kuvvetlerde, kuruluşlarla tespit edilmiş, genel olarak bir sınıftan oluşan, bölük veya batarya ile alay arasında bir asker topluluğu. Yarbay veya binbaşı rütbesinde bir subay komuta eder.

T., hem taktik hem de idarî bir birliktir. Yalnız taktik veya yalnız idarî olanları da vardır. Hem taktik hem de idarî olan T.'lar kendi kendine yeterlidir.

T.'lar sınıfına göre adlandırılırlar. Piyade T.'u, Topçu T.'u, Tank T.'u gibi.

T.'ların teşkilâtlarında kendi özel silâh ve araçlarından başka, karargâh, muhabere, ikmal ve bakım, levazım, sıhhiye birlikleri vardır.

Piyade sınıfında T. temel taktik birliği, topçu sınıfında ise temel ateş destek birliğidir.

Gerektiğinde, personel ve donatım bakımından küçük değişiklikler yapılarak T.'ların imkân ve yetenekleri artırılabilir.

T. kelimesi "düzgün sıralar halinde art arda dizilmiş insan topluluğu" anlamında da kullanılır.

TAC, hükümdarların iktidar ve kuvvet sembolü olarak başlarına giydikleri madenî çember veya yarım çember üzerine, değerli taşlar işlenerek hazırlanmış bir çeşit başlık. *Tac* kelimesi Farsçadan gelir ve İran sikkelerinin üzerinde T. şekli bulunurdu. T.'ı eski İran hükümdarları ve Abbasî sultanları dışında kalan İslâm hükümdarları giymezlerdi. Batılı hükümdarlar ise T.'ı, eski Yunan ve Roma devrinden itibaren giyiyorlardı. Ayrıca Vatikan'da oturan papalar da dinî törenleri T. giyerek yönetirlerdi. Batılı krallar, halkın gözü önünde düzenlenen bir törenle bizzat Papa'nın elinden T. gi-

TAC : Britanya İmparatorluğu kraliyet tacı (1838). Kraliçe Victoria için yapılmış, 2 783 elmas, 17 safir, 11 zümrüt, 5 yakut taş ve 277 inciyle süslenmiştir.

yerek takdis edilirler ve tahta otururlardı. İslâm hükümdarları arasında T., hükümdarlık alâmeti olmamasına rağmen İslâm ülkelerinde de "taht ve T.'ını kaybetmek" deyişi halk ve devlet ricali arasında da kullanılırdı. İslâm dünyasında T.'ı derviş ve şeyhler, mensubu bulundukları tarikatın sembolü olarak giyerlerdi. Her tarikatın T.'ı değişik şekilde olurdu. Tek parçalı T., Allahın birliğinin sembolü idi. Hatta zamanla T.'ı meydana getiren parça sayılarının ve renk çeşitlerinin arttığı görüldü. Ön Asya'da Sumerlerde T., tek bir madenî halka üzerine hazırlanmış basit bir görünümde olmasına rağmen, sihirli bir nitelik kazanmıştır. Bu durum diğer Mezopotamya ülkelerinde de aynı şekilde devam etti. Makedonya kralı Büyük İskender, Mezopotamya'yı işgal edince, Sumerlilerin T.'ına bol mücevherli bir alınlık ilâve ederek kendi T. şeklini ortaya çıkardı. Bu T. şekli, bundan sonra bütün Avrupa hükümdar T.'larının şekli oldu. Mısır krallarının ise çeşitli şekillerde altı çeşit T.'ı vardı. Her biri Mısır'ın idarî bölgelerinden birinin sembolü idi ve mistik bir nitelik taşırlardı.

Osmanlı hükümdarlarının değerli bir veya birkaç taş ile süslenen sarıkları, bazı yazarlar tarafından T. olarak nitelendiriliyorsa da, bu ipekli kumaş ile sarılan sarıklara T. denilemez. Zira Osmanlılarda hükümdarlığın sembolü padişahın kendi adına hutbe okutması ve para bastırmasıdır. Sarıklarını bir merasimle giymedikleri gibi, iktidar ve kuvvet sembolü olarak da kabul etmemekteydiler.

Hristiyanlık dünyasına ait bazı minyatürlerde, Meryem'in, Hz. İsa'nın ve meleklerin başında da ışıktan bir T. tasvir edilirdi.

Tasavvufta ise başa T. giymenin Miraç ile ilgili olduğu kabul edildi ve Hz. Muhammed'in Miraç'a çıkarken, hem kendi başında, hem de Burak adlı atının başında bir T. olduğu ileri sürülürdü (Pavet de Courteille, *Mirâc-name*, Paris 1882).

II. Hüsrev'in işlemeli T.'ı, St. Istvân'ın T.'ı (Kutsal Macaristan T.'ı), Bizans hükümdarlık T.'ı, İtalya'nın demir T.'ı, Rusya krallık T.'ı, Karl'ın T.'ı, üç dilimli papalık T.'ı, İsveç krallık T.'ı, tarihin en meşhur T.'larıdır.

TAC BEYİT, kasidede şairin mahlâsının geçtiği beyte verilen ad. Genellikle kasidenin sonuna doğru, dua bölümünden önce gelir (bk. KASİDE).

TAC MAHAL : bk. AGRA.

TACEDDİNOĞULLARI (1308 - 1415), Kelkit havzasında hüküm sürmüş bir beylik. 1335'e kadar İlhanlılara, sonra Eretnaoğullarına, 1380'den 1392'ye kadar Kadı Burhâneddin'e, bu tarihten 1415'e kadar da Osmanlılara tâbi olmuşlardır. Merkezleri Niksar'dır. Esas toprakları Tokat ilinin Yeşilırmak'la Kelkit arasında kalan parçası olup, Amasya'ya, Samsun'a, Ordu'ya, belki Sivas iline doğru taşmışlardır. Diğer beylikler gibi, Anadolu tarihinde rol oynamış değillerdir. Mahallî derebeyi olmaktan ileri gidememişlerdir.

Beyliğin kurucusu Doğan Şah Bey, Alâeddin Savcı Bey'in oğludur. Doğan Şah'ın yerine oğlu Tâceddin Bey geçmiştir. Bu bey, 1381'de Trabzon Rum imparatoru III. Aleksios Komnenos'la görüşmüş, güzelliğiyle ün almış olan kızı prenses Eudoksia ile evlenmiş, 1387'de öldürülmüştür. Prenses Eudoksia dul kalınca, Bizans imparatoru İoannes Palaiologos'la evlenip 1388 - 1391 yılları arasında Bizans imparatoriçesi olmuştur. Eudoksia'nın kız kardeşleri de başka Türk beyleri ile evlenmişlerdir. T. ile Trabzon imparatorluğu birbirlerine komşu idiler.

Tâceddin Bey'in yerine oğlu Mahmud Çelebi geçmiştir. Diğer oğulları âlim olan Alp Arslan Bey, 1394'te Kadı Burhâneddin tarafından öldürülen Kılıç Arslan Bey ve Süleyman Bey'dir. Mahmud Çelebi'nin yerine Alp Arslan Bey'in oğlu Hasan Bey geçmiştir. Hasan Bey'in kardeşi Hüsameddin Mehmed Yavuz Bey'dir. Hasan Bey, 1425 - 1427 yılları arasında iki yıl kadar beyliğine son veren Osmanlılardan beyliği geri almak istemişse de, sonunda Osmanlı hizmetine girip, 1427'de Gümülcine sancakbeyliğine tayin olunmuştur.

TÂCHIRA, Venezuela'nın batısında bir eyalet. Yüzölçümü 11 100 km², nüfusu 511 344 (1975)'tür. Merkezi San Cristóbal şehridir. Eyalette kahve yetiştirilir, büyükbaş hayvan beslenir. Lobatera'da elde edilen kömür, yerli çimento ve seramik endüstrisinde kullanılır.

TÂCÎ BEY, Türk şairi. XV. yüzyıl sonlarıyla XVI. yüzyıl başlarında yaşadı. II. Bayezid'in Amasya valiliği sırasında defterdarlık görevinde bulundu. T. B., Tâcîzâde Cafer Çelebi (b. bk.) ve Tâcîzâde Sâdî Çelebi (b. bk.)'lerin babasıdır.

TACİK : bk. TACİK'LER.

TACİKİSTAN (resmî adı : **Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti**), Sovyetler Birliğini oluşturan 15 federe devletten biri. Alanı 143 100 km², nüfusu 3 589 000 (1977), başşehri 422 000 (1974) nüfuslu Duşanbe (eski adı : Stalinabad) şehridir. Güneyde Afganistan, doğuda Çin, batıda ve kuzeyde Sovyetler Birliğinin Özbek ve Kırgız cumhuriyetleri ile komşudur. Önceleri Rus Türkistanının bir parçası olan T., 5 aralık 1929'da Sovyetler Birliğinin kurucu cumhuriyetleri arasına girmiş ve Gorno - Badahşan Muhtar Bölgesini de sınırları içine almıştır.

Yeryüzü şekillerinin esasını genç kıvrım dağları teşkil eder. Güney-batı ucunda 600 m den daha aşağı seviyede bulunan kısım bir yana bırakılırsa, T., Sovyetler Birliğinin en dağlık sahası olarak kabul edilebilir. Himalayalar batısında Orta Asya'nın en yüksek tepeleri burada bulunur. Doğu bölümünde Pamir dağlarının ortalama yüksekliği 3 000 m den fazladır ve bazı yerlerde dağların yüksekliği 7 500 m ye yaklaşır : Pik Kommunizma (eski Pik Stalina) 7 495 m ve Pik Lenina 7 130 m gibi. Büyük Alay - Pamir sistemi içerisinde yer alan dağ sıraları, genel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanırlar. T.'ın doğu ve güney-doğusundaki yüksek dağlık alan, Badahşan bölgesini teşkil eder. Kuzey-batıda Sırderya boyunda alçak düzlüklere rastlanır ve burada Fergana vadisinin bir kısmı T. sınırları içinde bulunur. Ortadaki dağ sıraları arasında Zerefşan akarsuyu batıya doğru uzanır. Güney-batıya doğru uzanan Kâfirnigân ve Vahş vadileri boyunda da alçak sahalar görülür. Amuderya ve Panc nehirleri güney sınır boyunca uzanırlar. Nehirlerden çoğu dağlık alan içinde dar boğazlar meydana getirirler. Pamirlerde ve kuzey-doğudaki yüksek dağlarda daimî buzullara rastlanır ve burada Karakul (Karagöl), deniz seviyesine göre 3 200 m den daha yüksekte bulunur.

İklim, yüzey şekillerinin durumuna bağlı olarak büyük değişiklikler gösterir. Ortalama sıcaklık dereceleri ocak ayında —4° ile 0°C ve temmuzda 15° ile 18°C arasında bulunur. Yıllık ortalama yağış tutarı 250 mm ile 400 mm arasın-

da değişiklik gösterir. Batıda yarı çöl özelliği taşıyan ve Amuderya ile Sırderya'nın yukarı bölümlerinin geçtiği alanlarda yağış daha da azdır (150 mm kadar). Buralarda ve özellikle güney-batıda sıcaklık, sulama ile pamuk tarımının yapılmasına yetecek kadar yüksek derecelere çıkar. T.'da genel olarak kara iklimi hüküm sürer. Kuzeyde yazlar çok sıcak ve kışlar çok soğuk, güney-batıda yazlar çok sıcak ve kışlar oldukça mülâyim geçer. Çok yüksek alanlarda dağ iklimi hüküm sürer ve sıcaklık dereceleri düşer.

Ekonominin temelini eskiden beri tarım teşkil eder ve yetiştirilen ürünlerin başında uzun lifli Mısır pamuğu yer alır. Pamuk tarımı daha çok güney-batıda sulama ile yapılır. Tahıl, çeşitli meyve (özellikle kayısı) ve sebze ile pirinç de yetiştirilir. Bu arada ipek böcekçiliğine imkân hazırlayan dutluklara da rastlanır. Doğu Pamir'lerin deniz seviyesine nazaran 4 000 m den daha yüksek olan vadilerindeki otlaklarda göçebe hayvancılık yapılır; özellikle inek, koyun ve yak (Tibet öküzü) beslenir.

T.'da endüstri, madenciliğe ve tarım ürünlerine dayanır. Zengin maden kaynakları vardır. Kömür ve petrolden başka altın, uranyum, vanadyum, kurşun, çinko, antimuvan, tantal v.b. elde edilir. Tarım ürünlerine dayanan endüstri kolları arasında dokuma, pamuk yağı, deri eşya ve yapı malzemesi önemli yer tutan ürünlerdendir. Orta Asya'nın en büyük çırçır fabrikası T.'da Kurgan Tyube şehrindedir. Duşanbe'de büyük bir et kombinası ve Leninabad'da meyve konserve fabrikaları vardır. Bu arada ipek dokumacılığı da anılmaya değer.

Endüstri için gerekli enerji, Vazob, Sırderya gibi nehirler üzerinde kurulmuş, birçok hidroelektrik santrallerinden elde edilir.

Nüfus : T.'ın nüfusunun çoğunluğunu İran menşeli Sünnî Müslüman Tacik'ler (b. bk.) teşkil eder. Bunlar, Sovyetler Birliğinde bir arada yaşayan en büyük Müslüman topluluk oldukları için, örf ve âdetlerini muhafaza etmişlerdir. T.'da bir milyona yakın Müslüman Türk yaşamaktadır. Bunlar içinde Özbekler en büyük Türk topluluğunu oluştururular (1979'da sayıları 873 000 olarak tespit edilmiştir). Din birliği, Taciklerle Türkleri birbirine çok iyi bağlamıştır. Nüfusun küçük bir kısmını da Ruslar teşkil eder. En büyük şehri, merkez olan Duşanbe' dir. Diğer önemli şehirleri, kuzeyde Leninabad (116 000) ile Ura Tyube ve güney-batıda Kulyab (46 000) ile Kurgan Tyube' dir. Güney-doğuda, Afgan sınırına komşu Gorno - Badahşan muhtar bölgesinin merkezi olan Horog (14 000) şehri de bu arada sayılabilir.

Batı Pamirlerde yaşayan Tacikler, Orta Asya'nın en eski kavimlerinden biri olarak telâkki edilirler. İlk zamanlardan beri burada oturmuşlar, XVI. yüzyılda Özbeklerin kontrolüne geçmişler ve 1920 yılına kadar Buhara emirleri tarafından yönetilmişlerdir. 1924'te Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde muhtar bir cumhuriyet haline getirilen T., 1929'da Sovyetler Birliğinin 15 kurucu cumhuriyetinden biri olma statüsünü kazanmıştır.

Sınırları içinde çeşitli eğitim düzeyinde 300'den fazla okul bulunmakta ve mahallî kültüre önem verilmektedir.

1979 nüfus sayımında Sovyetler Birliğinde yaşayan Müslüman topluluklar içinde Taciklerin, Rusçayı en az bilen topluluk olduğu tespit edilmiştir. Duşanbe'de bir Bilimler Akademisi kurulmuştur.

Ulaşım 6 000 km den fazla uzunluktaki kara yollarıyla sağlanır. Özbekistan ile demir yolu bağlantısı vardır. Yüksek dağlık bölgelere uçak seferleri ile daha kolay ulaşılır. (C. R. Gürsoy)

TACİK'LER, Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde nüfusun çoğunluğunu oluşturan topluluğa verilen ad. Özbekistan Cumhuriyetinin Surhandarya, Kaşkadarya, Fergana, Endican, Nemengân, Semerkant, Buhara bölgelerinde ve Kazakistan Cumhuriyetinin Güney Kazakistan bölgesinde de T.'ler vardır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği topraklarında yaşayan T.'lerin sayısı toplu olarak 2 136 000 (1970)'dir. Sovyetler Birliğinin sınırları dışında, Kuzey Afganistan (aş yu. 2 000 000) ve İran topraklarında da T.'lere rastlanır.

T.'lerin çoğunluğu Sünnî Müslümandır. Yalnız Pamir'de yaşayanlar Şiîdir. Mamafih T.'ler ana çizgileriyle eski inançlarını da muhafaza etmişlerdir.

T.'ler İran dilleri arasında yer alan bir dil (Tacikçe) konuşurlar. Bk. İRAN DİLLERİ. Tacikçe ana çizgileriyle Yeni Farsçaya yakın bir dildir. Yalnız, Farsçaya göre arkaik birtakım özellikler de göze çarpar. Bu dilde T. dili komşu Türk diyalektlerinin (özellikle Özbekçenin) ağır baskısı altında kalmıştır. Tacikçedeki Türkçe alıntıları G. Doerfer (Türkische Lehnwörter...) toplamıştır. T. dilinde eski Arapça alıntılar büyük bir yer tutar. Son yıllarda Rusçanın baskısı da artmıştır. Özbekçeden gelen alıntıların sayısı aş. yu. 600'dür.

Sovyetler Birliğinde yaşan T.'ler eski Arap yazısını terk etmişlerdir. Bugün Kiril (Rus) alfabesine dayanan bir yazı sistemi kabul etmişlerdir.

T.'lerin, Orta Asya'nın Türkleşmiş İranlı halkın (Sartların) ve Heftalitlerin çocukları oldukları anlaşılıyor.

T.'lerin büyük çoğunluğu geçimini çiftçilik ve bahçıvanlıkla sağlar. Bu yolda eskiden beri sunî sulamadan da geniş ölçüde yararlanmışlardır. Hayvancılık (özellikle koyun, keçi ve eşek, at) ikinci planda kalmıştır. Tarım alanındaki çalışmalar son yıllara kadar ilkel bir seviyede kalmıştır. Toprağı sürmek için *omaç* adını verdikleri ağaçtan yapılma bir saban kullanmışlardır.

T.'ler arasında el sanatları (özellikle ağaç oymacılığı) eski çağlara çıkar.

T.'ler eski çağlara uzanan zengin bir halk edebiyatına sahiptir. T.'ler folklorunda lirik şarkılar yanında halk hikâyeleri (lâtife'ler) ve masallar geniş bir yer tutar.

Afganistan'da yaşayan T.'ler de çiftçilik ve el sanatlarıyla uğraşırlar.

TACİR, ticarî bir işletmeyi, başka bir deyişle ticarethane, fabrika veya ticarî şekilde işletilen herhangi bir müesseseyi kısmen de olsa kendi adına işleten kimse (Ticaret Kanunu Md. 14 fk. 1).

Ticaret Kanunu, belirtilen tarifin kapsamına teknik olarak girmeyen bazı kişileri de hakkaniyetin sağlanması açısından T. saymıştır. Buna göre bir ticarî işletmeyi kurup açtığını sirküler, gazete, radyo ve diğer ilân vasıtalarıyla halka bildirmiş veya işletmesini ticaret siciline kaydettirerek keyfiyeti ilân etmiş olan kimse fiilen işletmeye başlamamış olsa bile T. sayılır (TK Md. 14 fk. 2). Bir ticarî işletme açmış gibi ister kendi adına, ister adî bir şirket veya her ne surette olursa olsun hukuken var sayılmayan bir şirket

adına (ortak sıfatıyla) muamelelerde bulunan kimse iyi niyet sahibi üçüncü şahıslara karşı T. gibi sorumlu olur (Md. 14 fk. 3).

Küçük ve mahcurlara ait ticarî işletmeyi bunların adına işleten veli veya vasî T. sayılmaz. T. sıfatı temsil edilene aittir. Şu kadar ki kanunî mümessil ceza hükümleri bakımından T. gibi sorumlu olur (Md. 15).

İzin ve ruhsatı olmadan bir ticarî işletmeyi işleten kimse de T. sayılır (Md. 16).

Ticaret şirketleriyle, gayesine varmak için ticarî işletme işleten dernekler ve kendi kuruluş kanunları gereğince özel hukuk hükümleriyle yönetilmek veya ticarî şekilde işletilmek üzere devlet, il, belediye gibi kamu tüzel kişileri tarafından kurulan teşekkül ve müesseseler de T. sayılırlar (Md. 18).

T. olmanın sonuçları : Mevzuatımız T.'lere, T. olmayan kişilere göre çok daha ağır hukukî, malî ve cezaî sorumluluklar yüklemiştir. Ayrıca T., işletmesiyle ilgili işleri yürütürken başka bir kimseden çok daha dikkatli ve ihtimamlı hareket etmek zorundadır. T. sıfatının doğurduğu başlıca sonuçlar şunlardır :

a. Ticaret unvanı kullanmak : T.'ler ticarî işletmelerini belirttikleri bir ticaret unvanı altında kullanmaya mecburdurlar (TK Md. 20 fk. 1).

b. Ticaret siciline kayıt : Her T., işletmesini ticaret siciline kaydettirmekle yükümlüdür (TK Md. 20 fk. 1).

c. İflâsa tâbî olmak : T.'ler her türlü borçlarından dolayı iflâs yoluyla takip edilebilirler (TK Md. 20 fk. 1).

d. Defter tutmak : T.'ler Ticaret Kanununun 66 - 86. maddelerinde ve Vergi Usul Kanununun 182 - 214 maddelerinde gösterilen çeşitli defterleri tutmak ve bunları son kayıt tarihinden itibaren on yıl saklamakla yükümlüdürler (TK Md. 68).

e. Basiretli bir iş adamı gibi hareket : Her T., ticarethanesine ait bütün faaliyetlerde tedbirli, öngörüşlü bir kimse gibi davranmak zorundadır (TK Md. 20 fk. 2).

f. İhbar ve ihtarda şekle uymak : T.'ler arasında diğer tarafı temerrüt (gecikme) durumuna düşürmek veya akdi fesih veya akitten dönmek maksadıyla yapılacak ihbar veya ihtarların geçerli olabilmesi için noter marifetiyle yahut telgrafla yapılması şarttır (TK Md. 20 fk. 3).

g. Borcunun ticarî borç sayılması : Bir T.'in borcunun ticarî olması asıldır. Taraflardan yalnız birisi için ticarî iş mahiyetinde olan mukaveleler kanunda aksine hüküm olmadıkça diğeri için de ticarî iş sayılır (TK. Md. 21 fk. 2).

h. Fatura vermek : Ticarî işletmesi dolayısıyla bir mal satmış veya imal etmiş yahut bir iş görmüş veya bir menfaat sağlamış olan T.'den diğer taraf kendisine bir fatura verilmesini ve bedeli ödenmiş ise bunun da faturada gösterilmesini isteyebilir (TK. Md. 23, Vergi Usul Kanunu Md. 229 - 232).

i. Ücret istemek : Ticarî işletmesiyle ilgili bir iş veya hizmet görmüş olan T. karşı taraftan münasip bir ücret isteyebilir (TK Md. 22).

j. Teyit mektubu : Şifahen, telefon veya telgrafla yapılan mukavele veya beyanların muhtevasını teyit eden bir yazıyı alan T., bunu aldığı tarihten itibaren 8 gün içinde münderİcatı hakkında bir itirazda bulunmamışsa mündericatını kabul etmiş sayılır (TK Md. 23 fk. 2).

k. Faiz ödemek : Ticarî işlerde faiz oranı hakkında prensip olarak Borçlar Kanunu'nun 72. maddesindeki % 5 faiz uygulanır. Ancak faizin işlemeye başladığı tarihte ödeme yerinde benzer muameleler için daha yüksek faiz ödenmekte ise bu faiz miktarı esas tutulur (TK Md. 9 fk. 1). Ticarî işlerde temerrüt faizi % 10'dur (TK Md. 9 fk. 2).

l. Ücret veya cezanın indirilmesini isteyememek : T.'ler Borçlar Kanununun 104. maddesinin ikinci fıkrası, 161. maddesinin üçüncü fıkrasında ve 409. maddesinde belirtilen ücret ve cezaların yüksek olduğu iddiasıyla bunların indirilmesini mahkemeden isteyemezler (TK Md. 24).

m. Peşin vergi ödemek : Gerçek usulde gelir vergisine tâbî T.'ler derecelerine göre 50 000 ilâ 600 000 lira arasında değişen bir meblâğı peşin olarak, yani daha kazanç elde etmeden önce vergi olarak ödemek zorundadırlar (24.12.1980 tarih ve 2361 sayılı kanunla Gelir Vergisi Kanunu'na eklenen mükerrer Madde 117). (E. Korur)

TACITUS, Cornelius (aş. yu. M. S. 55 - aş. yu. 117), Romalı tarih yazarı. Yazılarında kendisinden bahsetmediği için hayatı ve ailesi hakkında fazla bilgiye sahip bulunmuyoruz. Devrin en tanınmış hatiplerinden ders görmüş ve hukuk tahsil etmiştir. 77 yılında Gnaeus Julius Agricola'nın kızıyla evlenmiş, praetorluk ve consulluk yapmıştır. 89 veya 90 yılında karısıyla birlikte uzun bir zaman için Roma'dan ayrılmıştır. 93'ten sonra tekrar Roma'ya dönen T., Trajanus zamanında Asia eyaletinde proconsul olarak görev yapmıştır (112 - 113). Tahminlere göre, T., Hadrianus'un tahta çıktığı 117 yılına kadar yaşamıştır.

T. gençlik yıllarında hatip olarak şöhret yapmıştır. Nitekim *Dialogus de oratoribus* adlı ilk eserinde imparatorluk devrinde Roma hitabetinin çöküşünden söz eder. Bu eserinde Cicero'nun etkisi görülür. *De vita et moribus Iulii Agricolae* adlı eseri kayın pederi ve Britanya valisi Agricola'nın hayat ve çalışmalarını anlatır. *De origine, situ moribus ac populis Germanorum* adlı eseri, eski Germenler üzerine birinci derecede önemli bilgi veren bir kaynaktır. *Historiae,* Galba, Otho, Vitellius, Vespasianus, Titus ve Domitianus (M. S. 51 - 96)'ın yönetiminin hikâyesidir. *Ab excessu divi Augusti,* Tiberius, Caligula, Claudius ve Nero (M. S. 14 - 68) devrinin tarihini kapsayan bir eserdir.

Dialogus, üslûbu dolayısıyla uzun süre mevsuk sayılmamıştır. Ancak, XX. yüzyıl başlarından beri T.'un, bu eserin sahibi olduğu kabul edildi. Eserin yazılış tarihi açık olarak bilinmemekle beraber, üslûp açısından Titus (79 - 81) zamanında yazıldığı anlaşılıyor. Agricola'nın hayatını anlatan eseri ise Roma biyografi edebiyatının bir şaheseri sayılır. Bu eser yalnız biyografik bilgiler vermekle kalmaz, Britanya'nın iklimi, coğrafî ve etnik durumu üzerinde de durur. Eser 98 yılında yazılmıştır. *Germania,* Roma'nın çöküşünü tartışan bir eser sayılır. Ancak, bu eser savaşçı Germenlere karşı güdülen saldırgan siyaseti eleştirmek için yazılmış bir eser olarak da kabul edilir. T.'un bu eserle daha çok dikkati Germen kavimlerine çekmek istediği anlaşılıyor. Ona göre, hayatiyet dolu Germenler gelecekte Roma için büyük bir tehlike ifade ederler. Ancak, onun Germania'da bulunduğu yolunda açık bir bilgi yoktur. Bu bakımdan eserini yazarken eski yazarların eserlerinden faydalanmıştır. T.'un bu eseri, Germen kavimlerinin en eski yurdu, kökeni ve âdetleri hakkında son derece değerli bilgilerle doludur. Bundan sonra 14 kitaba ayrılan ve 69 - 96 yılları tarihini içine alan *Historiae* adındaki eserini yazmışsa da, bu eserin yalnız ilk dört kitabı ile 69 - 70 yıllarını içine alan 5. kitabının ilk bölümü ele geçmiştir. Bu eserinde kendi devrini

anlatan T., olayları yazarken araştırma ve soruşturma dışında resmî belgeleri kullanmayı ihmal etmez. *Annales* adı ile anılan ve 16 kitaptan oluşan eserini aş. yu. 117'de bitirmiştir. 14 - 68 yıllarının tarihini içine alan bu eserin de ancak bir kısmı zamanımıza kadar erişebilmiştir. *Annales*, T.'un şekil ve muhteva bakımından en önemli eseridir. Onun ilk tarih eserlerinde rastlanan karamsarlık daha sonra da uzun zaman devam eder. Bununla beraber devrin ahlâkî çöküntüsünü acı bir istihza ve keskin bir hiciv ile belirtmekten çekinmez ve bunların sebebi olarak zamanının zalim idaresini görür. Ülküsü, aristokratların oluşturacağı bir demokrasi ise de, bunu gerçekleştirmenin artık mümkün olamayacağını görür. Bu sebeple yurttaşlarından eski asil meziyetleri mümkün olduğu kadar korumalarını ister. Başlıca hedefi, kendi deyişi ile olayları taraf tutmadan (sine ira et studio) ebedîleştirmektir. Devlet adamlarının karakterlerini çizmekte büyük bir üstat olduğu görülür. Yoğun ve tok bir üslûp sahibi olarak Roma edebiyatında, Ammianus Marcellinus'a kadar süren zamanda biricik yazar meziyetine sahiptir.

T.'un, eserlerinde ahlâkî değerlere ağırlık verdiği ve geçmişin örnek hareketlerini edebîleştirerek kötüleri yermek suretiyle gelecek nesillere öğretici olmak istediği anlaşılmaktadır. Ölçülü, seçkin kelimeler kullanan ve düzgün, itinalı cümlelerden hoşlanan T.'un üslûbu örnek bir Latincedir. Onun bu yolda Sallustius (M. Ö. 86 - 34)'u örnek aldığı anlaşılıyor.

T.'un bir kısım eserleri Türkçeye tercüme edilmiştir : Şiirin medhiyesi *(Dialogus de oratoribus* XI - XIII), çev. Samim Sinanoğlu, "Tercüme" 9. sayı; Agricola'nın hayatı (Türkçeye çev. Hâmit Dereli): *Germania* (Türkçeye çev. Hâmit Dereli). (Ş. Baştav)

TAESCHNER, Franz (Reichenhall, Bavyera 1888 - 1967), Alman Türkoloğu. Liseyi bitirdikten sonra Bonn, München, Erlangen ve Kiel üniversitelerinde doğu dilleri ve doğu tarihi derslerine devam etmiştir. 1912'de Kiel Üniversitesinde doktora imtihanını vermiş, Hamburg Üniversitesi Doğu Bilimleri Semineri asistanlığına tayin edilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında askerlik hizmetine çağrılmış, önce Bükreş, daha sonra da Filistin cephelerinde Türk ordusu ile birlikte savaşmış, Türkçe tercümanlığı yapmış, Mısır'da İngilizlere esir düşmüştür.

TAESCHNER, Franz

Dünya Savaşının sona ermesinden sonra 1919'da Almanya'ya dönen T., Münster Üniversitesi doğu bilimleri doçentliğine getirilmiştir (1923). Bundan sonra Türk dili, Türk kültürü ve Türk tarihi alanında değerli çalışmalar veren T., 1930'da profesörlüğe tayin edilmiştir.

T. 1912'den başlayarak yurdumuzu sık sık ziyaret etmiş, Türk kütüphanelerindeki eski yazmalar üzerinde çalıştığı gibi, uğraştığı konularla ilgili yerleri de gezmiştir. Türkiye'de toplanan kongrelere de katılan T., değerli tebliğler okumuştur.

T., daha çok Osmanlı tarihi ve kültürü üzerinde yapmış olduğu orijinal çalışmalarıyla ün almıştır. Bu arada İslâm Ansiklopedisi'nin Avrupa baskısına Türk tarihi ve kültürü konularında birçok maddeler yazdığı gibi, "Der Islam" dergisinde de birçok yazılar yayınlamıştır.

T. asıl ününü Ahilik teşkilâtı ve fütüvvetnameler üzerine yazdığı eserlerine borçludur. Bunlardan başka, Gülşehrî, Kâtip Çelebi, Neşrî ve Matrakçı Nasuh ve eserleri üzerinde de çalışmıştır. Osmanlı kaynaklarından topladığı bilgi ve verileri değerlendiren T., Anadolu yolları üzerinde de değerli bir eser yazmıştır *(Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen.* 2 cilt, 1924 - 1926). Neşrî'nin *Cihannümâ* adlı eserinin faksimilesini de yayınlamıştır *(Gihânnümâ. Die altosmanische Chronik des Mevlânâ Mehemmed Neschri.* 2 cilt, 1951, 1955).

T.'in belli başlı yayınları şunlardır : *Alt-Stanbuler Hof- und Volksleben* [1925], *Al-Umari's Bericht über Anatolien in seinem Werke Masâlik al-absâr fi mamâlik al-amsâr* [1929], *Beiträge zur frühosmanischen Epigraphik und Archäologie* ["Der Islam" 20, 1932], *Das Futuvvetkapitel in Gülşehris altosmanischer Bearbeitung von 'Attârs Mantiq ut-tayr* [1932], *Das Hauptwerk der geographischen Literatur der Osmanen, Kâtib Çelebi's Cihannümâ* ["Imago Mundi" 1935], *Der Anteil des Sufismus an der Formung des Futuwwaideals* ["Der Islam" 24, 1937], *Der Weg des Osmanischen Reiches vom Glaubenskämpferbund zum islamischen Weltreich* [Die Welt als Geschichte VI, 1940], *Eine Futuwwa - Urkunde des Mamluken - Sultans al-Aschraf Chalil von 1292* [1949], *Gülschehris Mesnevi auf Achi Evran, den Heiligen von Kırschehir und Patron der türkischen Zünfte* [1955], *Futuwwa. Eine gemeinschaftbildende Idee im mittelalterlichen Orient und ihre verschiedenen Erscheinungsformen* [1956], *Das Itinerar des ersten Persienfeldzuges des Sultans Süleyman Kanuni 1534/1535 nach Matrakçı Nasûh* ["Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" 112, 1962].

TAFARİ MAKONNEN : bk. HAYLE SELASSİYE.

TAFLAN, Gülgiller (Rosaceae) familyasına giren *Prunus laurocerasus, Linn.* türüne bağlı, yaprağını dökmeyen bir ağaççık. Boyu 3 m ve daha fazla olabilir. Ana yurdu Güney - doğu Avrupa'dan Hazar Denizinin güney kıyılarına kadar uzanan şerit içindedir. Karadeniz kıyı ormanlarında bol miktarda rastlanır.

TAFLAN

T., eskiden beri Avrupa, Anadolu ve komşu ülkelerde süs bitkisi olarak kullanılmaktadır. Çoğunlukla bahçe ve parklarda, yeşil çit olarak yetiştirilir. Budamaya dayanıklıdır. Yavaş gelişmekle beraber uzun ömürlüdür. Saksı içinde yetiştirilerek evlerde süs bitkisi olarak da kullanılmaktadır.

Dalları narin yapılı olup bazı çeşitleri dikine, bazı çeşitleri top biçiminde gelişir. Etli, derimsi, üzerleri parlak yaprakları iri ve koyu yeşil renkli, kısa saplı, uzunca oval, mızrak biçiminde, kısa uç kısmına doğru daralan şekilde ve kenarları çok hafif ince testere dişlidir. Yaprak sapı kısadır ve yaprak ayasının sapla birleştiği yerin yanında 2 - 4 adet bez bulunur.

Çiçekleri küçük ve beyazdır, dal koltuklarından veya dalların uçlarından çıkan bir salkım etrafına dizilmiştir. Meyveler, taş çekirdekli meyveler grupuna girer. Yumurta biçiminde, ucu sivrice, zeytini andırır şekilde ve siyahımtırak renkli, üzeri puslu olup genellikle küçüktür. Karadeniz ormanlarında bulunan çeşitlerden, meyveleri bir mürdüm eriği büyüklüğüne erişenleri yöre halkı tarafından yenilir. Buruk tatlı, lezzeti hoş olan bu meyveye yörede *karayemiş* adı verilmektedir.

Karadeniz gibi yağışlı, rutubetli veya serin bölgelerde çiçeklenme gecikerek haziran - temmuz aylarına kadar uzayabilir. Genellikle soğuğa dayanıklı bir bitki olmakla beraber sert rüzgârlardan korunmalıdır. Geçirgen yapılı topraklarda iyi gelişir, hastalık ve zararlılara dayanıklıdır.

En önemli çeşitlerinden *Prunus laurocerasus, Linn. var. angustifolia, Nichols.* soğuğa daha dayanıklıdır ve yaprakları çok uzun ve dardır. *P. laurocerasus var. caucasia, Hort.* ise Doğu Karadeniz ve Kafkasya ormanlarının bitkisidir. Narin dalları ve alt yüzeyleri kurşunî yeşil olan koyu yeşil yaprakları ile gösterişli bir ağaççıktır.

T. yapraklarında siyanidrik asit ile hoş kokulu bir esans bulunur. Bu bakımdan yapraklarının ezilmesi ile elde edilen suyu eczacılıkta ve parfümeride kullanılmaktadır.

Memleketimizde T. adıyla anılan diğer bir bitki de *Celastraceae* familyasından *Evonymus (Euonymus) japonica, Linn.*'dir. Bu bitki, ılıman iklimlerde, kumlu topraklarda iyi yetişir. Çelikle üretilir. Budamaya ve şekil vermeye elverişlidir. Bahçe ve parklarda tek olarak ve çeşitli şekiller verilerek ya çit halinde ya da ağaçlıklı yerlerde grup halinde yetiştirilebilir. Çiçekleri ve meyveleri ile de güzel görünümlü bitkilerdir.

Yaprağını dökmeyen bu türden başka, yaprağını döken ve dökmeyen başka türleri de vardır. Memleketimizde *Evonymus vulgaris, Mill. syn. Evonymus europaeus, Linn., Evonymus latifolia, Scop., Evonymus verrucosus, Scop.* ve *Evonymus bulgaricus, Velw.* gibi türlerine rastlanmıştır.

TAFLAN

Evonymus türlerinin odunu sert ve sık damarlı olup özellikle Avrupa'da küçük süs eşyası yapımında da kullanılmaktadır. *Evonymus europaeus, Linn. var. atropurpurea, Arb.*'ın kabukları eczacılıkta kullanılmaktadır.

TAFT, William Howard (Cincinnati 1857 - Washington 1930), Amerika Birleşik Devletleri'nin 27. başkanı, avukat, 1901 - 1904 yılları arasında Filipinler'in ilk sivil guvernörü olmuştur. T., Theodor Roosevelt'in başkanlığı sırasında Millî Savunma Bakanı olarak görev yapmıştır. T., başkan olarak politik inisiyatifini Cumhuriyetçi Parti'nin muhafazakârlar kanadına kaptırmıştır (Dolar politikası, yüksek vergiler, iç reformlarda kısıtlama. Roosevelt'in liderliğindeki İleri-

TAFT, William Howard

ci Parti (Progressive Party) 1912 yılında çözülmüş, seçimleri demokrat W. Wilson kazanmıştır. Yale Üniversitesinde (1913 - 1921) hukuk profesörü ve 1921 yılından sonra Federal Başyargıç olarak çalışan T., muhafazakâr, fakat hukuk alanında reformcu bir yol takip etmiştir.

Başlıca eserleri : *Presidential addresses and state papers* (Başkanlık nutukları ve devlet bildirileri) [1910]; *Popular government* (Halk hükümeti) [1913]; *The Anti - Trust Act and the Supreme Court* (Tröste karşı yasa ve Anayasa Mahkemesi) [1914]; *Ethics in service* (Hizmette ahlâk) [1915, yeni bas. 1969]; *The presidency* (Başkanlık) [1916]; *World peace* (Dünya barışı) [1917, yeni bas. 1970]; *Taft papers on the League of Nations* (T.'ın Milletler Cemiyeti hakkında bildirileri) [1920].

TAFTA (Far. *tafte*, Fr. Taffetas, İtal. Taffeta), ince ipekli kumaş. Türkçede Fransızca söylenişi ile *tafta* adıyla tanınmıştır.

T.'nın ilk defa Çin'de dokunduğu anlaşılıyor. Sonradan Türkler tarafından yazlık elbise, ferace ve çarşaf yapımında kullanılmıştır.

TAFTAZANÎ, Sâdeddin : bk. SÂDEDDİN TAFTAZANÎ.

TAGALA veya TAGALOG, Filipin takımadalarında yaşayan Tagal'ların diline verilen ad. Bu dil Luçon adasının güney bölümlerinde ve Filipinlerin başşehri Manila'da konuşulur. T. dilini kullananların sayısı aş. yu. 8 000 000'dur.

Filipin takımadalarında yaklaşık 100 dil konuşulduğu anlaşılıyor. Diğer Filipin dillerinden ve İngilizceden gelen birtakım alıntılarla değişik bir özellik kazanan T., 4.7.1946 tarihinden beri Filipinlerin resmî dilidir. T.'a bugün Filipino (Pilipino) adı da verilir.

T., diğer başlıca Filipin dilleri (Bisaya veya Visaya, Bikol veya Vikol v.b.) olduğu gibi, eskiden özel bir alfabe ile yazılırdı. Bk. FİLİPİN DİLLERİ.

TAGAL'LAR, Filipin takımadalarında yaşayan en büyük etnik topluluklardan birine verilen ad. Daha çok Luçon adasında toplanmış olan T.'lar, Bisaya (veya Visaya) ve Bikol (veya Vikol)'larla birlikte İspanyolların baskısıyla Katolikliği kabul etmişlerdir. T.'ların dillerine Tagala veya Tagalog (b. bk.) adı verilir.

T.'ların ana geçim kaynağı çiftçiliktir (özellikle teras biçimi toprak setlerde pirinç yetiştirirler). Balıkçılık ve avcılık yaparlar. Dünya piyasasına Hindistan cevizi, tütün ve şeker kamışı ihraç ederler.

T.'lar ahşap evlerini deniz kıyılarında yaparlar. Çatılarını kamış veya samanla örterler. Evlerde kapı olarak hasır kullanılır.

Şehirlerde yaşayan T.'ların giyim kuşamı Avrupalıların kıyafetine benzer. Köylerde millî kıyafetler kullanılır. Erkekler koyu renk pantalon ve yakasız ceketler giyerler. Kadınlar ise uzun etekler ve geniş kollu ve işlemeli yakalı gömlekler kullanırlar.

TAGANROG, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinde, Azak Denizinin kuzey-doğu kıyısında, Rostov bölge (oblast')'sinde bir şehir ve liman. Nüfusu 272 000 (1975)'dir.

T. 1698'de I. Petro (Petr) tarafından bir kale olarak kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan Prut antlaşmasına göre, 1712'de kale ve liman tahrip edilmiştir. 1769'da Rus birliklerinin eline geçmiş ve Küçük Kaynarca (1774) antlaşması üzerine Rusya'ya bağlanmıştır. Kırım Savaşında (1855) İngiliz-Fransız donanması tarafından topa tutulmuştur. XVIII. yüzyıl sonunda askerî bakımdan değerini kaybeden T., büyük bir ihracat limanı olarak gelişmiştir.

TAGAR KÜLTÜRÜ, Güney Sibirya'da Demir Çağının başlarından (M. Ö. VII - II. yüzyıllar) kalma kültüre verilen ad. Yenisey nehrinin yukarı ve orta bölümünde yayılmıştır.

T. K.'ne bağlı ilk kurganlar Krasnoyarsk ülke (kray)' sinde, Minusinsk şehri yakınında, Yenisey nehrindeki Tagar adasında bulunmuştur.

T. K., Çin kaynaklarında Dinğ-linğ'ler (b. bk.) adı verilen kavme aittir. Maddî kültürleri (âletler, at koşumları, hayvan üslûbunda yapılmış süs eşyası, kapkacak) Karadeniz boyunda yaşayan İskit'ler ile Ural çevresi steplerinde, Kazakistan ve Güney Sibirya'da, Moğolistan'da ve Çin Seddinin kuzeyinde yaşayan kavimlerin benzer kalıntılarıyla yakınlık gösterir.

T. K. eserleri olarak, yerleşme yerleri ve yüksek taşlarla çevrilmiş toprak kurgan kalıntıları bulunmuştur. Bu kültüre bağlı kurganlar arasında Salbır kurganı özel bir yer tutar. Ölülerini çok defa tomruklardan yapılan mezarlara sırt üstü yatırırlar, ellerini uzatırlardı. Mezarları taş levhalarla örterlerdi. Erkek mezarlarında daima silâh (bronz hançerler, bıçaklar, ok uçları) bulunur. Kadın mezarlarında da silâha rastlanır.

T. K. çağında Hakas - Minusinsk havzasında tarımda sulamadan yararlanıldığı anlaşılıyor. Ancak, birçok bölgelerde hayvancılık da yayılmıştır. At, koşum hayvanı olarak geçer. M. Ö. V. yüzyıldan çağımızın başlangıcına kadar demir metalürjisi gelişmiştir. Bronz dökümü eşsiz bir gelişmeye erişmiştir. Tagar ustalarının elinden çıkan mamuller, değiş tokuş yoluyla Doğu ve Batı Sibirya'ya yayılmış ve Avrupa topraklarına da geçmiştir. T. K.'nde resim sanatı kaya resimlerinde gelişmiştir. M. Ö. I. yüzyıldan sonra T. K.'nün yerini Taştık Kültürü (b. bk.) almıştır.

TAGAUR, Yeni İrancanın kuzey koluna bağlı Os veya Oset (yerli adı : *İron)* dilinin, doğuda konuşulan İron lehçesi içinde yer alan kuzey alt lehçesine verilen ad. Os (Oset) yazı dili bu alt lehçeye dayanır.

TAGLIAVINI, Carlo (doğ. 1903), İtalyan dil bilgini. 1927 - 1928 yıllarında Nijmegen Üniversitesinde, 1929 - 1935 yıllarında da Budapeşte Üniversitesinde doçent olarak çalışmıştır. 1947 - 1952 yıllarında Padova Üniversitesinde dekanlık yapan T., filoloji alanında birçok eserler vermiştir. 1913'te çıkan bir yazısında *(A proposto delle voci turche nel rumeno.* "L'Europe Orientale", 1913) Rumencede kullanılan Türkçe kelimeler üzerinde durmuştur. Daha sonra Türkçede kullanılan İtalyanca alıntıları da gözden geçirmiştir *(Osservazioni sugli elementi italiani in turco.* Istituto Superiore Orientale di Napoli. "Annali", n. s. I, 1940, 191 - 204).

TAGAR KÜLTÜRÜ : Kayalar üzerine çizilmiş en eski çadır tasvirleri. Minusinsk bozkırı, Boyarı dağı (M. Ö. VII. yüzyıl)

TAGLIONI, Filippo (Milano 1777 - Como 1871), İtalyan dansörü ve koreografı. Sanat hayatına 1794'te Pisa'da başlamış, 1799'da Paris Operasında görev almış, daha sonra da Stockholm Krallık Tiyatrosuna girmiştir. Hemen bütün koreografilerini kızı Maria T. için düzenlemiştir. En tanınmış balesi olan *Sylphide* [1832], ilk romantik bale olarak bu sanat kolunun gelişmesinde özel bir yer almıştır.

T.'nin kızı Maria T. (Stockholm 1804 - Marsilya 1884), sanat hayatına Viyana'da atılmıştır. 1827'de Paris Operasında görev almış, birçok balelerde özel üslûbu ile büyük bir başarı kazanmıştır. 1832'de babasının onun için düzenlediği *Sylphide* balesinde oynamıştır. Fanny Elssler'in operaya girmesi, onun ününü kısmen azaltmıştır. Bütün Avrupa sahnelerinde oynayan Maria T., 1845'te Londra'da Fanny Cerito, Lucile Grahn ve Carlotta Grisi ile J. Perrot'nun *Pas de Quatre* adlı balesinde rol almıştır. 1847'de sahneden çekilen Maria T., *Papillon* [1860] adlı bir koreografi düzenlemiştir. 1880'e kadar dans öğretimi ile uğraşmıştır.

Maria T.'nin kardeşi Paolo T. (Viyana 1808 - Berlin 1884) de birçok baleler düzenlemiştir. *Electra ou la Pléiade perdue* [1849] balesinin temsilinde ilk defa elektrik ışığı oyunlarından yararlanılmıştır.

TAGORE, Rabindranath (1861 - Kalküta 1941), Hint şairi, düşünürü ve tiyatro yazarı. Bugün Doğu Pakistan'da kalmış olan bir bölgede geniş topraklara sahip varlıklı ve büyük bir Brahman ailenin oğlu idi. T.'un 11 kardeşi arasından birçok yazarlar ve sanatkârlar yetişmiştir. T. gençliğinde sıkı ve disiplinli bir öğrenim hayatına zorlanmış ve bunun için de ruhunda hiç sönmeyen bir hürriyet tutukusu yerleşmiştir.

TAGORE, Rabindranath

T., daha küçük bir çocuk iken şiir kabiliyetine sahip olduğunu göstermiştir. 14 yaşında iken bir tören sırasında okuduğu bir şiirinde Hindistan'ın şerefli tarihi ile o zaman İngiliz idaresi altında bir kölelik hayatı yaşadığını ve bu durumun Hint milleti için ne kadar acı olduğunu güzel bir şekilde dile getirmiş ve dinleyicileri tarafından hararetle alkışlanmıştır. T. 17 yaşında iken İngiliz sömürge idaresinde bir görevi olan ağabeyi ile birlikte İngiltere'ye gitti. Çok güçlü bir hürriyet duygusuna sahip olan T., Hindistan'ın hürriyetini kazanması uğrunda hiçbir siyasî teşkilâta girmedi. Onun hürriyet davası kendi özel davasıydı.

1901 yılında kurduğu bir okulda kendi öğretim teorilerini uygulamış, hürriyet idealini öğrenim hayatında denemişti. Açık havada, bütün ülkelerden gelmiş öğrencilerle dersler yapılan bu okul zamanla bir "Dünya Üniversitesi" haline gelmişti. T.'a 1913 yılında İngiliz kralı tarafından şövalyelik payesi verilmiş, fakat 6 yıl sonra, Hindistan'ın hürriyeti için Amritsar'da yapılan bir gösteri sırasında İngiliz askerlerinin Hintli halk üzerine ateş ederek birçok kimsenin ölümüne sebep olması üzerine o, bu unvanı reddetmişti.

T. 1912 yılında İngiltere'ye yaptığı bir seyahat sırasında W. B. Yeats ve Ezra Pound gibi şairelere Bengali dilinde yazmış olduğu ve *Gitanjali* (Sunulan şarkılar) adını verdiği dinî konularda yazdığı şiirlerinin İngilizce tercümelerini okumuştu. Erza Pound bunları Amerika'da yayınlanan "Poetry" dergisine göndermişti. Yeats de bu şiirlerin tamamını kendi yazdığı bir önsözle yayınlamıştı. Bu yayınlarla dünya çapında bir şöhret kazanan T.'a 1913'te Nobel armağanı verildi.

Uzun boylu, ak saçlı ve sakallı heybetli görünüşüyle ilgi çeken T., Avrupa, Amerika, Japonya, Çin gibi ülkelere sık sık seyahatler yapmağa başladı. Şair olarak şöhreti başlıca *Gitanjali* adlı şiirlerine dayanıyorsa da, T.'un kısa hikâyeleri ve romanları da vardır. Kısa hikâyelerinde mizah ve hiciv özellikleri görüldüğü gibi, birçok konulardaki düşünceleri de yansır. Romanları şunlardır : *Gora seser kavita* (Elveda dostum), *Ghare baire* (Ev ve dünya) Bengal nesrinde yenilik yaratan eserlerdir. *The Religion of Man* (İnsanların dini) ve *Sadhana* gibi yazılarını toplayan kitapları dolayısıyla bazı kimseler onu önemli bir düşünür saymaktadırlar. Onun sosyal ve siyasî düşüncelerini açıkladığı bir de tiyatro eseri vardır : *The King of the Dark Chamber* (Karanlık odanın kralı).

T.'un ayrıca ressamlık, müzisyenlik, şarkıcılık ve bestekârlık yönleri vardı. Onun müziği *rabindrasangit* üslûbu olarak tanınır. Müziğinde klasik müzikle sandalcıların ve dilencilerin şarkılarını güzel bir şekilde kaynaştırıyordu. 20 cilt kadar tutan eserlerinin büyük bir kısmı yabancı dillere çevrilmiştir. (A. Uysal)

TAĞLÎB (Ar. *tağlîb* = üstün gelme), belli bir ilgiden dolayı bir kelimeyi başka bir anlamı da içine alacak biçimde çoğul olarak kullanma. Kelimeyi bu tür kullanışta, iki veya daha çok şeyin, biri ötekine veya ötekilerine üstün tutulması söz konusudur. Aşağıdaki beyitte "Eyyûblar" sözü bu yolda kullanılmıştır :

Bâ-husûs ol şehr-yâr-ı âlem-i tevfîk kim
Sabr-ı bî-pâyânına Eyyûblar hayrân olur (Kâzım Paşa)

Arapçadaki kimi tesniye (ikil) kelimeler, T. sanatının bu yolda da kullanıldığına örnek olarak gösterilmektedir. Örnek olarak, Mekke ve Medine şehirleri yerine "Haremeyn", Hz. Hasan ve Hüseyin yerine "Haseneyn", "ana ve baba" yerine "ebeveyn", "güneş ve ay" yerine "kamereyn" demek gibi. (C. Dilçin)

TAĞLÎB, Maad Oğulları soyundan bir Arap kabilesi. Kabilenin soy kütüğü, Tağlib b. Vâil b. Kâsit b. Hinb b. Efsâ b. Du'mî b. Cedîle b. Esed b. Rebîa b. Nizâr b. Maad b. Adnân şeklindedir.

T. kabilesi Arap yarımadasının çeşitli yerlerine dağılmışlar, özellikle Hicaz, Tihâme ve Necd yaylasına yerleşmişlerdir. Milâdî V. yüzyılda, Bekr kabilesiyle Necd'de bulundukları sırada, kısa fasılalarla ara verilen ve 40 yıl devam eden Besûs savaşını yapmışlardır. Daha sonra kuzeye el-Cezîre'ye, Suriye hududuna yakın bölgelere yerleşmişlerdir.

Diğer Arap kabileleri gibi putperest olan T.'liler, Bizans'la komşu oldukları yeni yerleşim bölgelerinde Hristiyanlaşmışlardır. Onların Hz. Muhammed ile bir anlaşma yaptıklarına dair bazı müphem haberlere karşılık, yalancı kadın peygamber Secâh'ın bu kabileye mensup olduğu bilinmektedir. T.'lilerin İslâm hâkimiyetine girişleri Hz. Ömer zamanında olmuştur. Onlar Müslüman olmayı kabul etmedikleri gibi, cizye adı altında bir vergi ödemeyeceklerini, çünkü bu addaki bir vergiden tiksindiklerini, yalnızca Müslümanlar gibi sadaka, yani zekât verebileceklerini, aksi takdirde Bizans'a sığınacak-

larını Hz. Ömer'e bildirmişlerdir. Onların düşman ordusuna katılmalarını istemeyen Hz. Ömer, ödeyecekleri vergiye hangi adı isterlerse verebileceklerini kabul etmiş ve bu verginin miktarını da, Müslümanların mükellef oldukları zekâtın iki katı olarak tespit etmiştir. Ayrıca onların çocuklarını vaftiz ettirmemelerini, yani Hristiyanlaştırmamalarını da şart koşmuştur. Diğer taraftan onların kestikleri hayvanların yenilmemesi ve diğer gayr-i müslim kadınların aksine onların kız ve kadınlarıyla Müslüman erkeklerin evlenmemesini de kararlaştırmıştır.

Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde oldukça aktif siyasî roller oynayan T.'liler, Abbasîler zamanındaki bazı isyanları yüzünden Bahreyn taraflarına yerleşmeye zorlanmışlar, büyük bir kısmı ise eski yerlerinde kalmışlardır. 1282 yılında Moğollarla Suriye taraflarında savaşmışlar, XV. yüzyıldan sonra da tedricî olarak önemini kaybeden bu kabileden kaynaklar artık bahsetmemişlerdir.

Pek çok şair yetiştiren T.'lilerin soyundan geldiklerini ileri süren bazı Hristiyan Arap kabilelerine günümüzde rastlanmaktadır. (M. Fayda)

TAĞMAÇ, Memduh (doğ. Erzurum 1904), Türk generali, Türkiye Cumhuriyetinin 14. genel kurmay başkanı. Harp Okulundan topçu subayı olarak mezun oldu (1928). Daha sonra Kara Harp Akademisini 1938'de bitiren T., harp akademilerinde bir süre öğretmenlik yaptı. 1956'da tuğgeneralliğe, 1959'da tümgeneralliğe ve 1962'de korgeneralliğe yükseldi. Jandarma Subay Okulu, Jandarma Tugay Komutanlığı gibi çeşitli görevlerde bulunan T., 1. Ordu Komutanlığı yaptı. 1968' de Kara Kuvvetleri Komutanlığına, 16 mart 1969'da ise Genel Kurmay Başkanlığına getirildi.

T., kuvvet komutanları (Muhsin Batur, Faruk Gürler ve Celâl Eyiceoğlu) ile birlikte 12 mart muhtırasını imzaladı (1971). T., 1972 yılında emekliye ayrıldı.

TAĞŞİŞ, bir maddeye başka bir şey katarak veya karıştırarak saflığını bozma. T., Türk Ceza Kanunu'nun 394. ve müteakıp maddelerinde hükme bağlanmış olan "umumun sıhhatine, yenecek ve içilecek şeylere müteallik cürümler" arasında bulunmaktadır.

Halkın içeceği sulara ve genel olarak yiyeceği ve içeceği şeylere zehir katarak ve başka surette bozarak kamunun sağlığını tehlikeye düşüren kimse üç yıldan on yıla kadar hapisle cezalandırılır (TCK Md. 394). Halka dağıtılmaya veya parasız verilmeye mahsus bütün yenilecek ve içilecek şeyleri veya ilâçları, bunları yiyen veya içenin sağlığının hafif veya ağır şekilde bozulmasına sebep olacak şekilde T. edenler veya T. edildiğini bilerek satılmak üzere mağaza veya dükkânında bulunduran veya gıda ve ilâçları T.'e yarayan maddeleri bu amaçla kullanılacağını bilerek satan veya tedarikine yol gösteren kimseler üç aydan beş yıla kadar hapse ve 100 liradan 500 liraya kadar ağır para cezasına mahkûm edilir ve bu maddelerin hepsi müsadere ve imha olunur (TCK Md. 395). (E. Korur)

TAĞYİR, para, bilet, kıymetli damga ve evrakı bunlara görünüşte aslından başka bir değer kazandıracak şekilde değiştirme. T., genellikle mevcut değeri yükseltmek amacıyla yapılırsa da bazen değer düşürücü T.'e de rastlanmaktadır T., Türk Ceza Kanunu'nun 316 - 368. maddelerinde düzenlenmiş bulunan "ammenin itimadı aleyhinde cürümler"dendir.

T.'in müeyyidesi: T. suçu Türk Ceza Kanunu'nda T. işlemine konu olan şeye göre değişik biçimde hükme bağlanmıştır.

a. Paranın T.'i: Görünüşte daha yüksek bir kıymeti haiz göstermek üzere paraları T. eden; T.'de iştiraki olmaksızın, T. eden kimse veya aracı ile anlaşarak T. edilmiş paraları memlekete sokan veya muhafaza eden yahut herhangi bir surette tedavüle koyan veya asıl fail ile tedavüle koyan arasında aracılıkta bulunan; tedavüle koymak maksadıyla T. edilmiş olan paraları, T. eden kimseden veya bir aracıdan satın alan yahut her ne suretle olursa olsun alan kimse; üç yıldan on iki yıla kadar hapis ve 1 000 liradan 10 000 liraya kadar ağır para cezasıyla cezalandırılır. Millî ziynet altınları hakkında da aynı hüküm tatbik olunur (TCK Md. 316). 316. maddedeki paraları her ne surette olursa olsun, kıymetini indirerek T. edenler veya T. edilmiş bu paralar hakkında 316. maddedeki memlekete sokma, muhafaza, tedavüle koyma, alma veya satın alma fiillerini işleyenler üç yıldan beş yıla kadar hapis ve 500 liradan 1 000 liraya kadar ağır para cezasına mahkûm olurlar.

b. Biletin T.'i: Demir yolu veya diğer kamu nakliyat şirketlerinin biletlerini T. eden veya T. fiiline katılmaksızın T. edilmiş biletleri sürmek için alan veya muhafaza eden veya tedavüle koyan kimse, bir aydan bir yıla kadar hapis ve 50 liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezasıyla cezalandırılır (TCK Md. 325).

c. Kıymetli damganın T.'i: Kıymetli damgaları veya demir yolu veya diğer kamu nakliyat şirketlerinin biletleri üzerinde evvelce kullanılmış olduklarına dair konulan işaretleri silmek veya her ne surette olursa olsun yok etmek suretiyle bunları kullanan veya kullanmak üzere başkalarına veren kimse, bir yıla kadar hapis ve 200 liraya kadar ağır para cezasıyla cezalandırılır. Kullanılmış pulları iptal işaretlerini yok etmeksizin evrak, eşya veya mektuplar üzerinde bilerek yapıştırıp tekrar kullanan kimse 50 liraya kadar ağır para cezasına mahkûm edilir (TCK Md. 329).

d. Evrakın T.'i: Bir memur memuriyetini icrada gerçek bir evrakı T. eder ve bundan dolayı genel ve özel bir zarar doğabilirse, üç yıldan on yıla kadar hapis cezasına mahkûm olur. Eğer bu evrak sahteliği ispat edilmedikçe geçerli evrak kabîlinden ise, fiilin cezası beş yıldan on iki yıla kadar ağır hapistir. Evrakın tasdikli suretleri kanunen zâyi olan asılları yerine geçmek gerektiği takdirde bu suretler hakkında asılları gibi muamele olunur (TCK Md. 339). (E. Korur)

TAHA HÜSEYN (doğ. 1888), Mısırlı yazar. Çocuk yaşta gözlerini kaybetti. El - Ezher'i bitirdikten sonra Paris'e gitti. Hayatının ilk bölümünü *El - Eyyam* (Günler) adlı eserinde anlattı. Paris'te İbn Haldun' un felsefesi üzerine bir tez yazdı. Mısır'a dönünce Kahire Üniversitesinde Arap edebiyatı profesörlüğüne getirildi. Cahiliye dönemi Arap şiiri üzerine verdiği dersler büyük bir ilgi gördü. Ancak, eski Arap şiiri konusundaki yaygın görüşleri eleştirmesi üzerine gö-

TAHA HÜSEYN

revinden alındı. Bu durum karşısında görüşlerini gazetelerde yaymaya başladı. El-Ezher'deki şeyhlere ve yazarlara karşı cephe aldı. Daha sonra millî eğitim bakanlığı görevine getirilen T. H., Fehmi Paşa'nın ölümü üzerine Kahire Bilimler Akademisi başkanlığına seçildi.

TAHAKKUK, önceden tarh ve tebliğ edilmiş olan bir verginin ödenmesi gerekli duruma gelmesi (Vergi Usul Kanunu Md. 22).

Vergilerin T.'u : Vergilerde T. beyan veya değerlendirme üzerine T. şeklinde olabilir. Beyan üzerine T.'ta mükellefin beyanına dayanılarak vergi dairesince T. fişi kesilir. Fişin kesilmesi ve mükellefe verilmesi tebliğ hükmünde olduğundan vergi T. etmiş olur (gelir, kurumlar ve gider vergisinde T. bu şekildedir). Değerlendirme üzerine T.'ta mükellef önce kanunlarda gösterilen usullere uyarak değerlendirmede bulunur ve vergi daha sonra bu değerlendirme üzerinden T. ettirilir (veraset ve intikal ile emlâk vergisinde durum böyledir).

Vergi cezalarında T. : Eğer mükellef kendisine tebliğ edilmiş olan vergi cezasına süresi içinde itiraz etmemişse ceza kesinleşir ve ödenmesi gerekli hale gelir. Bu takdirde itiraz süresinin bitimi tarihinden itibaren bir ay içinde ödenmesi lâzımdır (Vergi Usul Kanunu Md. 368). Eğer vergi cezasına süresi içinde itiraz edilmişse T. edebilmesi için itirazın mercilerce nihaî olarak reddi ve cezanın kesinleşmiş olması lâzımdır.

T.'ta zaman aşımı : Vergi Usul Kanunu'nun 114. maddesine göre, vergi alacağının doğduğu takvim yılını takip eden yılın başından itibaren beş yıl içinde tarh ve mükellefe tebliğ edilmeyen vergiler zaman aşımına uğrar. (E. Korur)

TAHDİDÎ HÜKÜM, hangi durum ve şartlarda tatbik edileceği daha önce belirtilerek veya sayılarak çerçevesi sınırlandırılmış olan hukuk veya ceza kuralı. Medenî hukukta T. H.'e birçok örnekler vermek mümkündür; meselâ Medenî Kanun'un 377. maddesi kanunî kayyım tâyini için gereken şartları beş kısımda açıklamış, gene aynı kanunun 405. maddesi vasînin ancak sulh mahkemesinin izni ile yapabileceği işlemleri 14 kalem olarak saymış bulunmaktadır. Ancak T. H.'ün özellikle ceza hukuku açısından önemi büyüktür; çünkü hiç kimsenin mağduriyetine sebebiyet vermemek için bir cezanın kime, hangi hallerde uygulanacağının açık ve kesin olarak belirtilmesi gerekmektedir. Meselâ Ceza Kanunu'nun 450. maddesi adam öldürme cürmünün failine hangi hallerde idam cezası verileceğini 11 bent halinde ve tahdidî olarak saymış bulunmaktadır. Bunların dışındaki hallerde öldürme suçunun failine idam cezası verilemez. (E. Korur)

TAHIL (eski ter. *Hububat)*, buğday, arpa, mısır, yulaf, çavdar ve pirinç gibi un veren taneli bitkilerin toplu adı. T. bitkilerinin en çok göze çarpan ortak nitelikleri meyvelerinin küçük tanecikler şeklinde olması ve genellikle un haline getirilerek kullanılmasıdır. Bu sebeple T. bitkilerine muhtelif dillerde "taneli bitkiler" veya "un veren bitkiler" gibi adlar verilmiştir.

T. bitkileri en eski kültür bitkileridir. Hemen her devirde insanların en önemli besin maddelerini teşkil etmişlerdir. Beslenme için gerekli olan nişasta ve proteinli maddeleri oldukça yaygın bir oranda (6/1) içlerinde bulundurmaları, bu bitkilerin tarımda en başta yer almalarına sebep olmuştur. Yeryüzünde tarıma tahsis edilen arazinin yarısından fazlası T. bitkilerine ayrılmış bulunmaktadır.

T. bitkilerinin hepsi aynı familyanın üyeleridir. Geniş ölçüde birbirine benzerlik bu sebeptendir. Bağlı oldukları familya, monokotil bitki grupundan Glumiflorae ordosuna giren Gramineae familyasıdır.

TAHİN, susam tohumlarının tekniğine uygun olarak kabukları ayrıldıktan ve fırında kurutulup kavrulduktan sonra değirmende ezilmesiyle elde olunan bir mamul. Susam yağı çıkarılmak veya mahallî âdetlere göre kara helva yapılmak amacıyla hazırlanan kara T. esas T. değildir.

Türk standardlarına göre T.'in içindeki susam yağı en az % 55, su miktarı % 15, protein miktarı en az % 22, tuz miktarı en çok % 0,1, kül miktarı en çok % 3 olmalı, acılık bulunmamalı, asidite, oleik asit cinsinden en çok % 2, ham sellüloz miktarı en çok % 2,4 olmalıdır. Ayrıca, piyasada satılan T.'de hiçbir yabancı madde bulunmamalıdır.

T. rengi, kirli koyu, beyaz sarımtırak gri renktir. T.'ler Gıda Maddeleri Tüzüğünde müsaade edilen insan sağlığına zararsız maddelerden yapılmış ve T.'in özelliğini bozmayacak nitelikte 10 gr, 250 gr, 500 gr, 1 kg, 2 kg, 5 kg ve 19 kg lık teneke veya cam kaplar içinde ambalajlı olarak piyasaya arz edilir.

Yağ ve protein bakımından çok zengin olan T. Türkiye'de çok tüketilir. Pekmezle karıştırılarak hem katık, hem de tatlı olarak yenilir. Ayrıca özellikle güney-doğu illerimizde nohut ezmesiyle karıştırılarak *humus* denilen bir çeşit yemek yapılır.

T. en çok T. helvası yapımında kullanılır.

Tahin helvası : T.'in içine usul ve tekniğine uygun olarak şeker (sakkaroz), sitrik asit, tartarik asit ve çöven suyu katılması ve pişirilmesi sonucu sade olarak, içine kakao, fındık, fıstık, ceviz, kuru meyveler, sakız, vanilin, bergamot, tabiî esanslar, süt tozu vb. lezzet ve çeşni maddelerinin biri veya birkaçının katılması suretiyle elde edilen katı kıvamlı, homojen, ince lifli görünümde, tatlı bir mamul.

T. helvası yapımında çöven suyunun önemli bir rolü vardır. Çöven suyu (Helvacı kökü, Saponia officinalis), yonga haline getirildikten sonra 4-5 kez su ile kaynatılması ve suyunun bir kısmının uçurulması ile elde edilen bir üründür.

Türk standardlarına göre, T. helvası kendine özgü koku, tat ve renkte olmalıdır. T. helvalarında yağ miktarı, susam yağı olarak en az % 25, protein miktarı en az % 10, ham sellüloz miktarı en çok % 1,2, şeker miktarı sakkaroz olarak en çok % 45, su miktarı en çok % 3, kül miktarı en çok %1,5, ekstre edilmiş yağda asidite, asit oleik cinsinden en çok %2 ve çöven suyunda saponin en çok % 0,1 olmalıdır. Analizlerde, katkı maddeli tiplerde bu değerler katkı maddesi çıkarıldıktan sonra safi helva kitlesi üzerinden hesaplanır. Ayrıca T. helvalarında süt tozu % 3'ten, bütün veya parça halindeki kuru ve kurutulmuş meyveler % 15'ten çok ve % 10'dan az olmamalıdır. T. helvalarında T. miktarı % 50 olmalıdır.

T. helvası, helvanın özelliğini bozmayan, yağ sızdırmayan, helvanın tat ve kokusuna etki yapmayan alüminyum ve kalay kaplı folyo, kalaylı teneke gibi insan sağlığına zarar vermeyen ambalajlar içinde piyasaya arz edilmelidir.

T. helvası ambalajları 100, 125, 250, 500 gr lık ve 1 kg 2, 5, 10 ve 20 kg lık ağırlıklarda olmalıdır.

T. helvası, Türkiye'de çok tüketilen önemli tatlı bir maddedir. (V. Erkun)

TÂHİR, Türk musikisinde bir basit makam. Elimizde 118 örneği vardır. Tam adı Baba T.'dir ve sonraları kısaltılarak daha çok T. olarak yaygınlık kazanmıştır. (Baba T., 1010'da Hemedân'da ölen İranlı bir mutasavvıf şairdir.) T., son zamanlarda nâdir olarak kullanılmaktadır.

Nevâ makamının inici şeklidir, yani uşşak dörtlüsü + rast beşlisi şeklinde yapılmıştır. Uşşak dörtlüsü ile dügâh (la) perdesinde kalır. Güçlü - dörtlü ile beşlinin birleşme sesi olan - 4. derece, yani nevâ (re)'dır. Donanımına si koma bemolü (segâh) ile fa bakıyye diyezi (evc) konulur (ilki uşşak dörtlüsü, ikincisi rast beşlisi için). Dizisi, neseb-i şerîfe' den 8 tanesine sahip olmakla mülâyimdir. Ekseriya tiz durağı olan muhayyer (la) perdesinden başlar ve inici olarak seyreder. Orta sekizlisindeki sesleri - tizden peste doğru olmak üzere - şöyledir : muhayyer, gerdaniye, evc, hüseynî, nevâ, çârgâh, segâh, dügâh.

TÂHİR AĞA, Kemençeci (ölm. İstanbul 1828), Türk şarkı bestekârı ve kemençe üstadı. Enderun'da yetişti. Kemençeci olarak ün kazanıp 1815'te Enderûn-ı Hümayûn' un en yüksek dairesi olan Has Oda'ya girdi. Kendisini himaye eden Silâhdâr-ı Şehryârî Ali Bey'in azli üzerine dış hizmet istedi. 1819'da Yedikule dizdarlığına tayin edildi. 9 yıl bu görevde çalıştı. III. Selim ekolünün iyi şarkı bestekârlarından biridir. Şarkılarında Mustafa Çavuş'un etkisi sezilir. Büyük formlu bir eserine güfte mecmualarında rastlanmamıştır. Yalnız şarkı bestelemiş olması ihtimali vardır. Elimizde pek çok şarkıları vardır. Türk Aksağı Hicazkâr Şarkı'sı hâlâ çok sevilip okunmaktadır.

TÂHİR - BÛSELİK, Türk musikisinde bir mürekkep makam. 1785'e doğru Mehmed Ağa tarafından III. Selim ekolünde yapılmış makamlardandır. Elimizde 145 parça vardır. Bûselik'li terkipler içinde en çok kullanılan güzel bir makamdır. Sâfiyet, mâsumiyet ve bahar duygularını telkin eder. Oldukça rağbetle kullanılmıştır. Son zamanlarda da arada kullanılmaktadır. III. Selim'in yaptığı Nevâ - Bûselik (b. bk.), T. - B.'in çıkıcı şeklinden ibarettir. T. - B. inicidir. Tâhir (b. bk.) makamına bûselik beşlisi veya tam bûselik dizisi ilâve edilerek yapılmıştır. Bu dizi ile dügâh (la) perdesinde kalır. Güçlüler, birinci derecede - Tâhir'in güçlüsü olan - nevâ (re), ikinci derecede de - bûselik'in güçlüsü olan - hüseynî (mi)'dir. Donanımına Tâhir'in si koma bemolü (segâh) ile fa bakıyye diyezi (evc) konulur. Bûselik için nota içinde icap eden yerlerde si bekar (bûselik), fa bekar (acem), yeden için sol bakıyye diyezi (nim zengûle) kullanılır. Makamın en meşhur eseri, Rızâ Efendi'nin Peşrev'idir ve ondan sonra rağbet kazanmıştır.

TAHİR EFENDİ, Halifezade (? - İstanbul 1774), Türk şairi ve musikişinası. İstanbulludur. Babası Divân-ı hümâyun yazıcılarından olmakla Halifezade sanıyla ün yapmıştır. Kendisi de Divân-ı hümâyun mevkufat kalemine girmiş, sonra Amedî kalemine geçerek hacegândan olmuştu. Resmî görevleri dışında musikiye, şiir ve çağının öteki sanat hareketlerine ilgi duymuştu. İstanbul'da ölen T. E., Karaca Ahmed mezarlığına gömülmüştür. Musiki eserlerinden günümüze altı eseri ulaşabilmiştir. Kendisinden Ramiz, Silâhdarzade ve Şefkat tezkirelerinde bahsolunmaktadır. (İ. Parmaksızoğlu)

TAHİR EFENDİ, Mehmed, Bursalı (Bursa 1861 - Üsküdar 1926), Türk yazarı. Biyografi ve bibliyografyaya ait eserleriyle tanınmıştır. Rifat Bey'in oğlu, Üsküdarlı Mehmed Tahir Paşa'nın torunudur. Bursa'daki orta öğreniminden sonra 1879'da Harbiye'den teğmen olarak çıktı. Manastır, Üsküp ve Selanik askerî rüştiyelerinde tarih ve coğrafya öğretmenliği yaptı. Aynı okullarda müdür olarak da bulundu. II. Meşrutiyet'ten sonra Bursa mebusu olarak İstanbul meclisine katıldı. Üsküdar'da Aziz Mahmud Efendi Camiî yanındaki mezarlıkta yatmaktadır.

En önemli eseri olan *Osmanlı müellifleri* (I - II [1914], III [1925 - 1926]) XIV. yüzyıldan zamanına kadar Türkiye' de yetişen bütün yazarlar hakkında bilgi vermektedir. Eser, şeyhler, âlimler, şairler ve edipler, tarihçiler, doktorlar, matematikçiler ve coğrafyacılar olmak üzere yedi bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerde yazarlar alfabe sırasıyla gösterilmekte, hayatları ve eserleri hakkında bilgi verilmektedir. Kitabın indeksi Ahmed Remzi tarafından *Miftâhü'l-kütüb* adıyla yayınlanmıştır [1928]. Ayrıca yeni harflerle ve sadeleştirilerek basılmıştır (I [tarihsiz], II [1972], III [1975]). Gazete ve dergilerde çıkan yazılarından başka; *Delilü't-tefasir, Fezail-i Şeyh-i Ekber, Türklerin ulûm ve fünuna hizmetleri, Meşayih-i Osmaniyeden sekiz zâtın terceme-i ahvâli, Hacı Bayram Veli, Aydın vilâyetine mensup meşayih, Ulemâ ve şuarâ, Müverrihin ve etıbbanın terceme-i ahvali, Eski ve yeni ahlâk kitaplarımız, Siyasete müteallik âsar-ı islâmiye, Kâtip Çelebi, Müverrihin-i Osmaniyeden Ali ve Kâtip Çelebi'nin terceme-i halleri, Menakıb-ı harb.*

TÂHİR b. HÜSEYİN (775 - 822), Zu'l-yemineyn lâkabı ile tanınmış olup, Tâhirî'ler (b. bk.) hanedanının kurucusudur. Ailenin atası Ruzayk, Emevîler devrinin Sîstan valisi Talha el-Talahat b. Abdullah b. Halef el-Huzaî'nin azatlısı olduğundan el - Huzaî nisbesini taşımıştır. Onun oğulları Talha ve Mus'ab, Emevî hanedanının sona erip Abbasîlerin iş başına gelmesinde büyük rol oynayan Ebû Müslim'in Horasan'daki ayaklanmasına katılmışlar ve gittikçe güçlerini artırmışlardı. Tâhir'in babası Mus'ab, Abbasîlerin ilk zamanlarında Horasan umumî valilerine bağlı olarak Buşenc şehri âmilliğinde (vali) bulunmuştur.

Abbasî halifesi Hârûn'ür - Reşid'in ölümünden (809) sonra, oğulları Emin ve Me'mun arasında çıkan anlaşmazlık ve Emin'in öldürülmesi ile sona eren mücadelelerde T. büyük rol oynamıştır. T. başlangıçta Bağdad'dan üzerine gönderilmesi beklenen ordunun yolunu kesmek üzere Merv'de bulunan Me'mun tarafından, arasında Türklerin de bulunduğu bir ordu ile batıya gönderildi. O, Emin'in vaktiyle Horasan valiliğinde bulunmuş ve halkın nefretini kazanmış bulunan Ali b. İsa b. Mâhân kumandasında Horasan üzerine gönderdiği orduyu Rey'de bozguna uğratınca (mayıs 811), Me'mun halife sıfatı ile Merv'de kendisine biat almıştır.

Rey zaferinden sonra T. Hemedan'a doğru yola çıktı ve burada Emin tarafından Abdurrahman kumandasında üzerine gönderilen 20 000 kişilik ikinci bir orduyu da aynı yılın sonlarında yenilgiye uğratmayı başardı. 812'de Horasanlıların ilerlemesine engel olmak için Emin tarafından gönderilen üçüncü bir ordunun, daha vuruşmaya başlamadan Hanikin'den geri dönmesi, T. ve dolayısıyla Me'mun'un durumunu iyice kuvvetlendirdi. Bundan sonra Horasan'dan Herseme b. A'yan gelerek, Me'mun'un, T.'in Huzistan taraflarına yürümesi hakkındaki emrini kendisine ulaştırdı ve T. bu-

nun üzerine Güney Irak'a doğru yola çıktı. T. Huzistan bölgesine hâkim olunca, Bahreyn ve Umman hâkimleri kendisine baş eğdiği gibi, Yemâme, Mekke ve Medine hâkimleri de Me'mun'a biat etmekte gecikmediler (812).

Nihayet sadece başşehir Bağdad'ın ele geçirilmesi kalmıştı. Bağdad T. ve Herseme tarafından kuşatıldı. Emin'in kumandanlarından pek çoğunun düşman saflarına katılmalarından sonra, şehrin mahalleleri birbiri ardı sıra ele geçirildi. Halife sonunda teslim şartlarını görüşmeye karar verdiğinde, Herseme'nin geceleyin gidip Emin'i saraydan alarak bir sandal ile getirmesi ve halifelik emanetlerinin T.'e teslimi kararlaştırıldı. Fakat Emin'i getiren kayığa T.'in adamları saldırdılar. Herseme ve Emin kurtarıldı ise de, halife kıyıya çıkar çıkmaz yakalanıp öldürüldü (eylül 813).

Böylelikle hilâfet meselesi halledilmiş oluyordu. T. bundan sonra ayaklanan Elcezire Araplarını bastırmak üzere Rakka'ya gönderildi (815). Onun buradaki valiliği, merkezden gereken yardımı görememesinden ötürü sönük geçmiştir. Bir süre sonra Horasan'dan ayrılarak Bağdad'a gelmeye karar veren Me'mun'un daveti üzerine T., oğlu Abdullah'ı Elcezire'de bırakarak Bağdad'a gelmiş ve şehrin şahneliğine tâyin edilmişti (819). Ancak o da artık halifeye eskisi kadar güven duymuyordu. Bu yüzden halifeden uzak durmayı şahsı için daha uygun görerek, vezirin aracılığı ile kendisini Horasan valiliğine tâyin ettirdi (821). Horasan'a gelen T., bir yandan ayaklanmaları bastırırken, bir yandan da âilesinin hâkimiyetini bölgede yerleştirmeye büyük gayret sarf etmiş ve 822'de bağımsızlığa doğru ilk adımını atarak oturduğu Merv şehrinde okunan Cuma hutbesinde halifenin adını anmamıştı. Ancak, ertesi günü T. âniden öldü. Bu şekilde ölümü kaynaklarda, halifenin adamları ve casusları tarafından zehirlendiği şeklinde izah edilmiştir.

Yiğit, kumandanlık vasıflarına sahip bir asker olup, ana dili Farsçadan başka Arapçayı da çok iyi biliyordu. Şairleri himayesi ve onlara ihsanları ile tanınmıştı. Bağdad'da Dicle ırmağı kıyısında bir köşkü de bulunuyordu. (İ. Aka)

TAHİR, Menemenlizade (Adana 1862 - 1902), Türk şair ve yazarı. Adana yakınındaki Menemenli hanedanındandır. Babası Sedaret Telgraf Müdürü Haşim Habip Bey'dir. T. küçük yaşta İstanbul'a gelip orta öğrenimini Soğukçeşme Rüştiyesinde yapmıştır. 1883'te Mülkiye Mektebini bitirdikten sonra bir süre Şura-yı Devlet kalemlerinde görev almıştır. Daha sonra Adana, İzmir ve Selanik maarif müdürlüğü ve lise öğretmenliği yapar. 1892'de İstanbul'a döndükten sonra Maarif Mektupçuluğu yapmış, Mülkiye Mektebi'nde ve Dârülfünûn'da ders vermiştir.

Menemenlizade T., Recaizade Ekrem'le Muallim Naci arasında sonu mahkemeye kadar giden tartışmalara yol açmıştır. Yeni yetişen gençleri teşvik edici yazılar yayınlayan Ekrem, Menemenlizade T.'in *Elhan* adlı şiir kitabını beğendiğini gösteren *Takdir-i Elhan*'ı (1886) yazar. Bu küçük kitapta aynı zamanda Muallim Naci ve onun görüşünde olanları eleştirir. Naci, buna *Demdeme* (1887) ile karşılık verir. Böylece başlayan tartışmalar uzayıp gider. Kendisi de "Güneş" dergisinde Beşir Fuat'la olan tartışmalarında, gerçekçilik - romantiklik tartışmalarına katılmış olur. 1886'da çıkarmaya başladığı "Gayret" dergisinde Namık Kemal ve Abdülhak Hamid'in yazıları da yayınlanmıştır. Edebiyat kurallarından söz eden *Osmanlı edebiyatı* ile *Osmanlı coğrafyası* ve *Yâd-ı mâzi* gibi eserleri basılmıştır. (O. Önertoy)

TÂHİR ÖMER : bk. ZÂHİR ÖMER.

TÂHİRÎ'LER (821 - 873), Horasan'da hüküm süren bir hanedan. Zu'l - yemineyn lâkabı ile tanınmış olan Tâhir b. Hüseyin (b. bk.) tarafından kurulmuştur. Abbasî halifesi Me'mun'un hilâfeti ele geçirmesinde büyük emeği geçenlerden biri olan Tâhir, kendi isteği ile Horasan valiliğine tâyin edildikten sonra, bağımsızlığa doğru ilk adım olarak merkezi Merv'de okunan hutbede halifenin adını anmayıp ertesi gün anıden ölünce (822), babasının sağlığında Sîstan hâkimliğine tâyin edilmiş bulunan Tâhir'in küçük oğlu Talha, Horasan'a gelerek valiliğe el koymuş, kendi yerine ise İlyas b. Esed-i Samanî'yi Sîstan'a göndermişti. Elcezire, Mısır ve Azerbaycan bölgelerindeki ayaklanmalarla uğraşmakta bulunan halife Me'mun, bu olup bittiyi kabul etmek zorunda kaldı. Böylece Horasan'da bağımsız ve soy yolu ile devam eden valilik usulü benimsenmiş oldu. Onun valiliği zamanının başlıca olayları, Sîstan'daki Haricîler ile mücadeleleri olup onlara ağır darbeler indirmiştir.

823 yılı ortalarında Haricîlerin reisi Hamza'yı yenilgiye uğratmasından az sonra Talha ölünce, Abbasî halifesi Horasan'da çıkması muhtemel karışıklıkları önlemek düşüncesi ile Tâhir'in öteki oğlu Abdullah'ı buraya vali olarak tâyin etti. 798'de doğan Abdullah, Me'mun'un hizmetinde bulunmuş ve büyük itibar sahibi olmuştu. Abdullah başlangıçta babası Tâhir'in vali olarak bulunduğu Elcezire'den Bağdad'a çağrılması ile boşalan Elcezire valiliğine tâyin edilmiş ve kısa zamanda Mısır'a kadar uzanan çok geniş bir alanda nüfuzunu kabul ettirdiği gibi, bir ara çıkan karışıklıklara son vermek üzere Mısır'a da gönderilmişti. O, Azerbaycan'da ayaklanan Bâbek ve taraftarlarına karşı sefere çıkmaya hazırlandığı sırada, kardeşi Talha'nın ölümü üzerine Horasan valiliğine tâyin edildi (828).

Talha'nın ölümü ve T.'lerden herhangi bir kimsenin bulunmayışı Haricîlerce iyi bir fırsat sayılmış ve Haricîler bütün Horasan'ı ele geçirmişlerdi. Abdullah ilk iş olarak Haricîler meselesini şiddete baş vurmak suretiyle hallettikten sonra, Me'mun'un halefi Mu'tasım tarafından, halifeye karşı ayaklanmış bulunan Taberistan hâkimi Mâzyâr b. Karin üzerine gönderildi. Mâzyâr, Abdullah tarafından pek büyük bir güçlükle karşılaşmaksızın tutsak alınıp Bağdad'a gönderildi. Abdullah nihayet doğuda sükûnu sağladığında (844) 48 yaşında iken öldü. Devlet adamı ve kumandan olduğu gibi, şair ve musikişinas olarak da tanınmıştı. Nişabur şehrinin şöhretini duyurması, Horasan'ı ilk defa bayındır hale getiren Abdullah'ın şöhreti ile sıkı sıkıya bağlıdır. O, bütün bölge halkı ve özellikle tarım ile geçinen köylülerin daha iyi bir hayat sürdürebilmeleri için gayret göstermişti. Arazinin sulanabilmesi işlerini bir esasa bağlamak istemiş, fıkıh kitaplarında bu konuda meseleler bulunmadığından, Horasan'daki fıkıh âlimlerini toplayıp, Iraklı fıkıh âlimleri ile birlikte sudan yararlanma konusunda kaideler tespit etmelerini istemişti. Devlet memurlarına yazdığı buyruklarında köylülerin haklarını müdafaa etmelerine özellikle işaret ediyordu. Ayrıca, bilginin değeri konusundaki inanç ve düşüncelerini kendi zamanından yüzyıllarca ileri götürdü. Ona göre, arzu eden herkes ilmi kolayca elde etme imkânına sahip olmalı ve lâyık olan ile olmayanın ayırımı bizzat ilmin huzuruna bırakılmalı idi.

Abdullah'ın ölümü üzerine halife Vâsık, Taberistan'da bulunan oğlu II. Tâhir'i onun halefi olarak tanıdı (844). O, Horasan ve Sîstan bölgelerinde 18 yıl süre ile adaletle hü-

küm sürmüş, kendisini sadece zaman zaman çıkan mahallî ayaklanmalar uğraştırmıştır. Bu sırada Abdullah'ın diğer oğlu Muhammed ise 851 - 867 yılları arasında Bağdad'da askerî kumandan olarak bulunmuş, II. Tâhir'in ölümü üzerine (862), Horasan'a gitme teklifini kabul etmediğinden, Muhammed b. Tâhir, halife Musta'in tarafından Horasan valiliğine tâyin olunmuştu.

Atalarının tersine zayıf bir şahsiyete sahip olan Muhammed b. Tâhir, eğlence düşkünü bir vali olup, zamanında bir yandan Taberistan bölgesi T.'lerin elinden çıktığı gibi, Saffarîler de kudretlerini günden güne artırarak, 873 yılında başşehir Nişâbur'u ele geçirmişlerdi. Başlangıçta tutuklanan Muhammed b. Tâhir, bir süre sonra serbest bırakılmışsa da, bir daha Horasan'a geri dönmemiş, Saffarîlere karşı mücadeleyi ise başarısız bir şekilde kardeşi Hüseyin b. Tâhir sürdürmüştü.

Ataları Tâhir zamanından beri Bağdad'da Şurta, yani merkez kumandanı olarak vazife gören T.'lerden son askerî kumandan ise 913 yılında ölen Ubeydullah b. Abdullah'tır.

Hanedan mensuplarının hemen hepsi köylülerin hakkını gözetmeleri, tarımı canlandırmak için çalışmaları ve bayındırlık faaliyetlerinde bulunmaları, âlim ve şairleri himaye etmeleri ile tanınmışlardı. Merv ve Harezm hâkimi olan Talha'nın oğlu Mansur, felsefe ile ilgili eserler de kaleme almıştı.

Hanedan mensupları sıra ile şunlardır :

821 Tâhir b. Hüseyin (Zu'l - yemineyn)
822 Talha
828 Abdullah
844 Tâhir, II.
862-873 Muhammed. (İ. Aka)

TAHİTİ (**Fr. Taïti, Tahiti, İng. Tahiti**), Büyük Okyanus'un güney bölümü ortasında, Fransız Sosyete (Fr. Société) Adaları topluluğu içinde en büyük ada; 17°40′ güney enleminde ve 149°′ batı boylamında bulunur. Yüzölçümü 1 000 km² dir. Kuzey - batıdan güney - doğuya doğru 53 km kadar uzanır. Derin vadilerle parçalanmış, dar ve alçak bir kara kıstağı ile birbirine bağlanmış, iki eski volkan konisinden ibarettir. Kıyılarından 2 - 3 km kadar açıkta, mercan resifleriyle kuşatılmıştır. Daha geniş olan kuzey - batı bölümü, yaklaşık 30 km çaplı bir daire şeklindedir ve en yüksek noktası 2 240 m ye yakındır. Yamaçlarından birçok tali koniler yükselir. Kıyıları boyunca dar düzlükler uzanır. Güney - doğuda 1 300 m den daha yüksek olan ikinci koni, 1 200 m den geniş bir kıstakla büyük koniye bağlanmıştır.

TAHİTİ : Papeete'den bir görünüş

Elips biçimindeki bu yarımada kuzey - batıdan güney - doğuya doğru 20 km den fazla uzanır; en geniş yeri yaklaşık 12 km dir.

Tropikal kuşakta bulunmasına rağmen iklimi, güney - doğu rüzgârlarının etkisiyle mülâyim bir durum kazanmıştır. Mart ve kasım ayları arasında, yılın serin ve kurak sayılan mevsiminde sıcaklık 20° - 30°C ve geri kalan zamanında 22° - 31°C arasında değişir. Bununla beraber sıcaklığın ocakta 34°C dereceyi geçtiği de olur. Yağmurlar yıl içinde oldukça düzenli bir şekilde dağılmışsa da, kasımdan şubata kadar geçen zamanda fazlalık görülür. Bu şartlar altında adanın volkanik topraklarında gür bir bitki örtüsü gelişmiştir. Dağlar tropikal ormanlarla kaplıdır. Yükseklerden çağlayanlar meydana getirerek inen akarsular tabiatın güzelliğini artırırlar.

Ekonomik faaliyetin temelini tropikal tarım ürünleri ve balıkçılık oluşturur. Kıyılarda Hindistan cevizi, yamaçlarda muz ve vanilya yetiştirilir. Diğer besin ürünleri taro, tatlı patates ve yamdır. Balıkçılık mahallı ihtiyacı karşılamak üzere yapılır. Dışarıya satılan tarım ürünleri arasında Hindistan cevizi içi (kopra) ve vanilya başta gelir. Bununla beraber sedef de ihracatta önemli bir yer tutar.

Nüfusun kökeni hakkında bilim adamları değişik fikirler ileri sürerler; bazıları Sunda adalarından veya Hindistan'dan, bazıları da Güney Amerika'dan Sosyete adalarına insanların gelerek yerleştiklerini düşünürler. Bu adalarda yaşayan yaklaşık 100 000 kişinin yarıdan azı Polinezyalı, 1/3'i Avrupalılarla karışmış melezler, 1/5'i Çinlilerden ibarettir. Başlangıçta ucuz işçi olarak getirilmiş bulunan Çinliler, bugün tarım ve ticarette önemli bir rol oynamaktadırlar.

Nüfusun çoğunluğu T. adasında, özellikle kıyılarda toplanmıştır. En önemli şehri ve merkezi kuzey - batıda Papeete (25 000) limanıdır. Hemen batısında Paéa'da milletlerarası bir hava alanı vardır.

Güzel tabiatı, sevimli insanları ve konforlu, turistik tesisleriyle T. adası bütün dünyada ün kazanmıştır. Birçokları, T.'yi "dünyanın en güzel adası" olarak nitelendirirler.

Tahiti adı Polinezya kökenlidir. Eski biçimi *Hiti-nui*'dir. Bu biçimin ikinci bölümü "ada" anlamına gelir. Birinci bölümü ise *iti* (= yarımada, küçük ada) kelimesiyle birleştirilebilir. Daha sonra *Hiti - iti* biçimi kullanılmıştır. Son olarak ada *Tahiti* adını almıştır.

1767'de bir İngiliz denizcisi tarafından keşfedilen adaya, ilk olarak 1769'da gelen Avrupalılardan James Cook (b. bk.), The Royal Society of London (Londra Kraliyet Cemiyeti) şerefine adalar grupunu Society Islands (Cemiyet veya Sosyete Adaları) diye adlandırılmıştır. Bugün adaların yönetimi Fransa'ya bağlıdır. (C. R. Gürsoy)

TAHKİKAT : bk. SORUŞTURMA.

TAHKİM : 1. Devletler hukukunda iki devletin, aralarındaki anlaşmazlığın hakem aracılığı ile çözümlenmesi konusunda yaptıkları antlaşma.

Devletlerarası ilişkilerde T. yoluna eski zamanlardan beri baş vurulmuştur. Eski Yunan siteleri birbirleri ile anlaşmazlığa düştükleri zaman bunun çözümünü anlaşmazlıkta taraf olmayan bir üçüncü siteye bırakıyorlar ve bu site de anlaşmazlığa bakacak temsilcilerini yolluyordu. Orta Çağda papalar ve Mukaddes Roma - Cermen imparatorları devletlerarası anlaşmazlıklarda sık sık hakem rolünü üstlenmişlerdir. Bunun-

la birlikte, daha sonraki çağlarda imparatorlar ve devlet başkanları T. yoluna gitmeye hevessiz görünmüşlerdir. Ancak 1794 yılında bağımsızlığını yeni kazanmış Amerika Birleşik Devletleri ile İngiltere arasında imzalanan Jay antlaşması, T.'in milletlerarası düzeyde yeniden itibar kazanmasını sağlamış ve benzer antlaşmalara örnek olmuştur. Bu antlaşma ile her iki taraf Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında ve ondan sonra ortaya çıkmış olan anlaşmazlıkların karma komisyonların hakemliği ile çözümlenmesini kabul etmişlerdir. 1899 ve 1907 yıllarında tertiplenen La Haye barış konferanslarının sonucunda kabul edilmiş olan La Haye sözleşmesiyle T.'e sürekli bir statü kazandırılmış ve bir de daimî hakem mahkemesi ihdas edilmiştir. 1928'de düzenlenmiş ve aynı yıl Milletler Cemiyeti genel kurulunca kabul edilmiş olan Cenevre Akdinin 28. maddesinde ve 26 haziran 1945 tarihli Birleşmiş Milletler Teşkilâtı Antlaşmasının barışçı çözüm yolları hakkındaki 33. maddesinde de T. yoluna yer verilmiş bulunmaktadır.

T.'in şekli : Taraflar önce T.'e gitmek üzere anlaşırlar ve hakemlerin seçiliş şeklini, yetkilerini, çalışma ve karar verme usullerini bir tahkimname ile tespit ederler. Hakemler tahkimnamede belirtilen esaslardan ve devletler hukukunun temel kurallarından dışarı çıkmamakla yükümlüdür. Aksi takdirde verdikleri karar tarafları bağlamaz.

2. İç hukukta bir konuda anlaşmazlığa düşmüş olan iki tarafın anlaşmazlığın çözümlenmesini hakemlere bırakmak üzere yaptıkları anlaşma.

T., Türk Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 516 - 536. maddelerinde düzenlenmiştir. Buna göre T. ya taraflar arasında önceden yapılmış mukaveleye konan bir T. şartı ya da taraflarca ayrıca düzenlenen bir tahkimname ile kararlaştırılır (HMUK Md. 516). T.'in yazılı olması lâzımdır (HMUK Md. 517). Aksine mukavelede açıklık olmadıkça hakemler üç kişi olarak davayı görmeye yetkili hâkim tarafından seçilir (HMUK Md. 520). Hakemler aksine mukavele olmadıkça yapacakları tahkikatın şekil ve sürelerini kendileri tâyin ederler (HMUK Md. 525). Hakemler ilk toplantılarından itibaren altı ay içinde hüküm vermeye mecburdurlar. Aksi takdirde yaptıkları işlemler geçersiz sayılır ve anlaşmazlık yetkili mahkemece halledilir. Sürenin uzatılması ancak iki tarafın sarih ve yazılı muvafakatiyle veya mahkeme kararıyla olabilir (HMUK Md. 529). T. süresinin bitiminden sonra veya talep edilmemiş şey hakkında karar verilmesi, hakemlerin yetkileri içinde olmayan meselede karar vermeleri veya iki tarafın iddialarından biri hakkında karar vermemeleri halinde taraflarca kararın bozulması talebiyle temyiz yoluna gidilebilir (HMUK Md. 533). (E. Korur)

TAHKİMAT, sağlamlaştırılmış mevziler. Kıtaları, silâhları veya bir mevkii korumak için yapılan geçici veya devamlı savunma tesisleridir. Bir siper, küçük bir korugan da birer T. sayılır. T. genellikle ikiye ayrılır : 1. Sahra T.'ı. 2. Daimî T. (Y. Yiğitbaşı)

TAHLİL : bk. ÇÖZÜMLEME.

TAHLİSİYE (İng. Salvage), deniz kazalarında yolcuları, mürettebatı, gemilerdeki yükleri ve kazaya uğrayan gemileri kurtarma işi. Gemiler çarpışma, yangın, patlama, pervane düşmesi, pervane şaftının kesilmesi, çeşitli makine arızaları gibi sebeplerle yardıma muhtaç bir hale gelebildikleri gibi, herhangi bir sebeple gemi içine su alarak batma durumuna gelirler veya batarlar, karaya oturarak parçalanmak tehlikesi ile karşılaşabilirler. Herhangi bir sebeple kazaya uğrayan gemi kendi imkânları ile arızasını onarıp yoluna devam edemez ise yakınındaki gemilerden veya kıyı istasyonlarından çeşitli vasıtalarla yardım ister. Yardım isteği ya telsiz telgrafla S. O. S. işaretini vermek ve geminin adını ve coğrafî mevkiini bildirmek veya milletlerarası işaret kitabında mevcut diğer tehlike işaretleri ile ilân edilir. Kazazedenin yakınında bulunan gemiler veyahut kıyılardaki T. gemileri yardıma koşarlar. Gemi sağlam fakat kendi makinesi ile seyir imkânına sahip değil ise, bu gemi yedeğe alınarak yakın bir limana çekilir. Gemi batma tehlikesinde ise yardıma gelen gemiler, hava müsait ise T. filikaları ile önce gemideki çocuk ve kadınları, sonra da diğer yolcuları ve gemi personelini kurtarırlar. Dalga fazla ve filika indirmek tehlikeli ise yardıma gelen gemi ve kazazede arasında bir varagele sistemi tesis edilir, yolcularla mürettebat teker teker bu maksat için yapılmış sandalye, pantalonlu can kurtarma simidi veya herhangi bir can kurtaran simidinden meydana getirilen bir varagele ile yardımcı gemiye alınırlar. Gemi, sis, fırtına veya sair bir sebeple kıyıya oturur ise, oturulan kıyının kumluk veya kayalık durumu, med veya cezir zamanında mı oturduğu, yükünün boşaltılması ile yüzer bir duruma gelip gelmeyeceği hususları gemi personeli tarafından tespit edilir ve geminin dalgalarla daha ziyade oturmasının önüne geçmek üzere rüzgâr ve denizlerin istikameti göz önüne alınarak açığa bir demir atılarak gemi bir halatla bu demire bindirilir. Yük en yakın limandan istenilen başka bir gemiye aktarma edilir. Su ve akar yakıt denize boşaltılır, gemideki nakli kabil ağır demirbaş eşya çıkartılır. Denizin yüksek olduğu bir zamanda gemi yüzdürülür. Gemi kendi kendini kurtaramaz ise veya kayalık bir kıyıda oturmuş ve bir tarafı delinmiş ise T. gemilerinden faydalanılır. Gemi batmış ise bu geminin yüzdürülmesi işi de ancak mütehassıslar tarafından hazırlanacak bir plan ile T. gemileri tarafından yapılır.

T. gemisi, gemi kurtarma işleri için inşa olunmuş, makinesi ve sırast yatakları kuvvetli, açık denizlere çıkabilme ve uzun süre denizde kalabilme imkânına sahip, kurtarma işleri için lüzumlu demir, zincir, halat, yoma, kilit, şamandıra gibi teçhizatı bulunan, hava kompresörü ve tazyikli hava hortumları olan, su altında elektrik kaynağı veya saç levhaları kesme yapabilen, kurtarma işlerinde mütehassıs ve tecrübeli personeli bulunan, dalgıçları ve teçhizatı mükemmel, vurgun hastalıklarında dalgıçları tedavi edebilecek tazyik odasına (rescue chamber) malik, güvertesi ortasında kuvvetli çekme kancası olan özel maksatlı bir gemidir.

Kazaları zamanında haber alabilmek üzere telsiz telgraf ve telefon ile teçhiz edilirler. Daimî dinleme durumunda olabilmek için yabancı dil bilen kâfî miktarda telsizci personele sahiptirler. Kısa zamanda hareket etmek üzere hazır durumda beklerler. T. gemilerinde kuvvetli su tulumbaları ve yangın söndürmek üzere çok sayıda hortum ve akar yakıt yangınlarında kullanılmak üzere köpük tertibatları vardır. Lüzumunda ağır eşyaları kaldırabilmek için kuvvetli vinçleri ve dikme ile bumbaları vardır.

T. istasyonu : Geçitler civarında veya muhatarası çok kıyılarda sis veya fırtına dolayısıyla kıyıya düşen, oturan, kayalara bindiren gemilerdeki insanları kurtarabilmek üzere bu gibi yerlerde inşa olunan istasyonlardır. Bu istasyonlarda

dalgalı havalarda dahi kullanılabilen T. sandalları ve bunların personeli bulunur. Filikaların kullanılamadığı çok sert ve dalgalı havalarda kazazedeye halat ulaştırabilecek ve varagele tesisini mümkün kılacak roket cihazları vardır. İstasyonların kurtarılan personeli barındıracak müsait odaları ve hastalara ilk yardımı yapabilecek sağlık tesisleri bulunur.

T. istasyonlarının yerleri kılavuz kitaplarında gösterilmiştir. Türkiye'de, İstanbul Boğazının her iki tarafında kazaya uğrayan gemilerden can kurtarma işini mükemmelen yapabilecek altı istasyon vardır. Bu istasyonlardan Rumeli kıyısındakiler sarı, Anadolu kıyısındakiler beyaza boyanmışlardır. İki kıyıda da batmaz cinsten T. sandalları ve roket mevkileri ve çok iyi yetişmiş personelleri vardır.

İstanbul Boğazının Karadeniz girişinin özellikle kış mevsimlerinde gemiler için çok tehlikeli olması ve buralarda pek çok geminin kazaya uğrayarak can ve mal kaybına yol açması dolayısıyla bu gibi kazaları önleyebilmek üzere alınacak tedbirleri tespit etmek için 1868 yılında İstanbul'da milletlerarası bir komisyon kurulmuş ve bu komisyondaki Türk murahhassı Deniz Albayı Ahmet Bey ile İngiltere sefareti maiyet gemisi "Caradok"un ikinci komutanı Yüzbaşı Woods'un teklifleri kabul olunarak 1869 yılında bu istasyonlar tesis edilmiş ve İngiltere'den T. sandalları ile roket cihazları getirilmiştir.

T. salı : Gemi battığı zaman T. sandalı veya simitleri çeşitli sebeplerle kullanılamaz duruma düştüğünde veya bunlardan faydalanamayarak denize atlamış olan yolcu ve mürettebatın tutunarak veya üzerine çıkarak canlarını kurtarabilmeleri için su geçirmez boş bidonlardan veya saç levhalardan üzeri tahta kaplamalı olarak yapılmış kenarlarında tutunma halatları bulunan küpeşteli veya küpeştesiz can kurtarma vasıtasıdır. T. sallarının mantardan yapılmış olanları da vardır. Bunların içinde kürek de bulunur. Uçaklarda kullanılmak üzere hava ile şişirilir lastikten yapılmış T. salları da vardır.

T. sandalı : a. T. istasyonları için inşa olunmuş, baş altı, kıç altı ve alabandalarındaki mantar veya su geçmez yüzdürücü sarnıçlar vasıtası ile batmaz bir hale getirilmiş, kürek veya motor ile hareket eder büyük filikalardır. İstasyon kıyısında sürme kızak üzerinde her an denize atılmağa hazır bir durumda bekletilirler. Personeli fırtınalı havalarda dahi denize açılma ve kazazedeye yanaşma hususlarında yetiştirilmişlerdir. İstasyon bölgesi içinde karaya bir gemi düştüğünde derhal denize atılırlar ve kurtarma işini yaparlar.

b. Bir kaza vukuunda gemilerdeki yolcu ve mürettebatı kurtarmak maksadıyla, sephiye sarnıçlarını havi ve gemi mataforalarına asılı olarak kalastıralar üzerinde bulundurulan filikalardır. Bu filikalar İngiliz Lloydı tarafından kabul edilen şekil ve büyüklükte yapılırlar. Mürettebatı yolcuları ve filika içinde bulundurulması gerekli malzeme yüklü olduğu halde mataforalardan denize indirilebilirler. Dalgalı havalarda lüzumlu dengeye sahiptirler. T. sandallarının miktarı geminin personeli ve taşıyacağı yolcu sayısına göre geminin inşasında hesaplanır. Bu miktar İngiltere Deniz Ticaret Bakanlığının talimatına göre gemi mürettebatı ile yolcu sayısı yekûnunun % 25 fazlası personeli taşıyabilecek sayı ve büyüklükte olmalıdır. Bazı devletlerde bu miktar mürettebat ve yolcuların tamamını alacak kadar olur. Bir kısım devletlerde ise mürettebat ve yolcu miktarının % 75'ini alacak miktarda T. filikası ve % 25'ini alacak sayıda T. salı bulundurulmasını amirdir.

T. sandalları içinde takım sandığı, pusula, su mancanaları, peksimet sandığı, işaret fişeği tabancası, fener, şimşekli fener, tehlike işaretini verebilmek üzere lüzumlu maytap ve işaret fişeklerini havi sandık, dürbin, T. yelek ve simitleri, zincir ve demir bulundurulur.

T. sandallarının baş omuzluklarına geminin adı ve sandalın numarası yazılır. Gemi limanda iken mürettebat ve yolculara ait T. sandalları tespit edilir ve yolculara bildirilir. Sefer uzun sürer ise mürettebat ve yolculara haftada bir gün gemiyi terk etme eğitimi yaptırılır. Yolcuların tehlike vukuunda kendilerine ait sandalların başına gidebilmeleri öğretilir.

T. simidi : İç çapı 40 cm den küçük olmamak üzere mantardan halka şeklinde yapılmış ve üzeri bez ile kaplanmış ve dış kenarlarında ince halattan tutulacak yerleri bulunan bir can kurtaran vasıtasıdır. T. simitleri denize atıldığında uzak mesafeden kolayca görünebilmeleri için kırmızı ve beyaz veyahut portakal rengine boyanırlar. T. simitlerinin üzerine ait olduğu geminin adının yazılması usuldendir. Vapur iskelelerinde denize düşen bir kimseye atılan T. simitlerine kâfi uzunlukta bir el incesi bağlı bulunur. Gemilerde kullanılan T. simitlerinden bir kısmına geceleri kazazedelerin yerlerini belli edebilmeleri için ağızları denize düştükten sonra yırtılarak açılan fosforlu kaplar bağlanır.

T. yeleği : İçi mantar veya kapok (şeytan pamuğu) ile doldurulmuş, üzeri bez ile kaplanmış, boyundan askısı ve belden bağlamak üzere şeritleri bulunan bir can kurtarma vasıtasıdır. Lastikten yapılmış ve gereğinde daimî olarak sırtta bulundurulabilen lüzumu halinde veya denize düşer düşmez ağız yolu ile şişirilebilen, süpap tertibatlı olan cinsleri de vardır. Gemide bulunan her yolcu ve mürettebat için birer tane bulundurulur. T. yeleklerinin yerleri yolculara gösterilir ve nasıl kullanıldıkları da öğretilir.

T. şamandırası : Denizaltı gemilerinin kaza vukuunda dipteki yerlerini belli etmek maksadıyla gemi güvertelerine monte edilmiş, telefon ve şimşekli fenerli bir şamandıradır. Dipte kalan ve kendi vasıtalarıyla su üzerine çıkamayan kazazede bir denizaltı gemisi bu şamandırayı deniz yüzüne koyverir. Şamandıra üzerinde "burada .... adlı denizaltı gemisi batmıştır. Kapağı aç ve telefon ile konuş, en yakın limana haber ver" ibareleri yazılı bir levha vardır. Şamandıranın teli, kurtarma gemilerinde bulunan T. çanının (rescue bell) kazazedeye indirilmesini ve tekneye bağlanmasını sağlar. Bk. ŞAMANDIRA. (V. Z. Dümer)

TAHLİSİYE MADALYASI, denizde, göl ve nehirlerde boğulmak tehlikesiyle karşılaşanlar ile yangınlarda kendilerini kurtaramayanları, enkaz altında kalanları kurtarmak maksadıyla kendi canlarını tehlikeye atarak kurtarma işine girişenlere verilmek üzere Sultan Abdülmecit tarafından 1276 (1859) yılında ihdas edilmiş gümüş madalya. Daire şeklinde ve 36 mm çapında olan madalyanın bir yüzünde tuğra ve diğer yüzünde de "Halka imdad edenler, takdir ile yad edilir" mealinde bir beyit yazılıdır. T. M. yeşil, kırmızı ve beyaz renklerde kurdelelerle göğüse asılırdı. Madalya sahibi vefat eder ise, taşınmamak kaydı ile madalya varislerine intikal ederdi.

TAHLİYE : 1. Ceza hukukunda tutuklanmış bir sanık veya cezası infaz edilmekte olan bir hükümlünün salıverilmesi.

a. Sanığın T.'si : Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 104. maddesinde belirtilmiş olan kaçmak veya suç izlerini yok etmeğe kalkışmak ihtimali bulunmayan bir sanık, talebi üzerine para, devlet eshamı veya muteber bir kimsenin kefaleti gibi bir teminat göstermek şartıyla duruşmanın her safhasında (hazırlık, ilk ve son) yetkili hâkim ve merciin kararıyla salıverilebilir (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 117). Ancak, aynı kanunun 200. maddesinin son fıkrasına göre haklarında resen tevkif kararı verilenlerle mükerrirler bu madde hükmünden yararlanamazlar.

Tutma müzekkeresinin geri alınması veya tutuklanan kimsenin tutma müzekkeresinde yazılan kimse olmadığının anlaşılması halinde tutuklu hemen salıverilir (CMUK Md. 109).

b. Hükümlünün T.'si : Muvakkat hürriyeti bağlayıcı cezalarda hükümlülük süresinin üçte ikisini ve müebbet ağır hapiste 24 yılını çekmiş olup iyi halli hükümlü niteliğinde bulunanlar talepleri olmasa dahi, şartlı salıverilirler.

Cezalarının infazı sırasında ceza infaz kurumlarından firar etmiş olanların şartla salıverilmeden yararlanabilmeleri için muvakkat hürriyeti bağlayıcı cezalarda hükümlülük süresinin beşte dördünü, muvakkat ağır hapiste otuz yılı çekmiş olmaları şarttır. Bu nispetlerin tâyininde hükümlünün tutuklu kaldığı günler de hesaba katılır (13 temmuz 1965 tarih ve 647 sayılı Cezaların İnfazı Hakkında Kanun'un 3/5/1973 tarih ve 1712 sayılı kanunla değişik 19. maddesi).

2. Medenî hukukta işgal ve kullanılması için akit gibi haklı bir sebep bulunmayan veya artık sebep kalmamış olan bir gayrimenkulün dava veya icra yoluyla boşaltılması.

a. Dava yoluyla T. : T. davası açma sebepleri özellikle Borçlar Kanununun 260-265 ve Gayrimenkul Kiraları Hakkındaki Kanun'un 7 ve 11. maddelerinde gösterilmiş bulunmaktadır. Buna göre başlıca T. sebepleri akit süresinin dolması (GKHK Md. 11), yazılı T. taahhüdü (GKHK Md. 7), kira bedelini ödemekte gecikme (BK Md. 260, GKHK Md. 7), kiracının iflâsı (BK Md. 261), akdin devamını tahammül edilmez hale getirecek önemli sebepler (BK Md. 264), kiracının ölmesi (BK Md. 265), gayrimenkul sahibi, eşi ve çocuklarının ihtiyacı dolayısıyla T. (GKHK Md. 7) ve yeniden inşa sebebiyle T. (GKHK Md. 7 ve BK Md. 251)'dir. Bu sebeplerin ortaya çıkması halinde akit ve ihbar sürelerine riayet etmek şartıyla gayrimenkulün T.'si istenebilir ve T. etmeyenler aleyhine T. davası açılabilir.

b. İcra yoluyla T. : Mukavele ile kiralanan bir gayrimenkulün süresi bittikten bir ay içinde mukavelenin icra dairesine ibrazı ile T.'si istenebilir. Bunun üzerine icra memuru bir ay içinde T. emri tebliğ suretiyle gayrimenkulün 15 gün içinde T. ve teslimini emreder (İcra ve İflâs Kanunu Md. 272). Süresi içinde itiraz olunmaz veya itiraz reddedilirse kiralanan gayrimenkul sürenin bitiminde zorla T. ve kiralayana teslim olunur. Ancak T. emrindeki sürenin geçmesi lâzımdır (İİK Md. 273).

Kiracının kira borcunun ödenmesi hakkında yaptığı itirazlarda icra merciinin T.'ye ilişkin kararının kesinleşmesi beklenmez. Sadece kararın tefhim ve tebliği tarihinden itibaren 10 gün geçmesi gerekir (İİK Md. 269). (E. Korur)

TAHMASB, I. (1514-1576), Safevî devletinin kurucusu Şah İsmail'in büyük oğlu ve hanedanın ikinci hükümdarı. 1514'te Isfahan'da doğmuş, henüz iki yaşında iken Horasan valiliğine tâyin ile bölgenin merkezi Herat'a gönderilmiş, altı yıl kadar burada kaldıktan sonra geri çağırılmış ve Şah İsmail'in ölümü üzerine on yaşında iken tahta oturmuştur (1524).

Yeni hükümdarın küçük yaşta bulunması, oymak beyleri arasında mevki mücadelelerine yol açtı. T. tahta oturduğu sırada Rumlu oymağından Div Sultan, Şah İsmail devrinde olduğu gibi beylerbeyilik mevkiini muhafaza ediyordu. Ancak bir süre sonra Ustacaluların baskısı ile onlardan Köpek Sultan'ı beylerbeyilikte kendisine ortak edindi ise de, Div Sultan bu ortaklıktan memnun kalmayarak, başta Tekelüler olmak üzere daha bazı oymak beyleri ile anlaşarak Ustacalulara karşı harekete geçti. Uzun mücadeleler Ustacaluların gücünü iyice zayıflatmış (1527), ertesi yıl Div Sultan'ı da öldürerek Tekelüler iktidarı iyice ele geçirmişlerdi. Yeni beylerbeyi Çuha Sultan önemli mevkilere boydaşlarını getirdiği gibi, Tekelü Ulama da beyliğe yükseltildi.

Ulama, Teke sipahilerinden olup, Anadolu'da Şah Kulu ayaklanmasına katılmış, sonra İran'a geçerek Şah İsmail zamanında önce yasavul (teşrifatçı), ardından da eşik ağası başı olmuştu. Çuha Sultan'ın beylerbeyiliği sırasında beyliğe yükselmiş, çok geçmeden de büyük beyler arasında yer almıştı. Fakat Tekelülerin beylerbeyilik başta olmak üzere önemli mevkileri ellerine geçirmeleri diğer boylar arasında kıskançlık yarattı. Her halde artık 17 yaşında bulunan ve iktidarı eline almak isteyen T.'ın uygun görmesi veya teşviki ile Çuha Sultan öldürüldü (1531). Bu ise oymaklar arasında yeniden mücadeleye yol açtı. Başlangıçta Tekelüler üstün gelerek beylerbeyiliğe Çuha Sultan'ın oğlu Şah Kubad getirildi ise de, olay yatışmadı. Her halde yine hükümdarın tasvip ve teşviki ile Ustacalu, Zu'l-kadr, Afşar ve Rumlular Tekelülere karşı birleştiler. T. bu sefer Tekelülere karşı düşmanlığını açığa vurmuş ve onların öldürülmelerini buyurmuştu.

Bu mücadele sonunda Tekelü beylerinden birçoğu öldürüldüler. Fakat Tekelü Ulama Sultan, oymağına reva görülen bu hareketi hazmedemeyerek harekete geçti.

Ulama, 1531 yılı içinde T.'ın Safevîlerin doğudaki başlıca düşmanı Şeybânîler ile mücadele için Horasan'a gitmiş olmasından yararlanarak Azerbaycan'da şaha karşı ayaklandı. O kendi oymağına karşı girişilen kanlı hareketin ne olursa olsun öcünü almak istiyordu. Ancak etrafına şah ile mücadele edebilecek kadar fazla kuvvet toplayamamıştı. Bu yüzden üzerine gönderilen kuvvetlere karşı koyamayarak önce Van'a ve oradan da İstanbul'a gitti; Osmanlı vezir-i âzamı İbrahim Paşa'ya tesir ederek, Kanunî Sultan Süleyman'ın Irakeyn seferini açmasına sebep oldu. Ulama, İbrahim Paşa'yı bu sefere teşvik ederken Kızılbaş beylerinden pek çoğunun kendisi ile birlikte olduğunu söylüyordu.

Avrupa'ya karşı yöneltilen seferlerin 1533 yılında barış ile sona ermesi üzerine İbrahim Paşa, emrinde kalabalık bir ordu ile Tebriz'e geldi (1534). Burada bir kale inşa edilip Azerbaycan bölgesi Osmanlı topraklarına katılarak bir eyalet halinde teşkilâtlandırıldı ve Ulama Paşa beylerbeyiliğine tâyin edildi. Daha bazı yörelere de tâyinler yapılmakla birlikte, Kızılbaş beylerinden Osmanlı saflarına ümit edildiği derecede katılmalar olmadı. Osmanlı hükümdarı da 1534 yılı haziran ayı içinde İstanbul'dan ayrılmış, ağustos ayında Tercan'a varıldığında soğuklar çıkmış, dağlara kar yağmıştı. Hükümdar eylül sonlarında Tebriz'e varmıştı. T.'a gelince,

İbrahim Paşa'nın Azerbaycan'a girdiğini duyunca kardeşi Sam Mirza'yı Özbeklere karşı Herat'ta bırakarak batıya döndü.

Osmanlı orduları da artık Kızıl Özen suyunu geçerek Acem Irak'ı topraklarına girmiş bulunuyordu. Sultaniye'ye gelindiğinde T.'ın beylerinden bazıları 3 000 kişilik bir kuvvet ile Osmanlı saflarına katıldılar. Osmanlı hükümdarının savaşa davet mektubuna verdiği cevapta, Osmanlı ordusunun onda biri kadar olan askeri ile vuruşmaya girişmenin akıllıca bir iş olmadığını bildiren T., Ebher'e doğru çekildi. Kar yağışının devam etmesine rağmen yürüyüşüne devam eden Osmanlıların maksadı T.'ı güç durumda bırakmak idi. Kışın ağır şartlarına bir de iaşe sıkıntısı eklenmişti. Nihayet T.'ın yanında az bir kuvvet bulunduğu bilindiği halde Rey şehrinde kışlanılmayarak Bağdad üzerine gidilmesine karar verilip uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra buraya gelindi (1 aralık 1534) ve şehir ele geçirildi.

T.'a gelince, o ilk büyük tehlikeyi atlatmış olmasından dolayı memnundu. Esasen o hasmının Osmanlı hükümdarı değil, Ulama olduğunu söylüyordu. Gerçekten de az sonra harekete geçen T., Ulama'nın Tebriz'den kaçmaşına yol açan bir harekete girişmiş ve Van'da Ulama'yı kuşatmış ise de, kaleyi ele geçirememişti. Ulama'nın Osmanlılardan devamlı yardım isteği üzerine, Osmanlılar Bağdad'dan hareket ile (nisan 1535), yeniden Tebriz'e geldiler. Safevîler ile ciddî bir muharebe olmamakla beraber, güç şartlar altında gerçekleştirilen Irakeyn seferi Safevî devletinin varlığına son verilemeyeceğini açıkça göstermişti. Bunda başlıca sebep ise coğrafî şartlar ve ağır silâhlar ile donatılmış büyük Osmanlı ordusunun iaşe sıkıntısı çekmesi idi. Bütün bunlara ve T.'ın daima saygılı bir tavır takınarak her fırsatta tekrarladığı barış tekliflerine rağmen Kanunî Sultan Süleyman'ın 1548 yılında yeniden İran seferine çıkması gerekmişti. Kuzey Azerbaycan'da Safevî hâkimiyetini yerleştirmek için Kızılbaş baskısı artınca, yerli hâkimlerin bir kısmının İstanbul'a giderek Osmanlılardan yardım istemeleri ve ayrıca T.'ın kardeşi Elkas Mirza'nın da Osmanlılara sığınması üzerine Safevîlere karşı yeni bir sefere karar verildi.

T. akıllıca bir hareketle, eskisi gibi yine karşı karşıya gelip savaşmayı kabul etmedi. Zira o daha önceki gibi Osmanlı hükümdarının çok geçmeden kendi ülkesine dönmek zorunda kalacağını biliyordu. Osmanlı hükümdarının ise ümitleri boşa çıkmış, yanında bulunan Safevî şehzadesi Elkas Mirza'nın katına Kızılbaş beylerinden hiçbiri gelmemişti. Tebriz'de ancak dört gün kalabilen Osmanlı hükümdarı dönüşte Van'ı kuşatarak ele geçirmiş, bu ise Safevî şahını son derecede üzmüştü.

T. her halde bunun öcünü almak üzere oğlu İsmail Mirza'nın yanına epeyce asker katarak, onu Kars kalesi civarında bulunan Osmanlı kuvvetlerini dağıtmaya memur etti. İsmail Mirza bu kuvveti dağıttıktan sonra Erzurum bölgesinde babası ile birleşti. Ahlat, Âdilcevaz, Erzurum, Erzincan ve Bayburt yöreleri T. tarafından görülmemiş bir şekilde yağma ve tahrip edildi. Bu tahribat sonunda adı geçen şehirlerde medrese, türbe, tekke, kervansaray ve cami gibi sanat değeri taşıyan birçok eserin bir kısmı hasar görüp, bazıları da yok edildi.

T.'ın bu akınlarından gayesi, Doğu Anadolu'yu oturulması ve aşılması imkânsız bir bölge haline getirerek Osmanlıların İran'a yapacakları seferlere engel olmak idi. Zira buralarda Osmanlı idaresinin iyice yerleşmesi ile Safevîler sürekli bir tehdit ve tehlike karşısında bulunacaklardı.

Kanunî Süleyman'ın 1548 yılındaki bu ikinci seferinden sonra, başta Van olmak üzere Erciş, Âdilcevaz ve Ahlat gibi kaleler kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiş, buralara merkezden Osmanlı sancak beyleri gönderilmişti.

Safevî şahı daha önce ifade edilen gayesi ile ilgili olarak ve Osmanlıların Avrupa'daki meşguliyetlerinden yararlanmak isteyerek 1551 - 1554 yılları arasında Erciş, Âdilcevaz ve Ahlat kalelerini ele geçirerek, Muş'a kadar olan yerleri yağma ve tahrip ettirdiği gibi, oğlu İsmail Mirza da Erzurum yöresinde aynı şeyleri yaptı. Safevî şahının bu gibi akınlarının bir gayesi de Osmanlı hükümdarını barışa zorlamaktı. Çünkü T. çoktan beri Osmanlı hükümdarı ile barışı gerçekten arzuluyordu. Böylelikle doğudaki Şeybânîler ile daha ciddî olarak mücadele edebilecek ve nihayet dünyanın en güçlü devleti tarafından resmen tanınmış olacaktı.

Kanunî, T.'ın bu son akını üzerine üçüncü defa doğu seferine çıktı (1554). T. Osmanlı ordusunun geçeceği yerleri yakıp yıktıktan ve halkını dağıttıktan sonra çekildi. Osmanlı hükümdarı, Safevî şahına misilleme olarak Revan, Karabağ ve Nahcivan gibi şehirlerin bulunduğu Kuzey Azerbaycan bölgesini yağmalattı. Fakat Kanunî, yakılıp yıkılmış arazide daha fazla ilerlemeyi uygun bulmayarak Erzurum'a döndü.

T., Osmanlı hükümdarının bu defa artık barışa yanaşacağını tahmin ederek bir elçi gönderdi. Osmanlı sultanının Amasya'da kışlayarak ertesi yılın başında Tebriz ve Safevî şeyhleri ile Şah İsmail'in türbelerinin bulunduğu mukaddes şehir olarak kabul edilen Erdebil üzerine yürüyeceği tehdidi de T.'ın barış arzusunu kuvvetlendirip bu husustaki faaliyetlerini çabuklaştırması ve artırmasına yol açmıştı. Nihayet pek büyük bir güçlük çıkmadan Amasya'da barış antlaşması imzalandı (1 haziran 1555). Buna göre Şehrizor eyâleti, Van gölü çevresi Osmanlılarda kalıyor, kuzeyde Arpaçay hududu teşkil ediyordu.

Amasya antlaşması T. için gerçekten başarı idi. T. böylelikle İslâm âleminin ve dünyanın en güçlü devletine Şiî Safevî devletinin varlığını kabul ettirmiş oluyordu.

Bundan sonra T.'ın ölümüne kadar iki devlet arasındaki ilişkiler dostane bir hal almış ve ertesi yıl T., Süleymaniye külliyesinin açılışı dolayısıyla Osmanlı hükümdarını kutlamıştı.

II. Bayezid devrinden başlayarak devam edip giden Anadolu'dan İran'a göçleri önlemek için Amasya antlaşmasına muhtemel olarak Osmanlılar tarafından bir ülkeden diğerine sığınanların geri verilmesi maddesi de eklenmişti. Bu göçlerin başlıca sebebi, İran'a gidenlerin çoğunun da ifade ettikleri gibi, dinî olmayıp idarecilerin âdil olmayan davranışları idi. Ancak, az sonra ağabeyisi ile yaptığı savaşı kaybeden Kanunî'nin oğlu Bayezid'in 12 000 kişi ile T.'a sığınmak zorunda kalması (1559), iki devlet arasındaki ilişkileri nazik bir safhaya sokmuş, mesele şehzade Bayezid'in boğdurulması ile halledilmişti.

Kanunî'nin ölümünden sonra II. Selim'in tahta oturması üzerine T. armağanlar ile elçisini göndererek tebrikte bulunmuş olmakla birlikte (1568), Safevîlerin Anadolu Kızılbaşlarını teşkilâtlandırmak üzere Rum diyarına halifeler göndermeleri iki devlet arasındaki düşmanca düşünceleri ortadan kaldırmamıştı. Daha sonra III. Murad'ın tahta çıkması üze-

rine de T. elçilerini İstanbul'a göndermiş (1576) ve yeni Osmanlı sultanını kutlamıştı.

T.'ı uğraştıran diğer önemli bir mesele ise doğudaki Şeybânîler (Özbekler) idi. Şah İsmail'in ölümünden sonra tahta oturan T.'ın küçük yaşta bulunmasından yararlanmak isteyen Şeybânîlerin Buhara hâkimi Ubeydullah Han, Şah İsmail'in ölümünü fırsat bilerek, 1524'te Herat'ı kuşatmışsa da, geri çekilmek zorunda kalmış, ancak Safevîlerin Horasan'daki dirayetli beylerinden Şamlu Durmuş Han'ın ölümü üzerine Horasan'a gelip Meşhed'i ele geçirdikten ve buraya kendi adamlarını bıraktıktan sonra Belh'e dönmüştü (1526). İki yıl sonra Özbeklerin Herat'ı kuşatmaları T.'ı Horasan seferine çıkmak zorunda bırakmış ve Cam şehri yakınlarında Ubeydullah Han ağır bir yenilgiye uğratılmıştı (eylül 1528). Buna rağmen Mâverâünnehr'den gelen akınların önü bir türlü alınamıyordu. T.'ın Horasan'dan ayrılmasından yararlanan Ubeydullah Han az sonra Meşhed ve Herat'ı ele geçirmişse de, hemen ardından Horasan'da yeniden Safevî hâkimiyeti tesis edilmişti. Fakat T.'ın ayrılması ve daha sonra Ulama ile mücadeleye girişmesinden yararlanmaya kalkan Ubeydullah Han yeniden Horasan'a gelmiş ve Herat'ı kuşatmıştı. Özbekler 1,5 yıl Herat'ı kuşattıkları halde şehri ele geçirememişler, T.'ın gelmekte olduğu haberinin alınması üzerine Mâverâünnehr'e dönmüşlerdi.

1532'de Herat'a gelen T., burada kışladıktan sonra Özbekler üzerine yürüme hazırlıklarını sürdürürken, batıda Osmanlıların harekâtını haber alarak, dönmek zorunda kalmıştı. Horasan'a inen Ubeydullah Han altı aylık bir kuşatmadan sonra Herat'ı ele geçirmişse de (1536), Osmanlı tehlikesini atlatan T. gelerek şehri geri almıştı. Safevîler ile mücadeleyi sürdüren Ubeydullah Han'ın ölümü (1539)'nden sonra da Özbekler zaman zaman Horasan'da görünmüşlerse de, bu seferler artık tehlikeli olmaktan uzak kalmıştı.

T. zamanında en güçlü çağını yaşayan Osmanlı devletinin ağır baskısından bunalan Avrupa devletleri ve Papalık, Safevîler ile siyasî ve ticarî ilişkiler kurmak istemişlerse de, T.'ın bunlara pek itibar etmemesi yüzünden bu devletler ile iş birliği sağlanamamıştır.

Hayatının büyük bir kısmını doğuda ve batıda savaşlar ve içte oymak mücadeleleri ile geçiren T., 15 mayıs 1576 tarihinde öldü. Önce Kazvin'de toprağa verilmiş, sonra vasiyetine uyularak kemikleri Meşhed'e nakledilip gömülmüştür.

T., yumuşak mizaçlı, oldukça sade bir hayat sürdürmesi, alçak gönüllülüğü ve gerçekçi davranışları ardında aslında dirayetli bir hükümdardı. Kendi devleti ve Osmanlı devletinin gücünü gayet iyi bildiğinden devletin yıkılmasına kadar varacak olan ikinci bir Çaldıran felâketi ile karşılaşmamak için Kanunî ile bir meydan savaşına girişmemişti. Buna karşılık İran'da Safevî hâkimiyetini kuvvetlendirmiş, Şirvan, Gilân ve Kandahar bölgelerini ülkesine katmıştı. İçki ve afyon içilmesini yasaklayıp bozahaneleri bile kapattırmıştı. Halka karşı kendini şefkatli, âdil ve dindar bir hükümdar olarak göstermeye çalışmış, bu yüzden devletin büyük bir gelir kaynağını teşkil eden bazı vergileri kaldırtmıştı. Hayatının sonlarına doğru sarayına kapanarak, devlet idaresini tamamen beylerine bırakmış, vaktini para biriktirmek ve kadınlar ile eğlenerek geçirmeye başlamıştı. Osmanlıların Van'ı kesin olarak ele geçirip Tebriz'i tehdit eder bir hal almaları üzerine devlet merkezini Tebriz'den Kazvin'e taşımış, burada bazı imar faaliyetlerinde de bulunmuştur. Türkçe şiirleri mevcut olduğu gibi, "Tezkire-i Şah Tahmasb" adı ile anılan zamanının olaylarını anlatan bir eser de ona atfedilmektedir.

Ölümünden sonra önce oğullarından Haydar ve daha sonra II. İsmail ve Muhammed Hudâbende şahlık tahtına oturmuşlardır. (İ. Aka)

TAHMASB, II. (1704 - 1740), Safevî hükümdarı I. Şah Hüseyin'in oğludur. İran'ı istilâ eden Afganlıların Safevîlerin başşehri Isfahan'ı kuşatmaları sırasında Tahmasb Mirza veliahd ilân edilmiş (1722), aynı yıl içinde babası Şah Hüseyin, Gilzaî kabilesi reisi Mîr Mahmud adına tahttan feragat edip Afgan asıllı yeni şah Isfahan'a girince, T. Kazvin'de Safevî tahtına çıkarılmıştı. T. başlangıçta Afganlılar ile ufak tefek vuruşmalara girişmiş ise de, onlarla başa çıkamayacağını anladığından komşu devletlerin yardımını sağlamaya çalışmış ve bu maksatla Osmanlılara elçiler göndermiş, ancak umduğunu bulamamıştı.

Osmanlılardan yardım alamayan T., bu sefer Ruslarla temas yollarını aramış, Afganlıları uzaklaştırması ve kendisini Isfahan tahtına oturtması karşılığında Rus çarı Petro'ya Hazar Denizi'nin güneyindeki bölgeleri bırakmaya söz vermiştir (1723). Rusların bir yandan Derbend ve Bakû'da yerleşmeleri, ayrıca Gilân bölgesine inmeleri üzerine Osmanlılar Gürcistan'da başlattıkları askerî faaliyetleri artırdıkları gibi, Gence, Tebriz ve Hemedan'ın ele geçirilmesi maksadıyla üç yönlü harekâta giriştiler. Bunun sonucu olarak bir yandan Hemedan işgal edildiği gibi (ağustos 1724), az sonra Revan kalesi ele geçirilmiş (ekim 1724), Van yönünden harekete geçen kuvvetler ise T.'ın gönderdiği yardımcı kuvvetlere rağmen Tebriz'i hücumla zaptetmişlerdi (temmuz 1725). Bunun üzerine T. ise Azerbaycan'da kalamayarak Tahran'a gelmiş ve özellikle Isfahan'daki gelişmeleri takibe başlamıştı.

Bu arada bir süre önce aklî dengesi bozulan Afganlı Mahmud Şah'ın yerine beyleri tarafından amcası oğlu Eşref tahta oturtulmuştu (nisan 1725). Yeni Şah, Mahmud'un aksine İran ahalisinin desteğini sağlamak için halka karşı Afganlılardan bir zarar gelmeyeceğine dair teminat verdiği gibi, T. ile de temas kurmak teşebbüsünde bulundu. Bunun sonucu olarak Kum ile Tahran arasında bir görüşmeye karar verildi ise de, bu görüşme gerçekleşemediği gibi, Afganlılar ile yapılan savaşı kaybeden T., Mâzenderan bölgesine kaçmak zorunda kaldı. Buradan Afganlılar üzerine gönderdiği ordusunun da Tahran yakınlarında yenilmesi üzerine Tahran, Kazvin, Sâve ve Kum şehirleri de Afganlıların eline geçti.

T. artık elinden bir iş gelmeyeceğini anlamış ve gözünü doğuya, Horasan bölgesine çevirmiş bulunuyordu. O sırada Horasan'da başarıları ile kendini gösteren Afşar Nâdir Bey'in, kendisini bu bölgeye daveti üzerine T. Horasan'a gelmiş, burada kendisine biat edildikten sonra Meşhed üzerine gidilmiş ve şehir kuşatılarak, Sîstanlı Melik Mahmud'dan geri alınmıştı (ekim 1726). Bundan sonra T.'ın saltanatında yeni bir devre başladığı gibi, Nadir Bey de adını bütün İran'da duyurmaya başlıyordu.

Afganlı Eşref'e gelince, o bu tarihlerde Osmanlılar ile giriştiği mücadelede üstün gelmekle birlikte, Afşar Nâdir Bey'in desteğini kazanarak yeni bir tehdit teşkil eden T. karşısında Osmanlılar ile mücadeleye devam etmenin gereksizliğini anlayarak, bu devlet ile barış görüşmelerini başlatmış ve Acem Irak'ında Osmanlı hâkimiyetini tanımıştı (ekim 1727).

Eşref, bir süre sonra Horasan'daki karışıklıklardan yararlanmak isteyerek doğuya yönelmiş, fakat Damgan yakınlarında öncülerinin Nadir karşısında bozulması üzerine geri dönmek zorunda kaldığı gibi (eylül 1729), geldiği Isfahan yakınlarında Afganlıların ikinci bir yenilgisi üzerine Şiraz'a çekilmiş ve Nadir de Isfahan'a girmiştir. Nadir buradan Tahran'da bulunan T.'ı Isfahan'a çağırmış ve buraya gelen T. merasimle yeniden Safevî tahtına oturmuştur (kasım 1729).

Nadir, bundan bir ay kadar sonra Afganlıları Şiraz yakınlarında yeniden bozguna uğrattı. Bunun üzerine Eşref Beluçistan taraflarına doğru kaçarken öldürülünce, içte rahat bir nefes alma imkânı bulan Nadir, Eşref'in Osmanlılarla yaptığı anlaşmayı tanımamış ve bu ise iki devletin arasının yeniden açılmasına sebep olmuştu. Nadir başlangıçta İstanbul'daki Patrona Halil ayaklanması gibi, iç meselelerle uğraşan Osmanlılara karşı başarılı olmuş ve kolaylıkla Hemedan, Kirmanşah ve Tebriz'i ele geçirmişti. Fakat o, Afganlıların Horasan'daki faaliyetleri üzerine doğuya dönünce, T., Nadir'in bırakmış olduğu fetihlere Azerbaycan ve Acem Irak'ında devam etmek isteyince, ister istemez Osmanlılar ile yeniden karşı karşıya gelmişti. Fakat artık İstanbul'da durum değişmiş, Osmanlı tahtına oturan I. Mahmud duruma hâkim olmuş ve Osmanlı kuvvetleri Azerbaycan ve Acem Irak'ı bölgelerinde taarruza geçmişler, Hekim Ali Paşa Azerbaycan'da Şah'ın ordularını bozduğu gibi, Bağdad valisi Ahmed Paşa da Hemedan yakınlarında T.'ı ağır bir yenilgiye uğratmış (ağustos 1731) ve T. kaçarak Isfahan'a gelmişti.

Her ne kadar bu sırada Ruslarla yapılan görüşmeler sonunda Gilân'ın Safevîlere bırakılması sağlanmış ise de, Osmanlılar karşısında büyük kayıplara uğramak korkusu İranlıları barışa zorlamış ve Tebriz, Erdelan, Kirmanşah, Hemedan ve Luristan İranlılara, Gence, Tiflis, Revan, Şirvan ve Dağıstan bölgesi Osmanlılara ait olmak üzere Bağdad'da Ahmed Paşa ile İran murahhasları arasında bir anlaşmaya varılmış idi (ocak 1732). Ancak bu anlaşma hem I. Mahmud'u, hem de Nadir'i memnun etmediği için yürürlüğe girmeden bozulmuştu.

T., Osmanlılar ile varılan anlaşmanın devamında ısrar etmiş, fakat bu onun önce tahtını, daha sonra ise hayatını kaybetmesine sebep olmuştu. Nadir, T.'ın varılan anlaşmayı korumakta ısrar etmesi üzerine, çoğu kendine bağlı olan beyleri toplayıp şahın dirayetsizliği yüzünden savaştan çekindiği ve durum böyle devam ettiği takdirde İran'ın bu sefer de batıdan istilâya uğrayacağını ifade etmiş, yanındakilerin teşviki ile T.'ın henüz bebek olan oğlu Abbas'ı şah, kendini de onun vekili ilân etmiştir (ağustos 1732).

T., bundan sonraki ömrünü ibadetle geçirmek üzere Meşhed'e gönderilmiş, Nadir'in şah ilân edilmesinden birkaç yıl sonra ise öldürülmüş (1740) ve Meşhed'de gömülmüştür.

İradesi zayıf, dirayetsiz ve eğlenceye düşkünlüğü ile tanınmıştı. Zamanında Afşar Nadir gibi bir beyin çıkması, ülkenin Afgan istilâsından kurtarılmasını sağladığı gibi, Osmanlı ve Rus istilâsını da önlemiştir. (İ. Aka)

TAHMİS (Ar. *taḫmis* = beşleme), bir gazelin beyitleri üzerine, başka bir şair tarafından aynı vezin ve kafiyede üçer mısra eklenerek yazılan muhammes (b. bk.). Divan edebiyatı nazım şekillerindendir. Kafiye düzeni şöyledir (Eklenen mısraları gösteren harfler düz dizilmiştir) : aaa*aa* - bbb*ba* - ccc*ca* - eee*ea*... Gazelde matladan sonraki beyitlerin birinci mısraları serbest olduğu için T. o mısraın kafiyesine göre yapılır. Eğer serbest mısraın son kelimesi kafiyeye uygun gelmezse, ondan önceki kelimeyle kafiye düzenlenir, son kelime de redif olarak kalır. T.'te en önemli nokta, eklenen mısraların, gazelin beyitleriyle anlam, anlatış ve estetik açılarından kaynaşabilmiş olmasıdır. Bu sağlanamazsa, eklenmiş mısralar şırıtır, bir yama gibi kalır ve T. başarılı sayılmaz. Gazelin makta beytinde şair nasıl kendi mahlâsını söylerse, T.'i yapan şair de son kıtada eklediği mısraların birinde mahlâsını söyler.

T., genellikle gazelde yapılır. Fakat, kimi kasidelere de T.'ler yazılmıştır. Eğer T. edilen gazel musammat bir gazelse T. de musammat olarak yapılır. Kimi zaman şairler, daha önce kendi yazdıkları bir gazeli sonradan T. ederek muhammesler meydana getirmişlerdir. T., divan edebiyatında muhammesten daha çok rağbet görmüş bir nazım şeklidir. Hemen hemen her şair, kendinden önceki veya çağdaşı olan şairlerin birkaç gazelini T. etmiştir. Bir gazeli T. etmek, o gazelin beğenildiği anlamına geldiği gibi, şairine duyulan saygıyı da gösterr. (C. Dilçin)

TAHRAN (Fr. **Téhéran**, İng. **Tehran**, Alm. **Teheran**), İran İslâm Cumhuriyetinin başşehri. *Tehran* (veya eski eserlerde olduğu gibi *Tihran)* diye de anılır. Hazar Denizi güney kıyısından 110 km içeride, 4 500 m den yüksek olan Elbruz dağlarının güney eteklerine yakın bir yerde, 1 150 m yükseklikte kurulmuştur. 4 000 000'dan fazla nüfusu vardır.

Büyük bir ticaret merkezi olan T.'ın kuruluşunu hazırlayan coğrafî âmillerin başında, verimli bir ova kenarında, hâkim yollara nazaran işgal ettiği mevki gelir. Kuzeyin yüksek dağlarından İran içindeki büyük çöl sahasına doğru uzanan birtakım akarsuların meydana getirdiği birikinti düzlükleri diller halinde güneye doğru sokulurlar. Bunlardan bir tanesi, T.'ın 80 km kuzey - doğusunda 5 600 m yüksekliğindeki Demavend volkanından ve diğer dağlardan gelen derelerin suladığı Varamin ovasıdır. Burada *kanat* veya *kehriz* denilen ve çoğunlukla yer altından geçen sulama tesislerinin de yardımıyla çeşitli tarım ve meyve ürünlerinin yetişmesine elverişli bir vaha teşekkül etmiştir. T. bu verimli vahanın kuzey kenarındadır.

Arazi kuzeye doğru üç basamak meydana getirerek yükselir : T.'dan Kasr-ı Kacar'a kadar 5 km devam eden ilk basamağın üzerinde ikinci basamak yine 5 km mesafede 1 400 m den fazla yükseklikteki Zargande'ye kadar uzanır. Bunun üzerindeki üçüncü basamak, 4 800 m den fazla yüksek olan Tavçal eteklerine doğru gider. Daha ötede (T.'a 20 km uzakta) 3 840 m rakımlı Ser-i Tavçal geçidi yer alır. Dağ eteğindeki üst basamakta yeşillikler içinde bulunan Şimran mevkii, yazın T.'ın kavurucu sıcaklarından kaçarak buraya gelen halkın yalnız sayfiye değil, fakat aynı zamanda su ihtiyacını da karşılar. Şehir zamanla büyüdüğünden artan ihtiyaç, 40 km kadar batıda bulunan Karac barajından sağlanır.

Ana yollara nazaran müsait bir durumda olması, T.'ın önemini artıran başka bir etkendir. Kuzeyde yaklaşık batı - doğu doğrultusunda uzanan, kuzeyi nemli, güneyi kurak Elbruz sıradağlarının güney etekleri boyunca, vahalar dizisinde kurulmuş iskân yerleri içinde T. yollara hâkim bir mevkide bulunur. İran'ı enine kesen anayollardan biri. T.'ı kuzeyde Hazar Denizi ve güneyde Basra Körfezi (İran Körfezi) yönlerine bağlayan demir yoludur. Bu yol dağların müsa-

TAHRAN : Elbruz sıradağları boyunca uzanan Tahran'dan genel bir görünüş

it geçitlerinden yararlanarak, bir yanda Hazar Denizinin güney-doğu köşesindeki Bender Şah'a ve öte yanda iç bölgedeki mukaddes Kum şehri üzerinden, güney-batıya doğru Dizful kuzeyindeki yarma vadilerden istifade ederek, Zagros dağ sıralarını geçer ve Hurremşehr'e ve Bender Şahpur'a kadar uzanır. Kısmen vahalar zinciri boyunca, tabiî yoldan yararlanan diğer bir ana demir yolu T.'ı batıda Tebriz'den doğuda Meşhed'e kadar bağlar. Ayrıca çeşitli yönlere uzanan önemli kara yolları vardır. T. hava ulaşımında da büyük bir rol oynar.

Yaklaşık 35°40′ kuzey enleminde bulunan T.'ın iklimi, yazın çok sıcak ve kurak, kışın oldukça ılıman ve yağışlıdır. Ortalama değerlere göre en sıcak ay olan temmuzda, yuvarlak rakamla 30°C ve en soğuk ay olan ocakta 1°C dir. Uç değerler ise + 42°C ve —16°C dır. Yıllık ortalama sıcaklık 17°C ve yağış tutarı 300 mm dolayındadır. Yıldan yıla yağış tutarlarında büyük değişiklikler göze çarpar. Bazı yıllar 300 mm den fazla, bazı yıllar da 150 mm den az kaydedilmiştir. Yağışlar kışın kar şeklinde de olabilir.

Şehrin ilk olarak kuruluşu XIII. yüzyılın başlarına rastlar. 1220'de Çingiz Han idaresindeki Moğollar tarafından tahrip edilen Selçuklu merkezi Rey'den kaçan insanlar tarafından kurulan T., kısa zamanda büyümeye başlamış ve XVI. yüzyılda bir surla çevrilmiştir. Çeşitli zamanlarda ülkeyi yönetenlerin tercih ettikleri bir yer olmakla beraber, T.'ın, devlet merkezi olarak seçilmesi, XVIII. yüzyılın 2. yarısında, bir Türk hanedanı olan Kaçarlar yönetiminde olmuştur. Böylece İran'ın kuzeyindeki Türk kabileleri ile münasebette bulunmaları kolaylaşmıştır. İmparatorluk sarayı ve şehir yeniden surlarla kuşatılmıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında şehir, her ne kadar Safevîler zamanındaki eski devlet merkezi İsfahan'ın görkemli görünüşüne erişememişse de, birtakım saray ve camilerin inşa edilmesiyle devlet merkezine yakışır bir manzara kazanmıştır. Ünlü Gülistan Sarayı ve Mescid-i Şah ve diğer önemli binalar bu zamanda yapılmıştır. Fakat T.'ın, Avrupaî anlamda planlı ve modern bir şehir ve devlet merkezi olma niteliğini kazanması XX. yüzyılın ilk yarısında, Pehlevî hanedanı yönetiminde gerçekleşmiştir.

Şehir surları, eski kapılar ve mahalleler yıkılmış, geniş meydanlar ve iki tarafı ağaçlarla süslü güzel bulvarlar inşa edilmiştir. Bu değişikliklerle birlikte devlet merkezi süratle büyümeye başlamış ve endüstri, ticaret, yönetim ve eğitim alanlarında önemli gelişmeler görülmüştür. Vaktiyle şehir dışında bulunan birçok köy ve kasaba, eski adlarıyla yeni mahalleler oluşturarak şehirle birleşmişlerdir. Bir süre Ruslar tarafından işgal edilen kuzey - batı bölgelerinden kaçarak T.'a yerleşen Türkler, şehrin nüfusunun artmasında büyük bir etken olmuşlardır. Özellikle II. Dünya Savaşından sonra gelişme hızlanmıştır.

Bugün şehrin büyük kısmı oldukça düz bir sahada ve diğer kısmı kuzeydeki dağlık alanın eteğinde, yayvan tepeler üzerinde bulunur. Bu yüksek kısım genel olarak sayfiye durumundadır.

Çoğu birbirine dik ve paralel olan caddeler, meydanlar ve parklar şehre modern bir görünüş kazandırmıştır : Hiyaban-ı Sipah, Hiyaban-ı Taht-ı Cemşid, Hiyaban-ı İstanbul, Meydan-ı Sipah, Meydan-ı Firdevsî, Park-ı Şehr, Park-ı Hayyam, Park-ı Kudakan v.b. gibi. Devlet yönetimi ile ilgili binaların büyük bir kısmı, şehrin merkezinde, en eski ve en karakteristik bölümünde kuzeyden Hiyaban-ı Şah Naderî, güneyden Hiyaban-ı Bu Zar-ı Cumahrî, batıdan Hiyaban-ı Şahpur ve doğudan Hiyaban-ı Nasır-ı Husrev gibi caddelerle kuşatılan saha içinde bulunur. Burada çoğunluk-

la, bakanlık binaları ile İran parlamentosu (Meclis) vardır. Modern mimari tarzı ile inşa edilmiş olan Senato binası ile İpotek Bankası (Bank-ı Rahn) ve Mermer Saray bu bölgeye yakındırlar. Bunların dışında İran Millî Bankası (Bank-ı Millî İran), T. demir yolu istasyonu ve hava meydanı (Mehrabad) gibi binalar Avrupa'dakileri andırır. Bu arada Bank-ı Kâr (İş Bankası) T.'ın en yüksek yapılarından biridir.

Eğitimle ilgili binalardan T. Üniversitesi ve fakülteleri, İran Millî Kütüphanesi anılmaya değer.

T.'da eski ve tarihî binalara fazla rastlanmaz. Eski İran Müzesi bir yana bırakılırsa, şehirdeki binaların hemen hepsinde İran - Avrupa karışımı bir yapı tarzı göze çarpar.

Eğitim bakımından T., İran'ın bel kemiğini teşkil eder. 700'den fazla ilk okul, 200'den fazla orta dereceli okul ve birçok sanat okulu vardır. 1934'te kurulmuş olan modern üniversitesi Edebiyat ve Beşerî İlimler, Fen, Hukuk, İktisat, Tıp, Veteriner, Eczacılık, Diş Hekimliği, Ziraat, Güzel Sanatlar, İlâhiyat, Mühendislik, Ormancılık, Kamu Sağlığı, İş İdaresi ve Eğitim fakültelerinden oluşur. Bunlara bağlı birçok okul ve enstitüler de vardır. T.'da, İslâm - Doğu kültürü ile de ilgili, önemli el yazmalarını ihtiva eden birçok kütüphane vardır. İran'ın en büyük müzesi de T.'da bulunur.

T. ticaret ve endüstri bakımından da İran'da çok önemli bir yer tutar ve çevre ürünleri için büyük bir pazar teşkil eder. Yakınında modern bir hububat silosu, şeker, çimento ve tuğla fabrikaları ile çeşitli dokuma ve örme tesisleri vardır. Özellikle pamuklu, yünlü kumaşlar ve halı imal edilir. Bütün dünyada ün salmış olan İran halıları, başta Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere olmak üzere dış ülkelere satılır. Bundan başka, tütün işleme tesisleri de vardır. T.'da birçok oto-montaj fabrikaları kurulmuştur ve 1968'de işletmeye açılmış olan büyük bir petrol rafinerisi, Ahvaz ve Mescid-i Süleyman bölgelerinden borularla getirilen ham petrolü tasfiye eder.

T. turistik yönden de ilgi çeken bir şehirdir. Müzelerinde 6 000 yıllık İran kültürünün kalıntıları sergilenir. Arkeoloji, Antropoloji, Güzel Sanatlar, Askerî Akademi ve Gülistan Sarayı müzeleri turistlerin yakın ilgisini çeker. Bu arada görkemli, resmî binalarla göz kamaştıran saraylar (Saadabad gibi) ve camiler de anılabilir. T. dolaylarında 4 000 yıllık Rey harabeleri, Varamin yolu üzerinde Sasanî Ateş Mabedi (Tappeh Mil), başka cami ve türbeler ilgi çekicidir.

TAHRAN : Şehirden bir görünüş, arka planda Elbruz dağları

Tavçal eteklerindeki yazlıklar ve şehrin 15 - 20 km kuzeyindeki güzel iskân yerleri vardır. Stadyum ve Hipodrom gibi spor tesislerinden ayrı olarak, şehrin kuzeyinde, yükseklerde, otomobille bir saat kadar mesafede kayak sahaları bulunur. Yazın tamamıyle kurak olan bu yerler, kışın 150 cm den fazla kalın bir kar örtüsü ile kaplanırlar.

T. yalnız İran'ın başşehri, en büyük şehri ve ticaret merkezi değil, aynı zamanda Orta Doğu'nun en işlek hava ulaşım merkezlerinden biridir. Avrupa ve Yakın Doğu ülkelerinden Pakistan, Hindistan ve Uzak Doğu ülkelerine seferler yapan milletlerarası hava yolları T.'dan geçer. (C. R. Gürsoy)

TAHRAN KONFERANSI, 28 kasım - 1 aralık 1943 tarihleri arasında Tahran'da yapılan bir konferans. Konferansa Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt, İngiltere başbakanı Churchill ve Sovyetler Birliği lideri Stalin katılmışlardı.

T. K.'ndan önce 1943 yılı sonunda Roosevelt, Churchill ve Çiang-Kay-şek arasında Kahire'de bir konferans yapılmıştı. Bu konferansta Uzak Doğu savaşının kısaltılması ve savaştan sonra Uzak Doğu'da toprak meselesinin çözümlenmesi ana çizgileriyle tespit edilmişti. Bk. KAHİRE KONFERANSLARI. Roosevelt ve Churchill, Kahire'de Uzak Doğu durumu üzerine konuşup gerekli kararları verdikten sonra Stalin ile konuşmak üzere Tahran'a gittiler.

T. K. konusundaki resmî açıklama konferansın sona ermesinden ancak beş gün sonra yayınlanmıştır. Bunun sebebi, T. K. kararlarında Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Kahire'ye davet edilerek Roosevelt ve Churchill ile konuşmasına lüzum gösteren noktaların bulunmasıydı. Çünkü konferansın tebliğinde bütün tarafsız devletlerden yardım istenmesine ilişkin fıkralar bulunduğu gibi, Almanya'ya doğudan, batıdan ve güneyden aynı zamanda taarruz edileceğini bildiren konular da vardı. Bu konular hakkındaki kararların kesinleşmesi için Müttefikler Türkiye'nin savaştaki durumunu bilmek istiyorlardı. İsmet İnönü'nün Kahire seyahati bu konuları aydınlatmıştır.

T. K.'nda alınan kararların en önemlileri şunlardır :

1. Müttefikler savaşta olduğu gibi, savaş sonrasında da anlaşmışlardır. Toprak problemleri de bu anlaşmalar içinde yer alıyordu. Ancak, Müttefikler Uzak Doğu'ya dair olan toprak konuları hakkındaki kararlarını yayınladıkları halde, Avrupa'ya ait kısmının yayınlanmasını sakıncalı gördükleri hissini vermişlerdir.

2. Savaşın doğudan, batıdan, güneyden aynı zamanda yapılacak taarruzlarla kesin safhaya girmesi. T. K.'na kadar Müttefiklerin Avrupa savaşını yalnız hava taarruzlarıyla kazanmak istedikleri yolunda yaygın bir inanç vardı. T. K.'ından sonra II. Cephe'nin açılacağı anlaşıldı.

3. Küçük ve orta derecede olan bütün tarafsız devletlerden istenecek yardım konusu. Bu konu özellikle Balkan ülkeleri için önemliydi. T. K.'ndan sonra Türkiye'nin savaşa girmesi teklif edildi. Ancak, Türk - İngiliz ittifak antlaşmasına göre, Türkiye'nin savaşa girmesi için gerekli şartlar gerçekleşmemiş olduğundan bu teklif kabul edilmedi ve Türkiye tarafsız durumunu muhafaza etti.

T. K.'nda Roosevelt ile Stalin bir buçuk saat kadar baş başa görüştüler. Bu görüşmede Rusya ile Amerika'nın Japonya'ya karşı durumları tartışılmıştır. Roosevelt, Uzak Doğu'da Stalin'den Japonya'ya karşı yardım istemiş, Stalin bunun ancak Almanya'nın yıkılmasından sonra yapılabileceği cevabını vermiştir.

TAHRİF, yazılı bir belge üzerinde sahtekârlık amacıyla değişiklik yapma. T., Türk Ceza Kanunu'nun 339 ve müteakıp maddelerinde hükme bağlanmış olan bir "ammenin itimadı aleyhine cürüm"dür.

T.'in müeyyidesi : Bir memur memuriyetini icrada gerçek evrakı T. eder ve bundan genel veya özel bir zarar doğabilirse, üç yıldan on yıla kadar ağır hapis cezasına mahkûm olur. Eğer bu, sahteliği ispat edilmedikçe geçerli evraktan ise hapis cezası beş yıldan on iki yıla kadardır (TCK Md. 339). Bir kimse resmen memur olmadığı halde 339. maddedeki şekilde resmî evrakta sahtekârlık yaparsa iki yıldan sekiz yıla kadar ağır hapisle cezalandırılır. Eğer sahtekârlık gerçek bir sureti T. ederek resmî evrak örneği üzerinde işlenmişse, fail bir yıldan üç yıla kadar ağır hapse mahkûm olur (TCK Md. 342).

TAHRİK, bir kimseyi suç işlemeye yöneltme. T.: azmettirme, teşvik ve takviye, alenî T., haksız T. ve karşılıklı T. şeklinde olabilir.

a. Azmettirme : Bir kimsede suç işleme iradesini oluşturarak veya kesinleştirerek suçu işlemesini sağlamaktır. Başkalarını cürüm ve kabahat işlemeye azmettirene fiili doğrudan doğruya kendisi işlemiş gibi, o fiile mahsus ceza verilir. Ancak fiili bizzat icra edenin onu işlemekte şahsî bir menfaati bulunduğu sâbit olursa, azmettiren şahsın cezası ölüm yerine yirmi dört yıl ve müebbet ağır hapis yerine yirmi yıl ağır hapistir. Diğer cezaların altıda biri indirilir (Türk Ceza Kanunu Md. 64).

b. Teşvik ve takviye : Suç işleme niyetinde olan kimseye yardım ve destek sağlayarak veya vadederek suçu işlemesini kolaylaştırmaktır. Türk Ceza Kanunu'nun 65. maddesine göre 1) suç işlemeye teşvik veya kararını takviye ederek ya da fiil işlendikten sonra müzaheret veya muavenette bulunacağını vadederek; 2) suçun ne şekilde işlenebileceğine müteallik talimat vererek yahut fiilin işlenmesine yarıyacak iş ve vasıtaları tedarik ederek; 3) suç işlenmeden önce veya işlendiği sırada müzaheret ve muavenetle icrasını kolaylaştırarak suça iştirak eden şahıs, işlenmiş fiile mahsus olan ceza ölüm cezası veya müebbet ağır hapisten ibaret olduğu takdirde on yıldan aşağı olmamak üzere ağır hapis cezasıyla cezalandırılır ve diğer hallerde kanunen muayyen olan cezanın yarısı indirilir (TCK Md. 65). Ancak, bu maddede yazılı fiillerden birini işleyen kimsenin iştiraki olmaksızın fiilin işlenemeyeceği belli olan hallerde, o kimse bu indirimden istifade edemez (Md. 65 son).

c. Alenî T. : Bir suçun işlenmesini açıktan açığa söz, yazı ve diğer yayın vasıtaları ile teşvik biçimindeki T.'tir. Alenî T., "amme nizamı aleyhinde işlenen cürümler"dendir. Bir suçun işlenmesini alenî olarak T. eden kimse eğer T. ettiği cürmün cezası muvakkat ağır hapsin üstünde bir ceza ise üç yıldan beş yıla kadar ağır hapis, muvakkat ağır hapis veya hapis cezasını müstelzim ise fiilin nevine göre üç aydan üç yıla kadar hapis, sair hallerde bin liradan beş bin liraya kadar ağır para cezası ile cezalandırılır. Eğer T., her türlü kitle haberleşme araçları, ses kayıt bantları, plak, film, gazete, mecmua ile veya sair basın âletleriyle veya elle yazılıp çoğaltılarak yayınlanan veya dağıtılan yazılar ile veya umumî yerlerde levha ve ilân asmak suretiyle olursa, yukarıdaki bentler uyarınca suçlu hakkında tâyin olunacak ağır hapis ve hapis cezaları bir misli artırılır. Para cezası hükmolunacak hallerde bu ceza suçun nevine göre iki bin beş yüz liradan on bin liraya kadar ağır para cezası olmak üzere tâyin olunur (Türk Ceza Kanunu'nun 7.1.1981 tarih ve 2370 sayılı kanunla değişik 311. maddesi).

d. Haksız T. : Bir kimseyi haksız söz, fiil ve hareketlerle şiddetli bir üzüntü veya öfkeye kaptırarak suç işlemesine sebep olmaktır. Bir kimse haksız bir T.'in husule getirdiği gazap veya şiddetli bir elemin tesiri altında bir suç işler ve bu suç ölüm cezasını müstelzim bulunursa müebbet ağır hapis cezasına, eğer müebbet ağır hapis cezasını müstelzim ise yirmi dört yıl ağır hapis cezasına mahkûm olur. Sair hallerde işlenen suçun cezasının dörtte biri indirilir. T. ağır ve şiddetli olursa, ölüm cezası yerine yirmi dört yıl ve müebbet ağır hapis cezası yerine on beş yıldan aşağı olmamak üzere ağır hapis cezası verilir. Sair cezaların yarısından üçte ikisine kadarı indirilir (TCK Md. 51).

e. Karşılıklı T. : Hakaret ve sövme cürümlerinde tecavüz eden ve tecazüve uğrayan tarafın birbirini T. halidir. Eğer iki taraf birbirini karşılıklı olarak T. etmiş bulunursa, mahkeme icabına göre iki taraf veya hangi tarafın sebebiyet verdiğini nazara alarak yalnız biri hakkında cezayı kaldırabilir (TCK Md. 485 fk. 2).

TAHSİL, bir alacağın sağlanması. T., alacağın bilfiil alacaklının eline geçmesi demektir. Bu bakımdan ödeme (tediye)'den daha ileri bir anlam taşır. Ödeme, borçlunun T.'i sağlamak için yaptığı bir işlem olmakla birlikte, borçlunun yaptığı her ödeme aynı zamanda alacaklı açısından T. hükmünde değildir. Meselâ borçlu ile alacaklı karşı karşıya gelirler ve borçlu borcunu alacaklının eline sayarsa, ödeme ile T. aynı anda yerine getirilmiş olur. Buna karşı borçlu borcunu alacaklının adresine posta yolu ile göndermişse, borcunu postaya yatırdığı zaman ödemiş olur; ancak alacaklı, bu meblâğı bilfiil postadan almadan T. etmiş olmaz.

a. Özel alacakların T.'i : Prensip olarak taraflar borcun îfa şekil ve şartlarını serbestçe kararlaştırırlar. Aralarında böyle bir anlaşma yoksa Borçlar Kanunu'nun 67 ve müteakıp maddelerindeki hükümler tatbik olunur. Buna göre, para borçları alacaklının verme zamanında oturduğu yerde, muayyen mal borçları malın akdin kararlaştırıldığı zaman bulunduğu yerde, diğer borçlar borcun doğumu zamanında borçlunun oturduğu yerde yerine getirilir (BK. Md. 73). Vade yoksa ve işin mahiyetinden anlaşılmıyorsa, borcun hemen îfası alacaklı tarafından istenebilir (BK Md. 74). Vade (ecel)'ye bağlı borçlarda vadenin bitimi beklenir (BK Md. 75 - 80). Mevzuu para olan borç memleket parasıyla ödenir (BK Md. 83).

Ödenmesi gerekli hale gelmiş bir borç alacaklı tarafından T. edilemediği takdirde; alacaklının icra makamlarına baş vurması üzerine, İcra ve İflâs Kanununda belirtilen ilâmın icrası (Md. 24 - 41), ilâmsız takip (Md. 42 - 73), haciz yoluyla takip (Md. 74 - 144), rehin ve ipotekin paraya çevrilmesi (Md. 145 - 153) ve iflâs (Md. 154 - 183) yollarıyla alacağın cebren T.'i sağlanır.

b. Kamu alacaklarının T.'i : Devlete, il özel idarelerine ve belediyelere ait vergi, resim, harç, ceza tahkik ve takiplerine ait muhakeme masrafı, vergi cezası ve para cezası gibi aslî alacaklarla bunlara bağlı gecikme zammı ve faiz gibi tâlî alacaklar, son olarak 26.11.1980 tarih ve 2347 sayılı kanunla tadil edilmiş olan 6183 sayılı "Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun"a dayanılarak T. edilir. Bu

kanuna göre, kamu alacakları özel kanunlarında belli edilen zamanlarda ödenir (Md. 37). Özel kanunlarında ödeme yeri gösterilmemiş kamu alacakları, borçlunun ikametgâhının bulunduğu T. dairesinde ödenir (Md. 39). Ödeme alacaklı T. dairesinin yetkili ve sorumlu memurları tarafından verilecek makbuz karşılığında yapılır (Md. 40). Maliye Bakanlığının belirteceği yerlerde çeşitleri bu bakanlıkça belirlenecek kamu alacakları adları açıklanan bankalar veya postahaneler aracılığı ile ödenebilir (Md. 41).

T.'in tehlikeye girmesi halinde yetkili malî makamlarca ihtiyatî haciz (Md. 13) ve tahakkuk (Md. 17) yapılabileceği gibi, borcun ödenmemesi halinde, cebren T.'i sağlamak üzere haciz (Md. 62 - 99) ve iflâs (Md. 100 - 101) takibine baş vurulur.

c. Ceza Kanunu'ndaki para cezalarının T.'i : Bunların T. usulü 12.6.1979 tarih ve 2248 sayılı kanunla tadil edilmiş olan Türk Ceza Kanunu'nun 19. ve Cezaların İnfazı Hakkında Kanun'un 5. maddesiyle hükme bağlanmış bulunmaktadır. Buna göre, para cezasını ihtiva eden mahkeme ilâmı kesinleşince Cumhuriyet Savcılığı'na verilir. Cumhuriyet Savcısı bir ay içinde para cezasını ödemesi için hükümlüye usulü dairesinde bir ödeme emri tebliğ eder. Hükümlü bu ödeme emrinde belirtilen süre içinde para cezasını ödemezse Cumhuriyet Savcısı'nın yazılı emriyle bir gün 100 lira sayılmak üzere hapsedilir. Para cezası yerine çektirilen hapis cezası üç yılı geçemez. Ancak tekerrür halinde bu süre beş yıla kadar çıkarılabilir. Çektirilen hapis süresi para cezasını tamamiyle karşılayamamışsa, kalan paranın T.'ini sağlamak için Amme Alacaklarının T.'i Hakkında Kanun hükümleri mucibince hükümlünün mallarına müracaat olunur. (E. Korur)

TAHSİN HOCA (Filât, Yanya 1813 - İstanbul 1881), Türk bilgini. Müderrislerden Osman Efendi'nin oğludur. İlk dinî ve edebî bilgileri babasından aldıktan sonra, İstanbul'a giderek bir medreseye girdi ve devrin tanınmış müderrislerinden Vidinli Mustafa Hoca'nın derslerine devam etti. İcazet aldıktan (memur olduktan) sonra, değişik dinî görevlerde bulundu. Son sadrazamlığı sırasında tanıştığı Mustafa Reşid Paşa'nın yardımı ile, "devlet hesabına öğrenim yapmakta olan Müslüman öğrencilere din dersleri, Hristiyan Osmanlı teb'asına da Türkçe dersleri vermek ve ileride açılması düşünülen Darülfünun (üniversite)'da okutulacak fen dersleri üzerine öğrenim yapmak" için Paris'e gönderildi (1857). Orada Fen Fakültesine devam ederek matematik, fizik, kimya, jeoloji ve kozmografya gibi ilimlerde bilgisini artırdıktan sonra, bu sefer Paris Sefareti imamlığına tâyin edildi ve oradaki ikametinin böylece uzatılmasından da yararlanarak müspet ilimlerdeki çalışmalarına devam etti. Bu arada, bir ilim olma yolunda bulunan psikoloji ile de ilgilendi. Çok zeki, açık fikirli ve medeniyete hayran olduğu için, Doğu kültürü ile yetişmesine ve Müslüman bir din adamı olmasına rağmen, Batı medeniyetinin üstünlüğüne ve Orta Çağ zihniyetini ve davranışlarını kaldırarak Türkiye'ye de modern Batı zihniyetini getirmenin lüzumuna kesinlikle ve samimiyetle inanmıştı.

Pâris'e git, hey efendi, akl ü fikrin vâr ise;
Âleme gelmiş sayılmaz gitmeyenler Pâris'e!

beytini bu inançla söylemişti.

Paris'te bulunduğu yıllar, Auguste Comte'un pozitivist görüşünün hâkim olduğu, bütün pozitif ilim dallarında yeni yeni keşifler yapıldığı, tabiî olayların yalnız gözleme ve deneye dayandırıldığı bir devre rastlamıştı. O sıralarda Fransa'da bulunup da bu pozitivist görüşün etkisinde kalmayan Türk aydını yoktu. Şinâsi de bunlardan biri idi. Ancak, Şinâsi, dinî konularda kamu oyunun tepkilerine karşı ne kadar tedbirli ve ölçülü davrandı ise, onun aksi bir yaradılışta olan T. H. da o kadar pervasız hareket etti. Sonunda, dinî taassubu, kendileri için en önemli geçim kaynağı sayan softaların şiddetli tepkileri ve dinsizlik suçlamaları ile karşılaştı. Fakat bütün bunlara, gerçek bir ilim adamının vekarı içinde, sadece şu dört mısrâ ile cevap vermekle yetindi :

Bana bî-dîn dedi erbâb-ı garaz,
İrtikâb eylediler kizbi hemân.
Ben dahî anlara "dindâr" dedim,
Yalanın karşuluğu oldu yalan.

Paris'te 11 yıl kaldıktan sonra, ilk olarak 1863'te açılıp bir yangın sonunda kapatılmış bulunan Darülfünun'un yeniden açılması (21 şubat 1870) üzerine, T. H. onun müdürlüğüne (rektörlüğüne) tâyin edildi. Aynı zamanda matematik ve kozmografya dersleri de vermekte idi. Fakat bir yıl sonra, kendisi ve kendisi gibi aydın ve açık fikirli bir din adamı olan Afganlı Şeyh Cemaleddin (bk. CEMALEDDİN AFGANÎ), çıkarcı din adamlarının kasıtlı hücumlarına uğradılar. Bunun sonunda T. H. rektörlükten uzaklaştırıldığı gibi, Şeyh Cemaleddin de yurt dışına çıkarıldı. Yobazların tepki gösterdikleri olaylardan biri, T. H.'nın, bir dersinde, canlıların havasız yaşayamayacaklarını göstermek için canlı bir güvercini bir cam fanusun içine koyduktan sonra fanusun içindeki havayı boşaltarak güvercinin ölümüne sebep olması idi. Öteki olay ise, Şeyh Cemaleddin'in, üniversitede verdiği bir konferans sırasında, "peygamberliğin de bir sanat olduğundan" bahsettiği hakkındaki söylentidir.

Darülfünun'dan ayrıldıktan sonra T. H., bir süre, Darülmuallimîn (ilk öğretmen okulu)'de kozmografya ve kimya öğretmenliği yaptı ve özel dersler verdi. Özel ders verdikleri arasında, ölümü üzerine güzel ve uzun bir mersiye yazmış olan Abdülhak Hâmid de vardır. Evlenmediği, düzensiz ve bakımsız bir hayatı bulunduğu için vereme yakalandı ve bu hastalıktan öldü ve Erenköy Mezarlığı'na gömüldü.

T. H., XIX. yüzyılın 2. yarısında, Batı kültürünün ve ilimlerinin Türkiye'ye getirilmesi için yapılan yoğun çalışmalarda yeri olan değerli şahsiyetlerden biridir. Dinle çatışmayan serbest ve ilmî düşünüşün bizdeki ilk temsilcileri arasında yer alır. Tabiî olayların açıklanmasında ve medeniyetin gelişmesinde ilmin görüşüne ve hür düşünceye öncelik tanır. Osmanlı İmparatorluğu'nun hâlâ Orta Çağ düşüncelerine bağlı kalmaktan kurtarılmasını ister ve bu kurtuluşun ancak Batının akılcı ve gerçekçi görüş tarzını benimsemekle mümkün olabileceğine inanır. Bu sebeple, Doğu'da cahil din adamlarınca halka yanlış anlatılmış olan "tevekkül ve kader" görüşüne de karşıdır. Dinî konuları da ilmin ışığında açıklamağa çalışan T. H.'nın, o zamanlar din çevrelerinde yaygın olan "Kazâ gelince, göz kör olur" inancını "Göz kör olunca kazâ gelir" şeklinde düzeltmesi bundandır.

Arapça, Farsça, Yunanca ve Fransızca bilen, İslâm edebiyatına ve ilimlerine vâkıf olan ve bazı yazılarında Mariz takma adını kullanan T. H.'nın, dergilerde ve kendisinden bahsedilen yazılarda kalmış "hakîmâne" şiirleri de vardır. Bu şiirler sâdece, eserlerinde ve makalelerinde de en büyük ağırlığı taşıyan "kâinâtın mahiyetini, ihtişamını, uçsuz bucaksızlığını, yaratıcısının büyüklüğünü..." belirten konulardadır.

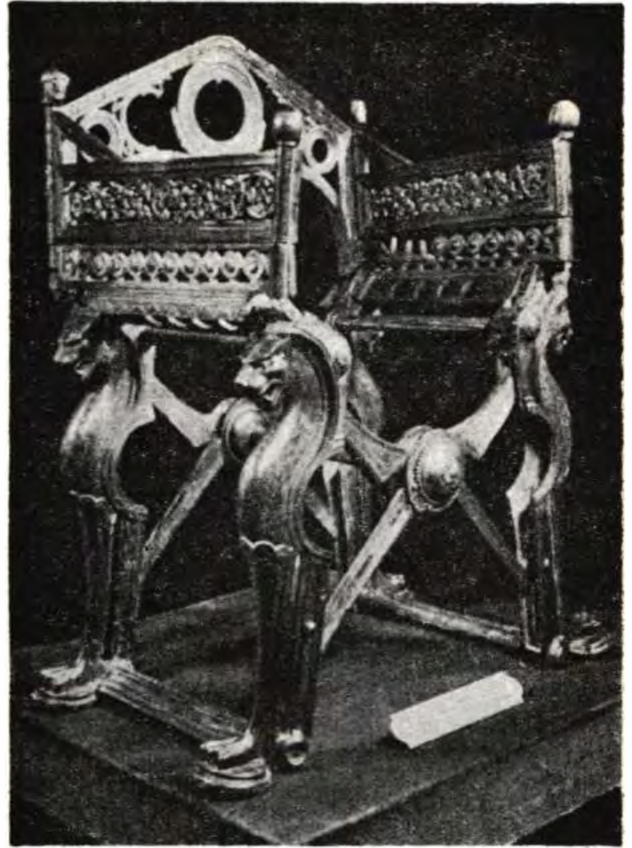
T. H.'nın pozitif ilimlerle ilgili olarak bilinen eserleri şunlardır: *Târîh-i tekvîn yahud hilkat* (Kâinâtın kuruluşunun tarihi veya yaradılış) [1892]; *Esâs-ı ilm-i hey'et* (Kozmografyanın esası) [1893]; *Esrâr-ı âb ü hevâ* (Suyun ve havanın sırları), *Hey'et-i âlem* (Kâinâtın görünüşü) ve bir de gökyüzü haritası olan *Mir'âtü's-semâ* (Göğü gösteren ayna). Bunların dışında, psikolojiye ait (*Psiholoji yahud ilmü'r-rûh* (Psikoloji veya ruh ilmi) [1892]; dünyadaki alfabelerin tarihinden bahseden *Aklâmü'l-akvâm* (Kavimlerin kalemleri) ve çocuk eğitimi konusunda yazılmış (Mahmud Nedim ile birlikte) *Mürebbî-i etfâl* [1873] adlı eserleri ile, biri Fransız bilgini ve filozofu Volney (b. bk.)'nin *La loi naturelle* adlı eserinden *Nevâmîs-i tabiiyye* (Tabiat kanunları) adlı ve İrlandalı yazar Swift (b. bk.)'in *Gulliver's Travels* adlı kitabından yapılmış (Mahmud Nedim ile birlikte) *Güliver'in seyahati* [1873] adlı iki tercümesi de vardır. (K. Akyüz)

TAHSİN NÂHİD (İstanbul 1887 - İstanbul 1919), Türk şairi ve tiyatro yazarı. Babası, Gülhane Askerî Rüşdiye okulu öğretmenlerinden Âsaf Bey'dir. İlk öğrenimini Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesinde yaptıktan sonra, Galatasaray Sultanisine verildi. Fakat bu okuldaki öğrenimini yarıda bıraktığı gibi, İstanbul Hukuk Fakültesindeki öğrenimi de yarıda kaldı. Sürekli bir memurluk hayatı da olmayan T. N., bir ara, I. Dünya Savaşı sırasında kurulmuş olan İaşe Nezaretinde çalıştı. Mezarı Büyükada'dadır.

Servet-i Fünûn edebiyatının ara verdiği 1901 - 1908 yıllarında yetişmiş genç edebiyat nesline mensup bulunan T. N., 20 mart 1909 tarihinde kurulmuş olan, Fecr-i Âtî topluluğunun üyeleri arasında yer aldı ve çok kısa ömrünün sonlarına kadar başka bir edebî topluluğa katılmadı. Çoğunlukla "Çocuk Bahçesi", "Servet-i Fünûn", "Resimli Kitap", "Şâir", "Nedîm" gibi devrin tanınmış edebiyat dergilerinde yayınlanmış olan şiirleri tamamıyle ferdî bir muhtevaya sahiptir. Duygu ve hayal yönlerinden de bir üstünlük göstermezler. Dil bakımından Fecr-i Âtî şiirinin ortak diline bağlı olan şairin, üslûp bakımından yer yer Ahmed Haşim'in tesirinde kaldığı görülür. Tek şiir kitabı, *Rûh-ı bî-kayd* [1910] adını taşır. Bu tarihten sonra yazdığı şiirlerini bir araya toplamış değildir.

Edebiyata şiirle başlamakla beraber, II. Meşrutiyet döneminin çok hareketli tiyatro çalışmalarına da kendisini kaptıran T. N., bu türde daha büyük faaliyet gösterdi. Bir kısmı tek başına, bir kısmı da başkaları ile birlikte yazılmış ve bazıları ise adaptasyon olan piyesleri şunlardır: *Hicranlar* [1908], *Jön Türk* [Ruhsan Nevvâre ile; 1909], *Firar* [1910], *Kösem Sultan* [Şehabeddin Süleyman'la; 1911], *Kırık mahfaza* [Şehabeddin Süleyman'la; 1911] *Ben ... başka!* [Şehabeddin Süleyman'la; 1912], *Osman-ı Sani* [1913], *Bir çiçek, iki böcek* [adaptasyon; 1912], *Rakîbe* (adaptasyon; 1919]. Bunlardan başka, oynanıp da basılmayan iki piyesi daha vardır: *Sanatkâr, Talâk.* (K. Akyüz)

TAHT (Far.), hükümdarların, törenlerde ve resm-i kabullerde üzerine oturdukları, değerli taş ve madenlerle süslenmiş büyük makam koltuğu. İlk çağlarda Mısır, Mezopotamya ve Anadolu taş kabartmalarında T.'ın, sedir, sandalye ve tek bir koltuk biçiminde yapıldığı, zamanla hükümdarların zenginliklerini ve ünlerini yansıtacak bir biçim aldığı görülür.

TAHT : Frank kralı I. Dagobert'e ait olduğu sanılan altın tahtın bronzdan kopyası (Bibliothèque Nationale)

T., en iyi keresteden yapılırdı. Üzeri altın gibi kolay şekillenir değerli metallerle kaplanır, ayrıca inci, elmas, yakut ve zümrüt gibi nadide taşlar hak edilerek süslenirdi. Tarih boyunca hükümdarlık sembolü olarak kabul edildi. Hükümdarlar, T. üzerine oturarak yabancı ülkelerin elçilerini ve yüksek dereceli devlet yöneticilerini huzurlarına kabul ederlerdi. Batılı hükümdarlar, Papa'nın elinden Taç giyerek, Doğu dünyasının İslâm hükümdarları ise T.'a oturarak hükümdarlıklarını ilân ederlerdi. Osmanlı padişahları ise, "Cülûs merasimi" düzenledikten sonra T.'a otururlar, bu törenlerde devletin ileri gelen yöneticileriyle Kapıkulu askerlerine bahşiş dağıtırlardı.

Osmanlı padişahlarının birbirinden güzel, altın kaplamalı ve değerli taşlarla tezyin edilmiş pek çok T.'ları vardı. Padişahlar Yeniçeri Ocağını veya bazı devlet dairelerini ziyarete gittiklerinde, oralarda, sadelik esas alınarak yapılmış, değerli bir sanatkârın göz nurunu ve el emeğini yansıtan T.'ları bulunurdu. Dünya tarihinde İngiliz kraliyet ailesinin T.'ı, İran hükümdarlarının "Taht-ı takdîs" denilen T.'ı, İstanbul Topkapı Müzesinde bulunan Şah İsmail'e ait olmadığı halde "Şah İsmail'in T.'ı" denilen altın kaplamalı T. ile, Osmanlı padişahı III. Murad'a veziri İbrahim Paşa tarafından hediye edilen "Bayram T.'ı", I. Ahmed'in ve IV. Murad'ın yaptırdıkları sütunlu T.'lar çok meşhurdur.

Topkapı Müzesi Hazine Dairesi'nin üçüncü salonunda teşhir edilen ve "Şah İsmail T.'ı" denilen T., aslında Şah İsmail'e ait değildir. Bu T. ile ilgili arşiv belgelerinin incelenmesi

sonunda T.'ın XVIII. yüzyılda İran hükümdarlarından Nadir Şah'ın Hindistan'a yaptığı ve kazandığı bir sefer sonunda, kendisi tarafından harp ganimeti olarak İran'a getirildiği anlaşılmıştır. O zamanlar Delhi şehri Timuroğullarının başşehriydi. Bu sebepten bazı tarihçiler T.'ın "Timurî" olduğunu iddia ederek, işçiliğinin Türk - Hint karışımı olduğunu belirtirler. Bu T., hazine defterine demirbaş olarak 1758 tarihinde kaydedilmiştir. T.'ın İstanbul'a gelişi ile ilgili olarak iki iddia öne sürülür. Birincisi, XVIII. yüzyılda yapılan bir Osmanlı - İran harbi sırasında harp ganimeti olarak İstanbul'a getirildiği, ikincisi, Türk asıllı İran hükümdarı Nadir Şah'ın 1746' da bir sefaret heyeti ile birlikte Osmanlı padişahı I. Mahmud'a gönderdiği hediyelerin arasında bulunduğudur.

"Şah İsmail T.'ı" genel görünüşü itibariyle oval olarak yapılmış bir koltuk biçimindedir. 46 cm yükseklikte, fil ayağına benzeyen, boğumlu dört ayak üzerine oturmaktadır. Esas iskeleti ağaçtandır, üzeri altın levha ile kaplıdır. Ayrıca üzeri açık - koyu renkli yeşil ve kırmızı mine ile süslenmiştir. Minelerin üzerinde ise, zümrüt, yakut ve aynı büyüklükte incilerle işlenmiş, bahar dalı ve çiçek desenleri bulunmaktadır. T.'ın etrafında, arka tarafa doğru giderek yükselen bir korkuluk bulunmaktadır. Bu korkuluğun dış yüzü T.'ın dış yüzüyle bir bütünlük sağlamak için aynı desende değerli taşlarla süslenmiş, iç yüzüne ise altın kaplama üzerine yeşil, kırmızı, beyaz mine ile çiçek motifleri işlenmiştir. Korkuluğun etrafında dokuz adet çam kozalağı biçiminde yakutlarla işlenmiş, tepeleri tek zümrütlü tutamakları vardır. T.'ın önünde bulunan merdiven basamağı biçimindeki payesi de T. ile aynı niteliktedir. Yastığına, güvez kadife üzerine inci ve sarı sırma ile dal - çiçek figürleri işlenmiştir. Ayrıca firuze ve yakutlarla süslü altın paftaları bulunmaktadır.

Müze Hazine Dairesinin dördüncü salonunda bulunan "Bayram T.'ı", 108 x 178 cm boyundadır. Ceviz ağacından yapılmış, üzeri som altından bir levha ile kaplıdır. Sökülüp takılabilen on parçadan yapılmıştır. Üzerine 954 adet zebercet taşı hak edilmiştir. Üzerindeki altın kaplama levha, 80 000 Duka altını eritilerek yapılmış ve 250 kg a yakın bir ağırlıktadır. 1585 yılında Vezir İbrahim Paşa tarafından III. Murad'a hediye edilen bu T., son zamanlara kadar Osmanlı padişahları tarafından bayram tebriklerinin kabulünde ve cülûs merasiminde kullanılıyordu. Aynı zamanda Saray'ın damadı olan İbrahim Paşa bu T.'ı, Kuyumcubaşı İbrahim Beyle Mısırlı Derviş Beye yaptırmıştır. Oturma yerindeki minder ve saçakları da güvez kadife üzerine sarı sırma ile işlemelidir.

I. Ahmed'in T.'ı da Hazine Dairesinin ikinci salonunda bulunmaktadır. XVII. yüzyılın başlarında bizzat padişah tarafından, Sarayın sedef hak ustası Mehmet Ağaya yaptırılmıştır (Daha sonra mimar olmuş ve Sultan Ahmed Camiini yapmıştır). T. ceviz ağacından yapılmış olup, klasik Türk tezyinatına göre bütün dış ve iç yüzeylerine sedef ile birlikte irili ufaklı değerli taşlar hak edilmiştir. Kubbelidir; kubbe zarif dört ince sütunun üzerinde bulunmaktadır. Kubbeden aşağıya doğru, boyutları 7x6x3 cm olan ve eşine rastlanması mümkün olmayan değeri çok yüksek bir zümrüt sarkıtılmıştır. T., XVII. yüzyılın Türk ağaç, sedef ve tezyin sanatının bir şaheseridir. Bugünün para birimlerine göre bir değer biçilememektedir.

IV. Murad'ın dünyaca ünlü çadır modeli T.'ı, Topkapı Sarayı'nın Hırka-i Saadet Dairesinde, Mukaddes Emanetlerle bir-

TAHT : Şah İsmail Tahtı, Nadir Şah tarafından I. Mahmud'a hediye edildiği ileri sürülmektedir.

TAHT : Bayram Tahtı, Osmanlı padişahlarınca cülûs merasimlerinde kullanılırdı.

likte teşhir edilmektedir. Gümüşten yapılarak üzeri altından ince bir tabaka ile örtülmüş ve değerli taşlarla süslenmiş olan bu T. da IV. Murad'ın emriyle Evliya Çelebi'nin babası ve sarayın kuyumcubaşısı olan Derviş Zillî Mehmed Efendi tarafından yapıldı. T., dört sütun üzerine oturtulan aynalı tonoz tavanıyla çadırı andırmaktadır. Tavanın iç kısmı, XVII. yüzyıla ait motiflerle süslenmiş, klasik bir Türk süsleme kompozisyonu meydana getirilmiştir.

II. Mahmud devrine kadar on üç Osmanlı padişahı bu T.'tan yararlandı. II. Mahmud, T.'ı "Has Oda" denilen "Hırka-i Saadet Odası"na naklettirerek, üzerine "Mukaddes Emanetler"i yerleştirtti. Bugün de "Mukaddes Emanetler" bu T.'ın üzerinde sergilenmektedir.

Taht-ı revân, hükümdarlar bazen bir yerden bir yere giderken, Taht-ı revân (Taht ravân) denilen, yük hayvanlarının sırtında veya dört kişinin omuzlarında taşınan, üzeri değerli kumaşlarla örtülü, yanlarında pencereleri bulunan tekerleksiz taşıyıcı araçları da kullandılar. Taht-ı revân, "yürüyen T." anlamına gelen Farsça bir isimdir.

İlk Çağ'a ait Mısır ve Mezopotamya taş kabartmalarında taht-ı revâna rastlanılmıştır. Taht-ı revânı Mezopotamyalılardan Persler, onlardan da Anadolulular ve Avrupalılar aldılar. Taht-ı revân, ekseriya hükümdar aileleri ve çocukları ile yüksek dereceli devlet memurlarının eş ve çocukları için kullanılırdı. Osmanlı İmparatorluğunda her yıl Surre (b. bk.) alayının emini bir gelenek olarak taht-ı revân ile Hicaz'a gider ve Kâbe ile Hz. Muhammed'in mezarına Saraydan değerli hediyeler götürürdü.

Taht-ı revânın çeşitli büyüklükte olanları vardı. Hatta on iki kişinin taşıdığı, çift salonu olan modellerinin dahi kullanıldığı görülmüştür. Taht-ı revânın yerini daha sonraları saltanat arabaları almıştır.

T.'a çıkmak veya *T.'tan indirmek* gibi deyimler dilimizde yaygın olarak kullanılır. *T. şehri* veya *taht-gâh* adları, "başşehir" anlamında geçer. Osmanlı İmparatorluğu'nun sırayla Bursa, Edirne, İstanbul şehirleri başşehri olduğundan bu şehirlere atanan kadılara *T. kadısı* denilirdi.

TAHTA, tomruk haline gelebilen ağaç gövdelerini kalınlıklarının dört katından fazla, muhtelif boyda, düzgün yüzeyler halinde bölerek elde edilen bir kereste çeşidi. Kalınlıkları ile genişlikleri arasında bu nispetten daha fazla fark olan keresteler piyasada kalas, moralan, direk v.b. gibi adlar alır. İnşaatta kalıp yapımında, isekele, döşeme, tavan, duvar kaplamaları, çerçeve, ızgara v.b. yapımında kullanılır. Özellikle çam cinsi ağaçtan yapılan T.'lar belli ölçülerde yapılır. Boyları 100 cm, 200 cm ve 250 cm ye kadar olan çeşitli kalınlıktaki T.'lara kısa boy, 300 - 600 cm arasında olanlara normal boy T. denir. Kalınlıkları 12 mm ile 28 mm arasında, genişlikleri 8 cm ile 30 cm arasında değişir. Gürgen ve benzeri sert ağaçlar kalınlıkları belirli olmak şartıyla boy ve genişlikleri çok değişik biçilirler. Kalınlıkları 18 mm, 25 mm, 32 mm, 38 mm olan T.'lara *ince mal*, 50 mm ile 76 mm arasındakilere *kalın mal* denir. Genişliği 8 - 11 cm olanlara *dar*, 12 cm den yukarı olanlara *geniş T.* denir. Boyları 50 cm den 100 cm ye kadar 5 cm ara ile değişenlere *çok kısa mal*, 100 cm den 180 cm ye kadar 10 cm ara ile sıralananlara *kısa mal*, daha büyük boyda olanlara *normal mal* adı verilir.

T.'lar sert ağaçtan yapılmışlarsa boy ve genişlikleri üzerlerine yazılır. Yumuşak ağaçtan yapılan T.'lar ise aynı en, boy ve kalınlıkta olanlar bağ halinde hazırlanır. Kalite ve sınıflandırma renklerle yapılır. Birinci sınıf T.'yı mavi renk, ikinci sınıf T.'yı kırmızı renk, üçüncü sınıf T.'yı yeşil renk, dördüncü sınıf T.'yı da siyah renk belirtir. Bundan başka, muhtelif ağaçlardan yapılan T.'ları birbirinden kolaylıkla ayırmak da mümkündür.

Yapraklı ağaçlardan meşenin T.'larında ışık demetleri çok kalın veya ince, gayri muntazam kümelenmiştir. Karaağaç T.'larında damarlar merkezde kümelenmiş olup odunumsu tabaka esmer kırmızımtırak, yıllık odunumsu tabaka belirli, oldukça yoğun, beyazımtırak lekeli yahut esmer damarlıdır. Dut ağacının T.'larında odunumsu tabaka sarı, sedefî, yıllık odunumsu tabaka esmer sarımtırak, dış damarlar ince ve belirli şekilde kümelenmiştir. Çınar T.'larında damarlar eşit ve dağınık, eşit ışık demetli, odunumsu tabaka esmerimsidir. Kızılağaç T.'larında yıllık odunumsu tabaka kalın ve az ışıklı, kabarık gözlü, odunumsu tabaka yarım sert ve kırmızımtıraktır. Fındık T.'larında, yıllık odunumsu tabaka kalın ve az ışıklı, kabarık gözlü, kalınlaşma muntazamdır. Ceviz T.'larında, ışınlar eşitçe, odunumsu tabaka sert veya az sert, esmerimtırak, göbek esmer, damarlar iridir. Kiraz T.'larında, ışınlar eşitçe, odunumsu tabaka sert veya yarı sert, ışınlar ince, odunumsu tabaka kırmızıdır. Reçineli (iğne yapraklı) ağaçlardan porsuk ağacının T.'larında, kokusuz, odunumsu tabaka ağır, sert, kestane renkli, yıllık odunumsu tabaka az kalındır. Köknar T.'larında, hissedilmeyecek kadar az kokulu, odunumsu ve yıllık odunumsu tabakalar tam, fakat az belirlidir. Çam T.'larında, kanallar bol ve belli, odunumsu tabaka kalındır.

Tomruklar biçilirken çıkan, bir yanı yuvarlak parçalara *kapak T.'sı* denir. Kapak T.'ları, T. perde, şantiye döşemesi, döşeme arası dolgu için ve ucuz çıta yapımında kullanılır. Kereste yapımına uygun olmayan orman artıklarından kontrplak elde edilir. (M. Erilter)

TAHTACI'LAR : *Tahtacı*, Türkçede "ağaç kesen, tahta biçen ve kereste işleriyle uğraşan kimse" demektir. Bir meslek adı olan tahtacılık, zamanla, kendilerine mahsus bir mezhep inanışının varlığına inanan ve Anadolu'da, başlıca Adana, Maraş, İçel, Antalya, Burdur, Isparta, Denizli, Muğla, Balıkesir, Aydın ve İzmir illerinin teşkil ettiği geniş sahanın ormanlık bölgelerinde, hayatlarını ekseriya göçebe olarak ağaç kesmek ve dilmek, tahta biçmekle geçiren Alevî - Türkmen zümrelerini ifade eder olmuştur. Ancak bugün, ağaç ve tahta işlerinin mekanize hale gelişi sebebiyle, T.'lar, bu meslek özelliklerini hemen hemen kaybederek yerleşik hayata geçmiş ve başka işler tutmaya başlamışlardır. Nüfusları, yaklaşık olarak, 20 - 30 bin hanede 100 - 150 bin civarındadır.

T.'lar Yanın Yatır ve Şehepli (veya Sehepli) kollarından müteşekkildirler. Bu iki kolun başlıca oymakları şunlardır : Çaylak (en büyük oymaktır ve büyük kısmı kışın Madran yaylalarında, yazın da Çine ve Köyceğiz civarında otururlar), Eseli, Elemetli, Aydınlı, Üskütlü, Danabaş, Yağdı, Göğceli, Beydilli, İlbeyli, Tokmaklı, Hacı Emirli, Kabaklı, Çapaklı, Mazıcı, Evci, Koca Obalı, İrkakan (Erken kalkan).

T.'lar, Anadolu Oğuz Türkmenleri arasında etnik vasıflarını en iyi korumuş zümrelerdir. Halk arasında T. Yörükler diye de anılan bu zümreler, kendilerine Türkmen derler. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı kayıtlarında *cemâat-ı tahtacıyân* şeklinde zikredilen bu zümrelerin, Moğol istilâsı sırasında Türkistan'dan batıya göç eden Ağaçeri Türklerinin torunları olduklarını ileri sürenler de vardır. Bu görüştekilere göre, Ağaçeriler, önce Anadolu'ya gelmiş iken, buranın da Moğollarca istilâsı üzerine Suriye ve Irak'a geçmişler; onların devamı olan T.'lar ise, daha sonra oradan tekrar Anadolu'ya gelmişlerdir; ama bir kısmı hâlâ oralarda bulunmaktadır. Nitekim Anadolu T.'larının en geniş kollarından biri olan Yanın Yatır kolu dedelerinin verdikleri bilgilere göre, bir kısım T.'lar Haleb'de kalmış, bir kısmı Malatya'ya, Kayseri'ye, az bir kısmı da Kıbrıs ve Midilli'ye geçmiştir. Yanın Yatır, asıl olarak Bağdad'dan gelmiştir. Bugün bile Bağdad'ın Altunköprü dolaylarında Düzhurma adlı 700 evlik bir köy, Yanın Yatırlı T.'lardan meydana gelmekte ve bunlar da Türkiye'dekiler gibi Türkçeden başka dil bilmemektedirler.

T.'lar, Osmanlılar devrinde, diğer bazı Anadolu Türkmenleri gibi, Safevîlere bağlılık göstermişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu buna engel olmak için, bir kısım mutaassıp Alevî zümreleri Rumeli'ye sürmüştür. Hem bu sürgünden kurtulmak isteyen, hem de Osmanlı ordusunda askerlik yaparak Sünnîlerle bir arada bulunmak istemeyen T.'lardan önemli bir kısmı, muhtelif yollardan İran pasaportu almışlar veya Kıptî nüfusuna geçmişlerdir.

T.'lar, çok çalışkan, dürüst, kanaatkâr, sağlıklı ve misafirperver insanlardır. Günlük hayatlarında hiç de mutaassıp olmayan, kadın erkek bir arada çalışıp eğlenen bu insanlar, gelenek ve inanışları bakımından son derece katıdırlar. İnanışları itibariyle Alevî iseler de, diğer Alevîlerden farklı özelliklere sahiplerdir. Bunlar Hacı Bektaş ocağını tanımazlar. Biri Yanın Yatır kolundan olup İzmir'in Narlıdere semtinde oturan, diğeri de Şehepli (veya Sehepli) kolunun Hacı Emirli ailesinden olup Aydın'ın Reşadiye bucağında oturan iki dede ocağından birini tanırlar. Bu iki ocağın dedeleri, birbirine bağlı değildir. Ayrıca, bunların bağlı olduğu veya bunlara bağlı diğer ocak dedeleri de yoktur. Dedeler, belirli zamanlarda, T.'ların bulundukları yerlere gider, "*hak*" veya "*niyaz*" denen âidatını toplar, "*hayırlı*" (duâ) verir, cezalı varsa "*ceza alır*" veya "*af verir*", âyinlere reislik eder ve sonra kendi yerlerine dönerler.

T.'larda, "*iç âyini*" *(cem' âyini)*, "*tercümân âyini*", "*pay âyini*" gibi, hepsi de gizli olarak yapılan çeşitli âyinler vardır. Bunların en önemlileri *iç âyini (cem' âyini)* olup, yılda mutlaka bir defa uzun kış gecelerine rastlayan zemheride veya zemherinin 27. gecesinde, Dedenin veya vekili olan şahsın idaresinde yapılır. Kadınlı - erkekli, sazlı sözlü ve içkili olan bu âyinlerde, ahlâkdışı hiçbir hareket vuku bulmaz ve mutlaka *samah* (semâ) vardır.

T.'lar, "İtikâdımız İmâm Câfer îtikâdı, mezhebimiz Câferî mezhebidir" demelerine rağmen, bu inanç sistemi ile ilgili bilgileri hemen hiç yok denecek derecededir. İnanışlarında, büyük ölçüde atalardan gelen örf ve âdetler, eski Türk dinlerinin izleri hâkimdir. Bu arada Hurûfîliğin tesirleri de görülür. Ellerinde *Kumru, Hüsniye, Fazîletnâme, Salnâme-i Sadreddîn, Noktatu'l - Beyân, Hutbetu'l - Beyân, Mir'âtu'l - Mekaasıd, Câvidân* ve *Hacı Bektaş Velâyetnâme*'si gibi, çoğu menkabeler ve masallarla dolu eserler var ise de, bugün bunları bile yeterince bilmemektedirler. Üstelik bu eserlerin, tutarsız rivayetleri, inançlarını anlaşılmaz hale sokmuştur. Me-

selâ diğer Anadolu Alevî zümreleri için itibarlı ve vazgeçilmez isimler olan Seyyid Battal, Abdal Mûsâ, Seyyid. Şücâ v.b., T.'lar için meçhuldür. Ayrıca, bazı davranışları, Alevî - Bektaşî zümrelerden çok, Sünnîlere yakındır. Nitekim Alevîlerde "besmele", "*bi's-mişâh*", T.'larda ise "*bismillah*"tır. Yemekten sonra Alevîler, "*Hak erenler kabul etsin*" derken, T.'lar, "*Allah kabul etsin*" derler. Duâlar, Alevîlerde "*bi'smi-şâh*" diye başlar ve "*gerçek erenlerin demine hû*" diye biter. T.'larda ise, "*Allah. Allah*" diye başlar, "*gerçeğe hû*" diye biter.

T.'larda üç bayram vardır : *Muharrem bayramı* (Muharrem ayının ilk on gününde tutulan orucu müteakıp 12. günde kurban kesimi ile biter), *Kurban bayramı* (Sünnîlerdeki gibidir), *Haziran bayramı* (mahsulün bereketi için yapılır ve hali vakti yerinde olanlar, bunda da kurban keserler). Ramazan bayramını ve Alevîlerce önemsenen Nevruz bayramını tanımazlar. Diğer Alevîler gibi, tavşanı uğursuz sayar ve etini yemezler. Ayıdan da hoşlanmazlar ve adını ağızlarına almazlar. Almak gerekirse, "kocaoğlan" veya "dağdaki" derler. Evlenme, nikâh, cenaze ve benzeri âdetler, tamamen Türkmen âdetlerine benzer. Erkekler inançları gereği saç ve sakallarını kesmezler. Kadın erkek, taşıyana kuvvet ve cesaret verdiğine inanılan ve kendilerine mahsus olup Çepnilerinkine benzeyen *kaz ayağı* dedikleri bir damgayı elbiselerine işleyip dikerler. Bu damga, mezar taşlarına da kazılır. Çok açık olmamakla beraber, ölen bir kimsenin ruhunun dünyaya gelen yeni bir insana, hayvana ve hattâ bir bitkiye geçtiğine inanmak gibi, diğer Alevî zümrelerde pek rastlanmayan bir inanışları da vardır.

T.'ların hayatlarında hiç değilse bir defa ziyaret mecburiyetinde oldukları birer yatırları (ziyâretgâh) vardır. Onlardan Yanın Yatır koluna mensup olanların yatırı, bu kolun ceddi sayılan Dur Hasan Dede'nin, Adana'nın Misis taraflarındaki Dur Hasan Dede köyünde bulunan mezarıdır. Şehepli (veya Sehepli) kolundaki ise, bu kolun atası sayılan İbrahîm Sânî'nin Maraş dolaylarındaki Islâhiye kazasının Güvercinli bucağında bulunan mezarıdır. (E. R. Fığlalı)

TAHTAKURUSU, Hemiptera takımının Cimicidae familyasına bağlı Cimex cinsinden bir böcek (Cimex lectularius L.) türüne verilen ad. Açken tahta kıymığına benzediği için bu ad verilmiştir.

T. 5 - 7 mm uzunluğunda, 3 - 4 mm genişliğinde, esmer kırmızı renkli bir böcektir. Vücudu kısa ve sarı kıllarla örtülüdür. Ağzı canlı dokusunu emecek biçimde gelişmiştir. Vücudu baş, toraks ve abdomen olmak üzere üç bölüme ayrılır. Torakta üç çift bacak bulunur. Kanatları yoktur. Erkeklerin abdomeninin ucu sivri, dişilerinki yuvarlaktır. Pis koku bezlerine sahip olduğu için pis kokular yayar.

Önceleri beyaz olan yumurtaları gittikçe sarı renk alır, 1 mm kadardır. Kapaklı olan yumurtasını jelatinsi bir maddeyle uygun bulduğu çatlaklara, deliklere, kıvrımlara yapıştırır. Yumurtaları 22° - 26°C sıcaklıkta 8 - 10 günde açılır. Yavrular iyi beslendikleri takdirde 22°C sıcaklıkta 40 günde 5 gömlek değiştirerek ergin hale gelirler. Ergin bir dişi 25°C sıcaklıkta günde ortalama 2 yumurta yapabilir. Ömür boyunca bıraktıkları yumurta sayısı 350'yi bulur.

T., ışıktan kaçar, rutubetten etkilenir, insan kokusunu sever, kan emerek beslenir. Emdiği yerde küçük, beyaz bir sivilce meydana gelir. Sirkeli veya amonyaklı suyla kaşıntı giderilebilir. Ergin bir T., bir defada 7 mgr kadar kan emer. Kışı uyuşuk bir halde geçirir ve 6 ay kadar aç kalabilir. İnsanları ısırmasıyla verdiği zarar yanında mikrop da taşırlar.

Mücadelesi oldukça zordur. Temizliğe dikkat edilmelidir. Badana yapılmalı, gizlenebileceği çatlak ve delikler kapatılmalıdır. Eşyalar kızgın güneş altında tutulmalı, çamaşırlar kaynatılmalıdır. Ayrıca, insanlara zarar vermeyecek nitelikteki ilâçlar da kullanılarak mücadele yapılır. (K. Melan)

TAHVİL, devlet, kamu kuruluşları ve anonim şirketler tarafından ödünç para sağlamak amacıyla tedavüle çıkarılan borç senedi. T.'in başlıca özelliği, seri halinde, eşit kıymette ve genellikle faizli olarak ihraç edilmesidir. T., bir borç taahhüdü ifade etmesi bakımından bono (emre muharrer senet)'ya benzer ve Ticaret Kanunu'na göre kıymetli evraktan sayılır. T., bir asıl ile ona ilişik faiz kuponlarından meydana gelir.

T. çıkarma usulü : Anonim şirketlerin çıkaracakları T.'ler Türk Ticaret Kanunu'nun 420 - 433. maddelerinin hükümlerine bağlanmıştır. Buna göre, anonim şirketlerde esas mukavele T. çıkarılmasına müsait bulunsa bile, bu konuda genel kurulca karar verilmesi gerekir (Md. 423). Çıkarılan T.'lerin bedelleri alınmadıkça ikramiyeli veya ikramiyesiz yenileri çıkarılamaz (Md. 421). Çıkarılan T.'ler esas sermayenin mevcut miktarını aşamaz (Md. 422). Bu T.'ler üzerinde 425. maddeye göre önceden çıkarılan izahnamede yer alan bilgilerin ve ay-

TAHVİL : Bir tahvil örneği

rıca ana sermaye ile faizlerinin ödenme şartlarının ve varsa itfa planının bulunması şarttır (Md. 427).

Devlet ve diğer kamu kuruluşları tarafından çıkarılan T.'ler her seferinde ayrı bir yetki kanununa dayandırılır. Meselâ % 20 faizli Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı 1980 Devlet İç Borçlanma T.'lerinin arka yüzünde: "Bu T. 1980 Yılı Bütçe Kanunu'na dayanılarak çıkarılmıştır" ibaresi bulunmaktadır. (E. Korur)

TAINE, Hippolyte (Vouziers 1828 - Paris 1893), Fransız edebiyat tarihçisi ve tarih filozofu. 1864 - 1884 arasında Paris'teki École des Beaux - Arts (Güzel Sanatlar Okulu)'da sanat tarihi profesörlüğü yaptı. 1878' de Académie Française üyeliğine seçildi.

TAINE, Hippolyte

T.'in tarih anlayışı, Comte'un pozitivizmine dayanır: onun tabiî bilimler metodu yardımıyla T., tarih alanında da soyutlama ve tipleme yoluyla az sayıda basit formüle ve kanuna ulaşmak istiyordu. "Milieu" (çevre) teorisi, iki ana eserinin temelini oluşturur. *Histoire de la littérature anglaise* (İngiliz edebiyatı tarihi [1864], 4 cilt) adlı eserinde T., büyük sanatçıları meydana çıkaran faktörler olarak ırkı ve çevreyi gösterir. *Les origines de la France contemporaine* (Çağdaş Fransa'nın kaynakları [1875 - 1893], 6 cilt) adlı eserinde ise, ikinci imparatorluğun yıkılmasına ve 1871 Paris Komününe yol açan olayları ve unsurları inceler.

T., Renan ile birlikte Fransa'nın genç 3. cumhuriyetinin en önde gelen ilim adamıydı. Psikolojik ve tarihî yorumlarındaki ustalığı, Zola ve Maupassant gibi sanatçılar için model teşkil etmiştir.

Önemli eserleri : *Essai sur Tite-Live* (Titus Livius üzerine deneme) [1856]: *Essais de critique et d'histoire* (Tenkit ve tarih denemeleri [1858, 1865, 1894], 3 cilt): *De l'intelligence* (Zekâ üzerine [1870], 2 cilt).

TAIT, Peter Guthrie (Dalkeith 1831 - Edinburgh 1901), İskoçyalı matematik ve fizik bilgini.

Edinburgh'de okuduktan sonra tahsiline Cambridge'de devam ederek matematik dalını bitirmiştir. Cambridge'in Peterhouse Koleji'nde 1854 yılına kadar akademi üyesi ve lektör olarak çalıştıktan sonra Belfast'ta matematik profesörlüğü görevine atanmıştır. T., 6 yıl sonra, tabiî felsefe profesörü olarak Edinburgh Üniversitesine dönmüş ve ölümüne kadar bu görevde kalmıştır.

T., Belfast'a gittikten kısa bir süre sonra Sir William Hamilton'u ve *Lectures on Quaternions* adlı eserini tanıma fırsatını bulmuştur. T., Hamilton'un yeni matematik metodunu benimsemiş ve bu metodun matematiksel fizik problemlerine uygulanmasındaki verimliliğini göz önüne sermiştir. 1873'te T., Philip Kelland ile birlikte *An Introduction to Quaternions* (Quaternion'lara giriş) adlı eserini yayınlamıştır. T., termodinamik alanındaki çalışmaları ile de tanınmıştır. T., Lord Kelvin ile birlikte yazmış oldukları *Treatise on Natural Philosophy* (Tabiî felsefe üzerine ilmî eser) [1867] ile de ün kazanmıştır. (E. Ediger)

TÂİB, Osmanzade Ahmed (İstanbul? - Kahire 1724), şair, müderris ve tarihçi. Babası Süleymaniye vakfı ruznamecisi iken ölen Osman Efendi'dir. İyi bir öğrenim gördükten sonra çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. Meslek hayatı tayin ve azillerle geçti. Şam valisi Kemankeş Mehmed Paşa'ya kethuda olarak Şam'a gitti. Bu yüzden adı müderrisler defterinden silindi (1695). İki yıl sonra yeniden müderrislik görevi verilen T., iki kez daha tayin ve azil gördü. 1708'den başlayarak çeşitli medreselere tayin edildi. Süleymaniye müderrisliğine kadar yükseldi (A. Canip : "Türkiyat Mecmuası" II). Haleb kadılığına tayin edildi (1717), fakat bir yıl geçmeden azledildi. Kadıköy'de yaptırdığı kasrında ve Damad İbrahim Paşa vasıtasıyla elde edip onarttığı Demirkapı çiftliğinde, kendisine kötülük edenlerden uzak bir hayat sürdü. Bu süre içinde devlet büyükleriyle ilgisini kesmedi. Mensur eserlerinden bazılarını da bu sırada yazdı. Son olarak Mısır kadılığına tayin edildi. Burada zehirlenerek öldürüldü.

Şiirleri ve mensur eserleriyle saray çevresinin ve ileri gelen devlet adamlarının ilgisini gördü. Haleb kadılığından azledilip İstanbul'a döndüğünde Damad İbrahim Paşa ile kurduğu ilişkiyi sonuna kadar sürdürdü. İbrahim Paşa vasıtasıyla III. Ahmed'e de şiirler sunan T.'in 1720'de doğan Şehzade İbrahim için yazdığı tarih manzumesi padişah tarafından beğenildi ve kendisine "reîs-i şâirân" unvanı verildi. Padişah tarafından böyle bir unvan verilmiş olmakla birlikte T., büyük bir şair değildi (A. Canip : "Türkiyat Mecmuası", II; F. Köprülü, *Divân edebiyatı antolojisi* [1931]; A. Karahan : *İslâm Ansiklopedisi*). Ancak T.'in bu vesileyle yazdığı ve devrin şairlerini birer nükte ile andığı kasidesi edebiyat tarihi bakımından önemlidir. T., bu kasidede devrin öbür şairlerini anlatmak üzere Seyyid Vehbi'yi vekil etmiş, o da kasidesinin sonunda yeni yetişenleri yazması için Nedim'e görev vermişti. Gerek zamanın şairlerini anlatan bu kasideler gerek T.'in kasidesinden incinen Sadî adlı şairin T.'e cevap olarak yazdığı kaside (A. Canip, aynı yer) devrin şairlerini şair gözüyle değerlendiren belgelerdir. T.'in kendisini bazı şairlerle mukayese ettiği küçük bir şiiri de vardır (F. Köprülü : "Türkiyat Mecmuası" II).

T.'in başlangıçta Hamdî mahlâsıyla şiirler yazdığı ve hiciv yazmağa tövbe ettikten sonra T. (= tövbe eden) mahlâsını kullandığı bilinmektedir. Onun şair olarak şöhreti de hazır cevaplığından, nüktelerinden ve sevmediği kişiler için yazdığı hicviyelerinden gelmektedir (A. Canip, aynı yer). Devrin şairlerinden Mustafa Sâkıb Efendi (ölm. 1716) için "Sâkıbiye" adıyla yazdığı hicve F. Köprülü işaret etmiştir ("Türkiyat Mecmuası", II).

Eserleri : 1. *Divân*, tertipli bir *Divân*'ı bulunduğu birçok kaynakta bildirilmişse de, elde bulunmamaktadır. 2. *Münşeât*, bazıları kime yazıldığı belli olmayan mektuplardan oluşmaktadır. 3. *Hadikatü'l - mülûk* veya *İcmâl-i tevârîh-i âl-i Osmân*, Osman Gazi'den başlayarak 1703 tarihine kadar geçen padişahların doğumlarını, tahta geçişlerini, ölümlerini ve önemli işlerini anlatan bu eser basılmıştır [1881]. 4. *Hadikatü'l - vüzerâ*, ilk vezir Alâeddin Paşa'dan Ramî Mehmed Paşa'ya kadar geçen 108 sadrazamın hayat hikâyesini veren bu eser, zeyilleriyle birlikte iki kez basılmıştır (İstanbul [1854], Freiburg [1969]). 5. *Telhîsü'n - nasâyıh*, Sarı Abdullah Efen-

di'nin *Nasîhatü'l-mülûk tergîben li-hüsni's-sülûk* adlı eserinin manzum parçalar eklenerek yapılmış özetidir. III. Ahmed'e sunulmuştur. 6. *Ahlâk-ı Ahmedî.* Hüseyin Vâiz'in *Ahlâk-ı Muhsinî* adlı eserinin kısaltılarak çevirisidir. Basılmıştır [1840]. 7. *Hulâsatü'l-ahlâk.* Kınalızade Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Alâ'î* adlı eserinin özetidir. 8. *Ahmedü'l-âsâr fî tercemeti meşârıkı'l-envâr. Meşârıku'l-envâr* adlı hadis mecmuasının Türkçe çevirilerinden yararlanılarak III. Ahmed'in emriyle hazırlanmıştır. 9. *Sıhhat-âbâd.* kırk hadis şerhidir (A. Karahan, *İslâm - Türk edebiyatında kırk hadis* [1954]). 10. *Simârü'l-esmâr.* Ali Vasî' Çelebi'nin *Humâyun-nâme* adıyla yaptığı *Kelîle ve Dimne* çevirisinin özetidir. Basılmıştır [1835]. 11. *Mehâsinü'l-edeb telhisi.* Gelibolulu Âlî'nin *Mehâsinü'l-edeb*'inin özetidir. Damad İbrahim Paşa'ya sunulmuştur. (İ. Ünver)

TÂİF, Suudî Arabistan'ın batısındaki Hicaz eyaletinde 200 000'den fazla nüfuslu bir yayla şehri. 21°17′ kuzey enleminde, Greenwich başlangıcına göre 40°22′ doğu boylamında ve denizden 1 500 m den daha yüksek bir plato yüzeyinde bulunur. Güney - batıda Cebel Daka (2 550 m), plato üzerinde 1 000 m den fazla yükselen bir dağ kitlesi meydana getirir. Esasen burası, güney - doğuya doğru uzanan horst şeklinde yükselmiş, granitten ibaret dağlık alanın kuzey bölümüdür.

T., yüksekliği dolayısıyla Mekke'den daha serindir; hatta don olayları bile görülür. Özellikle sonbaharda bol yağış alır. Bundan dolayı T., Hazret-i Muhammed zamanında olduğu gibi, bugün de Mekke'nin sayfiyesini teşkil eder. İç bölgelerden Mekke'ye ve dolayısıyla kıyıda Cidde limanına giden anayol üzerindeki coğrafî konumu, T.'i savunma bakımından önemli bir garnizon şehri haline getirmiştir. Özellikle bedevîlerin saldırılarından korunmak için şehir, Suudî Arabistan'ın birçok başka iskân yerlerinde olduğu gibi, surlarla çevrilmiş ve köşelerle kapılarda burçlar inşa edilmiştir. Surlar içinde, kuzey - batıdan güney - doğuya doğru uzanan eski şehrin ortasından geçen Mekke yolu kuzey - doğu ve güney - batı yönlerinde bulunan kapılardan yararlanır. Şehrin batısında Türkler tarafından inşa edilmiş kışla binaları vardır. Geniş bir avlusu olan İbn Abbas camii, sözü edilen iki kapı arasında, güneyde bulunur. Burada, surlar içinde, oldukça kabarık bir zemin üzerinde, kale yükselir. Şehrin güney - batı kapısı Bab ibn Abbas dışında yer alan şekilsiz granit kitlesi, İslâmiyetten önce putperestlerin takdis ettikleri al-Lât tapınağını teşkil eder. Gerek al-Lât gerek T. *Kur'an*'da geçer ve sonuncusu Mekke ile birlikte "al-Karyateyn-i azîm" diye anılır. Bu ifade, iki şehir arasındaki münasebetlerin ne kadar önemli olduğunu gösterir.

Gerçekten T., Hicret arifesinde Batı Arabistan'ın, Mekke'den hemen sonra gelen önemli merkezi idi. Civarındaki verimli vadilerden elde edilen üzüm, tahıl ve kereste gibi ürünler dışarıya sevk edilir ve tabakhanelerinde hayvan derileri işlenirdi. Daha çok Yemen'le ticarî münasebetlerde bulunurdu. T.'lilerle Mekkeliler arasında mevcut evlenme bağları iki şehir halkını birbirine daha çok yaklaştırıyor ve Mekkeliler T.'te arazi ve ev sahibi oluyorlardı. Özet olarak T., Hicret arifesinde serin iklimi, güzel meyveleri, özellikle üzümleri ve başka toprak ürünleri ile Batı Arabistan'ın sıcak, kurak ve sevimsiz arazisinden ziyade Akdeniz'in doğu kıyısındaki verimli sahaları andırıyor ve ahalisi fikrî seviye bakımından bedevîlere ve diğer yerleşik halka nazaran daha üstün bir durumda bulunuyordu. Bu sebeple Hazret-i Muhammed, Mekke'deki çabalarının sonuç vermediğini görünce T.'in zeki halkını kazanmayı düşünmüştür. Fakat burada da olumsuz karşılanınca, Ansar'a dönmekten başka çare bulamamıştır. Hicret'in 8. yılında Mekke'nin fethinden sonra Peygamber T.'i kuşatmışsa da, başarı elde edememiştir. Fakat bir yıl sonra T.'liler, Medine'ye bir elçi heyeti göndererek yeni dine girmek istediklerini bildirmişlerdir. İslâmiyetin Arabistan hudutları dışına yayılması ile T., her ne kadar Mekke gibi önemini kaybetmeye ve Medine'ye nazaran daha geri plana düşmeye başlamışsa da, zeki ve çalışkan halkının gayreti sayesinde, yaz aylarında yalnız Mekkelileri değil, fakat aynı zamanda Medine'de toplanan İslâm asalet sınıfını da kendisine çeken bir mevki haline gelmiştir. Zamanımıza kadar, civarındaki arazi ile birlikte Mekke'nin meyve ve tahıl pazarı olarak kalmıştır.

T., bütün Hicaz bölgesi gibi, 400 yıldan fazla Osmanlı idaresinde bulunmuş (1517 - 1916), fakat bu tarihte Türk hükûmetine isyan eden Mekke Şerifi Hüseyin bin Ali, 1918'de İngiltere'nin yardımıyla "Hicaz Melikliği"ni kurmuştur. Böylece Hicaz ve onun bir parçası olan T. Osmanlı idaresinden çıkmıştır. T. kalesi Türk tarihinde Mithat Paşa'nın boğdurulduğu yer olarak geçer. Bk. MİTHAT PAŞA.

1916 sonlarında nüfusu 5 000'den biraz fazla (yaz mevsiminde 20 000 kadar) iken 1962'de 54 000'e yükselmiştir. Suudî idaresinde gelişmiş, Melik Faysal Hastahanesi, Akrama Vadisi Su Bendi gibi tesisler kurulmuştur. Bugün nüfusu 220 000'i geçmiştir. Şehir çevresinde bağlar, meyvelikler ve sebze bahçeleri geniş sahalara yayılmıştır. Meyveler arasında nar, kayısı ve ayva da yetiştirilir. Fakat hurma yetişmez: çünkü hava sıcaklığı yeterli değildir. T. şarapları ile de ün kazanmıştır. Bahçelerinde yetişen güllerden, Mekke'de gül yağı imal edilir. T.'in güzel suyu, kaynaklardan, kuyulardan ve derelerden sağlanır. (C. R. Gürsoy)

TAİROV, Aleksandr (asıl soyadı : Kornblit; Romnıy, Poltava 1885 - Moskova 1950), Rus rejisörü ve tiyatro yönetmeni. *Kamernıy teatr* (Oda tiyatrosu) kurucu ve yöneticisi olarak, 1914'ten itibaren Rus tiyatrosunda K. Stanislavskiy'e rakip olmuştur. *Bağlarını koparmış tiyatro* (1921'de yayınlanmış ve bütün dünya dillerine çevrilmiş kitabın başlığı) sloganı ile, edebiyata bağlı olmayan bir tiyatro, bütün sahne sanat buluşları için, rejisör ve artistlerin bağımsızlığını talep etmiş ve bu isteğinde, her şeyden önce Asya tiyatrosu ve *commedia dell'arte* örneklerine dayanmıştır. *Prenses Brambilla* (E. T. A. Hoffmann) ve *Giroflé - Girofla* (A. Ch. Lecocq'un opereti) gibi eserlerin sahneye konmasını gerçekleştirmiş, bu eserleri, eşi Alice Koonen'in de aralarında bulunduğu aktörler grupu ile milletlerarası turnelerde başarı ile sergilemiştir. T., 1934'ten itibaren bir şekilci (formalist) olduğu zannı ile gittikçe artan saldırılara uğramıştır. Tiyatrosu 1938'de kapatılmıştır.

TAJO (Portekizce adı : Tejo), İber yarımadasında, Atlas Okyanusuna dökülen bir ırmak. Uzunluğu 1 008 km dir. İber yarımadasının en uzun ırmağıdır. T.'nun 910 km lik bölümü İspanya'da, geri kalan bölümü ise Portekiz'dedir. Serrania de Cuenca (1 660 m) dan doğar, düzensiz olan yatağı ancak Portekiz toprakları içinde Abrantes'in aşağı bölgelerinde ulaşıma elverişli bir hale girer. Ulaşıma yarayan kısmı ancak 200 km dir. Ancak, son yıllarda ırmağın Portekiz kesiminde Fratel, Pracana ve Belver gibi birtakım göller meydana getirilmiş, ulaşıma son verilmiştir. T.'dan sulama bakımından yararlanılır. T., Lizbon körfezinde okyanusa dökülür.

TAKA, orta kısmında yük koymak üzere ambarı bulunan Karadeniz'e mahsus yelkenli bir cins tekne. Değişik büyüklükte inşa edilen T.'ların baş bodoslamalarının yukarı kısımları ileri doğru kıvrılır ve güverte seviyesinde gaga gibi biraz daha ileri uzanır. Puruva kısmı bodoslamadan itibaren göğüs şeklinde genişler ve küpeşte tekneye şekil vererek kıça kadar uzanır. T.'ların kıç tarafları aynalıklı olur. Pıraçere yelken ile seyir yaparlar. Rakit havalarda seyir için kürekleri de vardır. Baş altları mürettebat için ranzalı kamara şeklinde yapılmıştır. Bazı T.'ların kıç altlarında küçük bir kuzineleri vardır.

Motorlu olan teknelerde motor kıç altına monte edilir. Her T.'da sintine sularını boşaltmak üzere bir şarap tulumbası vardır.

İstiklâl Savaşında Rusya'dan sağlanan silâh ve cephanenin Tuapse'den Trabzon'a nakilleri ilk günlerde T.'larla yapılmıştır. Eylül 1920'de başlayan bu nakliyat Trabzon nakliyat-ı bahriye komutanlığının emrine daha büyük gemilerin katılmalarından sonra Novorossiysk ve Batum'dan Trabzon'a yapılmağa başlanmış ve Trabzon'da biriken silâh ve mühimmat T.'lar ile batıdaki limanlara sevk edilmişlerdir. T.'ların düşman gemileri gözüktüğünde veya fırtınalı havalarda kıyıya baştan kara etmek veya kıyıya çekilmek gibi kolaylıkları dolayısıyla İstiklâl Savaşında askerî nakliyat işlerinde büyük faydaları görülmüştür. (V. Z. Dümer)

TAKAMATSU, Japonya'da, Şikoku adasında bir şehir. Nüfusu 290 000 (1974)'dir. Eski bir şehir olan T., güzel bahçelerle çevrilmiştir. Kâğıt ve pirinç, tütün ve ham ipek gibi ürünler ihraç edilen bir limandır.

TAKAS : 1. Dış ticarette ithalât ve ihracat bedellerinin altın, para veya senet kullanılmaksızın birbirinden mahsubu. T., özel veya genel T. şeklinde olabilir.

a. Özel T. : Bunda ihraç edilen belirli bir malın bedeli ithal olunan belirli bir malın bedeliyle karşılanır ve böylece ihracatçı alacağını ithal ettiği malın bedelinden tahsil etmiş olur. Meselâ aynı zamanda petrol ithalâtçısı olan bir pamuk ihracatçısının pamuk ihracından doğan alacağını ithal ettiği petrolden sağlaması ile özel T. gerçekleşir.

b. Genel T. : Milletlerarası karşılıklı bir T. anlaşması ile olur. Genel T.'a kliring (İng. clearing) de denmektedir. Bu usulde ithalâtçılar borçlarını kendi ülkelerinin yetkili müessesesi (T. ofisi, banka veya merkez bankası)'ne kendi ülkelerinin parası ile yatırırlar, ihracatçılar da alacaklarını ithalâtçıların kendi ülkelerinin yetkili müessesesine ödediği paradan tahsil ederler.

2. Borçlar hukukunda bir borcun bir alacak ile dengelenerek kısmen veya tamamen ortadan kaldırılması. T., Borçlar Kanunu'nun 118 - 124. maddelerinde düzenlenmiş bulunmaktadır. Buna göre bir tarafın T. isteminde bulunabilmesi için a. Ortada karşılıklı alacakların bulunması, b. Bunların aynı mahiyette olması, c. Karşılıklı alacakların muaccel (vadesi gelmiş) olması şarttır. T.'ın gerçekleşmesi halinde bir alacak diğerinden mahsup olunur ve daha az olan alacak nispetinde ortadan kalkar. Meselâ A.'nın B.'den 1 000 liralık alacağı, B.'nin A.'dan 750 liralık alacağı varsa; A.'nın 1 000 liralık alacağı ve dolayısıyla B.'nin 1 000 liralık borcu 1 000 - 750 = 250 liraya inmiş olur. (E. Korur)

TAKÁTS, Sándor (Komárom 1860 - Budapeşte 1932), Macar tarih yazarı. Komárom ve Pozsony (Bratislava)'da okudu. Öğrenimini bitirdikten sonra Nyitra lisesinde öğretmenlik yaptı. Viyana Devlet Arşivinde çalıştı. Daha sonra Viyana Saray Arşivine tayin edildi. 1903'ten sonra Macar Parlamento Arşivinin başkanlığına getirildi. Hayatının sonuna kadar bu görevde kaldı. T. arşivlerde saklanan belgelerden uzun yıllar yararlandı. Bu arada Macaristan'da Türk hâkimiyeti devrine karşı duyduğu ilgi gittikçe arttı. Eski Macar tarihçilerinin Türk hâkimiyeti devrinden söz ederken daha çok askerî olaylar üzerinde durarak Türkler hakkında objektif bir fikir vermediklerini gördü. Arşivlerde bulduğu belgelere dayanan ve Türkler hakkında verilen bilgilerin tarihî gerçeğe uymadığını anlayan T., ortaya çıkardığı yeni belgelere dayanarak Osmanlı hâkimiyeti devrinde Türklerin yapıcı bir rol oynadıklarını açık olarak dile getirdi.

T.'ın bu yoldaki yazıları, "Budapesti Hírlap", "Az Újság" ve "Vasárnapi Újság" gibi gazetelerde çıktı. Bu yazılarında T., Budin paşaları, Türk ve Macar kâtipleri, Türk ve Macar esirleri, Türk akınları, Macar akınları, Türk devrinde pazarlar, Türk ve Macar çalgıcıları, Macar kaleleri, uçlarda Türk - Macar âdetleri, Türk - Macar konukseverliği, Macar çobanlarının hayatı gibi konular üzerinde durdu. Akıcı bir üslûpla kaleme alınan bu yazılarda tarihî gerçekler objektif olarak veriliyordu. Türklere karşı derin bir sempati yaratan bu yazılar kitap olarak da çıktı. En büyük ilgiyi Türklerle ilgili kitapları topladı. *Rajzok a török világból* (Türk âleminden çizgiler) [1915 - 1917, 3 cilt. Türkçe çev. Sadrettin Karatay, 1958]: *Török-magyar bajviadalok* (Türk - Macar düelloları) [1912] gibi. *Régi magyar asszonyok* (Eski Macar kadınları) [1907] ve *Régi idők, régi emberek* (Eski zamanlar, eski insanlar) [1922] gibi eserleri de anılmaya değer. T. Budin paşalarının Macarca mektuplarını da yayınladı (*A budai basák magyar nyelvü levelezése.* I. 1553 - 1589) [1915]. (H. Eren)

TAKAYASU, nabızsız kadın veya nabızsız hasta. T. sendromu genç kadınlarda daha çok görülen, sebebi bilinmeyen, orta ve büyük temiz kan damarlarında iskemi yapan, nadir rastlanılan kronik ve ilerleyici bir damar sendromudur. Vakaların çoğunda romatizma, diğer enfeksiyonlar, gebelik, allerji ve bazan da arterioskleroz bulunur. Büyük arterlerde tıkanma mevcuttur. El ile yoklanırsa damarın sicim gibi sert olduğu anlaşılır. Damarlardaki tıkanma olayı panarterite bağlı kan pıhtısıdır. Bu pıhtı yerleştiği bölgede yumuşamalar yapar.

Hastalık genç ve orta yaşlı kadınlarda erkeklerden daha çok görülür.

Tıkanan damarda nabız ve kan basıncı alınamaz veya az alınır. Ağrı ve çabuk yorulma mevcuttur. Görme bozukluğu, nörolojik semptomlar vardır. Semptomlar ayakta iken artar.

Sendrom ilerleyici ve kroniktir. İskemi semptomları hastalığın 15 - 20 yıllarında meydana gelir.

Tedavi semptomlara göre yapılır. El ve ayakların sıcak suya konması, alkol verilmesi, damar genişleticiler, antikoagülanlar, antibiyotikler, kortizon, ACTH tedavisi, ameliyat uygulanabilir. (B. Pınar)

TAKDİR HAKKI, kanunca hâkime tanınan; genel hukuk ve adalet prensiplerine, hakseverlik, eşitlik, dürüstlük

ve ahlâk ölçüleri ile karşılaştığı olay ve durumun gereklerine göre hüküm ve karar verme yetkisi.

a. Medenî hukukta T. H. : Türk Medenî Kanunu'nun 4. maddesi : "Kanunun takdir hakkı verdiği ve icabı hale yahut muhik sebeplere nazaran hüküm vermekle mükellef tuttuğu hususlarda hâkim hak ve nısfetle hükmeder" diyerek T. H.' nın genel esaslarını belirtmiş bulunmaktadır. Medenî Kanun ve onun ayrılmaz bir bölümü olan Borçlar Kanunu'nda T. H.' na birçok örnek göstermek mümkündür. Meselâ Medenî Kanun'un 85. maddesindeki nişan bozmadan doğan mânevî tazminatın miktarı, Borçlar Kanunu'nun 44. maddesindeki haksız fiil tazminatının indirilmesi veya kaldırılması, gene Borçlar Kanunu'nun 161. maddesindeki akdî cezanın indirilmesi hususları hâkimin T. H.'na girer.

b. Ceza hukukunda T. H. : Hâkimin genel T. H. Türk Ceza Kanunu'nun 59. maddesinde belirtilmiştir. 59. madde : "Kanunî tahfif sebeplerinden ayrı olarak mahkemece her ne zaman fail lehine cezayı hafifletecek takdirî sebepler kabul edilirse idam cezası yerine müebbet ağır hapis ve müebbet ağır hapis yerine 30 sene ağır hapis cezası hükmolunur. Diğer cezalar altıda birden fazla olmamak üzere indirilir" demektedir. Ayrıca Ceza Kanunu'nun hâkime özel T. H. tanıdığı hükümler mevcuttur. Meselâ 272. maddedeki memurun yetkisini aşıp aşmadığı, 485. maddedeki cürme mağdurun kendi hareketiyle sebebiyet verip vermediği hususları hâkimin özel T. H.'na girer. Özel takdirî sebeplerin bulunduğu bu gibi hallerde cezanın indirimi genel T. H.'nı düzenleyen 59. maddeye göre değil, bu maddelerde belirtilen esaslara göre yapılır. (E. Korur)

TAKEOMETRE (Takeometre teodoliti) (Fr. Tachéomètre: İng. Tacheometer), uzaklık ve yükseklik ölçmeye yarayan nivelman ve teodolitin birleşmesinden meydana gelen topografik ölçme aleti. Teleskopuna takılan ek bir tertibat sayesinde, normal teodolit ile yapılabilen yatay ve düşey dışında, hedef noktasına dikilen uzaklık mirası yardımıyla da uzaklık mesafelerinin yapılmasına imkân verir. Ölçme sonuçlarından, yön, yataya irca edilmiş uzaklık ve hedef ile gözlem noktaları arasındaki yükseklik farkları hesaplanabilir. Böylelikle gerçekleştirilmesine imkân bulunan dijital arazi modeli, durum ve yükseklik plan *(T. planları)* ve topografik haritalarının hazırlanmasında esas teşkil eder. Yönler, ek bir pusula yardımıyla, kuzey doğrultusu ile de bağlantı haline sokulabilir.

Yatay uzaklık ve yükseklik farklarının doğrudan doğruya ölçümünde, görme alanlarında ağcık (retikül) yerine bir diyagramı bulunan *diyagram-T.*, daha nadir olarak *kontak T.* (özellikle Fransa'da) ve modası oldukça geçmiş *sürgülü T.* kullanılmaktadır. *Çift görüntülü T.*'ler, yatay hatların çok kesin bir şekilde tayin edilmelerine imkân verirler.

Son zamanlarda geliştirilen *hassas T.*'ler sayesinde, yatay ve düşey açılar ölçümlerini sağlayabilen düzenleri yanı sıra, elektronik uzaklık ölçme ve otomatik kaydedicilerle de donatılmış olmaları, ölçme işlerinde büyük kolaylıklar sağlanmış bulunmaktadır. (E. Ediger)

TAKI (Fr. Désinence) : bk. EK ve ÇEKİM EKİ.

TAKIM (Ask.), mangadan büyük, bölükten küçük ve bölüğü oluşturan, 35-45 kişi kadar olabilen askerî birlik.

TAKIMADA (Fr. Archipel, İng. Archipelago), biri birine yakın büyüklü küçüklü birçok adanın oluşturduğu grup. Filipin T. A.'ları, sayıları 1 600'e varan Ege adaları ve Azor T. A.'ları bu tür T. A.'lara örnektir. Bk. ADA.

TAKIMYILDIZ (Fr. Constellation), gökte durumları birbirine göre her zaman aynı kalan, değişmeyen yıldızlar topluluğu.

Çeşitli gözlemler sonucu yıldızlar arasında değişmeyen biçimler görülmüş ve bunlara, tanınması için her millet kendi inanışına göre bir ad takmıştır. Büyük Ayı (b. bk.), Küçük Ayı, Samanyolu, (b. bk.), Kutup yıldızı (b. bk.) gibi. Bk. YILDIZ.

TAKİBAT, suç işlediği iddia veya ihbar olunan bir kimse hakkında adlî makamlarca yapılan her türlü inceleme, araştırma ve soruşturma. Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu' nun 163. maddesine göre, yapılan hazırlık tahkikatı kamu davasının açılmasını haklı göstermeye kâfi ise Cumhuriyet Savcısı bu davayı, ya ilk tahkikatın açılması hakkında sorgu hâkimine bir talepname veya mahkemeye bir iddianame vermek suretiyle açar. Aksi takdirde Cumhuriyet Savcısı T.'a mahal olmadığına karar verir. Bk. KOVUŞTURMA.

TA'KİD (Ar. *ta'kîd* = düğümleme), bir sözü veya cümleyi anlaşılmaz şekilde düzenleme. Anlatımda bozukluk ve karışıklık, gramer kurallarına aykırılık biçiminde olan T.'e ta'kîd-i lafzî, anlam karışıklığı veya kapalılığı biçiminde yapılan T.'e de ta'kîd-i ma'nevî denir. (C. Dilçin)

TAKİFİLAKSİ, organizmanın, kökenleri organik olan bazı zehirlere karşı çabuk bağışıklık veya alışkanlık kazanması olayı.

TAKİHİDRİT (Tachyhydrit), $CaMg_2Cl_6 \cdot 12H_2O$, balmumu sarısı, bal sarısı renkli, cam gibi parlak, sertlik derecesi 2, gevrek tenasitede, kristal sistemi heksagonal, tabiî kristalleri yok, belirli yarılmalı, agregatları topak veya kütle biçiminde, özgül ağırlığı 1, 7'dir. Havada kolayca dağılır, disten, karnalit ve anhidrit eşliğinde bulunur. (E. Ediger)

TAKİYÜDDİN, Muhammed b. el Emirü'l Nasırü'd-din Mengüberti (Kahire 1525-İstanbul 1585?), Türk (Osmanlı) astronomu ve matematikçisi. Mısır'ın kalburüstü bilim adamlarından Muhammed b. Maruf'un oğludur. İyi bir öğrenim görmüş ve Kahire'deki medreselerin birinde müderrislik yapmıştır. Tennis kadısı iken de 40 arşın (yaklaşık 25 m) derinliğinde bir kuyu kazdırarak gözlemler yapmış olduğu hemen hemen bütün kaynaklarda bildirilir. Daha sonra İstanbul'a gelmiş, Mustafa Çelebi'nin ölümü üzerine 1571'de Müneccimbaşılığa atanmıştır.

Kâtip Çelebi, Suter, C. Brockelmann ve Adnan Adıvar T.'e oldukça yüklü bir eser listesi atfederler.

T.'i ölümsüzlüğe ulaştıran eserlerinin başında 1575'te yapımına başladığı İstanbul Rasathanesi gelir.

Bugün rasathanenin yerini tam olarak tespit etmek imkânsızdır. Ancak Goffier'nin çizdiği İstanbul haritasında *Observatoire* diye işaretli bir yere rastlanmaktadır.

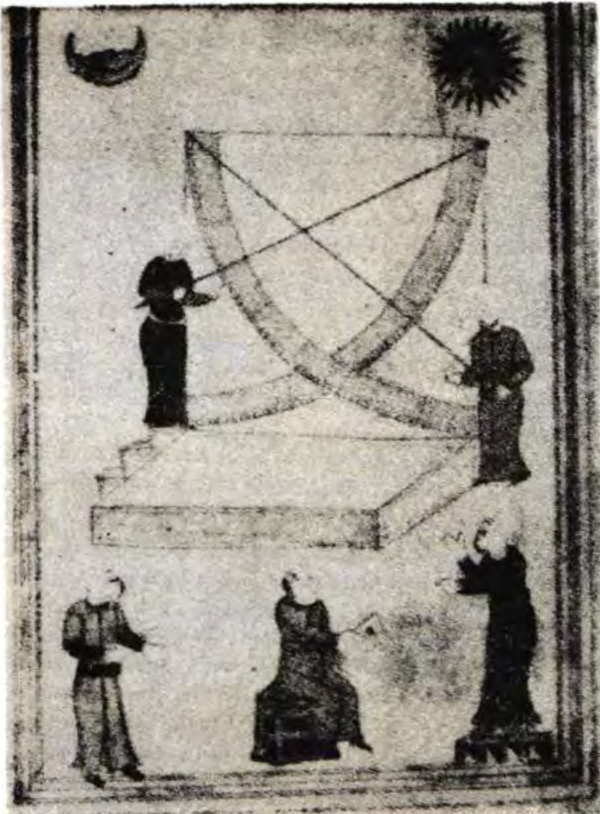
Bazı kaynaklar rasathane kurma isteğinin T.'den geldiğini yazarlar. Onlara göre, T. eski *zic*'lerin artık ihtiyaca cevap vermediğini ve yeni gözlemlerin yapılması için bir rasathane kurulması gerektiğine ilişkin bir raporu Sultan II. Murad'a sunmuş ve sultan da Vezir-i âzâm Sokullu Mehmed Paşa ve Sa'düddin Efendiyi bu işin gerçekleştirilmesi için görevlendirmiştir.

Bu rasathane, Batı dünyası da dahil olmak üzere, XVI. yüzyılın en önemli rasathanelerinden biri olmuştur.

Bu rasathanede kullanılan taşınabilir araçlara ilişkin bilgiyi yalnızca bir minyatürden ediniyoruz. Bu resim İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindeki *Şehname ve Şemailname* adlı yazmadadır. Bu minyatürde T. ve diğer astronomlar gözlemler yaparken görülmektedir. Bu resimden, rasathanede şu araçların bulunduğunu tespit edebiliyoruz : bir usturlap, iki kadran, iki delikli araç, bir mekanik saat, bir kum saati, bir gök küresi, bir yer küresi ve çizimlerde kullanılan çeşitli araçlar.

Yerli araçlara dair oldukça ayrıntılı bilgi veren kaynakların en önemlileri şunlardır : 1. *Âlât-ı resadiye li zic-i şehinşahiye*. 2. *Sidretü'l - müntehâ*. 3. Alaüddin el Mansur'un bir şiiri.

Bu kaynakların verdiği bilgiye göre, rasathanede şu yerli araçlar inşa edilmiştir : 1. *Zâtü'l-halâk* (Halkalı araç, Armillary sphere), 2. *Libne* (Duvar kadranı), 3. *Zâtü's - semt ve'l irtifâ* (Azimut yarım halkası), 4. *Zâtü's - şu'beteyn* (Triquetrum), 5. *Rubudeffe* (Tahta kadran), 6. *Zâtü'l - sakbeteyn* (İki delikli araç), 7. *Zâtü'l - evtâr* (Kirişli araç), 8. *Müşebbehe bi'l monatik* (Sextant), 9. Mekanik saat.

TAKİYÜDDİN : Libne (Duvar kadranı)

TAKİYÜDDİN : Tycho'nun duvar kadranı

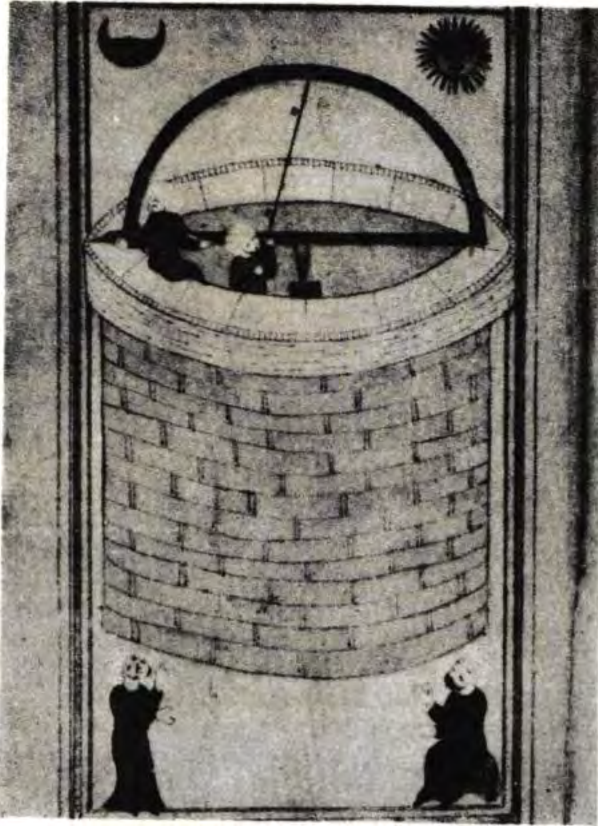
Bu araçlar, aynı yıllarda Danimarka kralı II. Frederik (b. bk.)'in desteği ile Hven adasında inşa edilen (1576) ve astronomi tarihçilerinin hayranlıkla sözünü ettikleri Tycho Brahe (b. bk.)'nin Uranienborg Rasathanesinin gözlem araçlarıyla karşılaştırılabilecek niteliktedir.

Brahe bu rasathaneyi yaşadığı dönemin en mükemmel araçlarıyla donatmış ve bunlarla son derece dakik gözlemler yapmış, böylece Kepler (b. bk.)'in elips yörüngeleri bulmasına imkân sağlamıştır.

Yunan çağından beri her rasathanede yapılan araçlar bir yana bırakılarak, özellikle *duvar kadranı, azimut yarım halkası, sextant* ve *gözlem saati* ele alınarak T.'in rasathanesinin önemi belirtilebilir ve Brahe rasathanesiyle kıyaslanabilecek nitelikte olduğu ortaya konulabilir.

Duvar kadranı (Libne) : Yıldızların meridyen geçişlerini gözlemekte kullanılan bu kadran, bu rasathanede 6 m çapında olarak inşa edilmiş olup meridyene paralel bir duvar üzerine tespit edilmişti.

XVI. yüzyıla kadar Avrupa'da bu tip duvar kadranına rastlanmıyor. Kullanılan kadranlar Batlamyus'unkine benzeyenler veya taşınabilenlerdir. Örnek olarak XV. yüzyılda pratik astronomi alanında ün yapmış olan Regiomontanus ve Walther'in bu tip kadranları yoktu. Güneş merkezli sistemin kurucusu Kopernik'in kadranı ise Batlamyus'un kadranının

TAKİYÜDDİN : Zâtü's - semt ve'l irtifâ (Azimut yarım halkası)

aynı idi. Batı dünyasında ilk defa Brahe'nin Uranienborg Rasathanesinde kullanıldığından *Tychonicus* adı verilmiş olup astronomi tarihçilerince XVI. yüzyılın en önemli olaylarından biri olarak kabul edilmiştir.

İslâm dünyasında ise *duvar kadranı*'nın ilk örneğini El Hucendî'de (X. yüzyıl) görüyoruz. *Südüs-ü fahrî* adını verdiği bu araç, meridyen düzlemine tespit edilmiş çok muazzam 1/6 lık daire yayından oluşur. Daha sonra, XIII. yüzyılda, Merâgâ Rasathanesinde daha mütekâmil bir hale getirilmiştir. Özellikle Uluğ Bey (b. bk.)'in Semerkant Rasathanesinde kullandığı kadranın yüksekliği 45 m olup her derece 1 m nin üçte biri kadar bir yer kaplıyordu. Uluğ Bey'in sabit yıldızlar kataloğu, bu dev kadran kullanılarak hazırlanmıştı.

Azimut yarım halkası (Zâtü's-semt ve'l irtifâ) : Gök cisimlerinin azimut ve yüksekliklerini aynı anda ölçmeye yarayan, *teodolit*'in öncüsü olan azimut yarım halkasına gelince, T.'in bu aracı bir kule üzerine oturtulmuş bir ufuk halkası ile bu halka üzerinde dönebilen, merkezine gösterge tespit edilmiş bir yarım halkadan oluşmuştur. Batı dünyasında ilk defa Brahe tarafından inşa edilmiş ve kullanılmıştır. İslâm dünyasında ilk örneğine İbn Sina (b. bk.)'da rastlanan bu araç daha sonraki yüzyıllarda kurulan rasathanelerde mütekâmil bir hale getirilmiştir.

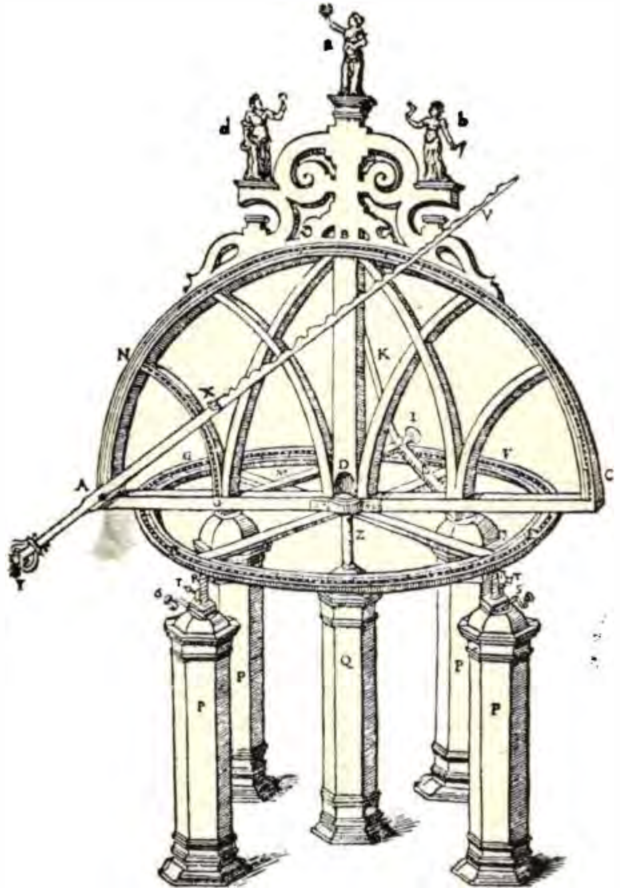
Sextant (Müşebbehe bi'l mınatık) : Bu rasathanede inşa edilmiş bir diğer önemli araç da T.'in *müşebbehe bi'l mınatık* adını verdiği sextanttır. Herhangi bir düzlemde iki yıldız arasındaki açıyı ölçmeye yarayan bu araç, pratik astronomi alanındaki en önemli buluşlardan biridir. Batı dünyasında ilk defa Brahe, İslâm dünyasında ise T. tarafından kullanılmıştır.

Saatin gözlem aracı olarak kullanılması : Yıldızların *right asansiyon*ları güneş veya bilinen bir yıldızla birlikte meridyenden iki geçişi arasındaki yıldız zamanıyla ölçülür. Bunun için dakik saatlere gerek vardır. Saatler ancak XVI. yüzyılın 2. yarısında bir gözlem aracı olarak kullanılabilecek dakikliğe ulaştı. Brahe gözlem amacıyla kullanılmak üzere üç saat yaptırttı. T. de rasathanesinde saati bir gözlem aracı olarak kullanmıştır.

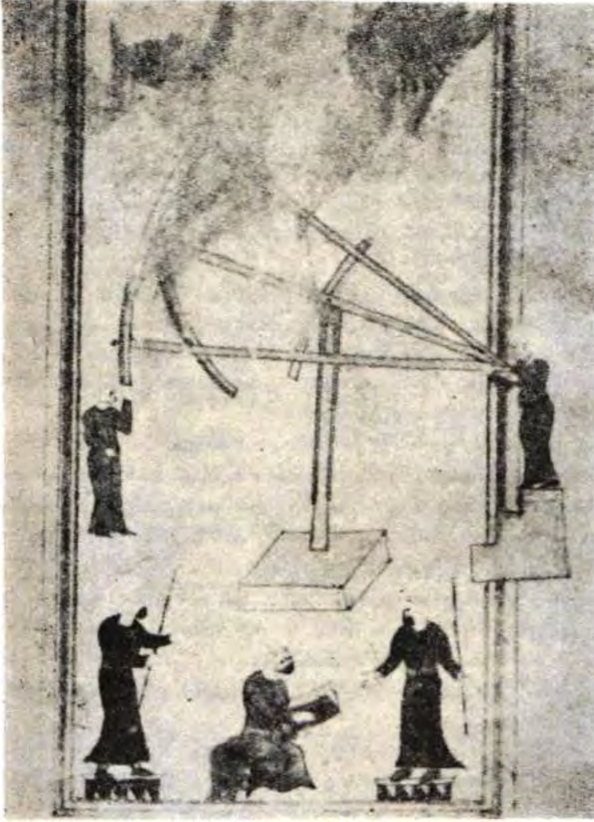
Bu iki rasathane araçları arasındaki benzerlik ne kadar büyük olursa olsun, sayı bakımından Brahe'nin rasathanesi T.'in rasathanesinden üstündür ve böylece Brahe ilk defa olarak XVI. yüzyılda İslâm dünyası rasathaneleri düzeyine ulaşmakla kalmayarak, onları aşmıştır.

Bu rasathane XVI. yüzyılın en mükemmel rasathanelerinden biri olarak kurulmuş olmasına karşılık çok kısa ömürlü olmuştur. *Tarih-i Ebû'l Farûk*'ta bu konuya ilişkin şu bilgi verilmektedir : "Biraz önce kuyruklu yıldız görünmüştü (1577). 1578 yılında da veba salgını başladı. Pek çok adam kırıldı... Halkın da şikâyeti çoğaldı. Saraydaki dönmeler bundan yararlandılar. Her nerede böyle bir rasathane kuruldu ise, orada felâketlerin birbirini kovaladığını, gûya örnekleriyle ispata çalıştılar. Padişah korktu ve rasathanenin yıkılmasını emretti."

1580'de III. Murad, Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'ya bir hatt-ı hümayun gönderdi. Kılıç Ali Paşa, aldığı bu emr

TAKİYÜDDİN : Brahe'nin azimut yarım halkası

TAKİYÜDDIN : Müşebbehe bi'l monatik (Sextant)

üzerine bütün gözlem araçlarıyla birlikte rasathaneyi bir gecede yerle bir etti.

Perde arkasındaki gerçek sebep ise, bu rasathane vesilesiyle padişahın yanında önemli bir mevki sağlamış olan Sadüddin Efendi'yi gözden düşürmekti.

Bu rasathanenin yıktırılması İslâm dünyasındaki bilim çalışmalarına büyük bir darbe indirmiştir.

T. bir pratik astronomdur ve bu alana katkıları şöyle sıralanabilir :

Güneş parametrelerinin hesabında yeni bir yöntem uygulaması : Güneş parametrelerinin hesabında Hipparkhos (M. Ö. 150) bir hesaplama yöntemi bulmuştu. Dönence noktalarının tam olarak tespit edilememesi sebebiyle bu yöntemle elde edilen sonuçlar hatalı çıkıyordu. Başka bir çıkar yol bulunamadığından XVI. yüzyıla kadar bu yöntem kullanılagelmişti. Bu yüzyılda Kopernik ve Brahe *üç gözlem noktası* adı verilen yeni bir yöntem uygulamaya başladılar. Bu yöntemin bulunuşu pratik astronomi alanına önemli bir katkı olarak kabul edilir.

T. de *Sidretü'l müntehâ* adlı eserinde güneş parametrelerini *üç gözlem noktası* yöntemini uygulayarak hesaplamıştır. Bu yöntem Batı dünyasında ilk defa XVI. yüzyılda kullanıldığı halde, İslâm dünyasında Beyrunî'den beri uygulandığını biliyoruz.

Kopernik, Brahe ve T. bu yöntemi uygulayarak yaptıkları hesaplamalar sonucunda, güneşin eksantrisitesine ve apojenin hareketine ilişkin şu değerleri vermişlerdir. Eksantrisite : Kopernik 1° 56', Brahe 2° 9' 2", T. 2° 0'. Bu değerler içinde doğruya en yakın olanı T.'inkidir. Apojenin yıllık hareketinde ise Kopernik 24", Brahe 45", T. 63", gerçek değeri ise 61" dir.

Bunlara dayanarak, güneş parametrelerinin hesabında, XVI. yüzyılda dünya astronomisi söz konusu olduğunda en doğru hesaplamayı T.'in yaptığını söyleyebiliriz.

Sabit yıldızların boylamlarının tespitinde Ayın aracı olarak kullanılmasının terk edilmesi : Sabit yıldızların boylamlarının tespitinde Yunan çağından beri Ay, aracı olarak kullanılıyordu. Ayın günlük hareketinin çok fazla olması sebebiyle sonuç doğru çıkmıyordu. Bu sebeple Brahe, günlük hareketi Aya oranla çok az olan Venüs gezegenini aracı olarak kullanmış ve bu yolda büyük başarı sağlamıştı. Ayrıca, bu amacını gerçekleştirmek için de yukarda sözü geçen *sextant* adını verdiği gözlem aracını inşa etmişti.

T. de *Sidretü'l - müntehâ* adlı eserinde bu konuya ilişkin bilgi verir.

T., çeşitli matematik eserleri kaleme almış ve aşağıdaki önemli konular üzerinde durmuştur.

Ondalı kesirler : Eski Yunanlılar harf sayı sistemini kullanıyorlardı. Bunda her sayı bir harfle (birler, onlar, yüzler binler) ifade edildiğinden istenilen büyüklükteki bir sayıyı yazmak ve bu sistemde dört işlemi yapmak çok zordu. Bu durum, geometride büyük başarı sağlanmış olmasına karşılık, Yunan çağında sebirin gelişmesini engellemişti.

İslâm dünyasında IX. yüzyılda yaşayan El-Harezmî *Hint rakamları* adını verdiği on tabanlı vazî sistemi bulmuş, istenilen herhangi bir büyüklükteki bir sayıyı ifade etmeyi başarmış ve dört işlemin de son derece kolaylıkla yapılmasını sağlamıştı. Ayrıca, *Cebr ve'l mukabele* adlı eseriyle de *cebir*'in temellerini atmış ve *cebir* adının babası olmuştu.

Ancak, kesirlere bir çözümün getirilmesi, Uluğ Bey'in öğretmeni, Semerkant Rasathanesinin en önemli bilim adamlarından biri olan Giyasüddin Kaşî (ölm. 1524) tarafından başarılmıştır. O, *Miftahü'l hesab* adlı eserinde ondalı kesirlerin nasıl ifade edileceğini ve kesirlerde dört işlemin nasıl yapılacağını açıklamıştır.

Batı dünyasına gelince, ondalı kesirlere ilişkin ilk çalışmalara Rudolf'un *Exempel Büchlin* [1530] adlı eserinde rastlanır. Ancak, günlük kullanımı doğrudan doğruya Simon Stevin (1548 - 1620)'e aittir. *Thiende* [1585] adlı birkaç yapraklık eserinde bu konuyu işlemiştir.

T.'e gelince, onun *Haridetü'l dürer ve feridetü'l fikir* adlı küçük bir *zic*'i vardır. Bu eserde ondalı kesirleri kullanmış ve ondalı kesirler üzerine bilgi vermiştir. Buna göre, Stevin'in eserinin yayınlanmasından önce kaleme alınmış bu *zic*'te ondalı kesirler kullanılmıştır.

Delos problemi üzerindeki çalışmaları : Yunan çağında çözüme ulaştırılmaya çalışılan üç problem vardı. 1. Bir açının üçe bölünmesi; 2. Dairenin dörtgenleştirilmesi, 3. Hacmi, bir küpün hacminin iki katına eşit bir küpün kenarını bulmak veya *Delos problemi*. Yunan çağında hemen hemen bütün matematikçilerin ele aldıkları bu problemlerin İslâm dünyasında gerektiği kadar ilgi görmediği sanılıyordu. Bu konu ile uğraşanlardan biri de T.'dir. *Delos problemi*'nin üç çözüm yolu üzerinde durmuştur. Birinci çözüm yanlışlıkla Eflatun'a atfedilen Eutokios (M. Ö. V. yüzyıl)'un çözüm yoludur. İkincisi Heron (M. S. II. yüzyıl)'un çözümüdür. Üçüncüsü de Eratosthenes (M. Ö. 273 - 192)'e aittir.

Sin 1° üzerindeki çalışmaları : Astronomların hesap yaparken en çok baş vurdukları şey, eskiden kiriş, daha sonraları da sinüs cetvelleri olmuştur. Bazı yayların kirişlerini

hesaplamak kolaydır. Bunlara ana kirişler adı verilir. Bazılarının hesaplanması ise uzun işlemlere bağlıdır. Bunlar için özel ve çeşitli teoremler bulunmuştur. Bütün bu formüllere rağmen kiriş 1° bulunamamıştır. Batlamyus ortalama alarak bu işi çözümleme yoluna gitmiştir.

İslâm dünyasında kirişlerin yanısıra kullanılmaya başlanan sinüsler içinde aynı durum meydana gelmiş, bu kez sinüs 1° tam olarak bulunamamıştır. Yaklaşık değerlerle yetinmek istemeyen İslâm astronomları Ebü'l Vefâ (M. S. X. yüzyıl) ve İbn Yunus (M. S. X. yüzyıl sonu) bu konuya eğilmişlerdir. Daha sonra Giyasüddin el-Kaşî en doğru yolu bulmuş, bunu bir üçüncü derece denkleminin çözümü biçimine sokmuştur. Ancak üçüncü derece denkleminin çözümü bilinmediğinden bu konu noktalanmamış, kendisinden sonra gelenler de bu çalışmayı sürdürmüşlerdir. T. de bunlardan biridir.

Batı dünyasında uzun süre bu, bir problem olarak ele alınmamıştır. Bu konuya ilk değinen Regiomontanus (1436 - 1476) da bir çığır açamamış, kendisinden sonra gelenler bu konuyla ilgilenmemişlerdir. Güneş merkezli sistemin kurucusu Kopernik *Gök kürelerinin hareketi* adlı eserinde Batlamyus'un değerini kabul etmiştir.

T. aynı zamanda büyük bir mühendistir. Sayıları bir hayli kabarık olan çalışmalarından burada ancak birkaçına özet olarak değinebileceğiz.

Mekanik saatler : 1553 yılında Amasya'ya kadar gidip orada Kanunî ile görüşen Busbecq (b. bk.) yazdığı mektuplarının bir yerinde Türklerin mekanik saatin bulunuşunu benimsemediklerinden söz etmişti. Daha sonraki birçok yazarlar hep bu noktayı vurgulamışlardı. Nitekim Bernard Lewis *(Modern Türkiye'nin Doğuşu)* şöyle demektedir: "İslâmın cihadında kâfirlere karşı kullanılabilecek olan top kabul edilebilir, matbaa ve saatler böyle bir hizmette bulunamayacaklarına ve İslâmın dokusunda çatlaklıklar meydana getirebileceklerine göre kabul edilemezdi. Busbecq tarafından tasvir edilmiş olan bu zihnî davranış birçok örneklerle doğrulanabilir. Bir sultan ele geçirilmiş bir Venedik kadırgasının konstrüksiyonunu ve teçhizatını taklit etmek istediğinde, bilginler cihat için kâfirlerin bazı yeni yöntemlerini öğrenmeye izin verilebileceğine hüküm vermişlerdi. Fakat İspanya'dan gelen Yahudî mülteciler II. Beyazıt'tan Türkiye'de matbaanın kurulması için izin istediklerinde, o, İbranî ve Avrupa dillerindeki yapıtları basmakla yetinip Türkçe ve Arapça kitapları basmamaları koşuluyla razı olmuştu." Bu yazarlar Osmanlılarda saat kullanılmadığı noktasında birleşirler. Oysa Busbecq'in mektuplarını kaleme aldığından üç yıl sonra T.'in *Mekanik saat konstrüksiyonuna dair en parlak yıldızlar* adlı eserini kaleme aldığını görüyor ve aşağıdaki saatleri inşa etmiş olduğunu öğreniyoruz.

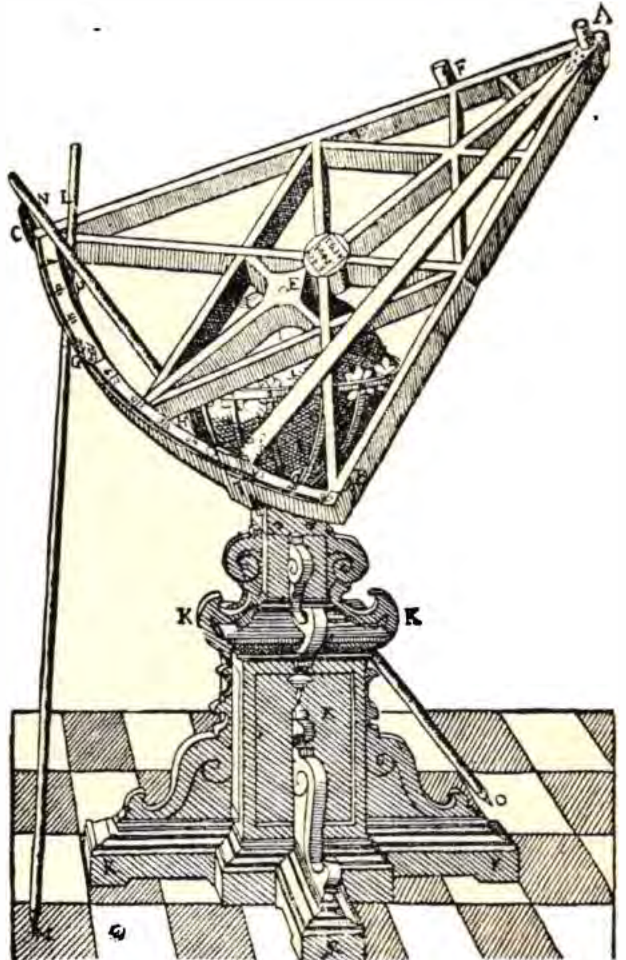
Cep saatlerinin tarih sahnesine çıkışları zembereğin saatlere uygulanmasından sonradır. İlk defa Almanya'da, 1526'da Peter Heinlein tarafından yapılmıştır. İngiltere'de yapılışı ise 1586 yılına rastlar. Ancak, ilk önceleri bu küçük saatler ceplerde taşınmıyordu. Bu küçük saatlerin ceplerde taşınması 1675 yılından sonraya rastlar. T. 1556'da yazdığı bu eserinde cep saati adını kullanmış, konstrüksiyonunu ayrıntılarıyla açıklamıştır.

Genel olarak ev saatlerinin Avrupa'da kullanılmaya başlaması 1550 yıllarına rastlar. Yaygın olarak kullanılması ise bundan yüz yıl sonradır. T. bu eserinde duvar ve masa saatlerinin yapımından söz eder. Özellikle masa saatlerinin XVI. yüzyılda kullanılan bütün tarzlarını bilmektedir. Çift bölmeli, tek bölmeli, çarklarının hareketi ufkî olanlarından söz etmektedir. Batıda bile yeni yeni kullanılmaya başlayan bu masa saatlerini ayrıntılı olarak ele alması pek nadir kullanılan bir şey olmadığı inancını vermektedir.

Astronomik saatler gökyüzü hareketlerini aksettirenlerdir. T. bu tip saatlerin çok çeşitli tarzlarından, onların konstrüksiyonlarından söz etmiştir. Bunlarla ayın, haftanın günleri, Ayın safhaları, Güneşin ekliptikteki yeri, Ay ile Güneşin birbirlerine göre durumları, bazı sabit yıldızların asansiyonları, azimutları, yükseklikleri, namaz zamanları, şafak, fecir ve gece yarısı namaz zamanları bilinebilmekteydi.

İlk saatlerin astronomik araç olarak kullanılmalarına imkân yoktur. İlk defa XVI. yüzyılda saatler bu amaca hizmet edebilecek bir dakikliğe ulaştı ve astronomiye uygulanması da Landgraf William tarafından yapıldı. 1586 yılında William saat kullanarak sabit yıldızların boylamlarını, bir dakikalık hata ile ölçmeyi başardı.

T. de *Âlât-ı rasadiye* ve *Sidretü'l müntehâ* adlı eserlerinde saatten bir astronomik araç olarak söz etmiştir. Bu saatlerin en önemli özelliği dakik olarak dakika ve saniyeyi verebilmesidir. Avrupa'da ilk dakika ve saniye bölümüne 1550 yılları civarında yapılmış bir saatte rastlanır. T. de **1556'da** kaleme aldığı eserinde dakika taksimatından söz **etmiştir.** (S. Tekeli)

TAKİYÜDDİN : Brahe'nin sextantı

TAKLAMAKAN ÇÖLÜ (Çince adı: **Ta-ko-la-ma-kan**), Çin'de, Doğu Türkistan'da, Sin-kyang Muhtar Uygur Çevresinde bir çöl, yeryüzünde kum tepelerinin yer aldığı en geniş alan. Tarım (Kâşgar) çukurunun merkezî bölümünü işgal eder. Kuzeyde Tarım (b. bk.) ırmağına, güneyde ise Kun-lun dağlarının eteklerine kadar uzanır. Uzunluğu batıda aş. yu. 1 000 km, genişliği 400 km, yüzölçümü aş. yu. 300 000 km² dir. Batıda ve güneyde yüksekliği 1 200 - 1 500 m, doğu ve kuzeyde 800 - 1 000 m dir.

T.'da subtropik bir kara iklimi hüküm sürer. Çöl normal olarak yağış almaz. İlk ve sonbaharlarda kum tepelerini biçimlendiren şiddetli fırtınalar olur. Kun-lun dağlarından çıkan akarsular çölün 100 - 200 km kadar içine akar, sonunda çölde kaybolur. Yalnız Hotan ırmağı çölü geçer ve temmuz-ağustos aylarında sularını Tarım nehrine döker.

T.'ın iç kesimlerinde bitki yetişmez. Uç bölgelerinde kavak (tuğrak) ve ılgın ağaçlarına rastlanır. Bu bölgelerde kamış ve koyunların yediği çiy makileri vardır. Nüfus, çölün güney uçlarında ırmak boylarındaki vahalarda toplanmıştır.

Taklamakan adının kökenini bilmiyoruz. Bu adın ikinci kısmı sık sık Arapça *mekân* kelimesiyle birleştirilmiştir. Arapça *mekân* kelimesi alıntı olarak Güney ve Orta Asya dillerinde (Hindî, Ordu, Puştu, Farsça, Tacikçe, Türkçe) yaygın olarak kullanılır. Yer adlarında da sık sık geçer. Ancak, birinci kısmının kökeni daha karışıktır. Sven Hedin, *Takla*'yı Çin kaynaklarında *Tu-ho-lo* olarak geçen *Tohar* adıyla birleştirmek istemiştir. Hotan yakınında küçük bir yerleşmeye *Tokla* adı verilir. Hedin, kumlu bir alanda bulunan eski şehri ziyaret etmiştir. Yerli halk arasında bu şehir *Taklamakan* adıyla da anılmıştır. (É. M. Murzaev. *Oçerki toponimiki.* Moskova 1974. 176 - 177. s.).

TAKLİT, başka kişileri yanıltmak maksadıyla para, evrak, senet, doğrulayıcı vesaik, suretler, yazı ve imzalar, mühür, damga ve diğer alâmetlerle gıda maddeleri ve ilâçların gerçek olmayan benzerlerini meydana getirme. T., ceza hukuku açısından bir sahtekârlık suçudur ve âmmenin selâmeti veya itimadı aleyhinde bir cürüm teşkil eder. Çeşitli T. suçları Türk Ceza Kanunu'nun ikinci kitabının altıncı ve yedinci bâplarında (Md. 316 - 413) hükme bağlanmış bulunmaktadır.

Başlıca T. suçlarının müeyyidesi :

a. Paranın T.'i : Memlekette kanunen tedavül eden millî paralarla yabancı memleketlerde tedavülü kanunları icabından olan paraları T. eden kimse, üç yıldan on iki yıla kadar hapis ve bin liradan on bin liraya kadar ağır para cezasıyla cezalandırılır (TCK Md. 316).

b. Evrakın T.'i : Memuriyetini icrada tamamen veya kısmen sahte evrak tanzim eden memur bu yüzden genel veya özel bir zarar doğabilirse üç yıldan on yıla kadar ağır hapse mahkûm olur (TCK Md. 339). Eğer bu fiili resmen memur olmayan kimse işlerse verilecek ceza iki yıldan sekiz yıla kadar ağır hapistir (TCK Md. 342).

c. Doğrulayıcı vesaikin T.'i : Hüviyet cüzdanlarını, nüfus tezkerelerini, pasaportları ve ruhsatnameleri T. edenler veya bunların yazılarını değiştirenler bir aydan sekiz aya kadar hapis cezasına mahkûm olurlar (TCK Md. 350). Fiili bir memurun memuriyetini icra ederken işlemesi halinde verilecek ceza altı aydan üç yıla kadar hapistir (TCK Md. 352).

d. Mühür, damga ve alâmetlerin T.'i : Hükûmetin emir ve kararları üzerine konulmaya mahsus devlet mührünü T. eden kimse üç yıldan on yıla kadar hapis ve elli liradan beş yüz liraya kadar ağır para cezasına mahkûm olur (TCK Md. 332). Resmî dairelerden veya kamu müesseselerinden birinin mührünü T. eden kimse bir yıldan beş yıla kadar hapis ve yirmi liradan iki yüz liraya kadar ağır para cezasıyla cezalandırılır. Kamuya güven vermek için kullanılan tasdik ve tevsik muamelelerine mahsus diğer âlet ve vasıtaları T. edene de aynı ceza verilir (TCK Md. 333).

e. Gıda ve ilâçların T.'i : Halka dağıtılmaya veya parasız verilmeye mahsus yenilecek ve içilecek şeylerle ilâçları bunları yiyenin ve içenin sağlığını bozacak şekilde T. eden kimse üç aydan beş yıla kadar hapse ve yüz liradan beş yüz liraya kadar ağır para cezasına mahkûm olur (TCK Md. 395). (E. Korur)

TAKMA EV (veya PREFABRİKE EV), bir yapının belli başlı bölümlerinin önceden özel birtakım yollarla hazırlanarak birbirine takılmasıyla yapılan ev.

Önceden yapılan ve takılmaya hazır bulunan parçalar arasında tavan, döşeme, duvarlar ile ikinci derecede parçalar bulunur. Bu takma parçaların yardımıyla başka yapı işlerine ve harç, çimento gibi inşaat malzemesi kullanmaya yer kalmadan parçaların birbirine takılmasıyla ev yapılır. Böylece tek katlı veya iki katlı evler yapılabildiği gibi, birkaç katlı binalar da, kısa süre içinde takılarak yapılabilmektedir.

T. E.'lerin yapılması işi 1935'lerde başlamıştır. II. Dünya Harbinde, gerektiği zaman hemen yer değiştirmek, başka bir yerde parçaları birbirine takarak yapıyı yeniden kurmak üzere, önceden yapılmış olan barakalar, uçak hangarları, köprüler, iş yerleri yoluyla bu tarz yapılarda ilerlemeler olmuştur. Harpten sonra Avrupa'nın türlü ülkelerinde bu yoldan faydalanılarak T. E.'ler yapılmıştır.

T. E.'lerin elverişli yönleri, bunların çabuk kurulabilmesi, kötü havalarda da takılabilmeleri, takılma ve kurulma işlerinin (buna montaj da denir) kolay ve ucuz olmasıdır. İyi yapılmış T. E.'lerin içleri de düzgün, hava şartlarına karşı korunmuş ve rahattır. Özellikle, deprem bölgelerinde böyle yapıların pek önemli yeri vardır. Çeşitli ülkelerde T. E. sanayii gelişmiştir.

TAKOMETRE (Fr. Tachymètre), bir makinanın dönen şaftının dakikada devir adedini gösteren cihaz. T.'lerin çoğunda, doğrudan doğruya dakikada devir adedini okumaya imkân veren, bir kadran üzerinde hareket edebilir bir ibre vardır. Mekanik veya elektrikli el T.'leri, dönmekte olan şaftın ucu ile temas ettirilerek T.'nin şaft hızında dönmesi sağlanır. Mekanik T.'de, döner bir çubuğa bağlı ağırlıklar, santrifüj kuvvet sayesinde bir yay üzerine baskı yaparak kadran ibresini hareket ettirirler. Elektrikli T. tiplerinde ise, dönen bir armatür, kadran üzerinde dakikada devir adedinin okunmasını sağlayan elektrik akımını üretir. Böyle bir T., gerçekte, şaft hızında dönen küçük bir jeneratörün randımanını gösteren bir voltmetredir. Dönen şaft ucuna ulaşılamadığı hallerde titreşimli T. veya çoğunlukla elektrikli olan kayışlı veya dişlili T.'ler uygulanır. (E. Ediger)

TAKRİR : 1. Gayrimenkullerin satış işleminde satıcının tapu dairesinde yetkili memur önünde yaptığı, mülkünü satma konusundaki irade beyanı.

2. Millet Meclisi ve Senato toplantılarında bir veya müteaddit üyenin herhangi bir konuda teklifte bulunmak üzere başkanlığa verdiği yazılı önerge.

TAKRİZ (Ar. *karz*'dan), bir kitabı övmek için başkaları tarafından yazılan ve genellikle kitabın başında yer alan manzum veya mensur yazılara verilen ad. Eski Türk edebiyatında yalnız övgü için yazılmış T.'lere karşılık, Batıda yazılmış T.'ler, yazıldığı eserin gerçek değerini göstermeyi hedef almıştır. Batıyı örnek alan Türk edebiyatında ise bu anlamdaki T.'ler Recaizade Mahmud Ekrem (b. bk.) tarafından yazılmıştır. Ekrem bu T.'lerinden bazılarını *Takrîzât* [1898] adı altında yayımlamıştır.

TAKSİM, müşterek bir mülkün veya terekenin bölüştürülmesi.

a. Müşterek mülkün T.'i : Hukukî bir tasarruf mucibince yahut müşterek mülkün devamlı bir maksada tahsis edilmiş olması dolayısıyla ortaklığı devam ettirme mükellefiyeti bulunmadıkça hissedarlardan her biri T. isteyebilir. T. hakkı, hukukî bir tasarrufla on yıldan fazla bir süre için bertaraf edilemez. T. münasip olmayan bir zamanda yaptırılamaz (Medenî Kanun Md. 627). Müşterek mülkiyette T., ya aynen T. şeklinde ya da bedeli hissedarlar arasında dağıtılmak üzere pazarlık veya müzayede suretiyle, satım ile veya hissedarlardan biri veya birkaçı tarafından diğerlerine ait hisselerin iktisabiyle olabilir. Hissedarlar T.'in nasıl yapılacağında ittifak edemedikleri takdirde, müşterek mülkün kıymetine önemli bir noksan gelmeksizin T.'i mümkünse hâkim aynen T.'i, eğer bu mümkün değil ise, hissedarlar arasında veya umumî müzayede ile satımını emreder (Md. 628). İştirak halinde mülkiyette T., aksine bir hüküm bulunmadıkça müşterek mülkiyet hükümlerine göre yapılır (Md. 631).

b. Terekenin T.'i : Mukavele veya kanun mucibince ortaklığı devam ettirmeye mecbur olmayan her mirasçı, dilediği zaman terekenin T.'ini isteyebilir. Tasfiyenin derhal icrası malın kıymetine önemli bir noksan getirecek ise, hâkim mirasçılardan birinin talebi üzerine terekenin veya bir kısmının T.'ini ileriye bırakabilir (Medenî Kanun Md. 583). Kanunî mirasçılar gerek kendi aralarında, gerek mansup mirasçılar ile birlikte mirası aynı kaidelere göre T. ederler. T.'in nasıl yapılacağı ayrıca tâyin ve tespit edilmemiş ise, mirasçılar terekeyi diledikleri şekilde T. edebilirler (Md. 586). Miras bırakan, vasiyetname veya miras mukavelesiyle T.'in nasıl yapılacağına ve hisselerin teşkiline ait kaideler koyabilir. Hisseler arasında miras bırakanın bozmayı kastetmediği eşitliği sağlamak hususu mahfuz kalmak şartıyla, mirasçılar bu kaidelere uymakla mükelleftirler (Md. 587). Aksine bir hüküm bulunmadıkça mirasçılar tereke mallarında aynı hukuku haizdirler. Mirasçılar miras bırakan ile aralarındaki münasebetlere ait olup T.'in eşitlik ve adalet ile icrasına yarayan her türlü malûmatı birbirine vermekle mükelleftir (Md. 589). Hisseler mirasçılardan sağ olanlar ile halef kılınanların sayısınca teşkil olunur. Mirasçılar uyuşamazlarsa içlerinden herhangi biri hisselerin mahkemece teşkilini talep edebilir (Md. 590). Kıymetlerine önemli bir noksan gelmeksizin T.'i mümkün olmayan mal, mirasçılardan birine tahsis olunur. T. veya tahsisinde mirasçıların uyuşamadıkları mallar satılıp bedeli T. edilir. Mirasçılar ittifak edemezlerse sulh hâkimi müzayedenin umumî olmasına veya mirasçılar arasında icrasına karar verir (Md. 591). (E. Korur)

TAKSİRLİ SUÇ, kanunun faili işlediği fiilin sonucunu bilmemiş ve arzulamamış olmasına rağmen, fiilinden doğan sonuç dolayısıyla cezalandırdığı suç türü. Türk Ceza Kanunu'nun 45. maddesi : "Cürümde kastin bulunmaması cezayı kaldırır. Failin bir şeyi yapmasının veya yapmamasının neticesi olan bir fiilden dolayı kanunun o fiile ceza tertip ettiği ahval müstesnadır" demektedir. Buna göre, T. S. fiillerinin cezalandırılabilmesi için her bir T. S. fiilinin müeyyidesinin de kanunda açıkça ve ayrı ayrı belirtilmiş olması gerekir.

Türk Ceza Kanunu çeşitli maddelerinde T. S.'a yer vermekte ve genellikle "tedbirsizlik - dikkatsizlik - acemilik" ile "emir, nizam ve talimatlara riayetsizlik" gerekçesine dayandırmaktadır. Başlıca T. S.'lar "yangına, infilâke ve deniz kazasına sebebiyet vermek" (TCK Md. 383), "demiryollarında kaza vukuu tehlikesi yaratmak" (TCK Md. 389), "taksirli adam öldürme" (TCK Md. 455) ve "taksirli adam yaralama" (TCK Md. 459) dır. Birden fazla kişinin ölümü ve yaralanmasına sebep olma hali dışında bu T. S.'lara verilecek cezanın üst haddi beş yıl olarak belirlenmiştir. Türk Ceza Kanunu'nda 16.7.1964 tarih ve 501 sayılı kanunla yapılan tadilât sonucunda en çok trafik kaza ve suçları dolayısıyla tatbik olunan 455 ve 459. maddelere birer fıkra eklenerek, bu maddelerde beyan olunan cezaların, kusurun derecesine göre sekizde birine kadar indirilmesi kabul edilmiştir. Bu surette müterâfik (karşılıklı) kusur hallerinde failin cezasının geniş ölçüde azaltılması mümkün olabilmektedir. (E. Korur)

TAKSİT, faiz, aidat, kira veya satış bedeli gibi kısım kısım ödenmekte olan bir borcun her bir bölümüne verilen ad.

Borçlar Kanunu'nun 88. maddesi, faiz veya kira bedeli gibi belirli zamanlarda ödenmesi gereken diğer borçlarda ihtirazî bir kayıt ileri sürmeksizin bir T. için makbuz veren alacaklının ondan evvelki T.'i de tahsil etmiş sayılacağını belirtmektedir. Ayrıca bk. TAKSİTLE SATIŞ.

TAKSİTLE SATIŞ, satıcının satılan malı bedeli tamamen ödenmeden alıcıya teslim ettiği, buna karşı alıcının satış bedelini bölüm bölüm ödemeyi üstlendiği satış türü.

T. S.'ın hükümleri : Menkul (taşınır) bir mal, bedeli taksitle ödenmek üzere satılıp alıcıya teslim edilir ve alıcı taksitlerden birini ödemekte gecikirse satıcı o taksidin ödenmesini talep edebileceği gibi, eğer ayrıca kendisi için bu hakkı muhafaza etmiş ise satılanın mülkiyetini iddia veya satışı feshedebilir (Borçlar Kanunu Md. 222). Taksitlerden birinin tediye edilmemesi halinde ücretin bütününün ödenmesi şart koşulmuş ise, satıcının bu şarttan istifade edebilmesi, alıcının üst üste iki taksidi ödemekte gecikmesine ve bu iki taksidin toplamının ücretin en aşağı onda birini teşkil etmesine bağlıdır (BK Md. 224).

TAKTİ' (Ar. *takti'* = kesme, parçalara bölme), aruz vezniyle yazılmış bir manzumenin mısralarını, o veznin tef'ilelerine göre ayırma veya böylece ayırarak okuma. Aruz vezni, kelimelerdeki açık ve kapalı hecelerin belli kurallara göre dizilme esasına dayandığından, bir mısraın T.'ini yaparken,

hecelerin, veznin tef'ilelerini karşılayacak biçimde ayrılması gerekir. Vezin T.'inde göz önüne alınması gereken 5 kural vardır. Bunlar T.'de çok önemli rol oynar. 1. *Vasıl :* Mısra içinde veznin tef'ilesine göre yan yana iki açık hece gerektiği zaman yapılır. Yani sonu ünsüzle biten bir kelimeyi, ondan sonra gelen kelimenin ünlü harfine bağlama biçimindedir. Vezin T.'inde böyle heceler, aralarına (‿) işareti konularak gösterilir. 2. *İmâle :* Vezinde kapalı hece gereken yerlerde, açık olan bir heceyi biraz uzatarak okumaktır. Bu yolla uzatılmış heceler, ünlüleri altına (-) işareti konularak gösterilir. 3. *Med :* Vezinde iki kapalı hece arasında bir açık hece bulunması gerektiğinde, sonu bir uzun ünlü ve bir ünsüzle biten heceyi biraz daha uzun okumaktır. Med, son iki harfi ünsüz olan Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerde de yapılır. Bu tür heceler de imalenin gösterildiği çizgiden biraz daha uzun bir çizgiyle (—) gösterilir. 4. *Zihaf :* Veznin gerektirdiği yerde, Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzun heceyi kısa okumaktır. 5. *Kasr :* Arapça veya Farsça bir kelimeyi, vezin gereği olarak hafifleştirerek okuma şeklinde yapılır. Yani "mâh" yerine "meh", "şâh" yerine "şeh" okumak gibi. Vezin T.'inde açık heceler (.), kaş (⁀) veya (+) işaretleriyle, kapalı heceler de yatay çizgi (—) veya eğik çizgiyle (/) gösterilir. T.'de, mısradaki kelimeler hecelerine göre bölünebilir. Yani bölünen bir kelimenin bir veya birkaç hecesi veznin bir tef'ilesinde, öteki hece veya heceleri sonraki tef'ilede bulunabilir.

Aşağıdaki beytin vezni mef'ûlü mefâîlü mefâîlü faûlün' dür. Bu kurallara göre veznin ve mısraların T.'i şöyle yapılır :

mef'ûlü / mefâîlü / mefâîlü / faûlün
Bülbülle / g‿öter gülle / g‿açar şâd / gönül yok
Hiç böyle / liğin görme / mişiz fasl-ı / bahârın
(Şeyhülislâm Yahya) (C. Dilçin)

TAKTİK, askerî kuvvetleri, savaş alanında gerektiği gibi hareket ettirip kullanma işi ile ilgili bilim ve sanat, tabiye, muharebenin yönetimi.

TAKVİM, zaman değerlendirmek için kurulmuş düzen; daha açık bir deyişle yılları, mevsimleri, ayları, günleri, vakitleri göstermek üzere hazırlanan cetvel veya dergi. Arapça olan bu kelimenin esas manası "doğrultmak" ve "sağlamlaştırmak"tır.

Zamanı belirli bölümlere ayırarak değerlendirme ihtiyacı, yeryüzünde insan yaşayışının, ilk planda tabiî olayların, özellikle Güneş ve Ay gibi gök cisimlerinin etkileri altında kalmasından ileri gelmiştir. Söz gelişi mevsimler, insan ihtiyaçlarını belirleyen ve tabiî besin maddelerini kontrol eden en önemli etkenlerden biridir; kış gelmeden önce hazırlanabilmek için bir T. gereklidir.

Saatin icadından önce insanlar, zamanı bilmek için, Güneş, Ay ve yıldızlar gibi tabiî zaman belirticilerinden yararlanırlardı. Sunî zaman aralıklarını kullanan bugünkü insanın tersine olarak, ilk insan günlük hayatında karşılaştığı tabiî olayların tekrarından ibaret olan devrelerden faydalanırdı. Bu olaylar içinde en çok göze çarpanı ve en sıhhatli olanı, gece ile gündüzün birbirini izlemesi ve Ay'ın evreleri idi. Bu evrelerin, kadınların âdet zamanlarıyla uyum halinde bulunması da, özellikle iptidaî kabilelerde önemini artırıyordu. Daha az sıhhatli, fakat tabiî olarak tekrarlanan başka olaylardan da, T. amacı ile yararlanılırdı. Söz gelişi ağaçların yapraklanması, hayvanların, özellikle yavrulama gibi, bazı âdetleri; yağmurların veya kurak mevsimin gelmesi veya nehirlerin periyodik taşkınları gibi. Birbirini takip eden iki dolunay arasındaki süre kısa olduğundan ve bunun tespiti kolay telâkki edilmediğinden, daha uzun zaman periyodları için hasat zamanlarının, kar yağışlarının veya kolayca dikkat çeken başka olayların sayılarından istifade edilirdi. Böylece, meselâ 10 karlı zamanda veya 10 hasat zamanında yaşamış olan bir çocuk, on yşında sayılırdı. Bu tür yöntemler, daha sonraki medeniyetlerin, gelişmiş T.'lerinin temelini oluşturmuştur.

İnsanın zaman kayıtlarını ilk olarak tutmaya başlaması, belki de Ay ile ilgili gözlemlerinden doğmuştur. Tam bir kurs şeklinde görünen Ay'ın, birbirini izleyen gecelerde ince bir hilâl şeklini alması, gözden kaybolduktan sonra yeniden ince bir hilâl şeklinde görünerek büyümeye başlaması, kurs haline gelmesi ve nihayet bu olayların periyodik tekrarlanması, göçebe toplumlarda T.'e esas teşkil etmiştir.

Fakat insanlar tarım yapmayı öğrendikten ve yerleşik hayat sürmeye başladıktan sonra, zamanın ölçülmesi ve mevsimlerin gerçeğe yakın olarak tahmin edilmesi önem kazanmıştır. Toprağın sürülmesi, tohumların ekilmesi ve fidanların dikilmesi için en müsait zamanı, T.'den yararlanarak tespit etmişlerdir. Daha gelişmiş tarım faaliyetlerinde, ayların ve mevsimlerin, birbirini takip eden yıllar içinde sabit bir sıra dahilinde tekrarlanmasını gösteren bir T.'e ihtiyaç hasıl olmuştur. Fakat bu maksatla bir Ay T.'inin kullanılması, bazı sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dikkatli olarak gözlendiği takdirde, birbirini takip eden iki dolunay durumu arasındaki süre, yaklaşık $29\frac{1}{2}$ gündür ve 12 ile çarpıldığı zaman, Ay yılının uzunluğu 354 gün olarak belirir. Oysa Güneş yılı $365\frac{1}{4}$ gündür ve ikisi arasında $11\frac{1}{4}$ günlük bir fark vardır. Bu küçük fark uzun yıllar zarfında birikmek suretiyle önemli bir durum alır. Sonuç olarak aylar, tabiî mevsimlere uymaz.

T., değişik şekillerde, 6 000 yıldan fazla bir zamandan beri insanlar tarafından kullanılmaktadır. Eski Mısırlılar, Ay'ın evrelerine dayanan bir T.'den yararlanırlar ve yılı taşkın, ekim ve hasat zamanlarına göre üç tabiî mevsime ayırırlardı. Fakat daha sonra Mısır astronomları, Ay yılı yerine Mısır tarım ekonomisine daha uygun olan Güneş yılını esas olarak kabul etmenin doğru olacağına kanaat getirdiler. Yılı 30 günlük 12 aya bölerek ve kalan 5 günü de sonuncu aya ekleyerek yaptıkları T.'i, Milâttan önce 4236'dan itibaren kullanmaya başladılar.

Gerçek Güneş yılından $\frac{1}{2}$ gün kadar kısa olan ve 365 günlük zamana dayanan bu T. binlerce yıl kullanıldı. Uzun sürede önemli bir duruma gelecek olan bu sakıncaya rağmen, tutucu Mısır papazları T.'i düzeltmeye razı olmadılar. Fakat nihayet M. Ö. 238 yılında Kral III. Ptolemaios (Batlamyus)'un emriyle, her dördüncü yıla bir gün ilâve edilmesi suretiyle bu mahzur ortadan kaldırıldı.

Eski Babillilerin T.'inde yıl, genel olarak 30'ar gün süreli 12 aydan ibaret sayılır ve gerektiğinde Ay ve Güneş yılları arasındaki uyumu sağlamak için bir aylık zaman ilâve edilirdi. Daha sonra bu T., M. Ö. 1000 yıllarında Asurlular ve yine M. Ö. VI. yüzyılda Yahudiler tarafından kabul edilmiştir.

İbranî T.'i, geleneğe göre Milâttan 3 760 yıl ve 3 ay önce olduğu varsayılan Yaradılış (Création)'tan itibaren başlar ve şu 12 aydan oluşur : Tişri, Heşvan, Kislev, Tebet, Şebat, Adar, Nisan, İyar, Sivan, Temmuz, Ab ve Elul. Ayların süreleri, nöbetleşe olarak 30 ve 29 gündür. Fakat bunu Güneş yılı ile uyumlu hale getirmek için, her 19 yıllık devrenin 3, 6, 8, 11, 17 ve 19. yıllarında (yani 19 yıllık devrede toplam 7 defa) 29 günlük bir ay, Adar ile Nisan arasına Veadar adıyla eklenir, Adar ayına da 29 yerine 30 gün verilir. Bu T.'de yılın uzunluğu 353 ile 385 gün arasında değişir.

Eski Arap T.'ini ıslah etmek üzere Milâdî VII. yüzyılda Hazret-i Muhammed tarafından İslâm T.'i tesis edilmiştir. Başlangıç olarak Peygamber'in 622'de Mekke'den Medine'ye "Hicret" (Göç) yılı esas alınmış ve Ay'ın evrelerine göre bir yılın uzunluğu 12 aydan ibaret 354 gün kabul edilmiştir. Bu T.'i Güneş yılına veya tabiî mevsimlere uydurmak için hiçbir çaba gösterilmemiştir.

Böylece, Güneş yılına nazaran her yıl yaklaşık 11 günlük ve 33 yılda bir, bir yıllık eksik (fark) meydana gelmiştir. Bu sebeple aylar her yıl, bir mevsimin farkla bölümlerinde yer alır ve eski duruma dönmek için 33 yılın geçmesi gerekir. Süreleri, nöbetleşe olarak 30 ve 29 günden ibaret bulunan ayların adları şunlardır : Muharrem, Sefer, Rebiyülevvel, Rebiyülâhır, Cemaziyelevvel, Cemaziyelâhır, Receb, Şaban, Ramazan, Şevval, Zilkade ve Zilhicce. Bunların başlangıçları, gökyüzünde Yeni Ay'ın gözlenmesine dayanır. İslâm ülkelerinde mukaddes bir ay olarak telâkki edilen Ramazanda oruç tutulur. Oruç tutmanın başlangıcı Yeni Ay'ın görülmesiyle tespit edilir. Her ne kadar bir ülkede Yeni Ay'ın görülmesi diğerlerini bağlamazsa da, Müslüman ülkeler zaman zaman bu konuda anlaşırlar.

Hicret'in 17. yılından itibaren kullanılmaya başlanan, ıslah edilmiş bu Arap T.'i, bugün hâlâ birçok İslâm ülkelerinde kullanılır ve "Hicrî - kamerî T." veya sadece "Hicrî T." diye anılır.

Güneş yılı esasına dayanan T.'ler de Müslüman ülkelerde kullanılmıştır ve halen de kullanılmaktadır. XI. yüzyılda Büyük Selçuklu devletinde, ünlü matematik bilgini Ömer bin Hayyam'ın, Sultan Melikşah Celâlüddin'in emriyle hazırladığı "Celâlî T.'i" (b. bk.) kullanılmağa başlandı. Hârizm'de ve Ekber Şah devrinde Hindistan'da Güneş T.'leri kullanıldı. XIV. yüzyıl başlarında Celâlî T.'inde yapılan bazı değişikliklerle "İlhan T.'i" meydana getirildi. Yılbaşı "Nevruz" olan bu T., yeniden düzenlenerek İran'da da kabul edildi.

İslâmlıktan önce Türklerin, eskiden beri kullandıkları zaman düzeni, Güneş yılı esasına dayanan, devrî "On iki hayvanlı T." sistemidir. On iki yıllık daimî bir devirden ibaret olan bu T.'in her yılı belirli bir hayvana izafe edilir ve ona göre adlandırılır. Türk - İslâm bilginlerinin çeşitli adlarla ve özellikle "Sâl-i Türkân" (Türk yılı) diye andıkları bu on ikili devreye giren ve adları yıllara verilen hayvanlar, T.'deki sıra ile şunlardır : 1. Sıçgan (Sıçan), 2. Ud (Sığır), 3. Bars (Pars), 4. Tavışgan (Tavşan), 5. Lu (Ejder), 6. Yılan, 7. Yond (At), 8. Koy (Koyun), 9. Biçin (Maymun), 10. Tağuk (Tavuk), 11. İt (Köpek), 12. Tonguz (Domuz). Bk. ON İKİ HAYVAN YILI TAKVİMİ.

Güneş'in doğudan batıya, günlük zahirî hareketi esnasında, bir yerin meridyen düzleminden, müteakip iki geçişi arasında geçen zaman olan "gün" (gündüz ve gece), yine 12 esasına göre, 12 eşit kısma bölünür ve her birine "çağ" denir. Günün başlangıcı, bazı T.'lerde olduğu gibi, zeval veya günbatışı değil, astronomların en doğru bir yöntem olarak kabul ettikleri "gece yarısı" dır. Günün 12 çağı da, sıra ile yıllarda olduğu gibi, aynı hayvan adlarıyla anılır. Gece yarısı, bütün devrî hareketlerin başlangıcı olan Sıçan çağının ortasıdır. Bir çağ sekiz "keh" sayılır. O halde keh, bildiğimiz zaman birimi ile, 15 dakikaya eşittir. Bundan başka günü 10 000'e ayırıp her birini "fengi" diye adlandıran bir bölme sistemi daha vardır. Bu T.'in dayandığı Güneş yılı, Tûsî ve Uluğ Bey'e göre, 365 gün ve 2 436 fengdir ki, karşılığı tam olarak 365 gün, 5 saat, 50 dakika ve 47 saniyedir ve bu miktar, "Tropikal Yıl" dan (yani Dünyanın Güneş etrafındaki yörüngesinde bir devrini veya Güneş'in, zahirî hareketle 12 burçtan geçişini tamamlaması için gerekli zamandan) 2 dakika ve 1 saniye kadar fazladır. Bu fark 720 yılda, yaklaşık bir gün tutar.

Yıl, Güneşin vasatî hareketine göre hesap edilmiş, birbirine eşit 24 yarım aya bölünmüştür.

Türklerin bir de, Ay - Güneş yılı vardır, yani aylar, gökyüzündeki Ay'ın hareketlerine göre hesap edilir ve Güneş yılına bağlanır. Bu takdirde yıl 12 aya bölünür ki bunların Türkçe adları (sonuncu değil) şöyledir : Aram, İkindi (ikinci) ay, Üçünç ay, Törtinç ay, Beşinç ay, Altınç ay, Yitinç ay, Sekizinç ay, Tokuzınç ay, Onınç ay, Bir yigirminç (on birinci) ay ve Çakşapat ay.

İslâmiyetin kabulünden sonra da on iki hayvanlı T., birçok Türk devletinde kullanılmaya devam edilmiş, fakat Hicrî - Kamerî T. ağırlık kazanmıştır.

Alaturka T. diye de anılan bu sistemin yanısıra, Osmanlılarda I. Mahmut devrinden itibaren malî işlemlerde, Hicret tarihinden başlayan, fakat Güneş yılı esasına dayanan "Rumî T." kullanılmıştır; buna "Malî T." veya "Hicrî - Şemsî T." de denir. Başlangıcı Mart ayıdır; tarih başlangıcı ise Hicret'tir. Ancak bir Ay yılı ile bir Güneş yılı arasındaki farktan dolayı yıl sayısı iki yıl ileri olmuştur. Rumî T., Güneş yılına göre düzenlenmiş ise de, bugün kullanmakta olduğumuz T.'den 13 gün geri idi. İşte bu farkı ortadan kaldırmak üzere 1917'de, yılın tarihi yine aynı olmakla beraber, 1332 şubatının 16'sı, 1333 yılının başı (yani 1 mart) sayılmıştır.

Cumhuriyetten sonra Türkiye'de 1926'da "Milâdî T." kabul edilmiş, 1342 ocak ayının 1. günü 1926 yılının 1. günü olmuş ve böylece bizde de yılbaşı, batı ülkelerindeki gibi, ocak ayı başına getirilmiştir. Bu T.'de ayların gün olarak süreleri şöyledir : Ocak 31, Şubat 28, Mart 31, Nisan 30, Mayıs 31, Haziran 30, Temmuz 31, Ağustos 31, Eylül 30, Ekim 31, Kasım 30 ve Aralık 31.

Bugün Türkiye'de ve dünyanın hemen her yanında kullanılmakta olan bu T., Güneş yılı esasına dayanır. Dünya Güneş etrafındaki devrini 365 gün, 5 saat, 48 dakika ve 46 saniyede tamamlarsa da, hesapları kolaylaştırmak için yıl 365 gün sayılmış, geri kalan 6 saate yakın fark dört yılda bir toplanarak şubat ayına eklenmiştir; böylece dört yılda bir şubat ayı 29 gün olmuş ve o yılın gün sayısı 366'ya çıkmıştır. Böyle yıllara "artık yıl" denir.

Fakat bu düzeltme de yeterli olmamıştır. Çünkü yapılan dakik hesaplara göre, yine arada 1 000 yılda 7 $\frac{1}{2}$ günlük bir fark kaldığı anlaşılmıştır. Bu mahzuru da gidermek için 400'e bölünemeyen yılların, artık yıl sayılmaması uygun görülmüştür. Bu düzeltmelerden ilki M. Ö. 46 yılında Roma İmparatoru Iulius Caesar ve ikincisi 1582'de Papa XIII. Gregorius (b. bk.) tarafından yaptırıldığı için T.'lere "Iulius T.'i"

ve "Gregorius T.'i" adları verilmiştir. Gregorius T.'inin de gerçeği tam olarak yansıttığı ileri sürülemez. Zira yapılan hesaplar bu T.'de de 3 323 yılda bir günlük hata olduğunu göstermiştir. Bu maksatla girişilen bir düzeltme denemesinde, 4 000'e bölünebilen yılların artık yıl sayılmaması kabul edilmiş ve böylece hata nispeti 20 000 yılda bir güne indirilmiştir.

Hicrî ve Rumî yılları Milâdiye ve Milâdî yılları Hicrî ve Rumîye çevirmek için, yıl sayıları baş harfleriyle ifade edildiği takdirde, aşağıdaki formüllerden yararlanılabilir :

$$M = H - \frac{H}{33} + 622 \qquad H = \frac{M - 621}{33} + M - 621$$

$$M = R + 584 \qquad R = M - 584$$

Yalnız Yakın Doğu, Akdeniz ve Avrupa ülkelerinde değil, fakat aynı zamanda Uzak Doğu'da Çin ve Hindistan ve batı yarımküresinde Orta Amerika'da Maya ve Meksika gibi eski medeniyetlerce de çeşitli T. sistemleri meydana getirilmiştir. Fakat bu konudaki çabaların uzun bir geçmişi olmasına rağmen, kusursuz bir T. sistemi henüz geliştirilememiştir. Bunun sebebi, Ay'ın evreleriyle Dünya'nın Güneş etrafında devri arasındaki zaman bağıntılarında uyum sağlamanın çok güç, belki de imkânsız olmasıdır.

T. konusunda uzman bilginlerin çalışmaları, gittikçe daha başarılı olmasına rağmen, ideal bir sonuca henüz varılamamıştır.

Bugün dünyada en yaygın zaman belirtme sistemi olan Milâdî T.'in, yukarıda sözü edilen sakıncaları karşısında yeni T. sistemleri önerilmiştir. Bunlardan biri "Sabit Enternasyonal T." dir. Bu sistemde yıl, her biri tam dört haftadan oluşan 12 aya bölünür ve Milâdî T.'deki ay adları olduğu gibi muhafaza edilerek, fazla olan ay "Sol" adıyla, Haziran ve Temmuz ayları arasına eklenir veya aylar I'den XIII'e kadar, romen rakamlarıyla numaralandırılır. 28 aralığı takip eden gün, yani yılın 365. günü (ve artık yılllarda 366. günü) herhangi bir ay veya haftaya tahsis edilmez. Artık yıllarda fazla olan gün 28 hazirandan sonraya konur ve herhangi bir ay veya haftaya ait sayılmaz. Her ay pazar günü başlar ve cumartesi günü son bulur.

Fakat 13 aylık yılın dört eşit parçaya bölünmesi, iş çevreleri açısından imkânsızdır. Bundan başka bir eleştiri de, tatil günlerinin tespit edilmiş ve her yıl yeni T.'ler hazırlamanın lüzumsuz hale gelmiş olmasıdır.

Teklif edilen başka bir sistem de "Evren T.'i"dir. Bu sistemde yıl, 91 günlük (veya üçer aylık) dört eşit parçaya bölünür. Bu parçaların her birinde, ilk ay 31 gün ve son iki ay 30'ar gün itibar edilir. 30 aralığı takip eden gün ile, artık yıllarda 30 haziranı takip eden gün, hiçbir ay veya haftadan sayılmaz. 12 ayın adları olduğu gibi muhafaza edilir ve yılın dört eşit parçasının ilk ayları olan Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim pazar günü ile, ikinci ayları olan Şubat, Mayıs, Ağustos ve Kasım çarşamba günü ile ve üçüncü ayları olan Mart, Haziran, Eylül ve Aralık ise cuma günü ile başlar. Bu sistemi de eleştirenler, her ayın beşinci haftanın günlerine doğru uzandığını ve muayyen bir çeyrek yıldaki ayların, haftanın farklı günlerinde başladığını ileri sürerler.

Bugün kullanılmakta olan Milâdî T., bazı aksaklıklarına rağmen, alışılmış bir düzen olduğu için, yeni tekliflere göre bir değişiklik yapmak, ayrıca başka karışıklıklara yol açacaktır. Bu bakımdan ileri sürülen sistemlerin hiçbiri kabul edilmemiştir.

Bundan başka, "Sürekli T." adıyla hazırlanmış, çeşitli cetveller de vardır. Bunların yardımıyla, istendiğinde herhangi bir yılın T.'ini öğrenmek, tarihlerini bulmak, günlerini belirtmek ve bunlara benzer başka sorunları çözmek mümkün olur. (C. R. Gürsoy)

TAKVÎM-İ VAKAYİ', ilk resmî Türk gazetesi. 1 kasım 1831 (25 cemâziyelevvel 1247)'de, II. Mahmud'un emri ile yayınlanmağa başladı. İlk nüshası 5 000 sayı olarak basılan gazete 27x40 boyunda ve haftalıktı. Ancak, bilinmeyen sebeplerle, düzenli bir şekilde çıkamamış ve 1838 tarihine kadar yılda ortalama 25 - 30 sayı yayınlanabilmiştir. Basılması için, Beyazıt Meydanından Süleymaniye Câmiine doğru giden yol üzerindeki Kapıcıbaşı Musa Ağa'nın konağı satın alınarak Takvîm-hâne-i Âmire adı ile matbaa haline getirildi. Yönetimine vakanüvis Sahhaflar Şeyhi-zâde Mehmed Esad Efendi, yazarlıklarına - bulundukları görevler de üzerlerinde kalmak şartıyla - hükûmet daireleri ile ilgili haberler için Bâb-ı Âli Âmedi Kalemi halifelerinden Sârım Efendi, ordu ile ilgili haberler için Hüsrev Paşa'nın divan kâtibi ve Valide kethüdası Said Bey ve musahhihliğine de Karslı-zâde Cemaleddin Efendi getirildiler.

Türkiye'de ilk olarak çıkarılacak bu gazete hakkında halkı aydınlatmak için, çıkış tarihinden 15 gün önce (26 ekim 1831), önsöz mahiyetinde bir yazı basılarak dağıtıldı. Bu yazıda, gazetelerin ne oldukları ve ne işe yaradıkları anlatıldıktan sonra, T. V.'in çıkarılmasındaki maksat ve bundan beklenilen fayda açıklandı. Bu açıklamaya göre, "memlekette olup biten olaylar, o zamana kadar, vakanüvisler tarafından yazılıp halka açıklanmakta idi. Ancak, günü gününe yazılan bu olaylar, halka da günü gününe aktarılmıyordu. Çünkü yazılanlar yıllarca biriktiriliyor ve çok uzun bir süre sonra (20 - 30 yıl) bir araya getirilerek basılıyor ve böylece halk olayların gerçek yönlerini çok geç öğrenebiliyordu. Tabiîdir ki, gerçekler açıklanana kadar, olaylar halka çok değişik şekillerde aktarılıyor, türlü maksatlara dayanan söylentiler halkın zihnini ve huzurunu bozuyordu. İşte, çıkarılacak olan gazete, gerçekleri ânında duyurmak suretiyle, halkın birtakım maksatlı yorumlamalardan ve asılsız söylentilerden kurtulmasını sağlayacaktır".

Uyanık ve ileri fikirli bir padişah olan II. Mahmud, gazetelerin bu faydasını çoktan anlamış bulunduğunu yayınlanan bir hattı ile şöyle açıklıyordu : "Bu hususun (devletçe bir gazete çıkarma hususunun) sûret-i tanzîmine bakılması çoktan beri emelimdi. Ancak, vakt ü mevsimi henüz gelmemiş olduğundan, vaktine ta'likan, sükûtu ihtiyar etmekte idim. İşte, Lehu'l - hamd, mevsim ve sırası gelüb şer'-i şerîf ü nizâma asla dokunur yeri olmadığından ma'dâ, mülkçe pek çok menâfii olacağı dahi cümle tarafından teslîm ü istihsân olunmuşdur".

Bir söylentiye göre, padişahın, gazetelerin kamu oyları üzerindeki etkilerinin büyüklüğünü anlamasında, 1828'de "Le Courrier de Smyrne" (İzmir Postası) adı ile İzmir'de çıkmağa başlayan Fransızca bir gazetenin 1828 - 1829 Osmanlı - Rus Harbi sırasında Osmanlı devleti lehine yaptığı yayınların Ruslarla Fransızları sinirlendirmesi üzerine İstanbul'daki Rus ve Fransız elçilerinin padişaha bu gazeteyi şikâyet etmelerinin de rolü olmuştur. T. V.'in çıkarılması için gerekli hazırlıkları yapmak üzere padişahın, İzmir'deki Fransızca gazetenin sahibi Alexandre Black'ı görevlendirmesi bu söylentiyi doğrular gibidir.

Padişah, Türkiye'de çıkarılacak bu ilk gazeteye uygun bir ad bulunmasını hükûmetten istedi. Fakat, sunulan liste-

deki adları beğenmeyerek, kendisinin bulduğu T. V. adı gazeteye verildi.

Basılan ilk sayı devlet memurlarına, vilâyetlerin ileri gelenlerine, subaylara ve elçiliklere dağıtıldı. Gazetenin yıllık abone ücreti 120 kuruştu. Yayınlanan yazılar, "resmî kaynaklı iç olaylar, dış basından aktarılan dış olaylar, ordu, maarif, ticaret, sanayi, el sanatları" gibi konularla ilgili haberlerden oluşuyordu. İlk sayının "Umûr-ı dâhiliyye" (İç işler) sütunu ile başlayan ilk sayfası, II. Mahmud'un 1831 haziranında Çanakkale Boğazı'na ve oradan da Keşan yoluyla Edirne'ye yaptığı inceleme gezisine ayrılmıştı.

T. V. halkı aydınlatmak maksadı ile çıkarıldığına göre, haberlerde kullanılacak dilin de halkın kolaylıkla anlayabileceği bir dil olması gerekiyordu. Bunu da gereği gibi düşünmüş ve anlamış olan padişah, ilk sayıda yayınlanacak ve yaptığı yurt gezisi ile ilgili yazının müsveddesi kendisine sunulduğu zaman, halkın anlayamayacağı "gerdûne" (araba), "çetr" (çadır) ve "tevsen" (azgın at) gibi kelimelere yazarların dikkatlerini çekerek böyle sözlerin kullanılmamasını istedi.

Padişah, ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halk değişik etnik unsurlardan oluştuğu için, gazetenin, başlıca azınlıkların dillerinde ve yabancılar için - o zamanın milletlerarası en yaygın dil olan - Fransızca olarak yayınlanmasını da istedi. Bunun üzerine T. V.'in Arapça, Farsça, Rumca, Ermenice ve Fransızca olarak da yayınlanması için gerekli hazırlıklara başlandı. Bunlardan ilk yayınlanan, Alexandre Black'ın yönetimine verilmiş olup "Le Moniteur Ottoman" adı ile basılan Fransızca nüsha olmuştur (1831). Bunu, "Liro-Kir" adı ile Ermenice (1832); "Osomanikos Minitor" adı ile Rumca (1835) nüshaları takip etti. Arapça nüshanın 1840'tan sonra çıkmağa başladığı sanılıyor. Farsça nüshasına ise, şimdiye kadar rastlanmamıştır. Yabancı dillerde çıkarılan bu nüshalardaki haberlerin, hitap ettikleri okuyucu zümrelerine göre değişik olmaları, Türkçe nüshadaki haberlerin aynı olmamaları tabiîdir. Türkçe T. V. gibi, bu yabancı dillerdeki nüshaların yayınlanmasında da ne bir düzen, ne de süreklilik vardır.

Halkın hele yurt içi olaylardan zamanında ve resmî ağızdan haberdar olduğu için memnun kaldığı Türkçe T. V., düzenli de olmasa, 1878'e kadar aralıksız olarak yayınlandı. Fakat, 12 rebîülevvel 1295 (16 mart 1878) tarihli ve 2119. sayısındaki bir dizgi yanlışlığı bahane edilerek, II. Abdülhamîd tarafından kapatıldı. 16 şaban 1308 (27 mart 1891)'de yeniden ve 1 numara ile yayınlanmasına izin verildi. Böylece, gazetenin yeni bir tertibi, yani serisi başlamış oldu. Bu yeni seriye "Tertîb-i sânî" (İkinci seri), bundan önceki şekline de "Tertîb-i evvel" (Birinci seri) denildi. Fakat, yine bir dizgi hatası yüzünden, 15 ay sonra tekrar kapandı ve bu kapanış II. Meşrûtiyet'in ilânına kadar sürdü. Gazete, 1 eylül 1908'de yeniden çıkmağa başladı.

Millî Mücadele başladıktan sonra Ankara'da kurulan yeni hükûmet de, kendi icraatını kamu oyuna duyurmak için resmî bir gazeteye lüzum gördü. Böylece, bir yandan T. V. İstanbul'daki hükûmetin organı olarak çıkmakta devam ederken beri yanda Ankara hükûmetinin yayın organı olarak da, 7 ekim 1920 tarihinde "Cerîde-i Resmiyye" çıkmağa başladı. Günün çok zor şartları içinde, bu gazete de düzenli olarak çıkamıyordu. Bu sebeple, adının "Resmî Cerîde"ye çevrildiği 13 eylül 1923 tarihine kadar, ancak 21 sayı çıkabildi. İstanbul hükûmetinin ortadan kalkması ile 17 kasım 1922 (No. 4608)'de yayımı durdurulan T. V.'in de yerini almış olan, bu gazete, 17 aralık 1927 tarihinden başlayarak (sayı : 763), "Resmî Gazete" adı ile ve düzenli bir şekilde bugün de yayınını sürdürmektedir. Bk. RESMÎ GAZETE.

T. V., kurulduğu tarihten beri, pek çok Osmanlı hükûmetlerinin icraatına ait olarak yayınladığı birçok resmî belgelerle, yapılacak tarihî araştırmalar ve incelemeler bakımından da zengin ve değerli bir kaynak durumundadır. (K. Akyüz)

TALÂK : bk. BOŞANMA.

TALAMUS (Thalamus) : bk. ANATOMİ.

TALAS, Kırgızistan ve Kazakistan'da bir ırmak. Uzunluğu 453 km dir. Karakol ile Uçkoşoy (veya Uşkoşoy) ırmaklarının birleşmesinden meydana gelir. Buzul ve kar sularıyla beslenir. Step bölgelerinde T.'tan sulama işlerinde yararlanılır. T., step bölgelerinden geçtikten sonra Muyunkum kumlarında kaybolur. Cambul ve Talas şehirleri T. ırmağı boyunda kurulmuştur.

TALAS YAZITLARI, Kazakistan'da, Talas (b. bk.) ırmağı havzasında Evliya Ata (bugünkü adı : Cambul) şehri çevresinde bulunan eski Türk yazıtlarına verilen ad. Gök Türk yazısıyla yazılmış olan bu yazıtları V. A. Kallaur (ölm. 1918 veya 1919) bulmuştur (1896 - 1898). Kallaur Türkistan'da görevli bulunduğu yıllarda eski belgelerle ilgilenmiş, arkeolojik ve epigrafik kalıntılar üzerinde çalışmıştır. Türkoloji tarihine Talas havzasında ele geçirdiği beş yazıtla girmiştir. Onun bulduğu eserleri W. Radloff (b. bk.), P. M. Melioranskiy (b. bk.) ve S. E. Malov (b. bk.) yayınlamışlardır. Son olarak bu yazıtları Macar Türkoloğu J. Németh (b. bk.) de Almancaya çevirmiştir (Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan. "Kőrösi Csoma - Archivum", 1926).

TALASSEMİYA (Cooley anemisi, Akdeniz anemisi, Thalassemia), en çok İtalyan ve Yunanlılarda, daha az sayıda diğer Akdeniz ülkeleri halkında görülen, aileden geçen herediter bir hastalık. Memleketimizde az sayıda olmakla beraber rastlanmaktadır. Hastalığı taşıyan genler, ana ve babanın her ikisinde mevcut ise çocukta muhakkak Th. major denilen klinik tablo olur. Ana ve babadan yalnız birisinde varsa, çocukta hastalık belirtileri bulunmaz veya çok hafiftir, buna Th. minor adı verilir.

Bu hastalıkta kanda alyuvar yapılışında ve muhtemel olarak hemoglobin metabolizmasında bir bozukluk mevcuttur. Alyuvarlar hemoglobin yapamazlar. Ömürleri kısalmıştır. Şekilleri yassılaşmış ve hemoglobinle yeter derecede dolmamışlardır.

Hastalık çok defa ilk yaşlarda bir soluklukla meydana çıkar. Kısa bir zaman sonra ileri derecede dalak büyüklüğü husule gelir. Karaciğer de orta derecede büyümüştür. Kansızlık mevcuttur. Çocuk, yaşına göre küçük, kavruk görünümdedir. Bununla tezat teşkil etmek üzere baş büyüktür, mongoloid tiptedir, burun kökü çöküktür, göz kapakları şişkindir. Bu vakalarda çok defa kalp genişlemesi ve dolaşım yetmezliği belirtileri vardır.

Hemoglobin eritronitlerde halka şeklinde hücrenin etrafında ve ayrıca orta kısmında toplanmıştır. Bu görünümden dolayı bunlara hedef hücresi (İng. Target cell) adı verilmiştir.

Tedavi : Th. minorda tedaviye ihtiyaç yoktur. Major şekilde aneminin klinik belirtileri ortaya çıktıkça kan nakli yapılmalıdır. Bazı vakalarda dalağın çıkarılması uygun olur.

TALÂT, Ahmet, Çankırılı : bk. ONAY, Ahmet Tal'at (Çankırılı Ahmet Tal'at).

TALÂT PAŞA, Mehmed (Edirne 1874 - Berlin 1921), Türk devlet adamı. Sorgu hâkimi Ahmed Vasıf Efendi'nin oğludur. İlk öğrenimini Vize'de tamamladı. Edirne askerî rüştiyesini bitirdi. İki yıl kadar Fransız Alyans okuluna devam ederek Fransızcasını ilerletti. Daha sonra Edirne Posta ve Telgraf İdaresinde memuriyete başladı. Memuriyeti sırasında çok genç yaşta politikaya girdi. Politikaya karışmış olması kendisine çok pahalıya mal oldu. II. Abdülhamid'in yönetimi aleyhindeki siyasî çalışmalara arkadaşı Faik Bey ve Hafız İbrahim Efendiyle birlikte katıldığından 1895'te tutuklandı ve 1898'de Edirne'den Selanik'e sürüldü. Selanik ile Manastır arasında seyyar posta memurluğu yaptı. Sonra Selanik Posta Müdürlüğü kâtipliğine tayin olundu. 1903'te aynı idarede başkâtip oldu. Bir ara Selanik Hukuk Mektebine devam etti, fakat mezun olmadan ayrıldı. 1906'da gizli olarak çalışan Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kurdu. Daha sonra bu cemiyetin adı İttihat ve Terakki Fırkası (b. bk.) olarak değiştirildi. İttihat ve Terakki Fırkasındaki gizli çalışmaları ortaya çıkınca Posta ve Telgraf İdaresindeki görevine son verildi. Hürriyet ve inkılâp düşüncesini geniş çevrelere yaymağa çalıştı. Gizli çalışmaları Saraya bildirildiğinde, Anadolu'ya sürgün cezasına çarptırıldı. Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'nın yardımı ve kefaleti ile bu ceza yerine getirilmedi. Selanik'te özel bir okula müdür oldu, iki defa İstanbul'a giderek İttihat ve Terakki Fırkasının İstanbul şubesini kurdu ve teşkilâtlandırdı. 1908'de II. Meşrutiyetin ilânından sonra İttihat ve Terakki Fırkasının Edirne mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi ve Meclis reis vekilliğine getirildi. 27 nisan 1909'da Meclis-i Mebusan üyelerini tehdit ederek II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine dair kararı aldırdı. Hüseyin Hilmi Paşa'nın kurduğu ikinci kabinede dahiliye nazırı (1909 - 1911). Said Paşa kabinesinde posta ve telgraf nazırı (1912) oldu.

TALÂT PAŞA, Mehmed

8 ekim 1912'de Karadağ Prensliğinin Osmanlı İmparatorluğu topraklarına saldırmasıyla başlayan I. Balkan Harbinde, Osmanlı İmparatorluğunun Edirne dahil Balkanlardaki bütün topraklarını kaybetmesi, İttihat ve Terakki taraftarlarının Türk politikasında aktif bir rol oynamalarına ve muhalifleri olan ordudaki Halâskâr Zabitan'a bir ders vermelerine fırsat doğdu. Zamanın sadrazamı Kâmil Paşa'nın Edirne'yi Bulgarlara isteğiyle bıraktığına dair propaganda faaliyetlerine girişerek 23 ocak 1913 günü o zaman kurmay yarbay olan Enver Bey, sayısı gittikçe artan bir kalabalıkla Bâbıâli'yi basarak sadrazamı zorla istifaya mecbur bıraktı. Talât Bey de o sırada telgraf makinesinin başına geçerek bütün valiliklere "dahiliye nazırı" imzasını kullanarak iktidar değişikliğini bildirdi. II. Balkan Savaşına bizzat katılarak Edirne'nin Bulgarlardan geri alınmasını sağladı. 29 eylül 1913'te İstanbul'da Bulgarlarla yapılan barış antlaşmasını birinci delege olarak imzaladı. Said Halim Paşa'nın kurduğu kabinede tekrar dahiliye nazırı oldu (1913). "Doğrusu ben kendime güvenemiyorum. Sadrâzamlık kolay bir iş değil, bu yer için daha liyakatli birini bulalım..." demesine, vezirlik ve müşirlikten gelmemesine rağmen, alelacele Sultan Mehmed Reşad tarafından vezirlik rütbesi verilerek sadrazam oldu (4 şubat 1917). 8 ekim 1918 günü istifa etti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşına katılmasında, imparatorluğun on yıl içinde dağılıp gitmesine Enver Paşa ve Büyük Cemal Paşa ile birlikte sebep olanlardan biri oldu.

İttihat ve Terakki Fırkasının önde gelen yöneticisi olmasına rağmen yumuşak huylu, zeki, ihtiraslarını yenmesini bilen, maddiyata değer vermeyen, ileriye dönük düşünceler taşımasına rağmen en büyük eksikliği kültürünün ve siyasî tecrübesinin yetersiz oluşu idi. Rumcayı ve Fransızcayı iyi konuşur, Arapça ve İngilizceden anlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal, ekonomik ve kültürel alanda kalkınabilmesi için, ancak İttihat ve Terakki Fırkasının prensiplerine göre hareket edildiğinde başarılı olunabileceğine inanmıştı. Bu sebeple Enver ve Cemal Paşa'ların hatalarla dolu olan iç ve dış siyasetine aynen katılmaktan kendisini kurtaramadı.

Rusya, ihtilâlden sonra I. Dünya Savaşından çekilmek istedi. Bunun için T. P., Brest - Litovsk'ta yapılan barış görüşmelerine Osmanlı devleti adına katıldı (1918). Bk. BREST - LİTOVSK ANTLAŞMALARI.

I. Dünya Savaşından Osmanlı İmparatorluğunun yenilmiş olarak çıkması sonucu imzalanan Mondros Mütarekesinden sonra, İttihat ve Terakki Fırkasının ileri gelenleri ülkenin felâketine yol açtıktan sonra kurtuluşu yurt dışına kaçmakta bulmuşlardı. T. P. da Berlin'e kaçmıştı. 15 mart 1921'de Berlin'de Sogoman Tayleryan adındaki bir Ermeni komitacı tarafından tabanca ile vurularak öldürülmüştür.

T. P.'nın cenazesi 23 yıl Berlin'de bekledikten sonra, İstanbul'a getirilerek 25 şubat 1943'te Hürriyet-i Ebediye tepesindeki şehitliğe gömüldü.

TALAVERA DE LA REINA, İspanya'da, Toledo ilinde, Castilla la Nueva'da, Tajo ırmağı kıyısında bir şehir. Nüfusu 31 900 (1965)'dür. Verimli bir ovanın ortasında uzanan şehir, XVII ve XVIII. yüzyıllarda imal ettiği çinilerle tanınmıştır. Bu çiniler açık yeşil tonlu minelerle süslenirdi.

TALBOT, William Henry Fox (Lacock Abbey 1800 - Lacock Abbey 1877), İngiliz fizikçisi, çağdaş fotografçılığın başlıca temelini oluşturan negatif - pozitif sisteminin mucidi. Harrow ve Cambridge'de okumuştur. Fotografçılık ve fotomekanik alanlarındaki buluşları yanısıra, matematik, botanik, optik, elektrik, kimya, İngiliz etimolojisi ve dil bilimi alanlarında öncülük yapmış, Asurî çivi yazılarının çevirilerini gerçekleştirmiştir.

Negatif - pozitif sistemini bulduktan beş yıl sonra, 1840'ta, T., gümüş halogenli maddelerin ışığa tutulması, develope edilmesi mümkün gizli bir resim verdiğini bulmuştur. 1844 - 1846 yılları arasında 24 fotograf ihtiva eden *The Pencil of Nature* (Tabiatın kalemi) adlı kitabı yayınlanmıştır. Açıkla koyu arası resmin reprodüksiyonunun ilk fotomekanik sisteminin patentini almıştır (1852). Sir Henry Rawlinson ve E. Hincks ile birlikte çivi yazısının çözümü üzerinde çalışmıştır. Bk. ÇİVİ YAZISI.

TALCA, Orta Şili'de bir şehir. Nüfusu 84 000 (1972)' dir. Kâğıt ve gıda maddeleri fabrikaları vardır.

TALCAHUANO, Orta Şili'de, Concepción eyaletinde bir liman şehri. Balıkçılık limanı olarak tanınmıştır. Üniversitesi, petrol tasfiyehanesi vardır. Gıda maddeleri sanayii gelişmiştir. Nüfusu 139 000 (1972)'dir.

TALDI - KURGAN, Kazakistan'da, Balkaş gölüne karışan Karatal ırmağı kıyısında bir şehir, Taldı - Kurgan bölge (oblast')'sinin merkezi. Denizden yüksekliği 600 m dir. Nüfusu 76 000 (1975)'dir.

TALEP, bir kişinin diğer bir kişiden aralarındaki borç ilişkisi dolayısıyla bir şeyi vermesini, yapmasını veya yapmaktan sakınmasını istemesi. T., borçlu tarafa sözlü veya yazılı bir irade beyanıyla yöneltilir. Bu beyanın şekli ve hangi hallerde yazılı olması gerektiği kanunlarda ayrıca belirtilmiştir. Haklı bir akdî veya kanunî sebebe dayanan alacaklı, T.'inin yerine getirilmemesi halinde borçlu aleyhine mahkeme ve icra makamlarına baş vurabilir.

TALEPNAME, ceza muhakemeleri usulünde, savcının ilk tahkikatın açılması isteğini ihtiva eden yazı. T.'de sanığın kim olduğu ve kendisine isnat edilen suçun neden ibaret bulunduğu yazılır (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 172). Sorgu hâkimi, T.'yi görev veya yetkisizlik, kamu davasının kabule şayan olmaması veya işin ilk soruşturmaya tâbî cinsten bulunmaması ya da fiilin cezayı gerektirir olmaması sebeplerinden birine dayanarak reddedebilir (CMUK Md. 173).

TALER, eski Alman para birimi, XVI. yüzyılın başlarından (1519) XIX. yüzyılın sonlarına kadar Almanya'da kullanılan gümüş sikke. T., adını ilk defa basıldığı Bohemya'daki Joachimstal şehrinden almıştır. 1908 - 1933 arasında T. karşılığı 3 marklık sikke mevcuttu. Federal Almanya'da T. basılmadı. 1792'den beri Amerika Birleşik Devletlerinde kullanılan para birimi dolar (b. bk.) adını T.'den almıştır.

TALEV, Dimităr (Prilep, Makedonya 1898 - Sofya 1966), Bulgar yazarı. Bitolja (Manastır), Selanik, Skoplje (Üsküp) ve Stara Zagora (Eski Zağra)'da okumuştur. 1920 - 1921 yıllarında Zagreb ve Viyana'da öğrenim görmüş, 1924' te Sofya Üniversitesinin Slav Filolojisi bölümünü bitirmiştir. İlk hikâyelerini 1923'te yayınlayan T., konularını Bulgar tarihinden seçmiştir. Makedonya Bulgarlarının hayatını büyük bir ustalıkla tasvir etmiştir. Belli başlı eserleri : *Sălzite na mama* (Anamın gözyaşları) [1925]; *Usilni godini* (Ağır yıllar) [1928 - 1930]; *Starata kăšta* (Eski ev) [1938]; *Bratyata ot Struga* (Strugalı kardeşler) [1962].

TALHA b. UBEYDULLAH, Hz. Muhammed'in meşhur Sahâbesinden ve kendileri dünyada cennetle müjdelenen on kişiden (el-Aşeretü'l - Mübeşşere bi'l-Cenne) biri. Künyesi Ebû Muhammed olup Kureyş kabilesinin Benî Teym b. Murre kolundandır. Şeceresi şöyledir : Talha b. Ubeydullah b. Osman b. Amr b. Ka'b b. Sa'd b. Teym b. Murre. Annesi, el-Alâ b. Hadramî'nin kız kardeşi Yemenli es-Sa'be'dir.

İslâmiyeti, Hz. Ebû Bekir vasıtasıyla ilk kabul eden kimselerden olan T. U., "Kureyş kabilesinin arslanı" diye meşhur olan Nevfel b. Huveylid tarafından işkenceye tâbi tutulmuş ve bu sırada kabilesi, kendisine yardım etmemiştir. T. U., Hz. Peygamber Mekke'den Medine'ye hicret ederken ticaret için Şam'a gitmişti. Dönüşte, Harrar denilen yerde Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'e rastladı ve kendilerine Şam elbiselerinden hediye etti. Mekke'ye döndükten sonra Hz. Ebû Bekir'in ailesinden kalanları da yanına alarak Medine'ye hicret etmiştir.

Bedir gazvesinde Hz. Peygamber, Kureyş kervanı hakkında bilgi toplamak için T. U.'ı görevlendirdi. Bundan dolayı bizzat savaşa katılamadı. Ancak Hz. Peygamber, Bedir ganimetlerinden kendisine hisse ayırmıştır. Uhud gazvesinde Hz. Peygamber'in daima yanında yer almış ve O'na atılan bir oku eliyle karşıladığı için yaralanıp çolak kalmıştır. T. U.'ın gösterdiği fedakârlık karşısında Hz. Peygamber, "T. ile Zübeyr Cennette benim komşularımdır" ve "Yeryüzünde yürüyen bir şehîde bakmak isteyen T.'ya baksın" buyurmuştur. O, diğer gazvelere de daima Hz. Peygamber'in yanında katılmıştır.

T. U., Hz. Ömer tarafından halifeyi seçmekle görevlendirilen altı kişilik şuranın üyesi olup, aynı zamanda halife adaylarındandı. Hz. Osman'ın şehît edilmesinden sonra önce Hz. Ali'ye bey'at etmiş, daha sonra yine Cennet'le müjdelenmiş olan Zübeyr b. Avvâm ile Mekke'ye gitmiş ve oradan Hz. Âyşe ile birlikte, Hz. Osman'ın intikamını almak niyetiyle Basra'ya gitmiş ve Hz. Ali'ye karşı gelmiştir. Hicretin 36. yılında vuku bulan Cemel vakasında, Hz. Ali'nin bazı sözleri üzerine savaşmaktan vazgeçmişse de, kendi safında Hz. Ali'ye karşı gelen Mervan b. Hakem'in attığı bir ok sonucunda dizinden yaralanmış ve teessüründen şehît olmuştur. Hz. Ali, onun ölümünü duyunca son derece üzülmüş, yanına gitmiş ve ağlayarak mübarek eliyle yüzündeki toprakları silmiş ve cenaze namazını bizzat kendisi kıldırmıştır.

T. U., orta boylu, geniş omuzlu, gür saçlı ve buğday benizli, güler yüzlü ve ince burunlu bir kimseydi. Cesur, çok zengin ve cömert bir kimse olan T. U., Kûfe ve Basra taraflarında büyük bir nüfuza sahipti. Kûfe'de kendisine büyük bir konak yaptırmıştı. (M. Fayda)

TALIŞ'LAR, Azerbaycan'ın güney - doğu bölümünde, İran Azerbaycanında, Gilyan'da ve Mazenderan'da yaşayan bir topluluğa verilen ad. T. dili (Tâlîşî), İran dillerinin Hazar lehçeleri grupunda yer alır. Bk. İRAN DİLLERİ.

T.'lar Azerbaycan'da gittikçe Azerî Türkleriyle kaynaşmaya başlamışlardır. Bu bakımdan edebî dil olarak daha çok Azerî Türkçesini kullanırlar. T. dilinde birtakım eski Türkçe alıntılar tespit edilmiştir (N. H. Mamedov : *Otrajenie drevnetyurkskih leksiçeskih êlementov v talışskom yazıke.* "Sovetskaya tyurkologiya" 3, 1980, 57 - 68).

T.'lar hayvancılık (büyükbaş hayvan) ile uğraşırlar. Tarım (buğday, arpa, pirinç) ikinci planda kalır. İpekçilik ve arıcılık gelişmiştir.

Müslüman olan T.'ların büyük bir kısmı Sünnî, ancak küçük bir kısmı Şiîdir.

TÂLİBÎ (Zile, Tokat 1743 - Zile 1813), halk şairi. Oldukça geniş bir şöhreti olan şairin epeyce eseri günümüze kadar gelmiştir. Mutasavvıf bir şahsiyeti varsa da, daha çok destan, koşma, semâî ve kalenderileriyle tanınmıştır.

TÂLİK : Mehmet Esat Yesarî'nin tâlik el yazısı örneği

TÂLİK, hukuk ve ceza muhakemeleri usulünde adlî bir işlemin ilerideki bir tarihe bırakılması. Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 484. maddesine göre, hâkim bir hâdise hakkında delil ibrazına lüzum görür ve bu delilin hemen ibrazı kabil olmazsa tetkikatın ikmali başka bir güne T. olunur. Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 221. maddesine göreyse, duruşmanın T.'ine ait taleplere mahkemece karar verilir. Sekiz günden fazla ara vermeler T. sayılır (CMUK Md. 222). Dinlenecek şahidin veya bilirkişinin adı hasım tarafa geç tebliğ edilmiş yahut ispat edilecek hâdise hasım taraf için lâzım gelen malûmatı elde etmeye müsait olmayacak derecede geç bildirilmişse, hasım taraf delillerin ikamesi bitmeden önce bilgi almak üzere duruşmanın T.'ini isteyebilir (CMUK Md. 239 fk. 2). Re'sen veya mahkemenin emriyle davet olunacak şahitler ve bilirkişi hakkında Cumhuriyet Savcısı ve sanık da bu hakka sahiptir (Md. 239 fk. 3).

TÂLİK, İslâm Türk sanat yazılarının başlıca türlerinden biri. Sülüs yazısından hem anatomisi hem de fizyolojisi ile ayrılır. T. sülüse nispetle sade bir yazıdır. T.'te sülüsteki oturaklılık da yoktur. Böyle olmakla birlikte T. estetik değerler bakımından sülüsten geri kalmaz. Bu değerlerin başlıca iki kaynağı vardır :

1. Harf şekillerindeki, kompozisyonlarındaki oranlılık.

2. Harf şekillerindeki, kompozisyonlarındaki müzikal nitelik.

T. sanatı her şeyden önce bir akış sanatı, bir melodi sanatıdır. Bütün Türk sanat yazıları gibi, T. yazısı da Türklerin yarattığı nonfigüratif bir resim sanatıdır. T. yazısını 1420'de ölen Tebrizli Mir Ali'nin türettiği söylentisi vardır. Ancak, Mir Ali'nin T. eserleri gözden geçirilince, bu eserlerin türeme çağına uyan eserler olmadıkları görülür. Şimdiye kadar elde edilen örneklere göre, bu sanat yazısının doğuşu XII. yüzyıla varacak kadar eski olduğu kestirilebilir. Mir Ali'den sonra gelen en büyük T. hattatı, yazı sanatçısı İmad' dır.

Osmanlı Türkleri T. yazısını XV. yüzyılda ele almışlardır. Hekimbaşı Mehmet Refik, Osmanlı T.'ına millî niteliğini veren bir sanatçıdır. Hekimbaşı'ndan sonra gelen en büyük T. sanatçısı Mehmet Esat Yesarî'dir. Bu sanatçı T. estetiğinde yeni bir devir açmıştır. Yesarî'nin oğlu Yesarizâde Mustafa İzzet T.'te yeni devrin kurucusudur. Ayasofya Müzesindeki "Hüves Semiül Alîm" levhası onun şaheseridir.

Necmettin Okyay (b. bk.) T. hattının en son, en kudretli mümessilidir. (İ. H. Baltacıoğlu)

TALİM : bk. EĞİTİM.

TALİMAT : 1. Amirlerin kendi yetkileri içindeki konularda memurlara işlerini yerine getirirken takip edecekleri hareket şekli hakkında verdiği hizmet emri. Kanun ve nizamlara uygun bir T.'a itaat etmemek suç teşkil eder (Türk Ceza Kanunu Md. 526).

2. Bir mahkemenin, görülmekte olan bir dava dolayısıyla başka bir mahkemeye kendi bölgesinde bulunan bir sanığı sorguya çekmesi veya bir şahidi dinlemesi gibi bir hususu yerine getirmesi için gönderdiği yazı.

TALİMATNAME, yönetim organlarının, kanun ve tüzüklerin uygulanma şeklini ve ayrıntılarını göstermek üzere düzenledikleri açıklayıcı hukuk metni. Bk. YÖNETMELİK.

TALK (Talcum) (Ar.=yağlı kil) ($Mg_6(OH)_4(Si_8O_{20})$, yapraksı kristalin, kepeğimsi, sedef parlaklığında, mika biçiminde agregatlar veya saydamdan saydam olmayan duruma

kadar değişme gösterebilen renksiz veya soluk yeşile çalan renkte, çok yumuşak, dokunulduğunda yağlı imiş gibi his uyandıran madde; yoğunluğu 2,7 - 2,8, sertlik derecesi 1'dir. Suda erimez, uzunca süre kızdırıldığında yapraklaşma suretiyle sertliği 6'ya ulaşan bir madde haline dönüşür. T., alüminyumsuz veya alüminyum muhtevası bakımından fakir olan olivin, ışıntaşı veya dolomit gibi minerallerin değişimlerinden oluşur.

T. mineraline Saksonya, Silezya, Tirol, Ural, Çin, Kanada ve Türkiye'de, kristalin şistlerde rastlamak mümkündür.

Türkiye'nin yıllık T. üretimi, yaklaşık olarak 50 000 ton (1979)'dur.

T., pudra ve kozmetik mamullerinde kullanıldığı gibi, kâğıt endüstrisinde, özellikle parlak kâğıt ve duvar kaplama kâğıdı yapımında, katkı maddesi olarak uygulama alanı bulur. T., ayrıca, sabun yapımında da kullanılmaktadır. (E. Ediger)

TALLIN veya TALLINN (eski adı : Reval), Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğine bağlı Estonya Cumhuriyetinin başşehri. Nüfusu 399 000 (1975)'dir. Finlandiya Körfezinin güney girişinde işlek bir liman şehri olarak gelişmiştir. Sanayi kuruluşları (yiyecek maddeleri ve kereste fabrikaları, metalürji) vardır. Kuleli şatosu (XIV. yüzyıl) ve katedrali (XIII - XIV. yüzyıl) şehrin önemli yapıları arasında yer alır.

T., Danimarkalılar tarafından kurulmuştur (1219). Şehrin eski *Taanninlinna* (= Danimarka şehri, Dan şehri) adı da Danimarkalıların hatırasını saklamıştır. Danimarka kralı II. Valdemar (1170 - 1241) bugünkü T.'in yukarı kısmında 1219' da bir şato yaptırmıştır. Almanlar T.'e Reval adını verirler. Bu adın da Dancadan geldiği anlaşılıyor (*revel* = kum sekisi).

Tallin (veya Reval) buluşması, 1908'de İngiliz kralı VII. Edward ile Rus çarı II. Nikolay arasında yapılmıştır. Buluşmanın amacı, iki devlet arasında bir yıl önce Tibet, Afganistan ve İran konusunda yapılmış anlaşmalar sayesinde sağlanan yakınlaşmayı bütünlemekti. Anlaşıldığına göre, buluşmayı, Avusturya dış işleri bakanı Aehrenthal'in, Berlin Antlaşmasının Avusturya'ya vermiş olduğu bir hakkı kullanarak "Sancak Demir Yolu"nu inşa etmek için teşebbüse geçmesini bir fırsat olarak kullanmak isteyen İngiltere hazırlamıştır.

Sorumlu devlet adamlarının katıldıkları bu buluşmada görüşülmüş olan meseleler hakkında açık bilgi yoktur. Rus

TALLIN : Tallin'den bir görünüş

TALLIN : Tallin şatosu

dış işleri bakanı İzvolski'nin, Rusya'nın Londra büyük elçisine yazmış olduğu bir yazıda "İngiliz devlet sekreteri Harding'in, 7 - 8 yıla kadar İngiltere ile Almanya arasındaki gerginliğin son haddine varacağı ve bu takdirde Rusya'ya hakemlik rolü düşeceği" belirtilmiştir. O zaman Almanya'nın etrafında toplanmış olan "Üçlü İttifak"ı çember içine almak için gerekli tedbirleri bulmak görüşmelerin bel kemiğini oluşturmuştur. Tibet, Afganistan ve İran konusunda İngiltere ile Rusya arasında yapılan anlaşmalar (1907)'la bu ülkelerde nüfuz bölgeleri tayin edilmişti. Böylece, İngiltere, o zaman iki grupa ayrılmış olan büyük devletlerden Rusya, Fransa tarafına geçmek için esaslı bir adım atmış oluyordu. T.'de İngiliz - Rus ittifakının gerçekleştirilmesi yolunda büyük bir adım atılmıştır. Bu bakımdan Almanya ve Avusturya, T. buluşması karşısında büyük bir endişeye düşmüşlerdir.

T. buluşmasında konuşulan bu noktalar gizli tutulmuş, buluşmada Balkan meseleleri görüşülmüş gibi gösterilmek istenilmiştir. Ancak, Rusya'nın Boğazlar meselesini de ortaya attığı, bu yolda İngiltere'nin muvafakatini almaya çalıştığı, Avusturya'ya bazı tavizlerde bulunup bu devletin de muhalefetini azaltmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Makedonya meselesi üzerinde konuşulan hususlar hakkında açık bilgimiz yoktur. Osmanlı İmparatorluğuna bağlı olan bu eyalete, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan sahip olmak istiyorlardı. Bulgar, Sırp ve Yunan çeteleri, hükûmetlerinden yardım görerek Makedonya'ya giriyorlardı. Özellikle Bulgarların bunu sistemli bir biçimde yaptıkları biliniyor. Bu durumda büyük devletler bu işe sık sık müdahale etmişler, Bâb-ı âli'den reform yapılmasını istemişlerdi. Ancak, mesele bir reform meselesi değildi. Makedonya'ya hâkim olmak için sistemli bir mücadele yürütülüyordu. "Sancak Demir Yolu" projesini gerçekleştirmeye başlayan Avusturya - Macaristan, Makedonya'yı kendi iktisadî çalışma alanı içine almak amacını güdüyordu. Rus hükûmeti, "Sancak Demir Yolu" yüzünden Avusturya ile aralarında bir soğukluk meydana gelmesi üzerine bu sefer görüşmelere girişmişti.

T.'de Makedonya için bir anlaşma sağlanmıştı. Bundan sonra İngiltere, Rusya ile kararlaştırdığı bir reform programını 1908 yılı temmuz ayı başında bütün ilgili devletlere bildirmiştir.

II. Abdülhamid'in idaresine karşı mücadele eden İttihad ve Terakki Cemiyeti erkânı, T.'de Osmanlı İmparatorluğuna

bağlı ülkeler konusunda arzu edilmeyen birtakım kararlar alındığını sezmişlerdir. Bu bakımdan T. buluşması, bütün bu mücadelelere son verecek olan Meşrutiyet'in ilânını çabuklaştırmıştır. 1908 İnkılâbı, T.'de esasları kararlaştırılmış olan İngiliz - Rus Makedonya reform projesini suya düşürmüştür.

TALMUD : İbranîce *lilmod* (= öğrenmek, öğretmek) kökünden yapılan bir kelime olup, "kaideler, esaslar toplamı" anlamındadır. Daha açık bir deyişle "öğretme, bilgi verme" demektir. *Talmud*'un kuruluşu Aramca olup, Aramcanın üzerine İbranîce katılmıştır. Bu itibarla İbranîce Aramca karışığıdır. *Talmud*'un okunup anlaşılması, Yahudiliğin diğer bir kutsal kitabı olan *Mişna*'dan çok güçtür. Yahudiliğin kutsal kitabının kısaltılmış adı olan *Tanah* yanında en önemli dinî kitaplarındandır. Yahudiliğin kutsal kitaplarından *Tanah* başta, sonra *Mişna* ve *Talmud* gelir. Konuları, İslâmiyetteki kutsal kitap ve yorumlardan çok farklıdır. Yahudilikte *Talmud*'a inanmayan, onu benimsemeyen gerçek Yahudi sayılmaz. Bu bakımdan sadece *Tevrat*'ı benimsemiş olan Karaim ve Habeşistan Yahudileri, asıl Yahudiliğin dışında kalırlar.

Yahudiliğin hikmetleri ve millî gelenekleri yanında din adamları arasında M. Ö. 200'den M. S. 500'e kadar süren tartışmalar sonucunda *Talmud* vücuda gelmiş ve ağırlık merkezini *Tevrat*'ın yorumu *Mişna* almıştır. 2 500 kişinin, bunun tedvini işiyle uğraştığı söylenmektedir.

Hz. Musa (Moşe)'ya atfedilen *Tevrat* zamanla birçok gerekli ayrıntılarda ve yeni meselelerde yetersiz kalınca *Tevrat* esaslarına uygunluk gözetilerek, din bilginlerince yeni açıklamalar, yeni katmalar yapılması faydalı görülmüştür. Böylece *Mişna* ve *Gomara* (= bütünleme, kompilasyon) denilen yeni yorumlar ortaya çıkmıştır. *Talmud* bu *Mişna* ve *Gomara*'yı ihtiva etmektedir.

Talmud, *Tevrat*'ın yorumu durumunda değildir. Esas olarak *Mişna*'yı almış ve ondan nakledilen parça sayfanın ortasına getirilerek sağında ve solunda veya altında kalan yerlere gerekli açıklamalar yapılmıştır. Bazan *Talmud*'un 10 sayfası, *Mişna*'nın iki cümlesinin yorumu olmuştur. *Gomara* da *Mişna*'nın yorumu oluyor. Fakat çok zaman *Talmud*'un ve *Gomara*'nın aynı anlamda kullanıldığı görülüyor. *Mişna*, İbranîce "tekrarlama" anlamına gelmektedir. *Mişna*, *Tevrat*'a dayanılarak onunla ilgili düşünceleri ihtiva eden önemli bir dinî kitaptır. Özellikle Hz. Musa'nın getirdiği ileri sürülen *Tevrat* üzerinde Yahudiliğin din uzmanlarınca yüzyıllarca ağızdan ağıza devam eden yorumlar, tartışmalar, kıyaslar v.b. gibi Yahudiliğin bütün sözlü geleneğini ihtiva eder. Hahamlar (Rabbanim), *Tevrat*'la ilgili bazı konularda görüşüp bir karara vardılar. *Mişna*, tamamen *Tevrat*'a göre düzenlenmiş değildir. *Tevrat*'ın konularına, tartışmalarına göre düzenlenmiştir. Bunlar altı bölüm olup, ziraatle, bayramlarla, kadınlarla (evlenme ve ev hayatı), hukukla (zararlar v.b.), kutsal tanınan şeylerle (kurban v.b.), taharetle (temizlik) ilgilidir.

M. S. 70 yılında Romalı Titus'un ordularının Beyt Na-Mikdaş (Kutsal ev, mabet)'ın tahribi ve Yahudilerin her yana dağılması olayı yüzünden bu sözlü dinî geleneğin kaybolma, unutulma tehlikesini önlemek gerekti. *Mişna*'nın derlenmesini ve bölümlere ayrılmasını haham (Rav) Akiba yaptı. Onun öğrencisi Meir, *Mişna*'yı basitleştirerek tamamladı. Nihayet İsa'dan sonra tahminen 200 yıllarında haham Yehuda Ha-Naşi (ölm. M. S. 219) tarafından toplanarak tespit işi sonuçlandırıldı. Bununla beraber sonraki nesiller de *Mişna*'ya ilâveler yaptılar. *Mişna* ilk olarak 1492 yılında Venedik'te yayınlandı.

Gomara dar anlamda *Talmud* olarak tanınır. *Mişna* esası üzerine, Filistin'de Taberiye'de M. S. 250 - 400 yıllarında ve Babilonya'da yapılan birtakım geliştirmelerdir. *Gomara*'yı ilk önce Yehuda Naşi'nin oğulları Rav Gamaliel ve Simeon hazırlamaya başlamıştır. Rav Aşi 365 - 425 yılları arasında bu işi yeniden ele almışsa da, Rav Abino (Rabina) tamamlamayı başarmış ve tahminen 498 yılında Rav Yoşe, *Gomara*'ya bugünkü şeklini vermiştir.

Talmudlar : İki ayrı *Talmud* vardır. Yeruşalaym (Kudüs) *Talmud*'u ve Babil *Talmud*'u. Yeruşalaym *Talmud*'u Babil *Talmud*'undan öncedir. Cilt sayısı baskıya tâbidir. Cilt sayıları bu sebeple değişebilir. Babil *Talmud*'u 100 yıl kadar sonradır. Yeruşalaym *Talmud*'u daha önemli sayılır. Bu *Talmud*'ların aralarında büyük farklar, çelişmeler olduğunu Yahudi din görevlileri itiraf etmekten sakınırlar.

351'de Ursicinus'un ağır baskıları altında gizli sözlü Yahudi kanununun kaybolmaması için Yahudiler M. S. 400 - 500 yılları arasında *Talmud*'un toplanmasına çalışmışlardır. Bu *Talmud*'u hazırlayanlar Kudüs din bilginleri olmayıp başka illerin bilginlerinden bir heyettir. Rav Yohannan bunların ilk başta gelenlerindendir. Yeruşalaym *Talmud*'u ilk olarak 1522-1523 yıllarında Venedik'te basılmıştır. Tahminen 750 000 kelimedir. Buna Yahudi hikâyeleri de dahildir. *Talmud* baskıları birbirini takip etmiştir.

Babil *Talmud*'unun tespit edilip yazılmaya başlanması ve tamamlanması 500 - 600 yılları arasında olmuştur. Bu *Talmud*'un esasını Yehuda Ha-Naşi'nin hazırladığı *Mişna* ile Rav Abba Areka'nın (175 Babil - 247 Babil) yaptığı şerhler teşkil eder. Babil *Talmud*'unu Aşi (ölm. M. S. 427) düzenleyerek, Yahudilerin topluca inanıp uyacakları bir kanun kitabı vücuda getirmeğe çalışmıştır. Aşi'nin ölümü üzerine Rabina Bar Huna (ölm. 499) Babil *Talmud*'unu tamamladı. Daha sonra VI ve VII. yüzyıllarda Rav Soboraim, bazı açıklama ve katmalar yaptı. Babil *Talmud*'unun bazı yerleri 1484'te basıldıysa da, tam metin Venedik'te 1520 - 1523 yıllarında yayınlandı. 20 cilt kadar tutmaktadır. Bu *Talmud*'dan da bazı yerler çıkarılmış, bazı ilâveler yapılmıştır. Babil *Talmud*'u tahminen 2 500 000 kelime kadardır. Yeruşalaym *Talmud*'unun % 15'i hikâyeler, kıssalar iken Babil *Talmud*'unda hikâyeler, kıssalar % 30'u bulmaktadır. Bu hikâyelere Hagada denilir. Yahudi okullarında bu Hagada ders kitabı gibi okunur. Yahudi edebiyatının temelini bu dinî hikâyeler teşkil eder.

Talmud'a büyük saygı ve bağlılık gösteren Yahudiler her iki *Talmud*'a da önem verirlerse de, Yeruşalaym *Talmud*'u daha önde gelir. *Talmud* ilkeleri onlarca değiştirilemez ve tartışılamaz. Yalnız bazı uygulamalarda bölgelerin özel şartları dikkate alınmaktadır. *Talmud*'un esas hükümleri bütün Yahudilere aittir. Ancak özel bazı farklar, mecburiyetler dolayısıyla ortaya çıkmaktadır. 1948 yılında Filistin'de İsrail devletinin kurulması üzerine bazı tutum ve davranışlar, *Talmud*'un çevre şartlarına göre dikkate alınmasını gerektirmiştir. Meselâ, Avrupa'da tek kadınla evlenme vardır, aksine davranış yasaktır. Arap memleketlerinde ise çok kadınla evlenme serbesttir. İsrail'e gelince, Yahudi göçmen nereden gelmişse ona göre hükmedilmektedir. Avrupa'dan gelmişse tek karısı olacaktır. Doğudan, Arabistan'dan v.b. gelmişse, yanındaki cariyesi ile, birden fazla evliliği kabul edilecektir. Zaten *Tevrat*'ta da çok kadınla evlenme serbestliği vardır. Bir yandan *Talmud*'un

umumîliği, bir yandan da dünyanın her tarafına yayılmış Yahudiler arasında mahallî şartlar sonunda bir farklılık doğmuş oluyor. Bununla beraber Yahudilerin kuvveti, temelleri millî ve dinî bayramlar ve ortak dinî inançlar yanında *Talmud*'a çok bağlı kalışlarındandır. Yahudiler bunu bilhassa belirtiyorlar ve *Talmud*'a bağlılıklarını artırarak, güç ve kudretlerini bu ortak inançla destekliyorlar, birbirine bağlanmayı, zihniyet ve davranış birliğini, dayanışmayı ve neticede dinî esaslara bağlı ortak kültür birliğini sağlamayı ilke ediniyorlar. Okullarda, hatta üniversitelerde *Tanah* ve *Talmud* öğretim ve eğitimini benimsemektedirler. (H. Tanyu)

TALU, Ercüment Ekrem (İstanbul 1888 - İstanbul 1956), Türk mizah yazarı. Babası, Tanzimat devrinin tanınmış şair ve yazarlarından, Recai-zâde Mahmud Ekrem (b. bk.)'dir. Öğrenimini Galatasaray Sultanisinde yapıp mezun olduktan sonra (1905), bir süre de Paris'teki Siyasî İlimler Okulu'na devam etti. Dönüşünde, memurluk hayatına başladı. Bu hayatın düzenli olmadığı görülüyor. İlk memurluğu, Düyun-ı Umumiyye'deki mütercimlik görevidir (1907). 1910'da bu görevinden istifa ederek Meclis-i A'yân (Senato) mütercimliğine, 1913'te Divân-ı Hümâyun teşrifat memurluğu (Saray protokol memurluğu)'na tâyin edilmiş, 1916'da bu görevinden de ayrılarak bir süre açıkta kalmıştır. 1919'da, çok kısa sürelerle, Hariciye Nezareti Matbuat Müdürlüğü, Edirne Vilâyeti Mektupçuluğu ve Hariciye Nezareti müsteşar muavinliği yaptıktan sonra, 1920'de İstanbul'da Beyoğlu Belediyesi memuru olarak çalıştı. 1923'te tekrar Hariciye Nezareti Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğüne, 1924'te Riyaset-i Cumhur başkitabetliği (Cumhur Başkanlığı genel sekreterliği)'ne tâyin edildi. Fakat bir yıl sonra bu görevden alınarak İstanbul Yüksek Muallim Mektebi Fransızca öğretmenliğine verildi. 1927'de Matbuat Umum Müdürlüğü'ne, 1931'de Varşova Büyükelçiliği müsteşarlığına getirildi. Bu son görevinden 1933'te affedilerek, bir süre yine açıkta kaldı. 1936'da, Ankara'da Siyasal Bilgiler Okulu Fransızca öğretmenliğine tâyin edildi. Ayrıca, Ankara Hukuk Fakültesi ile Gazi Eğitim Enstitüsünde de aynı dersi verdi. Son görevi, Galatasaray Lisesinde 1943'te başlayan Fransızca öğretmenliğidir. 1950'de, kendi isteği ile, bu görevinden emekliye ayrıldı. Bu tarihten sonra yalnız kalemi ile yaşayan T., sirozdan öldü. Zincirlikuyu asrî mezarlığında gömülüdür.

Cumhuriyet devrinde Türk mizah edebiyatının en büyük ustalarından biri olan T.'nun bu türde ortaya koyduğu eserler, 4 hikâye kitabı ile 15 roman gibi büyük bir yekûna ulaşmaktadır. Çok zeki, çok esprili ve çok realist bir gözlemci olan T., mizahtaki ilk şöhretini, 1920'de yayınladığı ve XVII. yüzyılın meşhur Evliya Çelebi'sini XX. yüzyıla getirerek, onun dilinden yazdığı fıkralarla sağladı *(Evliyâ-yı Cedîd)*. Bu başarısını, muhayyilesinde yarattığı ve aşırı mübalâgacı bir İranlıyı canlandıran *Meşhedi* ve onun yol arkadaşı *Torik Necmi* adlı bir İstanbul külhanbeyisi tiplerinin maceralarını konu alan roman ve hikâyeleri ile pekiştirdi. *Evliyâ-yı Cedîd* o kadar büyük bir rağbet kazandı ki, beş yıl sonra, *Zeyl-i Evliyâ-yı Cedîd* [1925] adı ile bu fıkralarını devam ettirmek zorunda kaldı.

T.'nun mizah alanındaki en yoğun çalışma dönemi, mizah dergilerine sürekli olarak yazdığı fıkralarından başka, 9 roman ve 4 hikâye kitabını meydana getirdiği 1922 - 1928 yıllarına rastlar. Gerek bu roman ve hikâyelerinde gerek 1945 yılına kadar yazdığı diğer 6 romanı da, üstün mizah değerleri yanında, orta sınıf ve fakir halk tabakalarından seçtiği ilgi çekici ve sevimli tiplerin yaşayış özelliklerinin çok güçlü ve canlı bir realizmle anlatıldığı görülür. Bu bakımdan, yerli rengin çok kuvvetli olarak verildiği bu roman ve hikâyeleri, zamanlarının belli sosyal kesimlerinin yaşayışına ait malzeme ile doludur. Bu eserleri ile T., Hüseyin Rahmi ve Ahmed Rasim'den sonra, sosyal araştırmalarda ihmal edilemeyecek bir yazar olarak da karşımıza çıkar.

Eserleri (yukarıda adları verilenlerin dışında) şunlardır : a. Romanlar : *Asrîler* [1922], *Gün batarken* [1922], *Kopuk* [1922] (Almancaya çevrilmiştir), *Sâbir Efendi'nin gelini* [1922], *Şevket-meâb* [1925], *Kan ve iman* [1925], *Kundakçı* [1926], *Meşhedi ile devr-i âlem* [1927], *Gemi arslanı* [1928], *Meşhedi arslan peşinde* [1934], *Kodaman* [1934], *Papeloğlu* [1938], *Beyaz şemsiyeli* [1939], *Bu gönül böyle sevdi* [1941], *Çömlekoğlu ve ailesi* [1945]; b. Hikâye kitapları : *Teravîden sahura* [1923], *Sevgiliye masallar* [1925], *Kız Ali* [1926], *Meşhedi'nin hikâyeleri* [1928]. Bunlardan başka, *Erenler* [1926] adlı üç perdelik bir komedisi ile, biri Swift'ten *(Cüceler ve devler memleketinde*, 1935) ve biri de Stefan Zweig'tan *(Korku*, 1944) yaptığı iki çevirisi de vardır. (K. Akyüz)

TALVEG HATTI, nehirlerin en derin noktasından akış yönünde geçtiği kabul edilen hat. Devletler hukukunda aynı nehrin kıyılarını paylaşan iki devlet arasındaki sınırın T. H.'ndan geçirilmesi esası kabul olunmuştur.

TALYUM (Tl), metal element; atom ağırlığı 204, 39; isotopları : 205, 203'ten 207, 208, 210'a kadar; atom numarası : 81; kimyasal birleşme değeri : III; bunun yanısıra, kimyasal birleşme değerleri I- olan sabit T. bileşikleri vardır. Madenî T., kurşuna çok benzer; kesilen yüzeyleri beyaz parlak olup hava ile temasta hemen kararır; yoğunluğu 11, 83; sertliği 1, 2; ergime noktası 302,5°C; kaynama noktası 1 505°C dir.

T., hava ihtiva etmeyen sudan müteessir olmaz, buna karşılık alkol içinde, ağır, sarımtırak bir T. alkoolat yağı oluşturarak çözünür. T., seyrekleştirilmiş nitrik asit içinde kolayca çözünebilmesine karşılık sülfürik asit ve klorhidrik asitler içinde, T. sülfat veya T. klorürünün güç çözünür olmaları dolayısıyla çok yavaş çözünür. T., halojenlerle oda ısısında bileştiği halde, kükürt, selen ve tellür ile ancak ısıtılmakla reaksiyona girer.

T. ve T. bileşikleri, tıpkı kurşun gibi, hayatî önemi olan ferment - sülfhidril grupunu çalışamaz hale getirdiğinden, organizmada ağır, yavaş yavaş ilerleyen zehirlenmelere meydan vermek suretiyle saç dökülmesi, göz perdesi, sinir zayıflaması, görme arızaları, büyüme yavaşlaması gibi arızaların oluşmasına yol açar. Bu sebeple eskiden kıl döktürme ilâcı olarak kullanılan T. bileşiklerinin kullanılmasından vazgeçilmiştir. Bk. TALYUM ZEHİRLENMESİ.

T., spektral analizde yoğun yeşil bir çizginin belirmesi ile anlaşılır. T., ışık vermeyen gaz alevini yeşile boyadığından, T.'u ilk defa keşfeden (1861) Crookes tarafından Yunancada *thallos* (= yeşil dal) anlamına Thallium olarak adlandırmıştır.

Bulunuşu : T., nadir elementlerden biridir. Yerkabuğunun 16 km lik kalınlıktaki üst kısmında ancak % 10^{-5} oranında bulunması dolayısıyla elementlerin çokluk derecesi listesinde İndiyum ile İyot arasında 67. sırayı işgal eder. T., yeryüzünün birçok noktalarında küçük konsantrasyonlar halinde,

çinko, bakır, demir, kurşun v.b. eşlik eder durumda bulunur. Daha büyük miktarda, T., sülfürik asit fabrikalarının kurşun odalar şlamlarında ve T.'lu cevherlerin kavrulması sırasında oluşan uçucu tozlarda bulunur.

T. mineralleri nadir olan Krukesit (Crookesit) ve Lorandit'tir.

Üretimi : T. ihtiva eden piritik cevher veya tabiî kibriti tutya cevherlerden kaynar su ile elde edilen uçucu tozdan, çözünmüş T., çinko yardımıyla tortulaştırılır, elde edilen ürün rafinaja tâbi tutulur ve % 99,95 saflıkta T. alınır. T., bilimsel deneylerde, optik cam yapımında ve monokromatik yeşil ışık elde edilmesinde uygulama alanı bulur. T. amalgamı ise özel termometrelerde kullanılır.

TALYUM BİLEŞİKLERİ

Talyum Asetatları, 1. Talyum —I— asetat, CH_3—COOTl. İpek parlaklığında sıvı haline gelen, su ve alkolde çözünür iğnemsi yapıda madde; yoğunluğu 3,9; ergime noktası 110°C. 2. T. —III— asetat, $(CH_3COO)_3$ Tl, renksiz kristaller olup kaynar sirke içinde T. —III— oksit çözeltisinden, soğuma sırasında oluşurlar.

Talyum Klorürler, 1. T. —I— klorür, TlCl, beyaz, suda güç çözünen kristal küpçükleri; yoğunluk 7,0; ergime noktası 430°C; kaynama noktası 806°C, T. —I— tuz çözeltisine çözülmüş bir metal klorürü katıldığı zaman oluşur. 2. Talyum —III— klorür, $TlCl_3 . 4H_2O$, susuz durumda 25°C de ergiyen, renksiz, havada sıvılaşan, büyük altı köşeli levhalar; çözelti, hidroliz dolayısıyla asit reaksiyon verir; TlCl ve klorlu sudan oluşur; birçok ikili tuzlar oluşturur.

Talyum Formiat, HCOOTl, talyummalonat ile yoğunluğu 4,95 ve ergime noktası 60°C olan ikili tuz CH_2 $(COOTl)_2$ oluşturur. Bu ikili tuz, su ile istendiği oranda karıştırılarak 1,0 - 4,95 özgül ağırlıkta çözelti elde edilebildiğinden böyle bir çözelti özellikle cevher hazırlama işinde ağır sıvı olarak kullanılabilir.

Talyum Nitratları, 1. Talyum —I— nitrat, $TlNO_3$. Renksiz, rombusal prizmalar; yoğunluğu 5,55, ergime noktası 206°C, 300°C ün üstünde bozunma; suda kolayca çözünür; Tl, Tl—oksit veya Tl—karbonat'ın nitrik asit içinde çözünmesi ile oluşur, birçok ikili tuzlar oluşturur. 2. Talyum —III— nitrat, $Tl(NO_3)_3 . 3H_2O$. Talyum —III— oksit ve nitrik asit çözeltisinin buharlaştırılması sonucunda oluşan renksiz, kolay çözünür, sıvılaşan, parlak kristaller. Talyum —I— nitrat, gemiler için kullanılan yeşil sinyallerde (Potasyum klorat ve reçine ile karışım halinde), talyum kâğıdı (çinko titrasyonunda reaktif olarak) imalinde ve kantitatif yod tayininde kullanılır.

Talyum Oksitler, Talyum —I— oksit, Tl_2O. siyah, higroskopik, cam etkileyen toz, ergime noktası 300°C, özel camlar yapımında kullanılır. Talyum —III— oksit, Tl_2O_3. Koyu kahverenginden siyah renge kadar olan toz (kübüsal kristaller), yoğunluğu 10,19; ergime noktası 717°C, suda çözünmez. Talyum nitratın ısıtılması ile oluşur, kibrit yapımında kullanılır.

Talyum Sülfatları, 1. Talyum —I— sülfat, Tl_2SO_4. Büyük, renksiz, rombusal prizmalar; yoğunluğu 6,7 - 6,8; ergime noktası 632°C; suda az çözünür; taneli Tl un sıcak seyreltik sülfürik asitli çözeltisinden kristalleşir, şaplar ve ikili tuzlar oluşturur. 2. Talyum —III— sülfat, $Tl_2(SO_4)_3 . 7H_2O$, Tl —III— oksit (Tl_2O_3)'in seyreltik sülfürik asit içinde çözünmesi sırasında oluşur. 1925 yılından beri, sıçan, tespih böceği v.b. nin imhasında kullanılan preparatlar, yaklaşık olarak % 2 $Tl_2(SO_4)_3$ ihtiva ederler. (E. Ediger)

TALYUM ZEHİRLENMESİ : T. Z. meyve kurtları ve fareleri öldürmek, kılları düşürmek için yapılmış pomatlardan kullanılması sonucu meydana gelir.

Hastalarda genel olarak sindirim yolu semptomları ile nörolojik ve psişik bozukluklar vardır. Bulantı, kusma, ishal, karın ağrısı olur. Bir hafta sonra vücut kılları dökülür. Görme bozukluğu, yüz felci, sara nöbetleri, böbrek bozukluğu, depresyon gelişir.

Çocuklar ve yaşlılarda meydana gelen zehirlenmeler daha çok ölüm ile son bulur.

Tedavide, önce T. Z.'ni yapan maddelerin kullanılması kaldırılmalıdır. İlâç tedavisi, masaj, hareket ve fizik tedavileri uygulanır.

TAM YANSIMA : bk. YANSIMA.

TAMAMLAYICI HUKUK, taraflarca aksi kararlaştırılmadığı takdirde tatbik edilebilen boşluk doldurucu ve düzenleyici hukuk kuralları. Borçlar Kanunu'ndaki birçok hüküm T. H. özelliğini taşır. Kanundaki bir hükmün emredici mi, yoksa T. H. kuralı mı olduğu genellikle ifade şeklinden anlaşılır. Kanun maddelerinde rastlanan "aksine hüküm bulunmadıkça", "aksi şart koşulmadıkça", "durumun gereğinden ve özel şartlardan doğan istisnalardan başka" gibi tâbirler veya "sayılır, addolunur" gibi ifadeler bu maddelerin T. H. kuralı teşkil ettiğini gösterir.

TAMAN YARIMADASI, Kafkasya'nın batı uzantısına verilen ad. Yüzölçümü aş. yu. 2 000 km² dir. Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin Krasnodar ülke (kray)'sinde uzanan yarımada, Azak Denizi ile Karadeniz ve Kerç boğazı ile çevrilmiştir. Yarımadanın kıyıları alçak olup kamışla örtülü birçok girinti ve koylar meydana gelmiştir. T. Y.'nın büyük bir bölümünde hububat (buğday, mısır) yetiştirilir.

TAMANDUA, Edentata (Dişsizler) takımının Myrmecophagidae familyasının Karıncayiyenler *(T. tetradactyla)* türüne verilen ad. Sarımsı beyaz renkte olup yan tarafları siyah lekelidir. Uzunluğu 60 cm, sarılıcı özellikte olan kuyruğu 40 cm dir. Ön ayakları 4, arka ayakları 5 parmaklıdır. İyi bir tırmanıcı olan T., termitlerle beslenir ve geceleri ağaçlarda avlanır. Tahrik edildiği zaman anusunda bulunan özel bir bezin etine de sinen keskin kokulu bir madde salgılamasına rağmen yerliler etini yer ve derisini de kullanırlar. Orta ve Güney Amerika'da yaşar. Bk. DİŞSİZLER ve KARINCAYİYEN.

TAMÁSI, Áron (Farkaslaka 1897 - Budapeşte 1966), Macar yazarı. Eserlerinde daha çok Transilvanya (Mac. Erdély)'da yaşayan Macarların tabiata karşı verdikleri savaşı dile getirdi. Bu sonsuz savaşa rağmen kahramanları neşe ve hayat dolu genç insanlardır. Birçok hikâye ve piyes yazdı. En tanınmış romanı, *Ábel* (Habil) trilojisidir : *Ábel a rengetegben* (Habil balta girmemiş ormanda) [1932]; *Ábel az országban* (Habil ülkede) [1933]; *Ábel Amerikában* (Habil Amerika'da) [1934]. T. yazar olarak sanatını daha çok lirik bir hava taşıyan hikâyelerinde gösterdi. II. Dünya Savaşından sonra yazdığı eserlerde gerçekçiliğe yöneldi.

TAMBOV, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde, Moskova'nın güney - doğusunda bir şehir. Nüfusu 252 000 (1975)'dir. Yiyecek maddeleri ve uçak fabrikaları vardır.

T. 1636'da Moskova topraklarını Tatar akınlarına karşı savunmak amacıyla bir kale olarak kurulmuştur.

TAMBUR, klasik Türk musikisinin en tanınmış çalgısı. Kelimenin Sumerce "pandur, pantur" ve Yunanca "pandura" sazlarının adından geldiği ileri sürülmüştür.

Sumer musikisinde zamanımızdan 5 000 yıl kadar önce kullanılan ilkel mızraplı saz pan-tur'un, T.'un atası olduğu düşünülebilir. T., İran ve Eski Arap musikilerinde yaygınlık kazanmıştır. Halîfe I. Yezîd'in tanbûrî olduğunu biliyoruz. Ancak, sazı Türkler geliştirerek bugünkü şekline getirmişlerdir. Türk T.'u daha büyük olduğu için buna Araplar "tunbûrü'l-kebîri't-Türkî" (büyük Türk T.'u), "tunbûrü't-Türkî" (Türk T.'u), "tunbûrü'l-Hurâsânî" (Horasan T.'u) demişlerdir. "Tunbûrü'l-Bağdâd" (Bağdad T.'u) denilen ikinci çeşit, Arap T.'u idi ve daha küçüktü. T. bütün devirlerde Türk musikisinin sazı olmuştur. XVII. yüzyıl ortalarında Evliya Çelebi, yalnız İstanbul'da 500 kadar profesyonel çalıcısı bulunduğunu kaydeder.

T.'un mızrabı, asıl bağadan (kaplumbağa kabuğu) yapılır. Mızrap muhtelif uzunlukta olabilir. Ortalaması 12 - 14 cm olup, eni 1, 2 cm, kalınlığı da 0,14 cm kadar olmalıdır. Uç tarafı biraz ince ve yan tarafa doğru yontulmuştur.

T.'u iyi çalabilmek için, uzun kollu, ince ve uzun parmaklı olmak faydalıdır. T.'un boyu 135 cm, bundan "tekne" adı verilen gövdeninki 35 cm, sapınki de 100 - 106 cm dir. Teknenin en geniş yeri, tam ortada 31 cm olup, bundan, hemen hemen tam bir daireye yakın olduğu anlaşılır. Teknenin arkası, yarım küreden daha büyük bir şekil arz eder ve tam ortada 21 cm en gösterir. Teknenin yüzü, "kapak" denilen çok yumuşak, ince ve beyaz tahtadan yapılır ve cilâ vurulmaz. Teknenin arkası ince tahtadan olup, 16 - 18 dilim halinde kahverengi - koyu sarı cilâ şeritleriyle cilâlıdır. En iyi T. köprüsü (eşik) şimşirden yapılır; en gösterişlisi 5,7 cm boyunda, 2,4 cm yüksekliğinde, kaidede 0,7 cm eninde, tepede ise 0,4 cm genişliğinde ve 4,6 cm boyunda olur. Eşik, T.'un en başından hesap edilmek suretiyle, teknenin 9 cm kadar ilerisine konulur. T.'un eşiği önüne, 5 cm kadar çapında ve daire şeklinde bir delik açılır; fakat umumiyetle bu delik yoktur. Sap siyah cilâlanır. Mandallar kahverengi cilâlı olup, 7 cm uzunluğunda ve başları küçüktür. Sapın sonuna doğru bir bağa sapı keser ve ondan sonraki 21 - 22 cm uzunluğundaki kısma, mandallar raptedilir. Bu bağdan itibaren eşiğe olan mesafe 106 ve daha çok 104 cm olur. Eğer bu mesafede değilse, eşiği ileri geri oynatarak, bu aralığı temine çalışmalıdır. Sapın eni 2,5 cm olup, arkası yarım silindir şeklinde, ortasında yüksekliği 2,3 cm dir. T. düzeninin ruhu, sapın tekneye tam yapıştığı yerden tiz nevâ (re) sesinin çıkmasıdır; böyle olmazsa, düzenlenmez. Sap uzun olduğu için, tellerin çekiş kuvvetinden dolayı ekseriya öne doğru çekilir. Buna çare düşünenler, eskiden T. sapının içini boydan boya oyuk olarak yaparlar ve oyukluğu göstermek için de bu oyuğun içine bir tesbih tanesi koyarlardı. Bu suretle, boru gibi delik olan sap, eğilmeğe daha az müsait olurdu.

8 mandaldan dördü sapın üzerinde, dördü de yan taraflardan âlet tutulunca üste gelecek tarafa dizilmiştir ve aralarında 45 derecelik bir açı yaparaktan, evvelâ üstteki, sonra da yandaki olarak, bu sıra ile yer almışlardır. Teller 138 cm kadar uzunlukta olur ve teknenin başına düğüm yapılarak geçirilirler: eşikten atlayıp bağanın üzerinden 1,3 cm kadar ilerdeki ikinci bağanın ortasında bulunan ince delikten geçmek suretiyle mandallara bağlanır. İlk mandallara ikinci, ikinci çift mandala birinci, yan taraftaki ilk mandala üçüncü, ikinci çiftine de dördüncü teller bağlanır. T. telleri çelik ve sarı bakırdandır. 4 çift telden, iki çifti beyaz çelik ve iki çifti de sarı pirinçtir ve aralarında kalınlıkça ve sesçe bir fark yoktur. Her çift tel, ikişer ikişer aynı tele düzenlenirler. Çok defa bir çift tele birden basıldığından, bu teller arasında pek küçük bir düzen farkı, pek fena tesir eder.

TAMBURACI OSMAN PEHLİVAN: bk. OSMAN PEHLİVAN (Tanburacı).

TAMBURÎ CEMİL: bk. CEMİL, Tamburî.

TAMGA: bk. DAMGA.

TAMGAÇ BUĞRA HAN: bk. BUĞRA HAN.

TAMIŞVAR: bk. TİMİŞOARA.

TAMİL: bk. DRAVİD DİLLERİ.

TAMİL NADU, Hindistan'ı oluşturan federe devletlerden biri. Yüzölçümü 130 357 km², nüfusu 41 103 125 (1971)'tir; başşehri 3 milyona yakın nüfuslu Madras şehridir. Halk arasında en çok Tamil dili konuşulur. Bu dil 14 ocak 1958'de resmî dil olarak kabul edilmiştir.

Tamil ülkesi Güney Hindistan dağlarının doğusunda ve Doğu Gat dağlarının güney bölümünün güneyinde, Hindistan'ın güney ucundan Madras kuzeyine kadar uzanan geniş ovalardan ibarettir. Bu sahada ana silsilelerden ayrılan dağ kollarına ve münferit dağ gruplarına da rastlanır. Nadir hallerde 1 500 m den yüksek olan bu dağlar arasında, genel olarak doğu ve güney - doğuya doğru uzanan geniş vadi düzlükleri bulunur. Bundan başka, genişliği yaklaşık 100 km olan kıyı düzlükleri de vardır ki bunlar Madras kuzeyine kadar uzanırlar.

İklimi genel olarak sıcak ve kuraktır. Sıcaklık dereceleri 18°C ile 43°C arasında değişir. Yaz mevsiminde güney - batı rüzgârlarının Malabar kıyılarına getirdiği bol yağışlar, 2 000 m den fazla yüksek olan dağ sırasının meydana getirdiği engelin doğusunda, Tamil ülkesinde görülmez. Batıda Malabar'da 2 500 - 3 500 mm arasında yağmur yağdığı halde T. N.'da nadiren 600 mm yi fazla geçmez, hatta bazı yerlerde 150 mm nin altında kalır. Kışın esen kuzey - doğu mevsim rüzgârları çok az yağış getirir (nadir hallerde 600 mm nin üstünde ve kısmen 400 mm nin altında). Bu durumdaki yağışa da güvenilmez.

Hindistan'da kıtlık yıllarıyla ilgili tarihî kayıtlarda, Tamil ülkesinin bazı bölgeleri sık sık geçer. Bu bakımdan en müsait bölge, Madras kuzeyindeki Pulicat gölünden Seylan adası kuzey burnu karşısındaki Calimere çıkıntısına kadar uzanan kıyı şerididir. En kötü durumda olan bölge ise, yukarıda adı geçen yüksek dağların hemen doğusunda bulunan yerlerdir. Bu sebeple güney ovalarının bir kısmı step özelliği gösterir. Bu şartlar altında, T. N.'nun her tarafında sulamaya ihtiyaç vardır. Batının yağışlı dağlarından gelen akarsular üzerinde inşa edilen, büyüklü küçüklü sayısız baraj göllerinde ve göletlerde sular depo edilerek tarımda kullanılır. Hatta batı kıyılarına doğru akan sulardan da dolaylı olarak

yararlanılır. Söz gelişi Malabar kıyılarında denize dökülen Periyar nehrinin yukarı bölümünde inşa edilmiş olan büyük bir baraj gölünün suları, bir tünel vasıtasıyla T. N.'nun güneyindeki tarım alanlarına sevk edilir.

Nüfusun yaklaşık % 30'u tarımla uğraşır. Ana besin maddeleri arasında çeltik, mısır, darı ve başka taneli bitkiler yetiştirilir. Önemli ticarî ürünler şeker kamışı, yağlı tohumlar, pamuk, tütün, kahve, çay, kauçuk ve biberdir. En verimli topraklar nehir boylarında ve deltalardadır. Doğu kıyılarının büyük deltalarından en güneyde bulunan, 4 000 km² genişliğindeki Kaveri (Cauvery) deltası "Güney Hindistan'ın bahçesi"dir ve T. N.'nun en önemli bölgesini teşkil eder. Beslenen hayvanlar arasında sığır, koyun ve keçi önemli yer tutar. Arazinin ancak % 16'sı ormanlarla kaplıdır.

Endüstri oldukça gelişmiştir. Tüketilen enerjinin yarısı endüstri sektörüne ayrılmıştır. En büyük endüstri kuruluşu Salem Demir - Çelik Fabrikasıdır. Pamuklu dokumalar başlıca endüstri kollarından birini teşkil ederler. Diğer önemli endüstri tesisleri deri tabaklama, ipekli dokuma, çeşitli makineler, bisiklet, traktör, otomobil lastiği ve tuğla yapımı gibi faaliyetlerle ilgilidir. T. N., Hindistan'ın ikinci en büyük çimento üreticisidir. Şeker endüstrisi de çok gelişmiştr. Kamu sektörüne dahil olan kuruluşlar arasında linyit işletmeleri, entegre otobüs fabrikası, yüksek basınçlı kazan tesisleri, petrol tasfiyehanesi v.b. vardır. Manganez, mika, kuvars, tuz, boksit ve alçıtaşı gibi işletmeler de bunlara dahildir.

Nüfus bakımından T. N., Hindistan'ın en kalabalık federe devletlerinden biridir. Ortalama nüfus yoğunluğu km² ye 300'den fazladır. Halkın % 90 kadarı Hindu ve geri kalanı Müslüman ve Hristiyandır. Nüfusun ancak % 60'tan biraz fazlası okuma yazma bilir. Üç üniversitesi vardır.

Başlıca şehirleri, merkez olan Madras dışında Salem ile Coimbatore ve Madurai'dir. Bu sonuncusu güneyin eski başşehri idi. En verimli delta bölgesinin batısında, kıyıdan 120 km içeride bulunan Tiruçirapalli, önemli bir ulaşım merkezidir.

Milâdî I - II. yüzyıllara ait, eski bir Tamil medeniyetinin işaretleri, VIII. yüzyıla kadar geriye giden Tamil edebiyatında görülmektedir. XIV. yüzyılda buralara kadar gelen Müslümanlar Madurai'de bir sultanlık da kurmuşlardır; fakat bu, uzun sürmemiştir. Nihayet T. N., bugün turistlerin yakın ilgisini çeken, muazzam Dravid mabetlerinin ülkesi olmuştur. Ticaret için bu kıyılara Portekiz, Hollandalı, Fransız ve Danimarkalı denizciler gelmişlerdir. 1639'da İngilizler Madras şehrini kurmuşlardır. Madras, İngilizlerin Hindistan hâkimiyetini elde etmek üzere ilk ayak bastıkları üç noktadan en eski olanıdır (diğerleri Kalküta ve Bombay'dır). Hindistan'ın tabiî limanlardan yoksun Koramandel kıyısında kurulan Madras şehri, 1896'da inşaatı tamamlanan, 80 hektar genişliğindeki sunî liman sayesinde önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Buradan tabaklanmış deri, fıstık yağı, tütün, pamuk, kahve, çay, baharat, krom ve manyezit ihraç edilir; kömür, petrol, kereste, makine ve dokumalar ithal edilir. (C. R. Gürsoy)

TÂMİM, idarenin üst kademesinin kendisine bağlı teşkilât ve elemanlara verdiği yazılı talimat, genelge. T., sadece kanun ve diğer mevzuatın uygulanmasında memurlara yol gösterici mahiyettedir.

TAMİYE : bk. TARİH DÜŞÜRME.

TAMLAMA (Osm. Terkip), bir ad soylu kelimenin bir başka ad soylu kelimeyle kurduğu birlik. T.'yı oluşturan kelimeler arasındaki ilişki, belirli eklerle sağlandığı gibi, T.'da yer alan kelimelerden birinin ek alması yanında ötekisinin almaması şeklinde de kurulabilir. Ayrıca T.'nın oluştuğu kelimelerden biri taşıdığı anlam bakımından ötekisini niteler ve herhangi bir ek almadan ilişki, bu şekilde kurulabilir. Bu bakımlardan Türkçede T.'lar, belirtili ad T.'sı *(yol-un son-u)*, belirtisiz ad T.'sı *(yol arkadaş-ı)*, takısız ad T.'sı *(tül perde)* ve yapıca takısız ad T.'larına benzeyen sıfat T.'sı *(küçük ev)* da katılarak dört genel grupta toplanır. Zincirleme T. diye adlandırılan T. ise, içinde başka T.'ların bulunduğu ve birbirleriyle koordineli olarak yer alan kelimelerin oluşturduğu T.'lar öbeğidir *(Planlama Dairesi uzmanlarının önerileri : Planlama Daire-si, Planlama uzmanlar-ı, uzmanlar-ın öneriler-i)*.

Bir T.'da birinci kelimeye "tamlayan", ikinci kelimeye "tamlanan" denir. Tamlayan, yalnızca belirtili ad T.'larında ek alır, öteki T. türlerinde ek almaz. Yapıları ve görevleri bakımından T.'lar aşağıdaki şekilde sınıflandırılır :

1. *Belirtili ad T.'sı :* Bu T.'da tamlayanla tamlanan arasında kuvvetli bir bağ vardır. Bu bağla T. iyice belirginleşmiştir. T.'yı oluşturan kelimelerin bağlantısını kuran tamlayan *-ın* ekiyle, *-sı*, *-ı* iyelik ekleri getirildikleri kelimelerin son hecesine bağlı olarak uyuma girerler *(okul-un bahçe-si)*. İyelik ekleri yalnızca *-sı*, *-ı* değildir. Sonsesi bir ünlü olan kelimelerden sonra *-sı*, ünsüz olan kelimelerden sonra *-ı* biçiminde üçüncü şahıslarda kullanılan bu ekin sırasıyla şahıslara göre dağılımı şöyledir : *-ım*, *-ın*, *-ı*, *-ımız*, *-ınız*, *(lar)-ı (siz-in ev-iniz)*. *-ın* tamlayan eki, zamirlerle kurulan belirli ad T.'larında, birinci tekil ve çoğul şahıslarda *-ım*, öteki şahıslarda *-ın* biçimindedir *(ben-im el-im, biz-im el-imiz)*.

Belirtili T.'yı oluşturan tamlayan ve iyelik bağı, araya girecek bazı kelimelere rağmen sıkı bir biçimde kurulmaya çalışılır. Söz diziminde kelimeler arasında kurulan bu bağ çok önemlidir, aksi halde cümle düşük olur. *Camlar-ın böyle küçük bir çarpmayla kırılıp döküleceğ-i aklıma gelmezdi* örneğindeki T., *camlar-ın döküleceğ-i* belirtili ad T.'sıdır. Araya başka kelimeler girmesine rağmen bu bağ kurulabildiğinden cümlede düşüklük söz konusu olmamıştır.

2. *Belirtisiz ad T.'sı :* Belirtisiz ad T.'sı, tamlayanın ek almadığı, yalnızca tamlananın iyelik eki aldığı bir T.'dır *(konuşma sıra-sı)*. Bu tür T.'lar da aslında belirtilidir. Ancak belirtili T.'lara göre bu T.'larda belirticilik biraz daha sınırlı kalmaktadır.

Belirtili ad T.'larının özelliklerinden biri, birleşik kelimeler kurabilmeleridir. Yapıca birleşik kelime kurmaya elverişli olan bu T.'ların her iki kelimesi birlikte bir kavramı karşılamakta, bir kavrama ad olmaktadır. Genellikle T.'yı oluşturan kelimelerden biri gerçek anlamından uzaklaşmıştır *(göz-taş-ı, ayak-kab-ı* v.b.). Bu yapı, birleşik yer adlarında da görülür *(Boğaz-iç-i, Kuş-ada-sı* v.b.). Bunun dışında belirtisiz T.'ların dilde geniş kullanım alanları vardır. Bu yapılardan tür bildirmelerde *(su bardağ-ı, çalışma masa-sı* vb.), gazete, dergi, kurum ve kuruluşlara ad vermede *(Türk Dil-i, İş Banka-sı)*, benzetmelerle çeşitli renk ve eşya adları yapmakta da *(yumurta sarı-sı, canavar düdüğ-ü)* yararlanılmaktadır.

3. *Takısız ad T.'sı :* Herhangi bir ek almadan iki ad soylu kelime anlamca birbirini tamamlayarak bir T. oluş-

tururlar *(cam tencere)*. Takısız T.'larda birinci kelime, yani tamlayan sürekli niteleyicidir, dolayısıyla sıfatlara benzer. Sıfatın tanımı ve anlamı sınırlı olduğunda, aslında birer ad olan takısız ad T.'larındaki tamlayanı, sıfat T.'sının tamlayanından ayırmak gerekir.

Takısız T.'lar da belirtisiz T.'larda olduğu gibi birleşik kelimeler yaparlar *(beşik-taş : Beşiktaş, çan-kaya : Çankaya* vb.).

Takısız T.'larda tamlayan tamlananın neden yapıldığını bildirmekte kullanılır *(sünger yatak, yün yatak, pamuk yatak)*. Böylece takısız ad T.'ları aynı zamanda bir tür de bildirirler.

4. *Sıfat T.'sı :* Herhangi bir ek almadan bir sıfatla bir adın oluşturduğu T.'dır *(soğuk su, sıcak su)*. Türkçede sıfatlar adlardan önce geldiği için böyle bir T.'da sıfat önce, ad sonra gelmekte, dolayısıyla T.'nın tamlayanı bir sıfat olmaktadır *(küçük ev, büyük ev)*. Sıfatlar karşıtları olan kelimelerdir. Takısız T.'larda birinci kelime, yani tamlayan bu görevde kullanılsa bile karşıtı olmadığı sürece bir sıfat T.'sı değil, takısız ad T.'sıdır.

Sıfat T.'sında tamlayan (sıfat) sayıca artabilir *(üç büyük oda)*.

Bir sıfat T.'sında tamlayanla tanılanan yer değiştirebilir *(güzel hava, hava güzel)*, bu durumda tamlayan, bildirilen haberin yargısı dolayısıyla yüklemi durumundadır. (H. Zülfikar)

TAMMSAARE, Anton Hansen (Albu, Jerwen 1878 - Tallin 1940), Estonyalı yazar. 1907 - 1911 yılları arasında Dorpat Üniversitesinde (hukuk) okumuştur. Daha sonra 1913'e kadar sağlık sebepleriyle Kafkasya'da kalmıştır. T. Estonya edebiyatında ruhî tahlillere yer veren romanlarıyla ün yapmıştır. *Vanad ja noored* (Yaşlılar ve gençler) [1903]; *Pikad sammud* (Uzun adımlar) [1908]; *Noored hinged* (Genç kalpler) [1909]; *Varjundid* (Gölgeler) [1917] ve özellikle *Tõde ja õigus* (Gerçek ve hak) [1926 - 1933] adlı romanlarında Estonya hayatının ve Estonya ruhunun en derin problemlerini dile getirmiştir.

TAMMSAARE, Anton Hansen

TAMPA, Amerika Birleşik Devletlerinde, Florida'da, Meksika Körfezi'ne dökülen Hillsborough ırmağı kıyısında bir liman şehri. Nüfusu 277 714 (1970)'tür. T.'dan sebze, kereste ve fosfat ihraç edilir. Çevresinde tütün yetiştirilir. Tersaneleri vardır. Makine sanayii gelişmiştir. Konserve fabrikaları (et, sebze, meyve suları) vardır.

TAMPERE (İsveççe adı : Tammorfors), Finlandiya'da, Häme (Tavastehus) bölümünde bir şehir. Nüfusu 165 293 (1974)'tür. Helsinki ve Turku'dan sonra ülkenin en büyük sanayi merkezlerinden biri sayılır. Özellikle tekstil ve makine sanayii gelişmiştir.

TAMPICO, Meksika'da, Tamaulipas eyaletinde, Río Panuco kıyısında bir liman şehri. Nüfusu 196 100 (1974)'dür. Şehir, bölgede elde edilen petrollerin ihraç limanı olarak gelişmiştir. Büyük bir petrol tasfiye merkezi olan T.'da kimya maddeleri fabrikaları da kurulmuştur.

TAMTAM : 1. Çin gongu; 2. Zenci davulu. Afrika ve Amerika yerlilerinin hem rakıs, hem haberleşme vasıtasıdır. Çeşitli tahtalardan çeşitli şekillerde yapılır ve parmak maharetiyle, değneksiz çalınır. Çin gongu, modern bestekârlar tarafından bazı orkestra eserlerinde kullanılmıştır.

TAN, Turhan (asıl adı : **Sâmih Fethi;** Sivas 1886 - İstanbul 1939), Türk yazarı. Konularını tarihten alan romanlarıyla tanınmıştır. Sivas'ın tanınmış bir ailesinden Ahmet Fethi Bey'in oğludur. Büyük babası Celâl Paşa, onun babası da Alâaddin Paşa'dır. Öğrenimini tamamladıktan sonra Sivas Lisesi'nde tarih ve coğrafya dersleri vermiştir. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'a gelerek Birinci Belediye Dairesi muhasebe başkâtibi olur. O sırada açılan bir yarışmayı kazanarak Üsküp Lisesi'nde edebiyat öğretmenliği yapmaya başlar. Bir süre sonra bu görevinden istifa ederek yönetim görevlerinde bulunur. Rimadiye, Yalvaç, Akşehir kaymakamlığı, Çorum, Kayseri ve Üsküdar mutasarrıflığı yapar. Gençlik yıllarında birçok gazetelerde ve "Servet-i Fünun" dergisinde Bedrettin Mümtaz, Halil Rüştü ve S takma adlarıyla şiirler ve yazılar yazmıştır. Tekrar yazarlığa başladıktan sonra "Cumhuriyet" gazetesinde her gün fıkralar yazdığı gibi, birçok tarihî roman tefrikası da yayınlamıştır.

Âlî maceralar, Cehennemden selâm, Benli Mehmet, Baht işi, Piçler, Niçin, Bir avuç kül, Avareler, Deli, Saray dehlizlerinde, Yarış, Harunürreşit, Timurlenk, Hint yollarında, Hainler, Paşalar - Paşazadeler, Cengiz, Cem Sultan, Gönülden gönüle, Tarihte Türkler için söylenen büyük sözler, Akından akına, Viyana dönüşü, Hurrem Sultan kitap olarak çıkan başlıca eserleridir. Bu eserlerinin arasında *Akından akına* ve *Cem Sultan* Fransızcaya; *Piçler* ve *Hurrem Sultan* da Fransızca ve Rumcaya çevrilmiştir. Hayat Ansiklopedisi'nde M. S. rumuzuyla yayınlanan tarihi makaleleri de o yazmıştır. (O. Önertoy)

TANA, XIII - XIV. yüzyıllarda Don ırmağının ağzında, Azak şehri yakınında kurulan bir Ceneviz kolonisi. T. kalın duvarlarla çevrilmişti. Karadeniz kıyılarındaki Ceneviz kolonilerini Azak, Volga, Orta Asya ve Hindistan'a bağlayan yol T.'dan geçiyordu. XIV. yüzyıl sonunda Timur'un, Karadeniz pazarlarına doğu eşya ve mallarının sevkine son veren savaşları sonunda T.'nın önemi kalmamıştır. T. 1418'de Tatarlar tarafından tahrip edilmiştir.

TANAİS, Don nehrinin eski adı. Bk. DON.

TANANARIVE (Malgaş dilinde adı : Antanarivo), Madagaskar adasında, Malgaş Cumhuriyetinin başşehri. Nüfusu 382 000 (1971)'dir. Yönetim ve kültür merkezi (üniversite) olarak gelişmiştir. Son yıllarda ticaret alanında da önemli bir yer almıştır. Çevresinde tütün yetiştirilir. Yağ, içki ve halat (Hint keneviri) fabrikaları vardır.

TANCA (Ar. Tanca; İsp. Tanger; Fr. Tanger; İng. Tangier; Alm. Tanger), Kuzey Fas'ta, Cebelitârık (Cebelü't - Târık) boğazının batı ağzında bir şehir. Nüfusu 236 300 (1971)'dür. Pasteur Enstitüsü, kütüphanesi ile önemli bir kültür merkezidir. Kuzey Afrika Üniversitesi 1971'de kurulmuştur. İşlek bir liman, ticaret ve endüstri (tersane, balık konserve, dokuma v.b. fabrikaları) şehridir. Büyük bir turizm

merkezi olan T.'nın milletlerarası bir hava limanı vardır. Eski şehir (Medina) surlarla çevrilmiştir. Sultan sarayında (XVIII. yüzyıl) El Sanatları ve Arkeoloji Müzesi kurulmuştur. Eski şehrin güney ve güney - doğusunda da modern şehir uzanır.

Eski Çağda Tingis adıyla anılan şehir, Claudius zamanında bir Roma kolonisi ve Tingitania ilinin merkezi idi. Aş. yu. 682'de Araplar tarafından işgal edilmiştir. 1471 - 1580 yıllarında Portekiz, 1656'ya kadar İspanya, 1661'den 1680'e kadar İngiltere hâkimiyetinde kalmıştır. Fas'ın taksiminde Fransız - İspanyol antlaşması (27.11.1912) gereğince milletlerarası bir statü kazanmış ve 18.12.1923'te yapılan antlaşmaya göre askerlikten tecrit edilmiştir. 1940'ta İspanya tarafından işgal edilmiştir. Büyük devletlerin kararı üzerine II. Dünya Harbinden sonra İspanyol idaresine son verilmiştir. 11.10.1945 tarihinde milletlerarası idare tekrar kurulmuştur. 29.10.1956'da T. tekrar Fas'a verilmiştir. Kral V. Muhammed, T.'yı serbest liman ilân etmiştir.

TANCUR, yaklaşık 1300 yılında bitirilmiş olan Tibetçe bir eser. *Kancur*'un bir yorumu sayılan bu eser 225 cilttir. *Kancur* gibi, çokluk Hint kaynaklarından alınma çeşit çeşit dinî ve dindışı bilgiler vermektedir. Bk. KANCUR.

TANDEM : 1. Makineler, araçlar v.b.'lerinde, aynı mil veya krank mili üzerine bağlı, art arda yerleştirilmiş iki elemanlı düzen (iki kişilik bisiklet veya bir kompresörün ortak piston koluna bağlı iki piston gibi).

2. *Nükleer enerji :* İki kademeli elektrostatik molekül hızlandırıcısı. Bant üreticisinde (bant jeneratörü) olduğu gibi, şarj edilmiş, döner bant sayesinde, yüksek, pozitif gerilim üretir. Negatif iyonlar, iyonlar kaynağında ve bir aktarma kanalında üretildikten sonra yüksek gerilim tarafından çekilerek hızlandırılır. Yüksek gerilim elektrodu içinde iyonlar ışın demeti, bir gaz kanalından geçmek zorunda kalır. Kanal içinde, her iki elektronun, protondan sıyrılmış ve böylece pozitif duruma gelmiş moleküller, bu defa, yüksek gerilim tarafından geri itilme sayesinde hız kazanmış olurlar. Bu sayede, meselâ 6 milyon volt (6MV) luk bir gerilim sayesinde 12 MeV luk bir molekül enerjisi elde edilebilir. T.'ler, 10 MV'a kadar olabilen gerilimler, 20 MeV düzeyinde bulunan proton enerjileri için inşa edilebilirler. Molekül akımları, 10 - 25 μA civarında bir değer göstermektedir. Daha da geliştirilmiş T.'ler sayesinde, proton enerjileri 40 MeV değerlerine ulaşabilirler. Aktarma kanallı iyon kaynaklarının yanısıra, doğrudan doğruya negatif moleküller üretimine imkân verenleri de mevcuttur.

T. içindeki yüksek gerilim elektrodundaki gaz aktarma kanalı yerine, ağır iyonların hızlandırılması için, daha avantajlı olarak meselâ karbondan mamul (polarize moleküllerin aktarılması için) ince varakalara gerek vardır. Şimdiye kadar, T.'lerde, kalsiyuma kadar olan ağır iyonlar hızlandırılabilmiştir. Siklotron ile kıyaslandığında T., sürekli olarak ışın demeti oluşturabilmesi ve moleküllerin enerjisinin çok daha sabit düzeyde tutulabilmesi dolayısıyla daha avantajlı sayılmaktadır. T.'ler, atom çekirdekleri özelliklerinin incelenmesinde kullanılır. (E. Ediger)

TANDEM FIRINI, art arda konmuş iki ocaklı, devirme tertibatlı Siemens - Marten fırını. Bu tip fırında, ergitilmiş hurda demir ve sıvı halindeki ham demirin içine üflenen oksijen sayesinde mevcut karbon giderilir. Böylelikle eriyik içinde bulunan karbon yanarak CO'ya dönüşür, ikinci ocağa sevk edilir ve buradaki hurda demir üzerinde yanarak CO_2'ye dönüşür. Hurda demirin ergimesi ve sıvı demirin ilâvesi ile ters polariteye tâbi tutulur, başka bir deyişle, bu sefer oksijen ikinci ocağa verilmiş olur. Bu arada hazır çelik, birinci ocaktan boşaltılır ve yeniden hurda demir ve katkı malzemesi ile doldurulur. Bu karışım, ikinci ocaktan yanarak gelen CO etkisi ile ergir. Bu arada ikinci ocak, demir tazeleme durumuna geçer. Böyle münavebeli bir çalışma yöntemi sayesinde daha iyi bir ısı tasarrufu ve zaman birimi içinde daha verimli bir çelik üretimi sağlanmış olur. (E. Ediger)

TANDEM YARIŞI, iki kişilik bisikletlerle 2 000 m mesafe üzerinden yapılan pist yarışı. T. yarışlarında, sonuca etki yapan son 200 m dir. T. yarışları, Olimpiyat ve dünya şampiyonluğu müsabakalarında yapılmaktadır.

TANDIR : 1. Yere çukur kazılarak yapılan ufak fırın. T.'ın toprağı özlü çamurdan olup içine saman ve keçi kılı karıştırılır. Su ile iyice yoğrulur. Hazırlanan çamurdan istenilen büyüklükte, silindir şeklinde T. hazırlanır. Genel olarak normal bir T.'ın derinliği aş. yu. 130 cm, çapı 65 cm dir. Ağız kısmı tabanından daha darcadır. T.'ı tutuşturmak üzere yanına 15 cm çapında *külve* denen bir boru bulunur. Yapılan T. kuruması için 1 - 2 gün güneşte bırakılır. Kuruduktan sonra T.'ı içine alacak şekilde kazılan yere yerleştirilir. T. genel olarak mutfaklarda yapılır. Yakacak olarak tezek, odun v.b. kullanılmaktadır. T.'dan kül çekmek için *gelberti* denilen bir âlet kullanılır. Bazı bölgelerde T.'ın büyüğünde ekmek, küçüğünde yemek pişirilmektedir.

2. El ve ayak ısıtmağa yarayan, bir kafes altına konarak üstü yorgan veya benzeri bir şey ile örtülen mangal. Eski Türk evlerinde T. çok kullanılmaktaydı. Ev halkı kış gecelerinde T.'ın etrafında oturarak konuşur, masal söyler, yemiş yerdi. Şimdi de Avrupa'nın bazı soğuk kesimlerinde ve özellikle İngiltere'de sandalye ile oturulan T.'lar kullanılmaktadır. Yine Avrupalıların kullandıkları ayak T.'ı ve yatak T.'ı denilen ayaklı, küçük bir kutu biçiminde olup içine konan madenî bir kap içinde ateş bulundurulan ve üzerine ayaklar konarak ısıtılan bir âlet ile içine sıcak su konarak yatak çarşaflarını ısıtmak için kullanılan cam, maden veya kauçuk ısınma vasıtaları da vardır.

Sobanın henüz tam yaygın olmadığı zamanlarda T.'dan ısınma vasıtası olarak faydalanılmaktaydı. Salon veya büyük odaları ısıtmak için çeşitli şekillerdeki masaların altına mangal konulur, masanın üzerine de çapraz olarak yorganlar serilir, üstüne de halı yayılırdı. Böyle hazırlanan masanın etrafına oturulup ayaklar masanın altına uzatılarak örtü üste çekilirdi. Hatta T.'ın çevresine serilen yataklarda da yatılırdı.

Memleketimizde, Doğu Anadolu bölgesinin bazı yerlerinde halen T.'a rastlanmaktadır. Değişik şekillerde olmakla beraber genel olarak toprak tabanlı odanın orta yerine bir çukur kazılır, ateş bu çukurun içinde yakılır. Çukurun etrafına yapılan tahta setlerde oturulur.

T. kebabı denen ve özellikle bazı yörelerimizde ün yapmış olan kebabın yapılışı da şöyledir : Kesilen koyun, kuzu veya keçi yavrusu temizlendikten sonra büyük bir şiş veya çengelle T.'a asılır. Asılan etin altına büyük bir tepsi konur ve ateşler tepsinin etrafına toplanır. T.'ın ağzı iyice kapatılır. Soğumamaya kadar beklenir. Sonunda servise hazırlanır.

TANDIRNAME, genellikle tandır (b.bk.) başında otururken doğan inanışlar, kocakarıların dünya düzeni ile ilgili fikir ve inanışlarını anlatmak için kullandıkları batıl inanışlara bağlı sözler. Bu sözlere inanan kişi, olayların, T.'nin gerektirdiği şekilde gelişmediği takdirde etkilenebilir.

Sağ gözün seğirmesi bir sevinç, sol gözün seğirmesi ise üzüntü verici bir haber alınacağına, iki gözün seğirmesi kavga çıkacağına, kulağın çınlaması başkaları tarafından anılmaya, kedinin kaşınırken ayağını boynundan aşırması misafir geleceğine işaret eden sözler, birer T.'dir.

TANEN (Acidum tannicum, Acidum gallotanicum), hafif beyaz veya hafif sarımtırak, amorf toz veya parlak, hemen hemen renksiz, kendine has hafif kokusu ve buruk tadı olan gevşek maddeler (özgül ağırlığı 1,35). T., 1 kısım su (kolloidal çözelti, asit reaksiyon) veya 2 kısım alkol ve gliserin içinde kolayca çözünür, eter içinde hemen hemen hiç çözünmez; zehirli değildir; sulu çözeltisi, demir klorürü çözeltisi ile mavi - siyah, mürekkebe benzer tortu oluşturur, ancak seyreltilmiş sülfürik asit ilâvesiyle tortu kaybolur. T.'in kimyasal terkibi her zaman aynı değildir. Meselâ Anadolu' nun Quercus infectoria cinsi meşe ağacından elde edilen Türk T.'i, sumak cinsi Çin veya Japon T.'inden farklıdır. T., seyreltilmiş sülfürik asit yardımıyla hidrolize edilebilir (Meselâ T.'in % 5'lik sülfürik asitle 3 gün süre ile 100°C de ısıtılması halinde). Bu takdirde glikoz ve gallik asit oluşur. Aynı tarzda ayrışma, oda sıcaklığında, tannaz fermentinin ayrılması ile bitki küfü Aspergillus niger ve Penicillium glaucum tarafından sağlanır. T.'in güçlü bir sepileme hassası vardır. T., sadece hayvan derileri üzerinde sepileme etkisi yapmakla kalmaz, yaşayan organizmalar üzerinde de hafif, çoğu kez müspet "sepileme etkisi" yapar. Yara satıhları ve sindirim organlarının nezleden gelen kızartılarını büzmek suretiyle ifrazatı azaltır. T., % 5'lik hayvanî jelatin çözeltisi içinde çöker; bakır, kurşun, gümüş ve civa tuzlarıyla birleştiğinde ise, tortulaşır, Feling çözeltisi veya amonyaklı gümüş çözeltisi ile ısıtıldığında redüksiyon oluşur. T., çay içinde de mevcut olup ona acımtırak buruk tat verir. Çaya süt ilâve edildiğinde, T. ile süt albümini çözünmez bir bileşim oluşacağından buruk ve acı tat kaybolur.

T., derilerin sepilenmesinde, antiseptik işlerde ve kan durdurmada, kırmızı şarap ıslahında, tekstil endüstrisinde, boya ve mürekkep yapımında kullanılır. (E. Ediger)

TANER, Ali Haydar (Kızanlık, Bulgaristan 1883 - İstanbul 1957), Türk pedagoğu. Bulgaristan'da öğretmen okulunu bitirmiş, sonra Almanya'da Jena Üniversitesinde pedagoji öğrenimi görmüştür. Selanik, Balıkesir ve İzmir'de öğretmenlik ve okul müdürlüğü yapmıştır. Avrupa'da öğrenci müfettişi olarak çalışmıştır. Daha sonra İstanbul Üniversitesinde pedagoji profesörlüğü yapmıştır. Son olarak Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu üyeliğine getirilmiştir. Belli başlı eserleri : *Çocuğun bedenî terbiyesi* (Almancadan çevirme); *Millî terbiye; Hayat bilgisi; Beyaz zambaklar memleketinde* (Bulgarcadan çevirme); *Mefkûreci muallim* (çevirme); *Büyük adamlar* (çevirme); *Millî bilmeceler.*

TANER, Haldun (doğ. İstanbul 1915), Türk hikâyecisi ve oyun yazarı. Babası, İstanbul Hukuk Fakültesi profesörlerinden Ahmet Selâhaddin Bey'dir. Orta öğrenimini Galatasaray lisesinde bitirdikten sonra (1935), yüksek öğrenimini yapmak için devletçe Heidelberg Üniversitesine bağlı Siyasî İlimler Fakültesi'ne gönderildi. Fakat tedavisi yıllar sürecek bir hastalığa yakalandığı için, öğrenimini yarıda bırakarak İstanbul'a döndü (1938). Uzun bir aradan sonra, İstanbul Edebiyat Fakültesi'nin Alman Dili ve Edebiyatı bölümü ile Sanat Tarihi bölümünden mezun oldu (1950). Bir süre aynı fakültenin Sanat Tarihi Kürsüsünde asistanlık yaptı (1950-1954). 1954'te, İstanbul'daki Gazetecilik Enstitüsü'nde edebiyat öğretmenliğine başladı. Bir yıl sonra, iki yıl süre ile Viyana'daki Max Reinhardt Tiyatro Akademisi'nde tiyatro öğrenimi ve aynı şehirdeki Şarkiyat Enstitüsü'nde de Türkçe okutmanlığı yaptı. İstanbul'a döndükten (1957) sonra, 1964 yılına kadar Gazetecilik Enstitüsü'nde süren edebiyat öğretmenliğinin yanı sıra, Edebiyat Fakültesinde öğretim görevlisi olarak tiyatro dersleri de vermeğe başladı ve bu son görevinden emekliye ayrıldı.

TANER, Haldun

İlk hikâyesini 1940'ta, ilk piyesini de 1949'da yazan T.'in gerek hikâye gerek tiyatro türündeki eserlerinde, sosyal aksaklıkların ve bu aksaklıklara yol açan kişilerin hicvedilmesi, yani sosyal hiciv ön planda gelir. Ancak bu hiciv, doğrudan doğruya, katı, kaba ve sivri olarak değil, mizah yolu ile, gülünçlüklerin ortaya konulması suretiyle yapılır. Bu mizah, yer yer birçok espriler ve ince bir alayla süslü olarak, hicve hedef seçilmiş noktalar vurgulanarak, karakterlerin sosyal ve kültürel seviyelerine uygun bir ölçüde gelişir. Sosyal aksaklıkların vurgulanması yanında karakter tahlillerinde de başarılı olan T., tiyatro yazarı olarak skeç, kabare oyunu, komedi ve epik piyes gibi değişik çeşitleri denedi. 1940'ta Ankara Radyosu temsil heyetince oynanmağa başlayan skeçlerinden dokuz yıl sonra, ilk komedisini yazdı *(Günün adamı).* 1957'de, Türkiye'nin ilk kabare tiyatrosu olan Devekuşu Kabare Tiyatrosu'nu kurdu ve bu tiyatroda oynanan birçok oyunlar yazdı *(Vatan kurtaran Şaban, Bu şehr-i Sitanbul ki, Astronot Niyazi, Ha bu diyar, Mevzuumuz Aşk u Sevdâ, Haneler, Yalan dünya, Sersem kocanın kurnaz karısı...).* 1964'te, epik tiyatroya ait örnekler de vermeğe başladı *(Keşanlı Ali destanı).* Bütün bu piyes çeşitlerinde de, hikâyelerindekinden çok daha fazla olarak, sosyal hiciv ön planda gelir.

T.'in Türk orta oyunu ve tulûat tiyatrosu unsurlarından da yararlanarak geliştirdiği ve sosyal olayları alay yolu ile eleştirmeyi hedef alan bu piyesleri, eski Yunan komedi eserlerinden ve Molière'in piyeslerinden beri rağbet görmekte olan tarzın Türk edebiyatındaki en başarılı örnekleridir.

Hikâye kitapları : *Yaşasın demokrasi* [1949]; *Tuş* [1951]; *Şişhane'ye yağmur yağıyordu* [1953]; *Ay ışığında Çalış-Kur* [1954]; *On ikiye bir var* [1955]; *Konçinalar* [1967]; *Sanşo' nun sabah yürüyüşü* [1969]; Tiyatro eserleri : *Dışarıdakiler*

[1957]; *Ve değirmen dönerdi* [1958]; *Fazilet Eczanesi* [1960]; *Lütfen dokunmayın* [1960]; *Günün adamı* [1961]; *Huzur çıkmazı* [1961]; *Keşanlı Ali destanı* [1964]; *Gözlerimi kaparım, vazifemi yaparım* [1964]; *Eşeğin gölgesi* [1965]; *Zilli Zarife* [1966].

T.'in gazetelerde yayınlanmış olan fıkraları ise *Devekuşuna mektuplar* [1960], hayatta olmayan bazı tanınmış kişilerin portreleri de *Ölür ise ten ölür, canlar ölesi değil* [1979] adları ile basılmıştır. (K. Akyüz)

TANG SÜLÂLESİ, Çin'de 618 - 907 yılları arasında hüküm süren bir sülâle. Kurucusu Suy sülâlesi döneminde askerî valilik yapan Li Yüan'dır. Oğlu Li Şi-min, yerli feodallerle yaptığı savaşlar sonunda Çin'de birliği sağlamıştır. VII. yüzyılda göçebe kavimler (Türkler, Tangutlar v.b.) ile birçok savaşlar yapılmıştır. Çin bu sülâle döneminde güçlü bir imparatorluk haline gelmiştir. Bu arada Tibet'le de sıkı ilişkiler kurulmuştur.

TANGANYİKA veya **TANGANİKA :** bk. TANZANYA.

TANGANYİKA GÖLÜ, Orta Afrika'nın doğusunda, dünyanın en uzun (640 km) ve ikinci olarak en derin (1 435 m) tatlısu gölü; Türkiye'nin güney - doğusundan Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrail üzerinden, Kızıldeniz ve Etiyopya (Habeşistan) içerisinden geçerek, Afrika kıtasını güneye doğru kesen büyük kırıklar sistemindeki çöküntü hendeklerinden biri üzerinde bulunur, kuzey - kuzey - batıdan güney - güney - doğuya doğru uzanır ve Tanzanya ile Zaire devletleri arasındaki sınırı oluşturur. Yüzölçümü 33 000 km² ve ortalama genişliği 60 km dir; batı kıyılarında, ortaya yakın bir yerden Lukuga ayağı ile Kongo nehrinin Lualaba koluna akışı vardır. Gölün seviyesi zaman zaman değişmekte ise de, dünya denizlerine nazaran ortalama yükseltisi 773 m dir. Kıyıları, özellikle batıda, dağlarla komşudur. Gölü besleyen nehirlerden en önemlisi, 100 km kadar kuzeyde bulunan Kivu gölünün sularını boşaltan Ruzizi akarsuyudur. Bundan başka, doğu kıyıda Kigoma kuzeyinden kaynaklarını alarak, 80 km lik bir yay çizdikten sonra, aynı yerin güneyinden göle varan Malagarasi de gölü besleyen önemli bir akarsudur.

Balık bakımından zengin olan T. G.'nde balıkçılık gelişmiştir ve kıyılarında birçok limanlar kurulmuştur; en önemlileri Tanzanya'da Kigoma - Ujiji, Zaire'de Kalemie (Albertville) ve Burundi'de, aynı zamanda devlet merkezi olan Bujumbura (Usumbura)'dır.

T. G., Avrupalılar tarafından ilk olarak 1858'de görülmüş ve 1870'lerde D. Livingstone ile H. Stanley tarafından keşfedilmiştir. (C. R. Gürsoy)

TANGLA veya **DANGLA,** Tibet'te az araştırılmış bir dağ. Yüksekliği 6 000 m dir. T. önemli bir hidrografik düğüm noktası, iklim sınırıdır. Yabanî yak (Tibet öküzü)'lara rastlanır.

TANGO, özel ritimli ağır bir dans ve onun müziği. T. figürleri ikişer devreli olup müziği 2/2 veya 4/4'lük ölçülerle yazılır. T. figürlerinde esas adımlar iki ölçülü olup yavaş yavaş, çabuk çabuk, çabuk ve durma şeklindedir.

1900'lerde Buenos Aires (Arjantin)'ten yayılmış, habanera ve milonga'dan değişmiştir. Latin Amerika ülkeleri arasında çok popüler olan bu dans, 1920'den sonra Avrupa ülkelerinde ve Birleşik Amerika'da da çok tutunmuştur. Birçok modern klasik bestekârlara (örn. P. Hindemith) konu olmuştur. Türk bestekârları da T.'lar yazmışlardır. Türk musikisi makamlarıyla yazılmış T.'lar da vardır.

T., uzun bir süre dans musikisinin en beğenilen ve sevilen türleri arasında yer almıştır. (T. Melan)

TANGRIBERDİ : bk. TENGRİBERDİ, Ebû'l - Mehasin.

TANGŞAN (**İng. Tangshan**), Çin'de, Ho-pey eyaletinde, Tien-tsin'in kuzey - doğusunda bir şehir. Nüfusu 800 000 (1957)'dir. Büyük bir kömür havzasının merkezinde bulunan şehirde termik santraller kurulmuştur. Demir ve çelik fabrikaları vardır.

TANGUT'LAR, Kuzey - batı Çin'de yaşayan Tibet kökenli bir topluluğa verilen ad. Bu topluluğun kurduğu devlet aş. yu. 990'dan 1227'ye kadar hüküm sürmüştür. T.'lar Çin'in Sung sülâlesine vergi vermişler, ancak 1038'de liderleri Li Yüan-hao bağımsızlığını ilân etmiş ve Hsi-hsia (Batı Hsia) adını almıştır. Bu devlet 1227'de Moğollar tarafından yıkılmıştır.

T.'lar tarım, hayvancılık ve ticaretle uğraşıyorlardı. Ningsia (bugün Yinçvan)'daki başşehir, Tibet, Moğol, Türk ve Çin etkilerini birleştiren milletlerarası bir merkezdi. T.'lar arasında Buddhizm en yaygın dinî sistemdi.

TANIK : bk. ŞAHİT.

TANİN, siyasî ve günlük Türk gazetesi. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Hüseyin Cahit (Yalçın), Tevfik Fikret ve Hüseyin Kâzım Kadri tarafından kuruldu ve ilk sayısı 2 ağustos 1908'de çıktı. İttihad ve Terakki Fırkası'nın fikirlerini benimsedikleri ve Tevfik Fikret ile Hüseyin Kâzım bu siyasî partiyi kuran aynı isimdeki cemiyetin üyeleri oldukları için, 31 Mart (13 nisan 1909) Vakası sırasında, gazetenin matbaası ihtilâlciler tarafından tahrip edildi. Bir süre sonra, İttihad ve Terakki Fırkası'nın yaptıklarını doğru bulmamağa başlayan Tevfik Fikret ve arkasından Hüseyin Kâzım ayrılınca, T.'i tek başına Hüseyin Cahit çıkarmağa devam etti. Ancak, partili olmakla ve bu partinin adayı olarak İstanbul'dan mebus seçilmiş bulunmakla beraber gazetesinde particilik yapmayan Hüseyin Cahit, hükûmetin yaptıklarını körükörüne desteklemeyince, İttihad ve Terakki Fırkası T.'i satın aldı ve onu kendi yayın organı haline getirdi (1914).

Mütareke devrinde İngilizlerin Malta'ya sürdükleri vatanperver Türk aydınları arasına katıldıkları Hüseyin Cahit, serbest bırakılıp da İstanbul'a dönünce, T.'i kendi adına yeniden çıkarmağa başladı (1922). Fakat devrin bazı siyasî olayları karşısındaki muhalif tutumu yüzünden T., kurulan İstiklâl Mahkemesi'nce kapatıldı (1924) ve sahibi de Çorum'a sürüldü.

T., üçüncü defa olarak, yine Hüseyin Cahit tarafından 1943'te çıkarıldı ve 1945'te kendiliğinden kapandı.

T., birinci ve ikinci çıkış dönemlerinde Türk siyasî basınının en aktif ve en tutulmuş organlarından biri idi. Son çıkışında ise, bu aktifliğini gösteremedi.

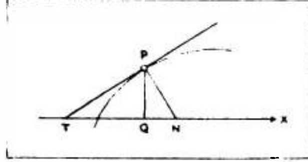
Hüseyin Cahit'in ölümünden (1957) sonra, kısa bir süre (1961 - 1962) için Kasım Gülek de çıkardığı gazeteye aynı adı verdi. (K. Akyüz)

TANJANT (Teğet) : 1. Geometride, bir eğri veya yüzeye bir noktada (P) temas eden doğru. Temas, diferansiyel hesaplama ile, bir sekant'ın iki kesişme noktalarının birbirine yaklaşmasının limit durumu olarak izah edilir. Bu özel limit durumu, meselâ bir koni tepesi içinde olduğu gibi, mevcut olmayabilir. Bir yüzeyin T.'ları, P noktasında bir düzlem oluşturdukları takdirde, yüzeyin bu P noktasında oluşan düzleme, *tanjansiyel düzlem* denir. *T. uzunluğu* PT, *alt T.* QT ve *alt normal* QN, ancak *sabit* koordinat sistemi ile ilgili olarak tanımlanabilir kavramlardır.

2. Trigonometride : Bir dik üçgenin dar açısı a nın T.'ı, α açısı sinüs'ünün kosinüs'üne olan oranıdır.

$$\text{tg}\,\alpha = \frac{\sin a}{\cos a}$$

şeklinde ifade edilir.

TANJANT

3. Müzikte : Bir klavikord tuşlarının arka ucuna yerleştirilmiş metal plakacıklara verilen ad.

TANJORE, TANJAVUR veya **THANJAVUR,** Güney-doğu Hindistan'da, Tamil Nadu devletinde, Cauvery (Kaveri) ırmağı deltasında, Madras'ın aş. yu. 270 km güney-batısında bir şehir. Nüfusu 140470 (1971)'tir.

TANK : 1. Top, otomatik silâh ve telsizle donatılmış, arazide üstün hareket kabiliyetine sahip, çabuk ve isabetli atışlar yapabilen, genellikle taarruz muharebesinde kullanılan ve hareketli ateş gücü sağlayan, bütünüyle zırhlı olması sebebiyle mürettebatını hafif silâh ateşinden, topçu mermisinin parça etkilerinden, nükleer silâhların etkilerinden koruyan tam tırtıllı, komple kombine bir muharebe aracı.

T., hızı ve ateş gücüyle düşmanı baskı altında tutarak, hedefin çabuk ele geçirilmesini temin ettiğinden, ayrıca düşman üzerinde moral bozucu etki yarattığından esas olarak taarruz muharebelerinin manevra unsuru olarak kullanılır.

I. Dünya Savaşında, 1915 yılında ilk defa İngilizler tarafından imal edilmiş, özellikle hareketsiz hale gelmiş cephelere karşı taarruz silâhı olarak oluşturulmuştur (1917 yılındaki Cambrai T. muharebesi). Zamanla bu ilk prototiplerden çeşitli T. tipleri geliştirilmiş, bunlardan güçlü T. birlikleri

TANK : II. Dünya Savaşında karlı arazide kamufle edilmiş bir Sherman tankı

TANK : I. Dünya Savaşında Fransızların kullandıkları Renault tankları

meydana getirilmiştir. Bu birlikler, geçmiş yılların, muharebelerde etkili sonuç alan süvari birliklerinin yerini almıştır.

Arazide çabuk hareket eden, üstün manevra kabiliyeti olan T.'ı, ancak dağ, kesif orman, göl ve bataklıklar gibi büyük tabiî engeller durdurabilmektedir. Bir T. tümeninin ateş gücü, bir piyade tümenininkinin en az 20 katıdır.

T. birliklerinin çekirdeğini orta ve ağır T. birlikleri oluşturur. Bu gibi birlikler, tahkim edilmiş güçlü mevzileri yarmak üzere genellikle hava kuvvetleri desteğinde sevk edilirler.

Yapacakları görevlere göre T.'ların birçok çeşitleri mevcuttur : muharebe T.'ları, hücum T.'ları, avcı T.'ları, keşif T.'ları, koruma T.'ları, topçu T.'ları, istihkâm T.'ları, uçaksavar T.'ları gibi.

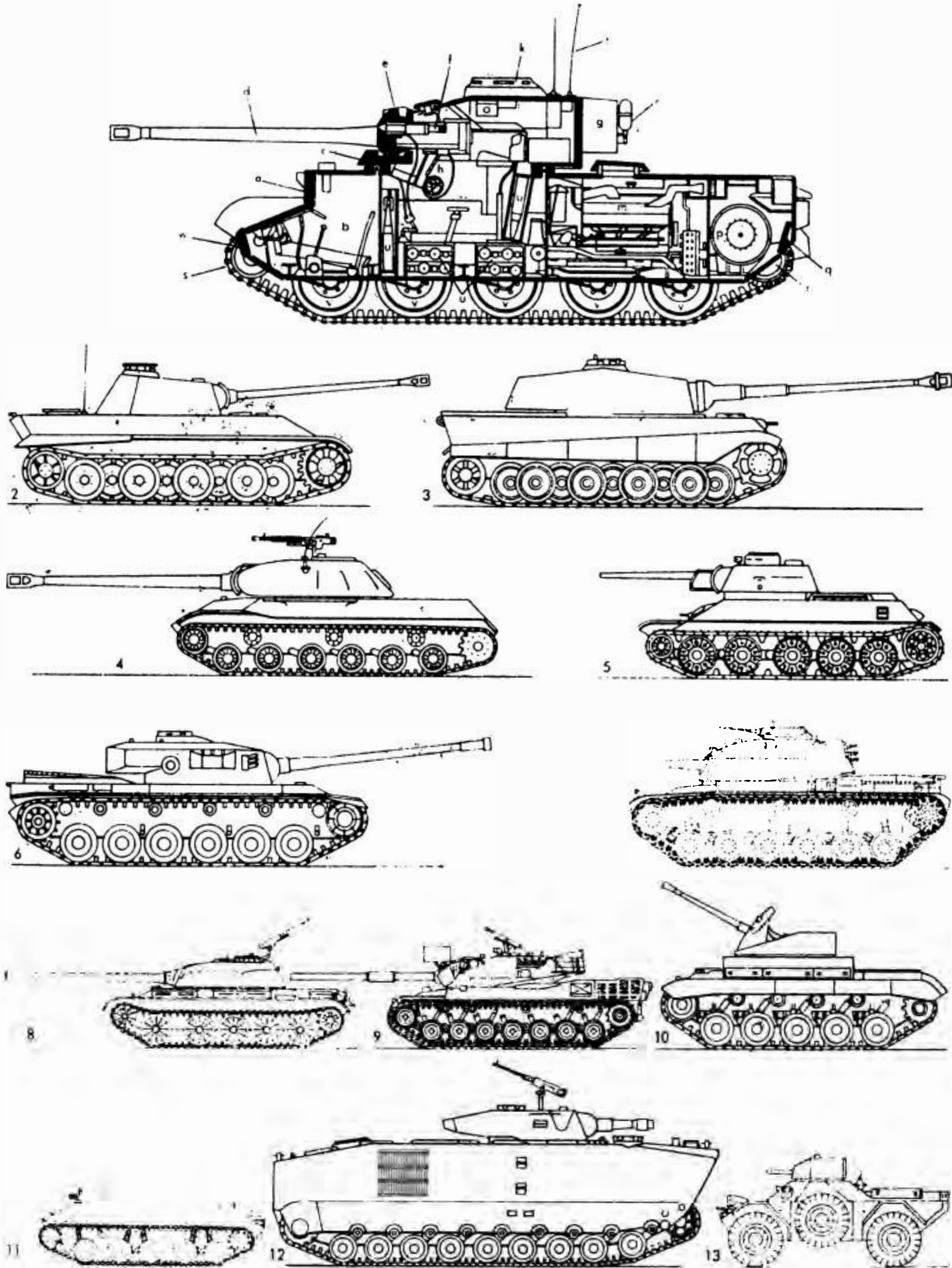
T.'lar, genel olarak üzerindeki topun çapı ve kendi ağırlıklarıyla orantılı olarak hafif, orta ve ağır T. olarak sınıflandırılır. T.'ların hepsinde ana silâh olarak mutlaka bir T. topu bulunmaktadır. Bundan başka, yakın savunma için 12.7 mm lik veya 7.62 mm lik makinalı tüfekler ve haberleşme için telsiz cihazları bulunur. Üzerinde bulunan topun mermisi, yüksek ilk hıza sahip olduğundan ve telemetre gibi hassas nişan kontrol aletlerinin varlığı T.'a çabuk ve isabetli atış kabiliyeti kazandırmıştır.

T.'ın dizel veya benzin motorları, hızlı hareket etmeye imkân verecek şekilde donatılmıştır. T., motorunun ve güç aktarma organlarının tamamen zırhlı bulunması, aşırı sıcak ve soğukta hareket edebilmesi, çamurda ve son derece tozlu durumlarda çalışabilmesi, üstün meyil ve tırmanma kabiliyetine sahip bulunması özellikleriyle iyi bir muharebe aracıdır. Tam tırtıllı bir araç olan T.'ta motor gücü, aracın hareketi için paletlerle yere temas suretiyle iletildiğinden kaygan zeminlerden etkilenmez, çekme ve tırmanma imkânları bu şekilde sağlanır.

T.'ın ağır gövdesi ve zırh koruması bir mevzie bağlı kalmasını ve mahmuz çukuru kazılması ihtiyacını ortadan kaldırarak hareket halinde dahi ateş edebilmesini sağlar.

Gövdenin ön tarafı daha kalın olmak üzere tamamen zırhla kaplanmış olması, motor, cepane, cihaz ve mürettebatı hafif silâh ateşiyle topçu cepanesinin parça etkilerinden ve nükleer silâh etkilerinden korur.

2. Demirden yapılmış sarnıç.

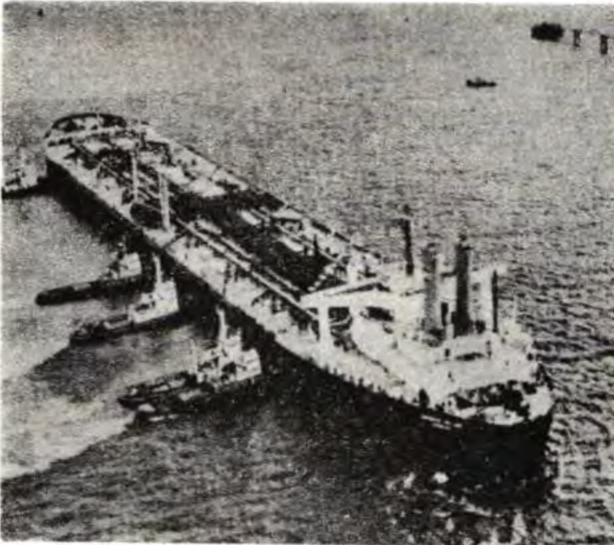
1 - 9 Savaş tankları : **1.** MK 2 "Comet I" (İngiltere), 1944/45, U 643, G 307, Y 270, A 33,5, Z 100, BG 635, km/h 55, Mür. 5; a. ön zırh, b. şoför mahalli, c. kule döndürme dişlisi, d. 7,7 - cm top, e. silindir diafram, f. hedef dürbünü, g. bagaj yeri, h. tevcih makinası, k. komutan yeri, m. motör, n. sis kabı, p. transmisyon dişlisi, q. arka zırh, r. tahrik tekerleği, s. zincir, t. anten, u. mühimmat, v. taşıyıcı tekerlek, w. burun zırhı. **2.** "Panther" (F. Almanya) 1942, U 687, G 342, Y 310, A 45,5, Z. 110, BG 600, km/h 46, Mür. 5, 7,5 - cm - top. **3.** "Tiger II" (F. Almanya), 1944, U 730, G 357, Y 310, A 68, Z 150, BG 600, km/h 38, Mür. 5, 8.8 - cm - top. **4.** JS III (Sovyetler B.), 1945, U 665, G 305, Y 244, A 50, Z 200, BG 550, km/h 40, Mür. 4, 12,2 - cm - top. **5.** T 34 C (Sovyetler B. - Doğu Bloku), 1941, U 591, G 300, Y 262, A 26,5, Z 60, BG 500, km/h 53, Mür. 4, 7,62 - cm - top. **6.** "Centurion III" (İngiltere - NATO), 1952, U 755, G 337, Y 294, A 48, Z 150, BG 635, km/h 35, Mür. 4, 8,34 - cm - top. **7.** M 60 (ABD), 1959,U 690, G 363, Y 309, A 45, Mür. 4. **8.** T 54 (Sovyetler B.), 1956, U 640, G 327, Y 240, A 36, BG 520, Mür. 4. **9.** Leopard (F. Almanya), U 694, G 325, Y 237, A 40, BG 830, km/h 64, Mür. 4. 10,5 - cm - top. **10.** Oto - kundak M 42 (ABD - F. Almanya), 1954, U 620, G 328, Y 290,A 19,6, BG 500, km/h 72, Mür. 6, 4 - cm - ikiz uçaksavar top. **11.** Avcı tankı HS 30 (F. Almanya), 1959, U 540, G 250, Y 180, A 14, BG 240, Mür. 8. **12.** Arazi tankı LVT 6 (ABD), 1954, A 37,7, BG 810, Mür. 3. 10,5 - cm - obüs topu. **13.** Gözlem tankı "Ferret" (İngiltere), 1952, U 383, G 190, Y 188, BG 116, A 4,4, Mür. 2.

Not : U = uzunluk (cm), G = genişlik (cm), Y = yükseklik (cm),A = ağırlık (ton), Z = en çok zırh kalınlığı (mm), BG = beygir gücü, km/h = kilometre/saat hızı, Mür. = mürettebat (kişi)

TANKER, özellikle mineral yağlar sınıfına giren mazot, yakma yağı, Diesel yağı, petrol ve benzin gibi sıvı halindeki yüklerin taşınmasında kullanılan gemilere verilen ad. Değerli bitkisel ve hayvanî yağlar ise genellikle özel olarak hazırlanmış tanklar içinde yük gemileri ile taşınır. Bunun yanısıra sıvılaştırılmış gazların taşınması için *gaz T.*'leri ve sıvı halindeki kimyasal maddelerin taşınmasında özel T.'ler kullanılır. *Tanklayter* ise öz tahrikleri bulunmayan T. tipleridir.

Modern T.'de kaptan köprüsü, geminin kıç tarafında bulunur. Şaft beygir gücü 10 000'den az olan T.'lerde Diesel tahriki, daha büyük olanlarında ise yüksek basınçlı buhar türbinleri bulunur. Genel olarak T.'lerin hızı 15 - 18 deniz mili arasında değişebilmekle beraber, bazen daha da fazla olabilir. Sıvı halindeki yükü taşıyan tanklar, yağ sızdırmaz nitelikte olup sıvı yüklerinin, geminin dengesini bozamayacak biçimde düzenlenmişlerdir. Bütün tanklar, birbirleri ile, güçlü tulumbalarla donatılmış boru şebekeleri ile bağlantılı bulunmakta olup her birinde havalandırma ve yangın söndürme tertibatı vardır. T.'lerin hepsinde, tank bölmelerinde olabilecek kaçaklar dolayısıyla oluşacak kirlerin giderilebilmesi maksadıyla yük alanının önünde ve arkasında, tabandan itibaren güverteye kadar uzanan boş ara bölmeleri vardır. T.'lerin, her yeni yük almalarından önce, tanklarını temizlemeleri mecburiyeti dolayısıyla, kara sularının yağ artıkları ile kirlenmesini önlemek üzere 1954 yılında devletler arasında, *Deniz suyunun kirlenmeden korunması hakkında milletlerarası anlaşma* imzalanmış ve yürürlüğe girmiş bulunmaktadır. Buna göre, T.'ler, tank kirlerini, kara kıyılarından ve yoğun deniz güzergâhlarından uzak yerlerde boşaltmaları veya yağ artıklarını özel tanklarında toplamaları gerekmektedir.

Daha iktisadî olmalarını sağlamak maksadıyla, son yıllarda kapasiteleri 150 000 ile 500 000 tdw arasında değişen *süper T.*'ler inşa edilmiştir. Günümüzde, bunların büyüklüğü liman, su yolu ve deniz kanallarının kullanım imkânları ile sınırlanmış bulunmaktadır. Boşaltılmış T.'lerin dönüşlerini değerlendirebilmek için, kombine *cevher T.* tipi yeni gemiler inşa edilmiştir. Bugün mevcut en büyük T.'lerin boyları 380 m kadar, enleri 60 m den fazla ve su çekimleri 20 m den fazla olabilmektedir. Günümüzde Japonya'da 1 000 000 tdw lik T.'ler yapımı planlanmıştır.

TANKER : 300 000 ton ham petrol taşıyan büyük bir tanker, römorkör vasıtasıyla boşaltma iskelesine çekilmektedir

1.1.1974 tarihinde dünya T. filosu 217 milyon tdw lik 6 574 ünite (bunlardan 3 349 ünite 10 000 tdw üstünde) den oluşmakta idi. Bu rakam dünya ticaret filosu (30 078 ünite veya 449 milyon tdw) ünitelerinin % 22'sini, toplam tonajın ise % 48'ini ifade eder. 150 000 tdw üzerindeki T.'lere ait 31.10.1973 tarihindeki dünya siparişi, 549 ünite ve ortalama 284 000 tdw olmuştur.

1973 yılındaki petrol krizinden önce, devamlı olarak daha büyük T.'ler yapımı eğilimi görülmüşse de, krizden sonra bir gerileme olmuş, büyük siparişler geri alınarak T.'ler filosunun bir kısmı da âtıl bırakılmıştır. Sıvı tabiî gaz taşıma imkânı dolayısıyla, gemi büyüklüklerinde küçültme eğilimi baş göstermiştir. Bu yönde, şimdiden deneme T.'leri yapımına başlanmıştır.

En büyük T. filolarına sırasıyla Liberya (Liberya bayrağı altındaki yabancı devletlere ait T.'ler dahil) 55,3 milyon tdw, İngiltere 27,4 milyon tdw, Japonya 26,1 milyon tdw, Norveç 22,9 milyon tdw, Yunanistan 11,8 milyon tdw (1974) sahiptir. (E. Ediger)

TANKSAVAR, saldırmakta olan düşman tanklarını savmak için geliştirilmiş silâh. T. faaliyeti, 300 m ye kadar olan kısa mesafelerde, bazuka gibi yakın savaş araçları ile yürütülür. Orta ve uzak mesafelerde (300 - 3 500 m), düşman tanklarının imhası için etkili vasıtalar olarak roket ve toplar kullanılır.

I ve II. Dünya Savaşlarında T. faaliyeti, özellikle sesüstü hızla atılan mermilere dayanırdı. II. Dünya Savaşından sonra, gittikçe, optik olarak yönetilen, sesaltı güdümlü roketler sistemi uygulanmaya başlanmıştır. (I. jenerasyon güdümlü roketler). 1960 yılından itibaren güdümlü atış işleri otomatikleştirilmiştir (2. jenerasyon güdümlü roketler).

T. faaliyetlerinde en etkin silâhlardan biri olan T. topu, tanklara karşı hareketli, çok çabuk ateş edebilen, isabet oranı çok yüksek, çapı 100 mm veya daha fazla olabilen, özel tank tahrip edici bir araçtır.

Orta mesafelerde (300 - 1 000 m), tankların püskürtülme veya imhaları için T. avcı birlikleri T. güdümlü roketlerle ("Cobra", "Milan", "Vigilant", "Snapper") ve geri tepmeyen hafif toplarla (Amerika Birleşik Devletleri'nin 106 mm lik, Sovyetlerin 82 ve 107 mm lik, İsveç'in 90 mm lik, İngilizlerin 120 mm lik) donatılmışlardır.

3 000 m den fazla mesafeler için ağır T. güdümlü roketler (SS-II "Sagger", "Swingfire", "Hot", "Tow") kullanılır.

Oldukça yakın mesafelerde ise (300 m ye kadar) T. faaliyetlerinde, genellikle, bir kişi tarafından ateş edilen, boru biçimindeki modern bazukalar uygulanır.

TANNENBERG, Doğu Prusya'da, Osterode bölgesinde bir köy. T. 1945'ten beri Polonya'nın idaresi altındadır.

T. meydan muharebesi : 15.7.1410'da Ulrich von Jungen komutasındaki aş. yu. 12 000 kişilik Alman Ordusu, kral II. Władysław Jagiełło idaresindeki 20 000 kişilik Polonya ve Litvanya ordusu tarafından imha edildi. Polonya tarihlerinde Grunewald meydan muharebesi diye adlandırılan bu meydan muharebesi, Alman askerî gücünün kırılması ve "Doğuya yayılma"nın önlenmesi bakımından önemli bir zafer olarak kabul edilir.

T.'in doğusunda 26 - 30 ağustos 1914 tarihinde A. V. Samsonov idaresindeki 191 000 kişilik Rus Narev ordusu, Hindenburg idaresindeki 153 000 kişilik Alman ordusu tarafından imha edildi. Bu meydan muharebesi, I. Dünya Savaşının en önemli kuşatma ve imha savaşı sayılır.

TANNHÄUSER (Tannhausen aş. yu. 1205 - 1270), Alman lirik şairi. Yazma eserlerde Tannhûsen olarak geçer. Şövalye soyundan geldiği kesindir. Bir süre Nürnberg'de yaşadı ve II. Friedrich'in 1228 - 1229 Haçlı seferine katıldı. Fakat onun asıl koruyucusu Avusturya dükü Kavgacı Friedrich' ti. Friedrich'in ölümünden sonra fakir düşen T., gezgin şair olarak Kuzey - doğu Almanya'yı dolaştı. Son eseri 1266'da yazdığı uzun bir dans şarkısıdır. Şiirlerinde ve dans şarkılarında Orta Çağ Alman şiirinin özelliği olan ideal yüksek aşk ile kaba şehvete dayanan aşk abartılmış bir biçimde birleşir. T., XIV ve XV. yüzyıllarda efsane ve menkıbelerin kahraman şövalyesi olarak yaşamıştır. Romantik akımda T. efsanesi, çeşitli biçim ve adlar altında opera ve romanslarda işlenmiştir.

TANNHÄUSER, Richard Wagner (b. bk.)'in bestelediği ve T. efsanesini konu alan 3 perde ve 4 tablodan oluşan bir opera. Başlıca kişiler : Tannhäuser (tenor), Venus (mezzosoprano), Hermann (bas), Wolfram von Eschenbach (bariton), Elisabeth (soprano), şarkıcı şövalyeler, soylular, halk. Konunun geçtiği çağ ve yer : XIII. yüzyıl başlarında Orta Almanya. T. operası, ilk defa 1845'te Dresden'de, daha sonra 1861'de Paris'te ve 1875'te Viyana'da temsil edildi. Wagner, operasının Paris ve Viyana temsillerinde yeni düzenlemeler yaptı.

Konu : Efsanenin kahramanı şövalye T., aşk tanrıçası Venus'a kendisini kaptırarak Venus Dağı (Venusberg)'na gider. Orada bir yıl kadar kalarak her türlü pagan zevki tadar. Fakat sonradan pişmanlık duyar ve Roma'ya Papa IV. Urbanus'a gider, kendisini affetmesi için yalvarır. Papa, katı davranır ve onu bağışlamanın, elinde taşıdığı değneğin yeşerip yaprak vermesi kadar zor olduğunu söyler. Ümitsizliğe kapılan T., tekrar Venus Dağı'na döner. Ancak, o Roma'dan ayrıldıktan üç gün sonra Papa'nın değneği yeşerir, yaprak verir. Papa T.'i aratırsa da, onu hiçbir yerde bulduramaz.

R. Wagner'in torunu Wieland Wagner, bu sonucu beğenmeyerek T. operasını yeniden düzenlemiş, 1954'te Bayreuth'ta temsil ettirmiştir. Yeni düzenlemede T., Papa tarafından reddedilince Venus'a giderken yolda saf bir şarkı işitir. Bu, ölürken günahkâr T.'in affını dileyen Elisabeth'in sesidir. Çok duygulanan T., Elisabeth'in önünde diz çöker, son nefesini verir. O sırada Tanrı onu bağışladığını bir mucize ile gösterir.

TANNU - OLA (Tannu Dağı), Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetine bağlı Tuva Muhtar Bölgesinde bir dağ sırası. Uzunluğu aş. yu. 300 km, genişliği 40 - 60 km dir. Yüksekliği 2 500 - 2 700 km arasında değişir. Batı bölümünde yer alan en yüksek doruğu 3 061 m dir. T. Yukarı Yenisey ile Ubsu Nur gölü arasında su bölümü çizgisini oluşturur.

T., Batı T. ve Doğu T. olmak üzere iki kola ayrılır.

TANNU - TUVA : bk. TUVA SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ.

TANOĞLU, Ali Tevfik (Seniçe, Kosova 1904 - İstanbul 1978), beşerî ve ekonomik coğrafya konularında tanınmış bir ilim adamı. İlk, orta ve lise öğrenimini İstanbul'da Darüşşafaka Okulunda yaptıktan sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine girmiş ve Coğrafya Bölümünü 1929'da bitirmiştir. Aynı yıl Millî Eğitim Bakanlığı tarafından öğrenimini sürdürmesi için Fransa'ya gönderilmiş ve 1933'te Paris Üniversitesi Coğrafya Bölümünden mezun olmuştur.

Yurda döndükten sonra 1934 yılında Edebiyat Fakültesi beşerî ve iktisadî coğrafya doçentliğine tayin edilen T., 1942 de profesör olmuş ve bir süre sonra da ordinaryüslüğe yükseltilmiştir. Uzun yıllar yönetim hizmetlerinde bulunmuş, iki defa Edebiyat Fakültesi dekanı olmuş, Coğrafya Enstitüsü müdürlüğü yapmış ve 1957 yılında da İstanbul Üniversitesi rektörlüğüne seçilmiştir. Üniversiteler kanunu gereğince 1974 yılında emekli olmuştur.

T. Edebiyat Fakültesinde beşerî coğrafyanın belli başlı konularında dersler vermiş, İktisat Fakültesinde de siyasî coğrafya dersleri okutmuştur. Bu faaliyetlerinin yanısıra, araştırmalarda da bulunmuş ve böylece Türkiye'de coğrafyanın ve özellikle beşerî coğrafyanın gelişmesinde büyük hizmetleri olmuştur. Araştırmalarının sonuçlarını kitaplar ve makaleler halinde yayınlamıştır. 1940'ta *Enerji kaynakları* (3 kere daha basılmıştır), 1942'de *Ziraat hayatı* ve 1964'te *Nüfus ve Yerleşme* adlı kitapları çıkmıştır. *Siyasî coğrafya* ve *Münakale coğrafyası* kitapları ise, yayınlanmak üzere 1976'da Edebiyat Fakültesi dekanlığına teslim edilmiştir. Bu kitaplarda Türkiye sorunlarına geniş ölçüde yer verilmiştir.

T. Türkiye'nin bazı fizikî coğrafya özelliklerini beşerî coğrafya açısından değerlendirmiş, Ernest Chaput (b. bk.)'nün *Türkiye'de jeolojik ve jeomorfojenik tetkik seyahatleri* kitabını da Türkçeye çevirmiştir. Fransız coğrafyacısı E. de Martonne'un kuraklık indisini Türkiye'ye uygulayarak, kurak alanları ilk defa bilimsel yoldan ortaya koymuştur (*Türkiye'de kuraklık indisleri*, "Türk Coğrafya Dergisi", 1942). *Türkiye' nin irtifa kuşakları* da fizikî coğrafya ile ilgili bir çalışmadır (Türk Coğrafya Dergisi, 1947). S. Erinç ve E. Tümertekin'le birlikte *Türkiye Atlası*'nı hazırlamıştır [1961]. Türkiye'nin çeşitli bölgelerine ait mahallî etütleri de vardır.

T., Türk Coğrafya Kurumunun kurucu üyelerindendir. (C. R. Gürsoy)

TANPINAR, Ahmet Hamdi (İstanbul 1901 - İstanbul 1962), Türk şairi ve yazarı. Babası, kadılardan Hüseyin Fikri Efendi'dir. Babasının memurluk hayatına bağlı olarak, ilk ve orta öğrenimini imparatorluğun değişik şehirlerinde yapmak zorunda kalan T., Antalya Sultanîsi (lisesi)'nden mezun oldu (1918) ve yüksek öğrenimini yapmak için aynı yıl İstanbul'a gitti. Parasız yatılı bir okulda okumak zorunda olduğundan, ilk yıl Baytar Mekteb-i Âlîsi (Veteriner Yüksek Okulu)'ne girdi ve ertesi yıl Edebiyat Fakültesi'nin Türk Edebiyatı bölümüne devama başladı. Bu sırada aynı yerde batı edebiyatı dersini okutmakta olan Yahya Kemal'in de öğrencisi

TANPINAR, Ahmet Hamdi

oldu. Fakülteyi bitirince (1923) Erzurum Sultanîsi edebiyat ve felsefe öğretmenliğine tâyin edildi. Bundan sonra, sırası ile Konya ve Ankara liseleri, Gazi Eğitim Enstitüsü ve İstanbul Kadıköy lisesi edebiyat öğretmenliklerinde bulunduktan sonra, 1934'te Güzel Sanatlar Akademisi sanat tarihi öğretmenliğine verildi. 1939'da, İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde kurulan Yeni Türk Edebiyatı kürsüsünün başına getirildi. 1942'de Maraş milletvekilliğine seçildi. 1946'da Millî Eğitim Bakanlığı müfettişliğine, 1948'de tekrar Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki ve oradan da Edebiyat Fakültesi'ndeki eski görevlerine döndü (1949). Bu görevde iken, bir kalp krizi sonunda öldü ve Rumeli Hisarı mezarlığında Yahya Kemal'in yanına gömüldü.

Edebiyata şiirle giren T.'ın bu türdeki ilk denemesi 1920' de yayınlandı (Kitap, VI). Bundan sonraki şiirlerini, Mütareke devrinde yayınlanmağa başlayan "Dergâh" (1921) dergisi ile Cumhuriyet devrinin ilk ciddî sanat ve fikir dergileri olan "Millî Mecmua" (1924) ve "Hayat" (1927) gibi dergilerde. 1930'dan sonra da "Görüş" (1930), "Ülkü" (1933), "Varlık" (1933) ve "Kültür Haftası" (1936) gibi başlıca dergilerde yayımlamağa devam etti.

Mütareke devrinde yetişmiş şairler arasında yer alan T., sayıları fazla olmayan şiirleri arasından seçtiklerini küçük bir kitap halinde bastırdı (*Şiirler*, 1961). "Sanat için sanat" formülüne sıkı sıkıya bağlı olduğu bu şiirlerinde, sosyal bir fayda gütmekten uzak kaldı. Bu sebeple, ferdî karakterdeki temaları, duygulara ve onlara bağlı hayallere dayanır. Duygularsa, daha çok, aşktan, geçmiş zamandan ve şuur - altından kaynaklanır. Saf şiire ulaşmak gayesinde olan ve bu yolda önemli bir çaba gösteren şair, iç musikiye de büyük değer verir.

Derin bir ilgi duyduğu bu temaları şiirlerinde — hacimlerindeki darlık yüzünden — genişlemesine işlemek imkânını bulamayan şair, önce hikâyeye ve sonra da romana geçerek, rahat rahat işleme imkânına sahip oldu. Hikâye türündeki ilk denemesini (*Geçmiş zaman elbiseleri*) 1936'da yaparak, *Abdullah Efendi'nin ruyaları* [1943] ile devam ettikten sonra, *Mahûr beste* [tefrika olarak 1948, kitap olarak 1975] ile romana geçti. Daha üniversite öğrencisi iken Yahya Kemal'in derslerinden tarih zevkini ve şuurunu da alan T., bazı hikâye ve romanlarındaki zaman temasını, bir "geçmiş zaman - hal" kompozisyonu olarak, Osmanlı tarihinin büyük geçmişi ile Türk topraklarının bugününü iç içe ve cazip bir kompozisyon halinde vermeyi başarmıştır. Bu kompozisyon, başlıca tarihî şehirlerimize (Ankara, Erzurum, Konya, Bursa, İstanbul) ait düşüncelerini ve intıbalarını anlattığı *Beş şehir* [1946]'de de görülür. Hikâye ve romanlarında en ağır basan tema, karışık ve bulanık psikolojik durumları ile karşımıza çıkan şuur - altıdır. Lirizmi kuvvetli bir üslûpçu olarak görünen yazar, psikolojik olayları anlatışında ve tahlilinde de başarılıdır. T.'ın bu türdeki — yukarıda adları verilenlerin dışında — eserleri şunlardır : *Huzur* [roman, 1949], *Yaz yağmuru* [hikâyeler, 1955], *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* [roman, 1961], *Sahnenin dışındakiler* [roman, tefrika 1950, kitap 1973].

T., doğrudan doğruya edebiyatla ilgili bu çalışmalarının yanında, Türk edebiyatının Tanzimat'tan sonraki tarihi üzerinde de çalışmış, bazı küçük monografilerinden (*Tevfik Fikret*, 1937; *Yahya Kemal*, 1962) başka, *On dokuzuncu asır Türk edebiyatı tarihi* [I, 1949; genişletilmiş 4. bas. 1976] adlı ve batılı Türk edebiyatının Servet-i Fünûn dönemine kadarki bölümünü ihtiva eden bir eseri de yayınlanmıştır. Şahsî görüşleri ve sübjektif değerlendirmeleri ağır basmakla beraber, Tanzimat devri edebiyatımız hakkında yapılmış geniş bir denemedir.

T.'ın, bunlardan başka, değişik edebî konular ve şahsiyetlerle ilgili birçok makaleleri de vardır. Bunların büyük bir kısmı kitap halinde de basılmıştır (Zeynep Kerman, *Ahmet Hamdi Tanpınar, Edebiyat üzerine makaleler)* [1969]. T.'ın mektupları da bir kitapta toplanmıştır (Zeynep Kerman, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın mektupları*, 1974). *Aydaki kadın* adlı romanının müsveddesi Türkiyat Enstitüsünde saklanmaktadır (Güler Güven : Ahmet Hamdi Tanpınar'ın son romanı. "Türklük Bilgisi Araştırmaları" 3, 135 - 195). (K. Akyüz)

TANRI, kâinatı ve ölümden sonraki âlemi yaratan, iyiliği, doğruluğu, güzelliği ve ahlâkî esasları kuran, yöneten, koruyan, yaşatan, öldüren, tekrar dirilten, insana akıl, duygu, konuşma ve ilerleme gücü veren, kendisini yarattığı bütün eseriyle tanıtan, kâinat üstü, en yüce varlık. Bir olan T., başta yaratan, vücuda getiren, var eden, icat eden, varlığı başlatan, can ve ruh veren, nefsi öldüren, öldürdükten sonra tekrar dirilten, bütün varlıklara biçim ve suret veren, tohumla, çekirdekle ve hücre ile, atomun yapısıyla mucizeler gösteren, her şeye gücü yeten, ilk olan, ezelî ve ebedî bulunan, yerlerin ve göklerin biricik sahibi ve eşsiz hâkimi olandır. T., kâinatın üstünde, maddenin ötesinde olup, en yüksek, en yücedir, her türlü ihtiyacın dışında bulunan, "Ol" emriyle biricik yaratandır. Esirgeyen, bağışlayan, eğiten ve öğretendir, besleyendir, sevilen ve korkutandır, benzeri asla bulunmayandır.

T., Allah (Fr. Dieu, İng. God v.b.) karşılığı olarak kullanılan Türkçe bir özel addır. Türk lehçelerinde *Tengri* olarak kullanılır. Yakutçada *Taŋara* olarak geçer. Türklerin çoğunluğunca *Tengri* şeklinde söylendiği ve bilindiği anlaşılmaktadır. *Kur'an*'da mealen : "Allah'tan başka ilâh yoktur" cümlesinin "Allah'tan başka T. yoktur" şeklinde kullanılışı ile Allah ile İlâh, Allah ile T. arasında bir özdeşliğe işaret edilmiş olunuyor. Allah adıyla açıklanan, bütün sıfatları ve güzel adlar (Esma'ül - hüsnâ, b. bk.)'ı T. kelimesinin de ihtiva ettiği ileri sürülebilir.

İnanç, niyet ve kasıt tamamen islâmî ise T.'nın zatî sıfatları T.'da bulunmaktadır. Zatî sıfatları : 1. Vücut : T. vardır ve varlığı kendisinden gelmektedir; 2. Kıdem. T.'nın varlığı ezelî olup, öncesi, başlangıcı yoktur; 3. Beka : T.'nın varlığı ebedî olup, varlığının sonu ve ötesi bulunmamaktadır; 4. Vahdaniyet : T. birdir, benzeri ve ortağı yoktur; 5. Yaratılmışlardan hiçbirisine benzememektedir, uzuvlara ihtiyacı yoktur, doğma ve doğurmanın, yeme içme ve giyinmenin ve uyumanın ötesinde bir varlıktır: 6. Kıyam bi-nefsihi. T. bütün zaman, mekân, yön ve ihtiyaç kavramlarının dışındadır.

Gök Türkler, *Gök T.* diye T.'yı ifade etmek istemişlerdir. *Gök*. "ulu, yüce" anlamındadır. *Gök* T.'da "Ulu T.", "Yüce T." (T. Taalâ)'dır. *Tanrı* kelimesiyle Türkler birçok kavramlar, deyimler yapmışlardır.

Tanrı kelimesinin tarihçesi 2000 yıldan öteye gitmektedir. Henüz kesin bir tespit yapmak güçtür. *Tanrı* kelimesinin tarihçesi ve T. ile ilgili inanç ve çeşitli konular üzerinde de etraflı bilgi ve kaynaklar vardır. (Hikmet Tanyu, İslâmlıktan önce Türklerde tek T. inancı, Ankara 1980). *Allah* adının da *Kur'an*'la ilk olarak çıkmadığı, Arapların cahiliye döneminde ve hatta çok öncelerden putlara tapma zamanlarında müşriklerce bile bilindiği, haniflerce de söylendiği ilmen, tarihen

sabittir. Allah kelimesinin Hz. İbrahimle mi ortaya çıktığı, yoksa Âdem ve Havva zamanından beri mi geldiği bilinmemektedir. *Kur'an*, her kavme, her topluma uyarmak üzere Allah'ın peygamberler gönderdiğini bildirmektedir. Bu kelimeyi kullanmayan, fakat bir ilâha inanan insanları kâfir saymak bu yönden de mümkün değildir. Bütün dilleri yaratan, insanı konuşturan Allah'tır. *Allah* kelimesinin ibadet edilen, tek olan yüce varlığı v.b. belirttiği açıktır. Her ne kadar *Kur'an*'da *Tanrı* kelimesi geçmemekte ise de, Tevrat ve İncillerde de onların, ilâh yerine kullandığı kelimeler geçmemektedir. Yahudiler, ilâha *El*, *Elohim*, *Yahve* demektedirler. Hristiyanlar da başka adlar kullanmaktadırlar.

Eski Türk yazıtlarında, Göktürk destanlarında, Oğuz destanında, eski atasözlerinde, İslâmdan önceki Türk şiirlerinde ve nihayet İslâm döneminin eserleri olan *Divanü Lûgati't-Türk*'te, islâmî mahiyet almış olan Dede Korkut hikâyelerinde, *Kutatgu Bilig*'de, *Bâbür-nâme*'de *Tengri* (Tanrı) adı kullanılmaktadır. Türkçedeki ilk *Kur'an* çevirilerinde de "Allah" karşılığında *Tanrı* denilmiştir. Sultan Veled, Âşık Paşa, Yunus Emre, Süleyman Çelebi *Tanrı* adını zikretmişlerdir. *Kur'an* müfessirlerinden birçoğu vakit vakit *Tanrı* adını söylemişlerdir. Bütün bunlarda kasıt ve niyetin islâmî inanca uygun olduğu anlaşılmaktadır. *Hu* kelimesi "O" anlamında hem Yahudilikte, hem de İslâmlar arasında Allah'a işaret etmektedir.

T.'nın varlığını bildiren inandırıcı belge ve deliller öteden beri sayılmaktadır. *Kur'an*'a göre Allah vardır, ispatını yapmağa bile gerek yoktur. Fakat belge ve delillerle T. varlığının ispatı yolunda birçok ilmî, felsefî eserler de yayınlanmıştır. Bk. ALLAH. (H. Tanyu)

TANRI KILICI, Hun imparatoru Attila'ya verilen bir ad. Büyük Hun imparatoru Batı kaynaklarında "flagellum Dei" (Tanrının kırbacı) diye adlandırılmaktadır. Batı milletlerinin inançlarına göre, Attila günahlara dalmış olan Hristiyanları cezalandırmak üzere Tanrı tarafından gönderilmiştir. Tanrının verdiği bu göreve Attila'nın kendisinin de inandığı anlaşılıyor. Esasen bu görevin sembolü olan "Tanrı kılıcı" da elinde idi.

Attila'nın ölümünden yüz yıl sonra *De origine actibusque Getarum* (kısaca adı : *Getica*) adlı eserini meydana getiren Jordanes (b. bk.), T. K. efsanesini vermiştir. Bu efsaneye göre, bir çoban hayvanlarını otlatırken bir buzağının aksadığını ve ayağının kanadığını fark eder. Çoban, kanlı izi takip ederek toprağa gömülü bir kılıcın ucunu görür. Kılıcı çıkarmak istediği zaman kılıç alevler saçar. Ancak, çok geçmeden alevler söner ve çoban kılıcı topraktan çıkarıp Attila'ya götürür. Attila bu mucizevî kılıçta bir gök alâmeti görür ve Tanrı'nın dünya hâkimiyetini eline verdiğine kanaat getirir.

Attila'nın hâtırasını saklamış olan Macar sarayında XI. yüzyılda bu efsanenin devam ettiğini biliyoruz. Macar kral ailesi, Attila'nın dünya devletini kurduğu "Tanrı kılıcı"nı muhafaza ediyordu. 1071 yılından kalma bir yıllıkta, Bavyera kralı IV. Henrik'in yakınlarından birinin atından düştüğü ve kendi kılıcı üzerine düşerek öldüğü bildirilmiştir. Yıllık yazarı, bu kılıcın, Attila'nın Gallia'yı tahrip ettiği kılıç olduğunu da sözlerine eklemiştir. Son olarak, kılıcın ele geçirilmesinin hikâyesini Jordanes'e uygun olarak anlatan yıllık yazarı, "Mars'ın kılıcı" adını verdiği bu kılıcın, Tanrı'nın kırbacı (flagellum Dei) olarak bilindiğini de kaydetmiştir.

TANRI DAĞI : bk. TİEN - ŞAN.

TANRIÖVER, Hamdullah Suphi (İstanbul 1881 - İstanbul 1966), Türk yazarı, şair ve hatibi. Eski ve köklü bir aydınlar ailesine mensuptur. Büyük babası Abdurrahman Sami Paşa, babası Abdüllâtif Suphi Paşa'dır. Her ikisi de Tanzimat devrinin tanınmış ilim ve devlet adamlarından oldukları gibi, amcalarından Sami Paşa-zâde Sezâi Bey de devrinin ünlü edebiyatçıları arasındadır.

TANRIÖVER, Hamdullah Suphi

T., ilk öğrenimini bitirince Galatasaray Sultanisine verildi. Mezun olduktan sonra da, ilk okul öğretmenliğinden başlayarak İstanbul Üniversitesi öğretim üyeliğine kadar yükseldi. Üniversitede Türk edebiyatı ve Türk-İslâm güzel sanatlar tarihi derslerini okuttu.

Suphi Paşa konağı, tıpkı Sami Paşa konağı gibi, devrin değerli ilim, edebiyat ve devlet adamlarının toplandığı bir yerdi. Bugün İstanbul Üniversitesinin malı olan bu kültür ocağında yetişmiş olan T., edebiyata şiirle başladı. İlk şiirleri amcası Sezâi Beyin Paris'te Jön Türkler adına yayınladığı "Şûrâ-yı Ümmet" (1902) gazetesinde çıktı. Önce Fecr-i Âti (1909) topluluğunun kurucuları arasında yer alan T., II. Meşrutiyet'in ilânından sonra yayılmağa ve teşkilâtlanmağa başlayan milliyetçilik hareketinin kültürel alandaki çalışmalarına da fiilen katıldı. Böylece Fecr-i Âti hareketinden ayrılıp, "Genç Kalemler" (1911) dergisinde merkezleşen Millî Edebiyat hareketine bağlandı. 1912 şubatında, milliyetçilik hareketinin İstanbul'daki merkezi durumunda bulunan Türk Ocağı'na girdi ve kısa bir süre sonra bu kurumun başına geçti (1913).

T., I. Dünya Savaşı sırasında milliyetçilik akımının başlıca sevk ve idare yeri olan bu kuruluşun çalışmalarında ve gelişmesinde çok büyük rol oynadı. Nihayet 1920 nisanında ilk Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulması üzerine Ankara'ya gelerek Millî Mücadele'ye katıldı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanına milliyetçi seçmenlerin gayretiyle zaten Saruhan ve Antalya'dan mebus seçilmiş olduğu için, aynı sıfatla ve Saruhan mebusu olarak Ankara'daki ilk Büyük Millet Meclisi'ne de girdi. Aynı yıl ilk millî hükûmette ilk maarif vekili olarak yer aldı. 12 mart 1921'de, Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ikinci çalışma yılını açış nutkundan sonra, Mehmet Âkif'in "İstiklâl Marşı"nı Meclis kürsüsünden okudu. Böylece siyasî hayata da karışmış olan T., ikinci ve üçüncü Büyük Millet Meclislerine İstanbul mebusu olarak katıldı. 1925'te, ikinci defa maarif vekili oldu. Bütün bu faaliyetleri sırasında Türk Ocakları genel başkanlığı görevini de sürdürdü. Kendisinin Ankara'ya gelmesiyle, daha önce İstanbul'da olan Türk Ocakları Genel Merkezi de Ankara'ya nakledildi. T.'in Türk Ocakları genel başkanlığı bu kuruluşların yerlerini Halk Evleri alıncaya kadar (19 şubat 1932) aralıksız olarak 19 yıl devam etmiştir. 1935'te Bükreş büyük elçiliğine tâyin edildi. Bu görevden 1946'da ayrıldı ve milletvekili olarak tekrar Büyük Millet Meclisi'ne döndü (1946 - 1957).

1951'de, T.'in teşebbüsü ile Halk Evleri kapatılarak Türk Ocakları yeniden kuruldu ve tekrar genel başkanlığa seçildi.

Ancak, bu ikinci genel başkanlık döneminde verimli ve enerjik olamadı. Geçirdiği bir kalp krizi sonunda 10 haziran 1966' da İstanbul'da öldü ve Merkez Efendi kabristanına gömüldü.

T.'in edebiyat alanındaki çalışmaları şiir, tenkit ve hitabet türlerinde toplanır. Servet-i Fünûn şiirinin tesirinde oldukları görülen ilk şiirlerini, önce Fecr-i Âti topluluğunun, sonra da Millî Edebiyat hareketinin tesirindeki şiirleri takip eder. İlk iki gruptaki şiirleri gerek dil gerek nazım tekniği bakımından, tesirinde oldukları edebî topluluklara bağlıdır; dil oldukça koyu bir Osmanlıca, vezin de arûzdur. Millî Edebiyat hareketinin tesirinde olanlarında ise, dil konuşma diline yaklaştığı gibi, arûzun yerini de hece almıştır. Bütün şiirlerinde üstün bir duygu ve hayal gücünün bulunduğu söylenemez. Şiirlerini kitap halinde toplamış değildir.

Edebî tenkidleri daha çok Fecr-i Âti topluluğu ile Millî Edebiyat hareketi arasında ilk zamanlar yapılan tartışmalar sırasında yazdığı bazı makalelerden ibarettir.

T.'in asıl yaygın şöhreti ise hitabet alanındadır. Türk Ocakları çalışmaları sırasında başlayan ve daha çok milliyetçilik konularına dayanan konuşmaları ile bu türdeki kabiliyeti hızlı bir gelişme göstermiş; İstanbul'da işgal kuvvetlerine karşı düzenlenen açık hava toplantılarında, Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsünde ve Millî Mücadele sırasında halkı aydınlatıcı konuşmalar yapmak için gönderildiği bazı Anadolu şehirlerindeki (Konya, Antalya) konuşmaları ile siyasî konulara da uzanmıştır. Değişik tarihlerde yaptığı bu değişik konuşmalarını *Dağ yolu* (I. kitap 1928, II. kitap 1931), makalelerini de *Günebakan* (1929) adları ile bir arada yayımladı. (K. Akyüz)

TANRISIZLIK (Fr. Atéisme), Tanrı varlığını yahut dünyaya nizam verişini inkâr etme. T., var oluşun anlam ve değerinin insan tarafından bizzat ortaya atıldığı düşüncesini ileri sürer ve bir Tanrı tasavvur etmenin insan oğlunun liyakat ve hürriyeti ile bağdaşamayacağını vurgular. Daha Eski Çağda birçok düşünürler T. ile suçlanmıştır (Euhemeros, Epikuros, Lukianos). T., daha sonraları geleneksel dini tamamen serbest bir biçimde ve çok defa panteist anlamda yorumlayanlara karşı da bir suçlama olarak kullanılmıştır. Epikurosçular bu suçlamaya karşı çıktılar. Bunlara göre, halkın tanrılarını savunmayanlar değil, aksine toplumun tasavvurlarını tanrılara izafe edenler tanrısızdırlar. Lukianos, Hristiyanları Epikurosçularla birlikte tanrısız olarak kabul eder.

Hristiyan Orta Çağda T., dinî inançlardan dalâlet yoluna sapma olarak nitelendirilir. Yeni Çağda Pierre Bayle (b. bk.) her türlü T.'a karşı hoşgörü istemiştir. Ona göre, insan davranışını tanrı tasavvuru gibi nazarî düşüncelere dayandırmak hatalıdır. Ahlâkîlik Tanrının varlığına inanmaksızın da mümkündür. Fransız Aydınlanma akımı ise Holbach'ın ve La Mettrie'nin *L'homme machine* (Makine insan)'ine kadar gelir. Nihayet Fransız ihtilâli akıl'ı Tanrı olarak ilân etmiştir.

XIX. yüzyılda her türlü Tanrı inancı şüpheli bir duruma girdi ve T. çeşitli biçimlerde ispatlanmaya çalışıldı. Yüzyılın sonlarına doğru Haeckel (b. bk.), Darwinizmden hareketle tanrısız bir tabiî dini bilimin sonucu olarak kabul etti. *Welträtsel* (Dünya denen muamma) [1899] adlı eseri kısa zamanda 400 000 nüsha basılmıştır.

Zamanımız akımlarından egzistansiyalizmin özellikle Fransa'daki biçimiyle T.'a doğru kuvvetli bir eğilim içine girdiği görülür. Sartre'ın *L'Existentialisme est un humanisme* (Egzistansiyalizm bir humanizmdir) [1946] adlı eserine göre, insanın hür varlığı ancak Tanrı mevcut olmadığı sürece mümkündür. Buna karşı Heidegger *Über den Humanismus* (Humanizm hakkında) [1951] adlı eserini yazdı. Rusya'da daha 1912'den önce bazı düşünürler (Radişçev, Belinskiy, Çernişevskiy, Dobrolyubov v.b.) T. hakkında görüşler ortaya atmışlardır. Lenin, kapitalist güçler karşısında çalışan sınıfın içinde bulunduğu çok güçsüz durumun derin köklerinin dindarlık olduğunu ileri sürdü ve T. devlet tarafından resmen teşvik edildi. T., nasyonalsosyalizmde de vardı; ancak parti resmen T.'ı değil, *İncil*'deki Tanrı kavramını reddeden bir Tanrı inancını kabul etmişti.

TANSİYON (Fr. Tension), "kan basıncı" karşılığı olarak kullanılan tıbbî terim.

Kan basıncı tıbbın çok geniş konularından biridir. Normal bir kimsede iki türlü kan basıncı vardır. Biri kan volümünün kan damarlarının duvarlarına yaptığı basınç (küçük basınç veya küçük T.), diğeri kalp kasının pompalanması ile damarlara atılan kanın yaptığı basınç (büyük basınç veya büyük T.)'tır.

Normal bir kimsede T. değerleri yaşla değişir. Çeşitli ölçü aletleri vardır. Civa basıncına göre ölçüm yapılır. Kişinin yaşı önüne 1 rakamı konularak mm olarak büyük T., bu rakamın yarısına 2 ilâve edilerek küçük T. bulunur. Örnek verilmek gerekirse 20 yaşında bir kişinin büyük T.'u 120 mm civa, küçük T.'u 80 mm civa olmalıdır. Ancak, bu rakamlar değişik fizyolojik durumlarda değişebilir.

Kan basıncı yükselmesine tıp dilinde hipertansion denir. Bk. HİPERTANSİYON. Değişik sebepleri vardır. Kan basıncı yükselmesi hastalık olarak primer ve sekonder olmak üzere iki büyük grupa ayrılır.

Genellikle T.'u yüksek kimseler baş ağrısı, burun kanaması gibi şikâyetlerde bulunurlar. Sekonder olan, yani bir hastalığın komplikasyonu olarak ortaya çıkan T.'larda ilk hastalığın belirtileri de bu şikâyetlere eklenir. Uzun yıllar kontrolsuz kalan T. yüksekliği beyin kanamaları, felçler, kan damarı kireçlenmesi, kalbin büyümesi ve yetmezliğe girmesi ve göz dibi bozulması gibi komplikasyonlara yol açar. Tedavisi ömür boyu düzenli hayat ve tıbbî kontrol gerektirir. Sigara T.'u yükseltir. Bu sebeple terk edilmelidir. (N. Menemenli)

TANTA, Mısır'ın Aşağı Mısır bölümünde bir şehir, Garbiye ilinin merkezi. Nüfusu 254 000 (1966)'dir. Ticaret merkezi olarak gelişen şehirde her yıl üç büyük panayır kurulur.

TANTAL (Ta), metal element. Atom ağırlığı 180,88; izotopları yok; sıra numarası 73; valansı II-, III-, IV- ve V- olup V-valanslı bileşimler en çok bulunan ve istikrarlı olanlarıdır. T., haddelenmesi ve dövülmesi mümkün olan platin grisi renkte, sert, dayanıklı, esnek, genleşebilir, cilâlanabilir bir metaldir. Çekme dayanımı, esneklik, sertlik ve ısı iletkenliği bakımından T., orta nitelikli çelik cinslerine benzer. T.'in yoğunluğu 16,69, ergime nokası 3 030°C, kaynama noktası 4 100°C, sertliği 6 - 6,5 olup 400°C üstünde çabuk okside olur.

T., kimyasal etkilere karşı son derece dayanıklı olup, sadece flüorhidrik asit, sıcak klor, flüor, kükürt ve ergiyik al-

kaliler tarafından etkilenir. T., aynı zamanda, yüksek ergime noktasına sahip olduğundan, bazı hallerde platinin yerini tutabilir.

T., periyodik sistemin V. yan grupunda yer aldığından Niyobyuma benzerliği vardır. T., en nadir elementlerden olup 16 km kalınlığındaki yer kabuğu içindeki oranı % $1,2.10^{-5}$ dir. Böylece T., elementlerin çokluk listesinde 64. sırayı işgal ederek Öropyum ile Kadmiyum arasında bulunur, Platin, Uranyum, Niyobyum, Selenyum v.b. lerinden daha nadirdir. T., Finlandiya, İskandinav ülkeleri, Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya'da Niyobyuma eşlik ederek Niyobit ve Tantalit cevherleri içinde bulunur.

Üretimi : T. cevherleri, önce potasyumbisülfat ile halledilir, kaynar su ile muameleden sonra Tantalpentoksit (toz halinde kalan) flüorhidrik asitte çözülür ve oluşan potasyumfluortantalat (K_2TaF_7), sıcak sodyum ile muamele edilerek toz olarak T. metali haline getirilir ($K_2TaF_7+5Na \rightarrow Ta+5NaF+2KF$). Bundan sonra T. metali, elektrikli vakum fırınında ısı muamelesi ile oksitlerinden tecrit edilir. Saf T. metali, hidroklorik asit, klorhidrik asit, nitrik asit, asetik asit, fosforik asit, sülfürik asit, perklor asidi, brom, iyot ve hidrojen peroksidi gibi kimyasal maddelerden etkilenmediği için Amerika'nın kimya endüstrisi tesislerinde jet malzemesi olarak, sunî ipek üretimi teçhizatında, laboratuvar gereçleri imalinde, kalem uçları, dişçi âletleri, röntgen lamba katodları, pompa parçaları, tank astarlanması, termoelement taşıyıcıları ve T. redresörleri yapımında öncelikle kullanılmaktadır. (E. Ediger)

TANTALİT (Fe, Mn) Ta_2O_6, zifte benzer, metal parlaklığında, rombusal, kristalen, katı madde: sertliği 6, yoğunluğu 8,2 ye kadar; çizgisi kahve renginden siyaha kadar; asitlerden etkilenmez, hamlaçta ergimez. Bavyera, İsveç, Finlandiya, Norveç, Grönland, Güney Dakota (ABD), Kamerun ve Brezilya'da bulunur. T., tantal cevherleri arasında en önemli olanıdır. (E. Ediger)

TANTALKARBİT, pirinç sarısı (TaC) veya gri renkte (Ta_2C) bir bileşim. Çok sert, ısıyı çok az emdiğinden kuvvetli sürtünmelerde dahi kolayca ısınmayan vasfı dolayısıyla 1932 yılından beri kesme işlerinde kullanılmaktadır. T. tozuna, toz halinde bağlayıcı bir madde (Co, Ni, Fe) karıştırılarak şekil verilir ve sinterlenir. Böylece elde edilen mamulün ergime noktası 3 700°C - 3 800°C e yükseltilmiş olur ve ürün, Volframkarbitinkine benzer nitelik kazanır. (E. Ediger)

TANTALOS, efsanevî Lydia kralı. Zeus'la Pluto'nun oğlu sayılır. Karısının adı kaynaklarda açık olarak dile getirilmemişse de, çocuklarının Pelops'la Niobe olduğu yaygın olarak kabul edilir.

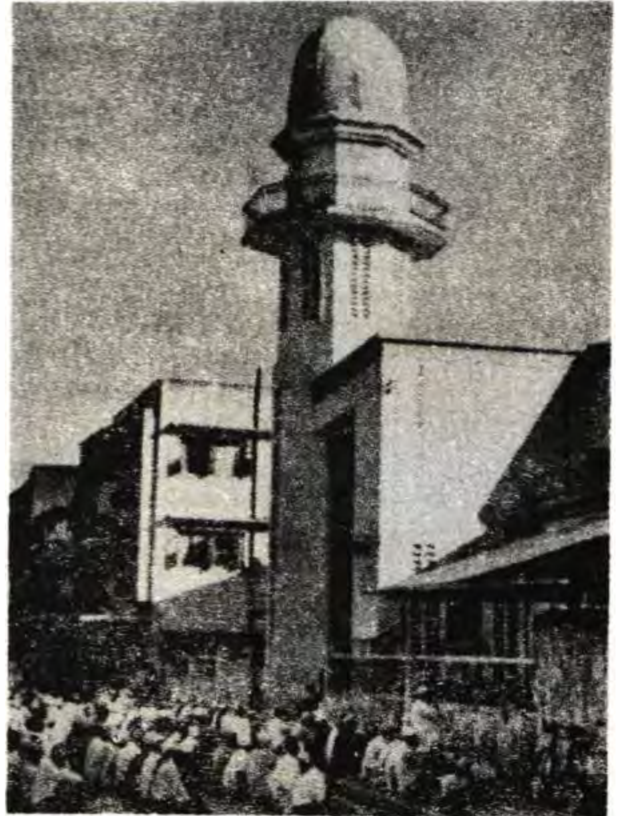
Bir efsaneye göre, T. Hermes'e Zeus'un köpeğini vermemek için yalan yere yemin etmiş, bu yüzden Zeus'un öfkesini çekmiştir. Bir efsaneye göre de tanrıların sofrasına çağrılmış, ambrosia (birçok çiçek özlerinin katıldığı bir çeşit bal) ile şarabı çalmış. Kendisine yüklenen daha büyük bir suç, tanrıları denemek için oğlu Pelops'u boğazlayıp tanrılara yemek olarak sunmasıdır. Tanrılar durumu derhal fark ederler. Bunun üzerine T., Tartaros (b. bk.)'a daldırılır. T., kıyılarında meyve ağaçları bulunan duru bir göle atılır. Bu gölde susuzluk ve açlıktan çılgına dönen T., su içemediği gibi, ağaçların dallarından sarkan yemişleri de yiyemez. Onun Tartaros'ta çektiği bu ceza, T. işkencesi olarak dillere geçmiştir. Homeros, T.'un çektiği cezayı *Odysseia*'da uzun uzun anlatır.

TANTALPENTAKLORÜR (Tantalklorür, Tantalium chloratum), $TaCl_5$. Açık sarı renkte, kristalen toz veya camsıdan kristalene kadar değişen madde; yoğunluğu 3,68; ergime noktası 211°C; kaynama noktası 242°C dir. Susuz alkolde çözünür, rutubetli havada ve su içinde bozunarak tantalpentoksit oluşmasına sebep olur. T., tantalin klor akımında yakılması ile elde edilir. (E. Ediger)

TANTALPENTOKSİT (Tantal asidi, Tantal asidi anhidridi, Acidum tantalicum anhydricum), Ta_2O_5. Beyaz, mikroskopik, su, klorhidrik ve sülfürik asit içinde çözünmez toz, fluorhidrik asitte çözünür, kostik potas ile çözünleştirilebilir, akkor halinde vakumda tantal ve oksijen içinde bozunur. Tantalin oksijen akımında kızdırılması ile üretilir. (E. Ediger)

TANZANYA (resmî adı : **Tanzanya Birleşik Cumhuriyeti**), Zengibar (Zanzibar), Pemba ve diğer komşu adalarla birlikte, Doğu Afrika'da 1964'te kurulmuş, bağımsız bir devlet. Yüzölçümü 945 100 km², nüfusu 17 390 000 (1980) ve başşehri yaklaşık 500 000 nüfuslu Darüsselâm (Dar-es-Salaam) ile Dodoma'dır.

Hint Okyanusu kıyılarından Afrika kıtasının içerisine doğru uzanan T., kuzeyden Kenya ve Uganda, güneyden Mozambik, güney-batıdan Malavi ve Zambiya, batıdan Zaire ve kuzey-batıdan Burundi ve Rvanda devletleriyle komşudur. Önceleri Tanganyika diye anılan bu saha, Zengibar'la birleştikten sonra, bugünkü adını almıştır.

TANZANYA : Darüsselâm'da, dinî bir bayram günü cami önünde ibadet eden Müslümanlar

TANZANYA : Kilimanjaro'nun eteklerinde uzanan ovalardan bir görünüş

Yeryüzü şekilleri bakımından T., büyük kısmı itibariyle, denizden yüksekliği 1 000 - 1 400 m arasında değişen, geniş platolardan ibarettir. Batıdan, Afrika'nın büyük çöküntü hendeğinin dik yamaçlarıyla sınırlanmıştır. Bu yamaçların ötesinde, çukur alanlarda Tanganyika ve Rukva gölleri, devlet sınırları dışında ise Kivu, İdi Amin (Edward) ada ve Mabutu (Albert) gölleri sıralanır. Güney - batıda Nyasa gölü kuzeyinde, çöküntü hendeğinin ülke içerisine uzanan doğu kolu daha az belirlidir. Hendeğin devamı ancak Kenya sınırı yakınlarında belirgin bir durum alır. Ülkenin kuzey - doğusunda ve güney - batısında gruplaşan dağ sistemleriyle bunların arasında yer alan yükseklikler, platonun doğu kenarını meydana getirirler. Platonun yapısını çoğunlukla eski billûrî kültleler oluşturur. Dağlar ise, büyük kırık sistemleriyle ilgili püskürmeler sonunda meydana gelmiş volkan konilerinden ibarettir. Bunlardan en önemlileri, kuzeyde Kenya sınırında Kilimanjaro (5 900 m, Afrika'nın en yüksek tepesi) ile daha batıda Meru (4 570 m) ve av hayvanlarıyla ünlü Ngorongoro krateridir. Kilimanjaro'dan güney - doğuya, kıyıya doğru Pare ve Usambara dağ sıraları uzanır. Biraz güneyde kıyı düzlükleri gerisinde Nguru ve Uluguru dağları bulunur. Güney - batıda Nyasa gölünün kuzey ucunda ise Livingstone ve Kipengere dağları vardır. Hint Okyanusu boyunca uzanan kıyı ovaları, genişliği 15 - 65 km arasında değişen bir şerit meydana getirir; bu ovaların devamı kıyılar boyunca sıralanan adalarda görülür. Bunlardan Zengibar ve Pemba adaları mercan kalkerlerinden oluşmuşlardır.

Ülkenin ancak yarısında, devamlı akarsular vardır; merkezî platonun büyük bir kısmı kurak mevsimde daimî akıştan yoksundur. Hint Okyanusuna kavuşan önemli nehirleri şunlardır : Kuzeyde Kilimanjaro'dan kaynağını alan Pangani (Ruvu), kapma (capture) olayı ile iç bölgenin bazı sularını kendine çekmiş olan Vami, yine geriye doğru aşındırma ile güney - batı platoları içine doğru dal budak salmış olan Rufiji ve daha güneyde Marandu, Mbemkuru, Mozambik'le sınır teşkil eden Ruvuma. Kuzeyde Viktorya gölüne kavuşan Kagera, Mara ve Mori gibi karasular, dolaylı olarak Nil sistemine bağlanırlar. Tanganyika Gölüne varan Malagarasi, Rugufu ve Klambo gibi sular da, gölün batı kıyısından çıkan Lukuga ayağı ile Kongo sistemine boşalırlar. Nyasa gölüne akan sular ise (Ruhuhu gibi) bu gölün güney ucundan çıkan bir ayakla Zambezi sistemine ulaşırlar. Böylece T. Afrika'nın en büyük üç nehir sisteminin, kaynak kollarının su bölümünü meydana getirir : Akdeniz'e akan Nil, Atlas Okyanusuna dökülen Kongo ve Hint Okyanusuna kavuşan Zambezi. Bu üç büyük sistemin su bölümleri, dışa akışı olmayan büyük bir havza ile birbirlerinden ayrılmışlardır. Merkezî platonun doğu kenarında, mevsimlik akışı olan bazı dereler, büyük çöküntü hendeğinin içerisinde bulunan Eyasi gölüne akarlar. Tanga-

nyika ve Viktorya göllerinin yaklaşık yarıları T. sınırları içinde bulunur. Fakat Nyasa gölü, hemen hemen tamamiyle sınır dışında kalır. Akışı olan bu göllerin suları tatlıdır. Bunlardan Viktorya, Afrika'nın en büyük, dünyanın ikinci büyük tatlısu gölüdür. Fakat ülkenin güney - batısındaki Rukva gölü ile kuzeyde çöküntü hendeğinin doğu kolunda bulunan Eyasi, Manyara ve Natron göllerinin suları tuzludur.

İklimi, birbirini takip eden nemli ve kurak devrelerle tropikal bir özellik gösterir. Ülke 1° ile 11°45' güney enlemleri arasında bulunduğundan ekvatoral sıcaklık şartları hüküm sürer; mevsimler arasındaki sıcaklık farkları çok azdır. Günlük sıcaklık farkları daha belirgindir : en fazla plato üzerinde (18°C) ve en az kıyıda ve göl bölgelerindedir (7°C). Ekimden mayısa kadar devam eden en sıcak aylarda, öğleden sonra sıcaklık gölgede 32°C üstünde bir değer gösterir. Bununla beraber ekvatoral iklim şartları, yüksek plato ve dağlar üzerinde sıcaklığın azalmasıyla değişikliğe uğrar ve böylece kıyıda çok sıcak nemli iklimden, Kilimanjaro dağında kar ve buz alanlarına kadar çeşitli iklim tipleri görülür. Büyük göller de çevrelerinin sıcaklığını mülâyimleştirirler. Yağmurlu mevsim kasım veya aralıktan nisan veya mayısa kadar devam eder; bu zamanda nemlilik kıyıya yakın yerlerde dayanılmaz derecede yüksek olur. Yılın kalan kısmı kurak geçer. Fakat Kenya'da olduğu gibi, kuzey - doğu T.'da da uzun ve kısa süreli iki yağmur devresine rastlanır : nisan - mayısta uzun ve kasım - aralıkta kısa bir süre devam eden yağmurlar, nisandan ekime kadar hâkim olan güney - doğu ve kasımdan marta kadar esen kuzey - doğu musonları (mevsim rüzgârları) ile ilgilidirler. Bununla beraber Zaire yönünden gelen batı rüzgârları da biraz yağmur getirirler. Ülkenin büyük kısmı yarı kurak bir özellik gösterir. Üç iklim bölgesi ayrılabilir :

1. Kıyı kuşağında yıllık yağış tutarı 1 000 mm den fazladır. Kurak mevsimde güzel olan iklim, yağmurlu zamanlarda sağlığa zararlıdır. Bu kuşağın büyük bir kısmında, özellikle akarsu ağızlarında, haliçler civarında mangrov bataklıkları geniş alanlar kaplar. Bunların gerisinde Hindistan cevizi ağaç toplulukları görülür. Daha içerilerde ise, yüksek alanlara doğru çok sıcak ve daha kurak iklim şartlarında yetişebilen dikenli ormanlarla çalılıklar hâkim bir durum alır.

2. Platolarda yıllık yağışlar 750 mm den daha azdır ve yıldan yıla büyük düzensizlikler gösterir. Kurak mevsimde atmosfer kuru olduğundan günlük sıcaklık farkları büyüktür. Bitki örtüsü açık savanlar halindedir. Geniş steplerde (Masai stepleri gibi) dağınık akasya (Acacia) ve zamk (Commiphora myrrha) ağaçlarına rastlanır. Bununla beraber buralarda, ancak gergedanların kendilerine güçlükle yol açabilecekleri, girift bitki topluluklarına da rastlanır.

3. Yüksek sahalarda, kuzeyde ve batıda yıllık yağışlar 1 250 mm den fazladır. 2 500 m ye kadar yükselen, rüzgârlara dönük yamaçlarda orografik yağmurlar görülür (Kilimanjaro'da 1 750 mm, Viktorya gölü batısında 2 000 mm ve Nyasa gölü kuzeyinde 2 500 mm). Buralarda gür, tropikal ormanlara rastlanır. Daha yüksek seviyelerde bunların yerini dağ çayırları alır (kuzey - doğuda sınır yakınlarında Usambara dağlarında, Kilimanjaro yamaçlarında ve diğer dağlarda olduğu gibi).

Tabiî hayvan toplulukları içerisinde, T.'nın çeşitli bölgelerinde birçok türlere rastlanır. Başlıcaları fil, geyik, zürafa, zebra, gergedan, su aygırı, manda: yırtıcılardan arslan, pars, sırtlan ve diğerleri: impala dahil olmak üzere birçok antilop türleri; yılan, kertenkele, bukalemun ve timsah gibi sürüngenler: sayıları bini aşan tropikal kuş türleridir. Şempanzelere Tanganyika gölü doğusundaki dağlarda rastlanır. İnsanlara uyku ve hayvanlara öldürücü "nagana" hastalıklarını aşılayan çeçe sinekleri (özellikle Glossina morsitans türü) ile savaşılmaktadır. Kuzeyde geniş Serengeti düzlükleri ve Ngorongoro krateri, cüsseli yaban hayvanları bakımından çok zengindir. Maymun ve yaban domuzu gibi nisbeten küçük hayvanlara Zengibar ve Pemba adalarında rastlanır.

Ekonominin temeli tarıma dayanır. Halkın yaklaşık % 90'ının geçimi ve ihracatın % 80'i tarım ürünlerinden sağlanır. Değer bakımından en başta sisal (kenevire benzeyen bir tür lif bitkisi) gelir. 1892'de Almanlar tarafından, Florida'dan getirilerek yetiştirilmeye başlanan bu bitkinin ekim alanları zamanla genişlemiş ve 1960'larda ülke, lif üretimi bakımından dünyada birinci sıraya yükselmiştir. Sisal ekimi daha çok kuzey - doğu Tanga, onun biraz güneyinde Morogoro ve güney - doğu kıyısında Lindi dolaylarında yapılır. Kuzey - doğuda büyük sisal plantasyonları vardır. İhracatta yer alan diğer önemli ticarî ürünlerden pamuk, Afrikalı küçük çiftçiler tarafından, Viktorya gölünün güney - doğusunda yetiştirilir. Kahve (daha çok Coffea arabica türü olmak üzere) Kilimanjaro ve Meru dağları çevresindeki volkanik topraklarda, plantasyonlarda ve küçük ekim alanlarında yetiştirilir. Karanfil daha ziyade Pemba adasında yetişir ve Zengibar şehrinde işlenir. Para getiren diğer ürünlerden şeker kamışı Kilombero vadisinde, çay İringa ve Mbeya dolaylarında en uygun şartları bulmuştur. Besin ürünleri içerisinde darı, mısır, tatlı patates, pirinç, buğday, muz ve Hindistan cevizi önemli yer tutarlar. Sütleğenler (Euphorbiaceae) familyasından, kıymetli bir besin bitkisi olan Cassava'nın acı türü (Manihot esculenta) tapyoka imalinde kullanılır ve tatlı türü (Manihot dulcis)'nün kökleri doğrudan doğruya yenir. Düzlüklerin yağmur alan yüksek kısımlarında yer fıstıkları ile diğer yağlı tohumlu bitkiler yetişir. Daha kurak olan ve çeçe sineği bulunmayan plato sahalarında sığır, keçi ve koyun sürüleri beslenir. Besicilik ve mandıra hayvancılığı gittikçe gelişmekte ise de, özellikle güney - doğuda çeçe sinekleri bu faaliyetleri sınırlandırmaktadır. Gerçek orman sahaları geniş olmamakla beraber kerestecilik, ekonomide oldukça önemli bir yer tutar. Özellikle kâfuru (Cinnamomum camphora) ve maun (Mahogani) ağaçları değerlidir: birincisinden sinema filmleri ve sellüloid imalinde ve eczacılıkta, ikincisinden mobilyacılık ve diğer ağaç işlerinde faydalanılır.

Madencilik ve endüstri, ekonomide ikinci planda yer tutarlar. Maden gelirinin yaklaşık üçte ikisi Viktorya gölü güneyinde, Şinyanga ve Orta T.'da Mwadui dolaylarındaki elmas işletmelerinden sağlanır. Bundan başka, altın, kurşun-bakır konsantresi, kalay, manyezit, mika ve tuz da elde edilir. Güney - batıda, Nyasa gölü yakınlarında zengin demir ve kömür yatakları varsa da, bunlardan faydalanmak çok güçtür. Endüstri tesislerinin çoğu sisal, pamuk, Hindistan cevizi ve buğday gibi tarım ürünlerini işlerler. Bu arada sabun, sigara, mobilya, inşaat malzemesi, boya, dokuma ve urgan, içki, deri eşya, oto lastiği v.b. yapımı ile uğraşan kuruluşlar da vardır. Endüstriye gerekli enerji, ülkenin çeşitli bölgelerindeki termik ve hidroelektrik santrallerden sağlanır. Endüstri kuruluşlarının çoğu Darüsselâm ve Aruşa bölgelerinde ve Zengibar adasında toplanmıştır.

TANZANYA : Eski bir liman şehri olan Darüsselâm'dan bir görünüş

Nüfusun hemen hemen tamamı siyah Afrikalılardan ibaret ise de, T.'da, çoğu Bantu diliyle anlaşan 120 kadar etnik grup vardır. Bunlardan en büyüğü, Viktorya gölünün hemen güneyinde yaşayan, 1 000 000'dan fazla sayıda Sukuma'lardır. Bundan sonra gelen büyük gruplar, aş. yu. 400 000'er üyeli Çagga, Ha, Haya, Makonde ve Nyamvezi'lerdir. Bantu dili konuşmayan Afrikalılar içerisinde en iyi tanınanı Masai'lerdir. Arap ve Hintli göçmenlerden ibaret küçük topluluklar, ekonomik yönden önemlidirler; bunlar daha çok kıyı kuşağında ve Zengibar adasında yaşarlar. Pemba ve Zengibar adalarının toplam nüfusu, ülke nüfusunun % 3'ünden daha azdır. T.'lıların çoğu, mensup oldukları etnik gruplara göre, çeşitli Bantu dilleriyle konuşurlar. Bunlardan Svahilî denen dil, bütün T.'da anlaşılır ve okullarda öğretilir. Eğitim görmüş T.'lıların çoğu İngilizce bilir. Nüfusun yaklaşık üçte biri Müslüman, dörtte biri Hristiyan ve geri kalanı, geleneksel dinî inançlarına bağlı insanlardan ibarettir. Müslümanların çoğu kıyılarda ve Zengibar adasında yaşarlar. Son on yılda eğitime büyük önem verilmiş ve okuma yazma bilenlerin çoğalmasına çalışılmıştır. Ülkenin yegâne üniversitesi Darüsselâm'da bulunmaktadır. Burası aynı zamanda en büyük liman ve ticaret merkezidir: 1 250 km uzunluğundaki, ana demir yolu ile, batıda Tanganyika Gölü kenarındaki Kigoma limanına bağlıdır. 1970'te alınan karar gereğince, devlet merkezinin Darüsselâm'dan, daha içeride plato üzerinde bulunan Dodoma şehrine, 10 yıllık bir program dahilinde nakli öngörülmüştür. Yeni devlet merkezinin üzerinde bulunduğu ana demir yolundan kuzeye ve güneye doğru kollar ayrılır. Diğer önemli bir kol da, Darüsselâm'dan güney-batıda Zambiya ülkesine doğru uzanır. Kuzey-doğuda Tanga limanı, Aruşa endüstri bölgesine ve Kenya'ya demiryolu ile bağlıdır. Ülkenin güney-doğu kıyısında Mtwara limanı da 250 km içeriye doğru demir yolu ile bağlıdır. Genel olarak doğudan batıya doğru bir seyir takip eden bu yol sisteminde esas gaye, iç kısımların kalabalık bölgelerini kıyıdaki limanlara bağlamaktır. Daha sık olan kara yolu şebekesinde de aynı görüş hâkimdir. Bununla beraber, ülkenin geniş, orta platolar sahasında her mevsimde ulaşıma elverişli yollar daha azdır. Marmara denizinin 6 katından daha geniş bir su kitlesi olan Viktorya gölü T., Kenya ve Uganda ülkeleri arasında, tabiî bir su yolu teşkil eder. Bundan başka, Darüsselâm uçak alanı, milletlerarası hava ulaşımında önemli bir uğrak yeridir. Bu bakımdan Uganda'nın Entebbe hava alanı ile rekabet halindedir. İkinci derecede önemli şehir, 100 000'den fazla nüfuslu Zengibar limanıdır.

T.'nın dış ticareti genel olarak dengelidir: ihracattan elde ettiği gelirler, ithalâtını karşılamaya yeter. En önemli ihraç ürünleri, değer sırasıyla sisal, pamuk, kahve, elmas, deri ve altındır. Bunlar arasında yer alan karanfil, dünyada en çok Zengibar ve Pemba adalarında yetiştirilir ve Zengibar limanından dış ülkelere sevk edilir. Dışarıdan satın aldığı başlıca maddeler ise dokumalar, ulaşım araçları, petrol, demir ve çelik, makineler, kimyevî maddeler, yiyecekler v.b. dir.

Tarih bakımından T.'da ve yakın alanlarda insanlığın ilk gelişme çağı ile ilgili buluntulara rastlanmıştır. Kuzey-doğuda Olduvai boğazında 1 750 000 yıl öncesine ait bir kafa tası ile, buranın biraz kuzeyinde, Kenya'da 2 500 000 yıllık insan kalıntıları bulunmuştur. Fakat bu insanların nesli tükenmiştir. Milâttan sonra takriben 1000 yılına kadar T. çok seyrek nüfuslu idi. Bu zamanda güneyden Bantu dili konuşan kabileler gelmeye başlamıştır. Güney-batı Asyalı tüccarlar ise daha önce (yaklaşık 700 yıllarında) kıyı bölgelerine ve Zengibar adasına gelmişler ve Afrikalılara fil dişi karşılığında tespih, kumaş ve madenî eşya satmışlardır. Bazı siyah Afrikalılar da yakalanarak Arabistan'a esir olarak götürülmüştür. XVI ve XVII. yüzyıllardaki Portekiz hâkimiyetinden sonra, XIX. yüzyıl başlarında Araplar, merkezi Zengibar olmak üzere bir imparatorluk kurarak Doğu Afrika ticaretini yeniden kontrolleri altına almışlardır. Bu sırada Zengibar ve Pemba adalarında büyük karanfil plantasyonları tesis edilmeye başlanmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalılar Afrika'nın

büyük bir kısmını ele geçirmişlerdir. İngilizler Zengibar ve Pemba adalarını almışlar, Almanlar ise T.'nın ana kıtası ile Rvanda ve Burundi'yi kolonize etmişlerdir. I. Dünya Savaşı'nda İngilizler Alman Doğu Afirkası'nın büyük bir kısmını istilâ etmişler ve Rvanda ile Burundi'yi de Belçikalılar almışlardır. Tanganyika adıyla anılan esas sahayı İngilizler, önce Milletler Cemiyeti mandası ve sonra, 1946'da Birleşmiş Milletler Emanet Bölgesi (Trust Territory) olarak yönetmişlerdir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Afrika'da milliyetçilik akımı başlamış ve 1961'de Tanganyika bağımsız bir devlet haline gelerek 1962'de cumhurbaşkanını ve Millet Meclisini seçmiştir. Bundan sonra siyah Afrikalılar yavaş yavaş yüksek mevkilerdeki Asyalılarla Avrupalıların yerlerini almaya başlamışlardır. 1964'te Tanganyika ile Zengibar, iki ülkenin ekonomik kaynaklarını daha iyi değerlendirmek amacıyla birleşmeye karar vermişler ve 26 nisan 1964 tarihinde "T. Birleşik Cumhuriyeti" kurulmuştur. Ekonomik ve askerî konularla dış işleri merkezî hükümet tarafından yönetilir; iç işlerinde ise ana ülke T. ile Zengibar muhtardırlar, başka deyişle birbirlerinden ayrı olarak hareket ederler ve gerekli kararları kendi başlarına alırlar. (C. R. Gürsoy)

TANZİFAT RESMİ, belediyelerin, sınırları içinde bulunan binalarla iratlı arsalardan temizlik hizmetlerini karşılamak maksadıyla aldığı bir çeşit belediye vergisi. Bk. TEMİZLEME VE AYDINLATMA RESMİ.

TANZİMAT : *Tanzimat*, aslında "dizme, sıralama" anlamına gelen Arapça *tanzim* kelimesinin çokluk şekli ise de, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda yapılan ıslahat için kullanılan bir tâbir olup, aynı zamanda bu ıslahatın yapıldığı devri ifade eder. T., 26 şaban 1255 (3 kasım 1839) tarihinde Tanzîmât-ı Hayriye Fermanı'nın ilân olunması ile başlar. Bu fermanın, Topkapı Sarayının Gülhane bahçesinde okunup ilân edilmesinden dolayı diğer bir adı da Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'dur. Bazı yazarlara göre, T., hukuk bakımından 1876'da I. Meşrutiyetin ve bazılarına göre ise 1908'de II. Meşrutiyetin ilânı ile son bulur.

T. hareketi farklı şekillerde tarif ve tavsif edilmiştir : Avrupa'dan mülhem programlı bir reform hareketi mecburî kültür değişmeleri devri, Osmanlı devletine Avrupaî bir idare şekli verme gayreti her şeyden önce Türkiye'ye karşı daha mülâyim ve müsaadekâr davranmasını temin için Avrupa'yı memnun etme hareketi ve nihayet T. hukukî değil, sırf siyasî bir eserdir. Başlangıcından itibaren husule gelen fikir hareketleri ile o devirden günümüze kadar cereyan eden tarihî hâdiselerin sonuçlarına bakılarak, T., kısaca Türkiye'de meşrutî bir idarenin kurulmasına, İslâm - Hristiyan âlemlerinin birbirine yaklaşmasına ve barışmasına zemin hazırlayan bir kültür ve reform hareketi olarak tarif edilebilir.

T.'ı hazırlayan sebeplerin menşelerini Osmanlı devletinin ıslahat tarihinde aramak lâzımdır. Avrupa usullerini, ilim ve tekniğini benimseyen yeni bir neslin yetişmesi ve yavaş yavaş devlet idaresi başına geçmesi ile ıslahat hareketi yeni bir güç kazandı. Bu yeni neslin mümessili Mustafa Reşid Paşa oldu.

Paris elçiliğine gönderilmiş bulunan Mustafa Reşid Bey (bk. REŞİD PAŞA, Koca)'in oradan yolladığı lâyihalar padişah üzerinde etkili olmuştu. T. devrinin açılmasında önemli bir yer tutan Reşid Paşa'ya göre, Osmanlı devletinin çöküşünün başlıca sebebi, eski tarz idareyi devam ettirmiş olması idi. O, Avrupa'da parlamenter sistemin faydalarını görüp takdir ettikten sonra mutlakıyet idaresinin kısmen de olsa sınırlandırılmasının Osmanlı devleti için faydalı olacağına inanmıştı. Paris ve Londra elçilikleri sırasındaki müşahedeleri, ona, Osmanlı devletinin bekası ve Avrupa ile daha iyi ilişkilerde bulunmasının sağlanması için imparatorlukta geniş ölçüde reformlar yapmanın zarurî olduğunu telkin etmişti. Reform konusundaki düşüncelerini İstanbul'a gönderdiği yazılarında belirtmişti. Özellikle İngiliz hükûmeti ile yaptığı temaslarda, İngiltere'nin, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa karşısında Osmanlı devletinin devamına müzahir olduğunu öğrenmişti. II. Mahmud, iç ve dış siyasette Mustafa Reşid Paşa'nın başarılı bir yol takip edeceğini düşünerek 1253 (1837)'te onu hariciye nezaretine tâyin etti. Hariciye nazırı olarak İstanbul'a geldikten sonra, reform konusu üzerinde önemle durdu. Hariciye nezaretinde komisyon kurarak, sanayi, ziraat ve ticaretin gelişmesine, iltizam usulünün kaldırılmasına, Osmanlı teb'ası arasında eşit hakların sağlanmasına ve ıslahat ile diğer meselelere dair lâyihalar hazırlayarak padişaha takdim etti. Esasen Avrupa devletlerinin üzerinde önemle durdukları mesele, gayri Müslim teb'anın idare ve âmme hukukunda Müslim teb'a ile eşit haklara sahip olmaları idi. II. Mahmud, Osmanlı teb'ası arasında din ve mezhep farklarının yeni bir hukuk anlayışı ile tahfif edilmesine taraftardı.

Reşid Paşa ilk hariciye nezaretinde bulunduğu sıralarda, reform hareketi hemen her sahada süratle gelişmeğe başladı. Memurlar rütbelerine göre maaşa bağlandılar. Ziraat, ticaret, sanayi sahalarında yeni tedbirler alındı ("Takvim-i vakayi'", sayı 167). Devletin bütün işlerinin tetkik edilerek bir karara bağlanması için Gülhâne'de Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye, Bâbıâlide Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbıâli adları altında iki meclisin kurulması, bu meclislerin kararı alınmadan yapılacak işlerin icra mevkiine konulmaması emrolundu. Vergilerin tertibi, emlâk tahriri ve nüfus tespiti hakkında yeni nizamnameler çıkarıldı. Hattâ ilk olarak Bursa ve Gelibolu'ya emlâk tahriri için memurlar gönderildi. Daha bu tarihlerde Tanzimat-ı Hayriye tâbiri kullanılmaya başlandı. Yapılan birçok reformlardan sonra, T.'ın ilân olunması da düşünülmüş ise de, Âkif Paşa'nın muhalefeti üzerine, ilân keyfiyeti bir süre geri kalmıştır. Esasen T.'ın ilânı için bu sırada tekrar ortaya çıkan Mısır meselesinin çözülmesi lâzımdı.

16 ağustos 1838 (25 cemâziyelevvel 1254) tarihinde İngiltere ile Osmanlı devleti arasında imzalanan ticaret antlaşmasından sonra, Bâbıâli ile Mısır valisi Mehmed Ali Paşa arasındaki ilişki gergin bir safhaya girdi. Bu anlaşma ile İngiltere'ye Osmanlı topraklarında büyük ticarî haklar tanımakla ve hususiyle "yed-i vâhid" usulünün ilga edilmesi ile devlet sınaî, ticarî ve malî bakımlardan büyük zarara uğramağa mahkûm olmuştu. Henüz muahede esasları tespit edilmek üzere İstanbul'da büyük bir gizlilik içinde görüşmeler yapılırken, Mehmed Ali Paşa, Mısır'da kurmuş olduğu malî, idarî, iktisadî sistemin tehlikeye düşeceğinden endişeye kapılarak istiklâlini ilân etmek suretiyle Bâbıâliye karşı cephe almıştı (Yusuf Kemal Tengirşenk, *Tanzimat devrinde Osmanlı devletinin hâricî ticaret siyâseti*, *Tanzimat* I, s. 305).

Mustafa Reşid Paşa'nın teşebbüsü ile yapılan bu ticaret anlaşması içte ve dışta geniş etkiler bıraktı. Padişah ve Mustafa Reşid Paşa bu sebepten çeşitli tenkitlere maruz kaldılar. Ancak padişah ve Reşid Paşa'nın muahedenin doğuracağı vahim sonuçları lâyıkıyla takdir edememiş olmaları muhtemeldir. Fakat İngiltere'ye ticarî, iktisadî, siyasî menfaatler

sağlayan bu muahedenin, Bâbıâli ile Mısır arasındaki ilişkilerin bir harbe müncer olması üzerine, İngiltere'nin Osmanlı hükûmeti lehinde müdahalesini sağlaması bakımından müspet faydası olmuştur. Padişahın ileri sürdüğü şartlar, Mehmed Ali Paşa tarafından kabul edilmeyince, II. Mahmud, Mısır meselesine karşı İngiltere'nin yardımını sağlamak ve İngiltere ile bir ittifak yapılmasını kolaylaştırmak için Mustafa Reşid Paşa'yı, hariciye nezareti uhdesinde olmak üzere, 1838 ağustosunda tekrar elçi olarak İngiltere'ye gönderdi. Reşid Paşa, İngiltere'de yapmış olduğu temaslarda, Bâbıâli'nin istediği şartlar dahilinde İngiltere ile bir ittifakın mümkün olmadığını tespit etmiş, Avrupa devlet adamları ile yaptığı konuşmalarda, Avrupalıların Türkiye'de yapılacak reformlara çok önem verdiklerini, hattâ Fransa kralının, şayet Avrupa nizamları kurulursa, Osmanlı devletinin Avrupa devletleri hukukundan faydalanmasını önleyen muhalefetin kalkacağı görüşünde bulunduğunu yazmıştır (Cavid Baysun, *Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat* I, 732 v.d.). Reşid Paşa'nın Avrupa'da bulunduğu sıralarda, Osmanlı devleti ile Mısır valisi arasında harp başladı. Ordusu, 23 haziran 1839 tarihinde Nizip'te yapılan savaşta, Mısır kuvvetlerine mağlûp olan Osmanlı devleti, donanmasının önemli bir kısmının da Mehmed Ali Paşa'ya teslim olması ile bir anda ordusuz ve donanmasız kalmıştı. II. Mahmud, Nizip mağlûbiyetinin haberini almadan, 24 haziran 1839'da öldü. Yerine, çok genç yaşta bulunan ve reform fikrini benimsemiş olan oğlu Abdülmecid geçti.

Nizip mağlûbiyetinden sonra, Mısır meselesine bir çözüm yolu bulmak gerekiyordu. Zira Nizip mağlûbiyeti Mehmed Ali Paşa'nın nüfuzunu Anadolu'da bile artırdı. Avrupa büyük devletleri, Osmanlı padişahının bir eyalet paşası tarafından tehdit edilmesinden ve Fransa'nın himayesinde olan Mehmed Ali'nin kuvvetli bir devlet kurmasından ve doğu meselesinden çıkacak olaylardan endişeye düşerek, Mısır meselesine müdahale ettiler. Prens Metternich'in teşebbüsü ile, Mısır meselesini görüşmek üzere büyük Avrupa devletlerinin sefirleri İstanbul'da bir toplantı yaptılar ve Bâbıâliye bir nota vererek, Avrupa devletlerinin fikir ve yardımları olmadan Bâbıâli'nin Mısır meselesi konusunda kesin bir karara varmamasını bildirdiler (Kâmil Paşa, *Tarih-i siyasî-i devlet-i Osmaniye*, İstanbul, 1327, III, 188, v.d.; Charles Seignobos, *Tarih-i siyasî. Asr-ı hazırda Avrupa*, çev. Ali Reşad, III, 367). Mısır-Osmanlı davası Avrupa kabinelerinde de görüşülmeğe başlandı. Mehmed Ali'nin tehdidi karşısında Avrupa devletlerinin görüşleri belli olmaya başladı. İstanbul'da görüşmeler devam ederken, bir süreden beri Avrupa'da bulunan Mustafa Reşid Paşa da ağustos 1839 tarihinde İstanbul'a döndü ve doğruca hariciye nezaretine giderek vazifesine başladı; bu seyahatte Mısır meselesinde müspet bir sonuca varmak için Avrupa devletlerinin güvenini kazanmak lüzumunu daha iyi anlamıştı. Esasen birkaç yıldan beri üzerinde çalıştığı reform fikirlerini tatbik mevkiine koymanın zamanı geldiğine kanaat getirmişti. İstanbul devlet ricali arasında Koca Husrev Paşa ve arkadaşlarının kendisine muhalif olduğunu biliyordu. Fakat buna karşılık kendisine yardımcı olacak Sadık Rıfat Paşa, Âli Paşa gibi bazı fikir arkadaşları bulmuştu. Dört ay kadar bir hazırlık yaptıktan sonra, genç padişahı, T. fermanının ilân edilmesine ikna etti.

Reşid Paşa tarafından kaleme alınan T. fermanı, 26 şaban 1255 (3 kasım 1839) tarihine tesadüf eden pazar günü yapılan büyük bir merasimle ilân olundu. Topkapı Sarayı müştemilâtından olan Gülhâne köşkü önünde merasim için büyük hazırlıklar yapıldı. Bu merasime sadrazam, şeyhülislâm, bütün saray erkânı ve devlet ricali, ulema, esnaf cemiyetleri, Rum, Ermeni patrikleri, hahambaşı, İstanbul'da bulunan yabancı devlet büyükelçi ve konsolosları katıldılar. Hatt-ı Hümayûn'u Mustafa Reşid Paşa okumuş, padişah ise, merasimi Gülhâne köşkünden takip etmişti. Osmanlı tarihinde yeni bir devri açan ferman, okunduğu yere nisbetle Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu veya Tanzimat-ı Hayriye fermanı adını aldı.

Fermanın ilânı İstanbul'da, bazı muhafazakâr zümrelerin memnuniyetsizliğine rağmen, geçici de olsa, birkaç gün bayram havası yarattı; Avrupa'da ise, daha müspet olarak karşılandı ve basın da bu yeni reform hareketinin başarı elde edeceğini memnuniyetle belirtti (Sabri Esat Siyavuşgil, *Tanzimatın Fransız efkâr-ı umumiyesinde uyandırdığı akisler, Tanzimat* I. 746-756). T. fermanı, ilânından sonra devletin resmî gazetesi olan "Takvim-i vakayı"in 15 ramazan 1255 (22 aralık 1839) tarihli nüshasında (sayı 187) yayımlandı; ayrıca Fransızcaya çevrilerek, yabancı devletlerin İstanbul'daki elçiliklerine de resmen gönderildi. İstanbul'da bulunan yabancı devletlerin elçilerinden T. fermanının Osmanlı devleti için hayırlı ve uğurlu olacağı hakkında Bâbıâli'ye yazılar geldi.

T. fermanının yazılış tarzında hukukî bakımdan bir sistemsizlik görülmekle beraber, bu fermanın hükümleri arasında teb'a ile devlet ilişkilerine dair esasların ve âmme kudretinin kullanılması tarzına ait kayıtların konulmuş olması ve özellikle devlet teşkilâtında yeniliklerin yapılmasının zarurî olduğuna işaret edilmiş bulunması, hukuken hükümdarın yetkilerini tahdit eden bir durum göstermektedir. Bu sebepledir ki bu ferman meşrutî idarelerin oluşmasına yol açan ve Avrupa devletlerinin tarihinde "charte" tâbir olunan, yani bir hükümdar tarafından verilen "muharrer imtiyaz" mahiyetini haiz hukukî vesikalar arasında yer almaktadır.

Gülhâne Hattının metninde, kuruluşundan beri "ahkâm-i kur'âniye" ve "kavânin-i şer'iyeye" bağlı bulunan Osmanlı devletinin, refah içinde iken, 150 yıldan beri türlü sebeplerle şeriate riayetsizlikten dolayı fakirliğe sürüklendiği; gerekli yeni kanunlar çıktığı takdirde, coğrafî mevkii, toprağının verimliliği ve halkının kabiliyeti sebebi ile devletin 5-10 yılda ümit edilen seviyeye ulaşacağı belirtilmekte; teb'aya ırk ve din farkı gözetilmeden sağlanacak can ve mal emniyeti, iltizam usulünün lâğvedilerek herkesin gelirine uygun vergi tâyini, askere almada, o zamana kadar tatbik olunagelen usulün kaldırıldığı, yerine her bölgeden hizmete alınanlar tarafından belirli bir süre tâyin edilerek icrası, alenî muhakeme yapılmadan kimsenin hukukunu ihlâl ve tahdide gidilmemesi gibi esaslar çerçevesinde, adlî ve malî mevzuatın belirli günlerde toplanacak Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, askerî mevzuatın ise, Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrâsı'nda kararlaştırılıp, hatt-ı hümayûnla tasdik edilmesi tespit edilmekte; bir araya getirilen kanunlara riayet edeceğine dair padişahın yeminle teminat vereceği, ulema ve vükelâdan da yemin alınacağı, geçim güçlüğü çeken memurların maaş durumu düzeltilerek rüşvetin önleneceği vadedilmektedir.

Şeriat hükümleri yanında, ona muhalif olmayan ve padişahın fermanı ile kanun çıkarma usulü, Osmanlı kanun geleneğinin icabından idi. Bu sebeple Gülhâne Hattı, hükûmetin öteden beri tatbik ettiği usule uygundu. Fermanda şeriat hü-

kümlerine aşırı derecede bağlı kalındığı intıbaı uyandırılmak istenmesine rağmen, Avrupa'da yayılmış bulunan hukuk ve devlet anlayışına ait fikirlerden geniş ölçüde mülhem olunduğu dikkati çekmektedir. Nitekim devletin asıl gayesinin memleketi kalkındırmak ve halkı refaha kavuşturmak yanında şeria'e ve mutlakıyetin devamına rağmen, tabiî ve âmme hukuku ile ilgili kanunlar daha çok Batıdan alınmıştır.

İlânından kısa bir süre sonra T. fermanının birer sureti eyaletlere gönderildi. Ferman, Avrupa umumî efkârında müspet karşılanmasına karşılık, Müslim teb'a ile gayri Müslim teb'a, cemaat ve ruhanî reisler arasında hoşnutsuzluk yaratmış, reform taraftarları ile muhafazakâr zümre arasında yeni bir mücadelenin doğmasına yol açmıştır. Nitekim başşehirde devlet ricali ikiye ayrılmış, başta sadrazam Koca Husrev Paşa ve taraftarları, T. fermanını bir İslâm devleti olan Osmanlı İmparatorluğunun geleneklerine aykırı görmüşlerdir. Bu durum eyaletlerdeki geniş halk kitleleri üzerinde de etkisini göstermekte gecikmemiştir. Diğer taraftan, din farkı gözetmeksizin teb'aya kanun eşitliği tanıyan Gülhâne Hattını, Hristiyan teb'a kendi millî gayelerinin gerçekleşmesine yarayacak bir vesika saydığı halde, cemaat reisleri ve ruhban sınıfı, eski imtiyazlarının elden gideceği endişesiyle benimsemediler.

Gülhâne Hattının hükümlerinin tatbik edilmesi ile başlayan yeni reform hareketi, I. T. fermanının ilânından 1856 Islahat fermanına, II. Islahat fermanından 1876'da I. Meşrutiyetin ilânına kadar olmak üzere iki safhada mütalâa edilebilir. Birinci safhada Mustafa Reşid Paşa, ikinci safhada ise, Âlî Paşa, Fuad Paşa ve Ahmed Midhat Paşa'nın ve bunların etrafında toplanan devlet adamları ile yeni aydın bir neslin büyük gayret ve hizmetleri olmuştur.

a. Birinci devir (1839 - 1856). Gülhâne Hattı'nın getirmiş olduğu yeni hükümlerin Osmanlı İmparatorluğunda tatbik edilmesi önemli bir konu teşkil ediyordu. Fermanın hükümlerinin ne suretle tatbik olunacağına dair devletin henüz büyük bir hazırlığı yoktu. İlk tedbir olarak vükelâ heyeti tarafından, fermanın esaslarının eyaletlerde halka anlatılması ve fermanın getirdiği yeni hükümler karşısında çıkması kuvvetle muhtemel tepkilere karşı buralara hatt-ı hümayunun metnini açıklayan ve T.'ın hangi esaslara dayandığını belirten yeni bir ferman gönderildi. Zilkade 1255 (ocak 1840) sonları tarihini taşıyan bu fermanda, padişah, tatbiki istenen yeni kanun ve nizamların oy birliğiyle yapıldığını ve kendisinin de bu kanunların aksine hiçbir suretle hareket etmeyeceğini belirtiyor ve T. fermanının hükümleri açıklanıyordu. Müslim ve gayri Müslim bütün Osmanlı teb'ası, mal, can, ırz ve namusunun kanunların teminatı altında bulunduğu, vezirden çobana kadar herkesin kanun nazarında eşit muameleye tâbi olduğu anlatılıyor, kanunî bir hüküm verilmedikçe ve padişahın fermanı olmadıkça hiçbir kimsenin idam cezasına çarptırılamayacağı, bunun hilâfına hareket edeceklerin hangi mevkide olursa olsun cezalandırılacağı ve ancak bu suretle zulmün ortadan kaldırılacağına işaret ediliyordu. Fermanda, vergilerin tahsilinin âdil bir düzene bağlanması, askerlik vazifesinin muayyen bir zamanda icrası, fukara ve reayanın korunması, valilerin T.'ın esaslarını halka daha iyi anlatmaları, eyaletlerde olduğu gibi, sancaklarda ve daha küçük mahallerde fermanın ilân olunması ve bu yeni kanunlara halkın riayet etmesi emrolunuyordu. Bu suretle T.'ın bütün Osmanlı ülkelerinde tatbik edilmesi ilân olundu ise de, yeni usulün her tarafta geçerli olması zamana bağlı bulunduğu dikkate alınarak, bazı uzak eyaletlerde şimdilik T. kanunlarının tatbik edilmesi geri bırakıldı. 1256 (1840) yılı başlarından itibaren, başşehir ve başşehre yakın olan eyaletlerde T. fermanının tatbikine başlanmış, bir süre sonra da eyaletlere talimat gönderilerek malî, idarî v.b. sahalarda lüzumlu görülen reformların ne suretle tatbik olunacağı bildirilmiştir. Ahalinin fakirleşmesine sebep olan iltizam usulü 1840'tan itibaren kaldırıldı. Her mahallin toprak mahsulüne ve ticarî mevkiine ve herkesin iktidarına, emval ve akarına uygun olarak âdil vergi alınması kabul edildi. Malî işlerin tertip ve tanzimi için eyaletlere ve sancaklara hükümet merkezinden "muhassıl-ı emvâl" adı altında memurlar gönderildi ve bunların maiyetine kâfi derecede kâtipler tâyin edildi.

Muhassıl-ı emvâl olanlar bütün malî işlerden sorumlu tutuldu. Bu suretle eyaletlerde halkın mültezimler tarafından istismar edilmesinin önüne geçilmeye çalışıldı. Naipler de dahil olmak üzere bütün devlet memurları maaşa bağlandı. Özellikle naiplerin verdikleri şer'î senetlerden kendi namlarına resim almaları yasaklandı. Eyalet merkezlerinde ve kazalarda birer meclis kurulması emredildi. Bu meclisler, merkezlerde muhassıl-ı emvâl, mahallin kadısı, askerî âmir, 4 Müslim, varsa gayri Müslimlerden metropolit, iki "kocabaşı"dan teşkil olunacaktı. Bu meclislere memurların dışında kalan üyeler seçim yolu ile seçileceklerdi. Hattâ köylerde bile bu nevîden meclislerin kurulması emrolundu. Hristiyan bulunan köylerde Hristiyanlardan köy meclisine üye seçilebilecekti. Küçük meclisler, almış oldukları kararları, eyalet merkezi veya kazalarda büyük meclislere bildirecek, büyük meclisler kararların tatbik olunmasında yetki sahibi olacaklardı. Bu meclisler, T.'ın esaslarına uygun hareket etmeyenler ile vergi işlerinde suistimali görülenleri şer'î kanunlara göre muhakeme ederek suçları sabit olanları cezalandırmakla da yetkili idiler. İdam cezaları ancak Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve padişahın fermanı ile tatbik olunacaktı. Bu meclisler, Fransız "département" meclisleri örnek alınarak teşkil edilmişti. Gülhâne Hattının esasları, tatbikatta da görüldüğü üzere, "liberal" fikirlere dayanıyordu. Özellikle maliyede yapılan reformlarla muhassılların, vali ve âyanların murakabesine tâbi olmayarak vazife görmek yetkisine sahip olmaları ile mahallin valisinin ve kazalarda yüksek idare âmirlerinin de yetkileri tahdit ediliyordu. Bu suretle devletin malî işleri doğrudan doğruya hükûmet merkezinin murakabe ve idaresi altında yürütülmüş oluyordu. Özellikle reaya ve bazı Müslim halkın şikâyetçi olduğu "angarya" usulü imparatorluğun her tarafından kaldırıldı. Öteden beri şikâyet konusu olan cizye meselesi yeni bir nizama bağlandı. Gerçekte, Osmanlı devleti, cizye tahsilini başlangıçtan beri tımar ve zeamet erbabına bırakmamış, "cizyedar" denilen tahsildarlar veya mültezimler marifetiyle tahsil etmişti. T.'ın ilânından sonra cizyedarlık da kaldırılmış, daha önce bazı bölgelerde maktua bağlama ve kocabaşılar marifetiyle cizye toplama usulü bütün imparatorluğa teşmil edilmiştir. Merkezden, sancak veya kazanın cizye miktarı muhassıla bildirilerek, kaza ve köylerin cizyesi kocabaşılar marifetiyle alınmıştır. Cizye tahsilinin devamı, T.'ın vergi eşitliği va'deden esasa aykırı olduğu yolundaki Avrupa gazetelerinin yayınları, hükûmeti 1851'de cizyeyi kaldırma düşüncesine, 1856 Islahat Fermanı ile de cizyeyi, bedel-i askerîye tahvile sevk etti.

Mustafa Reşid Paşa'nın hariciye nezareti devresine rastlayan T.'ın ilk yıllarında birçok yenilikler yapıldı ve yeni kanunlar çıkarıldı. Özellikle bütün T. kanun ve nizamlarının

hazırlanması ile vazifeli bulunan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye yeni baştan düzenlendi. Meclis üyelerinin sayısı artırıldı ve meclise geniş yetkiler verildi. Bâbıâlide bu meclis için inşa edilen dairenin açılış merasiminde (4 muharrem 1256 = 8 mart 1840) bizzat padişah da bulunmuş ve Reşid Paşa tarafından okunan fermanda, meclisin hiçbir etki altında kalmadan kararlar almasından padişahın memnun kalacağı belirtilmişti. Bu suretle Osmanlı devleti, meşrutî bir idarenin gerektirdiği görüşme yoluna girmiş oluyordu.

T. devrinde çıkarılan ilk kanunlardan biri de ceza kanunu idi. 1256 (1840) yılında çıkarılan yeni ceza kanununun ruhu, irtikâp ve irtişaa engel olmak, cana ve mala karşı vuku bulacak tecavüzleri önlemek, memurların keyfî muamelelerinin önüne geçmek gibi esas hakları korumak itibariyle önemli bir değer taşıyordu. Vergilerin toplanmasında, haracın tahsilinde ceza kanununun önemli etkileri görülmüş, hattâ bazı yüksek devlet adamları T. aleyhtarlığı ve rüşvet suçundan mahkemeye verilmiştir.

Devletin karşılaştığı diğer önemli meselelerden biri de maliyenin ıslahı idi. T. fermanının hükümleri, herkesin malî gücü ve servetine göre, vergi vermesini ve âdil bir sistemin kurulmasını emrediyordu. Filvaki 1838'de Maliye Nezareti kurulmuştu. Fakat T.'ın ilânından sonra, 1255 (1839)'te Hazîne-i Âmire" ve Hazîne Mukataât Defterdarı adları altında Maliye Nezareti yeniden ikiye ayrıldı. Fakat malî işlerin bu iki makam tarafından yürütülmesinde mahzurlar çıktı ve bunun üzerine 1257 (1841)'de Maliye Nezareti yeniden ihdas olundu. Vergilerin toplanması için yeni nizamnameler çıkarıldı. Özellikle iltizam usulünün T. fermanı sayesinde kaldırılması ile İstanbul'daki yolsuz kazanç elde eden sarrafların vergi mükelleflerini istismar etmeleri önlenmek istenmişti.

Devletin malî işlerine yeni ve esaslı bir nizam verilmesi için her şeyden önce emlâkin ve vergi mükelleflerinin tespiti lâzım geliyordu. Fakat uzun zamana bağlı bulunan emlâk ve nüfusun sayımı işi hemen gerçekleştirilemedi. Nitekim eyaletlerde vergilerin tertibi için kurulan meclisler ve hükûmet merkezinden gönderilen "muhassıl-ı emvâl"ler tatbikatta büyük güçlüklerle karşılaştılar. Vergilerin toplanamaması, bir süre sonra, iltizam usulünün yeniden yürürlüğe konmasında âmil oldu. Dış ticaretin gelişmesi endişesiyle 1838'de İngiltere ile yapılan ticaret anlaşmasına benzer 1839'da Hansa şehirleri (Hamburg, Bremen ve Lübeck), 1840'ta İsveç, Norveç, 1841'de Almanya ve diğer devletlerle de ticaret anlaşmaları yapıldı. Bu anlaşmalardan sonra, imparatorlukla ticarî ilgisi olan yabancı tüccarların sayısı artmış, yerli tüccarla olan anlaşmazlıklar çoğalmıştı. Bu anlaşmazlıkların çözülmesi için 1840 eylülünde yeni bir ticaret mahkemesi kurulmuş ve "Nizâm-ı muhâkemât-ı ticâret" adı altında bir nizamname çıkarılmıştır. T.'ın ilânından sonra Mustafa Reşid Paşa'nın dış siyaset ve ticarete ağırlık vermesinin başlıca sebeplerinden biri de, Mısır meselesinin çözülmesi hususunda Avrupa devletlerinin müzaheretini temin zaruretinden ileri gelmiş ve ümit ettiği yardım nihayet gerçekleşmiştir. Nizip vakasından sonra, saltanata rekabet edecek bir kuvvete sahip olan Mehmed Ali Paşa, Mısır'ın kendisine bırakılması şartı ile Anadolu ve Suriye'den kuvvetlerini çekip isyandan vazgeçmesi hakkında Bâbıâli'nin teklifini kabul etmeyince doğu meselesinde çıkacak anlaşmazlıklardan endişeye düşen büyük Avrupa devletleri kendi aralarında anlaşarak Mısır meselesine müdahale ettiler. İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya ile Osmanlı delegeleri arasında Londra'da yapılan anlaşmayla Mısır'ın miras olarak Mehmed Ali Paşa'ya bırakılması, Mısır kuvvetlerinin Anadolu ve Suriye'den çekilmesi hakkında karar verildi. Fransa'ya güvenen Mısır valisi, Londra mukavelesi şartlarını kabule önce yanaşmadı ise de, müttefik Osmanlı - İngiliz kuvvetleri 1840 ekiminde Mısır ordusunu Suriye'de mağlûp ederek Mısır'a geri çekilmeye mecbur edince, Londra mukavelesinin esaslarını tanımak zorunda kaldı. Abdülmecid'in bir fermanı ile Mısır valiliği Mehmed Ali Paşa'ya irsen bırakıldığı gibi, Gülhâne Hattı esaslarının Mısır'da tatbik olunması da emrolundu. On yıldan fazla bir süreden beri devam eden Mısır meselesi böylece çözülmüş oluyordu.

T.'ın ilânından sonra dış siyasetle ilgili ikinci önemli bir olay, 13 temmuz 1841 tarihinde Osmanlı devleti ile büyük Avrupa devletleri arasında Londra'da Boğazlara dair yapılan anlaşmadır. Bu anlaşma ile Boğazlarda Rus himayesinin yerleşmesini sağlayan 1833 Hünkâr İskelesi muahedesinin şartları yürürlükten kaldırılmış ve Boğazlar, milletlerarası bir statüye bağlanmıştır. Boğazların Avrupa devletlerinin teminatı altına girmesinin, Osmanlı devletinin dış siyaseti üzerinde de müspet etkileri oldu.

Dış siyasetteki başarılara rağmen, T.'ın iç siyasette getirdiği reformların tatbikinde büyük zorluklar çıktı. Mustafa Reşid Paşa, T. kanun ve nizamlarının süratle tatbik edilmesine taraftardı. Fakat bunun için etraflı bir program henüz hazırlanmamış ve özellikle bu programı tatbik edecek memurlar da yetiştirilmemişti. Dinî, örfî, millî gelenekler yanında, özellikle idarî ve malî sahada alınan yeni tedbirler T.'ın gelişmesinde en önemli engeli teşkil ediyordu. Muhassıllık teşkilâtının kurulması, âdil bir vergi sisteminin kabul edilmesi, iltizam usulünün kaldırılması üzerine, öteden beri halkı istismara alışmış olan mültezimler ve bunların eyaletlerdeki taraftarları, vergiden muaf ulema, daha az vergiye tâbi âyanlar, özellikle başşehrin sarrafları, eskiden haksız olarak elde ettikleri kazançlardan mahrum kaldıklarından T. kanunlarına muhalefete başladılar. Bu muhalefet yüzünden T.'ın ikinci yılında devlet, nizamî vergileri bile toplamağa muvaffak olamadı, maliye büyük bir sıkıntıyla karşı karşıya kaldı. T.'ın getirmek istediği yenilikleri halka anlatmak için henüz zemin hazırlanmış da değildi. Müslim teb'a arasında T. bir Frenk icadı olarak telâkki edildi. O zamana kadar bazı muayyen yerler dışında, şehir, kasaba ve köylerde çan çalmak yasak idi. T. ile dinî âyinlerin her yerde serbestçe yapılmasına müsaade olunması ve gayri Müslim teb'anın bulunduğu her yerde çan çalınması, Müslüman halk arasında nefreti mucip oldu. Vükelâ heyetinde bir devlet bankasının kurulması ve maliyede görülen buhranın karşılanması konusunda istikrazlar yapılması görüşülürken, Mustafa Reşid Paşa kendi arkadaşları tarafından eleştirilmiş, pek karışık olan ecnebî usul ve nizam tedrîc kaidesine riayet etmeksizin zorla ahaliye kabul ettirilirse, devletin yıkılmasına sebep olacağı ileri sürülmüştü. Buna rağmen Mustafa Reşid Paşa, kâğıt paraların sahtelerini kaldırmaya, "kaime-i mutebere-i nakdiye" adı altında yeni kâğıt para çıkararak malî buhranı karşılamaya çalışmıştır. Malî sahada alınan tedbirler, yalnız Müslim teb'a arasında değil, bizzat Hristiyan teb'a ve özellikle ruhban arasında da muhalefetle karşılandı. Kiliselerin vakıflarını idare eden nüfuz sahibi yüksek ruhban zümresi, vergilerin yeni sisteme bağlanması ile eski kazançlarını elde edemediklerinden T.'tan memnun olmadılar. Başşehirde, vilâyetlerde, Bosna - Hersek, Niş, Lübnan, Girit, Irak ve daha bazı yerlerde T.'ın ilk yıllarında görülen ayaklanmalar hep reform meselesi ile ilgili idi. Mısır meselesinin hallini

müteakıp reformların tatbikine hız verilmesi üzerine, eyaletlerde ve başşehirde T.'a karşı muhalefet kuvvetlenmiş, Mustafa Reşid Paşa gözden düşerek tekrar Paris elçiliğine tâyin olunduktan (temmuz 1841) sonra, muhafazakâr zümre iş başına gelmişti. Bu sonucun husulünde, Avrupa'da muhafazakârlığı ile tanınmış bulunan Avusturya başbakanı prens Metternich'in Bâbıâli'ye yaptığı tavsiyelerin de müessir olduğu tahmin olunabilir. Daha T.'ın ilânından bir ay sonra, 3 aralık 1839'da gönderdiği mektubunda Metternich, Osmanlı İmparatorluğunun yaşamak ve yükselmek için iç idaresinin nizam ve gelişme unsurlarını kendi öz mevcudiyetinin esaslarında araması gerektiğini, hükümetin eski Türk ordusunu yıktığını, fakat yenisini kurmak iktidarını gösteremediğini, bu durumun ortaya çıkmasına en çok yardım eden yönün de, hükûmetin, ancak servet tedarikini düşünen ve kendi vatanlarında sağlayamadıkları bir yaşayış tarzını yabancı memleketlerde arayan kabiliyetsiz yabancı adamların hizmetlerini kolaylıkla kabul etmesi olduğunu, kuvvetli olmak isteyen bir devletin her şeyden önce kendine benzemesi gerektiğini, aksi takdirde, esasları belki de çürük yabancı birtakım müesseselerin, her zaman için soluk ve renksiz taklidinden ibaret kalmaya mahkûm olduğunu, Avrupa medeniyetinden Osmanlı kanun ve nizamlarına uymayan kanunların alınmamasını, esası Hristiyanlık kanunlarına dayanan batı hükûmetlerini taklidin Türkiye'ye zarar vereceğini ifade ile Türk kalıp şeriata uyulmasını, reformları kabul ve tatbik etmeyi tavsiye etmişti. Reşid Paşa'dan sonra Hariciye Nezaretine gelen Mehmed Sadık Rıfat Paşa, T.'a ciddî olarak inanmış olmakla beraber, yeni nizamın süratle değil, tedricen ve ihtiyatla tatbikine taraftardı. Sadrazam İzzet Mehmed Paşa (1841 - 1942) ve Mehmed Emin Rauf Paşa (1842 - 1845) zamanlarında T. hareketi bir duraklama devrine girdi. Yeni usullerin birçoğu kaldırıldı, muhassıllık teşkilâtı kaldırılıp iltizam usulünün yeniden tatbikine başlandı. Eyalet paşalarının yalnız idarî işlerde değil, malî işlerde de yetki sahibi olmaları kabul edildi. Şer'î vergilerin eskiden olduğu gibi yeni ilmiye sınıfı tarafından toplanmasına müsaade olundu. Haracın ruhanî cemaat reisleri tarafından toplanmasından vazgeçilerek yeniden eski usule dönüldü.

Birçok engellere rağmen T. hareketi devam etti. Abdülmecid reformların devamı için büyük gayret gösterdi. Kendi huzuru ile vükelâ heyetinde okunan 4 muharrem 1261 (13 aralık 1345) tarihli fermanında, askerin düzenlenmesi, ilim ve fennin gelişmesi, yeni mekteplerin açılması, memleketin imarı için gerekli tedbirlerin alınması, garip ve fakirler için İstanbul'da bir hastahanenin inşası emrolunmuştu. Hayır işlerine örnek olmak üzere Valide Sultan, garip ve fakirler için Yenibahçe'de bir hastahane (GUREBÂ HASTAHANESİ, b. bk.) yaptırdı. T.'a gelinceye kadar Osmanlı devletinde damga pulu yoktu. Gelirlerin artırılması için damgalı kâğıtlar çıkarıldı ve daha sonra bunların yerine damga pulu konuldu. Başlangıçta bazı eyaletler T. esaslarının tatbikinden muaf tutulmuş iken, daha sonra bütün eyaletlerde T.'ın tatbik edilmesine başlandı. Memleketin imarı için Anadolu ve Rumeli vilâyetlerinde "mecâlis-i imâriye" adı altında imar meclisleri kurulması düşünüldü. T.'ın tatbiki hususunda alınacak tedbirleri görüşmek üzere, eyaletlerden ikişer mutemet ve ehliyetli mümessilin İstanbul'a gönderilmesi ve vilâyetleri hakkında fikir ve mütalâalarını beyan etmeleri istendi. Seçilerek İstanbul'a gelen bu mümessiller vükelâ konaklarında misafir edilip birçok defa vükelâ meclisi müzakerelerine katılarak kendi vilâyetlerinin ihtiyaçlarını ve reformlar konusundaki görüş ve mütalâalarını bildirdiler. Hükûmet merkezinden de birer mümessil bulunmak şartıyla vilâyetlerde birer imar meclisi kurulması karalaştırıldı. Şehirlerin ve limanların keşfi yaptırılarak haritaları tanzim olunmağa başlandı. Devlet hazinesine birçok masraflara mal olan imar işi hedefine ulaşamadı. Özellikle Meclis-i Vâlâ reisi Süleyman Paşa'nın ayrılmasından sonra imar meselesi uzun bir süre sürüncemede kaldı. T. fermanının ilânından sonra üzerinde önemle durulan meselelerin başında Osmanlı ordusunun düzenlenmesi ve maarifin tanzimi işi vardı. T. fermanının ta'bikine başlanmasına ve aradan birkaç yıl geçmiş olmasına rağmen, askerlik süresi tespit olunamamış ve özellikle kur'a usulüne göre askere alınmak işi de tatbik edilememişti. Eski nizamsızlık devam ediyor ve Lûtfi Efendi'nin tabiri ile "kimi kimsesi olmayan aceze ve fukaradan" askere elverişli olanlar gelişigüzel toplanıyordu. Bu karışıklık tabiî olarak orduda huzursuzluk ve itaatsizlik yaratmıştı. Nitekim 1257 (1841) yılında Sayda'ya deniz yolu ile gönderilen asker arasında isyan çıkmış ve redif askerlerinin birçoğu gemilerini terk ederek memleketlerine kaçmışlardı. Nihayet 1259 (1843) yılında ordunun yeniden tanzimi için bazı kararlar alındı. Askerlik süresi 5 yıl olarak tespit olundu, eski neferlerin önemli bir kısmı terhis edildi. Osmanlı ordusu, Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu ve Arabistan olmak üzere beş orduya ayrıldı. Ordunun talim ve terbiyesine itina için daha önce açılmış olan Harbiye Mektebine öğrenci yetiştirmek üzere ordu merkezlerinde, 11 mayıs 1845'te idadî mektepleri kurulması için irade çıktı. T., maarif hayatına da önemli yenilikler getirdi. 21 zilkade 1254 (5 şubat 1839)'te "Meclis-i Umur-ı Nâfia" tarafından hazırlanan lâyihada mekteplerin ıslahı için ilk olarak geniş ölçüde kararlar alındı. Aynı yıl içinde rüşdiye mektepleri kuruldu ve Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti ihdas olundu. Bu nezaretin kurulması daha ileride gelişecek olan Maarif-i Umumiye Nezareti'nin temelini teşkil etti. T.'ın ilk yıllarında maarif işleri "Dâr-i Şûrây-i Bâbıâli", "Divân-ı Ahkâm-ı Adliye" ve "Meclis-i Umûr-ı Nâfia" gibi muhtelif yüksek makamlar tarafından görülmekte idi. Her ne kadar Rüşdiye Nezareti kurulmuş ise de, bu nezaretin vazifesi sıbyan mekteplerine münhasır bulunduğundan teşkilât bakımından zamanın ihtiyaçlarını karşılayamıyordu. Mekteplerin sayılarını artırmak ve umumî olarak maarif için daha geniş nizamnameler hazırlamak üzere 1261 (1845)'de geçici bir Meclis-i Maarif kuruldu. Bu meclise vakanüvis Esad Efendi, vüzeradan Ârif Hikmet, Keçeci Fuad Efendi (Paşa) ve daha bazı seçkin zevat dahil bulunuyordu.

Meclis-i Maarif'te yapılan tetkiklerden sonra, sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesine, rüşdiyelerin artırılmasına, ilk öğretimin mecburî ve parasız olmasına, ırk, mezhep farkı gözetmeden Osmanlı teb'asından yüksek tahsil yapmak isteyen herkes için İstanbul'da bir Darülfünun kurulmasına karar verildi. Bu Darülfünun leylî olarak düşünümüştü. Bu karar 27 recep 1262 (21 temmuz 1846) tarihinde resmen yürürlüğe girdi. Mustafa Reşid Paşa'nın ilk sadarete tâyininden sonra (7 şevval 1262=28 eylûl 1846) maarife daha büyük önem verildi. 21 muharrem 1263 (15 ocak 1847)'te "Mekâtib-i Umumiye Nezareti" kuruldu. Her ne kadar daha önce "Rüşdiye Nezareti" kuruldu ise de, bu nezaretin vazifesi yalnız sıbyan mekteplerine münhasır bulunuyordu. Umumî olarak maarif işleri "Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbıâli", "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye" ve "Meclis-i Umur-ı Nafia" gibi yüksek makamlar tarafından görüşülmekte ve kararlara bağlanmakta idi. Bundan

idarî zorluklar çıkıyordu. Zamanın ihtiyaçlarını karşılamak ve maarif teşkilâtını geliştirmek için Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin kurulmasıyla ilk, orta ve yüksek öğretim eski ilmiye sınıfının elinden çıkarak hükûmet idaresine geçmiş oldu ki, bu da T.'ta önemli inkılâp idi. Fakat eski ilmiye sınıfının teşkilâtı da tamamen ortadan kaldırılmadı.

T.'ın tatbikine başlandığı vakit, umumiyetle reayanın durumu önemli bir mesele arz ediyordu. Gülhâne Hattı'nın verdiği haklardan faydalanan gayri Müslim teb'a, Osmanlı hâkimiyetinden kurtularak kendileri ile din ve mezhep hususunda aynı olan yabancı devletlere o derecede meylettiler ki, Katolikler kendilerini Fransız, Ortodokslar Rus, Protestanlar ise, İngiliz sayıyorlardı. Bundan dolayı Avrupa devletleri ve zaman zaman da Papalık Osmanlı devletine müdahale etti. T.'ta gayri Müslim teb'anın idare edilmesini güçleştiren yalnız bu yabancı devletlerin müdahaleleri değildi. Maruniler, Rumlar, Ermeniler, Ulahlar ve diğer Hristiyan mezheplerine mensup cemaatlerin kendi aralarında milliyet ve mezhep farkları yüzünden çeşitli mücadele ve anlaşmazlıklar vardı. Devlet bu anlaşmazlıkların yatıştırılmasında, bir tarafı diğer tarafa tercih etmek suretiyle bir tedbir almaktan ziyade, ekseriya bir hakem rolü oynamak mecburiyetinde kalıyordu. Dış müdahaleler gayri Müslim teb'anın devlet nizamlarına karşı itaatsizliğini artırdı. Kapitülasyonlardan faydalanan Hristiyanlar arasında yabancı devletlerin tâbiiyetine geçmek arzusu, devletin hükümranlığı ile ilgili önemli meselelerin çıkmasına yol açtı. Kapitülasyonlar dolayısıyla tâbiiyet değiştirenlere, Osmanlı devletinin müdahaleye hakkı yoktu. Bu suretle T.'ın ilânından sonra reaya meselesi içinden çıkılması çok güç bir dava oldu ve bütün T. devri boyunca devam etti. Mezhep, din anlaşmazlıkları yüzünden ilk önemli ayaklanma 1840'ta Maruniler ve Dürzîler arasında Lübnan'da çıktı ve çok kanlı bir mücadele haline geldi. Ortodoksları Rusya'nın, Katolikleri Fransa'nın, 1840'tan beri de Protestanları İngiltere'nin himaye etmesi dolayısıyla Lübnan'da çıkacak olayları tek başına önlemeye Bâbıâlinin imkânı yoktu. Lübnan meselesi ancak 1845'te Avrupa devletlerinin iştiraki ile yapılan bir konferans sonunda cemaatlerin arzularına uygun idarî bir teşkilâtın kurulması ile çözüldü.

Din ve mezhep anlaşmazlıkları Bâbıâlinin iç ve dışta istikrarlı bir siyaset takip etmesini imkânsız bir hale getirdi. Bir yandan Lübnan meselesinin yatıştırılmasına çalışılırken, bu arada Protestan Ermenilerin durumu ile Katolik ve Yunanistan meseleleri çıktı. T. devrine gelinceye kadar Osmanlı İmparatorluğunda bir Protestan meselesi yoktu. T. fermanının ilânını müteakıp Amerikan misyoner cemiyetleri Orta Doğuda Protestanlığın yayılmasına daha büyük bir önem vermeğe başladılar. Bâbıâli başlangıçta bu faaliyeti İslâm teb'ayı ilgilendirmediği cihetle sükûnetle karşılamıştı. Ermeniler arasında Protestanlığı kabul edenlerin sayılarının gittikçe çoğalması ve Ortodoks patriğinden ayrı bir patriğe sahip olma ve ayrı bir cemaat olarak tanınma gayretine düşmeleri üzerine Protestanlık meselesi Bâbıâliyi yeni ve milletlerarası bir dava ile karşılaştırdı. Ortodokslar, Ermenilerin Protestan olmalarına şiddetle muhaliftiler. İşmiyazin Gregoryen Ermeni patriği, Rusya'nın da müzahereti ile İstanbul Ermeni patriğinden Ermenilerin Protestanlığı kabul etmelerine engel olunmasını istedi. İstanbul patriği Protestan Ermenilerin kiliseden aforoz edildiğini, bunların Ermeni milletinden sayılamayacağını ilân etti ve Bâbıâli nezdinde teşebbüste bulunarak Protestan Ermenilerin devlet kanunlarına riayet etmeyen birer suçlu olduklarını ve haklarında takibat yapılmasını istedi. Ortodoks ve Protestan Ermeniler arasında İstanbul'da ve muhtelif eyaletlerde çeşitli olaylar çıktı. İngiltere, himayesiz kalan Protestan Ermenilerin ayrı bir cemaat olarak sayılması gerektiğini ve Bâbıâlinin bu yolda tedbir almasını istedi. 1846'da eyaletlere gönderdiği fermanla Protestan Ermenilerin devlet teb'ası olduğunu belirterek Ortodokslar tarafından yapılan şiddet hareketlerine müsaade edilmemesini emretti. Birkaç yıl süren bu mesele, nihayet 1850'de Protestan Ermenilerin ayrı bir cemaat olarak tanınmasına yol açtı. Ortodoks kilisesi ile Protestan Ermeni kilisesi arasındaki mücadele bundan sonra da milliyet ve mezhep anlaşmazlığı olarak devam etti. Ermeni meselesi devam ederken, 1261 (1845)'de Yunanistan ile Bâbıâli arasındaki siyasî ilişkiler de çok gergin bir safhaya girdi. Bâbıâli, iyi ilişkilerde bulunmak için daha 1837'de ticaret, Osmanlı devletinde yaşayan Yunan teb'ası Rumların durumu v.b. ile ilgili maddeleri ihtiva eden bir anlaşma yapılması konusunda henüz teşekkül halinde bulunan Yunanistan ile ön anlaşmaya varmış ve onun bu hareketi büyük Avrupa devletlerince de uygun karşılanmış ise de, bu anlaşma tatbik sahasına konulamamıştı. Zira T. fermanının ilânından ve Mısır meselesinin çıkmasından sonra Yunanistan'ın Bâbıâliye karşı siyasî görüşü tamamen değişti. 1841'den sonra, Yunanistan'a kraldan ziyade üç parti hâkimdi. Bunlardan her biri İngiltere, Rusya ve Fransa'nın nüfuzu altında bulunuyordu. T. fermanının tatbikinden doğan karışıklıklar ve Bâbıâlinin zayıf durumundan faydalanan Yunanistan, Avrupa devletlerinin himayesine güvenerek 1257 (1841)'den sonra, Osmanlı devletinin topraklarında genişlemek, bir kısım Rumların Yunanistan teb'ası olmalarını sağlamak, kapitülasyonlardan bazı haklar elde etmek emeline düştü. Ortodoks cemiyetleri ve Ethnike Hetaireia mensupları adalarda, muhtelif eyaletlerde Rumları Osmanlı devleti aleyhine tahrik ettiler. Girit'te isyan çıktı. Bâbıâli Yunan meselesini siyasî yollardan çözmeye gayret etti. Özellikle Mustafa Reşid Paşa'nın Paris'te elçi bulunduğu sıralarda (1843 - 1845) Yunanistan'ın isteklerinin milletlerarası anlaşmalara uymadığı hakkında Avrupa devletlerinin dikkat nazarını çekmekte büyük hizmeti oldu. Fakat 1845'te Yunanistan'da iktidarı ele geçiren Fransız taraftarı Kolettis devrinde, Yunanlılar, Osmanlı hudutlarına ve hükümranlığına tecavüz edecek kadar ileri gittiler. Özellikle 1845 yaz mevsiminde Grandük Konstantin'in İstanbul'u ziyareti sırasında bu fırsattan faydalanan Rumlar, Ortodoksluk ve Rusya lehinde İstanbul'da büyük nümayişlerde bulundular. Esasen Çar Nikolay'ın Ortodoksluk siyasetine büyük ağırlık vermesi, bu gibi hareketlerin gün geçtikçe artmasına sebep oluyordu. Gerek Rus prensinin gelişinde Ortodoksların, gerek Fransa kralı Louis - Philippe'in oğlu Duc de Montpensier'nin gelişinde Katoliklerin nümayişleri, bu milletlerin Osmanlı devleti üzerindeki nüfuzlarını gösteriyordu. Din ve mezhep anlaşmazlıklarının gölgesi altında, büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğunda takip ettikleri rekabet siyaseti, Bâbıâli için tehlikeli bir durum arz etmeğe başladı. Devlet idaresinde sadrazam Rauf Paşa'dan ziyade Serasker Rıza Paşa ve taraftarları hâkim bulunuyorlardı. Bir kısım kaynakların verdiği bilgiye bakılırsa, Rıza Paşa, küçümsenmemesi gereken hizmetleri olmakla beraber, Rus siyasetinin etkisi altında kalmıştı.

Devlet ricali arasındaki rekabet ve ıslahat taraftarlarının iş başından uzaklaştırılmış bulunması, özellikle 1845 yılında padişahın birkaç ay kadar rahatsızlık geçirmiş olması yüzünden devlet işleri yanında T. hareketi de bir çıkmaza girmiş

gibi görünüyordu. Fransa'nın Tunus'a müdahalesi, Musul ve havalisinde Bedir Han aşiretlerinin isyanı, Arnavutluk'taki Katolik meselesi, Yunanistan ile siyasî durumun gergin bir safhaya girmesi, Bâbıâlide daha faal bir idarenin iş başına gelmesini gerektiriyordu. Serasker Rıza Paşa ve maliye nazırı Musa Safvetî Paşalar azledildiler. Lübnan'da bulunan Şekib Efendi yerine Hariciye Nezaretine Fransa'da elçi bulunan Mustafa Reşid Paşa (1845) tâyin edildi. Londra'da elçi bulunan Mehmed Emin Âli Efendi (Paşa) Hariciye Nezareti müsteşarlığına getirildi. Böylece reform taraftarları yeniden iş başına geçmiş oldular. Abdülmecid 3 cemâziyelevvel 1262 (29 nisan 1846) tarihinde T. kanunlarının tatbikinden elde edilen sonuçları bizzat yerinde görmek üzere İstanbul'dan kara yolu ile Varna'ya kadar bir geziye çıktı ve deniz yolu ile Varna'dan tekrar İstanbul'a geldiğinde, çıkarmış olduğu fermanda T.'ın getirdiği faydalar üzerinde durarak imar, maarif ve diğer sahalarda da reformlara devam edilmesine işaret etti. Damad Said Paşa, Damad Mehmed Ali Paşa, Serasker Rıza Paşa gibi nüfuzlu kimselerin muhalefetine rağmen, devletlerarası ilişkilerde Osmanlı İmparatorluğunun durumunu iyi bilen Mustafa Reşid Paşa, 8 ay kadar bulunduğu bu ikinci hariciye nazırlığında birçok iç ve dış meseleleri yatıştırmağa ve ıslahat hareketinin gelişmesine büyük gayret sarf etti. Sadrazam Rauf Paşa'nın malûm "idare-i maslahat" siyaseti yüzünden hükûmet merkezinin eyaletler üzerindeki nüfuzu sarsılmıştı. Reşid Paşa hükûmet merkezinin eyaletlerde nüfuzunu güçlendirmeğe önem verdi. Uzun yıllar Osmanlı devletinin başına büyük meseleler çıkarmış bulunan Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, yaşının ilerlemiş olmasına rağmen, 1846 yılı ağustos ortalarında (şaban 1262) padişaha itaatini arz etmek üzere İstanbul'a geldi ve çok saygı gördü. Onun İstanbul'a gelmesi, Mustafa Reşid Paşa'nın bir mahareti ve eyaletler üzerinde devlet merkezinin nüfuz ve itibarının bir delili sayıldı. 1843 yılından beri Van, Bitlis ve Musul havalisinde T.'ın tatbiki esnasında bu havalide yaşayan Nesturîler ile Bedir Han aşiretleri arasında kanlı bir mücadele başlamıştı. Bu mücadelelere son vermek için yapılan teşebbüslerden 1846 yılına kadar bir sonuç alınamamıştı. Yabancı devletler, Hristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki mücadelelere son verilmesi için Bâbıâliyi muaheze etmekte idiler; ayrıca İran devleti ile de Bâbıâlinin bu isyanlar dolayısıyla arası açılmıştı. Mustafa Reşid Paşa, bu meselelerin bir kısmını Hariciye Nezareti esnasında ve bir kısmını da ilk sadarete geldiği zaman yatıştırmaya muvaffak oldu ve uzun zamandan beri isyan halinde bulunan bu eyaletlerde yeniden devletin nüfuzu sağlandı. 13 cemaziyelâhır 1263 (30 mayıs 1846) tarihinde de İran ile Osmanlı devleti arasında Erzurum'da bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile de iki İslâm devleti arasında hudut meseleleri, gümrük, ticaret işleri, İran'ın Osmanlı devletinde konsolosluklar kurabilmesi, İranlıların Osmanlı topraklarında bulunan mukaddes saydıkları mahalleri ziyaretlerine müsaade edilmesine ve iki ülke arasında iyi ilişkilerin gelişmesine çalışılması v.b. hususlar üzerinde anlaşmaya varıldı. T. kanunlarının tatbiki ile ortaya çıkan meselelerden birisi de Osmanlı tarihlerinde mürted ve yabancı kaynaklarda Krypto-katholik adı altında bilinen olaydır. Kur'a usulüne göre askere çağrılma mecburiyeti tatbik olunmaya başladığı vakit, Kuzey Arnavutluk'ta öteden beri devlet nazarında Müslüman oldukları tescil edilmiş bulunan birkaç köy halkı, kendilerinin İslâmiyeti şimdiye kadar zahiren kabul ettiklerini, gerçekte Katolik olduklarını ve T. fermanı gereğince askere gitmeye mecbur tutulamayacaklarını ilân etti. Esasen başka yerlerde de böyle münferit olaylar olmuştu. Fakat 1846'da Arnavutluk'taki olay, büyük devletleri ilgilendirdiği gibi, eskiden beri Müslüman oldukları bilinen bu köylerin kendilerini Katolik ilân etmeleri, T. hareketine isyan halinde bulunan Arnavutluk'ta Müslüman halk ile mahallî idare arasında da büyük bir infial uyandırdı. Bu mesele hakkındaki Avrupa devletlerinin hassasiyeti, Bâbıâliyi, bu Katolikleri koruma maksadıyla Anadolu'da iskân etmeye zorlamıştı. Ancak nakil esnasında, göçebelerin Mudanya'ya iki Rum gemisi ile nakledilirlerken işkencelere maruz kaldıkları haberi, evvelâ İstanbul'daki Katolik cemaatine ve daha sonra da Avrupa büyük devletleri elçiliklerine erişti. İngiliz sefiri Stratford Canning, durumu Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'ya bildirerek bunların himayesini istedi. Reşid Paşa, bu işkence olaylarından haberdar olmadığını beyan ile derhal gerekli tertibatı aldırarak Katoliklerin Bursa civarında Mihalıç'ta iskân edilmelerini sağladı ve birkaç yıl sonra bunların kendi yurtlarına dönmelerine müsaade olundu. Avrupa umumî efkârında Osmanlı devletine karşı bir propaganda vesilesi olan bu olay aslında bir tertipti. Nitekim Rumeli Ordu-yı Hümâyûn müşiri Reşid Paşa'ya gönderilen emir ("Takvim-i vakayi'" yıl 1260, sayı 271) bu hususu teyit etmektedir. Esasen yabancı bir devlete ait olan gemilerde cereyan eden olaylara Bâbıâlinin müdahalesi de hukuken mümkün değildi. Bu olayları muvaffakıyetle yatıştıran Reşid Paşa, 7 şevval 1262 (28 eylûl 1846)'de sadaret makamına getirildi. Onun bu makama tâyinini bildiren hatt-ı hümayunda, şimdiye kadar T. fermanında ilân olunan birçok işlerin gerçekleşmediği, reformun arzu edilen gayeye ulaşamadığı belirtilmekte, ehl-i islâm ve her sınıf teb'anın adalet üzere muameleye tâbi tutulmaları, memurların halkın devletle olan işlerini süratle yapmaları, kara, deniz ordularının, maarifin geliştirilmesi hususunda kendisine yetki verildiği ifade olunmakta idi ("Takvim-i vakayi'", yıl 1262, sayı 305). Aynı tarihte hariciye müsteşarı bulunan Âli Efendi (Paşa) de hariciye nazırlığına tâyin olundu.

Mustafa Reşid Paşa bu ilk sadareti sırasında (1846-1848) iç siyasette, mümkün olduğu kadar müsamahakâr ve liberal bir düşünce ile devleti idare etmeğe, özellikle din, mezhep anlaşmazlıklarından doğan davaları yatıştırarak T. hareketini geliştirmeğe ve Osmanlı camiasını bir birlik altında toplayarak devletin devamını sağlamaya gayret etti. 1848 ihtilâllerinin arifesinde Avrupa'da gelişen radikal ve liberal hareketlerin Osmanlı İmparatorluğuna da sıçramasının uzak bir ihtimal olmadığını görmüş olan Reşid Paşa, henüz hariciye nazırı bulunduğu sıralarda, Abdülmecid'in 1846 baharında yapmış olduğu seyahate de katılmış ve Edirne'de gayri Müslim cemaatlerin mümessilleri huzurunda padişah adına yapmış olduğu konuşmasında : "Hepimiz bir hükûmetin teb'ası ve bir memlekette doğup büyümüş vatandaşlar olduğumuz için birbirimizi fena gözle görmemiz, asla münasip olmaz" diyerek bu hür düşüncelerini açıklamıştı. Bu sebeple Reşid Paşa, devlet idaresinde muhafazakâr bir siyasete devamda Osmanlı İmparatorluğu için bir fayda olmadığını görüyordu. Millî hâkimiyet mücadeleleri, Avrupa devletlerinin istikbali üzerinde yeni bir devrin başlayacağını gösteren bir kuvvet haline gelmiş, muhafazakârlığı ile tanınmış olan Metternich'in de siyasetinin âkıbeti belli olmuştu. IX. Pius, 1846'da liberallerin desteği ile papalığa seçildiği zaman, Avusturya'nın mütalâası dahi dikkate alınmamıştı. Hür fikirlerin müdafii olan IX. Pius'un papalığa seçilmesi, Avrupa'nın bir-

çok ülkelerinde iyi karşılandı. Yeni papanın elde ettiği başarılara Avrupa gazetelerinden naklen, "Takvim-i vakayi' " nüshalarında bile yer verilmekte idi ("Takvim-i vakayi' ", yıl 1262, sayı 307 ve 312). Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Katolikler arasında da IX. Pius'un seçilmesi büyük bir ilgi uyandırdı. İstanbul'da bulunan İtalyanlar diğer Katoliklerle birlikte yeni papa lehinde tezahüratta bulundular. Bâbıâli, hilâfet merkezinde cereyan eden bu olayları bir Hristiyan ve İslâm meselesi saymamış, bilâkis, Katolik teb'ayı Avrupa devletlerinin nüfuz ve himayesinden kurtarmak ve devlete daha sadık ve yardımcı olabilmesini sağlamak maksadıyla bu tezahürattan faydalanmak istemiş ve bunun için de doğrudan doğruya Papalık ile ilişki kurulmasının daha uygun olacağını münasip görmüştü. Esasen IX. Pius, Osmanlı devletinde, Katolikleri himaye eden Avusturya ve Fransa'nın yerine Papalığın geçmesini arzu ediyor ve Osmanlı devleti ile bu konuda bir anlaşma yapılmasına taraftar görünüyordu. Bu maksatla 1846'da İstanbul'a gönderdiği başpiskopos Ferrier, Papalığın elçisi olarak büyük bir itibar gördü. Aynı gaye ile Şekib Efendi, 1847'de yeni papayı tebrik maksadıyla Roma'ya elçi olarak gönderildi. Mustafa Reşid Paşa'nın bu siyaseti, Avrupa'da iyi karşılandı ve kurulacak olan genç İtalya devleti ile de siyasî ilişkilerin daha dostane gelişmesine bir başlangıç teşkil etti.

Katolik meselesinden sonra, 1847'de Ortodoks meselesi yeniden alevlendi. Yunan krallığı, Rusya ve Fransa'nın desteği ile bir Bizans devletinin kurulması hayali peşinde idi. Ethnike Hetaireia cemiyetleri ve bozguncular, Osmanlı topraklarında Ortodoks teb'a arasında geniş bir faaliyete başladılar. Atina'da çarın adamı olup birçok isyanlara karışmış bulunan Karatasos'a İstanbul'a gelmek için gereken vizenin verilmemesi üzerine Yunan kralının Atina'daki Türk elçisine hakaret etmesi iki devlet arasındaki anlaşmazlığı büyüttü. Avrupa'da gelişen ihtilâl hareketlerini dikkate alan Bâbıâli, dış siyasetini yeni bir teminat altına almak için Yunan meselesini ele aldı. İstanbul'da bulunan büyük devletlerin elçilerine Yunanistan'ın milletlerarası protokola aykırı hareket ettiğini, Ortodoks ve Yunan anarşistlerinin Osmanlı topraklarında yapmış oldukları tahrikler hakkında bir nota verdi. Bâbıâli, bir mukabele olarak, Yunan sefaret ve konsoloslukları ile Osmanlı devletinin ilişkisinin kesilmesine ve Yunan ticaret gemilerinin Osmanlı limanlarına eşya nakletmelerine müsaade olunmaması hususunda karar aldı. Atina hükûmeti, bu tedbirler yüzünden Yunanistan'ın büyük zararlar göreceğini ve kendisini himaye eden devletlerin de Avrupa'da ihtilâller dolayısıyla şimdilik yardımcı olamayacaklarını anladı. Yunan kralı I. Paulos'un Bâbıâliden af dilemesi üzerine iki devlet arasındaki anlaşmazlık da bu suretle yatıştırıldı.

Aradan çok geçmeden 1848 ihtilâlleri patlak verdi. Macarlar, İtalyanlar, Polonyalılar, Çekler millî bir devlet kurmak için ayaklandılar. İhtilâl hareketleri Osmanlı topraklarına da sıçradı. Eflak ve Buğdan'da ayaklanmalar çıktı. Rusya bu ayaklanmaların bastırılması için Bâbıâliyi teşvik etti ise de, Mustafa Reşid Paşa, Romen ihtilâllerinin şiddet yolu ile bastırılmasına taraftar değildi. Hudutlarında ihtilâl hareketlerine izin vermeyen Rusya, Buğdan'ı ve Eflak'ın belirli yerlerini işgal etti. Bâbıâli, kendi imtiyazlı eyaletlerinin Rusya tarafından işgal edilmesinden endişeye düşerek Rusya'nın daha fazla ilerlemesine mani olmak için Eflak'ı işgal etti. İki devlet arasında Eflak ve Buğdan meselesinden doğan anlaşmazlığın yatıştırılması için Bükreş'te görüşmeler başladı. Bâbıâli âmedi kaleminden Fuad Efendi (Paşa)'yi Bükreş'te yapılacak görüşmelere memur etti. Sonunda Osmanlı devleti ile Rusya arasında 1 mayıs 1849 (8 cemaziyelâhır 1265) tarihinde İstanbul'da Balta limanında bir antlaşma imza edilerek Eflak ve Buğdan'da sükûnet sağlandı ise de, Macar mültecileri meselesi yüzünden Osmanlı devletinin Rusya ve Avusturya ile siyasî ilişkileri yeniden gergin bir safhaya girdi. Fransa ve İngiltere'nin müdahaleleri ile mülteciler meselesi milletlerarası bir dava oldu. Bk. BALTA LİMANI ANTLAŞMALARI.

1848 ihtilâllerinden sonra Macarlar da, Avusturya imparatorluğundan kendilerine bazı haklar tanınmasını ve Macaristan'ın muhtariyetine kavuşmasını istemişlerdi. Avusturya imparatoru Josef, Macarların bu arzularını kabul etmeyince, Macar mültecileri 1849'da Kossuth'un idaresinde toplanarak isyan ettiler. Macaristan bir cumhuriyet olarak ilân olundu. Avusturya, Macar isyanlarını kendi kuvvetleri ile bastırmağa muvaffak olamayınca Rusya ile anlaşarak, bunları kanlı bir surette bastırdı. Avusturya ve Rusya'nın Macarlara lâyık gördüğü bu haksız muamele, hürriyet taraftarı ülkelerden İngiltere, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğunda geniş bir tepki uyandırdı. Bu tedhiş hareketinden hayatlarını kurtarmak isteyen ve sayıları 5 000'i aşan ve aralarında Macar millî hareketinin liderleri, Rus teb'asından olan bir kısım Polonyalı ve 400 kadar İtalyan ile birkaç İngiliz bulunan mülteciler Osmanlı İmparatorluğu topraklarına sığındılar. Bu yüzden Rusya ile Osmanlı devleti arasındaki ilişkiler çok gergin bir safhaya girdi ise de, uzun görüşmelerden sonra İngiltere ve Fransa'nın müzahereti ile mesele mülteciler lehine halledildi. Bu anlaşmadan sonra Macarların bir kısmı, Londra, Paris veya memleketine dönmüş, bir kısmı da İslâmiyeti kabul ederek Türkiye'de yerleşmiş ve bunlardan Constantin Borzechi, Mustafa Celâleddin adını alarak paşalığa kadar yükselmiştir. Macar Osman Paşa da bunlardandır. Polonya mültecilerinin önemli bir kısmı ise, Polonez köyünde iskân olundular. Mülteciler meselesinde Osmanlı devletinin bu insanî tutumu Avrupa'da da büyük yankılar uyandırmıştır. Nitekim T. devrinin açılış safhalarını yaşamış ve birçok T. ricalini tanımış olan J. Ph. Fallmerayer (b. bk.), "Türkiye'yi Avrupa'nın en son hürriyet sığınağı" olarak vasıflandırmaktadır. Fakat Avrupa devletleri, menfaatleri icabı Osmanlı devletinin bu insanî hizmetini ve mazlum milletlerin hürriyetleri için yapmış oldukları mücadelede sarf ettiği siyasî gayreti değerlendirmemiş ve Türkler aleyhindeki propagandalar devam etmiş, bundan devlet ve reform hareketi büyük zarar görmüştür.

Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu'nun birinci devresinde bahsedilen olaylar dışında T. kanunları, tatbikinde güçlük çekilmiş olan eyaletlerden Trabzon'da 1846 (1263)'da ve en son olarak 1267 (1850 - 1851)'de Bosna'da yürürlüğe kondu ("Takvim-i vakayi' ", yıl 1263, sayı 333 ve yıl 1267, sayı 437). Mısır valisi Abbas Paşa zamanında (1848 - 1854), Mısır Osmanlı İmparatorluğunun bir eyaleti olduğunu ilân etmiş ve bu eyalette çıkan eski anlaşmazlıklar tamamen maziye karışarak Bâbıâli ile Mısır arasındaki ilişkiler de iyi bir safhaya girmişti. Bu devre zarfında, hükûmet merkezinin eyaletler üzerindeki nüfuzu kuvvetlenmiş ve reform hareketi geliştikçe Osmanlı İmparatorluğu yeniden siyasî bir birlik olmak istidadını göstermeğe başlamış ve padişahın iyi niyeti, Mustafa Reşid Paşa ve onun yetiştirdiği Âli ve Fuad paşaların gayretiyle T. taraftarlarının idare başına geçmiş olmaları ile reform hareketinde yeni bir devir açılmıştı. Avrupa ile başlayan ilişkilerin çoğalması üzerine yeni ihtiyaçlar doğdu ve birtakım yeni müesseselerin açıl-

ması gereği ortaya çıktı. Malî, idarî, hukukî, ticarî, iktisadî, mülkî ve maarif sahalarında birçok kanun ve nizamnameler çıkarıldı.

Devlet idaresinde yapılan reform, idarî taksimatta da kendini hissettirmiştir. Nitekim II. Mahmud zamanında 28 eyaletten ibaret olan idarî taksimat 1846'da 36 eyalete çıkarılmıştır. Bunlardan Cezayir-i Bahr-i Sefîd eyaleti dahil olmak üzere Rumeli 15, Arabistan, Suriye, Irak, Anadolu 19 ve Afrika'daki topraklar 3 eyalete ayrılmıştı. Toplu olarak Osmanlı toprakları 36 eyalet, 162 liva ve 1267 kazadan ibaret idi. *Salnâme*'de eyaletlerin sayısının 39 olarak gösterilmesi, Afrika'da hangi bölgeleri kapladığı henüz tespit edilemeyen Habeş eyaletinden ortaya çıkmış olmalıdır. Her eyaletin başında müşir rütbesini haiz birer vali, livalarda birer paşa bulunmakta, kazaların birçoğu ise muhassıllar tarafından idare olunmakta idi. Osmanlı devletinin 1844'teki nüfusu takriben 21 milyon Müslim ve 14 milyonu gayri Müslim olmak üzere 35 milyon idi. Hükûmet merkezi İstanbul'un nüfusu ise 475 000'i Müslim, 416 000'i gayri Müslim olmak üzere 891 000 idi.

Mustafa Reşid Paşa eyaletler için hazırlanacak kanun ve nizamnamelerde Fransa'nın "département" sistemi kanun ve nizamnamelerinden faydalanmış ise de, Osmanlı İmparatorluğu çeşitli bakımlardan değişik bir manzara arz ettiğinden ve arazi bakımından büyük bir sahayı kapladığından T.'ın merkeziyetçi sisteminin tatbikinde güçlük çekilmiş ve merkeziyetçilik sistemi yerine valilere geniş yetkiler veren bir idarî teşkilât vücuda getirilmişti. Bu sebepten eyaletlerin idaresinde tatbik edilmesi için hazırlanan kanun ve nizamnameler birkaç defa değiştirilmiştir. Eyaletlerde daha âdil bir idarenin kurulması için 1256 (1840)'da neşrolunan fermanla, muhassıl-ı emvâl adı altında yeni bir teşkilât vücuda getirilmiş, eyaletlerde vergilerin toplanması, emlâk ve nüfusun tahriri, merkez, kaza ve köylerde yeni meclislerin teşkil olunması vazifeleri merkezden tâyin olunan bu muhassıllara bırakılmıştı. Muhassılların vazifelerini ne suretle yapacaklarına ait talimatnameler çıkarıldı. Bu yeni teşkilât ile eyaletlerin idaresinde merkezin murakabesinin daha etkili bir hale getirilmesi, mültezimlerin haksız muamelelerinin önlenmesi, sancak merkezleri, kaza ve köylerde meclislerin kurulması ile cins ve mezhep ayrımı yapılmadan halkın devlet idaresinde söz sahibi olması düşünülmüştü. Eyalet merkezleri bir vali, bir muhassıl; livalar askerî ümeradan bir muhafız, bir mal müdürü; kazalar yine bir mütesellim yahut muhassıl tarafından idare olunacak ve memurlara maaş bağlanacaktı. Valiler Dahiliye Nezaretine, askerî kumandan ve muhafızlar Bâb-ı Seraskerî'ye ve maliye memurları Maliye Nezareti'ne karşı sorumlu idiler. Bu suretle eyaletler, valilerden ziyade hükûmet merkezine bağlanmış oluyorlardı. Bu ilk teşkilât başlangıçta ancak İstanbul civarında bulunan eyaletlerde tatbik olunabildi. Uzak eyaletlerde tatbik edilemedi. Muhassılların, vergileri zamanında toplayamaması, devletin zararını mucip olduğundan iltizam usulünün yeniden tatbik olunmasına zaruret hasıl olmuştu. Fakat idarî teşkilâtta yapılan bu reform esastan değiştirilmedi. İhtiyaca göre tadilât yapılarak eyaletlerin idaresine yeni bir nizam verilmesine devam edildi. 1265 (1848 - 1849) yılında yeni bir teşkilât kanunu çıkarıldı. Eyaletlerde, kazalarda kurulacak meclislerin teşkili, valilerin yetkileri, emniyet ve asayişin temini zabıta işlerinin tedviri, defterdar, kaymakam, mal müdürlerinin tâbi olacakları talimat bu kanunda gösterildi. Yalnız eyalet meclislerinin ne suretle kurulacağı hakkındaki nizamname 68 maddeden ibaret idi. Bundan sonra eyalet merkezleri, liva ve kazalarda nizamnamelerine uygun olarak birer idare meclisi kuruldu. Her ne kadar eyaletlerdeki bu meclislerin kurulmasına daha önce başlanmış ise de, 1849'dan sonra bu meclislere ait nizamnameler daha mütekâmil bir hale getirilmiştir. Mahallî idare meclislerinin kurulmasında başlıca gaye, valilerin keyfî ve kanunsuz muamelelerini önlemek, vergilerin tertip ve tahsilinde âdil hareket etmeyi sağlamaktı. Valiler mahallî idare meclisleri ile müzakere ederek eyaletlere ait her meseleyi karara bağlamak mecburiyetinde idiler. Valilerin, o zamanki tâbir ile eyalet paşalarının yetkilerinin sınırlanmış olması, şikâyetlerin artmasına, birçok yerlerde emniyet ve asayişin bozulmasına sebep olduğu için bu mahzurların ortadan kaldırılması ve eyaletlerde daha iyi bir teşkilâtın kurulması gayesiyle 1268 (1852)'de çıkarılan bir fermanla eyalet paşalarının bazı eski yetkileri yeniden iade edildi. Cürümleri tahakkuk eden eşkıya ve mücrimlerin tecziye ve tedibi, mahallin asayiş ve emniyetinin temini hususunda valilerin yetkileri artırıldı. Kaza ve nahiyelerin idare meclisi üyeleri, zaptiye zabitanı, muhassıllar ve mal müdürlerinin idaresi valilere verildi. Alınan bu yeni tedbirlerle valilerin mahallî idarelerde yetkileri genişletilmiş ve eyaletleri merkeze bağlayan kayıtlar kaldırılarak daha iyi bir idarenin gelişmesi düşünülmüştü. Bu suretle henüz gelişme halinde bulunan Osmanlı devletinin eyalet ve idarî teşkilâtı, böylece şeklen Avrupaî bir sisteme doğru büyük bir hamle yapmış oluyordu. Fakat gerek merkezde, gerek eyaletlerde reform hareketinin gelişmesi ehliyetli memurların yetiştirilmesi ile mümkündü. Memur meselesi öteden beri devletin çözmeğe çalıştığı önemli bir dava idi. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından ve T. fermanının ilânından sonra, ilmiye sınıfı dışında bütün eski devlet teşkilâtı ortadan kaldırılmış, fakat Avrupa'dan mülhem olarak kurulan müesseselerde henüz büyük bir gelişme kaydedilmemişti. Devletin gerçekleştirmek istediği reformu benimseyerek sadakatle tatbik edecek bir memur sınıfı da yetişmiş değildi. Hattâ 1250 (1834)'de kurulan Harbiye Mektebi bile ilk mezunlarını ancak 14 yıl sonra (1264=1847) verebilmişti. Reformu geliştirecek yeni bir neslin yetiştirilmesi uzun bir zamana bağlı görünüyordu. Eski geleneklerin olumlu ve olumsuz yönleri tetkik edilmeden çıkarılan kanun ve nizamnameler halk ve hattâ aydın zümrenin büyük bir kısmı tarafından benimsenmiyordu. Millî tarih, dil, kültür sahalarında ilk adımı atan ve batı medeniyetini takdir etmiş olan büyük Türk bilgini Cevdet Paşa bile fes, setre, pantalon giymek istemediği için kendisine teklif edilen Harbiye Mektebi Farsça öğretmenliğini kabul etmemişti. Ayrıca bir kısım aydınları temsilen Damad Said Paşa, Reşid Paşa'nın icraatını bir Frenk taklitçiliği olarak görmüş ve kendisini, saltanatı kaldırarak yerine cumhuriyeti getireceği töhmeti ile şikâyet etmiş ve 1848'de sadaretten azline sebep olmuştu. Bu sebeple devlet ricali ve daha aşağı memur zümresi arasında reform meselesinde bir görüş birliği yoktu. Yapılacak reformun millete benimsetilmesi T.'ın karşılaştığı en güç mesele oldu. Bunu idrak eden reform taraftarları, özellikle memurların bu yeni kanunlara uyarak bu hususta yardımcı olmalarını gönderdikleri 14 şevval 1264 (14 eylûl 1849) tarihli bir tamimle istemişlerdi ("Takvim-i vakayi", yıl 1264, sayı 389).

Enderunun maziye karışmasından sonra, Bâbıâlide âmedî kalemi bir nevi okul haline getirilmiş ve T. devrinin birçok devlet ricali burada yetiştirilmişti. Ancak taşrada eski eğitimle yetişmiş memur neslinin yerini alacak olan yeni bir neslin yetişmesi zamana bağlı olduğu için mevcutla yetinmek mec-

buriyeti vardı. Bununla beraber T.'ın ilânından sonra bu maksatla İstanbul'da ve taşrada memur zümresinin yeni nizama uyması için bazı tedbirler alınmıştı. Özellikle 1256 (1840) tarihinde çıkarılan ceza kanununa memurlar için de birtakım ağır cezaî hükümler konuldu. Rüşvet ve rüşvet karşılığı sayılan hediyelerin alınması, bu gibi suçları işleyenlerin devlet memuriyetinden çıkarılacağı ve hattâ üç yıla kadar kürek cezasına çarptırılacağı bu hükümler arasında idi. Daha sonra memurların vazifelerini ne suretle yapacakları hakkında zaman zaman çıkarılan talimat ve nizamnamelerle memurların işlerini vaktinde ve aksatmadan görmeleri, iş güç sahiplerinin devlet kapılarında bekletilmemeleri, halka her suretle yardımcı olmaları, riyakârlıktan kaçınılması gibi resmî ve ahlâkî birtakım müeyyideler konuldu ("Takvim-i vakayi'", yıl 1262, sayı 305; sayı 310) ve bu suretle memur sınıfının yeni bir nizam altına alınmasına, keyfî hareketlerine mani olunmasına çalışıldı. Her memurun yaptığı işten sorumlu tutulması ve yazılan tahriratın kimin tarafından hazırlandığının belli olması için evrakın altına kendi imzasını atması usulü kabul edildi ("Takvim-i vakayi'", yıl 1262, sayı 303). Fakat alınan bu tedbirlere rağmen, arzu edilen sonuçlar elde olunamadı. Bundan sonra 25 muharrem 1266 (9 ocak 1849) tarihinde daha şiddetli tedbirler alındı ve padişaha, devlete sadakatle çalışacaklarına, rüşvet ve irtikâba asla müsaade etmeyeceklerine, devlet malını koruyacaklarına dair her memurun yemin etmesi esası getirildi.

Alınan tedbir ve yapılan çeşitli kanun ve nizamnamelerin hükümlerinin icrası devletin murakabesi ile mümkündü. T.'tan sonra çıkarılan yeni kanunların hükümlerinin ne suretle yerine getirildiğini öğrenmek âdeta bir ihtisas işi idi. Zira Gülhâne Hattı'nın ilânından sonra birkaç yıl içinde o kadar kanun ve nizamname çıkarılmıştı ki, bunların hükümlerinin ne suretle icra edildiği şöyle dursun, öğrenilmesi bile önemli bir mesele olmuştu. Çıkarılan kanunların tatbik edilip edilmediğinin murakabe edilmesi daha ilk yıllardan itibaren düşünülmüş ve 1256 (1840) yılında İstanbul'a yakın eyaletlere müfettişler gönderilmiş ise de, kanunların henüz yürürlüğe girmiş olması dolayısıyla bu ilk teftişlerden bir sonuç alınamamıştı. Esasen çıkarılan kanunlar ve T. hareketi hakkında devlet ricali arasında görüş ayrılıkları olduğundan, bu murakabe vazifesi ciddiyetle takip edilemedi. 1258 (1842)'de, Rifat Paşa Rumeli ve Hasip Paşa da Anadolu eyaletlerinin teftişine memur edilmiş iseler de, tâyin olundukları yerlere gidememişlerdir. Teftiş işi ciddiyetle ele alınmamış, hattâ Rifat ve Hasip Paşa'nın teftişe memur edilmeleri, İstanbul'dan uzaklaştırılmaları şeklinde yayılmıştır. Reşid Paşa'nın sadarete gelmesiyle teftiş meselesi yeniden önem kazanmıştı. Zira Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde emniyet ve asayişin bozulduğuna, memuriyetlerin lâyık olana verilmediğine dair gelen haberler üzerine Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de yapılan görüşmelerden sonra eyaletlerin yeniden teftişine karar verildi. Sabık Filibe valisi İsmet Paşa, Anadolu ve sabık Tırhala mutasarrıfı Sami Paşa da Rumeli'de teftişe memur edildiler ("Takvim-i vakayi'", yıl 1267, sayı 437). Müfettişlerin ne suretle vazifelerini yerine getirecekleri hususunda da bir talimatname hazırlandı. Takvim-i vakayi'in bir nüshasında neşredilen (6 safer 1267) bu talimatnameye göre, müfettişler memur oldukları mahallerde yapacakları tetkiklerden sonra T.'a aykırı görülen hareketleri önleyecekler, memurlardan T. kanunlarını tatbik edenlerini taltif ve aksine hareket etmiş olanları tecziye edeceklerdi. Bu talimatname ayrıca devlet gelirlerinin zamanında toplanıp hemen hazineye teslimi, mirî malı kullanan ve hatta ticaret yapan memurların tecziye edilmeleri gibi hususları da ihtiva ediyordu. Bu çalışmalardan müspet sonuç alınması üzerine merkez ve eyalet teşkilâtlarında görülen noksanların giderilmesine çalışıldı.

Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra, zabıta işleri önce mahallî askerî teşkilâta bırakılmış ve sonra İhtisap Nazırlığı ihdas olunarak (1243=1827) bu işlerin önemli bir kısmı bu nezarete bırakılmıştı. 1262 (1846) yılında yapılan yeni teşkilâtta askeriyenin zabıta işleriyle uğraşmasının doğru olmadığı düşüncesiyle emniyet ve asayişin sağlanması yeni kurulan Zaptiye Müşirliği'ne bırakıldı ve bu vazifeye de Hafız Paşa tâyin olundu ("Takvim-i vakayi'", yıl 1262, sayı 297). Eski Nafıa Dairesi, Zaptiye Müşirliği'ne tahsis edildi ("Takvim-i vakayi", yıl 1262, sayı 300).

Abdülmecid, devletin mutlak hâkimi olmakla beraber, devlet idaresini daha ziyade sadrazam ve Meclis-i Vükelâ'ya bırakmıştı. Reform hareketi saraya kadar da nüfuz etmişti. Bu devrede padişah gerek Meclis-i Vükelâ'nın müzakerelerini, gerek taşrada reformdan elde edilen sonuçları bizzat takip etmeye çalışmıştı; meşrutî bir idare yanında dine de önem verilmesine taraftar olduğu gibi kendisinin batı medeniyetine karşı da büyük bir meyli vardı. Sarayında opera ve operetler temsilinden zevk alırdı. Birçok batılı bestekârlar onun için marşlar, operet ve operalar bestelemişlerdi. Bu arada saray teşrifatında da bazı yenilikler yapıldı. Önceleri padişahların sefirlerle siyasî meseleler üzerinde görüşmeleri çok nadirdi. Halbuki Abdülmecid özellikle Kırım Harbinden önce, sefirler ile siyasî meseleler üzerinde görüşmeyi bir âdet haline getirmişti. Ayrıca Divân-ı Hümâyûn'da eskiden beri devam edegelen "sır kâtibi" unvanı 1265 (1848-1849)'te kaldırılarak yerine "mâbeyin başkâtipliği" unvanı geçmiş ve bu, Cumhuriyet devrine kadar devam etmiştir.

Devletin en yüksek meclisi "Meclis-i Vükelâ" idi. Bu meclise sadrazam, şeyhülislâm, serasker, asakir-i hâssa ve nizamiye seraskeri, Boğazlar muhafızı, Tophane müşiri, Kaptan-ı derya, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye reisi, Maliye, Ticaret, Ziraat, Evkaf-ı hümâyûn, Zaptiye, Hariciye, Darphane, İhtisap nazırları ve kethüdâ-yı sadr-ı âlî dahil bulunuyordu. Dahiliye Nezareti, II. Mahmud zamanında "Umûr-ı Mülkiye Nezareti" adı altında kurulmuş ise de, bu makam bir süre kethüdâ-yı sadr-ı âlî tarafından idare edilmiş ve daha sonra Dahiliye Nezareti olarak yeniden teşkilâtlandırılmıştır. Bu nezaretlerden bazıları bu devrede değişme ve teşekkül halinde bulunuyorlardı. Bu bakımdan Dahiliye ile Maarif Nezaretlerinin Meclis-i Vükelâ'da başka nazırlar tarafından da temsil edildiği görülmektedir. 1837 yılında tamamen kaldırılan eski divan teşkilâtının yerini 10 yıl içinde, bütün devlet idaresinden sorumlu bir hükümet almıştı. Bu, mahiyeti bakımından Avrupa kabinelerine benziyordu. Meclis-i Vükelâ üyelerini seçme hak ve yetkisi sadece padişaha ait olmakla beraber seçilecek kimsenin tanınmış, tecrübeli, devlete sadık, nüfuz ve itibar sahibi kimselerden olmasına dikkat edilirdi.

Meclis-i Vükelâ'ya dahil bulunan nazırlar ve devlet ricalinin birçoğu aynı zamanda her nezaretin ihtisas sahası ile ilgili olup, kurulmalarına daha II. Mahmud zamanında başlanmış bulunan meclislerin de reisleri idiler. Bu meclislerin tekliflerinden Vükelâ Heyeti'nde bir karara bağlananlar padişahın tasdikinden sonra kanun olarak icra mevkiine girerdi. Meç-

lis-i Vükelâ'dan sonra 1263 (1847) yılına kadar kurulmuş olan diğer meslisler şunlardır: Meclis-i Vâlây-i Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Maarif-i Umumiye, Meclis-i Dâr-ı Şûrây-ı Askerî, Meclis-i Bahriye, Meclis-i Tophane-i Âmire, Meclis-i Ziraat, Meclis-i Maadin ve Meclis-i Zap'iye. 1837'den beri kurulmuş bulunan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye, o sıralarda bir nevi Şûrây-ı Devlet ve Temyiz Mahkemesi durumunda olup, reform kanunlarının tertip ve hazırlanması, memurların muhakemeleri, bazı diğer adlî ve malî işlerin nihaî kararlara bağlanması bu meclisin vazifelerindendi. Reform hareketleri ilerledikçe, bu meclisin gördüğü çeşitli devlet hizmetlerinin idaresi de güçleşti. 1270 (1853)'te yapılan teşkilâtta, "Meclis-i Âlî-i Tanzimat" kuruldu ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin bir kısım vazifeleri yeni kurulan bu meclise verildi.

Reform hareketinin getirdiği yenilikler arasında hukuk ve adliye sisteminde yapılan tadilât T. devrinin en önemli cephesini teşkil eder. T. fermanından sonra çıkarılan kanunlar başlıca iki kısma ayrılabilir. Biri, Avrupa'dan iktibas edilip Osmanlı devletinin bünyesine uydurularak çıkarılan kanunlar; diğeri ise, yeniden tadil ve ıslah edilen eski Osmanlı kanunlarıdır. İslâmî bir esasa dayanan Osmanlı kanun ve nizamları adliye teşkilâtında doğrudan doğruya Avrupa adliye sistemini kabule imkân vermiyordu. Bu sebeple, başlangıçta eski Osmanlı adliye teşkilâtının ıslahına çalışıldı. Osmanlı devleti kuruluşundan beri adlî, hukukî, bazı idarî ve mülkî işlerin yürütülmesi medreselerden yetişen ilmiye sınıfının idaresine bırakmıştı. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ilmiye sınıfına yeni bir nizam vermek için yapılan gayretler sonuçsuz kalmıştı. Adlî işlerle meşgul olan kadılıklar 1253 (1838)'e kadar en yüksek makam olan Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerine bağlı idi. Rumeli'deki kadılıklar Rumeli kazaskerliğine ve Anadolu'daki kadılıklar da Anadolu kazaskerliğine bağlı bulunuyordu. Divan-ı hümayuna dahil olan Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri dünyevî işlerle meşgul olduklarından dolayı eski teşkilâtta doğrudan doğruya sadarete bağlanmış olup, icraatında bu makama karşı sorumlu idiler. II. Mahmud zamanında 1253 (1838)'ten itibaren kazaskerlikler meşihat makamına bağlandı. Kadıların sadaret makamından ayrılarak meşihat makamına bağlanmaları bazılarınca hatalı sayılır. T.'ın ilânından sonra kadıların uhdelerinde bulunan adlî işler dışındaki vazifeleri kendilerinden alınarak, işleri şeriye mahkemelerine münhasır kaldı. Adlî teşkilâtın mümessilleri bulunan kadıların, ehil kişiler olmaması dolayısıyla husule gelen haksızlıkları önlemek üzere 1840'ta tedvin edilen bir ceza kanunnamesine ve daha sonraki zeyillerine memurlarla birlikte kadılar için de bazı cezaî müeyyideler konuldu. Bu kanunnamede kadıların iyi ahlâk sahibi ve bilgili kimseler arasından seçilmesi, kendilerine verilen maaş ve tahsisattan başka halktan hiçbir suretle fazla ücret almamaları, irtikâba mahal bırakmamaları, şayet bir kimse kazalarda şer'î hizmete talip olacak olursa, Türkçeye tercüme edilen fıkıh ve tefsir kitaplarını okuyup anlaması, Arapça bilgisinin olup olmadığının tahkiki, ancak bundan sonra bilgilerine göre memuriyetlerinin derecelendirilmesi ve şayet ilim ve tahsilden mahrum ise, özürlü görülmeleri, şehir ve kazalarda halkı fesada teşvik edecek olanların tecziyesi gibi hükümler yer almakta idi. Bu tedbirlerden başka, kadı ve naiplerin daha iyi yetiştirilmesi maksadı ile 1270 (1853)'te İstanbul'da "Muallimhâne-i nüvvab" adı altında Medresetü'l kuzât açıldı ve yeni bir öğretim sistemi tatbik edildi. 1263 salnamesine göre İstanbul dışında bulunan mevleviyetlerin sayısı 19 idi: 93 büyük kazada birer kadı ve yine önemli kasabalarda birer naip bulunuyordu. Yeni çıkarılan kanunlara göre, şeriye mahkemelerinin eyaletlerdeki icraatı ve elde edilen başarıların sonuçları üzerinde şimdiye kadar esaslı bir tetkik yapılmış değildir. Yenilikler arasında en önemlisi, adlî işlerin, kadı konak ve ikametgâhlarında görülmesi usulünün terk edilerek, bu işler için müstakil resmî daireler tesisi olmuştur. Nitekim II. Mahmud devrinde Vak'a-i Hayriye (1826)'den sonra, İstanbul'un muhtelif semtlerinde mahkemeler için resmî daireler tesis ve meşihat makamına verilen Ağakapısı'nda kazaskerlikler ve fetva emini için de ayrı ayrı daireler tahsis olunmuştur. Adliye teşkilâtında yapılan reformlar arasında muhtelit ticaret mahkemelerinin kurulması, ticaret kanunnamesinin çıkarılması ve meclis tahkikat komisyonlarının teşkili suretiyle Osmanlı devletinde daha laik bir adliye sistemine doğru gidilmesinin temelleri atılmıştır. T. fermanının hükümleri, Osmanlı teb'ası arasında eşitliği ilân ettiği için ticarî, iktisadî, cezaî ve eşitliği âmme ve husûsî hukuka ait Müslim, gayri Müslim teb'a arasında çıkan her nevi davalara cins ve mezhep farkı gözetmeden mahkemelerde alenen ve eşit haklara dayanılarak bakılması icap ediyordu. Osmanlı devletinde prensip olarak gayri Müslim teb'a arasında çıkan davalar, kendi cemaat mahkemelerinde görülür ve devlet bu mahkemelere müdahale etmezdi. Fakat Müslümanlarla Hristiyanlar yahut yabancı devlet teb'ası ve tüccarları arasında çıkan anlaşmazlıklara bidayet yahut şeriye mahkemeleri bakardı. Yabancı devletlerin kendi tüccarları veya teb'aları arasında çıkan anlaşmazlıklara esasen Osmanlı devleti kapitülasyonlar dolayısıyla müdahale edemezdi. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı devletinin Avrupa ile ticarî ilişkileri gittikçe gelişti. Ticarî sahada çıkan anlaşmazlıkların çözülmesine şeriye mahkemelerinin nizamları kâfi gelmemeğe başladı. Bundan dolayı daha T.'tan önce Osmanlı teb'ası ile yabancı tüccarlar arasında çıkan davalara kısmen Avrupa âdetlerine uygun olarak kurulan özel mahkemelerde bakılıyordu. Fakat T.'tan sonra bu özel mahkemelere resmî bir şekil verildi ve 1840'tan sonra Ticaret Nezareti'ne bağlı olmak üzere bir ticaret mahkemesi teşkil olundu. Bundan başka sarraflar arasında çıkan anlaşmazlıkları halletmek üzere Maliye Nezareti'nde "Meclis-i Muhâsebe", deniz ticaretinde çıkan davalara da bakılmak üzere liman reisliğinin idaresi altında özel meclisler kuruldu. Bu suretle yabancı tüccarlarla Osmanlı teb'ası arasındaki davaların bu mahkemelerde görülmesine başlandı. T. fermanının ilânından sonra Osmanlı devleti, büyük ve küçük Avrupa devletleri ve Amerika ile ticarî anlaşmalar yaptığı gibi, ayrıca yabancı devletlerin konsoloslukları ile de gümrük ve ticarî muamelât konusunda ayrı şartnameler kabul etmişti. Bu ticarî anlaşmalardan daha ziyade Avrupa devletleri faydalanmış ve sonuç olarak Osmanlı devleti ham madde ihraç eden bir ülke haline gelmiştir. Gelişen ticarî ilişkilerle birlikte Osmanlı devleti teb'ası ile yabancı tüccarlar arasındaki anlaşmazlıklar ve davalar da çoğaldı. Bu davaları çözmek için 1263 (1847)'te "muhtelit ticaret mahkemeleri" kuruldu. Bu mahkemeler hukukî ve cezaî olmak üzere ikiye ayrılıyordu. 14 üyeden kurulan bu mahkemelerde üyelerin yarısını Müslümanlar ve yarısını da yabancı devlet sefaretlerinin seçtikleri Hristiyanlar teşkil ediyordu. Muhtelit ticaret mahkemelerinin nizamnameleri daha sonra bazı tadilâta uğradı. Bu mahkemelerin kurulması ile Avrupa devletleri hukuk bakımından Osmanlı devletinin adlî sahada, iç işlerine müdahale imkânını elde ettiler. Muhtelit ticaret mahke-

meleri, ilk olarak İstanbul'da ve daha sonra diğer önemli Osmanlı ticaret ve liman şehirlerinde de teşkil edildi. Daha önce, şeriye mahkemelerinde yahut özel olarak kurulan komisyonlarda görülen yerli ve yabancı tüccarlar arasındaki davalara bundan sonra muhtelit mahkemelerce bakılması eyaletlerde büyük bir rağbet görmedi. Bu mahkemelerin, aslında daha kuruluşu sırasında Osmanlı devleti aleyhine işleyeceği sezilmişti.

Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nun ilânından sonra ticarî meselelere ait bazı nizamnameler çıkarılmış ise de, henüz umumî bir ticaret kanunu hazırlanmamıştı. 1265 rebiyülevvel başları (1849 mart başları)'nda "Kanunnâme-i ticaret" adlı ilk kanun çıkarıldı. Bu kanunnamenin dibacesinde ticaretin önemi anlatılmakta, kanunun dört kısımdan ibaret olduğu, birinci kısmın ticarî muamelât, şirketlerin kurulması, poliçe nizamı, ikinci kısmın deniz ticareti ile ilgili meseleler, üçüncü kısmın iflâs işlerinin ne suretle tesviye edileceği, dördüncü kısmın ticaret mahkemelerinin tertip ve tanzimi hakkındaki maddeleri ihtiva ettiği açıklanmaktadır. Bu kanunun ticaret mahkemelerinin tertip ve tanzimi ile ilgili dördüncü kısmının mevcut şartlara uymadığı için tatbikinden vazgeçilmiş, sadece diğer üç kısmı üzerinde durulmuştur. 315 maddeden ibaret olan bu kanun Fransız ceza ve ticaret kanunlarından mülhem olarak hazırlanmıştı. 1859 - 1860 yılında ticaret kanunnamesinde tadilât yapıldı ve yeni ticaret mahkemelerinin kurulması için kanun çıkarıldı. Liberal nazariyelerin etkileri altında hazırlanmış olan bu kanunlar, o devirde Avrupa devletleri ile yapılan ticaret anlaşmalarının da bir sonucu idi. Osmanlı devleti bundan büyük zarar gördü. Gedik ve inhisar usullerinin terk edilmesi üzerine, küçük sanayi ve ticaretle uğraşan esnaf, vergi ve bazı maddelerde gümrükten tamamen muaf Avrupa ithal malları karşısında rekabet edemeyerek ticareti terke mecbur oldular. Vaktiyle üretici bir zümre teşkil eden küçük sanayi ve ticaret erbabı, İstanbul ve eyaletlerde tüketici durumuna düşüp devlet kapılarında iş güç aramak zorunda kaldılar.

Muhtelit mahkemelerden sonra, 1270 (1853 - 1854) tarihinde "Meclis-i tahkikat" adı altında ceza mahkemeleri kuruldu ve bu hususta yeni bir nizamname çıkarıldı. Eyaletlerde valilerin riyasetinde İstanbul'da bulunan zaptiye meclisi örnek alınarak kurulacak olan bu meclis, her türlü katil v.b. cezayı gerektiren davalara bakacak, hatta yabancı devletlerin teb'asından olanlar arasında çıkan bazı ceza davaları da yine bu mahkemelerde görülecekti.

T. devrinde devletin bünyesine uygun olarak çıkarılan kanunların başında arazi kanunnameleri gelmektedir. Şeriat kanunlarına göre idare edilen Osmanlı devletinde araziye bir hak karşılığında tasarruf olunması dolayısıyla Avrupa'da olduğu gibi geniş topraklara sahip bir aristokrat sınıfı olmadığı gibi, bu topraklarda yaşayan hak ve hürriyetten mahrum bir sınıf da mevcut değildi. Genel olarak Osmanlı İmparatorluğunda toprakların yüksek murakabe ve mülkiyet hakkı devletin elinde, yani mirîye, başka bir deyişle millete mal edilen bir hukukî nizama tâbi idi ise de, bu tahditler tatbikatta serbest ve mutlak toprak mülkiyetini ve toprakları işleyenleri, toprağa tasarruf ve mülkiyet hakkından tamamen mahrum etmeyecek bir şekilde düzenlenmiş, fakat zamanla bozulmuştu. T.'ın ilânını müteakip 1256 (1840) tarihinden itibaren eski arazi kanunlarında yapılacak tadilâtı tespit için çalışmalara başlandı. Vakıfların malî, idarî muhtariyeti, bazı tarikat, tekke ve zaviyelere tahsis edilmiş olan toprakların vergi meseleleri ve hademe-i hayrat hakkında yeni nizamnameler çıkarıldı. Bunlara kendi eski nizamları tatbik edildi ve vergi muafiyeti verildi. Haksız olarak kimsenin arazisinin zaptedilmemesi için yeni tedbirler alındı. Bundan maksat özellikle mütegallibe sınıfının haksız olarak ellerine geçirdikleri arazilerin sahiplerine geri verilmesi ve herkesin kendi mülkünden emin olmasını temin idi. 1261 (1845)'de çıkarılan bu kanunla, 5 yıl askerî hizmette bulunanların, terhislerinden sonraki 3 yıl içinde sahip oldukları arazileri işlemedikleri takdirde, bu arazinin sahibinden alınarak, tapusu ile talip olana verilmesi icap ediyordu. Bundan sonra 1263 (1846 - 1847) yılında çıkarılan bir nizamname ile, taşrada elde edilen mirî arazi mahsulleri doğrudan doğruya hazineye mal edilmekte ve bu arazilerin tapu işleri defterhaneye bağlanarak, özellikle eskiden yalnız erkek evlâda intikal eden mirî arazi üzerinde bundan böyle kız evlâtların da miras hakkı mahfuz tutulmakta idi. Toprak hakkı, miras meseleleri üzerinde alınan tedbirler arasında 5 cemaziyelâhır 1269 (21 nisan 1847) tarihinde çıkarılan tapu nizamnamesi ile, kadınların mülk, toprak ve miras meselelerinde karşılaştıkları haksızlığa son verilmekte ve bundan böyle babaları ölen erkek ve kız çocuklara tarlaların bile bilâ tapu intikal edeceği kabul olunmakta idi.

T.'ın ilânından sonra muhtelif zamanlarda çıkarılmış olan kanun ve nizamnamelerin bir araya getirilmesi ve eski kanunnamelerin de tetkik olunarak yeni bir arazi kanunnamesi hazırlanması için "arazi-i seniyye komisyonu" kuruldu. Ahmed Cevdet Paşa'nın riyasetinde çalışan bu komisyon yeni bir kanun hazırladı. 7 ramazan 1274 (21 nisan 1858) tarihinde bir hatt-ı hümayunla neşrolunan "Kanunnâme-i arâzi" 132 maddeden ibaret idi. Bu kanun Avrupa medenî hukukundan faydalanılmış olmakla beraber, İslâm hukuku ve Osmanlı kanunları da dikkate alınarak hazırlanmış olduğundan Osmanlı devletinin bünyesine kısmen uygun olup, bir taklit eseri sayılamazdı. Kanunun 1. maddesinde açıklandığı gibi, Osmanlı devletinin toprakları arazi-i memlûke, arazi-i mirîye, arazi-i mevkûfe, arazi-i metrûke ve arazi-i sevattan ibaret olmak üzere 5 kısma ayrılıyor ve her kısmın tâbi olacağı hükümler ayrı ayrı gösteriliyordu. Daha sonra bazı tadilât yapılmasına rağmen, bu arazi kanunnamesi Osmanlı devletinin son devirlerine kadar devam etmiştir. Bu kanunun tatbikinde, özellikle tapu meselelerinde, büyük zorluklarla karşılaşılınca bir yıl sonra 1276 (1859)'da 14 maddeden ibaret olan tapu nizamnamesi çıkarılıp bir tarifname ile bütün eyaletlere gönderildi. Genel olarak toprak meselelerinde özellikle ıslahat fermanının ilânından sonra (1856) millî bir prensip takip edilemedi. 1272 (1856) tarihinde yabancıların Osmanlı devletinde emlâk satın almalarına hak tanınması hususunda çıkarılan kanun birçok yerlerde emlâk ve arazinin yabancıların eline geçmesine sebep oldu. Dikkate değer bir nokta varsa, o da devletin yabancı milletlerin Osmanlı topraklarında yerleşmesi hususunda göstermiş olduğu kolaylık, hatta Osmanlı topraklarında yerleşmek isteyen yabancıları teşvik için vergi, askerlik gibi bazı hususlarda muafiyet tanımış olması idi. Yabancılara emlâk, arazi ve yerleşme hakkı verilmesi, daha sonraları siyasî bir mesele haline geldi ve yabancı devletlerin gayri menkul mallar üzerinde kontrol hakkı istemelerine yol açtı.

Gülhâne Hattı'nın ilânından sonra, üzerinde durulan diğer bir mesele de ziraat ve ziraî iktisadiyatın ıslah edilmesi idi. Zira devletin gelirlerinin başlıca kaynağını ziraatten elde edilen gelirler teşkil ediyordu. Arazi, tapu ve ticaret kanun ve nizamnamelerinin çıkarılması, ziraatin ve ziraî iktisadiyatın

gelişmesini sağlamak ve herkesin kendi toprak ve emlâkinden emin olarak çalışmasını temin için alınmış tedbirler arasında ise de, vergilerin henüz âdil bir sisteme bağlanmamış olması, köy yollarının ve ulaştırma vasıtalarının noksanlığı, birçok yerlerde asayişin henüz temin edilememiş bulunması, eski ziraî usullerin devamı, özellikle mütedavil sermaye darlığı ve gayri Müslimlerin ziraî ve ticarî iktisadiyatı ellerine geçirmiş olmaları gibi âmiller ziraat ve ziraî iktisadiyatın arzu edilen gelişmeye ulaşmasına mâni idiler. Daha II. Mahmud zamanından itibaren ziraatin gelişmesine çalışılmış ve bu maksatla 1839'da Ticaret ve Ziraat Nezareti kurulmuştu. T. ricalince ziraat ve ziraî iktisadiya'ın gelişmesi için bazı tedbirler alındıysa da genel bir program yapılmasına muvaffak olunamamıştı. 1845'te İstanbul'da bir ziraat meclisi ve eyaletlerde de birer ziraat komisyonu teşkil edildi. Köylünün malî imkânlarını geliştirmek ve ziraat âletleri, tohumluk v.b. gibi mübrem ihtiyaçlarını karşılamak üzere, valiler emrine faizsiz dağıtılmak kaydıyla bir miktar kredi verildi. Ancak devletin içinde bulunduğu muhtelif güçlükler dolayısıyla bu teşebbüsten müspet bir sonuç alındığını söylemek kolay değildir.

Bu hususta atılan ilk yapıcı adım, Avrupa metodlarına uygun olarak İstanbul'da 1263 (1847)'te bir ziraat mektebinin açılması olmuş ise de. bu mektebin faaliyete geçmesi, ancak 1266 (1850)'da öğretim kadrosunun tamamlanmasından sonra mümkün olabilmiştir. Ziraî sahada yeni bir gelişme, ancak modern bir sanayiin kurulması ile mümkündü. Eski sanayiin Osmanlı İmparatorluğunda tamamen çökmüş olması sebebiyle T.'çılar millî bir sanayiin kurulmasına gayret ettiler. Türkiye'nin kendi ihtiyaçlarından fazla bol miktarda ihracat maddelerine sahip olması ve bu maddelerin ihracındaki kolaylık, bir sanayiin kurulmasına engel olmuştu. Nitekim uzun zamandan beri İstanbul, İzmir, Selanik ve diğer bazı büyük şehirlerde ticareti ellerine geçirmiş olan gayri Müslimler, kolayca ihraç ettikleri Osmanlı ham maddelerine karşılık, Avrupa'dan mamul eşya ithal etmiş ve küçük imalâthanelerle yetinip ağır sanayiin kurulmasına lüzum görmemişlerdi. Bu devirde kapitülasyonların yanında, değişen hayat tarzının ve yabancı devletlerle yapılan ticarî anlaşmaların umumiyetle memleket sanayii üzerinde olumsuz etkileri oldu. Bütün bunlara rağmen daha Kırım Harbinden önce devlet ve birtakım müteşebbisler tarafından İstanbul ve diğer bazı şehirlerde yeni fabrikalar da kurulmaya başlanmıştı. Bu arada İstanbul'da feshane, basmahane, Zeytinburnu ve Beykoz'da askerî teçhizat, Tophane, porselen, Bursa'da ipek, İzmir' de kâğıt (1264 = 1848'de), Adana ve Tarsus'ta pamuk ipliği fabrikaları kurulmuştur. 1856 Paris sergisine Osmanlı devleti de katıldı ve çeşitli Türk mamulleri bu sergide teşhir edildi. Her ne kadar III. Selim zamanında bile İstanbul'da kâğıt imal edilmişse de, T.'ı müteakıp 1264 (1847 - 1848)'te İzmir'de bir kâğıt fabrikası kurularak, yabancı rekabetine rağmen resmî dairelerde yerli kâğıtların kullanılmasına başlandığını görüyoruz. Bir başlangıç olmasına rağmen, bu sanayi hareketi, Türkiye'de yerli sanayiin gelişmesine zemin hazırlamış oldu. Fakat yerli sanayideki bu gelişme, Avrupa'daki ile rekabet edemedi.

Avrupaî anlamda bir belediye teşkilâtının kurulması da ancak T. devrinde mümkün olmuştur. Bundan önce belediye işleri kısmen subaşı adı altında ihdas edilmiş olan makam tarafından yürütülmüş, İstanbul'un fethinden sonra, bu işler şehreminine verilmişti. O devirde çıkarılan kanunnamelerde şehreminliği teşrifatta reisü'l-küttâptan önce geliyordu. 1247 (1831 - 1832)'de şehreminliği de kaldırılıp belediye işlerinin önemli bir kısmı İhtisap Nezareti'ne devredildi. Kadıların yetkilerinin tahdidi ve Zaptiye Müşirliği'nin ihdası üzerine, İhtisap Nezareti'nin de ıslahı gerekiyordu. Nitekim İhtisap Nezareti'nin teşkilâtı, şehirlerin imarına ve belediye işlerinin tanzimine kâfi gelmemekte idi. Nihayet Meclis-i Âlî-i T.'ta yapılan tetkiklerden sonra, 1271 (1854 - 1855)'de ilk defa İstanbul'da olmak üzere Avrupa belediyeleri tarzında bir teşkilâtın vücuda getirilmesine karar verildi ve Şehremaneti unvanı ile yeni bir makam ihdas edildi. Bu teşkilât için 13 maddeden ibaret bir nizamname hazırlandı. Ancak nizamname birkaç yıl sonra genişletildi ve daha etraflı kanun ve nizamnameler çıkarıldı. Bunlarda belediye reislerinin tâyini, şehir meclisinin vazifeleri, her çeşit esnafın riayet etmesi gereken kaideler, su yollarının tamiri, şehirlerin temizliği gibi belediye işlerinin ne suretle yürütüleceği ayrı ayrı gösterilmiştir.

Avrupaî tarzda bir arşiv teşkilâtının kurulması da bu devirde mümkün olabilmiştir. Eski bir maziye sahip olan Osmanlı İmparatorluğunun yüzyılları dolduran icraatının birer şahidi olup yabancı devletlerle yaptığı antlaşmalar, çıkarmış olduğu fermanlar, eyalet defterleri, devletin siyasî ve fikrî hayatını aksettiren resmî evrak, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren kısmen Bâbıâli civarındaki mahzenlerde ve kısmen defterhanede perişan bir halde çürümeğe mahkûm edilmiş idi. Bunların devlet için arz ettiği önemi idrak eden Reşid Paşa 1262 (1845 - 1846)'de Bâbıâlide bir Hazine-i Evrak binası inşasına ve devletin eski ve yeni bütün resmî evrakının burada toplanmasına karar verdi. Daha sonra "Evrak odası nizamnamesi" çıkarıldı. Bâbıâlide *medhal* ve *mahreç* odaları ihdas edildi. Devlete ait her türlü gelen ve giden evrakın muntazam defterleri ve dosyaları tutuldu. Bu suretle bu evrakın günümüze kadar intikali mümkün oldu. Ayrıca, T. ricali de devletin idaresi hususunda bu evraktan faydalanma imkânını buldu. Nitekim Ahmed Cevdet Paşa, Mustafa Nuri Paşa, Hayrullah Efendi gibi tarihçiler eserlerinde bu vesikalardan faydalanarak yeni bir tarih görüşünün doğmasına yardım ettiler.

Tanzimat-ı Hayriye fermanında eğitim sahasında yapılacak reform için doğrudan doğruya bir hükmün yer almamış olmasına rağmen, millî duyguların yeniden kuvvetlenmesinin ve millî şuurun yavaş yavaş uyanmasının maarife bağlı olduğunu hisseden reformcular daha II. Mahmud zamanında bu sahaya da önem vermişler, bu maksatla askerî ve sivil birçok mektepler açmışlardı. 1845'te kurulan geçici Meclis-i Maarif, bir yıl sonra daimî Meclis-i Maarif'e dönüştürüldü. İlk, orta, yüksek olmak üzere üç kademeli bir öğretim sisteminin kurulması, bu meclise havale edildi ve bunun için bir nizamname hazırlandı ("Takvim-i vakayi'", yıl 1262, sayı 303). Çok geçmeden yine Avrupa'dan mülhem olarak 1847'de Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurulmuş ve bu suretle maarif teşkilâtı, eski ilmiye sınıfının murakabesinden kurtulmuştur. Bugünkü anlamda ilkokula eşit olan sıbyan mekteplerinin düzeltilmesine başlandı.

Orta öğretim, 1847 yılına kadar medrese usulü ile öğretim yapan Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye' den ibaret idi. Halbuki 1845'te bir Dârülfünûn'un kurulması kararlaştırılmış ("Takvim-i vakayi'", yıl 1262, sayı 306) fakat Dârülfünûn açılması gerçekleştirilemeyince Reşid Paşa ve reform taraftarlarının himmeti ile rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek için Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kararı ile 1264 (1847)'te İstanbul'da Dârülmuallimîn ve bir yıl son-

ra da rüşdiyelerden biraz yüksek olan Dârülmaarif adında meslek mektepleri açıldı. Daha önce kurulmuş bulunan askerî mekteplerin de noksanlarının ikmaline önem verildi ve özellikle orduya lâzım olan erkân-ı harpler yetiştirilmesi için 1840'ta Erkân-ı Harbiye mektebi kuruldu. Dârülfünûn'a ve kurulmuş olan diğer yüksek askerî mekteplere devam edecek orta tahsil görmüş öğrencilere ihtiyaç duyulunca, bunu karşılamak üzere 1263 (1847) tarihinde, önce İstanbul'da ve daha sonra eyaletlerdeki büyük şehirlerde mülkiye rüşdiyeleri kuruldu. Fakat Dârülfünûn'un faaliyete geçmesi ancak binasının 1279 (1862)'da ikmal olunması ile mümkün oldu. Damad Said Paşa, 1264 (1848)'te Reşid Paşa'nın maarifle ilgili bu faaliyetlerini, Frenkmeşreplikle suçlayarak onun sadaretten azlini sağladıktan sonra reform taraftarlarına karşı şiddet kullanmak istemiş ise de, yeni sadrazam Sârım Paşa buna imkân vermemiştir. 1848 ihtilâlinin patlak vermesi ve Macar mültecileri meselesi üzerine üç buçuk ay sonra tekrar sadarete getirilen Reşid Paşa, Cevdet Paşa gibi bir âlimin de yardımı ile maarifin daha düzenli bir şekilde çalışmasını sağladı. Öğretimle uğraşan Maarif-i Umumiye Meclisi yanında, temmuz 1851'de, akademi mahiyetini taşıyan ve 40 üyeden ibaret olan Encümen-i Daniş kuruldu. Bu yolda çıkarılan nizamnamede, M. Reşid Paşa'nın açış konuşmasında işaret ettiği Türk dilinin sadeleştirilmesi, Türk tarihine değer verilmesi, dünyada gelişmekte olan fikir hareketlerinin takip olunması, sanat, fen ve diğer sahalarda Avrupa'da yazılan eserlerin Türkçeye tercüme edilmesi ve halkın faydalanacağı şekilde açık bir dil ile eserler yazılması gibi hususlar yer almıştı. Ancak bu cemiyetin üyelerinin çoğu hatır için seçilmiş kimselerden oluştuğu için bu gayeler zamanında gerçekleşmedi. Bunlardan sadece tarih sahasında gerçekten T. devrine kadar rastlanmayan bir tarih anlayışının ifadesi olan, Cevdet Paşa'nın *Tarih*'inin yazılması tahakkuk etti. Dil hakkındaki görüş de zamanla kuvvetlenmiştir. Nitekim Cevdet Paşa gibi eski kültüre bağlı bir zat bile, Türkçede sadeleşme akımına taraftar olduğunu ifade etmiş ve *Takvimü'l-edvâr* adlı eserini herkesin anlayabileceği bir dil ile yazmaya çalışmıştır. Herkesin anlayabileceği bir dilde eserler yazılması hususunda başlayan bu yeni millî akım, özellikle Kırım harplerinden sonra siyasî sahaya da etkili oldu. 1857'de Maarif Nezareti'nin kurulması ile Abdülmecid'in son saltanat yıllarında ve Abdülâziz zamanında (1861 - 1876) Avrupa usullerine göre birçok yeni mektepler açıldı, maarif, basın ve kültür hayatında yeni bir devir başladı.

Tanzimat-ı Hayriye ile başlayan reform hareketlerini engelleyen en büyük âmillerden biri de, daha T.'tan önce başlayan malî buhrandı. Ancak T.'çılar malî buhranın asıl sebeplerini teşhis edememişlerdi. Nitekim onlar, bu buhranın kapitülasyonlardan, ticaretin azınlıkların elinde bulunmasından, gayri Müslim topluluğun nüfuz sahibi mevkilere getirilmesinden, devlet gelirlerinin kullanılmasında belirli bir usule riayet edilmemesinden, bu sahadaki teşkilât noksanlığından, muayyen bir bütçenin eksikliğinden, mağşuş madenî paralar karşılığında kâğıt paraların tedavüle çıkarılmasından, israf, irtikâp ve rüşvetin yarattığı ahlâkî sukuttan doğduğunu anlayamamışlardı.

Devletin başlıca gelirlerini sağlayan vergilerin alınmasında 1842'den sonra iltizam usulünün yeniden yürürlüğe geçmesi, mültezimlerin rüşvet yoluyla devlet ricali üzerinde etkili olmaya başlamasına sebep oldu. Reşid Paşa gibi büyük hizmetlerde bulunan devlet adamları bile, halk arasında irtikâp ve irtişa ile suçlandılar. Mevcut sistemin bozukluğu, gümrük gibi tamamen devletin murakabesi altında bulunması gereken bir müessesenin para karşılığında gayri Müslimlerin idaresine verilmesine sebep oluyordu. Nitekim Reşid Paşa zamanında, İstanbul ve Beyrut gümrükleri dışında, diğerleri bir Ermeni tacirin uhdesinde bulunuyordu. Ayrıca iltizam usulü birtakım gayri meşru kazançların teminine de vesile oluyordu. Abdülmecid bu yolsuzlukları görmüş, bunlara dolambaçlı hırsızlık *(sirkat-i mü'evvele)* adını vermiş ve bundan sonra iltizam usulü men edilerek âşar ve rüsumatın da müzayedesiz satılmasını yasaklamışsa da, rüşvet ve irtikâp önlenememiştir. Bir yandan gayri meşru kazançlar, diğer yandan Mehmed Ali Paşa hanedanından bol miktarda para ile Mısır'dan İstanbul'a gelenler, İstanbul'daki sefahat hayatını daha da ileri götürdüler ve bu suretle ithalât ve ihracat muvazenesinin bozulmasında da önemli bir âmil oldular. 1267 (1850 - 1851) yılında Maliye Nazırı Nafiz Paşa'nın Meclis-i Mahsusa-i Vükelâ'da memur aylıklarının bile verilemeyeceğini beyan etmesi üzerine Meclis-i Vâlâ'da bir komisyon kurulmuş ve devletin malî bir buhran içinde bulunduğu tespit edilmişti. Ertesi yıl devletin malî durumu daha da bozulduğundan sadaret müsteşarı Fuad Efendi (Paşa) Fransa'dan bir miktar altın istikraz edilmesini tavsiye etti. İlk istikraza 1850'de teşebbüs edildi ise de, padişahın muhalefeti üzerine Fransa ile yapılan mukavele fesholundu ve bundan dolayı Fransa'ya 2 000 000 franktan fazla bir tazminat ödemek mecburiyeti hasıl oldu. Daha Abdülmecid'in ilk saltanat yıllarında (1256 = 1840) malî buhrana çare olmak üzere, miktarı belli olmayan kâğıt paralar çıkarılmıştı. Bir nevi tahvilât şeklinde ve % 8 faizli olan bu paraların bedeli 8 yıl sonra ödenecekti. Ancak 1845 yıllarına doğru bu kâğıt paraların yabancı ülkelerde çıkarılan sahtelerinin, Osmanlı piyasasına kadar gelmesi ve esasen madenî paraların da mağşuş olması dolayısıyla, Osmanlı parasının kıymeti gittikçe düşmüş, buna karşılık yabancı paraların değeri de o nispette artmıştır. Nitekim 1852 yıllarına doğru, bir sterlinin değeri 110 kuruşa kadar yükselmiştir. Bunu önlemek için bazı teşebbüslerde bulunulmuş ise de, bir sonuç alınamamıştır. Osmanlı devleti daha 1845'te dış piyasada Osmanlı parasının kıymetini korumak ve poliçeler üzerindeki tahavvülâtı önlemek için, Fransa ve İngiltere'nin teminatını elde etmiş olan iki sarraf ile bir anlaşma yapmış ve İstanbul Bankası adı altında bir bankanın kurulması faaliyetine başlanmıştı. Bu banka, henüz kuruluş halinde iken dış ticarette bazı kolaylıkların teminine yaramış ise de, kuruluşu 1849'da tamamlandıktan sonra, zararlı olduğu görülerek tasfiyesi cihetine gidilmiş ve yerine 31 aralık 1856'da Osmanlı Bankası kurulmuştur.

Özellikle istikrazlar meselesinde devlet ricali arasında derin görüş ayrılıkları çıktı. Damad Fethi Paşa, Bâbıâlide yapılan görüşmelerde istikrazların aleyhinde bulundu ise de, Kırım harplerinin başlaması üzerine Avrupa'dan bir miktar altın istikrazı zarureti hasıl oldu. İstikrazlardan bazı devlet ricali de faydalandığı için, bunların önü alınamaz hale geldi ve bu durum devlete ağır bir yük teşkil eden "Düyûn-i umumiye"nin kurulmasına sebep oldu.

Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nun ilânından (1839) beri 14 yıl gibi uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen, reformlardan devletin iç ve dış siyasetinde istikrar elde edilemedi. Eyaletlerde geniş halk kitleleri perişan ve sefalet içinde olup, padişah da bundan pek müteessir bulunmakla beraber, devleti içinden kemiren hırs, tamah ve ahlâkî sukutun önüne geçe-

memişti. Devlet ricali arasında reform meselesi hususunda bir görüş birliği temin olunamamış, eski saray entrikaları, makam ve sandalye kavgaları, feragat ve fedakârlık hislerini öldürmüş, eski devirlerin müsrif hayat tarzı geri gelmişti. Nitekim vükelâ konakları birer küçük saray gibi idi. Devletin büyük malî sıkıntı içinde bulunduğu Osmanlı idarecileri arasında iyi bilinmesine rağmen, gelirlerin önemli bir kısmı saray mensupları ile devlet ricalinin tahsisatına sarf olunuyordu. 1269 (1852 - 1853) yıllarında Meclis-i Vükelâ'ya dahil olan zevatın aylıkları 60 000 ilâ 100 000 kuruş arasında idi. Bunların ayrıca ödenekleri de vardı. O zamanın bir kuruşu, yirmi dirhem miktarı saf altına yahut 320 dirhem halis gümüşe tekabül ediyordu. Bu miktar, Osmanlı parasının kıymetinin azalmağa başladığı sıralarda, yani bir sterlin 115 kuruşa çıktığı devirde, takriben 900 sterline yakın idi. Ayrıca ödeneklerin de ilâvesi ile aylıkları bin sterlini çok aşıyordu. Heyet-i Vükelâ yalnız iş başında bulunan kimselerden ibaret değildi; işten el çektirilmiş bazı yüksek zevat da bu heyete dahil ediliyordu. İlmiye sınıfı da mülkiye sınıfı ile ümera gibi yüksek maaş almakta idi. Şeyhülislâmın aylığı 100 000 kuruştu, diğer kadıların maaşları da ona göre ayarlanmıştı. Buna karşılık Bâbıâlide küçük memurlar arasında 80 kuruş maaş alanlar da vardı. Bu adaletsizliğin sosyal hayatta bir huzursuzluk doğurması tabiî idi. Bu sebeple reformdan beklenen faydalar temin edilememiş, irtikâp ve rüşvet ortadan kaldırılamamıştı. Geçim darlığı ve yabancı entrikalar ile birlikte devlet gelirinin muayyen devlet ricaline tahsisi suretiyle meydana gelen sefahat hayatının fakir halk tabakası üzerindeki tepkisi, reform aleyhtarlığını artırıyordu. Meselenin iç yüzünü bilmeyen halk bu durumda sadece padişahı sorumlu tutuyordu. Saltanat aleyhtarlığı saraya kadar nüfuz etti. Abdülmecid kendisinin zehirleneceğinden haberdar olmuş ve Reşid Paşa'yı bu meselenin tahkikine memur ederek suçluyu buldurmuştu. Gerçi daha sonraki vesikalarda veliahd Abdülaziz'in tahta geçirilmesi için kayıtlara rastlanmakta ise de, Abdülmecid'in zehirlenmesi için Kırım harplerinden önce yapılan bu teşebbüsün, hangi zümre tarafından hazırlandığı mezkûr hatıratta açıklanmamaktadır. Fakat her ne olursa olsun 1268 (1852-1853) yılında, sadaret makamında dört defa yapılan değişiklik, devlet ricali arasında bir anlaşmazlığın mevcut olduğunu ve reform meselelerinin pek karışık bir duruma girdiğini açıkça göstermektedir. M. Reşid Paşa 1268 (1852)'de azlolunarak, yerine 4 rebiyülâhır 1268 (7 ocak 1852)'de beşinci defa olmak üzere Rauf Paşa sadarete tâyin olundu ise de, bu makamda ancak bir buçuk ay kalabildi ve tekrar M. Reşid Paşa, üçüncü defa olarak sadaret makamına geçti: fakat devlet ricali arasında çıkan anlaşmazlıkları yatıştırmağa muvaffak olamadı, beş ay sonra azl ile yerine 20 şevval 1268 (15 ağustos 1852)'de hariciye nazırı olan Mehmed Emin Âli Paşa sadarete ve Fuad Paşa da hariciye nezaretine tâyin olundu. Henüz 38 yaşlarında bulunan Âli Paşa, genç ve halk oyunda Reşid Paşa kadar tanınmamış ve onun yerini de tutamamıştı; nihayet iki ay sonra azlolundu. Yerine Damad Mehmed Ali Paşa getirildi. Damad Mehmed Ali Paşa, ne devletin içinde bulunduğu durumu ne de zamanın siyasetini takdir edecek derecede yetişmiş bir kimse idi. Her ne kadar eyaletlerde valilerin yetkilerini genişleten ve mülkî idarede bazı yenilikler getirmiş olan 1269 (1852 - 1853) tarihli ferman, Mehmed Ali Paşa'nın sadaretinde çıkarılmış ise de, bu hizmet sadrazamdan ziyade Heyet-i Vükelâ'nın bir eseri olmuştur. Bununla beraber o, eyaletlerde âdil bir siyaset takip edemediği, Bosna ve Karadağ'da başlayan ayaklanmaların bastırılmasında Ömer Lütfi Paşa'nın şiddet tedbirlerini müsamaha ile karşıladığı için Bosnalılar devlete gücendiler. Karadağ meselesi ise, Rusya ve Avusturya'nın müdahalesine yol açtı.

Reform hareketlerinin daha ileri bir safhaya ulaşamamasında iç tepkiler kadar dış etkilerin de rolü olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu üzerinde siyasî çıkar mücadelesine girişmiş bulunan muhtelif Avrupa devletleri de bu hareketin muvaffak olmasını istememekte idiler. Rusya, 1853'te Osmanlı devletini aralarında taksim etmek için İngiltere'ye bir teklifte bile bulunmuş, ancak İngiltere ve Fransa bu teklifi menfaatlerine aykırı bularak reddetmişlerdi. Rusya bu tekliften bir sonuç alamayınca Avusturya ve Prusya ile anlaşıp, Osmanlı İmparatorluğunun başına bir Makamat-ı Mübareke meselesi çıkarmış ve meseleyi bahane ederek bir anlaşma talebi ile İstanbul'a Prens Mençikov'un başkanlığında bir elçi heyeti göndermişti. Rusya bu heyet vasıtasıyla Türkiye'deki Ortodoks patriklerinin istiklâl kazanmalarını ve kendisine bu mezhep mensupları ve mukaddes makamlar üzerinde murakabede bulunma yetkisi tanınmasını istiyordu. Fakat aslında ise, Rusya'nın gayesi, Osmanlı devletini diğer Avrupa devletleri nüfuzundan çıkarıp kendi etki sahasına almaktı. Osmanlı devleti, bu tekliflerden sadece Makamat-ı Mübareke meselesinde Rusya'ya bazı haklar tanımıştır. Ancak, Rusya bunu kâfi bulmayarak, bir yandan Eflak ve Buğdan hudutlarında askerî yığınaklara başlarken, bir yandan da 6 mayıs 1853'te verdiği bir ültimatomla, kendisinin, Osmanlı devletinde yaşayan Ortodoksların meşru hamisi olarak tanınmasını ve Osmanlı devletinin Rusya'yla daimî bir ittifak antlaşması yapmasını taleple, bunun için beş gün mühlet veriyordu. Vaktiyle Mençikov'un Fuad Paşa'ya karşı kaba davranışını, durum icabı, hoş karşılar görünen Osmanlı devleti, devletin hükümranlığını tehdit eden bir mahiyet arz ettiğini görerek bu ültimatomu iyi karşılamadı. Esasen İngiltere ve Fransa da bu durum karşısında Bâbıâliyi Rusya karşısında yalnız bırakmayacaklarına dair karar almışlardı. Bu arada (6 şaban 1269 = 16 mayıs 1853), yapılan hükümet değişikliğinde Mustafa Nailî Paşa sadarete, M. Reşid Paşa da hariciye nezaretine getirildiler.

Osmanlı devleti bir harpten kaçınabilmek için, Makamat-ı Mübareke meselesinde bir anlaşmaya yanaşmışsa da, Osmanlı devletinde yaşayan Ortodoksların hukukunun resmen Rusya himayesine bırakılmasını tasvip etmiyordu. Bu sebepten 17 mayıs 1853'te toplanan Meclis-i Âlî, Rusya'nın vermiş olduğu ültimatomu reddetti. Dört gün sonra da Mençikov İstanbul'dan ayrıldı. Bu suretle iki devlet arasında siyasî ilişkiler kesilmiş oluyordu. Rusya, Avusturya'da bir kısım asılzadelerin kendi tarafını iltizam etmelerinden cesaret alarak Sırbistan ve Bosna - Hersek'in Avusturya tarafından işgal edilmesini teklif etti ise de, bu teklifi kabul edilmedi.

Avrupa'daki siyasî durumun kararsızlığından cesaret alan Rusya, 30 mayıs 1853'te Bâbıâliye yeni bir ültimatom göndererek eski ültimatomdaki şartların 8 gün içinde kabul edilmediği takdirde, Rus ordularının Osmanlı hudutlarını geçeceğini bildiriyordu.

Yapılan görüşmeler sonunda Bâbıâli Rus tekliflerini reddetmekle beraber şartlar üzerinde Petersburg'da görüşmelere devam edilmesini kabul ettiğini cevabî notasında bildirdi. 4 temmuz 1853'te Rus orduları Eflak ve Buğdan'ı işgale başladılarsa da, Bâbıâli İngiltere ve Fransa'nın tavsiyelerine uyarak bu işgal karşısında sadece protesto ile yetindi. Rusya'nın bu hareketini menfaatlerine uygun bulmayan Avusturya

ise, hudutlarında askerî yığınak yapmaya başladı. Dört büyük devlet, yani İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya, Osmanlı devleti ile Rusya arasında bir harbe engel olabilmek için aralarında yaptıkları görüşmelerden sonra, aldıkları kararları bir nota ile 27 temmuz 1853'te Bâbıâliye ve Rusya'ya bildirdiler. Osmanlı devleti daha ziyade Rusya'nın görüşlerine uygun düşebilecek bu notayı hükümranlık haklarına bir tecavüz mahiyetinde gördüğü için, üzerinde tadilât yapılması talebiyle kabul etmedi. Rusya ise, bu notanın kendi teklifine uygun olduğunu görerek Viyana notasını aynen kabul edeceğini bildirmişti. Bu şartlar altında Viyana görüşmeleri bir süre kesintiye uğradı. Bu arada, İngiltere ve Fransa kendi menfaatlerini göz önünde tutarak, Rusya'nın ileri sürdüğü şartların kabulü hususundaki tavassutlarından vazgeçtiler. Avusturya ve Prusya'nın Osmanlı devleti nezdinde yaptıkları teşebbüsler de sonuçsuz kalınca, 25 eylûl 1853'te toplanan Meclis-i Âlî'de, iki gün süren görüşmeden sonra, Rusya'ya harp ilân edilmesine karar verildi. Padişahın tasdikinden sonra, 4 ekim 1853'te bu karar, diğer devletlere de resmen bildirildi.

Bâbıâli, Paris'te yapılacak sulh görüşmelerinden önce, 18 şubat 1856'da Islahat Fermanı'nı ilân ederek iç işlerine müdahale yolunu kapamağa çalıştı. Islahat Fermanı, Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'ndan sonra, I. Meşrutiyet'in ilânına kadar (1876) devletin iç ve dış siyasetinde tatbik edilen ve yapılacak reformları taahhüt eden bir anayasa hükmü olarak kabul edilebileceği gibi, T. devrinde bir dönüm noktası teşkil ederek T.'ın ikinci devresi diyebileceğimiz yeni bir safha açar.

Islahat Fermanı'nın hazırlanması için daha 1272 (1855-1856) yılında bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyona sadrazam Âli Paşa, Hariciye Nazırı Fuad Paşa, şeyhülislâm Arif Efendi ve diğer bazı devlet ricalinden başka, müttefik yabancı devletlerin sefirleri de dahil bulunuyorlardı. Bu görüşmeler sırasında, Osmanlı devlet ricali arasındaki fikir ayrılıkları bugün dahi anlaşılmış değildir. Fransa, İngiltere ve Avusturya sefirleri komisyon çalışmalarında, Gülhâne Hatt-ı Hümayunu ile gayri Müslim halka verilmiş olan imtiyazların, yalnız din ve mezhep hürriyetine taalluk etmesi dolayısıyla T. Fermanı'nın hükümleri ile Osmanlı camiasında Müslim ve gayri Müslim halk arasındaki farkları ortadan kaldıramadığı, mahkeme-i şeriyelerin adaletin tatbik edilmesine kâfi gelmediği ve bu sebeple yeni çıkarılacak fermanda gayri Müslim teb'aya da medenî haklar bakımından eşitliği sağlayacak hükümlerin konulması ve büyük Avrupa devletlerinin yeni kanunların tatbik edilmesinde söz hakkına sahip bulunmaları hususunda ısrar ediyorlardı. Bâbıâli, komisyon görüşmeleri sırasında, eyaletlerde tahkikat meclisleri kurulması, cizyenin kaldırılması, Hristiyanların muayyen bir nispet dahilinde askere kabul olunmaları gibi daha bazı kanunlar çıkararak müttefik Avrupa devletlerinin arzularını yerine getirmeye ve Müslümanlarla Hristiyanlar arasında eşit hakların sağlanmasını temine gayret etti. Fakat yeni Islahat Fermanı üzerinde Avrupa devletlerinin söz sahibi olmaları hususundaki ısrarlarına engel olamadı. Sonuç olarak, komisyonca Viyana kararlarına uygun bir Islahat Fermanı hazırlandı.

Sadrazam Âli Paşa 5 cemaziyelâhır 1272 (12 şubat 1856)'de delege olarak Paris'e hareket etti. Teamüle göre, sadaret kaymakamlığına Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın getirilmesi icap ediyordu ise de ilân edilmek üzere bulunan Islahat Fermanı'na karşı halkın gösterebileceği tepkiye engel olabilmek veya hiç değilse hafifletebilmek üzere bu vazifeye Kıbrıslı Mehmed Paşa getirildi ve fermanın ilânı birkaç gün geri bırakıldı. Nihayet 11 cemaziyelâhır 1272 (18 şubat 1856) tarihine tesadüf eden pazartesi günü Heyet-i Vükelâ, meclis üyeleri, ulema, patrikler, hahambaşı ve yabancı devlet mümessillerinin hazır bulundukları bir merasimle Islahat Fermanı Arz odasında okundu. Bu suretle Paris muahedesinde yapılacak görüşmelere esas ittihaz edilecek ferman ilân edilmiş oluyordu. T. devrinden I. Meşrutiyet (1876)'in ilânına kadar T.'ın ikinci devresi diyebileceğimiz yeni bir safha açan bu ferman, Osmanlı devletinin hükümranlığını tahdit eden bir mahiyet gösteriyordu.

Islahat Fermanı, Tanzimat-ı Hayriye Fermanı'nın hükümlerini tekit etmekle beraber yeni birçok hükümler de getiriyordu. Buna göre Devlet-i Âliye'nin şanına muvafık ve medenî milletler arasında lâyık olduğu mevkilere ulaşmasına çalışılacak, Fatih Sultan Mehmed zamanından beri gayri Müslim teb'aya verilmiş olan imtiyaz ve haklar yeni ihtiyaçlara uygun olarak tanzim edilecek, patrikhanelerde yeni meclisler kurulacak ve bu meclislerin verecekleri kararlar Bâbıâlice tasdik edildikten sonra yürürlüğe girecek, patrikler kayd-ı hayat şartı ile seçilecekti. Cemaatlerin ruhanî reislere verdikleri vergiler bundan sonra kaldırılacak, ruhban sınıfının mal ve gayri menkullerine hiçbir suretle zarar verilmeyecek, şehir ve kasabalarda bulunan kilise, manastır, mezarlık, mektep, hastahane gibi müessese ve mahallerin tamir veya yeniden inşa edilmesine müsaade olunacak, bundan başka ırk, din, dil farkları gözetilmeden hiçbir mezhep diğerine tercih edilmeyecek, hiçbir kimsenin din değiştirmesine engel olunmayacak, yine bütün teb'a arasında hiçbir fark gözetmeden arzu eden ve lâyık olan herkes memur olabilecek, askerî ve mülkî mekteplere girmek hakkını haiz olacaklardı. Müslümanlarla Hristiyanlar arasında çıkacak her türlü dava muhtelit mahkemelerde alenî olarak görülecekti. Ticaret ve ceza mahkemeleri ile ilgili yeni kanunlar çıkarılacak, bu kanunlar Osmanlı camiasında yaşayan cemaatlerin de dillerine çevrilecek, hapishaneler ıslah edilecek, işkence ve eziyet tamamen kaldırılacak ve bu gibi hallere teşebbüs edenler cezalandırılacak, Hristiyanlar da askere alınabilecekler, fakat arzu edenler bedel vermek hakkını haiz olacaklardı. Yabancı devletler ile yapılacak anlaşmalar gereğince, ecnebiler de yerli teb'a gibi Osmanlı devletinde mülk ve arazi sahibi olmak hakkını haiz bulunacaklardı.

Her cemaatten seçilecek birer mümessil, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye dahil olacak ve görüşmelere katılacaklardı. İrtikâp, rüşvet kaldırılacak, iltizam usulü ilga edilerek vergiler devlet tarafından doğrudan doğruya tahsil ettirilecekti. Maarif sahasında da yeni mektepler açılmasına ve daha bazı hususlarda reform yapılacağına ait hükümler yer almış bulunuyordu.

Bu fermanda yer alan hükümlerin birçoğu gayri Müslim teb'anın imtiyazlarının genişletilmesine ait idi. Böylece Müslümanlarla Hristiyanlar arasında mevcut olan farklar tamamen kaldırılıyor ve bütün Osmanlı teb'ası hukukî bakımdan her sahada eşit haklara sahip olmuş bulunuyorlardı. Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğunu Islahat Fermanı'nı ilâna mecbur etmeleri, kendi siyasî ve iktisadî menfaatlerini bölgede korumak ve adeta yeni bir kapitülasyon hakkı elde etmek, daha doğrusu maddî emperyalizm yanında manevî bir emperyalizm siyaseti zihniyetini gerçekleştirmekten başka bir esasa dayanmıyordu. Bu sebeple, Islahat Fermanı'nın uyandırdığı tepkiler de o nispette geniş ve müessir oldu. Fermanın Paris muahedesinde yer alması ve tatbik olunmaya başlama-

sından doğan olayların 1912 - 1913 Balkan harplerinin temellerinin atılmasına âmil olduğu söylenir. Islahat Fermanı'nın ilânının, ruhban sınıfı ve özellikle Müslümanlar arasında büyük bir hoşnutsuzluk yarattığı, hatta fermanın okunmasını müteakıp, muhafaza edilmek üzere atlas keseye konulduğu sırada, ilânında hazır bulunan bir metropolidin "Cenab-ı Hak' tan bu fermanın bir daha bu atlas keseden çıkmamasını niyaz ederim" dediği rivayet olunmaktadır. Rum ileri gelenlerinden Bulgar asıllı İstefanaki Bey, Avrupa'da bile Katolik ve Protestanlar arasında mücadelelerin bulunduğunu, taassup zihniyetinin yavaş yavaş hafifletilmesi ile Osmanlı devletinde de din farklarından doğan karşılıklı nefretin zamanla kalkacağını, bu sebeple Osmanlı devletinin Islahat Fermanı'nı kabule zorlanmasının doğru olmadığını itiraf etmişti. Ferman'ın ilânı özellikle Müslümanlar arasında büyük bir teessüre yol açmıştır. Devlet ricali arasında Islahat Fermanı'na muarız olanların başında M. Reşid Paşa, Arif Hikmet Bey ve taraftarları geliyordu. Halk arasında Reşid Paşa iş başında olsa idi, yabancı devletlerin tekliflerini kısmen tadil etmeğe muvaffak olurdu inancı hâkimdi. Nitekim Cevdet Paşa da, bir reformun yapılması zaruretine inanan Reşid Paşa'nın bu işi tedricen ve halka hissettirmeden icra mevkiine koymaya başladığını, buna karşılık Âli ve Fuad paşaların bu hususu göz önünde tutmamaları dolayısıyla halkın nefretini kazandıklarını ifade etmektedir. Islahat Fermanı'nın hükümlerini kabul eden Paris muahedenamesinin 9. maddesi yabancı devletlere Osmanlı devletinin iç işlerine münferiden veya müştereken müdahale yetkisini vermemekte idi. Bununla beraber Paris kongresinde reformun yabancı devletlerce garanti edilmesiyle, bu devletlerin fiilen ve resmen Osmanlı devletinin iç işlerine müdahale hakkı tanınmış oluyordu. Her ne kadar bu muahede ile Osmanlı devleti resmen Avrupa devletleri camiasına kabul edildi ise de, bu devletlerin tâbi oldukları milletlerarası hukukî nizamlardan faydalandırılmadı. Muahededeki hâkim düşünce, Avrupa'nın siyasî dengesi için Rusya'nın Osmanlı devletinin zengin toprakları üzerindeki emellerine engel olmaktı. Paris anlaşmasından sonra Osmanlı devleti ile Avrupa devletleri arasındaki ilişkiler her ne kadar gelişti ise de, Islahat Fermanı' nın muahedede yer almış olması ve kabul edilen diğer şartlar, Osmanlı İmparatorluğunun kendi teb'ası üzerinde hâkimiyet ve nüfuzunun sarsılmasına, devletin dağılmasına zemin ve imkân hazırlamış oldu.

Sonuç olarak, Paris muahedesi Avrupa'da barışın devamını sağlayamadığı gibi, Rusya'yı da fütuhat siyasetinden vazgeçirmeye kâfi gelmedi. Liberal fikirlerin müdafii olarak ıslahata devam eden Osmanlı devletinin kudretli olmasının, Avrupa devletlerinin de menfaatleri icabı olduğu göz önünde tutulmadı. Avrupa devletlerinin reform hareketlerine resmen müdahaleleri Osmanlı camiasında huzursuzluğun daha fazla artmasına yol açtığı gibi, Rusya da aradan çok geçmeden Paris muahedesinin bazı hükümlerini kendi lehine değiştirdi.

Islahat Fermanı'nın tatbiki için Bâbıâlide bir de "Meclis-i İcraat" adı altında yeni bir meclis kuruldu ve göreceği vazifeleri belirten bir kararname yayınlandı. Meclis sadrazamın riyasetinde olmak üzere devlet ricalinden lüzumu kadar daimî üyelerden müteşekkil olup, vükelâ-yi devlet de bu meclisin tabiî üyeleri sayılıyorlardı. Kararnamede verilen izahata göre, Meclis Bâbıâli'de her gün toplanarak işlerin süratle yürütülmesini sağlayacak, vilâyetlerden gelen meseleleri cevaplandıracak ve icabında müfettişler göndererek eyaletlerde ferman hükümlerinin tatbik mevkiine konulup konulmadığını tahkik ettirecekti. Fakat Meclis-i İcraat'ın fiiliyatta nasıl çalıştığı hakkında bugün dahi açık bilgiye sahip değiliz. Islahat Fermanı'nın tatbiki için eyaletlere de emirler gönderildi ise de, İstanbul'da olduğu gibi, oralarda da muhalefetle karşılaşıldı. Nitekim Ferman Maraş'ta okunduğu vakit, hükûmet aleyhinde çıkan bazı dedikodular yatıştırıldı ise de, bir süre sonra çıkan yeni olaylar, galeyana gelen halk tarafından İngiliz konsolosunun katline yol açtı. Diğer taraftan Haleb, Suriye, Lübnan, Cidde, Bosna - Hersek ve daha bazı yerlerde Islahat Fermanı aleyhine ayaklanmalar çıktı.

Bu olaylar, daha görüşme esnasında Rıfat Paşa'nın siyasî meselelerde Avrupa'nın tavsiyelerini müsait karşılamakla beraber, devletin ve kanunların temelini teşkil eden din işlerinde istiklâlimizi muhafaza etmediğimiz takdirde, teb'amızın itaat hislerini ortadan kaldırırız şeklindeki görüşü ile, M. Reşid Paşa'nın, bu fermanın Müslüman ve Hristiyanlar arasında büyük gailelere yol açacağı yolundaki inancını haklı çıkarmıştır.

Tatbikinde güçlüklerle karşılaşılan Islahat Fermanı'nın Osmanlı devletinde büyük çoğunluğu oluşturan ve devlete pek önemli hizmetlerde bulunmuş olan Müslüman kitle yanında, azınlıkta olan gayri Müslim halka idarî, mülkî ve umumiyetle her sahada aynı hakların tanınmasında önemli rolü olmuştur. Özellikle muhtelif yerlerde yeni kilise ve manastırların inşasına müsaade edilmesi geniş halk kitleleri arasında devlet itibarının sarsılmasına yol açmıştır. Başlangıçta bu fermanın mahiyetini iyi anlamayan Hristiyan halk, daha sonra bunun kendilerine geniş imtiyazlar sağladığını fark edince, fermanı benimsemeye başlamışlardır.

Fermanın tatbikinde uğranılan güçlükler sadece Müslüman halkın tutumundan ibaret değildi. Bu fermanı tatbik edecek hazır bir memur kadrosu da mevcut bulunmuyordu. Osmanlı devletinde o sıralarda vazife görmekte olan memurlardan bir kısmı Bâbıâliden veya medreselerden yetişmiş muhafazakâr kimseler olup, bunlar yetişme tarzları dolayısıyla, gayri Müslim teb'aya verilen hakları hoş karşılamıyorlardı. Diğer taraftan Avrupa'da tahsil görmüş veya Avrupa kültürünün etkisi altında yetişmiş olup, yeni Osmanlılar cereyanını hazırlamış bulunan diğer bir memur zümresi de kuvvetli millî hisleri dolayısıyla Avrupa devletlerinin Osmanlı devletinin iç işlerine müdahalelerini hoş karşılamıyordu. Bu iki zümrenin haricinde kalan gayri Müslim memurların meydana getirdiği zümre içinde, devlete sadakatle hizmet görenlerin yanında, daha büyük bir kısmını kendi millî ve dinî gayelerine hizmet etmeğe çalışanlar teşkil ediyordu. Kırım Harbini müteakıp Fuad Paşa'nın başkanlığında toplanan bir komisyon gayri Müslim teb'anın askere alınması hususunu görüşürken komisyonda değişik görüşler belirmiş, bu arada Cevdet Paşa, bunların askere celp edilmelerine şiddetle muhalefet etmiş, o zamana kadar askerlik hizmetinden istisna edilmiş Bosna, Kozan ve daha bazı yerlerden asker celp olunduğu takdirde gayri Müslim teb'anın askere alınmasına lüzum kalmayacağını ve bu halin askerlik mükellefiyetinin tamamen Türk unsurlara yüklenmesini önleyeceğini söylemişti. Cevdet Paşa'nın uzun yıllardır devletin bütün yükünü taşıyan Türklerin çektiği meşakkatleri bütün açıklığı ile T.'çılaı arasında ilk defa dile getirmiş olmasının büyük bir önemi vardır.

Islahat Fermanı, Avrupa devletlerinin Osmanlı devletinin iç işlerine karışmalarını kolaylaştırmaktan başka bir sonuç vermedi. Nitekim Kudüs'te Yusuf Selâhaddin camiinin kili-

şeye çevrilmesi için Fransa'nın Bâbıâliden istediği müsaade, Kırım Harbi dolayısıyla bir süre geri bırakıldı ise de, harbin sona ermesinden sonra mesele tazelendi. Selâhaddin camiinin tamamiyle harap ve boş bir araziden başka bir şey ifade etmediğini iddia eden Fransa'nın Kudüs mutasarrıfı, Kâmil Paşa'nın da desteğini sağlayınca, elçisi vasıtasıyla bu camiin yerinde bir kilise inşa edilmesi hususunda ferman çıkartılmasına muvaffak olmuştu. Halbuki sonradan yapılan tahkikat camiin sağlam ve minaresinin de mevcut olduğunu göstermişse de, fermanı geri almak kabil olmamıştı. Bu ve buna benzer olaylar karşısında devlet ricali, Avrupa devletlerinden birisini tutmak suretiyle, yabancı müdahalelerin artmasına sebep olmuşlardı. Böylece T. Fermanı ile kısmen de olsa, müstakil bir siyaset takip etmek imkânına sahip olan Osmanlı devleti, Islahat Fermanı ile bu imkândan da mahrum kalmış, bu fermandan beklenen ümitler de bir sonuç vermemişti.

Paris muahedesinden sonra bir sulh devri başlamış olmasına rağmen, Osmanlı devleti huzur ve sükûn içinde reformlara devam etmek imkânını elde edemedi. Bir yandan Osmanlı devletinin siyasî birliğini tehdit eden iç ayaklanmalar devam ederken, bir yandan da Avrupa devletleri bu isyanların bastırılmasında ve yapılması düşünülen malî, idarî, mülkî, adlî ve diğer sahalardaki reform meselelerinde Bâbıâlinin işlerine müdahale etmekten geri durmadılar. Osmanlı devleti yeniden büyük Avrupa devletlerinin rekabet ve nüfuz siyasetlerinin mücadele sahnesi haline geldi. Doğu meselesi yeni bir safhaya girdi. Dış etkiler gittikçe arttı, murakabe ve müdahale altında yeni bir reform devri başladı. Bazı Türk yazarlarının bu devre "teceddüd-i müdahalât" adını vermiş olmaları bir gerçeğin ifadesi olsa gerektir. Âli Paşa'nın, İngiltere sefiri Stratford'un değiştirilmesi hususunda İngiliz hükümetine yazmış olduğu mektubunda belirttiği üzere, Bâbıâlide, devletin idaresi müdahale yüzünden o derece güç bir duruma sürüklenmiş oldu ki, sadece sadrazam ve vükelânın değil, aynı zamanda eyalet valilerinin, hatta küçük memurların azil ve tâyinlerinin bile yabancı devlet sefirlerinin tavsiye ve tercihlerine uygun bir şekilde yapılması bir teamül halini almağa başladı. Bu hal, yalnız Türkiye'nin reform meselelerinde hizmeti geçmiş olan İngiltere sefirine münhasır değildi. Devlet ricali, aralarında çeşitli anlaşmazlıklar mevcut olmasına rağmen, yabancı devletlerin sefirlerinin Bâbıâlinin işlerine müdahale etmelerine karşı idiler ve bunların her meselede "bir meclis-i mahsûs-i devlet", yani devletin vükelâ heyeti gibi hareket ettiklerinden şikâyetçi bulunuyorlardı. Kırım harplerinin doğurduğu malî, idarî, iktisadî buhranlar ve yabancı devletlerin bu müdahaleleri yüzünden Osmanlı devleti harplerden önceki durumundan daha fena bir duruma sürüklendi. Doğu meselesi hedefine ulaşmış görünüyordu. İmparatorluğun her tarafında çeşitli ayaklanmalar başladı. Eflak ve Buğdan'da Romenler, Sırbistan ve Karadağ'da Slavlar, Niş ve havalisinde Bulgarlar, Girit'te Rumlar, Lübnan'da Marunîler, Bosna - Hersek, Suriye ve Cidde'de Müslümanlar, Islahat Fermanı'nın tatbiki, milliyet ve mezhep davaları, Paris muahedesinin hükümlerinin yerine getirilmemesi meselelerinden dolayı Osmanlı idaresine karşı ayaklandılar. Bu ayaklanmaların yatıştırılması hukuken Osmanlı devletinin vazifesi iken, büyük Avrupa devletleri Islahat Fermanı ve Paris muahedesi hükümlerine dayanarak T.'çıların serbestçe hareket etmelerine müsaade etmediler. Siyasî müdahaleler, Eflak ve Buğdan beyliklerinin birleştirilmesi meselesinde başladı. Avrupa'da siyasî durum dolayısıyla Fransa, Rusya, Prusya ve Sardunya, aralarında anlaşarak bu iki beyliğin bir idare altında toplanmasına taraftar oldular. Halbuki Paris muahedesi gereğince halkın oyuna müracaat olunarak bu iki muhtar eyaletin ayrı ayrı idare edilebilmesi için yerli boyarlardan iki beyin seçilmesi lâzım geliyordu ve bu işin yapılması Osmanlı devletinin vazifesi idi. Bâbıâli, Paris muahedesinin hükümlerini yerine getirdi ve burada iki beylik için ayrı ayrı seçim yaptırdı ise de, Rusya, Fransa, Prusya, Sardunya buna razı olmadılar ve Osmanlı devleti nezdinde protestoda bulunarak elçilerini geri çektiler. Bir harp tehlikesi belirdi. İngiltere ve Avusturya, başlangıçta Osmanlı devletinin tarafını iltizam etti ve Rusya'nın bu beyliklerde yeniden nüfuz sahibi olmasından endişe ederek Eflak ve Buğdan'ın birleştirilmesine razı olmadılar. Fakat III. Napoléon, İngiltere kraliçesi Victoria ile yaptığı mülâkatta, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu buhranlardan kurtulamayacağı, Fransa'nın Kuzey Afrika'da Tunus'u, Sardunya'nın Trablusgarp'ı, İngiltere'nin Mısır'ı alması lâzım geldiğini belirterek Osmanlı topraklarının taksim edilmesine bile razı olacağını ileri sürmüştü. Öteden beri Mısır'da yerleşmek emelinde bulunan İngiltere, Fransa'nın siyasetine meyletti. 1858'de Paris'te yapılan toplantıda Eflak ve Buğdan'ın Paris muahedesini imzalayan devletlerin teminatı altında birleştirilmesine karar verildi. Burada yapılan seçimde her iki beyliğin başına 1859'da yerli boyarlardan ve aynı zamanda bir askerî kumandan olan Cuza seçildi ve daha sonra da Romanya kralı olarak ilân edildi. Bâbıâli bir ferman ile Romanya krallığını tasdik etti. Bundan sonra Eflak ve Buğdan resmen değilse bile, fiilen Osmanlı devletinden ayrıldı. Bu sırada Balkanlarda devam eden diğer iç karışıklıklar arasında Sırbistan ve Karadağ meseleleri, Bâbıâli için Avrupa devletlerinin müdahalelerine yol açan daha büyük bir gaile haline geldi. Paris muahedesi gereğince, Sırbistan büyük devletlerin teminatı altında Eflak ve Buğdan gibi muhtar bir beylik olarak Osmanlı devletine terk edilmişti. Sırbistan'ın iç ve dış işlerine münferiden bir müdahale hakkı olmamakla beraber, Belgrad, Fethü'l-islâm, Semendre ve daha bazı kalelerde muhafızlıklarının bulunması, bu kalelerin civarları ile bazı şehir, köy ve kasabalarda hâlâ birçok Türk ve Müslümanın meskûn olmaları dolayısıyla Osmanlı devleti, Sırbistan'da yine siyasî bir güç ve nüfuz sahibi idi. Özellikle Bosna - Hersek'in müdafaası bakımından Sırbistan'ın Osmanlı devleti için büyük bir önemi vardı. Esasen, Bâbıâli Sırbistan'a 1823'te muhtariyet verilmesinden sonra, burada müsamahalı bir siyaset takip etmiş ve Sırpların arzuları olmadıkça Sırp beylerinin icraatını hoş karşılamış ve özellikle yabancı devletlerin istilâ tehlikelerine karşı Sırbistan'ı müdafaa ve himaye etmişti. Fakat Kırım harplerinden sonra Balkanlarda değişen siyasî durum Osmanlı devleti ile Sıbistan arasındaki ilişkilerin gergin bir safhaya girmesine âmil oldu. 1857'de Karadağ'da ayaklanmalar başladığı vakit, "panslavist"lerin tahriki ile Sırplar da harekete geçtiler. 1858'de büyük bir Sırbistan'ın kurulması maksadıyla Miloš Obrenović'i Sırp prensi ilân ettiler. Yeni Sırp prensi 1860'ta Sırbistan kalelerinde bulunan Osmanlı muhafızlıklarının kaldırılması, Sırp prensliğinin irsen Obrenović ailesine bırakılmasının tasdik edilmesi ve daha bazı taleplerde bulunmak üzere Bâbıâliye bir heyet gönderdi. Ancak, Bâbıâli bu istekleri kabul etmedi. Sırbistan'da Müslümanlar büyük bir tedhiş siyasetine maruz kaldılar. Mal ve can emniyetinden mahrum kalmış bulunan Türkler ve Müslümanlar Sırbistan'ı terke mecbur olup civar eyaletlere iltica ettiler. Kalelerde bulunan muhafızların geri çekilmesi ve kalelerin Sırbistan'a terk edilmesi meselesi, Bâbıâliyi birkaç yıl daha uğraştırdı. 1867'de Bulgaristan'da başlayan ayaklan-

ma ve genel olarak Balkanlarda Osmanlı devleti aleyhinde siyasî akımların kuvvetlenmesi üzerine, Sırplar, Belgrad dahil bütün kalelerin kendilerine terk edilmesi için yeniden harekete geçtiler. Belgrad'ın tamamen Sırbistan'a terki önemli bir mesele idi. Hususî bir toplantıda yapılan uzun müzakerelerden sonra, Sırbistan'ın Osmanlı devletine tecavüz etmeyeceği ve Belgrad kalesine bir Osmanlı bayrağının da çekilmesi kaydı ile 10 şevval 1284 (10 şubat 1868)'te Belgrad dahil bütün kaleler Sırbistan'a terk edildi. İç karışıklıklar yüzünden T.'çılar devleti idare edemez hale geldiler. Balkanların her tarafında ayaklanmalar başladı. Sırp meselesinden sonra, Karadağ isyanları daha önemli bir dâva oldu. Karadağ, prensi Danilo, Rusya ve Fransa'nın himayesine güvenerek 1857'de istiklâlini ilân etti ve Hersek topraklarının bir kısmının Karadağ'a ait bulunduğunu ileri sürüp buraya hücum etti. Hersek'te Müslümanlarla Hristiyanlar arasında kanlı mücadeleler başladı. Bâbıâli, Karadağ ayaklanmasını bastırmak için buraya bir miktar asker gönderdi ise de, Avrupa devletleri müdahale etti. Rusya, Paris muahedesini imzalayan devletler arasında bir tahkikat komisyonunun kurulması teklifinde bulundu. Avusturya, Fransa, İngiltere bu teklife uydu. Âli Paşa, Avrupa devletlerinin bu müdahalelerine engel olmaya çalıştı ise de, muvaffak olamadı. Muhtelit komisyonca, Hersek'te bazı yerlerin Karadağ'a bırakılmasına ve yeniden bir hudut düzenlemesi yapılmasına karar verildi. Bâbıâli ister istemez bu kararı tanımak mecburiyetinde kaldı. Bu suretle Paris muahedesinden sonra ilk olarak büyük Avrupa devletleri Osmanlı devletinin reform işlerine resmen müdahale etmiş oluyorlardı. Her ne kadar Karadağ yine Osmanlı devletine tâbi bir beylik olarak kalmaya mecbur oldu ise de, Avrupa devletlerinin Sırbistan ve Karadağ meselelerinde Hristiyanları himaye etmeleri, Bosna - Hersek ve İşkodra'da yaşayan Müslümanların nazarında Bâbıâlinin itibar ve nüfuzunun sarsılmasına sebep oldu. Bosna - Hersek, Osmanlı devletinin öteden beri Balkanlarda mümtaz eyaletleri arasında yer almış ve bu memleketin idaresinde yerli kapudan ve beylerin önemli hizmetleri olmuştu. Her ne kadar kapudanlık II. Mahmud zamanında, tımar ve zeamet usulleri de Tanzimat-ı Hayriye Fermanı'ndan sonra kaldırılmış ise de yeni nizamların Bosna - Hersek'te tamamen tatbik edilmesi mümkün olmamıştı. Islahat Fermanı'nın ilânından sonra, çıkarılan arazi ve tapu kanunnameleri, âşar usulünün tatbiki ve Bosna - Hersek'teki büyük arazi ve çiftliklerde yaşayan *kmet* tabir olunan Hristiyan köylülerin yeni durumu bu eyalette büyük hoşnutsuzluğun çıkmasına âmil oldu. Hristiyanlar burada bir nevi müstecir durumunda idiler; işledikleri araziden aldıkları mahsullerden, yerin mahsul kudretine göre çiftlik sahibine, yani "eshâb-ı alâka"ya yarıcılık, üçleme, dörtleme ve sekizde bire kadar vergi verirlerdi. Fakat âşar usulü ihdas edilince, çiftlik sahipleri eskiden almış oldukları vergiden mahrum kaldıkları için memnun olmadılar. Bundan başka, Hristiyan köylüler, kendi çalıştıkları toprakların mülkiyetini ellerine geçirmek arzusuna düştüler ve şimdiye kadar müstecir olarak işledikleri toprakların sahibi olmak hakkını elde etmeğe çalıştılar. Büyük arazi ve çiftlik sahipleri topraklarının büsbütün ellerinden çıkması tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Bâbıâli, çiftliklerini satmak mecburiyetinde kalan eski büyük toprak sahiplerine yahut erbâb-ı tımara yardım edecek malî bir güce sahip olmadığından Bosna toprakları yabancı ülkelerin de yardımıyla Hristiyanların eline geçti. Din, milliyet, toprak davaları yüzünden Bosna ve Hersek'teki karışıklıklar, içinden çıkılması pek ağır bir mesele oldu.

Müslim ve gayri Müslim teb'a arasında kanlı mücadeleler başladı. İstanbul'da bir komisyon kuruldu. Bosna - Hersek'ten mümessiller gelerek eyaletin karışık durumuna yeni bir nizam verilmesi hususu müzakere edildi. Nihayet 14 safer 1274 (4 ekim 1859) tarihinde *Bosna - Hersek çiftlikât nizamnamesi* çıkarıldı. Fakat bu nizamnameyi tatbik etmekte Bâbıâli yine güçlük çekti. Bosna - Hersek'te huzur ve asayiş sağlanamadı. 1862'de yeniden ayaklanmalar başladı. Bu önemli meselenin çözülmesi, Bosna'daki ayaklanmaların tahkiki ve yatıştırılması vazifesi Ahmed Cevdet Paşa'ya bırakıldı. Cevdet Paşa, bir heyetle Bosna'ya gönderildi.

Paris muahedesinden sonra Osmanlı devletini uzun zaman uğraştıran olaylardan biri de Doğu Ortodoks kiliselerinde çıkan anlaşmazlık oldu. Bu anlaşmazlığın başlıca sebebi, Bulgarlara da Sırplar gibi müstakil bir kilise kurulmasına müsaade verilmesi idi. Millî hislerin kuvvetlenmesi üzerine Bulgarlar, kendi din ve kilise işlerinin Rum asıllı metropolit, piskopos ve papazlar tarafından idare edilmesini millî gaye ve emellerine uygun bulmuyorlardı. Doğuda bir kiliseye tâbi olmak aynı zamanda o devirde milliyet anlamını da ihtiva ediyordu. Bulgarların, Islahat Fermanı'ndan faydalanarak müstakil bir kilise teşkilâtı kurmak için Bâbıâliye yaptıkları müracaat Osmanlı devletinin kanun ve nizamlarına uygun olmadığından dolayı kabul edilmedi. Rusya, Bulgarları Fener patrikhanesinin ve Rum papazlarının baskısından kurtarmak için bir kilise etrafında toplamayı planlamıştı. Sırp, Karadağ ayaklanmaları başladığı vakit 1856'dan sonra Bulgarlar da hemen her yerde Rum papazları aleyhine bir mücadeleye başladılar. Birçok yerlerde Rum asıllı ruhban, Bulgarların hücumuna maruz kaldı. Osmanlı devleti Doğu Ortodoks kilisesinde çıkan bu anlaşmazlığın çözülmesi gibi önemli bir mesele ile karşılaştı. Bâbıâli her iki cemaat arasında çıkan anlaşmazlığı yatıştırmak için bir komisyon kurdu. Fakat iki cemaatin arasını bulmak kabil olmadı. 1856 - 1858 yılları arasında bu anlaşmazlıktan dolayı Rumeli'nin birçok yerlerinde olaylar çıktı. Yabancı devletler Doğu kilisesinde anlaşmazlığın yatıştırılması için müdahale ettiler. Fakat bir çözüm yolu bulunamadı. Rum kilisesinin tahakkümüne razı olmayan bir kısım Bulgarlar, papaya müracaat ederek Batı kilisesine kabul edilmelerini istediler. Bazı şartlar dahilinde Papalık Bulgarların bu arzusunu uygun buldu. Fakat tatbikatta Papalığın teşviki bir itibar görmedi. Bulgarların büyük bir kısmı Rusya'nın tahriki ile Doğu kilisesinden ayrılmamaya ve ayrı bir Bulgar kilisesi kurulması hakkını elde edinceye kadar mücadeleye devam ettiler. Filibe, Vidin, Niş topraklarında din ve mezhep anlaşmazlıkları ile milliyet meselelerinden dolayı yer yer ayaklanmalar çıktı. Avrupa devletleri Islahat Fermanı'nı iyi tatbik edemediğini ileri sürerek Bâbıâliyi sorumlu tutmak istediler ve Bâbıâliye müşterek bir "memorandum" verdiler. Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın ikinci sadareti zamanında (1859) muhtelit bir tahkikat komisyonu kuruldu. Rumeli ve Anadolu'ya müfettişler gönderildi. Bu arada Bâbıâli, Niş taraflarında çıkan ayaklanmaları bastırmak ve yeni çıkarılan vilâyet kanunlarını tatbik etmek üzere Mithat Paşa'yı Niş valiliğine tâyin etti. Mithat Paşa, geçici dahi olsa, Niş ve havalisindeki ayaklanmaları bastırdı ve Niş'i modern bir vilâyet haline getirmek için büyük gayretler sarf etti. Her ne kadar Bulgar meselesi Abdülmecid'in son saltanat yıllarında yatıştırıldı ise de, müstakil bir Bulgar kilisesinin kurulması için Bulgarlar 1867'de yeniden isyan ettiler.

Islahat Fermanı'nın tatbiki sırasında çıkan olaylar, yalnız Rumeli eyaletlerine münhasır kalmadı. Aradan çok geçme-

den ayaklanma hareketleri Osmanlı Afrikası'na, Arabistan ve Suriye'ye de sıçradı. Burada ilk ayaklanmalar hudutta başladı. Ferman'ın hükümleri her yerde ve bu arada Hicaz eyaletinde daha başka surette yorumlanıyordu. Esasen Bâbıâli, Tanzimat-ı Hayriye Fermanı'nın bazı idarî ve mülkî meseleler dışında bütün hükümlerini bu eyalette tatbik mevkiine koymamıştı. Cidde valileri ile iyi bir ilişki kurulmasına yardımcı olmayan Mekke emiri Abdülmuttalib daha Kırım Harbi esnasında, esir ticaretinin men edilmesini bahane ederek Cidde ve havalisinde Bâbıâli aleyhinde kışkırtmalara başlamış, reform meseleleri dolayısıyla Türkleri mürtetlikle itham edecek kadar ileri gitmişti. Bâbıâli Mekke emirinin bu kışkırtmalarından haberdar olunca, Cidde valisi Kâmil Paşa'ya emir göndererek çıkması muhtemel olan olaylara karşı tedbir almasını bildirmişti. Mekke ve Medine'nin yegâne limanı olan Cidde, buradaki halkın ticarî tek gelir kaynağı olduğu gibi, bir ticaret limanı olması dolayısıyla kapitülasyonlardan faydalanan yabancı devletlerin de bu şehirde birçok ticarethaneleri vardı. Cidde'de Müslim ve gayri Müslim teb'adan başka birçok yabancı teb'a da bulunuyordu. Islahat Fermanı'ndan sonra yabancı devletler burada da ticaretlerini genişletmeğe başladılar ve aynı zamanda mahallî Hristiyan teb'anın refahını sağlamaya ve onların ticaretlerini geliştirmelerine de daha çok yardımda bulunmaya çalıştılar. Cidde'nin ticarî ve iktisadî hayatının yabancı teb'a ve Hristiyanların ellerine geçmesi, mahallî İslâm ahalinin zararını mucip oldu. Bundan memnun kalmayan Müslim teb'a, Islahat Fermanı'nın Hristiyanları müdafaa ettiğini ve bu fermanın şeriat kanunlarına aykırı olduğunu ileri sürdü. Hristiyanlarla Müslümanlar arasında esasen mevcut olan nefret gittikçe daha ağırlık kazandı. Büyük devletler Hristiyanlarla Müslümanlar arasında başlayan karşılıklı nefretin giderilmesi konusunda mahallî idareye ve Müslüman halka hiçbir suretle yardımcı olmadılar. Islahat Fermanı'nın aksi etkileri ile bu ticarî ve iktisadî rekabet Cidde'de ayaklanmaların çıkmasında başlıca âmil oldu. Nitekim 1857 yılında Cidde ahalisinin Hristiyanlara karşı silâha sarılması üzerine iki taraf arasında çıkan kanlı mücadelelerin Cidde valisi tarafından bastırılamaması ve iki konsolosun öldürülmesi yüzünden Franse ve İngiltere Cidde'ye harp gemileri ile asker sevk edip şehrin birçok yerlerini bombardıman etmek suretiyle bu ayaklanmaları bastırmaya muvaffak oldular. Ancak, Müslümanların idam gibi ağır cezalara çarptırılmaları, bütün İslâm ahali arasında nefret uyandırdı. Bâbıâli, kendisinin haberi olmadan Fransa ve İngiltere'nin Cidde meselesine müdahale etmelerini protesto etti ise de. etkili olamadı. Aksine yabancı devletler Bâbıâliye baskı yaparak burada tahkikat açılması için müracaatta bulundular. Bâbıâli, Cidde ayaklanmalarının yatıştırılması hususunda tahkikat yaptırdı ve suçluları İstanbul'a kadar getirdi. Fakat Cidde ayaklanması, Bâbıâlinin zamanında tedbir almamış olması ve yabancı devletlerin müdahaleleri, Suriye'de ve Lübnan'da da ayaklanmaların çıkmasına yol açtı. Haleb, Şam, Havran, Beyrut ve daha bazı yerlerde Müslümanlarla Hristiyanlar arasında din, mezhep ve milliyet davaları yüzünden 1860'ta kanlı mücadeleler başladı. Buradaki ayaklanmaların çıkmasında yabancı devletlerin de etkileri vardı. Suriye meseleleri ile başta Fransa olmak üzere, İngiltere, Rusya ve Prusya uğraşmakta idi. Fransa. Suriye sahillerinde hâkimiyet kazanmak ve İngiltere de Mısır'da yerleşmek emelinde idi. Rusya Ortodoksların himayesini istemekte. Prusya da henüz ayak bastığı bu ülkede Protestanlığı yaymak, Orta Doğuda ticarî ve iktisadî menfaatlerini teminat altına almak arzusunda idi. 1860'ta ayaklanmalar şiddetlenmeye başlayınca Bâbıâli Fuad Paşa'yı buradaki ayaklanmaların bastırılmasına memur etti. Fuad Paşa, Şam ve havalisinde çıkan ayaklanmaları süratle bastırdı. Daha o zaman Suriye'nin Osmanlı devletinin elinden çıkması ihtimaline fırsat vermedi. Fakat Şam'da bazı askerî ümeranın, tahkikat yaptırmadan kurşuna dizilmelerine müsaade etmesi iyi karşılanmamıştır. Ancak kendisi, devletin menfaatini korumaya çalıştığını ve Fransa kralı III. Napoléon'un emellerine karşı başka türlü hareket etmenin mümkün olmadığını belirtmek suretiyle bu husustaki icraatının zarurî olduğunu ifade etmiştir.

Lübnan'da Marunîler ile Dürzîler arasındaki mücadelelere Avrupa devletleri de müdahale etti. Fakat Fuad Paşa, Beyrut'a çıkan Fransız askerlerinin tedhiş hareketine fırsat vermedi. Ayaklanmalar bastırıldıktan sonra, Lübnan'da yeni bir idarenin kurulması için, barış muahedesini imzalayan devletlerin sefirleri İstanbul'da toplandılar. 1861'de Lübnan için ayrı nizamname hazırlandı. Bu nizamnamede. Lübnan'ın, kısmî muhtariyeti haiz ve altı kazadan mürekkep bir mutasarrıflık halinde idare edilmesi, bu mutasarrıflığa Osmanlı devletinin seçeceği bir Hristiyanın getirilmesi, her cemaatin bu mutasarrıf yanında bir temsilcisinin bulunması, kazaların ve nahiyelerin imkân nispetinde aynı cemaatten teşkil edilmesi ve muhtelif idare meclislerinin kurulması gibi hususlar yer alıyordu. Bu iç ayaklanma ve karışıklıklara rağmen, T.'çılar, reform hareketini durdurmayarak Osmanlı devletinin daha iyi bir idareye kavuşması için çalışmakta devam ettiler.

Memleketin bir anarşi içinde kalmasında T. hareketinin gerçek bir fikir ve programa dayanmamasının ve T.'çılar arasındaki anlaşmazlıkların önemli etkileri kadar reform hususunda sık sık plan ve proje teklif edip tatbikini isteyen Avrupa devletlerinin müdahalelerinin de önemli rolü olmuştur. 1858 Karadağ ayaklanmaları esnasında Rusya, Osmanlı devletinin Karadağ'da girişmiş olduğu tenkil hareketinin Islahat Fermanı'na aykırı bulunduğunu ileri sürerek tahkikat açılmasını istemiş ve Cidde, Lübnan ayaklanmaları üzerine İngiltere ve Fransa da aynı görüşe iştirak etmişlerdi. Esasen İngiltere, konsoloslukları vasıtasıyla Osmanlı eyaletlerinde reform meselelerinin tatbik edilip edilmediği hususunda tahkikat yaptırıyordu. Bu tahkikat sonunda İngiltere sefiri Bulwer, reformların geliştirilmesi ve tatbik edilmesi hususunda Bâbıâliye bazı tekliflerde bulundu : vilâyetlerde idare meclislerinin ıslahı, vilâyet meclislerinin seçiminde gayri Müslim teb'anın durumu dikkate alınarak, bazı Hristiyanların da vilâyet meclislerine seçilebilmesi için âdil hareket edilmesi, adlî ve hukukî işler, ticaret meseleleri için ayrı ayrı mahkemelerin kurulması, Müslümanların ayrı, Hristiyanların da Hristiyan üyelerden mürekkep mahkemelerce muhakeme edilmeleri, Avrupa'da olduğu gibi, mahkemelerin doğrudan doğruya Adliye Nezaretine bağlanması, Hristiyanların şahadetlerinin makbul sayılması, vergilerin daha âdil bir sisteme göre tahsil edilmesi, Hristiyanlar için ayrı alaylar teşkil edilerek askerliklerini bu alaylarda yapmaları ve kendileri için ağır malî bir yük olan askerlik bedelinin kaldırılması, imparatorluk camiasında yaşayan muhtelif unsurların birbirlerinden nefret etmeleri dolayısıyla muhtelit mekteplerin kurulmasından bir fayda sağlanamayacağı gibi bazı şartları ihtiva ediyordu. Bu teklifler, 1859'da büyük devletlerin reform meselesinin tatbik edilip edilmediğini tahkik için İstanbul'da bir toplantı yapmalarına vesile oldu. İstanbul'da toplanan bu konferansta, muhtelit bir tahkikat komisyonunun kurulmasına karar verildi. Bâbıâli böyle

bir komisyona lüzum olmadığını ve arzu edilen meselelerin tahkik ettirilerek tatbik edilmesine çalışılacağını ve bunun için bir süre müsaade edilmesini istedi ise de, bu kararı değiştirmeye muvaffak olamadı. Böylece kurulan muhtelit tahkikat komisyonu Bâbıâlinin malî, idarî, askerî, mülkî, iktisadî gibi iç meselelerde veya diğer dış işlerde müstakil hareket etmesini imkânsız bir hale getirdi. Her güç davanın çözülmesi için ayrı bir muhtelit tahkikat komisyonu kurulması âdeta bir teamül haline geldi. Bu müdahaleler gayri Müslim teb'anın daha çok şımarmasına ve iç ayaklanmaların şiddetlenmesine, devletin idaresinde dış etkilerin artmasına ve T.'çılar arasında zaman zaman iç ve dış siyaset yüzünden anlaşmazlıkların çıkmasına sebep oldu.

Islahat Fermanı'ndan sonra da malî buhran gittikçe artan bir hızla devam etmiştir. Bu buhranın artışında, devlet ricalinin israfının, rüşvet ve suistimallerin, yabancı devletlere verilen ticarî imtiyazların, Avrupa devletlerinde müşahede olunan malî sıkıntının önemli rolü olduğu gibi, II. Mahmud zamanında 1 000 keseyi geçmeyen saray masraflarının eski ile kıyas kabul etmeyecek derecede çoğalmasının da etkisi vardır. Nitekim İngiliz sefiri Stratford Canning'in, Osmanlı maliyesinin Avrupa'daki buhran karşısında çok dikkatli davranmasını tavsiye ettiğini Cevdet Paşa tafsilâtlı bir şekilde ifade eder. Islahat Fermanı'nın hükümlerinin yerine getirilmesi ve memur maaşlarının zamanında verilebilmesi için devletin nakdî paraya ihtiyacı vardı. Bunun için daha 1273 (1855 - 1857) yılında bir Meclis-i Maliye kurulmuş, Avrupa'dan bazı mütehassıslar getirtilerek Osmanlı maliyesine yeni bir nizam verilmesine başlanmıştı. Abdülmecid durumun ıslahı için Reşid Paşa'yı 3 rebiyülevvel 1274 (22 ekim 1857)'te tekrar sadarete getirdi. Reşid Paşa sadareti sırasında israfların önüne geçilmesine ve bir birlik altında devlet işlerinin yürütülmesine gayret etti. Fuad Paşa'yı tedavülde bulunan kâğıt paraların kaldırılmasında ve malî meselelerin bir program dahilinde yürütülmesi hususundaki teşebbüslerinde destekledi ise de, 21 cemaziyelevvel 1274 (7 ocak 1858)'te ölümü üzerine, 25 cemaziyelevvel 1274 (11 ocak 1858)'te üçüncü defa sadarete getirilen Âli Paşa da, bu malî buhrana çareler aramağa başladı ve padişahı ikaz ederek, her türlü saray masraflarının kısıtlanması ve herkesin tasarrufa riayet etmesini sağlamak için bir ferman çıkarılmasına muvaffak oldu. Ayaklanmaların bastırılması ve reformların yürütülmesi için devletin nakdî paraya büyük bir ihtiyacı vardı. Gümrük gelirleri karşılık gösterilerek İngiltere'den bir miktar istikraz yapıldı. Ancak adı geçen ayaklanmaların bastırılması, köşk ve sarayların inşasına harcanan para dolayısıyla bu istikraz da kısa bir zamanda eridi. Nihayet 1859 yılında malî buhrân daha had bir safhaya vardı. İngiltere, Fransa ve Avusturya mümessillerinin de dahil olduğu yeni bir komisyon kuruldu. Büyük devletler malî işleri bu suretle bir murakabe altına almak imkânını buldular. Bâbıâli bu komisyona devletin İstanbul'daki garnizonlarda bulunan askerlerin iaşelerini bile temine muktedir olamayacak bir durumda bulunduğunu açıkladı. Nihayet Fransa'dan 1860'ta % 6 faizle 400 000 frank istikraz yapıldı. Reformcu padişah malî buhrana bir son vermeğe muvaffak olamadı. T.'çılar, malî buhranı önleyememekle beraber reform hareketinin bir duraklama devrine girmesine müsaade etmediler, birçok kanunlar çıkararak yeni bir idare tarzının yerleşmesine ve Osmanlı İmparatorluğunun dağılma ve çökmesine mani oldular. M. Reşid Paşa'dan sonra, Âli Paşa Bâb-ı hümayunun, Bâbıâliye müdahalesine engel olmaya ve yenileşme hareketinin yavaş yavaş tatbik edilmesine son derece gayret etmiştir. Âli Paşa reformun süratle, fakat itidalle yürütülmesi fikrinde idi. Bu sebeple Islahat Fermanı'ndan sonra bir ara Avrupa devletlerinin yeniden Osmanlı İmparatorluğunu taksim planları ve eyaletlerde başlayan ayaklanmalar, reform meselesinde Bâbıâliyi daha dikkatli hareket etmeğe mecbur ediyordu.

Âli Paşa'nın zamanında yüksek dereceli memurların vazifeleri hususunda o zamana kadar çıkarılmış olan kanunlar *"Vulât-i izâm ve mutasarrıffîn-i kirâm ile kaymakamların ve müdirlerin vazâifini şâmil tâlimât"* adı altında toplandı ve 13 safer 1275 (23 ağustos 1858) tarihinde bir ferman ile neşredildi. Bu kanun T.'tan sonra memurlar hakkında toplu olarak çıkarılan ilk kanunu teşkil eder. 46 maddeden ibaret olan bu kanunda Osmanlı İmparatorluğunun eyalet, elviye (livâlar), kaza ve karyelere ayrıldığı, her eyalette bir valinin, livâlarda bir kaymakamın, kazalarda müdürlerin bulunacağı açıklandıktan sonra, kanunun 5. maddesinde küçük ve büyük bütün memurların diğer ahali gibi, padişahın indinde makbul olması için bütün kanun ve nizamlara uygun olarak hareket etmeleri, vazifelerini süratle ve iyi niyetle görmeleri, memleketin zararını mucip olacak hareketlerden çekinmeleri, şahsî menfaatlerini gözetmemeleri, nifak ve insaniyete yakışmaz, sıfat ve memuriyetlerine uymayan hareketlerden kaçınmaları, şiddet göstermemeleri, her sınıf teb'anın haklarını eşit ve iyi niyetle yerine getirmeleri, tarafsız davranmaları, halkı her türlü zarardan korumaları, doğruluk ve sadakatle çalışmaları isteniyordu. Bu vazifelerin yerine getirilmemesi halinde valilerin de sorumlu tutulacağı hakkında 20 maddeden ibaret bir talimat vardı. Bu kanunda kaymakamlar, kaza ve nahiye müdürlerinin yetki ve vazifeleri ayrı ayrı gösterilmişti. Aynı yıl içinde, daha önce Fransız "département" sisteminden mülhem olarak yapılan mülkî taksimat, 1864'te çıkarılan bir kanun ile daha mütekâmil bir hale getirilmiştir. Memurîn kanununun neşrinden bir süre sonra 28 şaban 1276 (22 mart 1860)'da eyalet, mutasarrıflık ve kazalarda bulunan defterdarlık ve mal müdürlükleri de kaldırılıp, her mahallin maliyesinin daha yeni bir idare tarzına kavuşturulması maksadı ile malî meselelerde bütün sorumluluk, o mahallin en yüksek mülkiye âmirinin uhdesine bırakıldı. Malî işlerin yeniden tanzim edilmesi için her eyalete bir muhasebeci ve lüzumu kadar memur verilmesi, mutasarrıflıklar ve kazaların da aynı surette teşkilâtlandırılması hakkında kanun çıkarıldı. Vergi, iane-i askeriye, âşar ve her nevi rüsumat ile gayri muayyen bulunan arazi vesaireden gelen gelirlerin zamanında toplattırılması, yapılan tahsilâtın hiçbir gecikmeye mahal bırakılmadan hazineye gönderilmesi, memurların zimmetlerinde paraların kalmamasına dikkat edilmesi ve vergilerin her yıl mart ayı başından itibaren usul ve kanuna göre tertip ve tanzimi, ihaleye verilecek gelirlerin mutlaka alenî müzayedeye tâbi tutularak ihale edilmesi, her nevi gelirlerin tespiti için eyalet merkezlerinde muhasebeciler ve sancaklarda mal kâtipleri ile sandık eminleri tarafından yevmiye gelir ve giderlere ait ayrı ayrı defterler tutulması ve bu talimatın hükümlerinin yerine getirilmesinde mahallî mülkiye âmirinin sorumlu olacağını ihtiva eden bu kanun 22 maddeden ibaret idi. Âli Paşa'nın üçüncü, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın ikinci, Mütercim Rüştü Paşa'nın birinci sadaretleri zamanında Abdülmecid'in son saltanat yıllarına doğru neşrolunan birçok kanun ve nizamnameler arasında, özellikle 1274 (1857 - 1858) tarihli arazi kanunnamesi, Osmanlı devletinin son yıllarına kadar pek az değişiklikle devam etmiş olup, Osmanlı toprak hukukuna pek uygun olarak hazırlandığı cihetle tatbik edilmesinde büyük zorluklarla karşılaşılmamıştır.

Çeşitli sebepler hukukî ve adlî sahalarda da yeni bir reformun yapılmasını gerektiriyordu. 1847'de çıkarılan ceza kanunnamesi mevzuat ve ihtiyacı karşılamağa kâfi gelmiyordu. Fransız ceza kanunundan faydalanılarak ve eski ceza kanununda tadilât ve ilâve yapılmak suretiyle 1274 (1857 - 1858) yılında yeni bir ceza kanunnamesi neşredildi. 264 maddeden ibaret olan bu kanunda her nevi suçlar için verilecek cezalar ayrı ayrı açıklanmıştı. Bu kanunda dikkati çeken önemli hükümler arasında mezhep imtiyazlarını ihlâl edenler ile eski eserleri tahrip edenlere (II. fasıl) ve dinî âyinlere engel olanlara verilecek cezalar da tespit olunmuştu. Osmanlı devletinin din, mezhep hürriyetlerini kanunlarla koruyan müsamahakâr bir siyaset takip etmesine rağmen, Avrupa devletleri, Hristiyanların din ve mezhep haklarının müdafaa edilmediğini ileri sürerek Bâbıâliye şikâyetten geri kalmıyorlardı. Buna karşılık, Balkanlarda yeni kurulan devletler idaresinde çeşitli haksızlıklara maruz kalan Müslüman halkın durumu ile hiçbir yabancı devlet ilgilenmiyordu. Bu hal, özellikle Kırım Harbinden sonra 1856 - 1863 yılları arasında, büyük bir çoğunluğu Türk ve Müslüman olmakla beraber aralarında çeşitli din ve mezheplere mensup kimselerin de bulunduğu dört milyona yakın bir göçmen kitlesinin Osmanlı devletine iltica etmesine sebep olmuştur. Bu göçler, reform hareketinde bir intikal devri geçirmekte olan Osmanlı devletini içtimaî, iktisadî, malî ve siyasî bakımlardan büyük buhranlara sürükledi. Bu göçmenlerin iskân, iaşe ve ibatesi için yalnız İstanbul'da o günün parası ile günde 300 000 kuruş sarf edilmiş olması, bu hususta bir fikir verebilir. Devletin yükünü hafifletmek için İstanbul'da her aile göçmenlerden birkaç kişiyi barındırmağa mecbur tutulduğu gibi, İstanbul dışındaki şehir ve kasabalar da bu göçmen akınına uğradı. Bu durum karşısında Âli Paşa, daha 1859'da ilk defa göç meselesinin milletler için başlı başına bir dava olduğunu ileri sürmüş ve 1860'ta ilk göçmen komisyonunu kurmuş, bu hususta nizamnameler ve kanunlar çıkararak bu davaya bir çözüm yolu aramıştı. Avrupa siyasî çevreleri bu geniş ölçüdeki göçü bildikleri halde, Osmanlı devletinde bir gayri Müslim ve Hristiyan karşılıklı nefreti olduğunu ileri sürerek bunun bütün sorumluluğunu Bâbıâliye yüklemeğe çalışmışlardır. T.'cıların en büyük hatası, gerçekleşmesi mümkün olmayan birçok idealleri kabul etmiş olmaları idi. O devirde Rusya ve diğer bazı Avrupa memleketleri, kendi milletlerinden olmayanları mecburî bir göçe tâbi tuttukları halde, T.'cılar böyle bir hareketi devletin şerefine uygun bulmamışlardır. Ancak Müslüman ahalinin maruz kaldığı bu haksızlık, millî bir şuurun uyanmasında büyük bir âmil olmuştur.

Osmanlı devletinde Avrupa'dan mülhem yeni bir idare tarzını yerleştirmek emelinde bulunan T. ileri gelenleri, özellikle Islahat Fermanı'ndan sonra çıkardıkları kanunlarla eski Osmanlı idare ve teşkilâtının büyük bir kısmını tamamen ortadan kaldırma yoluna gittiler : 1276 (1860) tarihinde ticaret mahkemeleri muhtelit mahkemelerle birleştirildi ve Abdülmecid'in son yıllarında ticaret, ziraat, tababet, belediye işleri, imar ve iskân meseleleri, istinaf mahkemelerinin sayısının vilâyetlerde çoğaltılması, usul-i muhakemat, vakıf ve imaretlerin idaresi, maarif, matbuat, posta, telgraf ve daha başka idarî, hukukî, adlî, malî, içtimaî, askerî teşkilâtın ıslahı konusunda birçok kanun ve nizamnameler neşredildi. Ancak bunların eyaletlerde ne suretle tatbik edildiği ve sonuçları henüz araştırılmaya muhtaçtır. Abdülmecid 25 haziran 1861'de öldü. Yapmış olduğu reform uğruna büyük zorluklarla karşılaşmasına ve hatta bu yüzden halkın gözünden düşmesine rağmen Abdülmecid'in Osmanlı devletini Avrupa kültür ve medeniyetinden faydalandırmak için sarf ettiği gayret, takdirle anılmaya değer. Nitekim meşrutiyete doğru başlayan hareketin temelleri, onun devrinde atılmıştır. Birçok devlet adamlarının yetiştirilmesi, yeni müesseseler kurulması, din ve mezhep farkı gözetmeden bütün Osmanlı devleti teb'asının hukukunun korunması onun devrinin başlıca özelliğini teşkil eder.

Kendisinden sonra kardeşi Abdülaziz 25 haziran 1861 tarihinde tahta geçti. Yeni padişahın başlanılan reform hareketini bir başarı ile sonuçlandırmasına zamanın fırsat vereceği meçhul idi. Abdülaziz'in saltanat devri (1861 - 1876) harpsiz geçti ise de, devam eden iç karışıklıklar, Osmanlı İmparatorluğunun siyasî birliğini tehdit ediyordu. Abdülaziz devri başlıca iki safhaya ayrılarak mütalâa olunmaktadır : birinci safha, Bâb-ı Hümayûn karşısında Bâbıâlinin nüfuzunu muhafaza ve müdafaaya kısmen muktedir olan Âli ve Fuad paşaların hâkim olduğu devir olup, Âli Paşa'nın 1871'de ölümü ile son bulur. İkinci safha, Mithat Paşa ve taraftarları ile Yeni Osmanlıların meşrutî bir idarenin kurulması hususunda yapmış oldukları mücadele devrini teşkil edip, Abdülaziz'in 1876'da tahttan indirilmesine kadar sürmüştür.

Babası ve kardeşi gibi, Abdülaziz de reform taraftarı olup, devletin maruz kaldığı felâketlerin sebeplerini teşhis etmiş ve devlet işleri ile uğraşmak istediğini daha cülusunda belirtmişti. Abdülaziz'in tahta cülusunu müteakıp bir yandan Abdülmecid'in gayri Müslimlerin koruyucusu olduğu, yeni hükümdarın ise, Müslümanların padişahı olacağı şeklinde şayialar çıkarıldığı gibi, bir yandan da devlet idaresine nüfuz gayesiyle yabancı devletler kendi taraftarlarının yüksek makamlarda bırakılmaları için gayret sarf ediyorlardı. Umumî efkâr, yeni padişahın icraatının ne suretle olacağını heyecanla bekliyordu. Nihayet Abdülaziz'in 23 zilhicce 1277 (2 temmuz 1861) tarihinde sadrazama hitaben göndermiş olduğu hatt-ı hümayun, Bâbıâlide merasimle okundu. Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre, bu ferman Âli Paşa tarafından kaleme alınmıştı. Bu hatt-ı hümayunda bütün Osmanlı teb'asının refah ve saadetine çalışılacağı, bundan önce çıkarılan kanunlara sadık kalınacağı, yani reform hareketine devam olunacağı, şer'î ahkâma da riayet olunmasının lâzım geldiği, devlet memurlarının vazifelerini sadakatle yerine getirmeleri, Osmanlı devletinin malî ve mülkî işlerinin yeni bir nizam altına alınmasının zarurî bulunduğu, devletin iktisada riayet etmesinin mecburî olduğu, ordu ve donanmanın kuvvetlenmesine önem verileceği, din, ırk ve mezhep farkı gözetmeden kanunların eşit olarak herkes hakkında tatbik olunacağı ve memleketin imarına hizmet edileceği açıklanmakta idi. Fermandaki bu hükümler, padişahın iyi niyetle işe başladığını gösteriyordu. Fermanın uyandırdığı etkiler her sahada hemen kendini göstermeğe başladı. Nitekim bu arada Abdülmecid'in ölümü sıralarında 187 kuruşa yükselmiş olan altın, fermanın ilânından hemen sonra 140 kuruşa kadar düştü. Bu durum içte ve dışta devlete karşı itimat ve itibarın yeniden yükseldiğini gösteriyordu. Başlangıçta malî darlığı gidermek için başta saray olmak üzere iktisada riayet edilmesi ve bu arada saraydaki altın, gümüş ve diğer değerli eşyaların kullanılmaması, israfa kaçılmaması ve lüzumundan fazla olan memurların çıkarılması için girişmiş olduğu teşebbüs, pek uzun sürmemiş, kısa zamanda her şey yine eski halini almıştır. Kardeşine nazaran, doğuştan daha mütehakkim bir yaradılışa sahip olan Abdülaziz, ordu ve donanmanın kuvvetlendirilmesini şiddetle arzu ediyordu. Çok geçmeden donanma-yı hümayunun takviyesini iste-

yince, o sırada sadaret makamında bulunan Kıbrıslı Mehmed Paşa, devlete 50 000 - 60 000 keseye mal olacak bu arzunun yerine getirilmesinin bütçe dengesi bakımından mümkün olamayacağını ileri sürmek suretiyle muhalefette bulundu ve bu yüzden azledilerek yerine 29 muharrem 1278 (6 ağustos 1861) tarihinde Âli Paşa getirildi. Bu sıralarda Karadağ, Bosna, Hersek ve Lübnan'da ayaklanmaların devam etmesi malî sıkıntının daha da artmasına sebep oldu ve padişahın tahta geçişinden birkaç ay sonra altın fiyatı yeniden yükseldi. Âli Paşa, daha tedbirli ve saray karşısında Bâbıâlinin nüfuzunun hâkim olmasını sağlamaya çalışmakla tanınmış bir kimse idi. Fakat malî işlerin yeni bir nizama konulmasına bir çare bulamadı. Birkaç ay sonra sadaretten azlonularak bu makama 19 cemaziyelevvel 1278 (22 aralık 1861) tarihinde o sırada Suriye'deki ayaklanmaları bastırmakla meşgul bulunan Fuad Paşa tâyin edildi. Fuad Paşa henüz İstanbul'a gelmeden halkın elinde bulunan kâğıt paralar geçmez hale gelmiş ve altın fiyatları 400 kuruşu aşmış bulunuyordu. İstanbul'da gıda maddeleri bile ancak nakit madenî paralar mukabilinde alınabilir bir hale gelmiş ve bu hal bir ihtilâl havasının esmesine yol açmıştı. Fuad Paşa, İstanbul'a gelir gelmez, malî meselelerin bir nizama bağlanması ve darlığın giderilmesi için bir takrir hazırladı. Bu takrirde, devlet gelirlerinin artırılması, dengeli bir bütçenin yapılması, tedavülde bulunan kâğıt paraların kaldırılması v.b. gibi tedbirler yanında, Avrupa'dan da bir miktar istikraz yapılması lüzumu belirtiliyordu. Bâbıâli, meseleyi ciddiyetle ele alarak birtakım vergilere zam ve tuz ile tütünden de vergi alınmasına karar vermiş ise de, bütün geliri yalnız ziraî mahsullere dayanan ve dış memleketlerden mamul maddeler ve silâh temini için ithalâta mecbur bulunan Osmanlı devleti, ithâlat ile ihracat arasında bir denge sağlayamadığı gibi, dengeli bir bütçe yapmaya da muvaffak olamadı. Bütün bunların sonucu olarak paranın değeri düşmüş, tedavülde bulunan kâğıt paraların kaldırılması ve paranın değerinin yükseltilmesi için bir miktar istikraz yapmak zarureti hasıl olmuştu. Nihayet 1863'te İngiltere ve Fransa'dan Osmanlı Bankası vasıtasıyla 200 000 000 frank istikraz yapıldı. Fakat üretimin artırılamaması, dış borçların ödenmesini güçleştirdi. Dış borçların zamanında ödenmemesinden endişeye düşen Avrupa devletleri, Osmanlı maliyesini kendi murakabeleri altına aldılar. Bu durum karşısında Fuad Paşa 15 recep 1279 (6 kasım 1862)'da istifa etmiş ve yerine Yusuf Kâmil Paşa sadarete getirilmişti. 16 şaban 1279 (6 şubat 1863) tarihinde Fransa ve İngiltere'den yapılacak istikrazlara karşılık, Osmanlı Bankasına bazı şehirlerin gümrükleri ile tuz, tütün, ipek gibi maddelerden alınan vergilerin bir kısmının imtiyaz hakkı verildi. Bankaya, hükûmet adına kâğıt para tedavüle çıkarma, malî işlerin tanziminde ve dış borçların ödenmesinde de yetki verilmişti. Yeni vilâyet teşkilâtının kurulması, demir yollarının inşası, harp gemileri ve silâh satın alınması, bazı fabrikaların kurulması ve bazı imar işleri için yapılan masraflar dolayısıyla devletin dış borçları gittikçe arttı. Devletin 1863 yılında dış borçları 200 000 000 frank iken 1869 yılında 555 000 000 franga kadar yükseldi. Alınan birçok tedbirlere rağmen malî sahada başarılı bir reform yapılamadı.

Malî sahadaki muvaffakıyetsizliğe karşılık, idarî sahada oldukça önemli sayılabilecek yeniliklere tevessül olundu. 1854 yılında kurulmuş olan Meclis-i Âlî-i Tanzîmat, 1279 (1862-1863) yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye ilhak olundu ve Meclis-i Vâlâ'nın ayrı bir dairesi olmak üzere Kanun dairesi adı verildi. Meclis-i Âlî'i Tanzîmat'ın kanun yapmak, vükelâyı muhakeme etmek, kanun ve nizamların icrasında bir yolsuzluk görülürse, bunları sadarete bildirmek gibi üç vazifesi vardı. Bunlardan, kanun yapmak ve vükelâyı muhakeme etmek vazifeleri, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye terk olundu ve kanunların ihlâlinde ise, bunların sadarete bildirilmesi usulü tamamen kaldırıldı. Eyaletlerde çıkan olayları tetkik için Bâbıâlide bir de Müslümanlara ek olarak Ortodoks, Protestan ve Katolik cemaat mümessillerinden oluşan bir "Meclis-i Tahkikat" kurulmuştu.

Büyük karışıklıklar içinde bulunan eyaletlerin idaresi ve yeni bir nizama bağlanması Islahat Fermanı'nın ilânından sonra Bâbıâliyi meşgul eden iç meselelerin başında geliyordu. Mustafa Reşid Paşa zamanından beri, merkezî sisteme dayanan ve sonradan tatbikatında birtakım mahzurları görülen Fransa'dan alınmış "département" sisteminin de ıslahı cihetine gidildi. Zira aradan geçen zaman içinde Tanzîmat-ı Hayriye ve Islahat Fermanı'nın ilânından sonra hazırlanan kanunların tatbiki mahallî idarelerde halkın söz ve rey hakkına sahip olması fikrini kuvvetlendirmiş, bu hal devlet idaresi üzerinde de etkili olmuştur. Müslim teb'a, merkezî idare sisteminden şikâyetçi değildi. Halbuki devlet işlerinde birçok önemli mevkilere getirilmiş olmalarına rağmen, kendi haklarının korunmadığını beyan etmeyi, millî gayeleri için bir vasıta haline getirmiş bulunan Hristiyan teb'a, idareden şikayetçiydi. Avrupa devletleri de bu konuda onları destekliyor ve Islahat Fermanı'nda yer alan hükümlerin eyaletlerde aynen tatbik edilmesi hususunda devlete baskı yapıyorlardı. Bu müdahaleleri önlemek için Kıbrıslı Mehmed Paşa, daha 1860'ta bir tahkikat komisyonu kurmuş ve Rumeli'nin muhtelif yerlerini teftiş etmiş ise de, Avrupa devletlerinin şikâyetlerini durduramamıştı.

Abdülaziz'in Mısır seyahatinden (1863) dönüşünden sonra Fuad Paşa ikinci defa sadarete getirildiği vakit (15 zilhicce 1279 = 3 haziran 1863), Âli Paşa'nın da gayreti ile eyaletlere yeni bir nizam verilmesi için çalışmaya başlandı. 7 cemaziyelâhır 1281 (7 kasım 1864) tarihinde Tuna vilâyeti nizamnamesi adı altında çıkarılan kanunun gerekçesinde de açıklandığı gibi, eyaletlerin merkez ile muhaberelerini kolaylaştırmak, merkeze danışmadan birtakım küçük işlerin görülebilmesi için ve mülkî idarenin daha iyi bir nizama bağlanması maksadı ile ilk örnek olarak Rumeli'de Niş, Vidin, Sofya, Tulcea, Varna, Rusçuk, Tırnova sancakları birleştirilerek bir merkeze bağlanıp, buraya Tuna vilâyeti adının verileceği açıklanmak'a, bu vilâyetin yedi sancağa, her sancağın müteaddit kazalara, her kazanın nahiyelere ve nahiyelerin karyelere ayrıldığı, şehir ve kasabalarda en az elli hanenin bir mahalle olarak itibar edildiği ve her bir mahallenin de bir karye hükmünde olduğu açıklanmakta idi. Tuna vilâyeti adı ile teşkil edilen bölgenin merkezi bir süre Niş olmuş ve buraya Mithat Paşa vali olarak gönderilmiştir.

Bu örnek vilâyetin nizamnamesinde, hem valinin yetki ve vazifeleri, hem de mahallî meclis ve üyelerinin seçilme şekilleri ve vilâyete bağlı diğer devlet memurlarının vazifeleri ayrı ayrı gösterilmiştir. Vilâyetin mülkî, malî, inzıbatî ve siyasî işlerinin idaresi valiye bırakılmıştır. Valinin maiyetinde bir defterdar, bir mektupçu ve bir nafıa memuru, kurulacak vilâyet meclisinde ise, mektupçu, defterdar, şeriye hâkimleri ve müfettişlerden başka, ikisi Hristiyan, ikisi Müslüman olmak üzere halk tarafından seçilen dört meclis üyesi bulunacaktı. Yeni vilâyet teşkilâtında en önemli nokta, genel işle-

rin çözümünde halkın da söz sahibi edilmesi gayesinin güdülmüş olmasıdır.

Tuna vilâyetinde tatbikine başlanıp faydaları görülen yeni vilâyet kanununun 1864'te bütün vilâyetlere teşmilini sağlamak üzere tekrar bir kanun çıkarıldı. Bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra eski Osmanlı eyalet idare sistemi tamamen maziye mal oldu. Bu vilâyet kanunu, 25 muharrem 1293 (21 şubat 1876)'te "İdare-i Umumiye-i vilâyat hakkında talimat" adı altında çıkarılan kanunla daha geliştirilmiş ve bu şekli Osmanlı İmparatorluğunun son devirlerine kadar yürürlükte kalmıştır.

Mülkî taksimat hususunda da 1284 (1867 - 1868)'te yeni bir nizamname hazırlanarak Osmanlı toprakları Rumeli'de 10 vilâyet, 44 sancak, Asya'da 15 vilâyet, 74 sancak, Afrika'da bir vilâyet ve 5 sancağa ayrıldı. Ancak, salnamelerde Romanya, Sırbistan, Karadağ emaretlerinin resmen Osmanlı devletine bağlı olduğu görülmekte, Afrika'daki Osmanlı toprakları da, Tunus beyliği, Trablusgarp - Bingazi vilâyeti ve Mısır hıdivliği olmak üzere üç vilâyete ayrılmaktadır.

Diğer taraftan 4 safer 1290 (3 nisan 1873) tarihli bir kararname ile valilerden başka, mutasarrıf, kaymakam, defterdar, muhasebeci, mal müdürü gibi devlet memurlarının da kefalete bağlanması emrediliyordu. Böylece, devlet memurlarının rüşvet ve suistimaline de engel olunmak gayesi güdülmüştü. Bu arada memurlar için bir de harcırah kanunu çıkarılmıştı. Ayrıca adam kayırma işine de son verilmeye çalışıldı. Devlet memurlarının ikametgâhlarının resmî daire olarak kullanılmasına son verilip bu işler için müstakil binalar tahsis veya inşa olundu. 1280 (1863 - 1864) tarihinden itibaren çıkarılmağa başlanan vilâyet salnamelerinin tetkiki vilâyetlerin yeni idarî ve mülkî gelişmeleri ile teşkilâtı hakkında yeter derecede fikir verebilir.

1866'da Girit'te Yunan, 1867'de Niş, Silistre ve havalisinde Bulgar ayaklanmaları artmış, Süveyş kanalının hafriyatına başlanmasıyla önemi artan Mısır'da Hıdiv İsmail Paşa' nın yeni birtakım geniş imtiyazlar elde etmek için yapmış olduğu talepler, buranın istiklâle doğru gittiğini sezen Fuad Paşa tarafından kabul edilmemiş ise de, sonradan İsmail Paşa birtakım hilelerle Bâbıâliden hıdiv unvanıyla birlikte bir veraset hakkı elde etmeğe muvaffak olmuş ve bu hal Mısır'ın, Osmanlı devletinin tamamen elinden çıkmasına bir başlangıç teşkil etmiştir. Bu suretle bir dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Osmanlı devletinin birliğini muhafaza için Âli ve Fuad paşalar sürekli gayret sarf etmişler ise de, reformun çabuk gelişmemesi ve dış etkiler karşısında, istenilen sonuç elde edilememiş ve yeni bir akım doğmuştur.

T.'ta, XIX. yüzyılda Avrupa'da gelişmekte olan milliyetçi fikirlerin yer almayışı, memleketin birliğini bu hislere bağlı gören bazı aydınlar üzerinde olumsuz etkiler meydana getirmiş ve bunun sonucu olarak "Yeni Osmanlılar" adı ile gizli bir cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetin kuruluş yılı kesin olarak bilinmemekle beraber, faaliyeti, özellikle Kuleli Vak'ası'ndan ve Abdülaziz'in tahta cülusundan sonra, siyasî sahada görülmeğe başlanmıştır. Bu cemiyetin ilk üyeleri arasında Ziya Paşa, Namık Kemal, Necip Paşa-zâde Mahmud Nedim Paşa (sonradan sadrazam), Ali Suavi, Mehmed Bey, Reşad Paşa, Şakir Paşa, Agâh Efendi, Ebuzziya, Ayetullah Bey vardı. Bu cemiyetin mensupları, büyük bir kitle teşkil etmemekle beraber, bazılarının aydın bir zümreye ve bazılarının da saraya mensubiyetleri dolayısıyla siyasî bir kuvvet ifade ediyorlardı. Bunlar İstanbul'da kuvvetlenmeye başladıktan sonra, 1807'de bir program hazırladılar. Bu programda gayeleri, icraatlarına engel olan sadrazam Âli Paşa'yı düşürmek ve cemiyet üyelerinden bulunan Mahmud Nedim Paşa'yı sadarete geçirerek iktidarı elde etmekti. Cemiyet mensuplarının bu teşebbüslerinden haberdar olan Âli Paşa, Yeni Osmanlıların yaptıkları gizli bir toplantıyı haber alarak cemiyeti aynı yıl içinde dağıttırdı ve mensuplarının birçoğu Avrupa'ya kaçtı. O sırada Mısır valisi İsmail Paşa'ya verilen hıdivlik hakkından dolayı Bâbıâliye gücenmiş bulunan ve Paris'te oturan Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlıları himaye etti. Paris'te faaliyetlerine devam eden Yeni Osmanlılar cemiyeti, yaptığı yayınlarla Abdülaziz ve Bâbıâliye karşı mücadeleye girişti. Gizli yollardan Türkiye'ye sokulan bu yayınlar sayesinde, burada da taraftarları arttı. Bununla beraber Âli Paşa'nın sadarette bulunduğu sürece, Yeni Osmanlıların faaliyeti Bâbıâli üzerinde etkili olamadı. Yeni Osmanlıların ilk bakışta haklı gibi görünen meşrutî fikirleri, mütecanis olmayan unsurlardan meydana gelen Osmanlı İmparatorluğunun bünyesine uygun değildi. Bu bakımdan Âli ve Fuad paşalar, saltanatın Bâbıâli üzerindeki hâkimiyetini hafifletmekle yetinmişlerdi.

1867 yılı, birçok bakımdan T. devrinde yeni bir dönüm noktası teşkil eder. Padişahın Avrupa seyahati, Şura-yı Devlet'in kurulması, yabancı devletlere gayri menkul satın alma hakkının verilmesi, tabiiyet kanununun çıkarılması, bir medenî kanunun tatbik edilmesi hususunda çalışmalara başlanması, Mecelle cemiyetinin kurulması ve Avrupa devletlerinin yeni reform projeleri hazırlayarak tatbik edilmesi için Bâbıâliye baskı yapmaları gibi hukukî, siyasî birçok meselelerin çözülmesi ve bir karara bağlanması hep bu devreye rastlar. Sadrazam Âli Paşa, batıdaki krallar ve devlet adamları ile tanıştırmak, Osmanlı devletine karşı Avrupa'daki yıkıcı siyaseti önlemek, özellikle Bismarck'ın desteğini elde etmeye muvaffak olan Rusya'nın doğuda artan nüfuzuna karşı İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı devletine yardımcı olmalarını sağlamak, reform için bir miktar istikraz temin etmek, batı umumî efkârını Osmanlı devleti lehine çevirmek gayesiyle Abdülaziz'i bir Avrupa seyahatine teşvik etti. 18 safer 1284 (21 haziran 1867) tarihinde Abdülaziz, yanında şehzadeler, Hariciye Nazırı Fuad Paşa ve diğer maiyeti erkânı ile Avrupa'ya hareket etti. Sadrazam Âli Paşa da naib-i saltanat olarak İstanbul'da kaldı. Abdülaziz bir buçuk aydan fazla süren bu seyahatinde Paris, Londra, Bruxelles, Koblenz, Viyana ve Budapeşte'yi ziyaret etti. III. Napoléon, kraliçe Victoria, Belçika kralı II. Léopold, Prusya kralı I. Wilhelm, Avusturya imparatoru Franz Joseph gibi Avrupa'nın imparator ve kralları ile tanıştı. Avrupa'ya giden ilk Türk padişahı olarak bu seyahati Avrupa umumî efkârında ve basınında iyi karşılandı ve kendisi Avrupa'dan iyi intıbalarla döndü.

Abdülaziz'in Avrupa seyahati, kendisinin birçok yeni fikirler elde etmesini kolaylaştırmış ise de, Osmanlı devleti lehine beklenen sonucu vermemiştir. Nitekim Avrupa devletlerinin doğu meselesi üzerindeki eski görüşlerinde bir değişme olmadı. Bu devletler o tarihte, Osmanlı devletini vesayet altına almak ve doğu meselesine bir çözüm yolu bulmak için projeler hazırlamak ile meşgul idiler. Bu defa aranan çare, 1856 Islahat Fermanı'ndan daha başka esasları ihtiva ediyordu. O sıralarda büyük devletler arasında Osmanlı devletinin 1856'dan beri reform meselesinde büyük bir gelişme kaydedemediği, devlet ricalinin rehavete daldığı ve İslâm unsurunun üstünlüğünü gerektiren hareketlerin sabit olduğu, Osmanlı camiasında yaşayan milletler arasında eşit hakların

henüz tatbik edilmediği tahakkuk ettiğinden, devletlerin bu konuda bizzat tahkikat yaparak gerçeklerin ortaya çıkarılması kanaati hasıl olmuştu. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya bu husustaki görüşlerini belirten reform projeleri ile Bâbıâliye tavsiyelerde bulunmak üzere teşebbüse geçtiler. Fransa, Müslim ve gayri Müslim teb'a arasında hiçbir farkın bulunmadığı, gerek Müslim gerek gayri Müslim teb'anın refahı ve devletin birliğini temin için medenî hakların eşit olarak tatbik edilmesinden fayda hasıl olacağı, Türklerin reform meselesinde Hristiyanlar derecesinde ve belki de onlardan daha ziyade lüzumlu bir unsur olduğu ve Osmanlı devletinin muhtelif milletlerden müteşekkil bulunmasına rağmen, yine bir birlik vücuda getirmesi kanaatinde idi. Rusya daha başka düşüncede olup, yarım tedbirlerin bir fayda sağlamayacağı, muhtelif cemaatler arasında mevcut olan kanunlardan faydalanılarak, her şeyden önce milliyet esasına göre cemaatlere teminat verilmesi, yani Osmanlı İmparatorluğunun bir birlik vücuda getirmesinden ziyade muhtelif cemaatler halinde mütalâa edilmesi lâzım geldiği kanaatinde idi. Avusturya, Osmanlı tâbiiyetinde bulunan Hristiyanlara, yine Osmanlı hükûmetinin tâbiiyetinde olmak üzere muhtariyet verilmesi ve bu meselenin milletlerarası bir konferansta müzakere edilmesinin Osmanlı devleti için daha hayırlı olacağı inancı ile Rus tezine uygun bir mütalâa ileri sürmüştü. İngiltere ise, Osmanlı devletinin esasen bir dağılma devri içinde bulunduğunu, Avrupa devletlerinin müdahalesinin bu parçalanmayı hızlandıracağı cihetle Osmanlı devletinin şimdilik kendi haline bırakılarak reform ve müdahale işinin zamana terk edilmesinin Avrupa devletleri için daha faydalı olacağı görüşünü müdafaa ediyordu. Bütün bu teklifler, Fransa ve Rusya hükûmetlerinin yaptıkları tekliflere, yani Osmanlı İmparatorluğunun bir birlik altında devamı yahut muhtar ve milliyet esasına dayanan bölgelere ayrılması tezlerine yol açıyordu. Rusya kendi tarihî gayesine dayanarak ileri sürmüş olduğu tezin müdafaa edilmesini istemişti. Fakat İngiltere görüşlerinde mütereddit davranmış ve nihayet Fransa'nın tezine, yani Osmanlı devletinin bir merkezden ve birlik olarak idare edilmesi ve devamı fikrine katılmıştı. Diğer devletler de fikirlerinde ısrar etmeyerek Fransa'nın tekliflerine iştirak ettiler. Bundan sonra Fransa 1867 tarihinde 16 fasıldan ibaret bulunan yeni bir reform programını Bâbıâliye bildirdi. Bu programın başlarında Bâbıâliye bazı tavsiyelerde bulunulduktan sonra reform için yapılması lâzım gelen hususlar şu suretle sıralanmış bulunuyordu : Hristiyanların muhtelif memuriyetlere kabulü, maarif-i umumiyenin ıslahı, vilâyet usulünün bütün Osmanlı eyaletlerine tatbiki, mahkemelerin alenî olarak yapılmasının ciddiyetle temini, Hristiyanların şahade'lerinin kabulü, ticaret kanunlarının yeniden tanzimi, ticaret mahkemeleri, hapishaneler ve zabıta işlerinin ıslahı, yabancıların serbestçe emlâk alabilmelerine müsaade edilmesi, evkafın ıslahı, gayri menkul malların rehin ve ferağ usullerinin değiştirilmesi, kredi müesseselerinin kurulması, vergilerin tahsili için yeni usullerin tatbiki, iç gümrük ve istihlâk vergisinin ilgası, nafıa işlerine önem verilmesi, yolların ıslahı, maden ocakları ve ormanların işlettirilmesi, büyük şehirlerde belediye dairelerinin teşkili, her nezaret için özel bir bütçe ve diğer devlet teşkilâtı için umumî bir bütçenin tanzimi gibi maddeleri ihtiva ediyordu.

Avrupa devletlerinin bütün bu tekliflerinin, esasen Osmanlı devleti tarafından tatbik edilmesine çalışılmakta idi. Nitekim din ve mezhep hürriyetleri, kilise inşası ve vakıfları için kanunlar çıkarılmış ve Hristiyanların Müslim teb'a ile aynı haklara sahip oldukları fermanlarla ilân edilmişti. T. devrine gelinceye kadar vilâyet, kaza ve köylerde pek az kilise mevcut iken 1856'dan sonra bunların sayısı, 1279 (1862 - 1863) tarihli salnamelerde görüldüğü üzere, süratle artmıştı. 1850'de Protestanlara da kilise kurmaları hakkının verilmiş olması, kilise sayısını daha da artırdığı gibi, Orta Çağda verilmiş olup zamanla tamamen ortadan kaldırılmış bulunan vakıfların bir kısmının tekrar Hristiyanlara tahsisine başlanmıştır. Buna karşılık, eski Osmanlı devletinin siyasî hudutları içinde kurulan yeni Hristiyan devletlerdeki Müslüman halka ait dinî binalar ya tamamen yahut kısmen yıktırılmış ve vakıflarından Osmanlı devleti hiçbir suretle faydalandırılmamıştı. Yabancı devletlerin bu tutumlarından, Hristiyanlığın İslâm ülkelerinde yayılmasını gerekli buldukları açıkça anlaşılmaktadır. Çoğunluğu Müslümanlar ve Türklerden müteşekkil bir memlekette, böyle bir reform programının tatbiki, devlet için kendi dağılmasını hazırlamaktan başka bir mana ifade etmiyordu. Bu sıralarda Avrupa'da değişen siyasî durum da Osmanlı devleti lehinde görünmüyordu. İngiltere'nin Süveyş kanalının açılmasının yaklaşması dolayısıyla Mısır'da yerleşmeğe hazırlanması ve Rusya'nın Balkanlarda yeniden nüfuzunu artırması, Avusturya ve Almanya'nın Rusya siyasetine meyletmeleri ve özellikle Almanya ile Fransa arasında yakında bir harbin çıkması ihtimalinin kuvvetlenmesi karşısında, Avrupa'daki siyasî dengenin bozulması ve bunun Osmanlı devleti üzerinde önemli etkileri olacağı açıkça belli olduğundan, Bâbıâli, devletlerin şikâyetlerine yer bırakmamak ve bu fırtınalı devreyi tehlikesizce atlatmak için Fransa'nın teklif ettiği reform programını tatbik etmeyi faydalı görüyordu.

Bu müdahaleler altında 1867'den sonra her sahaya şamil yeni bir reform hareketi başladı. Birçok kanun ve nizamnameler neşrolundu. En önemli mesele icraî ve kazaî kuvvetlerin tefriki idi. Zira vilâyet kanunlarında adlî işlerle idarî işlerin birbirinden ayrılması üzerine Bâbıâli, adlî teşkilâtta bazı yenilikler yapmak zaruretinde bulunuyordu. Devletin bütün icraî ve kazaî kuvvetlerinin yegâne mercii T.'tan beri "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye" idi. Aradan geçen zaman içinde hukukî, adlî, idarî sahalarda yenilikler yapılmış olduğundan, bu makam ihtiyacı karşılamağa ve bundan başka bir "vahdet-i kuvâ" esasına dayanan bu teşkilât, adalet'in tatbikinde yavaş yavaş gelişmeğe başlayan ve kendi hak ve sözünün devlet idaresinde etkili olmasını isteyen umumî efkâr ve geniş halk kitlelerinin düşüncelerine tercüman olmaya da kâfi gelmiyordu. Âli Paşa, hukukî sahada kazaî ve icraî kuvvetlerin tefrikinin devlet için daha faydalı olacağına inanıyordu. 8 zilhicce 1284 (1 nisan 1868) tarihinde Şura-yı Devlet ihdas olundu. Şura-yı Devletin teşkil olunmasından sonra Meclis-i Ahkâm-ı Adliye de, vazifeleri tahdit edilerek, "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye" adı ile müstakil bir teşkilât haline getirildi. Şura-yı Devlet'in kurulmasından sonra Türkiye'de şer'î hukuktan laik bir hukuk sistemine doğru büyük bir adım atılmış oldu. Bütün eyaletlerden Şura-yı Devlet üyesi seçildi. 17 muharrem 1285 (10 mayıs 1868) tarihinde Bâbıâlide padişahın da iştiraki ile yapılan bir merasimle "Şura-yı Devlet" hizmete açıldı. Abdülaziz bu merasimdeki nutkunda, icraî kuvvetlerin adlî, dinî ve teşriî kuvvetlerden ayrıldığını ifade etmek suretiyle laik bir sisteme gidildiğine işaret etmişti. Şura-yı Devlet'in riyasetine, hür fikirleri ile tanınmış bulunan Mithat Paşa getirildi ve Cevdet Efendi (Paşa) de Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye riyasetine geçirildi. Şura-yı Devlet, mülkiye, maliye, hukuk, nafia, umumî terbiye olmak üzere birkaç daireye ayrılıyordu. Bu sırada Bâbıâliyi adlî sahada uğraştıran önemli bir mesele de medenî

haklara yeni bir nizam verilmesi işi idi. Avrupa devletleri ile ticarî, iktisadî ilişkilerin gelişmesi, birçok yabancıların Osmanlı ülkelerinde vazife, iş v.b. ilişkilerle yaşamaları dolayısıyla her hususta çıkacak davalarda hangi esaslara göre kanunların tedvin edilmesi büyük bir ihtiyaç olarak kendini göstermişti. Vakıa ticaret mahkemeleri teşkil olunmuş, muhtelit mahkemeler kurulmuş ve ceza kanunlarına zeyiller yapılarak adlî mevzuatta vuku bulan davaların hukukî esaslara uygun olarak tedvini cihetine gidilmişti. Ancak yabancılar şeriye mahkemelerine gitmek istemiyorlardı. Adlî sahada yapılan yenilikler de mevzuatı karşılamağa kâfi gelmiyordu. Âli ve Fuad paşalar yabancı dillerden tercüme yolu ile bir medenî kanun yapılmasını ve hukukî sahada noksan görülen mevzuatın karşılanmasını istiyorlardı. Muhafazakâr zümre ise, bunun İslâm hukuku ile bağdaşamayacağını ileri sürüyordu. Bâbıâlide yapılan tartışmalardan sonra, Fuad ve Âli Paşa'nın fikirleri kabul edilmedi. Cevdet Paşa ve taraftarlarının ileri sürdükleri görüşler uygun görüldü ve bir "Mecelle cemiyeti" kurulmasına karar verildi. Cevdet Paşa'nın riyasetinde bir ilmî heyet tarafından tedvin edilen Mecelle çalışmalarına 1285 (1868) yılında başlanmış ve bu iş ancak 1293 (1876) yılında ikmal olunmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun reform devrinde ilk medenî kanun olarak hazırlanmış bulunan *Mecelle*, şer'î hükümlere ve Hanefî mezhebinin esaslarına istinat ettirilmiş olup Osmanlı devletinin son devirlerine kadar muteber olmuştur.

Dîvan-ı Ahkâm-ı Adliye riyasetinde bulunan Cevdet Paşa'nın, imparatorluğun adlî sahasında yapılacak reformların nazariyatı ve kuruluşu üzerinde önemli etkileri oldu. Şura-yı Devlet'in kurulmasından sonra yüksek mahkemelere de yeni bir nizam verilmesi lâzım geliyordu. Dîvan-ı Ahkâm-ı Adliye başlıca Mahkeme-i Temyiz ve Mahkeme-i Nizamiye olmak üzere iki kısma ayrıldı. Bunlardan Mahkeme-i Nizamiye, ticarî hukuk ve ceza şubelerine, istinaf mahkemeleri, ceza hukuku ve ticaret dairelerine ayrılmıştı. Daha sonra büyük vilâyetlerde temyiz, istinaf ve nizamiye mahkemeleri de kuruldu. Şeriye mahkemeleri haricinde bu yüksek mahkemeler ve eyaletlerdeki şubelerinin kısmen Avrupa'dan mülhem olarak kurulmuş olması önemli bir yenilik idi. Özellikle hâkimlere bağımsızlık sağlanmış olması ve azledilmez hale getirilmeleri ile adalette kanun hâkimiyeti sağlanmıştır. T.'ın Müslim ve gayri Müslim arasındaki farkı kaldırmış olması dolayısıyla başlangıçta, gayri Müslim teb'adan bazıları devlete sadakatle hizmette bulunmuş iseler de, kapitülasyonların sağladığı imkânlar, teb'a değiştirme ve yabancı devletlerin tahrikleri ile sonradan bunlar devlet aleyhine dönmüşlerdir. Filhakika bir Hristiyan, Osmanlı devleti teb'asından çıkarak yabancı bir devletin teb'asını kabul ettiği vakit, devlete vergi vermek ve asker olmaktan kurtulduğu gibi, ayrıca kapitülasyonlar dolayısıyla yabancılara tanınan birtakım ticarî ve iktisadî imtiyazlardan da faydalanıyordu. Daha Reşid Paşa zamanında bu hususta bazı tedbirler alınmış olmakla beraber, teb'a değiştirme 1866 Girit ve 1867 Bulgar ayaklanmaları esnasında devlet için büyük bir gaile haline geldi. Bu hususu bir nizama bağlamak için 19 şubat 1869 tarihinde bir kanun çıkarıldı. Birtakım mahzurlarına rağmen, bu kanun ile Osmanlı teb'asından bir kimsenin yabancı teb'asına girmesi Bâbıâlinin müsaadesine bağlanıyordu. Özellikle, Osmanlı toprağında ikamet eden her şahıs yabancı teb'adan bulunmadığı sürece Osmanlı addolunur hükmü ile din, ırk ve mezhep farkı gözetmeden Osmanlı topraklarında yaşayan bütün teb'a Osmanlı olarak kabul ediliyordu. Yabancı devletler, kapitülasyonların verdiği imtiyazları ihlâl etmediği için bu kanunu kabul etmekte mahzur görmemişler ve buna ek olarak Osmanlı İmparatorluğunda mülk edinebilme hakkını sağlayan bir kanunun çıkarılmasını temin etmişlerdir. Bu hak ilk defa Islahat Fermanının hükümleri arasında yer almıştı. Ancak, yabancıların Türkiye'de mülk sahibi olmalarını birtakım şartlara bağlayan ve 1857'de çıkarılan bir kanun dolayısıyla bu hak elde edilememişti. 17 safer 1284 (10 haziran 1867) tarihli bir kanun ile Hicaz vilâyeti hariç, yabancılara Osmanlı kanunlarına tâbi olmak üzere imparatorluk topraklarında mülk sahibi olmaları hakkı verildi. Önce Fransa ve daha sonra da diğer devlet teb'asına bu hakkın teşmil edilmesi, Müslüman teb'anın elindeki toprakların büyük ölçüde Hristiyanlara ve yabancılara geçmesine sebep oldu.

Fransa'nın vermiş olduğu ve diğer devletlerce de uygun bulunan 1867 tarihli reform programında vakıfların da ıslah edilmesi isteniyordu. Daha önce İngiltere de, sadece hayır işlerine tahsis edilmiş bulunan vakıflardan devletin bir gelir sağlayamadığını ileri sürerek, bunların ıslah edilmesini, emlâk ve arazisinin mülke dönüştürülmesini teklif etmişti. Fransa da vakıflardan mahlûl olan arazi ve emlâkten bankaların tedvir ve gelirlerinde faydalanılmasını uygun buluyordu. Fakat Bâbıâli, sadece evvelce çıkarılmış kanunlara ilâve olarak 1286 (1868 - 1869) tarihinde vakıf kanunlarında bazı tadilât yaptırarak ferağ ve intikal usullerini değiştirdi. Bu durum vakıfların eşhasa geçmesine yol açtı.

Maarif sahasında tavsiye edilen reformlar daha faydalı sonuçlar verdi. Bu hususta evvelce başlanılan reformlara devam olundu ve Avrupa'dan mülhem olarak daha önce açılmasına başlanan ilk, orta, yüksek, sanat ve meslek mekteplerinin geliştirilmesine çalışıldı. 1861'de devlet dairelerinde vazife görecek memurların yetiştirilmesi için, tahsil bakımından rüşdiyelerden bir yıl daha fazla olan ve "Mekteb-i Aklâm" adı altında bir mektep açıldı. Fakat bu bir yıllık fazla tahsil kâfi gelmediğinden memurların daha yüksek bir tahsil görmeleri için "Mahrec-i Ahkâm" adı altında yeni bir mektep açıldı ve tahsil süresi üç yıla çıkarıldı. Yine aynı yıl içinde Mekteb-i Bahriye'de erkân-ı harp sınıfları tesis edildi. 1865'te halka okuyup yazma öğretmek ve aynı zamanda parasız mektepler açılmasını temin için "Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye" adı altında bir cemiyet kuruldu. Bundan başka, yine aynı yıl içinde yabancı dillerden muhtelif eserlerin Türkçeye çevrilmesini teşvik maksadı ile "Tercüme Cemiyeti" teşkil edildi ki, sonradan telif ve tercüme işleri ile Maarif Nezareti meşgul olmağa başladı. 1866'da "Mülkiye Mühendis ve Islah-ı Sanayi Mektebi" açıldı. Daha önce açılmış bulunan Askerî Tıbbiye Mektebi içinde 1866'da "Mekteb-i Tıbbîye-i Mülkiye Dershanesi" nin açılmasına başlanmış ve bir yıl sonra da, tedrisatı 4 yıl devam eden "Mekteb-i Tıbbîye-i Mülkiye" adı ile müstakil bir yüksek mektep haline getirilmiştir. 1868'de 6 yaşını doldurmuş bulunan her çocuğun ilk okula gitme mecburiyetine ait yeni bir kanun çıkarıldı. 1868 yılında Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye, Dârüşşafakanın temelini attı ise de, Dârüşşafaka ancak 25 haziran 1873'te ikmal olundu. 1868'da Mekteb-i Sultanî (Galatasaray) öğretime başladı. Sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmek üzere, Dârülmuallimîn-i Sıbyan (15 kasım 1868), ilk erkek sanat mektebi (26 eylül 1868) ve bir yıl sonra da kız rüşdiyeleri (9 haziran 1869) ve Kız Sanayi Mektebi açıldı (1869). Maden işlerine eleman yetiştirmek üzere "Maadin Mektebi" açıldı (13 ocak 1874). 1847'de kurulmasına teşebbüs edilip henüz inşaatı tamamlanmayan Dârülfünûn, ancak 1863'te açılabilmiş ise de,

çeşitli sebeplerden dolayı ders yapılamamış ve ancak ders programları yeniden hazırlandıktan sonra, 20 şubat 1870 tarihinde Çemberlitaş'taki binada merasimle öğretime başlanmıştır.

Daha III. Selim zamanında yazılan birçok ilâmların anlaşılmaması, ıstılahlarda iltibasa yer verilmesi ve halkın bundan zarar görmesi sebebiyle resmî dairelerin daha açık bir dil kullanmaları emredilmiş ve II. Mahmud zamanında yabancı dillerden yapılan tercümelerin de daha sade bir dil ile yapılmasına çalışılmış olmakla beraber, reform için çıkarılan kanun ve nizamnamelerin halk tarafından kolayca anlaşılabilmesi için öteden beri idare sınıfı ile halk arasında anlaşmayı güçleştiren dil meselesi bu devirde de yeniden ele alınmak istenmiştir. Ancak münferit dileklere rağmen istenilen sonuç elde edilememiştir. T.'la birlikte edebiyatımıza batı edebiyatından birtakım edebî tür ve fikirler de girmiştir.

Bu arada, gerek dil, gerek edebiyat, tarih ve diğer sahalarda millî bir şuurun gelişmekte olduğu da müşahede olunmaktadır. Daha ziyade imparatorluğun dağılmasını önlemek için güdülen Osmanlılık ülküsü, kısa bir süre sonra başlayan Türkçülük hareketine zemin hazırlamıştır.

Âli Paşa beşinci sadareti zamanında (1866 - 1871) imparatorluğun bir dış tehlikeye maruz kalmamasına gayret etmişti. 1869'da Süveyş kanalının açılmasından sonra, Hıdiv İsmail Paşa Bâbıâlinin emir ve talimatına riayet etmemeğe başladı. Bağdad'da ayaklanmalar çıktı. Öteden beri bir anlaşmazlık konusu olan Bulgar kilisesi meselesi alevlendi; Almanya ile dostluk kurmuş olan Rusya, Fransa'nın 1870 - 1871 harbinde mağlûp olmasından faydalanarak, doğu nüfuzunu artırmak için 17 ocak 1871'de Londra'da toplanan konferansta, Paris muahedesinin Boğazlar ve Karadeniz hakkındaki hükümlerini kendi lehine değiştirdi. Aynı yıl sonlarına doğru (21 cemaziyelâhır 1288 = 7 eylül 1871) sadrazam Âli Paşa'nın ölümünü müteakıp sarayın etrafını saran zümrenin Bâbıâlinin işlerine müdahaleleri dolayısıyla, bundan sonra 1876'ya kadarki devre, hürriyet ve saray taraftarlarının bir mücadelesi şeklinde geçer.

Meşrutiyete doğru, Âli Paşa'dan sonra 22 cemaziyelâhır 1288 (8 eylül 1871)'de sadaret mevkiine getirilen Mahmud Nedim Paşa, malî işleri tahkik gayesi ile kendi düşmanları ve hürriyet taraftarlarına karşı bir mücadeleye girişti. Bazı devlet ileri gelenlerini, bu arada yeni ordunun düzenlenmesinde hizmeti geçmiş Hüseyin Avni Paşa'yı ve Bağdad valiliği esnasında burada reformları tatbike muvaffak olan Mithat Paşa'yı vazifelerinden uzaklaştırdığı gibi, diğer birçok memurun da yerlerini değiştirdi. Halbuki T. kanunlarına göre, yüksek devlet memurlarının tâyinleri Şûrâ-yı Devlet kararı ile mümkündü. Mahmud Nedim Paşa, hiçbir esasa istinat etmeden vilâyetlerin tahsisatlarında kısıtlamalar yaptı.

Sadrazamlık vasfından mahrum bulunan ve sadece saraya olan sadakati dolayısıyla iş başına getirilen Mahmud Nedim Paşa'nın, Âli ve Fuad paşaların dış siyasetinden ayrılarak daha ziyade Rusya siyasetine meyletmesi, padişahın itibar ve nüfuzunun kırılmasına bir başlangıç teşkil ettiği gibi, aydınlar arasında istibdat hareketlerine karşı başlayan akımın kuvvetlenmesinde de etkili oldu. Mahmud Nedim'in iç ve dış siyasetteki başarısızlığı sadaretten azline sebep oldu ve 25 cemaziyelevvel 1289 (31 temmuz 1872)'da Mithat Paşa ilk defa olarak sadarete tâyin edildi. Sebepsiz yere memuriyetlerinden uzaklaştırılmış bulunan memurlar ve halk bu tâyinden çok memnun oldular. Âli Paşa'nın siyasetine taraftar olanlar ve meşrutî bir idarenin kurulmasını düşünen Yeni Osmanlılar, Mithat Paşa etrafında toplanmaya başladılar. Yeni sadrazam, eyaletlerin kalkınması ve devletin malî durumunun buhrandan kurtarılması için tedbirler aldığı halde, Bâbıâliyi müdafaa etmesi, birkaç ay sonra sadaretten uzaklaştırılmasına sebep oldu ve 1289 (19 ekim 1872)'da Mütercim Rüştü Paşa üçüncü defa olarak sadarete getirildi. Kendisinden önceki büyük sadrazamları da idrak eden ve evvelce devlet idaresinde bulunmuş olan Mütercim Rüştü Paşa, âlim ve fazıl bir zat idi. Kendisi padişaha ve saltanata bağlı olmakla beraber, yine de Bâbıâlinin devlet idaresinde hâkim olmasına inanmıştı. Nitekim Abdülaziz'in bazı icraatına engel olmuş; bu arada İngiltere'den sipariş edilen gemilerin bedellerini ödemeğe devletin malî kudretinin olmadığını ve bunların satılmasının daha uygun olacağını münasip görmüştü. Aradan çok geçmeden 17 zilhicce 1289 (17 aralık 1873)'da o da azledildi ve yerine askeriyeden gelme Ahmed Esad Paşa sadarete getirildi. Kısa bir zaman içinde sadrazamların sık sık değiştirilmeleri, Osmanlı devletinin iç işlerinin pek karışık gittiğini gösteriyordu. Ahmed Esad Paşa'nın genç denilebilecek bir yaşta ve sadece hükümdara itaat gayesiyle sadaret gibi yüksek bir mevkie getirilmesi, devlet ricali arasında tenkitlere yol açtı. Onun kısa süren sadareti esnasında zikre değer en önemli olay, Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* adlı piyesinin Gedikpaşa'da oynandığı sırada, bazı kimselerin galeyana gelerek hürriyet lehinde tezahüratta bulunmalarıdır. Yeni Osmanlıların meşrutiyet ve hürriyet fikirlerinden endişe eden Abdülaziz, İstanbul'da daha büyük huzursuzlukların çıkmasına engel olunmasını zarurî görüyordu. Sadrazam, bu olayın müsebbiplerinin tecziye edilmelerini istedi. Ahmed Esad Paşa, kanuna ve kendi arzusu hilâfına olsa dahi Namık Kemal'in Magosa'ya ve arkadaşlarının ise, Rodos'a sürgün edilmelerine engel olmadı. Ahmed Esad Paşa'dan sonra yerine Maliye Nazırı Şirvânî-zâde Rüştü Paşa, 17 safer 1290 (15 nisan 1874)'da sadarete getirildi. Fakat bu sırada padişahın hal' edilmesi şayiası saray tarafından duyuldu. Bazı yüksek zümre içinde de memleketin kurtuluşunu meşrutî idarede görenlerin çoğalması üzerine, başta Mithat Paşa olmak üzere devlet ricalinden bazıları İstanbul'dan uzaklaştırıldılar. Şirvânî-zâde ancak 10 ay kadar sadarette kalabilmiş ve 27 zilhicce 1290 (15 şubat 1874)'da yerine serasker Hüseyin Avni Paşa, seraskerlik de uhdesinde kalmak üzere sadarete tâyin olunmuştur.

Bu sıralarda rejim davasıyla devlete pek pahalıya mal olan Bosna - Hersek ve Bulgaristan'da başlayan ihtilâl hareketleri ve bunlara Avrupa devletlerinin müdahaleleri reform meselesini ikinci plana atmıştı. 7 rebiyülevvel 1292 (13 nisan 1875)'de Bosna - Hersek'te başlayan ayaklanmalar, bu defa içten ziyade dıştan kuvvet alıyordu. Daha önce hazırlanmış bulunan ve meşhur Rus sefiri İgnatiev'in himayesinde çalışan Kukavic adında bir tütün tacirinin de tahrikleri ile başlayan ayaklanma ve kendisinin hal'i şayiası karşısında Abdülaziz, sadakatinden emin olduğu Mahmud Nedim Paşa'yı 24 recep 1294 (26 ağustos 1875) tarihinde tekrar sadarete tâyin etti. İç ayaklanmaları bastırmak ve İstanbul'daki huzursuzlukları yatıştırmak, ayrıca diğer güçlüklere çareler bulmak üzere, heyet-i vükelâya Mithat Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa gibi muhalif devlet ricali de alındı. Fakat malî sahada alınan yanlış tedbirler devletin içte ve dışta itibarının büsbütün kırılmasına yol açtı. Devlet borçlarının karşılanması ve dengeli bir bütçe için plan hazırlandı. Fakat bu planın tatbikine kâfi gelecek nakdî para yoktu. 6 ramazan 1292

(6 ekim 1875) tarihinde alınan bir kararla, dış ve iç borçların faizlerinden % 50 indirme yapılarak tasarruf cihetine gidildi. Ellerinde esham ve tahvilâtı bulunanlar bundan büyük zarar gördüler. Devletin hazinesi iflâs derecesine düşürülmekle kalmadı, Abdülaziz'in hal' edilmesine de etkili oldu. İngiltere ve Fransa böyle bir tedbirden haberdar edilmiş ve fikirlerine müracaat olunmuştu. Fakat Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğuna yeni bir yardımda bulunmayı düşünmediler. İngiltere, Kıbrıs ve Mısır'da yerleşmeyi düşünüyordu. Avusturya ile Rusya Balkanlar üzerinde yeni bir anlaşmaya varmışlardı. Abdülaziz, 1875'te bir adalet fermanı çıkararak Bosna - Hersek'te halkın arzu ettiği reformların tatbik olunacağını bildirdi. Fakat bu memlekette görülen iç karışıklıklar ve yabancı devletlerin kurdukları teşkilâtlar herhangi bir reformun tatbikine imkân vermiyordu. Bu fermanın başlıca gayesi, Avrupa devletlerinin Hersek ayaklanmaları dolayısıyla Hristiyan ve Müslümanlar arasında çıkan anlaşmazlıklara müdahale etmelerine mâni olmaktı. Ayaklanmaların menşei idaresizlik yahut âdil bir surette hareket edilmemiş olmasından ziyade doğu meselesinin yeni bir buhranlı devreye girmesinden ileri geliyordu. Osmanlı devleti Hersek ayaklanmalarını bastırmaya muktedir idi. Fakat Avusturya, Prusya ve Rusya'nın müdahaleleri üzerine burada ayaklanmaları sükûnetle yatıştırmağa gayret etti. 4 muharrem 1293 (1 ocak 1876) tarihinde Avusturya hariciye nazırının Bâbıâliye vermiş olduğu memorandum Bâbıâli için büyük bir gaile teşkil etmedi. Esasen Bâbıâli bu notada istenilen şartların, yani Hristiyanların çalıştıkları topraklara sahip olma hakkı, Müslim ve gayri Müslim teb'adan mürekkep meclislerin teşkili, iltizam usulünün tamamen lâğvı gibi diğer mahallî reformların yerine getirilmesine başlamıştı. Fakat Bosna'da Hristiyanların toprak sahibi olmaları, burada geniş araziye sahip bulunan Müslümanların haklarının kaybolmasına sebebiyet verdiğinden, Hristiyanların memnuniyetine karşılık, Müslümanların nefretine yol açıyordu. Müslümanlar lehinde herhangi bir harekette bulunmaya ise, yabancı devletlerin baskısı mâni oluyordu. Hersek ayaklanmalarının yatıştırılmaya çalışıldığı sıralarda, 2 mayıs 1876'da Bulgar ayaklanmaları şiddetlendi. Bulgaristan'ın birçok yerlerinde Müslümanlar katliama uğradılar. 6 mayıs 1876'da Selanik vak'ası çıktı. Bu olaylar üzerine Rumeli'deki Osmanlı eyaletlerinde devletin iktidar ve nüfuzu tamamen sarsıldı. İstanbul'da Mahmud Nedim Paşa'nın idaresizliğinden dolayı huzursuzluk gittikçe arttı. 15 rebiyülevvel 1293 (10 mayıs 1876)'te İstanbul'da bir nevi ihtilâl mahiyeti arz eden "Sof'alar Vak'ası" oldu. Mahmud Nedim Paşa azlolundu. Mütercim Rüştü Paşa 12 mayıs 1876'da dördüncü defa sadarete getirildi.

Bu olaylar üçlü ittifaka dahil bulunan devletlerin doğu meselesi üzerinde yeni kararlar almasına sebep oldu. Prusya, Rusya, Avusturya hariciye nazırları Berlin'de almış oldukları kararları, 12 mayıs 1876 tarihinde Bâbıâliye bildirdiler. Berlin memorandumu adını taşıyan bu kararlarda Bâbıâli, bu devletlerin yapmış olduğu teklifi kabul etmediği takdirde başka vasıtalara, yani cebre müracaat olunacağı bildirilmekte idi. Bu memorandumun birer nüshası da, Paris muahedesini imzalayan diğer devletlere gönderildi. Bir harp tehlikesi belirmiş gibi görünüyordu. Umumî efkâr, bu işlerin ancak padişahın hal'i sureti ile düzeleceği kanaatinde idi. Meşrutiyet taraftarları, Mithat Paşa etrafında toplanmış bulunuyorlardı. Abdülaziz'in tahttan indirilmesi için gerekli tertibat alındı ve nihayet 6 cemaziyelevvel 1293 (30 mayıs 1876)'te Abdülaziz hal' olunarak, yerine Abdülmecid'in en büyük oğlu olan Murad getirildi. Abdülaziz'in hal'i için yapılan hazırlıklardan yabancı devletlerden bazıları da haberdar edilmişti. Hattâ hal'i hazırlayanlar muvaffak olamadıkları takdirde, İngiliz sefiri Elliot'tan Beşike limanında hazır bulunan İngiliz filosuna geçeceklerine dair teminat almışlardı. Hal'inden birkaç gün sonra Abdülaziz ikametine tahsis edilmiş bulunan Fer'iye köşkünde 11 cemaziyelevvel 1293 (4 haziran 1876) pazar günü sağ ve sol kollarının damarları kesilmiş olduğu halde öldü. Onun bu feci ölümünün bir intihar mı, yoksa katil mi olduğu hususu, hâlâ esrarını muhafaza etmektedir.

Mütehakkim ve korkusuz bir padişah olmakla beraber yenilik taraftarı bulunan Abdülaziz'in, yapmış olduğu birçok reform hareketleri yanında, Avrupa devletleri ile bir demir yolu yapılması ve sanayileşme anlaşmasına girişilmesini de belirtmek gerekir. Ancak, bu anlaşmalardan istenilen sonuç elde edilememiş, bundan sadece birtakım kimseler şahsî menfaat sağlamışlardır.

Abdülaziz'den sonra 36 yaşında tahta çıkan V. Murad oldukça iyi tahsil görmüş olup, mimariye merakı vardı. Amcası ile beraber Avrupa seyahatine iştirak etmiş olduğundan Avrupa'yı da görmüştü. Amcasının hal' edildiği gün çok korkmuş ve tevehhüme kapılmıştı. Padişahların cüluslarında eski fermanların yenilenmesi âdetine uygun olarak, V. Murad'ın çıkarttığı ilk ferman reformlara devam edileceği mealinde idi. Kendisinin Yeni Osmanlılar cemiyetine meyli olduğu cihetle, meşrutiyetten söz edeceği düşünülmüş ise de, fermanda meşrutiyete ait söz edilmemekte idi. Bazı rivayetlere göre, cülusundan bir süre sonra, yeni padişahın vükelâ heyeti ile yapmış olduğu bir toplantıda, kanun-ı esasinin ilân olunması hususunun müzakere edildiği söylenmektedir. V. Murad çok buhranlı bir devirde tahta geçmişti. Sadaret mevkiinde Mütercim Rüştü Paşa'nın bulunmasına rağmen, devlet idaresinde en çok nüfuz sahibi Şura-yı Devlet reisi bulunan Mithat Paşa idi. Fakat yeni padişahın cülusunun üzerinden birkaç hafta geçtiği halde hükûmet merkezinde henüz bir huzur ve sükûn sağlanamamıştı. 15 haziran 1876'da Mithat Paşa'ya ve heyet-i vükelâya karşı bir suikast yapıldı. "Çerkez Hasan vak'ası" diye adlandırılan bu olayda Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Hariciye Nazırı Reşid Paşa öldürülmüş, Mithat Paşa bir tesadüf sonucu kurtulmuştu. Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın ölümü, ordu için büyük bir kayıp olmuştu. Çerkez Hasan vak'asının Abdülaziz'in öcünü almak gayesi ile yapıldığı rivayet edilir. Abdülaziz'in ölümü, arkasından bir serasker ve bir hariciye nazırının öldürülmeleri saray ve meşrutiyet taraftarları arasında husumetin artmasına ve gruplaşmalara sebep oldu. Bu sırada Sırbistan ve Karadağ anlaşmazlıkları da henüz yatıştırılmadığı gibi, Berlin memorandumu ve Bulgaristan meselesi de bir karara bağlanamamış bulunuyordu. 2 temmuz 1876'da Sırplar Osmanlı topraklarına hücum ettiler. Rusya, Sırpları destekledi. Karadağ da Hersek ve Bosna hudutlarına tecavüz etti. Romanya, Avrupa devletlerine bir muhtıra göndererek, Romanya'nın Osmanlı devletinden tamamen ayrılıp müstakil bir krallık olmasını istedi. Abdülkerim Nadir Paşa idaresindeki Osmanlı orduları, Sırpları büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Karadağ'da Muhtar Paşa âsileri tedip ve Osmanlı topraklarından püskürttü. V. Murad'ın 93 gün süren saltanat devri büyük karışıklıklar içinde geçti. Sıhhî durumunun devlet idaresine müsait olmaması sebebiyle hal'i zarurî görülüyordu. V. Murad'ın hasta olduğu, doktorların vermiş olduğu ortak bir raporla tespit edilince, heyet-i vükelâ, Mithat Paşa tarafından müdafaa olunan reformları, yani bir

kanun-i esasînin ilânı, devletin yapacağı önemli işlerde Bâbıâlinin ve rical-i devletin fikrinin alınması ve daha bazı şartları kabul ettiği takdirde veliahd Abdülhamid'in tahta geçirilmesine karar verdi. Esasen devletin içinde bulunduğu ağır şartlar da V. Murad'ın tahttan indirilmesini gerektiriyordu. V. Murad hal' edildi. 10 şaban 1293 (31 ağustos 1876) tarihine rastlayan perşembe günü II. Abdülhamid Osmanlı tahtına geçti. Henüz 34 yaşlarında bulunuyordu. Zeki ve iyi yetişmiş olan yeni padişah, hafifletilmek şartı ile, mutlakıyetin devletin bünyesine daha faydalı olacağı inancında idi. Bununla beraber, tahta geçmeden önce kanun-ı esasîyi ilân edeceğini de vadetmişti. Abdülhamid israfı sevmeyen bir insan olduğu için sarayın masraflarını kısmakla işe başladı. Saray âdetlerine ve teşrifata bazı sadelikler getirdi. Abdülhamid ilk fermanında, reformlara devam edileceğine, halkın refah ve saadetine, memleketin imarına çalışılacağına, Bâbıâlinin hürriyetine riayet olunacağına işaret etmiş ise de, meşrutiyet kelimesini doğrudan doğruya kullanmaktan kaçınmıştı.

Abdülhamid tahta geçtiği vakit, devletin iç ve dış siyaseti çok karışık bir durum arz ediyordu. Balkanlarda Bulgaristan meselesi, Karadağ ve Sırplar ile harpler devam etmekte idi. Yeni padişahın tahta geçişinden bir ay sonra Sırbistan'ın birçok önemli mevkilerini Osmanlı orduları ellerine geçirmiş ve Sırp ordusunu dağılacak bir hale getirmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlarda yeniden kuvvetlenmesinden endişeye düşen Avrupa devletleri doğu meselesine yeni bir çözüm yolu aramağa başladılar ve Osmanlı devletini Balkanlarda bir mütareke yapmağa mecbur ettiler. Diğer meselelerin görüşülmesi için de bir konferans toplanmasını kararlaştırdılar. Rusya, Avusturya ve Prusya, bu konferansın, Avrupa devletlerinden birinin merkezinde yapılmasını istedi iseler de, İngiltere ve Fransa buna razı olmadılar. Neticede Osmanlı devletinin de iştirakini sağlamak için konferansın İstanbul'da toplanması kararlaştırıldı. Son siyasî olaylardan ve kanun-ı esasî meselelerinden bunalan Mütercim Rüştü Paşa, dış meselelerin önem kazanması da ortaya çıkınca sadaretten azlolunarak yerine 3 zilhicce 1293 (19 aralık 1876)'te Mithat Paşa getirildi.

Aralık başlarında İstanbul'a gelen Avusturya, Rusya, İngiltere, Fransa, Prusya, İtalya devletlerinin mümessilleri evvelâ kendi aralarında toplanarak Sırbistan'ın harpten evvelki durumunu muhafaza etmesi, Karadağ'a Arnavutluk ve Hersek'ten bazı yerlerin verilmesi, Bosna - Hersek ile Bulgaristan'a ayrılacak yerlerin idaresinin Sırbistan valilerinin idaresine bırakılması, buralarda Türkçe yanında mahallî dillerin de resmî dil olarak kullanılması, asayişin muhafazası için birleşik bir askerî teşkilâtın kurulması ve buraların vergilerinin bir kısmının mahallî idareye bırakılması ile Avrupa devletlerinin göndereceği delegelerden oluşmuş bir komisyon kurularak, reformların kontrolüne müsaade edilmesi gibi esasları ihtiva eden kararlar aldılar. İngiliz delegesi Lord Salisbury huzura kabul edildiğinde, Osmanlı devletinin malî gücünün bulunmadığını ve Balkanlarda bir harbe devam edecek olursa, müttefiksiz kalacağını anlatmıştı. Avrupa devletlerinin bu şartları heyeti vükelâda görüşülmüş ve bir harp pahasına da olsa, başta Mithat Paşa olmak üzere herkes tarafından reddedilmiştir. Gerçekte bu tekliflerin kabulünün Rumeli'nin tamamen elden çıkmasını tazammun ettiği gibi, diğer eyaletlere de kötü bir örnek teşkil edeceği açıktı. Bu konferansta olumlu bir sonuç almanın, meşrutiyetin ilânına bağlı bulunduğuna inanan Mithat Paşa, bu düşünce ile bir kanun-ı esasî hazırlatmaya başlamıştı.

Konferansın toplanması için İngiltere'nin yapmış olduğu program bütün devletler tarafından uygun bulundu. 6 zilhicce 1293 (23 aralık 1876) tarihinde Haliç'teki Tersane binasında, altı devlet ile Osmanlı devletinin mümessilleri toplandılar. Tersane konferansı, Osmanlı devletinin hak ve şerefini korumayan bir hava içinde yapıldı. Konferansta Osmanlı devletini temsil eden Hariciye Nazırı Saffet Paşa ile Edhem Paşa devletin haklarını açık olarak müdafaa ettiler ise de, konferansta olumlu bir karara varılamadı.

Konferansın açıldığı 23 aralık 1876 cumartesi günü, I. Meşrutiyet de ilân olundu. Abdülhamid cülus fermanında, meşrutiyetin ilân olunacağına dair bir vaadde bulunmamakla beraber, kendisi Mithat Paşa ve taraftarlarının teşviki ile bir meclis teşkil edilerek bir kanun-ı esasînin hazırlanmasına muvafakat etmişti. Askerî, mülkî ve diğer devlet ileri gelenlerinden kurulan bir komisyon 119 maddeden ibaret bir kanun-ı esasî hazırladı. Ancak Mithat Paşa tarafından hazırlanan birinci kanun-i esasî kabul edilerek meşrutiyetin ilânına rağmen, II. Abdülhamid, Tersane konferansında bir başarı elde edilemediği bahanesi ile Mithat Paşa'yı 5 şubat 1877'de azledip gizli olarak Brindisi'ye sürdü ve sadarete Şura-yı Devlet reisi Edhem Paşa'yı getirdi. Kanun-ı esasînin ilânından üç ay kadar sonra, eyaletlerden seçilen âyan meclisi üyeleri ile mebuslar İstanbul'a geldiler. 26 âyan üyesi ile 69'u Müslüman ve 46'sı gayri Müslim olmak üzere toplam 141 üyeden oluşmuş ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, 4 rebiyülevvel 1294 (19 mart 1877) pazartesi günü Dolmabahçe sarayında II. Abdülhamid huzurunda büyük bir merasimle ilk açılış toplantısını yaptı. Birinci kanun-ı esasînin ilânı ve Meclis-i Mebusan'ın açılması ile hukukî bakımdan T. devri sona erer ve bazı duraklamalara rağmen adım adım Cumhuriyet'e doğru giden yeni bir devrin açılmasını sağlar.

T. hareketi, yüksek bir mazisi bulunan Osmanlı İmparatorluğunun, içinde zamanla her sahada meydana gelen çöküntünün giderilmesinin ve batı dünyasında süratle ilerleyen medeniyete ayak uydurabilmek için devletin hemen hemen bütün müesseselerinin yeniden tanzim ve tensikinin ifadesidir. Bununla beraber bütün gayretlere rağmen özellikle devlet idaresindeki ahlâkî çöküntü sebebiyle istenilen sonuç tam manasıyla elde edilememiştir. (A. Cevat Eren)

TANZİMAT EDEBİYATI : bk. TÜRK EDEBİYATI.

TANZİMAT FERMANI : bk. GÜLHÂNE HATTI.

TANZÎR (Ar. *tanzîr* = benzetme, benzetilme), bir şairin herhangi bir manzumesine başka bir şair tarafından aynı vezin, kafiye ve varsa redifte nazîre (b. bk.) yazma.

T. genellikle gazellere yapılır. Divan şairlerince bir şairin şiirini T. etmek, ona karşı bir saygı duyulduğunu ve onun şiirinin ve üslûbunun beğenildiğini anlatmak içindir. Bir şiiri T. eden şair, yazdığı manzumenin sonunda, o şiirin asıl sahibini yüceltici sözlerle bitirir. Örnek olarak, Yahya Kemal, Nâilî-i Kadîm'in bir gazeline söylediği nazîrede saygısını ve hayranlığını şöyle belirtir :

Böyle beş beyti bu gûyende redif ile Kemâl
Nâilî söylese bir âlem-i ma'nâ söyler

Yapılan T.'in asıl şiirin bir taklidi olmaması ve en az onun kadar güzel olması gerekir. T.'de asıl amaç, şairin kendi üslûp özelliğini ve sanatçı kişiliğini göstermesidir.

Halk şairleri arasında da birbirlerinin şiirlerini T. e'me geleneği vardır. Ancak, bu gelenek pek yaygın olmadığı gibi, T.'ler de, benzetme ve kavramların, hatta mısraların bile olduğu gibi alınması yolundadır. (C. Dilçin)

TAOİZM, Lao - tse (b. bk.)'nin kurduğu doktrine verilen ad. Lao - tse'nin hayatına dair bilgiler muhtelif efsanelere dayanır. Bunların bazıları edebî bilgiler nevinden olup yeterli gerçek bir bilgi getirememektedir. Sinoloji araştırıcıları, onu Kung-fu-tse (Konfuçyus)'nin daha yaşlı bir çağdaşı olarak görmektedirler. Onun düşüncelerini, kitabı olarak benimsenen *Tao-te-King* adlı küçük dinî eserinden öğreniyoruz.

Lao-tse (Lao üstat)'nin asıl adının Lao - Tan olduğu söylenir. Kung-fu-tse'nin daha yaşlı bir çağdaşı olduğu kabul edilmektedir. Efsanelerde bir prensin başşehrinde arşiv memuru olduğu, yaşlılığında batıya göçtüğü, *Tao-te-King* (Yola, yani doğru yola ve onun verdiği kudrete dair klasik yazı) adındaki küçük kitabını bir gümrükçüye yazdırdığı anlatılıyor. Diğer bir yerde Lao-tse'nin Çin topraklarını terk etmeden önce 81 bölümden ve 5 000'den fazla işaretle meydana gelen *Tao-te-King* adındaki kitabı verdiği bildiriliyor. Daha sonra Lao-tse'nin kaybolduğu hikâye edilmektedir. Bu olayla ilgili sahneler, Çin resimlerinde de tasvir edilmiştir. Diğer bir söylentiye göre, Lao-tse, üstat olarak, öğrencilerinin bulundukları bir yerde ölmüştür. Yeni araştırıcılar, daha ileri giderek, Lao-tse'nin efsanevî bir şahsiyet olduğunu ileri sürmektedirler. Onun adıyla anılan *Tao-te-King* adlı küçük eserin, halk arasında yayılmış olan bazı mistik sözlerin derlenip bir kitap haline getirilmesinden ibaret olduğu iddiası da ileri sürülmüştür.

Lao-tse ve Kung-fu-tse (Konfuçyus)'nin düşünceleri arasında aykırı noktalar çoktur. Güney Çin'in temsilcisi olan Lao-tse'nin mistik, kapalı, sırlı felsefesi karşısında Kuzey Çin'in temsilcisi olan Kung-fu-tse, ahlâkçı ve akılcı (rasyonalist) bir filozof olarak durur.

Lao-tse'ye atfedilen kitap, bir tek kalemden ve aynı şahsiyetin inancından, felsefî görüşünden çıkmış gibi bir birlik, bir bütünlük göstermektedir.

Buddhistlerden geri kalmamak isteyen Taoistler de Lao-tse hakkında birtakım efsaneler ileri sürmüşlerdir.

Kuvvetli bir ihtimalle, filozof bir kişiliği olan Lao-tse, düşüncelerini kendi adıyla yayımlamak istemeyerek Lao-Tan adını kullanmıştır.

T.'in din kitabını Lao-tse'nin yazmadığı ileri sürülmüştür. Bunu Kung-fu-tse'nin düşüncelerine karşı yazılmış bir kitap olarak gören bilginler de vardır. *Tao-te-King* adlı eserin, Lao-tse'den sonra müritlerinin gayretiyle ve bazı katmalarla tamamlanıp meydana getirildiği yolunda birtakım iddialar da vardır.

Tao-te-King'in 1'den 37'ye kadarki bölümleri özellikle *Tao*'dan, 38'den 81'e kadarki bölümleri ise *Te*'den söz etmektedir. Bu kitabın anlaşılması pek güçtür. Bu bakımdan birçok dillere çevirisi yapılmışsa da, bu çeviriler arasında büyük farklar göze çarpar.

Tao-te-King, eski mistisizmin çok değerli bir kaynağı olmakta devam etmiş ve başka mistik metinlerle karşılaştırması yapılmıştır. Çevirmelerin birbirinden farklı oluşunda Çin dilinin güçlüğü rol oynamaktadır. Bu kitabın ancak M. S. 664 yılında adapte edilmiş olduğu sanılıyor. 719'da ise Tang sülâlesi imparatorlarından Ming Huang bu esere bir yorum yazmıştır.

Kitabın temel olarak *Tao* ve *Te* gibi iki bölüme ayrıldığı ve 81. bölümün daha sonra eklendiği görüşü ileri sürülmüştür. Günümüze kadar gelen ve *Tao-te-King* adıyla bilinen esere ve buna bir din şeklinde inanan 60 milyonu aşkın Çinli vardır.

Bu kitap'ta *Tao* ve *Te* kavramları içinde metafizik, ahlâk, içtimaî ve siyasî meseleler ele alınarak açıklamalar yapılmaktadır. Bu dinde *Tao* en önemli terim olup kitap da zaten bu adla başlamaktadır. Çin inançlarında *Tao* kelimesi çok önemli bir anlam taşımaktadır. Bu kelime ilk çağlarda "yol" anlamında iken, daha sonra mecazî anlamlar almıştır. Böylece bu kelime, ahlâk, doğruluk gibi kavramları da kapsamıştır. *Tao* terimini metafizik anlamda ilk olarak kullanan Lao-tse sayılıyor. Bu terim Kung-fu-tse'nin ahlâk biliminden tamamen farklıdır. Kung-fu-tse'de *Tao* göğün ilâhî iradesi iken Lao-tse'de mistik anlamda bir büyüklük, bir kudrettir. O, bu mistik büyüklüğün içinde, en son ulaşılan gerçeği görmektedir. *Tao* terimi bu kitapta hem aslî hem mecazî anlamda kullanılmaktadır. *Tao* aslî anlamına göre, "yol, yöntem ve insanların takip etmesi gereken en doğru yol" demek oluyor. Mecazî anlamı ise "kâinatın (evrenin) öncesi" demektir. *Te* ise "fazilet, olgunluk, kemal, kudret" anlamlarını içine alıyor ve her zaman *Tao*'yu takip ediyor. O, *Tao*'nun insandaki görünüşü olarak beliriyor.

Lao-tse, metafizik alanda mistik düşünüşlü bir kişi olup daha ziyade Panteizm (Vahdet-i vücut)'e dönük düşünceleri vardır. Lao-tse'den çok önceki inanca göre, Gök her şeyin hâkimi sayılıyordu. Daha sonra bu inanç ahlâkî bir anlam da almıştır. Lao-tse'nin, göğün manevî ve ideal anlamlarını reddederek, kâinatın (evrenin) başlangıcı için, ezelî, ölümsüz, her yerde var olan, bilinmez ve adsız, her şeyin ondan meydana geldiği ve bütün yaratıkların anası, esası olan bir ilk prensip olarak *Tao*'yu benimsediğini görüyoruz.

T.'in, içtimaî, siyasî ve devletçi yönü de vardır. Kung-fu-tse dış hayata değer vermiş bir düşünürdü. Fakat Lao-tse, iç hayata da önem vermiştir. Bununla beraber toplumun ahlâklı, faziletli olmasını tavsiye eder. Toplumun mutluluğunun, insanın mutluluğunun, faziletin toplum hayatında yer bulmasında gerçekleşebileceğine inanır. Lao-tse'ye göre, insan ancak ve yalnız faziletleriyle insandır. İdeal insan, iyi, cömert, sadık, doğru, dürüst ve mütevazi olmalıdır. İnsan varlığının hem kötülüğe, hem de iyiliğe dönük yönü olduğundan, insanın iyilik yönünü geliştirmesi, onun en önemli görevi olmalıdır. Toplumu yönetenlerin, ahlâk ve fazilete sahip olmasını, mütevazi olmasını ister. Büyük insanların toplum hayatını etkileyeceği inancındadır. Devleti yönetenler, önce kendilerini, sonra halkı tanımalı, iyi ve iyilikçi olmalıdır. Halkın bilgisi artırılmalı, toplum eğitilerek, onun sükûn ve huzuru sağlanmalıdır. Lao-tse, halkın doğrudan yönetilmesini, kanun ve yasakların çokluğunun faydalı olmadığını ileri sürmüş ve "Devlet ancak *Tao*'ya tâbi olmalıdır" demiştir. Lao-tse, dünyadaki kötülüklerin ihtiraslardan ileri geldiğini söyler. Buna karşı da "Bir şey yapmamak" ilkesini öne sürer. İyi bir hedefe sükûnet ve hareketsizlikle ulaşılabileceğini söyler.

Bu metafizik ve mistik teklif ve öğütler, bilgice zayıf halk tarafından kavranılamayarak, onlara maddî bir biçim verilmiş ve kutsal kitap, fal bakmak ve kehanette bulunmak üzere kullanılmış ve asıl yönünden saptırılmıştır. Aynı zamanda *Tao* bir ilâh olarak tanınmış ve mabet yapılarak ona ibadet edilmiştir.

T.'den dört kol ortaya çıkmıştır. Çin'e Buddhizm girdiği zaman, Tao dininden olanlar, kendi dinleri ile yeni gelen din

arasında birçok benzer noktalar bulmuşlardır. Bazı ilâhlar Buddhizmin etkileri altında hüviyetlerini değiştirmişlerdir. T., kendisini yeni gelen dinin hâkimiyetinden korumak için, o dinin birçok özelliklerini benimsemiştir. Özellikle Buddhist rahip cemaatlerine benzer biçimde taoist rahip cemaatleri kurulmuştur. T. ilkel bir mistisizm biçimi içinde Çin halk dinine yerleşmeyi başarmıştır.

Avrupalılar Çin kültürü ve dinleri konusunda ilk olarak XVII ve XVIII. yüzyıllarda bilgi sahibi olmuşlardır. Çin'e gelen tüccarlar ve Jesuit (Cizvit) misyonerleri, Çin dini hakkında dikkate değer bilgiler getirmişlerdir. O zamanlar, orada karşılaştıkları din, onlara tamamen akla uygun, olgun ve felsefî yönleri bulunan bir din olarak görülmüştü. Avrupa'da Aydınlanma devrinin hemen bütün filozofları ve özellikle Leibniz (b. bk.), Çin dinini dünyanın en olgun dini olarak görmüştü. Fakat onu ve öteki düşünürleri etkilemiş olan, aslında Lao-tse'nin müphem ve hatta karanlık bilge sözleri değildi. Onları hayran bırakan Kung-fu-tse'nin ortaya koyduğu, ahlâkî yönü ve pratik sözleri ile karışık din idi.

1919 veya 1921 yılında Tao-Yuan dinine bağlı "Yolun Derneği" kuruldu. Bu din, en yüksek ilâhî bir varlığa dayanıyordu. Bunun en yüksek mevkiinde Kung-fu-tse (Konfuçyus), Lao-tse ve Buddha'nın bulunduğu Büyük Birliğe saygı gösteriyor ve Hristiyanlık ve İslâmiyetin sembollerini de bünyesinde toplamağa çalışıyordu. Bu yeni öğreti, göğün insanlarla olan manevî, ruhanî birliğini ve evrensel kardeşliği ilân etmiştir.

1918 yılında Pekin'de kurulan Evrensel İyilik Derneği de Yolun Derneği'nin hedeflerine benzer hedefler taşımaktadır. Bu din, aydın sayılan Çinliler üzerinde Buddhizm geleneklerinden daha güçlü etkilerde bulunmuştur.

1915 yılında kurulan Doğruluğu Uyandırma Derneği de özellikle halk tabakaları arasında bir hayli taraftar topladı. Bu derneğin yardımlaşma ve dayanışma görevleri içinde oluşu ilgi çekmiştir. (H. Tanyu)

TAORMINA, Sicilya'da, Etna yanardağının eteğinde küçük bir şehir. Eski Çağda Tauromenium şehrinin bulunduğu yerde kurulmuş olan T.'da Eski Çağdan kalma önemli buluntular elde edilmiştir.

TAPA, mermiyi istenilen zaman ve yerde, istenilen şartlar altında, mermi yolu üzerinde paralandırmakta kullanılan mekanik veya elektrikli bir aygıt.

Mermi ile beraber kullanılır. Mermiye takıldıkları yerlere göre T.'lar, dip T., baştan yanmalı dipten infilâklı baş T. ve beton delici T. olarak sınıflandırılır.

Dip T.'lar, zırh delici mermilerin bazı tiplerinde ve birkaç yüksek infilâk maddeli mermilerde kullanılır.

Çalışma tarzlarına göre T.'lar, müsademeli, zamanlı veya yaklaşmalı veyahut bunların kombinezonu olarak sınıflandırılırlar.

Müsademeli T.'lar çalışma şekline göre üstün hassas, gecikmeli veya gecikmesiz olarak adlandırılır.

Zamanlı bir T., takılı bulunduğu mermi uçuş halinde iken çalışır, bazı zamanlı T.'lar aynı zamanda bir müsademe elemanı ile donatılmışlardır.

Zamanlı (havada paralanan) T.'lar üç tiptir: Mekanik zamanlı, barut zamanlı ve yaklaşmalı T.'lar. Barut zamanlı T.'lar mekanik zamanlı T.'lardan T.'nın faaliyetini önceden ayarlanan bir zaman süresince geciktirmek üzere sıkıştırılmış kara barut ateşleme zincirini ihtiva etmeleriyle ayrılırlar; halbuki aynı sonuca ermek için mekanik zamanlı T.'da bir ıskala mekanizması vardır. Yaklaşmalı T.'lar, ya önceden ayarlanmış kurma zamanını müteakıp veyahut kurma veya tanzim olmaksızın hedefe yaklaşmada faaliyete geçen radyo sistemi ile çalışan baş T.'larıdır.

T.'lar genellikle birbirleriyle bağlantılı az miktardaki patlayıcı maddelerin bir serisi (zinciri) ile bu serideki ilk patlayıcı maddeyi başlatacak mekanik veya elektrikli (veya her ikisinin bileşimi) bir tertibattan ibarettir.

Baş T.'larda T. gövdesinin mermi burnu dışında kalan kısmına en iyi balistik etkiyi yapabilecek şekilde biçim verilmiştir.

Müsademeli T.'larda ateşleme zinciri genel olarak küçük, fakat çok hassas bir kapsol eczası patlayıcı madde ile onu takiben tetril gibi daha büyük, fakat daha az hassas patlayıcı maddeden ibarettir. Bu gibi maddeler birbirini takiben infilâklarla çalışırlar ki, infilâklı T.'lar terimi buradan gelmektedir.

Gecikmeli olarak yapılmış T., sıkıştırılmış bir kara barut paleti ihtiva eder: başlatıcı madde alevi kara barut paletine ve oradan bir detonatöre geçiren bir kapsol eczasıdır.

T.'nın faaliyete geçmesinde her bir madde kendi etkisi ile zincirde (seride) kendinden sonra gelen maddeyi başlatır. T.'daki en son madde mermi paralanma hakkını infilâk ettirecek busterin infilâkına sebep olur.

T.'lar, tam atım ateşlendikten sonra T.'nın ve atalet kuvvetlerine tâbi olmasına kadar faaliyete geçmesini önleyen emniyet tertibatlarını ihtiva ederler.

Namlu emniyetli T., mermi hâlâ silâh namlusu içinde iken daha hassas T. elemanlarından herhangi birinin, kapsolun, detonatörün veya her ikisinin infilâkı ile vaktinden önce patlaması önlenecek şekilde ateşleme zinciri yolu kesilen bir T.'dır.

Prensip itibarıyla T.'ların kurulması, atalet gücü ve merkezkaç kuvvetle yapılır. Bazı T.'larda bu her iki kuvvet, emniyet tertibatlarını harekete geçirmekte birlikte kullanılır, diğerlerinde ikisinden biri kullanılabilir.

Kartuş veya mermi ateşe hazır oluncaya kadar kullanılacak T. üzerindeki emniyet teli maşası veya emniyet pimi çıkarılmalıdır.

Tam atım derhal ateşlenmediği takdirde tekrar emniyet pimi T. gövdesine takılmalıdır.

Doğru ve süratli T. tanzimi için zamanlı T.'lar, T.'ya uyacak şekilde derecelenmiş T. tanzim anahtarına ihtiyaç gösterirler. T. tanzim anahtarlarının pek çoğu özel bir T. veya T. için yapılmış bazı modeller muhtelif T.'lara uydurulabilir. Gerek anahtarlar gerek makinaların muhtelif tip ve modelleri vardır.

TAPDUK EMRE (XIII - XIV. yüzyıl), Türk mutasavvıfı, Yunus Emre (b. bk.)'nin şeyhi. T. E.'nin hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Hacı Bektaş Velâyetnamesi'ne göre, Barak Baba (XIII. yüzyıl), Sarı Saltuk (XIII. yüzyıl) gibi, o da Hacı Bektaş'ın halifelerindendir (A. Gölpınarlı, *Velâyetname* 48 v.d.). Yunus'un bir şiirinden T. E.'nin Babaî olduğu anlaşılmaktadır. Taşköprüzâde, T. E.'nin "sâhib-i irşâd" bir kimse olduğunu bildirmektedir (F. Köprülü, *İlk mutasavvıflar*, 223). *Şakâyık-ı nu'mâniyye* tercümesinde ise onun bütün Sakarya çevresinde büyük bir manevî nüfuz kazanmış bir mutasavvıf olduğu kayıtlıdır (*İlk mutasavvıflar*, 228). Bursalı

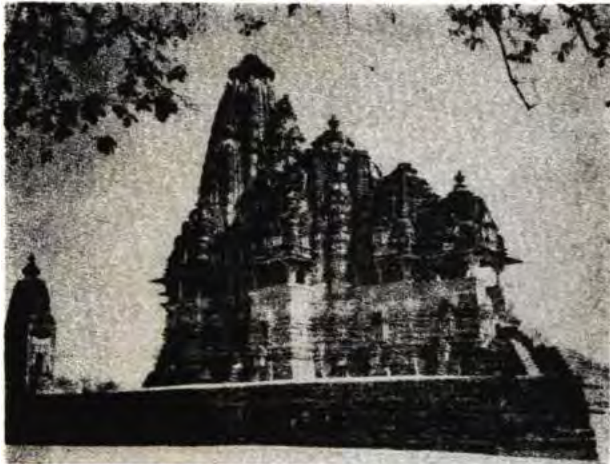
Şeyh İsmail Hakkı, T. E.'nin, Çingiz istilâsı üzerine Buhara taraflarından Anadolu'ya gelmiş Sinan Efendi yahut Sinan Ata adlı Orta Asyalı bir Türk şeyhi tarafından irşat edildiği hakkında Anadolu dervişleri arasında eskiden beri mevcut bir geleneğin olduğunu belirtmektedir (*İlk mutasavvıflar*, 227).

Yunus Emre, divanında sık sık şeyhi olan T. E.'den söz eder. Şeyhine beslediği çok samimî sevgiyi ve ona olan içten bağlılığı gösteren beyitleri az değildir. Yunus, şiirlerinde uzun zaman Tanrı yoluna erişmeğe çalışmış olduğunu ve bu emeline ancak T. E.'ye intisap ettik'en sonra erişebildiğini, ona kırk yıl hizmet ettiğini ve onun himmetiyle şiir söylemeye başladığını belirtmektedir.

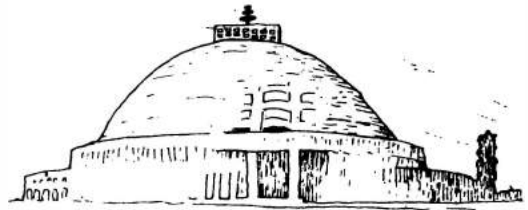
Elimizde T. E.'nin ne zaman öldüğünü belirtir bir belge bulunmamaktadır. Ancak, Yunus bir şiirinde şeyhinin öldüğünü bildirmektedir. Yunus'un 1320 - 1321 tarihinde öldüğü göz önünde tutulursa, T. E.'nin bu tarihten önce öldüğü anlaşılmaktadır. Son yıllarda bulunan yeni birtakım belgelere dayanılarak T. E.'nin Ankara ilinin Nallıhan ilçesine bağlı Karahisar - Kozlu köyünde gömülü olduğu ve adı geçen köyde ona izafe edilen bir türbenin bulunduğu ileri sürülmektedir (C. Öztelli, *Belgelerle Yunus Emre*, 1977, 52 - 55). (H. Özdemir)

TAPINAK (eski ter. Mabet), içinde veya çevresinde Tanrıya bağlılık gösterileri yapılan, yakarılan, tapınılan binalara verilen ad. Farklı çağlarda ve ülkelerde değişik biçimlerde karşımıza çıkan T. binaları, bağlı oldukları toplumun ruhî eğilimleri, estetik birikimi ve mimarî teknolojisi ile karakter kazanır. Kendine özgü biçimleriyle karşımıza çıkan T. yapıları, bağlı oldukları medeniyet ve kültür çevresinin sembolü olabilecek kadar karakteristiktir.

Din ve Tanrıya tapınma, insanlık kadar eskidir. Tarih öncesi çağlardan bu yana insanlar, Tanrıya veya tanrılara inanmışlardır. Korku, sevgi ve aşk duygularını yaşayan, hayat kavgası ve kozmos içindeki yerini anlamaya çabalayan insanoğlu bir "üstün güç"e inanmış, bu inancını türlü büyüler, töreler, âyinler ve ibadetlerle dile getirmiştir. Buna paralel olarak, bu tür bir dinî hayatı belirli bir yerde odaklaştırmıştır ki, her toplumda, inanç ve bağlılık gösterilerinin toplandığı bir yer veya mekân ayrılarak "tapınak" kavramı oluşmuştur.

TAPINAK: Bir teras üzerine yapılmış kuleli ve oyma tanrı tasvirleriyle süslenmiş, aş. yu. 1000 yılından kalma bir Hint tapınağı

TAPINAK: Hindistan ve Seylan adalarında rastlanan tapınak türü

İnsan faaliyetlerinin dindışı ve dinî olmak üzere ayrılması gibi, insanın maddî çevresi de bu ayrıma uygun olarak belirir. Konut mimarisi barınmayı, askerî mimari savunmayı sağlarken, T. da ruhî doyumu sağlamaktadır. "T." kavramının maddî olarak oluşmasının kaynağında dindışı mekânlarla, dinî olan yer ve mekânı birbirinden ayırmak kaygısı yatmaktadır.

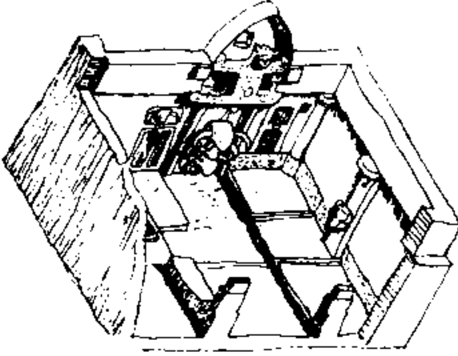
İlk T.'lar, bir duvar oyuğu içine yerleştirilen Tanrı heykelciği veya resimlerinin bulunduğu basit duvar düzenlemeleriydi. Toplumsal teşkilâtlanmanın gelişmesi, inançların güçlenip yaygınlaşması T.'lara daha da önem verilmesine yol açıyordu. Mimarî bilginin artması, yapı tekniklerinin gelişmesiyle büyük boyutlu ve karmaşık biçimli T.'lar yapılmış, bezenmiştir.

TAPINAK: Bir Mısır tapınağının kısımları

Bugün *tapınak* sözünü, özellikle çok tanrılı (pagan, politeist) dinlerin ibadet yerleri için kullanmayı daha uygun buluyoruz. Çünkü tek tanrılı evrensel dinlerde "tapınma" yoktur. Yahudilerin topluca ibadet ettikleri yere *havra* veya *sinagog*. Hristiyanlarınkine *kilise*, *katedral*, Müslümanlarınkine ise *cami* veya *mescit* adını veriyoruz. Büyük dinlerde, Tanrı'nın soyut bir kavram haline dönüşmesi, tapma yerine dua etme işlemine ağırlık kazandırmıştır. Tapınma, daha çok Tanrı'yı somut nesneler biçiminde sembolleştiren kavimler için söz konusu olabilir. Bu kavimlerin dinî yapılarının da genel olarak T. olarak adlandırılması bundandır. Örnek olarak "Mısırlıların Güneş Tapınağı" derken, gökyüzünde gördükleri güneş - tanrıya bir T. adadıklarını anlatmak isteriz. Bu bakımdan, içinde dua edilen cami ve kiliseler ibadethane, içinde tapınılan yerler ise T.'tır. Bu önemli fark, insan toplumunun Tanrı düşüncesine karşı duyduğu farklı duygulardan ve Tanrı'yı değişik biçimlerde tasavvur etmesinden kaynaklanmaktadır. Buna göre, T., Mısır, Sumer, Urartu, Hitit, Grek, Roma, Maya, Aztek ve İnkaların dinî yapılarına verilen bir addır.

T.'lar toplumların mimarî çevrelerinde en önemli odak noktası olmuştur. Yeryüzünün en eski ve gelişkin T.'larından birini Anadolu'da Çatalhöyük (Konya)'te görüyoruz. Yaklaşık M. Ö. 6 yılına tarihlenen bir odanın T. olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Boyalı alçı kabartmalar halinde işlenen boğa

TAPINAK : Çatalhöyük (Konya)'te tapınak mekânı

başları ve bir kadın figürü belirli bir düzen içindedir. Anlamları çok farklı yorumlanan bu sembollerin daha çok bolluk ve bereket getirici olduğu ileri sürülür.

T. mimarisi Eski Mısır'da özel bir görkemlilik gösterir. Mısır T.'ları kayalar içine oyulduğu gibi, yer üstünde kesme taşlarla da yapılıyordu. Düzgün kesme taşlarla yapılan klasik örnekler, görkemli giriş cephesine sahiptir. Girişten sonra sütunlarla çevrili bir avlu, sonra salon ve asıl en kutsal mekâna geçilir.

Çoğu kez Mısır piramitleri birer T. değil, firavun mezarlarıdır (bk. PİRAMİD).

Mezopotamya'nın basamaklı piramitlerine ziggurat (b. bk.) adı verilir. Bu yapılar, kaidesinden tepesine doğru kat kat yükselen T.'lardır. Bu T.'lara dış yüzünden rampalarla çıkılmaktadır. Kerpiçten örülen bu yapı kitlesinin dış yüzü sırlı tuğlayla kaplanmıştır. Sumer, Kalde, Asur ve Babillilerin mimarisinde, büyük boyutlu ve karakteristik bir yapı tipi olan zigguratlardan birini, hemen her büyük Mezopotamya şehrinde görmek mümkündür. Zigguratların yapımında binlerce esirin çalıştırıldığından şüphe etmemek gerekir. Bu bakımdan Mısır piramitleriyle bir benzerlik kurmak mümkündür. Fakat nitelik bakımından iki yapı tipi arasında derin farklar vardır. Piramitler, firavunların kendileri için yaptırdıkları anıt-mezarlardır. Zigguratlar ise Mezopotamya hükümdarlarının halk için yaptırdıkları T.'lardır.

T.'tan söz ederken antik çağ Grek T.'ları akla gelir. Özenli taş işçilikleri, değişik düzenleri ve plastik süslemeleriyle Grek T.'ları dikkat çekici eserlerdir.

Grek T.'ı, bir ev tipi olan basit planlı megaron'dan gelişmiştir. İnce uzun dikdörtgen planlı megaron'un kısa kenarlarından birinin önüne iki sütun eklenerek bir giriş (pronaos) elde edilmiş olur. Giriş hemen daima doğudadır. Zamanla boyutları büyüyen Grek T.'ının içine ve etrafına sütun dizileri eklenmiştir. Arka kısma da sütunlar eklenerek bir arka cephe (opistodomos) elde edilir. Ayrıca T.'ın etrafı sütun sıralarıyla çevrilerek anıtsal bir görünüş sağlanır.

Grek T.'ı, iki yana eğimli çatı, dikdörtgen planlı duvarlarıyla büyük ölçüde bir ev kitlesine benzer. Fazla olarak, çevre sütunları, alınlık (tympanon) adını verdiğimiz üçgen yüzeydeki süslemeler ve özenli kesme taş mimarisiyle büyük ve masraflı bir mimari eserdir. Birkaç basamakla çıkılan binanın iç mimarisi iki bölüme ayrılmıştır; girişten sonra büyük bir salon (cella) ve bunun gerisinde yer alan daha kutsal olan mekân (adyton)'a geçilir. Dünyanın yedi harikasından biri sayılan Efes (Ephesos)'teki Artemis T.'ı, T. mimarisinin Anadolu'daki en güzel örneklerinden biridir. Bk. ARTEMİS.

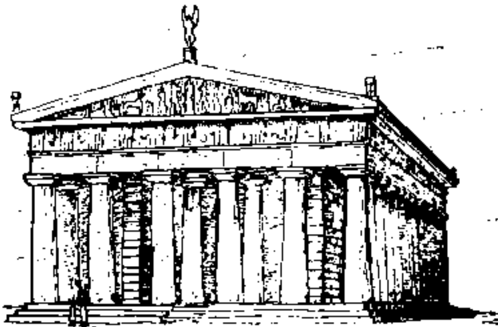
Grek T.'ı, İtalya, Yunanistan, Batı Anadolu, Ege ve Akdeniz adalarında klasik formlarına ulaşmıştır. Ege ve Akdeniz çevresindeki ülkelerde yoğun bir şekilde yayılmış olan Grek T.'ları üç ana tipe ayrılır ki, bunlar Dor, İon ve Korint düzenleri adıyla bilinir. Ortak planlara sahip olan bu tiplerin ayrılan yanları, sütunlar ve dekoratif unsurlardaki ayrıntılarda görülür. Halk. T.'ın içinde ibadet etmez, bu görevi T.'ın etrafında, daha çok hemen T.'ın önünde yer alan sunak (altar)'ta yapardı. Her T. ayrı bir tanrıya ayrılmıştır. Bu bakımdan yapılar, Zeus T.'ı, Athena T.'ı olarak bilinir.

Romalılar da Grek T.'ının ana biçimini bazı değişikliklerle kullanmışlardır. Roma T.'ları çoğu kez yüksek bir platform (podium) üzerine inşa edilmiştir.

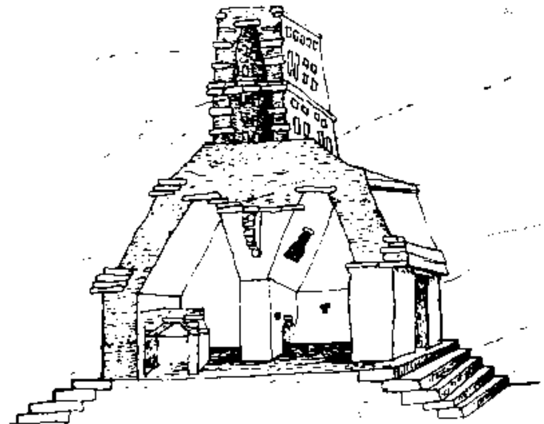
Orta ve Güney Amerika kıtalarının derinliklerinde bulunan eski medeniyetlere ait izler arasında, özellikle, T. olduğu kabul edilen piramit yapılar dikkati çekmektedir. Aztek ve Maya adıyla bilinen ve M. S. XV. yüzyıla kadar varlığını sürdüren bu medeniyetlerin, çok tanrılı bir dine sahip oldukları, insan kurban etme âdetleri olduğu bilinmektedir.

İngiliz Hondurası ve Yukatan yarımadasındaki Mayalar, din törenlerini piramitlerin tepesine kurdukları T.'larda yaparlardı. Bu T.'ların Mezopotamya zigguratlarıyla olan benzerliği son derece dikkat çekicidir.

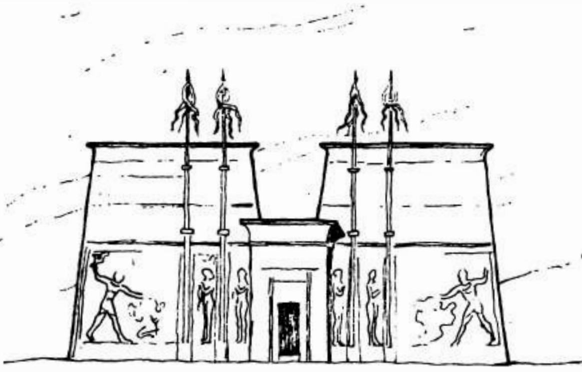
3 - 4 bin yıldan beri Uzak Doğu'da ilgi çekici bir dinî mimari yaşamaktadır. Bu yöredeki Hint, Çin ve Japon T.'larını temsil eden biçimler *pagoda* ve *stupa* adlarıyla bilinmektedir. Çin T.'larını karakterize eden görüntünün asıl özel-

TAPINAK : Klasik bir Grek tapınağı

TAPINAK : Güney Amerika yerli kültürlerinde görülen tapınak

TAPINAK : Bir Mısır tapınağının cepheden görünüşü

liği çok katlı çatılar sistemidir. Plan olarak, bazen birkaç bölüm, bazen de tek bölümden oluşan bu T.'lar pagoda genel adıyla bilinir. Eski dönemlerde ahşaptan yapılan bu kuleler, daha sonraları her türlü malzemeyle yapılmıştır. Üst katlara doğru çıkıldıkça küçülen katların üstü, uçları yukarı kıvrık çatılarla örtülür. İnce uzun bir çam ağacını hatırlatan bu yapılara başlıca şehirlerde rastlamak mümkündür. Hint pagodaları ise taştan yapılmış yapılardır. Stupalar ise daire planlı taş kaide üzerine oturmuş yarım küre biçimli yapılardır. Buddha dininin kutsal yapıları olan stupalara daha çok Hindistan ve Seylan adasında rastlanmaktadır.

Bugün yeryüzünün bazı ülkelerinde, bazı dinler hâlâ kendi T.'larını yapıp kullanmaktadırlar. Fakat geniş bir coğrafî alana yayılmış olan evrensel dinler (Musevîlik, Hristiyanlık, Müslümanlık) kendi ibadethaneleri olan sinagog (havra), kilise ve camiler inşa etmekle kalmayıp, eski pagan T.'larını da kendi dinî yapılarına çevirerek kullanmışlardır.

T.'lar, bir yandan eski medeniyetlerden kalan önemli bir kültür mirası olurken öte yandan günümüzün modern mimarisine ilham kaynağı olan dikkate değer formlar vermektedir. (S. Mülâyim)

TAPİR, kısa hortumlu, ön ayağı dört, arka ayağı üç parmaklı, toynaklı memeli hayvan. Tapiridae adıyla bir aile meydana getirmektedirler. Burnu ve üst dudağı uzayarak, dalları ağzına çekmesine yarayan kısa, kalın ve oynak bir hortum durumunu almıştır. T.'in bacakları kısadır. Vücudu sık ve kısa tüylerle kaplı, sert derili, tombuldur. Boyu genellikle 1 m kadardır. Ormanlarda, su kenarlarına yakın yerlerde otsu bitkiler ve orman yaprakları ile beslenirler. Birkaç santimetre uzunluğunda bir kuyruğu vardır. Gözleri

TAPİR : Güney ve Orta Amerika'da yaşayan bir tapir cinsi

ufaktır. Başının yanlarında, yukarıya ve yana doğru uzanan, orta büyüklükte kulakları vardır. Renkleri, siyah ve koyu kahverengi arasında değişir.

Günümüzün T.'leri jeolojik devirlerde tükenen kalabalık bir soyun kalıntılarıdır. Dünya üzerinde kalanlar, birbiri ile bağlantısı olmayan, uzak iki diyarda bulunmaktadırlar. Tarih öncesinde bütün kuzey yarımküresine dağılmışken bugün yalnız Orta Amerika ve Güney Amerika'nın kuzeyinde ve Güney Asya'nın Malaya bölgesinde rastlanmaktadır. Malaya'da yaşayan türü en büyüğüdür. Yeni Dünya'da en çok bilinen türü Tapirus terrestris olup Brezilya ve Paraguay'da bulunur. T., bataklıklarda ve su kenarlarında yaşar. Suya daldığı, nehir diplerinde yürüdüğü söylenmektedir. Genel olarak gece hareket halindedir. En çok üçü bir araya gelip yürürler. Belli çiftleşme mevsimleri yoktur. Tek yavrular, nadiren ikiz doğurur.

İlgi çekici T.'lerin başlıcaları : Dağ T.'i, ekvator ve Kolombiya'nın dağlık alanlarında 2 500 m ye kadar olan yükseklerde yaşar. Orta Amerika T.'i, Güney Meksika ile Panama arasında, deniz seviyesinden 1 800 m ye kadar olan yerlerle dağlık alanlarda yaşar. Siyaha yakın kahverengidir. Boynu, göğsü ve yüzü beyazımsıdır. Vücut uzunluğu 190 - 196 cm kadardır. 8 cm kuyruğu ve 300 kg ağırlığı olanları vardır. Malaya T.'i, Malakka yarımadasında ve Kuzey Burma'ya kadar olan bölgelerde yaşar. Boyu 106 cm, ağırlığı 250 kg kadardır.

TAPU, bir gayri menkul (taşınmaz mal) üzerinde kimin hak sahibi olduğunu gösteren ve devletçe tutulup saklanan resmî kayıtların bütününe verilen ad. T., aslında mal sahipleri sicili, alacaklılar sicili, hacizler sicili, tashihler sicili, vekâletten azil sicili, düzeltmeler sicili, yevmiye defteri, kayıt defteri, T. kütüğü, kat mülkiyeti kütüğü, akit tablosu ve planlar gibi çeşitli sicil, defter, kütük ve yardımcı doğrulayıcı belgelerden bir araya gelmiştir. Ayrıca bk. TAPU SİCİLİ, TAPU VE KADASTRO GENEL MÜDÜRLÜĞÜ.

TAPU SİCİLİ, gayri menkullerin üzerindeki hakların durumunu gösteren ve tapuya esas teşkil eden resmî sicil (Medenî Kanun Md. 910). Arazi, gayri menkul üzerinde müstakil ve daimî olarak tesis olunan haklar ile madenler T. S.'ne kaydedilir (Md. 911). Ancak madenler 3.3.1945 tarih ve 6309 sayılı Maden Kanunu ile ayrı bir tescil sistemine tâbi tutulmuşlardır. Mülkiyet, irtifak hakları ve gayri menkul mükellefiyetleri ile rehin haklarının T. S.'ne tescili gereklidir (Md. 918). Tescil, konuyla ilgili gayri menkul malikinin yazılı bir beyanına dayanılarak yapılır; ancak, iktisap eden kimse kanuna, kesinleşmiş mahkeme hükmüne veya bu gibi bir belgeye dayanmakta ise, böyle bir beyana gerek yoktur (Md. 922). T. S.'ndeki tescillerin silinmesi veya değiştirilmesi de ilgili gayri menkul sahibinin yazılı beyanıyla olur (Md. 923).

T. S. alenîdir. İlgisi bulunduğunu ispat eden herkes, kendisince önemli olan başlıca sayfaların doğrulayıcı belgelerle birlikte tapu sicil memurlarından birinin huzurunda kendisine gösterilmesini veya bunların bir suretinin verilmesini isteyebilir. Kimse T. S.'nde kayıtlı bir hususun kendisince bilinmediği yolunda bir iddia ileri süremez (Md. 928).

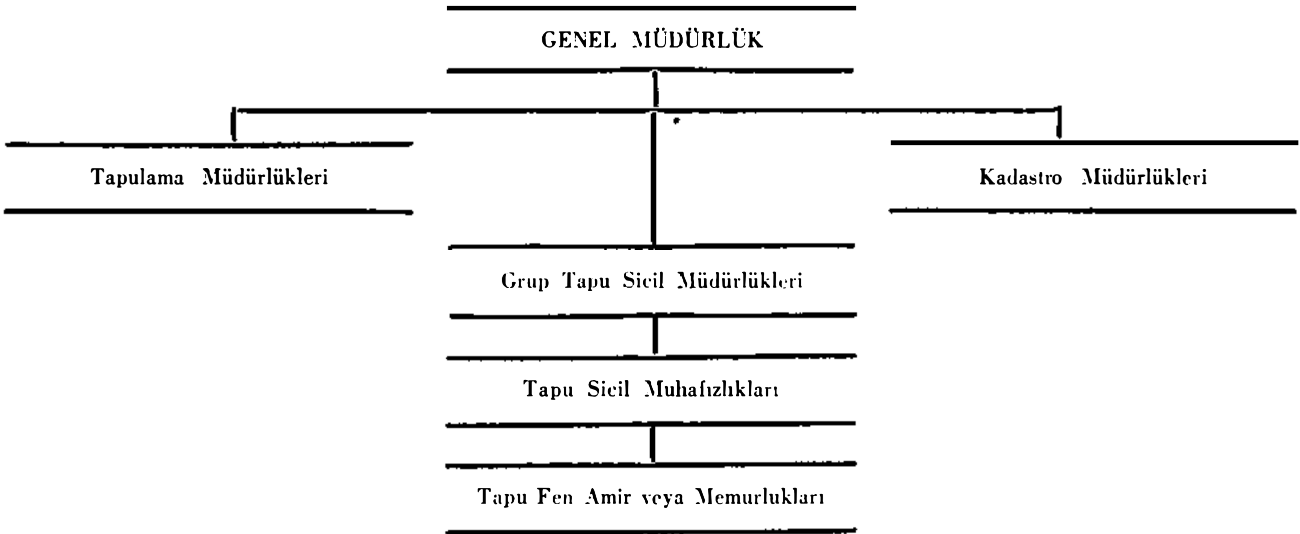
Teessüs için T. S.'ne tescili gereken her hak bu tescil yapılmadıkça bir aynî hak olarak varlık kazanamaz (Md. 929). Aynî haklar tescil ile doğarlar ve sıra ile tarihlerini tescil

kaydına göre alırlar (Md. 930). T. S.'ndeki kayda iyi niyetle dayanarak mülkiyet veya diğer bir aynî hakkı iktisap eden kimsenin bu iktisabı geçerli olur (Md. 931).

T. S.'nde haklı bir sebep olmaksızın yapılan bir tescil veya mevcut tescilin değiştirilmesi yahut silinmesi ile aynî hakları haleldar olan kimse, gerekli düzeltme veya değişikliğin yapılmasını isteyebilir; ancak iyi niyet sahibi üçüncü şahısların tescil ile edindiği haklar ve zarar ziyan talepleri saklıdır (Md. 933). İlgililer yazılı muvafakatlerini beyan etmeden, mahkeme kararı olmadıkça T. S. memuru hiçbir düzeltme yapamaz. Ancak adî yazı hataları memurca bizzat düzeltilir (Md. 935).

Ülkemizde daha Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarından itibaren muntazam bir T. S. düzeninin meydana getirilmesine çalışılmış ve Orhan Gazi devrinde ilk tapu tasarruflarının esasları tespit edilmiştir. Bununla birlikte düzenli bir T. S. sisteminin kurulabilmesi ancak Kanunî Sultan Süleyman devrinde yaptırılan ve adına "kuyud-ı kadîme" veya "kuyud-ı hakanî" denilen tapu tahririnden sonra mümkün olabilmiştir. Bu tahrire dayalı kayıtlar 1534'ten 1844'e kadar büyük bir özenle tutulmuş, 1847'de ise Defterhane'den tapu verilmesi usulüne geçilmiştir. 1872'de yeni bir tapu tahrir yoklaması yapılmış, 1874'te tapu verme işleriyle doğrudan doğruya tapu memurları görevlendirilmiştir. 1926'da yürürlüğe giren yeni Türk Medenî Kanunu, T. S. konusunda ileri ve çağdaş hükümler getirmiş, kanunun 910 - 935. maddelerinde düzenlenen bu hükümlerin tatbik şeklini ve işlemlerdeki ayrıntıları göstermek üzere 8.10.1930'da Tapu Sicilli Nizamnamesi çıkarılmıştır. (E. Korur)

TAPU SİCİLİNE BAĞLI TEŞKİLÂT

TAPU VE KADASTRO GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, 2015 ve 2997 sayılı kuruluş, görev ve yetki kanunları gereğince, gayri menkullerle ilgili her türlü akit ve tescil işlemleri ile tapulama ve kadastro çalışmalarını yönetmekle görevli ve sorumlu olan devlet kuruluşu. Başbakanlığa bağlı müstakil bir genel müdürlük şeklinde yönetilir. TKGM, 25 haziran 1932 tarih ve 2015 sayılı Tapu Sicil Müdürlüğü ve Tapu Sicil Muhafızlığına dair Kanun ile kurulmuş, sonra 29 mayıs 1936 tarih ve 2997 sayılı Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Teşkilât ve Vazifeleri hakkında Kanun çıkarılmıştır. TKGM önce Maliye Bakanlığı'na bağlı iken, sonra Adalet Bakanlığı'na ve günümüzde ise Başbakanlığa bağlanmış bulunmaktadır.

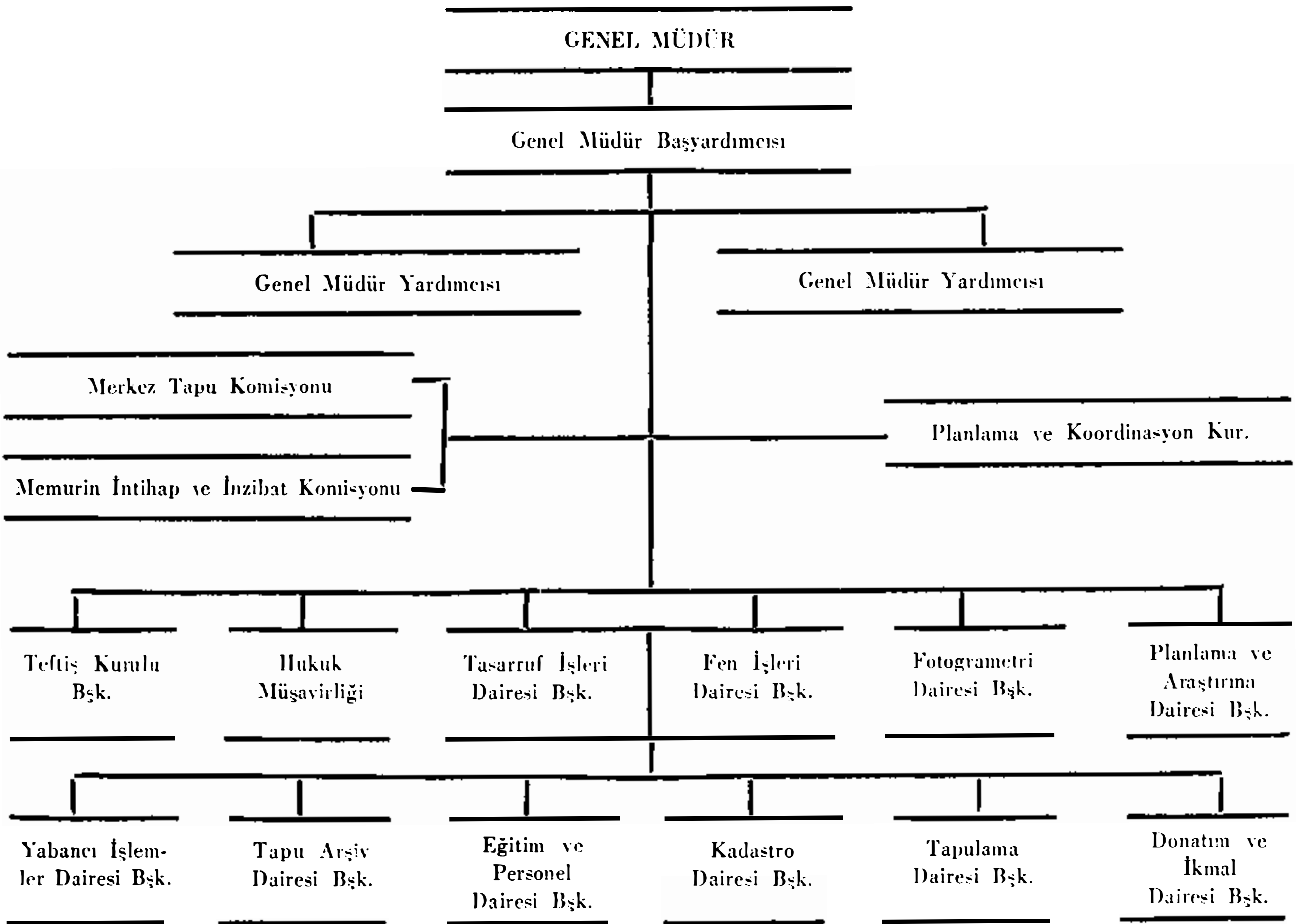
Teşkilât ve çalışmaları : TKGM tarafından yürütülen ve her yıl yaklaşık sekiz milyon kişiye götürülen hizmetler, merkez kuruluşuna bağlı 12 Tapu Sicil Grup Müdürlüğü, 690 Tapu Sicil Muhafızlığı, 388 Tapu Fen Amir ve Memurluğu, 88 Kadastro ve 119 Tapulama Müdürlüğü ile sürdürülmektedir. Genel Müdürlük 12 000'i aşan memur statüsündeki personeli, 2 000'i aşan işçisi ve bütün yurt sathına yayılmış 1 300 ünitesi ile her yıl artan hizmetleri karşılamaya çalışmaktadır.

TKGM'nün işlemleri ülkemizdeki ekonomik ve sosyal gelişmeye paralel olarak her yıl artmaktadır. Bir yandan tapu işlemlerinin yıldan yıla çoğalması, öte yandan toprağa bağlı yatırımların, imar planı uygulamalarının, kamulaştırma, toprak ve tarım reformu çalışmalarının, arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesiyle âdil bir vergilendirmenin kadastro hizmetine bağlı bulunması; TKGM'nden beklenen hizmet talebinin gitgide artmasına sebep olmuştur. Genel Müdürlük yılda ortalama 1 500 000 tapu işlemi, şehirlerde 120 000, 700 köyde yaklaşık 700 000 kadar parselin kadastrosunu gerçekleştirmektedir. Bu suretle ortalama yılda 8 milyon kişiye hizmet götürülmekle birlikte, taleplerin hepsi karşılanamamaktadır. Özellikle ülkemizde kadastronun ancak % 44'ünün bitirilebilmiş olduğu düşünülürse, TKGM'ne teşkilât ve bütçe bakımından daha da geniş imkânlar sağlanması gereği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Tapu ve kadastro hizmetlerine tanınan her imkân devlet bütçesine harç, emlâk alım ve diğer vergiler şeklinde kat kat fazlasıyla geri dönmektedir. Nitekim müdürlüğün 1980 bütçesinin iki milyar üç yüz altı milyon lira olmasına karşılık, yapılan işlemlerden sağlanan gelir on dört milyar iki yüz seksen beş milyon lira olmuştur.

TKGM'nün başlıca çalışmalarını I. Tapu işleri, II. Tapulama ve kadastro işleri, III. Yabancılarla ilgili işlemler, IV. Tapu arşiv işleri ve V. Eğitim hizmetleri olarak toplamak mümkündür.

TAPU VE KADASTRO GENEL MÜDÜRLÜĞÜ MERKEZ TEŞKİLÂTI

I. Tapu işleri : TKGM'nün en önemli görevlerinden biri, gayri menkullerin alım satım, bağışlama, intikal, taksim, kat mülkiyeti, kat irtifakı, sınır belirtme, rehin işleri ve bunun gibi tapu işlemlerinin yürütülmesidir. Kat mülkiyeti, hisseli satışlar ve rehin işlerinin zamanla yurt çapında yaygınlaşması, vatandaşların alım satım işlerini tapu dairelerinde yapmanın sağladığı güveni gitgide daha iyi anlaması ve emlâk vergisinin öngördüğü beyanname usulü gibi sebeplerle tapu dairelerindeki iş hacmi büyük ölçüde artmış ve 1979'da 969 326'ya erişmiştir.

II. Tapulama ve kadastro işleri : Bunlar, mülkiyete konu olabilecek bütün gayri menkullerle ilgili tapu sicil düzenini kurmaya ve toprağa ilişkin yatırım uygulaması için gerekli haritaları meydana getirmeye yöneliktir. Bu çalışmalarla tapusuz gayri menkuller tapulandırılmakta ve tapulu olanların kayıtları yenilenerek plana bağlanmaktadır. Toprak ve tarım reformu uygulamaları, sulama, baraj, yol, turizm yatırımları ve imar planı düzenlemelerinin gerçekleştirilebilmesi ile yıllarca süren anlaşmazlıkların sonuçlandırılması, vergi adaleti ile vergi gelirlerinin artmasının sağlanması, tapulama ve kadastro işlerinin bir an önce bitirilmesine bağlı bulunmaktadır. Bu konuda yıllık icra programlarında öngörülen imkânların pek dar olmasına karşılık, mevcut kaynaklar zorlanarak yıllık hedefler % 60 - % 80 oranında gerçekleştirilebilmiştir.

a. Kadastro çalışmaları : İl ve ilçelerin belediye sınırları içinde 2613 sayılı Kadastro ve Tapu Tahriri Kanunu'na göre sürdürülmektedir. 52 ilin ve 168 ilçenin belediye sınırları itibariyle kadastrosu bitirilmiştir. Halen 13 il ve 148 ilçede kadastro çalışmaları sürdürülmekte ve 1980 sonu itibariyle toplam 2 361 091 parselin kadastrosu bitirilmiş bulunmaktadır. Yalnız 1980 yılı içinde kadastrosu yapılan parsel sayısı 90 738'dir.

b. Tapulama çalışmaları : İl ve ilçelerin belediye sınırları dışında kalan bucak ve köylerde sürdürülmektedir. Bunlar 766 sayılı Tapulama Kanunu uyarınca halen 119 bölgede 477 ekip tarafından yürütülmekte olup, başlangıcından kasım 1980 tarihine kadar 15 993 köyün tapulaması ele alınmıştır. Bunlardan 14 663 köyün tapulaması tamamlanmıştır. Geri kalan 1 044 köydeki tapulama işlemi bitmek üzeredir. Tapulaması biten köylerdeki parsel adedi 16 476 272 ve yüzölçümü 180 101 041 dönümdür. 1980 yılında 5 479 328 dönümlük 602 461 parselin tapulaması yapılmıştır. Tapulama bölgelerindeki çalışmalardan doğan uyuşmazlıkların çözümlenmesi için 99'u müstakil ve 360'ı yetkili olmak üzere 459 tapulama hâkimi görev yapmaktadır.

c. Harita çalışmaları : Genel Müdürlükçe en modern usullerle fotogrametrik harita yapım çalışmaları sürdürülmektedir.

1979 yılında 1 134 pafta ve 6 962 km² lik bir alanın kıymetlendirilmesi yapılarak ST haritaları düzenlenmiştir. 1980 yılında ise 8 094 km² lik bir alanın STK haritası elde edilmiştir.

Genel Müdürlük bünyesinde bu amaca yönelik Elektronik Bilgi İşlem Merkezi, 20 adet hassas fotometrik kıymetlendirme âleti, 2 adet fotograf alma uçağı ve modern bir fotograf laboratuvarı bulunmaktadır.

III. Yabancılarla ilgili işlemler : Yabancı tâbiiyetinde olanların Türkiye'de gayri menkul edinmesi ve Türklerin yabancı ülkelerdeki mal hak ve menfaatleriyle ilgili bilgi ve belgeler TKGM bünyesindeki Yabancı İşlemler Dairesi Başkanlığınca değerlendirilmektedir. Yabancıların ülkemizde taşınmaz mal edinmeleri, Türk parasını koruma mevzuatına bağlı olarak döviz getirmelerini gerektirdiğinden 1979 yılı içinde bu işlemler karşılığında iki yüz milyon lira karşılığı döviz sağlanmış bulunmaktadır. 1980 yılında ise bu gelirin beş yüz milyon liraya çıkması beklenmektedir.

IV. Tapu arşiv işlemleri : Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet dönemine ait yaklaşık 60 milyon kadar tapu kaydı TKGM bünyesindeki arşivlerde korunmaktadır. Bu kayıtlar arasında Fatih Sultan Mehmet'in vakfiyesi ile Kanunî Sultan Süleyman'ın vakfiyesi ile Kanunî Sultan Süleyman devri kayıtlarına bile rastlamak mümkündür. Ayrıca, bu kayıtların zamanın tahribatından korunarak sürekli yaşatılması ve ihtiyaçları anında değerlendirmek amacıyla. mikrofilmlerle arşivleme ve bilgisayarların arşiv hizmetlerinde kullanılması yönünde gerekli çalışmalar sürdürülmekte, yeni alınması planlanan daha yüksek kapasiteli bilgisayarla tapu arşiv hizmetlerinde otomasyona gidilmesi düşünülmektedir.

V. Eğitim hizmetleri : Mesleğe uygun personel yetiştirmek amacıyla TKGM'nce hizmet öncesi ve hizmet içi eğitime önem verilmektedir. Bu maksatla Tapu ve Kadastro Meslek Yüksek Okulu, Tapu ve Kadastro Meslek Lisesi ile tapulama ve tekâmül kursları faaliyette bulunmaktadır. (E. Korur)

TAPYOKA (Sago, Kassava, Mandiokasago), Brezilya, Karaibler, Hindistan v.b. yerlerde Manihot bitkisinin yumru köklerinden elde edilen nişasta. Uzunlukları 30 - 60 cm olan kökler havanda ezilir, elde edilen un elenir ve yassı kâseler içinde, açık ateşte kavrulur. 100 gr T., % 84,5 karbonhidrat, % 0,7 albümin ve % 0,2 yağ ihtiva eder, arta kalan sudur.

TÂR (Far.) : 1. Tel. 2. Türk musikisinde bir mızraplı çalgı. Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Kars'ta yaygın olarak kullanılır. İran, Afganistan ve Türkistan'a da yayılmıştır. Gitara benzer. Kuzu derisi gerilen bir gövdesi vardır. 5 tellidir. Biri bam telidir. Diğer dört tel, bir dörtlü aralığı ile ikişer ikişer düzenlenmiştir. Son zamanlarda İran T.'ına bir 6. tel eklenmiştir. Fakat Kuzey Azerbaycan ve Kars'ta kullanılan T., 11 ilâ 14 tellidir. Basık, geniş, üçgen gövdesinden mandoline benzer bir ses çıkar.

TARABLUS : bk. TRABLUS.

TARAF : 1. Bir sözleşme düzenleyen veya bir sözleşmeye katılan kişilerden her biri. Bk. SÖZLEŞME.

2. Usul hukukunda davacı veya davalı olabilen kişi. Mahkemede görülecek bir davada ortada daima davacı ve davalı olmak üzere iki T. vardır. Muhakeme usulü açısından T.'ların belirlenmesinin önemi büyüktür: çünkü bir kere davayı açan kimsenin, yani davacının T. ehliyetini haiz olması, açılan davanın da gerçekten davalı T. olabilecek kimseye yöneltilmesi gerekir. Dava sonucunda mahkemece verilecek hüküm ancak T.'ları bağladığı gibi, muhakeme masrafları haklı veya haksız çıkmaları ölçüsünde T.'lar arasında bölüştürülür.

Açılacak olan bir davada davacı ve davalı T.'ların kim olduğu, davacının dava dilekçesinde gösterilir. Medenî haklardan istifade ehliyeti olan her gerçek veya tüzel kişi T. ehliyetini haizdir. Bununla birlikte dilekçede gösterilen kimselerin görülecek davada gerçekten T. durumunda olup olmadığı muhakeme sırasında ortaya çıkar. Prensip olarak dava, dilekçede T. gösterilen kimseler arasında devam eder. (E. Korur)

TARAFSIZLIK, bir devletin kendisini fiilen ve hukuken diğer iki veya müteaddit devlet arasındaki bir harbin dışında ilân etmesi durumu.

T., bir devlete belirli vazifeler yükleyen ve haklar sağlayan bir statüdür. Tarafsız devletin başlıca vazifeleri; savaşan taraflardan her birinin tarafsız devlet toprağında diğeri aleyhinde hasımca hareketlerde bulunmasını önlemek ve T.'ını zedeleyebilecek, savaşçı taraflardan birine yardım sayılabilecek her türlü davranıştan kaçınmaktır. Buna karşı savaşan tarafların kendi ülkesi toprakları üzerinde T.'la bağdaşmayacak her türlü hareketlerini önlemek ve topraklarına geçen savaşan taraf askerlerini enterne etmek gibi her türlü tedbiri almak hakkı vardır.

T., geçici veya daimî olabilir. İsviçre ve Avusturya gibi bazı ülkeler daimî T. statüsünü benimsemişlerdir. İsviçre'nin T.'ı daha 1648 Münster Antlaşması ile tanınmış ve İsviçre'nin 20 mart 1815 tarihli Viyana Beyannamesi'ne katılması ile kesinlik kazanmıştır. Avusturya ise 15 mayıs 1955 Viyana Antlaşması'ndan sonra, 15 nisan 1955 tarihli Moskova Memorandumu esaslarına uygun olarak daimî T.'ını ilân etmiş ve bu durum Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi üyeleri ile başlıca devletler tarafından tanınmış bulunmaktadır. (E. Korur)

TARAK OTU *(Cynosurus cristatus)*, Buğdaygiller (Gramineae) familyasına giren çok yıllık bir yem bitkisi. Yağışı fazla olan çayırlarda küçük yaygın kümeler oluşturarak bulunur. Kümeler toprağın yüzüne yayılan rizomlar verir.

TARAK OTU

T. O., haziranda çiçek açar, kuvvetli büyümesini ikinci ve üçüncü yılda yapar. Yılda iki defa biçilebilir. Biçim işi çiçek açmasına yakın yapılmalıdır. Humuslu, zengin, tınlı topraklarda iyi gelişir. Killi topraklarda da yetişir. Kireçli, çok yaş ve kumlu topraklarda verimli olmaz.

T. O. sulamaya çok elverişli bir bitkidir. Sulanan yerlerde sulanamayan yerlere göre daha boylu olur. Otu değerlidir. Sunî çayır tesisinde, sulanabilen yerlerde, karma içerisine belli oranda T. O. da katılması, uygun bölge şartlarında yararlı olur.

T. O. gövdesi çabuk kartlaşır. Bu bakımdan hayvanlar bu devrede T. O.'nu iştiha ile yemezler. Biraz geç çiçek açtı-

ğından diğer çayırlar çiçeklenip hasat edilecek duruma geldiklerinde T. O. henüz körpedir. İşte bu özelliğinden ötürü karışık bulundukları çayırların ot değerini düşürmez. Türkiye'de Cynosurus elegans türü bulunmuştur.

TARAKANOVA, Prenses : bk. ELİZAVETA II.

TARANCI, Cahit Sıtkı (Diyarbakır 1910 - Viyana 1956), Türk şairi. Babası, Diyarbakır'ın köklü bir ailesine mensup olan, ziraat ve ticaretle uğraşan Bekir Sıtkı Bey'dir. İlk öğrenimini bitirince, İstanbulda'ki Fransız Saint - Joseph lisesine verildi. Bu okulda dört yıl okuduktan sonra, Galatasaray lisesine geçerek oradan mezun oldu (1931) ve o sıralarda henüz bir yüksek okul olan Mülkiye Mektebi (sonradan Siyasal Bilgiler Fakültesi)'ne girdi. Dersleri ile ilgili ve çalışkan bir öğrenci olmayan T., dördüncü yılın sonunda da okulu bitiremeyince, ertesi yıl Yüksek Ticaret Mektebi'ne devama başladı. Bir yandan da Sümerbank'a memur olarak girdi (1936). Bir yıl sonra memurluktan ayrılarak gazeteciliğe başladı. Bu sıralarda Paris Radyosu'nun Türkçe yayınları bölümünde spikerlik yaptı ve Paris Siyasî İlimler Okulu'na da devam ederek Türkiye'de yarıda kalan yüksek tahsilini tamamlamağa çalıştı (1938). Fakat II. Dünya Savaşı'nın Fransa'ya da sıçraması üzerine, Türkiye'ye dönmek zorunda kaldı (1941) ve askere gitti. Terhisten sonra, bu arada işlerini İstanbul'a nakletmiş olan babasının yanında (1943), bir yıl sonra da Ankara'ya gidip bu sefer mütercim olarak Anadolu Ajansı'nda çalışmağa başladı. Aynı görevle bir süre Toprak Mahsulleri Ofisi'nde ve Çalışma Bakanlığı'nda da çalıştı.

TARANCI, Cahit Sıtkı

Dost bir şairler çevresi bulduğu Ankara'daki hayatından memnundu. Bu arada, bir siyasî partinin açtığı şiir yarışmasına da "Otuz Beş Yaş" adlı şiiri ile katılarak birinciliği kazandı (1946). 1951'de evlendi. 1954 yılı başında ise, bütün vücudunu saran bir felce tutuldu. Türkiye'nin değişik şehirlerinde yapılan tedaviler bir sonuç vermeyince, tedavinin yurt dışında yapılması için Ankara'da çıkan bir derginin ("Akis") yaptığı yayın üzerine Viyana'ya gönderildi (eylül 1956). Fakat burada da bir sonuç alınamadı ve bir ay sonra gözlerini kapadı. Cenazesi Ankara'ya getirilerek, Cebeci'deki asrî mezarlığa gömüldü.

İlk şiiri 1930 yılında yayınlanan T., şiirlerini üç kitapta topladı : *Ömrümde sükût* [1933], *Otuz beş yaş* [1946], *Düşten güzel* [1952]. Bunların dışında kalan şiirleri, ölümünden sonra, *Sonrası* [1957] adı ile basıldı.

T., Cumhuriyet dönemi Türk şiirinde, hiçbir edebiyat akımına kapılmadan, sonuna kadar kendi şiir anlayışına bağlı kaldı. Tamamıyle ferdiyetçi mahiyette olan bu anlayışın tek gayesi, güzelliğe ulaşmaktır. Bu sebeple, çevresinden gelen baskıya rağmen, şiirini hiçbir ideolojinin hizmetine vermeyerek, yalnız sanata hizmet etmeğe çalıştı ve gerçek bir sanatkâr olarak kaldı. Şiirlerinde vezne ve kafiyeye bağlı olan şairin kullandığı başlıca temalar, aşk, günlük olaylar, yalnızlık, insan sevgisi, şuur-altı ve ölümdür. Fakat bunların içinde, uzun süre yalnız yaşamanın acılarından doğan bir ruh hali ile büyük ve sürekli bir karamsarlık, huzursuzluk ve ölüm korkusu çektiği için, yalnızlık ve ölüm temaları ağır basar. Üslûpta "şairanelik"ten hoşlanmaz; yapmacıksız, yalın ve samimî bir söyleyiş taraftarıdır. Bu sebeple konuşma dili, bütün kelimeleri ve deyimleri ile, şiirlerinde hâkimdir.

Son devrin en duygulu, en lirik ve en sanatkâr şairlerinden biri olan T., şiirden vakit buldukça, bazı hikâye denemeleri de yaptı. 1937'de başlayan bu denemeler, 1944'ten sonra yoğunlaşır. Hayattayken kitap halinde basılmayan hikâyelerinin bir kısmı, ölümünden sonra bir araya getirildi (Selâhattin Önerli, *Cahit Sıtkı Tarancı'nın hikâyeciliği ve hikâyeleri,* Ankara 1976). Ziya Osman'a yazdığı 57 mektup da ayrıca kitap halinde toplandı (İstanbul 1957). Hikâyelerinde İhsan Kudret takma adını kullanmıştır. (K. Akyüz)

TARANÇI'LAR, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde, Doğu Türkistan'da, Kazakistan'da, İli ırmağı vadisinde, Cetisu'da ve Kırgızistan'da yaşayan Türklere verilen ad.

T.'lar XVIII. yüzyıla kadar Doğu Türkistan'ın Kâşgar, Yarkent, Hokant, Hami (Komul) gibi şehirlerinde oturuyorlardı. XVIII. yüzyılda bu saha Çinlilerin hâkimiyetine geçmiştir. Çinliler XVIII. yüzyılda bu sahada yaşayan Türklerin bir kısmını İli vadisine sürmüşlerdir. İli vadisinde yerleşen bu Türklere *Tarançi* (= ekinci, çiftçi) adı verilmiştir.

Doğu Türkistan'da yaşayan Türkler ortak bir ad almamışlardır. Bu bakımdan Kâşgar'da yaşayanlar *Kâşgarlık,* Turfan'da yaşayanlar *Turfanlık (Turpanlik),* Komul'da (eski Hami) yaşayanlar *Komulluk,* Hotan'da yaşayanlar *Hotanlik,* Yarkent'te yaşayanlar *Yarkenlik* adlarını almışlardır.

1921'de Taşkent'te toplanan bir kongrede Doğu Türkistan Türklerine ortak bir ad verilmesi konusu tartışılmıştır. Bu kongreye Rus Türkistanında yaşayan Türklerin delegeleri yanında Çin Türkistanından gelen Türk temsilcileri de katılmışlardı. Taşkent kongresinde yapılan tartışmalar sonunda Doğu Türkistan Türklerine tarihî *Uygur* adının verilmesi kararlaştırılmıştı. W. Barthold, 1926'da İstanbul'da verdiği konferanslarında *(Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler.* İstanbul 1927. 221 - 222. s.), Doğu Türkistan aydınlarının kendilerine *Uygur* adını vermelerinden söz ederken Uygurların hiçbir zaman Kâşgar ülkesinin batı bölümüne kadar yayılmadıklarını dile getirmişse de, *Uygur* adı bilim çevrelerinde yaygınlık kazanmıştır. Çağdaş Uygurlara bugün daha çok Yeni Uygurlar adı verilir. Bu suretle çağdaş Uygurların eski Uygurlardan ayırt edilmesine çalışılır.

1881 - 1883 yıllarında T.'ların bir bölümü Kazakistan'ın Yedisu (Cetisu, b. bk.) bölgesine göç etmiştir.

W. Radloff'un yapmış olduğu sınıflamaya göre *(Phonetik der nördlichen Türksprachen.* Leipzig 1882), T. lehçesi Orta Asya lehçeleri grupuna girer.

T.'ların "yazı dili" üzerinde N. N. Pantusov (1849 - 1909, b. bk.) çalışmıştır. Bu alanda Radloff da diyalektolojik çalışmalar yapmıştır *(Proben der Volkslitteratur der nördlichen türkischen Stämme.* VI. Theil. *Dialect der Tarantschi.* 1886).

T. lehçesinin en büyük özelliği, *ı* ünlüsünün *i*'ye çevrilmesidir. Bu bakımdan bu lehçede ünlü uyumu bozulmuştur. *i* (< *ı*) ünlüsü, kendinden önceki *a* ünlüsüne tesir eder : *at-ı* > *at-i* > *et-i.* Bk. UYGURLAR ve YENİ UYGURLAR.

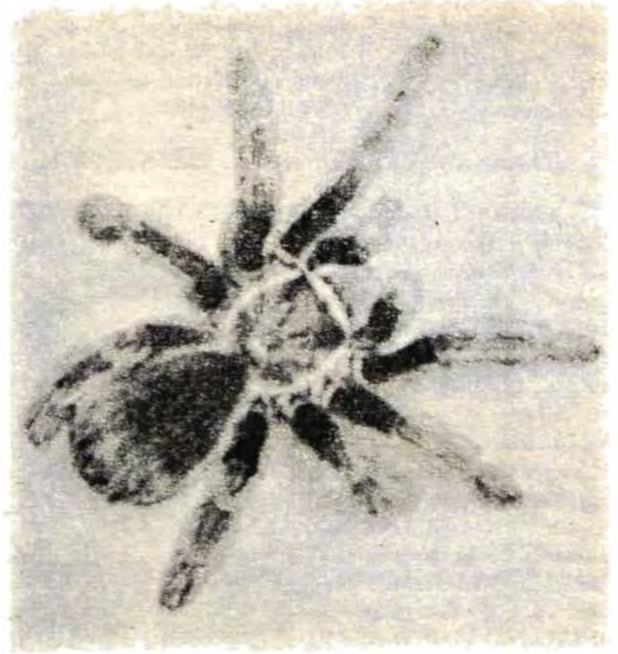
TARANTELLA, 6/8'lik ölçü ile yazılmış, çok hareketli ve neşeli bir İtalyan dansı. İki kişi (bir erkek ve bir kadın veya iki kadın) tarafından oynanır. Bu dansın, adını Güney İtalya'da Taranto şehrinden veya tarantula (b. bk.) örümceğinden aldığı söylenmektedir.

TARANTO, aynı adı taşıyan İtalyan eyaletinin başşehri. T., aynı zamanda T. Körfezinde bir harp, ticaret ve endüstri limanıdır. Nüfusu 238 749 (1974)'dur. Başpiskoposluk merkezi olan T.'da bir tersane, millî müze (arkeolojik eserler), rasathane, deniz hayvanları araştırma merkezi ve Italsider adını taşıyan modern bir demir ve çelik fabrikası vardır. Ayrıca makina, gemi inşa ve kimya sanayii ile ilgili fabrikalar da mevcuttur. Balıkçılık çok gelişmiştir. Büyük bir istiridye yetiştirme merkezine sahiptir.

Orta Çağ'dan izler taşıyan eski şehir, zengin istiridye yatakları bulunan ve deniz kulağına benzeyen Mare Piccolo'yu Mare Grande (T. Körfezi)'den ayıran küçük bir ada üzerinde kurulmuştur. Muntazam ve modern bir şekilde gelişen yeni şehir ise kıta üzerinde gelişmektedir. Eski T.'dan kalıntılar azdır. XI. yüzyıldan kalan, kısmen antik sütunları ve bölmeleriyle büyük kilise birkaç defa onarılmıştır. Beş yuvarlak burcu bulunan kale 1480'de inşa edilmiş, sonra genişletilmiştir.

Tarih : Messapialılar tarafından küçük bir kasaba olarak kurulan T., Sparta'dan gelen göçmenler sayesinde aş. yu. M. Ö. 750'de *Taras* adıyla gelişmiştir. M. Ö. V. yüzyılda İtalya'nın ilk ticaret şehri oldu. Epeiros kralı Pyrrhos (b. bk.)'un da katılmasıyla Roma'ya karşı yapılan savaşta (M. Ö. 280-272) büyük kayıplara uğrayan Taras, nihayet M. Ö. 123'te *Tarentum* adı altında Roma'nın sömürgesi oldu. Gotların, Bizans'ın ve Langobartların hâkimiyetinden sonra T., IX ve X. yüzyıllarda Araplar, Bizans ve Venedik arasında savaşlara sebep olmuştur. T. limanı birçok Haçlı seferlerinde Avrupa'dan çıkış noktası olmuş ve 1063'te Normanların, 1497'de de İspanyolların eline geçmiştir. T., 1594 - 1671 arasında Türkler tarafından beş defa kuşatılmıştır. 1647 - 1648 arasında Napoli'de başlayan isyan hareketinde bir sarsıntı geçirmiş, fakat sonradan durum yine düzelmiştir. Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra askerî liman olarak yeniden önem kazanmıştır. 1940 yılı kasım ayında İngilizler T.'da İtalyan donanmasına bir baskın düzenlemişlerdi.

TARANTULA, Güney Avrupa'da yaşayan iri bir örümceğe verilen ad. Genel olarak büyük, kıllı bir örümcek için kullanılan bu ad, ilk önce Güney İtalya'daki Taranto şehri çevresinde bulunan bir örümceğe verilmiştir. Birleşik Amerika'daki T.'lar bunlardan ayrı bir aileye mensup olup uzaktan akrabalıkları vardır. En irisinin vücudu 5 cm, bacakları ise 10 - 13 cm dir. Pas rengi kıllarla kaplıdır. En zararsız T. olmakla beraber, iri ve kıllı oluşu insanları korkutur. Birleşik Amerika'nın güney - batı eyaletlerinde yaşayan bir türü kumda kendine derin inler kazar. Dişisi 400 - 500 yumurta yapar ve bunları bekler. Yavrular 4 - 5 yılda erginleşir. Bunlar 15-16 yıl kadar yaşarlar. Güney Amerika'da bacak uzunluğu 20 cm yi bulan T.'lar görülmektedir. Bunun yanında çok iri vücutlu, küçük bacaklı T.'lar da vardır. Bu tropikal türlerin çoğu ağaçlar üzerinde barınırlar. Kuzey Amerika'daki T.'lar yerden ayrılmayıp gündüzleri yeraltı inlerinde gizlenir, geceleri ava çıkarlar.

TARANTULA

TARBAGATAY, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne bağlı Kazakistan'ın Semipalatinsk ve Doğu Kazakistan bölgelerinde ve Çin'in kuzey - batı ucunda bir dağ. Uzunluğu aş. yu. 300 km, genişliği (doğuda) 60 - 120 km dir. En yüksek doruğu 3 805 m dir. Güneyde Alakol, Uyalı ve Sasıkkol gölleriyle kuzeyde Zaysan gölü arasında uzanır. Yalnız ırmak boylarında bitki örtüsü vardır. Kuzey eteklerinde söğüt, güney eteklerinde ise yabanî elma ağaçlarına rastlanır.

TARCAN, Selim Sırrı (Yenişehir, Mora 1874 - İstanbul 1956), Türkiye'de beden eğitimine yeni ve modern bir şekil veren eğitimci. Galatasaray Lisesi'nde orta tahsilini bitirdikten sonra Mühendishane Harbiyesinden üsteğmen olarak çıktı. 1908'de İsveç'e gidip Beden Eğitimi Öğretmen Okulu'nda ihtisas yaptı. Dönüşünde özel jimnastik okulu açtı. 12 mayıs 1916 günü Türkiye'de ilk defa "idman bayramı"nı düzenledi.

İstanbul Öğretmen Okulu'nda beden eğitimi öğretmenliği ve müdürlük yaptı. Büyük Millet Meclisinin beşinci devresinde Ordu milletvekili olarak meclise girdi (1935 - 1946).

Beden eğitimi dışında fikir hayatında da özel bir yer tuttu. Birçok eserler verdi : *Bizce meçhul hayatlar, Macaristan mektupları, Beden terbiyesi* gibi. Bunların yanı sıra 2 ciltlik radyo konferansı ve küçük hikâyeleri vardır.

TARÇIN, Defnegiller (Lauraceae) familyasına bağlı bir ağaç (Cinnamomum). Seylan T.'ı (Cinnamomum zeylanicum), Çin T.'ı (Cinnamomum cassia) gibi türleri vardır. Bahar olarak kullanılan T. bu ağaçların dallarından elde edilir. Dalların kabukları soyulur. Sonra kurutularak öğütülür. Mutfaklarda yiyeceklere genellikle öğütülmüş T. katılır.

Eski Yunanlılar ve Romalılar, T.'ı Araplardan satın alarak kullanırlardı. Seylan'ın başlıca ihracat maddesidir.

T.'dan bir nevi alkol de çıkartılır. Terkibi $C_6 H_5 CH = CHOH_2OH$ dır. 33°C de erir, 250°C de kaynama noktasına gelir. Bu alkol genellikle koku maddesi olarak üretilir.

T.'dan çıkartılan bir diğer madde de aldehittir. Bu aldehit Seylan ve Çin T. yağından elde edilir. T. aldehidi alkolde erir. Suda ise az erir.

T. güzel kokusu sebebiyle çeşni verici koku maddesi olarak gıda ve parfümeri sanayiinde kullanılmaktadır.

Piyasada kabuk T. ve öğütülmüş T. olarak satılır.

T., dünyada birkaç bin ton olarak üretilir. Tıpta mide ve bağırsak gazlarını çıkardığı için yararlı olduğu bilinmektedir. Ayrıca, son yıllarda içinde krom maddesinin bulunması sebebiyle metabolizma ayarlayıcısı olduğu ileri sürülmektedir.

TARÇIN AĞACI, Asya ve Avustralya'da yetişen, türleri genellikle güzel kokulu ağaç veya ağaççık. İlâç, parfümeri ve baharat sanayiinde dallarının kabuklarından yararlanılır. Tropik bölgelerde, kumlu zengin topraklarda yetişir. Tohumla çoğaltılır. Bazı türleri süs bitkisi olarak da kullanılır.

Yabanî cinsleri 9 m kadar boy alır. T. A.'nın Defnegiller (Lauraceae) familyasına giren başlıca türleri şunlardır : Cinnamomum Burmanii, Malaya'da yetişen bir türdür. C. camphora, boyu 10 m den fazladır. Buna kâfur ağacı denir. Çin ve Japonya'da yetişir. C. cassia Çin'de yetişen, 10 m den fazla boylu bir türdür. C. glanduliferum türü Himalayalarda yetişir. C. Loureiri, orta boylu bir ağaç olup Japonya ve Çin'de yetişir. C. pedunculatum, Japonya'da bulunur. C. zeylanicum 9 m boyunda, Hindistan ve Malaya'da yetişir. Tarçın (b. bk.) bu ağaçtan üretilir.

TARD U AKS, bir mısra veya cümlenin anlamlı iki parçasından birini önce, ötekini sonra söyleyerek, yani mısraı ters yüz ederek aynı anlamda bir mısra veya cümle meydana getirme. T. sanatına kısaca *akis* de denilir. T. için *aks ü tebdil* adı da kullanılır. T. düzenli olup olmamasına göre iki çeşittir :

1. *Tard u aks-i tam :* Mısra veya cümle içinde söz sırasını bir öncekinin tam tersi olarak düzenlemektir :

Dîdem rûhunu gözler gözler rûhunu didem
Kıblem olalı kaşın kaşın olalı kıblem (Muallim Naci)

2. *Tard u aks-i nâkıs :* Mısra veya cümle içinde, kelimeler sıra değiştirirken ekleme ve çıkarma yapılan akistir :

Gelse der-gâhına ikrâm görürler küremâ
Küremâ der-gehine gelse görürler ikrâm (Ziya Paşa)

(C. Dilçin)

TARDE, Gabriel (Sarlat, Dordogne 1843 - Paris 1904), Fransız sosyoloğu. Paris'te okumuştur. Adalet alanındaki çalışmaları sonunda suçluluğun biyolojik esasları konusunda birtakım görüşler ileri sürmüştür. 1880'de Paris'te yerleşen T., 1886'da "Archives d'anthropologie criminelle" dergisinin kurulmasına katkıda bulunmuştur. Daha sonra bu derginin redaktörlüğüne seçilen T., araştırma ve yayınlarıyla kriminoloji alanında milletlerarası bir ün sağlamıştır. *La criminalité comparée* (Karşılaştırmalı suçluluk) [1886] ve *La philosophie pénale* (Ceza felsefesi) [1890] adlı eserlerini verdikten sonra 1894'te Adalet Bakanlığında İstatistik Bürosu şefliğine tayin edilmiştir. Bu göreve getirildikten sonra sosyoloji açısından taklit konusunda araştırmalar yapmıştır. Bu yoldaki görüşlerini *Les lois de l'imitation* (Taklit kanunları) [1890] ve *Les lois sociales* (Sosyal kanunlar) [1898] adlı eserlerinde toplamıştır. Hayatının son yıllarında (1899 - 1904) Collège de France'ta modern felsefe profesörlüğü yapmıştır.

TARDIEU, André (Paris 1876 - Menton, Alpes - Maritimes dep. 1945), Fransız devlet adamı. Başlangıçta diplomasi alanında görev almış, "Temps" gazetesinin dış siyaset yazarı olarak Fransa'da büyük bir ün kazanmıştır. 1914 - 1924 ve 1926 - 1936 yıllarında millet vekilliği yapmıştır. Başbakan G. Clemenceau'nun çalışma arkadaşı olarak 1919'da Versailles barış antlaşmasının düzenlenmesine katılmıştır. 1932'de Fransa'da Centre républicain'i kurmuştur. "La Liberté" gazetesi bu partinin yayın organı olarak çıkmıştır. T. sık sık bakanlık yaptığı gibi, 1929 - 1930 ve 1932 yıllarında başbakanlık görevine de getirilmiştir. 1936'da siyaset hayatından çekilmiştir.

T.'nün dış siyaset konularında birçok eserleri vardır : *La conférence d'Algésiras* (El - Cezire konferansı) [1907, 3. bas. 1909]; *La paix* (Barış) [1921]; *L'Amérique et nous* (Amerika ve biz) [1927]; *L'heure de la décision* (Karar saati) [1934].

TARDİYE, muhammes (b. bk.)'in özel bir şekli. Muhammes aruzun her vezniyle yazıldığı halde, T. yalnız mef'ûlü mefâilün faûlün vezniyle yazılır. T.'nin muhammesten ayrılan ikinci özelliği, temel kafiyenin bentlerin yalnız 5. mısralarında olmasıdır. Her bendin ilk 4 mısraı da kendi arasında kafiyelidir ve başka şekli yoktur. Buna göre kafiye düzeni şöyledir : bbbba - cccca - dddda ... T.'ye *tard u rekib* adı da verilir. Mesnevilerde şairler, eseri tekdüzelikten kurtarmak için, bir münasebet getirip yer yer gazel, murabba gibi manzumeler söylerlerdi. Bunlara da T. denilmektedir.

Türk edebiyatında T. pek az kullanılmıştır. Yalnız, Şeyh Galip (b. bk.) T.'ye özel bir değer vererek, *Divan*'ında ve *Hüsn ü Aşk*'ında birkaç yerde kullanmıştır. Şeyh Galip'ten önce Nedim (b. bk.), Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın medhinde 12 bendlik bir T. yazmışsa da, edebiyatımızın en güzel T.'leri Şeyh Galib'e aittir. Şeyh Galip'ten çok etkilenmiş olan Abdülhak Hamit de *Eşber* adlı manzum tiyatrosunda iki yerde T. şeklini kullanmıştır. (C. Dilçin)

TARET (İng. Turret), büyük çaptaki topların kuyruk makanizmalarını, nişangâh tertibatını, cephane nakil sistemlerini ve diğer müteharrik aksamını ve mürettebatını düşman mermilerinden korumak için topların üzerine konulmuş zırh mahfaza. Deniz topçuluğunda ilk T. Amerika iç savaşları sırasında ve 1862 yılında inşa edilen 1 200 tonluk "Monitor" adlı gemiye monte edildi. Bu gemi iki tane 28 c/m lik top taşıyordu. Bu toplar 20 c/m kalınlığında, üst kısmı daha ince zırhtan yapılmış zırh bir T. içine monte edilmişlerdi. Bu T. buhar makinesi ile hareket eden bir dişli vasıtası ile çevriliyordu. Bu tarihlerde İngiltere ve Fransa bahriyeleri de mermilerdeki gelişmeler dolayısıyla boydan boya bütün bordayı kaplayan zırh ile muhafaza altına alınan çok sayıda top yerine, topun çapını büyülterek kalın zırhlarla muhafaza altına alınan kazmetler içine toplarını monte ediyorlardı. İngiltere bahriyesi 1863 yılında T.'li gemilere geçmeğe karar verdi. Hazırladığı projelere göre 1868 yılında inşa edilen

"Monarch" adlı gemiye iki toplu T.'ler içinde dört tane 30.5 c/m lik top monte etti. Bu geminin T.'leri 20 c/m kalınlığında idi. 1871'den sonra bütün bahriyeler T.'ler içine monte edilen az sayıda, fakat büyük çapta top taşıyan gemiler inşasına başladılar.

Fransa bahriyesi 1879 yılından sonra inşa ettiği büyük gemilere tek toplu barbet sistemini getirdi. Bu sistemin başlıca özelliği top alçak bir barbetle muhafaza altına alınıyor ve mermiler için zırh bir boru şeklindeki asansör zırh güverteye kadar uzanıyordu. 1890 yılında topları muhafaza eden ve dönebilir şekilde olan T.'ler aynı zırhtan yapılmış daire şeklindeki barbet üzerine bilyeli yataklarla oturtuldu. Barbetler zırh güverteye kadar uzatıldı. Cephanelikler zırh güverte altına alındı. T.'in bağlı olduğu döner bir kürsü huni şeklinde aşağıya doğru uzatıldı ve bu kısmın içine mermi ve hartuç asansörleri yerleştirildi. T.'lerin altına kavanca odaları yapıldı.

1905 yılına kadar T. sisteminde değişiklik az oldu. Hemen bütün bahriyeler T.'lere iki top koydular. Yalnız İtalyan bahriyesi bir süre daha tek toplu T.'ler kullandı. T.'lerin dirisa (döndürülme) ve topların irtifa donanımları elektrik veya haydrolikle çalıştırıldı. Bazı bahriyelerde T.'ler elektrik motoru ile dirisa edilir, top namluları haydrolik bir donanımla yukarı ve aşağı alınırdı. Gemi tonajlarının büyümesi ve çok sayıda top taşıyabilme isteğinin ortaya çıkması üzerine T.'lere üç top koyma hususu düşünüldü. 1910 yılında İtalyanların inşa ettikleri "Dante Alighieri" gemisine ilk defa üç top taşıyan T.'ler konuldu. 1912 yılında inşa olunan New York sınıfı gemilere de Amerikalılar üç top taşıyan T.'ler monte ettiler. Bu sistem Rus ve Avusturya bahriyeleri tarafından da benimsendi ise de, diğer bahriyeler iki toplu T.'ler üzerinde ısrar ettiler. İki toplu T.'li gemi inşa etmeğe devam eden İngiltere bahriyesi, 1925 yılında inşa ettiği "Nelson" ve "Rodney" adlı 35 000 tonluk büyük muharebe gemilerine üçer toplu üç T. monte etti. I. Dünya Savaşında bütün donanmasını kaybeden Alman bahriyesi, 1931 yılında inşa ettiği Deutschland sınıfı üç cep zırhlısına üç toplu iki T. koyarak bu sistemi kabul etmiş oldu.

Fransız bahriyesi 1935 yılında inşa ettiği "Dunkerque" ve "Strasbourg" muharebe gemilerine ilk defa olarak dört toplu T.'ler koydu. II. Dünya Savaşından önce inşa ettikleri "Richelieu" gemisine de dörder toplu T.'ler koyarak yeni bir sistem meydana getirdiler.

T.'ler içinde T. kaptanı, top nişancıları, nişangâhlara mesafe ve inhiraf tatbik ediciler, kamacılar, cephaneciler, telefoncular, tomarcılar ve diğer lüzumlu personel bulunur. T. nişancıları hem T. içindeki top nişangâhlarından hem de zırh kuleden komuta edilen nişan tevcih aletlerinden faydalanarak nişan alabilirler. Bu takdirde nişancıların ferdî hataları ortadan kalkar. Zırh kuledeki aletler hasara uğrar veya arızalanırsa, nişan T.'lerden alınır.

Toplar hem zırh kuleden hem de T. içinden ateşlenebilirler. Cephaneliklerden asansörlerle T. içine gelen mermiler namluya sürüldükten sonra ya el tomarı veya haydrolik tomarlar vasıtasıyla yuvalarına oturtulur. Büyük çaplı toplarda mermiyi el ile tomarlamak için fazla personele ihtiyaç vardır. Savaş uzun sürerse tomarcılar çok yorulur, atış sürati azalır. Mermiler tam yerine oturmaz ise barut hazinesi ya küçülür ya büyür, bu hal de mermi ilk süratini azaltır veya çoğaltır. Bu mahzurları ortadan kaldırmak için T.'lerde haydrolik tomarlar kullanılmağa başlanmıştır. Böyle T.'lerde haydrolik tertibat bozulursa, derhal kullanılmak üzere el tomarları da bulunur. Topların namluları tamamen kapalı olan T.'lerin ön taraflarındaki mazgallardan ileri uzanır. Mail kızaklı kundaklara oturutulmuş topları taşıyan T.'lerin mazgalları büyük, beşik kundaklı topları muhafaza eden T.'lerin mazgalları daha küçük olur.

T.'ler üzerinde madenî boş kovanları güverteye boşaltmak üzere kapaklar ve lüzumunda mürettebatın güverteye inebilmeleri için alt taraflarda kaportaları vardır. T.'lerin ön tarafları kalın, arka kısımları daha ince zırhlıdır. Kese hartuç kullanan toplarda atıştan sonra namlu içinde yanar durumda kalması muhtemel parçaların yeniden namluya sürülen kese hartucu ateşlenmemesi ve yine namluda kalan gazları tutuşturmaması için bu tehlikeli unsurları namludan dışarı atmak için sıkıştırılmış havayı namluya sevk eden temizleyici hava uskuncaları vardır. Madenî hartuç kullanan toplarda ise atıştan sonra namlu ve T. içinde kalan gazları emerek T.'ten dışarı atan vantilatör tertibatı vardır. Müstahkem mevkilerin birçoğunda ağır toplar, gemilerde olduğu gibi T.'ler içine monte edilmişlerdir.

Tank toplarını ve top personelini muhafaza eden zırh örtüye de T. denilir. Uçak gövdelerine yerleştirilen makineli top ve tüfeklerin mahfazalarına da T. adı verilir.

Gemiden gemiye atılan füze silâhlarının gelişmesinden sonra büyük muharebe gemileri (battle ship) inşasından vazgeçilmiş ve Amerika bahriyesinden başka diğer büyük bahriyeler ellerinde mevcut muharebe gemilerini kadrolarından çıkarmışlardır. Amerika bahriyesi ise 9 tane 40.6 c/m lik top taşıyan üçer toplu üç T.'li New Jersey sınıfı dört gemiyi ihtiyata alarak muhafaza etmektedir. Bugün Amerika ve Rus bahriyeleri II. Dünya Savaşı içinde veya savaşı müteakip inşa etmiş oldukları T.'li ağır kruvazörlerden bir kısmını muhafaza etmektedirler. Diğer kruvazörlerini füzelerle donatmışlardır.

Bugün füze taşıyan kruvazör ve muhriplere hem deniz hedeflerine hem de uçaklara karşı kullanılan iki maksatlı, 12.5 c/m lik otomatik tek toplu ve T.'li toplar monte edilmektedir. Amerikan bahriyesi son zamanlarda 20 c/m çapında ve 50 çap uzunluğunda otomatik bir top geliştirmiştir. Zırhlı bir T. içine monte edilen bu toplardan bir tanesi tecrübe maksadıyla bir muhribe monte edilmiştir. (V. Z. Dümer)

TARGAN, Şerif Muhiddin (İstanbul 1892 - 1967), Türk ud virtüozu ve bestekârı. Mekke şerifi Vezir Ali Haydar Paşa'nın (1865 - 1945) oğludur. Annesi Sabiha Hanım (ölm. 1961), Viyana büyükelçisi Ârif Efendi'nin kardeşi Ziver Efendi ile Tevhide Hanım'ın kızıdır. T.'ın babası Ali Haydar Paşa, Meclis-i Âyan 2. reisi idi, 1909'da evkaf nazırı, 29 ekim 1916'da Mekke emiri olmuştur.

T., 18 yaşına kadar özel öğrenim gördü. Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca öğrendi. 1908'de Hukuk, 1909'da Edebiyat fakültelerine girerek her ikisinden de diploma aldı. 6 yaşında uda başladı. 13 yaşında iken (1905) en üstün udî olarak tanındı ve Hüzzâm Saz Semâîsi'ni besteledi. Fakat ailesi, musiki ile fazla uğraşmasını engelliyordu. 14 yaşında viyolonsele başladı. 1919'dan itibaren ud için virtüozluk étude'leri yazmaya başladı. Daha çok babasının konağında müzisyenleri dinleyerek Türk musikisi öğrendi. Ali Rifat Çağatay ile Ahmed Irsoy'dan meşk etti. Bu arada viyola, keman

ve lavta da çalıyordu. 1916'da babası ile beraber Medine'ye gitti. Sonra Şam'da kaldı. Ailesi, aynı sülâleden olan Şerif Hüseyin Paşa ile oğullarının isyanına katılmadığı ve sonuna kadar Osmanlı saltanatının emrinde bulunduğu için büyük zarar gördü ve servetinin büyük kısmını kaybetti. 1924'te New York'a gitti. New York'a gittikten bir hafta sonra piyano virtüozu Leopold Godowsky (1870 - 1938), şerefine bir resepsiyon verdi. Bu toplantıda T. ud çaldı. Jascha Heifetz (b. bk.), Leopold Auer (1845 - 1930), Fritz Kreisler (b. bk.), Mischa Elman (b. bk.) gibi dünyanın en büyük keman virtüozları bu resepsiyonda T.'ı dinlediler. 24 ağustos 1924'te çıkan "The New York Herald Tribune"un *Magazine* kısmında Godowsky ve Kreisler, T.'ın udunu Paganini'nin kemanına eş olarak kaydettiler. New York'ta viyolonsel öğrendi. 13 aralık 1928'de New York'ta Town Hall'de viyolonsel ve ud resitali verdi. 16 aralık tarihli "Sunday Telegraph"taki bir değerlendirmede viyolonseli övülüyor ve ud'da Segovia'nın gitarını geçtiği söyleniyordu. Birleşik Amerika'nın çeşitli şehirlerinde resitalini tekrarladı ve New York Radyosu'nda da çaldı.

8 yıllık bir ikametten sonra Amerika'dan İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da iki yıl kalmış, bu arada 4 aralık 1934'te Fransız Tiyatrosu'nda resital vermiştir. 1934'te Bağdad'a gitmiş, Batı ve Doğu musiki kısımları ile Bağdad Konservatuarı'nı kurmuş, 12 yıl bu müesseseyi idare etmiş, 1948'de İstanbul'a dönmüştür. Arel'in istifası ile boşalan İstanbul Konservatuarı İlmî Kurul başkanlığına getirilmiştir. 8 nisan 1950'de Safiye Ayla ile evlenmiştir. Portre ve peyzajda başarılı ressamdır. Abdülhak Hâmid'in iki portresini yapmıştır ki biri Topkapı Sarayı'nda, diğeri İstanbul Üniversitesi'ndedir. Mehmed Âkif'in çok yakını idi; şair, *Yedinci Safahât*'ı "Şark'ın tek dâhî-i san'atı Şerîf Muhyiddîn Beyefendi'ye hâtıra-i tâ'zîm" (5. baskı, 447) olarak ithaf etmiştir. Tamamlayamadığı *Sekizinci Safahât : Gölgeler*'de de "Şerîf Muhyiddîn'e" başlıklı bir şiir vardır (527-8). *Yedinci Safahât*'a T.'a ait manzume ise çok uzundur (s. 511-8). Fransız Tiyatrosu'ndaki resitali münasebetiyle hocası ve arkadaşı Ali Rifat Çağatay'ın "Akşam" gazetesinin 7 ve 8 aralık 1934 tarihli nüshalarında çıkan iki yazısı da çok övücüdür. Fakat Batı musikisini daha iyi bildiği üzerinde haklı olarak durmuştur. Ud metodu hazırlamış, fakat basılmamıştır. Udu, bir Batı enstrümanı gibi telâkki etmiş, öyle çalmıştır. Şaşırtıcı bir teknik üstünlük göstermiştir. Arap memleketleri ve Türkiye'de plaklar doldurmuştur.

TARH, vergi alacağının kanunda gösterilen matrah ve nispetler üzerinden vergi dairesi tarafından hesaplanarak miktar olarak tespit edilmesi işlemi (Vergi Usul Kanunu Md. 20). Başlıca T. usulleri : a. Beyannameye dayanan T. (VUK Md. 25 - 28); b. İkmalen, re'sen ve idarece T. (VUK Md. 29 - 35); c. Tahrire dayanan T. (VUK Md. 36 - 39) ve d. Götürü T. (VUK Md. 40 - 49)'tır.

a. Beyannameye dayanan T. : Bu usulde vergiye tâbi matrah mükellef tarafından bizzat bildirilir ve vergi, mükellefin bu beyanına göre T. ve tahakkuk ettirilir (VUK Md. 25). Ülkemiz vergi sisteminde kabul edilen esas T. usulü budur. Halen gelir, kurumlar, veraset ve intikal, gider ve emlâk vergileri bu usulde T. ve tahsil edilmektedir.

b. İkmalen, re'sen ve idarece T. : İkmalen vergi T.'ı, her ne şekilde olursa olsun bir vergi T. edildikten sonra bu vergiye müteallik olarak meydana çıkan ve defter, kayıt ve belgelere veya kanunî ölçülere dayanılarak miktarı tespit olunan bir matrah veya matrah farkı üzerinden vergi T.'ı şeklinde yapılır (VUK Md. 29 I). Re'sen vergi T.'ı, vergi matrahının tamamen veya kısmen defter, kayıt ve belgelere veya kanunî ölçülere dayanılarak tespitine imkân bulunamayan hallerde takdir komisyonlarınca tespit edilen matrah veya matrah kısmı üzerinden vergi T. edilmesidir (VUK Md. 29 III). Verginin idarece T.'ı, VUK 29 ve 30. maddeleri dışında kalan hallerde mükelleflerin, verginin T.'ı için vergi kanunları ile muayyen zamanlarda müracaat etmemeleri veya bu kanunlarla kendilerine yüklenen mecburiyetleri yerine getirmemeleri sebebiyle zamanında T. edilmeyen verginin kanunen belli matrahlar üzerinden idarece T.'ı şeklinde olur (VUK Md. 30).

c. Tahrire dayanan T. : Verginin tahrir ile tespit edilen matrahlar üzerinden hesaplanmasıdır (VUK Md. 36). Bu matrahlar tahrir ihbarnamesi ile vergi dairesi tarafından mükelleflere ihbar olunur (VUK Md. 37). Ancak bina ve arazi vergilerinde tatbik olunan tahrir usulü 29 temmuz 1970 tarih ve 1319 sayılı kanunun 41. maddesiyle kaldırılmış bulunmaktadır.

d. Götürü T. : Götürü ücretler, götürü ticaret ve serbest meslek kazançları her ilçe merkezindeki takdir komisyonu tarafından ilçe hududu içindeki belediyeler ile ilçe merkezindeki ticaret ve sanayi odası, özel kanunlara göre kurulmuş meslek teşekkülleri, varsa İş ve İşçi Bulma Kurumu şubelerinden ve takdir komisyonunca lüzum görülen hallerde diğer daire, kurum ve teşekküllerden mütalâa alındıktan sonra ilçe için yıllık olarak tespit edilir. Bu ücret ve kazançlar iş ve hizmet nevi ve grupları itibariyle her iş ve hizmet nevi ve grupu için beş derece üzerinden belirlenir (VUK Md. 40). T., bu matrahlar üzerinden yapılır. (E. Korur)

TARHAN veya TARKAN, DARKAN, eski Türk devletlerinde bir rütbe, bir asalet veya şeref unvanı: daha sonraki Türk ve Moğol devletlerinde ise, çeşitli mükellefiyetlerden muafiyet imtiyazına sahip kişi veya topluluk.

Eski Türk hukukî müesseselerinden biri olan T.'lık, İslâmiyetten önceki Türk içtimaî teşkilâtında çok geniş ve çeşitli anlamları ifade etmiştir. T.'lığın, Türk tarihinin en eski zamanlarında dinî bir anlam ifade ettiği kabul edilmiştir. Buna göre, eski Türklerde hükümdarlık, demirci, sanatkâr, bilgin ve düşmanlarını tılsımlı taşlarla yenmesini bilen, kehanette usta bir T.'lar zümresinin elinde olmuş, davalar bunların hakemliği ile çözümlenerek memleket öylece idare olunmuştur. Bugün de Sibirya Türklerinde büyük "kam"lara T. denilmesi, bununla izah edilmiştir. Yakutlarda da dünya ve bitkiler tanrıçasının adı Ana Darhan Katun olup, onun sıfatları arasındaki *darhan* sözü de bu eski inanışın bir devamı şeklinde kabul olunmuştur. Bu Yakutların en güçlü boyunun ceddi İlley ise bir demirci ve aynı zamanda bir şaman (kam) idi. Onlarda demircilik irsî idi. İnanışa göre, bu demirciler 9. göbekte tabiatüstü kuvvetlere sahip olurlardı. Daha sonraları T.'ların da 9. göbeğe kadar cezalardan muaf tutulup, imtiyazlarının da 9. göbeğe kadar yürürlükte kalması, bu eski demirci şamanlar geleneği ile bağlantılı bulunmuştur. Aynı anlayışa göre, demirciler soyundan gelmiş olan Çingiz Han da bazan T. olarak adlandırılmıştır.

Eski Türk yazıtlarında bir unvan olarak geçen T., burada herhalde bir askerî rütbeyi ifade etmekte olup, hükümdara yakın beyleri göstermektedir. Gerçekten de Bilge Kağan

yazıtında T.'ın askerî bir rütbe olarak kullanıldığı anlaşıldıktan başka, Göktürk devlet adamı Bilge Tonyukuk'un "boyla bağa T." unvanını taşıması da bu rütbenin mahiyeti hakkında az çok fikir vermektedir. Yine yazıtlardan anlaşıldığına göre, T.'lar, hükümdarın etrafındaki beyler zümresinden biri olup, şadapıt, boyla, kurkapın ve tudun'lardan tamamen ayrı, makam itibariyle de boyla, kurkapın ve tudun'lardan yüksek bir mevkiin sahipleriydiler. Onlar, çeşitli toplantılarda hükümdar tahtının solunda bulunurlardı ve anlaşıldığına göre han ile de oldukça sıkı münasebetleri vardı. Ebü'l - Gazî Bahadır Han'ın, onların hükümdar tahtının solunda yer aldıklarına dair kaydı, T.'ların bu eski durumları ile ilgili bir kayıt olabileceği gibi, XVII. yüzyılda bile hükümdara yakınlıklarının bir ifadesi de olabilir.

Diğer taraftan Göktürkler zamanında Batı Türkistan'da Türk ve Soğd asıllı T.'lar da ortaya çıktı ki, bunlar bir nevî ziraat aristokrasisi idiler. Bu cümleden olarak Göktürkler zamanında Semerkand dihkanına T. da denilirdi. O halde, Göktürkler zamanında beyler zümresine mahsus askerî bir T.'lıktan başka arazi ile ilgili T.'lık da söz konusudur. Ancak bu tür T.'ların sahip olduğu imtiyazlar veya haklar açıklıkla bilinmemektedir. Yine de T., en eski zamanlarda demirci sanatkârların şefi denildiği zaman olduğu gibi, ziraat feodali demek olduğu zaman dahi metbûlar üzerinde siyasî ve dinî nüfuz sağlamış görünmektedir. Hazarlarda da T.'lık, Göktürklerde olduğu gibi uygulanmış idi.

T.'ın anlamı Uygurlar döneminde biraz değişmiş ve görünüşe göre Uygur metinlerinde bu unvan "vezir, bakan, nazır" gibi anlamlarda kullanılmıştır. XI. yüzyıl yazarlarından Kâşgarlı Mahmud'un bu unvan hakkında "İslâmiyet'ten önceki isimlerdendir ve mânası da bey demektir" şeklindeki kaydından anlaşıldığına göre T., herhangi bir devlet memuriyeti rütbesinden çok, bir asalet veya şeref unvanı olarak kullanılmıştır. Varlığını XII. yüzyıl başına kadar koruduğu bilinen Oğuz Yabgu Devleti'nde de T.'ların varlığı biliniyorsa da, bunun bir memuriyet mi, yoksa bir asalet unvanı mı olduğu konusunda bilgi bulunamamıştır. Ancak, el - Harizmî'nin de T.'a "şerîf" anlamını vermesi bu unvanın bir asalet veya şeref unvanı olarak kullanıldığı şeklindeki Kâşgarlı'nın kaydını doğrular durumdadır.

T.'lığın Karahanlılar, Selçuklular ve Gazneliler devrinde kullanıldığına dair hiçbir kayıt yoktur. Bu itibarla T.'lığın Türk - İslâm devletlerinde yeniden ve yaygın bir müessese haline getirilişinin Moğollar vasıtasıyla olduğu anlaşılmaktadır.

Moğollar bu eski Türk unvanını daha Çingiz Han zamanından itibaren hukukî bir müessese haline getirdiler. Moğollarda ve ondan sonraki Türk - Moğol ve Türk - İslâm devletlerinde T.'lık, çeşitli mükellefiyetlerden muafiyet imtiyazını ifade etmektedir. Buna göre, devlete veya hükümdar sülâlesine karşı herhangi bir yararlık gösteren veya hizmeti geçen ve böylece hükümdarın teveccühünü kazanan muhtelif kimselere, bu arada memurlara, kumandanlara, bazı âlimlere ve şeyhlere, hatta tacirlere verilen bu imtiyazlar bir fermanla tayin edilir, böylece T. olanların nelerden muaf tutuldukları belirtilirdi. Böylece T.'lık Moğollardan itibaren giderek vergilerden muafiyet belgesi almış olan kişi veya toplulukları ifade eden bir deyiş haline geldi ve daha sonra da hür ve vergiden azat kimseyi ifade eder oldu.

Moğol İmparatorluğu ile İlhanlılarda askerî T.'lık, arazi T.'lığı ve kişi veya toplulukların vergilerden muaf tutulduklarına dair T.'lık olmak üzere muhtelif tipte T.'lıkların vücuda getirilerek uygulandığı görülmektedir.

Askerî T.'lıkta, kendisine T.'lık verilmiş olan bir bey bütün vergilerden muaftı. Atları ulak olarak alınıp kullanılamazdı. Avda ve savaşta elde ettikleri de kendisine bırakılırdı. Dilediği zaman hiç kimseye danışmadan serbestçe han huzuruna girip çıkabilirdi. Toylarda ve resm-i kabullerde hükümdar tahtının solunda bulunurdu. İşlediği suçlardan dokuz suça kadar sorumlu değildi ve ancak dokuz suçtan fazlası için sorguya çekilirdi. Kendisine verilmiş olan imtiyazlar dokuzuncu göbeğe kadar çocuklarına ve torunlarına intikal ederdi.

Arazi T.'lığı ise, Çingiz Han Yasası'na göre üçe ayrılmıştı : 1. Herhangi bir sebeple kendisine vergi konulmayan hür topraklar ki, diğer topraklara nazaran kıymet itibariyle tabiî daha pahalı olurdu. 2. Harac'a tâbi oldukları halde birer fermanla haraçları affedilmiş olan toprakların muafiyeti. 3. Dirlik ve arpalık olarak verilen meblâğ ve toprakların muafiyeti. Bütün bu muafiyetler de yasaya göre irsî idi. Gerçekten de Çingiz Han'ın Selenga havzasında Merkitlerden zaptettiği yeri Sorhan Şırya'ya temlik sıfatıyla verdiği ve bu araziyi vergilerden muaf olarak defterlere geçirmelerini emrettiği *Moğolların gizli tarihi*'nde kaydedilmiştir. İrsî olarak arazi ve gelir temliki usulünün Çingiz Yasası'nda bulunduğunu Nâsırüddîn-i Tûsî de bildirmiştir.

Çeşitli kişi ve toplulukların T.'lığına gelince : Yine Çingiz Yasası'na göre, fakihler, kurrâ, fakirler, tabipler, âlimler, ruhban, müezzinler v.b. de vergilerden muafiyet T.'lığına sahip olurlardı. Buna ilâve olarak, İlhanlılar devletinin ilk zamanları için N. Tûsî, T.'lığı bir imtiyaz olarak izah ettikten sonra, bu imtiyazlardan başlıca : 1. ruhban, 2. yaşlılar, 3. hastalar, 4. fakirler ve 5. çocukların faydalandırıldığını eklemektedir.

Diğer taraftan, daha sonraki dönemlerde bazan bir şehir halkının tamamının, bir T.'lık yarlığı ile çeşitli vergilerden muaf tutulduğu da görülmüştür. Meselâ, Ebü'l - Gazî'ye göre Buhara bir zamanlar böyle bir T.'lık fermanına sahip olmuştu. Ayrıca, Semerkand şehri de 1365'te T. olmuş ve bu durumunu XVIII. yüzyıl sonlarına kadar korumuştur.

Ayrıca, çeşitli Türk - İslâm devletlerinde muhtelif memurlara ve tüccarlara da T.'lık verildiği bilinmektedir. Bu cümleden olarak, *Bâburnâme*'de bey (kumandan) T.'lardan başka, tüccar T.'lardan da söz edildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da T.'lığın özellikle tüccarlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örnek olarak Kanunî Sultan Süleyman 1524 tarihinde Andriya adlı bir Yahudi tüccarı ile oğluna, Osmanlı ülkesinde serbest ticaret hakkı vermiş ve onları çeşitli vergilerden "tarhan" kılmıştır. Bu münasebetle Osmanlılarda T.'lık deyiminin "muafiyet" ile aynı anlamda kullanıldığı açıkça görülmektedir.

Gerek askerî T.'lık gerek arazi T.'lığı ve gerek muhtelif kişi veya topluluklara verilen çeşitli imtiyazlar T.'lığına ait İlhanlılar, Altın Ordu hanları, Celâyirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Timurlular, Özbekler ve Safevîler zamanına ait kayıt ve vesikalar pek çoktur. Bu husus da T.'lık müessesesinin yaygınlığı hakkında kâfî derecede bilgi vermeye yeterlidir.

T.'lığın oldukça yaygın bir halde uygulandığı bir başka devlet de Mısır'daki Memlûkler devleti olmuştur. Bu devlette de, şimdiye kadar bilinenin aksine, yalnızca askerî T.'lık değil, hem arazi T.'lığı hem de çeşitli devlet memurlarına ait

T.'lıklar söz konusudur. Memlûklerde askerî T.'lık, fiilî devlet hizmetinde bulunamayacak kadar yaşlanmış olan bir memlûk'e verilmiş bir çeşit mütekaitlik imtiyazı idi. Böylece bir kimseye Arapça "battal" da denilir ve eğer hükümdarın gazabına uğramamış bir kimse ise, dilediği yere gidip yerleşebilir, istediği yerlerde gezebilir ve dilediği gibi yaşardı. Oysa muvazzaf memlûkler bu haklara sahip değillerdi. Bu bakımdan, Timurlular devletinde olduğu gibi, Memlûklerde de bir kimsenin T. olması, "serbest, mümtaz ve hür olması" anlamlarını ifade eder olmuştu. Aynı devlette arazi T.'lığı da söz konusudur ve "ıkta-i tarhanî" deyimi ile ifade olunmuştur. Gerçi bunun mahiyeti hakkında fazla bilgi yoksa da, araziye bağlı vergilerden muafiyeti ifade ettiği şüphesizdir. Ancak, öteki Türk - İslâm devletlerinden farklı olarak Memlûklerde, özellikle askerî T.'lık irsî değildi. Buna karşılık bu devlette kadılara, âlimlere v.b. lere verilmiş olan T.'lık, muhtelif vergi muafiyeti ile imtiyazları ifade ediyordu ve askerî T.'lığın aksine irsî idi. (R. Genç)

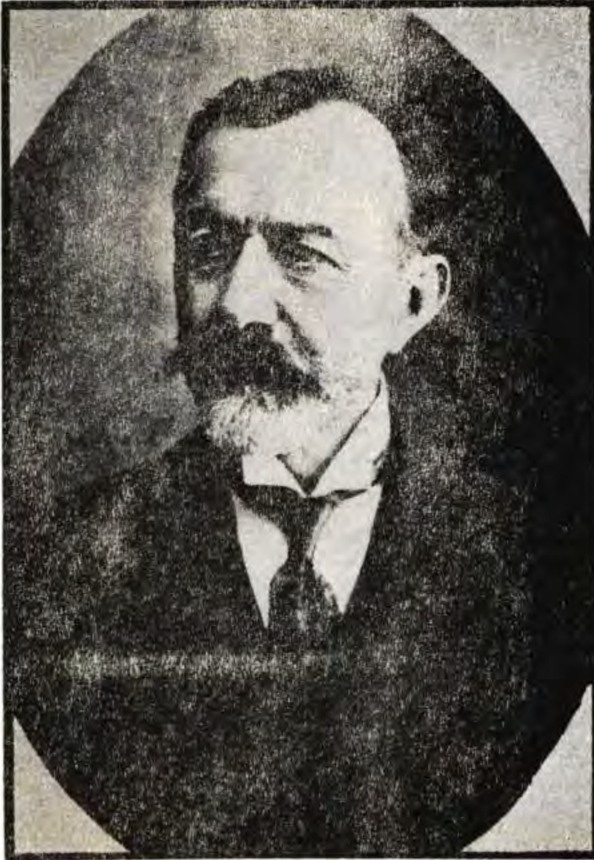
TARHAN, Abdülhak Hâmid (İstanbul 2 şubat 1852 - İstanbul 13 nisan 1937), Türk şairi ve tiyatro yazarı. Babası, Tanzimat devrinin tanınmış tarihçilerinden ve devlet adamlarından Hayrullah Efendi ve büyük babası da II. Mahmud'un ve Abdülmecîd'in hekimbaşılığını yapmış olan Abdülhak Molla'dır.

Büyük babasının Bebek'teki yalısında doğan T., ilk öğrenimini semtin mahalle mektebi ile Rumeli Hisarı'ndaki mekteb-i rüşdiyede yaptı. Bir yandan da Yanyalı Tahsin Hoca ile Edremitli Bahattin Efendi'den özel dersler aldı. 1862'de, ağabeyi Nasuhi Bey ile birlikte Maarif Nezareti müsteşarı olarak Fransız millî eğitim müesseselerini incelemek için Paris'te bulunan babasının yanına gitti ve bir yıl kadar oradaki bir koleje devam etti. Dönüşünde, bir süre de Robert Kolej'de okudu. Memurluk hayatına Bâb-ı Âlî Tercüme Odası'nda başladı (1864). Babasının Tahran büyükelçiliğine tâyin edilmesi üzerine (1865), hocası Bahattin Efendi ile birlikte, o da Tahran'a gitti. Orada, İstanbul'da iken öğrenmeğe başladığı Farsçasını elçilik kâtiplerinden Mirza Şevket'ten ders alarak daha da kuvvetlendirdi. Bir süre sonra babasının âni ölümü üzerine (1867) İstanbul'a dönen T., Maliye Nezareti, Sadaret ve Şûrâ-yı Devlet'in mektupçuluk kalemlerinde çalıştı. 1871'de, Pîrî-zâde ailesinden Fatma Hanım'la evlendi. Sâmi Paşa-zâde Sezâi, Recaizade Mahmut Ekrem ve Namık Kemal gibi yazar ve şairler ile tanıştı. İlk kalem denemelerine de yine bu sıralarda girişti ve devrin modasına uyarak piyes yazmağa heveslendi. Bu türdeki ilk denemesi olan *Mâcerâ-i aşk*'ı 1873' te yazıp yayınladı. Bunu, ardı ardına *Sabr ü sebât* [1874], *İçli kız* [1874], *Duhter-i Hindû* [1875] ve *Nazîfe* [1876] takip etti. *Târık yahud Endülüs fethi*, *İbn-i Mûsâ yahud Zâtülcemâl* ve *Sardanapal* adlı piyesleri de bu dönemde yazıldı. Artık, genç yaşta tanınmış bir tiyatro yazarı idi.

1876'da Paris sefareti ikinci kâtipliğine tâyin edildi. Piyes yazmaya devam ettiği Paris'te yazar, yeni bir edebiyat türüne, şiire de yöneldi. Bir yandan *Nesteren* adlı yeni piyesini yazarken, bir yandan da şiirler yazıyordu. *Belde yahud Dîvâneliklerim* adlı kitabındaki şiirler de bunlar arasındadır. Fakat bunlar, ancak on yıl sonra yayınlanabildi. Paris'te, *Nesteren*'den başka, yine çok sonraları yayınlanacak olan, *Liberte* (Hürriyet) adlı piyesini de yazdı. Biri müstebit bir hükümdar olduğu için halkça sevilmeyen, biri de sevilen iki kardeşin saltanat mücadelesini ve sonunda ikincisinin kazanmasını anlatan *Nesteren*, II. Abdülhamîd'e Çırağan Sarayı'nda göz altında tuttuğu kardeşi V. Murad'ı hatırlattığından, yazar da şüpheli şahıslar arasına girdi. Bunun üzerine, bu piyesini Paris'te, imzasız olarak bastırdı (1878). Fakat bir ara izinli olarak geldiği İstanbul'da açığa alındı (1878).

İki yıl süren bu işsizliği sırasında T., büyük maddî sıkıntılara düştü ve bu yüzden geçirdiği bir sinir krizi dolayısıyla delirdiği hakkında söylentiler de çıktı. Buna rağmen, hükûmetçe kendisine teklif edilen Berlin sefareti kâtipliği ve Belgrad şehbenderliği gibi görevleri kabul etmedi. Evvelce yazıp *Sahrâ* (Kır) [1879] adıyla bir araya topladığı şiirleri ile *Târık yahud Endülüs fethi* [1879] adlı piyesini ve yeni yazdığı *Eşber* [1880] ve *Tezer yahud Abdurrahman-ı Sâlis* (Tezer yahut III. Abdurrahman) [1880] adlı piyeslerini bu dönemde yayınladı.

Köy ve kır hayatının büyük şehir hayatından çok daha rahat ve huzurlu olduğunu anlatan şiirleri ile *Sahrâ*, batılı Türk edebiyatının pastoral türe ait ilk örneklerini taşır. Nihayet Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki Poti (1881), Yunanistan'ın Golos (1882) ve Hindistan'ın Bombay (1883) şehirlerindeki şehbenderliklere gönderildi. Fakat son görevi, onun için yeni ve büyük bir üzüntü kaynağı oldu. Eşi Fatma Hanımda Yunanistan'da iken ortaya çıkmış olan verem, Hindistan'ın sert ikliminde hızla ilerleyerek son devresine girdi. Bunun üzerine İstanbul'a dönmek için yola çıktılar. Hasta, yolda büsbütün ağırlaştı. Beyrut'ta gemiden indiler ve iki küçük çocuk (Hüseyin, Hâmide) sahibi Fatma Hanım orada öldü (1885). Bu ölümle büyük bir üzüntüye kapılan T.,

TARHAN, Abdülhak Hâmid

TARHAN : Pirîzâde Fatma Hanım (1859 - 1885)

şiirde kendisine en büyük şöhreti sağlayan eseri *Makber* [1885]'i burada yazdı. Yine eşinin ölümü ile ilgili olarak, aynı yıl *Ölü* ve bir yıl sonra da *Hacle* adlı şiir kitapları basıldı. Böylece T., yazarlığından çok şairliğinin ağır bastığı yeni bir döneme girmiş olur. *Bunlar O'dur* (1886), *Kahpe yahud bir sefilenin hasbıhali* (Kahpe yahut düşkün bir kadının kendisi ile sohbeti) [1886] yine bu verimli şiir döneminin mahsulleri oldukları gibi, Paris'te yazdığı şiirlerden oluşan *Belde yahud Divâneliklerim* [1886] de aynı dönemde yayınlanır. Birbirini kovalayan bu eserlerle şairin şöhreti de hızla gelişir.

1886 yılı sonlarında, Londra sefareti başkâtipliğine tâyin edilir. Burada da edebî çalışmalarına devam eder. Bu çalışmalar, bu sefer, daha çok tiyatro üzerinde yoğunlaşır. Yarısı manzum yarısı mensur olan *Zeyneb* de bunlar arasındadır. Yazar, basılmak üzere bu eserini İstanbul'a gönderdi. Fakat sansür, konusunu hükümdarların aleyhinde bularak eserin basılmasına izin vermediği gibi, kendisi de görevinden alındı ve İstanbul'a döndü. Birkaç ay açıkta kaldı. Sonunda, "bir daha edebiyatla uğraşmamak" şartıyla görevine iade edildi. Fakat edebî çalışmaları yine devam etti ve en büyük piyesi olan *Finten*'i yazdı [1887]. Bir yandan da İstanbul'daki dergilerde bazı şiirleri de yayınlandı. Bu sırada, tanınmış İngiliz Türkoloğu Gibb ile de tanışıp dost oldular.

1890'da Nelly adında bir İngiliz kızı ile ikinci izdivacını yapar. 1895'te La Haye'e orta elçi tâyin edilir. 1897 yazında, elçilik müsteşarı olarak tekrar Londra'ya döner. 1906'da, bu sefer Bruxelles'e elçi olur. Burada iken, ikinci eşi de veremden ölür (1911). Bir ara izinli olarak İstanbul'a gelen T., Cemile adlı bir hanımla üçüncü defa evlenirse de, bu evlilik 20 gün kadar sürer ve Bruxelles'de Lucienne (Lüsyen) adlı, 18 yaşındaki bir genç kızla evlenir (1912). Şair ise, bu son evlenmesinde 60 yaşındadır. Aynı yıl, görevinden alınır ve bir süre Viyana'da kaldıktan sonra İstanbul'a döner (1913). Böylece, aralıksız 26 yıl sürmüş olan Batı Avrupa'daki resmî görevleri sona ermiş olur.

Dönüşünde de edebî çalışmalarını sürdüren T., bir yıl sonra, Meclis-i Âyan (Senato) üyeliğine seçildi. Bu arada, 1876'da yazmağa başladığı ve bir gençlik dönemi aşkını anlatan *Garâm* (Aşk) adlı uzun bir manzum eseri ile, Paris'te iken yazdığı *Liberte* adlı piyesi dergilerde tefrika edildiği gibi, *Bâlâdan* (Yükseklerden gelen) *bir ses* (1912) ve *Vâlidem* (1913) adlı uzun manzumeleri ile *İlhan* adındaki piyesi de yayınlandı. İstiklâl Harbi'nin kazanılması üzerine Meclis-i Âyan'ın kapanmasına (kasım 1922) kadar süren bu dönem, T.'ın edebî çalışmalarının ve şöhretinin yeniden hızlandığı bir dönemdir. Eskiden yazılmış *İbn-i Mûsâ yahud Zâtülcemâl* ve *Sardanapal* piyeslerinin basılmaları ile *Tarhan*, *Abdullahüs-sagîr* ve *Yâdigâr-ı Harb* piyeslerinin, *Tayflar Geçidi*, *Ruhlar* adlı manzum diyaloglarının ve aralarında çok tanınmışları *(Merkad-i Fâtih'i ziyâret, Kabr-i Selîm-i Evvel'i ziyâret)* da bulunan eski ve yeni şiirlerini bir araya getiren *İlhâm-ı Vatan* (1916) isimli kitabının yayınlanmaları hep bu dönemdedir.

Meclis-i Âyan'ın kapanması üzerine İstanbul'da resmî bir görevi kalmayan T., yurtdışı bir seyahate çıktı. Budapeşte ve Viyana'ya gitti. Burada büyük bir maddî sıkıntı içinde kaldı. O sırada yazılıp bu sıkıntısını anlatan ve İstanbul basınında yayınlanan (aralık 1922) *Şair-i a'zam* (En büyük şair) adlı şiiri, adının etrafında yeniden büyük akisler uyandırdı. İs-

TARHAN : Lucienne Hanım (1894 - 1966)

tanbul'a döndü. "İkdam" gazetesi sahibi Ahmed Cevdet'in teklifi ile, aynı gazetede hâtıralarını yayınlayarak malî durumunu düzeltmeğe çalıştı. Cumhuriyetin ilânından sonra hükûmetçe emekliye ayrılarak, kendisine "Vatanî hizmetler" faslından maaş bağlandı ve İstanbul Belediyesi de oturacağı bir mesken tahsis etti. 1928'de İstanbul'dan millet vekili seçildi ve ölümüne kadar bu görevde kaldı.

T., eski hızında olmamakla beraber, bu dönemde de edebî faaliyetini sürdürmeğe çalıştı. Yine birer manzum diyalog olan *Yabancı dostlar* ve *Arzîler* (Yeryüzünde yaşayanlar) ile *Hâkan* adlı manzum piyesi bu son döneme aittir.

85 yaşında ölen T., resmî bir törenle, Zincirlikuyu'daki asrî mezarlığa gömülen ilk ölü oldu.

Batılı anlamdaki Türk edebiyatının kuruluş dönemi olan Tanzimat devrinin en tanınmış şair ve yazarları arasında yer alan ve yaygın şöhretini ölümüne kadar sürdürebilen T. da, bütün büyük çağdaşları gibi, gerek yetişme tarzında gerek eserlerinde, Doğu - Batı ikiliğinin bütün özelliklerini taşır. O da, ilk edebî kültürünü Doğu'dan, hatta Türk edebiyatından önce Fars edebiyatından aldı. Fars edebiyatı ve —onun kadar olmasa da— Arap edebiyatı ile ilgisi sürekli olmuştur. Daha sonra Batı kültürüne yönelmeğe başlamış, bu kültüre —o zamanlar herkesin yaptığı gibi— Fransızca kanalından girmiştir. İngiliz işgali altındaki Hindistan'a tesadüfen görevle gitmesi, onu İngilizceyi de öğrenmeğe sevk etti. Yine görevle hayatının 18 yıla yakın bölümünü geçirdiği Londra'da ise yalnız İngilizceyi değil, onun edebiyatını da yakından öğrenmek imkânını buldu. Böylece, Batı kültürünü, zihniyetini ve yaşayışını bütün iyi ve kötü yönleriyle tanımak imkânını bol bol elde etti. Bu bakımdan, özellikle tiyatro eserlerinde, önce Fransız ve sonra İngiliz yazarlarının etkisinde kalmış olması da, bu iki edebiyatı tanıyış zamanlarındaki sıraya uygundur.

T.'ın Türk edebiyatının modernleştirilmesi konusundaki rolü, tiyatrodan çok şiirle ilgilidir. Gerçi, tiyatro çalışmaları daha önce başlar. Fakat bu eserlerin, zamanın aynı türdeki eserlerine göre, ileri ve yeni sayılabilecek yönleri yoktu, hatta teknik bakımından daha da başarısızdı. Fakat tiyatrodan daha sonra başlamış olmasına rağmen, şiirleri birçok yeniliklerle dolu idi.

Şairin batılı tarzda yaptığı ilk şiir denemesi, *Tenağğum* (Duhter-i Hindû) adlı manzumesidir. Bazı değişikliklerle sonradan *Sahrâ*'ya da aldığı bu şiir, gerek muhteva gerek nazım tekniği bakımından, Divân şiirinden oldukça farklı idi. Kır ve köy hayatının geniş bir övgüsü olan *Sahrâ*'daki şiirleri ise, konusu, tabiat sevgisi, ona bakış ve onu değerlendiriş tarzı, hayaller, duygular ve nazım tekniği yönlerinden daha da farklıdır. Dikkati en çok çeken yenilik ise, söyleyişteki yalınlık ve samimiyettir. Türk şiirinde ilk serbest nazım denemelerinin de yer aldığı *Sahrâ*, yayınlandığı tarihin (1879) edebî çevrelerinde, haklı olarak, büyük akisler uyandırmıştır. *Sahrâ*'daki şiirlerden önce yazıldıkları halde onlardan sonra yayınlanan (1886) *Belde yahud Divâneliklerim*'deki şiirler de, değişik yönlerden taşıdıkları yeniliklerle dikkati çektiler. Kır ve köy hayatının tersine büyük şehir yaşayışının zengin renklerini aksettiren bu şiirlerde, Paris'in zarif banliyöleri ve eğlence yerleri anlatılır. Bazılarının Fransızca adlar taşımasından başlayarak, aynı manzumedeki kıtaların numaralanmasına, yine aynı bir manzumedeki kıtalarda değişik kafiye düzenlerinin kullanılmasına ve konuların günlük şehir hayatından seçilmesine kadar uzanan bu yenilikler, eski şiiri koruyanların tepkilerini ve batılı edebiyat taraftarlarının da takdirlerini çekiyordu. Ayrıca, şairin Divân edebiyatından kopmak için gösterdiği bu çabada büyük bir pervasızlık da göze çarpıyordu. Bu kopuş, 1881 ile 1886 arasında yazdığı şiirlerde de devam eder. Ancak, özellikle nazım tekniğinde yaptığı yeniliklerde, tam bir düzen ve istikrar yoktu: Divân nazmının şekillerini veya onların kafiye düzenini kullandığı da görülüyordu. Fakat yine de, Tanzimat şairlerinin hemen hepsinde rastlanılan bu eskiye dönüşte en az ısrar eden T.'dır. Çünkü devrin başka şairleri (Ziya Paşa, Namık Kemal, Ekrem) Divân nazmının özellikle gazel şeklini aynen kullandıkları halde, T.'da böyle bir şey görülmez. Eşi Fatma Hanım için yazdığı uzun mersiyesi *Makber*'de ve yine onunla ilgili şiirlerinin toplandığı *Bunlar O'dur*'daki nazım şekillerinin Divân nazmının şekilleri ile hiçbir ilgisi yoktur. T., ayrıca, Türk şiirinin yalnız görünüşçe değişmesini sağlamaya çalışmamış, yeni bir muhteva da getirmiştir. Romantizmin de tesiri ile, Divân şiirindeki soyut tabiatın yerine geçen gerçek bir tabiat, Divân şiirinde rastlanmayan hayaller ve yeni bir duyuş tarzı, metafizik konular ve bu konularda —dinî esaslardan kopmamakla beraber— serbest düşünüşe yönelen bir yorumlama şekli, insan ruhunun tahliline ağırlık veriş bu muhtevanın başlıca unsurlarıdır. Romantizmin hâkim unsurlarından olan felsefî düşünce, T.'da, ilk olarak, 1877'de yazılmasına başlanıp 1923'te kitap halinde basılabilmiş olan *Garâm*'da materyalizm ile idealizm ve spiritüalizmin mukayesesi ile başlar. *Bâlâdan bir ses*'te, *Tayflar geçidi*'nde, *Ruhlar*'da ve birçok piyeslerinde de ele alınmakla beraber, şairin, değişik metafizik meseleler bakımından en çok yoğunluk taşıyan eseri *Makber*'dir. T.'ın felsefî düşüncelerinde belli bir felsefî sisteme tam bir bağlılık ve belli bir düzen görülmez. Fakat idealizmle spiritüalizmi tercih ettiği ve

TARHAN : Şairin son resimlerinden biri

materyalizmi beğenmediği açıkça anlaşılmaktadır. Felsefî düşüncelerin daha çok duygularından kaynaklandığı ve bu sebeple —değişen duygularına göre— birbirlerine sık sık ters düştükleri de görülür. Kendisine "Tezatlar şairi" denmesi bundandır (T.'ın felsefî düşünceleri üzerine geniş bir deneme Rıza Tevfik tarafından yapıldı : *Abdülhak Hâmid ve mülâhazât-ı felsefiyesi* / Abdülhak Hâmid ve felsefî düşünceleri) [1919].

Şinâsi'nin gerek nesirde gerek şiirde dil bakımından getirmek istediği sadelik ve açıklık, kendisini takip edenlerde devam edemedi. Bunun içindir ki T. da şiirlerinde, dil bakımından Şinâsi'nin yolundan değil, Namık Kemal ve Ekrem'in yolundan yürüdü. Bazı şiirlerinde konuşulan Türkçenin de güzel örneklerine rastlanmasına rağmen, onun şiir dili de, Arapça ve Farsça kelimelerle tamlamaların bol bol kullanıldığı bir dil, yani Osmanlıcanın ta kendisidir. Şair, üslûp bakımından da, *Sahrâ*'daki nispeten yalın ve samimî söyleyiş tarzını sürdüremedi. Batılı Türk şiirinde daha önce Recaizade Ekrem'in *Yâdigâr-ı şebâb* (Gençlik hâtırası) adlı uzun manzumesinde denenmiş ve geliştirilmeğe çok elverişli olan bu söyleyiş tarzını bizzat Ekrem'in bırakarak "müzeyyen üslûp" (edebî sanatlarla süslenmiş üslûp)'a yönelmiş olması da, ondan ayrılmada T.'a tesir etmiş olabilir. *Bâlâdan bir ses*'ten başka bütün şiirlerinde hep arûz veznini kullanmış olan T.'ın üslûbu, çok şahsî olabilmekle beraber, müzeyyen üslûbun bütün özelliklerini taşır.

TARHAN : Abdülhak Hâmid. Boğaziçi lisesinde İlhan piyesinin oyuncuları ve Lucienne hanımla birlikte

Yaygın şöhreti şiirde olmakla beraber. T.'ın daha çok emek verdiği edebî tür tiyatrodur. İlk denemesini 1873'te yaptığı bu türdeki son denemesi de öldüğü yıla rastlar. Bu iki tarih arasında yazılan piyeslerinin sayısı 21'dir. Bunların bir kısmı mensur, bir kısmı da manzumdur. Mensur olanlar : *Mâcerâ-i aşk* [1873], *Sabr ü sebât* [1874], *İçli kız* [1874], *Duhter-i Hindû* [1875], *Târık yahud Endülüs fethi* [1879], *Finten* [1916], *İbn-i Mûsâ yahud Zâtülcemâl* [1917], *Yâdigâr-ı harb* [1917]; manzum olanlar : *Nazîfe* [1876], *Nesteren* [1878], *Eşber* [1880], *Tezer yahud Abdurrahman-ı Sâlis* [1880], *Liberte* [tefrika, 1913], *Tarhan* [1916], *Sardanapal* [1917], *Abdullahüssagîr* [1917], *İlhan* [1918], *Hakan* [1935]; yarısı manzum, yarısı mensur : *Zeyneb* [1908]. 1917'de yazılmış *Cünûn-ı aşk* (Aşk deliliği) ile 1937'de yazılmış olan *Kanûnî'nin vicdan azâbı* basılmış değildir. Yazarın, bunlardan başka, dört de manzum diyaloğu vardır: *Tayflar geçidi* [1919], *Ruhlar* [1922], *Yabancı dostlar* [1924], *Arzûlar* [1925]. Manzum piyeslerinden *Nesteren* ve *Liberte* hece ile, gerisi arûzla yazılmıştır.

T.'ın bütün piyesleri dram çeşidindedir. Nesirle başlayan ilk denemelerine, sonraları manzum olanlar da katıldı. İlk dramının konusunu yabancı bir diyardan (Hindistan) alan yazar, zamanının "millî piyes" modasına kapılarak, onu takip eden iki piyesinin konusunu yerli hayattan alır. Fakat yerli konular ona cazip gelmez ve *Duhter-i Hindû* ile tekrar aynı yabancı ülkeye döner. Çünkü T. da bu yabancı konulu eserleri ile millî piyes yazdığına inanmaktadır. Bu inancını ve millî piyesten ne anladığını *Duhter-i Hindû*'nun sonsözünde açıklar. Bu açıklamaya göre, "yerli konuları işlemek, kendi yüzünü aynada seyretmek gibidir. Bu durum, seyirciye hiçbir şey kazandırmaz. Eğer mutlaka yerli bir konu işlenmek isteniyorsa, çok iyi bildiğimiz kendi yaşayışımızı değil, hiç olmazsa, içimizdeki azınlıkların çok az bildiğimiz yaşayışları, yahud kendi tarihimizin veya İslâm tarihinin yine az bildiğimiz büyük olayları ile büyük şahsiyetleri ele alınmalıdır". Bu görüş ve tutum, gerçek hayattan açık bir kaçıştır. Romantizmin etkisinde olan yazarın gözü egzotizmde, yabancı ülkelerin yaşayışında veya tarihlerindedir. Bu eğilimi o kadar

kuvvetlidir ki. *Duhter-i Hindû*'dan başlayarak, yazar gerçek yaşayışımızla ilgili konulara (*Yâdigâr-ı harb* dışında) bir daha dönmeyecektir. Ele aldığı konuların çoğu ise, yine romantik dramın tesiri ile, tarihin muhteşem olaylarına ve şahsiyetlerine duyduğu büyük hayranlık yüzünden, Türk, Arap, Hind ve Âsur tarihlerinin büyük şahsiyetlerine ve olaylarına aittir. Bu kişilerden ve olaylardan bir kısmı gerçek, bir kısmı hayalîdir. Yazarın, tarihe bağlandığına göre, konularını yalnız Türk tarihinin değişik devirlerine hasretmesi çok daha isabetli olurdu. Yabancı topluluklar arasında ise yerli azınlıkları hiç dikkate almadan, uzun süre yakından gözlemek imkânını bulduğu XIX. yüzyıl sonu İngiliz yaşayışını tercih etmiştir (*Finten*).

Bazı dramlarında, vakanın unsurları ve kuruluşu bakımından, Fransız klasik tiyatro yazarı Corneille'in (*Nesteren. Eşber*) ve Shakespeare'in (*Finten*) etkisinde kaldığı görülür. Fakat mizaç yapısı bakımından klasisizme bağlanması mümkün olmayan ve tam bir romantik karakter taşıyan T., piyeslerinde romantik dramın etkisindedir. Bu etki, vakaların çok ihtişamlı ve kişilerin olağanüstü olarak seçilmelerinden başka, kahramanlarındaki ihtirasların aşırılığında ve bu ihtiraslarının esiri oluşlarında, metafizik düşüncelere yer verilişinde ve vakaların kuruluşundaki entrika bolluğunda, olaylara hayaletlerin, cin ve perilerin de karışmasında ve üslûpta da açıkça görülür. Üslûp, vakaya ve karakterlere uygun olarak, yer yer çok mübalâğalı, çok şatafatlı, cinaslı, espirili, kinayeli ifadelerle, edebî sanatlar ve hitabet unsurları ile doludur. Dil bakımından ilk piyeslerinde oldukça yalın ve tabiî olan üslûp, özellikle 1890'dan sonra devrin siyasî baskısı karşısında ciddî tiyatro eserleri oynanma imkânını kaybedip de yalnız okunmak için yazılabilir duruma gelince, konuşma dilinden gittikçe uzaklaşarak, aydınların bile çok güç anlayabilecekleri Arapça ve Farsça kelimeler ve terkiplerle doldu.

T.'ın dramlarında dikkati çeken önemli bir kusur da, tiyatro eserinin tekniğinde gösterdiği ihmaldir. Genel olarak bütün edebî türlerin yazılış kaidelerine uymakta titiz olmayan romantikler, tiyatro eserlerinin tekniğinde de gevşektirler. T. da bu tutumun dışına çıkamamış ve hele ciddî piyeslerin oynanma imkânının ortadan kalkması üzerine teknik kaidelerin tatbikinde zamanla büsbütün ihmal göstererek, oynanmak için değil, okunmak için piyes yazmaya başlamıştır. Böylece, ya planı itinasız veya tamamıyle plansız olduğu kanaatini uyandıran piyesler yazdı. Gerek piyes hacimlerinde gerek perde sayılarında görülen nispetsizlikler, vakaların yürütülüş temposundaki düzensizlikler perde sonlarına yapılan ilâve üstüne ilâveler, sahne ve tabloların sayılarındaki tutarsızlıklar, hele o zamanın tekniği ile gerçekleştirilmesi imkânsız dekorlar bu kayıtsızlığın açık delilleridir. T., gerek dil ve üslûptaki gerek piyes tekniğindeki bu hatalı ve sorumsuz tutumu ile, yalnız kendi eserlerinin değerini düşürmekle kalmamış, onların ileride olsun oynanabilir ve anlaşılabilir bir durumda olmalarını önlemekle, Türk tiyatro edebiyatının sağlıklı bir gelişmeye ulaşabilmesinin engellenmesinde de —başka faktörlerle birlikte— büyük rol oynamıştır. Türk tiyatro edebiyatının yeni yeni fışkırmağa başladığı bir dönemde, bu türün en verimli ve güçlü bir temsilcisinin yaptığı büyük hataların sonuçları elbetteki kendisini de aşar. Ayrıca, hiçbir siyasî baskı, bir yazara belli bir türün kaidelerini ortadan kaldırma hakkını vermez. Bu hak, ancak, daha iyilerini ortaya koyma gücüne sahip olanlarındır. Sadece bozmak, yapmak değildir. Ayrıca, bütün bu hataların sorumluluğunu sırf devrin siyasî şartlarına da bağlamak doğru olmaz. Onlarda, yazarın mizacından gelen unsurların da etkisini aramak lâzımdır. T.'ın titiz bir sanatçı yaradılışına sahip olmayışının da bu hususta büyük payı olsa gerektir.

Bütün bunlara rağmen, T.'ın, Türk edebiyatının XIX. yüzyılın 2. yarısında başlayan batılılaşma hareketindeki yeri büyüktür. Karşımıza "iyi bir yapıcı" dan çok "iyi bir yıkıcı" olarak çıkan T.'ın, gerçekten de, Türk edebiyatındaki doğulu ve gelenekçi yapıyı hızla yıkmaktaki payı küçümsenemez. Gerçi yıkmak, yapmak demek değildir. Fakat yıkmadan da yapmak mümkün değildir. Yeni bir yapı için sahanın temizlenmesi, zeminin hazırlanması gerekir. Bu bakımdan Şinâsi'nin başlattığı yıkım işini büyük bir başarı ile yürüten ve tamamlayan odur. Servet-i Fünuncular, batılı teknikteki modern Türk edebiyatını 4-5 yıl gibi çok kısa bir süre içinde ancak böyle hazır bir zemin üstüne kurabilirlerdi. Eğer T.'ın çok pervasız yıkıcılığı olmasaydı, batılı bir Türk edebiyatının kurulması için gerekli şartların hazırlanması çok gecikirdi. Kaldı ki, batılı modelde kusursuz örnekler verememekle ve yıkıcılığı yapıcılığından ağır basmakla beraber, Türk edebiyatını modernleştirme yolunda olan genç nesiller için büyük bir cesaret kaynağı da olmuştur.

Bu hizmetleri ile Türk edebiyatındaki değerli yerini her zaman koruyacak olan T., şiir ve tiyatro dışında, hiçbir edebî türle ilgilenmiş değildir. Sayıları pek çok olan özel mektuplarının ise ancak bir kısmı Süleyman Nafiz tarafından yayınlanmıştır (*Mektuplar*, 2 cilt, 1916). (**K.** Akyüz)

TARHANA, çorba yapmaya yarayan, içine biber, soğan, domates, kokulu otlar katılan mayalanmış yoğurtlu hamurun kurutulup ufalanmışı.

T., yoğurdun bol, havaların kurutmaya müsait olduğu yaz sonunda yapılır. Ailelerin malî durumu ve yaşadığı iklim şartlarına göre, içine katılan maddeler değişir. T. genel olarak iki biçimde yapılır :

1. Un T.'sı : Buna birçok yerlerde İstanbul T.'sı da derler. Unu, biber, soğan, domates, tuz ve kokulu otlar ve pek az su ile pişirip ılık hale geldikten sonra yoğurtla yoğurup mayalanmaya bırakmak suretiyle yapılır. Mayalanma 1 - 5 gün sürer. Sonra T. çarşaflar üzerinde güneşte kurutulup oğulur. Son olarak elek veya kalburdan geçirilip tamamen kurutulur. Kışın kullanılmak üzere saklanır. Bu T.'nın pişirilmesi kolay olup fazla zaman almaz.

2. Göce T.'sı : Kabuğu taş dibeklerde çıkarılmış ve el değirmeninde öğütülmüş buğday, çiğ olarak veya az su ve tuz ile pişirip ılık halde bol miktarda yağlı veya yağsız torba yoğurdu ile karıştırıp mayalanmaya bırakılır. Sonra iri parçalar halinde çarşaflar üzerine serilerek kurutulur. Bu, Orta, Doğu ve Güney-doğu Anadolu'da tatbik edilen şekil olup elde edilen T.'ya birçok yerlerde top T. adı verilir. Bu T. çeşidinin pişirilmesi uzun zaman alır.

T.'ya katılan maddeler :

1. Un. T. yapımında halk dilinde özlü denen unlar tercih edilir. Çünkü böyle unlardan yapılan T.'lar bereketli olur.

2. Göce. Orta, Doğu ve Güney-doğu Anadolu illerinde kullanılır. Köylüler, harman sonunda taze mahsulü ambarlarına yerleştirmeden kışlık ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir miktar ayırıp yıkarlar. Kuruttuktan sonra taşlarını ayıklarlar. Sonra pek az su ile buğdayları nemlendirip taş dibeklerde döverek kabuğunu çıkarırlar. Daha sonra buğdayları el de-

ğirmeninde öğüterek yarma haline getirip T. yapımında kullanırlar.

3. Yoğurt. Anadolu'da daha çok yağlı torba yoğurdu kullanılır. Ancak birçok yerlerde yoğurt yerine yağı alınmış süt kesiği kullanılmaktadır.

4. Süt. Çiğ veya pişirilmiş olarak hamuru sabah ve akşam yoğururken elleri ıslatmak için kullanılır.

5. Soğan. T.'nın lezzetli olması için acı, kırmızı, tam manasıyla kuru kışlık soğanlar kullanılır.

6. Domates. Tam manasıyla kırmızı, suyu az domatesler tercih edilir.

7. Biber. T.'ya tat vermek için kullanılır. T.'ya renk vermesi için kırmızı etli biberler tercih edilir. Acıyı seven kimseler acı biberleri seçerler.

8. Tuz. T.'ya tat vermek için kullanılır.

9. Kokulu otlar. T. aslında un ve yoğurttan yapılmakla beraber, değerini artırmak ve koku vermek üzere çeşitli bitki yaprakları da katılır. T.'ya katılan bu bitkiler, dereotu, nane ve çörtüktür.

Çağdaş Türkler arasında T. yerine daha çok *göce* veya *yarma* kullanılır. Göce, dibekte dövülerek kabuğu çıkarılmış buğday veya arpadır. Göcede buğday veya arpa taneleri bütün olup buna yarma da denir. Birçok yerlerde arpa göcesi tercih edilir. Göce kışın yağlı veya yağsız yoğurtla taze taze pişirilip çorba olarak içilir. Yoğurdun az olduğu kış mevsiminde yoğurt yerine kurutla pişirilir.

T., Balkan milletleri arasında da yaygın olarak kullanılır. Macarlar T.'ya *tarhonya* adını verirler.

TARHUN, Bileşikgiller (Compositae) familyasının Artemisia dracunculus türüne giren ıtırlı bir bitki. Boyu genellikle 70 cm kadardır. Küme halinde yeşil yapraklı, yaprakların uç kısımları beyazımsı - gri renktedir. T. yaprakları çeşni maddesi olarak kullanılır. T.'un diğer türleri : A. dracunculus var. sativa ve A. drancunculus var. inodora'dır.

TARHUNCU AHMET PAŞA : bk. AHMET PAŞA [Tarhuncu].

TÂRIK b. ZİYAD (ölm. Şam 720), Emevîler adına Endülüs (İspanya)'ü fetheden Berberî asıllı İslâm emiri. Babasının adı Ziyad b. Abdullah'tır. T.'ın babası bazı tarihçilere göre Hemedan menşeli olup, sonradan Kuzey Afrika'ya göç etmiş bir kabiledendir. İbn-i İzarî tarafından verilen bir soy kütüğüne göre, T., Nafza kabilesine mensup'tur. İdrisî'ye göre, T. Zanatalardan bir Berberî idi. İbn-i Haldun'a göre, T.'ın babası, Müslümanların Kuzey Afrika'yı fethetmesi sırasında İslâmiyeti kabul etmişti.

T. iyi ata biner ve silâh kullanırdı. Gözüpekliği ile Kuzey Afrika genel valisi olan Musa b. Nusayr, ününü duyduğu T.'ı yanına çağırtarak onu kendi himayesine almıştı. T., 710 yılının temmuz ayında az bir kuvvetle gizlice Güney İspanya kıyılarına çıkarak, ileride Avrupa kıtasına yapılması düşünülen İslâm seferleri için birtakım faydalı bilgiler sağlamaya yarayan keşiflerde bulunmuştu. Bu başarısı üzerine Musa b. Nusayr, öncü kumandanı T.'a, çoğunu Berberîlerin meydana getirdiği 7 000 kişilik bir ordu ile İspanya'nın fethi görevini verdi.

T., 711 yılının mayıs ayında, şimdi kendi adını taşıyan Cebelitârık boğazını geçerek birliklerini Târık Dağı (Cebelitârık)'nın eteklerine çıkarttı. Askerlerin geriye dönüş ümidini kırmak için bütün gemilerini yaktırdı. Sonra askerlerine hitaben tarihî bir konuşma yaptı ve özetle : "Önünüzde düşman, arkanızda deniz, zaferden başka selâmet yolu yoktur" sözlerini söyledi. Evvelâ boğaz bölgesini fethederek, kıyıdan doğuya doğru ilerleyerek Almeria ve Cartagena şehirlerini aldı, İspanya'nın içlerine doğru ilerlemeye başladı. Bu sırada İspanya'ya hükümdar olan Got kralı Rodriguez ülkesini tehdit eden İslâm tehlikesini önlemek için büyük bir ordu toplamaya başladı. Rodriguez'in hazırlıklarını haber alan T., Musa b. Nusayr'dan yardım istedi. Kuzey Afrika valisi Musa, 5 000 kişilik bir yardım kuvveti gönderdi. Yeni gelen takviye kuvvetiyle daha da güçlenen T., İspanya içlerine doğru fetihlerine devam etti. Rodriguez'in 90 000 kişilik ordusuyla Kadis önlerinde Vadi-i Bekka (Rio Barbate) denilen yerde karşılaştı.

T., kendi kuvvetlerinden dokuz kat daha fazla olan düşman ordusunu üstün bir mücadele örneği vererek bozguna uğrattı. Kral Rodriguez'i kendi eliyle öldürdü. Başta başşehir Tuleytula (Toledo) olmak üzere birçok şehri işgal etti ve Got devletinin hâkimiyetine son verdi. T.'ın başarısını kıskanan Musa b. Nusayr, ona bir mektup yazarak Endülüs'e geçmeye karar verdiğini, kendisi gelinceye kadar fetih harekâtını durdurmasını emretti.

T. emri dinlemeyerek düşmanın tekrar toparlanıp karşı taarruza geçmesini önlemek için ileri harekâta devam etti. Hâlâ direnen kaleler ve şehirler vardı, onların üzerine kuvvetler göndererek, bölgesel direnişleri kırmakla meşgul oldu. Musa b. Nusayr, 712 yılı yaz başlarında İspanya'ya geçti, İspanya'nın güney - batısında bulunan şehirleri fethederek ilerledi ve başşehir Tuleytula'ya girdi. Burada kendisini bekleyen T. ile karşılaştı.

Emrini dinlemediği için T.'ı kumandanlıktan azletti. Ordunun önünde ona ağır hakaretlerde bulundu ve onu kırbaçlattıktan sonra hapse attırdı. Durum Emevî halifesi Velid'e duyuruldu. T., halifenin emriyle hapisten çıktı, yine ordunun önünde Musa b. Nusayr ile el sıkışarak barıştılar ve beraberce Kuzey İspanya'nın fethine giriştiler. Bu arada Zaragoza, Aragon ve Leon şehirleri Müslümanların eline geçti.

Bu fetihler sırasında iki kumandanın arası tekrar açılınca, Halife Velid her ikisini birden Şam'a çağırdı. İki kumandan da halifenin huzurunda İspanya'yı fethedenin kendileri olduğunu iddia ettiler.

İslâm dünyasında İspanya'nın gerçek fatihi olarak T. kabul edilmiştir. T., ganimet olarak ele geçirdiği Hz. Süleyman'ın sofra takımı (maide-i Süleyman)'nı Musa b. Nusayr'e teslim etmeden önce bir ayağını saklamıştı. Halife Velid her iki kumandanı yüzleştirdiği sırada, T.'ın sakladığı ayağı halifeye göstermesi üzerine Endülüs'ün gerçek fatihinin T. olduğu ortaya çıktı.

Böylece T.'ın doğruluğu, mertliği, dürüstlüğü bir defa daha belirlenmiş oldu. Halife huzurunda yapılan yüzleştirmenin sonucunda, Musa b. Nusayr görevinden azledildi, haklı çıkmasına rağmen T. da görevine iade edilmedi ve geri kalan ömrünü Suriye'de geçirdi.

T.'ın İspanya'ya geçtikten sonra askerlerine geri dönüşü imkânsız bir hale getirmesi için bütün gemilerini yaktırması, gözüpek ve kararlı bir kumandanın örnek bir hareketi olarak halk arasında bugün bile bilinmektedir.

T.'ın İspanya'nın fethindeki başarıları birçok yazara ilham kaynağı olmuştur. Abdülhak Hâmid Tarhan (b. bk.), 1880'de çıkan *Târık yahud Endülüs fethi* adlı tiyatro eserini bu ilhamla yazmıştır.

TARIM, Çin'de, Sinkyang bölgesinde, Karakorum sırtlarındaki buzullardan doğan Yarkend Derya ile Orta Tiyenşan buzullarından çıkan Aksu ırmağının birleşmesinden meydana gelen bir ırmak. Uzunluğu aş. yu. 1 200 (Yarkend Derya'nın kaynağına göre 2 000) km dir. Taklamakan çölünün kuzey bölümünden geçer. Sağdan Hotan Derya, soldan Muzart kollarını alır. Irmak 1923'e kadar Lobnor gölüne dökülüyordu. Bugün göle karışmadan kaybolur. T. balık bakımından zengin bir ırmaktır. Kâşgarlı Mahmud, *Divanü lûgati't - Türk*'te T. ırmağından söz eder.

TARIM (eski ter. Ziraat: Fr. Agriculture), toprağı ve tohumu kullanarak bitkisel ve hayvansal ham maddeleri üretmek ve üretilen bu maddeleri yarı veya tam mamul haline getirmektir. Tarla bitkileri yetiştiriciliği, meyvecilik, sebzecilik, çiçekçilik, hayvan yetiştiriciliği, tarımsal teknoloji, ormancılık, kara ve deniz balıkçılığı T.'ın birer kolunu oluşturmaktadırlar. Ancak, ormancılık ve balıkçılığın tarımsal bir alan olarak kabul edilebilmeleri için, söz konusu faaliyetlerin T. işletmesi bünyesinde yer alması ve diğer üretim kollarından daha fazla ağırlık taşımaması gerekir.

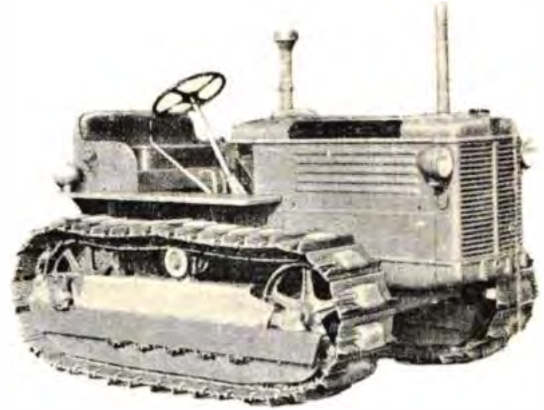
Hayvansal üretimde, kendi yetiştirdiği hayvanları tamamen satın aldığı yemlerle besleyenlerin faaliyeti tarımsal kabul edildiği gibi, hayvan satın alarak, bunları işletmesinde ürettiği yemlerle besleyenlerin faaliyeti de tarımsal faaliyet sayılmaktadır. Zira burada hayvansal tohum kullanılmakta ve hayvansal madde üretilmektedir. Diğer taraftan, bazı hallerde çeşitli yem maddelerinin, ekonomik sebeplerle yetiştirilmektense satın alınmaları tercih edilmektedir. Şehir kenarlarında yapılan süt inekçiliği bunun açık bir örneğidir.

1960 yılında kabul edilen 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunumuzun 52. maddesi, ziraî faaliyeti daha geniş bir anlamda kabul etmektedir. Buna göre, "Ziraî faaliyet, arazide, deniz, göl ve nehirlerde, ekim, dikim, bakım, üretim, yetiştirme ve ıslah yolları ile veyahut doğrudan doğruya tabiattan istifade etmek suretiyle nebat, orman, hayvan, balık ve bunların mahsullerinin istihsalini, avlanmasını, avcıları ve yetiştiricileri tarafından muhafazasını, taşımasını, satılmasını veya mahsullerden sair bir şekilde faydalanılmasını ifade eder".

Tarımsal faaliyet sonucu elde edilen maddeler ham maddelerdir ve bu maddeler organik olup bunların elde edilebilmesi için bitkisel ve hayvansal tohum kullanmak ve bunların içinde saklı olan kudretten yararlanmak zorunluğu vardır.

İnsanların tarımsal faaliyette kullandıkları tohum, bitkisel veya hayvansal olup, tohum bitkisel ise, tarımsal faaliyetin bitki yetiştirme kısmı ile, hayvansal ise, tarımsal faaliyetin hayvan yetiştirme kısmı ile meşgul olunuyor demektir. Aslında bu iki kısım T.'ın iki ana kolunu teşkil etmektedir.

T.'da üretilen ham maddeler, pazar emtiası haline konulmak veya üretildiği yerde tüketilmek için bazı işlemlere tâbi

TARIM : Tırtıllı traktör

tutulur. Bu işlem bazen yarı imal, bazen de tam imal şeklinde olur. Bu şekilde T. ham maddelerinin işlenmesi de tarımsal faaliyettir.

T. işletmeleri : T. işletmeleri denildiğinde, genel anlamda tarımsal üretimde bulunan bir ekonomik bütünlük söz konusu olmaktadır. Ancak, T.'ı ileri ülkelerde T. işletmesi denildiği zaman, ne karakterde olursa olsun, tarımsal üretimde bulunan bir ekonomik bütünlük düşünülmemektedir. İşletmelerde gelişmenin gerektirdiği bütün hususlar hep birden aranmaktadır. T. işletmelerini bu şekilde düşünmek, onlara T.'ı ileri ülkelerde belirli karakterler vermiştir.

T. işletmeleri hakkında birbirinden çok farklı nitelikler gösteren bu iki düşünce karşısında ülkemiz T. işletmeleri tartışılmış ve hatta T. işletmelerinin dar anlamda tam Orta Avrupa T. işletmeleri şeklinde kabul edilmesi üzerine Türkiye'de T. işletmelerinin bulunmadığı inancı yayılmıştır. Halbuki nüfusunun % 62'si çiftçi olan memleketimiz ekonomisinin büyük bir kısmı T.'a dayanmaktadır. Bu faaliyeti yapan iktisadî bütünlükler de T. işletmelerimizi teşkil etmektedir.

Türkiye'nin bugün bir T. ülkesi oluşu, üretiminin, dolayısıyla millî gelirin büyük payının tarımsal faaliyet ile sağlanması, her ne karakterde olursa olsun, ülkede T. işletmelerinin varlığını kesin olarak ortaya koymaktadır. Aslında her yerin tabiî ekonomik ve sosyal şartlarına uygun olarak işletmeleri teşekkül etmektedir. Böylece, Orta Avrupa ve ülkemiz T. işletmelerinin farklılığı tabiî bir sonuç olmaktadır.

Ülkemiz T. işletmeleri, çoğunlukla basit T. işletmeleridir ve üretim için tabiat zenginliğinden azami istifadeye çalışırlar. Bununla beraber, T. işletmelerimiz içinde bir kısım, özellikle endüstri ve ticaret bitkilerini yetiştiren işletmelerimiz, çiftçilik sanatının bütün inceliklerini uygulayarak çalışmaktadırlar. Tabiî ve ekonomik şartların çok çeşitli olması sebebiyle, bir bölge içinde, dar bir yörede dahi T. işletmelerinin çok değişik nevi ve tipleri meydana gelmiştir. Açıklanan bütün bu hususlar karşısında T. işletmelerimiz, öncelikle kendisine has olan genel bir karakter arz etmekte ve muhtelif tarımsal üretim bölgelerimizde, bu genel karakter çerçevesi içinde değişiklikler göstermektedir.

1970 yılı T. sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'de 3 083 000 T. işletmesi (çiftçi ailesi) bulunmaktadır. Bu işletmelerden % 99,5'i 500 dekara kadar büyüklükte olup kalan % 0,5'i de 500 dekardan daha geniştir. Küçük işletmeler sayı bakımından yüksek oranda yer almakta ise de, işledikleri alan yönünden aynı dağılımı göstermektedirler. Nitekim 50 dekara kadar

olan T. işletmeleri sayıca % 75,1 oranında iken, toplam alanın % 29,6'sını işlemektedirler. 500 dekardan geniş işletmeler ise, sayıca 0,50 oranında bulunmalarına rağmen, işledikleri alan % 11,2 gibi yüksek bir oranı bulmaktadır.

Bütün işletmeler ortalaması olarak işletme genişliği 45,3 dekardır. Türkiye T. işletmelerinin % 9,6'sında işletme arazisi tek parçalıdır. Geri kalan % 90'ı aşkın işletmede, işletme arazisi oldukça parçalı olup, bu durum, söz konusu işle'melerin rantabl çalışmasında olumsuz etki yapmaktadır.

Çiftçi ailelerimizin çoğunluğu kendi mülklerinde çalışmaktadırlar. Kiracı, yarıcı ve diğer şekillerde başkalarının işletmesinde çalışan çiftçi aileleri sayısı sınırlıdır. Son T. sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'de T. işletmelerinin % 83,5'i kendi mülkünde çalışmakta, % 15'i ortakçılık ve % 1,5'i de kiracılık yapmaktadır.

Türkiye T. işletmeleri üretimde bulunurken yalnız sahip olduğu, kiraladığı veya ortakçılıkla işlediği araziden değil, aynı zamanda kamuya ait olan araziden de (mera arazi) yararlanmaktadırlar. Bu durum yalnız ülkemiz T. işletmelerine has bir karakterdir.

T. ekonomisi : T. ekonomisi, tarımsal bilim dallarının ortaya koyduğu sonuçların, işletmede kârlı bir biçimde nerede, ne zaman ve nasıl uygulanacağını bildirir. Bitki ve hayvan yetiştirme ile T. sana'ları faaliyetlerinde başarıya ulaşabilmek için, T. ekonomisinin gösterdiği yolda yürümek mecburiyeti vardır. Zira ekonomik şartlara uymayan en modern tekniğin bile uygulama alanında yeri yoktur. Rasyonel çalışabilmek için T.'ın üç ana kolunun birbiriyle olan kesin ilişkilerini bilmek ve bir T. işletmesinde bu kolların en iyi ve dengeli olarak yer almasını sağlamak gerekir. T. ekonomisinin bir görevi de, bu ana üretim kollarını optimal şekilde birleştirecek çalışma şart ve şekillerini göstermektir.

Bazen tabiî ve ekonomik şartların gereği olarak bitki, hayvan yetiştiriciliği ve tarımsal teknoloji birbirinden ayrı bir şekilde ve hatta bu ana üretim kollarının içinde belirli bir bitki veya hayvanın yetiştiriciliği tamamen bağımsız olarak yapılabilmektedir. Bu şekilde çalışmanın esaslarını da T. ekonomisi bildirmektedir.

T. ekonomisi, elde mevcut araç ve şartlarla hangi tarzda T. yapmanın yararlı olduğuna dair esasları da tespit eder. İşletme kurma, işletmelere bir yön verme, idare etme, kontrol etme ve eldeki topraktan en iyi yararlanma yollarını T. ekonomisi açıklar.

TARIM : Mısır hasat makinası

T. ekonomisi, tarımsal problemlerin çözümünde ekonomik prensip ve yöntemleri uygulayan bir bilim dalıdır. T. ürünlerinin rasyonel ve kârlı bir biçimde üretim ve dağıtımıyla da ilgilenen bu bilim dalı, aynı zamanda tüketicilerin satın alma gücü, eğilim ve davranışlarının tespitinde de önemli görevlere sahiptir.

Buna göre, T. ekonomisi, sınırlı kaynakların verimli ve belirlenen amaca ulaşacak biçimde kullanılmasını ve genel ekonomi bilimine ait kanun ve prensiplerin T.'a uygulanmasından doğacak problemleri inceleyen uygulamalı bir bilim dalı olarak tanımlanabilir.

T. ekonomisinin ekonomi, hukuk, ahlâk, psikoloji, sosyoloji, istatistik ve matematik bilimleriyle yakın ilişkisi bulunmaktadır.

Türkiye T.'ı : Türkiye'de T. sektörü bugün millî ekonomimizin temelini oluşturmaktadır. Nitekim son istatistiklere göre, toplam nüfusun % 57'si kırsal kesimde yaşamakta, faal nüfusun % 61,5'i T. sektöründe çalışmakta, millî gelirimizin

% 22,2'si, toplam ihracat gelirimizin ise % 59,1'i T.'dan sağlanmaktadır. Diğer taraftan, yerli sanayiimizin büyük bir kesimine ham madde temini ve gittikçe artan ülke nüfusunun beslenmesi bakımından da T. sektörü Türkiye'de büyük önem taşımaktadır.

Coğrafî konumu ve morfolojik yapıya uygun olarak Türkiye iklimi oldukça çeşitlilik göstermekte ve genel olarak birbirbirinden farklı görünümde olan 6 iklim bölgesi ayırt edilmektedir. Bu iklim şartlarına uygun olarak Türkiye T.'ı çok farklı görünüm arz eden bir karaktere sahiptir. Ancak, genel bir söyleyişle Karadeniz, Akdeniz, Marmara ve Ege bölgelerinde entansif, İç Anadolu, Güney-doğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde ise ekstansif T.'ın hâkim olduğu ileri sürülebilir. Özellikle ekstansif T. yapılan bölgelerde iyi veya kötü bir ürün elde etmek, iklim şartlarına göre yıldan yıla farklı olmaktadır.

Genel olarak, işlenen toprak tabakası yüzeysel, büyük kısmı humus bakımından zayıf, step karakterlidir. Bununla beraber, işlenen kısım derin ve besin maddelerince zengin topraklar da özellikle vadilerde, deltalarda ve kıyı kesimlerinde yer almaktadır. Buna göre, Türkiye topraklarının büyük kısmı, tabiî bünyeleri itibarıyla verimleri düşük ve bir taraftan su, diğer taraftan da rüzgâr erozyonu ile karşı karşıya bulunmaktadır.

Toplam arazinin 24 627 000 ha ı tarla arazisi, 1 200 000 ha ı çayır arazisi, 22 476 000 ha ı otlak, yaylak ve mera, 501-000 ha ı sebze bahçesi, 1 137 000 ha ı meyve bahçesi, 795 000 ha ı bağ, 785 000 ha ı zeytinlik, 18 273 000 ha ı ormanlık ve ağaçlık arazi, geri kalan kısım ise göl, bataklık, dağlık ve taşlık arazidir. Bu verilere göre, toplam arazi içinde tarla arazisi başta gelmekte (% 31,55), bunu otlak - yaylak - mera (% 28,79) ve ormanlık arazi (% 23,41) takip etmektedir. Son 30 yılda tarla arazisi mera arazi aleyhine genişlemiştir.

Türkiye'de arazinin % 67'si devlete, belediyeye ve özel idarelere, geri kalan kısmı da özel mülkiyete ait bulunmaktadır. Üç milyonu aşkın çiftçinin her birinin sahip olduğu ortalama arazi büyüklüğü 45 dekardan biraz fazladır. Böylece küçük ve cüce mülk sahipliğinin yaygın olduğu T. işletmelerinde çoğunluk kendi mülklerinde çalışmaktadır.

Türkiye T.'ında üretim araçları arasında tabiat ve emek ön planda gelmekte, sermaye ise yeterli düzeyde bulunmamaktadır. Nitekim toprağın verimli bir biçimde işletilmesine imkân sağlayan işletme sermayesi, ortalama bir değerle ancak % 28 - 30 civarında bulunmakta, % 70'i aşan sermayenin ise % 50'ye yakın kısmını toprak sermayesi oluşturmaktadır.

Devlet üretim çiftlikleri ile endüstri bitkileri, meyvecilik ve sebzecilik üzerinde çalışan işletmeler hariç, genellikle T. işletmelerinin çoğu ekstansif bir T. uygulaması içindedirler. Nitekim toprak verimliliğinin muhafazasının ön şartı olan münavebeye gereken önem verilmemekte, tarımsal mücadele daha çok devletin uhdesinde kalmakta, yeterli ve bilgili bir sulama yapılmamakta, iyi vasıflı tohumluk yeterince kullanılmamakta, sunî gübre yeterince üretilememekte, hayvancılık'ta da iyi bir ıslah, bakım ve yemleme yapılmamaktadır.

Traktörle işlenen alan hayvanla işlenen alandan daha fazla olmakla birlikte (2 000 000 çift hayvanı ile 6 000 000 ha, 350 000 traktör ile 18 500 000 ha işlenmektedir), hasat ve harman işleri henüz basit makina ve âletlerle yapılmaktadır.

Coğrafya ve iklim şartlarına uygun olarak, Türkiye'de oldukça çeşitli tarımsal ürünler elde edilmektedir. Bölgelere göre değişik ürünler ağırlık kazanmaktadır. Örnek olarak, Doğu Anadolu'da hayvancılık büyük önem taşırken, Orta Anadolu'da hububat yetiştiriciliği, kıyı bölgelerinde ise özel kültür bitkileri daha yaygın bir yer tutmaktadır.

Tarla arazisinin yaklaşık 1/3'i her yıl nadasa bırakılmaktadır. Toplam ekili alanın ise 3/4'ünden fazlasında hububat yer almakta, bunu sırasıyla endüstri bitkileri, yağlı tohumlar ve baklagiller takip etmektedir. Hububat içinde % 69 oranı ile buğday, baklagillerden % 35 oranı ile nohut, endüstri bitkilerinden % 55 oranı ile pamuk, yağlı tohumlarda ay çiçeği ve yumru bitkilerde de patates başta gelmektedir.

Yem bitkileri (mısır, fiğ, burçak, yonca ve korunga) ekiliş alanı 165 000 ha olup, tane yem üretimi 5 700 ton, yeşil ot üretimi 1 777 000 ton ve kuru ot üretimi de 1 555 750 tondur.

Özellikle hububat ve baklagil ürün gruplarında, diğer ülkelere nazaran verim düzeyi düşüktür. Bununla beraber, son yıllarda tekniğin icaplarına yönelik çalışma gayretleri, verimi olumlu yönde hissedilir derecede etkilemiştir.

Türkiye'de mevcut meyve ağaçları oldukça çeşitli, fakat narenciye, fındık v.b. leri hariç, toplu meyvelik halinde değillerdir. Dolayısıyla gerek kültürel tedbirler gerek diğer bakım işleri gereğince yapılamamakta ve verim düşük olmaktadır.

Son yıllarda ekiliş alanı oldukça genişleyen çay ekilişi 52 353 ha, üretimi ise 325 411,6 ton yaş yapraktır.

Zeytin ağacı sayısı 74 000 000 meyve veren yaşta, 7 600 000 meyve vermeyen yaşta olmak üzere 81 600 000'dir. Ortalama zeytin üretimi de 400 000 tondur.

Hayvancılık alanında da Türkiye büyük bir potansiyele sahiptir. Son istatistiklere göre, 80 000 000 baş hayvan mevcudumuz olup, bunun yarısından fazlası koyun, 1/5'i keçi ve 1/5'i de sığırdır.

Mevcut hayvanların verimi düşüktür, yıllık ortalama süt verimi yerli ineklerde 690 kg, koyunlarda 35 kg, keçilerde 40 kg, yapağı verimi 1,5 kg ve tiftik verimi 1,5 kg dir.

Kültür ırkı tavuk yetiştiriciliği, fennî kovanlarla arıcılık ve Japon tipi ipek böcekçiliği yıldan yıla gelişmektedir.

Hayvancılık, toplam tarımsal üretim değerinin yaklaşık % 34'ünü vermektedir.

T. kredi kooperatifleri : Üreticiler, kredi ihtiyaçlarını kolay ve çabuk bir suretle sağlamak amacıyla bir araya gelerek, karşılıklı yardımlaşma esasına göre kredi kooperatifleri kurarlar. Kredi kooperatifleri XIX. yüzyılın ortalarında ilk olarak Almanya'da gelişmiş olup, esas olarak iki tipi mevcuttur.

1. Schulze - Delitzsch 1819'da ayakkabı ve marangozlar için ham madde sağlamak amacıyla bir tüketim kooperatifi kurmuş, 1850'de ise ortakların zincirleme sorumluluğu esasına dayalı kredi kooperatifini tesis etmiştir. Kurulan bu kredi kooperatifi devletten hiçbir yardım almadan faaliyette bulunmaktadır.

2. Raiffeisen ise 1847'de çiftçiler için ilk yardım birliğini kurmuştur. Köylerde kurulmuş olan bu kooperatifin, esas itibarıyla kredi sağlamak ve ortakların sosyal ve ahlâkî durumlarını iyileştirmek gibi iki amacı vardı. Kooperatifin ana ilkeleri "Hepimiz birimiz ve birimiz hepimiz içindir" idi. Ortaklar sınırsız zincirleme sorumluluk ile yükümlü idiler.

Ülkemiz T.'ında kredi temin işine ilk olarak 1863 yılında Mithat Paşa (b. bk.) tarafından başlanmıştır. O zaman çiftçi muhtaç olduğu krediyi murabahacılardan, yani tefecilerden yüksek faizle alıyordu. Çiftçinin ezilmesine ve üretimin artmamasına sebep olan bu duruma bir çare bulmak üzere Mithat Paşa Memleket Sandıklarını kurdu. Sandığın sermayesi her çiftçinin bu sandık için yarım dönüm arazi ekmesi ile sağlanıyordu. Ancak, bazı sakıncaları görülen bu usul değiştirilerek her çiftçiden hayvan başına yarım kile (15 kg) buğday alınması esası getirildi. 1867 yılında söz konusu sandıklar bütün illere yayılmıştı.

Bu sandıkların köylüye verdiği borç 1 yıl vade ve % 1 faizle 2 000 krş idi. Sandıkların sağladığı kârın 1/3'i her köyün imarına (çeşme, yol, okul vb.), geri kalan 2/3'si ise sermayeye ilâve olunurdu. Zamanla alınan borçların düzenli olarak ödenmemesi sonucu bu sandıkların faaliyeti zorlaşmış, bu durumu kurtarmak üzere âşar vergisine % 1 ilâve edilerek, bu vergi Menafi Sandıklarına verilmiş, ancak bu da olumlu sonuç vermediğinden 1888 yılında 10 000 000 lira sermayeli Ziraat Bankası (b. bk.) kurulmuştur.

Memleketimizde bugün çiftçiye kredi sağlayan ana kuruluş T. C. Ziraat Bankasıdır. Ziraat Bankası yanında, çiftçiye kredi sağlayan T. Kredi Kooperatifleri de vardır. Bunlara ait kanun 1929 yılında çıkmışsa da, bu, 1935 yılında çıkan 2836 sayılı T. Kredi Kooperatifleri Kanunu ile tadil edilmiştir.

1972 yılında 1581 sayılı T. Kredi Kooperatifleri ve Bültenleri Kanunu çıkarılarak ihtiyaca cevap vermeyen 2836 sayılı eski kanun yürürlükten kaldırılmıştır. Bu kooperatifler, çiftçiler arasında sonsuz ve zincirleme sorumluluk esasına göre kurulmuşlardır. Bu kooperatifin kurulabilmesi için en az 30 ortağın bulunması ve ortaklar tarafından hazırlanan, imzalanan kooperatif sözleşmesini notere onaylattıktan sonra, Merkez Birliği tarafından Ticaret Bakanlığının onayına sunulması gerekir. Bu işlemler tamamlandıktan sonra kooperatif tüzel kişilik kazanır.

T. kredi kooperatifine ancak çiftçiler girebilirler. Bu kooperatifler ortaklarına işçi sağlanması, tohumluk, fidan, fide, gübre, tarımsal alet, edevat ve çift hayvanları satın alınması gibi işletme masrafları ile tarımsal üretimle ilgili diğer giderleri karşılamak amacı ile kredi açmaktadırlar.

T. kredi kooperatifleri, alınması imkânsız alacaklarının kapatılması için yedek akçe ayırmaya mecburdurlar. Yedek akçe, ortağa verilen ödünç paralardan kesilecek % 1'lerden, kooperatiften çıkan veya çıkarılan ortakların ortaklık payları ile faizlerinden, bağışlardan, hükümetçe verilen paralardan, her yıl net kazancın % 50'sinden az olmamak üzere ayrılan paralardan ve diğer gelirlerden oluşmaktadır.

Feshedilen veya tasfiye olunan kooperatiflerin yedek akçeleri ortaklara dağıtılmaz ve bu, kooperatifin borcu yoksa bölge birliğine, bulunmadığı halde, o bölgedeki kredi kooperatiflerine yedek akçe olarak verilir.

Bu kooperatiflerin sermayesi, ortakların taahhüt edecekleri ortaklık paylarından toplanır. Kooperatifin kurulması, ortaklık paylarının tutarı ve ödeme şekilleri ve diğer hususlar ana sözleşmede belirtilir. T. kredi kooperatiflerini Ziraat Bankası finanse ve murakabe eder.

T. kredi kooperatifleri, ortaklarına sadece işletme kredisi verir. Çiftçi bu kooperatifin olduğu yerde Ziraat Bankasından işletme kredisi alamaz.

T. kredi kooperatifleri ile T. satış kooperatifleri arasında sıkı bir bağlılık vardır. Kredi kooperatiflerinin ortakları, eğer o yörede satış kooperatifi bulunuyorsa, ona da girmeye mecburdurlar. Girmeyen ve satış kooperatifinden çıkarılan ortaklar, T. kredi kooperatifinden de çıkarılırlar.

T. satış kooperatifi bölgesindeki T. kredi kooperatifi ortakları, satış kooperatiflerinin konusuna giren ürünleri bu kooperatife teslim etmek zorundadırlar.

T. kredi kooperatifleri, ortaklarının bütün ürünleri ile bitkisel ve hayvansal üretim vasıtaları üzerinde mutlak rehin hakkına sahiptirler. Bunlar üçüncü şahıs tarafından haczedilemez.

Ülkemizde T. kredi kooperatifi mevcudu gittikçe artmaktadır. Nitekim 1930'da 131 iken, 1978 yılında 2 099'a yükselmiş, 1978'deki ortak sayısı ise 1,3 milyona ulaşmıştır.

Bu kooperatifler, köylerde bulunmaları ve böylelikle çiftçiyi yakından tanıyarak, ona göre kredi vermeleri dolayısıyla faydalıdırlar. Yalnız, çiftçiye sağlanan bu faydanın daha fazla olması için, kredinin, esas çiftçilere yeterli bir miktarda ve taksit zamanlarının iyi ayarlanmış olarak verilmesi icap eder. Bunu sağlamak amacıyla 1964'te Ziraat Bankası kontrollu kredi uygulamasına başlamıştır.

T. satış kooperatifleri : Türkiye'de tarımsal ürünlerin değer fiyatında satılmasını ve sürümünü sağlamak amacıyla 2.11.1935 gün ve 2834 sayılı kanunla T. satış kooperatifleri kurulmuş bulunmaktadır.

Dünyada ilk satış kooperatifi Fransa'da 1850 yılından sonra kurulmaya başlamıştır. Ülkemizde satış kooperatiflerinin temeli ise ancak 1914 yılında atılarak, Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatif Ortaklığı kurulmuştur. İlk kooperatif birliği ise 1933 yılında, Aydın Ziraî Satış Kooperatifi İttihadı adıyla meydana gelmiştir. Bugünkü hüviyetini 1935'ten sonra alan T. satış kooperatifleri, o tarihten itibaren sürekli bir gelişme göstermektedir.

Türkiye'de 1937 yılı sonunda sayısı sadece 15 olan T. satış kooperatifleri 1950'de 131'e, 1960'ta 214'e, 1978'de 804'e yükselmiştir. 1937 - 1978 yılları arasında T. satış kooperatifleri birliği sayısı 3'ten 23'e çıkmıştır.

Toplam olarak bu kooperatiflerin 1937 yılında 12 187 olan ortak sayısı 1978 yılında 266 100'e ulaşmıştır.

Her ne kadar Türkiye'de T. satış kooperatifi sayısı yıldan yıla artmışsa da, mevcut sayıları diğer ülkelerdekine kıyasla azdır ve Türkiye T.'ının kalkınabilmesi için bu kooperatiflerin daha çok gelişmesi gerekir.

T. satış kooperatifleri incir, pamuk, üzüm, zeytin, zeytin yağı, fındık, fıstık, kolza, gül ve gül yağı, narenciye, yaş meyve ve sebze, Hasankeyf tütünü, yağlı tohumlar, süt ve mamulleri, tiftik ve yapağı konuları üzerinde faaliyette bulunmaktadır. Pamuk ve fındık üzerinde çalışan T. satış kooperatifleri sayıca en fazla olan kooperatiflerdir.

T. satış kooperatiflerinin amaçları aşağıdaki gibi özetlenebilir :

1. Tarımsal ürünlere sürekli sürüm ve satış imkânı sağlamak;

2. Gerekli olduğunda bu ürünleri işlemek suretiyle değerlendirmek ve satışını yapmak;

3. İç ve dışta, üretici ve tüketici arasındaki aracıları kaldırmak ve bunların elde ettikleri faydaların üreticiye intikalini sağlamak;

4. Ürünlerin değer fiyatında iç ve dış piyasalarda satışını sağlamak ve zararlı fiyat dalgalanmalarının önüne geçmek;

5. Tarımsal ürünlerin standartlaşmasında üretici ve ihracatçılara düşen görevleri gerçekleştirmek;

6. Ürünlerin kalitesini yükseltmek ve maliyetini düşürmek;

7. Ortaklara, üretimde ihtiyaçları olan her çeşit âlet ve araçları ucuza sağlamak.

T. satış kooperatiflerinin kurulabilmesi için en az 10 üreticinin ana sözleşmeyi düzenleyip noter huzurunda imzalamaları gereklidir. Bu koopertiflerin kurulması da Ticaret Bakanlığının müsaadesine bağlıdır.

En az üç T. satış kooperatifi, Ticaret Bakanlığının müsaadesiyle her üretim ve piyasa merkezinde bir ürün için sadece bir birlik kurabilirler. Bununla beraber, bir birlik, birkaç ürünün üretimi ve satış işleriyle de uğraşabilir. T. satış kooperatifleri birliğinin normal olarak süresi 30 yıldır. Ancak, genel kurul kararı ile bu süre uzatılabilir.

T. satış kooperatiflerinde sermaye, ortakların taahhüt ettikleri ortaklık paylarından oluşur. Ortaklık payı Ticaret Bakanlığınca tespit edilir ve kooperatifin kurulabilmesi için yüklenilen sermayenin 1/20'inin peşin olarak ödenmesi gerekir.

Ortakların sorumlulukları, taahhüt ettikleri ortaklık payı ve her yıl kooperatife vermeyi taahhüt ettikleri ürünün safi tutarı ile sınırlıdır.

Ortaklar tarafından yüklenilen paylar, her yıl onların kooperatife verecekleri ürün tutarından % 5 kesilmek suretiyle tasfiye olunur.

Ortaklar, ihtiyaçlarından fazla, kooperatif konusuna giren ürünlerini Ticaret Bakanlığı tarafından tespit olunan barem fiyatı üzerinden kooperatife teslime mecburdurlar. Aksi halde T. satış kooperatiflerinden çıkarılırlar.

T. satış kooperatifleri ve birliklerinin finansmanında iki kaynak vardır. Biri öz kaynaklardır. İkincisi yabancı kaynaklardır ki, bu, bankalardan sağlanan kredilerdir. Bu bankaların başında Ziraat Bankası gelir. Nitekim Ziraat Bankasınca bu kooperatiflere ve birliklerine işletme kredisi, tesis kredisi, levazım ve ihtiyaç maddeleri kredileri, iştirak kredileri, ithalât kredileri ve destekleme kredileri açılmaktadır.

T. satış kooperatiflerinde, karşılıksız borçların ödenmesinde kullanılmak üzere yedek akçe ayrılır. Bu, bir yıl içinde teslim edilen ürünlerin net değerinden kesilen % 3'ler ile kooperatiften çıkarılan ortakların paylarından ve yedek akçe gelirlerinden, ayrıca hükümetçe verilen ödeneklerden teşekkül etmektedir.

Bu kooperatiflerin ortaklarla olan anlaşmazlıkları, ortaklardan oluşan 3 kişilik hakem kurulunca hallolunur.

Ana sözleşmede yazılı 30 yıllık sürenin dolması, ortak sayısının 5'ten aşağı inmesi ve kanunda yazılı diğer sebeplerle kooperatif dağılır.

T. reformu : T. reformu ve toprak reformu kavramları açık bir şekilde ayırt edilmemekte, çoğu zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Öyle ki, bazan T. reformu başlığı altında arazi mülkiyetindeki yapısal bozuklukları iyileştirme tedbirleri ele alınmakta, bazan da geniş tarımsal kalkınma planlarının uygulanması, toprak reformu olarak kabul edilmektedir.

T. ve toprak reformu, mahiyetleri bakımından birbirinden farklı, amaçları ve uygulama yolları itibarıyla da birbiriyle çatışan kavramlar değildirler. Aksine, her ikisi de T.'ın genel ekonomi içinde etkinliğini gösterebilmesini, yani kendinden beklenen düzeyde bir katkıda bulunmasını, bu sektörde çalışanlarla diğer sektörlerde çalışanlar arasında ekonomik ve sosyal dengenin sağlanmasını ve T. kesiminde sosyal adalet prensiplerinin daha iyi bir şekilde uygulanmasını amaç edinmişlerdir. Buna göre, bunlar birbirini destekleyen ve tamamlayan iki hareket olup sadece kapsam itibariyle farklılıkları olabilir.

Tarımsal yapı bozukluk ve aksaklıklarının önemli ölçüde bulunduğu ülkelerde, öncelikle bu bozukluk ve aksaklıkları düzeltecek bir toprak reformu gerçekleşmeden, T. reformunun başarılı olma şansının az olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre T. reformunun ön şartı ve temeli, toprak reformu olmaktadır. Nitekim tarımsal kalkınmayı gerçekleştiren ülkelerden çoğu bu esastan hareket etmişlerdir.

Böylece T. reformu, tarımsal üretimin artırılması ve tarımsal faaliyetlerin düzenlenmesi çerçevesinde, T.'ın makinalaşması, kredi sağlanması, pazarlama, iyi tohumluk, sulama, gübreleme, eğitim, araştırma, yayım, donatım, tabiî kaynakların korunması vb. tedbirler yanında, yapısal bozuklukların da ele alındığı bir reform hareketi olarak tarif edilebilir. Bunlarla birlikte, T. reformu veya toprak reformu uygulamalarında ekolojik şartların göz önünde tutulması da yararlıdır.

Türkiye'de çeşitli tarihlerde, özellikle mübadilleri, dışarıdan gelen göçmenleri ve ülke içinde göç durumunda kalanları iskân amacıyla çeşitli kanunlar çıkarılmışsa da, yukarıdaki tarife tamamen uygun olmamakla birlikte ilk olarak 11.6.1945 tarihinde 4753 sayılı kanun ile Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu kabul edilmiştir. 22.3.1950 ve 20.5.1955 tarihlerinde iki defa değişikliğe uğrayan bu kanun 19 temmuz 1973 tarihli Toprak ve T. Reformu Kanunu ile yürülükten kaldırılmıştır. Ancak, bu yeni kanun da bazı genel kurallar açısından oldukça sınırlı olduğu gibi, bu kuralların uygulanması bölgesel ve hatta bölgenin de bir ilçesi ile sınırlı kalıyordu. Ayrıca, bu kanunun Türkiye'nin tarımsal yapısını iyileştirici ve ileriye götürücü nitelikte pratik bir uygulaması hiç gerçekleşememiştir. Anayasa Mahkemesi 19 ekim 1976 tarihli bir kararı ile 1973 Toprak ve T. Reformu Kanununu biçim yönünden iptal etmiş, yeni bir kanunun yürürlüğe konması için kanun koyucuya 10 mayıs 1978 tarihine kadar süre tanımıştı. Ancak, bu süre içinde yeni bir kanun çıkarılamamıştır. Dolayısıyla T. ve toprak reformuna ilişkin kanunî kurallar şu anda bulunmamaktadır.

T. sistemleri : Çiftçi, bitki yetiştiriciliğinin esas unsuru olan tohumu toprağa atar, zamanla çimlenen ve gelişen bitkiyi korur ve olgunluk çağı geldiğinde hasat ve harman işlemlerini yaparak sonuca ulaşır. Eğer çiftçi, bu teknik işleri bulunduğu ekolojik şartlara en uygun bir T. sistemi çerçevesinde yürütürse, başarı şansı büyük olacaktır.

Toprağın kullanılmasında tabiî, ekonomik ve sosyal faktörlerin etkisi oldukça büyüktür. Bu faktörlerden tabiî olanları arasında yer alan yağışın miktarı ve mevsimlere dağılışı ile kullanılmaya hazır, kontrol altındaki mevcut su miktarı ise tarla kültürünü birinci derecede etkilemekte ve buna göre üç T. sistemi ortaya çıkmaktadır :

1. Kuru T. sistemi;
2. Sulu T. sistemi;
3. Nemli T. sistemi.

Yıllık yağış miktarı 500 mm ye kadar, yağışın mevsimlere dağılışı düzensiz ve vejetasyon devresinde ortalama olarak 200

nın kadar yağış alan yerlerde kuru T. (İng. Dry farming) sistemi uygulanmaktadır.

Kuru T. sistemi, yağışla gelen nemi en uygun şekilde ve mümkün olduğu ölçüde çok miktarda toprakta depo etmek ve bu nemden en çok fayda sağlayacak bir yöntemle bu şartlara uygun olan bitki cinslerini yetiştirmek şeklinde tarif edilmektedir. Bu duruma göre, kuru T.'da sadece toprakta yağışın mümkün mertebe en çok kısmını depo edecek toprak işleme tekniğini uygulamakla yetinilemez. Bu T.'da aynı zamanda bitki seçimi ve ekim nöbeti usulünü de takip etmek gerekir. Bu sistemde çoğunlukla nadas - hububat ve kısmen de nadas - hububat - baklagil ekim nöbeti uygulaması yaygın bulunmaktadır.

Ortalama yıllık yağış miktarının 250 mm ve daha az olduğu yerlerde üretimde bulunabilmek için sulama yapmak mecburiyeti vardır. Bazı yerlerde ise, yağış 250 mm nin üzerinde olduğu halde yetiştirilen bazı bitkilerin normal yağışlarla gelişemediği, bu sebeple de sulama yapıldığı görülür. İşte bitkinin gelişmesi için gerekli suyu, sulama suyu ile karşılayan yerlerdeki bu uygulamaya sulu T. sistemi denilmektedir. Son istatistiklere göre, sulanabilen arazi dünyada 175 000 000 ha, ülkemizde ise 2.5 milyon ha dır. Ancak, ülkemizde bu alanın 8,5 milyona kadar çıkarılabileceği belirtilmektedir.

Sulu T. sisteminde, bulunulan şartlara göre genellikle ikili, üçlü ve dörtlü ekim nöbeti uygulanmaktadır.

1 500 mm nin üzerinde yağış alan yerlerde yağış fazlalığından başka, taban suyu da yüksektir. Yıllık yağış miktarının yıllık buharlaşmadan fazla olduğu bu gibi yerlerde nemli T. sistemi uygulanmaktadır.

Nemli T. sistemi uygulanan yerlerde daha çok özel kültürler (çay, fındık) ve mısır yetiştiriciliği yaygın bulunmaktadır.

Tarımsal üretimde birim alana ve birim hayvan başına iş ve sermayenin kullanım derecesine göre de T. sistemi, entansif ve ekstansif T. olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

İklim, pazar ve toprak karakterini dikkate alarak veya almayarak belirli bir arazi sahasına fazla miktarda bina, hayvan, makina sermayesi düşen ve fazla miktarda iş ünitesi, kimyevî gübre ve kesif yemin kullanıldığı tarımsal faaliyete entansif T., bunun aksi durumunda yürütülen tarımsal faaliyete ise ekstansif T. sistemi denilmektedir.

Ülkemizde genel bir değerlendirme ile kıyı bölgelerimiz ve İç Batı Anadolu'da entansif T., İç Anadolu, Güney - doğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerimizde ise ekstansif T. uygulaması görülmektedir.

T.'da araştırma ve eğitim : Eldeki bilgilere göre, ülkemizde ilk T. araştırma faaliyeti, Dawis adlı bir İngilizin Ayamama çiftliğinde pamuk yetiştirme denemeleri ile başlamıştır. Daha sonraları Halkalı Ziraat Mektebinin kurulması ve birçok T. eğitimi görmüş gençlerin yetişmesi ile, araştırma faaliyetleri T. Bakanlığı Ziraat İşleri Genel Müdürlüğüne bağlı müesseselerce yürütülmüştür.

Bugün ziraat fakülteleri dışında, Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı 39 tarımsal araştırma enstitüsü ve T. Bakanlığı bünyesinde yer alan çeşitli diğer araştırma kuruluşları, ülke T.'ının iyileştirilmesi ve geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapmaktadırlar.

Tarımsal araştırmanın ana amaçları aşağıdaki gibi özetlenebilir :

Tarımsal üretimin artırılması, çeşitlendirilmesi ve kalitenin iyileştirilmesi, elde edilen ürünlerin değerlendirilmesi: üretim araç ve girdilerinin elde edilmesi, kullanılması ile çeşitli ekoloji ve tarımsal bölge şartlarına uygun T., alet ve makina, tarımsal yapı, tesis tiplerinin bulunması ve testleri; halkın tarımsal üretim ve tüketim ile ilgili münasebetlerinin geliştirilmesi, yaşama ve beslenme seviyesinin yükseltilmesi; elit ve orijinal tohumluk, damızlık hayvan yetiştirilmesi, ıslahı ve kontrolü; bütün bu hizmetlerle ilgili temel ve uygulamalı araştırmalar yapılması, araştırma hizmetlerinin yönlendirilmesi ve etkinleştirilmesi.

Ülkemizde ilk tarımsal öğretim kurumu 1848 yılında İstanbul'da Ayamama çiftliğinde açılmıştır. Büyük Reşid Paşa, modern tesislere sahip olan bu çiftlikten bir öğretim kurumu olarak yararlanmayı düşünmüş ve Fransa'daki Grigon Yüksek T. okulu tipinde bir T. okulunun burada açılmasını emretmiştir. 1848 yılının ocak ayında eğitime başlayan bu okul 2 yıllık bir öğretimden sonra, öğrenciler arasında çıkan bir isyan üzerine kapanmıştır.

XIX. yüzyıl sonlarına doğru T.'ımızı geliştirmek için çeşitli önlemler alınırken, bu arada T. eğitimi ön planda tutulmuş ve bu amaçla Suphi Paşanın bayındırlık bakanlığı sırasında bir T. okulunun açılması kararlaştırılmıştır. Daha sonraki çalışmalar olumlu sonuç vermiş ve 1891 yılında Halkalı Ziraat Mektebi öğretime açılmıştır. Bu okul 37 yıllık başarılı bir eğitimden sonra tarımsal öğretimin iyileştirilmesi amacıyla hazırlanan bir kanuna göre 1928'de kapatılmıştır. Fakat Orta Ziraat Okulu olarak eğitime devam etmiştir.

1930 yılında T. Bakanlığına bağlı olarak Yüksek Ziraat Mektebi kurulmuş, bu okul da 1933 yılında çıkan 2291 sayılı kanun ile Yüksek Ziraat Enstitüsü'ne dönüştürülmüştür. Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ziraat Fakültesinden başka, Ziraat Teknolojisi, Tabiî İlimler, Veteriner ve Orman fakültelerini de içine alıyordu. Böylece bugünkü Ankara Ziraat Fakültesi, Yüksek Ziraat Enstitüsü bünyesi içinde büyümüş ve gelişmiştir.

Bugün ülkemizde kuruluşunu tamamlamış ve öğretimde bulunan 4 (Ankara, Erzurum, İzmir, Adana), kuruluş halinde de yine 4 (Samsun, Urfa, Konya, Bursa) ziraat fakültemiz bulunmaktadır.

T. ve Orman Bakanlığı Ziraat İşleri Genel Müdürlüğüne bağlı Teknik Ziraat ve Ziraat Meslek Liseleri, Ev Ekonomisi Teknik ve Ev Ekonomisi Meslek Lisesi, Personel Eğitim Merkezleri, Çiftçi Eğitim Merkezleri vardır. (F. Açıl - A. Erkuş)

Tarih : İnsanoğlunun çiftlik işletmesi kurarak çalışması çok eski devirlere ait bulunmaktadır. İki milyon yıl önceleri ilk insanlar avcılık ve yabanî bitkileri toplayarak hayatlarını sürdürüyorlardı. Bitkilerin ekimi, tahminen 10 000 yıl öncelerinden başlar. Bu devrede yapılan çiftçilik, insanların hayatında değişik bir dönem açmıştır.

Yeryüzünde yeteri kadar gıda maddesi bulunabildiğinden dünya nüfusu oldukça hızla artmaya başladı. Ayrıca, bu durum, ilkel insan topluluklarının göç yolu ile teknolojisi gelişmiş milletler oluşmasına yardımcı olmuştur. T. medeniyetin doğuşuna sebep olmamış ise de, T. olmadan medeniyet olmayacağı da bilinmektedir.

Milâttan 4 000 yıl önceye kadar T.'da "gıda üretim devri" insanların şehir hayatına girmelerine sebep olmuştur. Yabanî ve tabiî kaynakların yer yer ortadan kalkması, böcek zararlarına, tabiî âfetlerin çoğalmasına yol açmıştır. Tropik ormanların açılması sıtma hastalığına, sulama suları birtakım diğer hastalıkların yayılmasına yol açmıştır.

T. işletmelerinin ne zaman kurulduğuna dair açık arkeolojik buluntulara rastlanmamakla beraber. Orta Doğuda çömlekçiliğin bulunuşu insanın eski sanatı, hüneri olarak bilinir. T. âletlerinin taş veya odundan yapılışı çiftliklerin kuruluşuna yol açan faktörlerdendir.

Milâttan aş. yu. 3 000 yıl kadar önce pulluğun Orta Doğu'da bulunması T. alanında önemli bir olaydır. Fakat binaların bitki ürünlerinin işlenmesi ve muhafazası için inşası, çiftçiliğin başlangıcı olarak kabul edilebilir. İnsan ve evcil hayvan tarihi araştırıcılarının görüşlerine göre, en eski devirlerde sığır yetiştiriciliğiyle uğraşanlar Orta Asya'da Moğollar ve Tibetlilerdir. Orta Asya'da halk. sürülerini yazın step, kışın da orman eteklerinde otlatıyor ve daha o devirlerde sığır, at, koyun ve keçiyi sağmasını biliyorlardı.

Mısır ve Mezopotamya'da T. metodları ile ilgili belgeler yanında Yunan ve Romalılar devrine ait T. bilgilerine rastlanmaktadır. Kartacalı Mago tarafından yazılan bir el kitabından Romalılar yararlanmışlardır. Babil'de Hammurabi (b. bk.)'nin kendi adıyla anılan kanununda T. ve hayvancılığı himaye eden maddeler mevcuttur.

Orta Doğu, buğday ve arpa ile hayvan yetiştiriciliği ve pulluğun hayvanla çekilmesi yönünden en eski T. çalışmaları yapılan bir alandır. Çavdar, bezelye çeşitleri, mercimek, bakla, soğan, sarımsak, havuç, üzüm, zeytin, hurma, elma, şeftali, kiraz, keten ve diğer birçok bitkilerin Orta Doğu'dan dünyaya yayıldığı ileri sürülmektedir. Buğday ve arpa ekiminin Milâttan aş. yu. 8 000 yıl önce Anadolu'da yapıldığına ve buradan komşu ülkelere yayıldığına ait belge ve kalıntılara rastlanmıştır. Anadolu'da ve İran'da muhtemel olarak çok eskiden bir yonca (taş yoncası) ve korunga'nın yem bitkisi olarak T.'ı yapıldığı ileri sürülmektedir. Mısırlılar, Milâttan 4 500 yıl önce Orta Doğu'dan aldıkları bitkileri Mısır topraklarına adapte ederek Nil nehri kenarlarında Nil'in getirdiği milden gübre gibi yararlanarak T.'ın yayılmasına hizmet etmişlerdir. Pamuk T.'ına Milâttan 300 yıl önce Sudan'da rastlanmaktadır. Fakat pamuk, keten bezinin yerini hemen almamıştır. Nil'de sulama çarklarının kullanılması üzerine daha sonraki devirlerde Mısır, Roma'nın buğday ambarı haline getirilmiştir.

Hititlerin de T. alanında tertipledikleri 200 maddelik bir kanunu mevcuttur. Bu kanunun 35. maddesi çobana imtiyaz tanımıştır. Bugün çiftlik işletmesinin ilk nüvesi Anadolu'da yerleşen Hititlerde görülür.

Milâttan 400 yıl önce ucuz demir pulluk ve diğer aletlerin kullanımı İngiltere'de yayılmaya ve bu arada büyük çiftlikler yer yer kurulmaya başlandı. Bu devrede Keltler ve Alman kabileleri iyi yapılmış çiftlik arabaları ile büyük boyda pullukları imal ettiler. Bu devirde su gücünden yararlanılarak kullanılan hububat değirmenleri kullanılmaya başlandı.

M. S. VII - X. yüzyılda İranlıların yel değirmenini bulmaları ile T. alanında bu aletten yararlanıldı.

İspanya'nın Müslümanlar tarafından işgali üzerine yonca, çeltik, şeker kamışı, İspanya ve Portekiz'e getirilerek bu bitkilerin T.'ı yapılmaya başlandı.

Yel değirmeninin Avrupa'ya gelişi de bu devreye rastlar. Avrupa'da feodalizmin gelişmesi üzerine şehirlerin nüfusu azaldı. Ekonomik kuruluşların meydana getirilmesi ile münavebe sistemi T.'da uygulanmaya başlandı. Sıra ile hububat ve bakla yetiştirildikten sonra ekim alanlarında nadas sistemi kullanıldı. İngiltere'de başlayan feodalizm, keten ekimini artırdı ve yün üretimi için yem olarak yararlanmaya elverişli otlar biçilmeye başlandı. Bu devirde uzun saplı tırpanlar Kuzey Avrupa'da yerini ot üretimi için oraklara bıraktı.

Anadolu'da Selçuklular T.'la ve göçebe olarak hayvancılıkla uğraşmışlar, halıcılığa önem vermişlerdir.

Osmanlılar devrinde T. ve ormanla ilgili birçok vergiler konulmuştur. Çevrenin korunmasıyla ilgili çalışmalar bu devrin genel hatlarını teşkil eder. 1858 yılında çıkarılan Kanunname-i arazi, ana hatları itibariyle köylüyü arazi sahibi yapmaya ve T.'ı teşvik gayesini güden bir kanundur. 1869' da çıkarılan Orman Nizamnamesi de ormanlarda ilk koruyucu müeyyideleri içine alır.

Cumhuriyetin ilânından sonra Türk T.'ı süratle gelişmeye başlamıştır. T. alanında kanunlar çıkarılmış, T., hayvancılık ve orman konularında kurulan teşkilât yurt ölçüsünde çalışmalara girişmiştir. Şeker pancarı, hububat ve et üretimi yanında yerli merinos koyunu yetiştirilmesine, Türkiye'de yetişmeyen çay üretimine başlanmış, sebze ve meyve ürünleri ihraç maddeleri arasına girmiştir. Geleneksel ürünler olan tütün, üzüm, incir ve fındık üretiminde artışlar olmuştur.

T. teknolojisi ve sanayii gelişmiş, çeşitli alanlarda T.'la ilgili (gübre, şeker, konserve, makina, alet) fabrikalar kurulmuştur. Makinalı T.'a başlanmış, barajlar yolu ile sulama tesisleri kurulmuş, ıslah edilmiş tohumlar kullanılmaya başlanmıştır. Bir zamanlar halkın ekmek ihtiyacını karşılayabilmek için buğday ithal eden Türkiye, bugün 1978 yılı istatistiklerine göre 16 700 000 ton buğday üretmekte ve bu ürünün bir kısmını da ihraç etmektedir. Saf pamuk üretimi yılda 500 000 tonun üzerine çıkmış, önemli bir döviz geliri sağlayan bir T. kolu olmuştur.

Amerika'da T. : Kızılderililer tarafından Güney Meksika'da bazı yerli bitkilerin üretimi Milâttan 7 000 - 6 000 yıl önce yapılmakta idi.

Eski devirlerde Amerika'da T.'ın gelişmesi Orta Doğu'dan daha yavaş olmuştur. Fakat Güney Meksika "Yeni Dünya"nın ilk T. merkezi olarak kabul edilir. Yerliler önceleri kabak, biber ve avokado (Persea gratissima veya Persea americana) denilen armuda benzeyen yerli bir meyveyi yetiştirmeye başladılar. Mısır bitkisinin Milâttan 5 000 yıl önce görüldüğü bilinmektedir. Fasulyeye Meksika'da Tehuacán vadisinde rastlandı. Patates ve manyoka (manioc) çeşitleri Güney Amerika' dan Meksika'ya girdi. Columbus'un Amerika'yı keşfinden sonra bu kıtada T. süratli bir gelişme göstermeye başlamıştır. Aynı zamanda Yeni Dünya'dan mısır, patates, tütün, Şili biberi, kabak çeşitleri, yeni pamuk çeşitleri, domates gibi bazı bitkiler Avrupa'ya getirilmiştir. Avrupa'dan ise, buğday, yulaf, arpa, yonca, şaraplık üzüm, narenciye ve diğer bitkilerle birlikte evcil hayvanlar Amerika'ya götürülmüştür.

Amerika'ya yerleşen halk T. alanında modern metodlar uygulamaya başlamıştır. Amerika T.'ının gelişmesine endüstrinin ve ulaşım imkânlarının artması çok yardımcı olmuştur. Bugün Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, İngiltere ve diğer Avrupa ülkeleri, T. alanında çok ileri gitmiş memleketlerdir. Teşkilâtlanma, arazinin en iyi şekilde kullanımı, uygun yerleşim programları, toprak haritalarının yapılması, yeni buluşlar ve türlü ekonomik tedbirlerle dünya T.'ı durmadan gelişme yolundadır. (V. Erkun)

TARIM ALET VE MAKİNALARI, tarımsal işlemlerin iyi, kolay ve kısa sürede yapılmasını sağlayan ve bu yoldan üretimi destekleyen mekanik araçlara verilen ad. Bu yönü ile T. A. ve M., bir tarım işletmesinde kullanılan her türlü alet ve makinayı kapsar.

T. A. ve M. iki ana grupta toplanırlar : 1. Kuvvet makinaları; 2. Alet ve iş makinaları.

Tarımsal kuvvet makinaları, herhangi bir enerjiyi mekanik enerjiye çeviren makinalardır. Tarımsal üretimde daha çok: 1. Akaryakıtın kimyasal enerjisini mekanik enerjiye çeviren termik motorlar; 2. Termik motorlu traktörler; 3. Rüzgâr enerjisini mekanik enerjiye dönüştüren rüzgâr türbinleri ve 4. Su türbinleri kuvvet makinası olarak kullanılırlar.

Tarım alet ve iş makinaları, kuvvet makinasından aldıkları enerji ile üretime yarar bir iş yapan alet ve makinalardır. Alet ve iş makinalarının tek başına iş yapabilme yetenekleri yoktur. Çalışabilmeleri için mutlaka bir kuvvet kaynağına ihtiyaçları vardır.

Tarım alet ve iş makinaları ayrı ayrı tanımlanabilir.

Alet, etkisi altında bulunduğu kuvvetin yönünü değiştirmeden ve kuvvet kaynağının hızı ile aynı hızda çalışan bir araçtır. Örnek olarak, kürek, tırpan, hayvan ve traktör pulluğu ve diğer el araçları *alet* kapsamına girer.

Makina, etkisi altında bulunduğu kuvvetin yönünü ve hızını değiştirerek çalışan araçtır. Harman makinası, ekim makinası, biçme makinası gibi.

Kuvvet makinaları ile iş makinaları arasında yapılan prensip ayırımı, bazı uygulamalarda kesin bir durumda olmayabilir. Ancak genel olarak bir kuvvet makinasının sağladığı mekanik enerjinin kullanılabilmesi için mutlaka alet ve iş makinasına ihtiyaç vardır. Aynı şekilde bir alet veya iş makinası ancak bir kuvvet makinası ile birlikte çalıştığı zaman iş yapabilir. Tarımsal kuvvet makinalarından en önemlisi tarım traktörüdür. Günümüzde tarım traktörleri, tarımsal üretimde çok önemli bir güç kaynağı durumuna gelmiştir. Traktör esas itibariyle çeki kuvveti geliştirmesi için dizayn edilmiş bir makinadır. Esas fonksiyonu kendisini ve bir yükü bir yüzey üzerinde hareket ettirmektir. Bununla beraber, üniversal tip bir tarım traktörü, bir tarım işletmesinde stasyoneri (kasnak ile), çeki ve kuyruk mili çalışmalarından başka, hidrolik kaldırma düzeninden yararlanarak çeşitli kaldırma, taşıma ve yığma gibi işleri de yapabilmektedirler.

TARIM ALET VE MAKİNALARI : İki tekerlekli bahçe traktörü

Tarım traktörleri motor gücüne göre : 1. Küçük güçlü traktörler, 2. Orta güçlü traktörler, 3. Büyük güçlü traktörler olarak ayrılır. Kullanılma alanlarına göre : 1. Standart tarla traktörleri, 2. Meyve bahçesi traktörleri, 3. Çapa traktörleri,

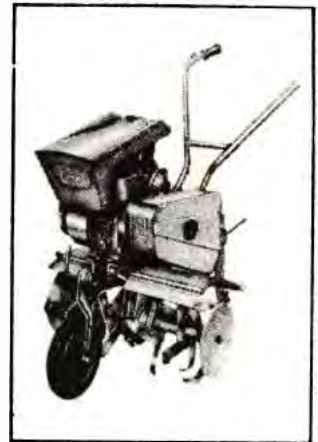
TARIM ALET VE MAKİNALARI : Standart tarla traktörü

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Dört tekerlekli muharrik traktör

4. Bahçe traktörleri olarak, hareket organlarına göre : 1. Tırtıllı traktörler, 2. Tekerlekli traktörler : a. Tek tekerlekli traktörler, b. İki tekerlekli traktörler, c. Üç tekerlekli traktörler d. Dört tekerlekli traktörler olarak sınıflandırılabilir.

Günümüzde tarım işletmelerinde ihtiyaçlar devamlı olarak değişmekte ve gelişmekte olduğundan buna bağlı olarak tarım traktörleri ve onların teknik özellikleri de değişmektedir. Bu yönden tarım traktörleri için kalıcı bir sınıflandırma yapılmamaktadır.

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Tek tekerlekli bahçe traktörü

Tarım alet ve iş makinaları : T. A. ve M. çok tipte imal edilmektedirler. Bunlar çeşitli ortak özelliklerine göre sınıflandırılırlar.

a. Kullanma yerlerine göre :

— Açık tarla (dış tarım) alet ve makinaları,

— Çiftlik avlusu (iç tarım) alet ve makinaları;

b. Kullanılan kuvvet makinalarına göre :

— El ile çalıştırılanlar,

— Hayvan gücü ile çalıştırılanlar,

— Traktör ile çalıştırılanlar,

— Kendi yürür (motorlu) olanlar,

— Rüzgâr ve su kuvvet makinaları ile çalıştırılanlar,

— Elektrik motoru ile çalıştırılanlar;

c. Tarımsal işlemlere göre :

— Toprak işleme aletleri,

— Ekim - dikim ve fideleme makinaları,

— Gübreleme makinaları,

— Bakım aletleri,

— Su çıkarma vasıtaları,

— Tarımsal mücadele alet ve makinaları,

— Hasat makinaları,

— Harman makinaları,

— Tohum temizleme ve sınıflandırma makinaları.

Toprak işleme aletleri : Toprağın kabarması, havalanması, her türlü organik maddelerin çürümesi, su tutma özelliği kazandırılması yolu ile toprağı verimli kılan, canlılığını sağlayan fiziksel, kimyasal ve biyolojik olaylar için gerekli ve uygun ortam yaratmak amacı ile toprak işlenir. Böylece bitki gelişimi için uygun olan furda toprak bünye oluşturulmuş ve aynı zamanda yabanî otlar yok edilmiş olur.

Toprak işleme aletleri sürme (işleme) derinliğine ve çalıştırılma biçimine göre üç grupa ayrılırlar : 1. El aletleri; 2. Esas toprak işleme aletleri (birinci sınıf toprak işleme aletleri); 3. Tohum yatağı hazırlayan toprak işleme aletleri (sathî toprak işleme aletleri).

El aletleri; insan kas kuvveti yardımıyla çekmek, sallamak veya itmek suretiyle çalıştırılan bel küreği, tırmık ve çapalardır.

Birinci sınıf esas toprak işleme aletleri toprağı 15 - 90 cm derinlikte parçalayan, kabartan veya gevşeten kulaklı ve diskli pulluklar, döner pulluklar (rotovatörler), çizel ve graham pullukları ile dip kazan pulluklarını kapsar.

Sathî toprak işleme aletleri (ikinci sınıf toprak işleme aletleri) ise, toprağı 0 - 15 cm derinlikte işleyen tırmıklar, kültivatörler, merdaneler, tapan ve sürgüler, çapa alet ve makinaları, rod - weeder'ler gibi hem toprağı parçalayan, ufalayan, tohum yatağı hazırlanmasında kullanılan her çeşit aletleri, hem ot mücadelesinde kullanılan alet ve makinaları, hem de toprakları bastıran ve yüzeyde oluşan kaymak tabakasının kırılmasında kullanılan aletleri kapsar.

Toprak işleme aletleri ayrıca toprak işleme metodlarına göre de gruplara ayrılırlar :

1. Toprağı şeritler halinde deviren, aynı zamanda toprağın az çok kabarmasını sağlayan pulluklar;

2. Toprağı devirmeden kabartan çeşitli çizel pulluklar, dip kazanlar, tırmıklar, kültivatörler;

3. Toprağı karıştırarak işleyen aletler, toprak frezeleri;

4. Toprağı bastıran merdaneler.

Toprak işleme aletleri içerisinde en önemli yer tutan *pulluklar* çeki kaynağına göre hayvan ve traktör pullukları olarak iki büyük grupa ayrılırlar. Traktör pullukları da pulluğun traktöre bağlantı sistemine göre, çekilir tip, yarı asma

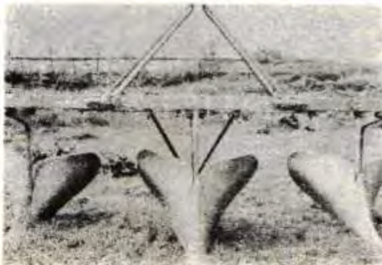
TARIM ALET VE MAKİNALARI : Hayvan pulluğu

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Pulluk

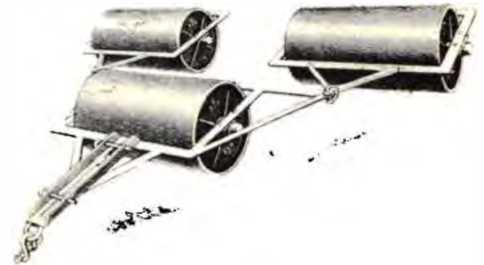
TARIM ALET VE MAKİNALARI : Diskli pulluk

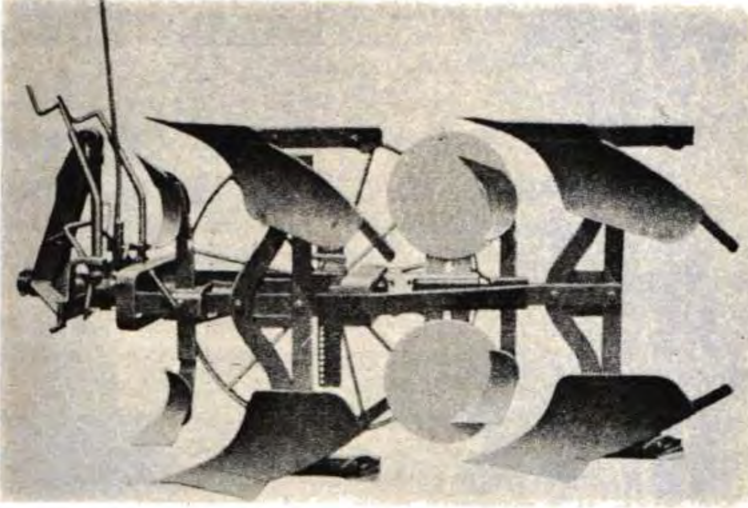
TARIM ALET VE MAKİNALARI : Lister

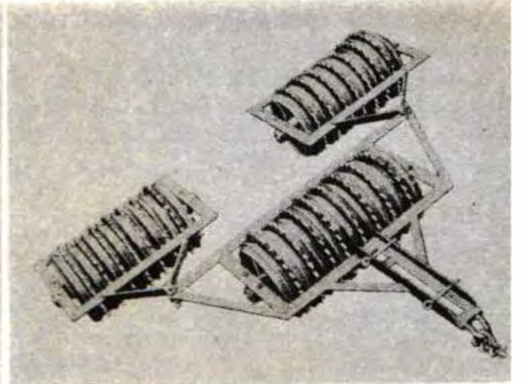
TARIM ALET VE MAKİNALARI : Dip kazan

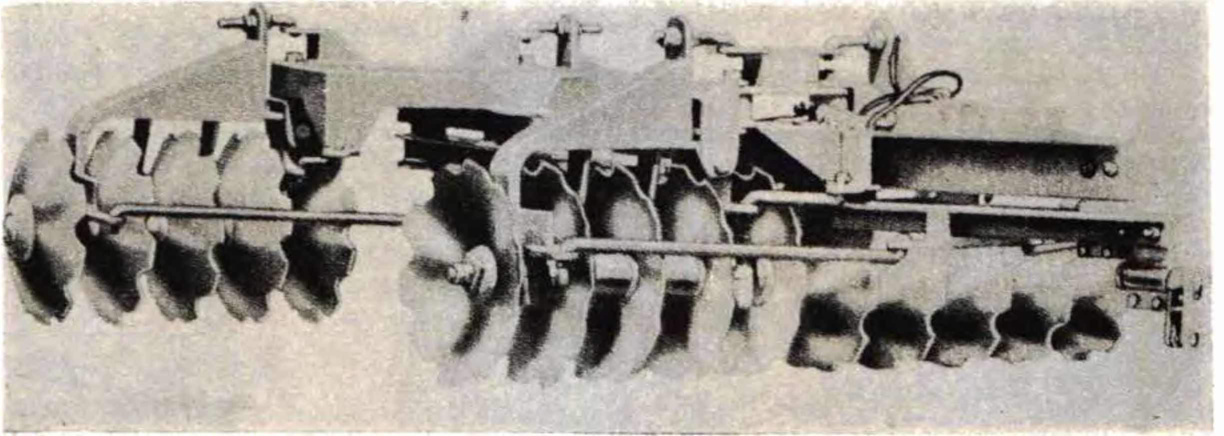
TARIM ALET VE MAKİNALARI : Düz silindrik merdane

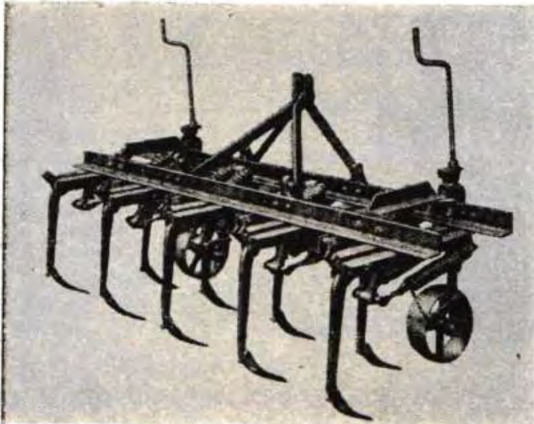
TARIM ALET VE MAKİNALARI : Döner kulaklı pulluk

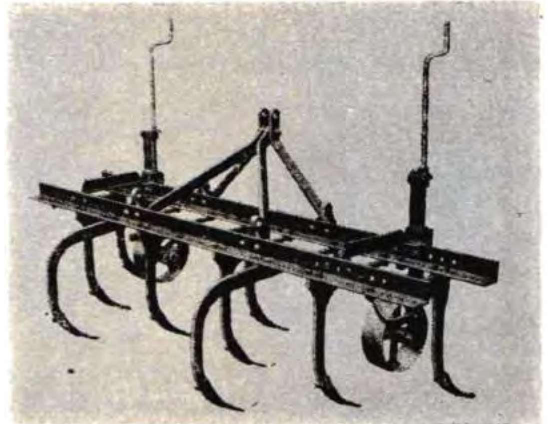
TARIM ALET VE MAKİNALARI : Kembriç merdanesi

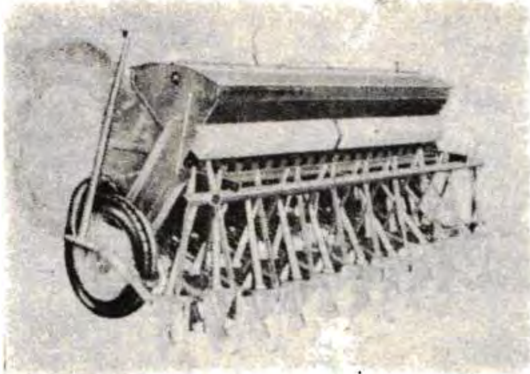
TARIM ALET VE MAKİNALARI : Ağır diskli tırmık

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Yaylı ayaklı kültivatör

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Rijit ayaklı kültivatör

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Kombine ekim makinası

tip ve asma tip olmak üzere üç sınıfa ayrılırlar. Pulluklar, işleyici gövdelerinin şekillerine ve toprağı işleyiş biçimine göre üç büyük sınıfta toplanırlar :

1. Kulaklı pulluklar; 2. Diskli pulluklar; 3. Toprağı yırtarak ve alttan gevşeterek işleyen pulluklar.

Kulaklı pulluklar, toprağı dikdörtgen prizma şeklinde düşey ve yatay olarak şeritler halinde kesen ve kesilen şeritleri aktif yüzey adı verilen uç demiri ve kulaklığın şekline göre parçalayarak bir önce açılan çiziye değişik biçimlerde deviren temel toprak işleme aletleridir.

Diskli pulluklar, işleyici gövdesi 60 - 70 cm çapında iç bükey, keskin kenarlı çelik bir küre kapağından (disk) ibarettir.

Diskli pulluklar grupunda one - way denilen değişik yapılı pulluklar da bulunur. Bunlarda işleyici diskler, çapları 50 - 65 cm arasında değişmekte olup, bir mil üzerine 20 - 25 cm aralıklarla tespit edilmişlerdir.

Dip kazanlar, devamlı olarak aynı derinlikte işleme sonucu oluşan pulluk tabakasının kabartılmasını sağlarlar ve iki tekerlekli bir çatıya bağlanmış, iş derinliği 50 - 100 cm arasında değişen bir payandadan ibarettirler. Normal kulaklı ve diskli pulluklar toprağı daima bir tarafa (sağa) devirerek işleyen aletlerdir. Bu bakımdan bunlara aynı zamanda *tahtavarî sürme yapan pulluklar* da denir. Toprağı hem sağa hem de sola devirerek sürme yapabilen döner kulaklı pulluklara ise *düz sürme yapan pulluklar* denir., Bu grupta incelenen, toprağı yırtarak devirmeden işleyen çizel pulluklar ile dipten işleyen dip kazan pulluklar da prensip itibariyle düz sürme yaparlar.

Toprak frezeleri, işleyici ayakları toprak yüzeyine paralel ve hareket yönüne dik bir mil üzerine radyal olarak yerleştirilmiş olup üzeri bir saç ile örtülmüştür. Traktörün kuyruk mili ile tahrik edilen freze milinin dönmesi ile ayaklar topraktan parçalar kopararak fırlatırlar. Bunlar saç örtüye çarparak ufalanırlar. Böylece hem düzgün bir tarla yüzeyi, hem de iyi bir şekilde parçalanmış toprak elde edilir. Toprak frezelerinin hafif olanları pulluktan sonra tarlaya sokulurlar. Ağır frezeler ise pulluk kullanılmadan tarlaya sokularak bir geçişte tohum yatağının hazırlanmasını sağlarlar.

Sathî toprak işleme aletleri (tohum yatağı hazırlayan aletler) toprağı yeteri kadar parçalayarak, bitki gelişmesine yararlı olan toprak agregatlarını artırmak, toprağı kabartmak ve havalandırmak, yabancı ot mücadelesi yapmak, gübreyi veya serpme ekilmiş olan tohumu toprağa gömmek ve bazı hal-

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Diskaro (disc - harrow)

lerde toprağı bastırmak maksadıyla kullanılırlar. Bu aletlerin işleyici ayakları çatıya sabit, yarım yaylı ve yaylı bağlantılarla iki veya üç sıra halinde dizilmişlerdir.

Bu gruptaki aletlerin aşağıdaki tipleri vardır : a. Kültivatörler; b. Tırmıklar; c. Merdaneler.

Kültivatörler, özellikle kuru tarım bölgelerinde daha çok anız bozmada ve yabanî ot mücadelesinde kullanılan, toprağı devirmeden yırtarak işleyen, çok ayaklı aletlerdir.

Çeşitli maksatlar için çeşitli tip kültivatörler yapılmıştır : 1. Tarla kültivatörleri; 2. Ot yolucular (rod - weeder); 3. Listerler.

Tarla kültivatörlerinin hafif ve ağır tipleri vardır. Hafif kültivatörler, pulluktan sonra tarlaya sokularak tohum yatağı hazırlık işini yaparlar. Ağır kültivatörler, genellikle çizel ve graham pulluğu gibi adlarla da tanınırlar. Bu aletler tarlada toprağı alt üst etmeden anız bozmadan kullanırlar. Bu bakımdan bir yönü ile birinci sınıf toprak işleme aletlerinin fonksiyonunu yaparlar. Çizel diye adlandırılan ağır kültivatörlerin uç demirleri sivridir ve toprağı yırtarak işlerler. Graham pulluğunda ise uç demiri arkasına, kırlangıç kuyruğu denilen kenarları keskin olan iki adet yatay yabanî ot kesici parça ilâve edilmiştir.

Ot yolucular, nadas sistemi uygulanan bölgelerde *(çubuklu kültivatör* veya *rod - weeder* diye de adlandırılırlar) yabanî ot mücadelesi ve kapilaritenin bozulması maksadıyla kullanılırlar. Ot yolucularda, hareket yönüne dik ve toprak yüzeyine paralel olarak kültivatör ayakları arasına yataklandırılmış bir mil dönerek otların köklerini üzerine sararak söker.

Listerler, yapı itibariyle kültivatörlere benzemekle beraber, işleyici gövdeleri ark pulluklarında olduğu gibi toprağı her iki tarafa devirecek şekilde sağ ve sol pulluk kulaklarının birleştirilmesi ile oluşmuştur. Bu özellik dolayısıyla listerle işlenen bir tarlada tümsek ve çukurlar meydana gelir. Listerler genel olarak ark açmada kullanıldığı gibi, bazı hallerde mısır ve pamuk ekiminde de kullanılırlar.

Tırmıklar, pullukla işlenmiş tarlada keseklerin parçalanması, tarla yüzeyinin düzeltilmesi, yabancı ot mücadelesi ve serpme olarak atılan tohum veya sunî gübrenin toprakla karıştırılması ve kapilaritenin bozulması maksadıyla kullanılırlar. Tırmıklar, yapılarına göre dört ana grupta incelenebilir : 1. Diskli tırmıklar, 2. Dişli tırmıklar, 3. Yaylı tırmıklar, 4. Döner tırmıklar.

Diskli tırmıklar, ülkemizde diskaro *(disc-harrow)* diye bilinirler. Genellikle pulluktan sonra tohum yatağının hazırlanmasında kullanılırlar. Bazı ağır diskli tırmıklar *(goble-disc)* pulluktan önce anızın parçalanıp yüzeysel olarak toprağa gömülmesinde kullanılırlar. Diskli tırmıkların işleyici gövde-

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Çizel

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Yaylı tırmık

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Fideleme makinası

leri konkav disktir. Bazı disklerin çevresi dişli olarak yapılarak ağır ve otlu topraklarda çalıştırılırlar.

Disklerin 4 - 16 adedi bir mil üzerine yerleştirilir ve batarya adını alır. Bataryaların birbirine göre çatıya çeşitli şekillerde bağlanmaları ile çeşitli tiplerde diskli tırmıklar ortaya çıkar :

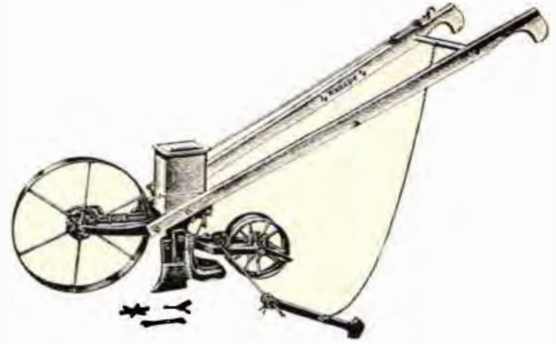
— İki bataryanın yan yana yerleştirilmesinden tek etkili basit diskli tırmık;

— İki basit diskli tırmığın arka arkaya yerleştirilmesinden çift etkili diskli tırmık;

— İki adet bataryanın arka arkaya yerleştirilmesiyle çift etkili yan (off-set) diskli tırmık ortaya çıkar.

Dişli tırmıklar, tohum yatağı hazırlanmasında olduğu gibi, ekimden sonra tohumların kapatılmasında, yağışlardan sonra tarla yüzeyinde ortaya çıkan kaymak tabakasının kırılmasında ve yabanî otların topraktan sökülmesinde kullanılırlar.

Dişli tırmıklar iki ana grupta incelenebilir : 1. Sabit çatılı tırmıklar, 2. Oynak çatılı tırmıklar.

TARIM ALET VE MAKİNALARI : İnsan gücüyle çalışan ekim makinası

Sabit çatılı olan tırmıklarda, dişlerin bağlandığı sıralar, çatıya sabit olarak takılmıştır. Böylece dişler, daima aynı düzlemde hareket eder. Oynak çatılı tırmıklarda ise çatı, ek yerlerinde mafsallıdır. Bu tırmıklar, taşıma ve saklama sırasında katlanabilir.

Yaylı tırmıklar, toprağı parçalayıp düzelterek çalışırlar. Özellikle taşlı topraklar için uygundurlar. Bunlarda işleyici organlar, çatıya yaylı olarak bağlı bulunan ayaklardır. Ayakların yaylı olarak bağlanması ile titreşim etkisi arttığından daha iyi parçalanma yaratırlar.

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Toprak frezi

Döner tırmıklar'da, tırmık dişleri bir disk üzerine radyal olarak yerleştirilmiş olup, yere temas ederek dönerler. Genellikle iki batarya peş peşe konularak çekilir. Döner tırmıkların hafif tipleri tohum yatağının hazırlanmasında, ağır tipleri herhangi bir tıkanma olmadan ters döndürülerek anızın bastırılmasında kullanılırlar. Döner tırmıklar, üzerlerine yerleştirilen ağırlığa bağlı olarak toprağa belirli derecede batarlar ve tohumun bırakıldığı tabakayı iyi bir şekilde bastırırlar.

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Dişli tırmık

Merdaneler, tohum yatağı hazırlamak maksadıyla kullanılırlar. Toprağı bastırırlar ve parçalarlar. Bazen ekimden sonra kullanıldıklarında çimlenmeyi hızlandırmak maksadıyla tohumun toprakla iyi bir şekilde temas etmesini sağlarlar. İşleyici organlarının tiplerine göre, merdaneler aşağıdaki gibi sınıflandırılırlar.

1. Düz merdaneler;

2. Halkalı merdaneler: a. (V) kenarlı merdaneler: b. Kroskil merdaneleri; c. Kembriç merdaneleri;

3. Dip bastıran merdaneler.

Düz merdaneler'de, işleyici organ basit bir silindirden ibarettir.

(V) kenarlı merdaneler'de, toprakla temas eden kenarları kama şeklinde olan yüzükler, bir mil üzerinde ayrı ayrı yataklandırılmışlardır.

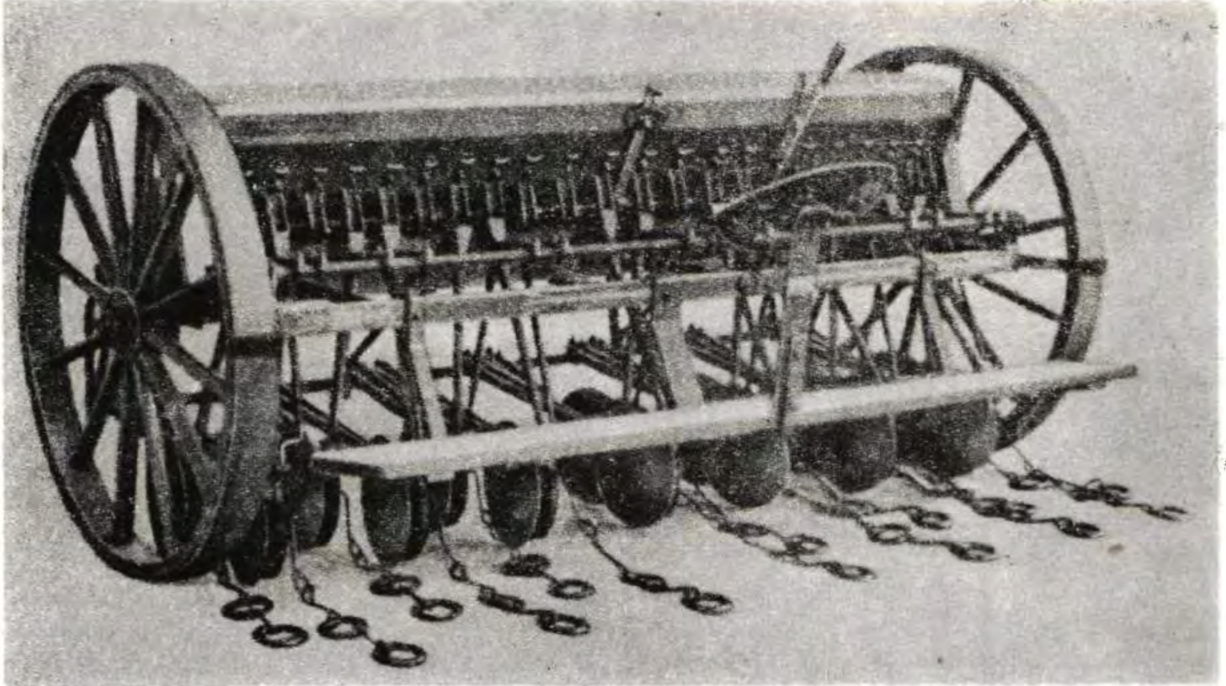
Kroskil merdaneler'de, bir mil üzerine parmaklı yüzükler yataklandırılmış ve bu yüzükler arasına dişli plakalar aşağı-yukarı serbestçe hareket edebilecek şekilde yerleştirilmiştir.

Kembriç merdaneler'inde, parmaklı yüzükler yerine çevresi dişli yüzükler kullanılır.

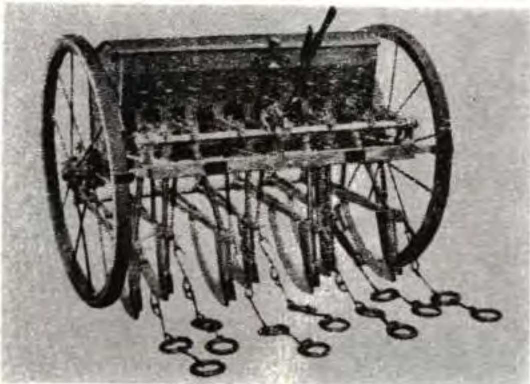
Dip bastıran merdaneler'de, yüzükler dar ve çapları daha büyüktür. Aralıklı olarak mil üzerine yataklandırıldıkları için toprak içine batarak, toprağın alt katmanlarının bastırılmasını sağlarlar.

Ekim - dikim makinaları : Ekim makinaları, tarımsal üretim maksadıyla ana bitkiyi meydana getirecek olan tohum (tahıllar, yem bitkileri, şeker pancarı, baklagiller vb.) veya bitki parçası (patates yumrusu, sebze fidesi)'nın önceden hazırlanmış tohum yatağına düzgün ve eşit miktarlarda aynı zamanda eşit derinlikte ve eşit sıra arası uzaklıklarda dağılmasını sağlayan makinalardır.

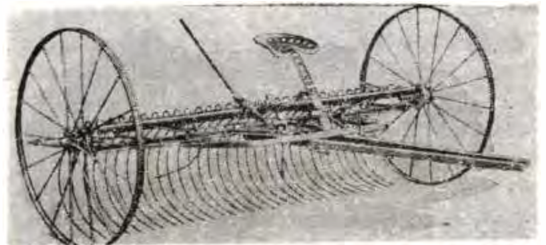
Ekim makinaları, kuvvet kaynağına göre: 1. İnsan gücü ile çalıştırılan ekim makinaları, 2. Hayvanla çekilen ekim makinaları, 3. Traktörle çalıştırılan ekim makinaları; ekim metodlarına göre: 1 Serpme ekim makinaları, 2. Sıravari ekim makinaları, 3. Ocakvari ekim makinaları olarak sınıflandırılırlar.

TARIM ALET VE MAKINALARI : Traktörle çekilen ekim makinası

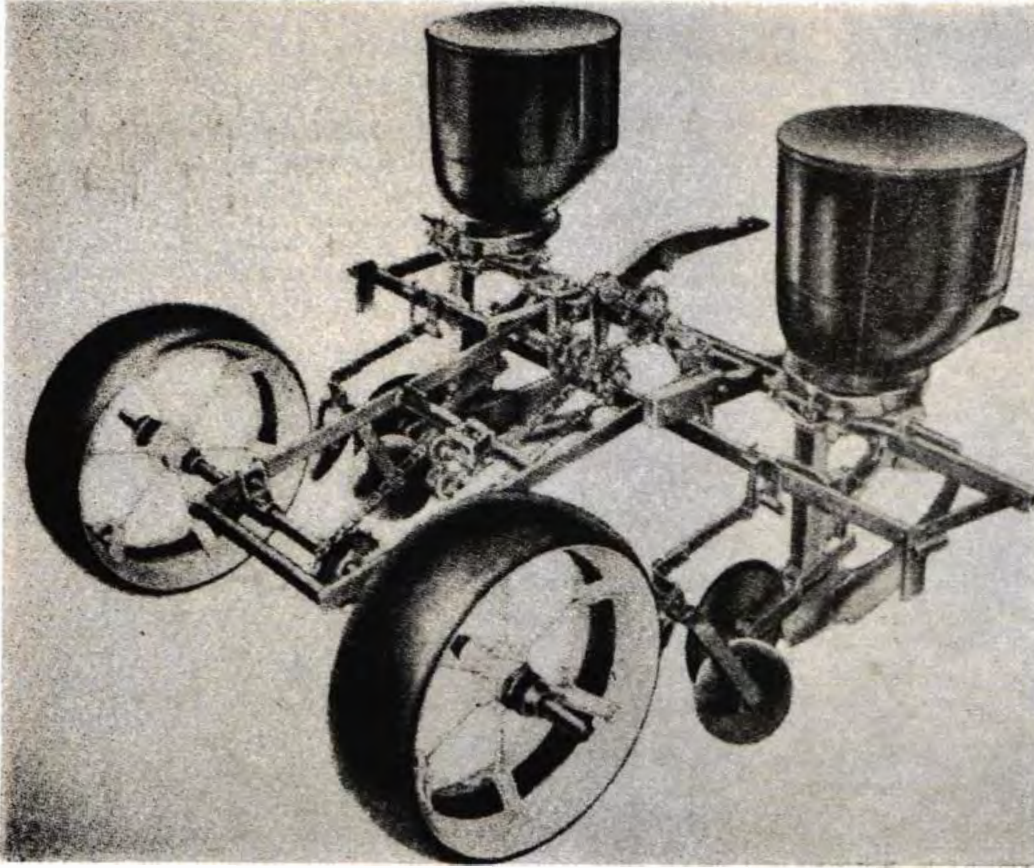
TARIM ALET VE MAKİNALARI : Hayvanla çekilen ekim makinası

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Toplama tırmığı

Serpme ekim makinaları, bir nevi santrifüjlü dağıtıcılar olup tohumu tarla yüzeyine çok muntazam olmayan şekilde dağıtırlar. Bu makinalarla daha çok yonca, karışık ot tohumları, çayır otu vb. ekilir.

Sıravari ekim makinaları, özellikle tahıl ekiminde kullanılırlar. Bununla tohumlar sıralar üzerine kesiksiz huzmeler şeklinde dağıtılırlar.

TARIM ALET VE MAKINALARI : Pamuk ve mısır ekim makinası

Bakım aletleri : Kültür bitkilerinin ekiminden sonra en önemli bakım işlemini ot mücadelesi teşkil eder. Ot mücadelesinde genellikle yüzeysel toprak işleme aletleri kullanılır. Bunlar döner çapa, yaylı tırnak veya çapa ayaklı kültivatör gibi makinalardır. Bunlar sıraya ekilen çapa bitkilerinde sıralar arasında toprağı yüzeyden yırtarak işlerler, yabanî otları köklerinden keserek veya sökerek kuruturlar.

Ot mücadelesinde ayrıca alev makinaları ve kimyasal maddeler serpen makinalar da kullanılmaktadır.

Tarımsal mücadele araçları : Tarımsal mücadele araçları, bitkilerin çeşitli hastalık ve zararlılar ile otlara karşı korunmasında kullanılan kimyasal maddelerin (ilâçların) istenilen dozlarda, yeknesak bir biçimde ve en ekonomik şartlarda kullanılabilmelerini sağlayan alet ve makinalardır.

Mücadele tekniğinde toz ilâçla yapılan ilâçlama *tozlama,* sıvı ilâçla yapılan (süspansiyon ve emülsiyon halde) ilâçlama ise *püskürtme (pülverizasyon)* adını alır. Pülverizasyon için *pülverizatör* ve tozlama için *tozlayıcı* kullanılır.

Pülverizatörler, ilâçları mekanik olarak basınç altında dağıtan tarım mücadele araçlarıdır. Bu araçları, sıvıyı etkili büyüklükte damlacıklar halinde parçalar ve bunları korunmak

Ocakvari (kümevari) ekim makinaları, mısır, ay çiçeği, pamuk ve baklagiller gibi geniş hayat alanı isteyen tohumların ekiminde kullanılırlar. Bu makinalarla tohumlar, düzgün sıralar halinde ekilmekte, ayrıca, sıralar üzerine ocak ocak bırakılmaktadır.

Patates genellikle ocakvari veya sıravari ekilir.

Patates, genellikle ocakvari veya sıravari ekilir. vb. bitkiler, fide ile dikilirler. Sonra can suyu verilir. Bu işlemleri yapan makinalara fideleme makinaları denir. Eğer bu işlemler bir insan yardımı ile yapılırsa, o tip makinalara yarı otomatik veya bizzat makina tarafından yapılıyorsa, o tip makinalara da tam otomatik fideleme makinası adı verilir.

Gübreleme makinaları : Tarımsal üretimde verimi artırmak maksadıyla sıvı, katı ve gaz halindeki gübreleri tarlaya veren makinalardır. Gübreler menşelerine göre ahır (çiftlik) gübresi, sunî gübre ve yeşil gübre olarak ayrılırlar.

Sunî gübreler genel olarak tohum ekimi ile beraber (kombine ekim makinalarında) veya sonra serpilerek verilir.

Çiftlik gübre dağıtıcısı, tabanındaki hareketli zincirli götürücüsü ve arka kısmında dağıtıcısı bulunan özel bir tarım arabasıdır. Eğer sunî gübreler tohumdan ayrı olarak tarlaya verilirse, bu uygulamada ya ağırlık etkisiyle çalışan gübre boşaltmalı makinalar veya santrifüj tip makinalar kullanılır.

Santrifüj gübre dağıtıcılar, sunî gübreleri fırlatarak dağıtan makinalardır. Dağıtım organı, deponun altına yerleştirilmiş dönen bir disk şeklindedir.

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Gaz halindeki gübreyi püskürten gübre dağıtıcısı

istenen yüzey ve alana üniform bir şekilde ve istenilen miktarda ayarlı olarak dağıtırlar. Pülvarizatörler, depolarındaki ilâcı alarak basınçlı duruma sokan bir pompa sistemi ve basınç altında kinetik bir enerji kazanan sıvının hareket ettiği bir sirkülasyon hattı ve ilâçların ince zerreciklere ayrıldığı memelerden oluşur.

Pülverizatörler yapılarına göre : 1. El pülverizatörleri, 2. Sırt pülverizatörleri, 3. Tarla pülverizatörleri, 4. Bahçe pülverizatörleri, 5. Hidro - pnömatik pülverizatörleri, 6. Atomizörler, 7. Aerosol generatörleri (sis makinaları) olarak gruplara ayrılabilir.

Tozlayıcılar'da, depoya doldurulan toz ilâç, karıştırıcı yardımıyla topaklaşmadan toz çıkış deliğinden belirli ve ayarlı miktarlarda vantilatöre sevk edilir. Vantilatör veya başka tip hava akımı yaratan organla tozlar, tozlama boruları yoluyla toz memelerine ulaştırılır, buradan da istenilen yüzeye dağıtılır.

Tozlama aletleri genel olarak tarla tozlayıcıları veya meyve bahçesi tozlayıcıları olarak iki sınıfta toplanırlar.

Elektronik tozlayıcılar'da, memelerden geçen tozlar elektrikle yüklenir, zıt yükle elektriklenmiş olan bitkiler üzerine sevk edildiğinde bütün bitki yüzeyini çok ince bir tabaka halinde kaplarlar. Süne ve çekirge zararlıları ile tahılda yabancı otlarla mücadelede ve pamuk, zeytin, narenciye gibi bir kısım ürünlerin ilâçlanmasında uçaklar kullanılır. Uçak pülverizatörlerinde, düşük basınçlı ve yüksek verimli özellikte olan santrifüj pompalar tercih edilir ve hidrolik karıştırıcılar kullanılır.

Uçakla tozlama'da, karıştırıcılar arşimet vidası gibidir ve düşük devirle çalışarak, hem karıştırıcı hem de sevk edici olarak iş görürler.

Su çıkartma araçları : Bitkilerin gelişme devresinde yağışlarla karşılanamayan su ihtiyacı sunî olarak sulama ile giderilebilir. Su kaynağı seviyesi tarla ile aynı seviyede değil ise, suyun tarlaya ulaştırılabilmesi için su kaynağı ile tarla arasında bir su çıkartma aracı yerleştirilir.

Su çıkartma araçları genel olarak iki kısımda incelenir : 1. Basit su çıkartma araçları; 2. Pompalar.

Basit su çıkartma araçları, küçük tarım işletmelerinde sebze ve meyve bahçelerinin sulanmasında, kullanma suyunun sağlanmasında yararlanılan tapındık (seren), çıkrık, zincirli düzen, su dolabı, su helezonu vb. araçlardır.

Pompalar geniş sulama uygulamalarında kullanılırlar. Bu maksatla kullanılan pompalar yapılarına göre : 1. Pistonlu pompalar, 2. Santrifüj pompalar olarak sınıflandırılır.

Pompalar emme derinliklerine göre :

1. *Sığ kuyu pompaları* (7 m den daha az derinlikteki kuyulardan suyun çıkarılmasında kullanılır).

2. *Derin kuyu pompaları* (7 m den daha derin kuyulardan suyun çıkarılmasında kullanılır) çok kademeli ve aksiyal akışlı santrifüj pompalardır. Çoğunlukla düşey türbin pompa olarak da adlandırılırlar.

Pistonlu pompalar, kendi aralarında emme, emme - basma, çift etkili pompalar olarak sınıflandırılırlar.

Bu pompalar, giriş ve çıkış yolları bulunan bir silindir içindeki pistonun hareketi ile fonksiyonunu gerçekleştiren pompalardır.

Pistonlu pompaların emme tipleri, suyu sadece pompa oluğu seviyesine çıkaran pompalardır.

Emme - basma tiplerinde, emilen su basınçla daha yüksek mesafelere ulaştırılabilir.

Çift etkili pompalarda, pompa pistonu her iki strokta da su basabilir.

Santrifüj pompalarda su ile dolu bir gövde içinde hızla dönen fan kanatları suyu santrifüj kuvvetle merkezden çevreye doğru fırlatır. Fanın merkezinde meydana gelen boşluğa atmosfer basıncı etkisi ile emme borusundan su dolar. Böylece devamlı olarak su emilir ve basılır.

Hasat makinaları : Hasat, gelişme ve olgunlaşma devresini tamamlamış ürünlerin yerine göre biçilmesi, toprak altından çıkarılması, bitki ve ağaçlardan toplanması ve taşınacak duruma gelinceye kadar yapılan işlemlerin bütününe denir. Bu maksatla kullanılan alet ve makinalara da genellikle *hasat makinaları* adı verilir. Yem bitkileri ve tahıl hasatında kullanılan en basit aletler, orak ve tırpandır.

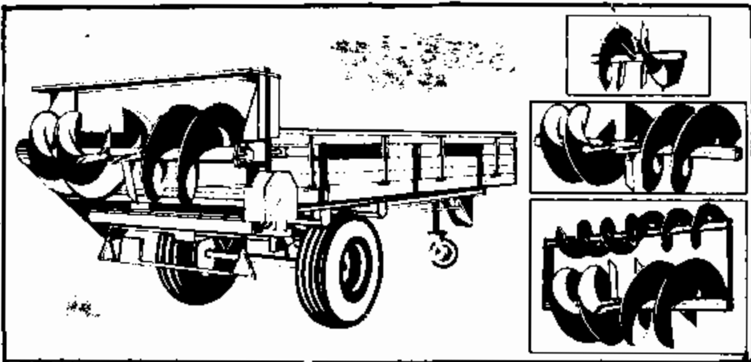
Hasat makinaları, kendilerini çalıştıran kuvvet kaynağına göre : 1. Hayvanla çekilen hasat makinaları, 2. Traktörle çalıştırılan hasat makinaları, 3. Kendi yürür hasat makinaları olarak ve hasat edilecek ürün cinsine göre : 1. Yeşil yem bitkisi hasat makinaları, 2. Tahıl hasat makinaları, 3. Yumrulu bitkiler hasat makinaları, 4. Mısır hasat makinaları, 5. Pamuk hasat makinaları, 6. Meyve hasat makinaları, 7. Sebze hasat makinaları olarak sınıflandırılabilir.

Yeşil yem bitkisi hasat makinaları, hayvan yemi olarak kullanılacak tabiî çayır otları ile sunî olarak yetiştirilen her çeşit yem bitkilerinin zamanında ve yem değerinden en az kayıpla biçilmesini, toplanmasını ve balyalanmasını sağlayan makinalardır.

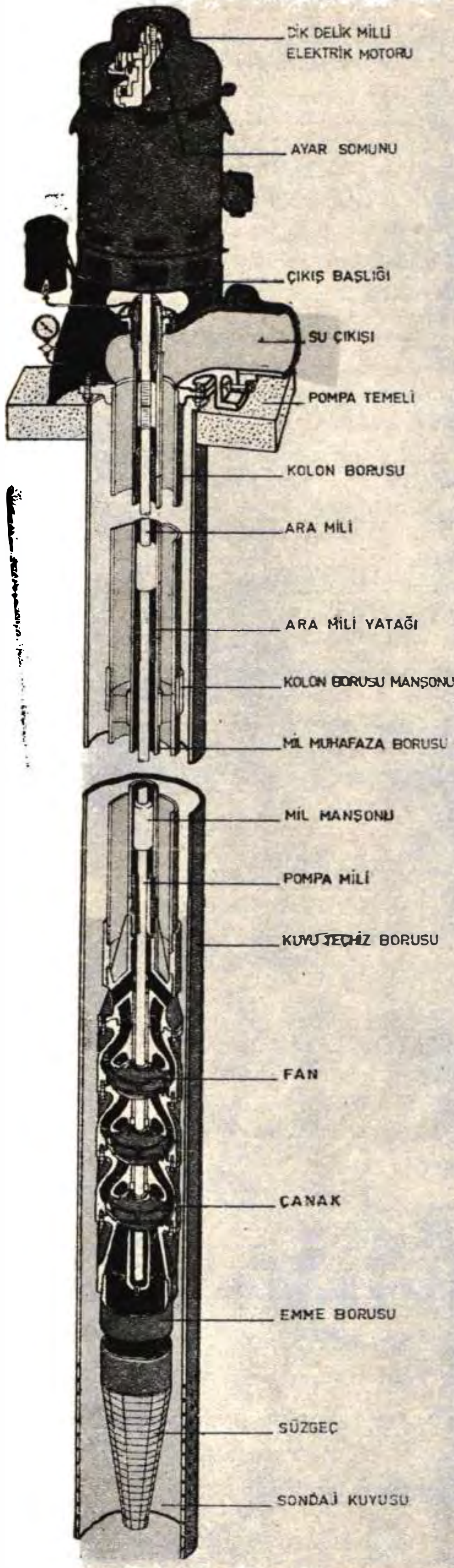
Yeşil yem bitkilerinin biçiminde genellikle çayır biçme makinaları kullanılır. Bunların hayvanla çekilen, traktörle çalıştırılan ve kendi yürür tipleri bulunmaktadır. Ancak, tipi ne olursa olsun, bu makinalarda biçme işini yapan kesici düzenler (bıçak sistemi) hepsinde aynıdır. Gruplara ayrılmalarında farklılık gösteren yanları kesici düzenin, taşıyıcı ve hareket verici organlara bağlanmasındadır.

Biçme düzeni, ya hareketsiz parmak (zıpka) - hareketli bıçak sistemlidir veya çift bıçaklı (parmaksız) veyahut da döner bıçaklı tiptendir.

Döner bıçaklı kesici düzenler, ana lama üzerine tespit edilmiş disk biçimindeki üniteler üzerine keskin kenarlı özel bıçak yapraklarının bağlanmasından oluşur.

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Çiftlik gübre dağıtıcısı

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Derin kuyu pompası

Hayvan ile çekilen tiplerde bir ana çatı mevcut olup hareket tekerleklerden sağlanır. Traktör çayır biçme makinaları genellikle asma tiptendirler. Kendi yürür tiplerde, üç veya dört tekerlekli bir arabanın önüne yerleştirilmiştir. Üzerindeki motor hem kesici düzene, hem de yürütme tekerleklerine hareket verir.

Ot tırmıkları, çayır makinaları ile biçilen yem bitkilerinin kurutulması maksadıyla tarla yüzeyinde yaydırılması, havalandırılması, namlu haline getirilmesi işlemlerinde kullanılan tırmıklardır.

Tırmıklar : 1. Toplama - yığma tırmıkları, 2. Yan tırmıklar (namlu tırmıkları) olarak iki grupta toplanırlar.

Balya makinaları, yem bitkileri ile tahıl saplarının belli biçim ve boyutlarda yoğun bir biçimde sıkıştırılmasını sağlayan makinalardır. Balya makinaları sabit ve hareketli (pikaplı) balya makinaları, balya şekillerine göre dikdörtgen prizması şeklinde (dilimli) balya yapanlar, yuvarlak (silindir) şekilde balya yapanlar olmak üzere sınıflandırılabildikleri gibi, el ile bağlamalı veya otomatik bağlamalı ve kuvvet kaynağına göre el ile çalıştırılan, manejli, motorlu, traktör kuyruk milinden hareket alan balya makinaları olarak da sınıflandırılabilirler.

Tahıl hasat makinaları, tam olgunluğa ulaşmış tahılların biçilme, toplanma ve demet halinde bağlanmasını sağlayan tarım makinalarıdır. Bu makinalar, yapı özelliklerine göre : 1. Dolaplı orak makinaları. 2. Kanatlı orak makinaları. 3. Biçer - bağlar orak makinaları tiplerindedir.

Dolaplı orak makinası, tahıl hasadı için kullanılan en basit hasat makinasıdır. Biçme düzeni ve tahriki çayır biçme makinasına çok benzer. Ondan farklı olarak, bıçak laması arkasına dörtte bir daire alanı kaplayan bir tabla vardır. Ayrıca tahılların bıçağa yatırılması için bir dolap düzeni eklenmiştir. Dolap tarafından bıçaklara yatırılan başaklı saplar, biçme düzeni tarafından biçilerek tablaya düşer. Tablanın arka tarafında oturan bir işçi, tablada biriken sapları bir tırmık ile toplar ve yeter miktarda biriken saplar toplu halde tarlaya bırakılır.

Kanatlı orak makinası'nda, biçilen sapların bir tabla üzerinde toplanması ve tablada biriken sapların tarla üzerine küme küme bırakılması makinanın döner tırmıkları yardımıyla yapılır.

Biçer - bağlar orak makinaları, her çeşit taneli ürünü biçen, demet haline getiren ve demeti bağlayarak tarlaya bırakan makinalardır.

Yumrulu bitkiler hasat makinaları, şeker pancarı, patates, yer fıstığı gibi bitkilerin evvelâ toprak üstü kısımlarını ayırıp, sonra esas ürünü meydana getiren yumru veya toprakaltı gövdesinin özel sökücü ayaklarla toprak yüzüne çıkarılmasını sağlayan makinalardır.

Mısır hasat makinaları, mısır koçanlarını toplayan, *pamuk hasat makinaları*, pamuk kozalarını veya doğrudan pamuk liflerini toplayan makinalardır.

Meyve ve sebze hasat ma-

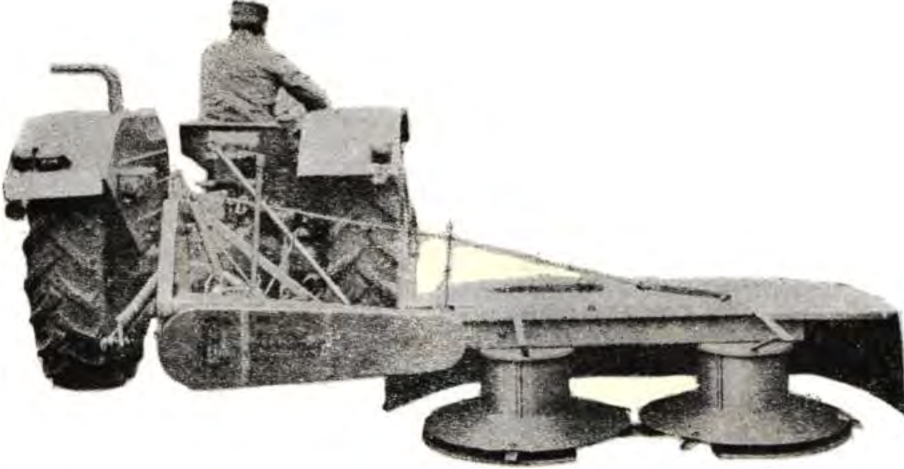
TARIM ALET VE MAKİNALARI : Santrifuj pompa

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Hayvanla çekilen çayır biçme makinası

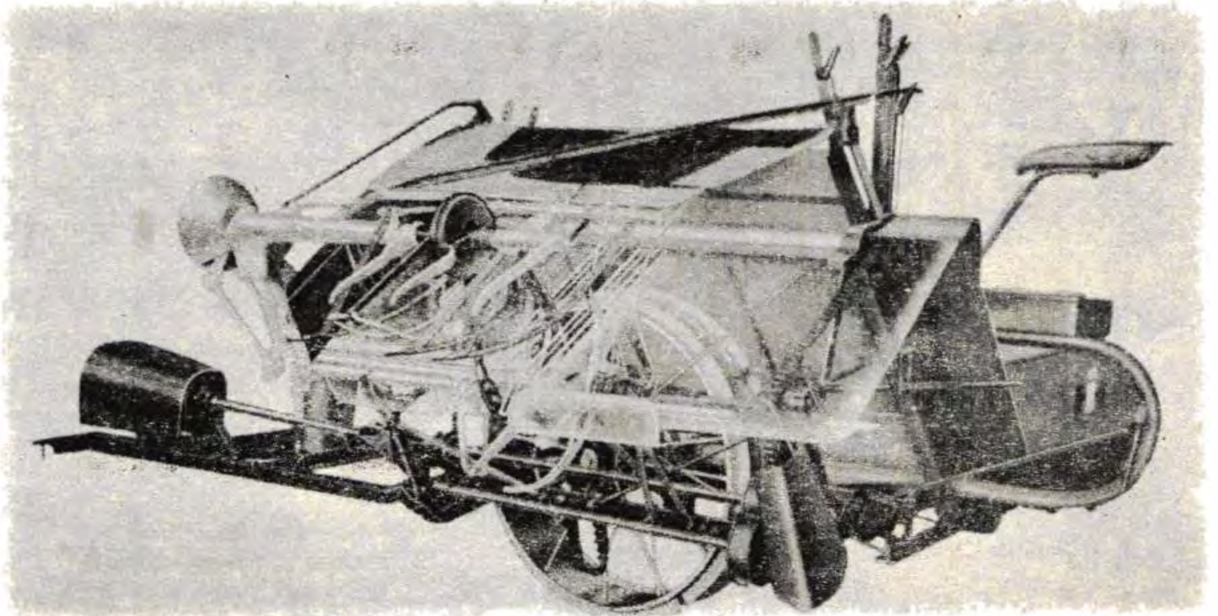
TARIM ALET VE MAKİNALARI : Balya makinası

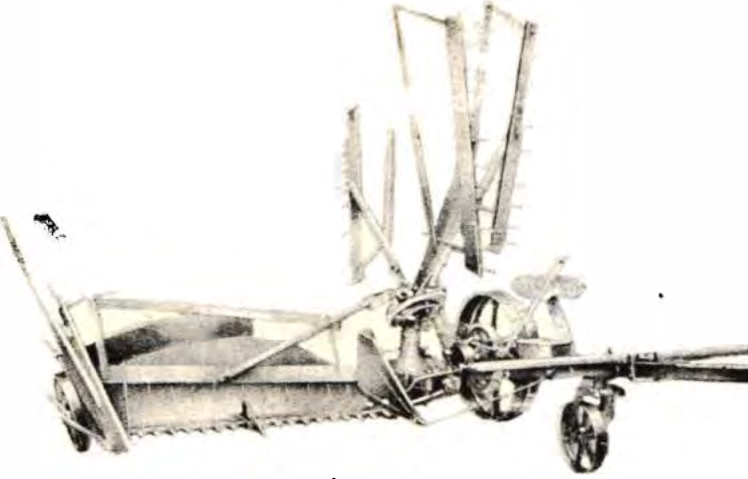
TARIM ALET VE MAKİNALARI : Döner bıçaklı çayır makinası

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Patates söken hasat makinası

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Biçer - bağlar orak makinası

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Kanatlı orak makinası

kinaları, özel toplama düzenleri ile meyve ve sebzeleri ağaç veya bitkilerden toplayan makinalardır.

Harman araçları, hasat edilmiş ürünlerden tahılda taneleri başaklardan, baklagillerde kapsüllerden, mısır, ay çiçeği gibi öteki taneli ürünlerde taneleri koçan veya üzerinde bulunduğu bitki aksamından ayırmak ve elde edilen taneleri, sap, koçan, kavuz, saman ve diğer yabancı maddelerden temizlemek için kullanılan araçlardır. Harman araçları genellikle üç grupta toplanabilir : 1. Basit harman araçları, 2. Harman makinaları, 3. Biçer - döverler.

Basit harman araçları ile yapılan harman şekilleri, el ile harman, harman sopaları ile, diskli araba (car-car) ile, dövenle harman vb. dır.

Harman makinaları, çeşitli hasat makinaları ile önceden biçilmiş, toplanmış veya demet halinde bağlanmış tahıl sapları ile yoncadan baklagillere kadar bütün ürünlerin harman edilmesinde, temizlenmesinde ve sınıflandırılmasında kullanılan, ayrıca elde edilen sapları gerektiğinde saman halinde kıyan ve bir depoya doğrudan doğruya üfleyebilen tarım makinalarıdır.

Son yıllarda, ülkemizde yapımına başlanmış olan sap-döverler, başlangıç'a sadece biçer-döverler tarafından atılan sapların saman haline getirilmesinde kullanılmıştır. Halk arasında batöz (Fr. bateuse) diye adlandırılan bu makinalar, sonra başaklı sapların harman edilmesinde kullanılmaya başlanmış, geliştirmeler sonunda basit bir harman makinası durumuna getirilmiştir. Bk. BİÇER - DÖVER.

Tohum temizleme ve sınıflandırma makinaları : İnsan besini ve yem bitkileri, endüs'ri ham maddesi veya tohumluk amacı ile üretilip tüketilen taneli ürünlerin arınması ve kalitelerine göre sınıflandırılması için kullanılan makinalara tohum temizleme ve sınıflandırma makinaları denir. Bu makina ve düzenlerin esas çalışma prensipini, tanelerin çeşitli fizik ve mekanik özellikleri oluşturur. Bu konudaki önemli uygulamalar aşağıdaki örneklerde verilmiştir.

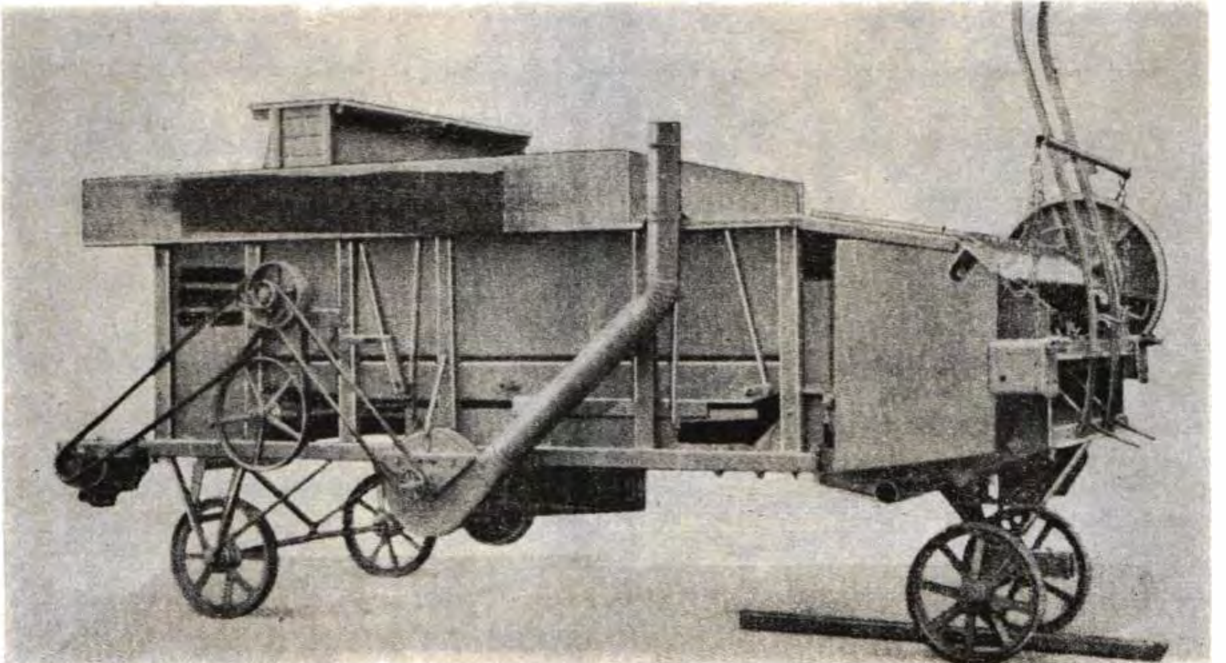
Triyörler, taneleri uzunluğuna göre iki fraksiyona ayıran tohum temizleme makinalarıdır. Triyörler, yapılarına göre silindrik veya diskli olarak iki grupta toplanırlar.

Rüzgârlama düzenleri (vantilatörler), taneleri ağırlıklarına göre kümelere ayıran düzenlerdir.

Eğik düzlemler, taneleri yüzey özelliklerine göre ayırırlar. Eğik düzlemler, sabit ve hareketli olarak yapılırlar.

Tınaz makinaları, özellikle döven ve benzeri basit harman araçları ile yapılan harmandan elde edilen karışım (malama) içinden ana bitki tanelerini ayırırlar.

Tarar makinaları, sınıflandırma makinaları olup kaba temizlenmesi yapılmış olan taneleri sınıflandırırlar.

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Harman makinası

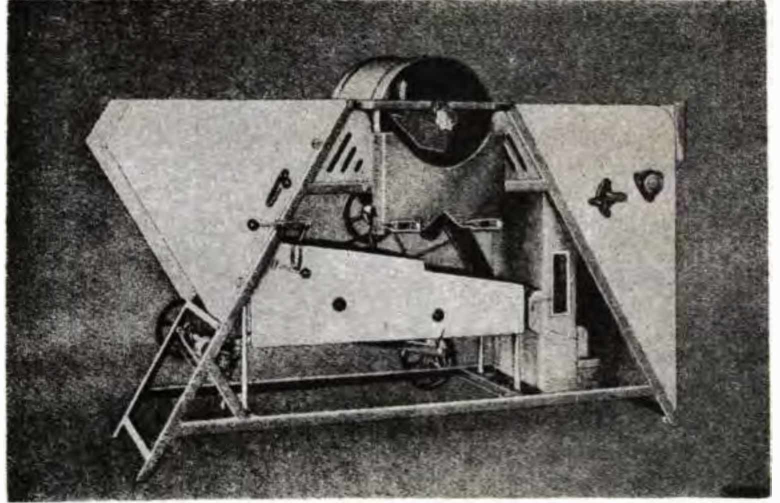
Selektörler, değişik prensiplere göre çalışan çeşitli temizleme ve sınıflandırma düzenlerinin kombinasyonu ile çalışan tohum temizleme ve ilâçlama makinalarıdır.

Bunların çok çeşitli tipleri vardır. Selektörlerde genellikle elekler, hava akımı ve triyör düzenleri kullanılır.

Deküskütör : Bunlar, yonca tohumları içerisinde bulunan ve memleketimizde çok rastlanan küsküt tohumlarını yonca tohumları arasından ayırarak temiz yonca tohumu elde edilmesini sağlayan temizleme makinalarıdır.

Bu makinaların genellikle iki tipi vardır : 1. Manyetik tertibatlı makinalar, 2. Kadife merdaneli makinalar.

Manyetik tertibatlı makinalar, demir tozu ile karıştırılmış yonca tohumlarının içindeki küsküt tohumlarını manyetik bir alan yaratarak ayırma prensipine göre çalışır.

TARIM ALET VE MAKİNALARI : Tohum temizleme makinası

Kadife merdaneli makinalar ise, üzeri özel yapılmış kadife ile kaplanmış merdaneler arasından geçen tohumlardan küsküt tohumlarını ayırarak temiz yonca tohumu elde edilmesini sağlarlar.

Bu makinaların birçok tipleri vardır. (S. Kadayıfçılar)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI, devlet teşkilâtı içinde memleketin tarım ve ormancılık politikasını tespit etmek ve yürütmek, Türkiye tarım ve ormancılığının kalkınmasına ait işleri ekonomik esaslara göre düzenlemek, bu alanda gerekli tedbirleri almak, teşkilâtlanmak ve konusuna giren diğer hizmetleri yürütmek üzere kurulan bakanlık.

T. B., 14.6.1937 tarih ve 3203 sayılı Ziraat Vekâleti Vazife ve Teşkilâtı Kanunu gereğince görev yapmaktadır. Ancak bu bakanlık, Vazife ve Teşkilât Kanunu çıkmadan önce 30.12.1931 tarihinde kurulmuştur.

T. B.'nın görevleri : Kalkınma ve yıllık programların hedeflerine uygun olarak tarım, hayvan ve orman ürünlerinin üretimini artırmak, ürün kalitelerini yükseltmek, ıslah etmek, ekilen ve dikilen bitkilerle, meyveli ve meyvesiz ağaçların, küçük ve büyük baş ve kanatlı hayvanların, ipek böceğinin üretilmesini sağlamaktır.

T. B. bu görevleri yerine getirmek için iç ve dış finansman kaynaklarından yararlanır. Projelere dayalı olarak bitki üretimi ve hayvancılığın geliştirilmesi tekniklerini uygular. Su ürünlerinin gelişmesi, sütçülük, konservecilik, şarapçılık gibi tarım teknolojisi, tarım ekonomisi, pazarlama, arazi ıslahı, erozyonun önlenmesi, ziraî sulama ve toprak verimliliği, hayvan ve bitki hastalıkları, ilâçlama ve mücadele tekniği gibi alanlarda deneme ve araştırma yapar. Araştırma, ıslah, deneme, üretme, tohum temizleme, tedavi ve öğretim için müesseseler, okullar, laboratuvarlar, çiftlikler, haralar, fidanlıklar, hayvan hastahane ve dispanserleri açar, yönetir. Orman sevgisini aşılar, yayar. Ormanları korur ve işletir. İyi tohum, damızlık hayvan, fidan, fide gibi üretme araçları ile tarım alet ve makinaları, kimyevî gübre, sulama suyu temininde çiftçilere yardımcı olur. Hayvan ve bitki hastalıkları ile mücadele eder, bunların yayılmalarını önleyici tedbirler alır, iyi hayvan ve belli bir adetten fazla dut ağacı yetiştirenlere ve yabanî zeytin, yabanî fıstık ve diğer ağaçları aşılayan ve iyi bakanlara para ödülü ve teşvik armağanları verilmesini sağlar. Ormanlar içinde belli toplulukta bulunan diğer meyve ağaçlarını aşılayan ve teknik şartlarına göre bakımını yapanlara yardım eder. Pamuk ve tütünün vasıflarının iyileştirilmesi veya muhafazası, çeltik ekiminin sağlığa zarar vermemesi için ve haşhaş ekimi dolayısıyla yerine göre doğrudan doğruya veya ilgili diğer tedbirleri alır. Hayvan hastahane, klinik ve dispanserlerini kontrol eder, safkan Arap, İngiliz atlarının soy kütüğünün tutulmasını sağlar, bunları denetler, at yarışları idare eder. Ziraat Odalarını ve Ziraat Odaları Birliğinin denetlenmesini yapar. Kanunların verdiği yetkiye dayanarak memleket tarımının geliştirilmesi için her türlü tedbirleri alır, günün şartlarına göre teşkilât kurar.

Teşkilât : T. B. Merkez Teşkilâtı bakan, müsteşar, müsteşar yardımcıları ve özel kalem müdüründen oluşur. Görevlerin iyi bir şekilde yürütülmesi için Sağlık Müşavere Heyeti, Hayvan Islah Komitesi, Nesilname Komitesi, Millî Hububat Komitesi, Millî Ticaret Gübreleri Komitesi, Çeşit Tescil Komitesi, Yem Bitkileri ve Çayır - Mer'a Millî Komitesi, Türkiye Millî Narenciye Komitesi. Millî Tohumluk İstişare Komitesi, Zeytincilik Komitesi, Pamuk Araştırma Konseyi, Millî Pamuk İstişare Komitesi, Ziraî Mücadele ve Ziraî Karantina komiteleri gibi kurullar faaliyet göstermektedir.

T. B.'nın merkez teşkilâtında danışma birimleri şunlardır :

Teftiş Kurulu Başkanlığı; Tetkik ve İstişare Kurulu Başkanlığı; Planlama - Araştırma ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü; Uluslararası Teknik İlişkiler Genel Müdürlüğü, Organizasyon ve Metod Dairesi Başkanlığı; Hukuk Müşavirliği; Savunma Sekreterliği; Bakanlık Müşavirleri. İcracı kuruluşlar ise, Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü, Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü, Ziraî Mücadele ve Ziraî Karantina Genel Müdürlüğü, Gıda İşleri Genel Müdürlüğü. Bağ - Bahçe İşleri Genel Müdürlüğü, Orman Genel Müdürlüğü, Su Ürünleri Genel Müdürlüğü, Hayvancılığı Geliştirme Projeleri Genel Müdürlüğü, Pamuk İşleri Genel Müdürlüğü, Yem Tescil ve Kontrol İşleri Genel Müdürlüğü, Sunî - Tabiî Tohumlama ve Nesil Kontrol Genel Müdürlüğüdür.

T. B.'na bağlı kamu iktisadi teşekkülleri (KİT) ve katma bütçeli kuruluşlar :

Türkiye Ziraî Donatım Kurumu Genel Müdürlüğü, Yem Sanayii Türk Anonim Şirketi Genel Müdürlüğü, Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu Genel Müdürlüğü, Türkiye Yapağı ve Tif-

tik Anonim Şirketi Genel Müdürlüğü, katma bütçeli olarak Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü; Atatürk Orman Çiftliği Müdürlüğüdür.

Bakanlığa bağlı merkez teşkilâtı yardımcı kuruluşları : Personel ve İdarî İşler Genel Müdürlüğü, Basın - Yayın ve Halkla İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Muhasebe Müdürlüğü ve Bütçe Dairesi Başkanlığı, Afetler Dairesi Başkanlığıdır.

Taşra teşkilâtı : Özellikle icracı birimler ile kamu iktisadî kuruluşlarının değişik alanlarda, bölge ve illerde taşra birimleri bulunur. T. B.'nın her ilde valiliklere bağlı teknik ziraat müdürlükleri, veteriner işleri müdürlükleri ve bu müdürlüklere bağlı ilçe seviyesinde teşkilâtı bulunmaktadır. Bundan ayrı olarak, T. B.'na bağlı zirai araştırma istasyon ve enstitüleri, ipek böcekçiliği, fındık, tavukçuluk, zeytincilik, tütün, bahçe kültürleri, kümes hayvancılığı, bağcılık, turunçgiller, sebzecilik, araştırma enstitü ve istasyonları yanında Çayır, Mera ve Zootekni Araştırma Enstitüsü, tarım alet ve makinaları, tarımsal tesisler araştırma ve test merkezi, el sanatları araştırma laboratuvarı, tohum kontrol ve sertifikasyon istasyonu ile diğer deneme ve üretme istasyonları bulunmaktadır.

T. B.'nın ziraî eğitim alanında teknik ziraat okulları ile gıda ve sağlık kontrol, tiftik ve yapağı laboratuvarları, veteriner kontrol ve araştırma enstitüleri, Bakteriyoloji ve Seroloji Enstitüsü, gümrük, veteriner ve ziraî mücadele ve karantina müdürlükleri, su ürünleri il müdürlükleri, bölge müdürlükleri ve başmüdürlükleri, Sunî - Tohumlama Laboratuvarı, Roma, Bruxelles, Paris ve Washington'da tarım müşavirlikleri ve Münih (München) tarım ataşeliği gibi teşkilâtı bulunmaktadır.

T. B., yurt tarımının modernleştirilmesi, geliştirilmesi, kalkındırılması için yukarıda belirtilen teşkilâtı yolu ile çalışmalarını sürdürmektedir.

T. B. Osmanlı devrinden beri devlet teşkilâtında yer almış bir bakanlıktır. 1839 yılına kadar Maliye Nezaretinde Meclis-i Ziraat teşkilâtı tarafından yapılagelen hizmet, 1844 yılında Ziraat Nezareti'ne aktarıldı. Daha sonraları 1846 yılında Ziraat ve Ticaret nezaretleri birleştirildi. 1849'da ziraat işlerinin yürütülmesi Nafia Nezaretine verildi. Nihayet 1894'te Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti adıyla yeni bir bakanlık kuruldu. 1911 yılında ise Ticaret ve Ziraat Nezareti daha önceki bakanlığın görevlerini yapmak üzere kuruldu. 1920 yılında T. B. M. M. hükümeti içinde kurulan İktisat Vekâletine ziraat işlerini yürütmek görevi de verildi. 1924 yılında bir kanunla Ziraat ve Ticaret vekâletleri kurularak ziraat çalışmalarının sorumluluğu Ziraat Vekâletinin görevi haline getirildi.

1928 yılında da Ziraat ve Ticaret vekâletleri birleştirilmek suretiyle ziraat, orman ve veteriner alanlarındaki üniteler İktisat Vekâleti'ne bağlandı. Nihayet 1931 yılında Ziraat Vekâleti kuruldu. Daha sonraları Ziraat Vekâleti adı Tarım Bakanlığı olarak değiştirildi.

Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar görev alan tarım bakanları :

Adı ve soyadı	*Göreve başlama tarihi*	*Görevden ayrılma tarihi*
Zekâi Bey	6.3.1924	22.11.1924
Hasan Bey	22.11.1924	4.3.1925
Sabri Bey	4.3.1925	1.11.1927
Rahmi Bey	1.11.1927	27.9.1930
Mustafa Şeref Bey	27.9.1930	1.3.1935
Muhlis Erkmen	1.3.1935	1.6.1937
Şakir Kesebir	1.6.1937	1.11.1937
Faik Kurdoğlu	1.11.1937	11.11.1938
Faik Kurdoğlu	11.11.1938	25.1.1939
Muhlis Erkmen	25.1.1939	3.4.1939
Muhlis Erkmen	3.4.1939	9.7.1942
Şevket Raşit Hatiboğlu	9.7.1942	9.3.1943
Şevket Raşit Hatiboğlu	9.3.1943	7.8.1946
Faik Kurdoğlu	7.8.1946	5.9.1947
Şevket Adalan	5.9.1947	9.9.1947
Tahsin Coşkan	10.9.1947	10.6.1948
Cavit Oral	10.6.1948	16.1.1949
Cavit Oral	16.1.1949	22.5.1950
Nihat Eğriboz	22.5.1950	9.3.1951
Nedim Ökmen	9.3.1951	17.5.1954
Nedim Ökmen	17.5.1954	9.12.1955
Esat Budakoğlu	9.12.1955	25.11.1957
Nedim Ökmen	25.11.1957	27.5.1960
Feridun Üstün	30.5.1960	29.8.1960
Osman Tosun	29.8.1960	5.1.1961
Osman Tosun	5.1.1961	20.11.1961
Cavit Oral	20.11.1961	25.6.1962
Mehmet İzmen	25.6.1962	25.12.1963
Turan Şahin	25.12.1963	20.2.1965
Turhan Kapanlı	20.2.1965	27.10.1965
Bahri Dağdaş	27.10.1965	11.8.1969
Mesut Erez	11.8.1969	3.11.1969
İlhami Ertem	3.11.1969	6.3.1970
İlhami Ertem	6.3.1970	12.3.1971
Orhan Dikmen	26.3.1971	11.12.1971
Orhan Dikmen	11.12.1971	22.5.1972
İlyas Karaöz	22.5.1972	15.4.1973
Ahmet Nusret Tuna	15.4.1973	26.1.1974
Korkut Özal	26.1.1974	17.11.1974
Reşat Aktan	17.11.1974	31.3.1975
Korkut Özal	31.3.1975	21.6.1977
Fikret Gündoğan	21.6.1977	21.7.1977
Fehim Adak	21.7.1977	5.1.1978
Mehmet Yüceler	5.1.1978	13.11.1979
Cemal Külâhlı	13.11.1979	12.9.1980*

* 12.9.1980 - 20.9.1980 tarihleri arasında bakanlıklara müsteşarlar vekâlet etmiştir.

Sabahattin Özbek	21.9.1980	

TARIM REFORMU : bk. TARIM.

TARİFE, mükelleften alınacak bir vergi, resim, ücret veya harcın miktar ve nispetini gösteren tablo ve cetveller. T.'ler daha önce mevzuatla belirlenir ve çoğunlukla (meselâ Harçlar Kanunu ile Damga Vergisi Kanunu'nda olduğu gibi) mevzuat metnine ekli olarak yürürlüğe girer. (E. Korur)

TARİH DÜŞÜRME, Arap harfleriyle yazılmış olmak üzere, bir olayın oluş yılını ebced (b. bk.) hesabıyla gösteren manzume. Bu yolda yapılan sanata T. D. denir.

T., çok çeşitli konularda yazılmıştır. Bir şehrin fethi, bir zafer kazanılması, padişahların tahta geçişi, ünlü bir kişinin ölümü, bir binanın, sanat eserinin yapılışı gibi konu-

larda şairler T. düşürmüşlerdir. Hemen hemen her şairin divanında bu tür olaylar için düşürülmüş T.'ler bulunur. T., genellikle kıta nazım şekliyle yazılır. Bir beyit, bir mısra, kısa vezinli bir söz veya tek kelimeyle bile T. düşürülmüştür. T. D.'de ve T.'lerde türlü sanatlar ve oyunlar gösterilmiştir. Bunlara göre T.'ler çeşitli adlar alır :

1. *Terkîb :* Mısra içindeki bir veya birkaç kelimeyle düşürülen T.'tir. Buna *terkîb-i tarihî* de denir. Aşağıdaki beyitte *âhirûn* kelimesi T.'tir ve ebced hesabına göre harflerin sayı değerlerinin toplamı H. 857 yılını gösterir :

Feth-i İstanbûl'a fursat bulmadılar evvelûn
Feth idüp Sultan Mehemmed didi târih âhirûn (Avnî)

2. *Tarih-i tam :* Mısra içinde, T. düşürülen olayla ilgili sözlerin bütün harflerinin sayı değerlerinin toplamıyla düşürülmüş T.'tir. Aşağıdaki beyitte, bütün harflerin sayı değerlerinin toplamı H. 1202 yılını göstermektedir.

Tezevvüc itdi Âsım beyefendi (Sürurî)

Tam T.'te, T. düşürülen olayı anlatan kelimelerin sayı değeri eksik gelirse, hesabı tamamlamak için mısraa başka kelimeler de katılır.

3. *Tâmiyeli T. :* T. mısraında sayı eksik veya fazla olduğu durumlarda, katılması veya çıkarılması gereken sözleri bildiren bir çeşit bilmeceli T.'tir. Aşağıdaki beyitte, 2. mısradaki harflerin sayı değerlerinin toplamı 2003'tür. Bundan "leşker-i küffâr" tamlamasının sayı değeri olan 851 çıkarılırsa H. 1152 yılı bulunur.

Çıkarup leşker-i küffârı didüm târihin
Belgrad kal'asını aldı Mehemmed Paşa (Koca Ragıp Paşa)

4. *Tarih-i mücevher :* Arap alfabesine göre, T. mısraındaki yalnız noktalı harflerin sayı değerlerinin toplamıyla bulunan tarihtir. Bu şekilde düşürülmüş T.'lere *mu'cem, cevher, cevherî, cevher-dâr, gevher, güher, menkut* da denir.

5. *Tarih-i mühmel :* Arap alfabesine göre yalnız noktasız harflerin sayı değerlerinin toplamıyla bulunan tarihtir. Bu şekilde yazılan T.'lere *sâde, bî-nukat* da denir.

6. *Tarih-i dü-tâ :* T. mısraındaki harflerin sayı değerleri tarihin iki katını veren T.'tir. Buna *dü-bâlâ, muzâaf* da denir .Tarihin üç katını veren T.'lere de *se-tâ* denir. Aşağıdaki mısraın harflerinin sayı değerlerinin toplamı H. 1214 yılının iki katı, yani 2428'dir.

Kaçdı kâfirler de Mısr'a vardı erbâb-ı gazâ (Sürurî)

7. *Tarih-i lafzî :* Tarih rakamı söylenmiş olan T.'tir. Böyle T.'lerde ebced hesabıyla da T. düşürülür :

Lafzen ü mânen didüm târîh-i sâl-i rıhletin
Vâh göçdi Mîr Nâşid bin iki yüz altıda (Sürurî)

T.'in bu türlerinden başka, muamma (b. bk.)'a benzer biçimde söylenmiş T.'ler de vardır. Aşağıdaki T.'te, beytin 1. mısraındaki *şerha* sözünden Arap rakamlarına göre (1), *dâğ*'dan nokta, yani sıfır (0) ve *göz göz* sözünden de yine Arap rakamlarına göre iki (5) rakamı anlaşılmakta olup H. 1055 yılını göstermektedir. Ayrıca *dâğımı* sözü de tarih rakamını vermektedir.

Şerha çekdüm dâğ yakdum göz göz itdüm sînemi
Dâğımı seyr eyleyen görsün benim târîhimi

Divân edebiyatında T.'leriyle tanınmış şair Sürurî (ölm. 1814)'dir. Sürurî, hemen hemen her olay için T. yazmıştır. (C. Dilçin)

TARİH-İ OSMANÎ ENCÜMENİ, 14 teşrinisani 1325 (30 kasım 1909) tarihli padişah iradesiyle ve başlangıcından o döneme kadar Osmanlı devletinin tam ve mükemmel bir tarihini hazırlamak amacıyla kurulmuştur. Encümenin başkanı Abdurrahman Şeref Bey, sürekli üyeleri Ahmet Tevhit, Ahmet Refik (Altınay), Ahmet Midhat, İskender Yanko Hoçi, Efdaleddin (Tekiner), Diran Kelekyan, Zühdi, Ali Seydi, Karolidi, Mehmed Arif, Necip Asım (Yazıksız)'dır. Ayrıca yardımcı ve haberleşme üyeleri de vardır.

Yönetmeliğine göre T. O. E.'nin görevleri, Osmanlı devleti tarihini yazmak, bu konuyla ilgili risale, belge ve kayıtları bastırıp yaymaktır. İlerki yıllarda konu sınırlarının daha da genişletileceği, Encümenin çalışma alanında yapılacak her türlü maddî ve manevî yardımın kabul olunacağı, hazırlanacak tarihin çağ ve bölümlere ayrılarak yazılması için üyelere dağıtılacağı, yazılan bölümlerin genel kurulda gerekli değişiklik yapıldıktan sonra bastırılacağı, yazarların isterlerse yazdıkları bölümlerin altına imzalarını koyabilecekleri, yazım işine dışarıdan katılanların kaleme aldıkları bölümlerin de aynı işleme tâbi tutulacağı, bir kütüphane kurulacağı ve bir yayın organı çıkarılacağı yönetmelik maddelerinde yer almıştır. T. O. E. 1924 yılında Türk Tarih Encümeni (b. bk.) adını almış, çalışmalarını 1931'e kadar sürdürmüştür.

TARİH-İ OSMANÎ ENCÜMENİ MECMUASI, Tarih-i Osmanî Encümeni'nin yayın organı olarak ilk sayısı 1 nisan 1326 (14 nisan 1910) günü yayınlanmaya başlanmıştır. Dergi

Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası

sekiz yıl boyunca iki ayda bir, 207 x 145 mm boyunda, 4 forma ve bir ek forma olarak düzenli bir şekilde çıkarılmıştır. Millî Mücadele yıllarında bastırılamayan derginin 8 - 11. yıllara ait ve 1 nisan 1335 - 1 haziran 1337 (1920-1922) tarihli 49. cüzünden sonra, 11 - 13. yıllara ait 1 ağustos 1337 - 1 teşrin-i evvel 1339 tarihli sayısı 77 numarayı taşır. Dergi 1340 (1925)'ta 14. yıl, 78. sayıdan başlayarak "Türk Tarih Encümeni Mecmuası" adını almıştır. 1 - 7. sayıların toplu dizini vardır. Derginin ilk dizisinin son sayısı 17. sene, 19 - 96. numero ve 1 haziran 1928 tarihini taşır. 1929 - 1931 yılları arasında "Yeni Seri" olarak 5 sayı yayınlanmıştır. Derginin devamlı yazarları, Abdurrahman Şeref, Safvet, Ahmet Tevhit, Necip Asım (Yazıksız), Mehmet Arif, Musa Kâzım, Mehmet Galip, Halil Edhem (Eldem), Efdaleddin (Tekiner), Nüzhet, Rumbeyoğlu Fahreddin, Ahmet Refik (Altınay), Hafız Kadri, Ali Emirî, Arifî Paşa, Alî, Osman Ferit (Sağlam), Hamdizade Abdülkadir, Mehmet Zeki (Pakalın), Şerif Mehmet, II. Hüsameddin (Yaşar), Yusuf Ziya (Özer), Ahmet Muhtar Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, İ. Y. Hoçi, D. Kelekyan, İbnülemin Mahmut Kemal (İnal), Yusuf Akçura, İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), M. Fuat (Köprülü), Mehmet Behçet'tir. I. Karácsony'dan, Mistakidis'ten, İstepan Cansızof ve Dr. Friedrich von Kraelitz'ten çeviriler vardır. Kritovulos'un *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani*, iki *Kanun-name-i Âl-i Osman*, Tacî-zade Cafer Çelebi'nin *İstanbul Fetih-namesi*, *'Vakıat-ı Sultan Cem*, Dursun Beyin *Tarih-i Ebu'l-Feth*'i, Refi'nin *İran Sefaret-namesi*, Mehmed Halife'nin *Tarih-i Gılmanî* adlı eserleriyle Abdulgaffar Kırımî'nin *Umdetü't-tevarih*'i derginin eki olarak yayınlanmışlardır. Koca Sekbanbaşı'nın *Hulasatu'l-kelâm fi reddi'l-avam* adlı eseri de yayınlanan risaleler arasındadır. Dergide Osmanlı tarihiyle ilgili araştırma, belge ve biyografiler de çıkmıştır. (M. Cunbur)

TARÎK, değişik tarihlerde çıkarılmış, fakat biri ötekinin devamı olmayan üç Türk gazetesinin adı.

Bunların en eskisi ve en önemlisi, Tanzimat devri basınının tanınmış isimlerinden olan, Ermeni asıllı Filib'in 1884'te İstanbul'da çıkarmağa başladığıdır. 1899 yılı ortalarına kadar yayınlanmış olan bu gazetenin son yıllarında bazı Servet-i Fünuncuların da yazıları çıkmıştır. Hüseyin Cahit (Yalçın) bir süre bu gazetenin aylıklı yazarları arasında yer aldığı gibi, 1898 yılında da Fikret'in birkaç ay süre ile haftalık edebî sohbetleri (Hafta-i edebî) yayınlandı.

Aynı adı taşıyan ikinci gazete, 1910 ve 1911 yıllarında Trabzon'da çıkarıldı. Sahibi ve sorumlu müdürü Şâtır-zâde Hasan Hicâbî idi.

Üçüncüsü ise, zamanının tanınmış hukukçularından olduğu gibi, basın hayatına da karışmış olan Muslihiddin Âdil tarafından çıkarılmış ve aynı yıl kapanmıştır. (K. Akyüz)

TARÎKAT, yol, meslek, mezhep ve meşrep. Tasavvuf dilinde T. Allah'ı bilme ve bulmanın yolu.

Takrîben H. V. yüzyıldan itibaren tasavvufun büyük şahsiyetler elinde sistemleştirilmesi ve teşkilâtlı bir şekilde yayılması T.'ların ortaya çıkışını sağlayan başlıca âmillerden sayılır. İlk beş yüzyıl içinde, herhangi bir T. söz konusu olmaksızın bazı Müslümanlar, *Kur'an* hükümlerine ve Hz. Peygamberin hadîslerinde yer alan bazı işaretlere dayanarak gece ve gündüzlerini Allah'ın ibadetine hasretmişlerdir. Ancak, bu ibadet, sadece bir Müslümanın günün belirli vakitlerinde kılmak zorunda olduğu namazdan yahut belirli bir ayda tuttuğu oruçtan ibaret değildi. Bu ibadet, insana *zâhid* vasfını kazandıran, Allah'ı bilip bulmasını, maddeden mânaya yükselmesini, zâhirden bâtına intikalini. Mâbûd önünde hiçliğini, Hâlik karşısında fânîliğini görüp anlamasını sağlayan ve esası *zikir* olan bir ibadet tarzı idi. Anmak, öğmek, namaz kılıp dua etmek gibi mânaları cemeden zikir, tasavvuf erbabının dilinde "her an Allah'ı belirli cümle veya kelimelerle hatırlamak ve anmak" demek'ir. *Kur'an*'da zikri emreden pek çok âyet vardır. Âl-i Imrân sûresinin bir âyetinde (190 - 191) mealen şöyle buyurulmuştur : "Ayakta, otururken ve yattıklarında Allah'ı zikredenler, yerin ve göklerin yaratılışını düşünerek : Yâ Rabbî, sen bunları boş yere yaratmadın; bizi cehennem azabından koru diyen akıl sahipleri için göklerin ve yerin yaratılışında, geceyle gündüzün gelip gidişinde elbette ibret verici deliller vardır". Nisâ sûresinin 103. âyetinde "ayakta, otururken ve yattığınızda Allah'ı zikredin", Munâfikûn sûresinin 9. âyetinde de "ey müminler, mallarınız ve çocuklarınız, sizi Allah'ın zikrinden alıkoymasın" denilmiştir.

Kur'an'ın bu ve buna benzer âyetlerinde ve Hz. Peygamberden gelen sahih hadîslerde yer alan zikirle ilgili emirler, bazı Müslümanların, kendilerini Allah'ın zikrine vermelerine yol açmış, bütün meşgaleleri kendilerine has bir'akım usul ve kaidelerle Allah'ı zikretmek olmuştur.

Ancak, ilk devirlerde böyle bir zühd hayatını benimseyenlerin sayıca az oldukları ve 100'ü bulmadıkları görülür. İbrahim b. Edhem (ölm. 161/778), Zu'n-Nûn Mısrî (ölm. 245/859), Ma'rûf Kerhî (ölm. 201/816), Seriyyu's-Sakatî (ölm. 257/871), Bişr el-Hafî (ölm. 227/842), Şakîk el-Belhî (ölm. 174/790), Ebû Yezîd Bistâmî (ölm. 243, 261/848, 875), Cuneyd Bağdâdî (ölm. 398/909) gibi şahsiyetler bunların en meşhurlarıdır. İlk dört yüzyılın yetiş'irdiği bu zevatın zühd hayatında attıkları tohumlar yeşerip gelişmeğe, ortaya çıkan başaklardan alınan yeni tohumlar daha geniş sahalara serpilmeğe başladığı zaman, İslâm dininin yayıldığı her yerde daha birçok şahsiyetlerin yetiştiği, bu şahsiyetler eliyle zühd hayatının birtakım adap ve erkâna bağlandığı, usul ve kaidelerinin teessüs ettiği görülür. Eğer bir yerde, halkın sevgisini ve saygısını celbeden, zühd ve takvasıyla onlara örnek olan, buna ilâveten adap ve erkânı, usul ve kaidesiyle yolu ve meşrebi bulunan bir şahsiyet ye'işmişse, Müslümanlardan bir grupun, o şahsiyetin etrafında toplanıp aynı yola sülûk etmelerine ve ondan feyz almalarına herhangi bir engel düşünülemez. İşte bu gibi şahsiyetlerin dergâh ve hankahlarda yahut tekke ve zaviyelerde kendilerine has usul ve kaidelerle sistemleştirdikleri, bu usul ve kaideleri benimseyerek kendilerine intisap edenlerle teşkilâtlandırdıkları kuruluşlara *tarîkat* denilmiştir.

İslâm dünyasında şöhret kazanmış ve etrafında kalabalık grupların toplanmasını sağlayabilmiş bellibaşlı on iki T. ve her T.'ın da müceddidler tarafından kurulmuş kolları veya şubeleri vardır. Bu T.'lar sırasıyla şunlardır :

1. *Kadiriyye :* T.'ın kurucusu Abdülkadir Gîlânî (doğ. 470/1078 - ölm. 562/1167)'dir. Kolları : Esediyye, Ekberiyye, Mukaddesiyye, Garîbiyye, Eşrefiyye, İsmâîliyye (Rûmiyye), Yâfiıyye, Hammâdiyye, Hilâliyye, Hâlisiyye, İseviyye.

2. *Yeseviyye :* Kurucusu Ahmet Yesevî (ölm. 562/1166) olup Buhara ve Taşkent taraflarında, Türkçe ve hece vezninde yazdığı şiirlerle tasavvuf esaslarını yaymaya çalışmıştır.

3. *Rifaiyye :* Kurucusu Ahmed Rifâî (ölm. 578/1183)'dir. Harîriyye, Keyâliyye, Sayyâdiyye, Azîziyye, Cendeliyye, Aclâniyye, Katnâniyye, Fazliyye, Vâsıtıyye, Cebertiyye, Zeyniyye, Nûriyye, Mağrûfiyye gibi kolları vardır.

4. *Medyeniyye :* Kurucusu Endülüs'ün meşhur mutasavvıflarından Ebû Medyen Şuayb b. el-Hüseyn (ölm. 594/1197)'dir. Cebertiyye, Meymûniyye, Deccâniyye ve Ulvaniyye gibi kolları vardır.

5. *Kubreviyye :* Kurucusu Şeyh Necmüddîn Kubrâ (ölm. 618/1226)'dır. Bahâiyye, Halvetiyye, Firdevsiyye, Nûriyye, Rukniyye, Hemedâniyye, Nûrbahşiyye, Berzenciyye gibi kolları vardır.

6. *Ekberiyye :* Kurucusu Muhyiddîn b. el-Arabî (ölm. 637/1240)'dir.

7. *Şâzeliyye :* Kurucusu Şeyh Ebu'l-Hasan el-Mağribî eş-Şâzelî (ölm. 654/1256)'dir. Dussûkıyye, Ahmediyye, Vefâiyye, Ruzûkıyye, Hanefiyye, Cezûliyye, Gaziyye, Îseviyye, Nâsıriyye, İlmiyye, Mustariyye, Afifiyye gibi kolları vardır.

8. *Mevleviyye :* Kurucusu Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ölm. 672/1273)'dir.

9. *Bedeviyye :* Kurucusu Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Alî el-Bedevî (ölm. 675/1276)'dir. Şenâviyye, Metbuliyye, Halebiyye, Beyûmiyye, Merzûkıyye, Sutûhıyye, Ulvâniyye gibi kolları vardır.

10. *Dusûkıyye :* Kurucusu Seyyid İbrahim Burhanuddîn Dusûkî (ölm. 676/1277)'dir. Şernûbiyye ve Âşûriyye kolları vardır.

11. *Sa'diyye :* Kurucusu Saduddin b. Mûsâ el-Cebbâvî eş-Şeybânî (ölm. 700/1301)'dir. Tağlebiyye, Vefâniyye, Âciziyye, Selâmiyye gibi kolları vardır.

12. *Nakşibendiyye :* Kurucusu Bahâuddîn Muhammed b. Muhammed el-Buhârî (ölm. 791/1398)'dir. Ahrâriyye, Nâciyye, Kâsâniyye, Murâdiyye, Mazhariyye, Melâmiyye-i Nûriyye, Câmiyye, Müceddidiyye, Hâlidiyye gibi kolları vardır. Bunlardan başka, vaktiyle memleketimizde tanınmış Halvetiyye ve Bayramiyye T.'larına da burada işaret etmek gerekir. Ebheriyye veya Suhreverdiyye'nin bir kolu olan Halvetiyye'nin kurucusu Ebû Abdillah Sıracüddîn veya Ömer b. Ekmelüddîn el-Gîlânî el-Halvetî (ölm. 750/1349, 800/1397)'dir. Rûşeniyye, Gülşeniyye, Merşadiyye, Sünbüliyye, Şâbâniyye, Şemsiyye, Ahmediyye, Cemâliyye, Bahşiyye, Uşşâkıyye, Asâliyye gibi kolları vardır. *Bayramiyye* T.'ının kurucusu ise, Hacı Bayram Velî (ölm. 833/1430) olup Şemsiyye ve Celvetiyye adlarıyla tanınmıştır. Vaktiyle bu T. ve kollarından Türkiye'de Kadiriyye'nin Eşrefiyye; Ekberiyye'nin Melâmiyye, Melâmiyye-i Bayramiyye, Halvetiyye; Halvetiyye'nin Rûşeniyye, Gülşeniyye, Sünbüliyye, Şâbâniyye, Uşşakıyye; Melâmiyye'nin Celvetiyye; Celvetiyye'nin Mısriyye, Cerrâhiyye, Bekriyye, Selâmiyye; Dusûkıyye'nin Zeyniyye kolları yaygın idi.

Yukarıda sayılan T.'lardan bazısı kol sayıp, yerlerine kol sayılanlardan birini koyanlar da vardır.

Her T.'ın kurucusu, o T.'ın *şeyh*'i ve *mürşid*'idir. Bir medresede müderris ne ise, dergâhta da şeyh o idi. Bir müderris, nasıl İslâmî ilimleri akıl gücüyle şerh ve izah eder, öğrenci yetiştirir idiyse, şeyh de öğrencisi olan *mürîd*'in ruh yönüyle meşgul olur, onu terbiye eder, derece derece süflî hayattan ulvî hayata yükseltmeğe çalışırdı. Ancak, böyle bir hayata yönelme arzusunun, önce *mürîd*'den gelmesi gerekiyordu. Bu arzuyu duyan kimse, T.'a girmek için *şeyhe bîat* etmek zorunda idi. Bîat, şeyhe el verip teslim olmak, yalan söylemeyeceğine, gıybet etmeyeceğine, iftirada bulunmayacağına, kimsenin ayıp ve kusurlarını araştırmayacağına, namazı vaktinde kılacağına, abesle meşgul olmayacağına, mâlâyânî sohbetlerde bulunmayacağına söz vermekti. Şeyhin, Allah ve Resulü adına mürîd'den aldığı bu ahidden sonra T.'a giriş tamamlanmış, *seyr* ve *sülûk* başlamış oluyordu. Her T.'ta birbirinden az veya çok farklılıklar gösteren şeyhe bîat merasimleri, T.'ları birbirinden ayıran özelliklerden biri idi.

Mürîdin şeyhe bîatından sonra başlayan seyr ve sülûk, mürîdi derece derece Hakka götüren bir yolculuktur ki, cehaletten ilme, kötü huylardan güzel huylara, kesretten vahdete geçiş sayılır. Bu yolculukta *sâlik*, hakikati sezmeğe başladığı zaman bir *zevk* hali geçirir ve bu, sezginin kuvvetlenip hakikatin iyice anlaşılır olmasına kadar devam eder. Zevkin zamanla *vecd*'e inkılâbı, hakikatin anlaşılır duruma gelmesiyle sâlikin sahip olduğu sonsuz heyecana delâlet eder. Bu heyecan, sâlikin Hakk'a *vusûl*'ü ile sonuçlanır ki bu, "ölmeden evvel ölmek" sözünde ifadesini bulan Hakk'a teslimiyet halidir.

Ancak, sâlikin derece derece olgunlaşması ve bu mertebelere ulaşması, şeyhin telkîn ve terbiyesiyle mümkün olur. Bu terbiye, hem şeyhin kudret ve kabiliyetine, hem de mürîdin terbiyeyi kabuldeki istidadına göre uzun veya kısa sürebilir. Bu süre içerisinde mürîdin, yaradılışındaki sivri noktaların törpülenmesi ve sabra alışması için, zaman zaman tekke veya zaviyede *uzlet*'e çekilmesi ve *çile*'ye girmesi; ruhunu inceltmesi ve rahat çalışabilmesi için de nefsini şehvetlerden, çeşitli arzu ve isteklerden temizlemesi zorunludur; bu ise, *riyazet*'le, yani az yiyip mideyi az doldurmakla mümkün olur. Bir taraftan çile, bir taraftan da riyazetle ruhunu terbiye eden mürîd, her T.'ta şeyhin tavsiye edeceği şekil ve miktarlara göre farklılık arz eden ve mürîdin mertebesine göre değişen *zikir*'lere de devam eder. Zikir her T.'ın aslıdır; zikir olmaksızın T.'ta herhangi bir mertebeye yükselmek ve Hakk'a ulaşmak mümkün değildir. Zikir, tefekkürle Allah'ı anmak, kalbi bu tefekkürden bir an da olsa boş bulundurmamaktır. Demircinin örs üzerine, oduncunun ağaç üzerine vurdukları çekiç ve baltadan, araba veya tren içindeki yolcunun tekerleklerden çıkan sesleri bir musiki kalıbı içinde Esmâ-i Hüsnâ (Allah'ın güzel isimleri) ile birleştirebilmesi bir zikirdir. Bu sebepledir ki, sahîh olan bir T.'ta zikir için işi gücü bırakmak, dünyadan el ayak çekmek söz konusu değildir.

Bir T.'a intisap eden mürîde zikir iznini şeyh verir. İzinden önce abdest alınması, tenha bir yerde şeyh ile mürîdin karşılıklı diz dize oturmuş oldukları halde izin verilmesi âdet olmuştur. Her mürîdin, bu izinden sonra kendisine belirli miktarlarda verilen ve derece derece artırılan günlük zikirleri yapması zorunlu idi. Zikir, hafî ve cehrî olmak üzere iki şekilde yapılır. Hafî olan zikir, genel olarak münferid yapılan zikirlerdir. Mürîd, şafaktan önce kalkar, teheccüd namazı kıldıktan sonra zikrullaha başlar. Nakşîlerde Lafza-i Celâl'in zikri 5 binle başlar, her makam aşıldıkça beşer bin artırılmak suretiyle 70-80 bine kadar çıkar. Cehrî zikirlerde *Allahu ekber, Estağfirullah* veya Esmâ-i Hüsnâ'dan bir isim çekilir. Dervişlerin katılmasıyla toplu olarak yapılan zikirlere *âyin* denilmiştir. *Sema* adı verilen Mevlevî âyinleri, *mutrib, ney, kudûm, çenk* ve *rebab* gibi sazların iştirakiyle semâhane-

lerde icra edilir. Kadirî T.'ının âyini *devrân*'dır. Semâhanede toplanan dervişler, şeyhlerinin huzurunda, ayakta oldukları halde ilâhî isimleri zikrederek ve birbirlerine bend olarak devrederler. *Zikr-i kıyâm* Rifâîlerin âyinidir. Dervişler ayakta olarak ve dalga dedikleri şekilde sallanarak zikrederler. Halvetîlerin âyinine de *darb-ı esmâ* denilmiştir. Dervişler halka şeklinde oturarak zikrederler ve zikir esnasında vücutlarını hareket ettirirler. (T. Koçyiğit)

TARİŞ (İzmir Pamuk, İncir, Üzüm, Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri adının kısaltması), 1937 yılında İzmir'de tüzel kişiliğe sahip kooperatifler topluluğu olarak kurulmuş bir teşkilât. Bugün 87 000 ortağı bulunmaktadır.

Kuruluş amaçları, ortakların ve Ege bölgesi tarım kesiminde üreticinin korunması, üretim araçlarının teknolojik gelişmenin gerektirdiği şartlara kavuşturularak ürünün en iyi biçimde değerlendirilmesi olarak özetlenebilir.

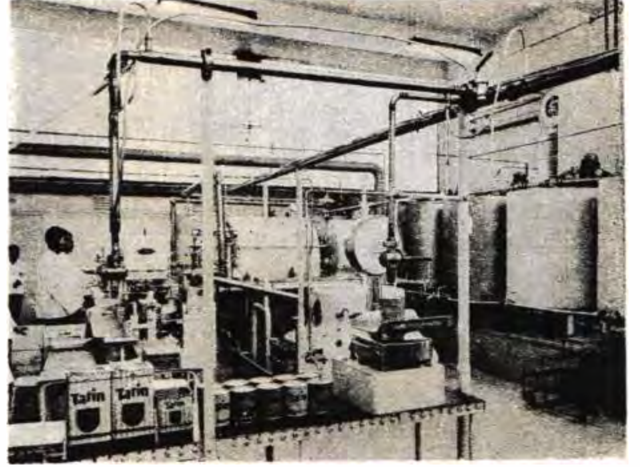
T.'in incir, üzüm, pamuk ve zeytinyağı gibi ürünlerin dünyadaki pazarlanmasında ülke çıkarlarımız açısından etkin bir rolü vardır. T., aynı zamanda Ege bölgesinde tarımla uğraşan bütün üreticilere sosyal ve ekonomik bakımdan destek ve güven sağlar.

T.'e bağlı Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği 55 kooperatifle çalışır. Öz varlıklarının kaydî değeri 1 274 916 385 TL yı bulmuştur. Kooperatiflere ortak üretici sayısı 53 793'tür.

Bu birliğin yemeklik ve kahvaltılık margarin üreten 40 000 ton/yıl kapasiteli bir yağ kombinası vardır. Son teknolojik gelişmeler göz önünde tutularak oluşturulmuş makina parkı

TARİŞ : İncir işletmesi

TARİŞ : Pamukyağı kombinası margarin dairesi

ile 100 000 iğlik 20 000 ton/yıl işleme kapasiteli bir iplik fabrikası ile 4 000 ton/yıl kapasiteli bir deterjan üretim ünitesi bu organa bağlı olarak üretim yapmaktadır.

Kooperatifler 2 sawgin, 26 rollargine sahiptir. Kooperatiflerin 300 000 ton/yıl işleme kapasiteli 28 işletmesi vardır.

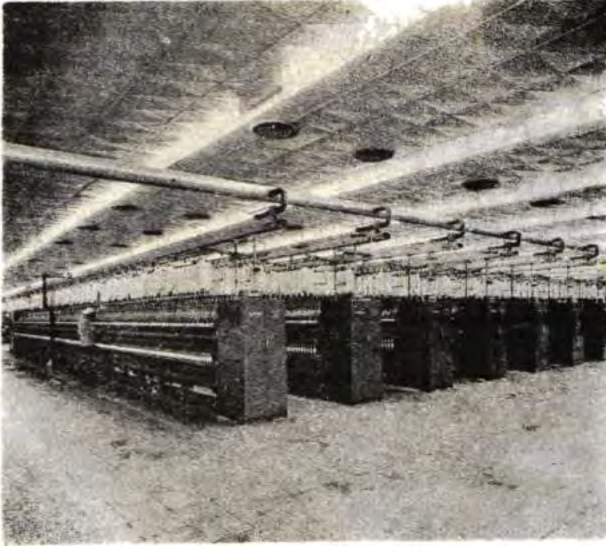
Gerek merkez gerek kooperatiflerde bulunan tesislerin bakım, onarım ve yenileştirilmesine yönelik çalışmalar yapmakta olan bir tamir atölyesi ile 200 000 ton kapasiteli depolama üniteleri de T.'e bağlı Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliğine bağlıdır.

T.'e bağlı Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği, geleneksel ihraç ürünümüz çekirdeksiz kuru üzümü işleyerek değerlendiren bir kuruluştur. Bu birlikle beraber faaliyet gösteren kooperatif sayısı 16, ortak sayısı ise 15 781'dir. Öz varlıklarının kaydî değeri 293 882 005 TL dır. 40 000 ton/yıl işleme kapasiteli 2 üzüm işletmesi ile 1 200 000 lt/yıl üretim kapasiteli sirke fabrikası, 150 - 200 ton/yıl üretim kapasiteli pekmez işletmesi ve 40 000 ton kapasiteli depolama üniteleri bu birliğe bağlı hizmet gören birimlerdir.

T.'le müşterek çalışan diğer bir birlik de İncir Tarım Satış Kooperatifleri Birliğidir. Bu birlikle beraber görev yapan kooperatif sayısı 19, ortak sayısı 5 571'dir. Öz varlıklarını kaydi değeri 86 233 223 TL dır.

TARİŞ : Üzüm işletmesi

TARİŞ : İplik fabrikası

Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği de T.'e bağlı bir kuruluştur. Bu kuruluşla beraber çalışan 28 kooperatif bulunmaktadır. Ortak sayısı ise 8 404'tür. Birliğin öz varlıklarının kaydî değeri 118 369 261 TL dır. Birliğe bağlı kuruluşlar Akdeniz ekolojik şartlarının tipik ürünü olan ve yurdumuzda geniş bir yetişme alanına sahip bulunan zeytin ürününün işlenerek iyi kalitesiyle bilinen T. zeytinyağlarının elde edildiği 60 000 ton/yıl işleme kapasiteli Zeytinyağı İşletmeleri çeşitli kooperatiflerde bulunan 10 000 ton/yıl işleme kapasiteli 16 adet zeytin sıkma tesisleri 1 000 ton/yıl kapasiteli Sabun İşletmesi, ayrıca 60 000 ton/yıl kapasiteli likit yağ depolama ünitelerinden ibarettir.

İncir Tarım Satış Kooperatifleri Birliğine bağlı kuruluşlar şunlardır : Ege bölgesinde yetişen dünyanın en kaliteli denebilecek incirlerini işleyerek değerlendiren 8 000 ton/yıl işleme kapasiteli Merkez İşletmesi ile 1 500 ton/yıl işleme kapasiteli 3 yardımcı işletme, 6 000 ton hurda incir işleyen 1 500 000 lt/yıl üretim kapasiteli Alkol Fabrikası, 400 000 lt/yıl üretim kapasiteli Kolonya Fabrikası, yılda 4 000 m^3 sanayi odunu işleyen tahta kutu işletmesinin yanı sıra 3 500 ton kapasiteli depolama ünitesidir.

TARİŞ : Zeytinyağı işletmesi

TA'RİZ (Ar. *ta'riz* = söz dokundurma), söylenen sözün veya kavramın gerçek ve mecazlı anlamı dışında, herhangi bir benzetme maksadı gütmeden büsbütün aksini kastetme. T.'de, sözün gerçek anlamı doğru gibi görünse de asıl maksat, sözün aksi anlamına yüklenmiştir. Bu sebeple, T. bir kişiyi veya durumu alaya almak ve iğnelemek maksadıyla yapılır. Eğer T. dokunaklı, iğneli bir biçimde ise *istihzâ*, ağır bir alayı anlatıyorsa *tehekküm* adını alır. Aşağıdaki beyitlerden birincisi istihzâya, ikincisi de tehekküme örnektir :

Edebiyyâtı tutup boğdu gürûh-ı kudemâ
Okuyun siz de onun cânına ey genç üdebâ
Eski eş'ârda dürbîn ile ma'nâ görülür
Yeni eş'ârda ma'nâ gibi külfet yoktur (Eşref)

Halk şairleri de, yazdıkları "ters öğüt" destanlarında T. sanatını bol bol kullanmışlardır. Aşağıdaki kıta, Huzûrî'nin bu yolda yazılmış destanından alınmıştır :

Bir yetim görünce döktür dişini
Bozmağa çabala halkın işini
Günde yüz adamın vur kır dişini
Bir yaralı sarmak için yeltenme

TARLA ÇEKİRGELERİ, *Orthoptera* takımının *Acrididae* familyasına bağlı böceklere verilen ad. Genellikle boz renklidirler. Çekirgelerin çoğunu içine alır. Antenleri genellikle vücuttan kısadır. Tarsus 3 segmentlidir. Yumurta koyma borusu kısadır. İşitme organı ilk abdomen segmentinin kenarları üzerine yerleşmiştir. Erkekleri gün boyunca ya arka bacak femurunun iç yüzünü ön kanadın alt kenarına sürterek veya uçuş esnasında kanatlarını birbirine çarparak ses çıkartırlar. Bitki ile beslenirler. Yumurtalarını yüksük içinde toprağa bırakırlar. Birçok tür, kışı yumurta halinde geçirir, bir kısmı nimf halinde, bir kısmı da ergin halde kışı geçirir. Ülkemizde en çok görülen T. Ç. Fas çekirgesi *(Dociostaurus maroccanus Thum.)*, İtalyan çekirgesi *(Calliptamus italicus L.)* ve Madrap çekirgesi *(Locusta migratoria)*' dır. Sudan çekirgesi *(Schistocerca gregaria)* ise Asya ve Afrika'da çok geniş yayılış alanına sahip olan en zararlı göçmen çekirgelerdendir. Zaman zaman Güney-doğu Anadolu sınırlarından ülkemize girerek salgınlar yapmaktadır.

Fas çekirgesi, rengi kirli sarı açık kahverengi arasında değişir. Arka kanatlar saydamdır. Boyu 20 - 28 mm dir. Pronotum üzerinde X biçiminde bir işaret ve bunu enine kesen üç derin çizgi bulunur. Yumurtalarını işlenmemiş, sert, meyilli topraklara 4 - 5 cm derinlikteki yüksüklere bırakır. Bir yüksükte 30 - 35 yumurta bulunur. Yüksüğün üst kısmı köpüğümsü bir maddeyle kaplıdır. Kışı geçiren yumurtalar nisan ayında açılır. Çıkan nimfler 4 - 7 gün ara ile 4 - 5 gömlek değiştirip ergin olurlar. Toplam 200 yumurta bırakırlar.

İtalyan çekirgesi, koyu kahverengi gri noktaları olan değişik renklerde görülen bir böcektir. Ergin dişi 25 - 30 mm, erkek ise 16 - 25 mm uzunluktadır. Pronotum ortasında bir tümsek çizgisi ve bunun iki tarafında az çok vücuda paralel olarak uzanan birer tümsek çizgisi vardır. Yumurtalarını tarla kenarında işlenmemiş topraklara bırakır. Yüksükleri toprağın 4 - 5 cm kadar derinliğinde bulunur. Her yüksükte 50 - 60 yumurta bulunur. Yüksüğün üst kısmı köpüğümsü bir madde ile doludur. 9 ay yüksük içinde kalan yumurta baharda açılır ve nimfler çıkar. Ergin oluncaya kadar dişiler 6, erkekler 5 gömlek değiştirirler, gelişmelerini 30 - 45 günde tamamlarlar.

Madrap çekirgesi, genellikle yeşil renkte, bazan siyahımsı koyu kahverengindedir. Pronotumun ön tarafı köşeli, arka açılışı keskindir. Yan tarafları basık, tepe çıkıntısı ça'ı şeklinde yüksek olup her iki tarafında uzun iki koyu bant şeklinde lekeler bulunur. Dişileri 37 - 60 mm, erkekleri 29 - 35 mm boyundadır. Yurdumuzda yılda iki döl verir. Yumurta yüksükleri 6 - 7 cm uzunluğunda olup içinde 4 sıra halinde 60 - 100 adet yumurta bulunur. Yumurtadan çıkan nimfler 5 defa gömlek değiştirip 25 - 30 günde ergin olurlar. Çeltiklere çok zarar verirler.

Sudan çekirgesi, yeknesak kanarya sarısı rengindedir. Prosternum üzerinde meme şeklinde uzunca bir çıkıntı bulunur. Dişiler 50 - 60 mm, erkekler 46 - 55 mm boyundadır. Yumurtasını salkım biçiminde yumuşak ve nemli topraklara bırakırlar. Her salkımda 40 - 90 yumurta bulunur. Bir çekirge 3 defa yumurta kor. (K. Melan)

TARLA FARESİ, Kemirici hayvanlar *(Mammalia : Rodentia)*'ın *Muridae* familyasının *Microtus* cinsi türlerine verilen ad. Toprakta en çok 70 cm derinlikte açtıkları 4 - 6 adet giriş çıkış deliği bulunan yuvalarında toplu olarak yaşarlar. Yeşil bitkilerle, kök ve tanelerle beslenirler. Ürkek oldukları için daha çok geceleri faaliyet gösterirler. Ekin tarlalarına çok zarar veriler. Yılda 4 - 6 adet döl veren tarla faresi 3 hafta süren gebeliği sonunda 4 - 8 yavru doğurur. Ortalama olarak bir dişiden bir yılda 200 - 500 fare ürer. Yavrular 2.5 - 3 aylık olunca doğurabilirler.

Tarla farelerinin birçok tür ve alt türü vardır. *Microtus güntheri*'nin vücudunun üst tarafı sarımtırak esmer, alt tarafı kül rengi beyazımtırak olup yan taraflar üst taraftan daha açık renklidir. Vücudun dörtte birinden daha küçük olan kuyruk iki renklidir, ancak bu renkler pek belirgin değildir. Orta boyda olan bu türün başı büyükçe ve burnu basıktır. Kısa olan kulağın büyük bir kısmı kılların arasında gömülüdür.

Microtus arvalis'in vücudunun üst tarafı kahverengimsi, alt tarafı kirli beyaz renktedir. Kuyruk, vücudun dörtte birinden daha uzun olup alt tarafı daha açık, üst tarafı biraz daha koyu renklidir. Küçük yapılı olan bu türde gözler ve kulaklar orta derecede gelişmiştir. *Microtus socialis* küçük boyludur. Kuyruk, vücudun dörtte biri kadardır. Vücudun üst tarafı sarımtırak sincabî, yanları sarı, alt tarafı sarımtırak beyazdır. Ayakları beyaz, kuyruğu sarımtırak beyazdır.

Tarla fareleri ile mücadele, zehirli yemler ve boğucu gazlarla yapılır. İnsan kokusunu sevmedikleri için yemler el dokunmadan deliklere atılmalıdır. Ayrıca yırtıcı kuşlar da bunların amansız düşmanıdır.

TARLA KUŞLARI, *Alaudidae* familyasının Ötücü kuşlar *(Passeres)* takımının bir familyası. Tüyleri toprak renginde, kanatları uzun ve geniş, kuyrukları kısadır. Gagaları orta uzunluktadır. Arka parmaklar mahmuz şeklinde, uzun tırnaklıdır. Yan parmakları birbirine eşittir.

T. K.'nın yerli ve göçücü türleri vardır. Kırlarda, tarlalarda, boz arazilerde, yollarda görünürler. Sonbaharda ve kışın özellikle tane ve tohum yerler. Yazın böcek, larva, kırkayak, çimen ve diğer bitkilerin tohumlarını, arasıra da yonca, ekin vb. yeşillikler yerler. Göç zamanında küçük salyangoz ve yengeçleri yiyenler de vardır. T. K.'na toygar da denir.

Türkiye'de en çok rastlanan T. K. şunlardır :

Tepeli tarla kuşu (tepeli toygar) *(Galerida cristata L.)* uzunluğu 18 cm, ağırlığı 45 gr dır. Kanadı 9,5 - 11 cm, kuyruğu 6,5 cm dir. Başında sivri bir tepelik vardır. Sırt tüyleri gri kahverengi, karın tarafı beyazımsı gridir. Vücudun yanlarında hafif çizgiler bulunur. Uçma tüyleri kahverengi, kuyruk tüyleri siyaha yakın kahverengidir. Gaga açık kahverengidir. Toprağa yakın olarak kurduğu yuvasına üç beş yumurta bırakır. Dişi kuş iki hafta kuluçkaya yatar. Yavrusu üç günlükken yürüyebilir, 16 - 18 gün içinde de uçar. Yılda iki döl verir. 41 ırkı vardır.

Ağaç tarla kuşu (Lullula arborea L.) uzunluğu 15 cm, kanadı 9 - 9,5 cm, kuyruğu 5,5 cm, erkeğin ağırlığı 20 - 26 gr dır. Sırt kısmı pas kahverengindedir. Tüylerin ortasında geniş birer kahverengi çizgi vardır. Karın tarafı krem renginde, gerdanın yanları ve kursak bölgesi koyu kahverengi lekelidir. Beyaz renkte olan kaş çizgileri başın arkasında birbirleriyle birleşir. Bazan erkek kuş ağaçta öterken görüldüğü için bu ad verilmiştir. Ayrıca "hayde", "sülü veya lülü kuşu", "orman veya ağaç toygarı" olarak da bilinir.

Kulaklı tarla kuşu (Eremophila alpestris L.), tepeli tarla kuşuna benzer, siyah renkte sivri kulak tüyleri vardır, iki kulak tüyünü birbirine bağlayan enine bant, yanaklar ve kursak bölgesi siyahtır. Dişi kuşun kulak tüyleri küçüktür. Yaklaşık 30 ırkı vardır.

TARLA SARMAŞIĞI, *Convolvulaceae* familyasının *Convolvulus arvensis* türüne verilen ad. Çok yıllık, hemen hemen her yerde yetişen, sıcağı seven bir bitkidir. 1 m den fazla boylanan gövdesi, ince yapılı, yatık, az tüylü veya çıplaktır. Yapraklar kalın, kalp biçiminde ve alternant dizilişlidir. Çiçek taç yaprakları beyaz, gül renginde veya kırmızı çizgili ve ekseriya menekşe, kahverengimsi, sarı kırmızı olabilir. Çiçeğin dip kısmını saran küçük yapraklar vardır. Çiçekler iyi havalarda sabah saat 7'den 8'e kadar açılır ve saat 13 - 14 arasında kapanır. Yumurta biçiminde gri veya gri bej renkte bir kapsül içindeki tohumları koyu esmer veya siyah renkte olup 3 - 4 mm kadardır. Tohum kapsülü kolayca açılır ve tohumlar hemen dağılır. Tohumlar tedricen çimlenir. Optimum çimlenme sıcaklığı 20 - 30°C dir. Bk. SARMAŞIK.

TARLAN, Ali Nihat (İstanbul 1898 - İstanbul 1978), Türk edebiyat tarihçisi. Ailesi aslen Dağıstanlıdır. Babası Mehmed Nazif Beyin 3. Ordu muhasebeciliğine tayini dolayısıyla ailesi 3. Ordu'nun o tarihte merkezi bulunan Manastır'a gitti. 1908 yılına kadar Manastır'da kaldılar. T., ilk öğrenimini güçlü bir kültüre sahip babasının yanında yaptı. Daha sonra Rehber-i Maarif Mektebi'ne devam etti. Manastır Askerî Rüşdiyesinde ve Selanik Fransız Mektebinde okudu. Babasının emekli olması üzerine İstanbul'a döndü. İstanbul'da önce Koska'daki Burhan-ı Terakki Rüşdiyesine, sonra Vefa Sultanisine devam ederek orta öğrenimini bitirdi. Askerlik görevini yaptıktan sonra İstanbul Darülfünununda Fransızca ve Farsça öğrenimi gördü. 1920'de Edebiyat Fakültesini bitirdi. Çeşitli okullarda Fransızca, Farsça ve edebiyat öğretmenliği yaptı. Edebiyat Fakültesinin Türkoloji Bölümünü bi-

TARLAN, Ali Nihat

tirdikten sonra *İslâm - Türk edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun mesnevileri* adlı tezini savunarak doktora imtihanını verdi. Bu tez, İstanbul Darülfününunda yapılmış ilk edebiyat doktorasıdır. 1933 yılındaki üniversite reformu üzerine kurulan İstanbul Üniversitesinin Edebiyat Fakültesine metinler şerhi doçenti olarak girdi. 1941'de profesörlüğe getirilen T., 1972' de Üniversite Senatosunun kararıyla emekliye sevk edildi.

T., çalışmalarını daha çok klasik Türk edebiyatı metinlerinin açıklanmasına tahsis etmiştir. Bu yolda çalışırken klasik Türk edebiyatını birçok bakımlardan etkilemiş olan İran edebiyatı mahsullerini de karşılaştırmalı olarak göz önünde tutmuştur. Bilim çevrelerinde bu alanda bir otorite olarak ün almıştır. Çalışmalarında geliştirdiği metin şerhi metodunun örneklerini *Şeyhî divanını tedkik* [1936], *Divân Edebiyatında tevhidler* [1936] gibi eserlerinde verdi. *Metin Tamiri* [1937] ve *Metinler Şerhine dair* [1937] başlıklı çalışmaları da bu yolda yeni örneklerdir. Hayalî Bey [1945], Fuzulî [1950], Necatî Bey [1953], Ahmed Paşa [1966] ve Zatî I [1968] - II [1970] divanlarını yayınladığı gibi, Yavuz Selim, Fuzulî ve Nef'î divanlarını da Türkçeye çevirdi.

T., klasik üslûpta birtakım şiirler de yazdı. Şiir ve nesirlerini *Güneş Yaprak* [1953] ve *Kuğular* [1970] adlı kitaplarda topladı. Türk Ansiklopedisi'nde Türk ve İran edebiyatları üzerine birçok maddeleri çıkmıştır. "Türklük Bilgisi Dergisi"nin 3. cildi T.'a ithaf edildi. Bu ciltte çalışma arkadaşlarının ve eski öğrencilerinin yazı ve katkıları yayınlandı.

TARLIK'LAR veya **TARA TATARLARI,** Batı Sibirya'da, daha çok Tara ırmağının ağzında yaşayan Tatarlara verilen ad. 1926 sayımına göre T.'ların sayısı 11 517'dir. Aralarında daha yeni zamanlarda Buhara'dan gelip yerleşen Türkler de vardır.

TARN, Fransa'da, Massif Central'de ve Aquitanie havzasında bir nehir, Garonne nehrinin sağ kolu. Uzunluğu 375 km dir.

TARN, Fransa'da, Aquitanie havzası kenarında bir departman. Yüzölçümü 5 751 km², nüfusu 335 200 (1975)'dir. Merkezi Albi şehridir. İki idare çevresi (Albi, Castres) vardır.

TARN - ET - GARONNE, Fransa'da, Aquitanie havzasında bir departman. Yüzölçümü 3 716 km², nüfusu 182 100 (1975)'dir. Merkezi Montauban şehridir. İki idare çevresi (Montauban, Castelsarrasin) vardır.

TARNOPOL : bk. TERNOPOL.

TARNOWSKI, Jan Amor (Wiewiórka, Tarnów 1488 - Wiewiórka 1561), Polonyalı siyaset adamı ve komutan. Buğdan (Moldova) ve Rusya'ya karşı açılan savaşa (1534 - 1537) katıldığı gibi, Portekiz'de Mağribîlere karşı da savaşmıştır. Kanunî Sultan Süleyman'a karşı Macar kralı II. Lajos'un yardımına koşan imparatorluk ordusuna komutanlık etmiştir (1521). 1526'da Lehistan kralının atamanlığına getirilmiştir. 1550'lerde kral Zygmunt August'a bağlı kalmıştır. Lehistan' da girişilen yenilik hareketlerine katılan T., edebiyatla da uğraşmıştır. Komutanlık tecrübelerine dayanarak *Consilium rationis bellicae* [1558] adlı bir eser yazdığı gibi, "Türklerle savaş üzerine" bir eser de bırakmıştır *(De bello cum Turcis)*. Bu eser T.'nin ölümünden sonra yayınlanmıştır (1595).

TARPAN *(Equus caballus gmelini)*, yabanî bir at cinsine verilen ad. Yabanî Avrupa atı olarak da tanınmıştır. Dolgun vücutlu tipik bir küçük at olup cıdağu yüksekliği 116 - 130 cm dir. Başı uzun, boynu yoğun ve kısadır. Vücudunu örten kıllar kır renktedir. Sırtında boydan boya koyu renk bir çizgi uzanır. Yelesi ve kuyruğu siyahtır.

T. en çok Güney Rusya ve Polonya steplerinde yaşıyordu. Geçen yüzyılın 70. yıllarına kadar Ukrayna'da rastlanmıştır. Sık sık evcil atla karışmıştır.

T.'ın sınıflandırılması tartışmalıdır. En yaygın görüşe göre, T., Moğol yabanî atı *(Equus przewalskii)*'nın Avrupa'ya yayılan cinsidir. T. ve Moğol yabanî atının evcil at gibi Equus caballus'un birer türü olduğu görüşü de dile getirilmiştir.

TARPAN

TARRAGONA (Arapça adı : **Targune**), İspanya'da, Francoli nehrinin Akdeniz'e döküldüğü yer yakınında bir şehir. Nüfusu 78 238 (1970)'dir. Turizm merkezi olarak gelişmiştir. Çevresinde plajlar vardır. T. limanından şarap, zeytin, yağ, badem ve fındık ihraç edilir. Buna karşılık kömür, petrol ve sunî gübre ithal edilir.

Şehir, Eski Çağda *Tarraco* adıyla geçer. Tarihi M. Ö. III. yüzyıla uzanır.

TARRASA, İspanya'da, Barcelona ilinde bir şehir. Nüfusu 138 697 (1970), denizden yüksekliği 300 m dir. Büyük bir dokumacılık merkezi olan şehirde bir Tekstil Müzesi vardır. Çalışanların % 85'i tekstil kolunda görev almıştır. T.'da elektrik sanayii de gelişmiştir. Şehirde erken Orta Çağ'dan kalma kiliseler vardır.

TARSÎ' (Ar. *tarsî'* = mücevherlerle süsleme), nazımda, mısralardaki kelimeleri sayı, vezin ve kafiye bakımından birbirine denk getirme. Bu yolda yazılmış şiirlere *murassa* denir. Aşağıdaki beyitte, *yâr* ile *gayr*, *cevr* ile *mihr*, *cefâ* ile *vefâ*, *lutf* ile *derd* ve *kerem* ile *elem* birbiriyle ilgili kelimelerdir.

Yârdan cevr ü cefâ lutf u kerem gibi gelür
Gayrdan mihr ü vefâ derd ü elem gibi gelür (Bâkî)

TARSUS, İçel iline bağlı bir ilçe ve bunun merkezi olan şehir. Yüzölçümü 2 699 km², nüfusu 218 369 (1980)'dur. Çamlıyayla, Gülek ve Yenice adlı 3 bucağı vardır. Çamlıyayla'nın bucak merkezi Namrun'un nüfusu 3 857'dir. Yenice bucak merkezi 4 106 nüfuslu, Çamalan bucak merkezi ise 421 (Gülek 4 411) nüfusludur. Köylerden ikisi 2 500 - 3 000 nüfuslu,

TARSUS : Hükümet binası

1 000'den çok nüfuslu köy sayısı 11'dir. Köylerin çoğu 250 - 500 nüfuslu toplu yerleşme yerleridir. İlçe merkezi T. şehrinin nüfusu 120 270 (1980)'tir.

T., 1835'te Adana vilâyetine bağlı bir kaza (ilçe) idi. 1840'ta bu ilçenin bir köyü olan ve burasının iskelesi bulunan Mersin (b. bk.) hızla gelişerek 1865 yılında kaza olmuş, 1894'te burasının sancak ve vilâyet olmasıyla Mersin'e bağlanmıştır.

T. ilçesi arazisi, İçel merkez ilçesinin doğusunda, Adana ilinin batısındadır. Uzunluğu 10 km kadar olan deniz kıyısından kuzey - batıya doğru 70 km uzanır. Güney bölümünde 20 - 25 km genişliğinde aluvyal bir ova uzanır (yüksekliği 15 - 20 m). Bu verimli düzlükler, Çukurova (b. bk.)'nın güney bölümündedir. Eski Çağ öncelerinde şimdiki T.'un bulunduğu yer bir liman durumunda iken, T. ırmağının hızla oluşturduğu delta ovası ile 12 - 15 km içerilerde kalmış, ova böylece genişlemiştir. T. ovasının batı bölümünde yüksekliği 50 - 100 m yi bulan tepelikler vardır. Daha geride bir sıra traverten arazisi, daha kuzeyde de yüksekliği 1 000 m yi geçen Namrun Yaylası (b. bk.) çevresi yükselir. Bunun kuzeyinde ise Toros dağları (b. bk.) uzanır. Ovanın kenarından Gülek çevresine kadar geniş yerler tutan kıvrımlı Miyosen devri tabakaları (bu arazinin hemen doğusunda petrol sondajları yapılmıştır), kuzeydeki yüksek dağlarda Eosen, Jura - Kretase ve Perm formasyonları önemli yer tutar.

İlçenin ova bölümünde ve yakın kenarlarında Akdeniz ikliminin bütün özellikleri vardır. Burada yazlar sıcak ve kurak, kışlar ve baharlar ılımlı ve yağışlı geçer (yıllık ortalama sıcaklık 19°C, ağustos ortalaması 28°C, ocak ortalaması 9°C). En yüksek sıcaklıklar ise, 35°C yi geçer, hatta 40°C ye ulaşır. Donma olayı hemen hemen hiç görülmez, ancak nadir olarak pek hafif belirir. Kuzeydeki dağlık yerler ise, serin geçer (ovadaki sıcaklık'tan 10 - 15°C eksik). Ovanın bunaltıcı sıcaklarından uzaklaşmak için, Namrun Yaylasına çıkılır. Burada âdeta bir şehir görünüşü vardır. Ovada yağış 600 mm dir. Yağmurlar en çok kış aylarında olur, baharlarda da yağar. Yaz mevsimi kuraktır. Dağlık yerlerde ise yağışlar daha çok olur, buralara kar da yağar, kar örtüsü oluşur.

Tabiî bitki örtüsü makiler ile dağlardaki ormanlardır. Günümüzde ova bölümü bütünüyle pek verimli tarım alanı olmuş (başta pamuk olarak, susam ve çeşitli sıcak bölge bitkileri), makiler, ova kenarlarından dağların eteklerine doğru yer yer 400 - 600 m yüksekliklerde kalmış, daha yükseklerde çeşitli derecelerden ormanlar yer tutmuştur. Ovanın yakın çevresindeki dağlarda oldukça iyi korunmuş meşe ormanları, daha yukarılarda çam ormanları (en çok kızıl çam, kara çam) vardır. Ovanın eski bataklık yerlerinde, 1935'ten beri okaliptüs ağaçlıkları yetiştirilmiştir.

Ova bölümü ve yakın çevresi pek eskiden beri yerleşme yeri olmuştur. Şehrin hemen güneyinde Gözlütepe adı verilen höyükte yapılan kazılarda burada Neolitik çağın sonlarına (M. Ö. 5000) kadar uzanan bir yerleşmenin kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Hitit, Asur, Pers, Helen, Roma ve Bizans, İslâm ve Türk dönemlerini içine alan çeşitli eserler, eski yerleşmeyi şimdiki T.'a kadar ulaştırmıştır. XI. yüzyıldan beri Türk hâkimiyetine giren ve Yavuz Sultan Selim tarafından da Adana bölgesiyle birlikte Osmanlı topraklarına katılan bu arazi, geçen süre içinde Türk eserlerine çok geniş ölçüde yer vermiştir.

Malazgirt savaşından (1071) sonra Anadolu'da yayılan Türkmenler, Torosları aşarak Akdeniz kıyılarına inmişler, Çukurova ve bu arada ilçe arazisi Selçuklu devletinin ülkesine katılmış, Türk yerleşmeleri artmış ve kökleşmiştir. Türkmenlerin yayılma ve yurt tutma faaliyetleri, batıya doğru gelişerek Silifke'ye uzanmıştır.

İlçe toprakları gittikçe artan bir nüfuslanmaya yer vermiş, şehir ve kasabalar büyümüş, yeni köyler, çiftlikler, sanayi alanları kurulmuş ve yayılmıştır. 1927 sayımında nüfus sıklığı km^2 başına 33 kişi iken, 1980'de bu miktar 81 olmuştur. Bu nüfus sıklığı ova bölümünde daha fazladır.

T. ilçesinde ekilen topraklar 124 000 hektar, çayır - mera arazisi 18 000, ormanlık yerler 83 000 hektardır. Dağlık - taşlık yerler ise 10 000 hektarı biraz geçer. Tarım toprakları içinde de 88 000 hektarı tarla, 7 000 hektarı bağ, 6 500 hektarı meyve ve sebze bahçeleridir. 22 000 hektar arazi de na-

TARSUS : Ulu Cami kapısı

dasa bırakılır. İlçede 315 000 dekar arazi sulanmakta olup, daha 120 000 dekar toprağın sulanması gerekmektedir.

İlçenin başta gelen tarım ürünü pamuktur. Turfanda sebze yetiştirilmesinin yanında, seracılık da büyük ölçüde gelişmiştir. Turunçgillerden portakal (ağaç sayısı 50 000'e yaklaşır), mandalina (25 000), limon (11 000) önemli yer tutar. Çeşitli meyveler de yetiştirilir. Bu arada turfanda sofralık üzüm yetiştiriciliği gelişmiş, Avrupa pazarlarına "T. beyazı" adı altında yılda 4 000 ton kadar üzüm ihraç edilir olmuştur. Avrupa pazarlarının tanıdığı daha erkenci kalite çeşitlerinin yerleşmesi için, T. Sulu Ziraat Araştırma Enstitüsü'nde uygun görülen çeşitlerin denemesi yapılarak üretimi yayılmaktadır.

İlçede her çeşidinin yetişebildiği sebze üretimi hızla gelişmiştir. Bunda amaç, birim alanda en çok ürünü almak, iç ve dış pazarlarca aranan çeşitleri yetiştirmektir. Teknik tarım teşkilâtı çiftçiye iyi tohum ulaştırmış, toprak işlenmesi, sulama, gübreleme, ilâçlama metodlarını göstermek üzere kurslar ve toplantılar düzenlemiştir. Bu arada plastik örtü altında sebze yetiştiriciliği yayılmıştır.

İlçede arazi, iklim, yaşama şartları, halkı tek başına veya başta gelen geçim kaynağı olarak hayvancılığa da zorlamıştır. Ovanın çok verimli topraklarında pamuk, turunçgiller, hububat, bağ, sebze, meyve yetiştirme işleri önde yer almış, buna sanayi kuruluşları önemli katkılar yapmıştır. Hububat ekimi. daha çok dağlık kesimdedir. Bunların yanında hayvancılık, iç içe bir ekonomi halinde yayılmıştır. Meraların gittikçe azalması, orman - nüfus ilişkileri, hayvancılığın ve türlü yemlerin azalması, hayvancılığın aleyhine gelişmiştir. Ovada turunçgiller ve turfanda sebze yetiştiren ve meyvecilik yapanlar, özellikle süt üretimi ve besi sığırcılığı (T. sunî tohumlama çalışmaları) yapmakta, bunların süt, et ürünlerinden, gübrelerinden yararlanmaktadırlar. Burada Güney Anadolu "sarı - kırmızı sığır ırkı" çok yer tutmuştur. Dağlık yerlere çıkıldıkça bu sığır ırkı yerini daha az verimli ve daha küçük yerli ırklara bırakır. Yazın maki ve fundalıklarda otlayan hayvanlar, kışı yemlemelerle geçirir. Dağlık kesimlerde kıl keçisi yetiştirilir. Yetiştiriciler, yaz aylarını dağlarda geçirir, kışın kıyıda barınırlar. Buralarda "gıcık" denilen küçük yapılı koyunlar da beslenir. İlçe halkı cins hayvan yetiştirmeye önem vermiştir. Son zamanlarda tavukçuluk, tatlı su balıkçılığı, arıcılık geçimde yer tutmuştur. Bu arada T. Bal Tarım Kooperatifi kurulmuştur.

T. şehri : T., Türkiye'nin en büyük ilçe merkezlerindendir. T. şehri, Çukurova'nın güney - batı bölümünde, Torosların önündeki tepelerin kenarına yakın bir yerdedir. Deniz kıyısından 14 km kadar içeride, 5 - 15 m yükseklikte dir. Güneyinde T. ırmağının geniş delta ovası uzanır. Bu ırmak, şehrin doğusundan geçer. İl merkezi Mersin limanına 27 km uzaklıktadır. Bu iki şehir (1980'de Mersin 215 300, T. 120 270 nüfuslu), birbirlerine gittikçe kaynaşmakta, burada büyük bir şehir oluşmaya doğru gitmektedir.

T., Adana'ya da 42 km lik bir asfalt yol ile bağlı olup, buradan çevre bölgelerine düzgün ve işlek yollarla bağlıdır. Bir bölümü 1980'de yapılmış olan 35 m genişliğindeki T. - Pozantı otoyolu (80 km) da 1981'de işletmeye açılarak, Toros dağlık yerlerinden İç Anadolu'ya daha kolay bir şekilde bağlanmaktadır. Bu yol, Adana ve Mersin'i de İç Anadolu'ya bağladığından, T. şehrine daha da canlılık verecektir. İç Anadolu'dan Adana'ya uzanan ana demir yolundan Yenice bucağında ayrılan bir kolu da T. üzerinden Mersin'e uzanır ki, bu da şehrin gelişmesinde önemli olmuştur.

Daha yarım yüzyıl öncesine kadar dar sokakların, kaldırımsız yollar ile bunların iki yanına sıralanmış çoğu tek katlı, düz ve toprak damlı evlerden oluşmuş bulunan, içme ve kullanma suyunu yanındaki ırmaktan alan, biraz da kuyulardan yararlanılan şehrin nüfusu 1927 sayımında 22 058 olduğu halde, sürekli olarak büyümüş, 1980 sayımında nüfusunun 120 270'e yükseldiği görülmüştür. Şehir şimdi geniş ve düzgün caddeler, meydanlar, parklar, bahçeli villalar, apartmanlar, büyük iş yerleri, sanayi kuruluşları, çeşitli kuruluşların yapıları ile süslenmiştir.

Şehirde 16 ilk okul (bucak ve köylerde 153), iki lise, iki orta okul (ayrıca Yenice, Yaylaçukuru, Çamlıyayla, Hacıhamzalı orta okulları), kız enstitüsü, erkek sanat enstitüsü, ticaret lisesi, özel Amerikan koleji (1888'de açılmış, İngilizce öğretim yapar, 320 öğrenci, 40 öğretmen) vardır. Sağlık kuruluşlarında da gelişme olmuştur (5 hastahane ve sağlık kuruluşu, 25 mütehassıs doktor, 5 pratisyen doktor, 15 diş tabibi, 18 eczacı, 100 kadar sağlık personeli).

T. belediyesi 1872'de kurulmuş, imar planı 1948'de yapılmıştır. Belediyenin elektrik, içme suyu, otobüs, sulama işletmeleri vardır. T., elektrik enerjisinin ilk alındığı yerlerimizdendir (1902, su gücünden). 1956'dan sonra Çukurova Elektrik A.Ş.'nden sağlanmıştır. İlçenin birçok köyünde de elektrik vardır. Şehre 7 kuyudan su verilmiştir (saatte 700 m³). Şehrin türlü semtlerine 12 otobüs işlemektedir.

T., canlı bir ticaret ve sanayi şehridir. Burada ticaret ve sanayi odası, ticaret borsası (1926'da kurulmuş), toptancı hali, pazarı, sunî tohumlamayı teşvik için her yıl açılan "sığır sergisi", 12 bankanın şubeleri, sigorta ortaklıkları, 15 kadar esnaf ve küçük sanatlar dernekleri, otel işletmeleri, lokantaları vardır.

T. ve çevresi, Çukurova'nın sanayi merkezlerinden biri olmuştur : Fabrika olarak 12 kuruluşun yanında çeşitli ima-

TARSUS : Ulu Cami

lâthaneler (60 kadar) ve çok sayıda küçük iş yerleri (dökümhane, demirciler, hızarlar, pamuk ve çırçır temizleme yerleri, tuğla yapım yerleri) vardır. İlçede iki bitkisel yağ fabrikası, iki bez fabrikası, iki basma fabrikası, çimento fabrikası, un fabrikası, dokuma boyaları fabrikası, sanayi sitesi bulunmaktadır.

T., pek eski yerleşme yerlerinden biri ve turistik değerleri bulunan bir ilçedir. *Tarsus* adının Tarsos'tan geldiği ileri sürülür. Bir süre Kilikya'nın merkezi olmuş bulunan T., türlü devirlerde bulunduğu bölgenin önemli bir şehri olmuş, en parlak devrine ise günümüzde (son 20 - 30 yılda) ulaşmıştır.

Eski T. şehrinin etrafı surlarla çevrili idi. Bu surların deniz kapısından kraliçe Kleopatra'nın geçtiği söylentisi sebebiyle bu kapıya "Kleopatra Kapısı" denilmiştir. Gözlükule, T.'ta önemli bir höyüktür. Hagios Paulos Kuyusu, ünlü havari Hagios Paulos'un evinin yakınındaki şifalı su kuyusunun adıdır. Şelale yakınında Romalılardan kalma bir harabe, bu çevrede mağara mezarları vardır. Bugün "Baç Köprüsü" olarak bilinen Bizans devrinin bir köprüsü (Berdan çayı üzerinde) bulunmaktadır. Çarşı başındaki Eski Cami, bunun yanında Roma hamamı, Ulu Cami, Nur Camii, T.'un 15 km uzağında Eshab-ı Kehf mağarası, Donuktaş adıyla anılan çok büyük bir yapı kalıntısı, T. müzesi ile Turan Emeksiz Ormanı, belediye plajı, Şelale başta gelen turistik yerlerdir. (R. İzbırak)

TARSUS IRMAĞI veya BERDAN ÇAYI, Türkiye'nin Doğu Akdeniz kesiminin akarsularından biri. Uzunluğu 150 km, yağış alanı 1 500 km² dir. 1953'ten beri Muhat Köprüsü (Adana - Ankara asfaltının 64. km si yakını)'nde su seviye rasatları yapılmıştır. Bu süre içinde ortalama akımı 47 m³/sn, en çok akımı 1 222 m³/sn (26.12.1968'de olup, su taşkınları olmuştur), en düşük akımı 3 m³/sn (10.9.1971'de) olmuştur. Tarsus yakınında bir regülatör kurularak suların akışı düzenlenmiştir.

T. I., kuzeyde Toros dağlarının 3 000 m ve daha yüksek yerlerinden kaynaklarını alır, güneye doğru akar, Seyhan ırmağı ağzının hemen batısında denize dökülür. Ağız bölümünde Aynaz batakliği ve bunun güneyinde de Aptalgölü adlı bir lagün vardır. Bu ağız bölümünde ırmak, zaman zaman yer değiştirmiştir. Irmağın yukarı ve orta kesimi dağlık yerlerden, birkaç büyük kol derelerle aşağıya iner, çoğunca dar ve derin vadilerden (bunlara bu bölgede *kapız* denir) geçer, yer yer dibe dalar (böyle yerler *yerköprü* olarak anılır ki, suların çok kabardığı zamanlarda fazla suların yerköprüler üstünden aştığı olur; böyle zamanlarda taşınan keresteler bu deliklere bırakılmaz, üstten çekilir), deniz kıyısından 30 km kuzeyde ovaya iner.

T. I., birbirine paralel akan iki çaydan oluşmuştur ki, bunlar Kadıncık Deresi ve Cehennem Deresi'dir. Her iki akarsu da yüksek dağların karları ve yer yer gür karstik kaynaklarla beslenirler. Kadıncık Deresi (Kadıncık değirmenlerine göre adlandırılmıştır, Muhat Çayı da denir), kalın kalker tabakalarının çok yer tuttuğu yolu boyunda yer yer dibe dalar, yeniden yüze çıkar. Yaz aylarında bile güç geçilebilecek kadar bol sulu ve hızlı akışlıdır. Bu çay, aşağı kesiminde, yine dağlardan inen, İnköy deresi ile Gülek Boğazından gelen Deliçay'ı alarak daha da büyür, Suçatı denilen yerde (Tarsus şehrinin 18 km kuzeyi) Cehennem Deresi ile birleşerek T. I.'nı oluşturur. Gür ve hızlı akışlı Kadıncık üzerinde Karageçit mevkiinde hidroelektrik santralleri kurulmuştur (bk. KADINCIK HİDROELEKTRİK SANTRALİ).

Kadıncık Deresi ile benzer özellikleri bulunan Cehennem Deresi, yukarı kesiminde Çocak deresi adıyla söylenir. Buralardan toplanan sular (kar ve kaynak suları) Teberik kapızına girer (Bu kesimde alabalık üretilir). Buradan çıktıktan sonra, Cehennem Deresi adını alır. Burada vadisi son derece dar ve derindir. Daha aşağıda Pamuk veya Pamucak deresi adıyla yer yer derin vadilerden geçer, çağlayanlar yapar, daha aşağılarda Kadıncık Deresiyle birleşerek T. I.'nı oluşturur.

Bu birleşme yerinden sonra T. I. yer yer yine boğazlara sokulur, Turunçlu Boğazından sonra ovaya açılarak yatağı genişler, taşkın alanlarından geçer, bir koyda denize dökülür. Bu akarsu, çoğu zaman ırmak görünüşü alır. Çünkü bütün beslenme alanı yüksek dağlık ve bol yağışlı yerlerdir. Yolu boyunda birçok gür kaynak suları ile de beslenir. Orta ve yukarı kesiminde buharlaşma da nispeten az olduğu ve hızlı akışlı bulunduğu için suları pek kaybolmaz. Dağlardaki karlar yavaş yavaş eridiğinden, yaz aylarında da ırmak çok çekilmez, kalkerler içine sızan sular da ırmağı besler.

T. I., yağmurların çok yağdığı kış aylarında ve karların eridiği zamanlarda gür olarak aktığından çok miktarda alüvyonları aşağılara indirmiş, yatağı boyunca yığıntılar yapmış, ovada yatak değiştirmiş, şimdiki Tarsus şehrinden ötesini denize doğru hızla doldurarak (15 km) geniş deltasını oluşturmuştur. Bu delta, yanındaki büyük Seyhan deltası ile kaynaşarak Çukurova'nın bir bölümü meydana gelmiştir. Şehirden 2 km yukarıda yapılan bir baraj, şehri su baskınlarından koruduğu gibi, buradan alınan kanallarla su çevreye gönderilir, ovayı sular. Bu harcamalar sebebiyle T. I., ağzına yakın yerlerde bir çay görünüşü alır. Kadıncık ve Cehennem derelerine bırakılan keresteler, şehir yakınındaki Baç Köprüsünde kenara çekilir. (R. İzbırak)

TARTAROS, Yunan mitolojisine göre, yer altındaki ölüler ülkesinin en derin yeri. Zeus, kendisine saygısızlık edenleri buraya atardı. Titanlarla tanrılar arasındaki savaşta deprem T.'a kadar uzanır. Zeus, bu savaşta yenilen titanları da T.'a atmıştır. Hesiodos, *Theogonia* adlı eserinde T.'u tarif etmiştir. Daha sonraki çağlarda T. suçluların cezalarını çektikleri bir yer haline gelmiştir.

TARTI, ağırlık ve kütlelerin ölçülmesi işlemi. T. işleminde ağırlıklar için önceden taksimatlanmış yaylı teraziler, kütleler için ise, bilinen değerlerde hazırlanmış kütle birimleri kullanılarak çalışan eşit kollu ve benzeri teraziler kullanılmaktadır. Bk. TERAZİ.

TARTRATLAR, tartarik asit ($C_4H_6O_6$) tuzları. Bunlar, her iki COOH grupunda 1 veya 2 H ın yerini metal aldığı zaman oluşurlar. Potasyum tartrat : $K_2C_4H_4O_6$, potasyum asit tartratı : $KHC_4H_4O_6$.

TART(A)RİK ASİT (Acidum tartaricum), $C_4H_6O_6$. T. A., iki bazlı organik alkol asididir. 4 çeşidi vardır : *Sağ* T. A. ve *sol* T. A., *üzüm asidi ve mezo* - T. A. *Sağ* T. A. (d-T.i) ki buna *normal* T. A. veya *kremtartar asidi* de denir, polarize ışık düzlemini sağa döndürür. Özellikle üzüm suyunda bulunup, şarap oluşumu sırasında, *kremtartar* olarak, katı gri beyaz kabuklar biçiminde, kalsiyum tartrat karışımı ile kirlenmiş bulunan potasyum tartrattan açığa çıkar. T. A.'in üretilmesinde, kremtartar dışında şarap tortusundan da yararlanmak mümkündür. T. A. tuzlarına tartrat denir. Potasyum-

sodyum tartrat (Seignette tuzu veya Rochelle tuzu), hafif müshil olarak kullanıldığı gibi, Fehling çözeltisi (b. bk.) ve piezo kristaller imalinde kullanılır. Potasyumantimonyltartrat, beyaz, tiksindirici lezze'te bir toz olup fazla miktarda kusturucu ilâç, küçük dozda ise tabiî def maddesi olarak kullanılır. *Sol* T. A. veya *anti* T. A., özellikleri bakımından tamamiyle sağ T. A.'e uymakla birlikte, sadece polarize ışık düzlemini tersine döndürür. Bu asit, üzüm asidinden, yarılım yoluyla elde edilir. *Üzüm asidi* (Acidum uvicum), $C_4H_6O_6 + H_2O$, sağ ve sol T. A.'ler karışımından oluştuğu için optik bakımdan aktif olmamakla beraber, her iki karşıt modifikasyona yarılabilir. Üzüm asidi tuzlarına *razemat* adı verilir. Aynı şekilde, *mezo* T. A. veya *para* T. A., her iki asimetrik karbon atomunun dönüş yönlerinin karşıt olması ve bundan dolayı da molekül içindeki dönüşlerin ortadan kalkması dolayısıyla optik bakımdan aktif değildir. (E. Ediger)

TARTU (eski adı : Dorpat), Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğine bağlı Estonya Cumhuriyetinde, Emajogi ırmağı kıyısında bir şehir. Nüfusu 96 000 (1975)'dir. Yiyecek maddeleri ve makina sanayii gelişmiştir. Üniversitesi 1632'de kurulmuştur.

TARTU : Tartu'da Est Üniversitesinin ana binası

1030'da Rus yıllıklarında Yur'ev adıyla geçer. Kiev prensi Yaroslav (Yuriy) tarafından kurulduğu için bu adı almıştır. Fin topraklarında bir Rus karakolu olarak kurulmuştur. 1215'te Almanların eline geçmiş, Dorpat adını almıştır. 1704'te I. Petro (Petr) kumandasındaki Rus birliklerinin eline geçmiştir. 1918'de Fin asıllı Tartu adını almıştır.

TARYAT KİTABESİ : bk. TERHİN KİTABESİ.

TARZ-I CEDİD (Far. = yeni tarz), Türk musikisinde mürekkep bir makam. Elde 9 örneği bulunan bu makam Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından yapılmıştır.

TARZ-I NEVİN (Far. = yeni tarz), Türk musikisinde mürekkep bir makam. Elimizde 50 örneği bulunan bu makam, Haşim Bey tarafından yapılmıştır. İddialı bir isim verilmiş olmakla birlikte orijinal bir yanı yoktur.

TASARI, Bakanlar Kurulunun hazırlayıp Büyük Millet Meclisine sunduğu kanun projesi (Anayasa, Md. 91 - 92). T.'lar önce Millet Meclisinin yetkili komisyonunda görüşülüp karara bağlanır. İlk T. ile komisyonlarda kabul edilen metin Millet Meclisi genel kurulana sunulur. Genel kurulda iki defa, acele hallerde bir defa yapılan görüşme sonucunda kararlaştırılan son metin Cumhuriyet Senatosu'na gönderilir ve orada da aynı safhalardan geçerek kanun şeklini alır.

27.10.1980 tarih ve 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun'a göre Anayasa'da Türkiye Büyük Millet Meclisine, Millet Meclisine ve Cumhuriyet Senatosuna ait olduğu belirtilmiş bulunan görev ve yetkiler 12 eylül 1980 tarihinden itibaren geçici olarak Millî Güvenlik Konseyince yerine getirilip kullanılmaktadır (ADHK Md. 2). 25.8.1980 tarih ve 1 numaralı Millî Güvenlik Konseyi kararı ile açıklanmış bulunan Türkiye Cumhuriyeti Millî Güvenlik Konseyi Yasama Görevi İçtüzüğü mucibince kanun teklif etmeye Millî Güvenlik Konseyi üyeleri ve Bakanlar Kurulu yetkilidir. Kanun T.'ları gerekçeleriyle birlikte Millî Güvenlik Konseyi Başkanlığına sunulur. Millî Güvenlik Konseyi Başkanlığı, gelen T.'lardan gerekli gördüklerini ihtisas komisyonlarında inceletebileceği gibi, doğrudan doğruya Konsey gündemine de alabilir (İçtüzük Md. 9). Kanun T. ve tekliflerinin görüşülmesinde önce T. ve teklifin tümü hakkında söz verilir. Tümü üzerinde görüşmeler bittikten sonra maddelere geçilmesi kabul edildiğinde maddeler ayrı ayrı görüşülerek oylanır. Maddelerin kabulünden sonra T. veya teklifin tümü oya konur ve kabulüyle kanunlaşır (İçtüzük Md. 12). (E. Korur)

TASARRUF, mal varlığına dahil bir hakkın devri, tahvili veya ortadan kalkması sonucunu doğuran bir veya çok taraflı muamele. T. sonucunda bir tarafın mal varlığında bir artma, diğer tarafın mal varlığında buna paralel bir azalma meydana gelir. Meselâ teslim borçlusunun menkul malı alıcıya teslimi, bağışlayanın gayri menkulünü tapuda bağışlanan adına tescil ettirmesi, alacaklının borçluyu ibra veya alacağını bir başkasına devretmesi birer T. işlemidir; çünkü borçlu, bağışlayan ve alacaklının mal varlıkları bunların sonucunda azalmakta, karşı tarafın mal varlığı ise aynı nispette çoğalmaktadır. (E. Korur)

TASAVVUF, Sûfî olmak; kendini sûfiyane hayata vakfetme; Allah'ı bilmek ve bulmak için maddî âlemden manevî âleme göç etme. Dinî ıstılahta kelimenin delâlet ettiği mânayı ifade eden bu cümleler, T.'un bir ruh hayatı olduğunu gösterdiği gibi, mahiyetinin de ancak bu hayatı yaşayanlarca bilinebileceğini ispat eder. Bu sebeple, T.'un tarifini verenler, genel olarak onu, kendilerini zühd hayatına vakfedenlerden almışlardır.

Bu sahanın ilk ve büyük şeyhlerinden biri olan Mârûf el - Kerhî (ölm. 200/815)'ye göre T., "hakikatleri almak, insanların ellerinde bulunan şeylere gönül bağlamamaktır." Serî es - Sakatî (ölm. 251/865)'ye göre T. "güzel ahlâktır." Alî b. Sehl el - Isfahânî (ölm. 273/885)'ye göre "T., Hakk'ın gayrından uzak ve mâsivâdan hâlî olmaktır." Sehl et - Tusterî (ölm. 283/896)'ye göre "az yemek, Allah'ın huzurunda rahata kavuşmak ve insanlardan kalben uzaklaşmaktır." Amr el - Mekkî (ölm. 291/903)'ye göre "zamanın en uygun vaktinde kulun her ân Hakk ile meşgul olmasıdır."

İlk mutasavvıflara ait olan bu tariflerin, T.'un sadece birer yönünü aksettirdiği açıktır. Bu sebeple, birbirinden farklı olan ve ferdî olarak gelen bu çeşit tarifleri tek bir tarif içinde birleştirerek T.'un ıstılahta delâlet ettiği mânayı yaklaşık olarak tespit etmek mümkündür. Buna göre T., zühd ve takva ile ruhu temizleyip Hakk'ın ahlâkıyla ahlâklanmak;

kendi varlığını Hakk sevgisinde eriterek mâsivâdan ilgiyi kesmek ve bu hal içinde O'nun emir ve yasaklarına tam bir uyuşla sonsuz mutluluğa ermektir.

Tasavvuf kelimesinin ıstılahta kazandığı bu mânanın, onun iştikakını tespit etmek hususunda fazlaca yardımcı olmadığı görülür. Çünkü onun kökeni hakkında değişik görüşler ileri sürülmüş, bu görüşlerin bir kısmı mâna yönünden doğru görülse bile, gerçek olanını tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu görüşlerden en çok tutunanı, "yün" mânasına gelen *sûf* ile, Hz. Peygamberin ashabı arasında bulunan *suffe ehli*'nin, *sûfî* ve *tasavvuf* kelimelerinin iştikakı olduğu görüşüdür. Bu iki görüş yanında ikinci derecede kalan ve gerçeğe uygunluğu şüpheli olan başka görüşler de vardır. Meselâ cemaatle kılınan namazlardaki *ilk saf* (saff-ı evvel), Câhiliye çağında Kâbe'ye hizmet eden *Benu's - Sûfe* (Sûfe oğulları), bakliyat cinsinden bir bitki olan *sûfâne*, "ense saçı" mânasına gelen *sûfetu'l-kafâ*, "bir yanda olmak, yüz çevirmek" mânalarına gelen *savf*, Yunanca "hakîm" mânasına gelen *sophos* veya *sophia*, *sûfî* kelimesi için ileri sürülen müştaklardır.

Kelimenin iştikakı hakkında ileri sürülen bu farklı görüşler yanında, sûfiyâne hayata İran, Hind ve Yeni Eflatuncu kaynak arayan bazı batılı yazarlar da vardır. Ancak İslâm'ın başlangıcından itibaren, Müslümanların elinde okuyup durdukları *Kur'an* gibi bir kitapları, önlerinde örnek aldıkları *Kur'an* ahlâkıyla ahlâklanmış bir Peygamberleri bulunurken, İslâmî T.'a İslâm dışı kaynak aramanın, gerçeğe yakın herhangi bir sonuca ulaştırmak'tan uzak, faydasız bir gayret olacağını düşünmemek mümkün değildir. İlk mutasavvıflar tarafından farklı şekillerde verilen T.'la ilgili tariflerin ortaya koyduğu gerçek, zühd ve takva ile ruhu temizleyip Hakk'ın ahlâkıyla ahlâklanmak, kendi varlığını Hak sevgisinde eriterek mâsivâdan ilgiyi kesmek ve bu hal içinde O'nun emir ve yasaklarına uymaktan ibarettir. Buna göre, İslâmî T.'un ulaşmak istediği gaye, mekârim-i ahlâkı tamamlamak için gönderilen Hz. Peygamberi örnek alarak bütün haslətleriyle onun vârisi olmaktır. Bu da ancak nefsi terbiye edip Allah'a yönelmekle mümkün olur. Nefis terbiyesi, onu şehevî arzularından ve dünya isteklerinden mahrum bırakarak, ruh ve cesedden müteşekkil olan insan varlığında ruhun cesede galibiyetini sağlamaktır. Bu sebeple, mutasavvıfların T.'tan söz ederken sık sık tekrarladıkları "mâsivâ ile ilgiyi keserek Cenâb-ı Hakk ile beraber olmak" yahut "hiçbir şeye malik olmamak ve bir malın da esiri bulunmamak" yahut da "az yemek, Cenâb-ı Hakk'ın huzurunda rahata kavuşmak ve insanlardan kalben uzaklaşmak" gibi ifadeleri "dünyadan el etek çekmek" mânasında yorumlanabilirse de, aslında bunları, nefsin dünyevî isteklerine engel olarak onu terbiye etmek mânasında anlamak gerekir.

Hz. Peygamberin ve ashabının hayatında bu tarz yaşayışın pek çok örneğini görmek mümkündür. Gece ibadetinden kendisini alıkoyduğu için yumuşak şil'e yerine kuru hasır üzerinde yatması, başkalarına nispetle daha iyi şeyler yeme imkânı varken çok defa bir tek hurma veya bir avuç hububatla yetinmesi, bu örneklerden sadece birkaçıdır. Hz. Peygamberin bu mütevazı haya'ına bir ara dayanamamış olan hanımları, ancak bir aylık bir ayrılıktan sonra yine onun yolunu seçmişlerdir ki, *Kur'an*'dan nâzil olan bir âyette bu hâdise dolayısıyla onlara şöyle hitap edildiği görülür: "Ey Peygamber! Hanımlarına söyle: Eğer siz dünya hayatını ve ziynetini istiyorsanız, geliniz, sizi donatayım ve güzellikle bırakıp salıvereyim. Yok, eğer Allah ve Resulünü ve âhiret evini istiyorsanız, biliniz ki Allah, sizden ihsan eden hanımlara büyük ecir hazırlamıştır" (Ahzâb sûresi, 28 - 29). Dünya malının insan için hiçbir faydası bulunmadığını ifade eden âyetlere *Kur'an*'da sık sık rastlanması, yine nefis terbiyesini hedef alan hususlardandır. Meselâ Şuarâ sûresinin 83. âyetinde "O gün ne mal, ne de oğullar fayda verir: ancak Allah'a selîm bir kalp ile gelenler fayda görür" denilirken, Münâfikûn sûresinin 9. âyetinde mal ve oğullar tamamen reddedilmemiştir: "Ey müminler! Mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah'ın zikrinden alıkoymasın." Zihnini dünya meşgalesinden kurtarıp nefsini terbiye edebilen insanın Allah'a yönelmesi ve kalbi Allah sevgisiyle dolu olarak her an O'nu zikre'mesi güç değildir. Bu sebeple, *Kur'an*'da, nefis tezkiyesine vesile olan zekât ve sadaka ile ibadetin daima bir arada zikredildiği görülür.

Allah'ın zikri İslâm'ın temelini teşkil eder. Zikir, gerek belirli ibadetlerde gerek bu ibadetler dışında Allah'ı birtakım cümleler veya kelimelerle anmak demektir ve başlıbaşına bir ibadet sayılır. *Kur'an*'da zikri emreden pek çok âyet yer almıştır: "Artık beni zikredin ki ben de sizi zikredeyim; bana şükredin, nankörlük etmeyin" (Bakara sûresi, 153). "Rabbını çok zikret ve sabah akşam tesbih et" (Âl-i Imrân sûresi, 41). "Ayakta, oturarak ve yanlarınız üzerine yatarken Allah'ı zikredin" (Nisâ sûresi, 103). "Rabbının ismini zikret: halktan kesilerek O'na teveccüh et" (Müzzemmil sûresi, 8). "Nefsinde ağlaya sızlaya, fakat bağırıp çağırmadan sabah akşam zikret; gafillerden olma" (A'râf sûresi, 205). Hz. Peygamber de sahih bir hadisinde, Allah'ın, Kıyamet günü Arş'ının gölgesinde barındıracağı yedi kişiden birinin, tenha bir yerde Allah'ı zikrederken gözleri yaşla dolan kimse olduğunu bildirmiştir. Kendi yaşayışını da bu esasa göre düzenlemiş, gecesini ve gündüzünü daima Allah'ın zikriyle geçirmiştir. Sahih bir hadisten öğrenildiğine göre, çok defa ayakları şişinceye kadar namaz kılar; kendisine "Allah, senin önceki ve sonraki günahlarını bağışlamışken neden böyle yapıyorsun?" denildiğinde "şükredici bir kul olmayayım mı?" diye cevap verirdi.

Ahlâkını, zühd ve takvasını *Kur'an*'dan alan Hz. Peygamberin, ashabı tarafından örnek alınmamış, aynı ahlâk ve aynı zühd ve takvaya sahip olmak için gayret sarf edilmemiş olması düşünülemez. Nitekim *Kur'an*, sahabeyle ilgili bazı âyetlerinde bu hususa işaret ederek şöyle demiştir: "Ya'taklardan yanları kurur; korkarak ve umarak Rablarına yalvarırlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler" (Secde sûresi, 16). "Geceleri az uyurlar; seherlerde istiğfar ederlerdi" (Zâriyat sûresi, 17 - 18). "Simaları, yüzlerindeki secde alâmetlerinden bellidir" (Fetih sûresi, 29).

Kur'an'ın ışığında ve Hz. Peygamberin önderliğinde sahabe arasında başlayan Allah korkusuna dayalı zühd ve takva hareketi, daha sonraları, H. II. yüzyılın sonlarında ve III. yüzyılın başlarında, Allah sevgisinden ve Allah aşkından kaynaklanan ve T. denilen sûfiyane hayatın menşei olmuş; sahabe arasında olduğu kadar tâbiûn arasında ve diğer tabakalarda zâhid ve âbid birçok şahsiyet yetişmiştir. İlk dört halife Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali'de, Suffe ehlinden Ebû Hureyre, Ebû Zerr, Selmân, Ebu'd - Derda, Ebû Mûsa'l - Eş'arî'de Hz. Peygamberin yaşayışından sayısız örnekler görmemek mümkün değildir. Sahabeyi takip eden tabakalardan Hasan el - Basrî, Seleme b. Dinâr, Abdu'l - Vâhıd b. Zeyd, İbrahim b. Edhem, Fudayl b. Iyâd, Dâvûd et - Tâ'î, Sufyân es - Sevrî, Ebû Suleyman ed - Dârânî, Zu'n - Nûn el - Mısrî,

Serî es-Sakatî, Bişr el-Hafî, Ma'rûf el-Kerhî, Yûsuf b. Esbât, Sehl et-Tusterî de ilk sûfîler arasında zikredilirler. Kaynaklar bunların sayısını seksene kadar çıkarmıştır.

Ancak, başlangıçta ferdî bir hareket yahut fertlere mahsus ruhî bir yaşayış olarak görülen T., mutasavvıfe topluluğunun vücut bulmasından sonra sistemleşmeye, tefsîr, hadîs, fıkıh ve kelâm-ilimleri yanında kendine has usul ve kaideleri bulunan bir ilim haline gelmeğe başlamıştır. Nitekim insanın kemal mertebesine erişmesine vesile olan nefis terbiyesi ve zikru'llah, T.'un bir ilim hüviyeti kazanmasından sonra teferruatlı bir şekilde ele alınarak işlenmiş ve kaynaklarda mutasavvıfeye mahsus ıstılahlar arasında *usûl-i aşere* (= on usul) adı altında şerh ve izah edilmiştir. Bunlar sırasıyla 1. Tövbe, 2. Zühd, 3. Tevekkül, 4. Kanaat, 5. Uzlet, 6. Zikir, 7. Hakk'a dönme, 8. Sabır, 9. Murakabe, 10. Rıza' dır. T.'un bu on esası, insanı kemal mertebesine eriştirecek en sağlam yol olarak kabul edilir. İlk mutasavvıfların, Hz. Peygamberin siretinden müşahede ettikleri ve *Kur'an*'la pekiştirdikleri bu usuller, başka bir mürşide bağlı kalmaksızın kendilerini yetiştirmelerine vesile olmuştur. Ancak, T.'un, kendisine has usul ve kaideleriyle bir ilim haline gelmesi, onun, sadece fertlerin ruhî yaşayışlarından ibaret olan hüviyetine, bir de anlatılan, kitaplarda yazılıp öğretilen ikinci bir hüviyet daha eklenmesine yol açmıştır. Böylece, önceden ferdî bir hareket olarak gelişen T., sonraları, diğer ekoller gibi şekillenmeye, usul ve kaidelerini öğrenmek isteyen müritleri bünyesinde toplamaya başlamıştır. Bu yola sülûk etmek isteyen herkes, kendisine usul ve kaideleri öğretecek bir mürşide bağlanmak lüzumunu duymuş, mürşit olmaksızın yola girilemeyeceği inancı giderek yaygınlaşmıştır. Eğer T.'un ilk mümessillerinin, Hz. Peygamberi örnek alarak ve *Kur'an*'ın ışığında kendilerine has, fakat birbirinden farklı usul ve kaideler geliştirdikleri göz önünde bulundurulursa, bu mümessillerin etrafında toplanan müritlerin de, yine birbirinden farklı yollara sülûk etmiş oldukları anlaşılır ki, işte bu gruplaşmalar, V. yüzyıldan itibaren *tarikat* denilen ve tasavvufun büyük şahsiyetler elinde sistemleştirilmesinin tabiî bir sonucu sayılan kuruluşları meydana getirmiştir (bk. TARİKATLAR). Bundan sonraki yüzyıllarda T., bu kuruluşlar eliyle gelişmesine devam etmiştir.

T.'un menşe itibariyle İslâmî olduğunda herhangi bir şüphe bulunmazsa da, gelişmesini sürdürdüğü II ve III. yüzyıllarda, bazı felsefî akımların tesiri altında kaldığı ve bazı prensiplerine felsefî izah tarzları bulmaya çalıştığı da inkâr edilemez. Keza bazı *Kur'an* âyetlerinin zahiri dışında tevil edilerek yine bu akımların tesiri altında tefsire tâbi tutulduğu da göz önünde bulundurulursa, mutasavvıfenin, dinî nassların zahirine önem veren fakihlerce zemmedilmesi kaçınılmazdır. İbnu'l-Arabî (ölm. 638/1240) tarafından sistemleştirildiği kabul edilen ve Allah'tan başka varlık olmadığı, eşyanın Allah'ın tecelli etmesi sonucunda vücut bulduğu esasına dayanan *vahdet-i vücûd* (vücudun birliği) fikri, ilk sûfîlerde görülmese bile, Ebû Yezîd Bistâmî (ölm. 234/818 veya 261/875) ve Hallâc (ölm. 309/922) gibi bazı şahsiyetlerden sadır olan ve *fenâ fi'llah* (Allah'ta yok olma) fikriyle izah edilebilen *subhânî mâ a'zam şânî* (kendimi tesbih ederim) ve *ene'l-Hakk* (ben Hakk'ım) şeklindeki sözlerin yine fakihler tarafından tepkiyle karşılanması ve hattâ "ben Hakk'ım" diyen Hallâc'ın parçalanarak öldürülmesi, İslâm'ın yanlış tevil ve tefsirlerden korunması söz konusu olduğu zamanlarda, tabiî sayılmak icap eder. (T. Koçyiğit)

TASFİYE : 1. Mevcudiyeti fesih veya infisah dolayısıyla sona ermiş bulunan bir dernek veya şirketin mal varlığının dağıtılarak hak sahipleri arasında bölüştürülmesi işlemi. Bunun için önce envanter yapılarak dernek veya şirket mallarının, alacak ve borçlarının değer ve mevcudu belirlenir. Daha sonra alacakların tahsili, malların paraya çevrilerek borçların ödenmesi ve geri kalan mal varlığının Medenî Kanun, Dernekler Kanunu, Borçlar Kanunu ve Ticaret Kanununun ilgili maddeleri ile ana tüzük hükümlerine göre paylaştırılması yoluna gidilir.

2. İflâs halinde iflâs edene ait ve haczi mümkün malların, alacaklar ile hakların tespiti ve borçların ödenmesi konusundaki icra işlemlerinin bütünü. İflâsın açılması kendisine tebliğ olunur olunmaz, iflâs dairesi müflisin mallarının defterini tutmaya ve muhafazaları için gereken tedbirleri almaya mecburdur. Masaya ait hiçbir mal bulunamazsa iflâs dairesi T.'nin tatiline karar verir ve ilân eder. Eğer iflâs dairesince defteri tutulan mallar bedelinin T. masraflarını koruyacağı anlaşılırsa basit T. usulü tatbik olunur. Bu takdirde iflâs dairesi T. işlemlerini bizzat yürüterek sonuçlandırır. Aksi halde adî T.'ye gidilir. Adî T.'de alacaklıların daveti, alacaklılar toplantısı yapılması ve iflâs idaresi seçilmesi gerekir. İflâs idaresi alacak ve hakların paraya çevrilmesi ile paylaştırma işlerini yürütür. T., iflâsın kaldırılması veya iflâsın kapanması kararıyla sona erer (İcra İflâs Kanunu Md. 208-256). (E. Korur)

TASFİYECİLİK (Ar. *safv* kökünden *tasfiye* = saflaştırma, temizleme), dilde sadeleştirme ve özleştirmeciliğin aşırı şekli; dildeki yabancı asıllı bütün kelimelerin atılmasını ve yerlerine Türkçelerinin konmasını isteyen dil akımı. Başlangıcı Tanzimat (b. bk.) devrine kadar uzanır ve "Sadeleşme" hareketi ile birleşir. Tarihî seyri bakımından, ileri bir sadeleştirme görüşünden başlayarak dil ırkçılığına kadar uzanan çeşitli dalgalanmalar gösterir.

Tanzimattan sonra yazılmağa başlayan Türkçe gramer kitaplarında, Türk dili, Türkçe, Arapça ve Farsçanın kaynaşmasından oluşmuş bir dil olarak tanıtılıyordu. Bu nitelikteki dili anlatmak için de *lisân-ı Osmanî* yahut *Osmanlıca* terimi kullanılıyordu. Tanzimat devrinin üzerinde durduğu konulardan biri, yazı dilinin sadeleştirilmesi, bununla ilgili olarak fen kitaplarının, devlet, okul ve gazeteci dilinin Türkçeleştirilmesi idi. Batı hayatına yönelmiş olan imparatorlukta düşünce hayatının ilerlemesi ve millî eğitimin yayılması, ancak anlamı söyleyişe kurban etmeyen sade bir dil kullanılması ile gerçekleşebilecekti. Bu bakımdan Reşid Paşa, onun yolunda giden Cevdet Paşa ve Şinasi başta olmak üzere dilde sadeleşme yolunu benimsemiş olan Tanzimatçılar, yazılarında düşünceyi ön planda tutma, dili gereksiz süslerden, Arapça ve Farsçanın alışılmamış (gayr-i me'nûs) kelimeleri ile zincirleme tamlamalarının ağırlığından kurtarma gayreti güttüler. Ölçüleri "en sade Osmanlıca" idi. Fakat Tanzimat yazarlarından bazıları "en sade Osmanlıca" anlayışına karşı çıkarak, dilde "Türkçülük" görüşünü benimsemişlerdir. Bu görüş, Osmanlıcadaki bütün Arapça ve Farsça kelimelerin dilden atılması düşüncesinden kaynaklandığı için "tasfiyecilik" vasfı taşır. Şemseddin Sami, bu görüşte olanların başında yer alır. Şemseddin Sami, Osmanlıca dediğimiz dilin aslında Osmanlıcadan önce var olan bir dilin devamı olduğunu belirterek "lisân-ı Osmanî" deyiminin sakatlığına işaret etmiş ve Osmanlıca temelinde sadeleştirme yerine "Türkçeleştirmeyi" benimsemiştir. Şemseddin

Sami'nin *Lisân-ı Türkî ve Osmanî* başlıklı yazısı ile *Lisan* adlı broşürünün incelenmesi, onun dil, millet ve tarihî gelişme şartlarına bağlı bir dilcilik anlayışına sahip olduğunu gösterir. Şemseddin Sami, dilimize girerek, zamanla Türkçe kelimelere canlılığını kaybettirmiş ve onları kullanılış alanından düşürmüş olan Arapça ve Farsça kelimelerin yerlerine Doğu Türkçesinden kelimeler alınmasını teklif etmiştir. Türkçeye girmiş bulunan Arapça ve Farsça kelimeler, dilimizle tam bir kaynaşma kuramamış olduklarından, bunları atmanın kolay olabileceğini savunmuştur. Tanzimat devri yazarlarından Süleyman Paşa da buna yakın bir görüş ile *Osmanlıca* deyimine takılıp, bu dilin *Osmanlıca* değil, *Türkçe* olacağını açıklamağa çalışmıştır.

Tanzimat devrinden başlayarak bize örneklik etmiş olan Fransız edebiyatını yakından tanıyan Servet-i Fünûn devri yazarları, bu edebiyatı örnek tutarak duygu ve düşüncelerini bütün incelik ve derinliği ile aksettirecek bir dil ve buna uygun bir üslûp istiyorlardı. Bu bakımdan nazımda ve nesirde Tanzimatçıların yolundan gitmediler. İhtiyaç duydukları dil malzemesini karşılayabilmek için sözlüklere baş vurarak, buralarda bulunup da kullanılışta olmayan Arapça ve Farsça kelimeleri kullanılış alanına çıkardılar. Bilinen Arapça ve Farsça kelimelerden *şems/müşemmes* (= güneş görmüş, çok güneşli), *zemherir/izmihrar* (= karakış) gibi yeni türetmeler, *lâne-i melâl* (= hüzün yuvası), *kalb-i meftûr* (= bezgin gönül) gibi yeni isim ve sıfat tamlamaları, *tehi-baht* (= bahtı boş, bahtsız) gibi birleşik sıfatlar yaptılar. Böylece, Arapça ve Farsça kelimelerle kaideler yeni bir kılıkta ortaya çıktı. Fransız edebiyatından aldıkları bazı deyimleri de Osmanlıcaya çevirerek kullandılar. Zaman zaman cümle düzenini de değiştirdiler. Artık "Servet-i Fünûn" yazarlarının elinde, dil hayli ağırlaşmıştı. O kadar ki, Edebiyat-ı Cedîde diline karşı gelenler, onun dilini "anlaşılmaz dil" diye vasıflandırıyorlardı. Servet-i Fünûncuların bu tutumu ve yarattıkları ağdalı, ağır üslûp, Tanzimat devrinde bir dereceye kadar sadeleşme yolu tutmuş olan yazı dilini köstekleduği için bunu bir gerileme sayanlar oldu. Sonuç olarak, devrin yazarları arasında bir görüş çatışması başladı. Öte yandan, Avrupa'da başlayan Türkoloji çalışmalarının Osmanlı devletine aksi, bu devirde dildeki Türkçülük hareketini daha çok benimsettiği için, bu çatışmalarda bir kutuplaşma başgösterdi. Dilde ve kültürde Türkçülük hareketini benimseyenler, Edebiyat-ı Cedîde dilinin ağırlığına şiddetle karşı koydular. Böylece, dilde Türkçülük hareketi bazı yazarların tutumunda bir "tasfiyecilik" hareketi halini aldı. Bu hareketin başlıca temsilcileri Ahmet Midhat, Şemseddin Sami, Necip Âsım, Ahmet Cevdet, Emrullah Efendi, Veled Çelebi, Fuad Köseraif, Ebüzziya Tevfik, Tepedelenli-zade Kâmil v.b. dir. Fakat asıl temsilcisi Fuad Köseraif'tir. Ötekiler daha ölçülü bir tutumdadırlar. Akımı destekleyenler arasında Yusuf Akçura, Gaspıralı İsmail Bey gibi yazarlar da vardır. T. hareketini benimsemiş olanlar, görüşlerini "Musavver Malûmat", "Malûmat", "Sabah", "Dağarcık" gibi gazete ve dergilerde ortaya koymakla birlikte, asıl "İkdam" gazetesi etrafında toplandılar. Gazete sahibi Ahmed Cevdet Bey, "İkdam"ı Türkçülüğün bir organı haline koydu.

Ahmet Midhat, bu konudaki düşünceleri ile yalın Türkçeyi savunmuştur. Şemseddin Sami'nin yazıları, özü bakımından Tanzimat devrindeki görüşlerini devam ettirir. O, bu görüşleri ile Meşrutiyet yıllarındaki düşünce ve gelişmelere zemin hazırlamıştır.

Ahmed Midhat, Şemseddin Sami ve başkalarının, devrin dilini sadeleştirme konusunda ileri sürdükleri başlıca çözüm yolları, halka seslenen ve İstanbul söyleyişini temel alan bir yazı dilinin kullanılması, isim ve sıfat tamlamaları ile birleşik sıfatların bırakılması, alışık olmadığımız ***lâhim, erz, hatap*** gibi kelimelerin *et, pirinç, odun* gibi Türklere has kelimeler ile değiştirilmesi, "şive-i lisân ve zevk-i millîye mugayir" (millî dil zevkine aykırı) olan süslü üslûbun bırakılması noktalarında toplanabilir. Şemseddin Sami, İstanbul Türkçesinin ıslahı ile meydana gelecek edebî dilin, zamanla bütün Türklerin kabul edeceği ortak bir yazı dili haline gelmesini istemiştir. Dilin Fransızca kelimeler ile alacalanması ve cümle yapısındaki bozukluk da bunların takıldıkları noktalardandır. Hareketin asıl temsilcisi durumunda olan Fuad Köseraif, Osmanlıcayı yabancı kelimelerden temizleme konusunda çok aşırı bir tutum içine girmiş olduğundan, bu hareketin "tasfiyecilik" olarak damgalanmasına ve şiddetli tepkilere yol açmıştır.

Fuad Köseraif, Osmanlıcaya girmiş olan Arapça ve Farsça kelimelerin atılması, bunların yerine ya Çağatay, Özbek, Azerî, Kırgız, Tatar v.b. lehçelerden kelime alınması yahut da yeni eklerle yeni kelimeler türetilmesi görüşünde idi. Hattâ yeni ekler bile icat edilebilirdi. Söz gelişi Farsçadan geçme nispet *-î*'si yerine *-kı/-gı* ekleri alınarak *hayatî* yerine *hayatkı*, *edebî* yerine *edebgi* denebilirdi. Böylece, bir yandan yazı dili ile konuşma dili bir yandan da Türkiye içi Türk dili ile öteki Türk kavimlerinin dilleri arasında bir birlik kurma amacı (ittihad-ı lisan) güdülmüş oluyordu.

Necip Âsım, ilk yazılarında T.'i savunduğu ve Arapça, Farsça kelimeleri atarak bir T. denemesine giriştiği halde, daha sonraki yazılarında bundan dönerek orta bir yol tutmuştur. 1897'de "İkdam" gazetesinde çıkan *Lisan bahsi* başlıklı yazısında, sade Türkçe ile birkaç yazı yazışının, Türkçenin medenî bir dil olduğunu, gelişmesine himmet edildiği takdirde Avrupa dillerinden geri kalmayacağını göstermek maksadına dayandığını, fakat bunun Arapçadan, Farsçadan ve Avrupa dillerinden aldığımız kelimeleri çıkarıp yerlerine Çağataycadan, Kıpçakçadan, Özbekçeden kelime almak istediği şeklinde yanlış anlaşıldığını belirtmiştir. O, yaygın bir duruma girmiş Arapça, Farsça kelimelerin dilden çıkarılmasına taraftar görünmüyordu. *Posta, telgraf, telefon, kronometre* gibi Batıdan geçme fen kelimelerinin de dilde olduğu gibi bırakılmasını istiyordu. Yalnızca, çeşitli tamlamaların, Arapça ve Farsça kaidelerin atılması ve dilin kendi yapısına uygun olarak gelişmesini sağlayacak bir sadeleştirme yolunun tutulması taraflısı idi. Böylece "tasfiyeci" olmadığını açıklamış bulunuyordu. Aynı durum Rıza Tevfik'te de görülmektedir. Yalnız, Necip Âsım, dili zenginleştirme konularında yine de ileri Türkçülük anlayışından hareket etmiştir. *Kamus-ı Türkî, Lûgat-i Remzî* gibi Osmanlıca sözlüklere karşı bir Türk dili sözlüğünün hazırlanabilmesinin, öncelikle Anadolu'dan ve diğer lehçelerden derlenmiş kelimeleri içine alacak bir sözlüğün varlığına bağlı olduğu görünüşünü savunurken, dilin zenginleştirilmesini de İstanbul, Anadolu ve Rumeli ağızlarından alınacak kelimelerle dış Türkler kelimelerini örnek alarak kendi dilimizin kaidelerine göre yapılacak yeni türetmelere bağlamıştır.

T. hareketine bağlı yalın bir Türkçeyi benimseme görüşüne İstanbul dışındaki illerden de katılanlar olmuştur. Yazılarını İzmir'de çıkan "Ahenk" ve "Hizmet" gazetelerinde yazan Mehmed Necip ile "İzmir" gazetesinde yazan Mehmed Rif'at; *"Som Türkçe yazılmış bir betiktir"* adlı okuma yazma

kitabını Kastamonu'da bastıran Yanyalı Ali Rıza ve yazıları Trabzon il gazetesinde yer alan Hüseyin Kâzım Kadri (b. bk.) bunların başında gelir.

Aşırı ifadesini Fuad Köseraif'in görüşlerinde bulan T. hareketi de Servet-i Fünûncuların mukabil tepki ve hücumlarına yol açtı. Onlar, Tasfiyecilere karşı savunmalarını şu noktalarda toplamışlardır : Servet-i Fünûn edebiyatı halka mahsus bir edebiyat değildir. Yüksek zümre edebiyatıdır. Sınırları daralmıştır. Sanatlı olması gerekir. Bu bakımdan dilinin orta ve halk sınıflarınca anlaşılmamasında bir sakınca yoktur. Bırakılması istenen Arapça, Farsça kelime ve tamlamaların yerine eşit güçte Türkçe kelime ve tamlamalar bulunamaz. Yüksek ruh duygularının anlatılmasında tamlamasız başarı sağlanamaz. Tevfik Fikret *Tasfiye-i Lisan* ("Servet-i Fünûn", 13 mayıs 1899) başlıklı yazısında, bizim mükemmel bir dilimizin olamayışını Arapça ve Farsça kaidelere bağladıktan sonra, sırf Türkçe yazmanın mümkün olamayacağına da işaret ediyordu. Ona göre, böyle bir şey mümkün farz edilse bile, yazı dilinin kelimelerini konuşma dilinden değil, bize Arapça ve Farsçadan daha uzak olan ve artık terk edilmiş bulunan bir kaynaktan, yani Doğu Türkçesinden almak gerekeceğinden, yazı dili ile konuşma dili arasında yine bir birlik sağlanamayacaktır. Tevfik Fikret, dilin terk edilmiş ve unutulmuş bir kaynaktan beslenmesinin çok uzun bir zamanı gerektireceğini de hesaba katarak T.'in çıkar bir yol olmadığını belirtmeğe çalışmıştır.

T.'in uygulamasını göstermek üzere yazılmış olan bazı yazı ve mektuplar, bunlarda yer alan kelimelerdeki tırmalayıcılık, zevk sahibi olan okuyucuları bunaltmağa başlamıştı. Çünkü halk diline kadar girmiş olan Arapça ve Farsça kelimeleri Türkçeden çıkarmak, bu dili en canlı kelimelerinden, dinî, ahlâkî, felsefî deyimlerinden mahrum edecekti. Türkçe köklerden yapılan yeni kelimeler, gramer kaidelerini alt üst etmekten başka, halk için de yabancı kelimelerden daha yabancı olacaktı. Bunların dışında, tabiî olan kelimeler yerine sunî kelimeler konmağa çalışıldığı için tabiî bir dil yerine sunî bir dil yaratılıyordu. Memleketin böyle yapma bir dile değil, bildiği, alışılmış ve yapmacık olmayan kelimelerden kurulmuş bir anlaşma vasıtasına ihtiyacı vardı. İşte, bu yaygın inanç dolayısıyla "İkdam" gazetesinin öncülük ettiği T. akımı pek tutunamadı.

Edebiyat-ı Cedîde devrindeki sadeleştirme hareketleri, II. Meşrutiyet devrinde daha güçlü ve belirli akımlar haline geldi. Bu devir, aydınlar topluluğunda millî şuurun uyanma devridir. II. Meşrutiyetin ilânı ile beliren siyasî ortam, edebiyat ve düşünce alanında yeni gelişmelere yol açmıştır. Devrin, üzerinde durulmağa değer Türkçeciler, Yeni Lisan gibi akımları arasında T. de önemli bir yer tutar.

Edebiyat-ı Cedîdecilerin arkasından gelen Fecr-i Atîciler dil bakımından onlardan ayrılmamışlardı. Bunlar, Arapça ve Farsça kelimeler ile tamlamaları, vasf-ı terkibî dediğimiz birleşik sıfatları aynı özenti ve söyleyiş ile kullanıyorlardı. Bu durum dile yine kolay kolay anlaşılamayacak bir ağırlık vermişti. Edebiyat-ı Cedîde devrinde bu davranışa tepki duyanlar, II. Meşrutiyet devrinde Türk Derneği (b. bk.)'ni kurdular. Bunlar edebî görüşlerini ve dil alanındaki düşüncelerini 1909 yılında çıkarmaya başladıkları "Türk Derneği" dergisinde açıkladılar. Dernek, yayınladığı bir beyannamede gayesini belirtti. Burada Türk diye anılan bütün kavimlerin bugünkü ve geçmiş devirlerdeki bütün kültür değerlerini aydınlatacak çalışmalar yapılacağı duyuruluyordu. Derneğin dil amacı : "Dilimizin açık, sade, güzel ilim lisanı olabilecek surette geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak, imlâsını ona göre tetkik etmektir" biçiminde çizilmişti. Dil konusunda çizilen tasfiye sınırı "en sade Osmanlıca" biçiminde idi. Dernek, bu yoldaki çalışmaları ile dilin süs diye üzerine kondurulan yabancılık ve eğretiliklerden kurtularak daha sevimli olacağı düşüncesinde idi. Ancak, derneğin kurucuları ve sonradan katılan üyeleri arasında bir fikir birliği yoktu. İçlerinde tasfiyeciler bulunduğu gibi, Arapça ve Farsçadan büsbütün vazgeçemeyenler, hattâ bu işi yalnız siyasî yönden ele alanlar vardı. Bu bakımdan derneğin tutumu bazı dernek üyelerince bile T. sayıldı. Dışarıda da derneğin Türk kültürü konularında gerilere giden araştırma ve yayınları dil konusundaki görüşleri birbirine karıştırıldığı için, kurulduğu günden beri kendisini T. damgasından kurtaramadı ve bir süre sonra dağıldı.

Türk Derneği'nin dil tutumu Fecr-i Atîcilerin karşı koymalarına yol açmıştır. Halid Ziya, "Servet-i Fünûn"da yazdığı bir yazıda, dilden yabancı kelimelerin atılmasını boşuna bir emek sayıyordu. Dernekçilerin, dili "seviye-i irfân-ı halka indirmek" gerektir yolundaki tutumlarına : "Fakat lisan seviye-i irfân-ı halka inmez, seviye-i irfân-ı halk lisana yükseltilmeğe çalışılır" diyerek karşı koyuyordu. Ali Nusret de aynı görüşte idi : "Bütün benliğimizle bağlı olduğumuz Arapça ve Farsça kelimeleri dilden atmağa çalışmak ve buna bir *hamiyet-i milliye* adını vermek, zavallı lisanımızı yeniden sefil ü üryan etmektir" diyordu. Onun bu düşüncelerine Kazanlı Ayaz İshakî karşı koymuştur. O, vatana ve millete hizmetin ilk şartının o millet fertlerinin anlayacağı bir dille yazmak olduğunu belitiyor, yüzde kırkı Farisî, kırkı Arabî, onu Fransız, onu Rum, onu da Türkçe olan bir edebî dilin buna yeterli olamayacağı görüşünü savunuyordu.

Celâl Sahir de bu konuda yazdığı yazılarla gösterilen tepkilere gerekli karşılıklar vermiştir. O, Türk Derneği'nin sade dil anlayışının ve Türk kültürünü araştırırken gerilere doğru inme tutumunun T. olarak yorumlandığını bildiği için, bütün yazışmaların hızlı bir değişimle şimdiden Türkçe yazılması taraftarı değilim, diyerek daha ölçülü davranmıştır.

Derneğin görüşüne karşı gelenler, dilin Orta Asya'daki yaşayan yahut eski örneklerinden yararlanma düşüncesine yine takılıyorlardı. Mehmed Âkif, bir yanda Veysî ve Nergisî'lerin dillerini canlandırmak isteyenlerin, bir yanda da Maveraünnehir'den Osmanlılar için hiç dokunulmamış, yaratıldığı gibi kalmış bir dil getirmek isteyenlerin bulunduğuna işaret ediyordu.

Dil ve edebiyat alanındaki bu tartışmalar devam ederken, 1911'de Selanik'te, "Genç Kalemler" dergisinde toplanan yazarlar eliyle yeni bir dil akımının doğduğu görülüyor. II. Meşrutiyet devrinin bu Yeni Lisan akımı, 1911 - 1932 yılları arasında Osmanlıcacılar ile Tasfiyeciler arasında bir denge unsuru görevini yüklenmiştir.

Cumhuriyet yıllarında dil çalışmaları *dil inkılâbı* (dil devrimi) içinde yer almıştır. Bk. DİL DEVRİMİ, GÜNEŞ DİL TEORİSİ ve TÜRK DİL DEVRİMİ. (Z. Korkmaz)

TASHİH, hukukî bir işlem, karar veya resmî kayıt ve sicillerde yapılan bir yanlışlığın düzeltilmesi. T. : a. re'sen tashih yoluyla, yani bizzat yanlışlığı yapan makam veya şahıs tarafından, b. yapılan yanlışlıktan zarar gören veya yanlışlığın düzeltilmesinde menfaati olan kişilerin müracaat ve ikazı üzerine gene bizzat yanlışlığı yapan makam veya şahıs tarafın-

dan, c. T.'in re'sen veya ikaz üzerine yapılmasının kanunen imkânsızlığı veya yanlışlığın düzeltilmesi için yapılan müracaatın reddi halinde, ilgililerin müracaatı üzerine yetkili adlî ve idarî mahkeme veya makamların alacağı bir kararla yapılabilir. (E. Korur)

TASMAN, Abel Janszoon (Lutjegast, Groningen 1603-Batavia 1659), Hollandalı denizci. 1642'de "Van Diemen ülkesi"ni (Tasmanya'yı), 1643'te de Tonga ve Fidji takımadalarını keşfetmiştir.

TASMANYA, Avustralya'nın güney - doğusunda üçgen şeklinde bir ada, Avustralya Federasyonu'na bağlı altı federe devletten biri. Yüzölçümü 67 800 km², nüfusu 400 431 (1974), başşehri Hobart (161 320)'tır. Kuzey - batıda, 80 km uzakta King adası, Grim burnu açıklarında Hunter adalar topluluğu, kuzey - doğudaki adalar (Furneaux Group), güney - doğu kıyıları açığında Bruny adası ve nihayet buradan 1 450 km açıkta Macquarie adası T.'ya bağlıdır. Ortalama genişliği 240 km olan bir deniz kolu (Bass Strait) bu adayı Avustralya'dan ayırır. Adanın karşılıklı kıyıları arasındaki mesafeler, ortalama bir değerle 300 km kadardır.

Yeryüzü şekilleri bakımından T., dağ ve platolarla göllerden oluşan bir adadır. Avustralya'nın doğu kenarı boyunca uzanan ve büyük su bölümü diye anılan dağ sıralarının devamı burada görülür. Adanın ortasında, yüksekliği 600 - 1 200 m arasında değişen ve buzullaşma izleri taşıyan, yaklaşık 4 000 km² genişliğinde, doleritten oluşmuş bir plato bulunur; içinde birçok göller vardır. Kaynaklarını platodan alan, akışları hızlı ve eğimleri düzensiz nehirler, derin vadiler kazmak suretiyle adaya engebeli bir özellik kazandırmışlardır. Batıdaki dağ sıraları, sert kuvarsitlerden ve konglomeralardan ibaret, keskin şekilli tepeleriyle Alpleri andırırlar; T.'nın en yüksek noktası buradadır (Mt. Ossa 1 617 m). Bu bölgede akarsular, derinliği 600 m yi bulan, dik yamaçlı vadiler kazmışlardır. Adanın kuzey - doğusunda da 1 500 m yi geçen yükseklikler vardır. Arazi güney - doğuya doğru alçalarak, Derwent ırmağı ve kolları tarafından akaçlanır. Kuzeyde Launceston ile güneyde Hobart arasında uzanan daha alçak bir koridor alanı vardır. Adanın 650 m den yüksek kısımları, kuzey - doğu bölümü hariç, buzullaşma ile ilgili şekiller gösterirler : U biçimli vadiler, buz yalakları, morenler, hörgüç kayalar v.b. Kıyılar engebeli ve düzensizdir; bunun sebebi, son zamanlarda vukua gelmiş çökme olayıdır. Böylece arazi 100 m kadar suların altına gömülmüştür. Buna karşılık kuzey - batı kıyılarında 20 m lik yeni yükselme olayı tespit edilmiştir. Bunun sonucu olarak kıyı çizgisi daha olgun bir hale gelmiş ve uzunluğu birkaç km yi bulan kumsallar teşekkül etmiştir. Başka yerlerde rastlanan kıyı okları, kordonlar ve tombololar, kıyı çizgisinin, henüz erken bir safhada olmakla beraber, düzleşmekte olduğuna delâlet ederler.

İklim, ana kıtadakinden daha mülâyimdir; yazlar sıcak, kışlar serin ve soğuk geçer. Yıl içinde düzenli bir şekilde dağılmış olan yağış tutarları, adanın muhtelif yerlerinde farklı değerler gösterirler; söz gelişi, batının bazı bölümlerinde 3 500 mm den fazla, ortadaki koridor alanında 500 mm den azdır. Bununla beraber, genel çizgileriyle yağış tutarları, batıdan doğuya azalır. Yüzey şekillerinin etkisi sıcaklık dağılışında da görülür : yüksek sahalar bir yana bırakılırsa, sıcaklıklar yazın 15° - 18°C ve kışın 7° - 10°C arasında değişir; doğu kıyılar, batı kıyılardan 2° - 3°C kadar sıcak olur. Bunun sebebi, kuzeyden gelen sıcak su akıntılarının doğu kıyıları ve güneyden gelen soğuk su akıntılarının batı kıyıları etkilemesidir. Avustralya'daki kuraklık T.'da görülmez. Avustralya'nın çok sıcak ve kurak bölgelerinde yaşayanlara yaz mevsiminde T. iklimi cazip gelir.

TASMANYA : New Norfolk yakınında, verimli araziler arasından akan Derwent nehri

Bitki örtüsü, T.'da fiziyografik ve edafik şartların çeşitliliği dolayısıyla, birbirinden farklı üç formasyon halinde gelişmiştir :

1. Sert yapraklı bitki toplulukları, yıllık yağış tutarı 1 500 mm den aşağı olan yerlerde görülür; elemanları çoğunlukla akasya türlerinden ibarettir. Bunlardan kerestecilikte ve kâğıt endüstrisinde faydalanılır. Daha az yağışlı orta ve doğu bölgelerde ise savanları andıran formasyonlar görülür.

2. Ilıman yağmur ormanları, çok nemli sahalarda bulunur ve kayın türleriyle iğne yapraklılardan oluşur. Bu ormanların bazı bölgelerinde, özellikle güneyde ve güney - batıda, yatay çalılar diye anılan küçük ağaçlardan ibaret topluluklar, içeriye girmeyi âdeta imkânsız hale getirir.

3. Dağ bitkileri, bütün yıl boyunca yeşilliklerini muhafaza ederler. Bunlar içinde, daha çok yastık bitkileri ilgi çekicidirler ve Yeni Zelanda'dakileri hatırlatırlar.

Tarım ve hayvancılık, fizikî şartlarla ve ulaşım imkânlarıyla sınırlıdır. Diğer yerlere nazaran daha verimli toprakları olan, daha nemli kuzey bölgesinde patates ve yem bitkileri yetiştirilir; mandıra hayvancılığı, koyunculuk ve sığır besiciliği yapılır. Orta kuzey vadilerinde meyvecilik (elma ve armut) gelişmiştir. Besicilik diğer tarım alanlarında, özellikle kenar bölgelerinde de görülür. Launceston güneyinde bulunan daha kurak alanlarda, başta yulaf olmak üzere buğday ve arpa gibi tahıllarla yem bitkileri ve koyun yetiştirilir. Daha güneye doğru da uzanan bu çukur alan, başlıca koyun yetiştirme bölgesidir: yaz mevsiminde sürüler hemen batıda bulunan göller platosunda geniş otlaklar bulurlar. Bu bölgenin ince merinos yünleri ve aygırları ünlüdür. Güney - doğuda mandıra hayvancılığı yeniden görülmeye başlar. Buralarda elma, armut ve dut gibi meyveler de yetiştirilir.

Balıkçılık, daha ziyade kuzey - batıda ve güney - doğuda yapılır. Birçok tabiî limanlar ve korunmuş balıkçılık sahaları varsa da, kıta sahanlığının darlığı ve sularında plankton azlığı, verimi azaltmaktadır. Bu sebeple T.'da daha çok açık deniz balıkçılığı yaygındır ve ihracata yöneliktir.

Endüstri. T.'da hidroelektrik enerjisinin bol ve ucuz olması sebebiyle gelişmiştir. Özellikle göller platosunda birçok hidroelektrik santralleri meydana getirilmiştir. Endüstri tesisleri orta kuzeyde Devonport ve Launceston ve güney - doğuda Hobart dolaylarında toplanmıştır. Başlıca endüstri kolları madenî eşya, besin maddeleri, dokuma ve kâğıt imali ve matbaacılık gibi faaliyetlerle ilgilidir. Bundan başka, T. bakır, kurşun, çinko, kalay ve volfram üretiminde de çok ileridir.

Turizmin de T. ekonomisine önemli bir katkısı vardır. Güzel dağ ve ormanları, sayısız gölleri ve insana canlılık veren iklimi, gerek Avustralya'dan gerek dış ülkelerden birçok turisti çeker.

Nüfus düzensiz olarak dağılmıştır. Adanın yaklaşık üçte ikisi, özellikle batıda, hemen hiç meskûn değildir. Nüfusun büyük çoğunluğu kuzey - batıda Burnie ile güney - doğuda Hobart arasında, bir yay şeklinde uzanan sahada yaşar; üçte birinden fazlası Hobart'ta, beşte ikisi diğer önemli üç kuzey şehrinde (Launceston, Devonport ve Burnie'de) toplanmıştır. Bütün büyük şehirler, aynı zamanda limandırlar ve düzenli vapur seferleriyle Sydney ve Melbourne limanlarına bağlıdırlar. Adanın çeşitli bölgelerinde bulunan hava alanlarından Avustralya'ya uçak seferleri de yapılır.

T. 1642'de Hollandalı denizci Abel Tasman tarafından keşfedilmiş ve Hollanda Doğu Hind Adaları valisinin adına izafeten Van Diemen Ülkesi diye adlandırılmıştır. 1803 yılında Sydney'den getirilen mahkûmlar, kısa bir süre sonra Hobart ve Launceston şehirlerini kurmuşlardır. 1825'te ada İngiltere'ye bağlı, ayrı bir koloni olmuştur. 1853 yılına kadar mahkûmların kabulüne devam edilmiştir. 1855'te adı değiştirilerek Tasmanya'ya çevrilen ada, 1901'de Avustralya Federasyonu'na bağlanmıştır. (C. R. Gürsoy)

TASMANYA DİLLERİ, eskiden Tasmanyalı yerliler tarafından konuşulan dillere verilen ad. Son Tasmanyalı 1877' de ölmüştür. Bu bakımdan T. D. bugün ölü diller sırasına girmiştir. Bu diller hiçbir aileye bağlanamamıştır.

TASRİF : bk. ÇEKİM.

TASSO, Bernardo (Venedik 1493 - Ostiglia 1569), İtalyan şairi. Torquato T. (b. bk.)'nun babası. Hayatının büyük bir kısmını hükümet büyüklerinin hizmetinde geçirdi. Bunlardan biri olan Guglielmo di Gonzaga tarafından Ostiglia' ya vali olarak gönderildi. Bu görevleri sırasında Fransa, Flandre ve Afrika'ya geziler yaptı. En tanınmış eseri *L'Amadigi* (şövalye romanı kahramanı) [1560, yeni bas. 1755]'dir. T., bu eserini İspanyolca *Amadis de Gaula* romanından etkilenerek yazmış ve geleneksel L. Ariosto üslûbu ile Aristoteles'in bu alanda koyduğu kuralları bağdaştırmaya çalışmıştır. Eser, geniş ayrıntılara yer veren ve yüz bölümden oluşan romantik bir destandır. Ayrıca elejiler, odlar ve mezmurlar da yazmıştır.

TASSO, Torquato (Sorrento 1544 - Roma 1595), İtalyan şairi, Bernardo T. (b. bk.)'nun oğlu. 1560'ta Padova'da hukuk tahsiline başladı. Ancak edebiyatı sevdiği için kendisini bu alana verdi. 1562'de *Rinaldo* adlı manzumesini yazdı. 1563' ten itibaren tahsilini Bologna'da sürdürdü. 1565'te Kardinal Luigi d'Este'nin daveti üzerine Ferrara'ya giderek onun hizmetine girdi. Burada prenses Leonora ve Lucrezia'nın teveccühlerini kazanarak II. Alfonso'nun sarayındaki soylular çevresine katıldı. *Discorsi dell'arte poetica* (Şiir sanatı üzerine nutuklar) adlı eserini, büyük bir ihtimalle 1567 - 1570 yılları arasında yazdı. 1573'te *Aminta*'yı, 1575'te de *La Gerusalemme liberata* (Kurtarılmış Kudüs) adlı eserlerini tamamladı. Sonuncu eser I. Haçlı seferinde Kudüs'ün zaptını anlatır. T., burada özellikle Hristiyanlık ile inançsızlık konularını işlemiştir. Eser baştan aşağı şairane buluşlar ve epizotlarla doludur, tabiatüstü birçok olaylar geçer. Orta Çağ epik destanları, Homeros, özellikle Vergilius örnek olarak alınmıştır.

T., dinî konulardaki kararsızlığı yüzünden kendisinin devamlı olarak takip edildiği vehmine kapılmış ve 1577'de kendini heresi enkizisyonuna şikâyet ederek hapishaneye girmiştir. Bir süre sonra hapishaneden kaçan T., ötede beride bir hayli dolaştıktan sonra tekrar Ferrara'ya döndü, burada St. Anna akıl hastahanesine kaldırıldı (1579). Hastahanede kaldığı sırada birçok şiir ve ahlakî, estetik problemler üzerine felsefî diyaloglarını yazdı. Mantova prensi Vicenzo Gonzaga' nın ricası üzerine hastahaneden çıkarılarak tam hürriyetine kavuştu. Mantova'da trajik eseri *Il re Torrismondo*'yu tamamladı. Napoli'de bir dinî destan (*Il mondo creato*) yazdı. Bu arada kendisini dinî açıdan huzursuzluğa sevk eden eserini *La Gerusalemme conquistata (Fethedilmiş Kudüs)* adı altında değişik biçimde yeniden yazdı (1593). T.'nun ünü, özellikle Rönesans devri İtalyan şiirinin en büyük eserlerinden biri olan bu kahramanlık destanı ile zirveye ulaştı.

T.'nun hayatı sonraları bazı eserlere konu olmuştur. J. W. Goethe de onun hayatını canlandıran ve özellikle prenses Leonora'ya karşı duyduğu farz edilen aşkı yeni bir motif olarak işleyen *Torquato Tasso* adlı beş perdelik bir dram yazmıştır.

TASVİR, siyasî Türk gazetesi. Bk. TASVÎR-İ EFKÂR.

TASVÎR-İ EFKÂR, Türk gazetesi. Tanzimat devrinin büyük yazarlarından İbrahim Şinâsi (b. bk.) tarafından kuruldu ve ilk sayısı 28 haziran 1862 (30 zilhicce 1278)'de çıktı. Yine Şinâsi'nin teşviki ve yazıca yardımıyla çıkarılmış olan "Tercümân-ı Ahvâl" (ekim 1860)'den sonra, ikinci özel Türk gazetesidir. Küçük boy ve dört sayfa olan gazete, ilk sayısının başlığında bildirildiğine göre, haftada iki gün çıkmakta idi. İdarehanesi de Bâb-ı Âli'de, şimdiki vilâyet binasının karşısında bulunuyordu. Yine ilk sayısında, gazetenin "havadis ve maarife dair" olduğu, yani türlü olaylarla kültür konularında bilgi vereceği haber veriliyordu. Türlü olaylar, iç ve dış siyasî haberlerden memur tâyinlerine ve şehir işlerine kadar uzanıyordu. Gazetenin asıl çıkış maksadı ise, ilk sayısının ilk sütununda Şinâsi imzası ile yazılan iki paragraflık ve 17 satırlık küçücük "Mukaddime"den anlaşıldığına göre, sadece bir havadis kaynağı olmaktan çok daha ileride idi. Çünkü anlamca çok yoğun olan bu önsözden, Batı'da devletle halk arasındaki karşılıklı münasebet şeklinin, yani demokratik zihniyetin ülkeye getirilmek istendiği anlaşılıyordu : "Devlet, milletin vekilidir. Devletin gücü, halka götürdüğü iyi hizmetlerden doğar. Halkın bu hizmetler hakkındaki düşüncelerine ise gazeteler tercüman olur." Bu sözleri ile gazetenin sahibi, "devlet, ancak halk olduğu için vardır ve işlerini yürütmek için onun sadece vekilidir. Halk, işlerinin vekilince iyi mi, yoksa kötü mü yürütüldüğü hakkındaki düşüncelerini söylemek hakkına sahiptir ve bu hakkını gazetelerin aracılığı ile kullanır" demek istiyordu. Böylece, gazetenin "Düşüncelerin anlatımı" mânasına gelen adındaki "düşünceler" de "halkın düşünceleri" demek oluyordu.

T. E., devlet ve hükûmetin halk adına yaptıkları hakkında zaman zaman ve değişik konularda ileriye sürdüğü fikirler, yaptığı tenkitlerle halkın mürakabe (denetleme) hakkını kullanmaktan geri kalmadı. Bu tutumu ile, bir yandan halkı uyandırmağa çalışıyor, bir yandan da "devletin kendisi üzerinde mutlak bir hâkim olmadığını, bütün gücünü aslında kendisinden aldığını, bu sebeple kendi adına devletçe yürütülen işlerini takip etmek, fikrini söylemek ve yanlış yapılanların düzeltilmesini istemek hakkına sahip bulunduğunu", önemli olayları uygun bir şekilde aktararak, halka anlatmağa çalışıyordu. Bu, "Tercümân-ı Ahvâl" ile başlayan, devletin karşısında bir kamu oyu yaratma çabasının daha geniş ve daha şuurlu bir şekilde devamı idi. T. E., bu bakımdan başarılı ilk Türk gazetesidir. Ancak, sahibinin çekingen mizaçta ve çok ihtiyatlı oluşu yüzünden, devlet ve hükûmetin yaptıkları hakkındaki tenkitler oldukça kapalı kalıyordu. Bu kapanıklığı zamanla ve büyük medenî cesareti ile açıklığa Nâmık Kemal kavuşturmuştur. Ancak Şinâsi, bu açıklama eksikliğini gazetesinin matbaasında etrafına toplanan gençlerle yaptığı sohbetlerde telâfi ediyordu. Nâmık Kemal ve Ebuzziya Tevfik gibi çok kısa bir süre sonra onun fikirlerini basın ve edebiyat alanlarında büyük bir hız ve gelişme ile devam ettirecek olan gençler bunlar arasındadır.

TASVÎR-İ EFKÂR : Gazetenin ilk sayısının başlığı

200. sayısından itibaren (4 haziran 1864) T. E.'a yazmaya başlayan Kemal, 1865 baharında Şinâsi'nin Fransa'ya gitmesi üzerine, gazeteyi tek başına çıkarmaya devam etti. Bu tarihten sonra T. E.'daki yazılar ve yapılan tenkitler zaman zaman hükümeti huzursuz eder dereceye ulaştı. Bunun üzerine hükümet Kemal'in T. E.'a yazmasını yasakladı ve onu İstanbul'dan da uzaklaştırmak maksadıyla Erzurum'a vali yardımcısı olarak tâyin etti. T. E.'ın çıkarılmasını Recâizâde Ekrem ile Kayazâde Reşad'a bırakan (24 mart 1867. sayı : 469) Kemal, Erzurum'a gitmekten ise. fikir arkadaşları ile birlikte Fransa'ya giderek siyasî mücadelesini orada sürdürmeyi tercih etti. Böylece, yeniden el değiştirmiş olan T. E.'da, bir süre sonra, sorumlu yönetici olarak sahib-i imtiyaz (Şinâsi)'ın vekili Raşid imzası görülmeğe başladı ve 830. sayısında kesinlikle kapandı (1868).

Ölümünden (13 eylül 1871) sonra Şinâsi'nin bütün mallarını ve bu arada matbaasını da satın alan Mustafa Fazıl Paşa, matbaayı, onun en yakınlarından olan Ebuzziya Tevfik'e hediye etti. Ebuzziya Tevfik, tek başına çıkardığı "Sirâc" (= Kandil) ve "Hadika" (= Bahçe) gazetelerini, Namık Kemal ile de "İbret"i bu matbaada yayınladı. II. Meşrûtiyet'in ilânından ve 31 Mart Vakası'nın savuşturulmasından sonra basın hayatına tekrar atılmak imkânını bulunca, T. E.'ı yeniden çıkarmağa karar verdi. Bu kararını da "Yeni Tasvîr-i Efkâr" adı ile iki ay sonra gerçekleştirdi (31 mayıs 1909). Fakat "Yeni" kelimesi gazetenin sadece ilk sayfasındaki ana başlıkta görülüyor, öteki bütün sayfaların üstünde yalnızca T. E. yazılıyordu. Anlaşılan, bu "yeni" sıfatı, gazetenin adı olarak değil. sadece onun yeniden çıkmağa başladığını göstermek için kullanılıyordu. Bunun için, 1911 yılı ocak ayından itibaren, yalnızca T. E. adı ile çıkmağa başladı. Ancak, buna rağmen, rakip bazı gazetelerce yine de adına itirazlar yapılarak, başkasına ait bir gazetenin adına sahip çıkılamayacağı ileriye sürüldü. Bu itirazlara Şinâsi'nin o sıralarda bir matbaada mürettip olarak çalışmakta olan oğlu Hikmet de karıştı ise de, gazetenin yayınlanmasına engel olunamadı.

Başlığının altında "hür düşünceli ve ılımlı ilerici" olduğunu belirten T. E., gerçekten de tarafsızlığını büyük ölçüde koruyabildi. Orta boy (47 x 30,5 cm) ve 8 sayfa olarak yayınlanan T. E.'ın yeni sahip ve sorumlu müdürünün eski ve tecrübeli bir gazeteci olduğu ilk bakışta anlaşılıyordu. Gerçekten de siyasî makalelerdeki tarafsızlık ve ciddiyetten başlayarak, değişik konuların ayrı başlıklarla tasnif edilip verilmelerinden başka, Yeni Osmanlılar Cemiyeti (kendisi de ilk üyeleri arasında idi) hakkındaki şahsî hâtıraları ile II. Mahmud'un son yıllarında Türkiye'ye askerî mütehassıs olarak getirilmiş olan Mareşal Moltke'nin, Midhat Paşa'nın ve II. Abdülhamîd zamanında Türk ordusunu düzenlemek için askerî mütehassıs olarak getirilen Goltz Paşa'nın hâtıraları gibi önemli tefrikalarına kadar, bütün yazılar ilgi çekici idi. Bu yüzden, birçok günlük gazetelerden daha pahalıya satılmasına rağmen, tirajı

hepsinden fazla idi (3 500). Kısa bir süre sonra, gazetenin devamlı yazarları arasına Süleyman Nazif de katıldı.

Olaylar karşısındaki tarafsız davranışı ile zaman zaman hükümeti de tenkit eden T. E., nihayet, Kâmil Paşa'nın sadrazamlığı sırasında verilen bir emirle kapatıldı (25 aralık 1912). Bunun üzerine Ebuzziya, gazetenin yayımını hiç kesmeden, ertesi günü T. E.'ı "İntihâb-ı Efkâr" (= Düşüncelerden seçmeler) adı ile çıkarmağa devam etti. Fakat hükümet kısa bir süre sonra onu da kapatınca (12 ocak 1913), Ebuzziya, yayımı yine hiç aksatmadan T. E.'ı bu sefer de "Tefsîr-i Efkâr" (= Düşüncelerin yorumu) adı ile çıkardı (13 ocak 1913). Ancak, bu gazete de sadece bir tek sayı çıktı ve çıktığı gün kapatıldı. Fakat on gün sonra Kâmil Paşa kabinesi düşürülüp de yerine Mahmud Şevket Paşa kabinesi kurulunca, gazete eskisi gibi yine T. E. adı ile çıkmağa başladı (25 ocak 1913).

Bundan iki gün sonra Ebuzziya Tevfik'in ânî ölümü üzerine, T. E.'ı oğulları Talha ile Velid çıkarmağa devam ettiler. Gazete, bütün ad değiştirmelere rağmen hep aynı kaldığı için, 31 mayıs 1909 tarihli ilk sayısı esas tutularak, her ad değişikliğinde asıl numara da birlikte yürütülmüş'ür.

I. Dünya Savaşı sonunda İstanbul'u da işgal eden yabancı devletlerin Malta'ya sürdükleri Türk aydınları arasına Velid de katılınca, T. E. yeniden kapandı (16 nisan 1920, sayı : 3028). Gazeteyi çıkaranlardan Talha, 1921'de öldü. Bu sıralarda sürgünden dönmüş olan Velid de, henüz işgal kuvvetleri İstanbul'da oldukları için T. E.'ı aynı adla çıkaramayınca, "Tevhîd-i Efkâr" (= Düşüncelerin birleştirilmesi) adı altında çıkarmak zorunda kaldı (15 haziran 1921) ve T. E.'ın son kapanışındaki numarayı da devam ettirdi (3029). İstiklâl Harbi sırasında Anadolu'ya İstanbul'dan silâh ve cephane sevkinde dokunmuş büyük yararlıkları dolayısıyla kendisine İstiklâl Madalyası verilmiş olan Velid, gazetesinde yeni hükûmeti de tenkit eden yazıları yüzünden, iki kere İstiklâl Mahkemeleri'nin önüne çıktı ve sonunda gazetesi de kapatıldı (1925, sayı : 4355). Her iki davadan da beraat kararı almasına rağmen, duyduğu bezginlikle gazeteciliği bırakarak, bir süre yalnız matbaa ve yayın işleri ile uğraştı.

T. E., son olarak Talha'nın oğlu Zeyyad Ebuzziya tarafından 1940'ta çıkarıldı. Velid Ebuzziya'nın yazılarının da yeniden yayınlandığı T. E., 1945'e kadar aynı adla, 1945'ten 1947'ye kadar da sadece "Tasvir" adı ile sürdü ve Türk basın tarihinin bu ünlü ve Türkiye'nin siyasî ve sosyal hayatında büyük hizmetler görmüş organı böylece ömrünü tamamlamış oldu. (K. Akyüz)

TAŞ BİLİMİ : bk. JEOLOJİ.

TAŞ ÇAĞI, insanoğlunun kültür gelişiminde, bütün alet, edevat ve silâhlarının taş, kemik, boynuz, fil dişi veya odun gibi malzemelerden yapıldığı çağ. Dünyada çeşitli yörelerde bulunan insanlar, bu çağları aynı zamanlarda yaşamamış olduklarından kronolojik bir anlamı yoktur. Dünyamızın bazı yörelerinde bulunan belli insan grupları, hâlâ T. Ç. kültürü aşamasında bulunuyorlar (Güney Filipinlerde 1971 yılında keşfedilen mağara insanları).

T. Ç. ile ilgili araştırmalar, ilk defa, İngiliz bilgini Sir John Lubbock (Lord Avebury) tarafından yapılmış, XIX. yüzyılın ilk yarısında, Fransa'da elde edilen arkeolojik buluntular hakkındaki özetini *Prehistoric Times* (Tarih öncesi zamanlar) [1865] adlı eserinde vermiştir.

T. Ç., üç ana bölümden oluşmaktadır :
1. Yontma Taş Çağı (Paleolitik),
2. Orta Taş Çağı (Mezolitik),
3. Cilâlı Taş Çağı (Neolitik), bk. CİLÂLI TAŞ.

Orta Taş Çağı (Mezolitik), Yontma Taş Çağı ile Cilâlı Taş Çağı arasında geçiş dönemi (Orta Avrupa'da, M. Ö. aş. yu. 9 000 - 4 000). Bu çağda, Yontma Taş Çağında taştan yapılan aletler daha küçük boyutlarda yapılmıştır (Mikrolitler).

Kültür grup ve evreleri : a. *Kapsiyen sonu :* Yontma Taş Çağı Kapsiyen'inin, Akdeniz ülkelerindeki uzantısında gittikçe küçülen çakmak taşından yapılmış aletler;

b. *Tardönuazyen,* Kuzey - batı ve Doğu Avrupa'da, dağınık olarak da Orta ve Güney Almanya'da, çapraz kesici ağızlı, çakmak taşından yapılmış küçük aletler.

c. *Aziliyen,* Batı Avrupa, İsviçre ve Güney Almanya'da çakmak taşı, kemik ve boynuzdan yapılmış aletler, boyanmış çakıllar.

d. *Maglemoz Kültürü,* Baltık Denizi yöresi ve Kuzey Almanya'da Magdaleniyen'i hatırlatan çakmak taşından yapılmış aletlerin yanısıra bol miktarda kemikten yapılmış zıpkın ve benzerleri.

e. *Asturias Kademesi,* Kuzey İspanya'da.

f. *Kampiniyen,* Fransa, Belçika, Hollanda, Kuzey Almanya (Ellerbek), İtalya, Suriye ve Filistin'de. Taş aletler : çapraz kesici ağızlı balta ve nacaklar.

g. *Ertebölle Kültürü,* Danimarka'nın midye (istiridye) yığınları *(Kjökkenmödding kademesi).*

Yontma Taş Çağı (Paleolitik), Tersiyer'in sonuna doğru, insanoğlunun ortaya çıkması ile yaklaşık olarak M. Ö. 10 000. yıla kadar süren, insanlık tarihinin en eski kesimi. Y. T. Ç. kültürleri, kaide olarak, özelliklerine göre buluntu yerleri itibariyle adlandırılırlar.

Y. T. Ç.'nın ilk kademesine ait organik maddelerden (odun, kemik, boynuz) oluşan buluntular yetersiz miktarda olduklarından, çakmak taşından yapılmış aletler en önemli kılavuz unsurları olmuştur. Çağlara ayırmada temel, tipoloji, jeoloji ve paleontolojiye bağlı stratigrafiye dayanan nispî kronolojidir. Yıllar adedine göre kesin kronoloji, şimdiye kadar ancak yaklaşık olarak, daha yeni Y. T. Ç. için yapılabilmiştir (M. Ö. 60 000 - 10 000). Y. T. Ç. için bütün süre, 600 000 - 800 000 yıl olarak tahmin edilmektedir.

Fransa'da (1865 - 1905) yapılan altı ana kademeye bölme işi *(Şelleen, Aşöleen, Musteriyen, Orinasiyen, Salutreen, Magdaleniyen),* birtakım eleştirilere uğramışsa da, geçerliliğini korumuştur.

Eski Paleolitik (Alt Paleolitik ve *Orta Paleolitik),* birçok yörelerde, yontulmuş çakıllar kültürleri ile başlar. Günümüzde *Abbeviliyen* olarak da adlandırılan *Şelleen,* bir taraflı işlenmiş yontma aletlerden farklı olarak, iki taraflı, kabaca yontulmuş el kamaları ile kendini gösterir. Düzensiz biçimlendirilmiş, budanmış çakmak taşı parçalarını içeren *Klaktoniyen, Şelleen - Abbeviliyen*'in bir yan grupunu oluşturur. *Aşöleen* ve *Mikokiyen*'de el kamaları daha ince işlenmiş ve daha düzenli olarak biçimlendirilmiştir. Aşöleen'in yan grupları olan *Tayasiyen* ve *Lavaluaziyen*'de yontulmuş aletler çoğunluktadır. *Musteriyen,* birçok alt kademelere ve özel gruplara ayrılmıştır. Çakmak taşı aletlerinin mükemmelleştirilmiş durum dereceleri, teknik gelişimi ve insanların ruhî düzeyi hakkında ip ucu vermektedir.

Toplayıcı ve avcı olan insan, kendine özgü bir iktisadî tarz yürütmekte idi. Kültür alanında daha büyük gelişmenin sağlanması, avcılıkla ilgili, çevre değişimine canlı bir uyma isteyen hayat şekline sıkı sıkıya bağlıdır. Aletlerin bilinçli olarak biçimlendirilmesi, ilkel insanı hayvandan ayırmaktadır. *Musteriyen*'de ölü gömme ve hayvan kurban etme, dine yönelik davranışlara işaret eder. Eski Paleolitik kültürünün taşıyıcıları olarak, Afrika'ya inhisar eden Avstralopitesinler'in yanısıra, Arkantroplar (Pitecantropus), Paleantroplar (Neandertal adamı) ve Presapiyen adamı sayılabilir.

Yeni Paleolitik (Üst Paleolitik), en son buz devri Homo sapiens'in kültürünü temsil eder. *Orinasiyen* ile başlar ve kendini aletler yapımında uzmanlaşma biçiminde gösterir. *Salutreen*'de, çakmak taşı yontma tekniği, doruğuna ulaşır. *Magdaleniyen*, kemik ve boynuzdan yapılmış av aletleri ile Eskimo kültürüne işaret eder. Çadır, gömme kulübe ve mağaralar, mesken olarak kullanılırdı. *Orignâsiyen*'e ait tasvir sanatında, artık insanların tapınma ve avlanma faaliyetleri ile ilgili ana temaların büyük bir ustalıkla işlenmekte olduğu iyice belirmeye başlıyor.

TAŞ DİRENÇ, bir direnç telini seramik bir yalıtkan içine yerleştirerek yapılan büyük güçlü direnç. Genellikle televizyon, amplifikatör gibi elektronik devrelerinin doğru akım besleme gerilim kaynakları üzerinde kullanılırlar. Bu ve benzeri devre bölgeleri devrenin diğer kısımlarına oranla daha büyük elektrik akımı taşıdığından T. D.'ler çoğunlukla 2 Vat'tan daha güçlü olarak imal edilirler. Maliyetinin ucuzluğu sebebiyle tercih edilirler.

Seramik yalıtkan, dörtköşe kesitli uzun bir çubuk biçimindedir. Seramiğin ortası boydan boya delik olup direnç teli spiral halinde sarıldıktan sonra bu deliğe yerleştirilir. Seramik çubuğun iki yanında boylu boyunca iki kanal mevcuttur. Şasinin bir bölümünü oluşturan metal kızaklara bu kanallardan sürülerek düşey durumda tespit edilir. Çalışma sırasında ısınan seramiğin soğutulması, metal kızaklardan iletkenlikle ve aşağıdan yukarıya kendiliğinden oluşan hava akımı, yani konveksiyon yoluyla sağlanır.

Sigortalı tipleri de mevcuttur. Bunlarda direnç telinin üst ucu, tekrar aşağıya inen bağlantı ucuna kasten lehim ile tutturulmuştur. Aşırı ısınma halinde lehim erir ve akımı keser. (A. Şaplakoğlu)

TAŞ KÖMÜRÜ : bk. KÖMÜR.

TAŞ YONCASI, Baklagiller *(Leguminosae)* familyasının *Melilotus* cinsine giren, 30 kadar türü bulunan, bir veya iki yıllık yem bitkilerini içine alan bir cins.

T. Y. cinsine giren bitkilerin hepsi kuvvetli köklü, dik ve yüksek boylu (1,5 m) gövdeleri olan bitkilerdir. Yaprakları bileşik yaprak olup üç tane yaprakçıktan meydana gelmiştir. Ortadaki yaprakçığın sapı yanlarda bulunanlardan daha uzundur. Üç yaprakçığın da bütün kenarlarında açık bir şekilde göze çarpan dişler vardır. Kulakçık küçük, üçgen şeklinde olup ucu sivridir. Yapraklar taze iken parmaklar arasında ezilir ve koklanırsa, açık *kumarin* kokusu hissedilir. Çiçekleri salkım şeklinde yaprak koltuğundan çıkan çiçek topluluğu meydana getirirler. Çiçeklerin taç yaprakları sarı veya beyaz renktedir. Meyve, yumurta şeklinde yuvarlak olup olgunlaşınca rengi siyaha döner. Yüzü hafif kabarık bir ağ gibi örtü ile kaplıdır. Meyve içinde yalnız bir tane tohum vardır.

Melilotus cinsine giren türler bir veya iki yıllık oluşlarına ve çiçek rengine göre birbirinden ayırt edilirler : *Melilotus officinalis (L.) Desr.* iki yıllık sarı çiçekli T. Y., *Melilotus alba Desr.* iki yıllık beyaz T. Y., *Melilotus indica (L.) All.* bir yıllık sarı çiçekli T. Y., *Melilotus alba var, annua,* bir yıllık beyaz T. Y., *Melilotus suaveolens,* bir yıllık altunî renkli T. Y.

T. Y.'nın yetişme alanı çok geniştir. Ülkemizde ekilişi azdır. Yabanî çeşitleri pek çoktur. Amerika Birleşik Devletlerinde, İskandinav ülkelerinde, Güney İspanya'da, Doğu Tibet ve Sibirya'da bulunan çeşitleri vardır. Kuru iklimlerden hoşlanır. Soğuğa dayanıklıdır. Tuzlu, taşlı, kumlu ve killi topraklarda yetişen türleri vardır.

Tohumları küçük olduğundan ekim için toprağın iyi hazırlanması gereklidir. İklim şartlarına göre güzün veya baharda ekilir. Ekimi, ekme makinası ile veya serpme olarak yapılır. Tohumun özelliğine göre dekara 2 - 5 kg kadar tohum atılır.

T. Y., ya mera olarak kullanılmak veya ot olarak biçilmek için yetiştirilir. Ot ürünü alınmak üzere yetiştirilen T. Y. erken hasat edilmelidir. Geç kalınırsa bitkiler çabuk odunlaşır ve bitkilerdeki *kumarin* maddesi dolayısıyla ota acılık veren toksik maddeler oluşur. Bu maddeler hayvanlara zarar verir.

T. Y. mera tesisi, ot ve silo yemi olarak kullanıldığı gibi, geniş yetişme alanı olması sebebiyle toprak ıslahı bakımından da önemli bir bitkidir.

TAŞAUZ, Kuzey Türkmenistan'da, Harezm vahasında, sularını Amuderya'dan alan Şavat kanalının iki yakasında, Çarcou - Kongrat demir yolu üzerinde bir şehir, T. bölgesinin merkezi. Nüfusu 65000 (1970)'dir. Şehir bir kale olarak kurulmuştur. Son yıllarda sanayi ve kültür merkezi olarak gelişmiştir.

TAŞBASMASI : bk. BASKI, LİTOGRAFYA.

TAŞELİ YARIMADASI, Türkiye'nin Akdeniz bölgesinde, Antalya ve Mersin körfezleri arasındaki büyük çıkıntı. Gerçekte burası bir yarımadadan çok, Anadolu'nun bu bölümünün denize doğru sokulmuş çok büyük bir çıkıntısıdır. Buraya Taşeli adı yanında Taşeli Yaylası adı da verilmiştir. Ancak bu geniş çıkıntı üzerinde yalnız yayla şekilleri değil, yüksek sayılabilecek dağlar da bulunmakta, böylece T. Y. hepsini içine almaktadır. Birinci Coğrafya Kongresinde (1941), Akdeniz Mıntakası içinde, deniz yakını bölgeler adlandırılırken, batıdakine Antalya bölgesi, doğudakine Adana bölgesi adları verilmiştir ki, ikisi arasındaki bu büyük çıkıntıya da Taşeli bölgesi demekte yarar vardır. Buraya Taşeli denilmesi, bölge oldukça bol yağışlı olduğu halde, yaylanın yüzünün kuru ve taşlık bulunmasından ileri gelmektedir. Geniş anlamı ile alındığında, yaklaşık Alanya ile Erdemli arasında Anadolu karasına bitişme yerinin uzunluğu 200 km yi bulur, bu bitişme yerinden (söz gelişi buradaki Ermenek'ten) Anamur burnuna kadar 70 km lik bir çıkıntı yapar. Yarımadanın doğu bölümü İçel, batısı Antalya, orta ve kuzey tarafları Konya illeri içindedir.

T. Y.'nın batı bölümünde çeşitli adlar alan dağlar uzanmakla beraber, bunların 2 300 - 2 600 m yüksekliğindeki bir kısmına Geyik Dağları, bunun güneyinde uzanan ve büyük çıkıntının güney bölümünü içine alan dağlara da Akçalı Dağları (2 000 m) denilmiştir. Çıkıntının doğu bölümünün kuzeyinde Bolkar Dağlarının batı uzantıları, bunun güneyinde al-

çak dağlar (1 000 - 1 500 m) başlıca yer kabarıklıklarıdır. Bu dağlar arasında ve yer yer yamaç bölümlerinde kenarları dik ve derin vadilerle kesilmiş yüksek yaylalar (1 500 - 2 000 m ve kısmen daha alçakları) uzanır ki, geniş anlamı ile bunlar T. Yaylaları olarak söylenir.

T. Y., Göksu ve kolları tarafından derin bir şekilde yarılmış, ayrıca doğrudan doğruya Akdeniz'e uzanan birbirine paralel birçok dereler (20'den çok) tarafından parçalanmıştır. Yarımadanın güneyinde geniş bir birikinti ovası olarak Göksu ırmağının deltası (bk. SİLİFKE OVASI), ayrıca kıyı boyundaki daha küçük delta düzlükleri (Alanya, Gazipaşa, Anamur ovaları gibi) oluşmuştur.

T. Y.'nın deniz kıyısına yakın bölümlerinde, yaklaşık Alanya çevresinden Anamur çevresine kadar olan geniş şeritte Paleozoik - metamorfik kıvrımlı tabakalar yapısı ile Perm-Mezozoik (bazan Karbon dahil) ve Gazipaşa kuzeyinde Devon tabakaları çok geniş yer tutar. Bunların ötesinde Mezozoik - Tersiyer kıvrımlı kırıklı tabakaları (bu arada Kretase formasyonları) uzanır. Daha kuzeyde bu temel üzerinde, yaklaşık Gülnar taraflarından Mut ve ötelerine kadar, Üçüncü Zamanın Miyosen devri tabakaları geniş alanlar kaplar, bu formasyon Silifke ovasının batısından Erdemli'ye kadar uzanır. Ermenek ve doğusuna doğru olan 50 km uzunluğundaki alanda daha eski formasyonlar (bu arada Eosen flişleri) yüze çıkmış olarak görülür. Yarımadada kalkerler geniş yer kaplar. Buna bağlı olarak da karstik şekiller geniş yer tutar. Bunlardan yamaçlara dilik dilik ve pürtüklü bir görünüş veren ve çıplaklaşmalarına yol açan lapyaları, sayılamayacak kadar çok olan dolinleri, düdenleri, yere batan akarsuları, tekrar gür kaynaklar halinde yüze çıkan bu yeraltı sularını, türlü büyüklükteki mağaraları (Damlataş mağarası gibi), inleri görmek mümkündür.

T. Y.'nın kıyıları, dağlık arazinin uzanışının sonucu olarak dik, düz, kıyı boyunda adaların bulunmadığı bir biçim gösterir. Alçak ve yine de düz kıyıları deltalar boyunda ve kumsallarda görmek mümkündür. Dik kıyıların uzandığı yerlerde yer yer küçük koylar vardır. Bunlardan bir kısmı, yarım daireyi andıran biçimdedir ki, deniz suları altında kalmış eski dolinler oldukları sanılır. Özellikle, yarımadanın güney - doğu bölümünde koylardan daha büyük deniz girintileri vardır ki, başlıcaları Ovacık körfezi, Babadil körfezi ve doğu yanını Silifke ovasının çevirdiği Taşucu körfezidir. Buralarda birkaç küçük ada da vardır (Kargıncık adası gibi). Tabiat güzellikleri bakımından, yarımadanın kıyıları turistik değer taşıdıkları gibi, turfanda sebzecilik ve meyvecilik bakımından da değerlidirler.

T. Y.'nın deniz kıyısı boyunda, yerine göre 300 - 500 m yüksekliklere kadar Akdeniz ikliminin etkileri görülür. Bu etkiler, derin ve geniş vadiler boyunca (bu arada Göksu vadisi ile daha küçük bazı vadilerde) içerilere doğru sokulur. Buralarda yazlar sıcak ve kurak, kışlar ılımlı ve yağışlı geçer. Söz gelişi, Göksu vadisi boyunda denizden 70 km içeride 275 m yüksekliğindeki Mut'ta, yazlar sıcak geçer (yıllık ortalama sıcaklık 17°C, temmuz ortalaması 29°C, en yüksek sıcaklıklar 43°C kadardır; en düşük sıcaklıklar ise nadir olarak —5°C'ı bulur). Bunaltıcı yaz sıcaklarında Mut yöresinin halkı çevrelerindeki serin yaylalara çıkar, düzgün yapılmış evlerinde birkaç ay kalır, buradaki tarlalarına buğday ve arpa ekerler. Ancak, bu sıcak vadilerde yağış, kıyı boyuna ve dağlara göre hemen yarı yarıya azalmıştır (Mut'ta yıllık yağış 400 mm). Donma olayı, hemen yok denecek kadar azdır. Yıllık yağış tutarı ortalama ve kıyıdaki yerine göre 700 - 1 000 mm dir. Buradaki tabiî bitki örtüsü makilerdir. Bu kıyı şeridi içinde sıcak bölgelerin çeşitli bitkileri yetişir. Yükseklere çıkıldıkça ve içerilere gidildikçe iklimde değişiklikler belirir, deniz etkilerinin girebilme derecesine göre, çeşitli özellikler olur, karlı dağlarla ılımlı ve yeşil vadiler yan yana ve iç içe bulunurlar. Bu iç bölgenin yaylalarında ve dağlarında donmalar olur, toprağa birkaç cm ve hatta daha çok işler. Söz gelişi, denizden sadece 23 km içerde, fakat 925 m yükseklikteki Gülnar'da, yaz boyunca az sıcak, hatta serince havalar olur, burada yıllık yağış artmış bulunur (935 mm), kış aylarında ve martta kar yağar, kar örtüsünün kalınlığı 30 cm yi bulur. Yağış rejimi bakımından kıyı boyuna benzer (kasımdan marta kadar yıllık yağışın 800 mm si düşer, hazirandan eylüle kadar kurak geçer ve 18 mm yağış olur).

T. Y., yer yer çıplak yamaçların çokça bulunmasına karşılık, türlü yerlerinde iyi korunmuş ormanlarla bozulmuş ormanların yer tuttuğu bir bölgedir. Ağaç çeşitleri arasında kızıl çam, meşe, kara çam ile pırnal meşesi çok yer tutar. Merkezi Mersin olan ve 1952'de kurulan Mersin Orman Başmüdürlüğüne, başka işletme müdürlükleri yanında, T. Y.'nda Anamur, Silifke, Mut, Ermenek, Gülnar ve Antalya Orman Başmüdürlüğüne bağlı olarak da Alanya Orman İşletme Müdürlükleri vardır.

T. Y., arazinin dağlık oluşuna, dik yamaçların, dar ve derin vadilerin çok bulunuşuna, yer yer ormanların çokluğuna (yaklaşık % 30 - 40) bağlı olarak, seyrek nüfuslu (ortalama km² başına 15 - 25 kişi) olarak kalmış, başlıca yerleşme yerleri kıyı boyunda sıralanmış, geniş asfalt devlet yolu Antalya ve batısını Mersin ve doğusuna bağlamıştır. Ayrıca, Göksu vadisinden içerilere, Silifke'den Mut ve Karaman üzerinden Konya ve ötelerine yine geniş ve düzgün asfalt kara yolu başlıca bağlantı yerleri olmuştur. Bundan başka, Silifke'den Gülnar ve Ermenek'e, Mut'tan Ermenek, Hadım ve Bozkır'a kara yolları yapılmıştır. Dağların uzanışı yüzünden, yarımadada kuzey - güney uzanışlı yollar hemen hemen yoktur. Yarımadanın kıyı boyu şehirleri olarak, 1980 sayımına göre, yaklaşık değerlerle, Erdemli 23 000, Silifke 22 000, Anamur 22 600, Gazipaşa 8 000, Alanya 22 000 nüfuslu olarak gelişme göstermişlerdir. İç bölümlerde ise, Mut 14 000, Ermenek 12 500, Gülnar 7 000 nüfuslu olarak büyümüşlerdir. Bu küçük şehirler, çevrelerinin pazar yerleri, bir kısmı önemli turistik merkezleri olmuşlardır.

Yarımadanın yerleşmelerle ilgili önemli bir yönü, burasının depremlere en az uğrayan bir bölge olmasıdır. Kıyı boyunun birçok yerlerinde Eski Çağ ve daha sonrasından kalma birçok tarihî kalıntılar bulunduğu gibi, iç kısımda da yer yer harabeler vardır. Bunlar turistik bakımdan değerlendirilmektedir.

T. Y.'nda orman, tarım, hayvancılık başta gelen geçim kaynaklarıdır. Kıyı boyunca 20 - 25 km genişliğindeki tepelik ve düzlükler (bu arada vadiler) ile içerilere doğru 60 - 70 km sokulan ve yer yer 15 - 20 km ye kadar genişleyen Göksu ırmağı ve kolları boyundaki alçak çukurluklar (300 - 400 m ye kadar) ve bu arada bu ırmağın delta ovası, Akdeniz iklimine uymuş çok çeşitli bitkilerin yetiştiği sahalardır. Böyle yerler, yarımadanın üçte biri kadarını tutar. Buralarda meyve ve sebze bahçeleri ve bu arada turunçgiller, zeytinlikler, tahıl ekilen tarlalar çok yer tutar. Bu arada, yarımadanın türlü yerlerinde, turfanda sebze yetiştirilmesinde önemi gittikçe artan plastik ve cam seraların sayıları ve kapladık-

ları yerler artmış, 3-4 bini geçmiştir. Geri kalan arazi, orman ve mera sahalarıdır. Meralarda hayvancılık çok yer tutar. Dağlık yerlerde kıl keçisi, koyun (*gıcık* denilen ve dağlık yerlere uymuş bir cins) yetiştiren ve yaylaları gezen hayvancılar vardır. Silifke ve Mut ilçelerinde sığır ıslahı ve sunî tohumlama işleri yapılır. (R. İzbırak)

TAŞIMA MUKAVELESİ : 1. Kara taşıyıcılığında taşıtan ile taşıyıcı arasında yapılan ve kanunen belirli bir şekle tabî tutulmamış olan eşya taşıma sözleşmesi. Bu sözleşme ayrıca bir taşıma senedi tanzim olunmasa bile, eşyanın taşıyıcıya teslimi ile taraflar arasında akdedilmiş sayılır (Türk Ticaret Kanunu Md. 768).

2. Deniz taşıyıcılığında taşıyanın ücret karşılığında eşyanın gemi ile deniz yolu üzerinden başka bir yere taşınması taahhüdünde bulunduğu sözleşme. Buna navlun sözleşmesi adı da verilmektedir. T. M., gemi tahsis olunmaksızın parçalara ayrılmış muayyen eşyanın deniz yoluyla taşınması (kırkambar mukavelesi) veya gemi tahsis etmek suretiyle eşya taşınması (çarter mukavelesi) şeklinde olabilir (Türk Ticaret Kanunu Md. 1016). (E. Korur)

TAŞIMA SENEDİ, kara taşıyıcılığında gönderenin taşıyıcıya talebi halinde iki nüsha olarak vermekle yükümlü olduğu belge (Türk Ticaret Kanunu Md. 768). T. S.'nin bir nüshası gönderen tarafından imza edilerek taşıyıcıya verilir ve taşıma esnasında eşya ile birlikte sevk olunur. Diğer nüshası taşıyıcı tarafından imza edilerek gönderene geri verilir. T. S. emre yazılı ise, taşıyıcının imzaladığı nüshanın cirosu ve teslimi eşyanın mülkiyetini nakleder (TTK Md. 771). T. S.'nin 1. Gönderilenin adı, soyadı veya ticaret unvanını ve adresini, eşyanın gönderildiği yeri ve T. S.'nin emre yazılı olması isteniyorsa emrine şerhini; 2. Taşınacak eşyanın cinsini, sıklet, istiap derecesi veya adedini, paket halinde iseler paketlere yazılı numaraları ve işaretler ile ambalajın şekil ve vasfını; 3. Gönderenin adı, soyadı veya ticaret unvanını ve adresini; 4. Taşıyıcının adı, soyadı veya ticaret unvanını ve adresini; 5. Taşıma ücreti ve ücret ödenmemişse bu ciheti; 6. Taşımanın yapılacağı müddeti; 7. Taraflar arasında kararlaştırılan diğer hususları ihtiva etmesi gereklidir. Bu kayıtlardan birinin yanlışlıkla yazılmamasından veya yanlış ya da gerçeğe aykırı olarak yazılmasından doğan zarar ve ziyan göndereне aittir (TTK Md. 769). (E. Korur)

TAŞIT ALIM VERGİSİ, 29 temmuz 1970 tarih ve 1318 sayılı Finansman Kanunu ile ihdas edilmiş olan ve bu kanunun 4, 5 ve 6. maddelerine ekli dört tarifede gösterilmiş taşıtları satın alan veya edinenlerden tahsil edilen vergi. Finansman Kanunu'na göre T. A. V.'ne tabî taşıtlar cins, istiap haddi, motor gücü ve yaşlarına göre sınıflandırılmışlardır. Otomobil, kaptıkaçtı, panel, arazi taşıtları bir numaralı; minibüs, otobüs, troleybüs, kamyon, kamyonet, çekici ve benzerleri iki numaralı; motosiklet ve triportörler üç numaralı; yat, kotra ve her türlü içten ve dıştan takma motorlu özel tekneler, uçaklar, helikopterler ve traktörler ise dört numaralı tarifenin kapsamına alınmışlardır. Finansman Kanunu'nun 4, 5 ve 6. maddelerinde yazılı taşıtların a. Her ne şekilde olursa olsun iktisap edilmesi (mülkiyeti muhafaza kaydıyla ve sair akitlere göre iktisaplar dahil; ana bayi, bayi, bölge bayii, yetkili satıcı ve acentelerle, Maliye Bakanlığınca bu nitelikte olduğu tespit edilenlerin yalnızca satmak üzere iktisap ettikleri plakasız taşıtlarla, veraset yoluyla intikal edenler hariç); b. Yurt dışında iktisap edilerek Türkiye'ye ithal edilmesi; c. Vekâletname ile tasarruf hakkının devralınması T. A. V.'ne tabîdir. T. A. V.'nin mükellefi Finansman Kanunu'nun 4, 5 ve 6. maddelerinde yazılı taşıtları a., b. ve c. şıklarında belirtilen şekilde yurt dışında iktisap ederek Türkiye'ye ithal eden veya bunların tasarruf hakkını devralan gerçek veya tüzel kişilerdir (Finansman Kanunu Md. 1).

T. A. V., mükellefin, Maliye Bakanlığınca tespit edilecek esaslara göre, ilgili trafik, belediye, liman, gümrük idareleri veya Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü ile noterlerce onaylanmış beyannamesi üzerine tarh olunur. Mükellefler vergiye ilişkin beyannamelerini iktisap, ithal ve devir işleminin tamamlanmasından önce bu işlemlerin yapıldığı yer olan vergi dairesine vermek zorundadırlar (FK Md. 7). T. A. V., iktisap, ithal ve devir işleminin tamamlanmasından önce beyannamenin verildiği yer vergi dairesine ödenir (FK Md. 8). (E. Korur)

TAŞİKARDİ (Fr. Tachycardie), kalbin hızlı attığını belirten bir tıp terimi. Kalp kendisinde mevcut bir elektrik sistemi ile dakikada 60 - 90 defa düzenli olarak atar. Heyecanlı bir kimsede veya yarışan bir atlette kalp atımı hızlanır. Ancak, belirli bir süre sonra normal duruma gelir. Kalbin devamlı olarak dakikada 100'den fazla atması ve düzeninin bozulması bir hastalık işaretidir. Kalbin yavaş atmasına bradikardi (b. bk.), düzensiz atmasına aritmi denir. (N. Menemenli)

TAŞKENT, Sovyetler Birliği'nin dördüncü büyük şehri, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin merkezi. Nüfusu 1 689 000 (1977)'dir. Orta Asya'da Sırderya'nın sağdan aldığı Çirçik kolu tarafından sulanan bir sahada kurulmuştur. Kuzey - doğuda yer alan, 4 500 m den yüksek dağlar hem poyraz rüzgârlarına karşı bir siper teşkil ederler hem de üzerlerindeki buzullarla beslenen akarsuları aşağıdaki düzlüklere göndererek verimli bir vahanın meydana gelmesini sağlarlar. Soğuk hava kitleleri, dağların güney ve güney - batı yamaçlarından aşağı doğru inerken adyabatik olarak ısındıklarından, pamuk tarımının yapılmasına ve elma, üzüm, dut gibi meyvelerin yetişmesine elverişli bir zemin hazırlarlar. Tütün ve hububat da önemli ürünlerdendir. Verimli lös topraklarından oluşan bu vahadaki sulama tarımının, hiç değilse VII. yüzyıla kadar uzanan bir geçmişi vardır. Hatta Neolitik ve Eski Tunç devrine ait kalıntılar, T.'in çok uzun zamandan beri meskûn bir yer olduğunu gösterir.

Şehrin kurulmasına ve gelişmesine âmil olan bir etken de elverişli ulaşım durumudur. Üç ayrı yöne doğru uzanan ana yollarla T., çok uzak sahalara bağlanmıştır : kuzey - batıya doğru Sırderya boyunca, Ural dağları güneyinden Rusya içerisine; kuzey - doğuya doğru Karatav (Kara Dağ) ötesinde Sibirya'ya, Alatav (Ala Dağ) ötesinde Çungarya'ya ve güney - batıya doğru Merv üzerinden Hazar Denizi kıyılarına, İran ve Afganistan'a yollar uzanır. Özellikle, Türkistan - Sibirya demir yolunun 1931'de işletmeye açılmasıyla şehir, Trans - Sibirya hattına bağlanmış ve gelişmesi hızlanmıştır.

Denizden yaklaşık 460 m yüksekte bulunan T.'te en sıcak ay ortalaması, temmuzda 26,7°C ve en soğuk ay ortalaması, ocakta 0°C ve yıllık yağış tutarı 375 mm dir. Kış mevsiminde Çirçik vadisinden aşağıya esen rüzgârlar, aralık ayında sıcaklığın bazen 25°C üzerine çıkmasına sebep olur. Hazirandan eylüle kadar dört ay hemen hiç yağış görülmez ve bu aylar tamamiyle kurak geçer. En fazla yağış mart ve nisan aylarına

rastlar. Bu iklim şartları altında yukarıda sözü edilen ürünlerin yetiştirilmesi ancak sulama ile mümkün olur.

Kırıklı yapıda, yüksek dağlara komşu birikinti düzlüğünde kurulmuş olan T., sık sık depremlere uğradığı için, çoğunlukla yüksek olmayan binalardan meydana gelmiştir. 1865'te Rusların eline geçtikten sonra Türkistan eyaletinin merkezi olmuş ve büyümeye başlamıştır. Eski T.'in kuzey - doğusunda uzunluğu 10 km ve genişliği 5 km den daha geniş bir alanda, yeni bir şehir kurulmaya başlanmıştır. 1877'den itibaren her iki kısım aynı belediye sınırları içine alınmış ve kamu hizmetleri birlikte yürütülmüştür. Bununla beraber, nüfusu daha çok olan eski şehire az ihtimam gösterilmiş ve özel haklardan yararlanan yeni şehir, idarî, kültürel ve bilimsel tesisleriyle modern bir Avrupa şehri manzarası kazanmıştır. Fakat ihtilâlden sonra, milliyet esasına dayanan cumhuriyetlerin kurulmasıyla özel haklar kaldırılmış ve T.'in siyasî önemi azalmıştır (1917). Şehir Özbekistan'a ve kuzey bölgesi Kazakistan'a bağlanmıştır. Bununla beraber 1930'da Özbekistan'ın merkezi, Semerkand'dan T.'e taşınmış ve şehir yeniden önem kazanmıştır.

XIX. yüzyıl ortasında nüfusu ancak 60 000 kadar iken, 1897 sayımında 155 673, 1917'de 257 000, 1926'da 323 600, 1939'da 556 000, 1956'da 778 000, 1970'te 1.385 000 ve 1977'de 1 689 000'e yükselmiştir. Özellikle 1920'lerden sonraki nüfus artışlarıyla şehrin sınırları genişlemiş, alçak, kerpiç binalardan ibaret kısım güney - doğuda kalmıştır. Yeni yapılan beton binalar dahi yüksek değildir. II. Dünya Savaşından sonra, eski şehrin bir kısmı yıkılmış ve modern mahalleler inşa edilmiştir. 1966'da depremden çok zarar gören T.'in eski kısmı hemen hemen tamamiyle ortadan kalkmıştır. Şehrin evleri, kavak, söğüt ve meyve ağaçları arasında, âdeta kaybolmuş gibidir; iki yanında ağaçların sıralandığı geniş caddeleri, güzel parkları ye su tesisleri, güneyin kavurucu sıcağında insanların serinlemesine yardım ederler.

Gerek Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin gerek 20 000 km^2 den geniş T. Bölge (oblast')'sinin yönetim fonksiyonlarını yürüten T., Orta Asya'nın en büyük iktisadî merkezidir. Özellikle pamuk ve hububat ticaretinde çok ileri gitmiştir. Tarımı geliştirmek için ağır tarım makineleri sanayii kurulmuş, dokuma ve inşaat makinaları, vinçler, aletler, elektrik malzemesi, kimyevî maddeler, selüloz, kâğıt v.b. imal eden tesisler meydana getirilmiştir. Beş yıllık planlı çalışmalarla T., Asya'nın en önemli dokuma endüstrisi merkezlerinden biri haline gelmiş, gıda maddeleri, tütün, deri v.b. işleyen fabrikalar kurulmuştur. Gerekli enerjiyi sağlamak üzere, 1926'dan itibaren hidroelektrik santralleri tesis edilmiştir : Bozsu, Çirçik, Ferhad, T. santralleri gibi.

Şehir, Sovyet Orta Asyasının önemli bir eğitim ve kültür merkezidir. İlk ve orta dereceli okullardan başka, birçok meslekî ve teknik öğretim müesseseleri, Özbek İlimler Akademisi (kuruluşu 1943) ve Orta Asya Devlet Üniversitesi (kuruluşu 1918) ile 50 kadar araştırma merkezi vardır. Kültürel kuruluşlar arasında özellikle Devlet Kitaplığı, Ali Şir Nevaî Operası, Sergi Sarayı, müzeler (özellikle Greko - Baktriyen meskûkât koleksiyonunu ihtiva eden) anılabilir. Göze çarpan eski eserler arasında da XVI. yüzyıldan kalma Barak Han ve Kuholdaş medreseleri ile Zeyneddin Baba ve Yunus Han türbeleri zikredilmeye değer. T.'te Özbek, Tacik ve Rus dillerinde olmak üzere 20'den fazla gazete çıkar. Yabancı mallar satan pazarlar, turistlerin yakın ilgisini çeker.

T. Türk tarihinin ünlü şehirlerinden biridir. XIX. yüzyıl ortasında Rusların eline geçmeden önceki zamanlarda, yüzyıllarca Türk hâkimiyetinde bulunmuştur. (C. R. Gürsoy)

TAŞKIZAK TERSANESİ : bk. İSTANBUL TERSANESİ.

TAŞKÖPRÜ, Kastamonu iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 2 217 km^2, nüfusu 56 436 (1980)'dır. Gökçeağaç adlı bir bucağı vardır. Köylerin çoğunun nüfusu 200 - 500 arasındadır.

TAŞKÖPRÜ : İlçeden bir görünüş

Gökçeağaç bucağının merkezi Hanönü'nün nüfusu 949'dur. İlçe merkezi T.'nün nüfusu 8 659'dur. T., ilin doğu bölümündedir. Doğusunda Sinop ve Çorum illeri, batısında Kastamonu merkez ilçesi ile Devrekâni, kuzeyinde Çatalzeytin, güneyinde Tosya ilçeleri vardır.

İlçe arazisinin orta bölümünde Gökırmak çevresinin düzlükleri (500 - 550 m) uzanır. Genişliği 20 km kadar olan bu

TAŞKÖPRÜ : Kendir tarlası

dalgalı düzlüklerin Gökırmak yakınları yeni aluvyonlarla örtülüdür. Kuzeyinde Eosen devri tabakaları, güneyinde kristalin - metamorfik arazi uzanır. İlçenin kuzeyinde Küre (İsfendiyar) dağları (1 500 - 1 600 m) Karadeniz ile ilçe arasında bir sıra halinde uzanır. İlçenin güney bölümünde de dağlık - tepelik yerler (1 000 - 1 200 m) bulunmaktadır.

İlçede kışlar soğuk, yazlar sıcak geçer, dağlık yerler daha az sıcak olur. Yıllık yağış 550 mm dir. Her mevsimde yağış olursa da, kışın ve ilkbaharda daha çok yağar. Kuzeydeki sıradağlar, denizin etkilerini azaltır. Orta derecede donma olayları belirir, toprağa 10 - 15 cm ye kadar işlediği de olur.

İlçenin dağlık yerlerinde, özellikle doğusunda iyi korunmuş ormanlar ile yarı bozulmuş olanları genişçe yer tutar. Ağaç çeşitleri arasında sarı çam, kara çam, meşe ve yer yer kayın ağaçları vardır. Başlıca akarsu, Gökırmak'ın bir bölümü ile buna burada karışan derelerdir.

Halkının çoğunun toprak sahibi olduğu ilçenin dağlık yerlerinde hububat (buğday, arpa, çavdar) tarımı ile hayvancılık çok yer tutar. Çukur düzlüklerde çeltik, kenevir, sarımsak, sebzecilik ve meyvecilik, şeker pancarı yer tutmuştur. Tarımla uğraşan köylü, hayvancılıkla da geçimini sağlar. Beslenen hayvanlar arasında koyun, tiftik keçisi, kıl keçisi, sığır vardır. Bu arada besi sığırcılığı da gelişmeye başlamıştır. Tiftik başka yerlere de gönderilir. Köylerde kümes hayvancılığı, arıcılık da yapılır.

İlçe merkezi T., Kastamonu - Sinop kara yolu üzerinde (bu yolun 1980'de birçok yeri asfalt kaplı idi), Gökırmak'ın sağ yakasında bir küçük şehirdir. Çevresiyle bağlantısını sağlayan başlıca yol da budur. Şimdiki adı, şehre girilen yerde Gökırmak üzerindeki köprüden gelir. 1927'de büyük bir yangın geçiren T., daha sonraki yıllarda gelişme göstermiş, yeni yapılar yapılmıştır. Halk çiftçilik, dokumacılık (kendir fabrikası), tiftik ve kereste üretimi ile geçimini sağlar, gereken besin maddelerinden çoğunu yerinde karşılar.

Eski bir yerleşme yeri (M. Ö. 64) olan T.'nün yerinde, Romalılar çağında. Pompeiopolis adlı bir şehir bulunuyordu.

TAŞKÖPRÜ : Kendirin tarlada kurutulması

TAŞKÖPRÜ : Kendir fabrikasından bir görünüş

Şimdi burada Kızlar Kalesi adıyla anılan yerde kale harabeleri vardır. Bu eski şehrin yerinde döşeme mozayikleri bulunmuştur. İlçede kaya mezarları kalıntıları bulunmaktadır. Türk eserleri de önemli yer tutar. Çaycevher köyünde Kasımbey camii (1358'de Candaroğulları zamanına ait), Anadolu Selçuklu sanatını gösterir, pek eskiden kalma Gökçeağaç kervansaray kalıntısı, Çobanoğulları zamanında yapılmış olduğu sanılan (1230) T.'deki köprü bunlardandır.

T.'de 4 ilk okul (köylerde 137), lise ve orta okul, kız sanat okulu ve pratik sanat okulu vardır. Devlet hastahanesi (25 yataklı), elektriği, içme ve kullanma suyu, imar planı vardır. 1900 - 1927 arasında T.'de bir gelişme olmamıştır. 1927 yangınından sonra, kasabada kadastro uygulanmış, geniş caddeler açılmış, modern yapılar çoğalmıştır. Elektrik enerjisi 1936'da türbinlerle sağlanmış, 1958'den 1971'e kadar Sümerbank Kendir Fabrikasından alınmış, günümüzde Türkiye Elektrik Kurumu'ndan sağlanmıştır. İçme suyu 1949'da köprü başında açılan kuyulardan sağlanarak pompaj yoluyla şehre verilmiştir (30 lt/sn).

T.'de "kendir soyma kuruluşu" olarak yapılan kendir fabrikası, gelişerek günümüzde sicim, kanaviçe ve sisalden yolluk ve kilim yapılmaktadır (yılda 50 milyon dokuma, işçi sayısı 500 kadar). (R. İzbırak)

TAŞKÖPRÜLÜZÂDE, Ahmed Efendi (Bursa H. 901/1495 - İstanbul H. 968/1561), Türk (Osmanlı) ilim adamı ve biyografya yazarı. Adı ve lakabı Taşköprîzâde (veya Taşköprülüzâde) Ebülhayr İsâmeddin Ahmed şeklindedir. Taşköprü ile ilgisi, Çandaroğulları zamanında Kastamonu bölgesine yerleşen ve Taşköprü'de müderrislik yapan dedesi Hayreddin Halil efendi (ölm. 1475) dolayısıyladır.

T.'nin babası Muslihiddin Mustafa (1453 - 1529) ve amcası Kıvameddin Kasım (1463 - 1513) efendiler de devrinin ileri gelen ilim ve kültür adamlarındandır. Başlangıç öğrenimini bunlardan yapan T., yüksek öğrenimini çağının gerektirdiği tertip ve düzen içinde tamamlayarak, 1525'te Dimetoka Oruç

Paşa medresesi müderrisliğine tâyin edilir. Onun hayatının önemli bir kısmı, medreselerde ilim ve öğretim yapmakla geçer. Sırasıyla İstanbul, Üsküp ve Edirne'deki çeşitli medrese müderrisliklerinde bulunur; her defasında bir üst dereceye tâyin edilir ve sonunda, devrinin bu meslekte en yüksek derecesi olan Fatih medreseleri (Sahn-ı Semân) müderrisliğine kadar yükselir (1539 - 1544, 1547).

T.'nin bir ara Bursa ve İstanbul kadılığı gibi yüksek kadılık makamlarında da bulunduğunu görmekteyiz. Sonuncu görev yeri olan İstanbul kadılığından, gözlerinin hastalanması üzerine ayrılmak zorunda kalır (1554). Hayatının geri kalan yedi yılı körlük içinde geçer. Ama boş durmaz; bir yandan yanındakilerce yazıya geçirilmek üzere yeni eserler ortaya koyar, bir yandan da eskiden yazdıklarını elden geçirerek temize çektirir. İstanbul'da ölen T.'nin mezarı Aşık Paşa Mahallesi Seyyid Vilâyet türbesi çevresindedir.

T., ilim ve ahlâk bakımından çağında sevilmiş, saygı duyulmuş bir kimsedir. İlmin yanı sıra güzel sanatlarla da ilgisi olup, özellikle çağında büyük önem taşıyan yazı sanatı (hüsn-i hat)'nda adı geçmektedir. Arapça şiir yazdığı da bilinmekte, hatta bu konuda oldukça ileri bir seviyede olduğu çağdaşlarınca ifade edilmektedir.

T.'nin asıl çalışma ve başarısı ilim alanındadır. O, Osmanlı devrinin en verimli ilim adamlarından biridir. Geriye küçüklü büyüklü otuzu aşkın eser bırakmıştır. Bunların önemli bir kısmı medreselerde okutmuş olduğu İslâm felsefesi, İslâm hukuku, *Kur'an* tefsiri, belâgat ilmi çerçevesinde yapmış olduğu araştırmaları, açıklama ve yorumları içine alır. Fakat onun bugün için asıl anılması ve üzerinde durulması gereken yönü biyografyacılığıdır. *Şakâyıku'n-nu'mâniye fî ulemaî'd - devleti'l - Osmaniye* adlı biyografyasıyla, bir yandan bize, Osmanlı tarih ve kültürü için paha biçilmez bir kaynak bırakmış, bir yandan da, o dönem biyografyacılığının başlangıç noktalarından biri olmuştur. Kısaca *Şakâyıku'n-nu'mâniye*, (veya *Şakâyık)* diye de anılan bu eser, 1558 tarihinde yazılmış olup Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan bu tarihe kadar yetişmiş 521 Osmanlı - Türk ilim ve kültür adamı (âlim, mutasavvıf, şair vb.)'nın biyografisini verir. Arapça olup yazılışından hemen sonra başlamak üzere çeşitli zamanlarda çeşitli kimselerce bir yandan Türkçeye çevrilmiş, bir yandan da "zeyl" (ek, ilâve) denilen ve T.'nin kaldığı yerden devam eden benzeri eserlerin yazılmasına yol açmıştır. Türkçe çevirileri arasında en tanınmışı Edirneli Mecdî Efendi (ölm. 1590)'nin *Hadaiku'ş - şakayık*'ıdır. Nev'îzade Atâyî (1583 - 1635)'nin *Hadâiku'l - hakayık fî tekmiletü'ş - şakayık* adlı eserini de, T.'yi kaldığı yerden takip eden "zeyl"lerin en tanınmışı olarak anmak gerekir.

Şakâyıku'n-numâniye Arapça olarak bir defa basılmıştır (Mısır - Bulak, 1299 - 1310; *Vefeyatü'l - a'yan* adlı kitabın sahife kenarlarında). Eser Almancaya da çevrilmiştir (İstanbul 1927).

T.'nin eserlerinden biri, *Nevâdirü'l - ahbâr fî menâkıbi'l - ahyâr* adını taşır. Bu eser de bir biyografya olup İslâm dünyasının, başta Hz. Muhammed'in çevresinde bulunmuş kişiler (sahâbe) olmak üzere tanınmış din, hukuk, felsefe, sanat ve kültür adamlarının hayatları hakkında bilgi verir. Diğer önemli eseri, *Miftâhu's - saâde ve misbâhu's - siyâde* adlı bir ilimler ansiklopedisi olup çağının ilimleri, bu ilim dallarının konuları, en tanınmış kitapları, ilim adamları hakkında bilgi vermesi bakımından büyük değer taşır. Her iki eser de Arapçadır. Bunlardan ikincisi, T.'nin oğlu Kemaleddin Mehmed Efendi (b. bk.) tarafından *Mevzûatü'l - ulûm* adı altında sonradan Türkçeye çevrilmiştir (Çeviri iki cilt olarak basılmıştır : İstanbul 1313). (H. Tolasa)

TAŞKÖPRÜLÜZÂDE, Kemaleddin Mehmed Efendi (İstanbul 1552 - İshakçı 1621), Türk (Osmanlı) ilim adamı. Biyografya yazarı Taşköprülüzâde İsâmeddin Ahmed Efendi'nin oğlu. Bir kısım öğrenimini babasından alır; hocaları arasında çağının büyük ilim ve hukuk adamlarından Ebussuud Efendi (b. bk.) de vardır. Öğrenimini bitirdikten sonra meslek olarak önce ilim ve öğretim yolu olan müderrisliği seçer (1576). Çeşitli medreselerde görev yapar; bu mesleğin en yüksek derecelerinden sayılan Fatih Medreseleri (Sahn-ı Semân) müderrisliğine kadar yükselir (1588). 1591'den itibaren kadılığa geçer. Selanik (1591, 1600), Haleb (1593, 1597), Şam (1596), Bursa (1598), Galata (1599) gibi yüksek dereceli kadılıklarda bulunur. Son görev yeri olan İstanbul kadılığından, aynı yıl Anadolu kazaskerliğine yükseltilir (1603/H. 1011 ve 1012). Değişik aralıklarla üç defa bu mevkie gelip ayrılan Mehmed Efendi, 1612'de de Rumeli kazaskeri olur ve yine değişik aralıklarla üç defa bu mevkide bulunur (1612, 1615, 1620).

Kemaleddin Mehmed Efendi için en üst mevki olarak geriye şeyhülislâmlık kalmıştır. Onun bu mevkii gözlediği, hatta vermemesi gereken ve kişiliğine büyük ölçüde gölge düşüren bir fetvayı bile, bu yüzden verdiği söylenir : Padişah II. Osman Lehistan seferine giderken, geride bir iktidar pürüzü çıkarabilir düşüncesiyle, kardeşi Şehzade Mehmed'i öldürtmek ister. Bu konuda Şeyhülislâm Esad Efendi'den alamadığı fetvayı da kazasker olarak ondan alır.

Kemaleddin Mehmed Efendi, 1621'deki Lehistan seferine II. Osman'la birlikte gitmiş, fakat şiddetli bir hastalığa yakalanarak geri dönmek zorunda kalmıştır. Ölümü dönüş yolu üzerindeki İshakçı (veya İsakçı) kasabasında olur. Cenazesi Tuna'dan gemiyle İstanbul'a getirilip babasının Aşık Paşa camii çevresindeki mezarı yanına gömülür.

Çağdaşlarınca saygı ile anılan Kemaleddin Mehmed Efendi, geriye telif ve tercüme on kadar eser bırakmıştır. İçlerinden en tanınmışı *Mevzuâtü'l - ulûm*'dur. Bu eser, babasının, bir tür ilimler ansiklopedisi olan *Miftâhu's - saâde ve misbahu's - siyâde* adlı Arapça eserinin Türkçeye çevirisidir. Kemaleddin Efendi, bu eserde yapmış olduğu çalışmanın yalnız bir çeviri olmadığını, bazı ek bilgiler verdiğini, özellikle çeşitli ilmî deyiş ve terimlerin Türkçeye çevrilmesi veya açıklanmasında oldukça çaba harcadığını belirtir. Eser 1895 (1313)'te İstanbul'da iki cilt olarak basılmıştır.

Kemaleddin Efendi'nin diğer eserlerinden bir kısmı tefsir, İslâm hukuku, tarih ve biyografya dallarındadır. Bunlardan *Tarih-i Sâf* adlı eseri üç cilt olarak basılmıştır (İstanbul 1287).

Edebiyatla da çok yakından ilgilenmiştir. Zamanının sanatlı nesir yazarlarından sayılır. Arapça ve Farsçadan yaptığı bazı tercümelerini, özellikle *Hadis-i Erbaîn* (Kırk Hadis) tercümesini bu çerçeve içinde düşünmek yerinde olur. II. Osman'ın emriyle mensur bir *Şehnâme* yazdığı da söylenmektedir. Ayrıca, şiirle de uğraşmış ve Kemalî mahlâsıyla Arapça, Türkçe şiirler yazmıştır. (H. Tolasa)

TAŞKÖPRÜLÜZÂDE, Muslihiddin Mustafa ((Taşköprü 1453 - İstanbul 1529), Türk (Osmanlı) ilim adamlarından ve biyografya yazarlarından Taşköprülüzâde İsâmeddin Ahmed Efendi (b. bk.)'nin babası. Kendisi de II. Bayezid ve I. Selim devirlerinin ileri gelen ilim adamlarındandır. Hatta I. Selim'in şehzadeliği sırasında, bir süre hocalığını yaptığı da söylenir. Başlangıç öğrenimini Taşköprü medresesinde uzun yıllar müderrislik yapan babası Hayreddin Halil Efendi (ölm. 1474 - 1475)'den almıştır. Daha sonra öğrenimini Bursa ve İstanbul'da sürdürür. Kendisi de ilim yolunu seçer ve Bursa, Ankara, Üsküp, Edirne, Amasya (H. 911/1505 - 1506) medreselerinde müderrislik yapar. Bu meslekte Fatih medreseleri (Sahn-ı Semân) müderrisliğine kadar yükselir. Bir ara I. Selim tarafından Haleb kadılığına tâyin edilirse de, kendi isteğiyle bundan vazgeçer, eski görevine döner. Devrinin tefsir, hadis, İslâm hukuku, belâgat gibi ilim dallarında geniş bilgisi olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan tefsir, İslâm hukuku ve belâgat üzerine yazılmış bazı risaleleri de olduğu ifade edilmektedir. Şiirde Hilmî mahlâsını kullandığı söylenirse de, şiir yazdığı ve böyle bir mahlâs (Hilmî veya Halîmî) kullandığı sanılmamaktadır. Hakkında geniş bilgi veren tek kaynak, oğlu İsâmeddin Ahmed Efendi'nin *Şakâyıku'n - nu'maniye* adlı eseridir (bk. Mecdî Efendi çev., İstanbul 1269, 391 - 392). (H. Tolasa)

TAŞKURGAN (Peştuca adı : Hulm), Kuzey Afganistan'da, Mezar-ı Şerif ilinde bir şehir. Nüfusu 40 000'dir. Nüfusun çoğunluğu Özbeklerden oluşur. Denizden yüksekliği 454 m dir.

TAŞKURGAN (Çince adı : Puli), Çin'de, Sinkyang Muhtar Uygur Çevresinin güney - batı bölümünde, Tarım nehri havzasında, Taşkurgan ırmağı kıyısında bir şehir. Denizden yüksekliği 3 000 m dir.

TAŞLAMA, konusu yergi, eleştiri olan halk şiirlerine verilen ad. Tür olarak hem âşık şiirinde, hem de anonim halk şiirinde vardır. Dil ve üslûp bakımından diğer halk şiirlerinden farklı bir özellik göstermezler. T.'ların kendilerine has ezgileri de yoktur. Âşıkların T.'ları, güzellemeler, koçaklamalar, ağıtlar gibi "koşma" biçimindedirler (bk. KOŞMA). T.'lardaki ana unsur sözdür. Ezgi ikinci derecede önem taşır.

Geniş anlamda ele alındığında T.'larda hiciv, mizah ve küfür söz konusudur. Çokluk bir T.'da bu niteliklerin birçoğu bir arada bulunur. Bu tür şiirlerde bazan mizah, bazan hiciv ağır basar. Bazan da düşmanlık duygularıyla sert sövgülerin dile getirildiği olur.

T.'ları konularına göre bireysel taşlamalar ve toplumsal taşlamalar diye sınıflandırabiliriz. İster bireysel konulu olsun, ister toplumsal konulu olsun T.'ların büyük bir kısmında dile getirilen ana tema baskı altına alınan insanın bundan şikâyeti, bu baskıya karşı gösterdiği tepkidir. Baskılar, örf ve âdetlerden, günlük hayatta karşılaşılan aksaklıklardan kaynaklanabileceği gibi, tamamen kişisel bir nitelik de taşıyabilir. Bireysel konulu T.'larda, günlük hayatta karşılaşılan can sıkıcı belli bir olay veya belli bir kişi alaya alınır, yerilir. Örnek olarak, âşığın buğdayını eksik tartan dükkâncıyı, kendisine ilgi göstermeyen köylüyü, bahşişini dolgun vermeyen ağayı alaya almasını, yermesini, eleştirmesini konu edinen T.'ları gösterebiliriz. Bazı T.'larda dünyanın kötü gidişinden şikâyet edildiği görülür. Ancak bunlarda bir değişiklik veya düzeltme isteğine rastlanmaz. Bu tür T.'ların yanında, birçok insanın sıkıntılarıyla, dertleriyle ortak olabilecek bireysel sıkıntı ve dertleri dile getiren T.'ların sosyal ölçüler kazandıkları olur.

T.'yı söyleyen âşık, ele aldığı konu üzerinde uzun boylu düşünüp taşınmadan, o onda karşılaştığı sıkıntı veya zorluğu içinden geldiği gibi dile getirir. Bu bakımdan T.'ların eleştirilen kişi ve kuruluşların kendi zamanları içindeki aksaklıklarını ortaya koymaktan başka bir amacı yoktur.

Kimi T.'larda ise sosyal yergi ve eleştiri "şikâyet" olmaktan çıkmış, "dâva etme" niteliği kazanmıştır. Bu tür şiirlerde eleştiri belli bir olaya, belli bir kişiye veya kuruma yönelmiş olup "dâvacı" ile "dâva edilen" karşı karşıya getirilmiştir. Sahip olduğu gücü kötüye kullanan güçlü kişilerin, zayıf, güçsüz insanlara karşı yaptıkları türlü baskıları, haksızlıkları dile getirirler. Bu tür şiirlerde sosyal eleştiri belli figürlerde temsil edilir. Kimi T.'larda ise yerilen, eleştirilen olaylar, kişiler ve kurumlar arasında ustaca bir bağ kurularak bir bütüne gidildiği görülür. Özellikle âşık geleneğinin güçlü olduğu dönemlerde T.'ların uyarıcı ve düzeltici bir rolü olmuştur. (H. Özdemir)

TAŞ'LAR (Alm. Gesteine, Fr. Roches, İng. Rocks), Yer kabuğunun ana maddesi, minerallerden oluşmuş bulunan cisimler. Yer kabuğunda çok sayıda T. çeşitleri vardır. Bunları birbirinden ayırt etmek için her birinin mineral bileşiklerini, yapılarını (strüktür), dokularını (tekstür), oluş yollarını göz önüne almak gerekir.

T. adı altında bir veya birkaç mineralin birleşmesinden doğmuş tabiî parçalar anlaşılır. Yalnız tek mineralden oluşmuş bulunanlarına "sade T.'lar" denir. T.'lar, ister sade olsun, ister "birleşik" bulunsunlar, bunların minerallerden farkı, kimyasal bileşimlerinin homojen olmayışındandır. Bir başka farkları da yer kabuğunda minerallere oranla geniş yerleri kaplamalarındandır. Böylece söz gelişi bir kalker veya granit taş çeşidi tek başına bir dağın yapısını oluşturabilir.

T.'ların insanlara sağladığı faydalar yalnız teknik alanda (doğrudan doğruya kullanılmak üzere her türlü yapı malzemesi, kireç, alçı, çimento, tuğla, kiremit, kerpiç yapımı, cam ve porselen sanayii v.b.) kalmaz, tarımın temelini teşkil eden toprak da, T.'ların ufalanmalarından oluşmuştur. Bir T.'ın, insan eliyle işlenmesi gibi, aşınması da içindeki minerallerin sert veya yumuşak olmalarına bağlıdır. Meselâ çok sert olan kuvars minerallerinden oluşmuş kuvarsitler, çimentosu silis olan kum T.'ları, aşınmaya karşı büyük direnç gösterirler. Tabiî çimentoları kil ve benzeri olan T.'lar, su alarak çabuk yumuşarlar. T.'ların su geçirip geçirmeyişlerinin de tarım alanlarında önemli yeri vardır.

T.'lar, o derece çeşitlilikleri olan konular topluluğudur ki, bundan petrografi (T. bilimi) adı altında geniş bir bilim doğmuştur. Türlü bölümlerden oluşan bu bilimde "jenetik bölüm" içinde T.'ların oluşmaları belirtilir. Buna göre, T.'lar üç ana tür olarak göz önüne alınır : 1. Püskürük (eruptif) T.'lar, 2. tortul (sedimanter) T.'lar, 3. başkalaşmış (metamorfik) T.'lar.

1. Kökünü yerin derinliklerinden alan püskürük T.'lara magmatik T.'lar da denir. Bu oluşların kökeninde magma vardır. Çok çeşitli bileşimi olan magma, yer kabuğunun türlü derinliklerinde gazları emmiş, kızgın silikat hamuru durumunda bulunmaktadır. Akıcı, kızgın magma yeryüzüne çıka-

bilmişse, orada akar. Bir eriyik seli gibi akan bu maddeye *lav* denir. İşte bunun katılaşması ile "dış püskürük T.'lar" (volkanitler veya yanardağ T.'ları) oluşmuştur. Başlıcaları andezit, dasit, bazalt, trakit, liparit'lerdir. Bunların yeni oluşmuş olanları (hatta günümüzde yanardağlardan püskürülenleri), eski devirlerde olmuş bulunanları (diyabaz, porfirit, kuvarsporfir gibi) vardır. Bunlar ya yarıklardan ya da bacalardan çıkmış, atmosfer ile karşılaşmıştır. Bu T.'ların bir kısmı süngerimsi, bir kısmı yumak ve ip görünüşlü, bir kısmı da som yapılıdır. Bir kısmı da tüflerdir ki, volkanlardan gazlarla birlikte fırlatılan magma parçalarının havada hemen katılaşmasından doğmuş T.'lardır. Bunlara iriliklerine, biçimlerine, mineralojik bileşimlerine ve dağınık veya yapışık oluşlarına göre, türlü adlar verilmiştir ki, hepsi birden volkanik tüfler adı altında toplanır : volkanik blok, volkan bombası, lapilli, volkan külü, volkan tozu Bunlardan daha havada iken hemen katılaşanlar camsı bir görünüş almışlardır. Bütün dağınık volkanik T. parçaları, düşerek ve savrularak indikleri yerlerde kat kat yığılmışlardır.

Yer kabuğu içindeki yerinden ayrılan ve şırınga edilircesine başka T.'ların arasına sokulan magma, yeryüzüne ulaşamamış, başka tabakalar ve T.'lar altında ve arasında kalmışsa, orada yavaş yavaş soğuyarak bileşimlerine göre çeşitli kristalli T.'lar oluşmuştur ki, bunlara da iç püskürük T.'lar (plutonitler, derinlik T.'ları) denir. Başlıcaları granit, siyenit, diyorit, gabro'dur. Bulundukları yerlerde yığılış şekli olarak batolit'ler (kökü, dipsiz derinliklere uzanan yığınlar) ve lakolit'ler (sokuldukları tabakaları kabartan ve orada katılaşan magma yığınları) vardır. Sokuluşlar sırasında tortul ve püskürük T.'ların yarıklarına, aralarına damarlar biçiminde girmeler olmuştur ki, bunlara da damar T.'ları denilmiştir. Bu arada cevher damarları ve yatakları da vardır.

Dış ve iç püskürük T.'ların esas bileşimlerine giren mineraller ya koyu renkli (siyah mika veya biyotit, ojit, hornblende, olivin gibi) veya açık renkli olurlar (kuvars, feldspat ve bu arada plajiyoklaz ve ortoklaz, beyaz mika gibi). İç püskürük T.'lardan meselâ granitin içinde kuvars, feldspat, mika bulunur. Bunlar, yerin yüzüne çıkamamış, içinde kalmış, burada kristalleşmiştir. Liparit adındaki T.'ın bileşimi de, granitinkine benzer (kuvars, feldspat, mika), fakat bunlar dışa püskürülmüş, lav olarak akmış, orada soğuyarak katılaşmışlardır. O halde, bunlar, oluşları ve yerleri bakımından dış püskürüklerdendir. Bunun gibi, siyenit ile trakit, diyorit ile andezit, gabro ile bazalt arasında bu türlü ilişki vardır.

Püskürük T.'lar, iri veya ufak, hatta göz ile görülemeyecek kadar küçük kristallerden oluşmuştur. Göz ile veya mikroskopla bakıldığında, T.'ta şu iki özellik görülür : 1. T.'ın dokusu, yani tekstürü (T.'ı oluşturan malzemenin birbirleri ile bitişme şekli, sıralanışı, yan yana bulunuş tarzı), 2. T.'ın yapısı veya strüktürü (unsurların büyüklüğü, biçimi). T.'ların dokusunun teknik bakımdan önemi bulunduğu için, püskürük T.'ların dağınık, yapışık, sıkıca bitişik olanlarını belirtmek gerekir. Sıkıca bitişik olanları arasında da az veya çok gözenekli olanlarını, sık dokulu bulunanlarını ayırt etmek gerekir.

Yer kabuğunda en çok rastlanan mineraller silikatlar adı altında toplanır, kuvars ile birlikte yer kabuğuna katılan bütün minerallerin % 90'ını oluştururlar. T.'ların bileşimine girmeleri ve birçok sanat kollarında kullanılmaları bakımından büyük önem taşırlar. Bunlar, kimyasal özellikleri ve iç yapıları bakımından çeşitli gruplara bölünürler. Başlıcaları : Olivin grubu, piroksenler, amfiboller, mika, fenakit, humit, zoisit - epidot, granat grupları, piroksenler, klorit, kaolinit grupları, serpantin, feldspatlardır.

2. Tortul T.'lar, yer kabuğunun geniş yerlerini ve özellikle üst bölümünü, çoğunca, kat kat örtmüşlerdir. Bunlar denizlerin dibinde, göllerde, bataklıklarda, karaların diğer çukur yerlerinde tortulaşarak oluşmuşlardır. Bu yüzden de içlerinde hayvan, bitki izleri, kalıpları ve artıkları (fosiller) bulunur. Oluş tarzlarına göre bunlar, fiziksel, kimyasal, organik T.'lar olmak üzere üç büyük grupta toplanırlar.

Fiziksel oluşumlu tortul T.'lar (bunlara klastik, yani kırıntı T.'lar da denir), ister püskürük, ister tortul ve başkalaşmış T.'ların her türlü dış kuvvetlerle parçalanması, dağılması ve ufalanmasından doğmuş, çok çeşitli irilikteki parça veya parçacıklardır. Bunlar her devirde oluşmuş ve günümüzde de oluşmaktadırlar. Bunlar ya dağınık kalmıştır (köşeli T. parçaları, çakıllar, kumlar, tozlar, toprak) veya kil soyundan olup sıklaşmış ve T. özelliği almışlardır (kil, kil taşı, marn gibi) yahut bir tabiî çimento (kalker, silis, demir çimentosu gibi) ile birleşmişler ve yapışık T.'lar olarak adlandırılmışlardır (breş, konglomera, kum taşı gibi).

Kimyasal oluşma gösteren T.'lar (ayrışma ve çökeltilerden doğmuş T.'lar), erimiş maddelerin tortulanmasından doğmuş T.'lardır ki, en çok sular içinde çökelmişlerdir (tuz, jips, anhidrit, kalker, tebeşir, dolomit gibi).

Organik T.'lar ise, esaslarını canlı maddelerin oluşturduğu T.'lardır. Bu canlı (organik) maddeler hayvan ve bitki soyundan olabilir. Bu T.'ların bir kısmı yanabilen (taş kömürü, linyit gibi), bir kısmı yanmayan (kavkılı kalkerler gibi) cinstendir. Organik T.'lar arasında kalkerli, silisli, kömürlü olanlarına çok rastlanır.

3. Başkalaşmış T.'lar (metamorfik T.'lar, metamorf T.'lar), tortul T.'lar veya püskürük (magmatik) T.'ların başkalaşması ile oluşmuşlardır. Tortul ve püskürük T.'ları başkalaştıran etkileri şöylece belirtmek mümkündür : a. Yer kabuğunun derinliklerinde basınç ve ısı artar. Yer kabuğunun hareketleriyle buralara inen veya aralarına kızgın magmanın sokulmasıyla tortullarda başkalaşma olur. b. Bu etkilerle magmatik T.'lar da başkalaşır, şistî bir doku kazanır, yeniden billûrlaşırlar. Böylece, yer kabuğunun çok derin yerlerindeki bütün tortul T.'lar başkalaşmıştır : Killi T.'lar, fillad adı verilen ve ipek gibi parlayan T.'lar durumuna gelmiş, kum taşları, tanınamayacak kadar değişerek kuvarsit denilen sert ve som T.'lar oluşmuş, kalkerler, billûrlaşarak kristalin kalkerler ve mermerler şeklinde başkalaşmışlardır. Başkalaşan T.'larda parıldama, cilâlı ve billûrlu bir görünüş belirmiş, hepsi som yapılı olmuşlardır. Başkalaşmış T.'ların çok çeşitleri vardır. Başlıcaları gnays (Gneiss), mikaşist, fillad, kloritşist, eklogit, serpantin, kuvarsit ve mermer'lerdir.

T.'ların çeşitlerine ve özelliklerine göre, çok geniş kullanım alanları vardır. Teknik sahalarda T.'ın sertliği, basınca karşı direnci, gözenekliliği, dağılma ve ufalanmaya karşı dayanıklığı, cilâlamaya elverişliliği çok önemlidir. Yapı tekniğinde (duvar, temel, su içi yapıları) T.'ların geniş ölçüde kullanılma yeri olmuştur. Kum ve çakıl gibi dağınık T.'lar, harç ve beton işlerinde geniş ölçüde kullanılma yeri bulmuşlardır. T. ocaklarından çıkarılan bütün püskürük T.'lar ve tortul T.'lar istenilen şekilde işlenebilirler. Bunlar, levhalar halinde ve T. blokları olarak değerlendirilirler. Kalkerler, kum T.'ları ve granitler gibi T.'lar bu işlere çok elverişlidirler. Mermerler ve granitler, cilâlanarak kullanılırlar.

Türkiye'nin, her türlü T. çeşitleri bakımından büyük bir potansiyeli vardır. Türkiye'de çok yer tutan ve daha da gelişme gösteren çimento sanayii (temel ham maddesi kalker ve kil), pişmiş kilden ve çimentodan gereçler, tuğla, kiremit, ateş tuğlası sanayii, cam ve şişe sanayii (ham maddesi başta kuvars kumları ve kuvars soyu T.'lar), seramik ve porselen sanayii (başlıca ham maddeleri kaolin, kil, kuvars, feldspat veya pegmatit), ham maddeleri olan T.'ları memleket içinden bulurlar.

Türkiye'de ihracata da yer verebilecek değerde ve ölçüde T.'lar vardır. Bunlardan pek çeşitli ve ünlü mermer (memleketin birçok taraflarında ve bu arada Afyon, Marmara, Muğla, Bandırma, Kütahya, İzmir, Selçuk, Kırşehir mermerleri...), kalkerler (memleketin hemen her yerinde ve bu arada Gebze T.'ı, Hatay, Kastamonu, Çorum, Ergani T.'ları...), travertenler (Denizli, Eskipazar, Antalya, Bolu, Van, Konya, Siirt, Kırşehir, Terme T.'ı...), serpantinler, kum T.'ları, konglomera ve breşler (özellikle Hereke pudingleri, Bilecik, Vezirhan) vardır. Kömür yatakları (taş kömürü, linyit) önemli yer tutar, linyit yatakları Türkiye'nin bütün bölgelerinde yer yer bulunur. Memlekette yaygın olan ve bazıları kullanılarak ün kazanmış bulunan magmatik T.'lar (bu arada Kapıdağ granitleri, Kazdağı ve Uludağ granitleri, Armutlu, Yıldız Dağı (Istranca), Kırşehir, Giresun, Sivas, Zigana granitleri), trakitler (Afyon gibi), andezit ve dasitler (Ankara T.'ı, Bolu, Trabzon andeziti gibi), bazaltlar (Diyarbakır, Elazığ, Kastamonu gibi), tüf ve aglomeralar (Kayseri yonutaşı, Niğde, Kütahya tüfleri, Samsun aglomeraları gibi) vardır. (R. İzbırak)

TAŞLICALI YAHYA : bk. **YAHYA, Taşlıcalı.**

TAŞLIÇAY, Ağrı iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 798 km², nüfusu 21 836 (1980)'dır. Köylerin çoğu 250 - 500 nüfusludur. İlçe merkezinin nüfusu 4 185'tir. İlçe arazisi, Ağrı merkez ilçesinin ve Hamur'un doğusunda, Diyadin ilçesinin batısındadır. Kuzeyde Kars, güneyde Van illeri arazilerinden birer parça vardır. 1885'te asayiş karakolu olarak kurulmuş, 1892'de bucak olan T., 1954'te ilçe durumuna getirilmiş, çevre köylerinden gelip yerleşenlerle nüfusu artmış, Erzurum - Doğubayazıt transit yolu üzerinde işlek bir kasaba olmuştur. Denizden yüksekliği 1 760 m dir.

İlçe arazisinin orta bölümü 1 500 - 2 000 m yükseklikteki düzlük ve tepelikler şeklindedir. Burada Neojen arazisi ile genç volkanik arazi vardır. Bunun ortasından Murat ırmağının yukarı kesimi geçer. Bu arazinin kuzeyinde temeli Kretase tabakaları, üstü genç volkanik yığıntılarla örtülü Balıkgölü dağı (3 159 m), güneyinde Muratbaşı dağı (3 579 m)'nın kuzey yamaçları yükselir. Kuzeydeki dağlardan beslenen T. deresinden sulamada faydalanılır. Bu derede çok miktarda alabalık ürer.

İlçede kışların çok soğuk, kısa yaz mevsiminin sıcak ve kurak geçtiği bir iklim vardır (ortalama yıllık sıcaklık 6°C, ocak ortalaması —10°C, temmuz 21°C). En düşük sıcaklıkların —40°C'ı geçtiği günler vardır. Donma çok olur, toprağa 50 cm işler. Yıllık yağış 530 mm dir. Çok kar yağışı olur, kar örtüsü 6 - 7 ay yerde kalır. Yağışlar en çok kışın ve baharlarda olur.

İlçe, orman bakımından çok fakirdir. Her yerde otluklar, çalılıklar görülür. Elverişli yerlerde söğüt, karaağaç, akasya, kavak yetiştirilmiştir.

Halkın başlıca geçim kaynağı hayvancılık ile hububat tarımıdır. 1973 verilerine göre, ilçede 104 000 koyun, 23 000 sığır, 5 000 kıl keçisi, 880 manda beslenir. Bunların et, süt, yağ, yün, yapağı ve derilerinden yararlanıldığı gibi, başka yerlere de bu ürünler ve canlı hayvan gönderilir. Burada yaz aylarında geniş ölçüde yaylacılık vardır. Bu mevsimde yaylalar âdeta geçici birer köy yerleşmesi ve mesire yeri görünüşü alır. Köylerde hemen her evde kümes hayvanları (tavuk) beslenir. Bal elde edilir.

Bu yüksek bölgede hemen sadece hububat (buğday, arpa, çavdar) ekilmektedir. Yeterince gübrelenememesi yüzünden toprak nadasa bırakılır, iki yılda bir ekilir.

T., kısa sürede gelişerek yol uğrağı bir küçük şehir görünüşü almış, transit yoluna doğru büyüyerek yeni mahalleler oluşmuştur. Elektriği, içme suyu, hamamı, lokanta, gazino ve oteli vardır. Belediyesi 1954'te kurulmuş, bu tarihten itibaren çarşısı, pazarı, orta okulu, ilk okulu, sağlık merkezi, eczanesi, mezbahası, fidanlığı, imar planı bulunan bir küçük şehir olmuştur. Böbrek ve diş etlerine iyi gelen şifalı bir maden suyu vardır. (R. İzbırak)

TAŞOVA, Amasya iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 010 km², nüfusu 56 330 (1980)'dur. Üç bucağı (Destek, Esençay, Tekke) vardır. Bucak merkezlerinden her biri 2 500 kadar nüfuslu birer kasabadır. Nüfusu 3 000'den çok olan bir köy (Uluköy), 2 000'den çok olan 3 köy (Çaydibi, Gölbeyli, Belevi), 1 000'den çok nüfuslu 11 köy vardır. Öteki köylerin çoğu 300 - 600 nüfusludur. İlçe merkezi T.'nın nüfusu 6 208 (1980)'dir.

Eski ilçelerden olan T., ilin doğu bölümündedir. Kuzeyinde Samsun, doğu ve güneyinde Tokat illeri vardır. 1955'ten önce Tokat iline bağlı, merkezi Yemişenbükü olan bir ilçe iken, daha sonra Amasya'ya bağlanmıştır. İlçe, adını buradaki geniş T. ovasından almış, bu ad zamanla ilçe merkezi olan eski kasaba ve şimdiki küçük şehrin de adı olmuştur.

İlçe arazisi, Destek bucağındaki Destek Boğazı çevresinin orta derecede yükseklikteki (1 400 - 1 800 m) dağları ile Bidevi güneyinin hemen aynı yükseklikteki Sakarat dağlarından, bunların çevresindeki tepeliklerden ve ortada T. aluvyal düzlüklerinden (200 m) oluşmuştur. Verimli aluvyonlarla örtülü Erbaa Ovasının batıya doğru bir girintisi şeklinde olan T. düzlüklerinin daha batısında Tekke düzlüğü vardır. Her ikisi arasında eski bir volkanik arazi uzanır. Ovanın hemen kuzey ve güneyinde Neojen arazisi düzlük ve tepelikleri geniş yer tutar. Temelde ise, kristalin metamorfik arazi uzanır.

Yeşilırmak ile onun büyük kolu Kelkit ırmağı, ilçe arazisinde birleşirler. Karların birdenbire erimesi sonucu bu ırmaklarda taşkınlar olur (1952 nisanında olduğu gibi). Başlıca göl Borabay gölüdür. 2 km² büyüklükte olan, derinliği 10 m yi geçen, ormanlarla çevrili bu göl, çevresinin turistik bir yeri olmuştur.

İlçede kışları serin geçen, bazen soğuk da olan mevsim ile sıcak yazlar vardır. T. yağış istasyonunun verilerine göre, yıllık yağış tutarı 440 mm kadardır. Her ay yağışlı ise de, kış ve bahar aylarında daha çok yağış olur, yaz ve güz başında azalır (temmuzda 9 mm). En yüksek kar örtüsü kalınlığı (özellikle dağlarda) 30 cm yi geçer.

İlçe arazisi, tabiî orman sınırları içindedir. Yer yer korunmuş ormanlar (özellikle dağlarda) ile bozulmuş ormanlar vardır. Ağaç çeşitleri arasında kayın, sarı çam, meşe çoktur.

İlçe merkezi T., eski Yemişenbükü kasabasının bulunduğu yerde, Yeşilırmak kenarındadır. Samsun - Tokat kara yolu buradan geçer. Amasya'nın 50 km kuzey - doğusunda olan ka-

saba, buraya bir asfalt yol ile bağlıdır. En yakın demir yolu istasyonu, Sivas - Samsun hattı boyundaki Ladik (46 km)'tir. Belediyesi 1944'te Yemişenbükü'nde kurulmuş, T. belediyesi adını almıştır. Orta ve ilk okulları, sağlık merkezi, imar planı (1952), elektriği, içme suyu, çarşısı, pazarı, arada bir açılan panayırı bulunan bir küçük şehirdir.

İlçenin başta gelen tarım ürünü T. tipi adıyla anılan ünlü tütünleri ve şeker pancarıdır. İlçede ekilen topraklar geniş yer tutar (yaklaşık 28 000 ha). Tarla tarımı sahası 26 000 ha dır. Sulanan topraklar 10 000, sulanamayan 16 000 ha kadardır. Ayrıca, bağlar (1 000 ha), meyve ve sebze bahçeleri (1 500 ha) vardır. Çeşitli meyve ve sebzeler yetiştirilir. Makine ile tarım da gelişme yoluna girmiştir (160 traktör; karasaban 6 600).

İlçede hayvancılık da geçim kaynakları arasındadır. 1973 verilerine göre, yaklaşık 60 000 koyun, 7 000 kıl keçisi, 9 000 sığır, az sayıda tiftik keçisi vardır. Köylerde yük taşıma ve binek işlerinde faydalanılan eşek sayısı 6 000'dir. Hayvan ürünleri arasında süt ve mamulleri, yapağı, keçi kılı, tiftik, yumurta başta gelir. (R. İzbırak)

TAŞTIK KÜLTÜRÜ, Güney Sibirya'da ortaya çıkan bir arkeolojik kültüre verilen ad (M. Ö. I - M. S. V. yüzyıl). Özellikle Yenisey ırmağının orta bölümünde yayılmıştır. Adını Yenisey ırmağı havzasında Taştık ırmağı kıyısında yapılan kazılardan almıştır. Bu kültüre dayanan Tagar Kültürü (b. bk.)'nde ölüler kurganlara gömüldükleri halde T. K.'nde ölüler daha çok yeraltı mezarlarına gömülmüşlerdir. Kazılardan anlaşıldığına göre, T. K.'nde ölü yakma âdeti yaygınlık kazanmıştı. T. K. kavimleri, Avrupa soylu Tagar çağı halkının (Tingling'lerin) Mongoloid kavimlerle karışmış çocuklarıdır. Bu kavmin M. Ö. II - I. yüzyıllarda Orta Asya'dan gelen ve Türkçe konuşan Mongoloid Gangunlar olduğu tahmin ediliyor. Açılan mezarlarda yanmış kemikler, çeşitli kaplar, giyim kuşam kalıntıları ele geçmiştir. Bunlardan başka, mezarlarda ipek elbise parçaları, Han zamanından kalma aynalar ve Çin tipi şemsiyeler bulunmuştur. Bu kalıntılar T. K.'ne bağlı kavimlerin Çin ile sıkı bir ilişki kurduklarına tanıklık etmektedir. Gömme merasiminin ayrıntıları da bu yolda tanık olarak kullanılabilir. Mezarlarda ağaçtan yapılma küçük hayvan heykelleri (at, boğa, koyun, geyik) ele geçmiştir. Bu heykeller ölenin zenginliğini gösterir. Mezarlarda bulunan insan heykelcikleri ise ölene bağlı kölelerin çokluğunu temsil eder.

Bu eserler realist bir sanatın kalıntılarıdır. Kazılarda ağaçtan yapılma heykeller yanında büyük taş heykeller de ele geçmiştir.

Bu kültür çağındaki Tingling - Gangun ekonomisinin hayvancılık ve ekinciliğe dayandığı görülüyor. Bu kazılarda ilk olarak saban ortaya çıkmıştır. Sabanın kullanılması ekim alanlarının genişlediğini gösterir. Ekimde sulamadan da yararlanıldığı anlaşılıyor. Hububat üretiminde satıma geçildiği göze çarpıyor. VI - X. yüzyıllarda ortaya çıkan eski Hakas devletinin başında Türkçe konuşan Kırgızların bulunduğu anlaşılıyor.

TAŞTİR (Ar. *taştir* = ikiye ayırma), gazelin beyitleri arasına, başka bir şair tarafından aynı vezin ve kafiyede üçer mısra ekleyerek yazılan muhammes (b. bk.).

T., divan edebiyatında kullanılmış bir nazım şeklidir. Kafiye düzeni şöyledir (Eklenen mısraları gösteren harfler italik dizilmiştir.) : *aaaa* - b*bbb*a - c*ccc*a - e*eee*a... T.'de eklenen mısraların, gazelin vezni ve kafiyesiyle uyuştuğu gibi, beytin anlamıyla da kaynaşması gerekir. T.'e - mısraların iki yana ayrılmasından dolayı - *tahmîs-i mutarraf* veya kısaca *mutarraf* da denir. T., genellikle gazelde yapılır. Gazelin makta beytinde şair nasıl kendi mahlâsını söylerse, T.'i yapan şair de son kıtada eklediği mısraların birinde mahlâsını belirtir. Kimi zaman T. yazılırken gazel beyitlerinin mısraları arasına 2 mısra eklenir. Bu yolda yazılan T.'lere *terbi'* denilmektedir. Gazelin beyitleri arasına üçer mısra eklenerek yazılan T., divan edebiyatında sevilmiş ve çok kullanılmış nazım şekillerindendir. (C. Dilçin)

TAŞUCU KÖRFEZİ, Silifke'nin güney - batısında bir körfez. Adını Silifke'nin Taşucu bucağından almıştır. Körfez, batı yakasında 200 - 400 m yüksekliğindeki tepeler ve sırtlar, doğu yakasında Göksu deltasının İncekum burnuna kadar ve bir yay biçimi gösteren bölümü arasındadır. Ağzının genişliği 12 km, Taşucu iskelesine kadar olan girintisi 10 km dir. Her yıl Balıkçılık Festivali'nin yapıldığı 3 000 nüfuslu Taşucu kasabası, Silifke'nin iskelesidir. İlçe merkezine düzgün bir asfalt yol ile bağlıdır. Bk. SİLİFKE. TAŞELİ YARIMADASI.

TAŞYONCASI : bk : TAŞ YONCASI.

T. A. T. : bk. TEST.

TATABÂNYA, Macaristan'da, Vértes ve Gerecse dağları arasında bir şehir, Komárom - Esztergom idare bölgesinin merkezi. Nüfusu 69 000 (1974)'dir. Son yıllarda bir sanayi şehri olarak gelişmiştir. Çevresinde linyit madenleri vardır.

TATABI veya TATBI, eski Türk yazıtlarında K'u-mo Hi'lere verilen ad. Yu-wen'lerden geldikleri anlaşılan K'u-mo Hi'lerin adı Çin kaynaklarında IV. yüzyılda geçer. K'i-tan' larla birlikte anılan K'u-mo Hi'ler, daha sonra kısaca Hi adını almıştır.

Türk yazıtlarında *ttbı* biçiminde yazılan bu ad, başlangıçtan beri *Tatabı* olarak okunmuştur (V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon.* 1896, 141. s. 8. not; A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik.* 338. s.; Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon* Turkic. 377. s.). Ancak, son yıllarda eski *Tatabı* biçimi yerine *Tatbı* biçimi teklif edilmiştir (L. Ligeti : *Mongolian Studies.* Budapest 1970. 275. s.). IX. yüzyıldan kalma Tibetçe bir yazmada bu ad *dad-pyi* olarak geçer (J. Bacot : "Journal Asiatique" CCXLIV, 1956, 153. s.). Buna göre, *Tatabı* yerine *Tatbı* biçiminin tercih edilmesi gerektiği anlaşılıyor.

TATAR BOĞAZI, Asya kıtası ile Sahalin adası arasında uzanan ve Ohotsk Deniziyle Japon Denizini birleştiren bir boğaz. Uzunluğu 530 km, güney genişliği 110 km, Amur nehri ağzında 40 km dir. Ana bölümünde derinliği 60 m dir. T. B.'nın kuzey bölümünde Ohotsk Denizinin etkisi hâkimdir. Kışın T. B.'nın en dar bölümü donar, daha geniş olan güney bölümünde ise yüzen buz kütlelerine rastlanır. Ohotsk Denizi ve Japon Denizinden Amur nehri ağzına ve Asya kıtasından Sahalin adasına giden yollar T. B.'ndan geçer. Portsmouth barış antlaşması (1905) gereğince Rusya'nın, Sahalin adasının güney bölümünü Japonya'ya terk etmesi üzerine Rusya ve Japonya, T. B.'nda serbest geçişi engelleyecek hiçbir askerî tedbir almamayı kabul etmişlerdi. 1945'te Sahalin'in güney bölümü Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğine bağlanmıştır.

T. B.'nın kıyıları da Sovyetler Birliğine terk edilmiştir. Böylelikle T. B.'nda Sovyetler Birliği iç sularına ait hukukî rejim geçerlik kazanmıştır.

TATAR EDEBİYATI : A. *Eski devir* (XIX. yüzyıla kadar) Tatar, Başkurt ve Çuvaş adını taşıyan Türk boyları, Kıpçak, Peçenek, Oğuz gibi etnik unsurların karışmasıyla bugünkü şekillerini almışlardır. Tatarcanın en eski şekli üzerindeki araştırmalarda temel olabilecek yazılı belgeleri şu şekilde gruplandırabiliriz :

1. Bulgar devrinden, yani XIII ve XIV. yüzyıllardan kalma eserlerden elimize geçenler, şimdilik ancak eski Bulgarca kelimeleri de içine alan Arapça mezar taşlarıdır. Bulgar ülkesinde yazılmış eserlerden bazı İslâm yazarları söz etmekte iseler de, bunları şimdilik ancak ismen tanıyoruz, asılları elimize geçmemiştir.

2. Kıpçakça yazılı dil malzemesine başlıca üç bölgede rastlamaktayız : a. Macaristan'da rastlanan muhtelif malzeme ancak birtakım sözlerden ibaret olup, Kıpçak dilinin o zamanki durumu konusunda bunlardan pek az istifade edilebilir. b. Mısır'da ve komşu ülkelerde XIV. yüzyılda birçok Kıpçakça - Arapça veya Arapça - Kıpçakça eser meydana gelmiştir. Bu durum, Kıpçak zümrelerinin bu ülkelerde askerî birlikler halinde faaliyette bulunmalarıyla ilgilidir. c. Esas Kıpçak yurdu olan Karadeniz'in kuzeyinde XIV. yüzyılda çok önemli bir eser yazılmıştır. 1303'te Latin harfleriyle kaleme alınan *Codex Cumanicus* adlı bu eserin konusunu Hristiyanlık teşkil eder.

3. Üçüncü grup dil malzemesi olarak XIV - XV. yüzyıl Altın Ordu ve Kazan Hanlığı zamanından birtakım yarlık ve bitikler kalmıştır. Altın Ordu ve Kazan Hanlığı devrinden kalan ve şimdiye kadar işlenmiş olan 10 adet yarlık ve bitik vardır. Türkistan ve Kırım hanlarına ait vesikalar bu sayıya dahil değildir. Adı geçen yarlık ve bitikleri kronolojik olarak şöylece sıralayabiliriz : 1. Toktamış Han'ın tarhanlık yarlığı (1391), 2. Toktamış Han'dan Yagayla'ya yazılan yarlık (1393), 3. Timur Kutluğ'un tarhanlık yarlığı (1397), 4. Uluğ Muhammed Han'dan II. Murad'a yazılan bitik (1428), 5. Ahmed Han'ın bitiği (1465 - 1466), 6. Mahmud Han'dan Fatih Sultan Mehmed'e yazılan bitik (1466), 7. Kazan hükümdarı İbrahim Han'ın bitiği (1467 - 1479), 8. Ahmed Han'dan Fatih Sultan Mehmed'e yazılan bitik (1477), 9. Kazan hükümdarı Sahip Gerey Han'ın tarhanlık yarlığı (1527), 10. Kazan hükümdarı Süyüm Bike'den Kanunî Sultan Süleyman'a yazılan "Zafername" (1550). Bunlardan 2 ve 3. belge Uygur, diğerleri Arap yazısı ile kaleme alınmıştır.

4. Altın Ordu ve Harezm bölgesinde XIV. yüzyılda meydana gelen eserlerden bazıları bilinmektedir : Ali oğlu Mahmud'un *Nehcü'l Feradis*'i (1342), Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'i (1341 - 1342), Harezmî'nin *Muhabbetname*'si (1353), Hüsam Kâtib'in *Destan-i Cümcüme Sultan*'ı (1368 - 1369), Seyf Sarayî'nin *Gülistan tercümesi* (1391) v.b. Altın Ordu devri şairlerinden adları bilinen, fakat eserleri bulunamamış olan Mevlâna İshak, Mevlâna İmad, Saraylı Ahmed Hoca, Abdülmecid, Tuğlu Hoca, Kadı Muhsin gibi kimselerin birer gazeline Seyf Sarayî'nin eserinde rastlamaktayız.

5. 1552'de Kazan'ın Ruslar tarafından zaptından önce ve ondan sonraki yüzyıllarda, bu bölgelerle Türkistan arasında ortak bir "Türkî" dili devam etmiştir. Türkistan, Dağıstan ve Hindistan ile kısmen Osmanlı İmparatorluğunda tahsil görerek memleketlerine dönen Kazanlı gençler, hoca ve öğretmen olarak kültür hayatına hâkim olmuşlardır. Bu durum, XVI, XVII, XVIII ve XIX. yüzyılın ilk yarısında tasavvufî, lirik ve dinî nesir edebiyatının gelişmesine yol açmıştır.

"Eski devir" eserleri cümlesinden olarak yukarıda sıralanan belgelere ilâveten, XIX. yüzyılın ortalarına kadar meydana gelen eserleri üç grup altında incelemek mümkündür : a. Yerli eserler; b. Türkistan menşeli eserler; c. Osmanlı menşeli eserler.

Mevlâ Kulu, Abdurrahman İmenî (ölm. 1815 - 1816), Taceddin Yalçığıloğlu (ölm. 1837), Ebulmenih (ölm. 1862), Şemseddin Sufî (ölm. 1865), Hibetullah İşan (ölm. 1867), Adilşah Molla (ölm. 1813) ile oğlu Devletşah Ahun (*Risale-i Necatiye* yazarı), Heftiyek tefsiri ile ün alan Abdünnasır Kursavî (ölm. 1813), Cemaleddin Biktaş (ölm. 1865); sonraları çıkan *Fezail-es - Suhur*'un yazarı gibi kişiler bu devrin ileri gelen mümessilleri idiler.

Dinî edebiyatla birlikte dünyevî lirik edebiyatın izlerini de bu devirde görüyoruz : Kandalı adlı meşhur şair (ölm. 1850), bugünkü anlamı ile Kazan halk dilinde sade eserler vermiştir. Ali Çukrî (ölm. 1889) mizahî şiirleri ile tanınmıştır.

Eskiden beri halk arasında yaşayan *Tahir - Zühre*, *Boz yiğit* gibi aşk ve kahramanlık destanları XIX. yüzyılın sonlarında yazılarak bastırılmış ve halk için en önemli manevî gıda kaynağını teşkil etmiştir.

B. *Ceditçilik devri* (XIX. yüzyılın ortalarından 1917'ye kadar).

a. 1905 ihtilâline kadar; b. 1905 - 1917 arası.

a. XIX. yüzyılda başlayan dinde reform hareketi, bütün içtimaî hayatta olduğu gibi, edebiyatta da etkisini göstermiştir. Bu alanda ıslahat fikri ile ilk olarak ortaya atılan Abdünnasır Kursavî (1765 - 1813) de öğrenimini Buhara'da yapmış, İslâm dünyasındaki taassuba karşı söz ve yazıyla savaş açması üzerine Buhara'da ölüme mahkûm edilmiştir. Kurtulunca da fikirlerinde ısrar etmiş ve böylece kendisinden sonra gelenler üzerinde büyük etki yapmıştır.

Kursavî'nin açtığı ıslahat çığırını, öğrenimini yine Türkistan'da yapmış olan din bilgini ve tarihçi Şehabeddin Mercanî devam ettirmiştir. 1818'de doğup 1889'da ölmüş olan Şehâbeddin Mercanî (b. bk.), İdil - Ural Tatarlarının kültür hayatının hemen hemen her dalında bir yenileşme öncüsü ve bir reformcu olarak faaliyet göstermiştir. Esas itibariyle bir tarihçi ve din adamı olan Mercanî, eserlerini önce Arapça kaleme almış, fakat sonra Türkçe yazmıştır. Onun Türkçesi, henüz Orta Asya Çağataycasından büsbütün kurtulamamış ise de, yerli Kazan lehçesinden de pek çok kelime kullanmış ve esas konu olarak İdil - Ural Türklerinin tarihini incelemekle millî şuurun gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Millî şuurun güçlenmesi ise, aydınların millî dile değer vermesi gibi tabiî bir sonuca götürmüştür. Mercanî, tarihî eserleriyle Gottward, Radloff, Berezin gibi Alman ve Rus bilginlerinin de takdirini kazanmış ve Kazan Arkeoloji Cemiyetine üye seçilmiştir. Mercanî'nin "Türkî" dilde yazılmış en önemli eseri : *Müstefâdü'l-ahbâr fi ahvâl-i Kazan ve Bulgar* (I - II, Kazan 1885, 1900)'dır.

Kazanlıların 1799 tarihli müracaatı üzerine 1802'de Petersburg'daki Şark Matbaası Kazan'a nakledilmiş, dinî ve millî eserlerin basılması mümkün olmuştur. Önce *Kur'ân*, *İman şartı* ve *Dualık* gibi halkın muhtaç olduğu dinî eserler basılmış ve 1855 - 1864 arasında bunlardan 126 000 nüsha yayımlanmıştır. XIX. yüzyılın ortalarında, Kazan'da çıkan bu

gibi eserler, Türkistan, Kafkasya ve Kırım'da da satılıyordu. Bu matbaada ilk basılan dinî olmayan eserlerden özellikle şunlar zikre değer: Şah Ahmed Molla'nın *Murad el-Arifin tercümesi* [1809]; İsmail'in *Seyahat*'i; İbrahim Halfin'in neşrettiği *Hikâye-i Aksak Timir ve Çinggiz Han* [1822]; yine onun Çağatayca grameri; 1857'den itibaren gazete yerine geçen *Kalendar* (Takvim) çıkmaya başlamış ve 1858-1864 arasında 216 000 nüsha basılmıştır; 1872'de Radloff'un düzenlediği *Bilik* adlı okuma kitabı yayınlanmıştır.

Kazanlı aydınlardan doğrudan doğruya dil meseleleriyle uğraşan kimseler arasında öncü olarak Abdülkayyum-ı Nasırî (b. bk.)'yi görmekteyiz. Nasırî kırk yıldan fazla her türlü konu üzerine eserler yazmıştır (1850-1900). O, hem yazar, hem de çevirici idi. Rusçadan, Arapçadan ve Osmanlı Türkçesinden birçok eserleri Kazan Tatarcasına aktarmıştır. Bir yandan üniversite mensubu bilim adamlarıyla bağlantı kurmuş, bir yandan da Türk boylarını Ruslaştırmak isteyen misyoner papazlarla temaslarda bulunmuştur. Böylece o, İdil-Ural Türklerinin sadece bir "Müslüman" olmayıp, bir "millet" olduğu inancına varmıştır. Bu milletin, hayat bilgilerinden ve çağdaş fikirlerden haberdar olması gerekiyordu. Bunu göz önünde tutan Nasırî, Kazan Türkçesinin, yani Tatarcanın gramerini (1860), sözlüğünü (1895-1896) yazmış, imlâ kaidelerini tespite çalışmış ve Türkçe kökten birçok terimler de yapmıştır. Büyük bir gayretle Kazan Tatar folklor malzemesini toplayıp yaymış, Türkler için Rusça gramer (1890-1892), Rusça-Tatarca sözlük (1878) ile matematik, tabiiyat, tarih, coğrafya, anatomi, fizyoloji, terbiye, sağlık bilgisi, botanik, hatta aşçılık gibi konular üzerine de eserler vermiştir. 1871-1897 yılları arasında çıkardığı *Kalendar* (Takvim)'lar, o zaman gazete yerini tutmuştur.

XIX. yüzyılın 2. yarısında bütün Türk dünyasında görülen Batılılaşma ve yenileşme hareketleri, bir yandan Osmanlı-Türk, bir yandan Avrupa-Rus yolu ile İdil-Ural bölgesinde de büyük bir kültür kalkınmasına yol açacak biçimde etkisini göstermiştir. Bu devirde kuzey kültür bölgesini coğrafî bakımdan açık olarak sınırlandırmak pek kolay değildir: Kazan yazı dilinin Kazan'dan Astırhan'a, İdil'den Kazak bozkırlarına ve Batı Sibirya içlerine kadar hâkim olduğunu, Türkiye, Azerbaycan, Kırım, Dağıstan, Batı ve Doğu Türkistan ile de sıkı bağların devam ettiğini görüyoruz.

Tatar, Başkurt, Mişer, Nogay gibi adlar altında İdil-Ural bölgesi ve çevresinde yaşayan Türk boyları arasında, bu boyların hepsi tarafından kolayca anlaşılan Kazan konuşma dili, XIX. yüzyılın ortasından itibaren ortak yazı dili şeklinde gelişmeye başlamıştır. Nasırî ve Mercanî'ler zamanında ve onlardan sonra "Kazan edebî dili" ile roman, şiir gibi eserler veren yazarlar yetişmiştir.

1886'da Musa Akyiğitzade'nin *Hüsameddin Molla* adlı yeni zamana uygun bir romanı, 1889'da *Günah-i kebair* adlı romanı, 1896'da Zahir Bigi'nin *Güzel kız Hatice* adlı hikâyesi basılıp çıkmıştır. İlk tiyatro eseri olarak 1887'de Abdurrahman İlyasî'nin *Biçare kız* adlı piyesi, 1890'da Fatih Halidî'nin *Redd-i biçare kız* adlı eseri, 1895'te *Çistay kamedyası* neşredilmiştir. Bu iki yazardan sonra, XX. yüzyıl başında roman yazarı olarak Sadri Maksudî ile Ayaz İshakî (İdilli)'yi görüyoruz. Sadri Maksudî (Arsal) yazı hayatına 1900'de basılan *Maişet* adlı romanıyla atılmış, ancak ondan sonra çalışmasını 1958'de ölümüne kadar siyasî ve ilmî yolda devam ettirmiştir. *Kelepüşçi kız* adlı ilk eseri 1900'de basılan Ayaz İshakî, pek çok edebî eser vermiş modern bir romancıdır. Millî roman ve hikâyeleri yanında türlü tarihlerde çıkardığı siyasî veya yarı siyasî dergi, gazete ve yazıları ile ün yapmış ve Sovyet Rusya dışındaki muhaceret hayatındaki İdil-Ural hareketinin lideri olarak tanınmıştır. *Asar* adlı biyografik eseri ve "Şura" dergisini çıkaran tarihçi (ve müftü) Rızaeddin b. Fahreddin de yazı hayatına *Selime* [1899] adlı romanıyla başlamıştı. Sonra, yazı hayatına yine bir romanla atılan Fatih Kerimî, sonraları uzun yıllar Orenburg'da çıkardığı "Vakit" gazetesiyle ün yapmıştır. Bu devirde tiyatro yazarı olarak Aliasgar Kemal'i sayabiliriz. Yazı hayatına *Bahtsız yiğit* [1900] adlı eseri ile başlamış, arka arkaya neşrettiği telif ve (özellikle Namık Kemal ve Abdülhak Hamid'den yaptığı) yüze yakın tercüme eserleri ile kuzey sahne edebiyatında başrolü oynamıştır.

1900'de Petersburg'da çıkarmaya başladığı "Mir'at" dergisi ile Kadı Abdürreşid İbrahim basın yolu ile halkın uyanmasında önemli etki yaptı ve "ceditçilik" hareketinin gürültülü örneğini verdi.

Yüzyılın başlarında, konusunu milliyetçilik meselelerinden alan Zakir Hadi de *Bahtlı kız, Hayır dua, Masum, Cihanşah Hazret* v.b. eserleriyle tanınmıştır.

1905 Rus ihtilâline girerken İdil-Ural çevresi içtimaî hayatın her yönünde Çarlık Rusyasının baskısı altında bulunmakla beraber, siyasî bakımdan Rus olmayan diğer milletlerle aynı safta bu idareye karşı mücadelede birleşmiş ve kültür hayatı bakımından da küçümsenmeyecek bir seviyede olgunlaşmıştı. Kadı Abdürreşid İbrahim, İsmail Gaspıralı, Kadı Rızaeddin b. Fahreddin, tarihçi ve gazeteci Fatih Kerimî, Ayaz İshakî, Yusuf Akçura gibi kişiler ilmî-içtimaî cephenin mümessili ve ideologları, Şakircan Tahirî, Hadi Maksudî, Ahmetcan Mustafa, Hasan Ata, Hayrullah Osmanî, Abdullah Bubî ve Uralsk'ta Mutiî'ler eğitim hayatının liderleri, Ahmet Baylar, Zakir ve Şakir Remi'ler, Yauş'lar, Yusuf Diberdi'ler, Simbir'den Akçura'lar millî-içtimaî hareketi destekleyen meşhur sermayedarlar, modern avukatlardan Seyitgerey Alkin, Ebussuud Ahtem, Kutluğmuhammed Mirza Tefkilef, milletin hukukî bakımdan müdafileri idiler. Millî ve dinî yüksek okul olarak Kazan'da Muhammediye, Orenburg'da Hüseyniye gibi medreselerin yönetimi altında "ceditçilik" (yenileşme) hareketi gittikçe güçlenmektedir. "Mir'at" ile süreli basın, Rızaeddin b. Fahreddin'in *Asar*'ı ile millî tarih araştırmaları hızlanmakta, A. İlyas, F. Halidî eserleriyle *Çistay kamedyası*'ndan sonra Ali Asgar Kemal, Fatih Kerimî, Ayaz İshakî v.b. ın himmetiyle edebiyatın hikâye, roman ve dram türleri gelişmektedir.

b. 1905 Rus ihtilâlinden sonra T. E.'nın en hareketli sahalarından biri de süreli yayınlar, yani basın olmuştur. K. Nasırî'nin 1871-1897 yılları arasında çıkardığı *Kalendar* (Takvim) ile Kadı A. İbrahim'in 1900'dan itibaren neşrettiği "Mir'at"tan başka, İdil-Ural ülkesinde yerli basın yoktu, bununla beraber İsmail Gaspıralı'nın "Tercüman"ı ve Kafkasya'da çıkan Türkçe gazeteler buralara da geliyor ve okunuyordu. Birçok Kazanlı yazarlar bu gazetelerde yazıyorlardı.

1905-1917 arasında Kazan edebî dilinde Kazan, Ufa, Orenburg, Astırhan, Samara gibi İdil-Ural bölgesine bağlı merkezlerle Moskova, Petersburg, Troytsk, Uralsk, Tomsk, Vyatka, Taşkent gibi şehirlerde olmak üzere türlü adlar altında 40 kadar gazete ve 35 kadar dergi çıkmıştır. Bunların içinde kısa ömürlü ve muhteva bakımından zayıf olanlar da vardı, fakat büyük bir kısmı aydın zümrenin güçlü kalemle-

rini bir arada toplayarak millî ve medeni kalkınmanın her alanında önemli rol oynamışlardır.

"Kazan Muhbiri" (Kazan, 29.X.1905) gazetesini Yusuf Akçura, Seyitgerey Alkin; "Fikir" (Uralsk, 27.XI.1905) gazetesini Kâmil Mutiî; "Yulduz" (Kazan, 15.I.1906) gazetesini Hadi Maksudî; "Vakit" (Orenburg, 21.II.1906) gazetesini Fatih Kerimî; "İl" (Petersburg, 22.X.1913) gazetesini Ayaz İshakî; "El - Islah" (3.X.1907) gazetesini Vefa Bahtiyar; "Kuyaş" (10.XII.1912) gazetesini Zekeriya Sadreddin yayınlamıştır. 1917 ihtilâlinden sonra bu dergiye son verilmiştir.

"El-asr el-Cedid" (Uralsk, 15.I.1906) dergisini Kâmil Mutiî; "Terbiyet el - Etfal" (Moskova, 1.I.1907) dergisini Fatih Emirhan; "Şura" (Orenburg, 10.I.1908) dergisini Rızaeddin b. Fahreddin; "İktisat" (Samara, 15.IX.1908) dergisini Fatih Murtaza; "Maarif" (Astırhan, 16.I.1909) dergisini Muhammed Sadık Rahimkul; "Ang" (Kazan, 15.XII.1912) dergisini Ahmed Gerey Hasanî; "Hukuk ve Hayat" (Kazan, 1.I.1913) dergisini Şeyh Attar İmanay; "Ak Yul" (Kazan, 15.IV.1913) dergisini Fahrelislam Agi; "Süyüm Bike" (Kazan, XI.1913) dergisini Yakup Halilî yayınlamıştır.

XX. yüzyılın başında İdil - Ural Türkleri arasında edebiyat alanında eser vermiş olan şair ve edipler, 1905 ihtilâlinden sonra da roman, hikâye, şiir ve tiyatro eserleri vermeye devam etmişlerdir. Fatih Emirhan, Alimcan İbrahim, Fatih Seyfî, Şerif Kemal, Kerim Tinçura, M. Ali gibi hikâyecilerle Abdullah Tukay, Mecid Gafuri, Said Remi, Derdimend, Zarif Beşirî, Necip Dumavî, Ziya Yermekî, Said Sünçeley, Ahnef Tangatar, Aziz Ukmasi, Mirhaydar Feyzî, Ş. Babiç, Naki İsenbed gibi şairleri anmak gerekir. Bu yazarlar, Kazan Tatarcasının edebî dil olarak gelişmesinde büyük rol oynamışlardır.

Nesir alanında, idealist ve Batılılaşma hareketinin başmümessili Fatih Emirhan, aynı zamanda gerilik ve taassubu acı dille tenkit eden bir yazardı. Alimcan İbrahim, 1917'ye kadar dinî, islâmî, millî ruhta eserler veren, 1917'den sonra ihtilâlin icaplarına uymaya çalışan bir yazardır. Romanları yanında, filoloji ve tarihle ilgili eserleri de çoktur. Şerif Kemal, hikâyeci olarak ün kazanmıştır. Konularını daha çok Kazan Tatarlarının içtimaî ve ailevî hayatından, özellikle bu alandaki olumsuz olaylardan alır.

İlmî edebiyat : *Dil-filoloji* alanında Kayyum Nasırî ile başlayan çalışmayı 1910 sıralarında Ahmedcan Mustafa *(Türkî sarfı)*, Hadi Maksudî *(Sarfı Türkî, Nahvı Türkî)* Kebuterî *(Muhtasar sarfı Türkî)*, Şeyh Attar İmanay (Nahiv ve Sarf) devam ettirmişlerdir. 1910'dan sonra bu alanda daha aktif olarak çalışan İmad Nogaybek ile Alimcan İbrahim'i görüyoruz. Nogaybek *Türklük* (Sarf) [1911] adlı eseri ile saf Türkçe yazı örneğini vermiş, eski eserlerde unutulan pek çok Türkçe sözleri tekrar canlandırmış ve yeni terimler de yapmıştır. Okullarda tatbikat alanında ise A. İbrahim'in *Tatar sarfı* ve *Tatar nahvi* adlı eserleri çok etkili olmuşlardır. Bundan başka, Fatih Seyfi'nin Mektepte *Tatar tili dersleri* [1913], A. Sa'di'nin *Tatar tili kaideleri*, Muhittin Kurbanali, Abdullah Battal (Taymas) ve Hoca Bediîlerin *Tatar tili grammatikası* [1919] adlı eserleri anılmaya değer. Ibadullah Alpar, 1912'de çıkan *Harf ve imlâmız* adlı eseri ile Arap harflerinin ıslahı konusunu ortaya atmıştır.

Tarih ve hal tercümesi : Mercanî'den sonra bu alanda önde gelen kimse olarak, *Asar*'ı ve "Şura" dergisinde çıkan yazıları ve diğer eserleri ile Rızaeddin b. Fahreddin'i görüyoruz. Hasan Ata Gabeşi'nin *Mufassal tarihi kavmi Türkî*'si, Zeki Velidi (Togan)'nin *Türk - Tatar tarihi*, Şeher Şeref'in *Asrı saadet, Ashabı kiram* adlı eserleri, Salih Kemal'in *İslâm tarihi*, Sunatullah Bikbulat'ın *Hazreti Muhammed*'i, A. Battal'ın *İslâm feylesofları, Tatar tarihi*, Hadi Atlasî'nin *Süyüm Bike, Kazan tarihi, Sibir tarihi*, Fazıl ve Kebir Tuyke'lerin *Tarih dersleri*, Haris Feyzi'nin *Tarihi umumî*'si, Fatih Kerimî'nin *Neşriyatı Kerimî* serisi ile *Tarihi umumî*'si, Aziz Ubeydullah'ın Vipper'den çevirdiği *Tarihi umumî*'si, Nurali Nadi'nin *Rusya tarihi* v.b. gibi eserleri anmak gerekir.

Tabiî ilimler ve coğrafya : Tabiiyattan Şakircan Hamidî'nin *Adem, Hayvanat, Nebatat*'ı, Hadi Atlasî'nin *Tarihi tabiî*'si, Ubeydullah Redudî'nin *Tabiat içinde* adlı eserleri, ilk denemeler sayılabilir. Sonraları Haris Feyzi, Şinasi, A. Fahreddin, Abdullah İsmeti, Hanefi Bekir gibi Türkiye'de ve Rus okullarında okumuş kimseler bu alanda birçok eserler verdiler. Bunlara özellikle "Añ" dergisinde çıkan yazıları da eklemek gerekir. Bu yazarlardan özellikle Şinasi, Sovyet devrinde de çok yazmış ve onun ders kitapları arka arkaya basılmıştır. Tabiî ilimlerin öğretim metodu üzerine Muhiddin Kurbanali'nin yazı ve eserleri en önemlileridir.

Coğrafyadan Haris Feyzi, Fatih Kerimî, Muhiddin Kurbanali, Abdürreşid Fahreddin v.b. nın eserleri anılmaya değer. Tabiî ilimler ve coğrafya ile ilgili eserlerde daha çok Osmanlıca terimler kullanılmıştır.

Pedagoji : Bu alanda ilk adım olarak, Rızaeddin b. Fahreddin'in 1902'de çıkan *Adabı talim* adlı eseri gösterilebilir. Sonraları Ahmetcan Mustafa'nın Mısırlı Hasan Tevfik'ten çevirdiği *Pedagogiyei ilmiye* ve *Pedagogiyei ameliye*'si, A. Eminî'nin *Usulü talim ve terbiye* adlı eseri basıldı. Sonraları bu konular üzerine meydana getirilen eserlerin başlıcaları şunlardır : Şinasi'nin M. Kâzım'dan çevirdiği *Talim ve terbiye tarihi*, yine Şinasi'nin *Fenni tedris*'i, A. Sadi'nin *Fenni terbiye dersleri* ve *Fenni terbiye ve talim*'i, Hasan Ali'nin *Pedagogiya hem didaktika*'sı v.b.

C. *Yakın devir* (1917'den bugüne kadar)

1917 yılı Şubat İhtilâli, Rusya içindeki milletlere önce hürriyet getirmiş ve türlü ülkeler muhtariyet veya istiklâl hareketleri ile siyasî teşkilâtlanma yolunu tutmuşlardır. Ancak, bu devir uzun sürmemiş, aynı yılın ekiminde bolşeviklerin iktidara geçmesiyle 3 yıl süren bir iç savaş başlamıştır. Bu devirde İdil - Ural'da daha çok siyasî edebiyat hâkim olmuştur.

Bolşevik idaresinin İdil - Ural'da yerleşmesiyle millî idare ve Meclis dağıtılmış ve memleket siyasî bakımdan parçalanarak, Türk halkları için vadedilen İdil - Ural yerine Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan "cumhuriyet"leri ve Fin asıllı halklar için de türlü adlar altında "muhtar bölgeler" meydana getirilmiştir.

Sovyet idaresinin 1917'den 1930'lara kadar devam eden ilk devresinde kültür alanında nisbî bir serbesti hüküm sürmüştür. Bu bakımdan "ceditçilik" devrinin şair, yazar, ilim ve fikir adamlarından bir kısmı, Sovyet rejiminin ilk yıllarında milliyetçilik fikri açısından eskisi gibi hür olmamakla beraber çalışmalarını devam ettirmişlerdir.

Rızaeddin b. Fahreddin, Sovyet rejimi devrinde daha çok ilâhiyatçı olarak görev almış, Ufa'daki "Müslümanların Merkez Diniye Nezareti"nde kaldı, sonra da müftü olmuş ve burada "İslâm" mecellesini neşretmiştir.

Fatih Kerimî, ihtilâlden sonra Orenburg'dan Moskova'ya taşınarak küçük bir memuriyet almış ve yazarlığı bırakmıştır.

Fatih Emirhan, çocuk felci yüzünden kötürüm olup, Sovyet idaresini hiç beğenmediği halde hastalığı yüzünden ken-

disine dokunulmamıştır. 1922'de neşredilen *Taziye* adlı yazısından başka, Sovyet rejimi devrinde hiçbir şey yazmadığı anlaşılıyor.

Rejime uymaya çalışan meşhur tiyatro yazarı Ali Asgar Kemal'i Sovyetler kendi adamlarından saymışlar, nişanlar vermişler ve eceliyle ölünce de merasimle gömmüşlerdir. Ancak, onun Sovyetler devrinde tiyatro eseri yazıp yazmadığı bilinmemektedir.

Kerim Tinçura, 1917'den önce hikâye yazmakla edebî hayata atılmış, Sovyet rejimi devrinde de bu faaliyetini devam ettirmiştir. Fakat kendisini rejime bir türlü beğendirememiştir.

Mir Haydar Feyzi, piyes yazarı olarak 1913'te ortaya çıkmış ve 1917'den sonra da, özellikle köy hayatından aldığı sahne eserleriyle *(Aliye Banu)* ün yapmıştır.

Alimcan İbrahim, "El - Islah" etrafında toplanan gençler arasında 1907'de yazmaya başlamış, özellikle roman, edebiyat tarihi, sarf ve nahiv ile ilgili birçok eser vermiştir. *Bizning yul* ve *Kazak kızı* gibi romanları ihtilâlden sonra çıkmıştır. 1917'de İhtilâlci Sosyalist, sonra da Komünist Partisine girerek gittikçe sola kaymıştır. Fakat onun, kültür alanında daha sonra gösterdiği faaliyet son imkânları kullanmak yolunda millete yardımcı olmak istediğini göstermiştir.

Aziz Ubeydullah, üniversitede tarih ve filoloji tahsil ederek sonraları Kazan ve Bakû'da profesör olan bir ilim adamıdır. Siyasetten uzak kalmayı tercih etmiş olduğu halde, sonuçta ortadan kaldırılmıştır. *Tatar tarihi* [1923]; *Tatarlarda sınıflar tarihi* [1925]; Ali Rahim ile birlikte yazdıkları 4 ciltlik *Tatar edebiyatı tarihi* adlı eserleriyle yazıları önemlidir [1924].

Cemalettin Velidî (ölm. 1927) İhtilâl sırasında Sovyet aleyhtarı "Kurultay" ve "Altay" gazetelerinde yazmışsa da, iç harp günlerinde yerinden uzaklaştırılmış, Sovyet rejimi devrinde Kazan'da öğretmenlik yapmış, dil ve edebiyat konuları üzerine yazılar yazmaya başlamıştır. Birçok yazıları yanında, Rusça yazdığı *İdil Tatarlarının kültür ve edebiyat tarihi taslağı* [1923] ve uzun vadeli *Tatar tilining tulı süzligi* adlı büyük eseri önemlidir. Bu sözlüğün ilk fasikülü 1927'de çıkmıştır.

Ali Rahim, edebiyat tarihçisi (üniversite doçenti) idi. Aziz Ubeydullah ile beraber yazdığı *Tatar edebiyatı tarihi*'nden başka, birçok ilmî yazıları vardır.

Abdurrahman Sa'dî, İstanbul'da okumuş, 1911 - 1913'lerde gramer ve sentaks (sarf ve nahiv) üzerine yazdığı eserleriyle tanınmış, 1917'den sonra da aynı yolda çalışmıştır. *Til, edebiyat, yazu hem alarnıng tarihî üsülleri* [1926]; *Tatar edebiyat tarihi* [1926] adlı eserleri önemlidir.

Ceditçilik devri şairlerinden Derdimend ve Said Remi, Sovyet devrinde susmuşlardır. Mecid Gafurî "Başkurt şairi" sıfatıyla şiir yazmakta devam etmiştir. Aziz Ukmasî, Zarif Beşirî, Şeyhzade Babiç, Fethi Burnaş, Naki İsenbet v.b. gibi şairler de Sovyet rejimi devrinde adları duyulan kimselerdi.

Bu devirde, özellikle Alimcan İbrahim'in telkini ile *Tatar edebiyatı* dizisinin neşrine başlanmıştır. "İlmî merkez" tarafından düzenlenen programa göre, bu dizide, en eski zamanlardan başlamak üzere önemli edebî eserler tarih sırasına göre basılmaya başlamış, bu edebî çalışmalara temel olmak üzere 1927'de Cemal Velidî'nin *Tatar tilining tulı süzligi*'nin ilk fasikülleri çıkarılmış, bir de *Tatarca - Rusça süzlik* yayınlanmıştır.

Halk edebiyatı alanında Hoca Bedi'in, etnografyada Alimcan Şeref'in çalışmaları bu alandaki faaliyetin sonuçları, *Rus Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'ndeki Türk boylarının etnografyası* adlı eserde toplanmıştır.

1922'de K. Nasırî'nin ölümünün 20. yıl dönümü dolayısıyla *Kayyum Nasırî Mecmuası*, Alimcan İbrahim'in edebî hayatının 20. yıl dönümü dolayısıyla yine kollektif bir eser, 1926'da A. Tukay'ın seçme şiirleri v.b. yayınlanmıştır.

7 - 8 yıllık bu devreden sonra, ağır baskı devri başlamış, millî konularda rejim daha sert tedbirlere ve açık müdahalelere girişmiştir. (A. Temir)

TATAR GEÇİDİ, Karpat dağlarının kuzey-doğu bölümünde önemli bir geçide verilen ad. Bk. KARPATLAR.

TATAR LEHÇESİ : *Tatar* adı, doğu ve batı kaynaklarında eskiden beri bazan Moğol, bazan da Türk boyları için olmak üzere farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bugün bu ad daha çok Kazan, Kuzey (veya Şimal) Türkleri diye de adlandırılan Orta ve Aşağı İdil (Volga) ve Ural bölgeleri ile Batı Sibirya'da yaşayan boylar için kullanılmakta, "Tatar lehçesi" adı da bunların konuştukları dile verilmektedir. "Tatarca", birbirine çok yakın Başkurt, Mişer, Tipter, Nogay gibi kollara ayrılmakta ise de, "Tatar yazı dili" bunlar arasında birleştirici rol oynamaktadır (bk. TATAR EDEBİYATI).

Türk lehçelerinin tasnifinde Tatarca, Kuzey-batı grubunda yer almakta, bundan başka, bu grupa şu lehçeler girmektedir : Kazak, Karakalpak ve Kırgız lehçeleri, Sibirya'daki Altay, İrtiş, Tara ve Tobol çevresindeki lehçeler, Kuzey Kafkasya'daki Karaçay, Balkar ve Kumuk lehçeleri, Polonya ve Litvanya'daki Karay lehçeleri.

Bu lehçeler arasında söz hazinesi, fonetik gelişme ve morfoloji bakımından bazı küçük farklar bulunmakla beraber, lehçelerin tasnifinde esas olarak göz önünde tutulan temel ses gelişmesi konularında birleşmektedirler : Yakutça ve Çuvaşça dışındaki bütün lehçeler gibi, bu lehçeler de A. Samoyloviç *(Enzyklopaedie des Islâm* IV, 1934, 979) ve M. Räsänen (G. J. Ramstedt) tasnifine göre *(Zur Lautgeschichte*, 1949, 27 ve "Rocznik Orjentalistyczni" XVII, 1953, 93), Türk lehçelerinin en başta gelen özelliği bakımından *z* grupunun *(tokuz, dokuz) y* bölümüne *(ayak)* girerler. Diğer önemli özellik olarak, bu lehçelerdeki *-ġan/-gen* partisip eki (*kalġan/kil-gen*), *-v (tav)* isim şekli ve *-lı/-li* sıfat eki *(tav-lı)* göz önünde bulundurulur.

Ses bilgisi : Tatarcanın ünlüleri şunlardır : *a, e, ı, i, u, ü;* (kısa ünlüleri :) *ı̆, ŭ, ü̆*. Türkiye Türkçesi ile karşılaştırıldıkta, ses tarihi bakımından şu değişiklikleri tespit etmek mümkündür : *e>i, o>u, ö>ü, ı>ı̆*; Örnekler *el* > Tat. *il*, *on* > Tat. *un*, *ördek* > Tat. *ürdek*, *it* > Tat. *ıt*.

Ünsüzlerden *k, p*, iki ünlü arasında yumuşamaktadır. Örnekler : *bak-* > *bağa*, *tayak* > *tayağı*, *yap-* > *yaba* v.b. İki ünsüz üst üste geldiği zaman sondaki geridekine uyar : *kış-kı*, *yaz-ġı*; *at-ta*, *kır-da* v.b. Söz başındaki ünsüzlerde şu değişiklikler işaret olunmalıdır : *t~d / m~b / k~g* : *timir* (= demir), *tamır* (= damar), *muyın* (= boyun), *müġız* (= boynuz), *kün* (= gün), *kil-* (= gel-) v.b.

İsimlerin çekim ekleri :

Gen. *-nıng / -ning : yul-ning / kişi-ning;*

Dat. *-ġa/-ge, -ka/ke : yul - ġa /kişi/ge, at-ka/it-ke;*

Akk. *-nı/ni : yul-nı / kişi-ni, at-nı / it-ni ;*

Lok. *-da/de-, -ta/-te : yul-da /kişi-de, at-ta/it-te;*

Abl. *-dan/-den, -tan/-ten, -nan/-nen : yul-dan/kịşị-den*; *at-tan/ịt'ten, an-nan* (= ondan), *min-nen* (= benden).

Şahıs zamirleri : min, sin, ul/bịz, sịz, alar.

İşaret zamirleri : bu, ul, şul, tịgị.

Soru zamirleri : kaysı, kaysısı (= hangi, hangisi), *kaya* (= nereye), *kayda* (= nerede), *kayan, kaydan* (= nereden), *kaçan* (= ne zaman), *kim, ni* (= ne), *nerse* (= ne).

Edatlar : Tatarcada kullanılan edatların çoğu diğer lehçelerdekilerden farksızdır, ancak bazı özelliklere işaret edelim : *bịlen* (= birle), *üçün* (= için), *bırlị* (= - den beri), *sung* (= sonra), *başka, bịrge* (= birlikte), *ay sayın* (= her ay).

Fiiller : Şimdiki zaman çekim ekleri, mastarın sonunda ünsüz veya ünlü oluşuna göre değişir :

al-am (alıyorum)	*tar-ıym* (tara-) (=tarıyorum)
al-asıng (alıyorsun)	*tar-ıysıng* (=tarıyorsun)
al-a (alıyor)	*tar-ıy* (=tarıyor)
al-abız (alıyoruz)	*tar-ıybız* (=tarıyoruz)
al-asız (alıyorsunuz)	*tar-ıysız* (=tarıyorsunuz)
al-alar (alıyorlar)	*tar-ıylar* (=tarıyorlar)

Geniş zaman *(-r)*, geçmiş zaman *(-dı/-dị, tı/ tị)*, şart eki *(-sa/-se)* diğer lehçelerde olduğu gibidir. Geçmiş zaman partisip eki ise, Türkiye Türkçesinden farklı olarak *-gan/-gen* şeklindedir : *kal-gan* (= kalmış), *bịl-gen* (= bilmiş) v.b.

En çok kullanılan yardımcı fiiller : *i-* (e-), *bul-* (= ol-), *it-* (= et-), *tur-* (= dur-), *yaz-* (= yaz-) v.b. Bazı örnekler : *barır idịm* (varır idim = giderdim), *bargan bulsa idị* (gitmiş olsaydı), *yaz-a tụr!* (yazmakta devam et!) v.b. (A. Temir)

TATAR PAZARCIK (yeni adı : **Pazarcık**), Bulgaristan'da, Meriç ırmağı kıyısında bir şehir. Nüfusu 55 410 (1965)' dur. Çevresinde tahıl, tütün, kendir ve meyve yetiştirilir. Son yıllarda tekstil ve gıda maddeleri kombinaları kurulmuştur.

T. P. 1485'te eski bir yerleşme yerinde Türkler tarafından kurulmuştur. Başlangıçta yalnız Türklerin yaşadığı bir yer olarak gelişmiştir. XVI. yüzyıl sonunda şehre Bulgarlar da yerleşmeye başlamışlardır. XVIII. yüzyılın 2. yarısında şehirde el sanatları, XIX. yüzyıl ortalarında ise ticaret de gelişmiştir.

TATARCIK, Diptera takımının Psychodidae familyasının Phlebotomus Rondani cinsi böcek türlerine verilen ad. İnsan ve hayvanlara çeşitli hastalıkları taşıyan 1,5 - 3,5 mm uzunluğunda küçük sineklerdir. Kanatlar vücutla 45 derecelik bir açı yapmak üzere diktir. Sıcak ve ılıman iklime sahip memleketleri tercih ederler. Baharda ortaya çıkar ve yaz boyunca görünürler. Sıcak memleketlerde bütün yıl görünürler. Gececi böceklerdir, kuraklıktan hoşlanmazlar ve her yere yuva yaparlar. Doğdukları yerden pek uzağa gitmezler. Kısa ve sarsıntılı uçarlar. Rahatsız edildikleri zaman duvara sıçrarlar, kondukları yerden hemen kalkarlar. Erkeklerin pek gıdaya ihtiyacı yoktur, dişileri kan emerek beslenirler. İnsan vücudunun çıplak yerlerini ısırırlar. Isırdıkları yerde kabarcıklar, uyuza benzeyen çizgiler, kaşıntıdan dolayı deride bozulmalar görünür.

Yumurtaları münferittir ve üzerleri nakışlıdır. Yumurtadan çıkan larvaları, kertenkele ve tespih böceklerinin gaitalarıyla beslenir, gelişmelerini çevre sıcaklığına bağlı olarak 22 - 27 günde tamamlayıp pupa olurlar. 6 - 12 gün sonra da ergin sinekler çıkar.

İnsanlardan başka evcil hayvanları ısırırlar. Bazı türler yılan, kertenkele ve kurbağa gibi hayvanları tercih ederler. Köpek ve kediden aldıkları parazitleri insanlara taşırlar. Hindistan'da sığırlara musallat olurlar. İnsanlara üç gün humması (T. humması), şark çıbanı, kala-azar, Amerika leishmaniose'u, harara ve verruga'yı naklederler.

Ülkemizde çok görülen ve önemli olan türler *Phlebotomus pappataci, Ph. argentipes, Ph. sergenti, Ph. perniciosus, Ph. minutus, Ph. chinensis*'tir.

T.'larla mücadelede temizliğe önem verilmeli, yuvaları, yumurtaları ve larvaları tahrip edilmeli, antiseptik maddelerle temizlenmeli, sıva ve badana yapılmalı, rutubet giderilmelidir. Yerlere katran, petrol veya mazot sürülmelidir. Pencereler T.'ların geçemeyecekleri kadar sık tel kafeslerle örtülmeli, açık yerlerde yatanlar cibinlik kullanmalıdır. Böcek uzaklaştırıcı ilâçlarla bunlardan korunmak mümkündür. Vücudun açık kısımlarına bu ilâçlar sürülürse, T.'ların yaklaşması önlenmiş olur. (K. Melan)

TATARCIK HUMMASI (İng. Pick fever, Sandfly fever, Phlebotomus fever, Alm. Pappatacifieber, Dreitagefieber), yaz aylarında çoğalan Phlebotomus pappataci ile bulaşan, üç gün süreli bir virüs enfeksiyonu. Hastalık sıtmaya benzeyen belirtiler yapar. Ateşin düşmesinden 2 - 3 gün sonra tekrarlayan belirtiler vardır. Tam şifa ile son bulur.

Virüs orta derecede dayanıklıdır. Ültraviyole ışınında etkisini kaybeder. Antiseptiklere dayanıklı değildir. Doku kültürlerinde ürer.

Virüs insanlarda bulunur. Aracısı tatarcıktır. Kan emdikten birkaç saat sonra kırmızı, birkaç gün sonra da siyah renkte görünür. Açık deri üzerine konarlar. İlk ısırmalarında belli bir duygu yapmazlar. Fakat 1 - 2 defa sonra tekrar ısırırlarsa, deri yüzeyinde 2 - 3 mm çapında kırmızı ve kaşıntılı bir kabarcık oluşur. Sinek salyasına karşı dokuda allerji oluşmaktadır. Tatarcık eve girince duvarlarda, tavanda, kuytu ve loş yerlerde saklanır. Ancak kan emmek için geceleri uçar. Küçük olduklarından görünmeleri zordur. Sinekler hasta kanını emdikten 5 - 7 gün sonra enfeksiyonu sağlamlara taşıyabilirler.

Türkiye'de Orta Anadolu yaylasında fazla olmak üzere, Akdeniz kıyılarında görülür.

Kuluçka devri ortalama 3 - 4 gündür.

Hastalık çok kez birdenbire titreme ile başlar. Isı 24-48 saat içinde 40°C ye yükselir. Şiddetli baş ağrısı, ışığa bakamama hissi vardır. Sırt, boyun, oynaklarda ağrı, ensede sertlik mevcuttur. Mide bulantısı, bağırsak bozukluğu, burun kanaması, uykusuzluk bulunabilir. Yüz kırmızıdır. Gözün dışa bakan tarafında tepesi göz bebeğine doğru üçgen şeklinde kırmızılık olur. Bu belirti hastalık için karakteristiktir (Pick belirtisi). Ateş yüksekliği 3 - 4 gün sürer. Hastalar bir hafta, on gün içinde normale dönerler.

Tedavide özel bir ilâç yoktur. Ağrı kesici ilâçlar kullanılır. Antibiyotikler etkili değildir.

TĂTĂRESCU, Gheorghe (Craiova 1886 - Bükreş 1957), Rumen devlet adamı. Liberal Partinin üyesi olarak 1919'da milletvekilliğine seçilmiş, sık sık bakanlık (1938'de dışişleri, 1937'de içişleri) yapmıştır. 1934'te Kral II. Carol tarafından başbakanlığa tayin edilmiştir. 1937 seçimlerinden sonra baş-

bakanlıktan ayrılmıştır. 1939'da tekrar başbakanlığa getirilen T., 1940'ta Kuzey Bukovina (Bucovina) ve Besarabya'nın Sovyetler Birliğine bırakılmasını kabul ettiği gibi, 1947 barış antlaşmasına da katılmıştır. 1950 - 1955 yılları arasında hapse mahkûm edilmiştir.

TATARİSTAN, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinin Rus Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyetine bağlı devletlerden biri. 27 mayıs 1920 tarihinde muhtar bir cumhuriyet olarak kurulmuştur. Yüzölçümü 67 600 km², nüfusu 3 299 000 (1975)'dir. Kuzeyde Mari Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Rus Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyetinin Kirov bölgesi ve Udmurt Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, doğuda Başkurt Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, güneyde Rus Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyetinin Çkalov, Kuybışev ve Ul'yanovsk bölgeleri ve batıda Çuvaş Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile çevrilmiştir. 67 çevre (rayon)'ye ayrılır. 14 şehri ve 16 şehir tipi yerleşmesi vardır. Başşehri Kazan (nüfusu 931 000) şehridir.

T.'da nüfusun büyük çoğunluğunu Tatar'lar (b. bk.) meydana getirirler (% 49,1). Tatarlardan sonra Ruslar gelir (% 42,4). Çuvaş, Mordva ve Udmurt'lar nüfusun % 6,7'sini oluştururlar.

Tatarlar Kama nehrinin kuzey-doğu bölümünde toplanmışlardır. Kazan Hanlığının Rusya'ya ilhakından sonra, XVI. yüzyılın 2. yarısında Rus göçleri başlamıştır. Ruslar daha çok T.'ın Kazan, Bügülme şehirleri çevresinde ve Volga ve Kama ırmakları boyunda yerleşmişlerdir. Çuvaş ve Mordvalar, Tatar ve Ruslarla karışmışlardır. Eski yerli kavimlerin kalıntıları olan Mari ve Udmurtlar T.'ın kuzey çevrelerinde toplanmışlardır.

Sovyet rejimi döneminde ülkenin sanayileşmesi sonucunda şehirlerin nüfusu artmıştır. Özellikle Kazan şehrinin nüfusu büyük bir artış göstermiştir : 1926'da 179 000 olan nüfus 1939'da 401 700'e, 1956'da 569 000'e 1974'te de 931 000'e çıkmıştır. Bundan başka, birçok yeni şehirler kurulmuştur. T.'da 14 şehir vardır : Kazan, Almet'evsk, Bügülme (Bugul' ma), Zelenodol'sk, Çistopol', Leninogorsk, Agrız, Buinsk, Elabuga, Kuybışev, Mamadış, Menzelinsk, Naberejnıe Çelnı, Tetyuşı.

T. Rus düzlüğünün batısında, Volga nehrinin orta bölümünde, ormanlık ve step ormanlık bölgelerinde uzanır. Genel olarak düzlüktür. Büyük bölümünde denizden yüksekliği 100 - 180 m, güney-doğuda 200 - 300 m dir. Güney-doğu T. petrol yatakları bakımından zengindir. Birçok yerlerde taş kömürü bulunmuştur.

İklim : T.'da ılımlı bir kara iklimi hüküm sürer. İklim şartları genel olarak kıta hava kitlelerinin etkisi altında oluşur. Deniz kitleleri T. topraklarına periyodik olarak nüfuz eder. Oldukça sık olarak soğuk arktik ve sıcak tropik hava kitleleri de gelir. Arktik hava kitleleri, Kar (Kara) Denizinden uzanır, ilk ve son baharlarda erken don olaylarına yol açar. Tropik kitleler, yazın Orta Asya'dan nüfuz eder, kuraklığa yol açar, kışın da Akdeniz'den gelerek donların çözülmesini sağlar.

T.'da kışlar soğuktur (kuzeyde ocak ayı ortalaması — 14,5°C, güneyde — 13,1°C), yazlar sıcaktır (kuzeyde temmuz ayı ortalaması + 19,1°C, güneyde + 20°C). Yıllık yağış tutarı 350 - 454 mm dir.

T.'da bütün akarsular Volga havzasına bağlıdır. Volga nehrinin 177 km lik bir kesimi T.'dan geçer. Kama'nın T. topraklarından geçen kesimi 380 km dir. Vyatka ve Belaya nehirleri Kama'ya karışır.

TATAR'LAR : *Tatar* adı Türk ve Moğollar arasında boy adı olarak sık sık kullanılır. Ancak, tarihî metinlerde rastlanılan T.'ların etnik kökenleri açık olarak belirtilmediğinden, filolog ve tarihçiler T.'ların aslen Türk mü, yoksa Moğol mu oldukları konusunda fikir birliğine varamamışlardır.

Orhon yazıtlarında geçen "Otuz Tatar" ve "Tokuz Tatar" adlarının Moğollara ait olduğu yolunda V. Thomsen tarafından ortaya atılan görüş (*Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors 1896, 140), sonradan W. Barthold (*Enzyklopaedie des Islām* IV, 759: *Tatar* maddesi) ve diğer tarihçiler tarafından da benimsenmiş ve *Tatar* adı ile ilgili açıklamalar hep bu açıdan yürütülmüştür. Halbuki XI - XIII. yüzyıllara ait İslâmî kaynaklarda (*Divanü lugati't - Türk; Hududu'l-âlem; Tabakat-i Nasırî* v.b.) T.'lar bir Türk boyu olarak gösterilir. Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü lugati't - Türk*'teki haritasında da Tatar boyu Başkurtların komşusu olarak Irtış'ın batısında, yani bugünkü T.'ların oturdukları alanlara yakın bir yerde gösterilmekte ve böylece T.'ların Moğol akınından önce de burada yaşadıkları anlaşılmaktadır.

1240 tarihli *Moğolların gizli tarihi*'nde, Manghol (Moğol), Merkit, Kereyit ve Naymanlarla birlikte büyük ve güçlü boylar arasında önemli rol oynamış olan T.'ların hangi dili kullandıkları bilinmiyor. Ancak bunlar, 1202'de Dalan - Nemürges savaşında Çingiz Han tarafından yenilerek parçalanmış ve böylece T. kabilesi ortadan kaldırılmıştır. Fakat *Tatar* adı, bir boy adı olarak bundan sonra da yaşamış, Çinliler bununla (ta-ta, Da-da) Moğolları kastettikleri halde, Avrupalılar ve Ruslar, son çağlarda ancak Rusya'daki Türk boylarına *Tatar* adını vermişlerdir.

Ruslar ve Batı Avrupalı yazarlar, Çingiz İmparatorluğu ahalisine de Türk ve Moğollar arasında bir fark gözetmeden *Tatar* demişlerdir. Sonraları Kazan, Astırhan, Kırım, Sibirya, Kafkasya ve Türkistan gibi ülkeler Rusya'ya ilhak edilince, Ruslar, buralarda karşılaştıkları Türk boylarına da T. adını vermişler, fakat *Tatar* adı ile hiçbir zaman "Moğol" boylarını kastetmemişlerdir. Örnek olarak Kazan T.'ları, Kırım T.'ları, Astırhan T.'ları, Kafkas T.'ları, Azerbaycan T.' ları, Taşkent T.'ları, Zerefşan T.'ları, Kâşgar T.'ları, İli T.' ları, Kulca T.'ları, Homul T.'ları, Sibir T.'ları, Altay - Abakan, Baraba, Çat - Çolım T.'ları v.b. (G. Jäschke, *Zur Geschichte des Namens Tatar.* "Reşid Rahmeti Arat için". 1966, 278 - 285).

Rusçada bunlara "Tatar" denmekte ise de, Türk kökeninden geldikleri ve Türk dilinin birer lehçesini konuştukları da inkâr edilemediğinden, ilmî edebiyatta bu bakımdan özel tabirler meydana getirilmiştir : Rusçada Türkiye Türklerine ve Türkiye Türkçesine "turok, turki, turetskiy" (Türk, Türkler, Türkçe) dendiği halde, Rusya içindeki Türk boyları için "tyurki, tyurkskiy" (Türkler, Türkçe) tabirleri kullanılmaktadır. Son yıllarda İngilizcede de buna uyularak Türkiye Türkçesi için *Turkish* dendiği halde, Rusya'daki Türk boyları için *Turkic* (*Turkic peoples, Turkic languages* "Türk halkları, Türk dilleri") tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Böylece, İngilizce *Turkic* ve Rusça *tyurki, tyurkskiy* tabirlerinin,

çarlık devrinde Rusya içindeki Türk boyları için kullanılmış olan "Tatar" adının yerini aldığı anlaşılmaktadır.

Sovyet devrinde "Tatar" adının muhtelif Türk boyları için kullanılmasından vazgeçilerek, her boy için kendi adı kullanılmaya başlanmıştır. Bugün *Tatar* adı halk tarafından da benimsendiği için, bu tabir ile ancak Kazanlılar, aynı lehçeyi konuşan Volga ve Batı Sibirya ahalisi ve Kırımlılar kastedilmektedir.

XIX ve XX. yüzyılın Kazanlı (Tatar) tarihçi ve dilcileri *Tatar* adının kökeni ile de uğraşmışlar (Ş. Mercanî, *Müstefâdü'l-ahbâr fi ahvâl-i Kazan ve Bulgar* I, Kazan 1885, 4), Kazanlıların Bulgar - Hazar - Kıpçak kökenli bir halk olduğunu, *Tatar* adının Moğol devrinden sonra Ruslar tarafından takılarak yayıldığını ispata çalışmışlardır (bk. G. Gubaydullin, *Iz proşlogo Tatar.* Materialı po izuçeniyu Tataristana II, Kazan 1925. 71 - 111).

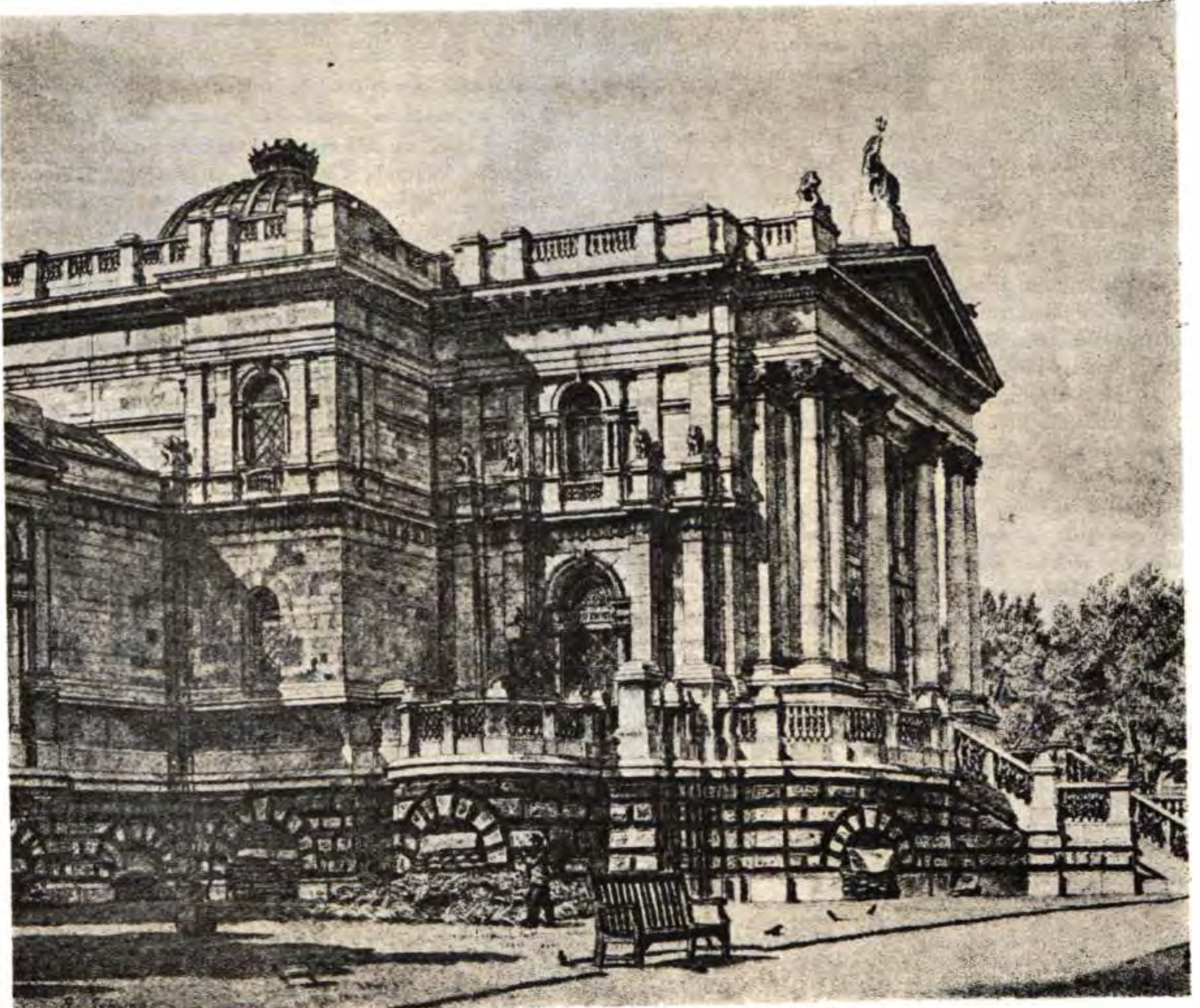
Son yıllarda Kazanlı tarihçi ve dilciler ise, konuyu biraz daha farklı bir biçimde ele almış bulunmaktadırlar. Bunların görüşü şöylece özetlenebilir : "Tatar tabiri, ta Orhon yazıtlarından beri Moğolları değil, bir Türk boyunu ifade eder, bu adı taşıyan kabileler, çok eskiden beri İdil - Ural havzasında yaşadıklarından "Tatar" adı Ruslar tarafından verilmiş olmayıp, halkın, sonradan umumîleşen kendi asıl adlarından biridir". (bk. A. H. Halikov, *Tatar halkının kilip çığışı.* Kazan 1974; M. Z. Zekiev, *Tatar halkı tilining barıkka kilüi.* Kazan 1977). (A. Temir)

TATARTUP veya YUKARI CULAT, Kafkasya'da, Terek ırmağının sol kıyısında eski bir şehir. Bugün bu eski şehrin yalnız harabesi kalmıştır. Kervan yollarının kavşak noktasında ve Karadeniz ile Hazar Denizini birleştiren yollar üzerinde bulunan şehir, Orta Çağda zengin bir ticaret merkezi olarak gelişmiştir. XIV. yüzyıldan kalma bir minaresi (yüksekliği 40 m) muhafaza edilmiştir. Rus şairi A. S. Puşkin (b. bk.), *Erzurum gezisi* adlı eserinde (1. bölüm) ve *Tazit* başlıklı şiirinde T.'tan söz eder.

Terek ırmağının sağ kıyısında, Kabartay Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde de T. veya Aşağı Culat adlı bir şehir harabesi vardır. 1395'te bu şehir yakınında Timur ile Toktamış arasında yapılan savaşta Toktamış yenilmiştir. Aşağı Culat XIV. yüzyılda Tatarlar tarafından tahrip edilmiştir.

TATBI : bk. TATABI veya TATBI.

TATE GALERİSİ (The Tate Gallery), Londra'da bir güzel sanatlar müzesi. T. G., bir şeker fabrikası sahibi olan Sir Henry Tate (1819 - 1899)'in bağışladığı 80 000 İngiliz lirası ile eski Millbank Hapishanesinin arsası üzerine yapılmış

TATE GALERİSİ : Galerinin cepheden görünüşü

ve The National Gallery of British Art (Britanya Millî Sanat Galerisi) adıyla 1897'de açılmıştır. Serbest klasik üslûpta yapılmış olan binanın sütunlu girişinde Britannia (Britanya'yı temsil eden mitolojik kadın)'nın heykeli bulunur. Galerinin sergi bölümleri ana hol etrafında toplanmıştır. Sergilenen eserler genellikle XVIII. yüzyıl ve daha sonraki dönem Britanya ressam ve heykeltıraşlarının eserleriyle 1850'den sonraki dönem Avrupa ressamlarının eserlerinden meydana gelmiştir. İngiliz bölümünde 4 000 eser (Blake, Stevens, Watts ve özellikle Turner'in eserleri) yer alır. Empresyonistler ve empresyonizm sonrası ressamları da geniş ölçüde temsil edilmiştir. Müzenin kurucusu Henry Tate, hayata bir bakkal çırağı olarak atılmış, fakat sonradan İngiltere'de şeker fabrikaları sahibi olmuş, küp şekeri ilk imal eden adam olarak tanınmış bir kimse idi. Tate, sahip olduğu zengin resim koleksiyonunu da kurduğu galeriye bağışlamıştır. Binaya sonradan İngiliz hükümetince bazı ilâveler yapılmıştır.

TATIAN (M. S. II. yüzyıl), Suriye'li teolog. Roma'da St. Justinus'un öğrencisi oldu. 172'de tekrar Suriye'ye döndü. *Diatessaron* adlı eserinde dört İncil metnini tek bir İncil üslûbu halinde kaynaştırarak birleştirdi. Radikal Hristiyanlık ile gnostik felsefenin savuncusu olan bu eser, yeni oluşan Hristiyan cemaatleri tarafından V. yüzyıla kadar kullanıldı. Antik kültüre karşı çıkan apolojisi bugüne kadar gelmiş, ancak diğer bazı eserlerinin yalnız fragmanları kalmıştır.

TATİŞÇEV, Vasiliy Nikitiç (Pskov eyaleti 1686 - Boldino 1750), Rus tarihçisi. Moskova Mühendislik ve Topçu Okulunu bitirmiştir. Kuzey Savaşına katılmış, Ekaterinburg (bugünkü adı : Sverdlovsk) şehrini kurmuştur. 1741 - 1745 yılları arasında Ejderhan (Astrahan)'da valilik yapmıştır. T. Rus tarihi alanındaki çalışmalarıyla ün almıştır. 1739'da Rus Bilimler Akademisine *İstoriya Rossiyskaya* (Rusya tarihi) eserini sunmuştur. 20 yıllık bir çalışma mahsulü olan bu eseri Rus tarihi üzerine yazılmış ilk toplu denemedir. Rus kaynakları yanında yabancı eserlerden de faydalanan T., 1462'ye kadar gelen olayları 4 kitapta toplamıştır [1768 - 1784]. 5. kitap XVII. yüzyıl başına kadar uzanan olayları içine almıştır [1848]. T., etnografya ve tarihî coğrafyayı tarih biliminin yardımcı disiplinleri olarak değerlendirmiştir.

T., Rus Türkolojisi tarihinde Samara'da bir Tatar - Kalmık okulunun kurucusu olarak yer almıştır. Onun tavsiyesi üzerine doğu dillerinden Rusçaya birtakım kitaplar çevrildiği gibi, Rusça - Tatarca - Kalmıkça bir sözlük yazılmasına da girişilmiştir. Tobolsk Tatarları (b. bk.)'nın dillerine ait örnekler toplamış, *Leksikon* adlı ansiklopedisinde Rus dilinde kullanılan doğu (özellikle Türk) kökenli alıntılar konusunda bilgi vermiştir.

TAT'LAR, Azerbaycan ve Dağıstan'da yaşayan bir etnik topluluğa verilen ad. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde yaşayan T.'ların sayısı 72 600 (1970)'dir. T.'ların bir kolu İran Azerbaycanında yerleşmiştir.

T.'ların Sasanîler (III - VII. yüzyıl) zamanında İran'dan geldikleri anlaşılıyor. T. dili (Tâtî) İran dillerinin Hazar lehçeleri grupunda yer alır. Bk. İRAN DİLLERİ. Müslüman (Şiî) olan T.'lar daha çok çiftçilik, bahçecilik ve hayvancılıkla uğraşırlar. Halıcılık da yaparlar.

T.'ların maddî kültür açısından Azerî Türkleriyle birçok ortak yönleri vardır. Dil ve kültür bakımlarından Azerî Türkleriyle kaynaşmışlardır. Edebî dil olarak Azerî Türkçesini kullanırlar. T. dili daha çok yaşlılar arasında kalmıştır.

Dağıstan'da yaşayan Dağ Yahudileri de Tatça konuşurlar. Ancak, köken bakımından Dağ Yahudileri T.'larla birleştirilemezler.

TATLARIN BARAJI, Nevşehir'in 20 km kadar batısında, Acısu deresi üzerinde kurulmuş bir baraj. Acısu bucağına bağlı Tatların (nüfusu 2 600) köyüne göre adlandırılmıştır. Baraj, 1964 - 1966 yılları arasında yapılmıştır. Kapasitesi 1 250 000 m^3 tür. 1 500 - 2 000 dekarlık araziyi sulamaktadır.

TATRA, Polonya ve Çekoslovakya'da, Batı Karpat dağlarının en yüksek bölümüne verilen ad. Kuzey bölümüne Yüksek T.'lar, güney bölümüne ise Alçak T.'lar adı verilir. Yüksek T.'ların en yüksek doruğu (Gerlachovka) 2 663 m, Çekoslovakya'da yer alan Alçak T.'ların en yüksek doruğu (Dumbier) ise 2 043 m dir. Tuna havzasına bağlı Váh (Alm. Waag, Mac. Vág) ile Vistül (Pol. Wisła) havzasına bağlı Dunajec nehirleri ile kolları T.'lardan çıkar.

T. dağları 1 600 m ye kadar ormanlarla (özellikle çam) kaplıdır. Eteklerinde birçok yerleşim (dinlenme) yerleri ve yazlıklar vardır. Zakopane (Polonya) ve Smokovec (Çekoslovakya) gibi.

1920'den beri Yüksek T.'ların sırtı, Polonya ile Çekoslovakya arasında sınır çizgisini oluşturur.

TATULA : 1. *Botanik.* Patlıcangiller *(Solanaceae)* familyasından bitkilerin bir cinsi. Boruya benzeyen çok büyük çiçekleri için yetiştirilir. Otsu, çalı ve ağaç niteliğinde olan bu bitki bir yıl veya sürekli olarak yaşar. Yaprakları geniş, tek parçalı veya dalgalı dişli, çiçekleri tek olarak dik veya sarkık, daha çok ak renkte, daha az menekşe renginde, daha seyrek olarak da kırmızı veya sarıdır.

T. türleri arasında bahçe için yetiştirilenlerin en yaygını *Datura cornucopia*'dır. Bunun çiçekleri iki veya üç tane olarak iç içe açar.

T.'nın önemli özelliklerinden biri de gerek yaşama süresi gerek dış görünüş bakımından gösterdiği çeşitliliktir. Meselâ *D. sanguinea* ağaç benzeri bir çalı, ***D. chlorantha*** çalı, ***D. fastuosa*** bir yıl yaşayan bir otsu bitki. ***D. meteloides*** sürekli yaşayan otsu bir bitkidir.

2. *Tıp. D. stramonium* da denilen T.'nın yapraklarıyla kapsülleri uyku verici ve ispazmoz giderici olup etkileri belladonunkiler gibidir. İspazmozlu bir felç olan Parkinson hastalığında da kullanılan bu bitkinin, yapraklarının yakılmasından meydana gelen duman, nefes darlığı (asthma) çeken hastalara koklatılır. Hemorroid gibi bazı hastalıklarda da stromonium kullanılır.

TATUM, Edward Lawrie (doğ. Boulder, Colorado 1909), Amerikalı biyokimya bilgini. Stanford ve Yale üniversitelerinde profesörlük yapmış, 1957'den itibaren New York'ta Rockefeller Tıp Araştırmaları Enstitüsünde bölüm başkanı olarak çalışmıştır. G. W. Beadle ile birlikte Röntgen ışınlarının yardımıyla genler üzerinde çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaları sonunda Beadle ve E. L. Lederberg ile birlikte 1958 Nobel tıp armağanını almıştır.

TATVAN, Bitlis iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 235 km², nüfusu 65 520 (1980)'dir. İlçenin 44 köyü, iki bucağı (Küçüksu, Reşadiye) vardır. Bucak merkezleri 300 - 600 nüfuslu birer köydür. Nüfus T. şehrinde toplanmıştır (40 324). İlçe, Van gölünün güney - batı çevresini içine alır. Doğusunda Van ilinin Gevaş ilçesi, güneyinde Hizan ve Bitlis merkez ilçeleri, batısında Mutki ilçesi vardır. Van gölüne 100 km den çok ve girintili çıkıntılı kıyıları bulunmaktadır. Buralarda gölün derinliğinin 50 - 100 m yi bulduğu yerleri vardır. 1936'da ilçe durumuna getirilmiştir.

İlçe arazisinin Van gölü kıyı boyu yer yer düzlük ve tepeliktir (1 650 - 1 700 m). Kuzeyinde Nemrut dağı 3 000 m ye yükselir, ilçe sınırı bu dağın ortasındaki Nemrut gölünden geçer. Güneyinde 2 000 - 2 500 m lik dağlar uzanır. Güneydeki dağlardan beslenen ve Tuğ yakınında göle dökülen Güzeldere'nin vadisi boyunda yer yer aluvyonlu arazi bulunur. Bu derenin kıyılarında yabanî ördek türleri çoktur. Güneye doğru ve Dicle'ye karışmak üzere akan ve bu dağlardan beslenen dereler çoktur. Ayrıca, Reşadiye doğusunda oldukça geniş bir çukur arazide yeni aluvyon örtüsü vardır.

İlçede kış mevsiminin uzun ve karlı olarak sürdüğü, yazların nisbeten kısa geçtiği bir iklim vardır. Ortalama yıllık sıcaklık 9°C, ocak — 4°C'ye yakın, temmuz 21°C'dir. En yüksek sıcaklıkların 34°C'yi bulduğu, en düşük sıcaklığın — 17°C' den aşağı indiği günler vardır. Burada şiddetli donlar da olur, toprağa 40 - 50 cm işler. Yıllık yağış 772 mm dir. Yağışlar en çok kışın ve baharda olur, yaz kurak geçer. En kalın kar örtüsü 118 cm yi bulmuştur. Dağlarda ve tipili yerlerde bunu çok geçer, bu arada T. ile Bitlis arasındaki Rahva geçidinde birkaç m yi bulur, hatta geçer. Tipilerden korunmak için burada can kurtaran kulübeleri yapılması zorunlu olmuş, yol boyunca yer alan bu tarihî yapıların çoğu bugün birer harabe haline gelmiştir.

Güneydeki dağlarda çoğu bozulmuş olarak ormanlar (240 000 dönüm) vardır (meşe, ardıç, karaağaç). Mera sahaları daha çok olup, güneyden de buralara (bu arada Nemrut

TATVAN : Geniş ana caddesinden bir görünüş

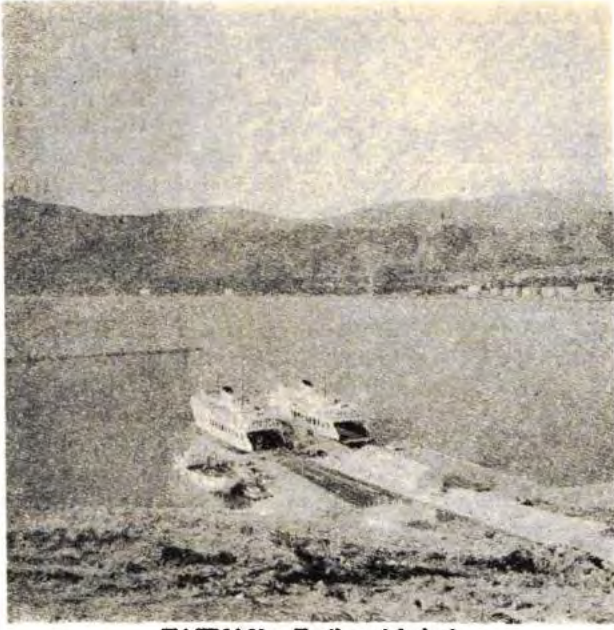
TATVAN : Feribot iskelesinde bir yükleme

dağına) gelerek yazın hayvanlarını otlatan göçer aşiretleri vardır.

İlçede ekilebilen arazi 190 000 dönüm kadardır (meralar 320 000 dönüm). Bunun çoğunu tarlalar tutar (180 000 dönüm kadar). Sebze ve meyve bahçeleri daha az yer kaplar. İlin en çok buğday ekilen yerlerinden biri T.'dır. Burada darı, arpa, çavdar da yetiştirilir. Köylerde büyük sürüler halinde koyun, kıl keçisi, sığır beslenir, yazın yaylalara otlatmaya çıkılır, süt, yağ, yün ve yapağı, deri ürünleri başka yerlere gönderilir.

İlçenin merkezi olan T., kısa sürede çok gelişmiş, bir köy iken bugün orta büyüklükte bir şehir olmuştur. Bitlis il merkezine uzaklığı 25 km dir. Daha 35 yıl öncesine kadar buradan 3 km uzaktaki Tuğ iskelesi, ara yerdeki düzlüklerin yeni yeni yapılarla dolarak buraya bitişmiş, T.'ın bir mahallesi olmuştur. 1980 sayımına göre, T., Van'dan sonra, göl çevresinin en büyük şehri olmuştur. Yakın vakte kadar (30 yıl öncesi) çoğu tek katlı, düz damlı küçük evlerin sıralandığı, sadece 15 kadar dükkânlı küçük bir çarşının bulunduğu T., şimdi caddeleri, düzgün sokakları, çarşısı, pazarı, ilk ve orta okulları, otelleri, lokantaları, sinemaları, çok katlı yapıları ile canlı bir şehir işleyişi kazanmış, 5 km lik bir kıyı boyuna yayılmış, buradaki geniş koyu çevrelemiştir.

Bu gelişmenin başta gelen sebebi T.'ın coğrafî yeridir. Burası batıdan (Muş yönünden), güneyden (Bitlis yönünden) uzanan yolların göl kenarına ulaştıkları yerdir. Bu durumuyla da uzun süre küçük kalmış, ancak son 20 - 30 yılda ana yolların ve demir yolunun buraya uzanmasıyla şimdiki gelişmesi başlamıştır. Muş - T. demir yolunun işletmeye açılması (1964), Van gölü yöresini Türkiye'nin başka yerlerine bağlamıştır. T., Bitlis üzerinden Güney - doğu Anadolu bölgesine, Muş üzerinden Elazığ ve İç Anadolu'ya, Van üzerinden Erciş ve Ağrı'ya asfalt yollarla bağlanmış olduğu gibi, Ahlat üzerinden Erciş'e de kara yolu ile bağlanmış, işlek bir yol uğrağı ve

TATVAN : Feribot iskelesi

canlı bir ticaret merkezi olmuştur. T., büyük gölün işlek bir iskelesidir. Şehrin Tuğ semtinde Denizcilik Bankası'na bağlı feribotların yapıldığı bir tersanenin kurulması, şehrin büyümesinde önemli yer tutmuştur. T.'a gelen trenler, feribotlarla Van iskelesine uzanmakta, Özalp üzerinden İran'a gitmektedir. Böylece T., önemli bir demir yolu bağlantı yeri olmuştur.

T., hemen yanında Nemrut dağı ve bunun ortasında görülmeye değer derin bir kraterin varlığı, kraterin içinde büyük bir gölün bulunması ve çok yeni lav akıntılarının (1541'de püskürmüş) uzanması ile önemli bir turistik yere sahiptir. Önündeki Van gölü, buraya bir kıyı şehri özelliği vermiştir. (R. İzbırak)

TATYOS [Kemanî ve Kanunî Tateos Enkserciyan] (İstanbul 1858 - 1913), Ermeni asıllı Türk bestekârı. Kilise mugannilerinden Manokyan Enkserciyan'ın oğludur. Ortaköy Ermeni ilkokulunu bitirdi. Çilingir, sonra savatçı çırağı oldu. Dayısı Movses Papazyan'dan kanun öğrendi. Sonra Sebuh'tan keman, Civan'dan ve Astik'ten musiki meşk etti. Galata'da Pirinççi Gazinosu'nda kanun çalmaya başladı.

Türk musikisinde büyük bestekârlar arasında yer almıştır. Kanunla başlamış, sonra kemana dönmüştür. Fakat daha çok bestekâr olarak doğmuştu. Piyasada büyük şöhret yapmıştır. Çok güzel fasıllar idare etmiştir. Fasıl musikisi için çok tutulan şarkılar ve saz eserleri bestelemiştir. Bazı manzumeler de kaleme almıştır. Birçok eseri ihmal yüzünden kaybolmuştur. Saz eserleri de vardır. Kürdi'li Hicâzkâr Saz Semaîsi, Suzinak Peşrevi ve Hüseynî Saz Semaîsi, Türk saz musikisinin şaheserleri arasında ölümsüz parçalar olarak yer alırlar.

TAUBER, Richard (Linz 1891 - Londra 1948), Avusturyalı tenor. İlk zamanlar Graz ve Linz'te tiyatro oyuncusu olarak çalıştı. 1933'te İngiltere'ye yerleşti. Viyana'da (1926), Paris'te (1928) ve 1924 - 1947 yılları arasında Salzburg festivallerinde sahneye çıkan T., özellikle Lehár operetlerindeki başarısı ile dünya çapında üne kavuştu.

TAUN : bk. VEBA.

TAUNUS, şistli Rhein (Fr. Rhin) kitlesinin güney - doğu kısmında bir bölge. Güneyde Rhin ile Main, kuzeyde de Lahn arasında kalan bu bölge, doğuda Wetterau'dan iti'baren başlar ve 75 km boyunca batıya doğru uzanarak Rhein'e ulaşır. Ortalama yüksekliği aş. yu. 400 m olan bu platonun güney - doğu kenarı kuvarsitlerden oluşan geniş, dik basamaklar halindedir. T. kuvarsitleri batıda Niederwarld'da son bulur. En yüksek yerleri Büyük Feldberg (880 m) ve Küçük Feldberg (826 m)'dir. T., kuzeyde Lahn ırmağının teraslarına doğru tatlı bir meyille iner. Her cephesinden akan dereler ona güzel bir görünüm verirler. İç ve kuzey kısımlarında ormancılık ve tarım, kuzey yamaçlarda ise bağcılık gelişmiştir. Burada badem ve kestane ağaçları da boldur. T.'ta Wiesbaden, Nauheim, Schwalbach, Ems vb. gibi tanınmış şifalı kaplıcalar vardır. Çok eski çağlardan beri yerleşim bölgesi olan T., Romalılar zamanında Limes'in bir kısmını teşkil etmiş, Franklar devrinde de buradan Mainz - Frankfurt ticaret yolu geçmiştir.

TAV, Hüseyin Kâzım (İstanbul 1881 - İstanbul 1957), Türk şarkı bestekârı. Babası şehremaneti kantar kâtibi Filibeli Mahmud Rasim Efendi, annesi Behiye Hanım'dır. Aksaray'da Mekteb-i Edebiyye'de, Vefa İdadîsi'nde, Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'de okudu. Manyasîzade Refik Bey'in yazıhanesinde staj yaparak görgüsünü artırdı. Avukatlığa başladı. 1901'den başlayarak şarkılar besteledi.

TAVAF (Ar. = dolaşmak, bir şeyin etrafında dönmek, gidip gelmek); dinî ıstılahta, hac ibadetinin ifası sırasında Hacer-i Esved'in yerleştirilmiş olduğu Kâbe'nin etrafında dönmek, Beyt'i T. etmek. Kelimenin hac farîzasıyla herhangi bir ilgisi olmaksızın, sadece "dolaşmak" mânasındaki kullanılışına *Kur'an*'ın muhtelif sûrelerinde rastlanır. Meselâ Tûr sûresinin 24. âyetinde günahtan sakınan müminlerin cennette kavuşacakları nimetlerden söz edilerek şöyle denilmiştir : "Çevrelerinde, kendilerine ait, sedefte saklı inci gibi civanlar dolaşır." Yine cennet nimetleri anlatılırken, Saffât sûresinin 45. âyetinde, "müminlere, ırmak gibi akan kaynaktan doldurulmuş kadehler dolaştırılacağı" bildirilmiş, Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük edenler hakkında da Rahman sûresinin 43 - 44. âyetlerinde : "İşte suçluların yalanladıkları cehennem bu; onunla kaynar su arasında dolaşıp dururlar" denilmiştir.

Kelimenin ibadet maksadına matuf olarak kullanılışı, ilk defa, Beytullah (Kâbe)'ın inşasıyla görevlendirilen Hz. İbrahim'e yöneltilmiş emirlerde görülür. Hac sûresinin 26. âyetinde, konuyla ilgili olarak şöyle denilmiştir : "İbrahim'e Beyt'in yerini gösterdik (ve şöyle emrettik) : Bana hiçbir şeyi ortak koşma; evimi, T. edenler, orada ibadete duranlar, rükû ve sücûd edenler için temiz tut." Bakara sûresinin 125. âyeti yine buna yakın bir mânaya sahiptir : "Beyt'i insanlar için bir toplanma yeri ve emniyet mahalli kılmış ve İbrahim'in makamını bir namazgâh edinin (demiştik). İbrahim ve İsmail'e de, evimi T. edenler, orada ibadete duranlar, rükû ve sücûd edenler için temiz tutmalarını tavsiye etmiştik."

Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından Allah'a ibadet maksadıyla inşa olunan Beyt (Kâbe), yeryüzünde yapılan ilk mes-

cit olarak tanınmış ve yapıldığı günden itibaren daima insanlar tarafından ziyaret olunan ve T. edilen mukaddes bir yer olmuştur. Kâbe'nin özellikle bir hac mahalli olarak ortaya çıkması, Hz. İbrahim ve İsmail'in, binanın temellerini atıp duvarlarını yükseltirken Allah'a yönelip "Rabbımız! İkimizi de sana teslim olan iki kul eyle; zürriyetimizden de sana teslim olan bir ümmet kıl ve bize (hac) menâsikimizi göster" (Bakara sûresi, 128) diyerek yaptıkları duaya dayanır. Bu duanın kabul edilmesi sonucudur ki Kâbe, İbrahim dininin en önemli ibadetlerinden biri sayılan haccın ifa edildiği mukaddes bir mahal olmuştur.

Kâbe'nin bu kutsiyetinin, Arapların hak yoldan ayrılıp Allah'a şirk koştukları devirlerde bile kaybolmadığı görülür. Müşrik Arap kabîleleri, yılın belirli aylarında Beyt'i T. etmeyi ve civarında panayırlar kurmayı hiç ihmal etmemişlerdir. Hatta ziyaretçilerin Beyt'in civarından topladıkları taşları hâtıra olarak saklamak ve bu taşlar vasıtasıyla o mukaddes mahalli tazîm ve tebcîl etmek için yanlarında götürmek âdeti bile, aralarında yaygın hale gelmiştir. Öyle ki, daha sonraki devirlerde, bu taşların Beyt'ten niçin alınıp muhafaza edildiğini ve onlara niçin bu kadar saygı duyulduğunu unutan yeni nesillerin, kutsiyetin bu taşların zatından olduğuna hükmederek bizzat onlara eğilmeye ve onları putlaştırarak ibadet etmeye başladıkları görülür. Câhiliye Arapları arasında putlaştırılan bu taşlar, Beyt içinde muhafaza ediliyor ve bakımlarına ayrı bir itina gösteriliyordu.

Mekkeli müşrikler, Kâbe'de T. ettikleri putlardan İsâf'ı Safâ, Nâile'yi de Merve tepesine dikerek T.'larını bu iki tepe arasında devam ettirmişlerdir. Halbuki bu tepeler arasındaki T. (veya sa'y), İbrahim dininin menâsikindendi ve müşrikler, putlarını burada T. etmekle bu menseki de ortadan kaldırmış oluyorlardı. Medineliler ise, iki tepe arasındaki T.'ı, İsâf ve Nâile'nin bu tepelere dikilmesinden sonra terk ettiler. Çünkü onlar, bu iki puta itibar etmiyorlar, onlara yapılacak tazîmin, büyük putlardan biri olan Menât'a saygısızlık olacağına inanıyorlardı.

İslâmiyet, Allah'ın tevhîdini ilân ile Beyt'ini bütün şirk alâmetlerinden temizlemeye başladığı zaman, bu mukaddes ev, bütün Arap kabîlelerini temsil eden irili ufaklı 360 putla dolu bulunuyordu. Kutsiyetini hiçbir zaman yitirmemiş olmasına rağmen, Allah'ın Hz. İbrahim'e talim ettiği hac menâsikinden hiç eser kalmamış, yahut da müşrik âdetleriyle karıştırılarak aslî hüviyetinden tamamiyle uzaklaştırılmıştı. Oysa Allah'ın "İbrahim ve İsmail'e, Beyt'in, T. edenler, orada ibadet için duranlar, rükû ve sücûd edenler için temiz tutulmasını" emretmesi, orasının şirkle, putlarla ve diğer pisliklerle kirletilmemesi mânasına geliyordu ve İbrahim'in, İsmail'in, İshak'ın, Yakub'un ve bütün peygamberlerin bağlı kaldıkları tevhid inancının zaferi için Beytullah'ın bu pisliklerden temizlenmesi gerekiyordu. Hz. Peygamber Mekke'yi fethettiği zaman, ilk işi bunu gerçekleştirmek, sonra da İbrahim dininin esaslarından biri olan hac menâsikini Allah'ın gösterdiği yolda ihya etmek oldu.

Mekke'nin fethedildiği H. 8. yılda Kâbe putlardan temizlenmiş olmakla beraber, o yılın haccı yine müşriklerin kontrolü altında yapılmıştı. Bu sebeple müşrikler, hac esnasında, yine kendi âdetlerine göre hareket etmişler ve kadınlar da dahil olmak üzere hepsi T. esnasında çırılçıplak soyunmuşlardı. H. 9. yılın haccında ise, Hz. Peygamber, Ebû Bekir'i hac emiri olarak görevlendirmiş, onun idaresi altında hac farîzası, ilk defa olarak, Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği esaslara göre ifa edilmişti. Bu mevsimde hiçbir müşriğin Kâbe'ye girmesine müsaade edilmediği gibi, Kâbe'nin çırılçıplak T. edilmesi de yasaklandı. Ebû Hureyre'den rivayet edilen sahîh bir hadîste şöyle deniliyordu : "Ebû Bekir, Hz. Peygamberin kendisini hac emiri tayin ettiği Vedâ haccından bir yıl evvelki hacda, Kurban bayramının birinci gününde halka çıkardığı münadiler arasında beni de gönderdi. Halka ilân ettik ki : Bu yıldan sonra hiçbir müşrik hac ve hiçbir çıplak da Beyt'i T. etmesin."

Hz. İbrahim'in insanlara tebliğ ettiği ve Hz. Peygamberin de Mekke'nin fethinden sonra Müslümanlara farz kılındığını bildirdiği hac menâsiki içinde yer alan T., bu ibadetin en önemli rükünlerinden birini teşkil eder. Hac niyetiyle Mekke'ye gelen kimsenin yapacağı ilk iş, Beyt'i, tahıyye maksadıyla T. etmektir. Buna *tavâfu'l - kudûm* (kudûm T.'ı) denir ve Kâbe'nin etrafında yedi defa dönmekten ibarettir. Bir dönüş, Hacer-i Esved'in bulunduğu noktadan başlamak ve Kâbe'yi sol tarafa almak suretiyle bir devir yapıp yine başlanan yere gelmekle tamamlanır ki, buna *şavt* adı verilir. Buna göre, bir T., yedi şavt'tan meydana gelmektedir. İlk üç şavt'ta, eğer başkalarını rahatsız etmeyecekse, *remel* yapılır; bu, sık adımlarla vücudu hafifçe sarsan seri bir yürüyüştür. Diğer dört dönüş ise, normal yürüyüşle tamamlanır. Her dönüşte, eğer imkân bulunursa, Hacer-i Esved'i istilâm etmek, öpmek, bu mümkün olmazsa, uzaktan işaret etmek de Hz. Peygamberin sünnetindendir. T. esnasında kadınların remel yapmaları gerekmez. T.'tan sonra iki rekât namaz kılınır ki, bu da mescidin ikinci defa tahıyyesi mânasına gelir.

Kudûm T.'ını ve iki rekât namazı, haccın diğer rükünleri takip eder. Hacca niyet eden kimse, dilerse Safâ ve Merve arasında sa'y yapar; dilerse sa'yını *ifâda tavaf*ından sonraya bırakır. Fakat her hal ü kârda sa'yın yapılması gerekir. Bakara sûresinin 158. âyetinde, Safâ ile Merve arasında yapılan bu sa'y da T. adı altında zikredilmiş ve "Safâ ile Merve Allah'ın şeâirindendir. Kim Beyt'i hacceder yahut umre yaparsa, onları da T. etmesinde bir günah yoktur" denilmiştir. Âyetin üslûbu, bu T.'ın terk edilmesinde herhangi bir beis bulunmadığına delâlet ederse de, onun Hz. Peygamber tarafından terk edildiğini gösteren bir delil mevcut olmadığı gibi, vacip olduğunu söyleyen Hanefî dışındaki mezheplerce de haccın rükünlerinden sayılmıştır.

Safâ ile Merve arasındaki T., Safâ'da başlamak ve Merve'de sona ermek üzere dört gidiş ve üç dönüşten meydana gelen yedi şavt'tır.

Sa'yın tamamlanmasından sonra, Zilhicce ayının dokuzuncu arife günü akşamından bayramın birinci günü fecrine veya Hanefî mezhebine göre fecirden güneşin doğuşuna kadar Arafat'ta, bunun akabinde de Müzdelife'de vakfeye gidilir. Cemre için Minâ'da bulunulur ve şeytan taşlanır; kurban kesilir; saç kısaltılır veya tıraş olunur. Saç tıraşıyla, cinsî münasebet dışında ihrama bürünmekle başlayan bütün haramlar ortadan kalkmış olur. Bundan sonra Mekke'ye dönülüp haccın son rüknü olan *tavâfu'l - ifâda* (ifâda T.'ı)'yı yapmak gerekir. *Tavâfu'r - rükn* (Rükün T.'ı) veya *tavâfu'z - ziyâre* (Ziyaret T.'ı) de denilen bu T., aynen Kudûm T.'ı gibi ifa edilir. Bu T.'la ilgili olarak Hac sûresinin 29. âyetiyle şu emir gelmiştir : "Sonra (saçlarını kesip) kirlerini gidersinler; nezirlerini yerine getirsinler ve Eski Ev (Kâbe)'i T. etsinler." Bu T.'tan sonra, eğer Kudûm T.'ının

akabinde Safâ ile Merve arasında sa'y yapılmamışsa, onu yapmak gerekir. Daha önce yapılmışsa, tekrar yapılmasına gerek yoktur.

İfâda T.'ıyla sona eren hac ibadetinden sonra Mekke'den ayrılıp ülkelerine dönecek olanların yapmaları gereken bir T. daha vardır ki buna *tavâfu'l - vedâ* (Vedâ T.'ı) veya *tavâfu's - sader* (Sader T.'ı) denir. Bu T.'ın ifasından sonra Mekke'den hemen ayrılmak gerekir. T.'ı yaptıktan sonra daha bir süre Mekke'de kalan ve mescide giren kimse, oradan ayrılırken vedâ T.'ını yenilemek zorundadır.

Hac mevsimi dışında Mekke'ye giden kimselerin *umre* yapmaları, mezheplere göre farz, vacip veya müekked sünnettir. Umre, ihrama girdikten sonra Kudûm T.'ı ile Safâ ve Merve arasındaki T.'tan ve tıraş olup ihramdan çıkmaktan ibarettir. Haccın diğer rükünleri umrede ifa edilmez. Bk. UMRE. (T. Koçyiğit)

TAVÂİF-İ MÜLÛK (Ar. *tâife* [= bölük, topluluk] ve *melik* [= bey] kelimelerinin çoğul şekilleriyle yapılmış bir Osmanlıca terkîp, "Beyler topluluğu") : Tarihî bir terim olan bu tâbir ile İslâm ve Türk tarihinde iki ayrı devirdeki devletçikler kastedilmektedir.

1. *İslâm tarihinde T. M. :* İslâm memleketlerinin diğer vilâyetleri gibi Endülüs ve Emevî halifeleri tarafından tayin edilen valiler tarafından 756 yılına kadar idare edilmişti. Abbasîlerin iktidara gelmelerinden sonra (750), yapılan katliamlar sırasında Emevî ailesinden canlarını kurtarabilenler arasında onuncu Emevî halifesi Hişam'ın torunu Abdurrahman da bulunuyordu. Abdurrahman, bir süre başıboş dolaştıktan sonra, Berberîlerin ve diğer Arap kabilelerinin rekabet ve ihtiraslarından dolayı idaresi sarsılmış olan Endülüs'e geldi ve 756'da Kurtuba Emevîleri de denilen Endülüs Emevîleri devletini kurdu.

Abdurrahman'ın halefleri, İspanya'nın kuzeyinde bulunan Hristiyanların saldırılarına ve hattâ kendi tebası arasında mevcut olan anlaşmazlıklara ve isyanlara rağmen iki buçuk asır süre ile Kurtuba tahtını muhafaza edebildiler. Endülüs Emevîleri devletinin en güçlü hükümdarı ve halifesi olan III. Abdurrahman'ın ölümünden sonra (961) Endülüs Emevîlerinden hiçbiri onun başarılarını devam ettiremedi. Endülüs'ün en ünlü veziri ve aynı zamanda kumandanı olan el - Mansûr'un gayret ve himmeti ile idare birliği bir süre daha korunabildi ise de, onun 1002'de şehit edilmesi ile Endülüs ülkesi birtakım fırkaların, hatta serserilerin elinde oyuncak oldu ve nihayet 1031'de Endülüs Emevî devleti son buldu. Böylece Müslüman İspanya siyasî bir parçalanma dönemine girdi. Bu süre içinde İspanyolların *Reyes de Taifas* dedikleri çeşitli mahallî emîrler ve etnik gruplar ortaya çıktı ki bunlara İslâm tarihinde *Mülûku't - tavâif* denir. "Tâifelerin melikleri" şeklinde Türkçeye tercüme edebileceğimiz bu tâbir, her nasılsa dilimize *Tavâif-i Mülûk* olarak girmiştir. Bu küçük devletlerin bazıları medenî ve ileri olmakla birlikte ömürleri pek kısa idi. İçlerinde kuvvet ve medenî seviye bakımından diğerlerinden üstün olan İşbîliye'deki Abbâdîler T. M.'un büyük bir kısmını kendisine ilhak eyledi. Fakat bir süre Hristiyanların şiddetli hücumlarına karşı Endülüs Müslümanlarının rehberlik ve bekçiliğini yapan Abbâdîler, daha fazla mukavemet edemeyeceklerini görünce, kendilerine müttefik olmak üzere Magrib'den Murâbıtları imdada çağırmağa mecbur oldular. Endülüs Emevîleri devletinin yıkılmasından (1031) Murâbıtların İspanya'yı istilâsına kadar burada kurulan T. M.'un belli başlıları şunlardır :

1. Malaka (Malaga)'da *Hammûdîler* (1016 - 1057).
2. El - Cezîre (Algeziras)'de *Hammûdîler* (1039 - 1058).
3. İşbîliye (Seville)'de *Abbâdîler* (1023 - 1091).
4. Gırnata (Granada)'da *Zirîler* (1012 - 1090).
5. Batalyus (Badacoz)'ta *Eftasîler* veya *Benî Mesleme* (1022 - 1094).
6. Merye (Almeria)'de *Benû Sumâdih* (1041 - 1091).
7. Kurtuba (Cordova)'da *Cehverîler* (1031 - 1069).
8. Tuleytula (Toledo)'da *Zü'n - Nûnîler* (1009 - 1085).
9. Belensiye (Valencia)'de *Âmirîler* (1021 - 1096).
10. Sarakusta (Saragossa), Lârida (Lerida), Kal'at Eyyûb (Calatayud), Danya (Denia), Tartûşa (Tortosa)'da önce *Tucîbîler* (1019 - 1039) ve sonra *Hûdîler* (1039 - 1142).
11. Mayorka'da *Benû Mücâhid* ve *Benû Gâniya* (1076 - 1097).
12. Tudela (Alpuente)'da *Benû Kâsım* (1029 - 1092).
13. Niebla'da *Benû Yahyâ* (1023 - 1051).
14. Silves ve Algarve'de *Benû Müzeyn* (1028 - 1053).
15. Albarracin, La Sahla'da *Benû Rezîn* (1011 - 1107).
16. Carmona'da *Birzeliler* (1029 - 1067).
17. Huelva'da *Bekrîler* (1011 - 1051).

İspanya'da kurulan Murâbıtlar hanedanından sonra (1090-1147), Muvahhidler devleti (1130 - 1269) Endülüs'ü istilâ etti. Sonunda Gırnata (Granada)'da Nasrîler veya Benîl Ahmer devleti teşekkül etti ise de, 1492'de İspanya yarımadasında VIII. yüzyıldan beri mevcut olan İslâm hâkimiyetinin son kalıntısı olan bu devlet de Hristiyanlar tarafından ortadan kaldırıldı. Bu sırada Gırnatalıların imdat için Sultan II. Bayezid'e müracaat ettikleri ve bunun üzerine İspanya sularına bir Osmanlı donanmasının gönderildiği bazı tarihlerde yazılıdır.

2. *Türk tarihinde T. M. :* 1243 yılındaki Kösedağ bozgunu ile Türkiye'de Selçuklu devlet düzeni sarsılmış ve Anadolu gittikçe artan bir şekilde Moğol müdahale ve baskılarına maruz kalmağa başlamıştı. Devrinin en ünlü devlet adamlarından ve dâhilerinden biri sayılan Muînüddin Süleyman Pervâne'nin 1277'de İlhanlılar tarafından idam edilmesinden sonra durum daha da vahimleşerek Türkiye sahipsiz ve devletsiz kalmış, Anadolu tamamiyle İlhanlı tahakkümüne düşmüş, İlhanlı idarecilerinin soygunları, çeşitli savaşlar ve isyanları tam bir siyasî buhrana sebep olurken, devlet düzeni ve asayişin bozulması aynı zamanda medenî bir sukuta da yol açmıştır. 1277 - 1308 yılları arasında Anadolu'da gölge halinde bir Selçuklu hanedanı yaşamış ise de, devlet fiilen mevcut olmamıştır.

Moğol istilâsı önünden kaçarak dalgalar halinde Anadolu'ya gelen ve Selçuklular tarafından daima uc'lara sevk edilerek oraları fethedip yerleşen ve Türkleştiren Türkmen kitleleri, bu İlhanlı tahakkümü sırasında, sürekli olarak İlhanlılara karşı mücadele edenlerin safında yer alıyorlardı. Bunda, kendilerinin de Moğollardan zarar görmüş olmalarının yanında istiklâl kazanma ihtiraslarının da büyük payı vardı. İşte bu esnada uc'lardaki Türkmen beyleri tedricen ortaya çıktılar. Ovaları İlhanlıların elinde kalırken onlar da uc'lar ve dağlarda hâkim olmağa başladılar ve komşuları bulunan kâfirlerle devamlı cihat yaptılar. İlhanlıların zayıflaması üzerine pek çok Türkmen beyliği ortaya çıktı. İlhanlıların son Anadolu valisi Timurtaş'ın bu ülkeden ayrılmasından sonra (1327) uc Türkmenleri geniş bir nefes aldılar. Nihayet İlhanlı devle-

tinin yüz yıldan daha kısa olan ömrünü tamamlayıp 1336'da yıkılmasından sonra, Türkmen beylikleri artık tamamiyle serbest kaldılar ve Anadolu'da siyasî hâkimiyeti kendi aralarında taksim ettiler. Bununla beraber, bunların bir kısmı (Dulgadıroğulları ve Ramazanoğulları) henüz şeklen de olsa Mısır-Suriye Türk Memlûk sultanlarını metbu tanımış ve onlarla dostane münasebetlere sadık kalmışlardır. Bu Türkmen beylikleri arasında da mücadeleler eksik olmamakla beraber, uc'larda Rum ve Ermenilere karşı cihat yapmakta serbest kaldılar ve Anadolu'nun fethi ile Türkleşmesini tamamladılar.

Türkiye Selçukluları devletinin XIII. yüzyılın ortalarına doğru Moğollar tarafından zaafa düşürülmesinden itibaren önce uclarda Selçuklulara tâbi olarak kurulmağa başlayıp sayıları gittikçe artan ve bu devletin yıkılmasından sonra onun hâkim olduğu yerlerde varisi olarak ortaya çıkan irili ufaklı pek çok Türkmen beyliklerinin hepsine birden T. M. adı verilmiştir. Bk. ANADOLU BEYLİKLERİ. (K. Y. Kopraman)

TAVAS, Denizli iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 691 km², nüfusu 56 235 (1980)'tir. Kızılcabölük adlı bir bucağı vardır. Nüfusu 4 000'i geçen bir kasaba (Karahisar), nüfusu 5 000 kadar olan bir bucak merkezi ile nüfusu 3 500'den çok olan ve kasaba özelliği gösteren iki köyü (Kızılca, Büyük Konak), nüfusu 2 000'den çok olan iki köy (Pınarlar, Ulukent) ile nüfusu 1 000'i geçen 10 köy vardır. İlçe merkezi T.'ın nüfusu 10 335'tir. Eski ilçelerden olan T. (eski adı : Yarangüme) doğudan Acıpayam, batıdan Aydın'ın Karacasu, kuzeyden Denizli merkez ve Sarayköy, güneyden Kale ilçeleri ile çevrilidir.

İlçe arazisi, Tavas Ovası adıyla anılan geniş düzlükler (377 km², yüksekliği 900 - 950 m) ile bunu çevreleyen orta yükseklikteki dağlardan (1 500 - 2 000 m) oluşmuştur. Uzunluğu 30 km, genişliği 15 km olan bu ova, verimli aluvyonlarla örtülü bir çöküntü alanıdır. Doğu ve güneyinde Mezozoik, Tersiyer arazi geniş yer tutar. Batı ve kuzeyinde Neojen tabakaları boydan boya ovayı çevirir, düzlük ve tepelikler halinde görülür. Bunların ötesinde Oligosen ve Miyosen devri kıvrımlı tabakalı dağlık yerler ile yer yer daha eski arazi uzanır.

İlçenin başlıca akarsuyu, kaynaklarını T. ovası çevresindeki dağlardan alan, buralardan inen birçok derelerle beslenen Yenidere'dir. Ovanın ortalarından geçen bu akarsu, Büyük Menderes'in kollarından olan Akçay'a dökülür.

İlçede yazları sıcak, kışları az soğuk bir iklim vardır. Don olayı az ve nadir olur, toprağa birkaç cm işleyebilir. Yıllık yağış 67 mm dir. Bu miktar dağlık yerlerde daha da artar. En çok yağışlı mevsim kıştır (yıllık yağışın yarısı bu mevsimde düşer). Bundan sonra ilkbahar ayları ile ekim ve kasım

TAVAS : Cumhuriyet meydanı ve hükümet caddesi

gelir. Hazirandan eylüle kadar kuraktır. İlçeye kar yağar, kar örtüsünün kalınlığı 10 - 15 cm olur, bazen 25 cm i de geçer.

İlçede dağlık yerler ve kısmen tepeler çeşitli derecelerden ormanlarla kaplıdır. Yer yer iyi orman varsa da, bozuk koru ve baltalıklar da geniş yer tutar. En çok meşe, kızıl çam, kara çam, ardıç ile yer yer sedir ağaçları vardır. T. ormanlarından yılda 12 000 m³ tomruk, 250 m³ maden direği, 16 000 m³ sanayi ve çeşitli eşya yapılmasında kullanılan odun, 100 000 ster yakacak elde edilir. 50 ton kadar da reçine sağlanır. Bu ormanlarda tavşan, tilki, kurt, domuz gibi av hayvanları yaşar.

İlçede manganez, manyezit, krom, linyit madenleri ile çok miktarda mermer vardır. Linyitler, bir kısım ihtiyacı karşılar. Kızılcabölük çevresindeki iyi cins mermerler eskiden işletilmiştir.

İlçede başlıca geçim kaynakları tarım ve dokumacılıktır. Ova bütünüyle tarım alanı olmuştur. En çok bu ovada ekilen buğday, arpa, nohut, burçak başta gelen ürünlerdir. Bu ürünler yerindeki ihtiyacı karşıladığı gibi, Muğla, Denizli, Nazilli'ye de gönderilir. Tütün de yetiştirilir. Aşılama ıslah işinin yapıldığı yerlerden biri olarak T.'ta armut ağaçları da çok yer tutar, bağcılık da yapılır.

Köylerde hayvan beslenmekle beraber, hayvancılık daha çok yaylalarda yapılır. İlçede bir "boğa deposu" vardır. Koyun, kıl keçisi, sığır ve kümes hayvanları beslenir. Süt, yağ, yapağı, keçi kılı, yumurta, bal elde edilir.

TAVAS : Genel bir görünüş

El dokuma tezgâhları (pamuklu, ipekli) ilçe ekonomisinde önemli yer tutar. Dokuma kumaşlar (astarlık çeşitleri, tülbent, döşemelik, kanaviçe, çeşitli ipekliler, mendil, elbiselik, pike, havlu, çarşaf) başka yerlere de gönderilir. Bazı köylerde kilim de dokunur.

İlçe merkezi T., aynı addaki ovanın kuzey - doğu kenarındadır (yüksekliği 950 m, Denizli şehrine uzaklığı 49 km). İl merkezine Kazıkbeli (1 250 m)'nden geçen bir asfalt yol ile bağlıdır. Kale, Nazilli, Acıpayam'a da düzgün yollarla bağlanmıştır. Bir küçük şehir işleyişi gösteren T.'ın belediyesi 1877'de kurulmuştur. Basınçlı içme suyu, elektriği, ilk ve orta okulları, sağlık merkezi, çarşısı, pazarı, düzgün sokakları, yeni yapıları vardır. (R. İzbırak)

TAVDA, Rus Sovyet Federatif Cumhuriyetinin Sverdlovsk ve Tyumen (Tümen) bölgelerinde bir nehir, Tobol nehrinin sol kolu. Uzunluğu 723 (veya 702) km dir. Lozva ile Sosva ırmaklarının birleşmesi sonunda oluşur. T. şehri T. nehri kıyısında kurulmuştur.

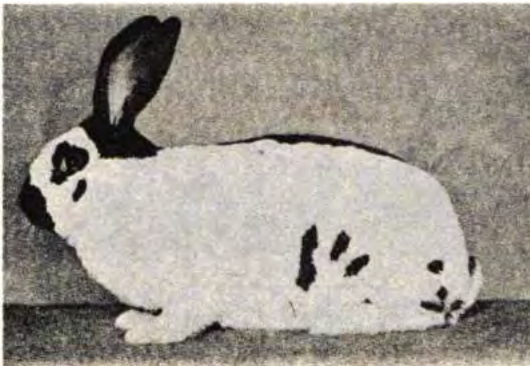
TAVGİ SAMOYEDLERİ : bk. SAMOYED DİLLERİ.

TAVKUM (Betpakkum), Kazakistan'da, Alma - Ata bölgesinde, Balkaş gölünün güney-batı bölümünün güney-doğusunda, İli nehri ile Çu - İli dağları arasında uzanan bir kum çölü. Bu çölde kuzey-batıdan güney-doğuya doğru uzanan dar kum sıraları hâkimdir. Güney-doğu bölümünde düzensiz kum biçimleri oluşmuştur. Kışın koyun sürülerinin otlağı olarak kullanılır.

TAVLI'LAR, eskiden Karaçay Türklerine verilen bir ad. Eski yayınlarda *Tavlı* (= Dağlı) adı yanında Dağ Tatarları adı da kullanılır. Bk. KARAÇAY'LAR.

TAVŞAN, Vertebrata (Omurgalılar) şubesinin Mammalia (Memeliler) sınıfının Lagomorpha (T. biçimliler) takımının Duplicidentata (Çift dişli kemiriciler) alt takımında bulunan Laporidae (Tavşangiller) familyasında yer alan kemirici bir hayvan. Bu familya içinde 1. Oryctolagus ve 2. Lepus olmak üzere iki cins (genus) bulunmaktadır. Oryctolagus cinsi içinde bir yabanî T. vardır ki, buna ada T.'ı (Oryctolagus cuniculus) adı verilir. Bk. ADA TAVŞANI. Lepus cinsi içinde ise üç yabanî T. bulunur. Bunlar :

1. Lepus europaeus (esmer T. veya Avrupa T.'ı)
2. Lepus americanus (Amerika T.'ı)
3. Lepus timidus (Alp T.'ı) olarak adlandırılırlar.

TAVŞAN : Alman dev alaca tavşanı

TAVŞAN : Küçük çincilya tavşanı

T.'ların vücutları silindir biçimindedir. Arka bacaklar ön bacaklardan daha uzundur. Ön ayaklarda beş, arka ayaklarda dört parmak bulunur. Büyük kulaklı, iri ve patlak gözlü, yarık ve kalın dudaklı kemirici bir hayvandır. Dudakların iki yanında bıyıklar bulunur. Vücut sık kıl örtüsü ile kaplıdır.

Evcil T., yabanî ada T.'ından elde edilmiştir. Sonradan ıslah yoluyla çok sayıda ve çeşitli T. ırkları geliştirilmiştir. Bunlar değişik biçimlerde sınıflandırılmaktadır. Tüy uzunluklarına göre : uzun tüylü T.'lar (Ankara ve tilki T.'ı), normal tüylü T.'lar (Yeni Zelanda, Çinçilya), kısa tüylü T.'lar (Rex T.'ı) gibi sınıflara ayrılırlar.

Yararlanma yönlerine göre T.'lar et T.'ları (Yeni Zelanda, Kaliforniya, Çinçilya v.b.), post T.'ları (Rex T.'ı), yün T.'ları (Ankara T.'ı) sınıflarına ayrılırlar.

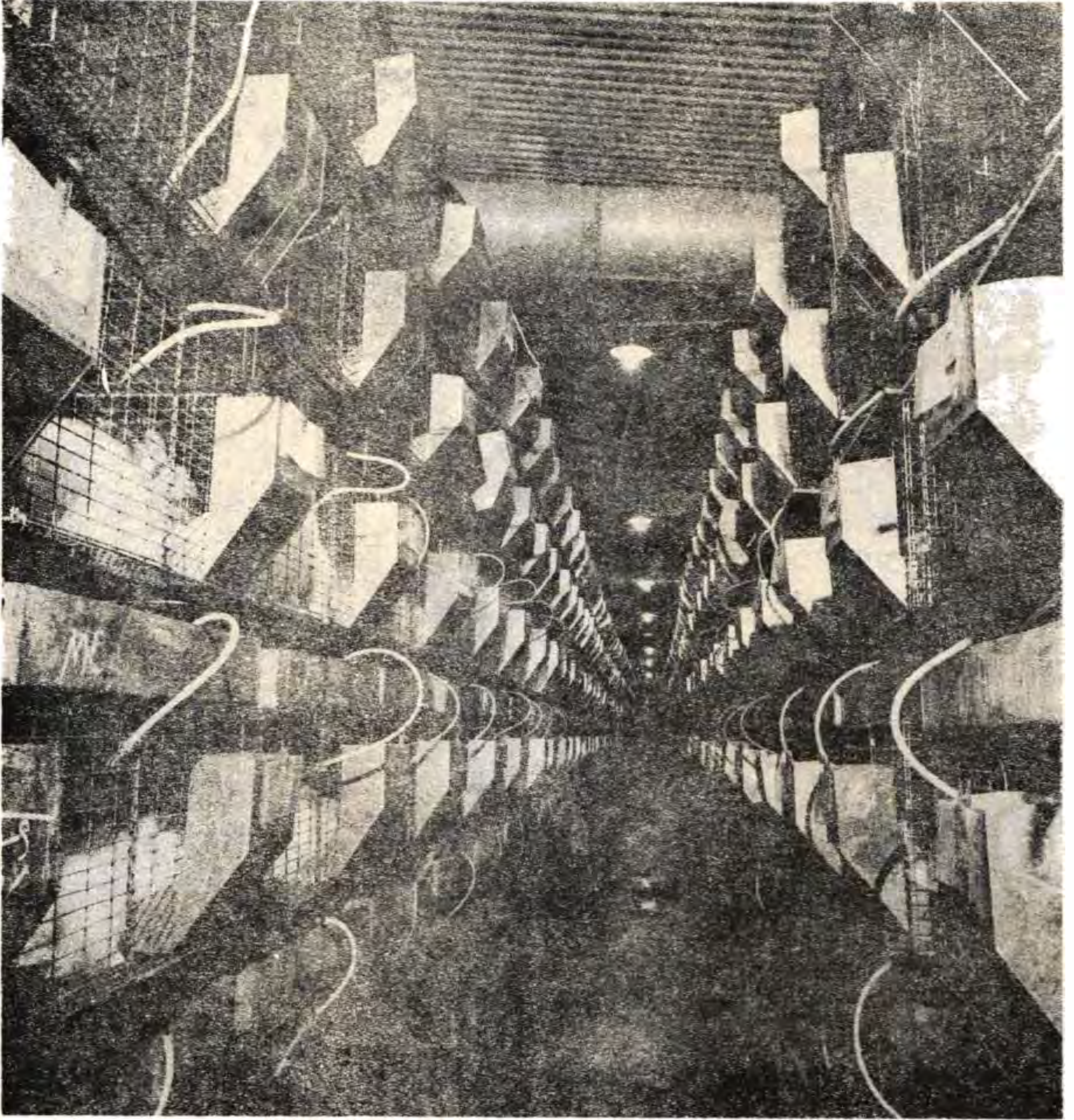
Vücut büyüklüklerine göre de büyük boy T.'lar (Alman alaca T.'ı), orta boy T.'lar (Viyana, Kaliforniya, Havana T.'ı), küçük boy T.'lar (Hollanda, Küçük Çinçilya) ayırt edilir. Bk. ÇİNÇİLYA TAVŞANI.

Geliştirilmiş olan evcil T. ırklarında gelişme hızı ile yemden yararlanma yüksektir. Yaklaşık üç kg yemle bir kg canlı ağırlık sağlanabilir. Evcil T.'larda döl verimi de yüksektir. Bir doğumda ortalama 8 yavru üretilebilir. Uygun şartlarda bir T. yılda en az 5 doğum yapabilir. Böylece bir dişi T.'dan yılda ortalama 40 yavru üretmek mümkündür. (Ç. Koçak)

TAVŞAN KULAĞI (Fr. Cyclamen, İng. Cyclamen veya Sowbread, Alm. Alpenveilchen), Çuhaçiçeğigiller (Primulaceae) familyasına bağlı *Cyclamen* cinsinden bir bitki. Bu bitkiye Buhuru Meryem veya Meryem Ana Kandili adı da verilir. Bk. SİKLAMEN.

TAVŞANCA, klasik Türk rakslarından biri. Köçekçe gibi bugün tamamiyle unutulmuştur. Yalnız T. oynamakta mahir sanatkârlar (tavşanlar) bulunmasından, bu raksa verilmiş olan önem anlaşılıyor. Ayakların ve topukların yere belirli ahenklerle vurulması bakımından.gerçek bir maharete muhtaçtı Şakir Ağa'nın saba makamından "Gelmiş değil böyle perî" güfteli eseri bir T. olup, tavşanların raksına mahsustur. Özel kıyafeti vardı. Dal fes, şalvar, çuha ve kadife dar çepken giyilir, oynarken zil vurulurdu. Kadın ve erkek tavşanlar olurdu. Harem-i Hümayundakiler cariye kızlardı. II. Mahmud mâhur makamından bir T. bestelemiştir.

TAVŞANCILIK, çeşitli tavşan ırklarının modern bakım, besleme ve barındırma şartlarında ticarî amaçla yetiştirilerek et, post ve yün gibi ürünlerinin üretildiği bir hayvancılık dalı.

TAVŞANCILIK : Modern bir tavşanlık

T.'ta üretilen ürünlerin başında gelen tavşan eti, yüksek proteinli (% 41,4), beyaz renkli, küçük kemikli, lezzetli ve az yağlı (% 1,3) bir et türüdür. Bu nitelikleriyle tavşan eti dana etine eşdeğer kabul edilebilir. İyi bakım ve besleme şartlarında yavrular 8 - 10 haftalık olunca 2 kg canlı ağırlığa erişirler.

Tavşanın ikinci derecede verimi olan postu, oyuncak ve giyim endüstrisinde değerlendirilmektedir. Ülkemizde kürk yapımında kullanılan tavşan postu, Avrupa ülkelerine oranla daha yüksek fiyat bulmaktadır.

Ankara tavşanı yetiştiriciliğinde birinci derecede üretilen ürün yündür. Tavşan yününden sağlık koruma bakımından çok değerli giysiler yapılmakta ve bu giysiler normal yünlü giysilere oranla 8 - 10 kat yüksek fiyatla satılmaktadır. Bir Ankara tavşanından yılda 4 kez kırkımla 700 - 800 gr dolayında yün üretmek mümkündür.

T.'tan beklenen kârın gerçekleştirilebilmesi için uygun barınaklar ve kafesler yapılması, tavşanların optimum şartlarda barındırılması, üretim ve büyütmenin denetim altında tutulabilmesi gerekir. Aksi halde beklenen kazanç gerçekleştirilemez. (Ç. Koçak)

TAVŞANLI, Kütahya iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 805 km², nüfusu 78 654 (1980)'tür. Nüfusu 6 000'i geçen bir kasabası (Tunçbilek), nüfusu 2 000'den çok 1, 1 000'den çok 6 köyü vardır. İlçe merkezinin nüfusu 23 325 (1980)'tir. İlçe, ilin batı bölümündedir. Batısında Bursa ili, kuzeyinde Domaniç, güneyinde Emet, doğusunda Kütahya merkez ilçesi vardır.

İlçe arazisi, orta yükseklikteki dağlarla (1 000 - 1 200 m) bunlar arasında uzanan çukur düzlükler (750 - 800 m) şeklin-

dedir. T. ovası (uzunluğu 15 km, genişliği 8 km) aluvyonlarla örtülü bir çöküntü alanıdır. Bunun çevresinde bulunan ve kuzeyde Tunçbilek yöresine uzanan alanlar, yer yer zengin linyit yataklarının bulunduğu Neojen devri tabakaları ile kaplıdır. Kuzeyde Yaylacık dağında diyabaz ve serpantinli bir arazi, güneyde Mezozoik ofiolitli seri ve kristalin arazi bulunmaktadır.

İlçenin başlıca akarsuyu Kocasu'dur. Murat dağının kuzey yamaçlarından kaynağını alır, yolu boyunda birçok derelerle beslenir, T.'nın güneyinden Ada mevkiinden bükülerek kuzeye akar, Bursa iline girer, Ulubat gölüne dökülür. Kütahya ili sınırları içindeki uzunluğu 130 km dir. Su, T. ovasında yer yer yayılır. Bazı yıllarda beliren taşkınlar sırasında ova ve ekili topraklar su altında kalmış, T.'da da bazı evler zarar görmüştür. Kocasu, birtakım boğazlardan geçerek Tunçbilek'te yine bir küçük ovaya açılır.

İlçede kış ve ilkbahar soğuk geçer, kısa yazdan sonra güz yağışları başlar, sisli, kırağılı, sağanak yağmurlu günler kışa kadar sürer. Yaz ayları sıcak geçer. En yüksek sıcaklıkların 33°C'yi bulduğu, en düşük sıcaklıkların —15°C'ye indiği olmuştur. Yıllık yağış 490 mm dir. Yağışlar kışın ve ilkbahar ile güz sonunda çok olur, yaz kurak geçer. En kalın kar örtüsü 20 cm yi bulur.

Dağlarda zengin ormanlar vardır. Korunmuş iyi ormanlar kuzeydeki dağlarda geniş yer kaplar. Başlıca ağaç çeşitleri kızıl ve kara çamdır. Yer yer meşelikler de vardır. İlçede büyük ölçüde kereste elde edilmekte ve bunlar başka yerlere gönderilmektedir.

Linyit kömürleri T.'nın önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Merkezi T.'da olan Garp Linyitleri İşletmesi Müessesesi (GLİ), Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu (TKİ) bünyesi içinde tüzel kişiliğe sahip, 250 000 000 lira sermayeli bir iktisadî devlet teşekkülüdür. Tunçbilek, Soma, Değirmisaz, Seyitömer işletmelerinde üretim yapar, linyit üretiminin % 65'ini verir. Bunlardan Tunçbilek ve Değirmisaz işletmeleri 1938'de başlamıştır. T.'nın 14 km kuzeyindeki Tunçbilek linyit bölgesinde Etibank Tunçbilek Termik Santrali kurulmuştur (1956).

Bir bütün olarak, Türkiye'nin en büyük termik santrali olan bu kuruluş 130 000 kw gücündedir. Tunçbilek kömür havzasının rezervi 200 000 000 tondan çok olarak tahmin olunmuştur. Burada açık işletme yerleri vardır. Santralin günlük kömür sarfiyatı 1 600 tondur. Üretilen elektrik enerjisi transformatörlerden geçirildikten sonra, bir yandan enterkonnekte şebekeye, öte yandan Kütahya ve Afyon'a verilmiştir. Santral personeli 400 olup, sosyal tesislerinde 151 aile barınır. Burada nüfusu 6 132'yi bulan modern bir küçük şehir oluşmuştur. Kütahya - Balıkesir demir yolundan ayrılan bir kol Tunçbilek istasyonuna uzanır. Kütahya - T. arasında her gün otobüs işler. Haftada iki gün pazar kurulur, büyük bir linyit silosu, okulları, sinema ve idare binaları ile modern işçi evleri vardır.

T. ilçesinde ekilen topraklar 43 000 ha dır. Bunun çoğu tarladır. Meyve, sebze bahçeleri ve bağlar da vardır. Tarla ürünleri arasında buğday (yılda 150 000 ton), şeker pancarı (16 000 ton), arpa (8 000 ton), patates (5 000 ton) başta gelir. Meyvelerden erik, elma, ceviz, dut, vişne ile üzüm çok yer tutar. Fasulye, mercimek, nohut, sarımsak, soğan da elde edilir. Ovada makineli tarım (70 traktör) varsa da, karasaban da henüz çok yer tutar (8 000 kadar).

Hayvancılık da önemli bir geçim kaynağıdır. İlçede yaklaşık 65 000 koyun, 90 000 kıl keçisi, 8 000 tiftik keçisi, 36 000 sığır, 2 300 manda vardır. Bunların süt, yağ, peynir, yapağı, keçi kılı, tiftik ve derilerinden faydalanılır. Yük ve binek hayvanları olarak eşek ve at da çoktur (8 500 kadar). İlçenin "pilot köyleri"nde (Güzelyurt, Ömerler, Karlıköy) iç ve dış paraziter hastalıklara karşı mücadele çalışmaları yapılmıştır.

T., iyi cins leblebileri ile tanınmıştır (yılda 1 000 - 1 500 kg). İki yerde krom madeni vardır (Karlıyer'de 1953'ten beri yılda 10 000 ton, Karakaya'da 1965'ten beri yılda 7 000 ton üretim).

İlçe merkezi T., Kütahya - Balıkesir demir ve kara yolu üzerinde işlek bir şehirdir. Yüksekliği 860 m dir. Şehir, 5 mahallelik esas bölümü ile yakınındaki Moymul mahallesinden oluşmuştur. Nüfusu 1927'de 4 688 iken, 1980'de 23 325 olmuş, ilin en gelişmiş ilçe merkezi olmuştur. Şehir, aynı addaki ovanın kuzey - doğu kenarındadır. Ağaçlıklı düzgün bir cadde istasyona uzanır. Kütahya'ya (50 km), Tunçbilek'e (14 km) düzgün yollarla bağlıdır. Her hafta iki pazar kurulur (zahire ve hayvan pazarı), eylülde 10 gün süren panayır açılır. Belediyesi XIX. yüzyıl sonlarında kurulmuştur. Elektriği, içme suyu, meydan ve parkları, mesire yerleri, çarşısı, okulları, sağlık kuruluşları ile bir şehir işleyişi gösterir. (R. İzbırak)

TAVUK : Kümes kanatlılarının başlangıcını milyonlarca yıl önce ilk bilinen kuş olan *Archaeopteryx* denilen ilkel kanatlı yaratık teşkil eder. Bu, belki de ilk kuş değilse de, hakkında kesin kayıt bulunan ilk kuşlardan biridir. Jura dönemi tabakalarına gömülü olarak bulunan iki kalıntıdan biri halen British Museum'da, diğeri Berlin Tabiat Tarihi Müzesinde bulunmaktadır.

Archaeopteryx kuşu yaklaşık karga büyüklüğünde olup, halen mevcut kuşlarda bulunmayan bazı özelliklere malikti. Bu kuşun kalıntıları, en az 150 milyon yıl önce mükemmel oluşmuş tüylere sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, batı Kansas kayalıkları derinliklerinde dişleri de olan diğer iki kuşun varlığı keşfedilmiştir. Bunlardan *Ichthyornis* yaklaşık güvercin büyüklüğünde olduğu halde, *Hesperornis* kanatsız olup aşağı yukarı bir adam iriliğindedir. Bu kuşlar yeryüzünde yaklaşık 90 milyon yıl önceleri yaşamışlardır.

Bilinen ilk kuşların zamanla dişleri yok olmuş ve yapı bakımından birçok değişikliklere uğramışlardır. Bugün uçmaya, koşmaya, kovuklarda yuvalanmaya, yüzmeye ve dalmaya özel olarak uymuş türler vardır. Deve kuşu ile karabatak veya kartal ile arı kuşu arasındaki büyük farklılıklar üzerinde bugün de düşünülmeye değer.

Bütün kuşlar grupu, sahip oldukları karakter özelliklerine göre birçok takım, familya, alt familya, cins ve türlere ayrılır ve sınıflandırılır. Bu esaslara göre, yabanî T.'un sülünlerle yakın ilişkili olduğu görülmektedir. Bütün sülünler *Phasianidae* familyasına mensup olup dört alt familyaya ayrılırlar. Bu familyanın ikinci alt familyası olan *Phasianidae* grupuna dahil olan çeşitli sülünler bulunmaktadır. Bunlar arasında T., etten ibiğe sahip yegâne kanatlı olduğundan "ibikli" anlamına gelen *Gallus* cinsine dahil edilmektedir.

Bütün evcil T. ırkları, Omurgalılar *(Vertebrata)* şubesinin Kuşlar *(Aves)* sınıfının T.'lar *(Gallinacea)* fırkasının Sülünler *(Phasianidae)* familyasının İbikliler *(Gallus)* cinsinin Evcil ibikliler *(Gallus domesticus)* türüne mensupturlar.

Kuşlar sınıfının hiçbir fırkası insanlar için güzellik, kolaylıkla evcilleşme ve fazla kâr sağlama bakımından T.'lar kadar faydalı olmamıştır. Evcil T.'lar diğer kuşlar gibi, tüylere, gelişmiş göğüs kemiğine, mahmuzlara malik olup dişsizdirler. İbikli olmaları bunları diğer kuşlardan ayırır.

Bugün yetiştirilmekte olan çeşitli T. ırklarının kökeni, Güney ve Orta Hindistan, Siyam, Burma, Seylan, Sumatra ve Cava bölgelerinde yaşayan yabanî T.'lardır. Buralarda 4 yabanî T. türünün bulunduğu bilinmektedir. Bunlar; 1. *Gallus bankiva* (kırmızı orman T.'u); 2. *Gallus sonnorati* (gri orman T.'u); 3. *Gallus lafayetti* (Seylan orman T.'u) ve 4. *Gallus varius* (Cava orman T.'u)'dur. Darwin ve birçok tabiat bilimcisine göre, evcil T.'ların büyük çoğunluğu kırmızı orman T.'undan kaynaklanmaktadır. Bununla beraber her dört tür birbiriyle çiftleşir, yavru verir ve yavruları az veya çok mahsuldardırlar. Bunlar evcil T.'la da birleşerek yavru meydana getirirler ve yavrular da mahsuldardır.

Tavuğun evcilleştirilmesi. Yabani T.'ların evcilleştirilmesi ve yer yüzünde dağılımları üzerinde horoz döğüştürme önemli rol oynamıştır. Horozun evcilleştirilmesi Çin'de M. Ö. 1400 yılına, Hindistan'da M. Ö. 1000 yılına kadar gider. Efes'te Artemis mabedindeki paralar üzerinde en az M. Ö. 700 yıllarına ait horoz resimlerinin bulunduğu görülmektedir. Horozların Avrupa'ya yayılışı deniz yolundan ziyade karadan olmuştur. Romalılar, İngiltere'de ve Germenler arasında bu hayvanların önceden iyice yerleşmiş olduklarını görmüşlerdir.

İlk T.'çuluk sergisi 1849 yılında Amerika'da Boston şehrinde ve aynı yıl İngiltere'de düzenlenmiştir. Bu sergiler, bilinen T. ırk ve varyetelerine dikkati çekmiş ve daha sonraları çeşitli ülkeler farklı karakterler taşıyan ırklar türetmişlerdir. Bu arada Hindistan döğüş horozlarını; Asya'nın diğer bazı ülkeleri, kitleli, tüylü bacaklı ırkları; İtalya, küçük yapılı hırçın hayvanları; İngiltere, üstün nitelikli et veren hayvanları; Amerika birçok erken olgunlaşan ırkları geliştirmişlerdir.

Irkları birbirlerinden ayırmaya yarayan karakterler arasında vücutlarının genel yapısı başta gelir. Bundan başka, her ırk içinde çeşitli varyeteler vardır. Bunlar vücut yapısı bakımından birbirlerinin tamamen aynı oldukları halde renk ve ibik şekli yönünden birbirlerinden farklıdırlar.

Diğer hayvanlarda olduğu gibi, T.'larda da fazla sayıda ırklar vardır. Bunların gruplandırılmalarında başlıca üç esas kabul edilmektedir : 1. Ağırlıkları; 2. Kökenleri; 3. Yetiştirilme yönleri.

Ağırlıklarına göre, hafif, orta ağır ve ağır ırklar, kökenlerine göre, Akdeniz, İngiliz, Amerikan, Asya ve yöresel ırklar, yetiştirilme yönlerine göre ise, yumurta, et, kombine, süs ve spor ırkları diye gruplandırılırlar.

Bu sınıflamalarda ortak taraflar da vardır. Örnek olarak Akdeniz ırkları genellikle hafif yumurtacı, Amerikan ırkları orta ağır kombine yönlü ırklardır.

Yumurtacı Akdeniz ırklarına Leghorn, Minorca ve Ancona; etçi İngiliz ırklarına Cornish, Sussex ve Orpington; etçi Asya ırklarına Cochin, Langshan ve Brahma; kombine Amerikan ırklarına Plymouth, Rhode Island ve New Hampshire başlıca örnekleri teşkil ederler.

Yöresel ırklar arasında ise Japonya'nın Yokohoma, Şili'nin Araucana, Fransa'nın Mille Fleur süs ırkları tipik örnekleri oluşturur. Yurdumuz yöresel ırkları arasında ise Denizli, Hacıkadın veya Gerze yerli ırkları sayılabilir.

Tavuğun biyolojik özellikleri : T.'lar, insanların gıda maddeleri sağladığı diğer evcil hayvanların çoğundan daha kısa ömürlüdürler. Bu, onların erken yaşta verim çağına gelmelerine sebep olur. Diğer hayvanlarda verim genellikle yaşla birlikte bir süre artıp sonra azaldığı halde, T.'ta yumurta verimi ilk yılda en fazla olur, yaşla azalır. Yaş arttıkça et kalitesi de düşer.

T.'larda solunum ve kan dolaşımı, dolayısıyla metabolizma olayları süratle cereyan eder, diğer hayvanlara nazaran daha hızlı bir şekilde büyürler. Vücut hareketi diğer evcil hayvanlardan daha yüksektir. Gece ve gündüz biraz fark etmekle beraber, ortalama 41°C kadardır. Nabız dakikada 300-370 defa atar. Çok faaldirler. Fazla enerji sarf ederler.

Sindirim organları ufak olup sindirim süratlidir. Kalın ve ince bağırsak nisbeti büyük başlarda 1/5, bunlarda 1/30 dur. Büyük bir dış satha malik olduklarından ısı değişikliklerinin etkisi altında çok kalırlar. Bununla beraber değişik bölge ve iklim şartlarında yetiştirilebilmektedirler. Yumurta T.'ları için ideal ısı 12°C dir, fakat 7-24°C ler arasında da sıkıntı çekmezler.

Tüyler soğuk havalarda vücut ısısını saklamaya ve diğer yaralayıcı dış etkilere karşı korumaya yarar. Bundan başka, tüylerin genel görünümü T.'ların sağlık ve gelişme durumlarının kontroluna da yardım eder. Yumurtadan yeni çıkan civcivlerin ana tüyleri belli fasılalarla değişerek 16-18 haftalık olunca yerlerine ergin T. tüyleri çıkar. Birinci yumurtlama yılı sonunda T.'lar yıllık tüy değişimine girerler ve bundan sonra da genellikle yılda bir tüy değiştirirler.

Horozlarda, omuz atkı, kuyruk orak ve semer tüyleri ikincil cinsiyet vasıflarıdır. Tüyler vücut ağırlığının % 4-8'i kadardır.

Tüylerin altında vücudu saran deri, genellikle tüylerin yerleştiği ve geliştiği koruyucu bir tabaka oluşturur. Deri, kuyruk dibindeki yağ bezi hariç, hiçbir salgı bezi ihtiva etmez. Bu bakımdan T.'lar terlemez ve ciltle solunum çok sınırlıdır. Deri iki tabakadan oluşur; dış kısmına epidermis, iç kısmına dermis denir. Gaga, bacaklardaki pullu kısım ve tüyler, epidermisten meydana gelmiştir. İbik, sakallar ve kulak küpeleri dermisten meydana gelir ve epidermisle kaplıdır.

T.'ların kas sistemleri çok karışıktır. T. yetiştiricilerini en çok ilgilendiren göğüs kasıdır. Bu kas bütün diğer kasların en genişidir. Kasların beyaz veya kırmızı oluşu, kan damarlarının yoğunluğu ile ilgilidir.

Kan, vücut ağırlığının % 8-10'u kadardır. Alyuvarlarının küçük ve nüveli olmalarıyla memeli hayvanlarınkinden ayrılır. Yumurtlamadan önce ve yumurtlama sırasında alyuvarların sayısı azalır. Akyuvarları bakımından bir özellikleri yoktur.

T.'larda sinir sistemi çok iyi gelişmiştir. Özellikle görme, işitme, dokunma, tat alma duyguları oldukça kuvvetlidir.

T.'larda iskelet, diğer kuşlarda olduğu gibi, çok hafif, fakat o derece kuvvetlidir. Kemikler kalsiyum tuzlarınca zengin olup sıkı bir yapıya sahiptir. Kanat ve bacaklardaki uzun kemiklerin bir kısmının içi boştur, yani ilik yerine hava vardır. Göğüs kemiği çok iyi gelişmiştir, uzun ve geniştir, karın nahiyesindeki iç organlara destek olur. Kuyruk fıkraları 5-6 adet olup birbirleriyle kaynaşmışlardır. Ayrıca, uçları serbest olan köprücük (lades) kemiğinin varlığı T.'larda bir özellik arz eder.

T.'larda akciğerler vücuda oranla oldukça küçüktür. Akciğerlerin sırt omurlarına yapışık bir durumda bulunuşu ve

ön taraftan yalancı bir diyaframla sınırlanmış olması dolayısıyla hemen hemen hiç esnekliği yoktur. Bunun için solunum sistemine yardımcı olarak hava keseleri bulunur. Akciğerler bu keselerle, keseler de uzun kemikler içindeki boşluklarla ilişkilidir.

Sindirim sistemi, bir sindirim kanalı ile gaga, dil, karaciğer ve pankreastan ibaret yardımcı organlardan oluşur. Sindirim kanalını ise, ağız, yutak, kursak, mide, taşlık, ince bağırsak, kör bağırsaklar, kalın bağırsak, kloak ve anus oluşturur.

T.'ların ağzında bir karakteristiği olarak dudak, yanak ve diş yoktur. Gaga, yiyecekleri ayırmak ve almak için uygundur. Gaga ile alınmış olan gıda maddesi dil üzerine gelir. Dilin ucu sivridir ve üzerinde içeri doğru yatık sert çıkıntılar vardır. Dilin hareketi ile yem ve su yutağa doğru gönderilir.

Kursak, yutağın genişlemiş şekli olup yemlerin biriktirildiği ve bir miktar yumuşatıldığı bir depodur. Mide usaresi midede salgılanır. Mide usaresiyle karışmış olan yemler taşlığın yatay ve çapraz kaslarının çalışmasıyla sıkıştırılarak ezilir. Özellikle tane yem verilen hayvanlarda taşlığın iş görebilmesi için ince ve sert taş parçacıkları alabilmeleri sağlanmalıdır. Kalın bağırsak, memeli hayvanlardakinden farklı olarak idrar ve cinsiyet organlarının nihayet buldukları kloak'a açılır ve bu da anusla son bulur.

İdrar boşaltım sistemini iki böbrek ile idrar yolları oluşturur. Her bir böbrek eşit olmayan üçer parçadan meydana gelmiştir. Böbreklerden süzülen idrar ürik asit yapısında olup, beyazımsı bir madde halinde dışkı ile beraber anustan dışarı atılır. T. pisliğinin beyazlaşması ürik asitle karışmış olmasındandır.

Üreme sistemi erkek ve dişide gonatlarla, bunlarda meydana gelen cinsiyet hücrelerinin nakledildiği organlardan oluşur.

Horozlarda gonatlar böbreklerin ön tarafının altında sağlı sollu sarımtırak renkte iki testisten ibaret olup, soldaki sağdakinden daha büyüktür. Sperm nakil kanalları kloakın sırt tarafında küçük bir çıkıntı halindeki çiftleşme uzvuna açılır. Bu çıkıntı 24 saatlik civcivlerde alışmış gözler tarafından muayene edilerek dişi ve erkekler % 95 - 98 isabetle ayrılabilirler.

Dişilerde de gonatlar embriyonun gelişmesi sırasında iki tane ise de, sağdaki tedricî olarak dejenere olur ve civciv yumurtadan çıkarken bir iz kalır. Bunun için T.'larda sadece sol gonat faal haldedir. Ovari faal olmadığında, küçük beyazımsı ve gayri muntazam bir kitle halindedir. Çalışır durumda iken ise üzüm salkımı şeklinde sıralanmış muhtelif büyüklükte sarı yuvarlakçıklardan ibarettir. Her yuvarlakçık bir folikel içindedir. Bunlar ova denilen dişi cinsiyet hücreleridir. Her yumurta sarısında bir germ diski bulunur ve embriyo burada gelişir. Ova redüksiyon bölünmesiyle olgunlaşır. Büyüme devresinde protoplazma maddeleri biriktirilir. Böylece yumurta sarısı büyür, yeterli ağırlığa ulaşınca folikelin patlamasıyla ovülasyon olur ve oviduktun huni kısmı tarafından yakalanır. Bu T. daha önce bir horozla çiftleşmiş ise buraya kadar gelmiş olan sperm tarafından döllenme vaki olur. Sonra, ova ovidukt boyunca ilerler ve yumurta kanalının muhtelif kısımlarında yumurtanın akı, kabukaltı zarları ve kabuğu oluştuktan sonra kloaktan dışarı atılır.

Yumurta sarısının folikeli yırtarak yumurta kanalı ağzına düşmesine ovülasyon, yumurtanın T.'u terk etmesine ovipozisyon denir. Bir ovülasyonla ovipozisyon arasında ortalama 25,5 saat zaman geçer. Genellikle bir ovipozisyon meydana gelmeden ikinci bir ovülasyon olmaz. Bu arada da yaklaşık 30 dakika geçer. O halde iki art arda yumurtalama arasında genel olarak 26 saat kadar bir zaman farkı vardır.

T.'ların özellikleri : Her bir türün, evcilleşme şartları altında kısmen geliştirilmiş veya geriletilmiş kendilerine özgü davranım tarzları vardır. Evcil hayvanların davranımları, bilinçli veya bilinçsiz seleksiyonlarla olduğu kadar, geliştirilmiş yemleme ve çevre şartları ile de değiştirilmiştir. T.'larla insanlar arasındaki ilişkiler, süt inekleri, atlar ve ev hayvanları ile olduğu kadar yakın değildir. Bunun sonucu olarak, son yıllara kadar T.'ların davranım tarzları hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Halbuki her bir türe özgü davranım tarzlarının anlaşılması, başarılı bir yönetim ve bakımın ana şartlarından biridir.

Son zamanlarda T.'ların gittikçe artan bir biçimde kapalı yerlerde daha büyük kitleler halinde üretimi eğilimi ve daha etkili bakım üzerinde durulması dolayısıyla özellikle sosyal davranımlarına karşı genişleyen bir ilgi yaratılmıştır. Yapılan çalışmalarla, beslenme, cinsî faaliyet, analık ve sosyal davranımlar ayrı ayrı incelenmeye başlanmıştır.

Evcil hayvanların çoğu fazla ürkek değildirler. Buna karşılık T. kuvvetli kaçış eğilimini korumakta ve yer değiştirmekten ziyade içinde bulunduğu durumun muhafazasını istemektedir. Bir yerde eskiden beri yaşayan T.'lar, yabancı olanları kendilerine tâbi kılmayı denerler. Bir kümese birbirlerini tanımayan bir miktar hayvan konursa, her T. diğerleri ile karşılaşıncaya kadar çiftler arasında bir tanışma ve tahakküm mücadelesi olur. Böylece yıldırma veya gagalama düzeni kuruluncaya kadar sürüde aşırı bir sosyal gerilim yaratılır. Ayrıca, hayvanlar alıştıkları yer ve arkadaşlarından ayrıldıkları için hissî olarak da rahatsız edilmiş olurlar. Büyük T. sürüleri, birbirlerini daha iyi tanıma imkânına sahip küçük, yaklaşık 100'erlik alt gruplara ayrılmakta ve her alt grup kendine mahsus bir hâkimiyet düzenine malik bulunmaktadır. Bundan başka, alt gruplar kümes içinde kendilerine mahsus bir alan seçerler ve buradan ayrılmak istemezler.

T.'ların önlerinde daimî olarak dengeli bir tek karma yem bulunması dolayısıyla yemlenme davranımı basitleşmiştir. Altlık üzerinde eşinme genellikle bir hareket faaliyetidir. Bir analık davranımı olan kuluçka ve gurkluk aleyhine genotipik seleksiyon uygulandığından bu işler mekanik gereçlerle yürütülür. En büyük genel etki, erken cinsî olgunluk ve dolayısıyla daha yüksek bir verim gücü meydana getirilmiş olması ile, zıtlaşma davranımlarından saldırma ve kaçma reaksiyonlarının azalmasında görülür.

Genellikle horozlar T.'ları gagalamazlar. Bununla beraber, pasif olarak üstünlük kurarlar ve bu sebeple T.'lardan ayrı bir hiyerarşik düzenleri vardır.

T. ve horozlardaki bu zıtlaşma davranımına karşılık, civcivlerin hayatlarının ilk safhalarında, çok eskiden kalma bir korunma eğilimi olarak gruplaşma davranımı söz konusudur. Civcivlerde saldırganlık yavaş yavaş belirir ve yaklaşık 10 haftalık olmalarına kadar yıldırma düzeni kurulmaz. Civcivlerin sosyal kolaylıkları birbirlerinden öğrendikleri deneylere dayanılarak ispatlanmıştır. Bundan başka, civcivler birbirlerini

taklit eder veya şartlandırır ve böylece alışılmadık objeleri takip etmekten kaçınırlar.

Haberleşme : T.'lar arasında sosyal kontrolun herhangi bir biçimi olarak kullanılan birçok işaret vermeler vardır. Bunların bir kısmı belli reaksiyonlar uyandıran duruşlar veya vücut kısımlarının hareketleridir, diğerleri kulağa hitap eder. Araştırıcılar, T.'lar tarafından çıkarılan seslerin bir listesini yapmışlardır. Gözlemcilere göre, bu seslerin bazıları memnuniyet gibi psikolojik bir durumu veya yumurtlama gibi bir fizyolojik zorlanma durumunu ifade eder. Halbuki diğerleri, dikkat çekme veya uyarma gibi bilgi aktarma gayesini taşır. Yapılan tesbitlere göre, civcivleri çeken sesler kısa süreli kısmî notalar halindeki mükerrer seslerdir ve nisbeten düşük frekanslıdır. Tersine, uyarma sesleri, nisbeten uzun sürelidir, tekrarı azdır ve frekansları daha yüksektir. Ses işaretleri, beslenme, düşmandan korunma, cinsî çağrı, mücadele, yavru-ebeveyn ilişkileri, gruplaşma ve grup hareketleri gibi fonksiyonel bir sınıflandırmaya tâbi tutulabilir.

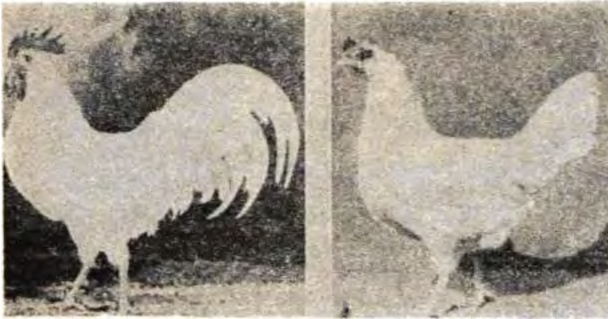
T.'lar o kadar duyarlı ve itiyatlarına bağlı hayvanlardır ki, anî değişikliklerden hoşlanmazlar, özel bakıcılarının bile kümeslere her günkünden farklı davranış ve kıyafetlerle girmesinden etkilenirler. Bir T. sinirlenmiş veya huzursuz edilmiş ise, vücut da normal fonksiyonunu yapamaz. Bu sebeple T.'larla uğraşırken herhangi bir alışılmamış rahatsızlığın önlenmesi için imkân ölçüsünde her türlü çabanın sarf edilmesi gerekir. (C. Akpınar)

Başlıca T. ırklarının özellikleri :

Leghorn, dünyada yumurta verimi yönünden tanınmış olan en önemli saf ırktır. Aynı zamanda memleketimize de ilk getirilen ve halkımız tarafından en çok bilinen bir ırktır.

Türkiye'de ilk defa 1930 yılında Macaristan ve Avusturya'dan 237 T. ve 19 horoz olarak getirilmiş ve bunu takip eden yıllarda çeşitli ülkelerden Leghorn ithalleri yapılmıştır.

Leghorn'lar bir Akdeniz ırkı olup İtalya'nın Livorno şehrinde elde edilmişlerdir. Oradan XIX. yüzyılın ilk yarısında Amerika'ya götürülmüş ve yumurta verimi yönünden yapılan seleksiyonlarla bugünkü Leghorn ırkı meydana gelmiştir.

TAVUK : Leghorn horozu ve tavuğu

Leghorn'ların 12 varyetesi vardır ve bunlardan en çok tanınan beyaz Leghorn'lardır. Ortalama canlı ağırlık T.'larda 1,5 - 2 ve horozlarda 2,5 - 3 kg dır. Adaptasyon kabiliyetleri çok yüksek olduğundan hemen hemen bütün dünyaya yayılmış bir ırktır.

Küçük yapılı canlı ve hareketli hayvanlardır. Kulakçık renkleri beyaz, deri ve bacak renkleri sarıdır. Leghorn'lar beyaz renkli yumurta meydana getirirler. Genellikle T.'larda kulakçık rengi ile yumurta kabuğu rengi arasında bir ilişki mevcut olup, beyaz kulakçıklı hayvanların yumurtaları beyaz, kırmızı kulakçıklı hayvanların ise kahverengi ve kahverenginin çeşitli tonlarında olmaktadır.

Leghorn'lar gurk olmazlar veya gurk olma oranları çok düşüktür. Bu durum onların yumurta verimini olumlu yönde etkilemektedir. Leghorn'lar çok erken cinsî olgunluğa ererler. Civcivleri süratle büyür ve erken tüylenirler.

Küçük yapılı olduklarından yem tüketimleri düşüktür. Günde 115 - 120 gr yem yerler. Yıllık ortalama yumurta verimleri Türkiye şartlarında 200 - 220 adet olmakla beraber iyi çevre şartlarında 250'nin üstüne çıkar.

Rhode Island, kombine yönlü ırklara tipik bir örnek olup Amerika Birleşik Devletlerinde elde edilmiştir. Bu ırktan memleketimize ilk defa 1930 yılında 176 T. ve 26 horoz getirilmiştir. Bundan sonra çeşitli yıllarda bu ırka ait ithaller yapılmıştır.

Rhode Island ırkının beyaz ve kırmızı olmak üzere iki varyetesi vardır, fakat en çok tanınan Rhode Island Red denilen kırmızı varyetesi, balta ibikli, beyaz varyetesi ise gül ibiklidir. Bu ırkta deri rengi ve bacak rengi sarıdır. Canlı ağırlık ortalaması T.'larda 2,5 - 3 ve horozlarda 3,5 - 4 kg dır.

Rhode Island'lar orta ağır ırklar grupuna girerler ve yem tüketimleri günlük ortalama 125 - 130 gr dır.

Yıllık yumurta verimleri çeşitli ülkelerde ortalama 220 - 230 adet olarak belirtilmekte ise de, memleketimiz şartlarında bu ırkın yumurta verimi 160 - 170 adet civarındadır. Kulakçık rengi kırmızı olup yumurta kabuğu rengi kahverengidir.

New Hampshire, Amerika Birleşik Devletlerinde Rhode Island Red ırkında erken cinsî olgunluk, erken tüylenme ve çabuk gelişme yönünden yapılan bir seleksiyon sonucunda elde edilmiş bir ırktır.

Türkiye'ye ilk defa 1952 yılında Amerika Birleşik Devletlerinin Oregon eyaletindeki Ranson çiftliğinden pedigrili olarak 1 705 adet günlük civciv ithal edilmiş, ikinci ithal 1954'te yine Amerika Birleşik Devletleri, Dünya Kiliseler Birliğinin hibesi olarak 29 175 adet günlük civciv şeklinde yapılmıştır. Bu tarihlerden sonra çeşitli zamanlarda ve çeşitli yollarla bu ırk Türkiye'ye getirilmiştir.

New Hampshire ırkı, Türkiye şartlarına en iyi adapte olmuş bir kombine ırk olup Leghorn kadar hassas bir yapıya sahip olmaması sebebiyle de yetiştiriciler tarafından çok tutulmuştur.

Renkleri Rhode Island Red'lerine benzemekle beraber onlardan biraz daha açık renklidir ve tüy rengi genellikle

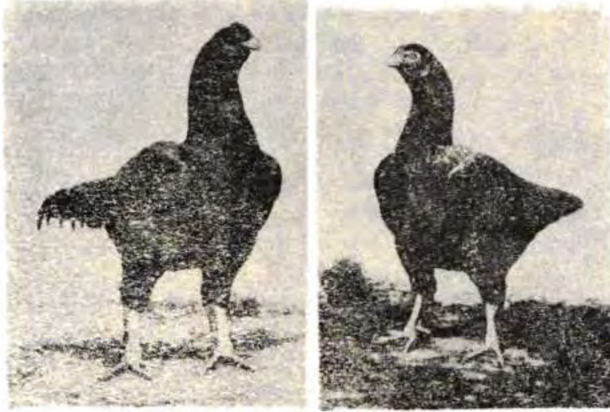
TAVUK : Çubuklu Plymouth Rock horozu ve tavuğu

kestanemsi kırmızıdır. Balta ibiklidirler. Deri ve bacak renkleri sarıdır.

Canlı ağırlıkları ve yem tüketimleri Rhode Island Red'ler kadardır ve yumurta verimleri onlara nazaran biraz daha yüksektir.

Plymouth Rock ırkı Türkiye'ye ilk defa 1954'te Amerika Birleşik Devletlerinden hibe yoluyla 825 T. getirilmiş ve bundan sonra çeşitli vesilelerle bu ırk yurda sokulmuştur. Çok çeşitli varyeteleri mevcut olmakla beraber en çok tanınanları beyaz ve çubuklu olanlarıdır.

Memleketimizdeki Plymouth'ların büyük bir çoğunluğu kombine yönlü beyaz ve çubuklu Plymouth'lardır ve canlı ağırlık ortalaması T.'larda 3 - 3,5 kg, horozlarda 4 - 4,5 kg dır. Yıllık yumurta verimi ortalama 150 - 160 adet olup günlük yem tüketimi 130 gr dır. Deri ve bacak rengi sarı, kulakçık rengi kırmızı ve yumurta kabuğu rengi açık kahverengidir.

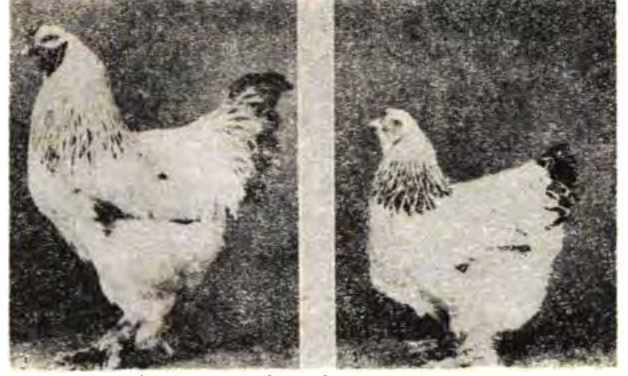
Koyu renkli Cornish horozu **Koyu renkli Cornish tavuğu**

Cornish, bir İngiliz ırkıdır. Bacak ve deri rengi sarıdır. Çok çeşitli varyeteleri olmakla beraber en çok tanınan beyaz renkli Cornish'lerdir. Orijinal olarak bu varyetenin beyazlığı resesif beyaz geninden ileri gelmektedir. Etlik olarak Cornish'ler geniş göğüslü, kısa bacaklı ve yüksek yapılı hayvanlardır. Kasaplık piliç üretiminde göğüs et miktarı önemli bir unsur olduğundan Cornish'ler, hibrit broiler elde edilmesinde genellikle baba materyali olarak kullanılırlar.

Cornish'ler mercimek ibiklidirler ve kulakçıkları kırmızıdır. Yumurta kabuğu renkleri açık kahverengidir. Yumurta verimleri düşük olup yılda 100 adet kadar yumurta verirler, canlı ağırlıkları T.'larda 3 - 3,5 kg, horozlarda ise 4 - 4,5 kg kadardır.

Sussex ırkı bir İngiliz et ve yumurta ırkıdır. Beyaz derili ve kırmızı kulakçıklıdırlar. Yumurta kabukları açık kahverengidir. Ortalama canlı ağırlıkları T.'larda 3 - 3,5 kg ve horozlarda 3,7 - 4,5 kg dır. Açık, alacalı ve kırmızı olmak üzere üç varyetesi vardır. Bunlar içinde en yaygın olanları, açık renkli Sussex'lerdir. Gerek et verimlerinin üstün olması gerek dominant "beyaz deri" genini taşımaları dolayısıyla beyaz derili etlik piliçlerin elde edilmesinde ebeveyn olarak kullanılmaktadırlar.

Australop'lar bir İngiliz ırkı olan Siyah Orpington'lardan Avustralya'da geliştirilmiş bir ırktır. Beyaz derili ve balta ibiklidirler. Yumurta kabukları açık kahverengidir. Orpington'lara nazaran daha ufak yapılıdırlar; yumurta verimleri yüksektir.

TAVUK : Brahma horozu ve tavuğu

Brahma, bir Asya ırkıdır. Brahma'ların en tanınmış varyetesi açık renkli Brahma'lardır. Bunlar, mercimek ibikli ve sarı derilidirler. Yumurta kabukları kahverengidir. Et tipi T.'ların elde edilmesinde bu varyeteden de yararlanılır. Fakat paçalı oluşları ve bacaklar üzerindeki bu tüylerin etlik piliç üretiminde arzu edilmeyen bir karakter olması, bu varyetenin bu yönde kullanılmasını olumsuz yönde etkilemektedir.

Yerli T. ırkları :

Denizli : Denizli ve Muğla illerinde meraklı yetiştiriciler tarafından yetiştirilmekte olan Denizli horozları, uzun ötüşleri ile tanınmıştır. Genellikle kombine yönlüdürler. Yumurta verimleri hakkında kesin bir fikre sahip olunmamakla beraber yılda ortalama 80 - 100 yumurta verebilecekleri söylenir. Geç cinsî olgunluğa ererler ve yumurtaları iridir. Civcivler geç tüylenmektedirler.

Denizli ırkı bir yerli ırk olmasına rağmen oldukça hassas yapılı hayvanlardır ve bulundukları bölgenin çevre şartlarından uzaklaştırıldıklarında adaptasyonda güçlük çekerler. Isı ve yem değişikliklerinden ve özellikle rutubetten çabuk etkilenirler. Rutubetli yerlere götürülen Denizli horozlarının damızlık değerlerinin azaldığı ve ötüşlerinin kısaldığı bilinmektedir.

Denizli ırkının T.'ları çeşitli tüy rengine sahiptirler ve demir kırı, pamuk kırı, pekmez kefi (siyah üzerine al), şarabî (koyu al) ve siyah olmak üzere 5 varyetesi mevcut olmakla beraber bütün varyetelerde ortak olan özellikler, balta ibikli, beyaz kulakçıklı, siyah gagalı ve koyu gri bacak renginde olmalarıdır. Ayrıca, Denizli ırkının en tipik özellikleri gözlerinin etrafında siyah renkli bir halka bulunmasıdır.

İyi bir Denizli horozu ortalama 15 - 16 saniye ötmektedir. Fakat horozların bu ses özelliklerinin muhafazası için 1,5 - 2 aylıkken dişilerden ayrılarak özel bir bakım ve beslenmeye tâbi tutulmaları gerekmektedir.

Gerze (Hacı kadın) : Karadeniz bölgesinde, Sinop ilinde ve özellikle Gerze ilçesinde yetiştirilmektedir. Dış görünüşü bakımından Fransız La Flèche ırkını andırmaktadır.

Parlak siyah tüylü, uzunca beyaz kulakçıklı ve çatal ibiklidirler. Kombine yönlü bir görünümleri vardır ve yumurta verimleri düşüktür. Tarım ve Orman Bakanlığı Sinop Küçük Evcil Hayvanlar İstasyonu tarafından yapılan bir araştırma-

ya göre, yıllık yumurta verimlerinin 60 - 70 civarında olduğu bildirilmektedir.

Hibrid, genetik yapıları birbirlerinden farklı olan ebeveynlerin çiftleştirilmeleri ile ortaya çıkan heterosis sonucunda elde edilen üstün verimli, yaşama gücü fazla ve bir örneklilik oranı yüksek olan döllerdir.

Hibrid döller, kendi aralarında çiftleştrilidiklerinde açılma göstererek bu üstün özelliklerini kaybetmektedirler. Dolayısıyla Hibrid T.'ların elde edilebilmesi için ebeveynler arasındaki çiftleştirmenin her jenerasyonda tekrar edilmesi zorunluluğu vardır. Genetik yapıları farklı olan ebeveynler, iki ayrı saf ırktan olabildiği gibi, bir ırk içinde özel surette meydana getirilmiş bulunan akraba hatlara da mensup olabilirler. Bu tip akraba hatlarda, akrabalığın derecesi nispetinde homozigotluk artmış durumdadır. Böylece genetik yapıları farklı ebeveynlerin çiftleşmesi sonucunda elde edilen hibrid dölde melez azmanlığı denilen heterosis ortaya çıkabilmektedir. Heterosiste önemli olan, genetik yapıları birbirlerinden farklı çeşitli ebeveyn hatlarının geliştirilmesi ve bu hatların farklı kombinasyonlarda birbirleriyle çiftleştirilerek en üstün sonucu veren ebeveyn hatlarının belirlenmesidir. Belirlenen bu ebeveynlerin çiftleştirilmeleri sonucunda elde edilen yumurtalardan etlik veya yumurta yönünden ticarî hibrid dölleri meydana getirilmektedir.

T. hastalıkları : T.'ların et ve yumurta verimlerinin çok olması sağlıklı bulunmalarına bağlıdır. Bunu sağlamak için kümeslerin aşırı derecede kalabalık olmaması, havalandırmanın zamanında yapılması gerekir. Aşırı soğuk, aşırı sıcak ve aşırı rutubetli kümeslerde T.'ların barındırılması, nakiller ve aşılamaların etkileri, yetersiz beslenme, suluk ve yemliklerin uygun olmayışı, parazitler, ilâçların aşırı ve bilgisizce kullanılması, kümeslerde ışıklandırmanın bozukluğu, aşırı gürültü ve ürkütmeler, anî yem değişiklikleri v.b. T.'ların hastalanmalarına veya hastalığa kolay yakalanmalarına yol açar.

T.'ların hastalıklardan korunmsı için gerekli bakım ve şartların titizlikle uygulanması, koruyucu ilâçların kullanılması ve birtakım hastalıklara karşı hayvanların dayanıklılığını sağlayan araçların (örnek olarak aşıların) uygulanmasıyla mümkündür. Bu yönden alınacak birçok tedbirler arasında sinek mücadelesi, içme suyunun temiz olması, yemlik, suluk, folluklarn temiz tutulması, mikropların dezenfeksiyon yolu ile öldürülmesi gibi tedbirler alınmalıdır.

T. yetiştiriciliğinde beslenme hastalıklarının başlıcaları, protein, karbonhidrat, vitamin, inorganik madde ve su noksanlığından meydana gelir.

T.'lara zarar veren bakteriyel hastalıklar şunlardır; beyaz ishal (pullorum), kanatlı tifosu, paratifo enfeksiyonları, T. kolerası, tüberküloz, enfeksiyöz koriza, enfeksiyöz hepatitis, stafilokok enfeksiyonları, streptokok enfeksiyonları.

Başlıca mikroplazma hastalıkları, C. R. D. kronik solunum yolları hastalıkları, enfeksiyöz synovitis'tir.

Viral hastalıklar da önemlidir. Bunlar; yalancı veba, T. vebası, enfeksiyöz bronşitis, T. nezlesi, epidemik tremor, çiçek - difteri, sarkoma grup virüs enfeksiyonları, marek felci, enfeksiyöz Bursal hastalığı, Cumbora hastalığı veya kanatlı nefrosis sendromu ve mavi ibik hastalığı gibi hastalıklardır.

Mantar hastalıklarından, büyüme devresi pnömonisi, sindirim kanalının mantar enfeksiyonu ve kellik önemlidir.

Paraziter hastalıklardan önemli olanlar, protozon hastalıkları ve kanlı sürgün hastalığı, karabaş hastalığıdır. Helmit hastalıkları arasında da büyük yuvarlak kurtlar, küçük yuvarlak kurtlar gibi paraziter hastalıklar ile bu grupa giren kılcal kurtlar, nefes borusu paraziti, kanatlı şeridi, dış parazitler (keneler, tahtakuruları ve bitler ve pireler) de T.' ların hayatlarını çok etkileyen parazitlerdir.

T.'lara ârız olan enfeksiyöz olmayan hastalıklar da vardır. Bunlar, yamyamlık (kanibalizm), kafes yorgunluğu, karaciğer yağlanması sendromu ve gut hastalığıdır.

Ayrıca, enfeksiyona bağlı zehirlenmeler (Botulismus gibi), mantarlardan ileri gelen zehirlenmeler, bitkisel kökenli zehirlenmeler, kimyasal madde zehirlenmeleri, T. yetiştiriciliğinde bakım ve yemlemeye dikkat edilmediği takdirde T.'ların ölümlerine sebep olurlar.

Türkiye'de T. ve T. yumurtası üretimi son yıllarda artış göstermiştir. Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre 1974 - 1978 yıllarına ait üretim durumu şöyledir :

Yıllar	Tavuk	Yumurta üretimi
1974	38 660 000	2 559 207 000
1975	39 327 000	2 596 692 000
1976	45 711 000	3 093 307 000
1977	48 427 000	3 966 226 000
1978	52 121 000	4 178 686 000

Türkiye bir miktar yumurta ihraç etmektedir. Ülkemizde son yıllarda T. yetiştiren özel işletmeler de artmıştır.

XXX. cildin sonu

DÜZELTMELER
XXX. CİLT

Sayfa	*Sütun*	*Satır*	*Yanlış*	*Doğru*
2	2	12-13	Hammuriba	Hammurabi
3	1	28	çöl	göl
4	1	12	Sursa	Bursa
5	1	18	çiftilk	çiftlik
5	2	36	sertir	serttir
9	2	4 - 5	Cetelü'r - Rahme	Cebelü'r - Rahme
17	1	55	Bogelyubski'nin	Bogolyubski'nin
20	2	37	Velga	Volga
42	1	52	babasınnı	babasının
43	1	4	azledilememezdi	azledilemezdi
43	1	18	tamamlanmıştır	tamamlamıştır
84	2	4	Avloya	Avlonya
86	1	23	ifazetle	izafetle
113	2	31	natürmot	natürmort
141	2	48	Bouricaut	Boucicaut
143	1	12	Daues	Dauer
149	1	7	tesüdüflere	tesadüflere
156	2	22	hareketin	hararetin
156	2	51	alaklarından	ayaklarından
172	1	17-36	satır arasındaki bölüm çıkarılacak	
174	2	11	Gebert	Gerbert
193	1	48	Ş;hpûr'un	Şâhpûr'un
215	1	41	yehet	heyet
226	1	18	göderilen	gönderilen
243	1	11	Desktroz	Dekstroz
246	1	14	kuruluşu	kuruluşa
246	1	56	madde,	maddede,
248	1	35	Kuze-doğu	Kuzey-doğu
257	2	45	—13°C iner,	—13°'a iner,
288	2	38	Tamarrugal	Tamarugal
291	1	19	ayrılmıştır	ayırmıştır
298	2	41	Buddist	Buddhist
315	1	23	yıkılıca	yıkılınca
328	2	19	Yalnız, Farsçaya	Yalnız, bu dilde Farsçaya
228	2	20	Bu dilde T. dili	T. dili
333	1	35	tutukusu	tutkusu
338	2	19	mahallı	mahallî
344	2	20	gösterr.	gösterir.
351	2	15	isekele	iskele
360	2	24	sebirin	cebirin
364	2	10	yşında	yaşında
365	1	20	farkla	farklı
365	2	2	ettkileri	ettikleri
374	2	5	pomatlardan	pomatların
376	1	22	gelişmiştr	gelişmiştir
392	1	4	Afirkası'nın	Afrikası'nın
402	1	2	meslisler	meclisler
422	2	56	Taşköprüzâde	Taşköprülüzâde
443	2	4	Anarolu'da	Anadolu'da
445	1	10	koopertiflerin	kooperatiflerin
445	2	31	yürülükten	yürürlükten